КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮГҮ

Экинчи бөлүк

Академик А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында

БИШКЕК
«АВРАСИЯ ПРЕСС»-2015

УДК 811.51
ББК 81.2Ки-4
К 97

Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июль, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага КР УИАнын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Рецензенттер:

К. Токтоналиев - филология илимдеринин доктору
Т. Садыков - филология илимдеринин доктору
Т. Токоев - филология илимдеринин доктору

Сөздүктү түзүүчүлөр:

Абдувалиев И. ***Акматалиев А.***
Кадырмамбетова А. ***Касымгелдиева М.***
Семёнова Ж. ***Жайлообаев Б.***
Исабекова А. ***Маразыков Т.***
Мусаев С. ***Олжобаев С.***
Осмонова Ж. ***Толубаев М.***
Шатманов С. ***Коңурбаева Р.***

Редколлегия:

Акматалиев А.А. ***Мусаев С.Ж.***
Байгазиев С.О. ***Садыков Т.***
Жайнаков А.Ж. ***Токтоналиев К.Т.***
Маразыков Т.С. ***Эркебаев А.Э.***

К 97

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮГҮ. Экинчи бөлүк. – Б.: «АВРАСИЯ ПРЕСС», 2015. – 800 б.

ISBN 978-9967-464-76-6

«Кыргыз тилинин сөздүгүн» түзүү – учурдун талабы. Сөздүккө 50 000ден ашык сөз жана сөз айкаштары камтылып, ар бирине түшүндүрмөлөр берилди. Түшүндүрмөлөр адабий чыгармалардан, мезгилдүү басма сөздөн, саясий, илимий ж.б. адабияттардан, оозеки кептен алынган мисалдар менен бекемделди.

Сөздүк окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат. Китеп эки бөлүктөн турат.

УДК 811.51
ББК 81.2Ки-4

К 4602020400-15
ISBN 978-9967-464-76-6

© КРУИА, 2015
© «АВРАСИЯ ПРЕСС»-2015

КОЛУНДА ЖОК Жетишсиз, начар, алсыз, жоксуз. *Энебиз жесир, колунда жок* (Сыдыкбеков). *Адилетсиз турмуш ай, Колунда жок болгон соў, Бечаралык ушундай* (Токтогул).

КОЛУНДА ТУРАТ Бийлик єзїндє, бар-дыгын єзї билет. *Бул бечаралардын тагдыры азыр анын колунда турат, эмне кылам десе єзї билет да* («Ала-Тоо»).

КОЛУНУН КЫЧУУСУ КАНУУ Моокуму канганча абдан былчылдата уруу, согуу ж.б. сыяктуу мааниде. *Егордун колунун кычуусу канды окшойт, сєгїп-сєгїп, кєчїккє бир тээп кайдадыр аттанып кетти* (Саатов). *Колунун кычуусу канганы менен кучунашы тарабады* («Чалкан»).

КОЛХОЗ *тар.* Коллективдїї чарба (негизги єндїрїш каражаттарын коомдоштуруу негизделген, айыл чарбачылыгын биргелешип жїргїзїї, єнїктїрїї їчїн коллективдешкен эмгекчи дыйкандардын социалисттик формадагы єндїрїштїк бирикмеси). *Алдыўкы колхоз. Миллионер колхоз. Ордендїї колхоз.* ‖ Колхоз мїчєлєрїнїн жалпы тобу, коллективи. *Жатпай ишке чыкканын, Жалпы колхоз билишти* (Барпы).

КОЛХОЗДОШ Коллективдїї чарбага биригїї, колхозго айлануу, колхоз болуу. *Колхоздошкондон бери Мамбеткулдун иши андан бетер оўолду* (Каимов).

КОЛХОЗДОШТУР колхоздош этишинин аркылуу мамилеси.

КОЛХОЗДОШУУ колхоздош этишинин кыймыл атоочу.

КОЛХОЗЧУ Колхоздун мїчєсї, колхоздо эмгек кылган адам. *Эс алып отурушкан колхозчулар* (Сасыкбаев). *Єзїбїз сиздей эле колхозчубуз* (Сыдыкбеков).

КОЛЧОЙ Сыны жок, кептїї эмес, олчойгон чоў бут кийимге карата айтылат. *Мен колчойгон чокоюм менен эшиктин алдына барып отурдум* (Элебаев).

КОЛЧОЙТ колчой этишинин аркылуу мамилеси.

КОЛЧОЎДО Колчойгон чоў чокой кийген кишинин эби-сыны жок кыймыл-аракетине карата айтылат.

КОЛЧОЎДОО колчоўдо этишинин кыймыл атоочу.

КОЛЧОЎДОТ колчоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

КОЛЧОЮУ колчой этишинин кыймыл атоочу.

КОЛЬТ Єзгєчє системадагы револьвер же пулемёт.

КОЛЯСКА 1. Кичинекей баланы (кєбїнчє буту баса элек баланы) салып, тїртїп жїрїїгє ылайыкталган тєрт дєўгєлєктїї кичине араба. *Айна Дзержинский кєчєсїндє кєгїш тїстєгї коляскага сегиз айлык кызын отургузуп, сейилдеп жїргєн эле* (Шимеев). 2. Мотоциклге чиркелген же ма-йыптар тїшїїгє ылайыкталган кичинекей араба.

КОМ 1. Тєєгє жїк артуу їчїн єркєчїнє, белине орой таўылган кабат-кабат кийиз же башка калыў нерсе, чом. *Эшегине жараша – чому, тєєсїнє жараша – кому* (макал). *Атанды комдоп жїк артып, Айылы кєчтї жерине* («Эл адабияты»). 2. Абдан семирген тєєнїн же уйдун жон майы. *Ыкшоо тартып, араў басып калган ала бєйрєк кара уй кампайып ком жапты* (Бейшеналиев). *Тєє семирип ком алган, Ком алганда чоў алган* (Токтогул).

КОМ ЖЫГАЧ Тєєнї комдогондо эки капталына тартуучу жыгачы.

КОМА *мед.* Эс-учунан тануу.

КОМАНДА 1. Командирдин белгиленген формада оозеки тїрїндє берилген кыскача буйругу. *Батальон, катарга! – деген команда угулду* («Ала-Тоо»). 2. Белгилїї бир согуш бєлїгїнїн башчылык иши. *Команданы кабыл алуу. Команданы єз колуна єткєрїї.* 3. Согуштук бєлїктїн єзгєчє тобу же белгилїї максатка ылайык убактылуу топтолгон кичинекей бєлїкчє. *Чалгынчылар командасы. Замбирекчилер командасы. Атчандар командасы.* 4. Белгилїї милдетти атка- рууччу адамдар тобу. *Єрт єчїрїїчїлєр командасы.* 5. Кеменин єздїк составы. 6. Капитаны бар (капитан жетекчилик кылган) спорттук коллектив. *Футболдук команда. Баскетболчулардын командасы.*

КОМАНДАЛЫК команда дегенге таандык.

КОМАНДАРМ Армияга командалык кылуучу, армиянын командири.

КОМАНДАЧЫ Ири аскердик бирикменин башчысы, команда берїїчїсї. *Кызыл Армиянын башкы командачыларынын бири М.В. Фрунзени сурап жатпаўыз?* (Сасыкбаев).

КОМАНДИР 1. Аскердик бєлїктїн же аскердик кеменин башчысы, команда берїїчїсї. *Панфилов командирлер менен кеўешме єткєзїп жатты* (Сасыкбаев). 2. Кандайдыр бир мекеменин, ишкананын жетекчиси, башкаруучусу. *Єндїрїштїн коман- дирлери.*

КОМАНДИРОВКА 1. Туруктуу иш жа-йынан тышкары жактарга барып аткарууга туура келген тапшырма, иш. 2. Ушундай тапшырма менен бир жакка (тышкары жактарга) баруу. *Командировкада болуу. Командировкадан келїї.*

КОМАНДИРОВКАЛА Бєлєк бир жакка командировкага баруу, командировкада жїрїї. *Болот «Биринчи май» айылына ко-мандировкалап келген.*

КОМАНДОР 1. *тар.* Орто кылымдагы диний-рыцарь ордендеринин жогорку да-ражадагы наамы жана ушундай наамга ээ болгон адам. 2. Ат, лыжа, автомобиль жарыштарына же башка спорттук мелдештерге жетекчилик кылган адам. *Автомобиль мелдешинин командору.*

КОМБАЙН Бир мезгилде бир нече маши-

нанын ишин аткаруучу татаал системадагы машиналардын наамы. *Эгин комбайны. Таш көмүр комбайны. Картофель жыйноочу комбайн.*

КОМБАЙНЧЫ Комбайнды айдоочу, жүргүзүүчү адам.

КОМБАТ 1. Батальондун командири. *Комбат кырктагы киши эле.* 2. Батарея командири.

КОМБИКОРМ Тамак болуучу заттардын, минералдык туздардын, витаминдердин аралашмасынан мал үчүн жасалган тоют.

КОМБИНАТ 1. Технологиялык процесси боюнча бири-бири менен байланыштуу бир нече ишканаларды бириктирип туруучу ири өнөр жай ишканасы же технологиялык жактан өз ара байланышы жок ишканалардын, өнөр жайлардын бир тармагынын административдик бирикмеси. *Эт-сүт комбинаты. Жибек түрүү-токуу комбинаты. Сукно-камвол комбинаты. Май нан комбинатынын кондитер цехинде* (Сасыкбаев). 2. Турмуш-тиричилик жагынан тейлөөчү ишканалардын же жергиликтүү өнөр жайындагы майда өндүрүштөрдүн бирикмеси. *Райондук өнөр жай комбинаты. Турмуш-тиричилик жагынан тейлөө комбинаты.* 3. Заводдордун, ишканалардын алдындагы түрдүү окуу жайларынын (мис. институт менен техникумдун же профес-сионалдык-техникалык окуу жайларынын) бирикмеси. *Окуу комбинаты.*

КОМБИНАЦИЯ 1. Бир түрдүү нерселердин өз ара айкалышуусу, кошулуусу, бирибирине шартталышкан, кыналышкан түрдө жайгашуусу. *Тыбыштардын комбинациясы. Боёктордун комбинациясы. Цифралардын комбинациясы.* 2. *өт.* Кандайдыр бир максатка жетүү үчүн ойлонулган амал, түрдүү айла, аракет. 3. *спорт.* Оюн убагында жеңишке, артыкчылыкка жетүү үчүн колдонулган бир нече ыкманын жалпы айкалышы. *Шахматтык комбинация.* 4. Аялдардын ич кийнеги.

КОМБИНЕЗОН Жумушка кийүүгө ылайыкталып, курткасы менен шымы бириктирилип тигилген жеңил тыш кийим. *Фатиманын кара комбинезону шырыктай боюна жарашып турду* (Сасыкбаев). *Айсулуунун үстүндөгү комбинезону кара майга майланышкан* (Баялинов).

КОМБИНЗОН *туурасы:* ***комбинезон.***

КОМБРИГ Бригаданын (армиядагы) командири.

КОМГОК Топурактын, тезектин ж.б. тоголоктошуп жатып калган бөлүгү, кесеги. *Жылдызкан жолдун жээгинде жаткан комгокту ала коюп урду эле, тийген жок* (Байтемиров). *Татыбек колуна кармаган комгок топуракты талкалоо менен алек* (Байтемиров).

КОМДИВ Дивизиянын командири.

КОМДО Төөнүн үстүнө ком салуу, ком токуу. *Атанды комдоп алып, муз артып кел* (Сыдыкбеков). *Мага ак тайлакты комдоп бериңиз! – деди Куйручук* («Жомоктор»).

КОМДОЛ комдо этишинин туюк мамилеси.

КОМДОЛУУ Жүк артууга даярдалып, үстүнө ком салынган. *Комдолуу төө.*

КОМДОН 1. Арткы буттарын жыйырып, бир нерсени качырууга, атырылып тийүүгө камданган абалда бөгүп жатуу (итке же башка жырткыч айбандарга карата). *Жолборс арчанын арасындагы таштын үстүндө комдонуп жаткан экен* (Бөкөнбаев). *Тордо жаткан илбирс жолоочуну басып жечүдөй болуп, күркүрөп комдонот* («Кыргызстан аялдары»). 2. Бир нерсеге тап койгон, даярданган, обдулган абалда болуу. *Муслимахун муштумун түйүп, тишин кычыратып комдоно калды* (Жантөшев). *Жанузак бутун тартып, комдонуп койду* («Ала-Тоо»).

КОМДОТ комдо этишинин аркылуу мамилеси.

КОМДОШ комдо этишинин кош мамилеси.

КОМДУУ 1. Кому бар, чом салынган, комдоп коюлган. 2. Кому ачылбаган, жонундагы майы кете элек, семиз бойдон. *Төө комдуу калды, Кой жондуу калды* (Тоголок Молдо).

КОМЕДИЯ 1. Күлкүлүү, сатиралык мазмундагы драмалык чыгарма. 2. *өт.* Күлкү келтирерлик, тамашалуу окуя же бирөөнүн ушундай мүнөздөгү кылык-жоругу.

КОМЕНДАНТ 1. Крепосттун, ар кандай согуштук чептердин аскерлеринин башчысы. *Крепосттун коменданты.* 2. Гарнизондук жана кароолдук кызматтын туура жүргүзүлүшүнө, аскер кызматындагылардын коомдук жайларда тартип сактоосуна көз салуу милдетин аткаруучу аскер башчысы. *Шаардын коменданты. Гарнизондун коменданты. Лагердин коменданты. 3.* Аскерлерди же аскердик кызматтагы башка, адамдарды жана согуштук жүктөрдү бир орундан экинчи орунга жөнөтүү, жеткирүү иштерин туура уюштуруу жагына көз салуучу, тейлөөчү адам. 4. Кандайдыр бир мекеменин алдындагы үйлөрдү, жатаканаларды башкаруучу, анын чарбалык иштерине жетекчилик кылуучу адам. *Үй коменданты. Жатакананын коменданты.*

КОМЕНДАТУРА Коменданттын башкаруусу астындагы мекеме жана ал мекеме орношкон имарат. *Аскердик комендатура.*

КОМЕНДОР Артиллерист моряк, замбирекчи моряк.

КОМЕТА Күн системасына кирүүчү асман телосу. *Кометанын ядросу муз түрүндөгү телодон, тоңгон газ менен чаң бүртүкчөлөрүнүн кошулмаларынан турат.*

КОМИК Көрүүчүлөрдү күлдүрө турган күлкүлүү ролдорду аткаруучу актер, куудул.

КОМИЛЕР Коми мамлекетинин негизги калкы.

КОМИНТЕРН Коммунистик интернационал.

КОМИССАР 1. Кеңеш өкмөтү тарабынан берилген коомдук-саясий, административдик ж.б. башкарууга укугу бар кызматкер. *Пудовкинди Туркестан согуш майданынын 197-полкуна комиссар кылып дайындады* (Бектенов). 2. XVIII–XIX кылымдарда Россияда жана чет мамлекеттерде полиция кызматындагы чиновник.

КОМИССАРИАТ Комиссар башкарган мамлекеттик жана административдик мекемелердин наамы.

КОМИССИЯ 1. Белгилүү бир маселе, иш боюнча текшерүү, аныктоо, кабыл алуу, жактыруу ж.б. операцияларды жүргүзүү үчүн тийиштүү мекеменин, уюмдун алдында түзүлүп, атайын укукка ээ болгон адамдар тобу же бир нече адамдан турган орган. *Шайлоо комиссиясы. Текшерүү комиссиясы.* 2. Мамлекеттик башкаруунун белгилүү бир функцияларды аткаруучу органы. *Мамлекеттик пландоо комиссиясы.* 3. Сатылган өндүрүмдөрдөн түшкөн сумманын белгилүү пайызын өзүнө калтырууга негизделген соода. *Буюмдарды комиссияга алуу. Комиссияга өткөрүү.*

КОМИТЕТ 1. Кандайдыр бир ишке жетекчилик кылып турган шайлануучу орган. *Тынчтыкты коргоонун советтик комитети. Областтык аткаруу комитети.* 2. Мамлекеттик башкаруунун белгилүү бир функцияны аткаруучу органы.

КОММЕНСАЛИЗМ Табияттагы бир түрдүү организмдердин башка бир түрлөрдүн эсебинен, аларга зыян келтирбей жашоо түрү.

КОММЕНТАРИЙ 1. Кандайдыр бир текстке берилген түшүндүрмө. *Кол жазмага берилген комментарий.* 2. Бир нерсенин жөнүн чечмелеп түшүндүрүү, тактоо, аныктоо иретиндеги сын пикирлер, кошумчалап айтылган ойлор. *Күндөлүк саясатка байланыштуу окуяларга берилген комментарийлер.*

КОММЕНТАРИЙЛҮҮ Комментарий берилген, комментарийи бар. *Пушкиндин комментарийлүү чыгармалары.*

КОММЕНТАТОР Бир нерсеге комментарий берген киши, комментарийдин автору.

КОММЕРСАНТ Жеке менчик соода-сатык, коммерция менен кесип кылган инсан, соодагер.

КОММЕРЦИЯ Соода, жалпы эле соода иштери.

КОММЕРЦИЯЛЫК ***коммерция*** дегенге таандык. *Коммерциялык мекеме. Коммерциялык операциялар.*

КОММУНА 1. Мал-мүлктү жана эмгекти коомдоштурууга, ортолоштурууга, негизделип, чогуу жашоо үчүн баш кошкон адамдар тобу. *Эмгек коммунасы. Артель менен коммуна дүркүрөп турган чак* (Элебаев). 2. Франциядагы жана кээ бир башка өлкөлөрдөгү төмөнкү административдик территориалдык бирдик; шаардык же айылдык типтеги калк отурукташкан жай, поселок. ***Айыл чарба коммунасы.*** Өндүрүш каражаттары, керек-жарак жана турмуш-тиричиликти тейлөө каражаттары толук коомдоштурулган коллективдүү айыл чарбанын эң жогорку формасы. 3. Орто кылымдагы Батыш Европада шаардын өзүн-өзү башкаруу тиби.

КОММУНАЛА Коммунага бириктирүү, кошуу. *Колхоз куруп коммуналап, Жекечилди жек көрүү* (Бөкөнбаев).

КОММУНАЛДЫК 1. Шаардык чарбага, шаар калкына кызмат көрсөтүүгө таандык. 2. Коммунага (территориалык-административдик бирдикте) таандык. *Коммуналдык шайлоолор. Коммуналдык курулуш. Коммуналдык чарба. Коммуналдык банк. Коммуналдык тейлөө.*

КОММУНАР 1. Париж коммунасынын катышуучусу. 2. Коммунанын мүчөсү.

КОММУНИЗМ 1. Коомдук-экономикалык түзүлүштүн бир түрү. 2. Ушул түзүлүштүн илимий теориясы.

КОММУНИСТ Коммунисттик партиянын мүчөсү. *Биздин жүрөк – коммунисттин жүрөгү* (Токомбаев). *Лампанын жарыгын тегеректеп кендин активисттери, коммунисттери отурушту* (Сасыкбаев).

КОММУНИСТТИК 1. ***коммунизм*** дегенге таандык.

КОММУТАТОР 1. Электр тогун жиберүү, токтотуу жана анын багытын өзгөртүү үчүн колдонула турган буюм, жабдуу. 2. Телефон жолдорун байланыштыра турган атайын техникалык жабдуу.

КОММЮНИКЕ Эл аралык сүйлөшүүлөрдүн жүрүшү жана алардын натыйжасы жөнүндө – эл аралык келишимдер жөнүндө, өлкөнүн ичиндеги эң маанилүү окуялар жөнүндө официалдуу билдирүү.

КОМОГОЙ *диал.* Көп сүйлөбөгөн, жоош, бир мүнөз, ачык-айрым эмес, түнт. *Кыздарга калп эле комогой көрүнүүчү турбайсыңбы?* (Каимов).

КОМОГОЙЛОН *диал.* Комогой көрүнүү, көп сүйлөбөө, бирөөгө шыгын кошпоо. *Бек компанияга жана тамашаларга кошула албай, өзүнөн өзү комогойлонуп туруучу* (Каимов).

КОМОД Суурулма үкөктөрү бар жапыз шкаф.

КОМОКОЙ Найзанын учундагы темирдин жумуру бөлүгү.

КОМОКОЙЛУУ 1. Комокою бар, ашталуучу жери калыңдалган (найзага карата). *Комокойлуу сыр найза, Коройтуп колго алды эле* («Сейтек»). *Комокойлуу сыр найза, Уңгусун болот аштаган, Темирге сайса өтсүн деп* («Манас»). 2. *өт.* Ач көз, тойбогон соргок.

КОМПАКТ-КАССЕТА Кичинекей магнитофонго ылайыктуу магниттик лентага жазылган кичинекей кассета.

КОМПАНИЯ 1. Убактысын бирге өткөрүүгө, бирге көңүл ачууга чогулган же максаты, тилеги бир болгон адамдар тобу. *Мени өзүңөрдүн компанияңарга кошуп алгыла* (Абдумомунов). *Көңүлдүү компанияларды кээ-кээде кісеп калар элем* (Абдыраманов). 2. Соода же өнөр жай иштери боюнча келип чыккан шериктик. Ошондой мекеме.

КОМПАНЬОН 1. Компанияга катышкан, компанияда бирге болгон киши. 2. Соода же өнөр жай компаниясынын мүчөсү.

КОМПАРТИЯ Коммунисттик партия.

КОМПАС Магниттелген стрелкасы дайыма түндүктү көрсөтүп туруучу, ошого карата багытты аныктоо үчүн колдонулуучу аспап.

КОМПЕНСАТОР Кандайдыр бир механизмдердин иштөө шарттарын тууралоо, теңдөө же бир нерсенин айырмасын ченөө үчүн колдонулуучу ар түрдүү аспаптардын наамы.

КОМПЕНСАЦИЯ Эмгек үчүн төлөө же тарткан зыяндын ордун толуктоо. Мыйзам боюнча көрсөтүлгөн бөтөнчө учурларда кызматкерге төлөө. мис. өргүү ордуна акча берүү.

КОМПЕТЕНТТҮҮ 1. Белгилүү бир тармактан маалыматы бар, кабардар, билими жетишерлик болгон, адистиги жетик адам. 2. Бир нерсени чечүү, аткаруу үчүн толук укукка ээ өкүл. *Компетенттүү мамлекеттик орган.*

КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК Компетенти бар, билим жагынан такшалгандык, мыкты билгендик, жетиктик. *Айтылган пикирдин компетенттүүлүгү. Соттун компетенттүүлүгү.*

КОМПЕТЕНЦИЯ Кимдир бирөө жакшы өздөштүргөн, мыкты билген, каныккан маселе же кандайдыр бир иш тармагы.

КОМПИЛЯТИВДҮҮ Башка бирөөлөрдүн чыгармаларын, жазган эмгектерин алып бириктирүү жолу менен жаралган (эмгек).

КОМПИЛЯЦИЯ Башка бирөөлөрдүн чыгармаларынан, жазган эмгектеринен терип алуу жолу менен эмгек (өз алдынчалуулукка ээ эмес) жаратуу.

КОМПЛЕКС Бир бүтүндү түзүүчү нерселердин, аракеттердин, кубулуштардын, касиеттердин, түшүнүктөрдүн айкалышы, жыйындысы. *Шаар курулушунун комплекси. Өндүрүштүк комплекс. Архитектуралык комплекс. Гимнастикалык көнүгүүлөрдүн комплекси.*

КОМПЛЕКСТҮҮ Бир канча нерселерди, кубулуштарды, процесстерди өз кучагына алган, белгилүү бир нерселердин комплексин түзүүчү, комплекстен турган, өз ара айкалыштырылган. *Комплекстүү бригада. Комплекстүү экспедиция. Бардык жерлерде комплекстүү механизациялаштырылган топтор түзүлдү* («Ала-Тоо»). *Гозолорду багуу жумуштары комплексттүү жүргүзүлүүдө* («Кыргыз Туусу»).

КОМПЛЕКТ 1. Жалпы жыйындысы өзүнчө бир бүтүндү түзөө турган нерселердин тобу, толук жыйнагы. *Аспаптар комплектиси. Машинанын кошумча бөлүктөрүнүн комплектиси.* 2. Кызматка, окууга ж.б. кабыл алынуучу, өткөрүлүүчү адамдардын штатка же бекитилген жобого ылайык келген белгилүү саны, чектелген өлчөмү. *Кабыл алынган окуучулардын комплектиси.*

КОМПЛЕКТҮҮ Комплектти түзгөн, бир нече комплектиден турган, комплект түрүндө чыгарылган.

КОМПЛЕКЦИЯ Дене түзүлүшү, тулку бою, дене түзүлүшүнүн жалпы көрүнүшү.

КОМПЛИМЕНТ Бирөөгө айтылган мактоо.

КОМПОЗИТОР Музыкалык чыгармаларды түзүүчү адам, музыкалык чыгармалардын автору. *Токтогул улуу акын гана болбостон, улуу композитор да болгон* (Бөкөнбаев). *Кыргыздын белгилүү композиторлорунун бири Абдылас Малдыбаевдин чыгармалары өлкөбүзгө кеңири белгилүү* («Ала-Тоо»).

КОМПОЗИТОРЛУК композитор дегенге таандык. *Композиторлук жөндөм, шык.*

КОМПОЗИЦИЯ Адабият, искусство чыгармаларынын курамдык бөлүктөрүнүн түзүлүшү, орун алышы, өз ара байланышы. *Романдын композициясы. Операнын композициясы.*

КОМПОЙ Бир нерсеге ыраазы болгондой, кубангандай көрүнүштө болуу, көңүлү көтөрүлүү. *Кундуз Исмаиловна катты окуп бүтүп, канагат алгандай компоюп койду* («Ала-Тоо»). *Ражаб анын сыйлаганына компоё түшүп, мурутун сылады* (Абдукаримов).

КОМПОЙТ компой этишинин аркылуу мамилеси.

КОМПОНЕНТ Бир нерсенин курамы, бөлүгү.

КОМПОЎДО Бир нерсеге күдүңдөп сүйүнгөн, ыраазы болгонсуган көрүнүштө жүрүү, компоюу.

КОМПОСТ Өсүмдүктөрдүн, минералдардын же жаныбарлардын калдыктарын топурак же торф менен аралаштыруу аркылуу жасалган органикалык жер семирткич.

КОМПОТ Кургатылган же жаңы жемиштерден кант кошуп кайнатып жасалган суусун.

КОМПРЕСС Сууга же дарылык касиети бар курамга малып, ооруган жерге дарылоо максатында таңылуучу таңгыч. *Ысыткыч (ысытуучу) компресс. Кургак компресс. Компресс коюу.*

КОМПРЕССОР Абаны, бууну, газдарды кыса турган машина.

КОМПРОМИСС Биринин шартына бири көнүү, бири-бирине жол берүү аркылуу түзүлгөн келишим.

КОМПРОМИССТИК Компромисс мүнөзүндөгү, компромисс болуп саналган. *Компромисстик чечим.*

КОМПЬЮТЕР *инф.* Өзүнүн эсинде сактаган буйруктарды башкаруусу менен иштеп, маалыматтарды кабыл алып, берилиштер үстүнөн арифметикалык жана логикалык амалдарды аткаруу менен жыйынтык алып, кийин колдонуу үчүн сактаган электрондук түзүлүш. *Бир эле компьютерде жүздөгөн же миңдеген файлдар болот.*

КОМПЬЮТЕР ВИРУСУ *инф.* Башка программалык жабдыкка же файлга жугуп, аларды зыянга учуратуу үчүн иштелип чыккан компьютердик программа.

КОМПЬЮТЕРДИК компьютерге таандык, компьютерде иштелүүчү. *Китеп басууда компьютердик верстка кылынат. Компьютердик оюндар жаш балдардын ден соолугуна кооптуу.*

КОМПЬЮТЕРЛЕШТИРҮҮ Кандайдыр бир өндүрүштүн тармагына, коомдук ишмердүүлүккө компьютерди жайылтуу, таратуу.

КОМСОМОЛ Кеңеш өкмөтү мезгилинде түзүлгөн жаштар уюму.

КОМСОМОЛДУК комсомол дегенге таандык. *Комсомолдук чогулуш.*

КОМСОН комсун менен бирдей. *Мындай жооптон кичине комсоно түшкөн Назгүл башка жакка чалган* (Бейшеналиев).

КОМСОО 1. Көрүнүшү серт, кебетеси жөнөкөй, жупуну көрүнгөн. *Сапар көрктүү кыздын жанында өтө комсоо көрүндү* (Бейшеналиев). 2. Ылайыксыз, оңтойсуз. *Короодо жатат коюм деп, Кор болбоймун оюм деп, Комсоо кепти сүйлөбө* («Манас»).

КОМСООЛУК 1. Көзгө комсоо көрүнгөндүк, комсоо көрүнгүдөй абалда болгондук. 2. Ылайыксыздык, оңтойсуздук.

КОМСУН Ишенбегендей, алымсынбагандай абалда болуу, оңтойсузданау. *«Сакайып кете турган» деген сөздү аксакалдар комсуна карап угушту.*

КОМСУНУУ комсун этишинин кыймыл атоочу.

КОМУЗ Жыгачтан чабылган үч кылдуу улуттук музыкалык аспап. *Аскардын колдору комуздун кылын бирден тергенсип кыбырай баштады* (Сыдыкбеков). *Кылы сындуу бек чыңалган комуздун, Үнү сындуу хордо турган он кыздын* (Келдибекова).

КОМУЗЧУ Комузду жакшы черткен, комуз чертkенди билген адам. *Ой, комузчу, комузчу Чертсең чертчи комузду* (Үмөталиев).

КОМУЗЧУЛУК Комузчу болуу кесиби, комуз черте билгендик.

КОМУК: кара комук Кара көңдүн, кыктын үйүлгөн дөбөсү, топтолгон бөлүгү.

КОМУЛДА коңулда, коңултакта менен бирдей.

КОМУТ Өкүнүчкө, арман-муңга, кейишке, баткан, кыйын абал, шарт. *Комутта өткөн кайраным, Козголуп калды арманым* (Тоголок Молдо).

КОМУТТУУ 1. Наарazылыгы бар, армандуу. *Кордогон душман жоголуп, Комуттуу иши оңолуп* («Сейтек»). *Черин жазып кармашпай Комуттуу болуп калуучу* («Семетей»). 2. Жашоо-тиричиликтин оңтойлуу, жайлуу болушу, ушундай абалды түзүүгө зарыл болгон нерселердин жыйындысы.

КОМУТУ ТОЛБОО Алымсынбоо, наараzы болуу.

КОМФОРТ Турмуштун материалдык оңтойлугу жайлуу болушу, бардык шарт түзүлгөн.

КОМФОРТАБЕЛДҮҮ Отурган-турганга, жашаганга оңтойлуу, жайлуу, толук комфорт абалында. *Комфортабелдүү бөлмө. Комфортабелдүү мебель. Комфортабелдүү машина.*

КОН 1. Учуп жүрүп, жерге, даракка ж.б. отуруу, келип түшүү, орун алуу. *Бир бутактан бир бутакка коно коюп жүргөн куштардын үнү угулат* (Абдукаримов). *Ашыр баланын бетине коно калган чымынды коруп олтурат* (Сасыкбаев). *Чкалов конбой учуп барып келди* (Үмөталиев). 2. Отуруу, минүү. *Мен кызды Чымырга өңөртүп, шып ээрге кондум* (Сыдыкбеков). 3. Чүкө алчы же таа туруу, өкчөгөндө ушундай абалда туруп калуу. *Кыйшык консо сакасы, Кызарышып чырдашып, Сөгүнүшөт балалык* (Токтогул). 4. Көчүп барып конуш алуу, бир жайга орношуу. *Жаңы журтка жаркырап, Конгон элди карачы!* (Токтогул). *Биздин эл көчүп келип, Кыштоодон алыскы ачыктарга коно баштады* (Жантөшев). *Баш жагы салкынтөр болчу. Жазга маал көктөмдө Жабыла көчүп эл кончу* (Токтогул). 5. Түнөө. *Кээде кырда, кээде үйдө Конуп жүрдү Чоюн алп* («Эр Төштүк»). *Керимахун жолго эки конуп, айлына жете келди* (Жантөшев). 6. Тийүү, таасир этүү. *Ачык асман айгине күбө болсун, Менин сүйүүм айланып сага консун* (Шимеев). *Айла, себеп булардан болбой калды, Шыба болуп дабасы конбой калды* (Токомбаев). *Үгүт айтып чарчаба, Айткан акыл конбоско* (Токтогул). 7. Ээ болуу, жетүү. *Эл катары теӊ иштеп, Эпкиндүү атка конуңуз* (Осмонкул). *Касиеттүү бул дөбө Кадимден даңкка конгон жер* (Бөкөнбаев). *Ырыс, таалай, бак конуп, Жыргап жаткан биздин эл* (Осмонкул). *Ак калпак кыргыз элиме, Таалай, бакты, сыймыктын Конгонуна кубанам* (Осмонкул).

КОНВЕЙЕР Иштелип жаткан нерселерди, материалды бир жумушчудан экинчи жумушчуга жеткирип, жылдырып туруу же жүктү унаага салуу үчүн токтоосуз жылып туруучу техникалык жабдуу. *Ар бир тигүүчү өз участогунда конвейерге илгерип иштеши зарыл* (Сасыкбаев). *Конвейердин чынжыр тасмасы шаркылдап, тынымсыз жылып турууда* (Сасыкбаев).

КОНВЕЙЕРДИК конвейер дегенге таандык. *Эмерек цехинде жаңы конвейердик түзүлүш монтаждалып, ишке киргизилген.*

КОНВЕНЦИЯ Кандайдыр бир атайын маселелер боюнча түзүлгөн келишим. *Темир жол конвенциясы. Балык уулоо конвенциясы. Конвенция түзүү.*

КОНВЕРСИЯ Мурда чыгарылган мамлекеттик баалуу кагаздардын шарттарынын өзгөрүшү. Ага төлөнө турган пайыздын өлчөмүн азайтуу, заёмдун мөөнөтүн өзгөртүү.

КОНВЕРТ 1. Бир жакка жиберилүүчү же сакталуучу кат, кагаз, документ ж.б. салуу үчүн кагаздан төрт чарчылап жасалган пакет. *Келин конвертти жыртты да, бир барак кагазды ичинен сууруп чыкты* («Ала-Тоо»). *Чапталган конверттин сыртына Динар бул адрести жазды* (Сыдыкбеков).

КОНВЕРТИРЛӨӨ 1. Өлкөнүн валютасын чет өлкөлүк валютага алмаштыруу. 2. Ишканаларда согуш өндүрүмүн өндүрүүнү көчүрүү.

КОНВОИР 1. Бирөөнүн коопсуздугун сакташ үчүн жандап жүрүүчү же бир жакка айдалган күнөкөрлөрдү качырбай күзөтүп баруучу адам. 2. Сууда жол жүрүп бараткан бир же бир нече кемени күзөтүү милдетин аткарган атайын кеме же учак.

КОНВОЙ 1. Бирөөнүн коопсуздугун коргоо же бир жакка айдалып бараткандарды качырбай күзөтүп баруу үчүн кошо ээрчип жүргөн адамдар тобу же куралданган отряд. 2. Жол тартып бараткан унаа же соода кемелерин ар кандай кокустуктардан коргоп, күзөтүү милдетин аткаруучу, кемелердин же учактардын тобу.

КОНГЛОМЕРАТ 1. Ар кайсы тектүү бирдеменин механикалык биригиши. 2. Ар түрдүү фирмалардын кошулушу менен байланышкан жана олуттуу капиталга контролдук кылуучу монополисттик бирикмелердин формаларынын бири.

КОНГРЕСС 1. Көўүрү курамдагы, көбүнчө эл аралык маанидеги кеўешме. *Тынчтыкты жактоочулардын бүткүл дүйнөлүк конгресси. Кыргыз элинин өкүлдөрү эл аралык ар түрдүү конгресстерге катышты.* 2. АКШдагы жана Латын Америкасынын көпчүлүк өлкөлөрүндөгү мыйзам чыгаруучу органдардын (парламенттин) наамы.

КОНГРЕССМЕН Конгресстин мүчөсү.

КОНДЕНСАТОР 1. *физ.* Электр энергиясын жыйноочу, чогултуучу жабдык. 2. Иштелген, (пайдаланылып бүткөн) бууну суутуп сууга айландыруучу жабдык.

КОНДИТЕР Кондитердик азыктарды даярдоо, жасап чыгаруу жагына адистешкен адам.

КОНДИТЕРДИК Таттуу тамактарды (конфеттерди, тортторду ж.б.) даярдап чыгаруу, өндүрүү жагына тиешелүү. *Кондитердик өндүрүш. Кондитердик фабрика.*

КОНДИЦИЯ Кандайдыр бир өндүрүмдү, материалды ж.б. кабыл алууда, текшерүүдө негиз катары эсеп кылууга туура келген өлчөм, чек, сапат.

КОНДИЦИЯЛЫК Кондицияга туура келген, сапаты нормадагыдай болгон. *Кондициялык үрөн.*

КОНДОМИНИУМ *саяс.* Кош суверендүүлүк, бир аймакты эки же андан көп мамлекеттин биргелешип башкаруусу.

КОНДОР Түштүк Америка жакта жашаган зор жырткыч куш, жору.

КОНДУКТОР 1. Поездде бирге жүрүп, анын туура жүрүшүнө, коопсуздугуна, андагы жүктөрдүн сакталышына көз салуучу темир жол унаасынын кызматкери. 2. Трамвайда, автобуста, троллейбуста кошо жүрүп, жүргүнчүлөргө билет сатып, алардын киргенчыкканына көз салып туруучу унаа кызматкери. *Трамвайдын кондуктору. Автобустун кондуктору.*

КОНДУР ***кон*** этишинин аркылуу мамилеси.

КОНДУРГА Жонундагы жоорун кашып, каккылап жибербес үчүн жылкынын омурткаларынан жипке тизип, аркасы жоор болгон аттын мойнуна тагып коюучу кынжы.

КОНДУРУУ *аўч.* 1. Бүркүттү, кушту таптап жатканда уктатпай, колго кондуруп үйрөтүү. 2. Алгыр кушту, бүркүттү салганы алып чыкканда (оў) колго отургузуу.

КОНЖУРГА ***кондурга*** менен бирдей.

КОНКРЕТТЕШТИР Конкреттүү кылуу, айкын-ачык, түшүнүктүү абалга келтирүү, тактоо.

КОНКРЕТТҮҮ Так экендиги, болгондугу чындыгы күмөн туудурбаган, реалдуу, далилдүү. *Конкреттүү фактылар.*

КОНКРЕТТҮҮЛҮК Конкреттүү тактык, ачык-айкындык. *Жетекчилерден, жалпы эле кызматкерлерден конкреттүүлүк талап кылынат.*

КОНКУРЕНТ Теўтайлашкан, бири-бири менен атаандашкан эки тараптын бири, бири-бирине конкуренция кылуучу тараптардын ар бири.

КОНКУРЕНЦИЯ 1. Кандайдыр бир майданда бири-бири менен эрегишүү, теўтайлашуу аркылуу жогорку натыйжага жетүүнүн аракети, өз ара атаандаштык. 2. Жеке товар өндүрүүчүлөр ортосундагы өндүрүмдөрдү өндүрүүнүн жана сатуунун эў пайдалуу шарттары үчүн болгон күрөш, капиталисттик шартта жогорку пайданы камсыз кылуу үчүн капиталисттердин ортосунда болгон күрөш.

КОНКУРС Катышуучулардын арасынан эў мыктыларын, татыктууларын тандап алуу, ылгоо максатында уюштурулган мелдеш. *Пианисттердин эл аралык конкурсу. Конкурс жарыялоо.*

КОНКУРСТУК Конкурска ылайыкталган, конкурстан өтө турган, конкурска байланыштуу болгон. *Конкурстук экзамен. Конкурстук сыноо. Конкурстук чыгарма. Конкурстук комиссия.*

КОНОГО Алыска чабылуучу аттардын тү-

негі. *Коного атын чаптырып, Желдетке кылыч тактырып* («Эл адабияты»).

КОНОК I 1. Жол жіріп баратып, конуп кетії ічін токтогон жолоочу. *Конок тандап конот, ууру басынтып уурдайт* (макал). *Конокту сыйласаў атын да сыйла* (макал). 2. Коноктоо, сыйлоо ічін атайы чакырылган мейман. *Жапар, сен бігін бизде конок бол* (Баялинов). *Жапардын жолдошторун конокко чакырдык* (Жантєшев). 4. Келгендерди коноктоо ічін берилген оокат, сый. *Коногуна кой союу. Коногун берип узатуу.*

КОНОК II 1. Таруу сыяктуу майда данduу кара эгин. *Конок айдалган ойдуўдан калыў уйду тірє айдаган эки атчан чыкты* (Бейшеналиев). 2. *диал.* Жігєрі.

КОНОК III Кєздін сезгенишинин натыйжасында каректи басып калган кичинекей ак чел. *Кєзінє конок конду.*

КОНОК АЛУУ Ашта, тойдо алыстан чакырылган коноктордо кондуруп конок кылуу, сый-сыпат кєрсєтіп узатуу. *Малдуулар ашка келгендерди кітііге, конок алууга камынышты* (Бєкєнбаев). ***В.: Конок кітїї.*** *Букет камдап, Ала-Тоодон гіл терип, Конок кітіп, кубанабыз той берип* (Нуркамал).

КОНОК АШ Ашка, тойго келгендерге (конуучуларына) берилііічі сый оокат.

КОНОК КААДАСЫН КЫЛУУ Келген меймандарга тєшєк салып, орун даярдаганча сыртка чыгып туралы деген сыяктуу мааниде колдонулат. *Конок каадасын кылалы деген Сооронбайдын сєзінєн улам отургандардын бардыгы тышка чыкты* (Жантєшев). *Кудаларга конок каадасын кылалы.* (Токомбаев).

КОНОК ЇЙ 1. Мейманкана. 2. Їйдін конок кітііге арналган бєлмєсі.

КОНОКСУ Єзін конок (мейман) сыяктуу алып жірії, конок сыяктуу сезії. *Жаман киши єз іийіндє коноксуйт* (макал).

КОНОКТО 1. Бир жерди тінєк кылуу, тінєє. *Каз коноктогон жер. 2.* Конок кылып сыйлоо, сый кєрсєтії, кітії. *Ал апендини жакшылап коноктоду* («Жомоктор»). 3. Конок болуу, бирєєнікінє конокко баруу, сый кєрії. *Беш кіндєн бери коноктоп жіріп, эми колум бошоду* («Ала-Тоо»). *Айылды тігєл кыдырып, кєп жерде коноктоп жірдік* («Чалкан»).

КОНОКТОЛ ***конокто*** этишинин аркылуу мамилеси. *Эстеўиз, бала кезим, сиз болгонсуз, Бир кіні коноктолуп биздин іийгє (*Шимеев). *Ыракмат, чакырдыўыз, конок болдук. Дасторкон ойдогудай коноктолдук* (Токомбаев).

КОНОКТОО ***конокто*** этишинин кыймыл атоочу.

КОНОКТОТ ***конокто*** этишинин аркылуу мамилеси.

КОНОКЧУЛ Конок кіткєнді жакшы кєргєн, меймандос, сыйчыл.

КОНОЛГО 1. Коно турган, тінєп жатууга тийиш болгон жер, тінєк. *Коноолгомо жеткинче Кокуй кінді не салдыў* («Эр Табылды»). *Колун алып бооруна, Конолго издеп корголоп, Коркуп жіргєн элеўдеп* («Залкар акындар»). 2. Атчан киши бир конуп єтє турган аралык. 50–60 км аралык чени. *Ташкенттен чыгып, беш конолгодо Чійгє кирип барчу экен. Ата-бабаларыбыз аралыкты ат жіріші конолго менен жолдогон* (Абакиров).

КОНОЛГОЛУУ 1. Конууга, тінєп калууга ылайыгы бар, оўтойлуу. *Жіргінчілєр конолголуу жерден єтіп кетишпесин, биз аттаналы.* (Жантєшев). 2. Тінєгі, коно турган жери, конолгосу бар. *Конолголуу куш элем, Конуп учуп кеткенче, Кокуй кінді не салдыў* («Эр Табылды»).

КОНОО Ат чабыштын жолдо конуп, эртеси эртеў менен келііігє тийиш болгон эў алыс аралыгы. *Коноого чапкан кіліктєй, Кызыганда элирген* (Токтогул). *Коноого чапсам чыгар деп, Коштоп алып жірємін* (Токтогул).

КОНОЧООК Єкчєгєндє кєбінчє алчы же таа конуучу, кєп конгон (чікєгє карата). *Коночоокпу? – деп, Абды сакага суктанды* (Осмоналиев).

КОНСЕНСУС Макул болушуу, келишії. Ар кандай коомдун мічєлєрінін кєпчілігін жашап турган тартипке, эрежеге макулдугу.

КОНСЕРВА Банкаларга бузулбай сактала тургандай кылып бекитилген азык заттары (эт, жашылча, жемиш ж.б.)

КОНСЕРВАЛА Консервага айландыруу, консерва кылуу (тамакты, азык-тіліктї).

КОНСЕРВАЛАН ***консервала*** этишинин аркылуу мамилеси.

КОНСЕРВАЛОО ***консервала*** этишинин кыймыл атоочу.

КОНСЕРВАТИВДИК ***консервативдії*** менен бирдей.

КОНСЕРВАТИВДЇЇ Ар кандай жаўылыктарга каршы чыгуучу, эскини жактоочу, прогресске каршы туруучу. *Консервативдії кєз караштар.*

КОНСЕРВАТИВДЇЇЛІК Жаўылыктарга каршы чыгуучулук, эскини жактоочулук, эски кєз караште болуучулук, эскичилик.

КОНСЕРВАТИЗМ Эскини жактоочулук, жаўыга каршы туруп, аны тануууга аракеттенгендик.

КОНСЕРВАТОР 1. Консерватизмдин тарапкери. 2. Улуу Британияда жана бир катар башка єлкєлєрдє Консервативдик партиянын мічєсі.

КОНСЕРВАТОРИЯ Музыкалык жогорку окуу жайы. *Консерваторияда окуп жаткан Медеттин сюиталары кєпчіліккє жакты* (Абдукаримов).

КОНСЕРВАЦИЯ 1. Кандайдыр бир чара-

лардын жардамы менен заттарды бузулуудан сактоо. 2. Ишкананы белгисиз убакытка чейин токтотуп коюу.

КОНСЕССИЯ *саяс.* Мамлекет тарабынан чет өлкөлүк фирмаларга пайдалуу кен издөөгө, курулуш иштерин жүргүзүүгө жеке ишкерлерге ж.б. кандайдыр бир мөөнөткө пайдалануу үчүн жер берүү келишими.

КОНСИЛИУМ Оорунун дартын аныктоо, дарылоо жолдорун ж.б. аныктоо үчүн өткөрүлгөн врачтардын атайын кеңешмеси.

КОНСОЛИДАЦИЯ 1. Мамлекеттик кыска мөөнөттүү карыздарды узак мөөнөттүү карыздарга айландыруу. 2. Чыңдоо, бекемдөө, баш коштуруу. Жалпы максат үчүн айрым уюмдарды, коомдук күчтөрдү бириктирүү, топтоштуруу.

КОНСОНАНТИЗМ Белгилүү бир тилдин үнсүз тыбыштарынын системасы.

КОНСПЕКТ Окуп чыккан эмгектин, уккан лекциянын ж.б. кагаз бетине түшүрүлгөн кыскача мазмуну.

КОНСПЕКТИЛЕ Окуган эмгек, уккан лекция ж.б. жөнүндө же ошолордун негизинде конспект түзүү, конспект жазуу.

КОНСПЕКТИЛӨӨ ***конспектиле*** этишинин кыймыл атоочу.

КОНСПИРАТИВДҮҮ Конспирация менен байланыштуу, жашыруун, ачык абалда эмес.

КОНСПИРАТОР Конспирация жолун, пайдалануучу, жашырын абалда жүргөн киши.

КОНСПИРАТОРДУК ***конспиратор*** дегенге таандык. *Конспиратордук ыкмалар.*

КОНСПИРАЦИЯ Кандайдыр бир иште сырды сактоо, легалдык эмес, жашыруун иштин сырдуулугун камсыз кылуучу система жана методдор.

КОНСТАТАЦИЯ Кандайдыр бир нерсенин, көрүнүштүн болгондугун, бар экендигин, шексиздигин белгилөө, аныктоо.

КОНСТИТУЦИЯ Белгилүү бир мамлекеттин коомдук жана мамлекеттик түзүлүшүн, андагы шайлоо системасын, мамлекеттик органдардын уюштурулуш жана иш жүргүзүү принциптерин, жарандардын негизги укуктары менен милдеттерин белгилеп, аныктап көрсөтүүчү негизги мыйзам. *Кыргыз Республикасынын конституциясы.*

КОНСТИТУЦИЯЛЫК ***конституция*** дегенге таандык. *Эмгек кылуу – конституциялык милдет.*

КОНСТИТУЦИЯЛЫК МОНАРХИЯ Мамлекет башындагы монархтын бийлигине конституция аркылуу чек коюлган мам-лекеттик түзүлүш.

КОНСТРУКТОР 1. Бир нерсени конструкциялоочу, конструкциясын түзүүчү адам. *Космос кораблдерин түзүшкөн окумуштууларга, конструкторлорго даңк* («Советтик Кыргызстан»). *Инженер конструкторлор ГЭС курууда чоң роль ойношот.* 2. Балдар түрдүү курулуштарды жасап ойной турган майда деталдардын, бөлүктөрдүн жыйындысы, комплектиси.

КОНСТРУКТОРДУК ***конструктор*** дегенге таандык. *Конструктордук бюро.*

КОНСТРУКЦИЯ 1. Механизмдин, машинанын, курулуштун ж.б. жалпы структуралык түзүлүшү, планы, бөлүктөрүнүн өз ара байланыштуу орун алышы, жайланышы. *Учактын жаңы конструкциясы. Көпүрөнүн конструкциясы.* 2. *грамм.* Сөздөрдүн өз ара грамматикалык байланышы, тизмектелиши. *Синтаксистик конструкция. Сүйлөмдүн конструкциясы.*

КОНСТРУКЦИЯЛА Бир нерсенин конструкциясын түзүү, конструкция кылуу.

КОНСТРУКЦИЯЛОО ***конструкциялa*** этишинин кыймыл атоочу.

КОНСТРУКЦИЯЛУУ Конструкциядан турган, конструкция түрүндөгү. *Татаал конструкциялуу машина.*

КОНСУЛ Башка бир мамлекеттин шаарында же кандайдыр бир пунктунда туруп, өз мамлекетинин жана анын жарандарынын мүдөөсүн, кызыкчылыгын жактоочу өкүлчүлүгү, кызмат адамы. *Кат «Россиянын Кулжадагы консулуна» деп жазылган* (Элебаев). *Кыргызстандын Түркиядагы консулу.*

КОНСУЛДУК ***консул*** дегенге таандык. *Консулдук кызмат. Консулдук укуктар. Консулдук өкүлдөр.*

КОНСУЛЬТАНТ Өз адистиги, билгендери боюнча башкаларга кеңеш берүүчү адам.

КОНСУЛЬТАТИВДИК Кеңеш берүүчү, кеңеш берүү укугундагы. *Консультативдик орган.*

КОНСУЛЬТАЦИЯ 1. Белгилүү бир маселе боюнча адис адамдар тарабынан берилген кеңеш. *Консультация алуу. Врачтын консультациясы.* ‖ Окуучулардын, студенттердин сабакты өздөштүрүүсүнө жардам кылуу иретинде мугалим тарабынан өткөрүлгөн кеңеш же атайын уюштурулган сабак. 2. Адистиги бар адамдардын кеңеши аркылуу кандайдыр бир маселе боюнча түшүнүк берип туруучу, жардам кылуучу атайын мекеме. *Юридикалык консультация. Аялдар консультациясы. Балдар консультациясы.*

КОНСУЛЬТАЦИЯЛЫК ***консультация*** дегенге таандык. *Консультациялык мекеме. Консультациялык бөлүм. Консультациялык кеңешме.*

КОНТЕЙНЕР Жүктөрдү темир жол, суу унааларына салып ташууга ылайыкталып жасалган чоң үкөк түспөлүндөгү буюм.

КОНТЕКСТ Тексттеги колдонулган сөздөрдүн же айрым фразанын маанисин түшүнүүгө мүмкүн болчудай тыянактуу, так берилген сүйлөмдөр, жазуу речинин айрым бөлүгү.

КОНТИНГЕНТ 1. Кандайдыр бир мамиледе (тармакта) бир тектүү топту, категорияны түзүүчү адамдардын жыйындысы. *Куруу-*

чу жумушчулардын контингенти. 2. Бир мамлекеттен башка мамлекетке алып чыгыла турган кандайдыр бир өндүрүмдүн лицензия жолу менен өкмөт тарабынан орнотула турган акыркы нормасы. 3. Кургактыктын океан менен курчалган негизги, ири бөлүктөрүнүн бири, материк.

КОНТИНЕНТАЛДЫК 1. ***континент*** дегенге таандык. *Континенталдык өлкөлөр. Континенталдык дарыялар.* 2. Континент бетине жайгашылган. *Континенталдык Европа.*

КОНТИНЕНТАЛДЫК КЛИМАТ Деңизден алыс орношкон, жайы ысык, кургак келип, кышы суук болгон жерлердин климаты, кургакчыл келген климат.

КОНТОРА Көбүнчө чарбалык, финансылык мекемелердин, ишканалардын административдик-канцелярдык бөлүмүнүн же айрым бир мекеменин наамы жана ошондой бөлүм же мекеме орношкон имарат, үй. *Байланыш конторасы. Акбар менен Сулай колхоз башкармасынын конторасын көздөй кетишти* (Убукеев).

КОНТР «Контр сокку», «контр чабуул» сыяктуу татаал сөздөрдүн курамында болуп, экинчи бөлүгүнүн түшүнүгүнө карама-каршы маани билдирүүчү сөз, ушундай татаал сөздөрдүн башкы бөлүгү. *Эмне дейт бу контр?* (Абдукаримов). *Эстүү кишиден чочулап, контрлар Марфанын көзүн тазалашты* (Сасыкбаев).

КОНТР-АДМИРАЛ Согуш иштериндеги адмиралдык кенже наам жана ушундай наамы бар адам.

КОНТР-АДМИРАЛДЫК контр-адмирал дегенге таандык. *Контр-адмиралдык наам.*

КОНТРАБАНДА 1. *экон.* Бажылык мыйзамдарды бузуу менен мамлекеттик чек ара аркылуу мыйзамсыз алып келген товарлардын жыйындысы. 2. *өт.* Тыюу салынган, жашыруун алып кете турган, башка бир нерсенин чүмбөтү астында, уурдап, жашыруун иштеле турган иш.

КОНТРАБАНДАЛЫК Контрабанда жолу менен болгон, ошого таандык. *Контрабандалык өндүрүм.*

КОНТРАБАНДАЧЫ Контрабандалык ишке киришүүчү.

КОНТРАБАНДИСТ контрабандачы менен бирдей.

КОНТРАБАС Өтө басыңкы үн чыгарган, бирок көлөм жагынан чоң келген, кылдуу музыкалык аспап.

КОНТРАКТ к. келишим I.

КОНТРАКТАЦИЯ 1. Бир нерсени белгилүү мөөнөткө, шартка ылайык алуу же пайдалануу үчүн контракт түзүү. 2. Совет мезгилиндеги өндүрүштү уюштуруу, айыл чарба азыктарын даярдоодо кеңири пайдаланылган келишимдин түрү (Эгерде белгилүү өлчөмдөн ашык кармалган мал болсо, анын баасы эки эсе аз баа менен мамлекетке өткөрүлүп берилген). *Эгинди контракция кылуу.*

КОНТРАМАРКА Театрда, циркте ж.б. көрсөтүлгөн оюндарга акысыз кирүүгө мүмкүндүк берүүчү атайын маалымкат, талон. ‖ Театр залынан убактылуу тышка чыккан көрүүчүлөр кайра кирүүгө акылуу экендигин күбөлөндүрүүчү атайын кагаз же башка шарттуу белги.

КОНТРАСТ 1. Сүрөттөгү, картинадагы жарык менен башка өңдүн бири-биринен кескин айырмаланган көрүнүшү. 2. Жалпы эле кескин айырмалуулук, карама-каршы келген көрүнүш.

КОНТРАТАКА Душмандын атакасын кайтаруу же ага карай чабуулга өтүү үчүн коргонуучулар тарабынан жүргүзүлгөн каршы атака. *Экинчи эшелон контратакага көтөрүлгөнү жатат* (Жапаров).

КОНТРИБУЦИЯ Жеңген мамлекеттин пайдасына жеңилген мамлекет тарабынан төлөнүүчү акча. ‖ Басып алынган жерлердеги калктардын баскынчыларга төлөөгө тийиш болгон акчалай же мал-мүлк, эгин ж.б. түрүндөгү чыгымы.

КОНТРИБУЦИЯЛЫК контрибуция дегенге таандык. *Контрибуциялык төлөө.*

КОНТРОЛЛЕР Электр кыймылдаткычынын ишин жөнгө салып, тейлеп туруу үчүн трамвайларда, троллейбустарда, электровоздордо ж.б. колдонулуучу жабдык.

КОНТРРАЗВЕДКА Душмандын агентуралык чалгынчыларына, шпионаждык, диверсиялык, иштерине ж.б. каршы күрөшүүчү уюм.

КОНТРРЕВОЛЮЦИОНЕР Контрреволюцияга катышуучу, аны жактоочу.

КОНТРРЕВОЛЮЦИЯ Кулатылган эски бийликти кайрадан орнотууга аракеттенип, өнүгүп, күч алып бараткан же жеңишке ээ болуп, жаңы бийликти орноткон революцияга каршы күрөш. *Контрреволюцияны жоюу. Контрреволюцияга каршы күрөш жүргүзүү.*

КОНТРРЕВОЛЮЦИЯЛЫК Революцияга каршы багытталган, ага карама-каршы, кастык, келишпөөчүлүк идеяда турган. *Контрреволюциялык уюмдар. Контрреволюциялык партиялар.*

КОНТРРЕВОЛЮЦИЯЧЫЛ Революцияга каршы күрөш жүргүзүүчү, контрреволюцияны жактоочу, ага катышуучу.

КОНТУЖИН БОЛУУ *сүйл. сейр.* Нерв системасына доо кетүү. *Нурбай контужин болуп, армиядан биротоло бошоптур* (Баялинов).

КОНТУКТА Өз унаасын аяп, багууга (кароого) берилген бирөөнүн унаасын минип арытуу, бирөөнүн унаасын иштетүү.

КОНТУКЧУ Бирөөнүн унаасын контуктаганды жакшы көргөн, өз унаасына, малына аёо кылып, бирөөнүкүн иштеткен адам. *Контукчу бай.*

КОНТУР Нерсенин сырткы сөлөкөтү,

сырткы көрүнүшү. Нерсенин сырткы түзүлүшүнүн графикалык түрдө көрсөтүлүшү, сүрөттөлүшү. *Баштын контуру.*

КОНТУРДУК КАРТА Кургактыктын жана суунун (океан, деңиз, дарыялар) аттары көрсөтүлбөй, сүрөтү (контур) гана сызылган географиялык карта.

КОНТУРДУК Контур түрүндөгү, контур сыяктуу. *Контурдук сүрөт.*

КОНУС 1. *геом.* Түз жактуу үч бурчтук өзүнүн бир катетинин тегерегинде айлануудан пайда болуучу геометриялык тело. *Конустун каптал жак бети.* 2. Формасы жагынан ушул геометриялык телого окшогон нерсе.

КОНУУ кон этишинин кыймыл атоочу.

КОНУШ 1. Эл келип коно турган, айыл отурган, жай алган жер. *Элибиздин конушу Эркин тоонун арасы* («Жазгыч акындар»). *Эки, үч күн жатмак болушту, Ыңгайлуу конуш табышып* (Үсөнбаев). *Атка жайлуу түзөңдү, Конуш кылып алалы* («Эр Табылды»). 2. Үй тигиле турган жер, үйдүн орду. *Бешалты киши конуш түзөп жатат* (Жантөшев).

КОНУШ ЖАЙЛУУ БОЛСУН Журт которгон же жаңы үйгө кирген адамга карата жакшы тилек, каалоо иретинде колдонулат.

КОНУШ ЧАЛУУ Тигилүүчү боз үйдүн ордун белгилөө, табуу.

КОНУШТА Конуш кылуу, конуш алып жайлануу. *Жазы-кышы конуштап Жан жыргатчу жер экен* (Үсөнбаев).

КОНУШТАН конушта этишинин өздүк мамилеси.

КОНУШТАНДЫР конуштан этишинин аркылуу мамилеси.

КОНУШТАШ Бир конушта, бир жерде жашаган, конушу бир.

КОНУШТУУ Конушка ылайыктуу, эл көп конгон, конуш алган.

КОНФЕДЕРАЦИЯ 1. Кандайдыр бир уюмдун союзу, бирикмеси. *Эмгекчилердин бүткүл дүйнөлүк конфедерациясы.* 2. Өз алдынчалыгын сактап калып, жалаң гана өздөрүнүн кээ бир аракеттерин, адатта тышкы саясий жана согуштук иш-аракеттерин координациялоо үчүн бириккен мамлекеттердин союзу. *Латын Америкасынын эмгекчилеринин жалпы конфедерациясы.*

КОНФЕРАНС Сахнада программадагы номерлерди жарыялоо жана комментарий берүү.

КОНФЕРАНСЬЕ Эстрадалык концерт-терде, оюн-зооктордо (шоуларда) программадагы номерлердин арасында өзүнүн оюнтамашасын көрсөткөн жана кезектеги аткарылуучу номерди жарыялап туруучу артист. *Конферансье кулактандыра электе эле, ал оңдонуп отуруп, комузунун кулагын толгоду* (Каимов).

КОНФЕРЕНЦ-ЗАЛ Салтанаттуу отурум, конференция өткөрүлүп туруучу зал. *Академиянын конференц-залы.*

КОНФЕРЕНЦИЯ Белгилүү бир маселени талкуулоо, чечүү үчүн мамлекеттик, коомдук, илимий ж.б. уюмдардын өкүлдөрү тарабынан өткөрүлүүчү жыйналыш, кеңешме. *Ч.Айтматовдун 80 жылдык маарекесине арналган конференция. Тынчтыкты жактоочулардын эл аралык конференциясы. Мугалимдердин конференциясы. Илимий конференция.*

КОНФЕТТИ Балда, маскарадда адамдар бири-биринин үстүнө чачыша турган ар түрдүү түстөгү кичине тегерек кагазчалар.

КОНФИДЕНЦИАЛДЫК Ачыкка чыгарууга, жарыялоого жатпай турган, жашыруун.

КОНФИСКАЦИЯ Бирөөнүн мүлкүн мамлекеттин токтому боюнча, мамлекеттин пайдасына алуу.

КОНФИСКАЦИЯЛА Конфискация жүр-гүзүү, конфискация кылуу. *Матынын бардык үй мүлкүн жана малы менен жерин конфискациялагыла* (Жантөшев).

КОНФИСКАЦИЯЛОО конфискациял*a этишинин кыймыл атоочу.

КОНФЛИКТ 1. Карама-каршы тараптардын, пикирлердин, күчтөрдүн кагылышы, олуттуу келише албастык, катуу талаш-тартыш. 2. *адаб.* Көркөм чыгармада берилген бири-бирине карама-каршы эки идеянын, пикирдин ортосундагы каршылыктын жогорку формасы. 3. Эл аралык мамилелердин татаалданышынан улам пайда болгон келишпөөчүлүк, кээде куралдуу кагылышка чейинки жеткен катуу карама-каршылык. *Согуштук конфликт. Эл аралык конфликттерди жеңгө салуу.*

КОНФОРМИЗМ *саяс.* Негизги идеяларга, көз караштарга, пикирлерге өз ичинен каршы болсо да кошулуу, ыңгайлашуу.

КОНФРОНТАЦИЯ *саяс.* Карама-каршы коюу, эл аралык абалдын курчуган мезгилин, бир держава экинчи державага карама-каршы турган кезди билдирүү үчүн колдонуучу термин.

КОНФУЦИЙЧИЛИК *филос.* Байыркы Кытайда пайда болуп, анын рухий маданиятына, саясий турмушуна жана коомдук өнүгүшүнө эки миң жылдан көбүрөөк таасир тийгизген этикалык саясий окуу.

КОНЦЕНТРАТ Ныкталган, кургак даяр тамак-аш азыгы.

КОНЦЕНТРАЦИЯ Бир нерсенин чогултулган, бириктирилген тобу, топтоштурулган абалы.

КОНЦЕПТУАЛДУУ Кандайдыр бир нерсенин концепциясы менен байланыштуу, концепцияга мүнөздүү, белгилүү бир концепцияны камтыган.

КОНЦЕПЦИЯ 1. Кандайдыр бир кубулушту, нерсени тигиндей же мындай деп талдоодон, иликтөөдөн келип чыккан түшүнүк, көз караш. *Илимий концепция.* 2. Чыгарманын, кандайдыр бир илимий эмгектин негизги идеясы, маңызы.

КОНЦЕРН Каржы маселелери бириктирилген капиталисттик ишканалардын монополисттик бирикмеси.

КОНЦЕРТ 1. Белгилүү программа боюнча музыкалык чыгармаларды, ырларды, балеттик, эстрадалык ж.б. номерлерди көрүүчүлөргө аткарып берүү, көрсөтүү формасы, аткарылышы. *Симфониялык концерт. Бүгүн корутунду концерт – кыргыз элинин ырлары менен күүлөрү акыркы сындан өтмөк* (Каимов). 2. Оркестрдин коштоосу менен бир аспап аркылуу аткарыла турган ири музыкалык чыгарма. *Скрипка үчүн концерт. Фортепиано менен оркестр үчүн жазылган концерт.*

КОНЦЕРТАНТ Концерт берүүчү же концертке катышуучу артист.

КОНЦЕРТМЕЙСТЕР 1. Музыка ойноп жаткан оркестр катышуучуларынын (музыканттардын) жетекчиси. 2 Симфониялык же опералык оркестрдин солисти. 3. Ырдоочу артист менен кошо партияларды үйрөнүүчү пианист-аккомпаниатор.

КОНЦЕРТТИК 1. ***концерт*** дегенге таандык. *Концерттик программа.* 2. Концерт угуучу көпчүлүккө арналган концерт убагында аткарылуучу. *Концерттик музыка. Концерттик номерлер.*

КОНЦЛАГЕРЬ Концентрациялык лагерь.

КОНЧ Бут кийимдин апкыттан өйдөкү бөлүгү. *Адыл өтүгүнүн апкытын кармап, кончун чоюп койду* (Жантөшев).

КОНЧТУУ Кончу узун, кончу бар. *Кончтуу өтүк. Кончтуу чокой.*

КОНЬКИ Бут кийимге кадап же байлап алып, муз үстүндө жылгаяк тебүүгө ылайыкталып жасалган кырдуу темир. *Коньки тебүү. Буттарына ар бири Коньки байлап алышты* (Осмонкул).

КОНЬЮНКТУРА 1. Кандайдыр бир нерсеге таасир этүүчү абал, шарт, жагдай, ситуация. *Эл аралык коньюнктура. Саясий коньюнктура. 2. экон.* Товардык чарбанын абалын мүнөздөөчү белгилердин жыйындысы (баанын жүрүшү, баалуу кагаздардын курсу, чыгарылган продукциянын өлчөмү ж.б.) *Чарба коньюнктурасы.*

КОНЬЮНКТУРАЛЫК ***коньюнктура*** дегенге таандык. *Коньюнктуралык баалар.*

КОНЬЯК Жүзүм виносунан тартылган жана көпкө сактап күчүнө келтирилген күчтүү спирт ичимдиги.

КОЎ Сан эт.

КОЎ КАРГА Башка каргаларга караганда чоўураак келген кара түстүү канаттуу. *Учар кушта коў карга миў жашаган.*

КОЎГУРА Ачык эмес, күүрт үн чыгаруу. *Коўгурап ыйлап эр Төштүк, Кол алышып турду эми* («Манас»).

КОЎГУРОО 1. Металлдан конус сыяктуу формада жасалып, ички көўдөйүндө термелип кагып туруучу тили бар, шыңгыраган дабыш чыгаруучу буюм. *Коўгуроо кагылып, кечки тамакка чакырды* (Ашубаев). *Бир аздан кийин станциядан коўгуроо чалынып, анын артынан созолонгон ачуу ышкырык чыкты* (Абдукаримов). 2. Үн сигналын берүү үчүн атайын жасалган жабдык. *Электр коўгуроосу.*

КОЎГУРООДОЙ Шаўкылдаган ачык, уккулуктуу (үнгө карата). *Коўгуроодой жаўырган, Үнүмдү алдыў карылык* (Тоголок Молдо). *Коўгуроодой шаўкылдаган добушуў Созолонсо күнчүлүктөн таанымал* (Элебаев).

КОЎГУРООЛУУ 1. Коўгуроосу бар, коўгуроо тагылган. *Коўгуроолуу көк жеке, Ок кеспеген бек жеке* («Манас»). 2. Коўгуроодой, коўгуроонун үнүндөй ачык, уккулуктуу. *Чаргын бек-бек унчукту эле, коўгуроолуу бийик үнү башкаларды басып кетти* (Сыдыкбеков). *Сейитованын коўгуроолуу мукам үнү кандайдыр сүйкүмдүү угулду* (Сыдыкбеков).

КОЎГУРООЧУ Коўгуроо кагуучу. *Коўгуроочу аял колундагы коўгуроосун какты* (Баялинов).

КОЎКОЙ Чоў, эби-сыны, келишими жок болуп көрүнүү, каўкаюу. *Омор берендей коўкоюп, Сабыр жакка бурулду* (Сыдыкбеков). *Асанбек – албырлуу, мурду коўкойгон, көзү чүүрөйгөн, маўдайы жазык сары киши* (Жантөшев).

КОЎКОЙТ ***коўкой*** этишинин аркылуу мамилеси.

КОЎКОЮУ ***коўкой*** этишинин кыймыл атоочу.

КОЎКУЛДАК ***тоўкулдак*** менен бирдей.

КОЎОЛ Чөп өсүмдүгү. *Кара кыяк коўолу, Уйдун жери Ала-Тоо* (Тоголок Молдо).

КОЎОРЧОК Тикендүү бадал өсүмдүгүнүн бир түрү.

КОЎТААЖЫ Кандын уулу, акимдин баласы. *Коўтаажы ээн жер, ээн элге келип, Чүйдүн башы Кеминден орун алган* (Тоголок Молдо).

КОЎТОР Бир нерсени экинчи бетине, астын үстүнө каратып оодаруу, каўтаруу. *Таштарды коўторуп чыгып, айдоо аянтынан алыс алып барып таштадык* («Ала-Тоо»). *Боз үйдү коўторуп кеткидей катуу шамал деле боло койбос* «(Чалкан»).

КОЎТОРМО Тоўдурма, жайында-күзүндө айдап, кышында тоўдурулган жер. *Коўтормодо ным, отоо чөп, өсүмдүк зыянкечтери, өсүмдүктүн илдет козгогучтары жоголот, эрте жазда айдоо-себүү иштери жеўилдейт.*

КОЎТОРТ ***коўтор*** этишинин аркылуу мамилеси.

КОЎТОРУЛ ***коўтор*** этишинин туюк мамилеси.

КОЎТОРУУ ***коўтор*** этишинин кыймыл атоочу.

КОЎТОРУШ ***коўтор*** этишинин кош мамилеси.

КОӰУЗ Канатынын сырты катуу кабыкча менен капталган, курт-кумурскалар тïрïнє кирïïчï майда жандык. *Дубалдын тïбïндє майда кызыл коӰуздар жайнайт* (Сыдыкбеков).

КОӰУЛ 1. Тоо боорлорундагы же этектериндеги, кокту-колоттордогу єӰчєй далдоо жер. *КоӰул географиялык энчилïï ат катары да кездешет: Сары-Жаз кырка тоосунун тïндïк капталындагы єрєєн, суу, мєӰгï – КоӰул-Суу деп аталат.* 2. Бир нерсенин астындагы, боорундагы кєӰдєйчє, кобул. *Ээрдин коӰулу. Чакчыгай таштын коӰулунан чыга калды* (Токомбаев).

КОӰУЛДА коӰултакта менен бирдей. *Кïмïш бир нерсеси жетпегендей коӰулдап турду* (Байтемиров).

КОӰУЛТАК Чулгоосуз, байпаксыз. *Анархан кепичин коӰултак кийип, сыртка чыкты* (Жантєшев). *Бакыт коӰултак кийген єтïгïн силкип чечти.*

КОӰУЛТАКТА Жалгызсыроо, ээнсирєє, бир нерсеси жетишпегендей болуп туруу, бир нерсени жоктоп, ойлоп санаасы тынбоо. *Кеч киргенден бери алар абдан коӰултактап, ээнсирешти* («Ала-Тоо»). *Сапар менен Тïгєлдєн бєлïнïшкєн биринчи кïнï Шарип эки бєйрєгï эӰшерилип калгандай коӰултактады* (Бейшеналиев). *Сабыр абдан коӰултактап, партанын быягына бир, тыягына бир чыгат.*

КОӰУЛЧА Кичинекей коӰул, кєӰдєйчє. *Плевралардын ортосунда коӰулча болот* («Ден соолук»).

КОӰУЛЧУЛ КоӰулда, далдаа жерде жашынып жашаган, тиричилиги ошого ылайыкташкан. *Теке – тоочул, коён – коӰулчул* (макал).

КОӰУР 1. Кара кïрєӰ тïс. *Дайым жылаӰбаш жïрïп кïнгє кïйгєн коӰур чачтары жылтырай тïштï* (Байтемиров). *Койчунун коӰур кïрєӰïн Токутуп Жакып миниптир* («Манас»). 2. Салкын, мелïïн, кïндïн илеби кайтып калган. *КоӰур жел беттен сылай жïрïп турду* («Ала-Тоо»). *КоӰур кïздє айдоо аянтын сугаруу иши аяктап калат* («Ала-Тоо»). *Тоодон коӰур жел сокту* (Айтматов). *КоӰур кïздє Керимкул кечкурун айылга тïштï* («Ала-Тоо»). 3. *єт.* Жоош, салмактуу, бир мïнєз. *Дïйшєнкул жаш кезинен эле коӰур, жоош, бирєєгє жамандык ойлобогон жигит эле* (Бєкєнбаев).

КОӰУР МЫРЗА Бïркïттïн бир тïрï.

КОӰУР ЇН Ичке эмес, жоон эмес, орто чыккан ïн. *Кимдир бирєєнïн коӰур ïнï Каныбектин жанынан эле угулду* (Жантєшев).

КОӰУР ЧЕЧЕН Угумдуу, жакшы сïйлєгєн сєзмєр, чечен.

КОӰУРСУ Сасык, кïйïк, куйкум жыттануу, каӰырсуу. *Мурдума коӰурсуган бир жыт келет* (Баялинов).

КОӰУРСУК КоӰурсуган, сасык жыттанган. *КоӰурсук жыт.*

КОӰУРСУТ коӰурсу этишинин аркылуу мамилеси.

КОӰУРСУУ коӰурсу этишинин кыймыл атоочу.

КОӰУРУК Уктаган кишиден кор-кор этип чыккан дабыш. *Бир кемпир коӰурук тартып уктап жатат* (Жантєшев). *Кошойдун коӰуругу токтоло калды* (Токомбаев).

КОӰШУ 1. Айлы, ïйï турган жери жанаша, бири-бирине жакын, кошуна. *КоӰшу айыл. КоӰшу ïй.* ‖ Кошуна жашаган адам, кошуна кишилер. *Артазак єзïнïн коӰшусу менен бир кыйла дурус мамиледе болуучу* (Абдукаримов). 2. *тар.* Бай, оокаттуу кишиге жакын жашап, ага кєз каранды болуп кïн єткєргєн кедей, кембагал адам. *БириӰ коӰшу, бириӰ малай, БириӰ кулдай жïрдïӰєр* (Токомбаев).

КОӰШУ-КОЛОӰ Бир айылда же бири-бирине жакын, кошуна жашаган адамдар. *Кыйкырган бойдон коӰшу-колоӰго кабар бердим* (Абдукаримов). *Анын тегерегиндегилер – агайын-туугандарынын жана коӰшу-колоӰдорунун ïйлєрï* (Каимов).

КОӰШУЛАШ Бири-бирине коӰшу, айылдаш, кошуна. *КоӰшулаш турган адамдар. КоӰшулаш айылдар. КоӰшулаш єлкєлєр.*

КОӰШУЛУК КоӰшуга таандык, коӰшу абалында болгон, кошуналык. *КоӰшулук кылып, бир ишке жара* («Чалкан»).

КОО 1. Эки жагы бийик, ортосу чуӰкур, ой жер, аӰ. *Жылдызкандын ïйïнïн тïштïк жагында чоӰ коо бар* (Байтемиров). *Ээн жатчу коолору, Эми эмгектин борбору* (Осмонкул). 2. Малга жем, туз берïï, суу алып єтïï ïчïн жумуру жыгачтан оюп же тактайдан аштап жасалган аштоо. *Жумуру жыгачтан кош коо жасалган* (Жантєшев). *Карагайдан коо кылып, Таза суудан салдырып* (Тоголок Молдо). 3. Мал ïчïн жасалган кашаа, тосмо. *Коо кармоо. Жылкынын коосу.*

КОО БУЗГАН КЇЛЇК Ашкан, мыкты, чыгаан кïлïк.

КООГА Чыр-чатак, уруш-талаш, жоболоӰ. *Эртеден кечке дєєрïп коога болот турбайбы* («Эл адабияты»). *Кийинки кïндєрдєгï коога, кайгы убайымдын баарын Ашыр унутуп койгондой* (Сасыкбаев). *ЧоӰоюп адам болгонуӰарда да силердин коогаӰардан кутула албас болдум* (Абдыраманов).

КООГАДАЙ Караандуу, калдайган, чоӰ кєрïнïштє болгон. *Менин коогадай болуп, араӰ эле башым калган* («Ала-Тоо»).

КООГАЛАӰ коога менен бирдей. *Самардын єз санын єзï чапкылап аябай айкырганын балдардын баары кєрïшкєн, бирок аны коогалаӰга тïшïргєн эмне экенин тïшïнïшпедï* (Таштемиров). *Жылкычыларга коогалаӰ тïшïп, бат басылды.*

КООГАЛУУ Чыр-чатактуу, уруш-талаштуу, жоболоӰдуу. *Коогалуу ой. Коогалуу окуя.*

КООДУРА Куудуроо, куудурап туруу.

КООДУРАТ коодура этишинин аркылуу мамилеси.

КООЗ 1. Кєрїнїшї адам кызыккыдай, жагымдуу, кєрктїї. *Бут кийимдин бекем болушу менен бирге, кооз болушу да керек* (Сасыкбаев). *Чакчыгай кооз кєпєлєктєрдїн бирєєнї илип кетти* (Токомбаев). *Кооз гїлдїї, бакшактуу чарбакты аралап жїрдїк* («Ала-Тоо»). 2. Жагымдуу, уккулуктуу, кєркєм. *Акындарга жол болду, Їлгїлїї кооз ырлары* (Осмонкул). *Атыр жел менен созулуп Ак куулар кооз їн салган* (Осмонкул)

КООЗ БОЛУУ Оўтойсуз жатуудан мойну ооруп, туура бурула албай калуу. – *Кайдан келдиў, балам? – деп, кооз болгон адамча бурулуп, Алымга карады* (Жантєшев).

КООЗДО 1. Кооз кылуу, жасалгалоо, кєркємдєє, тїрлєє, сонундоо. *Кооздоп ёлка жасадым Сайранда, эркем, сайранда* (Бєкєнбаев). *Кыштак ичин кооздоп, Кырка тиккен талы бар* (Осмонкул). *Эмгектен тапкан ордениў, Кооздоп турат тєшїўдї* (Осмонкул). 2. Кулакка уккулуктуу, жагымдуу кылуу. *Кыяктай їнїн кооздоп, Кызыл тилин кайраган* (Осмонкул). *Кубулжутуп сєзїўдї, Кооздойсуў, Элдияр!* («Эр Табылды».)

КООЗДОЛ коoздо этишинин туюк мамилеси.

КООЗДОН кооздо этишинин єздїк мамилеси.

КООЗДОО кооздо этишинин кыймыл атоочу.

КООЗДОТ кооздо этишинин аркылуу мамилеси.

КООЗДУК Кооз кєрїнїштє болгон сулуулук, кєркємдїк, келишимдїїлїк. *Колхоздун клубунун кооздугу, жасалгалуулугу кєрїїчїлєрдїн кєўїлїн бурду* («Ала-Тоо»). *Тоолуу жаратылыштын укмуштуу кооздугуна Нияз-кулдун кумары канчу эмес* (Абдумомунов).

КООК 1. *эск.* Кїнєєлїї адамды же душманды жазалоодо башына кийгизилїїчї тери, шире. *Башына коок капталып, Мойнуна зоолу салынып* («Манас» С.К.). *Башына коок кийгизип, Эсенканга баралык* («Манас»). 2. Кылмыштуу адамдын мойнуна кийгизилген тактай моюнтурук.

КООЛА Бийик, калыў болуп єсїї. *Айлана-тегерегин коолаган алабата, уйгак басып, алардын арасында аркандалган музоолор жїрчї эле* (Айтматов).

КООЛДО 1. Ээн, ачык, бош болуп туруу. *Кабыл канчалык кымтынса да, колдойгон кийиз этине жолобой коолдоп, аяз ыркырайт да турат* (Элебаев). 2. Орду толбогонсуп, бир нерсе жетишпегенсип сезилїї. *Иним, биздин жаныбыздан чыкпачы! Сен кетсеў эле бир нерсебиз кемигенсип коолдоп калат экенбиз* (Каимов).

КООЛУ *эск.* Токтом, чечим. 1920-жылдары колдонулган термин. *Ошол кезде калпанын Коолу деген токтому. Турпандан келген качкынды, Тургузбай айдап соттоду* (Тоголок Молдо). *Кєпчїлїктїн коолу менен бїткєн иши эле* (Абакиров). *Сєз токтоду, коолу кабыл алынды* (Токомбаев). *Азырынча Ташкентте калсын деген коолу болду* («Ала-Тоо»).

КООМ 1. Турмуштун конкреттик-тарыхый шарттарында биригип жашаган адамдар тобу. *Коомдун єнїгїшї. Коом жєнїндєгї илим. Коом зарыл Айтматовдун жардамы на, Эн тамга – аялдардын маўдайында* (Акматалиев). 2. Белгилїї бир доордогу тарыхый-экономикалык тїзїлїш жана анын єзїнє ылайык келген бєтєнчєлїгї. *Алгачкы коом. Капиталисттик коом. Социалисттик коом.* 3. Теги, социалдык абалы, кызыкчылыгы ж.б. жактары боюнча белгилїї жалпылыкта болгон адамдар чєйрєсї. *Ак сєєктєр коому.* 3. Иши, милдети боюнча єз ара биргелешкен, чогуу аракетте болушкан адамдар тобу, уюм же мекеме. *Спорттук коомдор. Акционердик коом. Єрт єчїрїї, єрттєн сактоо коому. «Билим» коому. Жаратылышты коргоо коому.*

КООМАЙ Бошураак, калпысыраак, окчунураак. *Мен столдун жанындагы орундукка коомай отурдум. Сен бизге кошулбай коомай жїрєйїн деген экенсиў* («Ала-Тоо»). ‖ Чечкин эмес, жайбаракат, шашпаган абалда. *Бизге коомай карап койду да, ишин уланта берди* («Ала-Тоо»). *Кексе, карт жорулар коомай кыймылдап, айланасын карап сактанган болушат* (Токомбаев).

КООМАЙЛА Бир нерсени башкалардан окчунураак, алысыраак коюу, коомай абалда кылуу. *Алмаларды ар бирин коомайлап коюп чыктым.* ‖ Жакындабай, кошулбай, четтегенсип жїрїї, жатыркагандай кєрїнїї. *Бири-биринен єтє эле коомайлаган эки жаштын таанышуусу бєтєнчє башталды* («Чалкан»). *Керим балдарга кошула албай, коомайлап турат.*

КООМАЙЛАН коомайла этишинин єздїк мамилеси. *Коомайландым чочуп кетип, Кемпир мени байкады* (Токомбаев).

КООМАЙЛАТ коомайла этишинин аркылуу мамилеси.

КООМАЙЛОО коомайла этишинин кыймыл атоочу.

КООМАЙСЫ коомайсын менен бирдей. *Ансыз да коомайсыган Асырандын чеке тери чыпылдап, бїткєн бою ысып, шашкалактады* («Ала-Тоо»).

КООМАЙСЫН Оўтойсуздануу, єзїн алыстатып, жатыраак сезип туруу, коомайлоо. *Кычан адеп кездешкенде кандайдыр коомайсына тїштї* (Бейшеналиев). *Коомайсынбай, жакын барып учурашсаў боло* («Чалкан»).

КООМАЙСЫНТ коомайсын этишинин аркылуу мамилеси.

КООМАЙСЫНУУ коомайсын этишинин кыймыл атоочу.

КООМАТ *дин.* Тик туруу, тик туруп намазга киришүү. *Кеӊ Букарды карасаӊ, Азанчысы аркырап, Коомат айтып чакырып, Башына селде чалынып* («Манас»).

КООМДОШ Коомго биригүү, биргелешүү, ортолошуу. *Колхоз, совхоз мал өстүрдү, Коомдошуп бирлешип* (Осмонкул).

КООМДОШТУР Коомго, жалпыга ти-йиштүү кылуу, коомдук кылуу, коомго би-риктирүү. *Коомдоштурган чарба.*

КООМДОШТУРУУ ***коомдоштур*** этишинин кыймыл атоочу.

КООМДУК Коомго таандык, коомго, жалпы элге тиешелүү. *Коомдук мүлк. Коомдук өнүгүш. Коомдук түзүлүш. Коомдук пикир.*

КООМЧУЛУК Коомдогу эл, көпчүлүк, кандайдыр бир коллективдин жалпы массасы.

КООН 1. Ашкабак түркүмүнө кирүүчү ири мөмөлүү бакча өсүмдүгү. *Бул жерде коон, дарбыз жана ашкабак көп эгилет* («Эне тил»). 2. Ушул өсүмдүктүн ширелүү, тоголок же сүйрү келген ири мөмөсү. *Кучагыӊ жеткис чоӊ болсун, Тордомо коон, дарбызыӊ* (Маликов).

КООН ҮЗМӨЙ Эки топко бөлүнүп, биринбири тартып ойноочу балдар оюну.

КООП Коркунуч, шек. *Кооп саноо.*

КООП САНОО Шектенүү, күнөм кылуу, шек саноо.

КООПЕРАТИВ 1. Биргелешкен, уюмдашкан мекеме. *Турак-жай кооперативи. Жолотпой бай-манапты титиретип, Ачылды бардык жерге кооператив* (Элебаев). *Өзүн-өзү тейлөөчү кооперативдерди ачып, буюмдарды сата башташты.*

КООПЕРАТИВДЕШ Кооперативге биригүү, кооперациянын негизинде уюшуу.

КООПЕРАТИВДЕШТИР ***кооперативдеш*** этишинин аркылуу мамилеси.

КООПЕРАТИВДЕШҮҮ ***кооперативдеш*** этишинин кыймыл атоочу.

КООПЕРАТИВДИК ***кооператив*** дегенге таандык. *Кооперативдик мүлк. Кооперативдик ишкана.* ‖ Кооператив аркылуу аткарылуучу, ишке ашуучу. *Кооперативдик соода.*

КООПЕРАЦИЯ 1. Көпчүлүктүн бир же бир канча эмгек процесстеринде биргелешип иштеши үчүн түзүлгөн эмгек уюмунун өзгөчө формасы. 2. Мүчө болуп киргендердин – пайчылардын каражаттарына уюштурулган массалык өндүрүш, соода ж.б. бирикмеси. *Промыслолук кооперация. Керек-жарак кооперациясы. Майыптар кооперациясы.* 3. *сүйл.* Кооперативдик дүкөн, кооператив.

КООПЕРАЦИЯЛАШТЫРУУ Кооперацияга бириктирүү, кооперация уюштуруу.

КООПСУЗ Кооптуу эмес, коркунучсуз, шексиз. *Адамдын коопсуз учушу үчүн космос кемесин түзгөн окумуштууларга, инженерлерге жана жумушчуларга даӊк! Чилдер күрткүнүн түбүн көӊдөйлөп, жырткыч куштардан коопсуз жерде тиричилигин өткөрө беришет* (Каимов).

КООПСУЗДУК Кооп санабагандык, кооптуу эместик. *Дүйнөдөгү өлкөлөрдүн улуу достугу тынчтыктын жана элдердин коопсуздугунун кебелбес сепили болуп саналат.*

КООПСУН ***кооптон*** менен бирдей.

КООПСУНТ ***коопсун*** этишинин аркылуу мамилеси.

КООПСУНУУ ***коопсун*** этишинин кыймыл атоочу.

КООПТАЦИЯ Шайлоочуларга кайрылбай шайлоо органынын курамына жаӊы мүчөлөрдү киргизүү.

КООПТОН Кооп саноо, коопсунуу, чочулоо, коркуу, шек саноо. *Карабайдын бардык оюн сезген Абды кооптонуп, анын жүрүштурушун аӊдыды* («Ала-Тоо»). *Алымкул кетенчиктей берди да, кооптонгон түр менен атасы жакка карап койду* (Абдукаримов). *Шакир этияттана кооптонду* (Абдыраманов).

КООПТОНУУ ***кооптон*** этишинин кыймыл атоочу.

КООПТУК Коркунучтуу, кооптуу абал, чочугандык. *Эл арасында кооптук пайда болду.*

КООПТУУ Кооптонууга негизи бар, кооп санагыдай, коркунучтуу, шектүү. *Бул өтө кооптуу ээн адырлардан каракчылар да кездешет* (Абдукаримов). *Андрей өзүнүн командиринин кооптуу сөзүн дагы укту* («Ала-Тоо»).

КООРДИНАТА 1. Тегиздиктеги жана мейкиндиктеги чекиттин абалын аныктоочу чоӊдуктардын бири. 2 Кандайдыр бир нерсенин же кимдир бирөөнүн жайгашкан жери жөнүндөгү маалымат.

КООРДИНАЦИЯ Өз ара айкашкандык, бири-бирине шайкеш келгендик, макулдашкандык.

КООРДИНАЦИЯЛОО Макулдашуу, байланыштыруу, бириктирүү

КООРДИНАЦИЯЛЫК ***координацияга*** таандык.

КООРСУЗ Каксыз, таза, толук. *Оорусу коорсуз айыкты.*

КООШ Жакындашуу, жакын болуу, туура келүү. *Бул айткандарыӊ чындыкка коошобу? Адамга коошпогон кандай кокуйсуӊ!*

КООШО *туурасы:* ***копшо***. *Колдорунун салаасы Коошоп койгон устундай* (Шүкүрбеков).

КООШПОГОН КЕП Чындыкка жакындабаган, айтылып жаткан кепке туура келбеген сөз.

КООШТУР ***коош*** этишинин аркылуу мамилеси.

КОП Сын атоочтун копкоюу сыяктуу күчөтмө даражасын түзгөн бөлүкчө.

КОПО Сазга чыгуучу өлөӊ чөп. *Кара кыяк, копосу Уйдун жери – Ала-Тоо* (Тоголок Молдо).

КОПОЛ *диал.* Олдоксон, эби жок, сылык мамилени, жымсалдап сїйлєгєндї билбеген. *Копол адам. Копол сїйлєє. «Єзїнїн кополдугун кєрсїн» деди оюнда* (Жакыпбеков). *Бирєєнїн сєзї копол, ниети жакшы.*

КОПОЛДОН Копол мамиле кылуу, кополдугун кєрсєтїї.

КОПОЛДУК Копол мїнєздїїлїк, одонолук.

КОПУЛДА Тынчсызданyy, тынчы кетїї, бушайман болуу, санааркоо. *Алыс болгондуктан самолетторду ажырата албай, биз копулдай баштадык* («Кыргызстан аялдары»).

КОПУЛДОО копулда этишинин кыймыл атоочу.

КОПШО 1. Кыймылдатып ордунан бошотуу, козголтуу, жылдыруу. *Толкуса тоголотот ташты копшоп* (Токтомушев). *Шарип тїбїн копшоп, карды кїрєй баштады* (Бейшеналиев). 2. Жонуп текшилєє, жылмалоо, тегиздєє. *Коёндой жону жумуру, Копшогондой туруму* (Токомбаев). *Акман кетменинин сабын копшоп тегиздеди* (Сыдыкбеков).

КОПШОЛ копшо этишинин туюк мамилеси.

КОПШОО копшо этишинин кыймыл атоочу.

КОПШОТ копшо этишинин аркылуу мамилеси.

КОПШУ копшо менен бирдей.

КОПШУТ I Ойдуў, чуўкур, ой жер. *Коўулунда коён бар, Копшутунда жылан бар* («Манас»).

КОПШУТ II копшу этишинин аркылуу мамилеси.

КОР I Очоктогу, от жаккан жердеги чок аралаш ысык кїл. *Талча чайды демдеп, очоктогу корго койду* (Байтемиров).

КОР II Бозонун бир нече кїн салып, кїчтїї ачытылышы, бир нече кїн кордолушу. *Бозонун кїчїн жетилткен, Корун кандай унуттуў?* (Токтогул).

КОР III Кем, кемчил, азап, шор. *Кор кылуу. Кор болуу. Кор саноо. Бир нерсенин корун тартуу.*

КОР IV 1. Уютку, негиз, тїп. *Бар мактанса табылат, – Сабасында кору бар* (Калыгул). 2. Байлык, жыйган-терген мїлк. 3. Кам, даярдык. 4. Кєп эл, жыйылган калк. *Туўша шаар, Кентунда Кытайдын тєккєн кору бар* («Манас» С.О.).

КОР V: кор-кор Корулдаган, коркураган дабышты билдирїїдє колдонулуучу сєз.

КОРАБЛЬ 1. Ири деўиз кемеси. *Катуу жел согуп, тоодой толкундар келип, биздин кораблдерге соктугат* (Баялинов). 2. Абада, космосто учуучу татаал техникалык аппарат (самолёт, дирижабль ж.б.).

КОРБАШЫ *эск.* 1. Букара кандыгынын убагында курал-жабдык турган їйдї башкарган адам. 2. Падыша убагында жергиликтїї полициянын башчысы. *Элїї башы, он башы, Эл бийлеген корбашы* (Токтогул). 3. Тїнкї кїзєтчїлєрдїн башчысы. *Актаяк менен кор башы* («Манас» С.О.). *«Кор башылар кайда» – деп* («Манас» С.О.).

КОРГО Башка бирєєгє кол салдырбоо, тийгизбєє, кайтаруу, сактоо. *Калк коргогон эрлерди, Тосуп чыккан кїн бїгїн* (Нуркамал). *Алтындай жанды коргогон Врачтар чыгат силерден* (Їсєнбаев). *Эч ким Шадыбекти коргор эмес* («Ала-Тоо»).

КОРГОЛ I Кой, эчки жана башка жаныбарлардын кумалагы, тоголоктошкон кыгы. *Койдун корголу. Эчкинин корголу. Чоўдугу тєєнїн корголундай* (Сасыкбаев).

КОРГОЛ II корго этишинин туюк мамилеси.

КОРГОЛО Бир нерседен сактануу, жа-шырынуу їчїн далдаа жерге бекинїї, жашынуу. *Мырзалы бир таштын тїбїнє корголоп, жамгырдын басылышын кїттї* (Каимов). *Канаттуу кайкып уча албай, Бутага барып корголойт* (Токомбаев). *Кыргыйдан корголоогон таранчыдай болдук* («Ала-Тоо»).

КОРГОЛОО корголо этишинин кыймыл атоочу.

КОРГОЛОТ корголо этишинин аркылуу мамилеси.

КОРГОН I 1. Коргонуу їчїн курулган сепил, чеп. *Жок болду жоо коргону, Дайым тїткєн, чыдаган* (Їмєталиев). *Кїмїш ооз чоў коргон Калаам эсен бар бекен* («Курманбек»). 2. Огородду, короо-жайды ж.б. айландыра курчаган тосмо дубал. *Кыштактын жакшы коргондорун ушул киши салган* (Абдукаримов). *Катар салган кирпичтен Казарманын коргону* (Осмонкул). 3. Мал киргизїї їчїн салынган короо. *Таптаза чоў коргондон, Тєрт тїлїк мал чубурду* (Барпы). *Коргонуўду бошотуп, Жылкыўды алды басмачы* (Барпы). 4. Мїрзєгє белги катары салынган же бейитти курчаган дубал. *Коргон термини єз алдынча да, башка географиялык аттардын курамында да Кыргызстандын бардык жеринде кездешет: Кошой – Коргон (шаар урандысы), Кош – Коргон, Коргон, Коргончу, Коргон – Дєбє ж.б.* 5. *єт.* Сакчы, тирек, коргоочу. *Жаш жигит жыйырма бирге жаўы толгон, Элине баралында болот коргон* (Шимеев). *Айланада жооў кєп, Элге коргон болгула* (Токтогул).

КОРГОН II корго этишинин єздїк мамилеси.

КОРГОНУУ коргон II этишинин кыймыл атоочу.

КОРГОО корго этишинин кыймыл атоочу.

КОРГООЧУ Душмандын кол салуусунан сактаган, коргогон сакчы. *Ата мекенди коргоочулар.*

КОРГОШ корго этишинин кош мамилеси.

КОРГОШУН 1. Салмагы оор, жумшак, оўой эритиле турган кара кєк тїстєгї металл. 2. Ошол металлдан куюлган ок. *Майтары-*

лып коргошун, Кайра суугa чуп этти («Эр Табылды»). *Кан деп учат, жан деп учат коргошун* (Мидин).

КОРГОШУНДАЙ Салмактуу, оор басырык, сүйлөгөнү олуттуу (адамдын мүнөз сапатына карата).

КОРГУЛ корум менен бирдей. *Айланам үйгөн коргул таш Айлансам кайдан чыгасыӊ* (Токомбаев). *Андан ары коргул болуп, коргулдун үстү жалама зоолуу аскага айланган* (Жантөшев).

КОРДЕБАЛЕТ *муз.* 1. Аял, эркек бийчилер коллективинин тобу менен бийди аткаргандар, б.а. балеттик хор. 2. Балет оюндарында топ-тобу менен бийлөөчү артистер.

КОРДО I *диал.* Күрүчтөн айран катыкталып жасалган көжө.

КОРДО II Кемтигин, айыбын же башка жактарын айтып кемсинтүү, шылдыӊдоо, ызалоо. *Кордогон сөзгө Саматтын жүрөгү ого бетер куйкаланды* (Сасыкбаев). *Жабыгып жүрсө жигитти Жакырсыӊ деп кордобо* (Токтогул).

КОРДО III Бозону же башка ичкиликти күчүнө келгиче кармап, улам жаӊыртып, көрөӊгүсүн көбөйтүп отуруп ачытуу. *Кордоп бозо салдыруу.*

КОРДОЛ I кордо II этишинин туюк мамилеси.

КОРДОЛ II кордо III этишинин туюк мамилеси.

КОРДОЛУУ Кордолгон, кордоп салынган. *Кордолуу бозо.*

КОРДОО I кордо II этишинин кыймыл атоочу.

КОРДОО II кордо III этишинин кыймыл атоочу.

КОРДОО АЙТЫШЫ *адаб.* Акындардын бири-бирин кордоп, мазактап, мыскылдап ырдашы.

КОРДОО ЫРЛАРЫ *адаб.* Кыргыз оозеки поэзиясындагы каада-салт ырларынын бир түрү.

КОРДОР Күӊ, кызматкер. *Сайкал менен Ак Каныш, кордор кылсаӊ болбойбу?* («Эл адабияты»).

КОРДОТ I кордо II этишинин аркылуу мамилеси.

КОРДОТ II кордо III этишинин аркылуу мамилеси.

КОРДОШ кордо II этишинин кош мамилеси.

КОРДУК Кимдир бирөөнү кор кылгыдай, кыйнагыдай азап, түйшүк, ыза. *Алымкул эч кандай кордукка, өзүн басынтууга, адилетсиздикке чыдачу эмес* (Абдукаримов). *Сактыкка кордук жок* (макал).

КОРДУКТА Кордук көрсөтүү, азапка салуу, ыза кылуу, ызалоо.

КОРДУКТУУ 1. Кордук көрсөтөр, азапка салар, түйшүк тарттырар. *Мындай кордуктуу балакет экенин кайдан билдим* («Чалкан)». 2. Кордук көргөн, азабы арылбаган, түйшүк тарткан. *Кутулуп келдим күнөөдөн, Колго түшүп жүдөгөн, Кордуктуунун бири мен* (Токтогул).

КОРЕК I *диал.* Пахтанын ачыла элек кутучасы.

КОРЕК II *диал.* 1. Азык заты, оокат, тоют. 2. Жашоо каражаты, тиричилик, күндөлүк оокат үчүн керектелүүчү нерсе.

КОРЕНДИ *диал. өт.* Жегич, жеп көнгөн. *Кадыркул этке башынан коренди болгон киши эмеспи. Ашыкпай бир жамбашты бычак менен абдан шылып ыракаттана берди* (Касымбеков).

КОРЖОГОЙ Сөөк-саактуу, арык жана узун бойлуу кишиге карата айтылат.

КОРЖОЙ 1. Коржогой көрүнүштө болуу, коркоюп туруу, каржаюу. *Чоӊ тору ат менен коржоюп кара жолдо бастырып, ара бөк калдым.* 2. Бой көтөрүү, менменсинүү, тоӊ моюндануу, тоӊдоосундук кылуу. *Коржоюп турган чиркинди, Колкого тартып калды эми* («Семетей»). *Коржоё калган, Кыдырбай жалган күлгөн болуп койду* (Сыдыкбеков).

КОРЖОЙТ коржой этишинин аркылуу мамилеси.

КОРЖОӉ Бойлуу, сөөк-саактуу бирөөнүн кыймыл-аракетин билдирүү үчүн колдонулат. *Элден беш чыны кымызды артык ичкен көрүнөсүӊ, коржоӊ-коржоӊ этесиӊ* (Сыдыкбеков).

КОРЖОӉДО Коржоӊ-коржоӊ этүү, коржойгон кебетеде болуу. *Коржоӊдоп качтыӊ сен неге, Конушуӊ Талас калкыӊдан* (Токтогул). *Коржоӊдогон жан калбай Кылым дөөнүн барысы Кыраан Манас көк жалга Каяшаяк бере албай* («Төштүк»).

КОРЖОӉДОО коржоӊдо этишинин кыймыл атоочу.

КОРЖОӉДОТ коржоӊдо этишинин аркылуу мамилеси.

КОРЖОЮУ коржой этишинин кыймыл атоочу.

КОРИДОР Үйдүн, имараттын ички бөлмөлөрүн кошуп турууга, адам өтүүгө, жүрүүгө ылайыкталып жасалган узун, кууш жай. *Мектептин коридору. Клубдун коридору. Окуу корпусуна кирсеӊиз, коридордон ар түрдүү улуттун балдарын кезиктиресиз* («Кыргызстан аялдары»).

КОРИФЕЙ 1. Байыркы грек трагедиясындагы хор жетекчиси. 2. *өт.* Илимдин, искусствонун, адабияттын ж.б. эӊ көрүнүктүү, артыкча белгилүү ишмери, чебери. *Илимдин корифейи. Дүйнө адабиятынын корифейлери.* 3. Хордо алдыӊкы ырчы, балетте, бий ансамблинде алдыӊкы аткаруучу, бийчи.

КОРК I Чочуу, жалтануу, кооптонуу. *Батыш калтырап коркуп, азга эшик ачкан жок* (Байтемиров). *Корkконунан далай эл Калган экен жашынып* («Эр Табылды»). *Келбей коёбу деп корктуӊбу* («Ала-Тоо»). *Коркпо өлүмдөн, Коркконго кош көрүнөт...*

(Гапаров). *Коркомун бөксө кеткен кіндөрімдөн, Коркомун бекер өткөн өмірімдөн* (Бегимкулова).

КОРК II: корк этії же корк-корк этії Коркулдаган дабыш чыгаруу, коркулдоо (мис, чочко).

КОРКОГОЙ Бою, мойну узун, арык. *Коркогой киши. Коркогой моюн.*

КОРКОЙ Сороюп бийик, узун болуп көрінії. *Коркоюп, тітін чыкчу морулардай, Чыгышты карап турган замбиректер* (Імөталиев). *Тышка чыксам тамынын эшигинен коркоюп Чотур көрінді* (Касымбеков).

КОРКОЙТ коркой этишинин аркылуу мамилеси.

КОРКОК Жірөгі жок, кайратсыз, ыгы жок корко берме. *Жолдош болбо коркокко, Иш кылдырба чоркокко* (Токтогул). *Көз коркок, кол баатыр* (макал). *Мыктыларыў чегингин, Коркокторуў бекингин* (Калмырза).

КОРКОК БИЛИШ Кандайдыр бир айыбын, кылмышын ачып коёбу, ал билинип калабы деп кимдир бирөөдөн чочулаган, батына албай тайсалдаган, ага көз каранды болгон абалга карата. *Кейпи коркок-билиш болуп калган жери болууга тийиш* («Ала-Тоо»). *Кымыз ташыгандай менин сага кандай коркок билиш жайым бар эле?* (Байтемиров). *Бакир атама коркок билиш болуп жірді* (Осмоналиев) .

КОРКОКТУК Курулай корко берііччілік, коркок экендик, жірөксіздік. *Коркоктук кылып жалтанба, балам!* («Ала-Тоо»). *Эч качан кыйындыктан кайра качпа, Өзіўді коркоктукка бекер сатпа* (Абдыраманов).

КОРКОЎ: коркоў этії Корс этії, оройлонуу.

КОРКОЎДО коркоў менен бирдей.

КОРКОЎДОО коркоўдо этишинин кыймыл атоочу.

КОРКОЎДОТ коркоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

КОРКОР Чылым чеккенде тамекинин тітіні суу аркылуу өтіп, тазаланган жана тарткан сайын кор-кор этип турган Чыгыш элдеринин узун тітіктіі атайын канжасы.

КОРКУЛДА Корк-корк этії, корк эткен дабыш салуу (көбінчө чочкого карата айтылат). *Коркулдаган каманды камыш ичинен качырып суу ылдый кууп жөнөшті* («Ала-Тоо»).

КОРКУЛДАК 1. Корк-корк эткен, коркулдаган. 2. *өт.* Мінөзі корс, орой.

КОРКУЛДАТ коркулда этишинин аркылуу мамилеси.

КОРКУЛДОО коркулда этишинин кыймыл атоочу.

КОРКУНУЧ Кооптуулугу бар, корко тургандай шарт, корккондук. *Алымдын көрінішї Анарханга коркунуч туугузду* (Жантөшев).

КОРКУНУЧСУЗ Корко тургандай абалда эмес, кооптуу деп эсептөөгө болбогон, коркунучу жок, коопсуз.

КОРКУНУЧТУУ Коркунучу бар, кооптуу, кооп санай тургандай. *Базарбек тінкі окуянын коркунучтуу элеси менен алышып келе жаткан* (Каимов). *Жолдун коркунучтуу жерине эми келдик го дейм?* (Жантөшев).

КОРКУНЧААК Жірөгі жок, коркок, жалтаў, тартынчаак. *Кайратсыз адам коркунчаак* (Токтогул).

КОРКУНЧАК *туурасы:* ***коркунчаак.***

КОРКУРА Кор-кор эткен дабыш чыгаруу, корулдоо. *Коркураган коўуругуўан адам уктай алгыдай эмес* («Ала-Тоо»). *Коркурап дөө жатканда, Конокбай жетип барды эле* («Эр Төштік»).

КОРКУРАК Кор-кор эткен, коркураган.

КОРКУРАТ коркура этишинин аркылуу мамилеси.

КОРКУРАТМА: коркуратма чылым *к.* ***коркор.***

КОРКУТ корк II этишинин аркылуу мамилеси.

КОРКУУ корк этишинин кыймыл атоочу.

КОРО I Коромжу болуу, тігөнө баштоо, азаюу, ысырап болуу, жок болуу. *Айкөлінін казына, Арбыныраак корогон* («Манас»). *Курсагы тоюп малдардын, Коробой жакшы багылсын* (Осмонкул). *Төл кошулду төлінө, Бир да башы коробой* (Імөталиев).

КОРО II Дімбіл мөмө, чала бышкан мөмө. *Зейнегілді алдап өріктін тібінө отургузуп коёт да, Дурусбек анын башына чыгып, чөнтөгінө кородон шыкай салып тішөт* (Атамкулов).

КОРОГОЙ коркогой менен бирдей.

КОРОЗ Тооктун эркеги. *Ак короз жыгачтын істінө чыга калып, бар інін салып созолонду* («Советтик Кыргызстан»).

КОРОЗДОН Бою-башын тізөп жагалдануу, сыланып-сыйпануу, мактануу, бой көтөрії, кекирейії. *Кайназар короздонуп, төбөсі көккө жеткендей боло тішті* (Жантөшев). *Бөрібай молдо эки жагында олтур- гандарга короздоно карады* (Жантөшев). *Короздонуп кооз кийингенин көр* («Чалкан»).

КОРОЗДОНУУ короздон этишинин кыймыл атоочу.

КОРОЙ Сороюп, коркоюп чыгып туруу, көрініп туруу. *Баатырлары бөлініп, найзалары короюп, Кол-колунда көрініп* («Сейтек»).

КОРОЙТ корой этишинин аркылуу мамилеси.

КОРОК: корок этії Короюп, сороюп чыга калуу, көрінө калуу.

КОРОКТО Корок-корок этії, сороўдоо. *Мылтыктары короктоп, Мергендер келди сороктоп* («Манас»). *Оттук ташы сороктоп, Найзанын учу короктоп* («Эр Табылды»).

КОРОЛЬ 1. Кээ бир феодалдык жана буржуазиялык мамлекеттердеги монархтын титулу жана ошол титулга ээ болгон адам. 2.

ет. Өнөр жайдын же сооданын кандайдыр бир тармагындагы монополист. *Нефть королу. Биржа королу.* 3. Шахмат оюнундагы эң башкы фигура.

КОРОМЖУ Ысырап болууга, короого учураган абал, ысырап, корогондук. *Тишимдин коромжу болушуна каршы күрөш кеңири жүргүзүлүп жатат.*

КОРОМЖУЛА Коромжу кылуу, ысырап кылуу, коротуу.

КОРОМЖУЛУК Коромжу болуу абалы, ысырап болгондук, коротулгандык.

КОРОМЖУЛУУ Коромжусу көп, көбүрөөк ысырап болгон, ысырапталган.

КОРОМЖУСУЗ Коромжусу жок, коромжуга учурабаган, ысырап болбогон. *Артель тишимди жыйноо жумуштарын өз убагында коромжусуз аяктады* («Кыргыз Туусу»).

КОРОҢДО 1. Сороң-сороң этүү, сороңдоо, короктоо. *Укурук колдо короңдоп, уйгу-туйгу сороңдоп* («Биздин адабият»). 2. Бирөөгө чоңсунуп, орой мамиле кылуу, опурулуу. *Кедейлерди коркутуп, Короңдойсуң, бучугум* (Барпы).

КОРОҢДОО короңдо этишинин кыймыл атоочу.

КОРОҢДОТ короңдо этишинин аркылуу мамилеси.

КОРОО I 1. Дубал, тосмо менен курчалган үй-жай, чарбак. *Короо, үй күтүп не керек, Курбуң басып кирбесе* (Осмонкул). *Короо толо кыз-келиндер. Үй курчаган, жардангая* (Бөкөнбаев). *Ар бир үйдүн короосунан отундарды көрөсүң* (Абдукаримов). 2. Мал киргизүү үчүн тосулган үстү ачык жай. *Нуруш короодогу койлорду дагы бир сыйра аралады* (Убукеев). *Күзүндө камдап албаптыр мал кирчү короо, тамдарын* (Үсөнбаев). 3. Малдын (кой, эчкинин) тобу. *Карасак бир короо кой көзгө түштү, Четинде кара жолдун түнөп жаткан* (Шүкүрбеков). *Бир нече короо кой селонун төшүндө жайылып жатты* (Убукеев).

КОРОО II коро этишинин кыймыл атоочу.

КОРООЛО 1. Короо-жайды, чарбакты ж.б. короо салып тегерете курчоо, бир нерсе менен тосуу. 2. Айдын, күндүн айланасына алкак сыяктуу жарык, шоола пайда болуу. *Ай короолосо, аягыңды камда* (макал).

КОРООЛОН короолo этишинин өздүк мамилеси.

КОРООЛОТ короолo этишинин аркылуу мамилеси.

КОРООЛОШ Короосу, конушу, жайгашкан жери бири-бирине жакын, коңшу, короолору жанаша. *Колдон келсе короолош, Кошунаңды сыйлагын* (Осмонкул). *Мен силердик боломун, Короолош бирге кономун* (Тоголок Молдо). *Коюбуз болсун короолош, Ашыбыз болсун жоролош* («Сейтек»).

КОРООЛУ Таранчылардын тобуна кирүүчү эң кичинекей чымчык. *Коркуп качса кыргыйдан, Короолу кирет бүргөнгө* (Үсөнбаев). *Куркулдай менен короолу, Бурбай жечү коногу* (Тоголок Молдо).

КОРООЛУУ 1. Короосу бар, короо салынган, короолонгон. *Короолуу чарбак. Короолуу бак.* 2. Бир короо толгон, саны бир короолук болгон. *Сөөктү эттей чайнаймын, Короолуу койду айдаймын* (Шүкүрбеков).

КОРООЧУ Корооду сак, короону, үй-жайды мыкты кайтарган (итке карата). *Атабайдын ити бүгүн деле короочу болуп кетиптир* (Байтемиров). *Короочу иттердин анда-санда үргөнү болбосо, түн тынчтыкта* (Каимов).

КОРОСОН 1. Чечек оорусунун уусу. *Коросон арак суусуну* («Манас» С.О.). 2. Кючтүү. *Ага да алымсынбай кымыздан коросон ичип жатты* (Абакиров). 3. Өтө курч, абдан өткүр. *Коросон кылыч. Коросон оттук.* 4. Оттук таш, кээде жалпы эле оттук, куу сакталуучу атайын кутуча-кайыш баштык.

КОРОСОН АТА Элдик ишенимде: «чечек, кызылча» оорусунун ээси. *Кебете-кешпири өтө эле комсоо көрүндү: «Коросон ата» өз учурунда бүт бетин куп келиштирген түрү бар* (Убукеев).

КОРОТ коро этишинин аркылуу мамилеси.

КОРОЮУ корой этишинин кыймыл атоочу.

КОРПОРАЦИЯ Бирикме, союз, коом. *Азыр коомдук корпорациялар – муниципалитеттер жана жекече корпорациялар – акционердик коомдор көп.*

КОРПУС 1. Механизмдин, жабдыктын, аппараттын негизи, жалпы тулкусу, кутусу. *Сааттын корпусу 2.* Кеменин бардык сырткы көрүнүшүн толук камтыган жалпы негизи, тулкусу. 3. Бир жайга, аянтка тургузулуп, жалпы деп эсептелген бир нече имараттын айрым бирөө, бир бөлүгү. *Негизги корпус. Университеттин корпустары.* 4. Бир нече дивизия же бригададан турган согуштук ири бирикме. *Аткычтар корпусу. Кавалериялык корпус.* 5. Белгилүү бир кесип, иш, кызмат абалы ж.б. боюнча өз ара биригишкен адамдар тобу. *Дипломаттык корпус. Офицерлик корпус.*

КОРРЕКТОР Корректураны окуп, терүүдөн кеткен каталарды түзөтүүчү басмакананын же басманын кызматкери.

КОРРЕКТУРА 1. Басылып чыгып жаткан иштин терүүдөн кеткен каталарын оңдоо, түзөтүү жумушу. 2. Каталарын текшерүү, түзөтүү үчүн кагазга басылып алынган текст.

КОРРЕЛЯЦИЯ Түшүнүктөрдүн, нерселердин, өз ара карым-катыштын байланыштуулугу.

КОРРЕСПОНДЕНТ Газета-журналдардын, радионун же башка информациялык органдардын жер-жерлерден кабар жиберип туруучу кызматкери, кабарчысы. *Газетанын корреспонденти.*

КОРРЕСПОНДЕНТ-МҮЧӨ *к. мүчө-корреспондент.*

КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ 1. Почта-телеграф аркылуу жиберилген кат, газета, журнал, телеграмма ж.б. нерселердин жалпы аталышы. 2. Жер-жерлерден жиберилген кабар, корреспондент тарабынан газета же журналга жиберилген макала.

КОРРОЗИЯ Суунун химиялык таасиринен жер бетиндеги тоотектердин эриши. *Коррозия магманын мурда бөлүнүп калган минералдарын же жанаша жаткан тоотек сыныктарын бузуп, жарым-жартылай эритип жиберет.*

КОРРУПЦИЯ *экон.* Кызматкердин укугун жеке кызыкчылыгына пайдалануусу, пара алуусу, парага сатылып кетиши. *Адыл шериктеш жемкордукка, б.а. коррупцияга каршы күрөшүүнү каалайт.*

КОРС 1. Бир нерсе сынганда, омурулганда же күлгөндө чыккан дабышты билдирүүчү тууранды сөз. *Болоттун учу корс этип, Бел сөөктөн сынып калыптыр* («Манас»). *Нур жүздүү Шамбет аттуу алп жигит корс-корс күлдү* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Орой, мүнөзү терс адамды же анын мамилесин, сүйлөгөнүн билдирүү үчүн айтылат. *Корс адам. Корс мүнөз. Кире бериңиз! – деп, корс унчукту* (Сыдыкбеков). *Жакшынын сөзү корс болбойт* (Токтогул).

КОРС ЭТҮҮ Орой мамиле кылуу, тумшугу менен бир тийүү. *Омор корс этип, булкунуп эшикке чыкты* (Сыдыкбеков). *Жийдегүл жай сураса жөн жооп бербей, корс эткени эмнеси? – деп шагы сына түштү* (Сасыкбаев). ***В.: Корс-корс этүү.*** *Баласынын оўураак жооп бербей корс-корс этип чыгып кетиши, эненин жүрөгүн оорутту* («Кыргызстан маданияты»).

КОРСЕТ 1. Көйнөктүн астынан кийилип, белди кысып, сындуу кылып туруучу кеп. 2. Арка, бел омурткалары кокустаган же ооруга чалдыккан адамдар үчүн жасалган бекем, катуу кыска белдемчи.

КОРСОЙ Бирөөгө кыр көрсөтүү, чоўсунуу, көөдөнүн көтөрүү, кекирейүү. *Сенин корсоюп, кожоюндук кылып колдон талашчу мезгилиң небак өтүп кеткен.*

КОРСОЎДО Бирөөгө орой мамиле кылуу, чоўсунуу. *Байгеге атты чабабыз, Корсоўдосо жалгыздын, Башын кесип салабыз* («Эр Төштүк»).

КОРСОЎДОО ***корсоўдо*** этишинин кыймыл атоочу.

КОРСОЮУ ***корсой*** этишинин кыймыл атоочу.

КОРСТОН Ыраазы. *Корстон болуп жүз койго, Жайлоого чыгат чалкалап* («Чалкан»). *Анжиянга мал айдатып баратканына Серкебай өзү да корстон* (Сыдыкбеков).

КОРСУЛДА 1. Корс-корс эткен дабыш чыгаруу, корс-корс этүү. *Корсулдаган топоздор айыл арасындагы тынчтыкты кетиришет* («Ала-Тоо»). *Токойдогу доўуздар, Кошо келет корсулдап, Айдаган малга кошулуп* («Манас»). 2. Орой сүйлөө, тумшугу менен бир тийүү, корс этүү. *Чакырасыў келбесем, Корсулдайсыў өзүмө, Кошуп ырдап бербесем* (Токтогул). *Садыр илээндилерге корсулдап жатып, кетмен-күрөктөрдү чогулттурду* (Касымбеков).

КОРСУЛДАК Орой, чорт, кыялы терс.

КОРСУЛДОО ***корсулда*** этишинин кыймыл атоочу.

КОРСУН Өзүн кор сезүү, кормун деп эсептөө, кемсинүү, басынуу. *«Мен эмне корсуна турган жөнүм бар?» – деген ойго келдим* («Ала-Тоо»).

КОРСУНТ ***корсун*** этишинин аркылуу мамилеси. *Жолдошторунун корсунта келекелеши, Көлбайдын күйбөгөн жерин күл кылды* («Ала-Тоо»).

КОРСУНУУ ***корсун*** этишинин кыймыл атоочу.

КОРТ *спорт.* Теннис ойноого ылайыкталган аянтча. *Спортсмендердин карамагындагы стадион, теннистик корттор, волейболдук жана баскетболдук аянтчалар, сүзүү бассейни болот. Мектеп аянтына жаўы теннистик корт уюштурулган* («Мугалимдер газетасы»).

КОРТИК Аскер-деўиз флотунун адмиралдары, офицерлери жана аскер-аба флотунун генералдары, офицерлери алып жүрүүчү, куруна байлануучу кичине канжар сыяктуу курал.

КОРТО Кичине бойлуу, кодоо. *Семиз корто тетигил, Бечел окшойт акылга* (Токомбаев). *Мен сүйлөйүнчү? – деди корто бойлуу Кайып* (Сасыкбаев).

КОРТОГОЙ Кортойгон, кодогой, корто.

КОРТОЙ Бою корто көрүнүү.

КОРТОЎ: кортоў-кортоў этүү Кортойгон, кичине кишинин басканын, кыймыл-аракетин билдирүү үчүн айтылат.

КОРТОЎДО Кортоў-кортоў этүү, кодоўдоо. *Чочугансып ырдаган, Кортоўдогон немесиў* (Токтогул).

КОРТОЎДОО ***кортоўдо*** этишинин кыймыл атоочу.

КОРТУК Кочкор салууга ыйгарылбаган, бирок бычылбай калган начар кочкор. *Койду кортук бузат* (макал).

КОРУ 1. Кайтаруу, коргоо, эч нерсе жолотпоо, тийгизбөө. *Тарууну чымчыктан кору. Бакча кору. Чабынды жерди малдан кору.* 2. Ичи тарлык кылуу, кызгануу. *Катын жаманы эр коруйт* (макал).

КОРУК 1. Тосмо, кашаа, курчоо. *Ашым жүгүргөн бойдон корукту имерилип кетти* («Ала-Тоо»). 2. Айдоо, эгин же чөп чабылчу аянт сыяктуу малдан кайтарылуучу жерлер. *Корукка мал жолотпой, күзгө чейин кайтарып жүрдүк* («Ала-Тоо»). 3. Баалуу жаныбар-

лар, өсімдіктөр өстірілип, аларды атууга, жок кылууга, кыюуга ж.б. тыюу салынган аймак, курчалган жер.

КОРУКЧУ Корукту сактоочу, кайтаруучу, коруй турган адам, кароолчу, кізөтчі. – *Капа болбоӳуз, корукчу аке, бул биз!* (Жантөшев). *Йийбізді кайтарган Корукчубуз кыз эле* (Тоголок Молдо).

КОРУКЧУЛУК Корукчунун милдети, иши. *Корукчулук кызматта иштөө.*

КОРУЛДА 1. Кор-кор эткен дабыш чыгаруу, кор-кор этії. *Корулдап уктап жатат. Корулдайт кандын акканы.* 2. Дарылдоо, кор-кор эткен жоон ін менен сійлөө. *Жигит директорго корулдаган бийик дабышы менен салам айтты* (Каимов).

КОРУЛДАТ корулда этишинин аркылуу мамилеси.

КОРУЛДОО корулда этишинин кыймыл атоочу.

КОРУМ I Тоонун бийик беттеринен, жардан, аскалардан урап, шыгырап жыйылган шагыл таштар. *Бийиктен таш кулайт, корум шагырайт* (Осмоналиев). *Корум таш басып жыӳайлак, Кой жайып тоодо жіргөндө* (Бөкөнбаев).

КОРУМ II: кара корум Карарган тіс. *Їстібаштары кара корум болгон адамдар* (Сасыкбаев). *Чайды сала берип, кара корум кылып салган тура* («Ала-Тоо»).

КОРУМДА Корумдун астына бастыруу, корумга көмії, көөмп бекитії.

КОРУМДАТ корумда этишинин аркылуу мамилеси.

КОРУМДОО корумда этишинин кыймыл атоочу.

КОРУМДУУ Коруму көп, корум таштуу. *Биз ат чалдырып отурган жер корумдуу борчук* (Жантөшев).

КОРУН 1. ***кору*** этишинин өздік мамилеси. *Ат чымындан корунган кишидей башын чулгуйт.* 2. *өт.* Чоочун кишиден же жалпы эле элге көрініїдөн, эл арасында болуудан, сійлөөдөн ж.б. уялуу, тартынуу, басынуу. *Өзімдін жолдошторуман өзім корунуп, унчукпай баш ийкедим* («Аалам»). *Шейше элден корунгандай жер карап, эшикти көздөй басты* («Ала-Тоо»).

КОРУНТ корун этишинин аркылуу мамилеси.

КОРУНУУ корун этишинин кыймыл атоочу.

КОРУНЧААК Элден коруна берген уялчаак, жалтанчаак, өткір эмес. *Ушундай да корунчаак, ушундай да баёо, маӳыроо жан белеӳ* («Ала-Тоо»).

КОРУТ I Корутундулоо, жыйынтыктоо, тыянактоо. *Корутуп айтуу.*

КОРУТ II кору этишинин аркылуу мамилеси.

КОРУТУНДУ Жыйынтык, тыянак. *Алымкул өз ичинен корутунду чыгарып койду* (Абдукаримов).

КОРУТУНДУЛА Корутунду чыгаруу, жыйынтыктоо, тыянактоо.

КОРУТУНДУЛАТ корутундула этишинин аркылуу мамилеси.

КОРУТУНДУЛОО корутундула этишинин кыймыл атоочу.

КОРУУ кору этишинин кыймыл атоочу.

КОРУШ Мічіліштік, кемчилдик. *Корушу болот тамактын, кошуп салсаӳ туз жакшы* (фольк).

КОРЧОЙ Көтөрілії, менменсинії, бой көтөрії, кекейії. *Корчоюп биздин башкарма, Кол созбойт ээрдин кашына, Карыш жерге жөө жірбөй, Мингени жеӳил машина* («Чалкан»).

КОРЧОЛО Далдалоо, көрсөтпөө. *Көрсөтпөй бизге корчолоп, кайда катып койду экен* («Эл адабияты»).

КОРЧОЛОН корчоло этишинин өздік мамилеси.

КОРЧОЛОО корчоло этишинин кыймыл атоочу.

КОРЧОЛОТ корчоло этишинин аркылуу мамилеси.

КОРЧОӲДО Бирөөгө чоӳсунуу, бийлик кылуу, бой көтөрії. *Корчоӳдоду кожоюн їйрінтісін бузуп* («Ала-Тоо»).

КОРЧОӲДОО корчоӳдо этишинин кыймыл атоочу.

КОРЧОЮУ корчой этишинин кыймыл атоочу.

КОРЧУ *эск.* Илгери Орто Азияда жашаган өкімдарларды кайтаруучу адам. Өкімдарлардын сакчылары. 2. Эгин талаасын коруучу адам.

КОСЕК Пахтанын гілі тішкөндөн кийин пайда болгон, була чыга турган же буласы ачыла элек тоголок башы. *Суусар бир чоӳ тіп пахтанын бышкан косектерин эрикпей жатып санап чыкты* (Байтемиров).

КОСМЕТИКА 1. Денени, бетти-башты кітії, сулуулоо ічін жіргізілгөн иштер, ар кандай аракеттер. *Косметика кабинети.* 2. Ушундай иштерге керектії болгон ар кандай заттар (упа, бет май, эндик ж.б.)

КОСМЕТИКАЛЫК косметика дегенге таандык. *Косметикалык чаралар. Косметикалык фабрика.*

КОСМЕТОЛОГ Косметика заттары боюнча адис, кеӳешчи.

КОСМИКАЛЫК *туурасы:* ***космостук.***

КОСМОГОНИЯ Планеталардын, алардын спутниктеринин, Кіндін, жылдыздардын пайда болушу жана алардын системасы жөніндөгі маселелерди изилдөөчі астрономия бөлімі.

КОСМОГОНИЯЛЫК Ааламдын, дійнөнін жаралыш процессине тийиштії. *Космо-гониялык гипотеза.*

КОСМОГРАФИЯ Астрономия жана физикалык география жөніндө жалпы маалыматтарды берііічі окуу предмети.

КОСМОДРОМ Космостук корабллдерди учуруп турууга ылайыкталган, тийиштїї жабдуулары болгон аянтча.

КОСМОЛОГИЯ Бїткїл дїйнє, ааламдын тїзїлїшї тууралуу илим, астрономиянын ушундай маселелерди изилдєєчї бєлїмї.

КОСМОНАВТ Космоско учуучу адам. *Орус элинин космонавттары. Америкалык космонавттар.*

КОСМОНАВТИКА *астр.* Космос мейкиндигине учуу, космоско учуучу аппараттарды пайдалануу менен космосту, Жерден тышкаркы объектилерди изилдєєчї илим менен техника тармактарынын жыйындысы.

КОСМОПОЛИТ Космополитизм саясатын жактоочу, єзїн эч кандай улутка таандык кылбаган киши. *Космополит болуп келдиби? Же патриот бекен белгилїї* (Пушкин).

КОСМОПОЛИТИЗМ Улуттук єз алдынчалыкты жана улуттук суверенитетти четке кагып, ата мекенге, улуттук маданиятка кайдигерлик менен мамиле кылууга чакыруучу жана «дїйнєлїк мамлекет», «дїйнєлїк граждандство» орнотуу идеясын кєтєрїп чыгуучу реакциячыл буржуазиялык идеология.

КОСМОПОЛИТТИК Космополитизм саясатына байланыштуу, ошого негизделген, ошондой идеяда болгон. *Космополиттик идеялар. Космополиттик ураандар.*

КОСМОС Аалам, аалам мейкиндиги. *Космоско учуу. Космосту изилдєє. Космос мейкиндиги.*

КОСМОСТУК космос дегенге таандык. *Космостук учуулар. Космостук мейкиндик.*

КОСТЮМ 1. Эркектердин кїрмє менен шымдан же аялдардын кїрмє менен юбкадан турган сырт кийими. 2. *сїйл.* Кїрмє (шым, юбкадан тышкары). *Костюмун бырышпас кылып їч бїктєп, карысына салып койгон* (Сыдыкбеков).

КОСТЮМЕР Театрда коюлган оюндун керектїї кийимдерин даярдоо, тейлєє ишин аткаруучу кызматкер.

КОТЕЛОК Талаа жерлерде аскерлер тамак кайнатуу же тамак куюп ичїї їчїн колдонулуучу саптуу, кийгизип жабылма капкагы бар кичирээк металл идиш.

КОТЛЕТ Абдан майдаланган эттен тегерек же сїйрї формага салып, кичирээк токоч сыяктуу кылып бышырган тамак.

КОТЛОВАН Имараттын, ар кандай курулуштун фундаментин тургузуу їчїн казылган орун, чуўкур. *Котлован кандай оюлуп бїттї, ошондой цемент куя баштайбыз* (Сасыкбаев).

КОТОЛО Опур-топур болуп чогулуу, башаламан топтолуу. *Ашымдардыкында эл котолойт* («Ала-Тоо»). *Мектеп алдына котолоп топтолушкан эл* (Сыдыкбеков).

КОТОЛОО котоло этишинин кыймыл атоочу.

КОТОЛОТ котоло этишинин аркылуу мамилеси.

КОТОН ЖАРА Жыныстык катышуулар аркылуу жуга турган жугуштуу оору, ушундай оорудан денеге тараган жара.

КОТОР 1. Алмаштыруу, ордуна башкасын, жаўысын коюу, которуштуруу. *Кийим которуп кийгин, балам!* («Ала-Тоо»). *Сууну экинчи арыкка которуп коюп, тїшкї тамакка жєнєштї* («Ала-Тоо»). *Ашым, сен оокатыўды ичип, ат которуп мин* (Каимов). 2. Турагын єзгєртїї, башка орунга, ишке ж.б. жиберїї, дайындоо, кєчїрїї, бир жерден экинчи жерге алып баруу. *Сафинин атасын башка районго кызматка которуп жиберишти* («Кыргызстан аялдары»). *Акбар иним, єзїў конуш котороюн деп жїрєсїўбї?* (Убукеев). *Силерди мугалимдер институтуна которолу деген ой бар* (Бейшеналиев). 3. Бир нерсени экинчи жак бетине, астын їстїнє келтирип оодаруу, аўтарылган абалга келтирїї. *Кийизди улам бир бетине которуп жая берди* («Ала-Тоо»). *Тезектерди которуп чыксаў боло, кечке жете кургап калсын* («Ала-Тоо»). 4. Белгилїї бир тилдеги текстти, оозеки кепти башка тилде берїї, бир тилдегини экинчи бир тилдеги айтылышына айландыруу. *Белек аны ары-бери которуп, Кєз жїгїрттї ырдын башка жолуна* (Токомбаев). *Укмуштуудай кооз мунун айткандары, Єз тилдерине которду бїткїл элдин баары* (Шїкїрбеков).

КОТОРМО Бир тилден экинчи тилге которулган текст (же оозеки кеп). *Адабий котормо. Эркин котормо. Сєзмє-сєз котормо. Кыргыз окуучулары Пушкиндин, Лермонтовдун лирикалары менен Алыкулдун котормолору аркылуу таанышкан* («Ала-Тоо»).

КОТОРМОЧУ Бир тилден экинчи тилге которуу, котормочулук жагында иштеген тилмеч, адис.

КОТОРМОЧУЛУК Котормочунун кесиби. *М. Абдукаримов котормочулук ишин колго алууну кєксєп, орус тилинен, кыргыз тилине которо баштайт* («Ала-Тоо»).

КОТОРТ котор этишинин аркылуу мамилеси.

КОТОРУЛ котор этишинин туюк мамилеси.

КОТОРУУ отор этишинин кыймыл атоочу.

КОТОРУШ котор этишинин кош мамилеси.

КОТОРУШТУР Биринин ордуна экинчисин коюу, которуу, орундарын алмаштыруу, оодарыштыруу.

КОТОРУШТУРУУ которуштур этишинин кыймыл атоочу.

КОТТЕДЖ Шаар четине убактылуу турганга ылайыкталып салынган чакан їй.

КОТУР 1. Денеге бїдїр-бїдїр болуп чыккан теринин кычыштырма жугуштуу оорусу. *Колуў кетпей тырманып, Котур болуп*

алыпсыў (Токтогул). *Котур – колдон, жоор – жондон* (макал). 2. Чєп жакшы єспєгєн, жайдак, такыр же жайпак таш, аска беттер айкалышып жаткан жер.

КОТУР ТАШЫ КОЙНУНДА Жаман ойлуу, ичи арам, бирєєгє жамандык кылайын деген ниети бар, бузукулук ою бар. *О, наадан десе; кантер экен деп тим койсо, кылтыйып котур ташы койнунда турбайбы* (Байтемиров). *Сиздин койнуўуздагы котур ташты билген болсо, эне кургур «кайда кетсеў да ала кет» деп жалынбас эле го.* ***В.: Койнуна котур таш катуу***. *Ал котур ташын койнуна катканды билбейт* (Абакиров). *Котур таш катып койнуна, Сур жылан ороп мойнуна* (Сасыкбаев). *Кээси койнуна котур таш катып, Заар тили ок болуп атып* («Чалкан»).

КОТУРА Топуроо, опур-топур боло берїї. *Котон каны Жїгєрї, А да келди котурап, Асманга учуп топурак* («Манас»).

КОТУРАПЕЙ Каралжын келген кичинекей боз чымчык.

КОТУРЛАН Котур болуу, денесине котур чыгуу, котурга айлануу.

КОУХАР *туурасы:* ***каухар***.

КОФЕ 1. Данынан чай сыяктуу оокат даярдала турган тропикалык жыгач же бадал. 2. Ушул жыгачтын даны (уругу). *Куурулган кофе.* 3. Ушул жыгачтын куурулуп, майдаланган данынан жасалган порошок жана андан даярдалган чай сыяктуу оокат. *Кофе кайнатуу. Сїт куюлган кофе. Кофе ичїї.*

КОФЕИН Кофенин данында, чайдын жалбырагында жана кээ бир башка єсїм-дїктєрдє болуучу, медицинада козутуучу дары катары колдонулуучу зат.

КОФТА Аялдардын кыска жеўил кийими. *Аялдын їстїндє кофта, кара юбка* (Баялинов).

КОЧКОР Койдун куутка кошулуучу эркеги. *Уяў жїндїї койлордун асыл тукум кочкорлору. Козу кочкор.*

КОЧКОРОК Жетилгенде кочкор кылууга ылайык табылган, биттелбеген эркек козу.

КОЧКУЛ Єўдїн карамык тартып, коюуланып кєрїнгєн тїрї. *Кара кочкул. Кызыл кочкул. Кочкул кызыл боёк.*

КОЧКУЛДАН Кочкул тїстє болуу, кочкул тїскє єтїї. *Дїпїйєт кочкулданып тї-нєргєн бак* (Абдыраманов).

КОЧУШ Эки алаканды жанаштыра кармаган чоў ууч, кош ууч. *Бир кочуш жем. Кочушун толтура суу жутуу. Кочушуна салуу.*

КОЧУШТА Кочуш менен алуу, кочушуна салуу. *Кочуштап башатыўдан сууўду ичтим, Сен менен кайратданып, кумду кечтим* (Маликов). *Куржунга колун салыптыр, Кочуштап буудай алыптыр* («Манас»).

КОЧУШТАТ ***кочушта*** этишинин аркылуу мамилеси.

КОЧУШТОО ***кочушта*** этишинин кыймыл атоочу.

КОЧУШТУУ Кочушу чоў.

КОШ I 1. Эки тїгєй, эки даана, жуп. *Болоттон кылган чоюн баш, Кош колдоп кармап имерди* («Манас»). *Кош тараптан шаштырып, Колдорун сунуп маш кылып* («Эл адабияты»). *Жїргїнчїлєр отургандардан кийин, кош моторлуу машина абага кєтєрїлдї* (Жантєшев). *Кош ууч арпа азыгым, Музоо багар жазыгым* («Манас»). 2. Кош єгїз чегилген, б.а. эки єгїздїї соко, ал соко менен жер айдоо. Жер айдоо маалы. *Кош айдап жаткан кез* (Элебаев). *Алайда кыш узак болот да, кош кеч чыгат* (Жантєшев). *Жалгыз єгїз кош болбойт, жаакташкан дос болбойт* (макал).

КОШ II 1. Кичине боз їй, жеўилдетилген боз їй (убактылуу жашоо їчїн ылайыкталган). 2. Жїрїш учурунда колдун – жоокерлердин убактылуу токтогон жайы. Бул сєз кээде оорук деп да аталат. *Чоў курулушка келгендердин кошторунан уюлгуп тїтїн чыгып турду* (Сасыкбаев). *Малчылар кошторун артты* (Убукеев). *Кош колоўдун баарысын, Кош атына жїктєшїп* («Манас» С.О.). 3. Кєчмєн элдин жїгї. *Алты атка кошун жїктєтїп, Алтынды башка артырып* («Манас»). 4. Колдун, же жалпы эле жолдо, єз айылынан башка жерде (конокто, аш-тойдо ж.б.) жїргєн адамдардын єз ынтымагына, туугандык белгисине, же башка байланыштарына карата бєлїнгєн анча чоў эмес тобу. *Кош башына бирден бээ, Коштоп келип союшуп* («Манас» С.О.).

КОШ III Койду айдоодо же бир жакка кайрууда айтылуучу сєз. *Адыр, белестерден койчулардын «кош, кош!» деп кыйкырган їнїн угасыў* («Ала-Тоо»).

КОШ IV Бирєє менен коштошуу, кош айтышуу учурунда айтылат. *Кош, жакшы калыўыз! – деп, Батый да Осмондун колун бекем кысты* (Сыдыкбеков).

КОШ V Бирєєнїн сєзїнє кєўїл бєлїї же ага бир нерсе айтып кайрылуу, бирєєнїн сєзїн кубаттоо, макул табуу же анын тескерисинче кылуу маанисинде колдонулат. – *Кош, жолдош башкарма! Акийма карындашка кандай байге болот?* (Жантєшев). – *Кош, эмне дейсиў? – деди Сарыбай* (Абдукаримов).

КОШ VI 1. Бир нерсеге кошумча кылуу, кошумчалап кєбєйтїї, бириктирїї, аралаштыруу. *Уйларды бадага коштуўбу?* («Ала-Тоо»). *Май, кант кошуп аралаштыргыла* («Ала-Тоо»). *Бизди тойго айткан экен. Актык иш эмеспи, бир козу кошолу* (Касымбеков). *Таў жели алпештенип согулганда Гудок да їнїн кошту болжоп таўга* (Бє-кєнбаев). 2. Баш коштуруу, турмуш курдуруу, їйлєндїрїї. *Эр Курманбек баатырга, Канышайды кошомун* («Курманбек»). 3. Арабага, сокого атты, єгїздї чегїї. *Араба кошуп ат айдап,*

Кандайсыў буудай тартканга (Осмонкул). *Жумагілдер кайра келип сокону кошкон кезде, таў сергий берди* (Элебаев). 4. Кимдир биреенін, кебінче кез жумган адамдын кылган иши, кыял-жоругу, турмушу ж.б. женінде айтып ырдоо же ыйлоо, кошок айтуу. *Алима эже езінін каргылданган іні менен кійеесін кошуп ыйлап жатты* (Абдукаримов). *Султаным атам етті деп, Іийуде кошуп ким калат* (Жантешев). 5. Жамакчылык кылуу.

КОШ АЙТУУ Коштошуу. *Кош айтайын деп келдим Туулуп ескен жериме* («Олжобай менен Кишимжан»).

КОШ АЯК Арткы аяктары, куйругу узун кемиріічілер тіркіміне киріічі чычкан сыяктуу жаныбарлар.

КОШ БОЙЛУУ Боюнда бар. *Бирок, кудай жалгап, аялым бат эле кош бойлуу болду* (Эшмамбетов). *Каным кош бойлуу эле* («Ден соолук»). ***В.: Кош кабат.*** *Келиндин кебетесине караганда кош кабат еўденет. Зарылдын кош кабат болушу Кезербекке жаккан жок.*

КОШ ЖЕМ БОЛУУ Жеген-ичкенин сиўире албай калуу, кетере албай калуу, кіпті болуу (кебінче алгыр куштарга карата). *Алымдын жанында отургань чыныны колуна алып, кош жем болгон кулаалыча кекейип туруп чайды бир ууртады* (Жантешев).

КОШ КАБАК Салыўкы кабак. *Кош кабак, кара сакал киши – Сейит* (Сасыкбаев).

КОШ КАБАТ *к.* ***кош бойлуу.***

КОШ КЕЛИПСИЗ Келген коноктун кеўіліn сурап, каршы алуу маанисинде айтылат. *Кош келипсиз, апажан! – деп бир келин кирип келди* («Советтик Кыргызстан»).

КОШ КЕЎІЛ 1. Эки анжы, олку-солку, чечкиндіі эмес, кеўілсіз, кайдигер гана. *Тосор шашпастан мурутун сылап, жоопту кош кеўіл кайтарды* (Эшмамбетов). *Бул окуяга кош кеўіл мамиле жасады* (Абдукаимов). *Теўсинбегендей чоюлуп жай басканы, камырап да койбогон кош кеўіл мамилеси мени таў калтырды* («Ленинчил жаш»). 2. Талгак. *Гілжан, сен абдан азып кеттиў. Кош кеўіл болуп жірбе?* (Байтемиров). *Жеўе, кош кеўіл деген эмне? Ал талгак деген сез болот* («Ала-Тоо»).

КОШ КЕРІІ Туура, ылайык керіі, жактыруу. *Алда таалам кош керсе, Карарта кербе бетимди* («Манас»).

КОШ ООЗ Эки езектіі мылтык. *Базарбекте – кош ооз, ээрчиткенибиз – Апек аттуу машке* (Каимов).

КОШ СЕЗ *грамм.* Жупталып айтылган татаал сез, мисалы: *опур-топур, бала-чака, карама-каршы.*

КОШ СЕЗДІІ Убадага турбаган, эки айткан. *Ар бирине керінгенді айткан кош сездіі неме экен* («Ала-Тоо»). *Кош сездіі кобур Кыйынсынып догур* (Тоголок Молдо).

КОШ УУЧ Эки колдун алакандарын бириктирип, бири-бирине тийиштирип туруп манжаларын ичин кездей ийгендеги абал, кочуш. *Ашым бедeнеге карап «Байгеўе бир чоў кош уук тартуу беремин» дейт* (Сыдыкбеков).

КОШ ЧЕКИТ Бир еўчей мічелерден мурда айтылган жалпылагыч сезден, чечме сійлемдегі негизги сійлемден кийин жана тике сезден мурда айтылган тел сезден кийин колдонулуучу тыныш белги.

КОШ ЭТЕК Кыз-келиндер кийііічі кейнектін бир тірі.

КОШАЎ Эттіі тамактын бир тірі.

КОШКОН МАЙ Талканга май, бал аралаштырып жасалган кебінче жентекке бериліічі тамак. *Бал эле дейсиўби, сары майга эритип кошкон май жасайбыз* (Бейшеналиев).

КОШКОНСУ Бир нерсени башка нерсеге же бири-бирине кошкондой, аралаштыргандай болуу.

КОШКУР Кошкурук атуу, кошкурук салуу. *Ашырдын аты кошкуруп жалт берди* (Сасыкбаев). *Токтогул жакындаганда бээ жер чапчып дагы кошкурду* (Токомбаев). *Жылкылар кошкуруп-бышкырып жер чапчый баштады* (Убукеев).

КОШКУРУК Жылкынын бир нерседен чочуганда, іркксенде чыгарган дабышы, бышкырыгы. *Азоолордун таноолору дердеўдеп, кошкурук атып, жалт кайра бурулушту* («Жаш ленинчи»).

КОШКУРУКТА кошкур менен бирдей. *Семиз кылып, жакшы баксак секиртип, Кошкуруктап арабаны тартпайбы* (Осмонул).

КОШКУРУН кошкур этишинин ездік мамилеси. *Кош кулагын кайчылаштыра калган кер бээ дале кошкуруна элтеўдеп басты* (Сыдыкбеков).

КОШКУРУУ кошкур этишинин кыймыл атоочу.

КОШМО Бириктирилген, бири-бирине кошулган, аралаштырылган, бирге болгон. *Кошмо штат. Кошмо жыйналыш.*

КОШМОК Ат жабдыгынын тірі. *Басмайыл, кошмок, айырмач, Баланын башы байкалды* («Эл адабияты»).

КОШМОК СЕЗ *грамм.* Татаал сез.

КОШМОН *аўч.* Жемсее жінінде тик кеткен ак тагы бар ителгинин тірі.

КОШО Бирге. *Активдер Амантур менен кошо келиптир* (Убукеев). *Батый жибек жоолук менен кошо бир топ кездеме алды* (Сасыкбаев).

КОШОК І Каза тапкан адам же кійеєге узатылып жаткан кыз женінде ый аралаш аткарылуучу ыр, жамак. *Кара кошок сез менен Кайгыўды тартып ыйладым* (Тоголок Молдо). *Чачты жазып коюп, кінiге іч маал кошок айтып ін салып ыйлашым керек* (Убукеев). *Атанга жігін арттырып, Алтымыш-*

тай катынга, Тегиз кошок айттырып («Манас»).

КОШОК II 1. Кой-эчкилердин бири-бирине тизмектелген, моюндарынан байлаштырылган тобу. *Койлор саалып, кошоктор тартылар менен, бээлер да саалып, кулундар агытылды* («Ала-Тоо»). 2. *өт.* Аял, жар. *Сен тігєйім, сен ємірдін кошогу, Антыбыз бар эстеп жірчї ошону* (Бєкєнбаев). *Тагдырымды кошомун, Талабыў кансын кошогум. Єміріміді кошомун, єчпєсін шамыў кошогум* («Эл адабияты»).

КОШОКТО Кошок кылып байлоо, коштоо, чиркештирії. *Койлорду кошоктоп коюу. Кошоктоп байлоо.*

КОШОКТОЛ кошокто этишинин туюк мамилеси.

КОШОКТОЛУУ Бири-бирине бириктирилип байланган.

КОШОКТОО кошокто этишинин кыймыл атоочу.

КОШОКТОТ кошокто этишинин аркылуу мамилеси.

КОШОКЧУ Кошокту кыйын кошкон, кошокту мыкты билген адам (кєбінчє аялдар). *Кошокчулар кошуп, анын согушта кєрсєткєн эрдигин айтышты* (Байтемиров).

КОШОКЧУЛ кошокчу менен бирдей.

КОШОЛОНТ Созолонтуу, їнін бийиктетії, кїчєтії. *Кошолонтуп ырдоо. Бийик тоолуу капчыгай суунун їнін кошолонтуп, тынчтыкты бузат* («Жаш ленинчи»).

КОШОМАТ Бирєєгє жагынуунун, жакшы кєрїніїнін аракети, ошондой максатты кєздєгєн мамиле. *Кошомат кылуу жойпулук, Кор кылар бир кїн сени алдап* (Бєкєнбаев). *Кошоматка бай берчї, Кысыр эмдії тайлардан* (Калык).

КОШОМАТКА КОЙ СОЮУ Бирєєнін алды-їстінє тїшіп жасакерленії, жагынууга аракеттенії. *Эсир артынан тїшкєндєргє мамиле менен жагып, марттык менен таанышып, кошоматка кой союп кутулуп жїрді* (Осмоналиев). *Хан Дыйканбай їйїндє жїргєніўді ырдадыў, Кошоматка кой союп, Кїлгєніўді ырдадыў* (Токтогул).

КОШОМАТТА Бирєєгє кошомат кылуу, жагынуу, жасакерленії.

КОШОМАТТАН кошоматта менен бирдей.

КОШОМАТТЫК кошоматчылык менен бирдей. *Байларга кошоматтык кылып, курсак тойгузуп жїргєн жугундукорлор да аз эмес эле* (Абдукаримов).

КОШОМАТЧЫ Бирєєгє жагынуу, жакшы кєрїнії їчїн кошомат кылганды, кошо-маттанганды жакшы кєргєн адам. *Кошоматчы кууларды Кондурба да тїнєтпє* (Токтогул). *Кошоматчылардын бардыгы бет-бетинен качып жоголгон* (Жантєшев).

КОШОМАТЧЫЛ кошоматчы менен бирдей.

КОШОМАТЧЫЛЫК Кошомат кылуучулук, кєшєкєрленіїчїлік, жагынуучулук. *Кошоматчылык – жаман адат.*

КОШТО 1. Бирєєнї экинчисинин жанына кошуу, жанаштыруу, кош кылуу, кошоктоо. *Артыбыздан ат коштогон бала таскактатып жете келди* («Ала-Тоо»). *Айдай сары талаага, Атыўды коштоп жїргїлє* (Калмырза). *Сегиз азоону бири-бирине коштоп, Сейтказы менен Алыбай Ак-Кїчїктїн талаасына кетишти. Кїрєў уйга музоосун коштоп, сай менен ылдый кєздєй айдап бараткан элек* («Ала-Тоо»). 2. Кошо ээрчите басуу, єзї менен кошо алып жєнєє, ээрчитії. *Кожоюнду тумакчан киши унчукпай келип, колдон алып коштоду да, нары басты* (Сасыкбаев). *Балдар Абазды ортого коштоп, Сатарды кєздєй алып барышты* (Таштемиров). 3. *єт.* Бирєєнїн айткан пикирин, сєзїн колдоого алып кубаттоо, сїрєє. *Карабектин бул кылыгы отургандардын бардыгына жаккандыктан, кїїлдєгєн їндєрї менен коштоп жатышты* (Жантєшев). *Бакен анын сєзїн коштоду* (Каимов). *Бири баштап, экинчисин коштоп ырдашты* («Ала-Тоо»).

КОШТОЛ кошто этишинин туюк мамилеси.

КОШТОНДУ Коштоого алынган, коштолгон.

КОШТОО I Коштолгон, єзї менен кошо ала жїргєн. *Коштоо атын жетелеп, Курман илгери жєнєдї* (Убукеев).

КОШТОО II кошто этишинин кыймыл атоочу.

КОШТОТ кошто этишинин аркылуу мамилеси.

КОШТОШ 1. Бири-бири менен кош айтышуу, кош айтышып бєлїнїї. *Батый Осмондун колун бекем кысып коштошту* (Сасыкбаев). 2. Биротоло токтотуу, экинчи кайрылбас, жанбас болуу, дагы кайталабоо. *Тамеки менен биротоло коштоштум* («Ала-Тоо»). *Бул иш менен эртеў биротоло коштошуп, биротоло тыныша турган болдук* («Ала-Тоо»).

КОШТОШТУР коштош этишинин аркылуу мамилеси.

КОШТОШУУ коштош этишинин кыймыл атоочу.

КОШТУК Курсант болуу, ыраазы болуу, туура, ылайык кєрїї, кубанычта болуу.

КОШТУР кош VI этишинин аркылуу мамилеси.

КОШТУРУУ коштур этишинин кыймыл атоочу.

КОШУЛ 1. ***кош VI*** этишинин туюк мамилеси. 2. Башкалар менен аралашып, биригип кетїї.

КОШУЛ-ТАШЫЛ Їстї-їстїнє кошулган, їстєкє-босток болгон, кошумчаланган. *Чоў шар суунун киргенине кошул-ташыл болуп гудок да єзєндї жаўыртты* (Бектенов). *Ко-*

шул-ташыл кїї менен комуз їнї шаўкылдап (Тоголок Молдо).

КОШУЛУУЧУ 1. Бири-бирине кошула турган сандар. 2. Жактоочу, колдоочу, бирєєнїн пикирине оюна кошулган киши же тарап.

КОШУМЧА 1. Бир нерсенин їстїнє кошулган, кошумчаланган бєлїк, нерсе же кандайдыр бир толуктоо. *Карабек кошумча каражат табуу їчїн базарга ыктайт* (Каимов). *Кээ бир аялдардын нааразылыктары атасынын жемесине кошумча болду* (Бейшеналиев). *Мамбеткулдун сунушу Смандын кошумчасы менен бир добуштан кабыл алынды* (Каимов). 2. Бирєєгє жардам катарында берилген, кошулган каражат, мал ж.б. *Тойго кошумча. Ашка кошумча.*

КОШУМЧАЛА Їстїнє кошуу, кошумча кылуу, толуктоо. *Жыйган-терген оокатыбызга дагы кошумчалап, быйыл уулубузду їйлєнтєлї деп турабыз* («Ала-Тоо»). *Рудольф мурдагысын кайталап, кошумчалап, оозу тынбай айтып жатат* (Баялинов).

КОШУМЧАЛАН кошумчала этишинин єздїк мамилеси.

КОШУМЧАЛАТ кошумчала этишинин аркылуу мамилеси.

КОШУМЧАЛАШ кошумчала этишинин кош мамилеси.

КОШУМЧАЛОО кошумчала этишинин кыймыл атоочу.

КОШУМЧАЛУУ Кошумчасы бар, кшумчасы арбын, кєбїрєєк кошумчаланган.

КОШУН кошуун менен бирдей.

КОШУНА Бири-бирине жакын, улагалаш жашаган адамдар, коўшу. *Жаўы кошуналар менен тааныштык бекемделе берди* (Бейшеналиев). *Їч миў айры тєє калды, Кошунам Кошой дєє калды* («Манас»).

КОШУНАЛЫК Кошунага таандык милдет, кошуналардын єз ара мамилеси. *Кошуналык кылып їйгє кєз сала туруўуз* («Ала-Тоо»).

КОШУНДУ Бири-бирине кошулган сандардын суммасы.

КОШУУ I Бири-бирине кошулуучу сандардын жалпы бирдиги канча болсо, ошончо сумма чыгаруучу математикалык амал жана амалдын белгиси (+).

КОШУУ II кош VI этишинин кыймыл атоочу.

КОШУУН Черїї, кол, аскер, бир нече коштун бирикмеси. *Манаска кошуун барууга* («Манас» С.О.). *Камсыз жаткан Жаўылга, Калыў кошуун барышты* (Тоголок Молдо).

КОШЧУ I Жол жїргєн адамдарды, даражасы улууларды жандап, кызматын тейлеп жїрїїчї киши. *Алтымыш баатыр кошчу алам, Аттанып єзїм жол чалып* («Сейтек»). *Акундун кызы Айчїрєк, Отуз кызды кошчу алды* («Семетей»). *Тепесин таштап сулатып Кара ниет тїгєнгїр, Кошчуларын кубантып* («Эл адабияты»).

КОШЧУ II Кош айдоочу, кош айдоо жумушун аткаруучу дыйкан. *Кыргыз мам-лекетинин уюткусу – кыргыз арасынан чыккан батрак, кедей дыйкан, кошчулар* («Эркин тоо»). *Чайрыкер менен кошчунун, Жашы болгон бир кезде* (Турусбеков).

КОЮЛ I Коюу болуу, коюулануу, коюу тартуу. *Кайнаса ашы коюлган, Аалам журттун баарысы Даам татып тоюнган* («Эр Тєштїк»).

КОЮЛ II кой II этишинин туюк мамилеси. *Жыйналышка жазгы айдоо маселеси коюлган* (Турусбеков).

КОЮЛЖУ Бир аз коюлуу, коюу тартуу, коймолжун тартуу.

КОЮЛТ коюл I этишинин аркылуу мамилеси.

КОЮЛУУ коюл I этишинин кыймыл атоочу.

КОЮН 1. Адамдын кєкїрєк, колтук жагы, кийим менен дененин арасы. *Улан коюн чєнтєгїнє эки жїзїн салды* (Бейшеналиев). *Айнысахан тїйїнчєктї койнуна катты* (Жантєшев). *Киргил суу толуп койнуна, Кийими оордоп чыланды* (Бєкєнбаев). 2. Адам жаткан тєшєктїн ичи. *Акылай баласын койнуна алып жатты* («Ала-Тоо»). 3. Арасы, ичи (мейкиндик, орун жєнїндє), камтыган кучагы. *Суусамырдын кеў коюну миллиондогон мал болсо да кенен батырчудай* (Байтемиров). *Темир жол Ала-Тоонун койнун ачты* (Турусбеков). *Мекеним – тоо койнунда толгон шахты* (Маликов). *Жер бети тїн койнунда салбарыўкы, Эрки жок адамзатка багынгандай* (Токомбаев). 4. Їркєр менен Ай бири-бирине жакындап келген учур.

КОЮН-КОЛТУГУНА КИРЇЇ Эпилдеп-жепилдеп бирєєнїн ишенимине кирип жакындашып кетїї, аралашып кетїї. *Алым Зуннахундун їй-бїлєсїнїн коюн-колтугуна кирїїдє* (Жантєшев).

КОЮН-КОЛТУК Дененин кашаттан моюнга чейинки бєлїгї, кийимдин асты менен дененин арасы. *Коюн-колтугуна кирген чєптїн бїрї этин кычыштырды* («Ала-Тоо»).

КОЮН-КОЛТУК АЛЫШУУ 1. Кїрєшкєндє, кучакташканда бир колду экинчи кишинин колунун астынан, экинчи колун сыртынан алып кучактоо же курдан кармоо. *Балбандар коюн-колтук алышып таймашып, бирин-бири ала албай жатышты* («Кыргызстан маданияты»). *Їчєє теў коюн-колтук алышып, кыса кучакташып кєрїштї* (Абдукаримов). 2. Бири-бирине абдан жакын, ысык, ынак болуу, достошуу, єтє жакын ынтымактуу, таттуу болуу. *Букарбай Байымбетке коюн-колтук алыша удаа єргїй, кеперестей ымалалашкан соў жаканы карай аттанышты* (Бейшеналиев). *Єзї ачык-айрым, киши менен бат эле коюн-колтук алышып кетчїлєрдєн болот* (Абдукаимов). *Коюн-колтук алышып бир жїргєн Жумага*

айтып түшүндүрүү жеңил болуш керек («Ала-Тоо»).

КОЮН-КОНЧУНАН ЧЫКПОО Өтө жакын болуу, тырмышып эч ажырабоо (көбүнчө балага карата). *Атасынын коюн-кончунан чыкпайт.*

КОЮНДА Койнуна салуу. *Ак сакалын коюндап, Аргымагын моюндап* («Манас»).

КОЮНДАШ I Алган жары, сүйгөнү. *Коюндашым Гүлайым, Ойлонбочу кайгы зар* («Кедейкан»).

КОЮНДАШ II Кучакташуу, бир төшөктө жатуу. *Акмат Жапаш менен коюндашып жатты* (Жантөшев). *Коюндашып бир жатып, Колумду алган убагы* (Бөкөнбаев).

КОЮНДАШУУ коюндаш II этишинин кыймыл атоочу.

КОЮТМАК Айранга талкан чалып, чийки сүт куюлуп даярдалган тамак түрү.

КОЮУ I 1. Кургак менен суюктун ортосу, курамында суусу, суюк заты аз, суюк эмес. *Коюу каймак. Коюу варенье. Коюу ботко. Нанды жесеӊ ысык же, Созулган коюу бал менен* (Барпы). 2. Калыӊ, жыш, аябай тыгыздалган, көп болуп уюлгуган. *Коюу булут. Коюу түтүн. Коюу чаӊ. Коюу чач. Коюу каш. Коюу себилген эгин.*

КОЮУ II кой II этишинин кыймыл атоочу.

КОЮУЛА Коюу кылуу, коюлтуу.

КОЮУЛАН 1. ***коюула*** этишинин өздүк мамилеси. 2. Көбөйүү, арбуу, калыӊ, жыш болуу. *Асман улам барган сайын түнөрүп, жер бетиндеги караӊгылык коюулана берди* (Абдукаримов). *Токой барган сайын жыш болуп, чычырканак коюулана берди* (Каимов).

КОЮШ 1. Уруш, мушташ, карпа-курп карама-каршы чыгып бири-бирине күч колдонуу. *Коюшканы кочкордой* (фольк). 2. ***кой II*** этишинин кош мамилеси.

КӨБӨ** туурасы: **көбөө.

КӨБӨЙ Көп болуу, арбуу, өөрчүү, өнүгүү, күч алуу. *Берекеси көбөйсүн Мейкин талаа жеримдин* (Үсөнбаев). *Кыштак ичи дүрбөлөӊгө түшүп, ары-бери чапкылагандар көбөйүп кетти* (Байтемиров). *Капсалаӊдын тынчы кетип, кыймыл-аракети көбөйдү* (Бейшеналиев). *Улам жогорулаган сайын аттарынын бышылдап-күшүлдөшү көбөйдү* (Убукеев).

КӨБӨЙТ 1. ***көбөй*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. *мат.* Көбөйтүү амалын жүргүзүү, бир санды көбөйтүүчү сандын эсебине жараша эселентүү, арбытуу амалын иштөө.

КӨБӨЙТҮЛ көбөйт этишинин туюк мамилеси.

КӨБӨЙТҮНДҮ Көбөйтүү амалынан келип чыккан натыйжа, көбөйтүүдөн келип чыккан сан.

КӨБӨЙТҮҮ 1. ***көбөйт*** этишинин кыймыл атоочу. 2. *мат.* Көбөйтүүчү санда канча бирдик болсо, көбөйүүчү санды ошончо жолу кайталап арбытуучу математикалык амал жана ошол амалдын белгиси (х).

КӨБӨЙТҮҮЧҮ *мат.* Көбөйүүчүнүн канчага көбөйө тургандыгын көрсөтүүчү сан.

КӨБӨЙТҮШ көбөйт этишинин кош мамилеси.

КӨБӨЙҮҮ көбөй этишинин кыймыл атоочу.

КӨБӨЙҮҮЧҮ *мат.* Көбөйтүүчүнүн бирдигине карата кайталанып арбый турган, көбөйө турган сан.

КӨБӨК *эск.* Ит.

КӨБӨНӨК *эск.* Кепин. *Көбөнөк кийгенден түӊүл, кементай кийгенден түӊүлбө* (макал).

КӨБӨӉ Убактылуу семирүү, көбүү, көпкөлөӊ тартуу, томпоюу, шишүү. *Ат көбөӊ тартып калды* (Элебаев).

КӨБӨӨ 1. Тондун этек-жеӊдеринин жана тери шымдын багалектеринин сыртынан тегерете карматылган анча жазы эмес кездеме же көрпө. *Көрөмүн деп камынып, Көбөөсү кундуз жанатты* («Эл адабияты»). *Карыяны кубанткан, Карыш көбөө карматып Калдайтып кийген тон болот* (Осмонкул). 2. Суу жеген чуӊкур, көбөөл. *Жарча келген бийикке, Эки жакка көбөөсү* (Молдо Кылыч).

КӨБӨӨЛ Жардын, жээктин ж.б. үӊүлүп, оюлуп кеткен жери, оюгу. *Каныбек жарча зоонун алдындагы үӊкүр сымак көбөөлгө кирди* (Жантөшев). *Орусбек суунун көбөөлүнө колун сала коёт* (Сыдыкбеков). *Таштын көбөөлү гана кара болбосо, башка жердин бардыгын кар каптаган* (Жантөшев).

КӨБӨӨЛӨ Көбөө кармоо, көбөө салуу. *Сакал-мурутуна муз тоӊгон, көбөөлөгөн ак тончон Эсен* (Бейшеналиев).

КӨБӨӨЛӨӨ көбөөлө этишинин кыймыл атоочу.

КӨБӨӨЛӨТ көбөөлө этишинин аркылуу мамилеси.

КӨБӨӨРҮ Көпкөлөӊ тартуу, көбө баштоо, көбүү. *Жер-суу көбөөрүп, ойдуӊ, күнөстөрдө, жыландар сойлоп калышты* (Сыдыкбеков). || Семирүү, эт алуу, эти толо баштоо. *Көбөөрүгөн жылкыны, Катуу айдап салбаӊар* («Эр Табылды»).

КӨБӨӨРҮТ көбөөрү этишинин аркылуу мамилеси.

КӨБӨӨТ көбөөл менен бирдей. *Көптөн чыгып кай бирөө, Көбөөткө жатып албаса* («Эр Табылды»).

***КӨБӨР** туурасы: **көбөөл.** Өзүбүз жолдун эки жагындагы көбөрүнө аӊдып жатып алдык* («Ала-Тоо»).

КӨБҮК 1. Суюк заттардын бетине кайнаганда, чайкалганда же ачыганда көбүрүп чыгуучу, көбүнчө ак түстөгү масса. *Алдас уруп агып жаткан булактан, Ак көбүктөр четке карай чачылат* (Бөкөнбаев). *Кемпир бышкан сүттүн көбүгүн калпыды* («Жомоктор»). *Жаап жаткан көбүк кар анын сакалына жабышты* (Байтемиров). 2. Көбүргөн

массага айланган самындын эритиндиси. *Алексей самындын көбүгүн көбүртүп, башын жууп жатыптыр* («Аалам»). 3. Кээ бир жаныбарлар көбүнчө жылкы өтө чарчаганда, жүгүрүп талыкканда тер менен кошо көбүрүп чыккан агыш зат. *Ойноктогон Телтору ат көбүк чыга тер басты* («Курманбек»). 4. Оздон көбүктөнүп чыккан шилекей. *Татыбектин оозунан көбүктөрү чачылып, сары чийкил өңү өзгөрдү* (Байтемиров).

КӨБҮКТӨ Көбүк чыгуу, көбүк пайда болуу, көбүрүү. *Буурakандап таштан ташка урунуп көбүктөп Терек-Суу агат* (Жантөшев). *Чаргындын минген жапалдаш кери соорусу көбүктөп, омуроосунан көк буу чыгат* (Сыдыкбеков).

КӨБҮКТӨН ***көбүктө*** этишинин өздүк мамилеси.

КӨБҮКТӨӨ ***көбүктө*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨБҮКТҮҮ Көбүгү бар, көбүрүп турган.

КӨБҮКЧӨ Майда көбүктөр, анча көп эмес көбүк.

КӨБҮНЕСЕ ***көбүнчө*** менен бирдей. *Аүгеме көбүнесе Караколдогу окуп жүргөн балдар жөнүндө болуучу* (Элебаев).

КӨБҮНЧӨ Көп учурларда, негизинен, айрыкча, асыресе. *Асанбай бул колхозго келгенде көбүнчө Андрейдикине токточу* (Байтемиров). *Гүлнардын көбүнчө ык салышкан эжекеси–Зарыл* (Сыдыкбеков). *Бир топ кишилер мени, көбүнчө алдымдагы атты тиктеп калышты* (Каимов).

КӨБҮҮКҮ 1. Бир аз көөп калган, көтөрүлө баштаган, шишигенсиген, шишимик тарткан. 2. Бой көтөргөн, көпкөлөң тарткан, көбө баштаган. *Анын көңүлү көтөрүүкү, көөдөнү көбүүкү* («Чалкан»). *Ташбайдын агарган сакалдары кайра карара баштаган, ал тургай көбүүкү тартып да калгандай* (Сыдыкбеков).

КӨБҮР Көбүктөнүү, көбүк чыгаруу, көбүк чыгуу. *Темир мештин үстүндөгү кичинекей мискейдеги сүт көбүрүп келе жаткан* («Ала-Тоо»). *Сатар көбүргөн самынды алкымына кайра-кайра сүйкөйт* («Жаш ленинчи»). *Уу жуткандай көбүрүп, Ууртунан көбүк төгүлүп* (Токомбаев).

КӨБҮРГӨН I Жапайы пияз, тоо пиязынын бир түрү. *Кенже таң эртеңден кыздар менен бирге ышкын, кымыздык, көбүргөн терип ойноду* («Жаш ленинчи»). *Жеңиш көбүргөн үзүп, даамын татып, жыттап көрдү да, «жапайы пияз болсо керек» деп койду* («Жаш ленинчи»).

КӨБҮРГӨН II Көбүнчө колдун тырмактарынын түбүнө чыкчу жараат.

КӨБҮРГӨНДҮҮ Көбүргөн баскан, көбүргөн көп чыккан, көбүргөнү жыш, калың. *Көбүргөндүү көк жондун көбүргөнүн жеп көрдүм* (Бөкөнбаев). *Калың койлор көбүргөндүү көк беттин четин каптай берди* (Сыдыкбеков).

КӨБҮРГӨНСҮ Көбүктөй көбүрүп, көпкөнсү. *Бак-даракты каптап бубак, көбүргөнсүп дүпүйүп турат.*

КӨБҮРСҮ Көбүктөнүү. *Самынды көбүрсүтүп колун жууду* (Акматов).

КӨБҮРТ ***көбүр*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨБҮРТМӨЛӨР *зоол.* Узундугу 3–20 мм, жону түктүү, канат жапкычтары катуу чырылдактар түркүмчөсүнө жана соргуч курткумурскалар уруусуна кирген жандыктар. *Көбүртмөлөр өсүмдүк ширесин соруп жашайт.*

КӨБҮРҮҮ ***көбүр*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨБҮҮ I ***көп II*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨБҮҮ II *аңч.* Көп атылган жез, ствол.

КӨГӨН I Козу-улактарды, кээде кой-эчкилерди байлаш үчүн керип коюлган, майда буурчактары бар аркан. *Короонун ортосунда эки көгөн керилген* («Ала-Тоо»). *Койлорду көгөн тартып байлады* («Жомоктор»). *Көгөндө жаткан улактардын баарын агытып, энелерине кошушту* (Сасыкбаев).

КӨГӨН II *туурасы:* ***көгөөн.***

КӨГӨНДӨ Көгөнгө байлоо, тизүү. *Балдар кечки козуларды көгөндөй башташты* («Жаш ленинчи»).

КӨГӨНДӨЛ ***көгөндө*** этишинин туюк мамилеси.

КӨГӨНДӨӨ ***көгөндө*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨГӨНДӨТ ***көгөндө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨГӨНДӨШ ***көгөндө*** этишинин кош мамилеси.

КӨГӨӨН Чагуучу, кан соруучу чоң боз чымын. *Чиркейи да чагат, көгөөнү да кан сорот* (Токомбаев).

КӨГӨР I 1. Көк болуу, көк тартуу, көк түскө өтүү. *Түпсүз деңиздей түнкү асман көгөрөт* (Жантөшев). *Ачууга жеңдирген Серкебайдын эриндери көгөрүп, муруттары тиктийди* (Сыдыкбеков). 2. Көпкөк болуп аябай үшүү. *Базарбайдын тамына барып, көгөргөн, тоңгон колун отко кактап отура калат* (Элебаев). 3. Нымда көп турган нерсенин бетине түктүү, үлпүлдөк, өңөр сыяктуу көк нерсе пайда болуу. *Күндө көгөргөн эски нан жейбиз* (Элебаев). 4. Көктөө, өсүү (өсүмдүктөр жөнүндө). *Көктөй бер, көгөрө бер көң талаалар* (Осмонов). *Көчөттөр көгөрүп, тамырлап калыптыр* (Убукеев). 5. *өт.* Өсүп-өнүү, өркүндөө, жетилүү. *Сагынамын, сагынчаакмын Ошол жерден көгөргөм* (Токтомушев).

КӨГӨР II Оюндагысын, көздөгөнүн бербей тырышуу, көшөрүү, өжөрлөнүү, беттегенинен кайра тартпоо. *Аянбай Манас айкөлүң, Көгөрүп кууп алыптыр* («Манас»). *Намыска көгөргөн жаш кыз бул сапардан баш тартуучу жайы көрүнбөйт* (Сыдыкбеков).

Адам көгөргөн кезде максатынан кайра тартпайт эмеспи (Бейшеналиев).

КӨГӨРТ I көгөр I этишинин аркылуу мамилеси.

КӨГӨРТ II көгөр II этишинин аркылуу мамилеси.

КӨГӨРҮҮКҮ Көгүш тарткансыган, көгөргөнсүгөн. *Көгөрүүкү көрүнүштө болуп, айланада жаздын белгиси байкалгансыйт.*

КӨГӨРҮҮ I көгөр I этишинин кыймыл атоочу.

КӨГӨРҮҮ II көгөр II этишинин кыймыл атоочу.

КӨГҮЛДҮР *туурасы: көгүлтүр.*

КӨГҮЛЖҮМ Көгүлтүр, көгүш, көгүрөөк тарткан. *Папиростун түтүндөрү көгүлжүм тартып, көтөрүлүп барып жок болот* (Баялинов). *Зыйнаттын субагай ак жүзү көгүлжүм тартты* (Токомбаев).

КӨГҮЛЖҮН көгүлжүм менен бирдей.

КӨГҮЛТҮР Көгүш түстүү, көгүлжүн. *Көгүлтүр асманда булуттар жай гана сүзүп жүрөт* (Абдукаримов). *Көгүлтүр көлдүн жээгинде сейилдеп баскан күндөр эстен кетеби* («Ала-Тоо»).

КӨГҮЧКӨН Анча чоң эмес, түсү ар түрдүү келген бакма жана жапайы канаттуу, кептер. *Бакма көгүчкөн. Жапайы көгүчкөн.*

КӨДӨӨ I Бетеге сыяктуу чөп өсүмдүгү, от. *Ойдуңдарга тулаң сыяктуу көдөө чөптөр чыгат* (Убукеев).

КӨДӨӨ II Малга (көбүнчө жылкыга) жана адамга чыгуучу жара, күйдүргү.

КӨДӨӨЛҮҮ Көдөө өскөн, көдөө чөп чыккан. *Көдөөлүү бет мелтирейт* (Жантөшев).

КӨЖӨ 1. Акталган таруудан, күрүчтөн же кесек тартылган дандан кайнатып жасалган суюк тамак. *Кырманчылар от жагышып, эртеңки көжөсүн кайнатууда* (Айтматов). *Алима Карыпка арпа көжөнү сунду* (Абдукаримов). 2. *диал.* Кесме. 3. Жарма. *Азык көжөнү кылып берип, жылуу жаап жаткызып койду.*

КӨЖӨЛ көжөр менен бирдей. *Армиядан келгенден кийин өзүм иштеген цехке барам деп, көжөлүп олтуруп алды* («Ленинчил жаш»). *Ата-энеси да канчалык айтса, көжөлүп тил алышпайт* (Абдукаимов). *Келе жатат Тайтору эрегишип, көжөлүп* (фольк.).

КӨЖӨР Көшөрүү, өжөрлөнүү, көгөрүү. *Көжөрүп тил албай коюу. Көжөрүп жатып алуу.*

КӨЗ 1. Адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү. *Бала көзүн ушалап өйдө турду* («Жаш ленинчи»). *Көзү бүтүйгөн бирөө үйдүн ичин айландыра карады* (Жантөшев). *Малдын көзүнө көрүнгөндөй от калбаптыр, жер такыр болуп кетти. Журт которуп көчүү керек* («Ала-Тоо»). *Көздөрүмдүн нурларынан кечтелеп, Жолдоруна гүлдөр эктим Энтелеп* (Мамазаирова). 2. Башка эмес, нак өзү, дал өзүнүн көрүнүшү, турпаты. *Жоголгон буюмуңдун көзүн таанысаң, алгын, балам* («Чалкан»). *Жоголгон малыбыздын көзүн таанып турабы* («Ала-Тоо»). *Балдарымдын көзүн көрсөм эле ыраазымын* (Абдукаримов). *Көзүм барда айтайын, Көргөнүмдү калкыма* (Токтогул). 3. Бир нерсенин тешиги, жылчыгы, ачык бөлүгү, көзөнөгү. *Ийненин көзү. Терезенин көзү. Тузактын көзү.* ‖ Пайда болгон, чыккан жери (мис. булактын). *Булактын көзү капкара болуп көрүнүп турат* (Таштемиров). 4. Кур-жундун же бир нече бөлүктүү башка нерсенин айрым бөлүгү, бөлүк-бөлүк чөнтөктөрү. *Акматтын эки куржун көзү китеби боло турган* (Жантөшев). *Куржундун бир көзүнөн эки кагаз чай чыкты* (Жантөшев). *Шкафтын бир көзү толтура китеп экен* («Ала-Тоо»). 5. Шакектин же башка нерсенин кичине асыл таш, мончок ж.б. орнотулган жери, бөлүгү. 6. Күндүн, айдын ж.б. бети. *Күндүн көзүн булут каптады* (Жантөшев). *Жылтырайт бак ичинен айдын көзү* (Шүкүрбеков).

КӨЗ АЙНЕК Көзү жакшы көрө албаган учурда же көздү нурдан же башка нерседен сактоо максатында тагына турган эки айнектүү оптикалык буюм. *Динар тагынган көз айнек чоң эненин көптөн сактап келаткан буюму* (Сыдыкбеков).

КӨЗ АЙНЫГАН Көз тайгылган, көз жетпеген. *Көз айныган мунарык Чөлгө түштү Эр Төштүк* («Эр Төштүк»).

КӨЗ АЙЫРБОО Бирөөнү же бир нерсени тигилип көпкө карай берүү, тиктөө, тиктеп тура берүү. *Көпөлөктү көргөндө, Эки көзүн айырбай, Жүгүрүшөт балалык* (Токтогул). *Ойлоп-ойлоп көңүл толкуп, Көз айырбайм бул жерден* (Маликов). *Батийна алардан көз айырган жок* (Сыдыкбеков). *Келаткан аялдан көзүмдү айырбай, бүшүркөп кайра-кайра карай бердим* («Ала-Тоо»). *Соопкер колун жая дубананын оозунан көз айырбай тиктеп турат* (Осмоналиев). ***В.: Көзүн албоо.*** *Алымкул башын көтөрбөй, Буурсун жиреп бараткан, Бороздон көзүн албады* (Абдукаримов). *Жапар Жамыйладан көзүн албады* (Баялинов).

КӨЗ АКЫ Кандайдыр бир ишти, же бир нерсени көрүп-билип жүргөндүгү, же ал иштин жакшы натыйжалуу болушуна тилектештиги, ниети туура экендиги үчүн тиешелүү деп эсептелген үлүш, энчи, салым. *Чечендө жалпынын сөз акысы бар, байда кедейдин көз акысы бар* (макал). *Бүгүнкү ийгиликке менин да көз акым бар* (Касымбеков).

КӨЗ АЛДЫНАН КЕТИРБӨӨ Кайра-кайра элестете берүү, эсинен чыгарбоо, унута албоо. *Гүлайым жан курбусу Алымкулду такыр көз алдынан кетирбейт* (Абдукаримов). *Ай, кагылайын Алтынай ай! Баягы Алтынай жок, анын акыркы элесин алигиче көз алдыман кетире албайм* (Жантөшев). ***В.:***

Көз кырынан кетпөө. *Майда-чуйда значоктор да көз кырынан кетпеди* (Байтемиров).

КӨЗ АЛДЫНДА БОЛУУ Бирөөнүн карамагында, көзөмөлүндө болуу. *Мен ал кезде ата-энемдин эмес, жездемдин көз алдында болдум.* (Элебаев). *Энеўдин көз алдында жигит болдуў* (Маликов). *Оо, андагы булардын балалык кези эмгиче көз алдымда* («Ала-Тоо»).

КӨЗ АРТУУ Бир нерсеге абдан кызыгуу, суктануу, жетсем деп эўсөө же бирөөнүн бир нерсесин менчиктеп алсам, өзүмдүк кылып алсам деп сугалактык, ач көздүк кылуу. *Карып бул кызга көптөн бери эле көз артып жүргөн* (Абдукаримов). *Зарыл экөөбүзгө көз артчу жигиттер сапар тартышты* (Сыдыкбеков). *Ач көз өлсө да дүнүйөгө тойбойт, Бирөөгө көз артканын койбойт* (Шүкүрбеков). *Кедейдин күлүк аты, жакшы жары болсо, ошого көз арткан бай-манаптын ит оорусу бар эле* (Баялинов).

КӨЗ АЧКАНДАН БЕРИ Төрөлгөндөн, жарык дүйнөнү көргөндөн бери, жарыкчылыкка келгенден бери. *Мунун баары көз ачкандан бери канына сиўип, абдан маш болуп алган кесиби эле* (Укаев). ***В.: Көз ачканы.*** *Бечара бала көз ачканы багы бир ачылбады* («Ала-Тоо»). *Адам көз ачканы түйшүккө малынып жүрүп өтүп кетеби?* (Ашымбаев).

КӨЗ АЧКАНЫ ***к. көз ачкандан бери.***

КӨЗ АЧКЫЧА ***к. көз ачып-жумганча.***

КӨЗ АЧУУ Бир нерсени жаўыдан таанып биле баштоо, илим-билимге ээ болуу. *Тагынып билим деген өткүр жарак, Көз ачып аны менен алга барат* (Абдыраманов).

КӨЗ АЧЫМГА ***к. көз ачып-жумганча.***

КӨЗ АЧЫП-ЖУМГАНЧА Бир заматта, бир паста, арыдан-бери, өтө тез, дароо. *Бирок, бактылуу турмуш көз ачып-жумганча бүлүнүп, эзелки таз кейпине келишти* (Каимов). *Суроолуу ой, көз ачып-жумганча бардыгынын көўүлүндө кайталанды* («Советтик Кыргызстан»). *Сай сөөгү сыздаган Батийна көз ачып-жумганча бөктөрүнчөктү жукалай салып, Канымбүбүнү учкаштырып алды* (Сыдыкбеков). ***В.: Көз ачкыча.*** *Көрүнүп турган Үргөнчкө көз ачкыча барайын* («Семетей»). ***Көз ачымга.*** *Алмамбет, Чубак эр Сыргак, Ошол үчөө болбосо, Калганын көз ачымга койбойбуз* («Манас»). *Чарт-чурт этип чоў аймакты көз ачымга жарык кылган чагылгандай ал шаардын бир бурчун жаўыртып өттү* (Мырзаев). ***Көз ирмегенче.*** *Дүр тигилип, көз ирмегенче шак тартып ийген уланга кыбасы кана тамшанды* (Бейшеналиев). ***Көз ирмемде.*** *Эдиги көз ирмемде адамдардын бакылдагы чыккан үйгө жетти* (Осмоналиев). *Ошентип, көз ирмемде Ажар Айнадан ажырап калды* (Жоошпаев). ***Көз ирмемге келбей.*** *Көз ирмемге келбей албеттүү колдор ал экөөнү паравозго тартып алды* (Абдукаримов). *Агалуу, инилүү экөө бирдей көз ирмемге кыйылыша жетимдикти эскеришти* (Бейшеналиев). ***Ачып көздү жумганча.*** *Айтып оозун жыйгыча, Ачып көздү жумганча* («Сейтек»). *Андай-мындай дегиче Ачып көздү жумганча* («Эр Төштүк»). ***Ачкан көзүн жумганча.*** *Биздин Кийизбай эмне? Ачкан көзүн жумганча кедей болду да калды* (Сыдыкбеков).

КӨЗ АЧЫП КӨРГӨН Биринчи төрөлгөн, эў алгачкы кубанычы болгон баласы же биринчи келген келинине карата колдонулат. *Оозумду ачып өпкөнүм, Көзүмдү ачып көргөнүм* («Сейтек»). *Көз ачып көргөн тун баласын салт менен үйлөнтсө кантет* (Сыдыкбеков). *Гүлшанымды көрсөм дейт. Кантсе да, көз ачып көргөн келгини, жалгыз келини* (Даникеев).

КӨЗ АЧЫРБАЙ 1. Бир заматта, тез эле, бир паста. *Алмамбет, Чубак кабылан Көз ачырбай жеткидей, Кыргын салып өткүдөй* («Манас»). 2. Мүмкүнчүлүк бербей, тынымсыз, кайра-кайра, үстү-үстүнө, дембе-дем, удаа-удаа. *Жазгы жамгыр көз ачырбайт* (Айтматов). *Айтор, бий, болуштар ырамат, налогдон көз ачырбай отуруп, бизди түгөл итке минген томояк кылды го* (Элебаев). *Залимдер көз ачырбай, жыл сайын алык-салыкты арбытты* (Бейшеналиев). *Түндөтөн бери көз ачырбай асман жерди чалкакейлеп турган ак жаан бешимден оогондо гана сээлдеди* (Өмүрбаев). *Өткөн күнү кечке көз ачырбай жамгыр жаап, Кулу жайыттан отунсуз кайтты* (Осмоналиев).

КӨЗ БАЙЛАНГАН КЕЗ Күүгүм кире, каш карайып эч нерсе көрүнбөй калган убак, иўир. *Көз байланган кезде гана ар үй өз очогуна от жагып тыным алышат* (Укаев). *Көздөгөн жерге чарчап-чаалыгып, көз байланган кезде жеттик* («Чалкан»). ***В.: Көз байланган учур.*** *Көз байланган учурда Керимакун базар жактан келди* (Жантөшев). ***Көз байланган убак.*** *Көз байланган убакта айыл тарапка канчалык карашса да тосуп чыгар Ыйсанын караанды көрүнбөдү* (Осмоналиев). ***Көз байланган чак.*** *Көз байланган чакта жылдыздар көк бетине жайнап чыга келди* (Укаев).

КӨЗ БАЙЛОО Билдирбей, сездирбей дуба менен сыйкырлоо, азгыруу, алдоо деген мааниде. *Дуба окуп, көз байлап, Жер астына сиздерди Азгырып алып кириптир* («Эр Төштүк»). *Беделин көргөн чочуган, көз байлаган сыйкырды Көбүрөөк даана окуган* («Сейтек»). *Дем салып, никеге чейин көзүн байласын* (Бөкөнбаев). *Ал толготкон катындын, Көзүн байлап салчу экен* («Сейтек»).

КӨЗ БОЁМОЧУ Алдамчы, жазгырма, калпты чындай кылып көрсөтүүчү, көз жазгыруучу. *Мейманканада жатып «Терисин тешип чыгар күнөө жасаган көз боёмо-*

чулар» деген макала жаздым (Осмоналиев). *Иштин бардыгын ошондой калпычы, көз боёмочулар білдірет эмеспи* (Жантөшев).

КӨЗ БОЛУУ Көзөмөлдөп, ээлик болуп туруу, каралашып, кайтарып туруу. *Энем өлгөн соў, анын ордун басып, жетимдерге көз болууга Бурмаке кемпир келди* (Элебаев). *Четке чыккандан кийин өзіўердөн кичіілергө көз болуп жіргілө, балам* (Абдукаимов). *Мен келгенче койлорго жакшылап көз бол* («Ала-Тоо»).

КӨЗ БООЧУ Көўілін башка жакка буруп алаксытуу менен жалган ишеним пайда кылуучу сыйкырчы, сыйкырлап коюучу. *Сен балдардын атасысыўбы же көз боочусуўбу?* (Жантөшев). *Кіндізіндө Кыязды, Жан кубантып жалдаптыр, Тін киргенде Кыязды, Көз боочу салып алдаптыр* («Сейтек»). *Ыраўдуу тізді жайлаган, Көз боочу болуп дубалап, Адамдын көзін байлаган* («Сейтек»).

КӨЗ ЖАЗГЫРУУ Билинбей туруп жылт коюу, заматта, байкатпай, кайда кеткенин билгизбей жок болуу. *Тосмого камалган кулжадай даяр бута болбой көз жазгырсамбы дейм* (Бейшеналиев). *Сен элди алдап, көз жазгырмайыўды качан коёсуў* (Сыдыкбеков). *Алыска көз жазгырып кетіі керек экен, – деп өкінө тіштІ да, – Ай, мейли деп кол шилтеди* (Укаев). *Ач кенедей жабышып тургандардан көз жазгыра албадым* (Жантөшев). ***В.: Көз жаздыруу.*** *Заматта көз жаздырып кетти* («Чалкан»). *Аларды көз жаздыруу кыйын болду* («Ала-Тоо»). *Кылт этип көз жаздырып качып турган, Акылай Ала-Тоонун тілкісі да* (Турусбеков).

КӨЗ ЖАЗДЫГЫ Көздін асты жагы. *Көз жаздыгы шишик тарткан жарчысы Жіргөгінө колун басып сійлөді* (Токомбаев).

КӨЗ ЖАЗДЫГЫНДА БОЛУУ Көз алдында, көз кыйыгында болуу, байкап туруу. *Жолдун тыягына бир, быягына бир чуркап ээрчий келаткан ок жетпес баятан Динардын көз жаздыгында болучу* (Сыдыкбеков).

КӨЗ ЖАЗДЫМ КЫЛУУ ***көз жазгыруу*** менен бирдей.

КӨЗ ЖАЗДЫМЫНДА КАЛУУ Байкалбай, билинбей, көўілгө алынбай калуу, эске алынбай, эскерилбей калуу. *Райондук маданият іиіндөгі экинчи жолу ачылып жаткан көргөзмө көпчіліктін көз жаздымында калбады* («Кыргызстан маданияты»). *Кашар маселеси көз жаздымында калганына өкінді* («Кыргызстан маданияты»). *Мындай ууруларды көз жаздымында калышы, көзөмөлгө алынбагандын кесепети канчалык зыянды алып келбеди* («Советтик Кыргызстан»). ***В.: Көз жаздыгында калуу.*** *Орчундуу иштерди көз жаздыгында калтырууга болбойт* («Ленинчил жаш»).

КӨЗ ЖАЗДЫРУУ к. көз жазгыруу.

КӨЗ ЖАЗУУ Адашуу, адашып табышпай калуу. *Караўгыда бир-биринен көз жазып калган жигиттер Календин буйругун угуп, аттын башын шашылыш буруп жатышты* (Укаев).

КӨЗ ЖАРА Сарыгарт.

КӨЗ ЖАРУУ 1. Төрөлүү, жарык дүйнөгө келүү (балага карата). *Шамшынын токоюнан сомдоп артына келген куу арчадан жакында көз жаруучу наристеге бешик жасатууда* (Бешеналиев). *Таў аппак атып калган кезде бала көз жарды* («Ала-Тоо»). *Ушул курсактагы бала аман-эсен көз жарса, Айымжандын койнуна салып берем* (Сыдыкбеков). *Бала да өз саатында көз жарат* (Сыдыкбеков). 2. Төрөө, боюнан бошонуу, бала төрөп алуу, балалуу болуу (аялга карата). *Сейдеке, ырысыў бар экен, келиниў аман-эсен көз жарып, башыўа баш кошулуп олтурат, – дешип кемпирлер бака-шака* (Өгөбаев). *Ошентип, Мійіздіі Бугу-Эне жетип келери менен зайып көз жарат* (Айтматов). *Кудай кошкон жубайынын аман-эсен көз жарып алуусун алдадан іч убак тилеп жірөт* (Бердикеев).

КӨЗ ЖАШ 1. Адамдын же жан-жаныбарлардын көзінөн аккан жашы. *Сейденин көз жашы көл* (Айтматов). *Көз жаш көзді бузат.* 2. Бирөөнін убал – сообу. *Жетимдердин көз жашы сени уктатпас* (Айтматов).

КӨЗ ЖАШЫ КЫЛУУ Кичине, бир аз ыйламыш болуу, анча-мынча ыйлаган болуу. *Мисирейген карабет, жок дегенде көз жашы кылып койбойт дешип, мени жекире баштаашты* (Жантөшев).

КӨЗ ЖАШЫН КӨЛ КЫЛУУ Өксөп ыйлоо, көз жашы тыйылбай ыйлоо. *Агасынан тиріілей бөлінгөн кыз тамак да ичпей көз жашын көл кылып, боздоп гана отурат* (Өмірбаев). *Көз жашын көл кылып жатып каза болду* (Абдукаимов). ***В.: Көз жашын көлдөтіі.*** *Асылгіл эми көз жашын көлдөтпөй, кадимкидей соолуга тіштІ* (Медетов). *Кезегинде көз жашын көлдөтіп, Чоюбекке чоў калыўга сатканбыз* (Бейшеналиев).

КӨЗ ЖАШЫНДАЙ 1. Тунук, таза, аруу. *Көз жашындай шііділрім таўкы розанын көркін ачат* (Сыдыкбеков). 2. Аз, кичине. *Көз жашындай тапкан анын азыноолак маянасы кийим-кечек дегениў мындай турсун, тамак-ашка көп анчалык жете бербейт* (Баялинов). *Көз жашындай немени (аракты) алып эле ий* (Сыдыкбеков). *Өткөн жумада атасынан келген көз жашындай акчаны окуусуна, квартирине төлөп, эми эки кіндік тамактык гана акчасы турат* (Баялинов).

КӨЗ ЖЕТКИС Өтө алыс, учу-кыйры жок, чектөөгө мімкін болбогон, абдан узак, болжолсуз. *Өрдөктөр көз жеткис жакка учуп кетишти* («Жаш Ленинчи»). *Зал дегенди карасаў төрт бурчуна көз жеткис, калк деген бык-бык* («Советтик Кыргызстан»). *Көз жеткис мобул тереў жар, Капчыгай менен барабар* (Маликов).

КӨЗ ЖИБЕРҮҮ *к. көз жүгүртүү.*

КӨЗ ЖООСУН АЛУУ Кызыктыруу, өзүнө тартуу, сүйкүмдүү көрүнүү, суктандыруу. *Адамдын көз жоосун алган, жаратылышынын кооздугуна суктанткан момундай асыл жерди көр* (Осмоналиев). *Менменсинген жигиттердин көз жоосун алган Сонунбалага сиз кантип жеттиңиз?* («Ала-Тоо»). *Көркөмү көздүн жоосун алган мынабу үйдүн ичи кандайдыр бир шаңга бөлөнгөн* («Кыргызстан аялдары»). ***В.: Көз жоосун тартуу.*** *Жайытка батпай мал жатат, көз жоосун тартып шаңданган* (Токобаев). *Өрдөгөн сайын карагат, ит мурун, бадалдар, жапалак арча, мажирөө тал... жолоочунун көз жоосун тартууда* (Бейшеналиев). ***Көз жоосун түшүрүү.*** *Жакшынакай үйлөргө көз жоосун түшүрө секретарь кубанып бара жатты* («Кыргызстан аялдары»). ***Көз жоосун кычыштыруу.*** *Султангазылар мөрөйлөрү үстөмдөгөндөй каалгый басыша... Касымбектердин көз жоосун ого бетер кычыштырды* (Бейшеналиев).

КӨЗ ЖУМДУГА САЛУУ Кандайдыр бир иш ж.б. эптеп-септеп бүтүрө коюу, жүр-нарыга салуу, чала-була бүтүрүү, будамайлап иштей салуу, тобокел кылуу. *Ушуну билип, көзү жетип туруп, жоопкерчиликтен качып, көз жумдуга салууга анын акысы барбы?* (Кушубеков). *Сабийра бул өңдүү ойлорго көп баткан сайын акыры баарына кол шилтеп, көз жумдуга салды* (Абдукаимов). ***В.: Көз жумду кылуу.*** *Сооронбай аны «көп болсо чокунуп келер» деп көз жумду кылып жөнөткөн* (Бейшеналиев). *Балдарда не жазык, дагы төрөп берсе болгону деп жуучулар көз жумду кылды* («Ленинчил жаш»).

КӨЗ ЖУМУУ 1. Өлүү, каза болуу, дүйнөдөн кайтуу. *Атасын канжыгага байланып жүргөн адам жок, бир күнү Момун чал да көз жумат, ошондо шордуу кызынын көргөн күнү не болот?* (Айтматов). *Коллективизация кезинде ак ниеттүү нечен адамдар душман колдуу болуп көз жумушкан* («Кыргызстан маданияты»). *Кайран Музооке абабыз аз гана ноокастап көз жумду* (Бейшеналиев). *Курбуңуз Медер көз жумду Каракчы немец огунан* (Маликов). *Көз жумуп келбес сапар кетсе дагы, Өчпөстөн кала берер кылган иши* (Бөкөнбаев). 2. Жалтануу, коркуу, калтаару. *Көз жумбай жоодо чабышат Дээринде бар эр киши* («Мендирман»). 3. Тобокел кылуу, белсенүү, мейлиге салуу, капарга албоо, билсе да билмексен болуу. *Алар-албасына көзү жетпеген Асан көз жумуп мейли деп айтканына көндү* («Ала-Тоо»). *Ал алды-артын ойлоп, баш катырып отурбастан, өзүн тоскон кубанычка да, күйүнүчкө да, өлүмгө да көзүн жуумп коюп илгери карай кете берет* (Укаев). *Бул жолу байбичеңиздин амал-айласына көз жуумп коё албайсыңбы!* (Сыдыкбеков). *Эмне болсо ошо болсун деп, турмушта көз жуумп жүрө берип, капыстан бет алдынан каргаша жолукту* (Абдукаимов). ***В.: Көздү жуумп.*** *Чаап алмак беле, табып катары көздү жуумп баруууга чыгынды* (Бейшеналиев). *Тобокелге салып, көздү жуумп бир чыгарма жазайын дедим эле* (Кыдырмышев). ***Көзү жумулуу.*** *Аялынын артынан аздан кийин атасынын да көзү жумулду* (Шүкүрбеков). *Кандайча көмүшүбүз керек, эгер көзүңүз жумулуп кетсе* (Осмоналиев).

КӨЗ ЖҮГҮРТҮҮ 1. Үстүртөн, жалпысынан байкоо жүргүзүү, бир сыйра айландыра карап чыгуу, үстүртөн байкап көрүү. *Жапар кызыл үйдүн ичинде көз жүгүртүп келип, Зулайка менен Зейнештин жазып жаткан газетасын көрдү* (Баялинов). *Ал менин тулку боюма бир сыйра көз жүгүртүп чыкты* («Ала-Тоо»). 2. Тез-тез карап, окуп таанышып чыгуу. *Кагазды алды, бүктөөсүн жазып көз жүгүрттү* («Ала-Тоо»). *Байымбет жубайынын тизме кагазына көз жүгүртүп чыкты* (Бейшеналиев). ***В.: Көз чаптыруу.*** *Каныбек айланага көз чаптырды* (Жантөшев). *Жумушчуларга көз чаптырды да баланы колтукка түрттү* (Баялинов). *Асылбек айлана-тегеректе көз чаптырып, эч ким көрүнбөйт дегендей белги берди* (Жоошбаев). ***Көз жиберүү.*** *Саадат астыртан айыл жакка көз жиберип, ойлуу отурат* (Сыдыкбеков). *Айдай алдыртан көз жиберип, Бекендин таңыркоосун байкап акырын гана жылмайып коёт* (Каимов).

КӨЗ ИЛБӨӨ *к. көз ирмебөө 1.*

КӨЗ ИЛИНДИРҮҮ Бир аз уктоо, кичине чырм этип алуу. *Дос таң алдында гана бир сааттай көз илиндирди* (Укаев). ***В.: Көз илинтүү.*** *Кален, чарчаган чыгарсың, азыраак көзүңдү илинтип, куш уйку салып алсаңчы, – дегиси келди* (Укаев).

КӨЗ ИЛИНҮҮ Үргүлөп кетүү, уктап кетүү. *Мыктынын көзү илинип кеткен экен* (Касымбеков). *Аздан кийин Жылдызкандын чыйрыккан жазылды, ал түгүл көзү илинип да кетти* (Байтемиров). *Ыйлап жатып Чыйырды Чырм этип көзү илинди* («Манас»). *Ал аңгыча кашайып көзүм илинип кетиптир* (Айтматов). *Сай-сөөгү сыздап жатып жаңыдан көзү илинип кеткен Дүйшөнкул чочуп ойгонду* (Осмоналиев).

КӨЗ ИЛИШПӨӨ *к. көзгө илишпөө.*

КӨЗ ИРМЕБӨӨ 1. Уктабоо, уктай албоо, кирпик какпоо, уйку бетин көрбөө, такыр уктабай чыгуу. *Түнү бою көз ирмебей из караган, Алыста маекчинин чырагы өчтү* (Осмонов). *Ышкынаалы ал түнү таң аткыча көз ирмебей чыкты* (Байтемиров). 2. Жалтанып да койбоо, эч жазганбай тике кароо. *Айбалта колго алышып, көз ирмебей салышып* («Манас»). ***В.: Көз илбөө.*** *Кален бүгүнкү түнү бир айла табуу керек экенин ойлоп, түнү бою көз илбеди* (Укаев). *Кээ түнү чочулап таң атканча көз илбей чыгат* («Ала-Тоо»).

КӨЗ ИРМЕГЕНЧЕ *к.* ***көз ачып-жумганча.***

КӨЗ ИРМЕМ Өтө тез убакыт. *Бул өмүрүң – көз ирмем* (Даникеев).

КӨЗ ИРМЕМГЕ КЕЛБЕЙ Өтө тез. *Көз ирмемге келбей албеттүү колдор ал экөөнү паравозго тартып алды* (Абдукаримов).

КӨЗ ИРМЕМДЕ *к.* ***көз ачып-жумганча.***

КӨЗ ИРМӨӨ 1. Көздү улам-улам ачып жабуу. *Жанагы көзүн ирмеген атаңбы?* (Баялинов). 2. Уктоо, бир аз тук этип алуу. *Башыма жаздык төшөп берчи, кичине көз ирмейин* (Бейшеналиев).

КӨЗ КАДОО *к.* ***көзүн кадоо.***

КӨЗ КАЙКУУ Учу-кыйрына көз жетпей мелмилдөө, өтө чоң, абдан көп болуп көрүнүү, суктандырып мелтиреп, жайылып жаткан абалда болуу. *Жүрүп отуруп көз кайкыган талаага туш келдик* («Ала-Тоо»). *Соң-Көл жайлоосунун Ак-Сай, Көк-Сай өңдүрүндөгү буралган бетеге, жылтыркан, тулаң, кымыздык, козу кулак, шимүүр, уларгүл, аккодол аралаш жыпар жыт чөптөрүн араласаң көз кайкыйт* (Бейшеналиев).

КӨЗ КАРАНДЫ Өз алдынча, өз эркинче боло албаган, бирөөнүн колун караган, ага баш ийген. *Окууну бүткөн соң, сураары жок көз каранды жетим, Шабдандын талабы боюнча анын карамагына тилмечтикке жиберилиптир* (Бейшеналиев). *Ар кимден жардам сурап, ыража сурап, көз каранды болуунун кимге кереги бар* (Бердикеев).

КӨЗ КАРАНДЫЛЫК Өз алдынча, өз эркинче боло албагандык, бирөөнүн колун карап, анын айткан, дегени менен болгондук. *Илгерки жалтаңдык, көз карандылыктан кутулуп, тегиз өз башына өзү ээ* (Бейшеналиев).

КӨЗ КАРАШ 1. Бирөөнү кароо, көз кырын салуу аркылуу өзүнүн пикирин, кандай ойдо экенин билдирүү манерасы. *Тумакчан кишинин көз карашы Дашага жаккан жок* (Сасыкбаев). 2. Кимдир бирөө же бир нерсе жөнүндө пайда болгон ой, пикир, түшүнүк. *Педагог ата уулунун көргөн-билген окуясы туурасында оюн айттыруучу да, эгер бала туура эмес көз караште болсо, аны дароо сөзгө алып, туура багыттап коёр эле* (Касымбеков). 3. Турмуш, табигат, коом тууралсындагы жалпы түшүнүктүн, пикирдин системасы. *Материалисттик көз караш. Идеалисттик көз караш. Илимий көз караш.*

КӨЗ КОРГООЧ Көз салып, баш-көз болуп, кармалап тургандык. *Өзүм эле эртели-кеч көз коргооч болуп турам* (Убукеев).

КӨЗ КӨРГҮС *к.* ***кулак угуп, көз көргүс.***

КӨЗ КӨРСӨТҮҮ 1. Каза болгон адамдын үй-бүлөсүнө, тууган-туушкандарына көңүл айтуу үчүн баруу, кирип чыгуу, көрүнүп коюу. *Шаар ичинде бирөөлөрдүкүнө көз көрсөткөнү бараткaнбыз* (Жусупов). *Айылдагы а дүйнө кеткендердин үй-бүлөсүнө көз көрсөтүп кайттык* («Ала-Тоо»). *Тургула, көз көрсөткөнү кишилер келатат* (Айтматов). 2. «Келди», «болду», «катышты» деп эсептелиш үчүн белгилүү бир жайга баруу, кирип чыгуу, көрүнүп коюу. *Көз көрсөтүп коюп, ишке тийди-качты болуп жүргөндөр аз эмес* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Көз көргөзүү.*** *Байымбет өзү бир сыйра өлгөн-житкенге көз көргөзгөн соң, Абдыкалыкты Нарынга жөнөттү* (Бейшеналиев).

КӨЗ КӨРҮНӨӨ Көзүнчө, каратып туруп, көз алдында, ачык, жашырбай. *Эми минтип эки үйүргө жакын жылкысынан көз көрүнөө ажырап, жер сыйпалап отурат* (Үмөталиев). *Сатарга ушуну менен эки жолу көз көрүнөө алдаттың* (Каимов).

КӨЗ КӨРҮП, КУЛАК УККУС *к.* ***кулак угуп, көз көргүс.***

КӨЗ КУМАРЫ Көрүп маашырланып сонуркоо, ырахатка батуу, кумарлануу. *Көпкө чейин көз кумарына эле батып, кызга даап сүйлөй албадым* (Айтматов).

КӨЗ КУМАРЫН КАНДЫРУУ Бир нерсеге абдан ыраазы болгончо, моокуму кангынча суктана кароо, каниет алуу. *Карай-карай жаратылыштын сулуулугуна көз кумарын кандырып, жолду улай нарыладык* (Бейшеналиев). *Чубалып турган пахтанын булалары кимдин болбосун көз кумарын кандырат* (Байтемиров).

КӨЗ КЫЗАРТУУ Суктануу, кызыгуу. *Госпиталда жатып Берлинге карай качырып бараткан майдандаштарымдын бактысына көз кызарттым* (Жигитов).

КӨЗ КЫЙЫГЫН САЛУУ Алдыртан тымызын кароо, акырын байкоо. *Нары четте мылтыкчан солдат мурутун салаңдатып, көз кыйыгын салып, чылым ороп турган* (Касымбеков). *Жылаңайлак өз бутуна көз кыйыгын салып, күрөң айгырдын түктөрүн такымынан күбүдү* (Осмоналиев). ***В.: Көз кыйыгын имерүү.*** *Букарбай жүрөгү шуу эте Мусакожого көз кыйыгын имерди* (Бейшеналиев). *Болкойгон сакалдуу жолоочу астыртан көз кыйыгын имерди* («Кыргызстан маданияты»). ***Көз кыйыгын жиберүү.*** *Отургандарга көз кыйыгын жиберди. Көз кыйыгын жиберип, акырын артынан карады* (Байтемиров). ***Көз кыйыгын таштоо.*** *Кален көл жакка көз кыйыгын таштады* (Укаев). ***Көз таштоо.*** *Керегелерде илбирс, карышкыр терилери илинген үй ичине Саякатчы көз таштады* (Ос- моналиев).

КӨЗ КЫРЫН САЛУУ 1. Каралашуу, жардамдашуу, жардам берүү, кам көрүү. *Өмүрлүү бол, зоболоң көтөрүлсүн, балдарга көз кырыңды сала жүр деген батасына тоюнду* (Ашымбаев). *Шордуу жетимчемдин сенден башка кимиси бар. Көз кырыңды сала жүрөрсүң, – деди Акбала өзүн кармай албай ыйлап жиберип* (Укаев). 2. Бир нерсени байкоо максатында көз жүгүртүү, астыртан кароо. *Анан Сабырбек тамекисин тарткан*

болуп, бирок астыртан Бекбайдын жүзүнө көз кырын салып отурду (Абдыраманов). *А офицер улам ага көз кырын салып, кайра алдындагы бирдемеге күймөлүп, колу ойсоўдоп, кайра көз кырын салып, кайра өзүнчө үўүлүп отурат* (Касымбеков). ***В.: Көз салуу.*** *Эне кургур Кудайбергенге көптөн бери көз салып жүрөт* (Мырзаев). *Айланайын журт, балама көз сала жүрө көргүлө* (Турусбеков). *Бала көлгө далысын сала бурулуп отурду да, дүрбүнү жанына алып коюп дөбөнүн этегине көз салды* (Айтматов).

КӨЗ КЫРЫНАН КЕТПӨӨ** к. **көз алдынан кетпөө.

КӨЗ КЫЧЫШУУ** к. **көзү кычышуу.

КӨЗ МАЙЫ Эмгеги, мээнети. *Бул ишке канча кишинин көз майы кетти* (Токомбаев). *Көз майыў кайтсын балам* (Сыдыкбеков).

КӨЗ МАЙЫ ТҮГӨНҮҮ Бир нерсени кечке тиктеп, окуп же иштей берип көзүнүн курчу кетүү, көзү талуу, көзүнө күч келүү. *Кечке жылбай, козголбой отуруп, көз майыў түгөндү. Чүтүрөйүп өўүўөн аздыў* (Бейшеналиев). *Кыштай алаканы жооруп, көз майы түгөнүп, ишин иштеп берип, томсоруп куру алакан үйүнө кайтат* (Сыдыкбеков). ***В.: Көз майы кетүү.*** *Көз майым кетип жатып балама арнап жасаганымы отко салбадыбы, оў таппагыр* (Өмүрбаев).

КӨЗ МЕЛЖИТКЕН Учу кыйырына көз жетпеген, өтө кеў, абдан чоў.

КӨЗ МОНЧОК Боорлоруна ак нерсе житирип койгон, чоўдугу койдун корголундай болгон, ырым катарында көз тийбес үчүн тагылган көгүлтүр мончок. *Көз тиет деп кызыма, «Көз мончок» тумар такканбы?* (Кыргыз элинин сүйүү ырлары).

КӨЗ САЛУУ** к. **көз кырын салуу.

КӨЗ ТАЙГЫЛУУ Өтө кооз, көркөм көрүнүү, кооздугунан, көркөмдүгүнөн көз уялуу, жалтануу. *Куштун жүнүнүн кооздугунан көз тайгылат* (Сыдыкбеков). *Карасам колхоз айлымды, Малыман көзүм тайгылды* (Маликов). *Кеў жайыкта түшүргөн жүктөр менен кишилерден көз тайгылат* (Укаев). ***В.: Көз таюу.*** *Тоолор жашыл кымкаптай көз тайытып, нечен ирет кубулжуйт* (Жусупов). *Андагы эў кооз имараттарды караганда, тим эле көз тайыйт* (Кыдырмышев).

КӨЗ ТАЙДЫРУУ Тике карай албай көзүн ала качуу. *Бул киши өлтүрүүдөн тайманбайт деп ойлоп, Календен көзүн тайдырып кетти* (Укаев).

КӨЗ ТАЛАШТЫРА Көзгө түздөп, көзгө тууралап, далдап. *Мен аны көз талаштыра сүзгөн экемин* («Ала-Тоо»).

КӨЗ ТАЎМАЙ Атайын бир кишинин көзү таўылып, ал киши башкаларды издеп, кармоого тийиш болгон элдик оюндун бир түрү. *Жаштар жоолук таштамай, ак чөлмөк, көз таўмай оюндарын баштады* («Ала-Тоо»).

КӨЗ ТАРАЗА Көрүп же карап туруп болжолдоп ченегендик. *Же мүчөмдү көз таразасынан өлчөп, кандай кийим керектигин болжодубу* (Бейшеналиев). *Анын көз таразасы да оўой эмес экен, туура чыкты* («Ала-Тоо»).

КӨЗ ТАШТОО** к. **көз кыйыгын салуу.

КӨЗ ТИЙҮҮ Элдик ишеним боюнча: ооруп калууга же башка кырсыкка дуушар кыла тургандай даражада биреөнүн сугу өтүү, көзүгүп калуу. *Энем көз тиет деп Түмөнбайын жаман көздөн сактаар жөнү бар* (Сыдыкбеков). *Көл болбой эгер кыз болсо, көз тиймек экен капкачан* (Сарногоев). *Ашка, тойго ээрчитсем көзү тиет деп, Аяп жүрөм баламды* («Эр Табылды»).

КӨЗ ТОЙБОО** к. **көзү тойбоо.

КӨЗ ТОКТОТУУ Жакшылап, абдан байкап кароо. *Байбиче тыныга уландын кабаккашына көз токтотту* (Бейшеналиев).

КӨЗ ТОЮУ Көргөн нерсесине канааттануу, ыраазы болуу, көўүлүнө толуу. *Көркөмдүү салган үйлөр көп, Көз тоёт шаўдуу айылга* (Осмонкул). *Көк жашыл шибер тулаўга Көргөндүн көзү тойгондой* (Осмонкул).

КӨЗ УЗАТУУ Артынан карап калуу, көз ээрчите кароо. *Элден айбыккан кыз ачык коштошо албай көз узатып кала берди* («Ала-Тоо»).

КӨЗ УЧУНДА Алыста, көзү жеткен жерде, көз алдында. *Көк муз жамынган төрлөрү да көз учунда мелтирейт* (Сыдыкбеков). *Ашым көз учунан жамыратып, дептерди кайра барактады* (Сыдыкбеков). *Жалгыз-жарымдаган салт атчан жолоочу көз учунда элес-булас өтөт* (Укаев). *Көз учуна араў-араў илинип, алыстан мунарыктап жаткан Арсланбап* (Өмүрбаев). *Ушул жашыл жондон туруп, көз учунда керилип жаткан өрөөнгө көз чаптырды* («Ала-Тоо»).

КӨЗ УЯЛУУ 1. Күндүн же башка жарык нурдун ж.б. чагылышынан көз жалтанып, тике кароого мүмкүн болбоо, карай албоо. *Күн ачык тийгенге жаўы жааган кардан көз уялат* (Сыдыкбеков). 2. Бир нерсенин кооздугуна, көркөмдүгүнө көз тайгылуу. ***В.: Көз уялтуу.*** *Үй жасалгасында көз уялткан килемкилчеден сырткары... китеп койгуч текче ж.б. бар* (Бейшеналиев).

КӨЗ ЧАПТЫРУУ** к. **көз жүгүртүү.

КӨЗГӨ АТАР Жазбай, таамай аткыч, атканы жаза кетпеген, мылтык атканга абдан маш болгон, мыкты, адис мергендиги бар. *Ээрчитип көзгө атардан эки мерген, Түн катып капчыгайда жолго келген* (Токомбаев). *А, мүмкүн чоўубуз чын эле көзгө атар мергендир, эмесе коёндун бутундагы жипти үзө атуу оўойбу* («Кыргызстан маданияты»). *Нурбай көзгө атар мерген болгон* (Баялинов).

КӨЗГӨ БАСАР 1. Жападан-жалгыз, бар болгону, турганы, биреө гана. *Көзгө басар жалгыз медерибиз эле, – дейт кемпир, карыш жылдырбай, таштап кетсеў кагыла-*

йын («Ала-Тоо»). – *Катыгі-ін, бул көзгө басар, көріп катар ілгібіз* («Чалкан»). *Анын көзгө басар жалгыз кызы, оорудан карарып калыптыр* (Жусупов). 2. Бирден-бир, мыкты көрінгөн, эл оозуна кирген, өзгөчөлөніп турган. *Биздин көзгө басар сыймыгыбызга ушундайча кароого жарайбы, жолуў болгур!* (Каимов). *Чубагынын беттегенинен кайтпас көк жалдыгын билген Манас, көзгө басар оёндору бири-бирин кызыл-кыргын салбасын деп өзі аттанат* (Бейшеналиев). ***В.: Көзгө тутар.*** *Сенден апаў садага, көзгө тутар медерим* (Жоошбаев).

КӨЗГӨ ЖЫЛУУ УЧУРОО Мурда көріпбилип жіргөндөй, тааныштай сезилиі. *Мунун баары да көзгө жылуу учурайт, бирок эмнегедир эстей албай жаттым* (Баялиев). *Ал жакындаган сайын басканы, кебетеси көзгө жылуу учурай берди* (Алыбаев). *Тилекмат экөө бир отуруп маектешкен жер Кабылдын көзінө жылуу учурады* (Элебаев). *Биринчи көргөндө эле Сейдеш анын көзінө жылуу учурады* (Бейшеналиев). ***В.: Көзі жылуу учуроо.*** *Сенин көзіў мага жылуу учурайт, кандайдыр бир жолугушкандайбыз* (Жантөшев). *Ырчы эмне ічіндір аны тиктеп калды. – Токточу, балам! Көзіў жылуу учурайт* (Каимов). ***Өўі жылуу учуроо.*** *Балам, өўіў жылуу учурайт сен, кимсиў?* (Жантөшев).

КӨЗГӨ ИЛБӨӨ 1. Теўине албоо, киши катарына көрбөө, тоготпоо, өзінөн башкаларга маани бербөө, теўсинбөө. *Сапарбайды көзгө илишпей жатсынтышат* (Сыдыкбеков). *Эмнесин айтасыў, коўшубуз бизди көзгө илбей, кутуруп турат* (Абдукаимов). *Байсынып, бексинип мени көзгө илбей жатасыў, Адыке, – деди жаны кашайган Казак тилин тартпай* (Сыдыкбеков). 2. Уялбоо, ийменбөө, тартынбоо, адеп, тартип сактабоо, ызаат кылбоо. *Бирок, азыр улуу-кичііні көзгө илбей бара жатат* (Сыдыгалиев). *Тілкідөй мант берип турчуларды көргөндө ал жыйынды көзгө илбей эле сөгініп кирчі* (Медетов). ***В.: Көзінө илбөө.*** *Бул катын эч кимди көзінө илбей калды деп, айыл-апа Батийнаны айыў кыла баштады* (Сыдыкбеков). *Аларды көзінө илип да койбойт* (Сасыкбаев).

КӨЗГӨ ИЛИНБӨӨ *к. көзгө илээшпөө.*

КӨЗГӨ ИЛИНІІ *к. көзгө урунуу.*

КӨЗГӨ ИЛЭЭШПӨӨ 1. Өтө тез жіргөн, абдан ылдам жігіргөн, бат кыймылдаган, тез чимирилген ж.б. көрініштө болуу. *Тоо эчкилер өтө жытчыл болот, кичине эле шамал іlп этип, киши тараптан жел келдиби, дароо жыт алат да, көзгө илээшпей зымырылат* (Таштемиров). *Станок көзгө илээшпей тегеренет* (Бөкөнбаев). *Ашырбекке тигинин буту-колу а дегенде жай кыймылдап, бара-бара көзгө илээшпей чимирик атып жаткансыды* (Ашымбаев). 2. Өтө майда, эў кичинекей, кымындай болуп көрініі, көзгө араў-араў көрінгөндөй болуу. *Тээ көк асманда көзгө илээшпес нокоттой болуп торгойлор безилдеп, чуулдап сайрап турат* (Сыдыкбеков). *Сааттын тетиктери көзгө илээшпейт.* ***В.: Көзгө илинбөө.*** *Караса көзгө илинбейт, Кашындагы жандардын кай кеткени билинбейт* («Манас»). ***Көз илээшпөө.*** *Самолёттор көз илээшпей каршы-терши учуп, кайта кайтып жатты* (Абдукаимов). *Атаа... береги неменин кесме кескенине көз илээшпейт* (Сыдыкбеков). *Машиналар көз илээшпей чымын-куюн болуп Фрунзе тарапка зымырайт* (Баялинов).

КӨЗГӨ КӨЙГӨК БОЛУУ Көзгө урунуу, көрініп туруп алуу, көз алдынан кетпөө.

КӨЗГӨ КӨРІНБӨӨ Иштеген иши, кылган жумушу ж.б. эсепке алынбоо, бааланбоо. *Ій тиричилигинде канчалык чыйрактык кылды? Бул далалаттарынын бирөө да көзгө көрінбөді* (Осмоналиев). *Канчалык кунт коюп иштесеў да иштеген ишиў көзгө көрінбөйт, нааразы болосуў* («Ала-Тоо»). ***В.: Көзінө көрінбөө.*** *Менин кылган жумушум бул ырайымсыздардын көзінө таптакыр көрінбөйт* (Баялинов).

КӨЗГӨ КӨРІНӨРЛІК Алгылыктуу, бир нерсеге татый тургандай, арзый тургандай, ыраазы болгудай. *Иш жізінде көзгө көрінөрлік эч нерсе берген жок.* («Ала-Тоо»). *Көзгө көрінөрлік деле эч нерсе иштей элекмин, апа сенин мээнетиўди актай албай жатпаймынбы...* («Кыргызстан маданияты»).

КӨЗГӨ КӨРІНІІ 1. Бой тартуу, бойго жетіі, чоўоюп калуу. *Бікөн көзгө көрініп, бой тарткандан бери эмнелер жөніндө ойлонот* (Мырзаев). – *Кагылайын Алымкан, кечэ эле сакалымы кармалап ойноп отурган бала эле, бігін кара, жакшы гілзардын гіліндөй тез жетилип, көзгө көрініп калыптыр* (Касымбеков). 2. Таанылуу, белгиліі боло баштоо, дайын болуу (көбінчө жакшы сапаттары боюнча). *Окушка өтіп калса, бая баланчанын баласындай болуп деп көзгө көрініп, эл оозуна илингиси бардыр* (Өмірбаев). *Эмгеги менен элге таанылды, көзгө көрінді, сөзгө илинди* («Советтик Кыргызстан»). 3. *дин.* Сыйкырдуу кічтөр көз алдыга тартылуу, элестөө, аян беріі деген сыяктуу мааниде. *Булактын ээси ак тайлак көзгө көрініп, іййінө тил-оозу жок келиптир* («Ала-Тоо»).

КӨЗГӨ САЙСА КӨРІНГІС Абдан караўгы, капкараўгы, көрііге мімкін эмес, өтө караўгы. *Не бир көзгө сайса көрінгіс, айсыз тіндө да өзі жалгыз чыгат* (Укаев). *Сени менен сійлөшкөн адам көзгө сайса көрінгіс тіндө жол жіргөн жолоочуга окшойт* (Медетов). *Кіздін көзгө сайса көрінгіс нөшөрліі тіндөрі* (Борбиев). *Көзгө сайса көрінгіс. Карыш жыла албай койдум* (Байтемиров).

КЄЗГЄ САЮУ Кєрсєтїї, їйрєтїї. *Кимден кемчилик кєрсєк, кєзгє сайдык, оўдоштук, кемелине келген ишибиз їчїн алкоо уктук* («Агым»). *Кєзгє саймайын эч бир ишти жасабайсыў* (Касымбеков).

КЄЗГЄ СЇРТЄР Абдан муктаж болгон, эч табылбаган, такыр жок, єтє зарыл деген сыяктуу мааниде. *Мындай кїткєн учурда кєзгє сїртєргє дары болгондорун карачы* (Бейшеналиев). *Аны колдон алышып, кєзгє сїртєргє табылбай турган дарыдай кєрїштї* («Кыргызстан маданияты»). *Башка кєзгє сїртєр эч ким, эчтеке жок* («Кыргыз туусу»). ***В.: Кєзгє сїртїїгє.*** – *Кєптєн бери кєрїнбєй кєзгє сїртїїгє дары болдуў го* (Айтматов). *Адис кадр кєзгє сїртїїгє табылбайт турбайбы, ушу кїндє* (Ємїралиев). ***Кєзгє сїрткєнгє.*** *Кєзїбїзгє бир сїрткєнгє кумардар, сакадай бою сары алтын абышка турмуш энчилеген кадимки пенделик ролун кандай єтєп жатат* («Ленинчил жаш»). ***Кєзгє сїртєрлїк.*** *Ал эми элетте китепти шар окуган адам кєзгє сїртєрлїк* (Бейшеналиев). *Экен-токондо кєзгє сїртєрлїк айтылуу єнєрпоздордун негедир Чокундуктукуна токтогонуна мартабалуулар чыкчырылып олунууда* (Бейшеналиев).

КЄЗГЄ СУУК КЄРЇНЇЇ Кєрїнїшї, кебете-кешпири жаман, жагымсыз сезилїї, адам иренжигидей кєрїнїштє болуу, єєн учуроо. *Айганыштын каны качып, кумсарып, кєзгє суук кєрїндї* (Байтемиров). *Демек, дардайган корукка суу жетпей куурап турса, кєзгє суук кєрїнєрї бышык* (Бейшеналиев). ***В.: Кєзгє суук учуроо.*** *Анын кейпи негедир кєзгє суук учурады* («Ала-Тоо»). ***Суук кєрїнїї.*** *Жылдызкансыз їйдїн ичи мїрзєдєй суук кєрїндї* (Байтемиров).

Токтонбойт санаа, кєўїлїм, Элиме суук кєрїндїў («Кедейкан»).

КЄЗГЄ ТОЛУМДУУ Сындуу, келишимдїї, кєўїлгє толорлук. *Кєз карашы жоодуржоош, сымбаты да єзїнє жарашыктуу, кєзгє толумдуу эле* (Айтматов). *Кєзгє толумдуу, кєўїлгє жугумдуу, – деп єзї да жаркылдап, оолжуп кетти* (Касымбеков).

КЄЗГЄ ТУТАР Жалгыз, єзгєчє. *Сенден апаў садага, кєзгє тутар медерим* (Жоошпаев).

КЄЗГЄ УРУНУУ Кєрїнїп калуу, байкалуу, сезилип калуу. *Акылбек эрте чыгып алыптыр, жат кєзгє урунамбы деп, кїндїн батышын кїтїп арыктын ичинде отурду* (Жусупов). *Кєзгє урунбай же баскан табышы угулбай* («Чалкан»). ***В.: Кєзгє тїшїї.*** *Їч кишинин тєбєсї кєрїндї. Элеман мындайда кєзгє тїшпєй бурулуп кетїїнї ойлоду* (Укаев). *Калган ат да, токум да, курал да кєзгє тїшсє айгак эмеспи* (Касымбеков). ***Кєзгє чалдыгуу.*** *Шаардын балдары зирек келет, бат эле кєзгє чалдыгат* (Айтматов). *Кокус жабыла аттанып узатышса, кєзгє чалдыгышарын ойлоду* (Бейшеналиев). ***Кєзгє чалынуу.*** *Те алыста, кїндїз кєгала болуп кєрїнгєн бєксє адырлардын тїбї ченде кєп от жагылган, чет арасында караўдаган караан кєзгє чалынат* (Касымбеков). *Андайда атайы єчєшкєнсїп, ал кєзгє чалынбай коёт бир оокумга* (Ємїрбаев). ***Кєзгє илинїї.*** *Кайнаган топто эр Сыргак Караса кєзгє илинбейт* («Манас»). *Сыйлашкан кайын сиўдиси кєзгє илинип калабы деп, акырын шыбырап чыгып кетти* (Укаев).

КЄЗГЄ ЧЄП САЛУУ *к.* ***кєзїнє чєп салуу.***

КЄЗДЄ 1. Кайтаруу, кєз болуу, кєз салуу. *Жылкыларды Кумар кєздєп турган эле* («Ала-Тоо»). 2. Максат кылуу, белгилїї бир максатта болуу, бир нерсени беттєє. *Бир ишти кєздєсє, Батийна аны єз билгениндей иштей берет* (Сыдыкбеков). *Элдин жыргалчылыгын кєздєй турган эр азаматтардан болгула* («Жаш ленинчи»). ‖ Бир жакка карай бет алуу, багыттануу. *Кайыркош айтып Солтобай Калкын кєздєп жєнєдї* («Олжобай менен Кишимжан»). *Шаарды кєздєп бет алган жїргїнчїлєр кечээгиден бїгїн кєбїрєєк сыяктанды* («Ала-Тоо») .

КЄЗДЄЙ I Жакын, ишенимдїї, бирден-бир, кыйышпас, єз. *Кєздєй адам. Кєздєй киши. Булар биздин кєздєй досторубуз* (Жантєшев).

КЄЗДЄЙ II Белгилїї бир багытты карай. *Данияр жай гана арабасын кєздєй басып кетти* (Айтматов). *Шакир да їйїн кєздєй басты* (Абдыраманов). *Апама айтып баабедин кылып сен їчїн, Жєнєдїм анан айлыўды кєздєй чамынып* (Ємїров).

КЄЗДЄЛ кєздє этишинин туюк мамилеси. *Кєздєлгєн максат.*

КЄЗДЄН Бирєєгє же бир нерсеге окшоо, сыяктануу, ошол кейиптенїї. *Ач арстандай тєштєнїп, Алгыр бїркїт кєздєнїп* («Эр Тєштїк»). *Ашыркан кїлдї эштенип, Таўдагы чолпон кєздєнїп* (Бекєнбаев).

КЄЗДЄН ДАЛДА БОЛУУ 1. Кєрїнбєє, карааны кєрїнбєй калуу, карааны їзїлїї. *Кокус чоў эне кєздєн далда болду дегенче, тоо тїбїн кєздєй карды жыўайлак кечип чуркап барып кайра келебиз* (Жусупов). *Чоколор чоў капчыгайга барганда, тїндїк тарапка бурулушуп, кєздєн далда болду* (Жантєшев). 2. Жашырынуу, кєрїнбєй, билинбей калуу, байкалбоо. *Жылдызкан айла болсо акырын чыгып кєздєн далда болууну ойлоду* (Байтемиров). *Кєз ачып-жумганча, байкатпай кєздєн далда болду* («Ала-Тоо»).

КЄЗДЄН КАЙЫМ БОЛУУ Тез эле, бир заматта жок боло тїшїї, кєрїнбєй калуу. *Бирэки кылчайды да, ошо бойдон кєздєн кайым болду* (Айтматов). *Бакыт деген жїрєгїўдї дирилдете кандайдыр аптыктырып, обдулуп кармайм дегениўде кєздєн кайым болуп кайкыган кооз куш сымал тийип качмасы да бар* (Бейшеналиев). ***В.: Кєздєн кайып болуу.***

Алмаш ошол замат көздөн кайып болуп, кайра тез эле пайда болду («Советтик Кыргызстан»). *Заматта көздөн кайып болду* («Ала-Тоо»). ***Көздөн муўў болуу.*** *Кыз бир аздан кийин көздөн муўў болуп учуп кетти* («Жомоктор»).

КӨЗДӨН ОТ ЧАГЫЛУУ *к.* ***көзүнөн от чагылуу.***

КӨЗДӨН УЧУУ Абдан зарыл болуу, табылбоо, эўсетүү, сагындыруу. *Таўдайым кургап, бир ууртам муздак суу көздөн учат* («Ала-Тоо»). *О, чиркин эл менен жер көздөн учат* (Токомбаев). *Кербенчи соодагерлер, ошентип, көздөн учкан адими буюмдарды калктын малына эки эсе кымбатка урунтушат* (Бейшеналиев). *Билсеў, анын кадырбаркы көздөн учкан учурда билинет тура* (Абакиров). ***В.: Көзүнөн учуу.*** *Күлчоросу көзүнөн учуп турган кезидир* («Семетей»). *Туугандары көзүнөн учкан Сылый бизди көргөндө өз ата-энесин көргөндөй кубанды* (Сыдыкбеков). *Бир чети бир топ күндөн бери жер-суу көзүнөн учкандыкыбы, айтор тоо кыркаларына суктана берди* (Ашымбаев).

КӨЗДӨН ЧААР ЧЫМЫН УЧУУ *к.* ***көзүнөн чаар чымын учуу.***

КӨЗДӨНТ көздөн этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЗДӨНҮҮ көздөн этишинин кыймыл атоочу.

КӨЗДӨӨ көздө этишинин кыймыл атоочу.

КӨЗДӨТ көздө этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЗДӨШ 1. ***көздө*** этишинин кош мамилеси. *Малды көздөшүп тур.* 2. Беттешүү, көзмө-көз кезигишүү, сүйлөшүү.

КӨЗДӨШТҮР көздөш (2-мааниде) этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЗДӨШҮҮ көздөш (2-мааниде) этишинин кыймыл атоочу.

КӨЗДҮ ЖУУМП *к.* ***көз жумуу.***

КӨЗДҮК Үркүнчөөк, азоо жылкынын көзүнүн арт жагынан далдаалап, үркө турган нерселерди байкатпоо үчүн жүгөнгө тагылган калканч.

КӨЗДҮН АГЫ МЕНЕН КОШО ДИРИЛДӨӨ *к.* ***көзүнүн агы менен теў айлануу.***

КӨЗДҮН АГЫ МЕНЕН ТЕЎ АЙЛАНУУ *к.* ***көзүнүн агы менен теў айлануу.***

КӨЗДҮН ЖООСУН АЛУУ Өтө кооз, көркөм көрүнүү, адамды суктандыргыдай, кызыктыргыдай, өзүнө тарткыдай көрүнүштө болуу. *Дасторкон жайылып үстүнө түрдүү даам төгүлүп, көздүн жоосун алат* (Сыдыгалиев). *Мында ар мүлк, ар бир буюм өз ордунда зымырап көздүн жоосун алат* (Сыдыкбеков). *Ира кылыктана басып, боз уландардын көзүнүн жоосун алат* (Бейшеналиев). ***В.: Көздүн жоосу кануу.*** *Тим эле көздүн жоосу канып, укмуштар көз алдыўан өтүп жатпайбы* (Сыдыкбеков). ***Көз жоосун түшүрүү.*** *Жакшынакай үйлөргө көз жоосун түшүрө секретарь кубанып бара жатты* («Кыргызстан аялдары»). ***Көздүн курчун алуу.*** *Бак-дарак, алма, өрүк, жүзүм, жүгөрү дегендер көздүн курчун алат* (Баялинов).

КӨЗДҮН КАРЕГИНДЕЙ САКТОО Жоготпоо, биреөгө алдырбай, билдирбей мыктап сактоо, кол тийгизбей жакшы кайтаруу. *Мектеп жашынан баштап коомдук мүлктү көздүн карегиндей сактоого үйрөнөбүз* (Медетов). *Кант кызылчасынын бир да башын ууруга алдырбай көздүн карегиндей сакташат* (Саатов).

КӨЗДҮН КУРЧУ КЕТҮҮ Көзү начарлоо, ачык, даана көрө албоо. *Көздүн курчу кеткен убак, балам* (Ашымбаев).

КӨЗДҮН КУРЧУН АЛУУ *к.* ***көздүн жоосун алуу.***

КӨЗДҮН КЫЧУУСУН КАНДЫРУУ *к.* ***көзүнүн кычуусу кануу.***

КӨЗДҮН ЧАРАСЫ Көз жайланышкан чуўкур. *Сансыздын көздөрүнүн чарасы бөксөрүп, акыреги аркайган* (Жантөшев).

КӨЗДҮҮ 1. Көзү бар. *Көгүш көздүү жаш жигит карыяга жылмая карады* (Баялинов). ‖ Көрө алган, сокур эмес, көздөрү соо. *Көздүү киши өзү эле көрүп тургудай жакын жерде жатат* («Ала-Тоо»). 2. Көзөнөктүү, тешиктүү, бир нече бөлүктүү. *Жалгыз көздүү будкада көмүр жүктөөчүлөр кобурап олтурушат* (Сасыкбаев). *Эки көздүү кичине ящиктер коюлган бөлмөдө иштейбиз* («Ала-Тоо»).

КӨЗӨ I *диал.* Суюктук куюуга ылайыктап жасалган карапа идиш. *Бул айылда Айдараалынын мушташпаган кишиси, ал сындырбаган көзөсү калбагандыр* (Абдукаримов).

КӨЗӨ II Бир нерсени тешүү, көзөнөк кылуу, тешип ийүү. *Суу кардын арасын көзөп, кырткылүү кыбырды көбөйтөт* (Жантөшев). *Бир станокто темир көзөйт, экинчи биринде жылмалоо иштери жүргүзүлөт* («Ала-Тоо»).

КӨЗӨГҮЧ БЕЗ Курсак буттуу деўиз молюскаларынын кычкылдык чыгаруучу бези. *Көзөгүч без аркылуу башка молюскалардын кабыгы тешилип, ичиндеги денеси желет.*

КӨЗӨГҮЧ көзөөч менен бирдей.

КӨЗӨГҮЧТӨР *зоол.* Ылгабай азыктануучу коўуздар түркүмчөгүндөгү жыгач кемиргич коўуздар уруусуна кирген жандыктар. *Көзөгүчтөрдүн дене узундугу 2–6 мм, түктүү жумуру, түсү саргыч, айрымдары кара күрөў болот. Алардын 1700дөй түрү кеўири тараган.*

КӨЗӨЛ I 1. Сулуу, көрктүү мыкты. *Көзөл Манас сурап кел* («Манас» С.О.). *Жигиттин көркү анча да көзөл, анча да сулуу эмес* (Сыдыкбеков). *Көзөл Асыл келинди, мактоого акындын тили жетер беле* (Сыдыкбеков). 2. Шумпай, шылуундугу бар. *Айтканы чын көзөлдүн* (Борбугулов). *Оо, кайран көзөлүм!* (Турусбеков).

КӨЗӨЛ II көзө II этишинин туюк мамилеси.

КӨЗӨМ көсөм менен бирдей.

КӨЗӨМӨЛ 1. Баамчыл, сезгич, кыраакы. *Көзөмөл киши. Көзөмөл кары.* 2. Көздөөчү, көз болуучу, көз салуучу. *Көзөмөл болуп турган полицейский Нурматты бош отургуза койбойт* (Абдукаримов). *Антондун бiлөсүнө көзөмөл бол, Кокустан көтөрбөсүн колун эч ким!* (Токомбаев).

КӨЗӨМӨЛДӨ Көзөмөл болуу, көз салуу, көз болуу, күзөтүү, карап, байкап туруу. *Койлорду мен көзөмөлдөп турам* («Ала-Тоо»). *Асылбек сарайдын тегерегин көзөмөлдөп карады* («Ала-Тоо»).

КӨЗӨМӨЛДӨӨ көзөмөлдө этишинин кыймыл атоочу.

КӨЗӨМӨЛДӨТ көзөмөлдө этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЗӨМӨЛЧҮ *эск.* Сакчы, кароолчу.

КӨЗӨНӨК Көзөлгөн тешик, жылчык. *Шахтерлор iч көзөнөк жасап, дары салып, от коюшту* (Сасыкбаев).

КӨЗӨНӨКТҮҮ Көзөнөгү бар, көп көзөнөктөрдөн турган. *Тор көзөнөктүү терезенин көзүнөн түшкөн жарык үйдүн ичин алда немедей кылып көрсөттү* («Ала-Тоо»).

КӨЗӨӨ көзө II этишинин кыймыл атоочу.

КӨЗӨӨЧ Бир нерсени көзөш, тешиш үчүн колдонулуучу курал.

КӨЗӨТ көзө II этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЗСҮЗ Көзү жок, сокур, көр. *Чолок чал эки көзсүз сокур адам* (Абдыраманов).

КӨЗТУМАР *диал.* Көз тийбесин деген ниет менен ырым-жырым кылып тагылган тумар.

КӨЗҮ АДАШУУ ***к. баш адашуу.***

КӨЗҮ АКСЫН ***к. көзүң аккыр!***

КӨЗҮ АЛА ЧАКМАК БОЛУУ 1. Көзү тунаруу, көңүлү караңгылап ымыр-чымыр боло түшүү, көзүнө эч нерсе көрүнбөй калуу. *Экинчи жолу урулган камчынын учу үстүңкү эринге келип тийгенде Алымкулдун көзү ала чакмак боло түштү* (Абдукаримов) *Аркаман келип чапканда көзүм ала чакмак боло түшкөнүн билем* (Жантөшев). 2. Абдан корккондо, шаштысы кеткенде, эмне кыларын билбей апкаарый калуу, дапдаарый түшүү. *Сапар өзүнүн фамилиясын көрүп, көзү ала чакмак болду* (Бөкөнбаев). *Мен жанымдан түйүлүп, ала чакмак болгон көздөрүмү жума койдум* (Жигитов). 3. Өзүн токтото албай алып учуп, көөп турган же катуу кызып калган абалда болуу. *Базары жүрүп турганда кимдин көзү ала чакмак болбойт* (Осмоналиев). *Көзүм ала чакмак болуп, бир киши эки киши, эки киши он киши болуп көрүндү* («Ала-Тоо»). ***В.: Көзү ала чакмактоо.*** *Оо, бул эргулдун көзү ала чакмактап, ыктытып турган кези экен деп күлүп калышты* («Чалкан»). *Кээси ошо көзү ала чакмактаган бойдон энеден туума сыртка чыга келишет* («Советтик Кыргызстан»).

КӨЗҮ АЧЫК 1. Диний түшүнүк боюнча: жөнөкөй кишилерге көрүнбөгөн ар кандай жин-шайтанды, арбакты көрө билген же бир нерселер жөнүндө алдын ала айта алган, олуялыгы бар. *Бул «көзү ачык» атанган кара жиндүү бакшыны нөкөрлөр не дейт, эми не түрлүү сыр көрсөтөр экен дешип, үрөйлөрү учуп караштьы* (Касымбеков). *Мазардын ээлери көзү ачык бакшыларга көрүнөт* (Токомбаев). *Менин таятам көзү ачык киши болуптур* (Сыдыкбеков). *Келинимдин көзү ачык, айтканын жаземдебейт* (Бейшеналиев). 2. Көптү билип, көптү көргөн, ар нерседен кабардар, сабаттуу, билимдүү, даанышман. – *Сени да элиў окуган, көзү ачык азаматым дейт го!* (Укаев). *Мындай дилгир берилген көзү ачыктар болбосо байыркынын мурасы укум-тукумуна жетеби* (Бейшеналиев). *Сен көзү ачык даанышмансыў, Асаке* (Борбуев). *«Кум бириксе таш болот, кул бириксе баш болот» – дечү экен көзү ачык бабаларыбыз* (Токомбаев).

КӨЗҮ АЧЫК ӨТҮҮ 1. Эч жакшылык же жыргалчылык көрбөй, тилеген тилегине, максатына жетпей жүрүп каза болуу. *Көрүнгөн байга кул болуп, көзү ачык өтүп кетемби* (Осмонкул). *Ал кыйын күндөрдү көрүп, бу дүйнөдөн тек гана көзү ачык бойдон өткөн экен* (Жигитов). *Дөшүў калды темирден, Көзү ачык өттүў өмүрдөн* (Тоголок Молдо). 2. Өтө жаш кезинде, жаштайынан кайтыш болуу, өлүү. *Олда, көзү ачык өткөн карыптарым ай!* (Сыдыкбеков). *О, көзү ачык өткөн чымчыктарым... Татынакай периштелерим* (Сыдыкбеков). *Олда кагылайын, Алтынай ай, тал чыбыктай буралып турган кезинде көзү ачык өттү* (Жантөшев). ***В.: Көзү ачык кетүү.*** *Тиричиликтин айласынан жер кезип жүрүп, ошол бойдон көзү ачык кеткен эмес, ал жарыктык* (Үмөталиев). *Кантип эле көз ачык бойдон кетейин* (Сыдыкбеков) *Ошентип, эти кабылдап, кайран сулуу көзү ачык кетти* (Баялинов). ***Көзү ачылбай кетүү.*** *Атадан калган белек көзү ачылбай кетпеди беле?* (Сыдыкбеков).

КӨЗҮ АЧЫЛБОО Соо эмес, таза эмес, дайыма мас деген мааниде. *Окуусун таштап келгенден бери көзү ачылбайт* (Укаев). *Бу шордууну качан көрсөў, темтеўдеп жүргөнү жүргөн, көзү ачылбайт* («Ленинчил жаш»).

КӨЗҮ АЧЫЛУУ 1. Бир нерсеге ачык, даана түшүнүү, ак-караны ажыратуу, көзү жетүү, таанып билүү. *Ырчыны ээрчип жүрүп Берендин көзү ачылды. Чалдыр-мулдур комуз чертчү эле, чоў комузчу болду* (Осмоналиев). *Макендин чунинде жүрүп ал көп нерсеге каныгып, көзү ачылды, чыйралды* («Ленинчил жаш»). *Мындайча алганда дүйнөгө көзү ачылып, жок эле дегенде калыстык де-*

ген эмне, зомбулук деген эмне экенин түшүнүп келген болуу керек (Акматов). *Бул урушта кимдин душман экенине элдин көзү ачыла түштү, көп нерсени түшүнүштү* (Абдукаримов). 2. Сабаттуу, билимдүү болуу, аң-сезими өсүү. *Кат таанып ал, кат таанысаң көзүң ачылат* (Саатов). *Көзү ачылып, сезими кеңигенде ого бетер өткүр жигит болуптур* (Бейшеналиев). 3. Көңүлү көтөрүлүү, өзүн сергек сезүү. *Мындай үйдө жашасаң көзүң ачылат тура* («Ала-Тоо»). *Барганда көзүм ачылып, жүрөгүм кубанды* («Ала-Тоо»). *Кыз бечаралар жаңыдан көзү ачылып, өмүрдүн кубанычын сезип келатканда бирөөгө башы байланып, күтүлбөгөн окуяга кез болушат* (Каимов).

КӨЗҮ БАР Тирүү, жашап жүрөт, өлө элек. *Кемпиринин көзү барда небереси алардын колунда эле* (Кушубеков). *Ал кишинин көзү бар кезинде айыл ынтымагы жакшы болучу* (Бердикеев). *Ушул күндө көзү бар.*

КӨЗҮ БОЗОРУУ 1. Карайлоо, көзү тунарыктап, электенип жакшы көрө албай калуу. *Көздөрү бозоруп, шайлары ооду* (Бектенов). *Эриндери кеберсип, көзү бозоруп кадам шилтөөгө алы келбей калды* («Ала-Тоо»). 2. Эч нерсени көзүнө илбей, тоготпой, дөөгүрсүп калуу, катуу көөп кетүү. *Атам бала кезинде козу кайтарып жүрүп, козуларын жамыратып ийгени үчүн, көзү бозоруп, дөөгүрсүп турган бай атамды камчы менен башка-көзгө койгулап сабаптыр* (Абакиров). *Күлбүбү, кудайды карап көзүң бозорсочу, катыгүн!* (Сыдыкбеков). 3. Төрөт убагында кансырап, эсучун жоготуу, эсинен танып, эч нерсени сезбей калуу, кара басуу (көбүнчө төрөтү кыйын болгон аялдарга карата). – *Кокуй наалат. Келинимдин көзү бозоруп, алсырап, кансырап баратат. Жүр, экөөң тең куучулар* (Бейшеналиев). *Береги өтүкчүнүн аялы көзү бозоруп төрөп жүрөт* (Сыдыкбеков). 4. Аябай эңсеген, дүүлүккөн абалда болуу.

КӨЗҮ БУЗУЛУУ 1. Ачуусу келгендей, жактырбагандай кебетеде көз карашы, мүнөзү өзгөрүлө түшүү. *Менин сабактан начарлай баштаганымды угуп, атамдын көзү бузулуп, мага түсүн үйүрдү* («Жаш Ленинчи»). 2. Көбүнчө катуу ооруп жаткан адамдын абалына карата баш көтөрөр түрү жок, өлүм алдында турат деген сыяктуу мааниде. *Ай, кагылайын Алтынай ай! Баягы Алтынай жок, көзү бузулуп, өңүндө тирүүлүктүн белгисинен өлүмдүн белгиси ачык турган сыяктанды* (Жантөшев).

КӨЗҮ ЖАШЫЛДАНУУ Ыйлап жиберчүдөй болуп, мууну бошоп, көзүнөн жаш кылгыруу, кичине жашып кетүү. *Жамалкандын жүрөгү алып учуп, эмне кыларын билбей алактап, көзү жашылданып турду* (Абдукаримов). *Менин абам болсо кырк экинчи жылдан бери кат-кабарсыз, – деди Саадат көзү жашылданып* («Ала-Тоо»). ***В.:*** ***Көзүн жаш чаюу.*** *Акбала баланы кыя албай көзүн жаш чайып турду эле, жаалданган байбиче кирип келгенде чыйрала түштү* (Укаев). *Гүлай сөзүн бүтүрө албай көзүн жаш чайыды* («Ленинчил жаш»).

КӨЗҮ ЖЕТИК Көптү билген, дасыккан, ар нерсеге жете түшүнгөн, аркы-беркини мыкты билген. *Арасында караладай акылман, көзү жетик карылары отурбайбы. Дагы ким эмне дээр экен?* (Бейшеналиев).

КӨЗҮ ЖЕТПӨӨ Бир нерсенин чын-бышыгына, болор-болбосуна ишене албоо, күмөндөр болуу. *Кийин төлөнөбү же биротоло кол жууп калабы, көзү жетпейт* (Ашымбаев). *Мусулманкулдун тынч жүрө алышына көзүм жетпейт, ишене бербейм* (Касымбеков).

КӨЗҮ ЖЕТҮҮ Эмне экендигине, чындыгына же төгүндүгүнө, кандай болгондугуна ачык түшүнүү, толук ишеничи болуу, кандай болорун алдын ала билүү. *Атай бул жооптуу жумушту аткара албастыгына көзү жеткен соң, кантондун жетекчилерине «мени бошоткула» деп даттанды* (Каимов). *Көзү жетип, билип турган ишин Сапар далилдөөгө тырышты* (Сасыкбаев). *Алардан айла болбосуна көзү жеткенде жаңы жетекчи айрым жумуштарын өзү жасата баштаптыр* («Кыргыз Туусу»).

КӨЗҮ ЖОК Тирүү эмес, өлгөн, көзү өткөн. *Азыр бу кишилердин биринин да көзү жок* («Советтик Кыргызстан»).

КӨЗҮ ЖОК БААТЫР Эч нерседен кайра тартпаган, тайманбаган, чыгаан, баатыр. *Сага даап сөз айткан мен көзү жок баатыр экемин* («Ала-Тоо»). ***В.: Көзү жок эр.*** – *Көзү жок эр экенсиң деп, Бакдөөлөт кайта-кайта айтып, таң кала берди* (Абдукаимов). *Падышаны көзүңө илбеген көзү жок эр экенсиң, сага өлүм жок* («Ала-Тоо»).

КӨЗҮ ЖОК КӨГӨН, БАШЫ ЖОК БАКА *к. **башы жок бака, көзү жок көгөн.***

КӨЗҮ ЖУМУЛУУ *к. **көз жумуу 1.***

КӨЗҮ ЖЫЛУУ УЧУРОО *к. **көзгө жылуу учуроо.***

КӨЗҮ КАЙНОО 1. Бети албырып, көзү жалжылдап жашылдангандай абалда болуу (көбүнчө, эти катуу ысып, ооруп калган балдарга карата айтылат). *Кичине талмоорсуп, көзү кайнап турат.* 2. Көзү жалтылдап, абдан өткүр болуп көрүнүү. *Тебетей жээгинен кашы чыгып, көзү кайнап, тиктегенди жалтантат* (Осмоналиев).

КӨЗҮ КАЙЫШУУ Көзү талуу, чарчоо, тунаруу. *Караанына көз жетпей Караган көзү кайышып* («Манас»).

КӨЗҮ КАНЫГУУ Иштин жөнүн таамай билип калуу, ажыратуу, дасыгуу, маш болуу. *Көзү каныгып, колу машыгып, өнөрү өскөн сайын өргө чабуу адамдын адаты.*

КӨЗҮ КАРАҢГЫЛОО 1. Көзү жакшы көрө албай бүдөмүк тартуу, начар көрүү. *Алдыман*

багыт алар жылчык таппай, Баратты эки көзїм караўгылап (Абдыраманов). 2. Алсыроо, эс-учун жогото баштоо. *Такыр єйдє боло албайм, көзїм караўгылап, башым айланып кетет* (Кыдырмышев). *Гїлайымдын кєўїлї айнып, көзї караўгылайт* (Абдукаримов). ***В.: Көзї карайлоо.*** *Айтор, талмоорсуп көзї карайлай тїштї да, жыгылып кете жаздады* (Сыдыкбеков).

КӨЗЇ КАРОО Көзї ачык туруп эле кєрє албаган, суу карек. *Байкемдин көзї кароо. Бала кїнїнєн їшундай экен* («Ала-Тоо»).

КӨЗЇ КАТУУ Кєрїїгє же жетїїгє зар болуу, кемчил болгон нерсени аябай самоо, абдан эўсеген абалда болуу. *Кєз катканда кєргєнїм, Кєк ала туйгун береним* («Эр Табылды»). *Оокаттан көзї каткан кедей-кембагалдар кенелип калган кези* («Ала-Тоо»). *Балдарынын баары токтобой жїрїп, көзї катканда Шамбетти кєрїшїп, аны да алда-жалда менен араў чоўойтушпады беле* (Исмаилов). – *Бул акчадан көзї каткан байкуш турбайбы* (Каимов). *Тамактан көзї каткан бечаранын обору ачылып калган тура* («Агым»).

КӨЗЇ КАШАЮУ *к. кара көзї кашаюу.*

КӨЗЇ КОЮЛУУ Уйкусу келгендей магдыраган, мемиреп кєшїлїўкї тарткан абалда болуу. *Эки кашынын ортосуна тер исиркектеп, көзї коюла тїшкєнїн энеси кєрїп отурду* (Айтматов). *Жийдегїлдїн жаркыраган маўдайы чытылып, көзї коюла тїштї* (Сасыкбаев).

КӨЗЇ КӨР *к. көзї туюк.*

КӨЗЇ КУРЧ Єткїр, кєрєгєч. *Тоолуктардын кєздєрї курч эмеспи* (Бейшеналиев).

КӨЗЇ КЫЗАРУУ Бир нерсеге кєўїлї тїшїп, абдан кызыгуу, суктануу, самоо, эўсєє. *Кїлїктї көзї кызарган Канайга жеткирип берип тынды* (Їмєталиев). *Куржундун томпойгон бєйрєгї кєзїнє дїйнє кєрїнїп, орто жолдон олжо кылмакка көзї кызаргандар да болду* («Ленинчил жаш»). *Бийликке жеткендин баары атын, даўкын калтырууга көзї кызарды* (Осмоналиев). *Азыркы челекчи Афанас бїйрє адам го. Алмаєрїгїн кєрсєк, көзїбїз кызаруучу* (Сыдыкбеков). *Элимден кабар келсе деп, Эки көзїм кызарды* (Токтогул). ***В.: Көзї кїйїї.*** *Жеўеси, көзї кїйгєн менен єзї ыйбаа сактаган жигитке єўгєчїнєн чыўк кїрсїндї* (Бейшеналиев).

КӨЗЇ КЫЙБОО Бир нерседен ажырагысы же бир нерсени колдон чыгаргысы келбєє, бирєєгє ыраа кєрбєє. *Жарык дїйнєнї көзї кыйбады, їнсїз тиктеп кїйєєсїн, баласын аяп ыйлады* (Шїкїрбеков). *Баштыксаштыгы менен ыргытат элем, каап, баштыгым жаўы, көзїм кыйбайт* (Борбуев). *Же боругуўду кєзїў кыйбайбы?* (Сыдыкбеков).

КӨЗЇ КЫЧЫШУУ ***көзї кызаруу*** менен бирдей. *Колуна араа кармаган кишини кєрсєм көзїм кычышат* (Сыдыкбеков). *Бактын бутактарына эў сонун кооз чымчыктар олтурат. Аларды кєрїп көзїм кычышат, бирок карматпайт* (Алыбаев). *Сен мында турбай їйїўє кетчи, кєрсє дагы адатынча көзї кычышып жїрбєсїн* (Тойбаев). *Керек десе сени дароо табабыз. Бар, кєздї кычыштырбай жогол* (Бейшеналиев).

КӨЗЇ МЕНЕН ТЕЎ АЙЛАНУУ ***к. кєзїнїн агы менен теў айлануу.***

КӨЗЇ МЕНЕН УЗАТУУ Астыртан, тымызын карап кала берїї. *Сєз айтып, ой алмаша албаса да жигитти көзї менен узатып тим болду* (Сыдыгалиев).

КӨЗЇ МЫНДАЙ БОЛСО ЭЛЕ Жок болсо, кєрїнбєй калса. *Ай, ушунун оюнкарагы... Менин көзїм мындай болсо эле, шып жоголот* («Жаш Ленинчи»).

КӨЗЇ ОЙНОО Кызыгуу, суктануу, көзї тїшїї. *Акчалуунун колу ойнойт, акчасыздын көзї ойнойт* (макал).

КӨЗЇ ЄТКЇР Теше тиктеген, кєз карашы курч. *Жїкєштїн көзї єткїр, кыймылы тез, сїйлєгєнї ыкчам* (Сасыкбаев).

КӨЗЇ ЄТЇЇ 1. Кадала кароо, тиктєє, тигиле кароо, кызыгуу. *Баланын көзї комуздан єтїп баратты* (Каимов). *Паризек ага назар салбай, эки көзї кыздан єтїп баратат* (Ашымбаев). *Байымбеттин аркы текчедеги китептерден көзї єттї* (Бейшеналиев). 2. Каза табуу, єлїї, кєз жумуу. *Адамдын көзї єткєндє, жок экен кайтып келїїсї* (Їсєнбаев). *Кєп кишилер назили наркы баржогун ченебей мартабалуу кєрїнєм деген далалат менен жїрїп көзї єтїп кетип жатпайбы* (Айтматов).

КӨЗЇ ТАРТУУ Элдик ишеним боюнча келечекте боло турган жакшылык же жамандык жєнїндєгї белги деген мааниде. *Оў көзїм тартат, кызым келип калабы, – деп, он кїн їмїттєнїп жїрдї* (Байтемиров).

КӨЗЇ ТЕШИЛЇЇ 1. Тыным албай көзї талыгыча иштей берїї же окуй берїї деген мааниде. *Баш кєтєрбєй окуй берип, жаза берип кєзїў тешилди го, жїдєп да кеттиў, – деп, жеўем кейип-кепчип, жаныма отура кетти* («Ленинчил жаш»). 2. Чарчагыча кароо, зарыга кароо. *Сени кїтїп жол карай берип ини-сиўдилериўдин, жеўеўдин кєздєрї тешилди бейм* (Казакбаев). *Карап отуруп көзїм тешилди. Ушунча да жоголуп кетесиўби?* (Айтматов).

КӨЗЇ ТИК ***к. тик кєз.***

КӨЗЇ ТИРЇЇ 1. Бар, жашап жїрєт, көзї єткєн жок, аман-эсен. *Анда Казангаптын көзї тирїї, кандай кылам десе єзї билген* (Айтматов). *Єлгєндєн кийин єздєрї билсин, ал эми көзї тирїї турганда коргоп кала турган кубаты бар* (Укаев). *Көзїм тирїї турганда ал экєєнї ыйлатпайм* (Ємїрбаев). 2. Тыў, чыйрак, ар нерсеге жєндємдїї, бышык, идиректїї. *Нарктуу єнєрпоз Токто-*

гул комузун оўдой кіілєп, кєзі тирії жеткинчекке назарын бурат (Бейшеналиев). *Ал кєзі тирії, сары чийкил, ыманы ысык жаш жигит экен* (Бєкєнбаев). ***В.: Эти тирії.*** *Айгіл эти тирії, зээндії кыз. Окусун. Адам болсун, – деди Исабек* (Айтматов). *Эти тирії, кеби тыў келин ушунча кєптєн жазганбай тике айтты* (Сыдыкбеков).

КЄЗІ ТОЙБОО 1. Алымсынбоо, ыраазы болбоо, ач кєздік, сугалактык кылуу. *Эч нерсеге кєзі тойбогон байлардын кылар иши ушул да* (Абдукаримов). *Дійнєгє чапчу баракор, Єлсє кєзі тойбогон, Журт бузганын койбогон* («Сейтек»). 2. Сулуулугуна, кєркємдігінє суктануу, кызыга берії, карай бергиси келії. *Жылдызкан менен Уруя биринен сала экинчисин тиктеп, сонундарга кєздєрі тойбой баратат* (Байтемиров). *Зергер жасаган буюмдардын кооздугу ушунчалык, карап туруп кєзіў тойбойт* (Абдукаримов).

КЄЗІ ТОЮУ Кєргєн нерсесине аябай ыраазы болуу, канааттануу, кєўілгє толуу. *Балам керилген жигит болуп калган экен деп, кєзім тойгон ошондо* (Ємірбаев). *Кєркємдії салган іийлєр кєп, Кєз тоёт шаўдуу айылга* (Осмонкул). *Атаганат, андайды кєргєндін кєзі тоёт, уккандын кулагы сійінєт* (Бейшеналиев).

КЄЗІ ТЄБЄСІНДЄ Бир нерсени тез баамдаган, алдын ала билген, абдан кыраакы, байкагыч. *Анын кєзі тєбєсіндє, сенин анча жактырбай турганыўды билип койду окшойт* («Ала-Тоо»). ***В.: Кєзі чокусунда.*** *Анын кєзі чокусунда.*

КЄЗІ ТЄРТ *к.* ***эки кєзі тєрт.***

КЄЗІ ТІЗ Мамилеси жакшы, ниети таза, арам ою жок.

КЄЗІ ТУНАРУУ Кєзі караўгылоо, мунарыктап жакшы кєрє албоо, кіігімдєнії. *Аягында чарчап кетет, жазганы чаар-ала болуп кєзі тунарат* (Айтматов). *Жікєштін біткєн бою шуу этип, кєзі тунара тішті* (Сасыкбаев).

КЄЗІ ТУЮК Караўгы, маалыматы жок, кат-сабаты ачылбаган, билимсиз. *Ал кезде кєзі туюк тіркєй кыргыз мына ушунун да жєнін билген эмес* (Іметалиев). *Акылга жетик болсо да кєзі туюк эзилген зайып, єз учурундагы абалды даана баамдай алган жок* (Сыдыкбеков).

КЄЗІ ТІШІІ 1. Бир нерсени жактыруу, аны алгысы келип аябай кызыгып калуу, суктануу. *Кєйкашканын ошол жоргого кєзі тішіп, эптеп ажыратып алуунун жолун издейт* (Кєчкєнов). *Дароо істєлдін істіндєгі сірєт салган альбомго кєзі тішті да бирден барактай баштады* (Алыбаев). *Кєп кіліктєрді карап туруп, бир атка кєзі тішєт* (Осмоналиев). *Абышка кіміш чаптырып кооздоткон мііз чакчасын жаныман алып чыкканда, мен анын кооздугуна кєзім тішє калды* («Ала-Тоо»). *Каныбектин чооруна кєзі тішті* (Жантєшев). 2. Бирєєні жакшы кєріп, сіійп калуу, ага берилип жактырып калуу. *Эгер Ірпіканга кєзі тішсє, ыгын келтирип жіздєштірііге макулдаткан* (Бейшеналиев). *Болбосо, кечээ эле бирєєнін кудалап койгон кызына кєзі тішіп калып, ійлєнмєкчі болгон кашка ушул эмес беле* (Кєчкєнов). *Келип-кетип жіріп мага кєзі тішіп, атама кудалашуу іччін жуучу салат* (Каимов). *Келип-кетип жіріп мага кєзі тішіп, атама кудалашуу іччін арачы салат* (Каимов). *Жоодурап карап турган Алымканга Токтогулдун кєзі тішті* (Бєкєнбаев). ***В.: Кєўілі тішіі.*** *Ал келинчекке бир кезде Теўирберди агаўдын кєўілі тішіп жіргєн* (Укаев). *Кызына жайындагы Кетмен-Тєбєлік жаш ырчынын кєўілі тішіп кеткенин кулагы чалган* (Касымбеков).

КЄЗІ УМАЧТАЙ АЧЫЛУУ 1. Уйкусу тароо, кєзі чайыттай ачылып, ойгонуп кетії. *Іргілєп уктап отурган кыз ыргып туруп, кєзі умачтай ачылып телефонду алды* (Абдукаимов). *Кєзім умачтай ачыла тішкєн экен, жанымдан зуулдап эчки-текелер єтіп жатышыптыр* (Медетов). *Саматтын уйкулуу кєзі умачтай ачылды* (Сасыкбаев). 2. Жаны сеп алуу, тынчый тішії. *Бутумдагы чєўєрді сууруп салганда кєзім умачтай ачылып, уйкуга кирипмин* («Ала-Тоо»). 3. *к.* ***кєзі ачылуу. В.: Кєзі чайыттай ачылуу.*** *Менин кєзім эми чайыттай ачылды* (Іметалиев). ***Умачтай кєзі ачылуу.*** *Уктагандардын умачтай кєзі ачылып, бардык табият кіігє кулак салгансыды* (Жантєшев). *Белинде окту алганда, Умачтай кєзі ачылды, Ооруган жери басылды* («Манас»). ***Уйкусу умачтай ачылуу.*** *Тарс эткен дабышка Маликтин уйкусу умачтай ачылды* («Советтик Кыргызстан»).

КЄЗІ УЯЛУУ *к.* ***кєз уялуу.***

КЄЗІ ЧАКМАКТОО *к.* ***кєзі ала чакмактоо.***

КЄЗІ ЧАЛУУ Байкап калуу, кєріп калуу. *Кыздын ошо татынакай уяў жізінєн жылмаюуну кєзі чалды Адылбек* (Ємірбаев). *Аўгыча эр ортонундагы діўкігій кишини кєзі чалды* (Каимов). *Курманжан датка эл арасына кеўири суроо салып, ким кайдан кєзі чалганын иликтєє жагын єтінді* (Касымбеков).

КЄЗІ ЧАНАГЫНАН ЧЫГУУ Катуу корккондо, таў калганда же ачуусу келгенде кєзі чоў ачылып бакырая тішії, акырая кароо. *Ірейі учуп, кєзі чанагынан чыгып, баш калка издеп далбас урган жигитти біт денеси менен калкалап, кєкірєк тоскон аял...* (Кушубеков). *Карасакалдын кєзі чанагынан чыгып, тиштери кычырап кетти* (Абдыраманов). *Бетинен каны качып, кєздєрі чанагынан чыгып, Белек ачуулуу чыга калганда алар чочуп кетишти* (Жантєшев). *Ышкынаалынын денеси діркірєп кєзі чанагынан чыга тішті* (Байтемиров).

КӨЗҮ ЧАЧЫРОО Бир нерсени өтө чыдамсыздык менен күтүү, зарыгуу, алсам же жетсем деп аябай эңсөө. *Ушул жерден тез эле узап кетсек дегенде көзүм чачырап, мүнөт сайын кыпылдап күтүп жүрөм* (Элебаев). *Туш-тушка көзү чачырап, көкүрөгүндө бир ой теминет* («Аалам»). *Акчаны көргөндө Молдоштун көзү чачырап кетти* (Абдукаимов). *Ушул жерден эле узап кетсек дегенде көзүм чачырап, мүнөт сайын кыпылдап күтүп жүрөм* (Элебаев).

КӨЗҮ ШИЛИСИНЕН ӨТҮҮ Ачуу каар менен өтө жек көрүү абалында жекире карoo, теше тиктөө. *Эки мырзанын көзү Эдигенин шилисинен өттү* (Осмоналиев). *Анын жанагы шилисинен өткөн көзү Оросулдун көзүнө түбөлүк жабышып алгандай* (Осмоналиев). ***В.: Көзү шилисинен чыгуу.*** *Ал өлсө, анын шилисинен чыккан каардуу көзү аны жинди кылат* («Ала-Тоо»). ***Көзү желкесинен өтүү.*** *Анын каардуу көзү желкемен өтүп кеткендей болду* («Чалкан»).

КӨЗҮ ЫМЫР-ЧЫМЫР БОЛУУ ***к. ымыр-чымыр болуу.***

КӨЗҮГҮҮ ***көзүк*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЗҮК 1. Көз тийүү, бирөөнүн сугу өтүү. *Меш көзүкпөсүн дегенсип, апам түкүрүнүп койду* (Каимов). 2. Көзгө көрүнүү, таанылуу, билине баштоо.

КӨЗҮКТҮР ***көзүк*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЗҮКТҮРҮҮ ***көзүктүр*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЗҮН АЛА КАЧУУ Бирөөнү тике, таамай карай албай жалтактоо, көрүнбөөгө, карабоого аракеттенүү, жалтануу. *Мария болсо, күйөөсүнөн көзүн ала качып турду* (Ашымбаев). *Көп ичинен ал Мөүкөгө карады эле, карт балыкчы көзүн ала качып, артына кетенчиктей басты* (Укаев). *Коркконунан көзүн ала качып, өйүзгү тоо беттериндеги жыш карагайды карайт* (Жусупов). ***В.: Көзүн жашыруу.*** *Байымбет алда нени сезгенсип жүрөгү болк эте, абасынан көзүн жашырып жерге үңүлдү* (Бейшеналиев). *Жасоол ылдый эңиле көзүн жашырды* («Ала-Тоо»).

КӨЗҮН АЛБОО ***к. көз айырбоо.***

КӨЗҮН АЧА ЭЛЕК Чоңоё элек, жетиле элек, боорун жерден көтөрө элек, өтө жаш. *Көзүн ача элек кызыл эт кезинде эле комуз менен ушунчалык ынак болуп, тилеги ошого оогон баланы башка кесипке буруугa болобу?* (Каимов).

КӨЗҮН АЧУУ 1. Бирөөгө бирдеменин чыныгы мүнөзүн ачып көрсөтүү, түшүндүрүү. 2. Сабаттуу, билимдүү болуу, билим деңгээлин көтөрүү. *«Эркин Тоо» газетасынын максаты: калың кыргыз калкын, анын ичинде кедей-кембагал шордуулардын көзүн ачып, саясий агым менен тааныштырып тарбияламак* («Эркин Тоо»). 3. Бирди көрсөтүү, сазайын берүү, эсине келтирүү. *Кутурган экенсиңер! Шашпагыла көзүңөрдү ачармын* (Каимов). *Тыюучу пенде өзүм дейт, Ачайын мунун көзүн дейт* («Семетей»).

КӨЗҮН БОЁО Алдоо, жазгыруу, будамайлоо. *Бир адам ушунча калайыктын көзүн боёп, көңүлүн байлап салдыбы?* (Бейшеналиев). *Билебиз силердин амалыңарды. Көзүбүздү боёгуңар келет* (Жантөшев). ***В.: Көзүн будалоо.*** *Оңбогон солдаттын көзүн кантип будалоо керек?* (Жантөшев).

КӨЗҮН БУДАЛОО 1. ***к. көзүн боёо.*** 2. ***к. көзүн тазалоо.***

КӨЗҮН ЖАШЫРУУ ***к. көзүн ала качуу.***

КӨЗҮН ЖОГОТУУ ***к. көзүн тазалоо.***

КӨЗҮН ЖУМУУ ***к. көз жумуу.***

КӨЗҮН ЖЫРТУУ Уйкудан ойгонуу, ойгонуп туруп кетүү. *Уйкудан көзүн жырта албай жатып, китеп кабына асылат, китеп-дептерин алмаштырып сала кетет* (Айтматов). *Курган эне көзүн жыртып тургандан баштап жаны жай албай, чарк айланып жүргөнү жүргөн* (Саатов).

КӨЗҮН КАДОО Бир нерседен көзүн албай кадала кароо, тигиле кароо, өтө кунт коюп байкоо, көз салуу. *Карыя мен жакка бурулуп, бозомук нурсуз көзүн кадады* («Ала-Тоо»). *Серкебай тултуюп бир саамга унчукпай, бөрү тиктеш салып, элчиге көзүн кадады* (Осмоналиев). *Жылдызкан анын кыйгач кашына, бийик кабагына көз кадайт* (Байтемиров). ***В.: Көзүн тигүү.*** *Мен өңдүү өксөп-дегдеп уул-кызың, Айырбай сизге карайт тигип көзүн* (Нуркамал). *Ал экөөнүн көптөн бери көзүн тигип жүргөн жери кандуу өзөк* (Укаев). ***Көзүн түшүрүү.*** *«Эсен-соо» деп барып, Жапардын балдагына көзүн түшүрдү да, кайта ал унчукпай калды* (Баялинов).

КӨЗҮН КАРОО 1. Бирөөгө баш ийүү, айткан-дегенинен чыкпоо, материалдык жактан толук көз каранды болуу. *Кишиге салган күн курусун, көзүн караган сайын адамды күңкор кылып жиберет* (Жантөшев). *Алты жүз үйлүүгө жакын чоро эли Тоскондун көзүн карап, буйругун аткарышат* (Осмоналиев). *Улам жыл өткөн сайын бай Салкынайдын көзүн карап, байбиченин айтканынан чыкпай калган* («Кыргызстан аялдары»). *Жыты таяке бирөөлөрдүн көзүн карап, күйпүйүп басынган учурунда Айылчынын дуушарланышы анын сообуна калгандай* (Бейшеналиев). 2. Жакшы көргөн баласынын, кызынын ж.б. айткан-дегени менен, оюу менен болуу, таарынтпай, аяп мамиле жасоо. *Көрдүңбү уулуңду, – деди Калыйпа, биз мунун жалгыз деп көзүн карап отуруп, ушинтип алганбыз да* (Саатов). *Оорусунан коркуп көзүн карап калган бечара Татына уулунун кебин бузган жок* (Сыдыкбеков). ***В.: Көзүнө кароо.*** *Жалгыз бала үчүнбү, Керимбай анын көзүнө карап, көп какпайт* (Мырзаев).

***КӨЗҮН КАШАЙТУУ** к. кара көзүн кашайтуу.*

***КӨЗҮН КЫЗАРТУУ** к. көзү кызаруу.*

КӨЗҮН МАЙ БАСУУ Мансабына, байлыгына ж.б. абалына чиренип, менменсинип башкаларды теңсинбей, дөөгүрсүп, көөп кетүү. *Ой, айланайын Сагынбек ай, шумдуктай көрөгөч экенсиң! Эгер көзүмдү май баскан бойдон эсиме келбесем, талпагым ташка жайылбайт беле?* (Жантөшев). *Көзүн май басып, акчанын деми менен көкөлөп жүрө берди* («Чалкан»). ***В.: Көзүн май каптоо.** Биз, адамдар ал кезде көзүбүздү май каптап калабы, билбейт да, билгибиз да келбей калат экен!* («Кыргызстан маданияты»).

КӨЗҮН ОЮУ Бирди көрсөтүү, жазалоо. *Сенин көзүңдү ойгондон кийин айтар, – деди да, эшикти ачып сыртты карады* (Абдукаимов).

КӨЗҮН САТУУ Бирөөдөн же бир нерседен үмүттөнүп зарыла кароо, үмүткөр болуп жалдыроо, телмирүү. *Жалгыз балам Шайымбет Ар кимге көзүн саткандыр* («Эр Табылды»). *Көңүлүм өспөй жаш калып, Көзүмдү кимге сатамын* («Курманбек»). Узун *жолду көп карап, Көзүн жолго сатабы* (фольк).

КӨЗҮН СҮЗҮҮ 1. Көзүн жума тургансып, көшүлүп бараткандай кылыктана кароо. *Кыздын көзүн сүзүп, ойт берип кыткылыктап турганы көз алдынан кетпеди* («Аалам»). *Айна көпкө чейин көзүн сүзүп ойлоно отурду* (Убукеев). 2. Көзү жумулуп же антарылып, көшүлүп уктап бараткандай абалда болуу (көбүнчө катуу ооруп жаткан адамга карата). *Тил сүйлөбөй титиреп, Көзүн сүзүп сулк жатат* («Ала-Тоо»).

***КӨЗҮН ТААНУУ** к. иштин көзүн таануу.*

КӨЗҮН ТАБУУ 1. ***к. иштин көзүн таануу.*** 2. Жоголгон, жашырылган нерсе, буюм, мал ж.б. дал өзүн алуу, колуна тийгизүү. *Ушул жерден көзүн таптым* (Осмоналиев). *Уурдалган буюмдардын көзүн тапты* («Ленинчил жаш»).

КӨЗҮН ТАЗАЛОО Жок кылуу, өлтүрүү, жайлап салуу. *Болбосо Орозкул экөөбүздүн көзүбүздү оңой эле тазалап коёт* (Айтматов). *Бүгүндөн калтырбай Бердинин аялы менен кызынын көзүн тазала* (Жантөшев). *Азыр анын көзүн тазалабасаң, кийинче-рээк ал кол салуудан да кайра тартпайт* (Укаев). *Жылматай адегенде тирүү айгак өз кызынын көзүн тазалайт* (Осмоналиев). 2. Жок кылуу, сарп кылуу, түгөтүү, аягына чыгуу, бүтүрүү. *Ал Сейилкандан калган мүлктүн далайынын көзүн тазалады* (Сыдыкбеков). *Дарыга алып келген беш сомдун көзүн тазалады* («Чалкан»). ***В.: Көзүн будалоо.** Узап кете электе үч айылдан үч жигит жете барсын да көзүн будалап, жар кечүрүп таштап келе беришсин* (Убукеев). ***Көзүн жоготуу.** Көзүн жогото электе үстүнөн басуу керек, чамдагыла* («Ала-Тоо»).

КӨЗҮН ТИГҮҮ *аңч.* Кушту таптаганда көзүн таңуу же жип менен тигүү.

КӨЗҮН ТОЙГУЗУУ Ыраазы кылуу, ыракат берүү. *Казак талаасы карт акындын ойго чөмүлгөн көзүн тойгузуп, ого бетер бажырайтууда* (Бейшеналиев).

***КӨЗҮН ТҮШҮРҮҮ** к. көзүн кадоо.*

КӨЗҮНДӨ ОГУ БОЛСО АТЫП ЖИБЕРҮҮЧҮДӨЙ Өтө жек көрүү сезими менен ызырына, каардана, абдан ачуусу келе кароо, бирди көрсөтүүчүдөй, жеп жиберүүчүдөй болуу деген мааниде. *Көзүндө огу болсо атып жиберчүдөй бардыгын айландыра карап алды да шарт чыгып кетти* (Жантөшев). *Көркооңдун көзүндө огу болсо, мени кан жуткура атып жиберчүдөй түрү белен* (Бейшеналиев).

КӨЗҮНДӨ ОТУ БАР Өтө тыңы, өткүр, кайраттуу, эр жүрөк, тайманбас. *Көзүңдө отуң бар эр көрүнөсүң деп, мен сени бекер мактаган эмес экемин* (Үмөталиев). *Көзүндө оту бар, сүрү да бар, келечекти бекем кармаган эстүү кыз окшойт* (Абдукаимов). ***В.: Көзүндө жалыны бар.** Көзүндө жалыны бар жигит көрүнөт, талабын орундаталы* («Кыргызстан маданияты»).

КӨЗҮНӨ АЙТУУ Бетине, өзүнүн көзүнчө тике айтуу. *Ал эч тартынбай чындыкты көзүнө айтты* («Кыргызстан маданияты»).

***КӨЗҮНӨ ЖАНЫ КӨРҮНҮҮ** к. жаны көзүнө көрүнүү.*

***КӨЗҮНӨ ЖАШ ТЕГЕРЕНҮҮ** к. көзү жашылдануу.*

***КӨЗҮНӨ ЖЫЛУУ УЧУРОО** к. көзгө жылуу учуроо.*

***КӨЗҮНӨ ИЛБӨӨ** к. көзгө илбөө.*

***КӨЗҮНӨ ИЛИНБӨӨ** к. көзгө илинбөө.*

КӨЗҮНӨ КАН ТОЛУУ Каарын төгүп, көзү кызарып чыңалып кетүү, көзүнөн заары чыгуу. *Өйдөсүнгөн, басынткан кишини көрсө, Бекназардын көзүнө кан толо түшөт, колу дароо кылычына жабышат* (Касымбеков). *Абил бийдин көзүнө кан толо түштү* (Касымбеков).

КӨЗҮНӨ КАРАБОО 1. Аябоо, азаят, түгөнөт деп ойлобоо, аянбай жумшоо, марттык менен жок кыла берүү. *Буруу-терүү санабай, Мал көзүнө карабай, Энчи берип жөнөттү* («Семетей»). *Акчанын көзүнө карабай сатып ала берди* (Бердикеев). *Мал көзүнө карабай, Жетимиш төөгө дилде артып* («Манас»). 2. Тартынбай тике айтуу, бетке айтуу. *Анан Борондуу Эдигей көзүнө карабай баарын айтып бергенди көрүп ал* (Айтматов). *Эч кимдин көзүнө карабай болгонун болгондой айтты* («Кыргызстан маданияты»).

КӨЗҮНӨ КӨЗҮ ТҮШҮҮ Капысынан тиктеше калуу, бирин бири көрө калуу, көздөрү чагылыша калуу. *Элемандын көзүнө көзү түшкөндө, кечээ эле ушу жигитти уруп, оозун кандаганы эсине түштү* («Ала-Тоо»). *Райдын көзүнө көзү түшкөндө, Бөбөк кубанып өзүнчө купуяланды* (Укаев).

КӨЗҮНӨ КӨЙГӨК БОЛУУ Көзгө урунуу, көрүнүп туруп алуу. *Булардын көзүнө көйгөк болбой тезирээк кетип калчы, – деп жеңем мени акырын кетирип ийди* («Ленинчил жаш»).

КӨЗҮНӨ КӨР ТОПУРАК ТЫГЫЛСЫН! «Көзүң аккыр», «көзүң кашайгыр» деген сыяктуу, каргоо, тилдөө, жемелөө маанисинде колдонулат. *Оо, ошондо көргөнүмдө, балам керилген жигит болуп калган экен! Көзүм тойгон. Ээ, ошондо көзүмө көр топурак тыгылсачы!* (Өмүрбаев).

КӨЗҮНӨ КӨРҮНБӨӨ *к.* ***көзгө көрүнбөө***

КӨЗҮНӨ КӨРҮНҮҮ 1. Таанылуу, ким экенин билдирүү. *Эми быйыл мамлекеттик планды мөөнөтүнөн мурда аткарып, эл көзүнө көрүнө турган убагыңар келди* (Баялинов). Ар *гектардан 800 центнерден түшүм алып, күлгөндөрдүн көзүнө көрүнөрмүн* (Эралиев). *Өзүнүн ак эмгеги менен эл көзүнө көрүнө баштады* («Эмгек Туусу»). 2. Жазасын колуна берүү, сазайын окутуу, кадемин катыруу. *Мен аларга бүгүн өзүм барып көздөрүнө көрүнө коём, – деп, жеңеў буурakандап жатыптыр* (Тойбаев). *Карын бөлө болсо да Кадырыма жетпесе Көрүнөйүн көзүнө!* («Семетей»). *Ансайын булардын көзүнө көрүнөйүн деп албууттанган* (Жусупов).

КӨЗҮНӨ СҮРТҮҮ *к.* ***көзгө сүртүү.***

КӨЗҮНӨ СУУК КӨРГӨЗҮҮ Жаман көрсөтүү, жек көрүмчү кылуу. *Акунжанды Эрке кыздын көзүнө суук көргөзө берди* (Байтемиров).

КӨЗҮНӨ ТОПУРАК САЛУУ *к.* ***көзүнө чөп салуу.***

КӨЗҮНӨ ТҮШҮҮ *к.* ***көзгө түшүү.***

КӨЗҮНӨ ЧАЛЫНУУ *к.* ***көзгө чалдыгуу.***

КӨЗҮНӨ ЧӨП САЛУУ 1. Алдыртан, билгизбей чыгыштык кылуу, бузуктук кылуу, көзүн боёо. *Менин Мариям көзүмө чөп салбайт деп ага ичинен жалына берчү* (Ашымбаев). *Кыздай асыраган Серкебайга кара санаган токол кимдин көзүнө чөп салбайт, эгем?* (Сыдыкбеков). 2. Бирөөгө алдыртан, билгизбей жаманчылык издөө, бузукулук, чыккынчылык иш жасоо, кастык кылуу, көзүн будамайлоо. *Сенин кандай саясат жүргүзүп, кантип менин көзүмө чөп салайын деп жүрүшүңдү түшүндүм* («Чалкан»). *Экинчи транспорт жөнөгөндө аны Доллежанова катып коюп, полицейдин көзүнө чөп салат* (Ашымбаев). ***В.: Көзүнө топурак салуу.*** *Бектин көзүнө топурак салып, Айсалкынды өзүң качырып, күнөөнү мага жүктөгөнү жаткандырсың* (Жоошбаев). *Арабызга жоро-жубан, сатандарды жиберип, жолубуздан адаштырып, анан көзүбүзгө топурак салгысы келишет* («Кыргызстан маданияты»).

КӨЗҮНӨН ЖАЛЫН УЧУУ *к.* ***көзүнөн от чагылуу.***

КӨЗҮНӨН ЖАШ ИМЕРҮҮ Көзүнө жаш алуу, көзүнөн жаш кылгыруу. *Көңүлү чалкып карт ырчы, Көзүнөн жашын имерди* (Бөкөнбаев).

КӨЗҮНӨН ЖАШ КЫЛГЫРУУ Ыйлагысы келүү, жашып кетүү. *Сабира колундагы букетин Сатарга берип жатып, көзүнөн жаш кылгырып кеткенин өзү да сезбей калды* (Алыбаев).

КӨЗҮНӨН ЗААР ЧАЧУУ Каарын төгүү, жаалдануу, жекире тиктөө. *Атын ойдолото айлантып, көзүнөн заар чачат* (Осмоналиев). ***В.: Көзүнөн заар чачыроо.*** *Көзүнөн чачыраган заар келиндин желкесинен чыга түштү* (Осмоналиев). ***Көзүнөн ызгаар чачуу.*** *Алып көнгөн, берип көрбөгөн хан тиктөйүп, көзүнөн ызгаар чачат* (Осмоналиев). ***Көзүнөн заар учуу.*** *Абдырахмандын көзүнөн заар учуп, кылычты кынынан сууруп көрсөттү* (Касымбеков).

КӨЗҮНӨН КАН АЛУУ Аябай кыйноо, жазалоо, катуу кысым көрсөтүү. *Томояктардын качан болбосун көзүнөн кан алып берүүгө ишениңиз* (Шүкүрбеков). ***В.: Көзүнөн кан агызуу.*** *Оторбайдын көзүнөн кан агызып жүрүп, Акмат Жапарга жакшы ат алып берген болучу* (Жантөшев). *Малайларды тукуруп малымдын четинен көзүмдөн кан агыза билдүрүп, аларга ээлетип жатат* (Бейшеналиев).

КӨЗҮНӨН КАН ЧЫГУУ Жаны кашаюу, каары кайноо, ачуусу келүү. *Нүзүптүн тиштери шакылдап титиреп, көзүнөн кан чыгып, жини бастабай буулугуп алдастады* (Касымбеков). ***В.: Көзүнөн кан түтөө.*** *– Бай, бергиңиз келсе, улак да болсо ыраазы болуп алып кетем, көзүмдөн кан түтөп турган чак* (Касымбеков).

КӨЗҮНӨН КАРА УЧУУ Көзгө илинер же көрүнөр эч нерсе таппай амалы, айласы кетүү, аргасы түгөнүп, эч айла таба албай туруу. *Кең пейил устатын көзүнөн кара учуп турган учурунда тапканына кубана да, муңая да алчыланды* (Бейшеналиев). *Көзүнөн кара учуп турган неме, мени көрүп алды да кишенеп жиберди* (Алыбаев).

КӨЗҮНӨН КӨЗҮН АЛБОО Көз айырбай карап туруу, тиктеп туруу. *Үрөйү учкан аялдын көзүнөн көзүн албай теше тиктейт* (Укаев).

КӨЗҮНӨН КҮЛКҮ КАЧУУ Томсоро түшүү. *Аны эркелетип жаткан неме оозунан сөзү түшүп, көзүнөн күлкү качты* (Борбуев).

КӨЗҮНӨН КҮЛҮҮ Жымың этип, жадырап-жайнап, күлүңдөгөн жагымдуу көз караштı билдирүү. *Көзүнөн күлүп, жылмаўдап алыстан өўдү* (Осмоналиев). *Кыз ачык айтпаган менен көзүнөн күлүп, жымыйып төмөн карады* («Аалам»).

КӨЗҮНӨН ОТ ЧАГЫЛУУ Дененин катуу оорушунан көз алдында учкун пайда болгондой сезимде болуп жаны кейип кетүү, өтө кыйналуу. *Мукан тоорулуп туруп көк желкеге муштаганда, Бейшекенин көзүнөн от*

чагылып, тегеренип кетти (Саатов). *Көзүнөн от чагылып, жаны мемиреген сүйдөнүп, сендиректеп араң турду* (Ашымбаев). *Көзүнөн от чагылып капталы чымырай түшкөн Акбалбан жалтайлай түштү* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Көзүнөн от чачыроо.*** *Алымкулдун көзүнөн от чачырап, бүткөн бою күйүп кеткендей болду* (Абдукаримов). ***Көзүнөн жалын учуу.*** *Көзүнөн жалын учуп, жаны кашайган Бердигул: Жырткыч! Биз өлсөк береги эл бар! Кутурган канкорлор! – деп кыйкырды* (Тойбаев). ***Көзүнөн от учуу.*** *Көзүнөн от учуп, денеси оор тартып, сендиректеп барып тумшугу менен жер сая жыгылды* (Медетов). ***Көзүнөн от чыгуу.*** *Бутум өтө оор тартып сыздагандай болсо, көзүмдөн от чыгат* (Эсенканов). *Кулукенин көзүнөн от чыгып кетти* (Касымбеков).

КӨЗҮНӨН УЧУУ *к.* ***көздөн учуу.***

КӨЗҮНӨН ЧААР ЧЫМЫН УЧУУ 1. Жаны кейүү, катуу кыйналуу. *Толгоо тартып, көзүнөн чаар чымын учуп, араң олтурган Айганыштын сенден күткөнү ушул беле?* (Сыдыкбеков). *Көзүнөн чаар чымын учуп, таң аткыча кирпик какпай чыкты* (Баялинов). 2. Өтө оор абалда калуу, коркуу, аргасы түгөнүү, эмне кыларын билбей айласы кетүү. *Ошондо гана Көлбай колдуу болуп бараткanын билип, көзүнөн чаар чымын учту* («Ала-Тоо»). *Көзүнөн чаар чымын учуп, улакты Күрөүгө үстөкө-босток камчы уруп, жиреп кирди* (Көчкөнов). ***В.: Көзүнөн чымын учуу.*** *Көзүнөн чымын учуп, өзүн зорго кармап турду* («Ала-Тоо»).

КӨЗҮНӨН ЧААРЫ ЧЫГУУ Жаалы келүү, абдан ачуулануу, каардануу. *Көзүнөн чаары чыгып, ийни менен дем алган Тыныбек жоон камчысын Алымбайдын жонуна басып алды* (Каимов). *– Тынчын алган ким экен? – деп Орозкул көзүнөн чаары чыга жалт кылчайды* (Айтматов). *Шабыраалынын көзүнөн чаары чыгып, баягыдан бетер жинденди* (Байтемиров). ***В.: Көзүнөн чаарын чыгаруу.*** *Анын да итатайы тутулуп, бириң калбай кеткиле, – деди көзүнөн чаарын чыгарып* (Жигитов). ***Көзүнөн чаары көрүнүү.*** *Ал жылуу айткансыганы менен көзүнөн чаары көрүндү* (Сыдыкбеков). ***Көзүнүн чаары чыгуу.*** *Чынаркандын көзүнүн чаары чыгып, ичинен туталанып отурганын Бермет дароо түшүндү* (Абдукаимов). *Анын иреңи кара көк тартып, көзүнүн чаары чыгып, кутургандай ажааланып баратты* (Каимов). ***Көзүнүн чаарын чыгаруу.*** *Түшүндүңбү? – деп Курбантай Эргешти кекетип, көзүнүн чаарын чыгарды* (Мияшев). *Дочекал Ашырбекти издеп таап, көзүнүн чаарын чыгара тиктеп турду* (Ашымбаев).

КӨЗҮНӨН ЧЫГУУ Бирөөнүн жакшылыгын, жардамын, жакшы иштерин унутуп, көңүлгө албай же баалабай койгондо наарази болуу, жактырбоо иретинде айтылат. *Ии-и, аны билбесең, сенин көзүңдөн чыксын, көзүңдөн!* (Тойбаев). *Төлөмүштүн жакшылыгын билбесек көзүбүздөн чыксын!* (Бердикеев). *– Ыракмат, бий, ыракмат, сиз ушинтип адилеттике кызмат кылсаңыз, биз сизге ыраазы болбосок көзүбүздөн чыкпайбы!* (Касымбеков).

КӨЗҮНӨН ЫЗГААР ЧАЧУУ *к.* ***көзүнөн заар чачуу.***

КӨЗҮНҮН АГЫ МЕНЕН АЙЛАНУУ *к.* ***көзүнүн агы менен теңайлануу.***

КӨЗҮНҮН АГЫ МЕНЕН КАРОО *к.* ***көзүнүн төбөсү менен кароо.***

КӨЗҮНҮН АГЫ МЕНЕН ТЕҢ АЙЛАНУУ 1. Бирөөнүн ою менен болуу, айткан-дегенинен чыкпоо, көзүн кароо (көбүнчө аёо, жакшы көрүү, сыйлоо маанисинде). *Өзгөчө Темирдин күйүтүнөн соң көзүнүн агы менен тең айланып, баланы эркине коё беришкен* (Касымбеков). *Анын кыңыр ишин көрүп-билип турушса деле, жалгыздыгына ыйгарышып, көзүнүн агы менен тең айланышчу* (Медетов). *Бечара, апа деп көзүбүздүн агы менен тең айланып турат, келинибиз жаман киши эмес* (Өгөбаев). 2. Бирөөгө толук көз каранды болуп, айткан-дегенин аткаруу, анын каалаганын иштөө, жагынуу аракетин жасоо (көбүнчө баш ийүү, көз каранды болуу маанисинде). *Нечен жыл малын багып, көзүнүн агы менен тең айланып турдум* (Үмөталиев). *Бекей таежем эмне үчүн эрине арак берип, көзүнүн агы менен тең айланат?* (Айтматов). *Тирешкен кишилердин көңүлүн табуу үчүн байбиче лыпылдап ордунан туруп, дасторкон жайып, чай коюп, алардын көздөрүнүн агы менен тең айланууда* (Каимов). ***В.: Көзүнүн агы менен айлануу.*** *Кыязы момпойгон күйөөсү жанындай көрүп, көзүнүн агы менен айланчудай* (Бейшеналиев). ***Көзүнүн агы менен бирге айлануу.*** *Жадырап-жайнап делбиреп, көзүңдүн агы менен бирге айланып турган мамилесине ыраазы болосуң* (Байтемиров). ***Көзүнүн агы менен кошо тегеренүү.*** *Алты күндөн бери көзүңдүн агы менен кошо тегерендим, бир белги болгон жок* (Абдукаимов). ***Көздүн агы менен кошо дирилдөө.*** *Баары сыпаа, баары дөөлөтман, көздүн агы менен кошо дирилдешип, биринен бири өтө, биринен бири озуна ак өргөө алдына чейин коштоп барышты* (Касымбеков). ***Көзүнүн агы менен чимирилүү.*** *Бу көрүмсүз абышканы жандап турган нөкөрлөр, удайчылар көзүнүн агы менен чимирилишип, керектүү буйруктарын оң канатка, сол канатка берип турду* (Касымбеков). ***Көзүнүн кареги менен кошо айлануу.*** *Анда алар менин көзүмдүн кареги менен кошо айланып турду го, чиркин!* («Чалкан»). ***Көзүнүн кареги менен чимирилүү.*** *Элдин көзүнчө көзүмдүн кареги менен чимирилет* (Бейшеналиев). ***Көзүнүн кареги менен тең айлануу.*** *Байкуш аялың*

барбы, сенин көзүңдүн кареги менен теў айланып турат ко (Бердикеев). ***Көзүнүн карасы менен теў айлануу.*** *Мырзабай Канышайдын көзүнүн карасы менен теў айланып, ширин сөздөрүн айтып жүрүп, акыры өз торуна түшүрөт* (Айтбаева).

КӨЗҮНҮН АГЫН ЧЫГАРУУ Көзүн акшыйтып, жаман көргөн, жактырбаган мүнөздө кароо. *Карасакал көзүнүн агын чыгара кыжырданып сүйлөдү* (Абдыраманов). *Ал «жооп бересиз» деген сөздүн маанисин түшүнө бербей көзүнүн агын чыгара Бердике жакка кылчайды* («Ала-Тоо»).

КӨЗҮНҮН ЖАШЫ ОН ТАЛАА Көз жашын тыя албай, ботодой боздоо, аябай ыйлаган абалда деген мааниде. *Жеўеўдин көзүнүн жашы он талаа* («Манас»). *Карып болуп Элеман Көзүнүн жашы он талаа* («Эр Төштүк»). *Батманын көзүнүн жашы он талаа, керегеге сүйөнө дапдаарыйт* (Саатов). *Аябай таяк жегенсип, өпкөсү өпкөсүнө батпай солуктайт, көзүнүн жашы он талаа* (Бердикеев). ***В.: Көзүнүн жашы көл.*** *Айласы кеткен балдардын көзүнүн жашы көл* («Чалкан»).

КӨЗҮНҮН ЖАШЫН КӨЛ КЫЛУУ Көз жашын төгүп катуу ыйлоо. *Көзүнүн жашын көл кылып, Какшап ыйлап боздоду* (Жантөшев).

КӨЗҮНҮН КЫЙЫГЫ МЕНЕН КАРОО *к.* ***көз кыйыгын салуу.***

КӨЗҮНҮН КЫЧУУСУ КАНУУ Көрүп ыраазы болуу, алымсынуу, моокуму кануу. *Көзүнүн кычуусу канып, сулуунун келбетине ыраазы болду* («Ала-Тоо»).

КӨЗҮНҮН ОТУ ӨЧҮҮ Шайы кетүү, начарлап калуу, күүдөн-күчтөн тайуу. *Көзүнүн оту өчө элек. Дагы эле ал-күчү өзүнө жетет* (Осмоналиев).

КӨЗҮНҮН СЫРТЫ МЕНЕН КАРОО *к.* ***көзүнүн төбөсү менен кароо.***

КӨЗҮНҮН ТИРҮҮСҮНДӨ Өзү барында, өзү жашап турганда. *Ушуну көрүп калайын, көзүмдүн тирүүсүндө дедим* (Жусупов).

КӨЗҮНҮН ТӨБӨСҮ МЕНЕН КАРОО Жек көргөндөй, жактырбагандай каардуу кароо, жекире кароо. *Төлөгөн эжесин көзүнүн төбөсү менен карап, жактырбай чыгып кетти* («Эркин-Тоо»). *Аскар көзүнүн төбөсү менен кайдыгер гана бир карады* («Ала-Тоо»). ***В.: Көзүнүн агы менен кароо.*** *Көзүнүн агы менен карап койгон далайлардын акесин ушул колум менен тааныттым* (Осмоналиев). ***Көзүнүн сырты менен кароо.*** *Бугимов Акимди көзүнүн сырты менен карап, катуу айтууга камданды* (Сасыкбаев).

КӨЗҮНҮН ЧААРЫ ЧЫГУУ *к.* ***көзүнөн чаары чыгуу.***

КӨЗҮНҮН ЧААРЫН ЧЫГАРУУ *к.* ***көзүнөн чаары чыгуу.***

КӨЗҮНЧӨ Кимдир бирөө же бир нече киши, көпчүлүк көрүп турган, катышкан шартта, көз алдында, жашыруун эмес, көрүнөө. *Уяттуу кишилердин көзүнчө бакылдап, баланы чүнчүтө бербесеўчи* («Ала-Тоо»). *Кайнатамдын көзүнчө айтыша бербейин деп, унчукканым жок* («Чалкан»).

КӨЗҮЎ АККЫР Тилдөө, каргоо, жекирүү маанисинде (көбүнчө ыгы жок ыйлай берүү же кандайдыр бир ишти ж.б. көрбөй аткара албай калпыстык кетирген учурларга карата) колдонулат. *Көзүў аккыр эмне болду, сага! Көзүў аккыр, карбаластабай түз баспайсыўбы?* («Ала-Тоо»). ***В.: Көзүўө ак түшкүр!*** *Көзүўө ак түшкүр, жакшы карабайсыўбы* («Чалкан»). *Көзүмө ак түшсүн! Тигинтип алар, өз түтүндөрүн өздөрү булатып жатканына тобо дебей дагы бышактап коём* (Кушубеков). ***Көзүўө ак түшсүн!*** *Көзүўө ак түшсүн! Эмнеге мынча ыйлай турган жөнүў бар деди* («Ала-Тоо»). ***Көзүў кашайгыр!*** *Көзүў кашайгыр! – деп кыйкырып жиберди, темселеп эшиктин көзүн сыйпалап жүрүп* (Касымбеков).

КӨЗҮЎ ЖАМАНДЫКТЫ КӨРБӨСҮН Өзү көргөн, өзү үстүнөн чыккан кандайдыр бир жагымсыз, укмуш окуяны баяндоо анын адамга терс таасир этишин, жек көргөндүгүн, өкүнгөндүгүн билдирүүдө колдонулат. *Көзүў жамандыкты көрбөсүн! Жер бир заматта айлан-көчөк болуп кеткенсиди* (Жусупов). *Көзүў жамандыкты көрбөсүн, жөн эле тепсеп кетсе жер менен жексен кылчудай* (Медетов). *Көзүў жамандыкты көрбөсүн, бири ачкадан өлүп жатты, бири окко учуп каза тапты* («Ала-Тоо»).

КӨЗҮЎДҮ АЧ Абайла, байка, сак бол, ушунчаўда эсиўе кел деген сыяктуу, кекетүү, зекүү маанисинде колдонулат. *Мен ферма башчысы экенимди таанып ал, көзүўдү ач! –деп Суксур кабак чытып, Дөөткө өкүм унчугат* (Осмоналиев). *– Мырза көзүўүздү ачыўыз! Мырза, дагы айтам, абийириўиз барда кетип калыўыз* (Каимов). ***В.: Көзүўдү кара.*** *Сен бала, көзүўдү кара, өзүў комсомол болуп туруп, кой өлтүрүшүў уят, – деп күпүлдөдү да кайра жүрүп кетти* (Жантөшев). *– Ой, карыя, көзүўдү кара! – деп бир маалда үстүртөн кыйкырык чыкты* (Жусупов). ***Көзүўө кара!*** *Балам, көзүўө карасаў боло? Этекжеўиўди жыйнап жүрчү, – деп гана эскертчү* (Осмоналиев). *– Көзүўө кара, уулум, эми суу соолчу болсо милиция менен келем* (Сыдыгалиев).

КӨЗҮР 1. Карта оюнунда башкысы катарында эсептелип, калган түрлөрдүн кайсынысын болсо да басууга жараган картанын түрү. *Туздун көзүрү. Көзүр менен басуу.* 2. Кандайдыр бир артыкчылыгы, үстөмдүгү же бир нерсеге, зарылдыгы болгон адамга карата айтылат.

КӨЙ 1. Мыкты, чыгаан, тандалган. *Көй кашкалар баарыў бил* («Манас» С.О.). *Алтын чынжыр, жез түркүк, Аса байлап көй күлүк*

(«Манас»). *Көй буудандын баарысын Такыр тартып алды де* («Манас»). *Акылы артык бир башка, Ааламдан чыккан көй кашка* («Эр Төштүк»). *Көй кашка элем арыдым, Көк жал элем талыдым* («Сейтек»). 2. Өңчөй, жалаң, абдан. *Кыркы кылымдан чыккан көй кашка* («Манас» С.К.). *Алаштан чыккан көйкашка* («Манас» С.О.). *Көй күлүктү көргөндө, Күлүктөн Жакып жат болду* («Манас»). *Кармаш кылып көрүүгө, Көй душманды өлүүгө, Ою жүрөт Сейтектин* («Сейтек»). *Көй төрөлөр жөнөдү, Көпкөк темир кийинген* («Манас»). *Акылга дыйкан көй батыр, Айтууга менде сөз жатыр* («Манас»).

КӨЙ КАШКА 1. Өзүнүн эң мыкты сапаттары, акылмандыгы, эрдиги, өткүрлүгү менен башкалардан айырмаланып турган, өтө чыгаан. *Кызыл байрак кырк кашка, Кылыгы журттан бир башка, Кырааны Манас көй кашка* («Манас»). *Акылы артык бир башка, Ааламдан чыккан көй кашка* («Эр Төштүк»). 2. Уят-сыйыты жок, абдан ачык, тартынганды билбеген. *Мунун көй кашка экени байкалып турат, – деди кайнене наразы болгон кейипте* («Ленинчил жаш»).

КӨЙГӨ САЛУУ 1. Көзүн будамайлоо, жаңылтуу, азгыруу. *Кутулду бир ажалдан туткун карып, Амалдап куу зулумду көйгө салып* (Бөкөнбаев). *Ай, чолпонун көйгө салып, Алгыңы келген токолдукка* (Бөкөнбаев). 2. Азапка салуу, убаралантуу. *Шол сыяктуу көйгөй жаш, Көйгө салат ар кандай* (Молдо Кылыч).

КӨЙГӨЙ Көңүлдү өйүп, кыжаалат кылган, чечүүнү талап кылган маселе.

КӨЙКАП 1. *миф.* Жердин айлана-четин курчап турган тоолор. 2. Өтө алыс жерлер, дүйнөнүн бир чети. *Көкөйдү кесип зар заман, Көйкапта элим жатканда* (Бөкөнбаев). *Көркөмдүү элден ажырап Көйкапта кандай жүрдүңүз?* (Токтогул). *Артыңдан издеп табамын, Көйкапты карай өтсөң да* («Эл адабияты»).

КӨЙКӨЛ Кооз, көркөм көрүнүштө болуу, жайкалуу, сенселүү, теңселүү. *Көк асмандай көйкөлгөн, Сулуулук биздин көлдө бар* (Нуркамал). *Шайыр көйкөлө басып, тамакашын иреттеп коё берди* (Убукеев). *Пахта талаасы көйкөлүп сонун көрүнөт* (Байтемиров).

КӨЙКӨЛТ ***көйкөл*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЙКӨЛҮҮ ***көйкөл*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЙЛӨ Майда нерсени (мис., талканды) суюк нерсе менен мыжыгып аралаштыруу.

КӨЙЛӨӨ ***көйлө*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЙНӨГҮҢДҮ УЙ ЖЕГИР Көбүнчө жаш балдарга карата жемелөө, тыюу иретинде (жаш балдардын улутунганы, ышкыргөнү жаман жөрөлгө деген мааниде) колдонулат. *Уктап жаткан баласы ышкыргөндө, ой тилегиң каткыр, көйнөгүңдү уй жесин! – деп ыш чыгарды чоң эне* («Ала-Тоо»).

КӨЙНӨК Кирме, кемсел сыяктуу сырт кийимдердин астынан кийилүүчү жалаң кат кийим. *Өтүгүндө така жок, Көйнөгүндө жака жок* (Калмырза). *Сырт көйнөк. Ич көйнөк. Көйнөктүн кирин жууса кетет, көңүлдүн кирин айтса кетет* (макал).

КӨЙНӨК-КЕЧЕ Ар түрдүү жеңил кийим кечелер. *Жийдегүл Ашырдын көйнөк-кечелерин жуушка кириши* (Сасыкбаев).

КӨЙНӨК-КӨНЧӨК ***көйнөк-кече*** менен бирдей. *Жылдызкан түнү менен көйнөк-көнчөгүн жууду* (Байтемиров).

КӨЙНӨКТҮ МУРДА ЖЫРТУУ Мурда төрөлгөн, улуулук жагы бар, ага караганда көбүрөөк билет деген мааниде. *Мен Шариптен беш көйнөктү мурда жыртып, беш кабырга мурда сыйыргандык кылдым* (Бейшеналиев).

КӨЙНӨКЧӨН Жалаң көйнөк менен, сырт кийимсиз. *Чыкыроон суук болгон менен, цехтен жумушчулар көйнөкчөн иштеп жатышты* (Сасыкбаев).

КӨЙРӨ *диал.* 1. Чайнек. 2. Мискей.

КӨЙРӨҢ Мактанчаак, көтөрүлмө. *Күлүк минсең күүлөнүп, Эки жагың каранба, Көйрөң атка коносуң* (Токтогул). *Көйрөң болсоң көмүлдүң, Эл көзүнө жеңилдиң* (Токтогул).

КӨЙРӨҢДӨН Мактануу, көйрөңдүк кылуу, көтөрүлүү. *Жакшы кийсең, жаш балдар, Көйрөңдөнүп элирбе* (Токтогул).

КӨЙРӨҢДҮК Мактанчаактык, көтөрүлүп, көйрөңдөнүп кетүүчүлүк.

КӨЙРӨҢСҮ ***көйрөңдөн*** менен бирдей.

КӨЙҮТ Ары-бери чаргытуу, азгыруу, көйгө салуу. *Көйүткөн сөздөр.*

КӨК І 1. Заттын өңү-түсү, көгөргөн түс. *Көк шайы. Көк кемсел. Көк боёк.* 2. Чийки, быша элек, өңү кыярбаган, бышпаган. *Көк алма. Көк өрүк.*

КӨК ІІ Асман. *Арсак тоолор көктү көздөй чалкалап, сан жеткис жылдыздар жымыңдайт* (Сасыкбаев).

КӨК ІІІ 1. Жашыл чөптөр. *Жердин кыртышы тоборсуп, көк жабырап чыга баштады* (Сыдыкбеков). *О Тоо көгү жаңыдан тишке илинип келе жаткан кез* (Абду-момунов). 2. Жашылчалар, жер жемиштер. *Көк базар.* 3. Жалпы эле дыйканчылыкта өндүрүлгөн түшүм. *Күз келип, акты-көктү жыйнаганга киришүү башталды* («Ала-Тоо»).

КӨК IV Айтканын, ойлогонун бербеген өжөр, айтканынан кайтпаган кежир. *Ыйласа басылбаган, таарынса жазылбаган көк бала турбайбы* («Жаш ленинчи»).

КӨК V Малдын чылгый терисинен тилинип, бир нерсени (мис., чокойду, керегени) көктөш, бекитиш үчүн колдонулуучу ичке тасма.

КӨК АЛА 1. Көк менен ак аралашкан, ала-була болгон түс. 2. Жанчылуудан, бир нерсеге катуу урулуудан денеге көгөрүп түшкөн так. *Ажардын бүткөн бою көк ала, эки көзү шишиктен көрүнбөйт* (Жантөшев).

КӨК АЛА КОЙДОЙ СОЮУ Абдан катуу уруу, сабоо, токмоктоо. *Айылдын ээн баштары кечээ күнү старчынды көк ала койдой союптур* (Каимов). *Былтыр Сарыбай Каныммбүбүнү көк ала койдой союп салганда, анын боюнан түшүп, далайга төшөктө жаткан* (Айтбаева). ***В.: Кызыл койдой союу.*** *Өткөн качанаак неме эле, кызыл койдой сойгула* (Сыдыкбеков).

КӨК АШЫК Иттин эки жаштагысы.

КӨК БАРАЎ 1. Эски мылтыктардын бир түрү. *Көтөн ооз көк бараў* («Манас» С.О.).

КӨК БАШЫ Суу бөлүштүрүүчү, сууну тейлөөчү, мурап. *Көк башы Актандын ак көўүл, пейли түз экенин алар билишет* (Бейшеналиев).

КӨК БЕТ Оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган, долу, абдан өжөр. *Көк бет болбой эле кой, агаўдын ачуусу жаман, башыкөзүўдү жарып туруп эле учкаштырып берет* («Ала-Тоо»). *Калпа өзү өтүнүп отурса, мынча көк бет болуп дулдуюшу жарабас* (Бейшеналиев).

КӨК БООР Курсак көўдөйүнүн сол жак үстүнкү бурчундагы кан шариктерин бөлүп чыгаруучу орган.

КӨК БӨРҮ Кыргыз, казак ж.б. элдердин улуттук оюну. Ат спортунун бир түрү. Улак же серке мууздалып, баш, шыйрагы кесилип ташталат. Улакчылар жакшы атка минишип, бирдей санда эки жаатка бөлүнөт. Оюндун максаты жерге ташталган улакты эўип алып, атаандаштарга тарттырбастан белгиленген жерге алып келип таштоо. *Көкбөрү тартып чаў салып* («Манас» С.К.). *Эр сайыштын артынан байге, көк бөрү башталды* («Ала-Too»). *Көк бөрү тартып жаштары, Көбүнчө ойноп жүрүшкөн* (Казыбек). *Тай минген балдар ызгыта жарышып, көк бөрү тартып жүрүшөт* (Сыдыкбеков). *Кара-Алманын боорундагы бабалар, Көк бөрүгө тартып кетти улакты* (Закирова).

КӨК БӨРҮ КЫЛУУ Таламай кылуу, көптөп тытып кетүү, талоонго түшүү. *Тиги эшиктен да, бул эшиктен да саксактап чуркап чыгышты, Егорду көк бөрү кылып кетишти* (Саатов). ***В.: Көк бөрү болуу.*** *Аны көрүп-билип турган башы бар киши кайдан чыргоо тартсын, көк бөрү болуп кетер* (Кыдырмышев).

КӨК БӨРҮЧҮ Көк бөрүнү мыкты тарткан, көкбөрүгө көп түшкөн адам. *Ал жылкы заводунун жумушчусу Тайлак деген көк бөрүчү болуп чыкты* (Каимов).

КӨК БӨРҮЧҮЛ ***көк бөрүчү*** менен бирдей. *Көк бөрүчүл түгөнгүр, Ээрге жапма салды эми* («Эр Табылды»).

КӨК БУКА I ***миф.*** Жерди мүйүздөрү менен тиреп көтөрүп туруучу бука.

КӨК БУКА II 1. Элдик оюндардын бири. *Ишенимге ээ болгондор Хан каганатынан келген элчиге, анын шериктерине, көкжалдарына, ат токуууларына көк буканы, ат чабышты, тай чабышты, төө жарышты, көк бөрү тартышты, эр сайышты, жамбы атууну көрсөтүштү* (Субанбеков). 2. Жерди чуўкур-чуўкур кылып оюп, топту же башка тоголок нерсени таяк менен тоголото уруп чуўкурларга киргизүү аракетин жасоочу балдар оюну.

КӨК БУУСУ ЧЫГУУ Көл-шал болуп тердөө, алка-шалка тер басуу. *Көк бөрүдөй жулунуп, көк буусу чыгып тартышып* («Манас»). *Көк бууўар чыкканда кирейин. Тартышып көргүлө, кимиўерди кимиўер ынандырар экенсиўер* (Бейшеналиев).

КӨК ЖАЛ 1. Күчтүү, мал-жанга тартынбай кол салган чоў карышкырлардын эпитет аты. 2. ***өт.*** Тайманбас, жалтанбас баатыр, кайраттуу. *Үкүрчүнүн оюна, Үч-Капканын боюна, Көкжал Манас таянды* («Манас» С.К.). *Кабылан көк жал Алмамбет, Күндөй бети жаркырап, Ортосуна барды эми* («Манас»). *Каралдыўар Канчоро, Чын көк жалдын биридир* («Сейтек»). *Соорорнбай айтканынан кайтпаган көк жал* (Бейшеналиев). *Ырас эле ачуудан ала салганын туйган көк жал, акылга таянып кайра көкөлөөгө батынды* («Ала-Too»).

КӨК ЖАЛКАК Өтө жылма, жылмакай болуп тоўуп калган, тайгалак, жылгаяк. *Көк жалкак мөўүгүгө окшоп суунун өўү* (Маликов).

КӨК ЖАШЫК 1. Абдан арык, алсыз, шайы жок. *Каны калган бир кашык, Эти калган көк жашык* («Эр Төштүк»). 2. Даамы жок, супсак. *Өлгөн койдун көк жашык эти ооздон түшө калат.*

КӨК ЖЕКЕ Эркектердин баалуу, сымбаттуу бут кийими.

КӨК ЖЕЛЕ ***к. асан-үсөн.*** *Күнгө карама-каршы тарабынан жааган жамгырда күн нурунан түркүн түстөгү жаа пайда болот. Аны кээде көк желе деп да аташат.*

КӨК ЖОН Шайы кеткен, алсыз, начар, дарманы жок (көп төрөгөн аялдарга же көп тууган малга карата). *Көп төрөдү, бечара көк жон болбогондо эмнеси калды.*

КӨК ЖӨТӨЛ Эркин дем алдырбай, ыкшытып жөтөлткөн оору. *Балдарга дифтерия жана көк жөтөлгө каршы эмдөө жүргүзүлөт* («Советтик Кыргызстан»).

КӨК ЖЭЭК Асман менен жердин бирибирине тийип тургандай көрүнгөн кыйыры. *Айкын асман тоолуу Сүлүктүгө көмкөрүлгөндөй болуп, көк жээк мелмилдейт* (Сасыкбаев).

КӨК КАРГА Көгүш түстөгү келгин канаттуу.

КӨК КАРЫН Тамактын каарын тартып обору ачылып, опкок болуп калган, оўой менен тойбогон. *Кээ бир байлар ошентип көк*

карын байкушту шылдыўдаганы чын (Сыдыкбеков). ***В.: Кєк ичеги.*** *Кєк ичеги бала.*

КЄК КАШКА Таза, туптунук. *Кєк кашка суу.*

КЄК КЄЙНЄК Уйлардын єтє жугуштуу оорусу. *Кєп деп турган уюўа, кєтєрмєсїн колго алып, Кєк кєйнєк энеў жетиптир.*

КЄК КУШ Тїлеген алгыр куш, улам тїлеген сайын кєк боло берет.

КЄК КЇБЄ Баатырлар, шерлер, эрендер, берендер кийїїчї кылыч кеспес, жебе тешпес, узун жеўдїї тон. *Бирок уздар ушул аралыкта ийине жеткире ийленген териден кєк кїбє тон, кєк жеке, кандагай, ак чїштєдєн кєйнєк, саптудан дамбал тигип бїтїштї* (Субанбеков).

КЄК МЕЛТЕЙ Єз оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган, єжєрлєнїп кєшєрє берме, кєк бет. *Эргешбай да бир беттегенин бербеген кєк мелтей* (Борбуев). Ал *ошондой кєк мелтей эле* (Элебаев).

КЄК МУШТУМ БОЛУУ Кєгєрїп, кєп-кєк болуп аябай їшїп калуу, абдан їшїп кетїї (кєбїнчє жаш балдарга карата). *Аялдамада отурган Нуржан кєк муштум болуп, колдору камтууга келбейт. Їрїў-бараўда китеп каптары жер чийип, кєк муштум болгон балдар кибиреп кетип баратышат.*

КЄК МЭЭ 1. Акылынан айнып калган, кейбир, келесоо, макоо. *Эми мына сен келипсиў, атаўды тигинден ажыратып, шаарга алып кет. Болбосо акемди кєк мээ кылат ал* (Акматов). *Кєк мээ атама жетсин убалым деп каргап отурат* (Айтматов). *Кєп ойлосоў жоругун, Кєк мээ кылар башыўды* (Тоголок Молдо). 2. Койдун мээ оорусу. 3. Карышкырдын оорусу.

КЄК СООРУ же кєк соорун Анча-чоў эмес, башынын їстї саргыч, калган денеси ачык кєк тїстєгї келгин куш. *Кєк соору учат балалуу Сай боюнда жар менен* (Токтогул).

КЄК ТАЛКАНДАЙ ТИЙЇЇ к. кєкєйгє кєк талкандай тийїї.

КЄК ТАШ Катуу, кєк тїстєгї химиялык элемент.

КЄК ТИЛ Тантык, кєп сїйлєгєн, мыжыкый. *Кєк тил тантык деген бар, Кєп сїйлєп жанды жеген бар* (Бейшеналиев).

КЄК ЧАЙ Жыттуу, кайнатканда саргыч жашыл тїс берїїчї, ачуу даамы бар чайдын бир тїрї. *Энемдин айтуусу боюнча кєк чайды ачуу кылып демдеди* (Жантєшев).

КЄК ЧОКУ Кєптї кєргєн, кєптї билген, тажрыйбалуу, оўой менен алдатпаган. *Бул кєк чоку кексе чал оўой менен алдатпайт окшойт, – деп ойлоду ичинен* («Кыргызстан маданияты»).

КЄК ЧЫБЫК Эски мылтыктын бир тїрї.

КЄК ЧЫЧКАНЫ БАР Жолу болбогон, иши оўунан чыкпаган же кимдир бирєєнїн ишине кедерги болгон, кесепети тие калган адамга карата айтылат. *Кашгарынын кєк чычканы бар эле. Жолу болбогон бейм* (Бейшеналиев). *Кєк чычканы барбы, уттуруп койдук дешип мага кїлїштї* («Ала-Тоо»). ***В.: Кара чычканы бар.*** *Ой, жолуў болгур десе, сенин кара чычканыў бар окшойт. Мына, иш тескери айланып калды* («Чалкан»).

КЄК ШАЛЫ Маасынын, кепичтин кончуна, тумшугуна кооздук їчїн салынган тїр, сайма.

КЄК ШИЛТИ БОЛУУ Абдан арыктоо, єтє алсыз, начар абалда болуу. *Жай капортосунда эле кєк шилти болуп жїрбєй калдым* (Убукеев). *Жаз алды менен кєпчїлїгї сїткє жеткиче кєк шилти болуп жїрбєй кала турган* (Убукеев).

КЄКАЙМАН Жылдыздын аты. *Кєкайман кєккє батканча, Кєпєлєк уйку кандыртып* (Дїйшеев).

КЄККЄ КЄТЄРЇЇ Жерге-сууга тийгизбей аябай мактоо, кєтєрє чалып мактай берїї. *Жакшы кєргєн кишисин кєккє кєтєрєт да, жаман кєрсє жерге урат* («Ала-Тоо»). *Кєккє кєкєлєтє кєтєрєбї, же жерге кємєлєтє тебеби, кєрєм* (Бейшеналиев). ***В.: Кєккє чыгаруу.*** *Кєккє чыгара мактоо.*

КЄККЄ КЇЛЇН САПЫРУУ к. кїлїн кєккє сапыруу.

КЄККЄ ЇНЇ УГУЛУУ к. їнї кєккє угулуу.

КЄККЄ ЧЫГУУ к. асманга чыгуу.

КЄКМЄК I 1. *диал.* Абдан кєк, кєпкєк. *Биздин жер кєкмєк болуп турат.* 2. *аўч.* Куштун тїлєгєндєн кийинки єзгєрїлгєн єўї.

КЄКМЄК II 1. Эки жаштык аркар. 2. Бугунун эки жаштагы букачары.

КЄКМЄЛ *диал.* Кєгїш тїстїї, кєгєрїўкї. *Кєкмєл суу. Кєкмєл уй.*

КЄКМЄЛДЇР ***диал. кєкмєл*** менен бирдей. *Кєкмєлдїр асман.*

КЄКНАР Апийимдин тоголок башы (муну дары катары пайдалануу же апийимчилер кайнатып ичїї їчїн тилбей калтырып коюшат). *Тырмактай наша же кєкнары бул баўгилер їчїн ар кандай байлыктан артык* (Абдукаримов). ‖ Ушундай тоголок баштардан кайнатылып алынган суюк зат.

КЄКНАРЧЫ Кєк нар ичїїчї адам, апийимчи. *Кєкнарчы адамга, Кєгїлтїр ачуу чай жакшы* (Жантєшев).

КЄКНАРЫ кєкнарчы менен бирдей.

КЄКЄ 1. Кєк, асман. 2. Кудай, асманды кудай маанисинде тїшїнїї. 3. Кожоюн, ээ, башчы. *Лаат –манат, кєкєдєн Ырaспы динден кайтканыў?* («Манас» С.О.).

КЄКЄ ТЕЎИР 1. Асман, кєк. 2. Кудай. *Кєсєєнїн мурутундай сербейген айылдын улуу-кичїїсї калбай келип: «Барпынын арбагы колдосун! Кыргыздын пири жар болсун, Кєкє теўир жолуўду ачсын!» – деп чурулдай бата беришти* (Осмоналиев). *Кєкє теўир ага жар* («Манас» С.О.). *Кєкє теўир колдо деп, Лаанатка жалбарып* («Манас»).

Ушундай бала бербеген, Кекe теуир буркандар, Мага эле сараў керінет («Семетей»).

КӨКӨЙДӨН КЕТПӨӨ Эстен чыкпоо, унутулбоо (жаманчылык, жаман иштер жөнүндө). *Сен деп койсоў, сегиз жылы кектейт, Көкөйүнөн кетпейт* («Чалкан»). ***В.: Көкөйдө калуу.*** *Мунун баары Жылдызкандын көкөйүндө калды* (Байтемиров).

КӨКӨЙГӨ КӨК ТАЛКАНДАЙ ТИЙҮҮ Абдан тажатуу, көңүл калтыруу, кабыргага батуу. *Хандын зулумдугу көкөйгө көк талкандай тийди* («Жомоктор»). *Ал апаўдын көз жашын көлдөттү. Көкөйгө көк талкандай тийди* (Тойбаев). *Орой жана зөөкүрчүлүк мамилелери, алардын көкөйүнө көк талкандай тийди* («Кыргыз Туусу»). ***В.: Көкөйгө көк таштай тийүү.*** *Артыкча жокчулук журттун көкөйүнө көк таштай тийди* (Баялинов). *Оор турмуш анын көкөйүнө көк таштай тийди* (Бектенов). ***Көкөйүнө тийүү.*** *Баштан өткөн оорчулук, жокчулук жаш баланын кендирин кеспедиби, көкөйүнө тийбедиби* (Баялинов). – *Кудай кары ургу-сүргү көкөйүнө тийгенби* (Бейшеналиев). ***Көкөйгө тийүү.*** *Демек, көкөйгө тийген алардын запкысы* (Абдыраманов). *Көкөйгө тийген бул жоруктан улам тигиге көрүнбөөгө аябай аракеттенчүмүн* (Медетов). ***Көңүлгө көк таштай тийүү.*** *Бирок, көңүлгө көк таштай тийип, кошокерлүккө, жагымсыз жаатташууга, кереги жок кектешүүгө чейин барды.* ***Көңүлүнө көк талкандай тийүү.*** *Жалгыздык, бойдок жүрүү көңүлүмө көк талкандай тийди.* ***Көңүлүнө көк чайдай тийүү.*** *Бир канча күндөн бери көңүлдөрүнө көк чайдай тийген өрттү эстешти* («Ала-Тоо»). ***Көңүлүнө тийүү.*** *Анын азыркы көргөн ызакордугу көңүлүнө катуу тийип, баланын сезими чочуп калбагай эле деп сестенет* (Өгөбаев).

КӨКӨЙГӨ ТИЙҮҮ *к.* ***көкөйгө көк талкандай тийүү.***

КӨКӨЙДӨН КЕТКИС Эч качан унутулгус, эстен чыккыс (жаманчылык, жаман иштер жөнүндө). *Тоголок Молдо булардын көкөйлөрүнөн кеткис кара тамга басып, шылдыўга капталтпады беле* (Бейшеналиев). *Бере бериўиз, мырзам, ага көрбөгөн немени көкөйдөн кеткис кылып көтөрүп чапсын* (Тойбаев). ***В.: Көкөйдөн калгыс.*** *Согуш көкөйдөн калгыс иштерди жасады* (Абдукаримов). ***Көкөйдөн чыккыс.*** *Көкөйдөн чыккыс зордук-зомбулукту көрүштү* (Элебаев).

КӨКӨЙҮН КЕСҮҮ Көңүлүн калтыруу, каары өтүү, жанга батуу. *Алчактап өсөр чагында ачарчылык жанына батып, көкөйүн кести* (Ашымбаев). *Бабасы Музоокеден ажыраганы жетимдик көкөйүн кесип, эч кимден мээримдүү мамиле көрбөйм го деген ойдо эле* (Бейшеналиев). *Опосуз дүйнө, балким, бу бечаранын көкөйүн кесип, акыл суроого келгендир* (Каимов). ***В.: Көкөйүн өйкөө.*** *Агасынын «апаўа сырдаш анда» деген ишаарасы көкөйүн өйкөгөн жаратты жаўылата чукугансыды* (Бейшеналиев).

КӨКӨЙҮНӨ ТАК САЛУУ *к.* ***көңүлүнө так салуу.***

КӨКӨЛӨ Көккө карай көтөрүлүү, асмандоо. *Торгойлор көкөлөй учуп, көтөрүўкү сайрады* (Убукеев). *Көпөлөктөр арык казгандардын үстүнөн көкөлөдү* (Сыдыкбеков).

КӨКӨЛӨӨ ***көкөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨКӨЛӨТ ***көкөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨКӨМЕРЕН *бот.* Курамында эфир майы бар, дары катарында пайдаланыла турган өсүмдүк.

КӨКӨНӨ 1. Согуштук ураан. Көктү кудай деп түшүнүп, анын атын атап, ага кайрылып согушка кирүү. 2. Оо кудай! маанисин туюнткан көктөн жардам тилегенде айтылуучу сөз. *Көкөнө! – деп, чуркурап* («Манас» С.О.).

КӨКСӨ Бир нерсени тилек кылып эўсөө, самоо, жеткиси келип тилөө, кумарлануу. *Туралбастан көксөдүм, Туулуп-өскөн жеримди* (Казыбек). *Эзелден элим көксөгөн, Эркиндик заман так ушул* (Бөкөнбаев). *Түлкүбек көптөн көксөгөн жерге куш салып, кумардан чыгайын деп жөнөп калды* (Жантөшев).

КӨКСӨӨ I Карыган, карылыгы жеткен. *Келиптир кары-жашы шашылбастан, Жүрүшөт көксөө чалдар чалыш баскан* (Үмөталиев).

КӨКСӨӨ II ***көксө II*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨКСӨСҮ СУУ 1. Бирөөдөн өч алуу, кек алуу, максаты орундалып канааттануу, эўсегени басылуу, жаны жай алып, көңүлү тынчуу. *Тигил өргөө жактан «зып-зып» чабылган камчынын дабышы чыга түшкөндө Маралбайдын кыбасы кангандай көксөсү сууй түштү* (Сыдыкбеков). *Көксөсү сууп, көңүлү жайланган Касымбек темир меш лепилдете жылуу жагылган ысык үйүндө* (Бейшеналиев). 2. Кандайдыр бир жаманчылыкка күйүп-бышып, анын болгондугуна, чын экендигине көзү жетип биротоло түўүлүү, көңүлү кайт болуу, сууп калуу. *Анын да көксөсү сууп калмак, кыз алган жарына бир ууч топурак салып калса* (Бердикеев). *Жылдызканды «табылды» деген бир сөз эле укса, көксөсү сууй түшкөнү турат* (Байтемиров). *Акыры сенин да көксөў сууйт, үмүт үзөсүў* (Медетов). ***В.: Көксөсү басылуу.*** *Мына ушул жолугуштан кийин, бир аз көксөсү басылып калды* (Абдукаимов). ***Көкшүнү суу.*** *Деликккен балдардын көкшүнү сууп, ыргылжыў тарап кетишти* (Абдыраманов). – *Көрүп көкшүнү суусун, өчү кансын деп ала келген элек, – деди амир Музафар муўайып* (Касымбеков).

КӨКСӨТ ***көксө II*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨКТАЛ Желдик. *Манаттан кундуз тердиги, Көктал экен желдиги* («Эл адабияты»).

КӨКТӨ I 1. Жалбырагы, сабагы көгөрүү, көпкөк болуп өсүү, сеүселүү. *Жаз чыгып, бак-дарак бүчүрлөрү көктөй баштады* («Ала-Тоо»). *Жагалмай учуп жетпеген, Жапан чөл бүгүн көктөгөн* (Бөкөнбаев). 2. Жазгы көктү оттоо, көк жерге жайылуу (малга карата айтылат). *Адырда бир короо кой көктөп жүрөт.* 3. Малга көктөм маалындагы көктү, жайытты жедирүү, оттотуу үчүн белгилүү жайга конуп отуруу (малчыларга карата айтылат). *Быйыл чоӯ атамдар көлдү көктөдү* («Ала-Тоо»). 4. *өт.* Өсүп-өнүү, иши оӯолуу. *Иниӯиз дээри болсо көктөп, киши болор жерине келди* («Чалкан»).

КӨКТӨ II 1. Көк менен тигүү. *Таманына шири көктөгөн кончу кыска кийиз чокой* (Токомбаев). 2. Шоона же башка жип менен каткат болгон нерсени чоӯ-чоӯ сайып, кабаттап тигүү. *Жууркан көктө. Эки каттап көктөп коюу.*

КӨКТӨЛ көктө II этишинин туюк мамилеси.

КӨКТӨМ Көк чыккан мезгил, эрте жаз. *Көктөмдөгү кой төлдөөдө жаш козуларга көз салган сакманчы керек* («Ала-Тоо»). *Көктөм күткөн көчкү-карлуу көӯүлүм, Кезинде үнсүз келбетиӯе мас элем* (Келдибекова).

КӨКТӨН ТИЛЕГЕНИ ЖЕРДЕН ТАБЫЛУУ Көптөн бери самап, издеп жүргөнү оӯой-олтоӯ орундалуу, ишке ашуу, ыӯгайы келип, оӯдой берди болуу. *Мураттын көктөн тилегени жерден табылып, ичинен кубанды* (Байтемиров). *Көктөн тилегени жерден табылып, көксөгөн буюмдар колуна тийгенден кийин Алфина көздөн кайым болот* («Чалкан»). ***В.: Көктөн издегени жерден табылуу.*** *Көктөн издегени жерден табылып, эӯсегенине туш келип, жолу ачылды* (Бердикеев). *Мураттын көктөн издегени жерден табылып, ичинен купуя сүйүндү* (Бейшеналиев). ***Асмандан издегени жерден табылуу.*** *Асмандан издегени жерден табылбадыбы, кудай берем десе ушинтип берет* («Ала-Тоо»). *Күтүлбөгөн суроо үстүмдөгү ныгырган оордукту кимдир бирөө алып ыргыткандай жеӯилдетти, асмандан издегеним жерден табылганына сүйүндүм* («Кыргызстан маданияты»). ***Көктөн күткөнү жерден табылуу.*** *Көктөн күткөнү жерден табыла калгансып, мага келген киши го деп жетип барган* (Эралиев).

КӨКТӨН ТҮШӨ КАЛГАНДАЙ к. асмандан түшө калгандай.

КӨКТӨӨ I көктө I этишинин кыймыл атоочу.

КӨКТӨӨ II көктө II этишинин кыймыл атоочу.

КӨКТӨТ I көктө I этишинин аркылуу мамилеси.

КӨКТӨТ II көктө II этишинин аркылуу мамилеси.

КӨКТӨШ көктө II этишинин кош мамилеси.

КӨКТҮ КАРОО Көөдөнүн көтөрүү, өзүн жанга теӯебей менменсинип көөп кетүү, кекирейүү. *Буластатып буулум кийген, булкунтуп жорго минген жеӯесинин көзү көктү карайт* (Бектенов). *Офицер болуп чыккандан кийин дүнүйөнү токумдай көрүп, көктү карап калдыӯбы* (Абдукаимов).

КӨКТҮК Өжөрлүк, кежирлик, айтканынан кайтпагандык. *Көктүккө салып көшөрүп, Көп кайгыга чыдадык* (Элебаев). *Көктүгүӯдү койбосоӯ, Бөөдө өлүп каласыӯ* («Эр Табылды»).

КӨКТҮН КЫЙГЫЛ СУУСУ Шарап. *Кызмат кылган кыз-келин, жигиттер каткырып-күлүп, тамаша чалып, дембе-дем көктүн кыйгыл суусунан улам чөйчөккө толтуруп, сунуп жатышты* (Даникеев).

КӨКТҮН СУУСУ Жуурат, айран, сүт, кымыз сыяктуу тамак-аш. – *Көктүн суусун аябай бир кесе айран куюп кел,* – *деди* («Ала-Тоо»).

КӨКТҮҮ Чөптүү, чөбү калыӯ, көк чөп чыккан. *Көктүү жер. Көктүү талаа.*

КӨКҮ 1. Эсирүү, тил албоо, кежирленүү, көгөрүү, оюна келгенин бербөө. *Атасы келгенден бери көкүп кетти.* 2. Үркүү, чочуу, чочуп жалт берүү. *Ат укурукту көрүп көкүп кетти.*

КӨКҮЛ 1. Жылкынын маӯдай жагына түшүп турган кылы (жалдын уландысы). *Күлүктөрдүн көкүлдөрү келеп жип менен түйүлгөн* (Осмоналиев). 2. Маӯдайдан чекеге түшүрүлүп коюлган кыска чач. *Зарылдын көкүлү өрүмгө кирбей, каш үстүндө үлпүлдөөдө* (Сыдыкбеков).

КӨКҮЛДҮРҮК Жүгөндүн көкүлдү басууга ылайыкталып жасалган бөлүгү.

КӨКҮЛДҮҮ Көкүлү бар, көкүл койгон.

КӨКҮРӨГҮ КӨКТӨ Дымагы күчтүү, көӯүлү көтөрүӯкү, эч капарсыз. *Мына ушундай көкүрөгү көктө жүргөн кезинде, жаштыгына да, багына да кызымтал чагында, тал түштө көч үстүндө чачы кыркылганы ага өтө катуу тийди* (Касымбеков).

КӨКҮРӨГҮ ТУНУК Акыл-эстүү, сезимдүү, зээндүү. *Токтогул акындардан туйгун болгон, Көкүрөгү тунук акын булбул болгон* (Барпы). *Көкүрөгү тунук кишиге айла жок тура? Көӯүлү жакын көсөлү, Көкүрөк тунук чечени* («Манас»).

КӨКҮРӨГҮН БАСУУ Бир азга тыным алуу, эс алуу, бир аз тыныгуу. *Атыӯ көкүрөгүн бассын, аттан түш,* – *деди* («Жомоктор»). *Эми көкүрөгүӯөрдү басып, жай олтуруп, чай-чамек ичип кеткиле* («Кыргызстан маданияты»).

КӨКҮРӨГҮН КӨТӨРҮҮ 1. Бой тартуу, бойго жетүү. *Бирөөнүн алпештеген жалгызы*

көкүрөгүн көтөрө элегинде «Көк жетим» атыгып, Шекердин колуна барды (Касымбеков). 2. Менменсинүү, бой көтөрүү, мактануу, баатырсынуу. *Мени менен ойногуўар бар ээ? – Жыламышев көкүрөгүн көтөрө сүйлөдү* («Чалкан»).

КӨКҮРӨГҮН МУЗ КАПТОО *к.* ***жүрөгүн муз каптоо.***

КӨКҮРӨГҮН ӨРГӨ АЙДОО Курулай мактануу, кыйынсынуу, өзүн-өзү көтөрө чалуу, дымагын көтөрө берүү. *Ай, мен ай, алда канча кейинкөтү мурун жырткамын деп тыўдуусунуп, көкүрөктү өргө айдап жүрбөйүмбү* (Жантөшев). *Көкүрөгүн өргө айдагандардын эченин көргөнбүз* (Кыдырмышев). ***В.: Көкүрөгүн өргө чабуу.*** *Анын кабарын алыстан угуп, көкүрөгүн өргө чапкан жигиттерге ал тамашага жооткотуп: «Эй, Мира силерди теўуне албайт, жаш кызды чочутпагыла», – деп оюндагысын айтып таштады* («Кыргызстан маданияты»).

КӨКҮРӨК 1. Дененин төш жагы, көөдөн жак бөлүгү. *Сансыз Каныбекти көкүрөгүнө кысып дагы өпкүлөдү* (Жантөшев). *Көўүлү көтөрүўкү Сабыр көкүрөгүн кере тереў-тереў демин алды* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Эс, көўүл. *Нурадин атасынын кебин толук көкүрөккө түйүүгө сөз берди. Тумар көкүрөгүнө кек түйүп калат* (Жантөшев). *Көкүрөктө кирим жок, Кулак салгын сөзүмө* (Жантөшев). 3. *өт.* Тоонун этек жак тарабы, талаадан жогорку, өйдөкү тарап. *Көкүрөк тараптагы айыл.*

КӨКҮРӨК АЧЫК Акылдуу, билимдүү маанисинде. *Көкүрөк ачык болбосо, Көзүў көрүп не кылат* (Калыгул).

КӨКҮРӨК КАГУУ Менменсинүү, көтөрүлүү. *Демим сеникинчелик барбы, жокпу, көкүрөк каккан жан эмесмин. Бирок, сага суктандым* (Казакбаев).

КӨКҮРӨК КЕРҮҮ Көтөрүлүү, менменсинүү, мыктысынуу. *Гүлайым ала көөдөндөргө окшоп, мактанып көкүрөк кербейт* (Абдукаримов).

КӨКҮРӨК КЛЕТКАСЫ Адамдын, айбандардын жүрөк, өпкө, кызыл өўгөч сыяктуу ички органдары жайгашкан көөдөн жак бөлүгү.

КӨКҮРӨК КҮЧҮК Эў кенжеси, эў кичүү баласы. *Бул менин көкүрөк күчүгүм, мен десеў ушул баламын атын атабай тергегин деди* (Жантөшев). *Ата кургур кантсин, көкүрөк күчүгү Шарипаны жакшы көрчү* (Сыдыгалиев). *Мына бул – ортончум, мына бул – көкүрөк күчүгүм, кенжем* (Токомбаев).

КӨКҮРӨККӨ БЕК ТҮЙГӨН Эсте сактоо, эстен чыгарбоо, унутпоо.

КӨКҮРӨККӨ КӨК ТАЛКАНДАЙ ТИЙҮҮ *к.* ***көкөйгө көк талкандай тийүү.***

КӨКҮРӨКТҮҮ 1. Көкүрөгү көў, көөдөнү чоў. 2. *өт.* Эстүү, акылдуу, зээндүү. *Көкүрөктүү адам түшүнөт го дедим* («Ала-Тоо»).

КӨКҮТ Эрегиштирүү, кайраштыруу, тукуруу. *Сокур намыска жеўдирген ага-ини Серкебайды көкүтүштү* (Сыдыкбеков). *Каарданган эне Абдыракманды көкүттү* (Сыдыкбеков).

КӨКҮТКҮ Көкүтүп айтылган сөз, эрегиштирүү, кайраштыруу максатында айтылган сөз, кеп. *Турумтай жеўенин көкүткүсүн угуп, Алымбай Батийнага айкырды* (Сыдыкбеков).

КӨКЧҮЛ Көгүш, көгүлтүр. *Өўү көкчүл келген кездеме.*

КӨКЧҮЛ ҮЙ Тогуз корголдун тактасынын сол жаккы экинчи чуўкуру.

КӨКШАЛ *тар.* Кашкар тараптагылардан тараган көгүш, жашыл түстүү булгаары жана ушундай булгаарыдан тигилген өтүк.

КӨКШАЛДА *диал.* Бут кийимди саймалаган сыяктуу кылып көк жип менен коолдоп тигүү.

КӨКШАЛДОО ***көкшалда*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨКШИМҮЙР (***көккатын***) Эрин гүлдүүлөр тукумундагы көп жылдык өсүмдүк урусу.

КӨКШҮН I Алдан, күчтөн тайып, өтө карыган адам, чал, кары. *Сайкын баки, көкшүн чал, Опузага салбаўыз* («Эл адабияты»).

КӨКШҮН II: көкшүнү суубоо Көксөсү суубоо, эўсегени басылбоо, самай берүү. *Көкшүнүм суубайт өч албай, Көз жумчу коркок эмесмин* (Бөкөнбаев).

КӨКШҮНҮ СУУ *к.* ***көксөсү суу.***

КӨЛ 1. Кургактыктын табигый түрдө суу толуп калган чуўкур аянты. *Ысык-Көл. Соў-Көл.* 2. Суу толтурулган жасалма көлмө. *Көлгө суу толтуруу. Көл казуу.* 3. *сүйл.* Ысык-Көл өрөөнү. *Көлдөгү кыргыздар, Көлдөн келген жолоочулар.* 4. *өт.* Мол, өтө көп. *Айран, кымыз береке, Агып жатат көл болуп* (Тоголок Молдо). 5. *өт.* Сабырдуу, оор басырыктуу, мүнөзү абдан токтоо, жоомарт, ак көўүл адам. *Көл жигит. Адамдын көлү экен.*

КӨЛ БУКА Сазда жашоочу көк кытан түрүндөгү куш.

КӨЛ КЫЛААСЫ Көлдүн жээги, жака бели. *Көл кылаасы эс алуучуларга толгон.*

КӨЛ ТААНУУ Кургактыктагы көлмөлөрдү (көл, суу сактагыч ж.б.) изилдөөчү илим.

КӨЛ-ШАЛ: көл-шал болуу же көл-шал болуп тердөө Аябай катуу тердөө, тери куюлуу, терге чөмүлүү. *Шыйкымбай көл-шал болуп тердеп жатат* (Токомбаев).

КӨЛ-ШАЛ ТҮШҮҮ *к.* ***алка-шалка түшүү.***

КӨЛБООР Тилемчинин мойнуна асынган баштыгы.

КӨЛБӨ 1. Көөлгүү, жайпоо (сууга карата). *Суу көлбөдү.* 2. Улам бир капталына ооп, оодарыла берүү, каалгып козголуу. *Датка көлбөгөн ингендей ооналактайт да, анда-*

санда сүйлөйт (Токомбаев). *Ашым кийимдерин чечинип, сууга көлбөдү* (Убукеев).

КӨЛБӨГӨЙ Чак эмес, кенен, кеӊ келген кийимге карата айтылат. *Көлбөгөй тон. Көлбөгөй чепкен.*

КӨЛБӨЙТ көлбөй этишинин аркылуу мамилеси. *Көкүрөк, белин көлбөйтө тиккен шайы көйнөк* (Байтемиров).

КӨЛБӨКТӨ Чоӊ, кенен болуу, көлбөйүп туруу (кийимге карата). *Көлбөктөгөн тонумдун бүчүсүн чечип баратып, башымды көтөрдүм* («Ала-Too»).

КӨЛБӨКТӨӨ көлбөктө этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛБӨКТӨТ көлбөктө этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛБӨӨ көлбө этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛБӨӨРҮ Кенен болуу, көлбөктөө. *Аял көлбөөрүгөн шайы көйнөк кийип, мойнуна шуру тагынып алыптыр* («Кыргызстан аялдары).

КӨЛБӨӨРҮТ көлбөөрү этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛБӨТ көлбө этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛБҮ көлбө менен бирдей. *Жарышкан туш-тушунан туура суулар, Жарашкан көлбүп ойноп өрдөк, куулар* (Осмонов). *Көйкөлгөн көк шиберге көлбүп, оонап эле жаткыӊ келет* (Баялинов).

КӨЛБҮТ көлбү этишинин аркылуу мамилеси. *Ашым эгинди сугарууда арыктагы сууну айдоого көлбүтө жыкты.*

КӨЛБҮҮ көлбү этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛДӨ Көбөйүү, көп болуп агуу, ашып-ташуу. *Кар эрип түз мейкинде суулар көлдөп* (Үсөнбаев). *Көздүн жашы кургабай, Көлдөп агып турат го* (Токтогул). *Ак алтын чыгар күбөктөн, Береке көлдөп билектен* (Бөкөнбаев).

КӨЛДӨЛӨӉ I Астыга салынып отуруу үчүн саӊсан көрпөдөн же башка териден жасалган үй буюму. *Кара күрпө көлдөлөӊ, Баяндоз кабат бүктөгөн* («Эл адабияты»). *Кымка төрүнө саӊсаӊ көлдөлөӊүн жайып, эшигин ачты* (Бейшеналиев).

КӨЛДӨЛӨӉ II *диал.* 1. Бир нерсенин туурасы, каршысы. *Көчөнү көлдөлөӊ тосуп, эл небак чогулган* (Жантөшев). *Алдыӊа келдим көлдөлөӊ, каталык болсо кечиргин* (Барпы). *Көлдөлөӊүн чеңесеӊ, Туз таман жону бар* («Манас» С.О.). 2. Бир нерсенин чогулган, көп болуп жыйылган тобу.

КӨЛДӨЛӨӉДӨ *диал.* Көбөйүү, көп болуп жыйылуу, кенен болуп көрүнүү. *Көлдөлөӊдөп көөнү өсүп, Көк шиберге көлкүгөн* (Тоголок Молдо).

КӨЛДӨӨ көлдө этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛДӨТ көлдө этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛКӨЙ 1. Кийген кийими кенен, чоӊ болуп, бойго жолобой туруу. *Тону өзүнө чоӊ келип, боюна жолобой көлкөйөт* («Чалкан»). 2. Жоон, эттүү, эби-сыны жок адамдын же жаныбарлардын түспөлүн, кыймыл-аракетин билдирүү үчүн колдонулат.

КӨЛКӨЙТ көлкөй этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛКӨЙҮҮ көлкөй этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛКҮ Жай, мээлүүн тартып кыймылдоо, мелмилдөө, мемирөө. *Азоо тайдай сайда мөӊкүп, Кээде бейбаш, кээде көлкүп* (Үмөталиев).

КӨЛКҮЙ көлкөй менен бирдей.

КӨЛКҮЛДӨ 1. Суу болгон теридей, чаначтай жибип, жупжумшак болуп калуу, былк-былк этүү. *Жаргак шымы жаанга көлкүлдөп, этине жабышма болуп калды* («Ала-Too»). *Эртеӊ менен көзүнүн алды көлкүлдөп шишиген* («Чалкан»). 2. Катуу нерсе эрип, жибиген, мөлт-мөлт этип суюла баштаган абалга келүү. *Көлкүлдөп эриген коргошун. Мөӊгүлөр көлкүлдөп эрий баштаган жайкы ысык маал. 3.* Кенен, чоӊ болуу (кийимге карата). *Өтүгү көлкүлдөп, бутуна чоӊ келет тура* («Ала-Too»).

КӨЛКҮЛДӨК 1. Көлк-көлк эткен жумшак, аябай жибиген, былк-былк эткен. *Көлкүлдөк саз.* 2. Аябай кенен, бутка кеӊ келген. *Көлкүлдөк өтүк.*

КӨЛКҮЛДӨӨ көлкүлдө этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛКҮЛДӨТ көлкүлдө этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛКҮТ көлкү этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛКҮҮ көлкү этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛМӨ Суу топтогон жер, суу толтурулган чуӊкур, көлчүк. *Кыштын күнү арыктардан суу акпай, элдин баары көлмөлөргө гана карап калышат* (Абдукаримов). *Көлмөдө балык асыроо иши бул айылдын маанилүү чарбаларынын бири болуп калды* («Кыргыз Туусу»).

КӨЛМӨК көлмө менен бирдей.

КӨЛМӨКТӨ Суюк нерсе бир жерге топтолуу, жыйылуу. *Жаандын суусу ар кайсы жерге көлмөктөп калган.*

КӨЛМӨКТӨӨ көлмөктө этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛМӨКТӨТ көлмөктө этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛӨ Тоголок.

КӨЛӨЙ Көлкөйүү, жоон, толук болуу, көзгө толумдуу, бараандуу көрүнүү. *Көлөйгөн сары абышка бурула карады да, айтылган саламды көӊүл кош алик алды* (Убукеев). *Көлөйгөн Орунтай казанын бөксөртпөй кайнатып, элди колуна алган* (Бейшеналиев). *Бул өтөктө жүргөн уйлардын ар бири өзүнчө көлөйөт* (Убукеев).

КӨЛӨКӨ 1. Нерселер аркылуу жарыктан, нурдан тосулуп, далдааланып турган жай, орун жана ошол жарыкта турган нерсенин экинчи тараптагы тушуна түшкөн сөлөкөтү. *Токтогул асканын көлөкөсүнө жатып үргүлөп кетти* (Токомбаев). *Арыктын боюна, тамдын көлөкөсүнө отурдум* (Айтматов). 2. *өт.* Өтө арык, начар, араӯ жан. *Тирүү эле жүргөнү болбосо, ал бир эптеп күн көргөн көлөкө* («Чалкан»). 3. *өт.* Далдаа, калканч, таяныч. *Кайрылып душман жолотпой, Калкына болгон көлөкө* («Курманбек»). *Айланайын энеке, Мен болоюн көлөкө* (Токтогул). 4. *өт.* Бала, туяк. *Көлөкөсүз жүргөнчө, Бир балалуу болуп кал* (Токтогул).

КӨЛӨКӨ ТҮШҮРҮҮ Салакасын тийгизүү, жамандык кылуу. *Өзүнө көлөкө түшүрбөй, «ушул иште бар бололу» деп антташкан досу Нурбайга көлөкө түшүрдү* (Сыдыкбеков). *Кана эми кимге көлөкө түшүрүп жатат* («Кыргызстан маданияты»).

КӨЛӨКӨГӨ ТОН БЫЧУУ Кимдир биреөгө же бир нерсе жөнүндө «ушундай болот», «болмокчу» деп, сыртынан божомолдоп жорута берүү, курулай кыялдануу. *Жапар өз алдынча эле кыздын көлөкөсүнө тон бычып жүргөн. Ар ким өз көӱлүндө көлөкөгө тон бычa берди* (Каимов).

КӨЛӨКӨДӨЙ ЭЭРЧҮҮ Артынан калбай ээрчип алуу. *Ал калпагы кайчыланып, көзү букардын бычагындай жалаӯдаган, жүүнү тирүү боз уландын элеси аны көлөкөдөй ээрчип алган* (Осмоналиев).

КӨЛӨКӨДӨ ӨСКӨН ЧӨПТӨЙ Өтө назик, алсыз. *Жанындагы жигит колунан эч нерсе келбеген көлөкөдө өскөн чөптөй болгон неме экен* («Ала-Тоо»).

КӨЛӨКӨЛӨ 1. Көлөкө кылуу, күндүн, айдын бетин тосуп, көлөкөсүн түшүрүү. *Бийикте деӯиз сындуу көпкөк асман, Тоо башын көлөкөлөп булут баскан* (Токомбаев). 2. Көлөкө түшкөн жерде болуу, көлөкөдө отуруу. *Көлөкөлөп отурган адамдар көп* (Баялинов). *Талдын түбүндө көлөкөлөп отурган балдар чуркаган бойдон Алымкулга жетип келишти* (Абдукаримов).

КӨЛӨКӨЛӨН ***көлөкөлө*** этишинин өздүк мамилеси.

КӨЛӨКӨЛӨӨ ***көлөкөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛӨКӨЛӨТ ***көлөкөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛӨКӨЛҮҮ Көлөкөсү бар, көлөкө түшкөн. *Үйдүн арты көлөкөлүү көп дарак* (Баялинов). *Тескей жакка күн анча тийбейт – көлөкөлүү* (Сыдыкбеков).

КӨЛӨКӨСҮ ТИЙҮҮ Пайдасы, жардамы тийүү. *Тилегим бир жүргөн, Таята, тийбейт беле көлөкөм* (Үсөнбаев).

КӨЛӨКӨСҮНӨ ТОН БЫЧУУ ***к. көлөкөгө тон бычуу.***

КӨЛӨКӨСҮНӨН КОРКУУ Ашкере коркоктук кылуу, болор-болбостон корко берүү, өзүнөн-өзү чочулап туруу. *Ошонуӯдун колунан келет дейсиӯби? Ал көлөкөсүнөн корккон неме* (Осмоналиев).

КӨЛӨКТӨ Эби-сыны, келишими жок.

КӨЛӨКТӨӨ ***көлөктө*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛӨКТӨТ ***көлөктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛӨМ Бир нерсенин кичине-чоӯ же азкөп деп айтууга негиз болгон жалпы көрүнүшү, анын узун-туурасын, бийиктигин ж.б. ченөө аркылуу аныкталган жалпы өлчөмү. *Иштин көлөмү. Үйдүн көлөмү. Жүктүн көлөмү. Шардын көлөмү. Китептин көлөмү.*

КӨЛӨМДҮҮ Көлөмү чоӯ. *Анда темир жол бекети, көлөмдүү эки ишкана жана көп сандаган базарлар бар* («Эркин Тоо»). *Көлөмдүү ырлар көп жазып, Эл ишеничин актаган* (Осмонкул).

КӨЛӨӰКӨ *сүйл.* Көлөкө. *Ар кайсы жерге коюлган электр шамдары кээде күйүп, кээде өчүп, бак ичине ала көлөӯкө түшүрөт* («Ала-Тоо»).

КӨЛӨӰКӨЛҮҮ ***туурасы: көлөкөлүү.***

КӨЛӨЧ ***к. галош.***

КӨЛПӨКТӨ Кенен, чоӯ кийимчен болуп, эби жок кыймылдоо.

КӨЛПӨӰДӨ ***көлпөктө*** менен бирдей. *Өтүк чечип, бут сунуп, Өзгөчө султан болуптур, Көлпөӯдөгөн кутургур, көк кенедей толуптур* («Сейтек»).

КӨЛПҮ 1. Кеӯ-кесири, келишимдүү болуп, жайкалып туруу (кийим-кечеге, буюмга карата айтылат). 2. Кенен-чонон, жайкалган жакшы кийим кийип салмактуу, жай басуу.

КӨЛПҮТ ***көлпү*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛПҮҮ ***көлпү*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛТӨГӨЙ Эби-сыны жок, жоон, ыксыз чоӯ, көлтөйгөн.

КӨЛТӨЙ Эби-сыны жок жоон болуп көрүнүү, көлтөгөй көрүнүштө болуу. *«Көлтөйгөн семиз караны кармагыла!» – деп кыйкырды* («Ала-Тоо»).

КӨЛТӨЙТ ***көлтөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЛТӨЙҮҮ ***көлтөй*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЛТӨК Олбурлуу, жоон-жолпусунан келген, бирок ишке жалкоо, жанбакты, жөндөмсүз, олдоксон адамдарга карата айтылат. *А-ай, көлтөгүм, көлтөгүм, Билсеӯчи шишиӯ толгонун* («Чалкан»).

КӨЛТӨКТӨ Көлтөйгөн, эби-сыны жок, олдоксон кишинин кыймыл-аракетин билдирүүдө колдонулат. *Көлтөктөгөн кайраным, колуӯан иш келбей, ашка жүк, башка жүк болуп жүрө бересиӯби!* («Чалкан»).

КӨЛТӨӰДӨ ***көлтөктө*** менен бирдей.

КӨЛҮК 1. Ат, унаа, жалпы эле мингич

мал маанисинде. *Күч көлүгүн семиртип, Байлаган элди карачы* (Токтогул). *Станцияга келсеў, араба-көлүктөн басарга орун жок* (Айтматов). 2. Жүк жүктөөчү унаа (адатта, бул түшүнүккө төө кошулбайт). *Тыныктырып көлүгүн* («Манас» С.О.).

КӨЛҮКТҮҮ Көлүгү бар, унаалуу.

КӨЛЧ: көлч-көлч Суу кирген бут кийимчен басканда же сууну, балчыкты кечкенде чыккан дабышты билдирет.

КӨЛЧӨ Кичине көл. *Булуў тарткан көлчөнү калыў каз ээлеген. Көчө жалтырап суу, кээ бир жерде ылайланган көлчөлөр көрүнөт.*

КӨЛЧҮК Суу токтогон жер, майда көлчө. *Жолдун баары көлчүк-көлчүк суу, баткак* («Ала-Тоо»). *Баткактуу көлчүк сазында Бакалар чуулап чардаган* (Маликов).

КӨЛЧҮКТӨ Көлчүккө айлануу, көлчүк болуу.

КӨЛЧҮКТӨН көлчүктө этишинин өздүк мамилеси. *Кыштын катуу суугу көлчүктөнгөн сууларды тоўдурду* («Ала-Тоо»).

КӨЛЧҮЛДӨ Аябай суу болуп, көлч-көлч этүү. *Мураттын көлчүлдөп суу болгон бут кийими коломтонун жанында турат.*

КӨМ 1. Үстүнө топурак таштап жашыруу же бир нерсе менен жаап, бастырып коюу. *Кызылчаны дөбө кылып үйүп, топуракка көөмп кетебиз* («Ала-Тоо»). *Картошка көмгөн ороолор али бүтөлө элек* («Ала-Тоо»). 2. Өлгөн кишини мүрзөгө коюу. *Атайлап өзү көмө албай, Досунун жүзүн көрө албай* («Эр Табылды»). *Карыган апам көзү өтсө, Өз колуў менен көмө көр* (Үсөнбаев).

КӨМБӨ: көмбө колок *диал.* Жүгөрү.

КӨМДҮР көм этишинин аркылуу мамилеси.

КӨМКӨР Идишти же ичи көўдөй башка нерселерди оозун астына каратып оодаруу, көмкөрүлгөн абалга келтирип, түбүн жогору каратып коюу. *Ыйлаак эки чыны чай ичкенден кийин, чынысын көмкөрүп койду* (Байтемиров). *Күлчоронун башына Көктемирден туулга Көмкөрүп башка кийгизди* («Сейтек»). *Бермет аш айран куюлган көнөчөктүн оозуна сыр аякты көмкөрүп, абышкасына келет* (Сыдыкбеков).

КӨМКӨРМӨ *диал.* Аркасы бышкандан кийин, бет жагын отко же казанга көмкөрүп кактап бышырган тегерек нан. *Камка көмкөрмөсүнүн жартысын Чаргынга сунду* (Сыдыкбеков). *Жарты көмкөрмө, төрт жумуртка дасторконго келди* (Сыдыкбеков).

КӨМКӨРӨ Көмкөрүлгөн, бети, алды жагы ылдый (жерди) караган абалга карата айтылат. *Андрей кызыл вагондогу нардын үстүндө көмкөрөсүнөн жаткан бойдон бир суткага чейин кыймылдаган жок* (Сасыкбаев). *Көмкөрөсүнөн түшүп, жерди тырмалап ыйлап жиберди* (Токомбаев).

КӨМКӨРТ көмкөр этишинин аркылуу мамилеси.

КӨМКӨРҮЛ көмкөр этишинин туюк мамилеси.

КӨМКӨРҮҮ көмкөр этишинин кыймыл атоочу.

КӨМӨЙ көмөкөй менен бирдей.

КӨМӨК 1. Жардам, кол кабыш. *Окуучулар колхоздун талаа жумушуна дайым көмөк беришет* (Сыдыкбеков). *Уйлардын сүттүүлүгүнүн көбөйүшүнө жүгөрүнүн силосу* зор *көмөк берди* («Кыргызстан аялдары»). 2. Жардамчы, жардам берүүчү. *Өнөр болот адамзаттын көмөгү, көмөк да эмес өбөк таяк жөлөгү* (Осмонкул). *Сени заводдун көмөк жумуштарын тейлөө кызматына алалык* (Сасыкбаев).

КӨМӨКӨЙ Кичине тил менен таўдайдын ортосу. *Көмөкөйүм кургап, тилим оозума батпай калды* (Сасыкбаев). *Көкүрөктө казалым, Көмөкөйдөн жаўырган* (Токтогул).

КӨМӨКӨЙГӨ ЖАТТОО Эстен чыккыс кылып, аябай көўүлгө түйүү. *Доскага балдар жазышканда, мен тамгаларды көўүлгө түйүп, көмөкөйгө жаттап алгам* («Ала-Тоо»). *Айткандарды конок жигит унутуп калбайын деп, оозун кыбыратып, көмөкөйүнө жаттап жатты* (Баялинов).

КӨМӨКТӨШ I Жардамдаш, бири-бирине көмөк беришкен, көмөктөшкөн. *Орозованын окуугa жөнөшүнө көмөктөш экеним чын* (Бейшеналиев).

КӨМӨКТӨШ II Бири-бирине жардамдашуу, көмөк берүү, кол кабыш кылуу. *Ырыс, таалай эмгекте, көмөктөшүп иштөөдө экенин колхозчулар билишкен* (Баялинов).

КӨМӨКТӨШҮҮ көмөктөш II этишинин кыймыл атоочу. *Ажар менен Сейил апасынын ишине көмөктөшүүнү туура көрүштү* («Ала-Тоо»).

КӨМӨКЧҮ 1. Көмөк берүүчү, жардамдашып, кол кабыш кылып туруучу. *Окуучулар эгин жыйноо ишине көмөкчү болушту.* 2. Негизги эмес, жардамчы. *Азыр көмөкчү жумушчу катарында иштеп жүрөм* («Чалкан»). *Биз көмөкчү чарбабызга түрдүү өсүмдүктөрдү эктик* («Ала-Тоо»).

КӨМӨЛДҮРҮК Ээрдин артка кетип калбас үчүн ээрге бекитилген аттын омуроосуна тартылуучу кайыштан жасалган ат жабдыгы. *Көмөлдүрүк, ат жабдык Омуроодо шарактап* («Эл адабияты»). *Куюшканды кыскартып, Көмөлдүрүктү узартып. Өйдө карай көтөрүлгөндө, ээр аттардын соорусун карай жылып, көмөлдүрүккө күч келет* (Убукеев). *Көмөлдүрүк тагынган, Күмүштөн жабдык салынган* («Курманбек»).

КӨМӨЛӨН Бет алдынан кетип жыгылуу, үстөмөнүнөн түшүү, көмкөрөсүнөн жатып калуу. *Ат октос берип, Ажар бети менен көмөлөнүп кетти* (Жантөшев). *Араў олтурган Казак төшөккө көмөлөндү* (Сыдыкбеков).

КӨМӨЛӨНТ көмөлөн этишинин аркылуу мамилеси.

КӨМӨЛӨНҮҮ ***көмөлөн*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨМӨР ***көмкөр*** менен бирдей.

КӨМӨРҮЛ ***көмкөрүл*** менен бирдей.

КӨМӨСКӨ *туурасы:* ***көмүскө.***

КӨМӨЧ Отко көөмп же көмөч казанга бышырылган нан. *Чоко үкөктү акырын ачып, үч көмөч менен кичинекей баштыктагы куруттту алды* (Каимов). *Бирден-экиден көмөч нандарды тасмалга орошуп, энелер келишти* (Сыдыкбеков).

КӨМӨЧ КАЗАН 1. Ортосуна камыр салып, нан бышыра, турган эки беттүү идиш. 2. Ушундай идишке бышырылган нан.

КӨМӨЧТАН ***көмөч казан*** менен бирдей.

КӨМӨЧҮНӨ КҮЛ ТАРТУУ *к.* ***өз көмөчүнө күл тартуу.***

КӨМҮК Көмүскө, жашыруун. *Көмүктөгү калыў кенди көрүп табар инженер* (Бөкөнбаев). *Көрүнсө атып салбасын, Көмүктө жаткан душман бар* («Эр Табылды»).

КӨМҮЛ ***көм*** этишинин туюк мамилеси.

КӨМҮР I 1. Күйгөн жыгачтын өчүрүлгөн чогу. *Көмүрүнө чыдабай Көп токойлор кыйылган* («Манас»). 2. Өсүмдүктөрдүн калдыктарынан пайда болгон, жерден казылып алынып, отунга жумшала турган кара түстөгү катуу отун. *Талыкпай жер түбүнөн көмүр казган Шахтердун даўкы алыска кеткен экен* (Шамшиев). 3. Сүрөт технологиясында – белгилүү бир сорттогу жыгачты күйгүзүү менен же атайын көмүр массасынан формага келтирилген жука таякча түрүндөгү сүрөт тартуучу материал. *Көмүр менен тартылган сүрөт техникасы да көмүр деп аталат.* 4. *аўч.* Мылтыктын дарысын ийлөөдө кошулуучу көмүр.

КӨМҮР ӨНДҮРҮШ Сүрөтчүлөрдүн модели жана долбоорлору боюнча жасалган жасалгатурмуштук көркөм буюмдарды массалык түрдө өндүрүп чыгаруу. *Көркөм өнөр тармагына текстиль өндүрүшү, килем токуу, көркөм дубал кагаздары кирет.*

КӨМҮРДӨЙ Көмүр сыяктуу кара, капкара. *Эки өрүлгөн көмүрдөй чачын төгүлтүп Жийдегүл туруптур* (Сасыкбаев).

КӨМҮРКӨЙ Аспап, майда-чүйдө буюм-тerимдер салына турган сандыкча. *Кычан темир Көмүркөйдү ачты* (Бейшеналиев). *Көўүлү менен болтуруп, Көмүркөйдүн баарысын, Көп алтынга толтуруп* («Семетей»).

КӨМҮРТЕК Бардык органикалык заттардын өтө зарыл курамдык бөлүгү болуп эсептелген химиялык элемент.

КӨМҮРЧҮ 1. Көмүр өчүрүп, даярдоочу. *Кара ала болгон көмүрчү, Карсылдаткан темирчи* (Токтогул). 2. *сүйл.* Көмүр кенинде иштеген жумушчу, шахтер.

КӨМҮСКӨ Көрүнбөгөн, далдаа жерде турган, жашыруун. *Егордун үйү шаардын чет жагындагы, көмүскө жерде эле* (Бектенов). *Кыштак ушул ойдуўга, көмүскө жерге орношкон* (Таштемиров). *Ошол билик көмүскөдө тутанып, Жалын секин алоо тартып, күч алып* (Сахгами).

КӨМҮСКӨ ЭКОНОМИКА *экон.* Эсепке алынбаган, катталбаган, ошондой эле товарды өндүрүп чыгаруу жана тейлөө боюнча ишаракеттердин мыйзамга каршы келүүчү түрлөрү.

КӨМҮСКӨЙ *туурасы:* ***көмүскө.*** *Тулпар болуп жетилген, Бирөөнүн көзү тиер деп, Көмүскөй жерге бактырган* («Сейтек»).

КӨМҮСКӨЛӨ Жашыруу, көрсөтпөө, билдирбей коюу.

КӨМҮСКӨЛӨТ ***көмүскөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨМҮТКӨ *туурасы* ***көмүскө.*** *Көздөгөн душман көмүткө жерден табылат* (Токомбаев).

КӨМҮҮ ***көм*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨМҮШ ***көм*** этишинин кош мамилеси.

КӨН I Бодо малдын терисинен жасалып, ийи жакшы жетилбеген сапатсыз булгаары. *Көн өтүк. Медет бийге катар отурган темчиме ак топучан, бозомук пиясы кемселине кемер курчанган көн маасычан, малдаш уруна отурган, жайкалган кара сакалын, мурутун билинер билинбес ак аралаган кызыл чырай, кырдач мурун, кабагы жазы сурмасыз кой көзү акылдуу тиктеген сымбаттуу киши* (Токтоналиев). *Оўду солду чоў сака, Көў кисеге салганда* («Эл адабияты»).

КӨН II 1. Макул болуу, туура көрүү, моюн сунуу. *Көпчүлүктүн айтканына көндүк, ишке чыктык* (Айтматов). *Ээн баштыктын белгиси – Ээленет ыкка көнбөстөн* (Осмонкул). 2. Үйрөнүү, көндүм болуу, адат алуу. *Күчүў барда иштеп көн, Күлүп, жайнап, эр жигит* (Токтогул). *Мени өзүм көнгөн эле жумушка койгонуўар орундуу* (Байтемиров). *Кымызга көнүп калган Салык узак жолдо талыкшып абдан суусаган* (Каимов).

КӨНДҮМ Үйрөнгөн, адатка айланган, өнөкөт болгон көрүнүш, көнүмүш. *Апам жокто менин көндүм болгон милдетим суу алып келип, от жагуу эле* («Мугалимдер газетасы»). *Кулакка көндүм болуп калган коўгуроо кагылып, кечки тамакка чакырды* (Ашубаев).

КӨНДҮМҮШ *туурасы:* ***көндүм, көнүмүш.***

КӨНДҮР ***көн II*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨНӨК 1. Саан сааганда, суу ташыганда колдонуу үчүн төөнүн терисинен ыштап жасалган идиш. *Үч ийдирип сааганда, Көнөк толгон сүт алдыў* (Тоголок Молдо). *Көдөөдөн жулуп чөп берип, Көнөк менен суу берип* («Манас»). *Көнөк менен суу берип* («Семетей» С.К.). *Көнөктөй болгон көк алма көтөрүп, көтөрүп таштап ээрди эле* («Эл адабияты»). *Көк бараў мылтык асынган, Көнөктөй ташка жашынган* («Эл адабияты»). 2. *өт.* Көөп, чоўоюп кеткен шишик.

Бетинен ысык жаш төгіліп, Алимандын көздері көнөк (Айтматов).

КӨНӨК БАШ Баканын өсіп жетиле элек баласы. *Кыз оў колуна таш алып, чалчык суудагы көнөк баштарды, уруп ойноп отурат* (Жантөшев).

КӨНӨКТӨ 1. Көнөк менен ташуу, көнөккө куюп алып туруу, көнөк менен ченөө. *Көнөктөп суу ташуу. Көнөктөп ченеп чыгуу. Көнөктөп куюу.* 2. Абдан катуу жаап туруу, төгїї, куюу. *Асман біркеліп, көнөктөп жамгыр куя жаап келди* (Сасыкбаев). *Көнөктөгөн жамгыр кабинамдын айнегине чаба жаап, алдымды жакшы көрсөтпөдї* («Ала-Тоо»).

КӨНӨКТӨЙ 1. Чоўдугу, тїзїлїшї көнөк сыяктуу. *Көнөктөй болгон чөөгїндїн бөйрөгї баланын шыйрагын койгулайт* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Чоў, зор, көлөмдїї. *Көкөтөйдїн көнөктөй болгон чоў жамбы, Манаска тартуу бергени* («Манас»). ‖ Көөп, шишип кеткен, шишиген. *Башы көнөктөй болуп, шишиги жана элек.*

КӨНӨӨ *эск. Той жөнїндө көнөө караштарга.*

КӨНӨЧӨК СЫМАЛДАР Тикен курсактуу балыктар тїркїмїндөгї жандык. *Көнөчөк сымал балыктардын узундугу 50см, ачык тїстїї, тропик деўиздеринде жээкке жакын, анча тереў эмес жеринде жашайт.*

КӨНӨЧӨК Төөнїн терисинен ышталып жасалган, көнөктөн кичирээк келген идиш. *Желени көздөй көнөчөктөрїн көтөрїп, їчтөрт аял басышты* (Абдукаримов). *Суу бойлоп көўїл ачып, ойноп кїлїп, Тересиў көнөчөккө карагатты* (Шїкїрбеков).

КӨНЇГЇЇ I Көнїгїш, машыгыш, їйрөнїш їчїн иштеле турган тїрдїї иштер, кыймыл-аракет ж.б. *Бат эле окуп, кыргыз тилинен берилген көнїгїїнї иштөөгө кириштим. Эс алуу їчїн бир нече дене тарбия кө-нїгїїлөрїн жасоо керек* («Ден соолук»).

КӨНЇГЇЇ II көнїк II этишинин кыймыл атоочу.

КӨНЇК I Көнїмїш, көнгөн, їйрөнгөн адат, өнөкөт. *Чийнеге салар көлїк жок, Мурунтан мындай көнїк жок* (Тоголок Молдо). *Оокаттын жайын билбеген, Орунсуз көнгөн көнїк бар* (Тоголок Молдо).

КӨНЇК II Көнїї, їйрөнїї, адаттануу, такшалуу. *Укурук салбас азоолор, Жїгөндөп минсек көнїгөт* (Токтогул). *Шаар турмушуна жаўы көнїккөн кез* («Чалкан»).

КӨНЇМ көнїк менен бирдей.

КӨНЇМЇШ Көнгөн, їйрөнгөн адат, өнөкөт. *Данияр їчїн бул көнїмїш иш* (Айтматов). *Ыскак окуудагы көнїмїш жалкоолугун иште да карматты* (Таштемиров).

КӨНЇЇ көн этишинин кыймыл атоочу.

КӨНЧӨК I Кулак калканынын астыўкы жумшак бөлїгї (сөйкө тагыла турган жери). *Эки кулагынын көнчөгїнө илинген иймектери кыймылдап турат* (Жантөшев). 2. Уйдун төш жагындагы салбыраган териси. *Көнчөгї төмөн салбырап, Гудоктой їнї заўгырап, Асыл тукум букалар* (Осмонов).

КӨНЧӨК II Аялдар бїчїлїгїнө таккан тегерек металл.

КӨНЧЇ Көн тери жасоочу, көн тери иштеп чыгаруучу.

КӨЎ Малдын тапталган (көбїнчө отун катарында даярдалган) кыгы. *Мештин оозундагы көўдїн чогунун їстїндө жез чайнек турат* (Осмоналиев). *Коломтодо койдун көўї алоолонот* («Ала-Тоо»).

КӨЎГӨӨЛ 1. *диал.* Чийки териден катырылып жасалган көнөчөк сыяктуу идиш. 2. Көўдөй. *Бул жер астындагы сарай метронун көўгөөлїнө окшоп кетет* (Токомбаев). *Шамал катуу уюлгуп жер көўгөөлїн їйлөгөндөй кїїлдөтөт.*

КӨЎДӨЙ 1. Бир нерсенин ичиндеги, астындагы боштук. *Коёндор карга көмїлгөн бадалдардын көўдөйїндө эркинче оттошот* (Каимов). 2. *өт.* Акылсыз, эссиз. *Көўдөй жигит.*

КӨЎДӨЙ ЧЕЛЕК Акыл-эси кемирээк, көўкелес, аркы-беркини байкабаган эси жок кишилерге карата айтылат.

КӨЎДӨЙЛӨ Бир нерсени оюп, їўїп, көўдөй кылуу. *Чилдер кїрткїнїн тїбїн көўдөйлөп, жырткыч куштардан коопсуз жерде тиричилигин өткөрө беришет* (Каимов).

КӨЎДӨЙЛӨН көўдөйлө этишинин өздїк мамилеси. *Тамдын тїбї көўдөйлөнїп отуруп, оўурайган чуўкур болоюн деп калган* («Ала-Тоо»).

КӨЎДӨЙЛӨӨ көўдөйлө этишинин кыймыл атоочу.

КӨЎДӨЙЧӨ Кичирээк көўдөй. *Адамдын бет сөөгїнїн ичинде көўдөйчөлөр болот* («Ден соолук»).

КӨЎКАНА Көў сакталуучу, жыйылуучу жай, орун. *Сагызган көўкананын їстїнө коно калып шакылыктады* (Байтемиров).

КӨЎКӨ I Жеўил автомашина, автобус. *Тїш оой мектептен чыгып, туура көчө менен їй жакка бурула бергенимде, эшиктин алдында турган кара көўкө көрїндї көзїмө* (Даникеев). *Ал анткени көўкө минип шаттанган. Сенин көўкөў менин атымдан да кїлїк белем* (Сыдыкбеков).

КӨЎКӨ II Калыў, чытырман. *Көмїрїнө чыдабай, Көўкө токой кыйылды* («Эл адабияты»).

КӨЎКЇ Жалпы, текши, бардык, көп. *Көўкї кыргыз эл экен* («Манас» С.О.). *Көўкї улуктар жыйылып* («Манас» С.О.). *Көўкї кыргыз элимди, Көрө албайм го деп жїрдїм* (Токтогул). *Көўкї черїї аттанып, Көлдї көздөй барышты* («Манас»).

КӨЎӨ *аўч.* Бїркїттїн таноосу.

КӨЎСЇ Көўдїн жытындай борсуган жыт чыгуу, көў жыттануу. *Ачыган шактын, көў-*

сігөн топтун жыты каўырсып, тїз эле каўылжаарга урат (Касымбеков).

КӨЎТӨР 1. Идишти же ичи көўдей нерсени ичиндегиси, менен кошо төўкөрїї, оозун ылдый каратып оодарып жиберїї. *Кычан чакадагы сууну көўтөрїп, такырга куюп жиберди* (Бейшеналиев). *Умсунай мїдїрїлїп жыгылып, терген карагатын көўтөрїп алды* («Ала-Тоо»). 2. Бїт бойдон, эч нерсе койбой, такыр (мис., ичїї). *Көөкөрдө калган аракты Көўтөрө ичип салышып* («Эр Табылды»).

КӨЎТӨРӨ Жабыла, бїт бардыгы, тїп көтөрө. *Көрдїўөрбї, кырк баатыр, Көўтөрө калмак келишин* («Эр Табылды»).

КӨЎТӨРТ көўтөр этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЎТӨРЇЛ көўтөр этишинин туюк мамилеси.

КӨЎТӨРЇЇ көўтөр этишинин кыймыл атоочу.

КӨЎТӨРЇШ төўкөрїш менен бирдей. *Бул ишке минтип жол ачкан, Улуу Октябрь көўтөрїш* (Бөкөнбаев). *Көўтөрїш өөрчїп Эмчекчи телчип, Кыр көрсөттї байларга* (Бөкөнбаев). *Мамлекеттик көўтөрїш.*

КӨЎЇЛ 1. Адамдын ой-сезими, маанайы. *Ар кандай оорунун эў мыкты дарыларынын бири көўїл эмеспи* (Абдукаримов). *Кїлкїлөр карыянын көўїлїн көтөрїп койду* (Убукеев). *Көўїлдө кайгы топтолуп, Жалгыздык башка тїшкөндөн* (Казыбек). 2. Көөн, назар, ой-пикир, санаа. *Көўїлїмдөн кетпедиў, Көчмөндїї кыргыз көп журтум* (Токтогул). *Көўїлдөр көшөгө тартып ак, Көлчөдө Ай жатты жалтырак* (Кулумбаев). *Мамбеткул Ашымдын сөзїн көўїл коюп укту* (Каимов). *Колуўдан, келбес бир ишке, Кор болуп көўїл дегдетпе* (Токтогул). 3. Бирөөгө карата айтылган, билдирилген ниет, тилек, пейил. *Далай киши келип, жакшы саналуу көўїлдөрїн айтышты* (Байтемиров). *Качан көўїлїўїз келгенде гана иштеўиз* (Тоголок Молдо). *Кара көўїл адамдан, бөлө жїр дайым чегиўди* (Жантөшев).

КӨЎЇЛ АЙНУУ Жїрөгї айланып, кускусу келїї. *Гїлайымдын көўїлї айнып кусат, көзї караўгылайт* (Абдукаримов).

КӨЎЇЛ АЙТУУ Аза кїткөн, өтө капалуу, кайгылуу адамдын кайгысын бөлїшїї, көўїлїн жубатуу. *Кадырбекти коюп келгендин эртеси келини экөө ал їч кабат їйдө жашоочулардан биринчи болуп кайрадан көўїл айтканы киришти* (Медетов). *Боору ачыгандар убап-чубап келип көўїл айтып жатышты* (Ашымбаев). ***В.: Кайрат айтуу.*** *Сөөгї сыздай тїшкөн Сарала кайрат айтты: – Эстїї элеў Батишжан. Эсиў менен жїр, акылдан шашпа!* (Сыдыкбеков).

КӨЎЇЛ КАЙТТЫ БОЛУУ Бир нерсеге болгон кызыгуусу, каалоосу жоголуп, иренжип калуу, шаабайы суу. *Ошентип, иштин ыдырын бузуп, иштегендерди көўїл кайтты кылып жатышат* («Чалкан»). ***В.: Көўїлї кайт болуу.*** *Ал шаабайы сууп, бул иштен көўїлї кайт болду.*

КӨЎЇЛ КАЙТТЫ КЫЛУУ Бир нерсеге болгон кызыгуусун, ынтызарлыгын кетирїї, иренжитип коюу. *Ошентип, иштин ыдырын бузуп, иштегендерди көўїл кайтты кылып жатышат* («Чалкан»).

КӨЎЇЛ КАЛТЫРУУ Капа кылуу, иренжитїї, таарынтуу. *Кычан курбуларынын көўїлїн калтыра албады* (Бейшеналиев). *Алардын көўїлїн калтырбай жылуу-жумшак багуучу уул, келин сен экөөбїз* (Сыдыкбеков). ***В.: Көўїл калуу.*** *Канчалык көўїл калып таарынган менен Батийна Качыкени дале жаман көрчї эмес* (Сыдыкбеков).

КӨЎЇЛ-КЕЙП *филос.* Адамдын айлана чөйрөсїндөгї болмушту туюнуусунун туташкан формасы, аны жеке туюлардын абалы, санаалары, көўїл-кейпинин куунашы.

КӨЎЇЛ КИРИ Ичтеги наразылык, таарыныч. *Көўїл кири айтса кетет, Көйнөк кири жууса кетет. Иш бїткїл кайгыны жеўет, көўїлдїн кирин кетирет* (Байтемиров).

КӨЎЇЛ КОШ к. кош көўїл. *Акмат бул сөздї көўїл кош, кайдыгер сїйлөдї* (Байтемиров).

КӨЎЇЛ ООРУТУУ Капа кылуу, таарынтуу, көўїлїн калтыруу. *Карынын да, жаштын да көўїлїн оорутпаган, жибектей чоюлган, бала мїнөздїї, кичи пейил адам экен* (Баялинов). *Кабарыўыз бар, Чаткалдан чыккан чатакты жөндөп келсем, эси жоктор ишти айран кылып таштап көўїлїмдї оорутту, эл көзїнө сындырды* (Касымбеков).

КӨЎЇЛ ӨСЇЇ Көўїлї көтөрїлїп, жайдары боло баштоо, эргїї. *Миргїлдїн жаўы жумушка орношкону көўїлї өстї.*

КӨЎЇЛ САЛУУ Каалоо, жактыруу, көўїлї тїшїї. *Сиздин ушул буюмуўузга көўїл салып келдим эле. Көўїл салган буюмуў болсо айт, берейин.*

КӨЎЇЛ СУРОО Оорулуу адамдын ал-абалын атайлап барып сурап-билип коюу. *Оорунун көўїлїн сурасаў айыкканга тете дешет эмеспи, барып көрїп койгонуў оў* («Ала-Тоо»). *Кечинде көўїл сурабайт, эртеў баралы.*

КӨЎЇЛ УЛОО Көўїл жубатуу, тынчытуу, көўїл жубатып колдоо. *«Мїмкїн бул утурумдук алдамчы сезимдир» деп баарын жакшылыкка жоруп, көўїл улады келин* (Кушубеков). *Бай аке, көўїлїўдї улап сїйлөйїнбї, же ачуу да болсо эл арасынан көрїп келген чындыкты айтайынбы* (Укаев). ***В.: Көөнїн улоо.*** *Болуптур, – деп көөнїн улап койду.*

КӨЎЇЛ ЧӨГӨРЇЇ Кайгы-капага батуу, көўїлї чөгөт болуу, басынуу. *Маўдайыўды пас кылып, Жокчулукка көўїлїўдї чөгөрбө* (Каралаев).

КӨЎЇЛ ЧӨГЇЇ же КӨЎЇЛЇ ЧӨГЇЇ Капалануу, кайгыруу, жабыр тартуу, жїдөө, басынуу.

КӨҮІЛ ЧЕКТІ БОЛУУ *к.* ***көүілі чегіі.***

КӨҮІЛГӨ АЛУУ 1. Бирөө жөнүндө ойлонуу, эске алуу, кам көрүү. *Көрінбейт кайда кеткен деп, көүілгө Бакай алыптыр* («Манас»). 2. Таарынуу, иренжип калуу. *Ал ошондой катуу сүйлөйт, көүіліүізгө албаўыз* («Чалкан»).

КӨҮІЛГӨ КӨК ТАШТАЙ ТИЙІІ *к.* ***көкейгө көк талкандай тиййі.***

КӨҮІЛГӨ МАЙДАЙ ЖАГУУ *к.* ***майдай жагуу.***

КӨҮІЛГӨ ТОЛУУ Бардык жагынан толук жагуу, бардыгы көүілгө төп келип туруу. *А балким, мен ал ойлогондой болбой, көүілгө толбой калгандырмын* (Убукеев). ***В.: Купулга толуу.*** *Эсен купулга толгон кіі болсо, черте коюп жірет* (Сыдыкбеков).

КӨҮІЛГӨ ТӨТӨ Ыраазы болгондук, демөөр кылгандык, кубаттангандык, ишенгендик. *Биздин балдардын аралашканы бар тура, – дешип, кеп салып койгону эле көүілгө төтө эмеспи* (Ашымбаев).

КӨҮІЛГӨ ТІЙІІ Эстен чыгарбоо, эсте сактоо, эч унутпоо. *Эми сен биздин айткандарды көүілгө тійө бергин* (Сыдыкбеков). *Кирип-чыгып тигилердин айткандарын көүілгө тійіп, байкалбай жірө берди* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Көкірөккө тійіі.*** *Атасынын акыры коштошуусун, анын жізін, элесин Чокон көкірөккө тійгөн. Ошол акыркы коштошуусун эстеп, Чокон азыр да төшөгіндө ыйлап жатты* (Абдыраманов).

КӨҮІЛДӨГІДӨЙ Көүілгө жага тургандай, ойдогудай, адам каалагандай, талаптагыдай. *Салыктын кыраакы көздөрі іидін ичи көүілдөгідөй эместигин дароо байкады* (Каимов).

КӨҮІЛДӨН Көүілін салуу, ниеттеніі. *Сабира көүілдөніп иштей баштады* (Сасыкбаев). ‖ Макул экендигин, каршы эместигин билгизіі, макул табуу. *Мен мурда бир-эки жолу айтып көрсөм, көүілдөнгөнсіп калды эле* («Ала-Тоо»).

КӨҮІЛДӨНТ ***көүілдөн*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨҮІЛДӨНІІ ***көүілдөн*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨҮІЛДӨШ Көүілі жакын, санаалаш, ниеттеш. *Көрөмбі деп жірчі элем Көүілдөш сендей теўимди* (Токтогул). *«– Көүілдөш!» – деп чыгарышат экөөсін, аны бул да, бийкечи да билбеген* (Сахгами).

КӨҮІЛДІН БОРБОРУНДА Эсте, унутулбайт, дайыма эске тута турган, көзөмөлгө алына турган иш ж.б. деген мааниде. *Республиканын малчылары министрликтин көүілінін борборунда жана дайыма жардамдарды алып турат, – деп айткан* («Кыргыз Туусу»). *Басма сөздөрдін көүілінін борборунда турат.*

КӨҮІЛДІІ Кубанычтуу, сііінічтіі, көүілі көтөріўкі, куунак, шат. *Арзыкул көүілдіі болуп, капасы жок жайдарым турган* (Байтемиров). *Іидөн көүілдіі кобурашкан індөр, шаттуу кілкілөр угулду* (Каимов).

КӨҮІЛСІЗ 1. Көүілі жок, көүілі келбеген, көүілдөнбөгөн, кызыкпаган тірдө. *Көсөл көүілсіз жооп кайтарды* (Каимов). 2. Көүілі ачылбаган, тінт, капалуу. *Ансыз мен да, менсиз ал да көүілсіз* (Токомбаев). 3. Кызык эмес, кызыгы жок, жагымсыз. *Іи ичи кіігімдөніп кіуірт, ары көүілсіз* («Ала-Тоо»).

КӨҮІЛСІЗДІК Көүіл келбеген, кабак ачылбаган, адам кызыгарлык болбогон абал, шарт. *Анын көүілсіздігінө көзім жетти дечи* («Чалкан»). *Кандайдыр көүілсіздік іи ичине өкім сірө баштады* (Жантөшев).

КӨҮІЛСІН Көүілдөніі, көүілін салуу, көүіл коюу.

КӨҮІЛСІНІІ ***көүілсін*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨҮІЛСІРӨ Көүілі келіі, каалоо.

КӨҮІЛІ АГАРУУ Бирөөгө болгон наразылыгы, таарынчысы кетіі, жазылуу. *Бир кездеги ізөўгі кагышып бирге жіргөндөрі эсине тішіп, көүілі агарып, бала сыяктуу каўырыгы тітөді* (Касымбеков). *Сыйыўа карата – сый, сенин да көүіліў агарып кеткени оў* (Медетов). ***В.: Көөні агаруу.*** *– Кеп уулунда. Көөні агарбай кетти. Каны кайнап кекти көөдөнінө бек туйду* (Бейшеналиев). ***Көүілі жумшаруу.*** *Эў акыркы ээсинин ага өзгөчө болгон мээримине Абдырахмандын кирдеген көүілі жумшарып кетти* (Касымбеков). ***Көүілі жибіі.*** *Дамиранын көүілі жибип, Ашырга ишеничи, урматы артылды.*

КӨҮІЛІ АЙНУУ Жірөгі айланып, куса тургандай болуп, өзін начар сезіі. *Көзі чымырап, көүілі айнып барып токтоду* (Бердикеев). *Гілайымдын көүілі айнып кусат, көзі караўгылайт* (Абдукаримов). ***В.: Көөні айнуу.*** *Көөнім айнып, жаным жер тартып турат* («Чалкан»). *Денемди жер тартып бараткандай, көөнім айныйт, боюмду жерден көтөрө албай жаттым* (Өмірбаев).

КӨҮІЛІ АЛЫП УЧУУ *к.* ***жірөгі алып учуу.***

КӨҮІЛІ АЧЫК Кайгы-капасы жок, жайдары. *Анын айрыкча көүілі ачык* (Бердикеев). *Нурак баягыдан бетер барпылдап, улуу-кичіінін баарына тамаша айтып, дегеле көүілі ачык* (Өмірбаев). ***В.: Көүілі көтөріўкі.*** *Карыя момундай жаркылдаган көүіліўіздін көтөріўкісі жагат мага* (Бейшеналиев).

КӨҮІЛІ АЧЫЛУУ Көүілдіі, шаттуу, жадырап-жайнап, жаркылдаган абалда болуу. *Барпы іиінө келгенде көүілі ачылып, кумары жазылып, жыргап калуучу* (Байтемиров). *Курмакеў да жарпы жазылып, көүілі ачылып калды* (Сыдыкбеков).

КӨҮЛҮ БӨЛҮНДҮ БОЛУУ Бир нерседен санаасы тынбагандай, сары санаа болгондой, тынчы кеткендей абалда болуу. *Анын көүлү бөлүндү болду, ушерден кайта бер деген сөз жүрөгүн өйүдү* (Касымбеков).

КӨҮЛҮ БУЗУЛУУ 1. Капа болуу, кайгыруу, көүлү чөгүү. *Агасынын үйүнө келген жаш жигиттин эсине ар нерсе түшүп, агасын эстеп көүлү бузулуп отурган эле* (Укаев). *Өткөн-кеткенди эстеп, көүлүм бузулду* («Кыргызстан маданияты»). 2. Кандайдыр башка жаман ойго түшүү, азгырылуу, айнуу. *Батинанын көүлү бузулуп жүргөнүн байкаган Кыдырбай аялына эскертти* (Сыдыкбеков). *Келиндин көүлү бузулуп жүрөт өүдөнөт деген сөздү угуп, Календин каны качып, ачуусу келди* («Ала-Тоо»). ***В.: Көөнү бузулуу.*** *Көөнүм бузулуп барып токтодум. Баланын көөнү бузулуп жүргөнүн байкады.*

КӨҮЛҮ ЖАКЫН 1. Бири-бири менен жакындыгы, ынактыгы бар, жакшы санаалаш, өзүнчө мамилелеш. *Тууган ичинде да булар менен көүлү жакын эле* («Кыргызстан маданияты»). 2. Көүл ачуу, ойноп-күлүү жагынан бири-бири менен ысык мамилелеш, көүлдөш. *Сүйгөн менен акын жигиттин көүлү жакын экенин байкап калган Жалий жигитти өзүнө тартып, колго түшүрүү аракетинде болду* (Бейшеналиев). ***В.: Көөнү жакын.*** *Ал экөөнүн көөнү жакын өүдөнөт* («Ала-Тоо»).

КӨҮЛҮ ЖАРЫМ 1. Санаасы бир жерде эмес, көүлү тынч эмес. *Баласы Чаргынды ойлоп санаага чөккөн апанын көүлү жарым, сабыры суз* (Осмоналиев). 2. *өт.* Теүинен, жолдошунан ажырап калган, жесир, тул.

КӨҮЛҮ ЖИБҮҮ *к.* ***көүлү агаруу.***

КӨҮЛҮ ЖУМШАРУУ *к.* ***көүлү агаруу.***

КӨҮЛҮ ЖЫЛУУ *к.* ***жүрөгү жылуу.***

КӨҮЛҮ КАЙТ БОЛУУ *к.* ***көүл кайтты болуу.***

КӨҮЛҮ КАЛУУ *к.* ***көүлү үч көчкөн журттай калуу.***

КӨҮЛҮ КАРАҮГЫЛОО Өзүн начар сезип, эс-учун жоготкон же өзүн кармай албай алсыраган абалга келүү. *Аптыгып, оозумурду менен суу жутуп алып, көүлү караүгылай түштү* (Жигитов). *Токтогулдун көүлү караүгылап, эс-учун билбей калды* (Токомбаев). ***В.: Көөнү караүгылоо.*** *Акындын көөнү караүгылап, башы айланды* (Бейшеналиев). ***Көзү караүгылоо.***

КӨҮЛҮ КАРК Эч нерседен капарсыз, көүлү жай, санаасы тынч, бир нерсеге ыраазы болгондой жайдары абалда. *Алардын аманчылыгын угуп, ата-эненин көүлү карк* (Өмүрбаев). ***В.: Көөнү карк.*** *Касымбек бийлигин түптөнтүп, кулачын кеүейтип, мартабасын жогорулатканга көөнү карк* (Бейшеналиев).

КӨҮЛҮ КӨТӨРҮЛҮҮ Бир нерсеге сүйүнүү, кубануу, маүдайы жарылуу, жайдары болуу. *Муну Гүлгаакы өз ичинен жакшы жышаан деп кабыл алды да, эмнегедир эле көүлү көтөрүлүп чыкты* (Медетов). *– Ии, жигит, зымырык куш таап келдиүби, көүлүү көтөрүлө түшүптүр го* (Бердикеев). ***В.: Көүлү көккө көтөрүлүү.*** *Каттагы сөздөргө эненин көүлү көккө көтөрүлдү* («Ала-Тоо»).

КӨҮЛҮ КӨТӨРҮҮКҮ *к.* ***көүлү ачык.***

КӨҮЛҮ ОО Бир нерсени аткарууга, иштөөгө ниеттенүү, ошого ынтаасы бурулуу, көүлдөнүү. *Машина алууга көүлүм ооп жүрөт. Бүгүн силердикине барууга көүлүм ооду.*

КӨҮЛҮ ООРУУ Таарынуу, капа болуу. *Жылуу сөз айтып бата кылып койбогонуна биртике көүлү ооруй түшүп, анан кыжыры да келип кетти* (Касымбеков). *Абышканын түрүн карап отуруп, Искактын көүлү ооруду* (Касымбеков).

КӨҮЛҮ САЛКЫН ТАРТУУ Эч нерсеге пейли чаппай, бир нерседен көүлү калгандай, иренжүү пайда болуу. *Атай болуш болуп, өз атасы Огонбайдын наамына көчкөндөн бери Султанаалынын көүлү ага салкын тарта баштады* (Каимов). *Бардыгы жаттай сезилип, ажырата түшүнбөй, дел болгон Бегаалынын көүлү салкын тартып, ушул үйгө тиешеси жоктой көрүнө түштү* (Эсенканов).

КӨҮЛҮ САНГА БӨЛҮНҮҮ *к.* ***санаасы санга бөлүнүү.***

КӨҮЛҮ СУУ Жакшы көргөн, үміт кылган нерсесинен оү натыйжа чыкпасына көзү жетип, ичи муздоо, үмүтүн үзүп, иренжүү пайда болуу. *Кыздын көүлү сууй түшкөнүн сезе сала Асылбек аркасынан жете жандай бастырды* (Абакиров). *Дарт айыгат дары эмес, кээде суудан, Жаман экен туугандан көүл сууган.* ***В.: Көүлү муздоо.*** *Ысыган көүлүм муздабасын, Чагырбай?!* (Осмоналиев).

КӨҮЛҮ СЫЗДОО *к.* ***жүрөгү сыздоо.***

КӨҮЛҮ СЫНУУ Капа болуу, шагы сынуу, иренжип калуу. *Биринчи күндөн эле Күласалдын көүлү сынат* (Осмоналиев). *Сарыбайдын көүлү сынды, сызылып каүырыгы түтөдү* (Касымбеков).

КӨҮЛҮ ТАРТПОО *к.* ***көүлү чаппоо.***

КӨҮЛҮ ТЕТИК Шайыр, кабагым-кашым дебеген, кайгы-капасы жок, шартылдаган. *Сен сыяктуу акылы жетик, көүлү тетик медикти кордоп сүйлөгөнү деги акылга сыярлык нерсеби?* (Бердикеев). *Тишим кетик болсо да, көүлүм тетик* (макал).

КӨҮЛҮ ТОК Эч нерседен капарсыз, бардыгы ойдогудай, муктаждыгы жок, жетиштүү, кемчил эмес. *Жаүы колуктулуу күйөө кымылдап, көүлү ток* (Осмоналиев). *Ага атасына ишенгенсип жаш балача ишенип, көүлү ток* (Абдукаимов). ***В.: Көөнү ток.*** *Көрүп койсом көөнүм ток дегендей, ушул жалгыз чүрпөнүн көзүн карап кубаттанып жүрбөйсүзбү* («Кыргызстан маданияты»).

КӨҮЛҮ ТОЮУ Ыраазы болуу, канааттануу, алымсынуу. *«Силерди сагындым!» дейм. Көрүп көүлүм тоёт, дарманыма дарман кошулат. Кайсы бир мерчемде элге айтарын айтып алган таризде кыйла көүлү тоюп калган сыяктуу эле* (Касымбеков). ***В.: Көөнү тоюу.*** *Байымбет досунун өз чаркына жараша курган тиричилигине, топуктуу турпатына көөнү тойду* (Бейшеналиев). *Жакага түшүп дан өстүргөн дыйкандарды көрүп, көөнүүз тойду* (Бейшеналиев).

КӨҮЛҮ ТҮШҮҮ *к.* ***көзү түшүү.***

КӨҮЛҮ ҮЧ КӨЧКӨН ЖУРТТАЙ КАЛУУ Көүл кайтты болуу, абдан наарazy болуу, аябай жек көрүү, жаман көрүү, иренжүү сезими пайда болуу. *Ысып барган делебем муздап, ойлогон оюм ордунан чыкпай, көүлүм үч көчкөн журттай калып, үйгө кайтып келдим* (Бөлөкбаев). *Адамдан адамдын көүлү үч көчкөн журттай калса, аны менен бирге жашоо кыйын го?* (Бектенов). ***В.: Көүлү калуу.*** *Тууганы Төлөмүштөн да көүлү калды* (Бердикеев). *Андан катуу сөз угуп көүлү калды* (Бердикеев). ***Көөнү калуу.*** *Ал эмне дегениӯ? Көөнүӯ калдыбы, сөзүӯө түшүнбөдүм! – деп Айжамал серпиле карап оӯдонуп олтурду* (Убукеев).

КӨҮЛҮ ЧАК Көүлү куунак, жайдары. *Бекей таежесинин көүлү чак болгону сейрек, көбүнесе, жылдызы жерге түшүп, томсоруп жүргөнүн көрөсүӯ* (Айтматов). ***В.: Көөнү чак.*** *Байымбет тамыры ойлогонунан аша оргуштап тосконго көөнү чак, тигилерге да жайдаӯдап учурашты* (Бейшеналиев). ***Көүлү шагдан.*** *Шабдан түбөлүгү түз келишимге ийиген элеттик жек-жааттарына көүлү шагдан каркылдады* (Бейшеналиев). ***Көөнү шагдан.*** *Кагылайын байкебайымдын жүзү жарык, көөнү шагдан* (Бейшеналиев).

КӨҮЛҮ ЧАППОО Каалабоо, көүлсүнбөө, көүлү келбөө, табити тартпоо. *Китептин бетин ачкан менен көүлү чаппай алагдыланды* (Бейшеналиев). *Паризек аптап ургандай алсырап, тамакка да көүлү чаппай корунган кейипте эле* (Ашымбаев). ***В.: Көүлү тартпоо.*** *Ысык өткөндө айрым балдар чочуйт жана тамакка көүлү тартпайт* («Кыргызстан аялдары»). ***Көөнү чаппоо.*** *Бирок эмнеси экенин билбейт, Ланичекке көөнү чаппайт* (Ашымбаев).

КӨҮЛҮ ЧӨГҮҮ Капалануу, кайгыруу, басынуу, тымызын кайгыруу. *Бөбөгү эсине түшүп, жаш көүлү чөгүп, бир жанга тил катпай томсорду* (Укаев). *Баланын көүлү чөгүп кетпесин деп колунан келгендин баарын жасайт* (Бердикеев). ***В.: Көүлү чөгөт болуу.*** *Бул ишиӯизди күйөөӯүз укса, анын көүлү чөгөт болуп, жоокерлердин ичинде ал сөзгө, уятка калбайбы* (Баялинов). *Көүлү чөгөт болуп жүрөт, деги мындан качан арылат. Неге еӯөрүн кысат* (Бейшеналиев). ***Көөнү чөгүү.*** *Көөнүм чөгүп турат.*

КӨҮЛҮН АГАРТУУ Ыраазы кылуу, көүлүн жайлоо, жумшартып, жибитип коюу. *Көздешкенде эле ак тилек айтып, көүлүн агартып салганына төбөсү көккө жетти* (Ашымбаев).

КӨҮЛҮН АЛУУ Талабын, мүдөөсүн аткаруу аркылуу бирөөнү ыраазы кылгыдай, көүлүн көтөргүдөй иш кылуу. *Тигил коштошкону келген агайындар кезек менен улам бири чай берип, мырзанын көүлүн алып, жолун кылып жатышты* (Сыдыкбеков). *Кошунамдын көүлүн алайын деген аракетиӯ го, болбосо мынчалык убараланып, машина таап келе койбойт элеӯ* («Чалкан»). ***В.: Көөнүн алуу.*** *Тигилердин көөнүн алып койсоӯ жакшы болот эле* («Чалкан»).

КӨҮЛҮН КАЛТЫРУУ Катуу таарынтып, көүлүн оорутуу, иренжитип коюу. *Бир адамдын көүлүн калтырып, катуу сөз айтпаган назик адам эле* (Бердикеев). *Жаны күйүп турганда алды-артын карабай оорулуу адамдын көүлүн калтырып койгонуна өзү да бушайман* (Сыдыгалиев).

КӨҮЛҮН КӨТӨРҮҮ Кубантуу, сүйүндүрүп коюу, ыраазы болгудай жакшы мамиле жасоо. *Байкуш кемпирдин көүлүн көтөрүп, тойчулугунан ооз тийип чыгалы* (Өмүрбаев). *Карыпчылык абал баштарына түшүп отурган элдин көүлүн көтөргүсү келди окшойт* (Укаев). ***В.: Көүлүн куш кылуу.*** *Көүлүӯдү куш кылган Чолпон-Ата кандай жер!* (Осмонкул).

КӨҮЛҮН КЫЙБОО Капа кылгысы келбөө, кадырын сыйлоо, көүлүнө кароо. *Алардын көүлүн кыйбай, кылчактап жатып кечигип калдым. Жеӯемдин көүлүн кыйбай, кал десе кала берип, ушуну көрдүм* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Көөнүн кыйбоо.*** *Муну таштап кетүүгө көөнүн кыйбай турам* («Ала-Тоо»).

КӨҮЛҮН ООРУТУУ Капа кылуу, иренжитүү. *Сүйүнбайдын Бүбү жөнүндө айткан наалаты Осмонкулдун көүлүн оорутуп, жакшына сезимин маскаралагандай болду* (Өгөбаев). *Аттиӯ, атамдай болгон кишиге тил тийгиздим, көүлүн ооруттум* («Ленинчил жаш»). ***В.: Көөнүн оорутуу.*** *Адылбектин көүлүнө дүрбөлөӯ түштү. Күлүмкандын көөнүн оорутуп, кооганы өзү баштаганын дароо билди* (Өмүрбаев). *Баланын көөнүн оорутпа, – деди* («Ала-Тоо»). ***Көүлүн сындыруу.*** *Ушул эки баланын көүлүн сындырып силер да билмексен болуп туруп алсаӯар ошондо курубайт беле, балдар* (Өгөбаев). *Кыздын көүлүн сындырып албайын деп, этиеттей сурадым* (Казакбаев).

КӨҮЛҮН ТАБУУ Бирөөнүн оюндагысын, каалаганын аткаруу, билгендей мамиле жасоо. *Санаа чүнчүткөн Паризектин көүлүн эч ким таба албады* (Ашымбаев). *Же балакеттин баары Өмүрзаковго жагынбаганымдан, анын көүлүн таап көшөкөрлөн-*

бөгөнүмдөн болуп жатабы? ***В.: Көөнүн табуу.*** *– Байкагын, кыздын көөнүн табуу оӊой иш эмес, бирок өзү да жакшы көрүп калды окшойт* (Осмоналиев).

КӨӨЛҮН УЛОО ***к. көӊүл улоо.***

КӨӨЛҮН ЭКИ АНЖЫ КЫЛУУ ***к. эки анжы болуу.***

КӨӨЛҮН ЭКИ АЧА КЫЛУУ ***к. эки анжы болуу.***

КӨӨЛҮНДӨ КИРИ ЖОК Ак көӊүл эч бир жаман ою жок, арамдыгы жок. *Көӊүлүндө кири жок жаш балача кубанып, ал башкарма мүчөлөрүн кыдырата карап алды* (Ашымбаев). ***В.: Жүрөгүндө кири жок.*** *Анын жүрөгүндө кенедей да кири жок.* ***Көөнүндө кири жок.*** *Көөнүмдө кирим жок эле.*

КӨӨЛҮНӨ АЛУУ *же* ***ОЮНА АЛЫП КАЛУУ*** Капа болуп калуу, таарынуу, кек сактап калуу.

КӨӨЛҮНӨ ЗАК КЕТИРБӨӨ Таарынтпай, капа кылбай жакшы мамиле жасоо, көӊүлүн калтырбоо. *Дагы эле сылап-сыйпап, көӊүлүнө зак кетирбей, көкүлүн түйүп, куйругун түйүп атказганыӊ оӊ* (Бейшеналиев).

КӨӨЛҮНӨ ИЛБӨӨ *же* ***назарына илбөө*** Көӊүлүн бурбоо, назарына албоо, маани бербөө. *Улуу деп сыйлап олтурсам, Уруулуу кыргыз көп элди, Көӊүлүӊө илбейсиӊ* («Эр Табылды»). *Атасы менен Бөкөйдүн, Айтып жаткан сөздөрүн, Назарына илген жок* («Саринжи-Бөкөй»).

КӨӨЛҮНӨ КАРОО Капа болбосун, оюна кетпесин, жаман алып калбасын дегендей мааниде көӊүлүн оорутпай, таарынтпай тургандай этиет мамиле жасоо. *Булардын мамилесин бузбайын деди окшойт, эжесинин көӊүлүнө карап чындыкты айта албай кайра кетти.* ***В.: Көӊүлүнө карабоо.*** *Кызы эрке эмеспи, апасы абалына, көӊүлүнө карабай жатканына таарынып, айласыз дагы шолоктоп ыйлады* (Касымбеков).

КӨӨЛҮНӨ КӨК ТАЛКАНДАЙ ТИЙҮҮ ***к. көкөйгө көк талкандай тийүү.***

КӨӨЛҮНӨ КӨК ЧАЙДАЙ ТИЙҮҮ ***к. көкөйгө көк талкандай тийүү.***

КӨӨЛҮНӨ ТИЙҮҮ ***к. көкөйгө көк талкандай тийүү.***

КӨӨЛЧӨӨК Мүнөзү жумшак, бирөөнүн көӊүлүн оорутпаган, анын айтканын, сураганын жок дей албаган, ак көӊүл. *Атаӊ бирөөнүн көӊүлүн карап, катуу айта албаган көӊүлчөөк киши эле* («Ала-Тоо»). *Көӊүлчөөк болом деп отуруп силерди эсиртип жибердим окшойт* («Чалкан»).

КӨӨЛЧӨӨКТҮК Бирөөнүн көӊүлүн кыя албаган, көӊүлүн калтырбаган, айтканын, сураганын жок, дей албаган жумшак мүнөздүүлүк, ак көӊүлдүк. *Биздин кишилер көӊүлчөөктүктү, кенебестикти таштоолору керек* (Сыдыкбеков).

КӨӨ Көмүрдөн, түтүндөн, оттун кыпындарынан пайда болгон ыш. *Руслан Жолдошбекович шахтадан чыга көө баскан каскасын сүртүп жаныма басып келди* («Ала-Тоо»).

КӨӨ ЖАБУУ ***к. бетине көө жабуу.***

КӨӨ СҮРТҮҮ ***к. бетине көө жабуу.***

КӨӨДӨ I ***көөдөк*** менен бирдей. *Баарысы көөдө жаш бала* («Саринжи-Бөкөй»).

КӨӨДӨ II ***көөдөн*** менен бирдей. *Жигиттин баары бирдей боло бербейт, Жоолугун көөдөсүнөн бууган менен* (Токтогул). *Талып калган Жакыптын, Көөдөсүнө бүрккөнү* («Манас»).

КӨӨДӨ III ***көдөө*** менен бирдей. А*тыма көөдө жулуп, дем алдырып, Таӊ ата муз давандан өткөн дурус* (Токомбаев). *Кара киек көөдөсү, Сарбашыл гүлдөр бедеси* («Эл адабияты»).

КӨӨДӨК Көтөрүлүп, мактанып кетме адаты бар, аркы-беркини билбеген мактанчаак, опурулма, ала көөдөн. *Көкдөөнүн Көкдөө экенин, Көөдөк күйөө билсин де* («Эр Төштүк»). *Баатыр Кыяз чоӊ көөдөк, Күӊгүрөнүп, күүлөнүп, Өзүнчө бөлөк түрлөнүп* («Сейтек»).

КӨӨДӨКТҮК Көөдөк мүнөздүүлүк, ала көөдөндүк. *Жедигердин Эр Кыяз, Көөдөктүгү бар экен* («Сейтек»).

КӨӨДӨН I 1. Дененин көкүрөк, төш жаккы бөлүгү. *Көөдөнүн найза аралап, Көкүрөктү жаралап* («Курманбек»). *Касымбек ич күптүсү эми чыккандай, көөдөнүн кере дем алды* («Ала-Тоо»). *– Балам, ак сүтүмдү бердим, ысык күндөн, ышкырган бороондон көөдөнүм менен калкалап чоӊойттум* (Касымбеков). *Муштумдай көөдөндөгү балбан жүрөк, Тулкуга азык чачып өкүм сүрөт* (Токомбаев). 2. *өт.* Көӊүл, ой-пикир. *Калтырбай айтып берейин, Көөдөндөгү сырымды* (Каралаев). *Баатырсынып, эрсинип, Көөдөнүндө бу Кыяз, Кара кулак шерсинип* («Сейтек»). *Көөдөнүндө күүлөнүп, Күлчорого сүйлөнүп, Желигип турду Канчоро* («Сейтек»).

КӨӨДӨН II *аӊч.* Кийиктин көөдөн эти.

КӨӨДӨНСҮЗ Акылсыз, аркы-беркини байкабаган алаӊгазар.

КӨӨДӨНҮ ЖОК Өзүн көтөрө чалып, мен эле деп турган, көйрөӊ, мактанчаак. *Ал эми бай аялдар болсо, көөдөнү жок көпкөлөӊ, өтө эле обу жок болуп калыша турган* (Убукеев). *Көөдөнү жок жигит. Көөдөнү жок көпкөн кыз.*

КӨӨДӨНҮН КӨТӨРҮҮ Менменсинүү, бой көтөрүү, өзүн жогору саноо, мактануу. *– Темирчилик ишине мени эле коё бергиле,– деп Амандык карыя көөдөнүн көтөрдү* (Убукеев). *Сен эмне эле көөдөнүӊдү көтөрүп калгансыӊ, адамды тааныбай баратасыӊбы деййм!* («Чалкан»). *Колун бөйрөгүнө ала коюп, көөдөнүн көтөрүп, сөзү дымактуу чыгып жатты* (Ашымбаев). *«Менден башка бу колхоздо ким бар!» деп көөдөнүӊдү көтөрчү элеӊ го, сен* («Чалкан»). *Кабинадан оолжуй тартып чыгып, кара көз айнекти түшүрбөй, көөдөнүн көтөрүп, ыӊгырана басымыш болду.* ***В.: Кө-***

кӧкӱрөгүн көтөрүү. Мени менен ойногуўар бар ээ? Жыламышев кекӱрөгүн көтөрө сүйлөдү («Чалкан»). ***Кекӱрөгүн өргө айдоо.*** *Анда мунун кекӱрөгүн өргө айдап, жер баспай турган кези эле.* ***Кеедөнүн өргө чабуу.*** *Кеедөнүн өргө чаап турган кези.*

КӨӨКАР *туурасы: каухар. Көөкар менен көздөгөн* («Манас» С.О.).

КӨӨКӨР І Жылкы, төө терисинен жасалган, суюктук куюп пайдаланууга ылайыкталган мойну ичке, түбү жазы идиш. «*Жерден мени көрбей калды дегенсип учуп барат ко*» – *деп, көөкөрдөй болуп Карач кагырап калды* («Эл адабияты»). *Көөкөргө куйган аракты, Көўтөрө ичип салышып* («Эр Табылды»). *Көк шибери жайкалган, Көөкөрдө кымыз чайкалган* (Үмөталиев).

КӨӨКӨР ІІ Асмандын түндүк жарым шарындагы топ жылдыз. Көөкөр *Кыргызстандын бардык жеринен жыл бою көрүнөт.*

КӨӨКӨР ҮЙЛӨТҮҮ Элдин эзелтен бери сынган кабырганы түз бүтүрүү үчүн иштеген табыптык ыкмасы. *Кабыргасы сынган болуу керек, көөкөр үйлөтүп, табыпсынгандар анын тегерегинде болду* (Убукеев).

КӨӨКӨРДӨ көөкөрлө менен бирдей.

КӨӨКӨРЛӨ 1. Көөкөргө куюу, көөкөр менен алуу, ташуу. *Адатынча көөкөрлөп, Аракты эч ким албасын* (Жантөшев). 2. Өтө көп, арбын агуу, чыгуу, төгүлүү. *Кан көөкөрлөп ага баштады* («Ала-Тоо»). *Кеби бузук ант ургур, Көөкөрлөп төктү канымды* («Сейтек»).

КӨӨЛБҮ Мемиреген тынчтыкка балкып жайкалуу, теўселүү, көйкөлүп туруу. *Теребел мемиреп, көөлбүп, жайнап турган маалда ата-эне Батийнаны атказышты* (Сыдыкбеков). *Күздүктөр тегиз баш алып кара көк тартып көөлбүйт* (Сыдыкбеков). *Бутактары көөлбүгөн бай карагай асман мелжип менменсинет* (Сыдыкбеков).

КӨӨЛБҮТ көөлбү этишинин аркылуу мамилеси.

КӨӨЛГҮ 1. Мемиреген тынч, бейкут абалда болуу. *Көөлгүп жаткан тынчтык, шыбыр эткен табыш жок* 2. Бир жерге чөөлмөктөп туруу. *Сары суусу көөлгүгөн чылалуу короо* (Сыдыкбеков). 3. Кенен-чонон, кеў-кесири болуу, жайкалуу (кийимге же ошондой кийимчен адамга карата айтылат). *Көөлгүгөн тон.*

КӨӨЛГҮТ көөлгү этишинин аркылуу мамилеси.

КӨӨЛӨ І 1. Көө жугузуу. *Бети-башын көөлөп алып, карала болгон бойдон үйгө кирип келди* («Ала-Тоо»). 2. Көөсүн кетирүү, тазалоо. *Казан көөлө. Мештин морун көөлө.*

КӨӨЛӨ ІІ Казуу, оюу, үўүү. *Жердин түбүн көөлөшүп, коркпой тереў барышкан* (Үмөталиев). *Калыў токой ичинде, Дүмүрдү көөлөп казамын* (Токтогул).

КӨӨЛӨ ІІІ көйлө менен бирдей. *Күмүш талкан көөлөп, Нуркасымга берди* (Баялинов).

КӨӨЛӨН І көөлө І этишинин өздүк мамилеси.

КӨӨЛӨН ІІ көөлө ІІ этишинин өздүк мамилеси.

КӨӨЛӨӨ І көөлө І этишинин кыймыл атоочу.

КӨӨЛӨӨ ІІ көөлө ІІ этишинин кыймыл атоочу.

КӨӨЛӨТ І көөлө І этишинин аркылуу мамилеси.

КӨӨЛӨТ ІІ көөлө ІІ этишинин аркылуу мамилеси.

КӨӨЛӨШ І көөлө І этишинин кош мамилеси.

КӨӨЛӨШ ІІ көөлө ІІ этишинин кош мамилеси.

КӨӨЛҮ Тегирмендин суу менен айланып туруучу барасы.

КӨӨЛҮҮ Көөсү бар, көө жуккан, көөлөнгөн. *Муздак суу Ашырдын көөлүү бетине чачылды* (Сасыкбаев). *Жумушчулар көөлүү топуларын мата менен чулгап алышкан* (Сасыкбаев).

КӨӨМӨЙ көмөкөй менен бирдей. *Жайында жайлоо көрбөдүў, Көөмөйүў катып чөлдөдүў* (Бөкөнбаев).

КӨӨМҮШ Сүттүү уй. *Уйлары көөмүш сүткө бай, Койлору асыл жүнгө бай* (Барпы).

КӨӨН 1. Көўүл, пейил. *Көөнүндө кайгы болбогон, Бар кезинде колунда* (Казыбек). *Элинин көөнү ток болсо, Элирип ырчы кубанар* (Бөкөнбаев). *Өз жүзүўдү мен көрүп, Карыптык көөнүм ачаарым!* (Казыбек). 2. «Өз көўүлүў», «эмне кылам десеў өз эркиў, өз каалооў» деген мааниде колдонулат. *Айтылуу Талас жерибиз, Элиўе барсаў көөнүўүз* («Сейтек»). *Берсе-бербесе өз көөнү, ага эч кимдин доосу жок* («Ала-Тоо»).

КӨӨНӨ Эски, эскирип калган, көөнөргөн. *Көөнө кийим. Топтун ортосунда көөнө кара шинель кийген кубакай жигит сүйлөп жаткан экен* («Ала-Тоо»). *Эски, көөнө дүйнөнү, Эстүү пенде ап кетет* («Эл адабияты»).

КӨӨНӨР Эскирүү, тозулуу. *Көөнөргөн күрөў костюмчан, иреўи азыўкы куба жигит вагондон жалгыз түштү* (Каимов).

КӨӨНӨРТ көөнөр этишинин аркылуу мамилеси.

КӨӨНӨРҮЎКҮ Көөнөрө баштаган, бир аз эскирген, көөнөргөн.

КӨӨНӨРҮҮ көөнөр этишинин кыймыл атоочу.

КӨӨНҮ ЧАК же көўүлү чак Көўүлү куунак, кубанычтуу. *Төрт жигиттин көздөгөнү колунда, көўүлдөрү чак* (Жантөшев).

КӨӨНҮ АГАРУУ к. көўүлү агаруу.

КӨӨНҮ АЙНУУ к. көўүлү айнуу.

КӨӨНҮ ЖАКЫН к. көнүлү жакын.

КӨӨНҮ КАРАЎГЫЛОО к. көўүлү караўгылоо.

КӨӨНҮ КАРАЮУ Бир нерсеге ачуусу ке-

лип кекенії, кек сактап кєўілі бузулуу. *Кєєні карайып, жаак эттери тїйіліп араў турат* («Ала-Тоо»).

КЄЄНЇ КАРК *к. кєўілї карк.*

КЄЄНЇ КОШ Кєўілї кєтеріўкі, кєўілдії, кубанычтуу. *Эр Табылды бул сєзгє, Эркелеп кєєні кош болду* («Эр Табылды»).

КЄЄНЇ ТОЮУ *к. кєўілї тоюу.*

КЄЄНЇ ЧАК *к. кєўілї чак.*

КЄЄНЇ ЧАППОО *к. кєўілї чаппоо.*

КЄЄНЇ ЧЄГЇЇ *к. кєўілї чєгїї.*

КЄЄНЇН УЛОО *к. кєўіл улоо.*

КЄЄНЧЄЄК ***кєўілчєєк*** менен бирдей.

КЄЄР *сійл.* Каухар.

КЄЄРЇК ***кєрік*** менен бирдей. *Электр кєєрік очоктогу таш кємірді бат эле тутандырып, чокко айландырды* (Сасыкбаев).

КЄЄРЇКЧЇ ***кєрїкчї*** менен бирдей.

КЄЄРЧЄГЄ ***кєрчєгє*** менен бирдей.

КЄЄРЧЄГЄЛЄ ***кєрчєгєлє*** менен бирдей.

КЄЄРЧЄГЄЛЇЇ кєрчєгєлії менен бирдей.

КЄЄРЧЄК Эчкинин, койдун сітїн кымыз же айран менен ачытып жасаган суусундук. *Жапек чаначындагы кымызга эки эчкинин сітїн кошуп, кєєрчєк кылып, Каныбекке берди* (Жантєшев). *Кєєрчєккє їйрєнгєн койчулар айран ичмек беле* (Токомбаев).

КЄЄСЄР I Акыл-эси тємєн, алаўгазар, кєєдєк, пас адамдарга карата айтылуучу сєз (уй баш, єгїз баш). *Кєєсєріў болсо калыўар, Кєсєміў болсоў барыўар* («Манас» С.О.). *Кєтєріліп кєп сійлєп, Кєєсєр жїргєн келеў бар* (Тоголок Молдо). *Кєйрєў чалыш кул экен, Кєєсєр сымак уул экен* («Эр Табылды»). *Кєрє албасаў, сен Кєкчє, Кєєсєрлік сєздєн кайра кайт!* («Манас»).

КЄЄСЄР II Бейиштеги тїгєнгїс, соолугус кудук. *Ажылыкка бардыўыз, Абзи кєєсєр суусуна* (Калык).

КЄЄСЄРЛЇК Кєєсєр мїнєздїїлїк, кєєдєктїк, аўкоолук, алаўгазарлык.

КЄЄХАР ***каухар*** менен бирдей. *Кєєхардан накыш коюлган* («Манас» С.О.).

КЄП I Сын атоочтун кєпкєк сыяктуу кїчєтмє даражасын тїзєт.

КЄП II 1. Саны, кєлємї, салмагы ж.б. жагынан арбын, аз эмес, мол, басымдуулук кылгыдай абалда. *Кєп баатырдан жоо кетет, кєп чеченден доо кетет* (макал). *Кєп машиналар шосседен єтє берип, катарлаш токтоп жатышты* (Сасыкбаев). *Жарыш сєзгє жазылгандар кєп* (Убукеев). 2. Бир нерсенин теўинен ашыгы, кєпчїлїк бєлїгї, арбын жагы. *Кетмен кєтєргєнгє жараган эркек-аялдын кєбї сугатка чектелишкен* (Сыдыкбеков). *Малдын кєбї жайлоодо* («Ала-Тоо»). 3. Бир канча жыл же бир канча ай єткєн узак мезгил, бир топ убакыт. *Кєп кечигип кетпестен, Єз элиўе барып кел* (Їсєнбаев). *Кармалып барып кєп жаттым, Каалгалуу таш тамда* (Токтогул). *Динар салынган кєз айнек – чоў эненин кєптєн бери сактап келаткан буюму* (Сыдыкбеков). 4. Кєпчїлїк эл, жалпы масса, кєпчїлїк. *Бекерге кетпес тїбїндє, Кєпкє кылган кызматым* («Курманбек»). *Кєпкє салып чечели деген ойго келдим* («Ала-Тоо»).

КЄП III 1. Нымдалганда, ачыганда, жел єткєндє ж.б. учурларда кєтєріліп, кеўейип кетїї. *Ичи кєптї. Камыр кєптї. Жазга жакын кєктємдє, Жер чымырап кєпкєндє* (Осмонкул). 2. *єт.* Бой кєтєрїї, адамды кєзїнє илбей, дардаўдап, кєпкєлєў тартып кетїї, єзїн мыкты, кыйын саноо. *Жаман адам кєпкєндє, Жакшыны кєзгє илбеген* (Токтогул).

КЄП БОЛСО Ашып кетсе, эў эле кыйын болсо. *Кыздардын калыўы кєп болсо бир їй* (Каимов).

КЄП БУРЧТУК Туюк сынык сызык менен чектелген тегиздиктин ички бєлїгї. Бурчтары кєп геометриялык фигура. *Кєп бурчтук томпок жана томпок эмес болуп айырмаланат.*

КЄП БУТТУУЛАР Кекиртеги менен дем алуучу курт-кумурскалардын бир тїрї. *Кєп бутту курттардын денеси бир нече муунакка (11ден 177ге жетет) бєлїніп, алардын ар бир муунагында 1 же 2 жуп буту болот.*

КЄП ЖЫЛДЫК МУЗ Океандардын уюл кеўдиктеринде пайда болуп, эки жылдан ашык сакталып жаткан деўиз муздары. *Кєп жылдык муз тузсуз, нык келип, їстї кїдїрлїї, кар жатпаган жерлери кєгїш тїстє, калыўдыгы 3 м дей.*

КЄП ЖЫЛДЫК ЄСЇМДЇКТЄР Эки жылдан ашык, кээде 100, 500, 1000 жыл жана андан да кєп жашоочу (єсїїчї) єсїмдїктєр. *Кєп жылдык єсїмдїктєр белгилїї жашка жеткенде ар жылы гїлдєп, мємє бере алат. Кєп жылдык єсїмдїктєргє бардык дарак єсїмдїктєрї, кєпчїлїк чєптєр кирет.*

КЄП ЖЫЛДЫК ТОЎ Жер кыртышынын їстїўкї борпоў же жаракалуу чулу тоо тектеринин туруктуу терс температуранын таасири астында кєп жылдар бою тоўуп туруусу. *Кєп жылдык тоў Кыргызстандын бийик тоолуу аймактарында кеўири таралган.*

КЄП ЧЕКИТ Кандайдыр бир себеп менен алдында же арт жакта айтылбай калган ойдун ордуна, же сїйлєм тизмегинен атайын тїшїрїліп айтылган сєздїн, мїчєнїн, сїйлємдїн ордуна коюлуучу тыныш белги (...)

КЄПКЄЛЄЎ Кєєп кеткен, бой кєтєргєн, адамды кєзїнє илбеген, дардаўдаган. *Кєпкєлєў жигит. Камчыны сылай таштаган кєпкєлєў уландар* (Сыдыкбеков).

КЄПКЄНДЇК ***кєпкєнчїлїк*** менен бирдей. *Кєпкєндїккє жеўдирип, Кєрїнгєнгє мактанба* (Токтогул).

КЄПКЄНЧЇЛЇК Кєєп кетїїчїлїк, менменсингендик, бой кєтєргєндїк.

КЄПКЄЄЛ Кєпкєнсїп, шишигенсип кал-

ган, шишикке айлана баштаган. *Көкірегі көпкөөл тартып, шишийин деп калган экен* (Убукеев).

***КӨПКӨӨР** көпкөөл* менен бирдей.

***КӨПКІЛӨЎ** көпкөлөў* менен бирдей. *Көпкілөў душман ичпесин, Көгілтір суусун дайранын* (Бөкөнбаев).

КӨПМӨ: боор көпмө Эгин, ун-талкан сыяктуу майда нерсенин же коюу, кургак заттын идишке бир аз їймөлөнгөн, толороок кылып салынган абалы. *Фарфор табакка боор көпмө болуп палоо келди* (Касымбеков).

***КӨПӨК** диал.* Көпшөк, борпоў (адамга карата).

КӨПӨЛӨК 1. Көлөмі, тісі жагынан ар тірдії, кош канаты бар кичинекей жандык. *Калдыркан көпөлөк. Капуста көпөлөгі. Ак көпөлөк.* 2. *өт.* Баланы эркелетіїдө, жалынып жалбарууда колдонулат. *Балакетиўди алайын көпөлөгім* (Сыдыкбеков).

КӨПӨЛӨК БАЛЫК Узундугу 15–35 *см* келген балыктын тірі. *Көпөлөк балыктар океандын тропик алкагында жашайт.*

***КӨПӨЛӨКЧІ** сійл.* Илгерки орус зоолог, биологдорун кыргыздар ушундай аташкан. *Көпөлөкчі орус төрөлөріндөй жайкысын жайлоодо* (Абакиров).

КӨПӨС 1. *сійл.* Жеке менчик соода ишканасынын ээси. 2. *өт.* Бай, ач көз адам. *Көпөстөр сонун жерлерди біт ээлеп, томаяктар жерсиз кала беришти* (Сасыкбаев).

***КӨПӨШ** көпөс* менен бирдей.

КӨПСІН Көп деп сезії, көп көрії. *Көпсінбөйлік буга деп, Көўілі чөгіп калганы* («Манас»).

***КӨПСІНТ** көпсін* менен бирдей. *Бирин бири көпсінтіп, кыртышы сійбөгөн сыяктуу* (Элебаев).

***КӨПСІНІЇ** көпсін* этишинин кыймыл атоочу.

КӨПТӨ Көп киши, көпчілік катышып, биргелешип аракет кылуу, жабылып иштөө. *Көзі жетти баатырдын, Көптөсө кармап аларды* («Манас»). *Көптөсөк кулатабыз аскар тоону* (Їмөталиев).

КӨПТӨН Көп мезгилден бери, далайдан, узак убакыттан бери. *Каныш эне уулунун Зарылды сійіп жіргөнін көптөн сезет* (Сыдыкбеков). *«Тил Киевге жеткирет» – Бул сөзді көптөн эл билет* (Їмөталиев).

***КӨПТӨӨ** көптө* этишинин кыймыл атоочу.

***КӨПТӨТ** көптө* этишинин аркылуу мамилеси.

КӨПТІК I Бир нерсенин көп, арбын экендиги, мол болушу. *Малдын көптігі. Адамдын көптігі. Дінійөнін көптігі.*

КӨПТІК II Математиканын негизги тішініктөрінін бири, бир бітін нерсе катары каралуучу кандайдыр бир тірдії объектилердин жыйындысы. *Жаратылыштагы каалаган объектилер көптік боло алат.*

***КӨПТІР** көп* этишинин аркылуу мамилеси.

***КӨПТІРГІ** диал.* Камыр туруш (камыр ачыткы).

КӨПТІРМӨ САЙМА Ийне сайманын бир тірі, мында жердикке тішіріїчі учук жипти эў майда кылып сайып алат.

КӨПТІРІЛГӨН ТАРУУ Акталган таруну сіткө көптіріп, ага бал, каймак же май кошуп жей турган тамак.

КӨПІРӨ Суудан, тереў сайдан, аўдан ж.б. өтії ічін салынган же атайылап курулган өткөөл. *Кін чыга жаздаганда, машиналар чоў көпірөнін жанына жетип токтолду* (Сасыкбаев). *Миргіл көпірөдөн өтіп, белеске чыкты.*

КӨПЧІК Ээрдин їстін гана жапкыдай кичине, чакан жана жука кылып жасалган көрпөчө. *Килем көпчік. Аюу көпчік. Алача көпчік салыўар, Алтын быштан тагыўар* («Манас»).

КӨПЧІЛ Көпчілік менен бирге болууну, элден чыкпоону каалаган, элди сійгөн. *Эстії – көпчіл, эселек – тууганчыл* (макал).

КӨПЧІЛІК 1. Бир нерсенин теўинен көбірөөк, ашыгыраак бөлігі, көп экендиги. *Татыбек їй жумушунун көпчілігін өз мойнуна алды* (Байтемиров). *Тургандардын көпчілігі Татыбек жагында болду* (Байтемиров). 2. Эл-журт, калк, бир канча адамдардын тобу, жамааты. *Кейишке салып кетти деп, Көпчілік калды тіўіліп* (Жеўижок). *Шекер көпчілікке карады* (Убукеев). *Береке да, кіч да көпчілікте* (Жантөшев). *Иштин прогрессивдії методдорун көпчілікке жайылтуу керек* (Жантөшев).

КӨПШӨК 1. Бош, болбурак, борпоў, нык эмес. *Көпшөк кар. Їлп эткен желге куурайдын көпшөк кілі жогору көтөріліп жатты* (Таштемиров). 2. *өт.* Кайраты жок, алсыз, бош, борпоў. *Силердей көпшөктөрдөн алда канча тыўмын деп, Сапарбай моюн бербейт* (Бейшеналиев). *Тіртіп койсо жыгылчудай көпшөк көрінөт* (Байтемиров).

КӨР I Көрії сезиминен ажыраган сокур, майыбы бар. *Боорум їшіп чер болду, Көзім көрбөс көр болду* (Тоголок Молдо). *Кілжан деген кызды көзі жок көр киши да інін угуп ашык болот* (Байтемиров).

КӨР II Өлгөн адам көмілгөн жай, мірзө. *Көр казып жаткандар бери карата чубап калышты* (Жантөшев).

КӨР III 1. Көрії сезими менен байкоо, көз жігіртії, кароо. *Кыз мыкка илинген сірөтті көрді* (Сыдыкбеков). *Такырайган кум баскан жер Бігін көрсөў башкача* (Бөкөнбаев). *Кино көріїгө коўшулаш экскаваторчу жумушчулар да келишти* (Сасыкбаев). ‖ Байкоо, көз салуу, бир нерсенин жөн-жайы, шарты, ал-абалы ж.б. менен таанышуу, баам кылуу. *Барпы Шабыраалыны ээрчитип, тоодогу чөптөрді көріп келіїгө барган*

(Байтемиров). 2. Кандайдыр бир жайда болуу же бирөөгө кез келүү, учуроо. *Эшик-төрүмдү көрүп чык, жарыгым* (Сыдыкбеков). *Аман болсом көрөрмүн, Өзүмдүн кыпчак калкымды* (Үсөнбаев). 3. Дуушар болуу, башынан өткөрүү, жолугуу. *Көрбөгөндү көрдү. Үзүрүн көрдү. Кыйынчылыкты көп көрдүк. Азап көрдүк.* ‖ Бир нерсенин таасиринде болуу, таасирленүү, алуу. *Тарбия көрдү. Таалим көрдү. Ата көргөн бала.* 4. Бир нерсенин сапатына, белгисине ж.б. байкоо кылуу, баамдоо, сезүү. *Даамын көр. Тузун көр. Жытын көр.* 5. Эсептөө, ушундай деп сезүү, эсеп кылуу. *Жакшы көр. Жаман көр. Эп көр. Өөн көр. Жек көр. Ыйык көр.* 6. Кимдир бирөөнү, бир нерсени себепкер деп саноо, бир нерсенин болуу, келип чыгуу себебин ошого байланыштуу деп кароо. *Башын жуубай, биттен көрөт* (макал). *Бирөөдөн көрө турган иш эмес. Менден көрбөгүлө.* 7. Жаза, чара колдонуу, жазалоо. *Чара көр. Жаза көр.* 8. Камылга, даярдык ж.б. аракеттерин жүргүзүү, ишке ашыруу. *Конок камын көр. Ишке даярдык көр. Кышка камылга көр.* 9. Жетүү, колуна тийүү, ээ болуу. *Жылуу тамак, бүтүн кийинек көрбөгөн* (Токомбаев). *Жайкысын кашык сүт көрүп, Жетпедиӯ эчки, саанга* («Жазгыч акындар»). *Бала көрөмбү деген үмүт пайда болду* («Ала-Тоо»). 10. Бирөөнүн аракетин, дымагын, ишин ж.б. кем баалоо, арзырлык эмес деп басынтуу же кекетүү маанисинде айтылат. *Мунун кыйынын көр! Баса албай жүрүп тоого чыгат элем дегенин көр!* 11. Чакчыл формадагы негизги этиш менен бирге айтылып, өтүнүү, сурануу, тилек кылуу же бирөөгө буюруу, сунуш кылуу ж.б. маанини билдирет. *Келе көр. Алып бере көр. Тие көрбө. Таштап кете көрбө. Айтып көр. Көтөрүп көр. Байкап көр.*

КӨР АЗАБЫ 1. *дин.* Күнөөлүү адамдарды көр ичинде азап периштелери кыйнайт имиш. 2. *өт.* Өтө кыйноо тартуу. *Көп эле болсо өлөрбүз, Көр азабын көрөрбүз* («Манас»). *Биз көргөн күндү сураба, көр азабы* («Ала-Тоо»).

КӨР БАЙГЕ Сөөктү коюп келгенден кийин ошол эле күнү уюштурула турган ат чабыш. *Көкөтөйдүн көр байге, Көргөн жанды кубантып* («Манас»). *Телтору атты бербеймин, Көр байгеге чаптырам* («Курманбек»).

КӨР ЖЕМЕ 1. Майда жеме, жемекейлик. *Чыдай албайм сенин көр жемеӯе* (Бей-шеналиев). 2. Ыгы жок эле кемирип-кесип, орду жок жемелей берген, өтө майдачыл, жемекор. *Көр жеме кайнатам көрсөтпөгөнү калган жок* («Ала-Тоо»). *Көр жеме киши.*

КӨР КАШКА Мааниси жок, акылсыз.

КӨР ООЗУНА БУТ САЛУУ Өтө кыйналуу, азап чегүү, кыйынчылык башка түшүү. *Моминтип, менчилеп, көр оозуна бут салганда баркын билип, кайсалайсыӯ, каранасыӯ* (Осмоналиев). ***В.: Көр оозуна бут малуу.*** *Качып кетер Көйгап жок, көр оозуна бут малдым* (Осмоналиев).

КӨР ООЗУНАН КАЙТУУ Өлө турган абалга келип, кайра оӯолуу, баш көтөрүү, өлбөй аман калуу. *Апасы катуу ооруп, көр оозунан кайтты* («Кыргызстан аялдары»). *Селки болуп селкилдеп жүрөм деген жаным көр оозунан кайттым* (Абдукаимов). ***В.: Көр оозунан кайта келүү.*** *Каныбек көр оозунан кайта келгени эсиӯдеби, кубатым* (Жантөшев). ***Көр оозунан кайра кайтуу.*** *Ал көр оозунан кайра кайтты* («Ала-Тоо»). ***Көр оозунан кайра тартуу.*** *Үч ай ооруп, көр оозунан араӯ дегенде кайра тарттым* («Ала-Тоо»). ***Көр оозунан кайтып келүү.*** *Көр оозунан кайтып келдим, бир ажалдан башканы көрдүм* («Ала-Тоо»).

КӨР ООЗУНДА Өлүм алдында, өтө кыйын абалда. *Мусапырлык башка түшүп, кор болуп, көр оозунда турганда эмненин кайраты* (Осмоналиев). *Акыры көр оозунда турган немелер өмүр үчүн кармашууга даяр* (Каимов).

КӨР ООКАТ Жарыбаган болор-болбос ооккаттын, тиричиликтин аракети, жашоо түйшүгү. *Эл-журт бар, эптеп көр оокат өтөр* (Кушубеков). *Турмуш, күндөлүк көр оокат алагды кылат* (Мырзаев).

КӨР ПЕНДЕ Пенде, караӯгы адам, кудайдын кулу. *Аттангыла, көр пенделер, аттангыла. Алтын таажынын алдында өтөгүлө пенделик карызыӯарды* (Касымбеков).

КӨР СООДА Соодага начар, туура соода кыла албаган, ала турган нерсесинин баасын чыгара албаган. *Көрүнөө көр сооданын кулу болду* (Көчкөнов). *Көр соодасыӯ, соода кыла албайсыӯ.*

КӨР ЧЕӮГЕЛ 1. Олбурлуу, чоӯ чеӯгел. *Көр чеӯгелин арбайтып эт сугунууга камынды.* 2. Алдым-жуттум, жегич, ач көз. *Бул Шабыраалы көр чеӯгелдин колунан келчү иш. Аны актоого болбойт* (Байтемиров). *Ал башынан ошондой көр чеӯгел неме эле* («Ала-Тоо»).

КӨР ЧЫЧКАН *биол.* Жер алдында жашоочу кемиргич айбандардын бир тукуму, түрү.

КӨРБӨГӨНДҮ КӨРҮҮ 1. *к.* ***көрбөгөнү көр болуу.*** 2. Жан жыргаткан жыргалчылыктын үстүндө болуу, жыргап-куунап доорон сүрүү. *Курдашым Манас барында, көрбөгөндү көргөмүн, Абыкенин тушунда Ар жорукка көнгөмүн* («Манас»).

КӨРБӨГӨНҮ КӨР БОЛУУ Көрбөгөн азабы калбоо, азап-тозокту, далай кордукту, кыйынчылыкты башынан өткөрүү. *Серек өмүрүн асырайм менен улам бир чоочун айылды маанектеп жүрүп, көрбөгөнү көр болду* (Осмоналиев). *Каныбектин көрбөгөнү көр болуп төшөктө жатат* (Жантөшев). ***В.: Көрбөгөндү көрүү.*** *Хан агамдын куну үчүн, Көрбөгөндү көрсөм бейм* («Семетей»). *Анысынан да жазгы, күзгү жаанда моминтип темселешип,*

көрбөгөндү көрүшөт (Эралиев). *Жетимчиликтин айынан көрбөгөндү көрдүм, – деп, бала улутунуп койду* («Ала-Тоо»). ***Көрбөгөн күнүн көр кылуу***. *Ошондой бир жолкуда Эдигейдин көрбөгөн күнүн көр кылды го бу оўбогон Каранар* (Айтматов).

КӨРГӨ БУТУ САЛАЎДОО Карылыгы жетип, өлөрүнө аз калуу же өлүм алдында туруу деген мааниде. *Ээ.. балам, биздин болсо, көргө бутубуз салаўдап турат. Заманыўардын жыргалын эми силер көргүлө* (Жоошбаев).

КӨРГӨЗ 1. ***көр III*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. Билдирүү, сездирүү. *Эпкиндүүнүн белгиси Эмгегин элге көргөзгөн* (Осмонкул).

КӨРГӨЗМӨ 1. Көпчүлүккө көрсөтүлүүчү ар кандай нерселердин жыйындысы жана аларды коюучу жай, орун. *Сүрөт искусствосунун көргөзмөсү. Фото көргөзмө. Алар тамактанган соў айыл чарба көргөзмөсүнө кетишти* (Байтемиров). *Концерттер, көргөзмөлөр жана башка чаралар уюштурулуп, андан түшкөн каражаттар тынчтык фондусуна берилүүдө* («Кыргызстан аялдары»). 2. Жетекчиликке алуу, аткаруу үчүн берилген көрсөтмө, колдонмо.

КӨРГӨН КҮНҮН ИТ КӨРСҮН Анын күнү курусун, көрбөгөндү көрдү, катуу кыйналды, азап чекти деген сыяктуу мааниде. *Үмүттүн көргөн күнүн ит көрсүн, көрүнгөндөн кайыр сурап, куу турмуштун корун тартты* (Ашымбаев).

КӨРГҮЛҮК Кыйынчылык, кордук, азап. *Темир жол жок кезде адамдардын, колу ооруп, таманы жооруп, көргүлүктү көрүшчү* (Сасыкбаев). *Саал кечиксек, көргүлүктү көрмөк экенбиз* (Элебаев). *Бул сөзүмө көнбөсөў, көргүлүктү көрөсүў* («Семетей»).

КӨРДӨН АЛЫП, ЖЕРГЕ УРУУ *к.* ***жерден алып көргө уруу***.

КӨРДӨН АЛЫП, КӨРГӨ САЛУУ *к.* ***жерден алып көргө уруу***.

КӨРДӨН АЛЫП, КӨРГӨ УРУУ *к.* ***жерден алып көргө уруу***.

КӨРДӨН СУУРУП, КӨРГӨ САЛУУ *к.* ***жерден алып көргө уруу***.

КӨРДӨН ЧЫГА КАЛГАНДАЙ Адамдын жүрөгү түшкөндөй, түрү суук, көрүнүшү жаман. *Эч капарсыз келе жатканда көрдөн чыга калгандай беш-алты адам тегеректеп калды* («Ала-Тоо»).

КӨРК 1. Бирөөнүн же бир нерсенин жакшынакай, кооз көрүнүшү; сымбат, көркөмдүк, сулуулук. *Кыздын жакшынакай көркүнө кайра-кайра карагым келди* («Ала-Тоо»). *Көркүнө чыга жайнаган, Жылжып аккан суусу бар* (Казыбек). *Арыктын боюндагы чоў мектепке шактын көркү көрк кошконсуйт. Жайылтып малын айдаса, Элдин көркү жеринде* (Жантөшев). *Дарактын көркү гүл менен, Мөмөнүн көркү бүр менен* (Үсөнбаев). 2. Бирөөнүн же бир нерсенин сырткы көрүнүшү, кебете-кешпири, түрү. *Көркүнө душман даай алгыдай эмес. Көркүн адам карагыдай эмес.*

КӨРКАНА Мүрзө, көрүстөн.

КӨРКАНАЧЫ ***көркоо*** менен бирдей.

КӨРКАП Көп деген мааниде. *Көркап бир миў кол жүрүп, Саналуу бир миў жол жүрүп.* («Эл адабияты»).

КӨРКОО 1. Көрдү ачып жегич жырткыч (көбүнчө карышкыр). 2. *өт.* Элге ырайымы жок ээүүчү, зулум, эл жегич. *Кедейлердин акысын Көркоо байлар жеп койчу* (Токтогул). *Жүзбай пейли бузук, көзү заар, көркоо адам болчу* (Каралаев).

КӨРКОО КОЎУЗДАР Узундугу 10–40 *мм* келген тери менен азыктанган коўуздун бир түрү. *Көркоо коўуздардын түсү кара, канат жапкычтарында сары тактар же сызыктары болот.*

КӨРКООЛУК Зулумдук, ырайымсыздык.

КӨРКӨМ 1. Кооз көрүнүш, көрктүүлүк, сымбаттуулук. *Мекеним – көркөм Кавказ, толгон жемиш* (Маликов). *Укмуштуу көркөм жерибиз* (Бөкөнбаев). *Керилген мурут, ак жуумал, Келбети көркөм эр экен* (Бөкөнбаев). 2. Адабият, искусство жагына, ошол тармактагы чыгармачылыкка байланышкан. *Көркөм адабият. Көркөм фильм. Көркөм образ. Көркөм чыгарма.* 3. Искусство тармагындагы ишке байланыштуу болгон. *Театрдын көркөм жетекчиси.* 4. Искусствонун элементтеринен турган. *Көркөм гимнастика.*

КӨРКӨМ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮК Усталардын, уздардын, зергерлердин асем буюмдарды жаратуучу кесиби.

КӨРКӨМ КОТОРМО *адаб.* Бир тилден экинчи тилге которулган адабий чыгарма.

КӨРКӨМ ӨНӨР Коомдук аў-сезим формаларынын бир түрү. *Курчап турган чындыктын көркөм чагылдырылышы көз менен көргөн образдарда (көркөм сүрөт өнөрү), үн коштоосунда (музыка), сөздө (көркөм адабият) көркөм өнөрдүн кээ бир түрлөрүнүн синтези менен (театр, кино) ишке ашат.*

КӨРКӨМ ӨНӨР ИЛИМИ Көркөм өнөр тарыхын жана теориясын, ошондой эле көркөм сынды өз ичине камтыган көркөм өнөр тууралуу илим. *Көркөм өнөр илими деген термин көркөм сүрөт өнөрүндө көбүрөөк колдонулат.*

КӨРКӨМ ӨНӨР СИНТЕЗИ Бир бүтүн көркөм чыгарманын (театр оюну) же салыштырмалуу өз алдынча турган чыгармалар ансамблинин алкагындагы көркөм өнөрдүн ар кыл түрлөрүнүн өз ара байланышы, органикалык биримдиги. *Чыныгы көркөм өнөр синтези ар кыл өнөрлөрдүн элементтерин, анын стилисттик биримдигин да түзүүчү идеялык маанисинин жалпылыгы менен гармониялуу айкалышында жетишилет.*

КӨРКӨМ ӨНӨР ТААНУУ Көркөм өнөр илими менен бирдей.

КӨРКӨМ ӨНӨР ТАРЫХЫ Көркөм өнөрдүн пайда болуш мезгилинен биздин күндөр-

гө чейинки өнүгүү процессин таанып-билүү илиминин бир бөлүмү. *Көркөм өнөр тарыхын изилдөө деги эле көркөм өнөр өнүгүүсүнүн айрым мезгилдерин (кайра жаралуу доорунун көркөм өнөрлөр тарыхы), түрлөрдү (бедизчилик, живопись тарыхтары), жанрларды (пейзаж, портрет тарыхтары) баяндап көрсөтөт.*

КӨРКӨМ СҮРӨТ ӨНӨРҮ Көз менен көрүп, кабылдаган жана көзгө көрүнгөн дүйнөнү тегиздик менен мейкиндикте сүрөттөөгө байланыштуу көркөм өнөрлөр. *Көркөм сүрөт өнөрүнө живопись, графика, бедизчилик кирет.*

КӨРКӨМДӨ Көркөм кылуу, кооздоо, көркүнө келтирүү, жасалгалоо. *Көркөмдөп жасалган чырактар метро ичине таў шооласын чачыратат* (Байтемиров).

КӨРКӨМДӨЛ көркөмдө этишинин туюк мамилеси. *Айыл сайын мектептер, Көркөмдөлүп салынган* (Осмонкул). *Чай ичер көркөмдөлгөн ак пияла, Шыўгырап, досуўдан сен сыр сураба* (Шимеев). *Гүлдөйт дагы колхоз айлым, Көркөмдөлүп жаркырайт* (Нуркамал).

КӨРКӨМДӨӨ көркөмдө этишинин кыймыл атоочу. *Үй жасалгаларын көркөмдөө. Кабинетти көркөмдөөгө катышуу.*

КӨРКӨМДӨТ көркөмдө этишинин аркылуу мамилеси. *Эшик алдын көркөмдөтүп жасалгалоо. Көркөмдөтүп оймо-чийме жасатуу.*

КӨРКӨМДҮК 1. Көркөм көрүнүштө болгондук, кооздук, сулуулук. *Көлдүн айланасына өскөн камыш, балгын, жекендер көлдүн көркөмдүгүн арттырат* (Жантөшев). *Көз тайгылткан көркөмдүктүн бардыгы, Бүтүп жатат биздин элдин колунан* (Шамшиев). 2. Эстетикалык таасир берүүгө жөндөмдүүлүк, чебердик. *Искусство чыгармаларынын көркөмдүк сапаты. Элдик чыгармаларды көркөмдүк менен аткаруу. Сайра классикалык опералардан татаал партияларды жогорку көркөмдүктө ырдаганына искусство чеберлери жогору баа берген* («Кыргызстан аялдары»).

КӨРКӨМДҮҮ Көркөмү келишкен, көркөмдөлгөн, кооз, көрктүү. *Көркөмдүү салынган үйлөр көп, Көз тоёт шаўдуу айылга* (Осмонкул). *Көркөмдүү жайлоо Көк-Ойрок Көбөйгөн малы өрүштөн* (Үсөнбаев).

КӨРКӨМДҮҮЛҮК *адаб.* Өнөр чыгармаларынын мүнөздүү сапаты, искусстводогу сулуулуктун формасы, эстетиканын жогорку көрүнүшү.

КӨРКТӨ Көрктүү кылып кооздоо, көркүнө чыгаруу, сулуулоо. *Табиятты багынткан, Талааны көрктөп жаўырткан* (Нуркамал). *Жашооўду кубанч көрктөбөйт, Жаз менен кыш деп күн өтөр* (Закирова).

КӨРКТӨЛ көрктө этишинин туюк мамилеси.

КӨРКТӨН көрктө этишинин өздүк мамилеси.

КӨРКТӨӨ көрктө этишинин кыймыл атоочу.

КӨРКТҮҮ Көркү, жарашыгы мыкты, көркөмдүү, келишимдүү, сулуу, кооз. *Айылдагы аялдардын көрктүүсү – Асылкан* (Жантөшев). *Көрктүү болсун баары деп, Күмүштөн жабдык салынган* («Курманбек»).

КӨРКТҮҮЛҮК Көрктүү, келишимдүү көрүнгөндүк, көркөмдүүлүк, кооздук, сулуулук.

КӨРМАНА *диал.* Көрүндүк.

КӨРМАР Сокур жылан. Сөөлжанга окшогон ичке, узундугу 30–40 сантиметрге чейин, көздөрү калканчанын астынан жакшы көрүнбөгөн, саргыч же саргыч кызыл түстөгү, адамга зыяны жок жылан.

КӨРМӨКСӨН БОЛУУ Көрүп турса да көрбөмүш болуу, көрбөгөндөй, байкабагандай болуп сезилүү. *Татыбек укмаксан, көрмөксөн болот* (Байтемиров). *Элдин көзүнчө Азизди көрсөў да көрмөксөн бол* (Жантөшев).

КӨРӨ I *диал.* Кумган (мойну узун келген чоюн чайнек).

КӨРӨ II Чыгыш жөндөмөдөгү сөздөн кийин айтылып, «буга караганда», «буга салыштырганда» деген маанини билдирет. *Шамдан көрө терезеден түшкөн айдын шооласы жарыкты алда канча көп бергидей* («Чалкан»). *Андан көрө Каныбектин өмүрүн тиле* (Жантөшев). *Бизден көрө сен көптү көргөн, көптү билген адамсыў* («Ала-Тоо»).

КӨРӨ АЛБОО Ичи тарлык кылуу, ичи күйүү, ыраа көрбөө. *Көрө албайсыў жардынын, Жакшы ат таап мингенин* (Токтогул). *Пейли жаман тууганыў, Беш кой күтсөў көрө албайт* (Осмонкул). *Тууган бар болсо көрө албайт, жок болсо асырай албайт* (макал).

КӨРӨГӨН көрөгөч менен бирдей.

КӨРӨГӨЧ 1. Көрөнөөк, көзү курч. *Көрөгөчү Мамыты, Төгөрөктүн төрт бурчун, Бекем тиктеп калды эми* («Эр Төштүк»). 2. *өт.* Аркы-беркини мыкты баамдагыч, кыраакы, билгич, көсөм. *Уулум көрөгөч, кыраакы, чукулунан сөз тапкан, акылдуу болду.*

КӨРӨГӨЧТҮК 1. Көзү курчтук, көрөнөөктүк. *Сен мага караганда көрөгөчтүк кылдыў.* 2. Кыраакылык, алдын ала биле коймойу бар, сезгичтик. *Чоў атамдын көрөгөчтүк менен айткан ойлорун биринин артынан бирин башыман өткөрдүм* («Кыргызстан маданияты»).

КӨРӨЙҮН ДЕГЕН КӨЗҮ ЖОК Жек көрөт, жаман көрөт, көргүсү келбейт, жакшылык кылайын деген ниети жок. *Орозкул болсо, бизди көрөйүн деген көзү жок* (Айтматов). *Барган сайын кыжыры кайнап туттугуп, экөөбүздү теў, өзгөчө Ажике жеўемди көрөйүн деген көзү жок, атамдын* (Акматов). *Атам экөөбүз токмок жегенден бери буларды көрөйүн деген көзүм жок* (Абдукаримов).

КӨРӨК көрө II менен бирдей.

КЄРЄКЄ (кїрєкє) Баатырлар кийїїчї сырткы жоо кийими. *Кїрєкєгє тепчилип, тартса да найза чыкпады* («Эл адабияты»).

КЄРЄКЧЄ кєрє II менен бирдей. *Мындан кєрєкчє, єндїрїштїн єзїнє барып иштеген жакшы* (Убукеев).

КЄРЄМЄН Кыраакы, алдын ала билген инсан. *Шамырат ары кєрємєн, ары бїйрє кєрїнбєйбї* (Даникеев).

КЄРЄНЄЄК Тез кєрє койгон, кєрєгєчтїгї бар, кєзї курч, баамдагыч, кыраакы. *Айбандар адамдарга караганда кєрєнєєк* (Каимов). *Журналисттердин кєзї кєрєнєєк, кулагы уганаак болуш керек* (Бєлєкбаев).

КЄРЄЎГЄ 1. Кымыз, бозо, максым сыяктуу суусундук ачыткысы, жаўы куюлганын ачытуу їчїн калтырылган кору. 2. *єт.* Бир нерсенин негизи, тїпкї маўызы, дараматы. *Оокат-тиричиликтин кєрєўгєсї тїгєнїп, барган сайын жакырлана баштадык* («Ала-Тоо»). *Кєрєўгєсї жок байкуштун колунан эмне келмек* («Чалкан»).

КЄРЄЎГЄЛЄН Кєбєйїї, жуктануу, ир-денїї. *Силер мурдагыдай болбой, анча-мынча кєрєўгєлєнїп калдыўар* («Ала-Тоо»).

КЄРЄЎГЄЛЄНЇЇ кєрєўгєлєн этишинин кыймыл атоочу.

КЄРЄЎГЄЛЇЇ 1. Арбын, кєп болуп жайылган, кєбєйгєн. *Кєрєўгєлїї кымыз. Кєрєўгєлїї бозо.* 2. *єт.* Колу жуктуу, оокаттуу, жетиштїї. *Бизге караганда Тешебайлар кєрєўгєлїї, оокат-тиричилиги жуктуу* («Ала-Тоо»).

КЄРЄЄГЄН *туурасы:* ***кєрєгєн.***

КЄРЄЄГЄЧ *туурасы:* ***кєрєгєч.***

КЄРЄЄНЄК *туурасы:* ***кєрєнєєк.***

КЄРЄР КЄЗ Эў жакшы кєргєн, єтє жакын санаган, ардактап сїйгєн, билерман (кєбїнчє аялга карата). *Касымбектин босогосун аттаган сайын їйїндєгї иреттїїлїк бектин кєрєр кєз айымы Айымкандын тескегенинен улам экендигине ынануудa* (Бейшеналиев). *Кєрєр кєз билерман Баякенин бїтїмїнє Шабдан баатыр эч наарaзы боло элек* (Бейшеналиев).

КЄРЄР КЇН Жашай турган ємїр, тиричилик. *Тайбаскул чунактын дагы кєрєр кїнї бар экен, ээ...!* (Осмоналиев). ***В.: Кєрєр кїн, ичер суу.*** *Кєрєр кїн, ичер суусу бар экен, бечаралар єлдїм-талдым дегенде Караколдун четине жетишти* (Ашымбаев). *Кєрєр кїн, ичер суум бар экен, эшикке чыгып кылдырап басып калдым* (Жусупов). ***Кєрєйїн деген кїн.*** *Менин дагы кєрєйїн деген кїнїм бар* (Осмоналиев).

КЄРЄР КЇН, ИЧЕР СУУСУ ТЇГЄНЇЇ Ємїрї, жашоо-тиричилиги аяктоо, кїнї бїтїї. *Чыны эле кєрєр кїн, ичер суум тїгєнєбї?* (Осмоналиев). *Кол баштап нечен казатта жїрїп, соо калган карт баатырдын кєрєр кїнї, ичер суусу тїгєндї* (Айтматов).

КЄРЄСЄН Кєрїнїшї олбурлуу жана келбеттїї, келишимдїї. *Кєрєсєн тоо. О Кєк тулпардын їстїндє, Кєрєсєн Бакай, олтурат* («Манас»).

КЄРПЄ 1. Козунун, улактын тармал жїндїї териси. *Кычан кєрпє тумагын чекчейтип, жогору байланып алган* (Бейшеналиев). *Кєрпєдєн ичик кылайын, Кєбєєсїн макмал кынайын* (Токтогул). 2. Алдыга салынуучу ичке тєшєк (кєбїнчє тєр кєрпє *же* жер кєрпє болуп айтылат). 3. *диал.* Жууркан-тєшєк. *Дарбаза ачылган кезде кєрпє-тєшєктєрдїн, кийиз-килемдердин жайылуу турганы кєрїндї* (Абдукаримов).

КЄРПЄ БЕДЕ Єсїп жетиле элек жаш беде. *Кєрпє бедеге ат чалдырып алууга токтоп калдык* («Ала-Тоо»).

КЄРПЄЛЄН Кєрпє сыяктануу, кєрпє болуу (бедеге карата айтылат). *Кєрпєлєнїп келе жаткан беде.*

КЄРПЄСЇ КЄГЄРЇЇ *к.* ***кєшєгєсї кєгєрїї.***

КЄРПЄЧЄ 1. Ээрдин їстїнє салып, басмайыл менен тартылуучу кичине тєшєк. *Кара булгаары тыштаган анжыян ээрге кара баркыт кєрпєчє салынган* (Байтемиров). 2. Алдыга салынуучу ичке тєшєк. *Болот миў башы шайы кєрпєчєнїн їстїндє олтурган* (Абдукаримов). *Аваўа тетиги кєрпєчєнї салып кой.*

КЄРСЄ Бир нерсенин жєн-жайын, эмне экенин аныктоо же болжол кылуу маанисинде айтылуучу киринди сєз катары колдонулат. *Баятан жорткон серїїн жел, кєрсє, машина зымырап учкандагы эпкин тура* (Сыдыкбеков).

КЄРСЄТ 1. Кєрє тургандай кылуу, кєргєзїї. *Талгат мага ушул альбомду кєрсєттї. Байбиче, келиўиз, кєрсєткєн орунга отуруўуз* (Сыдыкбеков). 2. Баамдатуу, бир нерсенин жєнїн, эмне экенин байкатып, билдирип туруу. *Бул жаш жигиттин ким менен байланышып жїргєнїн єзїнїн кєз карашы эле кєрсєтїп турбайбы* («Ала-Тоо»). *Эртеў эмне иш башталып кетерин бїгїнкї чатактын єзї эле кєрсєттї* («Чалкан»). 3. Бир нерсени эл, кєпчїлїк кєргїдєй, билгидей, карап тургудай кылып аткаруу, коюу. *Окуучулар кыяк тартып тамаша кєрсєтїштї* (Убукеев). 4. Бир нерсеге дуушар кылуу, жеткирїї. *Кєйнєгї жок кедейге, Кєрсєтєсїў жабырды* (Токтогул). *Жакындарын кейитет, Тїйшїктї катуу кєрсєтєт* (Барпы). 5. Колдонуу, бир нерсени сездирїї, билдирїї. *Кан тєгїлгєн майданда, Кєрсєттїў эрдик кїчїўдї* (Барпы). 6. Сунуш кылуу. *Кызым, сени бригадирдикке кєрсєтїштї* («Кыргызстан аялдары»).

КЄРСЄТКЇЧ Бир нерсенин аткарылыш жыйынтыгын, болгонун, єнїгїш деўгээлин ж.б. жактарын аныктоого мїмкїндїк берїїчї далил, маалымат, жалпыланган жыйынтык. *Бул чарба мыкты кєрсєткїчтєргє жетишкен чарбалардын катарында бара жатат. Биздин аймак єткєн жылды жак-*

шы көрсөткүчтөр менен жыйынтыктады.

КӨРСӨТМӨ 1. Аткарууга тийиш болгон кандайдыр бир тапшырманын, иштин аткарылыш тартиби, багыты көрсөтүлгөн жол-жобо. *Ал колхоздун бүт активин чогултуп алып көрсөтмө берди* (Каимов). *Курултайдын чечимдеринде улут саясатынын маселелери боюнча туура көрсөтмөлөр берилген.* 2. *сүйл.* Көргөзмө. *Көрсөтмөгө баруута, Даярданып калыптыр* (Үсөнбаев).

КӨРСӨТМӨ КУРАЛ Өтүлө турган материалдар окуучуларга жеткиликтүү, түшүнүктүү болушун камсыз кылуу үчүн колдонулуучу (сабакта көрсөтүүгө керектелүүчү) нерселер (глобус, карта, таблица ж.б.).

КӨРСӨТТҮР көрсөт этишинин аркылуу мамилеси.

КӨРСӨТҮЛ көрсөт этишинин туюк мамилеси.

КӨРСӨТҮҮ көрсөт этишинин кыймыл атоочу.

КӨРСӨТҮШ көрсөт этишинин кош мамилеси.

КӨРҮ КҮЙСҮН! Көбүнчө улгайган кишилерге карата каргоо, тилдөө маанисинде колдонулат. *Көрү күйсүн! Жоро шайтан көрүндө да жөн жатпайт, өлсө деле мага асылганын койбойт* (Жигитов).

КӨРҮК Темир усталардын териден жасалган от үйлөткүч шайманы. *Актан эки колу менен алмак-салмак күшүлдөтүп көрүк басууда* (Бейшеналиев). *Көрүк үйлөгөн таш көмүрдүн көгүш жалыны ого бетер алоолонот* (Абдукаримов).

КӨРҮКЧҮ Көрүк басуучу киши. *Чалдын баласы көрүкчү болуп иштейт экен* (Абдукаримов).

КӨРҮЛ көр III этишинин туюк мамилеси. *Көрүлө турган чаралар. Аракет көрүлдү.*

КӨРҮМДҮК *туурасы;* ***көрүндүк.***

КӨРҮН 1. ***көр III*** этишинин өздүк мамилеси. 2. Бир нерсенин жөнүн, болгон-болбогонун, себебин ж.б. чамалап, болжоп, жакындатып айтууда колдонулат. *Зарылдын катары кемпирге жайлуу болуп кетти көрүнөт* (Сыдыкбеков). *Биригип кеткен көрүнөт, Элиүдин жаш-карысы* (Жантөшев).

КӨРҮНГӨН Ар ким, ар нерсе, көзгө илинген. *Көрүнгөндү куткарбай, Өрдөк, чүрөк, куу аттыў* («Кожожаш»). *Көпкөндүккө жеўдирип, Көрүнгөнгө мактанба* (Токтогул). *Көрүнгөндү кармалап, жанталаша бербечи* («Ала-Тоо»).

КӨРҮНДҮК *этн.* Жаўы төрөлгөн баланы, жаўы келген келинди, кайындап барган жаўы күйөөнү ж.б. көрүү үчүн берилген сый, белек. *Көрүндүкө жамбы алып* («Манас» С.О.). *Уулуўа көрүндүк бер!* (Абдукаримов). *Татыбекти көрүп, көрүндүк, сүйүнчү доолашат* (Байтемиров).

КӨРҮНӨ Ачык, дапдаана, көз менен көрүүгө болгудай, эч кимден жашырынып-жамынбай, жазганбай. *Көрүнө жерге коюу. Көрүнө качып кете албай, Менден коркуп жүргөнүў* («Эр Табылды»).

КӨРҮНӨӨ көрүнө менен бирдей.

КӨРҮНҮКТҮҮ 1. Көрүнүп тургудай, ачык, көрүнө, издегенде, керек болгондо оўой таап алгыдай. *Буюмду көрүнүктүү жерге коюу. 2.* Эмгеги, атагы ж.б. элге белгилүү, көпчүлүккө дайын, атагы чыккан, таанымал. *Силердей эле мотураўдап окуп жүрүшүп, эми республиканын көрүнүктүү адамдары болуп отурган агайларыўар көп* («Жаш ленинчи»). 3. Көзгө көрүнөрлүк, олуттуу, маанилүү деп айтарлык, мактоого татырлык. *Асылкан уйлардын сүт өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууда көрүнүктүү ийгиликтерге жетишти.*

КӨРҮНҮҮ көрүн этишинин кыймыл атоочу.

КӨРҮНҮШ I 1. Бир нерсенин көзгө көрүнгөн, сезилген жалпы белгилери, сырткы кебетеси, түрү, турпаты. *Сансыз айланадагы табияттын көрүнүшүн өтө суктануу менен карады* (Жантөшев). *Алымдын көрүнүшү Анарханга коркунуч туудурду* (Жантөшев). 2. Драмалык чыгарманын бир бөлүмү. 3. Бир нерсенин жалпы ал-абалы, жагдайы, шарты. *Иштин бул көрүнүшү азырынча бизди жыргаткыдай эмес* («Чалкан»). *Бул көрүнүшкө эч ким алымсынгыдай эмес* («Ала-Тоо»). 4. Кубулуш. *Жаратылыштын ар кандай көрүнүштөрү.*

КӨРҮНҮШ II 1. ***көрүн*** этишинин кош мамилеси. 2. Кездешүү, жолугушуу. *Бир саат көрүнүшпөй калса, чый-пыйы чыгат* (Байтемиров). 3. Учурашуу, саламдашуу. *Жанар кыздар менен кол кармашып көрүнүштү* (Баялинов).

КӨРҮНЧҮ *миф.* Эски ишеним боюнча көзгө адам сыяктуу же башка бир нерсе сыяктанып көрүнүп, коркунуч туудуруучу элес.

КӨРҮЎДӨ ӨКҮР! Жакшылык көрбө, өлгөндө да тынч жатпа! деген мааниде беймаза кишилерди каргоо иретинде колдонулат. *Көрүўдө өкүр, как баш! – деп каргап жатты* («Ала-Тоо»). *Башкага кымындай жакшылык ойлобойсуў, көрүўдө өкүр, канкор!* (Осмоналиев). ***В.: Көрүўдөн таш чыккыр!*** *Көрүўдөн гана ташы чыккыр, ким гана болду экен а?! – деп күйдү Мадыл* (Касымбеков).

КӨРҮСТӨН Өлгөн адамдар көмүлгөн жай, бейит. *Ыйлаймын андан башка айла канча, Көргөндө көрүстөндү зээним кейийт.*

КӨРҮҮ көр III этишинин кыймыл атоочу.

КӨРҮҮЧҮ Сахнада, циркти аренасында, кинотеатрларда, стадиондо ж.б. жайларда көрсөтүлгөн оюндарды, фильмдерди ж.б. көрүүгө барган адам. *«Октябрь» кинотеатрына* 300*дөн ашык көрүүчүлөр чогулушту* («Кыргыз Руху»).

КӨРҮШТҮР ***көрүш*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨРҮШҮҮ ***көрүш*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨРҮШҮҮ ЫРЛАРЫ *адаб.* Каада-салт ырларынын түрү, кыргыз элинин кызды күйөөгө узатуу расмисине байланыштуу ырдалчу ырлар.

КӨРЧӨГӨ Ат жабдыктарына, бут кийимге ж.б. кадап бекитилген жазы бөрктүү жез же күмүш мык же ошол формадагы асыл таштар.

КӨРЧӨГӨЛӨ Көрчөгө салып кооздоо.

КӨРЧӨГӨЛӨӨ ***көрчөгөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨРЧӨГӨЛӨТ ***көрчөгөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨРЧӨГӨЛҮҮ Көрчөгө салынган, көрчөгөлөп кооздолгон.

КӨСӨ Күйүп жаткан отту же чокту көсөө менен ары-бери которуштуруу, ичкертүү, күйүүгө ылайыктап ондоп коюу. *Мергенчи отту көсөп, таш кордону оўдоп койду* («Ала-Тоо»). *Каныбек коломтодогу кызарып жаткан чокту көсөп-көсөп алды* (Жантөшев).

КӨСӨМ 1. Кой-эчкилерди башкарып, баштап жүргөн эркеч, теке. 2. Көптү көргөн, көптү билген даанышман, акылман, жол башчы. *Көптү көрбөй көсөм болбойт* (Жантөшев). *Жакшы жүрүп үлгү алгын, Көптү билген көсөмдөн* (Сыдыкбеков).

КӨСӨМДҮК Акылмандык, даанышмандык, кыраакылык. *Салышып жоого болгон маш, Көсөмдүгү бар экен* («Манас»).

КӨСӨМСҮН Өзүн көсөм катары көрсөтүү, көсөм болумуш этүү.

КӨСӨМСҮНҮҮ ***көсөмсүн*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨСӨӨ I От көсөөшкө, отту кагыштырып, ичкертип турушка ж.б. колдонулуучу кыска таякча. *Асан көсөөнү ала коюп, отту чулгуп койду* (Токомбаев). *Көсөөнү колуна алып, алдына чок тартты* (Убукеев).

КӨСӨӨ II Сакал-мурут чыкпаган же сакал-муруту өтө сейрек. *Көсөө абышка оўдонуп отурду* (Баялинов). *Муслимахун сакал-муруту жок көсөө* (Жантөшев).

КӨСӨӨ III ***көсө*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨСӨӨ КУЙРУК Кыска, сопол куйрук. *Чуркаса атка жеткирбейт, Көсөө куйрук, тайган төш* (Осмонкул). *Көсөө куйрук көк бөрү* («Манас»).

КӨСӨР *туурасы:* ***көөсөр.***

КӨСПАНТ Кой, кой-козу. *Көспанттан канча салалык, Көбүрөөк кылып алалык* («Манас»).

КӨТӨН КОРОЗ Сыланкороз, жасанганды, кийингенди жакшы көргөн, көйрөў.

КӨТӨР 1. Мурунку ордунан өйдөлөтүп, бийиктетип, көтөрүлгөн абалга келтирүү, колго алуу. *Бригадалар жабдыктарын көтөрүп, жумушка бет алышты* (Сасыкбаев). *Желек көтөрүп жүргөн келин Настен эле* (Убукеев). *Жеўеси уй саап, сүт көтөрүп киргичекти, самоор да шуулдап калат* (Сыдыкбеков). ‖ Өзүнө (аркасына, ийнине ж.б.) жүктөп, бир жерден экинчи жерге ташуу, жеткирүү же алып жүрүү. *Дал ортомду кабыртып, Көтөрдүм отун адырдан* (Барпы). 2. Көтөрмөлөө, колдоо, өстүрүү, жогорулатуу. *Тарбиялап көтөрдүў, Кедей менен жакырды* (Барпы). *Жылдызкан менин даражамды көтөрүп койду* (Байтемиров). 3. Куруу, тургузуу, тигүү (дубалды, боз үйдү ж.б.). *Кара-Буура, Чаткалга там көтөрүп алсак деп* («Сейтек»). *Дубалды сарапка чейин көтөрүп чыкмай оюма келди* (Касымбеков). *Табылдыны аткарып, Көтөргөн үйгө алпарып* («Эр Табылды»). 4. Ишке, кызматка, бийликке коюу, дайындоо. *Жакында Пудовкинди согуштук саясий кызматка көтөрдү* (Бектенов). *Сынга толгон баланы, Хан көтөрүп алалык* («Эр Табылды»). 5. Кош бойлуу абалда болуу. *Кандуу күндө көтөрүп, Майрам күнү төрөдүм* (Осмонов). 6. Бийиктетүү, катуулатуу (мис. дабышты, үндү). *Салык ишенимдүүлүк менен үнүн көтөрө сүйлөдү* (Каимов). *Нагыз элдик обонго салып, кайруусун бийигирээк көтөрөт* (Сыдыкбеков). 7. Чыдоо, туруштук берүү, көнүү, моюн сунуу, терикпөө. *Жашымдан далай түйшүк көтөрдүм* (Жантөшев). *Кеп көтөрбөй жакшы болбойт, тер көтөрбөй күлүк болбойт* (макал). *Тамашаўбы же чыныўбы, айтор көтөрбөскө чара жок экен. Айла жоктон унчукпай басып кете бердим* («Чалкан»). *Эркелесем эркелигим көтөргөн, Менин энем – кагылайын кыргыз эл* (Үмөталиев). 8. Бир нерсенин милдетин, ыгым-чыгымын ж.б. моюнга алуу, өзү бүтүрүүгө, өз мойну менен тартууга макул болуу. *Тойдун бардык чыгымын өзүм көтөрөм, ага кабатыр болбоўуз* («Ала-Тоо»). *Жетимдерче сандалтпай, Көтөргөмүн милдетин* (Токтогул). 9. Аякты, рюмканы ж.б. колуна алып, ичип жиберүү, тостту алып коюу. *Токтоо бербей тост көтөрдүк баарыбыз* (Маликов). *Коноктор көўүл бөлүп карайт бизди, Көтөрчү коноктордун урматына* (Шимеев). *Биздин эл толо аяктан насип көтөрүп көнгөн* (Сыдыкбеков). 10. Колундагы нерсе менен уруп, чаап жиберчүдөй тап берүү. *Камчы көтөр. Союл көтөр. Балта көтөр.*

КӨТӨРГҮЧ Жүктү, ар кандай оор салмактуу нерсени көтөрүү же бир жерден экинчи жерге көтөрүп жылдыруу ишин аткарган механизм.

КӨТӨРМӨ I Сууну, көлмөнү тосуш же ташкынды, селди токтотуш, бууш үчүн кырдалган жээк.

КӨТӨРМӨ II *эск.* 1. Жумуш иштеп берүү үчүн алынган карыз, насыя. *Жакып тыўыгандан кийин, Ийгилик экөө көтөрмөгө су-*

гат сугаруучу болду («Ала-Тоо»). 2. Белгилүү мөөнөттөн кийин пайыз кошуп (көбөйтүп) төлөп берүүгө милдеттенип алган карыз. *Мындай сүткор байлардан, Көтөрмөгө пул алба* (Токтогул). *Чейрекер байдын кампасынан келерки жылдын эсебинен көтөрмө алды* (Абдукаримов).

КӨТӨРМӨ III Отунду таңып көтөрүүгө же бир нерсени байлоого ылайыкталып эшилген, аркандан кыска келген жоон жип, кыска аркан. *Таштан керегенин башындагы орок менен көтөрмөнү алып чыгып кетти* (Жантөшев). *Асан кылдан эшилген кара көтөрмөнү текенин мүйүзүнө чалып байлайт. Мен көтөрмө эшип, жүн тыткан түйшүктүн кишиси элем* (Сыдыкбеков).

КӨТӨРМӨЛӨ I 1. Колдоого алып, жөлөп-таяп жардам берүү, илгерилетүү, жетилтүү. *Биздин заман эмгекчи үчүн, Көтөрмөлөйм карыпты* (Бөкөнбаев). *Өкмөткө ыракмат, ушунча сыйлап, ушунча жылдан бери көтөрмөлөдү* (Мавлянов). 2. Ишинен, кызматынан жогорулатып көтөрүү, чоңойтуу, чоңураак ишке коюу.

КӨТӨРМӨЛӨ II Көтөрмөгө (карызга) алуу, карыздоо, насыялоо. *Бирөөдөн көтөрмөлөп кой таап коём* (Бөкөнбаев).

КӨТӨРМӨЛӨӨ көтөрмөлө I этишинин кыймыл атоочу.

КӨТӨРМӨЧҮ (көтөрмөчү соодагер) *тар.* Майда буюм-терим, кездеме ж.б. кыдыртып сатуучу соодагер.

КӨТӨРӨ ЧАЛУУ Мактоо, көтөрмөлөө. *Ал каркылдап Тоголок Молдону көтөрө чалды* (Бейшеналиев). *Түлкүбек отургандарды көтөрө чалып мактай баштады* (Жантөшев). *Мурат өзүн көтөрө чалып сүйлөгөнүн эки кыз тең байкашты* (Байтемиров).

КӨТӨРТ көтөр этишинин аркылуу мамилеси.

КӨТӨРҮЛ 1. ***көтөр*** этишинин туюк мамилеси. 2. Өйдө болуу, өйдө, жогору көздөй жылып басуу, каптоо. *Тоодон туман көтөрүлүп, асманды булут каптады* (Жантөшев). *Кимдир бирөө тепкичтен көтөрүлүп келе жатты* («Кыргызстан аялдары»). 3. Демилгеси күч алып козголуу, толкуй баштоо. *Көпчүлүк толкуй түштү, көтөрүлө түштү* (Сыдыкбеков). ‖ Каршы чыгуу, каршылык кылуу, көтөрүлүш чыгаруу. *Эл душманга каршы көтөрүлдү.* 4. Көңүлү эргүү, козголуу, кубануу, эреркей түшүү. *Алдыңкы сапта бараткан Шамбетин көргөндө жаш келин көтөрүлө түштү* (Сыдыкбеков). *Аты тийип колуна, Эр Табылды жалгызың, Көтөрүлүп сүйүнүп* («Эр Табылды»). *Ачейке карыянын көңүлү абдан көтөрүлдү* (Убукеев). 5. Көөдөнүн көтөрүү, мактануу, менменсинип бой көтөрүү. *Ал өзүнүн күчтүү болгонуна корстон болгондой, көтөрүлө сүйлөдү* (Токомбаев). *Көтөрүлүп көп сүйлөп, Болбос ишке күлбөгүн* (Токтогул).

КӨТӨРҮЛТ көтөрүл этишинин аркылуу мамилеси.

КӨТӨРҮЛҮҮ көтөрүл этишинин кыймыл атоочу.

КӨТӨРҮЛҮШ Таптык жана улуттук кысыкчылыкты коргоо же болбосо эски коомдук түзүлүштү кулатып, жаңы коомдук түзүлүштү орнотуу максатында бийлик жүргүзүп турган эзүүчү тапка каршы эмгекчи масса тарабынан жүргүзүлгөн куралдуу күрөш. *Август айынын аяк ченинде падышага каршы көтөрүлүш башталды* (Баялинов). *Эски доордун элесин да билбеймин, Төрөлүпмүн көтөрүлүш жылында* (Токомбаев).

КӨТӨРҮМ I Отундун, чөптүн ж.б. таңып көтөрүүгө мүмкүн болгон көлөмү, өлчөмү. *Бүбүш жонуна чоң көтөрүм отунду көтөрүп, каадасынча кеч кайтты* («Ала-Тоо)».

КӨТӨРҮМ II Абдан арыктаган, каруудан ажыраган, аягы менен басып тура албаган. *Камылгаңарды жакшы көрүп, малыңарды көтөрүм кылбай жакшы баккыла* (Абдумомунов). *Кошуп берген наны жок, Көтөрүм болдум тура албай, Булбулуңдун алы жок* (Токтогул).

КӨТӨРҮМ III Сөзгө, тамашага ж.б. терикпеген, чычалабаган оор басырыктуулук, сабырдуулук, токтоолук. *Сагынбектин тамаша сөзгө көтөрүмү жок.*

КӨТӨРҮМДҮҮ Ар нерсени көтөрө алган, чыдамдуу, сабырдуу, терикпеген, муңбаган, чыдаган, кеөп кетпеген. *Акмат көтөрүмдүү киши көрүндү* (Убукеев). *Сөз көтөрүмдүү карыя унчукпай кутулду* («Чалкан»). *Семиздикке да, арыктыкка да койдой чыдамдуу, көтөрүмдүү мал болбойт* (Убукеев).

КӨТӨРҮҢКҮ 1. Бир аз бийигирээк келген, саал көтөрүлгөнсүгөн. *Капитан көтөрүңкү жерге чыга бергенде, кайрылып тура калды* (Жантөшев). 2. Бекемирээк, катуураак (үнгө, добушка карата айтылат). *Курман үнүн көтөрүңкү чыгарды* (Убукеев). 3. Шат, шаңдуу. *Көңүлү көтөрүңкү.* 4. Бой көтөргөнсүгөн, көпкөлөң тарткан, мактанган. *Бар болчу көтөрүңкү бир мүнөзү, Ашыра кармар эле өзүн өзү* (Абдыраманов). *Чотурдун көтөрүңкү сүйлөшүн, мыктысынган кебетесин кыртышым сүйбөдү.*

КӨТӨРҮҮ көтөр этишинин кыймыл атоочу.

КӨТӨРҮШ көтөр этишинин кош мамилеси.

КӨТҮ БОШ Мал жегенге, тоютка жарамдуу отоо чөптөрдүн бир түрү.

КӨТҮ КУУШ Батына албаган, жалтак, коркок кишиге карата айтылат. *Уурунун көтү кууш.*

КӨЧ I Бир орундан экинчи орунга конуш которуу үчүн келе жаткан жүк, кире. *Эркек бала өңөрүп, Жеңекем көчтү баштаптыр* («Эр Табылды»). *Көч жөнөдү турбастан, Күркүрөп аккан суу кечип* (Тоголок Молдо).

КӨЧ II 1. Конуш же орун которуу үчүн бир жерден экинчи жерге карай жүктөрү менен жөнөө, жол тартуу, барып орношуу. *Жайлоонун чөбү саргарып, малдан сүт байыган кезде, айлыбыз менен күүгөйгө көчтүк* (Сасыкбаев). 2. Бир жерден экинчи жерге которулуу, жылуу. *Сур булуттар ары бери көчүп, алда кайда кетип жатты* (Жантөшев). 3. Кулап, урап кетүү, жемирилип, урап отуруп, мурдагы калыбында болбой калуу. *Ат кепенин аркасы көчүп кетиптир* (Касымбеков). *Жамгыр тийбей көчкүдөй Ак топурак жар беле* (Токтогул). 4. Жүрүү, ордунан жылдыруу (шахмат, шашка, тогуз коргол оюндарында фигураны, ташты бир клеткадан же бир уядан экинчисине жүрүүгө карата айтылат). 5. Класстын, курстун ж.б. кийинкисине, жогоркусуна карай өтүү. *Динаржан, сен күздө бешинчи класска гана көчүсүң* (Сыдыкбеков). 6. Мурдагыдан башкача болуп өзгөрүү, башкага айланып кетүү. *Мына, иш чынына көчө турган болду* (Каимов).

КӨЧ БАЙСАЛДУУ БОЛСУН! Баруучу жайыңарга аман-эсен жеткиле деп, көчүп бара жаткандарга айтылуучу каалоо, жакшы тилек. *О, жеңелер, көч байсалдуу болсун! – деди Дайыр* (Жантөшев).

КӨЧКОЙ Күйөө баланын айылынын көчү колуктусунун айылы аркылуу өткөндө колуктуу тарап көчкөндөрдөн талап кылуучу мал.

КӨЧКҮ Тоонун тик капталдарынан тоотек, кар массаларынын оордук күчүнүн натыйжасында ылдый карай кулап же көчүп түшүшү: *Жер көчкү. Кар көчкү. Тоо көчкү. Кээде көчкү жүрүп, кар басып калабы деп да коркчубуз* («Ала-Тоо»). *Айлана бүт өзгөрдү, Көчкү алгандай дүүгүрөп* («Кожожаш»).

КӨЧКҮЛҮҮ Көчкү көп жүргөн жер. *Көчкүлүү жерге барасың, Бешинчи күнү шам менен.*

КӨЧМӨ Кыдырма, көчүп жүрмө. *Көчмө кино. Көчмө дүкөн. Көчмө кызыл үй. Көчмө көргөзмө.*

КӨЧМӨ ТОП Кенен аянтчада топ менен ойнолуучу балдардын оюну.

КӨЧМӨН Отурукташпаган, бир жерден экинчи жерге көчүп жүргөн. *Малына караган көчмөн журт ар кайсы кокту-колоттордо жалгыз-жарымдап олтура беришет* (Сыдыкбеков).

КӨЧМӨНДҮК ***көчмөндүүлүк*** менен бирдей. *Көчмөндүк калыбынан чыгып, эл толук отурукташып бүттү.*

КӨЧМӨНДҮҮ ***көчмөн*** менен бирдей. *Көңүлүмдөн кетпедиң, Көчмөндүү кыргыз көп журтум* (Токтогул). *Көчмөндүү кыргыз калкы бар, Көрөргө түрлүү салты бар* (Казыбек).

КӨЧМӨНДҮҮЛҮК Көчмөн элдин турмушу, көчмөн турмуш.

КӨЧӨ I 1. Калк отурукташкан жерлердин (шаардын, айыл-кыштактардын) эки жээгине катар-катар үйлөр салынып, ортосунан жол өткөрүлгөн узун тилкеси. *Назаров туура көчө менен жогорулай басты* (Убукеев). *Кыздар ортоңку кең көчөгө өтүштү* (Сыдыкбеков). 2. Үйдүн сырты, тыш жак, жалпы эле үйдөн сырткары болгон ачык жер. *Көчөгө чыгуу. Көчөдө калуу.*

КӨЧӨ II ***көжө*** менен бирдей.

КӨЧӨТ 1. Көчүрүп тигүүгө ылайыктап, питомникте же башка жайда өндүрүлгөн жаш өсүмдүк (дарак, бадал же жашылча өсүмдүгү). *Өрүктүн көчөтү. Талдын көчөтү. Капустанын көчөтү. Көчөт отургузуу. Көчөт өндүрүү.* 2. Бир нерсенин бетине коолдолуп түшүрүлгөн оймо-чийме, түр, сайма. *Килем көчөт келтирип, Чырмап салган чийине* (Тоголок Молдо). *Алтын көчөт чоң килем, Чылк жибектен токулган* («Манас»).

КӨЧӨТ КӨЧҮРҮҮ *этн.* Бирөөнүн оорусун башка бир нерсеге (ташка ж.б.) дубалап көчүрүп, аны алыс алып барып таштоо менен оору киши айыгат деген түшүнүккө байланыштуу ырым-жырым кылуу, дарылоо.

КӨЧӨТТӨ 1. Көчөт тигүү, көчөттөрдү бир жерден, экинчи жерге көчүрүү. *Көчө салган айылга Көчөттөп тиккен тал кызык* (Осмонкул). 2. Оймо-чийме түшүрүү, саймалоо, түрдөө.

КӨЧӨТТӨЛ ***көчөттө*** этишинин туюк мамилеси. *Жаралып далай буюм чыгып жатат, Сайылып, көчөттөлүп эмгек гүлү* (Бөкөнбаев).

КӨЧӨТТҮҮ Көчөт салып түрдөлгөн, оймочиймелүү, саймалуу. *Тушунда көчөттүү сонун килем тартылып туруучу* (Сыдыкбеков). *Түрлүү-түрлүү көчөттүү Шырдак сатты, кайран эл* («Жазгыч акындар»).

КӨЧҮГҮ ЖЕР ЖЫТТАБОО Бир жерге тынч алып отура албоо, жаны жай албоо, жаны тынбай чарк айланып жүрө берүү. *Чаргын көчүгү жер жыттабай, өндүрүштө демилге берет* (Сыдыкбеков). *Аныкы да жөндүү. Ажы абамдын көчүгү жер жыттабайт* (Бейшеналиев). *Ал көчүгү жер жыттабай кечке кат артынан жүрөт* (Жигитов). **В.: *Көчүгүн жер бастырбоо.*** *Ушул келин мен үйүнө бардым болду, көчүгүмдү жер бастырбай жумшай берет* (Элебаев).

КӨЧҮГҮН ЖЕРДЕН АЛБОО Удаа-удаа төрөй берүү, жүйүр төрөө. *Байкуш жеңем, бизге келгени көчүгүн жерден алган жок.*

КӨЧҮК 1. Адамдын, жаныбарлардын белден төмөнкү, куймулчак жаккы бөлүгү, куйруктун түбү. *Ок аюунун көчүк жагына тиет* (Баялинов). *Үзөңгүдөн бут тайып, Ээрден көчүк кылтайып* («Манас»). 2. Нерсенин түп жагы, арткы бөлүгү, аяк жагы. *Андрей мылтыгынын көчүгү менен тактайды акырын такылдатып койду* (Сасыкбаев). *Көчүгү кучак чоң комуз, Дутарларын тарттырып* («Манас»). *Кыргы менен кыргылап, Кундагынын көчүгүн Кара ашка ургулап* («Манас»).

КӨЧҮК АЙЛАНБАГАН Өтө тар, эӯ эле кичинекей. *Көчүк айланбаган кичинекей бөлмөсү бар.*

КӨЧҮК БАСУУ *же* ***көчүк коюу*** Отуруу, бир аз отуруп жай алуу. *Алыбек жалпак ташка көчүгүн коюп, отура кетти* (Жантөшев). *Мергенчи таштын үстүндө көчүк басып, папирос тарта баштады* (Сасыкбаев).

КӨЧҮКТҮҮ Көчүгү чоӯ, көчүк жагы жазы.

КӨЧҮЛ ***көч II*** этишинин туюк мамилеси. *Көчүлө элек үй.*

КӨЧҮР 1. ***көч II*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. Көчөттөрдү экинчи бир жайга отургузуу, тигүү. *Түрдүү-түрдүү өсүмдүк, Өндүрүп алып көчүрдүк* (Тоголок Молдо). *Мичурин кээде алма жыгачын таштакка көчүрчү экен* (Сыдыкбеков). 3. Басылган же жазылган текстти кайрадан жазып чыгуу, кайра которуп жазуу. *Ал кичине кезинде акындардын ырларын окуп, аны көчүрүп жазып алчу* («Кыргызстан аялдары»).

КӨЧҮРМӨ 1. Башка чыгарманы кайталап, аны толук кайра чагылдыруу максатындагы көркөм чыгарма. *Толук кандуу көчүрмө түп нуска менен көлөмү жана техникалык каражаттары менен гана дал келбестен, аткарылыш сапаты менен да дал келиш керек.* 2. Кандайдыр бир тексттин (кол жазманын, документтин ж.б.) көчүрүп жазылган, көчүрүлгөн үлгүсү. *Токтомдун көчүрмөсү. Ал төраганын биринчи катын жана ага берилген жооптун көчүрмөсүн гана тапты.* («Ала-Тоо»). ‖ Бир нерсенин өзүндөй кылып кайра жасалган, тартылган үлгүсү. *Портреттин көчүрмөсү. Картинанын көчүрмөсү.*

КӨЧҮРТ ***көчүр*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨЧҮРҮЛ ***көчүр*** этишинин туюк мамилеси. *Сүт фермасынын уйлары жайытка көчүрүлгөн* (Убукеев).

КӨЧҮРҮҮ ***көчүр*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨЧҮРҮШ ***көчүр*** этишинин кош мамилеси.

КӨЧҮҮ ***көч II*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨШ *диал.* Эт. *Коёндун өзүн көрүп, көшүнө неге таарынасыӯ.*

КӨШМӨР Эттүү, эткээл, эти чыӯ. *Эти көшмөр болсун деп, Эрки менен толсун деп* («Семетей»).

КӨШӨГӨ 1. Көргөзбөй далдаалап туруу үчүн үйгө, сахнага тартылуучу узун жазы парда. *Мен үч-төрт келин, кыз менен көшөгөнүн ичиндемин* (Жантөшев). *Көшөгө ачылганда ыраактан ырдап келе жаткан кыз-келиндердин үнү угулду* (Турусбеков). 2. Драмалык чыгарманын бир бөлүгү. *Беш көшөгөдөн турган пьеса.*

КӨШӨГӨЛӨН Далдаалануу, көшөгөнүн ичине жашынуу. ‖ Уялып жүзүн көрсөтпөй, жүзүн калкалоо.

КӨШӨГӨЛӨНҮҮ ***көшөгөлөн*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨШӨГӨӮ КӨГӨРСҮН «Бак-таалайлуу, өмүрлүү бол, бактылуу жаша» деген мааниде жаштарга айтылуучу алкоо, тилек. *Кызыӯдын көшөгөсү көгөрсүн, байбиче* (Сыдыкбеков). – *Ырахмат кызым! Көшөгөӯ көгөрсүн! – деп кемпир үнүн каргылдантты* (Байтемиров). – *Бали! Акын болбосоӯ коё кал. Көшөгөӯ көгөрсүн!* (Бейшеналиев). *Кызыӯыздын көшөгөсү көгөрсүн, байбиче* (Сыдыкбеков). ***В.: Көрпөсү көгөрүү.*** *Ошон үчүн көрпөсү көгөрүп, жамбашы жерге тийгенче ат үстүнөн түшкөн жок* (Бердикеев).

КӨШӨКӨР Кошоматчы, бирөөгө жагынма. *Көшөкөр киши. Көшөкөр жигит.*

КӨШӨКӨРДҮК *диал.* Доюрдук. *Көшөкөрдүк кылганыӯда эмне болот эле, тим коймоӯчу.*

КӨШӨКӨРЛӨН Бирөөгө кошомат кылып жагынуу.

КӨШӨКӨРЛӨНҮҮ ***көшөкөрлөн*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨШӨКӨРЛҮК Кошоматчылык, бирөөгө жагынуучулук.

КӨШӨР Көктүк кылуу, көгөрүү, өз билгенинен кайтпоо, өжөрлөнүү. *Нурбүбү көшөрүп, баягы калыбынан жазбай, суз мелтиреөдө* («Ала-Тоо»).

КӨШӨРМӨ Көшөргөн, көктүк кылган, өжөрлөнүп, өз билгенинен кайтпаган. *Өсөрдүн ушундай көшөрмө жайы да бар* (Сасыкбаев).

КӨШӨРҮҮ ***көшөр*** этишинин кыймыл атоочу.

КӨШҮ Бүткөн бою магдыраган, балкыган, тынч алып мемиреген же уйкусурап каалгыган абалда болуу. *Жайдын ысык чилдесинде көшүп жатып уктап кетиптирмин* («Ала-Тоо»).

КӨШҮЛ ***көшү*** этишинин туюк мамилеси.

КӨШҮЛТ ***көшүл*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨШҮЛҮӮКҮ Мемиреген тынч, бейкут абалга, көрүнүшкө карата айтылат. *Таӯга маал көлдүн бети ак кардуу бийик тоолорго жарашып, көшүлүӯкү тартып жатты* (Сасыкбаев).

КӨШҮТ ***көшү*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӨШҮҮ ***көшү*** этишинин кыймыл атоочу.

КРАБ *зоол.* Он буттуу деӯиз чаяны.

КРАН I Газды же суюктукту агызып алуу үчүн жасалган түтүкчө.

КРАН II Оор нерселерди көтөрүү же бир жерден экинчи жерге жылдыруу ишин аткарган машина.

КРАТЕР Жанар тоонун төбөсүндөгү лава атылып чыгуучу оюк.

КРАХМАЛ 1. Көпчүлүк өсүмдүктөрдүн жашыл бөлүктөрүндө (картошкада, данда ж.б.) пайда болуп, майда данчалар түрүндө сакталуучу өзгөчө составдуу углевод. 2. Айрым өсүмдүктөрдүн составынан алынып,

тамак, химия, текстиль өнөр жайларында пайдалануучу даамсыз ак порошок. *Картошка крахмалы. Жүгөрү крахмалы. Буурчак крахмалы.*

КРЕАТУРА Колунда бийлиги же байлыгы бар адамдын колдоосу менен ишти башкарган жана ошол адамдын айтканынан чыкпаган киши.

КРЕДИТ 1. Акчаны же товарды карызга берүү. Насыя. *Узак мөөнөттүү кредит. Кыска мөөнөттүү кредит. Мекемеге кредит ачуу.* 2. Белгилүү бир чыгымдарга бөлүнгөн акча суммасы. *Саламаттыкты сактоого берилген кредиттер.*

КРЕДИТОР Акчаны же товарды бирөөгө карызга берүүчү адам же мекеме.

КРЕДО Дүйнөгө көз караштын баяндалышы, программасы, ишенимдин символу.

КРЕЙСЕР Күчтүү артиллериялык, торпедалык жана мина жабдуулары бар, чалгындоо, күзөтүү кызматына жана активдүү согуш аракеттерине колдонулуучу тез жүрө турган ири согуш кемеси. *Оор крейсер. Жеңил крейсер.*

КРЕМ 1. Таттуу токоч, торт даярдоо үчүн каймак, сүт, жумуртка, шире ж.б. кошулуп жасалган таттуу кошунду. *Кремдүү торт. Кофе креми. Ваниль креми. 2.* Бети-колду агартуу, жумшартуу үчүн колдонула турган косметика майы. 3. Булгаарыдан жасалган бут кийимдерди тазалоо, майлоо үчүн колдонулуучу өтүк май.

КРЕПДЕШИН Жука токулган жибек сыяктуу кездеме.

КРЕПОСТНОЙ 1. Помещикке өзүнө караштуу дыйкандарды эрксиз иштетүүгө, анын керт башына жана мүлкүнө да кожоюндук кылууга укук берген коомдук түзүлүшкө таандык. *Крепостной чарба.* 2. Ошондой коомдук түзүлүштүн убагында колдонулган укуктун негизинде помещикке тийиштүү, караштуу болгон (дыйкандарга же алардан чыккан башка адистеги адамдарга карата айтылат). *Крепостной дыйкандар. Крепостной артист. Помещиктер крепостнойлорго кандай кордук көрсөтпөгөн* (Сасыкбаев).

КРЕПОСТНОЙ УКУК Помещиктин өз карамагындагы дыйкандардын керт башына, эмгегине, мүлкүнө кожоюндук кылууга акылуу болгон укугу.

КРЕСЛО Эки чыканакты сүйөп отурууга ылайыкталып жасалган чоң, кенен орундук. *Начальник жумшак креслого барып олтура кетти* (Баялинов). *Булгаары креслого ыңгырана тартып отура кетти* (Шимеев).

КРЕСТ 1. Христиандардын моюндарына тагынуучу фигура. 2. Христиандардын мүрзөсүнүн үстүндөгү белги.

КРИЗИС 1. Каатчылык. 2. Экономикалык кырсыктын белгилүү көрүнүшү. *Өндүрүштүк кризис. Агрардык кризис.*

КРИМИНАЛИСТ Криминалистика жагынан адистиги бар адам.

КРИМИНАЛИСТИКА Кылмыш иштеринин (кылмыштуулардын) методикасын, тактикасын жана техникасын изилдеп билүү, табуу жагын үйрөтүүчү юридикалык окуу.

КРИМИНОЛОГИЯ *укук* Кылмыштын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн мыйзам ченемдерин, кылмыштуулукту алдын алуу чаралары жөнүндөгү илимдин системасын, кылмыштуулукка байланышы бар процесстерди жана коомдук көрүнүштөрдү изилдөөчү илим.

КРИСТАЛЛ Табигый түрдө көп кырдуу формага салынган катуу зат. *Туз криссталлдары. Алмаз кристаллы. Муз кристаллы.*

КРИТЕРИЙ Бир нерсеге баа берүү, кандай экендигин аныктоо, түрлөргө ажыратуу ж.б. үчүн негиз болуучу белги, чен. *Массалар менен күндөлүк ишкердүү байланыш жасоо ар бир жетекчинин ишин баалоодогу олуттуу критерий болууга тийиш.*

КРОВАТЬ ***керебет*** менен бирдей.

КРОКОДИЛ Тропикалык өлкөлөрдүн саздак, көлмө жерлеринде жашоочу, калың кабырчыктуу териси бар, сойлоп жүрүүчү ири жырткыч жаныбар.

КРОСС Жолсуз, өнгүл-дөңгүл жер менен жүрүүчү спорттук жарыш. *Лыжа кроссу. Мотоцикл кроссу.*

КРОССВОРД Торчолорду тийиштүү тамгаларга толтуруу аркылуу белгилүү сөздөрдү таап окуп чыга турган баш катырма.

КРУГОЗОР Бирөөнүн акыл-эс, зээндүүлүк, түшүнүк жагынан болгон жөндөмү. *Балдардын кругозорун кеңейтүү маселесин эстен чыгарбоо керек* («Кыргызстан аялдары»).

КРУЖКА Формасы стакандай болгон туткалуу кичине идиш. *Тунуке кружка. Алюминий кружка. Кыз сууну кружкага толтуруп жатты* (Сасыкбаев).

КРЫМ *туурасы:* ***хром.*** *Крым өтүк.*

КСЕРОКОПИЯ Ксерография аркылуу алынган бир нерсенин көчүрмөсү.

КСЕРОФИТТЕР Кургакчыл, суусу аз жерде өсүүгө ылайыкташкан, ысыкка чыдамдуу өсүмдүктөр.

КУБ 1. *мат.* Ар бир капталы бирдей квадрат болгон алты жактуу геометриялык фигура. 2. Бир санды өз-өзүнө үч мертебе көбөйткөндөн келип чыккан сан, сандын үч эселенген суммасы. 3. *сүйл.* Кубометрге барабар болгон көлөм чени.

КУБА 1. Агыш, бозомук. *Куба жигит. Куба кой. Куба тайган.* 2. Бозоргон, куураган, эч нерсе өспөгөн. *Кечеги куба жалпак чөл, Бул күнү кыштак салынды* (Бөкөнбаев). *Кыпылдап аштык эчен куба белди* (Маликов).

КУБА ЖҮЛҮН Кубарган, кубарыңкы, агыш. *Татыбектин куба жүлүн өңүндө көп жылдан бери чечилбеген сырдуу кайгы тургансыйт* (Байтемиров). *Сыякан жапалдаш бойлуу, орто жашаган куба жүлүн аял*

(Байтемиров). *Куба жілін, кіліў кєз келинге астыртан кєз ымдайт* («Чалкан»).

КУБА ТЄБЄЛ І Башы да, аягы да эмес, орточо.

КУБА ТЄБЄЛ ІІ Ашыкча бапестебей, эркелетпей, бышыктырып, тотуктуруп (єстїрїї, чоўойтуу, тарбиялоо). *Куба тєбєл єстїрдїм курч болотко теў болот* (фольк). ***В.: Боз тєбєл.*** *Анчалык кооз кєйнєк кийїї мындай турсун боз тєбєл кийинїїгє да жетпеген кез болбодубу* («Ала-Тоо»).

КУБААР *туурасы:* ***кубар І***. *«Кудай кылса, кубарыўдын акысы барбы» – деген* (Жантєшев).

КУБАКАЙ Єнї кубарыўкы, бозомук, куба. *Арыкчырай кубакай Акийма алда немени эстегенсип улутунду* (Сыдыкбеков). *Иранын жука, кубакай бетинен таўданууну байкайсыў* (Бейшеналиев).

КУБАКТАП Бозомуктап, бозомук тартып. *Бєксєдє бєрї кубактап, Жел куюндай чабыттар* (Молдо Кылыч).

КУБАЛА 1. Жетїї їчїн артынан жїгїрїї, артынан кууп алуу, жетїїгє аракет кылуу. *Табылды кирди кубалап, Чалкалмактын соўуна* («Эр Табылды»). *Сопу бийдин кара буурасы Токтогулду кубалап келип жарга камады* (Токомбаев). *Кубалап бирин-бири толкундар да, Токтошту тыўшачудай цемент жарга* (Токомбаев). *Дєўгєлєгї бирин-бири кубалап, Бєктєргєлїї велосипед чуркады* (Токомбаев). *Кїндєр кїндї кубалады ченемсиз* (Токомбаев). // 2. Бирєєнїн же бир нерсенин артынан тїшїї, калбай аракет кылуу, иликтеп отуруу. *Колуўан келсе кубалап, Манаптардан кунун ал* (Тоголок Молдо). 3. Кууп жиберїї, айдап жиберїї, четтетїї. *Ат чабым алыс кубалайт, Башыўа келген багыўды* (Шїкїрбеков).

КУБАЛАТ кубала этишинин аркылуу мамилеси.

КУБАЛАШ кубала этишинин кош мамилеси.

КУБАЛЖЫН кубакай менен бирдей.

КУБАЛОО кубала этишинин кыймыл атоочу.

КУБАН Кубанычта болуу, сїйїнїї, шаттануу, кєўїлї кєтєрїлїї. *Асыл Сапардын келгенине кубанды* (Сасыкбаев). *Арстан алганына кубанбайт, чалганына кубанат* (макал).

КУБАНДЫР кубан этишинин аркылуу мамилеси.

КУБАНТ кубан этишинин аркылуу мамилеси.

КУБАНУУ кубан этишинин кыймыл атоочу.

КУБАНЧ кубаныч менен бирдей.

КУБАНЫЧ 1. Кубануу сезими, сїйїнїп, кєўїлї кєтєрїлїп шаттангандык. *Адылдын келиши Анархан менен Дарыяхан їчїн эбегейсиз кубаныч болду* (Жантєшев). *Мамбеткул Ашым алып келген жаўылыкты кубаныч менен укту* (Каимов). *Мени кубанычка бєлєгєнї акчанын калдырраганы эле* (Усубалиев). *Айтматов бар Аалам толук кєрїнчї, Ар аткан таў Кубаныч деп сєгїлчї* (Акматалиев). 2. Жакшы кєргєндїгїн, кубануу сезимин, мээримин билдирїї иретинде балага карата колдонулат. *Жок эле менден башка кубанычы, Кайгырса жїрєгїнє медер кылар* (Абдыраманов). *Оо, менин кубанычым, аман-эсен келдиўби, садага!* («Ала-Тоо»).

КУБАНЫЧТУУ 1. Кубанычы бар, кєўїлї шат, сїйїнїчтїї. *Урумкан эне чоў жумуш аткарганына кубанычтуу* (Бейшеналиев). *Їйдє отургандардын бардыгы кубанычтуу эле* (Жантєшев). *Керкибай їйїнє єтє кубанычтуу кайтты* (Каимов). *Эл арасы кубанычтуу кїїлдєй тїшїштї* (Жантєшев). 2. Кубандырган, сїйїндїргєн, кубанууга себепкер болгон, кубандыра турган. *Турдубек кубанычтуу кабарды билдирип, кызылдардын жайын айтты* (Жантєшев). *Айтып кармат шертиўди, Кубанычтуу кеп менен* («Олжобай менен Кишимжан»). 3. Кубанычка баткан, кубангандыгын, сїйїнїп жатканын билдирген. *Ражабдын кубанычтуу їнї угулду* (Абдукаримов). *Алардын арасында жандуу кыймыл, кубанычтуу кїлкїлєр пайда болду* (Жантєшев). *Жаштар арасына кубанычтуу кыймыл, шыўкылдашкан шыбыр-кїбїр пайда болду* (Жантєшев).

КУБАНЫЧЫ КОЙНУНА БАТПОО Аябай сїйїнїї, катуу кубануу, єтє кубанычта болуу. *Чолпондун иши оўунда болгонго кубанычы койнуна батпай, жїрєгї элеп-желеп* (Байтемиров). *Кубанычы койнуна батпай, ар кайсы жерге бир тийип жїгїрїп жїрєт* («Чалкан»). *Зууранын кубанычы койнуна батпай келинине жалбарып, бетинен єпкїлєйт* (Сыдыкбеков). ***В.: Кубанычы койнуна сыйбоо.*** *Кубанычым койнума сыйбайт, азыркы таалайлуу заманыбызга ыраазымын* («Ала-Тоо»). *Жапардын кубанычы койнуна сыйганы жок* (Баялинов). ***Кубанычы койнуна толуу.*** *– Кубанычы койнуна толгон Мукаштын жїрєгї дикилдеп аптыгат* (Эсенканов). *Нурматтын кєўїлї кєтєрїлїп, кубанычы койнуна толду* (Жантєшев). ***Кубанычы маўдайына батпоо.*** *Кубанычы маўдайына батпай, сыймыктанып келе жатыптыр* (Айтматов). ***Кубанычы жерге батпоо.*** *Кубанычы жерге батпай жїрєк толкуйт, Андыктан келген элем сїйїнчїлєп* (Байтемиров). ***Кубанычы ичине сыйбоо.*** *– Кубанычы ичине сыйбаган абышка єзїнчє кїбїрєп, тизгин какты* (Жапаров). ***Кубанычы ичине батпоо.*** *Кубанычтары ичине батпаган балдар арабага толушуптур* (Осмоналиев). ***Кубанычы денесине сыйбоо.*** *Тоголок Молдо кїдїўдєп, кубаттанып, кубанычы денесине сыйбай, сїрдїї жооп-*

туулукту сезгендей көрүнүүдө (Бейшеналиев). ***Сүйүнүчү койнуна батпоо.*** *Сүйүнүчү койнуна батпаган Оросул начальник кеткенден кийин бажыйдап ар нерсени сүйлөдү* (Осмоналиев). ***Кубанычы көөдөнүнө батпоо.*** *Туулган жер көз алдыга келет, Кубанычым көөдөнүмө батпайт* (Өмүрбаев).

КУБАЙ Кубарган, саргыч тарткан. *Күз мезгили кубай тарткан, Бүр күбүлүп дарактан* (Бөкөнбаев).

КУБАЙДА 1. Кубаруу, түсү бозоруп, кубарып кеткендей көрүнүү. *Кубайдаган сур булут.* 2. *өт.* Куйтулануу, куулануу. *Убара болуп жүрөсүй, Кубайдаган куу сакал* (Тоголок Молдо).

КУБАР I Түпкү ата-баба. *Кубарыйдын куу чокусу! Кудай кылса, кубарыйдын акысы барбы!*

КУБАР II 1. Купкуу болуу, кумсаруу. *Бугимовдун өңү кубарып, эки таноосу кыпчыла баштады* (Сасыкбаев). *Ак сүтүн берген энекей, Азабый тартып кубарган* (Токтогул). *Татыбектин кан-сөлү качып, өңү кубарган* (Байтемиров). 2. Жашыл, көк өңү өчүп, кууруган, саргайган түскө келүү. *Күйгөйлөрдүн чөптөрү кубарып турат* (Жантөшев). *Улуу-Чаттын тоолору чөп чыкпагандай кубарып, мурдагы өңү өчкөн тура* (Жантөшев). 3. Агаруу, ак түшүү (чач, сакал-мурутка карата айтылат). *Капкара мурут-сакалым, Кыроо түшүп кубарды* (Осмонкул).

КУБАРТ кубар II этишинин аркылуу мамилеси.

КУБАРУУ кубар II этишинин кыймыл атоочу.

КУБАРЫ Жети атанын бешинчиси: 1 – ата, 2 – чоң ата, 3 – баба, 4 – буба, 5 – кубары, 6 – жото, 7 – жете. *Кубары кыргыз кутуруп* («Манас» С.К.).

КУБАРЫЙКЫ Кубаргансыган, кубарып бараткан. *Коңур күз, сары талаа кубарыйкы, Бүркөлүп күндүн көзү тунарыйкы* (Шимеев).

КУБАТ 1. Кыймылы, жүргөн-турганы же жалпы эле ден соолугу тың, кайраттуу экендигин билдирген абал, дарман, дем, адамдын же жаныбарлардын физикалык энергиясы. *Сизди багууга кубатым келет* (Байтемиров). *Чапан алып берүүгө, Менде кубат болбоду* (Осмонкул). *Кандайдыр бир кубат мени Лизага жакындата баштады* (Жантөшев). *Ивановдун кубаты кетип, көздөрү тунара баштады* (Жантөшев). *Уруя бирдеме айтайын десе, кубаты жетпеди* (Байтемиров). *Уйку организмди эс алдырып, ага жаңы кубат берет* («Ден соолук»). 2. Көңүлүн көтөргөн, кубандырган, кайрат, дем берген деген мааниде балага же кимдир бирөөгө карата айтылат. *Сатылган менен Бурманын чечекейи, кубаты жалгыз баласы Токтогул эле* (Токомбаев). *Күч-кубатым артымдагы калың эл* (Нуркамал). *Күлчоро келер бекен деп, Кубат кылып жүрөмүн* («Сейтек»). 3. ***энергия*** менен бирдей. *Көрүк электр кубаты менен иштетилип жатат* (Сасыкбаев).

КУБАТСЫЗ 1. Күч-кубаты, дарманы начар, алсыз, чабал. *Кубатсыз адам. Кубатсыз болуу.* 2. Тойгузууга, кубат берүүгө жарамсыз, күчү жок, аш болумдуу эмес (тамакка, тоютка карата айтылат). *Кубатсыз оокат. Кубатсыз тоют.*

КУБАТТА Жактоо, туура деп эсептөө, кошулуу. *Керез да жөн тура албай курбусун кубаттады* (Бейшеналиев). *Абыл баш ийкеп, Өмүштүн айткандарын кубаттап отурду* (Байтемиров).

КУБАТТАЛ кубатта этишинин туюк мамилеси.

КУБАТТАН 1. Кубат кирүү, күчтөнүү, алдануу, кайраттануу. *Оорудан айыккандан кийин Жакып көпкө кубаттана албай жүрдү* («Ала-Тоо»). 2. Көңүлү көтөрүлүү, демденүү, жигерденүү, шыктануу. *Кебек карыянын сөзүнө кубаттанган Батыш бүгүн жакшы уктады* (Байтемиров). *Кыйынчылыкка кезиккенде Жылдызкан энесинин сөзүн ойлоп кубаттана турган* (Байтемиров). *Тынччылыктан кубаттанып, Колхоз айылы шаңданды* (Маликов).

КУБАТТАНДЫР кубаттан этишинин аркылуу мамилеси.

КУБАТТАНТ кубаттан этишинин аркылуу мамилеси.

КУБАТТАШ кубатта этишинин кош мамилеси.

КУБАТТОО кубатта этишинин кыймыл атоочу.

КУБАТТООЧУ Кимдир бирөөнүн ой-пикирин, сунушун ж.б. кубаттап, жактап сүйлөөчү, ага кошулуучу.

КУБАТТУУ 1. Күч-кубаты мол, алдуу, кайраттуу, тың. *Карыя али жаш, али кубаттуу* («Ала-Тоо»). *Кулбаштын дени соо, күчкубаттуу* (Абдукаримов). 2. Алсыз эмес, дүркүрөп жакшы өнүккөн (өсүмдүк, бак-дарак жөнүндө). *Гозо тегиз, толук кубаттуу болуп өсүп чыкты* («Кыргызстан аялдары»). 3. Бийлик, мансап же оокат, байлык жагынан алдуу, колунда бар, турмушу мыкты, тың. *Кубаттуулар кутуруп, Кишинин күчүн жалдаган* (Токтогул). 4. Экономика, техника, илим-маданият ж.б. жагынан күчтүү өнүккөн, өркүндөгөн.

КУБАТТУУЛУК 1. Кубаты, күчү бар экендик. *Мамлекетибиздин кубаттуулугундагы бекем чыңдайбыз.* 2. *тех.* Бир нерсени аткарууга, иштөөгө, өндүрүүгө же кыймылга келтирүүгө жөндөмдүү болгон күч. *Электр тогунун кубаттуулугу. Кыймылдаткычтын кубаттуулугу. Үстүбүздөгү жылы кубаттуу- лугу 420 киловатт келген ГЭС пайдаланууга берилди* («Ала-Тоо»).

КУБАТУРА Бир нерсенин кубдук чен менен белгиленген көлөмү. *Комнатанын кубатурасы.*

КУБИК 1. *сөйл.* Көлөм ченин билдирүүчү куб сантиметри. 2. Жыгачтан куб формасында жасалып, ирети менен тизилүүгө тийиш болгон, бетинде сүрөтү же арииптери бар балдар оюнчугу. 3. Куб формасындагы кичинекей нерсе. *Төшүндө орден, жакасында үч кубик* (Нуркамал).

КУБОК Спорттук мелдеште жеңип чыккандарга байге катары берилүүчү ваза, идиш. *Калган оюндардын бардыгынан биринчи орунду алып, кубокко ээ болдук.*

КУБОМЕТР Ар бир жагы метрге барабар болгон алты жактуу көлөмдүн чени. *Эки кубометр отун.*

КУБРИК 1. Кеменин командасы жашоого арналган бөлмө. 2. Парустуу чоң кеменин төмөнкү палубасы.

КУБУЛ 1. Башка көрүнүшкө, түргө айлануу, өзгөрүү. *Чалкуйрук тулпар кубулуп, Сака болуп калды эле* («Эр Төштүк»). *Каны тамган кызыл жүз, Карганда калат кубулуп* (Осмонкул). 2. Түрдөнүү, ар түрдүү түстө болуп туруу, кулпунуу, кулпуруу. *Жайкалып жашыл шибер миң кубулган* (Үмөталиев). *Тоту куш кооз көрүнөт, Миң кубулган жүн менен* (Осмонкул). 3. Кубулжуу, кулакка жагымдуу угулуу. *Ырдасам кантет кубулуп* (Маликов). *Мукамдуу сөзү кубулуп, Булбулдай бакта сайраган* (Осмонкул).

КУБУЛЖУ 1. Үн, күү ар түркүн болуп кубулуп чыгуу, уккулуктуу болуу. *Мусанын кубулжуган обону угулду* (Каимов). *Комузду коштоп кубулжуйт, Коңур күүсү кыяктын* (Бөкөнбаев). 2. Өзгөрүү, башкача болуп кубулуу. *Уккан жерден чоронун Кубулжуп түсү бурулду* («Семетей»). 3. Жакшынакай, кооз көрүнүштө болуп кулпуруу, кулпунуу, түрдүү түстө болуп кубулуп туруу. *Кубулжуйт желге чөптөрү* (Маликов). *Жайып салса кубулжуган жибегин...* (Токомбаев). *Олтургандардын көбүнүн көзү кызыл гүлдөй кубулжуган келинде эле* (Жантөшев).

КУБУЛЖУТ кубулжу этишинин аркылуу мамилеси.

КУБУЛЖУУ кубулжу этишинин кыймыл атоочу.

КУБУЛМА Бир калыпта болбой, өзгөрүлүп, кубулуп турма. *Кубулма адам.*

КУБУЛМА ТАШТАР Монумент-жасалга жана турмуштук буюмдар көркөм өнөрүндө – зергердик жана жасалгалык предметтерди өндүрүп чыгарууда, имараттарды кооздоодо колдонулуучу асыл, жарым баалуу, түстүү таштар. *19-кылымдын биринчи жарымында Россияда кубулма таштардан көркөм беттеме, зор кумура ж.б. көркөм өнөрү өзүнүн эң жогорку өнүгүүсүнө жеткен.*

КУБУЛТ кубул этишинин аркылуу мамилеси.

КУБУЛУУ кубул этишинин кыймыл атоочу.

КУБУЛУШ Жаратылыштын, коомдун же кандайдыр бир заттын, нерсенин өзгө-рүүсүнөн, кыймылынан, өсүп-өнүгүүсүнөн ж.б. келип чыккан көрүнүш. *Жаратылыштын кубулуштары. Метеорологиялык кубулуштар. Химиялык кубулуштар. Заттардын физикалык кубулуштары. Тилдик кубулуштар.*

КУБУР 1. Карапа түтүк. 2. Темир түтүк. 3. Жалпы эле суу жүргүзгүч түтүктөр.

КУДА Күйөө менен келиндин аталарынын же алардын агайын-туугандарынын бири-бирине карата аталышы, жакындыгы. *Атабек куданын айтканы айткан болсун* (Жантөшев).

КУДА БАШЫ Куда болуп келгендердин башчысы, аксакалы.

КУДА КААЛАСА Кудай кааласа. Кудай буюрса. *Мына эми, куда кааласа, арзыган көгүчкөнүңдү колуңа салам!* (Үмөталиев). *Куда кааласа, жакында аны да алабыз* (Акматов).

КУДА ТҮШҮҮ же куда болуу Жигиттин ата-энеси болочок келининин ата-энесине мал жана башка буюмдарды алып барып, алардын макулдугун алып, баш байлоо кылып коюу. *Ыбыке кыздын сыртынан куда түшөт* (Элебаев). *Үч багыштын Байназар, Кишимге куда болду эми* (Үсөнбаев).

КУДАА кудай менен бирдей.

КУДАГЫЙ Күйөө менен келиндин энелеринин, чоң энелеринин, жеңелеринин бири-бирине карата аталышы, кудагыйлык жакындыгы. *Эртең той түшөт, кудалар, кудагыйлар келишет* (Жантөшев).

КУДАЙ *дин.* Бүт дүйнөнү жаратуучу, башкаруучу, Эгем, Алла. *Кудай берсе тилекти, Кубантабыз жүрөктү* («Эр Табылды»). *Кудай жалгыз, куран чын* («Манас» С.О.). *Сактаса Кудай эрки бар, Калкымды барып көрөмбү* (Казыбек).

КУДАЙ АЙДАП КЕЛҮҮ Күтүлбөгөн жерден, кокусунан керектүү, пайдалуу адамдын келип калышы. *Элдин ырысына буларды Кудай айдап келген экен, – дейт кара сакал баж-баж эте төшүн дагдаңдатып* (Ашымбаев).

КУДАЙ АКЫ Бир нерсенин чындыгын ырастоо, далилдөө, бекемдөө иретинде колдонулат. *Кудай акы, калыс айттыңыз чыныңды* (Токомбаев). *Кудай акы, андай акча жок эле, – деп Момун жүдөдү* (Айтматов).

КУДАЙ АЛГЫР Бирөөгө нааразылыгын, жаман көргөнүн билдирүүдө, жактырбоо, жемелөө маанисинде наалат катары колдонулат. *Кудай алгыр, колунан келбегенден кийин андай ишке кийлигишип эмне кылат экен* («Ленинчил жаш»). ***В.: Кудай аткыр.*** *Кудай аткырды ымтырабай тыңыраак бол десең болмок экен* («Ала-Тоо»). *Кудай аткырды эми мен эмне кыларымды билбейм* (Саа-

тов). ***Кудай албагыр.*** *Тел музоодой болгон кїйєєсін айтсаў, ар-намысы жок кудай албагыр* (Бердикеев). ***Кудай алкагыр.*** *О, Кудай алкагыр мынча эмне жоголдуў?* («Ала-Тоо»). – *Кудай алкасын сени балам. Кадырлап кєємп коёр киши чыгар, эми єлім мени коркута албайт* (Айтматов). *Э, кудай алкагыр! Сага эмне болуп кетти! Бала-чака болбогондон кийин єз жєнїў менен жїрбєйсїўбї* («Ала-Тоо»).

КУДАЙ АЛКАГЫР *к.* ***Кудай алгыр.***

КУДАЙ АЛСЫН 1. Бирєєнї жактырбоо, кылган ишин, кылык-жоругун туура кєрбєє катарында айтылат. *Э, ошону Кудай алсын, качан болсо эл кєўїлін эптеп єзінє буруш їчїн бир балээни айта берет* (Айтматов). *Ошолорду кудай алсын, алар жїргєн жер оўмок беле* (Эралиев). 2. Кандайдыр бир иштин оўой, эчтемеге турбаган, арзыбаган бирдеме экендигин билдирїї їчїн айтылат. *Аны Кудай алсын, мен эле таап берейин. Чечимди Кудай алсын, эми эле боло калат* («Ала-Тоо»). *Кудай алсын ошону, анын милдетин мага коюўуз, – деп бажаўдай кетти алиги жигит.*

КУДАЙ АМАН 1. Єзгєрбєстєн бир калыбында, башта кандай болсо ошондой. 2. *єт.* Эч єзгєртїї киргизилбеген, кол тийбеген, иштелбеген. *Ал иш ошол бойдон, кудай аман турат колго алынбай, – деди Айнура эже.*

КУДАЙ АТКЫР *к.* ***Кудай алгыр.***

КУДАЙ БАРДЫР Бирєєгє наразы болгондо же анын ишин, жорук-жосунун, айткан кебин ж.б. оў кєрбєй, басынтуу, баркын тємєндєтїї, Кудай жазасын берээр деген мааниде колдонулат. *Кудай бардыр, куу Кыяз* («Семетей»). *Кудай бардыр бул кемге, мунун чиренгенин кєр* («Чалкан»).

КУДАЙ БЕЗЕР Єтє шум, ашкан митаам. *Кудай безер паччагар, Тїбїў залим турбайбы Советтин соту менмин деп, Пара жеп сотту булгайбы!* (Бейшеналиев).

КУДАЙ БЕТИН САЛБАСЫН Кандайдыр бир нерсенин адам таў калгандай сапатын, жєнїн баса кєрсєтїп, кїчєтїп айтууда колдонулат. *Боз ала желек, кызыл туу, Кудай бетин салбасын, Бойбойлогон ызы-чуу* («Манас»). *Кудай бетин салбасын, район тополоў эле тїшїп калды* (Абдукаимов). ***В.: Кудай бетин кєрсєтпєсїн.*** *Кудай бетин кєрсєтпєсїн, адам даап бара албайт* (Даникеев). *Кудай бетин кєрсєтпє, бир жолу атчан элем, зорго качып кутулгам* (Касымбеков). *Мурдагыдан бешбетер чаўырып коё берди дейсиў, кудай бетин кєрсєтпєсїн* (Айтматов). ***Кудай бетин кєргєзбє.*** *Бирок, жаман жери кышта чилде киргенде кудай бетин кєргєзбє, чилденин каары менен бууранын каары тєп келишип калышат* (Айтматов).

КУДАЙ БИЛЕТ Арсар, али белгисиз, болжолдуу нерсе. *Анын келер-келбесин кудай билет, бирок бїрїшкєн бечара саргарып кїтє берди да, жедеп аргасы тїгєнгєндє козголду* (Бейшеналиев).

КУДАЙ БУЮРСА Бардык иш Кудайдан, Кудайдын буйругу болсо, ошол нерсе жазылган болсо, Кудай ыраа кєрсє деген мааниде. *Бар Кудайым буюрса* («Манас» С.О.).

КУДАЙ ДЕШКЕН Антташкан, єтє жакын, ынак. *Анда мен баламды сиздин балаўыз менен Кудай дешкен дос кылабыз* (Тойбаев).

КУДАЙ ЖАЛГАП Иш оўунан чыгып, оўдой берди болуп. *Бєлмє ичине элеўдеп карадым. Кудай жалгап, эч ким жок экен* (Казакбаев). *Кудай жалгап, анын келе калганы олжо болуп, жакшы сунуш киргизди* («Кыргызстан маданияты»).

КУДАЙ ЖАЛГАСЫН Кєбїнчє бирєєгє ыраазы болуу же келиндерди алкоо маанисинде колдонулат. *Ємїрїў узун болсун! Кудай жалгасын! Сооп иш кылдыў, ишиў оўолсун!* (Медетов). *Балам, кудай жалгасын! – деген сєздєр таятасынын оозунан чыкканын бала ишене албай укту* (Айтматов). ***В.: Теўир жалгасын!*** *– А-а, айланайын балам. Сага чоў рахмат! Сени теўир жалгасын! Эми биз кайталы, келе колуўду бер, азаматым!* («Ала-Тоо»). ***Кудай жалгагыр!*** *Ай, кудай жалгагыр, уулуўду таап келчи* (Тойбаев). – *Ой, – деди жалынгандай кїбїрєй, – энеми капа кылбай, деги эле эчтеме болбогондой кашкайып, барчы, кудай жалгагыр, ай...* (Касымбеков). ***Кудай тилегиўди бергир!*** *Кудай тилегиўди бергир, жаныўда ишенимдїї жигиттериў бар тура!* (Медетов).

КУДАЙ КААРЫ Бирєєгє наалат айтуу, тилдєє маанисинде колдонулат. – *Оо, Кудай каары тїрїў кантет, карангїн! – деп чоў эне баланын бети-колун тазалай баштады* («Ала-Тоо»).

КУДАЙ КУТ КЫЛСЫН Буюрсун, ушул эле жетишет, мындан кєптїн кереги жок деген мааниде каниет кылгандыкты, ыраазы болгондукту билдирїїдє колдонулат. *Алдыўа кетейиндерим! Айта берсе биздин жомок тїгєнєбї... Эми силердин ушунуўарды Кудай кут кылсын!* (Ємїрбаев). ***В.: Кут кылсын.*** *Курманбекке кут кылсын, Канышай жалгыз баламды* («Курманбек»). ***Кут болсун.*** *Сыйлыгыўар кут болсун деп, отургандар бизди куттуктай кетишти.*

КУДАЙ МОМУН Абдан жоош, эч нерсе менен иши жок, кой оозунан чєп албаган. – *А койчу, а киши Кудай момун киши го, – Калый жымыў этип кїлїп койду* (Жапаров). ***В.: Кудайдын боз кою.*** *Єзї да кудайдын боз кою дешип аяп жїрїштї* (Айтматов). ***Кудай урган.*** Начар, жаман. *Ал ошондой кудай урган, билгени ошол да* («Чалкан»).

КУДАЙ-ТЕЎИРИН ТААНЫБАЙ КАЛУУ Дєєгїрсїп кєєп кетїї, дардалактап эч нерсени кєзїнє илбєє, теўине албоо. *Баягы Калман деле Кудай-теўирин тааныбай калды* (Эле-

баев). *Шарше Кудай-теӊирин тааныбай, туш келгенде опурулуп, каяша айтканды сабачудай демитет* (Сыдыкбеков).

КУДАЙ УРГАН ЖЕРДЕ Эч болбогондо, эӊ эле жок дегенде, айласы кеткенде. *Кудай урган жерде да ошол колуман келмек* («Ала-Тоо»). ***В.: Кудай урса да.*** *Кудай урса да аны аткарат, андан кам санаба.*

КУДАЙ УРСУН 1. Актануу, чындык экендигине ишендирүү маанисиндеги карганууу. *Кудай урсун! Мен өзүм көрдүм. Кудай урсун, тийген жокмун. Кудай урсун, барган жокмун. Ушу жакшылыгыӊды унутсам, кудай урсун* (Бердикеев). 2. Жемелөө, ачуулануу иретинде колдонулат. *Сени кудай урсун! Ушундай да иш кыласыӊбы?* ***В.: Куран урсун!*** *Ооз айыбымды тартайын, кагылайын жеӊеке. Куран урсун! Буларды кой де* (Сыдыкбеков). ***Кудай-теӊир урсун!*** *Кудай-теӊир урсун, ошондогу мен көргөн кичинекей кагаз дал ушул болчу, – деп Ашырбек жанын сабайт* (Акматов).

КУДАЙ УРУУ Жаман ишке, кырсыкка дуушар болуу маанисин билдирүүдө колдонулат. *Карыганда муну Кудай урган тура* (Турусбеков). *Мени Кудай уруп таштады. Муну кайсы Кудай уруп жүрөт.*

КУДАЙ ЭСЕБИӉДИ ТАПКЫР Жек көрүү, каргоо маанисинде колдонулат. – *Ата-а бечара ай-э! Кудай эсебиӊди тапкыр! Алиги аракеч ит жедеп эле жүрөгүн түшүрүп салган тура!* (Өмүрбаев).

КУДАЙГА КОЙ 1. Кудай жазаласын, кудайдын эркине кой маанисинде колдонулат. *Биз сага жамандык издесек Кудайга кой* («Ала-Тоо»). 2. Бирөөгө наразы болуу, каргоо маанисинде колдонулат. *Бизге кара санасаӊ, сени Кудайга койдум. Сен ушинтмек белеӊ, акыры Кудайга койдум, башка айтарым жок.*

КУДАЙГА КОЛУ ЖЕТКЕНСҮҮ Менменсинүү, кекирейүү, өзүн жогору саноо, текеберчилик кылуу. *Кудайга колу жеткенсип, жаман-жакшыны көзүнө илбей калды* («Чалкан»).

КУДАЙГА ҮНҮ ЖЕТҮҮ 1. Абдан катуу кейүү, аябай ачуу үн чыгарып боздоо. *Кудайга үнү жетип чыӊыргандай болсо, бечара кыздын жанына адам туралбайт* («Ала-Тоо»). 2. Зар какшап, зыркырап-сыздап тилек кылуу, зарлоо. *Кудайга жетер үнүбүз. Үмүттү үзбөй энеке, Он жыл өлбөй жүрүӊүз!* («Семетей»). ***В.: Кудайга үнү угулуу.*** *Май куйруктун сулп этке Тартып келип жиберди. Кудайга үнү угулуп Көмүргө башы жыгылып* (фольк.).

КУДАЙГА ШҮГҮР Ыраазы болуу, алымсынуу, болгонуна канаат кылуу маанисинде колдонулат. *Кудайга шүгүр, турмушубуз анча деле жаман эмес, балдар бутуна туруп калды* («Кыргызстан маданияты»). *Кудайга шүгүр, менин уулдарым ушинтип калбаганына шүгүр!* (Абдыраманов). ***В.: Кудая шүгүр.*** *Кудая шүгүр, баш көтөрүп калды* («Ала-Тоо»).

КУДАЙГА ЫРААЗЫ Көӊүлү жай, тегейи тегиз, өтө кубанычтуу. *Асыранкул отургандардын бирөөнө жоолук таштап, теӊтуш кыздын бетинен өөп койсо эле, кудайга ыраазы* (Сыдыгалиев).

КУДАЙДЫН КУТТУУ КҮНҮ Күнүгө, ар күнү, күн сайын.

КУДАЙЛА *дин.* Кудайга жалынуу, жалбаруу, тиленүү. *Эки күнү, үч күнү, Кудайладык чуркурап, Не колдобой койду деп* («Манас»).

КУДАЙЛОО кудайла этишинин кыймыл атоочу.

КУДАЙЫ Бей-бечарага, тилемчиге, думанага кудайга арнап, атап берилген нерсе.

КУДАЙЫ КОНОК Бир жакка жол жүрүп баратып конуп өтүүгө кайрылган жолоочу. *Кудайы конокту кондурбай коюшка болбойт* (Сыдыкбеков).

КУДАЙЫ СУРОО Кайыр-садага, жардам суроо, тилемчилик кылуу. *Күйүк көмөч, күлчө нан Кудайы кайыр сурадым* (Токтогул).

КУДАЙЫӉДЫ КАРА Чектен ашып кетпей канаат кыл, тобо де, алды-артыӊды байкай жүр, эсирип кетпе деген мааниде колдонулат.

КУДАЛА Ата-энеси менен макулдашып, куда түшүп, келин кылып ала турган кыздын башын байлап коюу. *Мени эч кимге кудалабай жыйырма тогузунчу жылдын күзүнө жетти* (Жантөшев).

КУДАЛАТ кудала этишинин аркылуу мамилеси.

КУДАЛАШ Куда болушуу, кудалыкка макулдашуу. *Күрөӊ жорго ат берип, Кудалашты деп уктум* (Осмонкул).

КУДАЛАШУУ кудалаш этишинин кыймыл атоочу.

КУДАЛОО кудала этишинин кыймыл атоочу.

КУДАЛЫК Куда жагынан болгон жакындык, кудалардын мамилеси. *Кудалык жөнүн кеӊешип, Жакшылап кепти салышты* («Эр Табылды»). *Кыз алышып, кыз берген Кудалыкка кандайсыз?* («Курманбек»).

КУДАНДА Ант алышкан, бири-бири менен шерттешкен куда. *Досондонун жаны бир, куданданын малы бир* (макал).

КУДАЧА Келиндин эже-сиӊдилеринин жана күйөөнүн эже-карындаштарынын бирибирине карата аталышы, кудалык жа-кындыгы.

КУДУ I Дал өзү, так ошондой. *Болот куду балыктай сүзүп, бассейндин четине тез эле жетип барат* (Каимов). *Куйругу менен ойногон, Күчүктөй куду аба мас* (Өмүрканов).

КУДУ II Бийиктиктен төмөнгө шукшурулуп түшүү, тийүү (канаттууларга карата айтылат). *Карай салса үстү жакта канатын*

куушурган біркіт кудуп калыптыр (Сыдыкбеков). *Кулжалар ашбас куруган тоо, Кєкіл! Кудуп бир алып кетейин, Кєкіл!* («Эл адабияты»).

КУДУК Суу алуу ічїн жердин суулуу катмарына чейин казылган чуўкур. *Тереў кудук. Кудук казуу.*

КУДУКТУУ Кудугу бар, кудук казылган. *Кумдуу жерге оонаткан, Кудуктуу жерге сугарган* («Манас»).

КУДУМ куду I менен бирдей. *Кєкірєгїндєгї седептери кудум тиштери сымак жаркырайт* (Байтемиров).

КУДУЎ-КУДУЎ ЭТЇЇ Абдан сїйїнїї, кубануу, кубанычы койнуна батпоо, кумпуўдоо (сїйлєгєнї, кілгєнї же жалпы эле кыймыл-аракети менен ушундай абалды билдирїї). *Бала кудуў-кудуў этип, сїйїнгєнїнє чыдабай їйїн кєздєй жігірді* («Ала-Тоо»).

КУДУЎДА Аябай сїйїнїї, кубанычы койнуна батпоо. *Кудуўдаган бойдон жїріп отуруп їйгє кандай жеткенимди да сезбей калыпмын.*

КУДУЎДОО кудуўда этишинин кыймыл атоочу.

КУДУРЕТ 1. Бир нерсени аткарууга, иштєєгє жарагыдай кубат, ал, дарман, аракет кылуу мїмкїндїгї, чама. *Сєз айтууга Миколанын кудурети келе албады* (Баялинов). *Жакшы єтїктї алууга менин кудуретим жетпейт* (Бейшеналиев). 2. *дин.* Кудай, жаратуучу. *Кудуретке жалынып, Куу жолборстой чамынып* («Манас»). *Айланайын, кудурет, Артын єзїў оўдогун* (Казыбек). *Жеткирээр бекен кудурет, Жериме мени батыраак* (Казыбек).

КУДУРЕТСИЗ Кудурети жетишсиз, алсыз, кубатсыз.

КУДУРЕТТЇЇ Кудурети бар, алдуу-кїчтїї, кубаттуу. *Кудуреттїї улуу Октябрь таўында, Єлкєбїздї чулгап алдык гїл менен* (Токомбаев). *Кудуреттїї адамдын колунан келчї иштер* («Ала-Тоо»).

КУЖУ: кужу-кужу Бир нече кишилердин кужулдашкан, сєздєрї даана угулбаган дабышын, кептерин билдирїїдє колдонулат. *Кужу-кужу эткен дабыш угулду* («Чалкан»). *Булар эмне кужу-кужу боло тїшїштї* («Ала-Тоо»).

КУЖУЛДА Кужу-кужу этїї, кужулдашуу. *Короонун тушунан кужулдап ойноп жатышкан бир топ жаш балдарды кєрїштї* («Кыргызстан аялдары»).

КУЖУЛДАТ кужулда этишинин аркылуу мамилеси.

КУЖУЛДАШ Бири-бири менен кужулдап сїйлєшїї, кужу-кужу этип кобурашуу.

КУЖУЛДАШУУ кужулдаш этишинин кыймыл атоочу.

КУЖУЛДОО кужулда этишинин кыймыл атоочу.

КУЖУРА кожура менен бирдей. *Баланын тили эў кызык, Сїйлєп берсе кужурап* (Токтогул).

КУЖУРЛУУ Кайраттуу деген мааниде. *Кужурлуу жаны кашайып, Кубалап жандап калыптыр* (Тоголок Молдо).

КУЗГУН 1. Тарп жей турган, тїспєлї кара карга сыяктуу болгон ири канаттуу. *Какылдап учкан карга жок, Куркулдаган кузгун жок* («Эр Тєштїк»). 2. *єт.* Эзїїчї, залим, арам тамак. *Кузгундар кылса чоўдукту, Кедейлер кєрсє кордукту, Ушул иши жарайбы* (Токтогул). *Кара кузгун салаўдатып тумшугун, Чыгаргансыйт чырлуу кыздай єз муўун* (Баласагын).

КУЗГУН КЫК ЧОКУЙ ЭЛЕКТЕ к. карга бок чокуй электе.

КУЗГУНДА Ташкындоо, кєбєйїп, ашыпташып агуу. *Суулар кузгундап, тоз жайылып кеткен* (Жантєшев). *Долу Музарт кузгундап, Кїзгї кирген чагы экен* (Турусбеков).

КУЗГУНДАТ кузгунда этишинин аркылуу мамилеси.

КУЗГУНДОО кузгунда этишинин кыймыл атоочу.

КУЙ I Мїнєз, кыял, кєрїнїш, кебете, иштин ж.б. кыйшыны, тїрї. *Кую бузук адам. Кїндїзї біркєк тїнї ачык, Кїндїн кую бузулду* («Манас»).

КУЙ II Жердин жарыгы, чуўкур, аў болуп калган жер, жардуу аў, жер титирєєдєн пайда болгон жарака жер. *Мал куйга кирип кетти.*

КУЙ III 1. Суюк же чубурма майда нерселерди агызуу, чубуртуу, идишке же бир нерсенин їстїнєн, ичине тєгїп куюлтуу. *Гїлгє суу куй. Колго суу куй. Чыныга чай куй. Ороого эгин куй. 2.* Катуу жаап кирїї, тєгїї. *Кїн кїркїрєп, жамгыр куя баштады* (Каимов). *Кїрєў булут удургуп, Куйду жамгыр дабырап* (Осмонкул). 3. Куйма суулар єзєнгє, дарыяга, кєлгє ж.б. агып келип кошулуу. *Боорунан ала тоонун шылдыр булак, Дегдеўдеп Ысык-Кєлгє куят туйлап* (Турусбеков). 4. Эритилген, суюлтулган же жумшак массага окшогон нерсени калыпка салып, белгилїї формага келтирїї, куюлган калыбында катырып коюу. *Ок куй. Кирпич куй. Бетондон куюп бекитип, Їй курдуў жердин алдына* (Осмонкул). *Бул жерди эмгекчи эл мекендеген, Бузулгус чоюн куюп бекемдеген* (Осмонкул).

КУЙГАН КЫТТАЙ к. кыт куйгандай.

КУЙДУР куй III этишинин аркылуу мамилеси.

КУЙКА Баш тери, баштын териси. *Досум куйкасын кашылап, кєптєн кийин гана жообунун аягына чыкты.*

КУЙКАЛА 1. Кїйгїзїї, єрттєє, кїйгїзїп жок кылуу, кїлгє айландырып салуу. *Їйдєй танкты кенебей Куйкалаган замбирек* (Їмєталиев). 2. Малдын баш-шыйрагын же канаттууларды отко (жалынга) кармап жїнїнєн, тїгїнєн тазалоо, жїнїн, тїктєрїн кїйгїзїї.

Короздун жінін жулуп, куйкалап, тамак жасоого киришти (Байтемиров). *Башшыйрагын куйкалап, куйкум жыттантып жиберишти* («Ала-Тоо»). 3. Кактап ысытуу, ысык илеби келип туруу. *Кїн жаўыдан гана кылтыйса да, аптабы куйкалап турат* (Бейшеналиев). *Купкуу талааны кїн куйкалап, ысык илебин чачат* (Шїкїрбеков). 4. *єт.* Ичин кїйгїзїї, намысына тийгидей кылуу. *Душманын куйкалаган ошол сєздєр* (Шимеев). *Тантык экен ыры деп, Кїйгїзєт ичти куйкалап* (Тоголок Молдо). *Жїрєгїмдї кїйгїзїп, Куйкалайсыў єзгєчєм* (Барпы).

КУЙКАЛАН ***куйкала*** этишинин єздїк мамилеси.

КУЙКАЛАТ ***куйкала*** этишинин аркылуу мамилеси.

КУЙКАЛАШ ***куйкала*** этишинин кош мамилеси.

КУЙКАЛОО ***куйкала*** этишинин кыймыл атоочу.

КУЙКАСЫ КУРУШУУ Абдан ачуулануу, кыжыры келїї, кыжырлануу. *Бул сєздї укканда Мырзабектин куйкасы курушуп, буркан-шаркан тїшєт* (Баялинов). *Мураталы ого бетер кызарып, куйкасы курушуп, заар-кана тыўдады* (Бейшеналиев). *Ачуусу келип, Токтор аксакалдын куйкасы курушуп, заматтын ичинде таанылгыс болуп кетти* (Абдукаримов). ***В.: Куйкасы тырышуу.*** *Бул жолу чалдын куйкасы тырышкан жок* (Каимов). *Желдеттин куйкасы тырыша тїштї* (Бектенов). *Їй боёк жыттанып турушуна Назардын куйкасы тырышты* (Каимов).

КУЙКУЛ Саргыч, саргарыўкы. *Куйкул чач. Куйкул сакал. Куйкул мурут.*

КУЙКУЛДАН Куйкул тартуу, куйкул болуп кєрїнїї. *Тїлкї качты камынып, Куйкулданып бермети* (Токомбаев).

КУЙКУМ 1. Куйкаланган жїндїн, теринин же башка нерсенин коўурсуган жыты. *Шыйрак, баш куйкалап, куйкум жыттанып отурушат* («Чалкан»). *Кан аралаш кебездин куйкуму буруксуйт* (Сасыкбаев). 2. *єт.* Какшык, кекээр. *Бу кутурган чоронун Куйкуму турат кєзїндє* («Сейтек»). *Арзыкулдун куйкум сєзїнє байбиченин ачуусу аябай келди* (Байтемиров). *Кєпчїлїк кєєнї кубансын, Куйкум сєздєн табайын* (Калмырза).

КУЙКУМДУУ 1. Куйкум жыттанган. *Кємїрдїн куйкумдуу, кычкыл жыты кеўилжээриўди єрдєйт* (Сасыкбаев). 2. *єт.* Какшык, кекээр маанисинде болгон, куйкумданган. *Зубайда куйкумдуу сєздєрїн айтып, тамашага да чалып жиберчї болду* («Ала-Тоо»).

КУЙМА I 1. Эки же андан кєп металлдарды, металл элементтерин, кычкыл заттарды, органикалык заттарды ж.б. бирге эритїїнїн негизинде алынган бир тектїї зат. *Куймалардын физикалык касиеттери ар кандай болот.* 2. Дарыянын, суунун кєлгє, деўизге, мухитке (океанга) кошулган жери. *Ысык-Кєлдїн куймалары кєп.*

КУЙМА II Бедизчилик технологиясында бедиз чыгармасын металлдан коло, цинк, чоюндан куюп жасоо ыкмасы. *Эреже катары, куюлуп жасалган бедиздин ичи бош, ичке металл капталдары болот.*

КУЙМА КУЛАК Уккан сєзїн унутпаган, эсинде жакшы сактаган, кепти илип ала коймо, зээндїї кишиге карата айтылат. *Акма кулак болбой, куйма кулак бол* (Айтматов). *Бар кабарын алдырып, Куйма кулак кулагын, Укканына кандырып* («Семетей»). *Акма кулакка айтса болбойт, Куйма кулакка куйса толбойт* («Чалкан»).

КУЙМАК Суюк камырдан ысытылган майга куюп бышырылган токоч. *Куймак бышыруу. Куймак куюу.*

КУЙМУЛЧАК Тїп жагы бел омурткасына жана жамбаш сєєктєрїнє туташкан кєчїк жаккы сєєк, куйруктуу жаныбарлардын чычаў сєєгїнїн тїп жаккы бєлїгї. *Куймулчак, жамбаш ашташы Толгон деймин сары суу* («Манас»).

КУЙПУЛАН Куйтулануу, амалдануу.

КУЙПУЛАНУУ ***куйпулан*** этишинин кыймыл атоочу.

КУЙРУГУ ЖОК Єтє куу, митаам. *Ошол учурда тигил куйругу жок мени сынап жатканын кайдан билдим* (Алыбаев). – *Ээ, мунуў бир куйругу жок бєдєнє окшойт* (Осмоналиев).

КУЙРУГУ ЇЗЇЛЇЇ Бїтїї, токтолуу. *Дарбазадан куйругу їзїлє тїшкєндє, єўїп турган кєп кол чуру-чуу кєтєрє кыйкырык салышып, туш-туштан качырып кириште* (Касымбеков). ***В.: Куйругу їзїлбєє.*** *Єзїнїн алешем иштери жана азыркыга чейин куйругу їзїлбєй келе жаткан кесепеттери жєнїндє олуттуу чечимге келер деген ишенимдебиз* («Ачык саясат»).

КУЙРУГУН БАСУУ Каарына калуу, жинине тийїї. – *Адыке эсирбесин... Куйругумду баспасын, басса соруп салам!* – дептир (Сыдыкбеков).

КУЙРУГУН БУРОО к. куйругун толгоо.

КУЙРУГУН КАРМАТПОО Таптырбоо, оўой менен колго тийбєє. *Жанагы Тана куйругун карматпай кетти* (Їмєталиев). *Аны колдон чыгарбай коё туруш керек, болбосо ал экинчи куйругун карматпайт* (Осмоналиев).

КУЙРУГУН КЫПЧУУ Коркуп тим болуу, тынчып калуу, жалтанып, батына албай калуу. *Куйругуўду кыпчып калгансыў го?* – *деди тиги бери жакта отурган адамга* (Байтемиров). Эч *нерсе айта албай куйругун кыпчып жолго тїштї* («Чалкан»). ***В.: Куйругун кысуу.*** *Куйрукту кысып жєн жїрїї керек эле* (Їмєталиев).

КУЙРУГУН СЫРТКА САЛУУ Ыркка кєнбєє, єзїнчє эле четтей берїї, эч кимге ко-

шулбоо, качуу. *Куйругун сыртка салып, ыргыштап калыптыр го?* ***Куйрукту сыртка салуу.*** *Алтайдан келген калмактар, Куйрукту сыртка салбайбы?* («Манас»).

КУЙРУГУН ТОЛГОО Эсине келтирип, тезге салып коюу, сазайын берүү, катуу айтып эскертип коюу. *Андайдын тизгинин эмитен тартып, куйругун толгоп койгонуўар жөн* (Жантөшев). ***В.: Куйругун буроо.*** *Куйругун бурап, эсине келтирип койбосоў, мындайлар башка чыгып кетпейби* («Чалкан»). *Андай ээн баштардын куйругун бурап коюш керек.*

КУЙРУГУН ҮЗҮҮ *к.* ***куйругу үзүлүү.***

КУЙРУГУН ШЫЙПАЎДАТУУ Жакындагысы, сүйлөшкүсү келип, бирок анча батына албай айланчыктоо, имерчиктөө. *Куйругун шыйпаўдатып жетип келиптир, менин сүйүнкүрөбөй койгонумду байкады өўдөнөт, эч нерсе дей алган жок* («Агым»).

КУЙРУГУНА КАЛБЫР БАЙЛОО Бирөөнүн артынан ушак-айыў таратуу, жаман атка кондуруу, дайыма кооптонуп, чочулап жүрө тургандай абалга жеткирүү. *Ийинге кире албай жатып, куйругуна калбыр байлаган чычкандай болуунун кереги эмне?* (Жантөшев). *Токто-о! чычкан ийинге кире албай жатып куйругуна калбыр байлайт болбо, Сапарбай, сен да* (Сыдыкбеков). ***В.: Куйругуна калбыр тагуу.*** *Анын куйругуна калбыр тагып, анан ага «Сактангыла Сатардан» деп бадырайта жазып узатыш керек эле* («Чалкан»).

КУЙРУК 1. Куймулчак сөөгүнө туташкан дене бөлүгү, кээ бир жаныбарлардын чычаў сөөгүнө туташкан, чубалжыган мүчөсү, шыйпаўы. *Жылкынын куйругу. Уйдун куйругу. Мышыктын куйругу.* 2. Канаттуулардын көчүк жаккы бөлүгүндөгү топ канаттары. *Кыргоолдун куйругу узун. Чабалекейдин куйругу эки ача.* 3. Койдун куймулчак сөөгүнө туташкан, семиз, майлуу келген мүчөсү. *Куйругу жаргылчактай кой. Куйрук сугунтуу. Куйрук май.* 4. Учуучу аппараттын (мис., самолёттун, вертолёттун) учуу аракетине ылайыктап жасалган арткы бөлүгү. 5. Жалпы эле чубалжыган, бирибирине туташкан арткы бөлүгү. *Курбусун узатууга үлгүрө албай эшелондун куйругун гана көрүп калышканда, жүрөктөрү өрттөнүп, муундары бошоду* (Сасыкбаев). 6. *өт.* Бирөөнүн артынан ээрчиген, анын пикирин жактаган, таламдаш болгон адам. *Феодалдар, кулак, куйрук айдалып, Жаўы турмуш гүлдөп жатат жериўде* (Токомбаев). 7. *өт.* Бир нерсенин аягы, калдыгы, калган бөлүгү. *Карыздын куйругун үзүү.*

КУЙРУК БООР Койдун бышкан куйругу менен боорун кесип аралаштырган тамак.

КУЙРУК ТҮЙҮҮ Биротоло кетип калуу, алыстоо, таптырбоо, карматпоо, экинчи колго тийбөө. *Кабыл кеткенде да бул элден биротоло куйрук түйдү* (Элебаев). *Борондуга келгени да аз эле болду, турук алып калабы, же куйругун шарт түйүп бир күнү кете береби, анысы азыр белгисиз* (Айтматов).

КУЙРУК УЛАШ Бирине-бири удаа, жакын, биринин артынан экинчиси удаалаш, караандаш. *Бээ кишенеп жөнөдү, артынан иттер куйрук улаш бара жатты* (Борбиев). *Теке чалбар, кулун тумак кийишип, саадак байланган кыздар эркектерге куйрук улаш баратышты* (Осмоналиев).

КУЙРУКТА 1. Куйруктан алуу, куйруктан кармоо. 2. *өт.* Туткактап артынан калбоо, эрмешүү. *Биздин артыбыздан куйруктап келип калышты* («Чалкан»).

КУЙРУКТАТ куйрукта этишинин аркылуу мамилеси.

КУЙРУКТАШ Бирине-бири удаа, жакын, куйрук улаш. *Биринин артынан бири куйрукташ келе жатышты.*

КУЙРУКТОО куйрукта этишинин кыймыл атоочу.

КУЙРУКТУУ ЖЫЛДЫЗ Күн системасына кирүүчү асман телосу. *Куйруктуу жылдыз көлөмү боюнча Күндөн да чоўдук кылат. Өтө созулган эллипс орбитасы боюнча Күндү айланат.*

КУЙРУКТУУ Куйругу бар, куйругу чоў. *Куйруктуу кой.*

КУЙТАН ОЙНОТУУ Баш катыруу, баш айлантуу, жинди кылуу, акмак кылуу.

КУЙТКУ 1. Ырк бузар, бузуктугу бар, чагым салган. *Куйтку сөз сүйлөө.* 2. ***куйту*** менен бирдей.

КУЙТКУЛА Ортого чагым салуу, куйтулук кылуу, куйтулануу. *Жигиттердин арасын куйткулап, ала кылгысы келип жүргөнүўэр ким?* (Жантөшев).

КУЙТКУЛУК Бузукулук, арамзалык.

КУЙТУ Куу, митаам, амалдуу, эки жүздүү, куйтуланган бузуку. *Куйту адам.*

КУЙТУЙ 1. Тепейип, кипкичинекей болуп көрүнүү. *Байболот кырк чамасындагы куйтуйган чымыр киши* (Элебаев). 2. Таарынуу, тез таарына калуу. *Алда эмнеге таарынгансып Жыпар куйтуя түштү* (Сыдыкбеков).

КУЙТУЛАН Куйтулук кылуу, куулануу, митаамдык кылуу. *Сен жүрсөў калыс жүргүн, куйтуланганды кой* (Байтемиров).

КУЙТУЛАНТ куйтулан этишинин аркылуу мамилеси.

КУЙТУЛАНУУ куйтулан этишинин кыймыл атоочу.

КУЙТУЛУК Куулук, митаамдык, эки жүздүүлүк, куйтуланган бузукулук. *Камчыбектин куйтулугуна кыжырым да, күлкүм да келет* («Ала-Тоо»).

КУЙТУЛУЎДА куйтуўда менен бирдей.

КУЙТУЎ: куйтуў-куйтуў этүү 1. Куйтуйган кичине кишинин кыймыл-аракетин билдирүүдө айтылат. 2. Куйтулук кылган, куулanган, арамзаланган, чагым салган кишиге карата айтылат.

КУЙТУЎДА 1. Куйтуў-куйтуў этїї, тепеўдєє, кедеўдєє. 2. Куйтулануу, куйтулук кылуу.

КУЙТУЎДАТ ***куйтуўда*** этишинин аркылуу мамилеси.

КУЙТУЎДОО ***куйтуўда*** этишинин кыймыл атоочу.

КУЙТУЮУ ***куйтуй*** этишинин кыймыл атоочу.

КУК І *диал.* Айбандардын аттары менен берилген он эки жылдык жыл эсебинин он экинчи (доўуз) жылынын аты.

КУК ІІ Кээ бир канаттуулардын (мис., кузгундун) дабышын билдирїїдє колдонулат. *Жер ээн: как эткен карга, кук эткен кузгун жок* («Ала-Тоо»).

КУК ЭТКЕН КУЗГУН, КАК ЭТКЕН КАРГА ЖОК Эч нерсеси жок, эч жан жашабаган ээн талаа, ээн жер. *Алар жарым жолго жеткенде кук эткен кузгун, как эткен карга жок жерге туш келип, бет алды чоў бороон башталды* («Ала-Тоо»).

КУКУЛДА Кук-кук этїї, кук-кук эткен дабыш чыгаруу. *Какылдап учкан карга жок, Кукулдап учкан кузгун жок* («Сейтек»). *Кукулдап аппак куу турат* («Семетей»).

КУКУЛДАТ ***кукулда*** этишинин аркылуу мамилеси.

КУКУЛДОО ***кукулда*** этишинин кыймыл атоочу.

КУЛ 1. Кожоюндун жеке менчигине айланган, эч бир укуксуз эркек киши. *Кул кылам – деп – калмактан, Жєє кармаган андан кєп* («Манас» С.О.). ‖ Эмгеги, тапкан мїлкї бирєєнїн менчигинде болуп, ага кєз каранды болгон эрксиз адам. *Кулда кулак жок* (макал). *Келин-кыз байга кїў болуп, Жигиттер байга кул болуп* (Осмонкул). *Коюн багып байлардын, Кул болгондор аманбы?* (Токтогул). 2. *єт.* Бирєєнїн эркин, талабын унчукпай орундай берген, анын ою менен болгон, єз алдынча, єз эркинче аракети болбогон адам. *Эрте сїйлєгєндїн кулу.*

КУЛ ЖЕБЕС Майлуу чїйгїн эт, эттин чїйгїндєрї. *Кул жебестен жедирип, кул ичпестен ичирип, урмат кыла коноктоп, урмат кыла узатып койгон* (Субанбеков). *Кул жебес деген ушул деп, бир табак килкилдеген майлуу эт тартты* («Ала-Тоо»). *Кул жебестен алгыла деп, казы, карта, сары жїрмє аралашкан чоў табак этти коноктордун алдына койду* («Ала-Тоо»). *– Ыя? Неге какшыктайсыў? Табалап турасыў го?! Же, кул жебести жегиле деп, кулкулдап отурасыўбы?* (Їмєталиев).

КУЛ ПЕНДЕ Кудайдын кулу адам деген мааниде. *Кул пендем, солкулдаарсыў, солкулдаарсыў, тириўде, Кул пендем солдоёрсуў єлгєндє кул пендем, кул пендем!*

КУЛ ЭЭЛЄЄЧЇ *тар.* Кулчулук доордун їстємдїк кылуу, карамагындагы кулдарга толук ээлиги бар єкїлї, кулдардын ээси.

КУЛ ЭЭЛЄЄЧЇЛЇК *тар.* Кул ээлєєчїлєрдїн толук менчигинде болгон кулдарды эзип, эрксиз иштетїїгє негизделген тарыхтагы коомдук-экономикалык тїзїлїш.

КУЛА І Саргыч бозомук тїс (жылкынын тїсїнє карата айтылат). *Кула байтал. Кула бээ.*

КУЛА ІІ 1. Жыгылуу, тоголонуу, учуп тїшїї, кємєлєнїп кетїї. *Темир жолду аскадан кулаган шагыл таш басып калды* (Сасыкбаев). *Эки беттен аккан жаш. Жаак ылдый кулады* («Эр Тєштїк»). *Как жїрєккє найза жеп, Ат їстїнєн кулады* («Курманбек»). *Кулаган кийиктин кайсы жерде экенин издеп жєнєштї* («Ала-Тоо»). 2. Жатып калуу, жатыш їчїн жыгылуу. *Курма керегенин тїбїнє эт-бетинен кулады* (Каимов). *Бул кабарды угар замат Нурмат чуркаган бойдон атасынын їстїнє кулады* (Абдукаримов). *Їйгє жетип эле куласам деген ой менен бараткан учурда капысынан чуркап келаткан итти кєрдїм* (Абдукаримов). 3.Жеўилїї, жыгылуу. *Тура албайсыў Осмонкул, Кокустан менден куласаў* (Осмонкул). *Каарман элдин кїчїнє, Душмандын туусу кулады* (Осмонкул). 4. Талкалануу, жок болуу, кыйроо. *Жоокерлердин айбатына туралбай, Далай душман талкаланды, кулады* (Їмєталиев). *Жиберген желдеттериў жатат кулап* (Нуркамал). 5. Єтпєй калуу, оўунан чыкпай калуу. *Асылбек эки сабагынан кулады* («Ала-Тоо»).

КУЛААЛЫ Саргыч кїрєў же кєгїш тїстєгї кыргыйдан чоўураак жырткыч канаттуу. *Биринен бири катып жейт, кулаалы кєрсє атып жейт* (Калмырза). *Кулаалыдан корголоогон жєжєлєр кєпкє чейин чєптїн ичинен чыгышкан жок.*

КУЛАГДАР Кабардар, кабары бар. *Дїйшєнкулдун аскерге кетерин угушуп, айылдагылар бїт кулагдар болушту* (Бєкєнбаев).

КУЛАГЫ БЫШУУ ***к. бышы кулак болуу.***

КУЛАГЫ ЖОК Сєз укпаган, тил албаган, кыйык (кєбїнчє балдарга карата). *Мындай кулагы жок тилазар болорбу деп чоў эне ачууланды* (Таштемиров).

КУЛАГЫ КАТУУ Кулагы жакшы укпаган, дїлєй чалыш. *Тиги атаўдын кулагы катуу, кыйкыра сїйлєбєсє укпайт* (Убукеев). *Цехте иштеп жатканда кулагы катуу киши менен жаўдашкандай болуп мазеўиз кетет* (Сасыкбаев).

КУЛАГЫ УЗУН ***к. узун кулак.***

КУЛАГЫ ЧАЛУУ Сєздїн чекесин угуп калуу, чала-була кабардар болуу. *Кєрє албаган Кожо менен Бошкой ээсин кєкїтїп, єзїўє бир балээ баштоочудай деген ушак-айыўды кулагыбыз чалды* (Бейшеналиев). *Райондун жаўы жетекчилери тымызын текшерїї ишин жїргїзїп жаткандыгын кулагы чалган Карагул Тазабектин артынан ээрчип їйїнє чейин барат* (Медетов). *Ашым алды*

жакта кобурашкан індєрді, аттардын дібіртін кулагы чалды (Каимов).

КУЛАГЫ ЧУУЛДОО 1. Ден соолугу начарлап, єзін начар сезіїдєн улам угуу сезиминде кандайдыр бир дїўгїрєгєн дабыш пайда болгонсуу. *Айнагілдін кєздєрі жайнап, жірєгі катуулап кагып, кулагы чуулдай баштады* (Жантєшев). *Кулагым чуулдап, эсим ооп бара жатканымда Жусуптун жолдоштору фашисттерди кырды* (Алыбаев). 2. Бирєєні кепке-сєзгє алып сыртынан талкуулоо, ушактоо (ошол кишиге карата «кулагы чуулдап жатат го», «кулагын чуулдаттык го» деген мааниде айтылат).

КУЛАГЫМА КУМ КУЮЛСУН Эч нерсе уккан жокмун деп ишендиріі, каргануу маанисинде колдонулат. – *Жок... жок... Уксам кулагыма кум куюлсун* (Бейшеналиев).

КУЛАГЫН ЖАПЫРУУ *к.* ***кулак жапыруу.***

КУЛАГЫНА АЛТЫН СЫРГА Эсинде болсун, эсинен чыгарбасын, эч качан унутпасын деген мааниде. *Тиги келиндердин кулагына алтын сырга, айтып кой, байбиче* («Ала-Тоо»).

КУЛАГЫНА ИЛБЄЄ Айткан сєзді укпоо, ага маани бербєє. *Жалынып-жалбарган оюн, башчы келиндин сєзін кулактарына илбеди* (Жантєшев).

КУЛАГЫНА КУМДАЙ КУЮУ Бир нече жолу кайталап айтуу, кайра-кайра айта беріі. *Байкемдин оюна койбой, жогорку маалыматтуу, ій-жайы, машинасы бар кызга іойлєн деп кулагына кумдай куюшчу* («Кыргызстан маданияты»). *Апам кіндє эле кулагыма кумдай куюп жірєт.* ***В.: Кулагына куюу.*** *Оору-сыркоодон этиет болууну, жаман оюнга жолобоону ата-энелери кулактарына куюшту* (Абдукаримов). – *Коммунага ишене бербейм, ирденген кіндє да бизге ээлик кыла койбос деп чочуйм, – деп кулагына куя берди* (Ашымбаев). ***Кулагына салуу.*** *Сіійінчіліі бир сєзді Кулагыма салбадыў* («Семетей»).

КУЛАГЫНА СЫРГА КЫЛУУ Унутпай тургандай кылып айтып коюу, эсине салып коюу.

КУЛАГЫНА ШАК ДЕЙ ТІШІІ Кокусунан, кітілбєгєн жерден угулуп калуу, даана угула калуу. *Саал кыркырап чыккан Осмон бригадирдин тааныш іні Адылбектин кулагына шак дей тішті* (Єміrбаев). *Машина узай бергенде энемдин бакырганы кулагыма шак дей тішті* (Жусупов).

КУЛАГЫНАН КІН КЄРІНІІ Абдан арыктоо, єтє алсыз, начар абалда болуу, аябай арыктап кетіі. *Ал байкуштун кулагынан кін кєрінєт.*

КУЛАГЫНАН ЇРКІІ Эл арасында айтылган имиш сєздєрдєн улам єзінєн-єзі кооптонуп, чочулап тынчы кете баштоо. *Айрыкча Кєк-Суудагы элдер кулагынан їркті* (Элебаев). ***В.: Кулагынан коркуу.*** *Жірєгінє аш баспай кулагынан корко Бермет іійіндє* (Осмоналиев). ***Кулагынын учунан їркіі.*** *Жосунсуз иштеринен шек санаган. Кулагынын учунан їркє баштаган* (Осмоналиев).

КУЛАГЫНЫН КУЖУРУН АЛУУ 1. Бир нерселерди кайта-кайта айта берип тажатуу, тынчтык бербєє. *Кінігє баягы сєзін айта берип, кулагынын кужурун алып жанын кейитти* («Ала-Тоо»). *Аялы кулагынын кужурун алчу болду* («Кыргызстан маданияты»). 2. Чурулдаган, катуу чыккан ін же кайта-кайта тынымсыз чыккан дабыштан тажоо. *Татыбектин коўуругу кічєп, кулактын кужурун алды* (Таштемиров). *Таандар айланып, алардын баш-аламан іні кулактын кужурун алат* (Байтемиров). ***В.: Кулагын тындырбоо.*** – *Жетишет! Кулагымды тындырбай кін сайын бир сєзді айта берип жадаттыў* (Борбиев). *Зарылдын зээндіілігін кінілєп, Калыйманын айрым абысындары єз кыздарын жемелеп, кулагын тындырбай жатышат* (Єміrбаев).

КУЛАГЫНЫН КЫЧУУСУ КАНУУ Кандайдыр кулакка жагымдуу нерселерди угуп абдан ыраазы болуу, моокуму кануу, ырахат алуу. *Кана ырдачы, жаштардын кулагынын кычуусу кансын* (Жантєшев). ***В.: Кулагынын курчу кануу.*** *Дагы уласа деп кулагынын курчу канбай керилген Байымбет... бырс этти* (Бейшеналиев). ***Кулагынын курчун кандыруу.*** *Айтор, менин милдетим кулагыўардын курчун кандырмай, кєўіліўєрдін толгоосун жандырмай* (Бейшеналиев).

КУЛАГЫНЫН СЫРТЫНАН КЕТІІ Айткан кепке анчалык назар салып, кунт коюп укпоо, укмаксан болуу. *Айтылган сын алардын кулагынын сыртынан кетип, кыжырданууну пайда кылды* («Кыргызстан маданияты»). *Бул сєз жетекчинин кулагынын сыртынан кетчі болду.* ***В.: Кулагынын сыртынан желпіі.*** Акын *Чоюбектин сєзін кулагынын сыртынан желпип, єкмєттін єкілінє тике кайрылды* (Бейшеналиев). ***Кулагынан кайып єтіі.*** *Єкімдардын єктєм буйругу кулагынан кайып єткєн* (Бейшеналиев). ***Кулагынын кырынан кетіі.*** *Жанатан бери сіійлєп жаткан сєздєрі тигилердин кулагынын кырынан кетип жатты* (Бердикеев). ***Кулагынын учунан кетіі.*** *Кемпирдин сєзі кулагынын учунан кетет, анын іstінє кєп кеби тішініксіз* (Айтматов).

КУЛАГЫНЫН УЧУНАН ЇРКІІ *к.* ***кулагынан їркіі.***

КУЛАК І 1. Адамдардын, жаныбарлардын угуу мічєсі. *Чынбы кулак укканы, Ата дегенініўді* (Бєкєнбаев). *Кіркірєп жаткан дайранын, Кулагыў тунат шарына* (Бєкєнбаев). ‖ Угуу сезими, бир нерсенин дабышын сезіі, кабыл алуу мімкіндігі. *Айткан сєзді угузбай, Кулакты алды карылык* (Токтогул).

2. Баштын угуу органы орношкон жериндеги кемирчектїї калканчы. *Кулагын кылыч шыпырып, Молойгондор дагы бар* («Манас»). *Кебек карыя їшігєн кулактарын кашыды* (Байтемиров). *Кыйгач кулак жээрде ат, Кызыктырат адамды* (Осмонкул). 3. Тумактын кулакчыны. *Базарбек экєєбїз тілкї тумактарыбыздын кула- гын тїшїріп алганбыз* (Каимов). *Чотурдун тумагынын кулактары делдектеп баратат* (Касымбеков). 4. Нерсенин кармоо, кєтєрїї їчїн атайын жасалган бєлїкчєсї. *Ка-зандын кулагы. Каптын кулагы.* 5. Кылдуу музыкалык аспаптардын кылын бурап, чертилїїчї кїїгє ылайыктоочу тетиги. *Комуздун кулагы. Кыл кыяктын кулагы.* 6. *аўч.* Кара мылтыктын дары куйган жери. ‖ Кара мылтыктын от алдыруучу кулагы.

КУЛАК II 1. Суу жаюу, жыгуу їчїн арыкка туурасынан тосулган бєгєт, байлоо. *Суу жайып жаткан Байгазы жаўы кулак ачып коюп, Абылга кыйкырды* (Осмоналиев). *Кїчїў барда иштеп кєн... Кулак байлап, жер жибит* (Токтогул). 2. Арыктагы же жалпы эле сугатка керектелїїчї суунун чени, єлчємї, кєлємї. *Эки кулак суу.*

КУЛАК III *тар.* Бай-манаптык бийлєєчїлїк укугу жок, кедейлерден оокаттуу, жеке менчиктїї орто чарба дыйкан. *Айылда Тїлєберди деген кулак бар эле* (Байтемиров).

КУЛАК БЫШУУ *к.* ***бышы кулак болуу.***

КУЛАК ЖАПЫРУУ Угуп жатса да укмаксан болуп унчукпай, кєўїл бєлбєй, жооп кайтарбай отура берїї, мейлиге салуу. *Акиянын жемесине Чаргын кулакты жапырды* (Сыдыкбеков). *Кулакты жапырып, тили жок дудук болдум да калдым* (Элебаев). *Элдин бардыгы бул сєзгє кулак жапырып тим болушту* (Жантєшев). *Ниязкул кайрылган жок, кулакты жапырып улам нарылап кете берди* (Абдумомунов). *Деги мейли, туруп берейин, – деп Акиянын жемесине кулак жапырды* (Сыдыкбеков). *Удайчы їн бере албады, шалдырап атына араў минди да кулак жапырып, атын бат-бат желдирип жєнєй берди* (Касымбеков). ***В.: Кулагын жапыруу.*** *Байкуш атам кулагын жапырып башка бєлмєгє чыга каччу* (Борбуев).

КУЛАК ЖОК Кайра-кайра айта берет, тажатат, уккуў келбейт деген мааниде. *Бир жыл бою менде кулак жок болду. Ошондон бери менде кулак жок.*

КУЛАК КАГУУ Айткан кепти угуу, кєўїл буруу, бирєєнїн кебине кєўїл салуу. *Аял кїйєєсїнїн сєзїнє кулак каккан жок, дагы ырдап кирди* («Чалкан»).

КУЛАК КАГЫШ КЫЛУУ Кандайдыр бир нерсе жєнїндє алдын ала айтып кєндїрє берїї, каўкуулап эскертип коюу. *Бийдин кулак кагыш кылганы ушул эле* (Каимов). *Байбиче келинине кулак кагыш кылды: – Кїн чыкканга калбай туруп жїр балам* (Каимов). *Аялы меймандын жєнїн бїгїн да кулак кагыш кылды* (Укаев). ***В.: Кулак какты кылуу.*** *Бирок бир сєздї унутпаўыз... Ошону сєзсїз айтып коюуўуз деп, кулак какты кылды Сабырбек* (Абдыраманов).

КУЛАК КАЙЧЫ Ууру, кески, кээде каракчы. – *Кулак кайчы бурут кєп* («Манас» С.О.). *Анда калтаў кеп айтат, Камыкпа каным деп айтат. Кулак кайчы буруттур, Кєбєйїп кетти дейсиўби, Кєк теўир аны уруптур* («Манас»).

КУЛАК КАКПОО Укмаксанга салуу, уккусу келбєє, тоготпоо. *Эл арасында кїбїршыбыр наразылык чыгат. Бригадир ага кулак какпайт, назар салбайт* («Чалкан»). *Кызып алган аял кїйєєсїнїн сєзїнє кулак каккан жок, дагы ырдап кирди* (Байтемиров). *Андай акарат кептерге Бостон кулак какчу эмес* («Советтик Кыргызстан»). ***В.: Кулак салбоо.*** *Анын кебине кулак салбагансып, молдо шарыят жолун туюндурду* (Сыдыкбеков).

КУЛАК КЕСТИ КУЛ Кыўк этпеген, єз эрки єзїндє жок кул.

КУЛАК-МУРУН КЕСКЕНДЕЙ Тыптынч, жымжырт, эч доошсуз. *Те коргондун этек жагынан сїтак сайрап, кайра бир убакта ал дагы магдырап їргїлєп, тїн тїбїнє чєгїп, кулак-мурун кескендей жымжырт* (Касымбеков). *Поезд єтпєй калган ара-чолодо талаа бети кулак-мурун кескендей, кєчкї жїрїп кеткендей ыў-жыў тунжурап турат* (Айтматов). *Сїйлєшїп отургулачы, болбосо кулак-мурунду кескендей болуп калат экен* (Абдукаримов). ***В.: Кулак кескендей.*** *Айлана кулак кескендей кереўине тартып, кызды зериктирип жибергендей сезилди* (Ашымбаев). *Шуу-шуу єткєн жолбун желдин шоокумунан башка дабыш жок, кулак кескендей* (Касымбеков). *Їйдє эч ким жок, їйдїн ичи кулак кескендей тынч* («Чалкан»).

КУЛАК МУРУНДУ ШЫЛЫП САЛГАНДАЙ Эч нерсе жок, тып-тыйпыл, жылан сыйпагандай. *Бїт тарап кулак-мурунду шылып салгандай болду да калды* («Ала-Тоо»).

КУЛАК-МЭЭНИ ЖАРУУ Бака-шака тїшкєн, кулак жаўырткан катуу дабыш чыгаруу. *Балдар кулак-мээни жарып ышкырып да жиберишти* (Жантєшев). *Чоў єзєндїн шары тоону жаўыртып, кулак-мээни жарат* (Каимов). ***В.: Кулак-мээни тундуруу.*** *Кїўгїрєгєн доолбас кулак-мээни тундурду* («Семетей»). ***Кулакты жаруу.*** *Бака-шака тарсылдактар кулакты жарат* («Аалам»).

КУЛАК-МЭЭСИН ЖЕЙТ Кайра-кайра айта берип же жагымсыз дабыш салып тынчын алуу, тажатуу. *Кален деп менин атымды укканда эле кызынын кулак-мээсин жейт экен* (Акматов). *Їйїнє кирип-чыгып кїўкїлдєп, аялынын кулак-мээсин жейт* («Ала-Тоо»). *Калыў тобу менен бїгїн кечке чуулдай берип, бир жакка учуп да кетпей кулак-мээни жеп жатты* (Айтматов).

В.:Кулак-мээсин алуу. *«Ата-энеси таштап кеткен неменин мага кереги канчалык экен! Башка тїйшїгїм да аз эмес», деп таенеси таятасынын кулак-мээсин алат* (Айтматов). *Ал їйгє кирди дегиче экєє эки жагынан кулак-мээсин алышчу* («Кыргызстан маданияты»).

КУЛАК САЛБОО *к.* ***кулак какпоо.***

КУЛАК САЛУУ Кепке кєўїл бєлїї, кєўїлдєнїп угуу, кунт коюп угуу, тыўшоо. *Оо, балам, Калык, тилимди ал, Акыл айтам, кулак сал* (Токтогул). *Кыял жоруктары, кылган иштери экєєбїздїкїндєй экен Бексултан, – деди, ишенбесеў кулак сал, мен окуюн* («Чалкан»). ***В.: Кулак тєшєє.*** *Байымбет заўкылдап боздогон жесирдин ыйына кулагын тєшєп, жашыл бетегеси жапырылган жапсарга кыўкайды* (Бейшеналиев). *«Азыр токой ичи абдан коркунуч- туу го?» – деп ойлоду бала сырттагы тынымсыз доошко кулак тєшєп жатып* (Айтматов). ***Кулак буруу.*** *Кыз атасы кулак бурду, Айта бергин дегендей* (Осмонкул). *Алмамбет кєзїнїн кєнчєгїн салаўдатып, Бекназар жакка кулак буруп, жооп кїтїп кєшєрдї* (Касымбеков).

КУЛАК СЕНДЕ Кана, айта бер, угуп жатам, угам деген мааниде. – *Кулак сенде, чырагым, єз дилиўди айт* (Абакиров). *Ырдай бер, Жамийла, кулак сенде.*

КУЛАК ТЄШЄЄ *к.* ***кулак салуу.***

КУЛАК ТУНУУ Кандайдыр катуу ызычуу, тарс-турс, калдыр-кулдур эткен добуштан кулак жаўыруу, жаўырыктан укпай калуу. *Кїркїрєп жаткан дайранын, Кулагыў тунат шарынан* (Бєкєнбаев).

КУЛАК ТЇРЇЇ Кандайдыр бир кабарды угууга кїтїнїї, акмалоо, абайлап туруу. *Апай апа этегин кагына, кооптоно тышка кулагын тїрдї* (Бейшеналиев). *Бїт элет дїўгїрєп, Домбу їчїн Насирдин бектин кун сурап камалап жатканын кооп менен кеп кылып, кулак тїрдї* (Касымбеков). *Акыры кандай болуп чыгар экен? – дешип, бериси район, арысы областка чейин кулак тїрїп калды* (Баялинов). ***В.: Кулагын кєтєрїї.*** *Ашыр чыгдан тараптан чыккан дабышка кулагын кєтєрдї* (Жантєшев).

КУЛАК УГУП, КЄЗ КЄРГЇС Абдан алыс, єтє алыс, мурда кєрїп-билбеген, белгисиз. *Кулак угуп, кєз кєргїс Белге жумшап жатыптыр* («Эр Тєштїк»). *Же бир кулак угуп, кєз кєргїс жерде болсочу* (Саатов). *Деле кулак угуп, кєз кєргїс жерге оолактап кетеличи? дейт аялы* (Осмоналиев). ***В.: Кулак укпаган, кєз кєрбєгєн.*** *Ошо бойдон калган тукумун сактап, кулак укпаган, кєз кєрбєгєн бир жерлерге кетип калган экен* (Айтматов). ***Кєз кєргїс.*** *Кєз кєргїс жакка кетсемби, мазарым айнып турат.* ***Кєз кєрїп, кулак уккус.*** *Тєртєєбїз кол кармашып кєз кєрїп, кулак уккус жакка кетебиз* (Жантєшев).

КУЛАКДАР *туурасы:* ***кулагдар.***

КУЛАКДАР БОЛУУ Бир нерседен кабардар болуу, байкай жїрїї, биле жїрїї. *Силер да жоголгон атка кулакдар боло жїргїлє* («Ала-Тоо»). *Эми мындан ары силер да сак болгула, кулакдар боло жїргєн жакшы.*

КУЛАККА ИЛБЄЄ *же* ***кулагына илбєє*** Айтканын, дегенин укпай коюу, тоотпоо, тил албоо, укмаксанга салуу. *Жалынып-жалбарганын кулагына илбеди* (Жантєшев).

КУЛАККА ТАРТУУ *тар.* Совет бийлиги 20-жылдардын ичинде жеке менчик чарбанын бардык тїрїнє чектєє саясатын жїргїзгєн, 1929-ж. 27-декабрынан «Кулактарды тап катары жоюу» жарыялангандан кийин Кыргызстандагы оокаттуу дыйкандарга кирген кулактарга массалык репрессия башталган. 1929-ж. Салык эсеби боюнча Кыргызстандын аймагында жалпы дыйкан чарбалардын 1,8% ин гана тїзгєн кулак чарбасы болсо, жергиликтїї бийлик органдары фактыларды бурмалашып, дыйкандардын 10%ин кулакка тартышкан. Натыйжада, орто дыйкандардын кєпчїлїгї, айрым учурда кедей дыйкандар да кулакка тартылган. Кулакка тартылгандардын бир бєлїгї сот жообуна тартылса, экинчи бєлїгї алыскы аймактарга кубаланган. *Аўгыча элди ачарчылык каптады. Анын алдында эгин топтоп, мал кїткєн чарбачыл кишилердин баарын кулакка тартып, айдап кетишти* (Айтматов).

КУЛАКТА 1. Кулактан кармоо, кулакка асылуу. *Оолукма жинди єз атам, Басып калды кулактап* (Тоголок Молдо). 2. *єт.* Бир нерсени тындырып алып калуу, ээ болуу, єндїрїї їчїн артынан сая тїшїп аракеттенїї, артынан калбоо. *Їч жылы кулактап, артынан калбай жїрїп, быйыл араў тындырдым* («Чалкан»).

КУЛАКТАНДЫР Бир нерсенин боло тургандыгы, болуу маалы же башка маалыматтар жєнїндє алдын ала кабарлоо, жарыялоо, элге угузуу, билдирїї.

КУЛАКТАНДЫРУУ I Бир нерсе жєнїндє алдын ала кулактандырып айтылган жарыя, билдирген кабар. *Капар кулактандыруу жазып, мектепке илип койгон эле* (Таштемиров). *Кулактандыруулар кїн сайын жаўыланып чапталып турат* (Бейшеналиев).

КУЛАКТАНДЫРУУ II кулактандыр этишинин кыймыл атоочу.

КУЛАКТАТ кулакта этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛАКТАШ Бири-бирине кабарлаш, єз ара байланыштуу. *Ууру талапташ, бєрї кулакташ* (макал).

КУЛАКТАШ БОЛУУ Бири-бири менен байланышып, кабардар болуп туруу, кабарлаш болуу. *Карасакал Бекбайдын башынан чеўгелдеп эркелетти: – Кан канды кыйбайт эмеспи... Єз канымсыў да – мага кызмат*

кылып келдиӳ, мындан ары да кулакташ болобуз (Абдыраманов).

КУЛАКТОО кулакта этишинин кыймыл атоочу.

КУЛАКТУУ 1. Кулагы бар, кулагы бир нерсеге окшоп кеткен, окшоштугу бар. *Камыш кулактуу келген кара кер бышты.* 2. Кулагы соо, дiлөй эмес, кулагы жакшы уккан. *Кулактуу кишиге бир айткан эле жетпейби* («Чалкан»). 3. *өт.* Акыл-эси ордунда, акылы жетик. 4. Кармай турган кулагы, туткасы бар. *Айылдын эли алты кулактуу чоӳ кара казанды алып келишти* (Абдукаримов).

КУЛАКТЫН КУЖУРУН АЛУУ Чуулдап же кайта-кайта айта берип, сiйлөй берип тажатып жиберiї, кулакты жаӳыртып ийiї. *Татыбектин коӳуругу кiчөп, кулактын кужурун алды* (Байтемиров). *Элдин ушагы Атабектин кулагынын кужурун ала баштады* (Жантөшев).

КУЛАКЧЫН 1. Тумактын эки кулакты жаап туруш iчiн жаактын тушун карай тiшiрiлiп коё турган бөлiгi. *Аӳгыча кулакчынын тiшiрiп, Кабыл кирип келди* (Бейшеналиев). *Кычан кулакчынын мектептен чыкканда эле байланган эмес* (Бейшеналиев). 2. *сiйл.* Тумак.

КУЛАН I Жапайы жылкы. *Жайылып жiргөн өзiнчө, Кулан көрдi Элеман* («Эр Төштiк»). *Кулан атып, бөкөн кууп Салбырынга барыптыр* («Манас»).

КУЛАН II кула I этишинин өздiк мамилеси.

КУЛАН ӨӨК БОЛУУ Таӳ атууга жакындап, агара баштоо. *Тап коюша арбашып турган ээн жердин бөрiлөрi таӳ кулан өөк болгондо тоо-ташка житишти* (Бейшеналиев).

КУЛАН ӨӨК Таӳдын жаӳыдан чыгыштан агарып көрiнiшi. *Кулан өөк таӳын атырып, Куунатпай тiшкөн караӳгы* («Эл адабияты»).

КУЛАНДАН СОО Ден соолугу таза, оорусу жок. *Оорудан баш көтөрбөй жаткан Сайранын бул жерде куландан соо болуп отурганына таӳ болушту* («Чалкан»). *Ак койдун майын жеп жiрiп куландан соо болгом* (Бейшеналиев).

КУЛАТ кула II этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛАЧ 1. Эки колдун жазылышы, керилиши. *Мамбеткул учурашуу iчiн кулачын жайды* (Каимов). *Жетпей турган жер болсо, Жээлигип сунба кулачыӳ* (Осмонкул). 2. Эки колду кергендеги, жазгандагы өлчөм, чен. *Сексен кулач кыл аркан Жандан чечип алды эми* («Манас»). *Колумда бир кулачтай союлум бар эле* (Абдукаримов). *Узундугу жiз кулач.* («Манас» С.О.).

КУЛАЧ ЖАЮУ 1. Умтулуу, аракет кылуу. *Ал келечекке умтулуп кулач жайды* («Ала-Тоо»). 2. Жайылуу, тароо. *Окумуштуулардын кiчi менен пайдалуу кендердин жаӳы жерлери табылып, аларды өздөштiрiї ийгиликтiї кулач жайды* («Кыргызстан маданияты»).

КУЛАЧ УРУУ Суудан сiзiш iчiн кулачын кере шилтеп, алга карай умтулуу, чабак уруу. *Жыпар кумары тараганча кулач уруп, кiн бата сайдан чыкты* (Каимов).

КУЛАЧА кула менен бирдей. *Урулдуу жылкым кулача, Маӳдайы кашка тумарча* («Сейтек»). *Бир бөлiгiн караса, Текши баары кулача* («Манас»).

КУЛАЧТА 1. Кулачын салып ченөө, өлчөө. *Токтогул арканды тез-тез кулачтап, сыдыра баштады* (Токомбаев). 2. Сууда сiзiї iчiн кулачын кере шилтеп умтулуу, алга карай жылуу. *Кубантып сени, Днепр, Кулачтап сiзiп көрсөм дейт* (Шамшиев).

КУЛАЧТАТ кулачта этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛАЧТОО кулачта этишинин кыймыл атоочу.

КУЛАЧТУУ 1. Кулачы чоӳ, кулачы кеӳ. *Кулачтуу киши.* 2. Узундугу же эни бир нече кулач болгон, кулачтан турган. *Кырк кулачтуу укурук* («Эр Табылды»).

КУЛГУ Жеген-ичкенин оозунан кайра окшуп чыгаруу, окшуу. *Чоӳ тойгон койлордун ынтыгып онтогону, карт-карт кулгуп алып, кайта кепшегени болбосо, айлана жымжырт* (Убукеев).

КУЛГУНА Моюн бездери шишип, жарылып чыккан жугуштуу жара. *Кесик оору кулгуна, Көпкө айыкпай кууратар* (Тоголок Молдо).

КУЛГУНАЛУУ Кулгунасы бар, кулгуна менен ооруган.

КУЛГУТ кулгу этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛГУУ кулгу этишинин кыймыл атоочу.

КУЛДА Кул кылуу, кул кылып иштетiї. *Эрин кулдап, кiйдөй жумшап бiлөсiн* (Элебаев). *Кырк жыл бою кулдап жiргөн байынан, Бошонгондо ушул жерге келди эле* (Токомбаев).

КУЛДА КУЛАК ЖОК Эч бир iн чыгарбайт, сөз сiйлөбөйт, унчукпайт, укса да укмаксан болуп жөн калат. *Ал кулда кулак жок отурду* («Ала-Тоо»). ***В.: Кумда кулак жок.*** *– Эмне кылып жiрөсiӳер? Ким iндөп жiрөт жаман жорукка? Оросул аларды жемелей баштады. Кумда кулак жок. Баш көтөрбөй жiздөрiн ала качат* (Осмоналиев).

КУЛДАН Кул болуу. *Кедейликтин айынан байларга кулданып оокат кылдык* («Ала-Тоо»).

КУЛДАНДЫР кулдан этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛДАНУУ кулдан этишинин кыймыл атоочу.

КУЛДАНУУЧУЛУК кулчулук менен бирдей.

КУЛДУГУМ БАР Бирөөнүн алдынан өтүп, «кечирип кой», «кечир» деген сыяктуу өтүнүү маанисинде колдонулат. *Эки колун бооруна алып: – Кулдугум бар, ардактуу Ажы ата,– деди* (Убукеев).

КУЛДУЙ Зыйкыйып катып калуу. *Кулдуйган жаргак шым.*

КУЛДУК I 1. Макул болуу, баш ийүү, айтканын аткаруу. 2. Жүгүнүү, урмат көрсөтүү. 3. Кудалашуу салтындагы жөрөлгөлөрдүн бири – кыз тарапка күйөө тараптын өкүлдөрү берүүчү алгачкы сыйлык – белектер. *Кулдук дейбиз биз жакта, Бата аягын жесеўер. Кызыл чака бул бербей, Кулдукту кантип урам* («Манас» С.О.).

КУЛДУК II Кул болуу, кулдануу абалына таандык, кулчулук, кул болгондук. *Ыракмат айт, алкыш айт, Кулдуктан сени куткарган, Адилет эл оруска* (Токтогул). *Өмүр бою силерди кулдукта кармап келгендер менен тартынбай күрөшкүлө* (Элебаев).

КУЛДУК УРУУ 1. Макулдугун сурап алдынан өтүү, өтүнүү. *Кудалашып чай бердим, Кулдук уруп, май бердим* (фольк.). *Он ічіндө эле кулдук уруп, куда түшө баштады* (Сасыкбаев). *Кызына сөйкө салайын, Кулдук уруп калайын* («Эр Төштүк»). 2. Баш ийүү, таазим кылуу, жүгүнүү, моюн сунуу. – *Жаркынбай чекеси жерге тийгенче кулдук урду* (Бейшеналиев). *Мен тез эле анын колоў чачына чалынып, аксаргыл жүзүнө мүнөзүнө кулдук ура баштадым* («Ала-Тоо»). ***В.: Кулдук кылуу.*** *Кубатына колхозчу эл, кулдук кылып багындым* (Үсөнбаев).

КУЛДУР-КУЛДУР Катып калган нерсенин (мис., теринин, жаргактын) кулдурттаган дабышын же суюктуктун көўдөй нерсенин ичинде чайкалуудан, биринен экинчисине куюлуудан келип чыккан дабышын билдирүүдө колдонулат.

КУЛДУРАТ кулдура этишинин аркылуу мамилеси. *Шымданып жаргак шымды кулдуратып, Бекитип бүткөн боюн кур курчанып* (Маликов).

КУЛДУРОО кулдура этишинин кыймыл атоочу.

КУЛДУРТ кулдур менен бирдей.

КУЛДУРТТА кулдура менен бирдей.

КУЛДУРТТОО кулдуртта этишинин кыймыл атоочу.

КУЛЖА 1. Аркардын эркеги. *Аркар, кулжа жайлаган, Тоосу сонун биздин эл* (Осмонкул). *Карарган тоонун арасын, Кулжалар оттоп жон кылган* (Жеўижок). *Кырбусунда жашаган, Кулжалары калжайып* (Казыбек). 2. Элдик календарь боюнча июнь айы. *Капырай, Кулжа айынын капортосуна чейин күндүн мурду сыныкпады... Ушул жакшылык дейсиўби!.. Мунун баары тиги кан күйгөн казаттын капшабы го!.. Ай жараткан* (Өмүрбаев).

КУЛЖАЧАР Жетиле элек кичине кулжа.

КУЛЖУГУЙ Тоў, ийкемсиз адамга карата айтылат. *Эшиктен энтигип кирип келген кулжугуй киши отургандарды сыдыра карады да унчукпай барып отуруп калды* (»Ала-Тоо»).

КУЛЖУЙ Тоў, ийкемсиз болуп көрүнүү.

КУЛЖУЙТ кулжуй этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛЖУКТА кулжуўда менен бирдей. *Куттук менен мен келсем, Кулжуктадыў уруштуў* («Эр Төштүк»).

КУЛЖУЎДА Кулжуў-кулжуў этүү. *Кулжуўдаба, көсөө аке, Кудайга жакпайт мүнөзүў* (Токтогул).

КУЛЖУЎДАТ кулжуўда этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛЖУЎДОО кулжуўда этишинин кыймыл атоочу.

КУЛЖУЎ-КУЛЖУЎ ЭТҮҮ Мойну-башын, ийнин кыймылдатып, тескериленген, макул болбогон, жактырбаган кыял көрсөтүү.

КУЛЖУЮУ кулжуй этишинин кыймыл атоочу.

КУЛИНАР Кулинария иши боюнча адис, ошондой адистиги бар адам.

КУЛИНАРИЯ Тамак бышыруу, тамак даярдоо искусствосу, ошол иш боюнча усталык.

КУЛК I Кылык-жорук, жүрүм-турум, мүнөз. *Кулку жаман. Кулку бузук. Миргүлдүн кулк-мүнөзү дал атасын тартыптыр.*

КУЛК II: кулк эттирүү Тамакты ушундай дабыш чыгарып жутуу, шап жутуп жиберүү. *Абышка оозуна аракты куйду да, кулк эттирип жутуп, нанды чайнай баштады* («Ала-Тоо»).

КУЛКУ Кулактын ичинде пайда болуучу сары түстөгү майланышкан зат.

КУЛКУЛДА Сугалактык, опкоктук кылуу, ач көздөнүү. *Тамак издеп кулкулдап, Түлкү жүрөт сай менен* («Кыргыз эл акындары»). *Чекеси тердеп, колу жоорубай кузгунча кулкулдаган, түлкүчө жойлогон Асандын атын өчүргүн* (Бөкөнбаев).

КУЛКУЛДАБАТ (кул ху аллаху ахад) Курандын 112-сүрөөсүнүн башкы сөзү.

КУЛКУЛДАК Кулкулдаган ач көз, алкы бузук, тойбогон, нысапсыз.

КУЛКУЛДАТ кулкулда этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛКУЛДОО кулкулда этишинин кыймыл атоочу.

КУЛКУМ *туурасы:* ***кулкун.***

КУЛКУН 1. Жеген тамак-ашты жута турган жер, орган. 2. Напси, алкым. *Молдо-кеўдин кулкуну баарынан да чоў болууга тийиш* (Абдукаимов). *Келечек жагыў ойлоп көр, Кеўейип барат кулкунуў* («Чалкан»). *Ооз омуртка кулкуну, Кеткен экен быркырап.*

КУЛКУНГА КУЮУ Кимдир бирөөнүн же

кєпчїлїктїн акысын жеп алуу, жок кылуу. *256 миў сомду кулкунга куйгандыгын азыр райондук, областык тергєє органдары жакшы билишет* («Чалкан»). ***В.: Кулкунга салуу.*** *Кулкунга салып коюп билмексен болуп компойгондор жок дейсиўби* («Ала-Тоо»).

КУЛКУНУ АРААНДАЙ АЧЫЛУУ Алдым-жуттум болуп, жеп-ичкенди адат кыла баштоо, ага кєнє баштоо, жеп-ичїїнї кєздєє, ач кєз боло баштоо. *Бирок кулкуну араандай ачылып, єзї оронуп жаткан жїндї тїрмєгї менен жута баштаганда анын тарбайган суу колу сыртка чыкты* («Чалкан»). ***В.: Кулкуну ачылуу.*** *Баарынын теў кулкуну ачылып турат* (Кыдырмышев). ***Кулкуну бузулуу.*** *Ушул кездеги эл жакшысы деп жїргєндєрдїн кулкуну бузулуп бїткєн* (Укаев). ***Кулкуну чоўоюу.*** *Кулкуну чоўоюп, жїктїї тєєнї жїгї менен жута баштады* («Чалкан»). *Билдим сенин напсиўди, Кулкунуўуз чоўоюп Парадан Жалий аксыўбы?* (Бейшеналиев). ***Кулкуну кеўїї.*** *Жылдан-жылга Ємїрзак байдын кулкуну кеўип, ынсап дегенди билбей чайрекерлерге акы бербей келет* (Абдукаримов). ***Алкымы араандай ачылуу.***

КУЛКУНУ БУЗУК Жегич, ичкич, алдым-жуттум. *Кулкуну бузук кузгун, ушу сага ишенген мендейлер курусун.* ***В.: Кулкуну жаман.*** *Кулкуну жаман жигит деп уктум эле, макул болор бекен* («Кыргызстан маданияты»).

КУЛКУНУНА КУЮУ Пара берїї, паралап алдын алып коюу. *Башкарманын кулкунуна куюп койгон соў, анын сєзїн сїйлєбєгєндє кантсин* («Чалкан»). ***В.: Кулкунуна уруу.*** *Ошончо менен кулкунуна урганда кантип жибибей койсун.*

КУЛКУТАН *тар.* Бирєєнїн ирегесинде жїрїп, эптеп жан баккан малайлар, жакыр адамдар. *Кечээ эле эптеп кїн кєрїп жїргєн кул-кутандар єз оокатын єзї эптеп кеткени кожоюнду жиниктирди* (Абдукаримов).

КУЛОО кула II этишинин кыймыл атоочу.

КУЛП кулпу менен бирдей.

КУЛПООЛАТ (Кул хуволлоху ахад) Курандын 112-сїрєсїнїн башкы сєздєрї. *Кулпоолат менен аламдулланы билгендер бар экен, бирок, нике кыюунун жолун билгендер чыкпай койсо болобу* (Мавлянов).

КУЛПТА кулпула менен бирдей.

КУЛПУ 1. Эшик, дарбаза, сандык, чемодан ж.б. нерселерди бекитїї їчїн колдонулуучу тїрдїї формадагы кичине металл буюм. *Кошой аба, кебимди ук, Кєкєтєйдїн кєп дїйнє, Кулпусун эми ачамын* («Манас»). *Каалгага салып кулпуну, Бекитти тамдын эшигин* (Тоголок Молдо). 2. *єт.* Бекилип, белгисиз болуп жаткан сыр, чечиле элек тїйїн деген мааниде колдонулат. *Катылып жаткан ырымдын Кулпусун ачып чыгардым* (Токтогул). *Кедей-дыйкан ачкын жердин кулпусун, Жазгын суусуз мейкин чєлдїн тулкусун* (Токомбаев).

КУЛПУЛА Кулпу менен бекитїї, кулпу салуу. *Эшикти кулпула.*

КУЛПУЛАН кулпула этишинин єздїк мамилеси.

КУЛПУЛАТ кулпула этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛПУЛОО кулпула этишинин кыймыл атоочу.

КУЛПУЛУУ Кулпу салынган, кулпусу бар. *Барпы келгенде їй кулпулуу, караўгы турган* (Байтемиров).

КУЛПУН Кєрктєнїї, кєркїнє чыгуу, кооз, жакшынакай болуп кєрїнїї, кулпуруу. *Тукабадай кулпунган, Тулаўы бар Ала-Тоо* (Бєкєнбаев). *Баркыттай жїнї кулпунган, Малы сонун Суусамыр* (Барпы).

КУЛПУНАЙ *диал.* Бїлдїркєн. *Кулпунайды эгип жешет.*

КУЛПУНДУР кулпун этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛПУНТ кулпун этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛПУНУУ кулпун этишинин кыймыл атоочу.

КУЛПУР кулпун менен бирдей. *Кулпурган кеў талаа.*

КУЛТ КОЮУ Бир жакка кирип кетїї, кетип калуу, тез эле кєрїнбєй калуу. *Єтєгєн шашыла ичкериге култ койду* (Абакиров). *Ашырбек Ланичектин туура кєздєй шашып баратканын кєрдї, ал тез эле Езефтикине култ койду* (Ашымбаев). ***В.: Култ этїї*** *Коён ийинге култ этип кире качты. Суур ийинден култ этип чыга калды.*

КУЛТУЙ Оюн эч кимге билдирбєє, ичинен тынып унчукпай калуу, сыр алдырбоо. *Эртеден бери унчукпай култуюп турган абышкада кандай сыр бар экенин эч ким билген жок* («Чалкан»).

КУЛТУЛДА 1. Тынч турбай, ары-бери култ-култ этїї, тез-тез кыймылдоо, козголуу. *Чычкан култулдап, бир орунга токтободу.* 2. Кууланyу, купшуў-купшуў этїї, амалдануу. *Мага бирди айтып, сага бирди айтып, култулдап жїргєн куулар да жок эмес* («Ала-Тоо»).

КУЛТУЛДАК 1. Култ-култ этип, ордунда тынч тура албаган, тынчы жок, ойдоломо. 2. Култулдаган, купшуў-купшуў эткен митаам, ойт берме, куу.

КУЛТУЛДАТ култулда этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛТУЛДОО култулда этишинин кыймыл атоочу.

КУЛТУЎ-КУЛТУЎ ЭТЇЇ Кубанычы, сї-йїнїчї койнуна батпай кїдїўдєє, ичинен кубанган кєрїнїштє болуу.

КУЛТУЎДА 1. Кубанган кєрїнїштє култуў-култуў этїї. *Баланын кубанычы койнуна батпай, култуўдап кетип бараткан экен*

(«Ала-Тоо»). 2. Куулануу, амалдануу. *Сен кургур култуўдаган шумпайсыў* («Чалкан»).

КУЛТУЎДАТ культуўда этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛТУЎДОО култуўда этишинин кыймыл атоочу.

КУЛТУЮУ култуй этишинин кыймыл атоочу.

КУЛУЙ Унчукпай төмөн кароо, үн катпоо. *Эрке кыз кулуюп астыртан карады* (Байтемиров). *Түгөл эки тууганды элдештирүүнүн аргасын таппай, кулуюп олтура берди* (Бейшеналиев).

КУЛУН 1. Жылкынын жаўы туулган төлү, тай болгонго чейинки жашы. *Жаш кулун коолдугу тарткан сүрөт, Даў салып энелерин ээрчип жүрөт* (Мидин). *Тайлар даакы жүнүн таштап, кулундар алда качан кара кулак болгон* (Жантөшев). *Саагаными кеп калат, Сары кулун эмгенге* (Осмонов). 2. *өт.* Баланы эркелетүүдө же «туяк», «тукум», «бала» деген түшүнүктү билдирүүдө колдонулуучу сөз. *Мээнетиўдин убайын көр, кулунум!* (Сасыкбаев). *Балам, сен да бирөөнүн эркелетип өстүргөн кулунусуў* («Ала-Тоо»). *Сейтек болуп Курманбектин кулуну, Асабасын кыргызымдын көтөрөт* (Закирова).

КУЛУН КАРА КУЛАК БОЛУУ 1. Кулундун торолуп калган, эттенип, тыўып калган учуру. Бул куракта кулундун эки кулагынын учтары жана жогорку четтери кара жүн чыгып, карарып көрүнөт. 2. Жыл мезгили, жайдын толук учуру. *Кулундардын баарысы, Кара кулак болду – деп* («Манас» С.О.).

КУЛУНДА Төлүн берүү, төлдөө (бээге карата айтылат). *Бээнин, кулундай турган убактысы жетип калган* («Жомоктор»).

КУЛУНДОО кулунда этишинин кыймыл атоочу.

КУЛУНДУУ Кулуну бар. *Кулундуу бээ.*

КУЛУНЧАК I 1. Кичинекей, жаш кулун. *Кулунчактын териси.* 2. *өт.* Өтө жаш, кичинекей бала. *Курманыў болоюн кулунчагым* (Токомбаев).

КУЛУНЧАК II 1. Ак гүлдүү, гүлдөрү ичке, узун сөўгөгүнө жабыша чыккан куурай. *Сары айгыр кош канатын серпип кулунчактан кулунчакка учуп конот* (Касымбеков).

КУЛЧУЛУК 1. Кулдарды эзип, эрксиз иштетүүгө, кул ээлеөчүлүккө негизделген, кулдук абалда болгон. *Кулчулук доор. Кулчулук мезгил.* 2. Көз карандылык, эрксиздик, кулдук. *Кутулган кез кулчулуктан, ажалдан.*

КУЛЬМИНАЦИЯ *аст.* Жарык кылуучу телонун (ай, күн, жылдыз) асман меридианы аркылуу өтүшү. 2. *өт.* Бир нерсенин эў жогорку өөрчүү, чыўалуу күч алуу точкасы, учуру.

КУЛЬМИНАЦИЯЛЫК кульминация дегенге таандык.

КУЛЬТ 1. Табынуу, сыйынуу. 2. Диний ырым-жырымдардын жыйнагы.

КУЛЬТИВАТОР Кызылча, пахта талаа-ларында же башка агротехникалык иштерде катар аралыктарды иштетүү, айдалган жерлерди жумшартуу, отоо чөптөрдөн тазалоо сыяктуу түрдүү жумуштар үчүн колдонулуучу айыл чарба шайманы.

КУЛЬТИВАЦИЯ Жерди культиватор менен иштетүү. *Кант кызылчасынын аянтын культивациялоо.*

КУЛЬТИВАЦИЯЛА Культивация ишин жүргүзүү. *Кант кызылчасы экинчи жолу кулътивацияланып жатат.*

КУЛЬТИВАЦИЯЛАН культивациялa этишинин өздүк мамилеси.

КУЛЬТИВАЦИЯЛАТ культивациялa этишинин аркылуу мамилеси.

КУЛЬТИВАЦИЯЛОО культивациялa этишинин кыймыл атоочу.

КУЛЬТУРОЛОГ Культурология тармагында иштеген адис.

КУЛЬТУРОЛОГИЯ Коомдун маданий рухун изилдөөчү илимдин тармагы.

КУМ Катуу минералдын (көбүнчө кварцтын) эшилме, куюлма майдасы. *Суу ордуна агып кум, Бозоруп жаткан чөл элеў* (Үмөталиев). *Такырайган кум баскан жер, Бүгүн көрсөў башкача* (Бөкөнбаев).

КУМ ДӨБӨ Чөлдөрдөгү үстүнө өсүмдүк өсүп тамырланышынан улам бир жерден жылбай турган дөбөлөр.

КУМ ЖАЛЧАЛАРЫ Шамалдын соккон багыты боюнча узатасынан созулган, өсүмдүктөр менен капталган же жарым жартылай капталган кум дөбөлөрү. *Кум жалчаларынын узундугу ондогон км, бийиктиги 1ден 80м ге чейин, туурасы жүздөгөн м ге жетет. Кум жалчалары Орто азияга өтө мүнөздүү.*

КУМ КАЙРАК Кургак келип, үбөлөнүп турма. *Кум кайрак картошка экен.*

КУМ КУЛАК Жакшы укпаган же укмаксан болгон, айтканды тоотпогон кишиге карата айтылат.

КУМ ТОПУРАК Тутумунда кум басымдуулук кылган топурак. *Нымданганда кумай топуракка караганда кум топурак ийкемсизирээк келет.*

КУМ ШЕКЕР Майда кристалл түрүндөгү кант, шекер.

КУМАЙ I Кум, кумдуу жер. *Барган жерин кумайга толтуруп, далай жерди суу каптайт* (Байтемиров). *Айланасы боз кумай, Мээ кайнаткан чөл болот* (Жантөшев).

КУМАЙ II Бийик тоолордо жашоочу куштун бир түрү.

КУМАЙ ТОПУРАК Тутумунда чопо менен кум көбүрөөк кездешкен топурак. *Диаметри 0,01ммден кичине бөлүкчөлөр кумай топурактын 20-50% ын түзөт.*

КУМАЙЛУУ Кумдуу, кумайланган, кумай баскан. *Өйүздө азыраак кумайлуу жер*

эле (Мидин). *Чоно кумайлуу беттерди жана бадалдуу тоолорду жаўылбай билиїчї* (Каимов).

КУМАЙЫК 1. Жомоктордо айтылуучу алгыр, кєргєнїн куткарбас ит. *Куш тєрєсї – буудайык, ит тєрєсї – кумайык* (макал). *Качырганын кайсаган, Иттин чоўу кумайык* (Тоголок Молдо). 2. Иттерге коюлуучу ат.

КУМАЛАК 1. Оюндун тїрї. 2. Койдун коргоолу. *Кумалак, кеште, Чакмагыў, Камдап койгун баарысын* («Эл адабияты»). *Бир карын майды бир кумалак чиритет* (макал). 3. Тєлгє тартууда, тогуз коргоол оюнунда ж.б. колдонулуучу тоголок майда таштар. *Агай кумалак тизип, тєлгє тартып олтуруптур* (Сыдыкбеков). *Таштан тандап кырк бир кумалак терип алат* (Убукеев).

КУМАР 1. Утуп алуу кызыкчылыгы менен аябай берилип, бир нерсе (акча, мал мїлк ж.б.) сайып, чїкє, карта ж.б. менен ойной турган оюндар. *Кумар ойноп кокуйлап, Коўулда калган сен элеў* (Калмырза). *Тиги четте кумар ойноп тєртєє отурат* (Жантєшев). *Кумар ойноп акчасын уттуруп жиберип, короо-жайын кїрєєгє коюптур.* 2. Бир нерсени катуу эўсегендик, самагандык, ага єтє берилиїчїлїк, кызыккандык, берилип сїйгєндїк. *Сїйгєнїўдїн элеси кєздєн учар, Канчалык карасаў да канбас кумар* (Баласагын). *Кумары кануу. Кумары таркоо. Кумары жазылуу. Токтогулдун єнєрїн їйрєнїїгє кумар болушкан* (Бєкєнбаев). *Ай чырайлуу жїзїўдї, Бир кєрїїгє кумармын* («Ала-Тоо»).

КУМАР КЄЗ Моймолжуган, жоодураган назик кєз караш, же абдан сулуу, акылдуу деген мааниде кыздарга, келиндерге карата айтылат. *Куурасам акыл табышар, Кумар кєз болсо сїйгєнїм* (Жантєшев). *Оймок ооз, кумар кєз, Єзїўє теўтуш алганы* (Барпы).

КУМАРА кумура менен бирдей. *Ашыр тамакты ичип болуп, бош кумараны тасмага тїйїп жатты* (Сасыкбаев).

КУМАРДАН кумарлан менен бирдей.

КУМАРДАН ЧЫГУУ Кумары кануу, чери жазылуу, кєўїлї ачылуу. *Бирге жїрїп, бирге ойноп, Бир кумардан чыгалы* (Бєкєнбаев).

КУМАРДУУ кумарлуу менен бирдей.

КУМАРЛАН Кумар болуу, кызыгуу, аябай эўсєє, самоо. *Окумуштуу Ысык-Кєлдї кєрїїгє дайым кумарланат. Кєптєн бери кумарланып жїрїп жеткен асыл жарыў жаныўда турат* («Ала-Тоо»).

КУМАРЛАНТ кумарлан этишинин аркылуу мамилеси.

КУМАРЛАНУУ кумарлан этишинин кыймыл атоочу.

КУМАРЛУУ Кумарланган, єтє берилген, самаган, аябай кызыккан. *Кумарлуу кєз караш. Субан кїїгє мурдагыдан да кумарлуу* (Каимов).

КУМАРЛЫК Бир нерсеге кызыгуучулук, берилиїчїлїк, кумар болгондук. *Бирок мергенге кумарлыктын кусасы кїчтїї болду* (Каимов).

КУМАРПОЗ 1. ***кумарчы*** менен бирдей. *Яшвин бузук салттуу, кумарпоз, ичкич киши* («Ала-Тоо»). 2. Бир нерсеге кызыккан, берилген, кумар болгон. *Китеп окуп, музыка укканга єтє кумарпоз Шейшебайдын келгенине Ниязкул кубанып кетти* (Абдумомунов).

КУМАРПОЗДУК кумарчылык менен бирдей. *Артында калган эки кєйрєў баласы зєєкїрчїлїк, кумарпоздук менен жїрїп, эў акырында кара баштары гана калды* (Абдукаримов).

КУМАРПОС *туурасы:* ***кумарпоз.***

КУМАРЧЫ Кумарга берилген, кумарды кєп ойногон, анын артынан тїшкєн адам. *Кумарчыга кошулуп, Чатагына калбагын* (Токтогул).

КУМАРЧЫЛЫК Кумар оюнуна кызыккандык, кумарга берилип, анын артынан тїшїїчїлїк.

КУМГАН Жезден же чоюндан жасалган, негизинен кол-бет жууп, даарат алуу їчїн жасалган туткасы, чоргоосу бар, кумара тибиндеги идиш. *Колдон чыгып кумганы* («Манас» С.О.). *Жез кумган. Чоюн кумган.*

КУМДА 1. Металл буюмдардын датын, кирин кум менен жышып тазалоо. 2. Кумдан тазалоо (мис., эгинди).

КУМДА ИЗИ КАЛБОО *к.* ***сайда саны, кумда изи жок.***

КУМДАК I Кумдуу, куму кєп. *Ушул жер кумдак чєл эле* (Їмєталиев).

КУМДАК II *туурасы:* ***кундак.***

КУМДАТ кумда этишинин аркылуу мамилеси.

КУМДОО кумда этишинин кыймыл атоочу.

КУМДУК Кумдун, чопонун, карбонаттуу, кремнийлїї жана башка материалдардын аралашуусунан пайда болгон чєкмє тоо тек. *Кумдук курулушта пайдаланылат.*

КУМДУУ Куму кєп, кум баскан, кумдак. *Какыраган кумдуу чєл, Калаалуу кооз жер болду* (Бєкєнбаев).

КУМДУУ КУЮН Жердин кумдуу бетинен кумду соруп алып, мамы сымал уюлгутуп тик кєтєрїп айланып учкан куюн. *Кумдуу куюн бет талаштыра уруп, кєз ачырбады.*

КУМДУУ ЧЄЛ Кумдуу рельеф мїнєздїї чєл. *Кумдуу чєл башка чєлдєргє караганда жер астындагы сууларга бай келип, єсїмдїктєр арбыныраак єсєт да, чарбада жайыт катары кеўири пайдаланылат.*

КУМИР 1. Бутпарастардын жасалма кудайы, бут. 2. *єт.* Аздек.

КУМПА Кїмбєстїн, имараттын жумуру тєбєсї. *Сарайдын дал тєбєсїндє кємкєргєн казандай кумпалары бар* (Абдыраманов).

КУМПАЙ I (куу кумпай) Өзү боз, көлөмү кичирээк өтө алгыр ителги. *Кыргыйдын зорун шумпай дейт, Турумтай зорун кумпай дейт* (Тоголок Молдо).

КУМПАЙ II Ынак, жакын. *Кичине чагынан эле Адыл усталар менен кумпай боло турган* («Ала-Тоо»).

КУМПАЙДАН ТУУЛГАН Сүйүктүү баатырларга карата айтылган оң эпитет. *Кумпайдан туулган кабылан, Кузгундан туулган куу Кыяз* («Сейтек»).

КУМПАР *диал.* Бекерчи, куу чирен, бекер жүргөндү жакшы көргөн.

КУМПУҢДА кудуңда менен бирдей.

КУМСА 1. Кызтеке. 2. *өт.* Митаам, катаал. *Ырауыңда куну жок, Адам соёр кумсанын* (Барпы).

КУМСАҢДА кумсар менен бирдей. *Сатар кумсаңдап, Түгөлгө итиркейи келип туруптур* (Бейшеналиев).

КУМСАР Ачуусу келип кубаруу, бирөөгө жини келүү, кыжырлануу. *Олтургандардын өңдөрү кумсарып, кабактары салыңкы* (Абдукаримов). *Алтынбектин өңү бузулуп, кумсара түштү* («Ала-Тоо»).

КУМСАРТ кумсар этишинин аркылуу мамилеси.

КУМСАРУУ кумсар этишинин кыймыл атоочу.

КУМСАРЫҢКЫ Бир аз кумсарган, кубарган, кубарыңкы. *Татыбектин өңү күндөгүгө караганда кумсарыңкы* (Байтемиров). *Тумакчан, өңү кумсарыңкы бир киши келе жатты* (Сасыкбаев).

КУМТУЛА *туурасы:* ***кымтыла.*** *Рыскулбек көйнөгүн кумтуланып, жаздыктан башын көтөрдү* (Токомбаев).

КУМТУН *туурасы:* ***кымтын.***

КУМУЛДУК Куулуктан ийлеген насыбай салгыч. *Насыбай салган кумулдугун чыгарды. Муунта байлаган боосун чечип, насыбайынан чымчып алды* (Убукеев).

КУМУРА Борсогой карапа идиш. Көбүнчө шарап, суу сактайт. *Түбү чуңкур кичинекей чөйчөккө кумурадан бирдемени куя баштады* (Касымбеков). *Үңкүрдө эки чоң кумура турган эле* («Ала-Тоо»).

КУМУРСКА Абдан көп болуп, топ-тобу менен жашоочу майда жандык. *Макулуктун түйшүктүүсү кумурска* (Токомбаев). *Ат-араба көбөйүп, чубап жаткан кумурскадан бетер учу-кыйыры алда кайда* (Сыдыкбеков).

КУМУРСКА БЕЛ Бели ичке келген, келишимдүү, сындуу, сыйда. *Эркингүл кумурска бел, көрктүү кыз. Кумурска бел келин жан, Ашык болдум секет жан* («Ала-Тоо»).

КУМУРСКАДАЙ КАЙНОО Быкылдап аябай көп болуу, быкпырдай жайноо. *Ашуунун түбүнө шыкалган эл кумурскадай кайнап, толкуп турду* (Элебаев). *Ушул жерде эле кумурскадай кайнап жатышчу эле* (Касымбеков).

КУМУРСКАНЫН УЛУТУНГАНЫН БИЛЕТ Анын билбегени жок, баары жоктун баарын билет, өтө айлалуу. *Анын сырын эмгиче билбейсиңби? Ал кумурсканын улутунганын билет* («Ала-Тоо»).

КУМЧА Боткок, гүлдүн кутусу. *Жолу арбыйт жоргонун, Гүлү сонун кумчанын* (Барпы).

КУН 1. Өлтүрүлгөн адам үчүн төлөнүүчү, берилүүчү чыгым, каражат. *Өлгөнүнө кун бер – деп, Кун алганы дагы бар* («Манас» С.О.). *Былтыркы өткөн эрлердин, Быйыл кунун куубасак* («Эр Табылды»). *Алдыңа келсе, атаңдын кунунан кеч* (макал). 2. *өт.* Бир нерсенин (буюм, мүлктөн тартып малга чейин) баасы, наркы. *Рамондун акысы өзүнүн кунунан ашты* (Бөлөкбаев). *Айланайын атаке, менин кунум ушубу* (Турусбеков).

КУУНА Кубаныч, шаттык. Тилибиздеги «жыргап-кууна» дегендеги кош сөздүн бири. *Ырчы (Японияда) катуу кыйкырса, ошого жараша артист бийи менен кунага баткабын билгизип жаткансыды* (Жусупов).

КУНАБА Кандуу жаш, катуу кайгы, азаптануу, убараны абдан тартуу. *Санаа тартып саргарып. Дартизар болуп сандалып, Кунаба жутуп кумсарып* (Тоголок Молдо). *Бах! Этият болгула, бармагыңарды кырча тиштеп аласыңар, этиет болгула. Өзүм басып көп кунаба жеп жатып* (Касымбеков).

КУНАЖЫН Уйдун эки-үч жаштагы ургаачысы. *Тай кунажын. Кунан кунажын көп сүт берет.*

КУНАН ЧАБЫМ ЖОЛ Үч жаштагы жылкылардын алыскы аралыкка чабылышына байланыштырылган кыргыздын эски аралык өлчөмү. Орто эсеп менен 8–10 чакырымга туура келет. *Эки аскердин ортосу, Кунан чабым жол калды* («Манас» С.О.).

КУНАН 1. Эки-үч жаштагы эркек жылкы. *Сейитказы кунанды күн сайын тарап, жал-куйругуна илешкен уйгактарды терет. Гүлгаакы, байбиче ага жорго кунан жетелетти* (Сыдыкбеков). 2. Жалпы эле ири малдын ушул жаштагысын билдирүү үчүн колдонулат. *Кунан ноопаз. Кунан кунажын. Кунан өгүз.*

КУНАНДЫН КУЛАГЫ МЕНЕН ОЙНОО
к. ***аттын кулагы менен тең ойноо.***

КУНАР Касиет, маани. *Көп убакыт өтпөй эле кунажын ылаңдап, сүтүнүн кунары кетти* (Абдукаримов). *Быйылкы жазда жамгыр жок, чөптөр куурап, жердин кунары кетти* (Каимов).

КУНАРЛУУ Касиеттүү, маанилүү, куттуу. *Сөзгө чечен билимдүү, Кунарлуу булбул деген бар* (Тоголок Молдо).

КУНАРСЫЗ Касиетсиз, маанисиз. *Ал күндөр алыс кунарсыз, Айылда бакыт уралгыс* (Абдукаримов). *Абдыракмандын кийген кийими да жупуну, өзү да кунарсыз, анчейин бир бала* (Сыдыкбеков). *Кунарсызды мак-*

тасаў, Їйлеп койгон карындай (Токомбаев).

КУНАРЫ ЖОК Жарыбаган, жарытпаган, берекеси жок, алгылыктуу эч нерсеси жок. *Кунары жок адамдар. Кунары жок їй.*

КУНАС Моюну, буту узун, илегилек тїспелдїї куш. *Бар берекеси эле мойнуна чыккан кунастан бетер куркуюп* (Даникеев). *Кара кунас, кєк кытан, Илегилек, чєкє таан* (Тоголок Молдо).

КУНАСА Сараў, ач кєз, битир. *Кунаса байлардын сазайын берербиз* (Абдукаримов). *Ушундай да кунаса киши болот экен да!* (Абдукаримов).

КУНДА Кара курт, уулуу жєргємїш, тарантул. *Кунда, кунда курт, Атын билген куда курт, Жайын билген кунда курт. Курт куурам, тїбїў менен суурам* (Дарым).

КУНДА ЖОК Єтє мыкты, ордун эч нерсе менен алмаштырууга болбой турган, бардык жагынан келишкен. *Кунда жок мыкты аргымак. Адамдыгы кунда жок. Жорголугу кунда жок.* ***В.: Кунунда жок.*** *Дєбєтїм дєбєт кунунда жок эле* (Осмоналиев).

КУНДАК I Атыла турган (мылтык, замбирек ж.б.) куралдардын ийинге такап мээлеп атууга ылайыкталган арткы, жазы бєлїгї. *Казак аюуну кундак менен тумшукка коюп жыккан* (Сыдыкбеков). *Арчадан кундак ойдурган, Алмадан шыйрак жондурган* (Тоголок Молдо). *Замбиректин кундактары сороюп, кєздїн жоосун алды* (Сасыкбаев). *Кундагы чирип аз калган, мылтыгыўар бар бирден* («Эл адабияты»).

КУНДАК II Жаўы тєрєлгєн баланы (бешикке салганга чейин) бєлєй турган койдун жїнїнєн же тєєнїн чуудасынан жасалган тєшєк. *Кундактагы жетим* («Семетей» С.К.). *Ал алачыкка кирер менен, балага жасалган кундактын башындагы тїйїнчєктї ала койду* (Токомбаев).

КУНДАР Єлгєн адамдын кунун тєлєєгє аргасыз адам.

КУНДУЗ 1. Териси баалуу, сууда жашоочу кара кїрєў тїстєгї сїт эмїїчї жырткыч жаныбар. *Будурунда бугу бар, Кумдак сууда кундуз бар* («Манас»). *Кылычтын кєркї курчунда, Кундуздун кєркї сыртында* (Токтогул). 2. Ушул жаныбардын териси. *Кундуз тебетей. Жабык баштын жээгине Карыш кундуз кадалган* (Бєкєнбаев). ‖ Ушул жаныбардын терисинен жасалган кийим. *Кыздарыкиет кыргыздын Кымбат баа кемсел кундузду* («Курманбек»). 3. Ушул жаныбардын терисиндей (тїсїндєй) жылтылдаган чачка карата айтылат. *Єрїлїп аркасына кундуз чачы, Чийилип тууган айдай эки кашы* (Їмєталиев). 4. Аттын туягынын їстї жагына тїшїп турган кырка жїнї жана аттын шыйрагынын ушул тушу. *Аттын кундузунан кан алыптыр.*

КУНДУЗДА Баш кийимге, сырт кийимдин этегине, жеўдеринин учуна, туш кийизге ж.б. кундуздун терисинен жалгап тигїї, кундуз кармоо.

КУНДУЗДАЛ кундузда этишинин туюк мамилеси.

КУНДУЗДАТ кундузда этишинин аркылуу мамилеси.

КУНДУЗДОО кундузда этишинин кыймыл атоочу.

КУНЖУТ Данынан май чыгаруу їчїн єстїрїлїїчї єсїмдїк. *Жыл їзбєй адам топ-топ биздин элден, Ханга деп пахта, шалы кїнжїт эккен* (Абдыраманов).

КУНИК *диал.* Серт, кєрксїз, сулуу эмес. *Алардын бул кєрїнїшї кєзїмє алда кандай куник учурады* (Абдыраманов). *Аз да болсо кєптєй кєрїп, куник болсо да тїзїк деп ушуну канжыгага байлана кетиўиз, хан тагасы* (Касымбеков).

КУНКОР Бирєєнї майып кылып, єлтїрїп коюп, кунуна калган, кун тєлєєгє дуушар болгон кїнєєкєр. *Бирєєнїн баласынын жїрєгїн тїшїрсєў, кункор болуп каласыў* (Сыдыкбеков)

КУНСУЗ 1. Киши колдуу болуп єлїп, бирок куну тєлєнбєй, айыптуу кишиси жазага тартылбай калган адамга карата айтылат. *Єлсє – кунсуз, сатса – пулсуз* (Жантєшев) 2. *єт.* Баа жеткис, абдан кымбат, эў мыкты. *Кокус кєрїшпєй калышса, экєєнїн теў ичтери тызылдап, кунсуз бирдемесин жоготкондой болушат* («Ала-Тоо»).

КУНТ Бир нерсеге кєўїлїн салган, ыкыласын койгон абал, ынтаа, назар. *Ишке кунт коюу. Жаштар жазуучунун сєзїнє кунт коюп угуп турушту* (Каимов).

КУНТТАН Кунт коюу, кєўїл бєлїї, ынтаасын салуу. *Кычан тїбї тїшкєн, чака, чайнектерди тїптєєнї їйрєнїїгє кунттанып жїрдї* (Бейшеналиев).

КУНТТУУ Бир нерсеге ынтаалуу, кунту бар, кєўїлдїї.

КУНУ Суусар тїркїмїнє кирїїчї териси баалуу жырткыч жаныбар.

КУНУ АЙБАНАТ ЄНДЇРЇШЇ Терисинен буюмдар жасалуучу куну айбанаттарга аўчылык кылуу, териден башка эт жана май да берїїчї. *Куну айбанат єндїрїшїнїн негизгилери: суур, кїсєн, тыйын чычкан, ондатра, калтар тїлкї, кундуз, булгун ж.б.*

КУНУ ДАРЫ Канын ичїїгє даяр, єлтїрїїгє даяр деген мааниде. *Ал – Каныбек, мындагы Айдарбек датка гана эмес, Кашкардагы Зуннахун бекке да куну дары экенин билебиз* (Жантєшев).

КУНУ КЕТЇЇ 1. Берекеси кетїї, пейли таруу. *Берекесиз байлардан Пейил менен кун кетет* (Токтогул). 2. Мурдагысындай болбой начарлап калуу. *Кїрїчбектин куну кетти. Заман тїрїн байкаган ал жайлоодо чалкалап жїрє берїїнї токтотту* (Осмоналиев). ***В.: Кунары кетїї.*** *Ал эми кунары кеткен жайытта кайсы мал эт алат.* ***Куну качуу.***

Байдын ійі баягыдай эмес, куну качкан (Каимов).

КУНУ УЧУУ 1. Куну кетіі. 2. Єтє кымбаттоо, баасы жогорулап кетіі. *Базардын куну учту. Алтындын куну учту.*

КУНУК *туурасы:* ***куник.***

КУНУТ 1. Кулчулук кылуу, жалынуу. 2. Намаз бітєєрдє эки жагына салам бергенден кийин кунут дубасын айтып, бата кылуу.

КУНУШТА Бир жагына кыйшая тартып жай басуу, жай кыймылдоо.

КУП I «Макул», «макул, болот» деген маанидe колдонулат. *Тынчыталык куп десеў, Калкыбыздын арасын* («Курманбек»). *Дегенине куп дедик, каршылык кылбадык* («Чалкан»). 2. Абдан, эў мыкты, ойлогондой. *Кызыл жоолук Миргілгє куп жарашып калды.* 3. Тангыч формадагы этиш сєздєр менен бирге айтылып, «эч», «эч бир», «тік» деген маанидe колдонулат. *Кулдукка кетип бул їчїн, Куп кейибейт мен їчїн* («Сейтек»).

КУП II Сын атоочтун ***купкургак, купкуу*** сыяктуу кїчєтмє даражасын тїзєт.

КУПА 1. Мусулмандардын маркумдарга орноткон эстелигинин (кїмбєзїнїн) тєбєсї. 2. Согуш куралдарынын (калкан, туулганын) чокусунун їстїндє ат жабдыктарына (кєрчєгє, жїгєн, куюшкан) бастырылган жарым шар тїрїндєгї тїстїї металлдан жасалган кооздук жасалга. *Алтын купа калканды* («Манас» С.О.). *Кисеси сонун болсун деп, Купалап кїмїш койдуруп* («Эл адабияты»). 3. Жалпы эле буюм-теримдин ушундай жасалгасы, кооздугу. *Жїк бурчу бакан ачалуу, Купасын чапкан дилдеден* («Манас»). *Купа баскан шурусу, Аркасында шаркылдап* («Манас»).

КУПАЙКЕ *туурасы:* ***фуфайка.***

КУПАЛА Бир нерсени бетине купа салып кооздоо, купа кылып жасалгалоо. *Купалап кїмїш, койдуруп* («Манас»).

КУПАЛАТ купала этишинин аркылуу мамилеси.

КУПАЛОО купала этишинин кыймыл атоочу.

КУПЕ Вагондун пассажирлерге арналган бєлмєсї. *Жапар ордунан туруп єзїнїн купесине жєнєдї* (Абдумомунов).

КУПЕ-БУФЕТ Алыскы сапарга жїргєн поезддин буфет катары жабдылган ар кандай тамак-аш, суусундук сатылуучу купеси.

КУПЕЦ кєпєс менен бирдей.

КУПКА Койлор котур жана башка ооруларга чалдыкпас їчїн дары кошуп тїшїрє турган атайын кєлчїк суу.

КУПКАЛА Койлорду купкага тїшїрїї.

КУПКАЛАН купкала этишинин єздїк мамилеси.

КУПКАЛАТ купкала этишинин аркылуу мамилеси.

КУПКАЛОО купкала этишинин кыймыл атоочу.

КУПЛЕТ 1. Ырдын бир нече саптан турган бєлїкчєсї. *Їч куплет ыр. Тєрт куплет ыр.* 2. Эстрадада ырдала турган сатиралык же юмордук ырлар.

КУПОЛ 1. Їйдїн же башка имараттын жарым шарга окшоп, томпоюп турган тєбєсї, їстї. 2. Ушундай формадагы нерсе, бир нерсенин ушул сыяктуу формадагы їстї.

КУПОН Баалуу кагаздардын пайызын алуу їчїн кесип алына турган талон. *Облигациянын купону.*

КУПОРОС Кїкїрт кислотасынын кээ бир туздарынын техникалык аталышы.

КУПТА Куп келтире, ойдогудай кылуу, окшотуу. *Таштан шаарын талкалап, Куптап чаап алды эми* («Сейтек»). *Куптап найза сунушуп, Кїн болжобой урушуп, Кулжуўдашып кєрєйїн* («Сейтек»).

КУПТАН 1. Мусулмандар їчїн парз болгон беш убак намаздын эў акыркысы. Караўгы кирип жылдыз толгондо окулат. 2. Ошол намазды окуй турган убакыттан келип чыккан (жылдыз толгондон тартып, тїн ортосуна чейин) тїндїн бир малы. *Куптанга жакын кезинде* («Манас» С.О.).

КУПУЛ: купулуна толуу Кєўїлїнє жагуу, толук жактыруу, ыраазы болуу. *Эсен купулуна толгон кїї болсо, черте коюп жїрєт* (Сыдыкбеков). *Бул жер биринчи кєргєн адамдын купулуна толуп, кєўїлїнє жага бербейт.*

КУПУЛГА ТОЛУУ *к.* ***кєўїлгє толуу.***

КУПУЯ 1. Эч ким билбегендей, туйбагандай, жашырын, тымызын. *Миргїл Назгїлгє кєптєн бери ойлоп келген купуя сырын айтты. Болуп жаткан окуяны купуя баамдаган Кыдырбай тїндєн бери кєўїлсїз болучу* (Сыдыкбеков). *Анын купуя сыры ачылбай, ар кимге табышмак бойдон кетти* («Ала-Тоо»). 2. Жашырын сыр, эч кимге сезилбеген тымызын нерсе. *Машиналар тилин билген адамга, Кутула албайт купуясын жашырып* (Токомбаев). *Алымкандын бир кумсарып, бир кызарып, кубулуп турган єўї бир купуяны тїшїндїрєт* (Бєкєнбаев).

КУПУЯЛА Жашыруу, купуя абалда кылуу, эч кимге билдирбєє.

КУПШУЙ Тїрї суук, жїдєє кєрїнїї. *Купшуйган чал.*

КУПШУЎ: купшуў-купшуў этїї Куулангандай, амалдангандай кебетеде болуу, шектїї кєрїнїї.

КУПШУЎДА Купшуў-купшуў этїї, кууланyу, амал кєрсєтїї. *Кудайназар чал экен, Купшуўдаган жан экен* («Эр Табылды»).

КУПШУЎДАТ купшуўда этишинин аркылуу мамилеси.

КУПШУЎДОО купшуўда этишинин кыймыл атоочу.

КУПЮРА 1. Кандайдыр бир заёмдун же

баалуу кагаздын айрым облигациясы. Кагаз акчалардын, банкноттордун, облигациялардын жана башка кымбат баалуу кагаздардын үстүнө жазылып коюлган алардын наркы. *Беш сомдук купюра.* 2. Мындай наркка ээ болгон акча же кымбат баалуу кагаздын өзү.

КУР I Булгаарыдан, кайыштан же сызма сыяктуу башка материалдан узун жазы кездемеден белди бууп, байлаш үчүн жасалган буюм, белге курчала турган жоолук. *Кайыш кур. Кездеме кур. Казы кур.*

КУР II 1. Курулай, куру бекер, эч негизи жок, жөндөн-жөн. *Кумсарып бетиң жашыба, Кур кайгы салып башыңа* (Бөкөнбаев). *Анын оозунан чыккан сөз учуп жоголчу кур жел эмес* (Бейшеналиев). ‖ Эчтемеси жок, жөн, курулай. *Карыпты тааныган айылдаштары аял аларын укканда кур келишкен жок* (Абдукаримов). *Эмгек кылбай тим жатып, Жалкоолор анык кур калат* (Тоголок Молдо). *Кур чакчамды берүүгө болбоду* («Ала-Тоо»). *Кур талааны гүлдөтүшкөн, Зор жеңиштин шерлери* (Үмөталиев). 2. Бош, бекер. *Эл тирилик кылганда, Эсирип уктап кур жатпа* (Токтогул). 3. Жөн эле, калп эле, эч кандай негизи жок, жасалма түрдө. *Ал хахалап кур каткырды* (Бейшеналиев). *Мукактана кур жөтөлдү, Санга кымтылай чапанын* (Токомбаев).

КУР III 1. Абдан семиз, эттүү. *Кысыр эмди кур тай. Кур бээ. Кур бука.* 2. Минилбеген, урунбаган. *Үстүнө токум салбадык, Кунанында кур коюп, Асыйында кармадык* (Бөкөнбаев).

КУР IV 1. ***курдай*** менен бирдей. *Төрт кур келдим* 2. Жашы бирдей, теңдеш, бир катар деген мааниде колдонулат. *Бир кур балдар. Бир кур келиндер.*

КУР V 1. Бир нерсени жасоо, тургузуу, орнотуу. *Кыштак салсак, бак орнотсок, ГЭС курсак* (Осмонкул). *Имерилиштин төмөн жагына суу өтүүчү ноо курдук* (Сасыкбаев). 2. Бир нерсени өткөрүү, уюштуруу ишке ашыруу аракетин жасоо. *Айлуу түндө кызкелиндер нечен оюн кургандыр* («Ала-Тоо»). *Аянтчага бүгүнкү сейил куруп чыккан балдар топтолду* (Сыдыкбеков). *Дөбөдө аңгеме куруп отурган абышкаларды көрүп, салам айтып кайрылдык* («Ала-Тоо»).

КУР VI: кур-кур Куркураган, курулдап чыккан дабышты билдирүүдө колдонулат. *Ичи кур-кур этүү.*

КУР АЛАКАН Колунда ала келген эч нерсе жок, жөн эле, курулай. *Анан өзүм силерди чакырып алып, аздыр-көптүр жолуңарды кылам, – деди деп, Дарыяхан кур алакан кайта келди* (Жантөшев). *Кур алакан кантип барабыз деп, аялым көңүлдөнбөй койду.* ***В.: Куру алакан.*** *Кудая шүгүр, азыр куру алакан эмеспиз* (Саатов). ***Куру кол.*** *Табийгый кырсыктын кесепетинен эмгектери бекерге кетип, түшүмүнөн куру кол калган калкка ачарчылык коркунучу туулду.* ***Кур кол.*** *Чоно эл жатарда келди, бирок кур кол экен* (Каимов). *Колхозчуларыбыз да эгинден кур алакан эмес* (Баялинов).

КУР ДЕГЕНДЕ Эч болбосо, эч болбогондо, жок дегенде. *Айлыңар каерде болот, кур дегенде ушуну билип алайын* (Абдукаримов).

КУР ДҮРМӨТ 1. Огу жок жалаң гана дары салынган дүрмөт. *Аларды кур дүрмөт менен коркутмакчы болду* («Ала-Тоо»). 2. Куру кайрат, натыйжасыз аракет, жөн гана опуза. *Ал бечаранын колунан эмне келер дейсиң, кур дүрмөт да* («Чалкан»). ***В.: Куру дүрмөт.*** *Алыбек куру дүрмөт менен заңгырата бир атып койду* (Жантөшев).

КУР ЖАЛАК КАЛУУ *же* ***таш жалак калуу*** Кандайдыр бир нерседен же энчиден куру калуу, эч нерсе албай куру кол калуу, эчтемеге ээ болбой калуу. *Ошондой чурка-гандардын көбү кур жалак калышат* (Бейшеналиев). *Байдын жыл сайын жүргүзгөн эсебинен кийин чайрекер кур жалак болуп чыга берүүчү* (Абдукаримов). *Коноктордон бирдеме артса шам-шум этип, артпаса ар дайым таш жалак калып жүргөн шордуулар эл арасында көп эле* (Жантөшев).

КУР КОЛ к. кур алакан.

КУР ООЗ Үйдөн бир нерсе ооз тийбей, даам сызбай. *Үй ээси мени кур ооз чыгаргысы келбей, алдыма дасторкон жайды* (Каимов).

КУР ТУЛУПКА МӨӨРӨӨ Болбогон, болбой турган, пайдасы тийбей турган бир нерсеге ишенүү, куру бекер үмүткөр болуу. *Көрсө, биз кур тулупка мөөрөп жүргөн экенбиз* («Чалкан»). *Күнүбатча абысыным «куру тулупка мөөрөгөн байкуш!»...* (Касымбеков). ***В.: Кур желге семирүү.*** *Кур желге семирип, көкүрөктү өргө айдай берүүнүн кимге кажаты бар эле* («Ала-Тоо»).

КУР ЧАЛУУ Дос болуудагы бири-бирине сыйлык берүү расмиси. *Кур чалышып дос болуп, жерлик болуп шайланды* («Эл адабияты»).

КУР ЧИРЕН к. куу чирен.

КУРА 1. Ар кандай өөн, кесинди, кыйыктарды бириктирүү, куроо. *Курак кура. Курап тигилген ичик.* 2. Үстү-үстүнө кошуп, бириктирип жыйноо, топтоо, куралтуу, көбөйтүү. *Кызматыма даярлап, Кырк жигитти курадым* («Курманбек»). *Ар кимден алып зекетти, Бекер малды курадың* (Токтогул).

КУРА КӨРҮҮ Жылдыз төлгө ачуу, жылдыздарга карап төлгө тартуу. *Кура көрүп, бал ачты* («Манас» С.О.).

КУРАК I Кандайдыр бир материалдын кесилген, өөнөлгөн бөлүктөрү, кыйыктары, өөнү жана андан жасалган буюм, кийим-кече, төшөнчү ж.б.

КУРАК II Жаш, белгилүү бир жаш өлчөмү. *Анда менин он жетидеги курагым* (Айтматов). *Курагы элүүдөн ашып калган* (Жантөшев).

КУРАКТАШ Бир курактуу, теӯтуш, курбу, жашташ. *Жылдызкан єзї менен куракташ орус кыз менен келатат* (Байтемиров).

КУРАКТУУ I Курагы бар, куралып жасалган. *Курактуу жаздык.*

КУРАКТУУ II Жашы теӯ, жашташ, куракташ. *Сен курактуу балдар кечинде келип окушат* («Ала-Тоо»).

КУРАКЧЫ Курак куроочу уз, бычмачылык-тикмечилик єнєрїнїн устаты.

КУРАКЧЫЛЫК Курак менен узангандык, аны єнєр, кесип кылгандык.

КУРАЛ I 1. Эмгектенїї, бир нерсе жасоо, куруу їчїн колдонулуучу єндїрїш каражаттарынын, шаймандардын жалпы аты же кандайдыр бир шайман, аспап. *Эмгек куралы. Курал жасоо.* 2. Согуш иштерине колдонулуучу ар кандай жарак-жабдык (найза, жаа, мылтык же башка техникалык каражаттар). *Согуш куралдары, Колго курал алыш, мекенди коргоо, душманга каршы кїрєшкє чыгуу.* 3. *єт.* Кандайдыр бир иш аракет, максат їчїн колдонулуучу, багыт берїїчї илимий мїнєздєгї жол-жобо. *Ынтымак биздин негизги куралыбыз.*

КУРАЛ II *диал.* Жаш, белгилїї бир жаш єлчємїн билдирїїчї курак, мезгил, учур. *Жыйырма бешке келгенсийт, Ак келин сенин куралыӯ* (Токтогул).

КУРАЛ III 1. ***кура*** этишинин туюк мамилеси. 2. Оӯолуу, жєнгє салынуу, кєбєйїї, баюу. *Жарды-жалчы куралды, Жаркырап турмуш уланды* (Калык). *Оокатыбыз, малмїлкїбїз куралып, тыӯый баштадык* («Ала-Тоо»).

КУРАЛАЙ КЄЗ Жоодураган жакшынакай кєз. *Куралай кєзїӯ от чачты дилге, Ишенгин, жаным, сїйгєнїм, гїлїм!* (Байзаков).

КУРАЛДАН 1. Куралдуу болуу, курал алуу, курал-жарак менен тейленїї. *Куралдан, жолдош, аттангын!* (Токомбаев). 2. Белгилїї бир жол-жобону, илимий негизди ж.б. ишке, кандайдыр бир максатка колдонуу мїмкїнчїлїгїнє ээ болуу.

КУРАЛДАНДЫР куралдан этишинин аркылуу мамилеси.

КУРАЛДАНУУ куралдан этишинин кыймыл атоочу.

КУРАЛДУУ Куралы бар, куралданган, курал-жаракка ээ. *Куралдуу аскер.*

КУРАЛСЫЗ Куралы жок, жарак-жабдыксыз.

КУРАЛСЫЗДАН Куралсыз, жарак-жабдыксыз болуу, курал-жабдыктарын таштоо.

КУРАЛСЫЗДАНДЫР куралсыздан этишинин аркылуу мамилеси.

КУРАЛСЫЗДАНУУ куралсыздан этишинин кыймыл атоочу.

КУРАЛТ курал III этишинин аркылуу мамилеси.

КУРАЛУУ курал III этишинин кыймыл атоочу.

КУРАЛЫ *миф.* Жомоктордо айтылуучу чоюн туяктуу, шумдуктуу ат. *Куралы деген жылкы бар, Куйган чоюн туягы* («Манас»).

КУРАМ 1. Татаал бирикмелерден турган бїтїндї тїзїїчї бєлїктєрдїн жыйындысы. *Республиканын калкынын курамы. Тилдин сєздїк курамы.* 2. Белгилїї бир коллективди, уюмду тїзїїчї адамдар. *Комиссиянын курамы. Партиялык комитеттин курамы.* 3. Ар тїрдїї элементтерден, заттардан тїзїлгєн бирикме. *Дарынын курамы.* 4. Бири-бирине чиркелген темир жол вагондорунун тутуму. *Товардык курам. Курамында отуз-кырктай вагондору бар паровоз ийрилип, бирде жылгага кирсе, бирде коктуну кесип єтєт* (Сасыкбаев).

КУРАМА 1. Куралган, бириктирилип, бири-бирине кошулуп, кураштырылып тїзїлгєн. *Курама жыйнап журт кылдым* («Манас»). *Курама темир курч болот* (макал). *Республикабыздын курама командасы мелдештен кайтып келди* («Кыргыз Туусу»). 2. *тар.* Башка уруунун адамы, башка уруудан келген, жат, бєтєн. *Кулаалы учат жерине, Курама кетет элине* («Сейтек»).

КУРАМА САН Єзїнєн жана бирден башка да бєлїїчїсї болгон натуралдык сан. *4, 16, 120 сандары курама сан болот.*

КУРАН I 1. Жаратуучунун, Кудайдын ыйык китеби. – Мусулмандардын эӯ башкы ыйык китеби. Курандын тексттери кудай тарабынан асмандан Мухаммет пайгамбарга жиберилген. *Аят куран окушуп* («Манас» С.О.). *Кожонун кєрчї куралын, Койнуна катып куранын* (Осмонов). *Койчу кыбыланы карап отуруп, куран окугандай кїбїрєп бата кылды* (Сасыкбаев).

КУРАН II Эликтин же жейрендин эркеги. *Каптал жактан эликтин кураны бакырды* (Каимов). *Ай караган тоо текелерди, оонап єӯгїрєгєн эликтин куранын атып келди* (Абакиров).

КУРАН КАРМОО Диндик ишеним боюнча єзїнїн кїнєєсїз экендигин, актыгын ишендирїї маанисинде Куран китепти кармап ант берїї, актануу. *Менин баламдын актыгын Кудай єзї кєрїп тургандыр. Актыгы їчїн куран кармап беремин* (Сыдыкбеков).

КУРАН КАТМЫ Куранды баштан аяк окуп чыгуу. *Бул айылда кадырлуулардын арбактарына куран окуган, єлгєндєрдїн жаназасына туруп, курандан катмы тїшїргєн жалгыз гана Тїнкатар молдо* (Жантєшев).

КУРАН ОКУУ Курандын аятынан їн чыгарып окуп, бата кылуу.

КУРАН ТЇШЇРЇЇ *дин.* Куранды баштан аяк окуп чыгуу. 2. Куранды толук жаттап чыгуу.

КУРАН УРСУН *к.* ***Кудай урсун.***

КУРАНДЫ Курак, куралган, куралып жасалган. *Мураттын їстїндє кырк куранды чепкени бар, бутунда чарык* (Баялинов).

КУРАНДЫ МЇЧЄ Сєздїн маанисин єзгєртїп, жаўы сєз жасоочу мїчє.

КУРАНДЫЛА Курандыларды (куракты) бириктирип куроо, кураштыруу, жамоо.

КУРАНДЫЛАТ курандыла этишинин аркылуу мамилеси.

КУРАНДЫЛОО курандыла этишинин кыймыл атоочу.

КУРАНКАНА Куранды окууга жарап калгандык, куран окуй алуу, окуй билгендик. *Атам: «балам эми куранкана болуп калдыў. Єлгєнгє куран окууга жарадыў, болду» деди.*

КУРАНТ 1. Боёкторду кол менен майдалоодо колдонулуучу конус формасындагы аспап. *Куранттар (формасы боюнча башы ылдый караган бокалды элестет) адатта, айнектен же фарфордон жасалат.* 2. Бийик мунарага, же дубалга орнотулган музыкалуу саат жана ал сааттын музыка ойноочу механизми. *Кремль куранты.*

КУРАТ кура этишинин аркылуу мамилеси.

КУРАЧЫ Сынчы. *Курачысы байкаптыр, Баарынан кыйын чыгарын* («Эл адабияты»).

КУРАШ кура этишинин кош мамилеси.

КУРАШТЫР Куроо, бирин бирине улоо, бириктирїї, кошуп тїзїї.

КУРАШТЫРУУ кураштыр этишинин кыймыл атоочу.

КУРБАКА Кургакта жашоочу бака.

КУРБАЛ *диал.* Курбу, курдаш. *Курбалдаштын кєзїнчє катуу кагуу жеп, Кєкє шалдая тїштї* (Касымбеков).

КУРБАЛДАШ Жашы жагынан бири-бирине курбу, курдаш, теўтуш, жашташ. *Даутахун Алыж менен Лиге курбалдаш* (Жантєшев).

КУРБАН *туурасы:* ***курман.***

КУРБУ I Жашы боюнча бири-бирине курдаш, теўтуш. *Кадырлаш курбу-курдаштар, Каткырып ойноп, дуулаган* (Казыбек). *Курбу кыздардын ичинен Суусарды Жылдызкан ысык кєрїїчї* (Байтемиров). *Тегеректеген курбулары Соняга куттуктоо сєздєрїн айтууда* (Сасыкбаев).

КУРБУ II Бир нерсенин кыр болуп чыгып турган бєлїгї, жээги, кыры. *Казандын курбусу. Ала барчын тїнєгєн, Аскалуу курбу кызыл таш* (Токтогул).

КУРБУЛАШ Курбулук, теўтуштук жашы бар, бири-бирине курдаш, жашташ. *Куш салсак бирге салабыз, Курбулаш єскєн балабыз* («Курманбек»).

КУРБУЛУК Курбу деп айтарлык, теўтуштук, курдаштык. *Нурайым курбулук тамашамды тїшїнбєй жїрєт. Мадина Мырзагїлгє курбулук пикирин билдирди.*

КУРБУЛУУ I Курбусу, теўтушу бар.

КУРБУЛУУ II Курбусу, кыры бар. *Кубаныч толкуйт, єлкєдє Курбулуу тоонун кєлїндєй* (Бєкєнбаев). *Куланбай турган аскалар, Курбулуу аска таш беле* (Осмонкул).

КУРГА 1. Кургак болуу, суусуз, нымсыз болуп какшуу, катып калуу. *Жыгач отун как кургап, бастырмада жыйылып турат* («Ала-Тоо»). 2. Тїгєнїї, жок болуу, басылуу, тыйылуу. *Кєз жаштар бая эле кургаган* (Сыдыкбеков). *Жазында жаш жигиттин кєўїл чери, Кургады маўдайынан аккан тери* (Шимеев). *Калк чогулуп курчады, Карып энеў кєзїнєн, Куюлган жашы кургады* (Токтогул).

КУРГАК 1. Нымы, суусу калбай кургаган, какшыган. *Кургак отун каласа, Оттун чери жазылат* (Барпы). ‖ Суу жетпей, нымсыз болуп какшыган, какыраган (жер шартына карата айтылат). *Карааны калды кєрїнбєй, Кургак жердин четинен* (Їмєталиев). *Курулуш орноп, бак тигип, Шаар болот кургак чєл* (Їмєталиев). ‖ Жаансыз, жаанчачыны жок. *Тулада кїз айлары кургак болот* («Аалам»). 2. *єт.* Бекер, куру, курулай. *Аны орундоо їчїн кургак сєздї кєп сїйлєбєй иш жїзїндє кєрсєтїї керек* (Тойбаев). *Бирок кургак кыял, аргасыз армандын кучагынан бошоно албадым* (Жантєшев).

КУРГАК ЧЕЧЕН Дайынсыз кєп сїйлєгєн, сєзїнїн мааниси анча эмес адамга карата айтылат. *Карала башкалардай кургак чечен эмес, бешенеси жарык, жїйєєчїл чечен. Ошо жїйєєчїл чечендигинен бий шайланган* (Бейшеналиев). *Кургак чечен далай-далай сайраган, Тилин бїлєп бекеринен кайрагам* (Турусбеков).

КУРГАКТА Кургак кылуу, сууну, ным болгондорун алып, тазалап, кургак нерсе салуу, кургак абалга келтирїї. *Мал короо тегиз жабылсын, Кургактап саман салынсын* (Осмонкул). *Єтїгїўдї кургактап алганыў жакшы* (Жантєшев). *Сарай салып астын-їстїн кургактап, Эринбейли келиштирип бакканга* (Осмонкул).

КУРГАКТАТ кургакта этишинин аркылуу мамилеси.

КУРГАКТОО кургактоо этишинин кыймыл атоочу.

КУРГАКТЫК Жер бетинин океан менен деўиз суусу каптабаган бєлїгї (материктер менен аралдар). *Кургактыктын жалпы аянты149 млн км^2 ден ашык. Кургактыктагы суулардын жалпы кєлємї болжол менен 35,8 млн км^3.*

КУРГАКЧЫЛ Кургак, жаан-чачынсыз. *Кургакчыл климат чєл жана жарым чєл зоналарына мїнєздїї.*

КУРГАКЧЫЛЫК Жаан-чачын болбой, суу аз болуп, дыйканчылыкка, чарбачылыкка оорчулук келтирген катаал шарт, жылдын кургак, какшыма болгон мезгили. *Кандайдыр кургакчылык мезгил болуп, Булактын кєбї калды соолуп* (Борбугулов).

КУРГАН курга этишинин өздік мамилеси.

КУРГАТ курга этишинин аркылуу мамилеси.

КУРГАТКЫЧ 1. Бир нерсени кургатууга ылайыкталган, кургатуучу техникалык тізіліш, аппарат. *Косек кургаткыч.* 2. Кургатуу ічін курулган атайын жай, орун.

КУРГАТУУ Суусун сарыктырып, тоборсутуп кургактоо.

КУРГОО курга этишинин кыймыл атоочу.

КУРГУЙ 1. Кургак кудук. 2. Тереў. *Тін караўгы, кєз сокур, тайсаў кеттиў, кургуйга* (Айтматов). *Эми бєкєндєр казактын эрме челінє кургуйлап тішіп кеткенден бери, кабыргасы каржайып, улуп-уўшуп отуруп калган* (Айтматов).

КУРГУР Бирєєгє боору ачуу, аёо маанисинде айтылат. *Кургур эў эле жаш экен* («Ала-Тоо»). *Куюгуп элден адашкан, Кургурум Током келген беймˀ?* (Эшмамбет). *Єўійєн да азып калыптырсыў, кургурум* (Байтемиров).

КУРДА Тегеректєє, айланасына жыйылуу, чогулуу, топтолуу. *Эрте келип курдайлы, Жети атабыз башынан, Кєргєн эмес мындайды* (Токтогул).

КУРДАЙТ Оюн куруу, тамаша кылуу.

КУРДАТ курда этишинин аркылуу мамилеси.

КУРДАШ 1. Курбу, теўтуш. *Жолдон курдашымдыкына кирип, аны кошо ала кетейин дедим* («Ала-Тоо»). 2. Жашы бирдей, жашташ, теў чамалаш. *Курдаштарга теў болдум, барган сайын оўолдум* (Калмырза).

КУРДАШТЫК Курбулук, теўтуштук, жолдоштук.

КУРДОО курда этишинин кыймыл атоочу.

КУРДУМ 1. Киргилденип катуу кирген суу. 2. Суунун айлампасы. *Кездешкендин баарысын Курдумга башын тыкты дейт* (Тоголок Молдо).

КУРДУР кур II этишинин аркылуу мамилеси.

КУРДУУ Жашы теў, курдаш, жашташ, жаш жагынан теў чамалуу. *Алымкул єзі курдуу жаштардын арасында турат* (Абдукаримов). *Кудайназар агабыз, Атабыз курдуу абабыз* («Эр Табылды»).

КУРЖУН Арта салынып жіріігє ылайыктап жасалган, ортосу бириктирилген эки кєзділ баштык. *Алымкул куржунга керектіі нерселерин сала баштады* (Абдукаримов). *Адыл атындагы куржунун алып, іийгє карай басты* (Жантєшев). *Бегайым куржунду чече баштады* (Жантєшев).

КУРЖУН-КЕЧЕ Жол жіргєндє єзі менен ала жіріічі куржун, баштык же башка нерселердин жалпы аты. *Бурулча куржун-кечесин босогого коюп, ичигин чечинди* (Баялинов).

КУРЖУН СЄКТІРІІ Іийлєніі тоюндагы каадалардын бири, кудалар алып келген кешикти байбичелердин бирине чечтиріі, оозун ачтыруу.

КУРК: курк-курк Кірп болгон тооктун жана кээ бир башка канаттуулардын (кузгун ж.б.) куркулдаган дабышы.

КУРКУГУЙ Куркуйган, куркуюп турган.

КУРКУЙ Ичке, арык, бою узун кєрінішть болуу. *Кєчкін куркуйган узун бойлуу, сары неме* (Элебаев).

КУРКУЙТ куркуй этишинин аркылуу мамилеси.

КУРКУЛДА 1. Курк-курк этіі, курк-курк эткен дабыш чыгаруу. *Куркулдап куулар кєл сактайт, Куу ылачын чєл сактайт* (Токтогул). *Какылдаган карга жок, Куркулдаган кузгун жок* («Эр Табылды»). 2. Канипет кылбай, ичсем-жесем, дагы алсам экен деп жутунуу, опкоктонуу. *Тамак издеп куркулдап, Тілкі жірєт сай менен* (Осмонкул). *Куу курсактын камы ічін, Кузгунга окшоп куркулдап, Ар кимдин жірбє соўунда* (Осмонкул).

КУРКУЛДАЙ Уясын жіндєн, тыбыттан ж.б. єтє чеберчилик менен жасаган короолу сыяктуу кичинекей чымчык. *Шар суунун істіндє салаўдаган чырпыкка уя салып, куркулдай баласын єстірєт* (Жантєшев).

КУРКУЛДАЙДЫН УЯСЫН ТАБУУ *к. ікінін уясын табуу.*

КУРКУЛДАТ куркулда этишинин аркылуу мамилеси.

КУРКУЛДОО куркулда этишинин кыймыл атоочу.

КУРКУРА Кур-кур эткен дабыш чыгаруу, курулдоо, кулдуроо. *Кумга койгон кучганы, Куркурап чыгып кайнаган* («Манас»).

КУРКУРАК Куркурап, кур-кур этип турма, курулдай берме. *Жылкынын ичи куркурак келери мал менен чоўойгон адамга дайын* (Сыдыкбеков).

КУРКУРАТ куркура этишинин аркылуу мамилеси.

КУРКУРОО куркура этишинин кыймыл атоочу.

КУРКУТ Куркуйган узун моюн, бою узун кишилерге карата айтылат.

КУРМА Таттуу жемиштіі дарак жана анын мємєсі.

КУРМАН *дин.* Диндик эреже боюнча: кудай жолуна садага кылып, кудайга сыйынып мал союу ырымы.

КУРМАН АЙТ Мусулмандардын курмандык чала турган диний майрамы. *Байлар же башка оокаттуу кишилер аш-той берген кіндєрдє, курман айт мезгилинде гана кембагалдар кеўирирээк тамак-ашка ээ болушат* (Абдукаримов).

КУРМАН БОЛУУ Белгиліі бир максат ічін, эл-журттун ж.б. камы ічін жанын кыйып, єлім табуу, єлімгє баруу. *Калыгул*

согушта курман болуптур («Кыргызстан аялдары»). *Эл үчүн курман болсок мейли* (Каралаев). *Ар-намыс үчүн, эркиндик үчүн курман болушту алар* (Абдыраманов).

КУРМАН ЧАЛУУ 1. Кудай жолуна, адамга арнап, кудайга сыйынып мал союу. *Баарынын алдына туура тартып ноктону тыгыз кармаган жигиттин колундагы жалкуйругун сапыра ойноктогон ак боз бээни, кудай-арбакка сыйынып курман ча-лышты* (Бейшеналиев). 2. Ошондой максат менен адамды өлтүрүү, өлтүрүп коюу. *Залимдер, кан ичерлер курулушка канча момундарды курман чалышпады* (Бейшеналиев). *Кызыўды курман чалбагын, Куруган эски намыска* (Маликов). ***В.: Курмандыкка чалуу***. *Анын хан көтөрүлүшүнө курмандыкка чалынчу жаныбарды, Калпага туура тартышты* (Бейшеналиев). *Ала турган байгеўди айтчы, баламды курмандыкка чалсам да сенин жогуўду табайын* (Жантөшев). *Колго тийсе атасы, Курмандыкка чалалык* («Манас»).

КУРМАНДЫК *дин.* Курман үчүн союлуучу мал. *Курмандык чалуу. Курмандыкка чалат деп* («Семетей» С.К.).

КУРМУШУ Эски кийизден жасалган белбоо, кур.

КУРОК Мылтык, тапанча сыяктуу атылуучу куралдардын пистонду уруп, ок чыгара турган (от алдырган) механизми, тээк.

КУРОО ***кура*** этишинин кыймыл атоочу.

КУРОРТ Дарылыгы бар ар кандай табигый каражаттары (минералдуу булактар, дарылыгы бар баткактар ж.б.) болуп, дарылануу, эс алуу үчүн пайдаланыла турган атайын жай. *Курортту карап турсаў эў бир кызык, Оргуштайт жер алдынан суулары ысык* (Шүкүрбеков).

КУРОРТОЛОГ Курортология жагына адистешкен медицина кызматкери.

КУРОРТОЛОГИЯ Дарылык мааниси бар жайлардын ар кандай илдетке таасир кылуучу касиеттерин, дарылоо жагына кандайча пайдаланууга боло тургандыгын изилдөөчү медициналык илим.

КУРОРТТО Эс алуу, дарылануу үчүн курорт жайларга баруу, курортто болуу. *Мурдагы директор окуу тарары менен жайлоолоп же курорттоп кетүүчү* (Сыдыкбеков).

КУРП *диал.* Күч, кубат ал. *Козголорго курпум жок.*

КУРС 1. Кеменин, самолёттун ж.б. жүрүү багыты, жүрө турган жолу. 2. Белгилүү бир саясий максатты, иштi көздөгөн аракеттин негизги багыты, бет алган тарабы. 3. Жогорку окуу жайында өтүлүүчү кандайдыр бир илимдин же анын айрым бөлүгүнүн системалуу түрдө баяндалышы жана ошондой баяндоолорду камтыган окуу китеби. *Кыргыз адабияты тарыхынын кыскача курсу. Адамдын анатомиясынын курсу.* 4. Жогорку жана атайын орто окуу жайларында окуунун белгилүү бир баскычы, жылы жана ошол баскычта окуп жаткан студенттер. *Сабыр техникумдун үчүнчү курсун бүтүрүп, каникулга келген* (Сыдыкбеков). ‖ Кандайдыр бир адистик боюнча кадр даярдап чыгаруучу окуу жайы. *Мугалимдер сырттан окуу, кайра даярдоо курстарына кетишкен* (Бейшеналиев). 5. Дарылоо, дарылануу чарасынын толук айлампасы, бүткүл көлөмү. *Дарылануу курсу.* 6. Валюталардын, баалуу кагаздардын, акчалардын наркы, баасы.

КУРСАГЫ ООРУУ 1. Бирөөгө жан тартуу, аны аёо, боор ооруу. *Бала чырылдап ээрчип турса, курсагыў ооруйт экен* («Ала-Тоо»). 2. Бир нерсеге ичи тарып, бергиси келбей кыйылуу, кызгануу. *Курсагыў ооруп турса, жөн деле кой деди, оюн-чындан* («Кыргызстан маданияты»).

КУРСАК 1. Адамдын же башка жаныбарлардын карын, ичеги, боор ж.б. ички органдар жайгашкан дене бөлүгү, ичи. *Чоў курсак торуну баса теминген Мукаш эки арабаны Сабырга тапшырды* (Сыдыкбеков). 2. Карын. *Биз түшкү тамакты ичпесек да, курсагыбыздын ачканын унуттук* (Каимов).

КУРСАК КАЙНОО Ичи күйүү, ачуулануу, туталанып, кыжыры келүү, жаны кашаюу. *Азыр курсак кайнап, ич күйүп, куруп турган кезегим* («Сейтек»). *Опол тоодой ойрон шер, Жаўы өлгөндөй болушуп, Курсак кайнап, жан күйүп, Дене бошоп, кан күйүп* («Семетей»).

КУРСАК КАМПАЙТУУ Тамактан тоё ичүү, абдан тоюу. *Булар аттангыча курсакты кампайтып алайын* (Бейшеналиев).

КУРСАК КӨТӨРҮҮ Кош бойлуу болуу, боюнда болуу. *Сейдеш курсак көтөрүп калган, ал атлас көйнөгүнүн үстүндөгү көгүлтүр кемселинин ачык боорун кымтыламыш этип, бир көргөн адамга байкалбаган торсойгон курсагынан кымырылган калыбында моймолжуду* (Бейшеналиев).

КУРСАКТАШ Бир энеден төрөлгөн, уялаш, жатындаш.

КУРСАКТУУ Курсагы чоў, семиз.

КУРСАН *диал.* Ыраазы, көўүлдүү. *Иштеген жеримен курсан болуп кайттым.*

КУРСАНТ I 1. Курста, (курстук окуу жайында) окуп жүргөн адам. 2. Аскердик мектепте тарбиялануучу.

КУРСАНТ II Бир нерсеге кубануу менен ыраазы болгондук, абдан алымсынгандык. *Намыс колго тийип, каршылаштарыбызды багынтканыбызга аябай курсант болдук. Аздыр-көптүр кол кабыш, кылганыма курсантмын* («Ала-Тоо»). *Кулпунуп ачып багыўды, Курсант кылды жаныўды* (Токтогул). *Курсант тилеп Кудайдан, Куткарса – деп, убайдан* (Казыбек). *Курсант кылар ар жерде, Бирге жүргөн кишиўди* (Эл ырлары).

КУРСИВ *полигр.* Оӳ жакка жантайыӳкы болуп басылган, кол жазманыкына окшош келген типографиялык арип (шрифт).

КУРТ I Омурткасыз майда жаныбарлардын жалпы аты. *Мите курту. Тыттын жалбырактарына тойгон курттар барсайып калыптыр* (Касымбеков).

КУРТ II *эск.* Бөрї, карышкыр. *Мал кушкурттан аман болсо жакында жайлоого көчөбїз.*

КУРТКА Кыска сырт кийим.

КУРТТА 1. Курт басуу, курт тїшїї, курту көбөйїї. *Курттап кїчөп кетїї.* 2. Курт тїшкөн жаранын ж.б. куртун терїї, тазалоо, куртунан арылтуу. *Атанын жонундагы жарасын ачып курттап, жууп-тазалап дарыдан куюп коюшту* («Кыргызстан маданияты»).

КУРТТАТ куртта этишинин аркылуу мамилеси.

КУРТТОО куртта этишинин кыймыл атоочу.

КУРТТУУ 1. Курту көп, курт баскан. 2. *өт.* Бир орунда тынч тура албаган балага карата айтылат.

КУРУ I кур II менен бирдей. *Тирїї болсом кыз албай, Куру келбейм сандалып* («Курманбек»). *Куру өкїмдїк не пайда, Өз кїчїӳдї мелжеп ал* («Манас»).

КУРУ II 1. Тїгөнїї, жок болуу, соолуу. *Ырайымсыз басмачы, Тїп тамырыӳ курусун* (Барпы). *Чайнектеги суу кайнай берип куругуча карабапсыӳар* («Ала-Тоо»). 2. Азап тартуу, эзилип-кыйналуу, шору кайноо, жїдөө, начарлоо. *Журт куруган экен деп, Канкор Манас камынып* («Манас»).

КУРУ КОЛ КАЛУУ Колуна эчтеме тийбей, куру жалак калуу. *Куру кол кала турган болдум* (Жантөшев).

КУРУ КӨПТЇК *мат.* Бир да элементи болбогон көптїк.

КУРУГУР кургур менен бирдей.

КУРУЛ кур V этишинин туюк мамилеси.

КУРУЛАЙ 1. Куру бекер, бекеринен, жөнї жок. *Мейман курулай жөтөлїп, которулуп жатты* (Убукеев). *Эч муратка жеткирбес, Курулай чеккен кайгызар* (Элебаев). 2. Эч нерсеси жок, куру бойдон, жөн эле. *Кулдук уруп тай сойбой, Курулай кирип барарбыз* («Эр Табылды»).

КУРУЛДА Кур-кур эткен дабыш чыгаруу, кулдуроо. *Ичи курулдайт.*

КУРУЛДАТ курулда этишинин аркылуу мамилеси.

КУРУЛДОО курулда этишинин кыймыл атоочу.

КУРУЛТАЙ Элдик, коомдук уюмдардын, партиялардын чоӳ жыйналышы. *Кыргыздардын бїткїл дїйнөлїк курултайы 1992-жылы өткөн.*

КУРУЛУУ курул этишинин кыймыл атоочу.

КУРУЛУШ 1. Курулуп, жасалып жаткан ар кандай объект, имарат жана ошол иш жїрїп жаткан жай. *Темир жол курулушу. Їй курулушу. Жол курулушу. Курулушка бардык колхозчулар тартылды* («Ала-Тоо»). *Назаров курулуштун ар жак, бер жагына көз чаптырды* (Убукеев). ‖ Жалпы эле куруу иштери же ушундай иштерди тейлөө тармагы, *Курулуштун жетекчилери менен болгон чогулуштан кийин Байсалов їйїнө кеч кайтты* (Сасыкбаев). 2. Бир нерсенин курулган, уюштурулган, тартипке келтирилген системасы, тїзїлїшї. *Айыл курулушу.*

КУРУЛУШТУУ Курулушу көп, курулуш көп салынган. *Курулуштуу татынакай кыштак жемиш багына чөгөт* (Сыдыкбеков).

КУРУЛУШЧУ Курулушта иштеген адам. *Курулушчулар жашаган аймак. Курулушчу болуп иштөө.*

КУРУМ КАН Кара кочкул коюу кан. *Кїлчородон ал кетти, кара курум кан кетти* («Семетей»).

КУРУМ Көө, ыш (көбїнчө өтө ышталган, көө болгон нерсеге карата айтылат).

КУРУМДАН Кара кочкулдануу, карарганcып көрїнїї. *Курумданып кызыл кан, Кусуп турат Эр Толтой* («Манас»).

КУРУМШУ Өӳї өчїп, эскирип калган жаман кийиз. *Эки їзїгї кара курумшудан жасалган алачык – Анархандыкы* (Жантөшев).

КУРУСУН Кимдир бирөөнї же бир нерсени жактырбаган, жаратпаган, наалат айткан, наразы болгон мааниде айтылуучу сөз. *Анын кеби курусун! Жалгыздын иши курусун! Адам болбой курусун!*

КУРУТ I Тоголоктоп кургатылган сїзмө. *Эрмек агасы берип кеткен курутту эки кїнгө чейин тїгөтө албады* (Абдукаримов). *Курутун кїнгө кактаган, Катынын кыздай мактаган* (Калмырза).

КУРУТ II куру II этишинин аркылуу мамилеси.

КУРУУ I кур V этишинин кыймыл атоочу.

КУРУУ II куру II этишинин кыймыл атоочу.

КУРУУЧУ Курулушта иштеген, куруу иштерин аткарган адам.

КУРУШ I 1. Дененин же башка нерсенин (катыган тери, жаргак ж.б.) жазылбай тырышып, курушкансып турган жери. *Жайы-кышы куруш денеӳ жазылчу эмес, Саратан жай аптабын төксө деле* (Абдыраманов). *Керилип кетмен чаппасам, Курушу кетпейт далымдын* (Маликов). 2. *өт.* Көӳїлдїн чери, кайгы-капа, бук. *Бала баатыр Курманбек, Бар курушу жазылды* («Курманбек»). *Жаӳылбай сайра, кызыл тил, Жазылып кетсин курушум* (Токтогул).

КУРУШ II кур V этишинин кош мамилеси.

КУРУШ III 1. Суу болгон нерсе (мис, тери, жаргак) кургап, курушкан, куучуюп катып калган абалга келүү, тырышып калуу. *Куугунтук көрүп душмандан, Курушуп барат ай далым* (Токтогул). 2. *өт.* Жактырбаган, ачуусу келгенин кейип көрсөтүү, кыжырлануу. *Мейман келсе курушуп, Бет алдырбай урушуп* (Тоголок Молдо).

КУРУШТУР куруш III этишинин аркылуу мамилеси.

КУРУШТУУ Өткүр, тайманбас. *Куруштуу болсок баарыбыз, Баатырлык бакты алабыз* («Эл адабияты»).

КУРУШУУ куруш III этишинин кыймыл атоочу.

КУРЧ 1. Болот, абдан катуу металл. *Курчтан кылган сыр найза* («Манас»). *Үч миң тонна курчту завод суткасына өлкөгө берип турган* (Бөкөнбаев). 2. Кесүүгө, саюуга ж.б. ылайыктап курчутулган, өткүр абалга келтирилген, мокок эмес. *Курч бычак. Курч чалгы.* ‖ Жашык эмес, катуу. *Курч темир.* 3. *өт.* Өткүр, тайманбаган, жалтанбаган, эр жүрөк, кайраттуулук, өтүмдүүлүк, эрдик. *Курч жигит. Жоого көрсөт курчуңду* (Токтомушев). *Күлчоронун кайраты бар, курчу бар, Кагыша турган сырты бар* («Сейтек»). *Камоодо жүрүп нечен жыл, Түгөнүп келдим курчумдан* (Токтогул). 4. *өт.* Ыкчам, өкүм. *Курч быштыны ыргыштата камчылап, тизгинин жыя-жыя чытырайм* (Касымбеков). *Курманбектин Койкүрөң Өрүүгө чапса курч экен* («Курманбек»). 5. *өт.* Таасирлүү, адамга тез таасир эткен, таасын айтылган, өткүр (кимдир бирөөнүн тилине, айткан кебине карата). *Тили курч. Курч айтылган кептер. 6. өт.* Катуу, өткүр, кызуу мүнөздө. *Жергиликтүү кадрларды даярдоо маселеси курч коюлган* («Чалкан»). 7. *өт.* Күчтүү, кубаттуу (ачкылдыгына, ачуулугуна же майдын күчүнө карата айтылат). *Сабадагы курч кымыз, Бал кошкондой кайнаган* (Барпы). *Кыпкызыл экен чайыңар, Курч экен сары майыңар* (Маликов). 8. *өт.* Таасын көрө алган, өткүр, көрөгөч. *Көзү курч.* Кулактын курчун кандыруу – уккулуктуу, кызык кептен салуу, сезүү, ыры ж.б. жагымдуу, кызыктуу болуу. *Кулактын курчун кандырган, жомоктуу сергек эл экен* (Токомбаев).

КУРЧА 1. Жип, кур ж.б. менен айландыра байлоо, таңуу. *Гүлсүндүн белин жибек жоолук- менен тарта курчап, кымкап чепкен жабышты* (Сыдыкбеков). 2. Тегеректөө, ортого алуу, курчоого алуу. *Солдаттар токойду бүт курчап алышкан* (Жантөшев). *Келгендер чоң столду курчай олтурушту* (Сыдыкбеков). 3. Кучагына алуу, ороо, каптоо. *Кубаныч аябай курчап, көңүл куунак бара жатам* (Таштемиров). *Канчалык кайгы тору курчаса да, Камыгып эч бирине селт этпедим* (Элебаев).

КУРЧАЛ курча этишинин туюк мамилеси. *Кубаныч күнгө курчалып, Өңдөрүн шаттык нур чалып* (Үмөталиев).

КУРЧАН курча этишинин өздүк мамилеси. *Күзөтчү тонун сыртынан купшуйта курчанып алыптыр* (Сасыкбаев).

КУРЧАТ курча этишинин аркылуу мамилеси.

КУРЧОО I Курчалган тосмо, бир нерсени курчап турган сырткы дубалы же башка тосмосу.

КУРЧОО II курча этишинин кыймыл атоочу. *Иш чатак. Биз курчоодо калган көрүнөбүз* (Жантөшев).

КУРЧТА курчут менен бирдей.

КУРЧТУК 1. Курчугандык, өткүрлүк (металлдан жасаган куралдарга карата айтылат). *Карып ай балтанын курчтугун билмекчи болуп, мизине бармагын басып көрдү* (Абдукаримов). 2. *өт.* Тайманбастык, өткүрлүк, өкүмдүүлүк. *Каныбек курчтук кылып жибергенине уяла түштү* (Жантөшев). *Курчтук менин башымдан да өткөн* (Абдукаримов). 3. *өт.* Таасирдүүлүк, катуу таасир тийгизе алгандык. *Тилдин курчтугу. 4. өт.* Таасын көрө ала турган көрөгөчтүк, өткүрлүк. *Адатынча сенин көзүң курчтук кылып, мени жер каратты* («Ала-Тоо»).

КУРЧУ 1. Курч, өткүр болуу, мокок абалдан курчуган, өткүр абалга келүү. *Бычак курчуду. Курчуган чалгы.* 2. *өт.* Кайратына, күч-кубатына келип жетилүү, мурдагысынан өзгөрүлүп чыйралуу. *Эр жүрөк, каарман жумушчу табы болоттой курчуп жетилген* (Бектенов). *Ачуу запкыны канча эскерсем, ошончо кайратым курчуйт* (Сыдыкбеков).

КУРЧУ КАЙТУУ Мурдагыдай болбой жумшара түшүү, жалтайлап калуу. *Жаалдуу өкүмдар жаагы карышып, курчу кайтып өкүттө үнүн чыйылдатты* (Бейшеналиев).

КУРЧУТ курчу этишинин аркылуу мамилеси.

КУРЧУУ курчу этишинин кыймыл атоочу.

КУРЬЕР 1. Мекемеде, ишканада иш кагаздарын тийиштүү жерлерге жеткирип берүүчү адам, чабарман. 2. Кандайдыр бир шашылыш иш, тапшырма боюнча бир жакка жиберилген адам.

КУС 1. Ичкен-жегенин кайра оозунан чыгарып таштоо, окшуп таштоо. *Гүлайымдын көңүлү айнып кусат, көзү караңгылайт* (Абдукаримов). 2. *өт.* Алып, жок кылып койгон нерсесин аргасыздан кайтарып берүү, кайта берүү.

КУСА Сагыныч, зүсөө. *Куса мергендин карт жүрөгүн күйүткө чалдыктырды* (Каимов).

КУСАДАР Кусалуу. *Кусадар болуп өзүңдү Жети жыл издеп жүргөмүн* («Эр Төштүк»).

КУСАЛАН Куса болуу, сагынуу, зүсөө, санааркоо. *Жийдегүл Ашырды сагынып, кусаланчу болду* (Сасыкбаев).

КУСАЛАНТ кусалан этишинин аркылуу мамилеси.

КУСАЛАНУУ кусалан этишинин кыймыл атоочу.

КУСАЛУУ Сагынычы, кусасы бар, кусадар. *Кусалуу болуп жүрөт.*

КУСАЛЫК Бирөөнү сагынгандык, куса болгондук, санааркагандык. *Канткен менен эне-атанын кусалыгы күндөн-күнгө арта берди* (Бейшеналиев).

КУСАМАТ Душмандык, кастык, кек. *Кусамат болуп залымдан, Айдалдым эле мен куулуп* (Токтогул). *Ичинде пикир калбасын, Кусаматка баспасын* («Семетей»).

КУСАМАТТУУ Кусаматы, кастыгы бар. *Кополов тууралуу кусаматтуулар арасында ар уруу сөз жайылды* (Бейшеналиев).

КУСАЧЫЛЫК кусалык менен бирдей.

КУСЕЙНИ 1. Сонун, көркөм, кооз, сулуу. 2. *өт.* Сүйрү жүзүм, жүзүмдүн бир сорту.

КУСКУ Көңүлү айнып, кусуп жиберчүдөй болгон абал. *Кускусу келүү.*

КУСТАРДЫК 1. Өзүнчө, өз үйүндө иштеген кол өнөрчүлүк. *Кустардык менен оокат кылуу.* 2. *өт.* Өркүндөтүлбөгөн, жөнөкөй.

КУСТАРЬ Белгилүү ишканада эмес, өзүнчө, өз үйүндө кол өнөрчүлүк кылган уста.

КУСТУР кус этишинин аркылуу мамилеси.

КУСУЛ ДААРАТ *дин.* Денени бүт жууп, толук даарат алуу ырымы. *Кусул даарат аласыӊ, Кудайдын жолун табасыӊ* (Токтогул). *Пайгамбардын жолунда, Кусул даарат колууда* («Кедейкан»).

КУСУЛ кусул даарат менен бирдей.

КУСУМАТ кусамат менен бирдей. *Ичинде пикир калбасын, Кусуматка баспагын* (Эл ырлары).

КУСУНДУ Кусканда, окшуганда чыккан зат (ичилген оокат).

КУСУР *дин.* Бир нерсени дайны жок кемсинткендик, баалабагандык, кесир кылгандык. *Кыздын жайы ушу деп, Кылбайлык буга кусур деп* (Тоголок Молдо). ‖ Ошонун натыйжасында пайда болуучу күнөө, кырсык, кесепет. *Кусур болуу. Кусур уруу. Кусуруна калуу. Жамандык кылсам жашымда, Жаныма тиер кусуруӊ* (Токтогул).

КУСУУ кус этишинин кыймыл атоочу.

КУТ 1. Дин ишениминде асмандан түшүүчү бакты-таалай. *Куюп алган куту жок, Буйрук айтар буту жок* («Манас» С.О.). *Кээ бир кудай сүйгөн үйдүн төбөсүнөн «кут түшөт»* («Ала-Тоо»). *Ар булактын чордону бар сыӊары, мекен деген алп сөздүн кут түшкөн очок сыяктуу алакандай борбору болот эмеспи* (Айтматов). 2. Эпосто калмак-кытайлардын бутунун моюнга тагып, же коюнга катып өзү менен кошо алып жүрүүгө ылайыкташтырылган кичинекей элеси, сүрөтү (идол.). *Кутун салып койнуна, Мылтыгын салып койнуна* («Манас»). *Чоюндан куйган куту бар* («Манас» С.О.). 3. Адамдын жаны – адамды жашатып, кыймыл-аракетке келтирип, өмүргө кубат берип туруучу күч. *Атын атаса куту сүйүнөт* (макал). 4. *өт.* Бакыт, таалай, дөөлөт. *Ошондо караӊгы түн жарык болуп, Ал жарык сага түштү куттай конуп* (Баласагын). *Үмүттүн энеси менен бөбөктөрүнүн келиши үйүнө кут киргизип, шаттыкка бөлөдү* (Абдукаримов). *Жердин куту кетип, чаӊ эле ызгыйт* (Абдукаримов). *Коноктун бир конгону – кут, эки конгону жут* (макал).

КУТ БОЛСУН! «Буюрсун», «болгону жакшы болуптур» деген мааниде бирөөнү куттуктоо, ага тилек кылуу, каалоо иретинде айтылат. – *Кут болсун, урматы улук Канике айым, биздин азирети ак пашабыздын улук ыракымы* (Касымбеков). *Аккула сизге кут болсун!* («Манас»). ***В.: Кут кылсын!*** *Курманбекке кут кылсын Канышай жалгыз баламды* («Курманбек»).

КУТ ЖЫЛДЫЗ Түндүк тарапта бир ордунан кыймылдабай турган жылдыз, Алтын казык жылдызы деп да аталат. *Кут жылдызды бет алып, Куюлуп качып калды – деп.* («Манас» С.О.). *Алар кут жылдыз чыкканча тараштьı* (Сыдыкбеков)

КУТ ТАРАП (***кут жак***) Алтын Казык жылдызы жайгашкан түндүк тарап, түндүк жак. *Күн жүрүштө коосу бар, Кут жагында көлү бар* («Манас»).

КУТКАЗ куткар менен бирдей.

КУТКАР Кутулгандай, бош тондук алгыдай абалга келтирүү, кутказуу. *Эзүүчүдөн куткарып, Эрик берген ушул ай* (Осмонкул)

КУТКАРТ куткар этишинин аркылуу мамилеси.

КУТКАРУУ куткар этишинин кыймыл атоочу.

КУТКАРЫШ куткар этишинин кош мамилеси.

КУТКАЧ Кичинекей канаттуу куш.

КУТКУ Дүрбөлөӊ, чыр-чатак. *Эл арасына кутку салуу.*

КУТКУЛА Кутку салуу, дүрбөлөӊ кылып, чакчелекей түшүрүү, тынчын алуу. *Элдин баарын тынч алдырбай, Куткулай берип чабыштырдыӊ.*

КУТКУН Куюшкандын ээрге байлануучу жери. *Куюшканын келтирип, Куткунун түптөк узартып* (Тоголок Молдо). *Куткунун боосун бек байла, Куюлуп түшүп кетпесин* (Калмырза). *Керез куюшкандын куткунунан алып, минейин дегенде, кара кер кунан секирип кетти* (Бейшеналиев).

КУТКУУ 1. Жектөө, кодулоо. 2. Араздашуу. 3. *өт.* Ордунан козгоо, кетирүү, кетүүгө себепчи болуу, бар деп жиберүү, жумшоо. *Куткуп мени жеткирген, Кудуреттин иши экен* («Манас» С.О.). 4. ***кутку*** этишинин кыймыл атоочу.

КУТМААРЕК Кут болсун деген мааниде

айтылуучу сөз. *Минген атыӊ Чалкуйрук, Кутмаарек болсун, кут болсун* («Эр Төштүк»).

КУТМАН 1. Бакты, таалай, жыргалчылык, ырыс, береке. 2. Куту бар, кут конгон адам – бакты-таалайлуу, кадырлуу адам. *Кутман келип, кут келип Кудайдын берип салганы* («Манас» С.О.). *Күткөн үйдүн кутманы, Ургаачынын сырттаны* («Эр Төштүк»). *Таанысаӊ кыргыз – кутман эл, Тартыштан мөрөй уткан эл* (Бөкөнбаев).

КУТМАНДУУ Бактылуу, ырыстуу, таалайлуу. *Дүйшөнкул эмгек менен көз жарып, кутмандуу кыргыз элинин койнунда эркелеп өстү* (Бөкөнбаев).

КУТПА 1. Мечиттин имамынын жума намазынан кийин, же орозо айт, курман айт намаздарынан соӊ айткан үгүт сөздөрү же окулган дуба. *Курдаштарыӊ өлгөндө, Көрдүӊ бекен, Токтогул. Куран окуп, кутпа айтып, Көмдүӊ бекен, Токтогул* (Токтогул). 2. Нике кыюуда окулуучу дуба. *Никеге кутпа окутуп* («Манас» С.О.).

КУТПА ТАРАП ***же кутпа жак к. кут тарап, кут жак.*** *Каныбек кутпа тарапты карап кадалат* (Жантөшев). *Барар жериӊ түндүктө, Кутпаны алгын маӊдайга* («Эл адабияты»). *Жер талабын текшилеп, Болжой карап кутпага.*

КУТТУК «Кут болсун!» деген мааниде айтылган каалоо, куттуктоо сөздөр. *Бир боордош туугандарыӊ туш-туштан, Кубанышып куттук айтар күн болду* (Осмонкул).

КУТТУКТА Кимдир бирөөгө өз каалоосун, тилегин билдирүү. *Шаанилүү сөөлөт күткөн эркин элим, Кубанып жаӊы жылыӊ куттуктаймын* (Бөкөнбаев). *Катыӊарда Чакемди куттуктап, куш бооӊ бек болсун дегиле!* (Сыдыкбеков). *Мадина эженин китебинин жарык көрүшү менен баарыбыз куттуктадык.*

КУТТУКТАТ куттукта этишинин аркылуу мамилеси.

КУТТУКТОО куттукта этишинин кыймыл атоочу.

КУТТУУ Бактылуу, ырыс-таалайлуу, кутмандуу. *Куштар болдум даӊкына, Куттуу түштүк кыргыздын* (Токомбаев).

КУТТУУ БОЛСУН *к.* ***кут болсун.*** *Куттуу болсун Ашыр, келинчектүү болгон турбайсыӊбы* (Сасыкбаев).

КУТУ 1. Майда буюм-теримдер салына турган кичинекей сандыкча. *Үйдүн ичи чакчелекей түшүп, сандыктар, кутулар аӊтарыла баштады* (Абдукаримов). 2. Бир нерсенин сыртки кабы. *Күзгү, жыпар, көз айнектин кутусу* (Токомбаев). 3. Мылтыктын дарысын сактоочу ийленген териден тигилген кичине баштык. *Кутусу куурап, дары жок* («Манас» С.О.). *Тегерек кисе, кутуда, Ок дары баары салынган* («Эл адабияты»).

КУТУ КАЧУУ Берекеси кетүү, азып-тозуу, начарлоо, жүдөө. *Дасторконубуздун да куту качып, кылымдар бою өнүккөн салтынан, сарамжалынан, шаанисинен ажырай баштагансыйт* («Кыргызстан маданияты»).

КУТУ УЧУУ 1. Бакты-таалайы кетүү, иши кыйшаӊдоо. 2. Үрөйү учуу, аябай коркуу. *Ошол арада жан кулактын учунда болуп, калктын куту уча түшкөн* (Ашымбаев). *Калыбет карыялардын да куту учуп, сабыры кетип, баштары калч-калч эте коломтодогу муздак күлдү чукулап отуруп беришти* (Акматов).

КУТУЛ 1. Бошонуу, боштондук алуу, куткарылуу. *Эзүүдөн кутулду, Түрмөдөн кутулуп чыкты. 2.* Жеткирбей, карматпай кетүү. *Турумтайдан качып кутулган чакчыгай таштын коӊуулунан чыга калды* (Токомбаев). *Кууган Алмаӊ жете албай, Коӊурбай кетти кутулуп* («Манас»). 3. Милдеттүү болбой, доого калбай, биротоло тынуу, мурдагы абалдан чыгуу, арылуу. *Какылдак ыгым-чыгымдан кутулуп жүрө турган жөнү бар* (Сыдыкбеков). *Карызын төлөп, Маамыт араӊдан зорго кутулду* (Жантөшев).

КУТУЛА ЖАДОО Абдан көӊүлү кайтуу, чыдамы чегине жетүү. *Жалгыз бойлуктан кутула жадаган эне ичинен далай кубанган* («Ала-Тоо»).

КУТУЛБАС КУЯГА КАЛУУ Бүтпөй турган чырдуу, зыяндуу окуяга кабылуу, дуушар болуу. *Болбосо өмүр бою кутулбас куяга калбайбызбы* (Айтматов). *Акылы чолок зайыптын тилин ээрчип, кутулбас куяга ошондо калармын, мүшкүл* (Сыдыкбеков).

КУТУЛТ кутул этишинин аркылуу мамилеси.

КУТУЛУУ кутул этишинин кыймыл атоочу.

КУТУМ *диал.* Куу, арамзаа, митаам. *Бул сөздү угуп отуруп, Султанмурат бек «Ыя?.. чын эле кайран бахадур Алымкандын авыладыбы?. Ал эмес дегендер ортодогу кутумдарлар окшойт го?.. деп башы кеӊгиреп* олуттуу (Касымбеков).

КУТУМДУК *диал.* Митаамдык. *Кутумдук кылса оӊолбос. Бек уулдары качан да болсо ушундай кутумдугуӊар калбайт* (Кечкенов).

КУТУР 1. Кутурма оорусу менен ооруп калуу, жинденүү, жээлигүү. *Алаканды кокус ит жыттаса, кутуруп кеткендир* (Токомбаев). 2. Жүрүм-туруму, кыял-жоругу өзгөрүлүп, обу жок көөп кетүү, чектен чыгып эсирүү. *Комуз чертип ар кайда, Ырдап жүрсүн кутуруп* (Токтогул). *Кулан кууп кутуруп, Көнгөн Төштүк эмеспи* («Эр Төштүк»). 3. Жаалдануу, өтө катуулоо, күчөө. *Ушул кутурган бороондо сага айылчылашты ким койду* (Сыдыкбеков).

КУТУРГАН ИТ БАЙЛАСА ЧЫДАГЫС Адам чыдагыс, чыдоого мүмкүн эмес. – *Кутурган ит байласа чыдагыс, үйдүн ичине киргенден киши заарканат.*

КУТУРМА Кутурган жаныбарлардын (кө-

бінчә иттин, карышкырдын) каап, тиштеп алышы аркылуу адамдарда, айбандарда боолуучу жугуштуу оору.

КУТУРТ кутур этишинин аркылуу мамилеси.

КУТУРУУ кутур этишинин кыймыл атоочу.

КУТУЧА Кичинекей куту. *Стол їстїндә турган татынакай кутучага Турсундун кәзї тїштї.*

КУТЧУ *туурасы:* ***кушчу***.

КУУ I (ак куу) Єрдәк тукумуна кирїїчї ак тїстәгї (карасы єтә сейрек учурайт), мойну узун жана кооз келген, сууда жашоочу келгин куш. *Куркулдап куулар кәл сактайт* (Токтогул). *Кәрїнгәндї куткарбай Єрдәк, чїрәк, куу аттыў* (Жантәшев).

КУУ II Оттук чагып тутантуу їчїн атайын даярдалган тез тутанган куурай, отун. *Токтогул кууну кїтїп жаткан жигитти тиктеди* (Токомбаев).

КУУ III Аркы-беркини байкаган, оўой менен алдыра койбогон амалдуу, митаам, шум, айлакер. *Жолдош болсоў куу менен, Ємїр єтәр доо менен* (Токтогул). *Ар башка ар адамда ар кыл кыял, Бирәә – куу, бирәә – момун, бирәә – кыяр* (Осмонов).

КУУ IV 1. Суусу, нымы калбай какшыган, кууруган, кургак. *Куу отун. Куу арча. Куу талаа.* 2. *єт.* Тажаткан, айланы тїгәткән, азапка салган, кыйнаган деген маанидә колдонулат. *Куу дїйнә. Куу курсак. Куу кекиртек. Куу жан. Куу ємїр. Куу турмуш.*

КУУ V Ак, агыш (кәә бир айбандардын, канаттуулардын же сакалдын, чачтын ж.б. тїсїнә карата айтылат). *Куу бугу. Куу байтал. Куу эчки. Куу ылаажын. Куу инген. Куу сакал. Куу мурут.*

КУУ VI 1. Кубалоо, жетїї їчїн артынан тїшїї, жетїїгә аракет кылуу. *Кууп келди Курманбек, Аркасынан камынып* («Курманбек»). *Астындагы Алгара, Куланды кууса куткарбас* («Манас»). 2. Куугунтукка алуу, кетип калууга аргасыз кылуу, сїрїї, кубалоо, четтетїї. *Жериме кууду Кудаке, Жээни элем бул элдин* (Їсәнбаев). 3. Издәә, артынан тїшїї. *Єгїздәр от кууп кеткен окшойт* (Абдукаримов). *Мастер айткандай жиктерди кууп бургулаш керек* (Сасыкбаев). *Шашкеге чейин из кууп, єзәндїн башына чыктык* (Жантәшев). 4. Артынан калбай доолай берїї, талап кылуу, єч, кек, кун ж.б. алуу аракетин кылуу. *Былтыркы єткән эрлердин, Быйыл кунун куубасак* («Эр Табылды»). *Аласасын кууп, артынан калбай жїрдї. Кек кууганыў болбойт, жарашалы, баатыр.* 5. Мурастык, тектик, салттык изди, белгини сактоо. *Сәәк куу. Тек куу. Ата жолун кууган жок* («Манас»). 6. Малдын же башка айбандардын эркеги ургаачысы менен тукумдашуу катышууда болуу.

КУУ VII Таптаган ителгини чакырууда же таранчыдан, жәжәнї кулаалы сыяктуу жырткыч канаттуулардан корууда колдонулуучу кыйкырык.

КУУ АШЫК Иттин жашы. 3–4 жаштагы ит.

КУУ АЯК 1. Эч нерсеге жетпеген, жетишпеген, жарыбаган, жакыр. Ээ, *чекеси тердебеген куу аяктарга бәәдә бергенден кәрә ошол кудайдын ыйык деген жерине чачып баса бергеним тїзїк эмеспи?!* (Касымбеков). *Ошо кара тумшук, куу аяк качырып жоого кире элек* («Семетей»). 2. Тәрәбәгән, согончогу канабаган, баласыз. *Кантейин, кудай бала бербей куу аяк кылып койсо, колуў менен жасап ала албайт экенсиў?!* (Касымбеков).

КУУ БАШ Баласы жок, такыр бала кәрбәгән. – *Карыган кезде баласыз, Куу баш атка конуптур* (Токомбаев). *Сен эмне, мени єкмәткә кармап берейин деп келдиўби? Менин атамды да єзїўә теўеп, куу баш кылайын деп келдиўби?* (Абдыраманов). *Тиги карасур зайыптын согончогу канабай, аны куу баш єткәрїп баратат* (Касымбеков).

КУУ ДАЛЫ Далысы жабышкан, арык, итий оорусу менен ооруган, итий оорулуу. *Куу далыдан кутулбастан єскәнбї, Сәәгї кыйшык, булчуўу жок сандары* (Маликов). *А балдарынын кәбї териси сәәгїнә жабышып, ийнеликтей чилмийип куу далы* (Сыдыкбеков).

КУУ ЖАТЫН Такыр тәрәбәгән, согончогу канабаган, туубас. *Ал куу жатыныў деле Сейдакматтыкында качып отурат* (Айтматов). *Мен сага окшоп согончогу канабаган куу жатын белем ыя?* (Айтматов). ***В.: Куу жамбаш.*** *Уяла турганы куу жамбаш келинби, беш жылдан бери ийнинен бир пальто тїшпейт* («Ала-Тоо»).

КУУ ЖОЛТОЙ 1. ***к. кара жолтой.*** 2. Бактысыз, таалайсыз, ырысы жок. *Канчоронун жоругун, Куу жолтой балам биле албайт* («Сейтек»).

КУУ КАЗАН Казан-аягынын берекеси жок, їйїнән адам тоёрлук тамак-аш бере албаган. *Эсентай куу казан киши эле* («Ала-Тоо»). *Бейкїнәә бирәәләргә аяк четин тиштетпеген куу казан кишилер экен.*

КУУ КАЛПАК Жеткен куу, амалдуу, кытмыр.

КУУ КАМЧЫ Урушту, чыр-чатакты жакшы кәргән, уруш-чабыштан башы чыкпаган, чоў муштум. *Куу камчы киши. Жеткен куу камчынын бири эле бечара* («Ала-Тоо»).

КУУ КАНЖЫГА Эч нерседен жолу болбогон, дайыма олжосу жок, куру кайткан (кәбїнчә мергенчилерге карата). *Куу канжыга курган чал* (фольк.).

КУУ КАПТАЛ Абдан куу, митайым, билсе да билмексен болгон анткор, шум. *Куу каптал неме дароо мант берип, сәздї башка жакка чаргытып кетти* (Бектенов).

КУУ КЕКИРТЕК Тамагы жаман, өзүмчүл, ичип-жегенди жакшы көргөн. *Азимжан, Турдубайдай куу кекиртектердин отурган жерин кетмендеп салуу керек* (Бөкөнбаев).

КУУ КУЛАК Дүлөй, кереӊ, кулагы катуу. *Куу кулак болгон Ашырбай унчуга албады* (Үмөталиев).

КУУ КУУРАЙ *аӊч.* Оттук ташка куу болуучу куурай.

КУУ ТАКЫМ Өтө шум, митайым, эч сөз өткөрбөгөн тапан. *Көрчү, куу такымды, шашпа-а, толорсугуӊду кыйдырбасам элеби!* (Бейшеналиев). *Ой, оӊбойт ко, бу куу такым!* (Осмоналиев). ***В.: Кер такым.*** *Бала туруп кер такым болгонуна таӊгаласыӊ.*

КУУ ТЕРДИК Минген атын бат эле арыктатып жиберген же жакшы багып мине албаган. *Өзү ошондой куу тердик неме тура* («Ала-Тоо»).

КУУ ТУМШУК 1. Бактысыз, ырысы жок, байкуш. *Кутулар күнүм болобу, куу тумшук башым жалчыдан* (Осмонкул). 2. Жойпуланган митайым, куу, бирөөгө билдирбей иш жасаган адам. *Ал куу тумшуктун кылбаганы жок* (Сыдыкбеков).

КУУ ТУЯК 1. *к.* ***куу шыйрак.*** 2. Жарыбаган, эч жакшылык көрбөгөн. *А, бу куу туяк төбөсү көккө жеткен кудаанын эркесиндей дөө, шааларды каралагысы бар* (Бейшеналиев). *Куу туяктарды экинчи эшикке жологус кылсамбы дедим эле* («Ала-Тоо»).

КУУ ТҮЛКҮ Өтө шум, митайым. *Желкемдин чуӊкуру көрсүн, сага окшогон жылмакай куу түлкүнү!* (Бейшеналиев).

КУУ ЧИРЕН Курулай жасанган, сылан короз, мактанчаак, колунан эч нерсе келбесе да кекирейип басып жүргөн, көйрөӊ. *Мындай ырлардын адам убалынан коркпогон көркоолорду, куу чирендерди тымызын каймана шылдыӊдаар, өч алар куралга айланары шексиз тура* (Бейшеналиев). *Куу чирен, жөө манаптардан колхозубуз азырынча куру эмес* (Убукеев).

КУУ ЧОКОЙ Кембагал, жарды.

КУУ ШЫЙРАК Такыр төрөбөгөн, согончогу канабаган, туубас. – *Ээ, ошону койсоӊчу! – дейт. – Коколой башы, бир куу шыйрак катын менен өтмөк болду го* (Осмоналиев). ***В.: Куу туяк.*** *А эгер мен кокус болсом, тиги сенин куу туяк кызыӊды ким алат? Ыя, ойлодуӊ беле ошону!* (Айтматов).

КУУ ЭТЕК 1. Өтө жарды, томаяк, кедей. *Куу этек Шаршеге окшогон айылдаштары эле* (Сыдыкбеков). *Молдо Байымбет молодой чокчойгон чатырын куу этек жардылардын алачыгынын ортосуна кондуруп менин журтумду ээлегенсип сөөлөттөнөт* (Бейшеналиев). 2. Бала көрбөгөн, бала-чакалуу болбогон, төрөбөгөн. *Куу этек да шордуу, балдары болсо этегине ырыс толуп, бешенесине күн конуп турбайт беле дейт таенеси* (Айтматов). *Артында туяк калбасына жаны кейиди да, куу этек катынына жини келе баштады* (Айтматов).

КУУГУЙ Куушурулган, чүрүшкөн көрүнүштө болуу, зыкымдануу, битирлеңүү, сараӊ болуу.

КУУГУН Бирөөнү кармап алуу үчүн артынан түшүп кууган аракет, куугунтук. *Кулак моюн тегерек, Кууганга минер Чалкуйрук* («Төштүк»). ‖ Ошондой максат менен бирөөнү кармоо, куугунтукка алуу үчүн жиберилген адам же бир нече кишилердин тобу. *Алдымдан чыккан тоскун жок, Артымдан келген куугун жок* («Эр Табылды»). *Куугун келсе артымдан, Курута сайып алам деп* («Эр Табылды»). 2. Айдоо, сүргүн, куугунтук. *Куугунда жүрүп айрылдым, Курч балалык өмүрдөн* (Токтогул).

КУУГУН-СҮРГҮН Куугунтук, ызы-чуу түшүргөн, куугунтуктаган кысымчылык. *Бул кайдагы куугун-сүргүн?* (Сасыкбаев).

КУУГУНДА Куугунга алуу, кубалоо. *Жоону сүрүп куугундап, Атышып биз да чабыштык* (Жантөшев).

КУУГУНДАЛ ***куугунда*** этишинин туюк мамилеси.

КУУГУНДАТ ***куугунда*** этишинин аркылуу мамилеси.

КУУГУНДОО ***куугунда*** этишинин кыймыл атоочу.

КУУГУНТУК 1. Кармоо, колго түшүрүү үчүн бирөөнүн артынан түшүп кубалаган аракет, куугун. 2. Бирөөгө тынчтык бербегендик, кысым көрсөткөндүк, кодулап артынан түшкөндүк. *Куугунтук көрүп душмандан, Курушуп барат айдалып* (Токтогул). *Кудаке бузук салбаса, Куугунтукка албаса* (Үсөнбаев).

КУУГУНТУКТА 1. Бирөөнү куугунтукка алуу, артынан түшүү. *Биз анын артынан куугунтуктап баратабыз* («Ала-Тоо»). 2. Бирөөгө кысым көрсөтүү, кодулап артынан түшүү, сүрүү, четтетүү. *Куугунтуктап жегичти, Чыгарууга ант бердик* (Калык).

КУУГУНТУКТАЛ ***куугунтукта*** этишинин туюк мамилеси.

КУУГУНТУКТАТ ***куугунтукта*** этишинин аркылуу мамилеси.

КУУГУНТУКТОО ***куугунтукта*** этишинин кыймыл атоочу.

КУУГУНЧУ Бирөөнүн артынан куугун салуучу, куугунга алуучу, куугундоочу. *Куугунчу болсо Жанчаркан, Төбө чачын жулбайбы* («Эл адабияты»). *Балким, артынан куугунчу келип калууга да мүмкүн* (Жантөшев). *Куугунчулар түшкө жакын келишти* («Ала-Тоо»).

КУУДУЛ Ар кандай куйкум сөздүү, күлкүлүү окуяларды, тамашаларды көрсөтүп, элди күлдүрүүчү, сөздөрү күлкүлүү адам. *Токуш куудул эмеспи, түрдүү сөздөрдү таап алып, балдарды күлдүрө берет* (Таштемиров).

Кудайберген куудул, тамашакөй болгондуктан, кээ биларман, кыянатчыларды жүрөк заада кыла баштайт («Чалкан»).

КУУДУЛДАН Куудулдук кылуу, куудул сүйлөө, куудулдугун көрсөтүү. *Мустафа куудулданып кеп салды* (Сасыкбаев).

КУУДУЛДАНТ куудулдан этишинин аркылуу мамилеси.

КУУДУЛДАНУУ куудулдан этишинин кыймыл атоочу.

КУУДУЛДУК Куудул адамдын мүнөзү, куудулданган аракеттери, сөзү. *Баланын кыймылында куудулдук да бар* (Сыдыкбеков). *Ооруп ак шейшепте жаткан кара тору досун көргөнү барган Нышан аке «Эмне, сүткө түшкөн коўуздай болуп жатасыў», – деп куудулдугун карматты.*

КУУДУР I Куудураган, кулдур-кулдур эткен (тери, жаргак жана алардан жасалган кийимдерге карата айтылат). *Курушкан куудур тон менен, Жатар элек бүрүшүп* (Элебаев).

КУУДУР II куу VI этишинин аркылуу мамилеси.

КУУДУР-КУУДУР Ийи жетилбеген же катып калган теринин, жаргактын ж.б. кулдурттаган дабышын билдирет.

КУУДУРА Куудур-куудур этүү, кулдурттоо. *Тери куудурап катып калган.*

КУУДУРАТ куудура этишинин аркылуу мамилеси.

КУУДУРОО куудура этишинин кыймыл атоочу.

КУУЛ куу VI этишинин туюк мамилеси.

КУУЛАН 1. Куулук кылуу, амалдануу, айлакерленүү. *Кудайназар кууланса, Куйкасын жалап тилербиз* («Эр Табылды»). *Кара күчкө кууланып, Кара жанын муўайтып* (Тоголок Молдо). 2. Куудулдануу, куудул болуп, элди күлдүрүү, куудул сүйлөө. *Талыкпай элди күлдүрүп, Таў атканча кууланган* (Токтогул).

КУУЛАНТ куулан этишинин аркылуу мамилеси.

КУУЛАНУУ куулан этишинин кыймыл атоочу.

КУУЛУК I *анат.* Ача туяктуу жаныбарлардын урук бези орношкон калтасы.

КУУЛУК II Куулангандык, митаамдык, амалкөйлүк, айлакерлик. *Корчуда куулук, айлакерлик да жок* (Токомбаев).

КУУНА Жетиштүү, кеў-кесири болуп жыргоо, шаттануу, кубануу, көўүлү жайдары болуу. *Ар кайсы жерде мал жатат, Жыргап, куунап эл жатат* («Семетей»). *Атып мылтык, куш салып, Куунап жүрдүк бир кезде* (Казыбек). *Эл эгинге кенелип, куунай баштады* (Жантөшев).

КУУНАК Кайгы-капасы, санаасы жок, жайдары, көўүлү ачык. *Батийнанын көўүлү куунак* (Сыдыкбеков). *Байкаўыз өмүр жолу муунак-муунак, Бирде суз, бирде толкун, бирде куунак* (Токомбаев).

КУУНАТ кууна этишинин аркылуу мамилеси.

КУУНОО кууна этишинин кыймыл атоочу.

КУУР I 1. Өтө эски, каткан, куудураган (көбүнчө териден жасалган кийим-кечеге карата айтылат). *Кейиштүү болуп жокчулук, Кээ бири өтөт куур тончон.* 2. Суу өткөрүүчү эндүү түтүк.

КУУР II 1. Картошканы, этти, балыкты ж.б. казанга, мискейге салып, ысык өткөрүү, кызытуу аркылуу куурулган, куурулуп бышкан абалга келтирүү. *Куурдак куур. Балык куур.* ‖ Эгинди талкан кылууга же жөн жешке даярдоо үчүн ушундай жол менен какшытуу, кызытуу. *Арпа тууруп, талкан салдыр. Жүгөрү куур.* 2. *өт.* Кактоо, аябай ысытып жиберүү. *Күндүн ысыгы тууруп жиберди.* 3. *өт.* Жемелөө, безелене тилдөө, тили менен каргап жиберүү. *Идаяткан иштеген малайларын тууруп, аларга өтө оор иштерди тапшырат* (Жантөшев).

КУУРА 1. Өсүп, көгөрүп турган абалында болбой, соолуган же кургап, катып калган абалга келүү. *Куураган талдарды алып келип, Татыбек от тутандырат* (Байтемиров). *Куурап калган арбайып, Ортодо турган чоў чынар* («Манас»). ‖ Кургоо, куудураган, катып калган абалда болуу. *Кутуда дары куурады* («Эр Табылды»). *Жаман тон күнгө ого бетер куурап калыптыр* («Ала-Тор»). 2. *өт.* Кыйынчылык тартуу, кысталуу, кордук көрүү. *Жаш кезинде куурап жүргөнү кылт эсине түштү* (Бектенов). *Бай-манаптын тушунда, Айдалып жүрүп куурадым* (Токтогул).

КУУРАГАН 1. Куу болуп өспөй калган, өсүүсүн токтотуп, катып калган (өсүмдүктөргө карата). *Куураган тал-теректерди араалап отун кылып жыйып коюшту.* 2. *өт.* Оўбогон, оўолбогон. *Куураган ишти ой, кылгын, Төштүк* («Эр Төштүк»). *Куураган курсактын айынан ушул түйшүккө туш келип олтурабыз* («Чалкан»). *Кудурет мени кыз кылды, Куураган чалга туш кылды* (Тоголок Молдо).

КУУРАЙ Жетилгенде, куураганда сөўгөгү катуу болуп калуучу жана көбүнчө отун катарында колдонулуучу өсүмдүктөрдүн жалпы аты. *Куурайларын көтөрүп, Кыр ашты кыздар топтошуп* (Осмонкул). *Куурайдын чогу жок, суунун тогу жок* (макал).

КУУРАЙ БАШЫН СЫНДЫРБОО Эч нерсеге колу тийбөө, эч иш кылбай жүрө берүү, бекерчиликке көнүп алуу, жеўил жан багуу. *Он үч жашка келгиче Кумаркан куурай башын сындырбады* (Байтемиров). *Небактан куурай башын сындырбай бекер жашап, өмүрүн куунак кармап келген Эсир алтындарын четинен кармап, сараў урунат* (Осмоналиев). ***В.: Чырпык башын сындырбоо.*** *Ал өмүрүндө чырпык башын сындырган жан эмес* (Байтемиров).

КУУРАЙ САН Буттары арык, илмийген, ичке. *Кумурска бел, куурай сан. Ева куурай сан болгон менен тыным албай иштеп, ал куйган кыш да кєрктїї тїшїп жатты* (Ашымбаев).

КУУРАЙДАЙ БОЛУУ Абдан арыктоо, этинен тїшїп, тыртыйган абалга келїї. *Куурайдай болгон колу-буту тарбайган баланын сєлєкєтїн кєрїп, жїрєгїм шуу дей тїштї* (Жантєшев).

КУУРАЛ Кыйынчылык, азап-тозок, кыйноо тарттырган оор шарт. *Кудайназар, Алтыбай Кууралды журтка салганы* («Эр Табылды»).

КУУРАТ куура этишинин аркылуу мамилеси.

КУУРГУЧ Эгинди же башка нерсени куурууга ылайыктап, башына тоголоктоп кийиз байлаган таякча.

КУУРДАК Майга куурулган эт. *Коё тур Каке, коркутпай, Куурдакка тоюп алайын* (Калмырза). *Жаш эттен куурулган майлуу куурдак алдыга келди* (Каимов).

КУУРМА ЧАЙ Унду майга кууруп, ага сїт, суу жана кайнатылган чай кошуп даярдалган суюк тамак.

КУУРМАЧ Куурулган дан, майга кууруп, тамакка кошулган катык (эт, пияз ж.б.).

КУУРОО куура этишинин кыймыл атоочу.

КУУРСУН Куштун канатынын сєєгєгї. *Курсундай колуўуз, Кумурскадай белиўиз* («Эл адабияты»).

КУУРТ куур II этишинин аркылуу мамилеси.

КУУРУ куур II менен бирдей.

КУУРУЛ 1. ***куур II*** этишинин туюк мамилеси. 2. Тар, кууш жерде кенен бата албай кысылуу, кенен-чонон отура албоо. *Куурулбай кенен отура албадык. Бул жерде куурулбай, кененирээк тиги їйгє барып отурсак боло.*

КУУРУТ кууру этишинин аркылуу мамилеси.

КУУРУУ куур II этишинин кыймыл атоочу.

КУУРУШ куур II этишинин кош мамилеси.

КУУРЧАК 1. Адамга (кєбїнчє балага) окшоштуруп жасалган балдардын оюнчугу. *Зарыл далай жолу жїктїн бурчунда олтуруп куурчак ойногон* (Сыдыкбеков). 2. «Та-тынакай», «кол менен жасап койгондой», «кооз», «келишимдїї» деген мааниде колдонулат.

КУУСУН Замбиректи ок алдырыш їчїн даярдалган куу, отун.

КУУТ Малдын тукумдашуусу (ача туяктууларга карата айтылат). *Куут – малчылар їчїн жооптуу учур* (Убукеев).

КУУЧУ 1. *дин.* Тєрєт мезгилинде кара басып, мартуулап калган аялды айыктыруу, эс алдыруу аракетин жасаган бакшы. *Айылдагылар куучу издеп дїрбєлєў тїшїп калды* (Убукеев). 2. ***куугун*** менен бирдей.

КУУЧУГУЙ Куучуйган, чукчуйган. *Молдокем тыпыйып отурган абалында куучуйган чокчо сакалын сылайт* («Ала-Тоо»).

КУУЧУЙ 1. Куушурулган, чїрїшкєн кєрїнїштє болуу. *Куучуйган абышка Тагайга карап жылмаў этип койду* (Жантєшев). 2. *єт.* Зыкымдануу, битирленїї, сараў болуу. *«Куучуюп бай болгончо, колу ачык кедей бол» дейт Эркекыз* (Байтемиров).

КУУЧУЎДА 1. Куучуйган, куушурулган кебетедеги адамдын купшуўдаган кыймыл-аракетине карата айтылат. *Куучуўдап жетти ошондо Олжобайдын жанына* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. *єт.* Зыкымдык, сараўдык кылуу.

КУУЧУЎДОО куучуўда этишинин кыймыл атоочу.

КУУЧУЮУ куучуй этишинин кыймыл атоочу.

КУУШ II куу VI этишинин кош мамилеси.

КУУШ Эни тар, ичке, энсиз. *Кууш жол. Кууш бєлмє. Малчылар кууш коктуну єрдєп баратышты* («Ала-Тоо»).

КУУШУР 1. Кууш кылып кысуу, куруштуруу, тарытуу. *Сууктан ичиркенген Акбар эки ийнин куушурду* (Убукеев). *Бардыгы ичиктерин сыртынан куушура курчанышкан* (Убукеев). 2. *єт.* Туш-тушунан кысымга алуу, айласын кетирїї, кысуу. *Биздикилер душмандын шаштысын кетирип, куушуруп кирип барышты.*

КУУШУРТ куушур этишинин аркылуу мамилеси.

КУУШУРУЛ куушур этишинин туюк мамилеси.

КУЧ Кучактоо. *Жыгылды Жолой жер кучуп, Акылы баштан чын учуп* («Манас»). *Атышкан жоосу жер кучкан* («Манас»).

КУЧА Сїт эмип жїргєн эркек козу.

КУЧАК 1. Кучактоо їчїн эки колду оролто жайгандагы абал, ополто жайылган кулачтын эни, кєлємї. *Куйругу кучак кой. Бир кучак отун. Айбала Каныбектин кучагына боюн таштап ыйлап жиберди* (Жантєшев). 2. *єт.* Оролгон, курчалган, текши камтылган абал. *Жылдызкан денин жай баракат чыйрып, уйкунун кучагында* (Байтемиров). *Жер бети караўгылыктын кучагында* (Жантєшев).

КУЧАК ЖАЮУ Мээримдїїлїк, меймандостук менен тосуп алуу. *Кемпири да меймандос адам экен, кучак жая конокту каршы алып, бар тамагын берип сыйлады* (Баялинов). *Їйдєн чыкты балдары кучак жайып, кєтєрїп эркелетти чалдары* (Токомбаев). ***В.: Кучагына алуу****. Кєрбєйсїўбї, кимиси болсун, баары да бизди бул жерде бир туугандай кучагына алышты* (Баялинов).

КУЧАКТА Кучагына алуу, кулачын жа-

йып, кучагына оролто кысуу. *Адыл Бегайымды кучактап, бетинен өптү* (Жантөшев). *Нестан ордунан туруп абысынын кыса кучактады* (Убукеев). ‖ Бир нерсени кучагына кыса көтөрүү, кучагына оролтуу. *Отунду кучактап көтөрүү. Тал кучактап туруу.*

КУЧАКТАТ кучакта этишинин аркылуу мамилеси.

КУЧАКТАШ Бири-бирин кучактоо, кучагына кысуу. Көптөн бери көрүшпөй калган курбулардай кучакташып учурашышты («Ала-Тоо»).

КУЧАКТОО кучакта этишинин кыймыл атоочу.

КУЧЕР Жеңил араба айдаган арабакеч. *Кучер бала анда-санда атын чаап коюп, кайыктан көзүн албай карап коёт* (Баялинов).

КУЧКАЧ Көбүнчө суу бойлоп жүрүүчү бүт денеси кара, анча чоң эмес чымчык.

КУЧУГАН Делебеси козголгон, дүүлүккөн абал. *Анда катыны күдөрүдөй былкылдап, кучугандай чаңкылдап, баса түшүп шоодурап, эки көзү жоодурап* («Эл адабияты»).

КУЧУНАСЫ КАНУУ Моокуму кануу, ыраазы болуу, каниет алуу, кумардан чыгуу. *Ар кыл жагдайды таамай элестетер сөз таажылары табылганда гана кучунам канат* (Бейшеналиев). *Акын кастык дилин айкындап айтып алганына кучунасы кана түрсүндү* (Бейшеналиев).

КУЧУНАШТА Ачуулануу, кыжыры келүү, кыртышы сүйбөө.

КУЧУНАШТОО кучунашта этишинин кыймыл атоочу.

КУЧУНАШТУУ Ачуулуу, кыжырлуу, кыял-жоругу терс. *Кучунаштуу эрендин кучунашы келген го* (Каралаев).

КУЧУНАШЫ КАРМОО Кыртышы сүйбөө, терс кыялын карматып кыжырлануу, ачуусу келүү. *Кокус кучунашым кармаса бир балээ башталып жүрбөсүн! – дейт Куудул* (Баялинов). *Төрөбөгөн аялдын күнү курусун, – кыязы эринин бул сөзүнө кучунашы кармай түштүбү, баятан унчукпай чай куюп отурган Тилектин аялы сөзгө аралаша кетти* (Айтматов).

КУШ I 1. Канаттуулардын жалпы наамы. *Үй куштары. Сайроочу куштар. Суу куштары. Жырткыч куштар. Алгыр куштар. Келгин куштар сайрап, гүлдүү чептөрдүн атыр жыты буркурайт* (Сасыкбаев). 2. Кекилик, чил, коён ж.б. илбээсиндерди алдыруу үчүн таптап салына турган жырткыч, алгыр канаттуунун ургаачысы (эркеги чүйлү деп аталат). *Куш – ургаачы, чүйлү –эркек Бир уянын баласы* (Каралаев). *Мүнүшкөр болгон адамга Алгыр чыккан куш жакшы* (Жантөшев).

КУШ II Көңүлү ачык, жайдары, куунак. *Эзилип көңүл куш болуп, Элиң алга талпынды* (Тоголок Молдо). *Бир кезде дабыш угулду, Көңүлдү жандап куш кылып* (Бөкөнбаев).

КУШ АТАР *аңч.* Бытыра менен атылуучу мылтык.

КУШ БАЗАРЫ Океан, деңиз жээктериндеги тик аскаларда, аскалуу жарларда деңиз куштарынын (кайра, чардак, эселектер, пингвин ж.б.) колония түрүндө уялашы. *Айрым куш базарлар ондогон км ге созулуп, анда жүз миңдеген куштар болот.*

КУШ БАШ ЭЭР Кашы жумуру кийилип, баш жагында кичинекей эки ачасы бар ээр.

КУШ БОО БЕК БОЛСУН! Жаңы үйлөнгөн кишини куттуктоо, жакшы тилек, жакшы каалоо айтуу маанисинде колдонулат. *Э, Нурмат байбача, куш боо бек болсун! – деген табыш чыкты* (Жантөшев). – *Куш боо бек болсун, куттуктайм! – деп Жанболот солдаттын колун бекем кармады* (Шимеев).

КУШ БООЛОШТУРУУ Минип жүргөн аттарды буттарынан байлап, бири-бирине чиркеп отко коё берүү. *Туяк меймандардын аттарын куш боолоштуруп коюп, меймканананын жанына келип бир аз турду* (Токомбаев).

КУШ ЖЕМИНДЕЙ к. куш тилиндей.

КУШ КАНАТЫ ТАЛЫГАН Адам өтө алгыс, өтө татаал, бийик же абдан алыс деген мааниде. *Бир жагынан бир жагына өтө албай ат туягы түлөгөн, куш канаты талыган миң катмарлуу улуу тоо* (Касымбеков).

КУШ КЕЛИПСИЗ Келген меймандарды мээримдүүлүк, меймандостук менен күтүп алууда колдонулат. – *О, Байымбет ага, куш келипсиз! Сизди көрүүгө куштар элем. Күүлүү, демдүү жүрөсүзбү* (Бейшеналиев). ***В.: Кош келиңиз.***

КУШ КҮЙҮҮ Алгыр куштарды кармоо үчүн тор жаюу, кармоо аракетин кылуу. *Суунун башын муздак чалган Куш күйгөн чак, күз эле* (Токомбаев).

КУШ КҮЙҮҮЧҮ *аңч.* Кушту торго кармоочу адам.

КУШ САЛУУ Куш агытып мергенчилик кылуу, аң уулоо. *Түлкүбек бала күнүнөн тартып ит агытып, куш салып чоңойгон* (Жантөшев).

КУШ ТИЛИНДЕЙ 1. Кичинекей, тырмактай, аз гана. *Куш тилиндей бир нерсе тийген го колуна.* 2. Кичинекей, аз гана, кыскача жазылган кат, кабар ж.б. *Тентектикти коёлу да, кыздын өзүнөн куш тилиндей кабар алалы, – деди Сулайман* (Сыдыкбеков). *Ал көз айнегин аарчып, арсаңдатып жазылган куш тилиндей кагазды калтыратып кармап турду* (Саатов).

КУШ УЙКУ Бир аз тук этип алма, көз илинип ала коймо, кыска, сергек уйку. *Кален ушул күнү кичине куш уйку салып алды* (Укаев). *Нинанын сөзүнөн улам, куш уйкудан чочуп ойгонгон эмедей селт этти* (Саатов). *Чыканактап калды эле, куш уйкуну салды эле* («Манас»).

КУШ УЧУРБОО Каркыттап, бөпөлөп багуу, өтө ардактап мамиле жасоо. *Ал бирөөнүн куш учурбай ардактаган жалгызы эле* («Чалкан»). *Жалгыз кызынын көзүн карап, куш учурбай, «сен эле аман болсоң – биздин байлыгыбыз, тирлигибиз ошо!» – деше турган ата-энеси* (Өмүрбаев).

КУШ ЭТ Эти, денеси жылма эмес, майда бүдүрлүү. *Куш эт дене. Куш эт бала.*

КУШБАК *туурасы:* ***кушубак.***

КУШБЕГИ Кокон хандыгынын убагындагы чоң мансаптын аты. *Көп өтпөй буларга Маргалаң беги, Өтөмбай кушбеги кошулду* (Касымбеков). *Кокондогу кушбеги, Сени менен элчилиги азыраак* («Семетей»).

КУШКАНА Мал союу жана союлган малдын эттерин белгилүү тартиби боюнча жеңгө келтирүү жумуштарын аткара турган иш жайы.

КУШКЕР 1. Сиңимдүү, оңой сиңе турган. 2. *өт.* Таттуу, ширин. *Арзан тамак пыяздан, Барып алып жээрсиңер, Кубангандан барыңар, Кушкер экен дээрсиңер* (Тоголок Молдо). *Эненин бул сөзүндө: «үйлөнсөң боло, кушкер тамак жегиң келсе» – деген купуя кеңеш, тымызын пикир билдирүү бар эле* (Мавлянов).

КУШТА Барктоо, жакшылап сый-сыпат көрсөтүү, көңүл бөлүү. *Аларды кандай куштады, Жеринен качты дебестен* (Тоголок Молдо). *Жакшы менен дос болсоң, Өмүрүңө кушташат* (Калыгул).

КУШТАР Кандайдыр бир кызыккан нерсесин көрүүгө, ага жетүүгө, ээ болууга ж.б. дилгир, ынтызар. *Улуу-кичүүлөр Алтынай эженин күүсүн угуп, өзүн көрүшкө куштар* (Сыдыкбеков). *Карысам да мейли деп, Куштар болом оюнга* (Тоголок Молдо).

КУШТУН КӨЛӨКӨСҮНӨ ТОҢУУ Абдан алсыз, начар, назик. *Башыма күн өтүп эмне, куштун көлөкөсүнө тоңгон начар белем?* (Акматов).

КУШУ ЖОК Көңүлсүз, бир нерсеге кызыкпаган, шыгы жок, көңүлү чаппаган. *Хайтахундун сөзгө анчалык кушу жок* (Абдукаримов). *Элдияр, Эрмек досум жок, Эч нерсе сүйөр кушум жок* («Эр Табылды»).

КУШУБАК Көңүлү шат, жайдары, куунак. *Кишинин бары кушубак, Кубанычтуу болушуп* («Манас» С.О.). *Эмгекке болуп кушубак, Шаттанып талаа термелди* (Бөкөнбаев). *Бүгүн Кулбаш аксакал өзгөчө сыймыктана басып, абдан кушубак* (Абдукаримов). – *Кушубак бол, үкө Жан! Кай бир чабыр жылкылардын көтөрүм болоюн деп калганы болбосо, башкасы аман* (Жантөшев). *Кушубак кылып отурган экен.*

КУШЧУ 1. Куштун табын билген жана аны таптап салган адам, мүнүшкөр. *Ат багуучу кошчусу, Таптаган шумкар кушчусу* («Эл адабияты»). 2. *тар.* Кыргыздын сол канатындагы ири уруу.

КУЮ БУЗУК Ниети бузук, ою жаман, арам ойлуу. – *Булардын кую бузук, бөлүнөбүз дешет экен* (Ашымбаев).

КУЮГУУ куюк этишинин кыймыл атоочу.

КУЮК Багытты, бара турган жайын ж.б. таба албай калуу, адашуу. *Кула байтал сойгун, куюккан элиңди жыйгын!* («Эл адабияты»). *Койлор кокус ордунан козголсо эле куюгуп кеткидей* (Баялинов). *Ашууда ызгаар бороондон, Куюгуп кээси жоголгон* (Турусбеков).

КУЮКТУР куюк этишинин аркылуу мамилеси.

КУЮЛ куй III этишинин туюк мамилеси.

КУЮЛМА Куюлуп, эшилип турган. *Ак-Кыянын үстү жагы адам өткүс, шагыл, куюлма таш* (Жантөшев).

КУЮЛТ куй III этишинин аркылуу мамилеси.

КУЮЛУШ I Суулардын бири-бирине куюлган, кошулган жери, куйма. *Токсон суунун куюлуш, Суу түгөнүп жоголгон* («Эр Төштүк»).

КУЮЛУШ II Уйкашуу, бири-бирине эп келишүү, биринин артынан бири куюлуп келе берүү. *Куюлушкан үн менен, Толкуп жүрөк ырдады* (Бөкөнбаев). *Сен уккулуктуу күү, куюлушкан ырлардын ээси турбайсынбы* (Сыдыкбеков).

КУЮЛУШТУР куюлуш II этишинин аркылуу мамилеси.

КУЮЛУШУУ куюлуш II этишинин кыймыл атоочу.

КУЮН I Уйгу-туйгу болуп уюлгуп, тик көтөрүлгөн шамал. *Ызгытып кар учурган тентек куюн* (Үмөталиев). *Ар кайсы жерден куюн ойноп, боз топуракты асманга көтөрөт* (Жантөшев).

КУЮН II Куй III этишинин өздүк мамилеси. Муздак суу куюнуп жуунуу абдан пайдалуу.

КУЮНДА 1. Куюн болуу, уйгу-туйгу түшүү, уюлгуу. *Баягыдан бетер кар куюндап жаап туруптур* (Байтемиров). *Суу келди Ала-Тоонун булагынан чаң басып, кум куюндап жаткан жерге* (Бөкөнбаев). 2. *өт.* Абдан тез, бат кыймылдоо, жүгүрүү, чымылдоо. *Таласты көздөй* бет *алып, Куюндап жөнөп калды эми* («Манас»).

КУЮНДАЙ Көзгө илешпей, өтө тездик менен, ыкчам, бат. *Кишилер боз аттын куюндай учушун көрүп, аң-таң болуп туруп калышты* (Каимов).

КУЮНДАТ куюнда этишинин аркылуу мамилеси.

КУЮНДОО куюнда этишинин кыймыл атоочу.

КУЮП КОЙГОНДОЙ 1. Абдан окшош, айрып алгыс, союп каптагандай. *Ал кудум өзүнө куюп койгондой он жашар кызы менен нан жеп олтурду* (Ашымбаев). 2. Өзүнө ченеген-

дей, чапчак, туура. *Кєгїш кєйнєгї тараз бою-на куюп койгондой* (Сыдыкбеков).

КУЮУ куй III этишинин кыймыл атоочу.

КУЮШ куй III этишинин кош мамилеси.

КУЮШКАН Ээрди алдыга жылдырбоо, їчїн аттын куйругуна илинип, эки учу куткунга бекитилиїїчї кайыш. *Жолоочулар куюшкандарын кыскартып, кайра аттанышты* (Убукеев).

КУЮШКАНГА КЫПЧЫЛУУ Єзїнє тиешеси жок нерселерге кийлигише берїї, аралашып кетїї. – *Отур былк этпей, єлїгїўдї кєрєйїн кєк мээ, куюшканга кыпчылбай шїк олтур* (Айтматов). *Куюшканга кыпчылбай тур, дейм!* (Тойбаев).

КУЮШКАНДА Куюшкан єткєрїї, куюшкан тагынуу. *Акбар ээри ооп тїшїп калбагандай кылып куюшкандады да, торуну коё берди* (Убукеев).

КУЮШКАНДУУ 1. Куюшканы бар, куюшкан тагылган. *Куюшкандуу ээр.* 2. *єт.* Олжолуу, олжо-буйлага жетиштїї. *Кїчєйт, єсєт. Колдон кєєрї тєгїлгєн, Олжосу мол куюшкандуу журт болот* (Осмонов).

КУЮШКАНЫ БЕК Ээлеген орду, мансабы ж.б. бекем, оўой менен козголбойт, алдырбайт, ишенгени, тиреги мыкты. *Кудайдын мунусуна да шїгїрчїлїк, кабатыр болбо, куюшканыў бек* (Бейшеналиев). *Бу Кыдыралынын куюшканы бек, ага теўелбе, алыў да жетпейт* («Ала-Тоо»).

КУЮШКАНЫ БОШ Анча ишенчиликтїї эмес, тыўгылыктуурак эмес, кєпкє узай албайт деген мааниде (кєбїнчє, бийликке, мансапка карата колдонулат). *«Менин байкашыма караганда анын деле куюшканы бош єўдєнєт» деди аялына.*

КУЮШКАНЫ КОШ КАБАТ Материалдык жактан мыкты, колу жетиштїї, болуп-толуп турган, колунда бар, бардар. *Булар кимдер? Булар байлар, куюшканы кош кабат манаптар* (Жантєшев). ***В.: Куюшканы беш кабат.*** *Бул агайдын куюшканы беш кабат, сырты эле жалтырак эмес, ичи да жалтырак,* – *деди бир кыз* (Жантєшев).

КУЮШКАНЫ КЄТЄРЇЛЇЇ 1. Жолго чыга турган болуу, бир жакка жол жїрїї, сапарга чыгууга шарты келїї. *Куюшканы кєтєрїлїп, Нарынга барсам деп турат* («Ала-Тоо»). 2. Иши алга жылуу, иши илгерилєє, оўунда болуу. *Куюшканы кєтєрїлсє, олжо єзїнєн єзї табыла берет экен* («Ала-Тоо»).

КУЮШКАНЫ КЫЙШАЮУ Иши оўунан чыкпай кыйчалыштай берїї, иши начарлоо. *Куюшканыў бир кыйшайып алгандан кийин, кантсеў да оўолуу кыйын турбайбы?* (Абдукаримов). ***В.: Куюшканы качуу.*** *Азыр биздин куюшкан качып турган кез деп, Какач оор кїрсїнїп койду* (Жоошбаев). ***Куюшканы бошоо.*** *Жалгыз уулунан айрылып, малы жутта кырылып, ачарчылыктын каабы єтїп, куюшканы бошогон чалдын эмнесине теўелесиў* («Ала-Тоо»). ***Куюшканы шыпырылуу.*** *Сарыгулдун бул тилеги оўунан чыгып, куюшканы шыпырылып бараткан немени ташы єєдє кулады* (Абдукаимов).

КУЮШКАНЫ ТАЙКЫ Колунда жок, бактысыз, алсыз. *Куюшканы тайкы бечара Казактын колунан эмне келсин* (Сыдыкбеков).

КУЮШТУР Бир идиштен экинчи бир идишке которуп куюу, биринен экинчисине куюп аралаштыруу.

КУЮШТУРУЛ куюштур этишинин туюк мамилеси.

КУЮШТУРУУ куюштур этишинин кыймыл атоочу.

КУЯ Балаа, кырсык, балакет. *Сырын айтып жолукту, Кутулбас куя балаага* (Жантєшев).

КУЯЎ Жамбаштын ашташына суук тийїїдєн пайда болгон оору, радикулит.

КУЯЎКЫ Кєптї кєргєн, кексе, куу, арамза. *Куяўкы киши. Куяўкы кой.*

КУЯЎКЫЛЫК Куяўкы мїнєздїїлїк, кєптї кєргєндїк, куулук, арамзалык.

КУЯШ Кїндїн чыккан тарабы. Ал *Ысык-Кєлдїн куяш тарабын мекендейт* (Абакиров).

КЇБЄ I Жїнгє, жїндєн жасалган буюмдарга, кийим-кечеге, данга ж.б. зыян келтирїїчї кєпєлєк курту жана анын кєпєлєгї. *Терини кїбєдєн сактоо. Кїбєгє жедирбєє.*

КЇБЄ II 1. Окуяны, болгон ишти ж.б. єз кєзї менен кєргєн, билген, бир нерсенин аныктыгын же тєгїндїгїн далилдей ала турган адам. *Карыя чын айтат, чындыгына мен да кїбє болоюн* (Жантєшев). *Кїбєлєр катарында жыйырмадан ашык кишинин аты аталды* (Абдукаримов). 2. Їйлєнїп жаткан эки тарап (эркек, аял) їчїн нике кыюу мезгилинде далилдик иретинде катышкан адам. 3. Белги, далил. *Жаўы жабылган аппак єргєє єз ээсинин чебердигине, уздугуна кїбє* («Ала-Тоо»).

КЇБЄ III: ак кїбє. Эпостук чыгармаларда: жоого кийилїїчї ок єтпєс кийим. *Ак кїбє тонду кийинип, Аккула атка мингени* («Манас»).

КЇБЄ БОЛУУ Кєрїї, катышуу. *Биз укмуштай окуяга кїбє болдук* («Чалкан»).

КЇБЄК Кооздук їчїн тагынуучу алтын, кїмїштєн коопдолуп жасалган майда-майда желбирєєчтєрдєн турган жасалга. *Алтын-кїмїш аралаш, Алкымга таккан кїбєгї* (Токтогул). *Кїлїк ат салып калыўга, Кїбєк боолуу куш берип* (Їсєнбаев). *Кїмїшї белеў кїбєктїн, Кїйїтї белеў жїрєктїн* («Эл адабияты»).

КЇБЄКТЇЇ Кїбєгї бар, кїбєк тагылган.

КЇБЄЛЄ Анык экендигине же тєгїндїгїнє кїбє болуу, эмне экендигин, кандай болгондугун ырастоо, далилдєє.

КҮБӨЛӨНДҮР Бир нерсенин (мис., документтин) аныктыгын, тууралыгын кол коюу, мөөр басуу сыяктуу жолдор менен ырастоо, ишенимдүү кылуу.

КҮБӨЛӨНДҮРТ ***күбөлөндүр*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮБӨЛӨНДҮРҮҮ ***күбөлөндүр*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮБӨЛҮК Адамдын туулган мезгили, никеси, билими ж.б. жөнүндө айтып ырасталган атайын расмий документ. *Нике жөнүндө күбөлүк, Окуу жайын бүтүргөндүгү жөнүндө күбөлүк. Авторлук жөнүндө күбөлүк.*

КҮБӨЛҮҮ Күбөсү бар, болгондугу, аныктыгы далилдүү.

КҮБӨНААМА *эск.* Күбөлүк.

КҮБӨӨ *туурасы: күбө.*

КҮБҮ 1. Бир нерсенин чаңын, чөп-чарын ж.б. кетирүү, арылтуу үчүн кагуу, силкүү, силкип түшүрүү. *Бүбү кийиминдеги чаңды күбүп, үйгө кирди* («Ала-Тоо»). 2. Дарактын жемишин, жалбырактарын силкип түшүрүү, кагуу. *Алма күбү.* 3. *өт.* Түгөтүү, аягына чыгуу. *Акчамдын баарын күбүп берип баса бердим* («Чалкан»).

КҮБҮЛ ***күбү*** этишинин туюк мамилеси.

КҮБҮН ***күбү*** этишинин өздүк мамилеси.

КҮБҮР I Үстүнкү бетин муз каптап, асты көңдөйлөнгөн жер. *Кыргоол күп этип, чоң суунун күбүрүнө түштү* (Каимов). *Сайдагы күбүрдөн өтүп, кырга чыга бергенде, жолоочулар аттын оозун коё беришти* (Элебаев).

КҮБҮР II Угулар-угулбас кылып күбүрөп айтылган кеп, күңкүл сөз, ушак-айың кептер. *Кыштактын кемпирлери менен катын-калачтары арасында кызуу күбүр жүрдү* («Ала-Тоо»). *Күбүрүн угуп экөөнүн, Көк жал Манас баатырдын, Күлкүсү келип калганы* («Манас»).

КҮБҮР-ШЫБЫР Ачык, угуза айтылбаган, даана угулбаган кеп-келеч же ушак айың сөздөр. *Балдардын өз ара күбүр-шыбыры тыйылбады* (Абдумомунов).

КҮБҮРӨ Угулар-угулбас кылып сүйлөө, ушактоо. *Дилденин апасы күбүрөп, далистен чыга келди* (Касымбеков). *Көзүң менен көрбөсөң, Күбүрөп ушак айтпагын* (Осмонкул). *Ичинен күбүрөп баратты* (Усубалиев).

КҮБҮРӨН Күбүрөп сүйлөй берүү.

КҮБҮРӨӨ ***күбүрө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮБҮРӨТ ***күбүрө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮБҮТ ***күбү*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮБҮҮ ***күбү*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮДӨР Үмүт, ишенич. *Күдөр үзбөө. Күдөр кылуу.*

КҮДӨРҮ 1. Абдан жакшы ийленген жумшак кайыш. *Күдөрү тондон былк этип* («Манас» С.О.). *Чын күдөрү болсун деп, Балбандарга тарттырган* («Сейтек»). 2. Макмал. *Анда катыны күдөрүдөй былкылдап* («Эл адабияты»).

КҮДӨРҮЛӨ Күдөр кылуу. *Тоо текенин терисин, Толгой кармап ийлетип, Күдөрүлөп бергин деп, Балбандарды жадаткан* («Эр Төштүк»).

КҮДӨРҮЛӨӨ Терини ийлөө.

КҮДӨРҮН ҮЗҮҮ Үмүтүн үзүү, түңүлүү. *Мени келбейт экен деп, Күдөрүн үзүп койгондур* («Манас»). *Кыйноодо Током жүрсө да, Жыргалдан үмүт үзгөн жок* (Нуркамал). *Шек алдырып сен койсоң, асил жандан күдөр үз* («Эр Төштүк»).

КҮДҮК Эмне экендиги, кандай экендиги ачык, так эмес, күмөндүү, шектүү. *Сапар Шариптен уккан күдүк сөздү ачууга аракеттенди* (Бейшеналиев). *Мында бир сыр барбы деген күдүк ой пайда болгонсуп турат* («Ала-Тоо»).

КҮДҮКТӨН Ачык пикирге келе албай, күмөн саноо, так биле албоо, шектенүү. *Ал көпкө чейин күдүктөнүп жүрдү.*

КҮДҮҢДӨ Бир нерсенин кабарын угуп, шегин билип, же ойлогон максаты орундалып, өз ичинен кубанган, шаттанган абалда болуу, сүйүнүү. *Энем эркек төрөгөндөй сүйүнүп күдүңдөгөн бойдон үйүмө келдим* (Бөлөкбаев).

КҮДҮҢДӨӨ ***күдүңдө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮДҮҢДӨТ ***күдүңдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮДҮР Түз эмес, ой-чуңкурлуу жер, өйдө ылдыйы, өңгүл-дөңгүлү көп талаа. *Көңтөрө сайып алабыз. Күдүрдө жаткан көп колду* («Эр Табылды»). *Күрдөөлдүү малдын баарысы, Күдүрдө төлдөп жайнаган* («Манас»).

КҮДҮРЛҮҮ Түз эмес, өңгүл-дөңгүлү көп, ой-чуңкурлары бар. *Күдүрлүү жер. Күдүрлүү талаа.*

КҮЖҮ Көрүктүн отту, чокту үйлөп, күйгүзүп, кызартып туруучу ооз жаккы бөлүгү. *Күжүнүн оозунда жаткан темирлер көмүрдүн табына кызарып-татарат* (Убукеев).

КҮЖҮЛДӨ Кептин кызуусуна кирип, күпүлдөп сүйлөө. *Олтурган жаштар күжүлдөй берди* (Сыдыкбеков).

КҮЖҮЛДӨӨ ***күжүлдө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮЖҮЛДӨТ ***күжүлдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮЖҮҢДӨ ***күдүңдө*** менен бирдей. *Күндөгүдөн жайдарым, Күжүңдөйсүң кайраным* («Чалкан»).

КҮЖҮРМӨН Иштеши же жалпы эле кыймыл-аракети чыйрак, кажыбаган эпкиндүү, жигердүү. *Күлгөнү талаа жаңыртып, Күжүрмөн абам кырманда* (Бөкөнбаев).

КҮЖҮРМӨН БАРАКЧА Шашылыш түрдө чыккан, кичине көлөмдүү дубал газетасынын бир түрү. *Күжүрмөн баракча, кереге газета чыгаруу ишине ушул баштан киришүүң керек* (Байтемиров).

КӀЖӀРМЄНДӀК Ишке, мээнетке ж.б. эпкиндӀӀлӀк, чыйрактык, кажыбастык. *КӀжӀрмєндӀк кєргєзӀп, Кєп жылдан бери иштеген* (Осмонкул).

КӀЖӀРМЄНДӀӀЛӀК ***кӀжӀрмєндӀк*** менен бирдей.

КӀЗ Жылдын жай менен кыштын аралыгындагы мезгили. *КӀз кӀндӀн нєшєрӀндє, Кыш кӀнгє єтєрӀмдє* (Гапаров).

КӀЗГӀ I Бет маўдайындагы, алды тарабындагы нерселерди чагылтып кєрсєтӀӀгє ылайыкталып жасалган, адам єзӀн кєрӀӀ ӀчӀн колдоно турган айнек буюм. *Сапура кичине тегерек кӀзгӀсӀн алып кєрӀндӀ да, жылмайып койду* (Байтемиров).

КӀЗГӀ II КӀз убактагы, кӀз мезгилиндеги. *КӀзгӀ айдоо. КӀзгӀ эмгек. КӀзгӀ жаан*

КӀЗГӀЛӀӀ КӀзгӀсӀ бар, кӀзгӀ коюлган. *КӀзгӀлӀӀ шкаф.*

КӀЗДЄЄ Малдын кӀзгӀ жайыты. *Жайлоодогулар эртелеп кєчӀп, кӀздєєгє келишкен* (Жантєшев).

КӀЗДЄЄБАЙ *аўч.* КӀзӀндє туулган бєжєк.

КӀЗДӀК КӀзӀндє себилген эгин. *КӀздӀк буудай.*

КӀЗЄ I Малдын (кєбӀнчє жылкынын) жал-куйругун кыркып, кыскартып коюу. *Жаз алдында кӀзєп алган байтал бээнин жал куйругу* (Сыдыкбеков).

КӀЗЄ II ***кӀзєт II*** менен бирдей. *Малды жакшы кӀзєгӀлє.*

КӀЗЄЛ ***кӀзє I*** этишинин аркылуу мамилеси.

КӀЗЄМ Кыркын. КӀзгӀ кой кыркуу мезгили.

КӀЗЄН: ач кӀзєн, сасык кӀзєн Суусар тӀркӀмӀнє кирӀӀчӀ анча чоў эмес жаныбарлардын жалпы аты.

КӀЗЄЄ II ***кӀзє II*** этишинин кыймыл атоочу.

КӀЗЄЄ I ***кӀзє I*** этишинин кыймыл атоочу.

КӀЗЄЄ III Эўсєє, каалоо.

КӀЗЄТ I Кароол. *КӀлчорону кӀзєткє, Аттандырып коюшту* («Семетей»). *КӀн сайын Карач жол карайт, КӀзєттє жаткан мергендей* («Эл адабияты»).

КӀЗЄТ II Кайтаруу, кєздєє, кароолго алуу, кєз салуу. *Короого тӀшӀрӀлгєн жӀктӀ кӀзєтӀп отургандардын шыбышы угулду* (Абдукаимов).

КӀЗЄТӀӀ ***кӀзєт II*** этишинин кыймыл атоочу.

КӀЗЄТӀШ ***кӀзєт II*** этишинин кош мамилеси.

КӀЗЄТЧӀ Кароолчу, кӀзєтӀӀ милдетин аткаруучу. *Асан бир мекемеде кӀзєтчӀ болуп иштейт.*

КӀЗӀК Килем токууда жана єрмєк согууда улам аркан єткєрӀлгєн сайын ӀстӀўкӀ (эркек) жиптеринин ар биринин арасы менен астыўкы (ургаачы) жиптерин єткєрӀп, астын-ӀстӀн кылып алмаштырып туруучу бєлӀгӀ.

КӀЙ I Абал, ал-абал. *Бир кӀйдє болуу.*

КӀЙ II 1. Тутануу, жануу абалында болуу, отко айлануу. *Мештеги жыгач отун дуулдап кӀйдӀ* («Ала-Тоо»). *Отко жакын шиш кӀйєт* (макал). 2. Жагылган, ичиндеги оту жанып турган абал *Меш кӀйдӀ. Примус кӀйдӀ* 3. Карарып, кӀйӀккє айланып кетӀӀ. *Нан кӀйӀп калбасын, отту ыштап жак.* 4. Жарык берӀӀчӀ, жаркырап жанып туруу. *КӀйгєн таштар туягында быркырап, Кымкаарланат кирпигине тоўуп тер* (Кулумбаев). *Лампа кӀйдӀ. Чырак кӀйдӀ.* 5. Суу жетпеген єсӀмдӀктєр (эгин, чєп ж.б.) ысыктан саргарып, куурап кетӀӀ. *Кайрак себилген дан эгиндери бӀт кӀйӀп кетти* (Абдукаримов). ‖ КӀндӀн ысыгынан карарып кетӀӀ, кара тӀскє айлануу (адамдын денесине карата айтылат). *Кебек карыя жаштайынан кӀнгє кӀйӀп, шамалга бышкан* (Байтемиров). *КӀн ысык, моюн кӀйгєн, чекеде тер* (Турусбеков). 6. Кайнак, ысык суюктук тийӀӀдєн же тєгӀлӀӀдєн улам дене кызарган же ылжыраган абалга келӀӀ. *Чайга оозум кӀйдӀ.* 7. БӀткєн бою, денеси ысуу. *Аман аке ысып, кӀйӀп чабалактап жаткан эле* (Абдумомунов). *Тамактан такыр каласыў. Суусап кӀйӀп-жанасыў* (ШӀкӀрбеков). 8. ӀстӀ-ӀстӀнє йӀйӀлгєн нымдуу нерселер (эгин, чабылган чєп ж.б.) шамалдабай, аба жетпей, тӀтєп бузулуу, чирӀӀ. 9. *єт.* Бир нерсеге бекеринен чыгым болуу, каражат жоготуу, зыян тартуу. *Пайда табуунун аракетин кылып, бирок жумшаган каражаты акталбай, кӀйӀп калган соодагерлердей кабагыў ачылбай турат го* («Ала-Тоо»). 10. *єт.* Ак жеринен жалаага жыгылуу, айыпталуу, каралануу. 11. Кимдир бирєєнӀн абалына, шартына боору ачуу, жан тартуу, ал-абалын суроо, кайрылышуу. *Бизге кӀйє турган жалгыз сенсиў* («Ала-Тоо»). *Жеўеге жакын кыз кӀйєт* (макал). 12. Катуу кейиште болуу, кӀйӀт тартуу, єксєє, кӀйӀнӀӀ. *Атаўа кӀйӀп жалгызым, КєўӀлӀўдӀ бурбагын* («Манас»). 13. ЄкӀнӀчтє болуу, єкӀттє калуу, кейӀӀ. *Ошондо эле сен айткандай кылбай деп, Садырбек эми кӀйӀп жӀрбєйбӀ* («Ала-Тоо»). *Мен сиздин мээнетиўиздин бошко кеткенине кӀйєм* (Каимов). ‖ Ызасы келӀӀ, жаны кашаюу, теригӀӀ. *Мунун обу жок корчоўдоп, мени башкармакчы болгонуна кӀйєм да!* («Чалкан»). 14. Карта оюнунда (банк ойногондо) алган карталардан келип чыккан сумма жыйырма бирден ашык болуп калып, уттуруп жиберӀӀ. 15. *єт.* Ашык болуу, сӀйӀӀ. *Сыртыўдан кӀйӀп жӀрємӀн* (Тоголок Молдо). *ТӀн кӀзєтӀп уктабай, КӀйӀп жӀргєн кишим деп* (Ӏсєнбаев). 16. КӀтӀӀ. *Алыс жолго кетти деп, Алтымыш кӀнӀ кӀйєрмӀн* («Эр ТєштӀк»).

КӀЙБЄГЄН ЖЕРИ КӀЛ БОЛУУ Абдан ызалануу, кыжыры кайноо, жаны кашайып

капа болуу, теригүү. *Мурун мындай кордук көрбөгөндүктөн, Алымбектердин күйбөгөн жерлери күл болду* (Жантөшев). *Ой, аны эмне кыласыӊ? – деп айкырып жиберди Калыйча күйбөгөн жери күл болуп* (Медетов). *Бирдижарым аял-эркектердин кыйшаӊ-мыйшаӊ иштерин билсе, күйбөгөн жери күл болуп, туталанчу* (Казакбаев). *Назгүлдүн сөзүн укканда, Шариптин күйбөгөн жери күл болду* (Бейшеналиев). ***В.: Күйбөгөн жери күйүү.*** *Иш үчүн кызыкпаган кыздын таӊ кала караганына күйбөгөн жерим күйдү* («Кыргызстан маданияты»). ***Күйбөгөнү күл болуу.*** *Айрыкча ушул кабарды уккандан бери Казактын күйбөгөнү күл болду* (Сыдыкбеков).

КҮЙГӨН Сүйүүгө, ашыктыкка байланыштуу. *Күйгөн ырлар.*

КҮЙГҮЗ 1. ***күй II*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. Намысына тийгидей, чычалагыдай кеп айтуу, куйкум сөз, какшык менен тамашалоо, мыскылдоо. *«Буга өзүӊдөн башка жарай турган ким бар» – деп күйгүзбөдүбү. Какшыгыӊ айтып күйгүзөсүӊ ээ!*

КҮЙГҮЛТҮК Күйүп-быша берүүчүлүк, түйшүк, убаракерчилик. *Кээ бир жерде күйгүлткө түшүп, кай бир жерде күүлүү жүрдүм* («Чалкан»). *Эки жигитке Айдайдын алыстан баратышы күйгүлтүк түшүрдү* (Каимов).

КҮЙГҮЛТҮКТӨН Күйгүлтүккө түшүү, тынчсыздануу, бушайман болуу, чебеленүү. *Тамак жебеген сайын кызын аяп, энеси күйгүлтүктөнө берди* (Байтемиров).

КҮЙГҮЛТҮКТӨНҮҮ күйгүлтүктөн этишинин кыймыл атоочу.

КҮЙГҮЛТҮКТҮҮ Күйдүргүлүү, какшыктуу. *Айжан кыз ачык өскөн алдейленип, Сөз салат күйгүлтүктүү тамашалап* (Маликов).

КҮЙДҮ: ич күйдү Таарынычтан, ызалыктан келип чыккан наразылык, кек сактагандык. *Шарап ичип күйдүсү бар немедей сүйлөдү* (Бейшеналиев). *Эскиден ич күйдүсү бар жеӊебиздин жарпы жазылбай, айткан кебиӊер талаага кетип жүрбөсүн* («Ала-Тоо»).

КҮЙДҮЛҮК: ич күйдүлүк к. күйдү (ич күйдү).

КҮЙДҮМ-БЫШТЫМ БОЛУУ Турмушка бышуу, турмуштун ачуу-таттуусун башынан өткөрүп, бышык болуп, такшалып калуу. *Турмушту түшүнгөн, күйдүм-быштым болгон киши гана ал ишти аткара алат* («Ала-Тоо»).

КҮЙДҮР күйгүз менен бирдей.

КҮЙДҮРГҮ 1. Чыйкан сыяктуу чыккан жара, Сибирь жарасы. *Котур чыйкан, күйдүргү, Эзели түбү кетпесин* (Жантөшев). 2. *өт.* Күйгүзүп, мыскылдап сүйлөгөн тамашакөй, куудул. *Сен жеткен күйдүргү экенсиӊ. Күйдүргү сөздөрүӊдү жылдырбай отур.*

КҮЙКӨ *аӊч.* Өӊү кызыл чаар алгыр куш. *Кыргыйга күйкө окшошот, Учса баары топтошот* (Барпы). *Күйкөнүн эӊ кырааны чымчык алат* (Сыдыкбеков).

КҮЙКӨЛӨК Болор-болбоско кейип-кепчиген, күйүп-бышкан, шашкалактаган, чебелектеген, чычалак. *Элебес эзелтен жөнү жокко капачыл, күйкөлөк адам* (Элебаев). *Колунан иш келбегендин баары ушундай күйкөлөк болот* («Ала-Тоо»).

КҮЙКӨЛӨКТӨ Күйүп-бышып чебелектөө, туталануу, тынчсыздануу, курулай убайымдана берүү. *Бала кечикти го деп кобурап, энеси күйкөлөктөй берди* (Касымбеков).

КҮЙКӨЛӨКТӨН күйкөлөктө этишинин өздүк мамилеси.

КҮЙКӨЛӨКТӨӨ күйкөлөктө этишинин кыймыл атоочу.

КҮЙКҮЛ *туурасы:* ***күйпүл.***

КҮЙМӨ 1. Кап, каптагыч. 2. Эки дөӊгөлөктүү жеӊил арабанын үстүндөгү калканч жапкычы – кабы, коооздолгон жабуусу. 3. Баатырлардын минген аттарынын согуштук жабуусу. Калыӊ тери, кайыштан иштелген каптагыч жабуу. *Тула бою күймөлүү, Туягынан башкасы, Бары күмүш түймөлүү* («Манас» С.О.).

КҮЙМӨЛ Буйдалуу, кармалып калуу, токтолуу. *Күймөлүп отура бергениме өкүнбөй, жалындуу жаш талапкер менен мектешкениме кубанып калдым* (Сыдыкбеков). *Күймөлбөй ат жетектеп жөнөп калдым* (Үмөталиев).

КҮЙМӨЛТ күймөл этишинин аркылуу мамилеси. *Күймөлтпөсүн, душманды биз, Душманды биз басарда* (Токомбаев).

КҮЙМӨЛТҮҮ Буйдалык кылуу, кармалып калуу.

КҮЙМӨЛҮҮ күймөл этишинин кыймыл атоочу.

КҮЙМӨН 1 ***күймөл*** менен бирдей. *Үйдүн ичинде бир азга күймөнө түшүп, бир кара катын босогодон көрүндү* (Касымбеков). *Күлүктү бердим минсин деп, Күрдөлдүү жоого беттешсе, Күймөнбөстөн кирсин деп* («Эр Табылды»). 2. Жайбаракат козголуу, жай кыймылдоо. *Жыгачтан чыкты күймөнүп, Каруусу такыр кеткенсип* (Жантөшев).

КҮЙМӨНӨ АЛБОО Айыга албоо, оӊоло албоо.

КҮЙӨӨ I 1. Аялдын эри (аялына карата). *Кишимжандай сулуунун, Байназар болду күйөөсү* (Үсөнбаев). *Канчайым күйөөсүнүн табы жоктугун жакшы түшүндү* (Каимов). *Жаш келиндин ушул мүнөзү күйөөсүнө бөтөнчө жага турган* (Сыдыкбеков). 2. Кыздын кудалаган жигити жана турмушка чыккан кыздын, аялдын эри (кыз тарапка, кыздын өзүнөн улуу ага-тууугандарына, жежеӊелерине карата). *Туюнбай барып сынайлык, Күйөө болчу баланы* («Курманбек»). *Кокус, күйөө күйөөлөп келсе кантебиз? Кийинтсеӊ боло кызыӊды, – деди Татыгүл Казатка* (Сыдыкбеков). *Сапек старчын өткөн жылы Калтабайды күйөө кылууга ашыкты.* (Токомбаев). *Мал арбыды жүдөдүм, Тогуз*

кызга тогуз уул, Кїйөө таап ала албай, Кїйїт тартып жїрөмїн («Эр Төштїк»).

КЇЙӨӨ II 1. *аўч.* Жайылган тордун ичинде байлооч байланган чыбык. 2. Өрмөктї чаташтырбай согуу їчїн жиптерди чыбыкка їстїнөн топ-топ кылып байлоо.

КЇЙӨӨ БАЛА Кыз берген тараптын кызынын кїйөөсї. *Тигил эки кишинин сары сакалы – кїйөө балам* (Сыдыкбеков). *Уулу жана кїйөө баласы фронтко кеткен* (Сасыкбаев).

КЇЙӨӨ ЖОЛДОШ Кїйөөлөп барган, кїйөө боло турган жигиттин жанында жїрїп, ар кандай ырым-жырым иштерине кийлигишїїчї жолдошу. *Кїйөө жолдош демек сөз, Бизге мурас калыптыр* («Манас» С.О.). *Кыз-кїйөөнїн берки маўдайында кїйөө жолдош* (Жантөшев).

КЇЙӨӨГӨ ЧЫГУУ же турмушка чыгуу Турмуш куруу, бирөө менен баш кошуу. *Тилекке жетсек, ушул кезде турмушка чыксам деген їмїтїм бар эле* (Байтемиров).

КЇЙӨӨЛӨ Кудалашып койгон колуктусуна кїйөөлїк жолу менен барып туруу, салт боюнча колуктусу менен белгилїї убакка чейин бирге болуп, їйїнө келип-кетип туруу. *Кїйөөсїнїн эмдигиче кїйөөлөп келбегени жаман төлгө* (Сыдыкбеков). *Бечара чоў энебиз кызы Данаканга сөйкө салынганын, кїйөө кїйөөлөгөнїн кандын балдарына сездирбейт* (Сыдыкбеков).

КЇЙӨӨЛӨӨ *кїйөөлө* этишинин кыймыл атоочу.

КЇЙӨӨЛӨТ *кїйөөлө* этишинин аркылуу мамилеси.

КЇЙӨӨЛЇК Кїйөөнїн абалы, кїйөөнїн милдети. *Кїйөөлїк жөнїн билгизип, Жеўе, балдыз жетелеп, Ак өргөөгө киргизип* («Олжобай менен Кишимжан»).

КЇЙӨӨЛЇЇ 1. Кудалашып койгон кїйөөсї бар. *Бай Карабай өз атам, Кїйөөлїї кызга көз артам* (Тоголок Молдо). 2. Эри бар, кїйөөгө чыккан. *Мен кїйөөлїїмїн, сиз аялдуусуз* («Ала-Тоо»).

КЇЙӨӨЧЇЛӨ *кїйөөлө* менен бирдей. *Чачыкени апкелди, Кїйөөчїлөп кайындап* («Олжобай менен Кишимжан»).

КЇЙӨР Азап-тозогуна, кайгы-капасына каралашып жан тартуучу, кайрылышып жардам берїїчї. *Калк атасы кан Бакай, Кїйөрїнөн айрылды* («Сейтек»). *Апасы өлсө, апасындай кїйөрї мына мен тирїїмїн* (Ка-сымбеков).

КЇЙӨРМАН 1. Бирөөгө каралашып, жардамдашууга дилгир, кїйїмдїї, жаны ачып, жан тарткан боорукер, кайрымдуу. *Кїйөрман жигит баштагы, Кїлїм көз жарын таштады* («Чалкан»). 2. Спорттук, улуттук оюндарга ж. б. абдан кызыккандыгын, ышкыбоз экендигин көрсөтїп, спортсмендерге же дагы башка бирөөлөргө жан тартып, алар їчїн кїйїп-бышуучу киши. *Футбол кїйөрмандарынын каттарына газета бетинде жооп берїїгө туура келди* («Эркин-Тоо»). *Тобокел өзїнїн чеберчилигин кїйөрмандар алдында көрсөтїїгө тырышат* («Аалам»).

КЇЙӨРМАНДЫК 1. Каралашып-кайрылышууга дилгирлик, кїйїмдїїлїк, боорукерлик. 2. Спорттук, улуттук оюндарга кызыгуучулук, ышкыбоздук.

КЇЙӨРМӨН кїйөрман менен бирдей.

КЇЙПӨЙ Маанайы пас, їрпөйїўкї, куучуюп жїдөгөн, кїйпїл көрїнїштө болуу. *Жусуп жылдызы тїшїп, шагы сынып, кїйпөйїп кайтты* (Сыдыкбеков). *Батийна өксїп, басынып, кїйпөйїп калган* (Сыдыкбеков).

КЇЙПӨЙТ кїйпөй этишинин аркылуу мамилеси.

КЇЙПӨЛ *туурасы:* ***кїйпїл.***

КЇЙПӨЛӨКТӨ Тынчсызданып, карбаластап убаралана берїї, шашкалактап, чебелектеген абалда болуу, кїйпөўдөө. *Кемпир кїйпөлөктөп, жїгїрө басып, тамак-ашын даярдай баштады* (Баялинов) *Бурулча кейип, кїйпөлөктөп пристандын четинде турду* (Баялинов).

КЇЙПӨЛӨКТӨӨ 1. ***кїйпөлөктө*** этишинин кыймыл атоочу. 2. Тынчсыздануу.

КЇЙПӨЛӨЎДӨ кїйпөлөктө менен бирдей. *Тилекмат короодо кїйпөлөўдөп бирдеме кылып жїргөн экен* (Элебаев).

КЇЙПӨЎДӨ Өзїнчө эле тынчсызданып убараланган, шашкалактап, чебелектеген абалда болуу, кїйпөлөктөө. *Кемпир кїйпөўдөп, кичинекей темир мештин кїлїн чыгарып жатты* (Элебаев). *Умсунай апа эки эчкисинин сїтїн саап, жыйнаган каймагын сызгырып, кїйпөўдөй баштады* (Сасыкбаев).

КЇЙПӨЎДӨӨ кїйпөўдө этишинин кыймыл атоочу.

КЇЙПӨЎДӨТ кїйпөўдө этишинин аркылуу мамилеси.

КЇЙПЇЙ кїйпөй менен бирдей.

КЇЙПЇЛ Жїнї, чачы уйпаланып їрпөйгөн, арыктаган, жїдөө. *Баккан ээси жарашса, кїйпїл кїчїк сак болот* (макал). *Эчен жылы кїйпїл болгон, Бїгїн мына тарандык* (Бөкөнбаев).

КЇЙПЇЎДӨ кїйпөўдө менен бирдей. *Кїйпїўдөп жїрїп кур калган, Кїлїшадай болбойлу* (Осмонкул).

КЇЙРӨ *диал.* Кыйроо, кыйрап сынуу. *Кабыргасы кїйрөдї.*

КЇЙРӨК Топ-топ болуп чыгуучу караган бута сыяктуу тоо өсїмдїгї. *Шыбак менен кїйрөктөн, Кырс этер башка чөбї жок* («Мендирман»).

КЇЙЇГЇЇ кїйїк III этишинин кыймыл атоочу.

КЇЙЇК I 1. Жыгачтын, нандын ж.б. карарып кїйїп калган же чала кїйгөн бөлїгї. *Їўкїрчөнїн ооз жагында арчанын сыныктары, кїйїк дїмїрлөрї жатат* (Каимов). *Кїйїк көмөч, кїлчө нан, Кудайы кайыр сурадым* (Ток-

тогул). 2. Күйгөн нерселердин даамын, жытын билдирүүдө колдонулат. *Күйүк даам экен деп, Ал карабай калат сызыкты* (Шүкүрбеков). *Сүт күйүк даамданып, Махабат карандай чай ичип калды.*

КҮЙҮК II күйүт менен бирдей. *Күйүттүү жанды көп көрдүм, Менин күйүгүм качан басылат* («Манас»).

КҮЙҮК III 1. Чуркоо, ылдам басуу, бийик жерге чыгуу ж.б. сыяктуу катуу кыймыл-аракеттерден улам дем алышы кыйындап, энтигип жүрө албай калуу, деми кыстыгып чарчоо. *Чуркап келген жаны калбай күйүгүп* (Осмонкул). *Мээнетине сүйүнүп, Кырман чаап күйүгүп* («Манас»). 2. Күйүк тартуу, убайымдуу болуу. *Күйүккөн черин басайын, Кыйбагын көндөй ачайын* («Эр Төштүк»). *Күйгүздүң сулуу Арзы сен, Күйүгүп бүтүп калдым мен* (Барпы).

КҮЙҮКТҮР күйүк III этишинин аркылуу мамилеси.

КҮЙҮКТҮҮ күйүттүү менен бирдей. *Күн санап көңдөр тарылат, Күйүктүү жүрөк жарылат* (Токомбаев).

КҮЙҮКЧӨӨЛ Бат күйүгүүчү, басканда дем алышы кыйындап, тез чарчоочу. *Киши карыганда күйүкчөөл болот* (макал).

КҮЙҮМ Бирөөнүн башына кырсыктуу, азаптуу иш түшсө же кандайдыр бир кыйынчылыктарга дуушар келсе, аны таштап койбостон, анын кайгысына ортоктош болуп, кайрылып-каралашуучулук, боорукерлигин, кайрымдуулугун көрсөтүп, жардамдаш, көмөктөш болуу сезими. *Күйүмү күчтүү. Күйүмү жок.*

КҮЙҮМДҮҮ Бирөөнүн кайгы-капасын, жамандык-жакшылыгын теӊ бөлүшкөн боорукер. *Бирөөнүн башына кыйынчылык түшкөндө, ага каралашып жардамдашкан күйүмдүү, мээримдүү, чыдамкай болот* (Байтемиров).

КҮЙҮМДҮҮЛҮК Бирөөнүн кайгы-капасын, азап-тозогун теӊ бөлүшкөн боорукерлик. *Балага күйүмдүүлүгү жагынан энедей болобу* (Бейшеналиев). *Суусар Жылдызкандын ачык пейилин, курбусуна күйүмдүүлүгүн жактыруучу* (Байтемиров).

КҮЙҮМСҮЗ Күйүмдүү эмес, күйүмдүүлүгү жок. *Күйүмсүз бала. Күйүмсүз жолдош.*

КҮЙҮМСҮЗДҮК Күйүмдүүлүгү жоктук, боорукер эместик. *Күйүмсүздүгү байкалды.*

КҮЙҮН Күйүп-бышып кайгырган же жаны ачыган абалда болуу, кейип-кепчип, абдан капалануу, күйүткө учуроо, күйүт тартуу. *Күйүнүп жесир болобу, Сүйүшкөн Тоту ашыгым* (Токтогул). *Ишке чыкпай ич күнү Каралуудай күйүндү* (Токомбаев). *Кубанчым уксаӊ, менден да озуп сүйүнгөн, Кайгыма кейип, менден да мурда күйүнгөн* (Бегимкулова).

КҮЙҮНДҮ Жыгачтын же башка нерселердин отко чалдыккан же чала күйүк болуп калган калдыктары. *Төрт буту асманды карап аӊтарылган машиналардын, танкалардын күйүндүлөрү көзгө чалынат* (Касымбеков).

КҮЙҮНДҮР күйүнт менен бирдей.

КҮЙҮНТ күйүн этишинин аркылуу мамилеси. *Аягында минетип, Күйүнтөсүӊ, Элдияр* («Эр Төштүк»).

КҮЙҮНҮҮ күйүн этишинин кыймыл атоочу. *Жамандык болсо күйүнүүгө, жакшылык болсо сүйүнүүгө болбойт* (Жантөшев).

КҮЙҮНҮЧ Күйүп-бышып кайгы тарткан, күйгүлтүккө түшкөн, өкүнүчтүү абал, күйүт. *Антташканыӊ Семетей, Душманга салды күйүнүч* («Семетей»).

КҮЙҮНЧҮ күйүнүч менен бирдей. *Сүйүнчү, ханым сүйүнчү, Душманга болсун күйүнчү* («Семетей»).

КҮЙҮП-БЫША БЕРҮҮ 1. Шашкалактап, шашып-бушуп чебеленүү, кейип-кепчий берүү. *Иш бүтмөйүнчө уйку бетин көрбөй, күйүп-быша бермей адаты бар* («Ала-Тоо»). *Күлчоро зайбы Акбала Күйүп-бышып жүгүрүп* («Сейтек»). 2. Аябай теригүү, ыза болуу, чычалоо. *Мансур айтпаган сөздөрдү айтып, аябай күйүп-быша берди* (Абдукаримов). ***В.: Күйүп-жана берүү.*** *Үшкүрүп шордууларды карап алып, бук болуп күйүп-жана берет* (Турусбеков).

КҮЙҮП ТУРГАН ЧОК Эч нерседен кайра тартпаган баатыр тайманбаган эр жүрөк, өткүр. *Көкөтөйдүн Бокмурун Он экиге келгенде, Күйүп турган чок чыгып* («Манас»).

КҮЙҮТ Оор жоготуудан, кырсыктан, башка түшкөн катуу кордуктан, азаптан ж.б. келип чыккан убайымдуу кайгы, көӊүл чөктүргөн күйүттүү сезим, өкүнүчтүү кайгы зар. *Күлпөттүү элден айрылып, Күйүттүү күндө турамын* (Казыбек). *Курдашымдын өлүмү мен үчүн катуу күйүт болду* (Убукеев). *Мурунтан күйүт көп тартса, Муӊдуунун үнү басылбайт* (Барпы). *Кор болбой турган алтын баш, Күйүттө жүрүп карыдым* (Токтогул). *Күйүт ырын көп жаздым, Ырым менен дарылайм деп кайгымды* (Мамазаирова). *Күйүт болуп өтүп күткөн дүйнөӊдөн, Күлгүн болуп кыялыӊда жүрөм мен* (Келдибекова).

КҮЙҮТСҮЗ Башына оор кайгы-капа түшпөгөн, күйүт тартпаган. *Туунтуу тууган ардандбайт, Күйүтсүз киши зардандбайт* (Токтогул).

КҮЙҮТТӨН Күйүт тартуу, катуу кайгыга, күйүткө дуушар болуу. *Күйүттөнүп азап тартуу.*

КҮЙҮТТӨШ Бирге күйүт тарткан, күйүтү бирге.

КҮЙҮТТҮҮ Оор кайгы-капалуу, күйүтү бар, күйүтү күчтүү. *Мен күйүттүү Күлүсүн* (Калык). *Күйүттүү болгон куу тумшук, Мени көрсө ыйлайт го* («Эр Табылды»).

КҮЙҮТҮ КҮЧӨӨ Убайымы артуу, кайгы-капасы көбөйүү. *Жолборстун акыбалы көтө-*

рілгені Жоро шайтандын жылдызы жерге тішіп, куйкасы курушуп, кійиті кічєгєн (Жигитов).

КЇЙЇЇ I кїй I этишинин кыймыл атоочу. *Отко кійиї. Жалындап кійиї.*

КЇЙЇЇ II кїй II этишинин кыймыл атоочу. *Кырк кін кійиїгє убада беріі.*

КЇЙЇЇЧЇ Кійиі касиети бар, кійє турган. *Кійиічі май. Кійиічі заттар. Кійиічі газ. Кійиічі суюктуктар.*

КЇЙЇШ 1. ***кїй III*** этишинин кош мамилеси. 2. Бири-бирине каралашып, єз ара жакын санашкан, бири-бирине кам кєргєн мамиледе болуу. *Айылдан куумак оўой иш Андай кійишпей турган аганы* («Саринжи-Бєкєй»). *Кійишєр агаў Орозбек, Кєрінбєйт кайда калды экен* (Калык).

КЇЙШЄ 1. Данды (мис. тарууну, арпаны) сокуга салып жанчуу аркылуу кабыгынан ажыратуу. *Таруу кійшєп сокуга жанчуу.* 2. Ийнин, далысын ыкшай козгоп кыймылдатуу. *Курманов буга таў калып, тішінбєстєн далысын кійшєді* (Баялинов). *Менин сєзім жакты белем шоферго, Жымыў этти кійшєп коюп ийинди* (Токомбаев). 3. Бат эле аймап коюу, арыдан-бери сугунуп, чайнап жеп жиберіі. *Ыйман бат эле бир кємєч нандын теўин кійшєді* («Ала-Тоо»).

КЇЙШЄЛ 1. ***кїйшє*** этишинин туюк мамилеси. 2. Чечкиндіі боло албай, шар кетпей, токтолуп, кыйналган, кысылыш тарткан абалда болуу. *Кадыр бул суроого кандайча жооп бererин билбей, кійшєліп буулукту* (Сасыкбаев). *Жер казгандар кійшєліп бирин-бири карашты* (Сасыкбаев).

КЇЙШЄЛЇЇ кїйшєл этишинин кыймыл атоочу.

КЇЙШЄЄ кїйшє этишинин кыймыл атоочу.

КЇЙШЄТ кїйшє этишинин аркылуу мамилеси.

КЇКЇК I 1. Єзі уя салбай, жумурткасын башка канаттуунун уяларына тууган, токойлордо, бак-дарактуу жерлерде жашоочу келгин куш. *Кікік індєйт кєктємдє, Торгой сайрайт кєктєрдє* (Тоголок Молдо). *Кікігі сайрап чакырат. Торгою чєлдє сайраса, Тоосунда улар бакырат* (Казыбек). 2. Ушул канаттуунун эркеги (ургаачысы – сейнек). *Кіўгєйгє айлым жайлаган, Кікігі муўдуу сайраган* (Казыбек). *Кікік менен сейнектей, Ін алышып ырдашкан* (Бєкєнбаев). 3. Ушул канаттуунун кікік, кікік деп сайраган дабышын тууроодо колдонулат. 4. *єт.* Жез таўдай акын, ырчы. *Кікігіў эле Токтогул, Кін тийбес жерге айдалды* (Токтогул). *Кіі чертип эркин сайраган, Кікік элем, наалыдым* (Токтогул).

КЇКЇК II: кікік болуу же кікік болуп кирії Суу буурakaндап, кіілдєп-кіркірєп, ташкындап кирії. *Кірілдєп иніў басылбайт, Кікік болуп кіілєніп* (Тоголок Молдо). *Кышында кар оор тішіп, жазында сай-сайларга суу батпай кікік болуп кирди* («Ала-Тоо»).

КЇКЇК МЕНЕН ЗЕЙНЕПТЕЙ Бири-бирине жете албай, кєрішє албай аябай сагынышкан, кєрішсєк деп эўсешкен абал. *Жокчулуктун айынан канча жыл кєрішє албай кікік менен зейнептей болдук* (Бейшеналиев) .

КЇКЇКТЄ 1. Кікік, кікік деп сайроо. *Кікіктєр ар кайсы жерде кікіктєп сайрай баштады.* 2. Ашып-ташып, кірілдєп-шарылдап катуу агуу, кар эрип, суу толуп, єзєн дарыя буурakaндап ташкындоо. *Тоолорду жарып чыгып жаўы дайра Кікіктєп агып кирди батпай сайга* (Маликов). *Кікіктєгєн чоў суудан єтіігє кечіі чалышты* (Токомбаев).

КЇКЇКТЄН кікіктє этишинин єздік мамилеси. *Єзєн суу кікіктєніп кирип жаткан убагы эле* (Каимов).

КЇКЇКТЄЄ I кікіктє этишинин кыймыл атоочу.

КЇКЇМ Нандын же башка нерселердин біртікчє болуп майдаланган, кікімдєніп талкаланган майда бєлігі. *Короодо тобу менен ары-бери кайкып учуп жірген кєгічкєндєр Берметтин таштаган кікімдєрінє жабыла учуп келишти* («Ала-Тоо»). *Жапаркул бєлкєнін кікімін чебердеп табакка кібіп жаткан экен* (Элебаев).

КЇКЇМДЄ Упуратып майдалоо, майдаланып кікім болгон, талкаланган абалга келтирії. *Асканын ташын кікімдєп, Асманга кумдай сапырган* (Бєкєнбаев).

КЇКЇМДЄЛ кікімдє этишинин туюк мамилеси.

КЇКЇМДЄН кікімдє этишинин єздік мамилеси.

КЇКЇМДЄЄ кікімдє этишинин кыймыл атоочу.

КЇКЇМДЄТ кікімдє этишинин аркылуу мамилеси.

КЇКЇМДЇЇ Кікімдєрі кєп, кікім болуп майдаланган. *Кікімдіі таш кємір.*

КЇКЇРТ 1. Єнєр жайларда, айыл чарбасында, согуш иштеринде, медицинада колдонулуучу сары тістєгі кійиічі химиялык элемент. *Кікірті кійєт жаркырап, Нефтиси агат шаркырап* (Їсєнбаев). 2. *диал.* Ширенке. *Мына кікірт, издебей эле кой, апа* (Байтемиров).

КЇКЇРТТЄЙ КАЙНОО 1. Кєбіріп-жабырган, жыты буркурап катуу, кічтіі чыккан абалда болуу (кєбінчє бозого карата). 2. Буурakaндап алкынуу, чамына беріі.

КЇКЇРТТЄЙ КЇЙГЄН Курч, єткір, тайманбаган, єтімдіі. *Мазар ападан кікірттєй кійгєн сендей уул чыкты* (Осмоналиев).

КЇКЇРТТЇЇ Курамында кікірті бар, кікірт аралашкан. *Кікірттіі кычкыл газ.*

КЇЛ I 1. Жыгачтын, куурайдын же ар кандай кійиічі заттардын кійип біткєндєн кийинки калдыгы. *Коломтодогу кілгє кєємп*

кеткен чок аз эле калыптыр (Байте-миров). *Їч тонна шакарлуу кїл табышыбыз керек* (Жантєшев). 2. Койдун терисинде кездешiїчї оору.

***КЇЛ II** туурасы: **гїл**.*

КЇЛ III 1. Кїлкї келерлик кеп-сєз укканда же тамашага, кандайдыр бир окуяга карата же кєўїлї кєтєрїлїп, шаттанып, кубанып турганда ж.б. єзгєчє сезимин билдирип каткыруу, кыткылыктоо, жылмаю аркылуу кїлкїсїн чыгаруу. *Кубанып кїлєт карыя Курбулары жанында* (Бєкєнбаев). *Амантур каткыра катуу кїлдї* (Убукеев). 2. Бирєєнї жактырбай табалаганын, шылдыў кылганын же бирєєнїн оюн, ички сырын ж.б. биле койгондугун кїлкї аркылуу билдирiї. *Кайра мени шылдыў кылгансып, атам корс-корс кїлєт* (Сыдыкбеков). *Биле коюп кубанып, Мыйыгынан кїлдї эми* («Эр Тєштїк»). *Кїлє турган иш, агайындар! – деп, Ачеке карыя колхозчуларга карады* (Убукеев). *Жок, садага иничек, Баласынтып кїлбєймїн* («Мендирман»). 3. Жадырап-жайнаган абалды, шаўдуу-шат кєрїнїштї билдирiїдє колдонулат. *Кїн жылып эритип калды, Жылмайып кїлдї жаздын алды* (Шiкїр-беков). *Нымтырап жаткан боз талаа Шаўданып кїлгєн, сергиген* (Бєкєнбаев). *Эл кїлдї да, жер кїлдї, Бирин-бири сїйгєндєй* («Мендирман»). *Кїлїп ийсеў, кашкайган таўыў кана? Кєчєлєрдї дїрбїткєн шаўыў кана?* (Мамазаирова).

КЇЛ IV: їч кїл Їч бурчтук.

КЇЛ АЗЫК Узакка сапарга чыкканда алып жїрiїгє ылайыкталган, оўой менен бузулбай турган азык-тїлїк, тамак-аш. *Кїл азыгын шайлашып* («Манас» С.О.). *Анатай сен дагы атаўа кїл азыкты єз колуў менен даярдаш їчїн окууну таштай турасыў. Бир жыл болобу, эки жылбы, аны кєрєбїз* (Айтматов). *Отуз нарга жїктєтїп, Тїгєнбєс тїрдїї кїл азык* («Курманбек»). *Эки жоокер бир куржун, Кїл азыгын камдасын* («Мендирман»).

КЇЛ АЛА БОЛУУ Катуу ыза кєрїп, шылдыў болуп калуу, уят болуп сумсайып, шагы сынган абалда калуу. *Жанатадан бери сїйїнгєнїмдї кара, кїл ала болуп сумсайганымды кара* (Байтемиров).

КЇЛБОТО 1. Отко чыдамдуу, кєпкє чейин бузулбай, кыйрабай турган чопо, топурак. *Кїл ботонун топурак, Кире менен алдырып* («Манас»). 2. Цемент. *Анжыянды чалдырган, Кїлботону алдырган* («Манас»). *Дыў жерлер болду кїлбото, Дыйкандын єтпєс кетмени.*

КЇЛ КУРЖУН Кїл азык салууга арналган куржун.

КЇЛ КЫЛУУ Абдан майдалоо. *Кызылча жерин кїл кылып, Кыртыш чымын койбосун* (Осмонкул).

КЇЛ ОЙРОН Кєбїнчє аялдар кошок кошкон мезгилде жаш єлгєн кїйєєсїнє карата колдонулат. *Асылым Арпа кїл ойрон, Кандай жорук баштадыў* (Тоголок Молдо).

КЇЛ ТОПУРАКТАРЫ Ийне жалбырактуу жана аралаш токойдун астында єєрчїгєн топурак. *Сибирдин тоо-талаалуу аймактарында кїл топурактары кеўири таралган.*

КЇЛ ЧАЧАР Тентек, шок. *Ал бир кїл чачар. Кайран ата, баласы бир кїл чачар чыкты.* ***В.: Кїл бузар****. Мына, кїл бузар деген ушул да.*

КЇЛ ЧЕЛЇЇ Ачулаануу, жиндениї, кыжыры келiї, буркан-шаркан тїшiї. *Тазабек кїйлдєп-шаалдап єзїнчє кїл челет* (Сыдыкбеков).

КЇЛ ЫРАЎ Єў, тїс, єўдїї, тїстїї. *Чапанынын ичи кїл ыраў экен* (Каримов).

КЇЛБУРАК 1. Гїлдїн желбирєєчї, гїлдїн желеги. 2. Сїйгєн кыз, гїлдєй їлбїрєгєн кыз. *Кызды кєрсєм – гїлбурак бурагансыйт, Гїлдї кєрсєм – кызбурак сылагансыйт* (Байзаков).

КЇЛГААКЫ 1. Каакым. 2. *єт.* Соолубаган, тоўбогон гїл. *Ошол жерде жайы-кышы сууга тоўбогон, ысыкка оўбогон гїлгаакы деген кызыл гїл бар экен* (Тоголок Молдо).

КЇЛГЄ ООНАГАН КЇЧЇКТЄЙ Кара ала, тору ала болуп булганган, кейпи кеткен, кирдеген. *Тигил, бул кычыктан кїлгє оонаган кїчїктєй болуп, балдар тура келишти* (Сасыкбаев).

КЇЛГЄ ООНАТУУ Шылдыўдоо, келекелєє, маскаралоо, мазактоо. *Жабыла барып, кїлгє оонатуу керек! – деди Телтай деген атка минер* (Ш.Їмєталиев).

КЇЛГЄ ЧАПКАНДАЙ Уятка калуу, боз ала болуп, шагы сынуу, шылдыў болуу. *Эми жоргомдон биротоло кєксєм сууду. Оўдотууну, бирєєгє кєрсєтїїнї деги эле эўсебей калдым. Аялым да: «И-и! Кїлгє чапкандай болдуўбу, – деп кырыма чыгат* («Кыргызстан маданияты»).

КЇЛГЇЗ кїлдїр I менен бирдей. *Тоолук келин-кыздарды, Зоо жаўыртып кїлгїздїў* (Бєкєнбаев).

КЇЛГЇН 1. Кандайдыр бир єўдїн ачык, жаркырап-жайнаган жаркын тїсї. *Калыў кара жедигер, кїлгїндєрїн бїктєшїп, Кєрктїї жїгїн жїктєшїп* («Эл адабияты»). *Кїлгїн кызыл. Кїлгїн жашыл. Кїлгїн кєк. Кїзїндє жамгыр болбосо, Кїлгїн чєп кайдан бїрдєсїн* (Токтогул). 2. Жаш, гїлдєп турган, жаркырап-жайнаган. *А тигил кїлгїн жигит Мужадыл болсо, анча малдуу эмес атанын баласы* (Сыдыкбеков). *Кїйїт менен єткєрдїм, Кїлгїн жаштын жарымын* (Токтогул).

***КЇЛДЄ I** туурасы: **гїлдє**.*

КЇЛДЄ II Терини иштетїїдє, бир нерселерди тазалоодо бетине кїл жабуу же кїл кошуу, бир нерсенин бетин, сыртын кїл менен сїртїї, ышкуу. *Терини кїлдєп коюу. Идиш-аяктарды кїлдєп жууп тазалоо.*

КЇЛДЄЄ кїлдє II этишинин кыймыл атоочу.

КҮЛДӨТ күлдө II этишинин аркылуу мамилеси.

КҮЛДҮ Бүткүл, жалпы, бүт, мүлдө. *Күлдү кыргыз журтумду, Көрөр бекем дегемин* (Токтогул). *Күн жүрүштүн жагында, Күлдү журту бар бекен* («Манас»).

КҮЛДҮР I күл V этишинин аркылуу мамилеси. *Бригадир Мукаштын айткан кеби олтургандарды күлдүрдү* (Сыдыкбеков). *Мурат агай түштөнгөнү чогулганда баарыбызды күлдүрүп тамашаларынан айтып берет.*

КҮЛДҮР II: күлдүр-күлдүр Күлдүрөгөн, күлдүрттөп чыккан дабышты билдирүүдө колдонулат. *Паровоз така-така, күлдүр-күлдүр, Тынымсыз кетип барат күндүр-түндүр* (Абдыраманов). *Батийна күлдүр-күлдүр саба бышып турган* (Сыдыкбеков).

КҮЛДҮР МАМАЙ 1. Күндүн күркүрөшү, чагылган түшкөндөгү катуу дабыштын чыгышы. 2. *өт.* Добушу өтө катуу чыккан, алыска тийген милтелүү чоў мылтык, замбирек. *Күлдүр мамай мылтыкты, Күркүрөтө аттырды* («Манас» С.О.).

КҮЛДҮРГҮЧ Адамды күлдүргөнгө шыктуу, куудул. *Мүлдө кыргыз жеринде, Күлдүргүч сендей жок эле* (Осмонкул).

КҮЛДҮРЛӨ күлдүрө менен бирдей.

КҮЛДҮРӨ Калдыр-күлдүр этүү, күлдүрттөө, күлдүр-күлдүр этүү. *Тоо көчкөндөй күлдүрөйт* («Мендирман»).

КҮЛДҮРӨӨ күлдүрө этишинин кыймыл атоочу.

КҮЛДҮРӨӨЧ Боз үйдүн чамгарактарын (түндүктүн кайчылашкан жыгачтарын) өрт жеринен тизмектештирип, бири-бирине чаташып турган ар кандай формадагы туура жыгачтар.

КҮЛДҮРТ күлдүр II менен бирдей. *Чаканы күлдүрт-күлдүрт чапкылаганда, ууз кымыздын жыты бур дей түштү* (Сыдыкбеков).

КҮЛДҮРТТӨ күлдүрө менен бирдей. *Элебес да күлдүрттөгөн чаначка күлүмсүрөй карады* (Сыдыкбеков).

КҮЛДҮСА Чыйкан сыяктуу, бирок көгөрүп муундарга чыгуучу жара.

КҮЛДҮҮ I Күлү көп, курамында күлү бар, күйгөндөн кийин күлү көп чыга турган. *Күлдүү көмүр.*

КҮЛДҮҮ II *туурасы: гүлдүү.*

КҮЛДҮҮ КҮЧҮК Майда-барат нерселер менен алышып, үйдөн чыга албаган, күйпүл ала болуп абдан жүдөгөн, ындыны өчкөн деген мааниде. *Кээ бир наадандар жаш кыздарга үйлөнөр замат аларды эч жакка чыгарбастан, үйлөрүнө камап, күлдүү күчүк кылышат* («Ала-Тоо»).

КҮЛДҮҮЛҮК Көмүрдүн же башка нерсенин күйгөндөн кийин күлгө айлануу, канчалык даражада күл болуп майдаланып кетүү касиети. *Көмүрдүн күлдүүлүк нормасы. Жыйырма пайыз күлдүүлүктөгү көмүр.*

КҮЛЖҮЙ Күлтүйгөн чоў, күрсүйгөн кебетеде, көрүнүштө болуу. *Чайпала басып, күлжүйгөн Капсалаў Жакыптыкына келди* (Бейшеналиев).

КҮЛЖҮЙТ күлжүй этишинин аркылуу мамилеси. *Орунтай чүйлүсүн күлжүйтүп, текчеден китеп карап жатты* (Бейшеналиев).

КҮЛКАЙЫР *туурасы: гүлкайыр.*

КҮЛКАН *диал.* Коломто, от.

КҮЛКҮ 1. Кубангандыгын, көўүлү көтөрүлгөндүгүн, шаттангандыгын, ырахаттангандыгын, тамашалагандыгын же кимдир бирөөнү шылдыўдагандыгын ж.б. үн чыгара каткыруу, ыткылыктап же жылмайып күлүү аркылуу билдирген ички сезим. *Кыя жолдон каткырган кыз күлкүсү угулат* (Бөкөнбаев). *Итикенин ыткылыктаган күлкүсү какшыктуу күлкү эле* (Жантөшев). 2. Шылдыў, келеке, мыскыл. *Доско күлкү, душманга таба болбо* (Жантөшев). *Кийиз өтүк бутунда, Мына анык күлкү ушунда* (Шүкүрбеков).

КҮЛКҮЛҮҮ Күлкү келтирерлик, күлө турган, күлкү аралашкан. *Ар дайым күлкүлүү же кайгылуу окуядан кеп салууну жакшы көрөт* (Жантөшев). *Күлкүлүү шайыр сөзүў уккан сайын, Көўүлүм козголду бейм көтөрүлүп* (Осмонкул). *Кубанычтуу, күлкүлүү кобур көтөрүлдү* (Сасыкбаев).

КҮЛКҮСҮ ЧЫГУУ Көўүлү куунак, өтө кубанычтуу абалда болуу. *Сайра жеўенин күлкүсү чыгып, күнү тууду* («Чалкан»).

КҮЛКҮЧҮ Күлкүсү тыйылбаган, болор болбоско деле күлө берме, көп күлүүчү. *Бул топтун күлкүчүсү тигил Акия деген кетирейген сары келин белем* (Сыдыкбеков). *Дарыяхан күлкүчү болгондуктан, күлө берип көзүнөн жаш да чыкты* (Жантөшев).

КҮЛКҮЧҮЛ күлкүчү менен бирдей.

КҮЛМҮЎ Жылмайыўка тартып, жымыў этип койгон, жадырап-жайнап күлүўдөгөн көрүнүштү билдирүүдө колдонулат. *Күлмүў этип жол жүрүп, Көп жылкы менен мол жүрүп* («Семетей»). *Гүлдөрдөй күлмүў-күлмүў берди белги* (Осмонов).

КҮЛМҮЎДӨ Күлмүў-күлмүў этип жайдарылануу, күлүўдөө. *Анткен менен Жайнак өзү күлмүўдөп көўүлдүүдөй* (Айтматов). *Бирөө күлсө күлмүўдөп, Тогуз куйкам курушуп тардыгамын* (Шимеев).

КҮЛМҮЎДӨӨ күлмүўдө этишинин кыймыл атоочу.

КҮЛМҮЎДӨТ күлмүўдө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮЛНАР Анардын гүлү.

КҮЛӨ Селденин астынан кийүүчү төбөсү бийик топу сыяктуу жеўил баш кийим. *Күлө кийип башына Алакан ачып жайылтып* (Токтогул). *Мендирман кийди окшошуп, Думананын күлөсүн* («Мендирман»). *Бүт туткундун кийгени таар сыяктуу одоно кара сокмодон күлө* (Касымбеков).

КҮЛӨ БАГУУ Өтө жайдары, мээримдүү мамиле жасоо. *Кашкар чөөгүндөн колуна суу куюп турган Зуураканга байбиче күлө багып кызына айткандай айтты* (Сыдыкбеков). *– Э-э... ыракмат балам, –* *деп ыраазылыгын жашырып-жаба албастан күлө багып төргө өттү* (Касымбеков). *Татыке аны утурлап күлө баккан чырайын көргөздү* (Өмүрбаев).

КҮЛПӨҮ Даңаза, атак-даңк, шаң. *Семетейдей чунактын, Айдыңынан ай коркот, Күлпөңүнөн күн коркот* («Семетей»).

КҮЛПӨТ Ойноп-күлүп көңүл ачкан таң-тамаша, шаан-шөкөт, үлпөт. *Күйөө келип той болуп, Күлпөткө балдар жыргашып* («Олжобай менен Кишимжан»). *Кыйбат Бермет сулууну, Кырк күнү күлпөт тойлотуп* («Саринжи-Бөкөй»). *Күлпөттүү элден айрылып, Күйүттүү күндө турамын* (Казыбек).

КҮЛТҮГҮ ЖОК Уяты жок, уятсыз, абийирсиз. *Күлтүгү жок жигит. Күлтүгү жок кишиге айла жок тура.*

КҮЛТҮЙ Күрсүйгөн чоң, семиз көрүнүштө болуу, жоон-жолусунан келген, дүңкүйгөн кебетеде болуу. *Бир оокумда ак саргыл, бети тултугуй, күлтүйгөн чоң киши келди* (Байтемиров).

КҮЛТҮК 1. Баланын сийдиги, заңы чогулушу үчүн бешиктин алды жагына орнотулуп коюлуучу идиш. 2. *аңч.* Капканды тээктегенде анын үстүнө салынуучу кийиз.

КҮЛТҮЛДӨ ***күлтүңдө*** менен бирдей. *Күнөөкөр киши тапкансып Чачыке, сен күлтүлдөйсүң килеңдеп* («Олжобай менен Кишимжан»).

КҮЛТҮҢ-КҮЛТҮҢ Чоң, семиз, күрсүйгөн дененин олдоксон кыймыл-аракетин билдирүүдө колдонулат.

КҮЛТҮҢДӨ Өтө чоң, семиз, күрсүйгөн кебетеде күлтүң-күлтүң этүү, көлтөңдөп олдоксон кыймыл-аракетте болуу. *Байдөбөтүңөр мындан кийин күлтүңдөп бул жерде жүрүүчү болбосун* (Маликов).

КҮЛТҮҢДӨӨ ***күлтүңдө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮЛТҮҢДӨТ ***күлтүңдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮЛҮ ДОДО БОЛБОО Бир жерге байыр алып турбоо, турук албоо, ар кайсы жерде көчүп жүрө берүү. *Же ырайы келбеген, күлү додо болбогон, ынтымаксыз, тойбогон токур элденби?* (Касымбеков). *Кечеги күлү додо болбогон өмүрдү сапырып келип: – Белине кылыч байланып Абаңдын Барбаган жери калбаган, – дейт* (Көчкөнов). *Күлү додо болбой араздашып, өз бетинче кеткен ата-эне сөрөй ушу тирүүлөй жетимди ойлойт деймиңби?* (Айтматов).

КҮЛҮ ЖОО Тегинде каршы, ою түз эмес, пикирлери келишпеген. *Курманжан бүбү күлү жоо күндөштөрдүн көңүлүн жайгарып, чиренген бек эринин купулуна толуп, акылы ага акылчы, айлына башчы болууга татып кетти* (Касымбеков).

КҮЛҮ МЕНЕН ЧЫГУУ *к. оту менен кирип, күлү менен чыгуу.*

КҮЛҮК 1. Мыкты жүгүргөн, жүрүшү, чуркаганы тез, ылдам. *Күлүк атын атамдын Сурап келгин, кырк жигит* («Курманбек»). *Мүйүздөрүн алты кайрып орогон Тайган жетпес күлүк теке, кулжа бар* (Осмонкул). *Демейде кибиреген тумсак Керез күлүк Кычанга да караандатпай жөнөдү* (Бейшеналиев). *Кичүү күлүк от араба Алга карай зыркырайт* (Токомбаев). ‖ Катуу жүгүргөн, күлүктүгү жагынан таанымал болгон жылкы. *Күлүк күнүндө, тулпар тушунда* (макал). *Күрпөң-күрпөң жүгүртүп, Күлүктү минсең бир кызык* (Токтогул). *Бөлүнүп чыгып келатса, Күлүктүн көркү чаңында* («Мендирман»). *Күлүк кетсе из калар, Күлдү журтта сөз калар* (Калмырза). *Таң-тамаша башталды, Күлүктөр тандап чабылып* (Шүкүрбеков). *Күлүк келет төрт аягы соруп жер, Күү-шаа түшөт тогуз балда согуп жел* (Кулумбаев).2. Тынбай удургуй берген, тез-тез өзгөрүлүп турган, учкул. *Көпчүлүк кызый-кызый сөзгө кирип, Күлүк ой барган сайын өзгөрүлүп* (Осмонкул). *Десеңчи чиркин санаа кандай күлүк* (Турусбеков). 3. Алдыда, алдыңкы катарда экендигин, мыктылыгын, башкалардан өзгөчөлүгүн билдирүүчү эпитет катарында колдонулат. *Мен кыргызмын, жигитмин, Байгеде чыккан күлүкмүн* (Үмөталиев).

КҮЛҮК АТТЫ БУЧКАККА ЧАПКАНДАЙ *к. жылаңач төөнү бучкакка чапкандай.*

КҮЛҮКТҮК 1. Тез жүгүргөндүк, ылдамдык, күлүк жылкыга же башка айбандарга, транспорттун түрлөрүнө ж.б. таандык касиет, сапат. *Күлүктүктүн белгиси – Жер тандабай жүгүрөт* (Токтогул). 2. *өт.* Ырдаганда, сүйлөгөндө ж.б. токтолбой шар кетүүчүлүк. *Күлүктүгүм карматсам, Жарышмакка кандайсың* (Осмонкул).

КҮЛҮМ КӨЗ Күлмүңдөгөн, көзү күлүңдөп, жагымдуу көз карашы менен адамды өзүнө тартып турган (кыз-келиндерге карата). *Күлүм көз келин кездешти, Кийгени жибек шоодурап* (Маликов).

КҮЛҮМДӨ ***күлүңдө*** менен бирдей. *Күлүмдөп жаздын алды кирип келди* (Бөкөнбаев).

КҮЛҮМСҮ ***күлүмчү*** менен бирдей. *Күлүмсү жыт мурдума бур этти* (Абдырахманов).

КҮЛҮМСҮРӨӨ 1. Күлө багып жылмаюу, күлүңдөгөн, жылмайыңкы тарткан көрүнүштө болуу. *Бактыяр күлүмсүрөп, Алтын эжеге карады. Алда эмнеге кубангансып, Сабийра күлүмсүрөп сүйлөдү* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Жадырап-жайнаган жаркын, кубанычтуу көрүнүштө болуу. *Көчөнү бүт гүл басты, Күлүмсүрөп таң атты* (Токобаев). *Гүлнур сүрөткө дайым күлүмсүрөп түшөт.*

КҮЛҮМСҮРӨӨ ***күлүмсүрө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮЛҮМСҮРӨТ ***күлүмсүрө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮЛҮМЧҮ Көңүл айныткан бүкшүк, жылымчы сасык жыт. *Аты бардыр жылымчы, Жыты бардыр күлүмчү* («Манас»).

КҮЛҮН ДОДО КЫЛУУ Бир жерге турук алып, байырлап орун-очок алып туруп калуу. *«Эгер кокус жолуктуруп калсаң, үйлөн, күлүңдү бир жерге додо кыл да, теңтуш эмессиңби, ийге көндүрүп кой», – деп атасы өтүндү.*

КҮЛҮН КӨККӨ САПЫРУУ Таш талканын чыгаруу, кыйратуу, эч нерсесин калтырбай жок кылуу. *Тээ байыркы Хазар деңизинен тартып Кытай-Чекке чейин созулган төө түгүндөй түрктүн даңкка бөлүнгөн калааларынын күлү көккө сапырылып, эрендеринин ат бутуна тепселип, көрбөгөнү көр болгонун саймедиреди* (Көчкөнов). ***В.: Күлүн асманга сапыруу.*** *Басмачылардын кайсы жерлерде экенин айттырып алышып, душмандын күлүн асманга сапырышты* (Сасыкбаев). *Күлүңдү асманга сапырайынбы! Жогол экөөң теңг!* (Осмоналиев). ***Күлүн сапыруу.*** *Күйлөнүп кызыл баатырлар, Душман- дын күлүн сапырды* (Осмонкул). *Кайраттуу күндө балдарым, Кан-кордун күлүн сапыргын* (Тоголок Молдо). *– Уктуңбу!... Күлүн сапырып таштайм!* (Касымбеков).

КҮЛҮН ЧОГУУ ТӨГҮҮ Ынтымакташып, биргелешип чогуу оокат кылуу, тиричилик өткөрүү, ынтымагы бузулбоо. *Алыбай уулу илгертен бери күлүн чогуу төккөн эл эмесии* («Ала-Тоо»). ***В.: Күлүн бир жерге төгүү.*** *Төлөк уругу күлүн бир жерге төгүп, ынтымактуу эл болушту* («Ала-Тоо»).

КҮЛҮҢ: күлүң-күлүң Күлмүңдөп кубанычтуу жылмайгандай жайдары көрүнүштү билдирүүдө колдонулат. *Гүлсүнайдын сары чийкил беттери күлүң-күлүң этет* (Сыдыкбеков).

КҮЛҮҢ КӨЗ ***күлүм көз*** менен бирдей. *Күлүң көз карындаштын жайдары мүнөзүнө адам эрибей коё албады* («Ала-Тоо»).

КҮЛҮҢДӨӨ ***күлүңдө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮЛҮҢДӨӨ Күлүң-күлүң эткен жайдары көрүнүштө болуу. *Айсулуу күлүңдөдү сага карап* (Үмөталиев). *Кызын сүйүп энеси, Мээрим төгүп күлүңдөйт* (Токобаев).

КҮЛҮҢДӨТ ***күлүңдө*** этишинин аркылуу мамилеси. *Салык көздөрүн күлүңдөтүп, Бекенге кайрылды* (Каимов).

КҮЛҮС Каза болгон жаш адамды жоктоп ыйлаганда, кошок кошкондо колдонулат.

КҮЛҮСТӨН 1. *сейр.* Гүл өстүрүлгөн жер. *Балалуу үй – күлүстөн* (макал). 2. Шат көңүл, шартылдаган жайдары адамдардын эпитети катарында колдонулат. *Күлүстөнү Күлчоро Жетелеп жүрөт дебейби* («Сейтек»). *Күлүстөн абам барында, Күлчоро билсин дечү элем* («Сейтек»). 3. ***күлүс*** менен бирдей. *Күмүш айдар, чок белбоо, Күлүстөн жалгыз көзүңдү ач* («Эл адабияты»).

КҮЛҮҮ күл V этишинин кыймыл атоочу.

КҮЛҮШ Жаш бөбөк жаңыдан күлө баштоо, жылмайганга, күлгөнгө жарай калуу. *Асыл унчукпай калды да, алдындагы күлүшкөн баласын эркелете баштады* («Ала-Тоо»).

КҮЛЧӨ 1. Май кошулуп, дандырга бышырылган кичирээк тегерек нан, тегерек, майда токоч. *Күйүк көмөч, күлчө нан, Кудайы кайыр сурадым* (Токтогул). ‖ *диал.* Көмөч. 2. ***күлчөтай*** менен бирдей. *Эки киши чакырып, бир табак күлчө жеген менен эчтеме чыкпайт* («Ала-Тоо»). *Безе сепкен күлчөдөй, Ширин кылам каныңды* («Эл адабияты»).

КҮЛЧӨТАЙ Эттин сорпосуна жука жайылып, тилке-тилке кесилип бышырылган беш бармактын камыры. *Батыш жасаган күлчөтайын жыгач табакка салып алып келди* (Байтемиров).

КҮМ-ЖАМ БОЛУУ Ойрон болуу, кыйроо, таш-талканы чыгуу, жок болуу. *Ал жарақадан түшүп кеткен мал түптүз барып гана арылдаган суугa тийип, күм-жам болот да калат* (Жантөшев). *Бат эле же нары, же бери күм-жам болсом деп жатпайымбы!* (Бейшеналиев). *Кылт этип буту тайыса күм-жам болуп, ар кайсы аскада бирден мүчөсү илинип калчудай жаман жай* (Байтемиров).

КҮМ-ЖАМ КЫЛУУ Жок кылуу, жоготуу, өлтүрүү, көзүн тазалоо. *Кайран кишини Алимжан күм-жам кылып салды* (Каимов). *Көрүнгөнүн кетирбей, Күм-жам кылып атканмын* («Эр Табылды»). *О, бу зил оорусу айыкпас, адамды күм-жам кылчу жаман дарт дешчү* (Абдукаимов).

КҮМБӨЗ Өлгөн адамга эстелик катарында көрүстөнгө курулган курулуш. *Кыш кайнатып бек салдым, Атакеңдин күмбөзүн* («Манас»). *Ак күмбөздүн түбүнө, Анда-санда түнөй жүр* («Мендирман»). *Күмбөздү кооз салдырып, Күзгүлөп ичин алдырып* («Эл адабияты»). *Аш менен тойдо мал толот, Мындан күмбөз курбайсың* (Калмырза).

КҮМӨН 1. Шектүү ишенич. *Кадиктүү күмөн болбосо, Кароолдун эмне кереги* («Эл адабияты»). *Сонундун жүрүш-турушунда күмөнүм бар.* 2. *өт.* Бойго бүткөн бала.

КҮМӨНДӨР Шектүү, ишенимсиз, күмөндүү.

КҮМӨНДҮҮ ***күмөндөр*** менен бирдей. *Күмөндүү иш. Күмөндүү ой.*

КҮМӨНСҮ Күмөн саноо, аныктыгына, тууралыгына же ишке ашарына ишене албоо, күмөндөр болуу. *Дагынкысы дагы бар, Күмөнсүсөң көрүп ал* («Ала-Тоо»).

КҮМӨНСҮЗ Күмөндүү эмес, ишенимдүү, шек саноого болбой турган, ачык-айкын. *Эч күмөнсүз, ишенимдүү. Күмөнсүз чындык.*

КҮМӨНСҮРӨ ***күмөнсү*** менен бирдей. *Менин да көңүлүм ушуга күмөнсүрөп, санаадар болуп калдым* («Ала-Тоо»).

КҮМӨРӨКӨЙ Караңгы, түнөргөн.

КҮМПАЙКҮМ 1. *миф. дин.* Кудай таала бүткүл ааламды жасаарда убараланып отурбастан эле «күн фаякүн!» дегенде, аалам ушу калыбында жасалып калган имиш. 2. *өт.* Эл оозунда: ташталканы чыгуу, кыйраган болуу. *Мындай коомдук түзүм күмпайкүм болушу керек, тарыхтын дөңгөлөгү токтоосуз илгерилейт, аны эч кандай бийлик тосуп калбайт. Баш көтөргөн улуттук кадрлар силердин түрмөңөрдө чирип жатат* (Саспаев).

КҮМПҮҢДӨ Өзүнчө эле күйкөлөктөп убараланган кыймыл-аракетте болуу, өз ичинде кумпуңдаган, көңүлү көтөрүңкү, сүйүнүчтүү абалда болуу. *Айнагүл мейман камын көрүп, күмпүңдөп жүрөт* (Сыдыкбеков).

КҮМПҮҢДӨӨ ***күмпүңдө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮМҮРӨЙ Каргыш тийген, жакшылыгы жок, ырайымсыз деген сыяктуу маанилерде колдонулат. *Жалгыз гана жолтоо – күмүрөй түндүн күндөгүдөй болбой тургандыгы* (Жантөшев).

КҮМҮРӨЙ КЫЛУУ Жок кылуу, ташталканын чыгаруу, күм-жам кылуу. *Күмүрөй кылам түбүңдү, бурут* («Манас»).

КҮМҮРӨЙТ *сейр.* Таш-талканын чыгаруу, кыйраган, ойрон болуп, жеңилген абалга келтирүү. *Күмүрөйтүп күл кылып, Күрөштү мыктап салайын* («Сейтек»).

КҮМҮШ 1. Жаркыраган ак түстөгү кымбат баалуу асыл металл. *Күмүштөн сомум бар эле, Күлгөнүмчө бар эле* (Жеңижок). *Алтын, күмүш эшилген, Кендериң бар, Ала-Тоо* (Бөкөнбаев). *Болушту күмүш акча сунгандары* (Үмөталиев). *Күмүш чапкан куюшкан, Жүгөн сатты кайран эл* (Шайбеков). 2. Жаркыраган, жалтырак ак түстүү, аппак. *Агарып күмүш нурдуу таң да атты* (Маликов). *Гүл токой, күмүш кайың, мырза терек, Үргүлөп салты менен турса керек* (Токомбаев). *Күмүш пахта дөбө-дөбө үйүлдү* (Бөкөнбаев).

КҮМҮШ БАЛКА Күмүштү темирдин бетине чабуучу, жашытылган күмүштү сомдоочу жана ийүүчү аспап.

КҮМҮШ ЖАЛАТУУ Зергерчиликте күмүштү иштетүүнүн негизги ыкмасы.

КҮМҮШ РУДАЛАРЫ Курамында күмүш же анын бирикмелери бар минералдык заттардын табигый топтому. *Күмүштүн 20% га жакыны күмүш тектеринен, калганы башка тектер менен кошо алынат.*

КҮМҮШТӨ Күмүш менен, күмүш чаптырып же күмүштүн буусуна кармап, буюмдарды асемдеп кооздоо. *Күлө турган сөз чыкты, Күмүштөп кылган чакчаңдан* (Токтогул).

КҮМҮШТӨЙ Күмүш сыяктуу, аппак, жаркыраган. *Күмүштөй сакал, ширин сөз, Атаңар күтөт силерди* (Токомбаев).

КҮМҮШТӨЛ ***күмүштө*** этишинин туюк мамилеси. *Алымбайдын жүгөн, куюшканы да күмүштөлгөн* (Сыдыкбеков).

КҮМҮШТӨН Күмүштөй агарган, жаркыраган көрүнүштө болуу, күмүш өңдөнүп көрүнүү.

КҮМҮШТӨӨ ***күмүштө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮМҮШТӨТ ***күмүштө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮМҮШТҮН КҮКҮМҮНДӨЙ ТЕРҮҮ Өтө кылдаттык менен чогултуу, үйрөнүү, этият мамиле жасоо, аздектөө. *Те алыстан ат арытып, жер көрүп, эл таанып, асыл сөз, асем күү самап, күмүштүн күкүмүндөй бирден терип үйрөнүп жүргөнүн баян кылды* (Касымбеков).

КҮМҮШТҮҮ Күмүш менен кооздолгон, күмүшү бар, күмүш аралашкан же күмүш чаптырылган. *Күмүштүү куюшкан.*

КҮН 1. Жер жана башка планеталар тегерегинде айланып жүрүүчү, өзүнөн жарык нур, жылуулук таратып, негизги жана борбордук планета катарында эсептелүүчү асман телосу. *Жер Күндүн айланасында айланат. – Түш болуп калган экен го, – деп саанчы Калбүбү күндү карады* (Убукеев). ‖ *өт.* Күн нуру. *Канаты күнгө чагылып, Учканын кара ак куунун* (Бөкөнбаев). *Жаман эшик ансыз да күнгө какшып араң турган эле* (Сыдыкбеков). *Сугатчы салмак аттаса, ийниндеги кетмени күнгө чагылышат* (Сыдыкбеков). 2. Эртеден кечке чейинки сутканын бир бөлүгү, таң аткандан караңгы киргенге чейинки мезгил. *Мына, күн узарып, жылуулук берди* (Убукеев). *Ач карын түлкү жаткан ичтен тынып, Узун күн, үңкүрчөдө ташка бугуп* (Бөкөнбаев). *Күн кечтеп, аба салкындады* (Баялинов). 3. Сутка, 24 саатты ичине алган мезгил. *Күн артынан күн өтүп, акыры алтынчы ноябрь болду* (Убукеев). *Алты айыбыз отуздан жүз сексен күн болсун* (Убукеев). 4. Жалпы эле мезгил, кандайдыр бир окуяларды, белгилүү бир учурларды, жыл мезгилин ичине алган убакыт. *Күндөр бизден күлгүндөй кезди жулуп, калганына караткан жолдор мына* (Чотурова). *Азыркы күндө 32 миң коюбуз бар* (Убукеев). *Кийинки күндө Шабыраалы өзү да шалакы болуп кетти* (Байтемиров). *Согуштун оор күндөрүнүн бири эле* (Сасыкбаев). ‖ Белгилүү бир доор, жашоо мезгили, замана. *Кызык күнүң өткөрүп Койбогула, кыздар ай!* (Токтогул). 5. Жашоо абалы, жан сактоо, өмүр сүрүү шарты, оокаттиричилик, турмуш. *Чыгым анда толуп кетип, Элдин күнү куурулган* (Токомбаев). *Эч адамга салбасын, Элсизде көргөн күнүмдү* (Токтогул). *Балгартта калган биздин эл, Кандай күндө болду экен* («Эр Табылды»). 6. Мүчөлдүк тарых, айдын белгилүү катар саны, кандайдыр бир окуяга, салтанатты белгилөөгө арналган дата. *Аялдардын эл аралык күнү. Илим күнү. Эгемендүүлүк күнү.* 7. Жаанчачын, тумандуулук, абанын температурасы сыяктуу атмосферанын ал абалы, аба ырайы.

Быйыл күн жаанчыл болду (Жантөшев). *Күн бүркөк, дыбыраган жамгыр бар болсо керек эле* (Сыдыкбеков). *Бүгүн күн чайыттай ачык* (Сыдыкбеков).

КҮН АЛЫС Бир күнү коюп бир күнү, ортодон бир күн өткөрүп. *Күн алыс иштөө. Күн алыс барып турат. Алымкул күн алыс өүйт издейт* (Сыдыкбеков).

КҮН БАТКАНДАЙ КЫЛУУ *к.* ***ай баткандай кылуу.***

КҮН БАТУУ Күндүн батыш тарапка кыйырдан ары карай кетиши. *Күндүн батышы ар бир географиялык алкакка жараша түшүндүрүлүшү мүмкүн.*

КҮН БАТЫШ ***батыш*** менен бирдей. *Күн батышты карасаў, Кара-Балта, Сокулук* («Манас»).

КҮН БҮТҮҮ *к.* ***күнү бүтүү.***

КҮН ЖОК Жашоо, жан сактоо болбойт деген мааниде. *Жигиттер, бул көпөссүз күнүбүз жок, өлгөн бала үчүн тирүү балдардын убалына калбайлы* (Нурпеисов). – *Биерде эми мага күн жок* (Абдыраманов).

КҮН ЖҮРҮШ ЖАК Түштүк жак, түштүк тарап. *Күн жүрүшү тарабы* («Манас» С.О.). *Күн жүрүшү Анжыян, Шамалында ойроттор* (Молдо Кылыч).

КҮН КАКТЫ БОЛУУ Жайлоого, салкын жерге жиберилбей, ысыкта кыйналган абалда болуу (көбүнчө жылкыга карата). *Сенин күн какты болгон аттарыў, Күндүк жерге жарабас* (Осмонкул).

КҮН КАРАМА 1. Сары гүлдүү, тегерек келген башы күн тарапты багыт алып туруучу, даны кабыкчанын ичинде бышып жетиле турган өсүмдүк. *Толгон айдай күн карама жылмаят, Адатынча күндү карап күндөгү* (Токомбаев). 2. Бийлиги, даражасы жогору турган же оокаттуу, бай кишинин сөзүн сүйлөп, ошонун дегени менен болуучу, кошомат кылып, ошону жактап туруучу өў карама, өз алдынчалыгы жок кошоматчы. *Кээ бир адам күн карама, эки жүздүү, Бул адам тууралыктан үмүт үздү* (Тоголок Молдо). *Үч жакка чойгон үч жааттын ортосунда аргасыз жылмаўдаган күн карамага айланып, өзүнүн амандыгын сактаган оўой, бирок...* (Касымбеков).

КҮН КЕЧИРҮҮ Жашоо, өмүр өткөрүү, жансактоо, бала-чакасын, үй-бүлөсүн асыроо. *Атам жарыктык, ошол жерди мекендеп, жайдыр-кыштыр эч кимге кошулбай күн кечирип, бизди асырап келген экен* (Медетов). ***В.: Күн кечүү.*** *Жалганчы болуп жүргүчө, Жалгыз жүрүп күн кечем* (фольк.). *Бирок бөтөн журттун колундагы аялдардын турмушу кандай болуп, күн кечери Ажарга белгисиз* (Баялинов).

КҮН КӨРСӨТӨР Жан сактатар, багыпкөрөр, жардам берер, көмөктөшөр, оокат-тирилик өткөртөр. – *Анда бир үйдүн эркеси да, күн көрсөтөр эр-азаматы да өзүў экенсиў* (Жантөшев).

КҮН КӨРСӨТПӨӨ Кордук көрсөтүү, тынчтык бербөө, өтө начар мамиле жасоо, өз жайына койбой, үстөмдүк кылып, тынчын ала берип жүдөтүү. *Бирок мунун кайын энеси башынан өч болучу. Күн көрсөтчү эмес* (Элебаев). *Ушинтип отурсаў мага күн көрсөтпөйсүў го, – деп, дагы оўураўдап шарт чыгып жеңеңиме эсимде* (Айтбаева). *Мурдатан орун алып калган неме күнүлүк кылып, кийинки барган мага күн көрсөтпөс* (Эшмамбетов). *Күнөөсү жок адамды, Күн көрсөтпөй айдайсыў* (Токтогул).

КҮН КӨРҮҮ Жашоо, өмүр сүрүү, оокат-тиричилик кылуу. *Сүйбөгөндөн кийин, анын үстүнө апсыйган картаў чал менен кантип күн көрүүгө болот?!* (Абдукаримов). *Орозкулдун колун карап, күн көрүп жүргөнүўдү билбейсиўби?* (Айтматов). ***В.: Күн өткөрүү.*** *Тополоў ошонусу менен эл кыдырып, күн өткөрөт, бала-бакырасын багат* (Осмоналиев).

КҮН КҮРКҮРӨӨ Атмосферада чагылганды коштоп чыккан добуш. *Үндүн булуттан чагылышынан күн күркүрөөнүн жаўырыгы бир топко созулат.*

КҮН МУРУН Алдын ала, мурдатан, эрте. *Жабылып жалпы журту конок алмак, Күн мурун тамак-ашын турат камдап* (Маликов). *Ата-энесинин келерин күн мурун уккан келини буту-бутуна тийбей жүгүрүп, берер тамагын даярдап күйпөлөккө түшүүдө* («Ала-Тоо»).

КҮН САЛГЫЛЫК КЫЛБАСЫН Көз каранды болбосун, бир ишти аткарууда бирөөнүн көзүн карабасын. *Дөдөйгө күн салгылык кылбасын* (Байтемиров). *Сага күн салгылык кылбасын. Ач адамга күн салбасын деп ыйлады* («Ала-Тоо»).

КҮН САЛУУ Бирөөнүн көзүн кароо, бирөөгө көз каранды кылуу, анын жардамына муктаж кылуу. *Күлүккө күн салгыча, байталга бак берсин* (макал). *Кишиге салган күн курусун, көзүн караган сайын адамды күнкор кылып жиберет* (Жантөшев). ***В.: Күнү калуу.*** *Баласына күнү калып отурган кемпир* («Чалкан»).

КҮН СИСТЕМАСЫ Күндүн жана тартылуу күчүнүн таасири менен Күндү тегеренип кыймылдаган 9 чоў планетадан (Меркурий, Чолпон, Жер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Плутон) турган система. *Күн системасы – он миўдеген кичине планеталардан, кометалардан, метеордук бөлүкчөлөрдөн, планета аралык газдан турган асман телолорунун системасы.*

КҮН ТИЙГЕН ЖЕРДИН КҮКҮГҮ Кимдин иши оў болуп турса, же кимде бийлик болсо, ошого кошомат кылган, анын сөзүн сүйлөгөн өў карама, кошоматчы. *Күн тийген жердин күкүгү болуп оокат кылып, жан багуу сага окшогон адамдын колунан келет деди* («Ала-Тоо»). *...Күн тийген жердин күкүгү, көкүрөгү*

өз чамасынан өөдө, бирөөнүн кайгысы – аларга күлкү, өзү эки буттуу түлкү (Медетов). *Алар күн тийген жердин күкүгү, – деп Сыйынбай эмки иштин чордонун ошолорго бурду* (Өгөбаев). ***В.: Күн тийген жердин чоросу.*** *Күн тийген жердин чоросу. Ким чоң болсо, ошону жандайт, ошонун сөзүн сүйлөйт* («Чалкан»). *Мындайдын келгенине кубанба, кеткенине кайгырба – мындайды ошон үчүн «Күн тийген жердин чоросу» дейт, ага теңирим көкжал бөрүнүн артынан ээрчиген жорунун, кузгундун, карганын күнүн берип койгон* (Касымбеков). ***Күн тийген тоонун күкүгү.*** *Күн тийген тоонун күкүгү болуп, кара жанынын камын көрүп, акыры Жылматай да кетти дүйнөдөн* (Осмоналиев). ***Күн тийген жердин бүлөсү.*** – *Куйругуңду кыпчып калгансың го? Күн тийген жердин бүлөсү* (Байтемиров).

КҮН ТУТУЛУУ Күндүн бетин Ай толук же жарым-жартылай тосуп өткөндөгү көрүнүш. *Күндүн толук тутулуусу Айдын толук көлөкөсү түшкөн жерде байкалат.*

КҮН-ТҮН ТЕҢЕЛҮҮ Күндүн кыймылынын натыйжасында анын борборунун эклиптика менен экватордун кесилишкен чекити аркылуу өтүү маалы (моменти). Күн-түн теңелүү болжолу 21-мартта (жазгы) жана 23- сентябрда (күзгү) болуп өтөт. *Күн-түн теңелүү мезгилинде уюл аймактарынан башка жерлерде күн менен түн бирдей узактыкта болот.*

КҮН ЧУБАКТОО Күнөстүү жерге, күн жакшы тийген жерге кактанып, күнгө жылынып отуруу. *Мен боорго барып күн чубактап отурайынчы* (Бейшеналиев). *Сагындар мандалак издеп кетишкенде үйдөгүлөр эшикке чыгып, күн чубакташат* (Осмоналиев). *Чокой кургаганча күн чубактап көздү жүлжүйтүп отуруп калам* (Жусупов).

КҮН ЧЫГЫШ чыгыш менен бирдей. *Өлкөнүн бир кенже уулу – Кыргызстан, Мактанып, күлүмсүрөп күн чыгыштан* (Осмонов). *Күн чыгыштан муздак жел сокту.* 2. *өт.* Сүйгөн, арзыган адам, сүйгөн адамды эркелетип атоонун бир түрү. *Улам карап туш тарапты элеңдеп, Айтар сөздү миң кайталап белендеп. Күн чыгышым сени күтөм зарыгып, Анык беле айткан сөзүң келем деп* (Кожомбердиев).

КҮНГӨЙ Тоонун күнгө караган бети, күндү караган тарабы. *Күнгөйү күнгө чагылып, Тескей жагы көлөкө* (Шүкүрбеков). *Биз күнгөй жолуна салып, көл жээктей жөнөдүк* (Абдумомунов).

КҮНГӨЙЛӨ Жол жүрүүдө, мал жайып чыгууда ж.б. тоонун күнгөй жагында, күнгөй жерлерде болуу, күнгөй тарапты бет ала жүрүү. *Күнгөйлөп жүрүп отуруу. Малды күнгөйлөп жаюу.*

КҮНГӨЙЛӨТ күнгөйлө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮНГӨЙЛҮҮ Күн тийип, күнөстүү болуп турган, күнгөй жерлери көп, күнгөйү бар. *Күнгөйлүү бет. Күнгөйлүү тоолор.*

КҮНГӨЙЧӨ Кичирээк күнгөйлүү бет, кичирээк күнгөй жер. *Күнгөйчөлөрдүн чөптөрү кубарып турат* (Жантөшев).

КҮНДӨ I Күн сайын, ар күнү, ар убакта, ар дайым. *Күндө келген күл ууртайт, айда келген май ууртайт* (макал). *Күндө чыккан күлүккө, Саяпкер алган тер кызык* (Токтогул).

КҮНДӨ II *тар.* Колго салынуучу кишен. *Күндө салып колуна, Чынжыр менен байлаган* («Манас»).

КҮНДӨ МАЙРАМ, КҮНДӨ ТОЙ Шаан-шөкөт, сайран куруучулук, оюн-зооктун байма-бай болушу. *Ырас, Жолборс үчүн күндө майрам, күндө той жылына бир келип катары менен жыйырма күндөй созулар эле* (Жигитов). *Аларга күндө майрам, күндө той болуп турса, бакытка тете баалашат* (Ашымбаев).

КҮНДӨГҮ Күндө боло берүүчү, боло жүргөн, кадыресе, кадимки, адаттагы. *Күндөгү адатынча жонго чыгып, Карады эки жакка көз жиберип* (Шимеев). *Чолпондун күндөгүгө караганда аяк шилтеши да ыкчам болуп кетти* (Байтемиров).

КҮНДӨГҮДӨЙ Мурдатан бери боло жүргөндөй, мурдагыдай, демейдегидей. *Жылдызкан бүгүн күндөгүдөй башы жаздыкка тиер замат уйкуга кеткен жок* (Байтемиров).

КҮНДӨКҮ күндөгү менен бирдей.

КҮНДӨЛӨ Күндө салуу, кишен салуу. *Күндөлөп колун бекитүү.*

КҮНДӨЛҮК 1. Күн сайын болуучу, күнүгө боло турган, учурдагы. *Күндөлүк оокат-тиричилик. Күндөлүк кабарлар. Кийим эмес, оокат үчүн Күндөлүк тапкан тыйын жок* (Токомбаев). 2. Күн сайын же учурдагы болгон иштерди, баштан өткөндөрдү, байкоолорун, өз оюн ж.б. эскерип жазып жүрө турган дептер. *Аскар күндөлүгүн төмөнкү сөздөр менен улады* (Сыдыкбеков). 3. Үйгө берилген тапшырмалар, мугалимдин эскертүүлөрү ж.б. жазылуучу жана окуучунун алган баалары коюлуучу атайын үлгүдөгү дептер.

КҮНДӨН КҮНГӨ ***же күн санап*** Күн өткөн сайын, уламдан-улам, улам барган сайын. *Күндөн күнгө анын кубанычы чоң* (Жантөшев). *Өлкөм күчөп өсүп барат күн санап* (Турусбеков).

КҮНДӨӨ 1. Айыл башчы. 2. *туурасы:* ***күндө II.*** *Мааразыкты байлатып, Мойнуна күндөө саламын* («Эл адабияты»).

КҮНДӨП-ТҮНДӨП Күндүз да, түнкүсүн да, жарыкта да, түн катып да, тыным албай, күндүр-түндүр. *Күндөп-түндөп жол чалып, Айланып нечен тоолорду* («Мендирман»). *Күндөп-түндөп токтобой, Көчүп турган ким болот* (Тоголок Молдо).

КҮНДӨШ 1. Бири-бирине карата күнү аялдар, күнүлөш аял. *Эки күндөш баласы Бири-*

бири менен өч деген (Барпы). 2. Бири-бирине эрегишип, ичи тардык кылган, көңүлөшкөн аялдар. *Айымкандын төрөбөгөндүгү өзүнө кайгы, күндөштөрүнө кубаныч болду* (Каимов).

***КҮНДӨШТҮК** көңүлүк* менен бирдей. *Күндөштүктөн көп айтпайм, Күйгөндүктөн деги айтпайм* («Саринжи-Бөкөй»).

КҮНДӨШТҮН КҮЛҮ ЖОО Алар эч качан бири-бирине ак санабайт, алар өмүр бою бирине бири ич тардык кылат (көбүнчө байбиче менен токолдун мамилесине карата). *«Мен энемдей болгон байбичелердин үстүнө түшпөймүн! Күндөштүн күлү жоо. Менин өз сарайым, өз кемегем болуш керек», – деп атайлап менсинди* (Көчкөнов). ***В.: Күнүнүн күлү жоо.*** *О койчу, күнүнүн күлү жоо деген ошол.* ***Күнүлөштүн күнү жоо.*** *Күнүлөштүн күнү жоо экендигинин чындыгына ынандым.*

КҮНДҮЗ Таң аткандан күн батканга чейинки убакыт, күндүн жарыгы кете элек мезгил. *Чийдин күндүзү ысык, түнү салкын* (Абдумомунов). *Кыялданып түш көрүп үкү байкуш, Бадалдарда олтурат күндүз уктап* (Токомбаев).

КҮНДҮЗГҮ Күн жарыктагы, сутканын күндүз убагындагы. *Күндүзгү саат эки чамалары болду* (Жантөшев). *Күндүзгү кызмат учуру болчу.*

КҮНДҮЗГҮДӨЙ Күндүзгү мезгилдегидей, жапжарык. *Күндүзгүдөй түнүндө, Күйүп турган шамы бар* (Токтогул).

КҮНДҮЗГҮСҮН Таң аткандан күн батканга чейинки маалда, күндүзгү жарыкта, күндүзү. *Күндүзгүсүн талаада, Отун терип өткөргөн* (Барпы).

***КҮНДҮЗКҮ** туурасы: күндүзгү.*

КҮНДҮЗҮ Күндүзгү маалда, таң аткандан күн батканга чейинки мезгилде, күндүзгүсүн. *Күндүзү бүркөк, түнү ачык, Сыдырым шамал көп болот* (Тоголок Молдо)

КҮНДҮЗҮН Күндүзү, күндүзгү мезгилде, күндүзгүсүн. *Күндүзүн да, түнкүсүн да тыным албай жол жүрүү.*

КҮНДҮК 1. Иштөө, акы төлөө чеги, өлчөмү бир күнгө эсептелген, бир күндүн эсеби менен болуучу күндүк акы. *Күндүк чен.* 2. Бир күндүн ичинде өндүрүлүүчү, бир күн чегиндеги убакытка эсептелген. *Күндүк май иштеп чыгаруу мерчеми бир центнер,– деди Ийгилик* (Убукеев).

КҮНДҮК ЖЕР Бир күндө басып өтө турган жолдун чени. *Күндүк жерге угулуп* («Манас» С.О.).

КҮНДҮКЧҮ *эск.* Күндөлүк иштеген ишине карай акы алып, убактылуу жалданып иштөөчү.

КҮНДҮН КӨЗҮ КӨРҮНБӨӨ Аба ырайы бүркөк болуп, күндү булут тосуп, күүүрт тартып туруу, күн чыкпоо. *Кайсы убак болуп калды? Күндүн көзү көрүнбөйт! Мынча эмне кечикти* (Осмоналиев).

КҮНДҮН КӨЗҮ ЧАЧЫРАГАНДА Күн жаңыдан чыкканда, күн тие баштаганда. *Күндүн көзү чачыраганда аттандык. Күндүн көзү чачыраганда бээлерди желеге имерип, кулундарды Чагыр өзү байлады* (Осмоналиев). ***В.: Күндүн нуру чачыраганда.*** *Күрүчбек күндүн нуру чачыраганда жан берди* («Ала-Тоо»). ***Күндүн мурду чачыраганда.*** *Колу-буту чырмалып, оозу таңылган Оросул эртең менен күндүн мурду чачыраганда табылды* (Осмоналиев).

КҮНДҮН МУРДУ ЧЫККАНДА Күн чыгып келе жаткан учурда, күн жаңыдан көрүнгөндө.

КҮНДҮР-ТҮНДҮР Күндүз да, түнкүсүн да, сутканын кайсы мезгили экендигине карабастан, дайыма, тынымсыз. *Күндүр-түндүр мал артынан сенделди* (Бөкөнбаев).

***КҮНЕС** туурасы: күнөс.*

КҮНЖАРА Май чыга турган техникалык өсүмдүктөрдүн уруктарынан майын ажыратып алгандан кийинки калдыгы, тобу. *Пахтанын буласы – кийим, чигити – май, чөбөгөсү күнжара болот* (Убукеев).

КҮНЖҮТ Май чыгаруучу өсүмдүктүн бир түрү.

КҮНКОР Бирөөнүн көзүн караган абал, көз каранды. *Кишиге салган күн курусун, көзүн караган сайын адамды күнкор кылып жиберет экен* (Жантөшев).

***КҮНӨ** туурасы: күнөө.*

КҮНӨЙ *диал.* Күнөө. *Кол тапшырам деп келдим, Чачымдан көп күнөйүм* (Токтогул).

***КҮНӨКӨР** күнөөкөр* менен бирдей. *Кантсеңер эрк силерде, күнөкөрмүн, Кечсең да, кечпесең да кайгырбаймын* (Токомбаев).

КҮНӨМ Шек, кадык. *Кыз энесинен сууган жок. Ал жагынан Зейнеп апа да күнөм санаган жок* (Айтматов). *Ырдатпай койду Током деп, Калбасын менде күнөмүң* (Токтогул).

***КҮНӨМДӨР** күмөндөр* менен бирдей. *Күнүмдүккө кордук иш, Күнөмдөр кайта жетерим* (Токтогул).

***КҮНӨМДҮҮ** күмөндүү* менен бирдей. *Келе жаткан жагы жана айткан сөздөрү күнөмдүү болгондуктан, бир календерди кармап келдик* (Жантөшев).

***КҮНӨМСҮЗ** күмөнсүз* менен бирдей. *Сага күнөмсүз ишенем.*

КҮНӨӨ Коомдук тартипти, жүрүш-туруш нормаларын бузуудан, кандайдыр бир жаңылыштык кетирүүдөн келип чыккан айып, жалпы эле жазыктуу, айыптуу мамиле, кимдир бирөөнүн кылмыштуу аракети. *Күнөөсү жок, соту жок, Айдап кеткен болучу* (Токтогул). *Жашырып койсо жараткан, Жаш жандын кылган күнөөсүн* (Токомбаев). *Байкуш Бакыда күнөө бар беле? Каяша айтам деп балаага калбадыбы* (Байтемиров).

КҮНӨӨЙҮ Жазык, кылмыш, айып. *Мен да сендей кан элем, Күнөөйүм качан кечилет* (Токтогул).

КҮНӨӨКӨР 1. Күнөөсү бар, жазыгы бар, кетирген жаўылыштыгы үчүн жооптуу, айыптуу. *Адам баласын айбанга теўеген киши күнөөкөр* (Сыдыкбеков). *Эрке кыз күнөөкөр сыяктуу табышын акырын чыгарды* (Байтемиров). 2. Мыйзамга, үрп-адат эрежелерине ылайык айыпталуучу адам, сот жообуна тартылган кылмышкер. *Доочу менен күнөөкөрдүн сөзүн уккандан кийин бий чекир көзүн жуумп, бир аз ойлонуп отурду* (Каимов). *Күкүгү элем көп элдин, Күнөөкөр болуп сенделдим* (Токтогул).

КҮНӨӨКӨРЛӨН күнөөкөрлө этишинин өздүк мамилеси. *Күнөөкөрлөнүп ылдый карады* (Сыдыкбеков).

КҮНӨӨКӨРЛӨӨ Күнөө коюу, күнөөлүү деп эсептөө, күнөөлөө. *Күнөөкөрлөп айыптоо.*

КҮНӨӨКӨРЛҮК Күнөөсү бар экендик, айыптуулук, күнөөкөрдүн абалы.

КҮНӨӨКӨРСҮН Кандайдыр бир жаўылыштыкка күнөөлүү сыяктуу сезүү, өзүн күнөөкөр деп эсептөө. *Абышкалар бирин-бири күнөөкөрсүнүп карашат* («Ала-Тоо»).

КҮНӨӨКӨРЧҮЛҮК күнөөкөрлүк менен бирдей.

КҮНӨӨЛӨ Күнөө коюу, айыптоо, күнөөлүү деп эсептөө. *Жакындагы жоболоўдуу окуя үчүн Салык Мамбеткулду күнөөлөйт* (Каимов). *Бурулча Алтындын адамгерчилигин мактаган менен, каттабай койгондугу үчүн күнөөлөдү* (Байтемиров).

КҮНӨӨЛӨН күнөөлө этишинин өздүк мамилеси.

КҮНӨӨЛӨӨ күнөөлө этишинин кыймыл атоочу.

КҮНӨӨЛҮҮ Күнөөсү бар, жүрүм-туруму же кандайдыр бир айыптуу иши боюнча уятка калгыдай, күнөөкөр болгудай жаўылыштыгы бар, айыптуу, кылмыштуу. *Карабек, сенин мага акырая карай турган жөнүў бар, баарына өзүм күнөөлүүмүн* (Каимов). *Күнөөлүү – деп, баарына, Статья арналган* (Казыбек). *Булар күнөөлүү эмес, баарын баштаган менмин,– деп чынымды айттым* (Токомбаев). *Негедир күнөөлүүдөй жалтаўдайт* (Усубалиев).

КҮНӨӨСҮЗ Күнөөсү жок, жазыксыз, күнөөлүү эмес. *Күнөөсүз ошол ырчыны, Күн тийбес жерге айдаган* (Бөкөнбаев). *Күнөөсүз болсо, бул бечараны кыйнабай бошотуп жиберсе боло* («Ала-Тоо»).

КҮНӨӨСҮЗДҮК Күнөөсү жоктук.

КҮНӨС күўгөй менен бирдей. *Асылкандын казан-аяктары кагырап, күнөстө жатат* (Элебаев). *Жер-суу көбөөрүп, ойдуўкүнөстөрдө көк жыбырап калды* (Сыдыкбеков).

КҮНӨСТӨ Күн нуруна кактануу, күн чубактаган, күн нуруна бөлөнгөн абалда болуу. *Тамдын төбөсүндө күнөстөп жаткан тооктор туш-тушка качты* (Сыдыкбеков). *Турсунаалы менен Кабыл сарайдын түбүндө күнөстөп отурушту* (Элебаев).

КҮНӨСТӨӨ күнөстө этишинин кыймыл атоочу.

КҮНӨСТӨТ күнөстө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮНӨСТҮҮ Күн тийип турган, жаркырап жайнап, күнү ачык болуп турган учурлары көп, күн жакшы тийген. *Эмчегине ууз жыйнап, Күнөстүү жерге мал барат* (Токобаев). *Кийгизмек элеў кызыўа Күнөстүү Оштун жибегин* (Үмөталиев). *Күнөстүү жаркыраган Түштүк мына* (Үмөталиев).

КҮНСҮ Күнгө көбүрөөк туруп калуу, күндө калып, сапаты, даамы жагынан бир аз өзгөргөн, начарлаган абалда болуу. *Күнсүп бузулуп калган айран.*

КҮНҮ 1. *этн.* Эки же андан көп аялдуу кишинин аялдарынын бири-бирине карата болгон абалы. *Абысын – аўдышкан жоо, күнү – кийүшкөн жоо* (макал). *Токолго күнү байбичелердин чачтары түктүйө, беттери сустая калат* (Сыдыкбеков). 2. *этн.* Биринчи аялынын үстүнө алган экинчи аялы же биринчи аялынын үстүнө андан кийинки алган аялдары. *Күнү үстүндө кор болдуў, Күлгүн жашыў теў жүрбөй* (Тоголок Молдо). 3. Бири-бирине же башка бирөөгө карата ич тардык кылган, кызганчаактык мамиледе болгон аял.

КҮНҮ БҮГҮН Азыр да, ушул убакка чейин, эмдигиче. *Күнү бүгүн да эсимде.* ***В.: Күнү бүгүнкүгө чейин.*** *Зулумдардын таягынын заары күнү бүгүнкүгө чейин сөөк-саагымды сыздатып жүрөт* (Абдукаримов).

КҮНҮ БҮГҮНКҮДӨЙ Ошол эле бойдон, эч өзгөрбөгөн, мурдагы калыбында. *Уялаары күнү бүгүнкүдөй* (Жантөшев). *Бала кезде береги жылдыздарды күнү бүгүнкүдөй нечен жолу тиктедик* (Жусупов).

КҮНҮ БҮТҮҮ 1. Өлө турган мезгили жетүү, өлүү. *Ажал жетип күн бүтсө, Аруу жууп көөмп кой* («Манас»). *Кичинекей кызы күнү бүткөн тоокту там башынан ыргытып ийиптир* (Жигитов). *– Чык эшикке, айбан! Күнүў бүттү сенин! – деп май көчүккө керилип туруп тепти эле, Орозкул төрт аяктап томпоўдоп барып, анан теўселе туруп эшикке чыкты* (Айтматов). 2. Бийлиги, мансабы колдон кетүү, мурдагыдай болбой калуу. *Анын күнү бүттү, мурдагы келкели жок деди* («Ала-Тоо»). ***В.: Күнү бүтүп, суусу ичилүү.*** *Күнүў бүтүп, сууў ичилди го шордуум* (Жоошбаев). ***Күнү бүтүп, суусу түгөнүү.*** *Анын күнү бүтүп, суусу түгөнгөн экен.* ***Күнү түгөнүү.*** *Күнүў түгөн- гөндө, айлаў кеткенде бул жайга келет экенсиў* (Сыдыкова).

КҮНҮ КАЛУУ *к.* ***күн салуу.***

КҮНҮ КАРАН БОЛУУ Кыйынчылыкка, оор абалга дуушар болуу, чоў кайгыга, бактысыздыкка, кырсыкка учуроо. *Эгер бул агабыз болбогондо күнүбүз каран болот эле* (Жантөшев). *Ылайым күнү каран болуп, темселеп калсын* (Абдукаимов). *Жерге кирсин, күнү ка-*

ран Бир басынса ургаачы, Кайда Батам балдар менен, Көөнүм чаппайт көчүүгө («Ала-Тоо»).

КҮНҮ КЕЧҮҮ Жашоосу, оокат-тиричилиги эптеп өтүү. *Алганыңды бийрө кармасаң, сенин да күнүң кечпейби, элчилеп* (Жусупов).

КҮНҮ ӨТПӨӨ Жашоо-тиричилиги, турмушу кыйындоо, иши жүрбөө. – *Бек тургула, биз болбосок булардын күнү өтпөйт,* – *дейт өнөктөрүнө* (Ашымбаев).

КҮНҮ ТҮГӨНҮҮ *к. күнү бүтүү.*

КҮНҮ ТУУ Бардыгы оюндагысындай, дегениңдей, өзү каалагандай болуу, арааны жүрүп туруу. *Эркектер дөбөдө кымыз ичишип, калжаң сөздүн күнү тууп турган кезде, ачык туруп күн күркүрөдү* (Осмоналиев). – *Ай, Кудай-менде! Күнүм тууса көрөрмүн. Унутпа ушунуңду, деди да, Элеман кете берди* (Нурпеисов). *Күнүм тууду, өкмөткө мен курман, Менде жоктун баарын берди өзүмө* (Токомбаев). *Малчылардын күнү тууп, эмгек акылары мол болгон кез* («Ала-Тоо»). *Кошоматчылардын, башкармага жагынуучулардын күнү тууду.*

КҮНҮ-ТҮНҮ күндүр-түндүр менен бирдей. *Күнү-түнү жол жүрүп, Жеттим кыргыз четине* (Токтогул). *Күн-түнү тынбай урушуп, Төштүк салды чоң жаңжал* («Эр Төштүк»). *Уулуке качан келет деп, Сени күнү-түнү күтүп жүрчү элем* («Сейтек»).

КҮНҮ ТҮШҮҮ Бирөөгө көз каранды болуу, бирөөнүн көзүн кароо. – *Ушу силерге кайсы элдин, кайсы жердин күнү түшүп калды экен, өңкөй каракчы?!* (Касымбеков). *Тышка чыгып бирөөгө күндөрү түшүп көрбөгөн немелер, кайсы үйдү көздөй басаарын билишпейт* (Осмоналиев). *Акбүбү тышкы алгы-берги жумуштар боюнча кимдир бирөөгө күнү түшүп калса, анда бир-эки сөз менен гана пикир алышат* (Өгөбаев).

КҮНҮГӨ Күн сайын, ар күнү, дайыма. *Аз өмүрдүн ичинде Амандашкын күнүгө* (Токтогул). *Бир айткан окуясын күнүгө кайталайт* (Жантөшев).

КҮНҮЛӨ 1. Күнүлөш аялдар бири-бирине карата эрегишкен, атаандашкан, кылык жоругун, жүрүм-турумун жактырбаган мамиледе болуу, күндөштүк кылуу. 2. Башка бирөөнү көрө албоо, атаандашып, ич тардык кылуу, аны жактырбагандыгын, каршы экендигин көрсөтүү. *Жан чыдап кантип жатасың, Душманың турса күнүлөп* (Элебаев). *Жаман тууган көрө албайт, Жакшылык консо күнүлөп* (Осмонкул).

КҮНҮЛӨӨ күнүлө этишинин кыймыл атоочу.

КҮНҮЛӨШ I Бири-бирине күнүлүк мамиледе болгондор. *Күнүлөш аялдар. Күнүлөшү менен сүйлөшүү.*

КҮНҮЛӨШ II 1. Бирине бири күнүлүк мамиле кылуу, бири-бирине карата кызганчаактыгын, ичи тардыгын көрсөткөн күнүлөштүк мамиледе болуу. 2. *өт.* Бири-бирине атаандашып эрегишкен, көрө албай ичи тардык кылган мамиле жасоо. *Күнүлөшүп Канчоро, Кекенип калды таарынып* («Семетей»).

КҮНҮЛӨШТҮК күнүлүк менен бирдей.

КҮНҮЛӨШҮҮ күнүлөш II этишинин кыймыл атоочу.

КҮНҮЛҮК 1. Күнүлөш аялдардын бири-бирине карата болгон абалы жана ошондой абалдагы мамилеси. *Күнүлүктө жүрүп күн көрүү. Күнүлөш аялдардын күнүлүгүнөн чыккан чыр-чатак. 2.* Бири-бирине атаандашып эрегишүүчүлүк, бирин-бири көрө албаган ичи тардык. *Билер-билбес экөөндө, Күнүлүгү бар экен* («Эр Төштүк»).

КҮНҮМДҮК 1. Бир күндүн ичинде иштелген иштин өлчөмүндөгү, чегиндеги, бир күндүк. *Иштеген иштин күнүмдүк акысын актап алуу. 2.* Түбөлүк эмес, күндөлүк, учурдагы, убактылуу. *Кичүү барда иштеп көн, Күлүп жайнап, эр жигит, Күнүмдүктү ойлобой, Кулак байлап, жер жибит* (Токтогул).

КҮНҮН КӨРҮҮ Кандайдыр бир нерсенин (дүнүйөнүн, турмуштун балдарынын ж.б.) убай-урматын, жыргалын, пайдасын көрүү. *Көкөтөйдүн көп дүйнө, Калмактар күнүн көрөт бейм* («Манас»). *Күмүштү тапкан сен болдуң, Күнүн көрдү алты арам* («Манас»). *Багыңды коргоп жоо сайган Балдарыңдын күнүн көр* (Үмөталиев). *Бөкөн, Чаян өлгөндөн кийин Жакып Алтай тоосун таянып, өзүнчө күнүн көрүп турду* («Манас»). *Күнүңдү көрөр кезимде, Күйүттү мага салганың* («Эр Табылды»).

КҮНҮН Ошол эле күнү, бир күндүн ичинде. *Күнүн барып, күнүн кайтуу.*

КҮНҮНКҮ Бир күндүн ичиндеги, бир күнкү, бир күндүк, күндөлүк. *Күнүнкү тапканын күндө жок кылуу.*

КҮНҮНӨ Күн сайын, күнүгө, бир күндүн ичинде. *Күнүнө төрт-беш сааттан сабак өтүлөт.*

КҮНҮЧҮ күнүчүл менен бирдей.

КҮНҮЧҮЛ 1. Күнүлөшүнө карата жаман мамиле кылган, ага күн көрсөтпөй куурата берген, башка аялдарга карата күнүлөштүк, ичи тардык мамиледе болгон. *Күнүчүл аял.* 2. Бирөөгө эрегишүүнү, атаандашып күнүлөгөндү жакшы көргөн, бирөөнүн ийгилигин, жакшы жактарын көрө албаган кызганчаак. *Мухаббат койнун ачканда, Күнүчүл жүрөк туйлады* (Токомбаев).

КҮНҮЧҮЛДҮК күнүчүлүк менен бирдей.

КҮНҮЧҮЛҮК 1. Күнү аялдардын бири-бирине карата болгон күнүлүк мамилеси, күнүлөштүк. 2. Ичи тардык, бири-бирине эрегишкендик, кызганчаактык, атаандаштык. *Ак бетке тамылжыган каны жүрүп, Жүрөккө келе калды күнүчүлүк* (Токомбаев).

КҮНЧҮЙҮМ Кандын, падышанын кызы.

Бул канзуулук күнчүйүмгө куп гана жарашып калды (Субанбеков).

КҮНЧҮЛҮК Бир күндүк, бир күндүн ичинде басып өтүүчү (жолго, жол жүрүү аралыгынын болжолдуу ченемине карата). *Күлүктөн өнөр чыгабы, Күнчүлүк жерге чаппаса* (Бөкөнбаев).

КҮҮ 1. Кул аял. *Калмактан келген бир күү – деп* («Манас» С.О.). *Быйты күүдүн тилин ал, Төштүк* («Эр Төштүк»). *Күү атым кунга келген сөзгө жеүил* (Турусбеков). 2. Бирөөгө толук көз каранды, ар кандай кара жумуштарды иштеп, кожоюндун ээзүсүндө болуп, анын каалаганындай үй кызматтарын аткарган укуксуз аял. *Башын байлап коюп, күү урунуп жатууну билбейсиүби, эси жок* (Турусбеков).

КҮҮ ЖИЛИК Далы менен кар жиликтин ортосундагы кыска жилик.

КҮҮ ТАМАК 1. Тамакка кароо, тамагын жашырып ичкен киши. 2. Элге аралашпаган, түнт. *Үнүнө караганда туулгандан бери үйүнөн биринчи жолу чыккан үй күчүк, күү тамак неме окшойт* (Жусубалиев).

КҮҮГӨЙ *туурасы:* ***күнгөй.*** *Күүгөйгө айлым жайлаган, Күкүгү муүдуу сайраган* (Казыбек).

КҮҮГҮР-КҮҮГҮР Күүгүрөгөн дабышты билдирүүдө колдонулат. *Күүгүр-күүгүр барабан урулду.*

КҮҮГҮРЛӨ Күүгүр-күүгүр эткен дабыш чыгуу, күүгүрөө. *Добул согуп күүгүрлөп, Тоо көчкөндөй дүүгүрөп* («Манас»).

КҮҮГҮРӨ 1. Күнгүр-күүгүр этүү, күүгүрлөө. *Тоо көчүп, жер жарылып дүүгүрөдү, Жаүырып алда кайда күүгүрөдү* (Үмөталиев). 2. Өзүнчө күүгүрөнүп сүйлөй берүү, күүкүлдөгөн күүүрт үн чыгаруу. *Ойлойт, басат, бирдеме айтып күүгүрөйт* (Осмонов).

КҮҮГҮРӨН ***күүгүрө*** этишинин өздүк мамилеси. *Күлүстөн тууган Күлчоро Күүгүрөнүп күүлөндү, Эр Сейтекке сүйлөндү* («Сейтек»).

КҮҮГҮРӨТ ***күүгүрө*** этишинин аркылуу мамилеси. *Адат болуп калган күүсин күүгүрөтүп жиберди* (Токомбаев).

КҮҮДҮК Күүдүн абалы, күү абалында болгондук. *Күүдүк менен күн көргөн, Бир кара кемпир көрүндү* («Сейтек»). *Үч айдын ичинде ыктыярыү менен барбасаү, түбөлүк күүдүктө кармаймын* (Токомбаев).

КҮҮК: күүк этүү к. күүк-мыүк этүү.

КҮҮК-МЫҮК ЭТҮҮ Оюн ачык, так айталбай, бүдөмүктөтүп бир нерсени ичинен күүгүрөгөн болуу. *Угузбаса да ич ара күүк-мыүк эткендер бар эле* (Ашымбаев). *Дагы эмне деп жасакерленип, кууланаар экен деген пикирде Аскар мунусун кооптуу кабылдады да, күүк-мыүк этти* (Жантөшев). *Адамбек эсепти билем же билбейм деп ачык айта албай, күүк-мыүк этип, кысылгансып калды* (Баялинов). ***В.: Күүк этүү.*** *– Мындайда унчукпаган озот, – деп күүк этти* (Нурпеисов). *Ормокеев ачуусун ичине батыра албай күүк этти* («Ала-Тоо»). *– Элден ажырап кайда жая бакканы жүрөт?– деп Татыбек күүк этти* (Байтемиров). *Жаш келин эмнегедир кызара түшүп, жер карап күүк этти* (Сыдыкбеков).

КҮҮКОР *туурасы:* ***күнкор.***

КҮҮКҮ I ***күүкүл*** менен бирдей. *Калппы, чынбы ким билсин, Күүкү ушак деп угам* («Мендирман»).

КҮҮКҮ II Буруксуп жыттануу, бураган жыт чыгаруу. *Шекер сөздүү, нур көздүү, Жыпар күүкүп, жаз бурап* («Манас»).

КҮҮКҮЛ Эмне экени ачык, даана болбогон, мааниси түшүнүксүз болгон тунгуюк кептер, ачыкка чыкпастан, астыртан тымызын айтылып жүргөн имиш-имиш, күбүр-шыбыр, тууралыгы текшерилбеген, аныкталбаган сөз. *Бир кезде кулагыма кейиген, мени каргап жемелеген абышкамдын күүкүлү угулду* (Сыдыкбеков). *Ар ким өз ара угузбай күүкүл айтышпаса, Серкебайдын бул жоругун жактырбай, ага ашык айткан жан болгон жок* (Сыдыкбеков).

КҮҮКҮЛ-МЫҮКЫЛ Ачык айтылбаган күбүр-шыбыр, имиш-имиш, күүк-мыүк айтылган сөз, күүкүл. *Айыл арасында күүкүл-мыүкыл сөздөр көбөйүп, анын бир учу районго жетти* (Байтемиров).

КҮҮКҮЛДӨ Мааниси ачык, түшүнүктүү болбогон кеп салуу, сөздү таасын, угуза айтпай, өзүнчө бирдемелерди кобураган болуу. *Ары карап күүкүлдөйт, Ичи өрттөнүп чок болуп* («Сейтек»). *Татыбектин бир сөзү угулса, бири угулбай күүкүлдөп, отура-тура калып, кыжырлана берди* (Байтемиров).

КҮҮКҮЛДӨӨ ***күүкүлдө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮҮКҮҮ Ушак сөз.

КҮҮҮРТ 1. Өүү-түсү жагынан анчалык даана, айкын эмес, көрүнүшү, тунуктугу, ачык-жарыктыгы жагынан тунарыүкы, түнөрүүкү. *Күүүрт жашыл. Боёгу күүүрт. О Асман мунарыктап, күндүн көзү күүүрт* (Сасыкбаев). *Кара чырак булбулдөп, күүүрт гана жарык түшүрүп турат* (Абдукаримов). *Тоо башын туман чалган, айлана күүүрт* (Абдумомунов). 2. Үнү, дабышы, угулушу, сүйлөгөнү ж.б. жагынан анчалык даана эмес, басыүкы. *Токтогул күүүрт кыска жооп кайтарды* (Токомбаев). *Арыктан шылдырап аккан суунун күүүрт үнү угулат* (Абдукаримов). *Унчукпай качан болсо жүрө турган, Кээде шат, кээде күүүрт күлө турган* (Үмөталиев). *Күүүрт суроолор менен таүдын атышын күттү* (Токомбаев).

КҮҮҮРТТӨ Күүүрт көрүнүштө болуу, тунарыүкы же түнөрүүкү тартуу, күүүрт көрүнүү. *От бирде жалп этип өчүп, үйдүн ичи күүүрттөй түшөт* (Элебаев).

КҮҮҮРТТӨН ***күүүрттө*** этишинин өздүк мамилеси. *Айлана күүүрттөнүп калган* (Бейшеналиев).

КҮҮҮРТТӨӨ ***күүүрттө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮҮРТТӨТ күүрттө этишинин аркылуу мамилеси. *Бала бакчадагылар үй ичин күүрттөтүп коюшкан* (Убукеев).

КҮҮРТТҮК Күүрт болуп турган абал. *Бактыяр күүрттүктү жарык кылып, текчеде турган шамдарды күйгүздү.*

КҮҮРТТҮҮ Ачык эмес, даана эмес, бүдөмүктүү, күүрт же басыңкы. *Терезе жакты карап улам-улам, Күүрттүү іінім менен обон салам* (Шимеев).

КҮҮТАЙ Сулуу, келбеттүү, келбети келишкен. *Курбудагы куу казык, Кулжанын эти жол азык. Курдашын таап ойногон, Күүтай кызда не жазык* (Эл ырлары).

КҮҮЧҮЛҮК Күүдүн ал-абалы, күүдүк. *Күүчүлүктө күн көрүү. Күүчүлүктүн азабын тартуу.*

КҮП I 1. Цилиндр формасындагы май бышып алуучу узунча, ичкерээк келген жыгач челек. *Жакындаган сайын паровоздун жарыктары өйдөлөй соймоңдоп, жарыктын тилкесинде нар тозоңу көзгө көрүнө уюлгуп, шарактаган доош күчөп, күбүн бышкан бишкектей поршендери кирип-чыгып, жер силкинип турду* (Айтматов). 2. Кымыз ачытуу же бозо салуу үчүн да колдонулуучу малдын терисинен жасалган идиш. *Уу төгүптүр күбүңө, Ушу турган Канчоро, Балам жеткен экен түбүңө* («Семетей»). *Күптөй болгон чоң экен* («Семетей» С.К.). *Дагы да Тасма менен Түбүн айтар, Ачыткан кымыз, бозо күбүн айтар* («Жазгыч акындар»).

КҮП II: ак күп Балапандардын денесиндеги үрпөйүп калыңчыккан жаңы назик түк. *Бөбөктөрүм ак күбү чыга элек балапандардай кызыл эт* (Сыдыкбеков).

КҮП III: күп-күп 1. Оор нерсенин кулап түшкөнүн, жыгылганын же катуу урулганын ж.б. билдирүүчү дүп эткен катуу дабышты билдирүүдө колдонулат. *Күп-күп кетмендер урулду* (Сыдыкбеков). *Машаа кошкон көп мылтык, От койгондо күп этти* («Семетей»). 2. Бирөөнүн баркылдай сүйлөп күрсүлдөгөнүн, күпүлдөгөнүн билдирүүдө колдонулат. *Күп-күп этип күүлөнүп, Күрсүлдөдү Көкөтөй* («Эр Төштүк»). *Чоң койчу даражалуу кишилерге күп-күп эте сүйлөдү* (Жантөшев).

КҮП IV Күндүз деген сөзгө кошулуп, ага күчөтүү, тактоо маанисин берет. *Дем алып көлөкөлөр бир жыгач жок, Күпкүндүз туш тараптан улуйт бөрү* (Үмөталиев).

КҮПКӨ I 1. Күн тийбес кылып, жасалгаланып даярдалган атайын жай, сере. 2. Жаш төлдү (көбүнчө козу, улакты) убактылуу кармоо үчүн атайын жасалган жылуу жай (жер кепе, кээде чымдан ж.б. жасалып, чөп, саман төшөлүп, капталдары, үстү жылууланып курулат). Канаттуулар, айрыкча жаш балапан үчүн да өзүнчө ылайык күпкө даярдалат. *Бермет күпкөдөн эгиз козуну көтөрүп чыкты* («Ала-Тоо»). *Тиги куштан тургузулган күпкөнүн, биринчи эшигин ачты эле, ак ала, сары ала болуп тооктор жайнады* («Ала-Тоо»). 3. *өт.* Күпкөлөп багуу, ардактап, кастарлап, дайым кам көрүп, бапестеп багуу, кароо. *Күпкөгө бакан солтонум* («Манас» С.О.).

КҮПКӨ II купка менен бирдей.

КҮПКӨ III *аңч.* 1. Тайган жатуучу жай. 2. Куштардын, бүркүттүн туурунда конуп отуруучу жайы. 3. Саятчы куш күйгөндө ичине жашынып жатуучу жай.

КҮПКӨЛӨ купкала менен бирдей.

КҮПӨ *туурасы: күпү.*

КҮПӨ-КҮПӨ (күпө-күп) Кайра-кайра күп-күп этип чыккан дабышты же бирөөнүн күпүлдөй сүйлөгөнүн билдирүүдө колдонулат. *Күпө-күпө түтүн бүркүп, Паровоздор бакырды* (Бөкөнбаев). *Күпө-күпө сөз сүйлөйт, Көк жолборстой чамынып* («Манас»).

КҮПСӨЙ Чоң, дардайган, күпүйгөн көрүнүштө болуу, күпшүйүү. *Төраганын күпсөйгөн оор денеси шалдайып, отургучтан түшүп, жерге жыгылып бараткансыды* («Ала-Тоо»).

КҮПСӨР 1. Мылтыктын дарысын салууга ылайыктап, териден жасалган идиш, баштык. *Түтүндөн киши көрүнбөй, Күпсөрдөн дары төгүлбөй* («Эл адабияты»). *Күпсөргө дары кыйганым, Күйүкпөй баскан буудамым* (Тоголок Молдо). *Сайдактай огум түгөндү, Күпсөрдө дарым күбүлдү* («Семетей»). *Мурат күпсөрүн ачты* (Даникеев). 2. *диал.* Ичине жел толтуруп алып, суудан өтүүдө колдонулуучу чылгый чанач. 3. Күпүйгөн, күпсөйгөн, күпсүйгөн, күпсөрдөй.

КҮПСӨРДӨЙ Күпүйгөн, күпсөйгөн чоң күрсүйгөн семиз, дардайган толук. *Күпсөрдөй болгон немени, Көмө коюп өттү эле* («Манас»).

КҮПТҮ 1. Жеген тамагын сиңире албай калган абал. *Энеси тамакты көп ичип алып күптү болгон экен* («Ден соолук»). 2. Ичтеги бук, ыза, кайгы-капа ичке толгон, ич күптү болгон абал. *Күйөө кылсам төрөнү, Күптүнү жазар шер экен* («Манас»). *Кокустан калса жыйналып, Күптүсү кетер көңүлдүн* (Маликов).

КҮПТҮСҮ ЖАЗЫЛУУ Кеги, кекенгени тарап, өчү канып жеңилдей түшүү, мүдөөсүнө жетүү. *Күнүсү өлүп, күптүсү жазылды* (фольк.).

КҮПТҮҮ *туурасы: күптү.*

КҮПҮ 1. Тайлактын көрпөлүү терисинен жасалган кыска тон, кемсел. 2. Жаанын огу өтпөгөндөй кылып, олпок сыяктантып жасалган жоо кийими. *Деп ошентип эр Кыяз, Ок өтпөгөн көк күпү, Этеги жайык бек күпү, Чүрөккө чечип берди эле* («Сейтек»). 3. *эск.* Ичине жүн толтуруп жасалган жаздык. *Күрсө-күрсө жөтөлүп, Күпүдөн башты көтөрүп* («Манас»).

КҮПҮЙ Калың кийим кийинип, долдойгон көрүнүштө же күпшүйгөн зор, бараандуу

кебетеде болуу. *Ал кіпійіп кийинип алган неме сени тоотобу?* («Ала-Тоо»). *Эр ортону таяп калган Кыдырбай кіпійіп зор* (Сыдыкбеков). *Мергенчилер айылга кайтканда тілкі, карышкыр терилери канжыгада булактап, кишилер кіпійіп кайтышат* (Сыдыкбеков).

КІПІЙТ ***кіпій*** этишинин аркылуу мамилеси. *Эптеп жеткен кемпир баркыт чапанын кіпійтіп, Акия менен Зарылдын ортосуна араў батышты* (Сыдыкбеков).

КІПІЛДЄ 1. Кіп-кіп эткен, кірпілдєгєн, кірсілдєгєн дабыш чыгаруу. *Кіпілдеп кічтїї паровоз, Жел менен зуулдап жарышкан* (Нуркамал). *Кіпілдєйт, кєбіктєнєт азоо Терек* (Шимеев). 2. Кіп-кіп эте бакылдап сійлєє, опурулуп бек-бек їн чыгаруу. *Кааласам сени жерге кагып жиберем,– деп кіпілдєді башкарма* (Байтемиров). *Жедигердин* эр *Кыяз Кіпілдєді сійлєніп* («Сейтек»).

КІПІЛДЄЄ ***кіпілдє*** этишинин кыймыл атоочу.

КІПІЛДЄТ ***кіпілдє*** этишинин аркылуу мамилеси. *Саба кіпілдєтє бышылды* (Бектенов).

КІПІЎДЄ Єзінчє эле кійпєлєктєп убараланган, кійпіўдєгєн аракетте болуу. *Талгат кесиндилердин кээсин альбомуна чаптап, кіпіўдєп эле жатат* («Ала-Тоо»).

КІПІЎДЄЄ ***кіпіўдє*** этишинин кыймыл атоочу.

КІПІР Ачыкка чыкпаган кібір-шыбыр, астыртан айтылган кіўкіл сєз. *Кіпір сєз. Ушак кіпір.*

КІПІР СЄЗ ***кіпірчї сєз*** менен бирдей. *Алакачма кіпір сєз, Арылгандай сезилет* («Эл адабияты»).

КІПІРТКІ ***кіпір*** менен бирдей.

КІПІРЧЇ СЄЗ Ушактаган сєздєр, жаман аттуу кыла турган ыпылас сєздєр. *Бой тартып калган кыздар эркек аттуудан алыс жірбєсє, бітпєй турган кіпірчї сєздєрдєн кутулушу кыйын болуп калат* (Убукеев).

КІПЧЄК 1. Дєўгєлєктін сырткы алкагы менен таяктарын бириктирип туруучу, орто жери кєзєнєк жана жоонураак келген бєлігі, тегирмендин барасынын ушул сыяктуу ортоўку бєлігі. *Муруттарын караса, Тегирмендин кіпчєккє, Текши койгон барадай* («Манас»). 2. Териден ышталып, бєйректїї челек формасында, ар тірдїї чоўдукта жасалган, туткасы бар идиш. *Кіпчєккє салган бозо бар* («Семетей» С.К.). *Керегенин башына, Киши башы бир кіпчєк, Куйдуруп илип коюптур* («Мендирман»). *Кіпчєккє салган бозо бар, Иче кєрбє, жалгызым* («Манас»). 3. Шишиктин же кандайдыр бир башка нерсенин чыўалып, кєєп кеткен абалы. *Буту кіпчєк болуп шишип кетїї.*

КІПЧЄКТЄЙ Абдан толуп, кєєп чыккандай семиз же чыўалып, шишип кеткендей жоон. *Кіпчєктєй кара киши.*

КІПШІЙ Калыў кийинип кіпійгєн же кийими кєлкєйгєн кенен кебетеде, бараандуу зор кєрініштє болуу. *Кіпшійгєн тондун ичинде тердеп абышкалар ашыга басат* (Сыдыкбеков). *Кадырлуу Кошой абабыз, Кіпшійіп жєє калбайбы* («Манас»).

КІПШІЙТ ***кіпшій*** этишинин аркылуу мамилеси. *Кізєтчї тонунун сыртынан кіпшійтє курчанып алыптыр* (Сасыкбаев).

КІР I 1. Кїч алып, семирип, толуп турган абал, абдан кубаттанып, кїчтєніп турган учур. *Токобек кір болгон короздой мойнун керип, карт кекирди* (Абдукаримов). 2. Абдан семирген, мыкты (жерге карата). *Кетмен-Тєбє, Суусамыр єўдїї кір жайлоолор турганда кыргыздардын какыр чєл менен иши болбогон* (Сасыкбаев). *Жаныбарым кеў Талас Жердин кірї турбайбы* («Сейтек»). 3. Кірдєєлдїї, абдан кызыган, кїч алган. *Бир аздан кін кылайса шоола чачып, Эзелден кір эмгекке эшик ачып* (Турусбеков). *Кунаным жірєт кур болуп* («Манас» С.О.). *Суусу тунук, чєбї кір* («Манас» С.О.). 4. *єт.* Чоў, кїчтїї. *Кір дєбєттї жєнєттї* («Манас» С.О.).

КІР II Моторду от алдырганда же ири жырткыч айбандар кіркірєп ырылдаганда ж.б. учурларда чыккан кубаттуу дабышты, їнді билдиріїдє колдонулат. *Комбайндар оркестрдей кїї чалып, Кір-кір этип, эгин чабат ашыгып* (Осмонкул).

КІРГЇЧТЄ 1. Чогуу, жапырт киришкен, жабыла сіріп куугунтуктаган же чогуусу менен топуратып айдаган, кубалап дірбєткєн абалда болуу. *Элдин кїчї калмакты, Кіргїчтєп койгон окшоду* («Мендирман»). *Сатылган калыўды кіргїчтєп бир жолдо айдап келер* (Сыдыкбеков). 2. Оргуштап, буркан-шаркан тішіп аккан абалда болуу. *Кіргїчтєп аккан суунун їстіндє жоондугу билектей келген жалгыз жыгач турат* («Чалкан»).

КІРГЇЧТЄЛ ***кіргїчтє*** этишинин туюк мамилеси. *Алар кіргїчтєліп узун эшелон вагонго салынды* (Сасыкбаев).

КІРГЇЧТЄН ***кіргїчтє*** этишинин єздік мамилеси. *Кіргїчтєніп аккан суу.*

КІРГЇЧТЄЄ ***кіргїчтє*** этишинин кыймыл атоочу.

КІРГЇЧТЄТ ***кіргїчтє*** этишинин аркылуу мамилеси.

КІРГЇШТЄ *туурасы:* ***кіргїчтє.***

КІРДЄЛДЇЇ *туурасы:* ***кірдєєлдїї.***

КІРДЄЛЇЇ *туурасы:* ***кірдєєлдїї.***

КІРДЄЄЛ Кандайдыр бир иштеги, маселедеги ж.б. олуттуулук, мааниліїлік, кїч кубаттуулук. *Тыштагы эркектердин дабышы дагы кірдєєл тарта баштады* (Жантєшев). *Ой басканда кулагына угулуп, Берди кубат, жыйды кїчтїн кірдєєлін* (Турусбеков).

КІРДЄЄЛДЇЇ 1. Кїчтїї, тіптїї, кїч-ку-

баттуу. *Даўктана бер жеўишчил, кїрдєєлдїї калк* (Сыдыкбеков). *Кїрдєєлдїї элдин малдары, Кєз жетпес мейкин жайлоодо* (Маликов). *Кїлїктї бердим минсин деп, Кїрдєєлдїї жоого беттешсе, Кїймєнбєстєн кирсин деп* («Эр Табылды»). 2. Олуттуу, негиздїї, чыныгы, зор маанилїї. *Кїрдєєлдїї беш жылдыктын сапарына, Сен менен кол кармашып бирге барам* (Осмонов). *Кїрдєєлдїї кїрєш кїнїндє, Кїчтїїсї болсун тилектин* (Маликов). *Кечээ кїрдєєлдїї иштесеўер, жигиттер, бїгїн доорон сїргїлє* (Сыдыкбеков).

КЇРДЄЄЛСЇЗ Олуттуу эмес, анчалык мааниси жок, кїч-кубатсыз. *Кїзїндє кїлїк минбеген, Кїрдєєлсїз мурап мен бекен?* (Осмонов).

КЇРДЄЄЛЇ *туурасы:* ***кїрдєєлїї.***

КЇРДЄЄЛЇ МЕНЕН Толук, жапырт, бїт бойдон. *Кїдїргє жылкы тїк койбой, Кїрдєєлї менен айдадым* («Эр Табылды»).

КЇРДЄЄЛЇЇ 1. Жалпы, бїт. *Кїрдєєлїї кыргыз, кєп аргын, Кїлкїнї качан ачабыз* («Сейтек»). *Кїрдєєлїї сарттар элимден, Кїкїк болуп туулдум* (Токтогул). 2. Нукура кїч-кубаттуу, чыныгы. *Кїрдєєлїї башым барында, Кїлїгїм кантип берейин* («Манас»). *Кїрдєєлїї кїчїм барында, Єгєєнї кантип берейин* («Эр Тєштїк»). *Кїрдєєлїї абаў чоронун, Кїчїн сынап турду эле* («Сейтек»). *Бул кїрдєєлїї баатыр Кїлчоро, Кїтїп алчу эр экен* («Сейтек»). 3. Кыйын, татаал. *Кїрдєєлїї кайкаў Беш-Мойнок, Адыр-кїдїр алты кыр, Аябастан чалды эле* («Сейтек»).

КЇРЖЇЙ Тулку бою чоў, москоол, келип булчуўдуу, кїрсїйгєн толук кєрїнїштє болуу. *Сатар эби-сынсыз булчуюп, ошонусуна мактангандай ого бетер кїржїйєт* (Бейшеналиев). *Мыктынын шилиси кїржїййп, булчуўдары буруят* (Касымбеков).

КЇРЖЇЎ-КЇРЖЇЎ Кїржїйгєн кєрїнїштєгї кыймыл-аракетти, кїржїўдєгєн кєрїнїштї билдирїїдє колдонулат. *Шакем кїржїў-кїржїў этип, каздын буртасын так окопто олтурганда жесин* (Сыдыкбеков).

КЇРЖЇЎДЄ Кїржїййп олбурлуу кєрїнїштє, кыймыл-аракетте болуу, кїржїў-кїржїў этїї. *Кїржїўдєй басып кеткени* («Манас»).

КЇРЖЇЎДЄТ ***кїржїўдє*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЇРЗЇ *тар.* Урушта, чабышта колдонулуучу, баш жагы жоон келген, металлдан уютулуп жасалган жоо куралы, чокмор. *Казандай кїрзї кєтєргєн, Тєрт жїз балбан дагы бар* («Манас»). *Белинде кїрзї казандай, Бет алган жоодон жазганбай* («Манас»).

КЇРКЄ 1. Кепе алачык, кепе їй. *Караўгы быкшыган тамдарды, кїркєлєрдї бузуп, кєк тиреген бийик їйлєр салабыз* (Элебаев). 2. Жаш тєлдї, бакма канаттууларды кийирип коюу їчїн ылайыкталып жасалган кепече. *Ал кїркєдєн кїркєгє кирип, тооктун кыгын жыйып жїрдї* («Ала-Тоо»).

КЇРКЇЛДЄ Кїї-кїї эткендей дабыш чыгаруу. *Алда кандай алагїїлєр кїркїлдєйт* (Жантєшев).

КЇРКЇЛДЄЄ ***кїркїлдє*** этишинин кыймыл атоочу.

КЇРКЇРЄ 1. Кїрїлдєгєн, кїїлдєп жаўырыктаган дабыш чыгаруу, кїр-кїр этїї. *Кїн катуу кїркїрєп келип, чагылган чагылды* (Жантєшев). *Кїркїрєп мотор айланды, Тетигин Сырга басканда* (Бєкєнбаев). *Сансыз суулар капчыгайдан жолугушат кїркїрєп* (Токомбаев). 2. Катуу чамынган кїїлдєгєн же каарданган абалда болуу. *Кїркїрєп Жолой жеткени, Кїрпєўдєшє кеткени* («Эр Тєштїк»). *Каарына алып чоў Кєкдєє, Кайраттанды кїркїрєп* («Эр Тєштїк»). *Кїркїрєп жоого тийїїгє, Кєк тулпарым аларсыў* (Маликов). 3. Дїркїрєп єсїп-єнїгїї, абдан жетилїї, болуп турган мыкты абалга келїї. *Кїркїрєгєн кайран журт Таласты ээлеп жатпайбы* («Сейтек»). *Кїркїрєп, кїчєп турса биздин чарба, Кєрєбїз конбос экен ким жанаша* (Маликов). *Бул кїркїрєгєн кїздїн аякташы* (Сыдыкбеков).

КЇРКЇРЄК Кїрїлдєгєн, кїркїрєгєн дабыш. *Кїркїрєгї, шаркырагы жок тынч жер.*

КЇРКЇРЄЄ I ***кїркїрє*** этишинин кыймыл атоочу.

КЇРКЇРЄЄ II Жаш бозого арак, боёгу аз шарап кошулуп даярдалган ичимдик.

КЇРКЇРЄТ ***кїркїрє*** этишинин аркылуу мамилеси. *Кїркїрєтїп моторун, Кєк булутту жирейmin* (Їсєнбаев).

КЇРМЄ I 1. Жеўи жок кыска бешмант. *Кара кїрмє жеўи жок, Калдайы бар, беги жок* («Манас»). *Кызылын кийбей кїрмєнїн, Кызыгын кєрбєй дїйнєнїн* (Казыбек). 2. Костюмшымдын кїрмєсї, шырымал, фуфайка сыяктуу жеўил сырт кийимдердин жалпы аты. *Мамбеткул кїрмєсїнїн чєнтєгїнєн чакчасын алып, Мамбетке сунду* (Каимов). *Башында тумак жеўенин, Пахталуу кїрмє кийгени* (Маликов).

КЇРМЄ II 1. Чечилип кетпегендей кылып, илмектеп чалып байлоо. *Акман чылбырын талдын бутагына кїрмєп жаткан эле* (Сыдыкбеков). 2. Оозуна салган нерсени жутуунун аракетин кылып, тиштери, тили менен ала салдыра козгоо. *Токтогул кар сугунду да, тез-тез кїрмєп жутуп жиберди* (Токомбаев). *Нанды аймап-кїрмєп жутуп жиберди* (Убукеев).

КЇРМЄК Шалынын арасына чыгуучу майда дандуу отоо чєп жана анын кїрїчкє аралашып кетип, кїрїчтїн тазалыгына жолтоо болуучу даны. *Кїрїчтїн аркасы менен кїрмєк суу ичет* (макал). *Тїгєл кїрїчтї сууга салып, кїрмєгїнєн ажыратып тазалай баштады* (Бейшеналиев).

КЇРМЄЛ ***кїрмє II*** этишинин туюк мамилеси. *Асан оозундагы чайнаган нанын жутпай кїрмєлдї. Андан аркысын айта албай жигиттин тили кїрмєлдї* (Каимов).

КҮРМӨӨ кҮрмө II этишинин кыймыл атоочу. *Кыска жип кҮрмөөгө келбейт* (макал).

КҮРМӨТ кҮрмө II этишинин аркылуу мамилеси.

КҮРМӨЧӨ Кичирээк кҮрмө, кҮрмө сыяктанып тигилген сырт кийим.

КҮРӨ Күрөк менен сузуп шилөө, тазалоо же башка жерге алып таштоо үчүн күрөктү колдонуп иштөө (мис. карды, топуракты ж.б.). *Акбар ата эшик алдын күрөдү* (Убукеев). *Шахтерлор уранды көмүрдү жан талашып күрөп жатышты* (Сасыкбаев).

КҮРӨК Жерди казуу же бир нерсени шилөө үчүн колдонулуучу, жалпак, жазы учу бар узун саптуу эмгек куралы. *Темир күрөк. Жыгач күрөк. Кол күрөк.*

КҮРӨКТӨ Күрөк менен казуу, күрөк менен шилөө, күрөк менен иштөө. *Жигиттер балчыктуу кара топуракты күрөктөп ыргытып турганын көрөсүң* («САЖИ»). *Карды күрөктөп тазалап жүрдүк* (Айтматов).

КҮРӨКТӨӨ күрөктө этишинин кыймыл атоочу.

КҮРӨКТӨТ күрөктө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮРӨКТӨШ күрөктө этишинин кош мамилеси.

КҮРӨНДҮ Күрөлүп топтолгон, үйүлгөн нерсе (кар, акыр-чикир ж.б.). *Чыбыктар кышында күрөндүнүн алдына көмүлгөн* (Бейшеналиев).

КҮРӨҢ Кофенин өңүнө окшогон, ко-ңурга жакын түс. *Чоң эненин үстүндө уулу алып келип берген күрөң жибек көйнөгү* (Сыдыкбеков). *Көсөл күрөң уйду бадага кошту* (Каимов).

КҮРӨӨ I Карыз алынган же бериле турган акча үчүн убактылуу буюм коюу, салым. *Күрөөгө коюу.*

КҮРӨӨ II: кыш-күрөө Кышкы сууктар, жалпы эле кыш мезгили.

КҮРӨӨ III күрө этишинин кыймыл атоочу.

КҮРӨӨ IV Калмактын кечилдери жашаган үй. *Кара зубун калмактын, Күрөөсүн бузуп эл чаптым* («Эл адабияты»).

КҮРӨӨ ТАМЫР Жүрөктү көздей кан жиберип турчу чоң тамыр. *Чекесинен буу чыгып, күрөө тамыры кызарып, толкундап кетти* (Сыдыкбеков).

КҮРӨӨКӨ Ок өтпөс тон, кымбат кездемеден коосдолуп тигилген сырт кийим, тон. *Күлүгүн кармап мингизип, Күрөөкөсүн кийгизип* («Эл адабияты»). *Кийген тону Манастын Алтын жака күрөөкө* («Манас»). *Жолдошуң сайын бир-бирден Күрөөкө соот жабайын!* («Манас»).

КҮРӨТ күрө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮРӨШ I 1. Эки киши кармашып, бирин-бири жыгууга кылган аракет. *Эркин күрөш. Классикалык күрөш.* 2. Салгылаш, беттешкен кармаш. *Уланы кетти кыргыздын Улуу майдан күрөшкө!* (Осмонкул). 3. Кандайдыр бир максатты, ишти аткаруу үчүн болгон кызуу аракет, кыймыл. *Жаз жарыш, күз күрөш* (макал).

КҮРӨШ III күрө этишинин кош мамилеси.

КҮРӨШТҮР күрөш этишинин аркылуу мамилеси.

КҮРӨШҮҮ күрөш этишинин кыймыл атоочу.

КҮРӨШЧӨӨК Күрөшкөндү жакшы көрүүчү, көп күрөшүүчү. *Жалгыз аттуу – жарышчаак, жаман тондуу – күрөшчөөк* (макал).

КҮРӨШЧҮ 1. Күч сынашып бирөө менен күрөшкө түшкөн, күрөшкө түшүүчү балбан. 2. Бир максатка жетүү үчүн болгон кыймылга, күрөшкө катышуучу.

КҮРП 1. Эти үчүн багылуучу ири үй кушу. *Ахмет чал Мапияттын күрптөн коркконун карап отуруп күлдү* (Сасыкбаев). 2. Үй канаттууларынын жумуртка басып жата турган убагы, абалы. 3. Тоок сымалдуулар түркүмүнүн кыргоолдор тукумундагы куш.

КҮРП-КҮРП Суюк нерсенин урунушунан же аны бышып, чайкаганда чыгуучу дабыш. *Күрп-күрп бышкан сайын, кымыз күчүнө киргендей болот.*

КҮРПӨҢ Туут маалына жетпей, кышында туулуп, эрте чоңоюп калган козу. *Күрпөң болсоң соёмун, Куйругуңа тоёмун* (Калмырза). *Козубуз чоңоюп күрпөң болду.*

КҮРПӨҢ-КҮРПӨҢ Көбүнчө толук, семиз малдын чуркагандагы кыймылын элестетүүчү сөз. *Күрпөң-күрпөң жүгүртүп, Күлүктү минсең бир кызык* (Токтогул).

КҮРПӨҢДӨ Күрпөң-күрпөң этүү, толук, семиз нерсенин кыймылы сыяктуу кыймылдоо, аракет кылуу.

КҮРПӨҢДӨӨ күрпөңдө этишинин кыймыл атоочу.

КҮРПӨҢДӨШ Кармашуу, алышуу, күч сынашуу. *Күрөшө чыккан жоо болсо, Мен бир күрпөңдөшүп көрөйүн* («Эр Төштүк»). *Күркүрөп Жолой жеткенде, Күрпөңдөшө кеткенде* («Эр Төштүк»).

КҮРПҮЛДӨ 1. Күрп-күрп эткен дабыш чыгаруу, буркулдап, уруна күрүлдөп агуу. *Күмүш ооз-көөкөрдөн Күрпүлдөп кымыз куюлуп* («САЖИ»). *Кече күнкү күрпүлдөгөн долу Чүй, Эпке келип, бүгүн бизге багынды* (Турусбеков). 2. Бак-бак этип күпүлдөп сүйлөө, бакылдоо. *Күрпүлдөп жоон кебиң бар, Күрөшө турган эбиң бар* (Каралаев).

КҮРПҮЛДӨӨ күрпүлдө этишинин кыймыл атоочу.

КҮРС Оор нерсе жерге түшкөндө, жөтөлгөндө ж.б. учурларда кескин чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Күрс-күрс лом согулуп, таш оодарылып турду* (Сыдыкбеков). *Күрс-күрс эткен оор жөтөл үн чыгат* (Осмонов).

КҮРС ЭТҮҮ Ачуусу келгендей корс эткен орой үн чыгаруу. *Акылы тайкы куу чогоол, Кара мүртөз күрс этер* (Жантөшев).

КҮРСҮ I *туурасы: күрзү. Он эки карыш казандай Оң колунда күрсүсү* («Манас» С.О.).

КҮРСҮ II 1. *дин.* Кудайдын тактысы. 2. Такты, так. *Бакай аюу талпак салынган күрсүнүн үстүнө отурат* (Бөкөнбаев).

КҮРСҮЙ Өтө жоон, семиз болуп же чоң болуп көрүнүү. *Анын Татыбектин күрсүйгөн чоң тулку кыймылдап да койбойт* (Байтемиров). *Аюу жүрөт бышты өгүздөй күрсүйүп* (Осмонкул).

КҮРСҮЙҮҮ күрсүй этишинин кыймыл атоочу.

КҮРСҮЛДӨ 1. Күрс-күрс эткен дабыш чыгаруу, күрс-күрс этүү, дүңкүлдөө. *Абдыракмандын ыкшыма жөтөлү кармап узакка күрсүлдөп төшөккө кулады* («Ала-Тоо»). *Ит күрсүлдөп үргөн бойдон үйдү айлана берди* (Токомбаев). *Замбиректер күрсүлдөп, миномёттор ызылдайт* (Жантөшев). *Күрсүлдөп жерлер казылды* («Эр Төштүк»). 2. Корс, орой сүйлөө; күпүлдөп бак-бак сүйлөө. *Одоно сүйлөп күрсүлдөп, Орой болбо жашыңда* (Калык). *Чогулуш болсо кол серпип, Күрсүлдөдүң активим* (Үмөталиев). 3. Кайраттуу, катуу кыймылдоо. *Ар кимге парс тиричиликте кызмат кылыш, Күрсүлдөп кээде иштегениң да дурус* (Шүкүрбеков).

КҮРСҮЛДӨК Күрсүлдөгөн, корсулдап, күпүлдөп жүргөн. *Айдаган колдун ичинде, Жоон өпкө күрсүлдөк. Бөрк ал десе, баш кескен Жан кечкиси дагы бар* («Сейтек»).

КҮРСҮЛДӨӨ күрсүлдө этишинин кыймыл атоочу.

КҮРСҮЛДӨТ күрсүлдө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮРСҮН Капа болуп тереӊ үшкүрүү, көп катуу эмес дабыш чыгарып үшкүрүнүү. *Машинада термелип бара жаткан инженер Лизааттуу кызын эсине түшүрүп, тереӊ күрсүндү* (Сасыкбаев). *Чал ысык чайды удаа-удаа ичкенден кийин гана «өх» деп оор күрсүнүп, сакалын сылап койду* (Каимов). *Кимдир бирөө үшкүрүк аралаш оор күрсүндү* (Сыдыкбеков).

КҮРСҮНТ күрсүн этишинин аркылуу мамилеси.

КҮРСҮНҮҮ күрсүн этишинин кыймыл атоочу.

КҮРТ-КҮРТ Катуу нерселердин тийишкенинен же күрсүлдөп жөтөлгөндөн чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Калый көмүрдү күрт-күрт сузуп тачкаларга жүктөөдө* (Сасыкбаев). *Тору кашка ооздугун күрт-күрт чайнап таскактап жөнөдү* («Ала-Тоо»).

КҮРТКҮ Кардын шиленген жыйындысы, жыйылып калган кар. *Аттар омуроосуна чейин күрткү карга тыгыла түшөт* (Каралаев). *Чилдер күрткүнүн түбүн көңдөйлөп, жырткыч куштардан коопсуз жерде тиричилигин өткөрө беришет* (Каимов).

КҮРТҮК күрткү менен бирдей.

КҮРТҮЛДӨ Күрт-күрт эткен дабыш чыгуу. *Ирейсиз, көз көрүнбөйт, шишик баскан, Калганы күртүлдөгөн жөтөл менен* (Токомбаев).

КҮРТҮЛДӨТ күртүлдө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮРҮ: күрү-күү түшүү Чуру-чуу түшүү, чуулдоо, чакчелекей түшүү. *Жүздөй жан күрү-күү түшүп, калың арчаны көздөй качып калышты* (Жантөшев).

КҮРҮЛДӨ 1. Күр-күр эткен дабыш чыгаруу, күрпүлдөө. *Трактор көгүлтүр түтүн чыгарып, алп мотору тынбай күрүлдөйт* (Сыдыкбеков). *Айланада көрүнгөн тоо, күрүлдөгөн суу билинбейт* (Жантөшев). 2. Күркүрөгөн жоон дабыш чыгаруу. *Ач арстандай күрүлдөп, Айбатынан ошонун, Адамдын бою дүркүрөп* («Эр Төштүк»). *Күрүлдөгөн коңур үнүн эркин чыгарып сүйлөп жаткан толмоч кызыл жигит – зоотехник Базарбек* (Каимов).

КҮРҮЛДӨӨ күрүлдө этишинин кыймыл атоочу.

КҮРҮЛДӨТ күрүлдө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮРҮЧ 1. Шалы. *Таруу, күрүч, пахталар, Таңкы желге теңселип* (Нуркамал). 2. Шалынын даны. *Отун, суу, май күрүч, сабиз – бардыгы мында даяр турат* (Токомбаев). 3. Палоо, шалынын данынан жасалган тамак. *Бакытбек күрүчтү чоң сугунуп алган эле, ошондуктан ал сүйлөөгө буйдоо кылды* (Турусбеков).

КҮСӨ Көксөө, эңсөө, каалоо. *Күсөгөн эрик таңы аткан тура, Көйкөлүп жарык нурун чачкан тура* (Турусбеков). *Душмандын кан күсөгөн тилсиз огу аны аямак беле* (Сыдыкбеков).

КҮСӨӨ күсө этишинин кыймыл атоочу.

КҮСӨР Күнөөкөр. *Көңүлүң менде, жериң тар, Күсөр кылып жүрөсүң* («Эл адабияты»).

КҮСПАНТ Кой, соолук. *Күспанттан канча салалык* («Манас»).

КҮСПУРУШ 1. Жеңелик кылуучу эркек. 2. *өт.* Ыпылас, бети жок, шерменде. *Эртеби-кечпи бул күспуруш менен бир кездешем деп ыңгайлуу учурду күтүп жүрө берди. Ушул күспуруш элди ойлойт дейсиңби? Мансабын ойлойт* (Сактанов).

КҮТ 1. Келет деп же кандайдыр бир аракет, окуя, жооп, уруксат ж.б. болот деп токтой туруу, күтө туруу, аярдап тура туруу. *Жылдызкан тигилердин турушун чыдамсыздык менен күттү* (Байтемиров). *Ракыя энеси менен атасынын берер жообун күттү* (Байтемиров). 2. Болот деген ишенichте, ойдо, үмүттө болуу. *Ой, энеке, сенден күчтүү жан барбы, Кандай күч бар сенден жардам күтпөгөн* (Токомбаев). *Чегиртке бүгүн Акмандын оозунан мындай жоопту угамын деп күткөн эмес* (Сыдыкбеков). 3. Тосуп алуу, каршы алуу, барктап сый көрсөтүү.

Кадырлап жакшы күтпөсө, Каргадай болгон жалгыздын, Канын суудай чачамын («Эр Табылды»). *Конок күтүп, кубанабыз той берип* (Нуркамал). 4. Өзүндө бар же өз карамагындагы малдын, нерсенин ж.б. камын көрүү, багып-кароо, кармай билүү. *Чарбанын күчү болобу, Жемдеп, чөптөп күтпөсө* (Осмонкул). 5. Ээ болуу, кармоо, сактоо, бар болуу. *Ак ниеттүү жылкычы, эмгегинен мал күткөн* (Акаев). *Короо, үй күтүп не керек, Курбуӯ басып кирбесе* (Осмонкул). *Батыш кээде кара таштай мелтиреп мүнөз күткөн кыз* (Сыдыкбеков). *Шаанилүү сөөлөт күткөн эркин элим, Кубанып, жаӯы жылыӯ куттуктаймын* (Бөкөнбаев).

КҮТПӨГӨН ЖЕРДЕН Ойлобогон жерден, байкоосуздан, кокусунан. *Мен үчүн күтпөгөн жерден бактынын кени чыккандай болду* (Токомбаев). *Күтпөгөн жерден жолугуп, Чочуп кетти Каныш да* (Жантөшев).

КҮТТҮР күт этишинин аркылуу мамилеси.

КҮТҮЛ күт этишинин туюк мамилеси.

КҮТҮМ Кам, камкордук; кароо, багуу.

КҮТҮМДҮҮ Жакшы кам көрүүчү, жакшы күтүүчү. *Күтүмдүү киши.*

КҮТҮН 1. Күтүп алуу үчүн даяр туруу, камдануу, даярдануу, камылга көрүү. *Алыстан келер коноктун, Кабарын укпай күтүнбө* (Токтогул). *Кандай ишке бет алса, Камынып мурда күтүнгөн* (Үсөнбаев). 2. Кармоо. *Зарыл менен Бурма үй ичин таза күтүнүшөт* (Сыдыкбеков).

КҮТҮНҮҮ күтүн этишинин кыймыл атоочу.

КҮТҮР Темир, таш, сөөк сыяктуу катуу нерселерге тийгендегидей чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Кээде күтүрөп таш оодарылат* (Сыдыкбеков).

КҮТҮРӨ 1. Күтүр-күтүр эткен дабыш чыгуу. 2. Топуроо, дүрбөлөӯдөп, үстү-үстүнө кошулуп жапырт жүрүү. *Күн батарда күтүрөп, Бада келчү жер ушул* (Турусбеков). *Көкбөрү келди жол менен, Күтүрөгөн кол менен* («Манас»).

КҮТҮРӨТ күтүрө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮТҮҮ күт этишинин кыймыл атоочу.

КҮТҮШ күт этишинин кош мамилеси.

КҮҮ I 1. Комузда чертилүүчү же башка музыкалык аспаптарда аткарылуучу музыкалык чыгарма, обон. *Окуучулар комуз менен көӯири белгилүү болгон күүлөрдү чертип беришти* («Ала-Тоо»). *Кыякчыбыз Бондарев сонун күүлөрдү тартат* (Сасыкбаев). 2. Бир нерсенин эпкини, илеби. *Канатынын күүсүнөн Элемандын сырттаны, Учуп кете таштады* («Эр Төштүк»). *Бекжан балканы күү менен урат* (Абдукаримов). 3. Бир нерсенин шары, кызуусу. *Үйдө жокмун, багбандарга барамын, Гүлдөрүнөн күүнү жутам шарабын* (Кулумбаев). *Жолдоштордун күүсү менен унутуп Жүрүптүрмүн, мына быйыл эстедим* (Турусбеков). 4. Күч, ал, кайрат. *Бекем эмдиге күүдөн кала элек деп таӯыркаша турган болду* («САЖИ»).

КҮҮ II Бир нерсе урагандан же адамдар чогуу дуулдагандан ж.б. дуу этип чыккан дабыш. *Кен бат эле күү этип жарылып, кулак тунуп, көмүр тозоӯу сапырылды* (Сасыкбаев). *Үй ичи күү-күү болуп, баш-аламан сөздөр айтылат* (Байтемиров).

КҮҮГҮМ 1. Күн баткандан кийинки, түн киргенге чейинки караӯгы түшө баштаган мезгил, каш карайып, көз байланып калган кез. *Күн тегиз батып, күүгүм кирди* (Байтемиров). *Асман киргилт түскө келип, бара-бара күүгүм кирди* (Абдукаримов). 2. Болор-болбос гана жарык, ачык эмес, даана эмес, күӯүрт. *Столдогу шамдан түшкөн кубатсыз шооладан үй ичи күүгүм тартып турду* (Ала-Тоо»). *Күүгүм түсү күн тутулткан шайыдай, Кээ учур бар капыс жерден кабылчу* (Келдибекова).

КҮҮГҮМ ТАЛАШ Анча караӯгы боло элек, иӯир кирип келаткан кез. *Чуу күүгүм талаштагы токой арасынын тынчтыгын бузду* (Жантөшев). ***В.: Күүгүм бараӯ.*** *Нурбай таӯ сүрө жөнөйт да, кайра күүгүм бараӯда араӯ келет* (Баялинов).

КҮҮГҮМДӨ Күүгүм тартуу, ачык, даана көрүнбөө, күӯүрттөнүү, күӯүрттөнүп, караӯ-гыланып көрүнүү. *Күн көрүнбөй күүгүмдөп, Ат көрүнбөй бүлбүлдөп* («Семетей»). *Көзү көрбөй күүгүмдөп, Көшүгөндөй үргүлөп* («Манас»). *Тамдын бооруңдагы текчедеги анча-мынча идиш-аяк күүгүмдөп көрүнөт* (Байтемиров).

КҮҮГҮМДӨН күүгүмдө этишинин өздүк мамилеси.

КҮҮГҮМДӨӨ күүгүмдө этишинин кыймыл атоочу.

КҮҮГҮМДӨТ күүгүмдө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮҮДҮРӨК Шакардуулар тукумундагы тикендүү өсүмдүк, төө тикен. *Жаш падачы күүдүрөк теӯденип алып, малдын артында* (Сасыкбаев).

КҮҮКАРА Музыкалык аспап. *Күүкара деген эмеси, Күүгө толгон денеси.*

КҮҮЛДӨ 1. Күү-күү эткен, дуу-дуу эткен дабыш чыгаруу, күрүлдөө. *Көрүк күүлдөп ышкырып, очоктогу көмүрдү үйлөп, кыпындарын абага учурууда* (Бейшеналиев). *Көп узабай чоӯ карагай күүлдөп барып, бардык салмагы менен жерге согулду* (Жантөшев). *Эл ичи күүлдөй түштү* (Байтемиров). 2. Ачык, шат мүнөздө болуу; дуулдаган кубанычтуу, көӯүлдүү абалда болуу. *Баягы киши бапырактап өзүнчө күүлдөп сүйлөп, карс-карс күлүп койду* (Таштемиров). *Дойбу ойноп күүлдөп отурушкан уландардын эӯ жашы – Шыгай* (Сасыкбаев).

КҮҮЛДӨӨ күүлдө этишинин кыймыл атоочу.

КҮҮЛДӨТ күүлдө этишинин аркылуу мамилеси.

КҮҮЛӨ 1. Күүгө келтирүү, белгилүү бир күүнү чертүү үчүн ылайыктоо. *Карамолдо комузун колуна алып күүлөгөндө эле тым-тырстык өкүм сүрдү* («САЖИ»). *Сүйлөтүп комуз, күүлөгөн, Туйгун Током аманбы?* (Тоголок Молдо). 2. Сермөө (мис. канатты), ары-бери кыймылдатуу, кыймылга, аракетке келтирүү; шилтөө. *Канатын күүлөп жаӯыдан, Талпынып учкан кекилик* (Токтогул). *Чаргын ого бетер шаӯдана түшүп, кетменди күүлөп-күүлөп согот* (Сыдыкбеков). *Орусбек канат сермегенсип эки колун эки жакка күүлөп койду* (Сыдыкбеков). 3. Күчөтүү, алга сүрөө, дем берүү, шыкак берүү. *Өчкөн отум үйлөп кет, Төштүк, Кор болгон жаным күүлөп кет, Төштүк* («Эр Төштүк»). *Жылкыга балаӯ барганда, Күүлөп койсо жылкычы, Жылма кырып салбасын!* («Сейтек»). 4. Кээ бир жаныбарлардын ургаачылары тукумдашууну самоо, эркегин эӯсөө. *Тоодогу эчки күүлөгөндө теке жүгүрүп келет* (макал).

КҮҮЛӨН 1. Катуу күүгө, кыймылга келүү, инерция боюнча кетүү, жөнөө. *Токтогул жакындаганда жорулардын кай бирлери ылдый карай күүлөнө чуркашып, асманга көтөрүлүштү* (Токомбаев). *Күүлөнүп калган тулпарга Канаттуу жетпейт сабалап* (Токомбаев). 2. Күч алуу, күчөө, күчкө келүү, алга умтулуу. *Күчкө келдик, күүлөндүк, Күчөп толкуп ирлендик* (Каралаев). *Күйүттү тепсеп өлтүргөн, Күүлөнүп турган элсиӯер* (Токомбаев). 3. Опурулуу, күчөнүү. *Анысын, чынын билбесеӯ, Аламан сөзгө күүлөнбө* (Бөкөнбаев).

КҮҮЛӨНТ ***күүлөн*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮҮЛӨНҮҮ ***күүлөн*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮҮЛӨӨ ***күүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮҮЛӨШ ***күүлө*** этишинин кош мамилеси.

КҮҮЛҮҮ Кайраттуу, алдан-күчтөн тайбаган (көбүнчө кары адамдар жөнүндө). *Сексен жашка чыкканына карабастан, Беккул абышка али да болсо күүлүү.*

КҮЧ 1. Тирүү жандыктардын булчууларын кыймылга келтирүү аркылуу аракеттенүү мүмкүнчүлүгү, адамдын (жандыктын) алы, дарманы, кубаты, бир нерсе кылууга, иштөөгө жарамдуулугу. *Алтымышка жаш жетти, Энеӯден кайрат, күч кетти* («Кедейкан»). *Адамдар ушул бүткүл тоону оодарып салууга да күчтөрү жетет* (Сасыкбаев). *Мына күчүм – курулушка жумшаймын* (Токомбаев). 2. Адамдын акыл-ой ишине жөндөмдүүлүгү, шыгы. *Бул кезде күчүн жайып билим кенин, Кези экен кадаланып казып жаткан* (Турусбеков). *Акылайга окшобой калабы дейм, Акындык күчүм менин жетпей турат* (Турусбеков). 3. Ишти, жумушту аткаруу жөндөмдүүлүгү. Бир нерсенин кыймылынын, жүрүшүнүн, таасиринин деӯгээли, кубат, энергия, кайрат. *Эр паровоз күчкө келип, Адыр, кырды аттаган* (Бөкөнбаев). *Желаргыны да жумушка кошсо көп күч кирет* (Убукеев). *Аялдар зор күч экендиги шахтадан дале сезилет* (Сасыкбаев). 4. Укук, укуктуулук, таасирдүүлүк. *Мыйзам өз күчүн жоготту. Акчанын күчү.* 5. Бийлик, кудурет, таасир. *Кантейин, жазмыш күчү уруксат бербейт, Заманга иштер элем далайга өлбөй* (Осмонов). *Коллективдин күчү.* 6. Мүмкүнчүлүк, шарт, чама. *Кымбат баалуу тамактарды сатып жешке күчүм жетпейт* (Абдукаримов). 7. Кандайдыр бир ишкердүүлүктүн, күчтүүлүктүн, таасирдин булагы. *Белгисиз күч кирпигимди көтөрүп, Уктатпады, уйкум эске келбеди* (Токомбаев). *Эл – тарыхты түзүүчү, коомдук өнүгүүнүн башкы күчү* («Кыргыз Руху»). 8. Өз ишинде кандайдыр бир мүнөздүү өзгөчөлүктөргө же багытка ээ болгон коомдун бөлүгү. *Өндүрүштүн кыймылдаткыч күчтөрү. Тынчтык үчүн күрөшкөн күчтөр.* 9. Аскерлер, кандайдыр бир өндүрүштүк коллективге бириккен адамдар тобу, бирдей кесиптеги адамдар. *Куралдуу күчтөр. Деӯиз күчтөрү. Артисттик күчтөр.* 10. Эмгек, кызмат, жардам. *Ичип турат сүтүӯдү, Көрүп турат күчүӯдү* (Тоголок Молдо). *Кээ бир иштерди акчага шылтабай өзүбүздүн күч менен бүтүрүшкө болбойбу?* (Сыдыкбеков). 11. Өтө көп, күчтүү, кыйын, катуу. *Кыялы бузук, заары күч, Ал Көкдөөдөн күдөр үз* («Эр Төштүк»). *Мейли, болсун капкараӯгы түн айсыз, Мейли, болсун бороону күч ызгаар кыш* (Осмонов).

КҮЧ АЛУУ Күчөө, күчөй баштоо, күчтүү, кубаттуу болуу, көбөйүү. *Жусупакундун кылыктары жөнүндөгү сөздөр күч ала баштады* (Жантөшев). *Уламдан улам шамал күч алат. Бороон күч алып, толкундар төө өркөчтөнүп жээкке урунуп жатты* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Күчаладай күч алуу.*** *Булар эми күчаладай күч алган экен го* (Жакыпбеков).

КҮЧ ЖУМШОО Иштөө, кызмат кылуу, бир нерсени орундоо үчүн аракет кылуу. *Күмүштөн артык баркыӯа, Күчүмдү жумшайм жетүүгө* (Жеӯижок). *Биздин милдет күч жумшамак аларга, Эсен болсо кырсыктардан денибиз* (Токомбаев).

КҮЧ КЕЛТИРҮҮ Кандайдыр бир нерсеге же бирөөгө көбүрөөк басым жасоо, ага оордук, кыйынчылык келтирүү, көбүрөөк таянуу. *Бугимов папироско күч келтирип, дале ары-бери басып турат* (Сасыкбаев). *Көзүнө күч келтирип ыйлай берди* («Ала-Тоо»).

КҮЧ КҮЙӨӨ Кыздын ата-энеси менен бирге жашаган күйөө, өзүнчө үй-жайы жок күйөө бала. *Күч күйөө жатканын калыӯга тогойт* (макал). *Чоӯдун катын-баласынан өйдө илээлүү келчи эле, сени менден ажыра-*

тып, күч күйөөгө айлантпасын (Бейшеналиев).

КҮЧ КҮЙӨӨ БОЛУУ Аялынын ата-энесиникине башы менен биротоло кирип берүү. *Күч күйөө болуп кирем деп, Кызын бекер алам деп* («Олжобай менен Кишимжан»). *Ырас кылыпсыӊ, күч күйөө болуп, оӊой оокатты тапкан окшойсуӊ* (Эшмамбетов). *Күч-күйөө болуп жүрөсүӊ, Калмырзага тийишип* (Калмырза).

КҮЧ КЫЛУУ Иштеген ишин, көрсөткөн жардамын, көмөгүн ж.б. милдет кылуу, доомат коюу. *Өз жумушуӊду өзүӊ иште, мага күч кылба деп кагып койду* («Ала-Тоо»).

КҮЧ УНАА Ишке чегилүүчү унаа (мал). *Кадыркулов он үймөк чөп эмес, бир үймөк чөп күч унааларга, кала берсе, колго караган малдарга канча пайда келтирерин айтты* (Таштемиров).

КҮЧАЛА Топчу формасындагы ак даны бар көп жылдык уулуу өсүмдүк. *Тигил Сапар эмне күчала жегендей болуп, тырп этпейт* (Бейшеналиев). *Күчтүү арактан алдырып, Күчү кайтып калат деп, Күчала туурап салдырып* («Манас»). *Күч кайраты ташыды, Күчаладай ачыды* (Жантөшев).

КҮЧӨ Күч алуу, катуулоо, улам артуу. *Бороон улам күчөйт* (Жантөшев). *От алоолонуп, барган сайын күчөп барат* (Абдукаримов).

КҮЧӨН ***күчө*** этишинин өздүк мамилеси.

КҮЧӨӨ ***күчө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮЧӨТ ***күчө*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮЧӨТКҮЧ 1. *тех.* Электр күчүн, кубатын күчөтүүчү аспап. *Лампалык күчөткүч.* 2. *хим.* Бир нерсени күчөтүү, чыӊоо үчүн колдонулуучу зат.

КҮЧСҮЗ 1. Күчү жок, алсыз, кубатсыз, дармансыз. *Эски чакта күчсүз болсо бечелдей, Бүгүн күчтүү, эрк нуруна бөлөнгөн* (Токомбаев). *Жазыксыз долу толкун капшапка алды, Күчсүздөр кандай ага айла кылар* (Турусбеков). 2. Кандайдыр бир иш боюнча начар, билимсиз, жөндөмсүз, мүмкүнчүлүгү жок. *Биздин бабалар тоонун ички сырын ачууга күчсүз болушту* (Сыдыкбеков).

КҮЧТӨ 1. Күчкө салуу. *Күчтөгөндө күрүч да желбейт* (макал). *Көзүнө улам-улам дүрбүнү алат, Кыйналат аны бирөө күчтөгөндөй* (Үмөталиев). 2. Күчөтүү, күчтүүлөө. *Тамакты күчтөп ичсе гана айыкчу дарт экен* (Сыдыкбеков).

КҮЧТӨН 1. Күч алуу, күчкө кирүү, кубаттануу. 2. Чымыркануу. *Ичпейм деп айтат күчтөнүп, Үч күнү жүрөт тиштенип* (Шүкүрбеков).

КҮЧТӨН ТАЮУ *к.* ***Күүдөн таюу.***

КҮЧТӨНТ ***күчтөн*** этишинин аркылуу мамилеси.

КҮЧТӨӨ ***күчтө*** этишинин кыймыл атоочу.

КҮЧТҮҮ 1. Күчү бар, алдуу, кубаттуу. *Саламаттыгы мыкты, алдуу-күчтүү балдар чоюн эритүүчү цехке которулду* (Сасыкбаев). *Алтымыш жашка чыксам да, Алымды күчтүү сеземин* (Бөкөнбаев). *Сенин күчтүү, чордуу баатыр колуӊдан, Кара зоолор калтыражы, кулады* (Токомбаев). 2. Мүнөзү, эрки туруктуу, бекем, кайраттуу. *Эрки күчтүү адамдар.* 3. Жакшы куралданган, мыкты, кубаттуу. *Күчтүү аскер.* 4. Бийликтүү, кудуреттүү, кубаттуу, таасирдүү, беделдүү. *Гүлдүү, күчтүү, төӊдеши жок мекеним!* (Токомбаев). *Заман күчтүү, күч чак келбейт алдына* (Осмонов). 5. Кыйын, оор жумушту орундатууга жөндөмдүү, өндүрүмдүү, зор кубат, энергия бере алган. *Полуна цемент төшөлгөн бөлүмдө күчтүү машинаны тейлеп Фатима олтурат* (Сасыкбаев). *Күчтүү, күлүк от араба, Алга карай дыркырайт* (Токомбаев). *Көк-Жаӊгактын көмүрүнүн табы да күчтүү, жалыны да узун* (Сасыкбаев). 6. Кыймылы, деӊгээли, күчү боюнча орчундуу, кубаттуу, катуу. *Жарга жетип чыӊырды да, Күчтүү шарга ыргыды* (Токомбаев). *Күчтүү шамал күчөп уруп, Булут качты асманда* (Токомбаев). *Кыштын суугу да абдан күчтүү болуп, а дегенде эле катуу кармады* (Убукеев). 7. Маанилүү. *Кызыл желекчелердин мааниси күчтүү, сыймыгы зор* (Сасыкбаев). *Көркөм сөздү ок катары карайбыз, Күчтүү сөздү мыктуу курал санайбыз* (Турусбеков). 8. Катуу чыккан, дабыштуу. *Салтанаттуу чогулуш кызуу алкыш, күчтүү жаӊырык менен ачылды* (Сасыкбаев). *Жамгыр нөшөрлөгөн сайын алда кандай күчтүү добуш үйгө кирип келаткансыйт* (Сыдыкбеков). 9. Керектүү нерселерге бай, берекелүү, өндүрүмдүү. *Таластын тоосу бийик, жери тегиз, Таластын жери күчтүү, малы семиз* (Шүкүрбеков). *Уйларыӊа күчтүү тоют жем керек, Көп эттенсе кундуз жүнү сеӊселет* (Осмонкул). 10. Өз ишин жакшы билген, жакшы аткарган, билимдүү, зээндүү, жөндөмдүү, билгич. *Ал чет тили боюнча күчтүү. Күчтүү кызматкер. Билими күчтүү миӊди жыгат* (макал). 11. Көп, чоӊ, кыйын, бекем. *Эченди көргөн Коӊурбай, Айласы күчтүү доӊуз ай!* («Манас»). *Бирок коркунуч дагы күчтүү* (Жантөшев). *Хан болгон бул кишиӊер – Каары күчтүү, зор бекен?* («Эр Табылды»).

КҮЧТҮҮЛҮК 1. Күчү бардык, алдуулук, дармандуулук, кубаттуулук. 2. Кудуреттүүлүк, мыктылык. *Байрактагы орок-балка нур жылдыз, Эрк, таалайдын, күчтүүлүктүн элеси* (Токомбаев).

КҮЧҮ КАЙТУУ Баштагыдай, мурдагысындай болбой басаӊдай түшүү. *Оорунун күчү кайтып калды. Алардын күчү кайтты, эми корко турган жерибиз жок.*

КҮЧҮ ТАШУУ Кубаты, даремети ашуу, күчтөнүү, күчтүү болуу. *Бул немелердин күчү*

ташып турган кези жазында эмеспи (Нурпеисов).

КЇЧЇГЄН *эск.* Кєк жору. *Кїчїгєн жїндїї сыр жебе, Киричине чалынып* («Манас»).

КЇЧЇК 1. Иттин жана карышкырдын баласы. *Аскар кїчїккє сєємєйїн кезеди* (Сыдыкбеков). *Тоодой їйїлгєн чєптїн арасынан жаш кїчїктєрдїн кыўшылаган їнї угулгансыйт* (Сасыкбаев). 2. Дарактардын же єсїмдїктєрдїн бїр ачууга жакындаган мезгилиндеги майда-майда бїртїктєрї. *Байчечекейлер кїчїк атты* (Сасыкбаев). *Зейпи укалап жаткан талдын кїчїгї эле* (Аб-дукаримов). 3. *єт. сїйл.* Баланы эркелетїїдє колдонулуучу сєз. *Экєєўєр теў менин кїчїгїмсїўєр* (Їсєнбаев). *Мына бул кїчїктїн кїлїп турганын карачы* (Абдукаримов).

КЇЧЇКТЄ I Кїчїк туу, балалоо (канчык жєнїндє).

КЇЧЇКТЄ II Бїрдєє алдында бїртїк байлоо, бїртїктєр пайда болуу. *Талы кїчїктєп, токою бїрдєдї* (Сыдыкбеков).

КЇЧЇКТЄЄ ***кїчїктє*** этишинин кыймыл атоочу.

КЇЧЇ-КЇЧЇ Итти, кїчїктї чакырууда колдонулат.

КЇЧЇН АЛУУ Убактылуу пайдаланууга берїї, иштетїїгє берїї же алуу. *Бир аттын кїчїн алып берейин.* ***В.: Кїчїн берїї.*** *Азимкан балам, тагыўдын їч кїндїк кїчїн бербедиў* («Кедейкан»).

КЇЧЇН ЇРЄЄ Бардык кїчї, бїт мїмкїнчїлїгї менен аракеттенїї. *Бїт кїчїмдї їрєймїн. Ат кїчїн їрєп, алда кайдан келдим.*

КЇЧЇНЄ САЛУУ Бир нерсеге таянып иш бїтїрїї. *Акчанын кїчїнє салуу. Бийликтин кїчїнє салуу.*

КЇЧЇРКЄ Кїч келїї, кїч алуу, кїчїркєнїї.

КЇЧЇРКЄН Кїч келип ооруп калуу, кїч келип ооруксунуу. *Бир нече кїн жол жїрїп Табылдынын буту кїчїркєнїп кайрадан шишип кїчєй баштады* («Эр Табылды»). *Жанагы капты кєтєрє коёмун деп белим кїчїркєнє тїшпєдїбї.*

КЇЧЇРКЄНЇЇ ***кїчїркєн*** этишинин кыймыл атоочу.

КЇЧЇРКЄЄ ***кїчїркє*** этишинин кыймыл атоочу.

КЇЧЇРКЄТ ***кїчїркє*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЇШ-КЇШ 1. Абанын катуу кысылып чыккан агымынан пайда болгон дабыш. *Паровоз кїш-кїш этип барып токтоп калды.* 2. Малды айдоодо колдонулат.

КЇШЇЛДЄ Кїш-кїш эткен дабыш чыгарып оор дем алуу. *Ар жагында кїшїлдєп, Аркандалуу уй жатат* (Турусбеков). *Атазак бай бышылдап-кїшїлдєп кирип келди* (Абдукаримов).

КЇШЇЛДЄЄ ***кїшїлдє*** этишинин кыймыл атоочу.

КЇШЇЛДЄТ ***кїшїлдє*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЇШЇНЄ Мушташка маш адам.

КЫБАЛОО 1. Сынып, же чыгып кеткен (мис., кол, бут ж.б.) сєєктї оўдоо, ордуна келтирип тїзєтїї, эби менен кылдат таўуу. 2. Бир нерсени єзгєчє кєўїл коюп, єтє тыкаттык менен, же чебер жасоо. 3. Аркасынан тїшїп, калбай кубалоо. *Жол кеўитти кыбалап* («Манас» С.О.).

КЫБАСЫ КАНБОО Аткарылган ишке же башка бир нерсеге алымсынбоо, каалагандай аткарылбоо, тилегени ордунан чыкпоо. *Кыбасы канбайт баатырдын кыйратпай жоону кїч менен* (Токомбаев).

КЫБАСЫ КАНУУ Тилегени ордунан чыгып, абдан ыраазы болгон, алымсынган сезимде болуу, моокуму канып, жарпы жазылуу. *Кут этпей «кїнєєсїн» мойнуна ала берсе, кыбасы канып, бийлиги мудаасына жеткендей єзї ыраазы болуп, кадыресе жумшарып калат* (Касымбеков). *А тїгїл жєжїрєгєн майдаларды жайына койбой ыйлатып, ошого кыбасы кана каткырып жїрїштї* (Ємїрбаев). *«И, єтїп баратасыўбы, бегим, бул байманалуу, бактылуу дїйнєўдєн?!» деген кыбасы канып турган кыязы сезилгенсийт* (Касымбеков).

КЫБАЧЫ I Билгич, тажрыйбалуу, устат, машыккан киши. *Сапар кыбачы сугатчыдан бетер сєємєйїн суна кєзїн жїлжїйттї* (Жантєшев).

КЫБАЧЫ II Жумшартуу белгиси (реформаланган араб алфавитинде жана баштапкы алынган латын тамгасында).

КЫБАЧЫЛ 1. Чыккан же сынган сєєктї ордуна сала турган, таўа турган адам. 2. Билгич, тажрыйбалуу, устат. *Алар «суунун тилин билген» кыбачыл адамдар* (Бейшеналиев).

КЫБЫЛА 1. Мусулмандар бет алып намаз окуучу тарап. *Таў тээ жактан аткан-да, Саратан жылдыз батканда Кулалуу кумган колго алып, Колу башын жуушуп, намазын бирин койбой окуп, кыбылага карай, кудайга сыйнат кылып турду* («Эл адабияты»). 2. Кїн батыш тарап. *Кыбыла жагын алыптыр* («Манас»С.О.). *Кыбылага карашып* («Манас» С.О.). *Кыбыладан кїн батып, Эл аркага жаныптыр* («Эл адабияты»). *Кыбыладан жел согуп, кандайдыр бир жылуулук мемиреди* (Сыдыкбеков).

КЫБЫЛЖУУ ***кыбылжы*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫБЫЛЖЫ Кыбырап, эў акырын, жай кыймылдоо, аракет кылуу, жылжып сызылуу (мис. суу). *Демейде кыбылжыган Ышкынаалынын аягы эбелектей болуп кетти* (Байтемиров).

КЫБЫЛЖЫТ ***кыбылжы*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫБЫЎ-КЫБЫЎ ЭТЇЇ Кєзї уялыўкырагандай абалда болуп, кирпик тез-тез, тиертийбес ирмелїї.

КЫБЫЎДА Кѳзї кыбыў-кыбыў этїї. *Акматтын кубанып тургандай кыбыўдаган кѳзї дайым кїлїмсїрѳп туруучу* (Элебаев).

КЫБЫЎДАТ кыбыўда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫБЫЎДОО кыбыўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫБЫР Кыймылы, аракети ѳтѳ жай, акырын, кибир. *Кербендердин жїрїшї эў эле кыбыр* (Абдукаримов).

КЫБЫР ЭТЇЇ Илээлеп кыймылдоо, аракетке келїї, ыргалуу, араў эле, ѳтѳ жай, кибир кыймылдоо. *Бїйрѳ чачы кїнгѳ тийген булуттай, Толгонушуп кыбыр этет жерге жай* (Токомбаев). *Короодо кыбыр эткен жан жок* (Жантѳшев).

КЫБЫРА I Ѳтѳ жай, илээлеп кыймылдоо (кибир жандыктар жѳнїндѳ). *Жаз келип, карлар эрип жер чымырап, Кѳк чыгып, торгой сайрап курт кыбырап* (Турусбеков).

КЫБЫРА II Тѳртїнчї муундагы тукум, чѳбїрѳнїн баласы. *Байгазы чоў атамды кѳп жашап, кыбырасын кѳргѳн дешет.*

КЫБЫРАГАН ЖАН ЖОК Эч ким, эч адам жок, жымжырт, эч бир жан кѳрїнбѳѳ. *Кыбыраган жан жок, айлана тымтырс.* ***В.: Кыбыр эткен жан жок.*** *Короодо кыбыр эткен жан жок* (Жантѳшев).

КЫБЫРАГАНДЫН БААРЫН АЙТУУ же жеткирїї Майда-чїйдѳсїнѳн бери эч нерсе калтырбай толук айтуу, жеткирїї. *Кыбыраганынын баарын Кычан, Атай – їчѳѳбїз Тенти агайга жеткирип турабыз* (Бейшеналиев).

КЫБЫРАТ кыбыра этишинин аркылуу мамилеси.

КЫБЫРЛА кыбыра менен бирдей.

КЫБЫРОО кыбыра этишинин кыймыл атоочу.

КЫДЫГЫЙ Жапыз бойлуу, кичине бойлуу, кыдык. *Окуучулар кѳрсѳк деп самаган адам анча деле кыдыгый эмес экен* (Таштемиров).

КЫДЫЙ Жапыз, кичине бойлуу болуп кѳрїнїї.

КЫДЫК Кыдыйган, кичине бойлуу, кидигий, кыдыгый.

КЫДЫЎ-КЫДЫЎ ЭТЇЇ Майдалап, тез-тез басуу. *Кыдыў-кыдыў, торпогум, Кыдыўдаган торпогум* (Тоголок Молдо).

КЫДЫЎДА Майдалап, тез-тез басуу, кыдыў-кыдыў этїї. *Кыдыўдаган кѳк эшектин їстїндѳ ээн талаа менен кетип барам* (Элебаев).

КЫДЫЎДАТ кыдыўда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫДЫЎДОО кыдыўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫДЫР I Улам бир жерге баруу, улам бирине, бирден-бирге ѳтїї. *Асанбай Барпыны ээрчитип алып жылкычыларды кыдырды* (Байтемиров). *Чайдан кийин бозо куюлган кеселер кыдыра баштады* (Убукеев).

КЫДЫР II кызыр менен бирдей.

КЫДЫР ДААРЫГАН Бактылуу, иши оўунан чыккан, иши илгерилеп турган. *Бийликте кыдыр даарыган, периштелер кѳз салган адамдар турарын даўктады* (Осмоналиев). ***В.: Кыдыр жылоологон.*** *Кѳрсѳ сенин ѳнѳрїў кыдыр жылоологон ѳнѳр турбайбы* (Осмоналиев). – *Ѳзїў чѳп-чардын тилин, таштын сырын молдолордон окуп їйрѳндїўбї, же кыдыр жылоологонбу* (Осмоналиев). ***Кыдыр колдогон.*** *Сен ѳзїў бекер адам эмес кѳрїнѳсїў, кыдыр колдогон жан окшойсуў* («Кыргызстан маданияты»).

КЫДЫРАКЕЙ кыдырата менен бирдей.

КЫДЫРАТА Катары, ирети менен, катарынан. *Адыл ордунан турду да, олтургандарга кыдырата карады* (Сыдыкбеков).

КЫДЫРМА 1. Кыдырып жїрїїчї, кыдырып бир жерден экинчи жерге кѳчїп жїрїїгѳ ылайыкталган. *Алыскы жайыттагы малчылар їчїн кыдырма дїкѳндѳр уюштурулган.* 2. *сїйл.* Кѳп айылчылаган.

КЫДЫРМАЧЫ 1. *тар.* Кыдырып соода жїргїзїїчї соодагер. 2. *сїйл. ѳт.* Їйдѳн-їйдї кыдырып жїрїїчї, айылчы. *Кыдырманы кыдырып, сыдырманы сыдырган бир ордуна тура албаган тынчы жок жан эле ыраматылык.*

КЫДЫРТ кыдыр этишинин аркылуу мамилеси.

КЫДЫРУУ кыдыр этишинин кыймыл атоочу.

КЫЖАК *диал.* Кыяк.

КЫЖАЛАТ 1. Муктаж, зарыл. *Мен бїгїн акчага кыжалат болуп турам.* 2. Ыўгайсыз, эмне кыларын билбеген абал, капа болгондук, тынчсызданганды. *Айрыкча мен сары санаа ойго тїшїп, кыжалат болуп саргайдым* («Ала-Тоо»). *Жалгыз гана Алтынай ѳтѳ кыжалат болгондой эрдин тиштенип кызара тїштї* («Ала-Тоо»). *Атам кечиккен сайын чыдамым кетет, кыжалатым кїчѳйт* (Касымбеков).

КЫЖЫ-КЫЖЫ же кыжы-кужу 1. Кѳп кишинин чогулуп жалпы сїйлѳшкѳндѳ чыгуучу ачык эмес, кужулдаган дабыш, їн. *Ар ким ѳздѳрїнчѳ тїркїм сѳздѳрїн айтышып кыжы-кужу* (Жантѳшев). *Сахнадагы чоочун турмуш, кыжы-кужу чындап эле Сапар менен Шариптин баштарын оорутчудай кейиптенди* (Бейшеналиев). 2. Чыр-чатак сѳздѳр, нааразылык, кер-мур айтыш. *Баягы Садык барындагы эл арасында болуучу кыжы-кужу жоюлуп, бир беткей болуп мамырап калбадыбы* (Байтемиров).

КЫЖЫ-КЫЙМА Ѳтѳ кѳп, толгон, быкылдаган, жык-жыйма. *Нарядга даярданган шахтѳрлор эшикте да, їйдѳ да кыжы-кыйма* (Сасыкбаев). *Кичинекей станция кыжы-кыйма болуп, опур-топур элге толду* (Сасыкбаев).

КЫЖЫЛДА 1. Ачып кетїї, быкылдап

ачып кетїї (мис., шарап, бозо). *Кымыздын жыты буруксуп, чаначтын ичинде кыжылдап кайнайт го?* (Байтемиров). 2. Быкылдоо, єтє кєп болуу. *Чоў посёлканын ортосундагы кыжылдаган эл кумурскадай жайнайт* (Сыдыкбеков). *Кыя тарткан жол менен, Кыжылдаган кол менен* («Манас»). 3. Тїшїнїксїз башка тилде сїйлєє. *Кырк миў солдат, мен жалгыз, Кыжылдайт, тилин билбедим* (Токтогул). 4. Кыжы-кужу болуу, айтышуу, тартышуу, чырдашуу; дайынсыз кєп сїйлєє. *Кыжылдаган їндєрї адамдын кыжырына тиет* (Бектенов).

КЫЖЫЛДАТ ***кыжылда*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЖЫЛДАШ Бирєє менен кыжы-кужу болуу, айтышуу, тартышуу, чырдашуу. *Жанты менен Саруул ооз учтарынан алик алышып, кыжылдаша берїїдєн тартынышты* («Ала-Тоо»). *Жїр, бастыр, Кыжылдашып турбагын* (Токомбаев).

КЫЖЫМ Єў жагында жумшак тїгї болуп, баркытка караганда тїгї узунураак келген тукаба. *Кызыл кыжымдан кемсел тиктим* (Каимов).

КЫЖЫМЫ ***кыжым*** менен бирдей.

КЫЖЫН Ызырынуу, ачууланую, кыжырлануу. *Нурмат кимгедир кыжынып койду* (Жантєшев).

КЫЖЫНУУ ***кыжын*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЖЫЎ-КУЖУЎ Чыр-чатак, кер-мур айтыш. *Абышкалардын кыжыў-кужуў сєздєрїн тыйып, Жаркын козголгон маселени кеўири тїшїндїрє баштады* (Убукеев).

КЫЖЫР Ачуу. *Бул укмуштуу окуя Искендердин кыжырын келтирди* (Баялинов). *Кээ бир активдердин кылыктары кыжыр кайнатты* (Сыдыкбеков).

КЫЖЫРДАН ***кыжырлан*** менен бирдей.

КЫЖЫРЛАН Каны кызуу, ачууланую, жини келїї, туталануу, кыжыры келїї. *Сабийра алда кимге кекенген кишиче бир аз кыжырланып сїйлєдї* (Сыдыкбеков). *Жанатан бери кыжырланып отурган Шабыраалы муунгандай болуп калды* (Байтемиров).

КЫЖЫРЛАНТ ***кыжырлан*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЖЫРЛАНУУ ***кыжырлан*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЖЫРЫ КАЙНОО Жини келїї, ачуулануу. *Мунарбектин Айбекке кыжыры кайнап кетти окшойт, кичинекей муштуму менен аны дал ортого коюп жиберди* (Акматов). *Биз ошондо Улукбек акеге боорубуз ачып, Жоро шайтандын ырайымсыз тамашасына кыжырыбыз кайнады* (Жигитов).

КЫЖЫРЫНА ТИЙЇЇ Жинине тийїї, жинин, ачуусун келтирїї. *Анын буйрук кыла айткан сєзї карыя кишинин кыжырына тийди* (Убукеев).

КЫЗ 1. Ата-эненин ургаачы жыныстуу баласы, ургаачы жыныстуу, бойго жете элек же бойго жеткен жаш адам. *Машинада бара жаткан инженер Лиза аттуу кызын эсине тїшїрїп, тереў кїрсїндї* (Сасыкбаев). *Бїкєнтай, бучук мурун їч жашар кыз* (Осмонов). *Сабак убактысы кандай єткєнїн кыздар сезбей да калды* (Сасыкбаев). *Жигит менен кыздарга жээгинде ойнор кєл жакшы* (Жантєшев). *Басып єтсєў, жолуўдан гїл ачылып, Жетпей калчу кыз, келин кулач уруп* (Мамаазирова). 2. Аялдын кайын сиўдисине (кїйєєсїнїн карындашына) карата тергєє катары колдонуучу сєзї.

КЫЗ АЛА КАЧУУ *тар.* Куда тїшкєн кызга калыў тєлєєгє каражат жетишпесе, жигит кыздын макулдугу менен кызды ала качуусу.

КЫЗ-КЕЛИН ***кыз-кыркын*** менен бирдей.

КЫЗ КЄЧЇРЇЇ Кїйєєгє чыккан кыздын кєчїн тєркїн тараптагылардын салтанат їчїн узатып чыгышы. *Сегиз миў катын аттанып, Кыз кєчїрїп жол-жолдон* («Манас» С.О.).

КЫЗ КУУМАЙ Белгилїї бир чекке чейин ат минип качкан кызды же колуктусун жигит кууп жетїї негизги шарты болгон улуттук оюн.

КЫЗ-КЫРКЫН Ата-эненин же тууган-дарынын турмушка чыккан же турмушка чыга элек кыздарына айтылуучу жалпы сєз, жалпы эле кыз-келиндер. *Он киши он жердеги сєєк-тамыр, кыз-кыркындарына чабаганчы кетти* (Жантєшев).

КЫЗ ОЮН Кызды кїйєєгє берерде же жигит кїйєєлєп келгенде кыз менен жигиттер чогулуп, кєўїл ачышуучу оюн-тамаша. *Кыз оюндарда Токтогулдун ыры жаштарды єзїнє тартты* (Бєкєнбаев).

КЫЗ ТАЛАК Кєбїнчє эркектерди тилдєєдє, жемелєєдє колдонулат. *Кызы талак Толтойго Кєрсєтє албай мен калдым* («Семетей»).

КЫЗ УЗАТУУ *тар.* Їйлєнїї тоюнун салттуу кєрїнїштєрїнїн бири.

КЫЗ ЧЫГАРУУ Кызды кїйєєгє берїї, узатуу. *Кєрєм десеў урматын, Уул їйлєп, кыз чыгар* (Токтогул).

КЫЗАЛАК Кызды же келинди кемсинтїї маанисинде айтылган сєз. *Кызалак – деп, ат койгон, Кычкачын алып тап койгон* (Тоголок Молдо). *Жетим кызалактын иши болушунча болду, боёосу канды* (Бейшеналиев). *Келин да болсоў, Чачыкей, Кечикпей мага тиесиў, Керсеўдесеў, кызалак, Кементай кийип жїрєрсїў* («Эр Табылды»).

КЫЗАЛАЎДА ***кызаўда*** менен бирдей.

КЫЗАМЫК Денеге майда кызыл бїртїктєр пайда болуп, эти ысып, кєздїн айланасы, ооздун ичи жана дем алуу жолдору сезгенип ооруй турган балдардын жугуштуу оорусу. *Беш жашары солуп жаткан, Алдастатып кызамык* (Токомбаев).

КЫЗАЎДА 1. Каны кызуу, ачуусу келїї, ызалануу, чычалоо. *Сапар кызаўдап тумшу-*

гу менен бир тийди (Бейшеналиев). 2. Кийимдин жыртыгынан же ачык жеринен дене көрүнүп туруу. *Далдалы чыккан көйнөгүнөн кызаўдап эти көрүнүп жүрөт* (Убукеев).

КЫЗАЎДАТ кызаўда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЗАЎДОО кызаўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗАР 1. Кызыл түскө кирүү, кызыл түскө өтүү, кызыл түс пайда болуу, канталап чыгуу. *Спираль заматта кадимкисиндей кызарып чыкты* (Бейшеналиев). *Чыгыш тарап өрттөй кызарып, күн чачырай баштады* (Байтемиров). *Жылуу бөлмөгө кирип, ысык чай ууртаган Мырзагүл эженин бети кызарып чыкты.* 2. *өт.* Уялган, кысылган абалда болуу. *Мыскал эчтеке айта албай, кызарып кетти* (Сыдыкбеков). *Динар бир аз кызарып кошо күлдү* (Сыдыкбеков).

КЫЗАРА БӨРТҮҮ Ыракатын көрүү, иштен берекет табуу. *Кызара бөртөт деген бар, Саргара багып сактасаў* (Осмонкул). *Саргара жортсоў, кызара бөртөсүў* (макал).

КЫЗАРАЎДА кызыраўда менен бирдей.

КЫЗАРТ кызар этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЗАРУУ кызар этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗАРЫЎКЫ Анча көп кызыл эмес, бир аз кызарган, кызгылтым. *Кызарыўкы күн да батты салкындап* (Турусбеков).

КЫЗАРЫП-ТАТАРУУ Абдан ачуусу келгенде же күч келгенде буулуга тартып кызарып кетүү. *Чымырканып бети-башынан бери кызарып-татарганы менен Сапар челекти жерден үзө албады* (Бейшеналиев).

КЫЗГАЛДАК Кызыл гүлү кичирээк келип, тез ачылып, тез эле күбүлүп түшүп калуучу эрте жазда өсө турган өсүмдүк. *Таштын түбүндө гүл ачкан жалгыз түп кызгалдак турат* (Жантөшев). *Кызгалдак ачылгандай бир заматта дөбөнүн үстү гүлдөп кетти* (Сыдыкбеков).

КЫЗГАЛДАКТАЙ Кызгалдакка окшош, кызыл. *Албырган жүзү кыпкызыл болуп кызгалдактай кулпуруп турду.*

КЫЗГАЛДАКТУУ Кызгалдагы бар, кызгалдак көп өскөн. *Кызгалдактуу дөбө.*

КЫЗГАН 1. Кыйбоо, бергиси келбей аёо. *Балам үчүн кызганбай, Чачтым эле малымды* (Токомбаев). 2. Ичи таруу, ичи тардык кылуу. *Капырай ошону эў жакын жолдошум Саби-радан да кызганчу болдум да* («САЖИ»).

КЫЗГАНУУ кызган этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗГАНЧААК Ичи тар, аягыч. *Бирөө март, бирөө шайыр, дагы бирөө – Кызганчаак, аялына жүрөгү тар* (Осмонов).

КЫЗГАНЫЧ Ичи тардык, кызгангандык. *Ичине кызганыч, күнүлөө пайда болду* («Ала-Тоо»). *Ураган дубал – кызганыч, Жаштабайт бермет көзүўдү* (Закирова).

КЫЗГАНЫЧТУУ Кызгана турган, аяй турган абалдагы, кызгануу сезимин туудурган.

КЫЗГЫЛТ Анча кызыл эмес, чымкый кызыл эмес, солгун кызыл. *Калыбек азандан туруп, кызгылт жибек пижамасын кийди да, сыртка чыкты* (Шимеев).

КЫЗГЫЛТЫМ кызгылт менен бирдей.

КЫЗДУУ Кыз балалуу, кыз баласы бар. *Шопок кырк экиге чыкканча бир гана кыздуу болду* (Бөкөнбаев).

КЫЗДЫН БАЛАСЫНДАЙ Эў назик, көркөмдүү, татынакай. *Кыздын баласындай момураган айланайыным! Кыздын баласындай, колдун салаасындай.*

КЫЗМАТ 1. Белгилүү өлчөмдөгү акы үчүн акыл эмгегинин же күч эмгегинин кандайдыр бир тейлөө жумуштарына байланыштуу болгон айрым тармагында иштелген иш, кесип. *Сени азырынча заводдун көмөк жумуштарын тейлөө кызматына алалык* (Сасыкбаев). *Кызматка жарым саат эрте келип, жарым саат кеч кетем* (Каимов). *Кызмат таап бергин деп, Жалдырап Ашым жабышты* (Осмонкул). 2. Эмгек, жумуш, иш. *Кычкачка кармап зер чапкан, Кызматы менен мал тапкан* (Тоголок Молдо). *Кээде көмүр, кээде чоюн, таш тартат, Жаралгандан оор кызмат аткарат* (Осмонов). 3. Бирөө үчүн иштелген иш, бирөөгө кылган жакшылык, пайда, жардам ж.б. аракет. *Шамбет кызматын көрсөтүп, тигил карыны машинадан түшүрүп койду* (Сыдыкбеков). *Силердин кызматыўарды актоого менин кубатым келет* (Абдукаримов). *Жаштары ары-бери чуркап кызмат кылып жүрүшөт* (Абдукаримов).

КЫЗМАТКЕР 1. Акыл эмгегинин же күч эмгегинин кандайдыр бир тейлөө жумуштарына байланыштуу айрым тармагында иштеген кызматчы, белгилүү бир ишти иштөөчү адам. *Инженер-техник кызматкерлердин чогулушу өткөнү жаткан болучу* (Сасыкбаев). *Айыл-чарба кызматкерлеринин эмгектеги зор каармандыгын өзгөчө белгилөө керек. Шамбет жаш кезинен эле колхоздун белдүү кызматкерлеринен болду* (Сыдыкбеков). 2. Бирөөгө малай катарында кызмат кылуучу, бирөөнүн жумушун иштөөчү. *Кийимимди тоздурба, кызматкермин астыўда* (Токтогул). *Кызматкер болуп биз кетип, Кызык болуп жүрбөйлү* («Олжобай менен Кишимжан»). 3. *өт.* Бирөө жөнүндө кам көрүүчү, ошонун эркин орундап кызмат кылуучу. *Депутат – элдин кызматкери.*

КЫЗМАТТАШ I Кызматы бир, иштеш.

КЫЗМАТТАШ II Биргелешип иштешүү, кандайдыр бир иштерди иштөөдө бири-бирине жардамдаш болуу. *Өз ара кызматташкандыктан бул иш ийгиликтүү бүттү.*

КЫЗМАТТАШТЫК Өз ара кызматташ болуучулук. *Досчулуктун жана эл аралык кыз-*

матташтыктын принциптери Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын негизи болуп саналат («Кыргыз Туусу»).

КЫЗМАТТАШУУ кызматташ этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗМАТЧЫ 1. Акыл эмгегинде же күч эмгегинин кандайдыр бир тейлөө жумуштарына байланыштуу болгон тармагында белгилүү акы алып иштеген киши, кызматкер. *Жылдыз – өз ишин так аткарган кызматчы* («Кут билим»). *Акмат райондук кызматчы эле* (Жантөшев). 2. Бирөөнүн кол астында малай катары кызмат кылуучу, бирөөнүн жумушун кылуучу киши. *Кызматчысы туруучу, Тамак-ашын кайнатып* (Маликов). *Кызматчы болдуӯ болушка, Кордукту болуш кылган соӯ* (Тоголок Молдо). 3. *өт.* Бирөө жөнүндө кам көрүп, бирөөнүн эркин аткарган кызматкер.

КЫЗУУ I 1. Ысык. *Темирди кызуусунда сок* (макал). *Кызуусунда алдагыны бери тарт, Кыя чапчу кыйын уста оӯунда* (Осмонов) 2. Өнүгүп-өрчүгөн, дүркүрөп күчөп турган, сууй элек, кызыган (сезим, көӯүл,кубулуш, окуя ж.б. жөнүндө). *Жаштыктын кызуусунда, күчүӯ барда, Тартынбай табыӯ үчүн түш майданга* (Элебаев). *Татыбек кызуу уйкуда* (Байтемиров). *Кыз-келин кызуу орокто* (Мидин). *Чогулушта кызуу талкуу башталды* (Каимов). 3. Кызымтал, анча мас эмес. *Жолбунов ичип алып кызуу келген экен* (Убукеев).

КЫЗУУ II кызы этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗУУ КАНДУУ Өзүн-өзү токтото албаган, ачуусу чукул, токтомдуу эмес, мүнөзү чапчаӯ, чогоол. *Кызуу кандуу кишиге кол тийгизсе же бир жаман сөз айтса, иштин бүткөнү* (Жантөшев). *Кызуу кандуу, каардуу киши Эдигей, ошо мүнөзү үчүн Борондуу деп аталып калган* (Айтматов). ***В.: Каны кызуу.*** *Каны кызуу жаш жигит чапса чаап койгондур* (Байтемиров).

КЫЗУУЛА Күчөө, улам кызып, күчөгөн абалга келүү. *Кызуулап иштеп жумушту, Чыӯалуучу убакты* (Осмонкул). *Кызматка жапырт чыкканда, Кызуулап эмгек кайнады* (Осмонкул).

КЫЗУУЛАН Күчөө, уламдан-улам кызуу. *Бурулча кызууланып сүйлөй баштады* (Баялинов). *Чүкөбай кызууланган сайын Зууранын өӯү сурданды* (Баялинов).

КЫЗУУЛУК 1. Кызыгандык, кызып, күчөп кетүүчүлүк, кызуу кандуулук. *Сенин бул кызуулугуӯ орунсуз* (Жантөшев). 2. Кызымталдык.

КЫЗЫ 1. Ысуу. *Абылдын денеси кызып, тердеп да калды* (Касымбеков). *Күн кызып, улуу шашке болгон убак* (Абдыраманов). 2. Күчөө. *Отургандардын сөзү кызыды* (Жантөшев). *Иш кызыды* (Таштемиров). 3. Делебеси козголуу, кызыгып кетүү, толкундап кетүү. *Белинен кыл комузду сууруп алып, Мендибай кызып кирди күүнү чертип* (Шамшиев). *Суусамырдын коён жатагына чейин белгилүү болгондуктан, анын Черик мергендин да сөзгө аралашкысы келип, делебеси кызып отурат* (Байтемиров). 4. Кызымтал болуу, кызымтал абалга келүү. *Кызып калган аял күйөөсүнүн сөзүнө кулак каккан жок, дагы ырдап кирди* (Байтемиров).

КЫЗЫГАР 1. Оӯбогон, жаман. *Кырк эшен анда кеп айтат: Манасыӯ бачагар киши болучу. Манасыӯ кызыгар киши болучу. Манасыӯа барбайбыз. Сиздин тилди албайбыз* («Манас»). 2. ***Кызыктуу*** менен бирдей.

КЫЗЫГУУ кызык этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗЫК I 1. Көӯүлдү өзүнө тарткыдай, көӯүлдү өзүнө тарткан, көӯүл көтөрө турган. *Кызык кинону көрүшкөн жумушчулардын көӯүлү көтөрүлдү* (Сасыкбаев). 2. Сонун. *Өмүр эмгекке, турмушка байланыштуу болсо гана кызык болот* (Сасыкбаев). *Күрпөӯ-күрпөӯ жүгүртүп, Күлүктү минсеӯ бир кызык* (Токтогул). 3. Кызуу. *Элдин бардыгы кызык уйкуга кирди* (Жантөшев). *Мал кызык төлдөп жаткан кез* (Элебаев). 4. Тамаша, көӯүл көтөргөн тамаша. *Алар кызыкка батып, мектептин жанында ойноп жүрүшкөн эле* (Сыдыкбеков). 5. Кызыкчылык. *Мырзанын кызыгы үчүн жанды кыйнап, Казатта кармашкан биз, өӯчөй жалчы* («САЖИ»»).

КЫЗЫК II Көӯүл бөлүү, суктануу. *Сабыр айланага кызыга карады* (Сыдыкбеков). *Жаш балдар таттыга кызыгып, өз алдынча кужураша баштады* (Каимов).

КЫЗЫКСЫЗ Кызыгы жок, кызыга турган эмес, көӯүлдү өзүнө бура албаган.

КЫЗЫКСЫН Кызыгуу, кызыккандыгын көрсөтүү. *Эгерде кызыксынсаӯ кулак салгын, Эрикпей болгондорду айтып берем* (Турусбеков). *Нурзат «Эми Мурат агай кандай окуяларды айтар экен» дегенсип кызыксынды.*

КЫЗЫКСЫНУУ кызыксын этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗЫКТУУ Кызык, кызыктыра турган, көӯүлдү өзүнө бурарлык. *Узак жолду кыскартуунун дарысы кызыктуу сөз* (Абдумомунов). *Самсахун жомогун өтө кызыктуу кылып айтты* (Жантөшев).

КЫЗЫКТЫР кызык этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЗЫКТЫРУУ кызыктыр этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗЫКЧЫЛЫК 1. Жакшы көргөндүк, ысыктык. *Тууган балаӯдан тутунган балаӯдын кызыкчылыгы кайта артык болот* (Баялинов). 2. Бирөөнүн пайдасын же белгилүү бир пайданы көздөгөн максат. *Мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн иштеп жатамын* (Сасыкбаев). *Эмгектен качып, өз*

кызыкчылыгын көздөгөндөрдүн кылыктары балдардын кыжырын кайнатты («Ала-Тоо»).

КЫЗЫЛ 1. Кандын ыраңындай түс. *Алдыңкы кызыл желектүү машинадагылар тоону жаңыртып ырдашты* (Сасыкбаев). 2. *тар.* Революциялык кыймылга тиешелүү, жоңеш өкмөтүнө, жоңештик түзүлүшкө байланыштуу адамдар (көбүнчө көптүк санда). *Кызылдар да карап турбай, душмандын мизин кайтарууга чамдашты* (Сасыкбаев). 3. Көбүнчө көгүш түстөгү, ак түс аралаш жылкыга карата айтылат. *Бир күнү куландан соо кетип баратып, кызыл ат шылк этип кулап түштү* (Элебаев). *Кайда чыкса кызылга, Кайкып учуп сабалап, Кайран жору конуптур* (Каралаев). 4. *өт.* Бастырылып, бөлүнүп алынган эгин, таза дан. *Кырмандын ортосундагы кызылдын жанында Эркин отурат* (Жантөшев). *Жутабай карыя кызылдарды желге сапырууда* (Баялинов).

КЫЗЫЛ-АЛА КЫЛУУ Оозу-мурдун канжалатуу, кан чыгара катуу таяктоо, урупсогуу. *Шымаланган, олбурлуу жигиттер бат эле кызыл-ала кылып жиберишти* (Сыдыкбеков).

КЫЗЫЛ АШЫК Буттун башы менен шыйрактын учунун кошулган жери.

КЫЗЫЛ БООР Кембагал, кедей, колунда жок. *Катагандыктар... куур тонду эттерине кийген кызыл боор кембагалдар* (Сыдыкбеков),

КЫЗЫЛ БУТ Аялы жок, бойдок. *Кызыл бут жигиттер көп.*

КЫЗЫЛ ЖААЛ Чепкендин кооздолгон жакасы.

КЫЗЫЛ ЖАБАР БОЛУУ Бир аз, анчамынча кийим-кечелүү болуп, үстү бүтөлүп калуу, оңоло түшүү. *Байкем менен жеңемин турмушун көрүп ээним кейийт. Кызыл жабар болушсунчу деп кездеме алып бардым экиңч курдай* (Жапаров).

КЫЗЫЛ ЖАЯН БОЛУУ Аябай кан агуу, канга боёлуу. *Мурду кызыл жаян болуп кетти* (Турусбеков).

КЫЗЫЛ ЖҮК Дан тапшыруу учурундагы эгин жүктөлгөн араба, унаалар тобу. *Кызыл жүк жатат уюшуп, Араба жетпей тартууга* (Үмөталиев).

КЫЗЫЛ КАБЫК Тоодо өсүүчү жапа-йыпияз.

КЫЗЫЛ КАМЧЫ Ырайымсыз, аялга катаал. *Кызыл камчы шыпайдар* («Семетей» С.К.). – *О, кызыл камчы зулум, мен саа аяш белем?! Мындай каардуу кызыл камчыны ким көргөн* (Сыдыкбеков). – *О кудай урган келесоо, деле камчысынын кызылын кантесиң* (Акматов).

КЫЗЫЛ КАМЧЫГА АЛУУ Аябай сабоо, уруу, таяктоо. *Шадыбек анын колу-бутун таңдырып көйнөкчөн көмөрөсүнөн жаткырып коюп, өзү чарчаганча кызыл камчыга алды* (Каимов). *Кыз да болсо аябай, Жигиттер, кызыл камчыга алгыла* («Олжобай менен Кишимжан»).

КЫЗЫЛ КАР ЖААГАНДА Эч качан болбой турган же качан болору белгисиз нерсеге карата айтылат. *Кызыл кар жааганда тилегибиз орундалат тура, – деп мыскылдап күлдү* («Чалкан»).

КЫЗЫЛ КЕКИРТЕК 1. Куру кыйкырыкты жакшы көргөн, жөнү жок жерден, орунсуз эле бир нерселерди талаша кызуууланып сүйлөй берме. *Кээ бир кызыл кекиртек адамдар оозуңду ача электе эле айтышууга даяр болуп турат* («Ала-Тоо»). *Көрчү тигил кызыл кекиртек старчын да байдын таламын талашып, жан-алы калбай жагынып жатат* (Абдукаримов). 2. Алдымжуттум, жегич-ичкич, жеп-ичкенди жакшы көргөн. *«Менин чыгармамды жылдырсаң, сеникин учурабыз», – деп ачык соодалашкан кээ бир кызыл кекиртектер чык- ты* («Кыргызстан маданияты»). 3. Ичип-жей турган тамак-аш деген мааниде. *Азыр эл кызыл кекиртектин гана айласын ойлоп калган* (Абдукаримов). *Кызыл кекиртектин айынан мында келдим* (Абдукаримов). *Кызыл-кызыл кекиртек, кыйла жерге секиртет* (макал).

КЫЗЫЛ КЕРЕГЕ КЫЛУУ 1. Боз үйдүн үзүк, туурдугун сыйыруу, жалгыз керегеуугу калуу. *Тезинен боз үйдү кызыл керегe кылып сыйрып жиберишти* (Касымбеков). *Ал эми ортодогу алты канат ак үйдү эл кызыл керегe кылып, токсон тогуз курчап турушту* (Көчкөнов). 2. Кыргын салуу, үй мүлкүн талоо, талкалоо, эч нерсесин калтырбай олжолоп кетүү. *Акарат кылган сасыткылардын өздөрүн жүндөй сабап, айылын кызыл керегe кылып, талап келгиле* (Токомбаев). ***В.: Кызыл уук кылуу.*** – *Кана, батаңарды бергиле, мен азыр жигиттеримди баштап, букараны кызыл уук кыламын* (Үмөталиев). *Жер дүңгүрөткөн күчкө биригип, душманын кызыл уук кылып, катуудан казан калтырбады* (Көчкөнов). *«Биз кол көтөрбөсөк да, казан-аякты талкалап, үйдү астын-үстүн кылып, кызыл уук кылып кетишти!» деп, улукка чуркурап ыйлап арыздангыла!* (Үмөталиев).

КЫЗЫЛ КЕТМЕН *диал.* Жазгы талаа иштери кызыган учур, мезгил. *Кызыл кетмен учурда айылчылап жүргөнүңөргө жол болсун!* («Ала-Тоо»).

КЫЗЫЛ КИЙИК *аңч.* Куран, телки кирет.

КЫЗЫЛ КИЙҮҮ *эск.* Баатырдын, кандын, эл башында турган адамдын үстүнө кызыл кийип, сары менен башын ороосу, согуштун белгиси, жоого аттанып жортуулга чыгуунун белгиси. *Кызылды Манас кийиптир – Кыргызга кылар каары бар, Кызылды эндей*

жамынып, Кылар иши дагы бар. Сарыны башка чалган соў, Бир шумдук кылар чагы бар! Муну айтышып баарысы, Муўайышып калышты («Манас» С.О.). *Кызыл кийип ўстўнө, сары селде чалынып* («Манас» С.О.).

КЫЗЫЛ КИРЕ *эск.* Эгин жўктөлгөн арабалардын тобу. *Кызыл кире, кўндө келет мамлекетке дан ташып* (Нуркамал).

КЫЗЫЛ КИТЕП Сейрек жолугуучу жаныбарлар менен өсўмдўктөрдўн таралуусу, саны, биологиясы жана аларды коргоо чаралары жөнўндө кыскача маалыматтарды камтыган китеп. *Кызыл китепке жок болуу алдындагы, азайып бараткан, сейрек кезигўўчў, толук изилденген, калыбына келген жаныбар, өсўмдўктөрдўн тўрлөрў катталган.*

КЫЗЫЛ КОЗУГА ӨТКӨРЎЎ Соодада өздөрўнўн товарларын башка нерселерге айырбаштоо. *Кайта келип акчасын кызыл козуга өткөрөт да, бир жыл ичинде жўз коюн миўге жакын койго айландырат* (Убукеев).

КЫЗЫЛ КОЙДОЙ СОЮУ *к.* ***көк ала койдой союу.***

КЫЗЫЛ КУЛАК Бир нерселерди өз пайдасы ўчўн ашык баада сатуучу алып сатар, чайкоочу. *Борбордогу кымызга көптөн бери арам акча, оўой олжо тапкан кызыл кулактар ээ болуп келатышат. Ушул унутчаак жеўебиз кызыл кулактын кызы болуп жўрбөсўн* (Тойбаев). *Кызыл кулак, сўткорго, Пайда чыгар мал жакшы* (Жантөшев).

КЫЗЫЛ КУЛАКТЫК Ашыкча пайда табуу ўчўн болгон соодагерчилик, алып сатуучулук. *Кызыл кулактыкты Кемин өрөөнў боюнча мындан мыкты билгени жок* («Чалкан»). *Кызыл кулактык кылбаўыз, жеўе* (Тойбаев).

КЫЗЫЛ КУРТ Жылкынын картасында тезеги менен аралашып жашап, жеген тоюттун майдалап сиўирўўгө жардам берўўчў кызыл тўстөгў тоголок курт.

КЫЗЫЛ КЫРГЫН Кандуу кагылыш, кан төгўлгөн катуу согуш, уруш. *Төрт жыл бою кызыл кыргында жўрўп, алты санынын кыпындай жерин окко чырпытпай, уруш бўткөндө «Даўк» орденинин ўчөөн катар тагынып келет* (Жигитов). *Турдубай мерген Калчаны жетелеп, Мусакожону артка калкалап, кызыл кыргынды окчун саксактоодо* (Бейшеналиев). ***В.: Кызыл кыргын, кара сўргўн.*** *Ушул кызыл кыргын, кара сўргўндөн аман калган бул кишинин колдоочусу бар экен* (Акматов). *Дўйнөлўк алаамат болуп, өмўр менен өлўм айыгышып жаткан кызыл кыргын, кара сўргўндў аралап өтсөў, бирок өлбөй тирўў чыксаў, анан а киши кантип адалдык менен арамдыкты билбей чыксын* (Айтматов).

КЫЗЫЛ КЫРГЫН, САРЫ СЎРГЎН БОЛУУ 1. Абдан катуу урушуу, аябай салгылашуу. *Кызыл кыргын, сары сўргўн болуп, эки уруу ўч кўн беттешти* («Ала-Тоо»). 2. Абдан катуу уу-дуу болуу, аябай талашыптартышуу. *«Сенин айыўдан атаў экөөбўз кызыл кыргын, сары сўргўн болуп калдык» деди апам* («Ала-Тоо»).

КЫЗЫЛ КЫРМАН Бышыкчылык болуп, кырманга эгин толуп турган кез, кырман бастырып, эгин жыйнап алуунун кызуу учуру. *Кызыл кырман маалы келди жаўырып, Эркек-аял эмгек нурун жамынып* (Калык). *Жакшы убак. Кызыл кырман, темин маалы Көўўлдў кубандырып жаўы даны* (Осмонов).

КЫЗЫЛ МАЙ БОЛУУ 1. Семиз малдын (көбўнчө жылкынын) кыйналуу, табынан жануу, дартка чалдыгуу, арыктоосуна карата айтылат. *Ўйўрдөгў айгыры кызыл май болгон* (Осмоналиев). 2. Кыйналгандан каруусу кетўў, алсыроо, чарчоо, зоругуу. *Чаржайыт чарпып кўч качып, Кызыл май болдук, тер басып* (Элебаев). *Жөндөн-жөн эле далбастап, кара жаныўарды карч уруп, кыйналып, тоо коюнун бўтўндөй тинтип, кызыл май боло бербегиле* (Мавлянов). ***В.: Кызыл май кылуу.*** *Кыпчактын Ак-Шыйрагын семизинде тер алдырып алып, кызыл май кылып алыптыр* (Көчкөнов). *Өзўўөрдў убара кылып, атыўарды кызыл май кылып... деп жасоолдорду аяган киши болду* (Осмоналиев).

КЫЗЫЛ МУРЧ *диал.* Калемпир.

КЫЗЫЛ ӨЎЎ САЗ БОЛУУ Өўўнөн азуу, сары санаа болуу. *Узун бою пас болуп, Кызыл өўў саз болуп* («Манас»). *Коркконунан далай эл, Кызыл өўў саз болгон* («Жазгыч акындар»).

КЫЗЫЛ СЫЗЫК Шаар курууда аянт, көчө, магистраль, өткөөл аймактарын курулуш тўшчў аймактан бөлўп туруучу шарттуу чек. *Кызыл сызык курулуш ишинде коопсузудкту жана тартипти камсыз кылат.*

КЫЗЫЛ-ТАЗЫЛ Кызыл аралаш ар тўрдўў тўс. *Кызыл-тазыл кийинип, Кыздар ўкў сайынган* («Курманбек»).

КЫЗЫЛ ТАКТА *к.* ***ардак такта.*** *Райондо, областта, Кызыл такта кызматыўды жаздыбы* (Нуркамал).

КЫЗЫЛ ТЕБЕТЕЙ *тар.* 1. Хандын белгиси катары өзгөчө тигилген баш кийим. 2. *өт.* Хан, бек. *Кыргызда ар элдин бир кызыл тебетейи бар деген сөз калетсиздей* (Бейшеналиев). *Булар кызыл тебетей болгон Казатты өлтўрўшкөн* (Осмоналиев). *Байымбет уулубуз азуусун айга жаныган чоў болушка, ыман, чоронун мўлдө кызыл тебетейлерине жакты* (Бейшеналиев).

КЫЗЫЛ ТИЛ Чукугандай сөз тапкан, чечендиктин, мыкты ырдай билўўнўн, сўйлөй билўўнўн белгиси, символу катары колдонулат. *Өнөр алды – кызыл тил* (макал). *Өзўнўн кызыл тилин кыябы менен безеп, сөз талашканда алдына жан салбайт* (Нурпе-

исов). *Жетимиштен ашканча, Кызыл тилин безеди* (Тоголок Молдо).

КЫЗЫЛ ТИЛИ БУУДАЙ КУУРУУ *к.* ***тили буудай куруу.***

КЫЗЫЛ ТЫТТАЙ КҮБҮЛҮҮ Кыргынга учуроо, кырылуу, көп өлүү. *Үч мерте кызыл тыттай күбүлүп кырылышты* (Касымбеков).

КЫЗЫЛ УУК КЫЛУУ *к.* ***кызыл кереге кылуу.***

КЫЗЫЛ ЧЕКЕ БОЛУУ Талашып-тартышып, кызаңдашкан абалга жетүү, катуу урушуп калуу. *Алар менен кызыл чеке болушпай, жөндүү мамиледе болуңуз* (Егиналиев). *Коомдук жерде кызыл чеке болуп, итче тытышып жатышса тим коймок беле, тиешелүү жерге алып барышты* («Чалкан»). *Бул шылдың Аскардын сай сөөгүн сыздатып, чатак кызыл чеке болуп мушташууга чейин ырбады* (Исмаилов).

КЫЗЫЛ ЧИЕДЕЙ Кичинекей, өтө жаш, чүбүрөгөн майда, боорун жерден көтөрө элек. *Ал азыр мына бул кызыл чиедей жаш балалуу, суру качкан аялды көргөндө зээни кейип кетти* (Жантөшев). *Эптеп алып кел, Садыке, кызыл чиедей жаш балдар турат* (Бердикеев). *Кызыл чиедей жетим калган биздин тагдырыбыз менен эсептешкилери келбейт экен да!* («Кыргыз Туусу»). ***В.: Кызыл чие.*** *Биринен бири кичине кызыл чие беш бала көздөрүн бажырайта, улам бири мурдун шуу тартып, ата айткан жомокту кулакка куюп отурушчу* (Сыдыкбеков). *Казак уук матап, кереге көктөп, адал эмгек менен кызыл чие балдарын ырыскысыз калтырчу эмес* (Сыдыкбеков).

КЫЗЫЛ ЧИЙКИЛ Кызылдуу агыш (өң, түс жөнүндө). *Бул сөздү уккан Аскаттын кубарган өңү бир паста кызыл чийкил боло түштү* («Ала-Тоо»).

КЫЗЫЛ ЧОК I *тар.* Жергиликтүү башкаруу органдарынын чабарманы. *Келди да Мамбетти «аттан түшкүн» деди, «Кызыл чок деген мен бир күчмүн» деди* (Турусбеков). *Шертай мындай кызыл чоктон канча адамды сактап калбады* (Бердикеев).

КЫЗЫЛ ЧОК II Азап, шор, кыйынчылык. *Кызыл чиедей беш бала менен кызыл чоктун ичинде калдым* («Кыргызстан маданияты»).

КЫЗЫЛ ШАПАЛАККА АЛУУ *к.* ***кызыл камчыга алуу.*** *Разъездден алыс бир дөңсөөнү айлана берип токтоду да, анан Каранарды кызыл шапалакка алды* (Айтматов).

КЫЗЫЛ ЭТ Жаңы төрөлгөн баланы, айбандардын балдарынын жаңы туулган кездегисин, канаттуулардын балапандарынын жүнү чыга электегисин билдирүүдө колдонулат. *Кантип ошо кудайдын жиберген алааматы кызынын мобу кызыл эт болуп турган күнөөсүз периштедей наристе балдарына келип тийсин* (Абдукаимов). *Кызыл эт кезинде эле комуз менен ушунчалык ынак болгон баланы башка кесипке бурууга болобу?* (Каимов).

КЫЗЫЛ ЭЭК Абдан карыган, карылыгы жеткен, оозунда тиши жок (кемпир-чалга карата). *Токтогулдун айрым обон, күүлөрүн кызыл ээк болсо да, таңдана кагазга түшүрүптүр* (Бейшеналиев). *Кызыл ээк кемпир. Кызыл ээк абышка.*

КЫЗЫЛГА БЕРЕКЕ Кырман берекелүү болсун, алынган эгин мол болсун деген каалоо маанисин билдирет. – *О, баракелде, жигиттер, кызылга береке болсун!*

КЫЗЫЛГАТ Кычкыл, таттуу, майда кызыл жемиши бар өсүмдүк.

КЫЗЫЛДА Эгинди бастырып, данын тазалап бөлүү. *Колхозчулар буудайды кызылдап жатышкан.*

КЫЗЫЛДАЙ Абдан, аябай. *Ушундай да эр болобу, жыйырма-отуздай киши кызылдай сабап жатса, башы-көзүн жашырып да койгон жок* (Токтогул).

КЫЗЫЛДАЙ САБОО Аябай, катуу токмоктоо, кызыл-ала кылуу. *Ушундай дагы эр болобу, жыйырма-отуздай киши кызылдай сабап жатса, башы-көзүн жашырып да койгон жок* (Токтогул). ***В.: Кызылдай союу.*** *Жиндердин ачуусу аябай келди, ошентип, мени кызылдай соё башташты* («Жомоктор»).

КЫЗЫЛДОО кызылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗЫЛДУУ Кызыл жүздүү, кызылы бар. *Жакып сейрек кара мурут, кызылдуу киши* (Бейшеналиев).

КЫЗЫЛЧА I Жашылча, тоют катары колдонулуучу же кант чыгаруу максатында иштетилүүчү техникалык өсүмдүк жанаушул өсүмдүктүн кызыл, ак түстөгү тамыры, түбү. *Кызылча казуу кызуу жүрө баштаган учур* («Ала-Тоо») *Кызылчаны көп алып, Эмгегиң менен шаттандың* (Үмөталиев). *Алтын пахта, кант кызылча айдалган* (Калык).

КЫЗЫЛЧА II Кызамык, кызамык оорусу. *Быйыл жазга жуук айылды кызылча каптап, жыйырма бир баланы алып кетти* (Жантөшев).

КЫЗЫЛЧАЧЫ Кызылча багып өстүрүүчү. *Ар бир кызылчачы адилет иштеген демилгечи болсо, колхозубуз жеңишке ээ болору талашсыз* (Жантөшев). *Кызуулап кылган жумушту, Кызылчачы Зууракан* (Осмонкул).

КЫЗЫЛЧАЧЫЛЫК Кызылча өстүрүүчүлүк. *Чүй өрөөнүндө кызылчачылык талаачылыктын алдынкы тармагы болуп саналат.*

КЫЗЫЛЫ КЫЗЫЛ, АГЫ АК Татынакай, жакшынакай, бардыгы келишкен (аялга карата айтылат). *Шамбеттин тирүү кезинде Калыйпа кызылы кызыл, агы ак, балкыйган аксаргыл аял эмес беле* (Бердикеев). *«Кайни?! Мендей боз ала абышканы кантип*

кайним дейт бу кызылы кызыл, агы ак буралган жаш келин?!» деди бир ою... (Касымбеков).

КЫЗЫМТАЛ Чала мас, кызуу. *Отургандар дурус эле кызымтал болуп, тилдери чалына баштаган кезде бай чөнтөгүнөн төрт барак кагазды алып чыкты* (Абдукаримов).

КЫЗЫР *миф.* Элдик аўыздарда көбїнчө ак сакалдуу карыя, колдоочу маанисинде колдонулат. *Кызыр чалган кабылан, Кудуретке жалынып, Каарданып жайланап, Зулпукорду байланып* («Манас»).

КЫЗЫР ДААРУУ Адамга жакшылык, бакыт, ийгилик алып келїї.

КЫЗЫРАЎДА Кызаўдоо, ызаланып ачуусу келїї. *Тамаша иретинде бири-биринин кычыгына тийип, кызыраўдап алышчу* (Сасыкбаев).

КЫЗЫРАЎДОО ***кызыраўда*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЗЫРКАН Кыжырдануу, жини келїї, туталануу. *Тоотору тулпар ат минип, Кызырканып эр Кыяз Мыктап кирип барды эле* («Сейтек»). *Жоо-жарагын шайланды, Кызырканып кыраан уул, Кыны жок кылыч байланды* («Сейтек»).

КЫЗЫРКАНУУ ***кызыркан*** этишинин кымыл атоочу.

КЫЗЫРЫЎ Кубаныч, жакшылык жышаан.

КЫЗЫТ ***кызы*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙ 1. Кандайдыр бир курал менен кесе чабуу, чаап кесїї; кесип жыгуу (мис., теректи). *Кый десеў кармап сойбойбу, төрөм* («Манас» С.О.). *Байлалуу турган аттардын, Чылбырын кыя чапты эми* («Эр Табылды»). *Эсиў болсо тыўдагын, Эмилден таяк кыяйын* («Мендирман»). *Мусабек тирөөч ўчїн арча кыйып, аны өгїздөргө артып, кыйналчу кїндөрїн жомокточу* (Сасыкбаев). 2. Тууралап, ылайыктап эп келтирїї, эп келтирип жасоо. *Мына Кїлїкан менен Макеш өз дооруна эп кыйып койгондой жарашыктуу. Канжар кулак каз моюн, Чебер уста кыйгандай* (Токомбаев). 3. Кандайдыр бир нерседен кечїї, аябоо, ыраа көрїї, берїї. *Гїлайды эч кимге кыйгысы келген жок* («Адабий Ала-Тоо»). *Їймөлөгөн буудайды, Бизге кыйып салыўыз* («Манас»).

КЫЙБАТ *сїйл.* Кымбат.

КЫЙГА Кыя өтїї, кыйгач өтїї. *Кыйгап өтїї. Кыйгап аккан суу.*

КЫЙГАК 1. Найзанын болот учу. Найзанын уч жагына бекитилген курч миздїї металл бөлїгї. *Кыйгактуу найза, көк тїтөк* («Манас» С.О.). 2. Узун ичке жалбырактуу болуп, жалбырагын төмөн карай сыдырса колду тилип кетїїчї чөп өсїмдїгї. *Шарип бир тал болгон кыйгак чөптї жулуп алды* (Бейшеналиев). 3. *өт.* Уу, уулантуучу, мас кылуучу. *Кымызга кыйгак кошуўар* («Манас» С.О.).

КЫЙГАК БОЛУУ Жукаруу, жешилїї. *Кышында карды тептирип, Кыйгак болду туягым* (Тоголок Молдо).

КЫЙГАКТУУ 1. Кыйгак чөбї бар, кыйгак чөп өскөн (мис., жер). 2. Эки миздїї, кырдуу, өткїр, курч. *Кыраан Сыргак ачынып, Кыйгактуу найза жапырып, Кырдан чыкты айкырып* («Манас»).

КЫЙГАС 1. Дал, так, тегиз. *Менин билишимче, балдар кыйгас кымыздын їстїндө* (Таштемиров). *Калыў эл толкун болсо эч ким тыйбас, кез экен наразылык толгон кыйгас* (Токомбаев). *Эгиниўердин баары да кыйгас бышты* (Баялинов). 2. Тїп көтөрө, бардыгы. *Кыйгас баары аттанып, Амандашып жөнөштї* («Эл адабияты»).

КЫЙГАЧ I Кыйшык, тїз эмес, бир жакка оогон. *Кээсинин оозунда кыйгач тиштелген папирос* («Ала-Тоо»). *Кыр мурундуу, кызыл көз, Кыйгач каштуу, заар сөз* («Манас»).

КЫЙГАЧ II ***кыйгас*** менен бирдей.

КЫЙГАЧТА 1. Тїз эмес, кыйгач басуу, жїрїї, бир жагына кыйшаюу, кыйгач абалда болуу. *Кыйгачтап качкан көркоону, Кысып жутсун жарларым* (Маликов). *Алтынчы Шахтадагы лебедка мунаралардын көлөкөлөрї кїн чыгышты көздөй кыйгачтап калган* (Сасыкбаев). 2. *өт.* Сыртын салуу, алыстоо, тескериленїї, жактырбоо. *Демейде кыйгачтаган Ира Шариптин жанына келди* (Бейшеналиев). *Караанын көрїп жарчанын, Кыйгачтайт кїлїк кошкуруп* (Кулумбаев).

КЫЙГАЧТАН ***кыйгачта*** этишинин өздїк мамилеси.

КЫЙГАЧТАТ ***кыйгачта*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙГАЧТОО ***кыйгачта*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙГОО ***кыйга*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙГЫЛ Кычкыл. *Кымыз деген кыйгыл аш* («Манас»). *Кымыз ичпес Элеман, Кыйгыл сууга зар болуп* («Эр Төштїк»).

КЫЙГЫЛЫ ЧЫЧКЫЛЫК БОЛУУ Айласы кетїї, амалы тїгөнгөн, шаштысы кеткен абалда болуу. *Ошондо тим эле кыйгылыгыбыз чычкылык болду* («Кыргызстан маданияты»).

КЫЙДАМ Шарт, ылайыгы. *Кыйдамы келсе турабы, Кыянаттуу эр киши* («Эл адабияты»).

КЫЙДЫ Кексе, куу, митаам, айлакер. *Кыйдыга азаматым ишенбегин, Канчалык турса дагы сени жайкап* (Маликов).

КЫЙДЫЛАН Кыйдылык менен аракет кылуу, митаамдануу. *Мен кыйдыланып,.. суроо бердим.*

КЫЙДЫЛАНУУ ***кыйдылан*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙДЫЛЫК Кекселик, митаамдык, айлакердик. *Кыйдылыгы жагынан бир кишичелик бар* (Сасыкбаев).

КЫЙДЫР кый этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙК Тамак кысылганда же айрым суу куштары тарабынан чыгарылуучу өтө катуу эмес, назик кыска дабыш.

КЫЙКАЙ Өтө арык болуу. *Ургаачынын ыргайдай кыйкайганы деле жакшы эмес* (Бейшеналиев).

КЫЙКАЎ: кыйкаў-кыйкаў этүү Кыйкаўдоо.

КЫЙКАЎДА Илмеўдеген кыймылда, көрүнүштө болуу (арык, начар дене жөнүндө).

КЫЙКАЎДОО кыйкаўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙКАС кыйгас менен бирдей.

КЫЙКУУ 1. Кээ бир канаттуулардын (мис., каркыра) чыгарган үнүн, добушун билдирген сөз, ошол сыяктуу чыккан уу-чуу. *Келгин куштар кыйкуу салат таўыркап* (Токомбаев). 2. *өт.* Чуу, чатак. *Турнадан башчы койсоў, Кыйкуу кетпейт башыўдан* (макал).

КЫЙКУУЛА 1. Кыйкуу салуу. 2. Кыйкырып канаттууларды үркүтүү, учуруп жиберүү үчүн кыйкыруу.

КЫЙКУУЛОО кыйкуула этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙКЫЛДА Кыйк-чыйк эткен дабыш чыгаруу (мис., тамак кысылганда). *Жөтөл кетпейт кыйкылдап, Өўгөчүў тынбай чыйкылдап* (Шүкүрбеков).

КЫЙКЫЛДАТ кыйкылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙКЫМ 1. Кесинди, өөн, кыйык (кездеменин, булгаарынын, кагаздын ж.б.). 2. *өт.* Кемчилик, шылтоо. *Начальник карамагындагы кызматчыны жактыргысы келбесе, андан кыйкым таппай койбойт* (Каимов).

КЫЙКЫМ ТАБУУ Болбогон жерден кемчилик таап, аны шылтоолоп күнөө коюу. *Кемпирдин мамилесинен, тамак беришинен кыйкым табат* (Осмоналиев). *Кара Санька кудай ургандай тажаал неме, кыйкым таап акыны кемите берет* (Абдукаримов).

КЫЙКЫМДА 1. Кесинди, өөндөрдү талдоо. 2. *өт.* Кемчилик, шылтоо издөө, шылтоо табуу.

КЫЙКЫМДОО кыйкымда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙКЫМДУУ 1. Кесиндиси көп, өөндүү. 2. *өт.* Кыйкымы бар, жок жерден шылтоо кылган, чатагы, кемтиги бар. *Сөзүнүн жыты куйкумдуу, Сөкпөсө да кыйкымдуу* («Ала-Тоо»).

КЫЙКЫМЧЫЛ Бирөөнүн артынан кемчилик, кыйкым издеген, болор болбоско тийишип, шылтоо издеген (кишиге карата). *Кыйкымчыл киши.*

КЫЙКЫР Катуу үн чыгаруу, бакыруу. *Ашыр анда-санда кыйкырып коюп келе жатат эле* (Сасыкбаев). *Жапек үнүн аскерлердин бардыгына жеткирүү үчүн кыйкыра сүйлөдү* (Жантөшев).

КЫЙКЫРТ кыйкыр этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙКЫРУУ кыйкыр этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙКЫРЧААК Көп кыйкыруучу, кыйкыра берүүчү.

КЫЙКЫРЫК Катуу чыккан үн, добуш, бакырык, өкүрүк. *Баш аламан качкан эл Турдубектин кыйкырыгынан улам токтой калышты* (Жантөшев). *Биздин аўгемебизди паровоздун кыйкырыгы бөлдү* (Сасыкбаев). *Алыстан короздордун кыйкырыгы угулат* (Шүкүрбеков).

КЫЙКЫРЫШ кыйкыр этишинин кош мамилеси.

КЫЙЛА Далай, бир топ, көп. *Түндүн кыйла мезгили болуп калган экен* (Сасыкбаев). *Самтыркандын артынан кыйла шылдыў сөздөр айтышты* (Байтемиров). *Чогулушта бир кыйла маселелер оўунан чечилди* («Кут билим»).

КЫЙМА I Туюк шишип чыгуучу жара, шишик. *Колуна кыйма чыгыптыр.*

КЫЙМА II Кыйылган, кыйылып жасалган, кыйылгандай. *Кара чепкен кыйма тон, Кийген Током келген бейм?* (Токтогул). *Кылычыў боосу кыйма боз* (Тоголок Молдо).

КЫЙМА-ЧИЙМЕ Ийме-чийме, ары-бери кесип өтүшкөн, чатышкан. *Жол бою аркы-терки, кыйма-чийме, Уюгун кумурсканын ойго салат* (Шүкүрбеков).

КЫЙМАЛА Өтө майда кылып тууроо, тилке-тилке кылып кесүү, кескилөө. *Топурагын алдырдым, Чоў челекке чалдырдым, Уй, эчки жүнүн кыймалап, Ал баткакка салдырдым* («Манас»).

КЫЙМАЛОО кыймала этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙМЫЛ 1. Кандайдыр бир ишти иштөө максатында кылынган аракет, аракет болуп турган абал. *Жаштардын бүгүнкү кыймылы дегеле жандуу. Курт-кумурска да чээнден чыгып кыймылга келди* (Убукеев). *Моторлорго от берилип, дөўгөлөктөр кыймылга келди* (Убукеев). *Таўкы зарядка ойногон кара тоголок жаш балдардын кыймылы Айшага абдан жакты* (Абдумомунов). 2. Белгилүү бир максатты көздөгөн коомдук иш, аракет. *«Жаштар кыймылы» коому учурдун талабына ылайык иш алып баруудa* («Кыргыз Туусу»).

КЫЙМЫЛДА Кыймылга келүү, аракетке келүү, козголуу, аракеттенүү, иштөө. *Берди сүйлөшмөк тургай, кыймылдаган жок* (Жантөшев). *Бектурдун эриндери кыймылдап, бир нерсе айткандай болду* («Ала-Тоо»). *Тыкан, шамдагай кыймылдаган мугалим бат эле элге аралашып кетти* («Кырчын»).

КЫЙМЫЛДАТ кыймылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙМЫЛДАТКЫЧ 1. Энергиянын кандайдыр бир тїрїн механикалык энергияга (кїч, кыймыл энергиясына) айландыруучу машина, бир нерсени кыймылдатуучу, кыймылга, аракетке келтирїїчї машина. *Тормоздук кыймылдаткыч жасалгасы ишке киргизилди* («Кыргыз Туусу»). 2. Кыймылга, аракетке келтирїїчї. *Жаштар коомдун зор кыймылдаткыч кїчї болуп эсептелет* («Шоокум»).

КЫЙМЫЛДОО кыймылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙМЫЛДУУ Кыймылга бай, аракеттїї, жандуу. *Булабаев мурдагыдан да тыкан, кыймылдуу болуп калды* (Сасыкбаев).

КЫЙМЫЛСЫЗ Кыймылы жок, аракетсиз, тынч, бир калыпта. *Алым тереў ойго баткандай кыймылсыз жатты* (Байтемиров).

КЫЙНА 1. Уруп, сабап этин, денесин оорутуу, соккуга алуу. *Кыйнасын, эттеримди кескилесин, Єлїмгє башым байлайм, тїк айтпаймын* (Шимеев). 2. Кыйын, оор абалга туш келтирїї, азапка салуу, катуу жапа чектирїї, кысмакка алуу. *Кара оокатка жандарын кыйнагандар аманбы?* (Токтогул). *Эзгим келет кара ташты жаш менен, Сен кыйнаган жїрєгїмє чыдабай* (Токомбаев). *Кедейлерди «кой тап» – деп, Кыйнагандан болбогун* (Токтогул). 3. Тынчын алуу, тынчтык бербєє, кыстоо, кысмакка алуу. *Балдары сїт деп ыйлады, Энесин болбой кыйнады* (Тоголок Молдо).

КЫЙНАЛ кыйна этишинин туюк мамилеси.

КЫЙНОО кыйна этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙПЫ Кыйдылык. *Бул адамдын сыйкысы, Сєзїндє кєп кыйпысы* (Тоголок Молдо).

КЫЙПЫЙ Кууш, ичке кєрїнїї (кєз жєнїндє).

КЫЙПЫЛДА кыйпычыкта менен бирдей.

КЫЙПЫЛЫКТА кыйпычыкта менен бирдей.

КЫЙПЫЧЫКТА Чыдамсызданып тынчы кетїї, тынчсызданып бир жерге тура албоо, чебеленїї. *Шарип Сапардын тыяк-быягына чыгып, кыйпычыктап, кєп нерселерди уккусу келди* (Бейшеналиев). *Канай нарыбери кыйпычыктап басып туруп, Искендердин эсеп китебин меники деп талаша кетти* (Таштемиров).

КЫЙПЫЧЫКТОО кыйпычыкта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙРА 1. Сынуу, талкалануу. *Соотко тийген найзасы Сексен бєлєк кыйрады* («Манас»). *Кээде тирєєч сынып, вагонеткалар кыйраган кїндєр болгон* (Сасыкбаев). 2. Бїлїнїї, бузулуу, кулап тїшїї, жок болуу. *Кыйраганды сонун кылып тургузуп, Жаўы гигант жасап кирдик жомоктой* (Токомбаев). *Немецтердин бир штабы кыйрады* (Їмєталиев).

КЫЙРАЙ Бир жагына ооп, кыйшайып калуу. *Тигил жаман кара їйдїн каалгасы бир жагына кыйрайып турат.*

КЫЙРАЎДА Бир жагына оой кыймылдоо, басуу. *Керим кыйраўдап, жамбашына кїч келтире басып бара жатат.*

КЫЙРАЎДАТ кыйраўда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙРАЎДОО кыйраўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙРАТ кыйра этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙРАТКЫЧ 1. Кыйратуучу, бузуучу, талкалоочу. 2. Катуу сокку берїїчї, жок кылуучу.

КЫЙРАТТАН Кыйырынан, тегеректен, тегерек-чекеден, жака белден. *Кыйырмандын кырк текек Кыйраттан атчы сынайын* («Эл адабияты»).

КЫЙРАЮУ кыйрай этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙРОО кыйра этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙРЫ I кыйыр менен бирдей.

КЫЙРЫ II Учуру, мезгили, убагы. *Кыйрында калыў жоолордун Кыйынын атаў чапчу эле* (Маликов). *Ар нерсе єз кыйры менен єтє берет тура* («Ала-Тоо»).

КЫЙРЫСЫНАН УРГАНДАЙ Бир четинен кыйрагандай, катары менен таптакыр талкалагандай, таш талканы чыккандай. *Жеке гана чычырканагы эмес, башка жыгачтары да кыйрысынан ургандай кыйылып жатат* («Чалкан»). *Бадалдын арасында єўїп жаткан кызылдар тобу басмачылар кыядан эўкее бергенде кыйрысынан ургандай кылды* (Осмоналиев). ***В.: Кыйырынан тийгендей.*** *Кыйырынан тийген немедей, Кырк чоро каран калганбы* («Манас»).

КЫЙСЫПЫР ТЇШЇЇ Эмне кылаарын билбей алдастап, шашып калуу. *Эчтемени биле элек эмчек ээмп їлгїрє албай жаткан бала менен Толгонайды кєрїп, кыйсыпыр тїшїп калышты* (Абдукаимов). *Кыйсыпыр тїшкєн кєрїнєт.*

КЫЙТ ЭТЇЇ Тырчып калуу, кичине таарына тїшїї. *Кыйт этип калган го, сєз сїйлєбєй койду* («Ала-Тоо»). ***В.: Кыйт дей тїшїї.*** *Кичине кыз, калыбы, кыйт дей тїштїў го, ээ* (Маликов). *Карыганда киши жаш баладай болуп заматта эле кыйт дей тїшєт экен* («Ала-Тоо»).

КЫЙТУУ Бїркїттї їндєгєндє, чакырууда колдонулуучу сєз.

КЫЙТУУЛА «Кыйтуу-кыйтуу» деген їн чыгарып, бїркїттї чакыруу.

КЫЙТУУЛОО кыйтуула этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙТЫЙ 1. Тымызын, билгизбей алдыртадан байкоо, аракет кылуу. *Чал келинди жашсынтты, теўине албагансып, кый-тыйып сакалынын чаташын чыгарып, айры-*

сын таянып бир аз карап турду (Убукеев). 2. Капа боло тїшїї. *Алда кемпир ай, кыйт эте электе кыйтыйып, таарынып калмай адатыў бар* (Турсунов).

КЫЙТЫЎ-МЫЙТЫЎЫ ЖОК Єйдє-ылдый, андай-мындай эч нерсеси жок, тїз, туура жїргєн. *Кыйтыў-мыйтыўы жок, улууну урматтайт, айтканды аткарат, тїшїнєт* (Тойбаев).

КЫЙТЫЎДА Майдалап басуу. *Жалгыз аяк жолдо чубата баскан койлордун кээси кыйтыўдап жорголоп баратса, Динар алардан кєзїн албай кубана карайт* (Сыдыкбеков).

КЫЙТЫЎДОО кыйтыўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙТЫЎКЫ *диал.* Бир аз кыйтыйып таарынгансыгандык.

КЫЙТЫЮУ кыйтый этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙЧ Эшик, терезе ачылганда же оор нерсени ордунан жылдырганда сїрїлїїдєн чыккан дабышты билдирїїдє колдонулат. *Эшик кыйч этип ачылды* (Абдукаримов). *Батыш тїн ичинде эшик кыйч этсе селт этип тура калат* (Байтемиров).

КЫЙЧАЛЫШ Кыйгач, тїз эмес. *Кыбы-раган тїк жан жок, Кыйчалыш єтїп кеттиби* («САЖИ»).

КЫЙЧАЛЫШТА 1. Кыйгачтоо, тїз абалда болбоо. *Кыйчалыштап жол басып, Кыз кїйєєдєн жат болду* (Осмонкул). 2. *єт.* Оўунан чыкпоо, ойдогудай болбоо. *Ишим кыйчалыштап турат.*

КЫЙЧАЛЫШТУУ Кыйчалышы бар, тїз эмес.

КЫЙЧЫЛДА Кыйч эткен дабыш чыгаруу. *Эски каалга ачкан сайын кыйчылдайт.*

КЫЙЧЫЛДАТ кыйчылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙЧЫЛДОО кыйчылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙШАЙ Бир жагына оой баштоо, жантаюу. *Мамбеткул супанын їстїнє кыйшайып жатты* (Каимов). *Тїш кыйшая бергенде базарчылардын алды тарай баштады* (Жантєшев).

КЫЙШАЙТ кыйшай этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙШАКТА 1. Токтоо эмес, жеўил мїнєз кєрсєтїї, кыйшаўдоо. *Тентек кыйшактаганын коюп, кадимки токтоо кишидей козголбой калды* (Сыдыкбеков). 2. Бир нерсени иштегиси келбей жалкоолонуу, качуу. *Жеўилдеп эле салалычы! – деп Мерген кыйшактаса, Адыл ага кєнбєй шаштыра берет* (Сыдыкбеков).

КЫЙШАКТОО кыйшакта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙШАЎ Жалкоо, тил албас, тежик. *Кємїрчїнїн атындай, Кыйшаў болгон кезегим* (Токтогул). *Кыйык, жалкоо, кыйшаўды Элден куўп ант бердик* (Калык).

КЫЙШАЎДА 1. Токтоно албоо, кыйшактоо. *Тегеренип кыйшактап, Токтоно албай шыўкылдап* (Маликов). 2. Кандайдыр бир иштен качуу, четтєє, жалтактоо, жалкоолонуу. *Туура жїрбєй кыйшаўдап, Туугандан алыс чет болот* (Токтогул). *Кыйшаўдаса кыпчактын, Жазасын мыктап берем деп* («Олжобай менен Кишимжан»).

КЫЙШАЎДАТ кыйшаўда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЙШАЎДОО кыйшаўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙШАЮУ кыйшай этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙШАЮУСУЗ Тайбай, тїз, тайманбай. *Биз аталардын айткан осуятын кый-шаюусуз орундатышыбыз керек. Бийлик ар бир мыйзамды кыйшаюусуз аткарууну талап кылат* («Агым»).

КЫЙШЫК 1. Тїз эмес, ийри, бир жагына оодук, бир жагына жантык. *Ээрде бир аз кыйшып олтуруп камчыны солгун таштайт* (Сыдыкбеков). *Ошол тєєлєр ичинде, Кыбыланы баштанган Кыйшык єркєч кызыл нар* («Эр Тєштїк»). *2. єт.* Туура эмес, ката. *Сабыр директор биздин балдардын кыйшыгын тез кєрєт* (Сыдыкбеков).

КЫЙШЫН Кандайдыр бир нерсенин, иштин ыгы, ыўгайы, оўу. *Сєз кыйшыны келбегендиктен Муслимахун да унчукпады* (Жантєшев).

КЫЙЫ Бир нерсени экинчи бир нерсеге кынап эп келтирїї. *Капкара таш кирпичтен кыйып жасалган бул аянт лак менен боёгондой* (Байтемиров).

КЫЙЫГЫНА КАЛУУ Каарына калуу, ачуусун келтирїї, жемесине калуу. *Таза, балээлїї ишке кабылгамын го! Мунун кыйыгына калбагай элем!* (Осмоналиев). *Кокусу Куйручук аны элге айтса мен журтка шылдыў болом, андан кєрє мунун кыйыгына калбай, айтканын орундайын, – деди байдын уулу* (Бектенов). ***В.: Кыйыгына тийїї.*** *Тигинин кыйыгына тийип албайын деген ой менен аяр сїйлєдї* («Ала-Тоо»). *Мамыт акенин кыйыгына тийбейин дедиби оозун жыйды* (Жусупов). *Милицияга чалып, ушу аялды экинчи кыйыгыма тийгис тартипке чакыртсамбы?* (Бейшеналиев).

КЫЙЫК I 1. Нерсенин (мис., кездемемин) кесиндиси. *Ажар болотнайдын кыйыгын мындай таштап койду.* 2. Эки кесиндинин бириктирилген жери. *Кыйыктарды бири-бирине эп келтирип курак курай баштады.* 3. Сєздїн, иштин ыгы, эби, ыўгайы. *Сєздїн кыйыгын келтирип айтты.* 4. *диал.* Кулактын капталынан кыйылып салынган эн. 5. *эск.* Жамбыны байлоочу жип. *Кырааныўды карасаў, Кыйык атып кеткени* («Манас» С.О.). *Кыйык байлап аттырып, Суутуп кулун чаптырып* («Саринжи-Бєкєй»). 6. Бута.

КЫЙЫК II Тил албас, кежир. *Кызыктырып кыйыкты, Кыйын жерге жиберба* (Токтогул). *Кыйык, жалкоо, кыйшаўды Элден кууп ант бердик* (Калык).

КЫЙЫКТА Кыйкымдоо, кыйкым табуу, кыйкымдап кїнєєлєє. *Болор-болбос ишке такап Адылды кыйыктай баштады.*

КЫЙЫКТАН Тил албоо, моюн сунбоо, макул болбоо, кежирленїї. *Кызмат десе кєп їчїн, Кыйыктанбай барабыз* (Осмонкул). *Мукаш кыйыктанып жаткан Абдыласка чечкиндїї айтты.*

КЫЙЫКТАНУУ кыйыктан этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙЫКТОО кыйыкта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙЫКЧА *диал.* Бир аз калыўыраак кылып кыйгачынан тєрт бурчталып кесилип, анан майга бышырылган боорсок сымал нан. *Кыйыкча бышыра сал.*

КЫЙЫЛ I кый II этишинин туюк мамилеси.

КЫЙЫЛ II Тарткынчыктоо, кєўїлсїнбєє. *Мурат ыр чыныны Кїлжанга сунду, Кїлжан «албайын» деп кыйылды, бирок эл жаалап кеткен соў албаска болбоду* (Байтемиров).

КЫЙЫЛУУ кыйыл II этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙЫН 1. Оор, татаал. *Кыйын иш бїтпєйт ойлосоў, Жалгыз-жарым аз менен* (Токтогул). 2. Мыкты. *Кырк чоронун кызматы, Кыйын Чубак дагы єлгєн* («Манас»).

КЫЙЫНДЫК 1. Оордук, татаал иш, кыйын иш, кыйынчылык. *Кыйындык келсе чыдоого, Кызматыў їчїн жаралгам* (Бєкєнбаев). *Кїрєш десе билек тїрїп качырган, Кыйындыкты жеўмейинче асылган* (Турусбеков). 2. Кыйын экендик, мыктылык. *Деле мунун кыйындыгын кантесиў.*

КЫЙЫНСЫ кыйынсын менен бирдей.

КЫЙЫНСЫН Мыктысынуу, баатырсынуу, єзїн мыкты кєрсєтїїгє тырышуу. *Кыйынсынган Мурадыл Кырданып кетип калганы* («Манас»). *Кыйынсынып кыйкырып, Кырданганыў дуруспу* (Осмонкул).

КЫЙЫНСЫНУУ кыйынсын этишинин кыймыл атоочу.

КЫЙЫНЧЫЛЫК Оорчулук, кыйын иш, оор абал. *Ишенбе кєп куру сєзгє, Достук сыналат кыйынчылык кезде* (Борбугулов).

КЫЙЫП КОЮУ *аўч.* Алгыр куштардын, бїркїттїн канаты сынганда башка канат улоо, жалгоо.

КЫЙЫР 1. Чек, чет, баш-аягы, бїткєн жери, бир чети менен бир чети. *Мына чыгыш сахнасын ачкандай, Кыйыры чексиз, кирсиз асман шаўкайды* (Токомбаев). 2. Мындайыраак, алысыраак, жакын эмес. *Айткулунун кыйыр тууганы Козубек да бар* (Баялинов). *Мендирман менен Кадыр да Кыйыр тууган баласы* («Мендирман»). 3. Тике эмес, тїз эмес, туура эмес, каймана. *Кыйыр айтсаў кокустан, Каргадай башыў кесебиз* («Эр Табылды»). *Кыздын жїйєлїї жообун Шарип кыйыр сезген* (Бейшеналиев). 4. Имерилиш, чет. *Кыйыр-кыйыр жер менен Кылчайбай, турбай жол жїрдї* («Манас»).

КЫЙЫТ Жамдатуу, бир нерсенин четин чыгарып айтуу. *Сапар бактылуу жаштар жєнїндє кыйытып бир кыйла сєздї ак жаандай себелетип єттї* (Бейшеналиев). *Кыйытсаў кыйын тїшїнєт, Кыз-жигиттин асылы* (Маликов).

КЫЙЫШ I кый II этишинин кош мамилеси.

КЫЙЫШ II Ажырашуу, ажырап кетишїї, бирин бири кыюу, бири-биринен кечип кетїї. *Экєєбїз жан казандан тамак жедик, дос болуп калдык, эми бири-бирибизди кыйышпайбыз* (Токомбаев).

КЫЙЫШТЫР 1. Кыноо, бири-бирине эп келиштирїї. *Кымбат сарай, кампаларын салышып, Кыйыштырып кемчилдерин бїтєгєн* (Осмонкул). *Кєз тигип, Тейтек талбай уруп жатып, Кыналтып, кыйыштырып жатат шайлап* (Бєкєнбаев). 2. Жемиш бактарынын сортторун жакшыртуу максатында бир бутагын же бїчїрїн экинчи бакка кыюу, кыйып отургузуу. *Алма кыйыштырдык.*

КЫЙЫШТЫРУУ кыйыштыр этишинин кыймыл атоочу.

КЫК Малдын кєў кылууга, жер семирткич катарында пайдаланууга боло турган майда тезеги. *Жеринин кїчїн чыўдоого, Жергелей кыкты тєктїргєн* (Осмонкул). *Алмашпайм деп алтынга, Койдун кыгын жыйнадыў* (Їмєталиев).

КЫКТУУ Кыгы бар, кыгы кєп. *Кыктуу жер.*

КЫПЫЛДА Тынчсыздануу, тынчы кетїї, кооптонуу. *Кооп кылып булар да, Коркуп жїрєт кыпылдап* (Тоголок Молдо).

КЫЛ I 1. Жалдын, куйруктун ж.б. жоонураак келген айрым талы жана алардын жалпы аты. *Кыл чайнап, балбан Тиштээк кайраттанган* (Маликов). *Кыл аркан. Кыл чылбыр.* 2. Жалпы эле жїн, териден тїшкєн жїн. *Кийим илгичтеги чапанынын суусун силкип, кыл-сылын тазалап кайрадан илип койдум* (Каимов). *Султаныў Табыл унчукпайт, Оў колун карап ыргытып, Бир тутам буурул кыл таштайт* («Эр Табылды»). 3. Музыкалык аспапта (комуз, балалайка ж.б.) тагылуучу ичегиден, сымдан жасалган жипче. *Уч буроо, жалгыз тээк, їч кыл комуз* (Осмонов). *Асан карыя комузунун кылын саал чыўап, тээгин жогору жылдырып койду* (Токомбаев).

КЫЛ II Эў, єўчєй. *Биздин заман учкул заман – Замандардын кыл алды* (Бєкєнбаев). *Кырк жигитин карачы, Кыл баатырдан кураган* («Курманбек»).

КЫЛ III Бир нерсени иштєє, жасоо. *Кыл-*

ганыў киши ічін болсо, ійрөнгөніў өзіў ічін (макал). *Эгин айдап мал багып, Эмгек кылчу жай келди* (Осмонкул).

КЫЛ БУУГАНДАЙ КЫЛУУ Дароо, тез токтотуу, болтурбай коюу. *А чын-чынында паракорчулуктун алдын кыл буугандай кылууга болот.* ***В.: Кыл буугандай тороо.*** *Буга чейин эле эчен аттуу-баштуу таланттар, эчен ирет халтуранын алдын кыл буугандай торомок болушкан экен, бирок халтура келатат го, а тігіл гілдөп атат го* («Кыргызстан маданияты»).

КЫЛ ЖУГУЗБОО 1. Абдан таза кармоо, таза урунуу, таза асыроо. *Атына жараша өзі да, такай боюна жараштуу кийинип, істінө кыл жугузбай, сакал, мурут, чачпачты ар дайым тегиздетип, галстукту мойнунан тішірбөй чыкыйып жірөт* («Ала-Тоо»). 2. Начар жактарын жашырып, аябай мактай берії, ашыра мактоо, өтө эле көтөрө чалуу. – *Сиз, жолдош башкарма, баарына эле кыл жугузбай актап атасыз, а өрт кандайча чыгат? Билишиўиз керек* (Осмоналиев). ***В.: Кыл жукпоо.*** *Тасторконуна кыл жукпайт, идиштери жеткилеў* (Сыдыкбеков).

КЫЛ ЖУУГУЧ Кылдан тоголоктоштуруп жасалган казан жуугуч. *Кулікан жерде жаткан кыл жуугучту керегенин башына кыстарды* (Жантөшев).

КЫЛ ЖУУГУЧТАЙ Аябай чатышкан, кирген, чиеленишкен (көбінчө чачка карата). *Чачы кыл жуугучтай болуп, өзі кійпөйіп жідөп біткөн, бул бечаранын көргөн кінінө кудайдын боору ооругандай* (Өмірбаев).

КЫЛ ЖЫЛДЫРБОО Биреөгө эч нерсе бербөө, колунан эч нерсе чыгарбоо, өтө зыкымдык, сараўдык кылуу. *Дінийөсі ашыпташып жатса да бир тууғандарына кыл жылдырбайт* («Ала-Тоо»). *Касымбек менен калпа жыйналган чыгымдын эсебин кыл жылдырбай такташып, камчыга ченеп бөлії далалатында* (Бейшеналиев). *Сараў бай кыл жылдырбады* (Жантөшев). *Драконовдун өзі менен жолукмайынча кыл жылдырбайм* (Бейшеналиев). ***В.: Кыл чыгарбоо.*** *Кыл чыгарбас Элеман мал менен жандын баарынан кечип таштады* («Эр Төштік»).

КЫЛ КЕТИРБӨӨ Өткөріп жибербөө, абдан көўіл бөлії, дит коюу, байкап сезип калуу.

КЫЛ КӨПІРӨ Кыйын абал, оор ыўгай, татаал кырдаал. *Кадырбек менен Мырзабектин ортосундагы кыл көпірөдө турганымда, Сабийра, сен жөлөп-таяп алып кеттиў* (Абдукаимов).

КЫЛ КУЙРУК 1. Чилдин куйругу учтуу келген тірі. 2. Куйругу учтуу келген жапайы өрдөктін бир тірі. *Суу кушунан тандалып, Кыл куйрук чыкты камданып* (Тоголок Молдо). 3. Жылкы. *Кыл куйруктун асылдарын миништи* (Калык).

КЫЛ КУРТ 1. Жип сыяктуу жумуру узун курт. 2. *өт.* Ичке кирип алып, астыртан, тымызын, билинбей иш бітірө берген душман. *Арабызга жіргөн кыл курттун бири Асанбай дегенде эл таў калды* («Ала-Тоо»).

КЫЛ КЫЙМА 1. Өтө курч. 2. Аялдар «каман» маанисинде тергеген сөз.

КЫЛ КЫРКПОО 1. Эч нерсе жей албай, тамак иче албай калуу же чөп жей албай, оттой албай калуу. *Кыл кыркпай іч кіні төшөктө жатты. Кыл кыркпайт, ылаўдап калса керек.* 2. Абдан мокоо, эч нерсеге өтпөө, кеспөө (балта, чот, бычак ж.б. кесіічі буюмдарга карата). *Бычактары кыл кыркпайт.*

КЫЛ КЫЯК Улуттук кылдуу, жаалуу музыкалык тартма аспап. *Бирок досум, кыл кыяктай дирилдеп, Кыз-келиндин жірөгінө біткөмін* (Кулумбаев).

КЫЛ КЫЯЛ Ичке назик кылып оймолоо, саймалоо.

КЫЛ МЕРГЕН Көзгө атар, өтө мыкты, адис мерген. *Ыбырай тек жайын айтып отурса, өзінчө узун сабак, атасы кыл мерген, энеси жез оймок, сөзмөр эле* (Ашымбаев).

КЫЛ МІЧӨ Мічөсі келишкен, эў келишимдії. *Кыл мічөсін караса* («Манас» С.К.).

КЫЛ-ПЫЛ Билинер-билинбес. *Ушул чындыкты кыл-пыл көріп турган жірөгім.*

КЫЛ ТАКЫЯ Мансапты белгилөө ічін кылдаттап жасалган кооз топу. *Кыл такыя, кызыл чок* («Манас» С.О.).

КЫЛ ТАМАК Тамак-ашты өтө аз ичкен, тамакты ылгап ичкен. *Кыл тамак жигит. Кыл тамак кыз.*

КЫЛ ТОРКО Жіндөн токулган жакшы сапаттагы кездеме. *Кыл торко юбка, ак жибектен кофта* (Сыдыкбеков).

КЫЛ УЧУНДА ***к. кылдын кырында.***

КЫЛ ІСТІНДӨ Өтө оор, кыйын абалда, кейиштії. *Бул кезде Талгаттын өмірі кыл істіндө эле* («Кыргызстан маданияты»). *Бу да ошол кишилердин бири, көўілі гана эмес, өмірі кыл істіндө турган кези* (Касымбеков).

КЫЛ ЧЫГАРБОО ***к. кыл жылдырбоо.***

КЫЛАА Жээк, көлдін жака-бели, чети. *Ысык-Көл кыргыз көлі кылкылдаган, Кызкелин кылаасында шыўкылдаган* (Осмонов). *Кылаасында кызыл алма жайнаган, Колотунда дары суулар кайнаган* (Токомбаев).

КЫЛААЛА Кылаасында жірії, жээктей жірії. *Тер кыдырып кылаалап, Жылкыў өтсө бел менен* (Токомбаев).

КЫЛААЛАТ ***кылаала*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛААЛОО ***кылаала*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛААН Сіт, суюк сіт. *Дарымчынын айтканына карата Ашымга кылаан бердире баштады.*

КЫЛАБДАН Кын, майда буюм салган булгаары калта, баштык. *Боз кисенин жанында, Булгаарыдан кылабдан. Анын ичи*

толтура, Тырмак алчу чырабжал (Чоробаев). *Экинчи кѳзінѳ – тібінѳ, ѳтігімді, анын істінѳ аўчылыкка алып жіргѳн булгаары кылабданымды ійдѳ пайдаланган чарапжалымды сал, анын чаарчыктын толубу бар го, ошого толтура кѳмѳч нанды бастырып істінѳ коюп кой* (Абакиров). *Булгаарыдан кылабдан Анын ичи толтура* («Эл адабияты»).

КЫЛАЙ 1. Кылтыйып кѳрініі, чети кичине кѳрініі. *Кубултуп, кін кылайып нур чачканда* (Турусбеков). 2. Кичинекей, тыптырмактай. *Кыў эткен чымын, кылайган жыт жок* (Убукеев).

КЫЛАЙТ кылай этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛАК: кылак этіі Булактоо, булак-булак эткен кѳрініште болуу, кылаўдоо. *Шарип Иранын кылак этип бурулуп кеткенин гана кѳріп калды* (Бейшеналиев). *Кылак-кылак этип ак жибек кѳйнѳгінін этеги делбирттейт* (Сыдыкбеков).

КЫЛАКТА Кылаўдоо, кылак-кылак эткен кѳрініште болуу. *Кылактап качкан тулкіні, Кылт эттирбей жайладыў* (Токтогул). *Бир маалда бели кындай ак кѳйнѳк кийип, кылактаган кыздын карааны кѳрінді* (Каимов).

КЫЛАКТАТ кылакта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛАКТОО кылакта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛАМЫК Жука, анча калыў эмес (кѳбінчѳ кар жѳніндѳ). *Ошол тіні кыламык кар жааган* (Каимов). *Мурдагы кінкі кыламык баскан издин дайнын чыгарбай салды* (Жантѳшев).

КЫЛАМЫК КАР Майда жаап, жука тішкѳн кар.

КЫЛАМЫКТА Кыламык тішіі. *Бир кіні кыламыктап кар жаайт* (Жантѳшев). *Кар кыламыктап, болор-болбос жел жірѳт* (Абдумомунов).

КЫЛАЎГЫР Бозомук, акчыл, эптеп эле ѳўі ѳзгѳргѳн (мис., чайга сіт тамызылгандан кийинки ѳў). *Биз ѳўдѳнгѳн томаяктар жалгыз эчкини аркандап коюп, кѳк кылаўгыр сіт ичип отурчубуз* (Элебаев).

КЫЛАЎДА Кылак-кылак этіі, кылактаган, булактаган кѳрініште болуу. *Карышкырдай кылаўдап, Тілкідѳй куйрук булаўдап* («Манас»). *Ак чабактай кылаўдап, Сууга ойнодуў, келинжан* (Тоголок Молдо).

КЫЛАЎДАТ кылаўда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛАЎДОО кылаўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛАЎКЫР *диал.* Тінкі чыкыроондо жер бетине тішкѳн болор-болбос бубак. *Ымдуу жерге бир аз кылаўкыр тішіптір.*

КЫЛАП Ык, оўтой, эп. *Кароолго карап келтирип, Кылабына жеткирип, Машааны ирмеп ийгени* («Манас»). *Кылабына келгенде, Кырк баатырды жайлаган* (Эл ырлары).

КЫЛАПАТ Жаманатты сѳз. *Эч кимиў мындай-андай деп артынан кылапат айтпагыла* (Жантѳшев). *Балким бирѳѳ «Батишиў мындай, Батишиў андай» деп кылапат айтса, намысы катуу Чаргын ызаланар беле* (Сыдыкбеков).

КЫЛАРГА ИШИ ЖОК, САЛАРГА КУШУ ЖОК Ишсиз, бекер, иштебей жіргѳн. *Жірѳк ѳйіп, тынчтык бербеген бул ойлорду кыларга ишим жок, саларга кушум жоктугунан айткан эмесмин* («Кыргызстан маданияты»).

КЫЛАЮУ кылай этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛБАГАН САНАТТЫ КЫЛУУ Аябай кордоо, запкы кѳрсѳтіі, маскаралоо. *Каныбек Айдарбек даткага кылбаган санатты кылып, Ак жал деген кілік атын минип качат* (Жантѳшев). ***В.: Кылбаганды кылуу.*** *Аялы байкушка жаш кезинде кылбаганды кылды* («Ала-Тоо»).

КЫЛБАТ Этият, кылдат, ээн, кишиден жашырын. *Алар ѳтѳ кылбат жерге орношкон, кызылдар аларды кѳрбѳйт* (Жантѳшев). *Ѳзін ѳзі тарбиялай албаган, турмуш тарбиялай албаган адамды тарбиялайм деп убара болбо. Андай адамдардан кылбат бол* (Сактанов).

КЫЛБАТТАН Оолак, бекем.

КЫЛГЫЙМА Билмексен болуп жіріп бирѳѳгѳ жамандык издеген киши. *«Кылгыйма», «кыян кески» бир макалда, Экѳѳ теў текши жірѳт бир катарда* (Тоголок Молдо).

КЫЛГЫЛЫК Жамандык иш, кыянат иш, астыртан иштелген иш. *Кылгылыктын баарысын ошол жерде кылалык* («Семетей»). *Кылгылыкты ѳзі кылып тымпыйып, «Кінѳкѳрді тапкыла» деп ѳтінѳт* (Токомбаев).

КЫЛГЫЛЫКТЫ КЫЛЫП, КЫЛ ЖИП МЕНЕН БУУП КОЮУ Астыртан, тымызын бирѳѳгѳ жамандык кылуу, кыянаттык кылып коюп билмексен болуп жірѳ беріі. *Ыя, кылгылыкты кылып коюп, кыл жип менен бууп коюп, эми ырсайып, мыскылдап, тиктеп турасыўбы?!* (Касымбеков). *– Ачуусун кара, жаман жооштун чакыраўдап! Кылгылыкты кылып коюп, кыл жип менен бууп коюп...* (Акматов). ***В.: Кылаарын кылып, кыл жип менен буу.*** *Мына кылаарын кылып, кыл жип менен бууп, билмексендикке салып, четке суурулуп чыга беришти. Кылаарын кылып, кыл жип менен бууп таштап, сарсанаа басып отурат* (Егиналиев). ***Кылгылыкты кылуу.*** *«Э! Ушу оўбогон боз маўка кылган экен кылгылыкты!...» деди ичинен Ныязалы* (Касымбеков).

КЫЛГЫР 1. Сорпонун же тамактын істінѳ аз гана жылтырап май чыгып туруу. *Сорпонун майы кылгырып турат.* 2. Майлуу тамак жегенде май кекиріі, май кулгуу. *Май кылгыра тіштім, Чаке* (Сыдыкбеков). 3.

Көздөн тегеренип аз гана жаш чыгуу. *Бекботонун көзүнөн жаш кылгыра түштү* (Каимов). *Чалдын оозун тиктеп, кейип олтурган Токтогулдун жашы кылгырып, солуп-солуп алды* (Токомбаев).

КЫЛГЫРМА Жоодураган, сүйкүмдүү. *Кылгырма көз.*

КЫЛГЫРТ кылгыр этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛГЫРУУ кылгыр этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛГЫРЫП КАРОО Көзүн жоодуратып, жашылдантып сүйкүмдүү тиктөө, кароо.

КЫЛДА I: кылда башында (кылда учунда, кылда чокусунда) Эң башында, эң чокусунда. *Уста газетанын кылда учундагы эң чоң тамгаларга көзүн жабыштырды* (Бейшеналиев). *Ак бараңдан, беш атардан аткан менен – Эзелден кылда учуна ок жетпеген* (Үмөталиев). *Ай тоолордун үстүнө келди салаңдап, жарыгы муздак мунарыктап, мөңгүлүү чокунун кылда чокусунда турду* (Айтматов). *Тоо боорун түбөлүккө мекен кылган карагайлардын кылда учтары сакалдары самсаалаган булуттарды тешип өттү* (Жангазиев).

КЫЛДА II Жүндүн кылын терип таштоо. *Тыбыт кылдап жаткандан, отоолорун чапканмын* (Токомбаев). *Кийизин аппак кылдаган.*

КЫЛДАЙ 1. Ичке, абдан ичке. *Кылдай сым.* 2. Кичинекей, тырмактай, кенедей. *Кызыл тилин сайратып, Кылдай арман калган жок* (Тоголок Молдо).

КЫЛДАЙ ЖАКПОО Такыр жакпай калуу, эч нерсеси туура келбөө, такыр төп келбөө. *Көңүлүнө кылдай жакпай калган жоруктары үчүн Кожон иттерин адамды сөккөндөй шылып сөгөт* (Абдыраманов).

КЫЛДАЙ КАРА САНАБОО Бирөөгө эч качан жамандык ойлобоо, жаманчылык кылбоо. – *Ата-энемдин арбагын сыйлаган ак байбичеге кылдай кара санаба, катын! – дейт ал коркуп, үңкүйүп Зуураканга* (Сыдыкбеков). ***В.: Кылына кара санабоо.*** *Бирөөнүн кылына кара санабаган ал кишини мен билемин, – деди* («Ала-Тоо»). ***Кылча кара санабоо.*** *Бирөөгө кылча кара санабаган бечара, – деп ичинен аны аяды* (Ашымбаев).

КЫЛДАЙ КЫЙКЫМ ЖОК Эч күнөөсүз, айыпсыз, таза, аруу. *Ашырбай өзүндө кылдай кыйкым жок экенин, күнөөнүн баарысы тең Керим менен Кундузда экенин кайра-кайра айтып келет* (Акматов).

КЫЛДАН КЫЙКЫМ ТАБУУ Болбогон жерден күнөө коюу, жок жерден кемчилик табуу, эч негизсиз эле күнөө коюу, чыр чыгаруу, же айыптоо. *Кийинчерээк кылдан кыйкым таап, «уйкучу» деп шылтоолоп, кышында жылаңайлак төркүнүнө жөнөтөт* (Көчкөнов). *Үйүнөн келини кеткенден бери Орозбай жылкычысына оң карабай, кылдан кыйкым таап кордогондун үстүндө* (Өгөбаев). *Кылдан кыйкым таап урушуп турсаң, үйдө кайсы береке болсун* (Бердикеев). ***В.: Кылдан кынтык табуу.*** *Кийин кайненесинин катаалдыгы күчөгөндөн күчөп, «кылдан кынтык таап» дегендей, каран күн башына түшкөн учурда ага жан тартчу болду* (Медетов). ***Кылдай жерден кыйкым табуу.*** *Кылдай жерден кыйкым таап, обу жок корсулдаганына караганда эптеп эле Сылыйды кетирүү максатын көздөгөнсүйт* (Исмаилов). ***Кылдан кыйкым чыгаруу.*** *– Кылдан кыйкым чыгарып коюшу урууну барымталап талаганды оңой көрүшөт* (Касымбеков). ***Кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издөө.*** *Эң жакшысы кылдан кыйкым, жумурткадан кыр издеген душмандарыңыздын ушак-айыңь кебинен калас болосуз – бул ушул тапта ашкере зарыл* (Касымбеков).

КЫЛДАН КЫЯ БАСТЫРБОО Жөнү жок жерден күнөө коюу, кылт эттирбей күнөөлөй берүү, эч мүмкүнчүлүк бербөө, кыңк дегизбөө. *Кылдан кыя бастырбай күнүгө уруша берип жадатып жиберди* («Ала-Тоо»). *Бийиңердин өлгөн баласын биз өлтүргөнсүп кылдан кыя бастырбайсыңар* («Ала-Тоо»).

КЫЛДАТ I Чебер, этият. *Өз ишине кылдат карап барк кылган, Кызылчанын мол түшүмүн арттырган* (Осмонкул). *Омордун ар кыймылын кылдат байкап шүк олтурду.*

КЫЛДАТ II кылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛДАТКЕР *сүйл.* Чебер, кылдат адам. *Элемандын эркеси, Мойнуна тумар тактырып, Кылдаткерге бактырып* («Эр Төштүк»).

КЫЛДАТТА Чеберчилик менен, этияттык менен иштөө. *Бир сөздү ортосунан талаш кылып, Кылдаттап бирди миңге майдалаган* (Осмонов).

КЫЛДАТТОО кылдатта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛДАТТЫК Чеберчилик, устаттык, этияттык. *Салык өзүнүн ишин кылдаттык менен жүргүздү* (Каимов).

КЫЛДАШ кылда этишинин кош мамилеси.

КЫЛДОО 1. ***кылда*** этишинин кыймыл атоочу. 2. Тоскуч. *Арылбаган чуусу аягында кылдоосу* (Молдо Кылыч).

КЫЛДЫН КЫРЫНДА Өтө кыйын, кысталыш абалда, кейиштүү, кыйын учурда. *Күрүчбекке жер тартып, кылдын кырында турат* (Осмоналиев). ***В.: Кылдын учунда.*** *Эл тагдыры кылдын учунда турганда жанбактылардын кесири тийеби деп чочулаган бий* (Каимов). *Сабынан мына-мына үзүлүп түшчү немедей илдиреген уулунун өмүрү кыл учунда экенин сезген* (Кушбаков).

КЫЛДЫР I кыл этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛДЫР II: кылдыр-кылдыр Арабанын

же башка бир нерсенин акырын калдыраган дабышы. *Бир кезде арт жактан кылдыр-кылдыр эткен арабанын їнї чыкты* (Баялинов).

КЫЛДЫРА 1. Кылдыраган, кылдыр-кылдыр эткен дабыш, їн чыгуу. 2. *єт.* Єтє акырын жїрїї, илкип жїрїї. *Арымы жок кылдыраган араба, Араў сїйрєп сїйрєлїп, Нечен кїндє жеткенбиз* (Элебаев).

КЫЛДЫРАТ кылдыра этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛДЫРЛА кылдыра менен бирдей.

КЫЛДЫРОО кылдыра этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛДЫРООЧ Боз їйдїн сыртына канат чийи менен керегеси аркылуу тегерете жабылган буюм. *Кыдырата карадым, Кылдыроочу кооз экен. Їзїк этегинде кырка тартылган тєтєгє кылдыроoч* (Жантєшев).

КЫЛДЫРТ: кылдырт-кылдырт Кылдыр-кылдыр эткен, кылдыраган кыска дабышты билдирїї їчїн колдонулат.

КЫЛДЫРТТА Кылдырт-кылдырт эткен, кылдыраган дабыш чыгаруу. *Терезе дагы кылдырттады* («Ала-Тоо»).

КЫЛДЫРТТАТ кылдыртта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛДЫРТТОО кылдыртта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛДЫРЫК Ичке, майда сєєк.

КЫЛЖАЛАКТА кылжыўда менен бирдей.

КЫЛЖЫЙ 1. Башын бир жагына кыйшайтуу, башын салаўдатуу, башын жерге салуу (мис., чарчап-чаалыкканда). *Кылжыйып отурат.* 2. Єтє арыктоо, кыржыюу. *Кылжыйган арык киши.*

КЫЛЖЫЙТ кылжый этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЖЫЎ: кылжыў-кылжыў этїї Кылжыўдап, бир орунда турбай шылкылдоо. *Ашыр бир орунга тура албай кылжыў-кылжыў этип жете келди.*

КЫЛЖЫЎДА 1. Кылжыў-кылжыў этїї, шылкылдоо, мас абалда болуу. *Кылжыўдап келет бир кїнї, Шляпасы бїктєлїп* (Шїкїрбеков). 2. Калжактоо, тїз сїйлєбєє.

КЫЛЖЫЎДОО кылжыўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЖЫР Мойну кыйшык, мойну кылжыйган.

КЫЛЖЫЮУ кылжый этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛК: кылк-кылк этїї 1. Суюк нерсени (мис., сууну) акырындан бєлє-бєлє жут-кандагыдай кєрїнїштї билдирїї їчїн колдонулат. *Алексей Александрович булактын кєзїнєн кочуштап суу сузуп алып, аны кылк-кылк эттирип жутуп жиберди* (Таштемиров). 2. Кєп болуп, кылкылдап туруу, теўселген, кєз кайкыткан абалда болуу. *Эл кылк-кылк этип турат.*

КЫЛКА Катар, тегиз, текши. *Адыл тигил шымаланып иштешкен єўчєй бир кылка окуучуларга кубанып карайт* (Сыдыкбеков). *Шаўдуу кызыл жигиттер, Кылка-кылка саптары* (Маликов).

КЫЛКАН 1. Арпа, буудай сыяктуу єсїмдїктєрдїн башындагы узун ичке тикенекчелер. *Сейрек муруту арпанын кылканындай тикеленди* (Жантєшев). 2. Балыктын майда, ичке сєєкчєлєрї.

КЫЛКАНДУУ Кылканы бар, кылканы кєп. *Кылкандуу дан эгиндери.*

КЫЛКАНСЫЗ Кылканы жок. *Кылкансыз эгиндер.*

КЫЛКЫЙ Кєзїнїн асты менен тымызын кароо, кылыя кароо. *Кылкыйып ал астыртан кєз жїгїрттї.*

КЫЛКЫЙТ кылкый этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛКЫЛДА 1. Бир калыпта акырындап жай жылуу. *Кїн кылкылдап батып бара жатат* (Жантєшев). 2. Баштары бир кылка келип, текши толукшуп єтє кєп болуп кєрїнїї. *Темир канат жаштар барат, Бир четинде кылкылдап* (Нуркамал). *Эр жигит эрте аттанып, алыс кетет, Ок учуп, ат кошкуруп, туу кылкылдап* (Осмонов).

КЫЛКЫЛДАТ кылкылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛКЫЛДОО кылкылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛКЫЮУ кылкый этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛМЫЙ 1. Кылтыйгандай, уялыўкы-рагандай, оюн чыгарбай ичине сактагандай кєрїнїштє болуу. *Кыз кылмыйып салаалары ушалайт* («Ала-Тоо»). 2. Илмийген, арык кебетеде болуу.

КЫЛМЫШ Мыйзамга каршы иштелген иш, терс иш, кїнєє, айып. *Бул каргаша боюнча кылмыш иши козголду. Силерчесинен кєз кєрїнєє качуу кылмыш болбойт экен го* (Жантєшев).

КЫЛМЫШКЕР Кїнєєкєр, кїнєєсї бар, айыпкер. *Бермет сєзїн тамашага чалды: – Мємєлєрдї кемирип жїргєн кылмышкер єзїў болсоў керек* (Сыдыкбеков). *Корко тургандай кылмышкер эмесмин* («Ала-Тоо»).

КЫЛМЫШТУУ Кылмышы бар, кїнєєлїї, кїнєєсї бар. *Ушакчылар да кылмыштуу болору эсиўизде болсун* (Каимов). *Чоў эне кылмыштуу карады* (Сыдыкбеков).

КЫЛМЫЮУ кылмый этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛОО I 1. Музоо, торпоктордун тилинде болуучу оору. 2. Жаўы туулган музоолорду ырымдаганда айтылуучу ыр. *Кылоо-кылоо торпогум, Алдыга барсаў бєрї жейт, Артта калсаў ууру алат.*

КЫЛОО II Бычактын, кылычтын ж.б. курчутулган, бирок бїлєнє элек мизи. *Кан-жарымдын мизинин кылоосу да тїшкєн* (Сыдыкбеков).

КЫЛООСУ ТҮШӨ ЭЛЕК Аркы-беркини көрүп кагыла элек, өсүп жетиле элек, өтө жаш. *Мына бу турган кырк чоро Кылоосу түшүп бүтө элек, Эрдигин сынап көрсөм дейм* («Семетей»).

КЫЛТ Кыймыл-аракеттин, көрүнүштүн ж.б. дароо, өтө тез болгондугун билдирүүдө колдонулат. *Кылактап качкан түлкүнү, Кылт эттирбей жайладыў* (Токтогул).

КЫЛТ ДЕЙ ТҮШҮҮ Эсине келе калуу, оюна түшө калуу, эстей коюу. *Падышанын кыял-жоругу эсине кылт дей түшкөндө, анын жука эриндери өзөргөн кишиникиндей араў кыбырап, өзүнчө шыбыраган* (Мавлянов). *Кадыркулдун оюна бир нерсе кылт дей түштү* (Каимов).

КЫЛТ КОЮУ *к.* ***жылт берүү.*** *Жумушум бар эле деп бир жакка кылт койду* («Ала-Тоо»). *Кылт коюп кетип калыптыр, таппай калды* («Ала-Тоо»).

КЫЛТ ЭТИП КОЮУ 1. Бир аз ичүү, кичине ууртап коюу. *Муздак суудан суусап келе жатып кылт этип койдум эле, тамагым ооруп калыптыр* («Ала-Тоо»). 2. Бир аз ичкилик ичип коюу. *Бир аз кылт этип койгон көрүнөт* («Чалкан»). *Сүйүнгөнүмдөн ошо бөдөнөнүн сүтүнөн кичине кылт этип койгом* (Тойбаев).

КЫЛТ ЭТТИРБӨӨ 1. Былкылдатпай өтө катуу кармоо, кыўк эткизбөө. *Кийинки апасы кыйын киши көрүнөт, балдарды кылт эттирбейт* («Кыргызстан аялдары»). 2. Дароо, ошол замат. *Чоюбектин кимисине кандай мамиле, сый жасап атканын кылт эттирбей жеткирип турууга тыўчыларды коюшкан* (Бейшеналиев).

КЫЛТА Чандыр тарамыш.

КЫЛТАК Куштарды кармоо үчүн кылдан жасалып, узун чыбыктын башына байланган илмек. *Ал эртеўкиге тузак эшип, кылтак даярдады* (Токомбаев). *Ышкыбоздор уктабай, Кылтагын сүйрөйт куш карап* (Шүкүрбеков).

КЫЛТАККА ИЛИНҮҮ Бирөөнүн амалдуу аракетине кабылып, чыга албай калуу. *Губернаторду тузакка түшүрүүнү көздөгөн кары манап өзү кылтакка илингенин эми түшүндү* (Бейшеналиев).

КЫЛТАКТА 1. Кылтак менен кармоо, кылтакка илиндирүү. *Кылтактап кармалган куш.* 2. *эск.* Көбүнчө кылкандуу дан эгиндердин (мис. буудайдын) баштарын үзүү, жулуу.

КЫЛТАКТАТ кылтакта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛТАКТАШ кылтакта этишинин кош мамилеси.

КЫЛТАКТОО кылтакта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛТЫЙ 1. Кичинекей гана көрүнүү, жаўыдан гана чыга баштоо. *Жаўыдан көк кылтыя баштаганда аба тазара түшкөн* (Сыдыкбеков). *Муруту жаўы келаткан Бычак сырты кылтыйып* (Осмонкул). 2. Билмексен, көрмөксөн болумуш болуу, уялыўкыраган кебетеде болуу. *Алдыртан кылтыйып олтуруп, укмуштун баары сенден чыгат?* (Сыдыкбеков). *Түгөтүп салып таруну, Жатканын кара кылтыйып* (Борбугулов).

КЫЛТЫЙТ кылтый этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛТЫЛДА 1. Кылтыўдоо, кылыктануу, экилене кыймылдоо, сүлкүлдөө, жагымдуу басуу. *Кызыл көйнөк, кыйгач каш, Кылтылдаган кыз келет* (Осмонов). 2. Туруктуу болбоо, бир сөзүндө турбоо, улам бирди сүйлөө.

КЫЛТЫЛДАТ кылтылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛТЫЛДОО кылтылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛТЫЎ I Кылык, мандемдүү иш. *Алдыртан кишилердин айтууна караганда, төртөөнүн кылтыўы бардай* (Жантөшев).

КЫЛТЫЎ II: кылтыў-кылтыў этүү Бир жерге токтоп тура албоо; кылыктануу, ойсоктоо.

КЫЛТЫЎДА 1. Кылыктануу, экилене кыймылдоо, ойсоўдоо, жасакерленүү. *Бул үйдө кылтыўдаган кыздын, кылактаган келиндин жоктугу байкалып турат* (Жантөшев). 2. Туруктуу болбоо, бир сөзүндө турбоо, улам бирди сүйлөө. *Дайырбек муруўку сөзүнө турбай кылтыўдай баштады.*

КЫЛТЫЎДАТ кылтыўда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛТЫЎДОО кылтыўда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛТЫР: көк кылтыр Сүткө, айранга, кымызга суунун көп кошулуп кеткендеги көрүнүшү, абдан суюк.

КЫЛТЫЮУ кылтый этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛУУ кыл этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЧА Кенедей, кымындай, кичинекей да. *Өзүнө кылча жамандык ойлобосуна көзү жетип келген* (Бейшеналиев).

КЫЛЧА КАРА САНАБОО *к.* ***кылдай кара санабоо.***

КЫЛЧАЙ 1. Мойнун буруп, арка жагын кароо. *Өз кыялына өзү кубанган Ашым артына кылчайып, Көсөлдү карап коёт* (Каимов). *Балдар бири-бирин кылчая карашып, кол серпишип, катуу-катуу сүйлөшүүдө* (Бейшеналиев). 2. Кайрылуу, кайта айлануу, кайрылып келүү. *Кылчайып келсем үйдө жок, Кыргыйым качкан оў колдон* (Токтогул). *Кырстыгынан кылчайып, Жанына киши барбаса* («Курманбек»).

КЫЛЧАЙТ кылчай этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЧАК-КЫЛЧАК КАРОО Кайра-кайра кылчайып артын карай берүү (көбүнчө бир нерсени кыя албай же бирөөнү күткөн абалга карата). *Ал баланын үнү угулбай калганга*

чейин артын кылчак-кылчак карап, көзүнүн жашын төгүп баратты («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Кылчаӈ-кылчаӈ кароо.*** *Энеси кылчаӈ-кылчаӈ артын карап, зыркырап ичи күйүп бара жатты* (Шүкүрбеков).

КЫЛЧАКТА 1. Улам-улам арка жагын кароо. *Аркасын карап кылчактап, Коӈурбай качып калган кез экен* («Манас»). 2. *өт.* Тарткынчыктоо. *Муну эч бир кылчактабай туруп эле, бардыгыбыз теӈ барып талап кылууга тийишпиз* (Абдукаримов).

КЫЛЧАКТАТ кылчакта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЧАКТОО кылчакта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЧАӇДА 1. Улам-улам арка жагына карануу, кылчактоо. *Жолоочу кылчаӈдап, аягын зорго шилтеди* (Убукеев). *Кылчаӈдап улам боздосо, Иӈгендин көркү тайлакта* («Мендирман»). 2. *өт.* Тарткынчыктоо, кылчактоо. *Кырчылдашар жоо келсе, Кысынбаймын кылчаӈдап* («Курманбек»). *– Карыя өзүӈүз эле бара койбойсузбу! – деп Акбар кылчаӈдады* (Убукеев).

КЫЛЧАӇДАТ кылчаӈда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЧАӇДОО кылчаӈда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЧАЮУ кылчай этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЧЫК Уяӈ эмес, кылдуу (жүнгө карата). *Бүт эле кылчык жүндүү койлор, уяӈ жүндүүдөн ырым кыларга бирөө жок* (Абдумомунов).

КЫЛЧЫЛДА Сууктап солкулдоо, калчылдоо. *Кылчылдап тоодо жүрөбүз Кышкы бороон ызгаарда* (Осмонкул). *Берди кылчылдаганын али токтото албай, Темирге тике карады* (Жантөшев).

КЫЛЧЫЛДАТ кылчылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЧЫЛДОО кылчылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЫ КОРОБОО Эч чыгым болбоо, чыгымга учурабоо, жанынан эч нерсе төлөбөө. *Мен үйлөнгөндө агамдын кылы да корогон жок* («Ала-Тоо»). *Мен тарткан запкы балким ойлондураар, А балким кылыӈ дагы коробостур* (Өмүров).

КЫЛЫ КЫЙШАЙБОО Эч нерсе болбоо, эч зыян тартпоо, тоготпоо. *Арадан беш ай өткөндөн кийин «Усупбеков кылы кыйшайбай эле баягы кызматында иштеп жүрөт» деген кабар уктум* («Чалкан»). *Баарыбыздан кеч туруп, энем экөөбүз даярдаган дасторконго олтуруп, кылы да кыйшайбай чай ичкенин кантесиӈ* («Кыргызстан маданияты»). *Эр өлтүргөндө да кылы кыйшайбаган манап кокусунан кармалгансып, мудасын уулдарына дайындай албай калды* (Каимов).

КЫЛЫГЫ ЧЫГУУ Начар жактары (көбүнчө кыял-жоругу), жүрүш-турушу билине баштоо. *Биринчи айларда Сайра түзүк эле. Бирок улам кийинчерээк бирдеп-экилеп кылыгы чыгып, былыгы чубала бербедиби* (Касымбеков).

КЫЛЫЙ 1. Көздүн кыйыгы менен кылтыйып кароо. *Эки жигит карыядан өтүнө албай, кылыйып тым-тырс олтурушту* (Бейшеналиев). *Даша Ашырдан кылыя карап сурады* (Сасыкбаев). 2. *өт.* Таарынуу, таарынып унчукпай калуу. *Абаз эч нерсе дебей, кылый-гандан кылыйып, унчукпай калды* (Таштемиров).

КЫЛЫЙТ кылый этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЫК 1. Жорук, кылган иш. *Саламаткандын кылыктары көз алдына элестеди* (Жантөшев). 2. Кулк-мүнөз, жүрүш-туруш. *Кыз-келиндин ичинде Кылыгым сонун көрүнгөн* (Токтогул). *Кыйнап жүргөн солдатка, Кылык менен жактым да* (Токтогул). *Кылыгыӈ эске түшкөндө, Кылгырып көзгө жаш толду* (Казыбек).

КЫЛЫКСЫН Уялымыш болуу, тартынымыш болуу. *Кыздар келип, кылыксынып жесин деп, Мейиз төгөм ак токочтун сыр-тынан* (Осмонов).

КЫЛЫКСЫНТ кылыксын этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЫКСЫНУУ кылыксын этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЫКТАН Кылык көрсөтүү, мүнөз көрсөтүү, назданууу, оштонуу. *Нура кылыктанып басып, боз уландардын көз жоосун алат.*

КЫЛЫКТАНТ кылыктан этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЫКТАНУУ кылыктан этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЫКТУУ Иш-аракети, кылык-жоругу сүйкүмдүү, ойсоӈдогон, кылтыӈдаган. *Сайранын сурданган ирееӈи кичине жазылып, кылыктуу күлүмсүрөп: – Шүгүр, – деди* (Касымбеков).

КЫЛЫМ 1. Жүз жыл, жүз жылдык мезгил. *Мен өскөмүн уруш-күрөш жылында, Мен өскөмүн жыйырманчы кылымда* (Турусбеков). 2. *сүйл.* Дүйнө, бүт дүйнө жүзү. *Мындай сонун теӈчилик, Кылымда мурун болбогон* (Токтогул). *Кыргыз, кыпчак эл турмак, Кылымга жетти дастаныӈ* («Курманбек»). *Канткенде адам уулу Адам болот, Кылым жообун Айтматовчо тапкыла* (Акматалиев).

КЫЛЫМДЫ БАСКАН Көптү көргөн, турмушта көп нерсени башынан өткөргөн. *Кылымды баскан шер болсоӈ, Кыраан тууган эр болсоӈ, Кыйрыӈдан тентип не келдиӈ* («Манас»).

КЫЛЫМДЫ БУЗГАН Чоӈ билик салган, чаӈ салган. *Алооке кандын Коӈурбай, Кылымды бузган зор ошол* («Манас»).

КЫЛЫНА КАРА САНАБОО к. Кылдай кара санабоо.

КЫЛЫНА ТИЙБЄЄ Эч нерсени албоо, такыр зыян келтирбєє.

КЫЛЫЎ КЫЙШАЙБАЙТ Эч нерсе болбойсуў, эч зыянга учурабайсыў, деген мааниде.

КЫЛЫЧ 1. Атчан аскерлер колдонуучу бир жагы миздїї кайкыраак, узунураак келген курал. *Сайса найза тешкисиз, Чапса кылыч кескисиз* («Манас»). *Кылычтан тес да кїл дайра, Кыйналбастан єтєгєр* (Казыбек) 2. Єрмєк согууда колдонулуучу курал.

КЫЛЫЧТА Кылыч менен чабуу, кылыч менен чапкылоо. *Кыргын салып кылычтап, Кызыл канын тєгєйїн* («Курманбек»). *Кылычтап башын кесишип, Кыргын салдык калмакка* («Эр Табылды»).

КЫЛЫЧТАТ кылычта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЛЫЧТАШ Кылыч менен чабышуу.

КЫЛЫЧТАШУУ кылычташ этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЫЧТОО кылычта этишинин кыймыл атоочу.

КЫЛЫЧТЫН МИЗИН ЖАЛОО Антташуу, ант берїї. *Саадактын огун кармалап, кылычтын мизин жалап, антын кылып калды эми* (фольк.).

КЫЛЫЧЫН ДАТ БАСУУ *эск.* Тынч, жайбаракат оокат єткєрїї, уруш, согуш дегенди ойлобоо. -*Ошентип, кылычыўарды дат басып, эндекей жатканыўарда, табактагы этиўерди, сабадагы кымызыўарды тартып кетсе кантет?* (Касымбеков). *Анан эмне болмок эле? Албетте, бир кїнї болот кылычты дат басат* (Кєчкєнов).

КЫЛЫЧЫНАН КАН ТАМГАН Єтє каардуу, ырайымсыз, мыкаачы, зулум. *Кылычынан кан тамган, Жаныбек аттуу хан болгон экен* («Жомоктор»).

КЫЛЫЮУ кылый этишинин кыймыл атоочу.

КЫМ ДЕЙ ТЇШЇЇ к. жым дей тїшїї.

КЫМБАТ 1. Баасы жогору, арзандын карама-каршысы. *Баасы кымбат, баркы єйдє, Жакасына пахта айдап* (Їсєнбаев). 2. Татаал, кыйын. *Ашуусу кымбат бел да кєп, Аўдышып жаткан эл да кєп! 3.* Кадырлуу, асыл. *Айрылып калдым арманда, Асыл Шаршен, кымбаттан* (Осмонкул). *Кымбатын таппай жок издеп жалгызсырагандай* (Сыдыкбеков). 4. Энчилїї ат.

КЫМБАТТА 1. Наркы кєтєрїлїї, баасы жогорулоо. 2. Кадырлоо, баалоо. *Кымбаттап жазган катымдын, Кылчайып жообун бербедиў* (Осмонкул).

КЫМБАТТАТ кымбатта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫМБАТТОО кымбатта этишинин кыймыл атоочу.

КЫМБАТТУУ Ардактуу. *Жаўы жылыўар кут болсун, кымбаттуу ата-энелер!* («Кыргыз Туусу»). *Кымбаттуу сулуу Кишимжан, Жетсек деп эрте энтелеп* («Олжобай менен Кишимжан»). *Кызыл бенден кайрылдым, Кымбаттуу элден айрылдым* (Казыбек).

КЫМБАТТЫК Кадыры, асылы болгондук, кымбат тургандык. *Кєкєтєйдїн кыйшык єркєч кызыл нар, Кымбаттыгы кыйла бар* («Эр Тєштїк»).

КЫМБАТЧЫЛЫК Бaанын жогору болушу, жогору болуп турган учуру. *Кымбатчылык карапайым элге бир топ эле кыйынчылык туудурду* («Агым»).

КЫМГУУТ Чакчелекей, будуў-чаў, тополоў, ызы-чуу. *Басмачылар кымгуут боло баштады* (Жантєшев).

КЫМКАП Алтын, кїмїштєн жасалган зым кошулуп токулган кымбат баалуу кездеме. Кээде ошол кездемеден тигилген тыш кийим. *Бирден ичик, бир кымкап* («Манас» С.О.).

КЫМКАР Майдалап, кєбїнчє суук болуп турганда же чоў кар жаагандан кийин тїшїїчї жука жылтылдак кар. *Улуу тоолор кымкар, кыроо жамынып калган кез* (Сыдыкбеков).

КЫМКАРЛА Кымкар тїшїї.

КЫМКАРЛОО кымкарла этишинин кыймыл атоочу.

КЫМПЫЙ Сыр билдирбєє, тымпыюу, сыртына чыгарбоо. *Сыр бербестен зымпыйып, Кыраан куштай кымпыйып, Адептїї болгун баарыўар* («Манас»).

КЫМПЫЮУ кымпый этишинин кыймыл атоочу.

КЫМТУУ кымты этишинин кыймыл атоочу.

КЫМТЫ 1. Бир нерсенин чет жакасын ичин кєздєй кайруу. *Жума Каныбекти кайра жаткырып, эки жагын, кымтып койду* (Жантєшев). *Батыйма маўдай чачын жоолугуна кымтыды* (Убукеев). 2. *єт.* Жашырып алуу, уурдап алуу. *Уурдап алган, кымтып алган жук болбойт, Андайлардын карды тойбойт, иши оўбойт* (Осмонов).

КЫМТЫЛА Чет жакаларын ичин кєздєй имерип кайруу, бекитїї, жабуу. *Бир аял, эки жагымды кымтылады* (Жантєшев).

КЫМТЫЛАН кымтыла этишинин єздїк мамилеси.

КЫМТЫЛОО кымтыла этишинин кыймыл атоочу.

КЫМТЫН кымты этишинин єздїк мамилеси.

КЫМЧА кыпча менен бирдей.

КЫМЫЗ Бээнин сїтїнєн атайын ыкма менен даярдалган улуттук суусундук. *Жай-лоодогу биз ичкен, Байтал бээнин бал кымыз* (Осмонов). *Чаначтын булуўдары тирсийип, кїлдїрт-кїлдїрт чайкалганда, ууз кымыздын жыты бур дей тїштї* (Сыдыкбеков). *Бабалардын ичимдиги кымыз, Арпа суусун ичпе деди кыргыз* (Огуз тїрктєрїнїн

ырынан). *Кымызым таттуу болсун – деп, Сабасын кызыл ыштаган* (Казыбек).

КЫМЫЗДУУ Кымызы бар, кымызы көп. *Кыздуу үйдө кыякчы, кымыздуу үйдө аякчы* (макал).

КЫМЫЗДЫК Ачкыл даамы бар тоодо өсүүчү майда жалбырактуу өсүмдүк. *Зинагүл таӯ эртеӯден кыздар менен бирге ышкын, кымыздык, көбүргөн териүгө кетти.*

КЫМЫЙ Ичинен кымылдап сүйүнүү, кубануу, ичинде болуу. *Эриктиӯ го баатыр деп, Эрдин тиштеп кымыйды* («Эр Табылды»). *Кычан бул сөздү уккандан кийин кымыйып жаакташууну токтотту* (Бейшеналиев).

КЫМЫЛДА кымыӯда менен бирдей. *Көсөл андан бетер кымылдап келе жатат* (Каимов). *Теӯтуш өскөн ынактар, Алар дагы кымылдап* (Тоголок Молдо).

КЫМЫЛДОО кымылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫМЫН кыпын менен бирдей.

КЫМЫНДАЙ Кыпындай, кичинекей, тырмактай. *Асман айнектей, кымындай булут жок* (Жантөшев).

КЫМЫӮДА Ичинен кубануу, кымылдоо.

КЫМЫӮДОО кымыӯда этишинин кыймыл атоочу.

КЫМЫР 1. Кымтылоо, нерсенин чет жакасын ичин көздөй кайруу. *Ошого чейин делпилдеп келаткан эки этегин кымырып алууга буямасы келбептир* («Ала-Тоо»). 2. *өт.* Уурдоо, көрсөтпөй жашырып алуу, кымтып алуу. *Сарбашевага тийиштүү пенсияны кымырып алышты* («Чалкан»). *Ашырып бир топ акчаны, Кымырып коюп жай алдыӯ* (Үмөталиев).

КЫМЫРАН Суу көбүрөөк кошулуп кайнатылган сүт. *Түш болсо берет кымыран, Чыдабай калдым шунуӯдан* (Барпы).

КЫМЫРУУ кымыр этишинин кыймыл атоочу.

КЫМЫРЫН кымыр этишинин өздүк мамилеси.

КЫМЫЮУ кымый этишинин кыймыл атоочу.

КЫН Кылычтын, канжардын жана бычактын кабы. *Кара болот нар кескен кындан алып сууруп* («Манас»). *Устанын белинде кайыш илгичи, илгичинде кыны бар* (Баялинов).

КЫНА I Эп келиштирип кыйыштыруу, чеберчилик менен эбине келтирүү, жанаша коюу, жик чыгарбай, эби менен бириктирүү, улоо. *Кундакка мылтык кынаткан, Тоо теке ашып сулаткан* (Тоголок Молдо). *Ташты чегип кынаган, Бир-бирине улаган* (Үмөталиев). *Көрпөдөн ичик кынайын, Көбөөсүн макмал кылайын* (Токтогул). *Кызыл, жашыл шаӯданып, Кынап тигип кыз кийсе, Жайдын көркү турбайбы* (Осмонкул). *Кыял – масмын, башка кандай аргам бар? Кыналсак ээ, күн да келип сайрандаар* (Култегин).

КЫНА II 1. Боёк алынуучу өсүмдүк. *Идаяткан бетине упа, колуна кына сүртүп, кашына осмо коюп жүрө турган адаты бар* (Жантөшев). 2. Элдик көркөм кол өнөрчүлүктө чөптүн тамырынан алынган боёк, тырмакты боёо үчүн да колдонулат.

КЫНАЛ кына этишинин туюк мамилеси.

КЫНАЛАШ *диал.* Жанаша өскөн. *Жаштайдан бирге өскөн кыналаш дос.*

КЫНАМА Жылкынын куйругун, жалын коздогон жасалга. *Кызыл жорго ат минген, Кынамал жал түйгөн* («Семетей» С.К.)

КЫНАПТА Бир нерсеге тыкандык, чебердик, кылдаттык менен мамиле кылуу. *Кагазды кынаптап бүктөп кайра берди* (Жантөшев). *Айымжан кынаптап мээлей тигип отурган* (Сыдыкбеков). *Ар бир сөздү кынаптап, Орду менен айта алат* (Токомбаев).

КЫНАПТАТ кынапта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫНАПТОО кынапта этишинин кыймыл атоочу.

КЫНАТ кына этишинин аркылуу мамилеси.

КЫНДОО кында этишинин кыймыл атоочу.

КЫНДУУ Кыны бар. *Кындуу бычак.*

КЫНДЫЙ кынжый менен бирдей.

КЫНДЫЙТ кындый этишинин аркылуу мамилеси.

КЫНДЫРДАЙ Тегиз.

КЫНДЫЮУ кындый этишинин кыймыл атоочу.

КЫНЖЫ 1. Иттин мойнуна тагылуучу боолуктун бир түрү. 2. Темир чынжыр, чынжыр боолук. *Кынжы салып байлаган, Катылса соёр зору бар* («Манас» С.К.).

КЫНЖЫЙ Ичи кабырылуу, өтө арык, кындыйган көрүнүштө болуу. *Баягы балканактай эткээл дене да жок. Бирдеме шимип-соруп таштагандай кынжыят* (Байтемиров).

КЫНЖЫЙТ кынжый этишинин аркылуу мамилеси.

КЫНЖЫЛ 1. Ичи ичине жабышкан абалда, кынжыйган абалда болуу. 2. Араӯ эле жооп берүү, абдан кыйылуу.

КЫНЖЫЛУУ кынжыл этишинин кыймыл атоочу.

КЫНЖЫЮУ кынжый этишинин кыймыл атоочу.

КЫНОО кына этишинин кыймыл атоочу.

КЫНСЫЗ Кыны жок. *Кынсыз кылыч байланып, Болот чокмор колго алып, Күл азыгын шайлады* («Эр Төштүк»).

КЫНТЫК Кемчилик, кемтик, жетишпегендик. *Кээде жөн эле жерден кынтык таап урат имиш* (Байтемиров). *Кыйынсынып чиркин абыдан, Кынтык табат башкадан* (Маликов).

КЫНУУ Кынык, кыныккандык, көнүп

калуу, бир иштин кызыгы, кызыгына киргендик. *Кынуусуна кирген соў, Кїндє тозок салбайбы* («Манас»). *Бирин-серин койду жеп, кынуу тапкан карышкырды айыгышкан койчу бир кїнї капканга тїшїрїп алды* (Каимов).

КЫНЫГУУ кынык этишинин кыймыл атоочу.

КЫНЫГЫНА ТИЙЇЇ Жинине тийїї, ачуусун келтирїї.

КЫНЫК I Кынуу, кызык, кызыкчылык. *Оозго албагандыгыўардын себеби мунун даамына кынык ала элексиўер* (Абдукаримов).

КЫНЫК II Кынуу алуу, кєнїї, кєнїп калуу. *Койчу ошондон кийин кынык алып, таш кємїрдї їйїнє ала келип жїрдї* (Сасыкбаев).

КЫНЫКТЫР кынык II этишинин аркылуу мамилеси.

КЫНЫНА КИРГИЗЇЇ Коркутуп, жїрєгїн алып коюу, баш кєтєргїс кылуу, жолго салуу. *Кайран философту чап кармап, желкесинен ныгыра басып, кынына араў киргизбедимби* (Жигитов). *Анан аны «эшиктен келип тєр меники» дедиртпей, тартипке чакырып, кынына киргизїїгє болот эле го? Мен эки-їч ооз сєз менен анын жаагын жап кылып, кынына киргизип койгомун* (Жигитов). ***В.: Кынына кийирїї.*** *Анын жїрїшї байманаптын їрєйїн учуруп, бий-болушту кынына кийирчї* (Ємїрбаев).

КЫНЫНА КИРЇЇ Коркуу, баш кєтєрє албай калуу, кыў дээр алы калбоо, сестенїї, тынчып калуу. *Кєк ала койдой сойдуруп, жїрєгїн єлтїрсє, башка жарды, жалчы кынына кирбейби?* (Каимов). *Мактанмак тїгїл кынына кирип, кылтыў тїшєт* («Чалкан»). *Эл бири менен бири кармашып, башкарган желмогуздары четинен кынына кире баштады* (Осмоналиев).

КЫНЫП КОЙБОО Тоготпоо, чымын чакканчалык кєрбєє. *Кынып койсо буюрбасын, – деп Ашырбек бир топко кейийт* (Ашымбаев).

КЫЎ Акырын чыккан созулуўкураак їн. *Анда-санда кыў эткен їнїн чыгарып, Дарыяхан жатат* (Жантєшев).

КЫЎ ДЕБЄЄ Унчуга албоо, каяша кылбоо, айткан-дегенин унчукпай орундата берїї. *Биринин айтканын бири кыў дебей орундатуучу эле* (Байтемиров). *Кїлїкандын атасы колунан келген кызматты кыўк дебей аткарган, момун кишинин бири эле* (Ашубаев). ***В.: Кыўк этпєє.*** – *Ушул кайрат бирикпей жатпайбы, бириксек Кїрїчбектер кыўк этет беле бизге* (Осмоналиев). *Їн чыгарба! Кыўк этсеў, каныўды жалайм!* (Осмоналиев). *Эми кыўк этпей он миў сом тєлєсїн* (Тойбаев).

КЫЎАЙ I Бир жагына кыйшайыбыраак, кыйгачыраак. *Мукаш чалдын жашаган бетине кыўай карады* («Жаш ленинчи»). *Бештен он гана минут єттї, – деди шофер Садырга кыўай карап.*

КЫЎАЙ II Бир жагына бир аз ооп кыйшаюу, кыйгачыраак абалда болуу. Кыйшаюу, кыўкаюу.

КЫЎАЙТ кыўай этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЎАРАК кыўырак менен бирдей.

КЫЎАЮУ кыўай этишинин кыймыл атоочу.

КЫЎГЫР Керилип турган кылды тартып жибергенде же темир бир нерсеге урулганда чыккан сыяктуу ачык дабыш. *Кїн кїркїрєп жарк эткенде чагылган, Жансыз металл кыўгыр этет озунуп* (Токомбаев).

КЫЎГЫРА Кыўгыр эткен, шыўгыраган їн чыгуу. *Комузуў колдо кыўгырап, Кош добуш чыгат шыўгырап* (Токтогул). *Кылычы белде кыўгырап* («Эр Табылды»).

КЫЎГЫРАТ кыўгыра этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЎГЫРЛА кыўгыра менен бирдей.

КЫЎГЫРОО кыўгыра этишинин кыймыл атоочу.

КЫНДА Кынга салуу. *Бычак берсеў кындап бер, Кындап берсеў, чындап бер* (Токтогул). *Албарс кылыч кында деп* («Манас»).

КЫЎК кыў менен бирдей.

КЫЎК ДЕДИРБЄЄ Сїйлєтпєє, унчуктурбоо. – *Кыўк дедирбейт дебейсиўби? – деди кїрїлдєгєн дабышын кїчтєп* (Ашымбаев).

КЫЎКАЙ 1. Бир жагына жантаюу. *Кыўкайып чарчаганда кєздї жумам* (Абдыраманов). *Таш кемегенин жанында кыўкайып, арча челек жатат* (Касымбеков). 2. Кыйшаюу, бир аз ооп калуу. *Асман кєзїн бїгїн тїш кыўкая коюу булуттар далдаалады* (Бейшеналиев). *Кїн тєбєдєн жылып кыўкайып баратат* («Ала-Тоо»).

КЫЎКАЙТ кыўкай этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЎКАЮУ кыўкай этишинин кыймыл атоочу.

КЫЎКЫЛДА Акырын їн чыгаруу, єзїнчє тїшїнїксїз кїўкїлдєє. *Эми єзї ичтен кыўкылдап, єкїнїчтїї ырдап олтурат* (Сыдыкбеков). *Ары карап кыўкылдап, Бери карап мыўкылдап* («Эр Тєштїк»).

КЫЎКЫЛДАТ кыўкылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЎКЫЛДОО кыўкылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЎКЫСТА Кыўылдап їн чыгаруу, бир жери ооруганда кыўылдап онтоо. *Аўгыча болбой тєр жактан кыўкыстаган їн чыкты* (Бєкєнбаев). *Жарадар кыўкыстап бара жатты* (Сыдыкбеков).

КЫЎКЫСТОО кыўкыста этишинин кыймыл атоочу.

КЫЎШЫЛА Кыўылдаган ичке їн чыгаруу (мис. ит, кїчїк), кыўылдоо. *Балтек кыўшылап кайра кишини кєздєй зымырыл-*

ды (Сасыкбаев). *Бопбоз мунарыкка көзүн салып, Ит кыўшылап улуйт үн чыгарып* (Шүкүрбеков).

КЫЎШЫЛАТ кыўшыла этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЎШЫЛОО кыўшыла этишинин кыймыл атоочу.

КЫЎЫЛДА Ичинен акырын ичкерээк үн чыгаруу, кыў-кыў эткен ичке, алсыз үн чыгаруу. *Асан кыўылдап ырдаган бойдон аянтты көздөй жөнөдү. Жалгыз караан өзүнчө кыўылдап ырдап орто көчөдө келе жатты* (Убукеев).

КЫЎЫЛДАТ кыўылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЎЫЛДОО кыўылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫЎЫР Кыйшык, туура эмес, түз эмес, жашыруун. *Кыўыр иш кырк жылдан кийин да билинет* (макал). – *«Кыўыр иш кырк жылдан кийин да билинет» деген элдин сөзү бар... Көрө жатарбыз* (Абдыраманов).

КЫЎЫРАК Эки жагы теў миздүү, көрксүз жасалган чоў бычак. Көбүнчө кийиз кесүү сыяктуу жумуштарга колдонулат. *Кемпир кыўырагын алып, жүгүрүп калды* («Эл адабияты»). *Кыўырак менен кескилеп, Ийне менен тешкилеп* («Эл адабияты»).

КЫЎЫРТ Ичи жаман, ак эмес.

КЫЎЫРЫЛ Имерчиктөө, тарткынчыктоо, көўүлсүнбөө. *Кыз кыўырылып сүйлөдү* (Каимов). *Сапар бир аз кыўырылып, шартка түшүнгөн соў, жөнөөгө макул болду* (Бейшеналиев).

КЫЎЫРЫЛУУ кыўырыл этишинин кыймыл атоочу.

КЫПЧА БЕЛ Ипичке, көркөмдүү, кыналган, ичке бел (аялдарга карата). *Кызыл беттүү кыпча бел, Кыздары сонун кыргыздын* (Бөкөнбаев). *Айсалкындын кыпча бели мажүрүм талдай ийилет* (Жантөшев). *Акылы сергек кыпча бел, Ал-жайыўды сурайын* (Осмонкул).

КЫПЧАКТАР *тар.* Борбордук Азияда тараган уруулардын бири.

КЫПЧУУ кыпчы этишинин кыймыл атоочу.

КЫПЧУУР Чокту, ысык темирди ж.б. кыпчый кармоо үчүн ылайыкталып жасалган курал, чымчуур, кычкач. *Бир кезде, кыпчууру кызарып кетти эле, карыя уста тепшидеги сууга чар эттире малды* (Убукеев).

КЫПЧЫ 1. Кыпчуур, кычкач ж.б. менен кыса кармоо, кысуу. *Көмүрдү кычкач менен кыпчып алды.* 2. Бир нерсенин ортосуна, арасына кысып коюу, кыстаруу.

КЫПЧЫК 1. Бешиктин күлтүк коюлуучу оюгуна же күлтүктү жээктете коюлуучу кыпчынды чүпүрөк. 2. Казанга нан жаап бышырганда ачык калган жерине кыпчылып кошулган бөлүгү.

КЫПЧЫЛ 1. ***кыпчы*** этишинин туюк мамилеси. 2. *өт.* Кийлигишүү, арасына кирише калуу. *Бир коюўуз бир жылда 4 килодон жүн бере коё алар бекен?! – деп Итике сөзгө дагы кыпчыла калды* (Убукеев). *Сен эмне кыпчыласыў, селсаяк?! – деп ормоё карады* (Абдукаримов). *«Куюшканга кыпчылганыўды токтотчу» деп атасы баланы зекип койду.*

КЫПЧЫЛДЫК кыпчык менен бирдей.

КЫПЧЫНДЫ Эки нерсенин арасында боло турган кичинекей бөлүкчө, бир нерсенин арасына коё турган кыстырынды.

КЫПЧЫТ кыпчы этишинин аркылуу мамилеси.

КЫПЫЙ Кичинекей жана келишимдүү көрүнүштө болуу. *Аста басып кыпыйып, Ак кептердей тыпыйып* (Тоголок Молдо).

КЫПЫЙТ кыпый этишинин аркылуу мамилеси.

КЫПЫЛДАТ кыпылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫПЫЛДОО кыпылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫПЫН Бир нерсенин эў кичине, өтө майда бөлүгү. *Көрүк күүлдөп ышкырып, очоктогу көмүрдү үйлөп жалын чачыратып, кыпындарын абага учурууда* (Бейшеналиев).

КЫПЫНДАЙ кымындай менен бирдей.

КЫПЫЎДА кымыўда менен бирдей.

КЫПЫЮУ кыпый этишинин кыймыл атоочу.

КЫР I 1. Тоонун кырка тартып, жондонуп чыгып турган бөлүгү, тоонун көтөрүлүп чыгып турган жону. *Аттуулар кыр өйдө келип жакындаганда Алыбек Темировду тааныды* (Жантөшев). *Жамгырым, жамгырым, Көгөрт тоонун ой, кырын* (Осмонов). 2. Бир нерсенин чети, кырданып чыгып турган бөлүгү. *Атай суудан секирип, арыктын кырына чыкты* (Бейшеналиев). *Жер тамдын кырында кара чыйырчыктар олтурат* (Сасыкбаев). 3. Каптал. *Көмкөрөсүнөн жаткан Каныбек сол жакка кырына оодарылды* (Жантөшев). 4. Жон-жон кылып үйилгөн үйүндү. *Батыйманын көзүнө кырманга додолоп койгон, кыр-кыр кызыл буудайларга окшоп көрүндү* (Убукеев).

КЫР II 1. Жок кылуу, өлтүрүү. *Жыргалга кастык кылганды, Жыландай жанчып кырамын* (Бөкөнбаев). *Кырамын өзү келген ач көз жоону Колхоздун адырынан чөп чапкандай* (Үмөталиев). 2. Бир нерсени сүргүлөп тегиздөө, сүргүлөп тазалоо, сүрө тартып ажыратуу, бөлүү. *Табак-аяк кырат, кашык, жасайт* (Токомбаев). *Айран калдым мен көрүп, Апийимди кырганын* (Осмонкул). *Аттын жанына барып, мойнунан сылап, каткан терлерин кырды* (Каимов).

КЫР ЖАБУУ Эгин көйкөлүп текши чыгып, жердин карасын көрсөтпөй жаап калуу. *Буудайы кыр жаап келгенде, Арпасын эрте сугарган* (Токтогул).

КЫР КӨРСӨТҮҮ Сес көрсөтүү, көтөрүлө сүйлөө, мыктысынып мамиле жасоо, чоўсунуу. *Шадыга кыр көрсөтүп, дагы биринчи болуп тоў моюндук кыла баштады* (Касымбеков). *Бир четтен Чаки чындаса Дөкө тукумун да көзгө илбейт экен го» деген айыў жүрөөр, буларга кыр көрсөтөйүн деп амалданды* (Үмөталиев).

КЫРААКЫ Иштин жайын алдын ала билгич, байкагыч, көрөгөч. *Көптү көргөн кыраакы, Көк жая Бакай кабылан* («Манас»). *Салыктын кыраакы көздөрү үйдүн ичи көўүлдөгүдөй эместигин дароо байкады* (Каимов).

КЫРААКЫЛЫК Көрөгөчтүк, алдын ала билүүчүлүк, байкагычтык. *Каныбек чалдын кыраакылыгына кубангандай карап турду* (Жантөшев). *Ата-бабаларыбыз эзелки тарыхый мекенине Ала-Тоо коюнуна кайтып келишип зор кыраакылык кылышкан.*

КЫРААН I 1. Алгыр. *Кыраан бүркүт. Кыраан куш.* 2. Мыкты, кыйын, өткүр, чыгаан. *Бизден чыкты өсүп жаштын кыраны, Эркек, аял, бир катарда туралы!* (Барпы).

КЫРААН II: кыраан-катки Бардыгы бирдей, жапырт, катуу күлүү, аябай каткыра күлгөн күлкү. *Алардын кыраан-катки күлкүлөрү алда кайда угулат* (Жантөшев). *Олтурган элдер кыраан-катки күлүштү* (Баялинов).

КЫРААН БҮРКҮТ *аўч.* Көзү ак, табы жеўил, алгыр бүркүт.

КЫРААН КУШ *аўч.* Боо тагары кыска, көзү ак, тапка бат кирип, кишиге тез үйүр алган куш.

КЫРААТ Кубулжута, үнүн созолонто окуу ыгы, жолу (көбүнчө куран окууга карата). *Билбеген кишилер кыраат менен куран окуп баратат дечү* (Токомбаев). *Буга жага түшкөнбү деп ойлодум, жогорудагы эки сапты кыраты менен кайталап бердим* («Чалкан»).

КЫРААТКАНА *эск.* Китеп окуй турган жай. (1920-жылдары колдонулган термин).

КЫРАКА Чөлдө, кургак жерде өсүүчү катуу чөптүн түрү. *Кызыл-Кумдун чөлүнө, Кырака кулан чөбүнө* («Манас» С.О.).

КЫРАЎ Кичирээк кыр, анча бийик эмес тоонун кыры. *Айгүл менен Абылбек аттарды кыраўдын ылымта жакки бетине байлаштырып коюшту* (Жантөшев). *Салкын төр, жашыл кыраўдан, Төрт түлүк малы жайылган* (Элебаев).

КЫРГАК I Жээк, бир нерсенин жээгине тартылуучу коздолуп жасалган тасма. *Кыргагына калпактын Ноколоп сайма сайдырган* («Мендирман»). *Кызыл кыргак тагынган, Келин аман барсыўбы?* (Токтогул). *Кызыл-тазыл кырмызы, Кыргагын тартсам бөлүнбөйт* («Манас»). *Кызылдан экен кыргагыў, Кыйчалыш келдиў ырдадым.*

КЫРГАК II Найзанын болот учу. *Кыргак болот Сыр найза* («Семетей» С.К.).

КЫРГАК ТАШ Миздүү, кырдуу таш. *Көрбөгөн сонун көргүн деп, Кыргак таш менен айдады* («Эл адабияты»).

КЫРГООЛ Тоок тукумуна кирүүчү кооз жүндүү канаттуу. *Чоў Таластын токоюнда толгон жапайы коёндор, кыргоолдор бар* (Каимов).

КЫРГЫЕК Түлөй элек жаш кыргый. *Кыюусу менен таптаса, Кыргыек жакшы салганга* (Осмонкул).

КЫРГЫЗ ЧЕН БИРДИКТЕРИ Кыргыз эли чоўдуктарды ченөөдө, (өлчөөдө) колдонулган чен бирдиктер. *Кыргыз чен бирдиктери төмөндөгүлөр: салмак бирдиктери – жыў, батман, чексе, бут, кадак, челек, кап, мыскал ж.б. Аянт бирдиктери – бармак басым, алакандай, үй орду, танап, теше ж.б. Убакыт бирдиктери – көз ирмем, чай кайнам, эт бышым, күн, күнү-түнү, жума (апта), ай, жыл, кылым ж.б. Узундук бирдиктери – эли, укум, сөөм, карыш, төш жери, кулач, бута атым, чакырым, тай чабым, ат чабым ж.б.*

КЫРГЫЙ Көбүнчө чымчык, бөдөнө сыяктуу майда канаттууларды алуучу жырткыч куш. *Кыргыйдай боюн сылантып, Кыз-келин боюн оўдогон* (Казыбек). *Түлөк кыргый. Кыргый салуу.*

КЫРГЫЙ КАБАК Бир аз таарынышкан, араздашкан мамиле. – *Ой, аны кой. Болуш агаў менен кызыл көз чал кыргый кабак* (Нурпеисов). *Агаларым Сүйөө карыя менен кыргый кабак экен деп, менин тескери караганым кандай* (Нурпеисов). *Анархан Саламатханга таарынып, ошондон бери кыргый кабак болуп жүргөн* (Жантөшев). *Бир аз айтыша кетип, кыргый кабак болуша түштүк* («Ала-Тоо»).

КЫРГЫЙДАЙ БОЛУП КАЛУУ Көўүлү ачылып, жакшы болуп, жеўилденип, өзүн жакшы сезип, жеўил сезип калуу (көбүнчө сыркоо адамга карата). *«Апа, кандайсыз?» деген кыздын суроосуна «бүгүн кыргыйдай болуп калыптырмын» деп күлүп койду* («Ала-Тоо»).

КЫРГЫЙДАЙ ТИЙҮҮ Түз эле качыруу, катуу тийүү, басмырлап мамиле кылуу. *Таптык сезим кыўыр ишке кыргыйдай тийди* («Чалкан»). *Мынабу ууру досуў кыргыйдай тийдиби, кандай?* (Нурпеисов).

КЫРГЫЛ 1. Бозомтук, сакал-мурутка ак аралап калган. *Кырктын башы Кыргыл чал, Кыркында көпкөн жинди чал* («Манас»). 2. Таштуу аска.

КЫРГЫН Кан төгүлгөн катуу уруш. *Бүгүнкү кыргын чабуулда, Билүктү жоого салгандыр* (Бөкөнбаев). *Фашисттин ажыдаарын белден кесип, Жоо жолун кыргынга алып кайра сүргөн* (Осмонов).

КЫРГЫНДА Кыргын салуу, кырып-жоюп таштоо.

КЫРГЫНДОО кыргында этишинин кыймыл атоочу.

КЫРГЫНДУУ Кан төгүлгөн, катуу салгылашуу. *Кыргындуу согуш.*

КЫРГЫЧ Көбүнчө казандын түбүн, кырмычык кырууга ылайыкталып жасалган кыска калакча. *Энеси кыргыч менен казан кырат* (Байтемиров) 2. Апийимди кырып, жыйнап алуу үчүн ылайыкталып жасалган кичинекей калакча.

КЫРДА 1. Бир нерсени кыр кылып үйүү, жыйноо. *Кызылчасын тоодой кылып кырдаган Бардык элден эркин-шайыр жыргаган* (Токомбаев). 2. Бир нерсеге кыр чыгаруу, бир нерсени кырдуу кылып жасоо. *Бул тегин таш эмес. Адис уста атайы төрт кырдап жасап койсо керек* (Таштемиров).

КЫРДААЛ Абал, шарт, белгилүү бир учур, ыңгайлуу шарт. *Айыл чарба өркүндөгөн кырдаалда турат. Тажрыйбалуу кызматчы кырдаалды кыйын эсептейт эмеспи* (Каимов).

КЫРДААЛДУУ Ыңгайлуу, шарттуу, учуру келип турган, ыңгайлуу. *Кырдаалдуу ишти өткөзсөң, Кыркка чыккан жаш менен* (Тоголок Молдо).

КЫРДАН 1. Кырынан келген абалда болуу. *Ал кырданып жаткан боюнча магдырап көзү илинди* («Ала-Тоо»). 2. Кырынан жыгылуу. *Кыргыздар сайса жөө калмак, Кырданып кетет талп этип* («Эр Табылды»). *Кара калмак балбаны, Кырдана түшүп бадирек, Аяктап тура калганы* («Манас»). 3. *өт.* Бой көтөрүү, менменсинүү, мыктысынуу. *Кыйынсынып кыйкырып кырданганың дуруспу* (Осмонкул). *Татыбек мурдагыдан бетер кырдана басып дегеле адамды көзүнө илбейт* (Байтемиров).

КЫРДАНТ ***кырдан*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРДАНУУ ***кырдан*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫРДАНЫП КЕТҮҮ 1. Каза болуу, көз жумуу, көзү өтүп кетүү, өлүү. *Молдокем кырданып кетиптир деп мага угузду* («Ала-Тоо»). 2. Кызматынан түшүп калуу, ишинен бошоп калуу. *Мурдагы пейли жок, кызматынан кырданып кеткенге жүдөй түштү* («Чалкан»).

КЫРДАТ ***кырда*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРДАЧ Кыр, кырынан келген, жалпак эмес, тигирээк келген. *Кырдач мурун.*

КЫРДОО ***кырда*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫРДУУ 1. Кыры бар. *Кетенчиктей беребиз дешип кырдуу таштан ары кулап түшүштү* (Жантөшев). 2. Көп жактуу. *Айдайдын образы көп кырдуу* («Ала-Тоо»).

КЫРДЫ БЫЧАК БОЛУУ Өз ара касташуу, мамилелери бузулуп, өчөгүшүп кетүү, өз ара каршылашуу, касташуу, душмандашуу. *Ага-тууганы менен кырды бычак болуп жүргөн жаман жигиттин бири экен* («Ала-Тоо»). *Береги кырды бычак болгон манаптын жек-жааттары* (Осмоналиев). *Аралары кырды бычак болуп, дүнүйө, мансап үчүн кармашуу башталды* (Касымбеков). *Мен аны менен кырды бычакмын* («Ала-Тоо»). *Алгач ишеним жоголуп, анан кырды бычак кырдаал түзүлдү* (Бердикеев).

КЫРДЫ КЫДЫРЫП, СЫРДЫ СЫДЫРУУ Бир жерден туруктуу орун ала албай, көп жерге баруу. *Ал жеңесине кырды кыдырып, сырды сыдырып келгенин кеп уруп берип жатат* (Бектенов).

КЫРЖЫЙ Абдан арыктоо, өтө эле арык көрүнүштө болуу.

КЫРЖЫЙТ ***кыржый*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРЖЫЮУ ***кыржый*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫРК I 40 саны, эсеби. *Эр Төштүк аткан бугудан Оң бутка илди бир кыркты, Сол бутка илди бир кыркты* («Эр Төштүк»).

КЫРК II Туурасынан кесип таштоо, жүн сыяктуу нерселерди түбүнөн кесүү. *Чоң араа жок, чочубагын кыркпаймын, Ак балта жок, анык ишен жыкпаймын* (Калык). *Ар бир коюн кыркканда, Төрт жарым кило жүн алган* (Осмонкул).

КЫРК ХАДИС Мухаммед пайгамбардын айтып кеткендеринин ичинен кырк осуятынын өзүнчө китепчеси.

КЫРК АШ Өлгөн адамга кырк күн өткөндөн кийин өткөрүлүүчү зыйнат. *Кырк ашын антип өткөрдү, Өткөргөнүн көз көрдү, Эл жайына таркады* («Манас»).

КЫРК ЖЫЛКЫ Жаңы төрөлгөн баланын кыз же эркек экендигин айтууда анын кыз экендигин билдирүү маанисинде колдонулат. *Уул, сүйүнчү! Келинчегиң кырк жылкы төрөдү* («Ала-Тоо»). *Жеңем эмне төрөптүр? Кырк жылкы.*

КЫРК КӨЙНӨК *этн.* Жаңы төрөлгөн ымыркай бала кырк күнгө толгондо, анын кыркын чыгарып, ырымдап кийгизилген курак көйнөк. *Кырк атаңдын жөрөлгөсү, Ата-энеңдин өбөлгөсү* («Манас»). *Айылдын аялдары чогулуп, ымыркайга кырк көйнөк кийгизип, ырымын жасашты* («Кыргызстан маданияты»).

КЫРК КЫРДУУ Өнөрлүү, ар тараптуу, акылдуу. *Жигит бир сырдуу, кырк кырдуу болот* (фольк.).

КЫРК МУУН 1. Муунак-муунак болуп чыккан отоо чөп, жүлгүр. 2. Мууналып керге кесилген жер, шакекче түрүндө кесилген кертмек. *Мамынын башкы муунагында жылкынын кылы менен байлап койгон булгаары бар* («Эр Табылды»).

КЫРК ӨРДӨГҮН УЧУРУУ *к.* ***беш өрдөгүн учуруу.***

КЫРК УВАЗИР Хандын, падышанын кырк акылчысы, жигити. *Кылымды билген хан болсо, Кырк убазири болот го* («Манас»).

КЫРК ЧИЛТЕН *миф.* Кырк адам, кырк колдоочу. Адамдардын көзүнө көрүнбөгөн, сүйгөн кишилерин колдоп, жакшылык кы-

луучу касиеттүү пир, колдоочу. *Кырк чилтен кайып эр урсун* («Манас» С.О.). *Атасын тарткан эр Семеў, Актулпарды чуратып, Жардын башын уратып, Жайнаган суугa кирди эми. Колдогону кырк чилтен, Колтугунан алыптыр* («Семетей»). *Бирде касиеттүү Капсылазам колдосо, бирде Кырк чилтен, бирде жакшылык ыроологон Жоламан колдоп, куттуу ордосуна көўүлү куунак кайтат* (Субанбеков).

КЫРК ШЫРЫК Жамаачыланбаган жери жок, абдан көп жамаачы түшкөн. *Кечке жааган ак жаан өтмө катарынан өтүп, үстүндөгү кырк шырык кемсели өзүнчө эле бир жүк болгонсуп, ийнин басып калды* («Ала-Тоо»).

КЫРК ЭЛЕК Кыргыздын байыркы музыкалык аспабы. *Кыргыздын ынтымагы ыдырап, жок болуп баратып, Бакайдын кеўеши менен кайра чогулуп, кырк уруудан бирден кыл апкелип тагып, анысын «Кырк элек» атап, анын алдында «ажырашпоого, бөлүнбөөгө» ант берген.*

КЫРКА Катар, тизмектешкен, каз катар. *Кырка туруп алып пахта терип жүргөн жумушчулардын орто ченинде Жылдызкан* (Байтемиров). *Башынан мөўгү кетпес кырка тоо* (Каимов).

КЫРКААР I Кырка кыркалай тизилип турган, катар-катар тизилген. *Эў алдында кыркаар тарткан көч* («Ала-Тоо»). – *Жаўы полк! Тизил түп-түз! Шаўданып, кыркаар тартып алдыга жүр!* (Турусбеков).

КЫРКААР II Кыркылып жаткан жүн. – *О, кыркаар көбөйгүн! – деп, Темиров обочодон айтканда, – Айтканыўыз келсин! – дешип кой кыркқандар чуулдашты* (Жантөшев).

КЫРКАЛА Кыркалай коюу, кыркалай туруу, кырка тизүү, коюу же катар туруу. *Уруя дандыр нандан эки-үчөөнү чоў-чоў сындырып кыркалай койду* (Байтемиров).

КЫРКАЛАТ кыркала этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРКАЛЕКЕЙ Кыдырата. *Кыркалекей отургузуп, кыркалекей сун.*

КЫРКАЛОО кыркала этишинин кыймыл атоочу.

КЫРКМАЧЫ Койдун жүнүн кыркуучу. *Сакманчылар үйлөрүнө кайтып, алардын ордуна кыркмачылар пайда болду* (Жантөшев).

КЫРКЫЛЫК Жаўы төрөлгөн балага кырк күн болгондо кыркылыгын чыгаруу салты.

КЫРКЫМ кыркын менен бирдей.

КЫРКЫН I Койду кыркуу иши, маалы. *Ар бир койдон кыркында, Төрт жарым килден жүн алган* (Үсөнбаев). *Кой кыркыны.*

КЫРКЫН II: кыз-кыркын *к. кыз.*

КЫРКЫН БЕРҮҮ *дин.* Өлгөн адамга кырк күн толгондо мал союп, куран окутуу, эскерүү. *Абышканын кыркын бердик.*

КЫРКЫНЧЫ Кырктын иреттик саны.

КЫРКЫРА Алкымынан кырылдаган дабыш чыгаруу, кырылдоо. *Кожоюн кыжырланып, кыркырап сүйлөдү* (Сасыкбаев).

КЫРКЫШ кырк этишинин кош мамилеси.

КЫРМА I Түркүн жыгачтан ар кандай идиш-аяктарды, үй буюмдарды жасоодо жана коোздоодо колдонулат.

КЫРМА II Кырып жасалган. *Кырма аяк. Кырма табак.*

КЫРМАН Эгин бастыруу үчүн атайы тазаланып жасалган аянт. *Кызылы жок өўүндө, Кырманы жок чөлүндө* (Калмырза). *Башкарма өзү кырман башында ушинтип демилге берет* (Сыдыкбеков). *Оморбекти кырман таразачысы кылып дайындады* (Баялинов).

КЫРМАН СУЗУУ Эгиндин кызылын (таза данын) жыйнап алуу, капка, кампага куюу.

КЫРМАНЧЫ Кырманда иштеген киши, кырман кайтарган киши. *Сызгырылып кырманчыга үн кошот Суусу мөўкүп, туйлап жаткан сайдагы* (Маликов). *Кырда жаткан таш элеў, Кырманчынын башы элеў* (Тоголок Молдо).

КЫРМАЧЫ Кырма менен узанган чебер.

КЫРМАЧЫЛЫК Жыгаччылык өнөрүнүн бир түрү.

КЫРМЫЗЫ 1. Чымкый кызыл. 2. Кызыл жибек. *Кырмызыдан бүктөтүп* («Манас» С.К.). *Кырмызы бычып тон кылган* («Эр Табылды»). *Кыўырылып карасам, Кырмызы чачын беш бөлгөн* («Эл адабияты»).

КЫРМЫЧЫК Көбүнчө сүттү бышырганда казандын түбүнө күйүп калганы. *Асылбек кырмычыкты жакшы көрөт* (Элебаев).

КЫРОЙ: кырой-кырой Койду чакырганда колдонулуучу сөз.

КЫРОО 1. Күн суутаганда (мис. чөптү) каптап калуучу кар сыяктуу жука катмар. *Ак кыроо, буурул бубак жамынган бирөө тоо тараптан келе жатты* («Ала-Тоо»). 2. *өт.* Агаруу, ак түшүү (чач, сакал, мурут жөнүндө). *Капкара мурут сакалым, Кыроо түшүп кубарды* (Осмонкул).

КЫРООЛОН 1. Кыроо каптап калуу, кыроо түшүү, кыроо басуу. *Болор-болбос кыроолонгон көк шибер менен жай басып, сууну көздөй баратты* (Абдумомунов). 2. *өт.* Ак кирүү, агара баштоо (мис. сакал-мурутка). *Сакал, мурут кыроолондуў* (Токомбаев).

КЫРООЛОНТ кыроолон этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРООЛОНУУ кыроолон этишинин кыймыл атоочу.

КЫРС I Ачуусу чукул, терс кыял, таарынчаак, кыйт этме. *Карыя Алийманын мүнөзүнүн кырс экенин билүүчү. Сырын чыгара бербеген, кээде кырс эткен терс мүнөздүү* (Сыдыкбеков).

КЫРС II Тырс эткендей чыккан басыўкы туюк дабыш. *Муун-жүүнү кырс-кырс эте*

баштады (Сыдыкбеков). *Чигитин кырс эттире тиштеп көрүп, Бир четте пахта жаят картаў Капар* (Абдыраманов).

КЫРС ЭТҮҮ Ачуусу келүү, жактырбаган мүнөздө жини келгенсип калуу. *Териси тар, мүнөзү чатак болсо, бая эле кырс этип кабагын салып калат эле* (Сыдыкбеков).

КЫРСТЫК Кырс мүнөздүүлүк, бат таарынуучулук. *Кырстыгынан кылчайып, Жанына киши барбаса* («Курманбек»).

КЫРСЫГУУ кырсык этишинин кыймыл атоочу.

КЫРСЫК Күтүүсүздөн болгон жамандык, кыйынчылык. *Оолак болсун оорудан, Кетсин кырсык тооруган* (Осмонов). *Эгер аттардын бири кырсык болуп ылаўдап калса, Сейитказынын ичкен тамагы аш эмес. Кырсык каш-кабактын ортосунда.*

КЫРСТЫК Кырс мүнөз көрсөткөндүк, кырс кыялын карматкандык.

КЫРСЫКТА Кырсыкка учуроо, оор абалга, кыйынчылыкка туш келүү. *Жакыныўа жат болуп, Андай жамандын иши кырсыктайт* (Калык).

КЫРСЫКТАТ кырсыкта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРСЫКТОО кырсыкта этишинин кыймыл атоочу.

КЫРСЫКТУУ Кырсыгы бар, кесепеттүү.

КЫРСЫКЧЫЛ Кырсыкка көп учуроочу, кырсыктан башы чыкпаган.

КЫРСЫЛДА Кырс-кырс этүү, кырс-кырс эткен дабыш чыгуу. *Жорголой албай ал кетти, Жол жүрсөм муунум кырсылдап* (Осмонкул).

КЫРСЫЛДАТ кырсылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРСЫЛДОО кырсылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫРТ Кытыр этип чыккан дабыш, чөптү керте тиштеп чайнагандагыдай чыккан дабыш. *Балдардын бирөөнүн күрөгүнүн учу катуу бир нерсеге кырт этип тийгенин сезди* («САЖИ»). *Койлор кырт-кырт кепшешет* (Убукеев).

КЫРТ ЭТМЕСИ КАРМОО Жини келип, супсуну сууй түшүү, дароо өзгөрүлүү, иренжигенсип терс кыялы кармай түшүү. *Ыбырай жээнинен супсуну сууган єўдөнүп, кырт этмеси кармай калдыбы, салкын гана экөө бактылуу болсун дептир, – деди* (Ашымбаев). ***В.: Кырт дей түшүү.*** *Айласы кеткен Калыйпа ичи бышып, баарын чалынан көрүп, кырт дей түштү* (Өмүрбаев).

КЫРТЫЙ Таарына түшүү, таарынып калуу.

КЫРТЫЛДА Кырт-кырт этүү, кырт-кырт эткен дабыш чыгуу. *Кыртылдап алыстан дабыш чыккансыды.*

КЫРТЫЛДАТ кыртылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРТЫЛДОО кыртылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫРТЫШ I 1. Жер катмарындагы тоо тектердин жалпы аты. *Кыртыш экиге бөлүнөт: аска-таштуу кыртыш, борпоў кыртыш.* 2. Үстүўкү катмар. *Жердин кыртышы небак тоборсуп, көк жалбырак чыга баштады* (Сыдыкбеков). *Кабырганын кыртышы.*

КЫРТЫШ II Сүрөтчүгө керек болгон түстүк жана өзгөчөлүк касиеттерди бир нерсенин үстүндө сактап калуу максатында атайын даярдалган негиз. *Кыртыш клейлик, майлуу жана эмульсиялык болуп бөлүнөт. Сүрөт тартардын алдында тактанын үстүнө сүртүлүўчү ачык түстөгү боёк да кыртыш деп аталат.*

КЫРТЫШ СУУЛАРЫ Жер бетине чукул жаткан катмардагы туруктуу суулар. *Кыртыш суулары, негизинен, жаан-чачын, жер бетиндеги агын суу, көл жана башкалардын суусу топурак катмарларынан өтүп барып топтолушунан пайда болот.*

КЫРТЫШТОО *сүр.* Сүрөт иштери үчүн арналган бир нерсенин үстүнө кыртышты даярдоо иши.

КЫРТЫШТУУ Кыртышы бар, семиз. *Кара кыртыштуу талаа. Кыртыштуу кабырга.*

КЫРТЫШЫ СҮЙБӨӨ Жактырбоо, жакшы көрбөө. *Татыбектин дегеле эчтемени кыртышы сүйбөйт* (Байтемиров).

КЫРТЫШЫН САЛУУ Сүйбөө, анча жактыра бербөө. *Асанкулдун көўүлү тырчый кыртышын сала коомайланды* («Ала-Тоо»). ***В.: Кыртышы каалабоо.*** *Кырс мүнөзүм кармаган мен бул терс аяк пенде менен сүйлөшүўнү кыртышым каалабай турду* («Кыргызстан маданияты»). ***Кыртышы сүйбөө.*** *Абил бий ачык эле кыртышы сүйбөй тыржыйып калды* (Касымбеков). *Ордого жакын киши деп, мурда эле кыртышы сүйбөгөн Бекназар паўсатты жек көрүп калган болучу* (Касымбеков). *Кайра кайтканда көўүлсүз, кыўырыла сүйбөй, шылкыйып келе жаттык* (Жусупов). ***Сыртын салуу.*** *Сен мага эмне сыртыўды салып калгансыў.*

КЫРТЫЮУ кыртый этишинин кыймыл атоочу.

КЫРУУ I Жээк, кыр. *Башында кыруусу көзүнө түшкөн фуражкасы бар* (Сасыкбаев). *Сакалчан киши калпагынын кыруусуна туруп калган кыпынды какты* (Жантөшев).

КЫРУУ II Кулунду чакырууда колдонулат.

КЫРУУ III кыр этишинин кыймыл атоочу.

КЫРЧ I Жанча кесүү, жанча кыюу, жанча бөлүү. *Капысынан эле ит башын жулкуйт да, оў колунун бармактарын кырча тиштейт* (Абдукаримов).

КЫРЧ II Эшикти ачканда, карды баскан да ж.б. кычыр этип чыккан добуш. *Тоўголок кар кырч-кырч этет* (Сасыкбаев).

КЫРЧА Кичирээк кыр, кыр сымал. *Ка-*

ныбек кырчадагы кичинекей таштын түбүнө барды (Жантөшев). *Жеңиш кырчага чыкса, жоон топ киши жылкы тосуп жүрөт.*

КЫРЧАҢГЫ 1. Жылкыда боло турган териси жараланып жыдый баштаган кычыштырма оору. *Кышын-жайын семиртип, Жылкыны жакшы баккыла, Кырчаңгы кылып жүдөтпөй* (Үсөнбаев). *Кырчаңгы, арык, ачка эшек кейпи, Кыбырап сылтый басып боз да келди* (Осмонов). 2. *өт.* Бирөөгө тийише берген, жөн турбай тийишип сөз айта берүүчү. *Жөн жүрө албаган кырчаңгы киши өзү, бечара.*

КЫРЧАҢГЫ ООЗ Тийишип сүйлөгөн, бирөөнүн жоорун чукуп, тийишип, мазактап сүйлөгөн. – *Бирок, кырчаңгы ооз Тоголок Молдону көшүлтүп таштасак, ал кабарыбыз Калпа ажы менен Касымбек болушка жетсе кантебиз* (Бейшеналиев).

КЫРЧОО 1. Боз үйдүн туурдугунун ортосунан айландыра бастырган жип. *Кызыл үйдүн кырчоосунда илинген кагандын көк асабасы.* 2. Алкак. *Кырчоосун талдан салып, арчадан жасаган эки кичине челек* (Жантөшев).

КЫРЧООЛО Кырчоо тартуу.

КЫРЧООЛОО кырчооло этишинин кыймыл атоочу.

КЫРЧТЫР кырч этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРЧУУ кырч этишинин кыймыл атоочу.

КЫРЧЫЛДА 1. Кырч-кырч этүү, кычыраган үн чыгаруу. 2. Абдан катуу суук болуу. *Андан кийин «үч ай токсон» кырчылдаган кыш дегени бар* (Убукеев). 3. *өт.* Толуп турган кез, жаш кез. *Кырчылдаган жаш кезде.*

КЫРЧЫЛДАТ кырчылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРЧЫЛДАШ кырчылда этишинин кош мамилеси.

КЫРЧЫЛДОО кырчылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫРЧЫН 1. Майда жаш бадал. *Төрт салаанын чыгышын калың кырчын каптаган* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Жаш, жаш кез, жаш өспүрүм. *Кырчындай жаштар кошулду, Кыялы тунук таптаза* («Эл адабияты»). *Гүлайым – өмүрдүн он сегизине бет алган кырчын убагы* (Бейшеналиев).

КЫРЫЛ кыр этишинин туюк мамилеси.

КЫРЫЛДА Кыркыраган добуш чыгаруу, кыркыроо. *Кырылдап алсыз үн чыгат, Кылчайып Жапар карады* (Бөкөнбаев).

КЫРЫЛДАТ кырылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫРЫЛДОО кырылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫРЫЛЫШ I Кыргын, бирин бири өлтүргөн кыргындуу согуш.

КЫРЫЛЫШ II Аябай катуу салгылашуу, кан төгүшүп салгылашуу. *Кырылышкан майдан болуп өткөн жер ушул* (Бөкөнбаев).

КЫРЫЛЫШУУ кырылыш этишинин кыймыл атоочу.

КЫРЫМ 1. Химиялык зат. 2. Хром тузу менен өңдөлгөн жука булгаары. *Береги Ороз-кул азыр кырым өтүгүн жылтыратып, үзөңгүнү чирене учкай тээп, ээрде үргүлөп, шыйрагына киши теңебейт* (Айтматов).

КЫРЫНА ЧЫГЫП АЛУУ Үстөмдүк кылуу, басмырлап алуу. – *Мени көп кекетүүчү болбо, – деп Калыйча унчукпай калган эринин кырына чыгып алды* (Осмоналиев). *Эми Мамбет да Мамбеткулдун кырына чыгып алды* (Каимов). *Жылдызкандын жеңилгендигин байкаган Суусар карап турсунбу, кырына чыгып алды* (Байтемиров).

КЫРЫНДЫ Кырылгандан чыккан нерсе, кырып алган нерсе.

КЫРЫШ кыр этишинин кош мамилеси.

КЫС Сыга кармоо, бекем кыпчуу. *Сагынгандай сүйөп маңдай, Кыстым тааныш колуңду* (Нуркамал). *Такымына кысып алган кетмени гана күнгө чагылышып жалт-жалт этет* (Сыдыкбеков). *Кыздан чыккан тынары, Кызматын кыса кылалы* («Эл адабияты»). 2. *өт.* Кыйноо, кыстоо. *Бүгүн берип карызга, Эртең тап деп кыспагын* (Осмонкул).

КЫСА I кысса менен бирдей. *Байдыкына барганы да, өзүнчө бир кыса* (Даникеев).

КЫСА II Өч, кек. *Кысас – кыяматка кетпейт* (макал). 2. Жазасын алуу. *Кандай кордук өткөрдүң, Кысасы жетет көпкөндүн* («Эл адабияты»). *Сарыбай иттин жанына отурду. «Бул кандай күн болуп кетти? Бир иттен башка жанында тири жан калбай... О жараткан, бул эмненин кысасы?»* (Касымбеков). *Бирөөгө ыза көргөзгөн кысасын тартат. Бирөөгө ыргыткан куу сөөк, айланып – айланып өз чыкыйыңа тиет* (Садыбакасов).

КЫСАП Эсеп сан. *Карап өзүң санап ал, Канча болду кысабы* («Манас» С.О.).

КЫСАС КЫЯМАТКА КЕТПЕЙТ Өч тиги дүйнөгө кетпейт, өч бул дүйнөдөн алынышы керек деген мааниде. *Биз Төрөштүн кунун кыямат калтырбай кысасын алабыз* (Ш.Үмөталиев).

КЫСКА Чолок, келте, узун эмес, узак эмес. *Ырас, өмүр кандай кыска, кандай аз* (Осмонов). *Барган сайын жетилүүдө Кырчын талдын кыскасы* (Бөкөнбаев).

КЫСКАР 1. Кыска болуу, узак болбоо. *Күн кыскара берди* (Убукеев). 2. *өт.* Азаюу, мурдагыдай болбоо. *Акжалдын каруусу кетип уламдан-улам анын арымы кыскарды* (Жантөшев).

КЫСКАРТ кыскар этишинин аркылуу мамилеси.

КЫСКАРУУ кыскар этишинин кыймыл атоочу.

КЫСКАСЫ Кыскача айтканда, жыйынтыктап айтканда. *Кыскасы, өзүң колхоздо бир күн турсаң да, бизди жок санатпа элге* (Сы-

дыкбеков). *Кыскасы, кылмышым жок эле деўизчи* (Жантөшев). *Кыскасы, иштин жайы ушундай.*

КЫСКАЧА Кыска тїрдө, узун эмес, кыска гана. *Кыскача кат жазды* (Каимов). *Каттын кыскача мазмуну төмөнкїчө эле* (Сасыкбаев). *Алым эмне їчїн кечиккенинин себебин кыскача айтты* (Жантөшев).

КЫСКЫЧ Бир нерсени кысуу їчїн арналган курал.

КЫСМАК Кыстоо, кысым. *Кысмакка алуу.*

КЫССА *адаб.* Чыгыш адабиятындагы эпикалык текке кирїїчї кара сөз тїрїндөгї көлөмї чоў чыгармалар.

КЫСТА Кыйын абалга дуушар кылуу, аргасыз кылуу, кыйноо, мажбур кылуу. *Заматта алып өтїп агын суудан, Бар өўдїї арт жагымдан кыстап турган* (Їмөталиев). – *Айганышты кыстаба* (Сыдыкбеков).

КЫСТАЛ кыста этишинин туюк мамилеси.

КЫСТАЛАК Көбїнчө эркектерге карата урушкан учурда айтылуучу сөз. – *Кысталак, бучук! – деди Мансур кызык сөздї таап айткандай* (Сасыкбаев). *Сапар: – Зыкым кысталакты бекер ээрчитип келген экенбиз – деп, эрдин тиштенди* (Бейшеналиев).

КЫСТАЛАЎ Кысталыш учур, кыйын абал, кысым. *Кысталаў тїштї башыма, Калайык, кулак салыўар* («Манас»). *Далилдей албасаўар ушакчы катарында жоопко тартыласыўар, – деп кысталаў кылды.*

КЫСТАЛЫШ Кысталган, кысталып-кыйналган кыйын учур, кыйын абалда кал-гандык. *Кытмырдын кыт-кыт кїлкїсї, Кысталыш жерде кїлкїчї* (Осмонов). *Кысталыш ишке жарайт деп, Ушундай кїтїп жїргөн мен элем* («Манас»).

КЫСТАР Илїї, илип коюу. *Баштыкты алып керегенин башына кыстарды* (Жантөшев). *Сапма тїрлөп салаага оймок кыстарган* («Ала-Тоо»). *Комузду белиўе кыстарып ал* (Токомбаев).

КЫСТАРТ кыстар этишинин аркылуу мамилеси.

КЫСТАРУУ кыстар этишинин кыймыл атоочу.

КЫСТАРЫЛ кыстар этишинин туюк мамилеси.

КЫСТАРЫЛУУ Кыстарылган, кыстарылып коюлган. *Керегеде кыстарылуу камчылар.*

КЫСТАРЫН кыстар этишинин өздїк мамилеси.

КЫСТАТ кыста этишинин аркылуу мамилеси.

КЫСТОО кыста этишинин кыймыл атоочу.

КЫСТЫГУУ кыстык этишинин кыймыл атоочу.

КЫСТЫК: деми кыстыгуу Аба жетпей муунгансып дем ала албай кыйналуу. *Менин демим кыстыгып бара жатат. Жардам бериўиз* (Жантөшев).

КЫСТЫР Кыпчытуу, кысып коюу, кыстарып коюу.

КЫСТЫРТ кыстыр этишинин аркылуу мамилеси.

КЫСТЫРУУ кыстыр этишинин кыймыл атоочу.

КЫСТЫРЫЛ кыстыр этишинин туюк мамилеси.

КЫСУУ кыс этишинин кыймыл атоочу.

КЫСЫК 1. Эки нерсенин аралыгындагы тар жер, кууш жер. *Тереў дайра жалама таштуу кысыктан октой атырылып өтөт* («Ала-Тоо»). – *Эмнеси болсо да шашпагыла! Дал ушул кысыкка келишсин, – деди Жолой* (Жантөшев). 2. *геогр.* Арал менен материктин же эки деўиздин арасындагы кууш келген суу мейкиндиги.

КЫСЫЛ АЎЫЗ *туурасы:* ***кысыр аўыз.***

КЫСЫЛ кыс этишинин туюк мамилеси.

КЫСЫЛУУ I Эки жагынан же бардык жагынан кыпчылып калуу. *Буту өтїккө кысылып кирди* (Сыдыкбеков).

КЫСЫЛУУ II Уялуу, бир нерсе айта албай корунуу. *Кыз сөз айта албай кысынып турду.* (Гапаров).

КЫСЫЛУУЧУЛУК Бардык жагынан кыскан кезде заттын өз көлөмїн өзгөртїї жөндөмдїїлїгї. *Кысылуучулук бардык заттарга мїнөздїї эмес.*

КЫСЫЛЫШ Кысылып кыйналган, сы-гылышкан абал, тар жер, учур. *Кысылышта калуу. Кысылыштан чыгуу.*

КЫСЫМ 1. Басым. *Кендин кысымы жоон карагайларды чамындыдай былчыратып таштады* (Сасыкбаев). 2. Кыстап кїч көрсөтїїчїлїк, кыйноо, кысмак. *Эл балага Жаныбек хандын кысымын айтты* («Жомоктор»). *Атка минерлердин кысымы жандарына таш батырды* (Бейшеналиев). *Мамбеткул досун калайыктын көзїнчө кысымга алганын сезбеди* (Каимов).

КЫСЫМЧЫЛЫК Кысталган, кысылган оор абал, кыйынчылык, жетишпегендик. *Жазга жуук, март айынын экинчи жарымынан тартып кысымчылык боло баштайт* (Убукеев).

КЫСЫН Тартынуу, батынбоо. *Ачуусу тез кишиден Кысынып турат балалык* (Токтогул). *Кырчылдашар жоо келсе, Кысынбаймын кылчаўдап* («Курманбек»).

КЫСЫНУУ кысын этишинин кыймыл атоочу.

КЫСЫР Бооз эмес, туубай калган. *Кысыр уй. Кысыр бээ.*

КЫСЫР АЎЫЗ Көптөн бери айдалбаган жер. *Буулантма айдала турган кысыр аўызды айдата бергенбиз* (Убукеев).

КЫСЫР КАЛДЫ Эки жашка караган төлдөй элек кой. *Ашырдын кайтарганы жалаў гана кысыр калды* (Жантөшев).

КЫСЫР ЭМДИ Кысыр калган энесин ээмп

жүргөн, же эки эне эмген тай, же торпок. *Эки энени тел эмген, Кысыр эмди тайды сой* (Барпы).

КЫСЫРАК Жаңыдан үйүргө кошулган кулундай элек байтал бээ. *Кысыр эмди, кысырак – Бээ сойдуруп аламын* («Курманбек»). *Кысыракты кулундай, Жайы, кышы байлаган* («Мендирман»).

КЫТ I Сакага, чүкөгө куюлган коргошун. *Кыт куюлган сака.*

КЫТ II 1. Катуу, көрсөтпөө, жашыруу. *Ысык-Көл буу чыгарып, болукшуду, Тереңде кирөш үчүн турган кытып* (Турусбеков). 2. Уурдоо, кымтып алуу, жымырып алуу.

КЫТ III: кыт-кыт күлүү Акырын, анчалык катуу эмес күлүү, күлкүсү созулбай бөлүнө-бөлүнө чыгуу. *Зарыл эненин кебине кыт-кыт күлөт* (Сыдыкбеков). *Кандайча тааныбайсың деген кезде, Бүбүшжан кыт-кыт күлөт бетин чымчып* (Осмонов).

КЫТ КУЙГАНДАЙ Оор, салмактуу, эп келише калган, жараша түшкөн. *Ыманкул акенин аземдеп соккону кыт куйгандай кынапталып, беттери мисирейип турчу* (Жусупов). *Ээрге олтурушу кыт куйгандай бекем* (Сыдыкбеков).

КЫТА Сыртынан жабуу, сырт жагынан калкалоо. *Кыта кылып кесектен, Тизип коёт бир күнү. Кыз-келиниң көңүлүн, Үзүп коёт бир күнү* (Эл ырлары).

КЫТАН: көк кытан, ак кытан Узун буттуу, узун тумшуктуу, моюну узун саз канаттуулары.

КЫТАТ 1. Кара боёк. 2. *өт.* Капкара. *Окшош кылып күзөгөн, Кытат кара чачтары* (Токомбаев).

КЫТАТТА Кытатка боёо, капкара кылуу (мис. чачты, мурутту).

КЫТАТТАТ кытатта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫТАТТОО кытатта этишинин кыймыл атоочу.

КЫТГА Дүнүйөнүн жер бөлүктөрү. *Асирдин ушул кезинде, Беш кытганын жүзүндө, Илимсиз эл жок экен, Бизден башка эч жерде* (Эмилов).

КЫТКЫЛЫКТА Кыт-кыт күлүү. *Келин кыткылыктап дагы күлдү* (Токомбаев). *Итикенин кыткылыктаган күлкүсү чыкты* (Убукеев).

КЫТКЫЛЫКТОО кыткылыкта этишинин кыймыл атоочу.

КЫТМЫР Куу, митайым. *Арамдык, кытмыр кыял, көрө албастык, Өзүңдү өйдөлөтпөй тартар артка* (Осмонов). *Капсалаң кытылдап кытмыр күлгөн болду* (Бейшеналиев).

КЫТМЫРДЫК Куулук, митайымдык. *Бар экен го, Чүрөгүм, Кытмырдыгың ичиңде!* («Семетей»).

КЫТЫ I кыт II менен бирдей.

КЫТЫ II: кыты-кыты Бирөөнү күлдүрүү үчүн колу менен кытыгылаганда айтылуучу сөз. *Кайран жеңемдин кытыгысы жазылар бекен, кыты-кыты* (Маликов).

КЫТЫГЫ Көбүнчө колтукка, таманга, тамакка башка бирөөнүн колу тийгенде күлкү келүүчү сезим. *Кытыгың бар экен ээ?! – Бегимов күлдү* (Сасыкбаев). *Алда, карындаш ай, кытыгымды келтирбечи* («Ала-Тоо»).

КЫТЫГЫЛА 1. Кытыгысын келтирүү. *Бир оокумда бирөө бетимди кытыгылаган-сыйт* (Токомбаев). *Кыюун таап кезинде Кытыгылап каласың* (Осмонкул). 2. *өт.* Сезимди эргитүү, ойготуу, толкундатуу. *Кытыгылап кыялды Ырдагымды келтирет* (Үмөталиев). *Макташып сулуулукту акын куштар, Сананы кытыгылап сайрап жатты* (Турусбеков).

КЫТЫГЫЛАШ кытыгыла этишинин кош мамилеси.

КЫТЫГЫЛОО кытыгыла этишинин кыймыл атоочу.

КЫТЫЙ Кылыксынуу, уялуу. *Кыргыек куштай кытыйып, Кыз кылыктуу болуучу* («САЖИ»).

КЫТЫЛДА Кыт-кыт этип күлүү, кыткылыктоо. *Назик көзүн үлүңдөтүп кытылдады* (Бейшеналиев). *Капсалаң кытылдап күлдү.*

КЫТЫЛДАТ кытылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫТЫЛДОО кытылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫТЫР I Катуу, оор, тыкыр. *Сенин адресиңе айтылган сынды кытыр көрбөгүн* (Бейшеналиев). *Кокус кытыр сөз айтып жиберемби деп Шарип сактанат* (Бейшеналиев).

КЫТЫР II Катуу нерсени майдалап кемирүүдөн чыккан сыяктуу дабыш.

КЫТЫРА Кытыр-кытыр этүү. *Кытмырдын ичинде кытыраган ташы бар, кыйын болсо бир табак* (Осмонов). *Кычандын кайраттуу чачы кытырап мокок устарага күч менен баш ийүүдө* (Бейшеналиев). *Чычкандар кытыратып жатып жүгөрү салынган каптардын баарын тешип салышыптыр.*

КЫТЫРАК Кытырап турган. *Кытырак боорсок.*

КЫТЫРАТ кытыра этишинин аркылуу мамилеси.

КЫТЫРОО кытыра этишинин кыймыл атоочу.

КЫТЫЮУ кытый этишинин кыймыл атоочу.

КЫХ Балдардын тили: жаман, булганыч. *Кых, жаман экен!*

КЫЧА Күчөө, ого бетер күчөө, кычаштык кылуу. *Жумуш күчөп турганда, жанагы Сатардын саякат деп кычаганы жакшыбы?* (Таштемиров). *Суук шамал нымдуу кар бир жагынан кычап, жерди ылайлады* (Сасыкбаев).

КЫЧАШТЫК Ыгы жок тийиштик, кошо жарышып кічєгєндік. *Кычаштык кылып, Каныш ага кєп асылат* (Убукеев).

КЫЧАШЫП КЕТЇЇ Єзін кармай албай обу жок ишке баруу, козутуу, жаўжалды кічєтії. *Ушул сєзді айтпай жєн тургандын ордуна кычашып кетти* (Каримов)

КЫЧКАЧ Чокту, чычаланы, ысык темирди ж.б. кыпчып кармоо ічїн ылайыкталып темирден жасалган курал. *Энеси эўкейип жерден кычкач алды* (Бейшеналиев). *Чоў ата очоктогу кызарган чокту кычкач менен кармап алды да, самоорго салды.*

КЫЧКЫЛ Ачкыл. *Алма бирде кымызга окшоп кычкыл болсо, бирде бал татыйт* (Байтемиров). *Гілайымдын кєўїлї кандайдыр бир кычкыл нерсени тилегенсийт* (Абдукаримов).

КЫЧКЫЛДАН Ачып чыгуу, ачуу.

КЫЧКЫЛТЕК *хим.* Дем алууга, кїйїїгє зарылдыгы бар жана суутек менен кошулуп сууну тізїїчї, аба курамына кирген тїссіз, жытсыз газ, химиялык элемент.

КЫЧКЫЛТЫК *диал.* Кычкыл даамы бар нерсе. *Уйга кычкылтык керек болсо силос салабыз.*

КЫЧОО ***кыча*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЧУУСУ КАНУУ Моокуму кануу, канааттануу, ырас болуптур деп жыргай тїшїї, табасы кануу. *Э, бїт уруунун шагын сындырган Серкебайдын башы жер сайса экен, – дешип, кычуусу канып, Тазабекти жактай олтурушту* (Сыдыкбеков). *Чукуй айтылган сєзгє кычуусу канган студенттер жер тепкилеп, кілкїнї ого бетер коштошту* (Бейшеналиев).

КЫЧЫ I 1. Сары гїлдїї, уругунан май чыгарылуучу єсїмдїк. 2. Эгиндин арасына чыгуучу сары гїлдїї отоо чєп. *Айдалбаган аянтка сары кычы єскєн.*

КЫЧЫ II Колду, бутту, денени баскан калыў кир. *Біткєн бой кычы, карачы, Терге бою жешилип* (Токтогул).

КЫЧЫ III Чыр, жаўжал чыр чатак. *Кычы сєз издеп чукулап, Эл кєп жерде кутурат* (Шїкїрбеков).

КЫЧЫГЫНА ТИЙЇЇ Бирєєнє тийишип, ачуусун, жинин келтирїї, кыжырын кайнатуу. *Тамаша иретинде бири-биринин кычыгына тийишип, кызыраўдап калышчу* (Сасыкбаев). *Байкадыўарбы, кечээ жолдо чындыкты айтып кычыгына тийдим* (Бейшеналиев). *Календин ушул сєзїн оўдусолду айтып, Каратаздын кычыгына тийип алган* (Нурпеисов).

КЫЧЫК I Эки нерсенин кошулган кєўдєй жери, бурчу, чети; коўултак жер. *Бектур колун чоў эшиктин кычыгына салып, тээкти чыгарды да ээн бєлмєгє кирди* (Сасыкбаев).

КЫЧЫК II: кычык сїйлєє Тийиштик кылуу, бирєєнїн ачуусун келтирип сїйлєє, бирєєнї какшыктап, тийише сїйлєє. *Ємїрбек да тигинин шылдыў аралаш тамашасына карата кычык сїйлєді* (Байтемиров).

КЫЧЫК СЄЗ Бирєєгє тийишип, чырчатак чыгара турган жагымсыз сєз. *Кычык сєз укканды эле кыжырлантпай, айткандьі да анча-мынча ачууркантары айдан ак го* (Ашымбаев). ***В.: Кычы сєз.*** *Дїйшєнгє кычы сєз айтып, ого бетер кєкїтїп туруучу* (Жусупов). ***Кычыткы сєз.*** *Кычыткы сєздєн жададык.*

КЫЧЫК СЇЙЛЄЄ ***к. кычык II.*** *Ємїрбек да тигинин шылдыў аралаш тамашасына карата кычык сїйлєді* (Байтемиров).

КЫЧЫЛА 1. Чыр кылуу, кычы сєз айтуу, чыр салуу. *Ашуу ашып, ар жакка биз єтєр кезде, Єткєзбєй.. кароол кычылады* («Жазгыч акындар»). 2. Денедеги кирди чыгаруу.

КЫЧЫЛАШ Чыр чыгаруу, чырдашып айтышуу, кычы сєз айтып чатакташуу.

КЫЧЫЛАШУУ ***кычылаш*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЧЫЛОО ***кычыла*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЧЫЛУУ Абдан кир, кычы баскан. *Кычылуу кол.*

КЫЧЫМА *диал.* Кычып кеткен айран, максым.

КЫЧЫР Каалганын сїрїлє жабылышынан, катуу нерселердин сїрїлїшїнєн ж.б. келип чыккан сыяктуу дабыш. *Камканын їйїнїн эшиги кычыр этип ачылып кетти* (Сыдыкбеков). *Керебет кычыр эткен сайын жїрєгї зырп дей тїшєт* («Ала-Тоо»).

КЫЧЫРА Кычыр эткен дабыш чыгуу. *Аттын туягынан кычыраган дабыш алда кайда угулат* (Бейшеналиев).

КЫЧЫРАГАН СУУК Катуу суук. *Кычыраган кышкы суукта асманга тїйїлгєн азоолорду боолук салдырып карматып їйрєттї* (Бейшеналиев).

КЫЧЫРАТ ***кычыра*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЧЫРОО ***кычыра*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫЧЫРООН Кышкы сууктун аябай кічєгєн учуру.

КЫЧЫТКЫ: кычыткы сєз Тийише айтылган сєз, кычык сєз. *Чынында мунусу алардын ортосун кошуу эмес, ачуу ічїн айтылган кычыткы сєз* (Каимов).

КЫЧЫШ Дененин бир жери козуп дїїлїгїї. *Шабыраалынын алаканы кычыша тїшті* (Байтемиров).

КЫЧЫШТЫР ***кычыш*** этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЧЫШУУ ***кычыш*** этишинин кыймыл атоочу.

КЫШ I Ылайга топон же саман кошулуп жасалган кирпич. *Кыш куюу маселеси чечилди, малчылар єзїбїз куябыз деп милдеттенме алышыптыр* (Байтемиров).

КЫШ II Жылдын күздөн кийин келүүчү суук мезгили. *Кыш өкүмү баскан менен кырларды, Колхозчуда токчулуктун жыргалы* (Осмонов). *Жылуу кийим камдайлы, Кыш мезгилде киерге* (Тоголок Молдо).

КЫШ III: кыш-кыш Демигип, энтигип, күйүгүп калганда, көкүрөк кирилдегенде чыккан сыяктуу дабыш. *Онтолой басып, үшкүрө-бышкыра кыш-кыш этишет* (Убукеев).

КЫША Камыштан чий сыяктуу чырмалган калканчы. *Жалаң кабат аарчылган камыштан токулган кыша калган, сыртынан күн оңдуруп, ичинен ыш карартып, туурдугу көөнө.*

КЫШКЫ Кышындагы, кыш мезгилиндеги. *Эркелеп салкынураак закым жүрүп, Чыкыроон кышкы суукта болду карып* (Турусбеков). *Ай нурунда кышкы түн –Айран төгүп койгондой* (Токомбаев).

КЫШКЫСЫН Кышында, кыш бою, кыш мезгилинде.

КЫШТА Кышты бир жерде өткөрүү. *Кыштооордо кыштай бергиле* (Сыдыкбеков). *Шаарда жылуу үйдө кыштап чыгышса, жайкысын жайлоого кетишет.*

КЫШТАК Анчалык көп эмес калк отурукташкан айыл. *Кыштак чакан шаарга айланган* (Сыдыкбеков). *Тетиги жашыл даракка чөмүлгөн кыштак жазуучунун туулган жери.*

КЫШТАКТАШ I Кыштагы бирге, бир кыштактан, айылдаш.

КЫШТАКТАШ II Кыштак салып отурукташуу. *Кечээ көчмөн айылым Кыштак-ташып жаңырган* (Бөкөнбаев). *Анда эл али кыштакташа элек убак* (Каимов).

КЫШТАКТАШУУ кыштакташ этишинин кыймыл атоочу.

КЫШТАТ кышта этишинин аркылуу мамилеси.

КЫШТОО I Кышында кыштай турган жер. *Кара-Кол – жайында жайлоо, кышында кыштоо* (Каимов). *Эл жайлоодон кайра тартып, кыштоолорго жакындаган кез* (Бөкөнбаев).

КЫШТОО II кышта этишинин кыймыл атоочу.

КЫШТООБАЙ *ауч.* Кышында туулган бөжөк.

КЫШТЫК Кышында пайдаланылуучу, кыш мезгилине таандык. *Кыштык кийим. Кыштык отун.*

КЫШТЫН КЫРААН ЧИЛДЕСИНДЕ Кыштын эң суук мезгилинде, сууктун эң катуу учурунда. *Бирок кыштын кыраан чилдесинде башка мектепке кетип Саадатка убалыраак болор* (Абдукаимов).

КЫШЫЛДА Кыш-кыш этүү, демигүү. *Кыпчы куйрук, жылкычы чымчыктар, кышылдаган үнүптөр пайда болду. Чоң Койчу кышылдап калгандыктан дароо жооп кайтара албады* (Жантөшев).

КЫШЫЛДАТ кышылда этишинин аркылуу мамилеси.

КЫШЫЛДОО кышылда этишинин кыймыл атоочу.

КЫШЫН-ЖАЙЫН Жыл бою, кышкысын да, жайкысын да. *Кышын-жайын семиртип, Жылкыны жакшы баккыла* (Үсөнбаев). *Токсон койду бир койчу Кышын-жайын кайтарчу* (Борбугулов).

КЫЮУ I 1. Төшөктүн, жууркандын, калпактын четине кармалуучу тилке. *Макмал кыюу ак калпак, Жанында турган жигитти Ыргыт деди башыңдан* (Тоголок Молдо). 2. Кандайдыр бир иштин, сөздүн ж.б. ылайыктуу учуру, ыгы. *Ошонун баарынын кыюусун келтирген Ашым балаңыз болуп жүрбөсүн* (Каимов). *Кыюусу келсе сөзүңдүн, Кезектүү кептен уялба* (Токтогул).

КЫЮУ II кый этишинин кыймыл атоочу.

КЫЮУЛА Бир нерсенин четине (төшөктүн, калпактын ж.б.) кездемеден кыюу салуу. *Жаңылап кара чий баркыттан көрпөчө тигип, жээгин кыюулап, татынакай тердик жасап берди* («Ала-Тоо»).

КЫЮУЛАТ кыюула этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЮУЛОО кыюула этишинин кыймыл атоочу.

КЫЮУСУН ТАБУУ Ыгын келтирүү, амалайласын табуу, эп келиштирүү. *Кыюусун таап сөз айтсам, Кылгыра түштү көздөрүң* (Сарногоев). ***В.: Кыюусун келтирүү.*** *Карыя кыюусун качан келтирер экенмин деп, кыбыр этпей аңдып отурду* (Нурпеисов). ***Кыябын табуу.*** *Кыябын таап сүйлөө.*

КЫЯ I 1. Тоонун жантайган боору, тике болбой кыйгачтай кеткен эңкейиш. *Аркар, кулжа кайберен, Аралап бийик кыядан* (Нуркамал). 2. Тике же түз эмес, кыйгач абал. *Кылычты кыя байланып* («Манас»). *Калый Малиновскийди кыя карап күбүрөдү* (Сасыкбаев). *Кыя салып өтөмүн Кыз-Жайлоонун кашынан* (Тоголок Молдо).

КЫЯ II Өсүмдүк, чөп, тал. *Кыя бою өсө элек, Кыз ботом жерге жашынды* («Эл адабияты»).

КЫЯ БАСПОО 1. Абдан урматтоо, сыйлоо, кадырлап ийменүү. *Кыя баспай алдыңан Кол куушуруп турайын* (Жантөшев). *Астыңан кыя баспай, айтканыңды аткарам* («Ала-Тоо»). 2. Бир нерсени текке кетирбөө, бир нерседен кур калбоо, андан пайдалануу. *Олждодон кыя баспайт. Кенчтен кыя баспайт.* ***В.: Кыя өтпөө.*** *Бирөөнү тамашага чалып, бозо, эт-ашын жайнаткандардан кыя өтпөгөн манаптын шылуун жигитине кайрылды* (Бейшеналиев).

КЫЯ БАСТЫРБОО Туткактоо, тап жылдырбай аңдуу. *Кыя бастырбай артыман такымдап жүрдү* («Ала-Тоо»). *Кыя бастырбай күнүгө жемелеп турчу болду* («Ала-Тоо»).

КЫЯ ӨТКӨРБӨӨ Өткөрүп жибербей пайдалануу, текке кетирбей учурунда пайдаланып калуу. *Андай иштерди кыя өткөрбөй турган адам. Эркекыздын кыраакы сезими муну кыя өткөрбөдү* (Байтемиров). ***В.: Кыя кетирбөө.*** *Ал эч нерсени кыя кетирбейт. Бирок анын сырын аялы кыя кетирбейт эмеспи* (Байтемиров).

КЫЯ ТАП Абдан табына келген. *Кыя тап келген кіліктөр, Чуркабай карап турабы* («Эр Табылды»).

КЫЯ-ЧИЕ Каршы-терши, кайчылашкан. *Кыя-чие зымырылган машиналар. Даша азыр кыя-чие болгон темир жолдун үстүндө турат* (Сасыкбаев).

КЫЯБАН 1. *диал.* Аллея. 2. Тасмадай чубалган. *Кызыл селдесин башына кыябан кылып оронгон, сулуу, кара сакал Али-Хажи сіткордун ырахматын алчу* (Абдырамaнов).

КЫЯБЫ КЕЛБӨӨ Учуру, ыңгайы болбоо. *Ушундай сезим бийлеген шарттарда сөзсүз жолугушалы деген жыйынтыктарга келет, бирок жолугуулардын кыябы түк келбейт* (Абдыраманов).

КЫЯБЫН ТАБУУ ***к. кыюусун табуу.***

КЫЯЗ Тиленүү, сурануу.

КЫЯЗЫ Сыягы, кебетеси, болжолу. *Кыязы, уулу Эркинбек бүгүн үйгө келбеген өңдүү* («Ала-Тоо»).

КЫЯК I 1. Эки жагында баскычтары, ортосунда көрүк сыяктанып бүкмөлөнтүп жасалган бөлүгү бар, абанын жардамы менен ойнолуучу музыкалык аспап. *Комузун чертип окшотуп, кыягын тартып боздотуп* (Тоголок Молдо). 2. Кээде гармонь, кыл кыяк, ооз кыяк дегендин ордуна колдонулуучу жалпы сөз.

КЫЯК II Узун ичке жалбырактуу, эгер жалбырагын жогору жагынан төмөн карай сыдырса, колду тилип кетүүчү чөп өсүмдүгү. *Кара кыяк, бетеге Тукабадай кулпунган* (Барпы).

КЫЯК III Ок өтпөс соот, чарайна.

КЫЯКЧЫ Кыякта ойноочу киши. *Жума өзү комузчу, сурнайчы, кыякчы чоорчу экен* (Жантөшев). *Кыякчыбыз Бондарев сонун күүлөрдү тартат* (Сасыкбаев).

КЫЯЛ I 1. Элдик көркөм кол өнөрүндө, узчулукта чыгармачылыктын жогорку чеги. 2. Элдик көркөм оюмдун жана көчөттүн жалпы аталышы. 3. Оюунун бир түрү. *Үзүк менен жабык баш, Баарысын кыял ойдурган* (Тоголок Молдо). *Кыл кыял чаап чийдирген, Чагарагын алтын сомдогон* («Манас»).

КЫЯЛ II 1. Ойлогон ой, тилек кылган, эңсеген ой, фантазия. *Ташыган дарыядай кыял чиркин, Отуруп ойго кеттим түркүн-түркүн* (Бөкөнбаев). *Таттуу кыялына алданган Зарыл арыкты бойлой басты* (Сыдыкбеков). 2. Мүнөз. *Жинди кыял көпкөн эр, Жатып ойноп бүткөн эр* («Семетей»). *Ар кимде бар бир кыял, ал кыялды ким тыяр.*

КЫЯЛ КҮТҮҮ Мурдагыдай болбой мүнөзү өзгөрүлүү, көбүү, менменсүү, дердейүү. *Кыял күтүп, салам айтсаң алик албай калган кези экен.* ***В.: Пейил күтүү.*** *Пейил күтүү эси жоктун иши. Пейил күтүп калыптыр.*

КЫЯЛА Кыя жол менен жүрүү, жантайма бет менен кыйгачтай жүрүү. *Кыялап борчук жол менен, Кырк чамалуу кол менен* («Эр Табылды»). *Ар жерден боз үйлөрдү көзүң чалат, Кыялап машинада бара жатсаң* (Шүкүрбеков).

КЫЯЛАТ Кыжалат. *Кылыгы жакшы Динарым, Кыялат кылат кумарың.*

КЫЯЛДАН I 1. Тереӊ ойго чөмүлүү, кыялга батуу. *Жер тиктеп көпкө турдум айран калып, Түбү жок ойго батып, кыялданып* (Осмонов). *Кызык көп кыялданып карап турсам* (Турусбеков). 2. Ой кылуу, ойго келүү. *Бүгүн да ошол сөздү улантууга кыялданып келатат* (Байтемиров). *Агай менен чоң балдар мени ээрчитпеске кыялданышты* (Таштемиров).

КЫЯЛДАН II Кыял күтүү, мүнөз көрсөтүү. *Кыялданып сүйлөсө, Кырчындай жаштар кызыгат* (Токтогул). *Кыялданып келчи элең, Күзгүгө чачың таранып* (фольк.).

КЫЯЛДАНТ кыялдан этишинин аркылуу мамилеси.

КЫЯЛДАНУУ кыялдан этишинин кыймыл атоочу.

КЫЯЛДУУ 1. Кыялга баткан, ойго баткан, ойлуу. *Кыялдуу сасык туман ойду жеңип, Коштошуу сөзүн айтты колун берип* (Турусбеков). 2. Мүнөздүү, мүнөзү бар. *Жарыктык бар кыялдуу ата – Миңбай, Көз ирмеп башка жакка көңүл бурбай* (Абдыраманов).

КЫЯЛКЕЧ Ою менен бүтүргөн, аракетсиз ойлой берген. *Кызыксыз менин жомогум, Кыялкеч жан деп түшүнбө* (Закирова).

КЫЯЛУУ Кыясы бар, кыя жердүү. *Нечендер жүргөн кыйналып Кыялуу жолдун тарынан* (Барпы).

КЫЯЛЫ ЧОРТ к. кыялы чукул. *Бердинин ачуусу чукул, кыялы чорт* (Жантөшев).

КЫЯЛЫ ЧАТАК Урушчаак, кежир. – *Баары жакшы, түгөнгөн кишинин кыялы чатак, оюна келгенин бербейт* (Өмүрбаев).

КЫЯЛЫ ЧУКУЛ Ачуусу тез келме, тез эле ачуулана кетме, ороюраак. *Чоң атасынын кыялы чукул экенин билген бала оюндагысын айталбай кыжалат болуп турду* («Ала-Тоо»). ***В.: Кыялы чорт.*** *Кыялы чорт, аракеч күйөө Асылкандын жүрөгүнүн сары суусун алды* (Өмүрбаев).

КЫЯМ 1. Ордунан тике туруу. *Сүрөлөрүн окуп, кыямга туруп калышты* (Жантөшев). 2. *өт. диал.* Түштүк тарап, түштүк жак, *Кытайдын кыям жагында* («Манас»). 3. Күн жүргөн жак (так төбө эмес, андан бир аз кыйгачыраак маанисинде). 4. Кыйгачы (туу-

ра туш тарабы, же дал ортосу эмес, андан кыйгачыраак жагы). *Кыямы жатыр төмөнкү, каблыстан жеринде* («Манас» С.О.).

КЫЯМАТ 1. *дин.* Өлгөн адам кайра тирилгенде кыйнай турган жер, тиги дүйнө. *Кыямат жолун көздөгөн, Кыргызда сопукалпанын, Анда, Токо, кыймылдайбы чокусу?* (Токтогул). *Бул дүйнөдө болбосо, кыяматтык болом дейт* («Эл адабияты»). *Пайгамбардын үммөтүн жолдой көргүн, Кыяматта ыйман берип колдой көргүн* (Баласагын). 2. *өт.* Азап, кыйынчылык. *Байкаган жок Мендирман Кыямат болуп жатканын* («Мендирман»). *Кыямат түшүп башыма – Токоў карып кеткен болучу* (Токтогул). *Кыяматтан качып безилдеп, Кыйкырышат суулар канымда* (Акбаров).

КЫЯМАТ БОЛУП УРУШУУ Аябай катуу жаўжалдашуу, жакалашууга чейин баруу. *Ал экөөбүз кыямат болуп уруштук* (Каримов)

КЫЯМАТ ЖАЙГА КЕТҮҮ Өлүү, көзү өтүү. *Кыяз жүгүрүп барып, шумкарды чыгарып алды, бирок кымбат шумкар кыямат жайга кеткен окшойт* (Эшмамбетов).

КЫЯМАТ ЖОЛДОШ Түбөлүк жолдош, түбөлүк дос. *Артыкча тулпар мал экен, Адамча сүйлөп Чалкуйрук, Элемандын Төштүккө Кыямат жолдош мал экен* («Эр Төштүк»).

КЫЯМАТ ЖҮЗҮ *же о дүйнө жүзү* Тигил дүйнө, өлгөндөн кийинки орун, жай. *Кан Көкөтөй абаўыз О дүйнө жүзүн көрөбү* («Эр Төштүк»). *Тирик эмес, өлүкмүн, балдар, Кыямат жүзүн көрүпмүн, балдар* («Эр Төштүк»).

КЫЯМАТ-КАЙЫМ 1. Акыр заман. *Кыямат-кайым жүргөндө, Кырсыгын тооруп жеўгенби?* («Эл адабияты»). *Бу сайга эми кайра дагы кыямат-кайым болгондо эле сел жүрбөсө, ушинтип тура берет кейпи, качан келишин күтүп* (Жусубалиев). 2. *өт.* Бүлгүн, кыйроо, талкалануу, жок болуу. *Кырк баатырдын белгилүү, Кыямат кайым салышы* («Манас» С.О.). *«Кыямат күнү катуу» – деп* («Манас» С.О.).

КЫЯМАТ-КАЙЫМ БОЛГОНЧО Өлөрөлгүчө, түбөлүк, дагы далайга чейин. *Кыямат-кайым болгончо Кызматыўа турайын* («Манас»).

КЫЯМАТТЫК 1. Кыяматка таандык, кыяматта болуучу. 2. *өт.* Түбөлүк, кандай кыйынчылык болсо да чыдай турган. *Алп каракуш зор кушка, Кыяматтык дос болуп* («Эр Төштүк»). *Кыяматтык дос болуп, Санаага түшсө көп пикир* (Казыбек).

КЫЯМАТТЫН КЫЛ КӨПҮРӨСҮ 1. *дин.* Бейишке баруучулар гана өтүп кетиши мүмкүн болгон кылдан ичке, бычактан миздүү көпүрө. *Анысы азыр адам менен жерди кыяматтын кыл көпүрөсүнө такап койду* (Бердикеев). 2. Өтө кыйынчылык, катаалдык менен, азап тартып бүтө турган, абдан кыйын иш.

КЫЯН Жамгыр нөшөрлөп жаағанда жүрүүчү сел. *Тар капчыгайда кыян жүрсө аска кулап, таш басып калышы мүмкүн* (Сасыкбаев). *Балгарттын суусу кириптир, Башынан кыян жүрүптүр* («Эр Табылды»).

КЫЯНАТ Бирөөгө карата жаман ой менен кылынган иш, тосоолдук. *Ак пейилдүү азамат, Адамга кылбайт кыянат* (Токтогул). *Мен курбума ыраазымын, ак көўүл, эч бир жанга кыянатын көрбөдүм* (Токомбаев).

КЫЯНАТТУУ Жамандык издеген, кара санатай. *Кыянатты жана айтат, «Кыянаттуу капыр» деп* (Тоголок Молдо). *Кыянаттуу иштерге, Кыйналсам кайдан табылам* (Казыбек).

КЫЯНАТТЫК Кара санатайлык, бирөөгө жакшылык кылбагандык, кыянат кылгандык. *Өзү эле ушундай кыянаттыгы менен жаман көрүнөт* (Каимов). *Асылжанга шык берүүнүн ордуна, Бөөдө бизге кыянаттык кыласыз* (Осмонкул).

КЫЯНАТЧЫ Бирөөгө кыянат кылуучу, жаман ойлуу, кара санатай. *Мектептин дубалы ураса же багы кууураса көрүшүп бериўиз. Антпесеўиз кыянатчысыз* (Сыдыкбеков).

КЫЯНАТЧЫЛ Кыянаттуу, кыянат кылууну жакшы көргөн. *Кыянатчыл кырк чоро Аянбай чырды баштады* («Семетей»).

КЫЯНАТЧЫЛЫК Кыянат кылуучулук, кыянат көрсөтүүчүлүк, кара санатайлык. *Адамдын асылы бирөөнүн, өмүрүнө кыянатчылык кылбайт* (Сыдыкбеков). *Эў мурун эле кызыл аскерге жаўыдан киргенде берген антты бузуу – элдин өмүрүнө, жердин көркүнө кыянатчылык кылгандык* (Бөкөнбаев).

КЫЯН-КЕСКИ Кыйды, митаам, шылуун. *«Кылгыйма», «кыян-кески» бир макалда Экөө теў текши жүрөт бир катарда* (Тоголок Молдо). *Кыян-кески Чалкалмак Кыядан жолду тосконбу* («Эр Табылды»). *Кишинин баары эле сендей кыяў кески эмес го деди* («Чалкан»). *Анын кыяў-кески мүнөзүн байкаган Кадыр иренжий түштү* («Ала-Тоо»).

КЫЯЎКЫ *эск.* Арамзаа, куу, көптү көргөн, көк чоку деген мааниде. Кээде «кыяў-кески» деген кош сөз болуп айтылат. *«Кош, кош!» десе, кыяўкы кой кошокко өзү кошулат* (Эл сөзү).

КЫЯП 1. Тап. *Куш кыябына келди.* 2. Эп, ык, ыўтай, оўтой, арга, амал, айла. *Кай бир иш өз кыябына келмейинче, жашыруун болушу да мүмкүн* (Жантөшев). *Кыябын таап, ал-жайды сурашууга дити барбайт* («Ала-Тоо»).

КЫЯПАТ Түр, көрүнүш. *Саламаткандын кыяпатын Анархан байкабады* (Жантөшев).

КЫЯР I 1. Амал-айла. 2. Амал-айла өнөрүнө ээ адам. Кээде окумал, амалдуулуктун окуусун билген катары да айтылат. 3. *өт.* Акылман, билгич, көрөгөч. *Кыйын экен кыя-*

ры («Манас» С.О.). 4. Митаам, амалдуу, айлакер, сыйкырчы. *«Кылымдан ашкан кыяр» – деп, Ааламдан ашкан аяр – деп»* («Манас» С.О.). *Кыярчы кыйын эл деген* («Манас» С.О.). *Ар батка ар адамда ар кыл кыял, Бирөө куу, бирөө момун, бирөө кыяр* (Осмонов). *Өчөшкөндөй кыяр Дүрбөн болуш «Теричи тезекбайга жер берип, кызын токолдукка алыптыр» – деген каўшаар тараган* (Абакиров).

КЫЯР II Бир аз кызара, өўү бурула баштоо. *Кыярып бышкан ак эгин* (Осмонов).

КЫЯРУУ кыяр II этишинин кыймыл атоочу.

КЭШТӨӨ *инф.* Маалыматты пайдаланууну эффективдүү уюштуруу.

КЭЭ I 1. Кусур, убал. 2. Кесир, туура эмес иштелген иш. *Айтканыў балдар кээ кылат* («Манас» С.О.). *Тийип алат бээўди, Чыгарып кетет бул жетим, Капкайдагы кээўди* («Семетей»).

КЭЭ II Айрым, кайсы бир. *Ошентсе да кээ кыздарча, Гүлнарга калганда, улуусунуп мүнөз күтүүчү эмес* (Сыдыкбеков).

КЭЭ БИР Айрым бир, кайсы бир.

КЭЭ БИРДЕ Кээде, айрым учурларда.

КЭЭ БИРӨӨ Айрым адамдар, кайсы бир адамдар.

КЭЭДЕ Айрым учурда, кээ бир учурларда, кайсы бир убакта. *Омор кээде топ эткизип санын чаап коёт* (Сыдыкбеков). *Ысык-Көл кээде жымжырт, кээде толкун, Толкуса толкунуна теў ортокмун* (Осмонов). *Кээде мага назар бурбай, иче бергиле, мен тойдум деп койчу* (Усубалиев).

КЭЭЖИМ 1. Ичине жибек салып шырылган күрмө, илгери баатырлар сооттун ичинен кийген. 2. *өт.* Жибектин бир түрү. *Аттанарда аларга Ак кээжим кымкап кийгизген* (Тоголок Молдо).

КЭЭЛИГҮҮ Тынчтануу, токтолуу.

КЭЭР I Залака, таасир, калдык. *Ачуунун кээри менен оозуўузга келгенди айтып жатасыз* (Каимов). *Кабыргага таштай баткан жокчулуктун кээри бат кете койбосо да, кеўчилик берешен колун энеге да сунду* (Касымбеков).

КЭЭР II Кекээр, кекээрлүү, какшыктуу сөз.

КЭЭРДЕ Кээр сөз айтуу, какшыктоо. *Жайлообай Базарбекти дагы кээрдеди. Эшегин токуп ээрдеп, Энесин тилдеп кээрдеп* (Тоголок Молдо).

КЭЭРДҮҮ Кээр сөздүү, какшыктуу. *Отор уулуна кээрдүү сүйлөдү* («Ала-Тоо»).

КЭЭРИ КЕТҮҮ Берекеси кетүү, куту, куну учуу, баштагыдай болбоо, начарлоо. *Үч күндөн бери жетекчиликтин да кээри кетти. Айрым мекемелердин тейлөө иштеринин да кээри кете баштаган* («Кыргыз Туусу»).

КЭЭСИН ЧЫГАРУУ Өч алуу. *Чыгарамын Букардын Капкайдагы кээсин* («Манас»). *Баягынын кээсин чыгарды деп тим болду* («Чалкан»).

КЮВЕТ 1. Крепосттун сыртындагы суу толтуруучу тереў аў. 2. Жолдун эки жагына суу агыш үчүн бойлото казылган арык. *Прицеп кюветке түшүп калыптыр. Кудай урган экен!* (Айтматов).

Л

ЛА-СКАЛА Дүйнөлүк музыка маданиятынын борборлорунун бири.

ЛААЗЫ Майдаланган кызыл калемпирге кызытылган өсүмдүк майын аралаштыруу менен даярдалган ачуу татымал. *Лаазыны көбүрөөк кошкон лагмандан бир кесесин алдыга койду.*

ЛААЗЫМ 1. *диал.* Ыраазы. *Биздин үйдөгү буга да лаазым.* 2. Керек, зарыл. *Баланын атын тилек менен, үмүт менен коюу лаазым.*

ЛААИЛААХА ИЛЛАЛЛАХ *дин.* Ислам дининин эң башкы жана эң маанилүү жобосу.

ЛААЛ Акак, асыл таш.

ЛААЛА Гүл, кызыл гүл, тюльпан. *Экөөбүз – экөө болгону, досум, Экөөбүз атка конгону, досум, Абал бир баар – жаз эле, досум. Адыр-түз лаала саз эле, досум* (Байзаков).

ЛААНАТ Каргыш тийген, каргышка калган. *Башкы атасы маңгулдан, Басташканын нан кылган, Лаанатты жат кылган* («Манас»).

ЛАББАЙ Угуп атам, эмне дейсиз, мен даярмын деген мааниде. *Ляббай, бегим! – деп Сатар атын камчылана келип жанына тура калганда* (Жантөшев).

ЛАББАЙКА *дин.* Аллага кайрылууда: «моюн сунамын, угуп атамын, сенин эч бир шеригиң жок жалгызсың» деген маанини түшүндүрүүчү сөз. *Ажылыкка бардыңыз, Абзи ковсар суусунан, Ооз чайкап даарат алдыңыз, Лаббайка деп чакырып, Шайтан туусун качырып* (Акиев).

ЛАББАС Кийим, чапан, тон. *Кан алдында турат де, Шайы лаббас кием де* (Чоробаев). *Сүйүнгөндөн мол берди, Алтын лаббас тон берди* (Чоробаев). *Сүйүнчүсүн мол берип, Алтын лаббас тон берип* («Эл адабияты»).

ЛАБИАЛИЗАЦИЯ (эриндешүү) Тыбыштардын эриндин катышы менен жасалышы.

ЛАБИИТ Эриндин сезгеничтүү дарты.

ЛАБИРИНТ 1. Жолдордун, өтмөктөрдүн, имараттардын татаал, чытырман жайгаштырылышы. 2. *өт.* Бир нерсенин татаал айкашуусу же чатышуусу, чиеленүүсү. *Ойлордун лабиринти.*

ЛАБОРАНТ Лабораторияда иштөөчү техникалык же илимий кызматчы.

ЛАБОРАТОРИЯ Илим изилдөө үчүн тажрыйбаларды, сыноолорду жүргүзүүчү имарат, бөлүм, илимий-техникалык тажрыйба жүргүзүү үчүн ылайыкталып жабдылган үй.

ЛАВА 1. Жанар тоо атылганда андан агып чыкчу көлкүлдөп эриген масса. 2. Эч кандай тоскоолдуктарга карабаган. 3. *өт.* Зор күч.

ЛАВАШ *диал.* Дандырга жабылган нан. *Лаваш жегиле, балдар.*

ЛАВИЗ *диал.* Эрин. *Лавизиң ширин халвадай, Күйүп жаным калвады, ай* («Эл адабияты»).

ЛАВР Суукка чыдамдуу жалбырактары дайыма көгөрүп турууучу чайырлуу бак. ***Лавр жалбырагы*** Лавр жалбырагынын татымал катары пайдалануучу жыпар жыттуу жалбырагы.

ЛАВСАН 1. Нефть продуктысынан иштеп чыккан синтетикалык буланын бир түрү. 2. Ошондой буладан жасалган кездеме.

ЛАГЕНА Үлүл, омурткалуу жаныбарлардын угуу органы.

ЛАГИЛ Асыл таш, акак. *Чылк жибекке чырмалып, Жыгылчуудай ыргалып, Лагил алтын жыгасы, Оң чекеде кырданып* («Манас»).

ЛАГМАН Камыры колго чоюлуп, сууга бышырылып, куурулган эт кошулуп даярдалган дуңган элинин тамагы. *А беркилер болсо, лагманга сонуркаштыбы, же чын эле аялым жакшы жасаганбы апылдатып жакшы жешти.*

ЛАГМАНКАНА Лагман ичүүчү жай. *Лагманканада жыты мурунду жарган лагман даярдалат.*

ЛАГЫЛ ***лагил*** менен бирдей.

ЛАД *муз.* Музыкалык добуштардын, ыргактын өз ара айкалышуусу, ар түрдүү бийиктиктеги добуштардын биригип, бир добушка тартылуусу.

ЛАДЬЯ *спорт.* Шахматтын мунарага окшогон фигурасы.

ЛАЖЫМ *диал.* Мүмкүн.

ЛАЗАТ ***лаззат*** менен бирдей

ЛАЗЕР *физ.* Атомдор менен молекулалардан чыккан электромагниттик толкун; оптикалык кванттык генератор.

ЛАЗЗАТ Жыргоо, ырахаттануу, ыраазычылык сезим, жан ырахаты. *Андыктан аны жалган лаззаттардан баш тартып, түбөлүктүү лаззатка жетүүнүн сырын Алла Таала орозо менен буюрган деп түшүнсө болот* («Супер инфо»). *Теңсиздик ушундай турмуштан адам кандай рахат, кандай лаззат табат?* («Кыргыз Туусу»). *Оозу оймоктой жарашкан, Лаззат менен сүйгөндөй. Айтса ошол ушакты, лаззат табып, чыккандар бар кумардан* (Салгамани). *Негедир өмүр бою жактырган эрине али*

лаззаты єчє элек сурмалуу бото кєзін моймолжутат (Бейшеналиев)*. Гілбактары ємір лаззаты, сулуулары – мємє мєлт эткен* (Мукашева).

ЛАЗУРИТ Кочкул, кєк тїстєгї минерал. Зер буюмдарын жасоодо колдонулат.

ЛАЙКРА Капрон буласынын бышыктыгын жогорулатуу їчїн колдонулуучу зат.

ЛАЙЛАМА *Лайлама дегени, Шишкебектей шыпырып, Балбан жолой жегени* («Манас»).

ЛАЙЛИ-МАЖНУН *єт.* Бирин бири катуу сїйїшкєндєр. *Їнїў арген жез найдай, Їлбїрєйсїў, кургур ай. Лайли менен Мажнундай, Кантебиз, калемде кеттик ушундай* (Эл ырлары).

ЛАЙНЕР *тех.* Бийиктикке тез, ылдам учуучу кєлємї чоў аба транспорту. Чоў самолёт. *Кїнгє кїміштєй жаркырап кєрїнгєн «Ту 104» лайнери акыры келип конду.*

ЛАЙРАЎПОЗ Бекерчи, каўгып жїргєн, селсаяк, аракеч. *Беш миўчеси кумарчы, Алты миўи лайраўпоз* («Манас»С.О.).

ЛАЙЫМ *туурасы:* ***ылайым.***

ЛАКМУС *хим.* 1. Єсїмдїктєн алынган боёчу зат кислотанын таасири менен кызыл тїскє, щелочтун таасиринде кєк тїскє айланат. 2. Анын эритмесине сиўирилген фильтр кагазы.

ЛАКОНИЗМ Пикирди кыска жана так берїї.

ЛАКСА *диал.* Жулса агарып сїт чыккан, бийиктиги анча єскїлєў эмес єсїмдїк.

ЛАКТОЗА *хим.* Сїт канты. *Анын составында лактоза бар.*

ЛАКЧАГЕР Кычкач, кыпчуур, чымчуур.

ЛАКЫЙ Денеси чыў, бою узун адамга карата колдонулуучу сєз.

ЛАКЫЛДА 1. Ылдам, тез кыймыл. *Жїрєгїм лакылдап турат. Лакылдап шашып келбедикпи.* 2. Албууттануу, ээ жаа бербєє. *Сен дайны жок лакылдабай, адегенде сєз укчу* («Ала-Тоо»). Жїрєгїнїн тез согушу. *Корконунан жїрєгї лакылдап чыкты* («Ала-Тоо»).

ЛАЛ ***лагил*** менен бирдей. *Мындан кийин ак сарайдагылар айгыр башындай алтын, кочкор башындай кїмїш берсе да, кєздїн жоосун алган лалды арбын берсе да... уйсундардын жерине бара тургандардын сабына кошулбай калайын* (Субанбеков).

ЛАЛА ***лаала*** менен бирдей. *Ачылышыў кызгалдак, Лаласындай, кара кєз* (Барпы).

ЛАЛМИКЕР *диал.* Кайрак жерди иштетїїчї дыйкан. *Лалмикерге кыз бербе* (макал).

ЛАМ ДЕБЄЄ Айтылган тапшырманы, ишти, каалоону дароо аткаруу, каршы болбоо. *Байбиченин тапшырганын лам дебестен ойдогудай бїтїрєт* (Сыдыкбеков). *Абам жеўемдин ою менен болуп, анын айтканын лам дебей аткарууга далбас урат* («Кыргызстан маданияты»). *Акбалбан їўкїйїп жер тиктеп, эрдин кесе тиштеп, лам деген жок* (Касымбеков).

ЛАМ ДЕП ООЗ АЧА АЛБОО Таптакыр жооп бере албоо, каяша кылууга даремети жетпєє, алсыз абалда калуу. *Эчкирип ыйлап жиберди, лам деп ооз ача алган жок* (Бердикеев). ***В.: Лам ооз ачпоо.*** *Лам ооз ачпай тынч олтурду* (Осмоналиев). *Бул сєзгє эч ким лам оозун ачпады* (Маймулов). ***Лам деп ооз ачпоо.*** *Тїрїїсїндє лам деп ооз ачпаган апамдын тїшїмє кирип, айткандарына таў калдым* (Бердикеев). ***Лам деп каяша айтпоо.*** *Тєбєсї менен жер каздырсаў да лам деп каяша айтпайт* (Бердикеев).

ЛАМА *зоол.* 1. Тїштїк Америкадагы тєє сыяктуу жаныбар. 2. Будда дининин кызматчысы. *Чоў Жолойдой калмагы, Чоў ылама балбаны* («Манас»).

ЛАМАИЗМ *тар.* Будда дининин бутагы, тибет-моўгол элдери туткан дин.

ЛАМБАДА Тез темп менен бийлєєчї бий, ошол бийдин обону.

ЛАМИНАЦИЯ Кагаз, картондун сыртын суу єткєрбєгєн синтетикалык пленка менен каптоо, тыштоо.

ЛАМПА Ар тїрдїї формада жана тузїлїштє жасалган жарык берїїчї прибор. *Ортодо онунчу лампа алоолонуп жарык себїїдє* (Сыдыкбеков). *Электр лампасы.*

ЛАМПАС Шым капталына бойлото тигилген кызыл, ак, кєк ж.б. тїстєгї тасма.

ЛАМПОЧКА ***лампа*** менен бирдей. *Майлуу-Сууда їнємдїї лампочкалар чыга баштады* («Кыргыз Туусу»).

ЛАМПЇК Тыш кийим їчїн колдонулуучу кездеменин бир тїрї.

ЛАНДШАФТ Жер бетинин жалпы кєрїнїшї, пейзаж.

ЛАНДЫШ *бот.* Ак майда коўгуроо гїлдїї жыпар жыттуу чєп єсїмдїгї.

ЛАНЦЕТ Хирургияда колдонулуучу эки миздїї бычак.

ЛАЎГЕР 1. Кєрїстєндї айландыра тоскон дубал. 2. *эск.* Карып-касарлар токтоп тыныга турган жай. (лаўгерхана деп да аталат.

ЛАП: лап-лап этїї же лап этїї Чоў-чоў болуп кардын тїшїшїн же бир нерсени жалпы, жапырт басып калышын, каптап калышын билдирїї їчїн колдонулат. *Коргошундай сур булуттар уйгу-туйгу сїрїлїп, Ак-Шыйрактын чокусун лап дегизе басты* (Абдумомунов).

ЛАППАЙ *диал.* Даяр тургандыгын, дилгир экендигин билдирїї иретинде айтылуучу сєз. *– Навойчи аке! – Лаппай. – Нан бериў* (Жантєшев). *Иманахун эч кандай жумуштан баш тартпай иштей берет. Лаппай деп гана турат* (Абдукаримов).

ЛАПШЫ Дєєрїї, орунсуз сїйлєє, тантыроо. *Лапшып сїйлєє.*

ЛАПЫЛДА 1. Алоолонуу, жалындоо, жалындап кїйїї (мис., от). *Лапылдап кїйїп жаткан от.* 2. Абдан ысык тап чыгуу, ысып кетїї. *Фабриканын цехи лапылдап ысык* (Сасыкбаев). 3. Кар калыў жаап, чоў-чоў

болуп түшүү. *Бирде лапылдап кар жааса, бирде бороон ызылдайт* (Абдумомунов). 4. Тамакты шашып, чоў-чоўдон жегендик. *Неге ичесиў тамакты лапылдатып, турмушуўда бир мөөрөй утпаган соў?* (Токтогулов).

ЛАПЫЛДАТ ***лапылда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЛАПЫЛДОО ***лапылда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЛАРЕК Өнөр-жай жана азык-түлүк товарларын сатуучу кичине дүкөн.

ЛАРИНГИТ *мед.* Алкым сезгенүүсү, тамак оорусу. *Аэроин менен ларингитти дарылоодо жакшы натыйжаларды берүүдө.*

ЛАРИНГОФОН *мед.* Тыбыш термелүүсүн текшерүүчү аппарат.

ЛАСТИК Бет жагы жалтырак келген, көбүнчө кийимге ич кылуу үчүн колдонулуучу кездеме.

ЛАТ Ислам динине чейинки арабдардын табынган кудайынын аты. Чокуна турган буттун аты.

ЛАТ-МАНАТ Илгерки, исламга чейинки арабдардын табынган бутунун аттары. «Манат» да, «лат» сыяктуу бут. *Лат-манат колдо деп, Ыйлап жазган каты бар* («Манас»).

ЛАТА *диал.* Чүпүрөк, идиш-аяк аарчыгыч, суу жоолук. *Жыйнаган пахтасын кош дөўгөлөгүнүн ар бири төө бою келген кокон арабага зыўгырата басып, сүткордун өзүнүн лата заводуна алпарат* (Абдыраманов).

ЛАТИПА *адаб.* Эл ичинде оозеки тараган күлкүлүү, кыска баяндар.

ЛАТУНЬ Сары жез, жез менен цинктен уютулган, кээде калай, коргошун катыштырылган эритинди.

ЛАТЫН Латын тили.

ЛАТЫН АЛФАВИТИ Латын тилинин алфавити. Байыркы Римде VII кылымда пайда болгон. Дүйнө жүзүнө кеў тараган алфавиттин бири. 23 тамгадан турат, латын алфавитин кыргыздар 1927–1940-жылдары колдонгон.

ЛАТЫНЧА Латын тилинде, латын алфавитинде.

ЛАТЫШ Латвия мамлекетинин негизги калкы.

ЛАУРЕАТ Илим, искусство, эл чарбачылыгы ж.б. жагынан сиўирген көрүнүктүү эмгеги үчүн берилүүчү наам жана ошол наамга ээ болгон адам.

ЛАШКЕР *диал.* Черүү, кошуун, аскер. *Амир лашкер кошуун башчысы.*

ЛЕБИЗ Сөз, айткан сөз. *Лебизиўиз кайтпасын, сиздин сураган эле бааўызды берейин.*

ЛЕГАЛДАШТЫРУУ Мыйзамдаштыруу, мыйзамга ылайыктоо, ашкерелештирүү. *Мыйзам күчүнө киргенден кийин бир да ишкер капиталын легалдаштырууга барган жок* («Кыргыз Туусу»).

ЛЕГАЛДУУ Мыйзам тарабынан уруксат кылынган, мыйзам тарабынан таанылган. *Легалдуу уюм. Легалдуу газета.*

ЛЕГАЛДУУЛУК Мыйзамдуулук, мыйзамга ылайыктуулук.

ЛЕГАЛДЫК ***легалдуу*** менен бирдей.

ЛЕГАЛИЗАЦИЯЛОО ***легалдаштыруу*** менен бирдей. Акт же кандайдыр бир иш-аракеттерди мыйзамдаштыруу, мыйзамга ылайыктоо. *Биз паспортторубузду дүйнөнүн 180 өлкөсүндө легалдаштырдык* («Кыргыз Туусу»).

ЛЕГЕН 1. Каўылтыр идиш. 2. Табак, батыныс, ***илеген*** менен бирдей.

ЛЕГЕНДА Турмушта болгон окуянын, элдик уламыштардын негизинде келип чыккан фантастикалык аўгеме, аўыз сөз. *Каныбек жөнүндө кайдагы бир легендаларды айтышат* (Жантөшев).

ЛЕГЕНДАРЛУУ ***легендарлык*** менен бирдей. *Легендарлуу фотосүрөттүн жаўы кожоюну болуп Нью-Йорк штатында жашаган Дэвид Вэксман аттуу адам болду* («Кыргыз Туусу»).

ЛЕГЕНДАРЛЫК Легендага негизделген, легенда болуп кеткен. *Легендарлык баатыр. Легендарлык поэма.*

ЛЕГИОН 1. *тар.* Байыркы Римдеги ири аскердик бөлүк. 2. Кээ бир өлкөлөрдөгү атайын аскердик бөлүктөрдүн аты.

ЛЕГИОНЕР Легиондун солдаты, жоокер.

ЛЕГИРЛӨӨ Белгилүү бир физикалык, химиялык, механикалык касиетке келтирүүчү металл куймасынын курамына (көбүнчө никель, хром, кобальт, ж.б.) металлдарды кошуу.

ЛЕГИТИМДЕШТИРҮҮ 1. Паспорттук системасы жок мамлекеттерде жарандын керт башын ырастоонун формасы. 2. Төлөөлөрдү алууга, кандайдыр бир аракетти жасоого ж.у.с. жарандык укугунун далили. 3. Саясатта кандайдыр бир аракет, окуя, фактыны коомго мыйзамдаштырып таанытуу. *Мурда террористтер башкаруучу саясый режимдерди реформалап, легитимдештирип, «адашкандарды» тарбиялоого умтулушса, азыр аларды жөн эле жок кылууну максат кылып коюшкан* («Кыргыз Туусу»).

ЛЕГИТИМДҮҮ Мыйзам чегинде укугу бар. *2006-жылдын үлгүсүндөгү паспорт чет өлкөгө чыгууга толук легитимдүү* («Кыргыз Туусу»).

ЛЕДИ Жогорку катмарлардагы аялдарга кайрылганда айтылуучу сөз.

ЛЕЗ Бир заматта, өтө ылдам. *Бир лезде жетип келди.*

ЛЕЗГИНКА *муз.* Лезгин эл бийи. Бийжарыш. Ал бийчилердин ыкчамдуулугун, чеберчилигин аныктайт.

ЛЕЙКЕМИЯ *мед.* Ак кандуулук. Кан иштөө органдарынын функциясынын бузулушу менен, кандын курамындагы эритроциттердин азаюсунан улам пайда болгон оору.

ЛЕЙКОЗ *мед. к.* ***лейкемия.***

ЛЕЙКОЗДОР Рак оорусу өүдөнгөн, кандын системалык оорусу. Кан пайда болуучу ткандардын баш-аламан өсүп-өөрчүүсү, канга жетиле элек жаш лейкоциттер өтө көп кошулуп кетиши. Ал турсун канга тиешеси жок боордо, бөйрөктө, теринин астындагы майда жана ичегиде кан клеткаларынын өтө көп пайда болушу.

ЛЕЙКОПЛАСТРЬ Бир бети жабыштырууга ылайыкташтырылып жасалган буюм.

ЛЕЙКОЦИТ *физиол.* Кандын шар түрүндөгү түссүз ак бүртүктөрү.

ЛЕЙТЕНАНТ Армияда, флотто кенже лейтенанттан жогорку офицердик наам жана ошол наамды алган адам. *Лейтенант – бүтүрүүчү бөлүнгөн аскердик бөлүккө келип өзүн тааныштырат* («Кыргыз Туусу»).

ЛЕЙТМОТИВ 1. *адаб.* Көркөм чыгармада өзгөчө бөлүп көрсөтүлүп, чыгарманын башынан аягына чейин жүргөн башкы мотив. (мис., «Манас» эпосунун лейтмотиви бытыранды кыргыз журтун бириктирүү, тышкы душмандардан коргоп туруу). 2. Кан-дайдыр бир опералардын, балеттердин, программалуу пьесалардын каармандардын же белгилүү бир драмалык жагдайды баяндап, алар пайда болгондо же алар жөнүндө сөз болгондо кайталануучу мүнөздүү тема же музыкалык кайырма. *Аўгемеде дал ушундай тазалык башынан аягына чейин негизги лейтмотив катары аралап өтөт* («Кыргыз Туусу»).

ЛЕК: лек-лек этүү Лекилдөө, дик-дик этүү (мис. басканда), жорткондой абалда болуу.

ЛЕКАЛО 1. Бир нерсени жасоодо колдонулуучу калып, шаблон, даяр үлгү. 2. Ийри сызыктарды сызуу үчүн ылайыкталып жасалган ойку-кайкы сызгыч.

ЛЕКИЛДЕ Декилдөө, шашып дикилдей басуу, лек-лек этүү. *[Аттар] чү-чүлөп камчы чабылганда гана лекилдеп басып, бир аздан кийин кайра илкишет* (Каимов).

ЛЕКИН Бирок, күмөн, ошентсе да. *Андан зыян табар эмне болду, лекин? О, кудайым а?* (Сыдыкбеков).

ЛЕКСИКА Белгилүү бир тилдеги же диалектидеги сөздөрдүн жыйындысы; кандайдыр бир жазуучунун чыгармасынын сөздүк составы.

ЛЕКСИКОГРАФ Лексикография боюнча адис.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ *лингв.* Сөздүктөрдү түзүүнүн теориясы менен практикасы.

ЛЕКСИКОЛОГ *лингв.* Лексикология жагынан адис.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ *лингв.* Лексиканы изилдөөчү тил илиминин бөлүгү.

ЛЕКСИКОН Жеке адам колдонгон сөздөрүн жыйындысы, сөздүк кор.

ЛЕКТОР Лекция окуучу киши.

ЛЕКТОРИЙ Элге лекциялар окуп турууну уюштуруучу уюм жана калк үчүн лекциялар окулуп туруучу жай.

ЛЕКЦИЯ Жогорку окуу жайларында бир предмет боюнча окутуучунун баяндамасы, оозеки сүйлөгөн сөзү; ошондой эле белгилүү бир тема боюнча калк алдында айтып берилген сөз. *Ылдам эле жарык, таза, көүүлдүү аудиторияларга отуруп, доцент, профессорлордун лекцияларын угууну самашат* (Таштемиров). *Комсомол уюмунун секретары колхозчуларга лекция окуду* (Баялинов).

ЛЕНИНДИК *тар.* 1. В.И.Лениндин окуусу, турмушу менен байланыштуу; В.И.-Ленинге таандык болгон; В.И.Лениндин наамы менен аталган. *Коркпостон лениндик кайратыўар менен иштегиле* (Сыдыкбеков). *Иштин лениндик стили. Лениндик сыйлык.* 2. В. И. Ленин тарабынан түзүлгөн; ленинизм принциптерине ылайык келген. *Пролетариат диктатурасы жөнүндөгү лениндик теория. Лениндик улут саясаты.*

ЛЕНИНИЗМ *тар.* Империализм менен пролетардык революциянын шарттарында марксизмди андан ары өнүктүрүүчү жана конкреттештирүүчү В.И.Лениндин окуусу.

ЛЕНИНЧИЛ Ленинизмдин жолун жолдоочу.

ЛЕНТА 1. Кооздук, жасалга үчүн ж.б. колдонулуучу көбүнчө кымбат баалуу кездемелерден жасалуучу ар кандай жазылыктагы тилке тасма. *Жибек лента. Капрон лента. Баркут лента.* 2. Техникалык же башка максаттарда колдонулуучу кандайдыр бир материалдын узун, ичке тилкеси. *Изоляциялык лента. Телеграф лентасы.*

ЛЕП II Жеўил кыймыл-аракетти билдирүүчү тууранды сөз. *Леп эткен жел жок.*

ЛЕПИЛДЕ 1. Закым жүргөндөй жеўил зыпылдоо, закымдагандай согуу (мис. жел). *Күндүзү ысык тартылып, лепилдеп тоо жели жетип келди* (Байтемиров). *Баятан лепилдеп жорткон серүүн жел жүрсө, машина зымырап учкандагы чыккан эпкин тура* (Сыдыкбеков). 2. Ыпылдап-шыпылдап элпек кыймылдоо. *Аскар жумуш убактысында оюнга алаксыбай колдору лепилдеп, кыймылы элпек, өзү дасыккан кишидей бүйрө жүрөт* (Сыдыкбеков).

ЛЕПИЛДӨӨ лепилде этишинин кыймыл атоочу.

ЛЕТАРГИЯ Кыймылдан, акылдан ажырап, билинер-билинбес тамыр согуу жана билинер-билинбес дем алуу менен бир нече саат же бир нече күнгө чейин уктап калма оору абалы. Кыймылсыз, өлүк сыяктуу узакка уктап жаткан оорулуу адам.

ЛЕТАРГИЯЛЫК Летаргияга байланыштуу. *Летаргиялык уйку.*

ЛЕТОПИСЬ Байыркы Жылнаама, жылжылы менен ар жерде, шаарда, өлкөдө болгон тарыхый окуялар жыйналып, жыл

сайын тїшїрїлїп туруучу жазуу, ушундай жазуулар тїшїрїлгєн китепче, дептерче ж.б.

ЛЕЧО Кызыл калемпир менен помидордон жасалган (консервацияланган) тамак.

ЛИАНА *бот.* Сабактары ичке, жеўил, узун болуп єз алдынча тик єсє албаган, тирєєч катары башка єсїмдїктєргє жармашып оролуп єскєн єсїмдїк.

ЛИБЕРАЛ 1. Либерализмди жактоочу; либералдык партиянын мїчєсї. 2. *сїйл.* Єткєрє жумшактык кылган, либералдык мамиле жасаган адам.

ЛИБЕРАЛДЫК Либералга, либерализмге таандык.

ЛИБЕРАЛИЗМ 1. Феодалдык-крепостнойлук доордо буржуазиянын эркиндигин жактаган, ал эми буржуазиялык революциянын доорунда єзїнїн саясий їстємдїгї орногондон кийин пролетариаттын революциячыл кїрєшїнїн єсїп-єнїгїшїнє каршы турган реакциячыл саясий агым. 2. *сїйл.* Єтє эле жумшак мамиле, жумшактык.

ЛИБРЕТТО *театр.* 1. Музыкалуу чоў чыгарманын (мис. опера, опереттанын) тексти. 2. Балеттин же кинофильм сценарийинин планы.

ЛИГА 1. Саясый коомдук жана башка мїнєздє, кєбїнчє эл аралык мїнєздє, жалпы бир максатты кєздєгєн мамлекеттердин, мекемелердин ж.б. бирикмеси, союзу. *Бїткїл дїйнєлїк Ислам лигасынын башкы катчысы Абдалла бен Абдель Мухсинат курултайдын ардактуу мейманы катары чакырылды* («Кыргыз Туусу»). 2. *спорт.* Єз ара мелдештерди єткєрїї їчїн бир топко (группага) бириккен бир нече команда. *Жогорку лигада ойноо. Колониядагы лидерлик талаш* («Кыргыз Туусу»).

ЛИДЕР 1. Саясий партиянын, профсоюздун ж.б. башчысы, жетекчиси. Жаштар коомунун *лидери жаўы партия тїздї* («Кыргыз Туусу»). 2. Спорттук мелдеште ар кандай иштерде эў алдынкы орунда келе жаткан киши же команда.

ЛИЗИМЕТР *геол.* Топурактан єткєн нымды чогултуучу жана аны менен эриген заттарды изилдєєчї курал.

ЛИЗИНГ *экон.* Юридикалык же жеке жактын тїрдїї эмгек каражаттарын єзїнїн менчигине алып пайдалануусу. Узак убакыт пайдалануу їчїн товарларды кредиттєєнїн бир тїрї. *Ал эми техниканы жаўылоо їчїн мамлекеттик лизинг компаниясы бизде куралып чыгып жаткан тракторлорду, комбайндарды сатып алып МТСтерге берип жатат* («Кыргыз Туусу»).

ЛИКВИДАТОР Ликвидатордукту жактоочу, аткаруучу адам.

ЛИКВИДАЦИЯ Ишмердикти токтотуу (мекеменин, уюлдун), жоюу. *Сабатсыздыкты ликвидациялоо.*

ЛИКЕПЧЕ *диал.* Талиўке, табакча. *А тїгїл подностордо нан, пиялаларда сары май, асел, ликапчаларда мейиз, кант, єрїк, бадам, мистеге чейин їстї дасторкон менен жабылган бойдон турчу* (Мавлянов).

ЛИКЁР Кїчтїї, таттуу спирттик ичимдик.

ЛИКИЛДЕ ***лекилде*** менен бирдей.

ЛИЛИПУТ Эргежээл, кодоо киши.

ЛИЛИЯ *бот.* Сабактары тїз, тїрдїї тїстєгї чоў гїлдїї, коўгуроо сыяктуу єсїмдїк.

ЛИМИТ Чек, бир нерсенин чегине жеткен саны, нормасы. *Сарпталуучу каражаттын жылдык лимити.*

ЛИМИТТЕ Белгилїї бир чектеги норманы коюу, лимит коюу.

ЛИМИТТЄЄ ***лимитте*** этишинин кыймыл атоочу.

ЛИМОН Тїштїк єлкєлєрдє єсїїчї, дайыма кєгєрїп туруучу цитрус жыгачы жана анын єўї саргыч, даамы кычкыл, кабыгы калыў келген мємєсї.

ЛИМОНАД Лимондун же башка мємєлєрдїн, жер жемиштеринин маўызы кошулуп жасалган суусундук.

ЛИМФА Адамдын жана омурткалуу жаныбарлардын организминдеги ткандардын арасындагы боштукту толтуруп турган, кан менен ткандардын зат алмашуусун камсыз кылуучу суюктук.

ЛИНГВИСТ Тил илими боюнча адис, тилчи.

ЛИНГВИСТИКА Тил жєнїндєгї илим, тил илими.

ЛИНЗА Айнек, кварц ж.б. тунук заттан жасалган томпок же кабырыўкы нерсе.

ЛИНИЯ Эки чекитти туташтырган сызык, чийин, нерсе. *Нарын шаарына троллейбус линиясы тартылып, жїргїнчїлєрдї тейлєє башталган* («Кыргыз Туусу»). *Мындай жагдайлар кээде учурунда чечилбей, кєйгєйгє айланып кеткени да чын, маселен, жолдорду оўдоо, электр линияларын жаўылоо ж.б.* («Кыргыз Туусу»)

ЛИНКОР *сог.* Душмандын кемелерине же жээктеги кїчтєрїнє каршы кубаттуу артиллериялык сокку берїїгє ылайыкталган эў чоў согуштук корабль.

ЛИНОЛЕУМ Нымды, жылуулукту єткєрбєй турган полго тєшєлїїчї клёнканын бир тїрї.

ЛИПА *а.ч.* Липалар тукумундагы кїбїлмє жалбырактуу дарак уруусу.

ЛИППИДДЕР Ар тїрдїї кошулмалардын чоў тобу, алар татаал май катмарларынын, спирт же альдегиддин туундусу болот.

ЛИРА I 1. Байыркы гректерде поэзиянын символу болгон кылдуу чертме музыкалык аспап. 2. Батыш Европа элдеринин жалгыз кылдуу тартма музыкалык аспабы. 3. XV–XVIII кылымдарда Батыш Европада кеўири тараган кєп кылдуу тартма музыкалык аспап. 4. Украина, белорус

ырчыларынын айлануучу дөңгөлөгү же жаасы бар кылдуу тартма музыкалык аспабы. 5. Поэзия. 6. Италияда жана кээ бир башка өлкөлөрдөгү акча бирдиги.

ЛИРИЗМ *иск.* Адабият, музыка, живопистик чыгармаларда эмоционалдуулуктун, толкундануу, сырдаштык ачык-айрымдыктын орун алгандыгы.

ЛИРИК Лирикалык акын.

ЛИРИКА 1. Автордун оюу, ички сезими, кайгы-муңу ыр түрүндө образдуу, көркөмдүү сүрөттөп берилген адабий чыгарма жана ушул түрдөгү поэзиялык чыгармалардын жыйындысы. *Осмоновдун лирикасы.* 2. Адабияттагы үч тектин бири.

ЛИРИКАЛЫК КААРМАН *адаб.* Лирикалык чыгармада ой толгоосу, кыял-сезими берилген каармандын биринчи жактагы образы. *Айсулуу чынында да бир сулуу кыз, Көргөндүн көңүлүнөн унутулгус* (Үмөталиев).

ЛИРИКАЛЫК ***лирикага*** таандык.

ЛИРИКАЛЫК-ДРАМАЛЫК ЖАНР *адаб.* Көркөм чыгармада турмуш чындыгын лирикага жана драмага таандык усулдар менен чагылдыруу.

ЛИРИКАЛЫК ПРОЗА *адаб.* Эпикалык тектин жана лириканын белгилерин өз ичине камтыган кара сөз түрүндөгү чыгармалар.

ЛИРИКАЛЫК ЧЕГИНҮҮ *адаб.* Композициялык ыкма, сюжеттүү чыгармалардагы окуяларга, жекече каармандарга карата өз көз карашын, мамилесин билдирген автордун сөзү.

ЛИРИКАЛЫК-ЭПИКАЛЫК ЖАНР *адаб.* Көркөм чыгарманын эпикалык жана лирикалык сүрөттөөнү жуурулуштуруу аркылуу коомдук турмушту чагылдырган түрү.

ЛИТИЙ *хим.* Жаратылышта таза түрүндө кезикпей, туз түрүндө кезигүүчү күмүштөй ак түстөгү химиялык элемент. Медицинада, ядерлик энергетикада, фотографияда колдонулат.

ЛИТОГРАФИЯ 1. Таш басма, жазуу же сүрөт жалпак таштын бетине түшүрүлүп, андан кагазга басып чыгаруу жолу. 2. Литография жолу менен басып чыгаруучу ишкана. 3. Литография жолу менен чыгарган китеп же сүрөт.

ЛИТОСФЕРА *геол.* Жер шарынын сырткы катуу катмары (кыртышы).

ЛИТР 1000 куб. см. көлөмүнө барабар суюктук өлчөмү.

ЛИТРАЖ Идиштин литр менен өлчөнгөн көлөмү.

ЛИФТ Көп кабаттуу үйлөрдө жана шахталарда адамдарды, жүктү жогору көтөрүп чыгаруучу жана төмөн түшүрүүчү.

ЛИЦЕИСТ 1. Лицейдин тарбиялануучусу. 2. Лицейдин окуучусу.

ЛИЦЕЙ 1. Революцияга чейинки Россиядагы привилегиялуу орто же жогорку окуу жайы. 2. Орто мектептин бир түрү. *Бишкек шаарындагы № 93 кесиптик лицейинде муздаткыч жабдуулар жана кондиционердик системалар боюнча чеберлерди даярдоо үчүн окутуу-өндүрүштүк борбору ачылды* («Кыргыз Туусу»).

ЛИЦЕНЗИЯ *саяс.* 1. Товарларды чек ара аркылуу сыртка чыгарууга же киргизүүгө, чарбачылык, ишкердик жумуштарды баштоого, продукт чыгарууга, ойлоп табууларды колдонууга, атууга чек коюлган жапайы айбандарга мергенчилик кылууга мамлекеттин тийиштүү органы тарабынан берилген уруксааты 2. Жогорку уруксаатты күбөлөндүрүүчү документ.

ЛИЧИНКА *зоол.* Кээ бир жандыктардын өсүп жетиле элек кези. Курт кумурскалардын, чымын-чиркейлердин жумурткасынан пайда болгон курт.

ЛОББИ Өздөрү өкүл болгон уюмдардын таламдары үчүн чечимдерди кабыл алуу максатында мыйзам чыгаруучуларга жана мамлекеттик чиновниктерге басым көрсөтүүчү ири монополиялардык конторлору менен агентстволорунун же АКШнын мыйзам чыгаруучу органдарынын алдындагы уюмдашкан топтордун системасы.

ЛОББИЗМ *саяс.* Парламенттин чечим кабыл алуу процессинде жеке жана коомдук уюмдардын таасир кылуучу механизмин түшүндүргөн саясий термин.

ЛОБНОРЛУКТАР Лоптуктар, Кытайдын түн.бат-гы Лобнор көлүн бойлой мекендеген эл.

ЛОБОГРЕЙКА Жөнөкөй конструкциядагы эгин чабуучу машина. *Эки жерде эки лобогрейка* (Баялинов).

ЛОГИКА 1. Ойлоо законун жана формалары жөнүндөгү илим. 2. Бир нерсенин ички закон ченемдүүлүгү. *Жашоонун логикасы. Окуянын логикасы.* 3. Ой жүгүртүүнүн тууралыгы, ырааттуулугу.

ЛОГОПЕД Сүйлөө жагынан өксүгү бар, чулдур адамдар менен иштеген адис.

ЛОГОПЕДИЯ Тилдеги кекечтиктин же чулдурлуктун себептерин изилдөөчү жана аларды оңдоо, жоюу чараларын изилдеп иштеп чыгуучу илим.

ЛОГОРИФМ *мат.* Сандардын даража көрсөткүчүн эсептеп чыгаруу амалы.

ЛОГОТИП *экон.* Фирманын же уюмдун өзүнүн товарын белгилөө үчүн пайдалануучу товардык белгиси.

ЛОЖА 1. Оюн залы же заседание залында бир нече кишилик айрым орун. 2. Масон уюмунун бир бөлүмү. 3. Театрда өзүнчө бөлүнүп жасалган бир нече кишилик айрым орун. *Капсалаў ложа тарапты кылчак-кылчак кароону токтотуп, учурдан пайдалангысы келди* (Каимов).

ЛОЗУНГ Ураан, чакырык.

ЛОКАЛДЫК Жергиликтүү, белгилүү чектен чыкпаган.

ЛОКАТОР Үн же элетромагниттик тол-

кундар аркылуу нерсенин ордун аныктоочу прибор.

ЛОКОМОТИВ Темир жол менен вагондорду сүйрөп жүрүүчү машина (мис. паровоз, тепловоз, электровоз ж.б.). *Чубалтып вагондорун чиркеп алып, алыстан жүрүп келет локомотив* (Шамшиев).

ЛОКУЙ Абдан чоң, күрсүйгөн көрүнүштө болуу. *Шамбет локуюп ортодо отурганында, алп мүчөсү козголбогон кара таштай эле* (Сыдыкбеков).

ЛОКУЛДА лакылда менен бирдей.

ЛОМ Катуу жерди, музду ж.б. оюп же буза турган учтуу сом темир. *Лом көтөрүп чалкалап, Ташты кумдай талкалап* (Осмонкул). *Эки жеңди каруугa дейре түрүнүп, лом темирди күрс-күрс согуп, таш оодарышып Сабыр жүрдү* (Сыдыкбеков).

ЛОМ КАЛАМ *дин.* Адамдардын тагдыры жазылып коюлган, Алданын тактасынын жанында жайгашып сакталуучу китеп. *Лом калам жазуудан* («Манас», С.О.).

ЛОМБАРД Козголмо мүлктү күрөөгө алып, карызга акча берүүчү жай.

ЛОРД 1. Англия дворяндарынын укумдан тукумга калуучу титулу. 2. Англиянын кээ бир мамлекеттик кызмат орундарынын аттары.

ЛОРНЕТ Туткалуу бүктөмө көз айнек.

ЛОСЬОН Беттин терисине кам көрүү (тазалоо, жумшартуу ж.б.) үчүн колдонулуучу суюктук. *Процедурага киришерден мурун бетиңизди жакшылап суу, же болбосо атайын лосьон менен тазалап алууңуз кажет* («Кыргыз Туусу»). *Териңиз нормалдуу болсо, күндүн зыяндуу нурларынан жана спирт көп кошулган лосьонду колдонуудан сак болуңуз* («Кыргыз Туусу»).

ЛОТ 1. Стандарт түрүндөгү таңгакталуусу боюнча сатылуучу товардын шарттуу саны. 2. Биржадагы бир келишим менен соода жүргүзүү үчүн коюлган товардын көлөмү. 3. Топбу менен сатылууга даяр бир таңгак, айрым топко же идишке ылайыкталып камдоо менен даярдалган товар саны, контейнерге ылайыкталып топтолгон товардын көлөмү жана анын баасы.

ЛОТЕРЕЯ Билет боюнча акча, буюм ж.б. утуучу оюн. *Акча-буюм лотереясы. Лотереядан утуу. Азия Универсал Банкы расмий түрдө, Банк телефон аркылуу эч кандай лотерея ойнотууларды же кайрымдуулук акцияларды жүргүзбөгөнү тууралуу билдирет* («Кыргыз Туусу»).

ЛОТО Бетине номерлер коюлган атайын карталар менен ойнолуучу оюн.

ЛОЯЛДУУ Ак ниет. Өз милдетин так аткарган, мыйзамды сыйлаган, анын чегинен чыкпаган адам.

ЛОЯЛДУУЛУК Мыйзамдарды, бийлик органдарынын чечимдери менен талаптарын аткаруу. Калыс мамиле. Салыктык, бейтараптуулук, кандайдыр бир уят болуучу жана жаман ниеттүү аракеттерден баш тартуу.

ЛӨК 1. Бир өркөчтүү нар төөнүн эркеги. *Лөгүнө жамбы жүктөтүп, Жибектен жабуу бүктөтүп* («Курманбек»). *Журт булбулу эр Бакай, Лөгүң эсен жатабы* («Манас»). 2. *өт.* Өтө күчтүү, бакыбат, балбан адам. *Балбан баатыр лөгү бар* («Манас» С.О.). 3. Бийик даражалуу кадырман адам. *Жүк көтөрөр лөк берем* («Семетей» С.К.).

ЛӨК КУРЖУН Көп буюм салынып, үйдө сакталчу эң чоң куржун. *Өзүнүн себи салынган калы килемден жасалган лөк куржундун боосун чечти* (Абакиров)

ЛӨКҮЙ Абдан чоң көрүнүш. *Лөкүйгөн бука. Лөкүйгөн жыгач бочкалар.*

ЛӨЛҮ Цыган, цыган аял. *Жаман селдесинин этегинен чыгып турган кара күрөң, чачы, анын өңүн лөлү сыяктантып турду эле* (Жантөшев).

ЛУВР Париждеги орто кылымдагы хан сарай.

ЛУГАТ Сөздүк (1920-жылдары колдонулган термин). *Кыргызча-орусча лугат түзүлсүн. Лугат түзүү иши Карасаев менен Юдахинге тапшырылсын* (Кыргыз жаңы алипбээ комитети. 1928-ж).

ЛУК лук-лук этүү Кан тамырларынын катуу сокконундай же тартканындай көрүнүштө, сезимде болуу.

ЛУКМАН *эск.* Көп жашаган, акылман, көптү билген адам. *Миңге кирсең Лукмандай, Бир күн өмүр сап болот* (Эл ырлары).

ЛУКУЛДА Лук-лук этүү. *Мансурдун башы ого бетер катып, кан тамырлары лукулдап соккону дапдаана угула баштады* (Абдукаримов).

ЛУКУЛДАТ лукулда этишинин аркылуу мамилеси.

ЛУКУЛДОО лукулда этишинин кыймыл атоочу.

ЛУНА-ПАРК Ар кандай оюн-зооктору бар парк, коомдук бакча.

ЛУНОКОП Айдагы грунттун үлгүсүн алууга арналган курал.

ЛУНОХОД *астр.* Айдын үстүндө жүрүү үчүн жана аны изилдөөгө арналган өзү жүрүүчү аппарат. Ал жерден космонавттар аркылуу башкарылат.

ЛУПА Эки жагы томпок, чоңойтуп көрсөткүч айнек.

ЛҮЛҮ Этин чоң кылып, шишке бышырылган башкачараак кебеп. *Сиз дуду кабап эмес, лүлү кабап жедиңиз деп, Элчибек күлүп жиберди* (Токомбаев).

ЛЫЖА Карда жүрүү үчүн ылайыкталып жасалган, бутка байланып алуучу узун жазы тилке жыгач. *Лыжасын камдап бөбөктөр, Касаба карга жөнөшөт* (Токобаев).

ЛЫЖ Лыжада жүрө билген адам, лыжа спортуна катышкан адам. *Кардын калың түшкөнү лыжачылар үчүн жакшы саамалык болду* («Ала-Тоо»).

ЛЫКЫЙ Абдан тоюп калуу, тоюнуу. *Май мантууга лыкыя тоюп алып, жолго чыктык* («Агым»).

ЛЫП Тез, бат, дароо (жеўил, элпек кыймыл-аракет жөнүндө). *Бир кезде жааган кар лып басылды* (Баялинов). *Машина лып этип токтой калды* (Жантөшев).

ЛЫПЫЛДА Тез, женил жүрүү, эпилдеп-жепилдеп тез-тез кыймылдоо, эпилдеп-жепилдеген аракетте болуу. *Маша лыпылдап эшикти тез ача койду* (Шимеев). *Жуучу келет аптада, Жумшак сүйлөп лыпылдап* (Үсөнбаев).

ЛЫПЫЛДАТ лыпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЛЫПЫЛДОО лыпылда этишинин кыймыл атоочу.

ЛЫПЫЛЫК *диал.* Жойпулук. *Ой, сенин лыпылыгыў качан жоюлат?*

ЛЮК 1. Оозун бекитип коё турган капкагы бар атайын казылган жердин оюгу. 2. Замбиректин тулкусу чыгып туруучу кеменин бортундагы тешик.

ЛЮКС Жасалгасы, тейлөө деўгээли эў мыкты жай (дүкөн, мейманкана ж.б.) 2. Эл аралык системадагы аралыкты өлчөө.

ЛЮЛЬКА I Бешик.

ЛЮЛЬКА II Замбиректин тулкусун кармап туруучу, лафетке бекитилген көўдөй болот цилиндр.

ЛЮЛЬКА III Канжа.

ЛЮЛЯ-КЕБАБ Койдун эти майда тууралып, түрдүү татымалдар кошулуп жасалган шишкебек.

ЛЮМПЕН Өндүрүштөн чыгарылып салынган, табынан ажыраган адамдар. Буга дубаналар, селсаяктар, томаяктар ж.б. кирет.

ЛЮПМЕН-ПРОЛЕТАРИАТ *саяс.* Өз алдынча уюшулган кыймылга жөндөмсүз пролетариаттын эў төмөнкү катмары, коомдун төмөнкү катмарынын өкүлдөрү.

ЛЮСТРА Бир нече лампочкасы же шамы бар асма чырак, жарык берүүчү прибор.

ЛЮТЕСЦЕНС Машагы (8–10 *см*) кылкансыз, дандуу, даны кызыл жумшак буудай сорту.

ЛЮЦЕРНА Беде.

М

М Кыргыз алфавитинин 14-тамгасы.

МАА I *сүйл.* ***мага*** менен бирдей.

МАА II Кой, эчки, козу, улактардын чыгарган үнүн билдирүү үчүн колдонулат. *Ээси эрке багып, Кастарлап асырап, Тузду талкалап, Маа-маалап чакырат* (Тоголок Молдо)

МАА ДЕСЕҢ ***мага десең*** менен бирдей. *Маа десең ошондон ары сатып жибер.*

МААЗИР Өтүнүч, келди-кетти сөз. – *Ие,.. иши курсун! – деди Шер датка чарчаңкы. Ошол бойдон сөз кечки маазирде дасторкондун четинде уланды* (Касымбеков).

МААКУЛ *туурасы:* ***макул.***

МААЛ 1. Мезгил, убакыт, учур. *Өзүңүз билесиз, азыр орок маалы келип калды* (Абдукаримов). *Жок келбейсиң, чолоң тийбейт, кызыл кырман маалында* (Осмонов). 2. Жолу. Бир маал, эки маал. *Беш маал намаз окуйт.*

МААЛА 1. Конуш алган, отурукташкан жай, жер, кыштак. *Жакын бизге мааласы* («Манас» С.О.). *Мааламда неме калган жок* («Манас» С.О.). 2. Үй, алачык. *Мүнөзү жакшы жан болот, Ага-иниси жам болот, Баш кошкондун мааласын, Көргөн адам таң болот* (Тоголок Молдо). 3. *өт.* Чөйрө, айлана, жакын ара. Кээде карамагында, кол алдында, тегерегинде маанисинде да колдонула берет. 4. Шаардын төрт жагынан көчө менен чектелген бир чарчы бөлүгү. *Мааласында кожо экен, бастырып өткөн ошо экен.* 5. Жылдын төтөн бир бөлүгү, үч айга барабар бөлүгү, квартал.

МААЛАМ Мазарга самсаалатып байлаган чүпүрөктөр. *Башына маалам байлаган Мал сойдуруп этин жеп, Мазар кылып байлаган* («Эл адабияты»).

МААЛДА Бир канча жолу. *Күнүнө үч маалдап.*

МААЛЕ ***маала*** менен бирдей. *Мала кызыл, кочкул кан, Маалесине жабылып* («Эл адабияты»). – *Кулаке, бери карачы, биздин маала кайсы конушта* (Касымбеков).

МААЛИМ I *сүйл. туурасы:* ***мугалим.***

МААЛИМ II ***маалым*** менен бирдей.

МААЛКАТ Кечиктирип, созуп, иштериштемексен болуу, кечиктирүү. *Мыскал да көп маалкатып отурбады* (Сыдыкбеков). *Көп маалкатпай айта бер аңгемеңди* (Каралаев).

МААЛКАТУУ ***маалкат*** этишинин кыймыл атоочу.

МААЛЫМ Белгилүү, тааныш. *Бул жердин сыры мага абдан маалым* (Абдумомунов). *Кыздын сыры төркүнгө маалым* (макал).

МААЛЫМАТ 1. Жыйналган, алынган кабар, топтолгон кабарлардын, билдирүүлөрдүн жыйындысы. 2. Билим. *Маалыматы орто. Маалыматы жогору. Ар кайсы малчыдан маалымат жыйып, Сатар экөөбүз бетин толтурганбыз* (Бейшеналиев). *Маалымат боюнча ошол жактын келечеги кең* (Ашубаев).

МААЛЫМАТТУУ Билимдүү, маалыматы бар. *Маалыматтуу, маданияттуу адамдар.*

МААЛЫМДА Маалым кылуу, кабарлоо, кабар билдирүү, билдирип коюу. *Муну чогулушта чыгып сүйлөгөндөрдүн сөздөрү да маалымдады. Маалымдап ойго, кыргыз аткан таңды Сыдырым күлүк шамал ал да чапты* (Бөкөнбаев).

МААЛЫМДАТ ***маалымда*** этишинин аркылуу мамилеси.

МААЛЫМДОО ***маалымда*** этишинин кыймыл атоочу.

МААЛЫНА ТОЛУУ Чоңоюу, бойго жетүү.

МААНА 1. Баш калкалай турган жай, калканч, паана. *Бакыр киши маанада, Сокур киши шоолада* (Тоголок Молдо). 2. *өт.* Жөлөк. *Маңдайдагы бааранды Маана кылып берипсиң, Бала Манас кыраанды* («Манас»). *Басып келген адам жок Маана кылып кашымда* (Токомбаев).

МААНАЙ Кабак-каш; көңүл, пейил. *Токтогул калктын мүдөөсүн билдирип, алардын маанайын көрсөтөт* («Ала-Тоо»). *Чынымды айтайын, мен азыр гана бул шашылыш жазылган эмгегимдин кыйла кемчиликтерин сезип, жеме күтүп, маанайым пас отурдум* (Медетов). *Маанайым чөксө эрте-кеч, маржан көз, сенден дем келет* (Култегин).

МААНАЛА 1. Далда, калканч издөө, баш калкалоо, коргоо издөө. *Эл атасын мааналап келдим. Жаан-чачында баш мааналар бирдемеси да жок* (Элебаев). 2. Жөлөк кылуу, аркалоо. *Жаңдан келген тууганы, Бай Жакыпты мааналап* («Манас»).

МААНАЛАТ ***маанала*** этишинин аркылуу мамилеси.

МААНАЛОО ***маанала*** этишинин кыймыл атоочу.

МААНЕК Баш калка, калканч, калкалагыч, коргоочу, колдоочу, жактоочу. *Мен бул элди маанек кылам дечү элем, Бул жерде да мендейлерди жектейби* (Токомбаев).

МААНЕКТЕ Баш калка кылуу, колдоо издөө, колдоочу, жактоочу табуу, караан кылуу, калканч кылуу. *Эл алды козголуп, морлордон түтүн булаганча там-таштын бурчун маанектей туралы* (Шүкүрбеков). *Башыңды катып маанектеп Барчу жерди*

камдагын (Осмонкул). *Анда биздикилер, бир жакын эжекебиздикин маанектеп, Кара-Дөбөдө турушчу.*

МААНЕКТӨӨ маанекте этишинин кыймыл атоочу.

МААНИ Нерсенин, көрүнүштүн кубулуштун, түшүнүктүн логикалык жактан шартталган ички мазмуну, акыл-ой менен түшүнөрлүк ички маңыз, касиет. *Мунун себебин улгайгандар билбесе, жаштар ал сөздүн маанисин ажырата алышчу эмес* (Токомбаев).

МААНИ БЕРБӨӨ Көңүл бурбоо, назар салбоо, демейдеги көрүнүш катары кароо. *Аны Ыскак жакшы түшүнөт, жаңкы анча маани бербегени да ошондон* (Исмаилов). *Баланын тарбиясына маани бербөө – чоң катачылык* («Кутбилим»).

МААНИЛЕШ Мааниси бирдей, бир маанини билдирген (синоним). *Маанилеш синоним сөздөр мазмундук жактан канчалык жакын болбосун алар бирин бири толук алмаштыра албайт.*

МААНИЛҮҮ Мааниси бар, зарыл, керектүү. *Журт башчысын шайлоо мамлекеттик деңгээлдеги зор маанилүү иш.*

МААР Жылан.

***МААРА I** туурасы: **мара I**.*

МААРА II Козу, улак, кой, эчкилердин «маа» деген үн чыгаруусу. *Кичирээк коктучадан бир боз кой маарап алдыман чуркап чыкты* (Бектенов). *Маараганга жарагандын баары эле кой болот* (макал).

МААРАКЕ 1. Майрамга чогулган көп эл, көпчүлүк. 2. Майрам, той-тамаша. *Аш, маараке, той десе, Ары жок жигит дүрбөгөн* (Барпы). *Райондун 70 жылдык мааракесинде жетишкендиктер белгиленди* («Кыргыз Туусу»). 3. Чек – байгенин чеги (ат чабуу, улак тартуу, жарыш ж.б.). *Мааракени белгилеп, Актан желек байланат* (Жантөшев). 4. *өт.* Жыргал, кубаныч, көңүл ачуу, сайрандоо. *Оң көзүнөн атайын Мааракеге батайын* («Манас» С.О.). *Баатырлардын баарысы, Мааракеге батышып* («Манас» С.О.).

***МААРАКЕЛИК маараке**ге* таандык.

МААРАТ маара этишинин аркылуу мамилеси.

МААРЕК Даңазалуу, шаңдуу деген мааниде. Айт майрамында бири-бирин куттуктаганда. *Айтыңар маарек болсун!* – деп айтат.

МААРОО маара этишинин кыймыл атоочу. *Ак чекелүү аппак тоолор маңкайып, Маарап ийе тургансышып карашат* (Кожомбердиев).

МААСЫ Кончтуу, көбүнчө булгаарыдан жасалган такасыз, таманы жумшак бут кийим. *Бутуна кийгени жалтыраган намеркен маасы* (Гапаров).

МААШАР 1. Дин ишениминде: адамдар көрлөрүнөн туруп, чоң суракка бара турган жай. *Танда маашар күнүндө Кара эшек кылып минермин* (Эл ырлары).

МААШЫР БОЛУУ Ыраазы болуу, канааттануу, ыракаттануу, көңүлүнө толуу. *Манапбай өз кесибине маашыр болгондой күлө сүйлөдү* (Сыдыкбеков). *Баракелде сөзүнө, Маашыр болдум өзүнө* («Эр Табылды»).

МААШЫРКА Ыраазы болуу, канааттануу, таңдануу, маашыр болуу. *Дыйкан берекелүү күзгө маашыркап, дасторконун коң-кесири жайды* (Бейшеналиев).

МААШЫРКАН маашырка этишинин өздүк мамилеси.

МААШЫРКОО маашырка этишинин кыймыл атоочу.

МААШЫРЛАН маашыркан менен бирдей. *Эл заарына маашырланат эл бузар, Арам оюн алды ишке ашырып* (Маматова).

МАВРЛАР мавр. Антикалык доордо жана орто кылымда европалыктардын Түндүк Африканын (Египеттен башкасы) жергиликтүү калкына жана Түндүк Африканы басып алган арабдарга койгон аты.

МАГА ДЕСЕҢ Айткан тилди албасаң, дегенге көнбөсөң, эмне кылсаң өзүң бил, мага баары бир деген мааниде колдонулат. *Мага десең эки колуңду төбөңө алып басып кет, Мага десең билгениңди кыла бер* (Сайдуллаев). ***В.: Маа десең.*** *Маа десең таратып жибер.*

МАГАЗИН Ок атуучу куралдарда, приборлордо патрон ж.б. салынуучу кутуча. *Автоматтын магазини. Фотоаппараттын магазини.*

МАГАРЫП Батыш, күн батыш тарап (1920-жылдары колдонулган термин). *Өктөбүр төңкөрүшүнүн шаңы машрыктан магрыпка чейин угулду.*

МАГАРЫП ШУГБА Агартуу бөлүмү (1920-жылдары колдонулган термин). *1923-жылы Караколдогу марарып шугбасынан кагаз алып, Ташкендеги Кыргыз-казак таалим-тарбия институтуна барып окууга киргемин.*

МАГАТЭ Атом энергиясы боюнча Эл аралык агентство.

МАГДЫР 1. Күч, дарамет, маңыз. *Сырты көркөм, ичинде магдыры жок, адамда, буюмда да боло берет.* 2. Жарашыктуу, келишимдүү, ыңгайлуу. *Магдыр тон.*

МАГДЫРА Кешилүү, үргүлөгөнсүп тынчтануу, ыксырап кешилүүкү тартуу. *Магдырап жаткан бөбөктүн Маңдайын Жапар сылады* (Бөкөнбаев). *Уктап кетем магдырап, уктап кетем, тартсаң дагы чачымдан уктай берем* (Абдалова). *Баары жан баары бир жыргап, Магдырап турган жер ушул* («Казыбек»).

МАГДЫРАТ магдыра этишинин аркылуу мамилеси.

МАГДЫРДУУ Күчтүү. *Магдырдуу кымыз.*

МАГДЫРОО магдыра этишинин кыймыл атоочу.

МАГИСТР 1. *пед.* Толук жогорку билимдин академиялык даражасы. Магистрдик даражасын университеттин же ага теӊдеш жогорку окуу жайынын атайын программасын бүтүргөн, атайын экзамендерди тапшырган жана магистрдик диссертациясын ийгиликтүү коргогон бүтүрүүчүлөр ээ болушат. 2. Байыркы Римде кызмат адамы (атчандар магистри). Византияда кызмат өтөгөн ак сөөктөрдүн жогорку наамы. 3. Орто кылымдарда кээ бир жарандардын жана чиркөө мекемелеринин башчысы.

МАГИСТРАЛЬ 1. Кандайдыр бир катнаш жолдордун (суу, аба, темир жол, автомобиль ж.б.) негизги линиясы. *«Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан» темир жол магистралын куруу долбоорун ишке ашырууда кээ бир жылыштар байкалып жатат* («Кыргыз Туусу»). *Биз кеч кире гана кенен асфальтталган Минск-Москва магистралына жеттик* («Кыргызстан аялдары»). 2. Суу, телефон, электр ж.б. түйүндөрүнүн негизги (башкы) линиясы.

МАГИСТРАНТ Магистр наамын алуу үчүн диссертациясын коргоого даярданып жаткан адам. *Нуржигит Кобе университетинин магистранты, «Кыргыз Туусунун» Япониядагы өз кабарчысы* («Кыргыз Туусу»).

МАГИСТРАТУРА 1. Илимий багытта магистрлерди даярдоо программасы боюнча толук жогорку билим алуунун акыркы бөлүгү. Магистратурага «бакалавр» даражасы барлар «дипломдуу адис» квалификациясын алгандар тапшырууга болот, окуу мөөнөтү эки жыл. *Апасы Надия Кобе университетинин магистратурасына чакыруу алып, үй-бүлөсү менен чогуу кеткен* («Кыргыз Туусу»). 2. Кээ бир капиталисттик өлкөлөрдө – соттук ведомство жана соттук кызматтын жалпы наамы, аты.

МАГИТОМЕТР Магниттик өлчөөлөр жана магниттүү рудалардын кайсы жерде экенин аныктоо үчүн колдонулуучу прибор.

МАГИЯ Сыйкырчылык, көз байлоочулук.

МАГМА Жогорку басымдын негизинде жогорку температурадагы жер шарынын ортосундагы от болуп балкып турган суюк зат, масса. ‖ Жердин төмөнкү катмарында жогорку басымдын негизинде пайда болгон жогорку температурадагы балкыган зат, масса.

МАГНАТ 1. Ири капиталист. *Нефть магнаты, финансы магнаты. Бирок, ал польшалык магнаттар менен соодагерлердеги тап душмандыкты көрө алган жок* (Сагни). *Египеттик магнат Мустафа ливандык белгилүү ырчы Сюзанна Тамимди өлтүрүүнү уюштурган деген күнөө менен айыпталууда* («Агым»). *Финансы магнаты.* 2. Бай, атактуу адам.

МАГНЕЗИТ *хим.* Көмүр кычкыл магний.

МАГНЕЗИЯ Медицина жана техникада колдонулуучу магний кычкылынан же тузунан турган ак жеӊил порошок.

МАГНЕТИЗМ 1. Магниттик кубулуштар жөнүндөгү окуу 2. Магниттик кубулуштардын жыйындысы. *Жер магнетизми.*

МАГНИЙ Химиялык элемент, жаркырап агарып күйүүчү күмүштөй ак түстөгү жумшак жеӊил металл.

МАГНИТ 1. Темир же болот нерселерди өзүнө тартуу касиетине ээ болгон темир рудасынын же болоттун бир кесеги. *Темирдин баарысы магнитке жабышат* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Өзүнө тартуучу күч. *Тартып турган адамды Магнит бар өзүндө!* (Үмөталиев).

МАГНИТОФОН Магниттин жардамы менен үндү, тыбышты жазып жана ошол үндү, тыбышты кайта чыгаруучу электрдик аппарат, прибор.

МАГНИТТЕ Кандайдыр бир башка затка магниттик касиетин өткөрүү, магниттик касиетке ээ кылуу.

МАГНИТТЕЛ ***магнитте*** этишинин туюк мамилеси.

МАГНИТТЕН ***магнитте*** этишинин өздүк мамилеси.

МАГНИТТЕНДИРҮҮ *тех.* Кандайдыр бир физикалык телого магнит касиетин берүү.

МАГНИТТИК ***магнитке*** таандык.

МАГНИТТӨӨ ***магнитте*** этишинин кыймыл атоочу.

МАГНИТТҮҮ 1. Магнити бар, магниттелген. 2. *өт.* Өзүнө тартып алуучу күчү бар. *Сиздин магниттүү көзүӊүз менин көзүмдү бийлеп алса керек* (Токомбаев).

МАГНОЛИЯ *бот.* Жыттуу чоӊ ак гүлү бар дарак же бадал жана анын гүлү. *Бир жылда эки ирет гүлдөгөн магнолия, камелия, мимоза дарактары да ушунда* (Баялинов). *Болбосо бир кыпча бел кыз колтуктап, мас кылчу магнолия гүлүн жыттап* (Үмөталиев).

МАГРИФАТ Билим, окуу. *Жарды, жалчы, көзүӊдү ач, Илгерилеп аяк бас. Магрифаттын уругун, Бириӊ айдап, бириӊ чач* (Ысмайыл). *Кедейге чачтыӊ магрифат, Кармадык сыймык боосунан. Кайран эр бийик экенсиӊ, Кан-Теӊирдин тоосунан* (Чоробаев).

МАДА 1. Житире саюу, кагуу уруу. *Мадап уруп бекитти.* 2. Кадала кароо.

МАДАЛ II ***мада*** этишинин туюк мамилеси. *Сокур көзү бүтүйүп, соо көзү тастайып, мадала түштү.*

МАДАМ Кээ бир өлкөлөрдө (Францияда) үй-бүлөлүү аялдарга кайрылуунун сылык формасы. *Бирок ал мадамдын да кылыгын оюӊа салам* («Советтик Кыргызстан»).

МАДАНИЙ 1. Маданиятка таандык. *Маданий байланыш. Маданий деӊгээл.* 2. Адам тарабынан өстүрүлүп чыгарылган, иштелген, жапайы эмес. *Маданий өсүмдүктөр.*

МАДАНИЯТ 1. Өндүрүштүк, коомдук, акыл-эс билим жагынан адам баласынын же-

тишкен ийгиликтеринин жыйындысы. 2. Маалымattуулук, билимдүүлүк, маданияттуу адамдарга таандык жүрүш-туруш, адептүүлүк.

МАДАНИЯТ ТААНУУ *филос.* Маданият жөнүндө илим. Биринчиден, жалпы маданият, анын келип чыгыш тарыхы, тармактарын изилдеп үйрөтөт. Экинчиден, маданияттын ар кандай кубулуштарын: материалдык маданиятты, искусствону, динди, үй-бүлөнү окутат.

МАДАНИЯТСЫЗ Маданияттуу эмес, жүрүш-турушунда маданияттуу адамдын белгилери жок.

МАДАНИЯТСЫЗДЫК Маданиятсыз адамга таандык сапаттар.

МАДАНИЯТТАШ Маданияттуу болуу, маданияттын алдыңкы жетишкендиктерине ээ болуу, маданияттуу турмушка өтө баштоо. *Маданияттташкан кыштак.*

МАДАНИЯТТАШТЫР ***маданиятташ*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАДАНИЯТТАШУУ ***маданиятташ*** этишинин кыймыл атоочу.

МАДАНИЯТТУУ Маданий жагынан өнүккөн, маданий өнүгүштүн талаптарына ылайык келген. *Партия менен өкмөтүбүздүн камкордугу аркасында биздин кыштак кооз, маданияттуу кыштакка айланды* («Советтик Кыргызстан»).

МАДАНИЯТТУУЛУК Маданияттуу адамдарга, маданияттын алдыңкы жетишкендиктерине таандык сапаттар, өзгөчөлүктөр.

МАДОННА 1. Италияда илгери аялдарга ушинтип кайрылышкан. 2. Католиктердин кудай эне аталышы жана анын живописттик же скульптуралык түшүрүлгөн сүрөтү. 3. *өт.* Аруу таза, сулуу аялзаты. 4. Сулуу аял затынын сүрөтү түшүрүлүп жасалган идиштин аталышы.

МАДОО ***мада*** этишинин кыймыл атоочу.

МАДЫ Эшектин ургаачысы.

МАДЫЛ Жапайы мышык. *Мадыл менен суусар бар, Буларды алат капканга* (Тоголок Молдо).

МАДЫРА БАШ Кагылбаган, али жаш, аркы-беркини жете түшүнө элек, тажрыйбасыз. *Мен да сендей мадыра баш болчумун* (Жусупов). *Мадыра башсың сен... Алтын деген алиги сенин чоң атаң чапкан темир эмес* (Абдыраманов).

МАДЫРАЙ Маашырлана тастайып караган кебетеде болуу (көбүнчө чачы жок же чачы алынган, башы чоңураак адамдарга карата). *Манапты ээрчип эт жеген Мадырайган соргогум* (Токтогул).

МАДЫРАЙТ ***мадырай*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАДЫРАЮУ ***мадырай*** этишинин кыймыл атоочу.

МАДЬЯРЛАР Венгерлер деген маани менен бирдей.

МАЕК Аңгемелешип, эрмектешип же кеңешип, жай пикир алышып сүйлөшүлгөн сөз, аңгеме сөз. *Өз ара маек куруп олтуруучу нускалуу карылар да демейдегидей жай олтурушпайт* (Сыдыкбеков).

МАЕКТЕШ Аңгемелешүү, пикир алышуу, эрмектешип аны-муну сөздөрдү сүйлөшүү. *Эңкейип чок үстүнө жыгач таштап, Отурат эки койчу маектешип* (Шүкүрбеков).

МАЕКТЕШТИР ***маектеш*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАЕКТЕШҮҮ ***маектеш*** этишинин кыймыл атоочу.

МАЖАРА Баштан өткөн иштер.

МАЖБУР Айласыз, аргасыз. *Мурун-кийин көрүшпөсөк да келүүгө мажбур болдум* (Жантөшев).

МАЖБУРИЯТ *диал.* Милдеттенме, милдеттүү түрдө мемлекетке берүү.

МАЖБУРЛА Аргасыз кылуу, мажбур кылуу.

МАЖБУРЛОО ***мажбурла*** этишинин кыймыл атоочу.

МАЖЕС Начар, чабал. *Өз кемчилигин өзү билип турса да мойнуна албоо – анык мажестиктин белгиси* («Кыргыз руху»).

МАЖИЛИС Жыйын, кеңеш. *Мажилис куруу. Жалпы мажилис.*

МАЖЛИС ***мажилис*** менен бирдей.

МАЖМУА Тарых жыйнагы. Бул эмгек 16 кылымда жазылган. Хайдардын тарыхы деп да аталат. Бул эмгекте кыргыз уруулары айтылган. Атактуу Тагай бий Багдад халифасына кат жазып, сеид Мир Жалилди үйүнө алып келгени, анын батасын алганы, кыргыз уруулары айтылат. *«Манас»* жөнүндө да маалымат бар.

МАЖНУН 1. Жинди болуу, келесоо болуу. 2. «Лайли Мажнун» чыгармасынын бир каарманынын аты. *Чын сүйүп Мажнун өңдүү ашык болдум, Кара көз Күлүйпа аттуу сулуусуна* (Осмонов).

МАЖОР *муз.* 1. Бийик, шаңгыраган добуштуу үн алышууга негизделген музыкалык ыраат, гамма. 2. *өт.* Көңүлдүү, шаттуу маанай.

МАЖОРИТАРДЫК СИСТЕМА Добуш берүүнүн натыйжаларын аныктоо тартиби, аймакта округда көпчүлүк добуш алган талапкер (же талапкердин тизмеси) шайланган болуп эсептелинген шайлоо системасы. *Кыргызстандын шартына пропорционалдык-можаритардык система ыңгайлуу экенин турмуш өзү көрсөттү* («Агым»).

МАЖҮРӨӨ Чабал, начар, алсыз. *Алсыз мажүрөө көрүнгөн Ташболот күчөгөндөн күчөдү* (Бектенов).

МАЖҮРҮМ ТАЛ Бутактары ичке келип, төмөн карай ийилип салаңдап турган дарак. *Көчөнүн аягыраак жагында чоң түп мажүрүм тал* (Жантөшев). *Мажүрүм талдын шагындай Кара чачы чубалган* («Мендирман»).

МАЗА 1. Даам, татык. *Андай чайды Арзыкул чынынын түбүнөн колдун баштары менен кармап алып, мазасын чыгарып ичкенди жакшы көрүүчү* (Байтемиров). 2. *өт.* Маани, татыктуулук, жөндүүлүк, натыйжалуулук. *Абдыракман бай баласы болсо да чамасы чак, мазасы жок* (Сыдыкбеков). *Ал арыздарынан да маза чыккан жок* («Чалкан»). 3. *өт.* Тынчтык, тынч абал, айла. *Динар баштагы мүнөзүндө болсо, чоӊ эненин мазасын алат беле?* (Сыдыкбеков). *Сурмалуу бото көзүӊ жаркылдаса, Бозойдун жүрөгүнө бербейт маза* (Токомбаев). *Касымдын мазесин кетирип, мык болуп мээсине сайылат* (Ибраев).

МАЗАК Шылдыӊ, келеке. *Тигилер чучукка сайыла турган кеп менен [Көкөнү] мазак кылууда* (Касымбеков). *Бир селсаяк ырчыдан уккан мазак белимди беш бүктөп сындырды* (Жакиев).

МАЗАКТА Шылдыӊдоо, шылдыӊ кылуу, келекелөө. *Кичинекей кыз чоӊдордун мазактаганына көӊүл бөлбөдү* (Осмоналиев).

МАЗАКТАЛ ***мазакта*** этишинин туюк мамилеси.

МАЗАКТАТ ***мазакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАЗАКТАШ ***мазакта*** этишинин кош мамилеси.

МАЗАКТОО ***мазакта этишинин*** кыймыл атоочу.

МАЗАЛУУ 1. Даамдуу. 2. Жакшы, мыкты адам. *Уулу анча мазалуу эмес.*

МАЗАП 1. Ислам дининин бир тармагы. *Арийне мындай жактар Дзен мазаптарынын (секталарынын) үгүтүн жүргүзүүгө сүкүт салып, ойлонууга жасалып келинген* (Жусупов). 2. *өт.* Баш ийүү.

МАЗАР 1. Көрүстөн. 2. Касиеттүү, колдоочусу, пири бар деп эсептелген сыйынуучу жай. *Мазарды көрсө бай Жакып, Баркырап ыйлап, жалынып* («Манас» С.О.). *Эл – мазар, элден чыккан азар* (макал).

МАЗАР БАСЫП КЕЛГЕН Алыстан, алыс жерден келген. *Мазар басып келген даам экен, алсаӊар, – деп, чай берип жаткан аял өрүк, мейизден биз жакка жылдырып койду* («Ала-Тоо»).

МАЗАРКЕРДЕ *диал.* Мазар маанисинде. Сыйына турган ыйык жай.

МАЗАРЛУУ Мазары бар, мазары көп. *Мазарлуу жерге түнөдүм мында бала көрбөдүм!* («Эр Төштүк»).

МАЗЕ ***маза*** менен бирдей.

МАЗЕК Тамаша, ойноп айтылган сөз. *Мени мазек кылбачы.*

МАЗИН Азанчы, азан чакыруучу, сопу. *Мазин мечиттин башына чыгып азан айтты.*

МАЗИР Аракет, таасир, үзүр. *Буундан булут ичкени, Жамгыр болгон, аккан суу. Бул кызматыӊ эл үчүн, Мазир болгон, аккан суу* (Барпы).

МАЗМУН 1. Нерсенин ички маӊызы; айтылуучу же билдирилүүчү негизги пикир. *Ырдын мазмуну шахтёр Мусабектин жүрөгүн сыздаткан* (Сыдыкбеков). 2. Китептин, чыгарманын идеялык-тематикалык мааниси.

МАЗМУНДУУ Мазмуну жакшы, маанилүү. *Ыр мазмундуу, тереӊ ойлуу болсо, жүрөккө жагымдуу болот* (Шүкүрбеков).

МАЗУРЕТ ***мүсүрөт*** менен бирдей. *Өзбек жолдоштордун кургак мазурети деп ойлойбуз* (Мавлянов).

МАЗУРКА *муз.* Бийдин бир түрү жана ошол бийдин музыкасы.

МАЗУТ *а.ч.* Нефтиден бензин, лигроин, керосин жана дизель отунун бөлгөндөн кийин калган кара күрөӊ коюу суюктук.

МАЗҮЙР 1. Кечки маал, күн батаар маал, 2. Ошо кездеги сүйлөшүү, кечки сүйлөшүү, баарлашуу. *Шамал кармаган Жоомарт кечки мазүйр маалында жетип барсам деп шашкалактайт* (Станалиев).

МАЗЬ *мед.* Денеге сүртүү, сыйпоо үчүн колдонулуучу дары май. *Күкүрт мазы.*

МАЙ I 1. Жан-жаныбарлардын денесине жыйналган, сууда эрибөөчү табигый органикалык зат. *Койдун эти менен майы – күчтүү тамак.* 2. Малдын сүтүнөн алынуучу жогору сапаттуу азык. *Сары майын сактаган, Курутун күнгө кактаган* («Калмырза»). *Асыл байбиче жентекке деп куйган чоӊ карын сары майын алып, шаарды көздөй шашылыш жөнөдү* (Жейренбаева). 3. Өсүмдүктөн алынуучу азыктык май. *Күн карама майы, чигит май, зыгыр майы. Чырак кандай майы бүтөр кезинде, Дал ошентип күн эӊкейди бешимге* (Султанов). 4. *этн.* Пайдалангандыгы үчүн төлөнүүчү акы. *Аттын майын төлөө. От майын төлөө.*

МАЙ II Календарлык жылдын бешинчи айы. *Май айы эле коштошкон күн акыры, Элесиӊиз бир сүрөттө чагылды* (Акматалиев).

МАЙ БАШ Эч нерсени түшүнбөгөн, байкабаган, анчалык деле кенебеген. *Алдагы селдеӊдей болуп ичегиӊ чубалып кала элегиӊде бу жерден жогол! Тапкан экенсиӊ май башты!* (Үмөталиев). *Тапкан экенсиӊ май башты* (Тойбаев).

МАЙ БОЛПОЧ Болтоюп эттүү көрүнгөн, чыйрак эмес, жүнү бош, борпоӊ деген маанide. *Болжураган май болпоч бала тура.*

МАЙ ЖУКПАС Шыпылдаган, абдан эпчил. *Карыптын мисирейген май жукпас келини мага чаканы карматты* (Элебаев).

МАЙ ИЧМЕ Элдик ишеним боюнча: суугуна айланганда, ичи өтүп алсырап, май ичирүүнү талап кылуучу оору (көбүнчө жаш балдарга карата). *Баласы май ичме болуп, ары барып, бери келди.*

МАЙ КАБАК Календер, дубаналардын мойнуна жип менен асып алган идиши. *Базар десе шайланат, Май кабагын байланат.*

МАЙ КАЗАН Кеў пейил, март, берешен. *Ылайыгы келген жерлерде Кадыйдын май казан болуп кетээр жери да бар* (Їмєталиев).

МАЙ КЄЛ, СЇТ КЄЛ ОРНОТУУ Бардыгын кеў-кесири, мол кылып жыргатуу, ойдогудай шарт тїзїї. *Татыбек раис болсо жыргатат, бир жагыўа май кєл, бир жагыўа сїт кєл орнотуп коёт* (Байтемиров). *Май кєл менен сїт кєлдї, Їйгє орнотуп койсоўуз* (Жантєшев).

МАЙ КЄТЄН Ак жолтой, жолу жакшы деген мааниде (кєбїнчє балдарга карата: єзїнєн кийин эркек бала тєрєлгєн же ал туулгандан кийин ар кандай жакшылык иштер, кубанычтар болгон учурда) колдонулат. *Ак жолтой, май кєтєн бол* (Сыдыкбеков).

МАЙ ТАЛКАН Жанга тынч, олжосу, пайдасы кєп кызмат, абдан пайдалуу жер же ошондой абалдагы шарт. *Кетер эле, бирок, мындай май талканга жетпейт* (Шїкїрбеков). *Жумшактык кылсаў кээ бирєє Май талкан кылат аябай* (Сарногоев).

МАЙ ТАМАН Жєє басууга кєнїкпєгєн, жєє жїрїїнї, жан кейитип кыйналууну кєп каалабаган, манап сымал. *Май таман киши мергенчиликке жарабайт. Байлардын май таман балдары нечен курдай ызырынганда Кристинанын жїрєгї сыздайт* (Ашымбаев).

МАЙ ТАМЫЗУУ ***к. чырагына май тамызуу.***

МАЙ ТУЯК Ашып-ташып, ирегесинен май агып, менменсинип, дєєгїрсїп турган. *Анда чегиўден єтпєй чыдай тур, «май туяк» манап* (Бейшеналиев). *Ырчы май туяк болсо, сизге окшоп калат* («Кыргызстан маданияты»).

МАЙ ЧАБАК Карп балыктарынын тукумуна кирїїчї майда балык.

МАЙ ЧЕЎГЕЛ Колунда бар, берсе колунан келе турган, куру кол эмес. *Эми май чеўгел Тоголок Молдо кїтсє сендей катчыны, тобо дебегенде ниетебиз* (Бейшеналиев).

МАЙ ЧУЎКУР Жан кейитпей, эч кыйналбай жыргап-куунап жата берїїчї жай, бекер оокат. *Мына бул жакта да май чуўкур бар! Бар болгондо да кандай?* (Жантєшев). *Куусуў да куу кишилердин баары ушундай болот, май чуўкур тапса да бирєє аркылуу таап, анан єзї култ кирип кетет* (Абдукаимов).

МАЙДА 1. Кичине, кичинекей, бєлчєктєнгєн, ири эмес, чоў эмес (кєлємї, кєрїнїшї жагынан). *Майда таш. Майда суулар. Майда тууралган эт. Майда тал.* 2. Олуттуу эмес, орчундуу эмес, ири эмес. *Майда жумуш. Майда сєз. Майда кызматкер. Майдадан ирир курулат, учкундан жалын тутанат* (макал).

МАЙДА-БАРАТ Чоў эмес, олуттуу эмес кичине буюмдар, жумуштар жана анча мааниси жок сєз, пикир. – *Ошондой майда-барат эмени да жумушсунтуп отурат белек* (Убукеев).

МАЙДА ЖАНДЫК Кой, эчки. *Бодо малы, майда жандыгы болуп колунда жыйырма-отуздай малы болор эле. Жер саймасы – байчечекей булайса, Майда жандык кубанышат єпкїлєп* (Токомбаев).

МАЙДА ЖАШЫН ЖАШАП КОЮУ Чоўоюп калуу, балалык куррактан єтїї. *Ал майда жашын жашап, мына эми он сегизге толгон кырдалы* (Сыдыкбеков). – *Эмесе сен майда жашыўды жашап койгон турбайсыўбы? – деп курбулаш бирєє кїлїп койду* (Токомбаев).

МАЙДА СЄЗ Анча мааниси жок пикир, бир сїйлєнїп кала берїїчї сєз, атайын бир максатты кєздєп айтылбаган кеп. *Їй-бїлєдєгї майда сєздїн баарын энесине ташый берет* (Абдукаимов).

МАЙДА-ЧЇЙДЄ ***майда барат*** менен бирдей. *Ал кичинесинен тартып майда-чїйдє жумуштарды иштеп кєнгєн* (Таштемиров). *Айсулуу майда-чїйдєлєрїн єзї эле ремонттоп ала коёт* (Баялинов).

МАЙДАЙ ЖАГУУ Купулуна толуу, туура келїї, ойлогонундай, ойдогудай болуу. *Тазабектин кєзїнїн чаарын баамдап коркуп отурган саяк молдого Мекебайдын тигиндей деп айтканы майдай жагып, жым дей тїштї* (Сыдыкбеков).

МАЙДАЛА 1. Кесек, келки нерселерди кичине бєлїктєргє бєлїї, майда тїргє келтирїї, майда кылуу. *Дыўды бузуп майдалап, Їрєндї тегиз сепкиле* (Осмонкул). 2. Майда себелєє. *Майдалап жааган жаан.* 3. Ири, чоўураак суммадагы акчаны майда акча менен алмаштыруу.

МАЙДАЛАН ***майдала*** этишинин єздїк мамилеси.

МАЙДАЛАТ ***майдала*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАЙДАЛОО ***майдала*** этишинин кыймыл атоочу.

МАЙДАН 1. Кєк чыккан аянт, эмгек жумшап кєгєртїп-жашартылган жер. *Ачылган ар тїрдїї гїл бактын ичи, Кєрїнєт кєз алдыўда жашыл майдан* (Їмєталиев). *Суусуз болгон талааны Майдан кылып тирилткен* (Бєкєнбаев). 2. Согуш талаасы, согуш болуп жаткан жер, фронт. *Кан жошулган майданда Карсылдаша салыштык* (Бєкєнбаев). *Эл талайы їчїн биздин замандын ак ниет кишилери майданда* (Сыдыкбеков). 3. Маданий майдан. Эмгек майданы.

МАЙДАНА Майда согулган жибек кездеме. *Кызыл торко майдана* («Семетей» С.К.).

МАЙДАНДАШ 1. Согушта, сайгылаштарда чогуу болгондук. 2. Бири-бири менен салгылашуу. *Кєпкє майдандашып жеўише алышпады.*

МАЙДАЧЫЛ Майда-чүйдө фактыларга негизделген, болбогон нерсеге чоӊ баа берүүчү адам.

МАЙЗА Эгиндин көгү, алысын. *Күзгү буудай майзасы, Мен амалыӊ болоюн. Күзүндө бурлап тердесеӊ, Мен шамалыӊ болоюн* (Эл ырлары).

МАЙИН *диал.* Жумшак, уяӊ, сылык. *Адамга кастык кылбаган, Майин жигит жакшы экен* (Барпы). *Шыӊга бойлуу, ушунчалык майин сүйлөгөн Дилара аттуу кызды жакшы көрүп калды* (Ш.Абдыраманов).

МАЙКА Трикотаждан жасалган жеӊсиз жана жакасыз ич көйнөк.

МАЙКАН Даны биротоло тазаланып-ажыратылып алынбаган, дагы жеткире бастырып, кызылы алына турган эгин.

МАЙКАНА Балдардын оюну, жалпы эле балдардын оюн-тамашасы. *Майкана көрбөй бала оӊолбойт, жокчулук көрбөй жигит оӊолбойт* (макал).

МАЙКАНДА 1. Саманы бөлүнгөндөн кийин, эгиндин кызылын алуу үчүн кайрадан бастыруу. 2. *өт.* Аябай жанчуу, жок кылуу, талкалоо, жайлоо.

МАЙКАНДАЛ ***майканда*** этишинин туюк мамилеси.

МАЙКАНДАТ ***майканда*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАЙКАНДАШ ***майканда*** этишинин кош мамилеси.

МАЙКАНДОО ***майканда*** этишинин кыймыл атоочу.

МАЙКӨЛ Көптүк, молдук, кененчилик.

МАЙЛА 1. Май сүртүү, май сүйкөө. *Чачын майлап өрөт дейт, Тогуз уулдан ал кызын Абдан өөдө көрөт дейт* («Эр Төштүк»). 2. Актоо; сүртүп жугузуу. *Маляр келди, бир чоӊ үйдү майлады, Кабак түйгөн капалыкты айдады* (Осмонов). ***В.: Оозун майлоо.*** Белгилүү бир максат менен сыйлап көӊүлүн алып коюу, пара берүү. *Бай старчындын оозун майлап койгондуктан аны колдойт* (Абдукаримов). ***Стол майлоо же орун майлоо*** *сүйл.* Жаӊы кызматка, орунга турганда ошол кызматын белгилеп тамак-аш берүү.

МАЙЛАН ***майла*** этишинин өздүк мамилеси.

МАЙЛАНЫШ Май жуккан, май баскан же май сүйкөгөндөй көрүнүштө болуу. *Майланышкан жыртык малакайы бар Култай аксакал жулунуп чыкты* (Абдукаримов). *Өӊү да майланышып жылтырап калыптыр* (Байтемиров).

МАЙЛАНЫШУУ ***майланыш*** этишинин кыймыл атоочу. *Кымыз ынак сүттөй кесенин эрдөөнүнө жылт-жылт маланышуууда.*

МАЙЛАТ ***майла*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАЙЛОО ***майла*** этишинин кыймыл атоочу.

МАЙЛУУ ЖҮРӨК *к.* ***жүрөгү майлуу.***

МАЙЛУУ Майы көп, майы арбын кошулган, семиз. *Майлуу тамак. Майлуу эт.*

МАЙЛУУЛУК Майы көп, курамында майы арбын болгондук. *Топоздун сүтү башка малдын сүтүнө караганда өзүнүн майлуулугу менен айырмалуу* (Абдукаримов). *Академик Лысенко саан уйлардын сүтүнүн майлуулугун жогорулатуу маселелерине токтолду* («Советтик Кыргызстан»).

МАЙЛЫК 1. Тамактангандан кийин кол аарчый турган кол аарчы. 2. Тамактанган столдун үстүн, дасторконду тазалоо үчүн колдонулуучу чакан кездеме. *Майлыктары кир экен, Сиз байкабай калдыӊыз* (Осмонов).

МАЙМАК 1. Төөнүн бутунан баса албай калган оорусу. *Төө маймак болсо эч нерсеге жарабай калат.* 2. Ийкемсиз, копол, колдогой.

МАЙМАӉКӨЛӨТ Көпкө таштап коюу, көпкө калтырып коюу. *Маймаӊкөлөтпөй эле берчи.*

МАЙМУРУН *диал.* Көп нерселерди түшүнүп биле элек тестиер бала. *Эӊ улуусу маймурун, сары чийкил бала.*

МАЙМЫЛ Мүчө түзүлүшү жагынан адамга бир кыйла жакын болгон сүт эмүүчү жаныбар.

МАЙМЫНЖАН Кара білдіркөн.

МАЙНАП 1. Сугарылгандан кийин этегине чыккан суу. 2. *өт.* Натыйжа, маани.

МАЙНАПСЫЗ Эч натыйжасыз, эч жыйынтыксыз.

МАЙНАПТУУ Натыйжалуу, жыйынтыктуу. *Айтканыӊыздын баары майнаптуу.*

МАЙНЕКЕ БОЛОЮН Убадага бек туруп, айтканымды аткарып, орундатам деген сыяктуу ишендирүү, каргануу маанисинде айтылат. – *Деги бирдеме билген болсом, майнеке болоюн* (Ала-Тоо»). *Тоскоол болсом майнеке болоюн* (Кушубеков). *Булар менен сүйлөшсөк эле майнеке болоюн!* (Тойбаев). ***В.: Майнекенин таз катыны болоюн!*** *Экинчи кайталасам, майнекенин таз катыны болоюн!*

МАЙНЕКЕ Убаданы аткарбай уят болуу. *Келбесе майнеке болушат эле да, – деп Шабданды карады, жандап бараткан кула тайчан бала* (Токтоналиев).

МАЙОНЕЗ Өсүмдүк майы, жумуртканын сарысы, уксус, горчица ж.б. татымдар аралаштырылып жасалган чыктык тамак.

МАЙОР Армиядагы капитандан жогорку офицердик наам жана ушундай наамы бар адам.

МАЙПАЙ Жантайыӊкы, теӊселиӊки жай кыймылдаган абалда болуу.

МАЙПАӉ: ***майпаӊ-майпаӊ*** 1. Теӊселе, чайпала басканды же ошондой кыймылды билдирүү үчүн колдонулат. 2. Көбүнчө жакшы чайнай албаган кишинин чайнагандагы көрүнүшүн билдирүү үчүн колдонулат.

МАЙПАӉДА 1. Теӊселиӊки, чайпалыӊ-

кы кыймыл-аракетте, көрүнүштө болуу, майпаў-майпаў этүү. *Өрдөктөр майпаўдап ээрчише басты* (Каимов). 2. Көбүнчө тиши жок жакшы чайнай албаган кишилердин майпаў-майпаў эте чайноосу.

МАЙПАЎДАТ майпаўда этишинин аркылуу мамилеси.

МАЙПАЎДОО майпаўда этишинин кыймыл атоочу.

МАЙПАР Майыбы бар; чабал, мажес. *Ал өтө, жансыз, өтө майпар адам деп ойлойсуўар, бирок бул божомол жаўылыш* (Абдумомунов).

МАЙПЫК Жалпак.

МАЙРАМ 1. Белгилүү бир көрүнүктүү окуяны белгилөөгө арналган салтанаттуу күн. *Май майрамы. Улуу Октябрь майрамы. Жеўиш майрамы.* 2. Кандайдыр бир кубанычтуу окуяга байланыштуу көўүл ачуу салтанаты, оюн-күлкү, кубаныч, шаттык. *Үйбүлөнүн майрамы. Ыр майрамы. Спорт майрамы.*

МАЙРАМДА Белгилүү бир салтанаттуу күндү, майрамды шаттуу түрдө белгилөө, кубаныч, салтанат менен өткөрүү. *Майрамдаган кыздар Жеўиштайды ырдатышчу* (Сыдыкбеков).

МАЙРАМДАЛ майрамда этишинин туюк мамилеси.

МАЙРАМДАТ майрамда этишинин аркылуу мамилеси.

МАЙРАМДОО майрамда этишинин кыймыл атоочу.

МАЙРАМДЫК Майрамга таандык нерселер, иш-чаралар ж.б. *Майрамдык көргөзмөлөрү, оюн-шоокторду балдар ата- энелерине, меймандарга тартуу кылышты* («Жаш ленинчи»).

МАЙРЫЙ Бир жагына жантайган майрык абалга келүү, сынынан кетип кыйшаюу. *Майрыйган өтүк.*

МАЙРЫЙТ 1. Ийрейтүү, кыйшайтуу. *Бир жагына майрыйта басылган өтүктүн тургаанын көрүп, үй ичинде ким бар экенин баамдады* («Ала-Тоо»). 2. ***майрый*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАЙРЫК Кыйшык, көрүнүшү бир жагына жантык, түз эмес, кебинен кетип, майрыйган. *Майрык өтүк. Сынчынын сыўар өтүгү майрык* (макал).

МАЙРЫЎДА Кыйшайып кыймылдоо.

МАЙРЫЮУ майрый этишинин кыймыл атоочу.

МАЙСА майсан менен бирдей.

МАЙСАЛА Жашылдануу.

МАЙСАН Көк чөп. *Кеў талаанын көк майсаны болоор-болбос эртеўки желге чайпалып, кулпунат* (Баялинов).

МАЙСЫРА Май жегиси келүү.

МАЙТАЎДА *диал.* Буту-колу жоон келип, өзү жайылган денелүү болуп, чайпалып, майпаўдап басуу.

МАЙТАР 1. Көбүнчө миздүү, кырдуу, учтуу нерселердин мизин, кырын, учун ийип кайруу, уруп, чаап майыштыруу. 2. *өт.* Күчүн, кайратын кайтаруу, сокку берүү. *Кызыл аскер күч менен, Душмандын мизин майтарды* (Барпы). *Эрдин эри майтарат, Эриш бузган жоо мизин* (Токтогул).

МАЙТАРТ майтар этишинин аркылуу мамилеси.

МАЙТАРУУ майтар этишинин кыймыл атоочу.

МАЙТАРЫЛ майтар этишинин туюк мамилеси.

МАЙЧЫЛ Майды, майлуу тамакты жакшы көрүүчү адам.

МАЙЫН СУРОО Убактылуу пайдалануу (көбүнчө күч унаага карата). *Көл-Короонун жанындагы айылдардан көчкөнгө жүк арта турган бир-эки төөнүн майын сурап келем* (Убукеев).

МАЙЫН ЧЫГАРУУ Колуна алган ишин абдан мыктап, сапаттуу кылып аткаруу, жерине жеткире иштөө, мыкты иштей билүү. *Езефтин аялы көп сүйлөбөгөн, жай кыймылдап, бирок иштин майын чыгарган неме* (Ашымбаев). *Өзүнө тагылган тапшырманын майын чыгарып, майнаптуу иштеген адамды кадырлап, жогору баалаган* («Советтик Кыргызстан»). *Эмгектен качпайт ырыс, өз ишинин майын чыгара кылыш* (Шүкүрбеков).

МАЙЫП Кандайдыр бир мүчөсү кем, мүчүлүш; кадимкидей эмес, кемчил, жарамсыз. *Канча болсо да майыптын иши майып да* (Байтемиров). *Мекен коргоодо бир бутуўуз майып болгон экен* (Убукеев). *Майып кылган баатырды, Билинбей келип калкына* («Калмырза»).

МАЙЫП БОЛУУ 1. Өлүү, курман болуу, жарык дүйнө менен коштошуу. *Теўдиксиз жоонун колунан Майып болду Курманбек* («Курманбек»). *Жоокерчилик, жылкы тийип келүү эрдик деп жүрүп, агалары майып болушту* (Абакиров). 2. Жарадар болуу, жарат алуу, колу-буту же башка мүчөсү зыянга учуроо, кырсыкка кабылуу. *Эки уруунун чабышында ал бир көзүнөн ажырап майып болот* (Медетов).

МАЙЫШ 1. Ийилүү, ийиле түшүү, бир жакты көздөй майтарылган абалда боло түшүү. *Баатырлар чыгып сайышса, Бакандары майышат* («Манас»). *Бутагы бүрдөп майышкан, Булбулдар конор тал бекен* (Калык). *Толкундун күчү бар болсо, Тоо дагы болсо майышар* («Казыбек»). 2. *өт.* Кыйналган абалда болуу, кыйынчылыкты көтөрө албаган баш ие баштаган абалда болуу, чабалдык кылуу. *Ансыз да күйүп өкүргөн шордуу балаў ызаланар, майышар* (Сыдыкбеков). *Жаш келин мында да майышпады* (Сыдыкбеков).

МАЙЫШКАК Ийилгич, мажес. *Жердин*

коюу, жашыл чачтары чыйырчыктын майышкак, кічсіз жаш денесине багына койбойт (Токомбаев).

МАЙЫШТЫР майыш этишинин аркылуу мамилеси.

МАЙЫШУУ майыш этишинин кыймыл атоочу.

МАК 1. Айла куруу, убара болуу, айла кетїї. 2. Уят болуу, абийири тєгїлїї, калпы чыгуу. *Таба албай жїріп куу кыргыз, Ушуну менен мак болсун* («Манас» С.О.).

МАКА жїгєрї менен бирдей. *Жегени мака, кєргєнї капа, бутунда чарык, эккени тары* («Эл адабияты»). *Бизге эки чака мака бердиби?* (Абдукеримов)

МАКАКА *зоол.* Маймылдын бир тїрї.

МАКАЛ Турмуштук тажрыйбанын негизинде эл тарабынан тїзїлгєн акыл насаат берїїчї кыска, элестїї, таасирдїї сєздєр. *Сен Барпыга айтып бар: «Эл каргаса, жерге батпайт» деген макалды унутпасын* (Байтемиров). *«Союлуў кїчтїї болсо, жооў алыс жїрєт» деген макал бар илгертен* (Сыдыкбеков). *Макал – сєздїн атасы* (макал).

МАКАЛА Журналда, газетада же жыйнактарда чыгуучу кєлємї жагынан анча чоў эмес, илимий же публицистикалык чыгарма. *Баш макала. Сын макала. Газеталык макала.*

МАКАЛДАТ Макал кошуп, макал аралаштыра сїйлєє. *Элебес калыбында козголбой олтуруп макалдатып койду* (Сыдыкбеков).

МАКАЛДАТУУ макалдат этишинин кыймыл атоочу.

МАКАЛЧЫ Макалды кєп билген, макалды кєп колдонуп, макалдатып сїйлєгєн. *Макалчысы шол эле, Базарчынын жолу эле* («Манас»).

МАКАМ I Даража, жетишкен дэўгээл. *Байгамбарлык макамын, Шиш аябай иштеди* («Манас» С.О.).

МАКАМ II *диал.* Бекем, катуу. *Таанышса бир тууганды Зарлык акам, Ыйлаган бир карыпка таштан макам* («Эл адабияты»). *Кызамык чыгып кадалды, Кызыма макам мадалды* («Эл адабияты»).

МАКАРОН Ачытылбаган камырдан кургатылып жасалган тїтїк сымал жумуру кесме. *Макарон салган сорпо.*

МАКЕ Жїгєрї. *Байбиче маке кууруп бадыраткан, Кашыкка єлчєп берип жалдыраткан.* (Барпы)

МАКЕТ Кандайдыр бир нерсенин кичирейтилген їлгїсї, алдын ала тїзїлгєн модели.

МАКИ Чєнтєккє салып жїрїїчї кичине, бїктєлмє бычак.

МАКИНТОШ Ички бетине резина чапталган суу єткєрбєс кездемеден тигилген пальто. *Ушул учурда машинада калган Жумагїлдїн макинтошун ийнине салып, толугураак келген кара жигит басып келди* (Шимеев).

МАКИРЄЄ *туурасы: макїрєє. Бир сир-кедей макирєє, Жугузбаган боюна* («Манас» С.О.).

МАКИЯЖ 1. Косметиканын жардамы менен сырткы келбетти (бетти) сулуулоо, кемчилигин жашыруу ж.б.

МАККАТУЛЛО Алланын Меккеси, Алланын їйї. *Болот-хан єзї Маккатуллага зыяратка кеткен дейт ко* (Касымбеков)

МАКЛЕР Соода жана биржа келишимдерин тїзїїдє жїргєн ортомчу. Сатуучу менен сатып алуучунун ортосундагы далдалчы.

МАКМАЛ Тыгыз, тїктїї жумшак мата. *Кєрпєдєн ичик кылайын, Кєбєсїн макмал кынайын* (Токтогул). *Кара макмал тонуўа Жеў болоюн, бекбекей* («Бекбекей»). *Кызкелини киет деп, Кымбат жибек шайы алып, Макмал, манат, баркуттан, Шуру, бермет, акактан* («Эл адабияты»).

МАКОО Келесоо, айтканды оўой менен тїшїнбєгєн, айтканга кєнбєгєн кем акыл. *Же кургур ошончолук макоо беле, Чын тийбес, топос кыял жєн билбеген* (Турусбеков).

МАКООЛОН Макоо сыяктануу, келесоолонгон мамиле кылуу.

МАКООЛУК Маўыроолук, аўкоолук. *Бул кандай макоолук? Азыраак макоолугу болгон менен жїрєгї таза, ак кєўїл калдеке* (Бейшеналиев)

МАКРО Чоў, ири деген маанини билдирген татаал сєздїн бєлїгї.

МАКРОКОСМОС Аалам.

МАКРОЭКОНОМИКА Мамлекеттик жалпы єндїрїш орундары, єндїрїштїк саясат.

МАКРОЭТНОНИМДЕР Ири урууларлын, уруулук бирикмелердин, элдердин, улуттардын аталышы.

МАКРЄЄ макїрєє менен бирдей.

МАКРУМ Куру, куру калуу. *Жаш кезинде кой кайтарып жїріп, окуудан макрум калган.*

МАКСАТ Кєздєгєн тилек, каалаган ой, ишке ашырууга ниеттенген маселе. *Биздин максат так ушул жетишкендиктерге теўелїї* (Байтемиров). *Алыска сапар чеккен Кара-Кашкам, Алдыўда бир максат бар: Алга! деген. Максаты бийик – алдатпайт, Кыялы кїлїк – карматпайт* (макал).

МАКСАТСЫЗ Максаты жок, алдына белгилїї бир максат койбогон. *Же кєпкїлєў алаўгазар шайтандай Эч максатсыз сызып кетип калгандыр* (Токомбаев).

МАКСАТТАШ Максаты бир, ою, тилеги бир, бир тилекте болгон. *Бир максатташ элдерге, Мээримдїї жаздай сїйїїў бар* (Осмонкул).

МАКСАТТУУ Максаты бар, максат койгон. *Кол кармашкан жолдошумсуў бир максаттуу, бир тилек* (Токомбаев).

МАКСАТТУУЛУК Максат дегенге таандык, белгилүү бир максатты көздөгөндүк. *Массалык-саясий иштин таасирдүүлүгү жана максаттуулугу агитаторлорду туура тандоого байланыштуу* («Советтик Кыргызстан»).

МАКСИМАЛДУУ Абдан чоң, барып турган, эң жогорку.

МАКСИМАЛДЫК Жогорку даража, эң чоң. Бирөөнү же бир нерсени жогорку даражада пайдалануу.

МАКСИМУМ Эң жогорку чек.

МАКСЫМ 1. Талкандан жасалган ачымал, суусундук, ачытылган жарма. *Кычан кырма аякка көбүрүп-жабырган максым алып келди* (Бейшеналиев).

МАКТА Жакшы жактары, көрүнүктүү иштери, аракети, баатырлыгы ж. б. жөнүндө жактырган сөз айтуу, жакшы жагын көрсөтүү, белгилөө. *Арзыкул дагы бир катар сөздөрдү айтып, инисин чаң жугузбай мактай баштады* (Байтемиров). *Курутун күнгө кактаган, Катынын кыздай мактаган* («Калмырза»).

МАКТАЛ макта этишинин туюк мамилеси.

МАКТАН 1. ***макта*** этишинин өздүк мамилеси. 2. Көйрөңдөнүү.

МАКТАНГАНДЫК Көйрөңдөнгөндүк. *Асанбай оюнчук машинасын агасына көргөзүп мактанды.*

МАКТАНУУ мактан этишинин кыймыл атоочу.

МАКТАНЧААК Мактанганды жакшы көргөн, көйрөң, мактана берген. *Чоңмурун мактанчаак, ала көөдөн жигит* (Сыдыкбеков).

МАКТАНЧААКТЫК мактанчаак дегенге таандык. Мактанганды жакшы көргөндүк, көйрөңдүк, жөндөн-жөн эле мактана бергендик. *Мактанчаактык жагынан Айдараалынын алдына эч ким чыга албайт* (Абдукаримов).

МАКТАНЧЫЛЫК мактаныч менен бирдей.

МАКТАНЫЧ 1. Мактанган сөз. 2. Мактоого татыктуулук, сыймыктуулук. Айылдаштары Аскардын ысмын мактаныч менен аташат.

МАКТАТ макта этишинин аркылуу мамилеси.

МАКТАШ макта этишинин кош мамилеси.

МАКТОО макта этишинин кыймыл атоочу. *Кесиптештери анын жасаган ишин зор ыраазычылык менен мактоого алышты* («Кыргыз туусу»). *Мактоо – жеткирет, чагым – өлтүрөт* (макал). *Биз ошондо күрөшчүбүз аянбай, Чал отурчу мактоо сөзүн табалбай* (Султанов).

МАКТОО ЫРЛАРЫ *адаб.* Элдик ырчылардын чыгармачылыгындагы лирикалык жанр. Конкреттүү бир адамга же топко карата мактоо, алардын жакшы сапаттарын даңазалоо мүнөзүндөгү чыгармалар. *Сымбаты сулуу чүрөктөй, Суюлуп чачың жибектей, Созула чыктың жарыштан, Суулугуң жанга сүрөттөй* (Бөлөбалаев).

МАКУЛ БОЛУУ Ылайык көрүү, туура деп табуу. *Макул болсо бу сөзүм, Айныбайм айткан кебимден* («Олжобай менен Кишимжан»). ***В.: макул көрүү.*** *Деп Кубаке кеп айтса, Олжобай макул көрдү эми* («Олжобай менен Кишимжан»).

МАКУЛ Ылайык, туура көргөндүктү билдирүү иретинде колдонулуучу сөз. 2. Ошондой болуусу жөндүү. *Келер коноктун тынч келип, тынч кеткени макул.*

МАКУЛАТУРА 1. Кайра өндүрүүгө жиберилген жараксыз кагаздар, эски гезит, журнал, китептер. *Басмаканада макулатура көп экен.* 2. *өт.* Сапатсыз, маанисиз, эч нерсеге арзыбай турган, начар жазылган адабий чыгарма, керексиз илимий эмгек, пайдасыз жазуулар. *Мындай макулатураларды сактап алып эмне кылам?* («Чалкан»).

МАКУЛДА Туура табуу, туура көрүү. *Жигиттердин жаманы, Сөз талашып такылдайт, Өзүнүн сөзүн макулдайт* (Барпы).

МАКУЛДАТ макулда этишинин аркылуу мамилеси.

МАКУЛДАШ макулда этишинин кош мамилеси.

МАКУЛДОО макулда этишинин кыймыл атоочу.

МАКУЛДУК Макул болгондук, кабыл алгандык, туура тапкандык. *Мамбеткул оюн Кадырбекке айтып, анын макулдугу боюнча бул маселени колхоздун башкармасынын алдына койду* (Каимов).

МАКУЛУК Тирүү жан, жалпы эле жан-жаныбарлар. *Макулук болсоң – өлмөк бар* (жомок). *Дүйнөнүн бардык макулуктары таң менен бирге ойгонду* (Токомбаев). *Макулуктун түйшүктүүсү кумурска* (Токомбаев). *Сен өз жаныңды эптеп баккан бир макулуксуң* (Сыдыкбеков).

МАКҮЛ *дин.* Колдоочу, колдоп жүрүүчү. *Мунуңардын макүлдөрү меникинен күчтүү экен, – дейт чоң бакшы эсин жыйып-жыйбай* (Жигитов).

МАКҮРӨӨ *дин.* Жешке, пайдаланууга болбой турган, таза эмес. *Чочко курусун, чылада жаткан неме макүрөө да ал* (Сыдыкбеков). *Сүттү макүрөө кылып таштабадыбы* (Осмоналиев).

МАКШАР (туурасы Махшар) *дин.* Адамдар көрлөрүнөн туруп, чоң суракка бара турган жай. *Мен энекең бейбактын, Түгөнбөй турган кеби бар. Таңды макшар күнүндө, Беш балбандай момунга, Кара эшек болор эби бар* («Каныкейдин жомогу»).

МАКШАР МАЙДАН КҮНҮ *(туурасы*

Махшар) дин. Кыямат кайым болгондогу чоў сурак кінї деген мааниде. – *Макшар майдан кїнїндє Алланын, Мухаммед пайгамбардын жїзїн кєрбїп калалы!* – *дешип, чуркураша бата кылышты* (Жантєшев).

МАЛ I 1. Жылкы, уй, тєє, кой-эчкилердин жалпы аты. *Несин айтасыз, жайыттын кєркї мал эмеспи* (Убукеев). *Уй абдан ыкшоо мал* (Убукеев). *Табийгаттын татына жарашыгы, Малга, жанга байлыгы таратылуу* (Султанов). 2. Мїлк, дїнїйє. *Мал-мїлкї кєп. Мал дїйнєсї жок.* 3. Товар. *Магазинге тїшкєн мал. Мергенге чыгышыбыз ыктымал деп ээрчите келген уезддик калаага, єз дїкєндєрїнє мал алып келген* (Абакиров).

МАЛ II 1. Суюктукка чєгєрїї, матыруу. *Кашаў карагер сууга кирери менен тумшугун сууга малып, кылтылдатып жута баштады* (Бейшеналиев). *Байлыкка башы малынгандан корком, Бактыга буту чалынгандан корком* (Шакирова). 2. Батыра саюу. *Жїрєккє шамшар малды эми* («Эр Табылды»).

МАЛ БОЛУУ Айыгып кетїї, оўолуу.

МАЛ БООР ЭТ МЕНЕН ТЕЎ Єтє жакын, керектїї. *Боз жоргонун кайгысын унута албай жїргєндїрсїў, мал боор эт менен теў эмеспи, нары да жанга єлчєнгєн жакшы болсо?!* (Касымбеков).

МАЛ-ЖАН Бир їй-бїлєнїн, айыл-апанын мїчєлєрї, анын бїт їй-жайы, мал-мїлкї деген мааниде колдонулат. *Пароходдун чоўдугу, Мал-жаны менен бир район, Бїтїн батып тїшчїдєй* (Їсєнбаев). *Мал-жандын аман экенин угуп кєєнїм тынайын* (Тоголок Молдо).

МАЛ ЖАНДУУ Малга жакын, малсаак, малды жакшы кєргєн.

МАЛ КИНДИКТЇЇ Мал єстїрїїгє жайлуу, ыўгайлуу. *Ак мєўгїлїї Ала-Тоо Мал киндиктїї жер экен* («Ала-Тоо»). *Малынан айрылгысы келбеген да ушул мал киндиктїї кєчкєн журт* (Сыдыкбеков).

МАЛ-МЇЛК Жеке адамдын ээлигиндеги дїнїйє-буюм, мал байлыгы. *Мал-мїлкїнєн ажырап, Мусапыр болуп тим калган* («Казыбек»).

МАЛ ЧАРБА Айыл чарбасынын мал єстїрїїчї тармагы. *Мал чарбанын устасы, малдын жайын биле алган* (Осмонкул).

МАЛ ЭЭСИ МАШАЙЫК Мал ээси улуу, єз малын єзї билет, бериш-коюшту єзї чечїїгє, мал союлганда єзї биринчи ооз тийїїгє акылуу, укуктуу деген сєз.

МАЛА I Айдалган жердин топурагын майдалоо їчїн колдонулуучу унаага же тракторго чиркеп сїйрєтїїчї айыл чарба шайманы. *Азыр соко, мала, кетмен, кїрєк сыяктуу шаймандарды ремонттоп жаткан кези* (Бейшеналиев).

МАЛА II Анчалык ачык эмес єў. *Мала кєк кєйнєк. Мала кызыл жоолук. Єўкєй жука мала тон кийген калпалар пиринин оозунан эмне чыкса ошону єтє ыйык санай зиркиреп кайталап ал сєз биринен бирине єтїп, баары тегиз чєк тїшкєн* (Касымбеков).

МАЛА ДААМ Тузу кем, даамы жок.

МАЛААМ 1. Жарага тартыла турган, кєбїнчє эзилген ун сїйкєлгєн чїпїрєк. 2. Мазарларда жыгачтын бутактарына байлап, илип коюла турган тилке чїпїрєк, кебез.

МАЛАЙ Бай-манаптарга киши кїчїнєн пайдалануучуларга жалданып иштеп же кызматын кылган жалчы. *Малайы болуп байлардын, Мал менен бирге жаткамын* (Бєкєнбаев). *Жерсиз элем, жер бердиўер, Малай элем, эрк бердиўер* (Токомбаев).

МАЛАЙЛЫК Малайдын абалы. *Малайлыкка жалдандым, Мал ордуна кармалдым* (Осмонкул). *Кїндєрдїн биринде Жоро Муслимахунду малайлыктан бошотот* (Жантєшев).

МАЛАК ЖАЛАГАНДАЙ Тып-тыйпыл, жыпжылма, эч нерсеси калбагандай. *А бїгїн малак жалагандай, кардарлар тургай, ээси дайынсыз* (Бейшеналиев).

МАЛАКАЙ Жїнї ичине каратылып териден тигилген баш кийим. *Каалганын жанында малакайын баса кийген, тоо эчкинин терисинен жасалган жаргак шымчан бир киши отурат* (Байтемиров). *Кємєч ысык. Оф! фу! Кантем, калакай, Коломтого топтой ыргып малакай* (Кожомбердиев).

МАЛАКАЙЧАН Малакай кийген. *Анын кєзїнє малакайчан турушкан эки-їч баш кєрїндї* (Сыдыкбеков).

МАЛАЛ Єкїнїч, кайгы, кїдїктєнїї, капалык. *Алмамбеттин кєєнїнє Аябай салган экемин, Албан тїрдїї малалды* («Манас» С.О.). *Эшитилсин элге деп, Энди айтамын пахтаны. Эч кимге малал келген жок, Алты айланып чапканы* (Эл ырлары).

МАЛАЛА Мала тартуу, топуракты майдалоо.

МАЛАЛАТ ***малала*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАЛАЛОО ***малала*** этишинин кыймыл атоочу.

МАЛАХИТ Ар тїрдїї декоративдик буюмдарды жасалгалоодо жана боёк катары да пайдаланылуучу кара тилке сызыктары бар ачык жашыл тїстєгї минералдын бир тїрї. *Малахит шкатулка. Малахит ваза.*

МАЛАЧЫ Мала тарткан, мала тартып жїргєн. *Малачы балага суусун алып келди.*

МАЛГУН I 1. *дин.* Кудайдын каргышына калып куулган шайтан. 2. *єт.* Каргыш тийген бетпак. 3. Жапайы, орой, мал (айбан) мїнєздїї адам. *Кызыталак Малгундун* («Манас» С.О.). *Макел Малгун дегендин кєзї ушу деп билгин* («Манас»).

МАЛГУН II *диал.* Көзгө көрүнбөгөн, бирок түнкүсүн ачык калган тамак ашты булгап, ойноп, адамга оору пайда кыла турган жандык.

МАЛДАН Мал күтүү, малдуу болуу.

МАЛДАНУУ ***малдан*** этишинин кыймыл атоочу.

МАЛДАШ ***мандаш*** менен бирдей.

МАЛДУУ Малы арбын, малы көп. *Түштүгүндө пахта, жибек, кени бар, чыгыш жагы – кендүү, малдуу Тянь-Шань* (Токомбаев).

МАЛДЫН БУТУН СЫНДЫРУУ Бир нерсеге атап же кандайдыр бир жакшылыкка арнап мал союу. *Бир малдын бутун сындырбасам болобу! Кана, ыраазылык берип коюўуз* (Касымбеков).

МАЛИК Дин түшүнүгүндө тозоктун башчысы.

МАЛИНА Мала кызыл түстөгү, таттуу мөмөлүү бадал өсүмдүгү жана анын мөмөсү.

МАЛКАМ Сулп этке бээнин сүтүн кошуп, жай кайнатып даярдаган тамактын түрү.

МАЛКАНА Мал короо, мал туруучу жай. *Кыштоодогу бир бөлмөлүү тамдын жанында жабык малкана турат* (Абдукаримов).

МАЛКОР Мал күткөндү, жакшы көргөн адам, мал жандуу адам. *Айылдагы малкорлор, короодогу сакчылар кыйкырып, иттерди айдакташты* (Жантөшев).

МАЛКЫ Туйтунуу, кенен жетишүү. *Акка малкып эле калдык. Быйыл түшүм жакшы болуп, эгинге малкып калдык.*

МАЛМА Тери, кайыш булгаарыны иштетип ийге келтирүү үчүн ылайыкталган ар кандай кошунду ачыткыч. *Илгери терини малмага салуу, кыруу, ийлөө процесстери кол күчү менен иштелчү* (Сасыкбаев). *Ашаткысын кандырган, Малмага беш ай жаткырган* («Семетей»).

МАЛСААК Малды жакшы көрүүчү, малкор. *Катын-бала малсаак болбосо, адам мал күтпөйт* (Акиев).

МАЛТЕК *диал.* Төөматек. *Кан увазир оюнунда малтек алат.*

МАЛУУ ***мал*** этишинин кыймыл атоочу.

МАЛЧЫ Мал багуучу. *Шамбет жайлоого чейин жете барып, жайыттагы малды көрүп, малчылар менен коштошуп кайтты* (Сыдыкбеков).

МАЛЧЫЛЫК Мал багуучулук, мал чарбачылык. *Райондун негизги чарбасы малчылык* (Бейшеналиев).

МАЛЫН ***мал*** этишинин туюк мамилеси.

МАЛЯР Үйлөрдү, имараттарды сырдоочу, актоочу жумушчу. *Маляр келди, бир чоў үйдү майлады, Кабак түйгөн капалыкты айдады* (Осмонов).

МАЛЯРИОЛОГ Безгек оорусу боюнча адис. *Малярия врач.*

МАМА Эмчек. *Берчи, энеке, ак мамаўды сагындым* (Турусбеков). *Ак мамасын эмизген, Ак буламык жегизген* (Үмөталиев). *Эки мама меники, эрмегим деп, чымчыганыў жанымды магдыратып* (Абдалова).

МАМАДАНА Кургак чечен, куу чечен. *Кыжыры ташып чыкса да, өзүн колго ала токтотуп унчукту: – Сен мамадана неме көрүнөсүў. Сүйлөшөбүз...* (Адыраманов).

МАМАЙДЫН КӨРҮ Кайда барсаў да, кандай кылсаў да кыйынчылык, азап-тозок, кайгы, муў деген мааниде. Э, *балам! Чыдабаска амал канча? Кайда барсаў Мамайдын көрү* (Жантөшев). *Эмне кылуу керек? Барар жер, басар тоо жок. Кайда барсаў да Мамайдын көрү...* («Ала-Тоо»).

МАМАЙДЫН КУНУНДАЙ КУУ ***к. чубактын кунундай куу.***

МАМАК *диал.* Жапайы айбандын эмчеги.

МАМАЛАК Аюунун, топоздун баласы. *Аюунун мамалагы тамтаўдап жаўы эле басыптыр* («Жомоктор»). *Ысаков топоз өстүрүүгө белсенип киришти. Ал быйыл өзүнө бекитилген 33 топоздон 33 мамалак алды* («Советтик Кыргызстан»).

МАМАЛЫГА Жүгөрүдөн жасалган ботко.

МАМИЛ Чайдын түрү, сорту. *Ичпей мамил чай болбойт, Кийбей кызыл шай болбойт* (Токтогул).

МАМИЛЕ 1. Адамдардын ортосундагы бири-бири менен болгон катышы, байланышы, бирөөгө же бир нерсеге карата көз карашы. *Каныбек экөөнүн мамилеси жакшы* (Жантөшев). *Ал дайыма кичи пейилдик менен мамиле кылат* (Жантөшев). 2. *грам.* Субъектисине же объектисине карата болгон кыймыл-аракеттин ар кандай катнашын көрсөтүүчү этиштин категориясы.

МАМЛЕКЕТ Аймактык, саясий, экономикалык өз алдынчалыкка ээ, жалпы саясий бийликти, коомдук укуктарды ишке ашыруучу атайын органдарга ээ калктык-саясий коомдук бирдик.

МАМЛЕКЕТТИК ***мамлекетке*** таандык. *Арбын болсун, артык болсун мамлекеттик планыў* (Нуркамал).

МАМОНТ Ушу кезде тукуму жоголгон, пил тукумуна кирүүчү чоў жаныбар.

МАМПАЎ Кытай жеринде кыргыздар арасында колдонулган мансап. Болуш даражасына барабар.

МАМПАР *диал.* Жайган камырды төрт бурчтап кичинекейден кесип, эт, картошка аралаштырып жасаган сорполуу тамак. *Мампарды үзүп жасайбыз.*

МАМЫ Ат байлоо үчүн жерге орнотулган жыгач. *Атбагар атты мамыга байлады* (Абдукаримов).

МАМЫК Куштардын канаттарынын астындагы майда, жумшак түк; тыбыт. *Мамык жаздык. Маалында кыркса үлпүлдөп, Мамыктан жумшак жүндөрү* (Калык). *Этиў жумшак мамыктай, Эркелетсеў талыкпай*

(Боогачы). *Кызыктуу көргөн күн кайда, Карынан түшүп мамыкка* («Казыбек»).

МАМЫР 1. Берекелүү, тынч, береке жайнап турган мезгил, оогасыз турмуш. *Ушу күндө да турат, Бай деген мамыр шаарыўыз* («Манас» С.О.). 2. *диал.* Мамыр-жумур. Жымжырт, тыптынч. *Айлана мамыр-жумур боло түштү.*

МАМЫРА Эч нерседен кам жебөө, ыракаттануу, жайлануу, мемирөө. *Балам үйлүү болду деп, Мамырап калды энеси* (Тоголок Молдо). *Малга жайлуу мамыраган төрлөрү* (Калык).

МАМЫРАТ мамыра этиштин аркылуу мамилеси.

МАМЫР-ЖУМУР БОЛУУ *к.* ***камыр-жумур болуу.***

МАМЫРОО мамыра этишинин кыймыл атоочу.

МАМЫРЧЫЛЫК Мамыр бейкут, жоош, жайма-жай. Көўүлүнө кароо, жооштук кылуу, кечиримдүү болуу. *Бай экен деп Жакыпка, Мамырчылык кылба – деп* («Манас» С.О.).

МАМЫРЫ *бот.* Топ гүлү себет сыяктуу, ал эми чоку жалбырактары жылдыз сымал түктүү, дарылык касиети бар гүл, б.а. эдельвейс. *Баа жеткис дарылар: Уу коргошун, мамыры, Шыраалжыны дагы бар* (Эл ырлары).

МАНАП *тар.* 1. Ислам динине чейин арабдардын табынган ыйыгынын (бут) аты. 2. *тар.* Эл бийлөөчү, эл башкаруучу. 3. *өт.* Куу чирен, жумуш кылбаган адам. *Сен ким элеў түгөнгүр, Курсагыўды май баскан? Манаптарча керилип, Манаптарча жай баскан* (Эл ырлары). *Манап – де, Биздер кармалып. Кейиштүү болуп зарланып* («Казыбек»).

МАНАС 1. *филос.* Байыркы Индия философиясынын негизги түшүнүктөрүнүн бири. Бардык менталдык болгон нерселерди камтуучу эў кеўири маанидеги акыл. 2. Калкаа, корголой турган жай, байыр алуучу орун.

МАНАС ТААНУУ *адаб.* Кыргыз фольклористикасынын, «Манас» эпосун жыйноону, изилдөөнү, илимий принципте бастырып жарыялоону ишке ашыруучу тармагы.

МАНАСЧЫ *адаб.* Кыргыз элинин генийалдуу көркөм мурасы «Манас» эпосун айтуучу, аткаруучу таланттуу адам. *Эл дегдешип манасчынын, ырчынын, комузчунун чыгышын күтүштү.*

МАНАТ Көбүнчө кызыл түстөгү түктүү кездеменин түрү. *Ууктарын учтаган, Учуна манат тыштаган* («Манас» С.О.). *Ортосу кызыл манаттан бастырылып, тегереги чачыктуу кара тукаба менен коолдолгон сайма туш кийиз үйдүн бир капшытын бүт каптап турат* (Каимов). *Макмал, манат, баркуттап, Шуру, бермет, акактан* («Эл адабияты»). *Мамыда турат байлануу, Манаттан дорбо жайлануу* («Эл адабияты»).

МАНАТТАЙ Манат сыяктуу. *Төлөнбай миўбашы манаттай кыпкызыл килемде отурат* (Абдукаримов).

МАНГАЛ Атайын шишкебек бышырууга ылайыкталып жасалган буттуу меш, очок. *Ошондо кафелердин бирине барып, мангалда бышкан жыты буркураган кыпкызыл шишкебек менен кружка толо көбүгү чыккан «Барс» сырасын ичүүгө эмне жетсин* («Супер инфо»).

МАНГО *бот.* Тропиктерде дайыма көгөрүп өсүүчү бак жана анын саргыч жашыл түстөгү жыпар жыттуу мөмөсү.

МАНДАЛАК Калпак сымал ири гүлдүү пияз тукумундагы жапайы өсүмдүк, жоогазын. *Тоодогу ышкын, чүкүрү мандалак, чайыр сыяктуу чөп-чардын бардык түрлөрүн жеп жүрдүм* (Абдукаримов).

МАНДАЛАКТАЙ Семиз, татынакай, мандалак сыяктуу. *Сарайда жакшы багылып жаткан мандалактай торпокторду көрдүк* («Советтик Кыргызстан»).

МАНДАЛИН *туурасы:* ***мандолина.*** *Комуз жок чыдап турбадым, Тагып алып черткемин, Мандалиндин сымдарын* (Токтогул).

МАНДАРИН Дайыма көгөрүп турган, түштүктө өсүүчү цитрус багы жана ушул бактын кабыгы жука, өўү саргыч мөмөсү.

МАНДАТ Өкүлдүк, сунуш-талап тапшырма. Белгилүү бир адамдын өкүлдүгүн күбөлөндүрүүчү документ. *Депутаттык мандат.*

МАНДАШ: мандаш урунуп же мандаш токунуп отуруу Тизелерин бүгүп, эки бутту кайчылаштырган абалда астына жаяа жалпак отуруу. *Райымбек буттарын жыйып, мандаш урунуп отурду* (Каимов).

МАНДЕМ Кандайдыр бир кемтик, бир нерсеси жетишпегендик; жаздымдык.

МАНДИКЕР Туруктуу иштеген орду жок, эмгек күчүн колунан келген өнөрүн сатып күнүмдүк жумуш кылуучу адам, кара жумушчу. *Мамаш Жумашты кечээ күнү мандикерге жөнөткөн* (Жанөшев).

МАНДИКЕРЛИК мандикер дегенге таандык. Күнүмдүк жумуш кылууну кесип кылгандык. *Жаштардын көбү мандикерлик иш издеп чар тарапка тарап кеткен* (Абдукаримов).

МАНДИЛИ Кездеменин бир түрү, андан жасалган элечек, селде, суу жоолук, оромол. *Баса түшүп жыгылды, Мандили баштан чубалып. Баса албай көзү тунарып* (Тоголок Молдо).

МАНДОЛИНА Төрт жуп металл кыл тартылган, кичинекей жука пластинка менен чертилип ойнолуучу, көбүнчө арткы бөлүгү күпчөк сыяктанып кеткен музыкалык аспап. *Шаўдуу ыр, ачык күлкү гитара менен мандолинанын үндөрүнө кошулууда*

(Абдумомунов). *Кош бол, байкуш мандолинам, таштап кеттим кїн нурундай кылдарыўды чарт ізіп...* (Муканов).

МАНДЫКЕР ***мандикер*** менен бирдей.

МАНЁВР 1. Душманга сокку берїї максатында аскерлерди же флотту топтоштуруп которуштуруу жолу. 2. Согуш абалына жакындатылган шартта жїргїзілгєн аскерлердин, флоттун тактикалык машыгуусу. 3. Темир жолдордо поезд, паровоздорду, вагондорду орун которуштуруу ыгы. 4. *єт.* Ыкчам ыкма, амал, айла.

МАНЕЖ 1. Атка мингенди їйрєтїїгє же машыктырууга арналган атайы имарат же курчалып тосулган аянт. 2. Цирктеги арена. *20-июнда «Жылдыздар манежде» долбоорунун жыйынтыктоочу туру єттї* («Кыргыз Туусу»). *«Жылдыздар манежде» долбоорунун жетекчиси А.Тезекбаева* («Агым»). 3. Тегереги тосулган кичине бала уктоочу керебет.

МАНЕКЕН *сїр.* Кєргєзмє, кийимдердин їлгїсїн кєрсєтїї їчїн жыгачтан ж.б. материалдардан жасалган жана каалаган абалга коюп койгонго мїмкїн болгон адам турпаты, калып.

МАНЕКТЕЙ Чоў, олбурлуу, колго урунумдуу. *Байкап турса суусунда, Балыктары манектей. Манектей болгон Кїнбосундун ирeўи кубарып кетти, каны шакардай кайнап кетти* (Субанбеков).

МАНЕРА 1. Кандайдыр бир нерсени жасоодогу ыкма, жол, адат, єнєкєт. *Анын сїйлєє манерасы ошондой* 2. Жазуучунун, сїрєтчїнїн, музыканттын чыгармачылык єзгєчєлїгїнїн жыйындысы, стили, ошондой эле чыгарманын аны аткаруунун єзгєчє мїнєзї (чыгармачылыктын техникалык жана стилистикалык ыкмалары).

МАНЖА Колдун жана буттун салаа-салаа болуп кеткен эў акыркы кыймылдуу бєлїктєрї (кыймылдуу шакшактары). *Апакай колунун кичинекей манжаларын бирден бїктєп жумуп, бирден ачып, санап чыкты* (Таштемиров).

МАНЖЕТ 1. Жеў учу. Кєйнєктїн жеўинин кайрылган учу. 2. *тех.* Териден жасалган жана поршендїї насосторго кийгизилген алкак.

МАНЖУ Туўгус-манжу тукумунан тараган эл. *Силер кайдан? Манжусуўарбы? – дейт доошу кїркїрєп. Биз кыргызбыз. Илгери ушул тегеректеги манжулар менен чабышып жїргєн убакта бу Магнитогордун дайны жок болчу* (Айтматов).

МАНЖУРЛАР Кытай Эл Республикасынын административдик чарба району болгон Дунбэйде жашоочу калк.

МАНЖЫРА Балжырап турган ириў. *Манжырасын агызган, Акмак тазга кезиктиў* («Эр Тєштїк»).

МАНИКЮР Колдун тырмактарын кїтїї, кам кєрїї, аны боёо иштери. *Барар жери кїндє маникюр, ателье, бий ресторан кечинде* (Борбугулов).

МАНИПУЛЯТОР Айлакер, кєз будамайлоочу адам.

МАНИПУЛЯЦИЯ 1. Татаал ык, татаал айла-амал. 2. *єт.* Кєз жазгыруу, кєз боёо.

МАНИФЕСТ 1. Бєтєнчє маанидеги окуя боюнча жогорку бийликтин калкка кат жїзїндє кайрылуусу, їндєє. 2. Саясий партиялардын, коомдук уюмдардын программалык мїнєздєгї кат жїзїндє кайрылуусу.

МАНИЯ 1. Єзїнїн тїшїнїгїн жана ой-пикирин, аў сезимин кандайдыр бир идеяга топтогон психикалык оору, абал. 2. Белгилїї бир объектиге кумарланып, дилгирленип калуу, бир нерсенин артынан сая тїшїї учуру.

МАНКУРТИЗАЦИЯ Єз элинин тарыхын, маданиятын, нравалык жана руханий багытын ж.б. унутуу процесси.

МАНКУРТИЗМ ***маўкуртчулук*** менен бирдей.

МАНОМЕТР *физ.* Жабык мейкиндикте суюктуктун, газдын, абанын, буунун басымын єлчєєчї прибор.

МАНПАР ***мампар*** менен бирдей. *Манпар, куймак, кымыз, куурма чай, бардыгын эле билем, менден сурар бекен?* (Токомбаев).

МАНСАП Башкаруучулук укугу бар кызмат орду, бийлик даражасы. *Ал мансап їчїн жутунуп, далайга пара берген* (Маликов). *Мансапка жетер менен єзїмчїл, єз кємєчїнє кїл тарткан киши болуп чыкты* («Чалкан»). *Байлык кууп, дїнїйєнї жыйнабаймын, Мансап кууп, бар же жок деп ылгабаймын* (Ибраев). *Мансапка мас болгон кєлгє кєпїрєє салам дейт* (макал).

МАНСАПДАР Кызматтагы адам, кызмат ордун ээлеген адам.

МАНСАПКОР Мансапты кєздєгєн, мансапты жакшы кєргєн адам. *Мансапкорлор манап куулар* (Калык).

МАНСАПКОРЛУК Мансапты кєздєєчїлїк, мансапты жашкы кєрїїчїлїк.

МАНСАПТУУ Урмат-сыйлуу, жогорку кызматка жеткен адам.

МАНСАРДА Їйдїн чатырындагы жашоого ылыйыкталып жасалган бєлмє. *Мансардасы менен їй салды.*

МАНТ 1. Кандайдыр бир кыйын абалдан кутулуп кетїї максатында жасалган амал, буйт берип кетме айла. *Дубанын канча эми бар, Ысык чилде жай кїнї, Мант кылып аны байлаган* («Манас» С.О.). 2. Куулук, митаамдык, жаман ойлуулук. *Ок тиштешкен анты кєп, антынан да манты кєп* (фольк.). 3. *єт.* Кокус кылуу, жеўип алуу, мерт таптыруу. *Басташканын мант кылган, Балбандык жайы дагы бар* («Манас» С.О.).

МАНТ БЕРЇЇ Чукул бурулуу, чыга бе-

рїї. *Мант берип кыйла адамды умсундурган* (Медетов). *Мант берген тїлкїдєй, жалт бергени жылкыдай* (макал).

МАНТАЙ Эки бєйрєгї чыгып балтайган, балчагай кєрїнїштє болуу. *Бермет китептин бетиндеги музоонун сїрєтїн кєрє коёт. Ананайын ий дегеле мантайып сонун кєрїнєт деди* (Байтемиров)

МАНТАЎ: мантаў-мантаў этїї Мантайган кєрїнїштє, кыймыл-аракетте болуу. *Журтта калган жалгыз кїчїк борс-борс їрїп, мантаў-мантаў чуркап жїрдї* («САЖИ»).

МАНТАЎДА Мантаў-мантаў этїї, мантаў-мантаў эткен кыймыл-аракетте, кєрїнїштє болуу.

МАНТАЎДОО мантаўда этишинин кыймыл атоочу.

МАНТЕК Муштум, какыс-кукус ишарасы. *Жеткенден калтек, жетпегенден мантек жеп* (фольк.).

МАНТИЯ 1. Кенен, узун сырт кийим; монахтардын, чиркєє кызматкерлеринин, кээ бир єлкєлєрдєгї соттордун, жактоочулардын, коомдор менен академиялардын окумуштууларынын мїчєлєрїнїн сый кийими. 2. Омурткасыз жаныбарлардын, моллюскалардын, айрым рак сымалдардын денесин каптап турган сырткы терисинин бїгїшї.

МАНТО Аялдардын кеў тигилген пальтосу.

МАНТУУ Камырдын ичине майда тууралган эт салып, бууга бышырылган тамак. *Палоо басуу, мантуу жасоо жагынан чоў адисмин деди Тїгєл* (Бейшеналиев).

МАНТУУЧУ Манты жасаган киши. *Келер менен Зарлыккан манты пуруштун алдына барат* («Эл адабияты»).

МАНТЫК 1. Жерден боорун кєтєрїп тыўып калуу, чоўоюп, ирденип калуу. *Мантыгып калган кїчїк.* 2. Тоюнуу, тоюнуп толуп оўолуу. *Ємїрлєрїн бїркєп заўкир дат баскан, Жылаўаяк, жылаўбаштар мантыкты* (Токомбаев).

МАНУАЛДЫК Колдун таасири менен дарылоо. *Мануалдык терапия.*

МАНУСКРИП Байыркы кол жазма.

МАНУФАКТУРА 1. Капиталисттик єндїрїштє ири машиналык єнєр жайдан мурун болгон ремеслолук техниканын убагында эмгектин ар тїрдїї болуп бєлїнїшї менен мїнєздєлїїчї формасы. 2. Кездеме, ткань.

МАНЧЫРКА Менменсинїї, текеберленїї, барктануу. *Манас минтип турганда, Сенин манчыркашыў кеп эмес* («Манас»).

МАНЧЫРКАТ манчырка этишинин аркылуу мамилеси.

МАНЧЫРКОО манчырка этишинин кыймыл атоочу.

МАНЬЯК 1. Психикалык жактан оорулуу, манияга кабылган мыкаачы адам.

МАЎ I 1. Меўдубана. 2. Нашаа. *Маў тарткандан кейбиреп, мас болгондон кеўгиреп.* 3. *єт.* Келесоо кейбир. *Кїйєєў жаман жан болсо, Кїндє акылыў маў болор* (Эл ырлары).

МАЎ II маў-маў Тєєнїн салмактуу басыгынын элес туурандысы. *Маў-маў, маў баскан, Чуудаларын чаў баскан* (Эл ырлары).

МАЎ БАШ Эч нерсеге тїшїнбєгєн, жеткире ойлонбогон, кем акыл. *Фархаддын бай їўкїрїн табабыз деп далай маў баштар келишкен* (Тойбаев).

МАЎ БОЛУУ Эмне кыларын билбей, башы айланган абалда дал болуу, єзїнчє бир чечимге келе албай башы катуу. *Эки айрылыш жолдун кайсынысына тїшєрїмдї билбей, маў болуп туруп калдым* («Ала-Тоо»). *Иштерди иштеп, эми эки айры жолдо маў болгон Манапбай салкын тартып Айнагїлдєн алыстоого аргасыз болду* (Сыдыкбеков). *Эмне їчїндїр менин оюма эчтеке келбей башым маў болду* (Абдукаримов). ***В.: Маўги баш болуу.*** *Анын ушу калаада калганын, биротоло эле маўги баш болуп кайыр сурап калганын Асылбек угуп жїргєн* (Абакиров).

МАЎГЕЛ Сабагы катуу чєптєрдї оруўга, куурай алууга ылайыкталган орок.

МАЎГИ I 1. ***байги*** менен бирдей. 2. *єт.* Дєдєй, макоо, келесоо. *Адам болбой баарыбыз, Маўги болгон экенбиз* («Эр Тєштїк»). *Кєп сїйлєгєн маўгилер, Кїзгї кирген текедей* (Молдо Кылыч).

МАЎГИ II Тїбєлїк.

МАЎГИЛИК I Нашаа пайдалангандык. *Маўгиликке жол берип, Машакатка кимдер даар* («Эл адабияты»).

МАЎГИЛИК II Тїбєлїктїк. Кылымдар бою.

МАЎГЫЛ Кызгылт.

МАЎГЫТ Иттин єўїнїн аталышы.

МАЎДА Єсїмдїктїн боюна чыгып жапырт єсїп кетїїсї. *Буудай маўдап кетти. Тїп албай маўдап кеткен картошка.*

МАЎДАЙ 1. Баш сєєктїн каштан жогорку чачка чейинки бєлїгї, чеке. *Жалындуу илебине чыдай албай, Жалбарып маўдайыўдан єбєр элем* (Токомбаев). *Жоголуп кетсе белгилїї маўдайында агы бар* (Токтогул). *Билбейм кайдан, табылгансыў сен мага, Маўдайыма бїткєн жалгыз бакыттай* (Султанов). 2. Бет алды тарап, бет жак, єзї турган жерден алганда каршы жагы. *Ал маўдайдагы зоонун чокусун карап калды* (Абдукаримов). *Суунун аркы маўдайында кырманчылар от жагышып, кєжєсїн кайнатууда* (Айтматов). *Караўгыда катып турсам нестейип, маўдайыма учуп тїштї Ак чекит...* (Абдалова). 3. Тагдыр жазмыш. *Ажалдуубуз єлєрбїз, маўдайга жазса кєрєрбїз* («Сейтек»).

МАЎДАЙ ЖЫЛЫТАРЛЫК Болор-болбос, аз да болсо кєўїл бурарлык, анча-мынча

жагымдуу маанай байкалардык, көңүл буруугa арзырлык. *Калем кармаганы кесиптештеринен маңдай жылытарлык сөз укпаган жазуучу да өлгөндө чыкканда мактоого бир маарып калат* («Кыргызстан маданияты»). *Алардын ар бири ийгиликтүү пайдаланып, башка тилдерге которуп жатышы маңдай жылытарлык көрүнүш* («Кыргызстан маданияты»).

МАҢДАЙ ТЕР Өз эмгеги менен тапкан нерсе, иштеп тапкан акысы, накта эмгегинен жаралган үлүшү.

МАҢДАЙ ТЕРИ КАЙТУУ Эмгеги колуна тийүү, эмгегинин үзүрүн көрүү. *Ар бир жерди сарамжалдуулук менен бакканда гана андан маңдай тер кайтат* (Өмүрбаев). *Быйыл күз жаман эмес, маңдай терибиз кайткансып калды* («Кыргызстан Туусу»).

МАҢДАЙ-ТЕСКЕЙ Бетме-бет. *Маңдай-тескей төрүнө Малчынын көрдүм жайлашын* (Осмонкул). *Биз бир жак, алар бир жак болуп маңдай-тескей турабыз.*

МАҢДАЙГА БҮТКӨН Бар болгон, колунда турган. *Маңдайга бүткөн жалгыз ую бар жарды чал чыгымды кайдан тапсын?* (Элебаев). ***В.: Маңдайга жазган.*** *Маңдайга жазганы ушул, буга да тобо деш керек* («Кыргызстан маданияты»).

МАҢДАЙГА ЖАЗГАНДЫ КӨРҮҮ Тагдырдын буйругуна моюн сунуу, жазмыш тартуулаганды көрүү. *Маңдайга жазганды көрбөскө чара барбы? – деп Жанкечти абасын сүйөп-таяйт* (Осмоналиев). *Ажалдуубуз өлөрбүз, Кыдыр алла салганын Маңдайга жазса көрөрбүз* («Сейтек»). *Толгон немеден ушуну маңдайына жазып койгонун карасаң?* («Кыргызстан маданияты»).

МАҢДАЙКЫ Каршысындагы, бет маңдайындагы, бет алдыдагы. *Келе жатат калың кол, Маңдайкы сары белди ашып* («Эр Табылды»).

МАҢДАЙЛАШ Беттешүү, бетме-бет келүү. *Арыстан Манас баатырга Маңдайлашып калганы* («Манас»). *Маңдайлаша калганда Найза болот бул сака* («Эр Төштүк»). *Маңдайлаша келгенди балта менен сойлотуп* (фольк.).

МАҢДАЙЛАШУУ маңдайлаш этишинин кыймыл атоочу.

МАҢДАЙЛУУ Чекелүү. *Адамзаттан таңдайлуу, адамдан чолпон маңдайлуу.*

МАҢДАЙЧА Босогонун үстүнкү туура жыгачы.

МАҢДАЙЫ АЧЫК к. кабагы ачык.

МАҢДАЙЫ ЖАРЫК Жаркылдаган, ачык-айрым, кабак түйбөгөн. *Ынтымак менен адилдик бар жерде, душман күчсүз, элдин маңдайы жарык.*

МАҢДАЙЫ ЖАРЫЛУУ Аябай кубануу, сүйүнүү, жайдарылануу, көңүлү шат болуу. *Эл кубанып турса, биздин да маңдайыбыз жарылып калат* («Кыргызстан маданияты»).

МАҢДАЙЫ ЖЫЛЫБОО к. чекеси жылыбоо.

МАҢДАЙЫ КАЙКЫ Бактысыз, таалайсыз, таалай айтпаган, багы ачылбаган. – *Шору арылбаган Батийна..! Туулгандан маңдайы кайкы жаралган экен да...* (Сыдыкбеков). *Маңдайым кайкы, ырысым тайкы белем?* (Үмөталиев).

МАҢДАЙЫ ТАЙКЫ Бактысыз, турмуштан жолу болбогон. *Мындай маңдайы тайкы шоркелдей болоорбу эринен кара кагаз келген күнү баласы чарчап отурбайбы* (Кадыров).

МАҢДАЙЫНА СЫЙБОО Буюрбоо, буюрбай калуу. *Ай кагылайын Алтынай ай! Ал биздин маңдайыбызга сыйган жок. Не деген чолпон эле* («Ала-Тоо»). *Ал да маңдайына сыйбай кетти* (Сыдыкбеков).

МАҢДОО маңда этишинин кыймыл атоочу.

МАҢКА 1. Көбүнчө жылкыда болуучу жугуштуу оору. *Башты балта бузат, жылкыны маңка бузат* (макал). 2. Мурду бузулган, мурду мырык же шаңыракай, киңкилдеп мурдунан сүйлөп калган. *Котон жара менен ооруп, мурду маңка болгон* (Токомбаев). *Ич маңка. Туюк маңка.*

МАҢКАЙ Маңдайы жазы, мүчө түзүлүшү келишимдүү, сөөктүү келип бадырайып толмоч көрүнүү. *Асемдеп жакшы кийинген, Ак келин чыкты маңкайган* (Маликов). *Күлаййым маңкайып толмоч* (Бейшеналиев). *Жүзүңө кал жарашып, Маңкайып... толукшуган айдан бетер* (Муканов).

МАҢКАЙТ маңкай этишинин аркылуу мамилеси. *Ак боз атын маңкайтып, туура тартып тура калып.*

МАҢКӨШ Маңыроо, сөздү туура түшүнө бербеген, апенди чалыш. – *Каратып туруп маңкөш боло калганын кара!* (Осмоналиев).

МАҢКӨШТҮК Маңыроолук, сөздү туура түшүнө билбестик, апенди чалыш.

МАҢКУРТ 1. Өз ата-энесин тааный албаган, билбеген акыл-эссиз адам. 2. *өт.* Өз элинин, ата-бабаларынын тарыхын, маданиятын унуткан, нравалык-руханий салтын танган адам, адам – робот. *«Тегиңди унутпа, ата мурасын бил, антпесе айласыз маңкуртка айланасың» деген Чыңгыз Төрөкуловичтин эскерүүсүн жадыбыздан чыгарбашыбыз керек* («Кыргыз Туусу»). *1937-жылдагы кандуу репрессиядан, жетимиш жыл бою созулган орусташтыруу доору учурунда Манас осуяттарын жериген нигилисттер, өткөн тарыхын таанybай, танган маңкурт «киргиздердин» мууну пайда болду* («Кыргыз Туусу»). *Маңкурт сөздү айландырып терминге, Бийиктеди чыгармачыл тактыңыз* (Акматалиев). *Маңкурт болуп, атып салса энесин, Ак жоолугу – аппак кушка айланып* (Акматалиев). *Адам-*

дардын бир болушун самаган, Маўкурттардын жок болушун каалаган (Акматалиев). *Маўкурттар ай, заманада көбөйүп, Түшүнчү жок, сөөк талашып, чыр чыгып* (Акматалиев).

МАЎКУРТТУК Маўкуртка таандык мүнөз сапаттар.

МАЎКУРТЧУЛУК Өз элинин, ата-бабаларынын тарыхынан, маданиятынан алыстоо, унутуу; кечээкини эстөө, баалоо, эртеўки келечек жөнүндө камкордук көрүү сыяктуу адамгерчилик сапаттардан ажырап, утурумдук керектөөчүлүк кызыкчылыктардын кулуна айлануучулук.

МАЎОО маўыроо менен бирдей.

МАЎУУ Басуу, жүрүү. *Бараарыма жерим жок, Маўып жүргөн бир жанмын* («Манас»).

МАЎЫЗ I 1. Дандын, мөмө, жемиштин, жашылчанын, ширеси. *Тамактын маўыздары организмге тароодон мурда боорго барат* («Ден соолук»). 2. Маани, керектүү, пайдалуу мазмун. *Өзү сөзмөр өнөрлүү, сөзүнүн чыкты маўызы* (Калык). *Акылбек карыянын сөзү абдан маўыздуу болду. Маўыздагы бар эле, Байыр таппай келдиў го* («Калмырза»).

МАЎЫЗ II Бабыр, эзме, бир нерсе жөнүндө майдалап эзип түшүндүргөндү же сураганды жакшы көргөн адам. *Мээни ачыта турган маўыз адам эле* (Жантөшев). *Пайдасы жок көп айтып, Маўыз сөздү чиритет* (Токтогул).

МАЎЫЗДАН Кайта-кайта кайталап, маанисиз эзип, мыжып сүйлөй берүү. *Маўызданып сүйлөө.*

МАЎЫЗДАНУУ маўыздан этишинин кыймыл атоочу.

МАЎЫЗДУУ 1. Ширелүү, маўызы бар. 2. Мазмундуу, маанилүү. *Нуркасым эў маўыздуу кылып сөз сүйлөдү* (Баялинов). *Маўыздуу эч нерсе айтпады.*

МАЎЫРАЙ Тике жана таў калуу менен маўыроо чалыштанып кароо. *Биз кирип барганда маўырайып карап калышты* (Элебаев).

МАЎЫРАЙТ маўырай этишинин аркылуу мамилеси.

МАЎЫРАЮУ маўырай этишинин кыймыл атоочу.

МАЎЫРОО Келесоо чалыш, бир нерсени, айтканды сезбеген, элебеген; дендароо жүргөн. *Кычан уйлардын баары эле өзүлөрүнүн сыўар мүйүз маласындай маўыроо болот деп ойлоочу* (Бейшеналиев). *Ал маўыроо чалыш намыскөй неме!* (Жакиев).

МАЎЫРООЛУК Келесоолук, аўкоолук. *Өзүўдүн маўыроолугуўдан ошону түшүнбөй калгансыўда.*

МАП сын атоочтун *мапмайда* сыяктуу күчөтмө даражасын уюштурат.

МАПЫ Эки дөўгөлөктүү араба. *Энеме кошуп өзүмдү, Мапысына салыптыр* (Эл ырлары).

МАР Жылан. *Чөлдө жүргөн кулан бар, Урун мар деп аталат, Уча турган жылан бар* («Манас»).

МАРА I Жарышта, мелдеште чыгып келгендиги белгиленүүчү акыркы чек. *Марага кадимкидей тизгин кагышып келерсиўер* (Бейшеналиев).

МАРА II Тиктөө, көз айырбай кароо, мадала тиктөө. *Качыруучу жолборстой Марап турган сен кимсиў?* («Манас»).

МАРАЗ 1. Оору, оорулуу. 2. *диал.* Жаман оору, тери оорусу.

МАРАЗМ 1. *мед.* Карылыктын же узак убакыт өнөкөт оорунун кесепетинен организмдин алсыздануусу, акылдан же кубаттан калуу. 2. *өт.* Моралдык жактан чөгүү, күчсүздүк.

МАРАЛ Бугунун ургаачысы. *Үркүп чыкса маралы Сайгактаган инектей* («Манас»). *Элик ойнойт гүлдүн терип баригин, Марал ойнойт сая кууп шеригин* (Баласагын).

МАРАЛ КУЛАК Жоон сабактуу, шыпыргы гүлдүү, көп жылдык өсүмдүк.

МАРАФЕТ Ар кандай майрамдарга, салтанаттуу жолугушууларга өзүн же бир нерсени толук жайга келтирүү.

МАРАФОН 1. Грециядагы жердин аты. 2. *спорт.* Б.з.ч. 490-ж. Афинанын Марафон деген жеринде перстер менен болгон согушта гректердин жеўишин кабарлоо үчүн жоокер чуркап өткөн. Ошол себептен алыс дистанцияга чуркоо (42 км), сууда сүзүү, лыжа (50 *км*) ж.б. спорттун түрү боюнча мелдеш марафон деп аталат *Мелдеште марафондук жарыш* (42 *км*) *боюнча жөө күлүктөр Валерий Писарев жана Виктория Полюдина биринчиликке умтулушат* («Супер инфо»).

МАРАФОН ӨТКӨРҮҮ Жалпы элдин кызыкчылыгын көздөгөн иш-чараларга жарандардан каражат топтоо. *Кыргызстанды 1925-жылдан 1937-жылга чейин башкарган биринчи мамлекет башчысы Абдыкадыр Орозбековдун 120 жылдык мааркеси үчүн өткөрүлгөн марафондо 8 миллиондон ашуун каражат чогулган. Марафон Тарых музейинин имаратында өтүп, ага Кыргызстандын булуў-бурчунан миўдеген жарандар катышты* («Агым»).

МАРГАНЕЦ Агыш күмүш түстүү оўой менен эрибей турган морт металл, химиялык элемент.

МАРГАНЦОВКА *мед.* Марганец кычкыл калийдин бүртүк же эритинди түрүндөгү медицинада колдонулуучу зат.

МАРГАРИН Өсүмдүк майына башка заттарды кошуп же өсүмдүк майы менен малдын майын аралаштырып жасалган тоў май.

МАРГАРИТКА *бот.* Гүлү майда жылдыз сымал, кызыл, ак, мала кызыл түстөгү гүлдүн түрү.

МАРГИНАЛАР Түрдүү себептер менен өз маданиятынан же социалдык чөйрөсүнөн ажырап, бирок бөлөк маданиятты али толук өздөштүрө элек адамдардын тобу.

МАРДАНАЛЫК Эрдик, баатырлык.

МАРДАЎДОО Кубануу, эдиреўдөө.

МАРДЕК Даны чыгарылып алынган жүгөрүнүн сотосу.

МАРДИКЕР мандикер менен бирдей.

МАРДИКЕРДИК Кара жумушчунун адистиги.

МАРЖА I *сүйл.* Орустар менен жаўы аралаша баштаганда орус аялдарына кайрылууда шарттуу түрдө колдонулуп жүргөн сөз. *Эне сүтүн бербесеўиз да, элик сүтүн берип, балага эне болуп коюўуз, маржа деп, аскерден биртике үйрөнүп келген, чала-чарпын түшүндүрдү* (Касымбеков).

МАРЖА II *экон.* Сатып алуу жана сатуу баасынын ортосундагы айырма менен аныкталып белгиленүүчү ортомчунун кирешеси.

МАРЖАН Шуру, маржан (коралл) шурудан жасалган кооздук, жасалга. *Инжуу, маржан, зумурут* («Манас» С.О.). *Шуру тогот, маржан таш* («Манас» С.К.). *Көрөсүў жайнап жатканды Маржанды бойго тагынып* (Бөкөнбаев).

МАРЗЕ Чек, чек ара. *Садыр кетмен-күрөктөрдү марзедеги алмуруттун түбүнө чогулттурду* (Касымбеков).

МАРИАТ Бермет.

МАРИНАД Өсүмдүк майы, ачуу татымдар кошулуп даярдалган суюктук, жашылча жемиштерди маринаддоодо куюлуучу уксус (ачык суу, сирке), *Маринадга салынган сельд.*

МАРИНАДДА тузда менен бирдей. *Маринадга салып ачытуу.*

МАРИНАДДОО *а.ч.* Жашылча, мөмө-жемишти уксус кислотасын кошуп консервалоо ыкмасы.

МАРИОНЕТКА 1. Жип же ичке зымдын жардамы менен жогору жактан актерлор аркылуу кыймылга келтирилүүчү куурчак. 2. *өт.* Өз эрки менен эмес, башкалардын көрсөтмөсү боюнча иштеген адам, өкмөт, мекеме ж.б.

МАРИОНЕТТИК марионетка дегенге таандык. *Архангельскини интервенттер... басып алып, ак гвардиялык марионеттик өкмөтү түзүлдү* («Коммунист»).

МАРИФАТ магрифат менен бирдей.

МАРИХУАНА Индия кара куурайынан алынган банги зат (наркотик).

МАРКА I 1. Кенже. *Марка бала. Марка уул.* 2. Козу.

МАРКА II 1. Көбүнчө, кандайдыр бир сүрөттөр тартылып, төлөнгөн баасы көрсөтүлгөн, каттардын жана башка бир катар документтердин бетине жабыштырылуучу төлөө белгиси. 2. Завод-фабриканын товардагы символу, аты, жасалган жери көрсөтүлгөн белги. *Уралдыктардын заводдук маркасы биздин өлкөгө гана эмес өлкөбүздүн чегинен тышкары алда кайда жерлерге да кеўири маалим* («Советтик Кыргызстан»). *Ал биринчи болуп ар түрдүү маркадагы сигарет өндүрүүчү акционердик коомдо болуп, ишканалардагы иштин абалы менен жакындан таанышты* («Кыргыз Туусу»). 4. Германиядагы жана Финляндиядагы акча бирдиги. *Кимде ким аны кармап беришсе, беш миў марка беребиз деп да көрүштү* (Баялинов). 5. Товардын түрү, тиби, сапаты жөнүндөгү белги. 6. *өт. сүйл.* Кадыр, даража. – *Кой, антип маркаўды түшүрбө.*

МАРКАБА мартаба менен бирдей.

МАРКАБАТ Ырайым, мээрим. *Кана, Мөкүш, сен да ырдай кой бир ирет, Маржан эне Маркабатын билдирет* («Ала-Тоо»).

МАРКАБАТТУУ Ырайымдуу, мээримдүү, кичи пейил. *Кантсе да киндик кесип кирин жууган, Биздин маркабаттуу бир боор жер* (Осмонов).

МАРКАБАТЫ Ырайымдуулугу, кичи пейилдиги. *Кылышпайт бир-бирине кыянатты, Начарга кандай дейсиз маркабаты* («Эл адабияты»).

МАРКАДАР Береке, жакшылык. *О бечара, маркадар тап!*

МАРКАЗ Борбор, ортолук; өлкөнүн же шаардын орто жери. *Сиздин балаўыз жарым жылга кетсе, биздин Абдыразак эки жылга кетти. Кеткенде да марказдын (борбордун) өзүнө кетти* (Мавлянов).

МАРКАЛАШ Бир кызыкчылыкта болуу. *Тилегибиз бирдей маркалаш, айлыбыз биргеаркалаш.*

МАРКАМАТ маркабат менен бирдей.

МАРКЕТИНГ Керектөө жана өндүрүш продукцияларына сурамдык талапка ылайык өндүрүмүнүн калыптанышын камсыз кылуучу базардын абалын жана өнүгүү келечегин изилдөөгө негизделген чарбалык иш-аракеттерди уюштуруунун жана башкаруунун комплекстүү тутуму.

МАРКЕТИНГДИК Маркетингге таандык. *Маркетингдик изилдөө борбору «Барсты» өтүшү боюнча рынокто өзүнүн ээлеген орду бар деп белгиледи* («Суперинфо»).

МАРКЁР 1. Бильярд оюнунда упайларды эсептеп туруучу адам. 2. Өзгөчө түстөр менен кагаздагы бир нерсени белгилөө үчүн колдонулган карандаштын бир түрү.

МАРКИРЛӨӨ Товарга тамга, белги, марка салуу.

МАРКИРОВКАЛОО Белгилөө, клеймо коюу. *Бул жолку шайлоодо бармакты маркировкалоо алынып салынгандыктан 4 миллион сом үнөмдөлөт* («Кыргыз Туусу»).

МАРКСИЗМ Табият менен коомдун өнүгүш закондору, эмгекчи массанын эркиндиги, коммунисттик коомду куруу жөнүндөгү илим.

МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ Маркс – Энгельс – Лениндин коммунисттик коом жөнүндөгү окуусу.

МАРКУМ Өлгөн адам жөнүндө сөз кылууда «ыраматылык», «бейиши болгур» деп айтылчу сөздөй жана ушуларга маанилеш сөз. *Маркум Огонбай тирүүсүндө бир нерсени кыйгыратып черте коюучу* (Каимов). *Ушу болсун бир нуска, Мусакожо маркумдан* («Казыбек»).

МАРЛИ марля менен бирдей.

МАРЛЯ Көбүнчө жарат таңуу, сүрүү, тазалоо үчүн медицинада о.э. үй тиричилигинде колдонулуучу, ажыракай, жумшак, жука кездеме, даки. *Зуура ак марля оролгон колун сууруп көрсөттү* (Баялинов).

МАРМЕЛАД Жемиштин пюресине кум шекер кошулуп бышырылган килкилдек (кондитер азыгы) конфеттин бир түрү. *Дизентерия менен ооруп, ооруканадан чыккан балага бал, мармелад берүүгө болот* («Кыргызстан аялдары»).

МАРОДЁР Өзгөчө кырдаалдарда элди, ээсиз турак-жайларды талап тоноочулар.

МАРОККАЛЫКТАР Марокконун калкы.

МАРС 1. Байыркы Рим мифологиясында согуш кудайы. 2. *астр.* Күндөн алыстыгы боюнча төртүнчү орунда турган Күн системасындагы кызгылт түстөгү планета.

МАРСЕЛЬЕЗА *муз.* Француздардын революциялык ыры. Франциянын мамлекеттик гимни.

МАРТ I Календардык жылдын үчүнчү айы. *Март айы болсо да, азыр бул жерде жаз белгиси жок* (Жантөшев).

МАРТ II Колдо болгонун аябаган, берешен, колу ачык, жоомарт. *Көөнүлүн жазат жалпынын, Көөнүлү ачык, март адам* (Барпы). *Берген март эмес, алган март* (макал). *Март болсун, дасторкону кенен болсун. Арттырсын, жоомарт келип, дос-жолдошун* (Баласагын). *Тартуулаган сени кыргыз жерине, Табыйгаттын марттыгына ыракмат!* (Ибраев). *Кимдерди оозго алып алкайбыз биз? Мартты – мактап, сараңды – жемелейбиз!* (Баласагын).

МАРТА Жолу. *Муну мен көргөнүмө шүгүрлүк деп, Күнүнө нече марта айтат муну* («Эл адабияты»).

МАРТАБА Даража, кадыр-барк. *Календердин мартабасы күндөн-күнгө көтөрүлө баштады* (Жантөшев). *Бактылуу болсо эр жигит, Мартабасы озбойбу* («Олжобай менен Кишимжан»). *Салтанаты толгон – дейт, Анын мартабасы озгон – дейт* («Калмырза»).

МАРТАБАЛУУ Кадыр-барктуу, даражалуу, ардактуу. *Тойго Таластын баш-аягындагы мартабалуу кишилер гана чакырылган* (Каимов).

МАРТЕН МЕШИ Болот иштеп чыгаруучу меш.

МАРТСЫН Өзүн март киши сыяктуу көрсөтүүгө аракет кылуу, берешен, колу ачык көрүнүмүш болуу. *Илбирс өйдүү тапканымды мыкчыбай, Мартсынамын элдин ишин көргөндө* (Токомбаев).

МАРТСЫНУУ мартсын этишинин кыймыл атоочу.

МАРТТЫК Колу ачыктык, берешендик, март, берешен экендигин билдирүүчү сапат. *Берсең берер кезегиң, Марттык кылсаң бир атты* (Токтогул). *Ашым өзүнүн досунун марттыгын мактай баштады* (Каимов).

МАРТУУ 1. Кыргыздардын байыртадан бери келе жаткан эң эски ишенимдеринин биринен – аял төрөтүнө байланышкан оорунун ээси – зыяндуу, терс күч, кээде ошол оорунун аты катары да айтыла берет. Элде кара басуу, албарсты – деген аттар менен да белгилүү. Аял төрөт учурунда ээси ооп калууну марту басты же кара басты, албарсты басты – делип түшүнүлөт. 2. *өт.* Туура эмес иш иштеген күнөөлүү адамга карата: эмне болду? эмне болуп жатасың? сыяктуу маанилерде колдонулат. *«Энекеси нетти» деп, «Мартуу басып кетти» деп, Катындын баары чочуду* («Манас»). *Куучу жүргөн жерде төрөгөн аялды мартуу баспайт* (Каимов).

МАРТЧЫЛЫК марттык менен бирдей.

МАРУУ мары этишинин кыймыл атоочу.

МАРЧА Тоо этектеринде же боорунда пайда болгон шорлуу жер. Кой-эчки же жапайы кийиктер жалап үңкүр кылып койгон жай. *Бадалдан бугу бышкырат, Марчадан элик бакырат* («Манас»).

МАРЧАЙ Кыска бойлуу, борпоң толук адам.

МАРШ I 1. Катарда ыргагы менен бир калыпта басуу ыгы. 2. Аскердик жүрүш тартиби менен бир орундан экинчи орунга жылуу. 3. Марш ритми менен жазылган музыкалык чыгарма.

МАРШ II 1. Катардагы кыймылдын башталышын билдирүүчү команда катарында колдонулат. 2. *сүйл.* Жөнөп кетүү, кетүү жөнүндө буйрук берүү катарында колдонулат.

МАРШАЛ 1. Көрүнүктүү жана өзгөчө айырмаланган жогорку командалык бөлүктөгү адамдарга жекече берилүүчү генералдан жогорку аскердик наам жана ушундай наамы бар адам. *Советтер Союзунун маршалы. Артиллериянын маршалы. Авиациянын маршалы. Тулпары туйлап маршалдын, Оздугун кемирет* (Бөкөнбаев). 2. Кээ бир мамлекеттердин армиясындагы жогорку аскердик наам же чин, ушундай наамы бар адам.

МАРШРУТ Өтө турган, токтой турган жерлери, багыты мурдатан белгиленип коюлган жол. *Туристтик жүрүштүн маршруту.*

МАРЫ Кеўү-кесири болуп кеўеле тїшїї, байып калуу, жыргай тїшїї.

МАРЫТ Канааттандыруу. *Колу марты-раак эмеге кабылса марытып да коёт.*

МАС 1. Ичкилик ичїїнїн негизинде алгачкы ал-абалынан тайыган, мастык абалына келген, абдан кызуу. *Арак ичкен тойдо мас, акылы жок кїндє мас* (макал). *Жаман адам элге кас, акылсыз жигит кїндє мас* (Барпы). 2. Эўги-деўги, каалгыган, ыракатка баткан (кєбїнчє абалга карата). *Жыттадым алып мен бїгїн, Чалкыды кєккє кєўїлїм: Мас болдум атыр жытыўа* (Їмєталиев). 3. *єт.* Менменсинип, чиренип керсейїїчїлїк, абдан кєпкєнчїлїк. *Байды кудай урарда Дєєлєтїнє мас болот* (макал).

МАСЕЙИЛ Коо, кашат, жото. *Аласыўбы деп кербей Масейилге барышпай, Барып кабар алышпай* («Эл адабияты»). *Масейилдин жолунан, Таап алган кєк кїкїк* («Манас»).

МАСЕЛ 1. *адаб.* Санат-насыят ырлары ушундайча да аталган учурлар бар. *Итин баккан аялдар Элге жагар. Элге жаккан ал аял Эрге жагар* (Калыгул). 2. Макал, лакап, їлгї. *Чакчыгайдын масели, куудулданып тууpаган* (Молдо Кылыч).

МАСЕЛЕ 1. Чечилишин талап кылып турган милдет, абал; чечилиши керек болгон проблема. *Тенти Кычанга орчундуу маселелерди айтты* (Бейшеналиев). *Экинчи маселеде уюштуруу иштери каралды* (Каимов). 2. Кээ бир маалыматтар келтирилип, ошонун негизинде белгилїї жолдорду колдонуп чыгарууну талап кылган эсеп. *Маселе чыгаруу. Маселелер жыйнагы.*

МАСЕЛЕН ***мисалы*** менен бирдей.

МАСЕЛЕНИ КАБЫРГАСЫНАН КОЮУ Иштин чечилишин, аткарылышын тездетїї, ыкчамдатуу максатында болор жерин, ток этерин айтуу, чечкиндїї киришип, катуу талап коюу. *Арабыздагы сары сакал Култек абдан чечкиндїї неме эле, бир кїнї маселени кабыргасынан койду* (Абдыраманов). *Сессияга маселени кабыргасынан коюп келдим* (Бердикеев). *Болбосоў маселени кабыргасынан коет* (Тойбаев). ***В.: Маселени кырынан коюу***. *Атайын партиялык жыйналыш чакырып, маселени кырынан коёбуз, талкуулайбыз* (Егиналиев). *Ал начальнигине кирип эле маселени кырынан коёт* (Жигитов).

МАСИЛЕТ Кеўеш, акылдашуу, пикир алышуу, насыят, їгїт. *Кеўеш таап бергин деп, Масилетин курады, Їч кайталап сурады* (Тоголок Молдо). *Кайра жыйын, кайра масилет куруп отурушка убакыт жок* (Касымбеков).

МАСКА 1. Ар тїрдїї максат менен бетин жаап, тартынып алуу їчїн атайын ылайыкталып жасалган кеп, Бетке кийїї. *Кїїгїм айнек маскаларын кийинишип, Эки киши иштеп жатат темирди* (Токомбаев). 2. *єт.* Жасалма ырай, жасалмалуулук. *Бул жєн гана анын маскасы.*

МАСКАРА 1. Уят абал, уятка калгандык, айыбы ачылгандык. *Маскара болот эмеспи убададан тайыган* (Жантєшев). 2. Уяты чыккан кишиге карата же тилдєє иретинде колдонулуучу сєз. *– И-ий маскара! – деди Батыш, Чегирткенин маданиятсыз жоруктарын сїрєттєп* (Сыдыкбеков).

МАСКАРАД Катышуучулары маска жана ар тїрдїї тамашалуу кийим менен чыгуучу зоок-кечеси.

МАСКАРАЛА Уят кылуу, шылдыўдоо, маскара кылуу. *Тєрєнїн бетин ачып маскаралап, Кылмышын калтырбастан чукуп салат* (Шимеев).

МАСКАРАЛАТ ***маскарала*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАСКАРАЛОО ***маскарала*** этишинин кыймыл атоочу.

МАСКАРАЛОО ЫРЛАРЫ *адаб. к.* ***кордоо ырлары.***

МАСКАРАЛЫК Уят болгон, шылдыў болгон абал, шерменделик, уятсыздык.

МАСКАРАПОЗ 1. Цирктин элди кїлдїрїп, куудулдануучу артисти. *Бетине кызыл боёкту жаап, мурдунун їстїнє кепил койгон їксєйгєн чачтуу маскарапоз куудулданып сїйлєп жатат* (Бейшеналиев). 2. *єт.* Кебетеси же кандайдыр бир кылык жоругу менен кїлкї келтирерлик, шылдыў болорлук абалда калган киши.

МАСКАРАЧЫЛЫК ***маскаралык*** менен бирдей.

МАСКЕ Каймак май.

МАСКИРОВКА 1. Душманга билинбєє максаты менен аскерлерди жана куралдарды жашыруу, душмандан жашынуу амалдары. *Алымкул кылдаттык менен маскировкаланып алды* (Сыдыкбеков).2. *єт.* Кой терисин жамынуу.

МАСКИРОВКАЛОО 1. Маска же маскарад кийимин кийгизїї. 2. Билинбес, байкалбас кылуу. *Замбиректерди байкалбас кылып маскировкалоо.* 3. *єт.* Маскировка жасоо, жаап – жашыруу, билмексен болуу.

МАСКЇНЄМ *диал.* Уктатуучу, мас кылуу, тынчытуучу дары.

МАСЛАКАТ *эск.* Кеўеш, акылдашуу, пикир алышуу. *Бу Муўдуубай малын алмакка маслакат кылды* («Эл адабияты»). *Баатырларды чогултуп Маслакат кылам келгиле* («Эл адабияты»).

МАСЛЕНИЦА Славян элдеринде кыштын єтїшїнє арналган майрам.

МАСОНДОР XVIII кылымда Англияда пайда болуп, андан кийин жашыруун коом тїрїндє Европанын башка єлкєлєрїнє тарагалган мистикалык їрп-адаты бар диний – философиялык коомдун мїчєлєрї.

МАСС-МЕДИЯ Массалык маалымат каражаты (пресса, телекєрсєтїї, радио).

МАССА 1. Жуурулган камырга окшогон коюу же суюгураак келген зат, аралашма. 2. Бир нерсенин көптүгү, жыйындысы. 3. Көпчүлүк эл, көпчүлүк. *Аянтка 30 миңден ашык эл массасы жыйылган* («Агым»).

МАССАЖ Денени чыныктыруу же косметикалык максаттарда адамдын денесин укалап, ышкылап сүрүү ыгы.

МАССАЖДА Массаж жасоо.

МАССАЖДАТ ***массажда*** этишинин аркылуу мамилеси.

МАССАЖДОО ***массажда*** этишинин кыймыл атоочу.

МАССАЛЫК 1. Көпчүлүк катышкан, көпчүлүк эл катышкан. *Жумушчулардын массалык кыймылы.* 2. Көп санда, көп. *Массалык түрдө өндүрүү.*

МАССАЛЫК АДАБИЯТ *адаб.* 1. Адабияттагы өзгөчө мыкты көрүнүш катары бөлүнүп чыкпаган жалпы көчтүн арасындагы, көптүн арасындагы чыгармалар. 2. Эл арасына кеңири тараган, көркөмдүк-эстетикалык деңгээли жогору эмес, негизинен көркөм табити анчалык өнүкпөгөн окурмандарга ылайыкталган, окууга жеңил, бирок окурманды ойго салбаган чыгармалар.

МАССИВ 1. Тоо тутуму, тоо тулкусу. 2. Географиялык тиби жагынын окшош кең мейкиндик. *Токой массивдери.*

МАССОВКА 1. Митинг, чогулуш же кандайдыр бир иш чараларды өткөрүү үчүн эл массаларынын чогулуусу. 2. Кинодогу, спектаклдеги көпчүлүк. *Массовканы түзүү.*

МАСТАВА Эт тууралган күрүч сорпо, ага катык кошуп ичет.

МАСТАН 1. Элдик жомоктордо кездешүүчү ашкан митаам, куйту кемпир. *Ошол мастан жез кемпир Айганышты көрдү эми* («Мендирман»). 2. *сүйл.* Ушакчы, сүйлөөк, какчаңдаган кемпир. *Калдаманын куулукшумдугу ашкандыктан мастан деп аталган экен* (Каралаев).

МАСТАН КЕМПИР ***к. жез кемпир.***

МАСТЕН ***мастан*** менен бирдей.

МАСТЕР 1. Кандайдыр бир өнөрдүн, кесиптин адиси, тажрыйбалуу жумушчу. 2. Чеберчилиги, билгичтиги менен өзүнүн ишинде чоң жетишкендиктерге жеткен адам кандайдыр бир ишке чебер, эпчил адам, устат. 3. Цехке, сменага ж.б. административдик жана техникалык жагынан жетекчилик кылуучу адам. *Сменалык мастер.* 4. Көрүнүктүү спортсмендерге, шахматисттерге берилүүчү наам жана ушундай наамы бар адам. *Спорттун мастери. Шахмат боюнча эл аралык мастер.*

МАСТЕРСКАЯ 1. Кандайдыр бир буюмдарды жасап чыгаруу же ремонт кылуу жумуштарын жүргүзүүчү ишкана жана ушундай ишкана жайгашкан жай, үй, *Кийим тигүү мастерскаясы.* 2. Негизинен ремонт иштерин жүргүзүүчү өнөр жай ишканасы. *Темир жол мастерскаясы.* 3. Заводдун же цехтин бөлүгү. 4. Художниктердин, скульптордордун иштей турган жайы, өзүнчө үйү.

МАСТЕРСКОЙ ***мастерская*** менен бирдей.

МАСТИТ *а.ч.* Суук тийүүнүн натыйжасында пайда болгон эмчек оорусу.

МАСТЫК 1. Мас болгондук, мас болгон кишинин абалы. *Жылуу-Булактын оюнда өңчөй зөөкүрлөр бозо ичип отуруп, мастыктан чатак чыгат* (Элебаев). 2. Көпкөндүк.

МАСЧЫЛЫК ***мастык*** менен бирдей.

МАСШТАБ 1. Узундук өлчөмүнүн чыныгы чоңдугунун планда, картада ж.б. кичирейтип алынган чени, катышы. *100 километр бир сантиметр масштабы менен алынган карта.* 2. *өт.* Арым, чоңдук өлчөмү, өз кучагына алгандык. *Кеңири масштабдагы иштер. Областтык масштабдагы кызматкер.*

МАСЫК Дин эрежесинде: даарат алып бүткөндөн кийин, маасынын үстүнөн манжаларды суулап, из түшүрүп коюу. Бут жуулду деген ырым.

МАТ 1. Шахмат ойнунда королдун коргонуу мүмкүндүгү бүткөн, уттуруу абалы. *Мат жарыялоо. Мат болуу.* 2. *сүйл.* ***Утулуу, жеңилүү.*** *Адатынча кыйкыра баштаганда начальниктин колу коюлган приказды акырын столуна таштап койдум. Мат болуп отуруп калды* («Чалкан»). *Ошентип, ал ветврачты мат кылган экен* («Кыргызстан маданияты»).

МАТА I 1. Жалпы эле кездеме. 2. Кебезден өрмөктө согулган кездеме. *Матаны кийет түрлөнтүп, Бачайы көйнөк кийгендей* (Тоголок Молдо). *Чалдын үстүнө кийгени мата көйнөк* (Жантөшев). *Мата, чепкен, кара чай, Түрдүү жибек жана бар* («Эл адабияты»). *Мата сатып шай кылган, Таш, таш салып жай кылган* («Калмырза»).

МАТА II 1. Матоо менен ийүү, ныгыра басып ийүү, кыйшайта катуу кере тартуу, керектүү формага келтирип ийүү. *Уукту матады. Керегени матады. 2.* Жылбас кылып байлоо, кере-кере тартып кыймылдагыс кылып байлоо, кабыра байлоо. *Асантайлар Асекти жигиттери менен матап алышат* (Сыдыкбеков). 3. Башка жакка өтүп кеткис кылып туюкка тосуу, туюкка такап камалган абалда кармоо. *Он алты айры куу бугу отуздай маралды матап турган экен* (Жантөшев). 4. Кекетүү, жекирүү, кекээр сөз айтуу. *Эмитен сезин алып коёюн дедиби, Көкө түсүн үйрүп, кыр көрсөтө минтип матады* (Касымбеков).

МАТАДОР Италияда бука менен күрө-шүү оюнунун негизги катышуучусу.

МАТАЛ ***мата*** этишинин өздүк мамилеси.

МАТАТ Кайрымдуулук, жардам тилөө. *Эстебей мени жүргөн күндөрүңдө сыйындым матат бер деп пирлериме* («Эл адабияты»).

МАТАТ мата этишинин аркылуу мамилеси.

МАТАШ мата этишинин кош мамилеси.

МАТБУГА *эск.* Басмакана, типография.

МАТБУГАТ Басылып чыккан китеп, журнал сыяктуулар. *Мына азыр өкумат, Ачты бизге матбугат. Мектеп ачып ар элге Берди илим, таглимат* (Тагай уулу).

МАТЕМАТИК Математика боюнча адис.

МАТЕМАТИКА Чоўдуктарды, сандардын катышын, мейкиндик формаларын үйрөнүүчү илимдердин жыйындысы (арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия ж. б.).

МАТЕРИАЛ 1. Кандайдыр бир максатта колдонуу үчүн керек болгон нерсе, зат, сырьё. *Курулуш материалдары. Техникалык материалдар.* 2. Кездеме, материя. *Костюмдук материал. Пальтолук материал.* 3. Кандайдыр бир ишке, чыгармага же бир нерсени далилдөө үчүн негиз болуучу, ошого пайдаланылуучу маалыматтар. *Доклад жасоо үчүн топтолгон материалдар. Тергөө ишинин материалдары.*

МАТЕРИАЛДУУ Аў-сезимге көз каранды болбогон, заттык, физикалык, нерселик касиетке тиешелүү өзгөчөлүккө ээ. *Материалдуу дүйнө.*

МАТЕРИАЛДУУЛУК Аў-сезимге көз каранды болбогон затка, нерсеге таандык касиет, өзгөчөлүк. *Дүйнөнүн материалдуулугу анын өзүндө.*

МАТЕРИАЛДЫК материал дегенге таандык. *Аялдар өлкөбүздүн материалдык байлыгын түзүүдө кайраткерлик менен иштеп жатышат* («Жаш ленинчи»). *Кийинки жылдарда айыл жеринин материалдык – тех-никалык базасын чыўдоо ишине олуттуу көўүл бурулууда* («Кыргыз Туусу»).

МАТЕРИАЛИЗМ Идеализмдин илимге карама-каршы келген жоболорун төгүнгө чыгарган, духсуз эле материя, жаратылыш, объективдүү реалдуулук эў биринчи пайда болгондугун, объективдүү дүйнө аў-сезимге, ойлоого көз каранды эмес, өзүнчө жашай тургандыгын, дүйнөнү жана анын закон ченемдүүлүктөрүн таанып-билүү мүмкүндүгүн далилдеген илимий философиялык багыт. *Тарыхый материализм. Диалектикалык материализм.*

МАТЕРИАЛИСТ Философиялык материализмдин жолун жолдоочу киши.

МАТЕРИАЛИСТТИК Материализмге негизделген, материализм принциптерине ылайык келүүчү. *Жаратылыштын кубулуштарын материалисттик түшүнүү. Коомдук турмуштун көрүнүштөрүнө материалисттик мамиле кылуу.*

МАТЕРИАЛЧЫ арызчы менен бирдей.

МАТЕРИК Жер шарындагы океандар жана деўиздер менен курчалып турган эў зор кургактык, континент. *Африка материги.*

МАТЕРИЯ 1. *филос.* Кишинин аў-сезиминен тышкары жана ага көз каранды болбогон объективдүү реалдуулук. 2. Физикалык телолорду түзгөн *Материянын түзүлүшү. Материянын сакталуу закону.* 3. Кездеме, материал. *Пахтадан жасалган материя.*

МАТКЕ I *сүйл.* Үйдүн төбөсүнө коюлуучу тоголок же төрт кырдуу негизги устун.

МАТКЕ II *сүйл.* Аарынын ургаачысы. *Маткеси челектен чыгып учса, бир уя аары аны ээрчип жөнөйт* (Таштемиров).

МАТОО I 1. Керege, ууктун ийилген жери. *Керегенин матоосу. Ууктун матоосу.* 2. Керege, уукту ийүү үчүн ылайыкталган курал. 3. Байлоо. *Өрүш толгон жылкым бар, Матоо толгон төөм бар* («Эр Төштүк»). *Кайратын жыйнап, бармагым, Кабыргага матады* («Эл адабияты»).

МАТОО II мата этишинин кыймыл атоочу.

МАТОО III *аўч.* Мылтыктын стволуна түшкөн так.

МАТОЧНИК 1. Бал челекте аарынын маткасы жата турган ячейка. 2. *бот.* Өсүмдүктө пестиктин бир бөлүгү.

МАТРАС 1. Жатканда алдыга салуу үчүн ылайыкталган калыў шырылган төшөнчү. 2. Ошондой милдет аткарган диван, керебеттин адам жата турган алды пружиналуу торчосу, олпогу.

МАТРАЦ матрас менен бирдей.

МАТРИАРХАТ 1. Алгачкы общиналык түзүлүш өнүгүп жаткандагы мезгил, уруу топтору аял жагынан болгон туугандыкка негизделип түзүлгөн байыркы уруу коомунун стадиясы. 2. *өт.* Үй-бүлөдө, коомдук түзүлүштө аял затынын үстөмдүгү.

МАТРИЦА 1. Ар түрдүү буюмдарды чыгарууда колдонулуучу форма, калып, уя. 2. *полигр.* Терилген тексттин калыў кагазга чуўкурайта тескери басылган көчүрмөсү. *Китепти матрицадан басуу.*

МАТРИЦАЛОО Бир нерсени штамптоо үчүн анын калыбын түшүрүү.

МАТРОС Командалык составга кирбеген катардагы моряк жана да граждандык флотто кеме командасында кызмат кылуучу адам.

МАТРОСКА 1. Матростун жазы кайырма жакалуу көйнөгү. 2. Аялдардын жана балдардын ушундай формада тигилген көйнөгү. 3. Балдардын матрос шапкасына окшош баш кийими.

МАТЧ Шахмат ойнунда же спорттун башка бир түрү боюнча эки тараптын же эки команданын мелдеши.

МАТЫР Суюк нерсеге салуу, чөгөрүү, чөмүлтүү, тереў малуу. *Кычан чөгөлөй жонун дүгдүйтүп, кулагына дейре матырып башын сууга малды* (Бейшеналиев). *Дмитрий чыўалган калакты тепшидеги сууга матырды* (Сыдыкбеков).

МАТЫРАЙ Жашынакай, татынакай.

МАТЫРТ матыр этишинин аркылуу мамилеси.

МАТЫРУУ матыр этишинин кыймыл атоочу.

МАУЗЕР Автоматтык пистолеттин бир түрү. *Кабынан маузерин сууруп алып үч-төрт атып жиберди* («Ала-Тоо»).

МАУХПУЗ *эск.* Кудайдын ыйык китеби, буйругу. *Силкинди уккан адам жалгыз кыздан, Не иш болсо маухпузда кудай жазган* («Эл адабияты»).

МАФИЯ XVIII к. Италиянын Сицилия аралында пайда болгон террордук уюм. 2. Опузалоо, зордуктоо, террор, киши өлтүрүү жолдору менен киреше тапкан (башкаруу чөйрөсүндө байланышы бар) уюшулган кыл- мышкерлердин тобу.

МАХАБАТ Ашыктык, сүйүү, сүйүү сезими. *Зыйнатка кайрат берген Байтерек экөөнүн ортосундагы жалындуу махабат менен анты эмеспи* (Токомбаев).

МАХОРКА Тамеки өсүмдүгүнүн сабагынан жана жалбырагынан майдаланып жасалган төмөнкү сорттогу тамеки. *Махоркадан чылым ороп алып, Дмитрий: – Да! – деди адетинче* (Сыдыкбеков). *Чаке ! – деди Акия, макоркеў болсо ортого кой эми...* (Сыдыкбеков).

МАХТАЛ 1. Мактоо, даўктоо. 2. Атакдаўкын чыгаруу. *Жаратканга жан берип сыйынуу менен ага арналган ыйык махтал ырларын бу музыка жөн гана коштоп турбайт* (Станалиев).

МАХШАР Дин ишениминде: тиги дүнүйөдөгү чоў сурак боло турган аянт. *Эки дүнүйөден теў жакшылык көрбөй, махшар-майдан күнүндө да тозоктон калган бат-чагарлар* (Жантөшев).

МАЧТА 1. Кемеде парус бекитилүүчү мамы. *Пароходдун так мачтасына чейин агарып муз тоўуптур* (Баялинов). 2. *тех.* Ар кандай максаттарда колдонулуучу бийик мамы.

МАШ I Бирдей өўдүү карталардын чоўу менен кичинесин басууга туура келген карта оюнундагы мүмкүнчүлүк, шарт. *Ачага маш тийип, басып чыгып кетти.*

МАШ II 1. Кандайдыр бир нерсени иштөөгө көнүгүп калган, машыккан; кыймыл-аракети тез, эптүү, эпчил. *Оймоктуу катын ишке маш* (макал). 2. Белгилүү, дайын, шамдагай. *Сөздү машына келтирип айтты. Шыўга-Кечүү, Таш-Кечүү, Алмамбет билген маш кечүү* («Манас»).

МАША I 1. Эски мылтыктын кууга от коюучу, от алдыруучу тетиги. *Машаны ирмедим. Машага от коюу. Машаны ирмеп салышты* («Манас» С.О.). 2. Атылуучу куралдарда атуу үчүн сөөмөйү менен басып жиберүүчү тетиги.

МАША II Чаккан жери ачышып ооруган ичке денелүү чиркейдин бир түрү. *Машанын мурду батпаган, Чиркейдин мурду өтпөгөн* («Манас»).

МАШАА КОЮП АТУУ *аўч.* Удаа, удаа ок атуу, чыгаруу.

МАШАА маша I менен бирдей.

МАШААЛАШЫП АТУУ *аўч.* Бир нече киши бир убакытта ок чыгаруу.

МАШАЙЫК 1. Кадырлуу карыя. 2. Уруу башчысы. 3. Дервиштердин башчысы. 4. Мусулмандардын дин башчысынын ардактуу наамы. *Жарыктык, машайык эле. Жаны жаннатта болсун* (Баялинов). 5. Диний түшүнүк боюнча: кудай сүйгөн олуя, баарын билген, көзү ачык. *Аты кызыр, машайык, Ал оздуктан алыптыр* («Сейтек»). 6. *өт.* Эў мыктысы, эў кыйыны.

МАШАК Буудай, арпа сыяктуу өсүмдүктөрдүн сабагына улай кеткен башы, оруп-жыйнап алгандан кийинки аўызда калган эгиндин башы. *Биз анда машак терип балдарды бакканбыз* (Айтматов).

МАШАКАНА Чиркейден сактанып ичине кирип жатуучу кездемеден жасалган туюк көшөгө. *Чиркейден сактанып, машакананын ичине кирип жаттым.*

МАШАКАТ Убарачылык, түйшүк, азап, кыйноо. *Кыз узатуунун толгон машакаты кедей ата-энеге оор экени Батийнага белгилүү* (Сыдыкбеков). *Караўгыда калыў токой арасынан жүрүү айтып бүтүргүс машакат* (Жантөшев). *Башка түшкөн машакат, Барган сайын арбыган* («Казыбек»).

МАШАКАТСЫЗ Убаракерчилиги жок, убарасыз, түйшүксүз.

МАШАКАТТАН Кур бекер убараланууу, түйшүк тартуу, азап тартуу.

МАШАКАТТАНУУ машакаттан этишинин кыймыл атоочу.

МАШАКАТТУУ Убарасы көп, түйшүктүү, азаптуу, машакаты көп. *Бака... балапан жүрөгүн чочутуп таштаган машакаттуу окуяны көз алдына... элестетип азаптана берди* (Бейшеналиев).

МАШАКТА Эгиндин башын колго чогултуу, терүү, жыйноо.

МАШАКТАТ машакта этишинин аркылуу мамилеси.

МАШАКТОО машакта этишинин кыймыл атоочу.

МАШАНАКА Чиркейден коргоно турган туюк чатыр.

МАШАР *туурасы:* ***махшар***. О дүнүйөдөгү чоў сурак боло турган аянт. *Шапагат машар күндө бизге кыл деп, Келейин тобо кылып баскан изин* («Эл адабияты»).

МАШАТЫ 1. Ирандын Мешхед деген шаарында чыгарылган килем. 2. *өт.* Кулпурган, кубулуп турган. *Каникей кылган сонунун: Машаты килем салдырып, Барча, буулум, дүрүйө, Мамыктан жаздык алдырып* («Манас»). *Аттын барын айдатып, Ат чабуучу балдарын, Арчындап*

жоолук байлатып, Куйругун жерге шійдіріп, Балдарынын барына Машаты кірмє кийдирип («Манас»).

МАШАЯК машайык менен бирдей.

МАШБАЛДАК АТУУ Жан-дили менен кызмат кылуу, єлєр-тирилерине карабай катуу аракеттенії. *Эчтеке менен иши жок, буга кєбінчє курсагынын тойгону гана эсеп, єз чарбасында машбалдак атып аракеттенет* (Борбиев).

МАШИНА 1. Энергияны бир тірдєн экинчи бир тїргє айландыруу жолу менен кандайдыр бир иш, жумуш аткарган механизм же механизмдердин жыйындысы. *Буу машинасы. Айыл чарба машиналары. Кийим тигїїчї машина.* 2. Кандайдыр бир механизмдин жардамы менен кыймылга келїїчї транспорт каражаты (кєбінчє автомобиль жєнїндє). *Жїк ташуучу машина. Жеўил машина. Араў эле кыбырайт, Машинабыз єр жерде* (Жунушев).

МАШИНАЛАШТЫР Машинанын, механизмдин кїчї аркылуу ар кандай ишти, жумушту иштетії, кыймылга келтирії; ишке, жумушка машинаны, механизмдерди кєбірєєк колдонуу.

МАШИНАЛАШТЫРУУ машиналаштыр этишинин кыймыл атоочу.

МАШИНИСТ 1. Машинаны башкарган адам. *Экскаватордун машинисти. Эй, машинист! Айда тынбай, Айда тынбай, аркырат!* (Элебаев). 2. Локомотивди башкарган темир жолчу.

МАШИНИСТКА Жазуу машинкасында иштєєчї аял. *Апам машинистка, редакцияда иштейт* (Абдыраманов).

МАШИНКА Кандайдыр бир жумушту аткаруу їчїн колдонула турган прибор. *Жазуу машинкасы. Чач алуучу машинка.*

МАШКЕ Канаттууларды жытынан табуучу аўчылыкка пайдаланылуучу ит. *Ээрчиткенибиз Апек аттуу машке* (Каимов).

МАШКУЛ *диал.* Иш менен колу бошобогон.

МАШУР *диал.* Белгилії, аты чыккан, даўкы таш жарган. *Элге машур белгилії, Акын уулум, Жаныбек* (Барпы).

МАШТА 1. Їйрєтії, такшалтуу, маш кылуу. *Їлгї берип маштадыў, Єспірім, келинкыздарды* (Осмонкул). 2. Айтар сєзїн даярдоо, камдоо. *Чачылба бекер баатыр – деп, Айтарга сєзїн маштады* («Эр Табылды»).

МАШТАЙ Сууга чыланган маш буурчактын кабыгы ачылып, даны бадырайып кєрїнгєн сыяктуу, кєздїн бадырая ачылышы. *Кєзїўді маштай ачамын, Каныўды суудай чачамын* («Семетей»).

МАШТАШ Биргелешип иштєє.

МАШТОО машта этишинин кыймыл атоочу.

МАШЫГУУ машык этишинин кыймыл атоочу.

МАШЫК I Маш болгондук, кєнїккєндїк, такшалгандык.

МАШЫК II Їйрєнїп, кєнїгїп калуу, такшалуу, маш болуу. *Кичинемден бардык ишке машыктым* (Осмонкул).

МАШЫКТЫР машык этишинин аркылуу мамилеси.

МАШЫРКА *туурасы:* ***маашырка.*** *Машыркап таттуу кыялга батып.*

МАШЫРКОО Ыраазы болуу, канааттануу, таўдануу, машыр болуу.

МАШЫРЫК Чыгыш, кїн чыгыш (1920-жылдары колдонулган термин). *Саади бїт чыгыш элдерин жыйырма жылдан ашык жєє, жылаўайлак басып, кыдырып жїргєн. Магрибинде да, Маш ригинде да болгон* (Абдыраманов).

МАЭСТРО Композитордун, оркестрдин дирижёрунун, чебер музыканттын сыйлуу аталышы; шахматтын мыкты чеберин да ушинтип атап коюшат.

МАЮТ Єлїм, єлїї.

МАЯ *а.ч.* Эгинди оруп-жыйнагандан кийин, анын сабагынын аўызда калган бєлїгї. *Колумду далай маяга кестиргемин.*

МАЯК 1. Жаркырап кїйїп кемелерге жол кєрсєтїп туруучу мунара. *Маяк болуп кылаауа, Кїйгїм келет Ысык-Кєл* (Токомбаев). 2. *єт.* Жол кєрсєтїїчї, єрнєк болгон, їлгї болгон адам. *Бїт дїйнєгє эрктин жолун кєрсєтїп, Бардык жерге маяк болуп каратат* (Токомбаев).

МАЯН Жел маян, тєє.

МАЯНА Эмгек акы, жалуун, жалыйна. *Бишкек шаардык кеўешинин депутаттары тарабынан кабыл алынган токтому боюнча актерлорубуздун айлык маяналары кєтєрїлдї* («Кыргыз Туусу»). *Єзїўєр билесиўер, маянабыз бир кап унга жетпейт* («Супер инфо»). *Єкмєт мага маяна тєлєйт.*

МАЯТНИК 1. Салаўдатып асылган теўселме таякча. 2. Саат механизмин кыймылга келтирїїчї саат ичиндеги дєўгєлєкчєсї.

МЕ 1. Бирєєгє бир нерсени берїїдє «мына, ал» деген сыяктуу маанини билдирїїчї сєз. *Єзїў эмгек кылбасаў бирєє сага «ме» деп бекер оокат бермек беле.* 2. Итти, чакырганда, тамак бергенде айтылат. *«Ме. Балтек, ме!»*

МЕБЕЛЬ Эмерек, шкаф, стол, стул, диван сыяктуу їй буюмдары. *Їчєєнїн кєзї жаўы мебелдерге тигилїїдє* (Бейшеналиев).

МЕГА... Эў эле чоў, єтє ири деген маанини туюнткан татаал сєздїн бєлїгї.

МЕГАБАЙТ Компьютердин эске тутуу кєлємїн єлчєєчї бирдик.

МЕГАВАТТ Электр кубаттуулугун єлчєєчї бирдик. *Азыркы кезде бизде 3 миў мегаватт кубаттуулуктагы 15 гидроэлектр станциялары иштеп жатат* («Кыргыз Туусу»).

МЕГАПОЛИС Миллиондогон калкы бар

ири шаар. Чоӊ шаар. Майда шаарлардын биригиїсі. *Бир миӊ жылдан ашык тарыхы, 20 миллиондой калкы бар Каир дійнедегі эӊ ири мегаполистердин бири* («Кыргыз Туусу»).

МЕГАФОН Катуу сійлеечі телефон. 2. Үнді катуу чыгаруучу рупор. Кебінче милиционерлер, агитаторлор ж.б. колдонот.

МЕГЕЖИН Ургаачы чочко. *План боюнча Сабыркул ар мегежинден он алтыдан торопой беріїге тийиш* («Кыргызстан аялдары»).

МЕГЕРА 1.

Заардуу, ажаан, тажаал аял.

МЕГИЛЖИН *туурасы:* ***мегежин.***

МЕДАЛИСТ Окуу жайын (мектепти) эӊ жакшы бітіргендігі, мелдештерде жеӊгендиги ічін медаль алган адам.

МЕДАЛЬ Сиӊирген бетенче эмгеги же каармандыгы ічін сыйлык белгиси катарында берилиїчі бетине кандайдыр рельефтик сіреет салынып, сез жазылган металлдан жасалган тегерек пластинка; ушундай эле формадагы мектепти артыкчылыгы менен бітіргендерге, конкурстун, мелдештин жеӊип чыгуучуларына берилиїчі же белгилиї бир тарыхый датага арналып чыгарылуучу айырмалоо белгиси.

МЕДАЛЬОН 1. Ичине кандайдыр бир сіреет салынган, моюнга тагынып жіріїге ылайыкталган сійрі формадагы зергердик чакан буюм. 2. Сіреет же жасалгалар ічін аземдиї сійрі алкак.

МЕДЕР 1. Таяныч, бел кылган желек, іміт. *Тынч кінде тереелдиӊ, Кагылайын медерим* (Осмонкул). *Жакшы аял эр азаматтын аскар тоодой медери* (Жантешев). *Медери жок туугандан бек сійлешкен жат жакшы* (макал). 2. *диал.* Самордун буу чыга турган тешикчесин жаап коё турган жапкычы. *Эки ийнинде медери бар, їстіндегі калканы куп жарашкан.*

МЕДЕР ТУТУУ Ишениї, желек катары саноо, бел тутуу. *Балдарын медер туткан топуктуудай* (Бейшеналиев). *Кепчілік Кілташырдын сезін медер тутуп ынанды* (Абакиров). *Эжесинин боорум деп жалгыз медер туткан ишеничи Телеміш болчу* (Бердикеев).

МЕДЕРЛЕШ 1. Бири бирине жардам беріїчі адамдар. 2. Эки жактан теӊ болгон колдоочулук.

МЕДЕТ I Желек, таяныч, жардам, колдоо. *Аасы жапы іметке, Медет болгон Мукамбет* («Манас» С.О.). *Качып калган калыӊ кыргыз журтуна, Бир жараткан езі медет этсе экен* (Турусбеков).

МЕДЕТ II *диал.* Бийик тоого есіїчі дары чептін аты. *Медет-седет деген дары чепті кердіӊ беле, жеӊеке?*

МЕДЖИЛИС Чыгыштын кээ бир елкелерінде (Турцияда, Иранда) парламенттик же анын палаталарынын биринин аталашы.

МЕДИК Медициналык билими бар адис. *«Москвадан поезд менен келген бир жаранызда жогорку оорунун айрым белгилери байкалгандыктан езінче кармалып, медиктер анын анализин текшеріїде», – деди башкы санитардык врач* («Кыргыз Туусу»).

МЕДИКАМЕНТ Дары-дармек, дарылоо каражаттары. *Дарылоо мекемелери эӊ жаӊы медициналык жасалгаларды, медикаменттерди алды.*

МЕДИО *экон.* Айдын ортосуна (15-кінге) туура келиїчі биржалык соода-бітімдін аткарылуучу мееноті.

МЕДИРЕСЕ Жогорку диндик окуу жайы. *Медиресе жык толот* («Манас» С.О.). *Медиресе мечитти Бекем кылып салдырды* («Манас» С.О.).

МЕДИРЕСЕ ***медресе*** менен бирдей.

МЕДИТАТИВДИК ЛИРИКА *адаб.* Турмуштун бул же тигил маселелери боюнча акындын ой жігіртіїсін билдирген, ой жігіртиї формасында жазылган лирикалык жанр. *Адамдар терелет тіндерде, Адамдар кебейет тіндерде, Адамдар сійішет тіндерде, Адамдар елішет тіндерде, Тін – чоӊ сыр, Тін – ділей турмуш, ез баласын жутуп жана тынымсыз кайра ордуна тереп жаткан мезгилдей* (С.Тургунбаев).

МЕДИТАЦИЯ Ойлонуу, ой жігіртиї. Адамдын психикасын ете тереӊ бир жерге топтогон абалга алып келиїге багытталган акыл аракети.

МЕДИЦИНА Оорулар, аларды дарылоо жана алдын ала эскертиї женіндегі илимдин жыйындысы.

МЕДИЦИНАЛЫК Медицинага таандык. *Медициналык комиссия. Акысыз медициналык жардам. Медициналык пункт.*

МЕДЕЕ Іміт, колдоо. *Мен сени медее кылдым.*

МЕДПУНКТ Медициналык жардам керсетіїчі чакан жай. *Жаӊы отургузулган бак-дарактардын ортосундагы там медпунк болуп чыкты* («Ден соолук»).

МЕДСЕСТРА Медициналык орто билимге ээ адис, доктурлардын жардамчылары. *Каныбек медсестра Наташа менен бирге аскерлердин тазалыгын карап жірді* (Жантешев). *Врачтардын, медсестралардын жана кичи мед кызматкерлердин орточо айлык акысы 3 эседен ашык ескен* («Кыргыз Туусу»).

МЕДУЗА *зоол.* Килкилдеген тунук денелиї, мурутчалары бар, коӊгуроо же кол чатыр сыяктуу деӊиз жаныбары. *Кээ бир медузалардын сайгыч клеткалары денеге тийсе, кійгізет.*

МЕЗГИЛ Белгилиї бир убакыт; учур, маал. *Мезгил еткен сайын чоӊ эненин санаасы алда нече белінді* (Сыдыкбеков). *Эртеӊ жайлоого кечебіз деп турган мезгил*

(Абдумомунов). *Ата-журттун ар мезгили эӳ кымбат, кыйып таштап кете албаймын силердей* (Султанов). ***Мезгил-мезгили менен.*** Кээде, кезек-кезек.

МЕЗГИЛ ЫРЛАРЫ ***к. календардык поэзия.***

МЕЗГИЛДҮҮ Мезгил-мезгили менен болуучу же чыгуучу, белгилүү бир учурга туура келген. *Мезгилдүү жумуш.*

МЕЗГИЛДҮҮ БАСЫЛМА Мезгил-мезгили менен басылып чыгуучу журнал, жыйнак, гезиттер.

МЕЗГИЛСИЗ 1. Болжолдуу мезгилден мурда, өз убагына жете электе. *Аттиӳ ай, Алымкулдун атасынын мезгилсиз кеткени жигиттин белин майыштырып турбайбы* (Абдукаримов). *Дүйнөдөн мезгилсиз кайтты.* 2. Шарт жок кезде беймаал убакта. *Мезгилсиз келип калыптырмын ээ? Алыс эмес короодон мезгилсиз кыйкырган короздун үнү чыгат* (Жантөшев).

МЕЙИЗ Жүзүмдүн кургатылган мөмөсү. *Ханга жаӳгакты коюп, мейиз алып барыӳыз* («Жомоктор»). *Куржундун бир көзүнөн эки кагаз чай, бир канча өрүк, мейиз, кант чыкты* («Советтик Кыргызстан»). *Кемпирлериӳ жешине, Мейиз жүктөп келгенмин* («Калмырза»).

МЕЙИЛ КАДЫР ИШИ Каалоосу, өз эрки, ар кимдин өз ыктыяры. *Адамкерчилик кылсаӳар жардам бергиле, мейил кадыр иши* (Бердикеев). *Эч кимди зордоо жок, жөн гана мейилкадыр иши* (Бердикеев).

МЕЙИЛ пейил менен бирдей.

МЕЙИР Сүйүү, жактыруу.

МЕЙИРИМ Сүйүү, жакшы көрүү. *Балага мейирими жок суз неме.*

МЕЙИТ Өлүк, сөөк. *Батага көтөргөн алаканы бетин сылай бергенде: Мейит болгон Осмонго атаган талкан өзүнө тийсин, сообу мага тийсин аллоо акбар! Эми мага ыраазы болгула* (Токомбаев).

МЕЙКИН 1. Кеӳири, мелтиреген, жайык. *Мекеним –көз жетпеген мейкин түздөр* (Маликов). *Шаӳданды шайыр элибиз, Гүлдөгү мейкин жерибиз* (Сасыкбаев). 2. Мейкиндик.

МЕЙКИНДИК Кеӳ, жайык жер. *Жайнаган жашыл мейкиндик, Койнунда биз да желпиндик* (Бөкөнбаев).

МЕЙЛИ Макул болгондукту, каршы эместикти билдирүү үчүн колдонулат. *– Э, мейли, баатыр. Аты ким болсо, а болсун, анын элге келтирген пайдасын айтыӳызчы* (Сыдыкбеков). *Ырдай гой, мейли, Макишти уялтам десеӳиз, орусча ырдап жибериӳиз* (Сыдыкбеков). *Тыйын-чычкан, таш бака, тыгылса мейли батышка* (Жунушев).

МЕЙМАН КААДАСЫН КЫЛУУ Жатар алдында сыртка чыгып, бир аз сейилдеп келүү (бул көбүнчө келген конокко төшөк салардан мурда айтылат). *Азыр колу, бутту чоюп, сыртка мейман каадасын кылалы* (Бейшеналиев). ***В.: Конок каадасы кылуу.*** *Биз конок каадасы кылып, сыртта бир аз кобурашып, ары-бери басып жүрдүк* («Ала-Тоо»).

МЕЙМАН Конок, сый көрүүчү адам. *Аттан түш. Мейман болуп кет* (Каимов). *Меймандарга кымыз куя баштаашты* (Токомбаев). *Келипсиӳ казак, кыргыз жерин басып, Мейманым, тосуп алдым койнумду ачып* (Ибраев). *Мейманга аш кой, эки колун бош кой* (макал).

МЕЙМАНДА Конок кылып сыйлоо. *Баарын сүйлө, чоӳ атаӳа меймандап, Болгар, чехтин дыйкандары жатканын* (Токомбаев). *Жолдош Исаевди ушул мейманканада бир ай мейманд асаа эмне болор эле?* («Чалкан»).

МЕЙМАНДОО мейманда этишинин кыймыл атоочу.

МЕЙМАНДОС Мейман күтүүнү, сый көрсөтүүнү жакшы көргөн, сыйчыл. *Балдар кыргыздын меймандос салтын айтып жатышты* (Бейшеналиев). *Меймандос адамдар.*

МЕЙМАНДОСТУК Мейман күтүүнү, сый көрсөтүүнү жакшы көргөндүк, сыйлоочулук. *Белек өзүнүн меймандостугун көрсөтүүдө* (Убукеев). *Алайдын кыргыздары көрсөткөндөй меймандостукту эч качан унутпайм* (Абдукаримов). *Биздин да достугубуз жашай берсин, Эки элдин меймандостук салты менен* (Ибраев).

МЕЙМАНКАНА Жолоочулар конуп кетүү үчүн арналган үй, жай.

МЕЙМАНЧЫЛ меймандос менен бирдей.

МЕЙМАНЧЫЛЫК *диал.* Үйгө мейман келгенде ага карата коӳшу-колоӳдор ар кыл тамак алып келип, чогуу отуруп, аӳгемелешип, сыйлашып убакыт өткөрүү жөрөлгөсү. *Мейманчылык кылып эл келет.*

МЕЙНЕТ мээнэт менен бирдей.

МЕЙНЕТИӲДИ АЛАЙЫН ***к. мээнетиӳди алайын.***

МЕЙНЕТКЕЧ *диал.* Эмгекчил, эмгекти сүйгөн. *Мейнеткеч кишинин жүзү жарык.*

МЕЙРИМДҮҮ мээримдүү менен бирдей.

МЕКЕ I Жазында, жайында чала сууган жылкынын моюнунун кээ бир жеринен чыгып туруучу кан. 2. *диал.* Жүгөрү. *Меке, беде айдады* (Барпы). *Бир күнү кыз меке кайтарды* («Эл адабияты»).

МЕКЕ II Куу, амалдуу. *Торгой чал ээгинде эки тал сакалы жок, чүрүшкөн, кол башындай чал болчу. Өзү меке чал болсо, башындагы саӳсаӳ тебетейи көмкөргөн казан кебетеленип калар эле* (Айтматов).

МЕКЕМЕ Белгилүү штаттагы кызматкерлери, администрациясы бар соода, айыл чарба ж.б. тармактарын башкарган уюм. *Мамлекеттик мекеме. Илимий мекеме.*

МЕКЕН Туулуп-өскөн жер, жашап турган, турук алган жер. *Мекеним үчүн талыкпай кызмат кыламын* (Сасыкбаев). *Ме-*

кени їчїн тынымсыз, Ак иштєєгє тилеги (Осмонкул). *Четинди мекен этип карашакылдак сайрап отурат* (Жантєшев). *Сагындым Ала-Тоону, тууган элди, Атаэнем мекен кылган ыйык жерди* (Абдыраманов). *Туран биздин тїпкї ата-журтубуз. Туран биздин мекенибиз тїбєлїк* (Байас). *Мекенден айрылганча, ємїрдєн айрыл* (макал).

МЕКЕНДЕ Турук алуу, жашоо, байыр алып туруу. *Мекендеп кыштак тїшкєн болучу* (Сыдыкбеков). *Бул жерди эмгекчи эл мекендеген* (Осмонкул).

МЕКЕНДЕТ мекенде этишинин аркылуу мамилеси.

МЕКЕНДЕШ Мекени бир, бир мекенде, бир єлкєдє жашаган, жердеш. *Мекендештердин мамилеси кїндєн кїнгє ныгайды* (Жантєшев). *Казак эли–мекендешим, ырдашым, Казак эли–тїбєлїккє сырдашым!* (Токомбаев).

МЕКЕНДИК Ата мекендик.

МЕКЕНДЄЄ мекенде этишинин кыймыл атоочу.

МЕКЕНЧИЛ Єзїнїн мекенине берилген, анын таламдарына кызмат кылган, ата журтунун тагдыры їчїн кїйгєн, мекенчилдик менен шыктанган адам.

МЕКЕНЧИЛДИК Єз ата мекенине, єз элине берилгендик, аларды чексиз сїйїї жана єз эл, жери їчїн ар кандай эрдикке жана курмандыктарга даяр тургандык.

МЕКЕР I 1. Амал-айла, сыйкыр. *Мен ортого турайын, Мекерин билем булардын* («Манас» С.О.). *Эмчи, домчу, кїзгїчї, Сууну бїркгєн дарымчы Мекер билет экен деп, Ооруган эл зарылчу* (Тоголок Молдо). 2. Жїк, оорчулук. 3. *єт.* Ою бузук, ишенимден кеткен.

МЕКЕРИ Элдик медицинада колдонулган дары чєптїн бир тїрї. *Тогуз тєбє, мекери, Ажырык, ак чєп, бетеге, Балтыркан менен кымыздык, Даамдуу чєптї жедирдим* (Тоголок Молдо).

МЕКИР Далысы ичин карай ийилген, бїкїрєйгєн.

МЕКИРЕЙ Аябай ийилчек.

МЕКИРЕН 1. Оозун чала ачып кємєкєйдєн кїўїрт, ачык эмес дабыш, їн чыгаруу (кой жєнїндє). *Ак кой мекиренип, козуларын шапылдатып жалай баштады* (Жантєшев). 2. Кїлїп жаткан сыяктуу ичтен дабыш чыгаруу. *Мырза мекиренип жесирдин сырын тартуунун аракетинде* (Бектенов).

МЕКИРЕНЇЇ мекирен этишинин кыймыл атоочу.

МЕКИРИК Мусулмандардын шарыятында: иштєєгє анчалык уруксат кылынбаган жобо. *Оозго келген какырык Жутуп ийсе – мекирик.*

МЕКИЯН Тооктун жана тоок тукумуна кирїїчї канаттуулардын ургаачысы. *Чаар мекиян чый-пыйы чыгып саманды беш-алты тегеренип жїгїрдї* («САЖИ»). *Павлиндин мекияны чїрпєсїн жасап жїрєт* (Токомбаев).

МЕККЕ Сауд Аравиясындагы мусулмандардын ыйык шаарынын аталышы. *Жыл сайын Меккеге 10 миллионго жакын кишилер келип кетет. Ар бир зыяратчы Меккеге барганда ыйык замзам суусунан даам татып, їйїнє да ала келээри белгилїї* («Кыргыз Туусу»).

МЕККАТУЛЛА Алланын їйї, ыйык жай. *Анан єлкєнї, ордону колуўа єткєрїп берип, мен акыретимдин камын кєздєйїн, Меккатуллага зыяратка кетем* (Касымбеков).

МЕКСИКАЛЫКТАР Мексиканын калкы.

МЕКТЕП 1. Жаш жеткинчектерге билим жана тарбия берїї ишин жїргїзїїчї окуу-тарбия мекемеси. *Башталгыч мектеп. Орто мектеп.* 2. Белгилїї адистерди даярдап чыгаруучу окуу жайы. *Трактористтердин мектеби. Музыкалык мектеп.* 3. Башынан єткєргєн окуя, тажрыйба. *Турмуш мектеби.* 4. Илимдин, искусствонун, адабияттын ж. б. коомдук аў-сезимдин бир формасындагы багыт, агым.

МЕКТЕП-ИНТЕРНАТ Єзїнїн алдында жатаканасы бар, жаштарды окутуп билим, тарбия берїїчї окуу жайы.

МЕКЧЕЙ 1. Кєєдєнї алга жїткїнїп, бели кайкалаган абалда болуу. *«Мен Мыскал апамын» деп таягын бир колу менен таянып, мекчее басып жакындады* (Убукеев). *Азыркы кїнї карасам, Белим барат мекчейип* («Манас»). 2. Чоў тойгондо эўкее албай кекирейип калуу. *Чаўкап барган жаным тєрт чай чыны кымызды бирден тарттым да, мекчейип олтуруп калдым* («Чалкан»).

МЕКЧЕЙТ мекчей этишинин аркылуу мамилеси.

МЕКЧЕЙЇЇ мекчей этишинин кыймыл атоочу.

МЕКЧИЙ мекчей менен бирдей.

МЕЛАНХОЛИК Айлана-чєйрєнї кєўїл коштук менен баамдап, болоор-болбос иш їчїн єтє катуу кайгыруучу адамдар.

МЕЛАНХОЛИЯ Бардык психикалык аракеттердин жай жїрїшїнїн жана кыймыл органдарынын тормоздолушунун кесепетинен узак убукытка чейин кєўїлї ачылбагандыгы менен мїнєздєлїїчї психикалык оору.

МЕЛДЕШ 1. Балбандардын, баатырлардын алдуу-кїчтїїлїгїн, аттын кїлїктїгїн, ар кандай артыкчылыгын, чеберчилигин ж. б. кєрсєтїї максатында мєрєй алуу їчїн, артыкчылыгын билдирїї їчїн болгон сынак, оюн. *Баатырлыктын белгиси, Байгени алат мелдештен* (Осмонкул). *Аттары кїлїк, жигити эр, Жарышкан чыккан мелдештен* (Осмонкул). *Мелдеш їч кїнгє созулду* (Жантєшев). *Спорттук мелдеш.* 2.

Жізөгө ашкан же аша элек иштин аныгын билүү же жарышта артыкчылыгын көрсөтүү максатында бир нерсе сайып убадалашуу. *Алдырып ийдим мөрөйдү мелдеше кетип атым чаап* («Эр Төштүк»). *Атын мелдешти.* 3. Ар кандай ишти тез, ылдам бүтүрүү, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн күрөшүү, демилге көтөрүү, күрөшкө чыгуу. *Кел берилеп, кеўеш эли мелдешет, Машинасын кара алтынга жемдешет* (Бөкөнбаев). *Кой багуудан эпкиндүүлүк көргөзөт, Көбөйтүүгө Асан менен мелдешет* (Осмонкул).

МЕЛДЕШТИР ***мелдеш*** этишинин аркылуу мамилеси.

МЕЛДЕШҮҮ ***мелдеш*** этишинин кыймыл атоочу.

МЕЛЖЕ Чамалоо, чектөө. *Куру өкүмдүк не пайда, Өз күчүўдү мелжеп ал* («Манас»). *Мелжешкен жарым сен үчүн, Бет алып бастым айлыўды* (Боогачы). *Алдын ала мелжеген жерге жеткенде чоў ташка көчүк басып, айлана-тегерекке ырахаттана көз жүгүртүү* («Ала-Тоо»).

МЕЛЖИ: асман мелжүү, көк мелжүү *же* ***обо мелжүү*** Аябай бийик көрүнүү.

МЕЛИОРАТИВДИК Мелиорацияга таандык. *Мелиоративдик жумуштар.*

МЕЛИОРАТОР Мелиорация жагынан адис.

МЕЛИОРАЦИЯ Саздарды кургатуу, көчмө кумдарды токтотуу, сугаруу сыяктуу иштерди жүргүзүү аркылуу жердин асылдуулугун жакшыртуу чараларынын системасы.

МЕЛИОРАЦИЯЛЫК Мелиорацияга таандык. *Мелиорациялык чаралар.*

МЕЛМИЛДЕ Калкып, мемирегендей абалда болуу, мелт-мелт эткен абалда, же көз жетпеген сыяктуу көрүнүү. *Ыйманкул экөөбүз мелмилдеген көк жайыкты бет алып жүрүп кеттик* (Элебаев). *Айкын асман көмкөрүлгөндөй болуп көк жээк мелмилдейт* (Сасыкбаев).

МЕЛМИЛДӨӨ ***мелмилде*** этишинин кыймыл атоочу.

МЕЛМИРЕ ***мелмилде*** менен бирдей. *Мелмиреген сулуу Нева дарыяга Бүт дүйнөнүн лирикасы баткандай* (Маликов).

МЕЛОДИКА 1. Мелодия жөнүндөгү окуу. 2. Ырдын, күүнүн мелодиялык түзүлүшү.

МЕЛОДИЯ Белгилүү бир музыкалык бирдикти, обонду түзүүчү жагымдуу үндөрдүн ырааттуулугу. *Ырында эл ырларынын элпек ыргагы, назик мелодиясы бар* («Ала-Тоо»).

МЕЛОДИЯЛУУ Уккулуктуу, кулакка жагымдуу.

МЕЛОДИЯЛЫК ***мелодияга*** таандык.

МЕЛОДРАМА 1. Айрым жерлери музыка менен коштолуучу драманын эскирген наамы. 2. Драмалык чыгарманын музыка айкалыша турган бөлүгү. 3. Өтө эле эргигендик, ыгы жок кайгы-капалуулугу менен айырмаланган драмалык чыгарма.

МЕЛОМАН Музыканы жан-дили менен ашыкча сүйүүчү, ага ашыкча берилүү.

МЕЛТ: мелт-мелт *же* ***мелт-калт*** Толтура, кырына чейин (суюк нерселер жөнүндө). *Ченемсиз кубатындай өз элинин, Жай толкуп мелт-мелт этет Волга дарыя* (Абдырахманов). *Колундагы кесеге кымызды мелт-калт куйдуруп алып кыз обон созо берди* (Сыдыкбеков).

МЕЛТЕ *диал.* Көк жылгаяк. *Көк мелте муз ачылды.*

МЕЛТЕЙ 1. Кыймылсыз болуу. 2. ***Көк мелтей*** Өжөр, көк, өз оюна келгенин бербеген. *Көрбөгөнгө бул кызык, Көк мелтейлер тырмышып, Токтото албас жаўыны Тоодой тоскоол тургузуп* («Чалкан»).

МЕЛТИЛДЕ Суюктук мелт-калт өтө толтура болуу. *Өзөндө суулар мелтилдеп, Ыргалат шибер желпилдеп* (Барпы).

МЕЛТИЛДЕТ ***мелтилде*** этишинин аркылуу мамилеси.

МЕЛТИЛДӨӨ ***мелтилде*** этишинин кыймыл атоочу.

МЕЛТИРЕ 1. Мелмилдөө, мелтилдөө, учу-кыйырсыз көрүнүү. *Мелтиреген түз менен Берендер келет шашылып* («Эр Табылды»). *Көгөрүп көлү мелтиреп, Көўүлгө көп ой келтирет* (Убукеев). 2. Көзүн ирмебей, же көз айырбай, унчукпаган, сөз катпаган абалда болуу. *Токтогулдун тегерек, кичинекей көздөрү жер менен арбашып жаткандай мелтиреди* (Токомбаев). *Кээде кара таштай мелтиреп мүнөз күткөн кыз* (Сыдыкбеков). *Сүрөткө, ырга мелтирер, Ой-тоого жайып ак кагаз* (Султанов).

МЕЛҮҮН Ысык да эмес, суук да эмес, орточо. *Айлана мелүүн тартып жымжырт* (Сасыкбаев).

МЕЛҮҮНДӨ Аба ырайы сууп, салкын тартуу, мелүүн болуу.

МЕЛҮҮНДӨӨ ***мелүүндө*** этишинин кыймыл атоочу.

МЕЛҮҮНДӨТ ***мелүүндө*** этишинин аркылуу мамилеси.

МЕЛЧЕМДҮҮ ***мерчемдүү*** менен бирдей.

МЕЛЬХИОР *хим.* Күмүш түстөгү жез менен никелдин эритиндиси. Идиш-аяк, тыйын, ичке (проволка) зымды жасоодо колдонулат.

МЕМИРЕ Көшүгөн, каалгыган тынч абалда болуу. *Мемиреген уйку. Мемиреген тынчтык. Мемиреген түн.*

МЕМИРЕТ ***мемире*** этишинин аркылуу мамилеси.

МЕМИРӨӨ ***мемире*** этишинин кыймыл атоочу.

МЕМОРАНДУМ Кандайдыр бир маселенин иш жүзүндөгү, документтин же укуктук жактарын баяндоочу дипломаттык документ. *Шанхай кызматташтык уюмунун Банктар аралык бирикмесинин жана Евразиялык өнүктүрүү банкынын ортосун-*

да шериктештиктин негизиндеги мамилелер тууралуу меморандумга кол коюшту («Кыргыз Туусу»). *Алар жүргөн мамлекеттер менен биз меморандум түзөлү деп жатабыз* («Кыргыз Туусу»).

МЕМОРИАЛ Күндөлүк соода операциясы жазылып туруучу бухгалтердик китепче.

МЕМОРИАЛДЫК Кандайдыр бир киши же окуя жөнүндө түбөлүк эстелик болуу үчүн кызмат кыла турган нерсе. *Мемориалдык доска. Мемориалдык курулуш.*

МЕМУАР Өзү көрүп-билген же башка жакын булактардан алган окуялар жөнүндө жазылган эскерүү мүнөзүндөгү чыгармалары. Мында борбордук орунда баяндоочу автор турат да, окуяларга өзүнүн көз карашынан баа берет.

МЕН Сүйлөп жаткан тарапты, сүйлөөчүнүн өзүн билдирүү үчүн колдонулат. *Мен Чалкалмак болгону, Жоодон качып көрбөдүм* (Сыдыкбеков). *Бурулуп мага келе кет, Алымкан, муўдууга салбай кыйын иш* (Токтогул). *Кана, Макиш, мени уят кылбай ырдап жиберчи* (Сыдыкбеков). *Же атайы сен жаралып мен үчүн, Төрөлгөндө мендик болуп төрөлдүў* (Султанов). *Мен таш боормун, мупмуздак таш жолдомун* (Муканов).

МЕН ДЕСЕЎ Мени чын эле сыйласаў, мага жан тартып, жакшылык кылайын десеў. *Мен десеў, досум, бул кылыгыўды жакынкы күндөрдөн баштап таштап жибер* («Кыргызстан маданияты»).

МЕНДИКЕР *туурасы:* ***мандикер.***

МЕНЕДЖЕР Административдик чарбачылык өз алдынчалыкка ээ өндүрүштү сатуу, сатып алуу, тейлөө кызматтарын уюштуруучу жана көзөмөлдөөчү адис. *Администратор жана менеджерлерге тейлөөнү мыкты уюштуруу боюнча семинар болуп өттү. Менеджер Эрлан Шаменов идишаяктын үстөл үстүндөгү ордун, ар бир идишти коюу эрежесин, кардарларга тамакты берүү жана идиштерди жыйнап алуу тартибин семинардын катышуучуларына үйрөттү* («Кыргыз Туусу»).

МЕНЕДЖМЕНТ *экон.* Өндүрүштү, ишкананы башкаруу, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу жана арбыныраак пайда табууга карата иштелип чыккан ишкананы, өндүрүштү башкаруу принциптеринин, методдорунун, каражаттарынын жана формаларынын жыйындысы.

МЕНЕН I Бирге экендикти, чогуу экендикти же кандайдыр бир куралды колдонгондукту билдирүү үчүн колдонулат. *Менин жерим – жыргал менен толгон жер, Менин элим – тайманбаган баатыр эл* (Токомбаев). *Жакшы – эли менен, жер – кени менен* (макал).

МЕНЕН II Бир сүйлөм мүчөлөрдү байланыштыруу үчүн колдонулат. *Алар бул жерге плотина үчүн шагыл таштар менен кумдарды* ташууда («Ленинчил жаш»).

МЕНИМЧЕ Сүйлөп жаткан адамдын өзүнүн оюу боюнча. *Менимче сен бир аз жаўылышып жатасыў.*

МЕНИН КОЛУМ ЭМЕС, УМАЙ ЭНЕНИН КОЛУ *этн.* Көбүнчө балдарды эмдеп-домдоодо, аялдарды төрөтүүдө же бир ишти баштоодо «бул умай эненин колу менен иштелип жатат, мындай касиеттүү колдун эми тийсин, айыгып кетсин, башталган иш ийгиликтүү, жакшы аяктасын» деген тилеккаалоо маанисинде айтылат. – *Бысмылда бул менин колум эмес, умай эненин колу,* – *Байбиче неберенин оозуна сөөмөйүн салып апаптап койду* («Кыргызстан маданияты»).

МЕНИНГИТ *мед.* Мээ кабыгынын сезгениши.

МЕНМЕНСИ ***менменсин*** менен бирдей.

МЕНМЕНСИН Бой көтөрүү, пейил күтүү, кекирейүү. *Өзүнө жан теўебей менменсингендей мисиреет* (Сыдыкбеков). *Менменсинип, бул жалганга билик салган ким?* (Жакиев).

МЕНМЕНСИНҮҮ ***менменсин*** этишинин кыймыл атоочу.

МЕНСИН ***менменсин*** менен бирдей.

МЕНТ I 1. Байлоо, байлап алуу. *Беттешкен адам мент болгон* («Семетей» С.К.). 2. Кокустукка учуратуу, өлтүрүү, жайлоо. *Кезиккенди кент кылган, Алышканды мент кылган* («Сейтек»).

МЕНТ II *сүйл.* Милиционер.

МЕНТАЛИТЕТ *саяс.* 1. Акыл эмгек, акыл ой. 2. Тигил же бул топко кирген адамдардын саясий жана социалдык реалдуулукту өзгөчө кабылдоосунун туруктуу, көўири таралган жыйындысы. *Элеттиктердин менталитети шаардыктардан таптакыр айырмаланып турат* («Кыргыз Туусу»).

МЕНТИНЕН ТАЮУ 1. Алдан-күчтөн кетүү, шайы ооп, начарлап калуу. *Жүзү топуракка окшоп бозоргон Күрүчбектин ментинен тайып калганы көрүнүп турат, уулуна сүйөнө илээлеп басып, үйүнө жетти* (Осмоналиев). 2. Бедели кетүү, кадыр-баркы төмөндөө. *Серкебай бай айыл арасына бастыра албай шагы сынып, ментинен тайыды* (Сыдыкбеков).

МЕНТОЛ Дары катарында медицинада (сасык тумоого каршы) жана парфюмерияда о.э. кондитер тамак – аштарында колдонулуучу жалбыздан алынган эфир майы кошулган кристалл түрүндөгү тунук зат.

МЕНЧИК Бирөөгө таандык болгон мүлк, нерсе, каражат.

МЕНЧИКТЕ Бир нерсени өзүнө таандык кылып алуу, өзүмдүк кылып алуу; ээлеп алуу, менчиги деп эсептөө. *Менчиктеген кой. Менчиктеген бак.*

МЕНЧИКТЕЛ ***менчикте*** этишинин туюк мамилеси.

МЕНЧИКТЕШТИР менчикте этишинин аркылуу мамилеси.

МЕНЧИКТЕШТИРИЛ менчиктештир этишинин туюк мамилеси. *Көп жылдан бери эмгектенип алган үйлөрүбүз Өкмөттүн жарлыгына ылайык менчиктештирилип берилген* («Кыргыз Туусу»).

МЕНЧИКТӨӨ менчикте этишинин кыймыл атоочу.

МЕНЧИКТҮҮ Бирөөгө таандык, бирөөнүн менчигиндеги өзүмдүк. *Менчиктүү мал. Менчиктүү мүлк.*

***МЕНЬШЕВИЗМ** тар.* Россиянын социал демократтык жумушчу партиясында болгон майда буржуазиячыл, оппортунисттик, революцияга каршы агым.

МЕНЬШЕВИК Меньшевизмди жактоочу, марксизмге каршы оппортунисттик партиянын мүчөсү.

МЕНЮ Ашканада, кафеде, ресторанда даярдалган тамактын тизмеси.

МЕҢ Кишинин денесиндеги бүртүйүп турган кичинекей кара так, бүртүйүп турган кичинекей кал. *Зарылдын оң кашынын астынан кичинекей меңи көрүнөт* (Сыдыкбеков).

***МЕҢДИ** диал.* Адыр жерге көк тарам чалбыр байлап чыккан, тоголок дан алып, анысы бышканда кызарып жарылган, даамы кычкыл келген өсүмдүктүн аты. *Меңди бышканда мөмөсүн наңга сүйкөп жесе болот.*

МЕҢДУБАНА Кызгылт көгүш түстүү гүл ачуучу, жыты адамдын башын айландыруучу уулуу өсүмдүк. *Тегерек аянтчаны калдагай жалбырак, меңдубана, алабата, шыралжын баскан* (Бейшеналиев).

***МЕҢСИЗ** өт.* Тагы жок, карасы жок. *Алтымыш меңсиз боз бээлер, Арналды Көкүл тоюна* («Эл адабияты»).

***МЕРБЕТ** диал.* Шуру, седеп.

МЕРГЕН 1. Мылтык менен уучулук кылган адам. 2. Таамай жазбай атуучу адам. *Үч уулу – үчөө бирдей ашкан мерген* (Үмөталиев). 3. Мергенчилик. *Мергенге чыгуу.*

МЕРГЕНДИК Аңчылык, аң уулоочулук, мергенчилик кесиби. *Мергендик жакка шыктуусуң* («Эр Төштүк»). *Эт бышырып, от жаккан–Мергендиктин белгиси* (Токтогул).

МЕРГЕНЧИ Мылтык менен аңчылык кылган адам, мерген. *Тайганын ээрчите мергенчи да аскадан түшүп келди* (Сасыкбаев). *Илгери өткөн заманда Дыйканбай деген мергенчи болуптур* («Жомоктор»). *Мергендер тилейт кийикти, кийиктер тилейт бийикти* (макал).

МЕРГЕНЧИЛИК Аңчылык, аң уулоочулук. *Нурбай мергенчиликти атасы Тургундан үйрөнгөн* (Баялинов).

МЕРЕЗ Башкаларга көп аралашпаган, сүйлөшпөгөн, суз мүнөз. *Мээримге кимдер балкыбайт, Мереpoints гана түтпөсө* («Ала-Тоо»).

МЕРЕЙ 1. Бала, тукум. *Ажалым жетсе өлөйүн, бирок арт жагымда калган жок «апа» деп ыйлар мерейим* (фольк.). 2. Колдоо, үміт, таянуу.

МЕРЕС Оору, туюк жара. *Мергенди мерес оору торой чалды, Күн сайын күүгүрөнүп, кайгы арбады* (Осмонов).

МЕРИДИАН Экваторду тик бурч менен кесип, жер шарынын Түндүк жана Түштүк полюстарын басып өтүп бириккен сызык.

МЕРИНОС Уяң жүндүү койдун тукуму. *Миңдеген кой меринос, Багып турган кезеги* (Тоголок Молдо).

***МЕРКУРИЙ** астр.* Күн системасындагы планеталардын эң кичинеси жана Күнгө эң жакын планета.

МЕРСЕТ** туурасы:* ***перзент. *Согончогум канабай, Арманы көп кудайга Алдыма мерсет бала албай* («Эл адабияты»).

МЕРТ: мерт болуу 1. Бертинүү, мертинүү, денесинин бир жери чыгып же кокустап калуу. 2. Күтпөгөн жерден өлүү, кандайдыр бир кокустуктан өлүү. *Эчен жандык мерт болуп, тоо койнуна бүлүк жетти* (Медетов). *Наристе баланын жалаң санаадан, кусадан жүрөк оорусуна чалдыгып мерт болушу өтө аянычтуу экен* («Кыргызстан маданияты»).

МЕРТ КЫЛУУ Капысынан, күтүлбөгөн жерден майып кылуу, өлтүрүү. *Келген жоону кетирбес, мерт кылар мерген жери бар. Кыжырына тийгенди, чаап алып мерт кылган* (фольк.). *Анан Шералыны мерт кылды деген кабар тарады* (Абакиров). *Бардык айбанаттарды коркутат, беттешип кармашканын мерт кылат* (Кыдырмышев). ***В.: Мерт кылуу***. *Кезиккенди кент кылган, Алышканды мерт кылган* («Сейтек»).

МЕРТЕ мертебе менен бирдей.

МЕРТЕБЕ Ирет, жолу, эсе. *Беке, сага миң мертебе ыракмат* (Байтемиров). *Күндүк, айлык нормаларын Беш мертебе ашырган* (Бөкөнбаев).

МЕРТЕМ мертебе менен бирдей.

МЕРТИК I бертик менен бирдей.

МЕРТИК II мертин менен бирдей.

МЕРТИН Дене мүчөсүнүн, көбүнчө, бели кокустап калуу же чыгып кетүү. *Күчтүү күчөнсө – күнүнө келет, күчү жок күчөнсө – бели мертинет* (макал).

МЕРТИНТ мертин этишинин аркылуу мамилеси.

МЕРТИНҮҮ мертин этишинин кыймыл атоочу. *Мертинттирип белимди, Бешенеге жүктөлдү* («Казыбек»).

МЕРТТИК Өлүү, жок болуу.

МЕРЧЕМ Белгилүү бир чек, болжолун билдирген белги.

МЕРЧЕМДҮҮ Болжолдуу, урунттуу, белгилүү. *Токойдун чет жагындагы мерчемдүү жерге жеттим* (Бөлөкбаев). *Алым мерчемдүү жерге жакындаганда арка жагын карап тура калды* (Жантөшев).

МЕСЕЛ Макал-ылакап каймана сөз менен айтылган акыл-насаат. *Жумшак айткан меселеўиз муз жүрөгүмдү эритейин деди* (Сыдыкбеков). *Месел сөздү көп билген адам.*

МЕСЕЛДЕТ Макал-ылакап менен каймана түрүндө акыл-насаат айтуу, месел менен сүйлөө. *Батийнанын жөндөмдүү кебине ичтен ыраазы болгон Кыдырбай локуя отуруп, алыстан меселдетти* (Сыдыкбеков). *Сарала чечен тил менен меселдете сүйлөп, эбаккы намысты козгоду* (Сыдыкбеков).

МЕСКАНДЫК Адамдар үчүн азап тартып, кудайга ортомчулук кылуу, пейил тазартуучу.

МЕССИАНИЗМ Жерге чындыкты, адилеттүүлүктү багыттаган Кудай жиберген өкүлү катарындагы адамдардын, иудаизм жана христианство окуусу.

МЕССИЯ Иудаизм жана христианстводо адамдарды жамандыктан куткаруучу, кудайдын адамы.

МЕТАЛИНГВИСТИКА Тил илиминин ойлоого жана тил коллективинин коомдук турмушуна байланыштуу тилдин мазмун өзгөчөлүктөрүн, мисалы, балдардын кебинин өркүндөш өзгөчөлүктөрүн, эки тилдүүлүк кубулуштарын, тилди үйрөнүүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн ж.б. үйрөнүүчү бөлүмү.

МЕТАЛЛ Ийилип же майтарылуучу, жылуулукту жана электрди жакшы өткөрүүчү химиялык жөнөкөй зат, эритме, кошунду. *Түстүү металлдар. Кара металлдар. Асыл металлдар. Жеўил металлдар.*

МЕТАЛЛДАШТЫРУУ 1. Бир нерсени чирибес үчүн көк таш менен иштетүү. 2. Бир нерсеге металл жылтырагын берүү.

МЕТАЛЛИСТ Металлчы, металл өнөр жайында иштөөчү жумушчу.

МЕТАЛЛОГРАФИЯ 1. Металлдардын ички түзүлүшү жөнүндөгү илим. 2. *полигр.* Кол менен же кислота менен бети оюлуп, сүрөт ж.б. нерселер салынган металл пластинкаларды кагазга басуу.

МЕТАЛЛОИД *хим.* Металлдарга жатпаган химиялык зат (мис. күкүрт).

МЕТАЛЛОХИМИЯ Металлдардын химиялык касиеттерин изилдөөчү илим.

МЕТАЛЛУРГ Металлургия жагынан адис.

МЕТАЛЛУРГИЯ Металл өндүрүп чыгаруу боюнча оор өнөр жайынын бир тармагы. *Түстүү металлургия. Кара металлургия заводу.*

МЕТАЛЛУРГИЯЛЫК ***металлургияга*** таандык.

МЕТАЛОГИКА *филос.* Азыркы учурдагы формалдуу логиканын системаларын жана түшүнүктөрүн изилдөөчү теория.

МЕТАМОРФОЗ Функциясынын өзгөрүшүнө байланыштуу органдын түрүнүн кескин өзгөрүшү.

МЕТАМОРФОЗА Кубулуу, башка түргө түшүү (мифологияда бир нерселердин башкага кубулуусу).

МЕТАСТАЗ *мед.* 1. Организмде кан же лимфа аркылуу оорунун козгогучун бир орундан экинчи орунга ташуу. 2. Оору очогунун жаўылап башка орунга которулушу.

МЕТАТЕЗА *лингв.* Сөздөгү муундардын же тыбыштардын орду илгери кийин алмашып келиши, түшүшү. Мисалы, тегирмен дегендин ордуна темирген деп колдонуу.

МЕТАТИЛ *филос.* Тил, анын жардамы менен предметтик тил деп аталуучу айрым башка тилдер же объекттин тилинин касиеттери баяндалат жана изилденет.

МЕТАФИЗИК Метафизикалык көз караштЫ жактоочу.

МЕТАФИЗИКА 1. *филос.* Жаратылыштын жана коомдун кубулуштарын, өз ара бирибири менен болгон байланышын, өнүгүшөсүшүн, кыймылын, өз ара ички каршылыктарын танып, эч өзгөрбөй турган нерсе катары караган идеалисттик философиялык окуу. 2. Сезип-туюу тажрыйбаларынан сырткары турган «рухтук башаттар» жөнүндөгү окуу.

МЕТАФИЗИКАЛЫК ***метафизикага*** таандык.

МЕТАФОРАЛЫК *адаб.* Кандайдыр бир нерсени, кубулушту окшоштукка негизделип өтмө мааниде башка бир нерсе, кубулуш менен туюнтуу. *Бул Карабек кыргызымдын эў туну, Мыкты иштейт деп кадырлуу угам мен муну, Заводумдун ууз сүтүн кана ичкен, Заводумдун дулдул канат кулуну* (Осмонов).

МЕТЕОР Планета аралык мейкиндиктен жерди көздөй тез ылдамдык менен жарык чачып учкан асман телосу.

МЕТЕОРИТ Планета аралык мейкиндиктен жерге түшкөн катуу металл массасы сыяктанган физикалык тело.

МЕТЕОРОЛОГ Метеорология жагынан адис.

МЕТЕОРОЛОГИЯ Жердин атмосферасы менен анын түзүлүшү, касиеттери жана андагы физикалык процесстердин өзгөрүшү жөнүндөгү илим.

МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫК ***метеорологияга*** таандык. *Метеорологиялык байкоолор. Метеорологиялык станция.*

МЕТИ 1. Чукулдук. *Жумушкер мети кармап кенге кирет.* 2. Чеккич, тегирмендин ташын чегүүчү балка. *Тегирмендин ташын мети менен чегет. Балка, мети Уруш салат таш менен, Жана жеўет Мен команда беремин* (Токомбаев). *Бул кенди казайын мен бергин мети* (Үмөталиев).

МЕТИЛЕ Керки, чукулдук менен кыймылдоо. *Туюк белди метилеп, ашуу кылып салганын* (фольк.).

МЕТИС 1. Эки башка улуттун өкүлдөрүнүн никелешүүсүнөн чыккан тукум.

МЕТКЕЛ Пахтадан токулган кездеменин бир түрү.

***МЕТОГРАММА** адаб.* Табышмак ырдын бир түрү. Мында жашырылган сөздүн башкы тамгасы же ошол сөздүн негизги белгилери көрсөтүлөт. *«К» – дан эгер баштасаў, Балык кармар жермин. «Ч» – дан эгер баштасаў – Суу болбосо – өлдүў* (Т. Самудинов).

МЕТОД Усул, кандайдыр бир нерсени ишке ашырууда же теориялык изилдөөдө колдонулуучу ыкма, жол. *Диалектикалык метод. Реалисттик метод.*

МЕТОДИКА Бир нерсени жүзөгө ашырууда же бир нерсеге үйрөтүүдө колдонулуучу методдордун жыйындысы. *Кыргыз тилин окутуунун методикасы.*

МЕТОДИКАЛЫК методикага таандык.

МЕТОДИСТ Кандайдыр бир сабакты окутуунун методу жагынан адис, усулчу.

МЕТОДОЛОГИЯ Дүйнөнү илимий таанып-билүүнүн жана кайра түзүүнүн методдору (метод – кандайдыр бир илимде изилдөө ыкмаларынын жыйындысы) жөнүндөгү окуу.

МЕТОКОЙ Өтө кичтүү, кыйын ат. Кээде адам жөнүндө да айтылат. *Жылкынын метокою.*

***МЕТОНИМИЯ** адаб.* 1. Бир нерсенин атын мейкиндик (орун), мезгил жактан катышына карай экинчи түшүнүктүн ордуна колдонуу. мис., эки аяк ичти (чынында аякты ичкен жок, аяктын ичиндегини – сүт, жарма, ботко ж.б. ичти). 2. Нерсенин же кишинин аты башка нерсе же буюмдун ордуна колдонулат. *Бөтөлкөнү көрүп, Шилекейин жуткан* (Алыбаев). 3. Автордун наамы менен чыгармасы туюнтулат. *Жазуу келечегим жөнүндө көп ойлойм. Лермонтовду окуп-окуп таў калам* (Осмонов). 4. Нерсе ал материал менен алмашылат. *Куткарып ушул чоюн жалдыроодон, Айтпагын, акын иним, чыкты черим....* (Турусбеков). 5. Бир нерсенин аракети жана анын натыйжасы ушул аракеттин ишке ашыруучу нерсенин атына көчүрүлөт. *Неге сен ыраак кеткен сапарыўан, Ээриў жок жайдакталып кайра келдиў?* (Осмонов). 6. Белгилүү бир жердеги кишилердин ордуна ал жашаган жер аталат. *Карагандан айбыгам, Каттын сүрү бир башка. Келген экен айлынан, Курман болгон курдашка* (Эралиев).

МЕТР 1. Метрикалык системада жүз сантиметрге барабар болгон узундук өлчөмү. 2. *адаб.* Ырдын өлчөмү, бул же тигил ырдагы ыргактын, ритмикалык бирдиктердин ченеми.

МЕТРАЖ Бир нерсени метр менен өлчөгөндөгү узундугу. *Кездеменин метражы. Режиссёр эпизодду өзүнчө жазып, кандай жерден тартарын, канча метраж керек болорунан өйдө эсептеп чыгат* («Жаш ленинчи»).

МЕТРИКА 1. *адаб.* Ар кандай элдердин поэтикалык багыттардын ыр түзүлүшүнүн белгилөөчү эрежелердин системасы. 2. Качан туулгандыгы жөнүндөгү күбөлүк.

***МЕТРИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ** адаб.* Ыр сабындагы кыска жана узун муундардын бирдей санда ырааттуу кайталанышына негизделген ыр түзүлүшү.

МЕТРЛЕ Метрге салып ченөө. *Баш аягын метрлеп, Ченеп болбойт акылды* (Үмөталиев).

МЕТРО метрополитен менен бирдей. *Москвадагы метро. Ленинград метросу.*

МЕТРОЛОГ Метрология жагынан адис.

МЕТРОЛОГИЯ Өлчөө-чендер жана таразалар жөнүндөгү илим.

МЕТРОПОЛИТЕН Шаарларда жер астында жүргүзүлгөн темир жол.

МЕТРОПОЛИЯ Басып алынган, көз каранды территорияга, колонияга ээ империалисттик мамлекет.

МЕХАНИЗАТОР 1. Механизация жагынан адис. 2. Ар кандай механизмдерди, машиналарды тейлөөчү адис (көбүнчө айыл чарба машиналары боюнча).

МЕХАНИЗАЦИЯ Ар кандай кол эмгеги менен иштелүүчү иштерди жана өндүрүштү машиналар, механизмдер менен жабдуучулук.

МЕХАНИЗАЦИЯЛАШТЫР Ар кандай иштерди, өндүрүштү механизм, машина менен иштетүү, жабдуу.

МЕХАНИЗАЦИЯЛАШТЫРУУ механизациялаштыр этишинин кыймыл атоочу.

МЕХАНИЗМ Машинаны же приборлорду кыймылга келтирүүчү анын ички түзүлүшү. *Шахта механизмдери. Сааттын механизми.*

МЕХАНИК 1. Механика жагынан адис. *Инженер-механик.* 2. Механизмдин аракетине байкоо жүргүзүүчү жана аларды ремонт кылуучу адам.

МЕХАНИКА 1. Кыймылдын жана анын күчүнүн мейкиндикте пайда болушун текшерүүчү физиканын бөлүмү. *Теориялык механика.* 2. Кыймыл жана анын күчү жөнүндөгү окууну практикалык максаттар үчүн колдонуу маселесинин үстүндө иштеген техниканын бир тармагы. *Курулуш механикасы.*

МЕХАНИКАЛЫК 1. ***механикага*** таандык. *Механикалык кыймылдаткыч. Механикалык мастерская. 2.* Шак эле, жөн эле, ошол замат, ойлонулбастан, өзүнөн-өзү.

МЕЦЕНАТ Илим жана искусство ишмерлеринин колдоочусу. *Бул иште эл аралык уюмдардын, меценаттардын, элдик «Ашар» ыкмасынын ролу кеўири колдонулуп келе жатат* («Кыргыз Туусу»).

МЕЦЕНАТТЫК меценатка таандык. *Бул иште «Дордой» ассоциациясы да меценаттык жардамдарын дайыма берип келүүдө* («Кыргыз Туусу»).

МЕЧИН 1. Маймыл. 2. Мүчөлдүн тогузунчу жылы. *Мечин жылы.*

МЕЧИТ Мусулмандар чогулуп намаз окуй турган, ар кандай диний иштерди жүргүзө турган жай. *Медиресе мечитти, Бекем кылып салдырды* («Манас» С.О.). *Мечитке карай басышты Сопулар селде чалынып* («Мендирман»).

МЕЧКЕЙ *эск.* Опкок, соргок. *Жолой мечкей соргок экен, Жеген тамакка тойбоду («Эл адабияты»).*

МЕШ 1. Үйдү жылытуу, тамак бышыруу үчүн ылайыкталган, ичине от жагылуучу темирден жасалган же дубалга кошо курулган нерсе. *Мешке салынган таш көмүр алоолоно күйүп, үйдүн ичи ысып чыкты* (Сасыкбаев). *Кой көў жагылган темир мештин бир капталы чоктой кызарды* (Убукеев). 2. Бир нерсени ысытуу жолу менен иштетүү үчүн жасалган курулуш. *Домна меши. Кирпич бышыруучу меш.* 3. Туюк союлган серкенин терисинен жасалган чоў чанач. *Меш кылып койгон суу куюп* («Манас» С.О.).

МЕШКЕ: мешке май *диал.* Сызгырбаган каймак май.

МЕШКЕЙ мечкей менен бирдей. *Үлүштө, этке тойбос, кымызга канбас бир опкок-мешкей очокко отуруучу экен* (Сыдыкбеков).

МЕЩАН мещанин менен бирдей.

МЕЩАНДЫК 1. *тар.* Майда соодагерлерден жана кол өнөрчүлөрдөн, төмөнкү кызматкерлерден турган падышалык Россиядагы катмарга таандык идеология жана психология. 2. *өт.* Майда мүдөөлүү идея жана коомдук түшүнүгү тар. *Мещандык көз караш.*

МЕЩАНИН 1. *тар.* Мещандык сословиеге таандык адам. 2. *өт.* Майда мүдөөлүү, идея жана коомдук түшүнүгү тар киши.

МИЙВА *диал.* ***мөмө*** менен бирдей. *Жайнатып дасторконго мийва төгүп, Чай менен кошо берет май каймагын* («Эл адабияты»).

МИГРАНТ Миграцияда жүргөндөр. *Мигранттар үчүн камсыздандыруу фонду* («Кыргыз Туусу»). *Мигранттар өздөрүн капысынан болгон окуядан коргоп, материялдык колдоого ээ болушат* («Кыргыз Туусу»). *Мүчө болгон эмгек мигрант жыл сайын 500 рубль берип, өзүн камсыздандырат.*

МИГРАЦИЯ Этностук топтордун, адамдардын этностук аймактын чегинде жер которуулары, башка бир аймактарга көчүп баруулары. Чет элдик этнографияда «миграция» термини маданиятка карата да айтылат. *Капиталдын миграциясы.*

МИЗ Бычак, кылыч, канжар сыяктуу нерселердин курч жагы. *Кылычтын мизи. Чалгынын мизи. Канжардын мизи.*

МИЗ БАКПОО Көшөрүп туруп алуу, айтканынан кайтпоо, ийикпөө, кайра жанбоо, эч муюшпоо. *Ысмайылбек миз бакпай, экөөнү качырды* («Ленинчил жаш»). *Азат бою дүркүрөсө да, эки-үч күндөн бери төгүлгөн кан менен ызакордукка уугуп калган эле, миз бакпай кайраттуу турду* (Көчкөнов). *Жаш сулуунун миз бакпаган бул сөздөрү анын жүлүнүнө сайылды* (Көчкөнов).

МИЗДЕ Миз чыгаруу, чыўоо.

МИЗДҮҮ Мизи бар, миз чыгарылып жасалган; мизи курч, кырлуу. *Кара жерди каўтарган Ак болот миздүү күрөгү* (Осмонкул). *Таманын тоонун миздүү таштары тилсе Динар кантет эле* (Сыдыкбеков).

МИЗИ КАЙТУУ Баштагыдай кайрат кыла албай коркуп калуу, жалтануу, батына албоо, анча даай албай, бир аз басаўдай түшүү, мурдагысындай болбой калуу. *Мырзабек баштаган манаптар кердирип, кийимин тонотуп сабатса да мизи кайтпады* (Бейшеналиев). *Жаркынайдын мизи кайтып, ишенер-ишенбесин билбей деўдароо болуп калды* (Абдыраманов). *Ат үстүндөгү чоочундун ырайымы жоктой чамынган сүрүнөн Октордун мизи кайта түшөт* (Осмоналиев). ***В.: Мизи кайтарылуу.*** *Кожокенин мизи кайтарыла түштү* (Сыдыгалиев). ***Мизи жапырылуу.*** *Орундуу айтылган сөзгө жыгылып, бая бакылдап жаткан кишинин мизи жапырыла түштү* («Ала-Тоо»). ***Мизи майтарылуу.*** *Тигилердин түрүн көргөндө калдастап, мизи майтарыла түштү* (Жоошбаев). *Мындай манапка касташуучулардын мизи майтарылып, дос-тааныштар көбөйө баштайт* (Осмоналиев). ***Мизи мокоо.*** *Куру шекшинүүдөн чечкиндүүлүктүн мизи мокоп жатпайбы* («Ленинчил жаш»). *Сабылып, ачык чыгуудан айбыгып, миздери мокоп титирөөдө* (Бейшеналиев). ***Мизи тайгылуу.*** *Өктөм жеткен экөө тырчыбыраак, бирок да уккулуктуу абазга миздери тайгыла ат үстүнөн кулак төшөштү* (Бейшеналиев).

МИЗИЛДЕ 1. Түз, өўгүл-дөўгүлү жок. *Мизилдеген жол. Мизилдеген талаа.* 2. Таза, кирсиз жаркырап туруу. *Үй ичиндеги көзгө урунган буюмдардын баары бир зор кубаныч күткөндөй мизилдейт* (Сыдыкбеков).

МИЗИЛДЕТ мизилде этишинин аркылуу мамилеси.

МИЗИЛДӨӨ мизилде этишинин кыймыл атоочу.

МИЙЗАМ I *туурасы:* ***мыйзам.*** *Мийзамдын жолуна түшүнгөн киши* (Сыдыкбеков).

МИЙЗАМ II Күз болгондо жел менен кошо учкан ак түстүү желе сыяктуу үлпүлдөк нерсе. Какымдын учкан гүлдөрү. *Мийзам учуп күз болуп* («Семетей»). *Былкылдак куурай бышкыча, Мийзамдын гүлү учкуча, Аябай алты ай салышып* («Манас»).

МИЙНА Эмаль, нерсенин бетине төгүлгөн жалтырак. *Мийна чөгөрүп жасалган жүгөн, куюшкан.*

МИКОЗДОР *а.ч.* Малда мите козу-карындар пайда кылуучу ылаўдардын тобу.

МИКОТОКСИКОЗ *а.ч.* Малдын уулуу козу-карындар менен булганган тоюттан ууланышы.

МИКРО Кичине деген маанини билдирген татаал сөздін бөлігі.

МИКРОАВТОБУС Ичине 12–15 адам бата турган кичине чакан унаа. *Бишкек жана Ош шаарындагы атайын жалпы билим берїїчї мектеп-интернаттарына бирден микроавтобус тапшырылды* («Кыргыз Туусу»).

МИКРОАНАЛИЗ *геол.* Топурактагы айрым химиялык элементтерди анализдөө.

МИКРОБ Микроскоп аркылуу гана көрїнїїчї, көзгө илээшпеген бир клеткалуу организм; бактерия.

МИКРОБИОЛОГ Микробиология жагынан адис.

МИКРОБИОЛОГИЯ Биология илиминин микроорганизмдерди изилдөөчї бөлїмї.

МИКРОИНСУЛЬТ *мед.* Мээдеги кан айлануунун кыска мөөнөткө бузулушу. Капысынан эс учун жоготуу.

МИКРОИНФАРКТ *мед.* Органдын же ткандын артериялык кан жетпей калган бөлїгїнїн некрозго (өлїмтїккө) чалдыгуусу. Ошол тканды же органды азыктандыруучу артериянын тарышы, шишик басып калуусу.

МИКРОКЛИМАТ Өзїнїн өзгөчөлїгї менен шартталган анча чоў эмес географиялык ландшафттын климаты. *Курулган бассейндер жакшынакай микроклиматтарды тїзөт* («Ден соолук»).

МИКРОКРЕДИТ *экон.* Аз суммада берилїїчї кредит. *Азыр кредит бирикмелери, микрофинансы жана микрокредит уюмдары иштеп, айыл калкына кредит берїї кыйла жакшырып калды* («Кыргыз Туусу»).

МИКРОМЕТР *а.ч.* Нерсенин сызыктуу өлчөмдөрїн тийиштирип ченөө ыкмасы менен өлчөөчї универсал аспап.

МИКРОМЕТРИЯ Эў эле кичинекей сызыктарды жана бөлїктөрдї өлчөө.

МИКРОН физ. Миллиметрдин миўден бир бөлїгї.

МИКРООРГАНИЗМ *биол.* Микроскоп аркылуу гана көрїнїїчї жаныбарлар же өсїмдїктөр организми.

МИКРОРАЙОНДУК Микрорайонго тиешелїї, шаардагы райондук бирдик, микрорайондун тургундарын тейлөө їчїн арналган нерсе.

МИКРОСКОП Көзгө илээшпеген майда нерселерди чоўойтуп көрсөтїїчї оптикалык прибор.

МИКРОФЛОРА Белгилїї бир чөйрөдөгї микроорганизмдердин тобу.

МИКРОФОН Добушту, їндї алыс жерге угузуу їчїн же добушту, їндї катуу чыгаруу їчїн толкундарын электр тогунун толкунуна айландыруучу прибор.

МИКРОХИМИЯ Микроскоптук майда, кичине заттарды химиялык изилдөө методдору.

МИКРОЦЕФАЛИЯ *мед.* Баштын нормалдуу көлөмдөн кичине болушу.

МИКРОЭВОЛЮЦИЯ Тїрдїн популяциясында жїрїїчї эволюциялык процесстердин жыйындысы.

МИКРОЭЛЕМЕНТТЕР *а.ч.* Өсїмдїк жана жаныбар организминде өтө аз санда кезигїїчї химиялык заттар.

МИКРОЭТНОНИМДЕР Уруулардын, уруулук бирикмелердин, этнографиялык топтордун ж.б. ичиндеги майда уруктардын, топтордун аталышы.

МИКСЕР Бир нерсени (крем, коктейл, мусс ж.б.) тез аралаштыруу, чалуу їчїн колдонулуучу электр аппараты, чалгыч.

МИКСТУРА Суюк дары.

МИЛДЕТ 1. Сөзсїз аткарууга тийиш болгон, адамдын мойнундагы иш, жоопкерчилик. *Өлкө коргоо улуу милдет биздеги* (Бөкөнбаев). *Биздин милдет ушул ыйык байлыкты, Муундардан муундарга калтыруу* (Ибраев). *Кой багуу менин милдетим* («Ала-Тоо»). *Армандуу болдум неге өлбөй, Їкөйїм, ал милдетиў менде бар* (Боогачы). *Каржысы келген адамга, Ажыга баруу зор милдет* («Калмырза»). 2. Бир нерсеге жетїї їчїн болгон далалат, аракет, алдыга коюлган максат. *Биздин милдет – ишти талаптагыдай бїтїрїї.*

МИЛДЕТ КЫЛУУ Бир нерсеге доомат кылуу, аткарган иши їчїн бир нерсе талап кылып, док урунуу. *Милдет кылып келген жан, Тойдургун деп чалкалар* («Манас»).

МИЛДЕТКЕР Жоопкерчилик жїктөлгөн, милдеттїї. *Жылкыга өзїм милдеткер.*

МИЛДЕТТЕН Бир нерсени иштөө, аткаруу милдетин алуу, өз мойнуна жїктөө. *Кыргызстандын кенчилери дагы он эшелон көмїр казып чыгарууга милдеттенди* («Советтик Кыргызстан»).

МИЛДЕТТЕНДИР ***милдеттен*** этишинин аркылуу мамилеси.

МИЛДЕТТЕНМЕ Сөзсїз аткаруу милдетин алган убада, сөзсїз аткарууга убада кылынган милдет.

МИЛДЕТТЕНЇЇ ***милдеттен*** этишинин кыймыл атоочу.

МИЛДЕТТЇЇ 1. Сөзсїз аткарылуучу, милдет болуп жїктөлгөн, милдеттендирилген. *Милдеттїї токтом. Милдеттїї окуу.* 2. Бирөөнїн же бир нерсенин аркасы менен жетишкендиги їчїн милдеткер. *Ата-эненин алдында бала дайыма сый-урматынан жазбоого милдеттїї.*

МИЛДЕТТЇЇ КОНОК 1. Ашка, тойго алыстан чакырылып келип, аш же той ээсинин туугандары, жакындары кїтїп алууга тийиш болгон конок. *Милдеттїї коноктуку оўой эмес, уят болбогудай болгула* («Ала-Тоо»). 2. *тар.* Бий, бектер. – *Апбара-*

келде, Куке, милдеттүү конок турбайсыңарбы? (Абакиров).

МИЛИТАРИЗАЦИЯ Басып алуучулук согуштарга даярдык көрүү максатында империалисттик мамлекеттердин экономикалык, саясий жана коомдук турмушун согуш закондоруна, согуш тартибине багындыруусу, милитаризм системасын жүргүзүү. *Экономикалык милитаризация.*

МИЛИТАРИЗАЦИЯЛОО ***милитаризациялa*** этишинин кыймыл атоочу.

МИЛИТАРИЗМ 1. Империалисттик мамлекеттердин куралданууну күчөтүү жана жаңы империалисттик согушка даярдануу максатында жүргүзгөн реакциялык саясаты. 2. Капиталисттик өлкөлөрдө аскер чөйрөлөрүнүн саясий үстөмдүгү.

МИЛИТАРИСТ Милитаризмди жактоочу.

МИЛИЦИОНЕР Милициянын катардагы кызматкери.

МИЛИЦИЯ 1. Коомдук тартипти жана коопсуздукту сактоочу административдик орган. 2. *сүйл.* Милициянын кызматкерлери; милиционер.

МИЛЛИАРД Миң жолу миллионго барабар сан.

МИЛЛИАРДЕР Байлыгы миллиардга толгон, миллиард менен бааланган капитал ээси.

МИЛЛИГРАМ Граммдын миңден бир бөлүгү.

МИЛЛИМЕТР Метрдин миңден бир бөлүгү. *Без орто эсеп менен бир сутканын ичинде бир миллиметрге жакын жаш бөлүп чыгарат* («Ден соолук»).

МИЛЛИОН Миң жердеги миңге барабар сан.

МИЛЛИОНЕР Байлыгы миллион же миллиондогон сомго (долларга ж.б.) жеткен бай адам, ушундай байлыктын ээси. *Миллионер адам.*

МИЛТЕ 1. Дүрмөткө от коюу үчүн колдонулуучу эшилген кебез; бир нерсени жаруу үчүн коюлган, салынган жарылгыч затка от жеткирүүчү ичке жип. *Жылдыз болуп жылтылдап, Милтеден күйгөн оттору* («Манас» С. К.). *Ырдабай кантип коёмун, Дарылап милте от коюп, Капчыгай зоосун жарганын* (Сасыкбаев). *Мылтыктын көркү огунда, Милтенин көркү чогунда* (Токтогул). *Милтесине чок коюп* («Семетей» С.К.). 2. Бир нерсенин четине же тигишине кошуп тигилүүчү ичке чүпүрөк. *Арасына оюунун Актан милте койдурган* (Тоголок Молдо). 3. Чырактын билиги. *Бүлбүл жанган Кебез милте чырагы* (Маликов). 4. Мылтыктын окдарысын салган баштык.

МИЛТЕКЕЧ Милтелүү мылтык. *Жанында элүү киши милтекеч бар, Милтеге оттук чагып от коюлар* (Чоробаев).

МИЛТЕЛҮҮ *эск.* Милте аркылуу атыла турган. *Милтелүү мылтык.*

МИМИКА Бир нерсеге кайгырган же кубанган сезимди билдирген бет булчуңдардын кыймылы; ушундай жол менен ички сезимди билдирүү искусствосу.

МИМОЗА *бот.* Бадал өсүмдүгү, бир нерсе тийип кетсе ошол замат жалбырагын төмөн түшүрүп жыйрып калчу өсүмдүк. *Бир жылда эки ирет гүлдөгөн магнолия, камелия, мимоза дарактары да ушунда* (Баялинов).

МИН 1. Бир нерсенин үстүнө (көбүнчө көлүккө) отуруу. *Төөгө минип, эчкиге жашынба* (макал). *Күрпөң-күрпөң жүгүртүп, Күлүктү минсең бир кызык* (Токтогул). *Күшүлдөп алга карай арыш керген, Алдыда минген атым Кара-Кашка* (Кожомбердиев). *Машина минип зыпылдап, Баратсам мейкин талаада* (Калык). *Танка минип сенин бөлөң баратат, Эрдигине таңыркатат, каратат* (Токомбаев). *Кайык миндик көлдүн айлуу түнүндө* (Мидин).

МИНА 1. Суунун ичине коюлуучу же жерге көмүлүп коюлуучу жарылма снаряд. 2. Миномёттон атылуучу жарылма снаряд.

МИНБАР Мечиттин намаз окула турган залынын төрүндөгү оюк. Имам ошол жерден элге үгүт сүйлөйт.

МИЙГЕК *бот.* Жоон түп алып тамыр байлай турган жана тамырынын дарылык касиети бар жапайы өсүмдүк.

МИНГИЗ ***мин*** этишинин аркылуу мамилеси.

МИНГИЧ Миниле турган жылкы. *Өзүңөр билип эле мен бир мингич сатып алгандай кылып, акчасын берсеңер болду* (Каралаев). *Тайлагыбыз бар эле мингич болсун үчүн аны бээге алмашканбыз* («Советтик Кыргызстан»).

МИНЕРАЛ Жер катмарынын курамына кирүүчү табигый химиялык бирикме же элемент. Жер астындагы химиялык тубаса кошунду.

МИНЕРАЛДЫК ***минералга*** таандык. *Минералдык туздар. Минералдык жер семирткичтер.*

МИНЕРАЛОГ Минералогия жагынан адис.

МИНЕРАЛОГИЯ Минералдар жөнүндөгү илим.

МИНЁР Мина коюу жана аны алуу боюнча адис.

МИНИ-БАСКЕТБОЛ Оюндун эрежеси, инвентары кичинекей балдарга ылайыкталып өзгөртүлгөн баскетбол оюну.

МИНИ-ТУРНИР Чемпионаттын, мелдешүүнүн бир бөлүгүн камтыган спорттук оюн, турнир.

МИНИ-ФУТБОЛ Жабык имаратта ойнолуучу, эрежелери өзгөртүлгөн футбол оюну.

МИНИАТЮРА 1. Байыркы мезгилдерден китептерди кооздоо үчүн тартылып келе жаткан иллюстрация, сүрөт. 2. Музыкалык, ада-

бий же живопистик кичинекей чыгарма.

МИНИАТЮРАЛЫК ***миниатюрага*** таандык.

МИНИМАЛДУУ Эў кичинекей, башкалардын ичинен эў азы. *Инвалиддердин пенсияларынын минималдуу єлчємї да жогорулатылат* («Ленинчил жаш»)

МИНИМУМ 1. Эў эле аз, максимумдун карама-каршысы. 2. Кандайдыр бир тармак боюнча бериліїчї билимдин же кєріліїчї чаралардын зарыл болгон кєлємї, жыйындысы. 3. Эч болбогондо, жок дегенде.

МИНИНГИТ Мээнин кабы менен жїліндїн челинин сезгеничтїї дарты.

МИНИСТР Министрликти башкаруучу єкмєт мїчєсї. *Айыл чарба министри. Соода министри. Кєп эле иш бар мисалы: Министр, шофёр, милийса* (Жунушев).

МИНИСТРЛИК 1. Мамлекеттик башкаруунун айрым тармагын тейлєєчї борбордук мамлекеттик мекеме жана да ошол мекеме жайгашкан имарат. *Финансы министрлиги.* 2. Министрдин кызматы, орду, посту. *Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлиги «импаза» препараты боюнча тємєнкїлєрдї билдирет* («Кыргыз Туусу»). *Министрликке ылайыктуу адам.* 3. ***министрге*** таандык. *Министрлик портфель.*

МИНОМЁТ Мина менен атуучу согуш куралы. *Замбирек менен миномёттун мєндїрдєй жаап турган огуна карабастан он жерден їзїлгєн сымды Айылчы улаштырып чыкты* (Бєкєнбаев).

МИНОМЁТЧУ Миномёт бєлїктєрїндє иштєєчї жоокер, согуш кызматкери; миномёттон ок атуучу жоокер.

МИНОР *муз.* Кайгылуу дооштогу музыкалык їндєштїк.

МИНТ 1. Мына ушундай кылуу, мына ушундай иштєє. *Минтип жїргєн жалкоолор, Тїбїндє кантип оўолот* (Тоголок Молдо). 2. Кандайдыр бир кыймыл-аракетти же иштин натыйжасын кєрсєтїп, ошого шилтєє катарында колдонулат. *Мына минтип уюлгуп кар жаап, улам бетке урган сайын кєўїлдї сергитет* (Байтемиров). *Кыздын минткени арсызды эликтеген шылдыў кїлкїсї эле* (Сыдыкбеков). 3. Деп айтуу. *Барк албас анан минтти сєзїн улап* (Осмонов).

МИНТЇЇ ***минт*** этишинин кыймыл атоочу.

МИНУС 1. Математикада кемитїї амалын жана терс чоўдукту билдиріїчї белги (–). 2. Бир нерсенин кемчилдиги, жетишпеген жагы. *Бул сунуштун минус жагы да бар* («Кутбилим»).

МИНУТ ***минута*** менен бирдей.

МИНУТА 1. Бир сааттын алтымыштан бир бєлїгїнє барабар болгон убакыт, 60 секунддадан турган убакыт єлчємї. *Кєргєнїм айтым минїттє* («Манас» С.О.). 2. *геогр.* Бурчтарды жана дугаларды єлчєє їчїн колдонулуучу алтымыштан бир градуска барабар болгон бирдик; ал жазууда цифранын оў жагына $'$ деген белги менен белгиленет. 80°30' (80 градус 30 минута).

МИНЇЇ ***мин*** этишинин кыймыл атоочу.

МИЎ 1000 деген сандын аты жана ошол сан. *Билимдїї миўди жыгат, билектїї бирди жыгат* (макал). *Миў сандаган кєрїїчїлєр сени эмес, Сен аларды теше тиктеп сынадыў* (Султанов).

МИЎ АЛАКЕТКЕ ТЇШЇРЇЇ Кыйноо, тынчын алуу, дїрбєлєўгє тїшїрїї. *Тыныбек кєз боочудай тыўдаган калайыкты миў алакетке тїшїрїїдє* (Бейшеналиев).

МИЎ БАШЫ Аскердик мансап. Сєзмє сєз миў жоокердин башчысы дегенди туюнтат. Бирок чынында мансабы миў башы аталганы менен єзї бир топтун, бєлїктїн, атайын жайдын башкаруучусу болуп кызмат єтєшї да мїмкїн. 2. *єт.* Башчы, жетекчи, башкаруучу. *Зындандагы миў башы* («Манас» С.О.).

МИЎ КЫЛГАН МЕНЕН Кетсе да, кандай кылса да, деген менен. *Миў кылган менен ичи тїшкєн эмес экен. Миў кылган менен бир тууган да. Миў кылган менен бул дагы уй го?* (Жантєшев).

МИЎ МЕРТЕБЕ ТОБО! Абдан ыраазы, аябай ыраазы болуу маанисинде айтылат. *Аны биздин ырыскыбызга жаратканына миў мертебе тобо!* (Медетов). ***В.: Миў мертебе ыраазы***. *Ушундай бирєєгє туш болгонуўа миў мертебе ыраазы болосуў* (Медетов).

МИЎ САН Єтє кєп, эў кєп, эсеп жеткис, арбын. *Заўгырап катар-катар миў сан їйлєр, Салынган ар жеринде эчен-эчен* (Нуркамал). *Баш кошуп миў сан кедей артель болду* (Элебаев).

МИЎ ТОЛГОНУУ Кєп ойлонуу, сар-санаага батуу, ойлонуп кєп убаракерчиликке батуу. *– Ата кєрї, – деди ичинде миў толгонуп, єзїбектин, кожонун тукуму болбосо* (Абакиров).

МИЎГИ Минип же арабага чегип їйрєтїлгєн ат. *Миўги ат.*

МИЎДЕН БИР Єтє сейрек, аз гана, анда-санда. *Андай сапат азыр миўден бир гана адамда болбосо, андайды табуу кыйын го* («Ленинчил жаш»).

МИЎДИН БИРИ Табылбаган, абдан зарыл, эў керектїї, сейрек учуроочу (кєбїнчє дарыдармекке карата). *Кой, эчкинин аксагына марал кулак миўдин бири* (Жантєшев). *Мынчалык аракеттин аркасында шыгын єркїндєткєн идиректїїлєр миўдин биридир* (Бейшеналиев).

МИЎЖАШАР *диал.* Дарылыгы бар тоо єсїмдїгї. *Бизде миўжашар, куурай єсє берет.*

МИЎТАМЫР *диал.* Жалбырагы чоў,

сійрї, тамыры ичке келип, тоонун тескейине чыгууучу өсімдік.

МИОЗИТ *мед.* Булчуў сезгенчи.

МИОКАРД *мед.* Жїрөктїн булчуў катмары.

МИОКАРДИТ *мед.* Жїрөк булчуўунун сезгениши, оорушу. *Миокардит көбінчө ревматизм менен ооруган балдарда болот.*

МИРАЖ 1. Закым. 2. *өт.* Алдамчы болуп көрїнгөн элес, кыял.

МИРАШ Моюндагы милдеттен кутулуу. *Алып мираш бермекке, Акылыў болсо жеңгїн* («Манас» С.О.).

МИРИ *диал.* Беш тыйын, беш тыйындык чака. *Мириден сириге чейин – майда-чїйдөсїнөн бери, быкы-чыкысынан єйдө, бїт бойдон, толук. Мириден сириге чейин билїї. Дос таап кетет деп анын колуна бир мири алтын теўге карматпайт* (Касымбеков).

МИС Жез. *Тээ тетиги окшош боорлордон томсоргон алтын, кїмїш, коргошун, мис табылар* (Турусбеков). *Той кызматындагы аялдардын экөө бир-бирден мис чылапчын алышты* (Абдукаримов). *Туурдугуў киш болду, Ит аягыў мис болду* (Тоголок Молдо).

МИСАЛ 1. Кандайдыр бир нерсени аныктоо, далилдөө їчїн алынган жекече учур, далил, їлгї. *Акын бул тамсилди кимге мисал келтирген? Мисал їчїн алалык, Биздин эле жарбаўды* (Токомбаев). 2. Сыяктуу, окшош. *Таўга маал ойгонуп, Торгой мисал быжырап* (Токтогул).

МИСБЕК Тиш чукуур, ичке кылып жасалган тиш тазалагыч. *Японияда кымындай мисбектен, ширенкеден китеп, журналдан тартып, олчойгон самолётко чейин кооздошот* (Жусупов).

МИСИНЧЕ *зоол.* Бактек сыяктуу, бирок андан кичирээк канаттуу.

МИСИР Жыргал, жакшы жер. *Оо, айланайын, мисир жерим!*

МИСИРЕЙ 1. Суз, томсоргон, кекирейген көрїнїштө, кебетеде болуу. *Єзїнө жан теўебей менменсинген Батыш мисирейгенден мисиреет* (Сыдыкбеков). *Ачыбаган камырдай мисирейген жигит жигитпи?* (Токомбаев). 2. Мизилдеген, тасырайган көрїнїштө болуу. *Тим эле устара менен алгандай болуп беде аўызы мисирейип жатты* (Байтемиров).

МИСИРЕЙТ ***мисирей*** этишинин аркылуу мамилеси.

МИСИРЕЙЇЇ ***мисирей*** этишинин кыймыл атоочу.

МИСИРЕКЕЙ Суз, жайдары эмес, дайыма суз жїргөн, мисирейген.

МИСКЕ Тегерек формадагы тїбї чуўкур тамак-аш куюу їчїн колдонулуучу идиш. *Мискеге кымыз куюп келди* (Токомбаев).

МИСКЕЙ ***миске*** менен бирдей.

МИСКИН Бей-бечара, байкуш, карып, тентиген, жайсыз адам. *Айландырып башына Талантты карып мискинге* («Манас» С.О.). *Карып, мискин бечара, Даарат алган аккан суу* (Жеўижок). *Садага берген мискинге, Бадышамдын барында, Адам тийбейт тизгинге* («Эл адабияты»). *Жетим, жесир, мискинди ажыратып алар деп* (фольк.). *Карып менен мискинге, Казына чачты чөмїчтөп* («Эл адабияты»). *Ыйлатып жесир-жетим мискиндерди, Семирген арам тамак доўуздарым* (Тоголок Молдо).

МИСПИЛДИРИК 1. Чымын-куюн болуу, көзгө илээшпей учуп кетїї. 2. Жоголуу, житип кетїї. 3. *өт.* Таш талканын чыгаруу, кыйратып жоготуу. 4. Эпосто: турмушта жок, коркунучтуу жандыктын аталышы, же анын сапаты катары да колдонула берет. *Миспилдирик алаткак* («Манас» С.О.). *Миспилдирик болду. Миспилдирик кылды.*

МИСС Англияда, Америкада турмушка чыга элек кыздарга кайрылуунун сылык формасы.

МИССИОНЕР Христиан чиркөөсї тарабынан башка диндеги калктын арасында диний пропаганда жїргїзїї жана аларды христиан динине киргизїїгө їгїттөө їчїн жиберилген диний їгїтчї.

МИССИОНЕРЛИК ***миссионерге*** таандык.

МИССИЯ 1. Атайы тапшырма, жооптуу милдет. 2. Кандайдыр бир ишмердин же коомдук топтун турмуштук, тарыхый ролу. *Акындын миссиясы. Пролетариаттын революциялык миссиясы. 3.* Кандайдыр бир мамлекетте башына ишеничтїї адам коюлган дипломаттык өкїлдїк. 4. Атайын максаттар менен башка өлкөлөргө жиберилген дипломатиялык делегация. 5. Миссионердик уюм.

МИСТЕ Майда жаўгак сыяктуу мөмө берїїчї дарак же бадал өсїмдїк жана ушул өсїмдїктїн жемиши. *Мисте менен алча бар, Биз көрбөгөн канча бар* («Манас»). *Бадам да бар, шабдалы бар, мисте бар, Бул айтылган бардык жемиш бизде бар* (Калык). *Эгер амыр кылса асман – жер, Бир мистеге толбогон Кудуреттин кїчї бар* («Манас» С.О.).

МИСТЕЙ ***мисирей*** менен бирдей.

МИСТЕРИЯ Сыр, сырдуулук. 1. Байыркы Греция менен Римде жашыруун тїрдө өткөрїлїїчї диний ырым-жырымдар. 2. Европада орто кылымдарда диний мазмундагы пьеса.

МИСТИК Мистиканы жактаган, анын жолун жолдогон адам.

МИСТИКА Тиги дїйнөгө, кандайдыр бир табигаттан тышкары сырдуу кїчкө ишенгендик.

МИСТИКАЛЫК ***мистикага*** таандык. *Мистикалык ишеним. Мистикалык адабият.*

МИСТИЦИЗМ Мистикага негизделген диний идеалисттик көз караш, мистикага берилїїчїлїк.

МИСТӨӨ Жездин бетине калай жугузуу.

МИТААМ Куу, шум, кытмыр. *Бир таруунун жоктугун, митаам кемпир билиптир* («Эр Төштүк»).

МИТААМДЫК Митаам адамдарга таандык сапаттар. *Чегиртке дале болсо митаамдыгын койгон жок* (Сыдыкбеков).

МИТААМЧЫЛЫК ***митаамдык*** менен бирдей.

МИТАЙЫМ ***митаам*** менен бирдей.

МИТЕ 1. Башка организмдин эсебинен жашоочу өсүмдүк же жаныбар. 2. *өт.* Арам тамак, жатып ичер, кан соргуч, зулум. *Сорпонун майын издеп мите бийлер, Алсызды опузалап тапчу жемди* (Турусбеков).

МИТЕКОР Арам тамак, жатып ичер, жан бакты, кан соргуч, зулум.

МИТЕКОРЛУК Бирөөнүн эмгегинен жашап күн көрүүчүлүк, арам тамактык. *Митекорлук менен күн кечүү.*

МИТЕЛИК 1. Башка организмдин эсебинен жашоочулук. 2. *өт.* Арам тамактык, жатып ичерлик, кан соргучтук, зулумдук.

МИТЕЧИЛИК ***мителик*** менен бирдей.

МИТИНГ Кандайдыр бир олуттуу саясий маселеге байланыштуу көпчүлүк катышкан чогулуш. – *Митинг жабык, агайын-дар!* – *деди Шамбет көпчүлүккө* (Сыдыкбеков). *Жумушчуларды узатууга ар- налган чоӳ митинг да ачылды* (Сасыкбаев).

МИТРАПОЛИТ 1. Православиелик жана католиктердин чиркөөсүндөгү епископтордун жогорку наамы. 2. Ушундай наамы бар епископ.

МИТРОПОЛИЯ Митрополиттин башкаруусу астындагы административдик – чиркөө округу.

МИФ 1. Дүйнөнүн жаралуусу, табият кубулуштары тууралуу аўыз-аўгемелер. 2. *өт.* Ойдон чыгарылган, фантастикалуу, чындыкка жакындабаган.

МИФОЛОГИЯ 1. Мифтердин жыйындысы. 2. Мифтерди изилдөөчү илим.

МИФОЛОГИЯЛЫК ***мифологияга*** таандык. *Мифологиялык сюжет. Мифологиялык баатыр.*

МИФТИК 1. ***мифке*** таандык. 2. *өт.* Легендарлык жомоктолгон, аўыз кылынган. 3. *өт.* Ойдон чыгарылган.

МИЧМАН 1. Аскер деўиз флотундагы старшиналык составдын жогорку наамы жана ушундай наамы бар киши. 2. Россиянын аскер-деўиз флотундагы биринчи офицердик чин жана ушундай чини бар киши.

МИЧУРИНДИК И.В. Мичурин тарабынан негизделген биологиянын жана айыл чарбасын жүргүзүү боюнча окууга таандык. *Мичуриндик окуу. Мичуриндик метод.*

МИШТЕКТЕЙ Кичинекей, чүрүшкөн. *Миштектей болгон неме.*

МИЯТ 1. Жак, тарап, жактоочу, болушуучу. *Жалгызга жок мият деп, Жадымда менин жок эле Бөкөй, ушундай иште кылат деп* («Эл адабияты»). *Душмандарга октой мөндүр төккөндө, Кимдер мият, кимдер болот арачы* (Токомбаев). 2. Колдоочу, коргоочу. *Кимдер мият, кимдер болот арачы.*

МИЯТТЫК Кандайдыр бир бирөөнүн кызыкчылыгын колдоп, ошол тарапка өтүп кетүү.

МОБИЛДҮҮЛҮК Ийкемдүүлүк, кыймылдуулук, тез кыймылга, тез аракетке жөндөмдүүлүк.

МОБИЛИЗАЦИЯ 1. Аскер кызматын өтөгөн жоокерлерди согуштун чыгышына байланыштуу кайта аскер кызматына чакыруу жана тынчтык убактардагы куралдуу күчтөрдү, эл чарбасын согуштук абалдагы шарттарга көчүрүү, которуу. 2. *өт.* Кандайдыр бир ишти аткарууга жапырт кирүү.

МОБИЛИЗАЦИЯЛА 1. Аскер кызматын аткаруу үчүн жоокерлерди чакыруу, мобилизация жүргүзүү. 2. *өт.* Бардык күчтү кандайдыр бир ишти аткаруу үчүн багыттоо, бет алдыруу, жумшоо.

МОБИЛИЗАЦИЯЛАН ***мобилизациялa*** этишинин өздүк мамилеси.

МОБИЛИЗАЦИЯЛОО ***мобилизацияла*** этишинин кыймыл атоочу.

МОБУ ***сүйл. Мына бу*** Көбүнчө көрсөтө белгилөө үчүн колдонулат. *Баатырсынып, эрсинип, Келген мобу Карадөө Калдалактап турганы* («Эр Төштүк»). *Мына мобу жерге койсоўуз болот* (Байтемиров). *Мобул талаа көчмөн элдер кылкылдап, Мобул чөлдөр каршы-терши өткөн чөл* (Байас).

МОБУЯ Элдик медицинада сынган сөөккө карата колдонулуучу дары, мумия. *Сыныгы болсо бүтөт деп, Аты жакшы мобуя, дары берген болучу* («Манас»).

МОГОЛДОР *тар.* Соўку орто кылымдарда Чагатай улусунун чыгыш бөлүгүн мекендеген түрк-моўгол уруулары.

МОДА Кандайдыр бир коомдук чөйрөдө белгилүү бир убакта үстөмдүк кылган жүрүш-туруш эрежеси, кийим формасы, чач жасоосу, үй жасалгасы, жалпы үрп-адаттары. *Модалар журналы. Модадан чыгып калуу. Мода боюнча кийинүү.*

МОДАЛДЫК 1. *филос.* Ой жүгүртүүнүн аныктык, шексиздик деўгээлин билдирүүчү категория. 2. *лингв.* Кептин мазмунунун чындыкка мамилесин билдирүүчү грамматикалык категория. *Модалдык этиштер. Модалдык сөздөр.*

МОДАЛУУ Модага туура келген, модага ылайыктап жасалган.

МОДАЧЫЛ Жаўы модада кийинип жүрүүнү жакшы көргөн адам.

МОДЕИЗМ *тех.* Машиналардын көбүнчө самолеттор менен кемелердин моделдерин, механизмдерин, түзүлүштөрүн конструкциялоо, куруу жана сыноо иштери.

МОДЕЛИСТ моделчи менен бирдей.

МОДЕЛЧИ Модель жасоо жагынан, модель даярдоо жагынан адис.

МОДЕЛЬ 1. Кандайдыр бир нерсенин, буюмдун үлгүсү же нускасы. *Аялдардын кийнегинин моделдери коюлган көргөзмө. Чоочун моделди ойлобой туруп кабыл алуу өзүнүн түзүк деле жемишин бербей тургандыгына көз жетти* («Кыргыз Туусу»). 2. Көбүнчө кандайдыр бир нерсенин кичирейтилген кеби, үлгүсү, схемасы. *Самолеттун модели. Кеменин модели. Он эки жашар пионер модель жасап учурду.* (Үмөталиев). 3. Конструкциянын тиби, маркасы, үлгүсү. *Жаңы моделдеги автомобиль.*

МОДЕЛЬЕР Модель жасоо боюнча, үлгү нускаларын жасоо боюнча адис. *Аялдар кийнегинин модельери.*

МОДЕМ Стандарттуу телефон линиялары аркылуу берилиштерди жиберүү үчүн алды менен сандык сигнал аналогдук сигналга өзгөртүлүш керек. Ушул өзгөртүүнү байланышкатыш жабдуусу болгон модем түзүлүшү аткарат.

МОДЕРН 1. Азыркы замандагы, заманбап. 2. XX к. башы, XIX к. аягындагы европалык жана америкалык көркөм искусстводогу стиль.

МОДЕРНИЗАЦИЯ Акыркы замандык, заманбаптык. Бир нерсеге азыркы замандын талабына, шыгына жараша жаңы түр, ушул күнкү кебетени берүү.

МОДЕРНИЗАЦИЯЛА 1. Учурдун талаптарына жана шарттарына ылайыктап өзгөртүү. *Наваторлор колдо болгон техниканы модернизациялап жаратышат* («Советтик Кыргызстан»). 2. Эскиге, ал учур үчүн мүнөздүү болбогон, бирок азыркы жаңы заманга ылайык келген түр берүү. *Агенттиктин максаты – республикадагы кесипчилик билим берүү системасын жандандыруу жана модернизациялоо* («Агым»).

МОДЕРНИЗАЦИЯЛАН модернизациялa этишинин өздүк мамилеси.

МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО модернизациялa этишинин кыймыл атоочу.

МОДЕРНИЗМ *адаб.* XIX кылымдын аягында Францияда пайда болгон адабий агым.

МОДИФИКАЦИЯ 1. Түпкү негизи бузулбастан туруп, нерсенин же кубулуштун түрүнүн өзгөрүшү. 2. Ушундай өзгөрүүгө дуушар болгон нерсенин же кубулуштун түрлөрү. *Кар, мөндүр, кыроо – муздун модификациялары.*

МОДИФИКАЦИЯЛА Түпкү негизине тийбестен туруп, нерсенин түрүн, формасын өзгөртүү.

МОДУС 1. Логикада, схемадагы же бир эле түркүмдөгү ой жоруунун чегиндеги ар түрдүүлүк. 2. *филос.* Нерсенин өтмө абалы же касиети.

МОЖОРИТАРДЫК Көпчүлүккө негизделген, мажоритардык өкүлдүк (эң көп добуш алган кишини «шайланды» деп эсептей турган шайлоо системасы).

МОЖУ I божу менен бирдей.

МОЖУ II *диал.* Чайнекти, чаканы асып кайната турган жыгачтан же темирден жасалуучу үч буттуу асма, тулга. *Каныбек отундан сындырып отту жагып, жыгач можуга чоң кара чаканы асты* (Жантөшев).

МОЖУР *диал.* Башка жактан жер ооп келген адам. Бир жерден экинчи бир жерге көчүрүлгөн адам.

МОЗАИКА 1. Ар кандай түстүү айнек сыныктарынан, мрамордон, эмалдан, түстүү таштардан ж.б. кынап, көбүнчө цементке жабыштырылып жасалган оюу, чийме же сүрөт. 2. Ушундай оюу-чиймелерди, сүрөттөрдү жасоо искусствосу.

МОЙЛО *диал.* Мурут. Көбүнчө калкагай, чоң муруттарга карата айтылат. *Мойлолору калкайып* («Манас» С.О.). *Орунтай Мырза такай кыркып жүргөн кыска мойлоосун ээнжайкын коё берди* (Бейшеналиев). 2. Жаш кез.

МОЙМОЛ Сулуу, көздөрү адамды тартып, көздөрү өзгөчө сулуулук тартуулап турган селки, жаш келин. *Бото көз моймол.*

МОЙМОЛЖУ Көзү коюлуп адамды өзүнө тарткандай сүйкүмдүү, мээримдүү кароо, тиктөө, жалжылдоо. *Карайсың көзүң моймолжуп, Качанкы сүйүүм ойлонтуп* («Ала-Тоо»). *Моймолжуп көзүң айнектей, Боорумун сонун чайнектей* (Боогачы). *Босого маңдай, бото көз, Моймолжуган ширин сөз* («Олжобай менен Кишимжан»).

МОЙМОЛЖУН Моймолжуган көз караштагы, моймолжуган. *Сурмалуу көзү моймолжун тартып, ырдай баштады* (Сасыкбаев).

МОЙМОЛЖУТ моймолжу этишинин аркылуу мамилеси.

МОЙМОЛЖУУ моймолжу этишинин кыймыл атоочу.

МОЙНО 1. Колдон чыгып кетүү, жулуп кетүү. *Коштоодогу ат жигиттин колунан мойноп кетти* («Ала-Тоо»). 2. Макул болбоо, каршылык кылуу, моюн бербөө. *Ай, Канышай ай, Канышай, Тилимди албай мойнодуң* («Мендирман»).

МОЙНОК 1. Малдын жана кийиктин моюн териси. *Текенин мойногу.* 2. Төөнүн мойнунун ийри жери. *Атыңдын башын тарт, өлөсүң! – деп, төөнүн мойногун тээп, саадагын кезеди* («САЖИ»). 3. Моюну ак ала болгон ит. *Козу деп келе жатканы, козу эмес ала мойнок күчүк болуп чыкканда селдее түштү. 4.* Ийри өркөчтөнгөн белес. *Ээр белдей мойноктон, Оргуп-оргуп чаң чыгат* («Эр Төштүк»). *Кырк кіндік кызыл челі бар, Ит жүрбөс мойнок жолу бар* («Эр Төштүк»).

МОЙНОО мойно этишинин кыймыл атоочу.

МОЙНУ ЖАР БЕРБӨӨ Көүүлү келбөө, кежигеси кер тартып иштегиси келбөө, ышынчаактык кылуу. *Кичинесинен кара жумушка кызыкпаса, ідөөсінө чыга көнікпөсө кийин өмірінчө кара жумушка мойну жар бербейт турбайбы* (Касымбеков). *Менин мойнум ага көп жар бербейт* (Абакиров). *Эмитен минтип эчтекеге мойнуў жар бербей жірсө, сенден кандай окумуштуу чыгаар экен* (Саатов).

МОЙНУ ЖООН ***к. жоон моюн.***

МОЙНУ МЕНЕН ТАРТУУ Өз кылган кылмышы ічін өзі жооп берії, өзі милдеттії болуу, өз айыбынын азабын тартуу. *Кол менен кылганды моюн менен тартыш керек* (Байтемиров). – *Кара чечекей уулумду набыт кылып, жоокердин баарын кыдырып, өзіў анан качып келгениўди мойнуў менен тартасыў* (Көчкөнов).

МОЙНУ ТОЎ ***к. тоў моюн.***

МОЙНУ ТОЎДУК КЫЛУУ ***к. тоў моюндук кылуу.***

МОЙНУН СЫНДЫРУУ ***к. шайтан мойнун сындыруу.***

МОЙНУНА АЛУУ Кемчилигин, кінөөсін, кылмышын танбоо, болгонун болгондой айтуу, чынын айтуу. – *Мына эми мойнуўа алдыў. Эми болсоў сатып ал ошолорду алдагы байлыгыўа* (Кушубеков). *Чындыкты моюнга алуудан башка арга жок* («Ала-Тоо»)

МОЙНУНА БОТО САЛЫНУУ Толук баш ийип, кулдук кылгандыгын, кінөөсін мойнуна алгандыгын билдирії иретинде, кечирим суроодо ж.б. таазим көрсөтії. *Алмамбет турду жалынып, Мойнуна бото салынып* («Манас»).

МОЙНУНА КОЮУ Кемчилигин, кінөөсін, кылган кылмышын далилдеп берії, тана албагыдай кылып далилдөө. Төлөп берііге милдеттендирії. – *Асаке, сиздин менин мойнума коё турган эч бир далилиўиз жок* («Кыргызстан маданияты»). *Кылмышын мойнуна коюу. Акча алганын мойнуна коюу.* ***В.: Мойнуна салуу.*** *Коюн кайтарбай коюп, карышкырга жедиргендеринин баарын мойнуна салды* («Кыргызстан маданияты»). *Уурдаганын мойнуна салуу. Калп айтканын мойнуна салуу.*

МОЙНУНА МИНІІ 1. Толук бийлөө, істөмдік кылуу, басынтып алуу. *Айылдын абалы жаман. Жокчулук биротоло моюнга минип алды* (Абдукаримов). *Бай-манаптар кедейлердин мойнуна минип, баш көтөргіс абалда кармаган* («Ала-Тоо»). 2. Жік болуу, бирөөгө салмагын салуу, башканын эсебинен кін көрії. *Ата-эненин мойнуна минип, ошолордун аркасы менен дардаўдап жірөт.*

МОЙНУНА СОРПО ТӨГІЛІІ Шору катуу, башына кыйынчылык тішії, айласы кеткен, өтө кыйын абалда калуу. *Обу жок сөз айтып алып, татырлык жооп алгандан кийин, Солтобайдын мойнуна сорпо төгілгөнсіп туруп калды* («Ала-Тоо»). *Менин көзім өткөндөн кийин сенин керилип уктап жатканыўды көрөрмін, мойнуўа ошондо сорпо төгілөр* (Кыдырмышев).

МОЙНУНА ТІШІІ 1. Төлөмөр болуп калуу, төлөп берііге милдеттії болуу. *Мойнуна эки миў акча тішіптір* («Ала-Тоо»). 2. Мойнуна жіктөлії, жоопкерчиликтії болуу. *Эми атам өлгөндө тиричиликтин бардык тійшігі өз мойнуна тішті* (Абдукаримов).

МОЙНУНАН БАЙЛАГАН ИТТЕЙ Көүүлі келбей, айласыздан, араўдан-зорго, кіч менен, кыйыктанып жатып деген мааниде колдонулат. *Мойнунан байлаган иттей болуп араў кетти. Мойнунан байлаган иттей болуп эле кыйыгына тартып турат* (Абдукаимов). ***В.: Мойнунан байлагандай.*** *Мунун баарына теў Бермет катышты, бирок катышканы менен мойнунан байлагандай болуп, кыйылып араў эле басып жірді* (Абдукаимов).

МОЙПОЙ Жоош, тынч көрініштө болуу. *Акимов мойпоюп балдарга карады* (Бейшеналиев).

МОЙПОЎДО ***мойтоўдо*** менен бирдей.

МОЙСО 1. Эч нерсесин калтырбай жалмап жеп коюу, тігөтії. 2. Жок кылуу, өлтірії. *Іййгө кирип келишип мойсойт экен го деп душмандар качып калышты* (Сасыкбаев).

МОЙСОЛ ***мойсо*** этишинин туюк мамилеси.

МОЙСОО ***мойсо*** этишинин кыймыл атоочу.

МОЙСОПУ 1. Улгайган киши, токтолгон адам. 2. *өт.* Салабаттуу, кээде жоош адам. *Бир мойсопу жан болуп* («Манас» С.О.).

МОЙСОПУТ *диал.* Ак чачтуу, карыя, абышка. *Өўчөй жаштардын арасындагы мойсопут кишидей көзгө комсоо көрінгөн ій ушунуку – Карабай акеники* (Мавлянов). *Элії ашып, болгон кезде мойсопут, Эске тішті ошол солдат арбагы* (Байзаков).

МОЙСОТ ***мойсо*** этишинин аркылуу мамилеси.

МОЙТОЙ Мотурайган жоош көрініштө болуу; толук, монтойгон көрініштө болуу.

МОЙТОЎ: мойтоў-мойтоў Көбінчө мойтойгон, мотурайган баланын, жаш төлдін чуркагандагы, баскандагы кыймыл-аракетин билдирії ічін колдонулат. *Мойтоў-мойтоў секирип, Маарап койгон ініўдөн* (Осмонов).

МОЙТОЎДО Мойтоў-мойтоў этії, мойтоў-мойтоў эткен көрініштө, элесте болуу. *Апам келатат! – дешип ар бир іійдөн мойтоўдогон кичинекей балдар жігіріп чыгышты* (Каимов).

МОЙТОЎДОО ***мойтоўдо*** этишинин кыймыл атоочу.

МОЙТОЎДОТ ***мойтоўдо*** этишинин аркылуу мамилеси.

МОКО 1. Курч болбой калуу, мизи кайтуу. *Балта мокоду. Орок мокоду.* 2. *өт.* Мурдагыдай өтімдүү болбой калуу, батымсыз, жалтак болуп калуу. *Жыўайлак жөө басып, Мокодум кайрат курчумдан* (Токтогул). *Жүрөгүм мокоп калыптыр* («Эр Табылды»).

МОКОЙ мокочо менен бирдей.

МОКОК 1. Өтпөгөн, курч эмес. *Мокок балта. Мокок араа. Мокок бычак.* 2. *өт.* Өтімсүз, батымы жок, жалтак. *Те-ек, эркек да, кыз да тартынбай ырдап жатышса, берeги менин Орусбегим мокок белем* (Сыдыкбеков). *Мен мококмун, мококмун кантейин, Сен да экенсиў анчейин* (Абылкасымова). *Менден көрүп жашоо кандай экенин, Мокогуўду мага шарт-шарт жанып ал* (Кулумбаев).

МОКОО моко этишинин кыймыл атоочу.

МОКОТ моко этишинин аркылуу мамилеси. *«Чалгынын баарын мокотупсуўар» деп атам наараазыланды* («Ала-Тоо»).

МОКОЧО Көбүнчө балдарды коркутуу үчүн колдонулуучу, тірі суук, фантастикалык тири укмуштуу жан. *Молдо мокочону (топуракка, баткакка оонап алган Койлубайды) көрді да качып кетти* («Жомоктор»).

МОЛ Көп, толук жетиштүү, арбын. *Биздин Чүй боорунда кызылчанын мол түшүмүнө ээ болгон бир топ мастерлерибиз бар* (Жантөшев). *Кайраты мол, кайгысы жок кезиндей, Какса жүрөк кабыргамдын астында* (Акматбекова).

МОЛДО 1. Эл арасында мусулман динин таратуучу жана үгүттөөчү, шарият айтып, ооруган кишини окуп, дем салуу менен кесип кылган дин адамы. *Кожо, молдо, эшенге Орозо, намаз, дин кызык* (Токтогул). *Молдонун айтканын кыл, кылганын кылба* (макал). *Молдо айтуучу зикирди* («Семетей» С.К.). *Молдолор китеп салынып* («Манас» С.О.). 2. Октябрь революциясынан мурда мусулман (дин) мектебинде окуган, арабча кат-сабаттуу адам. *Илгери чанда, бирок тил кат жаза билген молдо эле* (Сыдыкбеков). *Чакырды Бөкөй кат жаз деп, өзүнүн катчы, молдосун* («Саринжи-Бөкөй»). 3. *өт.* Жоош, момун.

МОЛДО БОЛУУ Тентектиги, шоктугу жоголуп, жоош, момун болуп калуу (көбүнчө балдарга карата). – *Эне, Сапаш молдо болуп калган турбайбы* («Ленинчил жаш»). ***В.: Сопу болуу.*** – *Эй, бийкеч, бат эле сопу болуп калган турбайсызбы!?* («Чалкан»).

МОЛДОЛУК Молдонун кесиби; молдого таандык сапат, өзгөчөлүк. *Мунун молдолугу бар жигит* («Ала-Тоо»).

МОЛЕКУЛА Белгилүү бир заттын негизги химиялык касиетин өзүндө сактаган эў майда бөлүкчөсү.

МОЛЛЮСКА Сырты мүйүз сыяктуу катуу кабык менен капталган, жумшак, килкилдек денелүү, омурткасыз жаныбар. *Көлдүн түбүндө ар түрдүү моллюскалар, суу чаяндар жашайт.*

МОЛО 1. Бейит, мүрзө. *Алда кайда бир дунгандын жеринде томпоюп Бекдайырдын жалгыз молосу калды* (Элебаев). *Талаага түнөгөнчө молого түнө* (макал). *Корунуп гана карашат, Колодон куйган молодой.* 2. Үйүлгөн нерсе – таш, топурак, кум, эгин ж.б. 3. Тоголок чулу таш, же андан иштелген сөлөкөт, балбал. 4. *өт.* Жылаўачталган, такырайтылган. *Өліккө салган молону* («Манас» С.О.). 5. *сүйл.* Аялдар балдарды тилдегенде колдонулуучу сөз. *Баягы моло жок, кайда экен дешет* (Баялинов).

МОЛО ТАШ 1. Эгин бастыруу үчүн колдонулуучу кырдуу таш; эмгек куралы.

МОЛОЙ Кулагынан ажыроо же бутак, бүрүнөн ж. б. ажыроо. *Кулагын кылыч шыпырып, Молойгондор дагы бар* («Манас»).

МОЛОЙТ молой этишинин аркылуу мамилеси.

МОЛОК Кулагы жок, чунак. *Молок кулак.*

МОЛОР *аўч.* Жем басары узун, маўдайы кашка, башы томолок моло сыяктуу бүркүттүн түрү.

МОЛОТИЛКА Эгин басуучу машина. *Нак ушул секундда береги чоў кырмандан дүкүлдөп молотилка жүрдү* (Сыдыкбеков).

МОЛОТОЙ 1. Ат жарыш, балбан күрөштөрдө калыстык милдет аткарган адам. 2. Салт-санаа мыйзамдарынын билерманы. Мындайлар чогулуп талаштарды чечүүчү бийлерге да көрсөтмө беришкен. 3. *өт.* Өзү жаш туруп тапанданып чоўдорго каяша айткандарды ушинтип урушуп коюшчу. *Ал бир молотой.*

МОЛТО Амал, айла, куулук, митайымдык. (Эпосто көбүнчө «Молтолуу дуба» түрүндө колдонулат да, амал-айла дубасы, зээр дуба, көз боочулук дубасы маанисин туюнтат). *Ташка салып молтону* («Манас» С.О.). *Молтолуу дуба билгенден, Болумдуу күлүк миўгенден, Асты бирөө калбасын* («Манас»). *Акундун кызы Айчүрөк, Өзү аяр молтолуу* («Манас»). *Казактардан кан Тооке, Өзү аяр молтолуу* (Тоголок Молдо).

МОЛТОЙ Абдан кыска кесилген, түп жагы эле калган көрүнүштө болуу.

МОЛТОЎ: молтоў-молтоў Кыска, болуп көрүнүштөгү кыймыл-аракетти билдирүү үчүн колдонулат.

МОЛТОЎДО Молтоў-молтоў этүү. *Солтобай келет солтоўдоп, сакалы жок молтоўдоп* («Олжобай менен Кишимжан»). *Молтоўдоп качты нары, Күлүк экен өлгөндөй* (Жунушев).

МОЛУТ 1. Туулуу, төрөлүү. 2. *дин.* Мухаммед пайгамбардын туулган күнү.

МОЛЬБЕРТ *сүр.* Живопистин ар кандай бийиктикте кендир кездеме, картон, кагаз, тактаны керип бекитүүчү керме жыгачы бар station.

МОМ Аары бал чогултууда уюгун куруу үчүн колдонгон чайыр сыяктуу зат жана жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн ошондой заты.

МОМЕНТ Учур, кырдаал. *Каалаган момент, жооптуу моменттер. Ыңгайлуу момент.*

МОМИНТ Мына минт деген сөздөрдүн биригип кеткен формасы. *Эгер душманым болсоң ушу жерден моминтип түртүп жиберер элем* (Байтемиров).

МОМИЯ мобуя менен бирдей. *Буту колу сынганга, Момия дары издешип* («Манас»).

МОМО Бууга бышкан туссуз тоголок нан. *Ак момосун жечү элек* («Семетей» С.К.).

МОМО ТОГОЛОК Курулуш материалы катарында көбүнчө дубал салууда колдонулуучу тоголоктолгон ылай. *Момо тоголоктоп салган үй.*

МОМОЙ I момпой менен бирдей.

МОМОЙ II Сөзгө аралашпай, көп сүйлөбөй жоош, тынч жүрө берүү. *Ал качан көрсөң барга, жокко да бирдей карагандай момоюп жүрө турган* («Ала-Тоо»).

МОМОЛОЙ Териси керектелүүчү чоң чычкан. *Мышык кыр-кыр этип момолойду жеп жатты* («Жомоктор»).

МОМОСУЙ Кебезден токулган тиктүү кездеме. *Жол-жол момосуйдан тигилген көйнөгү бар* («Кыргызстан аялдары»).

МОМПОЙ Жоош, тентектик кылбаган абалда болуу, тынч момураган абалда болуу. *Чоң эне небересинен сурайт: Эмне момпоюп калгансың, ыя? Бир жериң ооруп жүрөбү?* (Сыдыкбеков).

МОМПОСУЙ Ар кандай формада канттан ж.б. жасалган таттуулук. *Балдарына кант, момпосуй, чай алды* (Каимов).

МОМУН I 1. Жоош, кууланганды, кара ниеттикти билбеген. *Кудун болсо көпчүлүктүн ыркы менен жүрө берген момун бала* (Каимов). *Момундун ишин теңир жалгайт* (макал). *Момунда бар бир мүнөз, Акысын жебейт адамдын* (Токтогул). 2. Кудай деген, топук кылган адам. *Кудай деген момунду, Күнөөсүнөн жат кылат* (Токтогул). *Момундун ишин теңир мактайт* (макал). *Кай бир түрлүү момунга, Кайгы берип ыйлаттың* («Казыбек»).

МОМУН II Кызыл тиштөгү төрт бурчтук сүрөтү бар картанын бир түрү. *Момундун балтасы. Момундун тузу.*

МОМУНДА *сүйл.* Мына мында деген сөздөрдүн биригип кеткен формасы. *Айбалта жайы момундай* («Сейтек»). *Мурутум, чачым алынбай, Мусапыр болдум момундай* (Токтогул).

МОМУНДОО Оор басырык, кокурайбаган, токтоо. *Момундоо карыя адам.*

МОМУНДУК 1. Кууланганды, кара ниеттикти билбегендик, жооштук. *Болбос ишке кийликпе, Момундук жөнү бир башка* (Токтогул). 2. Кудай дегендик, топук кылуучулук.

МОМУНСУН Жоош сыяктанып көрүнүүгө аракет кылуу.

МОМУНСУНУУ момунсун этишинин кыймыл атоочу.

МОМУРА Жоош болуу, бир калыпта, шоктонбой тынч мемиреген абалда болуу. *Көкө үй ичине алдыртан көз чаптыра, момурап отурду* (Касымбеков). *Момураган коңур күз. Момураган жумшак түн.*

МОМУРАТ момура этишинин аркылуу мамилеси.

МОНАРХ Мамлекеттик бардык бийлик колунда болгон башкаруучу (падыша, король, император ж.б.).

МОНАРХИЗМ Монархия мамлекеттик бийликтин бирден бир формасы деп эсептөөчү реакциячыл саясий агым.

МОНАРХИСТ Монархизмди жактоочу.

МОНАРХИЯ 1. Жогорку бийлик бир кишинин – монархтын гана колунда болгон мамлекеттик башкаруу формасы жана ушундай башкаруу формасы бар мамлекет. *Абсолюттук монархия. Конституциялык монархия.* 2. Жогоркудай башкаруу формасындагы мамлекет.

МОНАСТЫРЬ 1. Менчигинде чиркөө керектөөлөрүнө жумшалуучу жер жана акча каражаттары бар монахтардын диний коому. Кечилдер тобу чогуу жашаган жай. 2. Ушундай коомго таандык болгон жер, турак-жай, чиркөө.

МОНАХ Монастырдын жобосу боюнча чачын кырктырып жашоо жыргалчылыгынан безип монастырда жашаган диний коомдун мүчөсү, такыба христиан адам.

МОНГОЛДОР Монгол Эл Республикасынын жана Ички монголиянын (Кытай Эл Республикасындагы автономиялуу областы) негизги калкын түзгөн эл.

МОНГОЛОИД Монгол түспөлүндөгү адам.

МОНЕТА Түрдүү баадагы ар кыл металлдан жасалган акча; тыйын. *Күмүш монета. Жез монета.*

МОНИЗМ *филос.* Жаратылыш жана турмуш бир гана нерсеге – материяга же духка негизделет деп эсептөөчү философиялык окуу.

МОНИСТ Монизмди жактоочу.

МОНИТОР *инф.* Экран деп аталган чагылдыруучу беттен жана радио деталдар жайгашкан пластмасса же металл кутудан турган компьютер бөлүгү.

МОНИТОРИНГ *экон.* Бир нерсеге карата өзгөчө укук, б.а. өндүрүшкө, соодага, жаратылыш байлыктарын пайдаланууга жеке

адамга же кишилердин тобуна, мамлекетке тийиштїї укук. Тигил же бул товарды єндїрїїдє єзгєчє орунду ээлеген фирма, ишкана. *«Прес эмблем кэмпейн» эл аралык уюму журналисттердин укуктары кандайча сакталып жаткандыгына мониторинг жїргїзєт* («Кыргыз Туусу»). *Сасык тумоо жана гриппке мониторинг кїчєтїлїп, медициналык уюмдардын башкы врачтарына катуу кармаган респиратордук жана сасык тумоого окшош оорулар жєнїндє кїн сайын маалымдап турушат* («Кыргыз Туусу»).

МОНОГАМИЯ 1. Никелїїлїк, бир эркек, бир аял жубайлыкты тїзїп, туруктуу бирге жашоосу, 2. *мал.ч.* Айбанаттардын бир эркек, ургаачысы тїгєй болуп тукум берїїсї.

МОНОГРАФИЯ Бир теманы, бир маселени изилдєєгє арналган илимий эмгек.

МОНОГРАФИЯЛЫК ***монографияга*** таандык.

МОНОДРАМА *адаб.* Жалгыз актер аткарууга ылайыкталган пьеса, монолог же бир эле актердун бир нече ролду аткаруусуна негизделип жазылган драмалык чыгарма, ошондой эле миниатюра театрлары їчїн ыўгайлаштырылган адабий негиз.

МОНОКУЛЬТУРА 1. Дыйканчылык чарбада дайыма єстїрїїчї єсїмдїктїн жалгыз тїрї. 2. Єсїмдїктїн бир эле жалгыз тїрїн кєп жылдар бою бир эле жерде єстїрїї.

МОНОЛИТ 1. Чулу таш. Чулу таштан чаап жасалган нерсе. 2. *сїр.* Скульпторлукта чоў кезек таштан, мрамор, гранит, акиташ, кумдуу таштан ж.б. бир топ чоў кєлємдє чегилген скульптура чыгармасы.

МОНОЛИТТЇЇ 1. Монолит тїрїндєгї, монолиттен жасалган. 2. Бирдиктїї, бекем бириккен чулу. *Монолиттїї коллектив.*

МОНОЛИТТЇЇЛЇК 1. Бир бїтїн, чулу нерседен тургандык. 2. *єт.* Бирдиктїїлїк, биримдик, ынтымактуулук, бир бїтїндїк.

МОНОЛОГ *театр.* Драмалык жана башка адабий чыгармаларда айрым бир каармандын жанындагыларга, оюнга катышуучуларга эмес єзї менен єзї сїйлєшкєн же оюн кєрїїчїлєргє карата айткан сєзї.

МОНОПОЛИСТ 1. Монополия укуктарынан пайдаланган адам, б.а. бир нерсени єндїрїї, сатуунун толук укугуна ээ адам. 2. Ири капиталист, монополисттик капиталдын єкїлї.

МОНОПОЛИСТТИК ***монополистке*** таандык.

МОНОПОЛИЯ 1. Бир нерсени иштеп чыгарууга, сатууга болгон толук укугу бар жеке ишкер же белгилїї бир топ, мамлекет, дегеле кандайдыр бир нерсеге артыкча укуктуулук. *Сырткы соода монополиясы.* 2. Чарбанын кандайдыр бир тармагында капиталды топтоштуруу жолу менен їстємдїк жїргїзїї максатында кирешени кєп табуу їчїн уюштурулган капиталисттик ири бирикме.

МОНОПОЛИЯЛЫК ***монополияга*** таандык.

МОНОРИМ *адаб.* Бир гана уйкаштыктан куралган ыр же ырдын бєлїгї. *Кїндєр єтєт, кїндєр єтєт зуулдап, Кєптєн чыккан кїлїк аттай дуулдап, Тоодон тїшкєн дарыядай шарылдап, Шамал соккон токойлордой шуулдап* (Осмонов).

МОНОТЕИЗМ *филос.* Дїйнєнїн жаратылышы бир гана кудайдан деп билген дин, бир кудайга ишенїїчїлїк.

МОНОТЕИСТ Монотеизмди жактоочу.

МОНОТИП Ар бирин єз алдынча куюу жолу менен тамга терїїчї типографиялык машина.

МОНОТИПИСТ Монотип машинасында тамга терїї.

МОНОТИПИЯ *сїр.* Басма менен байланыштуу графикалык техникада бир жолку калыптык гравюралык сїрєт.

МОНОТОНДУУ 1. Бир калыптуу їндїїлїк. 2. *єт.* Бир тїрдїїлїк, бир калыптуулук, кєўїлсїздїк.

МОНТАЖ 1. Белгилїї план же чийме боюнча машиналарды, жасалгаларды жыйнап жана орнотуу, куруу иши. 2. Фильмдердин, музыкалык жана адабий чыгармалардын, сїрєттєєлєрдїн айрым бєлїмдєрїнїн кєркємдїк жана мазмундук жактан бир бїтїндї тїзїш їчїн ылганышы, бириктирилиши. 3. Жогоркудай жол менен тїзїлгєн фильм, картина, чыгарма. *Адабий монтаж. Музыкалык монтаж.*

МОНТАЖДА Монтаж кылуу, бир бїтїнгє бириктирїї їчїн ылгоо, тандоо, даярдоо, монтаж жїргїзїї.

МОНТАЖДОО ***монтажда*** этишинин кыймыл атоочу.

МОНТАЖДООЧУ Монтаждоо ишин жїргїзїїчї.

МОНТЁР 1. Машинанын бєлїктєрїн жыйнап, єз-єз ордуна коюучу киши, монтаждоочу. 2. Электр жасалгалары, электр єткєрїї иштери боюнча адис; электромонтёр. *Бири жазгыч, бири кирпич бышырат, Бири монтёр, Ильич шамын тамызат* (Токомбаев).

МОНТИРОВКА Кичинекей, кыска лом.

МОНТОЙ Кичине, бирок толук, болтойгон кєрїнїштє болуу. *Мингизип койгон тизеге Монтойгон эркек баласын* (Маликов).

МОНТОЎ: ***монтоў-монтоў*** Монтойгон жаш балдардын же жандыктардын кєбїнчє чуркагандагы, баскандагы кыймыл аракетин билдирїї їчїн колдонулат. *Монтоў-монтоў жїгїрїї.*

МОНТОЎДО Монтоў-монтоў эткен кєрїнїштє, кыймыл-аракетте болуу. *Кечеки монтоўдогон жаш бєбєктєр, бул кїндє байтеректей єсїп кеткен* (Маликов).

МОНТОЎДОО ***монтоўдо*** этишинин кыймыл атоочу.

МОНТОЎДОТ монтоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

МОНУМЕНТ Кандайдыр бир көрїнїктїї кишинин же окуянын урматына тургузулган архитектуралык же скульптуралык эстелик.

МОНУМЕНТАЛДУУ 1. Зор, бакыбат, залкар. 2. *өт.* Зор мааниліїї, негизи кїчтїї.

МОНУМЕНТАЛДЫК монументалдуу менен бирдей.

МОНЧО Бууга отура турган жайы бар, жуунуп тазалануу їчїн атайлап салынган жай. *Кїнї-тїнї мончолор жагылып, кирибизди кетире жуундук* (Каралаев).

МОНЧОК Жаркырап турган асыл таштан, айнектен ж.б. ар тїрдїї формада жасалган ортосу көзөнөк, аялдар жипке тизип алып коздук катарында тагынуучу жасалга жана анын айрым бїртїгї. *Көздїї мончок жерде калбайт* (макал). *Суу мончок. Чач мончок. Көз мончок. Алчалары тизген мончок – салбырап, Алмалары алыўыз дейт жалбырап* (Ибраев).

МОНЧОКГЇЛ *диал.* Ичке сабактуу келип, майда жалбырак алып, тегерек көк гїл чыгарып, тоодо өсө турган өсїмдїк. *Мончокгїлдөн їзө кел.*

МОНЧОКТО Мончок сыяктанып, мончоктой болуп көрїнїї, мончоктой болуп бөлїнїп чыгуу (мис., тер, көз жаш). *Мончоктоду маўдайлардан сымап тер, Ал шыпырып кайра кирет жазып чер* (Їмөталиев).

МОНЧОКТОЙ Мөлтїрөгөн, сулуу, татынакай. *Айылда мончоктой-мончоктой болгон эле кыздар жїрөт* (Маликов).

МОНЧОКТОО мончокто этишинин кыймыл атоочу.

МОНЧОКТОТ мончокто этишинин аркылуу мамилеси.

МОНЧОЧУ Мончого келген кишилерди тейлөөчї мончо кызматкери.

МООК Каалоо, кумар, канагат алуучулук. *Ким суктанып Чїй талаасын кыдырса, Мооку канат жайнап чыккан эгинге* (Осмонкул). *Аттары кїлїк аргымак, Мингендин моокун кандырат* (Їмөталиев).

МООКУ моок менен бирдей.

МООКУМ моок менен бирдей.

МООКУН моок менен бирдей.

МООЛУК Ач көздїк, өжөрлїк, кара мїртөздїк.

МООТ Сукно. *Токсон боздон жактырып, Барын семиз бактырып, Мойнуна тумар тактырып, Моот менен жаптырып (*Тоголок Молдо). *Жалаў кабат көк нооту чепкенин кийип їўкїрдөн чыкты* (Жантөшев).

МОР 1. Очоктун, мештин кирпичтен же топурактан жасалган тїтїн чыгаруучу тїтїгї. *Ал көрсө, мор ордуна коюлган тїбї тїшкөн карапа тура* (Сыдыкбеков). *Сукно фабрикасынын морунан кара кочкул тїтїн буркулдады* (Сасыкбаев). *Бїркїттөй шукшурулуп шамал тепсе, Мордогу тїптїз тїтїн сынып калды* (Кожомбердиев). 2. Тїтїн чыгуучу тешиги тамдын төбөсїнө чейин көўдөйлөтө дубалдын бооруна кошо салынган очок.

МОРАЛДЫК Мораль эрежелерине таандык, моралга таандык. *Жогорку моралдык сапат. Моралдык принциптер.*

МОРАЛДЫК ТОЗУУ *экон.* Эмгек каражаттарынын бара-бара өзїлөрїнїн баштапкы наркын толук эскиришине чейин акырындык менен жоготушу.

МОРАЛЬ Адамдын коомдо өзїн-өзї алып жїрїї, бирөөгө мамиле жасоо, адептїїлїк эрежелери. *Акырында, директор їнїн жапыз чыгара сїйлөп, мораль окуду* (Убукеев).

МОРАТОРИЙ *фин.* Өкмөт тарабынан кандайдыр бир чукул жагдайларга байланыштуу (согуш, стихиялык кырсык ж.б.) финансылык милдеттемелерди аткаруунун жана төлөмдөрдїн мөөнөтїн белгилїї бир мөөнөткө узартуу. *Евробиримдиктин учурдагы төрагасы Швеция Иран бийлигин же өлїм жазасын алып таштоого, же ага мораторий киргизїїгө чакырды* («Кыргыз Тусу»).

МОРГ Өлгөн адамдардын денесин убактылуу сактоочу жай, өлїккана.

МОРДО Жыгачты тїздөө. *Ийри жыгач тїз болот, тезге салып мордосо* («Эл адабияты»).

МОРЖ Азуулуу, узун муруттуу калак буттуу сїт эмїїчї ири деўиз жаныбары.

МОРМОЙ Көпкөлөў тартуу, шишїї.

МОРТ Оўой сынма, тез сына турган бекем эмес, чорт сына турган. *Морт бутак. Морт идиш.*

МОРФЕМА *лингв.* Сөздїн лексикалык же грамматикалык мааниси бар бөлїгї (уўгу, мїчө же приставка).

МОРФИЙ *фарм.* Апийимден жасалган укталткыч, эс оодаргыч, мас кылгыч.

МОРФИН *а.ч.* Апийимдин негизги алкалоиди, сууда жакшы эрїїчї тїссїз кристалл.

МОРФОЛОГИЯ 1. Организмдердин, органдардын, топурактын тїзїлїшї жөнїндөгї окуу жана алардын тїзїлїшї. 2. *лингв.* Тилдеги сөздөрдїн формаларын жана алардын өзгөрїш системасын изилдөөчї грамматиканын бир бөлїмї.

МОРЯК Флотто иштөөчї киши.

МОСКООЛ Сөөк-саактуу, булчуўдуу, калбаат. *Москоол денелїї, узун бойлуу кара киши Сансыздын досу – Карып* (Жантөшев).

МОСТОГОЙ Мостойгон, суз, жайдары эмес. *Мостогой келин. Мостогой киши.*

МОСТОЙ Сумсайыўкы томсоргон көрїнїштө болуу, мисирейїї. *Сатай бирдемени ойлонгонсуп мостоюп басты* (Сыдыкбеков). *Алым анчейин бир көп жомоктун бирин айткансып мостойду* (Жантөшев).

МОСТОЙТ мостой этишинин аркылуу мамилеси.

МОСТОЮУ мостой этишинин кыймыл атоочу.

МОТИВ 1. Себеп, шылтоо, далил. *Ал өз оюнун тууралыгын далилдөөчү мотивдерди келтирди* («Агым»). 2. Сюжетке каармандардын кандайдыр бир иш-аракеттерди аткарышынын себептери, ошол ишти аткарууга түрткү берген психологиялык жагдайлар. 3. Адабий чыгармалардагы негизги идеяны жана теманы толуктоочу кошумча идеялар жана темалар. 4. *муз.* Бир логикалык акцентке (үнгө) бириккен, экиүч үндөн турган күүнүн бир бирдигин түзгөн жөнөкөй ыргактуулук.

МОТИВАЦИЯ Бир нерсенин пайдасы үчүн аргументтердин, далилдердин системасы (топтому).

МОТИВДӨӨ *адаб.* Жазуучу каармандардын иш-аракеттерин, чыгармадагы негизги окуялардын натыйжасын көрсөтүү үчүн башка иш-аракеттерди, окуяларды психологиялык жактан ишенимдүү сүрөттөө процесси, эволюциялык абал.

МОТОР Кандай гана энергиянын түрү болбосун, аны механикалык энергияга айландыруучу машина, кыймылдаткыч. – *Бирдеме күрүлдөйбү? – Машинанын мотору го?* (Жантөшев). *Экскаватордун мотору күрүлдөп иштеп жатты* (Сасыкбаев).

МОТОРЧУ Моторду тейлөөчү жумушчу.

МОТОЦИКЛ Көбүнчө эки дөңгөлөктүү велосипед турпатындагы ичинен күйүүчү кыймылдаткыч менен жүрүүчү унаа. *Биздин айылда бир гана кишинин мотоцикли бар эле* («Ала-Тоо»).

МОТОЦИКЛИСТ Мотоцикл минип жүрүүчү, мотоциклди айдай билген киши.

МОТУРАЙ Болугураак, мойтойгон көрүнүштө болуу. *Мотурайган кара тоголок үч жашар Тагай ыйлап олтуруптур* («Ала-Тоо»).

МОТУРАЎ: мотураў-мотураў Монтойгон, мотурайган көрүнүштөгү кыймыл-аракетти көрсөтүү үчүн колдонулат.

МОТУРАЎДА Мотураў-мотураў эткен көрүнүштө кыймылдоо, басуу. *Ал мотураўдап окуп жүрөт* («Жаш ленинчи»). *Мотураўдап мектебинде жүргөндө, Толкунданам кубангандан балдарга* (Осмонкул).

МОХ Нымдуу жерге, жыгачка, ташка жайыла каптай чыгуучу тамырсыз, гүлсүз өсүмдүк.

МОЮЛ I Башында сабак-сабак болуп чыккан жыттуу гүлү бар бадал өсүмдүгү. *Токойдогу моюлдар куду ак сирень өўдүү чыгат* (Саспаев).

МОЮЛ II Жоон, уюлгуй чыккан бутак.

МОЮН 1. Денени, тула бойду баш менен бириктирип турган бөлүгү. *Кара моюн ак эчки Эркелетти эгизди* (Токомбаев). *Кишимжан укурук моюн калем каш, Кундузга окшош олоў чач* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. Идиштердин ооз жагына жакын ичкерээк келген жери. *Кумгандын моюну.*

МОЮН АЛЫШУУ Абдан таттуу болуу, аябай ынтымактуу болуу. *Мурда моюн алышып жашаган Насыр менен Күлүмдөй жубайлар жок сыяктуу көрүнөр эле* («Ала-Тоо»).

МОЮН БЕРБӨӨ Баш ийбөө, макул болбоо, жеўилбөө, көўүл бөлбөө, мойнуна албоо. *Ажике жеўем жакшы эле моюн бербей күйөөсү кармаган жеўин жулуп алып Мунабияны көздөй тап коеюн дегичекти Мунабия аны кыжаалат бир карап алгандай болду* (Акматов). *Мурун эле ушул сыяктуу оорунун белгилери белгилүү болгонуна моюн бербей жүрө берген* (Бердикеев). *Айткан эмесмин деп моюн бербей жүрөт* (Сыдыкбеков).

МОЮН СУНУУ Айтканына, койгон талабына макул болуу, баш ийүү, көнүү, каршылык көрсөтпөө. *Жүйөлүү жоопко Бакы моюн сунат* (Осмоналиев). *Иштен баш тартуу кылмыш катары кабыл алынаарына ишенген Осмонкул бара-бара моюн сунуп калды* (Өгөбаев). *Он жылдык өмүрү бир күндө өтүп кеткендей карылыкка ошол күнү моюн сунду* (Кушбаков). *Кыскасы сүйүү – зор үміт, моюн сундум* (Жантөшев).

МОЮН ТАПТЫК КЫЛУУ Баш ие бербөө, айтканына көнбөй, моюн сунбай коюу. *Айтор, ага Иманов моюн таптык кылып, мүмкүнчүлүк бербей жүргөндөй* (Бейшеналиев).

МОЮН ТОЛГОО Тил албоо, кежирлик кылып бир нерседен баш тартуу, аткаргысы келбөө. *Сагын моюн толгоп койгону менен бүгүн кузгундан эрте турду* (Осмоналиев). *Алар тиги Кары Тукумдарын, андагы Чонор Баатырын бел тутуп, моюн толгошуп жатышат ко* (Көчкөнов). *Абышка дагы эле моюн толгойт* (Медетов). *Анда кедей болбоду, Болбой мойнун толгоду* (Токтогул).

МОЮНГА АЛУУ 1. Айыбын, кылган күнөөсүн, жаўылыштыгын танбоо, ырастыгына макул болуу, болгону чын деп айтуу. *Эмесе, Кара-Суунун казан башында турган шеф-поварлары боткону тузун саал өткөрүп жиберишкенин моюнга алуу керек* («Чалкан»). *Ыйлаак кемчилигин мойнуна алды* (Байтемиров). *Айтолкунда чындыкты моюнга алуудан башка арга жок* (Каимов). 2. Милдетин алуу, аткарууга милдеттүү болуу. *Кыштын катуу чилдесинде өтө кыйындыкты, оордукту моюнга алып, мал багып, мал өстүрүп жаткан эмгек баатырларына мен ызаат менен карайм* (Баялинов). *Мамырды жүйөөгө келтирүү милдетин да Алтын мойнуна алды* (Байтемиров).

МОЮНГА ТҮШҮҮ 1. Төлөмөр болуп калуу. *Мойнуна акча түшүрүү.* 2. Жүктөлүү.

*Эми атам өлгөндө тиричиликтин бардык тийшигі өз мойнума тішті (*Абдукаримов).

МОЮНДА 1. Тійшікті, ишти мойнуна алуу, өзін жооптуу деп табуу. *Ал эл тійшігін моюндап атка мингенден тартып мындан кыйын канча жооптуу иштерди бітірді* (Наматбаев). *Бирок эскерип коюш тиріілөрдін моюнундагы парс экен* (Жакиев). 2. Кінөөні мойнуна алуу. *Ал айыбын моюндабай койду* («Ала-Тоо»). 3. ***ат моюндан:*** атын моюнга чаап (макул эместигин, каршылыгын билдиріі). *Атын моюндан тескери бастырып кетти.*

МОЮНДАШ Бирин бири моюндан кучактоо, кучакташуу. *Эч болбосо жаўсап койчу жарыгым, Косектердей моюндаша калайын* (Токомбаев).

МОЮНТУРУК 1. Өгіздін мойнуна салынуучу жыгач каамыт. *Эки өгізді моюнтуруктарынан чыгарып отко айдап жиберишиптир* (Сасыкбаев). 2. *диал.* Моюнча жип. *Торпоктун моюнтуругун кайта ала кел.*

МОЮНУ ЖАР БЕРБӨӨ Иштегиси келбөө, көўілі келбөө, ышынчаактык кылуу. *Дөўгөчті жарууга сенден башка кишинин моюну жар бербей жірді эле, деди Карыпка* (Абдукаримов).

МОЮНУНА *же* ***МОЙНУНА МИНІІ Т***олук бийлөө, бийлик кылуу. *Ачуусу келгенде кійөөсінін мойнуна аялы минип алат* (Сыдыкбеков).

МОЮНУНА СОРПО ТӨГІЛІІ Айласы кетип, шору катып калуу, башына кыйынчылык тішіі.

МОЮНЧА 1. Сіт эмбей калган бир жаштан эки жашка караган музоо, торпок. *Ири бодолордон туура ону моюнча торпокко айланып, ічөөнө акты жазылды го...* (Сыдыкбеков). *Береги эки улактуу эчкини, бир козу менен моюнчаны алып тур* (Жантөшев). 2. Музоонун мойнуна тагылган жип. *Кызыл музоо кемерчеден чыгарда Жылдызкан жетип, моюнчасынан кармады* (Байтемиров). *Мукаш музоосун желеден бошотуп, моюнчасын тіріп жатты* («Жаш ленинчи»).

МОЮТ Өлім, каза, өлік. *Моютка келген эл толду, Кен, Ташкендин талаага* (Манас).

МӨБІРӨ *диал.* ***небире*** менен бирдей.

МӨГДӨ 1. Көп жіріп, чарчап баса албай калуу, кічтөн тайып алсыроо. *Ак тулпар мөгдөп кар болот, Ардактап аны бакпаса* (Бөкөнбаев). 2. Алдан-кічтөн таюу, міўкірөө, мууну кетіі. *Баласы өліп, ата-энеси мөгдөп калды* (Абдукаимов).

МӨГДӨӨ мөгдө этишинин кыймыл атоочу.

МӨГДӨТ мөгдө этишинин аркылуу мамилеси.

МӨГДІКТӨӨ Чарчоо, іргілөө, мөгдірлөө.

МӨГӨ мөмө менен бирдей. *Жыгачка мөгө біткөн сайын салбырайт.*

МӨГӨДӨЙ САЛБЫРОО Абдан сурануу, аябай өтінії. *Мөгөдөй салбырап алдыўа келип отурам, эмне кылсаў, өзіў бил* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Мөгөдөй ийилії.*** *Сайра жалынып-жалбарып, мөгөдөй ийилип жанында турат* (Сыдыкбеков).

МӨКІ Булгаарыдан, же кайыштан бійрій жасалган жеўил бут кийим. *Сол жактагы даекчи турган топтон узун бойлуу, кара лампук тик жака кемселине кіміш кемер курчанган, саймалуу чалбарынын багалеги булгары мөксін жаба суусар тебетейин кырданта кийген Ниязбектин кенже уулу Тілкі аксакалдардын алдына келип, тизелей бігіліп салам берди* (Токтоналиев). *Бутунда мөкі кийген аксакал абышка* (Жантөшев).

МӨЛ І 1. Тунук, кирсиз; жаркыраган көк кашка. *Мөл туз. Кааласам оргуп аскадан Мөл булак болуп ойносом (Токомбаев). Кіі чалат мөл булак тоолорго, Куду окшоп аппак манчаўа* (Кулумбаев). 2. *өт.* Куулукшумдугу, арамдыгы жок, ниети калыс. *Мөл жигит.*

МӨЛ ІІ Ным, кургак эмес. *Мөл отун.*

МӨЛМӨЛ Мөлтірөгөн таза, татынакай деген мааниде аял затына кайрылууда колдонулат. *Жаш кезекте кошулган, Жайма көкіл мөлмөлім* (фольк).

МӨЛМІЛДӨ Мөлт-мөлт этіі, мөлтірөө. *Сымапты төгіп жаткандай, Мөлмілдөйт тери куланып* (Токомбаев).

МӨЛМІЛДӨӨ мөлмілдө этишинин кыймыл атоочу.

МӨЛМІЛДӨТ мөлмілдө этишинин аркылуу мамилеси.

МӨЛТ: мөлт этіі же мөлт-мөлт этіі Тунук, мөлтілдөгөн тамчы сыяктуу көрініштө болуу. *Уркуянын көз жаштары мөлтмөлт этип бурчактайт* (Байтемиров). *Кезкез аттын кулагынын тібінөн мөлт-мөлт этип тери тоголонот* (Сыдыкбеков). *Бул саамда дапдаяр турдум мен, Сен ічін мөлт эрип кетіігө* (Ибраев).

МӨЛТІЛДӨ Суюктук, тунук нерсе жылтылдап көрінії, чагылышуу. *Мөлтілдөйт кыз балдардын шурусу* (Осмонкул). *Мөлтілдөп тамчылады көздөн жашы* (Маликов).

МӨЛТІЛДӨК Мөлтірөгөн, тунук. *Мөлтілдөк булак.*

МӨЛТІЛДӨӨ мөлтілдө этишинин кыймыл атоочу.

МӨЛТІЛДӨТ мөлтілдө этишинин аркылуу мамилеси.

МӨЛТІР Таза, тунук, көк кашка, мөлтірөгөн. *Жусуп көбіктөнгөн мөлтір сууну, чайыттай ачык асман жээгиндеги чокуларды көргөндө чарчаганын унутту* (Абдумомунов).

МӨЛТІРӨ 1. Мөлт-мөлт этіі, тунук көрінії. *Сууларыўдын баары тунук мөлтірөп* (Акиев). 2. *өт.* Сулуу, татынакай көрінії. *Мөлтірөгөн сулуу кыз. Мөлтірөгөн ке-*

линчек. 3. Ыйлаактап калуу. *Басалбай жӱрдӱ тентиреп, Балтыры шишип мөлтӱрөп* (Тоголок Молдо).

МӨЛТӰРӨК *диал.* Өсӱмдӱктӱн аты. *Мөлтӱрөктӱ тамыры менен жулуушту.*

МӨЛТӰРӨӨ мөлтӱрө этишинин кыймыл атоочу.

МӨЛТӰРӨТ мөлтӱрө этишинин аркылуу мамилеси.

МӨЛЧӨМ мөлчөр менен бирдей.

МӨЛЧӨР Белгилӱӱ бир чек. *Дӱрбӱ Кӱӱгӱмдөнӱп жакшы көрӱнбөгөн соӯ Мукай айнегин ак оромолу менен сӱртӱп, бургусун бурап мөлчөрӱнө келтирген* (Таштемиров).

МӨМӨ Кээ бир бак-дарактардын же бадал өсӱмдӱктөрӱнӱн ширелӱӱ жемиши. *Алма, дарак кулпуруп, Башында мөмө байлаган* (Осмонкул).

МӨМӨЛӨ Мөмө байлоо, мөмө тӱйӱӱ. *Бак көгөрсӱн, калыӯ мөмөлөсӱн!* (Сыдыкбеков). *Алманын башына жалгыз алма мөмөлөп, абышка аны жеп жашарат* («Жомоктор»).

МӨМӨЛӨӨ мөмөлө этишинин кыймыл атоочу.

МӨМӨЛӨТ мөмөлө этишинин аркылуу мамилеси.

МӨМӨЛӰӰ Мөмөсӱ бар, мөмө байлоочу. *Короону мөмөлӱӱ дарактарга, нечен сонун гӱлдөргө толтурдум* (Абдукаримов). *Мөмөлӱӱ дарак бышкан сайын ийилчээк болот* (макал).

МӨНДӨЛӨЙ *диал.* Чычкандын баласы. *Самандын арасында мөндөлөй бар экен.*

МӨНДӰР Кичине тоголок муз тӱрӱндө жааган жаан-чачындын бир тӱрӱ. *Туш-тушка тӱшӱп мунарык, Бөксөгө мөндӱр дыбырайт* («Эр Төштӱк»). *А бош калган чакаӯа, мөндӱр өӯдӱӱ жаап жатты данектер* (Муканов).

МӨНДӰРЛӨ Мөндӱр жаап кирӱӱ, мөндӱр тӱшӱӱ. *Мөндӱрлөп жааган жаан. Мөндӱрлөп жааган жаан айыл чарба иштерине залакасын тийгизбей койбойт («Кыргыз Туусу»).*

МӨӮГӰ Көп жылдар тоо чокуларынан кетпеген кар, муз. *Алайдын тӱбөлӱккө кетпеген мөӯгӱлөрӱ кӱндӱн нуруна чагылышат* (Абдукаримов). *Мөӯгӱлөр да аза кӱтӱп шылкыйып, Тоолор болсо ӱшкӱрӱнөт, тымпыйып* (Акматалиев). *Ак карлуу мөӯгӱ кетпеген, Ала-Тоом сенсиӯ жетпеген* («Казыбек»).

МӨӮГӰЛӨН Мөӯгӱ басуу, мөӯгӱ менен капталуу. *Бир гана аскалуу тоо мөӯгӱлөнӱп, Козголбой баскансыйт көӯӱл бөлӱп* (Токомбаев).

МӨӮГӰЛӰӰ Мөӯгӱ менен капталган, мөӯгӱсӱ бар. *Ак мөӯгӱлӱӱ кыргыз Ала-Тоосунан ондогон чоӯ жана майда суулар агып тӱшөт* (Абдумомунов).

МӨӮГӰРӨ Өӯгӱрөп мөөрө. *Шаарда уй жайылып жӱрөр эле, Мөӯгӱрөп жер челишип убап-чубап* (Шӱкӱрбеков).

МӨӮКӰ 1. Туйлоо, секирӱӱ. *Өрӱш алып жайылса, Кулун тайлар мөӯкӱгөн* (Тоголок Молдо). *Чочулаган кашаӯ карагер кош аяктап, тоӯко-баш атып мөӯкӱдӱ* (Байтемиров). 2. *өт.* Жакын жолотпоо, жуутпоо, чычалоо.

МӨӮКӰМӨ *диал.* Мөӯкӱй берген адаты бар мал, жан. *Жылкынын да мөӯкӱмөсӱ, адамдын да мөӯкӱмөсӱ болот.*

МӨӮКӰТ мөӯкӱ этишинин аркылуу мамилеси.

МӨӮКӰӰ мөӯкӱ этишинин кыймыл атоочу.

МӨӮКӰЧӰКТӨ мөӯкӱ менен бирдей.

МӨӨ Уйдун мөөрөп ӱн чыгаргандагы дабышын билдирӱӱ ӱчӱн колдонулат. *Уйдун тили жалгыз тил, «Мөө» деп гана ӱн берет* (Осмонов).

МӨӨН Ичке ичегинин карын жагындагы учу туюк жоон бөлӱгӱ. *Апама бир мөөн май куйдуруп берем* (Бейшеналиев).

МӨӨНӨ *диал.* ***өөнө*** менен бирдей. *Бирөөнӱн эмгегинен мөөнөп тапкан акчаӯ эпчилдикке эч жатпайт!*

МӨӨНӨТ Белгиленген убакыт, белгилӱӱ бир убакытты көрсөткөн мезгил аралыгы. *Өнөр жайы жылдык планды мөөнөтӱнөн мурда орундады. Тарыхый кыска мөөнөттӱн ичинде эл, жер таанылгыс болуп өзгөрдӱ.*

МӨӨНӨТСӰЗ Белгилӱӱ бир мөөнөт белгиленбеген, убактысы чектелбеген. *Мөөнөтсӱз паспорт.*

МӨӨНӨТТӰӰ Белгилӱӱ бир мөөнөт белгиленген, белгилӱӱ бир мөөнөттө ишке ашырыла турган. *Эсепчилерди даярдоо ӱчӱн кыска мөөнөттӱӱ курс ачылат* (Сыдыкбеков).

МӨӨР 1. Жазуусу бар белги, шакек. *Таӯдайында мөөрӱ бар, тамагында сөөлӱ бар* («Манас»). *Атаӯ экөөӯ кат жаздыӯ, Ага кошуп мөөр бастыӯ* («Эр Табылды»). 2. Бетинде оюп жазылган жазуу бар. Бир нерсени ырастоо, кӱбөлөндӱрӱӱ ӱчӱн басылуучу мамлекеттик, менчик мекемелердин белгиси. *Тек жайы кедей-батырак деп мөөрӱн баскан ӱчөөндө төӯ айылдык советтин справкалары бар* (Сыдыкбеков). 3. Мөөрдӱн кагазга тӱшкөн белгиси. *Мӱнөздөмөӯдӱн акырында мөөр барбы? Мөөрӱн баскан катына, Кокон менен жоолашып* («Калмырза»).

МӨӨРӨ Уйлардын ӱн чыгаруусу, өӯгӱрөө. *Мөөрөгөн уйлардын, маараган койлордун ӱндөрӱ да угулду* (Баялинов).

МӨӨРӨЙ мөрөй менен бирдей.

МӨӨРӨӨ мөөрө этишинин кыймыл атоочу.

МӨӨРӨП КЕТӰӰ Текке кетӱӱ, бошко кетӱӱ. *Баса, Омор айткандай, биздин өмӱр мөөрөп кеткен экен го!..* (Сыдыкбеков).

МӨӨРӨТ мөөрө этишинин аркылуу мамилеси.

МӨӨСӰЛ I 1. Бириккен, байланышкан. 2. *өт. диал.* Байланыш, алака. *Башкаларга*

мөөсіл болуунун кажети не? Мен жөн жіргөндї жакшы көрөм (Абдырахманов).

МӨӨСЇЛ II *тар.* 1. Алык-салык жыйноочу адам. *Кіндөрдін бири болгондо, Мөөсіл келди жериме* («Манас»). 2. Уруу башчыларынын же бийлик башында тургандардын жигити. 3. Хандын, уруу башчысынын же кол башчынын ілішінө бөлініічі олжо. *Мөөсілінө Кочкордун бир миў жылкы бер деди* (Тоголок Молдо). 4. Жортуулдан, чаап алуудан тішкөн олжодон ага катышпагандар да ала турган іліш. *Мөөсіл деп олжо алмакка Далай эл келген Талакка (*«Тайлак баатыр»). *Мөөсілінө он казак тішкөн олжо, Берген экен ошондо* («Эл адабияты»). *Олжо бөліштөн өзінө тийген мөө-сілді колунда жок курбуларына бөліштіріп берген имиш* (Токтоналиев).

МӨӨСЇЛДЇК *эск.* Хан, феодал же согуш башчыларынын согушта табылган олжонун бир бөлігінө болгон укугу. *Ошолордон көп алтын мөөсілдіккө алгыдай* (фольк.).

МӨРӨЙ 1. Жарышта, мелдеште уткандык, жеўишке ээ болгондук. – *Кечириўиз, Жапар ага! Мөрөй сиздики, биз жеўилдик,*– *деди келиндер* (Баялинов). 2. Байге. *Дегениме көн Төштік, Жети мөрөй белгилейм, Ошону кылып бер Төштік* («Эр Төштік»). *Улуу элдик кайратыўды көрсөтіп, Ушул жолку зор мөрөйді уткула* (Осмонкул).

МӨРӨЙЛӨШ Байгени коюп мелдешіі, жарышуу. *Мөрөйлөшіп кілік чап.*

МӨРӨЙЛЇЇ Мөрөй коюлган. *Чоў мөрөйлії милдет. Мөрөй алган. Мөрөйлії болду.*

МӨРӨЙЇ ЇСТӨМДӨӨ Жеўишке ээ болуу, көтөрілө тішіі. *Бу саам Касымбек ага кошула ээрчигендери мөрөйі їстөмөндөй көтөрілді* (Бейшеналиев). *Калпа мөрөйі їстөмдөгөнін туйдура болуш агасына компойду* (Бейшеналиев). *Ал улуктарына жакшы көрініігө шыйпаўдап мөрөйі їстөмдөгөндөй мактанган тірі бар* (Бейшеналиев).

МӨРӨЙЧЇ *сейр.* Дайыма мөрөй алып жіргөн же мөрөй алууга аракеттенген адам, мөрөй алуу ічін мелдешке катышуучу. *Мөрөйчілөр так ошондой суранган* (Токомбаев). *к.: **жеўіічі.***

МӨРТ Ыўгайлуу, оўтойлуу шарт, маал. *Мөртін келтирип капталдан кол салышты* («Ала-Тоо»). *Айта турган сөзінін мөртін таап, ичиндеги болгон бугун чыгарып алды* («Ала-Тоо»).

МӨРТӨЙ: мөртөй-шөртөй Сапаты начар, эптеп-септеп, араў эле, иши кылып.

МӨТЇРӨЙ Бөйтөйгөн, татынакай сулуу көрініштө болуу. *Назгіл мөтірөйіп уяў кирпигин кыбыўдатты* (Бейшеналиев).

МӨШКӨӨ *диал.* 1. Ачытылган камырдан бышырылган жукараак нан. *Мөшкөө нан.* 2. Маўкішірөөк, аўкоо. *Мөшкөө киши.*

МӨШКӨӨЛЇК Аўкоолук, маўкөштік.

МРАМОР Көбінчө архитектура менен скульптура жумуштарында колдонулуучу ар кандай тістегі кристаллдуу таш, тоо теги. *Метронун жалаў мрамордон кыйып, таўдайлаштырып жасаган дубалдарында бир да чаў, пыр жок* (Байтемиров).

МУЗОО Уй, топоз жана маралдын жаш тєлї. *Кеп музоо эмизет, музоо таяк жегизет* (макал). *Будурда бугу маарашат, Музоосу басса жарашат* (Осмонкул). *Музоо муз жалайт, торпок тоз жалайт* (макал).

МУЗООЛО Уйдун музоо тууганы. *Жаман уй жарда музоолойт* (макал). *Кірөў уй музоолоду.*

МУЗООЛОО музоола этишинин кыймыл атоочу.

МУЗООЛУУ Музоосу бар, музоосун ээрчиткен. *Музоолуу уй.*

МУБА мубаа менен бирдей. *1917-жылы чоў ачарчылыкта элди муба каптап, көптөрді мойсоп кетет* (Жантөшев).

МУБАА Оору, чума. *Мубаа тийгенби буларга, – деген ой келди Шабданга»* (Касымбеков).

МУБАКЇЛ Кіч, сыр. *Душманын кудай берген соў, Тура турган Манаспы? Мубакілдії найзаны Булгап колго алганы* («Манас») *Чоў бакшы анын їстінө жинмакілдөрін чакырган бойдон чамынып кирип барат* (Жигитов).

МУБАКЇЛДЇЇ Касиеттії, сырдуу. *Мубакіл найза салайын* («Манас» С.О.). *Мубакілдії сыр найза* («Манас»).

МУБАРЕК 1. Ыйык, жаркын, касиеттії. 2. Кут болсун, бактылуу болсун, куттуктоо, кут болсун айтуу. *Кадамыў – деп, мубарек* («Манас» С.О.). *Мубарек болсун кызыл туу, элибиздин сыймыгы* (Шамей Токтобай уулу).

МУБАХ *дин.* Уруксат кылган, шарыят боюнча иштесе кінөө болбой турган иш.

МУВАРЕК мубарек менен бирдей. *Аалынын алы эмне болот деп, Муварек көздөрінөн акты жашы* («Эл адабияты»).

МУГАЛИМ Окутуучу, тарбиячы кандайдыр бир окуу предметинен мектепте сабак берген адис. *Жаўы заман балдарын Машыктырган мугалим, Караўгыны билимге, Сіирөп чыккан мугалим* (Бөкөнбаев).

МУГАЛИМДИК Мугалимдин кызматы, кесиби. *Жапар мурун мугалимдик да кылган* (Баялинов).

МУГАМЫР 1. Улгайып калган адамдар, картаў кишилер. *Мугамыр өскөн Кедеўбай, Булутка тийген нурадай* («Эл адабияты»). *Арыктын алды-їстіндөгі чөбін бир мугамыр алда качан чалгылап кырып чаап алган экен* (Касымбеков). 2. *өт.* Тыкан, бышык. 3. *өт.* Амалдуу, кекселик.

МУДАА мідөө менен бирдей. *Мудааны билген бар чыгаар, Муундар келип жарыкка* («Эл адабияты»). *Кары-жаш, калыў элжуртум, Кандырып айтаар мудаам бар* («Эл адабияты»).

МУДААЛАП Атайлап көңүл бөлүп. *Мудаалап аркан түйдүргөн Торлору бар калмактын* («Эл адабияты»). *Төкөй деген арыкчырай, кийим кечесин мудаалап таза кийип жүргөн абышка* (Айтматов).

МУДАР 1. Тарп, өлөксө. 2. Арам, булганыч, ыпылас. *Мурунтадан ойлобой, Мудар болдук канча жан* («Манас»).

МУДАРИС 1. *тар.* Жогорку мусулман мектебинин мугалими. *Болот миңбашынын эки жагынан ... мударистер орун алышты. Ошол замат эле молдолор, имамдар, мударистер, өзүнүн жан-жөкөрлөрү элдин арасына таралды (*Абдукаримов). *Бир мударис чоң молдону падыша чакырып алып: «Мына бул менин баламды окутасың, эгерде жакшы окутпасаң, башыңды алдырамын,– деп мектепке берди* (Кедейкан). 2. *өт.* Китепкөй, окууну жакшы көргөн. – *Оо мударис, китебиңди коюп жарыкта кыймылда* (Матисаков).

МУЖТАХИД Курандын маанисин, Мухаммед пайгамбардын хадисин чечмелей билген, өзүнчө шарыятка жобо кошо алган дин окумуштуусу. Имам Аъзам, Имам Шаафи сыяктуулар. *Асир деп айтылады ар жүз жылга, Коркунуч бенделерге болор шондо. Осылай мужтахиддер айтып кеткен, Укмак бар ак буйругун туткан кулга* (Тагай, 1916-ж.). *Сөз жалга календер өткөн кылымдардан, мужтахиддерден маани айтты* (Касымбеков).

МУЗ ЖҮРӨК Мээримсиз, таш боор.

МУЗ МЕНЕН ТАШ Абдан муздак, аябай муздак, тоңуп калган. *И-й, колуң муз менен таш болуп калган тура* (Байтемиров). *Таң атканча бөлмөнүн ичи муз менен таш болуп калган* («Ала-Тоо»).

МУЗ МУРУТ *аңч.* Көңөсүнөн муруту кайчылашып чыгып туруучу бүркүттүн эң кыраан, алгыр түрү. *Муз мурут бүркүт алыпмын, Колума алтын боосу бар* («Манас» С.О.). *Муз муруттай кымпыйып, даңкы таш жарып, шоораты далайга жете баштаганына дердейип калбады* (Субанбеков).

МУЗ Тоңуп калган суу. *Кар боройлоп кыш да келди ышкырып, Суу да тоңду, көк жылгаяк муз туруп* (Үмөталиев). *Бирде жасап кардын, муздун аскасын, Бирде жасап көркөм шаар капкасын* (Султанов).

МУЗА 1. Байыркы грек мифологиясындагы илимди, искусствону жана поэзияны колдоочу тогуз кудайдын бири. 2. Поэтикалык көңүл эргүүнүн булагы. *Муза менен дүйнөгө, Чын берилгем, табынгам* (Сажи). *Өзүң ырчы болбогон соң, музага жете албайсың тулпар минип чапсаң да.*

МУЗАВРАТ *дин.* Жардам, коргоочу, таяныч, көмөк. *Ушул күн бизге теңдик берген күнү, Музаврат барыбызга келген түнү, Жарыкка жаңы чыгып караңгыдан, Ким болсо өз абалын сүргөн күнү* (Тоголок Молдо).

МУЗАПАТ *диал.* Өлкө, бир акимге караштуу жер.

МУЗДА 1. Сууп калуу, муздак болуп калуу. *Сакадайдын кайнаткан чайы алда качан муздаган* (Жантөшев). 2. Үшүү, үшүп кетүү. 3. Тоңуу, тоңуп калуу, муз болуп калуу. *Арык-чөнөктөрдө суулар муздап, балдарга эрмек болду* (Абдукаримов). 4. *өт.* Көңүлү сууй түшүү, көңүлү кайтуу, *Мурунку курут үчүн ысыган боюм суу сепкендей муздады* (Жантөшев).

МУЗДАК 1. Температурасы төмөн, бир аз суук, шыргалаң. *Муздак булак. Муздак суу. Муздак аба. 2.* Салкын. *Барганда көңүл сергиткен Баш жагы муздак төр эле* (Токтогул). 3. Сууп калган, сууган, муздап калган. *Муздак чай. Муздак эт. Муздак тамак.*

МУЗДАТ ***музда*** этишинин аркылуу мамилеси.

МУЗДАТКЫЧ 1. Үй шартында, ашканаларда ж.б. азык-түлүктү бузулуп кетүүдөн сактап, муздак же тоңдурулган абалда кармоо үчүн ылайыкталган тиричилик буюму. *Этти, сүттү муздаткычта сактоо. «Саратов 2» муздаткычы.* 2. Төмөндөтүлгөн температура сакталуучу атайын жасалга, жай. *Эт комбинатынын муздаткычы.*

МУЗДОО ***музда*** этишинин кыймыл атоочу.

МУЗЕЙ Искусство чыгармаларын, тарыхый, техникалык, илимий-табигый экспонаттарды ж.б. жыйып жана сактоочу, аларды элдин көрүүсүнө коюучу мекеме. *Сүрөт искусствосунун музейи. Тарых музейи. Зоология музейи.*

МУЗОО БАШ Денеси жөргөмүш түспөлүндөгү уулуу, чагып алуучу курт-кумурсканын бир түрү.

МУЗОО КИРПИК Узун, коюу кирпик.

МУЗОО ТИШ Кайыш өрүмдүн бир түрү. *Музоо тиш болуп өрүлгөн камчы.*

МУЗООСУНДА СҮЗДҮРҮҮ Жаш кезинен, башынан эле моюн сунуп, баш ийип калуу, коркуп жалтак болуп калуу, бел алдырып коюу. *Бардыгы тең музоосунда сүздүргөн акмактар да* (Жантөшев). *Музоосунда сүздүрүп койгон эл колун куушуруп, коюн жетелеп, алдынан тосуп чыкты* («Ак Мөөр»). *Музоосунда сүздүргөн шоркелдейлер да* (Бейшеналиев).

МУЗООЧУ Музоо баккан киши, музоо багуучу.

МУЗЫКА 1. Адамдын ички сезимдерин жана ойлорун ыргактуу доош, обон менен берүүчү искусство тармагы жана ошол искусствонун чыгармасы. *Классикалык музыка.* 2. Чыгармалардын музыкалык аспаптарда аткарылышы. *Музыка менен бийлөө. Делебени козгоп, шаар багынын музыкасы ойнолду* (Баялинов).

МУЗЫКАЛАШТЫР Музыкага салуу.

МУЗЫКАЛУУ 1. Кулакка угумдуу, угулушу жагымдуу. *Музыкалуу іің.* 2. Музыкасы бар. *Музыкалуу драма.*

МУЗЫКАЛЫК музыкага таандык.

МУЗЫКАНТ 1. Музыка жагынан адис. 2. Музыкалык аспапта ойноочу киши.

МУЙРУ: ийри-муйру менен бирдей.

МУЙРУЙ мыйрый менен бирдей. *Муйруйган чыбык.*

МУЙТУ Чікє черткенде нукуй алганда ж.б. колу тайып кетіі, мічіп калуу.

МУЙТУЙ Кыскаруу, кыска болуу, кыска кєрініштє болуу (мис., кол).

МУЙТУК Муйтуйган, кыска, чолок (кєбінчє кол жєніндє).

МУКАБА Китепти каптаган тышы, сырты. *Калыў мукаба. Жаман урунгандыктан китептин мукабасы тытылган* (Таштемиров).

МУКАБАЛА Мукаба менен сырттоо, мукаба тыштоо.

МУКАБАЛАТ мукабала этишинин аркылуу мамилеси.

МУКАБАЛАШ мукабала этишинин кош мамилеси.

МУКАБАЛОО мукабала этишинин кыймыл атоочу.

МУКАБАЛУУ Мукабасы бар, мукаба капталган. *Булгаары мукабалуу китеп.*

МУКАБАТ** туурасы:* ***махабат.

МУКАДДАМА *эск.* Башталгыч, алгачкы. *Билбеди фан илимди баары наадан, Фалсафа, хикметлерден кабары жок, Аз билген мукаддама бахесларден* (Тагай, 1916-ж.).

МУКАДДАС Ыйык, касиеттіі. *Мукаддас жайларга барып зыярат кыламын деп, илгери карыган адамдар Мекеге кете турган.*

МУКАДЫР Жакын, ынак. *Мен бардым деп кайгырба, Мукадырлар жаткан жер* («Эл адабияты»).

МУКАКТА мукактан менен бирдей.

МУКАКТАН Сєз айтайын деп айта албай токтоп калуу, шар сіийлєп кете албоо. *Бала Дійшєнкулдун суроосуна жооп бере албастан мукактанды* (Бєкєнбаев). *Каныбек андан ары эмне деп айтарын билбей мукактана тіішті* (Жантєшев).

МУКАКТАНТ мукактан этишинин аркылуу мамилеси.

МУКАКТАНУУ мукактан этишинин кыймыл атоочу.

МУКАМ Кулакка жагымдуу, уккулуктуу ритм. *Мукам-мукам сайраса, Булбулдун кєркі іініндє* (Токтогул). *Торгойдун мукам іні угулат* («Ала-Тоо»).

МУКАМДУУ Кулакка жагымдуу, кубулжуган, кайрыгы уккулуктуу. *Комуздун іні безеленип мукамдуу чыкты* («Ала-Тоо»).

МУКАРАП *дин.* Жакын, ынак, єзгєчє ишенимдіі (кєбінчє Аллага эў жакын турган тєрт периштеге карата айтылат: Азирейил, Жебирейил, Мекейил, Ысырапил). *Жаратып жана мукарап* («Манас» С.О.). *Кудай тааланын Азирейил, Жебирейил, Мекейил, Ысырафил деген тєрт мукарап периштеси бар экендиги жєніндє молдо узак кеп салды.*

МУКЛУС Чыныгы берилген, жаны бирге, айтканынан чыкпаган. *Тайды жеген эшендер, Койду жеген эшендер, Кудайына жазат дейт. Куйругун тосуп кєтєріп, Мурут менен муклуска. Кара кашка кунажын болуп качат дейт* (Токтогул). *Мукулусу болот муруттун, Жааны болот булуттун* (Эл ырлары).

МУКМИН *дин.* 1. Сопу, такыба, дин жолунан чыкпаган, дин ишенимине абдан берилген адам. *Беш убак намазыўды, отуз ооз орозону ката кетирбейсиў. Акырет камын ойлогон мусулман мукминсиў (А. Убукеев).* 2. Жоош, арамы жок.

МУКТАЖ 1. Зарыл керек, абдан керек, зарыл. *Азыр ким эле керекечке муктаж болуп турат дейсиў ?* (Абдукеримов). *Муктажмын перзент балага* (Токтогул). *Єз кесибибиздин эрежесине конок болушубуз муктаж* (Сасыкбаев).

МУКТАЖДЫК Зарылдык, зарыл керектик, муктаж болуучулук. *Балким бир муктаждыгыў бар чыгар* (Каимов). *Кошоматчы менен калпычынын жардамына муктаж эмесмин деп Шамбет кагып койду* («Ала-Тоо»).

МУКТАРАМ Урматтуу, кадырлуу. *Муктарам атама! – деп катын жаза баштаган эле* («Ала-Тоо»).

МУКТАСАР Мусулмандардын шарыятты талкуулаган китеби. *Сиз эмне билесиз, мен муктасар окугам, Чалакем да ушундай деген,– деп апырта сіийлєп жиберди* (Токомбаев).

МУКУЛ мукур менен бирдей.

МУКУМ 1. Бек, чыў, мыкты, тібєліктіі, дайым. *Єлбє мукум калууга* («Манас» С.О.). *Аттан! дегенде тіп кєтєрє аттана бере турган кылып, тартипти мукумдаш зарыл, жигиттер кимдин іінін тыўшасын* (Касымбеков). *Мектептин деректири менен мукум сіийлєшіп келдим. Уулуўузду бігін апкелиўиз деп калды* (Мавлянов). 2. Макулдук, убада, сіийлєшіп алуу.

МУКУР 1. Жешилип, сіріліп тігєнгєн, кыскарган, кыска. *Такаларынын эмчектери мукур болуп тігєніп калды* (Сыдыкбеков). *Калканбай мукур тишин кычырата чайнады* (Бейшеналиев). 2. Токол. *Мукур эчки.*

МУКУРА Бир нерсе жетишпей, кемчил болуп жідєє, абдан кыйналуу, айласы кетіі. *Їйдєгілєр азык-тілігі тігєніп, оокаттан аябай мукурады* (Абдукаримов).

МУКУРАЙ Жешилип, сіріліп тігєніі, кыскаруу, мукур абалга жетіі. *Мукурайган кєсєє.*

МУКУРАЙТ мукурай этишинин аркылуу мамилеси.

МУЛАЙЫМ мунайым менен бирдей.

МУЛАТ Ар башка улуттан төрөлгөн, апчын.

МУЛЖУЙ Сакал-муруту жок көрүнүштө болуу, дүмүрөйгөн көрүнүштө болуу. *Сакал-муруту жок мулжуйган абышка. Түгөл мулжуюп манжаларынан айрылган сундуйган бутун суна берди* (Бейшеналиев). *Үйдүн айланасында мулжуйган тыт жыгачтары турат* («САЖИ»).

МУЛЖУЎ: мулжуў-мулжуў Таарынган же ачуусуна тийген адамдын жүзүнө карабай дугдуўдаган моюн бербегендей мүнөздү, кыймыл аракетти, көрүнүштү билдирүү үчүн колдонулат.

МУЛЖУЎДА Мулжуў-мулжуў этүү, мулжуў-мулжуў эткен көрүнүштө болуу. «*Жок сөздү коюўузчу», – деди абышка мулжуўдап* («Чалкан»). *Андрей майды кайра кемпирге берди эле, ал мулжуўдап таарына баштады* (Байтемиров).

МУЛЖУЎДОО мулжуўда этишинин кыймыл атоочу.

МУЛТУЙ Мулжуйган, дүмүрөйгөн, кичине чети чыгып, көрүнүп турган көрүнүштө болуу. *Карыганда мултуюп, сакалыў кана?* («Эр Төштүк»). *Торунун жал-куйругу мултуйган* (Жантөшев).

МУЛТУК Дүмүрү, түбү калган, мултуйган.

МУЛТУЎ: мултуў-мултуў Мултуйган көрүнүштөгү, мисалы, колдун кыймыл-аракетин билдирүү үчүн колдонулат.

МУЛТУЎДА Мултуў-мултуў этүү.

МУЛТУЎДОО мултуўда этишинин кыймыл атоочу.

МУЛУЙ 1. Сакал-муруту, мүйүзү жок көрүнүштө болуу; дүмүрөйгөн көрүнүштө болуу. 2. Унчукпай кылтыйган көрүнүштө болуу, өзүнчө бир нерсеге муюгандай кебетеде болуу. *Ээрдин кашын каккылап, Турган кези мулуюп* («Манас»).

МУЛУК Дүмбөсү гана бар, түбү гана калган. *Ал Көчөрбайдын тубаса бир кулагы мулук болгон* (Тоголок Молдо).

МУЛУКТУК Мулук болгондук. *Кірөў уйдун мулуктугунан байлоо түйшүктөнтөт.*

МУЛУЎ: мулуў-мулуў Мулуйган кебетеде кудуўдаган көрүнүштө, кыймыл аракетте болгондугун билдирүү үчүн колдонулат.

МУЛУЎДА Мулуў-мулуў этүү, мулуў-мулуў эткен көрүнүштө болуу; кудуўдоо. *Көкө эрдигине чын эле делдее түшүп, анан мулуўдап күлүп койду* (Касымбеков). *Келем да! – деди Дөөлөт мулуўдап. – Келип эле жүрбөдүм беле!..* (Усубалиев).

МУЛУЎДОО мулуўда этишинин кыймыл атоочу.

МУЛЬТИ Кыймыл-аракеттин көп кайталангандыгын же нерселердин көптүгүн билдирген татаал сөздүн бөлүгү. Мультивитамин. Мультимиллионер.

МУЛЬТИК Мультипликациялык фильм.

МУЛЬТИМЕДИА *инф.* Текст, түс, график, анимация, аудио жана видео элементтери бириктирилип пайдаланылган көрсөтүүлөр, колдонмолор программалык жабдуулар.

МУЛЬТИМИЛЛИОНЕР Миллиондогон байлыктын ээси.

МУЛЬТИПЛИКАТОР 1. *физ.* Күчү начар токту магнит жебесинин жардамы менен өлчөөчү аспап. 2. Фото, кино бир эле нерсенин сүрөтүн бирден көп кылып түшүрүп алуучу көп объективдүү камера. 3. Мультипликация жагында иштөөчү адам.

МУЛЬТИПЛИКАЦИЯ 1. *кино.* Куурчактан же сүрөттөрдөн кино-сүрөт түшүрүү. Тартылган сүрөттү же куурчакты үзгүлтүксүз кыймылга келтирип, ырааты менен киного тартуу. 2. Жогорку жол менен түшүрүлгөн кинофильм.

МУЛЬТФИЛЬМ Мультипликация ыкмасы менен тартылган фильм.

МУЛЯЖ 1. Момдон, гипстен, парафинден жасалган бир нерсенин өзүн, формасын, көлөмүн берген модель, көчүрмө. Окутууда көрсөтмө курал катары жана о.э. витринаны, музейде экспозицияны ж.б. жасалгалоодо колдонулат. 2. *сүр.* Айкелчилик өнөрүнө байланыштуу мааниде натурадан алынган жана анын аткарылыш ыкмасын көрсөткөн, чапталып жасалган көчүрмөнү түшүндүргөн термин.

МУМ 1. Тоодон табылуучу сагыз сыяктуу парафин. 2. *өт.* Бал аарынын уюгунун кабы.

МУМИЁ Асканын жаракаларында пайда болуучу, элдик медицинада сөөктүн сыныгын дарылоо үчүн колдонулуучу чайыр түрүндөгү зат.

МУМИЯ 1. Бузулуп чирип кетүүдөн сактап, дары-дармектер менен катырылган адамдын же айбандын жасаты. 2. *өт.* Эў эле арык, кургап-катып калгансыган киши. 3. Түрдүү түстөгү (ачык кызылдан кызгылтым күрөўгө чейинки) порошок түрүндөгү минерал боёгу.

МУНАВАРА (Мадина Мунавара) Ыйык жер. *Турган жерим Медина мунавара Сурасаў, Менин атым аалы Айдар* («Эл адабияты»).

МУНАЖАТ Өтүнүч, сураныч, жалынгандык. *Баатырдын зайбы Каныкей, Калк атасы Кошойго Турган экен жүгүнүп, Мунажаты кудайга Мурун небак жетиптир* (Манас). *Мунажат кылам Кудайга, Муўканып турам бул жайда* («Эл адабияты»).

МУНАЗА 1. Бир пикирге, ынтымакка келген бүтүм, келишим. *Ант урган бузук Бөкөйдөн, Башкача болсо муназаў* (Саринжи-Бөкөй). *Сабыр кыл, ачууланбай коё тур, бир муназага келели. Муназага келейин, Мынча саза кылдыўар, Ак сакалдар укчудан Аз-маз айтып берейин* (Эл ырлары.

2. Таза, айыпсыз, чыныгы. *Мусапыр болгон адамга, Муназалуу чын жакшы. Жыгаччы болгон адамга, Чыныгы асыл сыр жакшы* (Жантөшев). *Дөөтү атабыз соккон бараңды, Элиңиз сизге муназа кылат. Журт атасы деп сизге сунат* (Садыбакасов). 3. Тартипке салынган, жолго коюлган, уюштурулган. ... *табияттын кушу, багы, чөбү, кайберени, жарыгы, айы менен муназага түшүп ошолордун бириндей сезесиң өзүңдү* (Жусупов).

МУНАЗАРА *адаб.* Чыгыш адабиятындагы жанр. Кара сөздө да, ырда да учурайт. Бири-бирине көз карашы, түшүнүгү, туткан идеясы карама-каршы турган эки тараптын талаш-тартыштары чагылдырылган чыгармалар.

МУНАПЫЗ 1. Соттолгон адамдардын күнөөсүн жеңилдетүү же толук кечүү үчүн бийликтин жогорку өкүлү тарабынан болгон ырайым, кечирим, амнистия. 2. Жеңилдик, кечүү, кечирим берүү.

МУНАПЫК Эки жүздүү, арам ойлуу, арамзаа.

МУНАПЫС мунапыз менен бирдей. *Өткөн жылы биз да Казакстанды ээрчип, капиталга мунапыс жарыялаган элек. Казакстанда мунапыс эки жолу жүргүзүлдү жана биринчисинде акча каражаттарына тийиштүү болсо, экинчисинде мүлккө тийиштүү болду* («Кыргыз Туусу»).

МУНАР I мунара менен бирдей.

МУНАР II Күңүрт, бозомук тарткан аба, мунарык. *Кыштак үстүн көгүлтүр мунар каптаган* (Абдумомунов).

МУНАР III Көзгө даана, ачык көрүнбөө, боз түшкөндөй тунарган көрүнүштөгү абадагы түс. *Тоолор мунарат.*

МУНАРА Баш жагы кууш келген, бийик салынган курулуш, бурана. *Жетип келип конушту, Мунаранын жанына. Мунарага ал чыгып, Мунарган жакка көз салды. Өзгөн шаарынын ортосунда мунара турат* (Жантөшев). *Мунарада бакырат, Короз сымал сопусу* («Калмырза»).

МУНАРДАН Мунар басуу, мунарыктоо, боз түшүп, боз каптап, тумандап көзгө ачык көрүнбөгөн абалда болуу. *Күн мунарданып турат.*

МУНАРДАНУУ мунардан этишинин кыймыл атоочу.

МУНАРЛАН мунардан менен бирдей.

МУНАРЫК Боз, айлана ачык болбой мунар басып, бозоруп турган абал. *Төмөн жакты мунарык басып турат* (Таштемиров).

МУНАРЫКТА 1. Боз түшүү, мунарык тартуу, мунарлануу. *Чүйдүн кең талаасы мунарыктап боз түшүп калды* (Таштемиров). *Асман ачык болсо да мунарыктап боз түшүп, урчуктагы бийик чокуга туман айланган* (Сыдыкбеков). 2. Көз тунаруу, көрүнбөй калуу. *Омор көзү мунарыктай түшкөнчө бак арасын карады* (Сыдыкбеков). *Ачык асман болор-болбос жарыктан, көгүлтүр тоо мунарыктайт алыстап* (Султанов). *Мунарыктап көз көрбөй, Буйругу экен кудаанын* («Казыбек»).

МУНАРЫКТАТ мунарыкта этишинин аркылуу мамилеси.

МУНАРЫКТОО мунарыкта этишинин кыймыл атоочу.

МУНАРЫКТУУ Мунарык баскан, мунарыктаган. *Мунарыктуу талаа.*

МУНАРЫҢКЫ 1. Кичине туман тартып турган абал. 2. *өт.* Кайгылуу, көңүлү чөгүңкү.

МУНАСА муназа менен бирдей. *Аны менен мунасам келишпеди.*

МУНАСИП Ылайыктуу, туура келүүчү.

МУНДИР Аскердик же граждандык форма, кийим.

МУНЖУ Колунан же бутунан, же колубуттарынан ажыраган майып киши. *Буту жокко бут киргизип улашты, Мунжулардын маңдайынан сылашты* (Калык).

МУНИЦИПАЛДЫК муниципалитетке таандык. *Кыргызстан жана Япония Өкмөтүнүн ортосундагы макулдашууга ылайык иштеп жаткан долбоор боюнча мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерди Японияга окууга жиберүү ишке ашып жатат* («Кыргыз Туусу»). *Муниципалдык «Тазалык» ишканасы, мекемелери бир айлык мөөнөттө транспорт жолун, тротуарларды куруу жана оңдоо, жашылдандыруу боюнча жумуштарды жүргүзөт* («Кыргыз Туусу»).

МУНИЦИПАЛИТЕТ Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы. Анын тутумуна тургундар тарабынан түзүлгөн жергиликтүү кеңештер, анын аткаруу-тескөө органдары, аймактык өз алдынча башкаруунун коомдук органдары, ошондой эле жарандар жыйыны менен чогулуштары кирет. *Жогорку Кеңештин төрагасы Түрк тилдүү мамлекеттердин муниципалитеттеринин ассоциация өкүлдөрү менен жолугушту* («Кыргыз Туусу»).

МУНУ Бул деген шилтеме ат атоочтун табыш жөндөмөсүндөгү формасы. *Муну башкарып бараткан шофёр эмеспи, көрбөйсүзбү* (Сыдыкбеков). *Мен муну токтомго чие кетишин талап кылам!* (Сыдыкбеков).

МУНУ КАРА! же муну карасаң! Бирөөнүн туура эмес иштерин, тескери кылыктарын ж.б. жактырбоо, ага карата терс мамилесин билдирүү иретинде колдонулат.

МУҢ I Зээн кейиткен оор кайгы, капа, күйүт сезими. *Кыргыздын өткөн күнү муң менен зар. Бул күнгө теңей турган эмнеси бар* (Үмөталиев). *Муңдуу бир энең башында, Мынчалык мушкул күн калды* («Казыбек»). *Кулуңмун – кайгысы көп, – муңсуз Теңир, Кулуңдун күнөөлөрүн өзүң кечир!* (Баласагын).

МУЎ II Чарчоо, чаалыгуу, талыгуу, тажоо. *Канча жумуш болсо да бир муўуп койбойт. Айтты-койду дээрсиў, бул єтікті он жыл муўбай киесиў* («Ала-Тоо»).

МУЎАЙ Муўаюу, капалуу кєрїнїштє болуу. *Сайра муўайып Батийнанын саамайын сылады* (Сыдыкбеков). *Башынан актан кійгємін, Капа болом муўайып* («Казыбек»).

МУЎАЙТ муўай этишинин аркылуу мамилеси.

МУЎАЙЫМ 1. Назик, сыпаа, жагымдуу. *Таттуу сєзїў муўайым, Элге жаккан Токтогул* (Барпы). 2. Токтоо, оор басырыктуу мінєз. 3. Кайгылуу, капалуу, муўдуу, убайымдуу.

МУЎАЙЫНКЫ Капалуу, муўайым тарткан, убайымдуу. *Кызынын саал муўайынкы кабагынан анын кечке єксігєнін кєрєт* (Сыдыкбеков).

МУЎДАН Кайгы тартуу, кайгы-муў басуу, башына убайымдуу санаа тїшїї. *Жесир болуп жашыўдан, Кайгылуу болдуў муўданган* («Олжобай менен Кишимжан»).

МУЎДАНТ муўдан этишинин аркылуу мамилеси.

МУЎДАНУУ муўдан этишинин кыймыл атоочу.

МУЎДАШ Кайгы-зарын бирге бєлїшкєн сырдаш, кайгы-муўу бирге. *Айлаш катын – муўдаш* (макал).

МУЎДУК Кайгы-капага батуучулук, муўкануучулук.

МУЎДУУ Кайгылуу, капалуу. *Жомогу анын кайгылуу да, муўдуу да, Коўур чыккан добушундай сырдуу да* (Султанов). *Муўдуу жїргєн адамга мукамдуу айткан ыр жакшы* (макал).

МУЎКАН Кайгыруу, капалануу, муўдуу їн чыгаруу. *Алымкул эне-атасы, кызы, сїйгєн жары жєнїндє айтып муўканат* (Абдукаримов).

МУЎКАНТ муўкан этишинин аркылуу мамилеси.

МУЎКАНУУ муўкан этишинин кыймыл атоочу.

МУЎКУРА *диал.* Абдан кыйын оор абалда калуу.

МУПТУ муфтий менен бирдей. *Казы, мупту, Жїз башы, бийлер, жїргїлє* (Токтогул). *Казы менен муптусун, Калкы сєзїн укчусун* («Манас» С.О.).

МУР: кер-мур к. Кер.

МУРАА I мурат менен бирдей.

МУРАА II мурас менен бирдей.

МУРАББА *адаб.* Чыгыш поэзиясындагы тєрт саптан туруп, а-а-а-б, б-б-б-а, в-в-в-а, г-г-г-а тибинде уйкашкан ыр формасы.

МУРАД мурат менен бирдей.

МУРАЖААТ Кайрылуу, элге кайрылуу (1920-жылдардагы документтерде колдонулган).

МУРАКЫР 1. Ат багуучулардын башчысы, акыр башы. 2. *єт.* Ат багуучу, атчы.

МУРАП Сугат сууну бєлїштїрїп берип туруучу адам, кєк башы, суу башы. *Мураптар арык улаган, Дыйкандар келип сураган* (Барпы).

МУРАПЫ 1. Мурас, ата-бабадан калган энчи. 2. *єт.* Тукум, єлгєн адамдын артында калган уулу, мураскору. *Мурапыны єлтїрїп, Мурдар кул тїпкє жетти* («Манас» С.О.).

МУРАС 1. Ээси єлгєндєн кийин балага, биреєгє калган мал-мїлк, дїнїйє, оокат. *Мурас кылып бир-бирине беришти, Наадандарга карматпады єз мїлктї* (Баласагын). *Акимдигиў – ата мурасыў деп мени кайсы жарга тїрттї а? Сыймык кушум качканда, чебим менен элимдин ортосу чарт жарылганда «жылдыздан тємєн тїш, тизеле» деп алтын таягыўды булгалайсыў. Алтын таянып не мураска жеттик* (Садыбакасов). 2. Єткєн муундан урпактарга калган осуят, насаат сєз, кєркєм сєз чыгармалары.

МУРАСКОР Ээси єлгєндєн кийин анын калган мал-мїлкїн, дїнїйєсїн ээлєєгє укугу бар адам.

МУРАСЧЫ мураскор менен бирдей.

МУРАТ Тилек, максат; ойлогон, самаган тилек. *Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес* (макал). *Сабырдуу жетер муратка, сабырсыз калар уятка* (макал).

МУРДА Оболу, мурун, илгери. *Мурда уккан жок беле, Менин Бєкєй деген даўкымды?* («Саринжи-Бєкєй»). *Мурда барган конуш алат. Кийин барган єрїш алат* (макал).

МУРДАГЫ Мындан мурда болгон, мындан мурунку, баштагы. *Гїлдєтїп айыл-кыштак, талааларды, Курабыз зор курулуш мурдагыдан* (Нуркамал). *Мурдаагы жылы жааган кар малчыларга бир топ тїйшїктєрдї туудурган эле* («Кыргызстан маданияты»). *Мен мурдагы айыптарым їчїн колхоздон эў оор жумуш сураймын* (Каимов).

МУРДАКЫ мурдагы менен бирдей.

МУРДАР 1. Арам, булганыч, ыпылас. 2. Тарп, єлєксє. *Мурунтадан ойлонбойт, Мурдар болдук канча жан* («Манас»). 3. Бузук, єлїксїз ж.б. маанилеринде кемсинтип тилдєєдє да колдонула берет. *Мурдар шайтан каапыры* («Манас» С.О.).

МУРДАРЧЫЛЫК Нааданчылык, тїшїнбєстїк, билимсиздик, билбестик. *Мурдарчылык кылыптыр* («Манас» С.О.).

МУРДАТАН Башынан, кєптєн бери.

МУРДУ БАЛТА КЕСПЄЄ к. мурдун балта кеспєє.

МУРДУ БЇТЇЇ 1. Суук тийїїдєн, аллергия ж.б. себептерден улам дем алуу жолдорунун жабылып калышы, дем алуунун кыйындашы. 2. *єт.* Бир нерсеге абдан карк болуу, ашып-ташкан кененчиликте болуу, абдан туйтунуу. *Акча жагынан мурдуў бїттї го?*

МУРДУ ДЕРДЕЙЕ ТҮШҮҮ Мактануу, өзүн сыймыктуу сезүү, кубануу. *Чын эле Сабырдын мурду дердее түштү* (Жусупов).

МУРДУ МЕНЕН БИР ТИЙҮҮ Корс эткен, орой мамиле кылуу, кимдир бирөөгө катуу айтып чогоолдук жасоо, корстук кылуу. *Кайнап-кайнап отуруп эле мурдум менен бир тийгенимди билип калам. Бакырчаактын күүлөнүп келип мага мурду менен бир тийгени ошол экен* (Жигитов). *Жар түбүндө тепселип жаткан буурасын көрүп, Казангаптын жанына баткан экен, мурду менен Эдигейге бир тийди* (Айтматов). ***В.: Тумшугу менен бир тийүү.*** *Өзү да айтып күлөт: «тумшугум менен бир тиймемди салыптырмын», – деп* (Абдукаимов).

МУРДУ САЛАҢДОО Жакындоо, чукулдоо. *Кар түшпөгөнү болбосо, кыштын мурду салаңдап турат* (Ш.Үмөталиев).

МУРДУМДУ ТУУРА КЕСИП БЕРЕЙИН Бул чындык, ошондой болоруна шек жок, сөзсүз боло турган нерсе, толук ишеничтүү деген сыяктуу ишендирүү, ынандыруу маанисинде колдонулат. *Кал десе мурдумду туура кесип берейин* («Чалкан»). *Кайра келбесе, мурдумду туура кесип берейин* («Ала-Тоо»). *Эгер сенден режиссёр чыкса, мурдумду туура кесип берейин* (Борбиев).

МУРДУН БАЛТА КЕСПӨӨ Кенебөө, тоготпоо, камаарап койбоо, капарына албоо, көңүл бурбоо. *Мурдубузду балта кеспейт, кайгы-капа менен жумушубуз жок* (Убукеев). *Ушуну курап алса болду, көйнөгү жок тери тонун жалаң этине кийип жүрсө мейли мурдун балта кеспей, кымыз уулап, жаңжал издеп, кутуруп чаап жүрмөй* (Касымбеков). ***В.: Мурду балта кеспөө.*** *Бактыгулдун мурду балта кеспейт, магдыраган уйкуда* (Сыдыкбеков). *Алапайдын мурду балта кеспейт, үзөңгүгө бутун салып, аттанмакчы болгондо жаны кашайган Исмадияр оодара тартып, жакадан алды* (Саатов).

МУРДУН ЖАРУУ Кандайдыр бир нерсенин жыты мурунга катуу таасир берүү, катуу жыттануу. *Биз үйгө киргенде чыгдан жактан ышталган саба менен ууз кымыздын жыты мурдубузду жарды* («Кыргызстан маданияты»). *Тер жыттанган үйдүн ичи таза абадан киргендердин мурдун жарып жиберди* (Абдукаимов). ***В.: Мурунду жаруу.*** *Сабыр кара чатырга келгенде балыктын сүрсүгөн жыты мурунду жарды* (Жусупов).

МУРДУН КӨТӨРҮҮ Кекирейүү, менменсинүү, көпкөлөң тартып чиренген абалда болуу. *Жаман киши ошондой, бат эле жакшылыкты унутуп, мурдун көтөрүп калат* (Абдукаримов). *Анысын Жакиш сезбейт экен мурдун көтөрүп* (Бердикеев). *Жанакы Ишемби деген неме кийинки күндөрдө мурдун көтөрүп эле жаман болуп кетти* (Кыдырмышев). ***В.: Мурун көтөрүү.*** *Ыгы жок мурун көтөргөндүн кереги эмне* (Жантөшев).

МУРДУН ТАРТА АЛБАГАН 1. Али жаш, кагыла элек, турмуштун өйдө-ылдыйын биле элек, тажрыйбасыз. *Мурдун тарта албаган жаш балдар эмнеге түшүнсүн* («Ленинчил жаш»). 2. Үлдүрөгөн, ымтыраган, жүүнү бош. *Асанбек мурдун тарта албаган неме көрүнөт* («Ала-Тоо»). ***В.: Мурдунун суусун тарта албаган.*** *Тиги мурдунун суусун тарта албаган немелерден өйдө муну окуп алышарын, анан тартынбай каалагандарын айта беришерин ойлоду* («Ала-Тоо»). *Асылкан кечээ эле мурдунун суусун тарта албай жүргөн неме эмес беле?* (Абдукаимов).

МУРДУН ТЕШКЕН ТОРПОКТОЙ Айткан-дегенинен чыкпай тургандай, оюн менен боло тургандай. *Бир айдын ичинде эле кыз Асектин башын айлантып, мурдун тешкен торпоктой жетелей баштады* (Борбиев).

МУРДУН ЧҮЙРҮҮ Жактырбоо, теңүнө албоо, теңсинбөө, тоотпоо, *Кесиптештеримдин бирөөн көрө албай, ичим күйөт, экинчилери жактырбай, мурдун чүйүрөт* (Борбиев). *Айтор, ал жай убакта эле көзү көргөндүн баарын жактырбай, мурдун чүйрүп жүргөнсүйт* (Жигитов).

МУРДУНА СУУ ЖЕТҮҮ *к. **тумшугуна суу жетүү.***

МУРДУНАН ЖЕТЕЛЕТҮҮ Бирөөгө толук көз каранды болуу, баш ийүү, бирөөнүн айтканынан чыкпоо, өз алдынча боло албоо. *Анын эмнесине кайгырасың, өзүнүн жамандыгынан мурдунан жетелетип жүрөт* («Ала-Тоо»). *Өзгөчө өзү хан туруп Нүзүпкө мурдунан жетелетип калгандыгы үчүн эч кечире албады* (Касымбеков). *Карапайым койчулар көптү билет, ошондуктан Абылбек койчуларга мурдунан жетелетип жүрөт* (Жусупов).

МУРДУНАН ЖЕТЕЛӨӨ Бирөөнү өзүнүн таасирине багындырып, баш ийдирип алуу, көз каранды кылуу, айткан-дегенинен чыкпай турган кылып алуу. *Биринчиден, сени мурдуңан жетелебей өзү коркуп турсун* («Чалкан»).

МУРДУНАН СЕМИРҮҮ Көөп кетүү, бой көтөрүү, дердейип менменсинүү. *Аба, сиздин оң жагыңыздагы, кер мурут бизди тааныбай, мурдунан семириптир* («Чалкан»).

МУРДУНАН СУУ АГУУ Кыйналуу, азап чегүү. *Мурдунан суу аккан го, кыязы, бөлөк эл, бөтөн жерде* (Кушубеков).

МУРДУНАН ЭШЕК КУРТУ ТҮШӨ ЭЛЕК Эч жаманчылык, кыйынчылык көрө элек, курчтугу кайта элек. *Мурдунан эшек курту түшө элек манап намысына чыдабай болушка кордук көрсөтүшү да мүмкүн* (Каимов).

МУРДУНАН ЭШЕК КУРТУН ТҮШҮРҮҮ Турмуштун түйшүгүн кыйынчылыгын тарттырып же катуу айтып, уруп-согуп тартипке

чакырып коюу. *Шашпа, мурдуўан эшек куртуўду тішіргєндє тішінєсіў* (Тойбаев).

МУРДУНУН МАЎКАСЫН ААРЧЫЙ АЛБОО Колунан эч нерсе келбєє, бар мімкінчілігінєн ажыроо, эч нерсе кыла албай калуу. А *муногуў, андай болгондо мурдунан маўкасын аарчый албай калат* (Медетов). ***В.: Мурдунун богун аарчый албоо.*** *– Айтканыў акылдуу кеп дечи, бирок балдарыў али мурдунун богун аарчый албайт* (Айтматов).

МУРДУНУН СУУСУН ТАРТА АЛБАГАН ***к. мурдун тарта албаган.***

МУРЗА *туурасы:* ***мырза.***

МУРСАЛ Пайгамбар, кудайдын элчиси. *Алланын сєзін ак айтып, Мурсалдар єткєн ааламдан* (Токтогул). *Нечен-нечен пайгамбар Мурсал келген дінійє* («Эл адабияты»).

МУРСАТ бурсат менен бирдей.

МУРТАТ 1. Єлім, тарп, єлімтік. 2. Арам єлії, тарп болуу. 3. Бузук, єліксіз, арам. *Муртаттын кылган ишин – деп, Бузуп журттун ичин – деп* («Манас» С.О.).

МУРУН I Адамдардын, айбандардын тумшук жагындагы жыт сезії, искєє органы. *Ууз кымыздын жыты, жакын отурган Элебестин мурдуна бур дей тішті* (Сыдыкбеков). *Ит мурдуна суу киргенде сізєт* (макал). *Мурдумду тосуп тоонун закымына, Камчыны сермеп аттын такымына* (Кожомбердиев).

МУРУН II 1. Башта, єткєн учурда, илгери, мурда. *Бирок бул жєніндє мен мурун такыр ойлогон эмесмин* (Жантєшев). *Мындай сонун теўчилик Кылымда мурун болбогон* (Жантєшев). 2. А дегенде, ириде, озунуп. *Чабал єрдєк мурун учат* (макал).

МУРУН АЛДЫНАН к. мурун учунан.

МУРУН КЄТЄРІІ к. мурдун кєтєрії.

МУРУН УЧУНАН Акырын, астыртан, жай гана, угулар-угулбас. *Анан дагы угулар-угулбас куду єзі менен сійлєшіп жаткандай мурун учунан сійлєнє кетчі* (Мырзаев). ***В.: Мурун алдынан.*** *Мурат ага тике карабай, мурун алдынан кіўк этти* (Даникеев).

МУРУНДАН Кимдир бирєєнін же айбанаттын мурду сыяктанып кетії, окшоо. *Атасы мурундаган неме.* Мустафа *єйдє качкан элик мурунданат* (Сасыкбаев). *Бир аз жылуу бирдеме ууртаса эле ушинтип уй мурундаап мурдунун істі тердеп чыгат.*

МУРУНДУ ЖАРУУ к. мурдун жаруу.

МУРУНДУУ 1. Мурду чоў. *Ат эриндії келет, эр мурундуу келет* (макал). 2. Мурундун кандайдыр бир окшоштугун, сыпатын кєрсєтії ічін колдонулат. *Кыр мурундуу.*

МУРУНКУ Баштагы, мурдагы, єткєндєгі. *Эми Акман кепке аралашып, мурункуну жактап койду* (Сыдыкбеков).

МУРУНТАДАН муруntан менен бирдей.

МУРУНТАН 1. Баштатан, мурдатан. *Мурунтан минбей чалгынга, Буулугуп калган чагы бар* («Манас»). 2. Алдын ала. *Кийимкечесин мурунтан эле куржунга салып, даярдап койгон экен* («Ала-Тоо»).

МУРУНТУГУ БОШ Токтоло элек жаш, ійлєнє элек деген мааниде. *Айтор, мурунтугу бош боз баштар мындай турушсун, эр ортону кєк ала сакалдарга чейин тигил мактоону кулак тіріп угушат* (Сыдыкбеков).

МУРУНТУК Уйду жетелєє ічін чілігінє єткєрілгєн жип. *– О..ой, Каным эже, сарала кунаажындын мурунтугун мійізінє тіріп агытты* (Бейшеналиев). *Мурунтугун чубалтып, ээр токумчан бир таргыл єгіз суу ичип жатат* (Баялинов).

МУРУНТУКТА 1. Мурунтук тагуу, мурунтук байлоо. 2. *єт.* Бирєєні єзінін ыгына кєндіріп, єз сєзінєн чыкпай турган кылуу.

МУРУНТУКТАЛ мурунтукта этишинин туюк мамилеси.

МУРУНТУКТАТ мурунтукта этишинин аркылуу мамилеси.

МУРУНТУКТОО мурунтукта этишинин кыймыл атоочу.

МУРУТ I мурид менен бирдей. *Кіткєн сенин мурутуў* («Манас» С.О.). *Ажыдан кайтканда ак эшендин муруту Шадыбек калпа, Шадыбек ажы аталды* (Токомбаев). *Кала берген бириндеп, Мурут кылып кыйланы* («Эл адабияты»). *Далай эшендерге кол берген, мурут болгон* (Карачев).

МУРУТ II Їстінкі эринге чыккан кыл. *Муратбек мурутун бир жанып алып, уулуна єз оюн айтты* (Сасыкбаев). *Кыроо тішіп кар басты, Кыл мурутум агарып* (Осмонкул).

МУРУТТУУ Муруту бар, мурут койгон. *Алдында барат Муратты коштоп, Сары муруттуу командир Попов* (Абдыраманов).

МУРУТУН СЕРПІІ Мурутун тегиздеп учтарын кыркуу.

МУРУТУНАН ЖЫЛМАЮУ Їн чыгарбай, болор-болбос кілімсірєп коюу. *Ал мурутунан жылмайып, эргип койду* (Бейшеналиев). *Карап алып, мурутунан жылмайып койду* (Бердикеев). ***В.: мурутунан кілії.*** *Качканын кєріп Чубактын, Мурутунан кілді эми* («Манас»).

МУРУТЧАН муруттуу менен бирдей. *Анын атасы бою узун, кара тору, мурутчан киши эле* («Ала-Тоо»).

МУРЧ 1. Тамак-ашка татымал катарында колдонулуучу тропикалык єсімдіктін тилди ачыштырып, дііліктіріп жиберіічі майда тоголок даны. *Мурч кошуп, чай кайнатып сыйлайт эрин* (Барпы). 2. *єт.* Жанга тийген, кійгілтіктії таамай айтылган курч сєз. *Тамашалап сійлєсє, Ташый турган мурч эле* (Токомбаев). 3. *єт.* Курчтук,

кайрат, кїч. *Шалдыратып денемди, мурчумду алдыў карылык* (Эл ырлары).

МУРЧА Чоло, ара-чоло, бош убакыт. *Мурчам жок, бара албадым.*

МУРЧУЙ Тултуюп кабагын салуу, жактырбоо, кєўїл бєлбєє. *Мурчуюп кабагын тїйїп койду. Ыранжыган тїс менен мурчуюп бир карап алды.*

МУРЧУЙТ мурчуй этишинин аркылуу мамилеси.

МУРЧУЎДА Тултуўдап жактырбаган мамиле жасоо, жактырбоо.

МУРЧУЎДОО мурчуўда этишинин кыймыл атоочу.

МУРЧУЮУ мурчуй этишинин кыймыл атоочу.

МУРШАП 1. Тїнкї кароолдун башчысы. 2. Желдет. *Кан тєккїч муршаптарын кєбїн кырып, Калганын байлаштырып колун бууп* («Эл адабияты»). *Бул сєзїўдї ит уксун, Ит укпаса, ким уксун, Кара бет сєздї койгун дейт. Муршаптарым турбастан, Абыке кулду сойгун дейт* («Манас»).

МУСАДДАС *адаб.* Чыгыш поэзиясындагы ар бир строфасы алты саптан турган ыр формасы.

МУСАЛДА мусаллас менен бирдей.

МУСАЛЛАС 1. *адаб.* Чыгыш адабиятында куплеттери їч саптан турган ырлар. 2. Жїзїмдєн колдо жасалган вино.

МУСАММАН *адаб.* Бир топ ыр формаларынын бир ырга биригиши.

МУСАП Ислам динindeги бир тармак. *Иште бир кишиге мусап кылып, ошонун айтканы менен болгон жакшы.*

МУСАП КЫЛУУ Кєўїл буруу, дитин коюу. ***В.: Мусап тутуу.*** Баш ийїї, бедел катары кєрїї, айтканына макул болуу.

МУСАП ТУТУУ Баш ийїї, бедел катары кєрїї, айтканына макул болуу. *Дегеле бул айылдагы жай ага-ини аны мусап кылып, андан акыл сурап, ага калыска тїшїп, анын айтканына кошулат башынан* (Ємїрбаев). *Жалгыз агасыз мусап тутуп ошонун карамагында* («Ала-Тоо»).

МУСААПЫР Эл-жеринен азган, бечара, карып адам. *Кулак салбайт залимдер Мусапыр, муўдуу сєзїнє* (Токтогул). *Мусапыр болмок бир кїндє, Мусулман болмок миў кїндє* (макал). *Мусапырга кой союп, Койдун эти жетпеген* («Калмырза»).

МУСААПЫРЧЫЛЫК Эл-жеринен азгандык, бечаралык, карыптык, кембагалдык. *Мындай мусапырчылыкта єзбек, кыргыз деген болбойт, баарыбыз теў кембагал туугандарбыз* (Абдукаримов).

МУСКАТ 1. Жїзїмдїн бир сорту. *Мускат жыйноо. Ак мускат. Кызгылт мускат.* 2. Ушул жїзїмдєн жасалган винонун сорту. 3. Мускат жыгачынын жыттуу уругу.

МУСЛИМ Мусулман адам.

МУСМАЛДАР Буттары уйдун туяктарындай болгон чытырман токойдун арасын байырлаган байыркы уруулардын бири. *Миў-Суунун жышында жашаган мусмалдар менен кырчылдаша кармашып, колго тїшкєн кишилердин этин жеген алардын далайын жексен кылган ким?* (Субанбеков).

МУССАЛА Мейиз менен жийдеден жасалган ичимдик.

МУССОН Жылдын мезгилине карата кышкысын кургактыктан деўизге, жайкысын деўизден кургактыкка карай согуучу шамал.

МУСТАЙ Сустайып, кїлбєгєн, мисирейген кєрїнїштє болуу, мостоюу. *Тартылып кєз алдына кїўїрт элес, Мустайып сабыры суз карайт кыздар* (Абдыраманов).

МУСТАХАП Ислам жобосунда: иштесе – дурус, иштебесе да боло турган, жол берилген иштер. *Эгер єлгєндї уккан адамдардын, жаки кєргєн адамдардын дааратты жок болсо, жаки зарыл жумуштары болсо, ал убакта, араларынан бирєєнї жаназага дайындап жиберсе да «уважим, мустакап» болот* (Жантєшев).

МУСТАКЕМДЕ Бекемдєє, мыктылоо, бышыктоо. *Жол-жол болгон алаганат жєргємїш тыбырчылаган аарыга улам жїгїрїп барып, тору менен дагы ороп, биротоло мустакемдеп бышыктап жатты* (Абдыраманов).

МУСТАФА *дин.* 1. Тандалган, ылганып алынган, чыгаан (Мухаммед пайгамбардын гана сыпаты). *Мурутун буруп толгогон, Атаўды мустафалар колдогон. Сакалын буруп толгогон, Атаўды сахабалар колдогон* («Манас»).

МУСТАР Байкуш, мусапыр, бечара. *Куштарлыктан кїйємїн, Куп мустар болуп жїрємїн* (Эл ырлары). *Эч жерде мустар болбойсуў, Бейчеки жолду баспасаў* (Санат).

МУСТАРАП Санаа, тынчы кеткендик, убайым, кынжылуу. *Эмнеси болсо да эми, балам, бизди мустарап кылбастан, мага бала, Саламатка ага болуп бер* (Мавлянов).

МУСУЛМАН Ислам динин туткан адам. *Койгун, тєрєм, бул ишти Дин мусулман бенденин, Тили келме келгендин. Уктап жаткан адамдын Эчтеме билбес жамандын Тїшїнє кирбей куп иштир* («Эл адабияты»). *Мусулман болгон элибиз* («Манас» С.О.). *Камап койсо чыгарбай, Кантээр экен мусулман* («Казыбек»). *Кары барган Шабданга, Казак, кыргыз мусулман* («Калмырза»).

МУСУЛМАНДЫК Ислам динине туура келген, ага ылайык милдет, мамиле, жорук-жосун. *Ушул да адамгерчиликке, мусулмандыкка жатабы* (Абдукаримов).

МУСУЛМАНЧЫЛЫК мусулмандык менен бирдей.

МУСУРМАН 1. ***мусулман*** менен бирдей. 2. *єт.* «жарыктык оой!», «коюўузчу!» деген маанидеги сырдык сєз. *Коюўузчу, мусурман,*

жаш бала болуп кетесизби,– деп Бегайым ага тыюу салганы менен, андай учурун жактырат (Мавлянов). – *Ой мусурман десе, көрмөксөн болуп койбойсузбу* (Абдыраманов).

МУТАБАР *диал.* Кадырлуу, сый, сыйга татыктуу, кадырман. *Мутабар киши.*

МУТАНТ Мутациянын натыйжасында тукум куугуч белгилери өзгөргөн организм.

МУТАНТТАР *биол.* Мутациянын натыйжасында жаралган организмдердин бирге жашоодо бири-биринен эриш-аркак пайда көрүүсү.

МУТАЦИЯ *биол.* Организмдин генетикалык материалдарында кайра түзүлүш жана бузулуштун натыйжасында организмдин тукум куучулук касиеттеринин өзгөрүшү.

МУУЗДА Тамагынын, мууздоонун астынан кекиртегин кесип союу, өлтүрүү. *Койчу текени мууздап жиберди* (Сасыкбаев).

МУУЗДАЛ ***муузда*** этишинин туюк мамилеси.

МУУЗДАТ ***муузда*** этишинин аркылуу мамилеси.

МУУЗДАШ ***муузда*** этишинин кош мамилеси.

МУУЗДОО I Мууздала турган жердеги кемирчек.

МУУЗДОО II ***муузда*** этишинин кыймыл атоочу.

МУУН I 1. Адамдын жана жаныбарлардын сөөктөрүнүн же кемирчектеринин кыймылга келип туруучу кошулган жери. *Айтуу колдорунун муундарын кырсылдатты* (Токомбаев). *Абышка муундарын калтырата... таягына сүйөнүп тура калды* (Жантөшев). 2. Каруу, күч, кубат. *Басайын десем муунум жок* (Токтогул). 3. *өт.* Кээ бир өсүмдүктөрдүн бөлүк-бөлүк болуп турган жери, муунактары. *Мууну болот жалбыздын, Мууу болот жалгыздын* (Токтогул). 4. Ата-бабанын укум-тукуму; жашташ адамдар, курбулар. *Жаш муундар. Баары тең кийинки муун* (Айтматов). *Уулу жоктун мууну жок* (макал). *К.Жантөшев сыяктуу улуу муундагы акын-жазуучулар менен жолугушууларды өткөрүштү* («Кыргыз Туусу»). 5. *грамм.* Сөздөгү бир ыргак менен айтылган бир же бир нече тыбыш. (мис., адам, билим). 6. *адаб.* Бир жолку дем чыгаруудан пайда болгон сөздөгү тыбыш же тыбыштардын бирикмеси. Ыр түзүлүшүндө муундар узун жана кыска, басымсыз жана басымдуу болот.

МУУН II 1. Тартылган жиптен, алкымдоодон ж.б. тамагы кысылып, кан жүрбөй, дем ала албай калуу. *Жемиш эмес мойнуна Кылтак түштү, муунду* (Бөкөнбаев). *Муунуп өлдү.* 2. Дем кысылуу. *Батыш жашып кетти. Шилекейи алкымына кептелип, сөз айта албай муунду* (Байтемиров). *Жумагүлгө аба жетишпей муунуп баратат* (Байтемиров).

МУУНА Мал сойгондо анын жиликтерин, сөөктөрүн муунуна карай кесүү же муун-муунуна карай илиништирип ажыратуу.

МУУНАК I Муун-муун болуп бөлүнүп турган жер; муун-муун сыяктуу бөлүнгөн, муунакталган жер. *Муунак муунак өсүмдүк. Мамынын башкы муунагында жылкынын кылы менен байлап койгон булгаары бар* («Эр Табылды»). *Муунактаган мамы. Көп муунактуу өсүмдүк. Буттары муунактуу жаныбарлар.*

МУУНАК II 1. Мууну кетип, алсыроо, өз алдынча басып жүрүү кыйын болуп калуу, мууну кетүү. *Төшөктө жата берип муунагып калуу.* 2. Муунактап кесүү. *Жиликтерди муунактап коюу.*

МУУНАКТА Муунак кылып кесүү, муунак-муунак кылып илиништирип кесүү.

МУУНАКТАЛ ***муунакта*** этишинин туюк мамилеси.

МУУНАКТАТ ***муунакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

МУУНАКТОО ***муунакта*** этишинин кыймыл атоочу.

МУУНАКТУУ Муунак-муунагы бар, бир нече бөлүккө бөлгөн ортосунда тагы бар.

МУУНАКЧА Шакекче сыяктанган көрүнүштөгү муунак, кичирээк муунак.

МУУНАЛ ***мууна*** этишинин туюк мамилеси.

МУУНАТ ***мууна*** этишинин аркылуу мамилеси.

МУУНАШ ***мууна*** этишинин кош мамилеси.

МУУНДАН Муунга кирүү, каруу-күчкө толуу, ал-дарманга кирүү, тыңуу.

МУУНДУР ***муунт*** менен бирдей.

МУУНТ ***муун*** этишинин аркылуу мамилеси.

МУУНУ БОШОО Бирөөгө жаны ачып, боору ооруп кейийден улам зээни кейип ыйлагысы келүү, кейиштүү абалга туш келүү, токтоно албай жашып кетүү. *Бирок душман жабалактап турганда, мууну бошоп, мууга батып кетчү эмес* (Бөкөнбаев). *Качыкенин өзү да буулугуп, бүткөн бою калтырак басып, мууну бошоп турду* (Сыдыкбеков). ***В.: Муун-жүүнү бошоо.*** *Алманбайдын муун-жүүнү бошоп кетти* (Сайдуллаев). *Эне сөзүнүн ушул жерине келгенде муун-жүүнү бошоп, тамагын ый буул калгансыды* (Медетов). *Сай-сөөктү сыздата сүйлөгөн Сайранын сөзү Бейшекенин да муун-жүүнүн бошотуп, зээнин кейитти* (Саатов).

МУУНУ ЖОК *сүйл.* Абдан ийилчээк, ийилгич. *Колдорунун мууну жок болсо керек* (Бөкөнбаев).

МУУНУ КАЛТЫРОО 1. Күчү кетүү, күч-кубаты кетип алсыроо, шайманы бошоо. *Анын мууну калтырап, кара тер басты.* 2. Коркуу, калтырап калуу, калтырак басуу. *Муну ойлосом, ушул күнгө чейин муунум*

калтырайт (Абдукаимов). ***В.: Муун-муунуна тийбөө.*** *Муун-муунума тийбей калтыроо менен: – Жакшы, – дедим* (Жантөшев).

МУУНУ КАТУУ Баралына жетүү, күч-кубаты толуу, эр жетүү, чоңоюу. *Букаранын тукуму мууну катып жетилди* (фольк.). ***В.: Мууну бекүү.*** *Мууну бекий элек жаш балдар.*

МУУНУНА КИРҮҮ Телчигүү, күч кирүү. *Келтенин каарынан кийин Оросул көпкө муунуна кире албай шалдырай түштү* (Осмоналиев).

МУУНУУ ***муун*** этишинин кыймыл атоочу.

МУУНЧАК 1. Көбүнчө өсүмдүктүн сабагындагы, бутакчаларындагы муун-муун болуп бөлүнүп турган муунагы. *Арпага окшош чыккан чөп экен, – деди Аскар – муунчактары да, өзөгү, да, көгү да кадим арпадай* (Сыдыкбеков). 2. Өз-өзүнчө түйүлгөн майда түйүнчөктөр. *Андрей дагы бир топ шахтерлор болуп, муунчак, түйүнчөктөрүн алып Кожентке барышты* (Сасыкбаев).

МУУНЧУЛ-БАСЫМЧЫЛ ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ *адаб.* Ыр сантарындагы муун сандарынын бирдейлигине жана басымдын санына жана саптагы жайгашуусуна негизделген ыр системасы.

МУУНЧУЛ ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ *адаб.* Ыргак түзүүнүн, б.а. ыр куруунун каражаты катары муун сандарынын бирдейлигинде негизделген ыр системасы.

МУФТИЙ *дин.* Мусулмандарда динийукуктук маселелер боюнча чечим чыгарууга укуктуу дин адамы. *Кыргызстан Мусулмандар башкармалыгынын муфтийи Мураталы ажы. Бул кабыр таштарында өткөн доордогу көрүнүктүү илимпоздордун, аалымдардын, диний ишмерлердин, муфтийлердин, имамдардын... аты-жөнү, иштери жөнүндө маалыматтар жазылган* («Кыргыз Туусу»).

МУФТИЯТ Муфтий отурган, иштеген жер, кызмат. *Ажылык боюнча муфтияттын алдында республикалык штаб түзүлгөн* («Кыргыз Туусу»).

МУХАММАС *адаб.* Чыгыш поэзиясындагы куплеттери беш саптан турган ыр формасы.

МУХИТ 1. Курчап турган жаратылыш. 2. Океан, чоң деңиз. Өтө тереӊ маанисинде да айтылат. *Себер мухит көлүндө* («Манас» С.О.). *Турналар көк мухитке киришип, кээде жабыла, кээде жалгыздап үн салып, канаттарынын учтарын гана эрине каккылап, каалгып сүзүп баратты* (Айтматов). *Тозокко сал – Кыйноосуна көнөйүн, Мухитке ыргыт – тереңине чөгөйүн* (Байзаков). *Турмуш, тагдыр деген нерсе мухиттеги жел кайык да!* (Абдукаримов). *Боз кыроо, түн ортосу, асман тунук, Толкунсуз жаткан сындуу мухит туруп* (Токомбаев).

МУШ Муштум. *Колуңда жарак болбосо, Душманды жыга албайсың муш менен* (Барпы). *Жаманга айткан насаат сөз, Жаакка тийген мушка теӊ* («Эл адабияты»).

МУШ КЕТТИ Эң мурда бирөө жанындагысын нукуп, муштап, ал жанындагысы болсо, мушту өзүнөн кийинкилерине өткөрүү жолу менен ойнолуучу оюн.

МУШАИРА *адаб.* Чыгыш акындарынын айтыш формасындагы мелдеши, ыр менен беттешүүлөрү.

МУШТА Муштуму менен уруу. *Чоң койчу салмактуу чоң колу менен жерди түрсүлдөтө муштап-муштап койду* (Жантөшев). *Муштап кетсе желкеге, Муунум калат дабдырап* (Токтогул).

МУШТАГЫЛА Кайра-кайра муштум менен уруу. *Чучугуна жеткен сөздү укканда ачууга алдырып муштагылап жиберди* («Ала-Тоо»).

МУШТАТ ***мушта*** этишинин аркылуу мамилеси.

МУШТАР *түш.* Төбөлөштү жакшы көргөн адам.

МУШТАШ I Бирин-бири муштап, кол жумшап урушкан уруш.

МУШТАШ II Бирин-бири муштап, койгулашып урушуу. *Бети-башыңды жарып жиберейинби, эр болсоң мушташып көрчү* (Бөкөнбаев).

МУШТАШТЫР ***мушташ*** этишинин аркылуу мамилеси.

МУШТАШУУ ***мушташ*** этишинин кыймыл атоочу.

МУШТЕК Көбүнчө алгыр куштарды куйрук жагынан канаттары менен куушура кармап, салууга, ыргытууга даярдоо абалы.

МУШТЕКТЕ Алгыр кушту муштек кылып ыргытууга камдануу.

МУШТЕКТӨӨ ***муштекте*** этишинин кыймыл атоочу.

МУШТОО ***мушта*** этишинин кыймыл атоочу.

МУШТУ 1. Урук, жандык пайда боло турган урук. 2. Укум-тукум, урук, тукум. *Мени жети муштумдан эч нерсе калтырбай тилдесе болобу! Бизге берген дубаңыз, Жети мушту бабаңа* (Кылыч).

МУШТУК ***муштек*** менен бирдей.

МУШТУМ Колдун муштоого ылайыкталып манжалары жумулган абалы. *Ашыр түйүлгөн муштуму менен тизесин бир укуп, ичинен кекенди* (Сасыкбаев). *Сөз билбеген муштуму менен коркутат* (макал). *Муштум жүрөк эт болбосун бир үзүм, Бер, Жараткан, сокурлардын үмүтүн* (Ал. Токтомушев).

МУШТУМДАЙ 1. Кичинекей, кичирээк, анчалык чоң эмес, муштум сыяктуу. *Сен мага муштумдай эле көрүнөсүң* (Абдумомунов). *Муштумдай улак тиктеп турат* (Шүкүров). *Муштумдай этти сатып жейт,*

Биринен-бири катып жейт («Калмырза»). 2. Шишип чыккан абалды, томпойгон көрүнүштү билдирүү үчүн колдонулат. *Эки көзү муштумдай, капаланып алган* (Жантөшев).

МУЮ Макул болуу, айтканга көнүү, ошону орундуу көрүү.

МУЮБАС 1. Муюбаган, көңүлү уюбаган, айтканга оңой менен ишенбеген дилин бербеген, ынанбас. *Муюбас киши.* 2. Чыдамдуу, бекем, оңой менен тозбогон. *Муңайым жоош адамга Муюбас жаңы бөз жакшы* (Жантөшев).

МУЮТ мую этишинин аркылуу мамилеси.

МУЮУ мую этишинин кыймыл атоочу.

МҮДӨ мүдөө менен бирдей.

МҮДӨӨ 1. Тилек, көздөгөн максат, эңсеген ой. *Токтогул эмгекчи элдин мүдөөсүн, тилегин, оор турмушун ырдаган* («Советтик Кыргызстан»). 2. Каалоо, кызыкчылык. *Жүзөгө жет – мүдөөм кет* (макал). *Аман жүрсө бир чыны талканыңдын мүдөөсүнө чыкпайбы (Токомбаев). Эми бул маселени кеч болсо да тийиштүү органдар кайрадан карап чыгышып, биздин мүдөөбүздү чечип беришээр деген тилек. Эл мүдөөсү ушундай* («Кыргыз туусу»).

МҮДҮР I бүдүр менен бирдей.

МҮДҮР II *диал.* Башчы, башкаруу.

МҮДҮРҮЛ 1. Буту бир нерсеге тийип же чалынып жыгыла жаздоо, сүрүнүү. *Динардын оң бутуна чөп ороло түштү да, мүдүрүлүп кетти* (Сыдыкбеков). *Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт* (макал). 2. *өт.* Жаңылышуу, жолдон чыгып кетүү, жаңылыштык кетирүү.

МҮДҮРҮЛТ мүдүрүл этишинин аркылуу мамилеси.

МҮДҮРҮЛҮҮ мудүрүл этишинин кыймыл атоочу.

МҮЙҮЗ Кээ бир айбандардын башына чыгуучу сөөк затынан турган катуу орган. *Уйдун мүйүзү. Текенин мүйүзү. Кулжанын мүйүзү. Мурун чыккан кулактан кийин чыккан мүйүз озуптур* (лакап).

МҮЙҮЗ АЯЗ Темир аяздан басаңыраак, жумшагыраак суук.

МҮЙҮЗ ОЮМУ Оюнун бир түрү. *Канат чийди «Муйүз оюму» менен бериш үчүн ар бир тал чийдин эсеби алдын ала такталат. Шырдактагы мүйүз оюм.*

МҮЙҮЗ ТИЛЕЙМ ДЕП, КУЛАГЫНАН АЖЫРОО Жок нерсеге жетем деп, колунда барынан ажыроо, куру калуу. *Мүйүз тилейбиз деп барып, кулагыбыздан ажырап калбайлы деп ойлодук* (Бөлөкбаев). ***В.: Мүйүздүү болом деп, кулагынан ажыроо.*** *Бир саатча мурда эле кундуздай кара, жарашыктуу таралган чачы болгонун, мүйүздүү болом деп, кулагынан ажырап калганын ойлоп, каңырыгы түтөп кетти* («Ала-Тоо»).

МҮЙҮЗ УСТА Малдын жана кайберендердин мүйүздөрүнөн ар кандай буюмдарды жасоочу чебер.

МҮЙҮЗДҮҮ Мүйүзү бар. *Алыбек чыгырык мүйүздүү, узун куйрук, чоң ак койду карап койду* (Жантөшев).

МҮЙҮЗҮ ЧЫКПОО Эч пайда таппоо, артыкча, өзгөчө болуп кетпөө. *Сараңдыктан деле мүйүзүбүз чыккан жок* (Каимов). *Жарым саат ашык уктап, мүйүзү чыкпады* («Советтик Кыргызстан»).

МҮЙҮЗЧҮЛҮК Элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү.

МҮЛГҮ 1. ***мүргү*** менен бирдей. *Ал эриксиз ыксырап, кээде мүлгүп келе жаткан эле* (Токомбаев). 2. Жайкалуу, ыргалуу, теңселүү. *Ыксырап назик мүлгүгөн, Ыргалат эгин жеримден* (Токомбаев).

МҮЛДӨ Жалпы, бүткүл, такыр. *Тынчтык үчүн күрөш мүлдө адамзаттын улуу, ыйык иши* («Ала-Тоо»). *Мүлдө кыргыз жеринде Күлдүргүч сендей жок эле* (Осмонкул).

МҮЛЖҮ 1. Сөөктүн этин тиши менен же бычак менен тазалап жеп кажылоо. *Жигиттер өздөрүнүн үлүшүнө тийген сөөк-саакты мүлжүп жатышты* (Абдукаримов). *Айганыш макиси менен бир сөөктү ашыкпай мүлжүй берет* (Байтемиров). 2. Кажылоо, кажылап жеп кемирүү, кайсоо. *Оңбогон эчкилер көктөп турган көчөттү мүлжүп салышыптыр* (Сыдыкбеков). 3. *өт.* Кажуу, тукулжуратуу, эзүү, жадатуу, түбүнө жетүү. *Анан калса, карылыгы кургур адамдын мүчөсүн мүлжүп, сымбатын сыйрып алат турбайбы* (Касымбеков). *Каяша айткан адамдын Канчасын мүлжүп кажаган* (Тоголок Молдо).

МҮЛЖҮН мүлжү этишинин өздүк мамилеси.

МҮЛЖҮҢ: мүлжүң-мүлжүң Тиши жок же катуу чайнай албаган кишинин бүйлөсүнө салып чайнаган же катуу, даана чайнай албаган көрүнүшүн билдирүү үчүн колдонулат. *Май ширелүү го нанга чоң-чоң сүйкөп, кемпир мүлжүң-мүлжүң чайнап отурду* (Касымбеков).

МҮЛЖҮҢДӨ Мүлжүң-мүлжүң этүү. *Чал суугa бөлкөдөн туурап жиберип мүлжүңдөп жейт* (Байтемиров).

МҮЛЖҮҢДӨӨ мүлжүңдө этишинин кыймыл атоочу.

МҮЛЖҮҢДӨТ мүлжүңдө этишинин аркылуу мамилеси.

МҮЛЖҮТ мүлжү этишинин аркылуу мамилеси.

МҮЛЖҮҮ мүлжү этишинин кыймыл атоочу.

МҮЛЖҮҮР Мүлжүй турган сөөк, сөөктүн мүлжүгөнгө жарай турган эти. *Колго мүлжүүр тийүү. Мүлжүүр эти деле жок жылкынын жилигинин башын нары түртүп коюп, сорподон ууртады* («Ала-Тоо»).

МҮЛК 1. Дүнүйө, асыл, кымбат баалуу буюмдар. *Сан кара боз жылкыӯ бар, Сандыгыӯ толгон мүлкүӯ бар* («Эр Табылды»). *Катын-бала тим калды, Карманган мүлкү колдо жок* («Казыбек»). 2. Байлык, кенч. *«Манас» эпосу баарыбызга орток элдин мүлкү* (Бейшеналиев). *Токтогул аркасына маданияттын баа жеткис мүлкүн таштады* (Бөкөнбаев). 3. Тапкан оокат, үй оокатка керектүү буюмдар, мал. *Жоомарт бекен элге мүлкүн үрөгөн? Дыйкан бекен бермет данын күрөгөн?* (Токомбаев). *Күтүнгөн анын үй мүлкүн Далай адам көрүшкөн* (Үсөнбаев).

МҮЛТ Бир аз былк этип кыймылдаганды, булт берип тымызын козголгондой абалды билдирүү үчүн колдонулат. *Ааламды соро турган жырткыч турса, Мүлт этпей чоюн колдор ала алгандар* (Токомбаев).

МҮЛТҮЛДӨ 1. Бир калыпта турбай кылтылдоо, ойноктоо. *Боз чымчыктар тикендүү буталардын арасында бири-бирин кубалашып, сымаптай мүлтүлдөп ойношот* (Токомбаев). *Анын... көздөрү сымаптай мүлтүлдөп, туш-тушту карады* (Токомбаев). 2. Улам бирөөгө жагынып же өз пайдасына карай эки тараптын улам бирине ооп кылтылдоо, чыныгы жүзүн билдирбөөгө аракет кылуу. *Мүлтүлдөп орто жерде жүргөндөр бар, Мындайга орун койбойт биздин көӯөш* (Токомбаев). *Билбейт деп ойлойсуӯ го Экөөӯдүн мүлтүлдөгөнүӯдү* (Бейшеналиев).

МҮЛТҮЛДӨК 1. Кылтылдаган туруктуу эмес, өзгөрүп кетме. *Молдоке, албайм мындай шариятыӯызды! Ак адил, ыйык десем, ал деле мүлтүлдөк тура, деди Батийна* (Сыдыкбеков). *Мында «болор бекен, болбос бекен» дегендей мүлтүлдөк, арсар кептин кереги жок* (Элебаев). 2. Кылтыӯ-култуӯу көбүрөөк, ишин тымызын астыртан бүтүргөн, амалдуу, сыртынан ак ниет сыяктуу көрүнүмүш болгон митайым. *Мүлтүлдөк директор мүлтүлдөп жүрдү* (Сыдыкбеков). *Кадим өз милдетинен уялган кишиче, мүлтүлдөк аял атайы эле катуу улутунду* («Чалкан»). *Мүлтүлдөк эки сөздүү тайгак адам* (Тоголок Молдо).

МҮЛТҮЛДӨӨ ***мүлтүлдө*** этишинин кыймыл атоочу.

МҮЛТҮЛДӨТ ***мүлтүлдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

МҮЛҮК *диал.* Тиштин бүйлөсү. *Кашка тиштин мүлкү алтын, Ак мамактын үрпү алтын* (Барпы).

МҮМКҮН 1. Ыктымал, балким деген маанide колдонулат. *Мүмкүн ал бир себеп менен мында келбей калган чыгар* (Жантөшев). *Мүмкүн менин кемчилигим табылар* (Токомбаев). 2. Боло тургандыгын, аткарыла тургандыгын билдирүү үчүн колдонулат. *Эшигин каккылашты башкарманын. – Мүмкүн,– дейт тааныш добуш коӯур чыккан* (Абдыраманов).

МҮМКҮНДҮК ***мүмкүнчүлүк*** менен бирдей.

МҮМКҮНЧҮЛҮК Бир ишти аткаруу, орундоо үчүн мүмкүн болгон шарт, абал, жагдай, кырдаал. *Кайназар аксакал колунан келген мүмкүнчүлүгүн аябады* (Абдукаримов). *Машина, тракторлорду сатып алууга толук мүмкүнчүлүк бар* («Ала-Тоо»).

МҮН Кемчилик, айып, күнөө; ***мүүн*** менен бирдей. *Күйөөсүн таштап келди деп, Күнүлөп кызга мүн кылып* (Үсөнбаев). *Ак бетиӯде мүн барбы? Ага жетер үн барбы* («Эл адабияты»). *Ак Сайкалды караса, Эч бир мүнүү таппады* («Эл адабияты»).

МҮНӨЗ 1. Жүрүш-туруш, кыял-жорук. *Бир мүнөзүӯ карасам, адам айран калгандай* («Манас»). *Короонун четинде жүргөн Улбала Туяктын бүгүнкү мүнөзүнө таӯ калды* (Токомбаев). 2. Түр, абал, көрүнүш; кырдаал. *Эки үйдөгү студенттердин турмушу майрамдык мүнөзгө айланды* (Бейшеналиев). 3. *адаб.* Көркөм чыгармадагы каармандын кулк-мүнөзү, анын өзүнө, башка адамдарга, ар кандай көрүнүштөргө карата мамилесинен көрүнгөн типтүү образы.

МҮНӨЗ ТАМАК Майы, тузу жок жеӯил тамак; оорулуу киши ичүүчү диеталык тамак. *Айсалкын көптөн бери мүнөз тамак ичип жүрөт.*

МҮНӨЗДӨ Мүнөзүн, өзгөчөлүктөрүн, мүнөздүү белгилерин көрсөтүү, баяндоо, билдирүү. *Бир көргөн кишини жазбай, таасын мүнөздөп бергендиги карыянын зоболосун көтөрө турган* («Ала-Тоо»).

МҮНӨЗДӨЛ ***мүнөздө*** этишинин туюк мамилеси.

МҮНӨЗДӨМӨ 1. Бирөөнүн мүнөзү, жүрүш-турушу, кыял-жоругу жөнүндө же бир нерсенин өзгөчөлүктөрү, иштин жүрүшү, белгилери жөнүндөгү оозеки же жазуу түрүндө берилген түшүнүк, түшүндүрмө. *Жүрүм-турумуна мүнөздөмө берүү. Кой ферма башчысынын Абылбекке берген мүнөздөмөсү Темировдун эсинен чыга баштады* (Жантөшев). *Анын ишине курбулары мүнөздөмө беришти* («Кыргызстан аялдары»). 2. Бирөөнүн иштеген иштери, кызматы жана коомдо аткарган жумуштары жөнүндө баяндалып расмий түрдө берилген документ. *Иштеген жеринен берилген мүнөздөмө. Мүнөздөмөгө мөөр басуу.*

МҮНӨЗДӨН Кандайдыр бир мүнөзгө, кыялга окшош келүү, окшошуу.

МҮНӨЗДӨӨ ***мүнөздө*** этишинин кыймыл атоочу.

МҮНӨЗДҮҮ Кандайдыр бир мүнөз, көрүнүшкө таандык, белгилүү бир мүнөзү, өзгөчөлүгү бар. *Омор оюндагысын кишиге бербеген бир мүнөздүү адам* (Сыдыкбеков). *Адыл ачык мүнөздүү салмактуу адам* (Сыдыкбеков). *Атам аркы беркини тереӯ ойлоп текшере албаган, коркок мүнөздүү, оомараак киши*

(Жантөшев). *Унутпай жүрөр деген таттуу үмүт, Мындай ой мүнөздүү да жаш кыздарга (*Үмөталиев).

МҮНӨТ минута менен бирдей. *Агроном эки үч мүнөт өткөнчө токарь үн чыгарган жок* (Таштемиров).

МҮНҮШКӨР Алгыр кушту багып, таптап, ууга салуучу киши, саятчы. *Куш таптаган мүнүшкөр, Ат байлаган саяпкер* (Токтогул). *Мүнүшкөрү жарашса, Алгыр кыраан куш кызык* (Токтогул). *Мүлүшкөрдүн кесиби ит агытып, куш салмак* (макал). *Мүнүшкөр салган конушпу, Жалпы тама элиўден, Жаркылдаган келинден Айрылганыў ушубу*? («Эл адабияты»).

МҮНҮШКӨРЛҮК Мүнүшкөрдүн кесиби, куш таптоочулук, куш таптоо иши менен иришүүчүлүк. *Бир кедей мүнүшкөрлүк кылып, таптап куш салат* «(Жомоктор»).

МҮЎКҮР 1. Буту-колунан ажыраган. *Мүўкүр болуп отурам* (Токомбаев). 2. *өт.* Оор, кыйын абалда калган; абдан азап тарткан. *Учуратып мүўкүргө, Нарынбай менин тууганым, Жаш менен бетти жууганым* (Тоголок Молдо).

МҮЎКҮРӨ Оорудан, кайгыдан улам басынып жүдөө; кайгыга, санаага батуу; бейкаруулук абалга жетүү, чүнчүү. *Мүўкүрөп азап чегип турганда, Шариптин айтар сөзү ушул беле?* (Бейшеналиев). *Күн мурун эле бел алдырып мүўкүрөп каласыўбы?* (Убукеев).

МҮЎКҮРӨӨ мүўкүрө этишинин кыймыл атоочу.

МҮЎКҮРӨТ мүўкүрө этишинин аркылуу мамилеси.

МҮР Ийин менен колдун сөөгүнүн бириккен жериндеги ийиндин бери чыгып турган бөлүгү; ийин. *Эки ийиндин мүрүнө эки киши конгондой* (фольк.). *Чабыттап куштай учарга чалгын канат, мүр* берген (фольк.).

МҮРГҮ 1. Өтө чарчоо, шалдыроо, алсызданып араў эле туруу. *Жылдызкан канчалык жумуштан кеч келсе да, уйкусу келип мүргүп турса да чыдайт* (Байтемиров). 2. Сүрдүгүү, мүдүрүлүү, тайгылуу. *Аты жүрбөй кыйласы, Мүргүп кетип баратыр* («Манас»). *Суу ичинде тарталбай, Самын ташка ат мүргүп* («Эр Табылды»).

МҮРГҮТ мүргү этишинин аркылуу мамилеси.

МҮРГҮҮ мүргү этишинин кыймыл атоочу.

МҮРДӨ 1. *диал.* Өлүк. 2. ***мүрзө*** менен бирдей. *Эзилип тоноп көзү өтсө, Эсине алып ким көрөт, Эўилчек баскан мүрдөсүн?* (Токтогул).

МҮРДӨМ: мүрдөмгө келбей Токтоосуз, өтө тез, көз ачып-жумгуча, бир заматтын ичинде. *Келтек экинчи жолу карышкырдын кара тумшугуна тийгенде, ал мүрдөмгө келбей шалк дей түштү* (Каимов).

МҮРЗӨ Өлгөн кишини көмүү үчүн казылган көр, чуўкур жана өлүктү көмүүдөн, коюудан кийин пайда болгон дөбөчө; өлүк коюлган жер. *Егордун сөөгүн.. мүрзөгө койгондо Ашыр да катышты* (Сасыкбаев). *Кемпирди уулунун мүрзөсүнө жанаша койдум* (Абдукаримов). *Көрүнгөн дөбөдөгү мүрзө бекен* (Шимеев).

МҮРЗӨГҮЛ Массалык маалымат каражаттарында көзү өтүп кеткен адамдардын кайгысын теў бөлүшкөн учурда «некрологдун» ордуна колдонулуп келаткан сөз.

МҮРИ *диал.* Алманын курту.

МҮРӨ мүрү I менен бирдей.

МҮРӨК 1. *миф.* Тирилтип жандандыруучу, жашартып күч-кубат берүүчү, ичкен киши өлбөй узак жашоочу суу чыккан булак жана ошондой булактан чыккан суу. *Картайганда мен Бакай Өўгөчө дууга түштүмбү, Же мүрөктүн суусун ичтимби* («Сейтек»). 2. *өт.* Жакшы таасир, кубат берүүчү катары түшүнүлгөн нерсе: жер, суу, сезим ж.б. *Жаралганда суусун ичкен мүрөктүн, Арча жашыл, касиеттүү бир жыгач* (Акаев). *Ишенем, ишенгеним күндөй жарык, Жашоого мен ичкемин сенден мүрөк* (Шимеев).

МҮРӨЛ Арбын, көп, мол. *Сүтү мүрөл инек. Уламыш сөздөр, санжыра бизде мүрөл* (Даникеев).

МҮРӨӨН 1. Дарыя, өзөн. 2. *өт.* Кенен. *Топурагы семиз, жери тегиз, сууга мүрөөн жерлерди көздүн карегиндей сактап келишкен* (Касымбеков).

МҮРТ Токтоосуз, өтө тез, чукулунан. *Кабанаак көк дөбөт бирөө көтөрүп чапкансып мүрт жыгылып, бүткөн боюн титирек басты* (Абдукаримов).

МҮРТ КЕТҮҮ Токтоосуз, өтө тез жан берүү, өлүү. *Бекдайыр мүрт кетти* (Элебаев). *Шилтеген жоосу мүрт кеткен, Абам кандын Зулпукор* («Сейтек»).

МҮРТӨЗ: кара мүртөз Кыялы терс, бирөөгө жакшылык кылгысы келбеген, кыянатчыл, чорт мүнөз. *Кара мүртөз адамдын карыш түшөт кабагы (*Токтогул). *Бул кара мүртөз байлар өлтүрүп коюудан да кайра тартышпайт* (Абдукаримов).

МҮРТӨМ мүрдөм менен бирдей. *Жан алгыч болсо, мүртөмгө келтирчүдөй эмес.*

МҮРҮ I мүр менен бирдей. 1. *Сатар Шариптин мүрүсүнөн апчый кармады* (Бейшеналиев). *Гүлайым атасынын мүрүсүнө конуп далай ирет эркелеген* (Бейшеналиев). 2. Канаттуу куштардын моюнунан ылдый ийин сыяктанып ийилип кеткен бөлүгү, ошол бөлүктүн бир азыраак алдыга чыгып, көтөрүлүп турган уч жагы. *Эки ийни уча турган бүркүттүн мүрүсүндөй* (Токомбаев). *Кар жиликтин түбү деп, Канаттын анык мүрү деп* («Семетей»).

МҮРҮ II *диал.* Беш тыйын. *Иштешкен*

он беш саат жер түбүндө Алышкан бир мүрүдөн ар күнүндө (Бөкөнбаев).

МҮСӨӨЛ Олжо, соогат. *Мүсөөлгө муну бөлдүрбөй, Соогатчыга бердирбей, Алып келип өзү алган* («Эл адабияты»).

МҮСҮРӨТ 1. Өтүнүч, тилек. *Аттын сасык терине мүсүрөтүм жетпегенден кийин, эмнем Айым!* (Садыбакасов). 2. Кубаныч, шаттык. 3. *өт.* Сый, бедел. *Кызыр берип мүсүрөт, Кыргыздын башын кураган* («Манас» С.О.). *Баягы эрте замандагы салт-санжыраны сактаган оболку гейшелер жок, эми башка, шартка жараша өзгөрүштү , мүсүрөтү өчтү* (Жусупов).

МҮЙН Кемчилик, кемтик, айып, мүн. *Үйдүн жасалгасында мүйн жок* (Жантөшев). *Каары катуу кайнене канча кадалса да келининин кылган-эткенинен эч кандай мүйн таппады* («Ала-Тоо»).

МҮЧӨ 1. Адамдын денесинин бөлүктөрү (көбүнчө кол, бут жөнүндө). *Он эки мүчө, кырк тамыр таптакыр ооруп зыркырап* («Эр Төштүк»). *Арстан Манас баатырдын Ар мүчөсү башкача* («Манас»). 2. Бүткүл дене, дене түзүлүшү. *Шамбет ортодо олтурганында алп мүчөсү козголбогон кара таштай эле* (Сыдыкбеков). *Келиндин мүчөсү келишкен* (Жантөшев). 3. Кандайдыр бир уюмдун, коомдун, адамдардын тобунун курамына кирген киши. *Партиянын мүчөсү. Биз менен аўгемелешип отурган колхоздун мүчөсү Нурмамбетов* («Ала-Тоо»). *Башкарманын мүчөлөрү ферма башчысынын сунушун бир добуштан кабыл алды* (Каимов). 4. *грамм.* Сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү (ээ, баяндооч, айкындооч). *Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү. Окшош мүчөлөр.* 5. *грам.* Өз алдынча колдонулбаган жана лексикалык мааниге ээ боло албаган сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу морфема. *Жөндөмө мүчөлөр. Таандык мүчө. Жак мүчө. Өнүмдүү мүчө.* 6. Өлүккө келген уруу өкүлдөрүнө же сый адамдарга өлгөн адамды эскерүү иретинде берилүүчү белек, үлүш. *Мүчө берүү. Мүчө бөлүштүрүү.*

МҮЧӨ-КОРРЕСПОНДЕНТ Илимге сиўирген эмгегине карай шайланып өтүүчү, академикке чейинки илимий наам.

МҮЧӨЛ 1. Айбандардын аты менен аталган, он эки жылда бир кайталануучу жыл эсеби. *Отуз алты үч мүчөл, уй жылына быйыл мөрт* (Токомбаев). *Алтынчы уул атасынын энчисин Алганына эки мүчөл болгон жок* (Токомбаев). *Болсо да мүчөлүм жаш, көптү көргөм, Акактап турмуш чөлүн басып келгем* (Бөкөнбаев). 2. Туулгандан кийинки он эки жыл өткөн мезгил (он үчүнчү жылдан тарта кийинки мүчөл башталат). *Мүчөлүмө жетмейинче айтпайын деген антым бар эле* («САЖИ»). *Кырк жигити кашында, Кырмызы жоолук башында, Мүчөлүнөн өтүптүр* («Эр Табылды»).

МҮЧӨЛӨ 1. Жилик-жилик кылып бөлүү, ажыратуу. *Токтор шашып-бушуп этти мүчөлөдү да, Калыйчага кайрылды* (Абдукаримов). 2. Мүчөлөп, жайылып, көбөйүп кетүү. *Жара ар кайсы жерине мүчөлөп чыкты.*

МҮЧӨЛӨН Дене түзүлүшү окшошуу, окшош келүү. *Энеси мүчөлөнгөн кыз.*

МҮЧӨЛҮК Белгилүү бир уюмга, коомго ж.б. мүчө экендигине ылайык, мүчөгө таандык. *Мүчөлүк акы. Мүчөлүк милдет.*

МҮЧӨЛҮҮ 1. Денелүү, дене түзүлүшү келишимдүү. 2. Мүчөлөнгөн көрүнүштөгү, кебетеленген. *Эр мүчөлүү Айчүрөк Эў алдында бөлүнгөн* («Сейтек»). *Кыраан бүркүт мүчөлүү Кыргыздын баатыр жаштары* (Калык). *Жашы отузга жете элек мүчөлүү жигит* (Сыдыкбеков). 3. *грамм.* Сүйлөм мүчөлөрү. *Баш мүчөлүү сүйлөм. Көп мүчөлүү сүйлөм.*

МҮЧҮ Жете бербөө, кемип калуу, мүчүлүш болуп калуу. *Колун алыстан сермеп, жете албай мүчүп, колун экинчи сермеп убактын бошко кетирген теримчилер да болот* (Убукеев). *Бирок алдыўкыларга жетпей мүчүп калышты* (Осмоналиев). *Жана сайдан чыкканча өксүп калганын жакшылап эселей албай, бир чабым эле камчынын деми жетишпегенсип, мүчүп баратат* (Жакыпбеков).

МҮЧҮГӨН Жүдөгөн.

МҮЧҮЛҮШ I Кем, чала; кемчил, кемтик. *Пахта биринен-бири кылдай да мүчүлүшү жок тегиз көрүнөт* (Байтемиров). *Башка аткаруучулар да мындай майда-чүйдө мүчүлүштөрдөн кур эмес* («Ленинчил жаш»).

МҮЧҮЛҮШ II Мүчүлүштөө. *Бала катты ичинен шашпай окуп жатат. Кезек-кезек мүчүлүшүп токтоп да калат* («Ала-Тоо»).

МҮЧҮЛҮШТӨ Бир аз кемүү, талапка толук ылайык келбей, анча мынча кемчиликтер болуу, жетишпей мүчүлүш болуп калуу. *Башка сабактан мүчүлүштөй койбоспуз* (Бейшеналиев).

МҮЧҮЛҮШТӨӨ ***мүчүлүштө*** этишинин кыймыл атоочу.

МҮЧҮЛҮШТӨТ ***мүчүлүштө*** этишинин аркылуу мамилеси.

МҮЧҮЛҮШТҮК Жете бербегендик, аздык, талапка толук ылайык келбегендик, анча-мынча жетишпегендик. *Каражаттын мүчүлүштүгү. Макаладагы тил жагынан кетирилген мүчүлүштүктөр. Ролду аткаруудагы мүчүлүштүктөр.*

МҮЧҮТ ***мүчү*** этишинин аркылуу мамилеси.

МҮЧҮҮ ***мүчү*** этишинин кыймыл атоочу.

МҮШКҮЛ Кыйынчылык, кайгылуу, азаптуу иш, түйшүк. *Экинчи мүшкүл атамдын каты* (Сасыкбаев). *Быйылкы кургакчылык элдин башына түшкөн өтө оор мүшкүл болду* (Абдукаримов). *Далай мүшкүл иш-*

тер єттї башыман (Турусбеков). *Элемандын Тєштїккє чоў мїшкїл салганы* («Эр Тєштїк»). *Кой кемпир! Элге-журтка тїшкєн мїшкїл, кейибе! (*Сасыкбаев). *Чыдагыс, далай мїшкїл иштер болду!*(Турусбеков). *Мїшкїл иштин баарын кылган эркек акмак* (Жакиев).

МЇШКЇЛДЇЇ Кыйын, азаптуу, тїйшїктїї, кайгылуу. *Каныбектин башынан єткєн мїшкїлдїї жомокторун угуп отурду* (Жантєшев).

МЇШКЇЛЇ Кештенин бир тїрї. *Мїшкїлї такса жарашкан, Жака болом сулувум* («Эл адабияты»).

МЇШЄК Ичине ун, талкан ж.б. майдабарат буюмдар салынуучу кендирден же башка бышык кездемелерден жасалган кап. *Камбар ага шаардагы студент уул-келининикине эт-май, эки мїшєк картошка алып келип таштап кетти.*

МЇШТЄК 1. Тамеки тартуу їчїн ылайыкталып катуу нерседен (мїйїздєн, жыгачтан, металлдан ж. б.) жасалган, оозго тиштеєчї жагы ичкерээк келген тїтїкчє. *Бугимов мїштєгїн катуу кагып, кайрадан чылым жасады* (Сасыкбаев). *Бугимов мїйїз мїштєгї менен столду тыкылдата зекип сурады* (Сасыкбаев). 2. Тоголок кылып ийрилген жип тїрмєгї. *Улгайган байбичелер топоздун тыбытын тытып, кыгын терип, ийик ийрип чоў тостогондой кылып мїштєк жасап тоголотуп салып, кайра баштап ийик ийрип отургандары отурган* (Абакиров).

МЫДЫР Кыймылга келген же кєрїнгєн, билинген, колунда бар нерсе. *Бардык мыдырын тартып алдык.*

МЫДЫР ЭТКЕН Кыймылга келген, кыймылдаган, кыбыр эткен. *Бул чєйрєдє бизден башка мыдыр эткен жан жок* (Элебаев). *Ал жерде кепеде отургандардан башка мыдыр эткен тирїї жан жок эле* (Убукеев). *Мыдыр эткен бир жандын карааны жок* (Жантєшев). *Жанында уй мїйїз тартып отургандар тїгїл те алыста їндїн жаўырыгы араў жетип турган жердеги эл да мыдыр этишпей сєз тыўшап калышты* (Касымбеков).

МЫДЫРА Жайбаракат жасалган кыймыл, кыбыр-сыбыр.

МЫДЫРСЫЗ Мыдыры жок, кыймылсыз, кыймылы жок.

МЫЁО Мышыктын їн чыгаруусун билдирет жана чакырууда колдонулат.

МЫЁОЛО Мыёо-мыёо деген дабыш чыгаруу. *Ачка мышык мыёолоп їйгє кирди, аўдып келип илинген майды кєрдї* (Бєкєнбаев).

МЫЁОЛОО мыёоло этишинин кыймыл атоочу.

МЫЁОЛОТ мыёоло этишинин аркылуу мамилеси.

МЫЖУУ мыжы этишинин кыймыл атоочу.

МЫЖЫ 1. Катуу кармоо, эзе мыкчуу. *Сооронбай єз колун єзї мыжып-мыжып алды* (Жантєшев). 2. *єт.* Маўызданып, эзип кєп сїйлєє. 3. *єт.* Жанга батуу, эзїї, кыйноо. *Дашанын буркураган муўдуу ыйы бир жагынан жїрєгїн мыжып жиберди* (Сасыкбаев). *Элди эзип, мыжыган падыша жан талашып калтаарый баштады* (Бектенов).

МЫЖЫГУУ мыжык этишинин кыймыл атоочу.

МЫЖЫГЫШ мыжык этишинин кош мамилеси.

МЫЖЫК Мыжуу, мыжый кармоо. *Кожоюн чєркєгє кєчїгїн коюп башын мыжыккан бойдон отуруп калды* (Убукеев). *Кадырбек бїткєн боюн калтыратып катты мыжыга баштады* (Жантєшев).

МЫЙ мый-мый Мышыкты чакырууда колдонулат.

МЫЙЗАМ I мийзам I менен бирдей

МЫЙЗАМ II эс. мийзам II менен бирдей.

МЫЙМЫЎ Бїрїшїўкї жана кичирээк келген ооздун бат-бат кыймылын билдирїї їчїн колдонулат. *Мыймыўдап сїйлєгєн киши. Мыймыўдап чєп жеп отурган коён.*

МЫЙМЫЎДАТ мыймыўда этишинин аркылуу мамилеси.

МЫЙМЫТ *диал.* 1. Калыў куурайдын арасында учуп-конуп жем терип жан сактаган эў кичине боз чымчык. *Мыймыт деп кичинелигине карай айтса керек.* 2. Кєзї-башы кичине, жаак териси жука кєзї кыбындак, чїлжїгїй кичине кишиге карата колдонулат. *Касым мыймыт кайда жїрєт.*

МЫЙРЫЙ 1. Тїз эмес, кыйшайтып, ийрейип калуу. 2. Бїрїшїп-чїрїшкєн же чїйрїйїп жактырбагандай кєрїнїштє, абалда болуу. Дубал катуу болгондуктан, мык тїз кагылбай мыйрыйып калууда. *Ал мыйрыйган, бырышкан, тїйдєктєлгєн сары чачтуу неме.*

МЫЙРЫЙТ мыйрый этишинин аркылуу мамилеси.

МЫЙРЫК Мыйрыйган, мыйрыгый. *Мыйрык єтїк.*

МЫЙТЫЙ Абдан кичинекей кєрїнїштє болуу. *Жылдызкан мыйтыйган колдорун катуу тїйдї да, кескин шилтеп алды* (Байтемиров).

МЫЙТЫЎ: мыйтыў-мыйтыў Мыйтыйган кичине бєбєктїн же жандыктын кыймыларакеттин элесин билдирїї їчїн колдонулат. *Ал мыйтыў-мыйтыў чуркап, їйїнє келди.*

МЫЙТЫЎДА Мыйтыў-мыйтыў этїї, мыйтыў-мыйтыў эткен кєрїнїштє, аракетте болуу.

МЫЙТЫЎДАТ мыйтыўда этишинин аркылуу мамилеси.

МЫЙТЫЎДОО мыйтыўда этишинин кыймыл атоочу.

МЫЙЫГЫНАН ЖЫЛМАЮУ *к.* ***мыйыгынан кїлїї.***

МЫЙЫГЫНАН КЇЛЇЇ 1. Їн чыгарбай, билинер-билинбес жылмаюу, кичине кїлїмсїрєє, ууртунан (жайынча) кїлкї чыгаруу. 2. Сынагандай, келекелегендей кытмыр жылмаюу. *Алардын аўгемесин тыўшап, мыйыгынан кїлїп койду* (Абдукаимов). *Жигит Атакелдинин сєзїн тєкпєй-чачпай айтып барганда Кырбаш мыйыгынан кїлїп койду* (Сыдыгалиев). *Эми Асыл акырын мыйыгынан кїлїп, Сулайман менен Сїйїнбайды аўдып калган* (Єгєбаев). *Алымкул кєзїн кысып, мыйыгынан гана кїлїмсїрєп койду* (Абдукаримов). *Шаўыя мыйыгынан кїлє башын ийкеди да, чыгып кетти* (Жантєшев). ***В.: Мурутунан кїлїї.*** *Качканын кєрїп Чубактын, Мурутунан кїлдї эми* («Манас»). *Эдиге мурутунан кїлїп, оолактай берди* (Осмоналиев). ***Мурутунан мулуюу.*** *Дїр бїктєлїї кагазды шар ача: «жайыраак барабыз, кїт» деген кыска сєздї окуп, мурутунан мулуйду* (Бейшеналиев). ***Мыйыгынан жылмаюу.*** *Ал мыйыгынан жылмайып, деле шашпаган кыязда бара жатты* («Чалкан»). *– Болот экен го, – деп єз алдынча Кошбаев мыйыгынан жылмайып баратты* («Кыргызстан маданияты»). ***Мыкыйынан кїлїї.*** *– Жок, уккан эмесмин, – деди Тообай мыкыйынан кїлїп* (Кыдырмышев). *Биле коюп шум Кыяз, Мыкыйынан кїлїптїр* («Сейтек»). *Казанчынын сырын билген катылган менен Туякбай укмаксан болушуп мыкыйларынан кїлїштї* (Токомбаев).

МЫЙЫК Мурут. *Из чалган Бакай акылман, Мыйыгынан кїлдї эми* («Манас»).

МЫК Бекитип кагуу їчїн колдонулуучу, кєбїнчє бир башы учтуу, экинчи башы бєрктїї кичинекей таякча металл; чеге. *Жыгач уста вагондун алдына тєшєлгєн тактайга мыкты житире кагып жатат* (Сасыкбаев). *Кыз терезенин їстїндє жалгыз мыкка илинген сїрєттї кєрдї* (Сыдыкбеков).

МЫКААЧЫ Бирєєнї аябаган, ырайымсыз, жырткыч, єлтїрїїдєн кайра тартпаган киши. *Кылычын канга малса корстон болгон, Мыкаачы кайдан билсин эрдин баркын!* (Маликов). *Корккондой ал мокочо же мыкаачы эмес го* («Ала-Тоо»).

МЫКААЧЫЛЫК Ырайымсыздык, жырткычтык. *Басмачылар мыкаачылыгын аяшпаган кєрїнєт* (Жантєшев).

МЫКТА Мыктылоо, мыкты, сонун тїргє келтирїї, жакшыртуу, бекемдєє. *Їйїн мыктады. Ишинин сапатын мыктады. Аттарын мыктады. Урушту мыктап кылайын, Урушпай кантип турайын* («Эр Тєштїк»). *Башкаў тамак бышырып, Этке мыктап тоюўар* («Эр Табылды»). *Шайман качып Бакайдан, Мїшкїлгє мыктап баткан кез* («Сейтек»).

МЫКТАЙ мыкты менен бирдей.

МЫКТАТ мыкта этишинин аркылуу мамилеси.

МЫКТОО мыкта этишинин кыймыл атоочу.

МЫКТУУ 1. Мыгы бар, мык кагылган. *Мыктуу ящик. Жез мыктуу. Майда мыктуу.* 2. *сїйл.* Мыкты менен бирдей. *Кысталыштын кїнїндє, Жоонун айласын тапкан мыктуу эр* («Манас»). *Кєркєм сєздї ок катары карайбыз, Кїчтїї сєздї мыктуу курал санайбыз* (Турусбеков).

МЫКТУУЛА мыктыла менен бирдей.

МЫКТУУСУН мыктысын менен бирдей.

МЫКТЫ 1. Кыйын, абдан жакшы, сонун. *Мыкты болсо эр Тєштїк, Жєє кїлїгїн камдасын* («Эр Тєштїк»). *Мыктыларыў чечингин, Коркокторуў бекингин* («Калмырза»). *Атам.. оор басырык, мыкты киши эле* (Баялинов). *Осмон... мыкты иштегендиги їчїн сыйланды* (Сасыкбаев). 2. *єт.* Атактуу, белгилїї, бийликтїї, чоў. *Олжобай мыкты болуптур, Калыў кыпчак урууга* (Їсєнбаев). 3. Аябай, єтє, абдан. *Эшен чал сени сойбосом, Каныўа мыкты тойбосом* («Манас»). *Мыкты иштеген коллективдер мелдеште, Жеўип чыгып, бїт єлкєгє макталуу* (Артыкбаев).

МЫКТЫЛА 1. Бекемдєє, жакшы кылуу. *Бекиттирип мыктылап, Кийизден боз їй ордосун* (Каралаев). *Мыктылап туруп бир там салдырып алайын деп жаткан экен го* (Турусбеков). 2. Аябай аракет кылуу.

МЫКТЫЛАН мыктыла этишинин єздїк мамилеси.

МЫКТЫЛОО мыктыла этишинин кыймыл атоочу.

МЫКТЫЛЫК Бекемдик, кыйындык, мыкты сапат. *Чапса кылыч кеспеген, Мыктылыгы дагы бар* («Эр Тєштїк»).

МЫКТЫСЫ мыктысын менен бирдей.

МЫКТЫСЫН Єзїн кыйын, мыкты катарында кєрсєтїїгє умтулуу, тыўсынуу. *Чотурдун мыктысынган кебетесин кыртышым сїйбєдї* (Касымбеков). *Мыктысынып жатасыў, Биздин сєздї эп кєрбєй* («Семетей»).

МЫКТЫСЫНУУ мыктысын этишинин кыймыл атоочу.

МЫКЧУУ мыкчы этишинин кыймыл атоочу.

МЫКЧЫ 1. Єтє катуу, эзе кармоо; оорута кармоо, абдан бекем кармап алуу. *Мамбеткул санын мыкчып отуруп калды* (Каимов). *Татыбек сол колу менен башын мыкчып, жер чыканактап жатат* (Байтемиров). *Гїлай свитеримдин жакасынан мыкчый тартты* («Ленинчил жаш»). 2. Мыжып аралаштыруу, аткып, мыжый кармоо. *Балдар сїттїн їстїн калпып, талкан мыкчып жегенди жакшы кєрїшє турган* (Жантєшев). *Каныбек кабагын чытып, жаралуу санын эки колдоп мыкчып кармап отурган*

эле (Жантөшев). *Каймакка мыкчыган талкандар элестей калды* (Токомбаев). *Мандолинам – дүйнөдө жок периштем, ыраазы бол – мыкчып ичке мойнуудан чаппаганга ошол катаал таштарга* (Муканов).

МЫКЧЫГЕР Үй-бүлө ичиндеги мыктысы, башкаруучусу, кандайдыр бир жамааттын, элдин арасындагы тыюу, билерман. *Ушул үйдүн мыкчыгери. Бир айылдын мыкчыгери. Эки жаат болуп ордо атышкандардын бир тарабынын мыкчыгери – Асанкан* («Чалкан»).

МЫКЧЫЙ Кекирейүү, мыктысынып, кейкейген көрүнүштө болуу. *Мыкчыйып калыс жандай акыл сүйлөп, Астыртан бар экен да каткан касың* (Абдыраманов).

МЫКЧЫЙТ мыкчый этишинин аркылуу мамилеси.

МЫКЧЫЛ мыкчы этишинин туюк мамилеси.

МЫКЧЫМА Жаңы нанды кол менен туурап, сары май кошуп аралаштыра мыжыгып тоголоктоп даярдалган даам түрү.

МЫКЧЫҢ Мыкчыйган кебетедеги, кекирейген мүнөздөгү адамдын кыймыл аракетин билдирүү үчүн колдонулат. *Мыкчыңдап чогулушту дегеле кыйын алпарды* («Чалкан»).

МЫКЧЫТ мыкчы этишинин аркылуу мамилеси.

МЫКЧЫЮУ мыкчый этишинин кыймыл атоочу.

МЫКЫЙ I Желке, кежиге.

МЫКЫЙ II: мыкый үкү Жапалак үкүгө караганда кичирээк болуп, моюну кыска, ийни куушуруңку келген, зыяндуу курт-кумурскалар менен тамактануучу үкүнүн бир түрү.

МЫКЫЙ III Тыпыюу, мыкчыйып тымпыюу. *Мүнөзү белгилүү го койсом айтпай, Мыкыят «мен» дегендей сырын ачпай* (Абдыраманов).

МЫКЫЙЛА Мыкыйынан алуу, желкелөө, кежигеден алуу.

МЫКЫЙЛАН мыкыйла этиштин өздүк мамилеси.

МЫКЫЙЛАТ мыкыйла этиштин аркылуу мамилеси.

МЫКЫЙЛАШ 1. Мыкыйла этишинин кош мамилеси. 2. *өт.* Чарпышуу, серпишүү, айтышып калуу. *Калпа аялы менен азыраак алым-сабак айтышып, кичине мыкыйлашкандан кийин, калган этти бүт салууга туура келди* («Ала-Too»).

МЫКЫН быкын менен бирдей.

МЫКЫЮУ мыкый этишинин кыймыл атоочу.

МЫЛАЛ Кайгы, капалык, өкүнүч, тынчсыздануу. *Ылайык арам-алалды, Көңүлүмө койбоңор, Көз жетпеген мылалды, Көрбөйлүк бөөдө залалды* («Манас»).

МЫЛГЫ Матырылуу, кирүү, сайылуу, батып кетүү. *Ок көзүнө мылгыды* («Манас»).

МЫЛГЫТ мылгы этишинин аркылуу мамилеси.

МЫЛЖЫЙ 1. Тишин көрсөтпөй, мыйыгынан жылмайымыш болуу. *Кармыш мылжыя тартып, кем ээк эриндерин кымтып, кылыя карап турду* (Бейшеналиев). *Көкө орто-саар калып, мылжыйып жер тиктеп гана жөн болду* (Касымбеков). 2. Өтүмү жок, жоош болуу; бир ишти бүтүрбөй, эзилип жүрө берүү.

МЫЛЖЫҢ Эзме, оюн олуттуу түрдө так, ачык билдирбеген; уяң, өтүмү жок. *Жашыңда мылжың болсоң, карыганда кылжың болорсуң* (макал). *Атаң андан, бир тууганың экөөң мындан мылжың кокуй экенсиңер* (Сасыкбаев).

МЫЛЖЫҢДА Олуттуу сүйлөбөй кылжыктоо, оюн ачык айтпоо; уяңдык кылуу, өтүмү жок болуу. *Мылжыңдап туруп алуу. Мылжыңдап жер кароо.*

МЫЛЖЫҢДОО мылжыңда этишинин кыймыл атоочу.

МЫЛК Көбүнчө мылгыган, кандайдыр бир жумшак нерсеге бата түшкөн абалды билдирүү үчүн колдонулат. *Найза кирди мылк этип.*

МЫЛМЫГЫЙ Мылмыйган, ылжыраган, өтө бош (толук, семиз киши жөнүндө).

МЫЛМЫЙ Бардык нерсеге кош көңүл мамиле кылуу; бош, өтүмү жок болуу (толук, семиз киши жөнүндө).

МЫЛМЫЙТ мылмый этишинин аркылуу мамилеси.

МЫЛМЫҢ Кош көңүл, билинээр-билинбес жылмайгандай көрүнүштү билдирүү үчүн колдонулат. *Мылмың этип күлүп коюу.*

МЫЛПЫЙ Өтө жооштук, жүүнү боштук кылып тымпыюу, мылпыйган, көңүл кош абалда болуу. *Мылпыйып олтура берүү. Мылпыйып жооп бербөө.*

МЫЛПЫЙТ мылпый этишинин аркылуу мамилеси.

МЫЛТЫЙ Билип турса да билмексен болуп унчукпоо. *Ошондо анын мылтыйып унчукпай отурганында бир мандем бар болчу* (Өмүрбаев).

МЫЛТЫК Ок чыгаруучу узун стволдуу курал. *Барпы эки-үч күндүн биринде эле мылтык алып тоого барат* (Байтемиров). *Шахтёрлор мылтык дарысын салып милте коюшту* (Сасыкбаев). *Тарсылдаган мылтык үнү Капчыгайды бузгандай* (Бөкөнбаев). *Мылтык болбой ок болбойт* (макал).

МЫЛТЫКТУУ Мылтыгы бар. *Мылтыктууңар ок-дарыңды камдагыла* (Турусбеков).

МЫЛТЫКТЫН ООЗУНДА, КЫЛЫЧТЫН МИЗИНДЕ Абдан опурталдуу, өтө коркунучтуу, өлүм менен ажал арбашкан жерде деген мааниде колдонулат. *Мына ушул Чал дайыма мылтыктын оозунда, кылычтын мизинде жүрүп, жоокерчилик заманда бир катар аты чыгат* (Ш.Үмөталиев).

МЫЛТЫКЧАН Мылтыктуу, мылтык асынган.

МЫНА 1. Алдыда, чукул, жакын турган нерсени көрсөтө, шилтей айтуу үчүн колдонулат. *Мына бул жердин берекесин карасаўчы!* (Жантөшев). *Мына момунда Ышкыналынын эски тебетейи илинип турат* (Байтемиров). *Мына тоштөк жакта дөгдөрөйүп тоо жатат* (Байтемиров). *Мына бул тоо – сыйынган тоо огуздар, Мына бул көл – жылдыз жайнап чөккөн көл* (Байас). 2. Мезгилди, убакытты ж. б. белгилей көрсөтүү үчүн колдонулат. *Мына ошондо чоў Көкдөө Каарын сала берди эми* («Эр Төштөк»). *Сармерденди мына өзүм баштайм* (Сыдыкбеков). *Мына кадимки Шабыраалыга эми окшодуў* (Байтемиров).

МЫНА КЕЛЕТ, АНА КЕЛЕТ Күткөндө азыр, көп узабай эле келе калат деп отуруп убакыттын көп өтүп кеткендигин билдирүүдө колдонулат. *Мына келет, ана келет менен аллеядан ары-бери басып жүрө берип, убакыттын далайын өткөрдүм* (Саатов).

МЫНАКЕЙ Кандайдыр бир нерсе, көрүнүш, окуя ж.б. жөнүндө көрсөтө, белгилей айтуу үчүн колдонулат. *Мынакей биздин малчылар, Малдарын аман багышкан* (Осмонкул). *Колхоздогу шайыр жаштар мынакей* (Турусбеков). *Мынакей газетадан окуп чыксам, Сыйланган орден менен бир топ адам* (Нуркамал).

МЫНДА 1. Ушул жерде, бул жерде, ушунда. *Мында да, тигинде да кайырмак салып олтурган балыкчылар* (Сасыкбаев). *Түн жамынып кетейин, Болбос мында турганым!* (Жантөшев). *Мында бир сыр бар. Бул пикир мында да айтылат.*

МЫНДАЙ. 1. Ушундай, ушул сыяктуу, мына ушул өўдүү деген мааниде колдонулат. *Эми иш мындай болсун* (Жантөшев). *Жылдызы экен адамдын Ким жактырбайт мындайды* («Курманбек»). 2. Бери, жакын, берирээк, бул жерге, тигиндей деген мааниде (көбүнчө отуруу, туруууга карата) колдонулат. – *Апай,– деди ошол замат ажардуу карап Акия,– мындай келип олтуруўузчу* (Сыдыкбеков).

МЫНДАЙЧА Ушундайча, мына мындай, ушул сыяктуу деген мааниде колдонулат. *Мындайча деп бир адам Баш көтөргөн жок болду* («Семетей»).

МЫНДАН Ушундан, мына ушул учурдан, мына ушундан. *Шамбет бул күйнү мындан үч жыл мурун карыядан үйрөнгөн* (Сыдыкбеков).

МЫНТЫК ***мылтык*** менен бирдей.

МЫНЧА Кандайдыр бир өлчөмдүк маанини, аракеттин канчалык даражада экендигин билдирүү үчүн колдонулат. – *Сапий, неге мынча отуруп калдыў?* (Каимов). – *Ай, эй, Элебес экен. Мынча эмне ашыгып келатат, ал?* (Сыдыкбеков). – *Мынча өнөрдү бизге билгизбей, кайсы жериўе катып жүргөнсүў* (Сыдыкбеков).

МЫНЧАЛЫК Мынча, ушунча деген өлчөмдүк маанини же аракеттин канчалык даражада экендигин билдирүү үчүн колдонулат. *Нурбай шашты эмнеге мынчалык, Тез жөнөдү, «жүр» дегенге жарабай* (Токомбаев). *Мынчалык көп киши кайдан чогулду? Көўүлүмдө ыраазылык толтура, Мынчалык бакыт менен кайда барам* (Султанов).

МЫЎ: мыў дебөө Кыў дебөө, үн катпоо, каршылыгын же наразылыгын да билдире албоо, унчуга албай калуу. *Кармыш студенттерди бөлүштүргөндө эч ким мыў дебеген* (Шүкүрбеков).

МЫЎК Ачык билинбеген, мурдунан сүйлөп күўк этип унчугууну билдирүү үчүн колдонулат. *Элебес түз жооп бербестен анткорлонуп мыўк этти* (Сыдыкбеков).

МЫЎК: кыўк-мыўк к. кыўк.

МЫЎКЫЛДА Ачык айта албай күўкмыўк этүү, сөздөрүн ачык, даана айтпоо. *Калый эмне деп жооп берерин билбей буйдалып, мыўкылдапкалды* (Сасыкбаев). *Акман бирдемени мыўкылдап коюп, талпактын үстүндө олтурат* (Сыдыкбеков).

МЫЎКЫЛДОО мыўкылда этишинин кыймыл атоочу.

МЫРАКЫР Атчы. *Жолойго кирип келгенде ат багуучу мыракыр кылды* («Эл адабияты»).

МЫРЗА 1. Башкаруу иштерине, бийликке аралашып жүргөн адам; кол алдында иштеген кызматкерлери, малайлары ж.б. бар, көбүнчө анчалык улгая элек адам. *Терилип манап, бай, мырзалары, Ал күнү Кочкордогу ашка келген* (Маликов). *Кийгени шайы мырзамдын, Бар сыпатын айтайын* (Бөкөнбаев). 2. *сүйл.* Өз боюн, кийимкечесин тыў алып жүргөн жигит; азамат. *Кана эмесе мырзалар, Жарымды элге салгыла* («Мендирман»). *Жеткилеў ырчы дедиртип, Мырза болуп желип кет* («Калмырза»). *Маалим мырза келатат* (Сыдыкбеков). 3. *өт.* Берешен, март, жоомарт.

МЫРЗА КАМЧЫ Эликтин шыйрагына, мүйүзүнө сапталып, коомдолуп жасалган камчы.

МЫРЗА ТЕРЕК Төмөн жагында майда бутактары жок, узун, түз өсө турган сыйда терек (көбүнчө курулуш иштеринде колдонулат). *Иреттүү бак-дарак, жээгине ак тал менен мырза терек кырка толгон арыктар* (Касымбеков).

МЫРЗА ЧАБУУЛ Бүт элди кыйратып, кыргын кылбай, акырындап эл арасындагы колунан иш келер, аттуу-баштуу мыктыларын бирден кармап алып жок кылуу. *Мырза чабуул кылыптыр* («Манас» С.О.).

МЫРЗАЙЫМ 1. Төрө аял. 2. Мүнөзүндө мырзалык сапаттар бар аял заты.

МЫРЗАЛЫК Мырзага таандык абал, сапаттар.

МЫРКЫЛДА Өтө эле мурдуна кїч келтирип сїйлөө, мурду менен сөздї буза сїйлөгөнї билинип туруу. *Куурчак көтөрїп калгансыўбы? – деп анын мыркылдаганы Мукеге жакпады* («Советтик Кыргызстан»).

МЫРС: мырс эткен Мыдыр эткен, кыбыр эткен, кыймылдаган. *Мындан бийик ашуудан башка дїйнөдө мырс эткен неме көзгө илинбейт* (Элебаев).

МЫРТЫГЫЙ Толугураак, толмоч келген кыска; мыртыйган.

МЫРТЫЙ Толук, жоон, кыска көрїнїштө болуу, быртыйып көрїнїї. *Элебестин мыртыйган кїчтїї колдорун Акия бек-бек кыса кармайт* (Сыдыкбеков).

МЫРТЫЮУ мыртый этишинин кыймыл атоочу.

МЫРШАП *эск.* 1. Жигит, жасоол. 2. Илгери Кокон кандыгынын мезгилинде тїнкї кароолчу полициянын башчысы. *Кармалып кеттиў Шыбырга Кай биреөнїн зарпынан. Эки салдат, бир мыршап Айдап кеткен артыўан* (Токтогул).

МЫРЫЙ Бир жагы же бир чети, көбїнчө учтанып турган жагы кемирейген же жырык абалда болуу.

МЫРЫЙТ мырый этиштин аркылуу мамилеси.

МЫРЫК 1. Бїтїн эмес, кемирейген, кетилип калган, жырылган. *Мырык чїкө.* 2. Мурду маўка, жырык, мырыйган.

МЫРЫЛДА бырылда менен бирдей.

МЫРЫЎ: мырыў-мырыў Көбїнчө мурду мырыйган адамдын сїйлөгөндөгї абалын билдирїї їчїн колдонулат.

МЫРЫЎДА Мырыў-мырыў этип, мурдунан сїйлөө.

МЫРЫЎДАТ мырыўда этиштин аркылуу мамилеси.

МЫРЫЎДОО мырыўда этишинин кыймыл атоочу.

МЫСКАЛ 1. Оордук өлчөмїнїн бирдиги, 5 граммга жакын (4,68 грамм) салмак. *Мыскалын салса оозго* («Манас» С.О.). *Бир мыскал кїмїш* (САЖИ). *Белден төшөк салдырып, Мыскалдап дары алдырып* («Эл адабияты»). 2. *өт.* Кичинекей, кымындай, тырмактай. *Арактан мыскал кем эмес, Ак келин кылган кымызыў, Ичкен адам жыргасын* (Токтогул).

МЫСКАЛДА 1. Мыскалга барабар кылып ченөө, өлчөө. *Мыскалдап ченөө.* 2. *өт.* Кичинекейден, аз-аздан, акырындык менен. *Батмандап кирген оору мыскалдап чыгат* (макал).

МЫСКАЛДОО мыскалда этишинин кыймыл атоочу.

МЫСКЫЛ Какшык аралаш айтылган шылдыў, келеке. *Бул мыскылыўа чыдабайм, алжыган айбан,– деди Тагай* (Абдукаримов). *Толмоч кара тоголок бала Маликтин сөзїн коштоп, Өмїрбекти мыскылга ала сїйлөдї* (Таштемиров).

МЫСКАЛ ТАРАЗА Зергерлердин таразасы. Алтын-кїмїш жана башка асыл заттарды өлчөөчї буюм.

МЫСКЫЛДА Шылдыўдоо, шылдыў кылуу, келекелөө. *Мыскылдап мени шектїї карайсыўар, Кеткиле андан көрө їйгө тарап* (Токомбаев).

МЫСКЫЛДАТ мыскылда этишинин аркылуу мамилеси.

МЫСКЫЛДОО мыскылда этишинин кыймыл атоочу.

МЫСКЫЛДУУ Шылдыўдуу, келекелїї, шылдыў кылгандай, шылдыў кылган сыяктуу, мыскыл менен. *Шейше жеўесине мыскылдуу карады* («Ала-Тоо»). *Эштектин Жумасы мыскылдуу кїлкїсїн чыгарды* (Жантөшев).

МЫСКЫЛСЫЗ Шылдыўдабастан, мыскылдабастан, мыскылдуу эмес. *Мыскылсыз айтылган сөз. Кїлкїсї да мыскылсыз.*

МЫТАН Тузу жок, ачыбаган суюк тамак (көбїнчө жармага карата). *Мытан жарма.*

МЫТКУУ мыткы этишинин кыймыл атоочу.

МЫТКЫ Мыкчый кармоо, аткып ээ кармоо. *Калдайып кара бїркїт мыткып алып, Темирдей тырмактарын канга малып* (Токомбаев).

МЫТКЫТ мыткы этишинин аркылуу мамилеси.

МЫТЫ Бармагы, сөөмөйї жана ортону менен мыткый кармоо, аткый кармоо.

МЫТЫРАЙ Чакан, тыкан көрїнїш. *Келим-кетимдїї байдын чоў ак боз їйїнїн жанында эки кызы їчїн атайын тигилген мытырайган ак өргөө* («Ала-Тоо»).

МЫЧКЫ мыкчы менен бирдсй.

МЫШ I Мышыкты кубалоодо айтылуучу сөз.

МЫШ II: мыш болуу Уят болуп калуу, шылдыў болуу, уятка калуу. *Унутулгус иш болуп, Урушам деген Коўурбай өзї келип мыш болуп* («Манас»). *Ырдап жиберсеў, кызы экөө мыш болуп калсын, – деп көзїн кысты* (Осмоналиев). *Ошондо мыйыгынан кїлгөн эркектер мыш болуп, камчылары менен сандарын чаап, туура бастырышты* (Жусупов).

МЫШ КЫЛУУ Катуу сындыруу, шылдыў кылуу, уятка калтыруу. *Азырынча сасык бай кайын атасы менен куу чирен кемчонтой эрин мыш кылып, Їрпїкандын даўазасы жайыла берди* (Бейшеналиев). *Биздин жаўы апабыз алардын сазайын колуна берди бейм, иттин гана арткы шыйрагындай мыш кылды* (Борбиев). *Улакчылардын бардыгын мыш кылып, кош дөбөнї їч айландырып келип, Көй-Кашканын алдына таштады* (Көчкөнов). *Калыў*

эл мыш көрсөтүп турган кезде Кылчайып амалсыздан моюн бурду (Токомбаев).

МЫШМЫГЫЙ Мышмыйган, өтө эле мылжыгый. *Мышмыгый көз. Мышмыгыйдын бири.*

МЫШМЫЙ Мылмыйып, чечкиндүү эмес көрүнүштө болуу. *Кээде гана мышмыйып күлүп коёт* («Ала-Тоо»).

МЫШМЫЙ Мышмыйган кебетедеги адамдын кыймыл-аракетин билдирүү үчүн колдонулат. *Мышмыў гана күлүп коюу. Мышмыў-мышмыў этүү. Мышмыўдап тыўгылуктуу жооп бербөө. Мышмыўдап отура берүү.*

МЫШЫК БАСЫШКА САЛУУ Акырын, жай, эч шек алдырбай басуу, жүрүү деген мааниде айтылат. *Анан шырп алдырбай, мышык басышка салып, чөп алачыктын ичин карады* (Саатов).

МЫШЫК Көбүнчө чычкан алып жей турган колдо багылуучу жаныбар. *Мышыкка оюн, чычканга өлүм* (макал). *Таргыл мышык терезеден керебеттин башына секирип түштү* (Сыдыкбеков).

МЫШЫК БОЛУУ Коркуу, жүрөгү түшүү. *Бирок, Шертайдын бир жакшы жери – мышык болуп калган күндө да жакшылыгын эч бир тууганынан аябайт* (Бердикеев). – *А-а?! Мышык болуп калат экенсиў го, мышык болуп* (Касымбеков). *Жолумдан жолборс чыкса, мышык болбой кантейин, Осоке?..* (Касымбеков).

МЫШЫК СОПУ Кандайдыр бир жагымсыз, былыктуу ишти иштеп коюп билмексен, көрмөксөн болгон анткор, арамза. *Эч жерге батпай шумдук болгон неме айылга көчүгү батканча мышык сопу болоюн деген го деп, анын сыпайыкерчилигине ишенишпеди* (Каимов).

МЫШЫК-ЧЫЧКАН ОЙНОТУУ Туура эмес мамиле жасоо, шылдыўдоо, нечен алакеттен өткөрүү. *Бул эмне, мени мышык-чычкан ойнотот* (Казакбаев). *Мышык-чычкан ойнойбуз, Мышык жолун торгойбуз* (Үмөталиев).

МЫШЬЯК 1. Көпчүлүк минералдардын курамына кирүүчү уулуу катуу зат, химиялык элемент. 2. Ушул заттан жасалып медицинада жана техникада колдонулуучу препарат.

МЫШЬЯКТУУ Мышьяк кошулган, мышьягы бар.

МЫЯ 1. Куурай сыяктуу өсүүчү сары гүлдүү отоо чөп. *Ак мыя. Кызыл мыя. Эгинге зыян келтирүүчү отоо чөптөр: кекире, ак мыя, чырмоок жана башкалар.* 2. Ушул өсүмдүктүн тоголок буурчак сыяктуу дандары. *Ташы жүрөт, ташын бирден терейин, Мыя жүрөт, мыяларын элейин* (Осмонов).

МЫЯТ ***мият*** менен бирдей. *Жаўы уставды кабыл аларда Мамбеткулга мыят болуучулар өтө аз сыяктанат* (Каимов).

МЭР Шаардык башкаруунун, муниципалитеттин башчысы.

МЭРИЯ Шаардык аткаруу бийлигинин органы жана ал орган жайгашкан имарат. *15-июлдан баштап Бишкек мэриясында «ишеним телефону» ишке кирди* («Кыргыз Туусу»).

МЭЭ 1. Баш сөөгүндө жайланышкан адамдардын жана айбандардын нерв системасынын борбордук бөлүгү болгон *Аш – ээси менен, баш – мээси менен* (макал). *Чыгарып алтын мээден ар кыл акыл, Миў сандуу билим, өнөр баарын тапкан* (Бөкөнбаев). *Төрт Мамытын койбостон, Жайната муштайм мээсин* («Эр Төштүк»). 2. *өт,* Акыл, акыл-эс. *Чегедей жүрөккө кадалып, мээдеги чатышкан ойлордун түрмөгү* (Ибраев).

МЭЭ АЙЛАНУУ 1. Акылынан адашуу, айнып калуу, алжып калуу. *Арактан мээси айланып, бир айтканын миў айткан немеден эмнени сурайт элек* («Ала-Тоо»). *Адамдын мээси айлана турган болду, чуулдабай тура тургулачы* («Ала-Тоо»). 2. *к.* ***Баш айлануу.*** 3. Өзүнчө бир чечимге келе албай башы маў болуу, эмне кыларын билбей калуу. – *Сиздин татаал сурооўузга мээм айланып, жооп таппай турам* ***В.: Мээ айнуу.*** *Мээси айныган чал, менин айтканыма кулак сал* («Жомоктор»). ***Мээ катуу.*** *Доочу келсе күнүгө, Мээў катат каўгырап* (Токтогул). ***Мээси шишүү.*** *Мээм шишиди да калды.* ***Мээ ачуу.*** *Жамалбек оюна келгенин айта берсе, кишинин мээси ачыйт* («Чалкан»).

МЭЭ ЖЕТПӨӨ Түшүнбөө, биле албоо. *Оймо-чиймелерине мээ жетпейт, чаташкан кооз килемдер* (Осмоналиев).

МЭЭ КАЙНАГАН же ***МЭЭ КАЙНАТКАН*** Чыдай алгыс, абдан ысыкты билдирүү үчүн колдонулат. *Адам суусап акактап, Мээ кайнаган чөл болсо, Керек болот бул сака* («Эр Төштүк»). *Мээ кайнатып тер агызган аптапта Кетмен менен ак алтындар көмүлгөн* (Турусбеков).

МЭЭ КАЙНОО Абдан ысуу, өтө ысык болуу. *Мээ кайнап, тилдер кургап, күндөр ысып* (Бөкөнбаев). ***В.: Мээ сызгырылуу.*** *Керимсел куйкаланган талаа үстүндө аптап лапылдап, мээ сызгырылат* («Ала-Тоо»).

МЭЭ КЫЛУУ Сүйлөй берип тажатуу, маўызданып эзмелеп жиберүү. *Бир айткан кебин эки айтат, Дадаўбайды мээ кылат* (Тоголок Молдо). *Мээни ачыта турган маўыз адам эле* (Жантөшев). Эшектин мээси. *Сүйлөй берип мени мээ кылып жиберди.* ***В.: Мээни ачытуу.*** *Мээни ачыта турган маўыз адам эле* (Жантөшев).

МЭЭГЕ ЧАЙ КАЙНАТУУ *к.* ***мээсине чай кайнатуу.***

МЭЭЛЕ Таамайлоо, кароолго алып көздөө, болжоо. *Баамдап, байкап олтурган Эмил тигини жазбай мээлеп башка атты*

(Сыдыкбеков). *Мээлесе көздү жара аткан, Мергендерди бир бөлдү* («Манас»). *Сен кетпей дайым көүйлдө, Сезимдин мээлеп бутагын* (Кулумбаев).

МЭЭЛЕЙ КАКТЫ *айч.* Түлөгөндөн кийин куш, бүркүт семирип үндөккө келбей калуу.

МЭЭЛЕЙ Салааларын өзүнчө-өзүнчө (беш салаа) же бармагынан башкасы туюк кылып токулган же териден, булгаарыдан тигилип жасалган колго кийилүүчү кол кап. *– Ме, кийип ал,– дейт кемпир жалгыз бармактуу жүн мээлейин чалына берип* (Байтемиров). *Тери мээлей – Керим чалдын колунда* (Маликов).

МЭЭЛЕН мээле этишинин өздүк мамилеси. *Балким бул мээленбей атылган октой анчейин ооздон чыгып кеткен кеп чыгар.*

МЭЭЛЕТ мээле этишинин аркылуу мамилеси.

МЭЭЛӨӨ мээле этишинин кыймыл атоочу.

МЭЭЛҮН мелүүн менен бирдей.***МЭЭЛҮҮ*** Акылдуу, акыл-эстүү. *Шахтада көп иштеген курч, мээлүү кыргыз турбайбы, – дейт Андрей Капараалыны* (Сасыкбаев).

МЭЭН Ыракат деген мааниде. *Отубуз күйүп оболоп, Мээн алган Улуу суу* (Даникеев).

МЭЭНЕТ 1. Азап, убарасы көп кыйынчылык, түйшүк. *Жакшы келсе – дөөлөт, жаман келсе – мээнет* (макал). *Ошол кездеги кедейлер өзгөчө башынан көп мээнеттерди өткөргөн* (Каралаев). *Оодарып баштан мээнетим, Оўдочу кудай артымды!* («Казыбек»). 2. Эмгек, күч-аракет. *Мээнет кылбаса, аш өзү келеби, –дейт карыя жактырбай* («Ала-Тоо»). *Мына ушул жүзүмдү өз мээнети менен өстүрдү* (Каимов). *Мээнет катуу болсо, татканыў таттуу болот* (макал).

МЭЭНЕТИЎДИ АЛАЙЫН Айланайын деген сыяктуу жалынуу маанисинде колдонулат. *Жылдызкан, чарчаган жоксуўбу, ыя? Үлүрөйгөн мээнетиўди алайын* (Байтемиров). *– О, айланайындар! – Мээнетиўди алайындар! Чоўойдуўарбы, – дешип Сурма менен Кадыр неберелерин өбүштү* (Жантөшев). *Ошент, мээнетиўди алайын, өзүўдүн эсиў бар эмеспи* (Тойбаев). ***Мейнетиўди алайын.*** *Мейнетиўерди алайындарым! – деп өзүнчө кобурады* («Чалкан»).

МЭЭНЕТКЕЧ Эмгекчил, иштегенди жакшы көргөн, эмгекти сүйгөн. *Мээнеткеч жандын кол талыткан мээнети түгүл, мээ чарчаткан маселе-суроолору да көп болот* (Айтматов). *Иманахун абдан мээнеткеч жигит, жумушту сүйөт* (Абдукаримов).

МЭЭНЕТКЕЧТИК Эмгек кылууну, эмгекти сүйгөндүк. *Бекжандын мээнеткечтигине Ражаб устанын көзү жетип калды* (Абдукаримов).

МЭЭНЕТТЕН 1. Кыйналып азап чегүү, азап тартып иштөө. 2. Эмгектенүү, эмгек кылуу. *Канча жыл саргара жортуп мээнеттенген эмгегинин акыбети кайтып, бүгүн көпчүлүктүн сый-урматына татып отурат* («Кутбилим»). *Мээнеттенсе баары болот деп ойлоп, Мен да сендей чындык издеп келгенмин* (Шакирова).

МЭЭНЕТТЕНДИР мээнеттен этишинин аркылуу мамилеси.

МЭЭНЕТТЕНҮҮ мээнеттен этишинин кыймыл атоочу.

МЭЭНЕТТҮҮ Азаптуу, шордуу, кыйын. *Мээнеттүү күнгө кабылып, Бек кейиди чиркин жан* («Манас»).

МЭЭНҮҮ Ыракаттанып магдырагандай, кешилгендей абалда болуу. *Бир оокум ак каштарын жүрдү керип, Ал кезде жатса керек ойго мээнип (*Абдыраманов). *Жыргасын жаштар кошулуп, Жыланыш сууну мээнитип* («Эл адабияты»).

МЭЭР мээрим менен бирдей. *Мээри түшүп калды. Эненин мээри кандай* (Шимеев). *Тилегендин ой-тилегин болтурат, Мээри түшсө – зоболосун зор кылат* (Баласагын).

МЭЭР ЧӨП Чарчап-чаалыккан адамга ал күч берүүчү жомоктогу чөп. *Мээр чөп менен күлазык* («Семетей» С. К.). *Деги, Чаке, ушу сенде мээр чөп бар* (Сыдыкбеков). *Айтор, байбиче экөөўөрдүн ортоўордо кандай мээр чөп бар экенине көзүм жетпей койду* (Сыдыкбеков).

МЭЭР-ШАПКАТ Аёо, боорукерлик. *Караўгылык болду бала, Мээр-шапкат кетөрүлдү ич арада* (Тагай, 1916-ж.).

МЭЭРДҮҮ мээримдүү менен бирдей.

МЭЭРИ ТҮШҮҮ Жакшы көрүү, жактыруу, сүйүп калуу. *Алымбек датка али бир ооз сөз айтпай отуруп, бул адамга мээри түшүп, ичи жылып калды* (Касымбеков).

МЭЭРИМ Күйүмдүүлүк, кайрымдуулук, боорукердик, жароокердик, ак пейилдик. *Ушул учурда эне кадимки энелик мээрим менен элжиреп карады* (Байтемиров). *Ырларым жазган өзүў жөнүндөгү, Сезилет сүйкүм, мээрим сенден бетер* (Султанов). *Айтолду эмгектенди баш көтөрбөй, Өкүмдар мээрим тектү ченем билбей* (Баласагын).

МЭЭРИМДҮҮ Сүймөнчүлүк менен, сүйкүмдүү, кайрымдуу, жароокер, жайдары. *Атам эмнегедир мээримдүү жылмайып турду* («Жаш ленинчи»). *Эне деген ошондой күйүмдүү, мээримдүү, чыдамкай, кенен* (Байтемиров). *Мээримдүү болуп кечиргин, Оорутуп койсок дилиўди* («Казыбек»).

МЭЭРИМДҮҮЛҮК Мээримдүү, боорукер, кайрымдуу сапаттар, сүймөнчүлүк, жайдарылык. *Өзгөчө мээримдүүлүк менен тиктеген көз караштан Айна биресе жалтанып, биресе эрээркеп кетти* (Казакбаев).

МЭЭРИМСИЗ Мээрими жок, сүйкүмсүз,

таш боор. *Тууганбай ушундай мээримсиз киши экен ээ, – дешип туугандар өздөрүнчө кейий баштады* (Каимов).

МЭЭРИН ТӨГҮҮ Ичи эзилүү, жакшы көрүү, сүйкүмдүү мамиле жасоо. *Кайкыдагы чоколок таштын жанында турган кызга мээрин төгө карап койду* (Медетов).

МЭЭРИПАЗ Боорукер, жароокер, сүйкүмдүү.

МЭЭРМАН Мээримдүү, кайрымдуу, сүйкүмдүү, сүймөнчүлүктүү.

МЭЭРМАНДЫК Мээримдүүлүк, кеӱ пейилдүүлүк, боорукердик, кайрымдуулук. *Эки элдин ортосундагы достук, мээрмандык жөнүндө айта кетким келет* («Ала-Тоо»). *Кызыл гвардеецтердин жүздөрүндө жылуулук, мээрмандык бар* («Ала-Тоо»).

МЭЭСИ БӨКСӨ Акылы тайкы, кем акыл. – *Э-эй, мээси бөксө айбан! – дейт ал* (Осмоналиев). *Мээси бөксө болгону менен, денеси чыӱ, ишкер эле* («Ала-Тоо»).

МЭЭСИ ЖЕТПӨӨ Түшүнбөө, баамдай албоо. *Окуу колумдан келбейт, Сыдыке, мээм жетпейт* (Бердикеев).

МЭЭСИ КЕӰГИРӨӨ Бир нерсени аӱдай албоо, ага акылы жетпөө. *Аздан соӱ мээси кеӱгиреп, башы айланып кетти* (Укаев).

МЭЭСИ ТУНУУ Бака-шакадан, уу-дуудан башы ооруп кеӱгирөө. – *Эй, кудай жалгагыр, болдучу, мээм тунуп кетти* (Бердикеев).

МЭЭСИ ЧАЙКАЛУУ Катуу урулуп, кагылып калуудан улам мээсине доо кетүү.

МЭЭСИН ЧАГУУ 1. Башын айлантуу, алдоо. *Далайлардын мээсин чаккан канкор басмачы акыры колго түштү* (Жоошбаев). 2. Бир нерсени кайта-кайта айта берип, жемелей берип тажатуу. *Элебес баягы көнүмүш көр жемесине салып, толуп жаткан бирдемелерди айтып, мээмди чагып жатат* (Элебаев). ***В.: Мээсин эзүү.*** *Анан «ууру кылба, ушак сүйлөбө» деп акылдуусунуп, аялынын мээсин эзгендер да далай* (Бердикеев).

МЭЭСИНЕ МАЙ КАЙНАТУУ *к.* ***башына май кайнатуу.***

МЭЭСИНЕ ЧАЙ КАЙНАТУУ *к.* ***башына май кайнатуу.***

МЮЗИК-ХОЛ Музыкалык акробаттык балеттик ж.б. номерлер аткарылуучу жана да комедиялар ж.б. ойнолуучу зал же театр.

МЮЗИКЛ Музыкалык комедия. Эстрада, опера, балет жана опереттalardын элементтери кошулган комедия мүнөздөгү чыгарма.

Н

НААБАЙ Тандырга нан бышыруучу жана аны сатуучу адам. *Наабай өлүп жатса, койнунан наны чыгып жатат* (ылакап). *Наабайга доор келгенде, Эки самоор тоў кайнайт.*

НААБАЙКАНА Тандырга нан бышыруучу жер.

НААБАЙЧЫ Тандырга нан бышыруучу жана сатуучу адам. *Мадалахун деген наабайчыга кинигэ бир чоў көтөрүм куурай көтөрүп барабыз* (Жантөшев).

НААБАПТЫК Ылайыксыз, жөнү жоктук. *Ишенген адамдарыбыз наабаптык кылып, колдон чыгарып ийишкен* (Абдыраманов).

НААДАН 1. Адепсиз, осол, акылсыз. *Наадандык кылган капыр – деп.* («Манас» С.О.). *Өмүрдүн билбейт кадырын жигиттин наадан начары* (Тоголок Молдо). *Алдар! – деди Көсөөгө, – бир жай адам, – Сага алдаткан эси жок кандай наадан* (Осмонов). 2. Билимсиз, окубаган, билими жок, караўгы.*Энем бир наадан болбосо, Бүбүнү жыйнап не кылат?* («Эл адабияты»).

НААДАНДЫК Маданиятсыздык, билимсиздик, маалыматы жоктук, окубагандык, адепсиздик. *Көөп кетмек наадандык, Көтөрүлбөй жүрүўөр* (Тоголок Молдо). *Мен турмушта учуп көрдүм куш болуп, Мерт да болдум наадандыкка туш болуп* (Турсунов).

НААДАНЧЫЛЫК наадандык менен бирдей.

НААЛ наалы I менен бирдей.

НААЛАТ Каргыш. *Намыстуу жигит боло көр, Наалатын албай элиўдин!* (Бөкөнбаев). *Наалатка калган душманга, Намысты колдон бербедиў* (Бөкөнбаев).

НААЛАТ КЕЛТИРҮҮ Сөз тийгизүү, уят кылуу. *Чоў кырсыкка учурабай, ата наамына наалат келтирбей жүрсө эле чоў болор эле* (Медетов).

НААЛАТТУУ Каргыш тийген, кудайдын каргышына калган. *О, наалаттуу койчулук, о шордуу койчу, туулбай өлсөўчү! Кошчунун жаны күн жааганда тынат, койчунун жаны өлгөндө тынат деген ушул белем* (Айтматов).

НААЛАТЫ Кудай каргагыр. *Наалаты ондойго ажал жок.*

НААЛУУ наалы этишинин кыймыл атоочу.

НААЛЫ I Өтүктүн такасына урула турган темир. *Наалысы алтын, жез өкчө Айдаркандын баласы, Ала көөдөн эр Көкчө* («Манас»).

НААЛЫ II Кейип-кепчүү, капалануу, кайгыруу. *Капитан бирөөнүн капаланганын, наалып сүйлөгөнүн өлгүдөй жек көрөт* (Жантөшев).

НААЛЫК *диал.* Наалуу. *Сый билбегенге наалыгам.*

НААЛЫТ наалы этишинин аркылуу мамилеси.

НААМ 1. Ат, ысым. – *Уулум! Кат сенин наамыўа жазылыптыр* (Баялинов). *Аскердеги агалар катты атамдын наамына жиберчү* (Айтматов). 2. Кандайдыр бир иштеген ишинин же кызмат абалын көрсөтүп расмий түрдө берилүүчү ат. *Наам берүү. Илимий наам. Аскердик наам.* 3. Урматтоо катарында берилүүчү ардактуу даража. *Кыргыз Республикасынын Баатыры деген ардактуу наам уюштурулуп, ага көпчүлүк көркөм өнөр ээлери (Ч. Айтматов, Т. Усубалиев, Т. Садыков, Т. Сыдыкбеков, А. Жумакматов, С. Күмүшалиева, Т. Касымбеков, С.Эралиев, С. Жусуев) татыктуу болушту.*

НААМА I 1. Кат, жазуу. 2. Китеп, чыгарма. 3. Музыкалык курал. *Наама жасап, туткун – деп* («Манас» С.О.). *Ак байгамбар Мустапа, Андан да наама жазылган* («Манас» С.О.).

НААМА II Окубаган, сабатсыз, караўгы. *Наама киши.*

НААМАКӨЙ Казалчы. *Наамакөй сурнай, чертмек, кыяк алып, Айтышып акындары эл алдында, Кыз-келин темир тилдүү комуз кагып* («Эл адабияты»).

НААМАРТ 1. Коркок, жүрөгү жок. 2. Пас, адам эмес, кишичилиги жок. *Эми көрдүм, эр Жантай, Эшигиў менен төрүўдү. Наамарт болсоў, эр Жантай, Мойнума алдым өлүмдү. Марттык кылсаў эми Бер, Ээрчитип кетем Мөөрдү* (Калык).

НААМАЧЫ Музыкалык аспапта ойноочу – өнөрпоз. *Алтымыш сегиз наамачы* («Манас» С.О.).

НААМДУУ Атагы чыккан, даўкы чыккан; атактуу, белгилүү.

НААПА Эки дөўгөлөктүү, чүмкөмөсү бар араба.

НААР I Тамак. *Эртеў биздикине келип наар татып кеткиле* (Бөкөнбаев).

НААР II 1. Көбүнчө булгаарыга ныгыра басып түшүрүлгөн оюу, гүл, түр; жол-жол из. 2. Алакандагы, беттеги майда сызыктуу издер. *Колдун наары. Беттин наары.*

НААР АЛБОО Тамак ичпөө, эч нерсе жебөө, ооз тийбөө. *Бүгүн эртеден бери наар алганыбыз жок* (Элебаев).

НААРАЗЫ Ыраазы эмес, кєўїлінє жакпаган абал. *Актан топусун ала коюп, башын кашылап наараазы болгон балдарды карады* (Бейшеналиев).

НААРАЗЫЛАН Наразылыгын билдирії.

НААРАЗЫЛЫК Ыраазы эместик, ыраазы болбогондук. *Чїкєбай буга наарaзылык тїрін салып, їнсїз-сєзсїз атын кєздєй басты* (Баялинов).

НААРАЗЫЧЫЛЫК ***наарaзылык*** менен бирдей. *Наарaзычылыгын билдирії.*

НААРДАШ Бирге тамак ичїї, тамактануу, даам татуу. *Ушул кезге чейин [Сопубек менен Казанчы] маўдай-тескей отурушуп, наардашып кєргєн эмес* («Аалам»).

НААРДАШУУ ***наардаш*** этишинин кыймыл атоочу.

НААРДУУ 1. Наары бар, наар тїшірілгєн, наар тїшкєн. 2. Ажарлуу, єўдїї.

НААЇМЇТ Їміт кылбаган, келечектен їміті жок. *Жалпы журтка жар салды, Нааїміт бенде кетпе деп* («Манас»).

НАБАК Тїрмє, кылмыштууларды камоочу жай.

НАБАКТЫ *туурасы:* ***набак.***

НАБАТ 1. Кандайдыр бир коркунуч тууралуу, жоо кол салганда суу ташкыны, жер титирєє ж.б. кабар кылган коўгуроо їнї. 2. Дїрбєлєў салуу, бака-шака тїшїрїї, кымгуут кылуу. 3. Кристалл тїріндє катырылган кант.

НАБАТТУУ Беделдїї, кадырлуу, асыл. *Аялдардын жоро бозо ичкени Салыйдыкынан ары уланбады. Эрмек, Таты, Зууракан, Айша сыяктуу набаттуу аялдар эртесинде эле «аткез» кылышты* (Садыбакасов). *Инабаттуу жакшылар Эл кєзїнє маардай* (Кылыч).

НАБИ I Пайгамбар. *Иса деген Кудай эмес. Ал наби* (Даникеев).

НАБИ II Пайда. *Ийри отуруп тїз кеўешип, эки тарапка бирдей наби чыккыдай алака тїзїїнї тынымсыз издедик* (Касымбеков).

НАБЫТ 1. Єлїм, єлїї. 2. Талкалануу, кыйроо. *Атышып набыт болбоўор* («Манас» С.О.). *Он эки миў кишиси набыт болуп, Абдырахман абтабачы каршылыкты токтотту* (Касымбеков).

НАВАДА *туурасы:* ***непада.*** *Ал киши навада келбей калса, ордуна башка киши жибер.*

НАВАЙ ***наабай*** менен бирдей.

НАВАТТУУ *диал.* Жагымдуу, жакшы кийинген адам.

НАВИГАТОР Навигация жагынан адис.

НАВИГАЦИЯ *астр.* Учуучу жана космостук аппараттарды, кемелерди башкаруу ыктарын жана алардын жїрїї багытын аныктоочу илим.

НАГАН Огу айланып турган барабанга салынган тапанча; жалпы эле тапанча.

НАГАРА Барабан, добулбас. *Тойго какчу нагара, Атемир азыр чалдырды. Ак сакалдуу улама Алтымышын алдырды* («Манас»).

НАГЧАГИР *диал.* Кыпчуур, кычкач.

НАГЫЗ Чыныгы, анык; бир нерсе кошулбаган. *Нагыз украина элине таандык бир жакшы ырды аткара баштады* (Сыдыкбеков). *Чолпонбай нагыз эр болду, Душмандан коркпос шер болду* (Осмонкул).

НАДСТРОЙКА Коомдун саясий, укуктук, диний, философиялык кєз караштары жана ага ылайык коомдун белгилїї бир экономикалык тїзїлїшїнє – базиске жараша келип чыккан саясий, укуктук ж.б. мекемелер.

НАДЫР *диал.* Табылбас. *Ондой надыр киши кайда?*

НАЕСЕП Алкы жаман, тойбос, сорунган. *Эй, сакалыў кыркылган наесеп, сен эмне їчїн бир кой тєлєбєй, булардын арасында жашынып отурасыў?* (Жантєшев).

НАЕТИ Єтє эле, эў бир, абдан. *Наети жаман иш болгон экен. Їндєєнїн окулушу наяты жарты саатка жеткен жок* (Элебаев).

НАЖАСАТ Булганыч, ыпылас. *Кийимге жабышкан нажасатты абдан тазалаш керек.*

НАЖАТ Кутулуу, коргонуч. *Элимден качып, нажат издеп сизге келдим.*

НАЖИС Булганыч, ыпылас, шалтак. *Нажис жерди баспай жїр.*

НАЗ 1. Кылык, кылык кєрсєтїїчїлїк. Эркелєє, эркелик. 2. Таарыныч, наарaзы болуу. 3. *єт.* Кылыктануу, кылык. *Назаланып каласыў* («Манас» С.О.). *Калемдей кара каштуудан, Айткан сєзї наздуудан* (Эл ырлары). *Кызы бардын – назы бар* (макал). *Аны уккан эр Манас, Бир бирине сєзї наз, Каткырыгын салганы* («Манас»). *Сулуулар бетин єптїрєт, Толгоно берип наз менен* (Токтогул). *Сен, жарыгым, аппак элеў, таза элеў, Сен жарыгым, наз элеў да, жаз элеў* (Келдибеков).

НАЗ ТАШТОО Кылыктана, єтє жайдары мамиле жасоо. – *Келе, алдагы далдаў кулагыўды чоеюн! – деп наз таштады* (Їмєталиев).

НАЗАР Кєўїл бєлїїчїлїк, зээн коюучулук. *Отурган адамдардын назары жалгыз гана тєрдє малдаш токунуп отурган ак сакал адамга бурулган* (Каралаев).

НАЗАРЫ АЧ Мээримсиз, ач кєз, нысапсыз. *Жалган дїйнє! Энеден ажыраган бала назары ач болот белем* (Осмоналиев). *Байдын уулу назары ач, ыймандуу киши андан кач* (макал).

НАЗАРЫ СЫНУУ Кєўїлї калуу, шагы сынуу. *Чоочун кишиден суук сєз укканга назары сынса да эптеп чыдап, їйгє тїнєдї* (Осмоналиев). *Ошондо жаман назарыў сынат экен* (Бердикеев). *Анысына ыракмат укпай, назары сынып кайтканын туйду*

(Медетов). *Шайлоодо жыгылган Ырысбектин назары сынып, айланадагылардын баары көзүнө душмансып, шөмтүрөй түштү* (Өгөбаев).

НАЗАРЫ ТҮШҮҮ 1. Көңүлү түшүү, жакшы көрүү сезими пайда болуу. *Ушу кымгуутта Зарипанын сулуулугуна Эдигейдин назары түштү* (Айтматов). 2. Көңүлү чөгүү, уят болуу. *Карыя алдында назарым түшүп, алсыз болдум* (Жусупов).

НАЗАРЫН СЫНДЫРУУ Көңүлүн калтыруу, шагын сындыруу, уят кылуу. *Талоонго алган жек-жаатынын назарын сындырып, томсортқондо Бошкой аны алкайбы?* (Бейшеналиев). *Ичине кир албай, кишиге жүрөгүн ачып, боорукер өскөн баланын назарын сындырып коёр бекен* (Өгөбаев).

НАЗДА Атайын көңүл бөлүү, көңүлүнө толук урматтоо, кадырлоо.

НАЗДАН Кылык көрсөтүү, кылыктануу. *Чоро Шекерге үйүлө тиктеп, анда-санда мурутун чыйратат, анан наздана күйүлдөгөн болот* (Касымбеков).

НАЗДАНУУ наздан этишинин кыймыл атоочу.

НАЗИК 1. Сүйкүмдүү, өтө сыпаа, сылык, наздуу көз караштуу, мамилени, кылдат чыккан уккулуктуу, жагымдуу добушту ж.б. билдирген. *Назик күү угулду* (Жантөшев). *Эшиткім келет үнүңдөн, Булбулдай назик тилиңден* (Барпы) 2. Кылдат, үлбүрөк, ичке, сезимге жумшак. *Алиптей кашы чийилген, Ак жуумал назик жан экен* (Бөкөнбаев). *Назик бели байдамталдай буралган* (Үмөталиев). 3. *диал.* Таруудай майда, ортосунда тешиги бар, кооз, түстүү мончок. *Бапиктин ар бир жибине түрдүү түстөгү назиктен өткөрүптүр* (Абдукаримов).

НАЗИР 1. Садага, кайыр. *Манап болсо барктадыў, «Назирди берди дөөм»– деп, Ар жерге барып мактадыў* (Барпы). 2. Өлгөнгө арнап тамак берүү.

НАЗИРА *адаб.* Чыгыш адабиятында кеңири тараган жанр. Мында акын өзүнөн мурда өткөн же замандаш акындардын чыгармаларына окшотуп же ошолорго жооп кылып чыгармалар жазган.

НАЗЫР назыр менен бирдей. *Назыр кылып берели* («Манас» С.К.).

НАИЧА Кичине түтүк.

НАЙ 1. Музыкалык аспап – ичи көңдөй, жыгачтан, же металлдан (көбүнчө жезден) жасалган, атайын тешиктери бар түтүк чоор. *Аярлык найын салганы* («Манас» С.О.). *Сыбызгы чоор ызылдап, Жез най үнү тызылдап* («Манас»). 2. *диал.* Тамеки тартуучу түтүк. *Бириў – чылым, бириў – най, Бириў – жылдыз, бириў – ай, Экөөўө көөнүм жай* (Барпы). 3. *диал.* Мештин кернейи.

НАЙЗА 1. Узундугу 2–3 кулач таяктын башына учтуу темир ашталып, сайышта колдонулуучу баатырлардын, жоокерлердин жоо жарагы, куралы. *Учу болот бөрү тил, Найзанын жайын эми бил* («Эр Табылды»). *Найза саймак – эрдиктен, ат жоорутмак – тердиктен* (макал). *Мубакулдуу сыр найза* («Манас» С.О.). 2. Кирпинин, сүткордун денесиндеги ийне сыяктуу учтуу үлүгү. *Кирпинин найзасы.* 3. Карта оюнунда: туздан кийинки, таажы кийген чалдын сүрөтү тартылган карта жана анын аталышы, төрө. *Момундун найзасы.*

НАЙЗА БОЙЛОБОО Эч нерсе теў келбөө. *Найза бойлобой турган иштерди жасаптыр. Найза бойлобой турган сөздөрдү айтат.*

НАЙЗАГАЙ *диал.* Чагылган.

НАЙЗАКЕР Найза менен куралданган жана найза саюуга ыктуу жоокер; найза саюуга кыйын, маш киши. *Найзаны мыкты сайышкан, Ат буралып майышкан, Найзакер келсин тоюма* («Семетей»). *Экөө теў далай сайышты башынан өткөрүшүп, эч качан аттан түшүшпөгөн адис найзакерлер* (Каимов).

НАЙЗАЛА Найза менен саюу. *Туш келгенин найзалап, Чалкалмак баатыр кайдалап* («Эр Табылды»).

НАЙЗАЛАШ найзала этишинин кош мамилеси.

НАЙЗАЛОО найзала этишинин кыймыл атоочу.

НАЙЗАНЫН УЧУНДА, КЫЛЫЧТЫН МИЗИНДЕ Абдан кыйын кырдаалда, өтө опурталдуу учурда. *Алар менен найзанын учунда, кылычтын мизинде беттешебиз* (Бейшеналиев).

НАЙЗАЧЫ найзакер менен бирдей.

НАЙЛУУ Тамеки тартуучу түтүгү бар, найы бар. *Колундагы чылымы – Алтын найлуу сыр канжа* («Манас»).

НАЙМ *диал.* Жаш баланын нан чайнашы. *Найм-найм боорсок, какым терип ойносок.*

НАЙРАНБАЗ 1. Куу, алдамчы, шылуун. 2. *диал.* Көз боочу, амалкөй.

НАЙҮМҮТ Бакытсыз, үмүтсүз, илгери умтулбаган, үмүтүн жоготкон адам. *Найүмүт адам калбасын. Адам деген илгери умтулуш керек. Найүмүт шайтан деген.*

НАЙЫМ *эск.* Адат, салт. *Тегинен болот найымы, Темирден чокой тартынды* («Эл адабияты»).

НАЙЫНСАП Чынчыл эмес, ынсапсыз, начар адам.

НАЙЫП *эск.* Орунбасар, жардамчы, улук. *Ашкере кылып айбыўды, Айдатып барар найыпка* (Тоголок Молдо).

НАК I Акчалай берүү, кийинкиге калтырбай, ошол замат берүү, накта, акча түрүндө. *Сүйрөп жүрбөй нак берем* («Эр Табылды»).

НАК II Таза, эч нерсе кошулбаган, нагыз. *Нак кымыз. Уктап кеттим кызарып эки бетим, Тура албадым, нак кымыз койгон жыгып* (Шүкүрбеков).

НАК III Дал, так. *Андрей «Правда» газетасынын даўктуу тезис басылган номерин*

жірегінін нак тушуна катып, Сіліктігє чейин ала келди (Сасыкбаев). *Бургунун єзегін нак толтосуна чейин катмарга житирди* (Сасыкбаев).

НАК IV 1. Байкуш итке минген алсыз. *Паланча сени шінтип нак деди дейт, Шол сєзі кулагымдан кетпеди дейт* (Барпы). Алмуруттун чоў, ири сорту. *Ак алма менен нак біткєн, Кєгєріп єсіп бак біткєн* (Барпы). *Мємєдєн ширин нак деген, Шириндик нерсе кант деген* (Барпы).

НАКАЗ Талап кылуу, каалоо єўдії єтінічтєр жазылып, биреєнін мойнуна аткарыш їчїн тагылган тапшырма. *Депутат шайлоочулардын наказдарынын орундалышын камсыз кыла алды.*

НАКАЙ *диал.* Анык, дал, так. *Накай чын.*

НАКЕР 1. Сыйга кийилїїчї коозделгон, кайкы тумшук, кончу узун єтік. 2. Баатырлар кийїїчї атайын жасалган ок єтпєс єтік – жоо кийиминин бир тїрї. *Кош жылаажын шыўгырап, Накери бутта кыўгырап, Теминсе Жаўыл зыўгырап* («Эл адабияты»). *Ошол кезде кабыланыў, Аккула минип болкоюп, Накери бутта чойкоюп* («Манас»).

НАКИС *диал.* Назары пас, арам ойлуу, жек кєрїнчї. *Японияда ал жерге бомба таштап ойногон, кооздукту убайрам салган накис кишилерди мокочосундай жек кєргєн* (К. Жусупов).

НАКЛАДНОЙ Товардык материалдык мілктін жігіртілішін эсептєє боюнча документ. Ал бардык ишканаларда, мекемелерде колдонулуп, материалдардын келип тішішінін же берилишинин так далилдєєчї документи.

НАКТА I нак II менен бирдей. *Акчасын накта єткєріп алды* («Чалкан»).

НАКТА II нак II менен бирдей. *Накта алтымыш зээр акчаны санап берди* (Баялинов).

НАКТАЙ нак I менен бирдей. *Нактай каймак.*

НАКУСТА к. накїстє. *Адал эмгегибиз урган накуста, деп, Сакадай жек кєрії менен Кайназарды кїўкілдєп тилдей баштады* (Жантєшев)

НАКЇСТЄ Сараў, битекарын, катуу баш. 2. Ичи бузук, ичи арам. *Мамбет мал дегенде жантыгынан жата калып, башын малга сатчу накїстєнін єзї болучу* (Токомбаев). *Каа даны билбес накїстє, Сага ылайык эмес башым ай* («Эл адабияты»).

НАКЇШТЄ накїстє менен бирдей. *Накїштєдєн карыздар болбо* (макал).

НАКЧЕГЕР *диал.* Лакчагер, кычкач.

НАКЧЫСЫЗ *диал.* Єзгєчє.

НАКЫЛ 1. Їгїт-насият, акыл берїїчї їлгї сєз. *Накыл сєз. Накыл кеп.* 2. Акылман, акыл-эстії. *Ар бир сєзї белгилії, Накыл Током келгенби* (Токтогул).

НАКЫС *диал.* Кичирээк кайкы белес, ээр сыяктанып кеткен кичирээк бел, кайкаў.

НАЛОГ к. салык I.

НАМАЗ ДИГЕР Кїн батарда окуган намаз. *Намаз шам, намаз дигерде, Кары кеч кїїгїм киреде* («Эл адабияты»).

НАМАЗ Єзїнїн тартиби менен бир кїндє беш маал аткарыла (окула) турган мусулманчылыктын негизги милдеттеринин бири. *Биз да намаз окудук* («Манас» С.О.). *Кожо, молдо, эшенге Орозо, намаз, дин кызык* (Токтогул). *Сырттан Сыдык аке кирип, намаз окумакчы болуп, єзїнїн тєшєгїн тїрїп, чапанын жазды.*

НАМАЗ ЖУМА к. жуманамаз.

НАМАЗ ШАМ Кїїгїмдє окуган намаз. *Намаз шам, намаз дигерде Кары кеч кїїгїм кирерде* («Эл адабияты»).

НАМАЗКЄЙ Намазын жазбаган, намазын дайыма єз убагында окуган.

НАМАЗЫ КАЗА БОЛУУ *дин.* Намаздын єз убагында окулбай, орундалбай калышы же кечиктирилип окулушу. ***В.: Намазы бузулуу.*** *Керек Султанга бурула карай салды эле, тиги намазы бузулган молдодой жыйрыла тїштї* (Егиналиев).

НАМАЗЫН ОКУТУУ Жазасын берїї, катуу жазалоо, сазайын берїї. *Эсир кїбїрєп кыжынат: – Ошолордун ташы эле кулай береби дайыма?! Шашпасын, намазын окутармын* (Осмоналиев).

НАМАКУЛ 1. Жїйєєсїз, туура эмес. 2. Уяттуу, айыптуу. *Мен сиздин алдыўызда намакулмун, кечирип коюўуз.*

НАМАКЫРАМ 1. Жакын эмес, жат, бєлєк, башка (шарыят жобосунда: аял єзїнїн кїйєєсїнєн башка эркекти кароого же кїйєєсї башка аялды кароого тыюу салынгандык.

НАМАРА *диал.* Жемиш, мємє. *Бошогонду бекиткен, Жыгач сонун турбайбы. Намарасы тез бышкан, Гилас сонун турбайбы* (Барпы).

НАМАРКЕН Лакталган, жылтырак булгаары. *Намаркен єтїк. Намаркен маасы.*

НАМАРТ *диал.* 1. Коркок, жїрєгї жок. 2. Пас, адам эмес, кишичилиги жок. *Эми кєрдїм, эр Жантай, Эшигиў менен тєрїўдї. Наамарт болсоў, эр Жантай, Мойнума алдым єлїмдї. Марттык кылсаў эми бер, Ээрчитип кетем Мєєрдї* (Акиев).

НАМАРТЧЫЛЫК Нааданчылык, адамгерчиликсиздик. *Уктап жатканда муну єлтїрсєм намартчылык болот деп ойготот* («Эл адабияты»).

НАМЕРКЕН намаркен менен бирдей.

НАМПАЙ Ынак, жолдош, жакын. *Экєє тегеле нампай, бирисиз бири чай ичпейт.*

НАМСИН Эс алды, уктады. *Эр аалы жатты эле зарлык кылып, Аз гана намсин алды кєзїн жуумп* («Эл адабияты»).

НАМЫР Буйрук, єкїм. *Асты оорутпайт пейлиўди, Намырыўдан їргєлїп* («Эл адабияты»).

НАМЫС Адамдын коомдо өзүн-өзү татыктуу, туура, адамгерчиликтүү алып жүрүү, сезүү сапаты. *Акыл, эс, уят, ар, намыс, Чоң касиет адамга* (Шүкүрбеков). *Кыргын салып намыс алган душмандан, Кыз Сайкалдай эрлер чыкты аялдан* (Осмонкул). *Эне төрөйт баланы, Жарайт деп түрдүү намыска* («Мендирман»). *Намыс кетип, ар кетип не кыласың, Катарыңдан суурулуп чыкпаган соң* (Токтогулов).

НАМЫСКӨЙ Ардуу, уяттуу, талаптуу, өзүнүн намысы үчүн тырышкан, намыстангыч. *Алгачкы күнкү ишиндеги олдоксондук намыскөй баланы бир четинен ызалантты, ардантты* (Бейшеналиев).

НАМЫСКӨЙЛҮК Намыстангандык, намыстануучулук, өз намысын сактагандык. *Агамдын алдында шагым сынып калбасын деп намыскөйлүгүнө салып, баш-оту менен киришип иштеп жүрдү* («Кыргызстан маданияты»).

НАМЫССЫЗ Намысы жок, намысты ойлобогон, намысын сезбеген, уятсыз, арсыз. *Арсыз, намыссыз, кыянат өлбөсөк кезигишербиз* («Совет адабияты»).

НАМЫССЫЗДЫК Намысын сезбегендик, арсыздык, уятсыздык. *Уурулук эң төмөнкү намыссыздык болуп калды* (Токомбаев).

НАМЫСТАН Арын, уятын сезүү, намыс кылуу, намысын сезип кайраттануу, ардануу; атаандашуу. *Кандын башын аттайт деп, Намыстанып калганда* («Манас»).

НАМЫСТАНТ ***намыстан*** этишинин аркылуу мамилеси.

НАМЫСТАНУУ ***намыстан*** этишинин кыймыл атоочу.

НАМЫСТУУ Намысы бар, уяттуу, абийирдүү. *Намыстуу жигит боло көр, Наалатын албай элиңдин!* (Бөкөнбаев).

НАМЫСТЫ КОЛДОН ТАЙДЫРУУ Жеңилип калуу, уят болуп калуу. *Ушунча журттун арасында агасы маскара болуп, намысты колдон тайдырганына акын абдан капа болду, кейиди* (Бейшеналиев). ***В.: Намысты колдон чыгаруу.*** *Бошкой ырчы жеңилип, намысты колдон чыгарганына Касымбек кыжына өкүнгөндөй ичинен катуу күрсүндү* (Бейшеналиев). ***Намысты колдон кетирүү.*** *Намысты колдон кетирип, маскара болгуча, өч алуунун амалын ойлоо керек, – деп, катуу кекенди* (Осмоналиев).

НАМЫСЧЫЛ ***намыскөй*** менен бирдей.

НАМЫСЫ ОЙГОНУУ Арына келүү, сезими козголуу. *Намыстары ойгонуп, кандары кайнап, жандарын үрөшөт* (Абакиров).

НАМЫСЫН КОЛГО АЛУУ Өз абийирин, беделин сактоо, жеңишке ээ болуу. *Намысын колго алууну көздөгөн чекир өңүнүн каны качып, тиш салчу жырткычтай ызырынып, эч кимге сыр айтпай бешимде атланды* (Осмоналиев).

НАМЫСЫНА КАМЧЫ ТИЙҮҮ Сезимине доо кетүү, ызаланып, сынып калуу. *Кыз өлсө «теңине албагандыктан болду» деген чыгат да, кийөө бала тараптагылардын намысына камчы тиет* (Осмона-лиев).

НАМЫЯН Ичине акча салып алып жүрүүчү кичинекей баштыкча, капчык. *Кошой намыянынан жыйырма тыйын алып Токтогулга берди* (Токомбаев). *Ал намыянынан жүз сом сууруп, маа берди. Ал мына ушундай деди да, ошол замат эле чөнтөгүнөн намыянын алып чыгып, тыкандык менен кагаздарын аңтара баштады* (Абдукаримов).

НАН Буудай, арпа, жүгөрү, сулу унунан жуурулуп, бышырылган тамак, токоч. *Аштык алып нан кылам, Жибек алып тон кылам* (Тоголок Молдо). *Алым нандан тиштеп, чайдан ууртады* (Жантөшев).

НАН БОЛУУ *өт.* Жалпаюу, былчыюу, жанчылып калуу. *Бүткөн бойдун баарысы кадимкидей нан болуп* («Манас»).

НАН КАРМАШУУ Антташуу, убадалашуу, бири-бирине сөз берүү. *Ошентип бул экөө Тазабектин көзүн кандай тазалоо керек деген бүтүмгө келип, арак ичишип, акырында нан кармашып, антташышкан* (Мавлянов).

НАН УРСУН 1. Чындыгына ишендирүү, ынандыруу маанисинде колдонулат. *Нан урсун! чын айтам. Көрсө алардын обу жок тамашасы, куудулданышы экен* (Медетов). 2. Көбүнчө каргоо, жек көрүү маанисинде колдонулат. – *Аны да ыраа көрбөй тебелетип таштадың. Нан урсун! – деди* (Өгөбаев).

НАНИЗМ *мед.* Туурасы кадимкидей, бирок узунунан өспөй калган адам. Эркектер үчүн – 130 *см* ылдый, аялдар үчүн – 120, организмдин ички темир секрециянын бузулушунан пайда болот.

НАНПАР *диал.* Бышырылган нандын бетин чеккич.

НАНҮШТӨ 1. Эртең мененки чай же тамак. Кээде түшкү жеңил тамак маанисинде да айтыла берет. 2. Убакыт мезгили, нанүштө учуру, нанүштө ичер маал. *Ал күнү антип жаткырып, Эртең менен нанүштө. Ар түрлүү даам таттырып* («Манас»). *Нанүштө маал кезинде* («Манас» С.О.).

НАП Пайда, ийгилик. *Жарык күндүн нурунан, Жан-жаныбар нап алган. Гүл ачылып, көк жайнап, Булбул куштар сайраган* (Барпы). *Эрден эрге – нап* (макал).

НАПАЗ Дем алуу жолу. *Напаздарың буулуп, Ыктыткының көрбөдүм* («Эл адабияты»).

НАПАКА 1. Үлө каражаты, аял, балдардын каражаты. 2. Алимент, ажырашкан аялга балдар үчүн атанын төлөй турган акчасы. 3.Кудалаган кыз башкага кетип калса, кыздын атасы тартуучу айып. *Өтмө катар куда сөөк, илик-жарма кыргыз урууларынын арасындагы жашоонун оошкыйыш көрүнүштөрү: жесирдин башын ачуу, жетим акы, напака, кун, эриш бузган үчүн*

айып жана башка эл ынтымагына доо кетиріїчї, улут биримдигин иритіїчї маанилиї маселелер ортого салынып, бийлердин, билермандардын талкуусуна тїшєт (Токтоналиев).

НАПАТ Єлиї, житиї, жок болуу. *Напат болду канча жан, Аз кутулду ушундан.*

НАПИ нап менен бирдей. *Кадырыў билбес тууганга Напи жок какшап ыйласаў* (Санат). *Акылдууда напи кєп, Акылдык сєзїн тыўдасаў* (Терме).

НАПИЛ Милдеттиї тїрдє окулбай турган намаз. Дин ырымында: кургакчылык болсо, ай, кїн тутулса, бир алаамат болсо окула турган намаздар.

НАПИС *диал* Назик, їлбїрєгєн, жука. *Кагаздан напис.*

НАПСИ Тамак жеш їчїн, бир нерсени єндїрїп алуу їчїн болгон їміт, ниет, сугун агытуучулук. *Напси жаман кишини, Ой ойлонтсоў пара алат* (Осмонкул). *Шум напсиўди тыйбадыў, Тїшкєн жерде, эшеним, Кой сойбосо кыйнадыў* (Барпы). *Шол напсини єлтїрїп* («Манас» С.О.).

НАПСИСИН АГЫТУУ Ач кєздїк кылуу, сугалактык кылуу. *Калыў, жеўкетай жебедик деп напсисин агытып жаткан жалгыз ушу унутчак жеўем экен* (Тойбаев). ***В.: Нысабын агытуу.*** *Бир єзєндїн дайрасын соолто жутсак да тойбочудай нысабыбызды агытуудабыз* (Медетов).

НАР І Жалгыз єркєчтїї тєє. *Жїктїн оорун нар кєтєрєт* (макал). *Жетимиш кызыл нар айдап* («Манас» С.К.). *Жїк кєтєрсє ообогон, Баатыр атам нар эле* («Эл адабияты»).

НАР ІІ Полдон бир аз бийик кылып, тактайдан тєшєп, жатуу їчїн ылайыкталган секиче. *Бойро тєшєлгєн нардын їстїндє уйку анчалык таттуу болчу эмес* (Сасыкбаев).

НАР КЕСКЕН Єтє курч (тєєнїн чоўу нарды да жара чапкан деген мааниден алынган) болот кылыч. *Кара болот нар кескен* («Семетей» С.К.). *Уста менен дос болсоў, нар кескенин аларсыў* (макал). *Жакын келсе чалалы деп, Нар кесер кылыч кадаттым* («Эл адабияты»). *Нар кескенди байланып, Артынан колду айдады* («Эл адабияты»).

НАРААК арыраак менен бирдей.

НАРВАН *диал.* Шаты, баскыч.

НАРГИЯ Чєптїн бир тїрї.

НАРДАН *бот.* Апельсин.

НАРДЫ Орто Азияда жана Кавказда кеўири таралган оюн.

НАРЕК *диал.* Тоо эчкинин улагы, текечер.

НАРЗАН Кємїр кычкылдуу дарылык касиети бар минералдык суу. *Кєргєн жан айраў калгандай, Тїгєнгїс нарзан кенин кєр* (Токомбаев).

НАРИСТЕ 1. Жаш бала, балагатка жете элек бала. *Бешигинде эрке, куунак, нористе* (Токомбаев). *Байкушум эч кандай арамзасы жок, жаткан бир ишенчек, дагы эле наристе бойдон* (Айтматов). 2. *єт.* Кагылбаган, жаш, тажрыйбасыз.

НАРК І 1. Акча бирдигинин єлчємї менен туюнтулган бир нерсенин баасы. *Базардагы сооданын, Наркын билбейт балалык* (Токтогул). 2. Бир нерсени єндїрїї їчїн жумшалган каражат жана ал нерсенин жумшалган каражатка жараша акча бирдиги менен єлчєнгєн баалуулугу. *Кошумча нарк. Єзїнє турган нарк. Товардын наркы.*

НАРК ІІ Салт, жорук-жосун, адат, жол-жобо. *Бир Акман эмес, ушул їйдє отургандардын кєбї нарк сактаган кишилер* (Сыдыкбеков). *Конок келсе сыйлаган, Наркы сонун кыргыздын* (Барпы).

НАРК-НАСИЛ нарк ІІ менен бирдей.

НАРКОБИЗНЕС Наркотик менен соода ишин жїргїзгєн бизнес.

НАРКОЗ Оорутпоо жолу менен организмдин кээ бир жерин же бїтїн бардыгынын сезиїсїн (сезимин) жоготуу, уктатуу препарат.

НАРКОЛЕПСИЯ Куш уйкулуу. Уйкусу анчейин узакка созулбаган адам. Бул борбордук нерв системасынын дартынын белгиси.

НАРКОЛОГ Наркология боюнча адис, врач.

НАРКОЛОГИЯ Наркоз жєнїндєгї илимий окуу.

НАРКОМ *тар.* Эл комиссары.

НАРКОМАН Наркомания менен жапа чеккен адам.

НАРКОМАНИЯ 1. Наркотикалык єсїмдїктєрдєн алынуучу заттарды, ооруну сездирбей уктатуучу (барбитураттарды), дарыларды (морфий), о.э. фенаминди кєп убакыт кабыл алуунун натыйжасында пайда болгон оору. 2. Наркотикалык дарылардын кїн сайын єлчємїн жогорулатып колдонуучу, анын залдарынан наркотикалык заттарга кєз каранды болуп калгандык.

НАРКОМАТ *тар.* Эл комиссариаты.

НАРКОМАФИЯ Наркотиктерди даярдап єткєрїї ишин уюштурган кылмыштуу уюшулган топ.

НАРКОТИЗАЦИЯ *мед.* Наркотик менен уктатуу, мас кылуу.

НАРКОТИК Мас кылуучу, уктатуучу, талытуучу заттар. Мисалы, алкоголь, кокаин, апийим, бром ж.б.

НАРКТУУ Баалуу, нускалуу. *Демченко бир катар нарктуу сєздєрдї сїйлєдї* (Убукеев).

НАРОДНИКТЕР *тар.* Россияда 1861-жылы дыйкандар реформасынан кийин келип чыккан. Алар дыйкандарды негизги революциячыл кїч, дыйкандар общинасын социализмди куруунун негизи деп эсептешкен. Россияда капитализмдин єнїгїшїн танышып, жумушчу табынын єсїшїн кє-

рішпей, революциячыл кірешті чечіічі кіч деп санашпай, жеке террорду колдошуп, реакциячыл саясатын жіргізішкен.

НАРПОС Сары тістегі боёкту даярдоо ічін колдонулуучу анардын кабыгы.

НАРЦИСС 1. *а.ч.* Жалбырагы тасма сымал, гілі кебінче сары, ак тістіі, пияз тістіі кеп жылдык есімдік уруусу. 2. *ет.* Ез сулуулугуна езі корстон болгон адам.

НАРЧА Жаш, бир еркечтіі теe, иуген. *Байгесинин башына, Тогуз нарча тее сайган* (Токтогул).

НАРЫ ары менен бирдей.

НАРЫ БАРЫП, БЕРИ КЕЛІІ Ете кыйналуу, катуу оорудан кайра тартуу, елімден калуу. *Аялдын бир ажалы терет дешет экен, демек аял кыйналып: нары барып, бери келет го?* (Абдукаимов).

НАРЫДАН БЕРИ *к.* ***арыдан бери.***

НАРЫН 1. Майда тууралып істіне чык куюлган эт, тамак. *Ак боз бээни сойдуруп, Тамак ичип кетсин деп, Нарын тартып койдуруп* («Манас»).

НАРЯД 1. Кандайдыр бир жумушту иштее тууралуу оозеки же жазуу жізінде берилген буйрук. *Эртеў иштеле турган иштердин нарядын берди* (Убукеев). 2. Бир материалды беріі тууралуу жазып берилген документ, ордер. *Отун алууга наряд.* 3. *сог.* Аскер кызматчысы тарабынан аткарылууга тийиш болгон кандайдыр бир тапшырма, жумуш. 4. *сог.* Ушундай тапшырманы, жумушту аткаруучу аскерлердин тобу, белігі. *Милициянын наряды.*

НАРЯДЧИК нарядчы менен бирдей.

НАРЯДЧЫ Кандай жумушчу аткаруу керек экендигин белгилеп, наряд берип турган адам.

НАС І насыбай менен бирдей. *Беш кін сени кербесем, Нас чеккен наскечтей* («Эл адабияты»).

НАС ІІ Жайдары. *Экинчиси – кепкендік, ічінчісі – кеуіл нас* («Эл адабияты»).

НАС ІІІ Кара жолтой, ыпылас. *Буга бир кызыкты керсетейін деп, кіліп чайнектеги суудан теш талаштыра чачып калдым: – Чык, нас, чык! Мыкты дирт эте башын кетеріп ала коюп, канталаган кезін бет алдына кадаган бойдон бир саамга селдее тішті* (Касымбеков) *Балаа баскан нас кіні* («Манас» С.О.). *Эчки кууймун деп жіріп, Жолугупсуў наска – деп* («Эл адабияты»).

НАСААТ насыят менен бирдей.

НАСАК *диал.* Ооруу, сак эмес, илдеттіі. *Бул элдик жапырыкта колунан ажыраган, эч качан скрипка ойной албай калган насак Фумико да баратты* (Жусупов).

НАСБАЙ *туурасы:* ***насыбай.***

НАСИЛ Тіпкі теги, тукуму. *Теги насилиў артык жаралган, Чаке...* (Сыдыкбеков).

НАСИЛДЕШ Насили бирге, тіпкі теги окшош, тектеш, тукуму бирдей. *Арашанга насилдеш болобу деп болжосом* (Молдо Кылыч).

НАСИЛИ насил менен бирдей. *Насили манап.*

НАСИП 1. Тагдыр, жазмыш тарабынан белгиленген ырыскы. *Калкымдан насип жок болсо, Кайрылып элди табамбы* (Токтогул). *Езінін кылган кесиби, Мергенчилик насиби* (Калык). *Арамы менен Адалдын, Насибинин баарысы – Маўдайына келгени* («Манас» С.О.). 2. *ет.* Тамак, тамак-аш, оокат. – *Келиўиздер, биздин іідеn насип ооз тийиўиздер!* (Сыдыкбеков). *Биздин эл толу аяктан насип кетеріп кенген* (Сыдыкбеков).

НАСИПСИЗ Насиби жок, ырыскысыз.

НАСИПТІІ Насиби бар, ырыскылуу.

НАСОС *тех.* Суюктукту же газды сордуруп алуу же сордуруп чыгаруу ічін колдонулуучу машина, курал. *Кош фильтрден дайым еткен бензини, Насосту да керек кылбайт дембе-дем* (Токомбаев). *Нефть енер жайларында штангасыз электр насосторун колдонуу белгиленген.*

НАСПАЙ АТЫМ Бир азга, бир саамга, анчалык узак эмес. *Аман дымып, наспай атымга унчукпай, чар тарапка суктанып карап турду* (Бердикеев). *Зулайка наспай атым убакыт етпей операция столунун істінде жатты* (Бердикеев).

НАСТОЙКА Жемиш, жыпар жыттуу же дары чептін маўызын тундурмасы. *Чие настойкасы.*

НАСЫБАЙ Чекендинин, арчанын ж.б. кілі, акиташ кошулуп ийленип, эринге салып атуучу тамекинин тірі. *Дыйкан мііїз чакчасынын чагарагын шылдырт-шылдырт эттирип, алаканына насыбай экчеп алды да, эрдине салды* («Ала-Тоо»). *Каныбек, жігіріп барып насыбай алып кел* (Жантешев).

НАСЫБАЙЧЫ Насыбай атуучу, насыбай чегіічі киши. *Етікчінін іиі апырык менен сапырык, Насыбайчынын іиі – какырык менен тікірік* (ылакап).

НАСЫЙА *диал.* Ачык саргыл гіл алып, езі байчечекейге окшош келип, тоолуу жерде есе турган есімдік. *Насыйа деген гілден ала кел.*

НАСЫЙКАТ насыят менен бирдей. *Бул насыйкат мага калган, Бул насыйкат сага калган* (А. Рыскулов).

НАСЫЯ 1. Кийин кайра кайрып бере турган же баасын бере турган шарт менен алынган карыз. *Насыяга бер. Эмне ічін атамы Атабек ушунчалык насыя кылат?* (Жантешев). *Эгин-тегинге, чеп-чарга, отун-сууга каралашып берип, насыяўарды ізерсіўер* (Жантешев). 2. *ет.* Бееде, курулай, эч негизи жок. *Насыя таяк жеди. Насыя жалаага калды.*

НАСЫЯЛА Насыя алуу, карыз алуу.

НАСЫЯЛУУ Карыздар, насыясы, карызы кеп. *Колдогу бар малдан ажырап, анын істіне элге насыялуу болуп, ..кайта оор турмушка учурадык* (Баялинов).

НАСЫЯТ Акыл-кеўеш, акыл-кеўеш берип, ўлгўлўў, жакшы жўрўўгє ўндєй айтылган сєз. *Кєп насыят айтыптыр* («Манас» С.О.).

НАСЫЯЧЫ Кредитор, карыз чогулткан адам.

НАТО Тўндўк Атлантика блогунун кыскартылган аты, империалисттик согуштуксаясий блок.

НАТРИЙ Кўмўш сыяктуу ак тўстєгў щелочтуу жумшак металл, хим. элемент.

НАТРИЙЛЎЎ Курамында натрий бар. *Натрийлўў кошундулар.*

НАТУРА 1. Адамдын кебете-кешпири, турган турушу, мўнєзў. 2. Реалдуу бар нерсе, чындык. 3. *иск.* Сўрєтў тартылып, сўрєткє тўшўрўлўп алына турган табигый жана жандуу ўлгў, кєрўнўш. 4. Акча ордуна тєлєнўўчў, айырбаш кылынуучу товар, азыктўлўк ж.б.

НАТУРАЛАЙ Натура тўрўндє, накталай. Эмгек акыны азык-тўлўк менен тєлєє. *Колхозчуларга эмгек акы натуралай (эгин, эт, сўт, май, картошка ж.б.) тєлєнгєн.*

НАТУРАЛИЗМ Турмушту кєркємдєп кєрсєтўў эмес, анын фотографиялык кєрўнўшўн гана кєрсєтўўгє тырышуучу адабияттагы жана искусстводогу багыт.

НАТУРАЛИСТ 1. Табиятты ўйрєнўўчў адам. 2. Натурализмди жактоочу.

НАТУРФИЛОСОФИЯ Табият жєнўндєгў идеалисттик философия окуусу.

НАТУРЩИК Сўрєтўн же кебетесин тартып алуу же скульптура жасоого келтирўў ўчўн ар кандай абалда сўрєтчўнўн, скульптордун кєз алдында болуучу киши.

НАТУУРА Терс, жаман, дурус эмес, туура эмес. *Токтор балдардын жўрўш-турушундагы ар бир натуура кєрўнўштєрдў єтє кылдаттык менен тўшўндўрєт* (Абдукаримов). *Бир топ натуура иштерди чогулушта талкууладык.*

НАТЫЙЖА Жыйынтык, корутунду. *Ўчєєнўн аз кўндўк аракеттеринин натыйжасы кєрўнє баштады* (Убукеев). *Мына кўрєштўн, эмгектин натыйжасы* (Бєкєнбаев). *Тажрыйба жакшы натыйжа берди.*

НАТЫЙЖАЛУУ Натыйжасы жакшы, жемиштўў, ийгиликтўў. *Кєрдўўбў, биздин кєтєргєн демилге натыйжалуу болгону турат* (Таштемиров).

НАТЫЙЖАСЫЗ Натыйжасы начар, ийгиликтўў эмес жыйынтыксыз. *Баланын иши чала дегендей, Рыскул натыйжасыз иш баштап алып, єзўн да, башкаларды да убарага салды* («Ала-Тоо»).

НАТЮРМОРТ Кандайдыр бир топтошкон жансыз нерселерден тартылган сўрєт же чийме жана сўрєтў тартылуучу ошол жансыз нерселер.

НАУШНИК 1. Кулакчын. 2. Кулакка коюп угуучу аспап.

НАФТАЛИЗОЛ Дезинфекциялоочу дары.

НАФТАЛИН Ак тўстєгў, дўўлўктўрмє жыттуу кристалл зат (кєбўнчє техникада, ошондой эле жўндў, жўндєн жасалган буюмдарды, терини ж. б. кўбєдєн сактоо ўчўн колдонулат).

НАФТИЗИН Кан тамырларын тарытуучу дары.

НАФТОЛ Боёк єндўрўшўндє колдонулуучу нафталинден алынган химиялык кошулма.

НАЦИЗМ Германдык фашизм.

НАЦИСТ *тар.* Германиялык фашисттик партиянын мўчєсў.

НАЧАЛЬНИК Жетекчи. *Станция начальниги. Курулуш начальниги. Штабдын начальниги.*

НАЧАР 1. Алсыз, кўчў жок. *«Начар экен бат оўолсун бала» – деп, Шашып турдуў чала уйкулуу ордуўдан* (Осмонов). 2. Жаман, дурус эмес, алымсындыраарлык эмес. *Сабыр, сабакты начар єздєштўргєн балдардын ўйлєрўнє кирип жўрдў* (Сыдыкбеков). *Ушул колхоз начар болуп оўолбой койгондо, мен оўдоймун деп єзў келген дейт* (Сыдыкбеков).

НАЧАРЛА Абалы, кўч-кубаты тємєндєє, начар боло баштоо. *Ажардын абалы кўндєн кўнгє начарлады* (Жантєшев).

НАЧАРЛАТ начарла этишинин аркылуу мамилеси.

НАЧАРЛОО начарла этишинин кыймыл атоочу.

НАЧЁТ *бухг.* Кайта тєлєєгє тийиш болгон чыгым. Кайтарылып берилўўчў каражат.

НАША нашаа менен бирдей.

НАШАА Кара куурайдын данынан жасалып, тартканда баш айландыруучу, сезимди начарлата турган уулуу зат. *Жусупахун кўн сайын мас болуп, нашаа чеге баштады* (Жантєшев).

НАШААЧЫ Нашаа тарткан киши.

НАШАТЫР Техникада жана медицинада колдонулуучу ак кристаллдуу зат, хлордуу аммоний.

НАШАЧЄП *диал.* Кичине, кыска єскєн єсўмдўктўн аты. *Наша чєптўн бир балээси бар го.*

НАШПУРТ *диал.* Алмурут.

НАШТАР Медициналык атайын аспаптардын бири. Кан алууда, туюк жараны тилип, чегип тазалоодо пайдаланылуучу учу курч, ичке табыптык курал, бычак. *Токтогон окту наштарлап, Тилип жаткан дагы бар* («Манас» С.О.). *Наштар менен мылгытып, Тилип аткан сандан кєп* («Манас» С.О.). *Наштарын сууруп белендеп, Кан алууга кўтўндў* («Эл адабияты»).

НЕ I эмне менен бирдей. *Бу не деген ыза, не деген кордук* («Ала-Тоо»).

НЕ II же менен бирдей. *Не изи, не тарпы жок* («Ала-Тоо»).

НЕ БАР, НЕ ЖОК Эмне болот, кандай болот, билип болбойт деген сыяктуу алдын ала кам кєрўў маанисинде. *Кєп жол басасыўар, согушка киресиўер: не бар, не жок, жеп*

ал, садага болоюн (Абдукаимов). *Аялынын оор абалынын жашырганын түшүнүп, не бар, не жок деп айлынан келген жеўил машинаны дайындап койду* (Сыдыгалиев).

НЕАНДЕРТАЛЕЦ Азыркы адамдан айырмалуу, муз доорунда жашаган байыркы адам.

НЕБАК Алда качан, мындан көп убакыт мурда. *Жердин кыртышы небак тоборсуп, көк жабырап чыга баштады* (Сыдыкбеков). *Элдин бардыгы небак жатса дагы, Ажардын колу бошободу* (Жантөшев).

НЕБЕРЕ Уулунун же кызынын баласы, баласынын баласы. *Эшиктен жаўы кирген чоў энеси китеп окуп отурган небересине ичи жылып, аны эркелетти* (Сыдыкбеков).

НЕБИРЕ небере менен бирдей.

НЕВРАЛГИЯ *мед.* Нерв системасындагы айрым бир сезгенүүлөрдөн улам организмдин бөлүгүндөгү сыздап ооруну сезүү.

НЕВРАСТЕНИЯ *мед.* Нерв системасынын кызматы алсыроодон келип чыккан дарт. Начарлагандык.

НЕВРИКОМАТОЗ *мед.* Денеге көптөгөн нервдик шишиктер пайда болуу менен мүнөздөлгөн оору.

НЕВРИТ Нервдин сезгениши, анын тегерегиндеги эттин ооруп сыздашы.

НЕВРОДЕРМАТОЗ *мед.* Нерв ткандарынын функциясына байланыштуу теринин кычышкан оорусу.

НЕВРОЗ *мед.* Нерв системасынын кызматынын жалпы бузулушу. Дарт жашоо процессине анчейин таасир бербей илеўсалаў болгон учурлар.

НЕВРОЛОГИЯ *мед.* Адамдын жана жаныбарлардын нерв системасынын өсүшү, функциясы жана структурасы жөнүндөгү, о.э., нерв ткандарынын биохимиялык курамы жөнүндөгү маселелерди изилдөөчү илимдердин жыйындысы.

НЕВРОПАТОЛОГ Невропатология жагынан адис, врач.

НЕВРОПАТОЛОГИЯ *мед.* Нерв системасынын оорулары жөнүндөгү окуу.

НЕГАТИВ 1. *фото.* Жарык сезгич пластинкага түшкөн кара жери ак, ак жери кара болуп көрүнүүчү сүрөт, сөлөкөт. 2. Тескери, терс.

НЕГАТИВИЗМ 1. *психол.* Психикалык жапа чеккен адамдын сыртҡы көрүнүштөргө себепсиз каршылыгы. 2. Балдардын жана өспүрүм балдардын болгон нерселерге атайылап каршы иш жасоо абалы.

НЕГИЗ 1. Кандайдыр бир нерсенин, курулуштун ж.б. таяныч болгон бөлүгү. 2. Бир нерсенин түпкү мааниси, башкы жоболору, уюткусу. *Саясий экономиканын негиздери. 3. грамм.* Сөздүн уўгудан же уўгу менен сөз жасоочу аффикстен турган бөлүгү.

НЕГИЗГИ Башкы, орчундуу, түпкү. *Рыскулбектин негизги тилеги көўүлдөгүдөй болуп чыкты* (Токомбаев).

НЕГИЗДЕ 1. Баштоо, башталыш негизин салуу. *Негиздеп поэзияда көркөм форма, Жапжаўы идеялуу мазмун таптыў* (Токомбаев). 2. Орчундуу, олуттуу далилдерге таянуу. *Врачтар канча өстү экен, Айтып көрчү негиздеп, Укканда кумар тарасын* (Осмонкул).

НЕГИЗДЕЛ негизде этишинин туюк мамилеси.

НЕГИЗДЕТ негизде этишинин аркылуу мамилеси.

НЕГИЗДӨӨ негизде этишинин кыймыл атоочу.

НЕГИЗДӨӨЧҮ Негиз салуучу. *Токобаев кыргыз драматургиясынын туўгуч негиздөөчүлөрүнөн* («Кыргызстан маданияты»).

НЕГИЗДҮҮ Башкы, орчундуу, олуттуу. *Бүгүнкү саякатта ошол белгиленген милдеттердин негиздүүлөрү аткарылмак* (Сыдыкбеков).

НЕГИЗСИЗ Жөнү жок, олуттуу себеби жок, далилсиз.

НЕГОЦИЯ Коммерциялык бүтүм, соода.

НЕГРЛЕР Тропикалык Африкада жашоочу негроид расасына кирүүчү жергиликтүү элдин негизги бөлүгү.

НЕГРОИД Кара түс, тармал чач, кеў мурун ж.б. белгилери менен айырмаланган адамдар расасы жана ушул расанын өкүлү.

НЕЗ БОЛУУ Дал болуу, жалдырап эстен танып эмне кыларын билбей калуу. *Көп ойлонуп нез болду* («Манас»). *Алтыбайдын акылы кетип нез болуп* («Эр Табылды»). *Нез боло түшкөн Үпөл тамдын сыртҡы эшигинин ачкычын араў тартты* (Бердикеев). *Алтыбайдын акылы кетип нез болуп* («Эр Табылды»). ***В.: Нес болуу.*** *Барсам кабинетинде жалгыз отуруптур, нес болуп катып калыптыр* (Бердикеев).

НЕЗ Дүлөй, кереў, макоо.

НЕЙЛОН Жасалма буланын бир түрү жана о.э. буладан жасалган кездеме.

НЕЙРО Кандайдыр бир нерсенин нерв клеткасына, нерв системасына, нервге тиешелүүлүгү. *Нейрохирургия.*

НЕЙРОН *мед.* Нерв клеткасы, нерв системасынын негизги бөлүгү. Нейрон рецептордордон башка нейрондордон келген сигналдарды кабыл алып, аларды нерв импульсу аркылуу иштөөчү органдардагы нерв учтарына жеткирет.

НЕЙРОХИРУРГИЯ Хирургиялык жол менен нерв оорусун дарылаган медицинанын бөлүмү.

НЕЙТРАЛДУУ Бейтараптуу, эки жактын экөөнө теў тиешелүү эмес, калыс.

НЕЙТРАЛДУУЛУК Эч кимисине кошулбай калыс туруучулук, бейтараптык; бирөөлөрдүн чыр-чатагына, ич ара кыжы-кужусуна катышпоочулук.

НЕЙТРАЛИЗМ Башка мамлекеттер же мамлекеттер тобу менен өзүнүн мамилесинде нейтролитетти негизги принцип жарыяланган мамлекеттин саясаты.

НЕЙТРАЛИТЕТ 1. Бирөөлөрдүн чыр-чатактуу жаӯжалына, эки тараптын ортосундагы күрөшкө кийлигишпөөчүлүк. 2. Мамлекеттин бөтөнчө укуктук статусу, бул мамлекеттин тышкы саясий багыты анын куралдуу конфликтилерге (согуштарга) жана аскердик-саясий союздаштарга катышпоо менен мүнөздөлөт.

НЕЙТРОН *физ.* Атом ядросунун ичиндеги электр заряды жок бөлүгү.

НЕКРОБИОЗ Өлгөн клеткалар.

НЕКРОЗ *а.ч.* Айрым органдардын же анын бөлүгүнүн, ткандын же клетканын иштебей, жансыз болуп калышы.

НЕКРОЛОГ Каза болгондугуна байланыштуу анын өмүр баяны, иши жөнүндө жазылган макала.

НЕКРОПОЛЬ *археол.* Мүрзө, көрүстөн. Байыркы мезгилдердеги шаарлардагы көрүстөн.

НЕКТАР 1. *миф.* Байыркы грек дини менен мифологиясында мүрөктүн суусу сыяктуу кудайлар ичүүчү суусун. 2. *бот.* Өсүмдүктөрдүн таттуу гүлүнүн ичиндеги ширеси.

НЕОЛИТ *тар.* Жаӯы таш доору, ташты иштетүүнүн жаӯы ыкмалары, таш доорунун аягы, б.з.ч. 6000-жылдыктын аягынан башталып, түрдүү аймактарда ар кандай мезгилде аяктаган.

НЕОЛОГИЗМ *линг.* Тилдин кандайдыр бир мезгилде пайда болгон же кепке бир гана жолу колдонулган (окказионалдык, автордук) сөздөр, сөз маанилери же сөз айкаштары.

НЕОРОМАНТИЗМ XIX кылымдын аягы менен XX кылымдын башындагы мурдагы романтизмди жандандыруу, романтизмдин принциптерин адабиятка киргизүү үчүн аракет жасаган агым.

НЕОФАШИЗМ Жаӯы тарыхый кырдаалга ылайыкташып, демократиялык, прогрессивдүү түзүлүшкө кас, душман болгон, өтө ашынган реакциячыл партия, өкмөт, фашизмдин эле өзү.

НЕОФИТ Өз дининен чыгып, кандайдыр бир башка динге бурулгандар, кайрылгандар. Кандайдыр бир окуунун талапкери.

НЕОФРЕЙДИЗМ Фрейдизмди жокко чыгарып, социалдык же маданияттык детерминизмдеги инсандын калыптанышын багыт алган азыркы философиянын жана психологиянын тармагы.

НЕПАДА Кокус, кокустан. *Непада ал келбей калса да, биз ишти баштай беришибиз керек.*

НЕПОТИЗМ 1. Рим папасы өз бийлигин чыӯдоо үчүн жогорку бийлик орундарын, наамдарды жана жерлерди туугандарына таратып бериши. 2. Тууганчылык, жакын адамдарды жетекчилик кызматка коюу.

НЕПТУН *астр.* 1. Күн системасындагы планета. 2. Байыркы Рим дини менен мифологиясында суу, деӯиз кудайы.

НЕРВ *анат.* Мээ менен жүлүндөн тарамтарам болуп денеге таралган организмдин ар түрдүү аракеттерин башкарган тамырлар. *Көрүү нерви. Угуу нерви.*

НЕРВГЕ ОЙНОО Жинин келтирүү, чыдамын кетирип, кычыгына тие берүү. *Батима энтигип: – Тойдум, ушундай нервге ойногон ичкич эрдин барынан жогу! Жолой жок болсо доочу жок, нервим тынч! Сатам!* (Өзүбекова). ***В.: Нервге тийүү.*** *Апал ого бетер нервине тийип: – Ой, сенин алкаш эриӯ кимге керек, саталбайсыӯ!* (Өзүбекова). ***Нервди бузуу.*** *Бирок, андай коркунучтуу эч нерсе болуп өтпөсө да, ошол ушак-айыӯдар канча нервди бузбады дейсиз* («Советтик Кыргызстан»).

НЕРВИЗМ Физиология илиминдеги бир түшүнүк, организмдин тиричилик аракетин тейлөөдө нерв системасы башкы ролду ойнойт деген теориялык багыт.

НЕРСЕ Аты аталып көрсөтүлбөгөн кандайдыр бир буюм, зат. *Токтогул жанын сыйпалап эч нерсе таба албайт* (Бөкөнбаев).

НЕС Эстен тануу, делдиреп калуу. *Негедир нес болгондой делдейишип, Кан иччү кайратынан калат бошоп* (Өмүрканов). *Нес болгон ашыктын илебинен, ээлигип, жаш жүрөгү дир-дир эткен* (Абдыкадыр уулу Орозалы).

НЕСТОРИЙ ЖАЗУУЛАРЫ *тар.* XII–XIII кылымдагы несторий дининдеги мүрзөсүнө коюлган таштагы жазуу.

НЕФРИТ 1. *мед.* Иммундук бузулуулардан же суук тийүүдөн бөйрөк сезгениши. 2. Таш жана коло доорунда эмгек куралын жасоо үчүн колдонулган, жакшы жылмалануучу жашыл же агыш түстүү минерал. Нефрит курулушта кооздук үчүн, айрыкча Азияда пайдаланылат.

НЕФРОЗ *мед.* Бөйрөктүн бир түрлүү дарты.

НЕФТЬ Отун катарында колдонулуучу жана ошондой эле керосин, бензин, вазелин ж.б. сыяктуу продуктыларды өндүрүп алуу үчүн сырьё катарында колдонула турган кара же кара кочкул түстөгү май сыяктуу суюк, минералдык зат, жер май. *Нефть таптык кылым бою уктаган* (Токомбаев).

НЕЧЕ Кандайдыр бир санды сурап белгилөө үчүн колдонулат. *Нече жашта? Нече күндө?*

НЕЧЕН Бир нече, бир топ, алда канча.

НЕЧӨӨ Канча экендигин жалпылай айтуу үчүн колдонулат. *Нечөө экен билүүгө, Эриксизден санатат* (Үмөталиев).

НИГИЛИЗМ *саяс.* Бардык кабыл алынган баалуулуктарды, идеяларды, моралдык нормаларды, маданиятты, коомдук турмуш формаларын тануу, жерүү, өгөйлөө.

НИГИЛИСТ 1. XIX кылымдын 60-жылдарында Россияда пайда болуп, дворян

маданиятынын принциптерине, анын салттарына самодержавиелик тізілішкє жана крепостнойлук идеологияга каршы кєз караштa турган разночинец-интеллигент. 2. Жалпыга таанылган нерселердин бардыгына терс мамиле жасоочу адам.

НИЕТ Каалаган, їміт кылган ой, тилек, ой-санаа. *Арабанын їстінєн колтуктап тїшіріїгє ниетин билдиргендей, Алымдын оў колтугунан кармай алды* (Жантєшев). – *Адамдын ниети дурус болсо болгону, апа* (Сыдыкбеков). *Акман єз ниетинде карылыкка ашыккан киши эмес* (Сыдыкбеков).

НИЕТИ АК Оюу тунук, кишиге жамандыгы жок, арамдык ойлобогон. *Ниети ак, пейли дурус кишилер дайыма ушундай болот* (Саатов).

НИЕТИ БУЗУК ***к. кара ниет.***

НИЕТИ КАЛЫС Чын жїрєктєн, жакшы тилек менен. *Топудай болгон Алымкул, Тосуп алды атасын. Бу да ниетинин калысы* (Токтогул).

НИЕТИ КАРАЮУ Пейили бузулуу, оюна жамандык келії, жаман ой пайда болуу. *«Ит ач болсо ээсинин этин жейт, задисин карачы», – деди ниети карайып* (Касымбеков). *«Карачы, катынга чаргытканын карачы?!» деп, ниети карайып, тилмеч кабагын їйріп ойлонуп кетти* (Касымбеков).

НИЕТИ ЧАППОО ***к. пейли чаппоо.***

НИЕТТЕН Ниет кылуу, ой кылуу, ойлоо, ойлонуу. *Балдар карыянын кызыктуу уламадан айтып беріїгє ниеттенгенин сезишип, тегеректешти* (Бейшеналиев).

НИЕТТЕНЇЇ ***ниеттен*** этишинин кыймыл атоочу.

НИЕТТЕШ Ниети, оюу бирдей, тилектеш. *Ушундай сєздєрді укканда Салык менен Мамбеткул тїгіл аларга ниеттеш кишилердин кабыргасы кайыша турган* (Каимов).

НИКЕ Їйлєнїї, їйлєнїї ырым-жырымы. *Айна законлуу никеўер кут болсун* (Байтемиров).

НИКЕ КУТПА Нике кыйганда окулуучу аяттар, сєздєр. *Ак сакалдуу улама Алтымышын алдырды. Никеге кутпа окутуп* («Манас»).

НИКЕ КЫЮУ // НИКЕ БАЙЛОО Мусулман динине ылайык жаўы їйлєнгєндє жїргїзіліїчї каада, ырым-жырым. Факты жїзїндє жубайлык мамилелештикке єтїї, їйлєнїї салтанатынын акыркы этабы. *Окуп купта дубасын, Кызга нике кыйдырып* («Манас» С.О.).

НИКЕЛЕ Нике кыюу. *Ак никелеп єзїмє, Катын алып бербеди* («Манас»).

НИКЕЛЕН ***никеле*** этишинин туюк мамилеси.

НИКЕЛЕШ ***никеле*** этишинин кош мамилеси.

НИКЕЛЇЇ Никеси бар, никелешкен, їйлєнгєн, баш кошкон. *Никелїї келин.*

НИКЕЛЬ Идиш, ар кандай аспап жасалуучу кїмїш тїстїї жаркырак металл.

НИКЕСИ БУЗУЛБАЙТ Эч зыянга учурабайт, эч нерсе болбойт. *Кїтє турса, никеси бузулбайт, айта бар* («Чалкан»).

НИКОТИН Тамекиде болуучу наркотикалык зат. *Никотин ичеги-карынга жана єпкєгє зыян келтирет.*

НИРВАНА Буддисттерде – єзїнїн жеке бытиесинин азабынан кутулган жандын магдырап жыргап калышы.

НИСТАТИН *фарм.* Антибиотик тобундагы дары.

НИТРАТ *зат.* Азот кислотасынын тузу.

НИТРОГЛИЦЕРИН *мед. хим.* Азот жана кїкїрт кислоталарынын глицерин менен кошулуусунан пайда болгон май сымал суюктук.

НИТРОН Жїндїн ж.б. ордуна колдонулуучу була.

НИШАЛДА Жумуртканын агы менен кантты чалып, ага кєбїртмє тамыр кошуп жасалган тамак. *Кїмїшай бээ саганда, Токон кулун салып берет. Боржоктогон, нишалда сыяктуу сїттїн кєбїгїн кочушуна толтуруп алып, ашап-ашап алат* (Токомбаев).

НИЯЗ Тиленїї, жалынуу, садага. *Назир, нияз маашарда, Миниїчї атыў болот дейт* (Тоголок Молдо).

НОВАТОР Кандайдыр бир иште жаўы идеяларды, принциптерди, ыктарды киргизип, аны жїзєгє ашыруучу. *Єндїрїштїн новаторлору.*

НОВАТОРДУК Єз иши менен бир нерсеге жаўылык киргизїїчїлїк.

НОВЕЛЛА *адаб.* Эпикалык тїрдїн майда жанрларынын бири. Кичирээк, кыска аўгеме. *Жумагїл Стендалдын новеллаларын окуй баштады* (Шимеев).

НОВЕЛЛИСТ *адаб.* Новеллачы, чакан жанрда чыгарма (аўгеме, новелла) жазган автор.

НОВЕЛЛИСТИКА *адаб.* Эпикалык чакан жанрлардын (аўгеме, новелла) жалпы аталышы.

НОВОКАИН *фарм.* Оору сезимди жоготуу їчїн колдонулуучу дары.

НОГОЛ Жыгач, дарак, жаш дарак. *Коргондун ортосунда жаткан баягы єрїк ноголунун їстїнє сол бутун саал суна Ысхак кумсарып отурду* (Касымбеков).

НОЁН ***оён*** менен бирдей. *Самынды салды калтырбай, Жуунат окшойт ноёну* («Эл адабияты»).

НОКАУТ *спорт.* Катуу уруудан, жыгылгандан кийин 10 секунд тура албай калса, жеўилди деп эсептелген бокстагы абал.

НОКДАУН *спорт.* Бокста теўтайлашуучу катуу ургандан кийин 10 секунддун ичинде туруп кайра мушташканга жараган абалы.

НОКО Бир нерсенин четин коөздоо үчүн колдонулуучу алтындын же күмүштүн буусуна кармалган жип коюлуп согулган тасма, сызма, око. *Чоӊ энемдин ноко бастырылып коөздолгон белдемчиси өйү бир жеринен өчпөй күнү бүгүнкүдөй сакталып турат* («Ала-Тоо»).

НОКОЛО Ноко менен коөздоо, ноко карматуу. *Кыргагына калпактын, Ноколоп сайма сайдырган* («Мендирман»).

НОКОЛОО ноколо этишинин кыймыл атоочу.

НОКОЛОТ ноколо этишинин аркылуу мамилеси.

НОКОЛУУ Ноко менен коөздолгон, ноко бастырылган. *Башында жекей, көйнөгү кызыл тубар, сары ноколуу кызыл манат бешманты бар* (Жантөшев).

НОКОНО 1. *диал.* Тырмак. 2. Жылкынын оорусу.

НОКОРО Коөздолуп өрүлгөн ат жабдыгы.

НОКОТ I *эск.* Чекит, точка. *Зарылдын капкара көздөрү тереӊ төнүп, бир нокотко кадалат* (Сыдыкбеков).

НОКОТ II *диал.* Буурчактын бир түрү.

НОКОТЕК 1. *диал.* Түлкү куйрук (өсүмдүк). 2. *диал.* Никесиз туулган бала. *О, садагаӊ, наристем! Болжолго айы толбой туулган баланы арам сийдик, нокотек дейт* (Касымбеков). *Биз чочуп короого адашып калган нокотек жандыктай барынан четтебиз* (Касымбеков). *Өзүӊ айттыӊ «нокотек» деген кордоо сөз угуп, качып жоголгонуӊду* (Абдыраманов).

НОКТО Оодуксуз, тизгинсиз, чылбыр тагылган жүгөнгө окшогон малдын башына катылуучу шайман. *Арчатору буудандын башына нокто салды эми* («Эр Табылды»). *Ар бир атка нокто катылган* (Убукеев). *Кулакка салар кеӊешим, Кур нокто шилтеп агытпа.*

НОКТОЛО Нокто катуу. *Сызма менен ноктолоп алган күрөӊ музоосунун мойнуна асыла сүйөнгөн* (Сыдыкбеков).

НОКТОЛОО ноктоло этишинин кыймыл атоочу.

НОКТОЛОТ ноктоло этишинин аркылуу мамилеси.

НОКТЮРН Чакан лирикалуу музыкалык чыгарма.

НОЛОК Бардык нерсеге чоркок; эч нерсеге эби жок. *Коӊшуӊ жакшы болбосо, Нолокту арман кылбаӊар* («Эл адабияты»).

НОМАДИЗМ *тар.* Көчмөндүк, тигил же бул этностук топтун жашоо тиричилиги, мал чарбачылыкка негизделип, дайыма бир жерден экинчи жерге которулуп, көчүп жүрүүгө шартталган жашоо маӊызын мүнөздөөчү түшүнүк.

НОМЕНКЛАТУРА Илимдин, өндүрүштүн ж.б. кандайдыр бир тармагында колдонулуучу аталыштардын, терминдердин ж.б. жыйындысы, тизмеси. *Географиялык номенклатура. Медициналык номенклатура.*

НОМЕР 1. Бир нерсенин, предметтин иреттик саны. *Облигациянын номери. Билеттин номери. Машинанын номери.* 2. Белгилүү бир иреттик сан менен белгиленген нерсе, предмет. *Журналдын акыркы номери. Газетанын бүгүнкү номери.* 3. Мейманканадагы, мончодогу ж.б. айрым бөлмө. 4. Ар кандай кийимдердин ж.б. өлчөмү, чени. *Отуз сегизинчи номер ботинка. Кырк сегизинчи номер костюм.* 5. Концертте, циркте айрым аткарылуучу бөлүм. 6. *сийл.* Кандайдыр бир күтүлбөгөн кылык, жорук.

НОМИНАЛ Товар же баалуу кагаздын бетине коюлган баасы.

НОМИНАЦИЯ 1. Атоо, аталыш. 2. Номинативдүү функция менен мүнөздөлүүчү тилдик бирдиктердин жаралышы, т.а. көрүнүштү атоо үчүн кызмат өтөгөн жана алар жөнүндө сөз, сөз айкаштары, фразеологизмдер, сүйлөмдөр түрүндөгү түшүнүктөрдү жараткан тилдик бирдиктер. 3. Атоонун динамикалык актыларын сүйлөм жана анын бөлүктөрүн түзүүчү проблемалардын токтому катары кароо. 4. Атоого номинативдүү жагдайлардагы сөз жасоого, полисемияга, фразеологияга байланышкан тилдик проблемалардын жалпы белгилениши.

НОМУР *туурасы:* ***номер.***

НОНОК Чоркок, ийкемсиз, сөзгө жок. *Сөзгө нонок неме, жакшы жооп бере алган жок.*

НОНСЕНС Сандырак, маанисиз сөз.

НОО 1. Карагайды оюп же тактайдан жасалган, көбүнчө суу агызуу үчүн колдонулуучу нерсе, түтүк. *Имерилиштин төмөн жагына суу өтүүчү ноо курдук* (Сыдыкбеков). *Нооғо муз катып, тегирмен чуркабай калган* (Сыдыкбеков). 2. Малга жем, суу, туз берилүүчү аштоо.

НООБАТ *диал.* Кезек, нөөмөт. *Жибектей чачыӊ өрмөккө, Жигитер нообат көрмөккө* («Эл адабияты»). *Зарлыкка нообат келгенде, Бу да кайрат кылды эле* («Эл адабияты»).

НООДА 1. Солкулдак түз бутак. *Босогоӊ кайыӊ ноодасы, Түндүгүӊ кайыш шыӊгасы* (Эл ырлары). 2. *өт.* Сымбаттуу, ичке. *Бойуӊ талдын ноодасы, Бетиӊ айдын шооласы* (Элдик ыр).

НООКАС Ооруу, оорулуу. *Парманбек ноокас деп уккандыктан, мында келдим* (Жантөшев).

НООКАСТА Ооруп калуу. *Анча-мынча ноокастап жүрөм* (Абдукаримов).

НООКАСТОО ноокаста этишинин кыймыл атоочу.

НООЛУ Топурактан согулган жапыз коргон, тосмо дубал.

НООПАЗ оопаз менен бирдей.

НООПАЛАӉ Үч жашар букачар, үч жаштагы оопаз.

НООПАТ Өлүү, каза табуу. *Айтаалынын фронтто ноопат болгону жөнүндөгү «кара*

кагаз» өз сумкасына түшкөндө, кетирген кемчилигимди эстеп, бармагымды тиштедим (Айтматов).

НООРУЗ Мусулмандардын март айында болуучу жаңы жыл күнү.

НООРУСТАМА Жаңы жыл майрамында жасала турган суюк тамак, көжө.

НООТ I Көк майса, жашаң. *Баатыр кийип сындаган, Соот болот турбайбы. Булактын суусун байласа, Ноот болот турбайбы* (Барпы).

НООТ II Набыт болуу, курман болуу. *Орустан окуп-чокуп келээриң менен быйыл жайда, атабыз ноот болбогондо өзүңдү ээрчитип кыз тоюн жүктөп барып, колуктуңду алып келмекбиз.*

НООТУ Жүндөн токулган кездеме. Сукно. *Ак ноотудай кийизи* («Манас» С.О.). *Кулпунган жаңы көк нооту Үстүндөгү кийгени* (Нуркамал). *Иранга мындан барабыз Манат, нооту алабыз* («Эл адабияты»).

НООЧА Бойлуу, келишкен, шыңга бойлуу. *Ажыбай датка сол жагында отурган нооча кара жигитти карата жаңсады* (Касымбеков). *Нооча бойлуу, москоол денелүү кара киши партия ячейкасынын катчысы – Эргеш* (Жантөшев).

НОРМА 1. Коом тиричилигиндеги каада болуп белгиленген тартип, кадимки адаттагыдай болуп кабыл алынып калган эреже, үлгү. 2. Кандайдыр бир нерсенин ченемдүү өлчөмү, белгиленген чен. *Иштөө нормасы. Нормасын ашык орундатуу.*

НОРМАЛА Норма коюу, норма боюнча бөлүү, ченөө ж. б.

НОРМАЛДУУ Кадимкидей. *Нормалдуу температура.*

НОРМАЛОО нормала этишинин кыймыл атоочу.

НОРМАТИВ Нормалардын көрсөткүчү, кандайдыр бир иштерди аткаруу үчүн белгиленген норма, көрсөткүч.

НОСОРОГ Түштүк-чыгыш Азияда жана Африкада жашоочу, чөп менен тамактануучу, башында бир же эки мүйүзү бар ири жаныбар.

НОСТАЛЬГИЯ Ата журтка болгон сагыныч.

НОТА I 1. Кандайдыр бир музыкалык тыбыштын шарттуу графикалык белгиси. 2. Музыкадагы же ырдагы үн. 3. Шарттуу графикалык белгилер менен жазылган музыкалык чыгарманын тексти.

***НОТА II** саяс.* Бир өкмөттүн башка бир өкмөткө дипломаттык түрдө кат жүзүндө кайрылуусу.

НОТАРИУС Юридикалык актылардын, соода-сатык жана башка документтердин, алардын көчүрмөсүнүн тууралыгын күбөлөндүрүп туруучу мекеме.

***НОТАЦИЯ** муз.* Обонду, күүнү, жалпы эле музыкалык чыгармаларды кагазга түшүрүү, жазуу.

НОЮ Чарчоо, чаалыгуу, күчү кетүү, чыдамдуулугун жоготуу.

НОЮБАС Чарчабас, чаалыкпас, бышык, чыдамдуу.

НОЮУ ною этишинин кыймыл атоочу.

НОЯБРЬ Календарлык жыл эсебинин он биринчи айы.

НӨКӨР 1. Кандын, баатырдын, мансаптуу адамдын жардамчысы, кызматкери. *Кашында нөкөр канча жан* («Манас» С.О.). *Кызмат кылып туруучу Нөкөр кылып алайын* (Токтогул). 2. Кан кызынын, кээде аялынын кызматчы, же жандап жүргөн кыз-келиндери. *Отуз нөкөр кашында* («Манас» С.О.). *Сексен нөкөр сулуу кыз Такыр кетип болуптур* («Эр Табылды»). 3. Жолдош, дос. 4. *өт.* Жубай, жар. 5. Кээде аскер маанисинде да айтыла берет. *Ар бирөө он балбан Өзүнө нөкөр алганы* («Манас» С.О.).

НӨКӨРЛӨ Оюу менен кооздоо. *Нөкөрлөнгөн кеңү өтүк.*

НӨЛ Көлөмдүн, чоңдуктун жоктугун билдирүүчү (ал эми кандай гана сандын болбосун оң жагына кошулуп жазылганда ал сандын он эсе көбөйгөндүгүн билдирүүчү) *0* деген сандык белги.

НӨӨБӨТ нөөмөт менен бирдей. *Бир канча нөөбөт ушинтип, келүктүрүп алабыз* («Эл адабияты»). *Бизге нөөбөт келди деп, Катындан балбан салышып* (Тоголок Молдо).

НӨӨМӨТ Кезек. *Нөөмөт боюнча бүгүн мен чай койгон элем* (Касымбеков). Нөөмөт эрге бир тиер, Өнөрүңдү кылып өт («Манас»).

НӨШӨР Катуу жааган жамгыр. *Нөшөрдө да, бороондо да Малын багат дем менен* (Токомбаев). *Күүсүн угуп тоодо куйган нөшөрдүн, Кут берүүгө, түк берүүгө көшөрдүм* (Турсунов).

НӨШӨРЛӨ Жамгыр катуу жаап кирүү. *Нөшөрлөгөн жамгыр.*

НӨШӨРЛӨӨ нөшөрлө этишинин кыймыл атоочу.

НРАВА 1. Адамдын кулк-мүнөзү, ички психикалык касиеттердин жыйындысы. 2. Үрп-адат, турмуш салты, жорук-жосун.

НРАВАЛУУ нравалык менен бирдей (1-маанисинде).

НРАВАЛУУЛУК 1. Кандайдыр бир коомдогу адамдардын жүрүш-туруш нормаларынын жыйындысы. 2. Адамдын моралдык сапаттары.

НРАВАЛЫК 1. Коомдо адам өзүн-өзү алып жүрүү эрежесине туура келген, ага жооп берген адептүүлүккө, жорук-жосундуулукка ылайык келген; нравалуу. 2. Адамдын ички дүйнөсүнө, кулк-мүнөзүнө таандык. *Нравалык тарбия.*

НУК 1. Суу жүргөн оюк, из. *Канал казып, нук чагып, Кумсарып жаткан талаалар, Кулпунуп жашыл гүл ачып* (Акиев). *Нарын суусу кылымдар бою өзүнүн таштуу нугун бузуп, адамга эч кандай зыян келтирбей*

агып жаткан («Кыргыз Туусу»). 3. Бир нерсенин из түшкөн оюгу, билинип турган изи. *Жолдун нугу. Кемегенин нугу. 4. өт.* Багыт. *Сөзүнүн нугун башкага бурду.*

НУКУ уку менен бирдей.

НУКУМ укум II менен бирдей.

НУКУРА Кошундусу жок, таза; башка нерсе кошулбаган, анык, нагыз. *Албетте, бул чындык, нукура чындык* (Жантөшев). *Нукура таланты бар адам кулагын түрүп тыўшайт* («Ала-Тоо»).

НУКУС Зыян, залака, таасир, шек туудуруу. *Мен укум-тукумдун барына нукус келтирүүчү иш кылып койдумбу деп корком, апа, кыскасын айтканда мен душман колдуу болуп кетип, анан быякка кайра өттүм, түшүндүўбү*? (Мавлянов). *Ата динден айрылып, Нукусу тиер динимде* («Манас»С.О.).

НУМЕРОЛОГ Нумерология тармагында иштеген адис.

НУМЕРОЛОГИЯ Адамдын, өлкөнүн тагдырына сандардын айкалышы аркылуу табигый күчтөн тышкары нерсенин таасирине ишенүүнү негиз кылган окуу.

НУМИЗМАТ Байыркы тыйындарды жана медалдарды жыйноочу, ошондой эле изилдөөчү адам.

НУМИЗМАТИКА Байыркы тыйын жөнүндөгү илим. Тыйындын байыркы калдыктары боюнча акчаны пайдалануунун анын тарыхын үйрөнүүчү тарых илиминин жардамчы тармагы.

НУР I 1. Жарык, шоола. *Күндүн нуру. Айдын нуру. Электр нуру.* 2. Ачык, жарык өў. *Кызыл беттин кызылы, Кычандын жүзүнө кызыл нур жабылды* (Бейшеналиев). *Акмандын чокчо көк ала сакалы ээгине жарашкан нур жүздүү киши* (Сыдыкбеков). *Ойлоруўуз Күн нурундай чатырап. Мейкиндиги, чексиздиги көрүнбөй* (Акматалиев).

НУР ЫЛАЎЫ *вет.* Малда иондоштуруучу нурлардын организмге тийгизген таасиринен пайда болуучу ылаў.

НУРА *өт.* Жарлуу жер.

НУРДАН 1. Жүзү, өўү албырып жарык, сүйкүмдүү көрүнүү. *Айдайдын акчыл кызыл жүзү ого бетер нурданды* (Каимов). 2. *өт.* Кулпунуп, көрктүү, кооз көрүнүү, көрккө бөлөнүү. *Байчечекей, кызгалдак, Кызыл-тазыл ар кандай, Жердин бети нурданат* (Тоголок Молдо).

НУРДАНТ нурдан этишинин аркылуу мамилеси.

НУРДАНУУ нурдан этишинин кыймыл атоочу.

НУРДУУ 1. Нур чачкан, нурданган. *Жаркырап нурдуу таў атты* (Осмонкул). 2. Өўдүү, нурданган өўдүү, тамылжыган. *Нурдуу бетинин оту өчөйүн деп калган* (Жантөшев). *Жал-жал көздүн сулуусу, Жан бүткөндүн нурдуусу* («Эр Төштүк»).

НУРК Уруу, урук. Тек, тукум. *Асили кытай нуркунан* («Манас»С.О.). *Учураштык бул жерде, Нуркуўуз болгон кай жерде?* («Манас»). *Дини эле бөлөк болбосо, Арты кайыр нурку дейт* («Эл адабияты»).

НУРЛАН нурдан менен бирдей.

НУРЛУУ нурдуу менен бирдей.

НУСКА I 1. Үлгү, таалим, өрнөк. *Акылдуунун сөзү кыска, айта салса – нуска* (макал). 2. Акыл-насият. *Карымын деп турбастан. Калкыма нуска чачамын* (Тоголок Молдо). *Нуска сөз узун баштады* («Манас»). 3. Даана, экземпляр. *Көп нускада чыккан газета.*

НУСКА II Жаўсоо, жаўсап шилтөө. – *Эў жакшы болду – деп, күлүўдөп Кереч колун нускады* (Жантөшев).

НУСКАЛУУ 1. Үлгүлүү, өрнөктүү. *[Апам] айылдагы нускалуу, кадырман байбичелердин бири* (Айтматов). 2. Акыл-насыяттуу, үлгү аларлык. *Нускалуу сөз.*

НУСКАЛУУ ЫРЛАР *адаб.* Негизинен ыйманга, адеп-аклакка чакырган чыгармалар. Мисалы, санат-насыят, терме, философиялык маани-мазмундагы ырлар.

НУСКОО I нуска менен (1, 2-маанисинде) бирдей.

НУСКОО II нуска этишинин кыймыл атоочу.

НУСКООЧУ Жол көрсөтүп, түшүндүрүп туруучу адам; иштин жөнүн айтып, үйрөтүп туруучу адам. *Олуя-Атада Совет өкмөтү орноор менен Нуркасым партияга өтүп, уездик аткаруу комитетинде нускоочу болуп иштей баштады* (Баялинов).

НУХ Пайгамбардын аты.

НЫГАЙ Нык болуу, бекемделүү, чыўдалуу, күчөө. *Кызылдар жөнүндөгү чындык күндөн күнгө эл арасына ныгайып таралууда* (Жантөшев). *Мекендештердин мамилеси күндөн күнгө ныгайды* (Жантөшев).

НЫГАЙТ ныгай этишинин аркылуу мамилеси.

НЫГАЮУ ныгай этишинин кыймыл атоочу.

НЫГЫР 1. Катуу басуу, күч менен кысуу. *Боюн түзөп, өтүгүн ого бетер ныгыра басты* (Бейшеналиев). 2. *өт.* Опузалоо, коркутуу, кысып коюу. *Андан көрө Майлыштын өзүн чакырып алып, аябай ныгырып кой* (Абдумомунов).

НЫГЫРУУ ныгыр этишинин кыймыл атоочу.

НЫГЫРЫЛ ныгыр этишинин туюк мамилеси.

НЫК 1. Чымыр. *Анын тууралжын бою, жалаў тарамыштан жаралгандай нык болуучу* («Советтик адабият»). *Төштүк атка конгону, Нык чоўоюп зор өскөн* («Эр Төштүк»). 2. Бек. *Кычан ээрге кадагандай түз нык отурду* (Бейшеналиев). 3. Катуу басылган, тапталып калган. *Жылга-жыбыттагы нык кар киргилденип уюп жатат* (Сасыкбаев).

НЫКСЫРА ыксыра менен бирдей.

НЫКТА Катуу-катуу басуу, ныгыруу. *Узакбек да кірегін ныктап-ныктап сайды* («САЖИ»).

НЫКТАЛ нықта этишинин туюк мамилеси.

НЫКТОО нықта этишинин кыймыл атоочу.

НЫКУУ ныкы этишинин кыймыл атоочу.

НЫКЫ Кїч менен тїртє саюу. *Омор таягын жерге ныкып таянып, кейип басты* (Сыдыкбеков).

НЫКЫС: ныкыс берїї Демитїї, тап берїї. *Даярдашып колдорун, ныкыс берип беттешип, Кїїлєп турат балалык* (Токтогул).

НЫЛ 1. Капкара. 2. Кара кєк. *Ак жыгачты жошорлоп, Ныл кылбасам єлєйїн* (Эл ырлары). *Ууктарын нылдаган, Каалга менен кереге, Канча тїрдїї сырдаган* (Эл ырлары). 3. Капалуу, кайгылуу. 4. Калыў, тереў, коюу. *Кєлїн жашы ныл болгон* («Манас» С.О.). 5. *єт.* Кєздї чел басуу, кєз кєрбєй калуу. *Эки кєзїн ныл тартып* («Манас» С.О.).

НЫМ I 1. Суулуу, кургак эмес абал, сыз. *Малдын чыласынан чыккан нымды, кургак чєптєн буруксуган таза жыт басып, сарай ичи кєўїлдїї боло тїштї* (Сыдыкбеков). *Ным отун. Кїзгї жайытка ным тїшмєйїнчє быйыл мал жибербейбиз* (Убукеев).

НЫМ II Такыр, бїт. *Ал аўгыча кїн батты, Элдин алды ным жатты* (Тоголок Молдо).

НЫМДА Анча-мынча суу кошуу, нымдуу абалга келтирїї.

НЫМДАЛ нымда этишинин туюк мамилеси.

НЫМДАН нымда этишинин єздїк мамилеси.

НЫМДОО нымда этишинин кыймыл атоочу.

НЫМДУУ Нымы бар, кургак эмес. *Тїндєгї жаандан кийин али тоборсуй элек жол бети кадимкидей нымдуу* (Сыдыкбеков).

НЫМЖАН Жарым жан, араў жаны бар, тырп этер ал жок. *Бу кєзїм нымжанырак.*

НЫМСАК Бир аз нымдуу, нымдалышкан, анчалык тоборсуй элек.

НЫМСАКЧЫ Нымдуу жерлерде болуучу жалпагыраак денелїї курт.

НЫМЧА Жеўил, жїн, кебез салынбаган жалаўкат кемсел. *Анын кымча кемселинен ак балыктай туйлаган денеси кєз алдына тартыла тїштї.*

НЫМШУУ нымшы этишинин кыймыл атоочу.

НЫМШЫ 1. Кичине тердей баштоо. *Чекеси нымшыды.* 2. *єт.* Кар эрий баштоо. *Жакында оор тїшкєн кар бїгїн нымшыгандай болуп, четинен эрий баштаптыр* (Таштемиров).

НЫМШЫРАЙ *диал.* Бошоўдоп мажїрє тартуу. *Нымшырайып жїрїп чырагы єчкєнгє эки жылча болгон.*

НЫМШЫТ нымшы этишинин аркылуу мамилеси.

НЫПАС 1. Тєрєє, бошонуу, бала тєрєє. 2. Тєрєттєн кийинки кан. 3. Тєрєттєн кийинки тазалануу мезгили.

НЫПТА Каптал. *Бир ныптасы кыймылдабай тєшєктє жатып калганына эки-їч айдын жїзї болду* («Ала-Тоо»).

НЫСАБЫН АГЫТУУ ***к. напсисин агытуу.***

НЫСАП ынсап менен бирдей.

НЫШААН 1. Тамга, эн. 2. Белги.

НЫШАП Кудайдын буйругу, шыпаа. *Нышап менен жаралып, Мынтыгын жонго асынып* («Эл адабияты»).

НЬЮС-РЕЛИЗ *экон.* Баяндап жазуу, аналитикалык обзор тїрїндєгї жана келишим тїзїїдє пайдаланылуучу товар же компания жєнїндєгї маалыматтар.

НЮАНС Кеп интонациясындагы, сєз маанисиндеги, боёк айкалышындагы, їн ыргагындагы билинер-билинбес кубулжуп турган айырма, байкалар-байкалбас єзгєчєлїк.

О

О I ал III менен бирдей. *Бирок да бактыў туюк бейм, жигит, Не десеў о да буйрук бейм, жигит* (Осмонов). *Хан Кєкєтай абаўыз О дїйнє жїзїн кєрєбї?* («Эр Тєштїк»).

О II 1. Таўдануу, кубануу, кубаттоо, жактырбоо, єкїнїї сыяктуу ички сезимди билдирїї їчїн колдонулат. – *О, жарыктык!* – *деди кемпирди колунан сїйєгєн Шамбет тамашалап* (Сыдыкбеков). *О, мына кадимки Шабыраалыга эми окшодуў, кайраттуу болуп жїрсєў* (Байтемиров). 2. Бирєєгє кайрылар алдында же кайрылып сїйлєєдє колдонулат. – *О, карыя, канча жашка келдиўиз?* (Токомбаев). – *О, кароолдо ким бар?* (Жантєшев). – *О, Нурмат, атаўа карагандa сен акыл-эстїї жигитсиў го* (Абдукаримов).

О ДЇЙНЄ КЕТЇЇ Єлїї, кєз жумуу, дїйнєдєн кайтуу, кєзї єтїї. *Бопун онунчуну бїтїп, «мына эми окууга жєнєймїн» деп турганда атасы о дїйнє кетип, ал жылы шарт болбой калды* (Медетов). *Экєєўєрдїн бирге жашай турган кїнїўєр тїгєнгєн экен, эриў о дїйнє кетти* (Мавлянов). ***В.: О дїйнє сапар тартуу.*** *Андан бир-эки ай єтпєй 36 жашында о дїйнє сапар тартты.* ***Оо дїйнєгє сапар чегїї.*** *Алардын бирєє оо дїйнєгє сапар чеккендиги жєнїндє кабар келди* (Абакиров).

О, ЖОЛУЎ БОЛГУР Адамдын натуура жїрїм-туруму, чекилик иш жасагандыгы їчїн наааразы болуу, жеме оодаруу маанисинде колдонулат. *О, жолуў болгур, кой антпе! Кантет? Ошенткен да болчу беле?!* (Медетов).

ОАЗИС Эрме чєлдєгї суулуу жана єсїмдїктїї жер.

ОБА Єтє жугуштуу оору, халера.

ОББО Кап, капырай. *Оббо, иш жаман болгон экен да.*

ОБДУЛ Кичине кєтєрїлє тїшїп, илгери карай жїткїнїї, умтулуу. *Араў турган Кычан обдулуп беркилерге жакындады (*Бейшеналиев). *Айтат, айтат... а мен тышта кар уруп, Кайнап жаткан караўгыга обдула* (Акматбекова).

ОБДУЛТ обдул этишинин аркылуу мамилеси.

ОБДУЛУУ обдул этишинин кыймыл атоочу.

ОБЕЛИСК Мемориалдык курулуш катарында архитектурада кєркєм элемент катары керектелїїчї баш жагы ичкерип кеткен, кырлуу бийик устун, мамы.

ОБЕР Кызматы, чини боюнча башкы, ага деген маанини туюндуруучу бєлїгї *мис.,* обер-мастер, обер кондуктор, обер прокурор.

ОБЕРТОН Тыбыштын негизги тонуна бєтєнчє тїр берїїчї кошумча тон.

ОБЗОР Кандайдыр бир жалпы байланышы бар тема боюнча фактылар, окуялар, кубулуштар ж. б. жєнїндє жыйынтыктап, кыскача баяндоо, билдирїї. *Библиографиялык обзор. Эл аралык обзор.*

ОБЗОРЧУ Мезгилдїї басма сєздєгї, радиодогу, телевидениедеги обзордун автору.

ОБКОМ Областтык комитет. *Обкомдун катчысы.*

ОБЛАСТТЫК Областка таандык. *Областтык комитет. Областтык кеўешме.*

ОБЛАСТЬ 1. Єлкєнїн бир бєлїгї, территория. 2. Ири административдик-территориялык бєлїк. *Нарын областы. Ош областы.*

ОБЛИГАЦИЯ Мамлекеттик баалуу кагаз. *Мамлекеттик ички заем облигациясы.*

ОБО I 1. Асман, кєк. *Жууп-чайган бїт адамдын кєўїлїн, Кадырлайлы ободо кїн жарыгын* (Акматбекова). 2. Бийиктик, бийик. *Обого кєзїн салыптыр* («Манас» С.О.). *Обо мелжиген бийик аска* (Жантєшев). *Чаў обого бурулуп, Найзага найза урунуп* («Манас»). 3. *єт.* Бийик зоо, бийик аска. 4. Алк, каалоо, напси. *Напси обо бербеген* («Манас» С.О.). 5. Ашуунун белиндеги їйїлгєн таш. *Кыргыздар илгери кєч ашуудан ашып бараткaнда, кєч ээси ырым кылып, бир-эки ташты обого кошумчалап коё турган.*

ОБО II обоо менен бирдей.

ОБО ЭНЕ Адам баласынын жомоктогу биринчи энеси. *Обо эне, Адам атадан бери келе жаткан иш.*

ОБОДО Шырдак. *Пешайванда турган жыгач керебеттин їстїндє жаткан ободонун таптакыр тамтыгын чыгарды* (Жигитов).

ОБОДОЙ 1. Алк, кулкун. 2. Ач кєздїк, сугалактык.

ОБОДОЮ СООЛУУ Абдан ачка, єтє сугалак болуп, тамактан кєзї єтїп калуу, тамакка їзїлїп тїшїї. *Кїндєрдїн биринде Мусуралы калпа чакыртты. Ал эў ободою соолуп, кендири кесилген Оросулдун курсагын тойгузду, жаўы кийинтти* (Осмоналиев).

ОБОЗ I Їн, кишинин їнї. *Обозу бышык болсун деп, Оборуна кыт таккан* (Дїйшеев).

ОБОЗ II Биринин артынан бири чубаган жїктїї арабалар, кире ж.б. *Кызыл обоз.*

ОБОЗ III Даўаза, даўк. *Обоздору эў кызык* («Манас» С.О.).

ОБОЗГЕР вазир менен бирдей. *Обозгер жакшы – кан жакшы* (макал).

ОБОЗО Даўк, имиш-имиш, даўаза. *Анын*

эрдигин эл бир далай обозо кылып жүрүштү.

ОБОЙМА Курулуштук тетиктеринин бөлүктөрүн бириктирип жана кармап туруучу алкак түрүндөгү карматкыч.

ОБОЛ А дегенде, эң мурда, элден мурун, мурунтан, мурун. *Башканы коё туруп, обол эшигиңди түзөтүп алсаңчы* (Баялинов). *Оюнкүлкү табылат, Обол эмгек берели* (Маликов). *Оболу тамак, анан кийин сабак* (макал).

ОБОЛКУ Алгачкы, мурунку, мурдагы, баштапкы. *Жаңы председатель шайлангандан оболку күнүнөн тартып колхоздо укмуштуу өзгөрүш башталды* (Абдумомунов). *Оболку дарты козголду, Тополоңу тоз болду* («Манас»).

ОБОЛО Көкөлөө, асмандоо, бийиктөө. *Оболоп өскөн бул дарактын эртең мененки көлөкөсү биздин боз тамды каптайт* («Ала-Тоо»).

ОБОЛОО ***оболо*** этишинин кыймыл атоочу.

ОБОЛОТ ***оболо*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОБОЛТОДОН ***оболтон*** менен бирдей.

ОБОЛТОН Илгертен, мурдатан, баштатан. *Алай, Алтай, Ала-Тоо – Оболтон берки жерлерим* (Маликов).

ОБОЛУ ***обол*** менен бирдей.

ОБОН Белгилүү музыкалык бирдикти сактап ырдагандагы үн. *Бул бир өзүнчө тубаса үн, тубаса обон. Жүрөгү зор адамдын ой-санаасын, кубанычын, тилегин баяндаган зор обон* (Айтматов). *Эй, көкөлө, эй, көтөрүл бийикке, эң алгачкы, эң биринчи обонум* (А. Рыскулов).

ОБОН СОРГОК Кыраан бүркүттүн түрү.

ОБОНЧУ 1. Обон чыгаруучу. *Акын бизди жазып алсын, Обончусу күү салсын* (Токомбаев). 2. *эск.* Обонго салып жакшы ырдай билген адам, ырчы.

ОБОО Жылкыда болуучу жугуштуу ылаң, жылкынын маңкасы. *Обоого шыйпаң үйүр* (макал).

ОБОР 1. Сук, суктук. *Айрыкча адам өлгөндө, Молдонун тойбойт обору* («Эл адабияты»). *Байгесине Көкөмдүн Баары агытып оборун* («Манас»).

ОБОР: обору ачылуу 1. Тамак жегиси келүү. *Алардын сыртынан көзөмөлдөгөндөр, оборлору ачылып,.. эт көтөрүп бараткан жигиттерге жардамдаша кетишет* (Токомбаев). *...Ачылган оборду, тызылдаган ичти чүйгүн ысылык, кургак даам менен бурдай басты* (Бейшеналиев). 2. Алкы бузулуу, бир нерсени көп алгысы келүү, алдым-жуттумга берилүү. *Эсирген Калпанын обору бара-бара ачыла баштады* (Бейшеналиев).

ОБОРО Эки кишиге тартылган бир табак аш. *Ошолордун айынан, Эки оборо бир табак, Этти тартып калды эми* (Эл ырлары).

ОБОЧО I Дөңсөөчө, дөбөчө.

ОБОЧО II Четирээк, четкерээк, алысыраак, оолак, окчун. – *Мына ушинтип, ого бетер кызуу иштеп жатабыз,– деди Сагынбек станоктон обочо боло берип* (Сасыкбаев).

ОБОЧОЛО Оолактоо, четтөө, алыстоо. *[Чолпонбай] военкоматка барганда, обочолой калып, катты окуду* (Жантөшев). *Итике тигилерге кошулбай бери жакта обочолоп өзүнчө жалгыз турат* (Убукеев).

ОБОЧОЛОН ***обочоло*** этишинин өздүк мамилеси.

ОБОЧОЛОНГОН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ Айкындалгычтан кийин жайгашып, ошол айкындалгыч жөнүндө кошумча маалымат берген, дайыма тактальп, дааналанып айтылып, интонациялык жактан айланадагы сөздөн обочолонгон айкындоочтор.

ОБОЧОЛОО ***обочоло*** этишинин кыймыл атоочу.

ОБОЧОЛОТ ***обочоло*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОБРАЗ 1. Сырткы түспөлү, кебете, турпат. 2. Адабиятта жана искусстводо: чындыкты конкреттүү жана жалпылоо менен чагылдырып сүрөттөгөн элес; жазуучу, сүрөтчү, артист тарабынан түзүлгөн тип, мүнөз. *Ар бир образды түзүүнүн алдында Бүбүсара кылдаттык менен иштеп, тийиштүү адабият менен таанышат* («Ала-Тоо»).

ОБРАЗДУУ 1. Образдар аркылуу көрсөтүлгөн, образдар берилген. 2. Элестүү, айкыначык, жандуу. *Образдуу тил. Образдуу сүйлөө.*

ОБРАЗДУУЛУК *адаб.* Ар кандай көрүнүштөрдү же нерселерди алардын турпатын, кулк-мүнөзүн сүрөттөөдө ачык, даана, жандуу түрдө элестетүүчүлүк.

ОБРОЙ ***абийир*** менен бирдей.

ОБРОК *тар.* Помещик тарабынан крепостной укук мезгилинде дыйкандардан акчалай же натуралдык түрүндө алынган салык.

ОБСЕРВАТОРИЯ Атайын астрономиялык, метеорологиялык ж.б. байкоолорду жүргүзүү үчүн ылайыкталып жабдылган жай жана ушундай байкоолорду жүргүзүүчү илимий мекеме.

ОБСТРУКЦИЯ Бул же тигил иштерди бүлдүрүүгө багытталган парламенттик күрөштүн формасы, парламентте кыйкыруу, ээн баштык көрсөтүү ж.б.

ОБУЗ Жасалма көл, көлчүк, чөөт. *Ортосунда карарган, Обузга тиккен тал бекен?* («Эл адабияты»). *Обузга тиккен тал бекен? Удургуган көп караан* («Курманбек»).

ОБУРАК Барк, бедел. *Обурактуулардыкы бөлөк* (Даникеев). *Обурагы артык жан экен, Оң жагында жолдошу, Арылдап жанын жаланган Ач арстаны бар экен* («Манас»).

ОБУРАКТУУ Баркы бар, беделдүү. *Акынжан да эл ичинде сөзгө аралашып калган обурактуу жигит* (Байтемиров).

ОБУТ *диал.* Суу токтоткон чуңкур, көлмө, чөөт.

ОБЩИНА Өндіріш каражаттарына коллективдії тірдө ээлик кылуу жана толук же толук эмес тірдө өзін өзі башкаруу мінөздії болгон, көбінчө алгачкы-общиналык тізілішкө таандык адамдардын биргелешип жашоо формасы.

ОБЩИНАЛЫК Общинага таандык, община тіріндөгі.

ОБЪЕКТ 1. *филос.* Биздин аў-сезимден тышкары, биздин аў-сезимибизге көз карандысыз жашоочу тышкы дійнө, көрініш, материалдык чындык. 2. Бирөөнін аракети, көўілі бурулган нерсе, кубулуш ж.б. *Изилдөө объектиси. Байкоо объектиси.* 3. Чарбалык же коргоо мааниси бар бирдик катарында каралган ишкана, курулуш, айрым участок ж.б. *Курулуш объектилери жаўы техникалар менен камсыз болду* («Кыргыз Туусу»).

ОБЪЕКТ-МИКРОМЕТР Штрихтердин жардамы менен бериліїчї узундуктун чен бирдиги, микроскоптордо, микрометрлерде пайдаланылат.

ОБЪЕКТИВ Бир же бир нече линзадан турган, каралуучу же сірөткө тартылуучу нерсеге карай багытталган оптикалык куралдын бөлігі.

ОБЪЕКТИВДІЇ 1. Адамдын аў-сезиминен тышкары жана ага көз карандысыз. 2. Адилеттії, калыс.

ОБЪЕКТИВДІЇЛІК 1. Өз алдынча объект катарында, аў-сезимге көз карандысыз жашаган чындык, реалдуулук. 2. Объективдії чындыкка туура келгендик, адилеттіїлік, калыстык.

ОБЪЕКТИВИЗМ 1. Жалган объективдіїлік, чындыктын көріністөрін тарыхый зарылдык катарында көріп, идеалисттик тірдө кароочулук. *Буржуазиялык объективизм.* 2. ***объективдіїлік*** менен бирдей.

ОБЪЕКТИВИСТ Объективизмди жактоочу.

ОВАМБО Негроиддик рассага кирген эл.

ОВАЦИЯ Кубаттагандыгын жана кубанычын билдиріі иретинде дїркірөгөн узакка созулган кол чабуулар. *Ардактуу президиумун шайлоо жөнінде сунуш киргизилген кезде, залда дїркірөгөн овация болду.*

ОВЛАД *диал.* Тукум, урук, жураат. – *Сиз экенсиз Алим-хандын чын овлады! Сиз экенсиз элдин эгеси* (Касымбеков).

ОВОДО Эски-уску кийим-кечек.

ОВЧАРКА Кїчтії кароолчу иттин бир тірі.

ОГДОРУЛ Кїч менен окторулуп жїткініі, ала салып кете тургансып, октос берип көтөріліі; төө өркөчтөніі.

ОГДОРУЛТ огдорул этишинин аркылуу мамилеси.

ОГДОРУЛУУ огдорул этишинин кыймыл атоочу.

ОГО БЕТЕР Өтө, абдан, дагы деген сыяктуу кїчөтії маанисинде колдонулат. *Мына ошол мээрим, боор толгонуу Карымбайдын карт жїрөгін ого бетер жибитип, ого бетер элжиретти. Бул сөзгө Кубат ого бетер жагалданды* (Жантөшев).

ОГО ЭЛЕ Абдан, өтө эле, андан бетер.

ОГОЖО 1. Тирек, жөлөк, таяныч, сійөніч. 2. *өт.* Башкарып-тескөөчї.

ОГОЖОЛО 1. Тирек коюу, таяныч коюп тирөө. 2. *өт.* Таяныч, жөлөк болуу, байкаптескеп жїріі.

ОГОЖОЛОО огожоло этишинин кыймыл атоочу.

ОГОЗ Дин жөрөлгөсіндө: элге карата сійлөө.

ОГОРОД Жашылча же айыл чарба өсімдіктөрін эгііге ылайыкталган іїдін жанындагы тосулган жер, чарбак. *Огороддун четинде музоосун отказуп бала турат* (Сыдыкбеков).

ОГОЧОР *диал.* Байыркы мылтыктын бир тірі.

ОГУЗ ТИЛИ Тарыхта болгону эки кылым (X–XI к.) жашаган, этникалык жактан ар башка уруулардын бирикмесинен тізілгөн тил.

ОГУЗДАР Б.з. IV к. башында тїрк каганатынын курамында пайда болгон, тїрк тилинде сійлөгөн жана Борбордук Азияда жашаган уруулар.

ОДА *адаб.* Салтанаттуу, кубанычтуу окуяга же айрым адамдарга арналып, мактоо иретинде шарттуу тірдө жазылган ыр.

ОДЕКОЛОН Парфюмериялык каражат катарында колдонулуучу жыттуу заттардын спирттеги эритиндиси.

ОДЕЯЛ (одеяло) Жамынып жатуучу жалаў кат жууркан. *Одеял, кош шейшеп, жаздык, сілгі, тумбочка, кийим илгич баары бар* (Бейшеналиев). *Биз токойдун тінтірөөк жерине келип, көк шиберге одеялды жайып отурдук* (Шимеев).

ОДИОЗДУК 1. Арты чуулгандуулук, суук көрінгөндік. 2. Өзінө терс мамиле туудуруу, өтө жагымсыз, каалабастык, алгылыксыздык.

ОДОНО I Жибек жоолуктун бир тірі.

ОДОНО II Орой, сылык эмес. *Одоно сійлөп кірсілдөп, Орой болбо жашыўда* (Калык). *Одоно мамиле кылуучулары аз эмес* («Мугалимдерге жардам»).

ОДОНОЛУК Оройлук, сылык эместик. – *Одонолук экенин акыр-аягы тішінгөн экенсиў.*

ОДОНТОЛОГ *мед.* Тиш оорусун кароочу врач.

ОДОНТОЛОГИЯ Тиш жана аны дарылоо боюнча илим.

ОДУРАЙ 1. Дордоюу, борбоюп көрініі. *Одурайган чоў Коўур, Сайышмак ічін аяндап* («Манас»). *Оолуктуруп акыры Одурайган капырды* («Манас»). 2. Олурайып тиктөө. *Ызакул Кычанга одурая карады* (Бейшеналиев). *Мурап эч сөз айта албай, одурая Сабырга карады* (Сыдыкбеков).

ОДУРАКАЙ Дордогой, жылмакай эмес. *Одуракай таар.*

ОДУРАЎДА Олураўдоо, жулуна орой, осол мамиле кылуу, тумшугу менен бир тийїї. *Осол ырчы эмесмин, Одураўдап урушчу* (Осмонкул). *Біркіт да одураўдап карап калды* (Бєкєнбаев).

ОДУРАЎДАТ одураўда этишинин аркылуу мамилеси.

ОДУРАЎДОО одураўда этишинин кыймыл атоочу.

ОДУРАЮУ одурай этишинин кыймыл атоочу.

ОЁЗ *тар. сійл.* 1. Уезддик башкарма, уезддин башкармасы, оёзной. *Макул, оёзуна айтып бар* (Турусбеков). 2. Уезд.

ОЁЗНОЙ *тар. сійл.* Уезддик башкарма, уезддин башкармасы.

ОЁН 1. Улук, тєрє, башчы. *Оёнум сени тосууга, Он эки миў колум бар* («Манас» С.К.). 2. Баатыр, жалтанбас, эр. *Орто жерин талкалап, Оён Манас арстан, Оюп кырып берди эле* («Манас»). *Лоп дайранын боюнда, Оён Жаўыл туулган* (Тоголок Молдо). 3. Салабаттуулук, мыктылык. 4. *єт.* Какшыктоодо, шылдыўдоодо «кайран», «кайран неме», «мыкчегер» маанисинде колдонулат. *Ага-ини, дос-тууганы жолдоштору – Э, оён, кыйратарсыў, – деп кілішті* (Осмонов). *Олжону кабат тапканым, Оёнум дыйкан, арстаным* (Тоголок Молдо).

ОЁЎ Ойдуў келген жер.

ОЖОО Чєміч. *Ожоону Эрмек тосуп турду* (Айтматов).

ОЗ Алдыга чыгуу, алдыга єтіп кетії. *Катар баскан адамдын алдына озуп кетет* (Сыдыкбеков). *Жаркылдап тєшіўєргє алтын орден, Жарашсын эмгектен оз улам алга* (Нуркамал).

ОЗГУН Илгери, алга чыккан. *Мурун чыккан кулактан кийин чыккан мїйїз озгун* (макал).

ОЗДУР оз этишинин аркылуу мамилеси.

ОЗОКЕРИТ Тоо мому, парафиндердин аралашмасынан турган минерал.

ОЗОЛОН Озондоп ыйлоо. *Озолонуп ыйласа, Ыйдын тїбї ый болот* (Жантєшев).

ОЗОЛОНТ озолон этишинин аркылуу мамилеси.

ОЗОЛОНУУ озолон этишинин кыймыл атоочу.

ОЗОН *хим.* Абаны, сууну тазалоодо, о.э. техникада, азык-тїлік єндірішіндє колдонулуучу кычкылтектин їч атомунун кошулушунан пайда болгон газ.

ОЗОНАТОР Бузулган абаны тазартуучу аспап.

ОЗОНДО Їнді созо катуу чыгаруу. *Озондосом деп ойлойм, Обону жок жірємін* (Тоголок Молдо). *Ошентип, Чїрєк толкундап, Озондоп ыйлап солкулдап* («Семетей»).

ОЗОНДОО озондо этишинин кыймыл атоочу.

ОЗОНДОТ озондо этишинин аркылуу мамилеси.

ОЗОНДУК Озонго тиешелії, курамында озон бар.

ОЗОНИД ТУЗДАРЫ Щелочтуу металлдардын гидроксиди кычкылтек менен болгон реакциясынан пайда болгон, кызгылт сары тїстєгї бирикмелер.

ОЗУЙПА Милдет, борч, карыз. *Озуйпасын айкын сезди го.*

ОЗУН Алдын ала мурун сіййлєє; бир нерсени иштєєдє бирєєдєн мурун иш кылуу, алдын алуу. *Кычан алдын ала озунуп, тийиштик кылды* (Бейшеналиев). *[Мурат] Ордунан ыргып турду. Сурмадан мурун озунуп, чокту алып ыргытты* (Байтемиров). *Озунган таз бєрк алат* (макал).

ОЗУНТ озун этишинин аркылуу мамилеси.

ОЗУНУУ озун этишинин кыймыл атоочу.

ОЗУУ оз этишинин кыймыл атоочу.

ОЙ I 1. Акыл жігїртїїнін жыйынтыгында пайда болгон нерсе. *Экєє теў алда кандай тереў ойлордун кучагына тїшіп термелди* (Жантєшев). *Булактай кайнап тїгєнгїс ою тереў* (Сыдыкбеков). *Ой жеткен менен кол жетпейт* (макал). *Ойдун гїлдєгєні – акылдын єркіндєгєні* (макал). 2. Аў сезимдин продуктусу, пикир. *Капитан єзінін оюн бирєєгє тїшіндіриїгє абдан уста* (Жантєшев). *Сабыр азыр Сырганын оюн тїшініп тургансып, балдарга суроо берди* (Сыдыкбеков).

ОЙ II Чуўкуруураак жер, айланасындагы жердин деўгээли менен салыштырганда тємєнїрєєк келген жер, ойдуў. *Ал єзінін туулуп єскєн жеринин ой-чуўкурун калтырбай кєргїсї келет* (Сыдыкбеков). *Чаргын быштысын желдирип келатып, ой-тоого карап коюп, єз алдынча кїўкілдєй берет* (Сыдыкбеков).

ОЙ III 1. Казуу, чуўкурайтуу. *[Ашыр] Мустафа менен бирге кємїрдін катуу катмарын оюп иштеп жатышты* (Сасыкбаев). *Кайгынын баарын коёлу, Кара жерди биз быйыл Кетмендеп жатып оёлу* («Манас»). 2. Тешії, чукуп салуу. *Бош эмес бардык аўыздар, Тємєндє коон, дарбыз бар, Бєйрєгїн оюп кетпесин, Карга деген кансыздар* (Осмонов). *Катылган карышкырдын кєзін ойсок* (Барпы). 3. Металлдын, жыгачтын ж.б. бетине из тїшїріп сїрєт, тїр салуу, оймонун їлгїсї, формасы боюнча кесії. *Їйлєр турат жашылдарга бєлєніп, Тукабаны сїрєт менен ойгондой* (Токомбаев).

ОЙ IV Чочугандыкты, таў калгандыкты билдиріїдє же бирєєні чакырууда колдонулат. – *Ой, Омор, сен эмне алдагы сїрєткє урушчудай карайсын, ыя?!* (Сыдыкбеков). – *Ой, келген акем турбайбы, – деп Сартбаев ордунан тура калды* (Сыдыкбеков).

ОЙ ТАБЫШУУ Бир пикирге келүү, ойлору төп келүү, көз караштары бирдей болуу. *Ооба, аны менен оту күйүшүп, ой табышкан жок* (Егиналиев).

ОЙ ТОЛГОО Жүрөгүн өйүп, абдан катуу ойлонуп жүргөн ниет, ички сезим. *Ошондон улам акындын ой толгоосу тагдырдын утурумдук күчү кимде, түбөлүктүү күч кимде экендигин чакмактоодо* (Бейшеналиев).

ОЙБОЙ Чочуганда, бир жери ооруганда ж.б. колдонулат.

ОЙБОЙЛО «Ойбой» деп кыйкыруу, кокуйлоо. *Ал, колун кармап, ойбойлой баштады.*

ОЙБОЙЛОО ойбойло этишинин кыймыл атоочу.

ОЙБОЙЛОТ ойбойло этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙБОЮНА КОЙБОО Акидей асылуу, эркине, макулдугуна карабоо. *Тигинин ойбоюна койбой алмак-салмак жалынып-жалбарып жатышып, бир кайыкты жарым саатка сурап алышпайбы?* (Мавлянов). *Ал экөөбүз Тозордун ой-боюна койбой жатып жөнөтүп жибердик* (Эшмамбетов). *Жолдо жакшы санаалашы жолугуп, ойбоюна койбой үйүнө алып келип коноктойт* («Кыргызстан маданияты»).

ОЙГОН 1. Уйкусу ачылуу, уйкудан туруу. *Сергек Зарыл күндөгүсүндөй эрте ойгонуп, эрте турду* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Жандануу, кыймылга келүү, козголуу. *Өлүк талаа жан байлады, Уйкусунан ойгонуп* (Бөкөнбаев). *Батыш, чыгыш ойгонду, Дос, душман таанып ойлонду* (Турусбеков).

ОЙГОНУУ ойгон этишинин кыймыл атоочу.

ОЙГОО Уктабаган, уктай элек абал. *Болот ай, ойгоо болсоӯ, туруп ала уйду бадага кошуп келчи.*

ОЙГОТ 1. Уктап жаткан кишини ойгонууга аргасыз кылуу. 2. *өт.* Жандандыруу, козгоо, кыймылга келтирүү.

ОЙДОГУДАЙ Ойлогондой, көӯүлдөгүдөй, каалагандай, эӯ сонун. *Оӯой эмес ойдогудай өстүрмөк, Он бир бала – он бир баатыр кабланды* (Осмонов). *Сан, сапатын ойдогудай иштесек, Ушу күндө жердин бети бал каймак.*

ОЙДОЛО Бир орунга турбай ары-бери кыймылдоо, тыбырчылап, тынч тура албоо, ойсоктоо. *Минип турсаӯ, бийлеп турат ойдолоп, Жерди чапчыйт, күрөк менен казгандай* (Токомбаев). *Отун алган кыз-келин, Ойдолошот кылтылдап* (Осмонкул).

ОЙДОЛОКТО ойдоло менен бирдей.

ОЙДОЛОО ойдоло этишинин кыймыл атоочу.

ОЙДОЛОТ ойдоло этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙДУ ОМКОРУП, ТООНУ ТОМКОРУУ Көп жумуш аткаруу, абдан катуу иштөө, таштalканын чыгаруу. *Чындасак, ойду омкоруп, тоону томкоробуз* («Кыргызстан аялдары»). *Мына ойду омкоруп, тоону томкоруп жүргөн кезеги* (Кыдырмышев). *Өзүнчө ойду омкоруп, тоону томкоруп, көтөрүӯкү ишенимде келген Кожон, артына шарт бурулуп, кароолчу болуп иштеген гидрометстанциясы тарапты көздөй бет алып жүрүп кетти* (Абдыраманов).

ОЙДУ-ТООНУ АЙТУУ Баш-аягы жок, маанисиз сөздөрдү сүйлөө, ар кайсынын башын бир айта берүү. *Ойду-тоону айтпай, ток этер жерин айтчы.* **В.: *Ойду-тоону оттоо.*** *Ойду-тоону оттой берет.*

ОЙДУӮ Айланасындагы жердин деӯгээли менен салыштырганда төмөнүрөөк келген жер, мейкиндик, ой. *Беттеги жылкыларды ойдуӯга айдап барды* (Абдумомунов). *Кыштак мына ушул ойдуӯ, көмүскө жерге орношкон* (Таштемиров).

ОЙДУР ой этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙКУ-КАЙКЫ Толкун сымал, өйдө-ылдый; закымдаган сыяктуу. *Ал атчандар жүрүүчү ойку-кайкы белестерден өткөн чыйыр жолдун нугунан эчак бөлүнгөн* (Токомбаев). *Каныбек ыкыс берип ойку-кайкы кубултуп, түркүм порум менен чертүүдө* (Жантөшев).

ОЙКУШТА Кылыктанып ойдолоо, кылтыӯдап ойдолоо. *Бурала басып ойкуштап* (Маликов).

ОЙКУШТАН ойкушта этишинин өздүк мамилеси.

ОЙКУШТАТ ойкушта этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙКУШТОО ойкушта этишинин кыймыл атоочу.

ОЙЛО Ой жүгүртүү, ойго батуу. *Кирбей туруп, чыгарыӯды ойло* (макал). *Жылдызкан так ушуларды ойлоп турду* (Байтемиров).

ОЙЛОН ойло этишинин өздүк мамилеси.

ОЙЛОНУУ Ойду кимдир бирөөгө же кандайдыр бир нерсеге багытоо, ой жүгүртүү.

ОЙЛОО 1. ***ойло*** этишинин кыймыл атоочу. 2. Адамдын болуп жаткан процесстерди, түшүнүктөрдү, пикирлерди, элестөөлөрдү объективдүү жылдыруусу, ой жүгүртүү шыгы.

ОЙЛОСО ОЮНА, УКТАСА ТҮШҮНӨ КИРБӨӨ Иштин, окуянын жөнү мындай болорун такыр күтпөө, күтүлбөгөн жерден башкача болуп кетүү. *Башка бирөө менен жүрүп кетет деп Күкүндүн ойлосо оюна, уктаса түшүнө кирбей турган* (Борбиев).

ОЙЛОТ ойло этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙЛОШ ойло этишинин кош мамилеси.

ОЙЛУУ Ойго баткан. *Анархан али ойлуу* (Жантөшев). *Аким да башын шылкыйтып, ойлуу* (Сасыкбаев).

ОЙМО Чеберчилик менен бир нерсенин бетине оюп түшүрүлгөн көчөт, сүрөт, түр, оюу. *Тегирич, жабык баш, тизгичтердин түрдүү оймо кыялдарын сүрөттөп болбойт* (Током-

баев). *Анар оймосуна бермет төккөн укмуштуу кемерди өз колу менен курчады* (Токомбаев).

ОЙМОК ООЗ Оозу кичинекей, бөйтөйгөн (көбүнчө кыздарга, алардын сулуулук сапатына карата айтылат). *Оймок ооз, бото көз Кыздары сулуу кыргыздын* (Осмонкул). *Ордунан турду буралып, Оймок ооз, калем каш* («Курманбек»).

ОЙМОК Шакек сымалдуу, тегерек таман салынган жагы сөөмөйдүн ич жагына келтирилген, тигүүдө ийненин түбү колго өтпөс үчүн колдонулуучу буюм. *Айымжандын оймогу сөөмөйүндө жүрөт* (Сыдыкбеков). *Сайма түрлөп, салаага оймок кыстарган* (Токомбаев).

ОЙМОКПООЧ оймокпооч салуу Көбүнчө көмүскө, башкаларга билдирбей туруп бурай чымчып алуу. *Акия кээде үч колдун башын батырып, оймокпоочту салып, Элебестин бир жерин үзүп алат* (Сыдыкбеков).

ОЙМОКТУУ 1. Оймогу бар адам. 2. *өт.* Аял.

ОЙМОКЧОНГО ПИР БОЛУУ Аял затына ыйык көрүнүү. *Семетейиў көз жумса: Оймокчонго пир болгон, ордолуу журтка дүў болгон* (Көчкөнов).

ОЙМОЛО Түрдөп, көчөттөп бир нерсенин бетине оюу-чийүү түшүрүү, түр салуу, оймо түшүрүү. *Кадырбайдын бутунда туюк ултарган бийик такалуу оймологон кызыл соору өтүк* (Жантөшев).

ОЙМОЛОН оймоло этишинин өздүк мамилеси.

ОЙМОЛОО оймоло этишинин кыймыл атоочу.

ОЙМОЛОТ оймоло этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙМОЛУУ Оймосу бар, оймо түшүрүлгөн, оймолонгон. *Төр жакта салынган оймолуу шырдак үй ичин көрктөндүрүп турат* (Бейшеналиев). *Жаўгактын уюлунан кырган, оймолуу, сабына күмүш чегерген чоў жанаяктын биринчисин Дыйканга сунду* (Токомбаев).

ОЙМОТЕКЕЙ *диал.* Шырдак, шырдамал.

ОЙМОЧУ Жыгач, сөөк жана башка нерселерди кесип, чийип, оюп кооздоочу уста адам; шырдак ойгон аял. *Оймочу оюп, түр салган* («Саринжи-Бөкөй»).

ОЙМУЛ Оюк, оюп алынган орун.

ОЙНО 1. Шоок кылуу, кандайдыр бир нерсе, оюнчук же оюн менен алаксуу, көўүл ачуу. *Жадырап гүлдөй жаш бала, Күлүўдөп ойной баштады* (Бөкөнбаев). 2. Ойноктоо, оюн салуу, тез, ар кыл кыймыл-аракетте болуу. *Жээрде жалт берип сымаптай ойноп, мүнөзүн көрсөттү* (Сыдыкбеков). 3. Тамаша кылуу. *Ойноп сүйлөсөў да ойлоп сүйлө* (макал). 4. Сахнада оюн-шоокторго катышуу, белгилүү бир роль аткаруу. 5. Кандайдыр бир музыканы же күүнү музыкалык аспапта аткаруу. *Консерваторияда ар кандай аспаптарда ойноону окутуп машыктырат.*

ОЙНОКЕЙ *диал.* Утушпай, жөн гана ойногон чүкө оюну. *Бүгүн ойнокей эле ойнойлучу.*

ОЙНОКТО Бир орунга тынч тура албоо, тынч ала албоо, оюн салуу, ойдолоо, өтө тез, элпек, ар кыл кыймыл-аракетте, абалда болуу. *Ойноктосо Телтору ат, Ок жетпеген мал эле* («Курманбек»). *Деўизде сүзүп ойноктоп, Дем кылган жакка бара алсам* (Токомбаев). *[Орусбектин] бакырайтып, чоў ачылган капкара көздөрү ойноктоп оттуу* (Сыдыкбеков).

ОЙНОКТОО ойнокто этишинин кыймыл атоочу.

ОЙНОКТОТ ойнокто этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙНОО I Ойноок, оюнкарак, ойногонду жакшы көргөн, токтоло элек. *Ойноо бала. Ойноо көз.*

ОЙНОО II ойно этишинин кыймыл атоочу.

ОЙНООК 1. Кол, буттун муундарынын ордунан жылып, чыгып кетүүсүнүн кайра-кайра кайталанышы, адат болуп калышы. *Бармагым ойноок болуп калыптыр.* 2. Оюнкарак, шайкелеў, ойноо. *Кубалашкан кулундар Ойноок, тентек балдардай* (Токомбаев). *Ойноок бала жакшылыктуу оттоткон да эмес окшойт* (Бейшеналиев).

ОЙНОТ ойно этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙНОТМО *диал.* Комуз черткенде колду ар түрдүү абалга келтире черткендик. *Боз ойноктун кол ойнотмосун көрсөў аа!*

ОЙРОН I 1. Кыргын, бүлгүн, талкалануу. *Эринип барбай койгонуў, Эртеў чыгат ойронуў* (Тоголок Молдо). 2. *өт.* Баатыр, эр, кыйраткыч. *Он эки кеткен ойрондор, Баатырдыгы башкача Озуп калган кези экен* («Манас» С.К.). *Оён Кошой карыўыз, Оў жак бутун салганы. Ойрон Кошой абаўдын, Балтыры батпай калганы* («Манас»). *Эр Табылды ойронуў, Ташка жакын бастырып* («Эр Табылды»). *Оў жагында баатырдын, Ойрон Бакай баш болуп* («Манас»). 3. **Күл ойрон** менен бирдей. 4. Абдан, эў бир. *Ойрон мыкты.*

ОЙРОН II Кыйранды, таш-талкан, бырынчырын. *Ойрон болуу. Ойрону чыгуу. Ойронун чыгаруу.*

ОЙРОН БОЛУУ 1. Көзү өтүү, жок болуу, өлүү. *Ал байкуш жаш кезинде ойрон болду.* 2. Талкалануу, кыйроо, бүлгүнгө учуроо. *Отун алып от жактыў, Ойрон болуп кой бактыў* (фольк.). *Басмачылар ойрон болду.* ***В.: Ойрону чыгуу***. *Тек, биз мыктылар барсак, ордонун зынданына салып ойронубузду чыгарбасын деп чочулашты* (Абакиров).

ОЙРОНДО Кыйратуу, талкалоо, жок кылуу. *Сабырдуулук менен иштеп, калыў катмарды ойрондото соголук!* (Сасыкбаев). *Көз*

келгенди ойрондоп, Басып келет деп уктум («Манас»).

ОЙРОНДОО ойрондо этишинин кыймыл атоочу.

ОЙРОНДОТ ойрондо этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙРОТ Азыркы калмак аталган элдин эски өз аты. *Мурда эле көчмөн көп ойрот болгондо 1521-жылы чөнден кыргызга жортуулдай баштаган (Касымбеков). Ойротту бузуп олжо алдым, Мындай олжо кайда алдым* («Манас»). *Ойрот – жоўгорду кыргыздын жерине жолотпой, алдын ала сокку берїї аракети ошол ага-бий Супатай кашкадан чыккан акыл имиш* (Айтматов).

ОЙРОТТО ЖОК Теўдешсиз, баа жеткис, эў мыкты. *Омурткасы он кула, Ойротто жок чоў кула* («Семетей»).

ОЙСОКТО Кылтыўдап, кылыктанып ойдолоо, бир калыпта тынч тура албай ойсоўдоо, ойкуштануу. *Гїлнар тынч тура албай ойсоктой берип, эжекелеринин колдорун бекбек кысып ажырашты* (Сыдыкбеков). *Акмандын жээрдеси ойсоктой басат* (Сыдыкбеков).

ОЙСОКТОО ойсокто этишинин кыймыл атоочу.

ОЙСОКТОТ ойсокто этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙСОЎДО ойсокто менен бирдей.

ОЙСУЛ ойсул ата 1. *миф.* Тєєнїн колдоочусу, ээси. *Чымын тийген тєєгє ойсул ата не пайда* (макал). 2. *єт.* Тєє. *Ойсул ата Кызыл нар* («Эр Тєштїк»).

ОЙСУРА Алы кетїї, тїгєнїї, эўшерилїї.

ОЙСУРАТ ойсура этишинин аркылуу мамилеси.

ОЙСУРОО ойсура этишинин кыймыл атоочу.

ОЙТ БЕРЇЇ 1. Жалт бурулуп карматпай качып кетїї. *Апасы келип сермей бererде Сатыкул ойт берди* (Касымбеков). *Сур ат ойт берип кошкурганда, Нур акеў – Так, так! – деди* (Токомбаев). 2. Кандайдыр бир окуядан, иштен аргасын таап чыга берїї. *Бул окуяга катышпаган оўдур дегенсип, Ысмайыл ойт берип чыга берди.*

ОЙЧУ *диал.* Ойлой бере турган адам. *Ойчу ойлонгуча тобокелчи їйгє жетиптир (макал).*

ОЙЧУЛ Ой жїргїзгєнгє абдан шыктуу, тереў философиялык ой жїргїзїїгє жєндємдїї, акылман адам.

ОК I 1. Мылтык сыяктуу атылуучу куралдардын патронунун ооз жагына кептелген сїйрї же тоголок коргошун. *Житкен окту аткан ок табат* (макал). *Тараска ок тийип, оор жарадар болду* (Сасыкбаев). 2. *Замбиректин огу. Атууга камдалган ок.* 3. Жаанын жебеси. *Жаанын огу жаўылды.* 4. Снаряд.

ОК II 1. Дєўгєлєктєрдїн, машиналардын айлануучу бєлїктєрїнїн айлануу борборуна коюлуучу темир; эки аттык арабанын алдындагы ат чегиле турган узун жыгачы. *Арабанын ок жыгачын сууруп келди* (Сыдыкбеков). 2. Таразанын теў салмакта экендигин көрсєткїчї.

ОК III Кєўїлгє туура келбеген сєз же жаман кабар угузган кишиге карата айтылып, чочугандыкты, корккондукту билдирїї иретинде колдонулат. *– Ок, жаагыўа таш, кара жолтой! – деп тилдеди* (Сасыкбаев).

ОК АТТАТУУ *этн.* Атылган ок денесинде калган кишинин їстїнєн кїнєєсїз аялды аттатуу (элдин ишеними боюнча мындай учурда аял кїйєєсїнє карата таза, ак жїрсє, ала жип аттабаган болсо, ок тїшїп калат деген тїшїнїк болгон). *Алып келгин Чїрєктї, ок аттатып калалык* («Семетей»).

ОК-ДАРЫ Атууга керектелїїчї нерселердин (патрон, дары, ок ж. б.) жалпы аталышы. *Ок-дары калды азайып* («Эр Табылды»). *Бир нече ондогон кишилер ок-дарылардын складын жарууга катышты* (Абдукаримов).

ОК ЖАЎЫЛУУ Ок тийїї, жарадар болуу. *Менин оў жаккы балтырыма ок жаўылды* («Ала-Тоо»). *Неси болсо да їч жашар балага ок жаўылганы жумушчулардын жїрєгїн сыздатты* (Акматов). *Ак падышанын куралдуу желдеттери ашууну тосуп, самсыган элди чекесинен атып киргенде, Айжамалга ок жаўылды* (Саатов).

ОК ЖЕДИРЇЇ Ок менен атып єлтїрїї, окко учуруу. *Тетиги тайкашкачан кутурган Шеримбектин єзїнє гана ок жедирип їстємєндєтєт* (Бейшеналиев).

ОК ЖЫЛАН Суу жыландар тукумундагы жылан.

ОК ООЗУЎА Суук кабарды, жаман сєздї укканда чочуп кетип, «андай болбойт», «андай дебе, андай болушу мїмкїн эмес деген сыяктуу уккусу келбєє, жокко чыгаруу маанисинде айтылуучу сєз айкашы. *Ок оозуўа! Кокуй наалат антпе!* (Бейшеналиев).

ОК ТИШТЄЄ Шертти, антты бузганды ок урсун деген мааниде ок тиштеп антташуу, шерттешїї. *Тузга сийесиўби же ок тиштейсиўби?* (Токомбаев). *Бастырып келип, ок тиште, Антыбыз ушул так болсун* («Ала-Тоо»). *– Айтканыў жалаа, Жарбаў, жалаа болбосо, чындыгына ок тиште!* (Сыдыкбеков).

ОК ТЇЙЇП БЕРЇЇ Сїйлєшїп жїргєн жигит менен кыз «убаданы бузсак, бирибирибизден тансак ок урсун» деген мааниде жоолукка ок ороп берип антташуу. *Илгери жаштар бири-бирине ок тїйїп беришчї экен.*

ОКЕАН Материктер арасындагы эў чоў суу мейкиндиги, чексиз деўиз. *Тынч океан. Атлантика океаны.*

ОКЕАНДЫКТАР Тынч океандын борбордук жана батыш бєлїгїндєгї 10000ге жакын аралдардын элинин жалпы аты.

ОКЕАНОЛОГИЯ Дүйнөлүк океандын жаратылыш комплексин жана антропоген факторлорунун тийгизген таасирин изилдөөчү илим тармагы.

ОКИСТЕНҮҮ Электронду берүү процесси жана элементтерге кычкылтектин биригиши.

ОККАЗНОНИЗМ XVIII к. диндик-идеалисттик окуу.

ОККО УЧУУ Октон ажалы жетүү, ок тийип өлүү. *Атасы Айткулу үркүндө окко учкан, энеси Батма кече жакында, Кытай жеринде өлдү* (Баялинов). *Жалгыз уулум согушта окко учпаса, мен силердей токойдун жапан дөдөйлөрүнө кор болот белем?* (Айтматов). *Темир окко учкан күнү Ташкендин алдында элек* (Касымбеков).

ОККУЛЬТИЗМ Сырдуу, касиеттүү.

ОККУПАНТ Басып алуучу, оккупацияга катышкан адам.

ОККУПАЦИЯ Кандайдыр бир мамлекеттин аскер күчү менен бөтөн территорияны суверенитеттик укук бербестен басып алышы.

ОККУПАЦИЯЛА Оккупация кылып алуу, оккупацияга дуушар кылуу.

ОККУПАЦИЯЛАН оккупацияла этишинин өздүк мамилеси.

ОККУПАЦИЯЛОО оккупацияла этишинин кыймыл атоочу.

ОККУПАЦИЯЛЫК Оккупацияга таандык. *Оккупациялык режим.*

ОКО Алтын же күмүш жип аралаштырылып согулган тасма, сызма.

ОКО: окосу жок Эчтеке болбойт, эч өөнү жок.

ОКОП Казып чыгарылган топурагы кырына үйүлгөн, душмандар менен атышуу үчүн жасалган чуўкурлуу далда, аўгек. *[Андрей] тереў окопторду казып, сапёрдук жумуштарды аткарды* (Сасыкбаев).

ОКОРО Жүгөндүн ооздугуна чылбырды жана тизгинди чалып, эки жагындагы эки бөлөк кайыштын кошкон жерин томолоктоп түйгөн байлоо. *Окоро түйгөн ак нокто, Тайторуга чак нокто* («Семетей»). *Окоро түйгөн ак тизгин Ойноп учкан тулпардын* («Манас»).

ОКРУГ Мамлекеттик территориянын административдик саясий, чарбалык, согуштук ж. б. бир бөлүгү. *Улуттук округ. Согуштук округ. Шайлоо округу.*

ОКРУГДУК Округга таандык. *Округдук конференция. Округдук шайлоо комиссиясы.*

ОКСАЛАТТАР Козу кулак кислотасынын туздары.

ОКСИГЕМОГЛОБИН Кандагы гемоглабиндин кычкылтек менен болгон бирикмеси.

ОКСИДАЗАЛАР Окистенүү процесстериндеги ферменттер.

ОКСИДДИК Жогорку коэрцетивтик металлдардын жана алардын кошулмаларынын кычкылдарынан жасалган туруктуу магниттер.

ОКСИКИСЛОТАЛАР Гидроксил жана карбоксил группалары бар бирикме.

ОКСИЛИКВИТ Жануучу суюк абаны аралаштырып, сиўдирүү менен алынган динамитке караганда күчү аз жарылгыч зат.

ОКСИЛИТ Натрий перекисинин техникалык аталышы.

ОКСИНИТРИЛ Альдегид жана кетондорго цианид кислотасы бириккенде пайда болгон зат.

ОКСОЙ Чоў кадыр-барктуу, келишимдүү кебетеде болуу. *Олтурган Жолой оксоюп, олут алып соксоюп* («Манас»).

ОКСЮМОРОН *адаб.* Бири-бирине ички мааниси, касиети жагынан кескин карамакаршы турган түшүніктөрдүн айкалышып келген учурлары. *Таранчылар чыйк этсе, Чочуп кетем, ой тобо. Таш бака менен жарышсам, Озуп кетем ой тобо* (Шаршен). *Ал сөздү айтып Алооке, Калкынын көөнүн басыптыр. Тирүү өлүк болбойм деп, Түн киргенде качыптыр* («Манас»).

ОКТАВА *адаб.* Сегиз саптан турган ыр формасы.

ОКТО I нокто менен бирдей.

ОКТО II Дүрмөттөө, ок салып атууга даяр кылуу. *Мылтыгын мыктап октоду, Милтесин бу да чоктоду* («Манас»).

ОКТОД 6 торчолуу, 8 электроддуу электрондук лампа.

ОКТОЙ 1. Абдан тез, ылдам. *Октой атып кирип барды.* 2. Абдан түз, таамай. *Октой түз. Сөзү октой.*

ОКТОЛ I Окторулуу, атырылуу, алга катуу умтулуу. *Кабылан шердей октолуп, Качырып Жапар жүгүрдү* (Бөкөнбаев). *Кара чаар жолборстой, Карасаў Алмаў октолуп* («Манас»).

ОКТОЛ II окто этишинин туюк мамилеси.

ОКТОЛУУ Октолгон, дүрмөттөлүү. *Октолуу мылтык.*

ОКТОО I 1. *диал.* Үбөлүк. 2. ***окто*** этишинин кыймыл атоочу.

ОКТОО II нокто менен бирдей.

ОКТОРУЛ 1. Атырылып бууракандоо, атырылуу. *Ахмет суунун окторулуп агып жатканын карап турду* (Сасыкбаев). 2. Алдыга катуу жүткүнүү; атырыла алга катуу умтулуу. *Жумушчулар окторулуп жардана калышты* (Сасыкбаев). *Кээ бир жерде Сарала Окторулуп жулкунат* («Манас»).

ОКТОРУЛТ окторул этишинин аркылуу мамилеси.

ОКТОРУЛУУ окторул этишинин кыймыл атоочу.

ОКТОС БЕРҮҮ Алдын көздөй тез, катуу жүткүнүү, атырыла алга катуу умтулуу. *Жээрде кашка башын чулгуп, алдыга жөнөөгө октос берип зымырады* (Бейшеналиев). *Отурган жеринен шырп этип, октос берип учканын айтпайсыўбы!* (Жусупов).

ОКТОТ окто этишинин аркылуу мамилеси.

ОКТОШ окто этишинин кош мамилеси.

ОКТЯБРЬ 1. Календардык жылдын онунчу айы. *Октябрь ай, жийде жыттуу сонун ай, Жакшы иштеген колхозчунун баары бай* (Осмонов). 2. 1917-жылкы Улуу Октябрь социалисттик революциясы жана анын жылдыгы. *Октябрда аткан таў, Эркиндик берди элиме.*

ОКТЯБРЯТ *тар.* Совет мезгилиндеги 2–3-класстардын окуучулары. *Їчїнчї класстагы октябряттардын бардыгы пионерлердин катарына єтїштї* («Кыргызстан пионери»).

ОКУ 1. Билимди, илимди їйрєнїї, єздєштїрїї. *Бир кїндї бекер кетирбей, Билим ал, оку, балдарым* (Їсєнбаев). *Эх! «Оку, оку жана оку» – деп, айткан экен да! – Аскар ушуну ойлонуп эмнегедир Сыргага карады* (Сыдыкбеков). 2. Жазылган нерсени їн чыгарып же кєз жїгїртїп билїї. *Газета, китеп окуп отургандар да бар* (Убукеев). *[Радченко] їнїн бийик чыгарып [ырды] окуп да берди* (Сасыкбаев). 3. Элдин алдында жазылган нерсени оозеки баяндоо, айтып берїї. *Лектор лекция окуду. 4.* Жаттап алган куран, дуба ж. б. кандайдыр бир максатта ачык же купуя айтуу, дем салуу. *Куран окуду. Дуба окуду. Намаз окуду.*

ОКУЙ Соксоюп жалгыз калуу. – *О кокуй, окуюп эшикте жалгыз олтурасыўбы?* (Убукеев).

ОКУЙТ окуй этишинин аркылуу мамилеси.

ОКУЛ оку этишинин туюк мамилеси.

ОКУЛИСТ *мед.* Кєз оорулары боюнча врач, адис.

ОКУЛЬТИЗМ Жашырын, табияттан тышкары, жашырын кїч, дух бар, алар менен ырым-жырымдарды жана атайын психикалык машыгуудан єткєн адамдар гана тїздєн тїз байланыша алат деген мистикалык окуу.

ОКУЛЯР Оптикалык аспаптын караган кишинин кєзї жагына келїчї айнеги.

ОКУМАЛ Окуган, билимдїї.

ОКУМУШТУУ Илимпоз, билимдїї, илимдин бир тармагы боюнча адис. *Иса Ахунбаев атактуу окумуштуу.*

ОКУМУШТУУЛАР КЕЎЕШИ *пед.* Жогорку окуу жайынын ректорунун жана илим изилдєє мекемелеринин директорунун кеўеш органы.

ОКУНЬ Астынкы сїзгїч канаты кызгылт, туурасынан кеткен кара жол-жолу бар, кєгїлтїр-саргыч, тузсуз суула жашоочу балык.

ОКУРА Уйлардын териси менен этинин арасындагы сайгактын курту.

ОКУРАЙ Кєзїн акшыйтып, олурайтуу. *Омор Сабырга окурая карап:– Ага, окууў аздык кылабы? – деди* (Сыдыкбеков).

ОКУРАЙТ окурай этишинин аркылуу мамилеси.

ОКУРАН Ар кандай таасирлерде жылкынын їн чыгаруусу. *Ээсин кїтїп окуранган ат турат* («Ала-Тоо»). *Ак байтал кулунуна улам имерилип окуранып, тїшє калып, жыттагылап турат* (Мидин).

ОКУРАНТ окуран этишинин аркылуу мамилеси.

ОКУРАНУУ окуран этишинин кыймыл атоочу.

ОКУРАЮУ окурай этишинин кыймыл атоочу.

ОКУРМАН Китеп, журнал ж.б. дайыма їзбєй окуган, кєп окуган адам.

ОКУРМАНДЫК Окууга жатыккандык.

ОКУС Кїтїлбєгєн жерден же этибарсыздыктан болгон иш, окуя, кокустук.

ОКУС БОЛУУ 1. Бир жерин чыгарып алуу, майып болуу. 2. Єлїмгє учуроо. – *Уулум, тынччылыкпы? – Байбиче анын ата-энесинин бири окус болгонбу дегендей шек менен сурады* (Каимов).

ОКУСТАТ Бир жерин чыгарып же мертинтип алуу.

ОКУСТАТУУ окустат этишинин кыймыл атоочу.

ОКУТ оку этишинин аркылуу мамилеси.

ОКУТУУЧУ 1. Окуу жайларында сабак берїїчї мугалим. *Орто мектептин окутуучусу. Институттун окутуучусу.* 2. *єт.* Устат, їйрєтїїчї. *Токтогул жалаў гана улуу акын, композитор болбостон, улуу окутуучу да болгон* (Бєкєнбаев).

ОКУУ I 1. Билим алуу, билимге ээ болуу процессинин жана билим берїїгє байланыштуу иштердин жалпы аталышы. *Оройлук белги болушта, Окуунун кени оруста* (Токтогул). *Анда олтургандар элеттен шаарга окууга бараткан жаштар болсо керек эле* (Сыдыкбеков). *Окуу – билим азыгы, билим – ырыс азыгы* (макал). 2. Теориялык жоболордун жыйындысы; кандайдыр бир окумуштуунун, ойчулдун ж. б. негизги жоболорунун, кєз караштарынын ж. б. жыйындысы, системасы. *Материалисттик окуу.*

ОКУУ II оку этишинин кыймыл атоочу.

ОКУУЧУ 1. Мектепте окуган бала. *Биринчи класстын окуучусу. Жогорку класстардын окуучулары.* 2. Китеп, газеталарды окуй турган адам. *Мындайча окуу менен китеп окуучулардын конференциясына катыша албайбыз* (Таштемиров). *Эрикпей, єткєн сырды айта берсек, Ойлоймун окуучуга болор эрмек* (Турусбеков).

ОКУШ оку этишинин кош мамилеси.

ОКУЮУ окуй этишинин кыймыл атоочу.

ОКУЯ Болуп єткєн кандайдыр бир учур, факт, кубулуш. *[Ал] жїрєгїн толкуткан окуяларды жомоктотуп айткысы келди* (Сасыкбаев). *Мына, бул окуя мындан алты кїн илгери болгон* (Жантєшев).

ОКЧО Туура эби менен кармалган абал.

Ырайымжан автоматын окчо кармап, душмандын тобун тушмалдап, быдыратат (Касымбеков). *Колундагы чорт келте, Окчо кармап бир койду* («Манас»).

ОКЧОНТОЙ 1. Саадактын огун салуучу баштык. 2. Дірмєттєлгєн жездердин ар бирин єзїнчє салуу їчїн ыўгайлуу кєз-кєзї бар кур. *Айтуу окчонтойдон бир окту ала коюп, тиштеп туруп Байтерекке берди* (Токомбаев). *Окчонтой жыйнап ок кылган* («Семетей» С.К.).

ОКЧУ Ок куюучу, даярдоочу адам.

ОКЧУН Алысыраак, оолак, мындайраак. *Тєртєє артта окчун келет* (Жантєшев). *Башкалардан окчун алдыда келаткан жээрде атчан єтє ашыгат* (Сыдыкбеков).

ОКЧУНДА Окчун болуу, оолагыраак, четкерээк туруу.

ОКЧУНДОО окчунда этишинин кыймыл атоочу.

ОКШО 1. Кебетелеш, турпатташ болуу, бирдей болуу. – *О, мына кадимки Шабыраалыга эми окшодуў!* (Байтемиров). *Сапек тикенек чайнап алган эчкиге окшоп кетти* (Токомбаев). 2. Сыяктануу. *Шабыраалы кээ бир кишиге шек берип койгон окшойт* (Байтемиров).

ОКШОЙ Кабагы бїркєє, капалуу кебетеде болуу. *Алдырган бїркїттєй окшоюп турат.*

ОКШОМДУУ Келишимдїї, келбеттїї. *Ойрондоп казган каналдан Окшомдуу дарак гїл єсєт* (Токомбаев). *Башкасын байлап алайын Окшомдуу жеўем Чїрєккє* («Семетей»).

ОКШОЎДО Кєзїн їлїрєйтїп, окшурайтып, олоўдоп кароо, тиктєє, окшуўдоо. *Элемандын Тєштїгїн, Окуранып окшоўдоп, Тосо чыкты Саргылдыў* («Эр Тєштїк»).

ОКШОЎДОО окшоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ОКШОЎДОТ окшоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ОКШОО окшо этишинин кыймыл атоочу.

ОКШОТ окшо этишинин аркылуу мамилеси.

ОКШОШ I 1. Турпатташ, тїспєлдєш, кебетелеш, бирдей. *Сыяда эненин кээ бир кыялы Кымка эненикине окшош* (Бейшеналиев). *Азыркы узатып келген меймандарга Тарасыўар коёндон да окшош экен? – деп, єрєпкїй баштады* (Убукеев). 2. Баары бир. *Кой эми, Айганышка жалтактаба. Окшош, кечпейт Акен* (Сыдыкбеков).

ОКШОШ II окшо этишинин кош мамилеси.

ОКШОШКОНГО МУШТАШКАН Терс кєрїнїшкє, начар абалга бап келгендей, аны дагы кїчєтє тїшкєндєй болуу. *Окшошконго мушташкан болуп, терезенин тїбїндє жалгыз стол, жалгыз отургуч* (Каимов).

ОКШОШТУК Кебетелештик, турпатташтык, бирдейлик.

ОКШОШУУ окшош болуу, бирдей тїстє, кебетеде болуу.

ОКШУ Кусуп жибере турган болуп жїрєгї айлануу. *Тачкачылар андан бетер жєтєлїп, окшуп жатышат* (Сасыкбаев).

ОКШУЎДА Кєзїнїн агын чыгарып олураюу, окшураюу, акшыўдоо. *Оўураўдап-окшуўдап, Артын карай калганы* («Эр Тєштїк»).

ОКШУЎДАТ окшуўда этишинин аркылуу мамилеси.

ОКШУЎДОО окшуўда этишинин кыймыл атоочу.

ОКШУРАЙ Кєзїнїн агын чыгара, їўїрєйє кароо, акшыраюу.

ОКШУРАЙТ окшурай этишинин аркылуу мамилеси.

ОКШУРАЮУ окшурай этишинин кыймыл атоочу.

ОКШУТ окшу этишинин аркылуу мамилеси.

ОКШУТМА Жїрєктї айлантып, кускуну келтире турган дары.

ОКШУУ окшу этишинин кыймыл атоочу.

ОЛБУЙ-СОЛБУЙ Оўунан да, солунан да, оў-солунан. *Астындагы Кєк-чолок Олбуй-солбуй камчы уруп* («Сейтек»).

ОЛБУРЛУУ Зор, кабалтеў, чоў. *Асанбек олбурлуу, мурду коўкойгон, кєзї чїўїрейгєн, маўдайы жазы сары киши* (Жантєшев).

ОЛДА Єкїнгєндї, кекээрдегендикти, кейигендикти билдириїде колдонулат. *Динар чындап ызаланды: – Олда кайран ай, жеке силер эмес, биз деле таркатабыз* (Сыдыкбеков). *Ойдогудай жашайын деп турсам да, Олда кургур жалгыз жїргєн жакшы эмес* (Акималиев).

ОЛДО олда менен бирдей. Алла бар деген мааниде колдонулат.

ОЛДО-БЇЛДЄ Кудай урсун, теўир урсун деген мааниде. *Олдо-бїлдє! деп койчу, мен ишенейин.*

ОЛДО УЙ! *дин.* Алла ушул. *Дубана келет эшиктен, олдо уй. Балакет качсын тешиктен, олдо уй. Бала ыйласын бешиктен, олдо уй* (Калык).

ОЛДОКСОН Эби жок, ийкемсиз, чоркок, эпсиз. *Кандай олдоксон адамсыў!?* (Каралаев).

ОЛДОКСОНДУК Эби жоктук, ийкемсиздик, чоркоктук, эпсиздик. *Бул олдоксондугу їчїн єзїн єзї жемелеп турду* (Жантєшев). *Олдоксондук жаман адат, Чоркоктукту жеўели* (Осмонкул).

ОЛЕОГРАФИЯ 1. *полигр.* Кєп тїстєгї боёк литографиясы. 2. Ошол жол менен басылган сїрєт.

ОЛЕТТЕР Батыш монголдордун бир тобу.

ОЛЖО 1. Табылга. 2. Жоодон алынган малмїлк. *Алар жоортуулдан тапкан олжолорун тептеў бєлїшїп, дайым бир-бирин жоодон*

кайтарышчу экен (Токомбаев). *Олжо сеники болду* («Ала-Тоо»). *Олжо болуп тагдырыма буюрган, Оору, соо эмес бар илдеттен айыктым* (Султанов). 3. Аўчылыкта атып алынган же колго тїшїрїлгєн аў жаныбарлары. *Этти эки атка бєлє артып, олжо менен їйгє кайттык* («Ала-Тоо»). 4. Колго тїшкєн душман тараптын эли же адамдары. *«Олжо муну алгын», - деп* («Манас» С.О.).

ОЛЖОЛО Олжо кылып алуу. *Баарыбызды жєн койбой, Олжолоп алып тынат го* («Манас»). *Бечараны олжолоп, Талаганын жазышты* (Тоголок Молдо).

ОЛЖОЛОН олжоло этишинин єздїк мамилеси.

ОЛЖОЛОО олжоло этишинин кыймыл атоочу.

ОЛЖОЛОТ олжоло этишинин аркылуу мамилеси.

ОЛЖОЛОШ I Олжону бирге табышкан, олжону бєлїп алышууга акылуу.

ОЛЖОЛОШ II олжоло этишинин кош мамилеси.

ОЛЖОЛУУ Олжосу бар. *Сапар олжолуу келген Тїгєлдї кєрїп, кїлїп жиберди* (Бейшеналиев). *Олжолуу болгон калыў кол, Ойноп бїгїн жаткыла* («Эр Табылды»).

ОЛИГАРХ Ири капиталдын ээси.

ОЛИГАРХИЯ Ири монополисттик капиталдык єкїлдєрїнїн чоў эмес топторунун саясий жана экономикалык їстємдїгї. Азчылыктын бийлиги, эксплуататордун мамлекеттик башкаруу формасынын бири.

ОЛИМП Грецияда эў бийик тоо массиви жана грек мифологиясында кудайлардын чогулган жери.

ОЛИМПИАДА 1. Тєрт жылда бир єткєрїлїїчї эл аралык спорттук мелдештер, олимпиадалык оюндар. 2. Ар тїрдїї мелдештер: конкурс, кароо. *Канымгїл 2010-жылы єнєрпоздордун облассттык олимпиадасына катышат.*

ОЛИМПИАДАЛЫК Олимпиадага таандык.

ОЛИМПИЯЛЫК ОЮНДАР Байыркы грециядагы Олимпия шаарында оюндун бул же тигил тїрлєрї боюнча жыл сайын єткєрїлїїчї мелдеш.

ОЛИФА Майлуу сырларды, даярдоодо колдонулуучу зыгырдын же кара куурайдын кайнатылган майы.

ОЛКУ-СОЛКУ Туруктуу эмес, ойлогон оюнда турбаган, ыргылжыў. *Иманбайдын максаты Мамбеткулдун эмне їчїн олку-солку болуп жїргєнїн билїїдє болучу* (Каимов). *Олку-солку болуп жїргєн оюнда, А досторум жолго чыксын арданып* (Осмонкулова).

ОЛОБО Кой менен эчкинин єпкєсїн алып, ичин тазалап, май менен сїткє толтуруп, суугa кайнатылып бышырылган тамак. *Союлган койдун єпкєсїн алып олобо жасоого киришти.*

ОЛОГОЙ Олойгон, олоюп турган. *Ологой кєз.*

ОЛОЙ 1. Бир кєзї сокур болуу. *Найза тийип кєзїнє, Олойгондор дагы бар* («Манас»). 2. Олураюу, кєзїн акшыйтып кароо. *«Окубайсыў» деп айтсаў, Олоё карап ормоёт* (Маликов). *Атка минерге «кайда бардыў» деп айтса, Кабак чытып тїсїн їйрїп* олойгон (Осмонкул).

ОЛОК Сокур, олойгон.

ОЛОКТО Окураўдоо, олоўдоо, олоюу. *Олоктогон кароолчунун жанына Кедейдин тєрт жолдошу жалынып келип акмалап отурушту* (Токтогул).

ОЛОКТОО олокто этишинин кыймыл атоочу.

ОЛОКТОТ олокто этишинин аркылуу мамилеси.

ОЛОЎ I Аялдардын жоон жана узун чачы. *Олоўдой болгон кайран чач* («Семетей» С.К.).

ОЛОЎ II Басмайылдын артыраак жагына тартылуучу, ээрге бекитилген кайыш. *Басмайыл, олоўдору куудулдун оюнчуктарына окшоду* (Токомбаев). *Їч басмайыл, кош олоў Їстї-їстїнє тартылган* (Осмонкул).

ОЛОЎ КАП олпоў менен бирдей. *Ар тїрдїї чыгым їчїн алым алган, Тїтїнгє олоў кап деген салык салган* («Эл адабияты»).

ОЛОЎ ЧАЧ олоў I менен бирдей.

ОЛОЎГО БАТПАС Аябай семиз, чапчактай болгон, болуп-толуп турган деген мааниде. ***В.: Олоў жетпес.*** *Олоў жетпес байкеў бар.*

ОЛОЎДО 1. Сокур сыяктуу болуп кєрїнїї, олоктоо. *Олоўдогон ал аюу, Орго тїшкєн кез экен* («Эр Тєштїк»). 2. *єт.* Ачуулануу, тумшугу менен бир тийїї, ороўдоо. *Олоўдогон калмактын, Ок єтпєгєн тону бар* («Манас»). *Унутуп калсам бир ишин, Олоўдоп мага бакырат* (Барпы).

ОЛОЎДОО олоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ОЛОЎДОТ олоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ОЛОЎДУУ Олоўу бар.

ОЛПОК 1. Бешикке баланын астына салынуучу жумшак, мамыкка окшош тєшєк. 2. *тар.* Калыў, кабат жїн салып тигилген, урушта кийилїїчї сырт кийим. *Эки чопкут бир олпок Каттоо менен кийиўер* («Эр Табылды»). *Колубуздан келер иш болсо ок єткїс олпок тигип жиберип, силерди ач ажалга алдырбасак дейбиз* (Сыдыкбеков). *Ок єтпєс олпок анда бар* («Эл адабияты»). *Олпок тондор тїлїндї* («Манас» С.К.).

ОЛПОЎ 1. Кокон хандыгында буудай салыгынын аты. *Олпоў деп алды эгинди* (Арстанбек). 2. Салык жыйнаганда ченеп алуучу мїшєк.

ОЛТУР отур менен бирдей.

ОЛУ Бир нерсени оюп же чукуп алуу, оё алып кетїї. *Чылпагын алам деп кєзїн олуп*

алган (макал). *Жӱрөктөн тийип, аркасын бир топ олуп кетиптир* (Жантөшев).

ОЛУН Олураўдап мурду менен бир тийїї, атырыла ороўдоо. *Көчөр Сапарга олунду* (Бейшеналиев).

ОЛУНУУ олун этишинин кыймыл атоочу.

ОЛУРАЙ Көзїн окшуйтуп олоюп кароо, тиктөө. *Экөөбїздїн ойронубуз чыгат! – дегендей болуп олурайды* (Сасыкбаев).

ОЛУРАЙТ олурай этишинин аркылуу мамилеси.

ОЛУРАЎДА Олоўдоо, көзїн акшыўдатып орой мамиле кылуу, катуу бир тийїї.

ОЛУРАЎДОО олураўда этишинин кыймыл атоочу.

ОЛУРАЮУ олурай этишинин кыймыл атоочу.

ОЛУТ Орун. *Олут алды.*

ОЛУТТУУ 1. Орундуу, жөндїї. *Акбардын олуттуу мамиле кылып, тигирээк сїйлөшї Шекерге жылуу таасир этти* (Убукеев). 2. Зор маанилїї, керектїї, орчундуу. *Жаўы жердин маанисине тїшїнбөй, Олуттуу иштен бизди четке бурасыз* (Осмонкул). 3. Бир топ, бир далай. *Олуттуу жашка толгон соў, Оюндан осол болгон соў* (Тоголок Молдо).

ОЛУЯ Ыйык, касиеттїї б.а. өзїнїн такыбалыгы менен атагы чыккан адам. *Жаангер кожо олуя* («Манас» С.О.). *Олуя болуп дїпїлдөп, Мазарга барып жалынчу* (Тоголок Молдо). *Олуя жакынын колдойт* (макал).

ОЛУЯ ЗААДА 1. Олуядан туулган, олуянын тукуму, баласы. 2. *өт.* Касиеттїї ыйык адам. *Кара кан кызы Каникей, Олуязаада жан экен* («Манас» С.К.). *Олуя заада келиндин, Ошондо сынын көрдї эми* («Манас»).

ОЛУЯСЫНДАЙ КӨРЇЇ Бирөөгө абдан ишенїї, ошонун айтканын ыйык көрїї. *Ал Асанакунду олуясындай көрөт* («Чалкан»).

ОЛУЯТ Барып турган мыкты, баарыдан артык деген мааниде.

ОЛЧОГОЙ Эў чоў, эпсиз чоў, дардайган, колдойгон, олчойгон.

ОЛЧОЙ Чоў, бараандуу же эби-сыны жок көрїнїштө, кебетеде болуу; өтө көп болуу.

ОЛЬХА Суу бойлорунда өсїїчї кайыў тїркїмїнө кирїїчї жалбырактуу бадал.

ОМ Электр өткөргїчїнїн каршылыгын өлчөгїч бирдик.

ОМАНДЫКТАР Араб тилинде сїйлөгөн, ислам динин туткан, индоевропалык расага кирген, Оман султанынын негизги калкы.

ОМБУ 1. Тїз эмес, шамал їйлөп дөбөчөдөбөчө болуп каткан кар, муз. *...Ашуунун белинде омбулар жукарып, жол ачылат...* (Айтматов). 2. Алабарман сїйлөгөн, туругу жок, тигини-муну бир айткан.

ОМБУДСМЕН *укук* Кимдир бирөөнїн кызыкчылыгын жактоочу, акыйкатчы. Ар кандай административдик органдар, жеке адамдар жана бирикмелер тарабынан адам укуктарынын сакталышын контролдоо їчїн атайын шайланган же дайындалган кызмат адамы.

ОМИЙИН Куран окулуп бїткөндө, кээде жалпы эле жакшы тилектин аткарылышы їчїн алакан жайып, батанын акырында айтыла турган сөз. *«Омийин!» – деп кол жайып* («Манас» С.К.). *Акман колун жайып: – Омийин, журтум – дей берди* (Сыдыкбеков).

ОМКОР Коўторуу, томкоруу, оодаруу. *Колдоруна майышпаган лом алып Таш омкоруп, арабага таш салып* (Осмонов).

ОМКОРТ омкор этишинин аркылуу мамилеси.

ОМКОРУЛ омкор этишинин туюк мамилеси.

ОМКОРУУ омкор этишинин кыймыл атоочу.

ОМКОРУШ омкор этишинин кош мамилеси.

ОММЕТР Электр каршылыгын (омдук) өлчөөчї курал.

ОМОГРАФТАР Жазылышы бирдей бирок айтылышы боюнча айырмаланган сөздөр *ток (курсак ток), (электр тогу), бак (дарак), (суюктук куя турган идиш).*

ОМОЙ Бїркїттїн бир тїрї. *Куш экөөсї каракур Куш баяны омойлоп* (Молдо Кылыч).

ОМОК 1. Өмгөккө салынган кїч; кїчкө салган аракет. 2. *өт.* Таяныч, жөлөк, тирек.

ОМОКТО Кїчкө салуу; жөлөп-таео; жөлөктаянычын келтирип, бир нерсени көрсөтө айтуу. *Сен да сїйбөй жїрөт деп, Далилдедим омоктоп* (Токомбаев).

ОМОКТУУ 1. Омогу бар, карылуу. *Омоктуу ат.* 2. *өт.* Кїчтїї, бакыбат.

ОМОНИМ *лингв.* Тыбыштык составы бирдей, бирок мааниси башка сөз (мис., ат – адамдын аты, нерсенин аты, ат – жылкы маанисинде ж. б.).

ОМОНИМДИК УЙКАШ *адаб.* Омоним сөздөрдї катыштырып, уйкаштык тїзїї.

ОМОНИМИЯ Ар башка маанидеги сөздөрдїн тыбыштык жактан дал келїїсї.

ОМОНЧУЛАР Милициянын бөтөнчө тапшырма аткарган бөлїгї.

ОМОФОНДОР Айтылышы бирдей бирок жазылышы боюнча айырмаланган сөздөр.

ОМОФОРМАЛАР Ар башка сөз тїркїмїнө тиешелїї болуп, айрым гана грамматикалык формаларында тыбыштык жактан дал келип, калган формалары боюнча тыбыштык жагынан туура келбеген катарлар. (*той* деген зат атооч менен *той* деген этиштин уўгу формалары).

ОМУР 1. Омкоруу, тїбї менен же тїбїнөн томкоруу, оодаруу. *Арыктын суу жырып кеткен жерине чийдин дїўгөсїн омуруп барып салышты* (Убукеев). *Батыш такасын омуруп албайын деп, өтїгїн чечип колуна алды* (Сыдыкбеков). 2. Тоўгон же катыган нерсени (мис., майды) томуруу, омкоруп алуу.

ОМУРОО 1. Малдын көөдөнү, көкүрөгү. *Кара чокойдун согончогу эчак эле торпоктун омуроосуна жеткен* (Токомбаев). *Кар аттын омуроосунан келип, оўойлук менен жол бербейт* (Байтемиров). 2. Төштүн ийинден төмөнкү бөлүгү. *Омуроодогу кызыл шуру сулуунун көркүн чыгарып, көрүнүшүн миў кубултат* (Жантөшев).

ОМУРОО КАКТЫ КЫЛУУ Иштин жөнүнө көп түшүнө бербөө, бүтпөсө деле бүттү деп жүрө берүү. *Эски боюнча омуроо какты кылып жүрө беришке болбойт деген сөздөрдү айтышат* (Осмоналиев).

ОМУРООГО САЛУУ Кічкө салуу, коркутуп-үркүтүү, опузалоо. *Мени омуроого салба. Аны омуроо зордукка салып, ой-бойуна койбой алып кетишти.*

ОМУРООЛО 1. Омуроого салып жөөлөө, омуроосу менен түртүү. 2. *өт.* Бирөөгө ачууланып тумшугу менен бир тийүү, жулунуу, опурулуу. *Омуроолоп бир тийбе Өзүнчө карап турганга* (Осмонкул).

ОМУРООЛОО омуроолo этишинин кыймыл атоочу.

ОМУРООЛОТ омуроолo этишинин аркылуу мамилеси.

ОМУРТ омур этишинин аркылуу мамилеси.

ОМУРТКА Адамдын жана көпчүлүк айбандардын бири-бири менен туташкан кыр арка сөөктөрү. *Омурткасы оркоюп, кабыргасы каркайган* (Жантөшев). *Омурткасын оркойтуп, орокчу болот кембагал, кабыргасын каржайтып, кічтүү болот кембагал* (макал).

ОМУРТКАЛУУ Омурткалары бар, омуртка түзүлүшүндөгү. *Омурткалуу жаныбарлар.*

ОМУРТКАЎ СЫНГЫР Ойноок балага карата тилдөө, жемелөө иретинде колдонулат. – *Омурткаў сынгыр, ойноп жүрүп албадыбы* (Осмоналиев). *Омурткаў сынгырдын оюну да канбайт* (Осмоналиев).

ОМУРУЛ омур этишинин туюк мамилеси.

ОМУРУУ омур этишинин кыймыл атоочу.

ОН БАШЫ *тар.* Он жоокердин башчысы. *Он башчысы ороктоп* («Семетей» С.К.).

ОН ГҮЛҮНҮН БИРИ АЧЫЛА ЭЛЕК Али жаш, жапжаш, жаштыгы өтө элек, жаштык курагы эми гана башталган. *Ал гана эмес жашы жете элек, он гүлүнүн бири ачыла элек кыздарды да баўгиликке үйрөткөн.* ***В.: Он гүлүнүн тогузу төгүлө элек.*** *Он гүлүнүн тогузу төгүлө элек чырайлуу ургаачынын куну жогору, кардар четтен чыгат* (Бейшеналиев). ***Өмүрүнүн бир гүлү ачылбоо.*** *Өмүрүнүн бир гүлү ачылбай Орозбайдын Бейшени окко учту* (Абакиров).

ОН 10 саны. *Он киши. Он китеп.*

ОН СЕГИЗ МИЎ ААЛАМ Бардык жандуу, жансыздар орун алган, биз билген жана билбеген аалам, анын бөлүктөрү, бүткүл жер жүзү. *Он сегиз миў аалам – көк өгүздүн жонунда* (фольк.). *Он сегиз миў ааламды Камырдай тепсеп баскандай* (фольк.). *Ала-Тоо батыш менен чыгышыўа Тургандай он сегиз миў аалам сыйып* (Осмонкул).

ОН ТОЛГОНУУ Бир чечимге келе албай көпкө ойлонуп убараланууу, ыргылжыў болуу, эмне кыларын билбөө. *Көзү так жетпеген Оросул он толгонуп, ок чыгарбай токтоду* (Осмоналиев).

ОН УКТАСА ТҮШҮНӨ КИРБЕГЕН ***к. Үч уктаса түшүнө кирбеген.*** *Сен айткандын баарысы он уктасам түшүмө кирбеген жат нерселер* (Мавлянов).

ОН ЭКИ ТОЗОК БИР КЕЛҮҮ Абдан катуу кыйноо-кыстоо иштер чогуу келүү. *Силер жөнүндө ойлосом башыма он эки тозок бир келет* (Жантөшев).

ОН ЭКИДЕН БИРИ ЖОК, УЙ БАЙЛАРГА ЖИБИ ЖОК Эч нерсеси жок, таптакыр куру кол, куру жалак. *Ал он экиден бири жок, уй байларга жиби жок жүргөн бир байкуш.*

ОНДАТРА 1. Суунун жээктеринде, саздактарда жашоочу териси баалуу кемиргич жаныбар. 2. Ошол жаныбардын териси.

ОНДУЛЯТОР 1. Телеграфтык кагаз лентасына түшүрүүчү түзүлүш. 2. Чоў ылдамдыктагы электрондордун шооласынын энергиясын электромагниттик нурдануунун энергиясына айландыруучу түзүлүш.

ОНЖОГОЙ Олдоксон, өтө узун. *Онжогой куйрук күрөў ат, орустан ашпайт дечү эле* (Арстанбек).

ОНЖОЎДО Тартайган, тартаўдаган эбисыны жок кыймылда болуу. *Деп, ошентип Айчүрөк Онжоўдогон тору аттын Оозун тартып турду эле* («Сейтек»).

ОНЖОЎДОО онжоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ОНЖОЎДОТ онжоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ОНКОЛОГ Шишик, рак ооруларынын адиси.

ОНКОЛОГИЯ Шишиктерди жана аны дарылоо усулдарын изилдөөчү медицинанын бир бөлүгү.

ОНОГУ *диал.* Алиги, тиги. *Кейитип коет алганын, Жай билбес аял оногу* («Эл адабияты»).

ОНОК Эби жок, шыгы жок, чоркок. *Күү черте албас онокко Жазалап арак беришти* («Мендирман»). *Султан өзү сөзгө онок киши* («Ала-Тоо»).

ОНОМАСИОЛОГИЯ Түшүнүктөн сөзгө карата изилдөөнү камтыган тил илиминин бөлүгү.

ОНОМАСТИКА *линг.* 1. Тилдеги болгон энчилүү аттардын жыйындысы. 2. Энчилүү аттарды үйрөнүүчү тил илиминин бөлүмү.

ОНТО Бир жери ооруудан, кыйналуудан энтиккендей созулуўку дабыш чыгаруу.

Анда-санда онтоп, тык-тык жөтөлүп Сансыз жатат (Жантөшев). *Онтоткон – оору, мөгдөткөн карылык* (макал).

ОНТОГЕНЕЗ *вет.* Тийилдік болуп жаралгандан тартып өлгөнгө чейин организмдин жекече өөрчүшү.

ОНТОЛО Үстү-үстүнө, кайра-кайра онтоо.

ОНТОЛОГИЯ Бытие, маўыз жөнүндөгү метафизикалык окуу.

ОНТОЛОО онтоло этишинин кыймыл атоочу.

ОНТОЛОТ онтоло этишинин аркылуу мамилеси.

ОНТОО онто этишинин кыймыл атоочу.

ОНТОТ онто этишинин аркылуу мамилеси.

ОНУНЧУ Ондун иреттик саны.

ОНФАУНА Деўиздин түбүндө эркин жылып жашаган жандыктардын тобу. Аларга краб, креветка, деўиз таракчасы, камбала, скат ж.б. кирет.

ОЎ I 1. Солдун карама-каршы жагы. *Абылбек оў колунун ортону менен столду акырын гана тырсылдата ургулап койду* (Жантөшев). *Оў жагымда Жапар жатат, Сол жагымда Сулайман* (Үмөталиев). *Оў колуна кайчы алган, Сол колуна барча алган* (Тоголок Молдо). *Оў колуўдун ачуусу келсе, сол колуў менен карма* (макал). 2. Ылайык, туура, дурус, жөн, жөндүү; бузулбаган. *Теги ошончо элдин көзүнөн алыс кеткеним оў болду* (Сыдыкбеков). *[Атам] мен эмнени ойлосом, ошону оў көрөр эле* (Сасыкбаев). *Машина оў эле.*

ОЎ II Күндүн, абанын таасири менен бир нерсенин өўү өчүү, кубаруу. *Кырк жылы сууга чыласа, Кылт этип кылы оўбогон* («Манас»). *Бурулбасын, оўбосун Гүл жүзүўөр солбосун* (Үмөталиев). *Жөрүгүмө жүткүнөм да, өкчөлөм, Жүзарчымдай жүдөп, оўуп кеткен өў* (Култегин).

ОЎ III Жакшы, оўтойлуу абалга жетүү, түзүк болуп калуу; жыргап калуу. *Дүнүйөнү жайнатып, Аш-тамагын кайнатып, Оўуп жаткан кези экен* («Эр Төштүк»).

ОЎ ЖАМБАШЫНАН ЖАТУУ Ондой берди болуу, иши оўунан чыгуу, жолу болуу. *Олжолуу болдум, түндө оў жамбашыман жаткан экенмин* («Жомоктор»).

ОЎ ЖЫГЫЛ ДЕСЕ, ТЕСКЕРИ ЖЫГЫЛАТ Айтканды айткандай орундатпайт, тескери кетет, кежирлик кылат. *Мындай, оў жыгыл десе, тескери жыгылган тилазарды көргөн эмесмин* («Чалкан»).

ОЎ КАНАТ *тар.* Кыргыз элинин XV–XVI кылымда калыптанган этносаясий түзүлүшүнүн бир бутагы жана уруулук бирикмеси.

ОЎ КОЛУ Кимдир бирөөнүн ар кандай ишине жараган, таяныч боло алган ишеничтүү жардамчысы. *Ал кечээ гана Турдалы болуштун оў колу эмес беле* (Мияшев). *Бухара эмиринин Ферганадагы оў колу болуп саналган Ибраимбек корбашынын турган кези экен* (Сасыкбаев). *Калбүбү Караевна болсо айтканын иштеп, Нуруйлага оў кол болуп берди* (Бердикеев).

ОЎ КӨЗҮ Абдан ишенген кишиси, ишеничтүү адамы. *Элемандын Төштүктүн Оў көзүнүн бири экен* («Эр Төштүк»). *Тоскон датканын оў көзү аталган Райымбекке ачкычы тапшырылды* (Осмоналиев).

ОЎ КУЛАГЫЎ МЕНЕН ДА, СОЛ КУЛАГЫЎ МЕНЕН ДА УК Абдан кунт коюп ук, эсиўден чыгарба, эч качан унутпа деген мааниде. *Оў кулагыў менен да ук, сол кулагыў менен да ук, Бузук дайыма эле бузук* (Шүкүрбеков). *Калайык калк?! Оў кулагыўар, сол кулагыўар менен уккула!* (Тойбаев). *Муну оў кулагыў менен да, сол кулагыў менен да ук, түшүнүктүүбү!* (Абакиров).

ОЎ ТАППАГАНДАЙ Бир топ, бир кыйла өлчөмдө. *Оў таппагандай көп жүк экен.*

ОЎ ТАППОО Катуу тийүү, катуу зыянга учуроо.

ОЎБОГОНДОЙ Абдан, өтө, бир кыйла. *Оўбогондой чоў. Оўбогондой кыйын.*

ОЎГУЛУКТУУ Жакшы, оўтойлуу, оўдуу. *Күн-түн да оўгулуктуу көрүнбөдүм, Мурунку «жаным!..» деген курбум жашка* (Маликов). *Денесинин ысыганы оўгулуктуу уктатпады.*

ОЎДО 1. Бир нерсенин бузук жерин түзөтүү, жөнгө салуу, эпке келтирүү. *[Айтбаев] шамдагайлык, эпчилдик менен машинаны оўдоп жатты* (Сасыкбаев). *Шамдын билигин оўдоп коюп, Айнысахан катка үўүлдү* (Жантөшев). *Акбар ашуунун белине түшө калып, ээрин оўдоду* (Убукеев). 2. Бузулган же начарлаган ишти жөнгө салуу, жолго коюу. *Жаўы директор уюштургуч экен, келгенден бери ишкананы оўдоп жиберди.*

ОЎДОЙ БЕРДИ БОЛУУ Кандайдыр бир иштин бүтүшүнө өзүнөн-өзү ыўгайлуу жагдай боло калуу, иштин оўолор, жолу болор жагына шарт түзүлүү. *Чолпон келгенде оўдой берди болуп, Алтын үйүндө жалгыз эле* (Байтемиров). *Эми ал каерден оўдой берди болуп чыга калар экен деп көнгөн адаты боюнча... көрүнгөн жерди сагалады.* ***В.: Оўдой бердисине салуу.*** *Көптүн көўүлү бурулганы оўдой бердисине салыптыр. Эринен чыгарууга айнытыўыз* (Бейшеналиев). *...Жайлоого жеткени ан үчүн оўдой бердисине салгандай* (Бейшеналиев). ***Оўдой бердисине түшүү.*** *Кызыл кулактарга арзан мал... жалпы туягы саналып дүў соода боюнча оўдой бердисине түшүүдө* (Бейшеналиев).

ОЎДОЛ оўдо этишинин туюк мамилеси.

ОЎДОЛУУ Бузук эмес, оўдолгон, түзөлгөн.

ОЎДОН оўдо этишинин өздүк мамилеси.

ОЎДОО оўдо этишинин кыймыл атоочу.

ОЎДООЧУ Оўдоп-түзөтүүчү.

ОЎДОТ оўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ОЎДОШ оўдо этишинин кош мамилеси.

ОЎДУ-СОЛДУ АЎДАБОО Эч нерсени байкабоо, каалагандай жїрє берїї. *Кїлташырдын анда оўду-солду аўдабай ого бетер кїпїлдєгєн чагы экен* (Абакиров).

ОЎДУР оў этишинин аркылуу мамилеси.

ОЎДУУ Тїзїк, дурус; ылайыктуу.

ОЎКО 1. Мергенчиликте миўинчи атылган кийик ок тийгенде тєрт аягы асманга карап жан берет деген ишеним. *Мурда биздин элден оўко тургузган мерген Калык деген єткєн экен* («Жомоктор»).

ОЎКО-ЧОЎКО АТУУ Башмалдак атып, ала салып кетїї.

ОЎКОГОЙ Оўкойгон, коўкойгон. *[Кєкєнї] колжойгон оўкогой мурун неме жїзїн їйрїп ормоўдоп опузалады* (Касымбеков).

ОЎКОЙ Эби-сыны жок болуп, єзгєчє колдоюп бєлїнїп туруу, коўкойгон кєрїнїштє болуу. – *Кырдач мурун жар кабак, Ызырынып оўкоюп* («Эр Табылды»).

ОЎКОЛО 1. Башмалдак атуу, тєбєсї менен сайылуу, оўкосунан тїшїї. *Оўколоп далай фашист кулап жатты* (Їмєталиев). *Оўколой тїшєт атканым, Ордунан турбайт чапканым* (Їмєталиев). 2. *єт.* Жакшы єсїї, дїркїрєп калыў чыгуу. *Жердин сырын билген карыялар, бул жерге эгин тим эле оўколоп кала тургандыгын айтышты* (Байтемиров).

ОЎКОЛОО оўколо этишинин кыймыл атоочу.

ОЎКОЛОТ оўколо этишинин аркылуу мамилеси.

ОЎКОСУНАН ТЇШЇЇ 1. Башмалдак атып, башы менен жер сайып жыгылуу. *Тоодон учканда оўкосунан тїшїп, арка-моюну астында калыптыр.* 2. Кызматынан, ишинен жыдып тїшїп калуу. *Аныў оўкосунан тїшїп, азыр жели чыгып калыптыр* («Чалкан»). ***В.: Оўкосунан кетїї.*** *Жаза басып алып оўкосунан кетти. Ал эчак эле оўкосунан кеткен, азыр бош.*

ОЎКОЧУК АТУУ Башмалдак атуу, оўкосунан кетїї, оўкосунан тїшїп ала салып кетїї. *Баш менен мен оўкочук атып жаттым* (Їмєталиев).

ОЎО 1. Жолго коюу, кемчиликтерди жоюу. *Жаўы жетекчи чарбаны оўойм деген жакшы тилекте ойлонуп жатып, тереў уйкуга кетет* («Чалкан»). 2. Ирдентїї, эттендирїї; турмушун, саламаттыгын ж. б. дурус абалга келтирїї, тїзєє. *Баатырдын кїчїн арттырып, Калыбына келтирип, Каныл оўоп жеткирип* («Эр Табылды»).

ОЎОЙ 1. Жеўил, жеўил-желпи, кыйын эмес. *Адис капканчылар їчїн жылдын бардык мезгилдерине караганда, сары сойгокто карышкыр кармоо оўой* (Каимов). 2. Бат, тез, ылдам. *Оўой менен ачуусу келїїчї эмес* (Бєкєнбаев). *Майданга бышкан кєк жалдар Оўой менен кебелбес* (Элебаев).

ОЎОЙ-ОЛТОЎ Жеўил-желпи, жеўил. *Манастын уулу Семетей Оўой-олтоў эр эмес!* («Семетей»).

ОЎОЙ ООКАТ Маўдай тер менен табылбаган, жеўил. *Митайымдык кылуу, куулануу, ууру кылуу, оўой оокатка берилїї – чабалдыктын белгиси* (Медетов).

ОЎОЙЛО Оўтойлотуу, жеўилдетїї, оўой алына турган оўтойлуу абалга келтирїї.

ОЎОЙЛОО оўойло этишинин кыймыл атоочу.

ОЎОЙЛОТ оўойло этишинин аркылуу мамилеси.

ОЎОЙЛУК Аткарууга жеўилдик. *Токтогулду качыруу оўойлук боло койгон жок* (Бєкєнбаев). *Кар аттын омуроосунан келип, оўойлук менен жол бербейт* (Байтемиров).

ОЎОО оўо этишинин кыймыл атоочу.

ОЎОЛ оўо этишинин туюк мамилеси.

ОЎОШ оўо этишинин кош мамилеси.

ОЎТОЙ Ылайыктуу абал, ыўгайлуу учур, оўдуу кырдаал. *Оўтоюма келтирип, Ооганга бїлїк бир салам* («Курманбек»).

ОЎТОЙЛО Оўтойлуу абалга келтирїї, ыўгайына, кырдаалына келтирїї, оўтоюна келтирїї. *Калемди Жапар оўтойлоп, Ойноктото кармады* (Маликов).

ОЎТОЙЛОН оўтойло этишинин єздїк мамилеси.

ОЎТОЙЛОО оўтойло этишинин кыймыл атоочу.

ОЎТОЙЛОТ оўтойло этишинин аркылуу мамилеси.

ОЎТОЙЛУУ Ылайыктуу, ыўтайлуу, ыўгайлуу; учуру, кырдаалы келген. *Кара-Жылга малга да, адамга да єтє оўтойлуу: жери от, отуну да кенен* («Ала-Тоо»). *Оўтойлуу абал.*

ОЎТОЙСУЗ Ылайыксыз, ыўгайсыз абал.

ОЎТОЙСУЗДАН Ыўгайсыз абалда калуу.

ОЎТОЙСУЗДАНУУ оўтойсуздан этишинин кыймыл атоочу.

ОЎУЛДА уўулда менен бирдей.

ОЎУЛДАТ оўулда этишинин аркылуу мамилеси.

ОЎУЛДАШ оўулда этишинин кош мамилеси.

ОЎУЛДОО оўулда этишинин кыймыл атоочу.

ОЎУРАЙ 1. Їўїрєйгєн, чоў оюп алынган кєрїнїштє болуу, тешиги чоў болуп кєрїнїї. *Оўурайып эле кєзїнїн орду калган. Арзымат кєрє калды дароо дзотту, Жапжакын оўураят жеўдей тешик* (Їмєталиев). 2. Ормоюу, жактырбай їўїрєйє караган кєрїнїштє болуу. *Акия оўурая карап койду* (Сыдыкбеков).

ОЎУРАЙТ оўурай этишинин аркылуу мамилеси.

ОЎУРАЎДА Одураўдоо, ормоў этип бир тийїї, оройлонуу. *Ордумча айтсам, оўбодуў, Оўураўдап болбодуў* («Эр Тєштїк»). *Оройлорго сєз айтсаў, Оўураўдап тырчыктайт* (Калык).

ОЎУРАЎДАШ оўураўда этишинин кош мамилеси.

ОЎУРАЎДОО оўураўда этишинин кыймыл атоочу.

ОЎУУ оў этишинин кыймыл атоочу.

ОЎЧУЛ *тар.* Коммунисттик идеологияга көз караштары карама-каршы келген агым. *Оўчул партия. Оўчул көз караштагы адам. Оўчул багыт.*

ОЎЧУЛУК Жакшылык, туура иш. *Досту кас деп жипкиртсеў, Оўчулукпу кишиге?!* (Аалы).

ОЎЧУЛУКТУУ Оўгулуктуу, тїзїк, оўдуу.

ОЎШОЙ Оўкойгон көрїнїштө болуу. *Карылыктын айынан Отурамын оўшоюп, Улуган иттей шоўшоюп* («Эр Төштїк»). *Кара сакал оўшоюп, Ак сакалын карады* («Эр Төштїк»).

ОО I 1. Бир жагына кыйшаюу, бир жагына карата оордук абалда болуу. *[Акбар] ооп тїшїп калбагандай кылып куюшкандады да, торуну коё берди* (Убукеев). *Жыгылган оогонго кїлөт* (макал). 2. Бир жактан экинчи жакка которулуу; жер которуу. *Ooган соў жїгїў бир жакка, Оўолбойт экен мындайда* (Казыбек). *Жеринен оогонго жети жылы конуш жок* (макал). *[Карышкыр] бир жактан ооп келген бейм дейм* (Сыдыкбеков). 3. *өт.* Өтїї, багыт алуу, бурулуу. *Сөз өлкө, фронт жагына оогондо, Андрей серпилип, чыйралды* (Сасыкбаев).

ОО II 1. Таў калганда, өкїнгөндө ж. б. ички сезимин билдирїїдө колдонулат. – *Оо, поезд келїїгө али көп бар экен, – деди [жїргїнчї]* (Сасыкбаев). *Оо, жапан тал, кїїлө ырдын балдарын, Оо жалгыздык, эшик какпай төрїмө өт* (Белеков). 2. Бирөөнї чакырууда же бирөөгө кайрылууда колдонулат. – *Оо, сен кимсиў деди* (Убукеев). *Оо, казак эл, кеўпейили көрїнгөн, «Манаска» да көўїлдөрї бөлїнгөн* (Акматалиев).

ООБА Макулдугун билдирїї, ырастоо иретинде колдонулат. – *Ооба, кагылайын... адис неме экен го, чиркин* (Сыдыкбеков). *Ооба, айтабыз, каалабайбыз согушту!* (Нуркамал).

ООДАР 1. Ордунан козгоп ала салдыруу, аўтара коўторуу. *Заўгелдей зор ташты бат эле кашатка оодара салды* (Сыдыкбеков). 2. Ичин аўтаруу, аўтарып кароо, тинтїї. *Жеўеси ары жакта илинїї турган сумкасын оодара кетти* (Таштемиров). 3. Бирөөнї ат їстїнөн алып тїшїї, эўип тїшїрїї. *Атынан оодарам деп антет, минтет, Чыдабай чап далыдан алды Мамбет* (Турусбеков). 4. Ичин сыртына каратып аўтаруу. *Оодарып тиккен кемсел.* 5. Ордунан козгоп аралаштыруу, ордун алмаштырып козгоо, астын-їстїн кылып козгоо. *Эт оодарды.* 6. Бирөөгө шылтап салуу. *Кїнөөсїзгө оодарышат жалааны, Оор туман басып турат калааны* (Шакирова).

ООДАРТ оодар этишинин аркылуу мамилеси.

ООДАРУУ оодар этишинин кыймыл атоочу.

ООДАРЫЛ оодар этишинин туюк мамилеси.

ООДАРЫШ I Эўиш, ат їстїнөн эўишїїчї улуттук оюн. *Тамаша оодарыш кїрөштөн башталып, аягы жамбы атууга токтоду* (Жантөшев). *Оодарыш, кїрөш, ат чабыш Ойноду нечен баатырлар* (Осмонкул). *Басмайылым бек тартып, Оодарышып нетемин* (Барпы).

ООДАРЫШ II оодар этишинин кош мамилеси.

ООДУ Жер которгон адамдар. *Жер ооду болгон адамдар.*

ООДУК Бир жагына басымдуу, бир тарабы көбїрөөк, оорураак.

ООДУР оо II этишинин аркылуу мамилеси.

ООЖ Кїч алуу, жандануу, тез өсїї. *Кеў казына эмгектен Кызматын кылган олжо алат. Байтеректей буралып, Кыз балдары жетилип, Бары бир жогу оож алат* (Эл ырлары).

ООЗ 1. Адамдын жана жан-жаныбарлардын тамактануучу мїчөсї. *Оoздон чыккан сөз – колдон учкан куш* (макал). *Оозу кїйгөн їйлөп ичет* (макал). *Алдында турган кесени оозуна ала коюп кайра Марусяга сунду* (Сыдыкбеков). 2. Тїрдїї идиштердин же нерселердин моюн жагындагы же уч жагындагы ачыгы. *Чаргын чаначты, чымчып буулган оозунан тутамдай кармап, чайкай баштады* (Сыдыкбеков). *Чоордун оозун тазалап, тарта баштаганда, Каныбек Жуманын маўдайына отура калды* (Жантөшев). 3. Короого, коктуга, капчыгайга ж.б. кире бериш жери; дарбаза; кире бериштеги ачык жер.

ООЗ АЙЫБЫ Сөзїнөн жаўылып же бирөөгө тил тийгизип, шагын сындырып, уят кылып койгондугу їчїн тарткан айып, жаза. *Илгери ата-баба салтында ооз айыбы їчїн жаза катуу болгон. Ооз айыбыўызды тарта элегиўизде, сөзїўїздї кайра алыўыз* (Бейшеналиев). *Карган томаяк ооз айыбын тартып, өз жеринен топурак буюрбай калсын* (Бейшеналиев).

ООЗ АПЫРТМА Көтөрїп, кошуп айтма, өтө көтөрө чалма, ашыкча мактап жиберме. *Менин ушундай ооз апыртмам бар* (Абдукаимов). ***В.: Ооз көптїрмө.*** *Ушундай жерде ооз көптїрмөнїн кереги эмне, – деп энем аларды тыйган болду* («Асаба»).

ООЗ АЧА АЛБОО Жооп таппоо, жообун табууга чамасы келбөө. *...Сїйїктїї кайнимай, сен эмне деп турасыў, – деп акырын айтса да, оозун ача албай каларын билди* («Ала-Тоо»).

ООЗ АЧКЫС КЫЛУУ Экинчи сїйлөгїс, баш көтөргїс кылуу. *Жалий катуу кагып, ооз ачкыс кылууга ыкыстап токтоду* (Бейшеналиев).

ООЗ АЧПОО Сїйлөбөө, унчукпоо, эч нерсе

айтпоо. *Абдил карыя менен жаўы келинден башкасы лам ооз ачышкан жок* (Алыбаев). *Энем экөөбіз ооз ачпай, ары-бери айланып жірдік* («Кыргызстан маданияты»). *Иштеги кемчиликтер жөнîндө ооз ачпоо кандай олуттуу кесепеттерге алып келиши мімкін экендигин көрсөтіп отурат.*

ООЗ АЧУУ Орозосун ачуу, рамазан айында жарык чыккандан кін батканга чейин тамак ичпей, кечинде убагы келгенде тамак ичії. *Апам ооз ачууга жаўы эле отурган.*

ООЗ АЧЫП ӨПКӨН, КӨЗ АЧЫП КӨРГӨН Биринчи төрөлгөн тун бала же эў биринчи келген келин деген мааниде. *Ооз ачып өпкөн, көз ачып көргөн балам сен эмес белеў* («Ала-Тоо»).

ООЗ АЧЫРБОО Сійлөтпөө, сійлөөгө мімкінчілік бербөө. *Анын ушул сөзі көптөн бери жірөгін зилдетип, акыры аны ооз ачырбай, мокотуп келген кеселдин өзінө окшоду* (Ашымбаев). *Андан башка айланын жоктугу ооз ачырбай, кимдин да болсо демин кесип тунжуратты* (Касымбеков).

ООЗ БАСЫРЫК Жашырын сырды же бир нерсенин дайынын башка бирөөгө билгизбөө, чыгарбоо, жаап-жашырып коюу ічін бериле турган же берилген баалуу буюм, нерсе, пара. *Тигил миў башы менен старчынга, элії башыларга берилген ооз басырыкты эмне дейсиў* (Абдукаримов). *Ко-ош мырза! Убадаў боюнча ооз басырыкты төлө* (Осмоналиев). *Азырынча колуктунун ооз басырыгына Манас менен Каныкей аралашкан окуяларды ала туралычы* (Бейшеналиев).

ООЗ БЕКИТІІ Орозо мезгилинде орозонун шартына ылайык эртеў менен таў куланөөк салган убактан кеч кіігімгө чейин тамак ичпөө. *Уул, келининин айтканына болбостон, чал менен кемпир ооз бекитип алышты* («Ала-Тоо»).

ООЗ ЖÎЗÎНДӨ 1. Оозеки. 2. Иш жізіндө эмес.

ООЗ КАРМАНУУ к. ***оозун кармануу***.

ООЗ КЕСИР Опурула, мактана сійлөгөн текебер сөз, курулай мактаныч. *Ооз кесирден сактансын, азыр Куубай тукуму өзінчө кутман журт* (Мавлянов).

ООЗ КЕСИРСИЗ Айтты-койду дебестен; сөзсіз. *Төрөгө жана өзібіздін мыктыларга берген убада-шертиўди ооз кесирсиз аткарамын* (Бейшеналиев).

ООЗ КОМУЗ Улуттук музыкалык аспаптын бир тірі.

ООЗ КӨПТІРІІ Мактануу, курулай менменсинії, көтөріліп сійлөө. Ооз *көптіріп, Ойду ээрчиткен кур кыял, Ойлочу дос, Кайдан келсин көўілгө?* (Маликов). *Ушу али да «мен Төрө менен Токтогулду айдатып», «тиги эле Курманжан датка өзі арага киши салса болбой» деп, оозун көптіріп, мактаныч кылып жірөт* (Касымбеков). *Кіз келди, кіз менен бирге Орозкул жайында көргөн сый-урматынын акысын, ооз көптіріп берген убадасын, кізгө чейин деп алган карызын төлөөр учур келди* (Айтматов).

ООЗ КЫЯК Їйлөө аркылуу кіілөр ойнолуучу кичинекей музыкалык аспап.

ООЗ МАЙЛОО 1. Бирөөні белгилії максат ічін коноктоп, сыйлап коюу, көўілін алуу же паралоо. *Бай, старчындардын оозун майлап койгондуктан, аны колдойт* (Абдукаримов). *Кудайбергендин балдары чоўунун оозун майлап, кушчудагы туугандарынын алдына да барышкан* (Каимов). 2. Кылмышын, айыбын билип калган адамга ооз басырык кылып бир нерсе берії. *Иштин тібі жаман жакка чаап баратканын байкаган соў пара-сараны басып берип, улуктун оозун майлап, аке-жакелеп араў кутулду* («Ала-Тоо»).

ООЗ МЕНЕН ОРОК ОРУУ Дайынсыз сөздөрді сійлөө, тантыроо, ооз жізіндө ишти бітірө берії.

ООЗ ОМУРТКА Омуртканын эў башкысы, жогору жакта турганы. *Ооз омуртка тушу деп, Оў кылбас жерим ушу деп* («Эр Табылды»).

ООЗ ОТУ Салык, алман, алым.

ООЗ ТИЙІІ Даам татуу. *Тішіўіз даам ооз тийиўиз!* (Каралаев). – *Иним, эў мурун оокаттан ооз тиели!* (Каимов).

ООЗ УЧУНАН Анча көўілдөнбөй, чын пейли менен эмес, кайдыгер гана. *Тигил кишинин атын алгыла! – деген болуп ооз учунан урмат көрсөтіп коюшуп, өздөрі бой көтөрішөт* (Сыдыкбеков). *Келген экөө ооз учунан Акбар менен эсендешти да, бел чечпестен калдая тарта орун алышты* (Убукеев). *Кээ бир учурларда маалымдуулук жана кайра куруу деген сөздөр ооз учунан айтылып жаткандай сезимдер пайда болуп жатты.* ***В.: Ооз учу менен***. *Серкебай Алымбектин кунун төлөп беріігө ооз учу менен макулдук берип, баш ийкеди* (Осмоналиев). *Анын ооз учу менен айткандары аялы менен балдарынын кулак учунан кетти* (Каимов).

ООЗ УЧУНАН ЖООП КАЙТАРУУ Көўілдөнбөй, араў эле жооп берії. *Ооз учунан жооп кайтарды.*

ООЗАН 1. Кандайдыр бир сөзді айтып жиберії, айтуу. – *Иш илгери, карыя! – деди Жапар Жутабай карыя жакындаганда андан мурун оозанып* (Баялинов). *Кагылайын Элдияр, Ант оозанган тилиўден* («Эр Табылды»). 2. Оозуна алуу, даамын көрії, даам татуу.

ООЗАНДЫР оозант менен бирдей.

ООЗАНДЫРУУ к. ***оозантуу***. *Эки-іч карын май алып, Эми оозуна сал деди* («Манас»).

ООЗАНТ оозан этишинин аркылуу мамилеси.

ООЗАНТУУ Жаўыдан төрөлгөн балага бе-

рилген биринчи даам. Адатта, бул эненин сүтү. Ага удаа майлуу, сүттүү – дөөлөттүү, бардыгер болсун үчүн сары май берилет (даамын таттыруу аракети менен жалатат, эрдине сүртөт ж.б.) *Оозантмакка баланы, Оў эмчегин салганы* («Манас» С.О.).

ООЗАНУУ ***оозан*** этишинин кыймыл атоочу.

ООЗГО АЛАРЛЫК Бир нерсеге татырлык, арзырлык. *Оозго аларлык иш кылган жок. Оозго аларлык деле кеп айта алган жок.*

ООЗГО АЛГЫС Айтууга мүмкүн болбогон, айтуудан уяла турган, абдан уяттуу, ыплас. *Оозунан ак ит кирип, сары ит чыгып, оозго алгыс сөз сүйлөдү.*

ООЗГО АЛЫНБОО Катардан чыгуу, эскерилбөө, кошула албоо. *Ошол күндөн баштап оозго алынбай Жангечти катардан чыгат* (Осмоналиев).

ООЗГО АЛЫНУУ ***к. оозго кирүү.***

ООЗГО БАТПАС СӨЗ АЙТУУ Ашкере, ашыкча, көтөрө чалып сүйлөө. *Ошондо Канат тарабындагылардын бирөө «оозго батпас сөздү айтып» турганын кара!* (Үмөталиев).

ООЗГО ИЛИНҮҮ ***к. оозго кирүү.***

ООЗГО КИРҮҮ Өзүнүн жакшы сапаттары, адамгерчилиги менен элге белгилүү болуп, эл оозунда айтыла баштоо. *Нүзүптүн даўкы бүткүл Таласка жайылды, ага кошумча өзүнүн түз сөздүүлүгү, сыпаачылыгы менен оозго кирип, элге алынып, мырза атыгып, күндөн күнгө кадыры артты, досу, курдашы, санаалашы көбөйдү* (Касымбеков). *Тунгуч аштойго барып балбанга түшүп, ошондон оозго кирет* (Осмоналиев). *Асанбек оозго кирди, атагы беркы айылдан аркы айылга кетти* (Осмоналиев). ***В.: Оозго алынуу.*** *Жүрүштурушу менен тез эле оозго алынып кеткен жеўебиздин эмгегине да эл ыраазы. Анын үстүнө орто мектепти дурус бүтүп, анчамынча оозго алынып калган* (Мавлянов). *Жылдызкан дароо эле оозго алынды* (Байтемиров). ***Оозго илинүү.*** *Кече гана көчөдө топ кубалап жүргөн балакай бир эле күнү күйөрмандардын сүймөнчүлүгүнө жетип, жарданган көпчүлүктүн оозуна илинет* (Айтматов). *Мурун эл ичинде көрүнгөнгө түрткү болуп жүргөн кишилер да аштыкка бир чыгып келип, оозго илинди* (Нурпеисов). ***Эл оозуна кирүү.*** *Эл оозуна кирип, көпчүлүккө таанымал болуп калышты. Жигит атка конуп, эл оозуна кирди* («Кыргызстан маданияты»). *Топ аралап, эл оозуна кирип, жакшы атанып кетүүгө дилгир жаш уландар эмес...* (Касымбеков).

ООЗГО СУУ УУРТАП АЛГАНДАЙ Такыр унчукпоо, үн катпоо, сүйлөбөө. *Оозго суу ууртап алгансып үн катпай отурганыбыз наадандыкка жатпайбы* (Борбиев).

ООЗГО ТҮШКӨН АЛМА Даяр оокат, маўдай тер, мээнет кетпеген дүнүйө. *Анын колго түшкөн коену да, оозго түшкөн алмасы да, башы тогуз, аягы сегиз төлгөсү да боло беришет* (Кыдырмышев).

ООЗГУ Сырткы, тышкы, кире бериштеги. *Шекер оозгу үйгө чыгып самовар коюуга киришти* (Убукеев).

ООЗДОН ООЗГО ӨТҮҮ Элге жайылып кетүү, биринен-бирине угулуп, дайын болуу, тарап кетүү. *Батыйна жөнүндөгү кабар бат эле оозодн-оозго өттү* (Сыдыкбеков). *Чүмүч молдонун бул ыры ооздон оозго өтөт* (Осмоналиев). *Мейли жазылган жанытма казал жайылаар. Ооздон оозго, колдон колго өтөөр* (Бейшеналиев). ***В.: Ооздон оозго жортуу.*** *Канаттуу сөз, мурдагы Бошкойдун кордоосун тебелеп ооздон оозго жортту* (Бейшеналиев). ***Ооздон оозго көчүү.*** *Ал ооздон оозго көчүп, too арасында ырдалып келген* (Осмоналиев). *Маанилүү окуяларды угуу, кайталап айтылып, улам толукталып... ооздон оозго көчүү деген – себепкер адамдын беделин көтөрөт* (Осмоналиев). ***Ооздон оозго тароо.*** *Калмурзанын ыры ооздон оозго тарап, узун элдин учуна дейре угулат* (Бейшеналиев). *Жолуўда кездешкен айылдарды ...кырып-жоюп келаткан кабар ооздон-оозго тарап дүўкүлдөп жатты* (Нурпеисов).

ООЗДОН ТҮШҮРБӨӨ Дайыма айтылуу, сөз болуу, эл арасында даўазалануу, унутулбоо. *Армандуу зайып, бийкечтердин өз дилинен чыккандай сызылтып ооздон түшпөс даўазалуу ырларына айлантуусу мүмкүн* (Бейшеналиев). *Үйрөнүп, Байымбет байкебиздин казалы деп... кыз оюндарында ооздон түшүрбөй ырдап жүрсөк дейбиз* (Бейшеналиев).

ООЗДОН ЧЫГА ЭЛЕКТЕ Айтары менен, ошол замат, дароо, токтоосуз. *Баланын кичи пейил, элпектигине ыраазы болосуў. Бир нерсени ооздон чыга электе орундатып коёт* («Кыргызстан маданияты»).

ООЗДОН ЧЫГАРБОО Башка бирөөгө айтпоо, эч кимге билгизбөө. *Бирок, бул милдетти башка бирөөгө оозуўдан чыгаруучу болбо* (Сасыкбаев).

ООЗДОРУНА СӨЗ АЛБОО Унчукпоо, сүйлөбөө, кеп айтпоо. *Там ургандар болсо бир далайга оздоруна сөз албай, эч ойго келбеген мындай зордукка ишенип, ишенишпей жалдырашууда* (Акматов).

ООЗДУГУ ЖОК АТТАЙ Адепсиз, тартиби жок, уялганды, ийменгенди билбеген. *Оздугу жок аттай болуп, жүргөнү жаман.*

ООЗДУГУН КАГУУ Шагын сындыруу, унчуктурбай, сүйлөшпөй демин кайтарып коюу. *...Бир сапар, удулу келгенде Календин оздугун кагып койду* (Акматов).

ООЗДУК Жүгөндүн кайышына бириктирилген, жүгөндөгөндө аттын оозуна салына турган темири. *Акийма... атынан түшүп, оздугун чыгарып, чылбырынан кармады*

(Жантөшев). *Кара болот ооздук Көмөкөйдө карсылдап* («Манас»).

ООЗДУК САЛУУ Баш ийдирүү, багындыруу. *Какыраган жерлерге, Ооздук салып Чоӊ Чүйгө, Бурганыӊа кубанам* (Осмонкул).

ООЗДУКТА 1. Ооздук салуу. *Жанына адам жолотпогон азоолорду ооздуктап минген учуру да болгон* («Чалкан»). 2. Баш ийдирүү, багындыруу, эпке келтирүү. *Оюмда бар менин да, Балам, ооздуктайын, токтогун* (Токтогул).

ООЗДУКТАЛ ***ооздукта*** этишинин туюк мамилеси.

ООЗДУКТАН ***ооздукта*** этишинин өздүк мамилеси.

ООЗДУКТОО ***ооздукта*** этишинин кыймыл атоочу.

ООЗДУН ЖЕЛИ Оздон бир чыгып кеткен сөз, куру бекер айтылган, ишке ашпай турган кургак сөз. *Башка көрө албаган жат көздөр ооздун жели, куру мактаныптыр деп жорушар* (Жусупов). *Менин оозумдун жели колум менен дароо чукталат* (Бейшеналиев). ***В.: Ооз жели.*** *Далай касиети артык манасчылардын керектүү чыгармалары ооз жели, өз башы менен кетти да, унутулду* (Бейшеналиев). *Бирөөгө кыямат... түйүнү табылбас туюк нерсе, бирөөгө опоӊой ооз жели менен чечилет* (Бейшеналиев).

ООЗДУН ЖЕЛИН АЁО Бир нерсени айткысы, сүйлөгүсү келбөө, айткандан эринип, кыйыктанып коюу. *Оозуӊдун желин аябай, мен жөнүндө айта кет* («Ала-Тоо»).

ООЗЕКИ Жазуу жүзүндө эмес, ооз жүзүндө, айтуу жолу менен. *Оозеки адабият. Оозеки сынак.*

ООЗУ АЧЫК 1. ***к. ачык ооз.*** *Капуста эккенди мен мына бу оозу ачык, обу жок жеӊеӊди билгендей билчүмүн* (Егиналиев). 2. Орозо кармабаган, оозу бек эмес. *А киши орозо кармабайт, оозу ачык.*

ООЗУ АЧЫЛУУ Бир нерсеге аябай таӊ калуу, таӊданып, делдейип туруп калуу. *Жеӊем Лайлыкандын ыйлаганын көрүп, оозу ачылып, корко баштады* (Жантөшев). *– Ой, көрбөгөндөчү, укмуш болду. Оозум ачылып калыптыр. Күч деп ушуну айт* (Айтматов). *...Эки өркөч төөдөн башка тирүү жан жок жерде да адам турат экен деп ооздору ачылып өтүп жатпайбы* (Айтматов).

ООЗУ БАРБОО Бирөөгө бир нерсени батынып, даап айта албоо, тарткынчыктоо. *Курдаш деген сөздөн кийин Айнагүлдү байбиче деп айтышка Батийнанын оозу барбады* (Сыдыкбеков). *Алмакан апа элден мурун почтодон укса да айтууга оозу барбай, үйүнө ыйлап кирип кетти* (Жусупов). *...Ашырбек нечен-нечен ич күптүүсүн кыйкырып жибере жаздап, бирок, ага оозу барбай ачуусун ошол тушта суу көтөрүп чукул келип калган аялын көздөй атырылтты* (Акматов). ***В.: Оозу батпоо.*** *«Жакшылык кабарбы?» деп сурашка Искактын оозу батпады* (Касымбеков). *Дөөттүн бул жоругун көргөндөр аны карып калды деп айтууга оозу батпайт* (Осмоналиев). *– Оозум батпай турду эле, датка! – деп калды* (Касымбеков).

ООЗУ БЕК 1. Орозо кармаган, орозонун шартына ылайык келбеген учурда тамак-аш ичпеген, оозуна даам албаган. *– Орозо айы эмеспи, оозум бек эле, балам* (Осмоналиев). 2. Оӊой менен оозунан сөз чыкпаган, ичине сыр сактай алган. *Андан коркпой эле кой, анын оозу бек* («Ала-Тоо»).

ООЗУ БОШ 1. Ичине сыр сактай албаган, ачык ооз. *Оозу бош жаным, кайдан божурап ийдим* (Сыдыкбеков). *Жамалкан эженин оозу бош* (Абдукаимов). *Балдар, мен төлгөнү бекер ачтырган экенмин, эми оозу бош киши айтпай тура албайт* (Абдукаимов). 2. Чын ыкласы менен эмес, калп эле, ооз учунан гана. *Анысы чын дечи, – деп оозу бош кобурады* (Ашымбаев). *– Келиӊиз, – дедим оозум бош* («Кыргызстан маданияты»). *Кары чоочуркап тиктеп, оозу бош салам айтты* (Касымбеков). *Шакир Саяктын көӊүлүн улай, оозу бошураак унчукту* (Абдыраманов).

ООЗУ БОШОО Кептери түгөнүү, сүйлөп бүтүү, сөзүнүн аягына чыгуу. *Кептен ооздору бошоп карап калышты* (Осмоналиев).

ООЗУ ЖАП БОЛУУ Сүйлөөгө, кеп айтууга даай албоо, жооп кайтара албай тим болуу, сүйлөй албай калуу. *Айдайкандын оозу жап болуп, эшикти тарс жаап чыгып кетти* (Убукеев). *Бу Муса кайда жүрөт?– ...деди да, оозу жап болду* (Убукеев). *Ошону менен Мукандын оозу жап боло турган* (Саатов).

ООЗУ ЖЫЙЫЛГАНЧА к. оозун жыйып алгыча.

ООЗУ КАТУУ Баш бербеген, тизгин тартканга оӊой менен көнбөгөн, ала качма (көбүнчө жылкыга карата). *Бул кудай ургурдун оозу аябай катуу* (Медетов). *Оозу катуу жорго.*

ООЗУ КҮЙҮҮ Экинчи айткыс болуп жалкып калуу. *Оозу күйгөн неме дагы айтууга даай алган жок* («Чалкан»). *Эчен оозу күйүп, жалкотой болгон кургур, калыс сөзүн айта албай жалтактап, артын качырды* (Кыдырмышев).

ООЗУ МЕНЕН ОРОК ОРУУ Колунан эч нерсе келбесе да «бүтүрөм», «кыйратам» деп курулай опурула берүү, айта берүү. *– Оозуӊар менен орок оруп, тилиӊер менен машак тере турган кокуй немелер экенсиӊер! – деп, келин нааразыланды* (Убукеев). *Мага айтпагандын баарын айттырып, оозу менен орок оро бериптир* (Жигитов). *Ошол экөө биригип алып, оозу менен орок оргондой болсо, жиниӊ келет* (Саатов). ***В.: Оозу менен оттоо.*** *– Эмне деп оозуӊ менен оттоп турасыӊ* (Нурпеисов). ***Оюна келгенди оттоо.*** *Оюӊа келгенди оттоп жүрсөӊ максатыӊ ишке ашпайт* (Тойбаев). *Садыр чындап мас болду.*

Ал оюна келгендин баарын оттоп жатты (Мырзаев).

ООЗУ-МУРДУ КЫЙШАЙБОО Айтууга болбой турган, ыгы келбеген нерсени уялбай, ийменбей айтып салуу, каратып туруп калп айта берүү. *Оозу-мурдуң кыйшайбай туруп кантип айттың ушуну* (Байтемиров). *...Окуучулардын ордуна башка жандыктарды окутуп каларына күнөм жок экендигин оозу-мурду кыйшайбай жазса соо киши күлөт да!* (Жусубалиев). *Ошондо оозу-мурду кыйшайбай туруп эле «ат табылганча аяк улоо» деди* (Саатов). ***В.: Оозу-мурду кыйышпай.*** *Айтор оозу-мурду кыйышпай туруп, жакында ишке киришебиз десе болобу* («Чалкан»).

ООЗУ-МУРДУНАН ТҮШӨ КАЛГАНДАЙ Абдан окшош, союп каптагандай. *Мунун атасына окшоштугун карасаң, тим эле оозу-мурдунан түшө калгандай* (Аалы).

ООЗУ-МУРДУНАН ЧЫГУУ 1. Ашыра ичүү, өлчөмүнөн көп ичип-жеп коюу. *Ичимдиктерди тапшырышып келишип, күбү менен быштырып коюп тойгончо, ал тургай оозу-мурундарынан чыкканча ичишиптир* (Мавлянов). *Үйдө болгон тамакты оозу-мурдунан чыкканча шыкады* (Бердикеев). *Эт, май, чайды оозу-мурдунан чыгарып шыкап турбаса, чукчуюп кабагын ачпаган неме* (Кыдырмышев). 2. Ай-күнүнө жетип, төрөрүнө жакындап калуу (кош бойлуу аялга карата). *Аялынын оозу-мурдунан чыгып турат. – Былжыраба! Башка кесир кылба. Оозу-мурдунан чыгып турса* (Садыбакасов).

ООЗУ-ООЗУНА ЖУКПОО Эч буйдалбай шакылдатып, тартынбай тез сүйлөө. *Шволиканын оозу-оозуна жукпай сүйлөгөнүн кунт коюп угуп турду* (Ашымбаев). ***В.: Оозу-оозуна тийбөө.*** *Аның тим эле оозу-оозуна тийбеген неме экен го* («Ала-Тоо»). *Бул чоң согуш баарыбызды кырмак болду го! – деп, оозу-оозуна тийбей такылдады* (Абдукаимов).

ООЗУ ТАШ БОЛУУ Унчукпоо, сүйлөбөө. *Коңурбай колго баш болду «Коркпойсуң» деген какшык сөз Ошондо оозу таш болду* («Манас»).

ООЗУ ТАШ КАБУУ *к.* ***таш кабуу.***

ООЗУ ШОК Оозуна келгенин эч тартынбай кереги бар же жогуна карабай сүйлөп салма, айтайын дегенин айтып коймо. *Оозу шок Франтишекти ким тыят* (Ашымбаев). ***В.: Шок ооз.*** *Шок ооз бала. Шок ооз жигит.*

ООЗУ ЭМДҮҮ Айткан-дегени таасирдүү. *Ырп этээр дармансыз жатса да, оозу эмдүү, ...буту кишенделүү пенденин зары, күйүттүү кемпирди жашытат* (Бейшеналиев).

ООЗУЛ Ооздун ичи сезгенген оору.

ООЗУМДУ АЧЫП ӨПКӨНҮМ *к. Ооз ачып өпкөн, көз ачып көргөн.*

ООЗУМУ КАРА ЖАМА ЖЕСИН Экинчи андайды айтпайм, оозанбайм деп каргануу, ант кылуу маанисинде колдонулат. – *Айтпа десең, айтпайм. Мындан нары кыңк этип ооз ачсам, оозумду кара жама жесин* (Казакбаев).

ООЗУН АҢЫРДАЙ АЧУУ Таң калуу, айран-таң болуу. *От жагар эч камтамасы жок, тике турганы боюнча чараны кош колдоп көтөрүп, жорокорлордун оозун аңырдай ачып, бүт шыңгытып, түбүн сарыктырып уууртап салды* (Касымбеков). ***В.: Оозун араандай ачуу.*** *Араандай оозу ачылып, Тизгинине ал жетпей* («Манас»).

ООЗУН АППАК КЫЛУУ Абдан катуу кагып, такыр унчукпас, сүйлөгүс кылуу, жаагын жап кылуу. *Булардын кармайм деген колун кагып, сүйлөйм деген оозун аппак кылып басып кетиптир* (Абдукаимов). *Таабалды кайратына келе түшүп, мырзалардын оозун аппак кыла баштады* (Бектенов).

ООЗУН АЧУУ Таң калуу, эмне экенин биле албай аңырайып тура берүү. *Ошентип койсом, абышкам үрпөйүп, оозун ачып калыптыр* (Айтматов). *Таенеси да, Бекей таежеси да, кызын көтөргөн Гүлжамал да ооздорун ачып, жээкте турмак* (Айтматов). *Асмандагы жыбыраган жылдыздарга оозумду ача карап, делдиреп калыпмын* (Жусупов). *Байымбет кызык жомок тыңдагандай досуна оозун ача делдейди* (Бейшеналиев).

ООЗУН АЧЫРБОО *к.* ***ооз ачырбоо.***

ООЗУН АЧЫРУУ Абдан таңдандыруу, аябай таң калтыруу, өтө таңыркатуу. *Нурийла экөөңдүн тоюңда атайын ода арнап ырдап, далайдын оозун ачырам, алаканын жыртам* (Бейшеналиев). *Мал аркасы менен далайдын оозун ачырып, далайдын кулагын делдейткен* (Осмоналиев). – *Тигил үйдө Кашгары ырчы сонун ырларды комузуна кошуп ырдап боорубузду эзип, оозубузду ачырды* (Бейшеналиев).

ООЗУН БАСУУ Айттырбоо, сүйлөтпөө, сүйлөтпөй тыйып коюу, токтотуу. *Кокуй оозуңду баса тур, байкабай айтып жибердим, – дегендей шек берди* (Ашымбаев). *Ачуусу келе түшкөн неменин андан бетер жинине тийгиси келбей, Мырзабек оозун басты* (Абдукаимов). *Үмүткандын тышынан коргоп, астыртан болушуп, Үмүткандын артынан айтылган ушак-айың айта койгондордун оозун басып жүрөт* (Өгөбаев). ***В.: Оозун жап кылуу.*** – *Эми, мырза, ошент оозуңду жап кыл, айтып коеюн, ыраазы кылам...* (Касымбеков). *Акча берип оозун жап кылды.*

ООЗУН ЖАП КЫЛУУ *к.* ***оозун басуу.***

ООЗУН ЖЫЙЫП АЛГЫЧА Айтып бүткүчө, сөзүнүн аягына чыккыча, айтып бүтө электе. *Ирина оозун жыйып алгыча, сырткы эшикти бирөө какты* (Жантөшев). *Оозун жыйып алгыча, Жетип алмаң барды эми* («Манас»). *Какшап айтып Манаска оозун жыйып алгыча* («Манас»). *Ал киши оозун*

жыйып алгыча, алачык ичи жарк этти (Жантөшев). ***В.: Оозун жыйгыча.*** *Оозун жыйгыча эки жеӊеси колтуктаган Назгүл кирди* (Осмоналиев). *Андай-мындай дегиче Айтып оозун жыйгыча* («Эр Төштүк»). *Деп ошентип Күлчоро Айтып оозун жыйгыча* («Сейтек»). ***Оозун жыя электе.*** *Сагын оозун жыя электе тоо эчкини жонуна арчындатып, бараӊын асынган калыбында Кулу эшиктен баш бакты* (Осмоналиев). ***Оозун жыйып ала электе.*** *Бул өзү бара жаткан чабаганчы, Деп Мамбет оозун жыйып ала электе, Бет алып экөөн көздөй бура тартты* (Турусбеков).

ООЗУН ЖЫЙЫП АЛУУ Сөзүн айтпай токтоп калуу, айтып аткан сөзүн токтото коюу. *Мамыт акенин кыйыгына тийбейин дедиби оозун жыйып алды. Ал кат бизде, – деп жибере жаздап оозун жыйып алды* (Ашымбаев). *Кундуз демин ичине жыйып, жакшы эле бир нерсе айтмакчы болот деле кайра ошого жүрөгү даап бара албай оозун жыйып алат* (Акматов).

ООЗУН ЖЫЯ АЛБОО Күлкүсүн тыя албоо, күлкүсүн токтотууга мүмкүн болбоо. *Апендинин тамын көргөндөй Какачты көргөн пенде оозун жыя албайт* (Жоошбаев).

ООЗУН ЖЫЯ ЭЛЕКТЕ Айтып бүтө электе. *Анан оозун жыя электе бутун ташка катуу уруп алды* (Жусубалиев).

ООЗУӉ КАЙСЫ ДЕСЕ, МУРДУН КӨРСӨТҮҮ Таптакыр эч нерсе билбөө, бир нерсеге акылы жетип, өз алдынча ой жүгүртө албоо, макоолук кылуу. *Оозуӊ кайсы десе, мурдун көрсөтүп тургандан кудай сактасын* (Егиналиев). *Мунуӊ оозуӊ кайсы десе, мурдун көрсөткөн неме экен, кишини жарытпайт го! – деп күлүп койду. Кимиси кайсы жумуш аткарарын билбей, оозуӊ кайсы десеӊ, мурдун көрсөтөт* («Чалкан»).

ООЗУН КАРМАНУУ Кандайдыр бир иштин болуп кетишине же айтылып калган сөзүнө катуу өкүнүү, өкүттө, арманда калуу. *Бактысы баштан тайганда, «Аттиӊ» деп оозун карманат* (Осмонкул). – *Кой каралдым, ...эреже бузуп, ырк бузуп, кийин кинээ сөз угуп, өмүр бою өкүнүп, оозуӊду карманба?!* (Касымбеков). *Бүбү өзү деле жыргаган түрү жокко, оозун карманып жүргөндүр да, адам бир адашат тура* (Өгөбаев).

ООЗУН КАРОО Айткан сөзүн толук аткаруу, анын айткан дегени менен болуп туруу. *Бул датканын баасы, ордодогу салмагы жөнүндө кеп болгондо бүт Анжиян журту оозун караганы баарыга дайын...* (Касымбеков). *Илгертен бери элдин бардыгы биздин оозубузду карашчу эле, ынтымак кетти* (Жантөшев). *Кишилер Нүзүптүн оозун карап калышты* (Касымбеков).

ООЗУН КОЁ БЕРҮҮ Тизгинди коё берип катуу чаап жөнөө, атын катуу чабуу. *Каныбек менен Темир атынын оозун кое берип, кандай темингендерин байкабай калды* (Жантөшев). *Далдак атынын оозун кое берип, камчы басып качат* (Осмоналиев). *...Атынын оозун кое берип, жолду жол дебей камчы ура кыштакка дыр койду* (Жусупов).

ООЗУН КӨПТҮРҮҮ Курулай көтөрүлүү, мактануу, оозу менен опуруп-жапырып кыйратам, жыргатам дей берүү. – *Бул баланын дагы эшек курту мурдунан түшө элек да, ошон үчүн оозун көптүрүп сүйлөп атат,* – *деди Бейшебаев сөзгө кошулуп* (Жусубалиев). *Алгачкы ийгилигине делөөрүгөн жаш жигит оозун көптүрүп жагынуу үчүн айтып койгондур* (Бейшеналиев).

ООЗУН КУУ ЧӨП МЕНЕН ААРЧУУ Колунда бар болсо да дайыма «жок» дей берүү, «жоктон» башканы айтпоо. *Мына азыр үрүмдөн табылбас малды алдыга жайып коюп олтурсам, ооздорун куу чөп менен аарчышат* (Айтматов). *Сансыз малдуу Сараӊбай «жок», «жок» деп оозун куу чөп менен аарчый берип, акыры бүт байлыгы ташка айланып калгандай, дурус чыгарманы каралап, аны жокко чыгаргандан башканы билбеген сынчынын артында кандай эмгек калат?* («Кыргызстан маданияты»). *Качан болсо, оозуӊду куу чөп менен аарчып жүрөсүӊ* (Байтемиров). ***В.: Оозун куу чөп менен сүртүү.*** *Андайда бир гана сары эсеп оозун куу чөп менен сүртпөсө, Сыдыйыӊ жылаӊач баатыр эмеспи* («Кыргызстан маданияты»). ***Оозун куу чүпүрөк менен аарчуу.*** *Оозуӊду куу чүпүрөк менен аарчыбай көрсөтүүчү сыйыӊ болсо алып чык, келиндер жарыша сүйлөдү* («Кыргызстан маданияты»).

ООЗУН КҮЙГҮЗҮҮ Уят кылуу, өтө ыӊгайсыз абалда калтыруу. *Куу экенсиз, оозумду күйгүзүп койдуӊуз, колу-бутумду жиби жок байлап салдыӊыз* (Абдукаимов).

ООЗУН МАЙЛОО** к. **алкымын майлоо.

ООЗУН ООРУТУУ Куру бекер сүйлөй берүү, убара болуу. *Болбогон ишке оозуӊду ооруптпа.*

ООЗУН ТАПТОО Сүйлөй турган болуп баруу, сүйлөп жибергиси келүү. *Шарип дагы бирдеме айтуучудай оозун таптап барып, ичинен күӊгүрөнүп тим болду* (Бейшеналиев). *Ачуусу келип чыӊалып, оозун таптап баратканда жашыраактар түрткүлөп алып чыгып кетишти* (Абдукаимов).

ООЗУН ТАРТПОО** к. **тилин тартпоо.

ООЗУН ТИКТӨӨ 1. Сөзүн угуу, айткан-дегенине көӊүл бөлүү. *Жыйын анын оозун тиктеп тирилип калды* (Касымбеков). *Кайра дым болуп, баары Ажыбай датканын оозун тиктеп калышшы* (Касымбеков). *А Шералихан башка бийлер сыяктуу эле аӊкайып оозун тиктеп отурду* (Касымбеков). 2. Айткан-дегенинен чыкпоо, көзүн карап туруу. *Сары-Өзөктүн элинин баары оозун тиктеп эле жалдырап отурса дегенде эки көзү төрт...* (Айтматов). *Жана эле оозун*

тиктеп отурган элдин эми ага кабагы кирдi̇ (Касымбеков).

ООЗУН ТӨӨ ТЕПСЕ ДЕЛЕ «Эмне болсо да сiйлөөр сөзiн айтпайбы» деген мааниде колдонулат. *Жарыктык киши оозун төө тепсе деле айтпайбы, – деди ичинен.*

ООЗУНА АЛБОО 1. Кеп кылбоо, эч нерсе дебөө, эстебөө, эскерип да койбоо. *Ал ата-энесин оозуна алганга да жарабады.* 2. Такыр ичпөө, ооз тийип да койбоо. *Ал ичкиликти оозуна албайт.*

ООЗУНА АЛЫ ЖЕТПӨӨ Уккан-көргөнүн, алды-артын байкабай көрүнгөн жерде айта берүү. *Жөн эле айта бересиңби, найсап! Эмне оозуңа алың жетпейби?* (Саатов). *Оозуна алы жетпеген үйлөп учурбайбы!?* (Касымбеков). *Эмне үчүн ушуга окшогон оозуна алы жетпеген аялдар өздөрүн кыйын ойлошот.*

ООЗУНА КАРАТУУ Өзүнө көңүл бурдуруу, таңгалдыруу, башка бирөөнү көз каранды кылууга жетишүү. *Өлбөсөк экөөбүз көрөрбүз. Сен экөөбүз сыяктууларды Чолпонбай эртең эле оозуна каратат* (Жантөшев).

ООЗУНА КАРМОО Тапкан-ташынганын ага арнап, көзүн карап туруу. *Ата-энеси болгонун оозуна кармап, чыйпылдап тургандыктан, Төлөгөн кийим-кечектен кем-карч боло койгон жок.*

ООЗУНА КЕЛГЕНДИ ОТТОО Келжиреген орунсуз сөздөрдү сүйлөй берүү, ар кайсынын башын айтып тантыроо. *– Акын оозуна келгенди оттой береби* (Бейшеналиев). *Кадыр эми башкы эсепчиге жалынып, оозуна келгенди оттоп, алынын келишинче бакылдап жатты* (Бердикеев). *– Ай сен да оозуңа келгенин оттой берет экенсиң, – деп Сабитжан жалжактап калды* (Айтматов). ***В.: Оозуна келгенин айтуу.*** *– Жөн эле оозума келгенин айтып койдум да, – деди бүжүрөп* (Айтматов).

ООЗУНА КЕП КИРБӨӨ Эмне айтарын билбей дендароо боло түшүү, жооп таап кайтара албай оозунан кеби түшүү. *Курманжан оозуна кеп кирбей кеңгиреп, жүрөгү капилеттен торго чалынган чымчыктай алдас ура тыбырап, тула боюнан тер кетип, отуруп калды* (Касымбеков). *Мына, Маамыт баягы сүрдөгөн оозуна кеп кирбей калган малай Маамыт боюнча эмес – Ташкенден окуган, партияга алынган, кантордун бир белдүү кызматчысы* (Касымбеков).

ООЗУНА КИРҮҮ *к.* ***эл оозуна кирүү.***

ООЗУНА КУЛПУ САЛЫНУУ Сүйлөбөй, эч нерсе айтпай калуу. *Башта Суусарга бирдеме деп сүйлөөчү. Эми оозуна кулпу салынды* (Байтемиров).

ООЗУНА КУМ КУЮЛГАНДАЙ БОЛУУ Экинчи кайтарып сөз айта албоо, ооз ача албоо, жооп кайтарып сүйлөөгө мүмкүнчүлүгү болбоо. *Чачтуу думананын оозуна кум куюлгандай болду* («Ала-Тоо»). *Оозуна кум куюлгандай болуп унчукпаганына ардыгып, ызаланып... темирдей ысык бирдеке анын өзөгүн куйкалап жиберди* (Садыбакасов). ***В.: Оозуна кiл куюлгандай болуу.*** *Оозуна кiл куюлгандай болуп, үндөгөн жок* («Ала-Тоо»). ***Оозуна талкан куюлгандай болуу.*** *– Сиз эмне көлөкөдөй ээрчип алдыңыз! – деди кыз. Жигит оозуна талкан куюлгандай болуп үчтөрт мүнөт унчукпай калды* («Чалкан»). ***Оозуна таруу куюлгандай болуу.*** *Оозуна таруу куюлгандай болуп, жер тиктеп тура берди* (Жантөшев).

ООЗУНА САЛА БЕРҮҮ Айтканы айткандай келүү, айтканындай болуп чыгуу. *Оозума сала берген экен келиним айыгып кетти* (Медетов). *Жеңебиздин оозуна кудай сала берген тура* (Сыдыкбеков). *Көрсө-ө, атаңдан айланайын ... оозума чын эле сала берген тура* (Сыдыкбеков).

ООЗУНА СӨЗ КИРБӨӨ Айтар сөзүн таба албай, айтайын дегенин айта албай апкаарый же дапдаарый түшүү. *Бопуш эмне кыларын билбей, оозуна да сөз кирбей, бир дал боло түштү* (Мавлянов). *Жүрөгү бир ысып, өлгөнү тирилгендей кубанып, оозуна сөз кирбей, комузду кармалап, сыйпалап туруп калды* (Касымбеков). *Чокондун оозуна сөз кирбей аптыгып калды* (Абдыракманов). ***В.: Оозуна эчтеме кирбөө.*** *Эриндери титиреди, эмнегедир эки көзү Абилден өттү, Абил аны тиктебеди, оозуна эчтеме кирбей жигиттин башы каңгырады* (Касымбеков).

ООЗУНА ЧӨП АЛБАС *к.* ***кой оозунан чөп албаган.***

ООЗУНА ШАЙТАН ТҮКҮРГӨН Ырчылыгы, акындыгы ашынган, мыкты ырдаган, жамакчылыгы, сөзмөрдүгү ашкан. *«Чекир кишинин оозуна шайтан түкүргөн» деген кеп ырас бейм. Сарала чекир турумтайдай эпейип кеп баштаганда ынандырып салат* (Сыдыкбеков).

ООЗУНА ЭЧТЕМЕ КИРБӨӨ *к.* ***оозуна сөз кирбөө.***

ООЗУНА ЭЭ БОЛО АЛБОО. 1. Тизгинин тартып токтото албай ала качтыруу. *Акия аттардын оозуна ээ боло албай, бээни арабанын огу менен койдурду* (Сыдыкбеков). 2. Өзүн-өзү токтото албоо, оозуна эмне келсе, ошону ылгабай айта берүү. *Оозуна ээ боло албагандан кийин, андай жерге барып эмне кыласың? – деп жемелей баштады* («Ала-Тоо»).

ООЗУНАН АЙЛАНСЫН Бирөөнүн кандайдыр бир иши, айткан сөзү жана башка аракеттерин жактырбаганда колдонулат. *Колум бошобойт же көңүлүм келбейт деген кежирлик оозунан айлансын* (Исмаилов).

ООЗУНАН АК ИТ КИРИП, КАРА ИТ ЧЫГУУ Оюна, оозуна келгенди оттоп сөгүнүү, оозго алгыс ыплас сөздөрдү айтуу, тилдөө, каргоо. *Орозкулдун оозунан ак ит кирип, кара ит чыгып, атасынын көзүнчө кызын*

дебет жыттабас канчык, кіні біткічө кысыр калган эшек деп, ...сөгіп жатканын аргасыздан уккан тура (Айтматов). *Калыйпа катындык кылып алкынып, оозунан ак ит кирип, кара ит чыккан кіндө да бир кебелип койгон эмес* (Бердикеев). *Туш келген жерден апчылашып, тытышып, ізішіп, ооздорунан ак ит кирип, кара ит чыгып дегендей болушуп, суй жыгылышканча элге арача беришпей ажаандашыптыр* (Медетов). ***В.: Оозунан ак ит кирип, сары ит чыгуу.*** *– Аа балдарыўа! ... – деп бакылдаган їнї менен сөгїп, оозунан ак ит кирип, сары ит чыкты* («Ала-Тоо»).

ООЗУНАН АКААРАТ КЕП ЧЫГУУ Бирөөнїн көўїлїн калтырган, шагын сындырган, адамдыгын тепсеген жаман сөз айтуу. *Бири бет келгенин жапырып, «андай эмес, Мындай» деп, биринин арбагын эл алдында тебелешке өрөпкїйт, оозунан акаарат кеп чыгат* (Касымбеков).

ООЗУНАН АЛДЫРГАН БӨРЇДӨЙ БОЛУУ Даяр турган нерсесинен ажырап, эмне кыларын билбей аўкайып калуу, эмне кыларын билбей далдырай тїшїї. *Беш кишиге Адыкелер даай алышпай, оозунан алдырган бөрїдөй болуп аргасыз калышты* (Сыдыкбеков). ***В.: Оозунан алдыргандай болуу.*** *Оозунан алдыргандай болуп умсунуп калышты. Угарын укту го Адылбек, негедир оозунан алдыргандай болуп комулдай тїттї* (Өмїрбаев). *Канча бир тїшїндө оозунан алдыргандай комунган эле* (Өмїрбаев). ***Оозунан жулдурган бөрїдөй болуу.*** *Куралдуу сакчылар оозунан жулдурган бөрїдөй аў-таў аўырайышты* (Бейшеналиев). *...Сайган байгелерин колдон келсе бїт алсак, оозунан жулдурган бөрїдөй болор эле* (Осмоналиев). ***Оозунан алдырган бөрїчө.*** *Оозунан алдырган бөрїчө далдырай тїшкөн долонотулуктар дароо Бекниязды эстешет ошондо* (Акматов). ***Оозунан жулдургандай болуу.*** *Бир заматта оозунан жулдургандай болду да калды* («Чалкан»).

ООЗУНАН ЖАЎЫЛУУ Сїйлөгөн сөзїнөн кармалуу, байкабай убада берип алуу. ***В.: Сөзїнөн жаўылуу.***

ООЗУНАН ЖЕЛ ЧЫГА ЭЛЕКТЕ Айтаар замат, дароо. *Абам жеўемдин ою менен болуп, ...оозунан жел чыга электе илип кетип, анан аны аткарууга далбас урат* («Кыргызстан маданияты»).

ООЗУНАН ЖЕЛ ЧЫКПОО Айтылган сөздї, сырды эч кимге айтпоо, билдирбөө, ичке сактоо. *Менин оозуман башка бирөөгө жел да чыкпаган* (Жантөшев). ***В.: Оозунан жел чыгарбоо.*** *Жанынан їмїт кылгандар оозунан жел чыгарбасын деп, бардыгыбызды чогултуп алып кекетишти* (Жантөшев).

ООЗУНАН КАРА СУУ КЕЛЇЇ Абдан ачка болуп өзөгї карaруу, ачкалыктан кайышуу, өзөгї їзө тартуу. *Оозуман кара суу келип, кыйындык менен дем алып, кїйїгїп кеттим* (Элебаев). *...Жарытылуу наар татпаган кургурдун өзөгї їзө тартып, оозунан кара суу келет* (Бейшеналиев).

ООЗУНАН КЕБИ ТЇШЇЇ *к.* ***оозунан сөзї тїшїї.***

ООЗУНАН КӨК ТЇТЇН БУРКУРОО Катуу кайгыруу, кїйїнїї, муўкануу, сыздоо же аябай эўсөө, көксөө. *Элди, жерди сагынганын айтып, бир көрсөм дегидей болсо, оозунан көк тїтїн буркурайт* (Аалы). ***В.: Оозунан көк тїтїн буратуу.*** *Чоў атам Шырдак ошондогу турмушун эскергенде «олда оўбогон куу турмуш ай» – деп оозунан көк тїтїн буратып арман менен айтканын али да болсо кулагыма угулгансып турат* (Жантөшев). *Ал шофер болушту эўсегендей болсо оозунан көк тїтїн буркурайт* (Өмїрбаев). ***Оозунан көк тїтїн булоо.*** *Төрөбеков болсо оозунан көк тїтїн булап, эмне деп жооп кайтарарын билбей туруп калды* (Егиналиев). ***Оозунан көк жалын чыгуу.*** *Кайгысын айтат буркурап Оозунан көк жалын чыгат шыркырап* («Манас»). *Абылым дегидей болсо, бечара Батийнанын оозунан көк жалын чыгат* (Сыдыкбеков). ***Оозунан көк тїтїн чыгуу.*** *Сїйгөн жарын, асыл балдарын эстегенде Иващенконун оозунан көк тїтїн чыгып, тапка келген кыргыйдай алга умтулат да турат* (Баялинов). *Оозунан чыгат көк тїтїн Ойдогу дарты козголуп* («Эр Табылды»).

ООЗУНАН ОТ БЇРКЇЇ Каарданүу, заарын чачуу. *Чычаласа бирде чаар жыланга айланып, оозунан от бїркөт* (Борбиев).

ООЗУНАН СӨЗЇ ТЇШКӨН Эки ооз сөздїн башын курап айта албаган, өлжїрөгөн, өтө бош. *Оозунан сөзї тїшкөн бир байкуш экен, болгон окуяны жөндөп да айтып бере алган жок* («Ала-Тоо»).

ООЗУНАН СӨЗЇ ТЇШЇЇ Айтып жаткан сөзїн аяктай албай, эмне дээрин, эмне айтарын билбей далдырап туруп калуу, апкаарый тїшїї. *Бек оозунан сөзї тїшїп, эмне дээрин билбей, селдейип калды* (Каимов). *Бий алдына барганда мындан бетер момпоюптымпыйып, оозубуздан сөз тїшөт* (Сыдыкбеков). *Курманжан оозунан сөзї тїшїп, кабагын їйрїй тиктеп калды* (Касымбеков). ***В.: Оозунан кеби тїшїї.*** *Аларды көргөндө эле айыпкер шордуулардын сїрї качып, ооздорунан кеби тїштї бейм, теўир?* (Сыдыкбеков). *Амир Музафар оозунан кеби тїшїп, нестейип токтоло калды* (Касымбеков). *Таў калганынан Орозкул оозунан кеби тїштї* (Айтматов). *Тиги эси чыгып, ооздорунан кеби тїшїп калгандар да сыртка чыгышты* (Айтматов). ***Оозунан сөзї ыргуу.*** *Капитан столду муштап какыйганда, Ысактын оозунан сөзї ыргып кандай чыга качканын билбейт* (Садыбакасов).

ООЗУНАН СӨЗЇН ЖУЛУП АЛУУ Сїй-

лєп жаткан адамдын сєзї бітє электе эле єз сєзін айтып кирії, сєзін жыра тартуу, аны токтоого аргасыз кылуу. *Ашырбек досуна айтарда, мергенчи оозунан сєзін жулуп алды* (Ашымбеков). *– Мен эмне элди сага окшоп тоноп-бутап жеп жатыптырмынбы? – деди Муса, Абылкасымдын оозунан сєзін жулуп алып* (Абдукаимов).

ООЗУНАН СІТІ КЕТЕ ЭЛЕК ***к. эне сіті оозунан кете элек.***

ООЗУНАН ТЇШЄ КАЛГАНДАЙ Абдан окшош, куюп койгондой. *Анын єнєрлії уулу Молдобасан оозунан тїшє калгандай окшош* (Бейшеналиев).

ООЗУНАН ТЇШЇРБЄЄ Дайыма айта жірії, эскере жірії, эсинен чыгарбоо. *Эми айылдагылар ...кадырлабай жірген Дуўкананы ооздорунан тїшірішпей кеп-сєзгє алышты* (Жусупов). *Эл ичинде Кулукеўди оoздорунан тїшірішпейт дешет ко, ошондойбу?* (Мавлянов). *Баягы арча челекти эрке токолго алып барып берди эле, тамак куйган сайын Ашырбайды оозунан тїшірбєс болду* (Ш.Їмєталиев).

ООЗУНАН ЧАЛЫНУУ Сєзїнєн кармалуу, ошого байланыштуу кандайдыр бир ишти аткарууга мажбур болуу, милдеттїї болуп калуу. *Ал оозунан чалынып албадыбы.*

ООЗУНАН ЧЫГАРБОО Эч кимге айтпоо, эч кимге билдирбєє, жашыруу. *– Мен председатель бойдон турсам, сени сєзсїз заводдун башчысына кєтєрєм, жыргайбыз, оозуўдан чыгарба, – деген* (Ашымбаев). *...Иштин токтоп калуу себептерин єлєр єлгєнчє оозуман чыгарбайм деген тил катка кол коюп анан тарап кетії чечими болду* (Айтматов).

ООЗУНАН ЧЫГЫП КЕТЇЇ Жашырын кепти, сырды айтып салуу. *Же баягы селсебет акеси жєніндєгї сєз оозунан чыгып кеттиби деп, шек санап турабы, айтор єзїнчє кооптуу* (Медетов).

ООЗУНАН ЧЫККАНЫН ЭКИ КЫЛБОО ***к. айтканын эки кылбоо.***

ООЗУНАН ЭНЕ СІТІ КЕТЕ ЭЛЕК ***к. эне сіті оозунан кете элек.***

ООЗУНДА БЕШ ООЗ СЄЗЇ ЖОК Бир-эки ооз сєздін башын кошуп эптештирип айта албаган, сєзгє чоркок, сєз сїйлєєгє жєндємї жок деген мааниде. *Ымтырабай бирдеме десеў боло, оозуўда беш ооз сєзїў жок байкушсуў* («Чалкан»).

ООЗУНДА СЄЗЇ БАР Анча-мынча чечендиги бар, дурустап сїйлєй билген, кеп-кеўешин айта алган. *Анткени, атасы Бєлєбала тыш адамдардын кєзїнє коўур кєрїнгєнї менен оозунда сєзї бар адам болчу* (Єгєбаев).

ООЗУНДА ЭМИ ЖОК Айткан сєзї дайынсыз, ойду-тоону айткан. *Бечара кєйрєў эле, кызыл сєздї желге чачкан оозунда эми жоктун нагыз єзї эле* (Нурпеисов).

ООЗУНУН ЖЕЛИН АЁО Бир ооз сєз айтканга жарабоо (кєбїнчє жардам берії, кємєктєшії маанисинде). *Анын айтканын жок дебейт эле, оозунун желин аяды, жардам бергиси келбеди.*

ООЗУНУН САЛУУСУ БАР Дайыма жакшы тамак-аштын, сыйдын їстїнєн чыгуучу, жакшы тамактан жолдуу. *Пайгамбар барына азыр, оозуўардын салуусу бар балдарым турбайсыўарбы* (Бейшеналиев). *Оозунун салуусу бар экен кургурумдун* (Бейшеналиев). *Бакас дос, оозуўдун салуусу бар экен ээ* (Бейшеналиев).

ООЗУНУН ЧЫГЫ КУРГАБОО Тамакты дембе-дем, кайра-кайра, улам-улам иче берії, оозун тыўдырбоо. *Бу сенин эмнеў бар, деги оозуўдун чыгы кургабайт. Оозунун чыгы кургабай, алагїїсї тарабай жірє берди.*

ООЗУЎА ЖЫЛАН УЯЛАГЫР Жагымсыз жаман сєз, суук кабар айткан кишиге карата коргоо маанисинде айтылат. *Оозуўа жылан уялагыр, сен эмне деп жатасыў* («Чалкан»).

ООЗУЎА КАН ТОЛГУР ***к. кара оозуўа кан толгур.***

ООЗУЎА КАРА Антип айта бербе, байкап сїйлє, абайла деген мааниде зекії, кекетії иретиўде колдонулат. *Бала сен оозуўа кара! – деп четки отурган адам ага тісін їйрїдї* («Ала-Тоо»). *Оозуўа кара, кемсинтпе!* (Осмоналиев). ***В.: Оозуўа карап сїйлє!*** *Оозуўузга карап сїйлєўїз, бай, – деди кайран бала жалтанбастан Мырзабекке* (Баялинов). *– Эмне дейт! Оозуўа карап сїйлє! Мен да сыйлуу конок* (Эшмамбетов). *Кой айланайын, сага эч ким теўелбейт, оозуўа карап сїйлє!* (Бердикеев).

ООЗУЎА КАРА ТАШ Коркунучтуу кабар, жагымсыз, начар сєз айтып жибергенде «токтот», «андай дебе», «айтканыў келбесин», «андай болбосун» деп кагуу маанисинде колдонулат. *Сєзін біткєрє койбой катыны: «Оозуўа кара таш! Дєєрїгєнїў ылайым єз башыўа жетсин»* (Жигитов). ***В.: Оозуўа таш!*** *Оозуўа таш, какшанган жаагыў сынгыр!* («Ала-Тоо»). *А кокус менден башка бирєєгє буйруса эмне болот эле мунара? Оозуўа таш! дейм єзїмдї єзїм* (Акматов). *– Оозуўа таш! – деп айтып, бешинчи киши... отурган жеринен тура калды* (Осмоналиев). ***Таш оозуўа!*** *Таш оозуўа! Эмне деп жатасыў* (Сыдыкбеков).

ООЗУЎА КЕЛГИР Каргоо, наалат айтуу маанисинде колдонулат. *Оозуўа келгир! Кандай неме айтты экен – деп, кїйкєлєктєп каргап жатты* («Ала-Тоо»). *О, оозуўа келгир, айтып турганын кара мунун!* («Ала-Тоо»).

ООЗУЎА МАЙ Кандайдыр бир жакшылык же жакшы кабар жєнїндє билгизген кишиге карата сїйїнії, толкундануу менен алкоо маанисинде колдонулат. *Оозуўа май, айланайын, оозуўа май! Кана, окуп жиберчи! – деп Чотур сїйїнгєнїнєн эмне кылаарын билбей турду* (Абдукаимов). *– Оозуўузга май, атаке, айтканыўыз келсин, – деди жаўы*

кєздїн ээси (Касымбеков). – *Оо, оозуўа май, айланайын! Ме! Ме! – деп, жанында эбактан бери жїргєн акчаларын сїйїнчїлєп келген балага їстї-їстїнє чача карматып...* (Медетов).

ООЗУЎА ОК *к.* ***ок оозуўа.***

ООЗУЎАН СЕКЕТ БОЛОЮН Алкоо, ыраазылыгын билдирїї маанисинде колдонулуучу алкыш. – *Оозуўан секет болоюн, ушул кепти жеткирген оозуўан!* (Медетов).

ООЗУЎДА БАРДЫР Кимдир бирєєнїн айткан кебине карата сенин айтканыўдай болуп калаар, айтканыў туура чыгып калаар деп їмїт кылуу, ыраазы болуу маанисинде колдонулат. – *Балким, агаў келип калар, оозуўда бардыр, айланайын* («Ала-Тоо»). – *Оозунда бардыр, адамдын оозунда болсо, алланын кулагында дейт* (Ашымбаев).

ООЗУЎДАН АЙЛАНАЙЫН Алкоо, жалынуу маанисин туюндурат. *Оозуўдан айланайын! Атаганат, жериў болсо, ушинтип жокчулуктун корун тартат белек* (Саатов).

ООЗУЎДАН АЙЛАНСЫН Айтууга татыксыз, аны айтып оозуўду булгаба, кеп кылба, убара болбо деген мааниде бирєєнїн кєўїлїн жубатуу, жоошутуу иретинде колдонулат. *Эми кылмышты моюнга алуу оозуўдан айлансын!* (Осмоналиев).

ООЗУЎДУ БИРЄЄ ТЫРМАДЫБЫ? Сени айткын деп бирєє кыйнадыбы, айткан сєзїўдїн азабын єзїў тарт деген мааниде айтылат. *Сенин оозуўду бирєє тырмадыбы, эми анын эмнесине кейийсиў?* («Ала-Тоо»). *Тєлємїштїн оозун бирєє тырмадыбы? Шїк отур* (Бейшеналиев).

ООКАС ноокас менен бирдей.

ООКАТ 1. Тиричилик; чарбачылык. *Эми єзїўчє оокат кыл* (Токомбаев). *Журт оокатына кам урду* (Баялинов). *Кєр пенделер кєр оокат деп тїртїшїп, Чачырашты жылдыздардай їркїшїп* (Акималиев). 2. *диал.* Тамак, тамак-аш. *Эптеп оокат жасап жиберейин* (Жантєшев). *Азыр кийинем да, кийигиўин этин балаў экєўє оокат кыламын* (Шїкїрбеков). *Той токтоп, жалпы журтка оокат берди, Жасалып казы-карта эт да келди* («Эл адабияты»). *Кара оокатка жандарын Кыйнагандар, аманбы*? (Токтогул).

ООКАТТАН 1. Жакшы жашай баштоо, тиричилигин оўоо, оокаттуу болуп калуу, оокаты онолуп калуу. *Кемпир менен бала итабар оокаттанып калышты* (Бєкєнбаев). 2. Тамактануу. *Эс алгыла! Оокаттанып болуп, кайра киребиз* (Байтемиров).

ООКАТТАН КОЛУН ТАРТУУ Оокат-тиричилик кєйгєйїнє аралашпай, такыр киришпей калуу (кєбїнчє кары кишиге карата). *Абышка эбак эле оокаттан колун тарткан.*

ООКАТТАНТ оокаттан этишинин аркылуу мамилеси.

ООКАТТАНУУ оокаттан этишинин кыймыл атоочу.

ООКАТТУУ Турмушу жакшы, жетиштїї, оокат-тиричилиги кенен. *Оокаттуу болуп элдери, Жыргатты совет жергени* (Тоголок Молдо).

ООКАТЫ ЄТПЄЄ Жашоо-тиричилиги начарлоо, жакырлануу, єтє оор абалга келїї. *Анын оокаты єтпєй жатат.* ***В.:*** ***Кїнї єтпєє.*** *Кїнї єтпєйт, байкуштун бизсиз.*

ООКУМ бир оокум Бир мезгил, учур. *Бир оокумда Жумагїлдїн атасы аттан тїшїп. бээни жетелеп алды* (Шимеев). *Їркєр тєбєдєн кыўкайып, тїн бир оокум болуп калган* («Чалкан»).

ООЛА Бир жакка ооп кетїї. *Бул тоодон тиги тоого оолап кетти.*

ООЛАК Алысыраак, окчун. *Анысы да боюн оолак качырып, жолотпой калыптыр* (Убукеев). *[Актан] бири-биринен оолак салынган їч кєчє кыштакты айланып чыкты* (Бейшеналиев).

ООЛАКТА Алыстоо, ыраактоо, окчундап бєлїнїї. *Мыскал оолактап кетти* (Сыдыкбеков). *Жакып бастырмадан оолактап, ачыкка чыкты* (Бейшеналиев).

ООЛАКТАТ оолакта этишинин аркылуу мамилеси.

ООЛАКТОО оолакта этишинин кыймыл атоочу.

ООЛАТ I оола этишинин аркылуу мамилеси.

ООЛАТ II Тукум, уруу, урук – жуурат. *Оолаты кыргыз, улуу журт* («Манас» С.О.).

ООЛАШ оола этишинин кош мамилеси.

ООЛЖУ Ыргала теўселїї, келберсигендей, менменсип жай кериле ыргалгандай кєрїнїштє болуу. *Жутаке оолжуй барып жастыкка чыканагын койду* (Жантєшев). *Кыялбїбї кесирдїї сєздєрїн айта оолжуду* (Жантєшев).

ООЛЖУТ оолжу этишинин аркылуу мамилеси.

ООЛЖУУ оолжу этишинин кыймыл атоочу.

ООЛУ Їй, короо-жай. *Беш теше жерди айландыра там салдырган оолусу, оолусунда тїрдїї багы да бар* (Жантєшев). *Ат чабым жерде оолуў бар, Оолу толгон коонуў бар* (Токтогул).

ООЛУГУУ оолук этишинин кыймыл атоочу.

ООЛУК Жээлигїї, ээленїї, ээлигїї. *Чїкєбай єзїнчє оолуга-оолуга басылар деп, эсепчи кетмекчи болду* (Баялинов). *Кулбаш єзїн-єзї токтото албай оолугат* (Абдукаримов). *Ошол жигит оолугуптур деп коём, Ошол жигит жаўылганга капамын* (А. Рыскулов).

ООЛУКМА Жээликме, ээленме, ээликме. *Оолукма кылат єзїўдї, Опсуз кылат сєзїўдї* (Шїкїрбеков). *Момбегим жаўы оўолуп, Оолукма кыял жоголуп* (Бєкєнбаев).

ООЛУКМАЛУУ Каны кызуулуу, ачуусу чукул, кїйкєлєктєнмє. *Оолукмалуу балагага ээликмелїї жин тиет* (макал).

ООЛУКТУР оолук этишинин аркылуу мамилеси.

ООМА 1. Бир жагына басымдуу болгон, кыйшайган, ооп, кыйшайып кете тургандай. *Жүгү бери жагына оома болуп калды.* 2. *өт.* Сөзүнө турбаган, туругу жок, ээрчиме. *Атам ашкан оома* (Жантөшев). *Айнысахан акылга тайкы, кыялы чукул, оома* (Жантөшев).

ООМАЛ-ТӨКМӨЛ ДҮНҮЙӨ Бирде бар, бирде жок, өйдө-төмөн, жаман-жакшы боло бере турган жашоо, абал, турмуш-тиричилик. *Карылар меселдегендей опасыз оомал-төкмөл дүнүйө чиркиниң ушубу?* (Бейшеналиев). *Карачы оомал-төкмөл дүнүйө, ушу туңкуйган катындан эгин суратып* (Садыбакасов). ***В.: Оомалуу-төкмөлүү дүйнө.*** *Кантсе да бу ошонун кесепети, оомалуу-төкмөлүү дүйнө болду го* (Абакиров). ***Оомалуу дүйнө.*** *Адыл ордунан козголуп, тике карап: оомалуу дүйнө экен, – деди* (Бердикеев).

ООМАЛУУ Өзгөрүп кетме, өйдө-ылдый, бирде өйдө, бирде ылдый боло бере турган. *Оомалуу кезек, төкмөлүү дүнүйө* (макал). *Оомалуу-төкмөлүү дүнүйө.*

ООМАТ I Байлык, бакыт, бийлик. *Он бир шары бар экен, Ооматына караган* («Манас» С.О.). *Оолак жүрүп, оомат, абийир тапсам да, 50 жашта жалгыз калган жакшы эмес* (Акималиев).

ООМАТ II Ыңгайлуу, оңтойлуу жакшы убак, иши илгери кеткен, иши оңолгон мезгил. *Эгин быйыл мыкты чыкты. Быйыл шалынын да ooматы келген экен* (Абдукаримов). *Ooматы келсе байлыгын, Корккончуп элден жашырат* («Эл адабияты»).

ООМАЧЫЛ Ооп кетүүчү, ээрчиме, туруксуз.

ООМИЙИН омийин менен бирдей. *Оомийин! Деп кол жайып, Кошой бата бергени* («Манас»).

ООНА I Жейрендин эркеги. *Жейрен-каракуйруктун оонасын атып келгиле* (Абакиров).

ООНА II Ала салуу, бир капталынан экинчи капталына аркасы аркылуу ала салып кетүү. *Аттар оонабасын деп, Алымдын жолдошу аттардын жанына кетти* (Баялинов). *Кычан эки досу менен баарысынан бөлүнүп көк шиберге оонап, мектебинин жанында калды* (Бейшеналиев).

ООНАЛАК Оонап жата берме, жатканды жакшы көргөн.

ООНАЛАКТА Ары-бери оодарылуу, оонап жатуу; чабалактоо. *Түлкү ооналактап, мурунку өнөрүн кайрадан салды* (Баялинов). *Акбар жатыркап, уктай албай ооналактады* (Убукеев). *Ошол төрдө ооналактап жатамын, Былтыр күлүп, укпагамын чатагын* (А. Рыскулов).

ООНАЛАКТАТ ооналакта этишинин аркылуу мамилеси.

ООНАЛАКТОО ооналакта этишинин кыймыл атоочу.

ООНАТ оона этишинин аркылуу мамилеси.

ООҢКУРА 1. Бир жагына ооп калуу, басымдык кылуу. *Жүк ооңкурап калыптыр.* 2. *өт.* Шайманы кетүү, алсыроо. *Эси ооңкурап калган.*

ООҢКУРОО ооңкура этишинин кыймыл атоочу.

ООПА** к. **опаа.

ООПАЗ ноопаз менен бирдей.

ООР 1. Салмагы чоң, салмактуу. *Төөдөй балбан эч бир болбойт малдардан, Оор жүктү тарта берген чарчабай* (Осмонкул). 2. Кыйын, өтө татаал. *Согуштун оор күндөрүнүн бири эле* (Сасыкбаев). *Туут кампа-ниясы кой чарбасындагы оор иш.* 3. Калың, терең. *Кар оор. Күн суук* (Бөкөнбаев). *Жакында оор түшкөн кар бүгүн нымшыгандай болуп, четинен эрий баштаптыр* (Таштемиров). 4. Катуу, күч менен. *Тыным албай тышты тиктейм айнектен, Оор туман басып турат калааны* (Шакирова). *Бечара эне көзүн сыртынды да, оор үшкүрдү* (Касымбеков).

ООР БАСЫРЫК Токтоо, көтөрүмдүү, эч кебелбеген, салмактуу. *Ойлоп сүйлөп, орундуу жооп кайтарган оор басырык, тыкан, кайраттуу жигит болучу* (Баялинов). *А келин ыймандуу, оор басырык кара жумушка кабелтең неме экен* (Бейшеналиев). *Тойчубек ойчул, оор басырык киши эмеспи* (Баялинов). ***В.: Оор басырыктуу.*** *– Узатып койгула, – деди кыркка чукулдаган оор басырыктуусу* (Ашымбаев). *Жамалкан токтолуп, оор басырыктуу болуп калган эле* (Абдукаимов).

ООР ЖОГОТУУ Өтө жакын, абдан белдүү адамынан ажыроо. *Жапардан ажырап, ушинтип, орду толгус оор жоготууга учурадык, – деп каңырыгы түтөдү* (Жантөшев).

ООР КҮН Дин ишеними боюнча: иш иштесе, же жол жүрсө жолу болбойт, иши аткарылбай турган күн, жума күн. *Оор күнү жолго чыкпай, башка күнү баргын.*

ООР МҮНӨЗ Салабаттуу, салмактуу, оор басырыктуу мүнөз. *Же, ушундай оор мүнөзү үчүн жигит жүрөгүнө жол таап, өзүнө тарта албагандыр* («Кыргызстан маданияты»).

ООР ӨНӨР ЖАЙЫ *жана* ***оор индустрия*** Өндүрүш каражаттарын иштеп чыгаруучу өнөр жай тармактарынын жыйындысы.

ООР ТИЙҮҮ Катуу таасир этүү, катуу таасир берүү.

ООР ТОПОНДОО Кандайдыр бир иштин, түйшүктүүсүнүн көбүн бүтүрүп, аткарууга оңтойлотуп, жеңилдетип коюу. *Азаматтар, оор топондоп койгон турбайсыңарбы!*

ООР ТҮН Караңгы, тунжураган, көзгө сайса көрүнгүс түн. *Оор түн... асман бүркөө, саат беште, Мемиреп эл уйкуда жаткан кезде* (Шүкүрбеков). *Оор түндүн тынчын алып зырылдап, Аркы-терки автомобиль чабылган* (Бөкөнбаев).

ООРДО 1. Оор болуу, салмактуу боло баш-

тоо. 2. Кыйындоо, кыйын абалда болуу; кыйын көрүү, оор сезүү. *Тулпар жигин оордобойт* (макал). *Абалы оордобосо, жеўилдебейт* («Ала-Тоо»).

ООРДОО оордо этишинин кыймыл атоочу.

ООРДОТ оордо этишинин аркылуу мамилеси.

ООРДУК 1. Салмак, жүктүн же башка бир нерсенин салмагы. *Оордугу беш пуд. Оор жүктүн оордугуна кенебей, Чымырканат намыстанган немедей* (Осмонов). 2. Кыйындык, кыйынчылык. *[Динарга] оордук сезилбейт* (Сыдыкбеков).

ООРСОК 1. Эмизбей туруп саалуучу. *Обу жок катын оорсок уй саайт* (макал). *Сүттү койчулар чаначка оорсок саап коёр эле* (Сасыкбаев). 2. *өт.* Маанисиз, дайны жок, куру. *Оорсок сөздү биз сүйлөшүп бүткөнчө, Жыйнап бүттү, айланайын, баарысын* (Токомбаев). *Оорсок намыстын экөөбүзгө эмне кереги бар. Оорсок сөзүңдү койсоўузчу!*

ООРСУ оорсун менен бирдей.

ООРСУН 1. Оор болгонсуу, оордоо. 2. Оор көрүү, кодулоо.

ООРСУНТ оорсун этишинин аркылуу мамилеси.

ООРСУНУУ оорсун этишинин кыймыл атоочу.

ООРУ I 1. Дарт, кесел, табы жоктук. *Батмандап кирген оору мыскалдап чыгат* (макал). *Каныбек оорусунан абдан айыга элек* (Жантөшев). 2. Сыркоо, ноокас, оорулуу. *Ооруну сураса айыкканга тете* (макал).

ООРУ II 1. Ооруксунуу, сыздоо, чыдатпоо. *Бүткөн боюмдун бардыгы кол тийгизбей.. ооруп калыптыр* (Жантөшев). *Катуу муштаса керек, дал ортом ооруп калыптыр.* 2. Дартка, кеселге кабылуу, ноо- кастоо, сыркоолоо. *Узак ооруду. Сасык тумоо менен ооруду.*

ООРУЗ нооруз менен бирдей.

ООРУК 1. Калктын туруктуу жашаган негизги жери, туруктуу жашаган жай. *Оорукка калар жер экен* («Манас» С.К.). 2. Жортуулда жүргөн, согушка аттанган колдун негизги бөлүгү жайгашкан жай. *Чалгынды калмак чалабы? Оорукта Чубак калабы?* («Манас»). 3. Тыныгуу жайы. *Чоў үйдүн бары калыптыр Анжиянга оорукка* («Манас» С.О.). 4. *тар.* Жалпы көч менен чогуу кете албай жакыныраак жайытка калып калган айыл.

ООРУКАНА Оорулар жатуучу жана аларды дарылоочу мекеме. *Ооруканага жаткыруу. Ооруканадан чыгуу.*

ООРУКСУ Бир жери ооруу. *Айганыш этинин ооруксунганына чыдап, сыр билгизбей калды* (Сыдыкбеков).

ООРУКСУН ооруксу этишинин өздүк мамилеси.

ООРУКСУУ ооруксу этишинин кыймыл атоочу.

ООРУКЧАЛ Оорулуу, оорусунан биротоло сакайып кетпеген, тез-тез ооруй бере турган, ден соолугу начар.

ООРУКЧАН оорукчал менен бирдей.

ООРУЛУУ Ооруу, кандайдыр бир оорусу бар, ноокас, сыркоо.

ООРУН КОЛДОН, ЖЕЎИЛИН ЖЕРДЕН АЛУУ Бардык жагынан жардам берип, көмөк көрсөтүү, тийишүүн жеўилдетүү. *Сен аскерде жүргөндө оорумду колдон, жеўилимди жерден алышкан ушул Күкүн болду* (Тойбаев). *Атасынын оорун колдон, жеўилин жерден алат* (Бердикеев). ***В.: Оорун колдон алуу.*** *Мейли ушунумду бергенине шүгүр, Оорумду колдон алып, жүгүмдү жеўилдетти* (Бейшеналиев). *Оорун колунан алып, минтип айттырбай жүгүн жеўилдеткен инисине жүрөгү жылыйт* (Бейшеналиев).

ООРУТ оору этишинин аркылуу мамилеси.

ООРУУ оору этишинин кыймыл атоочу.

ООРЧУЛУК Кыйынчылык. *Түгөл башына оорчулук тушкөндө куткарып калганы үчүн [Тамарага] алкыш айтты* (Бейшеналиев).

ООШ Биринен бирине өтүү, алмашылуу. *Акыл оошот, ырыс жугушат* (макал).

ООШ-КЫЙЫШ Өз ара эки тараптан болгон мамиле, алыш-бериш, өйдө-ылдый. *Оош-кыйыш кылып оокат кыл.*

ООШМО Туруктуу эмес, алмашып турма, оошуп турган.

ООШТУР оош этишинин аркылуу мамилеси.

ООШУУ оош этишинин кыймыл атоочу.

ОП I Жөн, жөндүү, орундуу мамиле, аша чаппаган, дайындуу аракет. *Обу менен иш кылбайбы. Обу жок киши. Обу жок сүйлөбө.*

ОП II: оп тартуу Ичине карай катуу дем тартуу. *Оп тартканда деми бар, Улуу белдин желиндей* («Манас»). *Ушунун баарын жалгыз ок өзүнө оп тартып, кемирип, кесип жеп жаткансыды* (Мавлянов). *Ачуулanып оп тартса, Ай-ааламды соруптур* (фольк.).

ОП III: оп майда 1. Темин басуу учурунда малга карата айтылуучу сөз. 2. Темин бастырганда айтылуучу ыр, темин ыры. *Оройорой, оп майда, Ороо толсун, оп майда, Кырча-кырча басканыў Кырман толсун, оп майда.*

ОП IV Көбүнчө бир нерсени көтөрө коёрдо колдонулат.

ОП V Бирөөнү кубаттоо, коштоодо колдонулат. *Оп баракелде, азамат турбайсыўбы!*

ОПА опаа менен бирдей.

ОПАА Туруктуулук; убадага бектик. *Опаасы жок дүйнө. Убадага опаасы жок.*

ОПААЛАШ Туздаш, даамдаш, пикирлеш, кадыры бири-бирине сиўген адамдар.

ОПААСЫЗ Бир калыпта турбаган, туруктуу эмес өзгөргүч, убадага бек эмес. *Опаасыз дүйнө. Опаасыз душман.*

ОПАТ Өлүм, өлүү, өмүрдүн бүтүшү. *Жолуу болбойт, көп колуу жолдо опат болот, акыры өзүнүн кара башыңа күч келет* (Касымбеков). *Э, ордоӊ менен опат бол, кызы талак! Ордо деп жүрүп не таптыӊ?* (Касымбеков).

ОПБАЛАА оп IV менен бирдей.

ОПЕЙ апей менен бирдей.

ОПЕРА Театрдын сахнасында оркестрге кошулуп ырдап аткарылуучу музыкалуу драмалык чыгарма жана ушул сыяктуу чыгармаларды көрсөтүүчү театр.

ОПЕРАЛЫК Операга таандык. *Оперალык актер.*

ОПЕРАТИВДҮҮ Тез, так аракеттүү, ылдам, таасирлүү аракетчил. *Анан баарыдан мурда, ар бир ишке бүйрө, оперативдүү болуш керек* (Жантөшев).

ОПЕРАТИВДҮҮЛҮК Тез, так, өз учурунда аракет кылуучулук, ушундай аракет кылууга, аткарууга жөндөмдүүлүк. *Иштеги оперативдүүлүк. Жетекчинин оперативдүүлүгү.*

ОПЕРАТОР 1. Татаал механизмдин ишин башкаруучу же белгилүү бир өндүрүштүк процесстин аткарылышына жооп берүүчү жогорку квалификациялуу жумушчу. 2. Картинасын тартуу ишин жүргүзгөн фильмди түзүүчүлөрдүн бири. *Сыягы, оператор жасалма эпизоддорду издебей, турмуштагы драматизмге жык толгон айрым учурларды өз убагында.. пленкага түшүргөн.*

ОПЕРАЦИЯ 1. Кандайдыр бир милдетти аткарууга багытталган аракет, максаты коюлуп, шарты аныкталган аракетти ишке ашыруунун ыкмасы. 2. Оорулууну айыктыруу үчүн жасалуучу хирургиялык ыкма.

ОПЕРЕТТА Музыкалык комедия аралашкан операнын түрү.

ОПКОК 1. Соргок, тамаксоо, оӊой менен тамакка тойбогон. *Мергендин көзү милтеде, Опкоктун көзү күлчөдө* (Токтогул). 2. Аш болуму аз, кубаттуулугу төмөн. *Жарма опкок келет.*

ОПКОКСУН Тойбогонсуп жутунуу, тамакка ач көздүк кылуу.

ОПКОЛЖУ Жүрөксүнүү, коркуу пайда болуу. *Аскага чыгуу оӊой эмес, жүрөк опколжуп, муун калтырайт* (Абдумомунов).

ОПКОЛЖУТ опколжу этишинин аркылуу мамилеси.

ОПКОЛЖУУ Жүрөксүнүү, коркуу пайда болуу.

ОПКОЛЖУУ опколжу этишинин кыймыл атоочу.

ОПКОН Эгинди сугарганда суу астына сиӊип, чөгүп кеткен жер.

ОПО Жакшылык, пайда. *Адал эмгек, ак ниет, Э, балам, опо берет адамга* (Сыдыкбеков).

ОПОЙ Дүмпүйгөнсүп ыксыз көрүнүү; калыӊ болуу. *Эки эркектин ортосунда опоюп кысыла келе жатат* (Сыдыкбеков). *Түндө кымкарлап жааган кар опоюп калыӊ түшүп калган экен* (Убукеев).

ОПОЙТ опой этишинин аркылуу мамилеси.

ОПОКШОШ Абдан окшош, куюп койгондой окшош.

ОПОЛ ТООДОЙ Абдан зор, өтө чоӊ. *Опол тоодой эр көк жал, зыӊгырады кенебей* («Сейтек»). *Баягыда бир жолу опол тоодой болгон бир жигит алып: Менин күнүм эмне болот» деп шолоктоп ыйлаган* (Егиналиев). *...Өткөндөгү кармашта капилеттен ажыраган опол тоодой жөлөгү, айбаттуу агасы Шеримбекти эскерткендей кабылдады* (Бейшеналиев).

ОПОӉ: опоӊ ун Тегирменге тартылган майда ун. *Текесте жашаган кыргыздар Кулжадан барып опоӊ ун алып келе турган.*

ОПОӉ-ЧЫЧАӉ Балдар оюну.

ОПОӉОЙ Өтө оӊой, абдан оӊой.

ОПОСУЗ ДҮЙНӨ *дин.* Түбөлүктүү эмес, убактылуу, күнүмдүк деген мааниде. *Жанына күч келгенде алтыныӊ агып кетип жатса да карабайт окшойсуӊ. Опосуз жалган дүйнө экенин ошондо бир билдим* (Бердикеев).

ОПОТ БОЛУУ *к.* ***опат.*** *Кашык калды каныбыз, Опот болду элибиз* («Сейтек»).

ОППОЗИЦИЯ *саяс.* 1. Каршы чыгуучулук, каршы болуучулук; өз көз карашын, өз саясатын башка көз карашка же башка саясатка каршы коюучулук. 2. Кандайдыр бир партиянын, коомдун ж. б. ичинде анын көпчүлүгүнө каршы чыгуу саясатын жүргүзгөн топ.

ОППОНЕНТ 1. Талаш-тартышта, дискуссияда, диспутта айтылган пикирге каршы чыгып сүйлөгөн адам. 2. Белгилүү бир илимий изилдөөгө талдоо жүргүзүп, баалоочу илимпоз адам.

ОППОРТУНИЗМ Марксизм-ленинизмге кас агым.

ОППОРТУНИСТ Оппортунизмди жактоочу; оппортунизм саясатын жүргүзүүчү.

ОППОРТУНИСТТИК Оппортунизмге, оппортунистке таандык.

ОПСОЛОӉ 1. Акылга салбаган, акыл менен иштебеген, ойлобостон кылган, орду жок, обу жок, көйрөӊ адам. *Опсолоӊ барып өлдү.* 2. *өт.* Өтө, эӊ. *Отуз жерден жара жеп, опсолоӊ жаман болуптур* (фольк).

ОПСОЛОӉДУК Олдоксондук, обу жоктук.

ОПСУЗ 1. Обу жок, чектен ашкан, дайны жок, жөнү жок, ыгы жок. *Опсуз баатыр жоого түшөт* (макал). *Опсуз эркелик. Опсуз кылык.* 2. Аябай, өтө эле, эӊ эле, абдан, болжолсуз. *Сарай көӊ, опсуз узун* (Сыдыкбеков). *Опсуз балбан Ороккыр, Ал чыгарды миӊ мерген* («Манас»).

ОПТИКА 1. Жарык, анын касиеттери жана мыйзамдары жөнүндөгү физиканын бөлүгү. 2. Жарыктын сынышы жана чагылышына негизделген жабдыктар жана аспаптар.

ОПТИКАЛЫК Оптикага таандык.

ОПТИМАЛДУУ Эў ылайыктуусу, мімкін болгондон да эў чоўу же эў жакшысы.

ОПТИМЕТР Нерселердин сызыктуу єлчємін абсолюттук же салыштырмалуу метод менен єлчєєчї оптика-механикалык прибор.

ОПТИМИЗМ Аў-сезимдїї жана адилеттїї болочокко ишеничке толгон турмушту кубанычтуу кабыл алуу. *Сюита угуучунун кєўїлін кєтєріп, оптимизм менен аяктайт.*

ОПТИМИСТ Оптимизмге берилген, ошол кєз караште болгон киши.

ОПТОН Оюндагысын жасоо; экиленїї, чектен ашуу. *Оптонбой шік жірсєўчї.*

ОПТОНУУ оптоп этишинин кыймыл атоочу.

ОПТУУ Орундуу, жєндїї; ыктуу.

ОПУЗ I сїйл. Конфискациялоо же башка максаттарда їй мілкін каттаган тизме; конфискация. *Мал-мілкін опуз кылып каттап кетти.*

ОПУЗ II сїйл. Бир нерсени издєє максатында тинтїї.

ОПУЗ III опуза менен бирдей.

ОПУЗА Коркутуу, чочутуу, сезин алуу максатындагы аракет.

ОПУЗАЛА Опуза кылуу, калп эле коркутуу, опузага алуу. *Канайды атасы урчу да эмес, бирок кээде тентектигин жоюу їчїн опузалап койчу* (Таштемиров).

ОПУЗАЛАШ опузала этишинин кош мамилеси.

ОПУЗАЛОО опузала этишинин кыймыл атоочу.

ОПУЗДА сїйл. Опуз кылуу, опуз жїргїзїї; конфискациялоо. *Акты жазып опуздап* (Осмонкул). *Мал-мілкін опуздады.*

ОПУЛДА Ач кєздік кылуу, жутунуу.

ОПУЛДОО опулда этишинин кыймыл атоочу .

ОПУР 1. Упурата чоў омуруу, келки-келки кылып урата бузуу, томкоро бєлїї. *Дубалды бир чекесинен опуруп кирипти.* 2. Опураўдап опузалоо; калпты-чынды койгулатып кєєдєктєнїї. *Опуруп-жапырып сїйлєє.*

ОПУР-ТОПУР Баскан-тургандар кєп тополоў, бири кирип, бири чыккан баш аламандык. *[Поезд келгенде] жїргїнчїлєр опур-топур боло тїшті* (Сасыкбаев). *Жапыз тамдын эшигинен опур-топур кєбєйді* (Сасыкбаев).

ОПУРАЎДА Опурулуу, опузалоо. *Жооп сурасам опураўдап тилдейсиў, Оройлонуп оолугасыў жиндейсиў* (Калык).

ОПУРАЎДАТ опураўда этишинин аркылуу мамилеси.

ОПУРАЎДОО опураўда этишинин кыймыл атоочу.

ОПУРМА Мылтыктын тїрї.

ОПУРТАЛДУУ 1. Коркунучтуу, окус болуп кетїї коркунучу бар. *Малды ашуудан ашырып алып келїї жооптуу да, анын їстїнє опурталдуу да иш* (Убукеев). 2. Абдан ишенимдїї эмес, булт берме, кексе. *Опурталдуу киши.*

ОПУРТМАЛУУ опурталдуу менен бирдей.

ОПУРУК диал. Жар.

ОПУРУЛ Опураўдоо, опузалап кєєдєктєнє атырылуу, оозун кєптїрє сїйлєє. *Опурулуп сїйлєгєн киши. Оо, оркогой мурун, чуўкул кєз, Опурулса сєзї кєп* (Калмырза).

ОПУРУЛУУ опурул этишинин кыймыл атоочу.

ОПУС Каттоо.

ОР I 1. Зындан. *Кырк аркан салса бойлогус, Кыйын чуўкур орум бар* («Эр Тєштїк»). 2. Казылган чуўкур; ороо. *Тїшїп калдыў – Казылган орго* (Тоголок Молдо). *Тїшїріп сени ийїїгє, Ор камдады деп укмуш, Тєштїк* («Эр Тєштїк»). *Кумар ойноп кїлбєсєм, Орго тїшїп бїгїлсєм* (Калмырза).

ОР II Чєптї, куурайды, эгинди ж. б. орок менен тїбїнєн кыркып алуу, машина менен чаап алуу. *Баштагыдай буудайды, Кол орок менен орбойбуз* (Осмонкул). *Їч сугарып, їч оргон, Беде сонун турбайбы* (Барпы). *Аўызга бир баш калтырбай, Оргонун айтсак болбойбу?* (Токтогул).

ОР КАЗУУ Бирєєгє жамандык кылуу, жамандык издєє, карасанатайлык кылуу. *Бирєєгє ор казсаў тайыз каз, єзїў тїшїп калбагын* (макал).

ОРАКУЛ Байыркы гректер, римдиктер жана чыгыш элдериндеги кєзї ачык кайыптан кабар берїїчї.

ОРАНГУТАНГ Киши келбеттїї чоў маймыл.

ОРАНЖЕРИЯ Жылдын бардык мезгилдеринде єсїмдіктєрді єстїрїїгє ылайыкталган, їстї жана керегелери айнектелген, кышында жылытылуучу бул жердин шартында ачык жерде єстїрїїгє болбогон, жылуу аймактын єсїмдіктєрї єстїрїлїїчї имарат, жай.

ОРАОНДОР Єздєрїн корук деп да аташкан, Индиянын Орисса штатында жашаган, индуизм динин кармаган, кесиптери дыйканчылык, корук тилинде сїйлєгєн эл.

ОРАТОР Кєпчїліктїн астында чыгып сїйлєгєн сєзгє уста киши.

ОРАТОРДУК оратор дегенге таандык.

ОРАТОРИЯ муз. Хор, оркестр їчїн жазылган кєлємдїї музыкалык чыгарма.

ОРБИТА Асман телосунун айлануу жолу. *Марстын орбитасы. Жер шарынын орбитасы.*

ОРБИТАЛЫК Орбитага таандык.

ОРГАН I 1. Белгилїї бир функцияны аткаруучу жаныбарлардын же єсїмдіктєрдїн организминин бир бєлїгї. *Сезїї органдары. Угуу органы.* 2. *єт.* Курал, каражат. *Басма сєз – массаны тарбиялоонун кубаттуу органы.* 3. Белгилїї бир ишти аткаруучу мекеме же уюм. *Саламаттык сактоо органдары. Каржы органдары.* 4. Кандайдыр бир партияга, бирикмеге, мекемеге таандык болуп, анын кєз караштарын жана иштерин кєрсєтїп туруучу журнал, газета ж.б. *«Эркин*

тоо» газетасы Жогорку Кеўештин органы.

ОРГАН II Їйлємє клавиштїї музыкалык чоў аспап.

ОРГАНИЗМ Адам жана жан-жаныбарлардын денеси. *Жєнєкєй организм. Жаныбарлар организми. Єсїмдїктєр организми.*

ОРГАНИКАЛЫК Єсїмдїк же айбандар дїйнєсїндє жатуучу (органикалык заттар – курамына кємїртек катышкан кошундулар). 2. Организмге таандык.

ОРГАНОИДДЕР Клетканын туруктуу структуралык элементтери, клетканын органдары.

ОРГИЯ 1. Байыркы гректерде – Вакх-Дионис деген кудайга табынуу. Бул табынуу ичкилик, бузукучулук менен єткєрїлгєн. 2. *єт.* Єтє ичкилик, бузукучулук менен єткєрїлїїчї чогулуш, конок кылуу.

ОРГОК *диал.* Орок.

ОРГУ 1. Атылып чыгуу; оргуштоо (мис., суу, булак ж.б.). *Суусуз какырлардан булак оргуп, топуракка гана эмес таш їстїнє гїлдєр єстї* (Жантєшев). *Ар жеринде оргуп агат ысык суу* (Осмонкул). *Оргусам да кайнап турган жериўден, 30 жашта жалгыз калган жакшы эмес* (Акималиев). 2. Уюлгуу, уюлгуп кєтєрїлїї. *Тїгєнгєн тоонун урчукта, Дїмїрєйгєн тумшукта, Оргуп туман бєлїнєт* («Манас»). *Тетиги тїздє оргуган – Трактордун тїтїнї!* (Турусбеков).

ОРГУ-БАРГЫ Аламаныраак, єйдє-ылдый, ороюраак. *Оргу-баргы кєрїнєт, Ойлонуп кєрсєў мїнєзїў* (Осмонкул). *Оргу-баргы сїйлєбєйт, Орундуу болот азамат* (Токтогул).

ОРГУТ оргу этишинин аркылуу мамилеси.

ОРГУУ оргу этишинин кыймыл атоочу.

ОРГУШТА 1. Атылып, оргуп чыгуу, атырыла оргуу. *Алдастап мєўкїп оргуштап, Сай жайпап суулар киргенде* (Бєкєнбаев). 2. Уюлгуп, катуу кєтєрїлїї (мис., тїтїн, чаў ж. б.). *Эми да бар эртели-кеч карасаў, Ошондогу оргуштаган тїтїнїм* (Калык).

ОРГУШТАН оргушта этишинин єздїк мамилеси.

ОРГУШТАТ оргушта этишинин аркылуу мамилеси.

ОРГУШТОО оргушта этишинин кыймыл атоочу.

ОРДЕН I Сиўирген эмгеги жана согушта кєрсєткєн баатырдыгы їчїн берилїїчї єзгєчєлїк белгиси. *Манас ордени. «Ардак белгиси» ордени.*

ОРДЕН II 1. *тар.* Орто кылымдарда Батыш Европадагы монахтар же рыцарлардын белгилїї уставы бар уюму. *Иезуиттер ордени; Ливон ордени.* 2. Айрым жашыруун коомдор же бирикмелердин аты. *Масондор ордени.*

ОРДЕНДЇЇ Ордени бар, орден менен сыйланган. *Ордендїї жылкычы. Ордендїї мугалим. Эки ордендїї Кыргызстан.*

ОРДЕР Бир нерсени алууга берилген документ же кат жїзїндєгї буйрук; кандайдыр бир нерсени берїї же алуу документи. – *Ананайын, сен ордерлериўди бухгалтерге алып бар* (Таштемиров). *Ордерге толгон пул алып, Эпкиндїї Сырга карк болду* (Осмонкул).

ОРДИНАТОР Ооруканадагы ооруларды дарылоочу врач.

ОРДО I 1. Кандын сєєлєт їйї, бийлик їй. *Олтурган экен ордодо, Ордокана коргондо* («Манас» С.О.).

ОРДО II 1. Айланта сызылган сызыктын борборуна їч чїкєдєн бир оюн кылып чїкє салып, эки жаат болуп абалак же томпой менен атып, чертип ойноочу улуттук оюн. *[Журтбек] тогуз коргоол, упай, ордо, кєкбєрї єўдїї оюнга... шыктуу жигит* (Бейшеналиев). *Ортосунда тєрт їйдїн, Ордону салып сен койгун* («Эл адабияты»). *Беш чїкєнї бир – дешип, Белсенип ордо кир – дешип* («Манас» С.О.). 2. Уютку, уюк, борбор, кєп болуп топтолушкан жер, кєп болуп топтолушкан, кыжы-кыйма болгон топ.

ОРДОКАНА ордо I менен бирдей. *Ордокана чатырга ал кїнї кайра барыптыр* (фольк.).

ОРДОЛУК Сарайда болуу, хандын жанында болуу. *Ордолук черїї.*

ОРДОЛУУ 1. Ордосу бар, хан ордосу орношкон. *Ордолуу Букар шаарында* («Семетей»). 2. Тїптїї, кеўири тамырлаган, уруктуугандуу, кубаттуу. *Ордолуу кыргыз чогулса, Оюн салып жїрчї эле* (Осмонкул). *Ордолуу журтка катылып, Чечтирмек болдуў тонумду!* («Манас»).

ОРДОЛУУ ШАЙЫК Аксакалдар башында турган борборлошкон кандык.

ОРДОСУ БУЗУЛУУ Ойрон болуу, кыйроо, талкаланып жок болуу. *Канай ордосу бузулуп, тиккен туусу жыгылып тїшкєнсїп сурданган* (Їмєталиев).

ОРДОЧУ Ордону жакшы ойногон киши; ордо оюнуна катышкан киши. *Кеч жакындаган сайын ордочулардын кыйкырыктары катуулап чыкты* (Убукеев).

ОРДУ ЖОК Жєнї жок, ылайыгы жок, дайынсыз, дайны жок, туруксуз, туругу жок. *Орду жок сєздї кєп сїйлєп, Дїйнєнїн жїзїн булгайсыў* (Токтогул). *Орду жок жигит.*

ОРДУ-ТЇБЇ МЕНЕН Такыр, биротоло. *Мен айтып жатам, барасыў, барбасаў, орду-тїбїў менен жоголосуў* (Бердикеев).

ОРДУН СЫЙПАЛАП КАЛУУ Турган жеринен, койгон жеринен таппай калуу. *Їйдєн киши чыкпады. Апсамат тїшє калып эшикти серпе кєтєрсє, аўгырап ээн. Алар Эмирдин ордун сыйпалап калышты* (Осмоналиев). ***В.: Ордун сыйпоо.*** *Атаганат, ордун сыйпап кайсалаганда ...анын салабаты ого бетер бараандуу, даана чагылып отурбайбы* (Бейшеналиев).

ОРДУНАН АТЫП ТУРУУ Тез, єтє ыкчам

тура калуу, чочугандай тез кыймылдоо. *Ордуман атып турдум чочуп* (Бердикеев). *Ордунан атып туруп Суусарды єєп-єєп жиберди* (Бердикеев).

ОРДУНАН ЧЫГУУ Каалагандай оюндагыдай орундалуу, аткарылуу. *Айтканы ордунан чыгып, кєўїлї кєтєрїўкї.*

ОРДУР ор этишинин аркылуу мамилеси.

ОРИГИНАЛ Кол жазманын же башка бир нерсенин тїп нускасы. *Макаланын оригиналы. Портреттин оригиналы.*

ОРИГИНАЛДУУ 1. Башкаларга окшош эмес, башкаларды туурабаган; єз алдынча єзгєчєлїгї бар, айырмалуу. 2. Єз алдынча чыгармачылык иштин натыйжасында тїзїлгєн; башкалардан алынган эмес, котормо эмес. *Оригиналдык окуу китептери.*

ОРИГИНАЛДЫК оригиналдуу менен бирдей.

ОРИЕНТАЛИСТ Чыгыш элдерин алардын тилдерин, тарыхын, маданиятын текшерїїчї окумуштуу.

ОРИЕНТАЦИЯ Багыттоо, багытталуу, багыт алуу ж.б.

ОРИЕНТИР Жол кєрсєткїч, багыт иш, максат багыты.

ОРИОН *астр.* Экватордук топ жылдыз.

ОРКЕСТР *муз.* Музыкалык чыгармаларды аткарууда катышкан музыкалык аспаптардын жыйындысы жана ар тїрдїї музыкалык аспаптар менен музыкалык чыгарманы аткарууга биргелешип катышуучу музыканттар коллективи. *Симфониялык оркестр. Эл аспаптарынын оркестри.*

ОРКЕСТРЛЕШТИРЇЇ Музыка чыгармасын ар кандай аспапта ойноо, оркестрге салуу.

ОРКОГОЙ Оркойгон, оркоюп чыгып турган. *Жер жарылып таў атып, Оркогой тоонун баш-башы, Адамга даана кєрїнїп* («Сейтек»).

ОРКОЙ Сороюп кєрїнїп туруу, уркуюп бєлїнїп чыгып туруу. *Тагай узун бойлуу, кокосу оркойгон, чап жаак кара жигит* (Жантєшев).

ОРКОЙТ оркой этишинин аркылуу мамилеси.

ОРКОЮУ оркой этишинин кыймыл атоочу.

ОРКЫЯЛ Орой мїнєз.

ОРМО ЖАРМА *аўч.* Текеєрї абдан курч, алган нерсесин бат жеп жиберїїчї бїркїт.

ОРМОЙ Мурундуу, мурду коўкоюбураак келген кебетеде таўдана олуттуу кароо. *Калыгул Алымкулга ормоё карады (*Абдукаримов).

ОРМОЙТ ормой этишинин аркылуу мамилеси.

ОРМОКОЙ Ормойгон.

ОРМОН Калыў токой. *Єтєгєн оюу Шибердин ормонунда болот дегенди укчу элек.* (Абакиров). *Тоо жыгачтуу жер болгон, Токой, ормон, чер болгон* («Манас»).

ОРМОН ОПУЗА Бирєєнї опуруп-жапырып коркутуучу, сесин алуучу жасалма амал, ыкма. *Тїз эле билген кишиче Ормон опуза кылып, качырып сала бердим* (Бєлєкбаев). – *Ой, жигит! Сен жєнї жок Ормон опузаўды кое тур...* (Їмєталиев). *Ормон опузанын кереги эмне, жолдош тергєєчї* (Абакиров). – *Токтот! Ормон опузаўдын оозун урайындар!* (Їмєталиев).

ОРМОЎДО Ормойгон кебетеде олураўдоо, оройлонуу. *Кєкєнї колжойгон оўкогой мурун неме жїзїн їйрїп ормоўдоп опузалады* (Касымбеков).

ОРМОЎДОО ормоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ОРМОЎДОТ ормоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ОРМОЮУ ормой этишинин кыймыл атоочу.

ОРНАМЕНТ Бир нерсенин бетине кооздолуп тїшїрїлгєн оюу-чийїї, кооздук. *Элдик орнамент.*

ОРНИТОЛОГ Орнитология боюнча адис.

ОРНИТОЛОГИЯ Зоологиянын куштарды текшерїїчї бєлїмї.

ОРНО 1. Бекїї, жерге кагылган, сайылган ж. б. абалда туруу, орунтуктоо. *Кєчє тїшїп, Сым карагай орногон, Станциясы суу кубатын болжогон* (Маликов). 2. Орун алуу, курулуу, жай алуу. *Кыштактар жаўы орноду, Кызыл нур шамдар жагылып* (Бєкєнбаев).

ОРНОО орно этишинин кыймыл атоочу.

ОРНОТ орно этишинин аркылуу мамилеси.

ОРНОШ Кандайдыр бир кызматка, орунга жайгашуу, белгилїї бир жайдан орун алуу. *Кызматка орноштту. Интернатка орноштту.*

ОРНОШТУР орнош этишинин аркылуу мамилеси.

ОРНОШУУ орнош этишинин кыймыл атоочу.

ОРО I ороо I менен бирдей.

ОРО II Чулгай чалуу, чулгоо. *Жибектен кылган суп аркан, Он эки ороп бїктєдї* («Манас»).

ОРОГЕНЕЗИС *геол.* Тоонун пайда болушу.

ОРОГУЧ Моюн орогуч.

ОРОЗГЕР Оокат-тиричилик, короо-жай, мал. *Касиети жок болот, Пулга ойногон кумардын. Орозгерге кунту жок, Эр сїйбєгєн жубандын* (Барпы). *Їйлєнїп, беш балалуу болуп, там салып, эшигине бак тигип, эл катары от ээси болуп їй-орозгер кїткєн* (Касымбеков).

ОРОЗДУУ Бактылуу, жолдуу. *Ороздуу менен оттош бол* (макал).

ОРОЗО АЙТ Орозо бїткєндєн кийин белгилене турган мусулмандардын эў беделдїї майрамы.

ОРОЗО Мусулмандардын кудайга сыйынуу иретинде отуз кїнї кїндїзї тамак ичпєє тар-

тиби. *Отуз кіндік орозо Олжо берет молдого* (Барпы). *Орозодо кєчкєн эрмек* (макал).

ОРОЗОНУН ОН ТАМЫРЫ БИР КЕЛІЇ Туш тараптагы, ар кайсы жактагы тууган-туушкан же жакшы санаалаш, жакын адамдары бир мезгилде келгенине карата колдонулат.

ОРОЗОСУН АЧА ЭЛЕК Эч тамак иче элек, оозуна наар ала элек. *Таўда турган байбиче айкыра-кыйкыра орозосун ача элек айылга чуу салды* (Сыдыкбеков).

ОРОЙ I 1. Бет, жїз. *Ороюн кєргєн чочуган, Ойрон Кошой дагы бар* («Манас»). 2. Ырай, їрєй, тїр. *Кїндїн орою жаман.* 3. Элес маанисинде да айтылат. *Орою келген, єзї жок* («Манас» С.О.). *Орою актан жаралган* («Манас» С.К.).

ОРОЙ II 1. Одоно, олдоксон; корс. *Эмне їчїн орой мамиле кыласыў?* (Жантєшев). *Ар кайсыны бир айтып, Сєзї орой, оозу шок* (Тоголок Молдо).

ОРОЙ III орой чоку же орой тєбє Дал тєбє, как чоку. *Орой чоку баш ооруйт* («Манас»). *Оройго камчы салыптыр.*

ОРОЙ КЄЗ ЧАРАЙ Кєзмє-кєз, бїт бардыгы чогуу турганда, элдин кєзїнчє, эл алдында, эч кимден жашыруун эмес. *Каалаганымды орой кєз чарай ачык таштадым* (Бейшеналиев). *Качантан бери орой кєз чарай, улуу-кичїї дебей элдин тобунда эргїїнї самабады беле* (Бейшеналиев). *Орой кєз чарай дегендей, бардыгыўар мында турасыўар* (Жантєшев). *Орой кєз чарай отурасыўар, силерди туура тїшїнїп, жардам берет деп ишенем* (Бердикеев). *Орой кєз чарай турганда Уккула менин сєзїмдї!* («Мендирман»).

ОРОЙЛУК Одонолук, олдоксондук, орой мамиле. *Оройлук белги болушта, Окуунун кени оруста* (Токтогул).

ОРОЙПО 1. Жаанын киричи. 2. Кээде жалпы эле жебе деген мааниде да айтылат. *Жааны колуна алганы, Оройпо чалганы* («Манас» С.О.).

ОРОК 1. Дан эгиндерин, чєп, куурай оруу їчїн темирден жарым ай сыяктанып, ийме-гирээк жасалган сабы бар эмгек куралы. *Ударник экен дедиртип, Экєєбїз орок оролу* (Осмонкул). *Оро албаган орок тандайт* (макал). 2. Эгинди оруу-жыюу процесси. *Єзїўїз билесиз го азыр орок маалы келип калды* (Абдукаримов).

ОРОК МОКОСУН Ишиўер ийгиликтїї болсун деген мааниде орок оргон орокчуларга карата айтылуучу сєз.

ОРОК ТАШТАМАЙ *диал., этн.* Отун їчїн куурай оргон балдардын мелдеш оюну: канча бала ойносо, ошончо санда, бирдей єлчємдєгї таўгак же чек куурайлар коюлат да, белгиленген чекке ойногон балдардын ороктору кезек менен ыргытылат, кимдин орогунун учу жерге сайылса, ошол орок ээси куурайды утат. *Бала кезде нечен орок таштамай ойнодук го* («Ала-Тоо»).

ОРОК ТУМШУК *аўч.* Чулдук.

ОРОКЧУ Орок оргон киши.

ОРОЛ I Оўтой, ыўтай, оўтойлуу учур.

ОРОЛ II оро этишинин туюк мамилеси.

ОРОЛОЙ Тегерете, айлана, ар тараптан. *Оролой чапкан Байбарак баатыр* (кычкач), (табышмак).

ОРОЛУУ Оролгон, чулганган. *Оролуу жаткан баланын ымыркай бети кєрїнєт* (Байтемиров).

ОРОМ Кандайдыр бир нерсени ороого, орой чалууга жете турган жип-шуу, чїпїрєк ж.б. *Талаадан табылса, бир ором жип да олжо* (макал).

ОРОМО I 1. Жайылган камырга каймак, же май сїртїп, ичине чала бышырылып майдалаган эт, пияз салып же жєн эле ороп, казандагы сууну кайнатып, анын буусуна табак кємкєрїп бышырган тамак. *Оромо бышты, казанды чыгар.* 2. Ороло турган, ороого боло турган

ОРОМО II Їстї таардан, ичи кийизден жасалган ат жабуу.

ОРОМОЛ I *диал.* Жоолук. *Канчайымдын башындагы оромолду кош чеўгелдеп алып качат* («Эл адабияты»). *Алым белиндеги оромолун чечип, учу менен терин сїртїнє кетти* (Жантєшев).

ОРОМОЛ Оромо II менен бирдей. *О, кемпир – чалдар келгиле, Оромол – їпчїн жабайын* («Эл адабияты»).

ОРОМПОЙ Бир бут менен секирип ойноолуучу оюн. *Шабиет оюн, оромпой, Болуп турган ошондо* («Манас»).

ОРОН оро этишинин єздїк мамилеси.

ОРОЎ ЭТЇЇ Одураўдап, корс бир тийїї.

ОРОЎДО Оўурандоо, тумшугу менен бир тийїї. *Ороўдобо, кичи пейилдик менен мамиле кыл* (Жантєшев).

ОРОЎДОО ороўдо этишинин кыймыл атоочу.

ОРОЎДОТ ороўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ОРОЎДОШ ороўдо этишинин кош мамилеси.

ОРОО I Кєбїнчє эгин сактоо їчїн казылган чуўкур.

ОРОО II Баланы ороп-чулгоого колдонула турган ар кандай материал. *Баласынын ороосун жайып турган Жийдегїл* (Сасыкбаев).

ОРОО III оро этишинин кыймыл атоочу.

ОРОПАРА Бет маўдай, каршы тушу. *[Харитонов] ышкырыгын оропарадагы кємїр вагонунан ашыра ыргытты* (Абдукаримов). *Кєп деле убакыт єткєн жок, тооктордун алды оропарага келип калышты* (Касымбеков). *Туйлап аккан ыкчам арык суулары, Оропара тїшє калат эсиме* (Карагулова).

ОРОПОЙ *диал. туурасы:* ***Оромпой.*** *Оору-*

байбы буттарыў оропой тээп ойносоў?

ОРОСКЕЛ *диал.* Орто заар. *Адамды ороскел калтырбайт.*

ОРОТ ***оро*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОРОЧИЛЕР Єздєрін нани деп аташкан, Хаваров крайынын Совет-Гаван, Комсомол райондорунда жашаган, Тунгус манжур тилинин тобуна кирген орочи тилинде сійлєгєн эл.

ОРОЧОНДОР Революцияга чейин Байкал кєлінін чыгышында жашаган, бугу баккан эвенкилордин жалпы аты.

ОРОШ ***оро*** этишинин кош мамилеси.

ОРОШОН Баарыга маалым, белгилиї, артыкча, бєтєнчє. *Ок єтпєс темир тону бар, Орошон кілік аты бар* («Эр Табылды»). *Ногойдон чыккан он тєрт ат, Орошон кілік Буурул ат* («Семетей»).

ОРОЮ ***Орой I*** менен бирдей. *Оттой кійіп жірєгі, Орою суук кєрінген* (Токтогул).

ОРСОГОЙ Орсойгон, орсок.

ОРСОЙ Оркоюп, башкаларынан єзгєчєленіп туруу.

ОРСОЙТ ***орсой*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОРСОК Орсойгон, оркогой, орсоюп чыгып турган (тишке карата). *Ызакулдун мурутунун астынан орсок тиштери жарк этти* (Бейшеналиев). *Орсок тиш, кєсєє абышка оўдонуп отурду* (Баялинов).

ОРСОЎ ***орсоў-орсоў этїї*** Орсок-орсок этип сійлєє. *Асан сійлєгєндє тиши орсоў-орсоў этип кєрініп турду.*

ОРСОЎДО Арсаўдоо, кілгєнїндє, сійлєгєнїндє ж.б. орсок тиштїї кишинин кебетесине окшоо.

ОРСОЎДОО ***орсоўдо*** этишинин кыймыл атоочу.

ОРСОЎДОТ ***орсоўдо*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОРСОЎДОШ ***орсоўдо*** этишинин кош мамилеси.

ОРТАК *туурасы:* ***орток.*** *Жазында чыккан жашыл гіл, Гіласидей ортагым* («Эл адабияты»).

ОРТО 1. Эки четинен алганда борборго жакын турган теў аралык, орун, борбор чени, эки нерсенин арасы. *Бир топ кыздардын ортосунда малдаш урунуп Тарас да олтурду* (Сасыкбаев). *Мектеп кыштактын ортосунда. Эки шаардын ортосу.* 2. Мезгилдин башталышы менен аякталышынын ортолугундагы убакыт. *Кыш ортосу. Тін ортосу.* 3. Ар кандай белгилери, єзгєчєлїгї ж. б. жагынан абдан жогору да эмес, абдан тємєн да эмес, чоў да эмес, кичине да эмес, жакшы да эмес, жаман да эмес. 4. *сійл.* Бардыгына таандык, жалпы; кєпчїлїктїкї. *Єгіз, атты кошмок болдум ортого, «Айткан эле чарба малдан берели»* (Токомбаев). *Ортонун малын коротпой, Орундалды ойдогум* (Осмонкул).

ОРТО БИЛИМ *пед.* Коомдук пайдалуу эмгекке же атайын жогорку билим алууга керектїї болгон билимдердин, ыктардын жана машыгуулардын жыйындысы.

ОРТО ЗААР Же ары, же бери эмес, ыргылжыў болгон абал. *Билерман чоўдор орто заар болуп, кінєм санашат* (Бектенов).

ОРТО МЕКТЕП *пед.* Жалпы билим берїїчї – окуучуларга илимдин негиздеринен системалуу билим берїїчї жана кесиптик даярдыкка жана жогорку билим алууга зарыл болгон ыкманы їйрєтїїчї окуу-тарбия мекемеси.

ОРТОГО АЛУУ Жалпысы, бїт бардыгы чогулуп сєзгє алуу, кыстоого алуу, ур-бериге алуу. *Чыныўды айт деп, сары тончон кишини ортого алышты.*

ОРТОГО САЛУУ 1. Бар болгонун теў бєлїшїї, теў кєрїї. *Студент кезде болгонун ортого салып жашоочу элек, азыр андай кайда.* 2. Бардык болгон ишти ачык сїйлєшїї, жашырбай ачык айтуу, кєпчїлїккє коюу. *Иштин жайын ортого салайын, силер да ойлонуп, оюўарды айткыла* («Ала-Тоо»).

ОРТОДОГУ ОТ ЄЧЇЇ Турмуш бузулуу, їйбїлє жашоосу болбой калуу. *Эки ортодогу от єчтї, эмне айла кылабыз.*

ОРТОДОКСИЯ Кандайдыр бир иште кыйшаюусуз, тайбастан принциптерди жана жоболорду бекем кармоо.

ОРТОК 1. Баарына теў, бирдей жалпыга тиешелїї. *Кара кылды как жарып, Орток аштык айдайлык* («Манас»). *Чечендин сєзї орток, чебердин колу орток* (макал). 2. Шерик, жолдош, дос. 3. Їлїш. *Кїндїзгї аштын ортогу кєп* (макал).

ОРТОК ТИЛ ТАБЫШУУ Єз ара тїшїнїшїї, бирдей, кєз карашка келїї, бир пикирде болуу. *Бул жигиттин дагы бир жакшы жери ооз кєптїрмє опузага салбай, алар менен да орток тил табыша билгендиги* (Мавлянов).

ОРТОКТОШ I Шериктеш, їлїштєш; бирге бєлїшкєн, теў орток. – *Болуптур. Жакшы тилегиўизге ортоктошмун* (Бейшеналиев).

ОРТОКТОШ II Орток болуу, кандайдыр бир ишке орток болуп катышуу, шериктешїї, теў орток болуу. *Ортоктошуп эгин айдоо.*

ОРТОКТОШУУ ***ортоктош*** этишинин кыймыл атоочу.

ОРТОЛО Теўине чейин жетїї, капортосуна чейин келїї. *Сеитова, кеў коридорду ортолоп єткєн соў, чоў энени оў жактагы эшикке карай баштады* (Сыдыкбеков).

ОРТОЛОТ ***ортоло*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОРТОЛОШ Жалпы ортого тїшїї, жалпыга орток болуу. *Ортолошкон мал.*

ОРТОЛОШТУР ***ортолош*** этишинин аркалуу мамилеси.

ОРТОЛОШУУ ***ортолош*** этишинин кыймыл атоочу.

ОРТОЛУК Кєпчїлїккє таандык, жалпы элге таандык. *Жыйырма жыл болду колхоздун ортолук коюн кайтардым* (Осмонкул).

ОРТОМЧУ Эки ортодо жүргөн арачы киши. *Ортомчуга кирбей койду.*

ОРТОН КОЛДОЙ Мыкты, ирдүү, эӊ сонун, алдыӊкы. *Уулу эӊ мурун мусулманча окуудан көзүн ачса, анан орустан окуп, ортон колдой киши болмок* (Каимов).

ОРТОН Сөөмөй менен аты жоктун арасындагы манжа. *Абылбек оӊ колунун ортону менен столду акырын гана тырсылдата ургулап койду* (Жантөшев).

ОРТОНЧУ Ортодогу. Улуусу менен кичүүсүнүн ортосундагы. *Ортончу баласы. Ортончу кызы.*

ОРТОӉКУ Ортодогу, эки нерсенин аралыгындагы. *Ортоӊку көчөсү бүтөнчө көркөм* (Сыдыкбеков). *Кыздар ортоӊку кеӊ көчөгө өтүштү* (Сыдыкбеков).

ОРТОӉОР ТОЛСУН Кандайдыр бир адамдар тобуна карата ынтымагыӊыар, биримдигиӊер ашсын деген мааниде колдонулат. – *Ортоӊор толсун айтып, шыӊга бойлуу ак саргыл жигит келип учураушты* (Акматов).

ОРТОПЕДИЯ Сөөктөрдүн майыптыгын, кемтик-кетигин түзөө, дарылоочу медициналык чаралардын жана илимдин бир бөлүмү.

ОРТОСУ СУУ Мамилелери солгундоо, начарлоо. *Алымкул аталыктын киши колдуу болушуна булардын ортолору ого бетер сууп кетти* (Касымбеков). *Сөз жалганбай, ортолору сууп кетти* (Касымбеков).

ОРТОСУНА ОТ ЫРГЫТУУ *к.* ***арасына от жагуу.***

ОРТОСУНАН ЖЕЛ ӨТПӨӨ Бири-бири менен өтө ынтымактуу, таттуу болуу, абдан тыгыз байланышта болуу. *Алардын ортосунан жел өптөйт.* ***В.: Ортосунан кыл өтпөө.*** *Бу ортосунан кыл өтпөй калган өмүр менен өлүм кармашына биле туруп өзү жөнөтүп койгонун айкын сезип, не кайгырбай, не кубанбай нестейип кала берди* (Касымбеков).

ОРТОСУНАН ОТ ЧЫГУУ Мамилеси бузулуу, ынтымагы кетүү. *Баягыдай күтүрөп мейман күтүп, шапар тепкендин орду ачышып, Төлөгөн менен Моймолдун ортосунан от чыкты.*

ОРТОЧО Орто, өтө чоң эмес, өтө кичине эмес. *Орточо болсоӊ баарынан ошол озот* (макал). *Алтынайдын орточо гана тегерек көзү карагаттай* (Жантөшев).

ОРТОЧУ Арачы. *Орточу болуп Сүйүмбай убадасын такыды* (Калык).

ОРУЗДАМА нооруз менен бирдей.

ОРУК Оруу, оруу-жыюу. *Мына жаӊы орук, чабык, жыйнаш иши башталды.*

ОРУЛ ор этишинин туюк мамилеси.

ОРУМ Оруп, чаап алууга жеткен учур. *Беденин баш оруму. Орто орум. Аяк орум.*

ОРУН 1. Бир нерсени коё турган, отура турган ж. б. жай. *Тиги кишиге ушул арадан орун беришсек кантет* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Кызмат, ээлеп турган кызматы, кызмат абалы. *Ордунан алынды. Ордуна жаӊы киши дайындалды.*

ОРУН АЛУУ 1. Орунтуктоо, жайланышуу, туруп калуу. *Төшөк дайын болду, орун алыӊыздар, меймандар.* 2. Жок эмес, бар болуу, кездешүү, учуроо. *Жогорку кемчиликтердин орун алганын мойнуӊузга аларсыз.* ***В.: Орун-очок алуу.*** *Тиги кайын сиӊдиӊ бой тартып орун-очок алса, бул уулуӊ чоӊойсо, кор болбойсуӊ, аяш!* (Жантөшев). *Эми минтип элге жетсек деп эки көзүн чачыраткан ыйык мекемеден орун-очок алып отурат* (Акматов). ***Орун басуу.*** *Ал бечара орун басып калыптыр.*

ОРУН МАЙЛОО Жаӊы кызматка турганын белгилеп тамак-аш берүү. *Ал бүгүн орун майлады.* ***В.: Стол майлоо.*** *Эми столду майлаарсыӊ, баатыр.*

ОРУН ОЧОК АЛУУ *к.* ***орун алуу.***

ОРУНДА Аткаруу, ишти иш жүзүнө ашыруу. *Азамат эрдин жакшысы – айткан сөздү орундайт* (Осмонкул).

ОРУНДАЛ орунда этишинин туюк мамилеси.

ОРУНДАТ орунда этишинин аркылуу мамилеси.

ОРУНДОО орунда этишинин кыймыл атоочу.

ОРУНДУУ Жөндүү, жөнү бар, ылайыктуу. *Оргу-баргы сүйлөбөй, Орундуу болот азамат* (Токтогул). *Бала да болсо Сакадайдын бул сөзү орундуу болду* (Жантөшев).

ОРУНСУЗ Жөнү жок, ылайыксыз, дайынсыз.

ОРУНТУК 1. Аркасында жөлөнгүчү бар же жөлөнгүчү жок киши отурууга ылайыкталган отургуч, үстөл. *Зарыл менен Мыскал столдун жанындагы орунтукта олтурушту* (Сыдыкбеков). 2. Жай алган жер, орун алып жайгашкан жай, орун. *Орунтук алуу.*

ОРУНТУКТА Орунтук алуу, жайгашуу, белгилүү бир жерге жайгашуу, турук алуу.

ОРУНТУКТАТ орунтукта этишинин аркылуу мамилеси.

ОРУНТУКТОО орунтукта этишинин кыймыл атоочу.

ОРУНТУКТУУ Туруктуу, жайлуу, бекем орун алган. *Орунтуктуу эр болуп, Он эки мүчө теӊ болуп* («Манас»).

ОРУНЧУ Төшөнчү, төшөк-орунчу.

ОРУСТАР Россия Федерациясынын негизги калкын түзүүчү Чыгыш славян элдери.

ОРУУ ор этишинин кыймыл атоочу.

ОРУШ ор этишинин кош мамилеси.

ОРФЕЙ *миф.* 1. Өзүнүн ырлары менен бакдарактарды, аскаларды кыймылга келтирүүчү, жапайы айбанаттарды баш ийдирүүчү ырчы. 2. Мукам үндүү ырчы.

ОРФОГРАФИЯ Адабий тилдин нормаларына ылайык сөздөрдү туура жазуу эрежелеринин системасы.

ОРФОЭПИЯ *лингв.* Сөздү адабий үлгүдө жана так айтуу эрежелеринин системасы.

ОРХОН ТҮРКТӨРҮ Б.з. V–VIII к. Бор-

бордук Азияда жашаган тӱрк уруулары. Алар 265–460-жж. гундардын мамлекетине киришип, кийин тӱрк каганатынын негиз салуучуларынан болушкан.

ОРХОН-ЭНИСЕЙ ЖАЗУУСУ Байыркы тӱрк урууларынын жазуусу.

ОРЧУН 1. Көп, көпчӱлӱк. 2. Ири, чоӯ, башкы, негизги. *Орчун кошун жыйылып.* («Манас» С.О.). *Орундалып – Улуу тилек орчуну Далай, далай элес келип көзӱмө* (Турусбеков). *Ал талаага эмгекчи, Орноткон орчун курулуш* (Турусбеков).

ОРЧУНДУУ Олуттуу, чоӯ, негиздӱӱ. *Тенти Кычанга орчундуу маселелерди айтты* (Бейшеналиев).

ОСЕТР Сөөксӱз балыктын бир тӱрӱ.

ОСИРИС Тӱшӱмдӱ көп берӱӱчӱлӱктӱн жана акырет дӱйнөнӱн байыркы кудайы.

ОСКАР 1929-жылдан баштап жыл сайын берилӱӱчӱ, АКШ кинематографиядагы жетишкендиктери ӱчӱн актер, режиссерлорго киноискусство жана илим Академиясы тарабынан берилӱӱчӱ сыйлык.

ОСКИДДЕР Элементтин кычкылтектӱӱ бирикмеси, алар элементтен жана кычкылтектен турат.

ОСМАНИЗМ XIX к. младо-тӱрктөр тарабынан жайылган саясий доктрина.

ОСМИНОГ Баш буттуу моллюскалар тӱркӱмӱ.

ОСМО Козу кулактын жалбырагына окшош жапыз өскөн өсӱмдӱк жана анын жалбырагын эзӱӱ жолу менен алынган кочкул жашыл тӱстөгӱ каш боёчу суюктук. *[Урия] осмо коюлган кашын серпип, алтын каптаткан тишин жаркылдатып көрсөтөт* (Бейшеналиев). *Кара кашы осмолуу* («Манас» С.О.). *Оромол салган башыӯдан, Осмо койгон кашыӯдан* («Сӱйӱӱ ырлары»).

ОСМОК Божомолдоо, болжолдоо.

ОСМОКТО Божомолдоп иш кылуу.

ОСМОМЕТР Осмостук басымды өлчөөчӱ курал.

ОСМОС Концентрациялары ар тӱрдӱӱ болгон эки эритменин, же таза эриткич менен эритменин ортосундагы жарым өткөргӱч мембрана аркылуу бир жактуу диффузиясын токтотуучу басым.

ОСОЛ Орой, одоно, чеки, уят, шылдыӯ. *Осол сөз. Осол иш.*

ОСОЛДУК Оройлук, одонолук, чекилик. *Динар азыркы иштеген осолдугу ӱчӱн кайра өзӱ уялды* (Сыдыкбеков).

ОСТАРКИЗМ Байыркы Афинада элдик чогулуштун чечими менен айрым адамдарды шаардан айдап чыгуу салты, саясы кӱрөштӱн бир тӱрӱ.

ОСТАРКИЗМ Байыркы Афинада элдик чогулуштун чечими менен айрым адамдарды шаардан айдап чыгуу салты, саясий кӱрөштӱн бир тӱрӱ.

ОСТЕОЛОГ Остеология боюнча адис.

ОСТЕОЛОГИЯ Анатомиянын сөөктөрдӱн тӱзӱлӱшӱн окуп-ӱйрөнӱӱчӱ бөлӱмӱ.

ОСТЕОСКЛЕРОЗ Жиликтердин, сөөктөрдӱн чор басып катууланган дарты.

ОСТЕОХОНДРИТ Сөөктөрдӱн кемирчектӱӱ жерлеринин сезгеничтӱӱ дарты.

ОСУЯТ Айтылып калтырылган акыл, насыят. *Сен да таенеӯдин осуятын унутпа* (Токомбаев).

ОСЦИЛЛОГРАФ Электр чоӯдуктарынын убакыт боюнча өзгөрӱшӱн жазып көрсөтӱӱчӱ аспап.

ОТ I 1. Тутанып кӱйӱп турган газ, жалын. *Кызартып көлкӱлдөтӱп отко салып, Чоюнду саймалантып жатат курап* (Бөкөнбаев). *Көӱӱлӱмдө алоолонгон от кӱйөт, Куру намыс тиштеттирип бармакты* (Осмонкулова). *Эмнегедир от бир буюм сезилчӱ, Апакемдин колдорунан жаралган* (Кожомбердиев). 2. Жарык берӱӱчӱ жабдыктардын нуру, жылтылдаган жарык. *Араӯ гана лампочкадан Бӱлбӱлдөгөн от жанат* (Бөкөнбаев).

ОТ II 1. Жашаӯ чөп, чөп. *[Кычан кунанды] от жерге аргамжылап коюп, уйларды жөө тосмолойт* (Бейшеналиев). *Отко коюу.* 2. Жылкынын айрым ӱйӱрӱ. *От-оту менен жылкы чоӯ ашуунун аркы тӱбӱн шыкап чыгып келди* (Убукеев). *Ошо кӱндө келбесе, От-оту менен жылкыӯды Оюм менен тиемин* («Курманбек»).

ОТ III Алакандын оту. Алакандын ортосу.

ОТ АЛДЫРУУ Моторду иштетӱӱ.

ОТ АЛЫШПОО Бири-бириникине киришип-чыгышпоо, ынтымагы кетӱӱ, ыркы кетип катташпай калуу. *Айла болсо сени менен от алышпоого мен тырышайын, менден от албоого сен тырыш, – деди Арзыкул Жылдызканга* (Байтемиров). *Бир уруунун кишиси экинчи уруунун ӱйӱнөн от алышпагандай болсун* (Убукеев).

ОТ БАСКАНДАЙ БОЛУУ к. чок баскандай болуу.

ОТ БАШЫ БОЛУУ Ӱй-жайдын, ӱй-бӱлөнӱн ээси болуу. *Жаман эмес, кудайга шӱгӱр, от башы болуп отурабыз.*

ОТ БОЛБОО Ыркы келишпөө, ынтымагы кетӱӱ, араздашуу, бирге жашай албоо. *Баары бир экөөбӱз от болбойбуз* («Ала-Тоо»). ***В.: От-казан болбоо.*** *Кантип от-казан болуп отурам, энеӯ барып турган тажаал* (Касымбеков). *Же мындан нары от-казан болуша албайсыӯарбы?* (Касымбеков). *Мӱнөзӱм чалпоо. Эч ким менен от-казан боло албайм* (Каимов).

ОТ КЕЧӰӰ к. кан кечӱӱ.

ОТ МАЙ Башка бирөөнӱн жайытынан пайдалангандыгы ӱчӱн төлөнӱӱчӱ акы. *Калпа ажынын миӯ жылкысынын от майы деп ...он эки семизин тандап, бөлӱп союп жешет* (Бейшеналиев). *Менин малымдан от май доолап, кол салып, семиздеп сойгонду ким коюптур аларга* (Бейшеналиев).

ОТ МЕНЕН ЖАЛЫН Оорулуу, ноокастаган адамдын денесинин температурасы көтөрүлүп, ысыгандык. *Табигий табити таза адам, болбосо караңгы түндө бети от жалын болуп кызарбайт эле да* (Медетов). *Сыйлангандардын төбөлөрү көккө жетип, эмне айтып, эмне кыларын билбей, бүткөн бойлору от менен жалын болуп күйүп, жүрөктөрү лакылдап, маңдайлары чыпылдап тердеп турушту* (Абдукаимов).

ОТ МЕНЕН КИРИП, КҮЛ МЕНЕН ЧЫГУУ ***к. оту менен кирип, күлү менен чыгуу.***

ОТ МЕНЕН ОЙНОО Өтө коркунучтуу, чоң кырсыкка учурай тургандай ишке баруу. *Ай, балдар, от менен ойнобосоңорчу.*

ОТ ТАШТОО ***к. арасына от жагуу.***

ОТАН Ата журт, ата конуш. Айткан кептин болжолу, Шонан болот турбайбы. Кыз отандан чыкканда, Жубан болот турбайбы (Терме). Мына ошондуктан отан талаам, иш арада чаап келип... унчукпай чаап кетип жүргөнүмдүн себеби ошол эле (Айтматов).

ОТЕЛЬ Мейманкана.

ОТКО-ЖАМГА ТҮШҮҮ Жанын аябоо, эч нерседен кайра тартпоо, ар кандай кыйынчылыктардан баш тартпоо. *Бала үчүн киши отко-жамга түшөт.*

ОТКО КИЙИРҮҮ Жаңы келген келинди тууган-туушкандары үйүнө чакырып, эшиктөрүн көрсөтүү. *Акең бир козусун союп, сени отко кийирем, жалгыз атымды мингизип чыгарам дейт, деп Кундуз мени үпчүлөөдө* (Жантөшев). ***В.: Отко киргизүү.*** *Кыдырбай Батийнаны отко киргизген* (Сыдыкбеков).

ОТКО КОЮУ Оттотууга коё берүү; чөпкө коюу. *Атты чыгарып отко коё бер! – деди Жылдыз* (Жантөшев). *Сейдеши аны күтпөстөн озуна унаасын отко коюп, жанында кериле басып турат* (Бейшеналиев).

ОТКО СИЙГЕН ТЕНТЕК Өтө ашынган, баш бербеген (балага карата). *Буту жер баскандан отко сийген тентек болуп чыккан жубарымбек ушул жаздан бери эле эмнегедир боюн токтотуп, бир башкача момоюп калды* (Акматов).

ОТКО-СУУГА САЛУУ Урдум-соктум болуу, ар кандай кыйынчылыктарды, жаман-жакшыны баштан өткөрүү. *Ээ, жан деген ошентип адамды отко-сууга салып, калакайчолокой эттирет тура чиркин* (Кыдырмышев).

ОТКО ТАБЫНУУЧУЛУК Алгачкы адамдардын турмушунда оттун ойногон ролунун негизинде келип чыккан, отту кудай катарында көрүп, ага сыйынышкан; аластоо, келинди отко киргизүү ж.б.

ОТКО ТҮРТҮҮ Кандайдыр бир кесепеттүү, кырсыктуу, жаман иш жасоого үгүттөө, азгыруу, тетири жолго салуу. *Алдап отко түртпөгүн. Менин да көрөйүн деген күнүм бар* (Осмоналиев).

ОТКО ТҮШҮҮ Ар кандай кыйынчылыктарга башын байлоо, даяр туруу. *Сен баштасаң ушул жигиттер отко түшүүгө да даяр* (Нурпеисов). ***В.: Отко-чокко түшүү.*** *Садыр дүйнөгө түркүк боло тургансып, өзүнөн өзү эле отко-чокко түшүп, күйүп-бышып жүрөт* (Бердикеев).

ОТКРЫТКА Атайын ачык кат үчүн жасалган почта карточкасы.

ОТЛИЧНИК 1. Бардык негизги сабактарынан эң жакшы баа алган окуучу. *Жетинчи класстын отличниктери.* 2. Эң жакшы иштеген адамдар. *Билим берүүнүн отличниги.*

ОТМУЗДАК От менен муздун кошулган жерин туюндурган сөз.

ОТО 1. Эгиндин, жашылчалардын ж.б. арасындагы отоо чөптөрдү чаап же жулуп, тазалап салуу. *Эгин отоп жаткан аялдар анда-санда.. созолонтуп ырдап коёт* (Элебаев). *Күлбөс кыз эч нерседен кабары жок, Бир күнү, эң кеч кайткан, кызылча отоп* (Осмонов). 2. *өт.* Жок кылуу. *Канатым карып, куйругум, Отоп-бутап жеп болдум* («Сейтек»).

ОТОГО *тар.* 1. Аскер жана мансап адамдарынын бийлик даражасын айырмалап көрсөтүү үчүн бөркүнө тагылган асыл таш, чачы же куштун канаты. *Ак отого диңсе Дал ортодо жаркылдап* («Манас» С.О.). 2. Үкү, шуру тагылган кундуз тебетей. *Үкү таккан шуру отого кундузу, Кыз башынан түшө жаздап оңолду* (Эралиев).

ОТОГУЧ Отоо чөптөрдү жок кылуу үчүн колдонулуучу калак сыяктуу курал, саңса, чанжы. *Отогучуңду анчалык ойсоңдотпо апийимдин тамырын кыркып саласың* («Ала-Тоо»).

ОТОЛО Жер которуу.

ОТОМИДДЕР Мексиканын түштүк штатында жашаган, отми тилинде сүйлөгөн индеец калкынын бири.

ОТОО I 1. Малчылардын жайлоого чыкканда ала жүрүүчү чаканыраак боз үй. *Ак отоо үйүн көтөрүп* («Манас» С.О.). *Буудайбектин отоого Алтымыш араң сыйыптыр* («Манас»). 2. Жаңыдан келген келинге тигилип берилүүчү кичинекей боз үй, өргөө, жеңил үйлөр. *Катарындагы жумурткадай отоо кызыныкы* (Сыдыкбеков). *Керилген сулуу Кишимжан Тетиги көтөргөн отоо үйдө деп* («Олжобай менен Кишимжан»). *«Отолотсо отолосо экен, отолотпосо, отунума барат элем»* (Абакиров).

ОТОО II Дан эгиндерин, жашылчаларды ж. б. зыяндуу чөптөрдөн арылтуу жумушу.

ОТОО III ***ото*** этишинин кыймыл атоочу.

ОТОП-БУТАП ЖЕЙ БЕРҮҮ Элдин болгонун тартып алып, оор турмушка кириптер кылуу. *Манаптар элди отоп-бутап жей берген.*

ОТОР 1. Малдын (негизинен жылкынын) кышкы жайыты (күнөстүү, кар аз түшө турган жер). 2. Кышкы жайыттагы жылкы баккан

адамдар – жылкычылар (отор башы ошол жылкычылардын башчысы). *Отор башы Жабагы* («Манас» С.О.). 3. *эс.* Алыс жак, алыскы өлкөлөр. 4. *эс.* Колония. 5. Бир короо кой-эчки, койдун өзүнчө бөлүнгөн тобу. *Тээ тетиги көрүнгөн айыл биздин колхоздун малчыларынын оторлору* (Токобаев).

ОТОР-ОТОР ОЮНЧУК Ойлонбой иштелген иш.

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГ Оториноларингология боюнча адис, врач.

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГИЯ Кулак, мурун жана тамак оорусун изилдөөчү медициналык клиникалык дисциплина.

ОТОРЛО 1. Оторго (1-маанисинде) кетүү. 2. *эск.* Алыс жакка, алыскы өлкөлөргө жетүү. 3. *эск.* Колонияга кетүү.

ОТОРЛОО ***оторло*** этишинин кыймыл атоочу.

ОТОРЛОТ ***оторло*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОТОРЧУ Айылдан бөлүнүп, мал багуу үчүн көчүп жүргөн малчы.

ОТОРЧУЛДУК Жергиликтүү элди жеңип алып, эксплуатациялап, кыйнап, өлкөнү же аймакты колонияга айландыруу.

ОТРЯД 1. Атайын аскер бөлүгү. *Каныбектин отряды эки жүздөн ашып кеткен* (Жантөшев). 2. Ишти же кандайдыр бир милдетти чогуу аткаруу үчүн биригишип уюшкан адамдардын тобу, кандайдыр бир коллектив. *Жапар пионер отрядынын башчысы Сатарды ээрчитип, Зуурага барды* (Баялинов). – *О мен Ташбай акемдин отрядына кошулам!* (Сыдыкбеков). 3. *зоол.* Тукумунун тектештиги жагынан бириккен жаныбарлардын бөлүнүш системасындагы бир топ.

ОТСТАВКА 1. Аскер кызматынан биротоло кетүүчүлүк. *Отставкага чыккан полковник.* 2. Парламентте тиешелүү ишеним ала албаган себептүү же мамлекеттин башчысынын алмашылышына байланыштуу өкмөттүн же кабинеттин бийликтен кетиши.

ОТТЕНОК *сүр.* Көркөм сүрөт искусствосунда анча чоң эмес, билинер билинбес байкалган жарык күчүндөгү, түстөрдөгү же окшош тондордогу айырмачылык.

ОТТО 1. Тиштеп чөп жеп азыктануу (мал жөнүндө). *Тандап оттоп бетегенин гүлүнөн, Төрт түлүк мал эркинче оттоп семирген* (Осмонкул). 2. Чокуп, терип жеп тамактануу. *Алда кайда оттоп жүргөн кызыл короз.. койкоктоп кок-кок этет* (Сыдыкбеков).

ОТТОЙ БЕРҮҮ Оозуна келгенин айтуу, дайыны жок сүйлөө. *Ал оттой берет, көңүл бөлбөй эле койгула.*

ОТТОН АЛЫП СУУГА, СУУДАН АЛЫП ОТКО САЛУУ Көрбөгөн кордукту көрсөтүү, кыйноо, катуу кысым көрсөтүү, каргапшилөө. *Жанын күйгүзүп, сөөгүнө бата турган ачуу сөздөрдү айтат, оттон алып суугa, суудан алып отко салып калтыратып кармайт...* («Ала-Тоо»). *Кемпир жаагын баспады. Көйнөгүнүн чайналган этегин ары карап, бери карап, каргай берди, Баланы оттон алып суугa, суудан алып отко салды* (Айтматов). ***В.: Оттон алып, суугa салуу.*** *Кечеги уйкусуз түндөн, балапан жанын оттон алып, суугa салган тумоодон кыйналып калган бала көшүлүп уктай берди* (Айтматов). *Мария да анча эмес, а тигил безилдеген Акия Чаргын байкушту оттон алып, суугa салып жатат* (Сыдыкбеков). ***Оттон алып, чокко салуу.*** *Күнөөсүз жерден, уул-келинин да, Нурмамбетти да оттон алып, чокко салат* (Медетов).

ОТТОО ***отто*** этишинин кыймыл атоочу.

ОТТОТ ***отто*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОТТУК От күйгүзүү үчүн колдонулган чакмак таш. *Оттугу жатыр, кабы жок* («Манас» С.О.). *Каныбек оттук чагып, отундун, куусунан сындырып от жакты* (Жантөшев). *Оттук, бычак, бел бооўор, Милтеге чейин баары бир* («Манас»). *Оттугу – Ала-Тескейде, Жуушаты – Күмү-Күўгөйдө.*

ОТТУУ I 1. Ысык, ысыган, ысык илептүү. *Оттуу жел.* 2. *өт.* Тайманбаган, кайра тартпаган, кайраттуу, абдан демилгелүү, курч. *Оттуу бала чыгат деп, Жолдоштору билишти* (Барпы). 3. Нур чачыраган, ойноктогон нурлуу. *Келин оттуу көзү менен бир карап, башын чайкап күлдү* (Жантөшев).

ОТТУУ II Чөбү көп, жашыл чөптүү, калың чөптүү, жайыттуу. *Өзүңүз билесиз, андай оттуу жерди таба албайсыз* (Абдумомунов).

ОТУ БЕТИНЕ ЧЫГУУ Кыпкызыл болуп нурданып, жаркылдап туруу. *Оту бетине чыгып, жаркылдап турган бала* (Нурпеисов).

ОТУ КҮЙҮШПӨӨ Мамилеси туура келбөө, бирге тура албоо, ыркы келишпөө. *Батийна жыгыла жаздап өзүн араң токтотту. Болгон экен. Отум күйүшпөс... силерге билө болуп да бербесмин* (Сыдыкбеков). *Бизди кудай кошуп кичинебизден баталашкан экенсиздер, бирок отубуз күйүшпөдү* (Өгөбаев). *Бирок эмне үчүн оту күйүшпөй, ырκы кетип, бири-бирине пейли тартып, көптүн бирибиз деп, көз жумду жашап жатышканы бөтөн биреөгө эмес, өздөрүнө да табышмак эле* (Кушбаков).

ОТУ КҮЙҮШҮҮ Ынтымактуу болуу, пикирлери келишүү, таттуу болуу. «*Акыры эле балдардын оттору күйүшүп кетсе, биз кайда бармак элек*», – *дешкен* (Өгөбаев). *Илгерикийин оту күйүшүп кетер деген тилекте тилин тишине катып жүрдү* (Ашымбаев).

ОТУ МЕНЕН КИРИП, КҮЛҮ МЕНЕН ЧЫГУУ Биреөнүн кол алдында эч баш көтөрбөй, кыңк этпей, малайы сыяктуу кызмат кылуу, эртеден кечке тыным албай иштөө. *Байлардын оту менен кирип, күлү менен чыгып жүрүп өлгөн малайлар аз эмес* (Шүкүрбеков). *Оту менен кирип, күлү менен чыкса да өгөй энеден укканы заардуу тил* (Куш-

баков). *Отуўар менен кирип, кiлiўер менен чыгып, кыяматка дейре силердин кул-кутаныўар болуп жiрiшсiн, – дедим* (Касымбеков). ***В.: От менен кирип, кiл менен чыгуу.*** *Ал деле бала, дагы бактыбыз бар экен, от менен кирип, кiл менен чыгып, бир ейдє карабай жаркылдап-жайнап оокатын кылып жiрєт* (Єгєбаев). ***Оту менен ойноп, кiлi менен кошо чыгуу.*** *Атасы байдын ирегесинде жiрчi, энеси алардын оту менен ойноп, кiлi менен кошо чыгаар эле* (Ашымбаев). ***Эшиги менен кирип, кiлi менен чыгуу.*** *Жети атаўдан бери карай кызматыўды кылып, эшигиў менен кирип, кiлiў менен чыктым. Аягын!* (Жантєшев). ***Кiлi менен чыгуу.*** *Анын iйiндє кiлi менен чыгып iч жыл жiрдi* («Ала-Тоо»).

ОТУ ЄЧIЇ Бiлгiнгє учуроо, жашоо-тиричилиги токтоо, казаны кайнабай калуу. *Жангечтиден баштап, жакын туугандарына чейин эч нерсе калтырбай айдатып кетет. Жангечтинин оту єчєт* (Осмоналиев).

ОТУ ЧЫГУУ *к.* ***бетинен чыгуу.***

ОТУГУУ отук этишинин кыймыл атоочу.

ОТУЗ 30 саны, iч ондук. *Жашы отуздан ашкан* (Сыдыкбеков). *Оозундагы отуз тиш, Берметтен тизип таккандай* («Мендирман»).

ОТУЗУНЧУ Отуздун иреттик саны.

ОТУК Кичинекей козу, музоо, кулун чєп оттой баштоо. *Козулар отугуп калгандыктан, кыркмачылар пайда болду* (Жантєшев).

ОТУКТУР отук этишинин аркылуу мамилеси.

ОТУН 1. Жагуу iчiн колдонулуучу жыгач, таш кємiр, тезек, кєў ж.б. нерселер. *Палаталар орнотуу, отун алып, суу ташуу сыяктуу жумуштар аткарылды* (Сасыкбаев). *Катын алсаў, отун ал* (макал). 2. *тех.* Кiйiiчi заттар. *Суюк отун.*

ОТУНА МАЙ КУЙГАНДАЙ БОЛУУ Каалаганындай, тилегениндей болуп калуу, иши оўунан чыгып, оўдой берди болуп кетiї. *Бул сєз Айдаровдун отуна май куйгандай болду* («Ала-Тоо»).

ОТУНКАНА Отун коё турган, отун сактала турган жай, сарай.

ОТУНЧУ Отун алуучу киши.

ОТУР 1. Жерге, белгилiї бир орунга, орунтукка, ээрге ж. б. кєчiк койгон абалда орун алуу, жайгашуу. *Дасторкон жыйналгандан кийин Бурулча жайланып отуруп алып, сєз баштады* (Байтемиров). 2. Жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин созулушун, iзгiлтiксiз болуп турганын кєрсєтiї iчiн колдонулат. *Настен китеп тандап отуруп Акбар жєнiндє ойлонду* (Убукеев).

ОТУРГАН ЖЕРИН КЕТМЕНДЄЄ Кимдир бирєєнi абдан жек кєрiї, жакын жолотпоо, кєргiсi келбєє, єзi тургай, отурган жерин да казып чыгарып таштоо, мамилелешпєє. *Ал анын отурган жерин кетмендейт.* ***В.: Баскан изин кетмендєє.*** *Айганыш менен Дєдєндiн Баскан изин кетмендейм* («Курманбек»).

ОТУРГУЗ 1. Бирєєнi отура турган орунга жайлаштыруу. 2. Тигiї (мис., бак, алма ж.б.). *Ата, менин отургузган жыгачтарымды мал кемирип салбасын* (Сыдыкбеков).

ОТУРГУЗУУ отургуз этишинин кыймыл атоочу.

ОТУРГУЗУШ отургуз этишинин кош мамилеси.

ОТУРГУЧ Орундук.

ОТУРУК Кєчiп жiрбєй бир жерге орун алуучулук, турук алып жайгашкандык. *Отурук бол, там салып, Кыл мээнетти жамдалып* («Жазгыч акындар»). – *Отурук алган ордунан ким эле кєчкiсi келсин, – деп Кiмiш мурдагыдан жеўиле сiйлєдi* (Байтемиров).

ОТУРУКТАШ Кєчiп жiрбєй бир жерге туруктуу болуп жашоо, жай алуу. *Алар жаўы жерге тiбєлiк отурукташып, бузулбас очок салуу iчiн барышат* (Абдумомунов). *Кыргыз айлы отурукташты* (Сыдыкбеков).

ОТУРУКТАШТЫР отурукташ этишинин аркылуу мамилеси.

ОТУРУКТАШУУ отурукташ этишинин кыймыл атоочу.

ОТУРУКТУУ Туруктуу, отурукташкан.

ОТЧЁТ Аткарылган иш жєнiндє жазуу жiзiндє же оозеки расмий билдирiї, маалымат. *Илимий иштер жєнiндєгi отчёт. Жылдык отчёт.*

ОФИС Мекеме, контора.

ОФИЦЕР 1. Армиянын жана флоттун командалык курамындагы киши. 2. Шахматтын фигурасы.

ОФИЦИАЛДУУ ОППОНЕНТ Илимий даража алуу iчiн жалпы эл алдында жакталган диссертацияга баа берiiчi атайы дайындалган адам.

ОФИЦИАЛДУУ Єкмєт тарабынан, администрация же бийлик башындагы киши тарабынан белгиленген, дайындалган, же ачык ошолор тараптан чыккан.

ОФИЦИАЛДЫК официалдуу менен бирдей.

ОФИЦИАНТ Ресторандарда, ашканаларда тамак ташып берiiчi киши. *Официантка акчасын тєлєп Султан тышка чыкты* (Баялинов).

ОФИЦИОЗ Єкмєт менен расмий байланышта болгон, бирок анын кєз караштарын иш жiзiнє ашыруучу, басма сєз органы.

ОФОРТ Жездин же цинктин бетине кислота менен оюп жасалган сiрєт.

ОФСАЙД Футболдо эрежени бузуу, атака кылган команданын оюнчусу топ жеткенге чейин атандашуучу команданын дарбазасына жакын туруп алышы.

ОФТАЛЬМИЯ Кєздiн оорусунун жалпы аталышы.

ОФТАЛЬМОЛОГИЯ Кєз оорулары жана аларды дарылоо жєнiндєгi илим.

ОФТАЛЬМОСКОП Кєздi изилдєєгє арналган атайын кiзгi.

ОХ Кубанганда, таў калганда, жан кейигенде колдонулат. *Куду шибердин шуудурун элестетип, балдар арасынан кiбiр башталды: – Ох, кайран Алгыр!* (Сыдыкбеков). – *Ох, суу! – деди жерде жаткан Нурмат* (Абдукаримов).

ОХЛОКРАТИЯ *саяс.* Топтошкон элдин бийлиги. Кандайдыр бир кыска убакытка чогулган, уюшулбаган адамдар.

ОХРА Минералдык боёк.

ОЦИЛЛЯТОР Термелiї жасоочу физикалык система.

ОЧ Тєєнї айдоодо колдонулуучу сєз. *Тєє кыядан єткєн соў «оч»! дегениў курусун* (макал).

ОЧЕРК 1. Реалдуу фактынын негизинде жазылган кичирээк адабий чыгарма. *Очерктерди да радиодон угушчу* (Баялинов). 2. Єз ара байланыштуу маселелер боюнча изилдєєлєрдєн турган атайын илимий эмгектин аты. *Кыргыз адабиятынын очерктери.*

ОЧЕРКЧИ Очерк жазган жазуучу.

ОЧКО Спорт оюндарында утуу санынын бирдиги. *Жетинчи турдан кийин 5 очкого ээ болушкан.*

ОЧОГОЙ Очойгон, чоў.

ОЧОГОР Милтелiї мылтыктын аталышы. *Очогор мылтык аттырып.* («Манас» С.О.). *Очогор мылтык асынган, ойду-дєўдї бастырган.*

ОЧОЙ Чоў кєрiнiштє болуу, кєлтєгєй кєрiнiї.

ОЧОЙТ ***очой*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОЧОК Казан асууга ылайыктап жерден оюлуп, же таш тизип жасалган кемеге, же кирпич коюп жасалган от жагуучу жай. *Эркиниўди отургузуп, тетиги їч кышты коюп очок жасап, от жакчы* (Жантєшев).

ОЧОК КЇТЇЇ Їй-бiлєлiї болуу, їйлїїжайлуу болуу. *Абдыкалык аскердик мєєнєтiн єтєп, андан соў эсепчиликти Караколдон окуду, кийин очок кiттi, бала-чакалуу болду* (Жусупов).

ОЧОК ЭЭСИ Аялы, зайыбы. *Очок ээси менен коштошуп, сыртка чыгышты. Эшикте эки єспiрiм эки келишкен атты сагактап, кiтiп турушкан экен* (Касымбеков).

ОЧОККАНА Ичинде очогу бар жай, їй. *Очоккананны зыпылдатып шыпырып жатат.*

ОЧОКТОЙ Оор, єтє оор.

ОЧОР-БАЧАР БОЛУУ Їй-бiлєлiї, бала-чакалуу. *Токторбайдын уулу аялдуу болуп, очор-бачар болуп калган* (Каимов). *Ал эбак булардан бєлiнiп, очор-бачар, бала-бакыралуу болуп, їй-бiлє кiткєн* (Медетов).

ОЧОРОМ Ыкшоо, очорулган адам.

ОЧОРУЛ Бели, буту ооруган же майып болуп мертинип калган учурда ордунан кєтєрiлє албай, тура албай калуу. *Орогуна баралбайм, Очорулуп, тура албаймын белимден* (Осмонкул). *Койкiрєўдiн бели iзiлiп, очорулуп барып жатып калды* («Курманбек»).

ОЧОРУЛУУ ***очорул*** этишинин кыймыл атоочу.

ОЧОЮУ ***очой*** этишинин кыймыл атоочу.

ОШЕНТ Ошондой кылуу, ошондой иштєє, айтылгандай же мурдагыны уланта иштєє. *Ошент, каралдым* (Абдукаримов). *Ошент бєбєк, ошент кiлкiў чыкса экен, Балалыгын эстеп кєбi жаш алсын* (Осмонов).

ОШЕНТИП Ошондойчо, ошондой болуп. *Ошентип, арадан бир аз убакыт єттї* (Убукеев). *Єлбєгєн адам алтын аяктан даам ичсин ошентип!* (Сыдыкбеков).

ОШКУР Аттын кыркырoосу. *Атым ошкуруп тура калды.*

ОШО ***ошол*** менен бирдей.

ОШОЛ Кимдир бирєєнї, кандайдыр бир окуяны эскере, кєрсєтє белгилєє їчїн колдонулат. *Кыстоого калган кыргызды Кiтiп алчуу эр ошол, балам* («Манас»). *Бурулча ошол кiнї кечинде уулун ээрчитип алып Мамырдыкына барды* (Байтемиров). *Ошол жолдо, ошол ыйык сапарда, Ошол сiйiї биротоло жетилет* (Осмонкулова).

ОШОНДО Ошол кезде, ошол убакта, ошол учурда. *Олжобайыў ошондо Акырын басып келди эми* («Олжобай менен Кишимжан»). О, *ошондо, Табылды айткандай, сiйгєн жигитти алма менен урамын!* (Сыдыкбеков).

ОШОНДОЙ Так ушундай, ошол болгондой, ошол сыяктуу. *Турмуш мени так ошондой жаратты, Сыртым кашаў, ичке берип канатты* (Токомбаев). *Батиш эжесинин мiнєзi ошондой* (Сыдыкбеков).

ОШОНДОЙДУН ИЧИНЕН ЧЫГУУ *к.* ***бирдин їстiнєн чыгуу.*** *Тырчыма шум ошондойдун ичинен чыкмак* (Осмоналиев).

ОШОНДУКТАН Андыктан, ошон їчїн, ошол себептен. *Ошондуктан таятам айыл арасында болуп бизге зарыл иштер жєнiндє кабар берип турсун* (Жантєшев). *Калка болот Манас деп, Ошондуктан кєєнїм ток* («Манас»).

ОШОНЧО Ошол санда, ошол болгончолук. *Досуў канча болсо, душманыў ошончо* (макал). *Бирок ошончо кєп сандаган каттардын биринен да пайда чыкпады* (Жантєшев).

ОШОНЧОЛУК Канча болсо ошондой, ошол санда, ошончо, абдан.

ОШТОН 1. Кєўїлї кєтєрїўкї болуп эргїї. *Ээликкен жiрєк оштонот* (Бектенов). 2. *єт.* Кылыктана койкоктогон, ойноктогон кєрїнїштє болуу. *Оштонгон ошол селкиден Эт жiрєк кантип тїўїлсїн* (Токомбаев).

ОШТОНТ ***оштон*** этишинин аркылуу мамилеси.

ОШТОНУУ ***оштон*** этишинин кыймыл атоочу.

ОЮ МЕНЕН ОПУРУП, ООЗУ МЕНЕН ТОЛТУРУУ Куру сєзї, ою менен эле бiтiрє берiї, баары-жоктун баарын кыйратып эле

аткарып салуу. *Же ушинтип ою менен опуруп, оозу менен толтуруп, жыргап-куунап жаткандан артык эчтеке жокпу?* (Кыдырмышев).

ОЮ ОНГО БӨЛҮНҮҮ Сары санаа болуу, бир нерселер жөнүндө кайра-кайра, ойлоно берүү. *Дочекалдын окуясы оюн онго бөлүп, ошого кейип турган* (Ашымбаев). *Ошентип, анын тынчы кетти. Ою онго бөлүндү* («Кыргызстан маданияты»). *Таштанбек канчалык аракеттенсе да, ширеңкенин чийи менен көзүн тиреп койгондой уйкусу качып, ою онго бөлүнөт* (Саатов). ***В.: Ою онго, санаасы санга бөлүнүү.*** *Ашырбай али жок. Алар да, албетте, мен сыяктуу ою онго, санаасы санга бөлүнүп, жеке тагдыры туурасында сөзсүз ойлонушат. А чынында ал азыр ою онго, санаасы санга бөлүнүп, мөгдөп отурган чагы* (Айтматов). ***Ою онго, санаасы санга чачыроо.*** *Ою онго, санаасы санга чачырап ичи бышып кетет да, жанын коерго жай таппай, Сары-Өзөктүн ченем жеткис мейкинине башын катар көңүл таппай кыйналат* (Айтматов). ***Ою он талаа болуу.*** *Насипкандын ою он талаа болуп бүттү* (Акматов).

ОЮК Оюлган жер, чуңкур, оюлган ачык. *Андан соң жаргылчактын оюгуна бир ууч жүгөрүнү салат да, туткасынан кармап жай тегеретет* («Ала-Тоо»).

ОЮЛ ой этишинин туюк мамилеси.

ОЮЛМА Үйдө чыгуучу тоодогу жол.

ОЮМ Оюм-чийим.

ОЮН 1. Кандайдыр бир көңүлдү өзүнө тартып кызыктыруучу нерселер,. ж.б. менен алагды болуучулук, көңүл ачуу; зоок, шоок. *Дымак кайтты, көп нерседен тажадым, Оюн-шоок да дабаа болбойт көрүнөт* (К. Белеков). *Курушту кызык оюнду, Шаңдуу ойноп күлгөнү* (Осмонкул). *Оюн-тамаша кызыгандан кызый берди* (Убукеев). 2. Белгилүү эрежелери, ыктары бар, бош убактарда спорттук мелдештерде, салтанаттуу учурларда ж. б. аткарылуучу спорттун түрлөрү, элдик тамашалар. *Футбол оюну. Спорттук оюндар. Эр оодарыш – элдик оюн.* 3. Тамаша, чын эмес, тамашалагандык. *Оюнуңбу, чыныңбы? Оюн-чындан билдирүү.*

ОЮН САЛУУ Ойноктоп кетүү, ары-бери чуркоо, даң салуу. *Белесте оюн салып кулундары, Куушуп жонго чыгат кунандары* (Маликов).

ОЮН ЫРЛАРЫ *адаб.* Жаштар же балдар тарабынан ойнолуп жаткан оюндун темпи, ритми коллективдүү түрдө аткарылуучу ырлар. *Кыл аркандуу селкинчек, Кыздар тебет эринчек, Келиндердин селкинчек, Кере тебет эринчек* (Элдик ыр).

ОЮНА КЕЛГЕНДИ ОТТОО ***к. оозуна келгенди оттоо.***

ОЮНА КИР САКТАБОО Жамандык ойлобоо, бирөөгө жамандык ойлобоо. *Оюна кир сактабаган жалпак кара Бакир атпайылап токтотуп мындай деди* (Бейшеналиев).

ОЮНДА КАРА ЖОК Ак көңүл, эч жаман ою жок, эч кимге жамандык ойлобогон. *Оюнда кылдай кара жок Дүйшөнкулду кампачы кылып шайлашты* (Бөкөнбаев). ***В.: Оюнда кири жок.*** *...Карапайым, оюнда кири жок досуна жеткиликтүү болсун үчүн кошок ыкмасын секин жыбылжытты* (Бейшеналиев).

ОЮНКАРАК Ойноок, ойногонду жакшы көргөн. *Курсагы ток, кийими бүтүн оюнкарак балага аяз анчалык сезилген жок* (Касымбеков).

ОЮНПОЗ Шайыр, оюнду жакшы көргөн, шайдоот.

ОЮНЧУ 1. Оюнга катышуучу, оюнду жакшы көрүүчү. *Оюнчулардын ар кимиси.. [топту] тордон алыс уруп түшүрүүгө даяр* (Бейшеналиев). 2. *сүйл.* Артист, актёр, акробат. *Ат оюнчу кишидей, Тетири минип шамдагай* (Аалы).

ОЮНЧУК Жаш балдар ойноого ылайыкталган ар түрдүү нерселер, куурчактар ж. б. *Биринчи январга ооган күнү кечинде, ёлка кооз оюнчуктар менен безенип турду* (Сасыкбаев). *Жыпар көңүлүнө жаккан сонун оюнчукту биринчи колуна кармагансып жылмайып турду* (Сыдыкбеков).

ОЮУ Бир нерсенин бетине оюп, чиймелеп салынган түр, оймо. *Арасына оюунун Актан милте койдурган* (Тоголок Молдо). *Үйдүн тутуусу бордолуп жасалган ак кийиз, карга тырмак* (Жантөшев).

Є

ЄБЄ-ДЄБЄ 1. Тегиздиктин їстїндє жогору болуп єзїнчє бєлїнїп турган томпок сымал дєўсєєчє. *Єбє-дєбєлєргє чалынбай, кєзїўдї карап, абайлап бас...* (Абакиров) 2. Идишке їймєлєктєштїрїп їйїп-жыйып толо салынган. *Кысыр эмди тайдын эзиле бышкан эти табактарга єбє-дєбє салынып, меймандарга тартыла баштады* (Турсунов). *Єбє-дєбє эт келди.*

ЄБЄК Жєлєк, тирек, таяныч. *Алдына єбєк, аркасына жєлєк кылган бир тууганы* (Жантєшев). *Єйдє чыксам єбєгїм, ылдый тїшсєм жєлєгїм. Єбєгї бийик єрдєдї, єзї бизден єйдєбї?* (фольк.).

ЄБЄКТЄ 1. Эўкейибирээк тартып, бїкїрєйгєнсїгєн абалда болуу, эўкейе таянып, жєлєнгєндєй, єўкейгєндєй абалда болуу. *Элдин артыраак жагында олтурган ак сакал чал таягына єбєктєп, Болот миўбашыга карады.* (Абдукаримов). *Єбєктєп анын сєзїнє кулагын тосту.* 2. Бїкчїйїї, бїкїрєйїї. *Єбєктєгєн кары да, Эмгекте жїрєт тынбастан* (Маликов). *Боорун сылап бош жатканын кєрбєдїм, Жашы єтїп єбєктєгєн карынын* (Калык). *Боорун жерден албай єбєктєп ыйлады* (Сыдыкбеков).

ЄБЄКТЄЄ ***єбєктє*** этишинин кыймыл атоочу.

ЄБЄКТЄТ ***єбєктє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЄБЄКТЄШ ***єбєктє*** этишинин кош мамилеси.

ЄБЄЛГЄ 1. Бир нерсени турмушка, ишке ашырууга негиз болгон шарт. *Жерди єздєштїрїп айдоо мол тїшїм алуунун єбєлгєсї.* 2. Жєлєк, єбєк, тирек, таяныч, негиз. *Ордубузду басуучу Жеткинчегим – єбєлгєм* (Нуркамал). *Жер семиртkичтерди єз убагында чачуу – мол тїшїм алуунун єбєлгєсї.* 3. Кєрсєткєн кызматы, кємєгї, колдоосу їчїн берилген сыйлык, белек. *Єбєлгєўє бир ат берейин. Он сан орус калкынан Алып келген єбєлгєм* (Токтогул). 3. Тигил же бул ишти териштиргендиги їчїн же жардамы, кызматы їчїн милдеттїї тїрдє ала турган акы, майы. *Сурак-доодон, териштирїїдєн єзїнїн єбєлгєсїн алып турган, Шарпкуланын майы їчїн Эшимхан Тїгєлгє хан Турсундун кызын єбєлгєгє берген.*

ЄБЄРЄ-ЧЄБЄРЄ *к.* ***чєбєрє***

ЄБЇЛГЄ Сїйїп сураган нерсе.

ЄБЇРЄ-ЧЄБЇРЄ ***єбєрє-чєбєрє*** менен бирдей.

ЄБЇЇ ***єп*** этишинин кыймыл атоочу.

ЄБЇШ ***єп*** этишинин кош мамилеси.

ЄБЇШЇЇ ***єбїш*** этишинин кыймыл атоочу.

ЄГЄ 1. Курчутуу же жылмалоо їчїн єгєє менен сїрїї. *Мен дагы келдим жетип элепжелеп, Курчутуп канжарымдын мизин єгєп* (Їмєталиев). 2. *єт.* Жєн жерден эле кыйыктап адамды кемирип-кесїї, жемелєє. *Эмне эле мени кемирип-кесип, єгєп калдыў* (Мураталиев).

ЄГЄЙ 1. Жат, єздїн карама-каршысы. *Кєкїлдї єгєй дебегин, Кєєдєнї алтын ээлеген.* 2. Єз баласы эмес; єз эне-атасы эмес; єз боору эмес. *Фатиманын пенсияга чыккан атасы менен єгєй энеси да карап турушпады* (Сасыкбаев). *Єгєй бала курусун, Єкїнєм ошол єткєнгє* (Токтогул). *Єгєй атаў болсом да, єз атадан кем эмес бактым эле, бул эмнеў балам!* (Сыдыкбеков). *Єгєй – єєнчїл, жетим – кекчил* (макал).

ЄГЄЙЛЄ 1. Єгєй ата, єгєй эне же єгєй бала экендигин сездире мамиле кылуу, єз боорундай кєрбєє. *Сен аны башкасынтып єгєйлєбє, ал деле алыс эмес* (Саспаев). 2. *єт.* Єєн учуроо, жат кєрїнїї. *Улак балдардын кєзїнє да жатыгып, єгєйлєбєй калды* (Бейшеналиев). *Аселдин кийингенин анча жактырбай єгєйлєп турду.* 3. *єт.* Жакпай калуу, кєнбєгєндїк кылуу. *Бу тамак ичимди єгєйлєдї. Айрым тамакты ичи єгєйлєп, Данил диета кармап жїрєт.*

ЄГЄЙЛЄЄ ***єгєйлє*** этишинин кыймыл атоочу.

ЄГЄЙЛЄТ ***єгєйлє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЄГЄЙЛЄТЇЛ ***єгєйлєт*** этишинин туюк мамилеси.

ЄГЄЙЛЄШ ***єгєйлє*** этишинин кош мамилеси.

ЄГЄЙЛЇК Кандаш-жандаш эместик, алыстык, кїйбєстїк. *Єгєйлїгїўдї кєрсєттїў.*

ЄГЄЙСЇН ***єгєйлє*** менен бирдей. *Апалап артынан чуркап жїрсє да, єгєйсїнтїп бооруна тарта албады* («Ала-Тоо»).

ЄГЄЛ ***єгє*** этишинин туюк мамилеси.

ЄГЄНДЇ Курчутуу, жылмалоо, учтоо, тегиздєє їчїн темирди єгєгєндє тїшкєн майда кыпындар, таарындылар. *Темирдин єгєндїлєрїн да ыргытпай пластика жасоого пайдаланууга болот.*

ЄГЄЄ I Металлдан жасалган їч кырдуу, же башка формада жасалган бетинде быдырлары бар, бир нерсени тегиздєєгє, жылмалоого, учтоого, курчутууга, сїрїїгє арналган курал, аспап. *Темирдин кєркї єгєєдє, Жыгачтын кєркї мємєдє* (Токтогул). *Єгєєгє бергис бїлєє бар, экєєнє бергис бирєє бар* (макал).

ЄГЄЄ II ***єгє*** этишинин кыймыл атоочу.

ЄГЄЄЛЄ Єгєє менен сїрїї, їбєлєп тегиз-

деє, жылмалоо, курчутуу. *Капитан бир бутундагы кишенди єгєєлєп болду* (Жантєшев).

***ЄГЄЄЛЄН** єгєєлє* этишинин єздік мамилеси.

***ЄГЄЄЛЄЄ** єгєєлє* этишинин кыймыл атоочу.

***ЄГЄЄЛЄТ** єгєєлє* этишинин аркылуу мамилеси.

***ЄГЄЄЛЄШ** єгєєлє* этишинин кош мамилеси.

***ЄГЄТ** єгє* этишинин аркылуу мамилеси.

***ЄГЄШ** єгє* этишинин кош мамилеси.

ЄГЇЗ Уйдун эни алынган эркеги (ноопаздан єйдєкї жаштагысы). *Єлєр єгїз балтадан коркпойт* (макал). *Кунан єгїз. Асый єгїз. Мурдуна чїлік єткєрілгєн єгїз. Єгїзгє кош чегилген убак эчак єткєн* (Баялинов). *Єгїздї єргє салба – канатыў талат, жаманга жїзїўдї салба – шагыў сынат* (макал).

ЄГЇЗ ДОГУН КАРМАТУУ Єжєрлєнїї, кєгєрїп туруп алуу, кєктїгїн кєрсєтїї. *Акия Элебестен чындап жаакка жегенде, ачуу їнїн барынча салып, єгїз догун карматкан* (Сыдыкбеков).

ЄГЇЗ ЄЛБЄСЇН, АРАБА СЫНБАСЫН Эптеп-септеп, анчалык кыйналбай, катуулап киришпей, илеў-салаў аракет менен. *Єгїз єлбєсїн, араба сынбасын, – деди сары сакалчан* (Баялинов).

ЄГЇНКЇ Мындан бир топ кїн мурдакы, бая кїнкї. *Сєз єгїнкї эле бойдон кала берди.*

ЄГЇНТЄДЄН Мурдатан, ошондо эле. *Бул ишти єгїнтєдєн айтсаў болмок экен.*

***ЄГЇНТЄН** єгїнтєдєн* менен бирдей.

ЄГЇНЇ Мындан бир топ кїн мурда, бая кїнї. *Єгїнї экзамен тапшырууга келгенде ошондо жаткам* (Бейшеналиев). *Ал єгїнї бизге келиптир* (Жантєшев).

ЄГЇНЧЄРЄЄК Бир нече кїн мурдараак. *Єгїнчєрєєк «їйгє барып кайтсамбы?» деп бирєєдєн айттырган экен* («Ала-Тоо»).

ЄЖЄК-ЄЖЄК Їстї-їстїнє, кандын, зилдин килк-килк этип їзїлїп-їзїлїп сыртка чыгышы. *«Єє» деп Манас окшуса, єжєк-єжєк зар кетти* («Манас»). *Элемандын оозунан Єжєк-єжєк кан кетти, Єкїрїгї таш жарып, Элемандан ал кетти* («Эр Тєштїк»).

***ЄЖЄКТЄП** єжєк-єжєк* менен бирдей. *Єжєктєп кеткен канды токтотууга арга болбоду* (Абдукаимов).

ЄЖЄР Ойлогонунан, айтканынан, кылып жатканынан баш тартпаган, кайтпаган, ошондой кылам деп эле аракеттене берген. *Оўой эле алабыз деген дымак єжєр кїчкє туштукту* (Калашников). *Факт деген єжєр нерсе, ал эч кимге уттурбайт.*

ЄЖЄРДЇК Єзїнїкїн бербегендик, кєктїк, єжєргє таандык сапат. *Ошого карабастан єжєрдїккє салып баратты* (Байтемиров). *Єчєшїп душман бекем єжєрдїккє, Бар кїчїн салып жатат кїнї-тїнї* (Абдыраманов).

ЄЖЄРЛЄН Айтканынан кайтпай тырышып жатып алуу; кєшєрє тырышуу. *Деп ошентип Тїмєнбай, Єжєрлєнє кєп салды* («Семетей»). *Биз калаага киргенден кийин, жоо каарын чачып, єжєрлєндї* (Каралаев).

***ЄЖЄРЛЄНЇЇ** єжєрлєн* этишинин кыймыл атоочу.

ЄЖЄРЛЇК Ойлогонунан, айтканынан, кылып жатканынан баш тартпагандык, кайтпагандык, ошондой кылам деп аракеттене бергендик. *Єжєрлїк менен кєк беттиктин ортосундагы ажырым єтє чоў.*

ЄЗ 1. Жак, таандык, жєндємє мїчєлєр аркылуу єзгєрїї касиетиндеги єздїк ат атооч. *Єзїм, єзїўє, єзїнїкї.* 2. Жакын, санаалаш, мамилелеш, єзгє эмес. *Єз башындагы тєєнї кєрбєй, киши башындагы чєптї кєрєт* (макал). *Єзїўїздї дайым сезем биз менен Издеп келем, Ємїрїмдї бїт берем* (Акматалиев). *Єз жакындарын чогултуп, єзєктїї сєзгє єтїштї.*

ЄЗ АЛДЫНЧА Жеке, жекече, эч кимдин жардамысыз. *Илимде бири-биринин илимий иштери жєнїндє таптакыр маалыматы жок эки башка дїйнєдє, доордо жашаган окумуштуулардын єз алдынча бирдей жыйынтыкка келген учурлары кєп эле болгон* («Кут билим»).

ЄЗ АРА Бири менен бири, эки же андан кєп нерсенин ортосунда, ич ара, башкалардын катышуусуз, єзїлєрїнчє. *Алар єз ара ушундай пикирге келишти* («Адабий Ала-Тоо»)

ЄЗ АРБАЙЫН СОГУУ Башка бирєєгє залалы же пайдасы жок, єзїнчє, єз билгенинче жан сактай берїї. *Баарыдан да Абылов менен эже, жездемдин калчаганы єз арбайымды соккон тынч кєўїлїмдї дїїлїктїрїп бїлїк салып кетпедиби* (Бейшеналиев). *Атабайдын жини келип, тигини жыга тїртті. – Бар, єз арбайыўды сок! Менде ишиў болбосун!* (Саатов).

ЄЗ БАШЫНА ЖЕТЇЇ Бирєєгє деген жамандык єзїнє келип тийїї, єзї зыяндап, кырсык кєрїп калуу. *Башкага кылган кастыгы тїлкїнїн єз башына жетти* (Баялинов).

***ЄЗ БЕТИНЧЕ** єз алдынча* менен бирдей.

ЄЗ БЄГЇЎДЇ БЄКТЄ Башкаларга кам жегиче, єз ишиўди бил, єз камыўды жєндєп ал деген маанide колдонулат. – *Кыргызым! Калмактарыўды жайына калтырып, єз бєгїўдї бєктєсєўчї, кете берсеўчи* (Убукеев).

ЄЗ ЖАЗДЫГЫН ЄЗЇ АЛА ЖАТУУ Єзї менен кошо касташкан кишисин да кїнєкєр кылуу же єзї єлє турган болгон соў, касташкан адамын да єлїмгє дуушар кылып, єчїн ала кетїї. *Тургунбек тынч кала бергиси келбей, єз жаздыгын єзї ала жатууну кєздєп, Асанкулга асыла баштады.*

***ЄЗ КАШЫГЫН ЄЗЇНЄ САЛУУ** к. **єз табагын єзїнє тартуу**.*

ЄЗ КЕКИРТЕГИН ОЙЛОО Керт башынын кызыкчылыгын ойлоо. *Ал єз кекиртегин ойлогон неме.*

ӨЗ КИЙИМИНЕ ӨЗҮ БАТПОО Бийлигине, байлыгына чиренип, эч нерсени көзүнө илбей, дөөгүрсүп, чатырап турган абалга карата. *Полковниктин өз кийимине өзү батпай элирип турушунун, чынында, чоң себеби бар болчу* (Осмоналиев).

ӨЗ КИНДИГИН ӨЗҮ КЕСҮҮ Эч ким карабай, эч кимдин жардамын көрбөй, өзү менен өзү болуу, эр жетүү. *Осмонкул өз киндигин өзү кесип, калың жоосунан бир намысын алып чыккан экен, аты жакшы, аягына чейин жалгыз барсын* (Өгөбаев).

ӨЗ КОЛУ ӨЗ ООЗУНА ЖЕТҮҮ 1. Турмуш-тиричилиги оңолуп, жетиштүү абалга келүү. *...Түлөберди өзүнчө оокат кылып, колхозго кирип, бир экилеп жандык күтүп, өз колу өз оозуна жетип, жадырап-жайнай баштады* (Жантөшев). 2. Чоңоюу, эр жетүү, өз тиричилигин өзү кылууга, жан сактоого жароо. *Шүгүрчүлүк, жетимчелер да чоңоюп өз колу өз оозуна жетип калды* («Ала-Тоо»).

ӨЗ КӨЗҮНӨ ӨЗҮ ИШЕНБӨӨ Көзү көргөн нерсесине ишенүү кыйын болуу, көргөнүнө абдан таң калуу. *Окумуштуунун алдына барышканда Сатымбай өз көзүнө өзү ишенбей, таң калып турду* (Абдыраманов). *Адам өз көзүнө өзү ишенбей, айтууга сөз таба албай, араңдан зорго акыл-эсин жыйды* (Борбиев). *Эми карачы, ...өз көзүңө өзүң ишенбейсиң, – деди чоң ата* (Жусупов).

ӨЗ КӨМӨЧҮНӨ КҮЛ ТАРТУУ Өз кызыкчылыгын көздөө, өзүнүн гана камын ойлоо, кандайдыр бир ишти, маселени өз пайдасына чечүүгө аракеттенүү, өзүмчүлдүк кылуу. *Өз көмөчүңүзгө күл тартпай, кара кылды төңдөп жарыңыз* (Жантөшев). *Ар ким өз көмөчүнө күл тарта баштады* (Медетов). *Куурай башын сындырбаган жалкоо эле, өз көмөчүнө күл тарткандан башканы билбеген өзүмчүл эле* (Жигитов). ***В.: Көмөчүнө күл тартуу.*** *Бир өзүмдүн көмөчүмө, Күл тартканды мен койсом* (Маликов). ***Өз очогуна күл тартуу.*** *Алсызын күчтүүсү уйпалап, билермандарынан калыстык кетип, ар бири өз очогуна күл тартып, ...турушкан кезде Токтогул атайын «кыргыз кыпчак эли деп, ...байыркы өткөн сандилүү адамдарын дастан кылып жайды* (Касымбеков). ***Өз токочуна күл тартуу.*** *– Мына ушул тапта өз токочуна күл тартып, өз максатына гана чаба турган болсо, мейли хан болсун, мейли бек болсун, мейли кара аламан болсун, журт безери, эл безери деп бааланат* (Касымбеков).

ӨЗ КУЛАГЫНА ӨЗҮ ИШЕНБӨӨ Уккандарына ишенүү кыйын болуу, эки анжы абалда калуу. *Жаркынай өз кулагына өзү ишенбегендей отуруп, кайра сурады...* (Абдыраманов). *Таштанбек өз кулагына өзү ишенбей, тактап сурады* (Саатов).

ӨЗ КҮНҮН ӨЗҮ КӨРҮҮ Эч кимдин көзүн карабай өз алдынча оокатын өткөрүү. *Апам: «Балдары өз күндөрүн өзү көрүп кетет», – дейт* (Жусупов).

ӨЗ ПАЙДАСЫНА ЧАБУУ Өз пайдасын көздөө, өз пайдасын көздөп иш кылуу.

ӨЗ ТАБАГЫН ӨЗҮНӨ ТАРТУУ Өзүнүн мамилесине жараша мамиле кылуу. *Жанатан бери сыйлуу конок болуп отурган Аманкул өз табагын өзүнө тартканын эми билди* («Ала-Тоо»). ***В.: Өз кашыгын өзүнө салуу.*** *Анын өз кашыгын өзүнө салды. – Мейли, мейли, – деди муруту түктүйө, – биз дагы өзүнө жараша өз кашыгын өзүнө салабыз, жолдош Веребкин* (Касымбеков).

ӨЗ ТОКОЧУНА КҮЛ ТАРТУУ *к.* ***өз көмөчүнө күл тартуу.***

ӨЗ УБАЛЫ ӨЗҮНӨ Айткanды укпай бирди көргөн, бир кырсыкка учураган адамга карата өзүнөн көрсүн, бирөөгө милдет кыла турган жөнү жок деген мааниде колдонулат. *Эч кимдин тилин албагандан кийин, өз убалың өзүңө балам, – деди атасы* («Ала-Тоо»). *Тилимди алсаң, сени ошого үйрөтөм, албасаң өз убалың өзүңө* (Бейшеналиев). *Экинчи ушинтип кыр көрсөтсөң, өз убалың өзүңө* (Саатов).

ӨЗ ҮЙ, ӨЛӨҢ ТӨШӨК Башкага тиешелүү эмес, бөлөк-бөтөнчөлүгү жок, өзүнө гана менчиктелген, өзүмдүк. *Чындыгында эле өз үй, өлөң төшөк болуп жыргап эле калдым* («Чалкан»). *Кенедей кысылбагыла, өз үй, өлөң төшөгүңөр, самап жүрүп жеттиңер* (Ашымбаев). *Жоро-жолдошторун төргө отургузуп коюп, тамаша сөздөрдөн сүйлөп салып, өз үй, өлөң төшөгүн шатыра-шатман күлкүгө толтурат* (Үмөталиев). *Чындыгында эле өз үй, өлөң-төшөк болуп жыргап эле калдым* («Чалкан»).

ӨЗБЕКТЕР Өзбек Республикасынын негизин түзгөн, түрк тилдүү калк.

ӨЗГӨ Башка, чоочун, жакын эмес, тааныш эмес. *Өзгө кишилерди бул жакка киргизип, өз туугандарды күтө тургула дегиле* (Шатманов). *Өзүмдүкү дегенде, өгүздөй кара күчүм бар. Өзгөнүкү дегенде, болор-болбос ишим бар.*

ӨЗГӨЙ: кара өзгөй Чыр, кыянатчыл, уятсыз, катаал, орой. *Кара өзгөй сүйлөп, калп сүйлөп, Каргыш алба оозуңа* (Осмонкул). *Кара өзгөй болбой, доо болбойт* (макал).

ӨЗГӨЛҮК 1. Башкалык, чоочундук, өз эместик, тааныш эместик. 2. Окшош эместик, айырмачылыгы бар экендиги.

ӨЗГӨР Мурдагыдай болбой башкача болуп калуу, башкача боло түшүү, өңүгүп башкача болуу. *Мыскалдын жүрөгү тыз этип, балким, ак саргыл бети да болор-болбос өзгөрүлө түштүбү* (Сыдыкбеков). *Күндөн күнгө гүл турмуш, Гүлдөп-жайнап өзгөрдү* (Осмонкул). *«Койдум курбум, мунум жаман» – дей албай, Өзгөрмөй жок жаралган түс, гүлүмдөн* (Осмонов).

ӨЗГӨРТ ***өзгөр*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЗГӨРҮЛ ***өзгөр*** этишинин туюк мамилеси.

ӨЗГӨРҮҮ ***өзгөр*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЗГӨРҮШ *эск.* Революция. *Кедейлерим сезимди ук, Өзгөрүштө алга чык!* (Тоголок Молдо). *Өзгөрүштүн өчпөй турган чырагын, Күн чыгыштын тоолоруна жагалык* (Турусбеков).

ӨЗГӨЧӨ Артыкча, бөтөнчө, айрыкча. *Өзгөчө Алымкулдун кабагы ачык* (Токомбаев). *Өзгөчө кубанычтан боюм балкып, Өрөпкүп өпкө-боорум, көңүл чалкып* (Кугультинов).

ӨЗГӨЧӨЛҮК Бөтөнчөлүк, башкалардан айырмаланган сапат, белги. *Белектин үйүндө бир өзгөчөлүк бар экенин Сыдык эми сезди* (Жантөшев).

ӨЗДӨШ Өз болуп кетүү, көнүп, үйрөнүп, аралашып кетүү, кошулуп, уланып кетүү.

ӨЗДӨШТҮР Билүү, үйрөнүү, ээ болуу. *Кычан күн сайын үй кайтаруунун ыгын өздөштүрүп, жумушун жеңил, кызыктуу сезе баштады* (Бейшеналиев). *Адыл тырышчаактык аркасында илимди тез өздөштүрдү* (Сыдыкбеков).

ӨЗДӨШТҮРҮЛ ***өздөштүр*** этишинин туюк мамилеси.

ӨЗДӨШТҮРҮҮ ***өздөштүр*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЗДӨШҮҮ ***өздөш*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЗӨГҮ КАРАРУУ Абдан ачка болуу, ачкалыктан кубаты кетүү. *Өзөгүң карарды го, жүр, үйгө кирчи, тамак иччи* (Саатов). *Балдардын курсагы кабышып, өзөгү карарып баратат* (Өмүрбаев). *Эми эле чай ичкенине карабастан, өзөгү карарып, кезегинде тамшанып коёт* (Байтемиров). ***В.: Өзөгү караюу.*** *Ат кошчулар сопоктоп жүрүп, чарчап, өзөктөрү карайып, камчылана-темине жүрүп келатышты* (Касымбеков). ***Өзөгү кайрылуу.*** *Ичи ысып, өзөктөрү кайрылганда сорпо жыттанган үйдөн эт аңдымай* (Осмоналиев). ***Өзөгү ооруу.*** *Өзөгүм ооруп кетти.* ***Өзөгү үзө тартуу.*** *Көкөнүн оозуна кара суу келип, өзөгү үзө тарткансыды* (Касымбеков). *...Жарытылуу наар татпаган кургурдун өзөгү үзө тартып, оозунан кара суу келет* (Бейшеналиев).

ӨЗӨГҮ КҮЙҮҮ 1. Бир нерсеге өтө кайгыруу, абдан капа болуу, ичи күйүү. *Өлөйүн деймин арымдан, Өзөгүм күйгөн зарымдан* (фольк.). 2. Абдан ачка болуу, тамак ичкиси келип, ичи ысып кетүү. *Өзөгүм күйүп турат, бир нерсең барбы?* ***В.: Өзөгү өрттөнүү.*** *Ага боорлору ооруп, өзөктөрү өрттөнүп турганы чын* (Осмоналиев). *Байымбет кезегинде бабасынын өз оозунан так укпаганына өзөгү өрттөнсө да, эшиткендерине каниеттенүүдө* (Бейшеналиев). *Сайра көз жашын тыйып, мостое калды да, өзөгү өрттөнүп бараткандай шалдайып олтуруп, оор үшкүрдү* (Саатов). ***Өзөгү сыздоо.*** *Муну көрүп Жамгырдын ого бетер өзөгү сыздады, эки бети түктүйүп санаадан жүдөп кетти* (Касымбеков).

ӨЗӨГҮ ООРУУ *к.* ***өзөгү карaруу.***

ӨЗӨГҮ ҮЗӨ ТАРТУУ *к.* ***өзөгү карaруу.***

ӨЗӨГҮН ҮЗҮҮ Аябай жакшы көрүп эгилип-жагылуу, ичи эзилүү. *Ал небересине өзөгүн үзөт. Өзөгү үзүлгөнчө өнтөлөп жакшы көргөн баласы ушинтип тез эле чоочун боло түшкөнүнө эненин ичи сыйрылды* (Жейренбаева).

ӨЗӨК I 1 Өсүмдүктөрдүн сабагынын же тамырынын ортосундагы узатасынан кеткен көбүнчө жумшагыраак келген борбордук бөлүгү. 2. Өсүмдүктөрдүн жалбырак, гүл жана мөмө алуучу негизги бөлүгү, сабагы. *Чалгы кыйган өсүмдүк өзөктөрүнүн дүмүрлөрү учтарын соройтот* (Сыдыкбеков). 3. Ички тамак өтүүчү жолдор; ички бөлүк, ич. *Кымыз өзөктү өрттөп баратат* (Токомбаев). 4. Кандайдыр бир нерсенин ортосуна салынган нерсе же ортодогу бөлүгү. *Ашыр бургунун өзөгүн катмарга житирди* (Сасыкбаев). *Кунан өгүз терисин, Өзөк кылган булдурсун* («Семетей»). 5. *өт.* Негиз, ойдун тамыры, башкы касиет. *Бул ырлардын өзөгүндө жаштын тунук романтикасы жатат* («Ала-Тоо»). *Өз бир тууган иниси Өзөк кылар ошо журт* («Эл адабияты»). *Өстүрбөй өздү ушинтип, Өзөгүн жулуп толгойбуз.*

ӨЗӨК II *туурасы:* ***өсөк.*** *Мына ошондон бери кайын энеси келинин батырбай койду дешип, эл оозунда өзөк сөз жүрдү* (Абдукаимов). *Чуу куйрук, чуркап өтүп кеткен чакта, Изинен өзөк, жалаа, ушак өнгөн.*

ӨЗӨК ЖАЛГОО Анча-мынча бир нерсе ичүү, бир аз шам-шум этүү, азыраак тамактануу. *Үчөөбүз жыйып келген нанды бир үйлүү киши чай менен ичип, өзөк жалгадык* (Элебаев). *Бир чайнек чай алып, унчукпай отуруп өзөк жалгады да, ошого каниет кылып, ошого топук кылып, кайра тышка чыкты* (Касымбеков). *Ажар менен Каныбек аталадан ичип, өзөк жалгашты* (Жантөшев).

ӨЗӨКТӨГҮ ӨРТ Ички куйкалаган өтө оор кайгы. *– Айтканыңыз эп, Айыке, Өзөктөгү өрттүн өчпөсүнүн жөнү бар* (Сыдыкбеков). *Башымдагы караны алгыла! Ансыз өзөгүмдөгү өрт өчпөйт* (Сыдыкбеков).

ӨЗӨКТӨШ Негизи бир, түбү бир, тыгыз байланыштуу, окшош. *Табигат менен адамзат ар качан өзөктөш. Ушуга өзөктөш ойду мен бир жерден окудум эле.*

ӨЗӨКТҮҮ Өзөгү бар.

ӨЗӨЛӨН Катуу ыйлоо, кошуп өксөп ыйлоо, абдан катуу кайгыруу. *Кой эми, Каныбек! Өткөнгө өзөлөнө бербе* (Жантөшев).

ӨЗӨЛӨНТ ***өзөлөн*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЗӨЛӨНҮҮ ***өзөлөн*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЗӨН 1. Чоңураак агын суу, дарыя, суунун сайы. *Адам кенчи, малдын жери бул өзөн, Көзгө жылуу ой-талаасы, тоо ташы* (Осмонов). *Кирген буурадай ак көбүгүн көк-*

кө біркіп, жулкунуп жаткан көк кашка өзөн (Абдукаримов). 2. Суунун алабы, өрөөн. *Кетмен-Төбө көӱ өзөн Токомдун өскөн жери экен* (Токомбаев).

ӨЗӨНДІЇ Өзөнї бар, суусу бар. *Куландай басып ойношкон, Өзөндїї сууну бойлошкон* (Осмонкул). *Гїл төгїлгөн жалбырак, Көк өзөндїї төрїбїз* (Тоголок Молдо).

ӨЗӨӨРЇ өзөр менен бирдей.

ӨЗӨР 1. Талуу жерге (бөйрөккө, ичке ж.б.) муштаганда же бир нерсеге катуу урунганда эси ооп, талып калуу, алы кете тїшїї. *Бирине келип таш тийип, Тилден калды өзөрїп.* 2. Аябай ачка болуп, алсыздануу, абдан курсагы ачып шайы кетїї. *Ичкени мытан даны жок, Өзөрїп өмїр өткөргөн* (Токомбаев).

ӨЗӨРТ өзөр этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЗӨРЇЇ өзөр этишинин кыймыл атоочу.

ӨЗЇ БИЙ, ӨЗЇ ХАН Бардыгын өзї билген, өз каалаганындай иштей алган, өз эрки өзїндө болгон адамга карата айтылат. *Ал азыр өзї бий, өзї хан* («Ала-Тоо»). *Катынбаласынын ортосунда аны какчу бир жан жок, өзї бий, өзї хан болуп отурат* (Нурпеисов). ***В.: Өзї бий, өзї бек.*** *Өзї бий, өзї бек атанып, эндекей жаткан уруулардын башын бириктирип келишти* (Касымбеков).

ӨЗЇ БИЛЕМДИК Башкалар менен эсептешпестен, макулдашпастан, өз билгениндей иштей берїїчїлїк. *Мындайда өзї билемдиктин кереги эмне, – деп отургандар жактырган жок* («Ала-Тоо»).

ӨЗЇ БЇТӨТТЇК Иштин жїрїшїнө көӱїл бурбай, карабай, иштиктїї киришпей таштап коюучулук. *Кээ бир чарбаларда өзї бїтөттїк орун алганы байкалат* («Чалкан»).

ӨЗЇ МЕНЕН КЕТСИН Жаман адаты, кылык-жоругу башкаларга тийбей, өзї менен кошо жок болсун деген мааниде колдонулат. *Андай иттик өзїӱ менен кетсин, экинчи мага оозанбагын, мен укпайын* («Чалкан»).

ӨЗЇ МЕНЕН ӨЗЇ Өз алдынча, эч ким менен иши жок. *Ошондо ал эч жанды тааныбай өкїрїп-бакырып чамына берїїчї, калган убакта ал өзї менен өзї* («Ала-Тоо»).

ӨЗЇ ТОЙСО ДА, КӨЗЇ ТОЙБОО Өзїндөгї болгондорго алымсынбай канием кылбай дагы алсам, жутсам деген ниет менен сугун артуу. *Ач көз өзї тойсо да көзї тойбойт, бирөөгө көз артканын койбойт* (фольк.). *Көргөндїн їстїнө көрсөм деп, дагы алкы бузулуп, талабы, каалоосу кїчөп, өзї тойсо да көзї тойбой кетер дейм?!* (Касымбеков).

ӨЗЇМДЇК Коомдук эмес, жеке бир адамга тийиштїї, менчик. *Өзїмдїк їй. Өзїмдїк кой-эчки.*

ӨЗЇМСЇТ Өз кишиси, жакыны катарында көрїї, өз, жакын кишиси деп эсептөө.

ӨЗЇМСЇТЇЇ өзїмсїт этишинин кыймыл атоочу.

ӨЗЇМЧЇЛ Өз керт башынын гана камын ойлоочу, өзїнө, өз пайдасына көбїрөөк тарткан. *Эмгексизди, Жалкоону, Өзїмчїлдї, Керилген төрөчїлдї, дагы көп ушундайды өлгөнчө жек көрөмїн!* (Элебаев).

ӨЗЇМЧЇЛДЇК Өз керт башынын камын ойлоочулук, өзїнө тартуучулук.

ӨЗЇН ЖАНГА ТЕӰЕБӨӨ Өзїн башкалардан акылдуу сезїї, жогору көрїї. *Ал өзїн өзї акылдуу көрїп, өзїн жанга теӱебеди* (Абдукаимов).

ӨЗЇН ЖОГОТУП КОЮУ Кандайдыр бир оор иштен, кабардан улам дендароо боло тїшїї, эмне кыларын билбей калуу. *Чал кулак салбады, укпады, ал өзїн жоготуп койгон эле* («Ала-Тоо»). *Акылбек өлїктї карап турду да эмне дээрин билбей өзїн жоготуп койду бир паска* (Жусупов). ***В.: Өзїн жоготуу.*** *Ал өзїн таптакыр жоготкондой, шалдырай ордунан турду* (Абдукаимов).

ӨЗЇН КАЙДА КОЁРУН БИЛБӨӨ *к.* ***өзїн коёрго жер таппоо.***

ӨЗЇН КАРМОО Сабырдуулук, токтоолук кылуу, өзїн-өзї токтотуу. *Анан өзїмдї өзїм кармап, зыӱгырап бой көтөрїп, сыртымды салгамын* (Абдукаимов). *Ансыз да кыйынчылыкка башын байлап бараткан жигиттин алдында өзїн кармоого тырышты* (Нурпеисов). ***В.: Өзїн колго алуу.*** *Өзїмдї колго алгандан көрө, колума мылтык алганым жакшы* (Тойбаев). *Өзїн колго алган Чокон, «Сабырбек агай!» деп кыйкырып жиберїїдөн өзїн араӱ токтотуп калды* (Абдыраманов).

ӨЗЇН КОЁРГО ЖЕР ТАППОО 1. Бир жери катуу ооруп, жаны жай албай алдастоо, чабалактоо, кыйналуу. *Айнагїлдїн ичи ооруп, өзїн коерго жер таппай, курган кыздын чыйпыйы чыкканда, їйдөкїлөр конокту унутуп коюшту* («Ала-Тоо»). 2. Бир нерседен катуу коркуп жан аргасын издөө, же кыйын учурдан чыга албай айласы кетїї, аргасы тїгөнїї. *Мен өзїмдї коерго жер таппай жан соогалап, бакыра терезени көздөй качтым* (Жантөшев). *Санаасы тынчыбай, өзїн коёрго жер таппай турган Төлөмїштїн жөнжайын сезди* (Бердикеев). *Жаныбектин өӱї кумсарып, өзїн коерго жер таппай аркытерки баса баштады.*

ӨЗЇН КӨРГӨЗЇЇ Өзїн таанытууга аракет кылуу (көбїнчө жакшы сапаттары боюнча). *Берметтин алдында өзїн көргөзгїсї келгендей болуп, жантыгынан жата калып жатканын Бермет тїшїнгөн жок* (Абдукаимов).

ӨЗЇН ӨЗЇ БИЛИП, ӨТЇГЇН ТӨРГӨ ИЛЇЇ Каалаганын жасоо, эч ким менен эсептешпей бардыгын өз билгениндей иштей берїї. *Жашырбай так айтканда, тартип солгундап, тартипсиз адамдар өзїн-өзї билип, өтїгїн төргө илип жїргөн. Эмитен «өзїн-өзї билип, өтїгїн төргө илгенин» көр ой мунун! – Жаӱыл энесинин жемесин аягына чейин уккан жок* (Медетов). *Балам, дагы өзїӱдї өзїӱ билип, өтїгїӱдї төргө илїїчї болбогун* (Тойбаев).

ӨЗҮН ӨЗҮ УНУТУУ Бир нерсеге өтө берилгендиктен башка нерселерге көңүл бурбай, эч нерсе сезбей калуу. *Анан бир маалда аңгеменин таасирине кадыресе арбала баштайбыз да, өзүбүздү өзүбүз унутуп калабыз* (Жигитов).

ӨЗҮН ТОКТОТО АЛБОО Жеңилип кетүү, ачууга алдыруу, сабырдуулук кыла албоо. *Өзүмдү токтото албайм, акыры үміт үзүп, турмуштан кече жаздап токтойм* (Эшмамбетов).

ӨЗҮНӨ КЕЛЕ АЛБОО Эс-учун жыя албоо, деңдароо абалда болуу. *Мен ансыз өзүмө келе албайм* (Борбиев). *Бир топко чейин Айша өзүнө келе албай жүрдү* (Мырзаев).

ӨЗҮНӨ КЕЛҮҮ Эс-учун жыйып, кадимки абалына келүү. *Эки сааттан өтүп барып анан өзүнө келгенсиди* (Мырзаев). *Акырындап барып өзүмө келдим.* (Бердикеев). *Бу маалда жана Калый эже менен кер-мур айтыша кеткен Даадый ачуусу тарап, өзүнө келе элек болчу* (Егиналиев). *Ийи, бая эле ушинтпейсиңби, эми өзүңө келдиң!* («Чалкан»).

ӨЗҮНӨН КАЛСЫН Жардам бердим, акыл айттым, алардын өтөсүнө чыга албаса, күнөө өзүндө, өзүнөн көрсүн деген мааниде колдонулат. *Алдынан бир өтөлү, эгер болбосо, иттик өздөрүнөн калсын* («Ала-Тоо»).

ӨЗҮНЧӨ Башкалардын жардамысыз, өз алдынча, өз бетинче. *Бир карыя таң азандан кобурап, Көчөттөрдү тигип жүрдү өзүнчө* (Токомбаев). *Ашыр аке акырларга саман салып өзүнчө кобурады* (Убукеев).

ӨЗҮНЧӨ ТҮТҮН БУЛАТУУ Өз алдынча турмуш-тиричилик өткөрүп, үй-бүлө күтүп, оокат кыла баштоо. *Өзүмчө түтүн булатышым керек эле* (Абакиров).

ӨЙДӨ Жогору, жогору жак, ылдыйдын карама-каршысы. *Акман кетменин мындай коюп өйдө болду* (Сыдыкбеков). *Чолпонбай кемер жараңка менен тике өйдө чуркап жөнөдү* (Жантөшев) . *Өйдө тартса – өгүз өлөт, ылдый тартса – араба сынат* (макал). 2. Чыгыш жөндөмөдөгү сөздөрдөн кийин келип, ошонун, ошол нерсенин өзү кошулуп эсептеле тургандыгын көрсөтүү үчүн колдонулат. *Малчылардын кийимдеринен өйдө шайма-шайланган* (Байтемиров). *Кулагынан өйдө кызара түштү да, мурдун шуу тартып алды* (Сыдыкбеков). 3. *өт.* Айырмасы, сапаты ж. б. жогору. *Гүлнардан бычак сырты өйдө тургандай болот* (Сыдыкбеков). *Мылтыгым Ак келтеден миң эсе өйдө* (Үмөталиев).

ӨЙДӨ КАРАБОО Каяша кылбоо, сөзүнө сөз кайтарбоо, ызат кылып сыйлап туруу. *Дале мунун бир кишиге өйдө караганын көрө элекмин* («Ленинчил жаш»). *Анын сыпайы жүрүм-турумун, бирөөгө өйдө карабаган мүнөзүн кыйла кыздар жактырат* (Ашымбаев).

ӨЙДӨ КАРАГЫС КЫЛУУ 1. Абдан уят кылуу, элди карай албай тургандай, баш көтөрө албагандай кылып маскаралоо. *Карган жесир катын! Мени өйдө карагыс кылдыбы? Күрүчбекке шермендем чыкпадыбы! Эмнеге бардым* (Осмоналиев). 2. Баш көтөргүс, кайрып кеп айткыс кылып катуу жазалоо, мизин кайтаруу. *Каардуу кайнененин максаты Батыйнаны өйдө карагыс кылуу* (Сыдыкбеков).

ӨЙДӨ КАРАТПОО Сөз айттырбоо, унчуктурбоо, сүйлөтпөй өкүмдүгүн көрсөтүү, тыюсунуу. *Өтүкчүдөй өнөр күтсө, өйдө каратмак эмес окшойт* (Ашымбаев).

ӨЙДӨ-ТӨМӨН 1. Жогору, ылдый баса берүү, жогору чыгып, ылдый түшө берүү. 2. Көңүлгө туура келбеген, жаман сөздөрдү айтуу. *Өйдө-төмөн.*

ӨЙДӨ-ЫЛДЫЙ АЙТЫШУУ Жаман-жакшы айтышып, анча-мынча кыжылдашып, араздашып калуу. *Эрди-катын болгон соң, өйдө-ылдый айтышат да.*

ӨЙДӨДӨ ӨБӨК, ЫЛДЫЙДА ЖӨЛӨК Таяныч болор, бел кылар, ар дайым жардамы тиер киши. *Ал үчүн өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болор таяныч керек эле* (Каимов). *Өйдөдө болсо өбөк, ылдыйда болсо жөлөк боордошторунун дегенин илик албады* (Бейшеналиев).

ӨЙДӨЛӨ 1. Жогорулоо, улам өйдө, бийигирээк чыгуу. *Эх, техник мырзалар! Өйдөлөп баратасыңар. Кийин өстөнүбүздөн суу чыкпай коюп жүрбөсүн!* (Сыдыкбеков). *Төргө өйдөлөп отурсаңыз. Аркандын учун белине байлап тартып, акырындап өйдөлөй баштады* (Бектенов). 2. Мурда белгиленген чектеги санды дагы көтөрүү, жогорулатуу. *Инфляцияга жараша окуунун төлөм акысы да өйдөлөйт.* 3. *өт.* Кызматы жагынан жогорулоо, жакшы, чоң кызматка көтөрүлүү, чоң кызматта иштөө, кадыр-баркы артуу. *Кызматы өйдөлөп, зоболосу артты* (теле берүү).

ӨЙДӨЛӨН Аңгекке, арыкка, ийинге ж.б. ушундай жерлерге башы өйдө боло албаган абалда жыгылып тура албай калуу. *Бүбүштүн тобундагы бир кулун түлкүнүн ийнине түшүп өйдөлөнүп калган* (Байтемиров). *Тушап коё берген жеринен аңгекке өйдөлөнүп өлдү* (Сыдыкбеков).

ӨЙДӨЛӨН ***өйдөлө*** этишинин өздүк мамилеси.

ӨЙДӨЛӨНҮҮ ***өйдөлөн*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЙДӨЛӨӨ ***өйдөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЙДӨЛӨТ ***өйдөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЙДӨЛҮК 1. Жогорулук, бийиктик. *Мага бул жердин абасы өйдөлүк кылып жатат.* 2. *өт.* Артыкчылык, мыктылык, жакшылык, дурустук. *Сага караганда Жыпар он эсе өйдөлүк кылды.*

ӨЙДӨЛҮШ *диал.* Жогор жак. *Өйдөлүштө мал жокпу?*

ӨЙДӨСҮН Өзүн бирөөдөн жогору санoo,

өзүн биреөдөн жогору көрсөтүүгө тырышуу. *Өтө эле тыўсынып, өйдөсүнүп, өтө эле акылдуусуна берчү эмес* (Сыдыкбеков). *Өйдөсүнүп не керек, Өз колунан келбесе* (Осмонкул). *Анткени, Фудзиямага чыксаў дагы, Эч кимге өйдөсүнүп көргөн жоксуў* (Гамзатов).

ӨЙДӨСҮНТ ***өйдөсүн*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЙДӨСҮНҮҮ ***өйдөсүн*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЙДӨСҮНҮШ ***өйдөсүнүү*** менен бирдей.

ӨЙДӨШ Өр, тик. *Өйдөшкө карап кетти.*

ӨЙДҮК-СӨЙДҮК (***өөдүк-сөөдүк***) Туура эмес, калп-чыны аралаш, орунсуз сүйлөө, орунсуз иш кылуу. *Өйдүк-сөйдүк сүйлөгөндү койсоўчу, уулум* (Сыдыкбеков).

ӨЙКӨ 1. Дененин бир жери кысылып же катуу нерсеге тийүүдөн сүрүлүү, сүрүлүп жооруп кетүү; өйүү. *Кишен колун өйкөп, билектеринен кан акты* (Бөкөнбаев). *Чылгый чарыгы кургаган сайын бутун кыса баштап, жолго жеткенде бутун өйкөп жоорутуп жиберди* (Убукеев). 2. *өт.* Кандайдыр бир жагымсыз иштен улам санаа тартуу, беймаза болуу, тынчсыздануу, тынчы кетүү, жүрөгү түпөйүл болуу. *Мен жалгыз калдым. Бир адамдын колунан эмне келмек? Бул дагы жүрөгүмдү өйкөдү* (Таштемиров).

ӨЙКӨЛ ***өйкө*** этишинин туюк мамилеси.

ӨЙКӨН ***өйкө*** этишинин өздүк мамилеси.

ӨЙКӨӨ ***өйкө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЙКӨТ ***өйкө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЙКӨШ ***өйкө*** этишинин кош мамилеси.

ӨЙҮ ***өйкө*** менен бирдей. *Жаўы алган туфлисинин апкыты согончогун өйүп, баскан сайын кыжаалат кыла берди* («Агым»). *Мына бул көрүнүш Кимиштин жүрөгүн өйүй баштады* (Жантөшев). *Сөздү кандайча баштоо керек, менин көкүрөгүмдү ушул маселе өйүдү* (Таштемиров).

ӨЙҮЗ Суунун, өзөндүн ж.б. экинчи жак маўдайы, бир жак жээги. *Киндин нуру капчыгай ичине төгүлүп, кыя жолдун эки өйүзүндөгү кызыл-тазыл гүлдөрдүн көркүнө жан киргизди* (Байтемиров). *Аркы өйүздөн кез-кез иттин үнү угулат* (Жантөшев). *Көчөнүн эки өйүзүндө кырка тигилген теректер.*

ӨЙҮЗ-БҮЙҮЗ Суунун, өзөндүн ж.б. эки жак жээги, маўдай-тескей тарап. *Кара-Суунун боюнда өйүз-бүйүз калыў дарак* (Каимов). *Өйүз-бүйүз туралы, Биреөбүзгө биреөбүз Аябай найза уралы!* («Эр Төштүк»).

ӨЙҮЗГҮ Маўдайкы, өйүз жактагы, маўдай жактагы. *Көзүн тикирейтип өйүзгү тарапты карап калыптыр. Биздин айыл чоў жардын өйүзгү жагында эле* (Абдукапаров).

ӨК Өкүнгөндө, кайгырып-капаланганда ички сезимди билдире турган сөз. *Өк деп үшкүрүп алды, камчынын башы менен жер чукуп* (Касымбеков).

ӨКМӨТ 1. Мамлекеттин башкаруу жана аткаруу бийлигинин жогорку органы. *Өкмөт кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес* (макал). 2. *сүйл.* Бийлик. *Бардык ишти жана өкмөттү колго алуу эр азаматтын милдети эмеспи* (Жантөшев).

ӨКМӨТТҮК Өкмөткө таандык, өкмөт тарабынан жарыяланган, өкмөт тарабынан белгиленген. *Өкмөттүк билдирүү. Өкмөттүк сыйлык.* 3. *өт.* Чоў кызматкер. *Кызым орто мектепти бүтсө, анан жогорку окуу жайын бүтүрүп, бакыйган бир чоў өкмөт болсо* («Чалкан»).

ӨКМӨТЧҮ *сүйл.* Кызматта иштеген киши; кызматчы, бийликтин өкүлү. *Жанына тапанча байланган Чотур Коўкатаев деген райондогу бир өкмөтчүнү өзүў билесиў* (Сыдыкбеков).

ӨКӨӨ ***туурасы: экөө.***

ӨКСӨ 1. Буркурап-боздоп ыйлоо, боздоо, катуу ыйлоо. *Эркин өксөп-өксөп жиберип токтоду* (Жантөшев). *Уулбала эки колу менен бетин басып өксөп олтура калды* (Токомбаев). 2. *өт.* Катуу ызылдоо, улуп-уўшуган үн чыгуу. *Өксөгөн бороон, сөөктөн өткөн аяз* (Токомбаев). *Өксөп улуп ышкырат, Кумду чачат тырмалап* (Токомбаев).

ӨКСӨӨ ***өксө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨКСӨТ ***өксө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨКСҮ I Жетише бербегендик, кем болгондук, кемип, жетпей тургандык. *Кашаў карагерин сылап-сыйпап жайдыр-кыштыр жемден өксү кылбай багат* (Бейшеналиев). *Өткүр кайрат, өкүм күч, Ушулбу өксүп калганыў* («Курманбек»). *Махабат отун өксүтүп, максатка жетпей калсак да* (Садырбеков).

ӨКСҮ II ***өксө*** менен бирдей.

ӨКСҮК Жетишсиздик, кемдик, өксүгөндүк. *Совхоздо турак үй курулушу өксүк экени өзүўүздүн оюўузда барбы?* (Чалкан»). *Өксүк менен келатам Өмүрүмчө басынып* (Токтогул).

ӨКСҮТ ***өксү*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨКСҮҮ ***өксү*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨКТӨ Орундалбаган доо, ишке ашпаган тилек, өкүттө калгандык. *Өзү келип сүйлөшүп, Өктөсү жок узатсын* («Курманбек»). *Мен турмушка сараў ач көз эмесмин, Өктө кылып, ай, аз бердиў дебесмин* (Осмонов).

ӨКТӨЛӨ Биреөгө таарынуу, оюндагысындай болбой калган ишке капалануу. *Сен эмне эле өктөлөп калгансыў* (Карасаев).

ӨКТӨЛҮҮ Толук канааттанбаган, ичинде таарынычы калган. *Өктөлүү болбой, өбүшүп узагыла* (Алымбеков).

ӨКТӨМ Мамилеси, мүнөзү өткүр, шар, өкүм. *Бүт байларды кедейлерге жыйнатып,*

Жоёт элем багынбаган өктөмүн (Токомбаев). *Көктөм ырдын өктөмүн айт, жуугун айт, Өткөн жылдын жалбырагын түшүргөн* (Белеков).

ӨКТӨМДҮК Өкүмдүк, өткүрлүк, атырылган мамиле, мүнөз, сапат, үстөм болуу аракети.

ӨКТӨМСҮ өктөмсүн менен бирдей.

ӨКТӨМСҮН Өктөмдүк кылуу, өктөм сыяктуу көрүнүүгө тырышуу.

ӨКТӨМСҮНҮҮ өктөмсүн этишинин кыймыл атоочу.

ӨКТӨМСҮНҮШ өктөмсүн этишинин кош мамилеси.

ӨКҮЛ Белгилүү мамлекеттин, мекеменин, топтун же адамдардын кызыкчылыгын көздөөчү же ошолор тарабынан жиберилген киши. *Ат-Башы районунун малчыларынын өкүлдөрү Кочкор районуна келишти. Ар бир элдин өкүлү, Айтып өттүм удаасын* (Үсөнбаев).

ӨКҮЛ АТА, ӨКҮЛ АПА Уулу үйлөнүп, кызы турмушка чыкканда, алардын ата-энеси өзүлөрүнүн жакшы санаалаш адамдарынан уул-келинине, кыз-күйөө баласына көз сала жүрсүн, алардын жашоо-турмушуна кайрылышсын, эки куданын ортосуна өкүл болсун деген ой-максатта шайлаган адамдар. *Өкүл ата өз ата, өсө берсин кайната. Өкүл эне өз эне, өсө берсин кайнене. Айдарлардын үй тоюна өкүл аталары тай жетелеп, кийит-кечесин, таттуу-тамегин алып абдан жакшы келишти* («Кыргызстан маданияты»).

ӨКҮЛ БАЛА, ӨКҮЛ КЫЗ Өкүл ата, өкүл энеге уул-кыз болгон үйлөнгөн үйлүү-жайлуу балдар. *Асылкан эне өкүл кызыныкына жентектеп барып келди.*

ӨКҮЛДҮК Өкүлдүн абалы, укугу жана милдети.

ӨКҮЛЧҮЛҮК 1. Өкүлдүк укугу, милдети жана аны аткаруудагы ыйгарымдуулугу, абалы, иши. 2. Башка өлкөнүн, элдин ыйгарым укукка, ишенимге ээ атайын мекемеси.

ӨКҮМ I Бир нерсеге карата чыгарылган кандайдыр бир иш боюнча аткарылышы милдеттүү болгон бүтүм, буйрук иретиндеги чечим, жыйынтык; иш каралгандан кийинки соттун чечими. *Өзүм бүгүн жол чалам, Өкүмүм угуп отургун* («Эр Табылды»). *Кечээ күнү Мааты, Адыл, Жумаларга сот өкүмү болду* (Жантөшев). *Өкүм алат колуўдан* («Манас» С.О.). *Өкүмү болбой өнүкпөйт, башчысы болбой маарыбайт* (макал).

ӨКҮМ II Өктөм, өткүр, жоош эмес, атырылган, курч. *Өкүм болмок – өзүўдөн, сылык болмок – сөзүўдөн* (макал).

ӨКҮМ СҮРҮҮ Орноо, улануу. *Эл ичинде бейпилдик өкүм сүрөт* (Сыдыкбеков).

ӨКҮМАТ *туурасы:* ***өкмөт.*** 1. Бийлик. 2. Мамлекет. 3. Бийлик адамы. *Өкүматын кылбайбы* («Манас» С.О.).

ӨКҮМДАР Бийлик ээси, башкаруучу, мансап ээси. *Өкүмдардын сураганы – буйрук кылганы. Мейли, турайын ордоўдо. Бирок, башыўа жүк болом го* (Касымбеков).

ӨКҮМДҮК Өкүм мүнөз, мамиле, мүнөзү өткүрлүк, курчтук. *Куру өкүмдүк не пайда, Өз күчүўдү мелжеп ал* («Манас»). *Тулпар сындуу мал экен, Жүрөгүндө кара жок, Өкүмдүгү бар* экен («Семетей»).

ӨКҮМДҮҮ 1. Колунда бийлиги бар. *Өкүмдүүлөр жыйылып, Өўкөй улук бардары* («Манас»). 2. Өкүм иретинде, буйрук иретинде. *Өкүмдүү айткан жардыгыў, Өз башыў үчүн камбылыў* («Чалкан»).

ӨКҮМСҮ 1. Өкүм сыяктуу, колунда бийлиги бар адам көрүнүүгө аракет кылуу. Өткүрсүнүү, кыйынсынуу. *Бир беттешип көргөндө, Өкүмсүп өзү кол салды* («Эр Табылды»). *Өкүмсүгөн фашистти, Өткөрө кууду чегинен* («Кыргыз фольклору»).

ӨКҮМСҮН өкүмсү менен бирдей.

ӨКҮМСҮНҮҮ өкүмсүн этишинин кыймыл атоочу.

ӨКҮН Кандайдыр бир жагымсыз иш, окуя ж. б. болуп кеткенине кейиште болуу, кейип калуу. *Өткөн ишке өкүнбө* (макал). *Ашыр өкүнө күрсүнүп, чырагын колунан алчу* (Сасыкбаев).

ӨКҮНТ өкүн этишинин аркылуу мамилеси.

ӨКҮНҮҮ өкүн этишинин кыймыл атоочу.

ӨКҮНҮЧ Кейиш, өкүттө калуучулук, кайгыргандык, кабыргасы кайышкандык, өкүнгөндүк. *Өкүнүч салбай адамга, Өмүр өтпөс болсочу* (Бөкөнбаев).

ӨКҮНҮЧТҮҮ Кейиштүү, өкүнүчү бар. *Эми өзү ичтен кыўкылдап, өкүнүчтүү ырдап олтурат* (Сыдыкбеков). *Ачуу-таттуу өкүнүчтүү кыялдар, Бир далайга чубалжыды башымда* (Токомбаев).

ӨКҮР 1. Өўүрөп, катуу үн салуу (бука. топоз жөнүндө); катуу өўүрөп мөөрөө. 2. Бакырып кыйкыруу, катуу чамынып кыйкыруу. *Өкүргөндөн бакырып, Көкдөө чыкты чамынып* («Эр Төштүк»). 3. Өлгөн адамга үйдө өлүгү жаткан кезде же өлүгү көмүлгөнүнө көп убакыт өтө элек мезгилдин ичинде, эскерген сөздөрүн айта жоктоп үн чыгаруу, ыйлап келүү (эркектер жөнүндө). *Чар тараптан эл өкүрүп келип, Бектендин үйүн кайгынын кара булуту каптады* (Байтемиров).

ӨКҮРӨЎ: өкүрөў этүү же өкүрөў атуу Дөўкөўдөп ыгы жок чуркоо (уй, торпок, бука жөнүндө). *Өкүрөў атып келатса, Уйдун көркү сайгакта* («Мендирман»).

ӨКҮРӨЎДӨ 1. Өкүрөў-өкүрөў этип чуркоо, басуу. *Өгүз минип өкүрөўдөгөн балдар кетип баратат* («Эр Табылды»). 2. *өт.* Жөнү жок эле урушуп, тилдеп кирүү. *Сен мага эмне эле өкүрөўдөп калдыў, дайны жок өкүрөўдөбө.*

ӨКҮРӨЎДӨӨ өкүрөўдө этишинин кыймыл атоочу.

ӨКҮРӨЎДӨТ өкүрөўдө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨКҮРӨҮДӨШ өкүрөүдө этишинин кош мамилеси.

ӨКҮРТ өкүр этишинин аркылуу мамилеси.

ӨКҮРҮК 1. Өүгүрөп катуу чыккан үн, катуу мөөрөгөн үн. *Анча көп өтпөй буканын мөөрөгөн өкүрүгү тиги өйүздөн угулду* (Турсунов). 2. Бакырык, кыйкырык, чамынып албууттанып, жинденип, кыйкырып бакыргандык. *Шамырбектин айылы тараптан жер дүүгүрөткөн өкүрүк чыкты* (Жантөшев). *Казанчынын үйүнөн өлүмдүн кабары – өкүрүк угулду* (Токомбаев). *Акмат тебетейи менен жер сабап өкүрүп калды* (Саспаев). 3. Бакырып-өкүрүп ыйлагандык, өүгүрөп боздоп кыйкырып ыйлагандык. Өлгөн кишиге өкүрүп баргандагы чыккан үн, ызы-чуу. *Өөдө-төмөн туйлады, Чалкуйруктун айынан Өкүрүк салып ыйлады* («Эр Төштүк»). *Бейитин көрүп алыптыр, безилдешип кырк жигит, өкүрүктү салыптыр* (фольк.).

ӨКҮРҮК-БАКЫРЫК өкүрүк менен бирдей, кош сөз.

ӨКҮРҮҮ өкүр этишинин кыймыл атоочу.

ӨКҮРҮШ өкүр этишинин кош мамилеси.

ӨКҮТ Өкүнүч, арманда калуучулук. *Анда өмүрдү өкүттө өткөрүп, калыў жолоочу сандалат* (Сыдыкбеков). *Ойлонбой туруп макул деп, өкүттө калба кулунум* (Калык).

ӨКЧӨ I 1. Чүкө оюнунда чүкөнү кондуруу максатында үйүрө ыргытуу, калчоо. *Өкчөп койсом ат болгон, Алтын сакам кошо бар* («Эр Төштүк»). 2. *өт.* Толук өз бийлигинде алып жүрүү, оюндагыдай баш ийдире кармоо. *Армандуу атам Көкчөнү, Жашында Манас өкчөдү* («Семетей»). *Жүрөгүмдө жүткүнөм да, өкчөлөм, жүз арчымдай жүдөп, оўуп кеткен өў* (Култегин).

ӨКЧӨ II Бут кийимдин такасы, таканын бийиктелген бөлүгү. *Наалысы алтын жез өкчө, Айдаркандын баласы. Ала көөдөн эр Көкчө* («Манас»). *Өтүгүнүн өкчөсү Жаркыраган жакут таш* («Манас» С.О.). *Көк өтүгү өкчөсү* («Семетей» С.К.).

ӨКЧӨЛ өкчө этишинин туюк мамилеси.

ӨКЧӨЛҮҮ Такалуу. *Үстүнө акылдуу, мээримдүү канышa чын жүрөгүнөн, ак дилинен жарылып, изги тилекте уздун-узуна тиктирип, күн мурунтан белендеп койгон саймалуу кош этек ак көйнөктү, кызыл кымкап китени, башына шөкүлөнү, бутуна өкчөлүү ак өкчөнү кийгизишти* (Субанбеков).

ӨКЧӨМӨК Эки киши чүкөнү өкчөп, бөк түшүргөнү, ута турган белгилүү эрежелери бар чүкө оюну. *Сакаларды өкчөмөк үчүн чогултуп колуна топтогондо, тигилип турган чүкөлөрдү «чур» деп Мамбет жыйып алды* (Сыдыкбеков).

ӨКЧӨӨ өкчө этишинин кыймыл атоочу.

ӨКЧӨТ өкчө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨКЧӨШ өкчө этишинин кош мамилеси.

ӨЛ I Чийки, суу, ным, иштетилбеген, ийленбеген (тери жөнүндө). *Өл тери.* Суу, нымдуу, шалбыраў. *Өлчүлүк алды жайымды, Билбейсиў менин алымды* (Барпы). *Өл отун экен, таптакыр эле күйбөй койду.*

ӨЛ II 1. Жашоосу токтолуу, каза болуу, көзү өтүү, жок болуу, дүйнөдөн кайтуу. *Тирүүмдө атагым кандай болсо, Өлгөндө атагым ошондой болсун* (Токомбаев). *Кол куушуруп баш ийбей, Койгулашып өлөбүз!* («Манас»). 2. *өт.* Катуу уят болуу, сөзгө сынуу. *Жакыныў болсо ичкичтен, Уялып элден өлөсүў* (Шүкүрбеков). 3. *өт.* Пайдасы жок болуп өтүү, куру бекерге кетүү, бошко кетүү, сая кетүү. *Бүгүнкү күнүм бөөдө өлдү.* 4. Жандилинен берилүү, кумарлануу. *Көкбөрү десе өлгөн журт, көкбөрү тартып көнгөн журт* (фольк.).

ӨЛ АЛУУ Өзөк жалгоо. *Козуларга упчу менен сүт берип, бир аз өл алдырдык.*

ӨЛБӨ ЖАНЫМ, ӨЛБӨ ДЕП Эптеп-септеп, ырмайып-чырмайып, араўдан зорго. *Өлбө, жаным, өлбө деп, өлгөндөн калганыбыз эптеп жеттик* (Элебаев). *...Эптеп өлбө, жаным, өлбө деп кайра самсыган элдин сабында Ашырбек баратты* (Ашымбаев).

ӨЛБӨГӨН ЖЕРДЕ КАЛУУ Аябай кармашуу, мүмкүнчүлүгүнүн болушунча, алынын жетишинче катуу таймашуу. *Булар согушту көрө элек, дыр коюп качып беришеби же өлбөгөн жерде калып беришеби?* (Абдукаримов). *Мага айт ким урса да. Өлбөгөн жерде калышайын аны менен...* (Мырзаев). *Берметти качырмак турсун, өлбөгөн жерде кала турган кыз экен* (Абдукаримов).

ӨЛБӨГӨН ТӨРТ ШЫЙРАГЫ КАЛУУ Абдан катуу уят болуу, жети өмүрү жерге кирүү, уялганынан баш көтөрө албай калуу. *Зуннахундун таарыныч менен айткан сөздөрүнө Түлкүбектин өлбөгөн төрт шыйрагы калган сыяктанды* (Жантөшев). *Борбук молдонун өлбөгөн төрт шыйрагы калды белем, бир кызарып, бир бозоруп, күрөө тамыры да көбө түштү* (Баялинов). – *Бул жерде башканын атын аташпай, туш-туштан ушинтип кыйкырышканда Калыйчанын өлбөгөн төрт шыйрагы гана калган* (Медетов). ***В.: Өлбөгөн төрт саны калуу.*** *Токтогул бөлөк жактан келип отурган кишилердин көзүнчө өлбөгөн төрт саны калып, ооз ачса эле тиги дагы жаман кеп ырбата турган, мыўк эте албай отуруп калды* (Касымбеков). *Султанмурат бектин өлбөгөн төрт саны калды* (Касымбеков).

ӨЛБӨС-ӨЧПӨС Унутулгус, эстен чыккыс.

ӨЛБӨСТҮН КҮНҮН КӨРҮҮ Эптеп-септеп жан багуу, эптеп оокат өткөрүп, жан баккан болуу. *Бир убактагы азуусун айга жаныган жигит эми минтип өлбөстүн күнүн көргөн бир абышка болуп калды* («Кыргызстан маданияты»). *Элге айткыла, быякта ачарчылык, жатарга жай жок, эптеп өлбөстүн күнүн кө-*

ріп жатабыз, – деген маалыматты билгизген (Ашымбаев). *Бышкан алча менен борсуган алмаларга курсагын кампайтты, иши кылып, єлбєстін кінін єткєріп жїрді* (Абдыраманов).

ЄЛГЄНДЇ КЇЛДЇРГЄН Абдан куудул, жеткен тапан, аябагандай тамашакєй. *Абдан эле жаш кезим. «Єлгєндї кілдірген куудулдар» деген кепти эшиткенимде: Ии, єлгєн кишини кілдірчї кыйын бар тура» деп делдейет элем* (Сыдыкбеков).

ЄЛГЄНДЇН ЇСТЇНЄ КЄМГЄН КЫЛУУ Ого бетер оор абалга дуушар кылуу, ойронун чыгаруу, мурдагысынан беш бетер кылуу. *– Тиги єлїгїўді єлгєндін їстінє кємгєн кылбай ордунан козгобойсуўбу?* (Каимов). *Эл нары дуулдап, бери дуулдап, «кой», єлгєндін їстінє кємгєн кылбайлы» дешип, кєбї мурдагы жедирген мал-мілкінєн ошол жыйын їстіндє эле кечип жибериштi* (Касымбеков). *Єлгєндін їстінє кємгєн кылып, ушулардыкы єтті* (Байтемиров).

ЄЛГЄНЇЎДЄ КЇЛ Ары жок, дайны жок кілгєн адамды урушкан сєз. *Ылжактап да кіліп коёт, єлгєніўдє кілгєн кысталак* (Жусубалиев).

ЄЛГЇДЄЙ Аябай, абдан. *Єлгїдєй тоюп чандайып, Жоо сайгансып дардайып* (Шїкїрбеков). *Єлгїдєй убара болуп, Анан жатты солуп* (Шїкїрбеков).

ЄЛГЇЧЄКТЇ 1. Ємїр бою. *Єлгїчєкті унутулбайт.* 2. Абдан, аябай, жеткен. *Єлгїчєкті мас.*

ЄЛГЇЧЄКТЇ *єлгїдєй* менен бирдей.

ЄЛДЄ Суулоо, нымдоо, суу кылуу.

ЄЛДЇМ-ТАЛДЫМ ДЕГЕНДЕ Араўдан зорго, араў-араў, єтє зор кыйынчылык менен. *Чак тїштє їйдєн чыккан чал єлдїм-талдым дегенде бешим ченде араў шаардын четиндеги бєксє тоого жетти* (Борбиев). *Ошентип єлдїм-талдым дегенде саанды бітіп, сааган сітімді карасам сапсары эле каймак* («Кыргызстан маданияты»). *Сєєктін бийик ашуусун єлдїм-талдым дегенде зорго ашып, бийик бетте кыялай бастырган саякатчы алдыда* (Осмоналиев).

ЄЛЖЄГЄЙ Араў эле кыймылдаган, начар, алсыз. *Ал такыр эле єлжєгєй неме экен, жыргатчу тїрї жок* (Рыскулбеков).

ЄЛКЄ 1. Белгилїї бир жер, территория, аймак, край. *Ысык єлкєлєр. Суук єлкєлєрдє жашаган айбандар.* 2. Мамлекет. *Коўшу єлкєлєр желектери желбиреп, кєчє толо турист жана соодагер* (Гамзатов). *Ар бир єлкє єз єлкєсїнїн гїлдєп єсїїсїнє аракет кылуусу керек.*

ЄЛКЄНЇЎ ЄССЇН *к. єркєнїў єссїн!*

ЄЛЛАЙ *диал.* Баланы соороткондо айтылуучу сырдык сєз.

ЄЛМЄКТЄН ДОЎУЗ КОП Эмне болсоў ошо бол, єлсєў єлє бер. *Сен єлмєктєн доўуз коп! Ат єлмєктєн доўуз копсун, тиги чал ылайым ит єлїмїн тапса экен* (Айтматов).

ЄЛЄ АЛБАЙ ЖЇРЇП, ЄЛЄЎ АЙТУУ Єз абалын билбей, єзїнїн ишин жєндєй албай жїріп бирєєгє акыл айтуу, тыўдуусунуу. Каяша айтуу. *Єлє албай жїріп, єлєў айтат* (Жантєшев).

ЄЛЄЎ I Саздак жерде єсїїчї кєп жылдык ичке жалбырактуу чєп. *Єлєў чєп маалым кылат жай мезгилин* (Бєкєнбаев).

ЄЛЄЎ II Белгилїї муун єлчємї бар, ыргак жана уйкаш менен курулган кєркєм чыгарма; казак элинин ырынын аталышы, ыр. *«Єргїсєў єлєў айт, сууп каласыў» дечї эле* (Токомбаев). *Ай четинде бир жылдыз, чолпончо бар, Жигит кетсе, кыямат болгончо бар. Кемпир кетсе, ак болот сынганча бар. Кыздар кетсе, кызыл гїл соолгончо бар* (Элдик ыр).

ЄЛЄЎДЇЇ Єлєў чєптїї, єлєў чєп кєп єскєн жер. *Єлєўдїї жерде єгїз семирет, єлїмдїї жерде молдо семирет* (макал).

ЄЛЄЎЧЇ Єлєў айтуучу, єлєў аткаруучу, ырчы.

ЄЛЄЄРЇН САНОО Абдан кыжаалат болуу, кыйналып-кысталуу, чарчоо. *Ал эми тыйыны жанынан чыгаарда моминтип, їлдїрєп жер тиктеп, єлєєрїн санап калгандарын кєр!* (Бердикеев). *Бийик чокуга кыйналып кысталып, єлєєрїбїздї санап отуруп араў дегенде жеттик* («Ала-Тоо»).

ЄЛЄР ЖЕРИНЕ ТИЙЇЇ Талуу жерине тийїї, єтє катуу таасир этїї. *Султанмурат бектин єлєр жерине тийди* (Касымбеков).

ЄЛЄР-ТИРИЛЕРИНЕ КАРАБОО 1. Бир нерсеге жан аябай, тартынбай катуу киришїї. *Єлєр-тирилерине карабай иштеди.* 2. Боор оорубоо, кєзїнє карабоо. *Їчєє аттарынын єлєр-тирилерине карабастан, єргє карай чабышты* (Жантєшев).

ЄЛЄРМАН Єлєр-тирилерин билбеген, жаалдаган, абдан єжєр, єлїмтїгїн арткан. *Єлєрманга жолобой, Єзїўдї єзїў далдала* (Токтогул). *Бул єлєрман дагы бошонуп качып жїрбєсїн!* (Жантєшев).

ЄЛЄРМАНДЫК Єлєєр-тирилээрин билбегендик, аябай жаалдангандык, єжєрлєнгєндїк. *Ары-бери урунуп, єлєрмандыгыўды карматпай, тек жїрсєўчї* (Карыбай уулу).

ЄЛЄРЇНЄ КЄРЇНЇЇ Кыянатчылык, кара ниеттик жагына ооп, тїз жїрбєгєн кары адамдарга карата айтылат. *Єлєрїнє кєрїнсє керек, кемпирин кууп салыптыр.*

ЄЛЄРЧЄ Аябай, жерине жеткире. *Култеберди байлашып, Єлєрчє кылып сабады* («Мендирман»). *Єлєрчє мас.*

ЄЛЄСЄЛЇЇ Араў жан, начар, алдан тайган, арып-карып калган, араў эле кыймылдаган, жаны чыгайын деп эле турган, єлїм алдында жаткан. *Анын кєз алдына энесинин єлєсєлїї болуп калганы элестеди* (Жантєшев). *Єлєсєлїї эки карыны кайтарып, ушул їйгє ээлик болуп жїрє береби!* (Убукеев). *Єлєсєлїї чал-кемпирде эмнеў бар, эптеп єлєсєлїї кїн кєрїп араў жїрїшсє* (Юдахин).

ӨЛӨТ АЛГЫР Кыжырлануу, тилдөө маанисинде (көбүнчө уйга карата). *Өш! Өш, өш дейм, өлөт алгыр! Айдак! – деп дөбөдөн чаўкылдады* (Айтматов). *Өш дейм, алда өлөт алгыр ай! – деген Алымкулдун үнү чыкты* (Абдукаримов). *...Өлөт алгыр бир кызыл уй мөўкүп барып жүрүп бербеспи!* (Элебаев).

ӨЛӨТ Кандайдыр бир оорудан малдын жапырт өлүмгө учуроосу, жапырт өлүмү.

ӨЛСӨМ СӨӨГҮМ ЫРААЗЫ Абдан ыраазы болгондук маанисинде колдонулат. – *Айкөлүм, сизге тирүүлүктө өзүм, өлсөм сөөгүм ыраазы* (Бейшеналиев).

ӨЛТҮР 1. Жашоосунан ажыратуу, каза таптыруу, өлүмгө дуушар кылуу, жок кылуу. *Коёнду камыш өлтүрөт, эрди намыс өлтүрөт* (макал). *Элимден айдап бөлгүдөй, Эр өлтүргөн мен белем* (Токтогул). 2. *өт.* Бошко кетирүү, сая кетирүү. – *Көрчү, – деди Сүкөў мага бурулуп, – Биздин Белек секундун да өлтүрбөйт* (Токомбаев). 3. ***өл*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЛТҮРГҮЧ Киши өлтүрүүчү.

ӨЛТҮРТ өлтүр этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЛТҮРҮЛ өлтүр этишинин туюк мамилеси.

ӨЛТҮРҮҮ өлтүр этишинин кыймыл атоочу.

ӨЛТҮРҮҮЧҮ өлтүргүч менен бирдей.

ӨЛТҮРҮШ өлтүр этишинин кош мамилеси.

ӨЛҮГҮЎДҮ КӨРӨЙҮН Ачуусу келгенде аялдар тарабынан айтылуучу акарат кеп. *Өлүгүўдү гана көрөйүн жубарымбек, колума бир түшөрсүў! ...Сени элеби, сага элеби... калкалап алар Көкшүн таятаў экөөўдү теў карап тур!...* (Айтматов). – *Отур былк этпей, өлүгүўдү көрөйүн көк мээ, куюшканга кыпчылбай шүк отур* (Айтматов). – *Як, өлүгүўдү көрөйүн! – деп союлун шилтеп калды* (Исмаилов). ***В.: Өлүк-тиригиўди көрөйүн!*** *О, өлүк-тиригиўди гана көрөйүн, арам ит десе. Хамилдин аялы жаалданып: өлүк-тиригиўди көрөйүн шерменде, – деп, топ элдин көзүнчө кызга качырып сала берди* («Ала-Тоо»).

ӨЛҮК 1. Адамдын жана башка жан-жаныбарлардын өлгөндөн кийинки денеси, сөөгү. *Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт* (макал). 2. *өт.* Жансыз, өсүп-өнбөгөн, көгөрбөгөн. *Дарыялар, Өлүк жерге жан болор, Кубат кайнап, Караўгы үйгө шам болор* (Маликов). *Өлүк талаа жан байлады, Уйкусунан ойгонуп* (Бөкөнбаев). 3. *өт.* Колунан эч нерсе келбеген, эч аракети жок, киши санында жок. *Тик басып, тирүү жүрсө да, өзүнчө жаман өлүк бар* (Юдахин).

ӨЛҮК МАЛ к. өлүү мал. *Калмак менен каракытайларга зээрге алмашып, ага өлүк мал алуучу элем* (Абакиров).

ӨЛҮККАНА Ооруканада өлүктөрдү коё турган жай.

ӨЛҮК-САЛЫК Өзүнчө ээн-эркин басыптургусу, иштегиси, кыймылдагысы келбей эле бош жата бергендик. *Эртеден-кечке эле өлүк-салык болуп жатасыў, сыртка чыгып кичине кыймылдасаў боло* (Сыдыкбеков).

ӨЛҮКТӨЙ УКТОО Эч нерсени сезбей, абдан катуу уктоо. *Бу бечаранын көзү качан ачылат, тим эле өлүктөй уктайт* («Чалкан»).

ӨЛҮКТҮН АЛАКАНЫНДАЙ Тыйтайган, кичинекей, кенедей, жарытпагандай. *Атаў чириген бай болсо дагы өлүктүн алаканындай куучуюп зыкым болучу* (Байтемиров).

ӨЛҮМ Ажал; өмүрдүн, жашоонун бүтүшү. *Бирөөнүн өлүмүн тилегенче, өзүўдүн өмүрүўдү тиле* (макал). *Баатыр өлүмдү билбейт, коркок өмүрдү билбейт* (макал). *Өлүмдүн Сиз жолун бууп токтоосуз, Өлбөй коё тура турган болсоўуз* (Акматалиев).

ӨЛҮМ ЖАН Такыр, эч качан, түк дагы. *Матвеевич кекечтенүү дегенди өлүм жан билбейт* (Бейшеналиев).

ӨЛҮМ ООЗУНАН КАЙТУУ *к.* ***көр оозунан кайтуу.***

ӨЛҮМДҮҮ Өлүмү көп, өлүмгө көп учураган. *Малга өлүмдүү жыл.*

ӨЛҮМСӨК Араў жан, араў эле. *Короо тараптан суунктан корунган иттин өлүмсөк үргөнү угулат* («Ала-Тоо»).

ӨЛҮМСҮРӨ Алсыроо, кайраты кетүү, алы жок болуу, араў жан калуу.

ӨЛҮМСҮРӨӨ өлүмсүрө этишинин кыймыл атоочу.

ӨЛҮМСҮРӨТ өлүмсүрө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЛҮМТҮГҮН АРТУУ Бирөөгө док урунуу, милдетин артып өжөрлөнүү, салмагын салуу. *Кудай сактасын, мен сизге өлүмтүгүмдү артпайм.* (Абдукаримов). *Кичинекей кыйынчылык болсо кыйналып иштеп, эмгек кылыштын ордуна турмушка наразы болуп, колхозго өлүмтүгүмдү артып жатып алчумун* (Абдукаимов). – *Неге өлүмтүгүўдү артасыў? Жубарымбек, отунга бар, отунга* (Осмоналиев).

ӨЛҮМТҮК 1. Өлүк, өлүм. *Өлүмтүккө сактаган Пулун алды басмачы* (Барпы). 2. Тарп. *Сай-сайда өлүмтүк тоодой эле, О, баягы жылдары, баягы жылдары* (Шүкүрбеков).

ӨЛҮМҮШ БОЛУУ Арамзалануу, билмексен болуу. *Кылаарын кылып коюп, кыл жип менен бууп коюп, өлүмүш болуп калганын көр* («Ала-Тоо»).

ӨЛҮЎКҮ Өлүмсөк, алсыз, дармансыз абдан соолуган. *Өлөрүн санайт өздөрү, Өлүўкү турат көздөрү* («Манас»).

ӨЛҮП КЕТЕЙИН Бир нерсенин чын экендигин далилдөө иретинде каргануу, актануу маанисин туюндурат. *Өлүп кетейин, аксакал, өз атаман да жакшы көрөм* (Айтматов).

ӨЛҮП ТАЛУУ Оюндагысын орундатууга жан алакетке түшүп аракеттенүү, жан үрөө.

Өмір сірсем өнөр кітіп, ар кітіп, Өліп-талбайм мансап, бийлик, мал кітіп (Акималиев).

ӨЛҮҮ I Тирүү эмес, өлүк, өлгөн. *Өлүүбү же тирүүбү?*

ӨЛҮҮ II өл этишинин кыймыл атоочу.

ӨЛҮҮ МАЛ Жансыз мүлк, байлык, оокат. *Көп дүнүйөсү бар экен, Жайыттагы малынан, Өлүү малы көп экен* («Манас»). ***В.: Өлүү дүйнө.*** *Адамдар, эркиндикти асырагыла, өлүү дүйнөнүн кулу болбогула* (Ашымбаев). *Андай адамга өлүү дүйнө ашыкча жүк болору айдан ак го* (Ашымбаев).

ӨЛҮҮ СӨӨК АДАМ Чыдамкай адам.

ӨЛҮҮ ТИЛ Азыркы мезгилде колдонуудан чыгып калган, жок болуп кеткен тилдер.

ӨЛҮШ өл этишинин кош мамилеси.

ӨЛЧӨ Бир нерсенин оордук салмагын, көлөмүн же узундугун ченөө. *Отуз өлчөп, бир кес* (макал). *Асан эңкейип, айдалган жерди өлчөп көрсө, тереңдиги – 25 сантиметр* (Баялинов). *Тузду өлчөп татытсаң, ашыңда даам болот* (Сыдыкбеков).

ӨЛЧӨГҮЧ 1. Бир нерсени өлчөй турган, ченей турган аспап, бурч өлчөгүч, өлчөгүч жабдуулар. 2. Ошол жерди өлчөп, ченей турган киши, адис.

ӨЛЧӨЛҮҮ Чеги бар, аябай көп эмес, мерчемдештирилген, чектүү, чектелген санда, чектелген көлөмдө, белгиленген. *Ок өлчөлүү жерге тийген бейм, аяк серпкенге жарабай жатып калды* (Рыскулбеков). *Адам өмүрү өлчөлүү, аны адамча жашоо керек* (Сыдыкбеков).

ӨЛЧӨМ Бир нерсенин белгилүү бир чеги, чени, салмагы, ченеми, көлөмү. *Белгилүү өлчөмдө акча төлөп, бошонуп кетүүгө да акылуу* (Абдукаримов). *Анда биздин ишибиздин өлчөмү да ченемдүү эле* (Шимеев). *Ойлой келсем, ага макул эмесмин, Өз жеримди өлчөп берем эми мен* (Сарногоев).

ӨЛЧӨМДҮҮ Ченемдүү. *Сокого тапта бышты кара керди, Өлчөмдүү беде жана берип жемди* (Турусбеков).

ӨЛЧӨМСҮЗ Ченемсиз, чексиз, болжолсуз, абдан чоң. *Тоолордун бийик чокулары өлчөмсүз көпкөк асманды тиреп тургандай сезилет* (Токомбаев).

ӨЛЧӨН өлчө этишинин өздүк мамилеси.

ӨЛЧӨӨ 1. ***өлчө*** этишинин кыймыл атоочу. 2. Өлчөм, чен, ченем. *Узундук өлчөөсү. Метр өлчөөсү.*

ӨЛЧӨӨЛҮҮ Ченемдүү, белгилүү, мерчемдүү. *Ок өлчөөлүү жерге тийбей кашка жиликти талкалап кеткен* (Жантөшев).

ӨЛЧӨӨСҮ КУРУСУН 1. Абдан, аябай, эң эле деген күчөтүү маанисинде колдонулат. *Адамдын көптүгүн айтпа, өлчөөсү курусун.* 2. Жаман, оозго алгыс, айтып болгус, айтууга мүмкүн эмес деген мааниде колдонулат. *Адам эмес экен, өлчөөсү курусун. Аны айтпай эле кой, өлчөөсү курусун, бир укмуш неме экен.*

ӨЛЧӨӨСҮ ӨЗҮНӨ БОЛСУН Өз башы менен кетсин, башкалар мындай ишке кабылбасын, дуушар болбосун деген мааниде колдонулат. *Анын өлчөөсү өзүнө болсун* (Токомбаев). ***В.: Өлчөөсү өзү менен кетсин.*** *Өлчөөсү өзү менен кетсин, аны коюп башканы айталычы* («Ала-Тоо»).

ӨЛЧӨӨСҮЗ өлчөмсүз менен бирдей.

ӨЛЧӨӨЧҮ өлчөгүч менен бирдей.

ӨЛЧӨТ өлчө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨМ Көп, сансыз, каптаган, жыш. *Жер кайыбы өм болгон, Алчасы чирип дөң болгон* («Манас»).

ӨМБҮЛ-ДӨМБҮЛ Тегиз эмес, түз эмес, өңдөң, өңгүл-дөңгүл, өңгөк-дөңгөк, өңгү-дөңгү.

ӨМГӨК Омуроо, омок, өмөк. *Аттын өмгөгүнө салып, суудан күч менен алып чыкты* (Сагынбаев).

ӨМГӨКТӨ 1. Көкүрөк жагына карай ийилген, абдан эңкейген абалда болуу. *Асан карыя өмгөктөп туруп, таягын алып, сылтып эшикке карай басты* (Токомбаев). 2. *өт.* Эртеден кечке тыным албай иштөө, бел бекчейгенче тынымсыз иштөө. *Атам экөөбүз айына элүү теңге үчүн өмгөктөп жүргөн кез эч качан эстен кетпейт* (Бектенов).

ӨМГӨКТӨӨ өмгөктө этишинин кыймыл атоочу.

ӨМГӨКТӨТ 1. ***өмгөктө*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. Өмгөгүнө салуу, омуроолотуу. *Деп омбутуп ат менен өмгөктөтүп койдурган* (Тоголок Молдо). 3. *өт.* Кысым кылуу, басым кылып шаштыруу.

ӨМДӨ Көптөө, каптоо, жалпы колдун душманга карай жапырт чабуул коюшу. *Калың колго өмдөтүп. Өмдөгөн жоо качырат* (макал).

ӨМӨК Өмгөк. *Жолдошторун аттын өмөгүнө салып көп солдат айдап келе жатат* (Жантөшев).

ӨМӨЛ 1. Өмгөктөй алдын карай жүткүнгөн абалда болуу. 2. Тартынбастан, көшөөрө качырып кирүү. *Өжөрлөнүп көп калмак, Өмөлүп кирди таптакыр* («Манас»).

ӨМӨЛТ өмөл этишинин аркылуу мамилеси.

ӨМӨЛҮҮ өмөл этишинин кыймыл атоочу.

ӨМӨЛҮШ өмөл этишинин кош мамилеси.

ӨМӨЛЧҮ Чабуулга коркпой кирүү маанисинде. *Өмөлчү журттан айрылып, Өлөйүн деп шак кайнап* («Эл адабияты»).

ӨМҮР 1. Адамдын, айбандын жана өсүмдүктүн жаралгандан өлгөнгө чейинки физиологиялык абалы. *Өмүр бизден өтүп кетсе, Эл эмгектен эскерсин* (Токомбаев). *Өмүрдүн кышы кирип келатканда сени мынча сулуу кылып неге жаратты дейм да?* (Айтматов). *Айтматовдун экинчи өмүрү – Рух өмүрү, түбөлүктүү өмүрү башталды* (Акматалиев). 2. Турмуш, тиричилик. *Адам өмүрдүн туткасы бо-*

лот тура (Жантөшев) *Күндөй жарык сезим болду өмүрдө, Түндөй кара тактар калды көңүлдө* (Турсунбеков).

ӨМҮР БАЯН Өмүрү, иштеген иштери ж.б. жөнүндөгү маалымат, кабар, автобиография. *Беш-алты сөз – бардык өмүр баяным, Калам жүрбөс, толкуну жок, ысыксыз* (Токомбаев).

ӨМҮР БЕРСИН Өмүрүң узун болсун, көп жаша деген мааниде көбүнчө алкоо иретинде. *Өмүр берсин, айланайын!*

ӨМҮР БОЮ Өмүрүнчө, өмүрүнүн акырына чейин, дайыма. *Өмүр бою өзүңдү чындыкты айтууга үйрөт* (макал). *Өмүр бою жакшылыгыңды унутпайын* (Абдукаимов). *Улуу-Чаттын тоолору, өмүр бою бетине беш тал чөп чыкпагандай кубарып турат* (Жантөшев).

ӨМҮР КЫЛЫЧТЫН МИЗИНДЕ ***к. жан кылычтын мизинде.***

ӨМҮР СҮРҮҮ Жашоо. *Эркек-аял жар болуп, өмүр сүрсө тең кызык* (Осмонкул). *Гүлдөп өмүр сүргүлө, Эркин ойноп күлгүлө* (Турусбеков).

ӨМҮР ШЕРИК Жубай, колукту. *Өмүр шерик болом деп, Ошол го менин айтканым* («Эл адабияты»).

ӨМҮРДӨШ Өмүрү бирге, өмүрлүк жолдош (аялы же күйөөсү). *Өмүрдөш, бир көңүлдөш, Калам кашым* (Барпы).

ӨМҮРДҮК Өмүр өткүчө, өмүр бою, түбөлүк. *Айнектей сулуу жар болсо Өмүрдүккө сүйгөнүң* (Токтогул). *Өмүрдүк кыйышпастай жолдош болуп, Кызматы көңүлүңдү аччуларды* (Маликов).

ӨМҮРЛӨШ ***өмүрдөш*** менен бирдей.

ӨМҮРЛҮК ***өмүрдүк*** менен бирдей.

ӨМҮРЛҮҮ БОЛ Көп жаша деген мааниде берилүүчү бата, алкоо. – *Өлкөнүң өссүн, өмүрлүү бол, айланайын, – деди кемпир* («Ала-Тоо»).

ӨМҮРҮ ӨР ТАЯНУУ Жашы илгерилей баштоо, улгаю, карылыкка баш коюу. *Тилекке каршы, жашы улгайып өмүрү өр таянган, отуруп-турганда демигет* (Исмаилов).

ӨМҮРҮ ӨЧҮҮ Өлүү, каза болуу, тиги дүйнөгө кетүү. *Байкуш, ошентип жүрүп өмүрү өчтү.*

ӨМҮРҮН САЮУ ***к. башын саюу.***

ӨМҮРҮН СУРОО ***к. жашын суроо.***

ӨМҮРҮНӨ БАЛТА ЧАБУУ ***к. тамырына балта чабуу.***

ӨМҮРҮНҮН БИР ГҮЛҮ АЧЫЛБОО ***к. он гүлүнүн бири ачылбоо.***

ӨМҮРҮНЧӨ Өмүр бою, өмүрү өткөнчө; эч качан. *Өмүрүнчө бир жүргөн, Көңүлдү жазып күлдүргөн* («Курманбек»).

ӨМҮРҮҢ УЗУН БОЛСУН Көп жаша деген маанини туюндурган алкоо кеп. – *Өмүрүң узун болсун! Кудай жалгасын! Соoп иш кылдың, ишиң оңолсун!* (Медетов).

ӨН 1. Уруктан, үрөндөн, тамырынан ж.б. өсүп чыгуу, өсүп чоңоюу. *Ак буудай өлбөс үрөндөн өнөт* (Сыдыкбеков). 2. Өсүү, өнүгүү, чоңоюу, көбөйүү, артуу. *Алсыз элек – өстүк, өндүк, алп болдук, Биздин совет ай-ааламдык күн менен* (Токомбаев). *Ушул жерди жердешип, Өсүп-өнгөн кыргыз эл* (Тоголок Молдо). 3. *өт.* Бир нерсе чыгуу, табылуу; пайда чыгуу. *Курган эне, эл кыдырат, Өнбөйт артык* (Токомбаев). *Кошуна болуп не керек, Курсагыңдын ачында, Кокон тыйын өнбөсө* (Осмонкул).

ӨНДҮР I Жазыраак, кокту сыяктанып кеткен жер, суу же сай бойлоп өрдөп кеткен өрөөн. *Тоонун өндүрүн көздөй кеткен чыйыр жолго түшүп, бир атчан келе жатат* (Сасыкбаев). *Суудан чыгып жайылып, Өндүр, өндүр сай менен Төш жөлөнүп жабылып* («Эр Табылды»).

ӨНДҮР II 1. ***өн*** этишинин аркылуу мамилеси. *Айшакан бозо салганга угуттук деп буудай өндүрдү. Аркасынан алты ай жүрүп араң дегенде карызымды өндүрдүм* («Чалкан»). 2. Иштеп чыгаруу, эмгектенип, белгилүү бир натыйжага жетишүү. – *Бул коргошун эмес, чоюн деген ушул болот. Заводдон адеп өндүрүп чыгарганда тетигиндей келки-келки уютулган эмелерди жиберет* (Таштемиров). *Ар бир үйдан 5 миң литрден сүт өндүрүп алынды.*

ӨНДҮРГҮЧ Иштеп чыгаруучу, өндүрүп чыгаруу ишине катышуучу, өндүрүп чыгаруучу. *Коомдун өндүргүч күчтөрү.*

ӨНДҮРЛӨ Өндүр менен жүрүү, өндүрдү өрдөй жүрүү. *Моюлдан өндүрлөп, Сары-Күңгөйдүн айырмачтай белине чык* (Сыдыкбеков). *Татаалдын ичи менен Өндүрлөп олтуруп, как ошол четиндин өзүнө келчү эмес белек* (Сыдыкбеков).

ӨНДҮРЛӨӨ ***өндүрлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨНДҮРЛҮҮ ЧАЛКАК Чалкайып турган эки тоонун өрдөшү, кокту сыяктуу.

ӨНДҮРҮЛ ***өндүр*** этишинин туюк мамилеси.

ӨНДҮРҮМДҮҮ Өндүрүлгөнү көп, өнүмдүү, иштелип чыгарылышы натыйжалуу.

ӨНДҮРҮМДҮҮЛҮК Өндүрүмдүү болуучулук, өнүмдүүлүк, көп иштеп чыгаруучулук.

ӨНДҮРҮМСҮЗ Өнүмдүү эмес, натыйжасы начар, иштетилиши начар, көп иштеп чыгарууга болбогон. *Илгери терини малмага салуу, кыруу, ийлөө процесстери кол күчү менен өндүрүмсүз иштелчү* (Сасыкбаев).

ӨНДҮРҮҮ ***өндүр*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨНДҮРҮШ 1. Иштеп чыгаруу, өндүрүү, жасап чыгаруу. 2. Коомдун өндүргүч күчтөрүн да, адамдардын өндүрүштүк мамилелерин да өз кучагына алган, материалдык байлыктарды түзүү процесси; өнөр жайдын бир тармагы. *Товардык өндүрүш. Автомобиль өндүрүшү. Текстиль өндүрүшү.*

ӨНДҮРҮШТҮК Өндүрүшкө таандык. *Өндүрүштүк план. Өндүрүштүк кеңешме.*

ӨНӨ БОЙ Бүт дене, тулку, бүткөн бою. *Кулагы укпай кер болуп, Бойдон кетип дарманы, Өнө бою тер болуп* («Манас»).

Арстандын інін укканда єнє бою дірківеп, денесин калтырак басты («Кыргыз эл жомогу»). *Єткірлігін колго жанып көргөнде, Єнє боюм муздай тішті калтырап* (Турсунов).

ЄНЄГЄ Їлгі, калып. *Карышкыр ичикти Айканыш єнєгє салып бычыптыр* (Сыдыкбеков).

ЄНЄГЄЛІЇ Їлгілії, ілгі беріїчі, тартиптії. *Єнєгєлії иш. Єнєгєлії ємір. Єнєгєлії їйбілє.*

ЄНЄК 1. Бир тарапта турган шерик, жаат-жаат болуп бєлїніп ойногон оюндагы биригип бир тарап болгон жолдошу, жолдош, бир тарап болуп бириктешкендик. *Айыл-кыштактан келгендердин дээрлик баарысы теў єнєк-єнєк болушуп, тамакты чогуу ичишет* (Бейшеналиев). *Жаўыдан кошулган єнєктєр ажырашпайт* (Бейшеналиев). 2. Кезек. *Акылдан бєлєк агаўа єнєгїўдї алдырба* («Мендирман»). *Эркин да єзїнін єнєгїн алдырган* жок («Жаш ленинчи»). 3. Єнєктїк.

ЄНЄКЄТ Адат, кєндїм, кєнїміш. *Ар киши єзїнє бир мінездї єнєкєт кылып алат го* (Сыдыкбеков). *Ийитип саашка єнєкєт алган уйлар оорсок саашка жєн эле кєніп бере коёр бекен?* (Убукеев). *Кєўїл чєксє, кєлєкєўдєй ээрчиме, Бул єнєкєт, бул алсыздык каяктан?* (Сыдыкбеков).

ЄНЄКЄТ ООРУ 1. Єєрчїп, кайталанма болуп калган оору. *Оору єтїшїп кетсе єнєкєткє айланат* («Мїрєк»). *Єнєкєт оорулар кєбїнчє жазында козголот* («Мїрєк»). 2. *єт.* Кєнїміш болуп калган жаман адат, кєнїміш терс сапат. *Сайракандын єнєкєт оорусу кармап тєркїнїнє качып кеткен* («Чалкан»).

ЄНЄКЄТТЄН Єнєкєт алуу, кєндїм болуп кетїї, адаттанып кетїї. *Тїкїрїп їйрєнбєсін, єнєкєттєнїп кетет.*

ЄНЄКЄТТЄНЇЇ ***єнєкєттєн*** этишинин кыймыл атоочу.

ЄНЄКЄТТЇЇ Єнєкєт алган кєнїміштїї, адаттуу кєрїнїш болуп калган. *Анын єнєкєттїї шашкалактыгы жанына тынчтык бербейт* (Абдумомунов).

ЄНЄКТЄШ I Єнєгї бирге, оюнда бир тарап.

ЄНЄКТЄШ II Єнєк болуу, оюнда каршы ойногон тараптардын бирине кошулуу, шериктеш болуу, жолдош болуу.

ЄНЄКТЇК Єтє маанилїї коомдук же чарбалык иштерди жапырт аткаруу чаралары, жалпы бардыгы киришкен жумуш, жапа тырмак жїргїзїлгєн иш, компания. *Жазгы айдоо єнєктїгї. Кїзгї жыйым-терим єнєктїгї.*

ЄНЄР 1. Бир нерсени жасоо, иштєє жолун, пайдалануу жєнїн билгендикти талап кылган кесип. *Єтїк тигїї єнєрї. Эр жигитке жетимиш тїрдїї єнєр аздык кылат* (макал). 2. Чеберлик, усталык, билгичтик, маштык. *Єнєрїў болсо єргє чап* (макал). *Єнєр менен оюлган оюу. Ат їстїндє ойноо єнєрїн кєрсєттї. Єнєрлїї єлбєйт, єлєрман кєнбєйт* (макал). 3. Амал, айла. *Жамандын бир єнєрї артык – жата калып ат їркїтєт* (макал).

ЄНЄР ЖАЙ Сырьёлорду иштетїїчї, жерден казылып алынгандарды иштеп чыгуучу, курулуш ж.б. ушул сыяктуу иштерди жїргїзїїчї ишканалар, эл чарбасынын тармактары. *Жеўил єнєр жайы. Оор єнєр жайлары. Машина куруу єнєр жайы. Курулуш єнєр жайы.*

ЄНЄРБАНТ Єнєрпоз.

ЄНЄРДЇЇ ***єнєрлїї*** менен бирдей.

ЄНЄРКАНА 1. Єнєр адамы чыгармачылык иштерин жїргїзїїчї жай. *Сїрєтчїнїн єнєрканасы. Кол єнєрчїлєрдїн єнєрканасы.* 2. *єт.* Тигил же бул єнєр адамынын чыгармачылыгы, андагы чыгармачылык єзгєчєлїккє байланыштуу маалыматтар. *Жазуучунун єнєрканасы тууралуу кеп салуу єтє кызык. Алыкул Осмоновдун акындык єнєрканасында мындай кєркєм табылгалар абдан кєп* (Жигитов).

ЄНЄРЛЇЇ Єнєрї бар; чебер, маш, устат, кєп єнєрдї билген. *Єнєрлїї єлбєйт* (макал).

ЄНЄРМАН Єнєрпоз, єнєрї бар адам. *Сурнайчы менен чоорчу, єнєрмандын баарысы, Єбєктєгєн карысы ушул тойдо болушту* («Манас»).

ЄНЄРПОЗ Єнєрлїї, єнєрчї, єнєрман, єнєрї бар адам. *Балким, бул бала эч теўдеши жок єнєрпоз болуп, Эл мактанып жомок кылар* (Жантєшев). *Билимге жетсе, жаштардын арасынан ар тїрдїї єнєрпоздор чыгат, буга талаш жок* (Таштемиров). *Єнєрпоз ишке таянат, балбан кїчкє таянат* (макал).

ЄНЄРЧЇ Єнєрї бар, єнєр колунан келе турган, чебер, шыгы бар.

ЄНЄРЧЇЛЇК Єнєрї барлык, шыктуулук, єнєрпоздук, чеберчилик. *Єнєрчїлїктї їйрєнїп алсаў єзїўє эле жакшы* (Баялинов).

ЄНТЄ Кыздан жигитке берилчї белек; кымбат санаган белек.

ЄНТЄЛЄ Жакшы кєрїп, кадырлап, сыйлаган адамына жаналы калбай аракеттенип кам кєрїї, кадырлагандыгын, сыйлагандыгын билдирип єнтєлєє. *Сєз айтпас дєдєй болсо, андай адамга эмне їчїн Кубат єнтєлєйт* (Жантєшев).

ЄНТЄЛЄЄ ***єнтєлє*** этишинин кыймыл атоочу.

ЄНТЄЛЄТ ***єнтєлє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЄНТЄЛЄШ ***єнтєлє*** этишинин кош мамилеси.

ЄНЇГЇЇ ***єнїк*** этишинин кыймыл атоочу.

ЄНЇК Єрчїї, єркїндєє, єсїї, жогорулоо. *Єнїккєн чарба. Мамлекеттик экономикасы тез єнїгїп кєтєрїлдї.*

ЄНЇКТЇР ***єнїк*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЄНЇКТЇРЇЛ ***єнїктїр*** этишинин туюк мамилеси.

ЄНЇКТЇРЇЇ єнїктїр этишинин кыймыл атоочу.

ЄНЇКТЇРЇШ єнїктїр этишинин кош мамилеси.

ЄНЇЛ єн этишинин туюк мамилеси. *Єнїлбєй калган салык.*

ЄНЇМ Єнїп чыккандык, єсїп, єнїп чыгуу сапаты. *Жер таштуу жана ак топурактуу болгондуктан, эгиндин єнїмї кем* (Жантєшев).

ЄНЇМДЇЇ 1. Єсїмдїї, єнїмї жакшы. *Сепкен їрєнїйїз єнїмдїї болсо, кїзїндє кампаўыз да тїшїмгє жык толот* (Сыдыкбеков). 2. Єндїрїмдїї. *Азыр шахтёр эмгеги єнїмдїї да, жеўил да болуп бара жатат* (Сасыкбаев).

ЄЎ I Реалдуу чындык, адамдын жашап турган ємїрї. *Бактым келер єлгєндє эмес, єўїмдє* (Токомбаев). *Ємїрїмдє мындай сонун кєрбєгєм, Єўїмбї же тїшїмбї деп санадым* (Калык).

ЄЎ II 1. Бет, жїз, чырай. *Сын-сыпаты, єўї дал атасынын єзї* (Бейшеналиев). *Єўдї кєрсє жїз таят* (макал). *Єўї эмнегедир жылуу учурады* (Сасыкбаев). 2. Тїс. *Чычырканак, шилби, четин, долоно, Єўї єчпєс, ємїрї узун арча бар* (Осмонкул). *Тянь-Шандын мєўгїсїнєн бїткєн соў Суунун єўї Мєлтїрєгєн мєл болор* (Маликов). 3. Кездеменин сыртка караган жагы. *Єўї тїктїї кездеме. Бул кездеменин ичи менен єўїнїн айырмасы жок.*

ЄЎ III Єўкєй, єўчєй, жалаў, чылк. *Мындан аз гана кїн илгери єў жаштар болушуп сейил курушуп чыгышкан булуў кєрїндї* (Сыдыкбеков). *Шайланып єў эпкиндїї кирип келди, Тїзїлгєн беш бригад жалаў жаштан* (Бєкєнбаев).

ЄЎ IV Эўкейип, боюн жашыра далдаланып, билинбестен жакын барууга аракет кылып жылуу. *Жолборсун чукул жетелеп, таштан ташка жамынып, кийиктерди єўїп жєнєдї* («Ала-Тоо»). *«Єтсїн калмак мындай» деп, Єўїп турат Табылды* («Эр Табылды»).

ЄЎ-АЛЕТТЕН КЕТЇЇ Єўї бузулуп, кубарып-кумсаруу, каны-сєлї качуу (корккондо, чарчаганда, ооруганда ж.б. учурларга карата). *Їрєйлєрї учуп, єў алеттен кеткен аялдардын паранжалары ачылды* (Саатов). *Бир албырып, бир кубарып єў-алеттен кеткенин кайненеси дароо баамдады* (Абакиров). *Куугунга алынып, урунуп-беринип, чыргай аралаган немедей єў-алеттен кеткен* (Осмоналиев). ***В.: Єў-даалаттан кетїї.*** *Єў-даалаттан кеткен аялдар дїбїрєп, орундарынан тура калышты* («Кыргызстан маданияты»). ***Єўдєн кетїї.*** *Ушунун баарын Абил бий баштаган топ бийлер, айыл аксакалдары, Абдырахман элчи дєў башында єўдєн кетип, кеўгиреп кєздєн єткєрїп турушту* (Касымбеков). *Кара киши эки жакты элтеўдеп карап, єўдєн кетип, тили сєзгє келбей апкаарый тїштї* (Касымбеков).

ЄЎ-ДЄЎ 1. Тїз эмес, тегиз эмес, єйдє-ылдый, кылка эмес. *Єў-дєўгє чалынбай абайлап бассаў боло* (Саспаев). 2. *єт.* Одур-бодур, оош-кыйыш, жаман-жакшы, ой-чуўкур. *Турмуштун кезиктирдим єўї-дєўїн* (Токомбаев).

ЄЎ КАРАМА Эки жїздїї, колунан бир нерсе келип турган кишинин сєзїн сїйлєєчї, туруктуу эмес. *Кээде єў карама кишилер эки ортодон пайда табышат* («Чалкан»). *Єў карама мамиле жасагандар* (Медетов). ***В.: Кїн карама.*** *Ага ишенбе, жеткен кїн карама неме.*

ЄЎ ТААНЫШ Сыртынан гана тааныш, кєрїшїп же учурашып гана жїргєн. *Ал жєн эле єў тааныш, анча жакшы билбеймин.*

ЄЎГЄ Башка, бєлєк, єзгє. *Билгизбей, кайдан болсо ала качам, Эми жок, мындан єўгє айтар сєзїм* (Їмєталиев). *Єўгє – жалган, єлїм ак* (макал).

ЄЎГЄК: єўгєк-дєўгєк Єўгїл-дєўгїл, тїз эмес. *Єўгєк-дєўгєк талааны, Оруп турат деп уктум, Каары келген адамды, Соруп турат деп уктум* («Манас»).

ЄЎГЄЧ Жеген азык ооздон ич жакты кєздєй єтїїчї жолдогу тїтїкчє сыяктуу орган. *Кекиртек, кызыл єўгєчї, Кирген суудай куркурап* («Манас»). *Жєтєл кетпейт кыйкылдап, Єўгєчїў тынбай чыйкылдап* (Шїкїрбеков).

ЄЎГЄЧЄ Єзгєчє, айрыкча, башкача, бєтєнчє.

ЄЎГЄЧЇН ЇЗЄ ТАРТУУ Таў калганда, суктанганда чыйкылдаган катуу їн чыгаруу. *Какылдак єўгєчїн їзє тартты* (Сыдыкбеков).

ЄЎГЇ: єўгў-дєўгї єўгїл-дєўгїл менен бирдей ***к. єўгїл.***

ЄЎГЇЛ: єўгїл-дєўгїл Тїз эмес, єйдє-ылдый, аў-дєў, тегиз эмес. *Анын їйїнїн кире бериши єўгїл-дєўгїл, анын їстїнє тайгак болуп калыптыр* (Убукеев). *Адыр-адыр бел басып, Єўгїл-дєўгїл тоо ашып, Манас жєнєп калганы* («Манас»).

ЄЎГЇРЄ 1. Катуу озондоп їн чыгаруу, ыйлоо. *Айшанын эки баласы теў єўгїрєп ыйлап жиберишти* (Баялинов). 2. Катуу їн чыгарып мєєрєє. *Энелери єўгїрєп, музоолору мєєрєп турат* (Жантєшев). *Тїн ортосу ченде маўдайдагы белестен топостордун єўгїрєп єкїргєн їнї тынчтыкты кетирди* (Убукеев).

ЄЎГЇРЄЄ єўгїрє этишинин кыймыл атоочу.

ЄЎГЇРЄТ єўгїрє этишинин аркылуу мамилеси.

ЄЎГЇРЄШ єўгїрє этишинин кош мамилеси.

ЄЎ-ДАЛЕТ *диал.* Кебете, єў-жїз. *Колдору калчылдап єў-далети бузулуп суранды.*

ЄЎДЄ 1. Ашатылган терини бордоп туруп, челин, їстїўкї керексиз катмарларын кырып таштоо, териге таза тїс берїї. *Татыгїл кечке байлардын терисин єўдєйт, єрмєгїн согот* (Сыдыкбеков). 2. Тїс берїї, белгилїї бир єўгє

келтирүү. *Кызыл менен өңдөдү. Сары менен өңдөдү.*

ӨҢДӨЛ өңдө этишинин туюк мамилеси.

ӨҢДӨН 1. Окшоо, сыяктануу. *Кайда жүрсөң ак көгүчкөн өңдөнүп, Дайым менде сенин шайыр элесиң* (Токомбаев). *Мен качандыр жашап өткөн өңдөнөм, эс-учунда кызыл талаа өрттөнгөн* (Култегин). 2. Өңүнө чыгуу. *Ал мурункусундай болбой өңдөнүп калды.*

ӨҢДӨНТ өңдөн этишинин аркылуу мамилеси.

ӨҢДӨНҮҮ өңдөн этишинин кыймыл атоочу.

ӨҢДӨӨ өңдө этишинин кыймыл атоочу.

ӨҢДӨШ I Өңү окшош, өңү, түсү бирдей. *Баарынын кийгендери өңдөш, бир үлгүдө тигилгендей окшош кийимдер* (Сыдыкбеков).

ӨҢДӨШ II өңдө этишинин кош мамилеси.

ӨҢДҮ КӨРСӨ, ЖҮЗ ТАЮУ Көзүн көрүп ийменүү, айбыгуу, жооткотуп тайсалдай түшүү. *Өңдү көрсө, жүз таят, нечен сыйын көрүп, бирге туз даамдашып жүргөн, катуу кете албады…* (Касымбеков). *Өң көргөндө жүз таят өзүнөн кабар алалы* («Семетей»).

ӨҢДҮҮ 1. Сулуу, өңү-түсү жакшы; өңү-кебетеси жакшы. *Майра өзүнүн кызына окшогон өңдүү-түстүү токтоо киши* (Абдумомунов). *Сүйүмкан өңдүү-түстүү татынакай кыз болуп чыга келди.* 2. Арыктабаган, толмоч тарткан, өңүнөн азбаган, көрүнүшү жакшы, жүдөңкүрөбөгөн көрүнүш. *Жайлоо жаккан көрүнөт, жылдагыдан өңдүүсүң* (Сыдыкбеков). *Мал кыштан өңдүү чыкты* (Юдахин). 3. Сыяктуу, сымал, окшош, кебетелүү. *Бул өңдүү нерселерди токтотуш керек. Кычан тогоо, илгич өңдүү майда буюмдарды жасап коёт* (Бейшеналиев). *Биригип биз өңдүүлөр колхоз болдук* (Турусбеков).

ӨҢКӨЙ I Өччөй, чылкый, жалаң, бүтүндөй. *Сугарып окуу билим булагына, Окутуп өңкөй жашты алга сүрөп* (Үмөталиев).

ӨҢКӨЙ II Эңкейе бөкчөйүү, далысын бүкүрейтүп өбөктөгөндөй абалда болуу. *Саал өңкөйүп.., кичирээк асканын башында мылтыгын асынып Алыбек турат* (Жантөшев).

ӨҢКӨЙТ өңкөй этишинин аркылуу мамилеси.

ӨҢКӨЙҮҮ өңкөй этишинин кыймыл атоочу.

ӨҢКӨҢДӨ Бөкчөңдөө, эңкейип бөкчөйгөн кыймыл-аракетте болуу. *Шарип өңкөңдөп сандыкты издеди* (Бейшеналиев).

ӨҢКӨҢДӨӨ өңкөңдө этишинин кыймыл атоочу.

ӨҢКӨҢДӨТ өңкөңдө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨҢӨР I Бир нерсенин ички бетине пайда болгон жука кыртыш, былжырлуу бүртүкчө, кабыкча. *Тиштин өңөрү эртең менен көп болот* («Ден соолук»). *Тиш тазалаганда тилдеги өнөрлөрдү да тиш щётка менен сүртүп жууш керек* («Ден соолук»).

ӨҢӨР II Атка, өгүзгө же башка унааларга мингенде баланы же башка бир нерсени астына алган абалда алып жүрүү. *Келген Динарды алдына өңөрдү* (Сыдыкбеков). *Жол менен өгүз минген абышка бир таңгак сабоо өңөрүп, тоодон түшүп келе жатты* (Баялинов).

ӨҢӨРЛӨН Өңөр каптоо, өңөр басуу. *Тилинин учу жана жандары кызарып түлөгөн сыяктуу болуп, агыш өңөрлөнүп калат* («Ден соолук»).

ӨҢӨРЛӨНТ өңөрлөн этишинин аркылуу мамилеси.

ӨҢӨРЛӨНҮҮ өңөрлөн этишинин кыймыл атоочу.

ӨҢӨРТ өңөр этишинин аркылуу мамилеси.

ӨҢӨРҮҮ өңөр этишинин кыймыл атоочу.

ӨҢӨРҮШ өңөр этишинин кош мамилеси.

ӨҢҮ өң IV менен бирдей. *Өңүп басып жакын келип, Кыйкырышты качырып* (Үмөталиев).

ӨҢҮ БУЗУЛУУ Бир нерсеге катуу капа болгон, кыжырланган, ачууланган же кыйналган учурларда өзүн башкача сезип, өзгөрүлө түшүү. *Суу болуп жаткан куур тонду көрүп, өңү бузулду* (Жантөшев). *Азыркы укканына өңү бузулуп, ичи уйгу-туйгу болду* (Айтматов). – *Эмне, мен сүйлөсөм эле өңүң бузула түшөт?* (Жантөшев).

ӨҢҮ ЖЫЛУУ УЧУРОО Ким экендигин жакшы биле албаса да, мурда көргөн кишисиндей, өңү тааныштай сезилүү. *Жаш жигиттин өңү жылуу учураган менен кай жерден көргөнүн эстей албады* (Каимов). *Адегенде таанубаган, бирок өңү жылуу учураган бу жигит жакындап бастырып келди* (Абдукаимов). *Улам бир кадам шилтеп жакындашкан сайын, өңдөрү жылуу учурап, көздөрү өтөт* (Осмоналиев). – *Сен айтчы?* – *деди Эдиге, чала моңол өңү жылуу учураган жаш уланга* (Осмоналиев).

ӨҢҮ СУУК КӨРҮНҮҮ Жагымсыз, сүйкүмсүз көрүнүү. *Анын өңү суук көрүнөт* (Абакиров). ***В.: Өңү суук учуроо.*** *Анын өңү суук учурады.*

ӨҢҮЛ Эңкейүү, өңүгөн сыяктанып эңкейүү. *Өңүлүп баланын бетинен өптү.*

ӨҢҮЛҮҮ өңүл этишинин кыймыл атоочу.

ӨҢҮМБҮ ЖЕ ТҮШҮМБҮ Чындык экендигине ишене бербөө, таң калуу, ишенүүгө кыйын болуу маанисинде. *Бакен өңүмбү же түшүмбү деген абалда калды* (Өмүрбаев). *Кайкып учат, шуудурагы угулбайт, өңүмдөбү же түшүмбү түшүнбөйм* (Белеков).

ӨҢҮНӨ КЫЗЫЛ ЖҮГҮРҮҮ Мурдагы абалына караганда алда канча кубаттанып, оңоло түшүү, көңүлү көтөрүлүү. *Өңүнө кызыл жүгүрүп, жакшы болуп калды.* ***В.: Өңүнө кы-***

зыл чуркоо. *Энемдин өүйнө кызыл чуркап, жан дийнөсі кыйла жандана тішті* («Кыргызстан маданияты»). *Жарым саат өтпөй Франтишектин өүйнө кызыл чуркап, жайдаўдап чыкты* (Ашымбаев).

ӨЎЙНӨ ЧЫГУУ Эттенип, тирденип оўоло тішіі. *Председатель мурункусунан оўолуп, өўйнө чыгып, жаак көбіўкі тартып калыптыр* (Ашымбаев). *Байкасам, ал былтыр аябай чөгіп жіргөнін біт унутуп, кийимди да тандап кийип, өўйнө толук чыгып, эми кайгыны сезер эмес* (Эшмамбетов). ***В.: Өўйнө кирії.*** *Кантсин, бечара, кадимкидей оўолуп, өўйнө кирип калган тура.*

ӨЎІР Кийимдин көкірөктөн этекке чейинки тилкеси. *Этектин эки өўірін кайрып, куруна кыстарып, шымаланып чай сунуп, ишке киришти* (Убукеев). *Көсөө абышка эки өўірін эки жакка ачып жиберип, оўурая калды* (Сыдыкбеков).

ӨЎІТ 1. Билгизбей туруп кол салууга, көз жігіртіігө, өўіп барууга ыўгайлуу мерчемдії жер, аўдып туруучу жай. *Өлчөөсін алып калмактын Өўітін болжоп салды эми* («Эр Табылды»). *Карышкыр өўіттөн ылдам козголуп, койлорго ыкыс берип калды* (Токомбаев). 2. Ыўгайлуу учур, ыўгайлуу шарт. *Өўіті келе тішкөндө секин гана жайлап койсом деп кітіп жірөт* (Юдахин). *Баары бир өўітін келтирем, өчімді алам* (Баялинов).

ӨЎІТТӨ Өўіткө чыгуу.

ӨЎІТТІІ Өўіті бар, өўіті ыўгайлуу. *Өўіттії, шек жер калбасын, Карай көр таштар далдасын* (Токомбаев). *Өўіттії жер.*

ӨЎІІ аўч. Кийикке, аўга көрінбөй, жашыруун жер, кокту, колот аркылуу аўдып баруу, жакындоо.

ӨЎЧӨЙ Өўкөй, жалаў, чылк. *Өўчөй жаштар. Өўчөй кыздар.*

ӨӨ Окшугусу, кускусу келгендеги чыккан дабышты көрсөтії ічін колдонулат. *Ата, балдар шаштырдыў, Мына Төштік, мына – деп, «Өө» – деп кусуп койду эле* («Эр Төштік»).

ӨӨДӨ өйдө менен бирдей. *Өөдө кетсеў – бөрі жейт, ылдый кетсеў – ууру жейт* (лакап).

ӨӨДӨЛӨ өйдөлө менен бирдей.

ӨӨДӨЛӨН өйдөлө менен бирдей.

ӨӨДӨЛӨТ өйдөлөт менен бирдей.

ӨӨДӨЛІК өйдөлік менен бирдей.

ӨӨДӨСІН өйдөсін менен бирдей.

ӨӨДІК: өөдік-сөөдік Өйдө-ылдый, тегиз эмес; өўгіл-дөўгіл. *Жибек курт өөдік-сөөдігі жок, тептегиз орогонун көр* (Таштемиров).

ӨӨК I Чыныгы, анык, нак өзі. *Элди сактап душмандан, Өөк сырттан ушу дейт* (Чоробаев).

ӨӨК II 1. Мал терисинин көкірөк жаккы бөлігі. *Өөк жінін кыркып біткөндөн кийин койдун алдыўкы оў буту кыркмачынын оў тизесин көздөй артка тартылат* («Кыргызстан айыл чарбасы»). 2. Малдын көкірөк жак капталы. *Качып бара жаткан шайкалардын кээ бирөөлөрі аттарынын ары өөгінө бир тішіп, берки өөгінө бир тішіп баратат* (Сыдыкбеков).

ӨӨК СЫРТТАН Ашкан, чыныгы.

ӨӨКТӨ Теринин боор жагынан, ортодогу жиктен узунунан тилії.

ӨӨКТӨН өөктө этишинин өздік мамилеси.

ӨӨКТӨӨ өөктө этишинин кыймыл атоочу.

ӨӨКТӨТ өөктө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨӨКТӨШ өөктө этишинин кош мамилеси.

ӨӨЛАЙ сійл. Бөбөк, кичинекей бала. *Сен апаўа жолтоо кылбай, өөлайыўды ойноткун, макулбу?* (Токомбаев).

ӨӨН I 1. Кийизден, териден, кездемеден, темирден ж.б. кесилип ташталган майдачыйдө кесиндилер. *Өөн бириксе тон болбойт, ынтымак болбой эл болбойт* (макал). 2. *өт.* Жетишпегендик, кемчилдик. *Эки чабан бардык жактан өз ара өөн таба алышпады* (Каимов). *Кээ адам жөндөмдіїдөн жөнін тапкан, Ар иштин боло турган өөнін тапкан* (Тоголок Молдо). 3. *өт.* Жагымсыз, өзінө тартпаган, жат, эрөөн, комсоо. *Тіркіндін ыйлаганы өтө өөн учурады* (Бейшеналиев). *Чындап эле эркек кишинин казанаякта жіріші Шарипке өөн учурады* (Бейшеналиев).

ӨӨН II Ойдуў жер, кокту. *Машырап чымын-куюн болуп өөнгө тішті* (Абдукаримов).

ӨӨНӨ 1. Бир нерсенин өөнін алып салуу, чет-бучкактарын, кереги жогун кесії, четин кесії. 2. *өт.* Анча-мынчасын өзінө алып калуу, толук же біт бойдон бербөө, ізіпжулуп, эптеп, кымтып өзінө пайда тішіріп алуу. *Байлар кайра эптеп эле сенин өзіўөн өөнөп калгылары келет* (Абдукаримов).

ӨӨНӨӨ өөнө этишинин кыймыл атоочу.

ӨӨНӨТ өөнө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨӨНЧІЛ Кыйкымчыл, айыпчыл. *Өгөй өөнчіл, жетим кекчил* (макал).

ӨӨРЧІ өрчі менен бирдей.

ӨП: I өп-чап Тартыш, анча көп жеткидей эмес, жетер-жетпес, жетишсиз. *Субан илгертен кедей, өз оокаты өзінө өп-чап* (Жантөшев). – *Азырынча [аттардын жемчөбі] өп-чап. Маўдай чачы өп эле* («Манас» С.К.).

ӨП II Жакшы көргөндігін, сійгөндігін, урматтагандыгын билдирії иретинде кезиккенде, коштошкондо ж. б. учурларда эрдин тийгизії, эрдин тийгизип сійії. *Кубанып балам келди деп, Кучактап өөп бетимден* (Нуркамал). *Зордоп өпкөн – жел өпкөн* (макал). *Томсоро тішпөсін жалдырап, Баламдын бетинен өөп кой!* (Момунова).

ӨПКӨ 1. Көкірөк клеткасынын ичине ор-

ношкон адамдын жана жаныбарлардын дем алуу органы. *Өпкө – дем алуу органы. Койдун өпкөсү.* 2. Өпкө турган туш; каптал. *Анан бир чапса эки мөүкүгөн Шыйпаӯ торусун өпкөгө тепкилеп, Дарбыз жейин деп, арабакечтерге жете келди* (Шүкүрбеков). 3. *өт.* Таарыныч. *Балам өлсө барбапсыӯ, Таарынган өпкө, кирди айтам* (Токтогул).

ӨПКӨ-ЖҮРӨГҮ ООЗУНА ТЫГЫЛУУ Катуу коркуп кетип апкаарый түшүү. *Өпкө-жүрөгү оозуна тыгылып, уюн көрмөк тургай өз жанын ала качып, кудайлап жүгүрүп кайра үйүнө кирет* (Егиналиев).

ӨПКӨ-ЖҮРӨГҮН ЧАБУУ Абдан жакшы көрүп, айланып-кагылып, жалынып-жалбарып, мээримдүү мамиле жасоо. *Батыш жеӯе балдарына өпкө-жүрөгүн чаап жиберчү эле* (Байтемиров). *Өпкө-жүрөгүн чаап жалынчу эле, бир күйсө ошол күйөт дейт тигил* (Осмоналиев). *Үзүлүп-түшүп, айланып-кагылып, өпкө-жүрөгүн чаап, башыӯызды заматта тегеретип гана таштайт* (Борбиев). ***В.: Өпкө-боорун чабуу.*** *Бүт жан-дили менен берилип, өпкө-боорун чабат. Жалына берчү өпкө-боорун чаап* (Бердикеев).

ӨПКӨ КАГУУ Өкүнүү, арман кылуу, катуу өкүттө калуу, ардануу, ардыгуу, өксүү. *Ачуу ызага ардыгып, өксүп жашын төккөн Батийна энесине көрүнбөй өпкө кагып өкүнөт* (Сыдыкбеков).

ӨПКӨ КӨПТҮРҮҮ Мактануу, көтөрүлүп коюу. *Бороондуу Каранарыӯыз менен ээси сиздин сүрөтүӯүздү бардык гезит-журналдарга чыгарабыз, атыӯыз алыска кетет, ошол үчүн биз атайы келдик деп өпкө көптүрүп салышты* (Айтматов).

ӨПКӨ-ӨПКӨСҮНӨ БАТПОО Солуктап абдан катуу ыйлоо, энтигип токтоно албай көпкө чейин солуктай берүү. *Сербейген шордуу өпкө-өпкөсүнө батпай шолоктоп өксүп ийди* (Сыдыкбеков). *Таятасын карабай: «Кечиктим... Сабактан кечиктим...» деп өпкө-өпкөсүнө батпайт* (Айтматов). *Оо, бир оокумда кадимки эне-атасын ээрчип ыйлаган наристедей өпкө-өпкөмө батпай солуктап соорондум* (Өмүрбаев).

ӨПКӨ ТОН *же* ***өпкө кап*** *диал.* Жеӯи жок кыска желетке, чыптама.

ӨПКӨ ЧАБУУ Жаӯы союлган малдын (койдун, эчкинин) өпкөсүн оорулуу же алыстан келген адамга чапкылап, балакет-мээнет ушуну менен кетсин деп итке ыргытуу ырымы. *Өпкө чабар бакшысын* («Манас» С.К.). *Калтабай бир улак алдырып келди да, Сатылганга өпкө чапты* (Токомбаев).

ӨПКӨ ЧАБЫШ Чоӯ аш-тойлордо жаӯы союлган малдын өпкөсү менен эки адам жылаӯач этке салгылашып, бири-бирин жыга чабууга аракет кылган оюн, мелдеш. *Илгери өпкө чабыш деген оюн болчу экен.* ***В.: Өпкө чаптырмай.*** *Андан кийин өпкө чаптырмай башталды.*

ӨПКӨЛӨ 1. Өпкөсү көбүү, өпкөсү көөп солуктоо. *Маталиф өпкөлөп ыйлаган баладай шолоктоп, үнүн араӯ гана чыгарды* (Жантөшев). 2. Таарыныч кылуу, таарынуу.

ӨПКӨЛӨӨ ***өпкөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨПКӨЛӨТ ***өпкөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨПКӨМДҮ ЧАБАЙЫН ***өпкө-жүрөгүн чабуу*** менен бирдей. *Оозуӯа май, өпкөмдү чабайын, – деди Гүлайым* (Абдукаримов). *– Өпкөмдү чабайын, суу алып келе койчу! – деп, апасы баласын сууга жумшады. Оозуӯа май, өпкөмдү чабайын, – деди Гүлайым* (Абдукаримов). *Өзүбүз картаӯ кемпир-чал болсок, биртике аясаӯ боло, өпкөмдү чабайын* (Саатов). *Акжолтоюм, садага кетейиним, өпкөмдү чабайыным* (Абакиров). *Тур, турагой, кеттик үйүӯө, өпкөмдү чабайын* (Абакиров). *– Өпкөмдү чабайын ай, өпкөмдү чабайын! ...Эмне болду экен деп жаным калсачы* (Сактанов).

ӨПКӨСҮ ЖОК Жеӯил мүнөз, көйрөӯ, курулай күүлөнүп, жээлиге берме, мактанчаак, дардаӯкүү. *Билбесе да билемдикке салып сүйлөй берген өпкөсү жок неме экен* («Ала-Тоо»). *Өпкөсү жок байкуш өӯдөнөт, жайына кой, – деп апам тыйып койду* («Ала-Тоо»).

ӨПКӨСҮ КАЗАНБАКТАЙ БОЛУУ Абдан катуу таарынып калуу. *Ага айтпай койсок, өпкөсү казанбактай болор. Барганда учурашып кайтпасаӯ өпкөсү казанбактай болуп калат.* ***В.: Өпкөсү казандай, өтү аяктай болуу.*** *Сабырдын өпкөсү казандай, өтү аяктай болуп, Баязды эстеген сайын итиркейи келип, туталанды* (Жусупов). ***Өпкөсү казандай болуу.*** *Өпкөсү тим эле казандай болду, ошондо.* ***Өтү аяктай, өпкөсү казандай болуу.*** *Бир айтасыӯбы, эки айтасыӯбы, өтүм аяктай, өпкөм казандай болду го, анда.*

ӨПКӨСҮ КӨБҮҮ 1. Шолоктоп, басылбай ыйлай берүүдөн улам энтигип, токтоно албай буулукккан абалда болуу. *Жашы келдеп, өпкөсү көбө түшкөн Батийна кеп айта алган жок* (Сыдыкбеков). *Аягында өпкөсү көөп, ийнин тарта солуктап, бетин басып эчкирип алды* (Садыбакасов). 2. Катуу күйүгүү, демигүү. *Деми көөдөнүнө батпай өпкөсү көөп, таноосу дирилдеп турганы өзүнө билинген эмес* (Өмүрбаев). 3. Дардалаӯдап мактануу, көйрөӯдөнүү, дүүлүккөн, дарбыган абалда болуу. *Муну угуп Теке чаначтай болуп дардайды, өпкөсү көөп, таноолору барбайды* (Борбугулов). *Өпкөсү көөп келген Муса томсоро түштү да, отуруп калды* (Абдукаимов). *Менден беш бетер жетине албай, өпкөсү көөп алыптыр* (Айтматов). ***В.: Өпкөсү көөдөнүнө батпоо.*** *Эмилбек өпкөсү көөдөнүнө батпай күйүгө коркунучтуу жакты карады* (Осмоналиев).

ӨПКӨСҮ КӨРҮНҮҮ Өтө жупуну, начар абалда болуу. *Өпкөбүз көрүнүп араӯ турганда, андай чоӯ иш биздин колубуздан кайдан келсин* («Ала-Тоо»).

ӨПКӨСҮН КАЛБЫР КЫЛУУ Аябай жалынып-жалбара берүү, өпкө-жүрөгүн чабуу (көбүнчө сурануу, өтүнүү маанисинде). *Тилими тузак, өпкөмү калбыр кылып жүрүп араң уруксат алдым* (Жантөшев). *Бригадирдин өпкөсүн калбыр кылып, тил албай жүргөндөрдү эсине келтириш керек, – деди Сагынбек* (Жантөшев). *Эрин сабап жүргөн кишиге жалынып жүрүп өпкөсүн калбыр кылды* (Убукеев).

ӨПКӨСҮН КОЛУНА АЛУУ Обу жок мактанып, жээлиге берүү, көкүрөгүн өргө айдоо. *Мына мунуң өпкөсүн колуна алып келе жатат го, – деди Меңке* (Нурпеисов). ***В.: Өпкөсүн колуна кармоо.*** *Ага эмне, өпкөсүн колуна кармап жүргөндүр.*

ӨПКӨСҮН ҮЗҮҮ Катуу уруу, өтө ооруксунтуу; ушинтип айтып опузалоо. *«Бас ай, менин жаныма олтур, өпкөңдү үзүп коём, бас!» – деп Талипти кежигеден алды* (Исмаилов).

ӨПКҮЛӨ Тез-тез, удаа-удаа кайталап өбүү. *Ысман кучакташкан эки бөбөгүн көкөлөтө көтөрүп, өпкүлөп жиберди* (Токомбаев). *Ыргып барып энекесин кучактап, Өпкүлөдү, алкымынан жыттады* (Осмонкул).

ӨПКҮЛӨӨ ***өпкүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨПКҮЛӨШ ***өпкүлө*** этишинин кош мамилеси.

ӨПӨЙ Коомайыраак, эпсиз, ыңгайсыз абалда өчөйө тартып отуруу. *Өтүкчү өпөйүп отурду атка, Ат минип көргөн эмес башта* (Шүкүрбеков). *Күйкөдөй өпөйүп, атка мингенин кара.*

ӨПӨЙТ ***өпөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨПӨЙҮҮ ***өпөй*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨПӨЙҮШ ***өпөй*** этишинин кош мамилеси.

ӨПӨҢ: өпөң-өпөң этүү Өпөйгөн абалда соксоң-соксоң этүү (мис., ат үстүндө). *Өпөң-өпөң желдирип балдар келди бул тойго* («Эр Табылды»). *Абышка өпөң-өпөң желдирип келди.*

ӨПӨҢ-ЧЫЧАҢ 1. Жерден жарым метрдей өйдө так ортосунан тиреөчкө такалган, бир башын бассаң экинчи башы өйдө көтөрүлгөндөй кылып орнотулган устун, жыгач. *Балдарга өпөң-чычаң орнотуп берчи, ойношсун* (Саспаев). 2. *өт.* Бирде мунусуна, бирде тигинисине шылтап, ишти өз учурунда бүтүрбөө, бири-бирине түртө салуу. *Канча болду, өпөң-чычаң кылбай бүткөрбөйсүңөрбү.*

ӨПӨҢДӨ Өпөң-өпөң этүү, өпөң-өпөң эткен көрүнүштө болуу.

ӨПӨҢДӨТ ***өпөңдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨПӨҢДӨШ ***өпөңдө*** этишинин кош мамилеси.

ӨПТҮР ***өп*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨР I Айдөөш, айдөөш тарткан жер. *Жол барган сайын кыйындап, өргө айланды* (Баялинов). *Жол өр тарткан сайын, Динардын жүрөгүнүн согушу тездеди* (Сыдыкбеков). 2. Көкүрөгү бийик, көкүрөктүү. *Өркөчү бийик өр кула* («Манас»).

ӨР II Чачты, кайышты, жипти үчтөн же андан көп кылып бөлүп алып, бири-бирине айкалыштырып эшүү, ирети менен чырмаштыруу, бир өзөккө бириктирүү; эшүү. *Эки бөлүп өргөн чач. Ий майда кылып өргөн камчы. Өрүлгөн чачың сунулуп, өлүмдөн тартып алчудай* (Култегин).

ӨР III ***өрү*** менен бирдей.

ӨР БОЛУУ *сейр.* Жыртылып, бырышып, дал-далынан кетүү. *Ак көйнөгүм өр болуп, Агаңа жаман кор болуп* («Эл адабияты»).

ӨРГӨӨ 1. Жаңы үйлөнгөндөргө арналып тигилген боз үй. *Ак өргөө тигип, тай союп, Асем менен берем деп* («Олжобай менен Кишимжан»). *Эки капшытта оолагыраак тигилген эки ак өргөө эки уулунуку* (Убукеев). *Өргөөнү ачып, Көкүл уул, Өзү күбө ойлонот* («Эл адабияты»). 2. Тамак-аш жасабаган, таза турчу боз үй. *Ак өргөөгө ат чабышчу, Көк бөрү да беришчү* (Токомбаев).

ӨРГӨӨ ЖАБАР *этн.* Үйлөнүү салтында өргө көтөргөнгө жардам берген аялдарга бериле турган белек.

ӨРГӨӨ КӨТӨРҮҮ Колуктунун айылында үйлөнүп жаткандарга арналган боз үйдү тигүү.

ӨРГҮ 1. Тыныгуу, өрүү кылуу, жолдо эс алуу. *Ушундай өргүп албасак аттар чаалыгып калды* («Ала-Тоо»). 2. Күчүнө кирүү, кубатына кирүү. *Жакыптын уулу Манассың, Жаңы өргүгөн баласың* («Манас»).

ӨРГҮТ ***өргү*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРГҮҮ I Жумушчу оруну (аткарган кызматы) жана орточо айлыгы сакталуу менен жумушчуларга жана кызматкерлерге жылына берилүүчү эс алуу.

ӨРГҮҮ II ***өргү*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨРДӨ 1. Өр тарапты көздөй, өйдө көздөй жүрүү, капчыгайдын, коктунун баш жагын көздөй же суунун агымына каршы жүрүү. *Түзүн бастым, өрдөшүндө өрдөдүм, Ууз кымыз көлдөрүндө көлдөдүм* (Осмонов). *Коктуну жогору карата өрдөй бергенде, алдыбыздан мылтык үнү чыкты* (Жантөшев). *Өзөндө ошол айылдан, Суу өрдөп жылкы жайылган* (Токтомушев). *Жанталаша жан дүйнөмдө ыр айдап, Жылганы өрдөй тызылдаймын жылаңайлак* (К. Белеков). 2. Өйдөлөп өсүп отуруп, өзүнүн учуруна жетүү, мезгили келүү, чыбаштоо, чыбашы көбөйүү. *Койдун жүнү өрдөп калды, кыркыш керек, эми даакы боло баштайт.* Түлөө, жапырт түлөп түшүү.

ӨРДӨГҮН УЧУРУУ *к. беш **өрдөгүн учуруу.***

ӨРДӨК Жазы тумшуктуу, жаргак тамандуу сууда сүзүүчү куш. *Көгөргөн көл*

шарпылдайт, Өрдөк, каз ойноп каркылдайт (Шүкүрбеков). *Өрдөктүн өзү көктө болсо да, көзү көлдө* (макал). *Өрдөк жокто чулдук бий* (макал).

ӨРДӨТ өрдө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРДӨШ Коонун, колоттун өр тарткан жери. *Көз жетпеген өрдөштө, Сан жетпеген мал жатат* (Осмонов). *Ий, биз жылкы токтоткон коктунун өрдөшүндө болучу* (Баялинов).

ӨРДҮК Көпкөлөөдүк, эр көкүрөктүк, мактанчаактык. *Өрдүк кылсаң өлчөбөй, өз башыңды кыярсың* (фольк.).

ӨРДҮР өр II этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРКӨН Кадыр-барк, атак-даңк, бак-таалай, бардык жагынан өсүү, өнүгүү, жогорулоо, алга озуп кетүү. *Өркөнүң өссүн, өрүшүң кеңисин. Өркөнү өсүп бар жактан* (Элебаев). *Омор уулуна эскертип коёт жакшы өс. Өркөнү өскөн элдин обону бийик чыгат!* (Сыдыкбеков).

ӨРКӨНДӨ Илгерилөө, өркүндөө, өнүгүү, дүркүрөп өсүү. *Төлгө төл кошулуп, эгинден түшүм көбөйүп, колхоз өркөндөй баштаган кез* (Сыдыкбеков). *Кыйрыбыз өсүп өркөндөп, Кызыгын көрсөк дүйнөнүн!* (Жантөшев).

ӨРКӨНДӨӨ өркөндө этишинин кыймыл атоочу.

ӨРКӨНДӨТ өркөндө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРКӨНДӨТҮҮ өркөндөт этишинин кыймыл атоочу.

ӨРКӨНДӨШ өркөндө этишинин кош мамилеси.

ӨРКӨНДҮҮ Өскөн, өнүккөн, өркүндөгөн. – *Карыбас кагылайын алтын энем, Өркөндүү элим өңдүү чаркыңкенен* (Токомбаев).

ӨРКӨНҮ ӨСҮҮ Бардык жагынан өсүү, кеңкесири болуу, алга кетүү; бак-таалайлуу болуу. *Дүркүрөп өсүп, Колхоз, совхоз, Туштуштан, Курулду, жеңди, Өркөнү өсүп бар жактан* (Элебаев). *Омор уулуна эскертип коёт – Жакшы өс, өркөнү өскөн эрдин обону бийик чыгат!* (Сыдыкбеков). *Ырахмат, балам, өркөнүң өссүн!* (Медетов). *Өркөнү өссүн дешип алкашты* (Борбиев). ***В.: Өлкөнүң өссүн!*** *Өлкөнүң өссүн, чырагым!*

ӨРКӨЧ 1. Төөнүн жонуўда майдан чогулуп, уркуюп, сороюп чыгып турган дөмпөк. *Өркөчтөрү баладай семиз төө. Аскар бууранын эки өркөчүнүн ортосуна тура калып, колун улам созду* (Сыдыкбеков). *Айры өркөч нарга жүк артып, Ак үйүн чечип бүт артып* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. *өт.* Малдын ыйык жалына жакын бүкүрөйүүкү, урчуктанган жери. *Сарымсаков аттын далысын, өркөчүн, соору- сун, туяктарын байкады эч кандай өөн таба албады* (Байтемиров).

ӨРКӨЧТӨН Өркөч сыяктанган көрүнүштө болуу. *Чөккөн нардай өркөчтөнүп, Тоолор жатат кенге толуп* (Маликов). *Күлдүрөп көбүктөнө өркөчтөнгөн суу көз ачып-жумганча атчанды алып жөнөдү* (Айтматов).

ӨРКӨЧТӨНҮҮ өркөчтөн этишинин кыймыл атоочу.

ӨРКӨЧТҮҮ Өркөчү бар. *Сийри өркөчтүү нар алып, сурап-жыйып мал алып* (фольк.). *Өркөчтүү ат, өркөчтүү толкун.*

ӨРКҮН I *а.ч.* Татаал түзүлүштүү өсүмдүктөрдүн жалбырактуу жана бүчүрлүү жаш сабагы.

ӨРКҮН II өркөн менен бирдей.

ӨРКҮНДӨ Өсүп, өнүгүү, өөрчүү. *Чыңал, кыргыз, өркүндөгүн жайнагын, Жеңиш үчүн көтөр эмгек байрагын!* (Токомбаев). *Мекениң, айыл чарбаң өркүндөдү, Татыктуу иш бүтүрдүң көңүлдөгү* (Осмонкул).

ӨРКҮНДӨӨ өркүндө этишинин кыймыл атоочу.

ӨРКҮНДӨТ өркүндө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРКҮНДӨТҮҮ өркүндөт этишинин кыймыл атоочу.

ӨРКҮНДӨШ өркүндө этишинин кош мамилеси.

ӨРЛӨ өрдө менен бирдей.

ӨРМӨ: өрмө камчы Өрүлүп жасалган камчы. *Тагай Алымкулду өрмө камчы менен жонго берип калды* (Абдукаримов).

ӨРМӨК 1. Өрүлүп жасалган буюм, токулуп жасалган буюм. *Айылдын алдуу-кичүүү уз келин-кыздары өрмөк сокконго киришти* (Сыдыкбеков). 2. Кыргыз элинин таар сокконго, токуганга ылайыкташтырылып жасалган токуу аспабы (кылыч, адыргы ж.б.). *Жайдын күнү бир үйгө, Узун өрмөк курулду* (Осмонкул). *Адыргы, кылыч алдырып, эки башына экиден казык кактырып, өрмөк курдуруп...* (Сыдыкбеков).

ӨРМӨК СОГУУЧУЛУК өрмөкчүлүк менен бирдей.

ӨРМӨКЧҮ I Өрмөк согуучу киши.

ӨРМӨКЧҮ II *диал.* Жөргөмүш.

ӨРМӨКЧҮЛҮК Ийрилген жүн жиптен ар кандай буюм жасоочу элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү.

ӨРМӨЛӨ Жөрмөлөө, жөрмөлөп жылуу. *Жатмак кайда! Тасмадан цемент кетет дөңгөлөп. Түздөн шоого тескери, Аккан суудай өрмөлөп* (Токомбаев). *Жаздын жашыл гүлдөрү, Жаш өмүрдөн өрмөлөп, Күчөп күнгө умтулган, Симфония өңдөнөт* (Токомбаев).

ӨРМӨЛӨ-ЖӨРМӨЛӨ өрмөлө менен бирдей.

ӨРМӨЛӨӨ өрмөлө этишинин кыймыл атоочу.

ӨРМӨЛӨТ өрмөлө этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРМӨЛӨШ өрмөлө этишинин кош мамилеси.

ӨРМӨЧҮ Өрө билген, өрүп жасаганды жакшы билген киши. *Кайышчылардын ишин күлкү менен кызыткан береги төрдө олтурган өрмөчү* (Сыдыкбеков).

ӨРНӨК Үлгү, мисал, үлгүлүү иш, үлгү болуучу сапат. *Биздин айылда Өмүрү өрнөк болчу аксакалдар көп («Кыргыз туусу»).*

ӨРНӨКТҮҮ Үлгүлүү, үлгү болоорлук. *Өрнөктүү иш. Өрнөктүү окуучу. Өрнөктүү карыя жок жерде, өнөрлүү жаш да жок* (макал).

ӨРӨ Кийиз. Оймо-чийме салынбай жасалган кийиз. Боз үйдүн жабуусу.

ӨРӨЛӨ ***өрөөлө*** менен бирдей.

ӨРӨӨ Өрөөлөп байлануучу байлоо, жылкыны тушоонун ушундай түрү.

ӨРӨӨЛӨ Жылкынын алдыңкы бир бутунун баймагы менен арткы бутунун санын бириктирип (оң буту менен оң бутун, сол буту менен сол бутун) байлоо, тушоо. *Бош болсо качып кетер деп, Муну койгон тушап өрөөлөп* («Саринжи-Бөкөй»).

ӨРӨӨЛӨН ***өрөөлө*** этишинин өздүк мамилеси.

ӨРӨӨЛӨНГӨН Өрөөлөнүп байланган, тушалган.

ӨРӨӨЛӨӨ ***өрөөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨРӨӨЛӨТ ***өрөөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРӨӨЛӨШ ***өрөөлө*** этишинин кош мамилеси.

ӨРӨӨЛҮҮ Өрөөлөнө тушалган ат.

ӨРӨӨН I 1. Тоонун ортосундагы же суу бойлото созулган чоң, узун тилке мейкиндик. *Өрүшү кенен малга жай, Өрөөнү пахта, данга бай* (Токтогул). *Арабакечтер сай сымал өрөөн менен жүрүп отурушту* (Жантөшев). *Тоолоруңа, өрөөнүңө, көлүңө, Таазим сенин татынакай жериңе* (Турсунбеков). 2. Адамдын денесинин бир жак жаны, ыптасы. *Оң өрөөнүм бүт бойдон ооруйт.*

ӨРӨПКҮ Жүрөгү көтөрүлүү, алеп-желеп болуу, толкундануу, алып учуу; ээлигүү. *Жүрөгүнүн өрөпкүгөнү бая эле басылган* (Сыдыкбеков). *Өрт жалындай бала экен, Өрөпкүгөн жоону алган* («Курманбек»). *Кулагы бирдемени чалып калса, аны ар кимдерге айта бергиси келип, өрөпкүп турган адамдар да болбой койбойт* (Убукеев).

ӨРӨПКҮТ ***өрөпкү*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРӨПКҮҮ ***өрөпкү*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨРӨСКӨӨЛ Орой. *Өрөскөөл киши.*

ӨРТ 1. Курулушту, буюмдарды ж. б. өз кучагына алып алоолоп, жалындап күйгөн от. *Өрт – тилсиз жоо. Өрт өчүрүп нечен кирдим түтүнгө* (Нуркамал). 2. *өт.* Өткүр, курч. *Баарыңардан өтүмдүү өрт ошол. Керез экөөң эмне жүүнүңөр бош* (Бейшеналиев). Өрт *жүрөктүү – курч кайрат, Октон кайра качпагын* (Осмонкул).

ӨРТ ӨЧКӨНДӨЙ КЫЛУУ 1. Талкалоо, тыптыйпыл кылып жоготуу. *Арстан эрди өлтүрүп, Өрт өчкөндөй кылат деп* («Манас»). 2. Эч нерсе калбоо, артында из калбоо. ***В.: Өрт өчкөндөй болуу.*** *Туяксыз өтөт, арты өрт өчкөндөй болот* (Бердикеев).

ӨРТТӨ 1. Өрт коюу, күйгүзүп жиберүү, өрт чыгаруу, от коюу. 2. *өт.* Жалындатуу, шыктандыруу, делебесин козгоо; ичин күйгүзүү. *Чын Токтогул сен болсоң, Өрттөбөй айткын ичимди* (Токтогул). *«Күйсөң күй» – деп, кашты серпип күлгөнүн, Жанымды өрттөп жалт-жалт карап жүргөнүң* (Маликов).

ӨРТТӨЛ ***өрттө*** этишинин туюк мамилеси.

ӨРТТӨН ***өрттө*** этишинин өздүк мамилеси.

ӨРТТӨНГҮР Тилдөө, урушуу сөзү. *Оо, өрттөнгүр, турмуш, – деп Кулкиши отуруп калды* (Касымбеков).

ӨРТТӨӨ ***өрттө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨРТТӨТ ***өрттө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРТТӨШ ***өрттө*** этишинин кош мамилеси.

ӨРҮ Көп санда каптап жүрүү. *Тооктор, күрптөр туш келген жакка өрүп оттоп жүрүшөт* (Касымбеков). *Көрдүңбү, чаңдап калды суунун жээги, Мал эмес ал – кайберен өрүп жаткан* (Токобаев). *Кой тауга маал өрүп кетиптир, түндө тышка чыкканымда короодо эле жаткан* (Байтемиров).

ӨРҮК Өңү саргыч, эти жумшак келген сөөктүү жемиш жана ошол жемиштин жыгачы. *Өрүк, мейиз, жаңгак ден соолукка абдан пайдалуу* («Ден соолук»). *Чоң түп өрүк. Өрүк гүлдөдү.*

ӨРҮКЗАР Өрүктүү, жалаң өрүк өскөн жер. *Бул жер өрүкзар экен.*

ӨРҮЛ ***өр II*** этишинин туюк мамилеси.

ӨРҮЛҮК Үйүнүн же айлынын жанына жаңы көчүп келген кишиге тамак-аш же союш алып баруу менен көрсөтүлгөн сый. *Өрүлүк кылды Ашымды, Өң кедейлер жыйылып* (Осмонкул).

ӨРҮЛҮКТӨ Жаңы көчүп келгендерге тамак-аш көтөрө барып сый көрсөтүү, же чакырып тамак аш берүү. *Колунда барлар өрүлүктөп, кой-козусун да, чай-майын да алып келип жатышты* («Ала-Тоо»).

ӨРҮЛҮКТӨӨ ***өрүлүктө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨРҮЛҮКТӨТ ***өрүлүктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРҮЛҮКТӨШ ***өрүлүктө*** этишинин кош мамилеси.

ӨРҮМ Чачтын жана башка өрүлө турган нерселердин бири-бири менен айкалышып өрүлгөн түрү. *Эки өрүм кара чач толорсугунан өтүп турат* (Жантөшев). *Ракыянын өрүмдөн калган бир топ чачы маңдайына түшүп кеткен эле* (Байтемиров).

ӨРҮМЧҮ Ат жабдыктарын (куюшкан, жүгөн, камчы ж. б.) өрүп жасоочу адам, жакшы өрө билген киши.

ӨРҮТ ***өрү*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРҮҮ I Дем алуу, тыныгуу; тыныгуу үчүн бир жерге токтоп өргүү. *Өрүү болуу. Өрүүдө үч күн болушат.*

ӨРҮҮ II өр менен бирдей. *Өрүү жолдо эки атчан жай бастырып келатышат.*

ӨРҮҮ III өрү этишинин кыймыл атоочу.

ӨРҮҮН өрүү I менен бирдей.

ӨРҮШ I Айылга жакын мал жайыты. *Өрүшү кенен малга жай, Өрөөнү пахта, данга бай* (Токтогул). *Жерге-жээгиүер көбөйүп, кенен өрүш алгыла* (Жантөшев). *Карышкыр өрүштү жана жайытты кыдырып көрдү* (Каимов). *Өрүш малдуу – дасторкон майлуу* (макал).

ӨРҮШ II өр II этишинин кош мамилеси.

ӨРҮШТӨШ Өрүшү бир, жайыты бир, бир өрүштү чогуу жайлоо, жамаатташ көчүп-конуп жүрүү. *Өрүштөштөр чогулуп шерине жешет* (Калык).

ӨРҮШТҮҮ 1. Өрүшү бар, өрүшү кеңири. *Өрүштүү конуш.* 2. Кеӊ көкүрөктүү, омуроосу чоӊ. *Өрүштүү ат өрдө ээрди артына таштайт, ылдыйда куюшкансыз эле кете берет, мойнуна түшпөйт* (Бектенов).

ӨРЧҮ Өсүү, өнүгүү. *Ойлоп турсам көз жиберип, Өстүк өрчүп күн санап!* (Бөкөнбаев).

ӨРЧҮЛ өрчү этишинин туюк мамилеси.

ӨРЧҮТ өрчү этишинин аркылуу мамилеси.

ӨРЧҮТҮЛ өрчүт этишинин туюк мамилеси.

ӨРЧҮТҮҮ өрчүт этишинин кыймыл атоочу.

ӨРЧҮТҮШ өрчүт этишинин кош мамилеси.

ӨРЧҮҮ өрчү этишинин кыймыл атоочу.

ӨРЧҮШ өрчү этишинин кош мамилеси.

ӨС 1. Өнүп чыгуу, өнүп чыгып жетиле берүү, өнүгө берүү. *Калыӊ чөптөр бой тирешкен, Түркүн сонун гүл өскөн* (Бөкөнбаев). – *Булар көчөттөр өсүп шактаса, кыштактын көркү болот* (Убукеев). 2. Чоӊоюу, улам жетилүү. *Теӊ туулуп, теӊ өскөн, Темтеӊдеп ойноп жаш кезден* («Олжобай менен Кишимжан»). *Ташбай аке бак-дарак асырап өскөн багбан адам* (Сыдыкбеков). 3. *өт.* Өркүндөө, жогорулоо; өнүгүү, өрчүү, илгерилөө, алга кетүү. *Өсөр өзүн сыйлайт, өспөс жатын сыйлайт* (макал). *Жүкөш окуду, өстү, бүткүл кенден чыккан сулуу кызга да үйлөндү* (Сасыкбаев). 4. *өт.* Көбөйүү, артуу, арбуу, жогорулоо. *Келерки жылда кирешелердин өсө тургандыгы каралган.*

ӨСКӨЛӨӉ 1. Өсүп кеткен, бир кыйла өсүӊкү. *Өскөлөӊ чач. Чөбү өскөлөӊ болуп калган.* 2. *өт.* Эргиген, көтөрүӊкү. *Өскөлөӊ тартып бийикке серпилген көйрөӊ көӊүл экен* (Сыдыкбеков).

ӨСКӨР өстүр менен бирдей.

ӨСКҮЛӨӉ өскөлөӊ менен бирдей.

ӨСӨК Ушак, айыӊ. *Барса айылга кобурап, Басылбайт мунун өсөгү* (Тоголок Молдо). *Өз боюн өсөктөн сактаган Чаргын түндөн турат* (Сыдыкбеков).

ӨСӨРКҮ Өспүрүм деген мааниде. *Өсөркү жаштан айрылып, Карганымды айтамын* (Тоголок Молдо).

ӨСПҮРҮМ 1. Бойго жетип, толо элек балдар (12–16 жаштар чамасындагы эркек балдар жана кыздар). *Он төрттөн он бешке караган өспүрүм кези. Өспүрүм балдар ар нерсеге дилгир, зирек келет* («Ала-Тоо»). 2. Өсүп келе жаткан жаштар, жаш жеткинчектер. *Өспүрүм жаӊы муундарды тарбиялоодо эӊ маанилүү роль мектепке таандык.*

ӨСТӨН Чоӊ суудан бөлүнүп алынган сугат каналы, чоӊ арык. *Электр станциясына суу агызчу өстөн казылат* (Сыдыкбеков). *Кичинекей булактардан чоӊ өстөн куралгандай ой-сезим көӊүиди* (Сыдыкбеков).

ӨСТӨНЧҮ Өстөн казгандар. *Мына дагы бир зор таш. Өстөнчүлөр бат эле ал ташты айланта үйүп, туш-туштан калтек согушту* (Сыдыкбеков).

ӨСТҮР өс этишинин аркылуу мамилеси.

ӨСҮМ 1. Өсүү жөндөмдүүлүгү, өсүү ылдамдыгы, өсүү сапаты, касиети. *Өсүмү ылдам чач. Картошканын жаӊы сортунун өсүмү жакшы экен.* 2. Карызга же пайдаланууга берилген нерсенин пайызы, сүтү. *Өсүмгө берүү. Күзгө өсүмгө берилген согум.*

ӨСҮМДҮК Абанын жана жер кыртышынын органикалык эмес заттары менен азыктанып органикалык заттарды пайда кылуучу жана кандайдыр бир орунда өсүүчү организм. *Ал кашатта кардай болуп агарган узун-узун тилкелер, алар дары-дармек өсүмдүктөрү* (Абдумомунов). *Аянты өсүп, Дандар толук себилет. Эчен жаӊы, Өсүмдүктөр эгилет* (Турусбеков).

ӨСҮМДҮҮ Өсүмү жакшы, тез өскөн.

ӨСҮҮ өс этишинин кыймыл атоочу.

ӨСҮШ өс этишинин кош мамилеси.

ӨТ I Боор бөлүп чыгаруучу саргыч жашыл түстөгү ачуу суюктук. *Бул кымыздын ичинде: үч тамчы ак кажырдын өтү бар* (Жантөшев).

ӨТ II 1. Бир жерден экинчи бир жакка басуу, экинчи тарабына чыгуу. – *Байбиче, келиӊиз, көрсөткөн орунга өтүӊүз* (Сыдыкбеков). *Көп жылкыны чубатып, Көсөр калмак өткүчө, Артынан жөө барамын* («Эр Табылды»). *Сыноосунан өтсөӊ – дүйнө чалкыган, Азабын да дароо унутуп калуу жан* (Турсунбеков). 2. Мурда болуп кетүү, ошол учурда убактысы, мезгили жагынан алганда бүтүп калган абалда болуу. *Кезегимдин өткөнүн Ойлоно калдым бүгүн мен* («Курманбек»). *Арадан бир жыл өттү. Бир саат өттү. Өткөндү билбеген эл – атасын таанproblemsбаган баладай* (макал). 3. Батып кетүү, батып кеткендиктен денени оорутуу. *Таманынан таш өтүп, Маӊдайынан тер кетип* («Манас»). *Аркан өтүп сыздаган бели оор жүктү алып таштагандай жеӊилдеди* (Токомбаев). 4. Катуу таасир калтыруу, жапа чектирүү, жанга бата түшүү. *Асыл булбул Токоӊо Айдоонун даты көп өткөн* (Токтогул). *Жүрөгүм мокоп калыптыр,*

Кудайназар как баштын Кордугу өтүп ашынып («Эр Табылды»). 5. Кесип, тешип же көзөп кетүү. *Кылычтаса, Төштүккө өтпөгүдөй кыларда* («Эр Төштүк»). *Жүрөгүн тешип өтсөм, Аткан октой* (Барпы). 6. Сиңүү, таралуу. *Кадыры элге бөтөнчө, Өткөн жигит жакшы экен* (Барпы). 7. Озуу, ашып кетүү, артыкчылык абалда, ашкан абалда болуу. *Туугандӑн өтөм десеӊ – кой бак, душмандан өтөм десеӊ – аштык бак* (макал). 8. Өтүмдүү болуу, тез сатылып же тез алынып кетүү. *Тез өткөн товарлар. Базарга саткан алмалары бат эле өтүп кетти.* 9. *өт.* Ажалы жетүү, каза болуу, жок болуп кетүү. *Ажал жетсе амалсыз, Биз да бир күн өтөбүз* (Токтогул).

ӨТКӨЗ өткөр менен бирдей. 1. Бир нерсени экинчи бир кишиге санап берүү, өткөрүп берүү. *Колхоздун малын так санап, так эсепчоттон өткөз* (Байтемиров). 2. Бир жерден экинчи жерге өткөрүп, узатып коюу. *Майып кишини көчөнүн аркы өйүзүнө өткөзүп койду* («Кыргыз Туусу»). 3. Бир нерсени көзөнөктөп, көздөн өткөрүү. *Ийненин көзү кичине болгондуктан, Динар жипти өткөзө албай убараланды* (Сыдыкбеков).

ӨТКӨК: ич өткөк Ичи өткөн оору. *Ич өткөк болгон козу.*

ӨТКӨӨЛ 1. Бир нерсени өткөрүү үчүн жасалган жол; өтө турган жер, кечүү, кечмелик. *Ашыр тик өткөөл менен өтүп, Мустафалардын тобуна жетти* (Сасыкбаев). *Суунун чыгыш тарабы болсо өткөөлү татаал майда калыӊ чер* (Жантөшев). 2. Шахталарда, кендерде, туннелдерде ж.б. өтүп туруучу жер, жол.

ӨТКӨР өт этишинин аркылуу мамилеси.

ӨТКӨРӨ Аябай, ашык, ашепке. *Өткөрө кыйын иш болуп калды, аягы жакшы болсо болгону* (Бектенов).

ӨТКӨРҮЛ өткөр этишинин туюк мамилеси.

ӨТКӨРҮЛҮҮ өткөрүл этишинин кыймыл атоочу.

ӨТКӨРҮЛҮШ өткөрүл этишинин кош мамилеси.

ӨТКӨРҮҮ өткөр этишинин кыймыл атоочу.

ӨТКӨРҮШ өткөр этишинин кош мамилеси.

ӨТКҮН Белгилүү бир тилке менен тез жаап өткөн жаан, күн катуу, текши бүркөлбөгөн учурдагы кыска мөөнөттүү жаан. *Кыйла күндөн бери өткүн да болгон жок* (Байтемиров). *Аткулактуу төрдү өткүн мөндүр сабап-сабап тургандай класс ичи дуу-дуу көтөрүлдү* (Сыдыкбеков).

ӨТКҮНДӨ Өткүн болуп жаап кирүү, кыска мөөнөт менен жаап өтүү.

ӨТКҮР 1. Курч. *Ташка тийип кетилди, Далай болот өткүр миз* (Токтогул). *Канжардын өткүр мизи анын оӊ кулагын шылып түштү* (Сыдыкбеков). *Колундагы кайлоонун Курчтугу өткүр болоттой* (Осмонкул). 2. *өт.* Тайманбас, тартынбаган, өтүмдүү. *Кузьма Ашырдын өткүр мүнөзүн жактырар эле* (Сасыкбаев). *Өткүр жигит өйдө өтөт, Жүргөн жерин гүлдөтөт* (Үмөталиев).

ӨТКҮРДҮК өткүрлүк менен бирдей.

ӨТКҮРЛҮК 1. Курчтук, бир нерсеге тийсе кесип кетүүчүлүк. *Биздин чапкан алмаз болот кылычтын Өткүрлүгүн кылым бою эстейсиӊ* (Осмонкул). 2. *өт.* Тартынбастык, тайманбастык, өтүмдүүлүк. *Кырмусшаанын Мурадыл Өткүрлүгү арбын, өзү жаш* («Манас»).

ӨТКҮРСҮ өткүрсүн менен бирдей.

ӨТКҮРСҮН Өзүн өткүр, тайманбаган киши катарында көрсөтүүгө аракет кылуу, өтүмдүү киши сыяктанып көрүнүүгө тырышуу. *Өткүрсүнгөн киши.*

ӨТКҮРСҮНҮҮ өткүрсүн этишинин кыймыл атоочу.

ӨТКҮРСҮНҮШ өткүрсүн этишинин кош мамилеси.

ӨТМӨ Улам бирөөгө өткөрүлүп бериле турган. *Өтмө Кызыл Туу. Өтмө желек.*

ӨТМӨ КАТАР Чиелешкен, ар тараптан абдан байланышкан, көп жагынан чырмалышкан. *Өтмө катар куда болушту. Өтмө катар туугандык жагыбыз да бар.*

ӨТМӨ КАТАРЫНАН ӨТҮҮ Бүт суу болуу, кургак эч нерсеси калбоо. *Жамгыр эленип, көчүк басар, кургак орун калбай, өтмө катарынан өтүп, сууга түшкөн чычкандай шүмүрөйүшүп, ак жаандан соӊку чыкыроонго көк тумшук болуп тоӊушуп, бүк түшүп жыгыла башташты* (Касымбеков).

ӨТМӨ МААНИ Сөздөрдүн өз маанисинен башка мааниге өтүп, баштапкы маанисинен башка нерселерди түшүндүрүп калышы.

ӨТМӨК Суунун өткөөлү.

ӨТМӨЛҮК өтмөк менен бирдей. *Өтмөлүктөн өткөрүп, кечмеликтен кечирип* (фольк.).

ӨТӨ I Эӊ, абдан, аябаган, аябай, эӊ эле. *Өсүмдүккө өтө керектүү: күн жана аба!* (Сыдыкбеков). *Өтө шайыр киши эле, Ыр жазуудан жадабас* (Осмонкул). *Мындай карышкырлар өтө сейрек* (Жантөшев).

ӨТӨ II Бир нерсени аткаруу, иштөө, иш жүзүнө ашыруу, белгилүү мөөнөткө кызмат кылуу. *Бул жакшылыгыӊды өтөөрбүз* («Ала-Тоо»). *Ошентип, айрылышкан муӊдуу энем, Канткенде мээнетиӊди өтөп берем?* (Токомбаев). *Өтөбөй калайыктын бир кызматын Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып* (Бөкөнбаев).

ӨТӨ ЧАБУУ Ашыкча кетүү, чегинен ашырып жиберүү. *Зарлыктын жөн эле сөзгө калемпир сээп, курчутуп, өтө чапмайы бар* («Ала-Тоо»). *Мен сени түшүнөр бекен деп сынагамын, сен өтө чаап кетпедиӊби* (Абдукаимов).

ӨТӨГӨН Аюу деген мааниде. *Өтөгөндүн териси, өзү жатып ий болот* (макал).

ӨТӨК Тоо этегиндеги ойдуӊ, оюраак жер,

тоо этеги. *Мен өтөктөгү корумга чыктым* (Жантөшев). *Жайыттын ойдуу өтөк жерлери ыргалган кара кыяк* (Убукеев). *Өтөк жери көйкөлгөн, Өзөндө аккан суусу бар* (Осмонов). *Өтөгү башы мандалак, Кырк өрүм чачыў далдалап* («Эл адабияты»).

ӨТӨЛ ***өтө*** этишинин туюк мамилеси.

ӨТӨЛГӨ Кандайдыр бир көрсөткөн кызматы, жардамы ж. б. үчүн берилүүчү сый, алкыш, акы, кайрым.

ӨТӨӨ ***өтө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨТӨСҮНӨ ЧЫГУУ Тындыра орундатуу, аягына чыга аткаруу, бүтүрүү. *Иштин өтөсүнө чыга албаса, кээ бир кызматчылар өзүнүн арызы менен бошонуп алары жакшы маалым. Адатта дос күтпөгөн адам болбойт, бирок анын өтөсүнө чыгуу баарынын эле колунан келе бербейт* (Каимов). *Керээли-кечке иштеп тапкан эмгегинин өтөлгөсүнө арзыбаган тыйын алганына ичи ачышып калды* («Ала-Тоо»).

ӨТҮК Кончу узун бут кийим. *Өтүгүў тар болсо, үйүўдүн кеўдигинен не пайда* (макал). *Өтүгү жаман төрдү булгайт, Оозу жаман элди булгайт* (макал).

ӨТҮКЧҮ Өтүк ултаруучу, өтүк тигүүчү адам. *Өтүкчү өтүккө жарыбайт* (макал). *Өтүкчүнүн сыўар өтүгү майрык* (макал).

ӨТҮКЧҮЛҮК Өтүк тигүү, ултаруу боюнча кесипчилик, өтүк, бут кийим тигүү, ултаруу кесиби.

ӨТҮЛ ***өт II*** этишинин туюк мамилеси.

ӨТҮМ 1. Өткүрлүк, тайманбастык, тартынбастык. *Өтүмү жок жигит.* 2. Тез өтүп кетүүчүлүк, тез сатылып кетүүчүлүк. *Же болбосо өтүмү жок бирдемелерди бердирип, өзүн соодага ыўгайсыз жерлерге алмаштырып жиберет.*

ӨТҮМДҮҮ 1. Өткүр, тайманбаган, тартынбаган, курч, өткүр. *Өмүрбекке караганда Гүлай өтүмдүү сыяктуу эле* (Токомбаев). 2. Тез өтүп кетүүчү, тез сатылып кетүүчү, керектүү, көп керектелүүчү. *Өтүмдүү мал.*

ӨТҮМДҮҮЛҮК 1. Өткүрлүк, тайманбастык, тартынбастык, курчтук, жалтанбастык. 2. Тез өтүп кетүүчүлүк, тез сатылып кетүүчүлүк.

ӨТҮМСҮЗ 1. Өтүмдүү эмес, өткүр эмес, жоош. *Өтүмсүз жигит. Өтүмсүз сөз.* 2. Өтүмдүүлүгү начар, тез өтпөй турган, тез сатылып кетпей турган. *Өтүмсүз мал. Өтүмсүз товар.*

ӨТҮН Сурануу, сураныч менен бирөөгө кайрылуу. *Капсалаў Ызакулга атайылап назарын салып өтүндү* (Бейшеналиев). *Ошого мөмө тоюна катышып анан кетүүўүздү коллектив, Кузьмич ага, сизден өтүнөт* (Сыдыкбеков).

ӨТҮНҮҮ ***өтүн*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨТҮНҮЧ Суроо, тилек, сурануу, сураныч. *Уулунун өтүнүчүнө Ырайымжан дароо жооп бере алган жок* («Ала-Тоо»). *Чүкөбайдын өтүнүчүн орундатышты* (Баялинов).

ӨТҮП КЕТҮҮ 1. Өлүү, жан таслим болуу, көзү өтүү. *Көй-Кашкага сайылган жебени сууруп алса өтүп кетерин түшүнгөн Кумтан-Кара-Жаак ошол бойдон алып жөнөмөкчү болду* (Көчкөнов). 2. Абдан тажатып жиберүү, ашынып кетүү. – *Алып кел! Деги сеники өтүп кетти, ушу жыгылсам дагы!... – деп кыжындым, каным кайнап* (Медетов).

ӨТҮРҮК Жалган, калп. *Кайдасыўар кадимки старчындар, Сөзүнүн жарымы өтүрүк, жармы чындар* (Тоголок Молдо). *Өтүрүк сөз – жанга кас, өтпөс бычак – кынга кас* (макал).

ӨТҮҮ ***өт*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨТҮШ ***өт*** этишинин кош мамилеси.

ӨФ Мурунга жагымсыз жыт келгенде айтылат.

ӨХ Чарчаганда, кыйналганда, тереў дем алганда колдонулат. – *Өх, жеўе! Шылдыўды кой, суусап кеттик* (Турусбеков).

ӨЧ I Кек, качандыр бир кезде көрсөткөн кордугу, ызасы ж. б. үчүн алынуучу кек. *Ашырдан өч алсам дегенде Кайып ак эткенден так этет* (Сасыкбаев). *Анна Душманга каршы салгылашып, эне-атасы үчүн өч алды* (Сасыкбаев).

ӨЧ II 1. Күйүп турган от, жанып турган шам, жарык ж. б. күйүүдөн, жарык берүүдөн токтолуу. *Жураевдин маўдайындагы шамы али өчө элек* (Сасыкбаев). *Түн бою көз ирмебей из караган, Алыста маекчинин чырагы өчтү* (Осмонов). *Өчпөстүн отун жаккан, өлбөстүн күнүн көрөт* (макал). 2. Өўү, түсү мурдагыдай болбой азуу, оўо баштоо, бир нерсенин бетине түшкөн из, так, жазуу ж. б. эскирип, сүрүлүп жок болуу, билинбей калуу. *Көрчүсү кетип мурдагы, Каректин өчүп нурлары* (Мамеев). *Өўү өчүп, күзгү гүлдөй болуп калды, Күлшайы буралган кыз тал чыбыктай* (Осмонов). *Ураган дубалдарга өчпөсүн деп, Жеўишти, жоокер атын жаза-жаза* (Үмөталиев). *Жылдар өтө берет, Кумдар көчө берет, Издер өчө берет* (Сасыкбаев). 3. *өт.* Каза болуу, дүйнөдөн кайтуу, ажал жетүү. *Артынан күйөөсүнүн Гүлнар жеўе, Жалп этип жел үйлөгөн шамдай өчтү* (Үмөталиев).

ӨЧКӨН ОТУН ТАМЫЗУУ Кайра жандандыруу, мурдагы калыбына келтирүү. *Өчкөн отум тамызчы Абаке, Өлгөн жаным тиргизчи!* («Манас»). *Бул сөздү айтып эр Мажик Өчкөн отун тамызды* («Манас») ***В.: Өчкөн отун күйгүзүү.*** *Кулубай антүүнүн ордуна өчкөн отун күйгүзүп, өлгөн болушту тирилтип олтурбайбы, кокуй* (Медетов).

ӨЧКҮС 1. Жоголбос, такай эсте турган, унутулбас, унутулгус. *Өчкүс атак-даўкка жеткенден кийин, кийин...* (Байтемиров). 2. Өчүрүп салууга болбос, өчпөй турган (жазуу жөнүндө).

ӨЧМӨНДҮК Өчөштүк, кектүүлүк. *Өзөлөнтө куугудай менин малымда сенин өчмөндүгүў бар беле?* («Кыргызстан маданияты»).

ӨЧМӨНДҮҮ ***өчтүү, кектүү*** менен бирдей.

ӨЧӨЙ Абдан бөкчөйгөн абалда болуу, өпөйгөн, өпөйүп отурган абалда болуу. *Карыдым деп өчөйбөй, кайратыңы жыйна* (Жантөшев).

ӨЧӨЙТ ***өчөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЧӨЙҮҮ ***өчөй*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЧӨҢДӨ Өчөйгөн, өпөйгөн көрүнүштө, көбүнчө ат үстүндө баратканда селкилдеген абалда болуу.

ӨЧӨҢДӨӨ ***өчөңдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЧӨҢДӨТ ***өчөңдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЧӨШ Көрсөткөн кордугуна, ызасына же башка аракетине, мамилесине карама-каршы иш кылуу, тескерисинче мамиле түзүү, каршыгып калуу, айыгышып калуу, өчүгүү. *Өчөшсөң, Миңбай, Атакан, Мени да жыгып аларсың* (Токтогул). *Мен өчөшкөндөй болдум, жатып алдым* (Бөкөнбаев).

ӨЧӨШТҮК Өчөшүп калгандык, ичи карargандык. *Экөөнүн ортосундагы өчөштүк узарып баратат* (Медетбеков).

ӨЧӨШТҮР ***өчөш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЧӨШҮҮ ***өчөш*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЧТҮҮ Өчү бар, кеги бар, таарынычы бар.

ӨЧҮГҮҮ ***өчүк*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЧҮГҮШ ***өчүк*** этишинин кош мамилеси.

ӨЧҮК Өч болуу, өчөшүү. *Өчүккөн жоону кыйратып, Өлкөңдүн антын актагын* (Бөкөнбаев).

ӨЧҮКТҮР ***өчүк*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЧҮҢКҮ Алсыз, билинээр-билинбес, араң эле байкалган. *Сүрөттүн өңү өчүңкү болуп калыптыр, Өчүңкү үн чыгарып, араң эле кыймылдайт* (Юдахин).

ӨЧҮР ***өч*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЧҮРГҮЧ 1. Жазууну өчүрө турган резина. 2. Шамдын, самоордун же дагы башка күйүүчү нерселердин отун өчүрүүгө атайын ылайыкталып жасалган нерсе.

ӨЧҮРТ ***өчүр*** этишинин аркылуу мамилеси.

ӨЧҮРҮҮ ***өчүр*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨЧҮҮ ***өч*** этишинин кыймыл атоочу.

ӨШ Уйларды айдоодо, кайрууда колдонулат. *Өш! – деди да, келин тескери баскан торпокту утурлады* (Убукеев).

П

ПААНА 1. Калканч, баш калкалоочу жай. *Кылчылдап аяз тїнї жолдо бастым, Паана жок баш калкалар карда жфаттым* (Абдыраманов). 2. *єт.* Тирек, таяныч, колдоо. *Паана кылса єз элин, Аны кудай атабы* (Токтогул). *Деўгене болуп ит-кушка, Денесин катар паана жок* («Эл адабияты»). *Айырбай мерєєл болчу панарыман, Єзїўдї дегем дайым паана кылам* (Гилязетдинов).

ПААНАЛА 1. Калканч табуу, баш калкалоо, баш калка кылуу. *Ажар менен Каныбек пааналаган бадалды тегеректеп калышты* (Жантєшев). 2. *єт.* Тирек, таяныч табуу, єзїнє жактоо, колдоо табуу, бирєєгє каралап туруп калуу. *Туугандарыбызды пааналап, турмуш оўолор бекен деп келдик* (Каралаев) *Эми эч буйдалбастан баланы ээрчитип башка бир жерге паанала* (Жантєшев).

ПААНАЛАТ ***паанала*** этишинин аркылуу мамилеси.

ПААНАЛАШ ***паанала*** этишинин кош мамилеси. *Эми ал кайда барып баш пааналаш керек?*

ПААНАЛОО ***паанала*** этишинин кыймыл атоочу.

ПААНИ Жалган, єтїп кете турган, тїбєлїк эмес. *Бай Кєкєтєй єлдї деп, Паани дїйнє чын жайды, Барып акыр кєрдї деп* («Манас»).

ПААША ***падыша*** менен бирдей.

ПАВИЛЬОН 1. Соода-сатык, кєргєзмє, экспонаттар їчїн ж.б. максаттарда жеўил-желпи конструкцияда курулган їй, жеўил имарат, айванча. *Павильондордо алма, алча, коон, дарбыз, алмурут, жїзїм сыяктуу дїйїм жемиштер турат* (Байтемиров). *Гїл павильону.*

ПАДА ***бада*** менен бирдей. *Жашымда багып жїргєнмїн Калматбайдын падасын (Барпы).*

ПАДАР *диал.* Ата. *Оп падариўа наалат! – деп, Саламжан эшикке карай жїгїрдї* (Жантєшев).

ПАДАЧЫ ***бадачы*** менен бирдей. *Айла таппай жалдырап, Падачы болдум жашымдан* (Барпы).

ПАДЫША 1. Монархиялык бийликтин башчысы, монархтын титулу, атадан балага єтїїчї кандык бийлик. *Зулум падыша, бай-манаптын тушунда элди, жерди кара туман каптаган* (Нуркамал). 2. *єт.* Мамлекет башчысы, эл башчысы. 3. *єт.* Эў кїчтїї, эў кыйын, эў урматтуу, асыл. *Падыша тукумун жеке уул даўазалабайт. Арстан – айбандардын падышасы.*

ПАДЫШАЛЫК 1. Падышага, падыша башкарган бийликке таандык. 2. Падышачылык. *Орус падышалыгына караган.*

ПАДЫШАЧЫЛЫК Башында падыша турган бийлик, падышалык єкмєт. *Орус падышачылыгы. Падышачылыкка каршы кїрєш.*

ПАЁК Белгилїї мєєнєткє єлчєп норма боюнча берилїїчї азык-тїлїк.

ПАЙ I *диал.* Таман, из, тарамыш. *Кызыталак Бото ууру, Кескен экен пайымды* (Барпы).

ПАЙ II Катышуучусу тарабынан жалпы иштин кызыкчылыгы їчїн тєгїлїїчї їлїш. *Мурдагы соода кызматкерлери ошол кїйїїчї майдан жегенби, чайдан жегенби же элден чогултулган пайдан жегенби, ким билсин, баары теў бир мезгилде кызматтарынан алынды* («Чалкан»).

ПАЙ III: пай-пай Таў калгандыкты, ички кїчтїї сезимди, ыраазы болуп моокуму кангандыкты билдирїїдє колдонулат. *Пай-пай, сууктун кїчїн карачы, тим эле бетти жалайт* (Байтемиров). *Пай-пай, ушул имаратка биздин райондун элин бїт киргизсе да бєксє келер эле* (Бейшеналиев).

ПАЙВАНТ *диал.* Жалгаштыруу, кыйыштыруу. *Кынаштырып чаптырып, Пайванттарын курдурдук* («Эл адабияты»).

ПАЙГАМБАР Диний тїшїнїк боюнча: Кудайдын єкїлї, анын айтканын адамдарга тїшїндїрїїчї, таратуучу адам. *Азирети Искендер Пайгамбар деген ушунда* («Манас»). *Пайгамбар барына азыр* (макал).

ПАЙГАМБАР ЖАШЫ Улгайып калган, алтымыш жаштан єткєн курак. *Пайгамбар жашында Кылычбек кїлїк чапты.*

ПАЙДА I 1. Киреше, олжо. *Кызыл кулак сїткорго пайда чыгар мал жакшы* (Жантєшев). 2. Жакшылыкты кєздєгєн иш, кандайдыр бир кызыкчылыкты, таламды кєздєгєн жакшылык. *Ємїркул да ыраазы: «Кызыл чекте – элим кєрсїн уулумдун пайдасын» деп* (Їмєталиев). *Карындашым талыкпа, Пайдаўды чач калыкка* (Токомбаев). *Жери кєптєр кенен жерин сатышса, Жерден пайда табабыз деп ашыкса* (Жусуев). *Ден таза, сергек басым жїргєнїмдї, Деп билем єз їйїмє тийген пайда* (Узакбаев).

ПАЙДА II: пайда болуу Келип чыгуу,

көрүнүү, боло калуу. *Сен кайдан пайда боло калдыӊ, ыя?* (Сыдыкбеков). *Кара сойлоктой шыпылдаган бала пайда болду* (Бейшеналиев).

ПАЙДАКЕЧ Пайда чыгарып алуучу, пайда таап алуу жагын гана ойлогон адам.

ПАЙДАЛАН Кандайдыр бир иште колдонуу, бир нерседен же бирөөдөн кандайдыр бир пайдалуу натыйжа көрүү үчүн колдонуу, керегине жаратуу. *Көрсөтмө куралдарды пайдаланып сабак өтүү. Эмгек куралдарынан пайдаланды.*

ПАЙДАЛАНУУ ***пайдалан*** этишинин кыймыл атоочу.

ПАЙДАЛАНЫЛ ***пайдалан*** этишинин туюк мамилеси.

ПАЙДАЛУУ Пайдасы бар, пайда келтирүүчү, кандайдыр бир максат үчүн керектүү. *Ошентип, пайдалуу ишимди мугалимдик менен баштадым* (Сыдыкбеков). *Арашан менен Жети-Өгүз, Адамга дары, пайдалуу* (Бөкөнбаев). *Бир булак бар – пайдалуураак дайрадан! Бир булбул бар – бир күндө отуз сайраган* (Ж.Султаналиев).

ПАЙДАСЫЗ Пайдасы жок, пайда келтирүүгө, кандайдыр бир максат үчүн керегине тийүүгө жарактуу эмес, натыйжасыз.

ПАЙДУБАЛ 1. Дубалдын түбү, негизи, жер пайы. 2. Абдан калыӊ, бийик дубал, чептин коргону.

ПАЙИЗ Пайда, береке, молдук, кенендик. *Мөмөлүү дарак көгөртсөӊ, Көчөтүн тигип көбөйтсөӊ, Кошулат пайиз-берекет* (Барпы).

ПАЙИТ Учур, убакыт, ыгы, жөнү. *Пайитин таап бир күнү, Жашынып кеттиӊ Маркайга, Жуучу коюп келишке, Барпыда жыйган мал кайда* (Барпы).

ПАЙКЕЛ Айдоо талаасы, аӊыз, айдалган жер. *Анан чалдар коон пайкелдин ортосундагы кепеге кирип чайга отурушту* (Абдыраманов).

ПАЙЛА *диал.* Аӊдуу, байкоо. *Эки карыш дуланы, Ороп алып башыӊа, Киши өлсө деп пайлайсыӊ* (Барпы).

ПАЙНЕК 1. Жумуртканын тумтук жагы. 2. *диал. өт.* бычактын же кылычтын сабынын кармоочундагы коолдук. *Алтын пайнек, жез пайнек, Бычагында болбодум* (Эл ырлары). *Жети кадам бастырбай, Жез пайнек кылыч көтөрүп* (Токтогул).

ПАЙСА I ***пакса*** менен бирдей. *Алты пайса дубал.*

ПАЙСА II 50 грамм өлчөмүндөгү салмак чени. *Эки пайса чай.*

ПАЙТАБА Чылгоо, бут ороoч.

ПАЙТАХ Хандын тагы. *Хан олтурган пайтахтай, Кыргыз, казак сураса, Башкой, Канай баласы* («Эл адабияты»).

ПАЙТЕШЕ Жыгач устанын балтасы, чот керки.

ПАЙЧА *диал.* Кызыл ашык, шыйрактын башы, бакай. *Андрей Попов чоӊ пайчалуу кара атына кошулган извошто жүрчү* (Абдыраманов).

ПАЙЩИК Пай төлөөчү киши, кандайдыр бир иштин пайына катышуучу киши. *Керек-жарак кооперациясынын пайщиктери.*

ПАЙЫЗ Бир бүтүн катарында алынган сандын жүздөн бир бөлүгү, бир бүтүндүн жүздөн бир бөлүгү (% белгиси менен белгиленет).

ПАК 1. Таза, ыпылас эмес. *Пак суу менен жуунуш керек.* 2. Таза, бузуктук кылбаган. *Күнөөдөн пак жүргөн адам.*

ПАКЕНЕ *диал.* Кыска, жапалдаш, жапыз. *Ыскак бою пакене, бирок чымыр, куудул жигит.*

ПАКЕТ 1. Тамак-аш салынуучу кагаз баштык, кагазга оролгон таӊгак. 2. Ишке тиешелүү расмий каты бар конверт. *Солдат беш жеринен сүргүч менен печатталган пакетти алып Медведевге берди* (Жантөшев). *Чабаган пакетти председателге сунуп, эки жагын кылчактай карады* (Сасыкбаев).

ПАКИЗА 1. Таза, ыплас эмес. 2. Бузуктук кылбаган, так жүргөн.

ПАКСА 1. Урма дубал, сокмо там. 2. Сокмо дубалдын катмары. *Үч паксалуу коргон ичине дарбазадан кирип, төрт-беш кадам баскандан кийин* (Мавлянов).

ПАКТ Эл аралык, зор саясий маанидеги келишим. *БУУнун Башкы Ассамблеясынын үчүнчү сессиясында адам укуктары боюнча биринчи универсалдуу эл аралык пактынын кабыл алынышынын 60 жылдыгын майрамдоо кабыл алынды* («Кыргыз Туусу»).

ПАЛ I *диал.* Шалы өстүрүү үчүн суу көлмөктөп тургудай кылып тегерете төрт бурчтук түрүндө көтөрүлгөн жал, жээк кылып көтөрүлгөн жер. *Пал жасап, толтуруп суууга, айдап аны, Жаз менен Дыйкан аба септи шалы* (Борбугулов). *Өрдөктөр палдын шалысын сыдырып жеп коёт* (Абдукаримов).

ПАЛ II Төлгө. *Жаӊылбаган чоӊ чечен, Сүйлөгөн сөзү пал эле* («Эл адабияты»).

ПАЛАКМАН 1. *диал.* Салмоор, дубал талкалагыч. 2. Тик өлчөгүч салмоор.

ПАЛАН Кимдир, эмнедир. *Ат аттарын кармашты, Паландын аты күлүк деп* («Манас»).

ПАЛАНЧА ***баланча*** менен бирдей.

ПАЛАӉ I *диал.* Эскиче жыл эсебинде – барс жылы.

ПАЛАӉ II Жүк артылуучу ээр. Жүкчү кишинин жонундагы ыӊырчак. Эшек ээрдин куюшканы.

ПАЛАС Жерге салынуучу түгү жок килем.

ПАЛАТА I Ооруканадагы, дарылоо жайларындагы оорулар жатуучу бөлмө. *Бул*

оорулуу адамды 6-палатага жаткырышты.

ПАЛАТА II 1. Мыйзам чыгаруучу жогорку мамлекеттик орган. 2. Кээ бир өлкөлөрдөгү өкүлдүк мекеменин аты. *Парламенттин жогорку палатасы. Төмөнкү палата.* 3. Кандайдыр бир багыттагы ишти алып баруу жагы жиктелген кээ бир мамлекеттик мекемелердин аты. *Китеп палатасы. Соода палатасы.*

ПАЛАТКА Чатыр. *Көл жээгинде пионер лагеринин палаткалары көрүнөт.*

ПАЛЕК I *диал.* Көк, асмандын бийик алыстыгы. *Учкан куш тез эле палекке көтөрүлдү.*

ПАЛЕК II 1. Бакча өсүмдүктөрүнүн (коон, дарбыз, ашкабак ж.б.) узун кеткен өзөк сабагы. 2. Ичи ак ширин коондун бир сорту. *Өтө бышкан «басып алды» коон палегинен өзү үзүлүп, өзүнөн өзү чарт жарылган* (Касымбеков). – *Оозуңа ширин палек, айланайын! – деп элдин арт жагынан бир абышка кыйкыра сүйлөдү* (Жантөшев).

ПАЛЕОЛИТ ДООРУ Байыркы таш кылымы, б.з.ч. 35–30000–10000 жыл мурда өкүм сүргөн доор.

ПАЛЕОНТОЛОГИЯ Казылып алынган калдыктар жана тиричилик аракеттеринин издери боюнча өткөн доордогу жаныбарларды жана өсүмдүктөрдү изилдөөчү илим.

ПАЛИТРА *сүр.* 1. Сүрөтчү иш үстүндө боёкторун аралаштырган төрт бурчтуу же сүйрү, анча чоң эмес жука такта. 2. *өт.* Сүрөтчүлөрдүн чыгармачылыгында пайдаланылган көркөм каражаттар.

ПАЛОО Эт, май, сабиз жана башка татымал салып, күрүчтөн жасалган, демдеп бышырылган тамак. *Палоо бышып, табакка салынды* (Жантөшев).

ПАЛУБА Кеменин бети, үстү. «Б..» *колхозунан келген боз балдар үстүнкү палубага чыгып кетишиптир* (Сыдыкбеков).

ПАЛЬМА Башы куш жүнүнүн талындай эки жакка чачырап же желпигичтей жайылып турган жалбырактар менен капталган, ар дайым көгөрүп туруучу, бийик болуп сыйда чыккан түштүктө өсүүчү дарак.

ПАЛЬТО Костюмдун же башка жеңил сырт кийимдердин үстүнөн кийилүүчү этеги узун тыш кийим. *Кышкы пальто. Жеңил пальто. Тукаба пальто. Драп пальто. Чымкый кара пальтоңо алар жарашчу, Калган өңдүү байчечекей ачылып* (Эралиев).

ПАМФЛЕТ *адаб.* Кандайдыр бир адамга, коомдук түзүлүшкө, саясий абалга ж.б. каршы багытталган публицистикалык какшыктуу чыгарма.

ПАН Польшалык жана революцияга чейинки мезгилдеги украиналык, белоруссиялык помещик, дворян. *Кутурган ач бөрүдөй хандар, пандар Мыжыккан жүрөгүңдү жазбай уучун* (Токомбаев). *Пан Крушинский менен таанышкамын* (Шамшиев).

ПАНАМА Жазы талаалуу жайкы шляпанын бир түрү.

ПАНАР 1. Фонарь, айнектүү шам. *Эки көзү күйүп турган панарга окшойт* (Үмөталиев). 2. Чырактын шишеси, айнеги.

ПАНАРТРИТ Бир нече муундун чогуу сезгениши.

ПАНБАРКЫТ Жука жибек баркыттын бир түрү.

ПАНДУРИ *муз.* Грузиндердин эки же үч кылдуу чертме музыкалык аспабы.

ПАНЕГИРИК *адаб.* Адегенде Байыркы Грецияда жалпы элдик майрамдарда же көп калк катышкан жыйындарда мамлекеттик эң маанилүү маселелерди көтөрүп, же айрым бир адамдарды мактап сүйлөгөн сөздөр. Кийин булар пародиялык мааниге өтүп кеткен, адам ошого татыбаса дале ашкере мактап жиберген учурлар панегирик болуп калган.

ПАНЕЛЬ Үйдүн ички дубалынын төмөн жагына бойлото капталган тактай же боёлгон тилке. *Жаңгак жыгачынан жасалган панель.*

ПАНЗООТИЯ Жугуштуу ылаңдын көп малды дартка чалдыктыруу менен бир же бир нече өлкөгө таралышы.

ПАНИ ***паани*** менен бирдей. *Бул пани дүйнөдөн бакы дүйнөгө адам баласы бир күнү көчөт да.*

ПАНИСЛАМИЗМ Ислам динindеги элдерди дүйнөлүк бир мамлекетке бириктирүүгө далалаттанган агым.

ПАНКРЕАТИН Уйку безинен жасалган дары препарат.

ПАНКРЕАТИТ Уйку безинин сезгенүүчтүү дарты.

ПАННО 1. *арх.* Шыптын, дубалдын сүрөт, скульптура же оюмдар менен кооздолгон бөлүгү. 2. Архитектуралык жасалганын тутумунда дубалдын бир жагын бүт ээлөөчү калың кездемеге тартылган сүрөт.

ПАНОРАМА 1. Бийиктен караганда алыска созулуп жаткан жердин кең көрүнүшү. *Шаардын панорамасы.* 2. Жарыгы төбөсүнөн түшүп турган тегерек бөлмөнүн бооруна тартылган көлөмдүү сүрөт. *Севастополь панорамасы.*

ПАНСИОН 1. Революцияга чейинки Россиядагы жатаканалуу орто мектеп. 2. Туруучуларды тамак-аш менен жана башка бардык жактан камсыз кылып тейлеп туруучу кичине мейманкана. 3. Бирөөнүн үйүндө акча төлөп тамак ичип, жатып туруу.

ПАНСИОНАТ Пансион (2-маанисинде).

ПАНТЕИЗМ Кудайды жаратылыш менен окшоштуруучу диний-философиялык көз караш.

ПАНТЕОН 1. Байыркы гректердин жана римдердин сыйынган храмы, мазар. 2.

Атактуу адамдардын сөөгү сакталуучу имарат.

ПАНТЕРА Мышык тукумуна кирүүчү чаарала же кара жүндүү жырткыч айбан.

ПАНТОГРАФ *сүр.* Окшоштуктун геометриялык касиеттерине негизделген, сүрөттөрдү көрүү үчүн колдонулуучу анча татаал эмес курал.

ПАНТОКРИН Жаш маралдын мүйүзүнөн алынып жасалган дары. Организмге жалпы эле дем бере турган касиетке ээ.

ПАНТОМИМА Сөз сүйлөбөстөн, музыканын коштоосунда ымдоо, жаўдоо аркылуу ойнолуучу театр оюну.

ПАНТҮРКИЗМ *тар.* Түрк тилинде сүйлөгөн элдердин түпкү маданий-этностук тектештигин даўазалоо, аларды бирдиктүү түрк мамлекетинин карамагына баш коштуруу максатын көздөгөн XIX к. аягы XX к. башында айрым түрк элдеринин арасында пайда болгон улуттук идеология.

ПАНТЫ *аўч.* Жаш бугунун, чаар бугунун ж.б. ката элек мүйүзү.

ПАНТЮРКИЗМ ***пантүркизм*** менен бирдей.

ПАЎСАТ *тар.* Беш жүз кишинин башчысы, ошондой эле басмачылар отрядынын башчысы. *Кабар берди элине, Увазир, паўсат, бегине* («Эл адабияты»).

ПАПИК ***бапик*** менен бирдей.

ПАПИРОС Тартуу үчүн ичине тамеки толтурулган кагаз түтүк, чылым. *Калыбек колундагы өчүп калган папиросун сууга ыргытты* (Шимеев). *Мергенчи койчудан жай сурап папирос тарта баштады* (Сасыкбаев).

ПАПИРУС 1. Тропиктик камыш өсүмдүк. 2. *тар.* Байыркы египеттиктер ж.б. элдер жазуу үчүн колдонгон ушул өсүмдүктөн жасалган материал.

ПАПКА 1. Ичине кагаз салып сакташ үчүн ылайыкталып картондон, булгаарыдан ж.б. жасалган мукаба, кармагычы жок портфель. *Сапар папкасын колтуктап Шарицтин артынан чыкты* (Бейшеналиев). 2. *инф.* Кеўсе папкасы түрүндөгү белги менен компьютердин экранында чагылдырылган колдонуучунун графиктик интерфейсинде программа, файлдарды ичине жыйноо үчүн контейнер.

ПАР I 1. Жуп, түгөй. *Пар ат чегилген араба.* 2. *өт.* Теў, теўдеш. *Зарлап жүрүп мен таптым, Санаамда курдаш парымды* («Олжобай менен Кишимжан»).

ПАР II Куштун жүнү, канаты, куштун мамыгы. *Ак көптер учту, пар калды, Коёнек жүргөн сай калды* (Токтогул). *Пар жаздыкты өзү туруп апкелип, бектин чыканагына коё салды* (Касымбеков).

ПАРА Кандайдыр бир мыйзамсыз жол менен өз кызыкчылыгын иш жүзүнө ашыруу үчүн кызмат адамына берилген акча же белек. *Пара берген чыгымын, Ар түтүнгө салчу эле* (Токомбаев).

ПАРАБОЛА 1. *мат.* Конус менен тегиздиктин кесилишинен пайда болгон ийри сызык. 2. Каймана сөз, тарбия-таалимдик каймана мазмундагы чакан аўгеме.

ПАРАГРАФ Китептин, жобонун, макаланын ж.б. ичиндеги өз алдынча мааниге ээ болгон жана белгиси менен катар сан коюлуп белгиленүүчү бөлүгү.

ПАРАД Мамлекеттик салтанаттуу окуяларга байланыштуу аскер бөлүктөрүнүн салтанаттуу кадам менен жүрүшү, спорт, мектеп, жаштар уюмдарынын ж.б. салтанаттуу жүрүшү. *Атчан аскерлердин парады. Жөө аскерлердин парады. Спортсмендердин парады. Биринчи Май парады.*

ПАРАД-АЛЛЕ Көрсөтүүнүн катышуучуларынын аренага салтанаттуу чыгышы.

ПАРАДИГМА 1. *грамм.* Жөндөө, жактоонун үлгүсү, мисал үчүн алынган бир сөздүн түрдүү формага салынган системасы. 2. Далилдөө, салыштыруу үчүн тарыхтан алынган мисал.

ПАРАДОКС 1. Адат болуп калган, калып алып калган пикирге кайчы келе турган. Акылга сыйбай турган көбүнчө сыртынан гана өзгөчөлүктүү пикир. 2. Кабыл алынган түшүнүккө ылайык келбеген, адаттан тыш көрүнүш.

ПАРАЗИТ 1. *биол.* Мите, башка организмдин эсебинен жашоочу өсүмдүк же жаныбар. 2. *өт.* Арам тамак, жатып ичер.

ПАРАЗИТИЗМ 1. *биол.* Мителик, бир организм экинчи организмге кирип алып, ошону соруп жашоо. 2. *өт.* Башка адамдардын күчүн жана мүмкүнчүлүгүн зарылчылыкка байланыштуу эмес эксплуатациялоо менен бөлөк бирөөнүн эмгегинин, эмгектенбей тапкан кирешелердин эсебинен жашоо.

ПАРАЗИТОЛОГИЯ Мителерди, алардын түзүлүшүн, өөрчүү циклин, козгогон ооруларын жана аларга каршы күрөшүү жолдорун изилдөөчү илим.

ПАРАКОР Пара алуучу, пара жегич. *Паракорлор кызыгат, Бир токочтук тыйынга* (Барпы).

ПАРАЛА Пара берүү, пара берип өз пайдасына иштетүү. *Толтуруп «кедеймин» деп анкеттерди, Паралап баягыда нечендерди* (Элебаев).

ПАРАЛАТ ***парала*** этишинин аркылуу мамилеси.

ПАРАЛИНГВИСТИКА *лингв.* Пикир алышуудагы тилдик эмес каражаттарды (жаўдоо, жаўсоо, кыймылдык өзгөрүүлөр) изилдөөчү тил илиминин тармагы.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ 1. *мат.* Сызыктардын бирдей аралыкта катарлашып жарыш абалда болушу. 2. Көрүнүштөрдүн бирдейлиги, жанаша жүрүшү, бир эле иштин бир нече

жерде катар иштелиши. *Эки мекеменин ишиндеги параллелизм.* 3. *адаб.* Эки же андан артык предметти, көрүнүштү катар коюу менен поэтикалык мазмунду ачып берүү жолу. *Бетеге кетет, бел калат, Бектер кетет, эл калат. Осмо кетет, каш калат, Оомат кетет, баш калат* (Барпы).

ПАРАЛЛЕЛЬ 1. *мат.* Арасы бирдей эки жарыш сызык. 2. *геогр.* Жер шарынын экваторго жарыш алынган болжолдуу сызыктары, тилкеси.

ПАРАЛОО парала этишинин кыймыл атоочу.

ПАРАМЕТР 1.Белгилүү бир маселенин чегинде гана туруктуу өлчөмгө ээ тамга менен белгиленген математикалык өлчөм. 2. *экон.* Экономикалык процессте олуттуу таасир тийгизүүчү чоўдук көрсөткүч.

ПАРАНДА *диал.* 1. Куш, куштар, учуучулар, учуп жүрүүчүлөр. *Парандага ар түрдүү, Тил чыгарган аккан суу* (Барпы).

ПАРАНЖЫ Кээ бир түрк элдеринин аялдары бетин көрсөтпөө үчүн жамынуучу чүмбөт, парда. *Анархан менен Дарыяхан көчөгө чыкканда дайыма паранжы жамына турган* (Жантөшев).

ПАРАПСИХОЛОГ Парапсихология боюнча адис.

ПАРАПСИХОЛОГИЯ Сезгичтиктин нормасын, кабыл алуунун өтө сезгич формасын, адамдын телепатиялык сапатын изилдеген психология илиминин бир тармагы.

ПАРАСАТ Зээн, билгичтик, тапкырлык. *Акыл-парасаты бар даана жигит. Адебиўди бек сактап, Кылсаў болот парасат* (Барпы). *Артта калып абийир менен парасат, Адамдардан ыйман качып баратат* (Сыдыков).

ПАРАСАТТУУ Эстүү, билгиликтүү, баамчыл, салабаттуу.

ПАРАФИН Нефть, торфтон алынган ак же сары түстүү мом сымал нерсе.

ПАРАФИРЛӨӨ Келишимдин текстине макул болууну билдирүү иретинде сүйлөшүп жаткан тараптардын полномочиелүү өкүлдөрүнүн инициалдары менен договорго (келишимге) же анын айрым беренелерине алдын ала кол коюу.

ПАРАФРАЗА Башка бирөөнүн оюн өз сөзү менен айтып берүү.

ПАРАЦЕТАМОЛ Тутумунда ацетоаминфенол заты бар, ооругандыкты сездирбей, дененин ысыгын төмөндөтүүчү дары.

ПАРАШЮТ Өтө бийиктиктен же самолёттон секирип түшкөндө же жүк түшүргөндө абада ачылып кетип, төмөндөө ылдамдыгын акырындатуучу чоў чатыр. *Парашют менен секирүү. Казандап учат жалбырак, Парашюттай салбырап* (Үмөталиев).

ПАРАШЮТИЗМ Парашют менен секирүү теориясы жана практикасы, парашют спорту. *Парашютизм өөрчүдү, Атагы көккө угулуп* (Үмөталиев).

ПАРАШЮТЧУ Парашют менен секирип түшүүчү, парашютизм менен киришкен адам.

ПАРБАНА Түнкү көпөлөк, чыракка айлана турган көпөлөк, жетим көпөлөк. *Парбана болуп айланып, Башыўда жүрөт бул ажал* (Барпы).

ПАРБАРДИГЕР Кудай, жараткан. *Парбардигер кудайга, Бар беле менин жазганым. Бет алып кирсе соо койбос, Беш уруу кыргыз эли бар. Барбардигер жар болгон, Берен Кошой дагы бар* («Манас»).

ПАРВАНАЧЫ *тар.* Бухара кандыгынын убагында: кандын буйругун таратып берип туруучу мансап, кызмат адамы. *Биринчи увазир Калназар парваначы көтөрүлүш чыгарып жаткан тоолуктардан белгилүү* (Касымбеков).

ПАРДА I Көшөгө, эшикке же терезеге тартылуучу, калкалап коюуга ылайыкталган кездеме. *Үйдүн терезелерине парда тартылып, гүлдөр коюлган* (Баялинов). *Күўүрт парда тартына, Күүгүм септи түн дагы* (Байзаков).

ПАРДА II 1. Көзү ачылуу. 2. Акыл кире баштоо. *Пардагын көздү коў Алай! Көптү көрүп, көз пардадым күрөш менен жашымдан.*

ПАРДАЗ 1. *диал.* Жылмалоо, текшилөө, жалтыратуу. 2. *өт.* Бетти майлоо, агартуу, сыйпануу. *Аялдын эч кандай пардазсыз жүзүнө, өмүрүндө эч кандай оорубагандай таза ырайына карап...* (Абдыраманов).

ПАРДАН Акылман, көн билги, эстүү. *Копол сөздү сүйлөбөй, Пардан кылган жакшы экен. Жалгыз келсе сүрөөлөп, Шагдам кылган жакшы экен* (Барпы).

ПАРЕНДЕ Канаттуулардын жалпы аты. *Паренде этин бышырып, Баарынын ачуу кабагын* («Эл адабияты»). *Кайра айланып таппай калдым ордунан, Пары окко учкан парендеге окшотуп* (Шатманов).

ПАРЗ Ислам дининин жобосунда: иштесе сооптуу, иштебесе күнөөлүү, ишенбесе ыймансыз боло турган чечим. Парзга: исламдын чындыгына ишенүү, күнүгө беш жолу намаз окуу, рамазан айында 30 күн орозо кармоо, жыл сайын малынан зекет берүү, өмүрүндө бир жолу Мекеге баруу кирет.

ПАРЗАНТ ***туурасы: персент.*** *Өмүрдө парзант көрбөй кайгы тарткан. Өкүнүп жаратканга арзын айткан.* (Бөкөнбаев). *Айттым эле Бөкөйгө Парзантым, сенин зарыўан* (Үсөнбаев).

ПАРИК Жасалма чач, кийме чач.

ПАРИКМАХЕР чач тарач менен бирдей.

ПАРИТЕТ Теўдик, барабардык, теў укуктуулук.

ПАРК 1. Абдан жайлуу чоӊ бак, ичинде адамдар эс алып сейилдеп жүрүүгө, ойноп көӊүл ачууга, отуруп дем алууга шарт түзүлгөн чоӊ бактуу жай. *Түркиянын Анкара, Элазык аттуу шаарларында Чыӊгыз Айтматов атындагы парктар ачылды.* 2. Армияны жабдуучу көчмө склад. 3. Машина, трамвай ж.б. токтоп туруучу жана ремонттолуучу жай. *Трактор паркы. Трамвай паркы.*

ПАРКЕТ Майда тактайдан геометриялык фигура түрүндө төшөлүп жасалган пол. *Паркет төшөө.*

ПАРЛАМЕНТ Шайлоо аркылуу түзүлгөн мыйзам чыгаруучу жогорку орган. *Бул шайлоонун айырмасы – парламенттеги партиялык орундар 120дан 135ке чейин көбөйтүлдү.*

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ Башында парламент турган мамлекеттик башкаруу системасы.

ПАРЛАМЕНТЁР Согушта душман менен сүйлөшүүлөр жүргүзүүгө жиберилген элчи.

ПАРЛАМЕНТТИК ***парламентке*** таандык.

ПАРМАН Кудуреттүү күч. *Кудайдын парманы менен мен да үч бөлмөлүү үйгө жеттим* («Ала-Тоо»). *Он миӊдеген эмгекчил букаралар падыша өкмөтүнүн парманына каршылык көрсөтүштү* (Абдукаримов). *Акындарга акын турат Пар болуп, Андай парман берилгенсип Алладан* (Гилязетдинов).

ПАРНИК Эрте бышуучу жашылчаларды, көчөттөрдү өстүрүү үчүн арналган, үстү алынып коюлма айнектелген рамалар менен жабылган жай, жылыткыч.

ПАРОВОЗ Темир жол поездин сүйрөп жүрүүчү буу кыймылдаткычтуу локомотив. *Алып бир учту паровоз, Агайын-тууган кайыр кош* (Эл ырлары).

ПАРОДИЯ 1. Кандайдыр бир искусство чыгармасын, анын сырткы формасын, ыргагын сактоо менен тамашалуу шылдыӊчыл тууроо. 2. Сырткы окшоштугун сактоо маанисин тескери буруу; идеялык маӊыздан алыстаган сырткы тууроо.

ПАРОКСИЗМ Талма, капыстан кармап калгандык, оорунун кез-кези менен кармашы.

ПАРОЛЬ 1. Өз адам экендигин билдирүү үчүн колдонулган жашыруун сөз, шарттуу белги. *Акматты инисинен тааный койгон Маманазар алкымы буулуп, кырылдаган үнү менен паролун зорго айтты* (Жантөшев). 2. *комп.* Жеке компьютерди башка бирөөлөр колдонууга б.а. ачып иштөөгө мүмкүндүк бербей турган жашыруун сөз, белги.

ПАРОМ Адамдарды, жүктү ж. б. суудан өткөрө турган чоӊ, жалпак калаксыз кайык же сал.

ПАРОМЧУ Паром менен алып өтүүчү киши.

ПАРОНИМ Өздөштүрүп алган тилдин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзгөрүлүп кеткен башка тилден кирген сөз. Мисалы, бөлкө (булка), самоор (самовар), сөлкөбөй (целковый), чиркөө (церковь).

ПАРОХОД Буу кыймылдаткычы аркылуу жүрүүчү кеме. *Пассажир пароходу. Жүк ташуучу пароход.*

ПАРПАША Илгери Самаркандда, Анжыянда, Бухарада чыгарылган кымбат жибек кездеменин бир түрү. *Адилет эмгек кылгандын, Үстүнө кийип жатканы, Ак парпаша тон болот. Иш кылбаган жалакай, Айлында жүрүп зоӊкоюп, Атала таппай кор болот* (Терме).

ПАРПЫРАК *диал.* Балдар узун жипке байлап, асманга учуруучу оюнчук. *Башым ооруйт дегенде, Парпырактай айланган, Эне өлбөс болсочу* (Терме).

ПАРТ 1. Куштун жүнү, канаттуунун жүнү. 2. *өт.* Түк, түктүү. *Тооктун партын жулуш керек.*

ПАРТА Үстүӊкү тактайы эӊкейиш келип, отургучу менен бириктириле жасалган окуучулар отуруу үчүн ылайыкталган стол.

ПАРТАЛ АТ Жүк жүктөлгөн ат. *Партал атты жетелеп, Улуу жолду тетелеп* («Эл адабияты»).

ПАРТБИЛЕТ Партия билети.

ПАРТВЗНОС Партиялык взнос.

ПАРТЕР Көрүү залынын төмөнкү орундары. *Партерде отурсаӊ, эӊ жогорку ярустардагы кишилер асканын башына чыгып отурган балдар сыяктуу кичинекей көрүнүшөт* (Шимеев).

ПАРТИЗАН Өз Ата мекенинин эркиндиги жана көз карандысыздыгы үчүн душман басып алган аймактагы уюшулган партизандык күчтөрдүн катарында өз эрки менен согушуп жаткан адам.

ПАРТИЗАНДЫК Элдин өз алдынча уюшкан отряддарынын душмандын тылында ага каршы жүргүзгөн куралдуу күрөшү, партизандардын жүргүзгөн күрөшү, аракети, абалы; партизанчылык. *Эр бүлө.. партизандык кылууга токойго кетишти* (Сыдыкбеков). *Партизандык согуш. Партизандык кыймыл. Партизандык отряд.*

ПАРТИЗАНЧЫЛЫК ***партизандык*** менен бирдей.

ПАРТИТУРА *муз.* Оркестр, көрк үчүн жазылган көп үндүү музыкалык чыгарманын бардык партияларынын нотага түшүрүлгөн жыйындысы.

ПАРТИЯ 1. Кандайдыр бир таптын, саясий топтун уюмдашкан жогорку формасы болуп, ошол таптын, топтун бир кыйла активдүү бөлүгүн түзгөн, анын таламын жактап жана каршы тараптарга идеологиялык күрөш жүргүзгөн саясий уюм. *«Ак Жол» партиясы.* «Ата-Мекен» *партиясы.*

Демократиялык партия. Өзүм сүйүп, өзүм кирген партия, Берчи мага кыйын-кыйын тапшырма (Үмөталиев). 2. *сүйл.* Партиянын мүчөсү. 3. Белгилүү бир максатта биримдешкен же бириктирилген адамдардын тобу, отряд. *Геологиялык партия. Изилдөөчүлөрдүн партиясы.* 4. Белгилүү бир өлчөмдөгү, көбүнчө көбүрөөк сандагы товарлардын, нерселердин тобу. *Товарлардын жаўы партиясы. 5. муз.* Көп үндүү музыкалык чыгарманын бир аспап же бир киши тарабынан аткарылган айрым бөлүгү. *Скрипканын партиясы. Ленскийдин партиясы. 6.* Бир жолку ойнолгон оюн, бир саам оюн. *Бир партия шахмат ойноо.*

ПАРТИЯЛУУЛУК 1. Партияга мүчө болгондук, партиянын катарында болгондук. 2. Белгилүү бир партиянын, белгилүү бир таптын принциптери менен максатына ылайык келүүчүлүк. *Советтик адабий сын адабияттын партиялуулугунун принцибин түшүндүрүп жана пропагандалоого тийиш болгон.*

ПАРТИЯЛЫК партияга таандык. *Партиялык уюм. Партиялык жооптуу кызмат.*

ПАРТКОМ Партиялык комитет.

ПАРТНЕР *к.* ***өнөктөштүк.***

ПАРТОРГ *тар.* Советтик коомдо жергиликтүү уюмдарда партиялык идеологиялык иштерди уюштуруучулар ушинтип аталган. *Цехтин парторгу.*

ПАРУС 1. Кеменин түркүктөрүнө керилип байланып, жел согуу аркылуу кемени, кайыкты айдоого ылайыкталган калыў кездеме. 2. Жел кайык.

ПАРФЮМЕРИЯ Жыпар жыттуу жана косметикалык товарлар.

ПАРЧА 1. *диал.* Бөлүк, кесим, үзүм. *Бир парча нан сындырып берчи.* 2. Алтын же күмүш түстүү жалтырак жип кошулуп токулган жибек кездеме.

ПАРЫЗ парз менен бирдей. *Ата менен эненин эзелден берки биринчи парызы – баланы өстүрүп чоўойтуу* (Абдукаримов).

ПАС I 1. Төмөн, ылдый, жапыз. *Оромолуў пас тартып Бүркөнөсүў, өзгөчөм* (Барпы). *Бирөө бийик, бирөө пас, Бир болбойт жандын баарысы* (Осмонкул). *Ал бою пас, арыкчырай, бирок тырышчаак бала* (Каимов). 2. *өт.* Анчалык эмес, начар, бош, төмөн, көтөрүўкү эмес. *Пас болуп отурган Мыякандын үнү эми көтөрүўкү чыкты* («Ала-Тоо»). *Акылман Жамгыр жан элем, Мени асылган оору пас кылдыў* (Үсөнбаев). 3. *диал.* Тайыз. *Акылы пас бала экен. Пас адамга баргычакты, жумушун, Жасаар элем жакшы адамдын түрүнүп* (Шатманов).

ПАС II: бир пас Бир аз убакыт, аз убакыт. ***Бир паста*** – аз убакыттын ичинде, тез эле, ары-бери. *Адам болмок – аста-аста, айбан болмок – бир паста* (макал).

ПАСАЎ *диал.* Кадак ташы, теўдегич кадак таш. *Таразада пасаў бар, Жалган сөздө касам бар* (Терме).

ПАСПОРТ 1. Ким экендигин, жарандыгын күбөлөөчү документ. *Жарандык паспорт. Мөөнөтсүз паспорт.* 2. Машиналардын ж.б. чарба жабдыктарынын каттоодон өткөзүлгөндүгүн билдирүүчү документ. *Станоктун паспорту.*

ПАССАЖ 1. Жарыш көчөнүн ортосунда жайгашкан, эки тарабында теў кирүү эшиктери бар, эки тарабы маўдайлаш соода кылуучу бөлүмдөрдөн турган галарея. 2. Музыкада аткарууга кыйын виртуоздук музыкага мүнөздүү болгон ылдам аткарылуучу добуш катарларынын ирээт белгиси.

ПАССИВ 1. *бух.* Бир ишкана же мекеменин жалпы карызы же милдети. 2. *грамм.* Этиштин туюк формасы.

ПАССИВДҮҮ Активдүү эмес, ынтаасыз, демилгесиз, ишкер эмес.

ПАСТА I Камыр өўдүү масса. *Жатаарда атайын тиш пастасы же порошогу менен щетка аркылуу тишти таза жууп туруу эў эле пайдалуу* («Ден соолук»).

ПАСТА II Төмөндөө, ылдыйлоо. *Акылай онунчу чырактын пастаган билигин жогорулатты* («Ала-Тоо»).

ПАСТАК *диал.* Төмөн, жапыз.

ПАСТАТ паста этишинин аркылуу мамилеси.

ПАСТЕЛЬ 1. Жумшак боёк карандаш. 2. Ушундай карандаштар менен тартылган сүрөт.

ПАСТЕРИЗАЦИЯЛОО Суюктукту ысытуу жолу менен зыяндуу микробдордун өөрчүп кетүүсүнөн сактоо.

ПАСТОО Ылдыйлоо, жайлап калуу. *Баратты баягылар өрттөй каптап, Кыргызча каргыш укса деми пастап* (Өмүрканов).

ПАСТОРАЛЬ Бейпил табияттын фонунда малчы, койчулардын турмушун сүрөттөп, идеализациялап чагылдырган адабият, музыка, сүрөт искусствосунун чыгармасы.

ПАСТЫК 1. Төмөндүк, жапыздык. 2. Адамгерчилиги жоктук, жамандык, адамгерчилиги төмөндүк. *Менин туугандарым өздөрүнүн пастыгын, ач көз, сараўдыгын көрсөтүштү* (Токомбаев). *Байкап тааный баштадык, Асылдык менен пастыкты* (Токомбаев).

ПАТЕНТ 1. Салык кызматы тарабынан берилип, салык төлөөчүнүн тиешелүү салыкты төлөгөндүгүн жана белгилүү бир экономикалык ишмердүүлүк менен иштөө укугун күбөлөндүрө турган документ. 2. Тийиштүү мамлекеттик орган тарабынан ойлоп табууга карата өзгөчө укугун, авторлугун, соода же бир нерсе өндүрүү укугун берүүчү күбөлүндүрүлгөн документ.

ПАТЕТИКА Күчтүү сезимдүүлүк, ышкылуулук, таасирдүүлүк, салтанаттуулук.

ПАТЕТИКАЛУУ Патетика катышкан, кічтії сезимдії, салтанаттуу. *Патетикалуу сөз.*

ПАТЕФОН Чакан їкөк формасындагы граммофондун бир тїрї. *Їйїнө кайтканда патефон коюп, музыка укканды Ниязкул жакшы көрөт* (Токтомушев).

ПАТИР I *диал.* Сїткө, майга жуурулуп, тандырга же очокко жаап бышырылган нан. *Кардыўы жарат кампайтып, Бышырып койгон патири* (Барпы).

ПАТНОС ***патунус*** менен бирдей.

ПАТИССОН Ашкабак тїркїмїндөгї бир жылдык бакча өсїмдїгї.

ПАТОГЕНЕЗ *мед.* Тумоонун, дарттын, ылаўдын чыгышын, өөрчїшїн окутуучу илим.

ПАТОЛОГИЯ Нормадан чыккан, нормадан тайган.

ПАТРИАРХ 1. Уруу коомундагы уруунун башчысы, аксакалы. 2. Православный чиркөөдө – жогорку дин бийлигине ээ болгон дин адамынын титулу.

ПАТРИАРХАТ Уруучулук тїзїлїштїн өнїгїїсїндөгї матриархат доорун алмаштырган, тукум, уруу, тууганчылык мамиле атага, эркекке байланыштуу жїргїзїлө баштаган, коомдо, коомдук өндїрїштө атанын, эркектин ролу їстөм болгон, уруктун башында патриарх турган коомдун формасы.

ПАТРИОТ *к.* ***мекенчил.*** *Токтогул өзїнїн жерин, өзїнїн элин сїйгөн улуу патриот болгон* (Бөкөнбаев).

ПАТРИОТИЗМ *к.* ***мекенчилдик*** *Улуттук патриотизм. Советтик жоокерлердин патриотизми.*

ПАТРИОТТУК Патриотизм менен шыктанган, патриотко таандык. *Кыргыз элинин кимисинин болсо да жїрөгїндө патриоттук жалын бар.*

ПАТРОН I 1. *тар.* Байыркы Римде өзїнө көз каранды болгон кембагал жарандарды коргоо жана колдоо милдетин өз мойнуна алган адам. 2. Ишкананын, фирманын ээси (өз карамагындагыларга карата).

ПАТРОН II 1. Ок чапталган мылтык жези, атууга даярдалган ок. *Отуз экинчи мылтыктын патрону. Даяр патрон.* 2. *тех.* Ар тїрдїї приборлордо бир нерсени киргизип бекитїїчї көўдөй тїтїк же цилиндр. *Электр патрону.*

ПАТРОНАЖ Кимдир бирөөнїн колдоосу.

ПАТРОНТАШ Патрондорду салып коё турган көзөнөктїї бөлїкчөлөрї бар, көбїнчө кур катарында курчанып ала турган ок салгыч, ок салгыч сумка. *Патронташым белимде, Бат барбадым элиме* (фольк.).

ПАТРУЛДУК Патруль болуу милдети, патрулга таандык кызмат. *Патрулдук кылуу.*

ПАТРУЛЬ Белгилїї райондо, согуш кемесинде, самолётто тартип сактап, коопсуздукту камсыз кылуу їчїн коюлган (аскер бөлїгїнїн, милициянын жана башка ушул сыяктуулардын) кичинекей отряды. *Патрулдар «Келе жаткан ким?» – дегенче, Жумушун бїттї кылыч Кубат чапкан* (Їмөталиев).

ПАТУНУС Тамак салынган идиштерди коюп дасторконго алып баруу же їстїнө нан, ар кандай жемиш салып дасторконго коюу їчїн арналган, тегереги кырдалып кайрылган ар кандай формадагы жайпак темир идиш, такта, патнос. *Жылдырды патунусту биз тарапка, Бир ширин тордомолуу коонун союп* (Їмөталиев).

ПАТЫР *к.* ***патир.***

ПАХТА 1. Буласынан кездеме жана башка нерселер жасалуучу, уругунан май жана башка нерселер алына турган, ысык жакта өсїїчї бир жылдык техникалык өсїмдїк. *Пахта өстїрїлгөн талаа.* 2. Ушул өсїмдїктїн буласы. *Кїмїш пахта дөбө-дөбө їйїлдї, Кїлїп дыйкан эмгегине сїйїндї* (Бөкөнбаев). *Элесиў келет көзїмө, Ак пахта терген сулуудай* (Маликов).

ПАХТАЗАР Пахта эгилген жай, пахта талаасы, пахта аўызы. *Нартажы кїн сайын пахтазарды аралап, суу тилеген жерлерине суу жайып, кошумча азыктарды тынымсыз чачып турду* («Советтик Кыргызстан»).

ПАХТАКЕР ***пахтачы*** менен бирдей. *Пахтакер макмал Тїштїктїн, Тарыхы менен баракташ* (Токтакунов).

ПАХТАЛУУ 1. Пахта айдалган, пахта өскөн. *Пахталуу талаа, өзөндїн Мактоого көркїн чеченмин* (Бөкөнбаев). 2. Пахта салынган, ичинде пахтасы бар. *Башында тумак жеўенин, Пахталуу кїрмө кийгени* (Маликов).

ПАХТАЧЫ Пахта өстїрїїчї. *Алпештеп аны өстїргөн Азамат дыйкан пахтачы* (Токомбаев). *Пахтачы, малчы досторум, суроого сенден акым бар* (Осмонкул).

ПАХТАЧЫЛЫК Пахта өстїрїїчїлїк, чарбанын көбїнчө пахта өстїрїї багытындагы тармагы. *Кыргызстандын көп тармактуу чарбасында көрїнїктїї орундардын бирин пахтачылык ээлейт* («Коммунист»).

ПАЦИЕНТ Дарылануу, көрїнїї їчїн дарыгерге келген оорулуу адам.

ПАЦИФИЗМ Тынчтык, таттуулаштык. Согуштун кандай гана тїрї болбосун жактырбоочулук, согуштук аракеттерди айыптоочулук.

ПАЧАК *диал.* 1. Начар, жараксыз. 2. Майда, майдачыл. *Очогунун башынан алыс узай албаган пачак адам.* 3. Тешїї, кесїї, тилїї, жаруу, талкалоо, майдалоо. *Дөўгөчтї пачактап отун кылды.*

ПАША I ***падыша*** менен бирдей. *Кан менен ээлейт турбайбы, пашалар алтын*

тактысын (Токомбаев). *Манаптар мага кас болуп, Пашанын түштүм торуна* (Токтогул).

ПАША II *диал.* Чиркей.

ПАШАА падыша менен бирдей. *Келиним Карача пашаа баласы, Жаўы өспірім бала эле* («Эл адабияты»).

ПАШАЙЫ Кустардык станокто согулган эриши жибек, аркагы жип, эни тайкы, айчык гүлдүү кездеме. *Пашайы, килем, жабуу, шайман, жарак, Ар түрдүү ачуу, таттуу алгын шарап* (Токомбаев).

ПАШАКАНА *диал.* Чиркейден коргой турган тор, чатыр.

ПАШТЕТ 1. Эттен, боордон эзип, жууруп жасаган тамак. 2. Арасына ошол эле этти салып бышырылган нандын бир түрү.

ПАЯ Өсімдіктін сабагы, маясы.

ПАЯЛЬНИК *к.* ***каўдагыч.***

ПЕГАС 1. *миф.* Байыркы грек мифологиясында Зевстин канаттуу аты. Анын туягы түшкөн жерден, Геликон тоосунан акындарга эргүү берүүчү керемет булак атып чыккан. 2. *өт.* Поэзиянын символу, талант, шык: пегаска минүү – ыр жазуу, акын болуу. 3. *астр.* Түндүк жарым шардын жандооч жылдызы.

ПЕДАГОГ Окутуу жана тарбиялоо иштерин кесип кылып алган адам, мугалим. *Педагог ата ар дайым уулунан кайда барганын, эмне көргөнүн көп суроочу* (Касымбеков). *Ал педагог, мен доктор, Түшүнөбүз баарына* (Токомбаев).

ПЕДАГОГИКА Окутуу, билим берүү жана тарбиялоо усулдары жөнүндөгү илим.

ПЕДАГОГИКАЛЫК 1. ***педагогикага*** таандык. *Педагогикалык адабият. Педагогикалык илимдер академиясы. Педагогикалык идея.* 2. Педагогдорду, мугалимдерди даярдай турган. *Педагогикалык институт. Педагогикалык техникум.*

ПЕДАГОГИЯ педагогика менен бирдей.

ПЕДАНТ Өтө эле бышыксынган, тыкансынган, майдачыл адам. *«Малыматтуу педант дешти алар, Маўдайында жазган шык да бар»* (Пушкин).

ПЕДАНТИЗМ Педанттын жүрүш-турушу, ой-пикири.

ПЕДВУЗ *сүйл.* Орто мектептер үчүн мугалимдерди даярдап чыгаруучу педагогикалык жогорку окуу жайы.

ПЕДИАТР Балдардын оорусу боюнча адис, балдар дарыгери.

ПЕДИНСТИТУТ Педагогикалык институт (орто мектептер үчүн мугалимдерди даярдоочу жогорку окуу жайы).

ПЕДСОВЕТ Педагогикалык совет.

ПЕДТЕХНИКУМ Башталгыч мектептердин мугалимдерин даярдап чыгаруучу педагогикалык орто окуу жайы.

ПЕДУЧИЛИЩЕ Башталгыч мектептердин мугалимдерин, ошондой эле балдар бакчаларынын тарбиячыларын даярдоочу педагогикалык орто окуу жайы.

ПЕЙЗАЖ 1. Кандайдыр бир жердин, табияттын көрүнүшү. – *Да, досум, сонун жер, эстен кетпес, пейзаж* (Жантөшев). *Колхоз жеринин эртеўки пейзажын көз алдына элестетип турду* (Сыдыкбеков). 2. *иск.* Жердин, табигаттын көрүнүшү тартылган сүрөт. 3. *адаб.* Табиятты, анын көрүнүштөрүн көркөмдөп сүрөттөп жазуу.

ПЕЙЗАЖИСТ Пейзажчы – сүрөтчү.

ПЕЙИЛ 1. Мүнөз, кулк-мүнөз. *Пейили кенен – калысчыл, пейили тар – арызчыл* (макал). *Бетегелүү майданым, Пейли жакшы жайдарым* (Токтогул). *Пейили жумшак бир жансыў, Бүткөндөй сонун жибектен* (Маликов). 2. Көўүл, көөн, ниет, ой. *Ошондо да өмүр жыргал, жакшы деп, Даўазалап пейли менен толтуруп* (Адышева). *Пейилинде жактырбайт, Бекер басып жүрүштү* (Тоголок Молдо). *Пейли бузук душмандын, Берген катыгын* (Тоголок Молдо).

ПЕЙИЛ КҮТҮҮ Менменсинүү, өзүн жогору саноо. *Коўшу пейил күтсө, үй ээси капа болот* («Ала-Тоо»). *Калемин колуна алып, кабарчы сыяктуу мурчуя пейил күтүп калды* («Ала-Тоо»).

ПЕЙИЛДЕН 1. Мүнөз күтүү, бой көтөрүү, менменсинүү. *Чыканагына жаздык коюп, пейилдене бейпил отурган аял – Калдык жеўе боло турган* (Убукеев). 2. Пейлин салуу, көўүл коё киришүү, көўүлдөнүү.

ПЕЙИЛДЕНҮҮ пейилден этишинин кыймыл атоочу.

ПЕЙИЛИ АГАРБОО Ичине кир сактоо, арам ойдо калуу. *Чачы агарса да пейили агарбаган бул мерездин Жакишкандан жамандык көргөнү барбы* («Чалкан»).

ПЕЙИЛИ БУЗУК Бирөөгө жакшылык кылбаган, жакшылык ойлобогон, арам ою бар.

ПЕЙЛИ БУЗУЛУУ Көўүлүнө жамандык алуу, жамандык жагына баруу, тескери жолго түшүү. *Ооруга жолугардан бир жыл илгери Жүдөмүштүн пейли бузула баштаптыр* (Убукеев).

ПЕЙЛИ ТАР Зыкым, сараў, колунан эч нерсе чыкпаган, ичи тар. *Таята, таякелерим чириген бай. Ошентсе да котур улак үчүн өлгөн өўкөй пейли тар, сараўдар* (Элебаев).

ПЕЙЛИ ТАРУУ Зыкым болуу, колунан эч нерсе чыгарбоо, катуу болуу. *Мурда эле курушкан пейли ого бетер тарыды.*

ПЕКЕНЕ пакене менен бирдей.

ПЕЛЕНГАТОР Учуп келе жаткан самолёттон же деўиздеги кемелерден чыккан үндүн кайсы жерде экендигин белгилөөчү аппарат. *Пеленгатор алдан билип айтууда, Принципке ким түкүрүп жатканын* (Күрүчбеков).

ПЕНДЕ 1. *дин.* Кудайдын кулу. 2. Адам, киши. *Пендеден сындуу дебесем, Бермет сындуу келиним, Перизаттай бала эле* («Саринжи-Бөкөй»). *Ар пенденин барына, Азили тагдыр жазган бар* (Казыбек). – *Мунун айткан сөзүнө, Кандай пенде ынанат* (Тоголок Молдо).

ПЕНДЕЛИК 1. Адамга таандык болгон кемчиликтерди, жаӯылыштыктарды жиберүүчүлүк. 2. Башына кайгы түшүп мүӯкүрөгөндүк, кор болгондук, карыптык. *Пенделик түшүп башыма Ачкадан жаагым карышты* (Токтогул). *Перзенттен далай ажырап, Пенделик курсун чыдадым* (Токтогул).

ПЕНДЕЧИЛИК ***пенделик*** менен бирдей. *Пендечилик кылыптыр Менин Жаӯыл балдызым!..* («Мендирман»).

ПЕНИЦИЛЛИН *фарм.* Көк даттуу кебердердин кээ бир түрүнөн алынуучу дарылык препарат.

ПЕНОБЕТОН Тешикчелери көп, жылуулукту кармоо сапаты бар бетон.

ПЕНОПЛАСТ Тоӯуп калган көбүктөй көрүнгөн пластмасса.

ПЕНСИОНЕР Пенсия алуучу адам. *Атасы мага илгертен дос, Пенсионер, азыр бош* (Токомбаев).

ПЕНСИЯ Мыйзам боюнча белгиленген шарттарга ылайык майыптарга, карыган адамдарга ж.б. берилүүчү жардам акча. *Инвалиддиги боюнча берилген пенсия. Көп жыл иштегендиги үчүн берилүүчү пенсия.*

ПЕНТАМИН *фарм.* Ичегинин, табарсыктын түйүлүшүнө каршы колдонулуучу дары.

ПЕПСИКОЛА Алкоголсуз, сергитүүчү салкындаткыч ичимдик.

ПЕРЗЕНТ Бала. *Эркек бекен перзентим, Көзүӯ көрүп чыктыӯбы?* («Манас»). *Кыз да болсо перзентим, Кыпчакка кетип бул калса, Байбиче, кылчаюучу паана жок* («Олжобай менен Кишимжан»).

ПЕРИ 1. *миф.* Учуп жүрүүчү канаттары бар, аял кебетесиндеги айдай сулуу, узун чачтуу кереметтүү жан. *Пери экени, Киши экени туюлбай, Барып-барып уюп калат куюндай* (Эралиев). 2. *өт.* Ашкан сулуу, акылдуу, айлалуу. *Көӯүлүн кыйбай ак Саткын пери, Мууӯая карап мындайча деди* (Осмонов). *Сиздей сулуу перини, Издеп күйдүм, өзгөчөм* (Барпы).

ПЕРИГЕЙ *астр.* Айдын орбитасынын Жерге эӯ жакын точкасы.

ПЕРИЗААДА *миф.* 1. Пери тектүү, периден төрөлгөн бала, киши. 2. *өт.* Акылдуу, айлалуу, ашкан сулуу. П*еризаада Айчүрөк, Берен бейбак келгенде* («Сейтек»). *Перизаада Айчүрөк, жыйырма бирге келгенде.*

ПЕРИЗАТ *миф.* 1. Теги пери, пери. *Айдан сулуу Айсалкын, Перизаттын өзү экен* («Эр Төштүк»). 2. *өт.* Акылдуу, айлалуу, абдан сулуу. *Көпбайдын кызы бу дүйнөнүн перизаты* (Сыдыкбеков). *Баары бир сезилбеди перизаттын, Жүргөнү кимди сүйүп, кимди жерип* (Үмөталиев).

ПЕРИФЕРИЯ 1. Өлкөнүн, аймактын борбордон алыс, чет жактарында жайгашкан бөлүктөрү. *Ал перифериядa иштейт.* 2. Жалпактыктын бардык бөлүгүн өз ичине алуучу туюк чет сызык.

ПЕРИФРАЗ *адаб.* Предметтин, нерсенин, окуянын атын атабай туруп, алардын эӯ манилүү, эӯ негизги касиеттерин, сапаттарын сүрөттөө аркылуу анын элестүү картинасын көрсөткөн көркөм троптордун бир түрү (мис., Кыргыз Республикасы – Күнөстүү мекенибиз, Бишкек – борборубуз, пахта – ак алтын).

ПЕРИШТЕ 1. Диний мифологияда: көбүнчө кишилерге калкасын тийгизүүчү кудайдын элчиси. *Алтынды көрүп, периште да жолдон чыгыптыр* (макал). *Бешөө болду жолдошум, Периште ишти оӯдосун* (Казыбек). 2. *өт.* Жакшы көргөн адамына, көбүнчө аялдарга карата эркелетип айтылган сөз. *Айлымда менин сүйгөн периштем сенсиӯ!* (Үмөталиев).

ПЕРПЕНДИКУЛЯР Түз сызыктын же тегиздиктин бетинде тик бурч жасоочу тик сызык.

ПЕРРОН Темир жол станциясындагы поезддер жанына келип токтоочу аянтча, пассажирдик платформа. *Троллейбустан түшкөн жүргүнчү вокзалдын перронуна чыкты* (Сыдыкбеков). *Поезд перронго келип токтоду* («Ала-Тоо»).

ПЕРСОНАЖ *ад.* Адабий чыгарманын катышуучусу.

ПЕРСОНАЛ Мекеменин же өнөр жайдын бир кесип түркүмүнө кирген жеке кызматкерлердин курамы. *Медициналык персонал. Административдик персонал.*

ПЕРСОНАЛДЫК Бирөөнүн керт башына арналган, айрым бир кишиге тиешелүү жеке белгиленген. *Персоналдык пенсия. Персоналдык иш.*

ПЕРСОНИФИКАЦИЯ *адаб.* Табияттык көрүнүштөрдү, же жансыз буюмдарды жандууларга салыштыруу, жандандыруу.

ПЕРСПЕКТИВА 1. Бир жерден туруп алыска көз жибергендеги көрүнгөн көрүнүш. 2. Көрүнүштөрдү алыс, жакындык мейкиндик өлчөмдө чагылдыруу эрежелерин изилдеп, тактоочу чийме геометриянын бөлүмү. 3. *өт.* Келечекки көрүнүш, болочок иштин жөнү, келечеги. *Чарбага туура жетекчилик кылуу – бул, баарыдан мурда анын өнүгүшүнүн перспективасын көрө билүү* («Коммунист»). *Түшүмдүн перспективалары.*

ПЕРСПЕКТИВАЛУУ Келечеги бар, келечеги кеӯ, келечекте өсүп кетүүчү.

ПЕРСПЕКТИВДҮҮ ***перспективалуу*** менен бирдей.

ПЕРТУРБАЦИЯ 1. Сырткы таасирден улам демейки кѳнүмүш ыргак, ирээттүү айлануу, өнүгүүлѳрдүн ыргагынын бузулушу. 2. Адамдын каны бузулуу, кыжырлануу абалы. 3. *өт.* Чак-челекей түшүү, баш аламан болуу.

ПЕС 1. Денедеги ала тактар. 2. Тирүүлөй денени чириткен өтө жугуштуу оору. 3. *өт.* Кудаа каары, куйту, бетпак.

ПЕССИМИЗМ Турмушту, окуялардын жүрүшүн көңүл чөгөттүк, үмүтсүздүк, жакшы келечекке ишенбөө маанайы менен кабыл алуу.

ПЕССИМИСТ Пессимизмге берилүүчү адам.

ПЕССИМИСТТИК Пессимизмге таандык, кейикчээл, сары убайымчыл.

ПЕТИЦИЯ Жогорку өкмөткө жазылган көпчүлүктүн өтүнүчү, суроосу.

ПЕХОТА Жөө аскерлер. *Арт жагынан пехота Чабуул коюп баратса* (Үмөталиев).

ПЕХОТАЛЫК Пехотага таандык. *Экөөбүз военкоматка барып, пехоталык окуу жайына кирүүгө арыз бердик* (Шимеев).

ПЕЧАТТА Печать коюу, ачууга же пайданланууга акысы бар гана адамдар, ачып же пайдалануу үчүн белги катарында (мис, бийлик органы тарабынан үйгө, шкафка, дүкөнгө, кампага ж. б.) печать басып коюу.

ПЕЧАТТАЛ печатта этишинин туюк мамилеси.

ПЕЧАТТОО печатта этишинин кыймыл атоочу.

ПЕЧЕК 1. Малдын ичин көптүрө турган зыяндуу чөптүн бир түрү. *Өгүздөрдүн бири печек жеп ичи көөп өлдү* (Абдукаримов). 2. *диал.* Чырмоок, чырмоок өсүмдүк. Жалпы эле оролуп чыгуучу өсүмдүк, чөп.

ПЕЧЕНЬЕ Жука, кум кайрак кесекче түрүндө жасалган кондитердик азык.

ПЕЧЬ 1. ***меш*** менен бирдей. *Темир аяз тышта бороон күрүлдөп, Жылуу тамдын печи күйөт дүрүлдөп* (Шүкүрбеков). *Омор печтин жанында олтурган* (Сыдыкбеков). 2. Кандайдыр бир материалды эритүү жолу менен иштетүүгө арналган атайын түзүлүштөгү курулуш, жасалга. *Домна печи.*

ПЕШ *диал.* 1. Туш, маўдай. *Ааламга күлө карап шаша чыккан күндүн нурлары менен Жаныбек төбөсүнө бийик көтөргөн кетмендин пеши кездеше калды окшойт, айнекке күзгү тоскондой ал жарк эте берди* (Мавлянов). 2. Алдыўкы, маўдайкы, бет маўдайдагы.

ПЕШАЙВАН *диал.* Оозгу бөлмө, кире бериштеги үжүрө. *Балдар ойнойт калак менен кар күрөп, Таргыл мышык күн чубактайт үргүлөп, Пешайванда чай ичишип отурган, Беш-алты чал божурашып жыл сүрөт* (Байзаков).

ПЕШЕНЕ 1. Маўдай, чеке. – *Сатыш!.. Чоў жигит болуп жүрөсүўбү?* – *деп, пешенесинен сыладым* (Касымбеков). *Пешенеден нур жанып, Беттеринен кан тамган* (Бөкөнбаев). 2. *өт.* Жазмыш, тагдыр. *Пешенемде жок беле? – Бербейт менин тилегим* («Саринжи-Бөкөй»).

ПЕШЕНЕЛҮҮ Жылдыздуу, сүйкүмдүү, бактылуу, таалайлуу.

ПЕШКА *шахм.* Шахмат оюнунун төмөнкү фигурасы.

ПЕШТӨӨ *диал.* Чыўоо, курчутуу, жамоо, бүтөө.

ПИАЛА Керамикадан, фарфордон жасалган чыны, чөйчөк.

ПИАНИНО Кылдары тикесинен тартылган, өзү да тикесинен турган бийик ящик түрүндөгү музыкалык курал, фортепьянонун бир түрү. *Деп, Батый пианиного жакын барды, Капкагын элпек гана ачып алды* (Маликов).

ПИАНИСТ, ПИАНИСТКА Пианинодо ойноочу адам. *Экинчиси пианистка кол ойноп, Эрмек болгон карыга теў, жашка теў* (Акаев).

ПИАР Кимдир бирөө, бир нерсе жөнүндө коомдук пикир (оў же терс) жаратууга багытталган маалымат кызматынын бир түрү. *Пиар уюштуруу.*

ПИАРЧЫ Пиар түзүү менен алектенген, пиар уюштуруунун адиси.

ПИГМЕНТ Жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн организминдеги түс берүүчү зат.

ПИДЖАК Костюмдун үстүўкү бөлүгү, бешмант.

ПИДИЯ 1. *дин.* Өтө карыган адам же боюнда бар аял тарабынан орозонун ордуна берилүүчү садака. 2. Өлгөн адамдын кармабай калган орозосу үчүн бериле турган садака, төлөм.

ПИЖАМА Үйдө кийилүүчү, жука кездемеден жасалган бешмант жана шым.

ПИКЕТ 1. Бир аз кишиден түзүлгөн сакчы отряд. 2. Наразылык билдирип иш таштаган жумушчулардын алардын наразылык акциясына кошулбаган жумушчуларды ишканага киргизбөө үчүн кезметке коюлган уюштурулган топ. 3. Темир-жолдук өлчөм – километрдин ондон бир бөлүгү. 4. Геодезиялык жумуш убагында жерге кагып коюла турган, бетинде номери бар кичине казык.

ПИКЕТЧИ Пикетте туруучу киши.

ПИКИР Бир нерсе жөнүндөгү ой, көз караш, кандайдыр бир нерсеге өзүнүн көз карашын билдирип айткан сөз. *Бул кириш сөздө бир катар пикирлер айтмакпыз* (Токомбаев). *Эми, элим, силерге Ички пикир, сырды айттым* («Курманбек»).

ПИКИРДЕШ I Сырдаш, ой-санаасы бирдей, көз карашы бирдей. *Эми мен кенге барам, билим алам, Соо болгун бир пикирдеш акын абам* (Турусбеков).

ПИКИРДЕШ II Пикир айтышуу, оюн ай-

туу, сырдашуу, өз пикирин айтып сүйлөшүү.

ПИКИРДЕШҮҮ ***пикирдеш*** этишинин кыймыл атоочу.

ПИКИРЛЕШ ***пикирдеш I; II*** менен бирдей.

ПИКНИК Жаратылышка, шаардын сыртына чыгып эс алуу.

ПИКТОГРАММА Пикторгафия жолу менен жазылган сүрөт жазуусу.

ПИКТОГРАФИЯ Сүрөт менен жазылуучу жазуу. Нерселерди, кубулуштарды, иш-аракеттерди туруктуу мааниге ээ болбогон шарттуу белгилер менен чагылдыруу.

ПИЛ Тропикалык Африкада жана Азияда жашоочу, чоң жеп, сүт эмүүчү узун тумшугу жана эки чоң азуусу бар чоң айбан. *Айбанаттын эң чоңу, Пилден козгоп сайрады* (Тоголок Молдо). *Пилге жүгүн жүктөшүп, Чатырларын бүктөшүп* («Мендирман»). *Пил көтөрбөгөндү тил көтөрөт* (макал).

ПИЛИГРИМ 1. Зыяратчы, жер кезген кудайчы. 2. *өт.* Саякатчы, жолоочу.

ПИЛИК *диал. туурасы: билик. Караңгы жарык болбойт, ай болбосо, Чыракта пилик күйбөйт, май болбосо* (Барпы).

ПИЛЛА Жибек куртунун уясы. *Зымга орогон пилладай, Зыңгырайсың тилладай* (Эл ырлары). *Үйдүн ээси жибек куртун багып, пилла сатып жан сактагандыгы байкалат* (Жантөшев). *Жибек курту пилла орордун алдында эки-үч күн сулк жатып калат, аны «пилла уйку» деп аташат* (Таштемиров).

ПИЛОТ Учуучу аппаратты башкаруучу адам, учкуч.

ПИЛОТКА Аскер кызматчыларынын жайкы кийүүчү баш кийиминин бир түрү. *Микола пилоткасын колуна алып, мектепке кирди* (Баялинов).

ПИНГВИН Түштүк уюлда жашоочу калак сыяктанган кыска канаты бар, бирок учпай турган сууда сүзүүчү куш.

ПИНЦЕТ Искек, кыпчуур. Медицинада, лабораторияда майда нерселерди чымчып кармоо үчүн колдонулат.

ПИОН *биол.* Ак, кызгылт же кызыл чоң гүлдүү декоративдик өсүмдүк. *Сүйөнгөн кырчын талга пион гүлдөй, Сүйөнүп Кубатына Айша сулуу* (Үмөталиев).

ПИОНЕР 1. Изилденбеген жаңы өлкөгө биринчи болуп барып, анда жашай баштаган киши. 2. *өт.* Илим, маданият ж.б. жагынан кандайдыр бир жаңылыкка жол салган киши. *Табият билиминин пионери.* 3. Советтик коомдогу балдардын коммунисттик уюмунун мүчөсү. *Он эки жашар пионер Модель жасап учурду* (Үмөталиев). *Жапар пионер отрядынын башчысы* (Баялинов).

ПИПЕТКА Бир учунда резинкасы бар, суюктукту сордуруп алып кайра тамызуучу айнек түтүкчө, тамызгыч.

ПИР 1. *дин.* Диний каада-салтты жакшы билген динчил адам, көсөм, касиеттүү, колдоочу. *Азиз кайып пир эле, Ал мергендей ким эле?* («Эл адабияты»). *Пирлериме ыйладым, Билгизбей жанды кыйнадым* («Эл адабияты»). *Манаптан башка тилиң жок, Кожодон башка пириң жок* (Токтогул). *Билгизгин жакшы жолуңду, Пир кылып тутам колуңду* («Манас»). *Көргөндүктөн өз лирасын пириндей, Өттү жашап, зердалдарга илинбей* (Гилязетдинов). 2. *өт.* Урматка ээ болгон, акыл-насыят берүүчү карыя, насаатчы, устат. *Асыл ырың тирүү – сен да тирүүсүң, Ала-Тоолук акындардын пирисиң* (Жусуев).

ПИРАМИДА 1. *мат.* Негизи төрт бурчтуу же үч бурчтуу, каптал кырлары үч бурчтуу келип, бардыгынын чокусу бир болгон көп кырдуу фигура. 2. Байыркы Египетте негизи төрт бурчтуу кылынып, каптал кырлары бир чокуга барып бириккен фараондордун күмбөзү. 3. Учу учтуу болуп үйүлгөн нерсе.

ПИРАМИДОН *фарм.* Ооруганын басып жана дененин температурасын төмөндөтүүчү каражат катарында колдонулуучу дары препарат.

ПИРОГ Арасына эт, күрүч ж. б. салынып бышырылган нан. *Ичине эт салынган пирог.*

ПИРОЖНОЕ Каймак, кант, жумуртка ж.б. кошулган камырдан жасалган кондитердик таттуу азык.

ПИСТОЛЕТ Жакын жерден атууга ылайыкталган кыска туткалуу согуштук курал, тапанчанын бир түрү. *Ок бүтүп пулемёту иштен чыгып, Колго алды пистолетин медер кылып* (Үмөталиев).

ПИСТОН Патрондогу дарыны тутандыруучу жарылгыч составы бар кичинекей калпакча.

ПИТИНА *диал.* 1. Куйту, куйтулук, сараң. Жек көрүнчү, арамзаа, куйтку салуучу.

ПИТИР ***битир*** менен бирдей.

ПИТОМНИК *аңч.* Аң терилерин берүүчү жаныбарларды өстүрүүчү чарбачылык уюму.

ПИЦЦА Каламалык камырдын бетине майда тууралган эт, сыр, жашылча, суюк татымал ж.б. себилип тапка бышуучу тамак.

ПИЯДА *диал.* Жөө, унаа минбей жөө жол жүрүү. *Каныкей кеттиң эле пияда* («Семетей» С.К.). *Пиядага кыр кыйын, Билбегенге ыр кыйын* («Эл адабияты»). *Алты жылы пияда, Баскан Током келген бейм* (Эшмамбет).

ПИЯЗ Түбү тоголок, ичи көңдөй көк сабагы бар, көбүнчө тамак-ашка кошула

турган бакча өсімдігі. *Пияздары катар, Сабиздери бир катар* (Осмонов). *Муслимахун сабиз, пиязды туурап, кірічті жууду* (Жантөшев).

ПИЯЗЫ Төөнін жінінөн колго токулган кездеме.

ПИЯЛА *туурасы:* ***пиала***. *Энеси пияладагы бөксө сууну уулуна сунду* (Сасыкбаев).

ПЛАГИАТ Жазма уурулук, бирөөнін чыгармасын же анын бир бөлігін өзінікі катары сунуштоо, бирөөнін авторлугун өзінө жалган менчиктөө.

ПЛАКАТ 1. Көбінчө їгітчїл максаттар менен көчөлөргө же коомдук орундарга илинип коюлуучу сірөттїї же сірөтсіз кооздолгон кыскача тексттер. *Клуб ичи портреттерге, плакаттарга, ураандарга толгон* (Сыдыкбеков). *Андрей кооз плакаттар, баракчалар таўгагын ортого таштады* (Сасыкбаев). 2. *сір.* Көркөм графиканын көўири тараган тїрї.

ПЛАН 1. Бир жайдын же нерсенин белгилїї масштабда толук пропорциясын сактап тїшїрїлгөн чиймеси. *Шаардын планы. Кыштактын планы. Їйдїн планы.* 2. Иштин аткарылыш тартибин, жолун, мөөнөтїн ж. б. көрсөтїп алдын ала белгиленген системасы. *Беш жылдык план. Жети жылдык план. Оруу-жыюу иштеринин планы.* 3. Айтылуучу же жазылуучу нерсенин ырааттуулугу белгиленген кыскача тїрдөгї мазмуну, болжолу. *Докладдын планы. Сабактын планы.*

ПЛАНДА Алдын ала кандайдыр бир иштин, курулуштун ж.б. болжолун, планын тїзїї. *Арзыкул ишти өзїнчө пландап келген* (Байтемиров).

ПЛАНДАЛ ***планда*** этишинин туюк мамилеси.

ПЛАНДОО ***планда*** этишинин кыймыл атоочу.

ПЛАНДООЧУ План тїзїїчї, план тїзїї иштерин жїргїзїїчї. *Пландоочу органдар.*

ПЛАНДУУ Белгилїї бир пландын негизинде, план менен жїргїзїлїїчї, план боюнча иштелїїчї, белгилїї бир планы бар.

ПЛАНДУУЛУК Планга негизделгендик, пландаштырылгандык. *Социалисттик чарбанын пландуулугу.*

ПЛАНЁР Абанын агымынан пайдалануу жолу менен абада калкып жїрїїчї мотору жок учуучу аппарат.

ПЛАНЁРИЗМ *ав.* Планёрдо учуу искусствосу, планёр спорту менен киришїїчїлїк.

ПЛАНЁРИСТ *ав.* Планёрдо учуучу учкуч, планёрду башкара билген адам.

ПЛАНЕТА *астр.* Кїн айланасында тегеренип жїрїїчї жана кїн нуруна чагылышып жаркырап туруучу асман телосу, Марс, Чолпон, Меркурий, Жер ж.б. *Чоў планеталар. Кичине планеталар. Жер планетасы.*

ПЛАНЕТАРИЙ *тех.* 1. Асмандагы планета жана башка телолордун кыймылын көрсөтїїчї прибор. 2. Ушул прибордун жардамы менен планета жана асман телолорунун алган ордун жана кыймылын көрсөтїїчї жай.

ПЛАНЕТОХОД *астр.* Планеталардын же алардын жандоочуларынын көўири аймагын изилдөөгө арналган жаўы типтеги атайын арналыштагы өзї жїрїїчї космос машинасы.

ПЛАНИМЕТРИЯ Жалпактыктагы фигураларды їйрөнїїчї элементардык геометриянын бир бөлїмї.

ПЛАНТАЦИЯ 1. Өзгөчө багууну керек кылуучу маданий өсїмдїктөр эгилген атайы бир чоў аянт, ири жер чарбасы. *Кант районунун кызылча плантацияларында* 43 *комбайн иштеп жатат.*

ПЛАНШЕТ 1. *геод.* Бетине чиймелїї кагаз керилген тактай 2. Географиялык жана топографиялык карталарды салууга арналган жалпак сумка. 3. Географиялык же геологиялык картанын бир бөлїгї.

ПЛАСТИК КАРД *инф.* Жекечеленген төлөмдїн аспабы болуп товар жана кызматтар їчїн төлөмдї акчасыз аткарууга, ошондой эле банктан жана банктык автоматтан акча алууга мїмкїндїк берет.

ПЛАСТИКА *сїр.* 1. Графика, живопись, скульптуралык чыгармаларда көлөмдї, турпатты моделдөөнїн конкреттїї жетишкендиктери жана өзгөчөлїктөрї. 2. Кооз кыймыл, ийкемдїїлїк искусствосу.

ПЛАСТИКАЛУУ Ийкемдїї, көркөмдїї (көбїнчө адамдын дене тїзїлїшїнїн келбеттїїлїгї жана кыймылы жөнїндө).

ПЛАСТИКАЛЫК 1. Басым астында каалаган формага келе турган жана басымды токтоткондон кийин ошол формасын сактап калууга жөндөмдїї. 2. Өў келбеттїї жакшыртуу, өзгөртїї їчїн жасалуучу хирургиялык операциянын тїрї.

ПЛАСТИЛИН Жууруп жасоо їчїн колдонулуучу чоподон, момдон жана майдан аралаштырып жасалган кургабай турган масса. *Пластилинден жасалган оюнчуктар.*

ПЛАСТИНКА 1. Патефондун же граммафондун табагы. *Патефон пластинкалары. Узакка ойноочу пластинка.* 2. Фотография аппаратында жарык сезгич катмар менен капталган төрт кырдуу айнек

ПЛАСТМАССА Пластикалык масса. П*ластмассадан жасалган буюмдар.*

ПЛАСТЫРЬ *мед.* Малаам, жарага тартуучу, бетине дары сыйпалган жабышкак чїпїрөк. *Пластырь тартуу.*

ПЛАТФОРМА 1. Поезд келип токтоочу, рельс бойлото секиче кылып жасалган аянт. *Станция, Платформа – Чиркелишкен вагондор* (Їмөталиев). 2. Їстї ачык, борту бийик эмес товардык вагон. *Куюлган таш көмїр платформаларга толууда* (Сасыкбаев). 3. *өт.* Кандайдыр бир партиянын,

группанын аракет кылуу программасы, саясий талаптарынын жана ишендирүүлөрүнүн системасы. 3. *саяс.* Саясий партия, коомдук топтор же уюмдар жетекчиликке ала турган негизги принциптүү теориялык жобо же практикалык программа.

ПЛАЦДАРМ 1. Согуштук-стратегиялык операциялар даярдалуучу жана башталуучу мейкиндик. 2. Кандайдыр бир мамлекеттин башка мамлекетке кол салуу үчүн даярдык көрүүгө пайдаланылуучу территориясы. 3. Кандайдыр бир иш аракет жасоого ыңгайлуу орду, шарты бар, бир нерсенин алгачкы позициясы.

ПЛАЦКАРТА Темир жол билетине кошумча кылып берилүүчү вагондун номери, орду көрсөтүлгөн кагаз.

ПЛАЩ 1. Жеңил сырт кийим. 2. Суу өткөрбөс сырт кийим. *Билгендере мындай кезде бул да сын, Курбусуна берет алып плащын* (Кыдыров).

ПЛЕВРИТ Өпкөнүн сырткы чел кабыгынын сезгениши.

ПЛЕНАРДЫК Белгилүү бир уюмдун, жетекчи шайлоо органынын ж. б. бардык мүчөлөрүнүн катышуусу менен өтө турган. *Пленардык жыйын.*

ПЛЕНУМ Партиялык же коомдук уюмдун шайланган жетекчи органынын мүчөлөрүнүн толук составдуу жыйналышы, пленардык отурум. *Райкомдун пленуму. Профсоюздун республикалык комитетинин пленуму.*

ПЛЕЯДА Бир учурда жашаган, бир максатташ, тизгиндеш ишмерлердин тобу.

ПЛИНТУС 1. Пол менен дубалдын бириккен жерин жаап туруу үчүн жээктете бастырылган узун ичке тактай. 2. Мештин ж.б. нерселердин төмөн жагындагы кеңирээк болуп чыгып турган жери.

ПЛИТА 1. Чоң, жалпак, бети тегиз таш, металл ж. б. *Мрамор плита. Бетон плита. Чоюн плита.* 2. Үстүнө металл такта коюлуп тамак бышырууга арналган ашкана үйгө коюлуучу меш. *Плитага жакын жерде эбисыны жок далдайган жыгач сандык* (Бөкөнбаев). *Үйдө экөө гана, плитадагы чайнекти алып келип, чай ичүүгө киришишти* (Таштемиров).

ПЛИТКА 1. Кичине меш. 2. Төрт бурчтуу кичине жалпак нерсе. *Керамика плиткасы. Шоколад плиткасы.* 3. Үстүнө идиш коюп, тамак бышырууга ылайыкталган токтун күчү менен ысуучу электр прибору.

ПЛОМБА 1. Товарга, жабык вагонго, эшикке ж.б. асып коюучу, мөөрү бар, белгиси бар топчудай коргошун. 2. Оюлган тиштин чуңкуруна толтуруп коюлуучу нерсе.

ПЛОМБИР Жаңгак, шоколад ж.б. нерселерден кошулган бал муздак түрү.

ПЛОТАЖ Учкучтук чеберчилик, учуу аппараттарын башкаруу жөндөмдүүлүгү, шык.

ПЛОТИНА *а.ч.* Суу деңгээлин көтөрүү, суу басымын жогорулатуу же суу сактагыч түзүү максатында дарыяны бууп курулган гидротехникалык курулма.

ПЛЮРАЛИЗМ 1. Бардык жашаган нерселер бири-бирине көз каранды эмес өз алдынча маңыздардан турат деп эсептеген көз караш. 2. Дүйнө жаратылышынын негизинде бир нече башкы себеп бар деп эсептөөчү, идеалисттик – философиянын бир түрү. 3. Көп пикирдүүлүк, көп партиялуулук принцибине жол коюучулук.

ПЛЮРАЛИСТ Плюрализм принцибин кармаган, ошону туура көргөн адам.

ПЛЮС 1. Кошуу амалын же чоңдуктун ондугун билдирүүчү (+) түрүндөгү математикалык белги. 2. Нөлдөн жогорку температураны билдирүү үчүн колдонулат. *Температура плюс* 10 *градус.* 3. *өт. сүйл.* Кандайдыр бир артыкчылыкты бир нерсенин жакшы жагын көрсөтүүдө колдонулат.

ПНЕВМОНИЯ Кагын, өпкөнүн сезгеничтүү дарты.

ПОВЕСТЬ Көлөмү жагынан романдан кичирээк, сюжети да романга караганда жөнөкөйүрөөк келген баяндоо иретиндеги чыгарма. *Пушкиндин повесттери. Чыңгыз Айтматовдун ар бир повести өзүнүн чакан көлөмүнө, повесттик чакан окуялуулугуна карабастан романдык, глобалдык кеңири масштабдуу мазмунга ээ.*

ПОВИДЛО Кант кошулуп, мөмөдөн кайнатып жасалган коюу таттуу масса.

ПОГОН Ийинге тагылуучу айырмалоо белгиси, чени. *Семенов солдат өтүгүн, погондуу китилин кийип бөлмөдөн чыкты* (Сасыкбаев). *Погонунда ак берене – Отставной белгиси.*

ПОГРЕБ Көбүнчө ичине муз салынып, жерди оюп жасалган азык-түлүк сакталуучу жай, муздак жер кепе.

ПОДАГРА Денедеги зат алмашуунун бузулушунан байкалуучу сөөк оорусу, муундар шишип, сөөк өскөн дарт.

ПОДВАЛ 1. Үйдүн биринчи кабатынын астындагы жерге киргизе жасалган ар кандай чарбалык керектөөлөр туруу үчүн ылайыкталган жай. 2. *полигр.* Газетанын туура сызык менен бөлүнгөн төмөнкү жагы.

ПОДНОС патунус менен бирдей. *Актан ата подноско дodолоп үйүлгөн ашына купулу толгондой балдарга карады* (Бейшеналиев). *Колуна поднос табагын алып, Тамак алчу жерге барып* (Борбугулов).

ПОДПОЛКОВНИК Майор менен полковниктин ортосундагы офицердик наам, чин жана ушундай наамы бар офицер.

ПОДРЯД Кандайдыр бир ишти белгилүү акы алып иштеп бермекчи болгон милдеттенме жана ушундай милдеттенме боюнча аткарылуучу иш.

ПОДРЯДЧИК Подряд боюнча иштеген адам же мекеме.

ПОДТЕКСТ Сөз менен айтылбаган, бирок мааниси контексттен улам белгилүү болуп турган көмүскө ой.

ПОДЪЕЗД Үйдүн кире беришиндеги чоң эшиктин алды, имараттын кире бериши. *«Победа» подъездде турат даяр, Болот деп, «кожоюндан» кандай кабар?* (Шүкүрбеков).

ПОЕЗД Бирин-бирине чиркештирип тизилген вагондордун локомотив тартып жүрүүчү составы. *Пассажир поезди. Ылдам жүрүүчү поезд. Товардык поезд.*

ПОЗИТИВ 1. Оң, чындыкка туура келүүчү. 2. Негативден чыгарылган фото сүрөт.

ПОЗИТИВДҮҮ Оң, фактыларга негизделген, ырастоочу, чындыкка чыгаруучу.

ПОЗИЦИЯ Бир нерсени уюштурууда, куруудa ар кандай талап кылууну камтыган бөлүк, тематикалык пландын өзүнчө пункту.

ПОЛ Үйдүн, имараттын таманы, тактай төшөлгөн таманы. *Тактай пол. Паркет төшөлгөн пол.*

ПОЛЕМИКА Илимий, адабий, саясий маселелерди талкуулоодогу талаш, талашып-тартышуучулук. *Баяндамачы менен полемикага чыгуу.*

ПОЛИГАМИЯ 1. *антр., этн.* Көп никелүүлүк. 2. *биол.* Жаныбарларда бир эркеги бир канча ургаачысы (үйүр) менен жашоочулук.

ПОЛИГОН Кандайдыр бир жаңы нерсени текшерүү, сыноо үчүн арналган чөйрө.

ПОЛИГРАФИЯ Китептерди, газеталарды ж.б. басып чыгаруу иштерин өз кучагына алган өнөр жай жана техника тармактары.

ПОЛИКЛИНИКА Келген жана үйүндө жаткан ооруларга негизги жардам берүүчү көп тармактуу дарылоо мекемеси, бейтапкана.

ПОЛИСЕМИЯ *линг.* Сөздүн көп маанилүүлүгү, бир сөздө бир канча маанинин болушу.

ПОЛИТЕИЗМ Көп кудайлуулук, көп кудайлардын бар экендигин тааныган дин жана аны тутуу.

ПОЛИТЕХНИКАЛЫК 1. Техниканын ар кандай тармактарын үйрөнүүгө жана колдонууга байланышкан. *Политехникалык институт.* 2. Техниканын ар кандай тармактары менен таанышууга негизделген. *Политехникалык окуу.*

ПОЛИТЕХНИКУМ Политехникалык окуу жайы.

ПОЛИТОЛОГ Политология боюнча адис.

ПОЛИТОЛОГИЯ Көптөгөн өлкөлөрдө кабыл алган ар кандай саясий иштерди уюштурууну, коомдогу саясий жашоону, ички саясий, эл аралык мамилелерди изилдөөчү дисциплина.

ПОЛИФОНИЯ 1. *муз.* Көп үн катышуучу музыкалык чыгарма, бир эле убакта бир канча өз алдынчалыкка ээ, айырмалуу үндөрдүн айкашып чыгуусу. 2. *адаб.* Адабияттагы көп үндүүлүк, бир убакта бир эле окуяга, бир идеяга байланыштуу ар түрдүү, өз алдынчалыктуу, ар бири өз алдынча негиздүү, олуттуу, а түгүл бирин бири жокко чыгаруучу позициялардын, көз караштардын биримдиги, бир бүтүн сюжеттик системада үн алышуусу.

ПОЛИЦИЯ Коомдук тартипти коргоп, анын коопсуздугун камсыз кылып турган мамлекеттик орган жана ушул органда иштеген адамдардын айрым өлкөлөрдөгү аталышы.

ПОЛК Дивизиянын же бригаданын курамына кирүүчү аскер бөлүгү. *Гвардиялык полк. Аткычтар полку. Полктун командири.*

ПОЛКОВНИК Подполковник менен генерал-майордун ортосундагы офицердик жогорку наам, чин жана ушундай наамы бар офицер.

ПОЛКОВОДЕЦ Ири аскер бөлүктөрүнүн бирикмелеринин, флоттун ж. б. командачысы, аскер башчы.

ПОЛОНЕЗ *муз.* Поляктардын жай темптеги салтанаттуу улуттук бийи жана анын ыргагындагы музыка.

ПОЛОТНО 1. Кендирден согулган кездеме. 2. Сүрөтчү тарткан сүрөт. *Айтиев «Акындар» деген чоң полотнону тартып бүттү* («Ала-Too»). *Маңдайы ачык, шайыр жаштарды сүрөттөгөн кыргыз художнигинин полотнолору* (Токомбаев).

ПОЛЬКА *муз.* Чехтердин улуттук бийи.

ПОМЕЩИК *тар.* Көп жер ээлеген дворянин же жер ээси. *Бул, чындыкты көрсөтө жазган, Помещик, байлардын чүмкөлүү бетин ачкан* (Шүкүрбеков). *Ал уулу помещиктин же банкирдин, Эмгегин эзип жаткан нечендердин* (Нуркамал).

ПОМИДОР Тоголок, кызыл мөмөсү желе турган жашылча өсүмдүгү жана анын мөмөсү.

ПОП I Православия дининдеги чиркөөлөрдө иштөөчү дин кызматкери, өзүнүн даражасы боюнча дьякон менен епископтун ортосундагы наам.

ПОП II Элдик, популярдуу. Массалык маданияттын стили. *Поп – искусство. Поп – маданият. Поп – фестиваль.*

ПОП МУЗЫКА *муз.* XX кылымда көңүл ачууга гана багытталган түрдүү эстрадалык музыканын жалпы аталышы.

ПОП-РОК Популярдуу рок-музыка.

ПОПУЛИЗМ Элдик масса менен ойноо, элге жагынуу, таанылуу аракетинде жел сөздөрдү айтып кызыл кекиртектик кылуу, калп убадаларды берүү.

ПОПУЛЯЦИЯ *а.ч.* Белгилүү аймакты ээлеп, эркин аргындашып, көбөйгөн бир түрдүү организмдердин жыйындысы.

ПОПУРРИ Курама күү. Ар кайсы күү обондордон жана үзүндүлөрүнөн куралган пьеса.

ПОРНОГРАФИЯ Уятсыз, адепсиз мазмундуу сүрөт, кино, адабий чыгарма.

ПОРОШОК Катуу заттын абдан талкаланган майдасы, үбөлөндүсү, үбөлөндү түрүндөгү дары. *Тиш жуугуч порошок. Порошок түрүндөгү дары.*

ПОРТ ***к. кемебайыр.***

ПОРТРЕТ Адамдын живописте, скульптурада, графикада же фотографияда сүрөтү. *Айтматовдун портрети. Чокморовдун портрети. Мен турам, маңдайымда турган портрет, Мени карайт үнсүз, сөзсүз козголбой* (Жетикашкаева).

ПОРТСИГАР Ичине папирос же сигар салып жанында алып жүрө турган жалпак куту. *Жолой Жолдошевич чөнтөгүнөн портсигарын алды да, папиросун сууруп чыгып тутандырды* (Каимов).

ПОРТФЕЛЬ 1. Китеп, дептер, иш кагаздарын ж. б. салып жүрүүгө ылайыкталып жасалган, кармагычы жана бекиткичи бар сумка. *Кычан портфелин небак эле иреттеп алган* (Бейшеналиев). *Бекен бир колуна портфелин, бир колуна букет алды* (Каимов). 2. Министрлик орун. *Министрдик портфель.* 3. *өт.* Редакция же басма тарабынан басып чыгарууга кабыл алынган кол жазмалардын жыйындысы.

ПОРТЬЕРА Калыӊ, тыгыз кездемеден эшик, терезеге тагылган парда. *Портьердик кездеме.*

ПОРУМ Көрк, бир нерсенин сырткы көрүнүшү, түрү, келбети. *Порум мекен бастырган боз балдардын шааниси* (Осмонкул). *Айыл арасы күндөгүдөн миӊ порум* (Жантөшев). *Кайсы бирин ырдайбыз Токо, кимдин жагат поруму* (Токтогул).

ПОРУМДА Кооздоо, жасалгалоо, көркүнө чыгаруу, түр берүү, ар түркүн түргө келтирүү. *Жакшы устанын белгиси, Калай да болсо күмүштөй, Кармаган ишин порумдайт* (Осмонкул).

ПОРУМДАТ ***порумда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ПОРУМДОО ***порумда*** этишинин кыймыл атоочу.

ПОРУМДУУ Кооз, жасалгалуу, көркүнө чыгарылган, жакшы жасалган, көрктүү. *Кош ат чеккен порумдуу извозчик* (Жантөшев). *Болжолу жок эрлерге Порумдуу кийим берилип* («Кыргыз фольклору»).

ПОРЦИЯ Бир нерсенин, көбүнчө тамактын, белгилүү өлчөмү. *Эки порция палоо.*

ПОСОБИЕ ***к. жөлөкпул.*** *Инвалиддик пособие. Көп балалуу жана жалгыз бой энелерге берилүүчү пособие.*

ПОСТ 1. Бирөөгө, бир нерсеге байкоо жүргүзүү же бир нерсени кайтаруу орду, пункту. *Байкоочу пост. Постто туруу.* 2. Бир нерсеге байкоо жүргүзүү же кайтаруу үчүн белгилүү бир жерге коюлган бир же бир нече адам. *Кеӊешип кат да жаздык колдор бошто, Какыйып ажырашпай турдук постто* (Кыдыров) 3. Жооптуу кызмат орду. *Директорлук пост. Жетекчилик пост.*

ПОСТАМЕНТ Скульпторлукта монументалдык скульптура чыгармасынын алдына коюлуучу негиз.

ПОСТАНОВКА Тургузуу, коюу, орнотуу.

ПОСТАНОВЩИК Пьесаны коюучу.

ПОСТЕК 1. *диал.* Жыгачтын кабыгы. 2. ***бостек II*** менен бирдей. *Ал очоктун боюнда жатчу койдун постегинин үстүндө күндөгүсүндөй бөкчөйүп отуруп алды* (Мавлянов).

ПОСТМАСТЕР ***инф.*** Компьютер түйүнүндө мекеменин почта серверинде же болбосо провайдер мекемесинде электрондук почтанын иштешине жооптуу адам.

ПОСТСКРИПТУМ Каттын аяк жагына кол коюлгандан кийин жазылган кошумча жазуу; «P.S» тамгаларын коюп туруп, андан кийин жазылган сөздөр.

ПОСТУЛАТ Далилсиз эле негиз кылып алынган жобо же принцип.

ПОСТФАКТУМ Бир нерсе жасалгандан кийин, бүткөндөн кийин (айтылган сөз, ой, жыйынтык, көз караш).

ПОТЕНЦИАЛ 1. Белгилүү бир чекиттеги электр магнитинин кубатын, күчүн мүнөздөөчү физикалык чоӊдук. *Кыргызстан өзүнүн жаратылышына байланыштуу, туризмде зор потенциалы бар мамлекет катары саналат.* 2. *саяс.* Бир элдин, мамлекеттин курал-жарак, согуш күчтөрүнүн жыйындысы. 3. Адамдагы кубат, жөндөмдүүлүк, мүмкүнчүлүктөрдүн жыйындысы.

ПОЧЕРК Ар бир адамдын өзүнө гана тийиштүү, тамгаларды жазуу манерасы, жазууда тамгаларды сызуу мүнөзү.

ПОЧТА 1. Каттарды, газета-журналдарды, жеӊил жүктөрдү, акча ж.б. бир жерден экинчи жерге жөнөтүп туруучу мамлекеттик байланыш мекемеси жана ошол мекеме жайгашкан имарат. *Катты почта менен жиберүү. Почта кызматкерлери.* 2. Ушундай мекеме аркылуу келген газета, журнал, кат-кабарлар. *Алынган почта. Бүгүнкү почта.*

ПОЧТАЛЬОН ***к. почточу.*** *Менин фамилиямды качан чакыраар экен деп, Мусабек почтальонду чыдамсыздык менен жалжал карайт* (Абдумомунов).

ПОЧТАМТ Шаардагы башкы почта мекемеси. *Шаардык почтамт.*

ПОЧТО ***почта*** менен бирдей.

ПОЧТОБОЙ *сүйл.* Почтальон, почточу. *Мен почтобой, почтобой, Кат ташыймын дем албай* (Осмонов). *Төрайымдын белгиси жок кат берген, Почтобойдун кабары жок апкелген* (Барпы).

ПОЧТОЧУ Почта тарабынан таркатылуучу кат, газета, журнал ж.б. ташуучу киши. – *Катты почточу алып келет да* (Турусбеков). *Бібіш почточунун колунан катты кандай алганын да байкабады.* («Ала-Тоо»)

ПОШ *эск.* Мындай болгула, жол бошоткула деген мааниде колдонулган. *Тар кєчєлєрдє араба айдаган адамдар: пош, пош! деп кыйкыра турган. Аттарынын мойнуна он чакты коўгуроо тагып алып, «пош-поштоп» бай уулдары жорго салдырып жїрєт* (Жантєшев).

ПОШЛИНА *экон.* Тышка алып чыгуучу жана ичке алып кириїчї товар, мїлк їчїн, ошондой эле мамлекет тарабынан жїргїзїлїїчї кээ бир иштер їчїн алынуучу мамлекеттик салыктын бир тїрї.

ПОЭЗИЯ 1. Кеў мааниде – жалпы эле кєркєм сєз чыгармачылыгы, ойду сєздє образдуу чагылдыруу искусствосу. 2. Тар мааниде – ыргактуу уйкаштыкка негизделген ыр. 3. Кайсы бир улуттун, доордун, кандайдыр бир акындын же акындар тобунун поэтикалык чыгармаларынын жалпылыгы. *Кыргыз поэзиясы. XIX кылымдагы заманачыл акындардын поэзиясы. Символисттердин поэзиясы. Алыкул Осмоновдун поэзиясы. Поэзия асманында Кїн, Айдай, Бирде чалкып, бирде калкып тургандай* (Мияшов).

ПОЭМА *адаб.* Ыр менен баяндалган лиро-эпикалык жанрдагы чыгарма. *С. Эралиевдин «Ак Мєєр» поэмасы.*

ПОЭТИКА 1. *адаб.* Кєркєм адабият жєніндєгї илим. 2. Кандайдыр бир акындын, адабий багыттын, доордун поэтикалык формаларынын жана принциптеринин системасы. *Пушкиндин поэтикасы. Эралиевдин поэтикасы. Фольклордук поэтика.*

ПОЭТИКАЛУУЛУК Кооздук, кєркємдїк, сонундук.

ПОЭТИКАЛЫК 1. Поэзияга таандык кєркєм чыгармачылык. *Поэтикалык форма. Поэтикалык талант. А. Осмоновдун дїйнє, ємїр, єлїм жєніндєгї ырлары єз тагдырына байланыштуу жазылганда гана кадыресе кїчтїї чыгып, нукура поэтикалык касиет ала алган.* 2. *єт.* Кооз, кєркєм, сонун.

ПЄ *аўч.* Куштун бардык тїрїн жана кыргыйды їндєгєндє, чакырганда айтылат.

ПЄК 1. Кєўдєй, ичи кєўдєй (жыгач). 2. *єт.* Бош, араў жан, кєпшєк (киши). *Кой айдасам – тиши пєк, Кандайсыў деген киши жок* (Эл ырлары).

ПЄЄШ ***бєєш*** менен бирдей. *Арам пєєш неме.*

ПЄСТЄК *диал. к.* ***бостек II.***

ПРАКТИКА 1. *филос.* Коомдун жашоосу їчїн зарыл болгон шарттарды тїзїїгє багытталган адамдардын иш аракеттеринин жалпы жыйындысы. 2. Алган билимин иш жїзїндє колдонуп кєрїї, кєнїгїї, машыгуу иштери, тажрыйба. *Настен мен мындагы ветеринардык пунктка практикага келген элем деди* (Убукеев). *Практикада тыў адам окуганда деле кыйын билет* (Бейшеналиев). 3. Ык, кєнїгїї, машыгуу жолдору. *Орус тилинен которуунун практикасы.*

ПРАКТИКАЛЫК Практикага таандык, тажрыйбадагы, иш жїзїндєгї. *Бышыктап алган билим келечекки мыкты адистин ишенимдїї таянычы болорун турмуштук практика нечен ирет тастыкталган. Алган билимин практикалык тїрдє колдонуу. Практикалык максат. Практикалык иштерди жїр- гїзїї. Практикалык сабактарды єткєрїї.*

ПРАКТИКАНТ Практикадан єтїп жаткан адам (2-маанисинде).

ПРАКТИКУМ *пед.* Жалпы билим берїїчї мектептердин жогорку класстарында башталып єтїлїїчї лабораториялык сабактын бир тїрї.

ПРЕАМБУЛА Эл аралык келишимдин же макулдашуунун кириш бєлїгї, анда адатта принциптїї жоболор менен себептер, келишим (макулдашуу) тїзїї їчїн негиздер баяндалат.

ПРЕЗЕНТАЦИЯ *к.* ***таанытым.***

ПРЕЗИДЕНТ 1. Башкаруунун республикалык формасы бар єлкєлєрдє мамлекет башчысы. *Кыргыз Республикасынын президенти. Илимдер Академиясынын президенти.* 2. Бир катар коомдук жана илимий мекемелер менен уюмдарда (анын ичинде эл аралык) ж.б. шайлануучу жетекчи, тєрага. *Эл аралык Айтматов клубунун президенти.*

ПРЕЗИДИУМ 1. Чогулушту же кеўешмени алып баруу їчїн шайланган орган. *Эмесе, президиум кєрсєтїп бергиле* (Маликов). 2. Кээ бир уюмдардын жана мекемелердин жетекчи органы. *Илимдер академиясынын Президиуму – КРУИАнын жогорку органы.*

ПРЕЙСКУРАНТ Товарлардын баасын кєрсєтїїчї.

ПРЕЛЮДИЯ 1. Кезектеги музыка їчїн фон тїзїп, мурда аткарылуучу чакан пьеса. 2. Музыкалык чыгарманын кириш бєлїмї. 3. *єт.* Киришїї, башталуу. *Зор окуянын прелюдиясы.*

ПРЕМЬЕР ***премьер-министр*** менен бирдей.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР Єкмєт башчысы, министрлер советинин же министрлер кабинетинин башчысы.

ПРЕМЬЕРА *театр.* Пьесанын, операнын ж.б. театрда биринчи жолу коюлушу.

ПРЕПАРАТ *мед.* 1. Изилдєє, байкоо жїргїзїї, їйрєнїї ж.б. максаттарда атайын даярдалган жаныбарлардын же єсїмдїк организ-

минин бир бөлүгү. 2. Лабораторияда же фабрикада даярдалган химиялык же фармацевтикалык зат, продукт. *Медициналык препарат. Витаминдүү препараттар. Иоддуу препарат.*

ПРЕРОГАТИВА Кандайдыр бир тармакта же кандайдыр бир маселе боюнча мамлекеттик орган же официалдуу адам ээ болгон өзгөчө укук.

ПРЕССА 1. Мезгилдүү басма (газета, журналдар). *Прессадагы маалымат.* 2. Мезгилдүү басманын кызматкерлери. *Пресса менен жолугушту.*

ПРЕСС-АТТАШЕ Дипломаттык өкүлчүлүктүн басма сөз боюнча кызматкери.

ПРЕСС-БЮРО 1. Басма сөздү даяр макалалар, маалыматтар, иллюстративдик ж.б. материалдар менен жабдып туруучу басма сөз агентстволордогу, ири газеталардын редакцияларындагы ж.б. мекемелердеги дайыма аракет кылуучу маалымат органы. 2. Болуп жаткан окуяларды жарыялап туруучу журналисттерге көмөк көрсөтүү үчүн съезддер, конференциялар, кеңешмелер учурунда уюштурулуучу маалыматтык кызмат.

ПРЕСС-КОНФЕРЕНЦИЯ Расмий мамлекеттик, коомдук уюмдардын, илимпоздордун жана башкалардын кеңири коомчулукту кызыктырган маселелер боюнча басма сөз, радио, теле көрсөтүү, телеграфтык-маалыматтык органдарынын өкүлдөрү менен жолугушуусу, аңгемелешүүсү.

ПРЕСС-РЕЛИЗ 1. Басма сөз үчүн чакан билдирүү, маалымдама. 2. Пресс-бюродо өкмөттүк мекемелер чыгарган актуалдуу маалыматы бар атайын бюллетень, маалымат баракчасы.

ПРЕСС-СЕКРЕТАРЬ Официалдуу жогорку кызматкердин же мекеменин ишмердиги, иш пландары жөнүндө прессага маалымат берип туруучу өкүлү. *Президенттин пресс-секретары.*

ПРЕСТИЖ Коомдук салмак, бедел, кадыр, барк.

ПРЕЦЕДЕНТ Мурда болуп өткөн жана азыркы кезде ушундай аракеттерди жасоо үчүн үлгү же негиз болуп кызмат кылуучу учур, иш, окуя.

ПРИБОР Кандайдыр бир максатка, бир нерсени өлчөө, көзөмөлдөө, байкоо ж.б. иштер үчүн арналган атайын түзүлүш, аспап, шайман.

ПРИВАТТАШТЫРУУ Менчиктештирүү. *«Кыргыз Республикасында турак жай фондусун приватташтыруу жөнүндө» мыйзамынын алтынчы беренесинин биринчи абзацы конституцияга ылайык эмес* («Кыргыз Туусу»).

ПРИЁМНИК Радиотехникада жана телемеханикада берилген сигналды, сөздү, музыканы ж.б. кабыл алуучу аппарат, радио берүүлөрдү кабыл алуучу аппарат. *Приёмник бар ар бирөөнүн үйүндө, Сайрап берет ар бир элдин тилинде* (Осмонкул). *Приёмниктен Москвадан сөз угам, Телефондон балдарымды чакырам* (Осмонкул).

ПРИКАЗ ***к. буйрук.***

ПРИЛАВКА Дүкөндө, соода жайларында сатуучуну сатып алуучулардан бөлүп туруучу жана товарларды жайып соода кылынуучу асты жабык узун стол, текче.

ПРИМИТИВ 1. Жөнөкөй, жана олдоксон иштелген нерсе. 2. Ар бир алгачкы, өрчүбөгөн, жөнөкөй кубулуш, искусстводо – эң алгачкы жөнөкөй чыгарма.

ПРИМИТИВИЗМ 1. Татаал суроолорго, нерселерге жөнөкөй мамиле кылуу. 2. XIX-XX кылымдардагы искусствонун бир багыты. Алар атайы сүрөттөөчү искусствону көркөмдүк формага айлантышкан.

ПРИМУС Керосинди насостун жардамы менен жиберип күйгүзүп, тамак бышыра турган прибор. *Балким, сизде примус же керогаз бар чыгар* (Бейшеналиев).

ПРИНТЕР *инф.* Компьютерден документти кагазга басып чыгаруучу аппарат.

ПРИНЦИП 1. Кандайдыр бир теориянын, окуунун, илимдин жана башкалардын келип чыккан негизги жобосу, эрежеси. 2. Көз караш, ишеним. *Өз принцибинде туруу. Пеленгатор алдын билип айтууда, Принципке ким түкүрүп жатканын* (Күрүчбеков).

ПРИНЦИПИАЛДУУ Негиздүү, принципке негизделген, кандайдыр бир принцип менен байланышы бар, маанилүү.

ПРИНЦИПИАЛДУУЛУК Негиздүүлүк, ар бир маселеге, милдетке кабыл алынган принциптерди ырааттуу түрдө жүргүзүү позициясынан мамиле жасоого жөндөмдүүлүк, жасай билүүчүлүк.

ПРИНЦИПСИЗ Негизсиз, эч кандай принциби жок, эч кандай принципке негизделбеген, принцип кармабаган.

ПРИНЦИПТҮҮ Белгилүү эрежеге негизделген, кандайдыр бир принцип менен байланышы бар, ошол принципти кармаган.

ПРИНЦИПТҮҮЛҮК Эреже, жобого негизделгендик, кандайдыр бир принцип менен байланыштуулук, ошол принципти кармагандык.

ПРИОРИТЕТ Бир нерсенин артыкчылык абалы, биринчилик деген мааниде.

ПРИСТАВ *тар.* Падышалык Россияда, анча чоң эмес административдик райондогу полиция начальниги.

ПРИСТАНЬ Деңиздин, көлдүн же дарыянын жээгиндеги кеме токтоп, жүк жүктөө, жүк түшүрүү сыяктуу иштер аткарылуучу жай. *Күткөндөр тарап-тарап суюлганда, Аксакал бир чал калды пристанда* (Осмонов).

ПРИСТУП Кармай калуу, эски дарттын кӧчӱркӧнӱп, капыстан кармай калышы (мис. оору, ачуу, безгек).

ПРИТЧА *адаб.* Адабияттагы дидактикалык-аллегориялык жанр.

ПРОБИРКА Лабораториялык иштерде колдонулуучу бир учу туюк айнек тӱтӱкчӧ.

ПРОБЛЕМА 1. Чечилиши талап кылынып турган теориялык же практикалык олуттуу маселе. 2. Кӧйгӧй, кӧйгӧйлӱӱ маселе.

ПРОБЛЕМАТИКА Чечилӱӱсӱ мӱмкӱн сыяктанган, божомолдуу проблематиканын жыйыны.

ПРОВИЗОР Дарыгер, ӧз алдынча фармацевтикалык ишке жана аптеканы башкарууга укук берӱӱчӱ наам.

ПРОВИНЦИАЛ Маданият борборунан алыс, четте жӱрӱӱчӱ адам.

ПРОВИНЦИАЛИЗМ Маданият борборунан алыс жашаган адамдын ӱрп-адаты.

ПРОВИНЦИЯ 1. Бир катар чет мамлекеттердин административдик-территориялык бирдиги. 2. Мамлекеттин борборунан, борбор шаарынан четте турган шаарлар жана райондор, периферия деген маанини тӱшӱндӱрӧт.

ПРОВОКАТОР 1. Ичтен жарып-бузуучу жашырын тыӱчы. 2. Чыккынчылык, бузукулук максат менен жолдон чыгарып азгыруучу, кӧкӱтӱӱчӱ адам.

ПРОВОКАЦИЯ Айрым адамдарды, бир топ адамды, уюмдарды жана бӱткӱл ӧлкӧлӧрдӱ акыры алар ӱчӱн оор боло турган, кээ бир учурларда апатка да учурата турган иштерге, аракеттерге тартып кӧкӱтӱӱчӱлӱк, ишти начарлатуу, максатындагы чыккынчылык аракет, азгыруу, ээликтирӱӱ.

ПРОГНОЗ Илимий маалыматтарга таянып, алдын ала билип айтуу.

ПРОГРАММА 1. Иштей турган нерсенин мазмуну жана толук планы. 2. Саясий партиянын, уюмдун же жеке ишмердин иштеген ишинин максатын, мазмунун кӧрсӧтӱӱ. 3. Бир нерсени ӧткӧрӱӱдӧ кӧрсӧтӧ турган нерсенин тартиби. 4. Концерттин, цирктеги кӧрсӧтӱӱнӱн, радио-телекӧрсӧтӱӱнӱн мазмуну. 5. Окуу предметтин, курстун кыскача мазмуну. *Орус тилинин программасы. 5–6-класстар ӱчӱн кыргыз тилинин программасы. Кыргыз тарыхынын программасы.*

ПРОГРАММАЛЫК Программага таандык, программага ылайык, программада кӧрсӧтӱлгӧн. *Программалык материал. Программалык талап.*

ПРОГРАММИСТ Программалоо ишин жасаган адис.

ПРОГРЕСС Илгерилеп, мыктыланып ӧрчӱӱ, алга ӧнӱгӱӱчӱлӱк. *Эл – тарыхты тӱзӱӱчӱ, коомдук прогресстин башкы кӱчӱ.*

ПРОГРЕССИВДӰӰ 1. Акырындап ӧсӱп-ӧнӱгӱӱчӱ, пропорциялуу тӱрдӧ чоӱоюучу. *Кызматтан тышкары убактарда иштегендиги ӱчӱн прогрессивдӱӱ акы тӧлӧӧ. Тӧлдӱ чыгашасыз асырагандыгы ӱчӱн прогрессивдӱӱ эмгек акы.* 2. Саясий, социалдык-экономикалык жагынан алдынкы коомдук прогресске умтулган, ага жардам берген. *Прогрессивдӱӱ окумуштуулар.*

ПРОДУКТ 1. Азык, азык-тӱлӱк. *Тамак-аш продуктылары.* 2. Адамдын эмгеги, акылы, аракети жумшалуудан алынган, келип чыккан натыйжа, ар кандай жолдор менен иштетилип чыгарылган, тӱзӱлгӧн же пайда болгон нерселер, заттар. *Ӧнӧр жай продуктылары. Китеп – кӧп жылдык эмгектин продуктусу. Нефтиден иштетилген продуктылар.*

ПРОДУКТУУЛУК Натыйжалуулук, ӧнӱмдӱӱлӱк, тӱшӱмдӱӱлӱк. *Мал чарбасынын продуктуулугун жогорулатууда тоют базасы чечӱӱчӱ мааниге ээ болот.*

ПРОДУКЦИЯ Кандайдыр бир ишкана, ӧнӧр жайынын кандайдыр бир тармагы же ӧлкӧнӱн бӱткӱл эл чарбасы тарабынан белгилӱӱ убакыттын ичинде иштеп чыгарылган продуктылардын жыйындысы, иштеп чыгарылуучу нерселер. *Ӧнӧр жайынын дӱӱ продукциясы. Даяр продукция. Фабриканын жылдык продукциясы.*

ПРОДЮСЕР Киноматографияда, телекӧрсӧтӱӱ, радио берӱӱ продукциясын жаратууда анын идеялык-кӧркӧмдӱк маанисин жана уюштуруу-финансылык чараларын кӧзӧмӧлгӧ алган уюштуруучу.

ПРОЕКТ 1. Долбоор. 2. Ой, план.

ПРОЕКЦИЯ Сӱрӧттӱ экранга тӱшӱрӱӱ.

ПРОЖЕКТОР Жарыкты кӱчӧтӱп, белгилӱӱ бир багытка карай топтоштура багыттап туруучу кӱчтӱӱ жарык кылуучу прибор. *Прожектордун жарыгынан самолёт качып буйтайт* (Баялинов).

ПРОЗА Кара сӧз тӱрӱндӧгӱ чыгармалар, анда ырга мӱнӧздӱӱ болгон уйкаштык сакталбайт.

ПРОЗАДАГЫ ЫР *адаб.* Прозалык чыгармада каармандын лирикалык туюмдары, кӱчтӱӱ эмоция менен белгилӱӱ бир ритмдик ыргакта берилиши.

ПРОЗАИЗМ *адаб.* Чыгарманын тӱзӱлӱшӱнӧ, поэтикасына сиӱип кете албаган, андан четте калган кӱнӱмдӱк турмуш-тиричилик ыӱгайдагы сӧздӧр.

ПРОЗАИК, прозачы, кара сӧзчӱ *адаб.* Кара сӧз тӱрӱндӧ кӧркӧм чыгарма жазган автор.

ПРОЗАЛЫК Прозага таандык, проза тӱрӱндӧгӱ. *Баялиновдун «Ажары» кыргыз жазма адабиятындагы алгачкы прозалык чыгармалардан.*

ПРОКАТ Бир нерсени акысын алып, убактылуу пайдалануу.

ПРОКУРАТУРА *юр.* Мамлекеттик мый-

замдын так аткарылышына байкоо жүргүзүп, көз салып туруучу, ал бузулган кезде күнөөкөрлөрдү айыптап, сот жообуна тартуучу мамлекеттик орган.

ПРОКУРОР 1. Мыйзамдардын так аткарылышына мамлекеттик байкоо жүргүзүп, көз салып туруучу адам. *Республикалык прокурор. Райондук прокурор.* 2. Соттогу мамлекеттик айыптоочу.

ПРОЛЕТАР *тар.* Социалисттик революцияны иш жүзүнө ашыруу учурунда коомдогу өндүрүш каражаттары жок жалданма, кедей, жумушчуну ушундай аташкан.

ПРОЛЕТАРДЫК ***пролетарга*** таандык. *Пролетардык революция.*

ПРОЛЕТАРИАТ Өндүрүш каражаты болбогон, жалданып иштөөчү кедей жумушчулардын табы.

ПРОЛЕТАРЧЫЛ Пролетариатты жактоочу, пролетариаттын таламын талашкан. *Жазамын мен, Пролетарчыл атым бар. Жаз акындар! Силерге да шартым бар* (Токомбаев).

ПРОЛОГ *адаб.* 1. Адабий чыгармалардагы киришүүнүн бир түрү. Анда автордун ниети, чыгарманын кыскача мазмуну алдын ала баяндалат, каармандары жөнүндө алгачкы түшүнүк берилет, бүткүл чыгарманын кийинки жүрүшү үчүн өзөк болуучу окуялар баяндалат.

ПРООБРАЗ ***к. прототип.***

ПРОПАГАНДА Кандайдыр бир идеяны, окууну, илимди жайылтуу жана анын маани-маўызын көпчүлүккө түшүндүрүү. *Партиялык пропаганда.*

ПРОПАГАНДАЛА Пропаганда иштерин жүргүзүү.

ПРОПАГАНДАЛОО ***пропагандала*** этишинин кыймыл атоочу.

ПРОПАГАНДАЛЫК ***пропагандага*** таандык. *Пропагандалык иштер.*

ПРОПАГАНДИСТ Пропаганда иштерин жүргүзүүчү, пропагандалоочу.

ПРОПАН *хим.* Мунай жана табигый газдар курамында болуучу түссүз, жытсыз, күйүүчү зат.

ПРОПЕЛЛЕР Самолёт, вертолёт, дирижабль ж.б. айлангыч тетиги.

ПРОПОЛИС ***к. мом.***

ПРОПОРЦИОНАЛ Эки нерсенин өлчөм бирдигинин бири-бирине карата шайкештиги, туура келүүсү.

ПРОПОРЦИЯ Байланыш, катыштагы теў келүүчүлүк, шайкештик, барабардык.

ПРОПУСК 1. Кирүүгө, өтүүгө укук берүүчү күбөлүк, уруксат кагаз. *Балдар сүрөттөрү жабыштырылган пропускаларды төш чөнтөктөрүнө салышты* (Сасыкбаев). 2. *сөг.* Пароль. – *Пропуск! – деп кыйкырган үн чыкты* (Каралаев).

ПРОРАБ Курулуш иштерин башкарып туруучу инженер, адис.

ПРОРЕКТОР Жогорку окуу жайында ректордун орун басары.

ПРОСПЕКТ I Кеў, түз, чоў көчө. *Чүй проспектиси. Тынчтык проспектиси.*

ПРОСПЕКТ II Бир нерсенин планы, кыскача мазмуну көрсөтүлгөн долбоору. *Окуу китебинин проспектиси.*

ПРОСТАТИТ *мед.* Эркектин урук чыктагыч безинин сезгениши.

ПРОТЕЗ Жасалма мүчө, мисалы, бут, кол, тиш.

ПРОТЕИН Белоктун бир түрү, жөнөкөй белоктор.

ПРОТЕКЦИОНИЗМ Өзүнүн өнөр жайларын колдоо максатын көздөп, тыштан келүүчү товарларга кымбат салык салуу саясаты.

ПРОТЕКЦИОНИСТ Протекционизмди жактоочу адам.

ПРОТЕКЦИЯ Колдоо, беделдүү инсандын (кимдир бирөөгө) ишти жайгаштырууга, кызматка көтөрүлүүсүнө көрсөткөн колдоосу.

ПРОТЕСТ 1. Ачык, кескин каршылык. 2. *юр.* Кандайдыр бир чечимге макул эместик жөнүндө билдирүү.

ПРОТИВОГАЗ Ууктуруучу газдардан жана түтүндөн сактануу үчүн башка жана бетке каптап кийилүүчү атайын прибор. *Кээде башка противогаз, Газга каршы киемин* (Токомбаев).

ПРОТОКОЛ 1. Чогулушта, сурумда, сурак убагында жана башка убактарда болуп өткөн сөздөр жазылган документ. 2. Кандайдыр бир факты, болгон окуя жөнүндө күбөлүк берүүчү документ. 3. Бир маселе боюнча мамлекеттердин ортосундагы кат жүзүндөгү келишим. 4. Дипломатиялык протокол – ар түрдүү дипломаттык актыларды ишке ашыруу тартибин жана ар түрдүү өлкөлөрдүн дипломаттары ортосундагы мамилелердин тышкы формаларын жөнгө салып туруучу эрежелердин жыйындысы.

ПРОТОТИП *адаб.* Образга негиз болгон деген мааниде, прообраз – чыгарманын каарманынын жаралышы үчүн негиз болгон, турмушта жашаган адам.

ПРОФЕССИОНАЛ Белгилүү бир кесипке адистешкен адам.

ПРОФЕССИОНАЛДЫК Адистешкендик, кесиптик.

ПРОФЕССИОНАЛДЫК СОЮЗ Кесиптеш жумушчулар менен кызматчылардын биримдиги жана алардын кызыкчылыгын жактоочу массалык уюм.

ПРОФЕССИЯ Белгилүү бир даярдыгы бар кесипчилик, иштеген негизги кесиби. *Профессияга ээ болуу. Профессиясын өзгөртүү.*

ПРОФЕССОР Жогорку окуу жайларынын квалификациялуу окутуучусуна жана илим-изилдөө мекемелеринде илимий-изил-

дөө иштерине жетекчилик кылган илимий кызматкерине бериліїчі окумуштуулук наам жана ошол наамды алган адам.

ПРОФИЛЬ 1. Нерсени туурасынан, капталынан карагандагы көрініш. 2. Бир өнөрді, кесипти ійрөнії ічін зарыл болгон билимдин жана машыгуулардын көлөмі. 3. Бир нерсенин туурасынан, узунунан, тикесинен кесилгендеги көрініші.

ПРОФКОМ Профсоюздук уюмдун жергиликтії комитети.

ПРОФСОЮЗ Профессионалдык союз.

ПРОФСОЮЗДУК профсоюзга таандык. *Профсоюздук билет. Профсоюздук жыйналыш.*

ПРОЦЕНТ *к.* ***пайыз.***

ПРОЦЕСС 1. Белгилії бир натыйжага жетіігө багытталган ырааттуу аракеттин, өнігіштін жыйындысы. *Өндіріш процесси. Өсімдіктін өнігії процесси.* 2. *юр.* Сотко тішкөн иштерди кароо тартиби, сот ишинин жіріші. *Кылмыш процесси. Граждандык процесс.*

ПРОЦЕССОР Ар кандай маалыматтарды иштеп жана эсептөө процессин башкарып туруучу электрондук эсептөө машинанын эў негизги уюштуруу борбору.

ПРОЕКТ *к.* ***долбоор.***

ПРУЖИНА Толгонуп ийилген же толгонуп оролгон, көбінчө машинанын, механизмдин ж.б. ички деталы катарында колдонулуучу солкулдак, серпилгич болот, темир металл *Сааттын пружинасы. Матрацтын пружинасы.*

ПРУЖИНАЛУУ Пружинасы бар, пружина салынган, пружина орнотулган.

ПРЯНИК Бал же башка татымалдар кошуп жасалган калыўыраак таттуу печенье.

ПСЕВДО Татаал сөздөрдін «жалган», «калп» деген маанини билдиріїчі биринчи бөлігі. *Псевдоним, псевдомаданият.*

ПСЕВДОНИМ Көбінчө жазуучулар, художниктер колдонуучу жашырын аты же фамилиясы.

ПСИХИАТР Психиатрия боюнча адис.

ПСИХИАТРИЯ Психикалык оорулар жана аны дарылоо жөніндөгі илим.

ПСИХИКА Жогорку нерв иштерине негизделген жана чындыкты сезіігө, байкоого жөндөмдіілігін далилдеген тирії организмдерге таандык болгон (ал эми адамда болсо ойлоосунда, эркинде да көрініічі) бөтөнчө касиет.

ПСИХИКАЛЫК психикага таандык.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА Сійлөө кебинин кабыл алынышын, жаралуусунун мыйзам ченемдіілігін изилдеген илим.

ПСИХОЛОГ 1. Психология боюнча адис. 2. Адамдын психологиясын жакшы байкай билген адам.

ПСИХОЛОГИЯ Психикалык иштин мыйзам ченемдіілігі, өнігіші жана формалары жөніндөгі илим. 2. Мінөздін, ой-пикирдин, сезимдин бөтөнчөлігі. *Эскинин саркындылары жеке менчиктин психологиясынан көрінөт* («Коммунист»).

ПУБЛИКА Эл.

ПУБЛИЦИСТ Коомдук-саясий маселелер боюнча жаза турган жазуучу.

ПУБЛИЦИСТИКА Азыркы кездин актуалдуу коомдук-саясий проблемаларына арналган адабияттын тірі.

ПУБЛИЦИСТИКАЛУУЛУК *адаб.* Көркөм чыгарманын ичинде учурдун көйгөйлії маселелеринин, коомдук турмуштун мезгилде өктөм болчу проблемаларынын чагылдырылышы.

ПУД 16,3 килограммга же 16 килограммга барабар келген салмак өлчөмі. *План толуп, эмгек тийип жіз пуддан, Дагы тиет кошумча эмгек кырк пуддан* (Осмонов).

ПУЛ 1. Акча. *Силер жөнөгөндө бир сыйра кийим-кечек, азык-тілік, жолуўарга анча-мынча пул аласыўар* (Абдукаримов). *Беш-беш сомдон пул алып, Пейли кетти Акматтын* (Токтогул). *Пулун пулдай албаган досун сыйлай албайт* (макал). *Пулсуз – калаа көрксіз, гілсіз – талаа көрксіз* (макал). 2. *тар.* Жарым тыйын, жарым тыйындык монета. *Жалгыз чака пулу жок, Жакшылык көргөн жылы жок* (Тоголок Молдо). 3. Кездеме, товар. *Фабрикадан чыгарылган көп пулду, Баалап кылган балбан алсын кенелип* (Осмонкул). *Калаага бир иш менен шашып бардык, Кайтарда көп таза пул сатып алдык* (Осмонов).

ПУЛЕМЁТ Өтө тездик менен ок атуучу автоматтык курал. *Кол пулемёту.*

ПУЛЕМЁТЧИК пулемётчу менен бирдей.

ПУЛЕМЁТЧУ Пулемёт атуучу адам.

ПУЛЬТ 1. Электр станцияларында токту өлчөө ічін коюлган прибор, орнотулган кайкы чатырлуу стол. 2. *муз.* Нотанын алдына коюлуучу айдөш тактайча. 3. Диспетчердик пункт. 4. Телевизорду, видеомагнитофонду ж.б. аралыктан башкарууга ылайыкталган чакан аппарат.

ПУНКТ 1. Кандайдыр бир ишти иштөө ічін чогултуу, жыйноо ічін дайындалган же кандайдыр бир максат ічін ылайыкталган жай, орун. *Эгин төгіічі пункт. Медициналык пункт. Байкоо пункту.* 2. Номер же тамга менен белгиленген официалдуу документтин бир бөлігі; докладдын, тексттин айрым бир жери, бөлігі. *Келишимдин 4-пункту. Докладдын негизги пункттары.*

ПУНКТУАЛДУУ Өтө так, тыкан.

ПУНКТУАЦИЯ *грамм.* Тыныш белгилеринин коюлуш системасы.

ПУРСАТ *туурасы:* ***бурсат.*** *Атаў, энеў келгиче, Пурсаты жок жөнөдіў* («Эл адабияты»).

ПУТЕВКА 1. Бир жакка (курортко, курска ж.б.) жиберилїїчї адамга бериле турган кїбєлїк кагаз. *Курорттук путёвка. Дем алыш їйїнїн путёвкасы. Кызматка жиберилгендиги жєнїндє путёвка.* 2. Транспорт айдоочуларга жїрє турган жолун, аткара турган ишин кєрсєтїп берилген баракча, жолдомо.

ПУТЧ Мамлекеттик тєўкєрїш жасоого авантюралык аракет жасашкан козголоўчулардын кичине тобу.

ПУШТУ Мала кызыл, коюу сары тїс. *Жашыл шайыдан, пушту жибектен тигилген кєйнєктєрїн алып кєрсєтїп жатты* (Абакиров).

ПЫРПЫРА ***бырпыра*** менен бирдей.

ПЫЧАН *диал.* Кєк єў алып, узун чыга турган, жайдын ортосунда кєк, жашыл гїл ачып, гїлї кїз башында кїбїлїп, жерге тїшкєндєн кийин урук алып, анысы кызыл тартып, жарганда ак тоголок чыккан єсїмдїктїн аты. *Бир жылы аштык баккан-да, Пычанды калыў чапканда* (Эл ырлары). *Пычан тєшєп чєп алачык ичине, Дем алышат чалгычылар чак тїштє* (Байзаков).

ПЬЕДЕСТАЛ Эстеликтин скульптуралык топтун бут койгучу же астындагы текче, колонналардын негизи, тїбї.

ПЬЕСА 1. Театрда коюуга арналган драмалык чыгарма. *Бир актылуу пьеса. Эки актылуу пьеса.* 2. Чакан гана музыкалык чыгарма. *Баянда ойноо їчїн жазылган пьесалардын жыйнагы.*

ПЮРЕ Бышырылган жемиштен, жашылчадан эзип жасалган тамак.

Р

РААЗЫ ыраазы менен бирдей. *Раазы болуп жаным жай алсын, Райым кылып кілчї бир карап* (Белеков).

РААКАТ ыракат менен бирдей.

РААТ ыраат II менен бирдей.

РАБАТ 1. Таш їй, Кербен сарай. 2. Бекет. 3. Эл отурукташкан жайдан алыс жолдун тоомуна ары-бери єткєн жїргїнчїлєр єргїп, эс алып, конуп єтїї їчїн атайын тургузулган имарат. *Кумга рабат салгандан, Кумарайым бааша дээр* («Манас» С.О.). *Колдон келсе рабат, Коргон салгын бир жерге* (Молдо Кылыч).

РАБАЯТ 1. Илгертеден калган накыл. 2. Уламыш, икая, аўгеме, жомок.

РАББИ Жаратуучу, кудай, алла. *Кєргє єлікті койгондон кийин, эл кырк кадам кетери менен эки суракчы периште кєргє кирип, єлікті тиргизип, «раббиў ким?» деп сурайт имиш (Карасаев). Сен андай кїйгїч болсоў, Їўкїр-Наўкир периштелер Карасакалыўды кармап туруп: «раббиў ким?» – деп, чоў кїрсї менен баштан ары салганда эмне арачалап калбадыў?* (Їмєталиев).

РАБФАК *эск.* Жумушчу факультети (жумушчу жана дыйкан жаштарын жогорку окуу жайларында окууга даярдоо максатын кєздєгєн жалпы билим берїїчї окуу жайы, жумушчу факультеттери 1919-жылдан тартып 30-жылдардын аягына чейин болгон). *Муну Фрунзеде рабфакта окуган Бейшеке байкемден їйрєнгєм* (Бейшеналиев).

РАГУ Майда тууралган эт, балыктан жашылча, картошка кошуп дымдалып бышырылган тамак.

РАДАР Аралыкты аныктоочу радиоаппаратура.

РАДИАТОР 1. Мотордогу сууну сууткуч жабдык. *Айсулуу арыктан бир чака суу чємїрїп келип радиаторго куйду* (Баялинов). 2. Борбордук жылыткычтагы ичинен ысык суу же буу жїрє турган жылытуучу жабдык.

РАДИАЦИЯ *физ.* 1. Кандайдыр бир телонун электромагнит кубатын таратышы, ошондой эле телодон таралган электромагниттик, шоолалуу энергия. *Кїндїн радиациясы.* 2. Борбордон айланага карай шоола сымал радиус болуп бир нерсенин таралышы.

РАДИЙ Радиоактивдїї касиеттери бар металл, химиялык элемент.

РАДИКАЛ I 1. *мат.* Тамырын табуу амалын кєрсєтїїчї белгиси, ошондой эле тамырын табуунун натыйжасы. 2. *хим.* Химиялык бир кошундудан экинчи кошундуга єзгєрбєстєн єтє турган молекуладагы атомдор группасы.

РАДИКАЛ II 1. *саяс.* Жашап жаткан саясий системанын рамкаларынан чыкпай туруп, анча-мынча гана демократиялык реформаларды жїргїзїїнї талап кылуучу саясий агым, ушундай кєз караштын тарапкерлери. 2. Чечкиндїї аракетти, кєз карашты жактоочу.

РАДИКАЛДУУ Тереў негиздїї, чечкиндїї. *Радикалдуу єзгєрїїлєр. Радикалдуу чаралар.*

РАДИКАЛИЗМ 1. Ойлонгон ниетин чечкиндїї, компромиссиз ишке ашыруу, ал же бул иште болуп турган абалды тїп-тамырынан тарта єзгєртїїгє умтулуу. 2. XIX кылымда пайда болгон саясий агым.

РАДИО 1. Электромагниттик толкундардын жардамы менен узак жерге добуштарды, тамгаларды ж. б. зымсыз берїї жана кабыл алуу. *Радиону ойлоп чыгарган – орус окумуштуусу Попов.* 2. Ушундай жол менен берилген берїїлєрдї кабыл алып жана угузуучу аппараттар, радиоприемник, репродуктор. *Радио, телефон їй башына сїйлєдї* (Осмонкул). *Радиону сїйлєтїп коюу. Радиону басып коюу.*

РАДИО ТЇЙЇНЇ Радио аркылуу берїїлєрдї трансляциялап туруу їчїн жана зым аркылуу радио байланышын, радио аркылуу берїїлєрдї жїзєгє ашырып туруу їчїн ылайыкталып атайын жабдылган пункт.

РАДИОАКТИВДЇЇ Радиоактивдїїлїккє байланыштуу, радиоактивдїїлїк касиети бар. *Радиоактивдїї заттар*

РАДИОАКТИВДЇЇЛЇК Активдїї тїрдє шоолалануу менен кээ бир химиялык элементтердин атомдук ядросунун таралышы, бузулушу. *Жасалма радиоактивдїїлїк. Табигый радиоактивдїїлїк. Урандын радиоактивдїїлїгї.*

РАДИОАСТРОНОМИЯ *астр.* Асман объектилерин алардын радионурлануулары боюнча изилдей турган астрономиянын бєлїмї.

РАДИОБИОЛОГИЯ Тирїї организмге иондоштуруучу нурлардын таасири жєнїндє илим.

РАДИОГРАММА Радио менен берилген телеграмма, кабар, маалымат.

РАДИОДИАГНОСТИКА Радий активдїї заттардын жардамы менен дарттарды, ооруларды диагноздоо.

РАДИОЛА Радиоприемниги жана грам-

мофондук пластинкаларды ойноткучу бар аппарат.

РАДИОЛОКАТОР *тех.* Алыс жердеги көрүнбөгөн нерселердин кайдан экендигин радио толкундары аркылуу белгилөөчү аппарат, техникалык түзүлүш.

РАДИОЛОКАЦИЯ Алыс жердеги көрүнбөгөн нерселердин кайда экендигин, кайсы багытка карай бет алып бараткандыгын радио толкундары аркылуу билүү ыкмасы.

РАДИОЛОШТУР Радио орнотуу, радио жүргүзүү.

РАДИОЛОШТУРУУ ***радиолоштур*** этишинин кыймыл атоочу.

РАДИОМАЯК Кеме жана самолёттор өзүнүн кайсы жерде экендигин аныктап билүүгө жардам бере турган түрдүү сигналдарды берип туруучу радиостанция.

РАДИОПРИЁМНИК Радио аркылуу берүүлөрдү кабыл алуучу аппарат.

РАДИОСТАНЦИЯ Радио аркылуу радио берүүлөрдү, сигналдарды кабыл алуучу же берүүчү станция.

РАДИОСТУДИЯ Радио аркылуу таратылуучу кабарларды ж.б. берүүчү атайы жабдылган бөлмө, үй.

РАДИОТЕЛЕГРАММА ***радиограмма*** менен бирдей.

РАДИОТЕЛЕГРАФ 1. Телеграф байланышы үчүн радио аркылуу берип жана кабыл алып туруучу аппаратуранын жалпы аты. 2. Жогоркудай сигналдарды кабыл алып жана берип туруучу мекеме, станция.

РАДИОТЕЛЕСКОП *астр.* Радиотолкун диапазонунда асман телолорун изилдөөгө арналган астрономиялык аспап.

РАДИОТЕЛЕФОН *тех.* Телефон байланышын радио аркылуу берип жана кабыл алып туруучу аппаратуранын жалпы аты.

РАДИОТЕРАПИЯ Радиоактивдүү нурлардын жардамы менен дарылоо.

РАДИОТЕХНИК Радиотехника жагынан адис.

РАДИОТЕХНИКА *тех.* Жогорку жыштыктагы электромагниттик термелүүлөр жана радио толкундар жөнүндөгү жана аны практика жүзүндө колдонуу ыкмалары жөнүндөгү илим.

РАДИОЭФИР Радио толкуну таралган аба мейкиндиги.

РАДИСТ Радио аркылуу кабар алып, кабар берүүчү адис.

РАДИУС 1. *мат.* Тегеректин же шар бетинин каалаган чекитин борбор менен бириктирүүчү түз сызык жана ушул сызыктын узундугу. 2. *өт.* Нерсенин таралуу сферасы, чөйрөсү.

РАДОН Медицина, биология жана техникада пайдаланылуучу радиоактивдүү химиялык элемент, газ. *Радон газы.*

РАДОНДУУ Курамында радону бар, радондолгон.

РАЖА 1. Сызгыч жип, салмоор. – *Үй салып атасызбы, Мамажан – Бува? – деди Балтабаев саламдашкан соң, ража тартып, пайдубалына таш тизип жаткан жерге барып тегерете карап туруп.* (Абдыраманов). 2. План, долбоор. 3. Тартип, эреже, илгерки жобо.

РАЖА ТОКТОТУУ *эск.* Элден алынуучу чыгымдын өлчөмүн белгилөө. *Уруу аксакалдары жыйында чыгымдын ражасын токтотушту.*

РАЗРЯД Кесипте, адистикте, спортто ж.б. квалификациялык даража көрсөткүчү. *Жогорку разряд. Биринчи разряддагы шахматчы.*

РАЗРЯДЧЫ Электр тогун ажыратып туруучу жабдык.

РАЗЪЕЗД Бет келген поезддер бири-бирине жол берип өтүү үчүн жасалган темир жол айрыгы жана ушундай жол айрыгы бар пункт.

РАИС *диал.* Төрага. – *Коюң, раис, бөөдө ачууланбаң!* (Байтемиров).

РАЙКАН Эфир майы алынуучу көп жылдык өсүмдүк.

РАЙОН Республиканын курамына кирүүчү, ошондой эле чоң шаарлардагы административдик-территориялык бирдик. *Бишкек шаарынын Ленин району. Жүргөн элем санаа чекпей оокат деп, Районго депутат деп катталып* (Артыкбаев). 2. Кандайдыр бир географиялык, экономикалык, чарбалык ж.б. жагынан мүнөздүү белгиси болгон жай, орун, жер. *Пахта райондору. Тоолуу райондор.*

РАЙОНДОШТУР Кандайдыр бир территорияны райондорго бөлүү.

РАЙОНДОШТУРУУ ***райондоштур*** этишинин кыймыл атоочу.

РАЙОНДУК Районго таандык. *Райондук борбор. Райондук газета.*

РАЙЫМ ***ырайым*** менен бирдей.

РАЙЫМСЫЗ ***ырайымсыз*** менен бирдей.

РАК I Башында жана кадыресе мойну деп аталуучу боорунда тарбыйган буттары бар, денеси калкан менен капталган, тузсуз сууда жашоочу омурткасыз жаныбар, суу чаяны.

РАК II Эпителиалдык ткандардан өсүп чыккан коркунучтуу, өсүү себеби белгисиз шишик.

РАКАТ ***ыракат*** менен бирдей.

РАКЕТА 1. Фейерверктер үчүн, ошондой эле согуш ишинде сигнал берүү жана жерди жарык кылуу үчүн колдонулуучу, атылганда жаркырап күйө турган снаряд. *Сигнал берүүчү ракета.* 2. Реактивдүү кыймылдаткычы бар учуучу аппарат. 3. Согуштук реактивдүү снаряд.

РАКЕТАЛЫК Ракетага таандык. *Ракеталык бөлүктөр. Ракеталык курал.*

РАКЕТКА *спорт.* Теннис ойногондо топ-

ту чабуу ӱчӱн колдонулуучу тордомо калак.

***РАКМАТ* ыракмат** менен бирдей.

РАКОВИНА 1. Ӱлӱлдӱн кабыгы. 2. Металлдын оюлган жериндеги боштук. 3. Жуун-гучтун суу куюлуучу идиши.

РАКУРС 1. *сӱр.* Предметтин кеңӱмӱш сөлөкөттөрӱнӱн алдыўкы чектен алыстыгына жараша өзгөртӱӱгө учураткан перспективдӱӱ кыскартылышы. 2. Кино тартууда кинокameranын объективин ар кандай кылып, мисалы, эўкейиштеп тартуу. 3. *өт.* Көз караштын ар тӱрдӱӱ өўӱтӱ.

***РАКЫМ* ырайым** менен бирдей.

***РАМ* *к.* ырам.**

РАМА 1. Эшик же терезеге коюлуучу төрт бурчтуу, тегерек же башка формада жасалган алкак. 2. Айнектӱӱ терезе. 3. Бир нерсенин, мисалы, сӱрөттӱн, айланасына жасалган жээк.

***РАМАЗАН* ырамазан** менен бирдей.

РАМАТ *тар.* Революцияга чейинки алыксалыктын бир тӱрӱ. *Раматка саттырып, ыстарчын алды тайыўды* (Тоголок Молдо).

***РАМАТЫЛЫК* ыраматылык** менен бирдей.

РАМКА Кичирээк рама. *Куп мырзам, Славамдын бар сӱрөтӱ, Бөлмөдө, рамка ичинде, тигил четки* (Осмонов).

РАНГ Разряд, даража, наам, чин.

РАНДЕВУ Жолугушуу тууралуу атайы, кӱн мурун макулдашуу, болжошуу.

РАЎ *туурасы:* **ыраў.**

РАПИС 1. Болот. 2. Көк темир. 3. Ок өтпөс. *Ак сӱйӱӱдө аскар тоодон көк рапис зоо тосуп да токтото алгыс көчкӱ жӱргөн учурлар болот, андайга сөз айтылбайт* (Айтматов).

РАПОРТ 1. Кенже аскер кызматкеринин наамы жагынан өзӱнөн жогорку башкаруучуга билдирӱӱчӱ кабары, кызматы боюнча билдирилӱӱчӱ кабар. 2. Моюнга алынган милдеттенменин, тапшырманын аткарылышы жөнӱндө билдирген оозеки же жазуу жӱзӱндөгӱ билдирӱӱ.

РАПСОД *адаб.* Байыркы Грециядагы, Эл чогулган жайларда эпикалык чыгармаларды айткан, лиранын коштоосунда ырдаган ырчы, аткаруучу.

РАПСОДИЯ Элдик ырлардын, баяндамалардын негизинде тӱзӱлгөн музыкалык чыгарма. Кээде баллада сымал эпикалык тӱзӱлӱштөгӱ пьеса.

РАПТА Дандырга нан жапканда чыканакка чейин кийилӱӱчӱ калыў чӱпӱрөк, кол кап.

РАРИТЕТ Сейрек табылуучу асыл буюм.

РАС *туурасы:* **ырас.**

РАСА Келип чыгышы жагынан бирдейлигине, өўӱнө, башынын формасына, чачынын тӱсӱнө, кебетесине ж.б. белгилерине карай бөлӱнгөн адамдардын тарыхый жактан тӱзӱлгөн тобу.

РАСАЛЫК Расага таандык. *Расалык жек көрӱӱ. Расалык эзӱӱ.*

РАСИЗМ Ӱстөмдӱк кылуучу «жогорку» раса жана баш ийип жӱрӱӱчӱ «төмөнкӱ» раса болот имиш дегенге негизделген реакциячыл саясат.

РАСИМ 1. **ырасми** менен бирдей. *Эзелден кыргыз элиўдин Расими ушундай* («Олжобай менен Кишимжан»). – *Омор өкӱнӱп сӱйлөдӱ. – Бул орустун же кыргыздын расиминде жок, тек бейбаштык кеп* (Сыдыкбеков). *Тууган, сөөк колдон буттан көтөрӱшӱп, Өтөлдӱ бардык расмы, кезиндеги* (Урманбетов). 2. *диал.* Сӱрөт, элес, коождук. *Расим салышка уста элем.*

РАСИСТ Расизмди жактоочу.

РАСМИ Салт, када. *Элимдин расмисин кылууга уруксат этиўиздер* («Ала-Тоо»). *Биздин расмини унуттуўбу Метрей* (Сыдыкбеков).

РАСПАА *диал.* Шерменде, маскара. *Анын ичкен-жегени ачылып, эл алдында распаа болду.*

РАСПААСЫ ЧЫГУУ Уят болуу, маскарасы чыгуу, абийири төгӱлӱӱ. *Жалпы чогулушта жалган сводкасынын распаасын чыгардым* («Чалкан»).

РАСПИСАНИЕ Иштин, окуунун ж.б. иштелӱӱ убагы, орду, тартиби көрсөтӱлгөн таблица, жӱгӱртмө. *Сабактардын расписаниеси. Поезддердин расписаниеси.*

РАСУЛ Аллахтын элге жиберген элчиси, пайгамбары. *Ак Расул Аллахтын атынан* (Сыдыкбеков). *Пайгамбар расул – деди* («Манас»С.О.).

***РАСУЛУЛЛО* расул** менен бирдей.

РАТИФИКАЦИЯ Макулдашуу тӱзӱӱчӱ мамлекеттердин ыйгарым укуктуу өкӱлдөрӱ тарабынан тӱзӱлгөн эл аралык келишимдин же макулдашуунун жогорку мамлекеттик бийлик тарабынан бекитилиши.

РАТИФИКАЦИЯЛА Ратификациядан өткөрӱӱ.

***РАТИФИКАЦИЯЛОО* ратификацияла** этишинин кыймыл атоочу.

РАУНД *спорт.* Бокста бир жолу кармашуунун (адатта 3 минута) мөөнөтӱ.

РАФИНАД Тазартылган чакмак кант.

***РАХАТ* ыракат** менен бирдей.

РАХБАР *эск.* Жетекчи, баштоочу, жол башчы (1920-жылдардагы термин).

***РАХМАТ* ыракмат** менен бирдей.

РАХМАТИ ***к.* ыракмати.** – *Энди, таксыр Ибрагимбек, кудайым рахмати кылсын, биздин атабыз* (Касымбеков).

РАЦИОН Белгилӱӱ убакытка берилӱӱчӱ азыктын, жем-чөптӱн өлчөмӱ, ченеми. *Өзгөчө рацион тӱзӱӱдө Кӱмӱштӱн билгичтиги, Кӱлжанды таў калтырды* (Байтемиров).

РАЦИОНАЛДУУ Акыл-эстӱӱлӱккө, максатка негизделген, акылга сыйымдуу. *Малды жӱгөрӱ силосу жана кант кызылча-*

сы менен багып, алда канча рационалдуу өстүрүүгө болот. 2. *мат.* Бирдик менен же бирдиктин бир бөлүгү менен өлчөмдөш, салыштырарлык. *Рационалдуу бөлчөк. Рационалдуу сан.*

РАЦИОНАЛДУУЛУК Негиздүүлүк, акыл-эске негизделгендик, максатка ылайыктуулук. *Чарбанын рационалдуулугу.*

РАЦИОНАЛИЗАТОР Өндүрүштү, өндүрүш процесстерин рационализация кылуучу адам.

РАЦИОНАЛИЗАТОРДУК Рационализаторго, рационализацияга таандык. *Көп жумушчулар жана айыл чарбасынын адистери рационализатордук баалуу сунуштарды кийрип жатышат. [Мекел] рационализатордук сунуштарды кийирип, эски машиналарды оўдоду* (Сасыкбаев).

РАЦИОНАЛИЗАЦИЯ Кандайдыр бир ишти, өндүрүш процессин жакшыртып, өркүндөтүү, мыкты уюштуруучулук. *Өндүрүштү рационализация кылуу.*

РАЦИОНАЛИЗМ 1. Дүйнөдө болгон бардык нерсени билүүгө, таанууга болот деп билген философиялык ишеним, адамдын акылынын чексиз күчүнө ишенгендик. 2. Турмушка акыл-эстүүлүк менен кароочулук, башкалар менен болгон мамилесиндеги акыл-эстүүлүк.

РАЦИЯ Бир жерден экинчи жерге алып жүрүүчү чакан жана орто кубаттуулуктагы радиостанция.

РЕАБИЛИТАЦИЯ 1. Негизсиз же жалган жерден жаманатты боло электен мурунку кадыр-баркынын, беделдин калыбына келтирилиши, актыкка чыгарылышы. 2. Соттун чечими же административдик жол менен мурунку укугун калыптандыруу.

РЕАКТИВ *хим.* Башка бир затка кошкондо белгилүү бир химиялык реакция туудуруучу жана ошону менен бирге бул курамдан издеп жаткан затты табууга мүмкүнчүлүк берүүчү зат.

РЕАКТИВДҮҮ 1. Химиялык анализде реактив болуп кызмат кылуучу. *Реактивдүү заттар.* 2. *тех.* Күч менен атырылып чыккан газдын жардамы аркылуу кыймылга келүүчү. *Реактивдүү самолёт. Реактивдүү кыймылдаткыч.*

РЕАКЦИОНЕР Прогресске каршы, эскини жактоочу, маданий прогресстин душманы.

РЕАКЦИЯ I 1. *хим.* Заттардын бири-бирине таасир кылышы. *Химиялык реакциялар.* 2. Организмдин тышкы же ички таасирге жообу. О*рганизмдин суукка реакциясы.*

РЕАКЦИЯ II *саяс.* Жок болуп бара жаткан же жеўилген тараптардын ар кандай прогресске саясий жана экономикалык жактан каршылык көрсөтүшү.

РЕАКЦИЯЧЫЛ Эскичил, прогрессивдүүлүккө каршы, саясий реакциянын максатын көздөгөн.

РЕАЛДУУ Чыныгы, анык, иш жүзүнө ашырууга боло турган.

РЕАЛИЗАЦИЯ 1. Иш жүзүнө ашырылуу, аткарылуу. 2. Сатуу, сатылуу, таратуу, таралуу.

РЕАЛИЗМ 1. Кандайдыр бир ишти жүзөгө ашырууга анык, чыныгы шарттарды, мүмкүнчүлүктөрдү ачык түшүнүп жана эсепке ала билүүчүлүк. *Чарбаны пландаштыруудагы реализм.* 2. Адабияттагы жана искусстводогу чындыктын бардык белгилерин туура, тереў, толук жана типтүү кылып көрсөтүү усулу жана да ушул усулду колдонуучу багыт. 3. *филос.* Нерседен мурда ал жөнүндөгү жалпы түшүнүк пайда болот жана ал нерселердин бар-жогуна карабастан турмушта реалдуу түрдө жашай берет деп эсептөөчү орто кылымдардагы диний-идеалисттик философиялык багыт.

РЕАЛИСТ 1. Өз ишинде реалдуу чындыктын шарттарын эске алып иштөөчү адам. 2. Адабият менен искусстводогу реализмдин жактоочусу. 3. Философиялык реализм көз карашын жактоочу.

РЕАЛИСТТИК 1. Реалдуу чындыктын шарттарын эсепке алуудан келип чыккан. *Турмушка реалисттик мамиле кылуу.* 2. Реализмге (2-маанисинде), реализм принциптерине негизделген. *Реалисттик чыгарма. Музыкадагы реалисттик багыт.*

РЕАНИМАЦИЯ Өтө оор абалда жаткан организмди жандандыруу, тирилтүү аракети.

РЕБУС Табылууга тийиш болгон сөздөр сүрөттөрдүн, тамгалардын же белгилердин жардамы аркылуу берилүүчү табышмак.

РЕВАНШ Согуштан же оюндан жеўилгенден кийин жеўүү үчүн кайта күрөшүү, кайта ойноо.

РЕВАНШИЗМ Согушта жеўилгендердин кек алууга умтулгандыгы, өчөшкөндүк, кекчилдик.

РЕВАНШИСТ Реваншизмди жактоочу.

РЕВИЗИОНИСТ Ревизионизмди жактоочу.

РЕВИЗИЯ 1. Кандайдыр бир мекеменин же кызмат адамынын ишинин тууралыгын жана мыйзамдуулугун билүү максатында жүргүзүлгөн текшерүү. 2. Кандайдыр бир окуунун же теориянын жоболорун бузуп же бурмалай турган өзгөртүү киргизүү максатында ал жоболорду кайра карап чыгуу.

РЕВИЗИЯЛА 1. Ревизия жүргүзүү, текшерүү жүргүзүү. *Кассаны ревизиялап бүтүү.* 2. Ревизия жүргүзүү, ревизияга кириптер кылуу (2-маанисинде).

РЕВИЗИЯЛОО ***ревизияла*** этишинин кыймыл атоочу.

РЕВИЗОР 1. Текшерүүчү, ревизия жүргүзүүчү кызматкер (1-маанисинде). 2. *т. ж.*

Темир жолдун иштерине көзөмөлдүк кылуучу кызматкер.

РЕВКОМ *тар.* Революциялык комитет. Граждандык согуштун убагындагы (1917–1920-жж.) өзгөчө кырдаалдык орган.

РЕВМАТИЗМ Кызыл жүгүрүк оорусу.

РЕВОЛЮЦИОНЕР 1. Революциялык кыймылдын катышуучусу, революция ишмери. 2. *өт.* Илимдин, техниканын, искусствонун ж. б. кандайдыр бир тармагынан зор өзгөрүш жасаган киши.

РЕВОЛЮЦИЯ 1. Карама-каршылыктарга кептелген коомдук-саясий мамилелерди түп-тамырынан бери өзгөртүп жана мамлекеттик бийликти орнотуу үчүн жасалган коомдук саясий төңкөрүш. 2. *өт.* Түп-тамырынан бери өзгөрүш. *Маданий революция. Техникадагы революция.*

РЕВОЛЮЦИЯЛАШ Революция идеясына тартылуу, революциячыл болуу.

РЕВОЛЮЦИЯЛАШТЫР Революция идеясын таратуу, революция идеясына тартуу, революциячыл идея берүү. *Массаны революциялаштыруу.* 2. *өт.* Түп-тамырынан бери өзгөртүү, такыр өзгөртүү. *Техниканы революция- лаштыруу.*

РЕВОЛЮЦИЯЛАШТЫРУУ ***революциялаштыр*** этишинин кыймыл атоочу.

РЕВОЛЮЦИЯЛАШУУ ***революциялаш*** этишинин кыймыл атоочу.

РЕВОЛЮЦИЯЛЫК ***революцияга*** таандык. *Революциялык кыймыл.*

РЕВОЛЮЦИЯЧЫЛ 1. ***революциялык*** менен бирдей. 2. Революцияны жактаган, революциялык идеясы бар. *Революциячыл тап.*

РЕГАЛИЯ 1. *тар.* Монархиялык бийликтин белгисин көрсөтүүчү белгилүү бир буюм, мисалы, тажы. 2. *юр.* Мамлекеттин бир нерсе иштеп чыгууга же белгилүү киреше алууга монополиялык укугу. 3. Орден же башка сыйлык белгиси.

РЕГИОНАЛДЫК Борбордун жана элеттин мамилелеринин саясаты. Жакын жайгашкан мамлекеттердин экономикалык, саясий, согуш мамилелери менен бири-бирине байланыштуу болуусу.

РЕГИСТР 1. Бир нерсенин тизмеси, көрсөткүчү, бир нерселер жазыла турган журнал. 2. *муз.* Үндүн, музыкалык аспаптын добушунун бийиктигинин жана күчүнүн даражасы. 3. *муз.* Үндүн бийиктигин, күчүн өлчөө үчүн музыкалык аспапка орнотулган жабдык. 4. *тех.* Ар түрдүү машиналардагы жана жабдыктардагы жөнгө салуучу бөлүгү. Баса турган машинканын тамгаларынын жана клавиштеринин катары.

РЕГИСТРАТОР 1. Мекемеде, ооруканада ж. б. каттоо иштерин жүргүзүп туруучу кызматкер. 2. Автоматтык түрдө өзү жазып туруучу жабдык.

РЕГЛАМЕНТ 1. Ар кандай ишмердикти жөнгө салуу тартиби. 2. Жыйналыштарда сүйлөө үчүн белгиленген убакыт. *Регламент белгилөө.*

РЕГРЕСС Өнүгүүнүн жогорку формаларынан төмөнкүсүнө өтүү, артка карай кыймылдоо, жакшы абалдан жаманга өзгөрүү.

РЕГРЕССИЯ 1. Артка чегинүү, артка кетүү, мурунку абалына келүү. 2. Стилистикада айрым сөздөрдү бир контекстте карама-каршы мааниде колдонуу ыкмасы.

РЕГУЛЯТОР Механизмдин бир кылка иштешин, ылдамдыктын, жылуулуктун ж.б. белгилүү бир өлчөмдө болушун автоматтык түрдө жөнгө салып туруучу жабдык.

РЕДАКТИРЛЕ ***редакцияла*** менен бирдей.

РЕДАКТОР *адаб.* Оўдоочу, жөнгө салуучу, редакцияда авторлор менен бирге иштешип, текстти жалпы нормаларга, эрежелерге ылайыктап, окурмандарга ылайыкташтырып (бирок автордун жекече жүзүн бузбай), иштеп чыгуучу адис.

РЕДАКТОРДУК Редакторго таандык, редактордун милдети, кызматы ж.б.

РЕДАКЦИЯ 1. Редакторлоо, редакторлоо ишиндеги жетекчилик. *Профессордун редакциясы астында чыккан окуу китеби.* 2. Кандайдыр бир адабий, музыкалык ж.б. чыгарманын варианты. *Повесттин жаўы редакциясы.* 3. Редакциялоо иши, редакторлордун тобу, газета-журналдардын ж.б. чыгаруучу кызматкерлердин коллективи. 4. Редакциялык кызматчылардын иштей турган үйү.

РЕДАКЦИЯЛА Кандайдыр бир текстти текшерип, оўдоп, басма сөз үчүн, жарыя кылуу үчүн биротоло иштеп чыгуу.

РЕДАКЦИЯЛОО ***редакцияла*** этишинин кыймыл атоочу.

РЕДАКЦИЯЛЫК ***редакцияга*** таандык; редакция (3-маанисинде) тарабынан жазылган. *Редакциялык коллегия. Редакциялык оўдоолор. Редакциялык макала.*

РЕДЕМАРКАЦИЯ Мамлекеттик чек аралардын жана жок болуп кеткен же бузулуп калган чек ара белгилерин кайра калыбына келтирүү.

РЕДИСКА Чамгырдын бир түрү.

РЕДИФ *адаб.* Учкашкан, артында отурган деген мааниде ыр сабындагы уйкаштыктан кийин келүүчү сөздөр жана сөз айкаштары. Араб тилинен которгондо «артынан келүүчү» деген маанини билдирет. Редиф – көбүнчө уйкашкан сөздөн кийин бир сөздүн кайталанышы, ал көбүнчө араб-фарсы жана жалпы эле Чыгыш поэзиясына мүнөздүү. *Кун берген атам куурасын, досум, Кун алган атаў жыргасын, досум. Кулмырза өлүп куп болду, досум, Аксаткын экөө жуп болду, досум.* («Эл адабияты»).

РЕДКОЛЛЕГИЯ Редакциялык коллегия (газета, журнал ж.б. чыгаруу иштерин жүргүзүүчү кызматкерлердин коллективи). *Журналдын редколлегиясы. Дубал газетанын редколлегиясы.*

РЕДУКТОР 1. Айланууну жөнгө салуучу тишчелүү дөңгөлөкчөлөрү бар механизм. 2. Газ баллондон кобур аркылуу кийиүүчү жерге кетиүчү газдын басымын жөнгө салуучу прибор.

РЕДУКЦИЯ Басым түшпөгөн мууунда айтылышынын басаңдап, угулуш сапатынын өзгөрүшү, түшүп калуу абалына чейин жетиши.

РЕЕСТР Жазуу жүзүндөгү тизме, каттоо. Иш документ, мүлк ж.б. каттала турган китеп.

РЕЖИМ 1. Мамлекеттик түзүлүш, башкаруу түрү. *Падышалык режим. Эски режим. Демократиялык режим.* 2. Турмуштун, эмгектин, эс алуунун жана ушул сыяктуулардын так белгиленген тартиби. 3. Иш аракеттин кандайдыр бир түрү үчүн орнотулган зарыл принциптер же эрежелердин системасы.

РЕЖИССЁР Киного тартылуучу же театрга коюлуучу оюндун уюштуруучусу, көркөмдүк жетекчиси.

РЕЖИССУРА 1. Режиссёрдун ишмердиги, кесиби. 2. Режиссёрдук кызмат аткаруучу бир топ киши. 3. Спектаклдин, фильмдин режиссёрдук жасалгасы, коюлушу.

РЕЗЕРВ 1. Кереги тийгенде пайдалануу үчүн даяр турган запас, булак. *Экономикалык резервдер.* 2. *сог.* Керек болгон кезде пайдалануу үчүн командирдин карамагына калтырылган согуштук бөлүк, күч. 3. *сог.* Керек болгон учурда армияга чакырыла турган, аскер кызматын өтөгөн, аскерге милдеттүүлөрдүн курамы.

РЕЗЕРВАЦИЯ 1. Запаска, резерге сактоо. 2. АКШда жана кээ бир капиталисттик өлкөлөрдө түпкү калкты күч менен отурукташтыруу үчүн бөлүнгөн аймак.

РЕЗЕРВУАР Суюктук куюла турган же газ толтурула турган жай же идиш.

РЕЗИДЕНТ 1. Мамлекеттин протекторат өлкөлөрүндөгү колониялдык администрациянын башкаруучусу. 2. Чет элдик чалгындын башка мамлекеттин бир районундагы шпиондук тармагын башкарган жашыруун агенти. 3. Бир өлкөнүн өкүлү катары экинчи өлкөдө турган адам.

РЕЗИДЕНЦИЯ Мамлекет, өкмөт башчысы, ошондой эле ири мамлекеттик, административдик кызматтарды ээлеген адамдардын турган жери.

РЕЗИНА Каучуктан жасалган жумшак, созулуп кайра калыбына келип туруучу зат.

РЕЗИНКА 1. Жазылган жазууну өчүрүү үчүн колдонулуучу кичинекей резина өчүргүч. 2. Резина боо же резина жип аралаштырып жасалган тасма.

РЕЗОЛЮЦИЯ 1. Жыйналышта, отурумда ж.б. талкуулоодон кийин кандайдыр бир маселе жөнүндө кабыл алынган чечим. *Доклад боюнча кабыл алынган резолюция.* 2. Кызмат кагазына жазылган пикир, буйрук. *Резолюция салуу.*

РЕЗОНАНС 1. Тыбыштын жаңырып угулушу. 2. *тех.* Бир нерсенин чайпалуу, термелүүсү экинчи нерсеге өтүүсүнөн пайда болгон ыргак, доош. 3. *өт.* Жаңырык, жаңырып кайталануу, таасир. *Тоо жылы деп жарыяланган сунуштар бүткүл дүйнөдө чоң резонанска жетишти.*

РЕЗУС-ФАКТОР Кандагы антигендердин бир түрү.

РЕЗЮМЕ 1. Айтылгандын, жазылгандын кыскача жыйынтыгы. 2. Кандайдыр бир иштин, кызматтын, конкурстун талапкеринин ишмердик сапаттарына басым жасалган кыскача өмүр баяны.

РЕЙД I Портко кире бериште кемелер токтоочу жай.

РЕЙД II 1. Аттуу аскерлердин же башка бөлүктөрдүн душмандын тылына кирип барышы. 2. *өт.* Күтүүсүздөн жүргүзүлүүчү коомдук текшерүү.

РЕЙКА 1. Жука, ичке тактайча. 2. *геод.* Нивелировка жүргүзүүдө бийиктикти белгилөө үчүн бөлүктөрү бар жука узун тактайча.

РЕЙС Белгилүү маршрут боюнча кеме, самолёт, автобустар ж.б. жүрө турган жол.

РЕЙТИНГ 1. *экон.* Класска, разрядка же категорияга ажыратуу, баа. 2. *саяс.* Кайсы бир адамдын, уюмдун, топтун, белгилүү убактагы алардын ишмердүүлүгүн, программасын, пландарын, саясатын баалоонун жекече сандык көрсөткүчү.

РЕЙТИНГ-ЛИСТ Шахматисттердин көрсөткүчүнүн тизмеси.

РЕКВИЕМ 1. Католиктердин өлгөндөр үчүн окула турган жаназасы. 2. Аза күтүү, азалуу мүнөздөгү кайгылуу музыкалык чыгарма.

РЕКВИЗИТТЕР 1. *театр.* Театрда оюн коюу үчүн колдонула турган үй буюмдары. 2. *экон.* Документтердеги милдеттүү түрдө болуучу маалыматтардын жыйындысы.

РЕКВИЗИЦИЯ Жекече мүлктү мажбурлап мамлекеттин менчигине же убактылуу пайдаланууга алуу.

РЕКЛАМА к. жарнама.

РЕКОМЕНДАЦИЯ Жазуу түрүндө же оозеки, кандайдыр бир кызматка кирүү же уюмга өтүүгө сунуш кылуу максатында көбүнчө мактап берилген баа, мүнөздөмө. *Партиянын катарына өтүү үчүн рекомендация берүү. Кызматка коюуга рекомендация кылуу.*

РЕКОНСТРУКЦИЯ Бир нерсени өркүндөтүү, жакшыртуу максатында түбүнөн тарта кайра куруу, кайра жабдуу, жаңы техникалык каражаттар менен технологиялык процесстерди киргизүү.

РЕКОНСТРУКЦИЯЛА Реконструкция кылуу, реконструкция жїргізії.

РЕКОНСТРУКЦИЯЛОО ***реконструкцияла*** этишинин кыймыл атоочу.

РЕКОРД 1. Спорттук мелдештердеги эў жогорку жетишкендиктин эў жогорку кєрсєткїчї. *Дїйнєлїк рекорд. Рекорд коюу* 2. Эмгектин, чарбалык иштердин ж.б. эў жогорку кєрсєткїчї. *Болот эритїїнїн рекорду.*

РЕКОРДДУК Рекорд болуп эсептелген, эў жогорку. *Рекорддук кєрсєткїч. Рекорддук тїшїм.*

РЕКОРДСМЕН Рекорд койгон спортсмен.

РЕКТОР Жогорку окуу жайынын жетекчиси. *Университеттин ректору.*

РЕКТОРАТ Жогорку окуу жайларынын башкаруу органы.

РЕЛЕ Электр тутумун (чынжырын) бириктирип же ажыратып туруучу белгилїї кубулуштарга жооп кайтарууга арналган автоматтык жабдык.

РЕЛИКВИЯ Єткєндїн эстелиги катары ыйык сакталган буюм зат.

РЕЛЬС Їстїнєн поезддин, трамвайдын ж.б. дєўгєлєктєрї айланып жїрїїчї чоюн же болот темир.

РЕЛЬЕФ 1. Жердин їстїнкї катмары. 2. Тїз бетке тїшїрїлгєн дємпєк сїрєттєр.

РЕМАРКА 1. Китептин четине жазылган эскертїїлєр, белгилер. 2. *адаб.* Драмалык чыгармаларда аракеттин жагдайы, каармандардын мїнєзї, алардын жїрїш-турушу, чыгыш-кириштери, психологиялык абалы ж.б. автор тарабынан жазылган тексттер; пьесанын сїйлєнбєй турган тексттери.

РЕМЕЙК Мурда тартылган кинонун, мурда жазылган чыгарманын жаўы версиясы, жаўыртып тартуу, жазуу.

РЕМОНТ Эскирген, жыртылган же бузулган нерсени оўдоо, тїзєє, тїзєтїї иши.

РЕМОНТТО Ремонт кылуу, ремонт жїргїзїї, оўдоо, тїзєтїї. *Азыр соко, мала, кетмен, кїрєк сыяктуу шаймандарды ремонттоп жаткан кези* (Бейшеналиев). *Айсулуу майда-чїйдєлєрїн єзї эле ремонттоп ала коёт* (Баялинов).

РЕМОНТТОЛ ***ремонтто*** этишинин туюк мамилеси.

РЕМОНТТОО ***ремонтто*** этишинин кыймыл атоочу.

РЕМОНТТОТ ***ремонтто*** этишинин аркылуу мамилеси.

РЕМОНТТОШ ***ремонтто*** этишинин кош мамилеси.

РЕНЕГАТ *саяс.* Єзїнїн бекем ишенимдерин єзгєрткєн жана каршылашынын лагерине єтїп кеткен адам, чыккынчы.

РЕНЕССАНС *тар.* 1. Кайра жаралуу, XV–XVI кылымдарда Батыш Европада илим жана искусствонун кайра гїлдєп, турмуштук, реалисттик (диний-мистикалуулуктан айырмалуу) принциптердин єркїндєй баштаган заманы. 2. Ушул заманда формага келтирилген архитектура стили.

РЕНТА 1. Капиталдан, мїлктєн же жерден тїшїїчї киреше. *Абсолюттук рента.* 2. Жер ээлери алуучу кошумча нарктын бир бєлїгї. *Дифференциалдуу рента.*

РЕНТАБЕЛДЇЇ Жасалган эмгек, сарпталган материалдар менен каражаттардын пайда менен акталышы, пайдалуу кирешелїїлїгї.

РЕНТАБЕЛДЇЇЛЇК Єндїрїмдїїлїк, кирешелїїлїк, пайдалуулук. *Єндїрїштїн рентабелдїїлїгї.*

РЕНТГЕН Электромагниттик толкундарына кирїїчї, кєзгє кєрїнбєгєн шоолалар жана ошол шоолалар менен жарыктандыруу. 2. Жогоркудай шоолалар менен жарыктандыруучу аппарат.

РЕНТГЕНОГРАФИЯ Рентген нурларынын жардамы менен изилденип жаткан органдардын сєлєкєтїн пленкага тїшїрїї.

РЕНТГЕНОЛОГИЯ Рентген нурларын диагностикалык дарылык максатта колдонуу жєнїндє илим.

РЕНТГЕНОСКОПИЯ Рентген аппараты аркылуу кароо.

РЕП 1. Ритмикалуу музыка коштолгон речитативдїї ыр. 2. Ошондой музыка коштолгон бий.

РЕПАРАЦИЯ Согуштан тартылган зыяндарды бїт толугун же бєлїгїн жеўилген єлкє жеўген єлкєгє тєлєє.

РЕПЕРТУАР 1. Театрда коюлуучу, эстрадада, концерттик залдарда аткарылуучу пьесалардын, музыкалык жана башка чыгармалардын жыйындысы. 2. Бирєє тарабынан аткарылуучу ролдордун, музыкалык чыгармалардын жыйындысы.

РЕПЕТИТОР *пед.* Сабак даярдоодо окуучуга жардам берїїчї адис, їй мугалими.

РЕПЕТИЦИЯ Оюн коюу, концерт берїї ж.б. їчїн алдын ала жїргїзїлгєн даярдык.

РЕПЛИКА 1. Бирєє сїйлєп жаткан кезде, ага каяша кылып же жооп иретинде айтылган кыска сєз, кеп. 2. *театр.* Экинчи актёрдун айтаар сєзїнєн мурун айтылган биринчи актёрдун соўку сєздєрї. 3. *муз.* Музыкалык фразанын башка їн, башка тон менен кайталанышы.

РЕПОРТ *экон.* Баалуу кагаздарды сатуу, бир эле убакта аларды кайра жогорураак курс менен сатып алуу милдеттенмесин алып банк менен бїтїм кылуу, соодалашуу.

РЕПОРТАЖ Басма сєз жана теле-радио їчїн кїндєлїк жана жергиликтїї окуялар боюнча тїзїлгєн кабарлар.

РЕПОРТЕР Газеталардын, журналдардын редакциясынын, радионун, кинонун, теле кєрсєтїїнїн окуялардын болгон жеринде маалыматтык материалдарды жыйноочу кызматкери.

РЕПРЕССИЯ 1. Кысымга алуу, жаза берїї.

2. Мамлекеттик органдар тарабынан колдонулуучу жазалоо чаралары, куугунтук.

РЕПРЕССИЯЛА Репрессияга алуу, куугунтукка, кысымга алуу.

РЕПРЕССИЯЛОО репрессияла этишинин кыймыл атоочу.

РЕПРОДУКТОР Радио аркылуу берүүлөрдү күчөтүп, добушту катуулатып берүүчү түзүлүш.

РЕПРОДУКЦИЯ 1. Бир нерсенин сүрөтүн фотографиялык клише же полиграфиялык каражаттар аркылуу дал өзүндөй кылып түшүрүү, көчүрүү, көбөйтүү. 2. Типографиялык боёк менен кагазга басып чыгарылган сүрөт, картина.

РЕПС Бетинде бир аз быдыры бар кездеме.

РЕПУТАЦИЯ Аброй, бедел, абийир, бирөөнүн жакшы жактары жана кемчиликтери жөнүндө түзүлгөн жалпы пикир.

РЕСПИРАЦИЯ Дем алуу. Дем алуудан организм кычкылтекти (кислородду) өзүнө алып, көмүр кычкыл газын бөлүп чыгаруу процесси.

РЕСПОНДЕНТ Социологиялык иликтөөчү же маалымат кызматынын суроолоруна жооп берүүчү.

РЕСПУБЛИКА Жогорку бийлик органдары белгилүү бир мөөнөткө шайлануучу мамлекеттик түзүлүштүн формасы жана башкаруунун ушундай формасы бар өлкө, мамлекет.

РЕСПУБЛИКАЛЫК республикага тандык.

РЕССОРА Солкулдоону азайтуу, жеңилдетүү үчүн вагондун, машинанын ж.б. кузовунун астына атайын коюлган солкулдак серпилүүчү темир.

РЕСТАВРАЦИЯ 1. Бир нерсенин (искусство чыгармаларын, имараттарды ж.б.у.с. адегендеги түрүнө, калыбына келтирүү иши.

РЕСТАВРАЦИЯЛА Реставрация иштерин жүргүзүү, реставрация жүргүзүү.

РЕСТИТУЦИЯ 1. *биол.* Жабырланган дене мүчөсүнүн калыбына келтирилиши. 2. *юр.* Мурдагы укуктарын калыбына келтирүү. 3. *юр.* Эл аралык укукта: согуш учурунда бир мамлекет тарабынан мыйзамсыз тартылып алган нерсенин экинчи мамлекетке кайтарылышы.

РЕСТОРАН Тамак-аш жана ичкилик ичип, бийлеп, эс алып отурууга бардык шарты бар жакшы жасалгаланган ашкана түрү.

РЕСУРС Кандайдыр бир нерсенин запасы, каражат булагы.

РЕТРО *иск.* Өткөнгө серп салуу, өткөн жакка кайрылуу.

РЕТРОСПЕКТИВДҮҮ Өткөнгө серп салган.

РЕТРОСПЕКЦИЯ Өткөнгө кайрылуу, өткөн окуяларды карап чыгуу. *Ретроспективдик көз караш.*

РЕТУШЬ *сүр.* Фотографиялык негативдерди жана сүрөттөрдөгү кемчиликтерди түздөө, оңдоо иши.

РЕФЕРАТ 1. Белгилүү темада зарыл болгон маалыматтык булактарга обзор берүү менен жазылган баяндама. 2. Китептин, илимий макалалардын ж.б. мазмунунун кыскача баяндамасы.

РЕФЕРЕНДУМ Эң маанилүү мамлекеттик маселелер боюнча жалпы элдин добуш бериши, калктын кароосуна коюлган суроо.

РЕФЕРЕНТ 1. Белгилүү бир маселе боюнча кеңеш, түшүнүк берип туруучу кызматкер. 2. Берилген тема боюнча доклад жасай турган адам.

РЕФЛЕКС Борбордук нерв системасынын жогорку бөлүмдөрүнүн катышуусу менен жандуу организмдин тышкы таасирге жооп катарында кайтарган реакциясы.

РЕФЛЕКСИЯ Ой жүгүртүү. Өз башынан өткөргөндөрдү анализ кылууга шыктуулук.

РЕФЛЕКТОР 1. Чагылдыргыч, кабырыңкы күзгүлөр менен жабдылган телескоп. 2. Жарыкты каалаган жакка чагылдыруучу нерсе.

РЕФОРМА Өзгөртүү, жакшылоо максаты менен кайра куруу. *Акча реформасы.*

РЕФОРМАЛА Реформа кылуу, реформа жолу менен өзгөртүү, реформа жүргүзүү.

РЕФОРМАЛОО реформала этишинин кыймыл атоочу.

РЕФОРМАЧЫ Реформа жүргүзүүчү, реформаны жактоочу.

РЕФРЕН *адаб.* Белгилүү тартипте кайталануучу ыр же строфа, ырдын кайырмасы.

РЕЦЕНЗЕНТ Рецензия жазган киши.

РЕЦЕНЗИЯ Илимий, көркөм чыгармаларга, спектакль, кинофильмдерге ж.б. жазуу жүзүндө берилген талдоо, сын баа.

РЕЦЕНЗИЯЛА Рецензия кылуу, рецензия жазуу.

РЕЦЕНЗИЯЛОО рецензияла этишинин кыймыл атоочу.

РЕЦЕПТ 1. Керек болуучу дарыны алуу үчүн дарыгердин жазып берген кагазы. *Рецепт боюнча дары алуу.* 2. Бир нерсени жасоо, даярдоо жолу, ыгы.

РЕЦИДИВ Белгилүү бир кубулуштун кайталанышы.

РЕЦИДИВИСТ Бир нече жолу кылмыш жасаган адам.

РЕЧЬ Айтылган кеп, сүйлөө тили, эл алдында сүйлөнгөн сөз, оозеки же жазуу жүзүндө берилген сөз. *Оозеки речь. Речь тизмеги.*

РИВАЯТ *к.* ***рабаят****. Шарияттан жол таап берген шум казий эми бул иш шариятка түз деп, кашкайып туруп, бир риваят окуду* (Касымбеков).

РИКША Киши же жүк ташуучу эки

дөңгөлөктүү араба, кире. *Мурункудай баса албай калдык. А рикша жалдаш экөөбүздүн колдон келбейт эмеспи.* (Жантөшев). *Кош дөңгөлөктүү адам ташыган арабаны адам сүйрөйт. Ыраакы чыгышта рикшаны япондор биринчи ойлоп тапкан дешет. Араба тартат тикилдеген шор маңдай адам* (Жусупов).

РИНГ Бокс аянтчасы.

РИНИТ *мед.* Мурундун былжыр челинин сезгеничтүү дарты.

РИНОГРАФИЯ *мед.* Мурун аркылуу кирген-чыккан абанын желин кагаздын бетине чийип кылып түшүрүү.

РИНОПЛАСТИКА *мед.* Мурунду операциялык жол менен оңдоо, түздөө.

РИНОСКОПИЯ *мед.* Мурун көңдөйлөрүнүн арткы жактарын шыкаалап көрүү методу.

РИТМ Кандайдыр бир элементтердин (үндүн, речтин ж.б.) белгилүү бир ырааттуулук, ылдамдык ж.б. менен алмашуусу, ыргак.

РИТОРИКА 1. Чечен сүйлөөнүн, чечендиктин теориясы. 2. *өт.* Сырткы гана кооздукка ээ, мааниси анчалык болбогон сөз.

РИТУАЛ Диний ырым-жырымдар.

РИФМА Уйкаштык, ыр уйкаштыгы. *Бирдей рифмадагы ырлар.*

РОБОТ Сырт көрүнүшү адам түспөлдүү адам жасаган иштерди аткарган автомат.

РОГАТКА. Ача жыгачка резинка байлап, таш салып атуучу, балдар оюнчугу.

РОЗА Сабактары тикендүү, түрдүү түстөгү жыттуу гүлү бар, декоративдүү бадал өсүмдүк жана анын гүлү. *Роза гүлдөй боюу ыргалат. Радугадай жүзүң нурданат* (Белеков).

РОЗЕТКА *тех.* 1. Электр туташтыргычтын үстүнөн дубалга кадалуучу кичинекей шыпка. 2. Коосдук үчүн чапталуучу гүл, жалбырак сыяктуу нерсе.

РОЗМАРИН 1. Жалбырагынан же гүлүнөн жытуу май алынуучу, дайым көгөрүп туруучу түштүктө өсүүчү өсүмдүк, бадал. 2. Алманын бир сорту.

РОК-АНСАМБЛЬ Рок-музыка стилиндеги чыгармаларды ырдаган, ойногон ырчы, музыканттардын ансамбли.

РОК-МУЗЫКА Эстрадалык музыканын бир түрү. Ритмдин ролу, тембрдын эффектиси, вокалдын өзгөчөлүгү менен айырмаланат.

РОК-Н-РОЛ Хореографиялык, акробатикалык элементтер катышкан, жандуу, жуп болуп бийленүүчү бий түрү.

РОЛЬ 1. Актёр тарабынан сахнада, кинофильмде ж.б. аткарылуучу образ. *Бул – оюн. Роль аткарып жатканыңды түшүн* (Бейшеналиев). 2. Пьесанын жүрүшүндө артисттин айтуучу сөздөрү. *Ролдор жазылган дептер.* *3.* Кандайдыр бир иште, окуяда сиңирген эмгегинин, тийгизген таасиринин мааниси, алган орду.

РОМ Күчтүү алкоголдук ичимдик.

РОМАН *адаб.* Көбүнчө проза түрүндө баяндоо иретинде жазылган, татаал сюжеттүү, көлөмдүү чыгарма. *Тарыхый роман. Илимий-фантастикалык роман. Ч. Айтматовдун «Тоолор кулаганда» романы.*

РОМАНИСТИКА Роман тилдери жана адабияты, роман элдеринин маданияты жана фольклорун окуткан филологиянын бир бөлүмү.

РОМАНС Лирикалык мүнөздөгү, обондуу чакан музыкалык чыгарма.

РОМАНТИЗМ 1. XIX кылымдын биринчи чейрегинде пайда болгон, биринчи планга адамдын керт башынын таламдары менен сезимин коюп жана өзүнүн чыгармачылык ишинде тарыхый жана элдик-поэтикалык темаларды пайдаланган, классицизмдин канондоруна каршы күрөш жүргүзгөн адабият менен искусстводогу агым. 2. Искусстводо турмуш чындыгын идеализациялап чагылдыруу ыкмасы, кыялкеч чыгармачылык.

РОМАНТИКА 1. Кыялга берилүүчүлүк, куру кыялга баткандык. 2. Бир нерсенин артыкчылыгын жогору көтөрүү, кадырлоо, ардактоо.

РОМБ *мат.* Бардык жактары бирдей, ал эми бурчтары болсо түз эмес параллелограмм.

РОНДО I *муз.* Негизги темасы кайра-кайра кайталанып туруучу музыкалык чыгарма.

РОНДО II Ырдын бир түрү 13 саптан жана 2 саптуу кайырмадан түзүлүүчү ыр түзүлүшү.

РОТА *сог.* Кадыресе батальондун курамына кирүүчү аскер бөлүгү. *Түштө рота катарга тизилди* (Абдукаримов). *Чолпонбай дивизиядагы бардык роталарда... ардактуу кызыл аскер болуп эсептелди* (Жантөшев).

РОТАТОР Трафареттүү печать аркылуу кол жазма, чертёж, сүрөттөрдү көбөйтүүчү аппарат.

РОЯЛЬ Клавишалуу музыкалык аспап. *Роялда ойноо.*

РУБАИ Көп муундуу келип, маани иретинде айтылган ыр түрлөрү. Рубаилер араб, парсы-тажик, түрк тилдеринде жазылып, философиялык, сүйүү, диний мазмунга ээ болгон. *Сөз кыйышкан жерде бир түрмөк рубаи айтты* (Касымбеков).

РУБИН Кызыл түстүү асыл таш.

РУБЛЬ Россия Федерациясынын акча бирдиги.

РУБРИКА Аңгеменин же бир нерсенин башы же бөлүгү.

РУДА Курамында металл же металл бирикмелери бар табигый минералдардын чогундусу.

РУДИМЕНТ Өсүп жетилбей калган абалдагы мүчө же анын бөлүгү.

РУКСАТ ***уруксат*** менен бирдей.

РУЛЕТ 1. Жанчылган эттин бетине ар кандай татымдар сыйпалып, оролуп бышырылган тамак түрү. 2. Кондитердик тамактардын бир түрү.

РУЛЕТКА 1. *тех.* Узундукту өлчөө үчүн колдонулуучу тасма. 2. Кумар оюнунун бир түрү. 3. *сүр.* Металлдагы тереўдетилген гравюра техникасында, айрыкча карандаш манерасы деп аталган техникада колдонулган аспап.

РУЛЬ 1. Автомобилдин, пароходдун, самолёттун ж. б. жүрүшүн, жүрүш багытын башкаруу үчүн жасалган тетик. *Шофёр рулду элпек тегеретип, машинаны эркин башкарат* («Ала-Тоо»). *Тракторист, рулду бек кармагын, Эрители асыл жердин каймагын* (Акаев). 2. *өт.* Башкаруучу борбор, орган.

РУН ЖАЗУУСУ Ташка, металлга, жыгачка, сөөккө чегилип же чийилип жазылган байыркы (сырдуу) жазуу.

РУПИЙ Индиянын күмүш акчасы. *Шабдан сыпаа козголо, эки күмүш үрпияны келинге, тай туяк жамбыны кыздын жеўесине сунду* (Токтоналиев).

РУХ 1. Жан, тын. 2. Адамдын аў-сезими, ой жүгүртүүсү, психикалык жөндөмдүүлүгү, таандык күч, табият. *Рух өмүрү – түбөлүктүү өмүр* (Акматалиев). *Тирүүлүктүн улуулугун көрсөтүп, Рух жарыгы зарыл таўдай атканга* (Акматалиев). 3. Материалдык, жаратылыштык башталмадан айырмаланган заттык эмес башталманы туюндурган философиялык түшүнүк. 4. Диний-мистикалык түшүндүрмөдө: табияттан тышкары турган күч; *Саманчынын жолу өўдүү созулуп, Рух дүйнөнүн асманында Алп жатат* (Акматалиев).

РУХАНИЙ Жан дүйнөгө тиешелүү. Адамдын аў-сезими, ой жүгүртүүсү, психикалык жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу жаралган дүйнө. *Руханий дүйнө. Руханий байлык. Руханий маданият. Согуш жылдарын ойлонуп отуруп, биздин катардын руханий калыптанышы бүтүндөй алгачкы муундун, согушуп жүргөн фронтчулардын таасиринен келип чыкты деген ишенимге келем. Ал тууралу көп айтса болор эле* (Айтматов). *Айтматов башкы руханий генератор, руханий маяк болгону ырас* (Акматалиев). *Ойлочу, абдан карап болду ишибиз, Руханий идарада жок кишибиз* (Тагай, 1916-ж.). *Айтматов биз үчүн Руханий космос болчу, биз ал аркылуу Аалам менен байланышып, Аалам Айтматов аркылуу биз менен байланышып тураар эле* (Акматалиев).

РУХИЙ Жан, дүйнө, ички дүнүйө. *Адам өндүрүштө алдыда болуу менен бирге саясатта да, рухий турмушта алдыўкылардан болууга тийиш* (Абдыраманов).

РҮКҮҮ *дин.* Намазда: эки колу менен тизесин кармап, белине чейин түз бүгүлүү. Ошол кезде: «Субхана раббиял азиим!» деп үч мертебе айтат да, жыгылып сежде кылат. *Колун суўга салды эми, Кол дааратын алды эми. Төрт ирекет багымдат, Шашпай окуп алды эми* («Семетей»).

РЫЦАРЬ 1. Батыш Европада орто кылымдарда согуштук жер ээлөөчү катмарга кирүүчү феодал. 2. *өт.* Эр көкүрөк, бирөөнүн, бир нерсенин эр жүрөк коргоочусу.

РЫЧАГ Таяныч точкасын айланып жана аз күчтүн жардамы менен көп күчтү теўдештире турган жасалга.

РЭКЕТ Зордук-зомбулуктун, коркутуунун жардамы менен опузалап акча алуучу.

РЮКЗАК Ийинге салып, аркага асынып жүрүүчү боолуу баштык, жонкап.

РЮМКА Ичкилик иче турган, кичинекей стакан, айнек идиш.

С

СAA Малдан сїт алуу їчїн эмчегин тартуу. *Кой саа. Уй саа. Бээ саа.*

СААБА (туурусы Сахаба) 1. Мухаммед пайгамбардын черїїсї, жолун жолдоочусу. 2. Жолдош, жєкєр. *Саабалар жар болуп, Баккан Током келгенби?* (Токтогул). *Мойнуна бото салды пайгамбар, Кол жайып койдой чуулдап, саабалар* («Эл адабияты»). *Сааба чымчык мен болом, Саар туруп сайраган* (Эл ырлары).

СААДАК 1. Жебе (жаанын огу) салынуучу атайын кутуча, баштык. Кайыштан, же калыў кийизден жасалат – ооз жагы кеў, тїбї кууш келген, ичи кєўдєй, жалпак куту тїрїндє. *Саадак менен бир бирин, Отуз-кырк атып коюшуп* («Манас»С.О.). *Саадагыўды асынып, кылычыў бойго ил – деди. Элди кылдап тургузуп, Саадагын белге чалынды* («Эл адабияты»). *Саадакта огум тїгєндї, Кїпсїрдє дарым кїбїлдї* («Семетей»). 2. Жаа. *Саадак тартуу. Саадактын огу шаркылдап, Кылычтын баары жаркылдап* («Манас»).

СААДАКЧЫ Саадак тарткан, саадак менен куралданган жоокер.

СААДАТ 1. Бакыт, таалай, ырыс. 2. Кубаныч, жыргал. 3. Энчилїї ат.

СААДЫР саа этишинин аркылуу мамилеси.

СААЛ I 1. Кичине, бир аз, анча-мынча. *Кїмїшай саал калтаарый тїшїп, буйдалып калды* (Токомбаев). 2. Начар, жетишсиз, чамалуу. *Алы саал. Оокаты саал адам.*

СААЛ II саа этишинин туюк мамилеси.

СААЛУУ Саалган, саалып бїткєн.

СААЛЫ 1. Куранда аты эскерилген пайгамбарлардын бири (Салиха). 2. Зээндїїлїк, жєндємдїїлїк. 3. Даам, даамдуу. *Онунчусу Саалыдыр* («Манас» С.О.).

СААЛЫК Жай, шашпай кыймылдоо.

СААЛЫКТЫР Кечиктирїї, кїттїрїї.

СААЛЫТ Кїттїрїї. *Пейли жаман адамдан аттык майын сурасаў «Эртеў кел» деп саалытат.*

САГАЛАТ сагала этишинин аркылуу мамилеси.

САГАЛДЫРЫК Жїгєн, нокто тїшїп калбас їчїн аттын алкымынан алып байлай турган кайыш боо.

САГАЛОО сагала этишинин кыймыл атоочу.

САГАНА 1. Бир тукумдун кїмбєзї. *Сагана кылып койдуруп, Таманын тереў ойдуруп, Казыга кепин бычтырып, Калыў элди чакырып* («Курманбек»). 2. Курбу.

САГАСА Чекенде. *Сагаса кїлїн салдырган, Тартса кумар кандырган. Насыбайды алышып, Алаканга салышып* («Манас»).

САГЫЗ Карагайдын бооруна чыккан кургак чайыр. *Жумагїл ар бир карагайдын тїбїнє жїгїрїп барып сагыз издейт* (Шимеев). 2. Тамак сиўирїї жана ооздун гигиенасын сактоо їчїн атайын чайноо їчїн жасалган нерсе.

САГЫЗ КУУРАЙ Сагыз болуучу сїтї бар, тарам-тарам болуп барпайып єсїїчї куурай.

САГЫЗГАН Каргалар тукумуна кирїїчї ала-була тїстїї, узун куйруктуу, шакылыктап їн чыгаруучу канаттуу. *Сагызган шакылыктап, жар таштын башына келип коно калды* (Сасыкбаев).

САГЫЗГАН ИЗИ Абдан жука, бир аз, аз гана, кыламык (жааган кардын канчалык экендигин билгизїїдє колдонулат). *Ал кїнї болжогон жерге жете алган жокпуз. Эртеў менен турсак сагызган изи кар жаап салыптыр* (Убукеев).

САГЫЗГАН КУБАЛАП КЕТЧЇДЄЙ Єтє кооз, кызыл-тазыл кийингенге тамаша же шылдыў иретинде «мынча эмне кооздонгонсуў» деген мааниде. *Сагызган кубалап кетчїдєй кийинипсиў, – деп теўтуштары Айзааданы тамашалашты* («Кыргызстан аялдары»).

САГЫН Эўсєє, самоо, кєксєє, каалоо сыяктуу сагыныч сезиминде болуу, кусалануу. *Сагынып жазган саламым, Аман бар бекен їйдєгї* (Казыбек). *Курбулар, кєптєн бери Жапардын созолонтуп ырдаганын сагындык* (Бєкєнбаев). *Сагындым Ала-Тоону, тууган элди, Атаэнем мекен кылган ыйык жерди* (Абдыраманов). *Жаз, саратан ысылаган сїйїїдєн, Барат недир кїздїн желин сагынып* (Закирова). *Сагындым сени, чарчап да бїттїм тїгєндїм, Эстеген сайын ооруткан жанды, дилимди* (Мамазаирова). *Сагынам алыс жакта жїргєнїмдє, Сиз деген сылык сєзїн жеўелердин* (Бегимкулова). *Бир чети ал кездерди сагынамын, Курсагын тойгузам деп жан балаўдын* (Байгазиев). *Тєє деп минип ойногон ак ташымды, Сагынгандан кучактап єбє албайм ээ!..* (Байгазиев).

САГЫНДЫР сагын этишинин аркылуу мамилеси.

САГЫНУУ сагын этишинин кыймыл атоочу.

САГЫНЫЧ Куса болгондук, самагандык,

эўсегендик, көксөгөндүк. *Бир топтон бери сагыныч менен саргайып күткөн көк конверт колуна тийди* (Абдумомунов).

САГЫНЫЧТУУ Сагыныч туудурган, сагындыра турган. *Бактымды чексизсиў деп эсептедим, Ичтеги сагынычтуу сырларды ачып* (Абдыраманов).

САГЫНЫЧТЫК Сагынгандык, куса болгондук, самагандык, көксөгөндүк.

САГЫР *диал.* 1. Жетим, томолой. 2. Жаш бала, кичинекей бала. *Биринчи күнү барганда, Байкуш сагыр жетим деп, Алжайымды сурады* (Барпы). *Жалгыз эжемен башка эч кимим жок, сагыр элем* (Жантөшев). 3. *өт.* Тамашалоо, эркелетүү иретинде жаш бала, жаш жигитке кайрылуу сөзү.

САГЫРЧЫЛЫК *диал.* Жетимчилик. *Сагырчылык калып, ондойдон тыўмын.*

САДА I Жөнөкөй, жоош, момун, коўур. *Серкеси жок сада кой Айдап келдиў, Буракжан* (Эл ырлары).

САДА II *диал.* Төбө жагы тегерек тартып бутактап көлөкөлүү келген каражыгачтын бир түрү. *Айылдын астында ак жардын колтугундагы түбүндө кара кез башаты бар чоў садада жалгыз сүтак сайрайт* (Касымбеков).

САДАГА 1. Оору-сыркоодон, кырсыктан кутулуу, ар кандай балаадан сак болуу максатында жасалган курмандык жана бирөөгө берилген кайыр. *Бай Жакыптын малдарын, Манасына садага, Бөлүп койсок не болот?* («Манас» С.О.). *Энелердин колунан даам таткыла, садагалар!* (Сыдыкбеков). *Бактылуу эркин элимдин Балдары силер, садага!* (Нуркамал).

САДАГА БОЛОЮН Баласын, же өзүнөн кичүүлөрдү эркелетүү, жалынып-жалбаруу, жакшы көрүү маанисинде колдонулат. *Мен садага болоюн Жалжылдаган көзүўдөн* («Ала-Тоо»). ***В.: Садагаў кетейин!*** *Садагаў кетейин десе! – деп, Калмурат Алымкулга карады* (Абдукаримов). *Сакадай болгон берекем, Садагаў кетсин энекеў* (Бөкөнбаев). ***Секет болоюн!*** *Секет болоюн, өз үйдөгүдөй көрүп тартынбай иче бер, – дейт эне, чоочун кызга* («Ала-Тоо»). ***Секет кетейин!*** *Секет кетейин, бара гой, – деп, баласын жумшады* («Ала-Тоо»).

САДАГА КЕТ! Бирин экинчисинен кем саноо, баркы жок, баасы жок кылып көрсөтүү, кемсинтүү иретинде колдонулат. *Жапардан садага кет* («Ала-Тоо»). ***В.: Секет кет!*** *Баладан секет кет, өппөгүн арак жыттанган оозуў менен* («Чалкан»).

САДАГА КАГУУ Садага берүү, курмандык чалуу, садага кылуу. ***В.: Садага чабуу.***

САДАГАЛА Бир нерсени курмандыкка чалуу.

САДИЗМ Мыкаачылыкка, адамды аябастыкка дилгирленип өтө берилүү, башка бирөөнү жапа чектирип ошонун эсебинен ыракаттануу дегенди билдирүүчү түшүнүк.

САДЫК Чынчыл, ачык.

САЖДА Намаз окууда чөгөлөп олтуруп, чекени жерге тийгизген абал. Субхана раббиял аала (жогору турган кудайды мактайлы) деп үч мертебе айтуу. *Сажда кылып кандарын Басып кеткен ичинен* («Эл адабияты»).

САЗ I 1. Токтоп калган суулуу, шалбаалуу, чым көўдүү жер. 2. Көр сары тарткан, саргыч тарткан, кубарган өў. *Коркконунан далай эл Кызыл өўү саз болгон* («Жазгыч акындар»). *Коркуп өўү саз болуп* («Манас» С.О.).

САЗ II Закавказье, Иран, Афганистан жактарга тараган комузга окшош музыкалык аспап. *Самаган саздын үнүндөй, Салтанат экен күүлөрүў* (Бөкөнбаев).

САЗ III *диал.* Жакшы, түзүк. *Аз болсо да саз болсун* (макал).

САЗ КУШТАРЫ *аўч.* Сазда жашоочу куштар: чулдук, ызгыт, эчки маарак ж.б.

САЗАЙ 1. Жаза, айып, кыйноо. *Баштап алып келем деп, Буруттардын сазайын, Болушкан жерде берем деп* («Манас»). 2. Шариятка каршы болгондорго көпчүлүк алдында маскаралоо, абийирин төгүү аркылуу көрсөтүлгөн жаза.

САЗАЙЫН БЕРҮҮ ***к. адебин колуна берүү.***

САЗАЙЫН КОЛУНА БЕРҮҮ ***к. адебин колуна берүү.***

САЗАЙЫН ТАРТУУ Азабын тартуу, жазасын алуу. *Пайгамбардай кишинин башын аттаган ээнбаш неме сазайын тартсын, – деген сөздөр айтылып жатты* («Ала-Тоо»).

САЗАН Кабырчыктары чоў-чоў келген, карптар тукумуна кирүүчү балык.

САЗАР Саргаюу, саргарып кетүү. *Өўү сазарып ачуусу келди.*

САЗДАК Сазы бар, саздуу. *Айылга жакын саздак жылга менен Сызылып агып жаткан таза булак* (Турусбеков). *Саздак жерлерди кургатуу жана өздөштүрүү. Сүрдөбөй эптүү кармап чапкыларын Саздак, жер машиналар барбас жагын* (Осмонов).

САЗДУУ Саздак, сазы бар.

САЙ I 1. Суу жүргөн нук, алыш. *Кар эрип, сайларда суу көбөйгөн кез* (Үмөталиев). 2. Таштуу, кургак талаа 3. Мылтыктын стволуна, бурамага ж.б. жылга-жылга оюк түрүндө түшүрүлгөн из. – *Кана, мындай болгула! – деди Ашыр, туткасына чейин буралган сайы бар бургуну алып келип* (Сасыкбаев).

САЙ II 1. Абдан, мыкты, белгилүү, атактуу (күлүккө карата айтылат). *Сай кашканды жайлатып* («Манас» С.О.). *Сай күлүк. Сай тулпар. Сай буудан.*

САЙ III 1. Учтуу, курч нерсени матыруу, киргизүү. *Жигит күрөгүн көмүрдүн үстүнө*

ура сайды (Сасыкбаев). *Жаш да болсо Мендирман, Найзаны жаза сайбаган* («Мендирман»). *Намыс ічін жоо сайган Баатырдын керкі урушта* (Токтогул). 2. Саймалап тір салуу, коөздоп тигії. *Сайма сай.* 3. Кечет отургузуу, тигії. *Сайган бак, сепкен эгин жана башка Кекелеп эмгек менен есіп енмек* (Бекенбаев). 4. Байге, мелдеш ічін бир нерсе коюу. *Элемандын сайган меерей барысын Алат деген эмне?* («Эр Тештік»). *Байгесинин башына Тогуз нарча тее сайды* (Тоголок Молдо).

САЙ КАШКА Мыкты, баатыр, асыл адам, чыгаан азамат маанилерин туюндуруучу сыпаттама сез. *Сай кашка сезін билип ал* («Манас» С.О.). *Осмонбек, Мырзаалылар бир чакан колхозду кыймылдаткан сай кашкалардан* («Чалкан»).

САЙ СЕЕГІ КАКШОО 1. Абдан іші, катуу муздап кетії. *Сууктун бети курусун, ызгаары ызылдап епкеге етіп, адамдын сай сеегі какшайт* (Убукеев). 2. *к.* ***Сай сеегі сыздоо.***

САЙ СЕЕГІ СЫЗДОО Азап, кайгы-муў же ыза аркылуу катуу кейиште, кііттє калуу, абдан кііінії. *Сенин кез жашыўды кергенде езімдін да сай сеегім сыздайт. Кантейин!* (Сыдыкбеков). *Баарынан да Курмандын келинчегинин ыйына Айнурдун сай сеегі сыздады* («Ала-Тоо»). ***В.: Сай сеегі зыркыроо.*** *Азып жіргендегі бул кордукка уулунун сай сеегі зыркырады* (Осмоналиев). ***Сай сеегі какшоо.*** *Баланын энесин жоктоп ыйлаганына сай сеегім какшады* («Ала-Тоо»). ***Сеегі сыздоо.*** *Анын абалын керіп сеегім сыздайт, бирок колдон келер арга жок* («Ала-Тоо»).

САЙ СЕЕГІНЕ ЖЕТІІ Бир нерсенин запкысы, кыйынчылыгы катуу таасир этії, жанына батуу, кекейіне тийип, жанын кейитії. *Муш аралаш ачуу сез алардын сай сеегіне жетти* («Чалкан»). ***В.: Сай сеектен етії.*** *Етіп кетти сай сеектен Байманаптын соргону* (Каралаев). ***Сеекке батуу.*** *Байлардан керген азап сеекке баткан* (Барпы). ***Сеектен етії.*** *Сеегімен сезі бек етіп, Арамдар басат белимден* (фольк.) *Сеектен еткен суук.* ***Сеекке жетії.*** *Баарынан да ушул аялдын ишарасы Турсундун сеегіне жетти* (Сасыкбаев). ***Сеектен етіп, чучукка жетії.*** *Каардуу кайнененин запкысы Батинанын сеегінен етіп, чучугуна жетти* (Сыдыкбеков).

САЙАВАН *диал.* 1. Бак-дарактын келекесі. 2. Кол чатыр. *Алдыў шибер, тебеў сайаван.*

САЙГА АРКАНДОО Алдоо, сызга отургузуу, жазгырып кетії. *Эми тішінбедімбі! Керсе, сен болушууўду сайга аркандаган жіріпсіў* (Убукеев). ***В.: Сазга аркандоо.*** *Сени торпогуў менен кошо сазга аркандап кеткенин билген жоксуўбу? – макоо...* («Чалкан»).

САЙГАК Міійздіі ири малдардын жен терисине тукум таштоочу, чымын-чиркейлердин тобуна кирген канаттуу мите. *Саратанда токтобой, Сайгак кууган торпогум* (Тоголок Молдо). *Сайгак тийген кызыл музоо анда-санда бир тийип, Тентек Сайды аралай чапты* (Байтемиров). *Сайгактан жан далбаса кылган кээ бир уйлар келекеге издеееде* (Бейшеналиев).

САЙГАК ТИЙГЕНДЕЙ Абдан тез, ете шашылыш. *Отургандар сайгак тийгендей діргіп тура калышты* (Бейшеналиев).

САЙГАКТА Сайгактан кутулуу ічін ееде-темен жігіріі, сайгактан качуу. *Ейде-темен сайгактап, уйлар качат соксоктоп* («Эр Тештік»). *Ой, Атай, уйлар сайгактап келатат* («Ала-Тоо»).

САЙГАКТАТ ***сайгакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

САЙГАКТОО ***сайгакта*** этишинин кыймыл атоочу.

САЙГЫЛА Бир нече жолу, кайра-кайра сайгылоо.

САЙГЫЛАШ ***сайгыла*** этишинин кыймыл атоочу.

САЙГЫЧ Сайуучу нерселердин жалпы аталышы.

САЙДА САНЫ ЖОК 1. Орду жок, катардан чыккан, топко кошулбаган адамга карата колдонулат. *Жумушсуздуктун айынан сайда саны жок жіргендердін катары кебейді* («Агым»). 2. Тамтыгы чыккан, тарпы кеткен, абдан жыртылган, чалдыбары чыгып, эскилиги жеткен. *Сыртынан караса сайда саны жок, ичине кирсе илип алар жаўысы жок, далбаалап турган жаман ій Карыптыкы эле* (Жантешев).

САЙДА САНЫ, КУМДА ИЗИ ЖОК Дайыны чыкпай жоголуу, дареги билинбей калуу, кабарсыз жок болуу. *Келген себеби: жээндери бар эле, жээндеринин да сайда саны, кумда изи жок* (Шікірбеков). ***В.: Сайда саны, кумда изи калбоо.*** *Эгер унчукпай кетип калсаўар, биз эмне болот элек? Сайда саныбыз, кумда изибиз калбайт болучу* (Жантешев).

САЙДЫН ТАШЫНДАЙ Эбегейсиз кеп, сан жеткис. *Менден еенді кеп тапты Саны сайдын ташындай* (Токомбаев).

САЙДЫР ***сай*** этишинин аркылуу мамилеси.

САЙИР Тамаша, кыдырып тамаша кылуу. *Шаарды сайир кылып, бир топ кыдырдык.*

САЙКАЛ *диал.* Жылмалоо, жылмакайлоо, одур-будурун кетиріі.

САЙЛА Сайдын жээги менен басуу. *Алмамбетке беттебей, сайлап качып калыптыр.*

САЙЛУУ Сайы бар, сай чыгарылган. *Сайлуу мылтык.*

САЙМА Коөздук ічін бир нерсенин

бетине сайып түшүрүлгөн түр. *Кыргагына калмактын Ноколоп сайма сайдырган* («Мендирман»). *Сайма жоолук.*

САЙМАГҮЛ *диал.* Чоӊ-чоӊ, кооз кызгылт сары гүл ачкан, гүлүндө тарам-тарам оймочиймелүү издери бар, чанагы чоӊ өсүмдүк. *Саймагүлдөй түрлөнөт.*

САЙМАЛА Сайма саюу, сайма түшүрүү.

САЙМАЛАТ ***саймала*** этишинин аркылуу мамилеси.

САЙМАЛОО ***саймала*** этишинин кыймыл атоочу.

САЙМАЛУУ Саймаланган, сайма менен кооздолгон, саймасы бар. *Саймалуу баштык. Саймалуу белдемчи.*

САЙМАЧЫ Сайманы жакшы саюучу, уз.

САЙМАЧЫЛЫК Кештечилик, сайма сайуу, кеште тигүү кесиби.

САЙРА 1. Кубулжуган үн салуу, кубулжутуп таӊшуу (сайроочу куштар жөнүндө). *«Баг-баг, баг-баг, бытпылдык, бытпылдык» деп сайраган бөдөнөлөрдүн ченеми жок* (Жантөшев). *Жашара бер, Фрунзем, гүл оронуп, Сайрай берсин багыӊа булбул конуп* (Үмөталиев). *Токоюнда булбулу Токтоосу жок сайраган* (Тоголок Молдо). 2. Уккулуктуу, жагымдуу кылып ырдоо, үнүн безеп таӊшуу. *Топ жыйынды көргөндө Токтоосу жок сайраган* (Тоголок Молдо). *Ырдагандан талыбай, Сайрашалы, Сайрашалы кел бери* (Калмырза). 3. Уккулуктуу, таӊшыган күү чыгаруу (комуз жана кээ бир музыкалык аспаптарга карата). *Көчөдө бопбоз чаӊ бурап, Күү чыгат сайрап шаӊгырап* (Бөкөнбаев). 4. Көп сүйлөө, безенүү. *Кара тилин кайраган, Хан алдында сайраган* («Манас»).

САЙРАКАН *сүйл.* Сайрап көп сүйлөгөн аял затына карата лакап ат катары колдонулуучу сөз.

САЙРАН 1. Сейилдик, дем алуу. 2. Кеӊ, эркин (талаа, жер жөнүндө). *Сайран талаа. Сайран жер. 3.* Жыргал, эркиндик, бакыт, шаттык. *Салтанат, сайран өлкөмдү, Сайрабай кантип турамын* (Бөкөнбаев). *Кандай сайран, кандай сонун бул турмуш* (Элебаев).

САЙРАН КУРУУ Сайрандоо, шаттануу, шапар тебүү, таӊ-тамаша куруу. *Көлдүн кылаасын, сайран курчу кундөрүбүздү, Шамбет, сенин ырыӊды, Элебестин жомогун эскердик* (Сыдыкбеков). *Тынчтык деген Сайран куруп, Бак аралап жүргөндөй* (Нуркамал).

САЙРАНДА Шаттануу, шапар тебүү, таӊтамаша куруу. *Жаштыктын багын сайрандап, Жадырап бирге гүлдөдүк* (Бөкөнбаев). *Дүйнөнүн ыракатын тургузуп, Сан жыргалга сайрандайбыз канабыз* (Элебаев).

САЙРАНДАТ ***сайранда*** этишинин аркылуу мамилеси.

САЙРАНДОО ***сайранда*** этишинин кыймыл атоочу.

САЙРАТ ***сайра*** этишинин аркылуу мамилеси.

САЙРОО ***сайра*** этишинин кыймыл атоочу.

САЙРООН Суунун тайыз тарткан жери. *Чөп башын кертпей ылаалап, Жылкылар турар сайроондо* (Маликов).

САЙРООНДО Суунун тайыз тарткан, сайроон жеринен өтүү. *Суудан сайроондоп кечтим.*

САЙРООЧУ Сайрагыч, сайрай турган. *Сайроочу куштар.*

САЙСАРЫМСАК *диал.* Сарымсак өсүмдүгүнүн суу бойлоруна узун болуп, даамы ачуу келип өсө турган түрү. *Кегетинин сайында сайсарымсак көп өсөт.*

САЙТ *инф.* Пайдалануучуга маалымат алмашуу үчүн интернет тармагынан бөлүнгөн орун.

САЙЫЛ ***сай*** этишинин туюк мамилеси. *Калканындай арпанын, мурутун типтик сайылтып* («Эл адабияты»).

САЙТАМЫР Бакалоор. *Сарынай тарткан баланын, Сайтамыры лакылдап* (Дүйшеев).

САЙЫН І Аныктоо, тактоо, белгилөө маанисинде колдонулуучу жандооч сөз. *Далбай жүз тубар койдон жыл сайын жүз он, жүз он бешке чейин козу асырайт* (Байтемиров). *Карасаӊ колхоз кыштагын, Күн сайын барат жашарып* (Осмонкул).

САЙЫН ІІ ***сай І*** этишинин өздүк мамилеси.

САЙЫП БУРУШ Өтө чыгаан, ааламга аты чыккан деген маанидеги сыпаттама сөз, баатырларга карата колдонулуучу титулдук эпитет. *Он эки кол берген, Калыйпадан кат алган, Муну менен сайып буруш атанган* («Манас»).

САЙЫШ І 1. Ат үстүнөн найзалашып беттешкен уруш. *Аралап кирсеӊ сайышка Адамдан кыйын сак эле* («Курманбек»). 2. Ат үстүнөн бири-бирин сайып түшүрүү мелдеши. *Сайышта Чүйдөн барган Тиштээк деген Беттешмек Аксакалдай балбан менен* (Маликов).

САЙЫШ ІІ ***сай*** этишинин кош мамилеси.

САК І Дени соо, оорубаган. *Саламат барып сак келгин!*

САК ІІ 1. Сезгич, сезе коймо. *Кулагы сак. Атка жеӊил, тайга чак, Уйкусу жок, жолго сак* («Манас»). 2. Алды-артын байкаган, кылдат, сактана билген. *Жамандыкка чалынбайт, Өз башына өзү сак* (Токтогул). *Дарбазаӊдын алдында ач бөрү көп, Сак болуп койду түгөл багуу керек* (Баласагын). *Өтө сак, кыраакы да, этияттап, Иштеп жүрдү милдетин өтө тактап* (Баласагын).

САК ІІІ *диал.* 1. Ит. 2. Ит жылы. *Жортуп жүрүп Сак келип Сырдаш болду мышыкка. Жолугушат бул экөө, Далай – далай кызыкка* (Чоробаев).

САК КУЛАК Бир нерсени тез уккан. *Ал жеткен сак кулак неме.*

САК-САЛАМАТ Аман-эсен, дени соо. *Сак-саламат жүрөсүзбү? Током, сак саламат келдиңби?*

САКА Чүкө оюнунда чүкөнү атуу үчүн колдонулуучу атууга эптүү жана салмактуу келген чүкө (көбүнчө тоо текенин, аркардын, кулжанын же эликтин чүкөлөрү). *Коночоок сака. Кыйшык консо сакасы, Кызарышып чырдашып, Сөгүнүшөт балалык* (Токтогул).

САКАБА сааба менен бирдей. *Сакалын бурап толгогон, Атаңды сакабалар колдогон* («Манас»).

САКАБАТ Кол-кайырды көп берген, айкөл, берешен, кайрымдуу, бечараларга кайыр берген адам. Марттык. *Кайыр-сакабат.*

САКАДАЙ Тула бою жыйнак, тыгырчыгынан келген чымыр. *Кишимжан келди буралып, Сакадай бою чыңалып* («Олжобай менен Кишимжан»).

САКАДАЙ БОЮ САРЫ АЛТЫН Колунан бардыгы келген, акыл-эстүү, токтоо, абдан мыкты (көбүнчө бою кичирээк адамдарга карата колдонулат). *Гүлжан жаш болсо да, сакадай бою сары алтын кыздардын бири* («Ала-Тоо»).

САКАЙ Айыгуу, оорудан жакшы болуп кетүү. *Балдар туш-туштан жаалашты: – Дарыларды тез жут, Ашым, тез сакаясың!* (Сыдыкбеков). *Бүгүн Жылдызкан оорусунан сакайып, мектепке барган* (Байтемиров).

САКАЙТ сакай этишинин аркылуу мамилеси.

САКАЛ 1. Эркектердин жаактан ылдый тарта, ээкти каптай чыккан кылы. *Сакалдын көркү чалда бар, Сулуунун көркү калда бар* (Токтогул). *Сакал-мурут сайылып кокту-жарга... санаасы тынч болууга жок бир арга* (Култегин). 2. Айрым айбандардын (мис., эчки-текенин) ээк алдына узун жана топ болуп чыккан жүнү.

САКАЛ АЛГЫЧ Сакал алуучу шайман. *– Ай Турсун, үстөл үстүндө турган сакал алгычты сен алып жүрбө* («Жаш ленинчи»).

САКАЛ СЫЙПАГАНЧА Заматта, бир паста, көз ачып-жумганча. *Соода сакал сыйпаганча* (макал).

САКАЛАТ Славян элдери: орустар, украиндиктер, белорустар, поляктар, чехтер, словяктар, болгарлар, сербдер, харзаттар ж.б. *Ар түрдүү элдин улугу, Арманда Шооруk куруду. Сакалат менен тарсасы, Келген экен бул колго Ынды менен калчасы* («Манас»).

САКАЛДУУ БАШЫ МЕНЕН Жашы улгайганына карабай, абийрине карабай, уялбай. – *Сакалдуу башы менен башкарма акем эмне болду* (Убукеев).

САКАЛДУУ Жашы улуу, улгайган, улуулук жолу бар. – *Сакалдуу башы менен акеме эмне болду!* (Убукеев). *Сакалдуу киши жоого түшөрбү?* (макал).

САКАЛДУУЛА Улуусуна, жашына кароо.

САКАЛДУУЛУК Жашы улуулук, жаш жагынан улуулук жолу бар болгон абал.

САКАЛЧАН Сакалы бар, сакалы өскөн адам.

САКАЛЫ ӨРТТӨНҮҮ Уятка калуу, уят болуу, абийири кетүү (улгайып калган кишилерге карата).

САКАЛЫМ ӨРТТӨНСҮН! Бир нерсеге ишендирүү же өзүнүн актыгын, күнөөлүү эместигин билдирип каргануу маанисинде колдонулат. *Сакалым өрттөнсүн, мен кантип ушуга барайын.*

САКАЛЫҢ ӨРТТӨНГҮР! Жашы улгайып калган кишилердин ылайыксыз, олдоксон, жаман жүрүш-турушуна, тескери жоруктарына карата жек көрүү, наалат айтуу маанисинде колдонулат. *Сакалың өрттөнгүр, каратып туруп калп айткандан уялсаң боло!* («Ала-Тоо»). ***В.: Сакалың кыркылгыр!*** *Сакалың кыркылгыр, кылган ишин кара!*

САКАЛЫН СҮЙРӨӨ Жашы өтүп кеткенине, улуулугуна карабай, ылайыксыз ишке киришип кетүү, илээше берүү. *Сакалын сүйрөп буга эмне бар эле, – деп отургандар жактырышкан жок* («Чалкан»).

САКАНАК Керегенин бурчтарындагы кыска жыгачтары. *Саканактары сынып бүткөн кереге* (Жантөшев).

САКАНАК ТАҢГЫЧ Жайылган керегелердин бири-бирине ашталган санактарын бириктирип бекитүүчү сызма.

САКАП Ашык, ашык болуу. *Сакап болгонум да ырас, сүйгөнүм да ырас эле* («Эл адабияты»).

САКАСЫ АЛЧЫ КОНУУ Дайыма иши оңунан чыгуу, иши илгерилей берүү, каалаганындай болуп туруу. *Ошондо Тургунбектин сакасы өкчөгөн сайын алчы конуп турган кези эле* («Чалкан»).

САКАЮУ сакай этишинин кыймыл атоочу.

САКВОЯЖ Колго алып жүрүүгө ылайыктуу, оозунда бекитмеси бар сумка.

САКЕРДЕН *диал. тар.* 1. Кокон хандыгынын учурунда хан буйругу боюнча милдеттүү түрдө эгин жыйнаган адам. 2. *өт.* Кошоматчы адам.

САКМАН Койлордун туут учуру.

САКМАНЧЫ Койлордун туут учурунда койчуга жардамчы болгон адам.

САКОО 1. Жаш жылкынын (кулун, тайлардын) көбүнчө алкым жаккы бездеринин ириңдеп кеткен жугуштуу ылаңы. 2. Кекеч, кекечтенип түзүк сүйлөй албаган адам.

САКРАЛДЫК Диний культка, ырым-жырымга байланыштуу ыйык, касиеттүү деп эсептелгендик.

САКСАГАЙ Саксайган, саксаңдаган чач ж.б.

САКСАЙ Үрпөйүп иретсиз, көрксүз болуп көрүнүү (жүн, чач, сакал жөнүндө). *Төбө чачы*

тик туруп, Чал сакалы саксайды («Мендирман»). *Саксайган сары аюу бар, Аюуда далай каруу бар* (Тоголок Молдо).

САКСАК Жїндєрї, кєрпєсї саксайган. *Башында чоў саксак тебетей* (Токомбаев). *Саксак кєрпє тумакчан* (Бейшеналиев).

САКСАКТА Чачты, сакалды саксаўдатып коё берїї.

САКСАЎ саксак менен бирдей.

САКСАЎДА Саксайган, їрпєйгєн кебетеде болуу. *Суксур сїйїнгєнїнє чыдабай жылаў баш саксаўдап кирип келди* (Абдумомунов).

САКСАЎДАТ саксаўда этишинин аркылуу мамилеси.

САКСАЎДОО саксаўда этишинин кыймыл атоочу.

САКСАЮУ саксай этишинин кыймыл атоочу.

САКСОФОН Музыкалык аспаптын бир тїрї.

САКСЫН Сак кєрїнїї, сак болгонсуу.

САКТА 1. Бир нерсени бєлїп катып коюу, башкага тийгизбей, коротпой катуу. *Сактаса чирип дат албайт, Салмагы оор алтынды* (Казыбек). Куба *курут, сары май Сактап жїрдїў ар дайым* (Нуркамал). 2. Коргоо, кол салдырбоо, тышкы аракеттин зыяндуу таасирине учуратпоо, аман алып калуу. *Жоодон сактап калкыўды, Эл алкышын ала жїр* («Мендирман»). *Сен улуттун ар-намысын сактадыў! Єзїўдї сен кулчулукка сатпадыў* (Байгазиев). *Адамдарды жамандыктан сактоого, Сєзї гана Айтматовдун буралат* (Акматалиев). 3. Асыроо, асырап багуу, чыгымга учуратпоо, жок кылып жибербєє. *Ат сактаган ат минет, тон сактаган тон киет* (макал). 4. Тутуу, кармоо, ойдон чыгарбоо, унутпоо. *Кек сактады. Кир сактады. Эсине сактады. Атанын акыл сєзїн сакта, досум!* (Шимеев). *Абаўдын айткан ырларын Алтындай сактап тїйїп ал* (Токтогул). *Тартип сакта. Адеп сакта.* 5. Белгилїї бир жайда болуу, туруу. *Каркылдап каздар кєл сактайт, Кара ылаачын чєл сактайт* (Токтогул). *Алтымыш, жаштан ашканда, Айылдын дєўїн сактайсыў* (Тоголок Молдо).

САКТАЛ сакта этишинин туюк мамилеси. *Тартиби кїчтїї єлкєдє ишке да, сєзгє да чыгаан бол. Тартип сакталбаган єлкєдє ишиўе тыкан, бирок сєзїўє сак бол* (Конфуций).

САКТАЛУУ Сакталган, катылган.

САКТАН сакта этишинин єздїк мамилеси.

САКТАР *тар.* Б.з.ч. 1-миў жылдык б.з. I кылымында Орто Азия, Чыгыш Тїркстан, Казакстан аймактарын мекендеген уруулар.

САКТАТ сакта этишинин аркылуу мамилеси.

САКТОО сакта этишинин кыймыл атоочу.

САКТООЧУ Кандайдыр бир нерседен сактаган коргоочу. *«Тез жардам» кызматкерлери адам ємїрїн сактоочулар.*

САКТЫК Этияттык, кыраакылык, сергектик, сезгичтик. *Сактыкка кордук жок* (макал). *Сагызган сактыгынан єлбєй, суктугунан єлєт* (макал).

САКТЫЯН *эск.* Кой, эчки терисинен боёлуп жасалган булгаары. *Сабам сулуу болсун деп, Сактыяндан жасаткан* (Эл ырлары). *Сол капшытында иймекей кара мурут, суусар тебетей, кемер кур, сагдиан жалтырак єтїк жаш жигит Дїр экенин болжоду* (Бейшеналиев).

САКЧЫ 1. Кароолчу, кайтаруучу. *Кылыч алып кымпыйган, Так кырк балбан сакчысы* («Манас»). *Кєрбєсїн душман кокус деп, Сыртынан сакчы коюшту* («Мендирман»). 2. Чек араны сактоочу, кайтаруучу жоокер. *Єлкєсїн єз жанындай бекем сїйгєн, Кайраттуу кызыл чекте сакчыбыз бар* (Осмонкул). *Сокурдан сакчы койсоў, элиўди чаптырасыў* (макал).

САКЧЫЛЫК Сакчы болуу, бир нерсени кайтаруу, сактоо иши. *Калыў токой арасында, Сакчылыкта турамын* (Мидин).

САКЫ Март, берешен, колу ачык. *Сараўдык кылган бакылдан, Сакылык кылган март артык* (Тоголок Молдо). *Сакылыгыў ким билсин, Кайырга колуў ачпасаў* (Терме).

САКЫПЖАМАЛ Келишимдїї, сулуу.

САЛ I 1. Кирген чоў суу агызган жыгач, дєўгєч, топтошуп калган жыгачтардын бутактары, тамырлары ж.б. 2. Чоў сууга салып атайылап агызган (белгилїї жерге оўой жеткирїї максатында) кесилген карагай. *Тээктеп байлап сал кылып, Ушул сууга салабыз* («Мендирман»). 3. Чоў суудан єтїї їчїн карагай, тал ж.б. жыгачтардан атайылап жасалган калкыма. *Сал байлап суудан кечишип* («Манас» С.О.). 4. Чоў калыў, кеме. *Карагайы, тал агып Кайыў менен сал агып* («Манас» С.О.).

САЛ II 1. Бир нерсенин ичине же бетине жайлаштыруу, коюу. *Балдар ойноп чєнтєгїнє салып жейт, Боорсок кылам ак буудайдын унунан* (Осмонов). *Жамийла дасторкон жайып, ага чача боорсок салды* (Баялинов). *Жаўы єзєндїн, Алма, жїзїм, дарбызын, Тандап їзїп, Ящикшерге салабыз* (Маликов). 2. Жаюу, тєшєє (кийиз, тєшєк ж.б. жєнїндє). *Тєшєк сал. Шырдак сал.* 3. Куруу, жасоо. *Келишкен аппак там салып, Терезе, каалга чоў болду* (Шайбеков). *Асканы муздай талкалап, Жол салып єткєн кез ушул* (Бєкєнбаев). *Жыгачтан уя салгыла Ала шалбырт жаз менен* (Осмонов). 4. Малга тоют берїї. *Андрей эрте туруп алып уюна чєп салып, бастырманын їстїндє жїргєн* (Байтемиров). *Ашыр аке акырларга саман салып, єзїнчє кобурады* (Убукеев). 5. Бир нерсени катыштыруу, кошуу. *Чайга кант салды. Тамакка туз салды.* 6. Казанга

тішірії, бышыруу (эт жөнүндө). *Чийки эт койбой салгыла, Бит бышырып алгыла* («Эр Табылды»). 7. Жүктөө, үстүнө коюу. *Машинага жүк салды. Кетменин ийнине салып, сугатка жөнөдү.* 8. Киргизүү, матыруу. *Бычак салды. Айза салса бойлобойт.* 9. Дуушар кылуу. *Жабырга мынча салгыдай, Менде кудайдын өчү бар беле?!* (Токтогул). *Түйшүккө салдыў, Эрназар, Түнкатар, Саяк тууганды* (Токтогул). 10. Сүйлөө, бир нерсе айтуу, ырдоо. *Кеп сал. Сөз сал. Комузуўду колуўа ал, Ойкуштанып обон сал* (Токтогул). 11. Коюп жиберүү, чаап жиберүү, тартып жиберүү. *Башка бир салды. Чал атын моюнга бир салды. Камчы менен бир салды.* 12. Бир жакка бет алып жүрүү. *Үйдү көздөй салды. Аттанып алды да, төмөн карай салып кетти. Ак-Сууну көздөй кеткен кара жолго салдым.* 13. Белгилүү бир өзгөчөлүгүнө, артыкчылыгына таянуу, ошондон пайдалануу. *Күчкө салып жеўүү. Өжөрлүгүнө салды. Чечендигине салып сөз бербөө.* 14. Почта аркылуу жөнөтүү, жиберүү. *Акча салды. Кат салды.* 15. Алгыр куштар менен аўчылык кылуу. *Куш салды. Бүркүт салды. Ителги салды.* 16. Кийүү, жамынуу (кийим-кечени), башына байлоо (жоолукту). *Сандалымды бутума салдым да, Эсенгелди абышкага жөнөдүм* («Жаш ленинчи»). *Ак шайы салган башына Алганыў келди мына эми* (Нуркамал). 17. Туур маалына жете электе бала таштап коюу. *Кулун салды. Музоо салды. Козу салды.* 18. Саала турган малды ийитиш үчүн жаш төлүн (кулунду, музоону ж.б.) бир аз эмизүү. *Кулун салып бээ саадыруу. Музоо салып ийдирүү.* 19. Катуу, кийгизүү (ноктону, жүгөндү); илинтүү (укурукка, чалмага); илүү, өткөрүү (сөйкөнү, шакекти, билерикти). *Уйга жүгөн салабы, үйрөнгөн адат калабы* (макал). *Азоолорду чалма салып үйрөтүп* (Осмонкул). *Шакек сал. Сөйкө сал.* 20. Малдын эркек төлүн (кочкор, айгыр ж.б.) ургаачыларына кошуу үчүн ыйгарып калтырып коюу. *Кочкор сал. Айгыр сал. Теке сал.* 21. Жалпы кароого коюу. *Көпчүлүккө салды. Элге салды. Жыйналышка салды. Добушка салды.* 22. Мөмө алуу, мөмө байлоо. *Өрүк мөмөнү көп салды. Мөмө сала турган жемиш бактар.* 23. Кандайдыр бир ишке чегүү, буюруу, ишке пайдалануу. *Жумушка сал. Кетменге сал. Сугатка сал.* 24. Баштоо, чыгаруу (чыр, чатак, чуу ж.б. карата). *Чатак сал. Чуу сал. Чыр сал.* 25. Кандайдыр бир ишти жүзөгө ашыруу, орундатуу үчүн бирөөгө карата кадырын, көўүлүн пайдалануу, колдонуу. *Кадырын салды. Көўүлүн салды.* 26. Көмөкчү этиш катарында колдонулат. *Айта сал. Бере сал. Бүтүрө сал. Жаза сал. Ары-бери кыла сал.*

САЛ МОЮН Мойну жоон, көрөсөндүү жылкы. *Кармап алып сал моюн, Элемандын Эр Төштүк, Агаларына салды оюн* («Эл адабияты»).

САЛ УСТА Усталардын пири. *Сал устадан сураган, Сандалып бара жаткanda* (Дүйшеев).

САЛА-САЛ КЫЛУУ Башка бирөөгө шылтай салуу, башкага түртө салуу, ыйгарып коюу. *Ишти бирөөгө сала-сал кылбай, өзүў бүтүр. Анын эмнесин мага сала-сал кыласыў.*

САЛАА 1. Манжалардын арасындагы аралык. *Жеўиш катты оў колунун салаасына кысып, велосипедин минип, учкан куштай зыпылдады* («Жаш ленинчи»). *Салаа менен ак сакалын тарады* (Токомбаев). 2. Тарам-тарам болуп кеткен кокту, колот, суунун бөлөк-бөлөк агымы. *Өзөндүн башы төрт салаа* (Сыдыкбеков). *Батышты көздөй салаа-салаа жылгалуу, майда-майда чыбырдуу бөксө тоо созулуп кетет* (Таштемиров). 3. Колдун манжалары. *Ширеўкенин талындай болгон баланын арык салаалары. Беш салаа батпас тар жер.*

САЛААЛА 1. Тарам-тарам болуп бөлүнүп туруу. *Коктуларынан салаалап аккан тунук булак* (Жантөшев). *Салаалаган тоолордо Малдарыў өсүп жайылган* (Барпы). 2. Бир нерсени манжаларынын арасына алуу. *Ушинтет да ак сакалын салаалайт, Жымыў этип жаш учкучтун бабасы* (Токомбаев). 3. Эки колдун манжаларын салааларына киргизип бириктирүү, туташтыруу.

САЛААЛУУ Салааланган, салаа-салаа болгон.

САЛААСЫНАН МАЙ АГУУ Болуп-толуп, абдан кененчиликте жашоо. *Азыркы мезгилдин несин сурайсыў. Бирөөлөрдүн салаасынан май агып, экинчи бирөөлөр жалаў талканга жетпей ар кимдин көзүн карап, жалдырап турган учур* («Асаба»).

САЛАБАТ Бедел, нарк, сымбат. *Байкай салдым бир карап, Салабат чоў өзүўдү* («Мендирман»). *Менин сырткы сымбатыма, сүйкүмдүү салабатыма карап, мөлтүрөгөн жигит менен моймолжуган келинге бактырып койду* (Жантөшев).

САЛАБАТТУУ Салмактуу, нарктуу, даражалуу; кагылган, токтолгон; келишкен, сымбаттуу. *Алардын ичинде орто жашап калган салабаттуу бирөө бар* (Сыдыкбеков). *Сатар компоюп, кадимки салабаттуу чоў кишидей* (Баялинов). *Каркырадай көрүнгөн, Салабаттуу нускасы* (Осмонкул).

САЛАБАТТУУЛУК Токтоолук, салмактуулук. *Ичинен жини келип турганын билгизбей Бектен салабаттуулук менен учурашты.*

САЛАКА 1. Таасир, кесепет, зыян, залал. *Салам берип ырдачы, Салакаўды көрөйүн* (Токтогул). *Менин силерге салакам тийген эмес* (Байтемиров).

САЛАКАЛУУ 1. Көрүнүктүү, кадыр-барк-

туу. *Салакалуу боз бала, сымга тарткан кіміштєй. Салакалуу кан эле* («Семетей» С.К.).

САЛАКТА Салаўдап, салбырап туруу. *Теўденип келаткан серке чаначтар салактап эки жагында бултаўдайт* (Сыдыкбеков). *Карай салса ал кушту, Сол жагында кырк бугу, Жїргєн экен салактап* («Эр Тєштїк»).

САЛАКТАТ салакта этишинин аркылуу мамилеси.

САЛАКТОО салакта этишинин кыймыл атоочу.

САЛАМ 1. Саламдашуу, учурашуу, кадыркєўїлдї суроо иретинде айтылуучу сєз. *Кабардар болгун алына, Салам айтам баарына* (Казыбек). *Базарда миў киши бар, ар кимиси сїйгєнїнє салам берет. Саламдан кокус жылмышып калат деп, Мончоктой кылып мойнума тагып жїрдїм мен* (Мамазаирова). *Аалам кезип, Айтматовдон салам айт, Ак булуттар, алыс сапар тарткандар* (Акматалиев). 2. Бирєє аркылуу айттырылган єтїнїч, суроо. *Таякеўдин сизге айттырган саламы ушул, аксакал, болсо тезинен орундатып койсоўуз, бїгїн кечте кайтуум керек* («Чалкан»).

САЛАМ ДУБА Амандык айтуу, тынчтык тилєє, белек. *Салам дуба берилсин, Берди бекен, молдо кыз* (Эл ырлары). *Санаага тїшєт кєп пикир, Салам-дубаў келгенде* (Казыбек). *Барыўарга Баймамбет, Салам дуба деди эле.*

САЛАМАНДРА Сууда жана кургакта жашоочу кескелдирик сыяктуу жаныбар.

САЛАМАТ Аман-эсен, дени соо. *Саламат бол кєргєнчє, Замандаш курбу жалпыўар* (Казыбек). – *Кєрїшкєнчє саламат туруўуз!* (Каимов). *Саламат барып сак келиўиз!* (Жантєшев).

САЛАМАТТЫК Ден соолук. *Ушу єткєн анча-мынча кїнї чырныктай калганы болбосо, Жылдызкандын саламаттыгы жакшы* (Байтемиров). *Саламаттык сактоо бєлїмї. Тамеки тартуу саламаттыкка зыян.*

САЛАМГА КЕЛБЕЙ КАЛУУ Бой кєтєрїп, киши таанybай калуу, сїйлєшкїсї да келбєє. *Кубатбек бирге окуп, бирге чоўойгон бала эле, эми саламга келбей калыптыр* («Ленинчил жаш»).

САЛАМГА КЕЛЇЇ Сєзгє келїї, эў алды менен жай сурашып, ал-жайды айтуу маанисинде.

САЛАМДАШ Учурашуу, амандашуу, салам айтышуу. *Бирєє кары, бирєє жаш, Тааныштарга саламдаш* (Шїкїрбеков). *Улуу-кичїї баарыўа, Жашыў менен карыўа Саламдашып алайын* (Калык).

САЛАМДАШТЫР саламдаш этишинин аркылуу мамилеси.

САЛАМДАШУУ саламдаш этишинин кыймыл атоочу.

САЛАМКЕЧ 1. Арам тамак, кєшєкєрлєнїп бирєєнїн эсебинен жан багуучу. 2. Жоро, бозо ичкени келген адам.

САЛАМКЕШ саламкеч менен бирдей.

САЛАМЧЫ 1. Кокусунан каттаган киши. *Саламчыдан берип жиберди.* 2. Атайлап чакырылбаган, бирок єзїнчє салам айтып кирип келген киши (кєбїнчє жородо).

САЛАМЫ ТЇЗ Жаман мамиледе эмес, ниети тїзїк. *Экєєбїздїн саламыбыз тїз болуп жїрєт.*

САЛАЎДА Ылдый карай салбырап туруу, тїшїп кетчїдєй илинип турган абалда болуу. *Кере карыш салаўдап, Ак буудайдын баштары* (Осмонкул). *Шашып калдым, жїзїмдєрї мєлтїрєп, Туш-тушумдан, тєбємдєн да салаўдайт* (Токомбаев). *Урап кетчїдєй салаўдаган зоонун тїбїнєн «виллис» єтє берди* («Ала-Тоо»).

САЛАЎДАТ салаўда этишинин аркылуу мамилеси.

САЛАЎДОО салаўда этишинин кыймыл атоочу.

САЛАЎДООР 1. Желбирєєч. 2. Салаўдап байланып, асылып туруучу нерсе.

САЛАР *эск.* Башкаруучу, башчы, улук. *Сен салар да, мен салар – атка чєптї ким салар.*

САЛАТ Жалбырагы чийки боюнча тамак-ашка колдонулуучу жашылча єсїмдїгї. 2. Тууралган жашылчаларга жумуртка, эт же балык кошуп, каймак, єсїмдїк майын куюп жасалган муздак тамак.

САЛБАР 1. Кароосуз, керексиз, эч ким кєўїл бєлбєгєн, пайдаланылбаган. *Алты ай салбар болгомун* («Семетей» С.К.). *Устабай жер єўїтїн жакшы билчї, барар жерин жакындатыш їчїн тулаў жапкан салбар жолго салды* (Станалиев). 2. Таштанды.

САЛБУРУН салбырын менен бирдей.

САЛБЫРА 1. Салаўдап туруу, ылдый карай чубалжып, самсаалап тїшїп туруу. *Кай бирлери салбыраган жїзїмдєрдї аралап жїрїшєт* (Байтемиров). *Кєчїп жїрдїў адыркырда, Туурдугуў салбырап* (Бєкєнбаев). 2. Алсыроо, алдан таюу, ыкшоо тартуу. *Ошентип, кїйкєнї жоготуп салбырай бастырып келаткан элек* (Сыдыкбеков).

САЛБЫРАК Салбыраган, салбырап кєрїнгєн. *Їстї-башы салбырак.*

САЛБЫРАТ салбыра этишинин аркылуу мамилеси.

САЛБЫРОО салбыра этишинин кыймыл атоочу.

САЛБЫРЫН *аўч.* Алыс жерге бир нече кїн аў уулоочулук. *Салбырын деген сапар го. Салбырындайт сан казак, Марал менен бугусун,* (Молдо Кылыч). *Апталап-айлап алыска салбырынга чыкканда азилдеше жїргєн Эликбай карыя* (Абакиров).

САЛБЫРЫНЧЫ *аўч.* Салбырынга чыккан аўчы.

САЛГАН ЖЕРДЕН А дегенде эле, чї де-

генде эле, баштаганда эле. *Салган жерден эле жаӯылды.*

САЛГАН КАШЫГЫН САЛУУ Єзінін мамилесине жараша мамиле кылуу. *Мен анын салган кашыгын салам.*

САЛГАР Чоӯ, кенен тоонун жолу. *Суркоёнго камчы уруп, салгар жолго салды ошол* (фольк.).

САЛГЫЛАШ I Уруш, согуш. *Кызуу салгылаш жїрїп жаткан* (Сыдыкбеков). *Салгылашта далай кийим жыртылды* (Токомбаев).

САЛГЫЛАШ II Урушуу, согушуу. *Баатырлар кан майданда салгылашып, Кубалап мыкаачыны алактатып* (Турусбеков). *Баатырлар душман менен салгылашып, Сен їчїн канча канды тєгїшпєгєн* (Шимеев).

САЛГЫЛАШТЫР салгылаш этишинин аркылуу мамилеси.

САЛГЫЛАШУУ салгылаш этишинин кыймыл атоочу.

САЛГЫЧ *сїйл.* Кандайдыр бир нерсени салып коё турган, коюп коё турган нерсе.

САЛДА Єтє кїчтїї. *Санынан артык сапаттуу Салда дєєдєн тандап бер* («Эл адабияты»).

САЛДАР Жаман таасир, калдык. *Эски турмуштун салдары.*

САЛДЫР сал этишинин аркылуу мамилеси.

САЛИМА Баардыгы жеткиликтїї, бакубат, эч жеринен зыян тартпаган, кемчиликсиз. Баардык жагынан тєп келген мыкты адам маанисинде. *Батини ачык салима* («Манас» С.О.).

САЛКЫН 1. Мелїїн, серїїн, ысык да, суук да эмес. *Кїзгї коӯур салкын. Салкын жели бетке урган, Таӯы сонун Ала-Тоо* (Бєкєнбаев). *Атырдай жыттуу салкын жел, Адамдын черин тараткан* (Нуркамал). 2. Суз, кєӯїл кош. *Эртеӯ менен биринчи учурашкандагы салкын мамилеси да Мыскалды кєп ойлондурган* (Убукеев). *Кыздын жылмайышы да суз, салкын, муӯдуу жылмайыш болду* (Сыдык-беков).

САЛКЫН КАНДУУ Токтоо, сабырдуу, бир мїнєздїї. *Намыстуу Султанаалы ыйлабайт, муӯбайт, эмне болуп кеткенин салкын кан-дуу ойлойт* (Каимов). *Нуркасым албеттїї, салкын кандуу жигит* (Сыдыкбеков).

САЛКЫН КЄЗ МЕНЕН КАРОО Кєӯїлї келбей, кош кєӯїл мамиле кылуу, їстїртєн кароо. *Ишине салкын кєз менен караган киши экен* («Чалкан»). *Ырасын айтсак, мектеп ишине, башкарма, сиз да салкын кєз менен карайсыз* (Сыдыкбеков). ***В.: Салкын кароо.*** *Ашыр да ишине салкын карар эле* (Сасыкбаев).

САЛКЫНДА 1. Салкын тартуу, ысыктын илеби кайтып, кїн салкын болуу. *Кїн салкындап турган* (Элебаев). 2. Салкынга чыгуу, серїїндєє. *Салкындап суу боюнда басып жїрєм* (Їмєталиев).

САЛКЫНДАТ салкында этишинин аркылуу мамилеси.

САЛКЫНДОО салкында этишинин кыймыл атоочу.

САЛМАК 1. Нерсенин, заттын салмактап єлчєє аркылуу белгилїї боло турган оордугу, оордук абалы. *Музоо жедеп кєнгєндєй, баланын салмагын тоотпой, чийдин учун жалмалап турат* (Сыдыкбеков). *Ириктин ар бирєєн 70 килограмм салмак менен тапшырды.* 2. Кїч, артыкчылык. *Сени коргоп єйдє турду баатыр эл, Салмагынан солкулдады кара жер* (Їмєталиев). *Дїйнє жїзїн дїӯгїрєтїп салмагыӯ, Элиӯ їчїн эрдигиӯди арнадыӯ* (Калык). *Салмагыӯ оор зар элеӯ, Сандыргалуу жан элеӯ* (Казыбек).

САЛМАК МЕНЕН Акырын, жай гана, шашпай. *Керим катты салмак менен окуй баштады* (Таштемиров).

САЛМАКСЫЗ Салмагы жок, жеӯил, оор эмес.

САЛМАКТА Бир нерсенин салмагын болжоп кєрїї, колго алып кєтєрїп кєрїї аркылуу салмагын аныктоо, байкоо. *Жїгєрїнїн ар сотосун колуна алып салмактап кєрдї* («Ала-Тоо»).

САЛМАКТАН 1. Салмактуу болуп кєрїнїї, салмагы кєбєйє тїшїї. 2. *єт.* Єзїн начар сезип, оор болгонсуу. *Башым салмактанып турат.*

САЛМАКТАНУУ салмактан этишинин кыймыл атоочу.

САЛМАКТАТ салмакта этишинин аркылуу мамилеси.

САЛМАКТОО салмакта этишинин кыймыл атоочу.

САЛМАКТУУ 1. Оор, салмагы кєп. *Чоӯ койчу салмактуу чоӯ колу менен жерди тїрсїлдєтє муштап-муштап койду* (Жантєшев). 2. Оор басырык, токтоо. *Капитан Иринаны кучактап, салмактуу улуулук мїнєз менен эркелетип койду* (Жантєшев). *Адыл ачык мїнєздїї, салмактуу адам* (Сыдыкбеков). 3. Олуттуу, орундуу. *Сакалын оӯ кол менен сылап алып, Салмактуу коргошундай сєзгє кирди* (Бєкєнбаев). *Анын коргошундай салмактуу сєздєрї Кїлжандын кулагына угулуп турду* (Байтемиров).

САЛМАКТУУЛУК 1. Салмагы барлык, салмагы кєптїк. 2. Оор басырыктык, токтоолук. *Камалбек єтє тынч жана салмактуулук менен: – Сырларымы Зуннахун сага айткан беле? – деп сурады* (Жантєшев). 3. Олуттуулук, орундуулук. *Сєздєрїнїн салмактуулугу артыкча.*

САЛМООР *диал.* 1. Кїмїштєн жасалган чоӯ, жалпак сєйкє. *Ушул салмоорумду энем чоӯ устага жасатып берген.* 2. Чий чырмаганда жипке байланып ылдый

салаўдатып коюлган таш. 3. Жоон оромо чынжыр. 4. *аўч.* Кушту, бїркїтті таптаганда качып кетпес їчїн бутуна тагылуучу оор нерсе, баштык. 5. Кїілєнтіп таш ыргытууга ылайыкталган, таш салынчу кайышы жана боосу бар оюнчук курал. *Чакылдап чакчыгайлар ташка консо, Керилип салмоор менен урдум эле* (Токобаев).

САЛМООРДУН ТАШЫНДАЙ Єтє тез, дуулдаган бойдон, аткан октой. *Ооздугун качырата чайнап, туйлап жээрде кашка салмоордун ташындай зымылдады* («Ала-Тоо»).

САЛОН 1. Кєркєм чыгармачылык менен даярдалган товарларды, искусство чыгармаларын сатуучу дїкєн же кєркєм чыгармачылык иштери аткарылуучу ателье, чач тарач. 2. Автобустун, троллейбустун, самолёттун ж.б. жїргїнчїлєр отуруучу бєлїгї.

САЛООМАЛЕЙКИМ Учурашууда айтылуучу сєз.

САЛООТ Намаз, кудайга кулдук кылуу.

САЛООТУ Єлїккє окулуучу намаз.

САЛП: салп-салп этїї 1. Салаўдап, ары-бери салпаўдап туруу. 2. Тыў эмес, бош, эби жок кыймыл-аракетте болуу. *Салп-салп этип желїї.*

САЛПАЙ Бош, шалакы, жыйынтыгы жок кєрїнїштє болуу. *Салпайып эле басып жїрєт. Салпайып учкашып алыптыр.*

САЛПАЙТ салпай этишинин аркылуу мамилеси.

САЛПАКТА салпаўда менен бирдей.

САЛПАЎДА 1. Салаўдап туруу, салбырап, ары-бери салпылдап кыймылдоо. 2. Эбисыны жок, олдоксон кыймылда болуу. *Салпаўдап айылды кєздєй жїрїп калдык.*

САЛПАЎДАТ салпаўда этишинин аркылуу мамилеси.

САЛПАЎДОО салпаўда этишинин кыймыл атоочу.

САЛПАЮУ салпай этишинин кыймыл атоочу.

САЛПАЯК Жарамсыз, киши сыягы жок.

САЛПЫЛДА салпаўда менен бирдей.

САЛПЫЛДАК Колунан иш келбеген, салпактап айылчылап жїргєндї жакшы кєргєн. *Айылдан бычмачы издесеў салпылдак аталып кетесиў.*

САЛТ I 1. Коомдук, традициялык кєрїнїштєгї, жалпы элдик мїнєзгє ээ, каада; традиция. *Улуттук салт. Байыркы салтын таштаташып, Маданий жолго киришти* (Осмонкул). 2. Белгилїї бир нерсенин жєнї, эрежеси, шарты. *Адашпай тїшєр бекемин Акындыктын салтына?* (Токтогул). *Оюн салты андай болбойт го?* (Сыдыкбеков). *Адашсаў мыйзам салтынан, Адамдар тартса азапты* (Байгазиев). *Жоготуунун їстїндє шапар тепкен, Салтыўбы, о прогресс? Угуп турчу* (Байгазиев).

САЛТ II Жїгї жок, жїксїз. *Салт атчан. Їйгє бара кетейин деп жолдон салт арабамды кайрыдым* (Айтматов).

САЛТАНАТ 1. Кандайдыр бир чоў окуяга, белгилїї датага арналган майрам, кубанычтуу шаттык. *Майрамдык салтанат. Юбилейлик салтанат. Жеўиш кїнгє салтанат! Жеўгендерге салтанат!* (Осмонов). 2. Бир нерсенин ийгилиги, жеўиштїї натыйжасы, кубанычтуу жетишкендик. *Эмгектин салтанаты. Салганыў тайган, куш эле, Салтанатыў ушу эле* (Казыбек). 3. Шаани, даўаза. *Бизди салтанат менен тосуп алышты. Салтанат менен жєнєтїї.* 4. Бийлик кылуу, акимдик кылуу, эл бийлєєнїн даўазалуу шаан-шєкєтї. *Сары казы, кыйма жал, Салтанатын карап ал* («Манас»). *Кернайлардын, дабылдардын тынымсыз дїўгїрєшї, кан кєксєгєн салтанаттын муздак сїрї жїрєк їшїттї* (Касымбеков).

САЛТАНАТТА Салтанаттуу кылуу, шаанилєє, бир нерсени шаан-шєєкєт, даўаза, оюн-тамаша менен єткєрїї.

САЛТАНАТТОО салтанатта этишинин кыймыл атоочу.

САЛТАНАТТУУ Салтанат менен єткєрїлїїчї, шаўдуу, даўазалуу. *Майрамга арналган салтанаттуу жыйналыш. Кыргыз тилинин Мамлекеттик тил аталышынын жыйырма жылдыгы салтанаттуу белгиленди. Советтик Гимн ойнолуп, Салтанаттуу той болуп, Сайранга мекен толгон кїн* (Нуркамал).

САЛУУ I: оозунун салуусу бар Тамак-ашка туш келген, даам буюрган кишилерге карата айтылуучу сєз. *Бакас дос, оозуўдун салуусу бар экен ээ* (Бейшеналиев).

САЛУУ II сал этишинин кыймыл атоочу.

САЛФЕТКА Бети-колду сїртїї їчїн кездемеден же кагаздан жасалган кичинекей майлык.

САЛЫ СУУГА КЕТКЕНДЕЙ Ындыны єчїп, маанайы пас абалда болуу, кєўїлї чєккєндєй, їмїтї їзїлгєндєй. *Дилде окуугага єтїп, шаарга кеткенден бери Єскєндїн салы сууга кеткендей тунжурап жїрдї* («Ала-Тоо»).

САЛЫК I 1. Жеке адамдардан жана єндїрїш ишканаларынан милдеттїї тїрдє алынуучу мамлекеттик алым. *Кечээ тїшкєн Азимкан Салыгын кандай салчу эле?* (Токтогул). *Тєлєй албай салыктарын Жашынганбыз куугундан* (Токомбаев). 2. Ар кандай буюм-теримдин, мїлктїн катып же бир жакка салып коюуга ылайыкталган таўгагы, катып же бир жакка салып коюла турган буюм-терим, мїлк. *Бай салык салса, кедей чарык салат* (макал). *Канча тєєгє жїк артып, Кєрїнбєс салык їп артып* («Олжобай менен Кишимжан»).

САЛЫК II Салаўдап тїшїп турган, ылдый тїшїп турган. *Карды салык. Салык жїктє. Ийни салык, єзї зор* («Сейтек»).

САЛЫКЧЫ Бирөөлөрдөн акча ж.б. талап кылган адам.

САЛЫМ 1. Бир нерсени өңүктүрүү, көбөйтүү үчүн болгон кошумча. *Илимге жасалган чоң салым.* 2. Өлчөм, бир же бир нече ирет салынгыдай өлчөм. *Бир салым эт. Бир-эки салымдай эт ала кел. Бир салым чай. Эки салым төшөгүнөн башка үйүндө көз токтотоор буюму жок.*

САЛЫН сал этишинин өздүк мамилеси.

САЛЫНДЫ салбар менен бирдей.

САЛЫНУУ Салынган.

САЛЫНУУ КАШЫК Мурунтадан келе жаткан алыш-бериш. *Тууган кишиники салынуу кашык да.*

САЛЫҢКЫ Көңүлсүз, суз, бүркөө (адамдын көңүлүнө, кабагына карата).

САЛЫТ Колуктунун атасынын күйөө баланын туугандарына калыңдан тышкары салган салыгы. Адатта мыкты чыгаан күлүк, жорго атты талап кылган. *Эр Толтойдун Суркоён, Салыт атка беремин* («Семетей» С.К.).

САЛЫШ сал этишинин кош мамилеси.

САЛЫШТЫР 1. Эки нерсенин ортосундагы айырмаларын, мүнөздүү белгилерин, кайсынысы кандай экенин ж.б. аныктоо, көрсөтүү. *Тумшуктун тескей бети наркы күңгөйүнө салыштырганда таптакыр жаңы жер* (Сыдыкбеков). *Салыштырам кыргыз менен башка элди, Кимиси бар – Айтматовго тең келди* (Акматалиев). 2. Жарыштырып сынап көрүү (мис. жоргону). *Маектешип межирелер сүйлөшүп, Кээде жорго салыштыра кетебиз* (Токомбаев).

САЛЫШТЫРМА Салыштырууга негизделген, салыштырыла турган. *Салыштырма усул. Салыштырма грамматика.*

САЛЫШТЫРУУ салыштыр этишинин кыймыл атоочу.

САЛЫШТЫРЫЛ салыштыр этишинин туюк мамилеси.

САЛЬДО Киреше менен чыгымдын ортосундагы айырма, калдык.

САЛЮТ I 1. Мылтыктан, артиллериядан ок чыгаруу, ракета атуу же желекти түшүрүү, көтөрүү ж.б. аркылуу берилген аскердик куттуктоо салтанаты же бирөөнү урматтагандыкты ушундай жолдор менен билдирүү. *Салют берип Москва, Кубанычын билдирет* (Нуркамал). *Жер жарып күркүрөгөн салют шаңын, Элимдин кубаты деп сезди каным* (Абдыраманов). 2. Белгилүү күндөрдө, майрамдарда салтанаттуулукту арттыруу үчүн атылып, жардырылуучу нерсе. *Жаңы жыл тоскон жаш балдар түнү бою салют атып чыгышты.*

САМА Абдан каалоо, эңсөө, тилөө. *Самаган кыргыз элимди, Сагынам көзүм төрт болуп* (Токтогул). *Самаган ойго тез жеткен, Замандын гүлү бөбөк сен* (Нуркамал). *Самагандын баарысын, Алдыма келип туш кылды* (Калмырза). *Самаганың алуучу, Сарткечүү калды базарың* (Казыбек).

САМАН 1. Дан эгиндеринин данын алгандан кийинки калган кургак сабагы. *Сапырган эгин үйүлсүн, Саман-топон жыйылсын* (Осмонкул). 2. *өт.* Абдан көп, мол. *Акча деген саман.*

САМАНДАЙ САПЫРУУ Баш аламан кылып чачуу, чаңдатуу, чакчелекей кылуу. *Үйдүн ичин самандай сапырышты.*

САМАНДАН САРЫ Бир нерседен катуу корккон, кыйналган, өң алеттен кеткен абалды сүрөттөөдө колдонулат. *Кечээ эле жайнаган, жаркылдап таалай күткөн Алтынай бүгүн самандан сары, ийни менен дем алып араң жатат* (Жантөшев).

САМАНКАНА Чөп, саман сакталуучу сарай. *Чайрекерлер бүткүл үй-бүлөлөрү менен байлардын атканасынан, саманканасынан чыкпай керээли-кечке иштешет* (Абдукаримов).

САМАНЧЫНЫН ЖОЛУ *астр.* Жылдыздуу асманды чоң тегерек боюнча кесип өтүп, түндүк учу Вероника түктөрү топ жылдызында жайгашкан агыш күңүрт тилке.

САМАР 1. Жемиш. 2. Пайда, натыйжа, ийгилик. 3. Энчилүү ат.

САМАТ сама этишинин аркылуу мамилеси.

САМБАЛ Эки адамга ылайыкталган эки жагында кармагычы бар ташыгыч, топурак, таш ж.б. салып көтөргүч. *Самбалдап топурагын алып турат, Которуп арабага салып турат* (Барпы). *Көтөрдүм темир самбалын, Көрө албай элди зарладым* (Токтогул).

САМБИ Кызыл тал, бутактары салбырап турган тал. *Агып жаткан кашка суу, үстүнө салаңдап, шарга чарпылып, желсиз күнү-түнү термелип турган кызыл жалбырак самби тал элестеди* (Касымбеков).

САММИТ Мамлекет, өкмөт башчыларынын жолугушуусу, сүйлөшүүсү.

САМОЛЁТ Кыймылдаткычтын жардамы аркылуу абада учуучу аппарат, учак. *Жүргүнчү самолёту. Реактивдик самолёт.*

САМОО сама этишинин кыймыл атоочу.

САМООР Ортосунда от жагылуучу кубуру бар, суу кайнатылуучу чорголуу темир идиш.

САМООРЧУ Самоор кайнатуучу адам.

САМОСВАЛ Жүгүн механизмдин жардамы менен өзү көңтөрүп түшүрүүчү автомобиль.

САМПАР *диал.* Лапылдап эрий жааган кар, сары кар, көбүк кар. *Чаар асмандан кар сампарлап, аттардын ысык сооруларына түшөрү менен эрип атты, тер кошулган сары суук аяк астына сарыгып жатты* (Айтматов). *Күзүндө жаап, жаз*

кеткен Кєбіктії сампар кар белеў (Акиев).

САМПАРЛА Кардын лапылдап жаашы.

САМСА Камырдын ичине эт, пияз салып, дандырга бышыра турган тамак.

САМСААЛА 1. Салбырап, салаўдап ылдый тїшїп туруу. *Эки єрім кара чачы кєлєкєдє єскєн кайыўдын шагындай самсаалап, толорсугунан єтїп турат* (Жантєшев). *Кара булут самсаалап, батыш, чыгыш тїнєрдї* (Сыдыкбеков). 2. Дал-дал болуп жыртылуу, эскирїї. *Кийимдери самсаалаган, ач, арыктап жїдєгєн* (Сасыкбаев).

САМСААЛАТ самсаала этишинин аркылуу мамилеси.

САМСААЛОО самсаала этишинин кыймыл атоочу.

САМСЫ Тынымсыз чубашуу. *Ушу жолдон самсып эле киши їзїлбєйт. Аркасында самсып кєп эл бара жатты.*

САМСЫТ самсы этишинин аркылуу мамилеси.

САМТЫР Жыртылган, тытылган, тамтыгы жок. *Їстї-башы самтыр.*

САМТЫРА Тамтыгы кетип тытылуу, жыртылуу. *Їстїндєгї кийгени, Їшїрї жок самтырап* (Токтогул). *Асан карыянын їйїнїн їзїк, туурдуктары тїлєгєн тєєнїн жїнїндєй самтырайт* (Токомбаев).

САМТЫРАТ самтыра этишинин аркылуу мамилеси.

САМТЫРОО самтыра этишинин кыймыл атоочу.

САМЫН Кирди жууп чыгаруу їчїн колдонулуучу май жана жегич щелочтордон жасалган катуу же суюк масса. *Кир самын. Бет жууй турган самын.*

САМЫН ТАШ Суу астындагы балыр каптап калган жылмакай тайгалак таш. *Самын таштан ат мїргїп* («Эр Табылды»).

САМЫН ЧЄП Сууга эзгенде кєбїрїїчї чєптїн тїрї.

САМЫНДА Самын сїртїї, самын сїйкєє. *Таза жууган самындап, Кирдей кылды эркиндик* (Тоголок Молдо).

САМЫНДОО самында этишинин кыймыл атоочу.

САМЫНЧЫ Самын єндїрїшїндє иштєєчї киши.

САМЫРДАЙ КАКШАП Кєп сїйлєє, баса сїйлєп, сєзїн жан талаша далилдєє.

САН I Буттун жамбаштан тизеге чейинки бєлїгї. *Буттарыў буура санындай, Мурдагы жаштык барында, Булкушар балбан табылбай* (Токтогул). *Адылдын бели кєтєрїлбєй, эки жоон сандын териси тызтыз ооруду* (Сыдыкбеков).

САН II 1. Эсеп ишин жїргїзїїгє, бир нерсенин эсебин, канча экенин кєрсєтїїгє колдонулган тїшїнїк. *Бїтїн сан. Так сан. Жуп сан. Бєлчєктїк сан.* 2. Газета, журналдын улам чыгып турган белгилїї кезеги, номерлери. 3. *грам.* Кєптїктї же жекеликти билдирїїчї морфологиялык каражаттар менен берилген грамматикалык категория. *Жекелик сан. Кєптїк сан.* 4. Єтє кєп, эсеп жеткис. *Алдына сан жылкыны айдаган кеў далы, узун бойлуу жылкычы* («Жаш ленинчи»). *Сан гїлдєн башы адашты* (Сыдыкбеков). *Жалгызы санга тийгендей* («Манас» С.О.). 5. *єт.* Адам катары, барктуулук эсеби. *Санда жок бечера. Кейитермин жаныўды, кетирермин саныўды* (фольк.).

САН III: сан-сан болуу Бєлєк-бєлєк болуп жыртылуу же тигишинен сєгїлїп кетїї. *Кєк дїрїйє кєйнєгї, Сан-сан болуп бєлїнїп* («Эр Тєштїк»).

САН АТООЧ Заттардын санын, иретин кєрсєтїїчї сєз тїркїмї.

САН ЖЕТКИС Єтє кєп, эсеп жеткис. *Арсак тоолор кєктї кєздєй чалкалап, сан жеткис жылдыздар жымыўдайт* (Сасыкбаев). *Кєз жетпеген єрдєштє Сан жетпеген мал жатат* (Осмонов).

САН СААТ Эў кєп.

САНА I Эсептєє, бир нерсенин эсебин чыгаруу; сандарды кєбєйїї жагын кєздєй катары менен атоо. *Мал сана. Акча сана. Онго чейин сана. Жїзгє чейин сана. Санап туруп малды алып, Салынуу сарай тамды алып* (Казыбек).

САНА II 1. Ойлоо, ниет кылуу. *Жетилсин деп жардыны Санабадыў, беш каман* (Токтогул). *Уйпалаган кедейди, Убалы бар деп санабай* (Тоголок Молдо). *Атаў єлсє, мени атаўдай санагын, Уул болгун, єз уулумдай, карагым!* (Баласагын). *Атуулуўду пешка сындуу санаган, Арыласыў качан ушул адаттан?* (Байгазиев). 2. Эстєє, эсине алып кусалануу, сагынуу. *Жїрєгї сыздап токтонбой, Ошо Канышайды санаса* («Курманбек»). *Тєрт балаўдай Шайымбет, Жалгызын санап дегдеди* («Эр Табылды»). *Жалдыратам кєзїмдї Жатсам, турсам кєп санап* (Токтогул). 3. Эсептєє. *Кєркєм сєздї ок катары карайбыз, Кїчтїї сєздї мыкты курал санайбыз* (Турусбеков).

САНАА 1. Ой, тилек, пикир. *Жакшы адамдын санаасы, Жамандыкка бурулбайт* (Токтогул). *Санаа кїлїк, изи жок, Сабылсам элдин иши жок* (Казыбек). *Санаасыз адам гана шамал кууган камгакча жеўил кєрїнєт* (Стамов). 2. Капа, кайгы, убайым. *Таза жїрєк каныўды Санаа, дартка жуудуўбу?* (Токтогул). *Санаадан саргарбачы сезимдерим, Сыноого тїшїп анча эзилбегин* (Бегимкулова). *Махабатты, маанайы пас кїйїттї, Санаа торойт, шайырлыкка умтулам* (Закирова).

САНААДАР Санаалуу, кайгылуу, капалуу, убайымдуу, ойлуу. *Салам бердим сагынып, Санаадар жїрєм жабыгып* (Токтогул).

САНААЛАШ Пикирдеш, сырдаш; ой-

санаасы бирге, ой-тилеги бир. *Санаалаш тандап жолго алгын: Эми сапарыӯ болсун, аттангын!* («Манас»). *Санаалаш ойноп-кіл-гөнгө, Санаага тішөт көп пикир* (Казыбек). *Заманына, өз калкына ой-пикири санаалаш, Кыргызстан ыр калаасы, ыракаттын бешиги* (Осмонов).

САНААЛУУ Кайгылуу, капалуу, санаа тарткан абалда. *Суктанган жандай тигилип көккө, Санаалуу жатып уктады көптө* (Абдыраманов).

САНААРКА Санаа тартуу, санаага тішіі.

САНААРКАТ санаарка этишинин аркылуу мамилеси.

САНААСЫ САНГА БӨЛІНІІ Кандайдыр бир нерсе жөнінде катуу ойлонуу, ойлонуп тынчысыздана беріі. *Бул эмине болду деп, санаасы санга бөлінді* (фольк).

САНААСЫЗ Санаасы жок, кайгысы жок.

САНААЧЫЛ Санааркаган, убайым тартып капалана берген адам.

САНАК Эсеп (көбінчө малдын эсеби). *Кой санак. Санактан өткөріі.*

САНАКЧЫ Санак жіргізіічі, эсепчи. *Санакчы келет эшиктен, Шарк этип кулпу ачылып* (Казыбек).

САНАЛ сана этишинин туюк мамилеси.

САНАМ Кооз сайманын бир тірі, ошондой сайма менен кооздолгон буюм. *Санам менен дірійө, Сан жыйылган дінійө. Бейкасамдан беш жізі, Бир бирине окшобойт* («Манас»).

САНАТ I 1. Їлгі болорлук, сабак болорлук насыят сөз. *Улуу адамдардын санат сөздөрі. Жыйындын ортосунда мени баалап, Ыр менен нечен тіркін айтты санат* (Барпы). 2. *адаб.* Уйкашкан бир нече учкул сөздөн турган їлгі, насыят маанисинде айтылган ыр. *Айталбаган сөз їчін оозуӯду бекер ачпагын. Мактанганга март болуп, Оокатыӯды чачпагын* (Токтогул). 3. Шаани, шаан-шөкөт. *Кан Көкөтөй ашынан Артык кылам санатын* («Манас»). 4. Жаза, бирөөгө көрсөтөр кордук. *Кылбаган санатты кылдыӯар. Сага көрсөтөр санат башка эле, тарткылыгыӯ жок экен* («Чалкан»).

САНАТ II Эсеп, бир нерсенин жалпы саны; санак. *Айшанын санаты Алты миӯ тітін жана бар* («Эр Төштік»). *Аманы канча калды деп, Санатын менден сурадыӯ* (Токтогул). *Малды санаттан өткөріі.*

САНАТ III сана этишинин аркылуу мамилеси.

САНАТОРИЙ Дарылоо жана дем алуу їчін уюштурулган атайын мекеме. *Туберкулёздук санаторий. Жамалбек өткөн жылы Чолпон-Ата санаторийине барып келген* (Каимов).

САНАТОРИЯ санаторий менен бирдей.

САНАТТУУ Сөөлөттіі.

САНАТЧЫ Санак санаган адам.

САНАЦИЯ *экон.* Мамлекет же башка менчик ээлери тарабынан – ишканалардын финансылык абалын жакшыртуу боюнча, банктарды банкротко учуратпоонун алдын алуу же атаандаштыкка жөндөмдіілігін жогорулатуу боюнча жіргізіліічі иш-чаралардын системасы.

САНАШ сана этишинин кош мамилеси.

САНГВИНИК Шамдагай, жііні тирії, көӯілі куунак адам.

САНГИ Каардуу, кічтіі адам. *Сен тігіл мунарадай санги келген, Келгендин балбансынып баарын жеӯген* («Эл адабияты»).

САНГИНА 1. Кочкул-кызыл тістөгі алкаксыз жумшак калем. 2. Ошондой калем менен тартылган сірөт.

САНДА ЖОК Катарга кошулбаган, эсепке кирбеген, баасы, баркы жок. *Тирії десе – санда жок, өлії десе – көрдө жок* (фольк.).

САНДА Көп санда болуу, көп болуу. *Сандап жаткан сан кара, Дінійөм жолдош болдубу?* («Эр Төштік»). *Колоттон сандап суу жіріп, Жайкы мезгил болгондо* («Сейтек»). *Сандаган калыӯ эл.*

САНДАЛ I 1. Тіштік өлкөлөрдө өсіічі жыттуу сөөгөктіі бак. 2. Ушул бактын сөөгөгінөн жана кээ бир бактардан алынуучу боёк. 3. Көбінчө такасыз тигилген жеӯил, жайкы бут кийим.

САНДАЛ II *эск.* Їйдін (боз їйдін) ичин жылытуу жана жылынуу їчін жасалган очок. *Бай ушундай деп айтты да, бутун ичкерилетип, сандалга өбөктөді. Жасанжан сандал їстінө тасторконду жайып, колго суу берди* (Абдукаримов). *Атам, апамдар менен ал сандалда отурганым кыш эле да ага деп атайылап чай кайнатканым...* (Мавлянов). *Капшыт жакка сандал салып коюптур, Оору-соону ылгамакпы кыш айы* (Байзаков).

САНДАЛ III *диал.* ***самбал*** менен бирдей.

САНДАЛ IV Тентирөө, курулай убара тартуу. *Сандалып бекер жірії. Жөө бастым сандалып, Ат жетпеген жолуна* (Токтогул).

САНДАЛИ *диал.* Отургуч, кірсі, отурууга ылайыкталган нерсе.

САНДАЛТ сандал этишинин аркылуу мамилеси.

САНДАЛУУ сандал этишинин кыймыл атоочу.

САНДАТ санда этишинин аркылуу мамилеси. *Сандатып тірдіі жылкыны, айдабай турган жер бекен?* (фольк.).

САНДИ Алтындуу жип жігіртілгөн жибек кездеме, тукаба. *Санди бешмант кийген, кара көз, кара каш татына кызды отургузуп коюшту* (Абакиров).

САНДУГАЧ Булбул, сайроочу кучкач. *Муса менен Калмурат, Ырдаса булар сандугач* (Тоголок Молдо). *Кіздін бул сандугачы (сітак) бирде көӯілі эргип көтөріїкі, шаӯдуу, мукамдуу їнгө салды* (Касымбеков).

САНДЫК Кийим-кече, буюм салууга ылайыкталып, көбүнчө коoздолуп жасалган, кулпуланып бекитме үкөк. *Динар орундукту таштап, төрдөгү килемче жабылган чоӊ сандыкка чалкалап олтурду* (Сыдыкбеков). *Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар* (макал).

САНДЫКЧА 1. Кичине үкөк. 2. Үкөк сыяктуу.

САНДЫРАК Баш-аягы жок, түшүнүксүз, дайынсыз; келжирек, тантырак. *Сандырак кеп. Кеп билбеген сандырак.*

САНДЫРАКТА 1. Алы, күчү кетип, жыгылчудай болуп темтеӊдеп басуу. *Сандырактап баса албай калуу. Шайым ооп, сандырактап карыш жерге баса албадым* («Ала-Тоо»). *Бүркөлүп Мүзүретбек сандырактап, Отурду чатырчадан алысоолак* (Абдыраманов). 2. Дайынсыз, башаягы жок сүйлөй берүү, келжирөө, тантыроо. *Оозуна келгенин сандырактай берет. Сандырактабай отур.*

САНДЫРАКТАТ ***сандыракта*** этишинин аркылуу мамилеси.

САНДЫРАКТОО ***сандыракта*** этишинин кыймыл атоочу.

САНДЫРГАЛУУ 1. Келишимдүү, келишкен, кооз, салтанаттуу, сүрдүү. 2. *өт.* Белгилүү, даӊктуу, атактуу, даражалуу, кээде баатыр маанисинде да айтыла берет. *Сандыргалуу Манастын, Баргөйүнө барганы* («Манас» С.О.). *Салмагыӊ оор зар, Сандыргалуу жан элеӊ* (Казыбек).

САНЖАП 1. Кооздук, сайма, чачы, жээк. 2. Тартип, ирет, бир нерсенин орун алып туруунун тартиби. *Өткөндөн аӊгемелейт кээде баштап, сөз кени оргуй берет санжепсанжап.* 3. Ирет, кынап, кастар. *Сарайды санжап кылдырып, Санаасын кашкөй тындырып* («Манас»). *Ала-Тоонун убагы, Төрт мезгилге бөлүнөт. Санжап менен жазылып, Ирет менен келинет* (Эл ырлары).

САНЖАПТУУ Ирети менен, ирettүү. *Санжаптуу жарак байланып, Сакалы белден сеӊселип* («Эл адабияты»).

САНЖЫРА Уруу, уруктардын, элдин келип чыгышы, таралышы, бөлүнүшү, тарыхы жөнүндө маалымат берген баян.

САНЖЫРАЧЫ Санжыра айткан киши.

САНЖЫРГА 1. *эск.* Көчкөндө көч жүктөлгөн унааларга жасалуучу жасалга. 2. Кыраан куштун бутуна тагылуучу боо. 3. ***санжыра*** менен бирдей.

САНЖЫРГАЛУУ 1. Санжыргасы бар, кооздолгон. *Санжыргалуу көч. Санжыргалуу унаа.* 2. Бутуна санжырга боо тагылган (кыраан куш жөнүндө). 3. Мансаптуу, беделдүү, кадыр-барктуу. *Санжыргалуу Канчоро* («Сейтек»). *Санжыргалуу селкилер* (Маликов).

САНИТАР Ооруларды тейлөөчү жана оорукана тазалыгын сактоочу кенже медициналык кызматчы. *Чакырып Кубат тездеп санитарды, Тапшырды жандай сүйгөн командирин* (Үмөталиев).

САНИТАРИЯ Коомдук тазалыкты, гигиенаны, коомдун саламаттыгын сактоо максатын көздөгөн ар кандай чаралардын, иштердин жалпы системасы.

САНКЦИЯ *экон.* Келишим-шартты, келишимдик же башка милдеттенмелерди, нормаларды, эрежелерди бузуучуларга каршы укук нормаларынын чегинде колдонулуучу чаралар.

САНОО ***сана*** этишинин кыймыл атоочу.

САНСКРИТ Биздин замандан мурдагы VI кылымдан баштап түзүлө баштаган байыркы индиялык адабий тил.

САНСКРИТОЛОГИЯ Санскрит тилин изилдөөчү илим.

САНСЫ Өтө көп санда болуу, көбөйүп кетүү. *Сансыган кой. Күн батыш жагы Ымалай, Сансып келген көп кошун Саӊыроонун сазынан* («Манас»).

САНСЫЗ Эсеп жеткис, сан жеткис көп. *Калыӊ дүйнө сансыз мал, Көкөтөйгө сайды деп, Жолой угуп калыптыр* («Эр Төштүк»).

САНТА-КЛАУС Кээ бир өлкөлөрдө жаӊы жылда, жаӊы жылдык майрамдарда катышкан салттуу каарман

САНТАЛАК 1. Катыны талак. 2. Оӊбогур. Шүмшүк. *Кызы талак, санталак, Кайдан келдиӊ анталап* (Эл ырлары).

САНТАШ *диал.* Көлдүн түп жагынан башталган шамалдын аты. *Санташ сокту эле дейсиӊ, кайыгып кала жаздадык.*

САНТЕХНИК Суу түтүкчө жана канализацияларды техникалык жактан иштетүүчү, монтаждоочу жумушчу.

САНТИМЕТР 1. Метрдин жүздөн бир бөлүгүнө туура келген узундук чен. 2. Бетине ушундай чен бөлүктөрү түшүрүлгөн жана узундукту, бийиктикти ченөө үчүн колдонулуучу сызгыч, лента.

САНУЗЕЛ Санитардык түйүн.

САНЫН ЧАБУУ Бир нерсеге аябай өкүнүп калуу, кейүү. *Итике санын чаап, кейиген кишисинди* (Убукеев). *– О, кокуй, десе! – деди Тойчубек санын чаап* (Баялинов).

САӉГИ *диал.* 1. Таш, таштан жасалган. 2. Көрдүн үстүнө коюлган таш. *Саӊги – моло.*

САӉГИЛ 1. *диал.* Бийик. *О тоо, бу тоо, ортосунда саӊгил тоо* (Тараза). 2. Салмактуу, оор, олчойгон. *Саӊгил, саӊгил, саӊгил таш* (Эл ырлары).

САӉГЫЛ *туурасы:* ***саӊгил.***

САӉЗА Селде нан.

САӉООР Канаттуулардын буту менен куйругунун арасындагы жумшак жүн. *Саӊоорлору сары алтын* («Манас» С.О.). *Пейли жакшы эӊ жумшак, Шумкардын саӊоор жүнүндөй.*

САӉСА Кызылча отоо, суюлтуу үчүн колдонула турган калак.

САЎСАЎ Кєрпєден єтїп кеткен кїрпєў, козунун териси. *Саўсаў жакалуу ичик. Кара саўсаў кєлдєлєў.*

САП I 1. Єўчєй, бїтїндєй деген мааниде. *Сап жаракчан миў киши, салып кетип баратса* («Эл адабияты»). 2. Таза, нукура. *Сары талдан сайдырган, Талым калды Бээжинде. Сап алтындан курдурган, Тагым калды Бээжинде* («Манас»).

САП II Бычак, балта, кїрєк сыяктуу куралдардын туткасы. *Жоголгон бычактын сабы алтын* (макал). *Балтанын сабы. Камчынын сабы.* 2. Жокчулук, кедейчилик. *Санаа эрди саргайтат, Сап жигитти муўайтат* («Эл адабияты»). 3. *диал.* Жылкынын бутуна чыгуучу жаранын бир тїрї. *Жылкынын буту сап болгондо жаранын тїбїндєгї жїндї кыркып, жараны жарып кєк таш салат.* 4. Катар, кырка тизмек, бир нерсенин кырка катары. *Жапар сапка тизилип турган балдарга бастырып келди* (Баялинов). *Кызылча сап кууп отолот* («Жаш ленинчи»). *Ыр саптары.*

САП III Шамал болгондо аны бастатуу иретинде айтылуучу сєз. *Тїндїк боону кармап алып, сап-сап дей берет.*

САП БОЛУУ 1. Тїгєнїї, аягына чыгуу, такыр жок болуу, орду-тїбї менен жок болуу, жер менен жексен болуу, тїбї менен кыйроо, такыр соолуу. *Ар акылым сап болду, Башкасын балам єзїў бил* (Урмамбетов). *Кыялданып бастырып Кырчын жашым сап болду* (Осмонкул). 2. Єлїї, єлтїрїї маанилеринде да айтыла берет. *Сап болуп эли калды – деп* («Манас» С.О.). *Малды жакшы бакпаса, Ушуну менен сап болот* (Тоголок Молдо).

САП КАРМОО Уккан-кєргєнїн же кандайдыр бир себепти бетине кармоо, ошого бекем таянып алуу. *Менин баягы айтканымды сап кармап алыптыр.*

САП КЫЛУУ Кыйратуу, жоготуу, єлтїрїї, биротоло жоюп таштоо. *Башынан кас куу булут, Баарыўды акыр сап кылат* (Їсєнбаев). *Алдыўа келген адамды Кїнєєсїнєн сап кылдыў* (Токтогул).

САПАЛ 1. Асанкайгычыл адам, кєўїлї чєгєт, кєп кайгырган адам, басмырт. *Санаасы кыска сапал кєп* («Манас» С.О.). *Жалгыз перзент маўдайыма кармаган, Тапканымдын барын ага арнагам. Картайганда кыйын экен кайгы оту – Санаам сапал кырсык тооруйт сандаган* (Байзаков).

САПАН 1. Ар тарапка кубалоо, таратуу. 2. Бир нерсени аягын таппай калганга чейин чачыратып жиберїї. *Башын бапан, аягын сапан кыл.*

САПАР Жол, саякат. *Алыска сапар жол жїрсєў, Асемдїї жолго ат жакшы* (Тоголок Молдо). *Алты ай сапар жол жїрїп, Арыпачып мол жїрїп* (Калмырза). *Чоро Сапарынын узактыгын ойлоп, жол азык алмак болду* (Каимов). *Арууке сапар тилегендей алардан кєзїн албайт* (Стамов).

САПАР ТАРТУУ** же **сапар чегїї Жолго чыгуу, жол жїрїї.

САПАРЛА Жолго чыгуу, жолоочулоо. *Эсепсиз алыс сапарлап, Кєп жыл тынбай жол бастым* (Элебаев).

САПАРЫ КАРУУ Сапарда болуу мезгили аяктап калуу, кайра кетїї мєєнєтї жетїї. *Сапарым карыды, эртеў їйїмє кетем, – деди* (Абдукаримов).

САПАТ Бир нерсенин жакшы жагын, артыкчылыгын, керектїїлїгїн, коюлган талапка жооп бере ала тургандыгын кєрсєткєн касиет. *Салтанаты келишкен, Сапатын уксам имиштен* (Казыбек). *Сапат їчїн кїрєш. Эў жакшы сапатта иштєєчї бригада. Жеўилдик биздин кишилердин сапаты эмес* (Сыдыкбеков). *Калп айтуу, єжєрлїгїў жана оройлук, Жамандарга тийиштїї сапат топук. Мээрман бир адамдын айтканын ук, Сапаттын эў кымбаты – мээрмандык* (Баласагын).

САПАТСЫЗ Сапаттуу эмес, начар.

САПАТСЫЗДЫК Сапаты жоктук, начарлык, сапаттуу боло албагандык.

САПАТТУУ Сапаты жакшы, мыкты.

САПАТТУУЛУК Сапаты жакшы же сапаты жогору болгондук, сапаттуу экендик. *Жогорку сапаттуулук. Сапаттуулук їчїн кїрєшїї.*

САПЁР *сог.* Инженердик войсколордун, согуштук курулуш иштери боюнча бєлїктєрдїн кызматкери.

САПСАГАЙ Сапсагай, иретсиз, їрпєйгєн чач, жїн ж.б.

САПСАЙ Апсаюу, апсайган кєрїнїштє болуу. *Сакал басып сапсайып Єткєрдїкпї жаштыкты* (Токтогул).

САПСАЙТ сапсай этишинин аркылуу мамилеси.

САПСАЛГА 1. Кыскыч, кыстыргыч, атты быча турган жаак жыгач. 2. Монголдордо: адамды жазалай турган курал.

САПСАЛГАЛА Бычуу. *Акеркечти алам деп, Жайы келсе, Кєкчєнї, Сапсалгалап салам деп, Кєгала атты минем деп* («Манас»).

САПСАЎДА Апсаўда, апсаўдаган кєрїнїштє болуу.

САПСАЎДАТ сапсаўда этишинин аркылуу мамилеси.

САПСАЮУ сапсай этишинин кыймыл атоочу.

САПТА Куралга (мис. балтага, кетменге ж.б.) сап жасап аштоо, саптуу кылуу. 2. Ийнеге, теменеге учук киргизїї, учуктоо.

САПТАТ сапта этишинин аркылуу мамилеси.

САПТОО сапта этишинин кыймыл атоочу.

САПТУУ Сабы бар, сапталган. *Саптуу кетмен. Мүйүз саптуу бычак.*

САПФИР Корунд минералынын көк жашыл түстөгү түрү, асыл таш.

САПЫР 1. Суюк нерсени суутуу же аралаштыруу үчүн сузуп алып кайра чубуртуп куюп туруу. *Кымызды сапыр. Сорпону сапыр. 2.* Желге салып данды топон-чардан тазалоо. *Айдат, айдат, айдат шамал сок ылдам, Айдат шамал кызыл буудай сапырам* (Осмонов). *Асманга шилтеп кызылын Абамдар кырман сапырды* (Мидин). 3. Чачуу, тозоўдотуу, чаўдатуу. *Үй ичин үч сапырып чатакты баштады го* (Сыдыкбеков). *Чаўды көккө сапырып, Ат коюп кирди жапырып* (Үмөталиев). *Ызылдаган шамал жүрүп, Калыў карды сапырат* (Осмонкул). 4. *өт.* Ысырап кылып жоготуу, коротуу, курутуу. *Атадан калган бар малын, Сапырып чачып жоготкон* (Тоголок Молдо).

САПЫРГЫЧ Эгин сапыруучу машина. *Келин сапыргычка удаа-удаа үч-төрт чака тополдуу буудай салды* (Баялинов).

САПЫРМА *диал.* Ундан куурубай кызытпай туруп жасалган атала. *Сапырма бар беде, сапсаўдатпай берчи мага?*

САПЫРТ сапыр этишинин аркылуу мамилеси.

САПЫРУУ сапыр этишинин кыймыл атоочу. *Кырмандагы буудайды сапыруу үчүн жапырт киришишти.*

САПЫРЫК Эгин сапыруу иши. *Сапырыкта иштөө.*

САПЫРЫЛ сапыр этишинин туюк мамилеси.

САПЫРЫШ сапыр этишинин кош мамилеси.

САРА 1. Таза, мыкты, тандамал. *Жер соорусу сара – дейт* («Манас» С.О.). *Болсун уйдун сарасы* («Манас» С.О.). *Ала-Тоонун арасы Жалпы жердин сарасы. Телегейиў теў экен, Артык жердин сарасы* (Тоголок Молдо). *Эрдигинин чеги жок Кырк чоронун сарасы* («Семетей»). 2. Жер соорусу, суулуу, оттуу жер. *Саржан салып бөлүнүп, Сарасы кетсе жериўдин* (Арстанбек).

САРАЙ 1. Падыша жана анын жакындары туруучу ордо. П*адышанын сарайы. Кандын сарайы. Каныкейдин ак сарай, Каалга темир сом калай* («Манас»). *Ак сарайга кирерсиў, Абакта кийин түнөөрсүў* (Байгазиев). 2. Малга, айыл чарба шаймандары үчүн салынган курулуш. *Ат сарай. Уй сарай. Кампада да, сарайда да өчпөс шамдар жанат* (Сыдыкбеков).

САРАЙБАН Жүргүнчүлөр токтой турган үй кармоочу адам.

САРАЙЧА Кичинекей сарай. *Таштанбек чал сарайчасынын алдына барып жыгач тандады* (Убукеев).

САРАЙЧЫ Кербендер токтоочу жердин ээси.

САРАЛА Мыктысын, тазасын, жакшысын тандоо, издөө. – *Көўүлүнө кыз толбой Баарын Жакып саралап* («Манас» С.О.).

САРАМЖАЛ 1. Тыкан, таза. 2. Кам, бүйрө. *Жез оймок аял өзү эле, Сарамжал менен үй кармап* (Тоголок Молдо). 3. *өт.* Акылдуулук, баамчылдык. *Жакшы экен келин Каныкей, Сарамжалын билгизди* («Манас» С.О.). 4. Жабдуулар, шаймандар; курал-жабдык. *Сарамжалын шайлашып, Орок, чалгы кайрашып, Чөлгө көчүп кетишет* (Тоголок Молдо). 5. Тиричилик түйшүктөрү. *Тышкы сарамжалдары бүткөндөн кийин үйгө кирип, белен тамакка отурушту* (Убукеев).

САРАМЖАЛДУУ Сарамжалы бар, камылгалуу, ишине тыкан, жыйнак, камбыл. *Сарамжалдуу жигитке Жандын баары таў калат* (Тоголок Молдо). *Шопок өзүнө тыў, сарамжалдуу, оокатка чыйрак, эмгекке камбыл киши болчу* (Бөкөнбаев).

САРАМЖАЛДУУЛУК Сарамжалы барлык, камылгалуулук; ишке тыкандык, жыйнактык. *Оокат-тиричиликке сарамжалдуулугу бар адам.*

САРАНЧЫ Кичирээк келип, жазгы суукка чыдамы жок болуп, кээде тоўуп кала турган чымчыктын аты. *Саранчы суукка чыдабайт.*

САРАЎ Зыкым, дүнүйөгө кароо, колунан эч нерсе чыкпаган. *Айылдаш экен сараў бай, Алыс экен Алаўбай* («Эр Төштүк»). *Бүт байлыкты жыйсам дешет сараўдар, Дагы болсо дешип алар жалаўдар* (Баласагын). *Сараўга өмүрүўдө кызмат кылба, Уятка чөмүлөсүў, таппай арга* (Баласагын). *Кабагын түйгөн сараўдын Үйүнө барып жатпагын* (Осмонкул).

САРАЎДАН Сараўдык кылуу, зыкымдануу.

САРАЎДАНУУ сараўдан этишинин кыймыл атоочу.

САРАЎДЫК Зыкымдык, сараў экендик, март эместик. *Атакебиз Элеман Малга кароо бай экен, Сараўдыгы атамдын Адамдан өзгө бар экен* («Эр Төштүк»). *Сараўдыгы бийкечтин Эсимден кетпейт тирүүмдө* (Тоголок Молдо).

САРАП *диал.* Үстүнө устун же чабактын баштары илингидей кылып дубалдын ички кырына узатасынан коюлган жоон жыгач.

САРАПЧЫ I Соот, чарайна. *Саадактарын артынып, Сарапчысын тартынып, Саган кайда аттанды* («Эл адабияты»).

САРАПЧЫ II *диал.* Төө кайтарган адам. *Төө баккан сарапчы эле.*

САРАПЧЫ III Көз айнек. *Үйдүн кожоюну бийик бойлуу, жээрде сакал, көзүнө айнек сарапчы тартынган орус төрө тосуп алды* (Абакиров). *Сарапчысын тартынып.*

САРАСАП *диал.* Байкоо салып көз

чаптыргандык. *Эки жагына жай сарасап салды.*

САРАТАН 1. Кїн ысый баштаганда учуп чыга турган сары коўуз. *Саратан сайрайт, кїн кайнайт, Керимсел толкуп жел* согот (Бєкєнбаев). 2. *єт.* Кїн абыдан ысып турган мезгил – жайдын толугу – жай чилдеси. *Саратан кїнгє койдуруп* («Манас» С.О.). *Жайдын саратан кїнї* (Сасыкбаев). *Салкындын тиет пайдасы Саратан ысык жай менен* (Токтогул). *Жаккан оттой илеби, Саратан ысык жай ушул* (Казыбек).

САРАФАН Аялдардын жеўсиз кєйнєгї.

САРБАЗ 1. Черїї, солдат, аскер. 2. Кокон кандыгынын убагында – атчан черїї. *Сарбаздар дуулдап алик алышып, сыпаалык їчїн колдору боорунда таазим кылган болушуп калды* (Касымбеков).

САРБАН *диал.* 1. Тєєчї, тєє кайтаруучу. *Тєєлєрїн кайтартып сарбандарына чымчылаштырсын* (Абакиров). *Сайдын сары талы бар, Сарбандын катар нары бар* (Эл ырлары). *Калы килем жаптырып, Жїктєтпєдїм ботойду. Сарбандарга бактырып, Чиркетпедим ботойду* (Тоголок Молдо).

САРБАП 1. Барча, жибек кездеме. 2. Алтын, кїмїш жип аралаштырып токулган кездеме. *Кан Кєкєтєй єлгєндє, Замзам менен жуудуруп, Сарбап менен буудуруп* («Манас»).

САРБАР *диал.* 1. Башчы, жетекчи, кєсєм. 2. Ээ, кожоюн.

САРГАЙ саргар менен бирдей.

САРГАЛДАК I *диал.* Саргыч гїл ача турган отоо чєптїн бир тїрї. *Алды сырга ат саргалдактын арасында жїрєт.*

САРГАЛДАК II *диал.* Кєбїнчє айыл арасында жашап, кышында жылуу тарапка учуп кетїїчї канаттуунун аты.

САРГАР 1. Сары тїскє айлануу, саргыч тартуу. *Бак-дарактардын жалбырактары саргарып, бириндеп тїшє баштады* (Абдукаримов). *Коноктор бышып саргарып, Орот деп качан жарданып, Бойго жетип турганда, Чымчыктар келет чийне алып* (Осмонов). 2. Убайым, санаа тартып зарыгуу, єўдєн азуу, оорудан иреўи саргыч тартып кєрїнїї. *Саргарып тамдын тїбїндє, Сагындым эле элимди* (Токтогул). *Саргара жортсоў, кызара бєртєсїў* (макал).

САРГАРТ I Сарыбашылдап бетке жана башка чыгуучу жара (кєбїнчє балага). *Бетине саргарт тїшїптїр.*

САРГАРТ II саргар этишинин аркылуу мамилеси.

САРГАРУУ саргар этишинин кыймыл атоочу.

САРГАШКА *диал.* Бир сомдук сары чолок акча.

САРГАЮУ саргай этишинин кыймыл атоочу.

САРГИЛДЕЎ 1. Башы маў болуп калган, башы айланып калган, тентиреп калган. 2. Азап чеккен, кайгы баш болуп калган. *Эли-журттан ажырап, Саргилдеў болуп куурадым* (Эл ырлары).

САРГЫН Тоолуу жерде єсїїчї єсїмдїк. *Саргындын єўї саргымтыл болобу, же кандай болот?*

САРГЫЧ Анчалык сары эмес, ачык сары тїс. *Саргыч тїс. Саргыч тїстїї жоолук.*

САРДАЛ 1. Алп, кайраттуу, баатыр, жетилген балбан. *Сардал боюў кєрсєм деп, Сагынып жарын, умсунат* (Эл ырлары). *Журт бийлеген сардалдан, Билеги жоон балбандан* («Манас»). *Сайапа майдам талдайым Сардалдыгыў айтайын* («Эл адабияты»). 2. Бойго жеткен, толукшуган (кыздарга карата). *Ак Сардалга жетпеген, Армандуу малдын жоктугу* (Элдик ыр).

САРДАЛДУУ Кїчкє толгон, кайраттуу. *Сардалдуу жигит болгондо, Кара бир жерде ыпырап* («Эл адабияты»).

САРДАР 1. Аскер башы, кошуун башчысы.

САРДЕК Сабиз. *Сардектей кой кєўдї эки аял шашпай талкалады* (Садыбакасов).

САРДУБАЛ Дубалдын устундан жогорку кыры.

САРЕК Машак.

САРЖА Кийимге ич кылууга колдонулуучу тыгыз согулган жибек кездеме.

САРЖАН I *диал.* Колго суу куя турган кичинекей жез чылапчын. *Саржанды алып келип, колго суу куй.*

САРЖАН II 1. *эск.* 2.134 метрге барабар узундук чени. *Їйлєрдїн аралыгы он саржандан* (Жантєшев). 2. Жерди, аралыкты ченєє їчїн колдонула турган 2 метр єлчємїндєгї курал.

САРЖАНДА Саржан салып ченєє.

САРЖАНДОО саржанда этишинин кыймыл атоочу.

САРИНЖИ 1. Алтын жип кошулуп токулган баалуу калыў кездеме, же ошол кездемеден тигилген сырт кийим. 2. Кээде сырт кийимдин єзїнчє тїрї катары да айтылат (саринжи тон). *Тонуў алтын саринжи* («Манас» С.О.).

САРКАЗМ *адаб.* Сатиралык чыгармаларда ар кыл кєрїнїштєрдї же адамдардын автордун же каармандардын єтє заардуу тил менен шылдыўга алышы. *Бирєє бар: Кошомат їчїн жанын элеп-желеп, «Чоўдун» тегерегине айланат. Єзїн парвана кєпєлєккє теўеп. Єз баласынын оюнчугун – начальниктин баласына жулуп берет* (Алыбаев).

САРКЕР *диал.* Башчы, аскер башчы, кошуун башы. Аскер башчысы бар кол маанисинде. *Саркерделїї кол менен* («Манас» С.О.). *Шералынын оў колтугунда Нїзїп, сол колтугунда Мусулманкул, артында казыйы, шаардагы аскерлердин саркери*

(Касымбеков). *Жибекти алып жаткан Намазбай саркер* (Жантөшев). *Саркерлерин сап кылып, Таш-Кото- нун талкалап, Качып тоого кан Шоорук Кара жанын калкалап* («Манас»).

САРКЕЧ Өзгөчө ілгігө салынып, белгилиї стилде жасалган буюм, кийим-кече ж.б.

САРКЕШТЕ Кештелөө, сайма саюу. *Саркештеп тиккен жоолугуў, Сар санаа кылды жоругуў* (Токтогул).

САРКОФАГ Фараондордун сөөгін коюучу таштан, жыгачтан оюлуп жасалган табыт.

САРКЫНДЫ 1. Суюк нерсени идиштен куюп алгандан же төгіп салгандан кийинки калдыгы. 2. *өт.* Өткөндін, эскинин калдыгы. *Ачуусунун саркындысы калганбы ары-бери басып, көпкө сійлөндї* («Ала-Тоо»). *Эски дартынын саркындысы окшойт, Эштеўдеп барып өзінө келди* («Ала-Тоо»).

САРКЫТ Кадыр барктуу коноктордон кийин калган суусундук, тамактардын калдыктары. Калдык, кешик. *Караталдын саркытын, Калтырып ичин семирдиў* (Калмырза). *Жетелиї шумкар болсом, саркыт койбой жем жебейт* (Калыгул).

САРМАТ Б.з.ч. VI–IV кылымдарда жашаган иран тилинде сійлөгөн көчмөн уруу.

САРМАШАА *туурасы:* ***сары маша***.

САРМЕРДЕН Көўіл ачуу їчїн жыйында (жородо, тойдо) кезектешип ырдай турган кійгөн ырлар. *Жигити дуулап жыргаган, Сармерденин ырдаган* (Тоголок Молдо). *Болуптур, сармерденди өзім баштайм* (Сыдыкбеков).

САРНА *туурасы:* ***зарна***.

САРП Чыгым, каражат, акча жумшоо. *Көп акча сарп кылып атып, бир жакшы їй салды.*

САРПАЙ 1. Сыйлуу адамга (конокко, куда-кудагыйларга ж.б.) кийгизген кийим. *Сарпайдан їч жїз тон болду* («Манас» С.О.). *Тойго келген кудаларга сарпай кийгизишти. Сагызган учпас сап токой, Сарпайын жїктөйт бир ногой* («Эл адабияты»). 2. Кооздолгон ат жабуу. *Эгер Каныбекти кармап берсеўиз, Сарпайылап ат мингизем* (Жантөшев). *Сарпайы санга толуптур* («Манас» С.О.). 3. Баалуу белек. *Сый сарпай кимди гана кубандырбайт* (Абакиров). 4. *өт.* Кандайдыр бир нерсенин їстїнө жабылган жабуу. *Коўур кїздїн акыркы айы жаўырып, Тоолор эчак кыш сарпайын жамынган.*

САРПАЙЛАШ *диал.* Дос болуучу адамдар бири-биринин ага-туугандарына, өздерїнө кийим-кечек беришип, конок болушуп, карыя-аксакалдардын алдында «бата» алып достошкон учуру.

САРПАЙЫ ***сарпай*** менен бирдей.

САРПАЙЫЛА Кийит жабуу, кийгизїї.

САРПООЧ Өлїктї тирїї кишиче атка мингизип, алыс жерден алып келїїнїн бир ыкмасы. *Тиги өлгөн Маманы өўөрїп, берки экөөнї сарпоочтогула, калганыў жїргїлө жылкыга, – деп Корчу жөнөп калды* (Жантөшев).

САРПООШТО Адамдын колу бутун байлап атка таўып алуу.

САРСАН *туурасы* ***сарсанаа***. *Сарсан болду сен їчїн, Алтын башым, өзгөчөм. Көрїнбөсөў, татыбайт, Ичкен ашым, өзгөчөм* (Барпы).

САРСАНАА Башты катырган, ой, тїгөнбөгөн, учу-кыйыры жок баскан ой. *Эненин көзїнө жаш ирмеле тїштї. – Иштеп жїргөндө го билбей калам, анан їйгө келсем эле ичим аўылдап, сарсанаа тумчуктурат* (Айтматов).

САРТ Сарттар, кыргыздын бир бутагынын башы адигиненин бир бутагы. *Кадагы менен сарт саткан, Тузуў менен куруп кал* (Калмырза). *Терише келсе теги сарт, сїрїшө келсе кеби калп* (Касымбеков).

САРТ БАЙЛОО Ээр-токумдуу аттарды токтогон жерде кеткис кылып байлаштыруунун бир ыкмасы. *Ар кайсы жерде топтоп болуп сарт байлоо кылынган аттар турат* (Бектенов).

САРТАРАШ 1. *диал.* Їйлөнөр алдында жигиттин чачын алуу жөрөлгөсї. 2. Чач тарач, чач, сакал, мурут алуучу.

САРУУЛА 1. Коркконду өўїнөн өзгөрїп, кубарып кетїї. *Коркуу белгиси пайда болуп, өўї саруулайт, муундары калтырайт.* 2. Абдан коркуу.

САРУУЛАГАН Ар тїрдїї ойго батып санаркоо.

САРУУРАТ Көрїїгө зар болуу.

САРЫ I Тїс, алтын тїстөнгөн өў. *Сары көйнөк. Сары коон. Сабиздей сары тїс.*

САРЫ II Көптї уккан, билген, бардык нерседен маалыматы бар кыраакы адам. *Көптї көргөн карылар. Куйма кулак сарылар. Сары акын келди – деп, Кары, жашы чогулуп* (Калмырза).

САРЫ БАГАЛЕК БОЛУУ Эгин суусаганда же бышууга жакындаганда сабагынын төмөнкї жалбырактары сары ала болуп саргая баштоо. *Буудай сары багелек болуп бышарына аз калыптыр* («Ала-Тоо»). ***В.: Сары багалек тартуу***. Эгиндин *сары багалек тартканына караганда суусагандай тїрї бар* (Таштемиров).

САРЫ ЖЫГАЧ Бөрї карагат мөмөсї өсїїчї тикенектїї жыгач, бадал өсїмдїк. *Сары жыгач, чычырканак, ит мурун, Тулку бою миў сандаган ийнелер* (Калык).

САРЫ ИЗИНЕ ЧӨП САЛУУ Артынан сая тїшїї, катуу куугунтукка алуу, такай аўдып калуу. *Сары изине чөп салып, Саргара кууп алыптыр* («Манас»). ***В.: Сары изине чөп ченөө***. *Райондун газетасына жазып, экөөбїздїн сары изибизге чөп ченеп жїргөн ошол!* («Чалкан»). ***Изине чөп салуу***. *Анын изине чөп салып, ушак таратууну максат кылды* (Сыдыкбеков). *Кокту-колоттун*

арасын аўтарып, басмачынын изине чөп салмакчы болду (Мияшев). ***Баскан изине чөп салуу.*** *Алардын баскан изине чөп салып, астыртан аўдууну ойлоду* (Жантөшев).

САРЫ КАЗАК БОЛУУ Бир нерсени абдан зарыга кітіі, зарыгуу. *Менин колумдан келип турганда апакеўе акча таап берип турганыў жакшыбы же сары казак болуп, жок нерсеге көзіўді сатып кор болгонуў жакшыбы?* (Эсенканов).

САРЫ КАРЫН Їч-төрт жолу төрөгөн аялга карата же їч-төрт жолу тууган бээге карата айтылат. *Сары карын болгон аял. Сары карын бээ.*

САРЫ КЫР Чабылган чөптін же эгиндин бийик болуп кырдалып їйілгөн їймөгі. *Сары кыр болгон їймөктөрінө көз тайгылат* («Ала-Тоо»).

САРЫ МАЙДАЙ САКТОО Өтө баалуу нерсе катарында ардактап алып жірії, сактап жірії. *Көйнөкті Сары майдай сактап жірөм* (Абдукаримов).

САРЫ МАЙДАЙ ТИЙЇЇ *к. жірөгінө майдай тийїї.*

САРЫ МАША Чиркей.

САРЫ ООЗ БАЛАПАН Өтө эле жаш, акыл-эси толо элек, өзінчө оокат кылууга жарай элек. *Сен уядан жаўы чыккан сары ооз балапансыў, такыр курсаксыў* (Сасыкбаев). ***В.: Сары ооз.*** *Сен азыр сары оозсуў да.*

САРЫ ООРУ Оор кайгы, тереў кайгы. *Сары оору болдум айыўдан* («Ырлар»). *Тірмөдө жірдім зар болуп, Сары оору кесел дал болуп* (Токтогул). *Сары оору болгон кедеўбай, Санасын ичте батырган* («Эл адабияты»).

САРЫ ПРЕССА Окуучулардын кээ бир катмарларынын эў арам ойлуу табиттерине жол ачып беріїчі чыккынчы, реакциячыл прессанын жыйынды аты.

САРЫ САНАА Катуу ойлонгондук, кайра-кайра ойлоно беріїчілік. *Көлөкөсінөн корккондой элтеў-селтеў этет, анын келип-кетип жіргөнін бирөө сезип калбагай эле деп, өзінөн-өзі сары санаа* («Ала-Тоо»). ***В.: Сары убайым.*** *Чындык менен калптын жигин таппай, сары убайымда* (КОС).

САРЫ СУУ Сөөктін ашташкан жериндеги уюп калган саргыч нерсе. *Муунду сары суу алып, Бурулуп кызыл өў азган* (Токтогул).

САРЫ ТАМАН Асыйдан ашкан, кічкө толуп турган жылкы же өгізгө карата айтылат. *Эл чогулуп сойгонку, Сары таман бээ болгон* (Казыбек). *Бул жолку мингени ылоо эмес, бардар адамдын калаада окуган баласы сатып керегине жумшасын деген сары таман ат* (Сыдыкбеков).

САРЫ УЎКУЙ *аўч.* Өўі жана көзі сары, балтыры өтө жоон, өтө сейрек кездешічі кыраан біркіттін тірі.

САРЫ ЧОЛОК *сійл.* Бир сомдук кагаз акча. *Сары чолоктон їчті берсем, айылга жетип барам.*

САРЫ ЭСЕП 1. Пайда чыгаруу, пайда көріп калуу аракетин жасап, аябай так, зыкымдык менен эсеп жіргізгөн киши, сараў. *Сарамжалыў ат жеткис Сары эсеп киши экенсиў* (Калык). 2. Эсеп-кысапты, соода-сатыкты мыкты билген өўдөніп зыкымдык кылган же эсептейм деп жатып жаўылыштык кетирген кишиге карата колдонулат. *Сарамжалы сары эсеп, Казына кедей мілкі деп* («Жазгыч акындар»). *Бир аз ашык төгїїдөн коркконсуп, сары эсеп боло калышыў кандай?* (Жантөшев).

САРЫГУУ ***сарык*** этишинин кыймыл атоочу.

САРЫГЫР Чабылган чөптін же эгиндин їймөгі. *Їйіп койгон сарыгыр чөптөр.*

САРЫГЫРЛА Чөп же орулган эгинди їймөктөө, сарыгыр кылып жыюу.

САРЫК I Денени саргайтып жиберіїчі жугуштуу боор оорусу. *Сарык оорусу менен ооруган адам мінөздөп тамактануусу зарыл.*

САРЫК II Сызылып тамчылоо, кичинеден агуу (суюктуктун толук агып же соолуп бітө элек калдыгына карата).

САРЫКТЫР ***сарык*** этишинин аркылуу мамилеси.

САРЫМСАК 1. Сасык пияз сыяктуу желе турган жапайы өсімдік. *Салкындап суусун ичкемин, Сарымсак терген жылганын* (Бөкөнбаев). 2. Сасык пияз, чеснок.

САРЫП *туурасы:* ***сарп.*** *Сан-казына, тімөн мал, Сарып кылып чачтырып* («Эр Төштік»).

САРЫСАН *туурасы:* ***сарсанаа.*** *Сарысан болду элим – деп* («Манас» С.О.). *Жетише албай, көрө албай, Сарысан болуп турубуз* («Манас» С.О.).

САСУУ ***сасы*** этишинин кыймыл атоочу.

САСЫ Сасык жыттануу, буруксуган жаман жыт чыгаруу, борсуу.

САСЫК Жагымсыз жыт, сасыган, борсуган, жаман жыттанган. *Сасык жыт. Суурдун этин сасык деп жийиркенет, Аюу кекилик издейт темселеп* (Шікірбеков).

САСЫК КАМАЛ Душмандын элди капкадан тышка чыгарбай камап жатуусу. *Сасык камал кылганда* («Семетей» С.К.).

САСЫК ПИЯЗ Тїбї бир нечеге бөлїнгөн бөліктөн турган пияз сыяктуу бакча өсімдігі, чеснок.

САСЫК СӨЗ Орду жок айтылган жагымсыз, начар сөз. *Баятан берки сасык сөздін теўи Айнагіл эмес, – деп оозуна келгенди оттоп отурган катындарды Тоту жеўем куюн ургандай кылып өтті* (Жантөшев).

САСЫК ЭТ КЫЛУУ Олжо кылып алуу, олжо катары берії. *Атын «сасык этке» калтырып, өзін алып келе бергиле* (Убукеев).

САСЫТ ***сасы*** этишинин аркылуу мамилеси.

САСЫТКЫ 1. Тоок басканда балапан чыкпай калган, бузулган жумуртка. 2. *өт.* Жаман, начар. *Сейнеп уялаш эмес эле, убалыма жаралган сасыткы экен* (Бейшеналиев).

САСЫТМА *аўч.* Тїлкї, карышкырдын жеми ïчïн даярдалган єлгєн малдын тарпы.

САТ 1. Сатылуучу нерсени акчага же баасына туура келген башка нерсенин ордуна берїї. *Калаага бир иш менен шашып бардык, Кайтарда кєп таза пул сатып алдык* (Осмонов). *Эки койго сатып жиберген ээриме ичим кїйєт* («Ала-Тоо»). 2. *єт.* Чыккынчылык кылуу. *Душманыўа алданып, Элиўдин сырын сатпагын* (Токтогул). *Кїлтебер жанын калкалап, Элимди жоого саткандар* («Мендирман»). *Сен улуттун ар-намысын сактадыў! Єзї сен кулчулукка сатпадыў* (Байгазиев).

САТАЎ 1. Сылаўкороз, кєйрєў. 2. *єт.* Бекерчи, кылар иши жок бош басып жїргєн. *Басып жїргєн сатаўдын, Куйрукка найза мылгытып* («Манас» С.О.). 3. *диал.* Келишимдїї, келбеттїї, сулуу. *Сатаў окшойт, кєшїлїп, Эси-дарты тамакта. Оокаттын жайын биле албайт, Акыл айтса, тил албайт* (Тоголок Молдо). *Эстегенде бир тутат, Ак сатандын кумары* (Эл ыры). *Ошол дїкєндїн батыш жак колтугундагы короодо Асалхан дей турган сатаў катын турат* (Жантєшев).

САТЕЛЛИТ *саяс.* 1. Єзїнїн кожоюнунун жанында ээрчип жїрїїчї байыркы римдик жалданган куралдуу жоокер. 2. *єт.* Башка бирєєнїн буйругун орундаган адам.

САТИ МОНЧОК Бир кылка тизилген мончок.

САТИЛ 1. Чака, челек. 2. *диал. єт.* Чайнек, эмалдуу чєєгїн.

САТИЛЕ *к. сатил. Анын бир четиндеги їч оттук газ плитанын биринен кєк сатиле чайнек да керели-кечке тїшпєйт* (Жантєшев).

САТИН Чыттан бышык жана калыўыраак, єў жагы жылтылдагыраак келген кездеме. *Сатин кєйнєк. Сатинден капталган жууркан.*

САТИРА *адаб.* Турмуштагы терс кєрїнїштєрдї шылдыўдап, какшыктоо формасы менен ашкерелєєчї адабий чыгарма. *Кыргыз адабиятынын жаўы жана тез єсїп жаткан жанрларынын бири сатира болуп эсептелет* (Бапаев).

САТИРАЛЫК сатирага таандык. *Сатиралык чыгарма. Сатиралык журнал.*

САТИРИК Сатира жазгыч, сатира жагына шыктуу жазуучу.

САТТЫР сат этишинин аркылуу мамилеси.

САТУРН *астр.* Кїн системасындагы Кїндєн аралыгы боюнча 6-планета.

САТУУ сат этишинин кыймыл атоочу.

САТУУЧУ Дїкєндє, соода мекемесинде товар сатып турууч у соода кызматкери.

САТЫК Сатуу, соодалоо иши. *Сатыкка сал. Сатык бозо.*

САТЫЛ сат этишинин туюк мамилеси

САТЫШ сат этишинин кош мамилеси.

САУНА Мончонун бир тїрї.

САФАРИ Жапайы айбандарга аўчылык кылууга мїмкїнчїлїк берген Африкадагы корук.

САФЛОР Май алынуучу бир жылдык же кєп жылдык маданий єсїмдїк.

САХАБАТТУУ Берешен, кайрымдуу. *Сахабаттуу кан экен, Шул жериден билинди* («Эл адабияты»).

САХИЙ *диал.* Март, берешен, колу ачык.

САХНА Театрдын, клубдун оюн коюлуучу аянтчасы. *Сахнада ырдап жана бийлеп жаткан кара кєз жигиттер менен кыздар .*

САХНАЛАШТЫР Адабий чыгарманы сахнада коюуга, кєрсєтїїгє ылайыктап иштеп чыгуу.

САХНАЛАШТЫРУУ сахналаштыр этишинин кыймыл атоочу.

САХНАЛЫК сахнага таандык. *Сахналык чыгармалар.*

САЮУ сай этишинин кыймыл атоочу.

САЯ І 1. Кєлєкє. *Сайапа майдам талдаўым Сардалдыгыў айтайын* («Эл адабияты»). *Арчанын саясы жок, шак болбосо, Булбул куш кайда сайрайт, бак болбосо* (Барпы). *Дарагыў мємє берди, салкын сая* (Токомбаев). 2. *єт.* Тирек, медер. *Силер го таянганым, менин саям* (Токомбаев).

САЯ ІІ зая менен бирдей.

САЯБАН 1. Жаан-чачындан, кїндєн сактануу ïчïн арабанын їстїнє орнотулган чатыр. *Саябан араба чоў кєчє менен жайбаракат жїрїп отурат* (Жантєшев). 2. Кєлєкє. *Айчыгы алтын саябан, Чынарым аман бар бекен* («Курманбек»).

САЯБАНДА Кєлєкєдєгї салкынга жатып ыракаттануу. *Жай саратан болгондо саябандап жатпады* (фольк.).

САЯБАНДУУ 1. Саябан орнотулган, саябаны бар. *Саябандуу арабаларга чегилген аттар ылаалап турушат* (Жантєшев). 2. Кєлєкєлїї. *Дїпїйгєн мырза теректердин карааны суюлуп, саябандуу касиетинен кеткен* («Советтик Кыргызстан»).

САЯК 1. Жолоочу, сапарга чыккан адам. 2. *єт.* Жалгыз жїргєн бирєєлєрдї ээрчип жїргєн адам. *Саяк жїрсєў – таяк жээрсиў* (макал). 3. Кыргыз уруусунун бири.

САЯКАТ Алыска, алыс сапарга жїрїш, кыдырыш.

САЯКАТ-НААМА *адаб.* Башка єлкєлєргє, бейтааныш жерлерге барганда ошол жактын таасири менен ал жактын эли-жери, маданияты, географиясы ж.б. нерселери жєнїндє жазылган чыгармалар.

САЯКАТТА Саякатка чыгуу, саякатчылык кылуу.

САЯКАТТОО саякатта этишинин кыймыл атоочу.

САЯКАТЧЫ Саякатта жүргөн адам. *Ала-Тоо сырын изилдөөгө чыгышкан илимий саякатчылар* (Сыдыкбеков).

САЯҮ Сейрек, сыйдаү. *Куйругу саяү, жалы аз, Куланды көрсө куткарбас* («Манас» С. К.).

САЯПКЕР Күлүктү таптаган адам. *Күндө чыккан күлүккө Саяпкер алган тер кызык* (Токтогул). *Ат байлаган саяпкер, Ар өнөрдөн талапкер* (Токтогул). *Ой, ат байлаган саяпкер, Алыстан келген талапкер* (Калмырза). *Такаү кайда, ташыркаптыр туягыү, Мен саяпкер, – тулпарларыү туямын* (Маматова).

САЯС *миф.* Аюунун бир түрү. *Кызыл аюу саяс бар* (фольк.).

САЯСАТ 1. Башкаруу ишинде жана эл аралык мамилелерде мамлекеттик бийликтин, партиянын же айрым коомдук топтун өзүнүн максатына, таламдарына ылайык жүргүзгөн иши. *Тышкы саясат. Ички саясат. Тынчтык саясаты.* 2. Белгилүү бир максат үчүн жүргүзүлгөн аракеттин түрү. *Сенин кандай саясат жүргүзүп, кантип менин көзүмө чөп салайын деп жүрүшүүдү түшүндүм* («Чалкан»).

САЯСАТТУУ Саясат аралашкан, саясатка байланыштуу.

САЯСАТЧЫЛ 1. Саясий ишке шыктуу; саясий ишмерлиги бар. 2. Белгилүү бир максатка ылайык саясат жүргүзө билген, саясат жүргүзүүгө шыктуу.

САЯСИЙ саясатка таандык. *Саясий окуу. Саясий маселелер. Саясий иштер.*

САЯСИЙ ПАРТИЯ Кандайдыр бир таптын же катмардын таламдарын билдирүүчү, алардын бир кыйла активдүү жана уюмдашкан бөлүгү.

САЯСИЙ ЭКОНОМИЯ Коомдук өндүрүштүн жана коомдун материалдык байлыктарын бөлүштүрүүнүн мыйзамдарын үйрөтүүчү илим.

САЯТ 1. Аүчылык. 2. Тор менен куш, бүркүт кармоо. *Кырк чоросу кашында, Ит агытып, куш салып, Саят кылган жеринде* (Тоголок Молдо). *Саят Төлөк жаш бала, Ак жибектен тор алып, Ак көгүчкөн тир алып* (Эл ырлары).

САЯТЧЫ Кыраан куштарга тор жайып кармоочу адам. *Саятчы калат кубанып, Эки көзүн чакчайтып, Бозуму жатса торунда* (Осмонкул). *Ак шумкар келип илинет, Саятчы жолун торгосо* (Эл ырлары).

СВЕТОФОР Көчөдө, жолдо кыймылды тартипке салуучу кызыл, сары, жашыл айнектүү сигналдык электр фонары.

СВИНГЕР Аялдардын этеги жайык, кыска пальтосу.

СВИТЕР Боору туюк согулган тик жакалуу жылуу кийим.

СЕАНС 1. Белгилүү бир убакыт өлчөмүнө ылайыкталган иш. 2. Кинотеатрда бир канча ирет кайталанып көрсөтүлчү фильмдин бир жолкусу. *Кечки сеанска билет алдым.*

СЕБЕЛЕ Чачыратып себүү, себилүү. *Жаан себелеп жаап турат. Топурак себеледи.*

СЕБЕЛЕТ себеле этишинин аркылуу мамилеси.

СЕБЕЛӨӨ себеле этишинин кыймыл атоочу.

СЕБЕП 1. Кандайдыр бир нерсенин, окуянын, натыйжанын келип чыгыш же пайда болуш шарты. *Ышкынаалынын уктап кетишине себеп бар, кечеги түнү үйүнө конок келип, күү-күү менен таүдын атканын сезбей калган* (Байтемиров). *Мунун бардыгынын негизги себеби эмнеде?* (Каимов). 2. Түрткү, жардамчы, шылтоо. *Ашырды кенде иштеттирип, өнөр жолуна салууга ошол Егор Иващев себеп болгон* (Сасыкбаев). *Себеп көп, кабак чытып кейишиме, Жээгиүде жетимсиреп жалгыз турам* (Байгазиев).

СЕБЕПКЕР Себеп болуучу, болгон себеп. *Алып учкан көүүлгө Себепкер болот селкилер* (Турусбеков). *Чатакка мени себепкер табышып, эки тогуз кара айып кесишти* (Жантөшев).

СЕБЕПТҮҮ Себеби бар, себеп болгондуктан. *Ооруган себептүү ишке чыкпай калды. Себептүү иш.*

СЕБЕПТҮҮЛҮК Себеби болгондук, себеби бар экендик.

СЕБЕПЧИ себепкер менен бирдей.

СЕБЕТ 1. Чырпыктан согулган идиш. *Мөмө үзүшкө себетиү болсо көтөрө жүр, Мерген!* (Сыдыкбеков). 2. Элдик зергерчиликте темирге жалатылган жамбы күмүштүн бетиндеги оюм-чийимге түшүрүүчү сыя.

СЕБИЛ I 1. Жоо кийими – ок өтпөс сырт кийим. *Себил тон. Жоо жарагы себилди, сом бүтүрчү темирди, Баатырлар алчу жаракты* (Тоголок Молдо). 2. Курал-жарак. *Сүмбөү кызыл табылгы, Үйрөндүү мылтык себилди* (Тоголок Молдо). 3. *өт.* Алгыр, кыраан (жырткыч куштарга карата айтылат). *Себилдүүсү сексен төрт* («Манас» С.О.). *Серпкени өлгөн себил – дейт* («Манас» С.О.). *Текөөрү болот темир дейт, Серпкени өлгөн себил дейт* («Манас»). 4. Жасалга, кооздук. *Ич кийими темир себили, Акырекке ок өтпөс.*

СЕБИЛ II сеп этишинин туюк мамилеси.

СЕБИЛДҮҮ Курал-жабдыктуу, себили бар. *Себилдүсүү сексен төрт, Серп салган жагы кызыл өрт* («Манас»).

СЕБИШ сеп этишинин кош мамилеси.

СЕБҮҮ сеп этишинин кыймыл атоочу.

СЕВЕТ *диал.* 1. Капас, чабыра. 2. *өт.* Чоү тойго атайын жасап бара турган табак. *Бейшендин кызынын тоюна севет жасап барам.*

СЕГИЗ 8 саны, эсеби.

СЕГИЗИНЧИ Сегиздин иреттик саны.

СЕГМЕНТ 1. *геом.* Хорда менен чектелїїчї айлананын бєлїгї; кесїїчї тегиздик менен бєлїнгєн шардын бєлїгї. 2. *биол.* Кээ бир жаныбарлардын денесиндеги муунактары (мис. сєєлжандын муунактары).

СЕДЕП Кээ бир їлїл кабыктарынын ички катуу катмарынан алынып, топчу жана ар кандай кооз буюмдар иштеп чыгуу їчїн колдонулуучу зат; ушул заттан жасалган топчу жана ар кандай кооз буюмдар. *Кызылдан кийген желеткеў, Кырка таккан седептен* (Токтогул). *Кєкїрєгїндє катар-катар седептер жаркырайт* (Байтемиров).

СЕДУКСЕН Дененин оорусун басаўдатуучу дары.

СЕЗ 1. Сезим органдары аркылуу бир нерсени туюу, байкоо. *Дабышты сезет. Ысыксуукту сезет.* 2. Тїшїнїї, билїї, байкоо. *Мамбеткул єз айыбын сезер менен Салык досу менен жарашкысы келди* (Каимов). *Энеси Жылдызканды карап, анын тїрїн байкады. Эч кандай капалыктын шегин сезген жок* (Байтемиров). *Ыраактан сезип жїрєк аптабыўды, Аяздуу тїндєрїндє бєтєн жердин* (Байгазиев). *Муну айлык тараткан кїнї даана сезесиў* (Усубалиев). *Азыр да жытын сезем ошол нандын, Таппасмын андай нанды кыдырсам да* (Байгазиев).

СЕЗГЕН Бир жери ооруп калуу, суук тийїї, кагынуу. *Кабыргасынан сезгенди.*

СЕЗГЕНДИР Ысык темирге суу бїркїї аркылуу сезгенип калган адамды дарымдоо.

СЕЗГЕНЇЇ сезген этишинин кыймыл атоочу.

СЕЗГИЧ Бир нерсени тез баамдаган, тез туйгуч, сезе билгич, байкагыч. *Сезгич адам. Сезгич карыя.*

СЕЗГИЧТИК Тез сезе билїїчїлїк, баамдагычтык.

СЕЗДИР сез этишинин аркылуу мамилеси.

СЕЗИЛ сез этишинин туюк мамилеси.

СЕЗИМ Сезїї жєндємдїїлїгї; акыл-эс. *Билбегенди билгизген, Мээге сезим киргизген* (Токомбаев). *Ойлойм Сени алыс кетип калганда, Сезим учкун капысынан жанганда* (Акматалиев). *Сен кетпей дайым кєўїлдє, Сезимдин мээлеп бутасын* (Кулумбаев).

СЕЗИМДЇЇ Сезими жакшы, акыл-эстїї, зээндїї.

СЕЗИМТАЛ сезимдїї менен бирдей.

СЕЗОН 1. Жылдын тєрт мезгилинин бири. *Жайкы сезон. Сезонго ылайыктуу кийинїї.* 2. Белгилїї бир нерсенин, иштин жїрїп турган, аракетте болгон же жетилип турган учуру, маалы, ыўгайы. *Сезондо жыйырма тонна пахта терип, Даўктанган теримчи кыз Шарапаткан* (Абдыраманов). *Курорттук сезон. Театрдын жаўы сезондогу оюндары.*

СЕЗЇЇ сез этишинин кыймыл атоочу.

СЕЙ сай менен бирдей. Тандыр нандын бетине себилїїчї бир жылдык єсїмдїктїн даны, уругу.

СЕЙДЕНЕ Уругу жыттуу єсїмдїк жана ушул єсїмдїктїн уругу. *Сейдене кошкон ашыўдан, Серпип койгон кашыўдан* (Эл ырлары).

СЕЙИЛ 1. Сайрандоо, кєўїл ачуу їчїн болгон таў-тамаша. *Сейил куруу.* 2. Эс алуу, сейилдеп басуу їчїн болгон чыгыш. *Сейилден кайткан кыз, келиндер жалгыз аяк жолдо кызыл-тазыл болуп чубап келатышат* (Сыдыкбеков). *Сейил кылып Алооке Чыккан экен багына* («Манас»).

СЕЙИЛДЕ Сейилдикке чыгуу; тамаша кылып, кєўїл ачып басуу, эс алып жїрїї. *Бїгїн кєл боюна сейилдеп келели* (Сыдыкбеков). *Чогуубуз менен сейилдеп барып электр станциясы курулуучу жерди кєрєбїз* (Сыдыкбеков).

СЕЙИЛДЕТ сейилде этишинин аркылуу мамилеси.

СЕЙИЛДЄЄ сейилде этишинин кыймыл атоочу. *Кеч киргенде кєл жээгинде сейилдєє ден-соолукка пайдалуу.*

СЕЙИН 1. Кууратан жыгач. 2. *єт.* Алы кеткен, арыктаган. 3. Кїлїк атты таптоо учурундагы тапталып жаткан аттын абалы, ашыкча майынан ажырап, тапка келїїнїн учуру, арыктаган, бирок алы-кїчї тємєндєбєй, тескерисинче, толук талаптагыдай чуркоо абалына келген учур. *Семизинен арытып Сейиндейин жаратып* («Манас» С.О.).

СЕЙИТ *дин.* 1. Мухаммед пайгамбардын тукуму. 2. Мухаммеддин тукумуна мусулмандардын берген наамы. *Бир кудайым жолун ачып, бактыяр сейит Кудаяр качанкы кеткен ооматы кайта келип, иши агынан тагына кайра миниптир* (Касымбеков).

СЕЙНЕК Кїкїктїн ургаачысы.

СЕЙРЕК 1. Бирин-серин, жыш эмес. *Так ушул жер сейрек чийлїї, чаў учкан Мейкин болчу жашаўы жок, бозоргон* (Токомбаев). *Асмандагы сейрек булут мала кызыл нурга боёлду* (Абдумомунов). 2. Анда-санда гана учурай турган, кєп кезикпеген. *Сейрек учурай турган металлдар.*

СЕЙСМОЛОГ Сейсмология боюнча адистиги бар адам.

СЕЙСМОЛОГИЯ Геология илиминин жер титирєє жагын изилдєєчї бєлїмї.

СЕЙФ Баалуу буюмдарды, документтерди, акчаны сактоо їчїн металлдан жасалган, отко кїйбєс їкєк же жашик.

СЕКЕЛЕК 1. Кыздардын маўдайына коюлган кєкїл. *Он саамайым секелек, Он бешке жашым жетелек* («Эр Табылды»). 2. *єт.* Жаш кыз. *Ата-энеси Айдайды дагы эле баягыдай секелек кыз кєрїшєт* (Каимов).

СЕКЕТ I Бирєєнї эркелетїї, жалбаруу, жакшы кєргєндїгїн билгизїї иретинде колдонулат. *Жакшылап тоюп ал, Динар секет* (Сыдыкбеков). *Ата журтум, тууган элим,*

мекеним, Жан кубатым, сїйгєн жерим секетим (Осмонов).

СЕКЕТ II зекет менен бирдей.

***СЕКЕТ БОЛОЮН** к. садага болоюн.*

***СЕКЕТ КЕТ** к. садага кет.*

***СЕКЕТ КЕТЕЙИН** к. садага болоюн.*

СЕКЕТПАЙ Сїйїї ырларынын бир тїрї. *Селки, бозой жыйналып, Секетпай, кїйгєн ырдалып* (Їмєталиев).

СЕКИ 1. Тоонун, дєўсєєнїн тектири, бир аз тегиз жери. *Сен жашаган секидеги жапыз там. Миў катарлуу алтын їйдєн жаркырак* (Осмонов). *Тетиги тємєнкї секиде бир нерсе кыбырайт* (Жантєшев). 2. Отуруу жана жатуу їчїн тактайдан, топурактан кєтєрїлїп жасалган орун, жай, супа. *Чайкананын секисине толуп алышты* (Сасыкбаев). 3. Жыгач айры, сенек. *Дегеле булардын башынан, ата-бабадан келе жаткан кесиби – керегe, уук, секи, кала берсе ыўырчак, кашык, аяк чапмак. Бир жаман їй атайы устаканасы* (Айтматов).

СЕКИН Акырын, жай. *Секин басып суу алып, Желке чачыў чубалып* (Тоголок Молдо). *Мамбеткул атынан секин тїшїп, Бурмага кыйкырды* (Каимов).

СЕКИР Эки аягын теў таштап ыргуу, ыргып тїшїї, эки аягын теў таштап аттоо. *Арыктан секирип аттоо. Тамдан секирип тїшїї. Динар алакандарын чапкылап, секире берди* (Сыдыкбеков). *Оюн салып секирсе, Бэзнин кєркї кулунда* («Мендирман»).

СЕКИРИК Тез аранын ичинде болгон кескин тїрдєгї єзгєрїш. *Илимден жана техникадан алга карай эў зор секирик жасоо. Секирик жасап єнїгїї.*

СЕКИРТ секир этишинин аркылуу мамилеси.

СЕКИРТМЕ 1. Койдун оорусу. 2. Ашуунун же татаал жолдун секирип єтє турган кыйын жери. *Секиртме жерлери бар ашуу. Секиртме таштардан секиртип єтїї.*

СЕКИРТМЕЛЇЇ Секиртмеси бар, секиртип єтє турган. *Секиртмелїї жол. Секиртмелїї жери бар, Ашуунун єтє жолу тар* (Турусбеков).

СЕКИРЇЇ секир этишинин кыймыл атоочу.

СЕКИЧЕ 1. Кичинекей секи, тектирче. *Секичеде кыркаланган калыў карагай* (Сыдыкбеков). 2. Тактайдан, топурактан кєтєрїп жасалган кєтєрїўкї супача. *Жакып эшигинин алдына эртели-кеч отурууга секиче жасап койгон* (Бейшеналиев).

СЕКИЧЕК *диал.* Боз їйдїн керегe башына, уук аягына тагыла турган, їч бурч келип, коозделуп саймаланган буюм салгыч. *Секичек ууктун аягына тагылат.*

СЕКРЕТАРИАТ 1. Мекеменин же уюмдун уюштуруу-аткаруу иштерин жїргїзїїчї бєлїмї жана ошол бєлїмдїн кызматкерлери. 2. Жыйналышта, конференцияда ж.б. протокол иштерин жїргїзїї їчїн шайланган адамдар тобу.

***СЕКРЕТАРЬ** к. катчы.*

СЕКСЕГЕЙ Сексейген, їрпєйгєн.

СЕКСЕЙ Їрпєйгєн, сербейген, иретсиз кєрїнїште болуу (чач, жїн ж.б. карата).

СЕКСЕЙТ сексей этишинин аркылуу мамилеси.

СЕКСЕЙЇЇ сексей этишинин кыймыл атоочу.

СЕКСЕН 80 саны, эсеби.

СЕКСЕНИНЧИ Сексендин иреттик саны.

СЕКСЕЎДЕ Жїгїргєндє, тез кыймылдаганда чачы кєтєрїлїп сербеўдєє, сербеўсербеў этїї. *Сексеўдеп жїгїрїп келе жатат. Мындан мурун аўга-дєўгє карабай сексеўдеп алабарман жїргєн кыз эми элди байкап калды* (Байтемиров):

СЕКСЕЎДЕТ сексеўде этишинин аркылуу мамилеси.

СЕКСЕЎДЄЄ сексеўде этишинин кыймыл атоочу.

СЕКТА Єзїнчє бєлїнїп чыккан диндик уюм.

СЕКТАНТ Кандайдыр бир сектага кирген, анын диндик жєрєлгєлєрїн колдогон адам.

СЕКТОР 1. *мат.* Жаа сызык жана эки радиус менен чектелген тегеректин бєлїгї. 2. *сог.* Радиалдык сызык менен чектелген кандайдыр бир аянттын бєлїгї. *Фронт сектору. Коргонуу сектору.* 3. Белгилїї бир багытта иштеген мекеменин бєлїмї. *Кадрлар сектору. 4.* Эл чарбасынын белгилїї бир экономикалык жана социалдык белгилери болгон бєлїгї. *Эл чарбасынын социалисттик сектору.*

СЕКУНДА 1. Минутанын $^1/_{60}$ бєлїгїнє барабар убакыт бирдиги. 2. *мат.* Градуска барабар болгон бурчтарды жана жааны єлчєє бирдиги.

СЕКУНДАНТ 1. Дуэлде ар бир атышкан кишини жандап арага жїрїїчї же кїбє болуучу адам. 2. Бокс, шахмат ж.б. оюндарда мелдешке катышкандарды тейлєє, машыктыруу ж.б. иштерди жїргїзїїчї адам. 3. Эрєєлдєгї калыс киши. *Кана, сиздин калыс секундант? Зарецкий чебер, эў кылдат* (Пушкин).

СЕКЦИЯ 1. Мекеменин, уюмдун белгилїї бир багытта, белгилїї бир кесипчилик боюнча иштеген бєлїгї. *Спорт секциялары. Волейбол секциясы.* 2. *тех.* Имараттын, курулуштун, ар кандай тїзїлїштїн майда деталдардан турган бєлїктєрї. *Трубопроводдун секциялары. Турак жайдын секциялары.* 3. Кеўешмелердин, конференциялардын ж.б. талкуулана турган маселелердин жєнїнє, профилине карата ылайыкталган тармагы, бєлїгї.

СЕЛ Суу ташкыны, кыян. *Дїйнєнї сел алса, єрдєктє кайгы жок* (макал). *Ашуусу болбой бел болбойт, Кар бузулбай сел болбойт* (Тоголок Молдо).

СЕЛ БОЛУУ Көп болуп аябай агуу, тыйылбай куюлуп туруу, төгүлүү (көздүн жашына карата). *Көзүмдөн аккан кара жаш Токтолбоду сел болуп* (Токтогул).

СЕЛБИ Бир нерсени иретке келтирүү, оңдоп-түзөө.

СЕЛБИН Жардам. *Коюм жүзгө бир жетсе минтип селбин сурар оюм жок* (Калмырза).

СЕЛБҮҮ селби этишинин кыймыл атоочу. *Бул машина канча селбүү көрдү экен?*

СЕЛДЕ I Диндик кызматта жүргөн адамдар башына чалып, оронуп алуучу узун ак кездеме; ошол кездемеден чалып жасалган баш кийим. *Ажылар Кетмен-Төбөдөн аттанганда эле селде оронуп аттанышты* (Токомбаев). *Казандай селде оронгон Молдо менен кары бар* (Барпы). *Селделери башында* («Манас» С.О.).

СЕЛДЕ II Басаңдай түшүү, азайып, акырындап калуу. *Жамгыр бирде селдеп, бирде демдеп турду* (Каимов). *Күн батып күүгүм кирди, көчө менен жүргөндөрдүн аягы селдеп калды* (Жантөшев).

СЕЛДЕ III *диал.* Тууралган эттин үстүнө кесилип коюлган чучук. *Жылкынын чучугунан бир селде жасайлычы.*

СЕЛДЕЙ Апкаарып, калтаарып же эси оой түшкөндө, таң калганда, өзүн жоготуп койгон учурда ж.б. кыймылсыз делдейип туруп калуу. *Келиндин үрөйүн көргөн Батма селдее түштү* («Ала-Тоо»). *Кымка эне шыпыргысын кармаган боюнча селдейди* (Бейшеналиев). *Эжеке, тиги жигит эмне үчүн пахтасын тербей селдейди?* (Жантөшев).

СЕЛДЕЙ КАПТОО Өтө көп болуп жайылуу, жабылып басып кирүү. *Дуулаган элдин эрки үчүн Душманын селдей каптаган* (Бөкөнбаев). *Душмандын сесин алып, селдей капта* (Акаев). *Айтматов, Айтматов… үндөр жаңырып, Эл келатыр селдей каптап агылып* (Акматалиев).

СЕЛДЕЙТ селдей этишинин аркылуу мамилеси.

СЕЛДЕЙҮҮ селдей этишинин кыймыл атоочу.

СЕЛДЕЛҮҮ Селдеси бар, селде оронгон, селде чалынган. *Аса-мусалуу, чоң селделүү Берик секирип кирет* (Бөкөнбаев).

СЕЛДЕСИНЕ ЧОК ТҮШҮҮ *дин.* Көбүнчө молдолорго карата: шарыят жолун бузду, шарыятка туура келбей турган иш кылып, элдин алдында маскара болду, уяты чыкты деген мааниде колдонулат. *Жанакы Тазабек зулумдан корккон Саяк молдонун селдесине чок түштү* (Сыдыкбеков). *Молдокемдин селдесине чок түштү, – деген сөз бекер айтылган эмес* («Чалкан»).

СЕЛДЕТ селде этишинин аркылуу мамилеси.

СЕЛДӨӨ селде этишинин кыймыл атоочу.

СЕЛЕБЕ *эск.* Кылыч. *Салаңдаган муруну, Селебенин кабы окшоп* («Манас»).

СЕЛЕЙ селдей менен бирдей.

СЕЛЕЙМЕ *а.ч.* Малдын жугуштуу ылаңы.

СЕЛЕКЦИОНЕР Селекция жагынан адис.

СЕЛЕКЦИЯ Тандоо, ылгоо, аргындаштыруу жолу менен айбандардын тукумун, асылдандыруу өсүмдүктөрдүн жакшы сортторун, жаңы түрлөрүн чыгаруу жана мыктылоо иши; ушундай иштерди жүргүзүүчү илим тармагы.

СЕЛИБИК Бир нерсени үстүнө кошумча берүү, кошумчалоо.

СЕЛИТРА Техникада жарылма зат, агрономияда семирткич кылып колдонулуучу азот-кычкыл туз.

СЕЛК-СЕЛК ЭТҮҮ Тез-тез кыймылдоо, желпилдөө. *Түнкү соккон сыдырым желге, Селк-селк этип чөптөр шуудурап* (Шүкүрбеков). *Жибек саамай селк этти* (Бөкөнбаев).

СЕЛКИ 1. Бойго жеткен кыз. *Зар ыйлап малча сатылган, Селкилер күлгөн кез ушул* (Жантөшев). *Ал тиги кызыл жоолукчан – Эмгектин кызы селкибиз* (Турусбеков). 2. Эрке, жалакай. *Баласы селки өсүп калыптыр.*

СЕЛКИЛДЕ Селк-селк этүү, селк-селк эткен кыймылда болуу. *Аппак селкилдеген узун сакал* (Токомбаев). *Өркөчтөрү депилдеп, Чуудалары селкилдеп* («Манас»).

СЕЛКИЛДЕТ селкилде этишинин аркылуу мамилеси.

СЕЛКИЛДӨӨ селкилде этишинин кыймыл атоочу.

СЕЛКИНЧЕК Оюн-шоок үчүн күү менен алга, артка чайпалып тебүүгө ылайыктап курулган жасалга. *Өткөрдүк айлуу түндү нечен жолу, Бир тептик селкинчекти жыргап-куунап* (Үмөталиев). *Ар бир айыл четинде Алты бакан селкинчек* («Мендирман»).

СЕЛПЕЙ Үстү-башы, жүрүш-турушу тың болбой илээлеп туруу, жүдөө болуу. *Эмне селпейип жүрөсүң биерде? – деп бизди кемсинте сүйлөдү* («Чалкан»). *Эшиктен кирип келип мыкаачы бай, Тээптир эмне турдуң деп селпейип* (Турусбеков).

СЕЛПЕЙТ селпей этишинин аркылуу мамилеси.

СЕЛПЕКТЕ Эби-сыны жок, селп-селп эткен жеңил көрүнүштө, кыймыл-аракетте болуу. *Селпектеп качып жөнөө.*

СЕЛПЕКТЕТ селпекте этишинин аркылуу мамилеси.

СЕЛПЕКТӨӨ селпекте этишинин кыймыл атоочу.

СЕЛСАЯК Белгилүү турган жайы жок, кыдырып жүрмө, жакырланган, тентиреген адам.

СЕЛСАЯКТА Селсаяктык кылуу, кыдырып, тентиреп жүрүү.

СЕЛТ ЭТҮҮ Чочуп кетип денеси жыйрыла түшүү, тартыла түшүү, селтең эткен көрүнүштө болуу. *Селт этип тура калды.*

Селт этип Дилвар ойгонду шашып, Кашкаят асман кізгі таў атып (Абдыраманов).

СЕЛТЕЎ-СЕЛТЕЎ ЭТЇЇ Чочулап эки жагын тез-тез карануу.

СЕЛТЕЎ ЭТЇЇ Чочуп кетип тез кыймыл жасоо. *Ичи ачыша тїшкєн Динар эки колун теў кєтєріп селтеў этти* (Сыдыкбеков).

СЕЛТЕЎДЕ Элтеў-селтеў этип эки жагын тез-тез карануу.

СЕЛЬПО Селолук керек-жарак коому жана ошондой коомдун дїкєні. *Кечээ кіні сельпого кєп кездеме келди* (Баялинов).

СЕЛЬСОВЕТ Селолук совет. *Орусбек окуу жашына толгондо Омордун їйїнє сельсоветтен киши келди* (Сыдыкбеков).

СЕМАНТИКА 1. ***семасиология*** менен бирдей. 2. Сєздєрдїн мааниси.

СЕМАСИОЛОГ Сєздєрдїн семантикасын, маанисин изилдєєчї адис.

СЕМАСИОЛОГИЯ Сєздєрдїн маанилерин, алардын єзгєрїшїн изилдей турган тил илиминин атайын бєлїмї.

СЕМАФОР Темир жол тїйїнїндє жолдун ачык же жабыктыгын жарык аркылуу билдирїїчї сигнал.

СЕМЕСТР Жогорку жана атайын орто окуу жайларында окуу жылынын жартысы. *Бир семестр бою жакшы окуган студент президенттик стипендияга жетти.*

СЕМИЗ 1. Эти толук, майлуу. *Кой семизи койчудан* (макал). *Аттардын ичиндеги семизи жана кілігі тору ала ат экен* (Жантєшев). 2. Єсїмдїк їчїн керектїї заттары жетиштїї, кїр (жер жєнїндє). *Жер семизин тандашып, Айдашкан элди карачы* (Токтогул).

СЕМИЗ ООЗ Керсейип, кєтєрїлїп, текебер сїйлєгєн, кесир сїйлєгєн. *Семиз оозсуў. Сенин кесириў бизге тийбесе болду* («Чалкан»).

СЕМИЗДИК Семиз болгон абал. *Койлордун жазга ушул семиздиги менен жетпесе да єўдїї жетерине ишенем* (Жантєшев). *Араба менен жїрчї эле, Семиздиктен басалбай* (Маликов).

СЕМИНАР 1. Жогорку окуу жайларында мугалимдердин жетекчилиги менен єткєрїлїїчї группалык практикалык иш. 2. Квалификацияны жогорулатуу їчїн атайын даярдык берїї максатында єткєрїлгєн ийрим, иш-чара. *Агитаторлордун семинары.*

СЕМИОТИКА Белги жана белгилер системасын изилдєєчї илим.

СЕМИР 1. Эт алуу, эттїї болуу, семиз болуу. *Жайылып малыў семирсе, Жайыттын кєркї сонун да!* (Токтогул). *Уйлардын жїнїнєн май чыгып, жылтылдап, семире баштады* (Бейшеналиев). *Єлєўдїї жерде єгїз семирет, єліктїї жерде молдо семирет* (макал). 2. Єсїмдїк їчїн керектїї заттары жетиштїї болуу, кїр болуу (жер жєнїндє). *Аўкып жаткан байыркы Аўыздары семирген* (Тоголок Молдо).

СЕМИРТ семир этишинин аркылуу мамилеси.

СЕМИРТКИЧ: жер семирткич Тїшїмдїїлїктї жогорулатуу максатында кыртышка тєгїлїїчї кошунду. *Минералдуу семирткич. Органикалык жер семирткич. Химиялык жер семирткич.*

СЕМИРЇЇ семир этишинин кыймыл атоочу.

СЕМИТОЛОГИЯ Семит тилдерин жана семит маданиятын изилдєєчї илим.

СЕМИЧКЕДЕЙ ЧАГУУ Колунан келїї, аткара алуу. *Эч кабатыр болбо, аны семичкедей чагат.*

СЕН КЄР, МЕН КЄР Экинчи кайрылбоо, кайталабоо, орду тїбї менен жок болуу деген мааниде оорунун айыгып кетиши же бирєєнїн дайынсыз жоголушуна карата колдонулат. *Былтыр бир кат келди, кийин сен кєр, мен кєр жок болду. Сен кєр, мен кєр болуп кетти.*

СЕН Экинчи жакка карата колдонулуучу жактама ат атооч. *Чыгым салып эл жедиў, Чыркыратып жардыны, Жалгыз атын сен жедиў* (Токтогул). *Сен – карчыганын тынары, Мен – кара тоонун улары* (Тоголок Молдо). *Кыйналып. жїрїп єлбєсєм, Кегимди сенден аламын* (Барпы). *Сен жарыгым, аппак элеў, таза элеў, Сен жарыгым, наз элеў да, жаз элеў* (Келдибекова).

СЕН, МЕН ДЕШИП КАЛУУ Бири-бирине жаман-жакшы сєз айтышып урушуп калуу, чырлашып, араздашып калуу. *Сен, мен дешип калганга таарынып келбей жїрєт го деп ойлоду* (Байтемиров). *Эзели їйдє карабаган киши менен сен, мен дешип калдым* («Чалкан»).

СЕНАЖ *а.ч.* Нымдуулугу 50–55% чєптєн абасыз шартта ачытылган тоют, аны даярдоодо табигый шалбаа чєптєрї жана эгилме чєптєр керектелет.

СЕНАТ 1. Байыркы Римдеги башкаруунун жогорку органы. 2. Падышалык Россияда: жогорку соттук-административдик мекеме. 3. Бир катар єлкєлєрдє закон чыгаруучу жогорку палата (АКШда конгресстин, ал эми Белгия, Канада жана башка мамлекеттерде парламенттин жогорку палатасы).

СЕНАТОР Сенаттын мїчєсї.

СЕНДЕЛ 1. Азап тартуу, тентирєє. *Сексенде энем сен элеў, Сенделип кеткен мен элем* (Токтогул). 2. Арып-ачкан, чарчапчаалыккан тїрдє темтеўдеп араў басуу.

СЕНДЕЛТ сендел этишинин аркылуу мамилеси.

СЕНДЕЛЇЇ сендел этишинин кыймыл атоочу.

СЕНДЕН КЕЛГЕНДИ КЄРДЇМ Сенин колууан келген кырсыкты, кыянатчылыкты,

жамандыкты көрө жатууга тобокел кылдым, бел байладым деген мааниде колдонулат. *Сенден келгенди көрдүм деп, ичинен кекенген Дөөт Суксурду жекире омуроолотту* (Осмоналиев).

СЕНДИРЕКТЕ Алы кетип, бутун араң шилтеп тамтаңдап басуу. *Батма сендиректеп барып жүктүн бурчуна сүйөнүп олтурду* (Байтемиров).

СЕНДИРЕКТЕТ ***сендиректе*** этишинин аркылуу мамилеси.

СЕНДИРЕКТӨӨ ***сендиректе*** этишинин кыймыл атоочу.

СЕНЕЙ Сенек болгондой былк этпей катып калуу, кыймылдабай калуу. *Зайнанын оюнан бардык нерсе чыгып, эки колун өйдө көтөргөн калыбында сенейди* («Жаш ленинчи»).

СЕНЕЙТ ***сеней*** этишинин аркылуу мамилеси.

СЕНЕЙҮҮ ***сеней*** этишинин кыймыл атоочу.

СЕНЕК Катып калган, шал болуп калган. *Колу сенек.*

СЕНИ КАЙСЫ КАРА ТЕКЕ СҮЗДҮ Бул эмне кылганың, кырсыктуу, жалаалуу иште кандай тиешең бар эле деген сыяктуу жемелөө, жекирүү маанисинде. *Бул жерге сени кайсы кара теке сүзүп алып келди экен, айбан* («Чалкан»).

СЕНИН ТАМАНЫҢА КИРГЕН ТИКЕН МЕНИН ЧЕЧЕКЕЙИМЕ КИРСИН Сен тартар азапты мен тартайын, сага келген кырсык, балээ мага келсин деген мааниде. *Курган ата менен эне сенин таманыңа кирген тикен биздин чечекейибизге кирсин, – деп кызга үйрүлүп түшөт* (Бөлөкбаев).

СЕНСАЦИЯ Көпчүлүктүн делебесин козгогон, көңүлүн эргиткен кабар, көз караш, укмуштуу окуя.

СЕНСУАЛИЗМ Таанып-билүүнүн бирден-бир булагы сезүү болот деп эсептөөчү философиялык окуу.

СЕНТЕНЦИЯ Насыят мүнөздүү жыйынтык, санат.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ *адаб.* Сезгичтик, Адам сезимин курчаган чөйрөнү өзгөчө сезимталдык менен сүрөттөп берүүнү, каармандардын түйшүктөрүн, кайгы-муңун көбүрөөк чагылдырууну көздөгөн адабий агым.

СЕНТЯБРЬ Календарлык жыл эсебинин тогузунчу айы. *Сентябрь ай, коон жыттуу сонун ай, Бышыкчылык, барлык, элдин көңүлү жай* (Осмонов).

СЕНЬОР Феодалдык коомдо – ири жер ээси, соттук, административдик жана саясий бийлиги болгон адам.

СЕҢИР I Тоонун урчуктанган бийик кыры. *Жети-Өзөндү көрүүгө, Жерге талдуу сеңирге Жетип ордо тикти эле* («Сейтек»). *Жатып калды Табылды, Учтанган кара сеңирге* («Эр Табылды»). *Кайкысын көк сеңирдин кетти ашып, Камчы, урдум кула керге мен да шашып* (Осмонкул). *Мурду тоонун сеңирдей* («Семетей» С.К.).

СЕҢИР II *диал.* Арбайып-тарбайып өскөн өсүмдүк.

СЕҢИРДҮҮ Урчуктуу, тик кырлуу тоо. *Мурунунун таноосу сеңирдүү тоонун быткылдай* (фольк.). *Бет алдыда көң сеңирдүү тоолор* (Стамов).

СЕҢСЕЛ I Селкилдеп, ыргалып туруу (жүн, чач же жыш өскөн чөп, эгин ж.б. жөнүндө). *Койлор чубайт жибек жүнү сеңселип, Уйлар оттойт бүйрү чыгып теңселип* (Осмонкул). *Арпа, буудай, сулуулар Сепкен жерде сеңселип* (Нуркамал).

СЕҢСЕЛ II *диал.* 1. Сапсаң көрпө. *Ичиктин ичи сеңселден болот.* 2. *өт.* Олжолуу, жолдуу адам. *Анын жолу сеңсел.*

СЕҢСЕЛТ ***сеңсел*** этишинин аркылуу мамилеси.

СЕҢСЕЛҮҮ ***сеңсел*** этишинин кыймыл атоочу.

СЕП I 1. Кызды күйөөгө бергенде кошо берилүүчү кийим-кече, үй оокаттары жана тиричилик буюмдар. *Солтобайга беремин, Кызымды сонун түркүн сеп менен* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. Кошумча. *Бака сийсе, көлгө сеп* (макал).

СЕП II Майда же суюк нерсени бириндетип чачуу, себелөө. *Эшик алдын шыпырып, суу сээп тазалайм* (Абдукаримов). *Арпа, буудай, сулулар, Сепкен жерде сеңселип* (Нуркамал).

СЕПАРАТИЗМ *саяс.* 1. Өзүнчө бөлүнүүгө аракеттенүү. 2. Көп улуттуу мамлекеттерде аз сандуу улуттардын мамлекеттен бөлүнүп өзүнчө мамлекет же автономиялуу облус болууга умтулушу.

СЕПАРАТОР Каймагын ажыратып алуу үчүн сүттү тарта турган машина, сүт машина.

СЕПАРАТТЫК ТЫНЧТЫК Согуш жүргүзүп жаткан мамлекеттердин бирөө тарабынан өзү согушуп жаткан мамлекет менен согушту улантып жаткан союздаштарынан айрым түзүлгөн тынчтык келишим.

СЕПАЯ Үч бут кылып жасалган нерсе. Көбүнчө өзөндү тосуу үчүн баштарын бириктирип, үч бут кылып, арасына бутактарды, таштарды толтуруп сала турган.

СЕПИЛ 1. Жоодон коргонуу максатында шаардын, жашаган жердин, сарайдын сыртынан айланта курчалган калың коргон-чеп. *Сепилин бийик куруптур* (Бейшеналиев). 2. Тосмо, тоскоолдук (атайын курулган), кээде табигый тоскоолдуктар да (бийик жар, зоо ж.б.) сепил катары пайдаланылышы жана сепил аталышы мүмкүн. *Бузуп гүлбак сепилди.* 4. *өт.* Кебелбес күч.

СЕПКИЛ Кээ бир кишилердин терисинде (көбүнчө бетинде) пайда болуучу саргыч же күрөң түстөгү майда чыбыр тактар. *Чекири жок кой көздүү, Сепкили жок ак жүздүү* («Се-

метей»). *Анын эки бетинин отунда билинер-билинбес сепкили бар* (Абдумомунов).

СЕПКИЛДҮҮ Сепкил баскан, сепкили бар. *Тамара жыйырма бешке чамалаш, билинер-билинбес сепкилдүү келин* (Байтемиров). *Кара тору сепкилдүү келин жолдошун чымчып өптү* («Ала-Тоо»).

СЕПСИЗ Оору козгоочу микробдордун канга өтүп кетишинен организмдин жалпы жабырланышы.

СЕПТИР сеп этишинин аркылуу мамилеси.

СЕПТҮҮ Себи бар, себи менен берилген (кызга карата). *Септүү кыз.*

СЕР Көп, калыӊ. *Бир сер сакал абышка тыштан кирди.*

СЕР ДЫМАК Оюу далай жерде, сүйлөгөнү чоӊ, көөдөнүн көтөргөн. *Купшуӊдаган сен өӊдүү, Кулда болот сер дымак* (Тоголок Молдо). ***В.: сер сөөлөт.*** *Жамандын бары сер сөөлөт келет.*

СЕР ЖАМГЫР *диал.* Көнөктөп катуу жааган жамгыр.

СЕР САБИЗ Сабиз көп кошулган, сабизи көп. *Бирөө четке жылдырган капкак астынан көк булоосун чыгарып чоӊ депкир менен сер сабиз палоону тосулган табакка салып жатты* (Мавлянов).

СЕР САКАЛ Чоӊ сакал, үкөк сакал.

СЕРАП 1. Суугa канган, кана сугарылган. 2. *диал.* Мол, көп, толгон.

СЕРБАА Кымбат баалуу жасалга.

СЕРБЕЙ 1. Жапыз жана бирин-серин, анда-мында болуп өсүү (өсүмдүктөр, кыл, чач ж.б. жөнүндө). *Сакал-муруту сербейип туруу. Сербейген майда карагайлар. Сербейген караган бута.* 2. Кичине болуп көрүнүү, эрбейүү. *Балам, сербейбей чай кайнатыша койсоӊ боло* («Чалкан»). *Төрт чөмөлө чөп кепенин үстүндө сербейип турат.*

СЕРБЕЙТ сербей этишинин аркылуу мамилеси.

СЕРБЕЙҮҮ сербей этишинин кыймыл атоочу.

СЕРБЕӉДЕ Сербейген кичинекей көрүнүштө кыймылдоо. *Сербеӊдеп ойноп жүргөн көпөлөгүмсүӊ* (Сыдыкбеков). *Саамайы учуп сербеӊдеп, Көкүлү учуп эрбеӊдеп* («Эр Табылды»).

СЕРВАНТ Текчелери бар, айнектелген, идиш-аяк коюлчу шкаф.

СЕРВИЗ Белгилүү сандагы адамдарга ылайыкталган идиш-аяктардын толук тобу. *Чай сервизи.*

СЕРВИС Тиричилик жактан тейлөө.

СЕРВИС-БЮРО Калкты турмуш-тиричилик жагынан тез тейлөөчү мекеме, турмуш жагынан кызмат көрсөтүү бюросу.

СЕРГЕК 1. Көӊүлү көтөрүӊкү, ачык, шат. *Кычандын жүрөгүн түпөйүл басканы менен, көӊүлү сергек* (Бейшеналиев). *Сергек Зарыл киндегисиндей эрте ойгонуп, эрте турду* (Сыдыкбеков). 2. Сак, кыраакы, аркы-беркини тез сезүүчү. *Көп уйкуга кызыкпай, Сергек болгон жакшы экен* (Барпы). *Мырзабек абдан сергек бала* (Абдумомунов).

СЕРГЕКТИК 1. Көӊүлү көтөрүӊкү, ачык, шат болгондук. 2. Сактык, кыраакылык, аркы-беркини тез сезүүчүлүк.

СЕРГИ 1. Салкын абага чыгып эс алуу, сергиндөө, көӊүл ачуу. *Сергисек төрдө гүл сайма, Суктансак мөлтүр Ак-Сайга* (Абдыраманов). *Жайлообуз сонун жер болот, Жан-жаныбар сергиген* (Бөкөнбаев). *Ашуунун аркы бетине түшөр замат эле жүрөк толкуп, көӊүл сергий түштү* («Жаш ленинчи»). 2. Күн ачылып, жаан-чачын басылуу. *Күн сергиди. 3.* Кургай баштоо, тоборсуу. *Кир сергиди.* 4. Женилденүү, өзүн жеӊил сезүү, бошоо. *Жумуштан сергий түшүү. Уруя сөзүнүн аягына чыкканда бир чоӊ жүгү түшкөнсүп, бою сергий түштү* (Байтемиров).

СЕРГИТ серги этишинин аркылуу мамилеси.

СЕРГҮҮ серги этишинин кыймыл атоочу.

СЕРДЫМАК Оюу далай жерде, көпкөлөӊ адам. *Купшуӊдаган сен өӊдүү, кулда болот сердымак* («Кедейкан»).

СЕРЕ I 1. Түркүктөргө орнотулган үстүнкү бети гана жабылып, туш жактары ачык бастырма. 2. Курут кургатуу үчүн ылайыкталган бийик секиче. *Алачык менен үйдүн ортосунда сереси бар экен, үстүнө кыша таштап, курут жайып коюптур* (Касымбеков). 3. Төр, төбө.

СЕРЕ II Төрт манжанын салааларын анча бириктирбей, ачыгыраак коюп өлчөгөндөгү жазылык энди билгизген чен. *Улак башкалардан сере бийик* (Бейшеналиев). *Казысы сере бээ союптур. Кымтый кармап олтуруп, Чеӊгелин сере толтуруп* (Молдо Кылыч).

СЕРЕ III: таӊдын эре-сересинде Таӊ кулан өөк болгондо, таӊ жаӊыдан атып келе жатканда. *Таӊдын эре-сересинде Табылдынын айлына келип калды* («Эр Табылды»).

СЕРЕЙ Сороюп, эрбейип чыгып туруу. *Шыпшагандай серейип, куураганы дагы бар* (Токомбаев). *Кулактары серейип, Энесин таппай элейип* (Шүкүрбеков).

СЕРЕК Үй кайтарган жөнөкөй ит. *Келериӊде дүнүйө – бүрдөп турган терексиӊ, кетериӊде дүнүйө – үрүп турган серексиӊ.*

СЕРЕНАДА 1. Чыгыш Европа поэзиясындагы ашыктыкты даӊазалоочу саламдашуу ыры. 2. Лирикалык музыкалык чыгарманын бир түрү.

СЕРЕӉ: сереӊ-сереӊ Кичине нерсенин анда-мында бир көрүнүп, сербеӊдеп чуркаган көрүнүшүн билдирүү үчүн колдонулат. *Коён сереӊ-сереӊ этти.*

СЕРЕӉДЕ Сереӊ-сереӊ этүү. *Сеӊсеӊ куйрук, кош кулак, Сереӊдеген коенек. Сереӊдеп чуркаган сур чычкандар.*

СЕРЕЎДЕТ сереўде этишинин аркылуу мамилеси.

СЕРЕЎДӨӨ сереўде этишинин кыймыл атоочу.

СЕРЕПЧИ байкоочу менен бирдей.

СЕРЕПЧИЛЕ Алысты караганда алаканды чекесине кырынан коюп, бир нерсени жакшылап көрүүгө ыўгайлоо. *Азыр үйүн көздөй бурулган үч мугалимди көрүп, Омор колун чекесине серепчилей карады* (Сыдыкбеков).

СЕРЕПЧИЛӨӨ серепчиле этишинин кыймыл атоочу.

СЕРЖАНТ Армиядагы, милициядагы кенже командалык бөлүктө берилүүчү наам, чин жана ушундай наамдагы, чиндеги адам (кызматкер). *Көргөн окуясын баштан аяк отделениесинин командири сержант Иван Безруковго айтып берди* (Сыдыкбеков).

СЕРИЯ 1. Турпатташ, маанилеш, мазмундаш же бир канча жалпы, окшош белгилери бар нерселер. *Художник С. Акылбеков колхозчулардын колхоз талаасындагы ырааттуу эмгеги жөнүндө картиналардын сериясын жазды* («Ала-Тоо»). 2. Кинокартинанын салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ бөлүгү. *Үч сериядан турган картина. Көп сериядан турган кинофильм.* 3. Акча, облигация кагаздарынын, документтердин цифралар же тамгалар менен белгиленген разряды, категориясы. *Облигациянын номери жана сериясы. Паспорттун номери жана сериясы.*

СЕРИЯЛУУ Сериядан турган, серия-серия болуп чыгарылган. *Сериялуу өндүрүш.*

СЕРИЯЛЫК серияга таандык. *Техниканы сериялык түрдө бир кыйла жакшы даражада даярдоо.*

СЕРКЕ Эки жашка караган биттелген теке. *Миў койду бир серке баштайт* (макал).

СЕРКЕЧ серке менен бирдей.

СЕРМЕ 1. Кармоо, кармап алуу аракети менен колду умтула шилтөө, сермөө, илип алуу. *Апасы келип сермей берерде Сатыкул ойт берди* (Касымбеков). *Табына келген убакта, Таасын сермейт куш дагы* (Осмонкул). *Оозун ачкан бөрүнү, Берен бүркүт сермесин* (Бөкөнбаев). 2. Учуу, алга карай умтулуу аракети менен канатты кыймылга келтирүү, канат кагуу, серпүү. *Канат сермеп, бук болуп, Келатты учуп жагалмай* (Бөкөнбаев).

СЕРМЕЛ серме этишинин туюк мамилеси.

СЕРМЕЛЕ Колуна тийген нерсеге жанталашып кармап калуу. *Агып кете жаздадым, Жинди-Суудан сермелеп.*

СЕРМӨӨ серме этишинин кыймыл атоочу.

СЕРП 1. Шилтөө, сермөө. *Чогулуш болсо кол серпип, Күрсүлдөдүў активим* (Үмөталиев). 2. Жулкуп тартуу, булкуп ыргытуу, илип тартуу. *Серперимде балыкты, Жаян келип сугунду* («Кедейкан»). *Түндүктү серпип тартып, кайырып койгула* («Ала-Тоо»). *Чын эле серпип ыргыттыў, Чычканды мышык баскандай* (Токтогул).

СЕРПАНТИН 1. Маскараддарда, зоок-тамашаларда бийлөөчүлөрдүн үстүнө ыргытылуучу түрдүү түстөгү жука тасма кагаздар. 2. Өрүү беттеги чукул бурулуштуу жол.

СЕРПИЛ серп этишинин туюк мамилеси.

СЕРПИЛГИЧ Ийилип калыбына келме; созулуп калыбына келме. *Серпилгич пружина.*

СЕРПИНДИ Бир нерсенин учкуну, чачырандысы. *Өрттөнгөн ошо казандын Серпиндиси тийбесин* («Эр Төштүк»).

СЕРПИШ Кармашуу, алышуу, күрөшүү. *Серпишкенге бой бербес, Сепил болуп калгыла!* («Семетей»). *Серпишкен жоону басынтып, Жеўбей кайтчу биз бекен?* (Элебаев).

СЕРПИШТИР серпиш этишинин аркылуу мамилеси.

СЕРПИШҮҮ серпиш этишинин кыймыл атоочу.

СЕРПӨӨР *аўч.* Жаактын серпилгич күчү менен баскан (түшкөн) аўды бутунан чаап калуучу жаа формасындагы капкандын кош тетиги.

СЕРПТИР серп этишинин аркылуу мамилеси.

СЕРПҮҮ 1. *аўч.* Бүркүт, ителги, ылаачын алган нерсесин тээп түшүрүү же тырмагы менен жара тартуу. 2. ***серп*** этишинин кыймыл атоочу.

СЕРТ 1. Иреўи суук, сулуу эмес (өў жөнүндө). *Анын иреўин серт көргөзгөн оў жаагында уржук-буржук болуп айыккан тырыгы бар* («Ала-Тоо»). 2. Жагымсыз, жаман. *Энесиз жетим деген сөз эў эле суук, серт экен* (Убукеев).

СЕРТИФИКАТ к. тастыктама.

СЕРТТИК Адамдын сырткы көрүнүшүнүн жагымсыздыгы. *Серттигине карабай, көзгө жылуу, шок өстүргөн баладай.*

СЕРҮҮН Салкын, мээлүүн. *Кечки жел берет серүүндү, Эмгекти кылып жатканда* (Бөкөнбаев). *Ашыр жаздын серүүн абасын жута дем алып, теребелди суктана карады* (Сасыкбаев). *Кеўдигиў үчүн, серүүнүў үчүн сүйөмбү, Көк деўиз сени көөлгүгөн, үнсүз чалкыган* (Сариева).

СЕРҮҮНДӨ 1. Салкын, мээлүүн тартуу, серүүн абалга келүү. *Күн серүүндөй түштү.* 2. Салкындап дем алуу. *Дербиш өзүнө тааныш бактын ичинде серүүндөп келе жатты* (Каимов).

СЕРҮҮНДӨӨ серүүндө этишинин кыймыл атоочу.

СЕРҮҮНДӨТ серүүндө этишинин аркылуу мамилеси.

СЁРФИНГ *спорт.* Суу спорту, атайын ылайыкталган тактайчага туруп алып суу, толкундардын үстүнөн сыйгалак тээп өтүү.

СЕС Айбат, опуза, кыр көрсөткөндүк. *Найзанын учтуусу, кылычтын миздүүсү жоого сес!* (Сыдыкбеков). *Сес көрсөтүп, жүрөгүнүн мизин алуу. Душмандын сесин алгыдай баатырлыгы бар жигиттерден бол* («Ала-Тоо»).

СЕССИЯ 1. Бийлик органдарынын мезгил-мезгил менен өткөрүлүүчү жыйыны, отуруму. 2. Жогорку же атайын орто окуу жайларында мезгилдүү сынак учуру. 3. *саяс.* Бир өкүлдүктүн, органдын, эл аралык уюмдун, илимий конференциялардын ж.у.с. иштешинин мезгили.

СЕСТЕЙ Коркуп, чочуп, элейип туруп калуу. *Алымкул качан кетти? – деп Карып сестее түштү* (Абдукаримов). *Келиндер бир аз сестее түшүшүп, анан сыр бербеске салышты* (Сыдыкбеков).

СЕСТЕН Коркуу, айбыгуу. *Арзынын көз карашынан сестене түшкөн Жума кичине мукактана түштү* (Жантөшев). *Канай «Атам уруп коёт го» деп сестенчү* (Таштемиров).

СЕСТЕНҮҮ ***сестен*** этишинин кыймыл атоочу.

СЕСТҮҮ Сүрдүү, сес көрсөтөрлүк. *Бир саамдай Зайнага сестүү карап турду да, Калпакбай уулу столду дүп муштады* (Сыдыкбеков).

СЕТЕР 1. Ыйык. 2. Ыйык кылып эркин коё берилген мал (мындай малдын этин жебейт, жүнүн кыркпайт). 3. Жүдөгөн, араң кыймылдаган.

СЕЯЛКА Үрөн сепкич машина.

СИГНАЛ 1. Үн же жарык аркылуу кандайдыр бир кабар, буйрук, команда берүү үчүн колдонула турган шарттуу белги. *Жарык менен берилүүчү сигнал. Кырсык сигналы.* 2. Кабар, билдирүү. *Ар кандай кылмыштуу иштер жөнүндө түшкөн сигналдар.*

СИГНАЛИЗАТОР Сигнал берүүчү жабдык же ошол жабдыктын сигнал берүүчү бөлүгү.

СИГНАЛИЗАЦИЯ Сигнал берүү системасы; сигнал берүү үчүн жасалган аппарат же түзүлүш. *Темир жол сигнализациясы. Деңиз сигнализациясы.*

СИГНАЛЧЫ Сигнал берүүчү.

СИЗ Сен деген жактама ат атоочтун сылык формасы. *Сизден башка адамдан, Укканым жок жылуу сөз* (Токтогул). *Сизге салам айтышты, – деди окуучулар мугалимдерине* («Жаш ленинчи»).

СИЙ Заара кылуу, сийдик чыгаруу.

СИЙГЕК Табарсыгы бош, төшөгүнө сийип коймо.

СИЙГИЗ ***сий*** этишинин аркылуу мамилеси.

СИЙДИГИ БУЛУТ АЙЛАНУУ Өтө кыйын абалда калуу, аргасы түгөнүү, айласы кетүү. *Сийдиги булут айланып, Айтарга тили байланып* (Алыбаев).

СИЙДИК 1. Бөйрөк аркылуу иштелип чыгып, жыныс органынын заара өтө турган жолу менен организмден бөлүнүп чыгуучу суюктук, заара. 2. *сөйл.* Эркектин уругу, тукуму. *Сийдиги таза айгыр. Сийдиги асыл букадан алынган төл. Сийдиги бир, жатыны башка.*

СИЛЕР Сен деген жактама ат атоочтун көптүк саны.

СИЛИКОЗ Көп учурда чаңдуу аба менен дем алуу кесепетинен өпкөдө болгон дарт.

СИЛК 1. Күбүү, кагуу, силкинтүү. *Чаңды какса кетет, кумду силксе түшөт! – деди Мамбет карыя* (Сасыкбаев). *Тебетейин силкип, карын түшүрдү. Ташташ үчүн силкип жондон, Үстөмдүгүн башканын* (Байгазиев). 2. Шилтөө. *Көкө чекесин чүрүштүрө калып, колун силкип таштады* («Ала-Тоо»). *Өз алдынча кобураган Динар колун силке берип баракка сыя тамызды* (Сыдыкбеков). 3. Булкуу, кагуу, тартуу. *Боз айгыр үйүрүнө карап азынаса, тизгинин катуу силкип коюп, Күмүш чубалжыган көчтүн эң алдында келе жатат* (Жантөшев). *Кара кашканын тизгинин силккенде, тынчтана түштү* («Жаш ленинчи»).

СИЛКИ ***силк*** менен бирдей.

СИЛКИЛДЕ Каарын төгүп, ачууланып калчылдоо.

СИЛКИН 1. Күбүнүү, кагынуу. *Силкингенде жүнүнөн, Ар кандай шуулдап үн чыкты* («Эр Төштүк»). 2. *өт.* Ачуулануу, булкулдоо. *Бүгүн силкинип эле жактырбай калыпсың* («Ала-Тоо»).

СИЛКИНТ ***силкин*** этишинин аркылуу мамилеси.

СИЛКИНҮҮ ***силкин*** этишинин кыймыл атоочу.

СИЛКИШ ***силк*** этишинин кош мамилеси.

СИЛКҮҮ ***силк*** этишинин кыймыл атоочу.

СИЛЛАБИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ *адаб.* Муунчул ыр түзүлүшү.

СИЛЛОГИЗМ Ой жүгүртүү. Эки ой-пикирден үчүнчү жаңы ой-пикирди чыгаруу.

СИЛОС Малга азык болуучу өсүмдүктөрдөн майда тууралып, атайын жасалган жайда (башня, траншея, ороо ж.б.) ачытуу жолу менен даярдалуучу чыктуу тоют. *Жүгөрүнүн силосу. Силос даярдоо.*

СИЛОСТО Малга тоют болуучу өсүмдүктөрдү силоско айландыруу, силос кылуу.

СИЛОСТОО ***силосто*** этишинин кыймыл атоочу.

СИЛУЭТ 1. Караан, сөлөкөт. 2. *сүр.* Көлөкөлөнгөн контурдук сүрөт.

СИМБИОЗ *биол.* Эки организмдин биригип алып, бири-бирине жабышып алып, бири-бирине пайда келтирип жашашы.

СИМВОЛ 1. Кандайдыр бир түшүнүктүн,

идеянын шарттуу белгиси катарында колдонулуучу нерсе; аракет же образ. *Көгүчкөн – тынчтыктын символу. Уктап жатат, балким эртең ойгоноор, Мифке айланып, Символ болуп токтоноор* (Акматалиев). 2. Белгилүү бир чоңдуктун тигил же бул илим тармагы тарабынан шарттуу белгилениши. *Математикалык символ. Химиялык символдор.*

СИМВОЛИЗМ XIX кылымдын аягы менен XX кылымдын башында пайда болуп, символдор системасын чындыкты көркөм чагылдыруунун бирден-бир негизги ыкмасы катары тааныган адабият менен искусствонун агымы.

СИМВОЛИКА Кандайдыр бир нерсеге таандык кылынган, ыйгарылган шарттуу маани. *Гүлдөрдүн символикасы.*

СИМВОЛИСТ Символизмди жолдоочу, ага берилген.

СИММЕТРИЯ Борбордун же ортоңку чийиндин эки жагына жайгашкан бөлүктөрдүн өлчөмүнүн бири-бирине дал келиши, бирдейлиги.

СИМПАТИЯ Жактыруу, жакшы көрүү, сүйүмөнчүктүүлүк, сүйгүнчүк.

СИМПОЗИУМ Кандайдыр бир илимий маселе боюнча чакырылган эл аралык кеңешме.

СИМПТОМ Белги, ар кайсы ооруга мүнөздүү көрүнүш.

СИМФОНИЯ Оркестр үчүн түзүлгөн, көбүнчө төрт бөлүктөн турган жана ар бир бөлүгү өзүнчө айырмалуу өзгөчөлүккө ээ болгон көлөмдүү музыкалык чыгарма, биригип үндөшүүчүлүк.

СИНАГОГА Еврейлердин динге сыйына турган жайы.

СИНГАРМОНИЗМ Үндөштүк закону. Бир сөздүн составындагы үндүүлөрдүн бири бирине тийгизген таасиринин натыйжасында тил жана эрин үндөштүгүнө ылайык ээрчип өзгөрүшү. Мисалы, тоо+лар=тоолор ж.б.

СИНДИКАТ *экон.* Эки же андан ашык менчик ээлеринин же фирмалардын белгилүү бир максатка жетишүү үчүн уюштурулган бирикмеси, монополия формаларынын бири.

СИНДРОМ *мед.* Кандайдыр бир ооруга мүнөздүү болгон белгилердин жалпылыгы.

СИНЕКДОХА Бир нерсе жөнүндө түшүнүк берүү үчүн аны ошол заттын бир белгиси, бөлүгү менен же бөлүктү бүтүндүн аты менен атоо. Мисалы, жашы улуу же сыйлаган адамды *ак сакал* деп атоо.

СИНКРЕТИЗМ *филос.* 1. Кандайдыр бир нерсенин же көрүнүш, кубулуштардын алгачкы, жетиле элек абалын мүнөздөгөн, алардын бир бүтүн, туташ, айрым-айрым бөлүктөргө ажыратууга мүмкүн болбой турган абалы. 2. Эклектизмдин бир түрү, бирибирине коошпой турган, ар түрдүү, карама-каршы нерселердин, көз караштардын жана көрүнүштөрдүн биримдиги.

СИНОЛОГИЯ Кытай тарыхын, адабиятын, тилин изилдөөчү илим.

СИНОНИМ Маани жагы бирдей же бир канча жакын келип, айтылышы ар башка болгон сөздөр (мис. баатыр, жүрөктүү, эр ж.б.).

СИНОПТИК *метеор.* Аба ырайынын прогнозун аныктоо, кабарлап туруу жагынан адис, метеоролог.

СИНОПТИКА Аба ырайы жана анын кандай болору жөнүндө маалымат берүү адистиги.

СИНТАГМА 1. Бир интонацияга бириккен жана маани жагынан ажыралгыс бирдикти түзгөн, ошондуктан кээде бир эле мүчөнүн милдетин аткарган сүйлөмдүн составындагы сөз тизмеги, сөз топтору. 2. Аныктооч менен аныкталгычтан турган сөз тизмеги. 3. Ууга жана аны менен айкашкан мүчөлөр.

СИНТАКСИС Сүйлөм түзүлүшүн жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышын изилдей турган грамматиканын бир бөлүгү.

СИНТЕЗ Кандайдыр бир кубулуштун, предметтин анализдөө аркылуу алынган маалыматтарын, өз ара бөлүктөрү менен болгон байланыштарын ж.б. жактарын бирдикте, бирдей жалпылыкта алып, жыйынтыктоо аркылуу жүргүзүлгөн илимий изилдөө методу.

СИНХРОН Эки же андан көп процесстердин, көрүнүштөрдүн бир мезгилдүүлүгү, убакыт жагынан дал келүүчүлүк.

СИНЭКОЛОГИЯ Экологиянын бир түрү.

СИҢ 1. Акырындык менен сорулуп, сиңирилип кетүү. *Себелеп жааган жамгыр билинбей жердин кыртышына сиңип жатты* («Ала-Тоо»). *Көлкүлдөп күн нуруна мөңгү жибип, Кумга, коңулдарга кирет сиңип* (Мидин). 2. Ич- кен-жеген тамагы аш болуу, бойго тароо. *Сиңбеди бойго ашыбыз, Кыпкызыл канга боёлду, Кыйноону тартып башыбыз* («Манас»). *Шондогу беш минуттук бакыт даамы, Каныма беш жүз жылга сиңип калды* (Осмонов). 3. Бекем орун алуу, биротоло бекип, кабыл алынып кетүү, көндүм болуп калуу. *Турмушка сиңген жаңы салт. Кулакка сиңген сөздөр. Сөөккө сиңген адат.* 4. Эмгеги, кызматы, кадыры ж.б. өтүү, кандайдыр бир даражада белгилүү болуу, таанылуу. *Элге кадыры сиңген адам. Түбөлүк жашап каласың, Эмгегиң сиңсе заманга* (Шүкүрбеков). *Даңкы угулуп жер-жерге, Элге сиңди кызматы* (Осмонкул).

СИҢДИ 1. Аялдардын же кыз балдардын өзүнөн кичүү кыз бир тууганы. *Эжеси кийген тонду сиңдиси да кийет* (макал). 2. Жалпы эле өзүнөн кичүү аялдар, кыздар (улуу аялдар, кыздарга карата). *Сизге айтабыз тапшырма, Сиңдилериң биз мында* (Нуркамал).

СИЎИМДЇЇ Аш болумдуу, жагымдуу, жакшы сиўе турган. *Сиўимдїї тамак.*

СИЎИР сиў этишинин аркылуу мамилеси.

СИЎИШ Бири-бирине їйїр алышып, билишип, кадыр-баркы сиўип калуу.

СИЎЇЇ сиў этишинин кыймыл атоочу.

СИОНИЗМ Европада еврей буржуазиясынын арасында XIX кылымдын аягында пайда болгон реакциячыл улутчул агым.

СИРИУС *астр.* Чоў дєбєт топ жылдызынын аталышы. Єтє жарык жылдыз.

СИРКЕ I 1. Биттин жумурткасы. 2. *єт.* Томпойгон майда єсїмдїк.

СИРКЕ II Уксус, кычкыл суюктук. Ак серке – айран же сїзмє кошуп, кычкыл кылган сорпо. Ак сирке – ак серке болуп калган.

СИРКЕЛЕ 1. Сирке басып кетїї. 2. *єт.* Томпойгон майда нерселер менен кооздоо. *Бермет менен сиркелеп, Пил сєєгїнєн сабы бар* (фольк.).

СИРКЕЛЕТЇЇ Элдик зергерчиликте буюмду кооздоонун бир ыкмасы.

СИРКЕСИ СУУ КЄТЄРБЄЄ Чыртылдап урушуп, эч нерсени сїйбєє, сєз кєтєрє албай силкилдєє, силкинип жактырбаган абалда болуу (кєбїнчє бир жери ооруп, жаны кейип же капа болгон учурларда). *Койчу, Суусар! Сиркем суу кєтєрбєй турат* (Байтемиров). *Сиркеси суу кєтєрбєгєн, ачуулуу кожоюн сєздї уккусу келбеди* (Сасыкбаев). *Баласынын сиркеси суу кєтєрбєй турганын байкаган байбиче келинине кулак кагыш кылды* (Каимов).

СИРОП Жемиштин маўызына, ширесине кант кошуп кайнатылган таттуу суюктук.

СИСТЕМА 1. Бир нерсени иреттїї жайгаштыруунун, айрым бєлїктєрїн єз ара байланыштыруунун ж.б. белгилїї тартиби. *Китепканадагы китептерди жайгаштыруу системасы.* 2. Коомдук тїзїлїштїн формасы. *Социалисттик система. Капиталисттик система.* Бирдей максатта, багытта иш алып баруучу бир катар мекемелердин, уюмдардын белгилїї тобу, бирдиктїї жалпылыгы. *Эл агартуу системасы. Академиянын системасында иштєє.* 3. Бир нерсени уюштуруунун, єткєрїїнїн принциби, формасы. *Шайлоо системасы.* 4. Бєлїктєрї єз ара жалпылыкта, бири-бирине байланышта болуп турган бирдиктїїлїк, жалпы бир бїтїндї тїзгєн тїшїнїк. *Кїн системасы. Нерв системасы. Тилдин грамматикалык системасы.*

СИСТЕМАЛА Белгилїї бир тартипке келтирїї, иретке салуу, системалуу кылуу.

СИСТЕМАЛАН системала этишинин єздїк мамилеси.

СИСТЕМАЛАШТЫР системала менен бирдей.

СИСТЕМАЛАШТЫРУУ системалаштыр этишинин кыймыл атоочу.

СИСТЕМАЛОО системала этишинин кыймыл атоочу.

СИСТЕМАЛУУ Белгилїї бир системага, тартипке келтирилген, иреттелген, системасы бар.

СИСТЕМАТИКА Тирїї нерселердин баарысын жай-жайы менен иреттеп, жєнгє салып, классификациялоочу тармак.

СИСТОЛА Жїрєктїн жыйрылышы.

СИФОН 1. Бир учун суюктук куюлган идишке салганда, экинчи башынан суюктук куюлуучу, ийилген тїтїк. 2. Газдуу жана минералдуу суулардын дымын чыгарбай турган тїтїгї бар буюм. 3. Паровоздун от жагыла турган жеринде оттун жакшы кїйїшїн желдетип тездетїїчї жабдык.

СКАЛЬПЕЛЬ Хирургдардын кесїїгє колдонулуучу бычагы.

СКАМЕЙКА Тактайга же башка жука материалга бут орнотуп, башка отургучтардан узун кылып жасалган орундук.

СКАНЕР 1. Радиоизотоптук диагностика кылуучу тїзїлїш. 2. Текст, графика, сїрєттєрдї компьютердин эсине оптикалык жол менен киргизїї.

СКАРЛАТИНА Тамакты ооруксунтуп, этке кызыл бїдїрлєр чыгарып кармоочу, кєбїнчє балдар ооруй турган жугуштуу илдет.

СКАРПЕЛЬ *сїр.* Таштын ар кандай тїрлєрїн иштетїїдє скульптор колдонгон болот аспап.

СКАФАНДР Суучулдар кие турган суу єткєрбєс жана астратонавттар, космонавттар їчїн атайлап жасалган костюм (кийим).

СКВАЖИНА Бургулоо инструменти аркылуу жер катмарына кууш жана тереў кылып кєзєлгєн тешик. *Нефть скважинасы. Газ скважинасы.*

СКЕЙТ Тээп жїрїїгє, ойноого ылайыкталган деўгєлєкчєлїї тактайча. *Скейт тебїї.*

СКЕЛЕТ Адамдын, жаныбарлардын дене турпатынын негизин тїзгєн сєєктєрдїн жалпы тутуму, бири-бирине бириккен жалпы кєрїнїшї. Этинен ажыратылган жылаўач сєєк.

СКЕПТИК 1. Скептицизмди жолдоочу. 2. Бардык нерсеге шектїї караган, ишеним кылбаган адам.

СКЕПТИЦИЗМ 1. Билимдин чын экендигине жана объективдїї акыйкаттын жашап турушуна шек саноочу философиядагы агым. 2. Бардык нерсени шек саноого алууга умтулуу, бир нерсенин акыйкат экендигине ишенбей сын кєз караш менен мамиле кылуу.

СКИПИДАР Ийне жалбырактуу жыгачтардын чайырларынан иштелип чыгарылган медицинада, лак жана боёк жасоо єндїрїшїндє ж.б. колдонула турган жыты кїчтїї суюктук.

СКИФТЕР *тар.* Б.з.ч VII–III кылымдарда тїндїк Кара деўиз боюнда жашаган, иран тилинде сїйлєгєн байыркы уруулар.

СКЛАД Ар кандай нерселерди жайгаштырып сактоо үчүн пайдаланылуучу жай, имарат, кампа.

СКЛЕРА Көздүн ак чели. Омурткалуу жаныбарлардын көз чанагынын арткы бөлүгүн каптап турган, ал эми каректин алдында көздүн чанагына сааттын айнеги сымал киргизип койгондой, тунук айнек челге өткөн сырткы тыгыз бириктиргич ткандан турган чел.

СКЛЕРОЗ *мед.* 1. Ткандардын өсүшүнөн органдардын иштөө процесси бузулуп, ката башташы. 2. Унутчаактык.

СКОЛИОЗ *мед.* Дененин бир жак капталга кыйшайып калышы.

СКОТЧ Чаптоо, таңуу сыяктуу иштерде керектелүүчү түрмөктөлгөн жабышкактуу тасма.

СКРЕПКА Кыстыргыч, кагазды бири-бирине кыстыра турган төөнөгүч.

СКРИПАЧ Скрипкада ойноочу музыкант.

СКРИПКА Төрт кылдан турган жогорку тембрдеги кыл кыяк сыяктуу музыкалык аспап.

СКУЛЬПТОР Скульптуралык чыгармаларды түзүүчү, жасоочу художник, айкелчи.

СКУЛЬПТУРА 1. Жабыштыруу, жонуу, кесүү, чегүү, оюу жолу менен статуя, бюст, барельеф ж.б. сыяктуу искусстволук чыгармаларды түзүү өнөрчүлүгү, айкелчилик. 2. Искусствонун ушул түрүнө таандык чыгармалар, айкел.

СЛАЙД Тунук нерсеге, пленкага басылышын талап кылбаган сүрөт, диапозитив.

СЛАЙД-ВИТРАЖ Слайддан түзүлгөн витраж.

СЛАЙД-СЮЖЕТ Слайддын тобу, көрсөтүүнүн жыйыны.

СЛАЙД-ФИЛЬМ Слайд аркылуу көрсөткөн фильм.

СЛАЙДОТЕКА Слайд тандоо, жыйын.

СЛЁТ Кандайдыр бир массалык уюмдардын, бир кесиптеши өкүлдөрдүн жыйналышы, съезди. *Алдыңкы малчылардын слёту.*

СМАРТ-КАРД *инф.* 1. Ичине микропроцессор орнотулган пластик кард. 2. Кредит кард өлчөмүндөгү түзүлүш, ал мекемелерде жетүү коду менен бирдикте сертификат негизинде нускасын текшерүүдө жана системага бир жолу кирүүдө колдонулат.

СМЕНА Жумуш иштөөнүн, окуунун бирин-бири алмаштырганда, которгонго чейинки иштеп же окуп турган мөөнөтү, убактысы. *Шахтёрлорду таңкы сменага чакырган гудок созолонду* (Сасыкбаев).

СМЕНАЛЫК ***сменага*** таандык. *Сменалык мастер. Сменалык бригадалар.*

СМЕТА Болочок киреше, чыгашалардын эсептелип чыккан эсеп-кысабы, бир нерсенин болжолдуу эсеп-чоту. *Смета түзүү.*

СНАЙПЕР Таамай, так атуу чеберчилигине ээ болгон аткыч, көзгө атар мерген.

СНОСКА Беттин этегине жазылып, негизги жазуудан бөлүнгөн текст.

СОБОГӨЙ Кайыптан кабар берүүчү, далычы, төлгөчү.

СОБОЛ Суроо. *Собол бер. Собол сура. О, паңсат үкем... О, жакшылар, бир соболго жол барбы?* (Касымбеков).

СОБОР 1. Жыйын. Байыркы Русta – мансаптагы же шайланган адамдардын жыйналышы. 2. Чоң чиркөө.

СОВЕТ 1. Социалисттик коомдун саясий түзүлүшүнүн формасы болуп эсептелген, жумушчу табынын диктатурасын жүзөгө ашырган мамлекеттик бийликтин органы. *Эмгекчилердин шаардык Совети.* 2. Ар түрдүү коллегиялык органдардын аты. *Министрлер совети. Окумуштуулар совети.*

СОВЕТОЛОГ Советология боюнча адис.

СОВЕТОЛОГИЯ Советтик доордун маданиятка, ар кандай жашоонун багытына, коомго болгон таасирин изилдөөчү дисциплинанын жыйыны.

СОВЕТТИК Советтер өлкөсүнө, совет мамлекетине, анын бийлигине таандык, тийиштүү.

СОВНАРКОМ *тар.* Эл Комиссарлар Совети.

СОВХОЗ Социалисттик мамлекеттин айыл чарба өндүрүшү. *Дан чарба совхоздору. Мал чарба совхоздору.*

СОГОН Кумдуу жерге өсүүчү жапайы пияз. *Согону кумда түптөгөн, Соорусун гүлүн ачпаган* (Тоголок Молдо). *Талды-Булакта тоолордун беттеринин баары согон, танаа, сонун чөп* (Сасыкбаев).

СОГОНЧОГУ КАНАБОО Такыр төрөбөө, бала көрбөө. *Жашыңотуздан ашса да, согончогуң канабаган куу баш, баланын баркын билбейт экенсиң* (Касымбеков). *Өмүр бою согончогу канабаган Асыйпа баланы кадимки энедей эмизип бакты* («Советтик Кыргызстан»).

СОГОНЧОК 1. Буттун апкытка туура келген бөлүгү. *Согончогум туурулду, Заманам жаман куурулду* (Токтогул). *Катуу суук чилдеде Согончогум жарылган* (Барпы). 2. Бут кийимдин апкыты. *Өтүгүнүн согончогу менен атын боорго ныкып койду* («Ала-Тоо»). *Токтогул кара чокойдун согончогу менен торпогун колтукка тээп калды* (Токомбаев).

СОГОНЧОКТО Согончок менен ныгырып басуу, такандап басуу. *Алардын артынан үй багуучу Үсөнбай да согончоктой басып кетти* («Чалкан»).

СОГУЛ 1. ***сок*** этишинин туюк мамилеси. 2. Бир нерсеге тийүү, урунуу, кагылуу. *Таштан ташка согулган Чүйдү жээктеп зымырыла жөнөдү* («Советтик Кыргызстан»).

СОГУЛТ согул этишинин аркылуу мамилеси.

СОГУЛУУ согул этишинин кыймыл атоочу.

СОГУМ Байлап семиртип, кышка карата союла турган мал. *Согумуў чийгін болсо, ичиўе сакта* (макал). *Боз бээнин семиздигине кызыгып Белек єзї согумга союп алды* (Жантєшев).

СОГУМ ЧЇЙГЇН БОЛСУН Союлган мал семиз болсун, эт берекелїї болсун деген сыяктуу каалоо маанисинде айтылат. *Кадырдын «согум чїйчїн болсун» деген сєзїнє ичеги-карын арытып жаткан Мария чїйрїў-чїйрїў этип, «жегилик кылсын» деп тамашалай жооп берди* («Чалкан»).

СОГУУ сок этишинин кыймыл атоочу.

СОГУШ I Мамлекеттер, айрым элдер же уруулар арасында болгон куралдуу кїрєш, кагылыш. *Улуу Ата Мекендик согуш.*

СОГУШ II Урушуу, мушташуу, кармашуу.

СОГУШТУК согушка таандык. *Согуштук наам. Согуштук абал.*

СОГУШТУР согуш этишинин аркылуу мамилеси.

СОГУШУУ согуш этишинин кыймыл атоочу.

СОГУШЧУЛ Согушчан, согуш ачууну, талоончулукту сїйгєн.

СОДА Тиричиликтеги тїрлїї максаттар їчїн, техникада, медицинада, кулинарияда ж.б. колдонулушуна жараша составдык єзгєчєлїктєрї бар ак порошок тїрїндєгї зат.

СОЁЧОР *аўч.* Бир жаштагы бугу.

СОЗ 1. Жумшак, їлпїлдєк затты чоюп узартуу, созултуу. *Жїн созду. Жибек созду.* 2. Сунуу (колду, моюнду ж.б.). *Кєрсєттї бир карыя колун созуп, Караса бирєє келет жолун тосуп* (Їмєталиев). *Буура жибектей жумшак чуудаларын сеўселтип мойнун илгери созот* (Сыдыкбеков). 3. Їндї, обонду узарта чыгаруу, кєпкє улантуу. *Ырдаймын талбай толкундап, Ыраакка созуп їнїмдї* (Нуркамал). *–Ким бар? – деди дарбазанын сыртындагы киши їнїн созуп* (Каимов). 4. Кечеўдетїї, создуктуруу, саалытуу, тез бїтїрбєє. *Ишти созо бербей, тезинен бїтїрїї керек эле. Жыйналышты кєпкє созбой эле бїтїрсєк боло.*

СОЗДУГУУ создук этишинин кыймыл атоочу.

СОЗДУК Кечеўдєє, кєпкє созулуу. *Иш создугуп кетти.*

СОЗДУКТУР создук этишинин аркылуу мамилеси.

СОЗДУР соз этишинин аркылуу мамилеси.

СОЗОЛОН 1. Бир топко чейин созулуп чыгуу (мис. їн, дабыш). *Созолонгон ырдын кїїсїн уккандын, Їнсїз, сєзсїз жїрєгїнє так калды* (Бєкєнбаев). *Оркестрдин созолонгон шаўдуу марш кїїсї жаўырды* («Советтик Кыргызстан»). 2. Сїзїлїї, керилїї, суйкаюу, чоюлуу. *Созолонгон жаш келин.*

СОЗОЛОНТ созолон этишинин аркылуу мамилеси.

СОЗОЛОНУУ созолон этишинин кыймыл атоочу.

СОЗУЛ 1. ***соз*** этишинин туюк мамилеси. 2. Назик, токтоо мїнєздє болуу. *Созулган жакшы киши. Жибектей созулган кыз.*

СОЗУЛТ созул этишинин аркылуу мамилеси.

СОЗУЛУУ созул этишинин кыймыл атоочу.

СОЗУУ соз этишинин кыймыл атоочу.

СОЙ 1. Мууздап, терисин сыйыруу (малды же башка жаныбарларды). *Конок тойбодум деп таарынбайт, сойбоду деп таарынат* (макал). 2. Жешке ылайыктап кесїї, тилїї (мис., коонду, дарбызды). 3. *єт.* Катуу жазалоо, сабоо, єлєрчє жанчып уруу; катуу уят кылуу, айласын кетирип, жерине жеткирип, сєзгє жыгуу.

СОЙГОК I *аўч.* Капкандын ордун казуучу аўчынын куралы.

СОЙГОК II Куурап, саргайып калган чєптєрї бар жантаймадагы тайгак, жылбышкак. *Бєксє тоолордун чєбї кубарып, жер сары сойгок болуп калган учур* (Каимов).

СОЙГОЛОКТО сойголон менен бирдей.

СОЙГОЛОН Сойгок жер менен сыйгаланып, жылбышып кетїї, сойголоктоо, тайып кетїї.

СОЙГОЛОНТ сойголон этишинин аркылуу мамилеси.

СОЙГОЛОНУУ сойголон этишинин кыймыл атоочу.

СОЙДУР сой этишинин аркылуу мамилеси.

СОЙКУ Ойсоктогон, ойкуштаган, жеўил кыял, ойсоке (аялдар, кыздар жєнїндє).

СОЙЛО 1. Боору менен жылуу, боортоктоп жылып єтїї. *Арзымат сойлоп чыгып окобунан, Бир танкты шише менен уруп калды* (Їмєталиев). *Жылан сойлоп єтє алгыс жер.* 2. Бир нерсенин ичине, арасына аралай кирїї, бойлой кирїї, сїўгїп кетїї. *Єпкєгє найза сойлогон* («Манас»). *Чилдер карга сойлоп калган боюнча жашырынып жата берет* («Жаш ленинчи»). 3. Сулаган, жатып калган абалда болуу. *Бир койгондо їчєє-тєртєє сойлоп калат* («Чалкан»).

СОЙЛОО сойло этишинин кыймыл атоочу

СОЙЛОТ 1. ***сойло*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. *єт.* Жазасын берїї, жок кылуу, кєргїлїктї кєрсєтїї. *«Сойлотом!» деп жулунган менен колунан эчтеме келбейт* («Ала-Тоо»).

СОЙМОЛ Жылан. *Кара чаар соймолго да кара санабаган жан эле* (Даникеев).

СОЙМОЎДО Иймеўдєє, сойлоктоо. *Тили соймоўдойт. Жылан соймоўдойт.*

СОЙМОЎДОО соймоўдо этишинин кыймыл атоочу.

СОЙМОЎДОТ соймоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

СОК 1. Уруу, чабуу, коюп калуу. *Темирди кызуусунда сок* (макал). 2. Кагуу (жїрѳк, тамыр жѳнїндѳ). *Болкулдап, согуп алат албуут жїрѳк* (Турусбеков). *Ѳкїнтѳрмїн эрдин кесе тиштентип, Жїрѳк сокпой, жїлїн токтоп калбаса* (Мидин). *Тамыры араў эле согот* («Ала-Тоо»). 3. Токуу. *Ѳрмѳк сок. Мээлей сок. Килем сок. 4.* Жїрїї (шамалга, желге карата). *Атыр жел согот жай менен, Жигитке таалай бїтпѳйбї Акылман сулуу жар менен* (Токтогул). 5. Куруу, салуу, жасоо. *Жыйырма бешинчи жылга чейин кулактардын дубалын согуп кол жоорутпадыкпы* (Сыдыкбеков). 6. *сїйл.* Ичїї, жеп, алып жиберїї. *Їч-тѳрт аяк бозону бир отурушта эле согуп алат* («Ала-Тоо»). *Бирок арактан ѳзїў качпайсыў, Жалгыздап сого баштайсыў* (Шїкїрбеков).

СОКБИЛЕК 1. Сокунун жанчуу, кїйшѳѳ, майдалоо їчїнургулай турган кошумча куралы. 2. *диал.* «Ханвазир» оюнунда жеўди тїрїп, чыканакты тѳбѳгѳ чейин кѳтѳрїп, анан муштум менен коюп жиберип жазалоо тїрї. *Їч жолу сокбилек ал.*

СОККУ 1. Кїї менен, катуу кїч менен урулуудан, согулуудан чыккан кагылыш. 2. Оор кайгы, тїйшїк, азап. *Сїйгѳн жарынан ажыроо кандай оор, кандай сокку!* (Абдукаримов). 3. Жеме, кагуу; таяк, тепки. *Мына, соккуну балдардан жедиўби!* (Бейшеналиев). *Катуу сокку жеп калган соў, ал адатымды таштайын дедим* («Ала-Тоо»). 4. Душмандын, жоонун мизин кайтаруу, кыйратуу їчїн кѳрсѳтїлгѳн каршылык, чабуул же анын тїрлїї башка аракеттери. *Душманга сокку уруу. Зор эмгегим сокку болор душманга, Ошондуктан кїндѳн-кїнгѳ чамдаймын* (Осмонкул).

СОКМО 1. Согулуп, токулуп жасалган, согулган, токулган. *Сокмо жоолук. Сокмо таар.* 2. Урма, уруп согулган. *Сокмо дубал. Сокмо там.*

СОКМОККО САЛУУ Туура болсо да, болбосо да, билсе, билбесе да ѳз билгениндей, эптеп окшоштура берїї. *Атамын агрономдук билими жок, эски тажрыйбалары менен сокмокко салып иштеп жїрѳт* (Жапаров).

СОКО Жер айдоо їчїн колдонулуучу жазы калак тиштїї айыл чарба шайманы. *Дмитрий чоў ата араба деле жасайт, сокону деле оўдойт, аттарды такалайт* (Сыдыкбеков). *Тѳрт тиштїї соко.*

СОКОЛО Жерди соко менен айдоо. *Соко соколоп жїргѳн дыйкан.*

СОКСОЙ Сороюп чыгып туруу, бийик, узун болуп кѳрїнїї. *Олтурган Жолой оксоюп, Олут алып соксоюп* («Манас»).

СОКСОЙТ соксой этишинин аркылуу мамилеси.

СОКСОКТО Соксоў-соксоў этип, андамында бир тийип, секирип чуркоо. *Ѳйдѳтѳмѳн сайгактап, Уйлар качат соксоктоп* («Эр Тѳштїк»). *Алда кайда оттоп жїргѳн кызыл короз ѳзїнѳн ѳзї соксоктоп уча качып, койкоктоп кок-кок этет* (Сыдыкбеков).

СОКСОЎДО Сороўдоп, їрпѳўдѳп кыймылдоо, жїгїрїї.

СОКСОЎДОО соксоўдо этишинин кыймыл атоочу.

СОКСОЎДОТ соксоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

СОКСОЮУ соксой этишинин кыймыл атоочу.

СОКТУК 1. Тийишїї. *Ал экѳѳ теў бейжайлыгы аркасында Каныбекке кѳп соктугушат* (Жантѳшев). 2. Жолугуу, учуроо. *Жолдо жолдошума соктуга ѳткїн.* 3. Урунуу, тийїї. *Катуу жел согуп, тоодой толкундар келип, биздин кораблдерге соктугат* (Баялинов). 4. Алпурушуу. *Кебек карыя жаштайынан бери эмгекке соктуккан, кїнгѳ кїйїп, шамалга бышкан* (Байтемиров).

СОКТУР сок этишинин аркылуу мамилеси.

СОКУ Данды (арпа, таруу, конок ж.б.) ичине салып, сокбилек менен кїйшѳѳ, жанчуу же башка бир нерселерди майдалоо їчїн колдонулуучу жыгач же темирден жасалган ичи оюк їй буюму. *[Берди] кѳмѳрїлїп турган сокунун їстїнѳ басып отурду* (Жантѳшев).

СОКУ БАШ Башы чоў.

СОКУ КАНТ Чоў-чоў уютулган кант.

СОКУЙ Соксоюп чыгып туруу.

СОКУЛА Сокуга салып жанчуу; кїйшѳѳ, майдалоо.

СОКУЛАТ сокула этишинин аркылуу мамилеси.

СОКУЛОО сокула этишинин кыймыл атоочу.

СОКУР 1. Кѳрїї жѳндѳмдїїлїгїнѳн ажыраган, кѳр. *Сокурдун тилегени эки кѳз* (макал). *Сол кѳзїўдѳн ажырап, Сокур болуп алыпсыў* (Токтогул). 2. *ѳт.* Билими жок, тїшїнїгї, сезимдїїлїгї начар, сабатсыз. *Кѳзї сокурга жолуксаў жолук, кѳѳдѳнї сокурга жолукпа* (макал). *Акылмандын айткан сѳзї, сал кулак, Сокур їчїн тїндѳ кїйгѳн шам чырак* (Баласагын). 3. *ѳт.* Эч нерсеге негизделбеген, курулай. *Арстанаалы сокур намыс менен адам иштебес далай жоруктарды баштады* (Сыдыкбеков). *Сокур ишенич. Сокур їміт.*

СОКУР ИЙНЕ Кѳзї жырылган ийне.

СОКУР ИЙНЕСИНЕ КАРА САНАБОО Эч жаманчылык кылбоо, зыян келтирбѳѳ. *Зууракан байбиченин сокур ийнесине кара санабай, бар кїчїн жумшап, кабагым-кашым дебей, тыным албай иштеп жїрѳт* (Сыдык-

беков). ***В.: Сокур тыйынына кара санабоо.*** *Бирөөнүн сокур тыйынына кара санаган жан эмес.*

СОКУР ИТ БОК ЖАЛАГАНЧА Арыдан бери, тез эле, буйдамга келтирбей. *Мындай ишти ал сокур ит бок жалаганча бүтүрө салат.*

СОКУР ИЧЕГИ 1. Жоон ичегинин өзүнчө бөлүнө өсүп чыккан туюк учтуу бөлүгү. 2. Ушул ичегинин сезгенишинен пайда болгон аппендицит оорусу.

СОКУР НАМЫС Курулай намыстангандык, жөнү жок уялгандык, куру бекер умтулгандык. *Ушул заманда сокур намыстын кереги эмне, колдон келер ишке чуркаш керек, – деп жеңем силкинип туруп кетти* («Кыргыз руху»).

СОКУР ӨГҮЗ *өт.* Айсыз түн, караңгы, кулак кескен жымжырт түн. *Жатаар маалда жер кучактап жыгылган каракурттай каардуу түн сокур өгүз минип, карачаар жылан камчыланып, артына муздак из калтырып кетип калыптыр* (Станалиев).

СОКУР СЕЗИМ Инстинкт.

СОКУР ТООМ Билинер-билинбес, анчамынча, эптеп байкалган. *Укумдан тукумга сокур тоом изим калар* («Чалкан»).

СОКУР ТЫЙЫН 1. Пул ордуна жүрбөгөн, жырык тыйын. *Сокур тыйынча пайдасы жок.* 2. Көзгө көрүнөрлүк эмес, эч нерсеге арзырлык эмес. *Сокур тыйынчалык пайдасы жок, көзү ачылбайт. Мындай эрдин барынан жогу... Сатам!* (Өзүбекова). ***В.: Сокур ийнечелик.*** *Сокур ийнечелик иш кылбайт.*

СОКУРГА ТАЯК КАРМАТКАНДАЙ Белгисиз, түшүнүксүз, күдүк нерселердин жөн-жайын, ачык, даана түшүндүрүү, билгизүү, жол көрсөтүү маанисинде. *Жакшы кабар, жаңы заман жөнүндө Тоголок Молдонун маселдетип айткандары анын жанындагы бей-бечаралар үчүн сокурга таяк карматкандай сезилди* (Бейшеналиев).

СОЛ I Чалгы менен жүрүп кеткен айрым жол, сап же эгилген жашылча, бакча өсүмдүктөрүнүн жөөгү, сабы, катары. *Чалгычы аялдар солдун аягына чыгып, кайра тартышты* (Баялинов). *Пияздын солу. Сабиздин солу. Төрт сол калемпир тигилди.*

СОЛ II Дененин жүрөк жакты тарабы (оңго карама-каршы тарапка) ошол тарапта болгон. *Сол жак. Сол кол. Сол көз.*

СОЛ ЖАМБАШЫНАН ЖАТУУ Жолу болбоо, иши начар сезилүү. *Сен түндө сол жамбашыңан жатып, жаман түш көргөн жок белең!* (фольк.).

СОЛБУ 1. Тандай албай бир муну, бир тигини кармоо. 2. *өт.* Бир мындай, бир тигиндей, бөлөк кыймылдоо. *Балдагын таяна бутун солбуп алды.*

СОЛГУН 1. Ыкчамдыгы жок, чыйрак эмес, бошоң. *Көз байланганда чарчаган буттарын солгун шилтешип Шариптер кайра тартышты* (Бейшеналиев). *Ээрде бир аз кыйшык олтуруп, камчыны солгун таштайт* (Сыдыкбеков). 2. Көңүл кош, ыргылжыңу. *Ишке солгун кароо.*

СОЛГУНДА Тез эмес, жай кыймылдоо, жай жүрүү.

СОЛГУНДАТ ***солгунда*** этишинин аркылуу мамилеси.

СОЛГУНДОО ***солгунда*** этишинин кыймыл атоочу.

СОЛДАТ Армиянын катардагы аскер кызматкери. *Солдаттардын огу тийип, Ээн коктуда, кала берген бейиттери төмпөйгөн* (Байгазиев).

СОЛДАТТЫК солдатка таандык. *Солдаттык тартип. Солдаттык милдет.*

СОЛДОГОЙ Солдойгон, узун бойлуу.

СОЛДОЙ Узун жана эби-сыны жок, солдогой көрүнүштө болуу. *Кароолчу бат эле кайра келип, ордуна солдоюп турду* (Бектенов).

СОЛДОЙТ солдой этишинин аркылуу мамилеси.

СОЛДОҢ-СОЛДОҢ Солдоюп, олдоксон, эби-сыны жок көрүнүштү билдирүүдө колдонулат.

СОЛДОЮУ солдой этишинин кыймыл атоочу.

СОЛИСТ Өзүнчө партияда соло менен музыкалык чыгармаларды (ырды) же бийди аткаруучу артист, бийчи.

СОЛК ЭТПӨӨ Кебелбөө, тоготуп да койбоо, кабагым-кашым дебөө. *Мындай кабарды укканда солк этип да койгон жок* («Чалкан»).

СОЛК ЭТҮҮ Кандайдыр бир күч, таасир аркылуу былк этүү, катуу чайпалууга жетпей кыска термелүү, кыймылдоо. *Дубал солк эте түштү. Чочуп кетип, солк эте түштүм.*

СОЛКУЛДА 1. Солк-солк этип кыймылдоо. *Жылдызым деп бакырып, Тула бою солкулдап, Туралбайт катын токтолуп* («Эр Табылды»). *Дубал солкулдайт.* 2. Ары-бери ийилген, ийилип, кайра түзөлгөн серпилгич, солкулдак абалда болуу. *Чыбык солкулдайт. Солкулдаган ышкын. Жүрөгүм тыңда, шарпылдап шуулда, сергилең, Көөнүмдү тазарт, солкулдап ыйла, кел, муңдаш* (Сариева). 3. *өт.* Толуп турган, жетилген абалда болуу, жетилүү, толуу. *Солкулдаган жигит. Ошондуктан жашарып, солкулдап турган кезегим, Ысык-Көлдөй, Соң-Көлдөй, Толкундап турган кезегим* (Тоголок Молдо).

СОЛКУЛДАК Серпилгич, ийилме, былкылдак, солк-солк этме. *Солкулдак араба. Солкулдак керебет. Солкулдак чыбык. Солкулдак ышкын.*

СОЛКУЛДАТ солкулда этишинин аркылуу мамилеси.

СОЛКУЛДОО солкулда этишинин кыймыл атоочу.

СОЛО I 1. Шыкоо, тыгуу, толтура салуу. *Акеў ушул барышта да чєнтєгїнє далайды солоор* (Бейшеналиев). 2. *диал.* Камоо, камап, бекитип коюу. *Козуларды солоп койдук.*

СОЛО II Бир їн же бир аспап їчїн жазылган же єзїнчє партияда бир киши аткарган музыкалык чыгарма же бий.

СОЛОГОЙ Оў колуна караганда сол колу менен жакшы иштєєгє єнєкєттєнгєн, сол колу оў колдой иштєєгє маш, ийкемдїї. *Сологой киши.*

СОЛОГОЙЛУК Сол колу менен иштєєгє єнєкєттєнгєндїк.

СОЛОК ЭН Кулактын учуна жаўырган айдай же бакандын ачасындай формада салынган эн.

СОЛОТ соло этишинин аркылуу мамилеси.

СОЛУ 1. Єсїп, кєгєрїп турган кезиндеги жаўылыгын, жаштыгын жоготуу (єсїмдїк жєнїндє). – *Жок, эртеўге калса, кєчєттєр солуп калат* (Баялинов). *Солуган гїл. Суу жетпеген эгиндер солуй баштады.* 2. *єт.* Алсыроо, дарманы кетїї. *Солуп жатат дарманы жок, Кээде гана козголот* (Бєкєнбаев).

СОЛУКТА 1. Ичине тарта энтигип, тез-тез дем алуу. *Ысыкта торпоктор суугa келип токтойт, кїндїн илеби кайтканча солуктап дем алып, суудан чыкпайт* («Ала-Тоо»). 2. Энтигип, тез-тез дем тартып ыйлоо. *Солуктап ыйлап отурган бала.*

СОЛУКТАТ солукта этишинин аркылуу мамилеси.

СОЛУКТОО солукта этишинин кыймыл атоочу.

СОЛУТ солу этишинин аркылуу мамилеси.

СОЛУУ солу этишинин кыймыл атоочу.

СОЛЧУЛ *саяс.* Сырткы кєрїнїшї жагынан радикалдуу, майда буржуазиялык негиздерин революциялык фразалар менен жаап-жашыруучу, оппортунисттик партияны жактоочу.

СОЛЬФЕДЖИО Сєздєрдїн ордуна ноталарды колдонуу менен ырдоого кєнїгїї.

СОМ I Жїз тыйынга барабар акча бирдиги жана акчанын, монетанын ушундай бааны билгизген белгиси. *Бир сом. Жїз сом. Миў сом.*

СОМ II Уютуп койгондой, жумуру, чулу. *Сом темир. Сом туяк. Камыш кулак, сом туяк, Каса тулпар андан кєп* («Манас»).

СОМДО 1. Сом, жумуру, чулу формага келтирїї. 2. Бир нерсенин болжолдуу кебетесин берїї, толук бїтє элек турпатын тїзїї. *Орус жолдоштордун жардамы аркасында Токтогул балта менен сомдоп, карагайдан комуз жасап алды* (Бєкєнбаев). *Ээр сомдо.* 3. *єт.* Єлтїрїї, жайлоо. *Кармаша чыккан жоо болсо, Кабыланча сомдойбуз* («Манас»). *Атынан айрып калмакты, Ай балта менен сомдоюн* («Эр Табылды»).

СОМДОЛ сомдо этишинин туюк мамилеси.

СОМДОО сомдо этишинин кыймыл атоочу.

СОМДОТ сомдо этишинин аркылуу мамилеси.

СОМО Жалпы жону, жалпы жыйынтыгы, болжолу. *Шарип жалпы сєздїн сомосун улап олтуруп, эптеп тїшїндї* (Бейшеналиев).

СОМОЛО Жалпылоо, жалпы жыйынтыгын, болжолун берїї же айтуу. *Шарип окуу, шаар, келечектеги єлбєс кесип жєнїндє сомолоп бирдемелер айткансыды* (Бейшеналиев). *Сатар сєзїн сомолоп айтты* (Таштемиров).

СОМОЛОО сомоло этишинин кыймыл атоочу.

СОМОЛОТ сомоло этишинин аркылуу мамилеси.

СОНАТА Ар тїрлїї темптеги жана ыргактагы їч же тєрт бєлїмдєн тїзїлгєн музыкалык чыгарма.

СОНЕТ Эки жолу тєрт саптан (катрен) жана эки жолу їч саптан (терцет) тїзїлгєн, он тєрт саптан турган, ыр формасы.

СОНО I Чиркейдин бир тїрї.

СОНО II 1. Єрдєк, каз, чулдук сыяктуу суу куштарынын жалпы наамы. *Кары билет кааданы, карчыгa билет сонону* (макал). 2. Жапайы єрдєктїн бир тїрї. *Єрдєктєр їчєє. Бири соно, бири чїрєк, їчїнчїсї темир канат балапан* (Жантєшев). *Кєк аламоюн соно алды* («Манас»).

СОНОР I 1. Жаўы жааган жаш кар. 2. Жаўы издерди кууп, ушундай карда кылган аўчылык. *Ыбырайым деген аўчыга кошулуп сонорго чыгат* (Каимов). *Сонор кууган аўчыга Кыламык жааган кар жакшы* («Мендирман»). *Сонундап сонор кылалык* («Манас» С.О.). *Сонор болуп жаўы кар, Калган экен эленип* («Эл адабияты»).

СОНОР II *аўч.* Эркек єрдєк.

СОНОРЛО Жаўы жааган карда аўчылыкка чыгуу. *Бєксєгє чыгып сонорлоп, Бєрїнї атып кыйратты* (Тоголок Молдо).

СОНОРЛОО сонорло этишинин кыймыл атоочу.

СОНОРЛОТ сонорло этишинин аркылуу мамилеси.

СОНОРЛОШ Аўчылыкка кошо чыккан жолдош. *Ал экєє беш-алты кїндєй сонорлошуп кайтты.*

СОНУН Эў жакшы, мыкты, абдан кооз, сулуу, абдан кызык. *Ай чачырап, жылдыз кєп, Ажайып сонун турмуш кєп* («Олжобай менен Кишимжаш»). *Эскирип кеттим кошулбай Эмки сонун турмушка* (Токтогул). *Балам, тиктеп карачы, Акбары жандын сонуну* (Токтогул). *Апа акча берчи. Сонун кино келиптир* (Жакиев).

СОНУНДА 1. Улам жакшысын, жаўысын, кызыктуусун, сонунун тандоо. *Сонундап, сонундап алды.* 2. Сонун кылуу,

мыктылоо, адам кызыгарлык кооз, сулуу абалга келтирүү. *Токтогул өз жанынан кошуп сонундап ырдап черткен* (Бөкөнбаев). 3. Сонун көрүү, кызыгуу, суктануу. *Москва кызык, Мен сонундап баратам, Көңүл учат, Мен сонунду жаратам* (Токомбаев).

СОНУНДАТ сонунда этишинин аркылуу мамилеси.

СОНУНДОО сонунда этишинин кыймыл атоочу.

СОНУНДУ КӨРҮҮ Катуу жаза тартуу, сазайы окулуу, кыйноо тартуу. *Соо калбайсың, өлөрсүң, Сонунду ошондо көрөрсүң* («Манас»).

СОНУНДУК Сонун көрүнгөндүк, сонун болорлук. *Сонундукка көрүп кел, Ак-Сай, Арпа төрүмдү* (Осмонкул).

СОНУРКА Кызыгуу, сонун көрүү. *Көк менен кучакташкан үйлөрүңдү, Сонуркап чарчабадым карагандан* (Осмонкул). *Койдун туут учурун сонуркаган балдар дем алыш күнү көп келишет* (Жантөшев).

СОНУРКАТ сонурка этишинин аркылуу мамилеси.

СОНУРКОО сонурка этишинин кыймыл атоочу.

СОҢ Кийин, арт жак, акыры. *Бирдин соңу. Кеҥ Ак-Чийдин боюнда, Келе жатат карт буудан, Он эки тулпар соңунда* («Семетей»). *Кыңыр иш кырк жылдан соң да билинет* (макал).

СОҢКУ Акыркы, кийинки. *Соңку кездерде Тургундун колунун күчү, көзүнүн курчу кетип, колхоздун коюна өткөн* (Баялинов). *Бул Касейиндин соңку каты болучу* (Сыдыкбеков).

СОО 1. Оору эмес, дени сак, таза; майыбы жок. *Дени-карды соо. Буту-колу соо.* 2. Мас эмес, ичкилик ичпеген. *Ыржактайсың жөнү жок, Соо кишини жадатып* (Шүкүрбеков). 3. Жөн, чыр-чатаксыз, балакети жок. *Бул сагызган соо шакылыктап жаткан жери жок* (Жантөшев). *Бул бизди соо койчу неме эмес. Деги бул тумакчан киши соо киши эмес го!* (Сасыкбаев).

СООГА Түшкөн олжодон бериличү сыйлык, ыйгарылган шыбага. *Толуп жаткан кийиктен бизге соога бериңиз. Соога, төрөм, соога дейт, Басылды го коога дейт* («Семетей»).

СООГАТ I Олжодон-кирешеден бөлүнүп бериличү үлүш, энчи. Көбүнчө согуштук, же аңчылыктагы олжо-пайдадан бирге катышкандарга, же жолдо кезиккендерге бөлүнүп берилүү. *Соогат-салам барбы? – деп Канга кабар айтышып* («Манас» С.О.). *Соогатка келген малдарга, толуп калды бир талаа* («Эл адабияты»). *Эртеден кечке сүйлөшүп, Соогат болот турбайбы* («Эл адабияты»).

СООГАТ II соога менен бирдей.

СООГАТЧЫ Олжодон алууга акысы бар адам.

СООДА Сатык, алыш-бериш, сатуу, сатып алуу. *Соодада – достук жок, Саламда – борчтук жок* (макал). *Мамлекеттик соода. Ички соода. Тышкы соода. Чекене соода. Дүң соода.*

СООДА-САТЫК Сатуу же сатып алуу иши; соода. – *Эмне жумуш менен келдиң эле? Же соода-сатыгың барбы?* (Жантөшев).

СООДАГЕР Өз алдынча соода ишин жүргүзгөн адам, сооданы жакшы билген, соода кыла билген. *Алтыга сатып, бешке алган – соодагердин адаты* (макал). *Дыйкандардын карды ток, Соодагерде нысап жок* (Токтогул).

СООДАГЕРЛИК соодагерчилик менен бирдей.

СООДАГЕРЧИЛИК Жекече соода ишин жүргүзүү, соода кылуу кесиби. *Ээси кылбаган айланы кылды, Соодагерчилик кылып, Буту жеткен жердин баарын кыдырды* (Борбугулов).

СООДАЛА Соода кылуу, товарларды сатуу, сатып алуу ишин жүргүзүү.

СООДАЛАТ соодала этишинин аркылуу мамилеси.

СООДАЛАШ соодала этишинин кош мамилеси.

СООДАЛОО 1. ***соодала*** этишинин кыймыл атоочу. 2. Кандайдыр бир нерсенин сатууга же сатып алууда анын баасын бычып алуу.

СООДАСЫ БҮТҮҮ Мурдагысындай болбой иши начарлап, колунан эч нерсе келбей калуу, керектен чыгуу. *Анда менин соодамдын бүткөнү* (Байтемиров). ***В.: Соодасы түгөнүү.*** *Ай талаада атынан ажырап жалгыз отурган Жалий соодам түгөндүбү деп, бармагын тиштеп, өкүнүч заар таштады* (Бейшеналиев).

СООЛ 1. Кайноо, буулануу аркылуу азаюу, бөксөрүү же такыр түгөнүү. *Эт кайнай берип, сорпосу соолуп калыптыр* («Ала-Тоо»). 2. Түгөнүп акбай калуу. *Сугатына бир катар, Суук булак соолгон* («Манас»). 3. Жок болуу, түгөнүү, биротоло жугу үзүлүү, куруу. *Тукуму соолду. Тилеги соолду.*

СООЛТ соол этишинин аркылуу мамилеси.

СООЛУК I Беш жашка караган кой. *Байгесинин башына Токсон тубар бээ сайды, Тогуз жүз соолук кой сайды* (Тоголок Молдо). *Короодо коюң эң семиз, Соолугу төлдөйт жылда эгиз* (Барпы).

СООЛУК II 1. Басылуу, жоошуу, тынчуу. *Деп Табылды оолугуп, Ачуусун тыйып соолугуп* («Эр Табылды»). *Ыйлап соолукканча бир топ убакыт өтөт* («Ала-Тоо»). 2. Масы тароо, соо (мас эмес) абалга келүү.

СООЛУУ соол этишинин кыймыл атоочу.

СООП Диний түшүнүк боюнча: тиги дүйнөдө өз жан жыргалы, күнөөсүз болуп, бейишке чыгышы үчүн бирөөгө жакшылык

кылуу; жардам көрсөтүү же башка диндик максаттар үчүн кызмат көрсөтүү. *Анык соп издесе, Жесир менен жетимге, Ондон бирин зекеттин, Кайрылышып койбойбу* (Токтогул).

СООП БОЛУПТУР! Чала, ошондой болмок! Ошондой болсун! деген мааниде бирөөнү табалоо иретинде колдонулат. *Сооп болуптур, ал ошону көрмөк.*

СООПКЕР Дин ишениминде: күнөөнү кечире турган, жанга пайдасы тие турган иш. *Ким соопкер, кайрикер, Өзүлөрү ойлосун* (Токтогул). *Соопкер сендей өткөн жок, Кычкачын колго кармаган, Кылбаган иши калбаган* (Тоголок Молдо). *Соопко белин байлаган соопкер сендей өткөн жок.*

СООПКЕРЧИЛИК соопчулук менен бирдей.

СООПЧУЛУК Жасаган жумушу менен бирөөгө жакшылык кылуу. *Соопчулук үчүн ушул катты окуп берер бекенсиз?*

СООРОН Ыйлап басылуу, ыйын токтотуу. *Ал ыйлап соорон гонсуп, энтиге үшүп улутунду* (Токомбаев). *Алооке келет дегенде, Ыйлаган бала сооронду* («Манас»).

СООРОНУУ соорон этишинин кыймыл атоочу.

СООРОНЧ *диал.* Бирөөгө көңүл айтып, кайрат бергендик.

СООРОТ Ыйлагандын ыйын басуу, сооронгудай кылып кайрат айтуу, көңүлүн көтөрүү, ыйдан алаксытуу. *Канчалык өзүмдү өзүм сооротсом да, Бул тагдырга ушинтип көнө албайм ээ!* (Байгазиев).

СООРОТКУЧ Сооротуучу, ыйлаганын, кыйкырганын ж.б. басуучу.

СООРОТУУ соорот этишинин кыймыл атоочу.

СООРУ 1. Куймулчак менен эки жамбаштын үстү жак бөлүгү. *Куукулаган элдин үнү кырчада, Сан камчыдай соорусуна басылып* (Кулумбаев). *Соорусу казандай. Жакып күдүңдөп жаш жылкынын башын, жонун, соорусун сылагылап, бутун кармап көрдү* (Бейшеналиев). 2. Малдын жамбаш менен куймулчак арасындагы териси жана андан жасалган кайыш. *Ат өлгөндө жамандар, Сооруу керек болучу* («Манас»). *Чоң кисе жанда шалпылдап, Сооруу өтүк сууга чалпылдап* («Эр Табылды»).

СООРУЛА Сооруу чабуу, атты сооруга чаап жүгүртүү, бастыруу. *Аттарын соорулап айыл ичине кире келишти* («Чалкан»).

СООРУЛАТ соорула этишинин аркылуу мамилеси.

СООРУЛУУ 1. Соорусу чоң. 2. Түшүм бере турган, мыкты, дыйканчылыкка жайлуу (жер жөнүндө). *Көпөстөр кыргыздын соорулуу, сонун жерлерин бүт ээлеп алышкандыктан, томаяктар жерсиз кала беришти* (Сасыкбаев).

СООРУН 1. Улак тартышта той-тамашаны, ашты уюштурган тараптан атайын бөлүнгөн байге, мөрөй. *Сүрөлгөн атка соорун жок. Укпай калдым дебегиле, чечип таштагыла эмитен күлүктөрдүн чылбырын* (Касымбеков). *Мелдеши чоң соорунун, Жайнактар берип коёт дейт* («Эл адабияты»). 2. Согуштан же аңчылыктан олжо таап келе жатканда алдынан чыгып калган адамдын ошо олжонун бир бөлүгүнө акысы бар болуу.

СООРУНЧУ *диал.* Аш-тойго келген адам. *Соорунчу болуп келгенден бери эле ооруп калды.*

СООРУСУН *диал.* Сарымсак, тоо пияздын жаш өзөк сабагы. *Атаганат жеңе, соорусун алып келсем, ээ? Согону кумда түптөгөн, Соорусун гүлүн ачпаган* (Тоголок Молдо).

СООТ Ок, найза, кылыч ж.б. согуш куралдарынан же октон сактануу үчүн кийилүүчү көйнөк формасында согулган жоокердик кийим. *Чарайна, соот, кыягы* («Манас» С.О.). *Чарайна, соот жамынып, Далылуунун баарысы* («Эл адабияты»). *Соот кийип чыңданып, Кара боюн тыңданып* («Манас»).

СООТЧОН Соот кийген, соот кийимчен.

СОП Кошко, арабага чегилген өгүздөрдү айдоо үчүн колдонулат. *Чаң чыгат темир соко жүрүп кетсе, Абамдын үнү угулат «сопсоп» деген* (Маликов).

СОП КАМЧЫ Өгүз айдай турган узун чоң камчы, шапалак.

СОПКЕЛДИ Тамыры тамакка жумшалуучу жапайы өсүмдүк.

СОПОЛ Кыска, чолок. *Жалгыз аты жардынын Куйругу сопол, өңү көк* (Тоголок Молдо). *Сопол куйрук келген чоң сур атка минген адам көрүндү* (Сыдыкбеков).

СОПРАНО 1. Аялдардын эң бийик үнү. 2. Ушундай үндүү ырчы.

СОПСОНУН Абдан, өтө сонун.

СОПУ 1. Диндик-мистикалык окуунун жактоочусу, дин кызматкери. *Сопу согон жебейт, жесе кабыгын да койбойт* (макал). *Короз сымал сопусу, Муштумдай этти сатып жейт* (Калмырза). 2. Такыба, дин эрежелерин бек кармаган динчил. *Тиги сопу өмүрү ачкыл ичпеген эле, – деп Эшкулду көрсөттү* (Бейшеналиев). *Сопулар селде чалынып* («Манас» С.О.). 3. Азан чакыруучу мечит кызматкери. *Сопунун көөнү азанда, Сорго ктун көөнү казанда* (Токтогул). *Чоң мечит тараптан азан чакырган сопунун үнү угулду* (Жантөшев). 4. Теспедеги чоң шуру. *Сопусу алтын шуру теспе.* 5. *өт.* Жоош, момун, жоошуп калган абал.

СОПУ БОЛУУ Тыйылуу, кайра тартуу (терс көрүнүштөрдөн баш тартуу маанисинде). *Узун сары жолдошуна тамеки сунду. Берки баш чайкады: – Жок, таштагам. Узун сары суроо жандырды: – Арактычы? – Таштагам. – Мунуң жакшы экен. Сопу болгон турбайсыңбы? Азаматсың* (Жапаров).

СОПУ-САДЫК Чыныгы тaў, тaў агаруу, тaў кулан єєк болуу. *Сопу-садык чалганда, Тaў саргарып атканда, Тараза жылдыз батканда* («Манас»). *Сопу-садык чалып, алыскы тоо-тоонун башы агара баштады* (Їмєталиев).

СОПУЛУК Сопу кызматында болгондук, диндик шариятты бекем туткандык.

СОПУСУН Такыбасынуу, дин эрежелерин бек кармаган сыяктануу. *Сопусунган молдонун їйїнєн жети камандын башы чыгыптыр* (макал).

СОПУСУНТ сопусун этишинин аркылуу мамилеси.

СОПУСУНУУ сопусун этишинин кыймыл атоочу.

СОПУТ: мойсопут 1. Чачына ак кирген, сакалын ак аралаган адам. 2. *єт.* Токтолгон, улгайган адам. *Єўчєй жаштардын арасындагы мойсопут кишидей кєзгє комсоо кєрїнгєн їй ушунуку– Карабай акеники* (Мавлянов).

СОР 1. Тил менен эриндердин аракети аркылуу ичти карай катуу кысып оп тартуу, эмїї, шимїї. *Бала упчусун чоп-чоп соруп, мемиреп уктап да калды* (Сасыкбаев). *Ийип турат ак эмчек, Балкылдатып сор, балам!* (Токобаев). 2. Жутуу, ичїї. *Чегирткенин алын кєр да, канын сор* (макал). *Чиркейи да чагат, Кєгєнї да кан сорот* (Токомбаев). 3. Суюктукту (мис, сууну) сиўирип алуу, боюна тартуу. *Топурак сууну тез соруп алат. Сыя соро турган соргуч кагаз.*

СОРБЦИЯ Сиўирїї, жутулуу. Катуу же суюк заттардын айлана-чєйрєдєгї башка бир заттардын жытын, ымдуулугун ж.б. сиўирип алышы.

СОРГОК Тамакты кєп ичкен, опкок, обору ач. *Соргокко чоў аягыўды кєрсєтпє* (макал). *Манапты ээрчип эт жеген, Мадырайган соргогум* (Токтогул). *Сопунун кєєнї азанда, Соргоктун кєєнї казанда* (Токтогул).

СОРГОКТУК Тамакка тойбогондук, тойсо да тойбогонсуп жутунгандык.

СОРГУЧ Суюктукту єзїнє тартып, соруп алуучу. *Сыя соргуч.*

СОРДУР сор этишинин аркылуу мамилеси.

СОРМО Їстїнєн єткєн, баскан адамды же жаныбарларды тартып кетїїчї баткактуу, саздуу жер.

СОРОГОЙ Соройгон, сороюп чыгып турган.

СОРОЙ Уркуюп, сорогой тартып чыгып туруу. *Там їйдїн тєбєсїндє сороюп чыккан кернейи бар* («Ала-Тоо»). *Бектурдун ак їйїнїн чамгарагынан эки бакандын учу сороёт* (Сыдыкбеков).

СОРОК сороў менен бирдей.

СОРОКТО сороўдо менен бирдей.

СОРОЎ: сороў-сороў этїї Сороўдоп, єйдє-ылдый болуп кыймылдоо.

СОРОЎДО Сороў-сороў этїї, єйдє ылдый болуп кыймылдоо.

СОРОЎДОО сороўдо этишинин кыймыл атоочу.

СОРОЎДОТ сороўдо этишинин аркылуу мамилеси.

СОРПО Кайнатып бышырылган эттин ширеси, чыгы. *Ошол учурда эт бышып, сорпо куюлуп, башка сєзгє кирип кетишти* (Сасыкбаев).

СОРПО-ШИЛЕЎ Эттїї, эт катыкталган тамак. *Кырманчыларга сорпо-шилеў беремин деп председатель тоодогу малга чыгып кеткен* (Баялинов).

СОРПОСУ СУУ Деми сууй тїшїї, їмїтї їзїлїї. *Сорпосу сууган соў, Султан келген жолуна тїшєт* (Бєлєкбаев). *Ошентип, єкмєттєн жардам алабыз, кредиттин суммасын азайтат дешип, сїйїнїп жїргєн дыйкандардын сорпосу сууп, ындыны єчє тїштї* («Кыргыз руху»).

СОРТ 1. Товардын сапатына жараша белгиленген баасы, разряды, категориясы. *Биринчи сорттогу грузин чайы.* 2. Чарбалык жактан кандайдыр бир баалуу єзгєчєлїккє ээ болгон маданий єсїмдїктїн тїрлєрї. *Алманын эрте бышуучу сорту. Буудайдын кургакчылыкка туруштук берїїчї жаўы сорту.*

СОРТТО Сортко бєлїї. *Жїндї сорттоп капка салып ылгашты, Кеспей кырккан эпкиндїїсїн сындашты* (Осмонкул).

СОРТТОО сортто этишинин кыймыл атоочу.

СОРТТОТ сортто этишинин аркылуу мамилеси.

СОРТТУУ Сорту жакшы, жогорку сорттогу. *Сорттуу алма. Сорттуу дан.*

СОРУГУУ соруk этишинин кыймыл атоочу.

СОРУК Сорулуп, бир аз кургай баштоо, тоборсуй тїшїї, сиўип кетїї. *Суусу соруга тїшсїн. Кардын суусу сорукту.*

СОРУКТУР соруk этишинин аркылуу мамилеси.

СОРУЛ сор этишинин туюк мамилеси.

СОРУН Соргок, тойбос. *Кузгун менен жорулар кумурскадай жайнады; бул єўдєнгєн сорундан бул текелер калабы?*

СОРУУ сор этишинин кыймыл атоочу.

СОСТАВ *к. курам.*

СОТ 1. Граждандык чыр-чатак, талаш-тартышты чече турган жана ар кандай кылмыш иштерин карай турган мамлекеттик орган. *Элдик сот. Сот єкїмї.* 2. Ушундай орган тарабынан кылмыш иштерин же башка маселелерди кароо процесси, анын заседаниеси. *Ачык сот. Сот заседаниеси.* 3. *сїйл.* Судья. *Сот болуп иштеген адам.*

СОТО Жїгєрїнїн мардек менен бирге алган даны. *Сотолору менен кошо ачытылган жїгєрї силосу. Жїгєрї сото байлады.*

СОТТО Сот кылуу, сот жообуна тартуу, кылмыштуу иштерди сот процессинде кароо, кылмыштууну өкүм чыгарып кесүү. *Турпандан келген качкынды, Тургузбай айдап соттоду* (Тоголок Молдо).

СОТТОЛ сотто этишинин туюк мамилеси.

СОТТОО сотто этишинин кыймыл атоочу.

СОТТОТ сотто этишинин аркылуу мамилеси.

СОТТОШ Өз ара чечише албаган чырлуу маселени соттун кийлигишүүсүнө коюу, бирин-бири сот жообуна тарттыруу.

СОТТОШТУР соттош этишинин аркылуу мамилеси.

СОТТОШУУ соттош этишинин кыймыл атоочу.

СОФИЗМ Сырткы түрү ишенерлик кылып түзүлгөн тескери ой, тескери корутунду.

СОФИС 1. Софизмди жактоочу. 2. Биздин эрага чейин V кылымдагы грек философторунун тобу.

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ Социал-демократияны жактоочу.

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ Эл аралык жумушчу кыймылында 19-кылымдын экинчи жарымында пайда болгон саясий агым.

СОЦИАЛ-ШОВИНИЗМ Эл аралык жумушчу кыймылындагы оппортунисттик агым.

СОЦИАЛДЫК 1. Коомдук, элдик, коомдогу элдин мамилелерине таандык болгон. *Социалдык чөйрө. Социалдык абал. Социалдык карама-каршылык.*

СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШ Белгилүү бир коомдук мамилелер жана коомдун саясий уюмдары менен мүнөздөлө турган коомдук, мамлекеттик түзүлүштүн системасы.

СОЦИАЛИЗМ Өндүрүш каражаттары коомдук менчикте болгон коомдук түзүлүш, коммунизмдин биринчи фазасы.

СОЦИАЛИСТ 1. Социализмди жактоочу, жолун жолдоочу. 2. Социалисттик партиянын мүчөсү.

СОЦИАЛИСТТИК Социализмдин принциптерине негизделгендик, ушул принциптерге ылайык келгендик, социализмдин идеяларына сугарылгандык. *Социалисттик коом. Социалисттик экономика. Социалисттик аң-сезим. Эмгекке социалисттик мамиле кылуу.*

СОЦИАЛИСТТИК РЕАЛИЗМ Советтик искусство таануунун (1920–90-жылдар аралыгындагы) аныктамасы боюнча объектиге алынган турмуш көрүнүштөрүн революциялык өсүштө, коммунисттик партиялуулук жана элдүүлүк принцибинде сүрөттөө ыгы.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА Тил илими, социология жана этнографиянын ыкмасын колдонуучу, социалдык тилдин жаратылышын жана анын коомдогу функциясын изилдөөчү комплекстүү илимий дисциплина.

СОЦИОЛОГ Социология илими боюнча адис.

СОЦИОЛОГИЗМ Коомдук кубулуштарды изилдөөдө жана түшүндүрүүдө социологияга таянуу.

СОЦИОЛОГИЯ Коом жана коомдук мамилелер, алардын өнүгүшү жөнүндөгү илим.

СОЦФОНД Социалдык фонд.

СОЧИНЕНИЕ Окуучулар белгилүү бир тема боюнча өзүнүн оюн, пикирин адабий тилде туура, эрежеге ылайык жазып баяндоо үчүн жүргүзүлүүчү жазуу иши, дилбаян. *Эртең саат ондо кыргыз тилинен сочинение жазасыздар* (Бейшеналиев).

СОЮЗ 1. Жеке адамдардын, коомдук группалардын бирдиги, байланышы. *Жаштар союзу.* 2. Мамлекеттердин, ар кандай уюмдардын белгилүү бир максат, биргелешкен жалпы аракет үчүн түзүлгөн келишими. *Согуштук союз. Дипломатиялык союз.* 3. Коомдук уюм. *Профессионалдык союз. Жазуучулар союзу.*

СОЮЗДАШ Белгилүү бир союзда турган, өз ара союз түзүшкөн.

СОЮЗДУК союзга таандык.

СОЮЛ I Чабуу, уруу үчүн колдонулуучу жоон жыгач, таяк. *Колдорунда суу талдан кырккан көк союл* (Сыдыкбеков). *Бакан, союл карс-карс, Баш жарылып тарс-тарс* (Тоголок Молдо). *Союл тийип башына, Суу ордуна кан аккан* (Токтогул).

СОЮЛ II сой этишинин туюк мамилеси.

СОЮЛУН ЧАБЫШУУ Кимдир бирөө тарапта болуу, ага көмөктөшүү, таламын талашып, сөзүн сүйлөө. *Аманкулдун өзү эч нерсе болбой, анын союлун чабышкан Апас менен Дүйшөнаалы жалаага жыгылды* («Ала-Тоо»).

СОЮП КАПТАГАНДАЙ Айрып алгыс, дал өзүндөй, абдан окшош. *Бечаранын өңү сертирээк эле, жанакы балчы куду эле өзү, союп каптагандай* (Токомбаев).

СОЮУ сой этишинин кыймыл атоочу.

СОЮШ I 1. Аш-тойлордо, же көп адам чакырылган конокто союла турган мал. 2. Чоң жыйын, көп эл чакырылган аш-тойлордо конок ээси тамак үчүн берүүчү мал. *Үч жүз байтал бээни, Аскерге союш бергени* («Манас» С.О.). *Тим берелик союшун* («Манас» С.О.). 3. Союуга жарамдуу, союла турган мал. *Союшка берген атың жок, Изат кылган жайың жок* («Семетей»). *Менин силерге салакам тийген эмес, мен барсам, ортон колдой союшумду ала баруучумун* (Байтемиров).

СОЮШ II сой этишинин кош мамилеси.

СОЯ Даны тамак-аш өнөр жайында (май, сүт, ун ж.б. алуу үчүн) жана техникалык максатта колдонулуучу чанактуу өсүмдүктөр түркүмүнө кирүүчү өсүмдүк.

СӨГӨЛ Бүркүттүн бир түрү.

СӨГӨТ ТАЛ Тоо арасында, талаа жерлерде өсүүчү талдын бир түрү.

СЕГИЛ сек II этишинин туюк мамилеси.

СЕГИН Тилдее, кагып-сегип урушуу.

СЕГИНТ сегин этишинин аркылуу мамилеси.

СЕГИНИИ сегин этишинин кыймыл атоочу.

СЕГИНЧЕЕК Кеп сегинген, сегишип сийлеген адам.

СЕГИИ сек этишинин кыймыл атоочу.

СЕГИШ I Жириш-турушу же башка жоопкерчилиги ичин берилген жаза, чара.

СЕГИШ II сек II этишинин кош мамилеси.

СЕГИШ III Бирин-бири сегии, тилдешии, боктошуу, жаман-жакшы айтышуу.

СЕДЕР Ылайыксыз, жагымсыз, уяткарыла турган. *Эстии киши да седер иш кылат.*

СЕЗ 1. Речтин айрым бир тишиникти, объективдии дийненин кубулушу женинде тыбыштар аркылуу билдире турган бирдиги. *Сездин мааниси. Сийлемдеги сездердин орун тартиби.* 2. Речь, кеп. *Сабырдын сезине балдар алакан чабышты* (Сыдыкбеков). *Сезге жараша сез айтпаса, сездин атасы елет* (макал). *Сези орундуу адамдар кандай сонун, Урматталып берилет терден орун* (Баласагын). *Карынын сезин капка сал* (макал). *Билбегенсип сийлейсиў, Сез келер жайын билбейсиў* (Калмырза).

СЕЗ АЙКАЛЫШЫ Эки же бир нече сездин грамматикалык жактан байланышкан тизмеги.

СЕЗ АТАСЫ ЕЛИИ Тиешелии сез ез учурунда айтылбай мааниси кетии. *Сезге жараша сез айтпаса, сездин атасы елет* (макал.). *Чынымды айтпасам, Сез атасын елтирбей мен да ез оюмду айтайын.*

СЕЗ БАЙЛАШУУ же шерт байлашуу Убадалашуу. *Курман Айсулуу менен кыз оюн болгон тини сез байлашкан* («Ала-Тоо»). *Байлашкан жалгыз шерт ичин, Баарын теў башка кетердик* (Элебаев).

СЕЗ БАЙЛОО Убадалашуу, макулдашуу. *Курман Айсулуу менен кыз оюн болгон тини сез байлашкан* («Ала-Тоо»). *Сагындан кордук керген бир топ кедейлер андан белинип кетмекчи болуп сез байлашкан* (Баялинов).

СЕЗ БЕРИИ Убада берии, убада кылышуу, макул болуу. *Ишти аткарууга сез берди.*

СЕЗ ЖЕБЕЕ *к. кеп жебее.*

СЕЗ КАЙРУУ Каяша айтуу, айтыша кетии. *Алсыздын чыркыратып кызын алчу, Ким ага сез кайрымак бет багып тик* (Абдыраманов).

СЕЗ КАРМАТУУ Кандайдыр бир ишти аткарууга убада берии, милдеткер болуп калуу. *Кымызды сага берем деп, Карматып сезин койгону* (Маликов). *Кыз байкоосуздан жигитке сез карматып койду* («Ленинчил жаш»).

СЕЗ КАТУУ Кеп салуу, сийлее, бир нерсе айтуу. *Сийлеген адам уулуна: «Сен кимсиў?» – деп сез катпай* («Семетей»). *Анча-мынча сез катканга жандын апкаарыганы жазылып, баатыр боло тишти* (Байтемиров).

СЕЗ ТИЙГИЗИИ Жаман айтуу, кеўил кала тургандай сез айтуу, тилдее. *Ышкынаалы сакалына сез тийгизгенде, кийип кетти* (Байтемиров). *Бирее мага сез тийгизип койбосун деп корко тургамын* (Абдукаримов). ***В.: Кеп тийгизии.*** *Кээде сенин чогоолдугуў мага да кеп тийгизип жирет* (Байтемиров).

СЕЗ УДУЛУ 1. Сез багыты. 2. Сез оўтою. 3. Сез ыўгайы. *Сез удулун башка жакка бурайын деп калды* (Айтматов).

СЕЗ УЛОО Андан ары узартуу, айта баштоо. *Бурулча Мамырды ээрчий басып сезин улады* (Байтемиров). *Зарыл кашынын истиндеги кара меўди адетинче сыйпап коюп сезин улады* (Сыдыкбеков).

СЕЗГЕ АЛАРЛЫК Айтууга арзырлык, кеўил белиите татырлык. *Алардын сезге аларлык, кубантарлык эч нерсеси жок болсо эмнени айтмак элем деп, жеўем жер карады* («Кыргызстан аялдары»).

СЕЗГЕ ЖЫГЫЛУУ Орундуу айтылган сезге жеўилии, ез кемчилигин сезии, моюнга алуу. *Эси битин Зулайка эл сезине жыгылды* («Кожожаш»).

СЕЗГЕ КЕЛБЕЕ Бир нерсенин жен-жайын, дайнын билбей туруп эле моюн толгоо, макул болбоо. *Деги сезге келсеў боло? Сага эмне болду, – деп жеўемдин чый-пыйы чыкты (*«Ала-Тоо»). *Кыйышпас болсоў сезге кел, Кыйноого салбай жанымды* (фольк.).

СЕЗГЕ КИРБЕЕ Башка биреенин азгыруусуна кенбее, биреенин терс таасирине бурулуп кетпее. *Бузуку таш жарат, ейде-ылдый сезге кирбей жир, балам, деп чоў энем кеп айта турган* («Ала-Тоо»).

СЕЗГЕ КОНОК БЕРИИ Сезди жула качпай же ези эле сийлей бербей, башкалардын сезин да угуу, кезек менен сийлее. – *Жолдош бригадир, сезге конок бериўиз, имишке ишенбей эле коюўуз* (Таштемиров). *Алыбек сезге конок бербей бакылдай берген киши экен* («Ала-Тоо»). *Тоту жеўемдин сези отургандардын жилинине тийгендиктен, сезге конок беришпей, жеўеме каршы жаалаган сездер кич алды* (Жантешев).

СЕЗГЕ САРАЎ Кеп сийлебеген, оўой менен оозунан кеп чыкпаган, унчукпаган. *Елмесхан ар кимге ачылып сийлебеген сезге сараў адам* (Жантешев). ***В.: Кепке сараў.*** *Кепке сараў, кеўешке жок* (Сыдыкбеков).

СЕЗГЕ СЕКЕТ БОЛУУ Айткан сези ичин жемеге калуу. *Сезге секет болбойлу.*

СЕЗГЕ СЕЛТИК БОЛУУ Кепке-сезге калуу, уят болуу. *Сезге селтик болгудай иш кылбагыла.*

СЕЗГЕ СЕЛТИК КЫЛУУ Кепке-сезге

калтыруу, абдан уят кылуу. *Сөзгө сөлтөк кылбайын деп, силерди гана аяп отурам* («Ала-Тоо»). *Эл караган бетимди жер каратып, сөзгө сөлтөк кылды* (Сыдыкбеков). ***В.: Сөзгө сындыруу.*** *Тиги жаманга айт, келинди теске салсын, бүт айылды сөзгө сындырды* (Сыдыкбеков).

СӨЗДҮК Алфавит тартибине келтирилип, мааниси түшүндүрүлгөн же башка тилге которулган сөздөрдүн тизмеси берилген китеп. *Кыргызча-орусча сөздүк. Орусча-кыргызча сөздүк. Түшүндүрмө сөздүк.*

СӨЗМӨ-СӨЗ Айтылгандай, жазылгандай, эч өзгөртүүсүз.

СӨЗМӨР Чечен, сөзгө мыкты, жакшы сүйлөй билген. *Болочок акындын энеси Бурма дагы ары сөзмөр, ары жомокчу аялдардан эле* («Ала-Тоо»).

СӨЗСҮЗ Айтылуучу ойду бекемдөө, ырастоо маанисинде колдонулат.

СӨЗҮ БОЛУУ Айткань туура келүү, жакшы таасир кылуу, таасирин тийгизүү. *Күлчоронун айтканы, Кимге болсо эм болду* («Семетей»).

СӨЗҮ ӨТҮҮ Бирөөгө кайрылып айткан кеби, өтүнүчү, суроосу кабыл болуу, өзүнүн айтканына башка бирөөнү көндүрүү, макул кылуу, тил алдыруу. *Тилдеп тили, айтып сөзү өтпөгөндүгүн Карачал эми түшүндү* (Жоошбаев). *Аке, эл, жерден азгандан кийин канчалык туура иш кылып жатсаңыз да көзгө көрүнбөй, сөзүң өтпөй калат тура* (Турусбеков).

СӨЗҮ СУУ КЕЧПӨӨ *к.* ***кеби суу кечпөө.***

СӨЗҮ ҮЖӨТ БОЛУУ Сөзүн макул табуу, жөнү бар, ыктуу, маанилүү сөз деп эсептөө. *Акымдын бардыгы жөнүндө канчалык айтсам да, менин сөзүм үжөт болгон жок* (Баялинов). ***В.: Сөзүн үжөт кылуу.*** *Ээ ...балам, каардуу зулумдар менин сөзүмдү үжөт кылмак беле деп Казак зээни кейип айтты* (Сыдыкбеков).

СӨЗҮ ШИЛИСИНЕН ЧЫГА ТҮШҮҮ Өтө катуу таасир этүү, оор тийүү. *Акыркы сөз атамдын шилисинен чыга түштү белем* (Осмоналиев). ***В.: Сөзү шибеге менен сайгандай угулуу.*** *«Раиске сатып жиберебиз» деген сөзү кулагыма шибеге менен сайгандай угулду* (Жантөшев).

СӨЗҮ ЭКИ БОЛБОО Айтканы айткандай болуу, убададан тайбоо, дегени аткарылбай калбоо. *Эркетайдын сөзү эки болбойт, үйдүн жакшысын сомдойт* (Бөлөкбаев). ***В.: Айтканы эки болбоо.*** *Сыр билги сатуучу жигиттин айтканы эки болгон жок* («Чалкан»). – *Ата ишен! Энем мени бузган жок. Айтканыӊ эки болбойт, бар деген Нурматыӊа барайын* (Жантөшев).

СӨЗҮН ЖЕРГЕ ТАШТАБОО Бирөөнү кадырлоо, сыйлоо максатында анын айткандегенин орундатып, тапшырганын аткарып туруу. *Ал менин сөзүмдү жерге таштабайт* (Абдукаримов). ***В.: Сөзүн талаага таштабоо.*** *Сөзүӊүздү талаага таштабайбыз, ишене бериӊиз* («Чалкан»).

СӨЗҮН ЖӨНӨТПӨӨ Сүйлөтпөө, сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бербөө. *Менин сөзүмдү жөнөткөн жок.*

СӨЗҮН СҮЙЛӨӨ Кимдир бирөөнүн тарабында болуу, ошонун таламын талашуу. *Улуктун ишин билбесеӊ, Байдын сөзүн сүйлөсөӊ* (Токтогул). *Ал эми Абаздын таламын талашып, анын сөзүн сүйлөдү* (Таштемиров).

СӨЗҮНӨН ЧЫКПОО Айтканы, дегени менен болуу. *Кара тамандар Тоозактын сөзүнөн чыгышпайт* (Абдукаримов).

СӨЙКӨ I Коосдук үчүн аялдар кулактын көнчөгүнө илүүчү нерсе. *Салынган алтын сөйкөсүн, Журтуна таштап кетиптир* («Эр Төштүк»). *Күмүш сөйкө сагагында дирилдейт* («Ала-Тоо»).

СӨЙКӨ II Сүрүү, ышкуу, жышуу. *Аттар бышкыра, ылаалап тура калып, жаактарын буттарына сөйкөйт* (Жантөшев).

СӨЙКӨ САЛУУ Келиндикке алууга убадалашкан кыздын кулагына жакшы ниет менен сөйкө салып, кудалашкандыкты, білө кылып алууга макулдашкандыкты билгизүү. *Сөйкө салар жан, ошол, Сырттан балаӊ Төштүккө Алып берер бала ошол* («Эр Төштүк»).

СӨЙКӨГҮЛ *диал.* Сүйрү гүл ала турган өсүмдүк. *Менде дегенди билген неме, сөйкөгүлдү кантип билбесин.*

СӨЙКӨН 1. ***сөйкө*** этишинин өздүк мамилеси. 2. *өт.* Тийишүү, тийиштик кылуу. *Сугатка барабыз! – деп, Каныш тиги баш көтөрбөй жаткан келинге сөйкөнө баштады* (Убукеев).

СӨЙКӨНТ сөйкөн этишинин аркылуу мамилеси.

СӨЙКӨНҮҮ сөйкөн этишинин кыймыл атоочу.

СӨК I Тилдөө, боктоо, жаман сөз айтып тил тийгизүү.

СӨК II 1. Тигишти ыдыратуу, ажыратуу. 2. Кабыргаларды ыдыратып омуруу. *Манек жаӊы союлган койдун кабыргасын сөгүп жаткан* («Ала-Тоо»).

СӨК III Жээнтектин бир түрү.

СӨКӨТ 1. Нааразылык туудуруу, кепсөзгө калуу, күнөөлөнүү. *Элге сөкөт кылбайын* («Манас» С.О.). 2. Сөгүш берүү, уяткаруу. *Көӊүлү чөгөт болор – деп, кеп сөкөт бизге коёр – деп* (фольк.).

СӨКСӨӨЛ Бадал сыяктуу өсүүчү, отун катарында колдонулуучу дарак.

СӨКТҮР сөк этишинин аркылуу мамилеси.

СӨЛ Денедеги кан менен суу. *Бетинде тамчы сөлү калбай бырышкан* (Жантөшев).

СӨЛБӨТ Кебете, фигура. *Сөлөкөтү –*

сөлбөтүү, балам, адамдан артык көрүнөт (фольк.).

СӨЛБҮРӨ Илмийип, начар болуп туруу. *Анын кебетеси ушул иүир талашта ого бетер сөлбүрөп көлөкө сыяктанып көрүндү* (Байтемиров).

СӨЛБҮРӨӨ ***сөлбүрө*** этишинин кыймыл атоочу.

СӨЛБҮРӨТ ***сөлбүрө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СӨЛДӨЙ Көрксүз, дөлдөгөй, кыймыл-аракети бош, кашаң көрүнүштө болуу.

СӨЛДӨЙТ ***сөлдөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

СӨЛДӨЙҮҮ ***сөлдөй*** этишинин кыймыл атоочу.

СӨЛДҮР Бир нерсени жакшы түшүнө бербеген, ишти так аткара албаган (адамга карата).

СӨЛДҮРӨ Илең-салаң болуу, илкип-калкып, жүүнү бош көрүнүү. *Көкө бечара сөлдүрөп басып, ички бөлмөнүн каалгасына жакын барып, абайлап тыңшады* (Касымбеков).

СӨЛДҮРӨӨ ***сөлдүрө*** этишинин кыймыл атоочу.

СӨЛДҮРӨТ ***сөлдүрө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СӨЛКӨБАЙ *эск.* 1. Бир сом элүү тыйындык күмүш монета. *Дагы бир жолу, Шаршен коштошуп, жаңы эле босогодон аттай берерде кайра чакырып, тогузгат кылып орогон чүпүрөгүн жазып, бир сөлкөбайын алып чыгат* (Даникеев). 2. Ушундай монетадан жасалып, коосдук үчүн аялдардын чач учтугуна тагуучу буюму.

СӨЛКҮ *диал.* Боз үйдүн ичиндеги күзгү, тарак ж.б. коюлуп сактала турган жер. *Боз үйдүн ичинде, сөлкү, эпчи жагы болот.*

СӨЛӨКӨТ Кебете, бир нерсенин сырткы көрүнүшү.

СӨЛПӨЙ ***сөлпүй*** менен бирдей.

СӨЛПӨР Чокмор сыяктуу таяк. *Дал тийсе четин сөлпөр болбой кырсык, Бөрүнүн талуу жери кара тумшук* (Токомбаев).

СӨЛПҮ I Бир жагына оогон, сөлпүйгөн, түз, туура эмес (тегерек, тоголок нерсе жөнүндө). *Башы сөлпү. Алкак бир жагына сөлпү болуп жасалган экен.*

СӨЛПҮ II *диал.* Шөмтүрөө. *Таң аткыча сөлпүп кетти.*

СӨЛПҮЙ Сөлпү көрүнүштө, туура эмес түзүлүштө, формада болуу. *Башы бир жагына сөлпүйүп турат.*

СӨЛПҮЙТ ***сөлпүй*** этишинин аркылуу мамилеси.

СӨЛПҮЙҮҮ ***сөлпүй*** этишинин кыймыл атоочу.

СӨЛПҮК Сөлпүйгөн, көрүнүшү сөлпү, түз эмес.

СӨЛПҮЛДӨ Тыкан эмес, сөлпөйгөн, шөлбүрөгөн көрүнүштө болуу.

СӨЛПҮЛДӨК Сөлпүлдөгөн, сөлпүйгөн, өз дене-боюна тың эмес.

СӨЛПҮЛДӨӨ ***сөлпүлдө*** этишинин кыймыл атоочу.

СӨЛПҮЛДӨТ ***сөлпүлдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СӨЛТӨК *диал.* Кыйшаңдап баскан, секирген, аттаган кыймылды элестеткен сөз. *Сөлтөк-сөлтөк этип басканы башкача да.*

СӨҢГӨК Өсүмдүктөрдүн бутактар, жалбырактар таралып чыгуучу сабагы. *Капустанын сөңгөгү. Күн караманын сөңгөгү.*

СӨӨГҮ АГАРУУ 1. Семирүү, эттенүү; эс алуу, тыныгуу. *Сөөгү агарсын Алгара, Көп минилди жаныбар* («Семетей»). *Атыңды жайлоого чыгарып, сөөгүн агартып ал.* 2. Ыраазы болуу. *Сөөгүм силерден агарды. Айткан сөздөрүңө сөөгүбүз агарды.*

СӨӨГҮ БОШ Борпоң, чымыр эмес. *Мысакелди сөөгү бош неме окшойт, агасына караганда шалдыраган чал болуп калды* («Ала-Тоо»).

СӨӨГҮ БОШОО Бирөөнүн оор абалына, кыйынчылыгына боор ооруп, жашый түшүү, зээни кейүү. *Кыздын муңдуу, ызалуу обонуна жеңенин сөөгү бошоду* (Сыдыкбеков).

СӨӨГҮ ЖАШУУ 1. ***сөөгү бошоо*** менен бирдей. *Сөөгү жашый түшкөн Шамбет: – Ой аттиң ай! – деп, көзүн сүрттү* (Сыдыкбеков). 2. Начарлап күч-кубаты кетүү, абдан алсыз абалга келүү. *Мен да бир кезде алдуу-күчтүү киши элем. Мына эми сөөгүм жашып ордумдан араң козголом* («Чалкан»). *Кулдукта өтүп өмүрүм, Кор болуп сөөгүм жашыды* (Осмонкул).

СӨӨГҮ ЖУКАРУУ Начарлоо, арып-ачып, арыктап калуу, күч-кубатынан таюу. *Жаз чыкты, сөөк жукарды* (Баялинов).

СӨӨГҮ МЕНЕН КОШО ЖАТУУ Башынан үйрөнгөн адаты, кыял-жоругу оңой менен калбайт деген мааниде. *Чал кумсарып, каны ичине тартып, сөзгө келбечүдөй, аны байкаган жигит ичинен бул кыял сөөгү менен кошо жатат да деген ойдо акырын чыгып кетти* (Жантөшев).

СӨӨГҮ СЕМИРҮҮ Семирүү, эттенүү, эс алуу, тыныгуу, ыраазы болуу.

СӨӨГҮ СӨПӨТ БОЛУУ Чирип жоголуу, эчтемеси калбоо (адамдын көмүлгөн денесине карата). *Аябай мас болгон Тургунбек сөөгү сөпөт болгон атасын эстеп, ыйлай баштады* («Ала-Тоо»). *Эки кадам илгери басканда, сөөгү сөпөт болмок.*

СӨӨГҮ СЫЗДОО ***к. сай сөөгү сыздоо.***

СӨӨГҮ ТАЗА 1. Мүчөсү, сын-сыпаты келишкен, сымбаттуу. *Сөөгү таза, сөзү сыпаа, жакшы кыз эле* (Сыдыкбеков). *Сөөгү таза, жүзү жарык өзүңдөй асылга тең курбу боло турган периште экен* (Сыдыкбеков). 2. Аралашмасы жок, чыныгы. *Сөөгү таза кездеме.* ***В.:*** ***Устуканы таза.*** *Сейиттин мүчөсү да кели-*

шимдүү, зыӈкыйган устуканы таза киши («Советтик Кыргызстан»).

СӨӨГҮМ ЫРААЗЫ Абдан ыраазы экендигин билдирүү маанисинде колдонулат. *Сөөгүм ыраазы силерге!* («Ден соолук»).

СӨӨГҮН АГАРТУУ *аӈч.* Алгыр куштарга кічтеп жем берип семиртүү.

СӨӨГҮН СӨПӨТ КЫЛУУ Өлтүрүү, жоготуу, жок кылуу, дайынын билгизбей салуу. *Кайран жигитти өлтүрүп, сөөгүн сөпөт кылып салыптыр* («Ала-Тоо»).

СӨӨГҮНӨ БАТУУ Кандайдыр бир нерсенин запкысы, кыйынчылыгы абдан катуу таасир этүү, жанын кейитүү, көкейгө тийүү. *Апа, сен үндөбө, болду. Сөөгүмө батып кетти, – деди Татыбек* (Байтемиров). ***В.: Сөөгүнө жетүү.*** *Анткени эки кіндөн берки окуя анын сөөгүнө жеткен болучу* (Баялинов). *Баарынан да ушул орус аялдын ишарасы Турсундун сөөгүнө жетти* (Сасыкбаев). ***Сөөктөн өтүү.*** *Сөөгүмөн сөзүн өткөрүп, Арамдар басат белимден* (фольк.). *Сөөктөн өткөн суук.* ***Сөөгүнөн өтүп, чучугуна жетүү.*** *Кайнененин каары Батийнанын сөөгүнөн өтүп, чучугуна жетти* (Сыдыкбеков).

СӨӨГҮНӨ СИӈҮҮ Көнүмүшкө айлануу, көнүмүш адат, өнөкөт болуп калуу. *Омор байыртан сөөгүнө сиӈген адаттарын таштай элек* (Сыдыкбеков). *Сөөгүнө сиӈген кыялы калчу беле.*

СӨӨГҮНӨН СУУ ЧЫГУУ Жаны ачуу, бир нерсеге абдан жаны кейүү, кабыргасы кайышуу. *Сөөгүнөн суу чыгып, Ичи ачышып кеткени* («Манас»). *Аялы баласын урганда атасынын сөөгүнөн суу чыкты* («Ала-Тоо»). ***В.: Сөөгүнөн түтүн чыгуу.*** *Эл-жерден азганын, энесинин сөөгү бөтөн жерде калганын эстеп, Эсирдин сөөгүнөн түтүн чыкты* (Осмоналиев). ***Сөөгүнөн жалын чыгуу.*** *Балдарын эстегенде анын сөөгүнөн жалын чыгат* (Сооронбаева). *Акпаралынын мойтоӈдогон беш баласын көргөндө жалгыз калган атсыз кызым эсиме түшүп, сөөгүмөн жалын чыкты* (Жантөшев).

СӨӨДҮР Сөзүнүн баш-аягы жок, маанисиз сүйлөгөн адам.

СӨӨДҮРӨ ***дөөдүрө*** менен бирдей.

СӨӨК 1. Омурткалуу жаныбарлардын, адамдын скелетинин бөлүктөрүн түзүүчү катуу зат. *Топук кылбай этине, Сөөгүн өзү кемирген* (Калмырза). *Пилдин сөөгү. Кишинин сөөгү. Малдын сөөгү.* 2. Айрым жемиштердин данегин каптаган катуу кабыгы. *Өрүктүн сөөгү. Алчанын сөөгү.* 3. Теги, негизи, тукуму. *Сөөгү таза мал. Кыргыз жылкысы, сөөгү ушак болгон менен, чаалыкпас тукумдан* (Сыдыкбеков). *Айсалкын адамдын асылы, сөөгү таза жан* («Ала-Тоо»). *Сөөрүнө алтын жалаткан, Сөөгү таза агачтан* (Дүйшеев). 4. Өлүк. *Калтабай сөөктү үйүнө эки түнөттү, эки күнү конок күттү* (Токомбаев). *Егордун сөөгүн мүрзөгө койгондо Ашыр да катышты* (Сасыкбаев). *Көмүлбөгөн сөөгүӈ менен – Сен улуттун ар-намысын сактадыӈ* (Байгазиев). *Сөз кылды не, сөз кылбады не пайда, Сөөгүм куруп, жер алдында калганда* (Бегимкулова). 5. Кудалык жактан болгон тууганчылык, жакындык. *Дос айрылат, сөөк кайрылат* (макал). *Сөөк болушуу.* 6. Зергерчиликтин жердиги, көркөм буюмдарды кармоонун түбөлүктүү негизи.

СӨӨК ЖАӈЫРТУУ Мурда куда-сөөк болгон адамдар менен экинчи жолу да кыз алышып, кыз беришип, дагы кудалашуу, жаӈы сөөк болушуу. *Силер менин пиримсиӈер. Ошол үчүн сөөк жаӈырталы деп кол берип олтурам* (Сыдыкбеков).

СӨӨК КАРМОО Өлүктү сууга алуу, кепиндөө ишине катышуу.

СӨӨК КЫМЫЗ Кеч күздөгү кымыз. *Апкел, сөөк кымыздан апкелбейсиӈерби, – деди* (Даникеев).

СӨӨК ӨЧТҮ 1. Кимдир бирөө менен эзелтен, жеринен кас, ага башынан жылдызы каршы, мурдатан кеги бар. *Түз кирип айткан кеби бар Манаска Сөөк өчтү болгон жери бар* («Манас»). *Эзелтен ак сөөктөргө кедей баласы сөөк өчтү да* (Бектенов). 2. Өзүнүн төркүндөрү жактан келин алган учурда келин менен кайнененин ортосунда пайда болгон өчтүк мамилеге карата айтылат.

СӨӨК УСТА Сөөктүн ар кандай түрлөрүнөн турмуш-тиричиликке таандык буюм-кечелерди жасаган чебер.

СӨӨККӨ БАТУУ *к. сай* ***сөөгүнө жетүү.***

СӨӨККӨ ЖЕТҮҮ *к. сай* ***сөөгүнө жетүү.***

СӨӨККӨ ТАМГА САЛУУ Кимдир бирөөгө эстен кеткис, унутулгус катуу кордук көрсөтүү, кейитип, ыза кылып көӈүлүн калтыруу. *Тамга салды сөөгүмө, Көтөрүлүп айтканыӈ* (Осмонкул).

СӨӨККӨ УЗАНУУЧУЛУК Элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү.

СӨӨКТӨ Сөөгү какшап, сыздап ооруу. *Буту-колум сөөктөп ооруйт.*

СӨӨКТӨН ӨТҮҮ *к. сай* ***сөөгүнө жетүү.***

СӨӨКТӨТ ***сөөктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СӨӨКТӨШ Кудалашуу, куда болушуу. *Үлгү болуп кийинге, Сөөктөшүп койсо деп* («Эр Табылды»).

СӨӨКТӨШТҮР ***сөөктөш*** этишинин аркылуу мамилеси.

СӨӨКТӨШҮҮ ***сөөктөш*** этишинин кыймыл атоочу.

СӨӨКТҮҮ Сөөгү чоӈ, сөөк-саактуу, мосоол.

СӨӨЛ Териге чыккан чор сыяктуу кичинекей өсүндү. *Перинин кызы Айсалкын Касиеттүү жан экен, Эрдинде сөөлү капкара, Тилинде мөөрү бар экен* («Эр Төштүк»).

СӨӨЛДӨН Сөөл көп чыгып, көбөйүп басып кетүү.

СӨӨЛЖАН Нымдуу топуракта болуучу, көбүнчө жаандан кийин жер үстүнө чыгып калуучу, чубалжып сойлоочу кызгылтым курт.

СӨӨЛӨТ 1. Жакшы атак-даңк; дөөлөт, салтанат, шаң. *Ал сөөлөтүмдү балдар көрсө деп толкундадым* («Ала-Тоо»). *Төбөдөн нуру жаркырап, Сөөлөткө толгон чар тарап* (Бөкөнбаев). *Бул Москванын сөөлөтү Таңыркатты өзүмдү* (Маликов). 2. Сый кийим. *Кара баркыт менен кыюуланган сөөлөт кементайын жамынып кирди* (Абакиров).

СӨӨЛӨТТӨН Атак-даңк, кадыр-барк күтүү.

СӨӨЛӨТТҮҮ Сөөлөтү бар, дөөлөттүү, салтанаттуу, даңазалуу. *Сөөлөттүү абышкалар пайгамбардай тунжурайт, жер чукулап, башын албайт* (Абдыраманов). *Сүйүнчү, жаным, сүйүнчү, Душманга болсун күйүнчү, Сөөлөттүү кийим кийинчи* («Семетей»).

СӨӨЛӨТТҮҮЛҮК Даңктуулук, даңазалуулук.

СӨӨМ 1. Сөөмөй менен бармакты жазып жибергендеги аралык, өлчөм. *Ченин ченеп тургамын, Алты сөөм төрт эли* («Манас»). 2. *өт.* Анча-мынча, бир аз. *Даражасы сөөм бийигирээк* (Бейшеналиев).

СӨӨМӨЙ Бармак менен ортондун ортосундагы манжа. *Бирер сөзүм карасаң, Сөөмөй менен сайгандай* (Калмырза).

СӨӨМӨТ сукбат менен бирдей. *Чай үлпөтү жөнүндө (Сэн-но Рикью) сөөлөт китебин жазган* (Жусупов).

СӨӨМӨТЧҮ Чыгармаларында социалдык суроолорду камтыган, акыл-насаат үйрөткөн акын.

СӨӨРҮ 1. *диал.* Жарым метр өлчөмдөгү бийиктикте жасалган көп кишилик жыгач такта пол, орундук. *Кечки салкында сөөрүдө отурушту.* 2. Төр жак. *Сөөрүнө алтын жалаткан, Сөөгү таза агачтан* (Дүйшеев).

СӨПӨТ *диал.* Быт-чыт кылып талкалап, мүлжүп жок кылып жибергендик. *Төрт карышкыр жалгыз итти заматта сөпөт кылышты.*

СӨРӨЙ Башка сөздөр менен айкалышып, мыскылдоо, кемсинтүү, теңсинбөө маанисин берүүчү сөз. *Эсиңе акын сөрөй келгендирсиң, Жаныңдын таттуулугун билгендирсиң* (Шимеев). *Бул акт сөрөй да* (Байтемиров). *Актив сөрөй.*

СӨРҮ Тирек, тирөөч (жүзүм бутактарын). *Чоң атасы жүзүм сөрүнүн түбүнө отуруп, жаңы келген газеталарды окуп жаткан* (Мавлянов). *А дегенде жолдош-достор бак ичиндеги, дарыя боюндагы сөрүдө дасторконго чай, нан, бал, жемиш, каймак коюп отуруп сүйлөшүп эс алабыз* (Жусупов).

СПАГЕТТИ Узун жип сымал ундан жасалган камыр тамагы.

СПАМ *инф.* Сатып алуучуларга электрон почта аркылуу жарнама маалыматтарды жана кулактандырууларды макулсуз түрдө массалык таратуу.

СПАРЖА Жалбырактары ичке кабырчактуу келген, жоон жана агыш жаш сабактуу жашылча өсүмдүгү.

СПАРТАКИАДА Спорттун ар кыл түрлөрү боюнча өткөрүлүүчү массалык спорт мелдеши. *Мектеп окуучуларынын спартакиадасы. Улуттук оюндардын спартакиадасы.*

СПАРТАНЕЦ 1. Байыркы грек мамлекетинин жараны. 2. *өт.* Чыдамдуу, чыйрак, кыйынчылыкка көнүккөн, аз нерсеге да канаат кылуучу адам.

СПЕКТАКЛЬ 1. Театр сахнасына ылайыкталган, театрда көрсөтүлүүчү оюн. *«Айчүрөк», «Ажал ордуна» жана «Алтын кыз» спектаклдери.* 2. *өт.* Жалган көрүнүш, оюн. *Айтпадымбы, ал жакшылап коюлган спекталь болчу деп* (Стамов).

СПЕКТР Жарык нуру айнек призма аркылуу өткөндө пайда болуучу түрдүү түстөгү тилке.

СПЕКУЛЯНТ Пайда чыгарууну көздөгөн алып сатар, кызыл кулак.

СПЕКУЛЯЦИЯ Алып сатарлык, кызыл кулактык.

СПЕРМАТАЗОИД Эркектик уруктук клетка.

СПЕЦИАЛИСТ к. адис.

СПЕЦИФИКА Бир нерсеге гана таандык болгон өзгөчөлүк, касиет, башкалардан айырмалап, өзгөчөлөнтүп туруучу белгилер, көрүнүштөр. *Искусствонун спецификасы. Илимий иштердин спецификасы.*

СПИДОМЕТР Автомобилде, мотоциклде жүрүү ылдамдыгын жана канча жол жүргөндүгүн көрсөтүп туруучу прибор.

СПИКЕР 1. Парламенттик палатанын төрагасы. 2. *спорт* Бокста даекчилердин көрүүчүлөргө жарыялоочу.

СПИРАЛЬ Электр плиткасынын же электр тогу менен күйүүчү башка жабдыктардын буралган, толгонгон формадагы жана ток аркылуу кызарып күйүүчү зымы.

СПИРИТИЗМ Өлгөн адамдардын жаны менен байланышууга мүмкүн болот деген ишеним жана ар кандай иш-аракеттерди жасоо менен ушундай байланышты түзүү.

СПИРТ 1. Канты жана крахмалы көп, мол болгон заттардан атайын жолдор менен алына турган, мас кылуучу жана күйүп кетүүчү сапаты бар суюктук. 2. *хим.* Курамында суутек атому менен кычкылтек атомунун кошундусу бар бир катар органикалык кошундулардын аты. *Жыгач спирти.*

СПОНСОР к. демөөрчү.

СПОРТ Организмди чыңоо максатында жүргүзүлүүчү көнүгүүлөр, машыгуулар (гимнастика, күрөш, туризм ж.б.). *Ат спорту.*

Сууда сүзүү спорту. Мылтык атуу спорту.

СПОРТСМЕН Системалуу түрдө спорттук көнүгүүлөрдү жасап жүргөн же спортту кесип кылып алган киши. *Спортсмендердин карамагында стадион, волейболдук жана баскетболдук аянтчалар, сүзүү бассейни болот.*

СПОРТТУК спортко таандык. *Спорттук мелдеш. Спорттук оюндар.*

СПРАВКА 1. Бир нерсе жөнүндө билдирилген маалымат, кабар. 2. Бирөө жөнүндө же бир нерсе жөнүндө кыскача маалымат берген документ, аныктама.

СПРАВОЧНИК Кандайдыр бир маселе боюнча кыскача маалыматтар берилген китеп. *Телефон справочниги.*

ССУДА *экон.* Жеке же юридикалык жакка берилүүчү зайым. Бир тараптын акча же материалдык баалуулуктарды башка тарапка белгилүү мөөнөткө пайдалангандыгы үчүн ссудалык пайызы менен кошо төлөп берүү шартында берилген карыз.

СТАДИОН Спорттук машыгуулар жана оюндар үчүн ылайыкталган талаа, аянтчалары жана чуркай турган жолдору бар, көрүүчүлөр үчүн тегерете орундуктар орнотулган жай. *«Спартак» стадиону. Шаардык стадион.*

СТАДИЯ Кандайдыр бир өнүгүүнүн же бир нерсенин өнүгүшүнүн сапаты жагынан өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар этабы, баскычы же мезгили. *Өнүгүүнүн жогорку жана акыркы стадиясы.*

СТАДИЯЛЫК стадияга таандык, стадия боюнча. *Стадиялык өрчүү теориясы жаңы сортторду түзүүгө жардам берет.*

СТАЖ Кызмат иштөө, эмгектенүү жана кандайдыр бир уюмга мүчө болуу мөөнөтү, мезгили. *Мугалимдик стаж.*

СТАКАН Суюк нерсе куюп ичүү үчүн колдонулуучу цилиндр формасындагы туткасы жок айнек идиш.

СТАЛИНИЗМ 1930–1940-жылдардыга И.В. Сталиндин ишине байланыштуу, коомдогу жашоону катуу контролго алган, жалпы репрессияга ж.б. байланыштуу жеке бийлик.

СТАНДАРТ 1. Кандайдыр бир нерсенин белгиси, касиети, сапаты боюнча канааттандыруучу типтүү үлгүсү, өлчөмү, негизи. *Акчанын айланышындагы алтын стандарты.* 2. *саяс.* Кабыл алынган үлгү, эталон, модель, компетенттүү орган тарабынан бекитилген нормативдүү-техникалык документ.

СТАНДАРТТАШТЫРУУ Бир түрдө иштеп чыгарыла турган стандарт орнотуу. Массалык буюмдарга жана продукцияларга жана башкаларга бир түрдүү жана милдеттүү талаптарды киргизүү.

СТАНДАРТТУУ Стандарт боюнча иштелген, стандартка салынган. *Ишкерлердин көпчүлүгү стандарттуу иш алып баруудан баш тартышты* («Эркин Тоо»).

СТАНДАРТТЫК Стандарт боюнча иштелген, стандартка негизделген.

СТАНИНА Станок же машина кыймылдабай турган кылып орнотулган негиз, түп.

СТАНОК Металлды, жыгачты жана башка материалдарды иштетүү, бир нерсени жасоо үчүн ылайыкталган машина, жасалга. *Бир станокто сом темирди кесеп жатса, дагы бирөөндө килейген курч болотту жылмалап жатат* (Турусбеков). *Бектурдун бригадасында 19 токуу станогу бар* (Сасыкбаев).

СТАНОКЧУ Станокто иштеген жумушчу.

СТАНЦИЯ 1. Темир жол поезддеринин жана белгилүү бир маршрут боюнча жүрүүчү башка транспорттордун түрлөрүнүн токтоочу жери. *Катуу келе жаткан поезд станцияга жетип токтоду* (Сасыкбаев). 2. Белгилүү бир территорияда кандайдыр бир кызмат жагын тейлөөчү же изилдөө жумуштарын жүргүзүүчү атайын мекеме, аппарат. *Телефондук станция. Республикалык кан куюу станциясы. Метеорологиялык станция.*

СТАРОСТА Класста, кружок иштеринде тартип же башка жолжоболорду так орундатуу, жөнгө салуу жагын тейлеп туруучу окуучулар арасынан шайланган же дайындалган башчы.

СТАРТ 1. Спорттук мелдештин кандайдыр бир аралыкты өтүү алдындагы алгачкы учуру, моменти, башталышы. *Желегин булгап алга старт берди* (Үмөталиев). 2. Жарыш башталуучу жер, учуучу аппараттын учуп чыгуу алдындагы алган орду, чеги. *Самолёт кызыл сызыкка барып стартка турду* («Советтик Кыргызстан»).

СТАРЧЫН *тар.* Революцияга чейинки белгилүү бир айылды, урууну башкарып, иштерин тескеп туруу үчүн шайланган адам. *Конуп жаткандар жалаң эле старчын, жасоол сыяктуу өңкөй ченден чыккан бейбаштар* (Элебаев).

СТАРШИНА 1. Советтик Армиянын жана Согуш-Деңиз флотунун кенже начальниктик составындагы жогорку наам жана ушундай наамы бар аскер кызматкери. 2. ***старчын*** менен бирдей.

СТАТИКА 1. Заттардын тең салмактуулугунун шарттары жөнүндөгү окуу. 2. Нерселердин тең салмактуулугун изилдөөчү механиканын бөлүмү. 3. Белгилүү убакыттагы тынч абал.

СТАТИСТ *театр.* Сөзү жок, экинчи орундагы ролду аткаруучу актёр.

СТАТИСТИКА 1. Коомдун, эл чарбасынын өнүгүшүндөгү сан жагынан болгон өзгөрүүлөрдү изилдеп үйрөнүүчү илим. 2. Ушул илимдин методдорун колдонуп, эл чарбасынын, коомдук турмуштун кандайдыр бир тармагы боюнча эсепке алуу, ошол эсептин маалы-маттары.

СТАТИСТИКАЛЫК статистикага таандык. *Статистикалык маалыматтар. Статистикалык таблицалар.*

СТАТС-СЕКРЕТАРЬ Бир катар өлкөлөрдө кээ бир министрлердин, министрлердин орун басарларынын же айрым мекемелердин башчыларынын официалдуу наамы.

СТАТУС Инсандардын, юридикалык жактын, мамлекеттик органдын, эл аралык уюмдун айкындаган укук жана милдет жыйындысына ылайык укуктук абалы.

СТАТУЯ Адамдын же айбандардын фигурасынын скульптуралык сүрөтү, тулкусу. *Мрамордон жасалган статуя. Коло статуя.*

СТАЧКА Уюшкандык менен массалык түрдө иштебей коюу, иш таштоо.

СТАЧКАЧЫ Стачкага катышкан киши.

СТЕЛА *сүр.* Көркөм искусство тарыхында тик плита же түркүк түрүндөгү мүрзөнүн үстүнө коюлуучу мемориалдык белги.

СТЕЛЛАЖ I 1. Бир нече кабаттуу текче. 2. Бир нерсени тикесинен коюп сактоо үчүн арналган орун.

СТЕЛЛАЖ II *экон.* Баалуу кагаздарды сатып алуу – сатуу менен болгон чукул бүтүмдүн бир формасы.

СТЕНД Көрсөтүү үчүн бетине экспонаттар коюлган такта.

СТЕНОГРАММА Стенографиянын жардамы менен жазылган жазуу, жазылып алынган текст. *Докладдын стенограммасы. Лекциянын стенограммасы.*

СТЕНОГРАФИСТ Стенографияны колдонуп жазуучу адис.

СТЕНОГРАФИЯ Оозеки айтылган сөздү атайын белгилердин, сөздөрдү кыскартып берүү ыкмаларынын жардамы менен тез жазуу жолу.

СТЕНОКАРДИЯ *зат* Жүрөк мыкчылганын сезүү. Жүрөктүн кан тамырларынын начар иштегендигинен пайда болгон оору.

СТЕРИЛДӨӨ Азык чөйрөсүндөгү, жабдыктардагы, лабораториялык идиштердеги, аспаптардагы микроорганизмдерди жана алардын спорасын өлтүрүү, жок кылуу.

СТИЛДЕШТИРҮҮ 1. Белгилүү бир стилге келтирүү. 2. *адаб.* Белгилүү бир автордун стилин тууроо, ар кандай жол менен даяр жолдорду ээрчүү, эски стилди жаңы контекстте колдонуу, мурда кезиккен көркөм формаларды жана ыкмаларды бул же тигил максатта жаңы чыгарма жазууда колдонуу.

СТИЛИСТ 1. Адабий, көркөм, мыкты жазуу чеберчилигине ээ жазуучу, публицист, илимпоз. 2. Сымбаттуу кийинүү, келбет жасалгасы боюнча стиль жаратуучу адис.

СТИЛИСТИКА 1. Речтин стили жөнүндөгү окуу. 2. *адаб.* Көркөм чыгарманын өзгөчөлүктөрүн, касиеттерин изилдөөчү адабияттык теориянын бир бөлүмү.

СТИЛИСТИКАЛЫК стилистикага таандык. *Поэманын стилистикалык өзгөчөлүгү.*

СТИЛЬ 1. Белгилүү бир замандагы искусствонун, багыттын же художниктин идеялык, мазмун жана көркөмдүк формага карата болгон мамилесин мүнөздөөчү белгилердин жыйындысы. *Бардыгы теў уйгур стилинде салынган боз тамдар* (Жантөшев). *Адабияттагы романтикалык стиль.* 2. Кандайдыр бир жазуучунун же адабий чыгарманын, багыттын жана анын тилине мүнөздүү болгон тил каражаттарын пайдалануу ыктары; кептин түзүлүшүндөгү жана сөздөрдү колдонуудагы, баяндоодогу өзгөчөлүктөр. *Газетанын стили. Адабий чыгарманын стили.* 3. Кандайдыр бир ишти, аракетти жүзөгө ашырууда башкалардан айырмаланган ык, жол. *Жетекчилик стиль. Тарбиялык иштердин стили.* 4. *сүйл.* Жүрүш-турушу, сүйлөгөнү, кийген кийими ж.б. *Анын жаңы стиль менен кийингени, жүрүш-турушунун өзгөчөлүгү чет элден келгендигин айгинелеп турду* («Ала-Тоо»).

СТИМУЛ Аракетте түрткү берүү, жүрүш-туруштун козутуучу себеби, кызыккандык.

СТИПЕНДИАНТ Стипендия алуучу.

СТИПЕНДИЯ Окуу жайларда окуган студенттерге, окуучуларга берилүүчү жөлөк пул.

СТИХИЯ 1. Антикалык философияда: жаратылыштын негизги элементтеринин (от, суу, аба, топурак) бири. 2. Эч нерсе токтото албаган жаратылыштын көрүнүшү, кубулушу. 3. Коомдогу чар жайыт, баш аламан, уюшулбаган күч. 4. Көнүмүш чөйрө, адат алган ал-абал. *Өз стихиясына кайтуу.*

СТИХИЯЛУУ Стихия көрүнүштөрү бар, баш аламан, уюшулбаган.

СТИХИЯЛЫК 1. Токтотуу, жөнгө салуу жагы колдон келбес, табигый түрдө (өз алдынча, өз бетинче) болгон. *Стихиялык кырсыктар.* 2. ***стихиялуу*** менен бирдей.

СТОИКТЕР 1. Байыркы Грециядагы стоицизм окуусун жактаган философтордун тобу. 2. *өт.* Турмуштук сыноолордо кайраттуу, туруктуу.

СТОИЦИЗМ 1. Байыркы Грецияда жана Римде – рационалисттик философиялык окуу. 2. *өт.* Туруктуулук, чыдамдуулук, чыдамкайлык.

СТОЛ 1. Такта түрүндө жасалып, горизонталдык абалда коюлуучу, таянычы бар, үстүнө бирдеме коюуга же ар түрдүү иштерди иштөөгө ылайыктап жасалган үй буюму. *Тамак иче турган стол. Иш иштей турган стол.* 2. *өт.* Ошондой буюмдун үстүнө коюлган тамак-аш, даяр тамак-аш. *Стол даяр болгон учурда эки небересин эки колуна жетелеп, эне чыга келип учурашты* (Убукеев). *Штабдын үйүндө атайын уюштурулган столдор, жайылган дасторкон* (Сасыкбаев). 3. Белгилүү бир иштерди аткаруучу мекеме же мекеменин бир бөлүмү. *Паспорт столу. Адрес столу.* 4. *өт.* Кызмат,

кызмат орду. *Столдон эрте булар кетсин жылып* (Токомбаев).

СТОЛ МАЙЛОО к. орун майлоо.

СТРАТЕГ 1. Стратегиялык билими бар, мыкты билген киши. 2. *өт.* Коомдук, саясий күрөшкө жетекчилик кылуу ыгын мыкты билген киши, чебер жол башчы.

СТРАТЕГИЯ 1. Ири согуштук операцияларды, жалпы эле согушту жүргүзүү искусствосу, согушту жүргүзүү жөнүндөгү илим. 2. Коомдук, саясий күрөшкө жетекчилик кылуу искусствосу.

СТРАТЕГИЯЛЫК Стратегияга таандык, стратегия жагынан мааниси бар. *Стратегиялык план. Стратегиялык авиация. Стратегиялык мааниси бар чабуул.*

СТРАТОСТАТ *астр.* 11000 *м* ден ашык бийиктикке көтөрүлүүчү эркин аэростат.

СТРАТОСФЕРА *астр.* 18ден 60 *км* ге чейинки бийиктиктеги жердин аба катмары.

СТРЕПТОМИЦИН Учук сыяктуу бир катар ооруларга каршы дарылоодо колдонулуучу антибиотик.

СТРЕПТОЦИД Бир катар ооруларды дарылоодо колдонулуучу дары препарат.

СТРЕСС Ар кандай көнбөгөн чөйрөнүн, адаттан тышкаркы туш келген тоскоолдуктун кыйынчылыктарына организмдин бардык функциясынын нервдик-психикалык чымыркануусу, күч алуусу, аны жеңүүгө багытталган организмдин нерв системасынын бардык күчүн мобилизацияланышы (мис., студенттердин экзамен алдындагы, спортсмендердин мелдеш алдындагы, космонавттардын космоско учуп жүргөн мезгилдеги психикалык абалдары).

СТРОФА к. сабак II.

СТРОФИКА *адаб.* Ырдын строфалык түзүлүшүн изилдеген илим.

СТРУКТУРАЛИЗМ Тил илими, адабияттаануу ж.б. гуманитардык илимдердеги объектинин ички курамдык касиетин мазмундук жана формалык көз карандылык ыраатуу байланышты анализдөө ыгы.

СТУДЕНТ Жогорку окуу жайынын же техникумдун окуучусу. *Эки шаарда экөөбүз теӊ студент, Мен жетилип, сен гүлдөгөн убагыӊ* (Токомбаев). *Институттун студенти. Техникумдун студенти. Заводдомун, шахтадамын кен казам, Жумушчумун, студентмин окуган* (Кулумбаев).

СТУДЕНТТИК студентке таандык.

СТУДИЯ 1. Художниктин же скульптордун өнөрканасы. 2. Актёрлорду художниктерди, скульпторлорду даярдоочу мектеп. 3. Жаш актёрлордун, художниктердин чыгармачылык коллективи. 4. ***киностудия*** менен бирдей.

СТУЛ орундук менен бирдей.

СТЮАРД Кемелерде жүргүнчүлөргө тамак-аш алып келүүчү кызматкер.

СТЮАРДЕССА Самолёт бортун тейлөөчү кызматкер.

СУБАГАЙ Чап жаак, узунча. *Субагай бет. Жаагы субагай.*

СУБАЙ Төлү жок, кысыр. *Дон тукумдуу субайлары бир башка, Байыр кылып жашыл бетке токтогон* (Осмонкул). *Субай жылкы. Субай мал.*

СУБАЙ-САЛТАӰ Бала-чакасыз, жалгыз бой, кара башы. *Субай-салтаӰ аял болгондон кийин, талаага түнөсө түнөгөндүрмүн – деп, Жаркын тамаша сөздү да арылатты* (Убукеев).

СУБАЛА Камырдын бир жайымы. *Бир чоӰ субала камыр.*

СУБОРДИНАЦИЯ Кызмат абалы боюнча кенже кызматтагылардын жетекчилерге баш ийүүсү, кызмат тартибинин эрежелеринин аткарылышы.

СУБСИДИЯ *экон.* Мамлекет же кандайдыр бир мекеме тарабынан юридикалык же жеке жакка, көбүнчө акча түрүндө берилген жөлөк пулдун түрү.

СУБСТАНЦИЯ 1. Бардык заттардын, көрүнүштөрдүн түпкү негизи, мазмуну.

СУБХАНАЛЛА Мактоого татыктуу кудай, аллага мактоо. *Сопу адамдар теспени колуна алып, «субханалла, субханалла!» деп кечке жобурап отура берет.*

СУБЪЕКТ 1. *филос.* Дүйнөнү таанып-билүүгө, өзгөртүүгө жөндөмдүү болгон аӰ-сезими, эрки бар аракет ээси, адам. 2. Логикада: Ой жүгүртүүнүн предмети. 3. Сүйлөмдүн ээси.

СУБЪЕКТИВДҮҮ Субъектиге, кишинин жеке өзүнө таандык. *Субъективдүү пикирлер талкууга алынганы мыйзам ченемдүү* («Кыргыз Туусу»).

СУБЪЕКТИВИЗМ *филос.* Объективдүү реалдуулукту, материалдык дүйнөнү жокко чыгарып, аны субъектинин (адамдын) аӰ-сезиминде гана жашай алат деп эсептеген идеалисттик философиялык багыт.

СУБЪЕКТИВИСТ Субъективизмди жактоочу киши.

СУВЕНИР Эстелик үчүн берилген белек; эстелик үчүн иштелген нерсе.

СУВЕРЕН Жогорку бийлик ээси: император, монарх падыша, хан, султан, эмир, президент.

СУВЕРЕНИТЕТ эгемен менен бирдей.

СУВЕРЕНИТЕТТҮҮ эгемендүү менен бирдей.

СУГАЛАК Опкок, тойбогон, ач көз, сук. *Каниет кылбаган сугалак малды көр* (Сыдыкбеков). *Кетпей жүрөт кемегенин жанынан Сугалак, шум Карынбай да кайсаӰдап* (Маликов).

СУГАЛАКТАН Сугалактык кылуу, ач көздүк кылуу. *Сарыбай бай сугалактанып, жутунган неме.*

СУГАЛАКТАНУУ сугалактан этишинин кыймыл атоочу.

СУГАР 1. Жерге суу жаюу, өсүмдүктөргө суу жаюу. *Эгинди сугарбасак болбойт деп жапырт сугатка чыкканбыз* (Сыдыкбеков). *Беш сугарып, үч оргон, Беде сонун турбайбы* (Барпы). 2. Суу ичирүү, суусунун кандыруу (малга карата). *Жетелеп барып сугарып, Айдап жүрүп откорот* (Тоголок Молдо). *Мал сугара турган жер.* 3. Кызытылган металлды сууга, суюктукка салуу жолу менен курчутуу, чыӊоо. 4. *өт.* Каныктыруу, жетилтүү. *Сугарып окуу, билим булагына, Окутуп өӊкөй жашты алга сүрөп* (Үсөнбаев). *Эмгек өз булагы менен сугарат* (Сыдыкбеков).

СУГАРМА Сугарылуучу, сугарыла турган, кайрак эмес. *Сугарма жер.*

СУГАРТ сугар этишинин аркылуу мамилеси.

СУГАРУУ сугар этишинин кыймыл атоочу.

СУГАРЫЛ сугар этишинин туюк мамилеси.

СУГАРЫШ сугар этишинин кош мамилеси.

СУГАТ 1. Өсүмдүктөрдү, жерди сугаруу, суу жаюу жумушу. *Сугатчы сугат сугарса, Жайылып суусу суналса* (Осмонов). 2. Мал сугарылуучу жер. 3. Кызытылган металлды чыӊоо, сууга салып курчутуу жолу. *Сугатына чыдабай, Суук булак соолгон* («Манас»).

СУГАТЧЫ 1. Сугат сугаруучу киши. *Ай, сугатчы, сугатчы, Сугарып эгин кубантчы* (Осмонов). 2. Чыйырчыктын сугат мезгилинде учурулган балапаны.

СУГУ ТҮШҮҮ Көз артуу, бирөөгө же бир нерсеге көзү түшүү, суктануу. *Бирөөнүн сугу түшкөн го деп, чоӊ эне небересин эмдей баштады.*

СУГУН Оозго чоӊ-чоӊ салып жеп, жутуу. *Казыдан каалашыӊча сугун* (Жантөшев). *Ат лапылдатып сугунуп, башын кейкеӊдетип экчеп коюп жей баштады* (Байтемиров).

СУГУН АГЫТУУ Ач көздүк кылуу, көз артуу. *Сугун агыткандан пайда жок, ар бир адам өз ырыскысы менен жашайт.*

СУГУНТ сугун этишинин аркылуу мамилеси.

СУГУНУМ: бир сугунум Бир сугунгудай өлчөм. *Бир сугунум эт жедим.*

СУГУНУУ сугун этишинин кыймыл атоочу.

СУД сот менен бирдей.

СУДЬЯ 1. Сот органынын соттолгон адамга, сотто каралган иштерге карата өкүм чыгарууга укугу бар кызматкери. 2. *спорт.* Оюнду, мелдешти башкарып туруучу киши. *Аӊыча судьянын ышкырыгы жаӊырды* (Бейшеналиев).

СУЕВЕРИЕ Ырым-жырымга, жок нерсеге ишенүү.

СУЗ I Көӊүлсүз, томсоргон, кабагы бүркөө, капалуу. *Алардын суз отуруштарында кандайдыр бир тереӊ сыр бардай* (Жантөшев). *Оӊ колу жок экен ойго түшүп, Отурат жерге карап ачылбай суз* (Үмөталиев).

СУЗ II Чөмөрүп алуу, батыра сайып көтөрүү. *Жаймалантып төгүлтүп, Сууну сузуп алды эми* («Семетей»). *Күрөктү алам, Буудай сузуп ыргытам, Шамал сокпойт, Жел чакырып ышкырам* (Осмонов).

СУЗГУ Сүйрү же тегерек формада жыгачтан жасалган саптуу чөмүч. *Кеӊ казандан, берекелүү сузгудан, Табак толо таттуу тамак куюлат* (Осмонов).

СУЗГУЧ сузгу менен бирдей.

СУЙ ЖЫГУУ Абдан чарчатуу, шайманын кетирүү, убара кылуу. *Тентек уулуӊ кечке чейин тынбай чуркай берип, суй жыкты!* – деди апам («Ала-Тоо»). *Экөөнү теӊ кечке суй жыгат* (Жапаров).

СУЙ ЖЫГЫЛУУ Абдан чарчоо, аябай чарчап-чаалыгуу. *Татыбек далай жерди арытып, таба албай суй жыгылды* (Байтемиров). *Өздөрү да чарчап, аттары да суй жыгылып, буттарын тарта албайт* (Сасыкбаев). *Күйгүмдө суй жыгылып чарчап келип, Кучактап мени жыттап сүйгөнүӊдү* (Байгазиев).

СУЙДАӉ 1. Суюк, сейрек, жыш эмес (өсүп турган нерселерге: чач, сакал, өсүмдүктөргө карата). *Чачы суйдаӊ тартуу. Сакалы суйдаӊ. Суйдаӊ өскөн арпа, буудай.* 2. Суюк, суюлган абалга келген (тамак ж.б. жөнүндө). *Суйдаӊ жарма. Суйдаӊ кесме.*

СУЙКАЙ Ажарлуу көрүнүү, керилип келишимдүү, сулуу көрүнүү. *Суйкая басып жаш сулуу, Суусунун берип кубантса* (Осмонов). *Жамила суйкайган жароокер кыз* (Баялинов).

СУЙКАЮУ суйкай этишинин кыймыл атоочу.

СУЙСАЛ I *диал.* Ичке кара жиптен чыйратылып жасалып, учу аялдардын чачына кошо өрүлүүчү чачык, чач учтук.

СУЙСАЛ II Кылыктана, келишимдүү көрүнүштө чайпала басуу. *Суйсала басып суу алган, Ырыстуу биздин бураӊ бел* (Токтомушев).

СУЙСАЛМА Өрүмдүн бир түрү. Бул өрүм төрт талдан, төрт талдан төрт жолу жупташып өрүлөт.

СУЙСАЛУУ суйсал этишинин кыймыл атоочу.

СУК I Ач көз, көзү тойбогон, көз арткан, сугалак. *Сук сагызган эрк сенде, Тандап учуп коно бер* (Үмөталиев). *«Сук» атанып айлыӊа Суук болбо, жаш балдар* (Токтогул).

СУК II Батыра саюу, батыра уруу. *Аркамдан бири келип кармарында, Кайрылып жүрөгүнө найза суктум* (Үмөталиев).

СУКАНЫ КАЧУУ Коркуу, тилден калуу, сүйлөй албай калуу. *Бул кишинин суканы качып, чачы жайылды* (Бектенов). *Үлдүрөп*

суканы качкан аял бут шилтееге алы келбей бети менен жыгылды (Элебаев). ***В.: Суканы учуу.*** *Ушинтип, не кыларын билбей шалдырап, айласы куруп, суканы учуп, өзүнөн-өзү корунуп, теректин түбүнө отурду* (Айтматов).

СУКБАТ *диал.* Аңгеме, кеңеш, маек. *Сукбат сөз менен, оокат туз менен.*

СУКНО Жүндөн же жарымы жүндөн жасалган, өң жагы тыкыр, тыш кийимдик калың кездеме.

СУКСУР 1. Өрдөктүн түрү. 2. Өрүмдүн өзгөчө түрү – майда өрүм. 3. Майда өрүм менен өрүлгөн сымбаттуу камчы. 4. *өт.* Сымбаттуу, көркөм, койкойгон (сымбаттуу моюнга карата). *Суксур моюн, сумбул чач* («Манас» С.О.).

СУКСУРДАЙ Келишимдүү, койкогой. *Сууп калган Сарала Суксурдай басат түйүлүп* («Олжобай менен Кишимжан»).

СУКТАН Көзү түшүү, көңүлү түшүү, кызыга кароо, көз артуу, сугун артуу. *Эликтей сулуу чырай жээрде кулун, Суктанам көрбөгөнсүп мындан мурун* (Үмөталиев). *Суктанып жүрбөй ар кимге, Сүйгөнүңдү тандап ал* (Токтогул).

СУКТАНДЫР суктан этишинин аркылуу мамилеси. *Сурмасыз суктандырчу каректери, Эндиксиз эритчү эле эриндери* (Гапаров).

СУКТАНТ суктан этишинин аркылуу мамилеси.

СУКТАНУУ суктан этишинин кыймыл атоочу. *Сагынган Ала-Тоосунун калдайган сүрдүү келбетине көзү тойбой, суктануу менен кайра-кайра тигилет* («Ала-Тоо»).

СУЛА 1. Узунунан түшүп жатып калуу; узунунан жыгылуу. *Мойнубуз талыгандыктан өбөктөп отурганча узунубуздан сулап жатканды дурус көрүп, бардыгыбыз тең жыттуу чөптүн үстүнө бооротоктоп калдык* (Таштемиров). *Өлгөн болуп коктуга Сулагандар андан көп* («Семетей»). 2. Кыймылсыз сулк жатып калуу, өлүү. *Душман коркурап сулады* (Сасыкбаев). *Кай бирөө окобунда жатты сулап, Кай бири кол көтөрдү жан соогалап* (Үмөталиев).

СУЛАЙМАН Пайгамбардын аты.

СУЛАТ сула этишинин аркылуу мамилеси.

СУЛДУЙ Эби-сыны жок сулкуюп кыймылсыз жатып калуу. *Суунун чети кан агып, Сулдуйган канча жан агып* («Эр Табылды»).

СУЛК ЖАТУУ Кыймылсыз, былк этпей жатып калуу. *Коён сулк жатып калды* (Каимов). *Татыбек да сулк жатат* (Байтемиров).

СУЛКУЙ Сулк жатуу, кыймылсыз былк этпестен жатуу. *Турат сулкуюп төрдө жатат.*

СУЛП Сөөгү жок, жалаң. *Май куйруктун сулп эти. Сулп этинен туурап куурдак кыл.*

СУЛПУКОР зулпукор менен бирдей.

СУЛТАН 1. Феодалдык коомдо бийлик жүргүзгөн, башкаруучу аким, ислам дини өкүм сүргөн элдердеги монархтын титулу жана ушундай титулу бар адам. *Бирөөнүн элинде жүрүп султан болгуча, өз элиңде ултан бол* (макал). 2. *өт.* Төрө, мырза. *Табылдыга сөз айтса, Султаның Табыл унчукпайт* («Эр Табылды»). *Султан Манастан калган бир туяк, Өлбөй аман жүрсүн деп* («Манас»). *Жети султан бирисин.*

СУЛУ Даны көбүнесе жем үчүн колдонулуучу же опоң жасалуучу дан өсүмдүгү жана ушул өсүмдүктүн даны. *Жемдик арпа, сулу кампаларда толуп турду* (Сасыкбаев).

СУЛУУ 1. Өңдүү-түстүү, өңү-түсү, мүчөсү келишимдүү, татынакай. *Тунук сулуу Канышай, Он алтыда, өзү жаш* («Курманбек»). 2. Өңү-түсү жакшынакай аял, кыз. *Суктандырган адамды, Сулууну кимдер сүйбөдү* (Казыбек). *Кара көздүү сүйкүм сулуу, Кайда жүрөт болду экен?* (Бөкөнбаев). *Ар ким сүйүп караса, Сулуунун көркү жүзүндө* («Мендирман»). *Эскерип эми сен, өзүңдүн керемет көркүң менен, Сулууну мен сүйгөн кумар канбай* (Гапаров). 3. Көргөнгө көрктүү, кооз, суктандырарлык, көрүнүшү сонун, жагымдуу. *Макмалга сайма сайгандай Кавказдын сулуу жерин көр* (Токомбаев). *Дүйнө жүзүнүн баары аппак болуп, айлуу түн таптаза, сулуу көрүнөт* (Байтемиров). *Кыргый куштун сулуусу* (Барпы). *Ала-Тоо бизге бирдей кышы-жайың, Сулуусуң жылдар аттап өткөн сайын* (Шүкүрбеков). *Токтолуп тереӊ чыккан сырдуу шыбыш, Толкутуп назик, сулуу үнгө салды* (Бөкөнбаев). 4. Одуракай эмес, жылмакай, сыйда, текши, тегиз. *Жыгаччы болгон адамга, Сыйда сулуу тал жакшы* («Мендирман»).

СУЛУУКАЙ *диал.* Сулуу сымак, сулууча. *Сулуукай келин менен туруптур.*

СУЛУУЛА Кооздоо, жакшынакай, жарашыктуу түргө келтирүү, жылмалоо. *Жибек менен, баркут менен сулуулап, Урмат кылып, кадыр кылып улуулап* (Осмонов).

СУЛУУЛАН сулуула этишинин өздүк мамилеси.

СУЛУУЛАТ сулуула этишинин аркылуу мамилеси.

СУЛУУЛОО сулуула этишинин кыймыл атоочу.

СУЛУУЛУК Өңдүү-түстүүлүк; жакшынакайлык; көрктүүлүк, кооздук, сонундук. *Сулуулуктун белгиси – Ак бетинен нур тамган* (Осмонкул). *Сулуулук адамдык сүйкүмдө да* (Байтемиров). *Көз тойбогон сулуулук, Көрүп туруп кубандым* (Бөкөнбаев).

СУЛУУЧА Сулуу сымак, сулуусунан келген. *Жибек көйнөк сулууча кыз энтелейт,*

Жамгыр кантсин, жаба куюп эркелейт (Осмонов).

СУМ Өзбек Республикасынын акча бирдиги.

СУМБАЛ Жүн жиптен токулган кап, мүшөк. *Кара дөөнүн үйүнө бир чоң сумбал тарых бар болучу* («Эл адабияты»). *Бөлгүлөп баштык кылып сумбал кабын* (Токомбаев).

СУМБУЛ ЧАЧ 1. Көбүнчө жоон өрүлгөн, узун, сымбаттуу кара чач. 2. Сулуулуктун, сымбаттуулуктун белгиси катары түшүнүлөт. *Суксур моюн, сумбул чач* («Манас» С.О.). *Турна моюн, сумбул чач* («Манас» С.О.).

СУМКА Ичине бир нерселерди салып алып жүрүү үчүн ылайыкталып кездемеден, булгаарыдан жана башка материалдардан жасалган кармагыч боосу же асынгычы бар буюм, капчык; китеп кап. *Мурат сумкасынан аспаптарын ала коюп ишке кириши* (Байтемиров).

СУММА 1. *мат.* Сандарды кошуудан, бириктирүүдөн келип чыккан жыйынтык сан. 2. Кандайдыр бир нерсенин (мис. акчанын) жалпы саны. *Ири суммадагы акча.*

СУМСАЙ Сузданууу, кейиште болуп томсоруу. *Сүйгөн жар, боордош карындаштар сумсаят* (Сыдыкбеков). *Алардын мындай сумсайып отуруштарында кандайдыр бир тереӊ сыр бардай* (Жантөшев).

СУМСАЙТ сумсай этишинин аркылуу мамилеси.

СУМСАЮУ сумсай этишинин кыймыл атоочу.

СУН 1. Бир нерсени берүү же алуу, кармоо, коштошуу ж.б. үчүн колду созуу же жалпы башка нерселерди илгери карай багыттап жиберүү, жөткүнтүү. *Аттуу киши алик алды да, чөнтөгүнөн чапталуу конверт алып, Алыбекке сунду* (Жантөшев). *Оӊ колуӊду бери сун, Коштошоюн жан досум* («Курманбек»). *Аяк сун. Чай сун. Түмөндөгөн жоонун колу кезиксе, Ат коюшуп, Албарс найза суналык* (Турусбеков). 2. Сунуш кылуу. *Көпчүлүктүн кароосуна суна турган менин оюм ушул* («Чалкан»). *Айтамын, сөз да табам: ашыкмын дейм, Алгыныӊ жүрөгүмдү сага сунам!* (Үмөталиев). *Бак-таалайлуу балдарына элимдин, Гүл сунамын, ыр сунамын жүрөктөн* (Нуркамал).

СУНАЛ 1. Буту-колу сунулган, бой керген, созулган абалда болуу, ушундай абалда жатуу. *Алдейлечү жаш Эшимдин энеси Тилсиз гана жата берди суналып* (Токомбаев). *Арышка арыш уланып, Кийиктей ыргыйт суналып* (Токомбаев). 2. Керилип, созулуп жаткан абалда көрүнүү, ушундай абалда болуу. *Кеӊ мейкин мына суналган, Чер жазып, көргөн кубанган* (Токомбаев). *Суналган кеӊ талаа.* 3. Бойлуу, келишимдүү, керилген көрүнүштө болуу, сындуу болуп көрүнүү. *Суналган жигит. Суналган кыз. Суналган мыкты жорго.*

СУНАЛТ сунал этишинин аркылуу мамилеси.

СУНАЛУУ сунал этишинин кыймыл атоочу.

СУНГАН БУТУН ЖЫЙБОО Бой көтөрүү, чоӊсунуу, менменсинип, пейил күтүү, текеберленүү. *Журт тарткан оордукту эч сезбеген Букен баштагыдан бетер сунган бутун жыйбай калган* (Сыдыкбеков).

СУНДАГУУ сундак этишинин кыймыл атоочу.

СУНДАК Созулуп кетүү, узакка созулуу. *Оорусу сундагып кетти.*

СУНДАКТЫР сундак этишинин аркылуу мамилеси.

СУННИЗМ Исламдагы негизги агым.

СУНУУ сун этишинин кыймыл атоочу.

СУНУШ I Кандайдыр бир маселе, иш боюнча эмне кылуу керектиги жөнүндө билдирилүүчү пикир, ой, өтүнүч. *Курман өзүнүн сунуштарын айта баштады* (Убукеев). *Инженер Анаркул өзүнүн новатордук сунушу жөнүндө көӊүлдөнүп сүйлөдү* (Сасыкбаев).

СУНУШ II сун этишинин кош мамилеси.

СУП 1. Пахтадан токулган жука кездеме. 2. Эпостордо айтылуучу ак жибектен же ак төөнүн жүнүнөн токулган баалуу кездеме. *Кырмызы көйнөк, суп бешмант* («Сейтек»). *Билгендерден кеп угуп, Суптан кепин кылдырсаӊ, Сонун болот деп угуп* («Манас»). *Суп кийгенде сурак жок, Суптан салдым төшөктү* («Манас»). *Суп төшөк салып алдына, Баатырды бегирээк таӊып салды эми* («Манас»).

СУПА I Адам жатуу, отуруу үчүн ылайыкталып тектирче түрүндө жасалган жай. *Шыпырып суу септирип килем жайган Супага биз отурдук ичип чайдан* (Үмөталиев).

СУПА II: супа салуу Таӊ агара баштоо, таӊ кулан өөк боло баштоо. *Таӊ супа салганда Жылдызкан да көз ачты* (Байтемиров). *Ашыр таӊ супа салган ченде аттанып кетти* (Сасыкбаев).

СУПА САДЫК Таӊ атуу, таӊ жарыгы. *Супа садык чалганда, Таӊ саргайып атканда* («Манас» С.О.).

СУПАР Кош, буурсун.

СУПЕР Татаал сөздүн абдан, өтө, жогорку сапатта деген маанини билдирүүчү биринчи бөлүгү.

СУПЕРКЛАСС Бир нерсенин жогорку деӊгээли, жогорку даражадагы сапат.

СУПЕРКОМАНДА Башкалардан өзүнүн көрсөткүчү менен айырмаланган эӊ мыкты спорт командасы.

СУПЕРКУБОК Европалык клубдун командаларынын спорттук мелдешүүдөгү эӊ жогорку сыйлыгы.

СУПЕРМАРКЕТ Кеӊири керектелүүчү товарларды саттууга ылайыкталган, өзүн-өзү тейлөөчү ири дүӊ-дүйнө дүкөнү.

СУПЕРМЕН Кандайдыр бир жогорку сапаттагы нерселерге ээ болгон адам (мис. байлыгы, сулуулугу, кїчтїїлїгї ж.б).

СУПЕРФОСФАТ Табигый фосфаттардан (апатиттерден, фосфориттерден ж.б.) алынган фосфор жер семирткичи.

СУПСАК 1. Даамсыз, татыксыз, тузу жок. *Татты кылган супсакты Туздан козгоп сайрады* (Тоголок Молдо). 2. Татыксыз, жагымсыз, кєўілдї єзїнє тарта албаган, начар. *Мени аяп бекер кайгы жебегин, Супсак ырды даамдуу ыр дебегин* (Осмонкул). *Айткан кебим супсак болбосун, докладымды мен да мисалсыз баштабаймын* (Сыдыкбеков).

СУПСУЛУУ Абдан, єтє сулуу.

СУПСУН Кир жуулгандан кийинки калган суусу. *Чынар кирдин супсунун жанында турган чакага куйду.*

СУПСУНУ СУУ Тилеги, максаты ордунан чыкпай, ойлогон максатына жетпей єкїнїчтє калуу, їмїтї їзїлїї. *Супсунум сууп, кайра келдим* («Жаш ленинчи»). *Айдар аны чын кєрїп, супсуну сууй тїштї* (Сасыкбаев). ***В.: Супурасы суу***. *Супурасы сууп, Ордуна кайра барбасына кєзї жеткен Шарип оюн топтоп їлгїрдї* (Бейшеналиев).

СУПУРА Кой терисинен же эчки терисинен жасалган жаргак (ун элєє, камыр жууруу їчїн). *Талкандын бир чымчымын калтырбай супурадан кагып алып, баштыкка салды* («Ала-Тоо»). *Эрменкан кесмесин кесип бїтїп, супурасын жыйыштырды* (Абдумомунов).

СУР I Єў, бет, жїз, кебете. *Суру жаман неме экен, жолотпочу! Суру качып калыптыр.*

СУР II 1. Кара тїс менен ак тїстї аралаштыруудан алынуучу тїс, толук кїйгєн отундун кїлї же чополуу кумдак жердин топурагы тїстїї єў. *Ай, сур атчан сугатчы, Унутпа сугат убакты* (Осмонов). *Сур булуттар ары-бери кєчїп, алда кайда кетип жатты* (Жантєшев). 2. *єт.* Катаал, кєўїлсїз. *Єтїп кеткен сур заман Кайрылып эми келбесин* (Турусбеков). *Єткєрдїк далай сур кїндї, Єўї жок бопбоз кур кїндї* (Элебаев).

СУР ЖЫЛАНДЫН СУУСАГАНЫН, КЕР ЖЫЛАНДЫН КЕПШЕГЕНИН БИЛЕТ Бардык айла-амал, куулук-шумдук, митаамдык колунан келет. *Ал сур жыландын суусаганын, кер жыландын кепшегенин билет. Аны сен оўой ойлобо* («Чалкан»).

СУРА 1. Бирєєдєн жооп алыш, бир нерсе жєнїндє айттырыш їчїн суроо кылып кайрылуу. *Он бешинчи заводдун Устасы экен сурасам* (Осмонов). *«Атыў ким» деп сурадым. Жаўылык сурайлычы. Сурабагын неге деп, баарын кечтим, Жадап бїкїр бїтпєгєн їтїрлєрдєн* (Чотурова). 2. Бир нерсе алуу же кандайдыр бир башка максат, иш боюнча єтїнїп кайрылуу, сурануу. *Сурап ичкен тамагыў, Суу ичкен менен барабар* (Токтогул). *Жараткан Алла бар кудай, Жардамды сенден суранам* (Казыбек). *Ар кимден жол сурап, кайда бararын, кайсы жолго тїшєрїн билбей адашып жїрїштї* («Ала-Тоо»). *Эл алдына келип кечирим сураса болбойт беле* (Байтемиров). 3. Бийлик жїргїзїї, башкаруу. *Тїбї сурап эл бийлеп, Жеп келгенден болбогун* (Барпы). *Эл сураган Алтыбай, Эў эле адил шер болсо* («Эр Табылды»).

СУРААК Сурагандан уялбаган, дайыма суранып жїргєн адам.

СУРАБА *эск.* Ийри кылыч. *Мурундарын карасаў, Сурабанын кабындай.*

СУРАЙЫЛ Топ жылдыз, їркєр. *Кыздары сурайылдай сулуу келет, Токочко кыздар аркылуу бакыт кошо* (Бектенов).

СУРАК 1. Тергєє, тергєє жїргїзїї. *Сот алды байды суракка, Сїйїндїм ошол убакта* (Калык). 2. Бийлик, башкаруу. *Кайрат менен кол сунуп, Алдык колго суракты* (Осмонкул). *Тїбїнєн бери жок кылгын, Мурункунун сурагын* (Токтогул).

СУРАККАНА Кылмыштуу деп кармалган адамдарды суракка ала турган бєлмє.

СУРАКСЫЗ 1. Сурак болбостон, суракка алынбастан, тергєєсїз. 2. Уруксатсыз. *Сураксыз келип конгудай, Оолугуп кандай демиў бар* («Манас»).

СУРАКЧЫ *сїйл.* Сурак жїргїзїїчї, тергєєчї. *Тїн ортосунда тїрткїнчїк болуп суракчылардын алдында отурган адамдын абалы кандай болору ар кимге белгилїї* («Советтик Кыргызстан»).

СУРАЛ ***сура*** этишинин туюк мамилеси.

СУРАМ *экон.* Сатып алуучулар жєндємдїїлїгї менен бекемделген керектєєлєр. Кандайдыр бир иш боюнча расмий тїшїнїк талап кылуу, мисалы, депутаттын суроо-талабы.

СУРАМЖЫЛА Суроо салып иликтєє, кєп жерден суроо, сураштыруу. *Биз алардын дайынын сурамжылап таппай жїргєнбїз* (Жантєшев).

СУРАМЖЫЛАТ ***сурамжыла*** этишинин аркылуу мамилеси.

СУРАМЖЫЛОО ***сурамжыла*** этишинин кыймыл атоочу.

СУРАМЧЫ Кєп сураган, сураганды жакшы кєргєн адам; тилемчи. *Сурамчылар кєбєйїп бара жатат* (Бейшеналиев).

СУРАН ***сура*** этишинин єздїк мамилеси. *Алыстагы ашууларга жетсеўер, Суранамын, силер менин атымдан...* (Байгазиев).

СУРАНЫЧ Єтїнїч, сурап єтїнгєндїк.

СУРАТ ***сура*** этишинин аркылуу мамилеси.

СУРАШТЫР Иликтєє, суроолорду берїї, сурамжылоо, ар кимден сурап, билїїгє аракет кылуу. *Тапкычтап сураштырганыбызда да алардын Ошко*

келгендиги чын болуп чыкты (Жантөшев). *Бейшекеден борбордогу жаўылыктарды сураштырды* (Бейшеналиев).

СУРАШТЫРУУ сураштыр этишинин кыймыл атоочу.

СУРГУЛТ Чаўгылт сур, сур сымал. *Сургулт булуттар Арсланбабдын асман тиреген ала аскасын көздөй агылып турат* (Бөкөнбаев).

СУРГУЛТУМ *диал.* Сургулт. *Сургултум булуттар жай каалгып жїрөт.*

СУРДА Боз єўгє боёо. *Айгырын сурдап салганбы, буурулунан бузулуп, сурча болуп калганбы?* (фольк.).

СУРДАН Тїсїн їйрїї, ачуусу келип кумсаруу. *Асалхан каарына алгандай сурданып ордунан тура калды* (Жантєшев). *Кашыўа келген кишиге Кабагыў тїйїп сурданба* (Осмонкул).

СУРДАНТ сурдан этишинин аркылуу мамилеси.

СУРДАНУУ 1. ***сурдан*** этишинин кыймыл атоочу. 2. Тїсїн їйрїї, ачуусу келип кумсаруу.

СУРМА Кирпиктин їстї жагынан кыдырата бойлоп көрк берип турган ичке назик жик. *Сурма көз. Көзїнїн сурмасы бар.*

СУРМАЛУУ Сурмасы бар. *Сурмалуу көзї моймолжун тартып Жийдегїл бешик ырын ырдай баштады* (Сасыкбаев). *Назгїлдїн сурмалуу көздөрї ого бетер ажарын ачып турат.*

СУРНАЙ Їйлєп їн чыгаруучу, кол менен баса турган тешикчелери бар тїтїкчє тїрїндєгї музыкалык аспап. *Мен ырым менен аўгемемди эми улантайын деп турганда сурнай тартылып калды* (Каралаев). *Туткага байланган желекчеси менен мышыкча илинген сурнай муздай жалтырады* (Сыдыкбеков).

СУРНАЙЧЫ Сурнайда ойной билген, сурнай тарткан киши. *Жума єзї комузчу, сурнайчы, кыякчы, чоорчу экен* (Жантєшев). *Сурнайчы сурнай тартса, барабанчы барабан ойнойт* (Сыдыкбеков).

СУРОО I 1. Кандайдыр бир нерсе жөнїндө билїї їчїн жооп талап кылган кайрылыш, собол. *Сапар суроого жараша жооп берип жатты* (Жантєшев). 2. Чечїїнї талап кылган, чечиш їчїн коюлган маселе. *Бул суроолорду єлкє тагдыры чечерин биздин замандын кишилери тїшїндї* (Сыдыкбеков). 3. Талап, керектєє, єтїнїч, сураныч. *Жаўы китептерге болгон суроо. Керектїї товарларга суроо кєбєйїїдє.* 4. Белгисиздик, чечиле электик. *Экинчи мен кєрємїнбї? Чоў суроо!* (Токомбаев). 5. Уруксат. *Тыштан суроо-сопкуту жок эле эки киши кирди* (Убукеев).

СУРОО II сура этишинин кыймыл атоочу.

СУРОО БЕЛГИСИ Суроолуу сїйлємдєргє коюлуучу тыныш белгиси (?).

СУРООЛУУ СЇЙЛЄМ Суроо маанисиндеги сїйлєм.

СУРООЛУУ Суроо мааниси бар, суроосу бар, сураган. *Жандай басып жаркылдап суроолуу сєзгє кирди* (Сасыкбаев). *Суроолуу кєз караш.*

СУРООЧУ 1. Суроо берген, сураган киши. 2. Сураганды жакшы кєргєн, кєп сураган киши. *Суроочунун кєп экен єзїнїн малы, Аяп мингиси келген аны* (Шїкїрбеков).

СУРП Кездеменин бир тїрї. *Таза болот сурп деген, Сулууда болот кулк деген.*

СУРРОГАТ 1. Кандайдыр бир нерсенин бир бєлїгї менен бирдей болуп анын ордун алмаштыра ала турган, бирок аны толук канааттандырбаган зат.

СУРУ КАЧУУ 1. Їрєйї учуу, коркуп кетїї. *Ата-энесинин урушунан суру качкан балдар мештин тїбїнє корголойт* («Ала-Тоо»). 2. Абдан арып-ачкан, кейпи кетип жїдєгєн абалга келїї, єўїнєн азып арыктоо. *Маманазар кызыл чиедей жаш балдарлуу, суру качкан аялды кєргєндє зээни кейип кетти* (Жантєшев).

СУРУН САЛУУ Жагымсыз, начар мамиле жасоо, жактырбаган, сїйбєгєн кєз караш менен тїсїн їйрїї. *Сурун салып турат. Барсак эле сурун салып калды. – Ыракматыў єзїўє буюрсун, – деди да, Эдигей ачуулана сурун салды* (Айтматов).

СУРЬМА 1. Техникада жана медицинада колдонулуучу кїмїш тїстїї морт металл, химиялык элемент. *Кїмїш, калай, сурьма, сымап жалтырак, Кымбат металл бизден чыкты жаркырап* (Токомбаев). 2. Кашты, кирпикти, чачты карартып боёй турган боёк.

СУСАМЫР *диал.*Єсїмдїктїн аты.

СУТКА 24 сааттык убакыт єлчємї, бир кїн жана бир тїн убакыт. *Люба да кылдай чолоосу болбой, кєп учурларда суткасына уулун кєрбєйт* (Сыдыкбеков). *Жол тарттык эки сутка бир вагондо, Кадимки жолдоshторчо болуп шерик* (Турусбеков).

СУТРА *филос.* Байыркы индиялык философиялык, диндик, илимий жана юридикалык трактаттар.

СУУ I 1. Булак, єзєн, дарыя, кєл, деўиздерди пайда кылуучу, химиялык жагынан алганда водород менен кислороддун кошулушунан келип чыккан тїссїз суюктук. *Суу – жерге, байлык –элге* (макал). 2. Єзєн, дарыя. *Куюп жатат Чычканга Жети-Суудан эки суу* (Токтогул). 3. Кургак эмес, ным. *Суу болгон кийимдериўерди кургаткыла* (Жантєшев). *Суу тал. Суу отун.*

СУУ II 1. Илеби кайтуу, муздоо, салкын тартуу. *Тамак сууп, эртеден бери столдо ичилбей туруп калды* («Чалкан»). *Абаз абанын ысыгы тез сууп, тез кеч киришин чыдамсыздык менен кїтїїдє* (Таштемиров).

2. Мурдагыдай болбой калуу, кызуу болбой калуу, көңүлү кала түшүү, деми кайтуу, басаңдоо. *Жакшы көңөш угамын деп айткан Жанболоттун көксөсү сууп, көчөгө чыкты* (Шимеев). *Эненин кызыл өңү бозоруп, сабыры сууй түштү* (Сыдыкбеков). 3. Тапталуу, көкүрөгү басылуу, мыкты чуркай турган болуп бышыгуу. *Аргымак сууйт тер менен* («Олжобай менен Кишимжан»). *Сууп калган буудандар, Сүмбөдөй болуп жарады* («Семетей»). *Аттар сууп калганда, Таңга супа салганда* («Эр Табылды»).

СУУ АШЫРБОО Таратпоо, жайылтпоо, жашырып-жаап коюу. *Седеп кудагыйга айтып кой, башка ага-инисинин сөзүн суу ашырбай бассын, – деди* (Карыбаев).

СУУ БОЛУУ Абдан убара тартуу. *Акымды өндүрүп ала албай үч ай суу болдум* («Чалкан»).

СУУ ЖООЛУК Сүлгү. *Шалактатпай бутумду, Суу жоолук менен таңайын* («Эр Табылды»).

СУУ ЖУГУЗБОО Терс жактарына эч көңүл бөлбөй, жалаң гана оң жактарын айтып мактай берүү, өткөрө мактоо. *Эки бала урушуп калса, күнөө кимисинде экенине карабай, өз баласына суу жугузбайт, а бирөөнүн баласын жамандай берет* («Ала-Тоо»).

СУУ ЖУКПАС Өзүнө сөз тийгизбей, ар кандай кыйын кырдаалдан аман-эсен кутулуп кеткен, өтө эпчил, куу. *Суу жукпас азаматтан болбосо Токтобек кара малды түгү менен, төөнү жүгү менен, акчаны түрмөгү менен жутуп алып, аман-эсен башкармалыктан бошоп, чоң кызматка көтөрүлбөйт эле да* («Чалкан»).

СУУ ЖҮРӨК Коркок, кайратсыз, жүрөгү жок, жалтак. *Айтпадымбы! – деди Омор оңдоно калып, – Суу жүрөксүң* (Сыдыкбеков). *Кайраты жок, суу жүрөк, Кара жерге кирсин деп* («Эр Төштүк»).

СУУ ИЧКЕНДЕЙ БОЛУУ Абдан арыктоо, өңүнөн азуу. *Баягы кыпкызыл Асанбек жок, алты ай суу ичкендей болуп, кулагынан күн көрүнүп калыптыр* («Чалкан»).

СУУ КАРЕК Көзү ачык туруп эле көрбөй калган, көрүү жөндөмдүүлүгүн жоготкон, сокур. *Карап туруп кабылан, Суу карек болуп калганың* («Манас»).

СУУ КЕЧИРҮҮ Убактылуу ыраазы кылуу, алдап жолго салуу, иттен чыгаруу. *Аларбулар эле деп чоң тизме түзүүнүн зарылдыгы жок-тур, же ал жөн эле суу кечиргенби* («Чалкан»).

СУУ КЕЧПЕГЕН СӨЗ Жараксыз, орду жок, келжирек, эч нерсеге арзыбай турган, эч ким тоготпогон сөз. *Суу кечпей турган сөздү айтып эмне кыласыңар! – деди Асанкул* (Убукеев).

СУУ КОШПОО Так өзүндөй, кандай болсо ошондой, эч кошумчасыз. *Балам, ушул сөзүмдү суу кошпой атаңа айтып баргын* («Ала-Тоо»). *Анын суу кошпой сүйлөгөнү жакты* (Осмоналиев).

СУУ КУЙДУ Орду жок, туругу жок, шайкелең, тентек. *Суу куйду жинди.*

СУУ КУЙСА ТӨГҮЛГҮС Бөжүгөн, мыкты жүрүшү бар жоргого карата айтылат. *Соорусуна суу куйса төгүлгүс боз жорго эле* («Ала-Тоо»). *Биздин колхоздун суу куйса төгүлгүс сур жоргосу жарышта биринчи болуп келди.* **В.: *Суу төгүлгүс*.** *Суу төгүлгүс жорго.* ***Суу куйса чайпалгыс.*** *Жаныбарым тим эле суу куйса чайпалгыс жорго тура.*

СУУ КУШТАРЫ *аңч.* Сууда жашоочу куштар.

СУУ МАЙ Өсүмдүк майы. *Суу майга жасалган этсиз, тузу ачуу капуста сорпо* (Абдукаримов).

СУУ МОНЧОК Тунук мончок, айнектен жасалган мончок. *Турдукан кунандын көкүлүнө, куйругуна суу мончок такты* (Бейшеналиев).

СУУ МУРУН Мурдунан суусу куюлуп, кайра-кайра мурдун тарта берме деген мааниде.

СУУ МУРУН СӨЛӨК Начар, жүдөңкү, шалаакы аял.

СУУ МЫЛТЫК Суу сордуруп жана кайра аны атырылта чачыратып ойнош үчүн түтүктөн (көбүнчө балтыркандын сөңгөгүнөн) жасаган оюнчук. *Суу мылтык кылып алышып, Атып жүрөт балалык* (Токтогул).

СУУ САКТАГЫЧ Сууну токтотуп, көбөйтүү, топтоо, сактоо үчүн курулган жасалма көлмө.

СУУ СЕПКЕНДЕЙ БОЛУУ 1. Кимдир бирөөнүн жаман кылык-жоруктарын, кыянатчылыгын ж.б. сезип ичи муздай түшүү, ага карата жек көрүү сезими пайда болуу. *Баягыдан кийин суу сепкендей болдум* («Чалкан»). *Жылдызкандын көтөрүлө түшкөн көңүлүн агасынын акырайдашы суу сепкендей кылды* (Байтемиров). 2. Кандайдыр бир окуя жөнүндөгү маселе, имиш-имиш тез басылуу, тып токтолуу. *Күбүр-шыбыр суу сепкендей басылды. Чуу суу сепкендей басыла түштү. Жалгыз Момундун үнү басылган жок* (Касымбеков).

СУУ СИЙДИК Уругунан бала болбогон, бала төрөлбөгөн (эркекке карата айтылат). *«Суу сийдик», «Куу баш» деген сөздү укпаган, мынчалык катуу, заар сөз экенин сезбеген* (Касымбеков).

СУУ ТУМШУК 1. Жек көрүндү. 2. Жакындарына батпаган. 3. Кадырын жоготкон. 4. Элден чыккан. *Мына ушул күр жайлоонун түрүндөй көңүл ачкан жайда жалгыз гана ал өзү суу тумшук болуп чыкты* (Станалиев).

СУУ ЧАЯН *астр.* Зодиак топ жылдызы.

СУУ ЧЕЧЕК Денеге барсайып, ыйлаактап чыгуучу балдардын жугуштуу оорусу.

СУУГА АЛУУ Өлгөн адамдын сөөгүн жууп-тазалоо. *Өлүктү сууга алышты.*

СУУГА САЛУУ 1. Жок кылуу, жоготуу, түгөтүү, аягына чыгуу. *Малдын башын урдум, дүнүйөнү сууга салдым* (Сыдыкбеков). 2. Унутуу, ойдон чыгарып коюу. *Өткөн-кеткенди сууга салалы, эл болушалы деп келдик* (Жантөшев). ***В.: Сууга кетирүү.*** *Колумда калган беш-он жылкымды сууга кетиргемин* (Сыдыкбеков).

СУУГА ТҮШКӨН ЧЫЧКАНДАЙ Өтмө катарынан өтүп, аябай чыланып, эч кургак жери калбай суу болгон абалга карата. *Жамгыр эленип, көчүк басар орун калбай, сууга түшкөн чычкандай шүмүрөйүшүп, ак жаандан соңку чыкыроондо бүк түшүп жыгыла башташты* (Касымбеков).

СУУГУНА ТОҢУП, ЫСЫГЫНА КҮЙҮҮ Кимдир бирөөнүн бардык кыйынчылыгын бирдей көтөрүү, абдан күйүмдүү болуу, ар дайым кам көрүп келүү. *Алымдын ысыгына күйүп, суугуна тоңуп жүрүп баккан энеси* (Жантөшев).

СУУДАЙ БИЛҮҮ Башка тилди мыкты билүү, шар сүйлөө. *Төрт жыл орус жолдоштордун ичинде жүрүп, тилди суудай билдим* (Токомбаев).

СУУДАН КЕЧКИЧЕ Бирөө аркылуу зарыл ишин бүтүрүп алгыча, кырсыктан кутулуп, оңолуп алгыча. *Суудан кечкиче тим эле жаныңды сууруп алчудай болгону болгон, акидей эле асылат* (Ала-Тоо).

СУУДАН КУРГАК ЧЫГУУ Кандай күнөө кылса да, эч билинбей, өтө эпчилдик, амалдуулук менен кутулуп кетүү. *Адилеттиктин тузагына чалынбай суудан кургак чыгат* («Чалкан»).

СУУК 1. Абанын төмөнкү температурада болушу, муздактык, аяз. *Суукка чыйрыгып калган койлор чубуруп короого келе баштады* (Убукеев). *Кыш чилдеси кырк күнү, Суук болот күн-түнү* (Тоголок Молдо). 2. Сулуу эмес, серт, кебетеси жаман. *Аркаңдагы учкашкан, Түрү суук кандай таз* («Эр Төштүк»). *Болуштун өңү адамдан суук эле* (Каралаев). *Сарайдын кебетеси да суук көрүнөт* (Байтемиров). 3. Жагымсыз, ырайымсыз; кейиштүү, кайгылуу. *Суук көз. Суук кабар. Тили суук.* 4. *сүйл.* Организмдин начарланышы, күчтүүлөп тамактанууну талап кылган организмдин начарлоосу. *Апийим уу болот. Мында тамакты күчтөп ичпесе, киши суугуна тегеренип жыгылып калат. Ысак сенин суугуң ашып кетиптир* (Абдукаримов).

СУУК БООР Өз эмес, башка, чоочун, жакын эмес, бөлөк. *Бул айбандын суук боор экендиги билинди го* («Ала-Тоо»).

СУУК КОЛ Бүлдүргүч, зыян келтирүүчү, душмандык кылуучу. *Суук кол тийбесе, нал өспөгөндө, кайда барат дейсиң* (Бөлөкбаев). *Коомдук мүлктү суук колдон сактайлы* («Советтик Кыргызстан»).

СУУК КОЛУН САЛУУ 1. Коомдук мүлккө же башка бирөөнүн мүлкүнө, акчасына көз артып, аны өз кызыкчылыгына пайдалануу, өзүнө алууну көздөө. *Бүткүл элдик менчикти сактоодо ага суук колун салып жаткандарга каршы күрөшүү аракеттери жүргүзүлүп жатат* («Советтик Кыргызстан»). 2. Душмандык кылуу, кыянатчылык көрсөтүү. *Сурасам бербес Төштүгүң Суук колум саламын, как баш* («Эр Төштүк»).

СУУК КӨЗ Жаман ниеттеги, жаман пикирдеги жат киши, душман. *Силер суук көзгө көрсөтпөй турган кызыңарды өлүмтүк дөбөткө тыттырдыңар* («Советтик Кыргызстан»). *Суук көздөн качып, байкалбас эл четин чалды* (Осмоналиев). *Суук көзгө карааны Беш-алты жүз чамалуу* (Тоголок Молдо). *Суук сөздөн, суук көздөн калкалап, Канча жолу нөшөрлөрдөн далдалап* (Бегимкулова).

СУУК КӨЗГӨ ЧАЛЫНБОО Ниети жамандан алыс болуу, ичи кара, жамандык издегенден качуу, оолак жүрүү. *«Элим ай, мен качкынмын, көп да даршан боло бербейин, суук көзгө көп чалынбай көңүлдөш кишилердин ичинде эле жүрө турайын»,*– *деди* (Касымбеков).

СУУК КӨРҮНҮҮ Көзгө жаман көрүнүү, жек көрүндү болуу, жакпоо. *Токтонбойт санаа, көңүлүм, Элиме суук көрүндүм* («Кедейкан»). *Жылдызкансыз үйдүн ичи мүрзөдөй суук көрүндү* (Байтемиров).

СУУК ООЗ Заар тилдүү, тили суук, кер ооз. *Суук ооз шүмшүктүн Дыркырап турат мүнөзү* (Тоголок Молдо). *Келиптир суук ооз ант урган чал, Эшикте балдар менен жакалашты* (Шүкүрбеков). *Бир суук ооз шүмшүк бар, Шүмшүктө далай түйшүк бар* (Тоголок Молдо). *Суук ооз шүмшүктүн, Дыркырап турат мүнөзү* (Тоголок Молдо). *Келиптир суук ооз ант урган чал, эшикте балдар менен жакалашты* (Шүкүрбеков).

СУУК СЕЛКИ Ынтымагы жок, ынтымаксыз. *Уулу менен келининин суук селки экенин Алима билет* («Ала-Тоо»). *Алар суук селки көрүндү.*

СУУК СӨЗ Жаман, терс, заар, ачуу айтылган кеп. *Суук сөздү бетке айтат, Куралган жыйын көпкө айтат* (Тоголок Молдо). *Акунжан жөнүндөгү аркы-берки суук сөздөр күн сайын көбөйүп кетти* (Байтемиров). ***В.: Суук тил.*** *Букендин суук тили Зууракандын жанына далай баткан* (Сыдыкбеков). *Өз өкүмдары катуу кол, суук тил болгону үчүн түп көтөрө ага каршы аттанып чыкканын, эске салды датка айым* (Касымбеков).

СУУК ТИЙҮҮ Суукка урунуудан ооруга чалдыгуу, сезгенүү. *Суук тийгенби, айтор, мурдун шор тартып утур-утур шыпшынат* (Байтемиров).

СУУК ТИЛИН АГЫТУУ Оозго алгыс ачуу

сөздөр менен тилдөө, жаман айтуу. *Арзымат ырчы болсо көндүр-төндүр дебей ушак айтып, Токтогулга суук тилин агытты* (Бөкөнбаев).

СУУК ТУМШУК БОЛУУ Жек көрүнчү болуу, жаман атка конуу деген маанилерде колдонулат. *Менин ошо кадырымды жанагы атыў өчкөн Кулет дей турган сынган кернейдей болгон суук тумшук кара санатай ит тепсеп отурбайбы* (Ш.Үмөталиев). *Иштебегендер элге-журтка суук тумшук болуп калучу* (Байтемиров). *Башта суук тумшук болуп, эл-журттан бөлүнүп калганын эми түшүндү* (Байтемиров). *Кызматыма да, үйүмө да суук тумшук болуп баратам* («Чалкан»).

СУУККА АЛДЫРУУ Үшүтүп жиберүү. *Акбар кулагы менен бетин суукка алдырып жибериптир* (Убукеев).

СУУКТУК 1. Суук экендик. *Ысыкта, сууктукта тыным албай, Кургады суусуз чөлдө катып таўдай* (Бөкөнбаев). 2. *өт.* Сууй баштагандык, баштагыдай болбой калган мамиле. *Улам-улам сууктук аралай берди* (Сыдыкбеков).

СУУКЧАН Элдик медициналык түшүнүктө кан басымы төмөн түшүнүгүнө туура келүүчү маани.

СУУЛА Суу менен нымдоо, суу кошуп, суу жугузуп коюу. *Бекиш чүпүрөктү суулап келип досканы сүрттү* («Ала-Тоо»).

СУУЛАН суула этишинин өздүк мамилеси.

СУУЛАТ суула этишинин аркылуу мамилеси.

СУУЛОО суула этишинин кыймыл атоочу.

СУУЛУК I 1. Жүгөндүн ооздук темирине төўөлүк аркылуу тизгин, чылбырдын туташтырылган бөлүгү. *Аттар ооздугун кемирип, суулугун шылдырата берет* (Сыдыкбеков). *Жакып тор кашканы кош суулуктан алып, кыймылдатпай кармап турду* (Шүкүрбеков). 2. *диал.* Ооздук. *Табына келген буудандар Суулугун чайнап кемирет* (Токтогул).

СУУЛУК II Сүлгү, суу жоолук, кол аарчы. *Белен турган ак баржак суулукту алып сүртүнүп, кургандым* (Убукеев).

СУУЛУК III 1. *диал.* Жаанда кийүүчү суу өткөрбөс кийим. 2. Тапка үйрөтүлүп жаткан куш, бүркүткө ак жем менен бирге берилүүчү суюгу. *Тапкан келиш үчүн да суулук берет.*

СУУЛУКТА Суулуктан кармоо (жүгөндүн суулугу жөнүндө). *Экөөнү эки жигит суулукташып, Дагдаўдап кыйналыша келе жатты* (Токомбаев).

СУУЛУКТОО суулукта этишинин кыймыл атоочу.

СУУЛУУ Суусу бар; нымдуу, суусу көбүрөөк. *Кайнак суулуу, ысык буулуу боёо цехи ушул* (Сасыкбаев).

СУУН суу этишинин өздүк мамилеси.

СУУР I Ийинде жашап, кышкысын чээнге кире турган кемирүүчүлөр тобуна жатуучу жапайы айбан. *Үч-төрт суур аўкыштап кире качты* (Жантөшев).

СУУР II Кындан, катылуу жерден же бир нерсенин арасынан алып чыгуу, тартып чыгуу. *Кара болот нар кескен Кындан алып сууруп* («Манас»). *Көкүрөктөн бир ыкшап, Сууруп ташта найзамды* («Курманбек»). *Бир сомду чөнтөгүмдөн сууруп жатканда, көз алдымдан ушунун баары чуурул өттү* (Усубалиев).

СУУРДУН АЙГЫРЫНДАЙ КОРС ЭТҮҮ Жөнү жок, жүйөсү жок ороў этүү, уятсыйыты жок орой сөз айтуу деген маанилерде. *Анын сөзүн кулагы чала калган аш ээси, сокур неме, булардын бети кайтпас түрүн байкап, суурдун эркегиндей корс этти* (Ш.Үмөталиев).

СУУРМА Шкафтын, столдун жана башка эмеректердин сууурулуп алынуучу тартмасы, өзүнчө бөлүгү. *Мына бул гардеробго кийимдерин илип, астындагы суурмасына бут кийимдерин чечип коюшат* («Ала-Тоо»).

СУУРТ суур этишинин аркылуу мамилеси.

СУУРУЛ суур этишинин туюк мамилеси.

СУУРУУ суур этишинин кыймыл атоочу.

СУУСА 1. Чаўкоо, суу, суусун ичкиси келүү. *Суусаганда жагымдуу Балдан таттуу аккан суу* (Тоголок Молдо). *Түндө мен суусаганда бул кымызды эмне үчүн мага беришкен жок* (Каимов). 2. Суу тилеп туруу, сугарууну талап кылып туруу. *Суусап жаткан эгинди Кандырасыў Ак-Буура* (Токомбаев). 3. *өт.* Эўсөө. *Куду башатка жамыраган козулардай, суусаган балдар булакты көздөй чуркашты.*

СУУСАР Териси баалуу майда жырткыч айбан жана анын териси. *Суу боюнда көрүнбөй, Суусар бойлойт жылтылдап* (Осмонкул). *Ичин суусар ичтетип, Тышын булум тыштатып* («Манас»).

СУУСАТ сууса этишинин аркылуу мамилеси.

СУУСОО сууса этишинин кыймыл атоочу.

СУУСУ ТҮГӨНҮҮ Жашай турган күнү бүтүү, өлүү. *Суусу түгөнгөн күнү киши өлөт. «Бечара, мунун да суусу түгөнгөн экен» – деп кейимиш болушуп, тууган-урук көөмп коё турган* (Мавлянов).

СУУСУН 1. Суусагандык, чаўкагандык. *Толкуп аккан булактан Суусунун мыктап кандырды* («Эр Төштүк»). *Суусуну кана ичсин – деп, Байтал кымыз бал берип* (Калмырза). 2. Суусунду кандыруучу, суусаганда ичүүчү суюктук. *Колунан колхоз кызы суусун берди* (Үмөталиев).

СУУСУН ИЧҮҮ Абдан үйрөнүп калуу, көнүп калуу. *Тамекинин суусун ичет.*

СУУСУНДУК Суусагандыкты кандыруучу суюктук, суу, суусун. *Коноктор суусундукка кымыз иче башташты.*

СУУТ I Суугандык, сууп тапка келгендик (кілік атка карата). *Суутун жакшы кандырган, Көк шиберге чалдырган* (Тоголок Молдо). *Узакка чабылганга сууту жетпегендик кылып, каны кійіп кеткен экен* (Жакыпбеков).

СУУТ II суу этишинин аркылуу мамилеси.

СУУТЕК Кычкылтек менен кошулганда сууну пайда кылуучу эў жеўил, тїссїз газ, химиялык элемент.

СУУТУП КОЮПТУРБУ Баруунун эч жені, кажети жок, сага эмне бар, барба деген мааниде колдонулат. *Мага окшогон кетменчилерге ал жакта суутуп коюптурбу?* (Маликов). – *Эмне, Чїйдє суутуп коюптурбу, бирєє бизге Кайда барсаў Мамайдын кєрї* (Сыдыкбеков).

СУУЧУ 1. Сугатчы, суу сугарып жїргєн киши. 2. *сійл.* Ирригатор, ирригация боюнча адис. 3. Мурап.

СУУЧУЛ 1. Сууда жашаган, тиричилиги сууда єткєн. *Суучул кара чакылдак, Бу да келди шакылдап* (Тоголок Молдо). 2. Сууда сізїїні жакшы билген. *Суучулдардын мелдеши єткєрілді. Кїркїрєп аккан шарыўдан, Суучулдар єтєт сіздїріп* (Барпы). 3. *сійл.* Моряк, матрос. *Сірдії флот, эр суучул, Турат сени кайтарып* (Їмєталиев). *Айгышкан жоосун кыйраткан, Суучулдун турган жери экен* (Їсєнбаев).

СУФИЗМ Исламдагы мистикалык агым.

СУФЛЁР Театрда ролдун сєздєрїн актёрго шыбырап айтып туруучу киши.

СУФФИКС Уўгудан кийин уланып, сєзгє жаўы маани берїїчї аффикс; сєз жасоочу мїчє; куранды.

СУЮК 1. Суу сыяктуу куюла турган; коюу эмес. *Суюк айран. Суюк жарма.* 2. Сейрек, суйдаў, калыў эмес, бирин-серин. *Кєкїлї суюк, жибек жал, Кєзї чолпон жылдыздай* (Осмонкул). *Суюк чыккан токой жыгачтары.*

СУЮКТУК 1. Суюк тїрдєгї заттар. 2. Суюк заттарга таандык касиет.

СУЮЛ Суйдаў тартуу, суюк болуу, сейректенїї, бирин-серин болуу. *Эми андагы калыў токой суюлган кез* (Сыдыкбеков). *Суюлат жылдыз таў менен* (Барпы). *Коюу аш суюлгудай болду го* («Ала-Тоо»).

СУЮЛТ суюл этишинин аркылуу мамилеси.

СУЮЛУУ суюл этишинин кыймыл атоочу.

СЇБЄ 1. ***сїбєє*** менен бирдей. 2. Жетим кабырга.

СЇБЄЄ Кабыргалардын бїткєн жериндеги кыска чемирчек сєєк; дененин ошол бєлїгї. *Койдун сїбєєсї. Сїбєєгє саюу.*

СЇБЄСЇН КЄТЄРЇЇ Мактануу, єзїн кєрсєтїї, менменсинїї. *Эч качан, эч убакта «Мен жасадым, мен тигинттим, минттим» деп сїбєсїн кєтєрбєгєн жан эле* («Ала-Тоо»).

СЇЗ I Мїйїзї менен челип алуу; башы менен бир тийїї. *Жанына уй жолосо эле сїзєт* (Бейшеналиев). *Кєзї бозоргон там сїзєт* (макал).

СЇЗ II Сууда калкып жїрїї, чабак уруп жїрїї, сууда жїрїї, суудан кайык, кеме ж.б. менен же чабак уруп єтїї. *Їстїндє сїзгєн єрдєк, каз Эркиндеп учкан турбайбы* (Турусбеков). *Кемелер сїзгєн кєгїлтїр Днепр жээгин сїрєттєп, Мыскалды кызыктырышкан* (Сыдыкбеков). *Сууну сїзїп єтїп жатат, Эр солдаттар кайраттуу* (Шамшиев). 2. Коюусу менен суюгун бири-биринен чыпкалап же бир нерсе аркылуу єткєрїп ажыратуу. *Какылдак жапма челегин ачып, бозо сїздї* (Сыдыкбеков). *Кесме сїз.* 3. Абада, асманда калкып, сызып єтїї. *Асманда сїзїп жїргєн ай сыяктуу, Деўизге мен тїшєйїн, толкун, айда!* (Шимеев).

СЇЗГЇ *диал.* Чыпка.

СЇЗГЇР *диал.* ***сузгу*** менен бирдей. *Апам сїзгїрдї илгичке илип койду.*

СЇЗГЇЧ Суюктуктан коюу нерсени (мис. кесмени) сїзїп алуу їчїн колдонула турган буюм, курал.

СЇЗДЇР сїз этишинин аркылуу мамилеси.

СЇЗМЄ I Айрандан, жууруттан сїзїп (суусун сарыктырып) алынган азык жана анын сууга эзилгендегиси. *Жан аякка суу алып, сїзмєдєн чаўыт эзишти* (Жантєшев). *Муздак сїзмє жутасыўбы? – деди бир келин* (Жантєшев).

СЇЗМЄ II *диал.* 1. Ээр басмайыл, жїгєн, куюшкандардын тиешелїї жерлерине бастырылган ар кыл коздук кїмїш. *Сїзмє ээрдин боо-чуусуна бекитилет.*

СЇЗЄ КАЧЫРУУ Тартынбастан, токтолбостон кирип баруу, жєндїї болбосо да тїз эле бара берїї. *Сїзє качырып їйїнє кирип бардым* (Бейшеналиев). *Кєздї жумуп, їйїўєргє сїзє качырып келип калдык, кечиресиз! – деди Акбар* (Убукеев).

СЇЗЄК Этти ысытып, калтыратып, жєєлїтїп кармай турган жугуштуу оору. *Токол болсо тєшєктє, Сїзєк менен ооруптур* («Мендирман»).

СЇЗЄКТЄ Сїзєк менен ооруу, ушул илдетке чалдыгуу.

СЇЗЄНЄК Сїзїп жиберїїчї, кєп сїзгєн. *Сїзєнєк уй. Сїзєнєк кочкор.*

СЇЗЇЛ 1. Эрдин кымтып, кєзїн сїзїп созулуу, кєшїлїўкї, каалгыган абалда болуу. *Суйсалып сулуу сїзїлбє. Сулуулугуў єўїўдє* (Токтомушев). *Сїзїлгєн жакшынакай жеўелерге салам де* («Чалкан»). 2. Жыртыла баштоо, кїчї кетип жукарып калуу. *Ала кийиздер да сїзїлїп жыртыла баштаган* (Байтемиров). *Алиманын кєйнєгї жамаачы*

талап кылгансып, көп жери сүзүлүп калыптыр (Абдукаримов).

СҮЗҮЛТ ***сүзүл*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЗҮЛҮҮ ***сүзүл*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЗҮҮ ***сүз*** этиштеринин кыймыл атоочу.

СҮЗҮШ ***сүз*** этишинин кош мамилеси.

СҮЙ 1. Ашык болуу, эркек аялды же аял эркекти жактырып, көңүлүн алып калуу, сүйүүгө берилүү. *Жароокер сулуу кыз сүйсөң, Жашчылыгыңды бир кызык* (Токтогул). 2. Жакшы көрүү, кадырлоо, урматтоо. *Алыскы сүйгөн жерди эстеп, Акырын Жыпар ырдады* (Бөкөнбаев). *Ким берилип сүйбөсүн, Көтөрүп баккан энени* (Бөкөнбаев). 3. Бир ишти же бир нерсени каалап калуу, ошого берилип калуу, жактыруу. *Китеп окууну сүйүп калыпмын – деди Шекер* (Убукеев). *Агасы Табылды тамаша сүйгөн шайыр жигит го* (Сыдыкбеков). *Алтынды сүйсөң акактап, Ай-күнүң сенин бапат бат* (Байгазиев). 4. Өбүү, жыттоо, эркелетүү. *Кучактачы, сүйчү беттен балаңды!* (Турусбеков). *Маңдайынан да бир сүйүп калууга, Токтоп бербес, токтотууга күч жетпес* (Осмонов). *Сүйүп кой мени, сүйүп кой мени эринден, Сөз берем эми сүйүүдөн сени чегинбейм* (Өмүров).

СҮЙГӨНЧҮК *диал.* Сүйүктүү. *Сүйгөнчүк күйөө болгомун.*

СҮЙГҮНЧҮК Сүйүктүү, сүйкүмдүү, жагымдуу. *Сүйгүнчүк уулум жанымда* («Ала-Тоо»).

СҮЙГҮНЧҮКТҮҮ Сүйүктүү, сүйкүмдүү, жагымдуу. *Каныбектин көзүнө Эркин сүйгүнчүктүү учурады* (Жантөшев). *Колунда талканы бар бала сүйгүнчүктүү* (макал).

СҮЙДҮР ***сүй*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЙКӨ Сүртүү, майлоо, жугузуу. *Ички дүйнөсү таза, эч нерседен капары жок кичинекей Бермет каймак сүйкөлгөн нанды жеп чоң энесинин жанында отурат.*

СҮЙКӨН ***сүйкө*** этишинин өздүк мамилеси.

СҮЙКҮМ Жагымдуулук, сүйүктүүлүк, жакшынакайлык. *Жүзүндө сүйкүм да бар, сүрү да бар, Тулкусу шамдагай деп берет кабар* (Токомбаев). *Ал кезде іні сүйкүм, ыры көркөм, Эч жигит болгон эмес менден өткөн* (Токомбаев).

СҮЙКҮМДҮҮ Сүйкүмү бар, сүйүктүү, сүйгүнчүктүү, жагымдуу, жакшынакай. *Толукшуган жайдын мемиреген кечки жели денеге сүйкүмдүү болуп турат* (Жантөшев). *Тескей Ала-Тоо кандай сулуу, кандай сүйкүмдүү* (Абдумомунов).

СҮЙКҮМДҮҮЛҮК Сүйкүмү барлык, сүйкүмдүү көрүнгөндүк, жагымдуулук, жакшынакайлык. *Бардыгы тең Татыбекке сүйкүмдүүлүк менен мамиле кылды* (Байтемиров).

СҮЙЛӨ Бир нерсе жөнүндө сөз кылуу, кеп салуу, сөз менен пикирин билдирүү, айтуу. *Ойноп сүйлөсөң да ойлоп сүйлө* (макал). *Колуңдан келсе сүйлөй бил, Ушул баштан орусча* (Токтогул). *А көрөкчө сүйлөчү, пристанда эмнелер бар экен?* (Жакиев).

СҮЙЛӨМ Аякталган ойду билдирүүчү грамматикалык байланыштагы сөз же сөздөрдүн тизмеги. *Күмүш кээде бир канча сүйлөмдү окуп алып, эрдин кыбыратып, аны кайталап жаткандай болот* (Байтемиров). *Жай сүйлөм. Суроолуу сүйлөм. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр.*

СҮЙЛӨН 1. Өзүнчө эле кобурап сүйлөй берүү. *Ары басып, бери басып сүйлөнөт, Бирдемени келтире албай күймөнөт* (Шамшиев). 2. Жемелөө, жекирүү, ачуулануу. *Көк дөө турду күүлөнүп, Күлайымга сүйлөнүп* («Эр Төштүк»). *Салык Базарбекке күпүлдөп сүйлөнүп жүрдү* (Каимов).

СҮЙЛӨНТ ***сүйлөн*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЙЛӨНҮҮ ***сүйлөн*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙЛӨӨ ***сүйлө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙЛӨӨК Көп сүйлөгөн, жаагын жанган, оозу тынбаган, тилдүү. *Ошолордой эченден Тили сүйлөөк чеченден* (Токтогул). *Сүйлөөк келин.*

СҮЙЛӨТ ***сүйлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЙЛӨЧӨӨК *диал.* Сүйлөөк. *Сүйлөчөөк чал өрүк терип келди.*

СҮЙЛӨШ ***сүйлө*** этишинин кош мамилеси.

СҮЙЛӨШМӨ Ар түрдүү темада суроо-жооп, сүйлөшүү түрүндө түзүлгөн чет тилдерин үйрөнүү китеби.

СҮЙМӨНЧҮК ***сүйгүнчүк*** менен бирдей.

СҮЙМҮЛЧӨК ***сүбөө*** менен бирдей.

СҮЙӨ Жөлөө, таёо, жөлөй кармоо. *Каныбекти сүйөй отургузду* (Жантөшев). *Колтуктап сүйөй кармап атына аткаруу.*

СҮЙӨМӨЛӨ 1. Жөлөө, таёо, жөлөй кармоо. *Кичинекей сүйөмөлөп көрчү, кулунум* (Токомбаев). 2. *өт.* Колдоо, жөлөк, таяныч болуу. *Жардам берип, Болуп шерик, Жатты жерип, Сүйөмөлө чет элдеги бооруңду!* (Турусбеков). *Аскар да Ашымды сүйөмөлөй берди* (Сыдыкбеков).

СҮЙӨН 1. ***сүйө*** этишинин өздүк мамилеси. 2. *өт.* Бирөөгө, бир нерсеге таянуу, таяныч кылуу. *Жетимдин сүйөнөр алдуу тууганы жок* (Сыдыкбеков).

СҮЙӨНҮЧ ***сүйөнч*** менен бирдей.

СҮЙӨНЧ 1. Жөлөк, таяныч, тирек. 2. *өт.* Колдоочу, таяныч. *Акеңден калган бир жетим, Артыңдан сүйөнч, тирегиң* («Саринжи-Бөкөй»). *Сүрдүккөндө сүйөнчүм* («Манас»).

СҮЙӨӨ ***сүйө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙӨТ ***сүйө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЙӨЧӨК *диал.* Сүйүүгө берилгендик. *Сүйөчөгүң мунун, сүйдүм дейт тура.*

СҮЙРӨ 1. Жер же башка бир нерсенин үстү менен сүйрөлгөн, андан бөлүнүп, ажырап кетпеген абалда жылдыруу, ушундай абалда алып өтүү. *Паровоз барат бакырып, Вагонун сүйрөп ташынып* (Үсөнбаев). *Карагайды тамдын аркасына сүйрөп барып койгулачы* («Ала-Тоо»). 2. *өт.* Аракет кылып алып чыгуу, тартуу, жетелөө, алдыга карай үндөө, умтултуу. *Караңгыны билимге, Сүйрөп чыккан мугалим* (Бөкөнбаев). *Жакшы эр элин өргө сүйрөйт, жаман эр элин көргө сүйрөйт* (макал).

СҮЙРӨЛ ***сүйрө*** этишинин туюк мамилеси.

СҮЙРӨҢДӨ Сүйрөлүңкү, өөдөк-сөөдөк кыймылдоо.

СҮЙРӨӨ ***сүйрө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙРӨТ ***сүйрө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЙРӨТКҮ 1. Сокону үстүнө коюп, сүйрөтүп алып кетүү үчүн колдонулуучу ача жыгач. 2. Үстүнө бир нерсе (чөп, саман ж.б.) салып сүйрөтүп ташуу үчүн жасалган жалпак чийне. *Зулап сулуну сүйрөткүгө зыңгырата басып алып үймөкчүлөргө таштап кетип жатат* (Байтемиров). 3. *өт.* Дайыма бирөөнүн коштондусунда сүйрөлүп жүргөн, өз алдынчалыгы жок киши.

СҮЙРӨТМӨ Унаага чиркеп сүйрөп ала турган, сүйрөп жүрө турган нерсе.

СҮЙРӨШ ***сүйрө*** этишинин кош мамилеси.

СҮЙРҮ Тегерек эмес, капталы, туурасы кууш, узунчасынан келген, учтанып кеткен, сөлпү. *Балка алып колдоруна сүйрү баштуу* (Бөкөнбаев). *Солондун түрүн сурасаң, Сокудай сүйрү башы бар* («Манас»). *Сүйрү таш.*

СҮЙРҮЙ Сүйрү тартып кетүү, учтуу, кууш, сөлпү болуп көрүнүү. *Сынтагып турган жерим жок, Сүйрүйтө бербе көзүңдү* («Ала-Тоо»).

СҮЙРҮЙТ ***сүйрүй*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЙРҮЙҮҮ ***сүйрүй*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙРҮЛӨ Сүйрү формага келтирүү. *Ашым сузгуну сүйрүлөп жасап бүттү* («Ала-Тоо»).

СҮЙРҮЛӨН ***сүйрүлө*** этишинин өздүк мамилеси.

СҮЙРҮЛӨӨ ***сүйрүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙРҮСҮНӨ СҮТ ТОЛУУ, ИЙРИСИНЕ ЭТ ТОЛУУ Күч-кубат кирип, оңоло баштоо, мурдагы калыбына келүү. *Чоюн кулак капырдын Сүйрүсүнө сүт толду, Ийрисине эт толду* («Эр Төштүк»).

СҮЙҮКТҮҮ Сүйкүмдүү, жагымдуу, кадырлуу, жакшы көргөн, жакшынакай. *Чөбү, суусу, атыр жели сүйүктүү. Сүйүктүү жар. Сүйүктүү жаш уландар.*

СҮЙҮН Кубануу, шаттануу, сүйүнүчтө болуу, көңүлү куунак болуу. *Жашасын деп өкмөт, Жарды, жалчы сүйүндү* (Тоголок Молдо). *Жалпы журтум сүйүнгүн, Башыбызга сайынган* (Калмырза). *Жылдызкан сүйүнгөнүнө чыдабай алаканын шакылдатып чапкылап жиберди* (Байтемиров).

СҮЙҮНДҮР ***сүйүнт*** менен бирдей.

СҮЙҮНТ ***сүйүн*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЙҮНҮҮ ***сүйүн*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙҮНҮЧ Кубаныч, кубангандык, сүйүнгөндүк, көңүл көтөрүлгөндүк. *Сүйүнүчү койнуна батпоо. Сүйүнүч үчүн ичип койгула.*

СҮЙҮНҮЧТҮҮ Кубанычтуу, сүйүнүчү бар, сүйүнө тургандай. *Деги уулдуу болгонуңа сүйүнүчтүү экенсиң, Ашыр* (Сасыкбаев).

СҮЙҮНЧҮ 1. Сүйүнө турган, кубанычтуу, жакшылык кабарды билдиргенде айтылуучу сөз. *Сүйүнчү, бир уулдуу болдук* (Токомбаев). *Душманга салып күйүнчү, Аташканың Семетей, О жеңе, келип калды, сүйүнчү?* («Семетей»). *Сүйүнчү, чоң ата, сүйүнчү! Балаңар келди, балаңар келди* (Жакиев). *Сүйүнчү агай, чабалекей келиптир, Ар бир жылы жаз маалында биз көргөн* (Акматалиев). 2. Ушундай кабарды угузуп, сүйүнчүлөп келген кишиге берилүүчү белек, сыйлык. *Бектур өзү минип жүрүүчү тору кашка атын сүйүнчүгө берет* (Сыдыкбеков). *Жок мурда сүйүнчүсүн бериңиз, болбосо айтпайбыз* (Абдукаримов). *Сүйүнчүлөп кала гөр* («Манас» С.К.).

СҮЙҮНЧҮЛӨ Сүйүнчү айтуу, кубанычтуу жакшы кабарды билдирүү, кабарлоо. *Атаэнесин эң мурун Айдай сүйүнчүлөдү* (Каимов).

СҮЙҮНЧҮЛӨӨ ***сүйүнчүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙҮНЧҮЛӨТ ***сүйүнчүлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮЙҮҮ I 1. Аял-эркектердин бири-бирине болгон ашыктык, берилип жакшы көргөндүк сезими. *Сүйүүнүн оту – өчпөс от, Өлгөнчө менмин сеники* (Токомбаев). *Күйөөсүнө калганда келиндин сүйүүсү тунук* (Сыдыкбеков). *Өлүмдөн го кача албасмын, аның чын, Сүйүүдөн да качып кайда кутулам* (Чотурова). 2. Жакшы көргөндүк, кадырлагандык, урматтагандык, берилгендик. *Сансыз айланадагы табияттын көрүнүшүн өтө суктануу жана сүйүү менен карады* (Жантөшев). *Бир максатташ элдерге Мээримдүү жаздай сүйүүң бар* (Осмонкул).

СҮЙҮҮ II ***сүй*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮЙҮШ ***сүй*** этишинин кош мамилеси.

СҮКСӨЙ Чач же сакал-мурут үрпөйүп, үксөйүп көрүнүү, ачууланган, сүрдүү абалга келүү. *Элемандын Төштүгү Айбаттанып сүксөйдү* («Эр Төштүк»).

СҮКСҮЙ ***сүксөй*** менен бирдей.

СҮКҮТ 1. Тынчтык өкүм сүрүү, тымтырс болуу. *Айлана-тегерек жазгы таңга таазим бергенсип, сүкүт салат.* 2. Унчукпоо, сүйлө-

бєй отуруу. *Сікіт тарткан эшени, Сілкілдєгєн ыймамы, Колунан тішіп калыптыр, Окуп турган кураны* («Манас»). *Нєкєрлєр жалтанып, сікіт тартып іўкійішіп калышты* (Касымбеков).

СІЛГІ Бети-колду, денени сіртії ічін жасалган узунунан келген аарчыгыч. *Абаз арыктагы суудан шашып-бушуп жуунуп, сілгі менен сіртініп, орундукка чыкчыйып отура кетти* (Таштемиров).

СІЛДЄР Дененин сєєк тізіліші, скелет, эти качкан арык дене, кебете. *Жірєгім тітін, ичим чок, Сілдєрім калды, дарман жок* (Тоголок Молдо). *Кишилик сілдєрім бар, дарман кетти* (Турусбеков).

СІЛДІРЄ *ілдірє* менен бирдей.

СІЛК: сілк-сілк Бир калыпта сеўселген, солкулдаган абалды билдиріідє колдонулат.

СІЛКІЛДЄ 1. Термеле солк-солк этії, ыргак менен термелиўки солкулдоо. *Коўкаргаев тору жоргону минди да, сілкілдєгєн боюнча жєнєп кетти* (Сыдыкбеков). 2. Солкулдаган, толуп, кулпунуп турган кєрініштє болуу.

СІЛКІЛДЄЄ ***сілкілдє*** этишинин кыймыл атоочу.

СІЛКІЛДЄТ ***сілкілдє*** этишинин аркылуу мамилеси.

СІЛЄЄСІН Мышыктар тукумуна кирііўчі саргыч кірєў тістії ілпілдєгєн жіні бар, териси баалуу жырткыч айбан жана анын териси. *Карышкыр, илбирс, сілєєсін Капканыўа чабылган* (Токтогул). *Керенелії тыбыт жоолук салынган, Сілєєсіндєн кєркєм ичик жамынган* («Ала-Тоо»). *Сілєєсін менен илбирстен, Атып келет мергендер* (Эл ырлары). 2. *астр.* Тіндік жарым шарындагы топ жылдыз.

СІЛІК 1. Тузсуз сууларда болуучу, денеге жабышып алып кан соруучу курт. *Жумаш аптекадан барып 4 сілік сатып алды. 2. єт.* Бирєєнін канын соргон, жабыркаткан, башкаларды эзген зулум. *Бир жагынан динчил залим Сілік болуп сорушкан* (Токомбаев).

СІМБЄ Оозунан дірмєттєліп атылуучу куралдарда ок, дарыны салуу, ал эми тээгин басуу аркылуу атылуучу куралдарда майлоо, тазалоо ічін колдонулуучу таякча, шомпол. *Колодон кылган чоў сімбє, Огун чыўап турду ошол* («Семетей»).

СІМБЄ ЧАЙ Майдаланып ныкталган чай. *Каракытайлар кара сімбє чайын тартуулап алдаса...* (Абакиров).

СІМБЄДЄЙ Келишкен, эттії, толук (жылкыга карата). *Секиргени біргєдєй, Семиргени сімбєдєй* («Семетей»). *Ашырдын мингени сімбєдєй болгон кара кер бышты* (Сасыкбаев). *Бугудай басып буралып, Сімбєдєй бою суналып, Тібі асыл кайыптан, Тізіліші сімбєдєй.*

СІМБЄЛЄ Сімбє менен ургулоо, уруп октоо. *Сімбєлєп окту урайын* («Манас»).

СІМБЄЛЄЄ 1. *аўч.* Оозунан октолуучу мылтыкка сімбє менен дірмєт шыкоо. 2. ***сімбєлє*** этишинин кыймыл атоочу.

СІМБІЛ 1. Гілдін бир тірі. 2. Чайыр чыгуучу єсімдік. 3. Кара чач, сулуунун чачы. *Кашы кыйгач сімбіл чач.*

СІМБІЛЄ 1. Жылдыздын аталышы. *Узун этек ургаачынын алды эмес белеў, кайран келин! Боз кыроодогу сімбілє жылдыздай жоодурап кете бердиўби?* (Ш. Імєталиев). 2. Айдын аты, август-сентябрга туура келет. – *Жеўе ішіп калба, сімбілє быйыл эрте туубадыбы, кін жакшы эле салкындап баратат. Эшим камзолун чечип істінє жаба берди* (Касымбеков).

СІМЄЛЄК Нооруз майрамында даярдалуучу єндірілгєн буудайдан ж.б. азыктар кошулган тамак тірі.

СІННЄТ 1. Эркек баланы отургузуу, колун адалдоо ырым-жырымы. 2. Мусулмандар сєзсіз аткарууга тийиш болгон милдет, милдеттіілік. *Сєз сурамак ызаат, ат сурамак сіннєт деп, илгеркилер айтуучу эле* (Жантєшев). 3. Мукамбет мустапанын иштеген иштери, калтырган осуяты. *Байгамбардын сіннєті* («Манас» С.О.).

СІННЄТКЄ ОТУРГУЗУУ Колун адалдатуу, сіннєт ырым-жырымын жасоо.

СІННЄТТЄ Сіннєт ырым-жырымын жасоо, баланы отургузуу.

СІЎГІ I 1. Найза. 2. Найзанын жєнєкєй, алгачкы тірі – учуна болоттон жасалган учту кыйгак орнотулбаган найза, же учталган узун катуу жыгач. 3. Жер казуу, бир нерсени чукуу ічін пайдаланылуучу учталган катуу жыгач, же учуна учтуу темир бекитилген таякча. *Іч жіз кулач сіўгісі* («Манас» С.О.).

СІЎГІ II Сууга кирип кетії, чумкуп кирії, аралап сізіп жірії; бир нерсенин арасына кирип кетії, аралай кирії. *Ар бир минут алдастатып кєўілді, Сіўгіп деўиз тереўине киремин* (Токомбаев). *Найза сіўгіп кирди.*

СІЎГІТ ***сіўгі*** этишинин аркылуу мамилеси.

СІЎГІІ ***сіўгі*** этишинин кыймыл атоочу.

СІР I Айбат, айбаттуулук таасири, башкаларга чочулоо сезимин туудуруучу сес. *Душманыў жазганабы, сур болбосо* (Барпы). *Балдар айбаттуу карынын сірінєн чочулашты* (Сыдыкбеков). *Арыстандай айбатыў, сіріў кана? Сілєєсіндєй сізілгєн тіріў кана?* (Мамазаирова).

СІР II Туздап кургатылган (сірсітілгєн) эт. *Бакандь жакшы кєргєзгєн Башында майлуу сір болот* (Осмонкул). *Коўшубуздун сір этин Казанына салдырган* (Осмонов).

СІР III Бир нерсенин бетин жукалап кыруу, тегиздєє, жонуу, жылмалоо. *Мелмилдеген талаа сыдыргы менен сіргєндєй тіз, сіргі менен сіргєндєй тегиз, алда нече салаа* («Советтик Кыргызстан»). 2. Жышуу, сыды-

рып аарчуу, сүртүү. *Абылкасым атынын жонун чөп менен сүрө кетти* (Байтемиров). 3. Кубалоо, кууп чыгуу; куугунтуктоо. *Айыгышкан душмандарды Айбат менен сүрөлүк* (Токомбаев). 4. Таратуу, таркатуу. *Атыр жыттуу жел жүрүп, жөө туманды туш-туш тарапка сүрө баштады* (Жантөшев). 5. Жылдыруу, бир жакты көздөй багыт алдыруу. *Суу сүрүп жүрдүк. Жылкыларды берки бетке сүрүп келе кой.*

СҮРГҮ *диал.* 1. Сап жагы жумуру ичке, кыска келген, калган бөлүгү калак сымал жука болгон бозо аралаштыргыч. *Бозонун шагын кайнатканда сүргү колдонушат.* 2. Тери ашатканда колдонула турган жыгач буюм. 3.Тактайдын, ар кандай жыгачтардын *ж.б.* үстүн тегиздеп, жылма кылып сүрүү үчүн ылайыкталып жасалган курч миздүү темири бар аспап, курал. *Жыгаччы сүргү сүргүлөп, тактай жылмалайт* (Сыдыкбеков).

СҮРГҮЛӨ Сүргү менен сүрүү.

СҮРГҮЛӨӨ ***сүргүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮРГҮЛӨТ ***сүргүлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮРГҮН *тар.* 1. Башка бир жакка (көбүнчө алыскы жерлерге) айдап жиберүү жолу менен берилген жаза жана ошол жазаны өтөө мезгили. *Село сүргүндө жүргөндөрдүн лагери болуп эсептеле турган* (Жантөшев). 2. Куугун, куугунтук. *Эзелден бизди баскан караңгылык, Кеткен жок сүргүн жебей элден чыгып* (Токомбаев).

СҮРДӨ Сүрүнөн жалтануу, жазгануу, апкаарый түшүү, кысылуу. *Тоту чыны менен Бердиден сүрдөп, дароо жооп берүүгө тили күрмөлбөдү* (Жантөшев). *Көпчүлүктүн алдында сүрдөп кетем* (Сыдыкбеков).

СҮРДӨН ***сүрдө*** этишинин өздүк мамилеси.

СҮРДӨӨ ***сүрдө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮРДӨӨЛ *диал.* Жылкылардын бир нече жүздөн топ болуп экинчи бир жерге айдалышы. *Жылкынын сүрдөөлүнө түшүп келгө жөнөгөн.*

СҮРДӨӨН Көпчүлүктүн шары, агымы. *Элдин сүрдөөнү. Көчтүн сүрдөөнүнөн калбай илгерилей бергиле* («Ала-Тоо»).

СҮРДӨТ ***сүрдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮРДҮГҮҮ ***сүрдүк*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮРДҮК Сүрүлө мүдүрүлүп кетүү, бараткан күүсүндө бутун сүйрөй жыгылуу, сүрүлө жыгылуу. *Эр билеги эшилет, Тулпар ташка сүрдүгөт* (Осмонов).

СҮРДҮР ***сүр*** этишинин аркылуу мамилеси.

СҮРДҮҮ Сүрү бар, сүрү катуу, айбаттуу. *Жоого сүрдүү азамат. Ал атасына сүрдүү тигиле карады* (Абдумомунов).

СҮРМӨ ТОП Өтө көп, баш аламан, опуртопур. *Мал көбөйгөн сайын сүрмө топ болуп жайыттын кунары кача баштады.*

СҮРНӨТ Ызаат, милдет. *Нарк сурамак келбеттен, Так сурамак сүрнөттөн* («Эл адабияты»).

СҮРӨ 1. Коштоо, ат жарышта атты коштоого алуу же дем берип, кыйкырык-чуу салуу, сүрөөнгө алуу. *Күчүң кетип баратса, Күрөңүңдү сүрөйүн* («Курманбек»). 2. Кубаттоо, кубаттап коштоп кетүү, кайрат берүү, сүрөөн салуу. *Куру бекер балдарды сүрөбөй, өз колуңа кетмен ал* (Сыдыкбеков). *– Черте түш, аке! – дешип комузчуну сүрөп коюшат* (Сыдыкбеков). 3. Алга чыгаруу, алга үндөө, дем берүү, илгерилетүү. *Айланайын калың журт, Алдыңа салып сүрөгүн* (Токтогул).

СҮРӨМӨЛ Сүрөөн, сүрөөнчү. *Аннанын көрсөткөн мамилеси бул карыптардын көңүлүнө сүрөмөл болду* (Байтемиров).

СҮРӨМӨЛӨ Сүрөмөлгө алуу, сүрөөгө алуу, түрткү берүү, кубаттоо, коштоо. *Жалчы табын сүрөмөлөп жорголоп, Калсын сыя ак кагазда шорголоп* (Бөкөнбаев).

СҮРӨМӨЛӨӨ ***сүрөмөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮРӨӨ I Курандын бөлүмдөрүнүн ар биринин аталышы. *Акыра басым сүрөөнү, Дарасы айтып сүйлөдү* («Манас» С.О.). *Ыкылыстын сүрөөсүн, Ырас айтып баштады* («Манас» С.О.).

СҮРӨӨ II 1. Ат чабышта, жарышта атты сүрөшкө уруксат кылынган жер, чек. 2. Сүрөөн. *Ушул тажрыйбалуу адистер жаштарды сүрөөгө алышты* («Ала-Too»).

СҮРӨӨ III ***сүрө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮРӨӨН 1. Ат чабышта ж.б. учурларда коштоп сүрөгөн, дем берген кыйкырык-чуу. *Бүркүт менен ителги кыйкырык-сүрөөндө жаалына келет* (Каимов). *Ат чабышта сүрөөн салуу.* 2. Душманын сездендирүү, үрөйүн учуруу максатында чабышка, урушка киргендеги кыйкырык-чуу, айбат. *Баатыр Сыргак, эр Алмаң, Бакырып салып чоң сүрөөн* («Манас»). 3. *өт.* Чакырык, алга чакырган ураан, алга тарткан, дем берген жардам. *Доктурбекти жолдоштору сүрөөнгө алып, чоң жардам беришти.*

СҮРӨӨНЧҮ 1. Атты марага чейин сүрөп жеткирүүчү киши. *Сүрөөнчү түшүп, эл дүрбүп, Ат келет деп жатканда* («Эл акындары»). 2. Кыйкырык-сүрөөн салган, кыйкырып кубаттап турган киши.

СҮРӨӨЧҮ ***сүрөөнчү*** менен бирдей.

СҮРӨТ I 1. Бир нерсенин элеси чагылышы, көрүнүшү, кебетеси. *Көз алдыма жаңы сүрөт тартылды* (Сыдыкбеков). *Көз алдыман шумдуктуу Кыз сүрөтү кетпеди* («Мендирман»). 2. Кагазга же башка нерсеге түшүрүлгөн бир нерсенин элеси, кебетеси, көрүнүшү, сөлөкөтү, фотокарточка, иллюстрация. *Сүрөткө түшүү. Олтурам*

ойлуу тиктеп, о апаке! Качанкы эскирген бир сүрөтүңдү (Байгазиев). *Сүрөт тартуу. Китептин сүрөттөрү. Сүрөт искусствосунун көргөзмөсү.* 3. *өт.* Шапыйып өңү-нөн азган кебете, абдан арыктаган кебете, өң. *Арыктап өңүнөн азып, сүрөт эле болуп калыптыр* (Абдукаримов). 4. *сөйл.* Абдан сулуу, карап эле турарлык, кооз. *Улак өтө эле сулуу, Тим эле сүрөт* (Шүкүрбеков). 5. Драмалык чыгармаларда жаңы декорацияны талап кылуучу көрүнүшү, көшөгөнүн бир бөлүгү. 6. Жүгөрүнүн сотосунун жаңыдан дан байлай баштаган, бирок сүт толо элек кези.

СҮРӨТ II сүрө этишинин аркылуу мамилеси.

СҮРӨТКЕР 1. Искусствонун бир тармагында чыгармачылык кызмат кылуучу адам. 3. Боёк менен сүрөт тартуучу.

СҮРӨТТӨ Бир нерсе, окуя же көрүнүш жөнүндө элестүү түрдө баяндоо, элесин берүү, элестетип айтып берүү, көз алдыга келтире айтуу. *Шахтёрлордун өмүрүн сүрөттөп жазууга не жетсин* (Сасыкбаев). *Көгүлтүр Днепр жээгин сүрөттөп, Мыскалды кызыктырышкан* (Сыдыкбеков). *Зарыл энесин атайын чочутмак үчүн коркунучтуу окуяны сүрөттөй берет* (Сыдыкбеков).

СҮРӨТТӨЙ Сүрөт сыяктуу, сулуу, келишимдүү, жарашыктуу, кооз. *Талаасына көз чаптырсаң, Тартып койгон сүрөттөй* (Маликов). *Сүрөттөй сөйкүм сүзүлгөн жеңе, Көркүңө көзүм түшүргөн жеңе* (Осмонов).

СҮРӨТТӨЛ сүрөттө этишинин туюк мамилеси.

СҮРӨТТӨМӨ Кубулуштун, ал-абалдын, нерсенин ж.б. сүрөттөлүп жазылган, айтылган баяндамасы.

СҮРӨТТӨӨ 1. *адаб.* Кандайдыр бир окуяны, көрүнүштү, адамдын кебете-кешпирин, жаратылышты ж.б. нерселерди сырткы белгилери боюнча сүрөттөп айтып берүү. 2. ***сүрөттө*** этишинин кыймыл атоочу.

СҮРӨТТӨТ сүрөттө этишинин аркылуу мамилеси.

СҮРӨТТҮҮ 1. Сүрөтү бар, сүрөттөр тартылган, сүрөтү көп. 2. Драмалык чыгармаларда жаңы декорацияны талап кылуучу көрүнүштөрү бар. *Колхоз курулушу жаңы башталгандагы окуядан алынып жазылган 2 көшөгөлүү 4 сүрөттүү драма* (Бөкөнбаев).

СҮРӨТЧҮ Сүрөт тартууга шыгы бар, сүрөт тарта билген киши, художник, фотограф. *Кыргызстандын жаш сүрөтчүлөрү жараткан жаңы чыгармалар. Жанаша басып бара жаткан чакта, Кезигип жаш сүрөтчү жазбай тартса* (Үмөталиев).

СҮРСҮ 1. Туздалып, көпкө сактоого ылайыкталып кургоо (сүр эт жөнүндө). *Сүзмө ичирип, сүрсүгөн жал жедирип, Сүйүнтөлү сүттүү уйкулуу баланы* (Осмонов). *2. өт.* Эскирүү, көпкө жатып калуу. *Сүрсүгөн эски талкан.*

СҮРСҮТ сүрсү этишинин аркылуу мамилеси.

СҮРСҮҮ сүрсү этишинин кыймыл атоочу.

СҮРТ 1. Аарчуу, сүрө аарчуу, сүрүү, жануу. *Абакең далай сүрткөн маңдай терин* (Маликов). *Таштын кичинекей кезегин алып, койчу алаканына сүртсө, көө жукту* (Сасыкбаев). 2. Үстүнө жукалап сыйпоо, сөйкөө. *Нанга майды, балды сүртүп туруп, алды менен Айганышка сунду* (Байтемиров). *Осмо коюп кашына, Майдан сүртүп чачына* («Мендирман»).

СҮРТМӨ Кандайдыр бир нерсеге сүртүлө турган, сыйпала турган нерсе.

СҮРТТҮР сүрт этишинин аркылуу мамилеси.

СҮРТҮЛ сүрт этишинин туюк мамилеси.

СҮРТҮН сүрт этишинин өздүк мамилеси.

СҮРТҮҮ сүрт этишинин кыймыл атоочу.

СҮРҮЛ сүр этишинин туюк мамилеси.

СҮРҮН 1. Сүрдүгүп кетүү, сүрүлө мүдүрүлүү. *Ат сүрүнүп ала сала бергенде, Эсти жыйгам, баратамын алсырап* (Токомбаев). *Даша боордон мүдүрүлө, сүрүнө үйүн көздөй чуркады* (Сасыкбаев). 2. Өйдө-төмөн сүрүлүү. *Теңкеле албай көктө сүзгөн ак булут, Уялгандай тоодон тоого сүрүнөт* (Токомбаев).

СҮРҮНДҮ 1. Жыгачтын сүргү менен сүргөндө келип чыккан ичке, жука тилкеси. 2. Куугунтук, куугунтукка, сүргүнгө учурагандык. *Бозоргон шордуу байкуш баш, Эми сен болгонуңбу сүрүндү* («Олжобай менен Кишимжан»).

СҮРҮҮ сүр этишинин кыймыл атоочу.

СҮРҮШТҮР Сураштыруу, тапкычтоо, ар кимден сурамжылоо. *Ийнесинен жибине чейин сүрүштүрүп бүткөндөн кийин, Алымды ээрчитип үйүнө кирди* (Жантөшев). *Тапкычтап бир жарым ай сүрүштүрүп, Түйүнүн ушакчынын араң чечтик* (Токомбаев).

СҮРҮШТҮРТ сүрүштүр этишинин аркылуу мамилеси.

СҮРҮШТҮРҮҮ сүрүштүр этишинин кыймыл атоочу.

СҮТ I 1. Балдарын тамактандыруу үчүн аялдардын жана сүт эмүүчү айбандардын ургаачыларынын эмчегинен чыгуучу ак түстөгү азык. *Козусунда сүткө тойбогон, токтусунда түрткөнүн койбойт* (макал). *Бээнин сүтү. Уйдун сүтү. Эне сүтү. 2.* Кай бир өсүмдүктөрдөн же анын мөмөсүнөн чыгуучу ак түстөгү суюктук, суюк маңызы. *Гозолордун ак гүлдөрү ачылып, Апийимдин сүтү таамп чачылып* (Осмонкул).

СҮТ II Алган карызды төлөгөндө ээсине (сүткорго) үстүнө кошуп берилүүчү пайда, карыздар аркылуу туудурулган пайыз. *Сүткө берүү. Сүтү мынча болот деп карыз берүү – сүткорлукка жатат.*

СҮТ АКЫ Келиндин энесине кудалар тарабынан берилүүчү мал-мүлк же акча. *Энесинин сүт акысы деп, кудалар бир уй беришиптир* («Чалкан»).

СҮТ БОТО Сүт эмген, энесинен бөлүнө элек бото.

СҮТ КАМЫР Эгиндин жаңыдан дан байлап, даны абдан ката элек кези. *Жүгөрүнүн сотолору сүт камыр болуп жетилген.*

СҮТ УЙКУ Көшүлүп, мемиреп бараткан өтө таттуу, тынч уйку. *Жаш балдар сүт уйкуда мемирөөдө. Түн жармында сүт уйкудан ойготуп* (Осмонов). *Жетекчилер али сүт уйкуда.*

СҮТАК 1. Үзгөндө, сындырганда же сыкканда сабагынан ак суюктук чыга турган өсүмдүк. 2. Түнкүсүн «сүт ак, сүт ак» деп сайрай турган канаттуу. *Унутуп тааныш обонду, түн ичи сүтак сайраган* (Закирова).

СҮТКОР Пайда, пайыз туудуруу шарты менен карызга мал, акча ж.б. бере турган киши.

СҮТКОРЛУК Пайда табуу максатын көздөгөндүк, пайда көргөндүк.

СҮТКӨ ТИЙГЕН КҮЧҮКТӨЙ Күнөөлүүдөй, кылмыштуудай четтеп, коомайлап, элге кошула албай турган кишиге карата айтылат. *Бактыбек сүткө тийген күчүктөй болуп унчукпайт* («Ала-Тоо»). *Саадат төрагалыкты бергенден кийин, ал сүткө тийген күчүктөй четтеп, Сапарбай менен Жакыптар ынтымакта* (Сыдыкбеков).

СҮТКӨ ТОЙГОН КҮЧҮКТӨЙ Мантайган, борсойгон, сүймөнчүктүү. *Кызым жоош, курсагы тойсо болду, сүткө тойгон күчүктөй болуп ойноп берет* («Ала-Тоо»).

СҮТТӨ Сүт кошуу (мис. чайга). *Сүттөгөн чай.*

СҮТТӨЙ Сүт сыяктуу ак, аппак, таза, күнөөсүз. *Ай сүттөй жарык. Сүттөй таза болуп чыга келдиңби?* («Ала-Тоо»). *Көңүлү сүттөй ак.*

СҮТТӨН АК Таза, эч күнөөсүз. *Өзүң эле сүттөн ак киши болуп кала бермексиңби?* («Ала-Тоо»). *Кутулганда да башкарманын жогоркудай чечими боюнча карыздан таптакыр сүттөн ак тазаланды* («Чалкан»). ***В.: Сүттөй ак.*** *Мезгилсиз кеткен уулумдун ниети сүттөй ак эле, сага жамандык ойлоочу эмес эле* (Абдукаримов).

СҮТТҮҮ Көп сүт бере турган, сүтү көп. *Сүттүү уй. Сүттүү бээ.*

СҮТТҮҮЛҮК Сүтү көп, мол болгондук.

СҮТҮН АК КЫЛУУ Энеликтен кечүү. *Энеси күйөө бала менен кайра жарашпасаң сүтүмдү ак кылам деп шарт коёт.*

СҮТҮН КЕЧҮҮ *к.* ***ак сүтүн кечүү.***

СҮФ Дем салганда айтылуучу сөз. *Кыштакка жаңы мектеп салган убак, «Сүф» дечүлөр калган убак* (Барпы).

СФЕРА 1. Шар же анын ички бети (жер шары, асман мейкиндиги жөнүндө). *Жердин сферасы. 2.* Чөйрө, айлана, кандайдыр бир аракеттин же таасирдин таралуу чөйрөсү.

СФИГМОГРАММА Тамырдын сокконун кагазга түшүргөн чийин.

СФИГМОГРАФ Тамырдын сокконун кагазга чийиш үчүн багышталган жабдык.

СФИНКС 1. Байыркы Египетте киши баштуу, арстандын жаткан сөлөкөтүнүн айкели. 2. *миф.* Таманы арстандын, денеси иттин, башы жана көкүрөгү аялдын түспөлүндөй болгон канаты бар жомоктогу жаныбар. 3. *өт.* Сырдуу жандык, табышмактуу, түшүнүксүз адам. 4. *зоол.* Көпөлөктүн бир түрү.

СХЕМА 1. Кандайдыр бир системаны, түзүлүштү, бир нерсенин ички байланыштарын жөнөкөйлөштүрүп көрсөткөн чийме, план. 2. Билдириле турган нерсенин жалпы түзүлүш мазмуну, түзүлүшү.

СХЕМАЛА Схемага салуу, схемага келтирүү, схема түрүндө түзүү.

СХЕМАЛАН схемала этишинин өздүк мамилеси.

СХЕМАЛАТ схемала этишинин аркылуу мамилеси.

СХЕМАЛОО схемала этишинин кыймыл атоочу.

СХЕМАЛУУ Схемасы бар; схема түрүндө.

СХЕМАЛЫК Схема түрүндө берилген; жалпы жонунан берилген.

СХЕМАТИЗМ Ой-пикирди, теорияны оозеки же жазуу жүзүндө баяндоодо, графикада же башка бир нерсени сүрөттөөдөгү жөнөкөйлөштүрүү болуп, ал реалдуу жашап турган предмет же көрүнүш жөнүндөгү эң жалпы жана болжолдуу түшүнүк берет.

СХОЛАСТИКА 1. Чиркөө эрежелерин курулай эле формалдык логикалык, аргументтердин, ой жоруулардын негизинде жактоо, актоо максатын көздөгөн орто кылымдардагы идеалисттик философиянын багыты. 2. Турмуштан жана практикадан таптакыр ажыраган, курулай баш катыруучулук.

СХОЛАСТИКАЛЫК схоластикага таандык.

СЦЕНА сахна менен бирдей.

СЦЕНАРИЙ 1. Кыймылды толук түрдө баяндаган жана ошонун негизинде кинофильм түзүлүүчү адабий чыгарма. 2. *театр.* Сахнага чыгуучу адамдардын сахнага чыгуу тартиби, убактысы кошо көрсөтүлгөн тизмеси.

СЦЕНАРИСТ Сценарийлердин автору.

СЫБЫЗГЫ 1. Жыгачтан же камыштын өзөгүнөн ичи көңдөйлөтүлүп жасалган үйлөмө музыкалык аспап. *Сыбызгы чоор ызылдап, Жез най үнү тызылдап* («Манас»). *Сыбызгы, тасма, жезнайы, Кулак тунат сурнайы* («Манас» С.О.). 2. *өт.* Сызылып, сызгырылып чыккан үн. *Сыбызгы жумшак жели бар, Жайкалган жатык бели бар* (Тоголок Молдо). *Эфирде белгилүү ырчы кыздын сыбызгыдай кооз үнү таңшыйт* (Стамов).

СЫБЫЗГЫТ Сыбызгынын үнүн окшотуп,

сызылта ӱн, дабыш чыгаруу. *Орузбек сыбызгыта ышкырып, колун алыска шилтеди* (Сыдыкбеков).

СЫБЫЗГЫТУУ сыбызгыт этишинин кыймыл атоочу.

СЫГА *аўч.* Кєпкєн жезди сыгуучу шакекче.

СЫГЫЛ 1. ***сык*** этишинин туюк мамилеси. 2. Кысылуу, кысталуу. *Автобуска сыгылып атып араў тїштїк* («Чалкан»).

СЫГЫЛЫШ Кандайдыр бир нерсенин ичиндеги кысылган, сыгылган абал. *Шаар ичиндеги каттамдардагы автобустарда адамдар сыгылышып жык-жыйма* («Ала-Тоо»).

СЫГЫНДЫ Кандайдыр бир нерселерди сыгып алгандан кийинки калган калдык.

СЫГЫП АЛМА Абдан суу, шємтїрєгєн. *Ак жаан сєєгїнєн єтїп, кийим сыгып алма болду* (Байтемиров).

СЫДЫК Чынчыл.

СЫДЫР Бир нерсени сыйда тартып тїшїрїї, сыйда тартып, кыса тартып алып тїшїї, ажыратуу, бир нерсенин їстїнєн кыдырата сїрїп єтїї, тегиздєє. *Мезгилсиз тїштї жалбырак, Сыдырып бирєє чачкандай* («Мендирман»). *Тєєлєр кетти бетинче Талдын башын сыдырып* (Токомбаев). *Козунун ичегисин сыдырып жаткан Бурма менен дагы бир келин акырын кїлїштї* (Токомбаев). *Чакадагы жїгєрїнї їбєлїк менен сыдырып, їстїн тегиздеп таразага тарта баштады.*

СЫДЫРГА Жапырт чабуул. *Сыдырга жїрсє сїрлєнїп, Саясаттуу кол башка* (Санат).

СЫДЫРГЫ Кєктї, кайышты тегиз кылып тилїї їчїн ылайыкталып жасалган, бир жагында оюкчасы бар тилке жыгач, чакага, капка салган эгинди сыдырып тегиздей турган тїз жыгач, їбєлїк. *Мелмилдеген талаа сыдыргы менен сыдыргандай тїз* (Убукеев).

СЫДЫРГЫГА САЛГАНДАЙ Теп-тегиз, текши, бир калыпта деген маанилерде колдонулат. *Їстї сыдыргыга салгандай, ааламдын алпы отуруп, аска їстїн єгєп салгандай, дїнїйєнїн бийик чокусун таарытып бирєє алгандай* (Медетов).

СЫДЫРМА Металлдан же пластмассадан жасалган, сыдырып ачып-жабуучу тарткычы бар бїчїлїк.

СЫДЫРМАК 1. Суук жел. 2. ***сыдыргы*** менен бирдей.

СЫДЫРТ сыдыр этишинин аркылуу мамилеси.

СЫДЫРУУ сыдыр этишинин кыймыл атоочу.

СЫДЫРЫЛ сыдыр этишинин туюк мамилеси.

СЫДЫРЫМ Эртели-кеч болуучу салкын жел. *Аўкыган таза сыдырым жалбырактарды дирилдетет* (Сыдыкбеков). *Жогортон соккон сыдырым тыйылып, кырман да тынчыды* (Айтматов).

СЫЗ I Ным, нымдуулук, нымдуу, муздак жер. *Сыз жерге отурбагылачы, балдар* («Ала-Тоо»). *Жаткан жерим сыз болду, Жайда мага кыш болду* (Токтогул).

СЫЗ II 1. Кагаз бетине же башка нерсенин бетине чийме тїшїрїї, чийїї, сызык жїргїзїї. *Доскага бир нече сызык сызып, жаўы сабакты баштоого киришти* («Ала-Тоо»). *Сызып койгон чийиндерден чыкпасам, Эскерткичти ойлоп жатып уктасам* (Байгазиев). 2. Жазылган нерсени чийип єчїрїї, їстїнєн сызып жокко чыгаруу. *Анын аты-жєнїн тизмеден сызып салуунун кажети жок* («Эркин Тоо»). 3. Боо же сызма жасоо. *Сызма сызып жатышат. Боо сызып берейин.*

СЫЗ III 1. Канат сермебей каалгып учуу, канат сермебей зымырап тїз учуу, тез учуу. *Узак жолго чыккан кузгундар куркулдап сызып баратат* (Байтемиров). *Самолёт шаарды айланды да, батышты кєздєй сызды* (Баялинов) 2. Зымырап жєнєє, зымырап єтїї, зыпылдап тез жїрїї, жылт коюу. *Боом,* Кочкор *капчыгайдан поезд менен сызармын* (Бєкєнбаев). *Кєрсєў, балдардын базарлыгынан ооз тийбей сызгысы бар* (Бейшеналиев).

СЫЗ IV Жылжып чыгуу, сарыгып агуу. *Семетейдин башынан Сызып-сызып кан кетти* («Семетей»).

СЫЗГА ОТУРУП КАЛУУ Алданып калуу, кол жууп калуу, караманча куру калуу. *Аны жеп алсак, биротоло колсуз-бутсуз болуп, таптакыр сызга отуруп калбайбызбы* (Абдукаримов). ***В.: Сызга отуруу.*** *Ошентип, колдо барын ичип-жеп ушул азыр сызга отурган кези* («Агым»).

СЫЗГЫР Сары май же эриген май алуу максатында каймакты же малдын чийки майын кайнатуу, кууруу. *Каймак сызгыр. Малдын ич майын сызгыр.*

СЫЗГЫРТ сызгыр этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЗГЫРУУ сызгыр этишинин кыймыл атоочу.

СЫЗГЫРЫЛ сызгыр этишинин туюк мамилеси.

СЫЗГЫЧ Тїз сызык жїргїзїї їчїн ылайыкталган курал. *Сызгыч менен тїз сызыктарды сызып жатты.*

СЫЗДА 1. Зыркырап ооруу. *Ошол сыздап ооруган ок тийген бут меники сыяктуу кєзїм караўгылап жатты* (Айтматов). *Эне ейдє болоюн дегенде бели сыздап кетти* (Байтемиров). 2. Катуу кейиште болуу, кайгылануу, ичтен сызуу. *Сызып кеткен алты жан, Сыздаган менен табылбайт* (Токомбаев). *Айтайын десе тили жок, Ичинен сыздап кїйгєндїр* («Манас»). *Мен катуу бир кїйїп сыздадым, Кайрылып жообун алууга* (Казыбек).

СЫЗДАТ сызда этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЗДОО сызда этишинин кыймыл атоочу.

СЫЗДООК Өзөктөнүп, томпоюп чыккан шишиктүү жара.

СЫЗДУУ Нымдуу, сызы бар. *Турганбыз көздөн кан агып, Түрмөнүн сыздуу төрүндө* (Токтогул).

СЫЗДЫР сыз II этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЗМА 1. Шоона сыяктуу эшилген жиптен же башка жиптерден жалпак жана узун тилке кылып токулуп же тизилип жасалган тасма. *Турдукан сызмадан шырып басмайыл, куюшкан жасады* (Бейшеналиев). Сызмага таккан чүлүк үзөүгү (Токомбаев). *Сызма боо.* 2. Өрмөктө түрдүү өүдө боёлгон тал жиптерди күзүктөп, көркөм көчөт түшүрбөй эле бир гана аркак салуу менен согуу.

СЫЗУУ сыз этишинин кыймыл атоочу.

СЫЗЫК I Сызып түшүрүлгөн чийин.

СЫЗЫК II Малдын чийки майын сызгырып алгандан кийинки калган калдыгы. *Күйүк даам экен деп, Ал карабай калат сызыкты* (Шүкүрбеков).

СЫЗЫКТУУ I Сызылган сызыгы бар, сызык түшүрүлгөн. *Сызыктуу дептер.*

СЫЗЫКТУУ II Сызгырып алгандан кийинки сызыгы бар, сызыгы көп, сызык аралашкан. *Чарада сызыктуу май турат* («Ала-Тоо»).

СЫЗЫКЧА 1. Кичинекей сызык. 2. Жазууда колдонулуучу дефистен саал узунураак келген тыныш белгиси, тире.

СЫЗЫЛ сыз этишинин туюк мамилеси.

СЫЗЫШ сыз II этишинин кош мамилеси.

СЫЙ I Сыйлоо иретинде көрсөтүлгөн урмат, мамиле, кадырлагандык. *Сиздин жашыңызга жетсек, жаштардан сый көрөбүз* (Сыдыкбеков). *Эчтеме жок ата менен энеден кымбат, Аларга дайым сый менен урмат* (Борбугулов). 2. Белек, сыйлык. *Баалуу сыйдан тышкары, Кошумча эмгек кошо алат* (Осмонкул). 3. Анча аралаша элек, өз кишидей болуп сиңишип кете элек. *Сый киши, Сый тууган. – Мейман адам күнөөсүз,– деп, аял сый гана имерчиктей калды* (Убукеев). *«Мыскал карындаш» дешип, ал кызга сый тааныштай мамиле кылышат* (Сыдыкбеков).

СЫЙ II Бир нерсенин ичине батуу, батууга ылайык келүү. *Кампага сыйбас мол эгин.*

СЫЙ КИЙИМ Жумушка жана күндөлүк кийип жүрүүчү кийим эмес, конокко барганда, майрамда ж.б. учурларда кийүүчү кийим.

СЫЙ-СЫПАТ Сый, сыйлагандык, кадырлагандык. *Сый-сыпатын көрсөтүп, Экиден табак тарттырып* («Мендирман»).

СЫЙ ТАМАК Мейман келгенде, майрам күндөрдө ж.б. учурларда күндөлүк ичилип жүргөн тамактардан өзгөчө, түзүктөлүп жасалган тамак.

СЫЙ ЧАБУУ Түз чаппай, жаный чабуу, сыйра, шылый чабуу. *Байбиче канатын сый чаптырган тооктой болуп козголо албай олтурат* (Сыдыкбеков). *Мээлеген жерге тийбестен, Бир жакка колун сый койду* («Манас»).

СЫЙАБАН *диал.* Меймандарды кабыл ала турган сый бөлмө.

СЫЙГАЛАК Тайгалак, тайгак, тайгаланып кете турган. *Эшиктин алдына төгүлгөн суу тоңуп, сыйгалак болуп калыптыр* («Ала-Тоо»).

СЫЙГАЛАКТА сыйгалан менен бирдей. *Сыйгалактап жолсуз жерден келе жатканын кара!* (Сасыкбаев).

СЫЙГАЛАКТАТ сыйгалакта этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙГАЛАКТОО сыйгалакта этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙГАЛАН Тайгалануу, тайып кетүү, тайгаланып жылбышып кетүү. *Жылдызкан бир оокумда коонун кырынан тамана сыйгаланып учуп түштү* (Байтемиров). *Бугимов балчыктуу каптал жолдон сыйгаланып кээде жер таяна калып келе жатты* (Сасыкбаев).

СЫЙГАЛАНТ сыйгалан этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙГАЛАНУУ сыйгалан этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙГЫЗ сыйдыр менен бирдей.

СЫЙДА Тегиз, текши, жылма. *Жыгаччы болгон адамга, Сыйда сулуу тал жакшы* («Мендирман»). *Аргымак сөөк жылкыга, Жибектей сыйда жал кызык* (Осмонкул).

СЫЙДАЛА Тегиздөө, жылмалоо, сыйда кылуу.

СЫЙДАН суйдаң менен бирдей.

СЫЙДАҢ Бирин-серин. *Сакалы сыйдаң бириндеп, көсөөлүгү бар экен* (фольк.).

СЫЙДЫР сый этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙКОР Сыйчыл, меймандос, сыйлай билген киши.

СЫЙКЫ БУЗУЛУУ Өзгөрүлө түшүү. *Отургандардын сыры ачылып, сыйкы бузулгандай боло түштү* (Жантөшев).

СЫЙКЫР Кубулдуруп, башка бир нерсеге айландырып жиберүүчү же өз билгенин иштетип алуучу адаттан тышкары күч, таасир. *Канча сыйкыр оюнда* («Манас» С.О.). *Жаныңа келген адамды, Сыйкыр окуп уктатып, Бузган кемпир сенсиңби* («Эр Төштүк»). *Ажыдаар, жолборс канча аң, Сыйкыр менен мен Алмаң, Жол кайтарып салдырдым* («Манас»).

СЫЙКЫРДА Кандайдыр бир адаттан тышкары купуя күч, таасир аркылуу кубултуп, башка бир нерсеге айландырып жиберүү.

Дуба байлап сыйкырдап, Балдарыма жетти деп («Эр Төштүк»).

СЫЙКЫРДУУ Сыйкырдай турган күчү бар, сыйкыры бар. *Жети баштуу кемпирдин колунда сыйкырдуу таягы бар* («Жомоктор»). 2. *өт.* Жашырын сырдуу, табышмактуу, кереметтүү.

СЫЙКЫРЛА сыйкырда менен бирдей.

СЫЙКЫРЧЫ Сыйкыры бар киши, сыйкырлай билген киши. *Денинде жети башы бар, Эӊ сыйкырчы акылман Кемпиримден айрылдым* («Эр Төштүк»).

СЫЙКЫРЧЫЛЫК Сыйкыр иштерин жүргүзүп, кесип, өнөр кылгандык.

СЫЙЛА 1. Сый көрсөтүү, урматтоо, кадырлоо, сый көрсөтүп тамак-аш берүү. *Бирин-бири кадырлап, Сыйлаган элди карачы* (Токтогул). *Бечараны сыйладым, Ушул менин кесибим* (Калмырза). *Ишиӊ жакшы болду эле, мүнөзүӊ оӊолду эле, ким болбосун сени сыйлап калды* (Байтемиров). *Кожо келсе кой союп, Сыйлагандан болбогун* (Токтогул). 2. Сыйлык, белек берүү. *Эмгегиӊе баа берип, Өкмөт сизди сыйлады* (Тоголок Молдо).

СЫЙЛАН сыйла этишинин туюк мамилеси.

СЫЙЛАТ сыйла этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙЛАШ сыйла этишинин кош мамилеси.

СЫЙЛОО сыйла этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙЛУУ Кадырлуу, урматтуу, барктай, сыйлай турган. *Айылдан сыйлуу кары кишилерди тосуп алууга даярдык көрүлдү. Сыйлуу конок.*

СЫЙЛЫГЫШ сыйлык этишинин кош мамилеси.

СЫЙЛЫК I Кадырлоо, урматтоо эмгегине, талантына баа берүү максатында акчалай, буюмдай же орден, медаль ж.б. түрүндө берилүүчү сый, белек, *Эмгекчилерге берилген акчалай сыйлык. Мамлекеттик сыйлык.*

СЫЙЛЫК II Кысылып жылуу, жылышуу, жылып батышып отуруу, батышып орун алуу, батуу.

СЫЙЛЫКТЫР сыйлык этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙМЫК 1. Кадыр-барк сезими. 2. Кандайдыр бир нерседен канааттанган сезим. 3. Кадырлуу, барктуу нерсе. *«Манас» эпосу – кыргыз элинин сыймыгы. Улутума бир келген сыймык элеӊ, Тирүүлүктө берилген сыйлык элеӊ* (Мамазаирова).

СЫЙМЫКТА Сыймык көрсөтүү, урматтоо, кадырлоо.

СЫЙМЫКТАЛ сыймыкта этишинин туюк мамилеси.

СЫЙМЫКТАН Сыймыкка, урматтоого жетишүү, кадырлоо, урматтоого татыктуу болуу, сыймыктуу ишке кубануу, көӊүлү көтөрүлүү, жетине албай калуу. *Кыргыз эли Чолпонбайдай уулу Менен сыймыктанып мактанат* (Жантөшев). *Ата келип өз ордуна сыймыктана отурду* (Убукеев). *ГЭС менен сыймыктангын дешет мага, Ооба, ооба ГЭС жагынан мен маарыдым* (Байгазиев).

СЫЙМЫКТАНТ сыймыктан этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙМЫКТАНУУ сыймыктан этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙМЫКТОО сыймыкта этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙМЫКТУУ Сыймыгы бар, кадырлуу, барктуу. *Советтик баатыр Армия, Сыймыктуу, даӊктуу атыӊды, Урматтап тосуп алабыз* (Нуркамал).

СЫЙПА 1. Колду тийгизип сылоо, кол менен жануу, болор-болбос жанып өтүү, сылап өтүү. *Мусабек сакалын сыйпап койду* (Сасыкбаев). 2. Сүртүлүүчү, майлануучу затты экинчи бир нерсеге сүртүү, майлоо, шыбоо. *Эриндери эндик сыйпап алгандай кыпкызыл* (Сасыкбаев). *Агарыӊкы көрүнөт, Жериӊе акиташ сыйпап коёбу* (Осмонкул).

СЫЙПАЛ сыйпа этишинин туюк мамилеси.

СЫЙПАЛА Сыйпап кармалоо, кол тийгизип кармалоо. *Маржан бир колуна куурай кармап, бир колу менен коломтону таппай сыйпалады* (Жантөшев). *Жерди сыйпаласам, колума бир бодур таш илинди* (Баялинов).

СЫЙПАЛАП КАЛУУ Эч нерсе таппай калуу.

СЫЙПАЛАТ сыйпала этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙПАЛОО сыйпала этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙПАН сыйпа этишинин өздүк мамилеси.

СЫЙПАТ сыйпа этишиннн аркылуу мамилеси.

СЫЙПОО сыйпа этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙРА 1. Ирет, катар, жол. *Көсөл эшиктин алдына суу сээп, бир сыйра шыпырып чыкты* (Каимов). 2. Кырка, катар-катар жол. *Жол бою сыйра тигилген алча багынын жыты жыттанат* (Бөкөнбаев)

СЫЙРУУ сыйыр этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙРЫ сыйыр менен бирдей.

СЫЙРЫК Дененин сыйрылган, тытылган, сүрүлгөн жери.

СЫЙРЫЛ сыйыр этишинин туюк мамилеси.

СЫЙРЫЛМА Жылмышып, сыйрылып кала турган.

СЫЙЫ МЕНЕН Абийирин кетирбестен, кадыр-баркы менен, жаман-жакшы айтышпастан. *Сыйы менен кете бербей, өз абийирин өзү кетирмек болду* («Чалкан»).

СЫЙЫМДУУ Көп сыя турган, ичи кенен. *Сыйымдуу идиш.*

СЫЙЫМДУУЛУК Сыя тургандык, батымдуулук, сыя турган ченем, өлчөм. *Сыйымдуулугу* 5 *литр келген идиш.*

СЫЙЫН 1. Кандайдыр өтүнүч, тилек

менен кудайга, олуяга, пайгамбарларга ж.б. кайрылуу, табынуу, кулдук уруу. *Кол башындай алтын бут, Койнунан алып сыйынып* («Семетей»). *Эшен, калпа сыйынган Сулаймандын тагы бар* (Барпы). 2. *өт.* Таянуу, таяныч кылуу, ишенүү, бел кылуу. *Байлыгына сыйынып, элди, туугандарды көзүнө илбеген зөөкүр* («Ала-Тоо»). *Кимге сыйынасыӊ, сенин менден бөлөк кийүүчүӊ барбы?* («Ала-Тоо»). *Сыйынат бир өзүӊө Камчыӊ дайым, Өзүӊдөй айкөл чыкты кара кызыӊ* (Байгазиев).

СЫЙЫНТ I Баш калка, калканч. *Сарайдын эшиги ачык. Жол жүрүп, кечигип калган киши жалгыз мына ушул кербен сарайдан өзүнө сыйынт табат болучу* (Абдукаримов).

СЫЙЫНТ II сыйын этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙЫНТТА Сыйынт кылуу, баш калкалоо, калканч кылуу. *Үч карышкыр бала сыйынттаган боз үйдүн ордундай тектирчедеги издерди шимшилешти* (Токомбаев).

СЫЙЫНТТУУ Калканчы бар, далдасы бар.

СЫЙЫНУУ сыйын этишинин кыймыл атоочу.

СЫЙЫР I 1. Терини же кабыкты ажыратуу, этинен ажыратып алуу. *Койчу тоо текенин терисин сыйрып жиберип, көөдөнүн алып, таш кордо жасады* (Сасыкбаев). *Өгөөдөй болгон кыл аркан алакандарын кабартып, терисин сыйрып жиберди* (Токомбаев). 2. Жамынчыны, кийимди ж.б. алып коюу, алып таштоо. *Бүбүш чарага жапкан жамынчыны сыйрып таштады* (Ала-Тоо»). *Далдаӊдап бул катарда Келгенбай бар, Боо чечип, сыйрып жүгүн таӊган* (Турусбеков).

СЫЙЫР II *диал.* Уй. *Бири сыйыр, бири кой.* («Манас» С.О.). *Көп сыйырым бар эле, Куйтум, сенин бул олжоӊ азбы экен Куйтум?* («Эл адабияты»).

СЫЙЫРТ сыйыр этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЙЫРТМАК Моюнга илинтип тартканда муундура турган же илинтип кармап алууга ылайыктап жасалган жиптин, аркандын ж.б. илмеги, *Сыйыртмак салып мойнуна, Акыры минтип жайладым* («Олжобай мекен Кишимжан»). *Азоолорду сыйыртмак салып кармоо.*

СЫЙЫРТМАКТА Сыйыртмак кылып байлоо, сыйыртмак кылып тартуу; сыйыртмак салуу.

СЫЙЫШ сый этишинин кош мамилеси.

СЫК Кысуу, сыгылтуу, бир нерсенин ичиндегисин кысып чыгаруу. *Каныбекти сыга кучактап, эки бетинен эки өптү* (Жантөшев).

СЫКМА Сыгып чыгара турган, кысып чыгара турган, сыгып ала турган. *Сыкма май.*

СЫЛА Колду акырын тийгизе сыйпап, жанып өтүү, сыйпай тийип өтүү; эркелетүү. *Магдырап жаткан бөбөктүн, Маӊдайын Жапар сылады* (Бөкөнбаев). *Колум болуп, аста сылап кетсеӊер, Көмүлбөгөн сөөктөрдү көрсөӊөр* (Байгазиев).

СЫЛАЙ ЖҮКТӨӨ Толук жетишээрлик өлчөмдө жүктөө.

СЫЛАЙ КАМЧЫЛАНУУ Чала-була тийгизе, жанып камчылануу.

СЫЛАН I Жасанып-түзөнүү, сылап-сыйпануу. *Сыланып жакшы кийинген өӊдүү-түстүү немелер экен* (Бейшеналиев). *Тотудай боюм сыланып, Торкону кийдим жылтылдап* (Осмонкул).

СЫЛАН II *диал.* 1. Сыланкороз. 2. Түптүз, керилген. *Балаӊ да сылан, өзүӊ да сылан экенсиӊ.*

СЫЛАНКОРОЗ Сыланып-сыйпанганды, жасанып-түзөнгөндү жакшы көргөн, көйрөӊ. *Сен эмне, жерден бооруӊду көтөрө албай жатып сыланкороз боло баштагансыӊ* («Чалкан»).

СЫЛАӉКЫ *диал.* Сулуу. *Сылаӊкы келин ойсоктойт.*

СЫЛАП-СЫЙПАП БАГУУ Өтө ардактап, каркыттап, куш учурбай багуу, асыроо. *Кашаӊ карагерин сылап-сыйпап, жайдыр-кыштыр жемден өксү кылбай багат* (Бейшеналиев). ***В.: Сылап-сыйпап асыроо.*** *Сылап-сыйпап асыраган бирөөнүн жалгыз кызы* («Ала-Тоо»).

СЫЛАТ сыла этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЛОО сыла этишинин кыймыл атоочу.

СЫЛТУУ сылты этишинин кыймыл атоочу.

СЫЛТЫ Бир аз аксоо, бир аз аксаӊдап басуу. *Майчынын аты Мааданбек, Сол бутунан сылтыган* (Осмонов). *Асан карыя өмгөктөп туруп таягын алып, сылтып эшикке карай басты* (Токомбаев).

СЫЛТЫК Сылтып баскан, сылтыган. *Кеӊ талаанын келечегин көрдү окшойт, Жымыӊ этти, солбуп сылтык аягын* (Токомбаев).

СЫЛЫК Сыпайы, орой эмес, сыпаа, адептүү. *Дос, тууганды ала жүр жакын кылып, Кичүүгө да, улууга болгун сылык* (Баласагын). *Адамдын түрдүүсүндө түрдүү кылык, Бирөө орой, бирөө митаам, бирөө сылык* (Турусбеков). *Балдар сылык өссө, көӊүлүӊ көтөрүлүп калат* (Абдукаримов). *Сулуулардан, сылыктардан бөлүнүп, Сен жүрөсүӊ мага өзгөчө көрүнүп* (Закирова).

СЫЛЫКТЫК Сыпайылык, орой эместик, сылык болгондук, орой сүйлөбөгөндүк, адептүүлүк. *Сылыктыктын белгиси – алыш-бериш, ынтымактын белгиси – барыш-келиш* (макал).

СЫМ зым менен бирдей.

СЫМАК Сыяктуу, өӊдүү, окшош. *Каныбек жарча зоонун алдындагы үӊкүр сымак көбөөлгө кирди* (Жантөшев).

СЫМАЛ сымак менен бирдей. *Үйдүн чыгыш тарабындагы дөӊ сымал түзгө көп киши чогулган* (Жантөшев).

СЫМАП 1. Күмүш түстүү мөлтүлдөгөн суюк оор металл, химиялык элемент. 2. *өт.* Мөл-

тілдєгєн, мєлтірєгєн. *Шылдыр-шылдыр сымап суулар, Сымап суулар кєйкєлєт, Кєк шибери ойногонсуп, Ойногонсуп сєйкєнєт* (Токомбаев). *Бул бакытты этиеттейм, бир кіні, Сымап болуп чачылчудай тєгіліп* (Закирова). 3. *єт.* Колго токтобогон, мілтілдєк, жойпу. *Тигине, тирії сымап турагы жок, Купуя, майда кытмыр эсеби бар* (Токомбаев). *Азыр анын аты Калтабай эмес, Калтабай-сымапка айланган* (Токомбаев).

СЫМАПТАЙ Сымап сыяктуу мєлтілдєгєн, мєлтірєгєн. *Сымаптай мєлт-мєлт этет кєзімдєн жаш* (Їмєталиев). *Сызылат тоодон жылтылдап, Сымаптай суусу булактын* (Бєкєнбаев).

СЫМБАТ Келбет, турпат. *Сымбаты сулуу чірєктєй* (Осмонкул). *Жийдегілдін сымбаты кыз чагындагыдай зыўкыйып сыйда* (Сасыкбаев).

СЫМБАТТУУ Келбеттії, сымбаты келишимдії, сындуу, кєрктії. *Зейнеп апа кандайдыр ичи элжиреп, Саадаттын толмоч, сымбаттуу мічєсінє кєз жиберет* (Айтматов). *Алдындагы аты кіміш ээр токум токулган сымбаттуу тору кашка* (Каимов).

СЫМГА ТАРТКАНДАЙ 1. Тіз, теп-тегиз. *Кудайдын кєзї тіз болсун, балдарым сымга тарткандай болуп тегиз жетилип келе жатышат* (Ала-Тоо). 2. Эч кебелбей, кыймылдабай. *Айнагіл сымга тарткандай мелтиреп отура берди* («Ала-Тоо»).

СЫМПООЧ Боо, бекиткич.

СЫМТАРАЧ *диал.* Туяк жонгуч аспап, такалоочу аттын туягын жоно турган бычак.

СЫН I 1. Бир нерсенин, иштин сапаты же кандай экендиги жєнїндє жіргізілгєн талдоо, айтылган пикир, берилген баа. *Басма сєз – сындын эў кічтії куралы.* 2. Сапат, келбет, сымбат. *Чу койгондо бєлініп, Тулпардык сыны кєрініп* («Эр Тєштік»). *Сыны жакшы жигит.* 3. Кєєдєн, кєкірєєк сєєк. *Сын туташып, бой муздап, Жатпай турган болсочу* (Терме). *Тіндє ачылып калганмынбы, ойгонсом эле сыным туташып калыптыр* (Мавлянов).

СЫН II 1. Бітін нерсеге сынык пайда болуу, бєлініп, ажырап кетії, біктєліп жик кетії, жарака кетії. *Їйдєй чым асманга учту жер тытылып, Качырап карагайлар жатты сынып* (Їмєталиев). *Єйдє тартса – єгіз єлєт, ылдый тартса – араба сынат* (макал). *Устасы жакшы келишсе, Сынган буюм оўолот* (Осмонкул). *Кєўілї адамдардын шише буюм, Сынбасын, абайлагын ойло уулум* (Баласагын). 2. *єт.* Уят болуп калуу, кєўілі, деми сууп калуу, деми кайтуу, бєєдє чыгымга, зыянга учурап калуу, мідєєсінє жете албай уят болуп калуу. *Сыпатыў улук барабар, Сындырба назик шагымды* (Казыбек). *Сєзгє сынды. Шагы сынды. Назары сынды. Кєўілі сынды.*

СЫН АТООЧ Заттардын белгисин, єўін, сынын, сыпатын кєрсєтіїчі сєз тіркімі.

СЫН ЖОК Сындай турган эч нерсеси жок, абдан мыкты, эў сонун. *Акматбекке сын жок, ал єз ишин эў сонун билет* («Ала-Тоо»). ***В.: Сында жок.*** *Улуктугуў сында жок, Тєштік* («Эр Тєштік»).

СЫН КЄЗ МЕНЕН КАРОО Туура жерлери менен кемчилигин ажырата кароо, байкап, сынай билії. *Кайратын кєріп кан Кошой, Сын кєзін анык салганы* («Манас»). *Бирок кандай, Чоочун жандай, Сын кєз менен карашыў* (Нуркамал).

СЫН РЕАЛИЗМИ *адаб.* Адабият жана искусстводогу кєркєм метод, реализмдин бир баскычы.

СЫН СЄЄК Абдан арыктаган, шалдайып алы кеткен. *Аскаларда отурган сын сєєк жорулар мірлєрін шалдайтып айланасын кєўілсіз, жалооруй тиктешти* (Токомбаев).

СЫН ТАГУУ Бирєєні сындоо, андан єйдєсініп сынга алуу, тыўсынуу. *Кєйрєў тууган азамат, Кєрїнгєнгє сын такпай, Єз турмушун оўдосун* (Осмонкул). *Ашыра бой кєтєріп, ашыра сын тагып кеткен да болбойт* (Сыдыкбеков).

СЫНА Сын, сыпаты, мінєзї ж.б. жєнїндє белгилії бир пикирге келії, баа берії; байкап кєрії; сынга алуу. *Кєріп туруп Канышай Курманбекти сынады* («Курманбек»), *Абдан кілік болот деп, Аксакалдар сынаган* (Осмонкул). *Бул Тєштіктін кыйынын, Жана сынап кєрєйін* («Эр Тєштік»).

СЫНАК Сыноо. *Олдо тагдыр, мынча оор сынагыў, Сынагыўа канча ирет чыдадым* (Бегимкулова). *Жакында єсіп ат болуп, Сынактан єтіп кез толуп* (Токомбаев).

СЫНАЛ сына этишинин туюк мамилеси.

СЫНАЛГЫ телевизор менен бирдей.

СЫНАМАЛ Сыналган, сыноодон єткєн. *Єзімє сынамал болгон ат.*

СЫНАМАЛ Сынаман, сыноодон єткєн.

СЫНАТ сына этишинин аркылуу мамилеси.

СЫНАШ сына этишинин кош мамилеси.

СЫНДА ЖОК Артыкча, тигиндеймындай деп айтуу кыйын, мыкты, сонун. *Улуктугуў сында жок, Тєштік* («Эр Тєштік»).

СЫНДА Сынга алуу, сын берії, сыноо, сынап билії. *Мурунку, эмки кінді ылгагыла, Кайсы кін жарык экен сындагыла* (Калык). *Кыялымды сындадым, Кєргєндє сизди ырдадым* (Барпы).

СЫНДАЛ сында этишинин туюк мамилеси.

СЫНДАТ сында этишинин аркылуу мамилеси.

СЫНДОО сында этишинин кыймыл атоочу.

СЫНДУУ I Келишимдії, келбеттії, сыны мыкты. *Сабыр дєбєгє чыкканда сындуу бою балдардын кєзінє сірдії, сійкімдії кєрінді* (Сыдыкбеков). *Сымбатын таап ырдайлык, Балам, сындуусу чыгат келинден* (Токтогул).

СЫНДУУ II Окшош, сыяктуу, єўдії. *Би-*

йикте деўиз сындуу кєпкєк асман, Тоо башын кєлєкєлєп булут баскан (Токомбаев). *Коё берсе арыштап, Кулан сындуу жїгїргєн* (Осмонкул). *Атуулуўду пешка сындуу санаган, Арыласыў качан ушул адаттан?* (Байгазиев).

СЫНДУУЛУК Келишимдїїлїк. *Боюнун сындуулугун кєрїп, жаш кызга кєзї тїшкєндєр кєп болду* («Ала-Тоо»).

СЫНДЫН КАРА ТАШЫ Абдан оор. *Колу сындын кара ташы экен, козгой албадым* (Осмоналиев).

СЫНДЫР сын этишинин аркылуу мамилеси.

СЫНДЫРГАЛУУ Сєєлєттїї, салтанаттуу. *Сындыргалуу кан болуп, Салакалуу жан болуп.*

СЫНДЫРМА *диал.* Жатын жагы бїктєлїп октолуучу кош ооз мылтык. *Биз сындырма десек, алар бїктємє, омкормо дешет экен.*

СЫНДЫРЫК Єрїмчїнїн негизги куралы.

СЫНДЫРЫМ Сындырып алынган бир бєлїк, ошончолук кєлємдєгї єлчєм (кєбїнчє нанга карата). *Бир сындырым нан їчїн, Мына минтип там салдык* (Турусбеков).

СЫНМА КОТУР Бїткєн бойго жыш чыккан котур. *Илгери сынма котур болуп да туура кырк кїн бел чечкен эмесмин!* (Сыдыкбеков).

СЫНОО I 1. Сынга салуу, текшерип кєрїї їчїн жїргїзїлгєн байкоо. *Ат сыноосу бир болот, эр сыноосу миў болот* (макал). 2. Экзамен.

СЫНОО II сына этишинин кыймыл атоочу

СЫНПОСТОО Шири, кєн буюмдарына кєркємдїк тїшїрїї.

СЫНТАШ *диал.* Мрамор. *Аны сынташ дейт, сїрєткананын жанындагыны.*

СЫНУУ сын этишинин кыймыл атоочу.

СЫНЧ *диал.* 1. Там їйдїн каркасы. 2. Їйдїн каркасынын чабактары. *Дарбазалуу коргондун, Сынчын алды басмачы. Элдин барын ыйлатып, Тынчын алды басмачы* (Барпы).

СЫНЧЫ *адаб.* Адабий сын жазган автор. Ал кєркєм чыгармада жаап-жашырылып айкын кєрїнбєгєн, тїздєн-тїз айтылбаган, кєзгє сайып кєрсєтїлбєгєн нерселерди ачып берет, окурмандын оюн багыттайт, автордун идея-темасын, проблемаларын дааналайт. *Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол* (макал). *Сынчынын сєзї сын болот, Ырчынын кєєнї ыр болот* (Калмырза). *Айтыптыр бир акылман, сынчы киши, Сынчынын дайым келет айткан иши* (Баласагын). *Адабий сынчы.*

СЫНЧЫЛ Сынагыч, сын бергич, сынчы. *Эне сынчыл, сынай турган кези кєп* («Ала-Тоо»).

СЫНЫ ТУТАШУУ Бїткєн бою жазылбай курушуу, кучунашы кармоо. *Карышкыр сыны туташып, бууруккан сїрї менен ар койду бирден булкуп єлтїрїп кете берет* (Жантєшев).

СЫНЫГУУ сынык этишинин кыймыл атоочу.

СЫНЫК I 1. Сынып калган, жарака кеткен же кетилип калган жери бар, бїтїн эмес. *Сынык ээр. Сынык казан. Сынык кетмен. 2.* Нерсенин сынган бир бєлїгї, бїтїн нерседен ажырап, бєлїнїп калган бир бєлїк. *Ашыр кумуранын сыныктарын сыйпалап издей баштады* (Сасыкбаев). *Єзї дагы ажал тапты кыраан эр, Учуп тийип гранаттын сыныгы* (Їмєталиев). 3. *єт.* Дененин сынган жери, сынуу аркылуу болгон илдет. *Сыныктын жаманы – кыйшык таўылганы, жигиттин жаманы – оозунан жаўылганы* (макал).

СЫНЫК II Мурдагыдай болбой бир аз ийигїї, мизи кайтуу, бети кайтуу. *Кїн сыныгып, айлана мелїїн тартып, жымжырттык жышанасы келип калган* (Сасыкбаев).

СЫНЫП *эск.* Класс. *Дээринде бар балдар биринчи сыныптан эле адам болуп чыгат* (Сыдыкбеков). *Їчїнчї сыныпта окуп аткан баласына. Биз он жашка чейинки балдарды алабыз, биринчи сыныпка* (Абакиров).

СЫЎАР Бир, жалгыз, жалкы, кєбїнчє кош нерсенин бири, тїгєйї. *Сынчынын сыўар єтїгї майрык* (макал). *Сыўар жанга жол айтып, Кубандырган кебиў жок* («Манас»). *– Бар, балам, байкеўе сыўар мїйїз мала уйдун айранынан алып чык* (Бейшеналиев).

СЫЎАР ИЙИНДЕП КИРЇЇ *аўч.* Алгыр куш, бїркїт бир нерсени алуу їчїн качырганда бир канатын ылдый коё берип тємєн карай шукшурулуп єтє тез учуу.

СЫЎАРЫ Сыяктуу, окшош. *Так ушунун сыўары Калмураттын быйылкы карызы кєбєйгєндєн кєбєйїп баратат* (Абдукаримов).

СЫЎАРЫНДАЙ сыўары менен бирдей.

СЫПАА Сылык, сыпайы, адептїї. *Сєєгї таза, сєзї сыпаа, жакшы кыз.* (Сыдыкбеков). *Жигит айтар кебин белендеп, сыпаа туруп «карындаш» деп бурулат* (Сыдыкбеков).

СЫПАЙ I *эск.* 1. Черїї, жоокер, солдат (Кокон кандыгы кезиндеги). 2. Кокон кандыгынын убагындагы мансап ээси. *– Абдырахман... – деди Абыл бий єрттєнїп. – Мага эки жїз сыпай чыгарт Анжыяндан. Бир сыпай набыт болсо, кунун тєлєйм* (Касымбеков).

СЫПАЙ II Єзєндї, дарыяны бєгєй турган їч буттуу шаты жыгач. Бул їч буттуу шаты жыгачтын арасына чырпык, куурай салып, таштар менен бастырып сууну бєгєгєн. Бул илгерки замандан бери дыйкандардын суу бєгєє ыкмасы. *Суу жакалай соройгон сыпай жыгачтарынын бирине кичинекей кайык байлануу экен* (Жигитов).

СЫПАЙГЕРЧИЛИК Сыпаалык, сыпайылык, сылыктык, адептїїлїк. *Мында отуруўуз, – деп Кулбашка бирєє сыпайгерчилик менен орун берди* (Абдукаримов).

СЫПАЙЧЫ I Кокон кандыгынын убагындагы жоокер, солдат. *Иш келсе сени аябайт, Сыпайчы менен сырдашпа* (Терме).

СЫПАЙЧЫ II Устунду ӱч бут кылып бириктирип, суу бӧгӧӧчӱ адам.

СЫПАЙЫ сыпаа менен бирдей. *«Ээ баатыр, жол болсун» – дейт, ӱйдӧ турбай, Беркинин сыпайы айткан жообун укпай* (Осмонов). *Сыпайы сырын жашырбайт* (макал).

СЫПАЙЫЛЫК Сылыктык, сыпаалык, адептӱӱлӱк. – *Алыӊыз, мейман! – деп, сӱйгӱнчӱктӱ сыпайылык менен Алым келинге карады* (Жантӧшев).

СЫПАТ Сын, келбет, кебете. *Сыпатыӊ кӧрктӱӱ балбандай, Тырмагыӊ болот канжардай* (Тоголок Молдо). *Теке жоомарт Телтору ат, Сын-сыпаты кем эмес, Бугу менен маралдан* («Курманбек»)

СЫПАТТА Сыпатын кӧрсӧтӱӱ, сӱрӧттӧп кӧрсӧтӱӱ, мӱнӧздӧӧ, баяндоо. *Жаш талант толкун козголуп, Сыпаттап жаздым кубанып* (Бӧкӧнбаев).

СЫПАТТАЛ сыпатта этишинин туюк мамилеси.

СЫПАТТАМА 1. Бир нерсенин сын-сыпатын, тулкусун, ички мазмунун, маанисин ж.б. белгилерин ачып берген тӱшӱндӱрмӧ, маалымат, баяндама. 2. *адаб.* Чыгармалардын тӱп нускасынын кыскача аннотациясы, кайсы жылы, ким тарабынан кандай арипте ж.б. жазылгандыгы туурасында жазылган толук маалымат. *Кол жазмалар фондусундагы тӱп нускалардын сыпаттамасы.*

СЫПАТТОО сыпатта этишинин кыймыл атоочу.

СЫПАТТУУ Сындуу, келбеттӱӱ, сыпаты келишкен. *Кетем десеӊ кете койчу Нур сыпаттуу бураӊ белим* (Шимеев).

СЫР I 1. Бузулбай кӧпкӧ сакталып, сапатын жоготпоо, кӧрктӱӱ болуу ӱчӱн жыгачтан, темирден ж.б. жасалган буюмдарды, курулуштун бӧлӱктӧрӱн, машиналарды ж.б. сырдоого жумшала турган боёк заты. *Пол сырдай турган сыр. Темирдин сыры. Сары сыр. Кӧк сыр.* 2. Ушундай зат менен сырдалган, коздолгон. *Алымбӱбӱ сыр чӧйчӧккӧ ачкыл куюп келип Жапарга сунду* (Баялинов). *Бапестелип сыр бешикке бӧлӧндӱм* (Бейшеналиев).

СЫР II 1. Ички ой-пикир, жашыруун сактаган ой-пикир, ички сезим. *Миӊ кишинин атын билгенче, бир кишинин сырын бил* (макал). *Жакшынын сыры ичинде, жамандын сыры сӧзӱндӧ* (макал). *Анык сырыӊ айтпасаӊ, Сенин тилиӊ албаймын* («Манас»). *Баарын ук, бирок шашпа тыянакка, Сырыӊды ӧз ичиӊде бекем сакта* (Баласагын). 2. Айтууга, жарыя кылууга болбой турган жашыруун маалымат, кабар. *Душманыӊа алданып, Элиӊдин сырын сатпагын* (Токтогул). *Кылдаттык менен абайлап, Жоонун сырын алгыла* («Мендирман»). *Сӱйлӧдӱ кат маанисин курдашына – Согуштук сыр эмес да жашыргандай* (Ӱмӧталиев). 3. Кандай экени али билине элек белгисиздик, табышмактуулук, касиеттӱӱлӱк. *Биздин бабалар тоонун ички сырын ачууга кӱчсӱз болушту* (Сыдыкбеков). *Чын сырым, сени жерге бербегеним, Апаке, жӱрӧгӱмӧ кӧмӱлгӧнсӱӊ!..* (Байгазиев). 4. Кулк-мӱнӧз, кыял-жорук, ӧздӱк (жекече) сапат. *Татыбектин сыры белгилӱӱ да* (Байтемиров). *Аттын сыры ээсине маалым, кыздын сыры тӧркӱнӱнӧ маалым* (макал). *Сырыӊа канып, курбаган ӱчӱн бир сайран, Тӧгӱлӱп бӱтпӧй, чачылып бӱтпӧй буйланган* (Сариева). *Сан миӊ эл кайтарымды ширеп турат, Сырымды билгендердин эсиндемин* (Бегимкулова).

СЫР III Атайын жолдор менен сӱттӧн жасалган азык. *Айша колундагы сырды жукалап кесип жатты* («Ала-Too»).

СЫР АЛДЫРБОО Бир нерсенин шегин билгизбӧӧ, жашыруу, билсе да билмексенге салуу. *Кемпир унчукпады. Ушундайда бала-чакага сыр алдырбай сумсайып отурчу текебер мӱнӧзӱ боло турган* (Нурпеисов). ***В.: Сыр бербӧӧ.*** *Анысын билдирбеске тырышып, ичинен ӧзӱнчӧ ӧксӱп, ӧзӱнчӧ жерисе да сыртынан сыр бербеди* (Кушубеков). *Рай сыр бербӧӧгӧ тырышса да, кӧӊӱлӱ бошоп баратканын сезип, желдире жӱрӱп кетти* (Укаев).

СЫР АЯК *Сыр аяктын сыры кетсе да, сыны кетпейт* (макал).

СЫР БИЛГИ Оюндагысын айттырбай билген, ага жакшы тӱшӱнгӧн. *Сыр билги кургур таӊ кӱтӱп, Самоорго чайын кайнатса* (Осмонов).

СЫР ДООЛ Жоо менен беттешээрде кагыла турган барабан.

СЫР ЖЕБЕ 1. Учтуу жебе, учу курч жебе. 2. Жылмакай, же сырдалган жебе. *Алеӊгир жаа, сыр жебе, Кошо тартат Чынкожо* («Семетей»).

СЫР КӦРСӦТӰӰ Кыр кӧрсӧтӱӱ, сес кылуу, опузалуу тӱр менен коркута мамиле кылуу. *Ал сыр кӧрсӧткӧндӧй ӱнӱн бийик чыгарып жооп берди.*

СЫР НАЙЗА Учтуу каскак, курч каскак. *Береки сайышка алган сыр найза, Караӊгыда кӧтӧрсӧ, Ай тийгендей жарк эткен* («Манас»).

СЫРА I Такыр, кенедей да, эч бир. *Эсимден сыра кеткен жок, Сиздин айткан сӧзӱӊӱз* («Эл адабияты»). *Башкалар болсо, Даниярга сыра да кӧӊӱл бурушкан жок, элдин баарысы кап кӧтӧрӱп жӱрбӧйбӱ, ким менен кимдин иши бар эле* (Айтматов).

СЫРА II Бир аз кызыта турган таасири бар, дандан жасалган алкоголдук ичимдик, суусун.

СЫРАЙ 1. Сороюп чыгып туруу, бутун же куйругун соройтуп кӧтӧрӱӱ. 2. Жыгылуу, кулап жыгылуу. *Ойкуп Манас кеткенде, Он эки балбан сырайып* («Манас»). *Башыӊ менен жер сайып, Сыраясыӊ активим* (Ӱмӧталиев). 3. Чычайып элден бӧлӱнӱӱ, менменсинӱӱ. *Сырайып деле кишиге жакын жолобогон неме экен* («Ала-Too»).

СЫРАӉДА 1. Кайра-кайра сырайып кӧтӧрӱлӧ берӱӱ, сороктоо. 2. Эдиреӊдӧӧ, кӱчӧнӱп сӱйлӧӧ.

СЫРГА 1. *диал.* Кой-эчкинин мойну же кулагында табигый түрдө жолугуучу тоголок өсүндү. *Ак улактын эки сыргасы бар.* 2. Кооздук үчүн кулакка салынуучу алтын, күмүштөн, асыл таштардан ж.б. жасалган жасалга, сөйкө. *Жүзүм форма алтын сырга Кулагында дирилдейт* (Токомбаев). *Кулагында кыздардын Күйгөндөй каухар сыргасы* (Үмөталиев).

СЫРГАК 1. Тоодогу сыдырым жел. *Кечки соккон сыргак жел.* 2. Сак, шырп алдырбаган, сергек. 3. Энчилүү ат. *Чырм этип уйку албаган, Чыканактап калбаган, Атка жеүил, тайга чак, Чыканактай эр Сыргак* («Манас»). 4. *аўч.* Көүөсүндө тик кеткен жырыгы бар эў кыраан бүркүттүн бир түрү.

СЫРДА Сыр менен майлоо, боёо. *Караса журтта Табылдынын сырдаган таш мамысы жатат* («Эр Табылды»).

СЫРДАЛ сырда этишинин туюк мамилеси.

СЫРДАНА Ичинде кири жок, арамы жок, бири бирин жакшы билген. *Сырдана болгон жакшы жолдош.*

СЫРДАТ сырда этишинин аркылуу мамилеси.

СЫРДАШ I Сырын билген, мурдатан сыр айтышып жүргөн. *Биз өтө эле жакын, бири-биринен эчтеме жашырбас сырдаш курбулар сыяктуу элек* (Айтматов). *Каныш байбиче Айымжан экөө сырдаш кишилер* (Сыдыкбеков.)

СЫРДАШ II Сырын айтуу, сыр айтышуу, сыр алышуу. *Бир гана Гүлнар болду менин барып, Жүрөктүн дартын козгоп сырдашканым* (Үмөталиев). *Чечилишип сырдашсаў, Көкүрөктөн муў кетер* (Токтогул). *Сырдашалы кел бери, Ырчылыкты билдирип* (Калмырза). *Ата-Бейит – Фудзияма сезилип, Сырдашабыз өзүўүзгө кезигип* (Акматалиев).

СЫРДАШ III сырда этишинин кош мамилеси.

СЫРДАШТЫР сырдаш этишинин аркылуу мамилеси.

СЫРДАШУУ сырдаш этишинин кыймыл атоочу.

СЫРДУУ I Сырдалган, сыр менен боёлгон, сыр жуккан. *Көк сырдуу дарбаза.*

СЫРДУУ II Сыры бар, табышмактуу, али ачыла элек, купуя, жашыруун. *Көрүнгөнгө айтпагын, Жашыруун сырдуу кебиўди!* («Мендирман»). *Турмуш – күрөш, Күрөшкүлө! Турмуш – сырдуу, ачкыла* (Токомбаев). *Ал өтө татаал деле эмес эле, бирок дайыма сырдуу, туўгуюк болор эле* (Усубалиев).

СЫРКОО Оору, ноокас, табы жоктук, бейтап. *Сыркоо адам.*

СЫРКООЛО Ооруп калуу, ноокастоо, сыркоо, бейтап болуу. *Алымкул арка кылган Кулбаш сыркоолоп төшөктө жатат* (Абдукаримов).

СЫРКООЛУУ Оорулуу, ноокас, сыркоолоп калган. *Медпунктта врачтар сыркоолуу малчыларды кабыл алып, кеўешин айтып, дары-дармек берүүдө* («Ала-Тоо»).

СЫРНИК Быштак менен жумурткадан кичинекей калама өўдөнтүп жасалган азык.

СЫРТ 1. Ички тарапка, ички бөлүккө карама-каршы жак, тышкары жак. 2. Бир нерсенин тышы, тышкы бети, кабатталган, катмарланган нерсенин эў сырткы бөлүгү. *Дептердин сырты. Сырты калыў кийим. Сырты кара бөркү бар, Сырттан Манас каркыбар* («Манас»). 3. Оолак болгондук, сырткары тургандык, катышы жоктук. *Ушак-айыў сөздөрдөн сырттамын. Жамандыктан сырттамын.* 4. Өз көзүнчө эмес, өзүнүн катышы, аралашуусу жоктук. *Сыртынан мактоо. Сыртынан кол коюп жибере салуу. Сырттан туруп пенделердин тагдырын, Аныкташка мынча эмне куштарсыў?* (Байгазиев). 5. Бир жагы миздүү куралдын мизине карама-каршы келген экинчи жагы. *Кетмендин сырты. Бычактын сырты. Балтанын сырты.* 6. Бийик тоолуу жерлердеги бөксөлөр, бөксө тоолор, адырмак сымал жерлер. *Сырт жайытын кыштаган уйлар келе элек* (Убукеев). *Ысык-Көлдүн сырттары*

СЫРТ КИЙИМ Сырттан кийилүүчү кийимдер (мис. пальто, чапан, ичик ж.б.).

СЫРТКАРЫ тышкары менен бирдей.

СЫРТКЫ Сырт жактагы, тыш жактагы. *Сырткы эшик. Сырткы бөлмө. Сырткы катмар.*

СЫРТТА 1. Четтөө, обочолоо. *Келинче качып сырттабай, Келсеўчи, балам, жаныма* (Токтогул). 2. Сыртынан каптоо, тыш кылуу, тыштоо. *Алтымыш теке терисин, Сырттап кылган кандагай* («Эр Төштүк»).

СЫРТТАН I *диал.* Кумдуу жерде өсө турган, тамыры бир, эки метр келген өсүмдүктүн бир түрү. *Сырттан деген чөптү жемге аралаштырса болот.*

СЫРТТАН II 1. Жомоктордо айтылуучу качырганын куткарбас, короого сак, мыкты ит. *Мал баксаў кой бак – каймак кетпейт чарадан, Ит баксаў сырттан бак – кой алдырбайт короодон* (макал). 2. *өт.* Баатыр, эр жүрөк, чыгаан, мыкты. *Сырттан тууган эр Төштүк, Кырк жылы басса жыртылгыс, Кыйындап чокой тартынды* («Эр Төштүк»). *Чыныгүл сырттаны эле кыздардын* (Жантөшев). *Кыйла лаптын сырттаны* («Семетей» С.К.).

СЫРТТАН ОКУУ Окуу жайларындагы күндөлүк сабактарга, лекцияларга үзгүлтүксүз катышпастан, көбүнчө өз алдынча даярданып окуй турган окуу системасы.

СЫРТТАНДЫК Кайраттуу, эр жүрөк, жүрөктүү.

СЫРТТУУ 1. Сыртталган, сырты бар, тыштуу. 2. *өт.* Кыртыштуу, семиз. *Майлуу, сырттуу кабырга.*

СЫРТЫН САЛУУ Жактырбагандай, таарынгандай түр көрсөтүү, жакшы мамиле кылбоо, сүйлөшкүсү келбегендей мурчуюп коюу. *Ээликтирип жалган дүйнө арбады, Көўүл бурсам, сыртын салып алдады* (Баласагын).

Байга сыртын салып, сурдана отурган байбиче уулдарына уруша сүйлөдү (Сыдыкбеков). *Данияр Жамийлага таў калгандай тиктийе карап, сыртын салды* (Айтматов).

СЫРТЫНА ТАРТУУ Жараган, оўолгон абалга келүү, толуу, семирүү. *Ат семизи кымпыйсын, Сыртына тартып зыўкыйсын* («Манас»).

СЫРТЫНАН САТУУ Бирөөнүн авторитетин, кадыр-баркын пайдалануу (алдоо, калп айтуу жолу менен). *Сыйлуу карттын аброюн сыртынан сатып азык алып, эл арасында күн көрүп жүрөт* (Нурпеисов).

СЫРТЫНАН ТОН БЫЧУУ Бирөөнүн көзү жокто, аны катыштырбай туруп эле өзү чечип коюу, бир нерсеге милдеттүү кылып коюу. *Кызык, мен жөнүндө эч нерсе билбесе, анан сыртыман тон бычып жүргөнүнө жол болсун!* (Кушубеков). *Менин сыртыман тон бычыптыр.*

СЫРЫН ТАРТУУ Кимдир бирөөнүн ички оюн билүүгө аракет кылуу, астыртан байкоо жүргүзүп көрүү. *Шектүү кишилердин тымызын сырын тартып жүргөнүн мен кантип сезбейин* (Бектенов).

СЫРЬЁ Өнөр жайларында иштетиле турган материалдар. *Тери сырьёсу. Сырьё булактары.*

СЫЯ Кандайдыр бир боёк заттын жазуу үчүн колдонулуучу эритмеси. *Сары саптуу калемди сыяга улам малып коюп, Сыдык үўкүйүп отурат* (Жантөшев). *Өз алдынча кобураган Динар колун силке берип, баракка сыя тамызды* (Сыдыкбеков).

СЫЯ ЧЕЛЕК Сыя куюп коюу үчүн арналган идиш. *Бир топ сыя челек тизилип, терезенин түбүндө турат* (Баялинов).

СЫЯГЫ Болжолдоо, болжоп айтуу үчүн колдонулуучу сөз. *Сыягы, биздин жолду буумакчы болсо керек эле* (Баялинов).

СЫЯК 1. Бир нерсенин кебетеси, кейпи, түрү. *Алтымыш айры бугудай, Шаўкайып турат сыягы* («Манас»). *Сыягы башка, заары күч, Ал капырдан күдөр үз* («Эр Төштүк»). 2. *өт.* Окшош, сымал, сыяктуу. *Мөндүр сыяк ок болсо, Кайтпай жүрсөў –жигиттик* (Барпы).

СЫЯКТАН Окшоп, сыяктуу болуп көрүнүү. *Кайраттуу сыяктанып жүрчү элеў, сага эмне болду?* (Байтемиров). *Чоў киши сыяктанып көрүнүү. Керектүү буюм сыяктанат.*

СЫЯКТАНТ сыяктан этишинин аркылуу мамилеси.

СЫЯКТАНУУ сыяктан этишинин кыймыл атоочу.

СЫЯКТУУ Өўдүү, окшош, шекилдүү. *Көрүп жүрөм көз менен: Мен сыяктуу туткундун Далайы ачтан өлгөнүн* (Токтогул). *Чубалган ак жибек сыяктуу пахтанын булалары аны өзүнө тар-тат* (Байтемиров).

СЫЯЛОО Сыя төгүү, зоот, мөөр түшүрүү. Элдик зергерчиликте күмүштү иштетүүнүн бир түрү.

СЫЯПАТ Урмат, сый, урматтагандык. *Улгайган кишилер үйгө келгенде жаштары орундарынан тура калып, «келиўиз» деп сыяпат кылыш элдин салты* (Токомбаев). *Жоокерлеринен тартып генералдарына чейин бизди күтүшүп, сый, сыяпатын көрсөтүштү* (Бөкөнбаев).

СЭЭЛ Кээде, анда-санда.

СЭЭЛДЕ Азаюу, басаўдоо. *Сугат жумушу сээлдесе, отоо, чабык башталат* (Сыдыкбеков).

СЭЭЛДЕТ сээлде этишинин аркылуу мамилеси.

СЭЭЛДӨӨ сээлде этишинин кыймыл атоочу.

СЭЭР I *эск.* Салмак бирдиги. *Буттап алтын сээр сайдым* («Эр Төштүк»).

СЭЭР II сыйкыр менен бирдей.

СЭЭР III 1. Ийин менен моюндун кошулган жери. 2. Аттын өркөчүнүн алды жагы. *Соорусу бийик, сээри бас.*

СЭЭР САЛУУ Көўүл буруу, көўүл бөлүү. *Керимбай жолуккан кишилерге көбүрөөк сээр сала турган болду* (Каимов). *Айдайга сээр салбай салмактаныш Көк-Дөбөдөгүлөрдүн кимисине болсо да сыймык* (Токомбаев).

СЭЭРЧИ Сыйкырчы. *Сээрчи кемпир, сак болгун, Катуулап оозун жайбагын, Как талаада калбасын* («Эр Төштүк»).

СЮЖЕТ Көркөм чыгарманын мазмунун түзүп, катышуучуларынын мүнөзүн ачып көрсөтө турган өз ара байланыштуу жана ырааттуулук менен өсүп-өнүгүп отуруучу окуялардын жыйындысы. *Пьесанын сюжети. Сюжеттин өнүгүшү.*

СЮИТА *муз.* Ар түрдүү мүнөздөгү пьесалардан тузүлүп, бир идеяга багындырылган музыкалык чыгарма.

СЮРПРИЗ Күтүүсүз белек, күтүүсүздүк.

СЮРРЕАЛИЗМ XX Кылымда искусстводо пайда болгон багыт, абстракционизмдин бир түрү, бул багытты жактаган художниктер өз милдетин бейаў дүйнөнүн, аў сезимдин турмуш, реалдуу, ирреалдуу жалган кыялдардын ойку-кайкы, укмуштуу өрүмүнөн турган агымын сүрөттөө аркылуу чечүүнү туура көрүшөт.

СЮРРЕАЛИСТ Сюрреализмдин жолун жолдоочу адам.

СЮРТУК Эки жакка кымтылама өўүрлүү, арты тилик, этектүү сырт кийим.

Т

ТАА Чікєнін алчысынын карама-каршы жагы. *Каныбек калчаган чікє таасынан барып конду* (Жантєшев).

ТААЖЕЗДЕ Таеженин кїйєєсї.

ТААЖЕЎЕ Эненин эркек бир тууганынын, б.а. таякенин аялы. *Таажеўем єўїнєн азып калыптыр* (Жантєшев).

ТААЖЫ 1. Падышалардын, хандардын атайын баш кийими. Кээде кадимки эле баш кийимге бийик даражаны, коомдогу ордун кєрсєтїїчї белги тагылса, ал да таажы атала берет. *Таажы кийди кан болуп* («Манас» С.О.). *Арстан Манас чалкайып, Башында таажы калкайып* («Манас»). *Таажы башта жаркырап, Отурду Абыл тагында* (Жантєшев). 2. Короз, їпїп ж.б. канаттуулардын башындагы желбирєєчї. *Короздун таажысы. Їпїптїн таажысы.* 3. *астр.* Кїндїн жана жылдыздардын атмосферасынын эў сырткы бєлїгї. 4. Галактиканы курчап турган жылдыздардын сейрек- телген заттардын сфера тїрїндєгї булуту.

ТААЖЫДАР Таажылуу, таажы кийген.

ТААЗИМ Сый, урмат кєрсєткєндїк, ызаат. *Алмамбетти кєргєндє, Таазим кылды чуркурап* («Манас»). *Таазим кылдым пириме, Тилегим берди бир кудай* (Калмырза). *Чыўгыз ага, гїл оронуп айланаў, Таазим кылып эл кєп экен жайнаган* (Акматалиев).

ТАКААТ Чыдам, сабыр, туруштук. *Бул сєздї уккан Канымбек такаат кыла албады* (Жантєшев). *Эч ким такаат бере албай, Уй тїгїндєй кызайдан, Эндиреп калган чагы бар* («Манас»).

ТААЛА *дин.* Кудайдын, Алланын улуктугун, кереметтїїлїгїн кєрсєтїїчї эпитет катарында колдонулуучу сєз. *Кудай таала. Алда таала.*

ТААЛАЙ 1. Бакыт, ырыс. *Илим деген аскар тоо, Чыксаў таалай табасыў* (Токомбаев). 2. *єт.* Бешене, маўдай. *Таалайга бїткєн шор болсо, Тартат го адам пендеси* (Казыбек).

ТААЛАЙЛУУ Бактылуу, ырыстуу, таалайы бар. *Жаўы жерде, жаўы шартта туулган Садагасы, сен таалайлуу баласыў!* (Турусбеков).

ТААЛАЙСЫЗ Таалайы жок, шордуу, бакытсыз.

ТААЛАЙЫН ТЕБЇЇ Єз бактысына єзї кедерги болуу, кесирленїї. *Таалайыўды теппе, Шарапат жаным! Шарапат єз таалайынын кайда бурулуп бараткынын билди* (Абдукаимов).

ТААЛАЙЫ ТАШ КАБУУ. *к.* ***таш кабуу.***

ТААЛАЙЫНА ТАШ ТИЙЇЇ Оор абалга, кыйын ишке, кырсыкка дуушар болуу, кирептер болуу. *Эр жеткен уулум былтыр каза таап, таалайыма таш тийбедиби деп кейиди* («Ала-Тоо»).

ТААЛИМ Їлгї, тарбия. *Далай ырчы, акынга Таалим берип, сын таккан* (Токтогул).

ТААЛИМАТ 1. *эск.* Окуу, билим їйрєтїї. *Мына азыр єкїмат, Ачты бизге матбугат. Мектеп ачып ар элге Берди илим, таалимат* (Тагай, 1916-ж.). 2. Їлгї кєрсєтїї.

ТААМА Їміт этїї. *Алыстап турсаўар да таама кїтїп.*

ТААМАЙ Дал, так, туптуура. *Таамай атар мерген, Таамай айтылган сєз. Таамай жутпай кымызды, Тамшанып даамын татуучу* (Казыбек).

ТААМАЙЛА Дал келтирїї, таамай кылуу, таамай болгудай кылып тууралоо, тїздєє. *Балбанын кан майданда томолотуп, Таамайлап єлєр жерге сайгын деди* (Маликов). *Табылды бала айлансын, Таамайлап айткан сєзїўдєн* («Эр Табылды»).

ТААМАЙЛАТ таамайла этишинин аркылуу мамилеси.

ТААМАЙЛОО таамайла этишинин кыймыл атоочу.

ТААМИЛ *диал.* Жаўы тиккен. *Мындан їч-тєрт кїн илгери Жаныбек жаўы таамил алма багынын бир четинде чыккан жалгыз тїп талдын тїз кадасын кыйган* (Мавлянов).

ТААН Карга тобуна кирїїчї канаттуу. *Эс тарта баштаган кезде таандын балапанын їйрєтє турган болдук* (Каимов).

ТААНА Бєксє тоо, дєўсєєлєрдє єсїїчї, жайдын ортосунда куурап калуучу сасык чєп.

ТААНДЫК Бирєєгє же бир нерсеге тиешелїїлїк, тиешеси бар экендик. *Элге таандык. Кєпчїлїккє таандык.*

ТААНУУ тааны этишинин кыймыл атоочу. *Барк-бааўа кантип жетем татаал, кызым, Таануунун жолу сенсиў айдыў, кысын* (Сариева).

ТААНЫ Ким же эмне экендигин тийиштїї белгилери (элеси, єўї-тїсї, дабышы ж.б. жактары) аркылуу ажыратып, байкап билїї, тїшїнїї. *Балам, сени мен таанып турам* (Жантєшев). *Айбанды тїрїнєн тааны, адамды сєзїнєн тааны* (макал). *Мени таанбай калдыўбы деп корком* (Жакиев).

ТААНЫЛ тааны этишинин туюк мамилеси.

ТААНЫЛГЫС Мурдагыдай эмес, такыр башкача, таанылбай тургандай. *Мен окууну біткєнчє бул жердеги турмуш да таанылгыс єзгєрєт* (Бейшеналиев).

ТААНЫМАЛ Белгилїї, тааныш, мурдатан белгилїї, тез тааныла турган, оўой айырмаланган. *Осмонкул акын мен элем Єзїўєргє таанымал* (Осмонкул).

ТААНЫТ тааны этишинин аркылуу мамилеси.

ТААНЫШ I Мурунтан билген, тааныган, белгилїї. *Бектай бул айылдагы балдарга аябай тааныш* (Бейшеналиев). *Бир кєргєн билиш, эки кєргєн тааныш* (макал). *Єтє сїйкїм бажырайып ачылган, Єрїк гїлї мага тааныш жашымдан* (Бегимкулова).

ТААНЫШ II Бири-биринин ким экендигин билишїї, бирин-бири таануу. *Атын айтты Гїлжамал, Ашым менен таанышып* (Осмонкул). *Таанышып койгула, єзїбїздїн оштук жигит* (Абдукаримов). *Биздин таанышуу ушундайча башталды* (Усубалиев).

ТААНЫШТЫК 1. Мурдатан тааныш экендик, мурдатан бирин-бири жакшы билип, тааныгандык. 2. Билгендик, кабардар экендик. *Илимий иштер менен тааныштыгы бар адам. Искусство менен мыкты тааныштыгы бар.*

ТААНЫШТЫР тааныш этишинин аркылуу мамилеси.

ТААНЫШУУ тааныш этишинин кыймыл атоочу.

ТААП АЙТУУ Акылга чегип, туурасын айтуу, билип айтуу.

ТААР Жїндєн, кебезден ийрилген жиптен, кендирден калыў согулган кездеме. *Таар кап. Жерге салчу таар. Жарды байкуш жакшырып, Таардан жабуу жаптырып* (Тоголок Молдо).

ТААРУУ таары этишинин кыймыл атоочу.

ТААРЧЫ *диал.* Таар соккон аял.

ТААРЫ Араалоо, араалап кесип салуу. *Отун таары. Жыгач таары.*

ТААРЫЛ таары этишинин туюк мамилеси.

ТААРЫН Бирєєнїн кылган мамилесине, айткан сєзїнє ж.б. наараазы болуу, таарыныч кылуу. *Гїлнар Зарылга таарынды* (Сыдыкбеков). *Тамаша кылган кеп эле, Таарынаарыў эп эле* (Калмырза).

ТААРЫНДЫ 1. Таарыгандан тїшкєн кїкїм. 2. Таарылып тїшїрїлгєн майда бєлїктєр, таарылып ташталган калдыктар.

ТААРЫНТ таарын этишинин аркылуу мамилеси.

ТААРЫНУУ таарын этишинин кыймыл атоочу.

ТААРЫНЧААК Бат таарынып калма, тез таарына турган. *Таарынчаак кыз. Таарынчаак киши.*

ТААРЫНЫЧ Таарынгандык. *Даниярдын таарынычы, ызасы жазылдыбы, биле алган жокпуз* (Айтматов).

ТААРЫТ таары этишинин аркылуу мамилеси.

ТААРЫШ таары этишинин кош мамилеси.

ТААСИР Бир нерсенин экинчи бир кєрїнїшкє, кубулушка тийгизген кїчї. *Сабырдын чечими мугалимдердин бардыгына кїчтїї таасир менен угулду* (Сыдыкбеков). *Таасириў жаздын кїнїндєй, Таалайыў жайдын гїлїндєй* (Бєкєнбаев).

ТААСИРДЇЇ Таасири бар, таасир кыла алган. *Аларды ыкка кєндїрїш їчїн, ошолорго тете келе турган таасирдїї киши табыш керек* (Жантєшев).

ТААСИРЛЕН Кандайдыр бир таасирге берилїї, бирєєнїн таасиринде болуу.

ТААСИРЛЕНТ таасирлен этишинин аркылуу мамилеси.

ТААСИРЛЕНЇЇ таасирлен этишинин кыймыл атоочу.

ТААСИРЛЇЇ таасирдїї менен бирдей.

ТААСЫН 1. Даана, ачык-айкын, таамай, так, анык. *Табына келген убакта, Таасын сермейт куш дагы* (Осмонкул). 2. *єт.* Ашкан, такшалган, тажрыйбалуу, машыккан. *Таасын кїлїк жан элем, Ташыркап бутун жойбогон* (Токтогул). *Таасын чыккан жорго элеў, Тамашаў менен таў аткан* (Осмонкул).

ТААСЫНДА Таасын кылуу, дааналоо, тактоо, аныктоо, айкын кылуу. *Эл арасына тараган ушакты таасындап угуп, жакшылап талда* (Жантєшев). *Жаман менен жакшыны Таасындап билер курагыў* (Жантєшев).

ТААТ 1. Такат, сабыр, чыдам. *Жаабаба сабыр таат кыла албадым, Барайын бата бергин кудай їчїн* («Эл адабияты»). 2. Кудайга жалынуу, жалбаруу.

ТААТ ИБАРАТ Кудайга кулдук кылуу, ырымдык.

ТАБА I Бирєєнїн башына тїшкєн кайгыга, ишинин ордунан чыкпай калышына кубангандык, табалагандык. *Душманга таба, доско кїлкї болбоо. Мырзабайдын їйїнїн єрттєнгєнїнє Тєлєнбайдын табасы канды* (Абдукаримов).

ТАБА II *диал.* Кємєч казан жана кємєч казанда бышкан нан.

ТАБАК Тамак-аш салууга же куюуга колдонулуучу, кєбїнчє тегерек формада болгон жайпак же чуўкур идиш. *Батыш бышкан этин, жыгач табакка салып келип, ортого койду* (Байтемиров). *Табактарды жыйнап, таза жуудуруп койгула* (Жантєшев).

ТАБАК ТЇП Эт жегенде табактын тїбїндє калган кешик.

ТАБАКТАШ 1. Жеп-ичкени бир, чогуу тамактанган. 2. *єт.* Максатташ, мідєєлєш, дили жакын. *Кеп сїйлєсє – сабакташ, Табак тартса – табакташ* (Жеўижок).

ТАБАЛА Табасы кануу, таба кылуу. *Эмгекчилер манаптарды алдыртан табалап, Каныбектин тилегин тилешти* (Жантєшев).

ТАБАЛОО табала этишинин кыймыл атоочу.

ТАБАРИК таберик менен бирдей. *Букара калыў элиўиз, Табарик сиздин кебиўиз* (Токтогул).

ТАБАРМАН Мал-мїлк, дїнїйє таба билген, тапкыч. *Баарын кєрїп жїрєсїў, Мен элем го табарман* («Кыргыз эл акындары»).

ТАБАРСЫК Сийдик жыйылуучу жана аны сыртка чыгаруучу баштыкча сыяктуу дене органы.

ТАБАСЫ КАНУУ Єч алуу максатында бирєєнїн кырсыкка учурашына, оор, мїшкїлдїї ишке дуушар болушуна ичинен сїйїнїї. *Кырсыкка учураганда Акматтын табасы канып, їч кїнї кубанды* («Ала-Тоо»). *Мырзабайдын їйїнїн єрттєнгєнїнє, Телебайдын табасы канды* (Абдукаримов). *Башын кесип калмактын Табасы канды баатырдын* («Курманбек»). ***В.: Табасы таш жаруу.*** *Жакындап барса, кээ бирєєлєрї кїлїп, кээ бирєєлєрдїн табасы таш жарат* (Ашымбаев).

ТАБЕЛЬ *экон.* 1. Белгилїї бир тартипте тїзїлгєн объектилердин жана инсандардын иреттїї тизмеси. 2. Жумушчу-кызматкерлердин ишке келген жана кайра кеткени, жалпы иштелген убакытты эсепке алуучу документ. 3. Окуучулардын алган баалары жазылып, жетишїї жагы катталып туруучу баракча.

ТАБЕРИК 1. Жаўылык, касиеттїї, ыйык. *Таберик деп ошону далай жылы сактадым* («Эл адабияты»). *Таалайлуу таксыр Кедейкан Таберик сиздин кебиўиз* («Кедейкан»). *Сыйкыр їн тамырларда тарагансып Таберик ажайып кїч кайнайт канда* (Ємїрканов). *Макени чымчыктар терип жешет да, (кєрдєгї) апаўардын ысымын узакка табериктей сактап жїрїшєт,– деди (атам) жай. Буга чейин бактек пенде ысмын ардактап ала жїрчї паранда экендигин укпаптырмын* (Матисаков). 2. Баалуу белек. 3. Курандын 67-сїрєсїнїн башкы сєзї. Кєбїнчє кыргыздар бул сїрєнї єлїктї кємгєндє окуйт.

ТАБИГЫЙ Табиятка, жаратылышка таандык. *Табигый байлыктар.*

ТАБИЙГАТ *к.* ***табият***. *Ошол їч кїн табийгаттын эў ачуу, эў каардуу кїнї болдубу дейм* (Айтматов).

ТАБИП *туурасы:* ***табып***. *Айыгар оорунун табиби єзї келет* (макал).

ТАБИР Дурус, тїзїк, туура. *Табир иш. Табир болду.*

ТАБИРЧИ Билгич, тапкыч, акылман. *Табирчиўиз бар бекен* («Манас» С.О.).

ТАБИСТАН *диал.* Жай, жай мезгили.

ТАБИТ 1. Адамдын тамак-ашка болгон каалоосу, кєўїл. *«Карынын кїч-кубаты тамак эмеспи, апа» – деген анын эскертїїсїн нечен укту, табити тартпаса кантсин?* (Мавлянов). 2. Кєркємдїктї тїшїнїї сезими. *Ойлой, ойлой бейтааныштын кебете-кешпирин єз табитине ылайыктап жасап алды кыз* (Стамов).

ТАБИТИ АЧЫЛУУ Тамак-ашты жакшы ичїї, ичтейи ачылуу.

ТАБИТИ ТАРТПОО Бир нерсеге кєўїлї келбєє, пейли чаппоо, кєўїлдєнбєє, каалабоо. *Тамакка табити тарткан жок. Барышка табитим тартпады* ***В.: Табияты тартпоо.*** *Эч нерсеге табиятым тартпайт* («Ала-Тоо»). ***Табияты чаппоо.*** *Тамакка да табиятым чаппады* («Чалкан»). ***Табыты келбєє.*** *Табыты келбеген соў эмне ичет* («Кыргызстан маданияты»).

ТАБИЯТ Жер бетиндеги бардык жаратылыш, бизди курчап турган материалдык дїйнє, айлана-чєйрє. *Табиятты єзгєртїї. Жалаў гана табиятка карап отура берсек, талаада калабыз* (Убукеев). *Табият эч кимге экиден жїрєк бербеген* (Стамов).

ТАБИЯТ ТААНУУ Жаратылыш, анын сырларын ачуу жєнїндєгї илим.

ТАБЛЕТКА Дарынын тегерек жана жалпак формага келтирип катырылган бир бїтїнї, бєлїгї.

ТАБЛИЦА Графика тїрїндє бериле турган маалымат. *Утуш таблицасы. Кєбєйтїї таблицасы. Менделеевдин таблицасы.*

ТАБЛО *экон.* Адамдын кабылдоосу їчїн ыўгайлуу формада маалыматты чагылдыруучу каражат, такта экран.

ТАБУ *адаб.* Тергеме сєздєр – диний тїшїнїктєргє жана їрп-адатка байланыштуу кайсы бир буюмдарды колдонууга, атын атоого тыюу салуу, айрым тїшїнїктєрдїн єз атын атабастан, ордуна башка сєздї колдонуу.

ТАБУУ тап этишинин кыймыл атоочу.

ТАБЫ ЖОК Эч нерсеге кєўїлї жок, сыркоологон, ооруп калган. *Эмнегедир бїгїн апамдын табы жок, єзїнчє эле сабыры суз отурганынан мен да батынып эч нерсе айта алган жокмун* («Ала-Тоо»).

ТАБЫЛ тап этишинин туюк мамилеси. *О, жан курбум, кошто эми, ырдайлы, Бир жоголгон, бир табылган жылдарды* (Келдибекова).

ТАБЫЛГА 1. Иштеп, аракет кылып тапкан акы, олжо, киреше. *Кїндєп-тїндєп иштеген эмгегинин табылгасы таттуу болбосо, анан эмне таттуу болот?* (Жантєшев). 2. Жетишилген ийгилик, жаўы ачылыш. *Илимдин жаўы табылгасы. Бул поэма кыргыз окуучулары їчїн чоў табылга* («Ала-Тоо»).

ТАБЫЛГЫ Кызыл-кїрєў тїстєгї єтє жоон эмес катуу, жапайы майда жыгач. *Табылгы иши жасалып, томпойгон жаш баланын* («Эл адабияты»). *Табылгы саптуу камчы. Табылгы отун.*

ТАБЫН Кулдук уруу, сыйынуу, баш ийїї, баш уруу. *Жакасын кармап табынат. Периштенин алдына, Кол куушуруп табынып* (Токтогул).

ТАБЫНТ табын этишинин аркылуу мамилеси.

ТАБЫНУУ табын этишинин кыймыл атоочу.

ТАБЫП Сыркоо адамдын тамырын кармап, дарылоочу тамырчы, дарыгер. *Табыптар Алымкулду айыгат деп, Жарага уу коргошун жаптырышты* (Токомбаев). *Табыптарын жыйдырып, Найза тийген жерине, Аябай дары салдырып* («Семетей»).

ТАБЫТ Єлгєн адамдын сєєгїн салуучу, сєєгїн салып кєтєрїїчї атайлап жасалган такта. *Кїн эрте бешим кезде кепинге алып, табытка салып, он чакты адам Дарыяхандын сєєгїн кєтєрїп жєнєп калышты* (Жантєшев).

ТАБЫШ I дабыш менен бирдей. *Сырттан киргендердин табышын угуп, апасынын келгендигине ынангандан кийин мемиреген бейкапар таттуу уйкуга кетти.*

ТАБЫШ II тап этишинин кош мамилеси. 2. Иштеп тапкан эмгек акы, табылга. *Сыйкы, балам, окуп алган окшойсуў, Акчаў канча бир айдагы табышыў?* (Токомбаев).

ТАБЫШ III Жарашуу, элдешїї, араздашпай калуу. *Эки тууган урушат, Эртесинде табышат. Барпы аке, мен сени менен табышканы келдим* («Ала-Тоо»).

ТАБЫШКЕР Кєп иштеп тапкыч, кєп киреше кийиргич, тапкыч. *Табышкер, сарамжалдуу жигит. Єзї – дыйкан табышкер, Ойлонбогон єткєндї* (Тоголок Молдо).

ТАБЫШМАК 1. Чечїї, жообун ойлоп табуу їчїн тїзїлгєн, кєбїнчє ыр сыяктуу уйкалышып келген кыска текст. 2. Сыры жашыруун, белгисиз. *Мен їчїн Веранын мамилеси азырынча табышмак эле* (Шимеев). *Табият кыйын, табышмак, Таў калам дайым карасам* (Токомбаев). *Кєўїлїмдї табышмак сезим басат, Кєздєрїўдєн аткан ок кєзїмдї ачат* (Чотурова).

ТАБЫШМАКТАТ Табышмактуу кылып, ачык эмес, сырдуу, купуя айтуу. *Табышмактатып оюн ачык айтпай койду.*

ТАБЫШМАКТАТУУ табышмактат этишинин кыймыл атоочу.

ТАБЫШМАКТУУ Ачык эмес, сыры ачылбаган, жашыруун. *Ошондогу табышмактуу сєздєрїўїздїн жандырмагын айтыўызчы* (Жантєшев).

ТАБЫШМАКТУУ АЙТЫШ *адаб.* Акындардын бири-бирине табышмак айтып, анын жандырмагын экинчисинен талап кылган беттешїїсї.

ТАБЫШТА Дайындоо, дайындап тапшыруу. *Шамбет сени єзїмє табыштады* (Сыдыкбеков). *Ушул жерден жылба деп, Улам-улам табыштап* («Манас»).

ТАБЫШТОО табышта этишинин кыймыл атоочу.

ТАВТОЛОГИЯ *адаб.* 1. Бир эле аныктаманы же далилди кайра-кайра аныктап, кєрсєтїп берїї. 2. Далилдєєнї, аныктоону талап кылбаган, мурдатан эле белгилїї тїшїнїктї кайра тїшїндїрїп кирїї, кайталоо.

ТАВТОЛОГИЯЛЫК УЙКАШ *адаб.* Уйкаштыкта бир эле сєздїн кайра-кайра кайталанышы. *Кийим согуп тїр кылат, Кирген бир їйїн гїл кылат. Кажары согуп гїл кылат, Кармаган їйїн гїл кылат* (Элдик ыр).

ТАГА 1. *диал.* Таяке. *Эне єлгєндєн кийин тага издейби? Отурсаў, таажеўе, тагам єлгєндєн бери капа болуп жїрєсїў* (Жантєшев). 2. Жалпы эле эненин тєркїн жагы. *Ошолордун баары мага тага болот.*

ТАГАНАК *аўч.* Шумкардын бир тїрї.

ТАГДЫР Турмушта адамдын эркинен тышкары боло турган, ар бир адамдын бешенесине буюрган, башынан єткєрє турган окуя, жазмыш. *Ырас ємїр кандай кыска, кандай аз, Тагдыр ошол єлчємїнєн кєп кылбас* (Осмонов). *Ак тагдыры акыр – деп* («Манас» С.О.). *Тагдырда болсо ким кєрбєйт, Ажалы жетсе ким єлбєйт* («Манас»). *Тагдырыма кудурет, Талап кылам жалбарып* (Казыбек). *Опуртал тагдыр акынга асти берилбе! Оўой кїн кєрїп, ойногон жокпуз ємїрдє* (Мамазаирова). *Кабылып катаал турмуш бороонуна, Тагдырдын ачуу даамын татканымды* (Байгазиев).

ТАГЫЛ так этишинин туюк мамилеси.

ТАГЫН так этишинин єздїк мамилеси.

ТАГЫШ так этишинин кош мамилеси.

ТАЕЖЕ Энесинин эжелери жана сиўдилери. *Кадыркеч кишим таежем, Калбадыў чыгып эсимден* (Їсєнбаев).

ТАЕКЧИ *туурасы:* ***даекчи.*** *Канчалык башка аттардан мурун келди, Таекчи чыкты деген белги берди* («Эл адабияты»).

ТАЕНЕ Эненин энеси. *Їчєє жїргєн ээрчишип Таененин їйїндє* (Барпы).

ТАЁО тая этишинин кыймыл атоочу.

ТАЖА Жадоо, кызык кєрбєй, кєўїлсїнбєй калуу, айласы кетїї, убара болуу. *Колхозубуздун жетекчилерине айта берип єзїбїз да тажадык, аларды да тажаттык* («Чалкан»). *Коўкаргаев баладан тажап, эч сєз таап айта албайт* (Сыдыкбеков).

ТАЖААЛ 1. Диндик тїшїнїк боюнча: акыр заман болгондо чыга турган ажыдаар. 2. *єт.* Ажаан, албуут, бейжай. *Ала албадым єчїмдї Ач тырмак зулум тажаалдан* (Токтогул).

ТАЖААЛДЫК Албууттук, ажаандык, бейжайлык. *Єлїмгє кыйып Тєштїктї, Тажаалдыгы бар бекен* («Эр Тєштїк»).

ТАЖАТ тажа этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЖОО тажа этишинин кыймыл атоочу.

ТАЖРЫЙБА 1. Турмуш, практика жүзүндө өздөштүрүлгөн билимдин, көнүгүүнүн, такшалуунун, машыгуунун жалпы жыйындысы. *Алдынкы тажрыйбаны жайылтууда басма сөз чоң роль ойнойт. Таалайы кең жеңеке, Тажрыйбаңда береке!* (Нуркамал). 2. Илимий иштер үчүн белгилүү шартта жүргүзүлгөн текшерүү, байкоо, эксперимент. *Малик диссертациялык темасына байланыштуу тажрыйба иштерин жүргүзүү үчүн Москвага жөнөөгө камынып жаткан.*

ТАЖРЫЙБАЛУУ Тажрыйбасы бар, такшалган. *Эргеш далай кыйынчылыктарды башынан өткөргөн, тажрыйбалуу киши* (Жантөшев).

ТАЖРЫЙБАЛЫК тажрыйбага таандык.

ТАЗ 1. Чачты жыдытып түшүрө турган жугуштуу жара жана ушундай оорусу бар адам. *Баланы мээнет чырмаса, Жетим калып, таз болот* (Токтогул). *Тандаган тазга жолугат* (макал). 2. Чачы жок адам. *Таз тарангыча той таркайт* (макал).

ТАЗ КАРА Башында жүнү жок чоң кара жору.

ТАЗ КАРЫН Жылкынын картасына улай келген, бетинде быдыры болбогон кичинекей карын. *Сууткaны тоо кызыл, Таз кардын чөпкө толтуруп* («Сейтек»).

ТАЗ КЕЙПИН КИЙҮҮ Мурдагы абалына, калыбына түшүү, мурунку кебетесине келүү, мурдагысы кайталануу (көбүнчө терс кылык-жоруктарына карата). *Эсирген неме баягы таз кейпин кийип, талаада каңгырап жалгыз калды* («Жомоктор»). ***В.: Таз кейпине келүү.*** *Бактылуу турмуш көз ачып-жумгуча бүлүнүп, эзелки таз кейпине келишти* (Каимов).

ТАЗА 1. Кирсиз, булганч эмес. *Үй ичи күзгүдөй таза. Талкалап буудай тактасын, Эң асылын, тазасын* (Осмонов). 2. Нака, нагыз, тунук, ачык. *Таза алтын эмес го. Балдардын коңгуроолуу таза үндөрү жаңыра чыгып, абага көтөрүлдү* (Сыдыкбеков). 3. *өт.* Ак, иши ак ниет, күнөөсүз. *Таза жерден кармалып, Кайран баш элден сүрүлдү* (Токтогул). 4. *өт.* Соо, оорусу жок, мас эмес. *Тазасыңбы деги, же келесоо болуп калгансыңбы* («Чалкан»), 5. *өт.* Таптакыр, өтө, абдан. *Таза кечип малымдан, Өлүп кетем арымдан* («Эр Төштүк»). *Таза келесоо экен да.* 6. Эң мыкты, улук. *Таш сайынган калмактын, тазасын сойгон жери бар* (фольк.).

ТАЗА ААРЧЫГАН ПИЯЗДАЙ к. аарчыган пияздай.

ТАЗА КАНДУУ Асыл тукум. *Таза кандуу, тайкы жал, Тайлары зоот чалышкан* (Осмонкул).

ТАЗАЛА 1. Таза кылуу, кирин кетирүү; ыпыр-сыпырдан, чөп-чардан арылтуу. *Бүткөн бойдун баарысын, Тазалап жакшы жуудурду* («Курманбек»). *Кызылча, буудай, арпанын, Тазалап чөбүн тергиле* (Осмонкул). 2. Жоготуу, жок кылуу, четтетүү, курутуу. *Бейбашты четтен айдап тазалады, Бирдиктүү биздин элдин балбандары* (Осмонкул).

ТАЗАЛАН тазала этишинин өздүк мамилеси.

ТАЗАЛАТ тазала этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЗАЛОО тазала этишинин кыймыл атоочу.

ТАЗАЛЫК 1. Таза болгондук, кирсиз, таза алып жүрүүчүлүк. *Тазалык сактоо. Үйдүн тазалыгы.* 2. *өт.* Ак ниеттик, иши актык, жаман, бузук ишке аралашпагандык. *Мээнетинин тазалыгын көргөндө, Четтеп адам жарыктык ай дегендей* (Осмонов). 3. *сүйл.* Мектептин, класстын жалпы ички тартибин сактоо жана таза кармоо үчүн окуучулардан шайланган өкүл. *Эмесе, балдар, жылдагыдай эле класском, тазалык шайлайлы.*

ТАЗАР Таза болуу, тазалануу.

ТАЗАРТ тазар этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЗАРУУ тазар этишинин кыймыл атоочу.

ТАЗКЕЛДЕК Канаттуунун түрү.

ТАЗМАЛ Кир таптагыч, жуулган кирдин бырышын жасуучу аспап.

ТАЗМАЛДА Таптоо, бырышын жазуу. *Асыл жүк бурчунда кир тазмалдоо менен алек* («Эркин Тоо»).

ТАЗЫ Тайган. *Алтын каргы тагылган, Тазы боло калганы* («Манас» С.О.).

ТАЙ I Эне жагынан болгон тууган-туушкан. *Жаман тайын таанубайт* (макал).

ТАЙ II 1. Бир жаштан өткөн бодо мал. *Тай торпок. Тай бука. Тай тайлак. 2.* Бир жаштан өткөн жылкы. *Дарыя агат сай менен, Бээнин көркү тай менен* (Токтогул).

ТАЙ III: тай-тай Жаңыдан тамтуң басып калган же басайын деп келаткан баланын басуу аракетин кубаттоо, эркелетүү учурунда колдонулат.

ТАЙ IV 1. Тайгалануу, сыйгалануу, жылмышып кетүү. *Бут тайып кетсе, Дарыяга түшөт да жок болот* (Бөкөнбаев). 2. *өт.* Мурдагыдай болбой калуу, начарлоо. *Күкүгүң кетти дегенге, Күчүмдөн тайып турамын* (Токтогул). *Эсинен тайып турганда, Эшмамбет болду арачы* (Токтогул).

ТАЙ V Чикит оюнунда, деги эле башка оюндардагы партия, айлампа. *Бир тай бердим.*

ТАЙ КАЧЫРБАС БОЗ АЙГЫР *диал.* Элин бүлгүн-чачкынга учуратпаган, эл үчүн дайыма кам көргөн, кең пейил, калыс деген мааниде. *Ошон үчүн элине карамдуу,*

кара кылды как жарган калыс, кечиримчил, пейли кеў журт атасын «тай качырбас боз айгыр» деп коёт (Касымбеков). *Болсоў ошо «тай качырбас боз айгыр» бол* (Касымбеков).

ТАЙ ТАЛАШ 1. Кандайдыр бир маселе боюнча бир пикирге келише албоо, так чечим чыгара албоо деген мааниде. *Каралган айрым маселелер кєпкє чейин чечилбей тай талаш бойдон калууда* («Кыргыз Туусу»). 2. Бирибиринен калышпай, теў жїрїп келїї.

ТАЙ ТОРПОК Экинчи жылга караган эркек торпок.

ТАЙ ЧАБЫМ Аралык чени, болжол менен 1,5–2 *км. Ийри-Суу суусун жээктей, аралык тай чабым 6–7 тїтїндєн жанаша конгон* (Абакиров). *Жолчулардын кыштоосу ушу жерден кєрїнїп турат, арасы тай чабым жер* (Элебаев). ***В.: Тай чабыш****. Аткан огу саадактын, Тай жарышым жетти – деп* («Манас» С.О.).

ТАЙБАС Жолборстун єзїнчє тїрї. Эпос боюнча жолборстун чоўу, кїчтїїсї. *Кылыч куйрук тайбасы* («Манас» С.О.).

ТАЙГА Жапайы, аралап єтїїгє абдан кыйын болгон ийне жалбырактуу чер токой. *Сибирдин тїпкїрїндє тереў тайга, Жїрдїўїз ошол жерде таппай айла* (Турусбеков).

ТАЙГАК 1. Сыйгалак, тайгалак, тайып, тайгаланып кетме. *Тайгак тар кыядан коркуп, кїрєў бээ сїрдїгїп кетти* (Убукеев). 2. *єт.* Кыйын-кысталыш, турмуш, тиричилик жолундагы кыйынчылык. *Жолдош болбо айгакка, мїдїрїлтєт тайгакта* (макал). *Дароо келбейт бакыт деген адамга, Адаштым мен тайгак жолдо, – кеч дебе* (Акматалиев).

ТАЙГАЛАК ***тайгак*** менен бирдей.

ТАЙГАЛАН Тайып, сыйгаланып кетїї. *Мергенчи аў уулаган, Тайгаланып баса албай, Тар жолдордон куланган* (Убукеев).

ТАЙГАЛАНТ ***тайгалан*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЙГАЛАНУУ ***тайгалан*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЙГАН Аўчылык ишинде пайдаланылуучу кїлїк ит. *Тайган агытып, тїлкї тиштеткенди да кєрдїм* (Сыдыкбеков).

ТАЙГЇЛЇК *диал.* 1. Тоо, адырдын боору менен таш кулатып ойногон балдардын оюну. 2. Жєє жарышып ойногондук.

ТАЙГЫЛ Таюу, сыйгалануу, жаза басуу. *Астындагы Тору чаар, Тайгылган жок бийиктен* («Манас»).

ТАЙГЫЛТ ***тайгыл*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЙДА ТАМТЫГЫ ЖОК Эскирген, тытылган, керектен чыккан (кийим-кече, буюм-тайымга карата). *Бир аз жїргєндєн кийин тайда тамтыгы жок кара алачык кєрїндї* («Жомоктор»). *Їстїндєгї кийминин тайда тамтыгы жок, буту жылаў аяк, їлдїрєгєн алсыз аял їйгє жєлєнїп отура калды* (Элебаев).

ТАЙДЫР ***тай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЙДЫРГАН Тегиздеген, жылдырган.

ТАЙКАР *диал.* Бир жаштан єткєн эшек.

ТАЙКЫ 1. Кыска, тыкыр. *Аркар моюн, асыл тукум жаныбар, Жїнї тайкы, тукабадай кубулган* (Осмонкул). Эни тар, энсиз. *Баркыттын эни тайкы болот.* 2. *єт.* Тереў эмес, їстїртєн, чолок. *Келечегин тайкы ойлоп, Карманып оозун жїрбєсїн* (Жантєшев). *Учарга канат кайкы экен, Чын таалайым тайкы экен* («Сейтек»).

ТАЙЛАК 1. Бир жаштан єткєн тєє. *Асый каймал, тай тайлак, Астыўдан чыгып тайтаўдап* («Семетей»). *Жалгыз тайлак боздойт дайым тїшїмдє, Терезеге туруп алып їйїмдє* (Байгазиев). 2. *диал.* Тестиер бала. *Эй тайлак, чаап барып жанагы кишини чакырып кел.*

ТАЙМ-АУТ 1. *спорт.* Спорттук оюнда, мелдеште тренердин єтїнїчї боюнча (оюнчулар эс алганга) тыныгуу. 2. Окууну, ишти убактылуу токтотуу, тыныгуу.

ТАЙМАН Тартынуу, батына албай, жїрєгї даабай коюу, ийменїї. *Ишке тайманбай киришїї. Тайманбай бетке айтуу.*

ТАЙМАНБАС Тартынбас, жїрєктїї, коркпос. *Тайманбас жїрєгїндє кайраты бар, Мамбет да єзїнчє бир сырттан белем* (Турусбеков).

ТАЙМАНУУ ***тайман*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЙМАШ Кармашуу, кїрєшїї. *Минута сайын єлїм кїтїп турса да, Сен таймаштыў, азаттыктын кїнї їчїн* (Токомбаев).

ТАЙМЕР Кандайдыр бир аракет, кыймыл, процесстин башталуу, аяктоо мєєнєтїн автоматтык тїрдє белгилеп коюуга мїмкїндїк тїзїїчї тетик. *Кир жуугуч машинанын таймери.*

ТАЙМАШУУ ***таймаш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЙПА 1. Урук, уруу. 2. Бєлїм, бєлєкбєлєк, тарам-тарам. *Алтын тайпа тараган* («Манас» С.О.). 3. Жука кездеме. *Тайпа жоолук.*

ТАЙПАГАЙ Тайпайган жазы, жайык. *Асанбай береги сол кол жакта жаткан тайпагай жылганын оозун кєздєй кетти* (Байтемиров).

ТАЙПАК Жайык, тїз, тегиз. *Жар башындагы кичинекей тайпакта жума сайын базар болчу эле* (Сасыкбаев).

ТАЙПАЎ ***тайпак*** менен бирдей.

ТАЙРАКТА ***тайраўда*** менен бирдей

ТАЙРАЎДА 1. Буттарын чалыштатуу, тїз баспоо. 2. *єт.* Опсуздануу, орунсуз эркелєє. *Эрке їйрєнгєн бай кызы, Масчылыкта тайраўдап* (Маликов).

ТАЙРАЎДАТ ***тайраўда*** этишинин аркылуу мамилеси. *Мырза аке жалгызым деп*

уулун ашкере тайраўдатып эрке єстіргенінє бармагын тиштеп катуу єкінді («Ала-Тоо»).

ТАЙРАЎДОО тайраўда этишинин кыймыл атоочу.

ТАЙСАЛ тайсалда менен бирдей. *Бардык ишке кічіўерді бердиўер, Жардамдашып бир тайсалбай келдиўер* (Турусбеков).

ТАЙСАЛДА Тіз айта албоо, жооткотуу, жалтактоо. *Атай дагы да болсо оюн шыр айта албай тайсалдады* (Каимов).

ТАЙСАЛДАТ тайсалда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЙСАЛДОО тайсалда этишинин кыймыл атоочу.

ТАЙТАЙ Эки бутту бири-биринен алысыраак коюп туруу. *Кемегенин башында Жаш балдар турат тайтайып* («Мендирман»).

ТАЙТАЙЛА «Тай-тай» деп жаш баланы басууга їйрєтії, жетелеп бастыруу. *Тайтайлап сени ойнотуп, Турбады атаў жаныўда* (Маликов).

ТАЙТАЙЛОО тайтайла этишинин кыймыл атоочу.

ТАЙТАК Тайтайган, тейтейген (кєбінчє бутка карата).

ТАЙТАКА Тайдын туягынан жасалган єтіктін сыртынан кийиліїчі буюм. *Тайтака боон їзїшіп, Тайтараўдап жыгылып* («Эл адабияты»).

ТАЙТАКТА 1. Тайтаўдоо, тайтаў-тайтаў этії. 2. *єт.* Обу жоктонуу, обу жок эркелєє.

ТАЙТАКТАТ тайтакта этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЙТАКТОО тайтакта этишинин кыймыл атоочу.

ТАЙТАЛАШ Теўтайлаш, катарлаш, теў талашкан. *Єлім менен тайталаш, Жолго тішті эр Манас* («Манас»).

ТАЙТАЎ-ТАЙТАЎ ЭТІЇ 1. Буттарын чалыштатып, тайтактап жірії. 2. Обу жоктонуу, обу жок эркелєє.

ТАЙТАЎДА тайтакта менен бирдей.

ТАЙТАЎДАТ тайтаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЙТАЎДОО тайтаўда этишинин кыймыл атоочу.

ТАЙТУЯК 1. *эск.* Ири акча бирдиги. Жамбынын тірі. Тайдын туягы сымал кылып уютулган кіміш акча. *Тайтуяктан онду алды* («Манас» С.О.). 2. ***тайтака*** менен бирдей.

ТАЙФУН Аябаган кічтії куюн.

ТАЙЧУНАК *диал.* Бээ сойгондо ичинен чыккан баласы. *Тайчунак этин жешиптир.*

ТАЙЫ I тай IV менен бирдей.

ТАЙЫ II Сыйынуу, курмандык чалып табынуу. *Кечээ ак кімбєз тайып барганда, Канчоро чочко жат чыгып* («Семетей»).

ТАЙЫЗ Тереў эмес, тайкы, бийик *эмес. Катуу келдим, минген атым кара кер, Сірдії кеў Тіп, Тайыз жериў кайсы жер?* (Осмонов).

ТАЙЫН тайы II этишинин єздік мамилеси.

ТАК I Темгил-темгил из, бир нерсенин изи билинип турган орду. *Майдын тагы. Кирдин тагы. Колунун тагы тїшїп калуу.*

ТАК II Хандын, падышанын бийлик (сурак) жіргізіп, кабыл алып отура турган, коодолгон жана кєтєрїўкї жайга орнотулган орду. *Такты минди астына* («Манас» С.О.). *Тегереги чынар бак, Ортосунда алтын так* («Эр Тєштїк»). *Алтын такка чыга тур, Аз гана сабыр кыла тур* («Эл адабияты»). 2. Хандын, падышанын бийлиги, бийлик абалы. *Падыша кулап тагынан, Башынан бакты жылган жер* (Їмєталиев).

ТАК III Жуп сандын карама-каршысы, жуп сан менен алмашып келїїчї (мис.: 1, 3, 5, 7 ж.б.).

ТАК IV 1. Дал, нак. *Кїн так чокуга келип, єзїнїн жалындуу нурларын тєгїп турат* (Абдукаримов). *Эзелден элим кєксєгєн, Эркиндик заман так ушул* (Бєкєнбаев). 2. Даана, ачык. *Так сїйлєє. Комузду кїїлєп бїтїп, Майлыбайдын кїїсїн так-так кайрып чертти* (Бєкєнбаев).

ТАК V: так этїї Катуу нерсеге тийип, урунуп дабыш салуу.

ТАК VI Жылкыны токтоткондо, жоошутууда колдонулуучу сєз. *Так, ай кула, тебинбе, Сїт берїїдєн эринбе!* (Осмонов). *Сур ойт берип кошкурганда, Нур акеў «так-так» деди* (Токомбаев).

ТАК VII 1. Кадоо, илїї. *Топчу так. Орден так.* 2. *єт.* Тапшыруу. *Бул милдетти эл тагат, партия тагат* (Сыдыкбеков).

ТАК VIII 1. Жалгыз, жалгыздыкта. 2. Кїйєєгє чыкпай. *Асманга айтып арманын, Ачылган гїлї дагы єчєр. Ай нурун жерге жашырып, Ааламдан кызыў так єтєр* («Эл адабияты»).

ТАК IX *диал.* Жїзїм, жїзїмдїн сабагы.

ТАК КАТУУ 1. Кургоо, абдан кургап кетїї. *Таўдайым так катып, тилим кїрмєєгє келбей бара жатат.* 2. Эч нерсеге жетпєє, такыр куру калуу. *Кыздарыў актан так катышат.*

ТАК КАТЫРУУ 1. Колунан эч нерсе чыгарбай тыкыйтуу, какшытуу, куру калтыруу. *Бир жыл бою акча бербей аны так катыралы деп сїйлєшїштї* («Ала-Тоо»). 2. Эч моюн бербей айласын кетирїї, оозун аппак кылуу, эч унчукпас кылуу. *Андай айтса да, мындай айтса да макул болбой так катырды* («Ала-Тоо»).

ТАК КЕСЕР Биротоло, єзгєргїс, кайталангыс деген мааниде. *Ошентип, калайыкка так кесер бїтїм чыгарган манап катары даўазасын жайылтканына корстон* (Бейшеналиев). *Ичинен ойлонуп, так кесер бїтїмїн чыгара албай чайналды* (Ашымбаев).

ТАК КЕСІЇ Бир жолу, өзгөртүлбөй, экинчи кайрылбай тургандай тыянакка келүү. – *Сооронбай Тыныбекке так кесип эскертти* (Бейшеналиев). *Ал өз токтоолугуна сыйынып, жеке так кесип бүтүм чыгарарда оёндору ичтеринен канчалык чебеленишсе да, сыртынан тымтырс* (Бейшеналиев).

ТАК ӨТҮҮ 1. Абдан таза, эч күнөө кылбай өтүү. *Өмүрүндө так өткөндөр жок дейсиўби* («Чалкан»). 2. Үйлөнбөө, күйөөгө чыкпоо, өмүр бою бойдок жүрүү (аялга жана эркекке карата). *Жашы кыркка чыкса да эмгиче үйлөнбөдү, так өтөбү деп корком,* – *деп атасы капаланды* («Ала-Тоо»). ***В.: Дүйнөдөн так өтүү.*** *Чын эле дүйнөдөн так өтөмбү* (Каимов).

ТАК СЕКИРҮҮ Макул болбоо, эпке көнбөө, жуутпоо, каршы туруу. *Сен айтканга көн, так секире бербегин,* – *деди* («Ала-Тоо»). *Укканда так секирип кетти. Таанышa элек жатып, оюн ачык билдирген кандай неме деп так секирипмин.* ***В.: Так текедей түйүлүү.*** *Аны уккусу келбей, так текедей түйүлдү* («Чалкан»). ***Так түйүлүү.*** *Чоў энем мен айтканды уккусу келбей так түйүлдү* («Ала-Тоо»).

ТАК ТЕКЕ Жипке туташтырылган жана жипти тартып секиртип ойнотуу (көбүнчө комуз черткенде) үчүн жыгачтан жасалган текенин сөлөкөтү.

ТАКА I 1. Ташыркабоо, тайгаланбоо үчүн аттын же эшектин, качырдын туягына кагылуучу иймек темир. *Андрей алды менен така жасады* (Байтемиров). *Төрт аягында такасы жок күлүктү музга чапсаў, байге албайт, ал талпагын жаят* (Сыдыкбеков). 2. Бут кийимдин таманынын согончок жагына бийиктелип жасалган жери жана ошого кагылуучу темир. *Өтүктүн такасы. Бийик така бут кийим..*

ТАКА II Барча, бөлүк, даана, кесим. *Бир така шайы.*

ТАКА III: така-така, така-так Такылдап ритм менен чыккан дабыш. *Така-така, так-так, Шака-шака, шак-шак Качкын жолдон дегендей* (Турусбеков). *Така-така жер арытып айланып Ажырабай чиркелишип байланып* (Бөкөнбаев).

ТАКА IV 1. Жабыштыра, таяй коюу, кептелтүү, тирөө. *Устундун астынан такап турган тирөөч. Токтогул эки муштумун чекесине такап, боортоктоп сунала кетти* (Токомбаев). *Тамга такап сабай турган болду* (Сасыкбаев). 2. Бир нерсеге байланыштыруу, далилдүү кылуу. *Жүйөөгө такап сүйлөө. Фактыга такап далилдөө.*

ТАКАЙ I Эшектин баласы.

ТАКАЙ II 1. Дайым, дамамат, ар дайым. *Бектай кичинесинен бери жай-кыш таятасыныкында такай жүргөн* (Бейшеналиев). *Такай иш үстүндө болуу.* 2. Удаа, жакын, чукул. *Артынан такай жүрүп отуруу. Түбүнөн такай кыркуу.*

ТАКАЛ така этишинин туюк мамилеси.

ТАКАЛА Така уруу, така кагуу. *Дайыр аке атты такалаганга уста.*

ТАКАЛАТ такала этишинин аркылуу мамилеси.

ТАКАЛОО такала этишинин кыймыл атоочу.

ТАКАЛУУ 1. Такаланган, така урулган, такасы бар. *Жолоочулардын аттары такалуу болсо да, ташыркаган сыяктуу бүжүрөшөт* (Каимов). 2. Өкчөлүү, такасы бар (бут кийимге карата). *Такалуу өтүк. Такалуу туфли.*

ТАКАЛУУДАН ТАЙ КАЛБАЙ Чоў-кичине, кары-жаш дебей, эч кимиси калбай, бүт, бардыгы чогуу. *Кулагын түрүп араў турган кишилер айыл-айылдан, кокту, өзөндө жалгыз аяк жолдорун таптап, бирине бири удаа аттуу-жөөлүү болуп, такалуудан тай калбай чубай келишет* (Сыдыкбеков).

ТАКАНАК *аўч.* Күйкөнүн кыраaны.

ТАКАНАК ЖҮН *аўч.* Куштун бут жүнү.

ТАКАНЧЫК Таяныч, жөлөк, тирек. *Карылуу балдардын үч-төртөө Ашымга таканчык болушту* (Сыдыкбеков).

ТАКАНЧЫКТА Жөлөнүү, таянуу. *Таканчыктап басуу. Таканчыктап тура калуу.*

ТАКАНЧЫКТОО таканчыкта этишинин кыймыл атоочу.

ТАКАТ I Туруштук, чыдамдуулук. *Эч кандай күч чыдап такат кыла албайт, Эр жоокерге эл тагдырын бергенде* (Токомбаев).

ТАКАТ II така этишинин аркылуу мамилеси.

ТАКИЛИК таклип менен бирдей. *Менде бир такилик бар.*

ТАКЛИП Сунуш. *Кимде кандай таклип бар? Тээ ээн турган жаман тамды оўдоп, мектеп ачалы деген таклип бар* (Айтматов).

ТАКМАЗА Күйдүргү, куйкумдуу. *Акинай кыз эми такмаза сөзгө салды* (Убукеев).

ТАКМАН *диал.* Бөлмөнүн ичиндеги оюк. Көбүнчө ага жууркан-төшөк, үй эмеректери коюлат.

ТАКМЕ 1. Таяныч, таянгыч. 2. Чыканактоо. 3. *диал.* Ичине пахта салган таянгыч жаздык.

ТАКМИН I Болжол, болжоо. *Мына, такминим туура чыкты. Чырдын түйүнү баягы сынган комуз экен* (Касымбеков).

ТАКМИН II Камсыз кылуу, камдап салуу. *Таалайымы такминдеп салгандай* (Касымбеков).

ТАКОО така этишинин кыймыл атоочу.

ТАКООЛ Туруштук, каршылык кылуучу күч. *Жарамсыз, жалгыз күч менен жаадай болгон төртөөнө такоол кылуу кайда?* (Жантөшев). *Дегенине көнгүн деп, Такоол болуп бергин деп* («Эр Төштүк»).

ТАКСА 1. *экон.* Тарифтердин, баалардын, төлөмдөрдүн так белгиленген деўгээли. 2.

Карапа чѳйчѳк, карапа аяк. *Бир такса палоо жедим.*

ТАКСИ Жүк же адамдарды ташый турган жалданма машина.

ТАКСОНОМИЯ *биол.* Айбанат дүйнөсүн классификациялоо, системалоо теориясы.

ТАКСЫМ Бөлүү (эсепте). 1920-жылдары колдонулган термин.

ТАКСЫР Бийликтеги адамга, мырзаларга урматтоо, ызат кылуу иретинде айтылган сөз. *Бермет болду сиздики, О, таксыр кан, ырысыңыз бар экен* («Эл адабияты»). *Макул болот, таксыр хан, Жумшасаңыз барайын* («Мендирман»).

ТАКТА I 1. Жыгачтан жүк жыюуга ылайыктап узун стол сыяктуу жасалган секиче. *Тактанын үстүндө мелтиреген жүк, анда түрдүү түстөгү жууркандар ала кийиздер* (Байтемиров). 2. Бир нерсеге ылайыкталып жасалган бети жазысынан келген тактай. *Камыр жая турган такта.* 3. Буудайдын тегиз баш алып, дүмбүлдөн өтүп калган мезгили. *Жайкалып чыккан буудайды, Такта буудай дечү элем* (Тоголок Молдо). *Көк тукаба эгин такта тартканда, Деңиз болуп толкуйт шамал басканда* (Токомбаев). 4. Кагаздын чарчы-чарчы келген барактары. *Чоң такта кагаз.*

ТАКТА II Так кылуу, аныктоо, айкындоо. *Кампанын эсеп-кысабын тактап жатам* (Бейшеналиев). *Тактап тыянак чыгарыша алышпады* (Жантөшев).

ТАКТА КАТ Илгери эски тартип окуусунда, биринчи жолу молдодон окуган балага ариптер (тамгалар) жазылып берилген жыгач калак. *«Алиппе» деп жазган калак жыгачка, «Такта катты» колго берген убакта. Тил да чоочун, кагаз да жок, кыйналып, Молдолордо болгон элем суракта* (Чоробаев).

ТАКТАЙ Жумуру жыгачтан (көбүнчө карагайдан) жукалап, эки жак бети тегизделип тилинген курулушка же ар кандай нерселерди жасоого керектелүүчү материал. *Алды тактай, айнектүү там. Жыгач уста вагондун алдына төшөлгөн тактайга мыкты житире кагып жатат* (Сасыкбаев).

ТАКТАЙЛА Тактай салуу, тактай төшөө, тактай коюу. *Асты-үстү тактайлап салынган там.*

ТАКТАЙЛАН ***тактайла*** этишинин өздүк мамилеси.

ТАКТАЙЛАТ ***тактайла*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАКТАЙЛОО ***тактайла*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАКТАЙЛУУ Тактайы бар, тактай салынган. *Барактагы как тактайлуу, бойро төшөлгөн нардын үстүндө уйку анчалык таттуу болчу эмес* (Сасыкбаев).

ТАКТАЛ ***такта*** этишинин туюк мамилеси.

ТАКТАПОС Кой же эчки терисинен жасалган көлдөлөң.

ТАКТАТ ***такта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАКТАШ ***такта II*** этишинин кош мамилеси.

ТАКТЕКЕ *муз.* Комузчулардын, өзгөчө темир комузчулардын чыгармаларында көңүри тараган (театрлаштырылган көрүнүштү камтыган) элдик күү. Күүдө жыгачтан коосдоп жасалып, тактайга бекитилген кайберендер ойнотулуп чертилет. *Таңуулаба «тактекенин» ролун, Жетти мезгил, өзүмдү өзүм билейин* (Байгазиев).

ТАКТИКА 1. Согушту жүргүзүүнүн, аны даярдоонун амалы, ыгы, искусствосу. 2. *экон.* Алдыга коюлган максаттарга жетишүү үчүн экономикалык, ошондой эле социалдык, коомдук иштерде пайдаланылуучу каражаттар жана ыкмалар.

ТАКТОО ***такта*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАКТООЧ Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын ар түрдүү кырдаалын көрсөтүп, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөй турган сөз түркүмү.

ТАКТУУ Тагы бар, темгил-темгил изи бар.

ТАКТЫ ***так II*** менен бирдей.

ТАКТЫК 1. Дал келүүчүлүк, тууралык, аныктык, дааналык, ачык-айкындык. *Иштин тактыгы. Эсеп-кысаптын тактыгы.* 2. *өт.* Аныктык, тыкандык, жыйнактык. *Жаштайынан өзүн ак ниеттүүлүккө, калыстыкка, тактыкка, талбастыкка, эмгекке үйрөтүү керек* (Байтемиров).

ТАКУУ ***такы*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАКШАЛ Машыгуу, жакшы өздөштүрүү, маш болуу. *Ошентип, биздин кишилердин катарында мен да эмгекте такшалдым* (Сыдыкбеков). *Таалайы жонундагы келте бараң, Такшалып көптү билген көптү көргөн* (Бөкөнбаев).

ТАКШАЛТ ***такшал*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАКШАЛУУ ***такшал*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАКШЫ ***таңшы*** менен бирдей.

ТАКЫ Бир нерсени кайра-кайра сурай берүү, кайра-кайра айтуу. *Каныбек абдан такып сурады* (Жантөшев).

ТАКЫБАА *дин.* Өзүн-өзү диндик тартипте бек кармаган, шарият жолу менен так жүргөн. *Үйүндө молдосу бар, шарият жолун жолдогон такыбаа киши* (Убукеев).

ТАКЫЙ *туурасы:* ***такай.***

ТАКЫК 1. Так, так текшерүү. 2. *өт.* Катуу, тактык. *Поездге белет алууда, поездде бара жатканда документ текшерүү иши такык болгондуктан...* (Жантөшев).

ТАКЫЛ 1. Өтө кыйын, татаал. 2. Өтө кысынган абал. *Кыянат жолу такылдыр* («Семетей» С.К.).

ТАКЫЛДА 1. Так-так эткен дабыш чыгуу, так-так этип урулуу, кагылуу. *Элдин бардыгы тегиз жаткан учурда дарбаза такылдады* (Жантөшев). *2. өт.* Тыкан, бат-бат, так сүйлөө. *Такылда тилим такылда, Алтындай сөздөр акында* (Шүкүрбеков).

ТАКЫЛДАК Сүйлөгөнү өтө эле чыйрак, такылдаган. *Бая күнү өтө эле такылдак, катуудай көрүнгөн Акимов мээримдүү, шайыр киши сыяктанды* (Бейшеналиев).

ТАКЫЛДАТ такылда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАКЫЛДОО такылда этишинин кыймыл атоочу.

ТАКЫЛЕТ Түбөлүк, түбөлүктүү, дайыма болуучу. *Берекелүү дыйкан суу, Туулган жердин баласы Такылетин карачы* (Барпы).

ТАКЫМ Тизенин ички жагы, тизенин бүгүлгөн ички тарабы. *Жума атынын чылбырын такымына кысты* (Жантөшев).

ТАКЫМ АЎДУУ Бирөөгө жамандык издөө, тымызын душмандык кылуу. *Сен мындан ары такым аўдыганыўды кой бала, – деп нечен жолу эскертти* («Ала-Тоо»). *Силер эмне, ооруган адамды дарылабай эле такым аўдышып калгансыўарбы?* (Бердикеев). ***В.: Таман аўдуу***. *Анын артынан жүрүп таман аўдуу анын адаты* («Чалкан»). *Таман аўдып оокат кылат* («Ала-Тоо»).

ТАКЫМДА 1. Жете жүрүү; артынан түшүү, артынан калбоо. *Безилдеген Кумайык, Жетип калды такымдап* («Семетей»). 2. *өт.* Өтө эле тактап, сөз узатпай асыла берүү. *Жигиттердин жаманы – Сөз талашып такымдайт, Өзүнүн сөзүн макулдайт* (Барпы).

ТАКЫМДАТ такымда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАКЫМДОО такымда этишинин кыймыл атоочу.

ТАКЫМЫ КҮЙГӨН Өтө эле шыпылдаган, абдан куу, тапан. *Такымы күйгөн жигит тура, силерге алдатпай калсын* («Чалкан»).

ТАКЫР I 1. Эч кандай өсүмдүк өспөгөн, чөп чыкпаган. *Такыр жер. Такыр талаа.* 2. Чачы жок, түгү жок, такырайган. *Мусабек да атын такыр колтукка согончогу менен укуп алып, желе бастырып, кеп салды* (Сасыкбаев).

ТАКЫР II 1. Түк, эч бир. *Ушул жыргал доордо Такыр келбейт карыгым* (Осмонкул). *Жардам жок такыр булардан. 2.* Бүт, мүлдө, бүтүндөй. *Күздүктү такыр аяктап, Күлүктү минер бекенбиз!* (Осмонов). *Өзү жүрчү комбайн мурунку комбайндардан такыр башка* (Баялинов).

ТАКЫРАЙ Өсүмдүгү, чөбү же түгү, чачы жок, такыр болуу, такырга айлануу.

ТАКЫРАЙТ такырай этишинин аркылуу мамилеси.

ТАКЫРАЮУ такырай этишинин кыймыл атоочу.

ТАКЫРЧАЎ Жылаўач, тасырайган.

ТАКЫЯ Кыздардын кооздолгон (көбүнчө үкү тагылган) топусу. *Кызыл болсо жарашат Кыз башына такыя* (Сыдыкбеков). *Такыядан селкилдеп, Жибек саамай чубалды* (Бөкөнбаев). *Такыямды түшүрүп, Ак жоолук салдым башыма* (Жеўижок).

ТАКЫЯЛУУ такыячан менен бирдей.

ТАКЫЯСЫНА ТАР КЕЛБӨӨ Аздык кылбоо, акысы кетпөө, ыраазы боло тургандай өлчөмдө болуу. *Ушуну эле алса такыясына тар келбейт деп коюптур* («Ала-Тоо»). *Беш күндө жүз сом алса такыясына тар келбейт го деди* («Чалкан»).

ТАКЫЯЧАН Такыясы бар, такыя кийген. 2. *өт.* Күйөөгө чыга элек (кызга карата).

ТАЛ I 1. Бутактары ийилчээк келген, ичке жалбырактуу, бадал түрүндө да өсүүчү жыгач өсүмдүгү. *Ал экөөбүз тамдын, артындагы чоў талдын көлөкөсүн жамындык* (Сыдыкбеков). *Булбулдун көркү ачылат? Буралган кырчын тал менен* (Токтогул).

ТАЛ II Тарам-тарам болуп кеткен ичке нерселердин бир даанасы, айрым бир бөлүгү, бөлүнгөн бир тобу. *Жалгыз тал көкүл чачы өрүмгө кирбей, каш үстүндө үлпүлдөөдө* (Сыдыкбеков). *Беденин бир тал сабагын Аманкул кармап кирди* (Абдукаримов). *Улуу-Чаттын тоолору өмүр бою бетине беш тал чөп чыкпагандай кубарып турат* (Жантөшев). *Бир тал жүзүм.*

ТАЛ III 1. Эси оол калуу, эс-учун билбей калуу. *Мен талып жыгылгандан кийин, бир канчалык убакыт өтсө керек* (Жантөшев). *Ат үстүнөн зил кусуп, Эр Олжобай талды дейт* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. Чарчоо, талыгуу. *Карай берип көз талды. Канаты талып алсырап, Конууну талга ойлоду* (Бөкөнбаев). *Талбадым таянганды сүйөгөндөн, Танбадым кимди болсо түшүнгөндү* (Сариева).

ТАЛ КАРМОО 1. Толук ишенүү, үмүт кылуу. *Атасынын тал кармаган уулу сен элеў дегенде мен уяла түштүм* («Ала-Тоо»). *Тал кармап жүргөн кишиси Асан эле* («Ала-Тоо»). *Тал кармадым өзүўдү, Кабыл алдым сөзүўдү* («Жомоктор»). 2. Бет-бетиўден тарап кет, бытырап кет. *Ишенген кожоў сууга акса, алды-алдыўдан тал карма* (макал).

ТАЛА 1. Тиш салып жулкулдатуу, кабуу, улуп-жулуу (ит, карышкыр ж.б. карата). *Иттери талап, өлтүрүп коё жаздады* («Ала-Тоо»). 2. Чагуу, канын соруу (чиркей, чымын, аары ж.б. карата). *Аары талады. Чымын-чиркей талады.* 3. *өт.* Таламай кылуу, талоонго түшүрүү, жабыла таламай кылуу. *Чаап, талап жеп жүрүп, Букарадан айрылган Рыскулбектин беш каман* (Токтогул). *Кедей, сени туш-туш жактан талады* (Турусбеков).

ТАЛАА 1. Жайык, түз жер. *Дүўгүрөп жаткан талаага, Дүрбүсүн салып карады* (Бөкөнбаев). *Чүй талаасы.* 2. Баш кийим-

дин (мис. калпактын) тилкелери. 3. *инф.* Бир же андан көп сандагы байттар катары.

ТАЛААДА ЖАТЫПТЫРБЫ? Ар кимдин колунан келе тургандай, ар ким аткара алгыдай оӱой-олтоӱ, жеӱил-желпи иш бекен деген сыяктуу таӱ калуу же бир аз жекирії, кекетії маанисинде колдонулат. *Андай болсо бул жарыкчылык дійнєдє сый, урмат деген нерсе талаада жатыптырбы?* (Мавлянов).

ТАЛААДА КАЛУУ Куру калуу, иши оӱунан чыкпоо, максаты орундалбай калуу. *Мен сага ишенип талаада калдым деп єкінді* («Ала-Тоо»). *Кур сєзгє алданып талаада калганымды эми сездим* («Чалкан»). ***В.: Талаага таштоо.*** *Бош жїргєндє эмне, астыртан бирдеме таппасаӱ коммуна бул бойдон турса, талаага таштайт, – деп шыбырай сїйлєді* (Ашымбаев).

ТАЛААЛА 1. Туш-тушка тарап кетії, андаалап тароо, бытыроо, бет-бетинен басып кетії. *Иш кылбай эле талаалап басып жїргєн ким экен?* («Ала-Тоо»). 2. Салаа-салаа болуп агуу, шорголоп агып туруу. *Кан талаалап акты. Кєпчілігі жаш балдар, Кєздін жашы талаалап* (Тоголок Молдо).

ТАЛААЛАТ ***талаала*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛААЛОО ***талаала*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛААЛУУ 1. Талаасы бар. 2. Тилкелії, тилкеси жазы. *Талаалуу ак калпак кийген ким?*

ТАЛААЧЫЛЫК Дыйканчылык, айылчарба єсімдіктєрін єстїрії, тейлєє иштери. *Талаачылыкта иштєє. Талаачылык менен алектенії.*

ТАЛАК 1. Аялы менен кїйєєсїнін ажырашуусу, никени бузуунун шариятка ылайык кеӱири тараган тїрї. *Кутайдын кызы талагы* («Манас» С.О.). 2. *єт.* Кандайдыр бир нерседен єз каалоосу менен кечії, баш тартуу. *Жєє тентип жолду баштады, Жоболоӱдуу сансыз мілк, Талак кылып таштады. Мендей болсун акмактар, Талак кылып эл жерин* (Жантєшев).

ТАЛАК БАЙЫН Экинчи баш кошууга уруксат кылынбаган талак. Муну – шарыятта – їч байын же їч талак деп атайт. *Бир кудайдан коркпогон, Катыны талак арамы* (Токтогул).

ТАЛАК КАТ *эск.* Кїйєєсї менен аялы ажырашкандыгын ырастоочу документ. *Молдокелер аралашмайын зайып колуна талак катын ала албайт* (Сыдыкбеков).

ТАЛАМ 1. Максат, кызыкчылык, тилек. *Биздин талам улам алга баруу* (Сыдыкбеков). *Жумушчу табынын таламдары. Жамандын таламын талашам деп, жакшы менен араз болбо* (Сыдыкбеков). 2. Талап. *Сабыр кадрлар бєлімїнін алдына бир катар таламдарды койду* (Сыдыкбеков).

ТАЛАМАЙ Талап, тоноп алуучулук, талоон. *Таламай кылуу. Таламайга тїшїрії.*

ТАЛАМАНДЫН ТАЛ ТЇШЇНДЄ Кїпкїндїз, чак тїштє, эрте эле, жарыкта эле. *Таламандын тал тїшїндє мындай болоорун кезиктирген эмесмин* (Жусуев). *Ой, укмуш, таламандын тал тїшїндє эле кассаны тоноп кетишиптир* (Жусуев). *– А, сенин тїлкїӱ таламандын тал тїшїндє улуган тура! – деп, Сабыр Асылбекти тамашалады* (Сыдыкбеков). *А кеткетиӱ байкалып, башыӱа кара булут айлана баштаган чакта аны таламандын тал тїшїндє сыйпаласаӱ таппайсыӱ* (Касымбеков). ***В.: Таламандын так тїшїндє.*** *Таламандын так тїшїндє аны издеген мен да акмак экемин* (Даникеев).

ТАЛАМДАШ Таламы бир, тилектеш, максатташ, талапташ. *Ала-Тоонун уул-кыз, Ар кими мага таламдаш* (Маликов).

ТАЛАН ***тала*** этишинин єздік мамилеси.

ТАЛАНТ 1. Табигый шыктуулук, єзгєчє мыкты жєндємдїїлїк. *Акындык талант. Артисттик талант. Чыгармачылык талант.* 2. Ушундай таланты бар, таланттуу адам. *Жаш таланттар. Кыргыз искусствосунун таланттары. Таалайсыз махабаттан єксїнбєгїн, Талантты сїйгєндєрдїн эсиндемин* (Бегимкулова).

ТАЛАНТТУУ Таланты бар, шыктуу. *Таланттуу акын. Таланттуу сїрєтчї.*

ТАЛАНТТУУЛУК Таланты барлык, шыктуулук, єзгєчє жєндємдїїлїк.

ТАЛАП 1. Аткарылышын кєздєгєн маселе, иштин иштелишине умтулгандык, керек деп табуучулук. *Тартип жєнїндє коюп отурган талаптарына Каныбек абдан ыраазы болду* (Жантєшев). *Чаргын чечкиндїї талап кылды* (Сыдыкбеков). *Пахтаны терїї єтє кєп эмгекти талап кылат.* 2. Тилек, максат, талам. *Талабыма жетерде, Тартып кетти бутумдан* (Казыбек). *Талабым сенде кудурет, Тайдырбагын баркымдан* (Казыбек). *Ар куштун алсам деген талабы бар, Ар аттын чыксам деген кадамы бар* (Осмонов). *Жыргалдуу жаштын талабы, Кїн сайын єсїп артылган* (Токтогул).

ТАЛАПКЕР 1. Кєздєгєн максаттын, тилектин аткарылышына дилгир, їмїткєр, тилеги бар. *Эмгекке талапкер. Окууга талапкер. Алыстан келген талапкер. Талап кылып байгеден, Аттарын салды жарышка* (Тоголок Молдо). *Ой ат байлаган саяпкер, Алыстан келген талапкер* (Калмырза). 2. ***кандидат*** менен бирдей.

ТАЛАПТАШ Талабы бирге, тилектеш, максатташ, таламдаш. *Жерибиз бирге канатташ, Элибиз бирге жаматташ, Бирге жайлап, бир жерлеп, Бир тууганбыз талапташ* (Осмонкул).

ТАЛАПТУУ Талабы бар, талапкер, їмїткєр. *Талаптуу киши бар болсо, Таштап бирин калтырба* («Эр Табылды»).

ТАЛАС *диал.* Куру жалак. *Тапканы талас, жыйганы жылас.*

ТАЛАТ ***тала*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛАШ I 1. Бирдей болуп чыкпаган, ар түрдүү ойлордон, пикирлерден же келишпе албоочулуктан пайда болгон айтыш, тартыш. *Уюштуруу маселеси боюнча талаш-тартыштар көп болду* («Ала-Тоо»). *Бул талаш төгүнүнөн чыккан жок* (Бейшеналиев). 2. Ачык-айкын эмес, чечиле элек. *Азырынча бул иш талаш.*

ТАЛАШ II 1. Кандайдыр бир маселе боюнча же кандайдыр бир максатка байланыштуу тартышка түшүп айтышуу, тартышуу, өзүнүн оюн далилдөөнүн аракетин кылуу. *Ашым дагы эле болбой сөз талаша берди* (Каимов). 2. Белгилүү бир кызыкчылыкты көздөө, таламды, намысты жактоо. *Элдин таламын талашат. Намыс талашып, душманга бет алып кармашуу.* 3. Өз жагына алуу, өзүнө ыйгаруу аракетин кылуу. *Тамак талашып урушмак белек, Бул дүнүйөнү менден талаша тургандай кандай акыў бар?* («Ала-Тоо»).

ТАЛАШТЫР ***талаш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛАШУУ ***талаш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛГАК Боюнда бар аялдын тамакка көўүлү келбей, белгилүү бир башка тамакты, даамды эўсеши, көксөөсү. *Кимөндүү талгак болуптур* («Манас» С.К.). *Тарасыма талгак болуп жүргөн жылы, ал киши бизге жакын коўшу эмес беле?* (Убукеев).

ТАЛГАТ Өў, кебете, келбет.

ТАЛДА 1. Тал-тал кылып бөлүү, бир-бирден бөлүү, ажыратуу, ылгоо. *Чирип калган чырпыктарды жалгыз талдап эптеп бүттүм* (Сыдыкбеков). 2. Изилдөө, анализ жүргүзүү. *Бүт келечек силердики, Талдап сырын чечкиле!* (Нуркамал). *Сабырдуулук менен ар бир ишти тереў талдап, туура чечүүгө аракеттенди* («Ала-Тоо»).

ТАЛДАТ ***талда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛДОО ***талда*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛДЫР ***тал*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛДЫРМАЧ КЫЗЫЛДУУ Албырган, тамылжыган, кызылдуу (бетке карата). *Көзү карагаттай, жаагы субагай, бети талдырмач кызылдуу, аркар көкүрөк* (Жантөшев).

ТАЛИСМАН Ырым-жырымдык ишеним боюнча бакыт, ийгилик алып келүүчү буюм, зат, тумар.

ТАЛКАЛА 1. Бүтүн нерсени майдалоо, майдалап сындыруу, майда-майда сыныкка, кикимге, майда бөлүктөргө айландыруу, кыйратуу. *Туз талкала. Таш талкала. Эски үйдү талкалап бузуу. 2.* Бүлүнтүү, таш-талканын чыгаруу, ойрондотуу, кырып-жоюу, жок кылуу.

ТАЛКАЛАН ***талкала*** этишинин өздүк мамилеси.

ТАЛКАЛАТ ***талкала*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛКАЛАШ ***талкала*** этишинин кош мамилеси.

ТАЛКАЛОО ***талкала*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛКАН Куурулган жана жаргылчакка, тегирменге тартылып майдаланган дан, азык. *Арпа талкан. Жүгөрү талкан. Буудай талкан.*

ТАЛКАН КЫЛУУ *к.* ***ташын талкан кылуу.***

ТАЛКАН ЧАЛУУ Кандайдыр бир маселени, ишти ж.б. тескери айландырып, бузуп салуу, ишти оўунан чыгарбай салуу. *Түндө иштин баарын талкан чалып келген турбайсыўбы?* (Тойбаев).

ТАЛКАНДА 1. Абдан майдалоо, быркыратуу. 2. *өт.* Кыйратуу, жок кылуу, талкалоо. *Менменсинген душманды, Талкандаган жүрөк бар* (Токомбаев).

ТАЛКАНДАЙ ЧАЛУУ Чакчелекей түшүрүү, кандайдыр бир ишти баш аламан кылуу.

ТАЛКАНДОО ***талканда*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛКАНЫН ЧЫГАРУУ *к.* ***таш талканын чыгаруу.***

ТАЛКУУ I 1. Жыгачтын кургай элек кезинде ийрисин түзөтүүчү аспап. *Ук, кереге турмандары тандалма талдан саратан ысыкта көлөкөдө кургатылып, талкууда түзөтүлүп маталган, атайын жошолонуп ышка тоборсутулган бир кылка, биринен бири айрымасыз кооз көрүнүп, үй ичине өзгөчө көрк берип турат* (Токтоналиев). 2. Тери ийлөөгө ылайыкталып жасалган курал.

ТАЛКУУ II Кандайдыр бир иш, маселе боюнча көпчүлүктүн пикирин, ойлорун сунуштарын угуу, ишке баа берүү, талдоо ж.б. максатта өткөрүлгөн жыйналыш. *Чогулушта кызуу талкуу башталды* (Каимов). *Отургандар Атабектин арызын талкуугa ала башташты* (Жантөшев).

ТАЛКУУЛА 1. Терини талкууга салуу, талкууга салып ийлөө. 2. Ишти, маселени талкууга алуу, талкууга коюп сындоо, пикир алышуу. *Адабий чыгармаларды талкуулап туруу.*

ТАЛКУУЛАН ***талкуула*** этишинин өздүк мамилеси. *Алты мүнөт өтпөй айылга угулуп, талкууланып калат туулган жергеўде* (Сахгами).

ТАЛКУУЛАТ ***талкуула*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛКУУЛАШ ***талкуула*** этишинин кош мамилеси.

ТАЛКУУЛОО ***талкуула*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛКЫ Шор, жаман даам. *Тузду мээнет*

чырмаса, Талкы чыгып шор болот (Санат).

ТАЛМА Кӱтпєгєн жерден эси ооп, тырышып, диртилдеп жатып кала турган оору.

ТАЛМООРСУ Алсыроо, бӱткєн бою салмактанып талыкшуу.

ТАЛМУД Байыркы еврейдин ыйык кєргєн дин китеби. «Окуу, ӱйрєнӱӱ» деген мааниде. Ал китеп биздин замандан ӱч кылым мурун тӱзӱлгєн. Анда дин жєрєлгєлєрӱ, тиричилик эрежелери жазылган.

ТАЛМУДИСТ 1. Талмуддун айтканынан чыкпаган, талмуддун жолун жолдогон адам. 2. Сокур ишенӱӱчӱлӱк, ар кандай єнӱгӱп, єзгєрӱӱнӱ тануучу, сенек ой жӱгӱртӱӱчӱ. *Мугалим деген талмудист эмес, ал кайсы доордо болбосун дайым революциялык тарбиячы, антпесе анын коомго берген пайдасы кем болот* (Айтматов).

ТАЛОН 1. Бир нерсеге укук берӱӱчӱ контролдук кагаз. *Билетин чєнтєгӱнєн ала салып, талонго белги коюп, кайра салды* (Токомбаев). 2. Документтин дӱмӱрчєгӱ.

ТАЛОО тала этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛООН Таланган, таламайга тӱшкєн абал, талангандык. *Табылды элден кеткени, Талоондон эч ким чыкпады* («Эр Табылды»).

ТАЛООНЧУ Талап-тоноп алуучу, каракчы.

ТАЛП Салмактуу, жазы нерсенин жерге тӱшкєндє, жыгылганда чыккан дабышы. *Талп этип кулап тӱшӱӱ. Жерге талп дей тӱшӱӱ.*

ТАЛПАГАЙ Талпайган, жазы, жайык. *Талпагай бет.*

ТАЛПАГЫН ТАШКА ЖАЮУ Кыйратуу, талкалоо, жок кылуу, ташын талкан кылуу. *Душмандын талпагын ташка жайды* («Ала-Тоо»). *Талпагыўды ташка жайып, бэўди коштоп кетет* (Сыдыкбеков). *Таймашам деген жандардын талпагын ташка жайчудай* (Маликов). ***В.: Талпагын ташка керӱӱ.*** *Талпагын ташка керейин, Кайратын эми кєрєйӱн* («Манас»). ***Талпагын ташка илӱӱ.*** *Кудай силерге кубат берсе, Сооронбай болуштун талпагын ташка илериме ишенип койгула! – деди Айдарбек датка* (Жантєшев). ***Тарпын ташка илӱӱ.*** *Биз сени куубаган, артыўан тӱшпєгєн кӱндє да элге бетиў кара болуп тарпыў ташка илинет* («Ала-Тоо»).

ТАЛПАЙ 1. Жазы, жайык болуп кєрӱнӱӱ, жалпаюу. *Тамандары талпайган.* 2. Эби-сыны жок, жалпайган кєрӱнӱштє болуу. *Кементай кийип талпайган, Кер єгӱз минип шалдайган* («Эр Табылды»).

ТАЛПАК Малдын, айбандын жерге салууга же жӱн сабоого ылайыкталып кургатылган териси. *Аюу талпак. Кулундун талпагы.*

ТАЛПАКТА Эпсиз талпаўдаган кєрӱнӱштє, кыймыл-аракетте болуу, талпаў-талпаў этӱӱ.

ТАЛПАКТАТ талпакта этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛПАКТОО талпакта этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛПАЎ: талпаў-талпаў этӱӱ Орунсуз, эпсиз кєрӱнӱштє, кыймыл-аракетте болуу. *Талпаў-талпаў этип чуркоо.*

ТАЛПАЎДА Талпаў-талпаў этип, орунсуз, эпсиз кыймыл-аракетте болуу. *Талпаўдап жӱгӱрӱӱ.*

ТАЛПАЎДАТ талпаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛПАЎДОО талпаўда этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛПЫЙ талпай менен бирдей.

ТАЛПЫЛДА Дайынсыз сӱйлєє, баскан-турганы орунсуз болуу, далпылдоо. *Тизесинен темтеўдеп, Ээсинен келтек жеп, Сен урган талпылдаган немесиў* (Токтогул).

ТАЛПЫЛДАТ талпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛПЫЛДОО талпылда этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛПЫН 1. Учууга умтулуу, канат сермєє, кӱїлєє. *Ой абышка, абышка, Ак шумкар кечээ талпынды* (Жактєшев). *Канатын кӱїлєп талпынып, Каркылдап єрдєк, каз келди* (Осмонкул). 2. Эки колун сермеп умтулуу, обдулуу (отуруп калган кичинекей балага карата). *Энесин кєрӱп кичинекей бала эки колун сунуп талпына баштады* (Бейшеналиев). *Жеўишбек кубанып талпынат* (Сыдыкбеков). 3. *єт.* Алга умтулуу, илгерилєєнӱн, єнӱгӱӱнӱн аракетинде болуу. *Эзилип кєўӱл куш болуп, Элиў алга талпынды* (Тоголок Молдо). *Канаты кеч жетилген кыраандай биз кеч талпындык* (Сыдыкбеков). *Тапканды тандап, жокту издеп, Талпынган кезде кезиктик* (Сариева).

ТАЛПЫНТ талпын этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛПЫНУУ талпын этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛТАЙ Эки буттун арасын кенен ачып, чатты керген абалда болуу. *Жигит бирєєнӱ кӱрєшкє чакыргансып, талтая туруп колун элге сунду* (Каимов).

ТАЛТАК Чаты ачык, талтайыўкы келген.

ТАЛТАКТА 1. Чатын кере, талтайып жӱрӱӱ, басуу. *Желинине сӱт батпай, Баспай келет талтактап* (Калык). 2. *єт.* Орунсуз, обу жок эркелєє, обу жоктонуу.

ТАЛТАКТАТ талтакта этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛТАКТОО талтакта этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛТАЎ: талтаў-талтаў этӱӱ 1. Талтактап басуу. 2. *єт.* Орунсуз, обу жок эрке.

ТАЛТАЎДА 1. Талтаў-талтаў этип басуу, талтактоо. 2. *єт.* Обу жок эркелєє, орунсуз эркелей берӱӱ.

ТАЛУУ I: талуу жер Урганда, бир нерсеге катуу тийгенде эсти оодарып, талытып

коё турган аялуу жер. *Карышып жїргєн Кудаке, Кулунум, талуу жерге чаптыбы?* («Олжобай менен Кишимжан»). *Бєрї- нїн талуу жери кара тумшук.*

ТАЛУУ II тал этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛУУ ЖЕРДЕН КАРМОО Эч баш тартууга, буйтап кетїїгє калп айтууга, алдоого мїмкїн болбогондой амал-айла табуу. *Ал кары тукумдарын мына ошол талуу жерден кармап отурат* (Осмоналиев). ***В.: Талуу жерин табуу.*** *Эринин талуу жерин таап, бєпєлєп эркелетип, эркелей да билген айлакер аял эле (Бердикеев). Сенин талуу жериўди таап, Нуруйла эжеў сїлїк курттай соруп жатат* (Бердикеев). ***Талуу жерин издєє.*** *Биз дагы сиздин талуу жериўизди издеп, тамырыўызды тартып коюуга азмаз – азмаз жарайбыз* (Тойбаев).

ТАЛУУ ЖЕРИНЕ ТИЙЇЇ Баш кєтєргїс, єйдє карагыс кылуу, намысына тийїї. *Мурзабек кишинин талуу жерине тийип сїйлєгєндї билет* (Абдукаимов). ***В.: Талуу жерге ургандай кылуу.*** *Мынабу жаман катын талуу жерге ургандай кылып сїйлєгєндї, андай кепти кайдан табат* (Ашымбаев).

ТАЛЧА Жаш єспїрїм тал.

ТАЛЫ тал III менен бирдей.

ТАЛЫГУУ талык этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛЫК Чарчоо, чаалыгуу. *Токтогул кїнї-тїнї сайраса да талыгып койчу эмес* («Ала-Тоо»). *Талыгып бекер отурганча, табылган ишти иштеп, элге аралашайын деген чечимге келди* («Ала-Тоо»).

ТАЛЫКПАС Чарчабас, чаалыкпас. *Эр, аялы талыкпас, Эмгекке баатыр кїжїрмєн* (Калык).

ТАЛЫКТЫР талык этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛЫКШУУ талыкшы этишинин кыймыл атоочу.

ТАЛЫКШЫ Алсыроо, чаалыгып талыгуу, чарчап алсыздануу. *Кымыз ичкенге талыкшып турам* («Ала-Тоо»). *Тартылуу тїндїк ак їйдє, Талыкшып уктап жатуучу* (Казыбек).

ТАЛЫКШЫТ талыкшы этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЛЫМСЫ Билмексен болуу, билбей, байкабай калгансып кєрїнїї. *Чорман болуш талымсып алдын ала кулак какты кылды* (Токомбаев).

ТАЛЫТ талдыр менен бирдей.

ТАЛЬК Техникада, медицинада колдонулуучу жумшак, ун сыяктуу ак минерал.

ТАМ I 1. Киши туруу їчїн дубалдары кыштан же топурактан тургузулуп жасалган їй. *Мата сатып, шай кылган, Там, таш салып жай кылган* (Калмырза). *Там їй.* 2. Дубал. *Тамды да далай сїзгємїн.*

ТАМ II Тамчы тїрїндє їзїлїп-їзїлїп, бєлїнїп тїшїї, тамчылоо. *Мына-мына тамчы турат тамганы* (Токомбаев). *Жаандын бїгїн жааганын, карачы. Демейде тилеп жатса да бир таамп койбос эле* (Байтемиров). *Атыр жел єпсє гїл мойнун, Шїїдїрїм тамат дабырттап* (Кулумбаев).

ТАМ III Тутануу, кїйїї. *Єчкєн отум тамгандай, Бир укмуш кєзгє кєрїндї* (Жантєшев).

ТАМ IV: там-туў басуу Жаўыдан басайын деп аракеттенип, бут шилтєє, жыгылыптуруп, тамтаўдап басуу. *Їсєн там-туў басып келип, тизесин кучактай жыгылган кызын кайра тургузуп, кєтєрїп алып тєркї бєлмєгє жєнєдї* (Таштемиров).

ТАМ БЕРЇЇ Баалоо, таазим кылуу, жогору баалоо. *Анын сєзїнє, чеберчилик кудуретине там бересиў, башыўды иесиў* (Мавлянов). ***В.: Тан берїї.*** *Кален атын ары-бери ойдолотуп кєрдї, дагы бир жолу кїчїнє, басыгына тан бергиси келди окшойт* (Артыкбаев). *Тан берип єзїбїзгє сєз берип койдук эле* (Осмоналиев). ***Тен берїї.*** *Дыйканбай не єнєргє тен бергени, не эл агасы жєнїндєгї албан сыпатты єзїнє мактоо катары туйганы – иши кылып жїзї ан сайын жылуу тартып, асте баш ийкеп да отурду* (Касымбеков).

ТАМ-ТАШ Їй жана короо-жай. *Жамгыр тїн ортосунда там-таштты дыбырттатып сабап кирди* (Бейшеналиев). *Элдин баары там-ташын оўдоп, жаўы їйлєр салууга киришти* (Бейшеналиев).

ТАМ ЇЙ Дубалдары топурактан согулган же кирпичтен тургузулган їй. *Кєшєгє ачылганда Пармандын жаўы салынган татынакай там їйїнїн ичи кєрїнєт* (Бєкєнбаев).

ТАМАГЫ (ТИЛИ, ТАЎДАЙЫ) КУРГОО Аябай суусоо, суусун ичкиси келїї, чаўкоо. *Бурулча сєзїн ортолоп келгенде, тамагы кургап максым сурап ичти* (Байтемиров). *Таўдайы кургап, тил катып, Кїндєптїндєп жол тартып* («Манас»).

ТАМАГЫ БУЗУК к. алкы бузук.

ТАМАГЫ ЖАМАН Тамаксоо, тамакты кєргєндє їзїлїп тїшкєн, тамак ичип-жегенди абдан жакшы кєргєн, тамак жагына келгенде чыдап тура албаган. *Тамагы жаман уулуў кызымды сагыныптыр* (Сыдыкбеков). *Тамагы жаманга чоў аягыўды кєрсєтпє* (макал).

ТАМАГЫ МАЙЛУУ Тамакты жакшылап, даамдуулап ичкен, жакшы тамактанган. *Тамагы майлуунун кєйнєгї кєєлїї* (макал). *Тамагы майлуу жан экен, Тартынбаган тамактан* («Манас»).

ТАМАГЫН ЖАСОО же їнїн жасоо Жєтєлїп же тамагын кырып сїйлєєгє же ырдоого даярданып камынуу. *Зулай ыр чынына колуна алып, тамагын жасай баштады* (Байтемиров). *Ал їнїн жасап, отурган элге кайрылды* (Абдукаримов). *Салкын жел*

таўды ойготот, таў да атат, Ырчыча какырынып інін жасап (Турусбеков).

***ТАМАГЫН КЫРЫНУУ** тамагын жасоо* менен бирдей. *Борондуу Эдигей кєзінє тегеренген жашты жеўи менен сіртіндї да, їнї ыйлактап чыкпасын деп тамагын кырынып алып, Айзада, Їкібала, дагы берки катындар аза кітіп отурган Казангаптын жер кепесине барды* (Айтматов).

ТАМАГЫН МАЙЛОО Белгилїї бир максат менен сыйлап кєўїлін алып коюу, пара берїї, паралоо. *Тамагын майлап турган киши гана кыяматтык досу* («Ала-Тоо»). *Їч кїн удаа чакырып чоўунун тамагын майлап жїрдї* («Чалкан»).

ТАМАГЫНА ТЇЙЇЛЇЇ Тамак жегенде шар єтїп кетпей кызыл єўгєчкє туруп калгансып сезилїї. *Суусап туруп катуу жутуп жиберген окшойм, тамагыма тїйїлє тїштї* («Чалкан»).

ТАМАГЫНАН БУЗУЛУУ 1. Ичкиликке берилип, бузулуп кетїї. *Бул жигит да тамагынан бузулуп, кызматынан тез эле шыпырыла бериши адатка айланды* («Чалкан»). 2. Бирєєдєн бир нерсе алып, пара алып же бир нерсе ичип-жеп ийип жыдып калуу. *Таякем жакшы эле кызматтарга кєтєрїлєт, бирок беш колун салып жиберип эле, тамагынан бузулат* («Чалкан»). ***В.: Кекиртегинен бузулуу.*** *Кекиртектен бузулган жаман, сак болуу керек* («Ала-Тоо»).

***ТАМАГЫНДА СЄЄЛЇ БАР** к. тилинде сєєлї бар.*

ТАМАДА Кечелерди, отуруштарды алып баруучу, кєўїл ачуу, тамаша кылуу жагын башкарууга шайланган киши.

ТАМАК I Адамдын, єсїї, єнїгїї, жашоо шартына зарыл тїрдє керектелїїчї, азык болуучу заттар. *Дасторкон жайылып, анын бети тїрдїї тамакка толду* (Байтемиров). *Бышылуу тамактын кїйїтї жаман* (макал).

ТАМАК II Ооз кєўдєйї менен кызыл єўгєчтїн туташкан жери, алкым. *Ал кетип, тамак кургап турган чакта, Кандырган кайрыкерим дагы ушул суу* (Токомбаев).

***ТАМАККА ТЇЙЇЛЇЇ** к. тамагына тїйїлїї Суусап келип жуткан айран тамагыма тїйїлїп калбадыбы* (Жантєшев).

ТАМАКСОО Эси-дарты тамакта болгон, тамагы жаман, соргок, опкок.

ТАМАКТА Алкымдан, тамактан алуу, тамактан алып, муунтуу, коколоо. *Кечээ короого карышкыр тийип эки койду тамактап, бир козуну бєктєрїп кетишиптир* («Ала-Тоо»).

ТАМАКТАН Тамак-аш ичїї, оокаттануу, азыктануу. *Бир тобу тетиги карагайдын тїбїндєгї алачыкка барып тамактана баштады* (Жантєшев).

***ТАМАКТАНТ** тамактан* этишинин аркылуу мамилеси.

***ТАМАКТАНУУ** тамактан* этишинин кыймыл атоочу.

***ТАМАКТАТ** тамакта* этишинин аркылуу мамилеси.

***ТАМАКТОО** тамакта* этишинин кыймыл атоочу.

ТАМАМ 1. Аягы, бїткєнї. *Ачык айт, андай болсо тїўїлт мени, Жылдызым єчкєнї ошол кїнїм тамам* (Їмєталиев). 2. Бардыгы, бїткїл. *Тєрт ай тамам мол жїрдїм* («Манас» С.О.). *Атка минди тамамы, Адыраўдап чапкылап* («Эл адабияты»).

***ТАМАМАТ** туурасы: дамадат. Жол катары, тамамат кїнї тынчын алган бул суроого, тїйшєлткєн ойлорго Мамбеттин гана тиешеси жоктой* (Садыбакасов).

ТАМАН 1. Буттун жер баса турган жалпак жагы, бети. *Таманымды жоорутуп Жара кылдыў жокчулук* (Калык). *Тєєнїн таманы. Каздын таманы.* 2. Бут кийимдин жер баса турган жагы, бєлїгї. *Чокойдун таманы. Єтїктїн таманы. Таманы калыў кепич.* 3. Арыктын, каналдын, кокту-колоттун, жылганын ж.б. тїбї, тїп жакы тилкеси. *Чоко коктунун таманы менен єрдєп баратты* (Каимов). *Аскадан учкан таштай кетти кулап, Жылганын таманында жатты сулап* (Осмонкул). 4. Бир нерсенин жерге коюуга, жерде же башка бир нерсенин їстї менен жїрїїгє ылайыкталган тегиз бети. *Їтїктїн таманы. Дєўгєлєктїн таманы. Чананын таманы.* 5. Кээ бир буюмдун жазы, жалпак келген бєлїгї. *Шакектин таманы. Їзєўгїнїн таманы.*

ТАМАН АКЫ, МАЎДАЙ ТЕР Єз кїчї, адал эмгеги, кара жанын карч уруп жїрїп тапкан мээнети, ийгилиги, олжосу. *Жардыжалчынын таман акы, маўдай терин жешке болбойт* (Каимов). *Сакен єзїнїн таман акы, маўдай тери менен оокат кылчу* (Сасыкбаев). *Бул акчаў тїшкїр же бир кагаз эмес экен, таман акы, маўдай тер менен табылчу неме экен* («Чалкан»). *Субанкул экєєбїз ушул талаада таман акы, маўдай тер менен ємїр сїргєнїбїз кєз алдыга келе калды* (Айтматов). *Таман акы, маўдай тер, Минтип кайтат турбайбы* («Манас»).

***ТАМАН АЎДУУ** к. такым аўдуу.*

ТАМАН ЖАЛТЫРАТУУ Кетип калуу, качып кетїї, куйругун тїйїї. *Ушундан аша кечип, бир кїнї таман жалтыраткым да келип жїрєт* (Элебаев).

ТАМАН КАЗЫ Союлган жылкынын тєрт-беш эли же андан да калыў чыккан казысы.

ТАМАН ТИРЄЄ 1. Тирешїї, атаандашуу. *Буга таман тиреп койсоў, эртеў эле сен жоголосуў.* 2. Бирєєгє таянуу, ишенїї. *Сенин таман тирериў бар, кам санаба* («Чалкан»). *Дал ушул чечимге таман тиреп бекинген намыстуу келин єз єргєєсїнє Манапбайды чакыртты* (Сыдыкбеков).

ТАМАН ТУЗАК 1. Жылкынын бутуна сала коюп кармоо їчїн жасалган сыйырт-

мак. *Тартылбайбы айласыз, Таман тузак арканга* (Тоголок Молдо). 2. *өт.* Бирөөгө кылган кастык, душмандык аракет, амал. *Билсеӈ, бул, бизге коюлган таман тузак деди Айгүл.*

ТАМАН ТУЗАК ТАРТУУ Бирөөнү алдап, амал менен, айла менен колго түшүрүү. *Же бир шумдук үчүн таман тузак тартып жатабы?* (Жантөшев). *Пудовкин нечен кыйын душманга таман тузак тарткан неме экен* (Бектенов). ***В.: Таман тузак салуу.*** *Анын чырмаар тузагына биз таман тузак салабыз* (Осмоналиев). ***Таман тузак коюу.*** *– Билсеӈ, бул бизге коюлган таман тузак, – деди Айгүл* (Жантөшев).

ТАМАН ЭЛИ Өтө семиз чыккан жылкынын казысына карата айтылуучу өлчөм. *Сойгон малы таман эли чыкты* ***В.: Таман казы.*** *Таман казы чыкты.*

ТАМАНГА КАГУУ Алдап-соолап мамиле кылуу. *Бирок Керимахундун мындай өнтөлөшү, тек бирөөнү таманга кагып түшүрөрдөгү амалы боло турганын Алым сезген болучу* (Жантөшев).

ТАМАНДА 1. Таманы менен ныктап басуу. 2. Бут кийимге таман салуу, таш таман кагуу.

ТАМАНДАТ таманда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАМАНДОО таманда этишинин кыймыл атоочу.

ТАМАНЕК Кичинекей.

ТАМАНЫ ЖЕРГЕ ТИЙБӨӨ 1. Өтө тез кыймылда болуу, тез жүгүрүү. *Жылдызкан таманы жерге тийбей ал кишиге чуркап барып жалына баштайт* (Байтемиров). 2. Аябай кубануу, толкундануу, токтоно албаган абалда болуу. *Байкуш эне баласы келатат деген жакшы кабар уккандан бери өзүн коёорго жер таппай, таманы жерге тийбей дедек болуп жүрдү* («Кыргызстан маданияты»).

ТАМАНЫ КЫЗУУ 1. Улам күч алып чуркоо, арышын кеӈири таштоо, токтоо бербей ээлигип калуу (ат жөнүндө). *Таманы кызып калганда, Таӈкы желдей зырылдайт* («Манас»). *Таманы кызыган ат оозун бербей ала качты* («Ала-Тоо»). 2. Бир нерсеге катуу киришип калуу, баш тартпай иштей берүү. *Таманыӈ кызып калган го, баш көтөрбөй калыптырсыӈ, – деп Асан иштеп жаткан жолдошун тамашалай кетти* («Чалкан»). *Молдоке, сиз арымыӈызды кере таштаганда бара-бара таманыӈыз кызыганда жазылчу сай күлүксүз* (Бейшеналиев).

ТАМАНЫ ТЕШИЛҮҮ Бир нерсеге улам бара берип жадоо, убара болуу. *Бир күндө үч жолу барып таманы тешилди. Беш-алты жолу удаа барып, таманы тешилип бүткөндө да көӈүлү калбайт, – деди* («Ала-Тоо»). ***В.: Таманы жыртылуу.*** *Таманы жыртылганча бара берди.*

ТАМАНЫН ЖАЛОО Бирөөгө кошомат кылуу, бөйпөӈдөп, көшөкөрлөнүп мамиле жасоо. *Ушунчалык кошоматчы киши экен, адамдын таманын жалоо анын адаты турбайбы деп таӈ калды* («Чалкан»). *Ошонун кунунун үстүнө кошооруӈду эптеп билдир, ошондо сенин таманыӈды жалап, а түгүл куштун сүтүн таап берүүгө да даяр экендигин айтат* («Чалкан»).

ТАМАНЫН ЖАЛТЫРАТУУ Жүгүргөн бойдон жөнөө, качуу. *Мындай кыйынчылыкка чыдай албай көздү жуумп, таман жалтыраттым* (Айтматов). *Революциянын душмандары тамандарын жалтырата беришсин! – деди Андрей* (Сасыкбаев).

ТАМАНЫН ТЫНДЫРБОО Тыным алдырбай жумшап туруу, жанын жай алдырбоо. *Байкуш жетимди сууга, отунга, малга да жумшай берип таманын тындырбады* («Ала-Тоо»). *Мында кайсы чекеӈ ысып олтурат, же таманыбызды тындырбаса* (Элебаев).

ТАМАНЫНА КИРЧҮ ТИКЕН МЕНИН ЧЕЧЕКЕЙИМЕ КИРСИН Ага келүүчү кырсык, кыйынчылык, оор абал мага келсин, мен тартайын, мен көтөрөйүн. *«Мырзанын таманына кирчү тикен менин чечекейиме кирсин!» – деген, мага бүгүнкү кылганы ушул болдубу?* (Осмоналиев).

ТАМАНЫНА МАЙ ТӨШӨӨ 1. Кадырлоо, сыйлоо, алпештеп, кастарлап асыроо, өнтөлөө. *Таманына май төшөп баккан баласы да* («Ала-Тоо»). 2. Жасакерленүү, кошомат кылуу, өтө эле бөйпөлдөп мамиле жасоо, жагынууга аракеттенүү. *Таманына май төшөп сүйлөшөт. Алар мени менен адегенде таманыма май төшөп сүйлөшкөн.*

ТАМАНЫНА ШИШ КАГУУ Кордук көрсөтүү, кыйноо, ызалоо. *Бойго жеткен кызы дагы таманыма шиш какчу болду* (Өмүрбаев).

ТАМАНЫНАН ЧАӇ ЧЫГУУ Көзгө илээшпей өтө тез чуркоо, учкаяктыгы, күлүктүгү көрүнүү. *Таманынан чаӈ чыккан күлүк.*

ТАМАНЫНДАГЫ ЖЕР ӨРТТӨНҮҮ Абдан ачууланУУ, заарын чачуу, заманасы таруу. *Кабарды укканда Осмонкулдун таманындагы жер өрттөнүп, ачуусуна чыдабай тике бастырып, атасынын үстүнө кирип барган* (Өгөбаев).

ТАМАНЫНЫН АЛДЫНАН ТАБУУ Оӈой жерден, дароо эле, тез эле таба коюу. *Ал жамандыкты таманынын алдынан табат деп таӈ калчу* («Ала-Тоо»). *Чындаса миӈ сомду ал таманынын алдынан табат, ага да кеппи деди* («Чалкан»). *Душманым жок дебе, таманыӈдын алдынан табылат деди* («Чалкан»). ***В.: Таманынын астынан табуу.*** *Көӈүлдөнсө таманынын астынан болсо да таап бере алат.*

ТАМАША 1. Көӈүл ачуу, шаттануу максатына ылайыкталган ар кандай шарттагы

оюн-кілкї, оюн-зоок, таў-тамаша. *Тамаша кылып мергени, Тарс атып, тїтїн булаткан* (Казыбек). *Кана, оюн-кілкї, тамашаўарды жасап бергиле көрөйїн, эригип келдим* (Жантөшев). *Майрамдык тамаша.* 2. Чындап эмес, ойноп сїйлөө, көўїл ачуу, кілкї чыгаруу иретинде. *Тамаша кылам, ой, ороўдобо жені жок* (Байтемиров).

ТАМАШАГА ЧАЛУУ Тамашага шоотуу, тамашага буруу. – *Сен сөзїўдї тамашага чалба, – деди ал, тигинин көўїлїн өзїнө буруп* (Сыдыкбеков).

ТАМАШАКЕЧ тамашакөй менен бирдей.

ТАМАШАКОР тамашакөй менен бирдей.

ТАМАШАКӨЙ Азилди, тамашалап сїйлөгөндї жакшы көргөн, шайыр. *Чынында мен ушундай тамашакөй, жайдары кыздарды жакшы көрөм* (Каимов). *Өмїрлїккө сайрандайсыў кілөсїў, Ачык-айрым тамашакөй мїнөзїў* (Элебаев).

ТАМАШАЛА Тамашага салуу, тамаша сөз айтуу, кілкї їчїн бура сїйлөө. *Кээде бирин-бири тамашалап жок жерден кілкї чыгарышат* (Байтемиров). *Ташбай да бир жактан тамашалады* (Сыдыкбеков).

ТАМАШАЛАШ тамашала этишинин кош мамилеси.

ТАМАШАЛОО тамашала этишинин кыймыл атоочу.

ТАМАШАЛУУ Тамаша иретиндеги, тамаша катарында. *Тамашалуу сөз менен эл арасы жандана тїштї* (Жантөшев).

ТАМАШАЧЫЛ Тамашакөй, тамашалап сїйлөгөндї жакшы көргөн.

ТАМБУР *диал.* Чарасы чоў, мойну узун комуз. *Дутар черттирип, тамбур чалдырып, мусалладан ичип* (Жантөшев).

ТАМГА 1. Белги катарында көбїнчө ысык темир менен басып тїшїрїлгөн из, так. *Малга тамга салуу.* 2. Жазуунун ариби, жазууда айрым тыбыштар їчїн алынган белги. 3. *өт.* Көўїлдө, жїрөктө сакталган из, запкы. *Жокчулук сөөгїмө тамга болду, Байларда малай жїрдїм таппай жолду* (Барпы).

ТАМГАЛА Тамга салуу, тамга белги тїшїрїї. *Тай кунанды тамгалап, Өзїмдїк кылып алгыла* («Эр Төштїк»).

ТАМГАЛОО тамгала этишинин кыймыл атоочу.

ТАМГАЛУУ Тамгасы, белгиси бар, тамга салынган.

ТАМЕКИ Никотини бар жазы жалбырактуу өсїмдїк жана анын тартуу же жыттоо їчїн кургатылып, майдаланып, атайын жолдор менен иштетилген жалбырагы. *Зууракан баккан тамеки, текши өсїп көзгө көрїнгөн* (Убукеев). *Тамеки тартчу элеўиз го, аксакал, келиўиз тарталы* (Байтемиров).

ТАМЕКИГЇЛ *диал.* Сабагы тамеки сымал тїк алган өсїмдїк. *Тамекигїлдїн жалбырагы чоў болот.*

ТАМЕКИЧИ Тамеки өсїмдїгїн өстїрїїчї. *Таластын тамекичилери. Батай чоў апам такшалган тамекичи, эмгектин ардагери аталган.*

ТАМПАЙ Шалакы, шелпейген, эби-сыны жок көрїнїштө болуу.

ТАМПАЙТ тампай этишинин аркылуу мамилеси.

ТАМПОН Канды, сары сууну, ириўди ж.у.с суюктуктарды сордуруу їчїн кебезден тоголоктоп, дакиге орогон дарыгердик буюм.

ТАМСИЛ Айбандарга же жаратылыштагы башка нерселерге берилген аллегориялык образдар аркылуу турмуштук окуяларды, адамдарды каймана мааниде сїрөттөгөн, көбїнчө ыр тїрїндө жазылган акыл-насаат маанисиндеги адабий чыгарма. *Тоголок Молдонун тамсилдери. Р. Шїкїрбековдун тамсилдери.*

ТАМСИЛДЕТ Ачык эмес, каймана тїрїндө айтуу.

ТАМСИЛЧИ Тамсил жазуучу, тамсил жазганга маш болгон жазуучу. *Кыргыз тамсилчиси Э.Ибраевдин тамсилдери окулду.*

ТАМТАЙ Кебетеси кетїї, жїдөө, темтейїї. *Таягына өбөктөп, Тамтайып турган бой салып* (Турусбеков). *Тамтайып жїргөн балдарды, Такыр этке тойдуруп* («Эр Төштїк»).

ТАМТАЙТ тамтай этишинин аркылуу мамилеси.

ТАМТАЎ: тамтаў-тумтаў басуу Тамтуў басуу, шыдыр басып кете албоо, чайпалып, жыгылып кетчїдөй болуп араў басуу.

ТАМТАЎДА Тамтаў-тумтаў басуу, сендиректөө. 2. *өт.* Байланышсыз, дайыны жок сїйлөө, так, даана айта албай жаўылуу.

ТАМТАЎДАТ тамтаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАМТАЎДОО тамтаўда этишинин кыймыл атоочу.

ТАМТЫК: тамтыгы чыгуу Жыртылуу, бїтїн жери калбоо, тытылуу, тамтыгы жок, бїтїн жери калбаган, тытылган.

ТАМУУ там этишинин кыймыл атоочу.

ТАМЧЫ Суунун же башка суюктуктун тамгандагы, тамчылап тургандагы бөлїктөрї. *Чаўкадым, каным катты, дарман кетти, Тамчы суу таўдайыма тамызган жок* (Їмөталиев). *Бирок, эмне экенин билбейм, канчалык кымырынып жїрсөк деле, тамчы дал желкеге тамаар эле* (Усубалиев). *Тамчыў менен аяп аны өпсөўөр, Өзїм сындуу өлгөндөргө буркурап* (Байгазиев). *Жамгырдын тамчылары.*

ТАМЧЫ КАНЫ КАЛГАНЧА Өмїрїнїн акырына чейин, башы жерге киргенче. *Ыракмат жаным! Сен їчїн, эл їчїн тамчы каным калганча кїрөшөм* (Жантөшев).

ТАМЧЫЛА Тамчы-тамчы болуп бөлїнїп тамуу.

ТАМЧЫЛАТ тамчыла этишинин аркылуу мамилеси.

ТАМЧЫЛОО тамчыла этишинин кыймыл атоочу.

ТАМШАН 1. Даам татканда же даам таткысы келгенде суктангандык, самагандык менен тилин кѳмѳкѳйүнѳ жабыштырып шилекей ирмѳѳ. *Сары майдын даамын татып, баары теӯ тамшанып калышты* (Абдукаримов). *Тамакты кѳрүп тамшана баштагандыгын байкап, жаны кейиди* (Убукеев). *Таамай жутпай кымызды, Тамшанып даамын татуучу* (Казыбек). 2. Жалпы эле бир нерсеге суктануу, аны самоо, сугу түшүү.

ТАМШАНТ тамшан этишинин аркылуу мамилеси.

ТАМШАНУУ тамшан этишинин кыймыл атоочу.

ТАМЫЗ I Тама тургандай кылуу, тамчылатуу. *Жүгѳрү жесе сааган уй, Булактай сүтүн агызат, Мезгилинде саабасаӯ, Эмчектен сүтүн тамызат* (Токомбаев).

ТАМЫЗ II Күйгүзүү, тутандыруу, жандыруу. *От тамызып, үйдү лапылдатып, жылытып жиберди* (Байтемиров).

ТАМЫЗГЫ Тезек, кѳмүр же башка ири отундарды тамызуу, тутантуу үчүн алдыда жагыла турган майда, куу отун, чырпык, куурай. *Койчу тамызгы терип келип, кара таштын үстүнѳ от жакты* (Сасыкбаев).

ТАМЫЗУУ тамыз этишинин кыймыл атоочу.

ТАМЫЛЖУУ тамылжы этишинин кыймыл атоочу.

ТАМЫЛЖЫ Бети кызарып нурлануу, кѳшүлүү, магдыроо. *Айнанын бети тамылжып, кѳздѳрүнѳн от чагылыша түштү* (Абдумомунов). *Күндүн эртеӯ мененки нуру чачырагансып, анын ак саргыл жүзү тамылжыйт* (Сыдыкбеков).

ТАМЫЛЖЫТ тамылжы этишинин аркылуу мамилеси.

ТАМЫР 1. Ѳсүмдүктѳрдүн жерге орунтукталып турушун, суу же башка азык заттарын ѳзүнѳ тартып, тамактанып туруусун камсыз кылуучу жер астындагы бѳлүгү. *Жаа, жаа жамгырым, жамгырым, Жумшарт эгин тамырын* (Осмонов). *Бактын тамыры. 2. анат.* Кан жүрүү жолдору, кан тароочу түтүкчѳлѳр. *Даниярдын маӯдайындагы кан тамырлары жарылып кетчүдѳй кабарган* (Айтматов). *Тамырчылар тамырымды кармап, табыптар тамак берет* (Жантѳшев). *Ошол чырак ѳмүрүӯдү жаркытып, Тамырыӯа кан-сѳл болот билемин* (Мамазаирова). 3. Дос, достошкон адамдар. *Кедеӯ дос «Тетиги келе жаткан Муӯдубай тамыры экен» – деди.* («Эл адабияты»). *Кубанып тосту жолуӯдан, Токо, курбукурдаш. тамырыӯ* (Калык). – *Ой, ыракмат, Андрей тамыр!* (Сасыкбаев). *Тамыр сѳѳк куда бар, Тамашага жуда бар* (Калмырза).

ТАМЫР ЖАЮУ Бекем орношуп, алынышып алуу. *Жер тамырынан эл тамыры кѳп эмеспи. Дагы бир элдин-журттун арасына түп байлап, тамыр жайып жүрѳбү?* (Садыбакасов). *Мурдатан тамыр жайган жат кѳрүнүштѳр, бурмалоолор оор илдеттен бетер биздин бардыгыбызга жүк болууда.*

ТАМЫР КАРМОО Тамырчылык кылуу, сыркоо адамдын ысык-суугун, илдетин билүү аракетин кылуу.

ТАМЫРЛА Тамыр жаюу, тамыр алуу (ѳсүмдүктѳргѳ карата). *Кѳчѳттѳр кѳгѳрүп тамырлап калыптыр* (Убукеев).

ТАМЫРЛАТ тамырла этишинин аркылуу мамилеси.

ТАМЫРЛУУ Тамырлары жайылган, кѳп, тамырлары кѳбѳйгѳн, жыш.

ТАМЫРЧЫ Тамыр кармаган табып.

ТАМЫРЫН ЖАЮУ Ѳсүү, ѳркүндѳѳ, жайылуу, таралуу.

ТАМЫРЫН ТАРТУУ Сырын тартуу, ички сырын билүүгѳ тырышуу, байкоо.

ТАМЫРЫН ТАРТЫП КѲРҮҮ Алдыртан, акырындап сырын билүү, кѳӯүлүн, оюн билүүгѳ аракеттенүү, байкоо. *Душмандын тамырын тартып кѳрүп, мындай тыянакка келишти* («Ала-Тоо»). *Мен анын тамырын тартып кѳрүп ѳзүм кабар кылайын деп убада берди* («Чалкан»). ***В.: Танабын тартып кѳрүү.*** *Ишинин танабын тартып кѳрдү да белгилүү бир пикирге келди* («Ала-Тоо»). ***Танабын тартуу.*** *Жалий эки жактын танабын тартып, Чоюбек болуш менен Байымбет акындын ар кимине ѳзүнчѳ мамиле жасоодо* (Бейшеналиев). ***Жибин тартып кѳрүү.*** *Ар бирибиздин жибибизди тартып кѳрдү да, «жарайт, балдар, баарыӯар барасыӯар», – деди* (Сыдыкбеков). ***Тамырын тартуу.*** *Тамырын тартып сүйлѳшүүгѳ ѳтѳйүн* (Бейшеналиев). *Таксыры менен нѳкѳрү тымызын тамыр тартыша күчтѳрүн сынап байкашты* (Бейшеналиев).

ТАМЫРЫНА БАЛТА ЧАБУУ Ѳмүрүнѳ зыян келтирүү, бир кырсыкка учуратуу, жок кылуу, жоюу. *Зулумдардын тамырына балта чабабыз деди* (Сыдыкбеков). *Жаш ѳмүрүнүн тамырына балта чабуу коркунучу күчѳй баштады* (Сасыкбаев). ***В.: Тамырын кыркуу.*** *Ууруларды тамырын такыр кыркуу керек деп ачууланышты* («Ала-Тоо»). *Кылгылыкты кылыптыр, Тамырын такыр кыркыптыр* («Манас»). ***Тамырын соолтуу.*** *Бир кезде ыдык кѳрсѳткѳндѳрдүн тамырын соолтом* («Ала-Тоо»). ***Тамырын үзүү.*** *Бай-манаптардын, кулактардын экономикалык күчүн жана алардын массага болгон таасиринин тамырын үздү* («Кыргызстан тарыхы»).

ТАН 1. Моюнга албоо, карама-каршы жыйынтык чыгаруу, тескерисинче айтуу. *Кылмышын тана албоо. Чындыкты тана албайт. 2.* Жадоо, кѳӯүлү калуу, жүрѳккѳ тийүү. *Этти танып, дан болсо деп калдык* («Ала-Тоо»). *Кеӯ Ала-Тоо мынча неге том-*

сордуў, Бооруўдагы элиўди сен тандыўбы? (Турусбеков).

ТАН Баа берїї.

ТАНА I Бир жаштан єткєн эркек торпок. *Жалчы жїрїп тапканыў жалгыз тана, Таап алган байкуштар, танаў кана?* (Тоголок Молдо).

ТАНА II Єєнєп кесїї, єєнєє.

ТАНА III Эркек тана, эркек бала. *Жакамда эч бириў жок тана кєрдїм, Парзант деп кєп ыйладым, зыркырадым* («Эл адабияты»).

ТАНАЗАР АЛБОО Кєўїл бурбоо, анча маани бербєє. *Элдин азып-тозуп бараткан маалында таназарына албай, эми їрєйї учту* (Осмоналиев). *Суусардын ички кайгысын эч ким деле таназар алган жок* (Бердикеев). *Анын кєєдєнїн кєтєрє баштаганын эч ким деле таназар алган жок* (Ашымбаев). ***В.: Таназарына илбєє.*** *Арзымат канчалык їлїрєйїп ыйламсырай карабасын, Ханы караманча кашайып, анын телмиргенин таназарына илбей мисирейди* (Бейшеналиев).

ТАНАП 1. Аркан, бир-бири менен байланыштырылган, тїйїштїрїлгєн жип. *Алтымыш кулач танап.* 2. Гектардын $^1/_6$ бєлїгїнє туура келген жер чени. *Бир танап жерин айдатпай, Бир кулак суусун байлатпай* (Токомбаев). *Ємїрзак миў башынын жїздєгєн танап жерлерине суу кандай керек болсо, биздин їч танап жердеги жїгєрїгє суу ошондой керек эле* (Абдукаримов).

ТАНАПИС Сабак арасындагы дем алуу убактысы, тыныгуу.

ТАНАТОЛОГ Танатология боюнча адис.

ТАНАТОЛОГИЯ Єлїмдїн себебин, механизмин, белгисин изилдєєчї илим.

ТАНАЧАР Эки жаштагы торпок.

ТАНГО *муз.* 1. Жай жылып, термелип бийленїїчї бий, о.э. ушундай жай ыргактагы музыкалык чыгарма.

ТАНДА Кандайдыр бир сапаты, белгиси боюнча башкалардан ажыратып ылгоо, ажыратып бєлїї. *Їйрєн, танда єнєрдї, Єнєр менен єрчїйт эл* (Їмєталиев). *Конуш тандап Арпадан, Коргон-Ташты жайладык* (Осмонов).

ТАНДАЛ танда этишинин туюк мамилеси.

ТАНДАЛМА Тандалган, тандалып алынган, мыкты, келишкен.

ТАНДАМАЛ Мыкты, жакшы, келишкен, тандалып алынган. *Кыргыздын асыл тукум тандамал аты.*

ТАНДАМАЛУУ Тандалган, ылганган. *Каныбек мындай тандамалуу ат эмес, жєнєкєй чоў ат да минип кєрбєгєн* (Жантєшев).

ТАНДАТ танда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАНДЕМ 1. Отурчу орундугу биринин артынан бири жайгашкан эки орундуу велосипед. 2. Бир єзєккє бирдей кызматтагы тетиктери биринин артынан бири жайгашкан агрегат, машина.

ТАНДОО танда этишинин кыймыл атоочу.

ТАНДЫР I Жїн аралаштырып абдан ийленген чоподон жасалган нан бышыруучу очок. *Короонун тєр жагындагы тандырда бир аял от жагып жатат* (Жантєшев).

ТАНДЫР II тан этишинин аркылуу мамилеси.

ТАНДЫРЧЫ *диал.* Атайын тандыр жасай турган киши. *Сапалчы, гєзєчї, тандырчы кишилер болот.*

ТАНК Замбирек жана пулемёттор менен жабдылган, жолсуз жерлерде да жїрє бере турган, каз тамандуу, брондолгон согуштук машина.

ТАНКА *адаб.* Япон поэзиясындагы бири-бири менен уйкашпаган, беш саптан турган чакан ырлардын єзгєчє формасы. Анда алгачкы їч сапта негизги ой айтылат да, акыркы эки сапта жогорку ойдон жыйынтык чыгарылат.

ТАНКЕР Ичине суюк заттар куюуга ылайыкталып жасалган жана ошол суюк заттарды ташуучу кеме. *Нефти ташуучу танкер.*

ТАНКЕТКА 1. Пулемёт менен куралданган тез жїрїїчї кичинекей танк. 2. Аялдардын жайында кие турган жеўил бут кийиминин бир тїрї.

ТАНКИСТ Танк айдоочу согуштук кызматкер. *Танкист, учкуч, кєзгє атуучу мергендер* (Маликов).

ТАНОО 1. Мурундун дем алуучу тешиктери. *Таноосу кеў. Таноолору кыпчылуу.* 2. Ошол тешиктердин эки жак капталдары. *Жумаке семиздигинен ынтыгып, таноолорун дердеўдетет* (Жантєшев).

ТАНООЛУУ Таноосу чоў, таноосу кеў. *Таноолуу мурдунун їстї кайкы, кара тору кашы Айдарбек* (Жантєшев).

ТАНООНУ ЖАРУУ Кандайдыр бир нерсенин кїчтїї же жагымсыз жыты катуу таасир этїї. *Балыктын жыты сиўген кийимдин кїлїмчї жыты таноону жарып бара жатты* (Укаев).

ТАНООСУ ДЕРДЕЙЇЇ Кєтєрїлїї, кєєп кетїї. *Бул атагыма жер баспай, таноом дердейип калса керек* (Осмоналиев).

ТАНООСУ КЫПЧЫЛУУ Абдан ачуусу келїї, жини келїї, сурдануу маанисинде. *Алымды караган сайын каны ичине тартып, таноосу кыпчылат* (Осмоналиев). *Ушинтип шылдыўдайсыўбы! – деп Сакынын таноосу кыпчылат* (Осмоналиев).

ТАНТАНА 1. Уу-дуу, каўыр-кїўїр, музыка. 2. Салтанаттуу чогулуш (1920-жылы колдонулган термин).

ТАНТИ *диал.* 1. Боорукер. 2. Март, берешен, колу ачык. – *Бали, атаўа ырахмат. Танти экенсиў, деди їксїйгєн тон кийген*

башка айылдык ўзиктөй чоў абышка бак-бак унчугуп (Абдыраманов).

ТАНТУУ ***танты*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАНТЫ Орунсуз сөз сўйлөө, дайынсыз тантырап сўйлөй берўў. *Элге жаман көрўнөт, Эби жок тантып сўйлөгөн* (Барпы).

ТАНТЫК 1. Так сўйлөй албаган, тили так эмес, чулдур. 2. Тантыраган, оозуна келгенди тантый берген. 3. Мааниси жок, супсак, тантырак. *Тантык экен ыры деп, Кўйгўзөт ичти куйкалап* (Тоголок Молдо).

ТАНТЫРА Дайынсыз сўйлөө, келжирөө, тантуу. *Кокус бирөө болбосо да бирөө тантырап коюшу мўмкўн* (Жантөшев).

ТАНТЫРАК Сандырак, маанисиз. *Бўгўн андай тантырак тўштөр туурасында ойлонгудай алым жок – деди, алдын алып эле ойлонгусу келбей* (Жусубалиев).

ТАНТЫРАТ ***тантыра*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАНТЫРОО ***тантыра*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАНТЫТ ***танты*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАНУУ ***тан*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЎ I Тўн караўгысы тарап, айланага жарык кире баштаган кез, кўндўзгў маалдын башталышы. *Таў жели ичиркентип бетке согот* (Мидин). *Таў сўрўп жаўы атканда, Эрик жел ойноп чапканда* (Бөкөнбаев). *Сагынып сенин аруу ак таўыўды, Көз жаш болуп жылгаўдан акканымды* (Байгазиев).

ТАЎ II Кээ бир айбандардын (мис. бөкөндўн) куйругунун астындагы ак тилкеси.

ТАЎ III 1. Ороп, чырмап байлоо. *Балбандар аттан тўшўп даярданды, Бооруна, аркасына тердик таўды* (Маликов). *Таўылчакты таўгыла.* 2. Сынган же чыккан жерди ордуна келтирип, бекем ороп байлоо. 3. Эркине, оюна койбой атып бир нерсени өткөрўўнўн, же бирөөнў макулдатуунун ж.б. аракетин кылуу, асылып сунуш кыла берўў, таўуулай берўў.

ТАЎ АТУУ Жакшылык болуу, жакшы кабар угулуу. *Достум, сен экөөбўздөйлөргө көптөн самаган таў атты* (Бейшеналиев).

ТАЎ АШУУ ***таў ашыруу*** менен бирдей. *Экиден сууп, экиден, Аттардын баары таў ашсын* (Жантөшев).

ТАЎ АШЫРУУ 1. Алыс жол жўрўп келгенден кийин отко койбой (чөп бербей) каўтара байлап коюу, суутуу (жылкыга карата). *Атынын ээрин алып, таў ашырып койду.* 2. *өт.* Эч нерсе бербей ачка коюу, так катыруу, кезээртўў. *Бир нерсе бербейсиўби? Бизди таў ашырасыўбы? – деп жолдошун тамашалады* («Чалкан»).

ТАЎ ДЫК САЛУУ Таў ата баштоо, таў жээк салуу, таў сўрө баштоо. *Таў дык салды Чолпон жаркырап* (Абдыраманов).

ТАЎ ЖЭЭК САЛУУ Таў ата баштоо, таў сўрўў, таў шооласы билинўў. *Таў агарып, жээк салып, Тўндўк жабуу серпилди* (Токобаев).

ТАЎ ЗААР Таў ата, ўрўл-бўрўл эртеў менен эрте. *Таў заардан каш карайганга чейин аттан тўшпөй чарбачылык менен алек* (Мырзаев).

ТАЎ КАЛУУ Кўтўлбөгөн жерден болгон коркунучтуу, же кызыктуу окуяга, же кандайдыр бир тўшўнўксўз нерсеге таўдануу, таўыркоо. *Мен анын мындайлыгына өтө таў калдым. Кыдырбектен кат келбей калса, өзўнө өзў таў кала турган* (Абдукаимов). *Мен да алардын кабарсыз болушуна таў калам. Табият – кыйын табышмак, Таў калам дайым карасам* (Токомбаев). *Адам таў каларлык кыйын иш.*

ТАЎ КАРАКЧЫСЫ Таў атарга жакын калган, таў агарып келе жаткан убак. *Таў каракчысында айылдан узай бердик* («Ала-Тоо»).

ТАЎ КУЛАН ӨӨК БОЛГОНДО Таў атып келе жатканда, ўрўл-бўрўлдө. *Таў кылайып сөгўлўп, Кулан өөк болгондо* («Манас»). ***В.: Таў сөгўлўў.*** *Таў кашкайып сөгўлдў.* ***Таў сўрўў.*** *Таў сўргөндө жолго чыктык* («Ала-Тоо»). ***Таў супа салуу.*** *Таў супасын салыптыр, Тараза жылдыз так ордуна барыптыр* («Эр Табылды»).

ТАЎ СЎРЎЎ Таў атуу, жарык боло баштоо. *Аўгычакты таў сўрўп, Чыга келди алтын кўн* («Мендирман»).

ТАЎ-ТАМАША Оюн-кўлкў, шаттык, сайрандоо. *Таў-тамаша, кўлкў-шат, Айлананы карасаў* (Шамшиев). *Таў-тамаша башталды, Кўлўктөр тандап чабылып* (Шўкўрбеков).

ТАЎГАК Кандайдыр бир буюмдардын, нерселердин жыйналып, тўрмөктөлўп оролуп, таўгыч менен таўылган тўрў, таўылчак. *Кездеменин таўгагы. Кагаздын таўгагы.*

ТАЎГАКТА Таўгак кылып таўуу, таўгак-таўгак кылуу.

ТАЎГАКТАЛ ***таўгакта*** этишинин туюк мамилеси.

ТАЎГАКТАТ ***таўгакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЎГАКТОО ***таўгакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАЎГЫ МАКШАР *дин.* Акыркы сурак кўнў. *Энекеў мен бейбактын мойнунда, Беш балбандын каны бар. Таўды макшар кўнўндө, Беш балбандай момунга, Кара эшек болор эбим бар* («Семетей»).

ТАЎГЫЧ 1. Таўгактарды, ар кандай жўктөрдў ж.б. таўа турган жип-шуу, боо, сызма. 2. Сынган же чыккан жерди ордуна келтирип таўуучу, таўа билген киши.

ТАЎДАЙ Ооз көўдөйўнўн жаа формасында ийилген ўстў жагы, тилдин ўстўўкў жагы.

Таӯдайы кургап, тил катып, Кїндєп, тїндєп жол тартып («Манас»).

ТАӮДАЙЫ КАТУУ Абдан суусоо, тили оозуна батпоо, тили кургоо. *Таӯдайым катып, басууга да дарманым келбей калды* («Ала-Тоо»). ***В.: Таӯдайы кургоо.*** *Кыдырбайдын таӯдайы кургап, тили шуудурап, каны катканcыды* (Сыдыкбеков).

ТАӮДАЙЫ ТАК КАТУУ 1. *к.* ***таӯдайы катуу.*** *Керели кечке машыгып, чарчапчаалыкканыӯда таӯдайыӯ так катып, тамчы суу ууртасам дейсиӯ* (Абакиров). 2. Абдан суктануу, эӯсєє. *Сонунбаланын кыз кезинде далай жигиттердин таӯдайы так каткан деген сєз эмдигиче айтылып жїрєт* (Осмоналиев). *Анын кыздардыкындай сулуу сымак келген ажарына, сыпаа мїчєсїнє нечен кыздардын таӯдайы так каткан* (Ашымбаев).

ТАӮДАЙЫ ТАКЫЛДОО Бир нерсени єтє самоо, эӯсєє. *Таӯдайы такылдап жїгїрїп жетти. Аны кєрсєк дегенде таӯдайыбыз такылдачу эле* («Чалкан»).

ТАӮДАЙЫНАН БАЛ ТАМУУ Уккулуктуу кылып, куюлуштуруп, єтє чебер, чечен сїйлєє. *Сєз кезегин таӯдайынан бал тамган чечендерибизге берсек деген ой бар.*

ТАӮДАЙЫНАН ЧАӮ ЧЫГУУ Такылдап сїйлєє, чечекейи чеч болуу, шакылдап сїйлєє. *Сабиранын таӯдайынан чаӯ чыгып, мыкты сєз айтты* (Сыдыкбеков). *Ал сїйлєгєндє таӯдайынан чаӯ чыгып, элди єзїнє тартчу* («Ала-Тоо»). ***В.: Тилинен чаӯ чыгуу.*** *Эки колду жая салып, тилинен чаӯ чыгып, барган сайын кызый берди* («Ала-Тоо»).

ТАӮДАЙЫНДА СЄЄЛЇ БАР *к.* ***тилинде сєєлї бар.***

ТАӮДАН Таӯ калуу, таӯыркоо. – *Сиз мени кайдан таанийсыз? – деп, Каныбек таӯдана карап калды* (Жантєшев). *Мен аны таӯдана карап кыйлага турдум да, їйдї карай чу койдум* (Усубалиев).

ТАӮДАНДЫР ***таӯдан*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАӮДАНТ ***таӯдандыр*** менен бирдей.

ТАӮДАНУУ ***таӯдан*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАӮДЫ АППАК АТЫРУУ Тїнї бою уктабай, кирпик ирмебей чыгуу. *Таӯды аппак атырдым* («Ала-Тоо»).

ТАӮКЫ Таӯга маал учурдагы, таӯ маалындагы. *Жайлоодогу таӯкы аяздын илеби кайта элек* (Абдумомунов). *Таӯкы уйку. Таӯкы жел.*

ТАӮКЫ КУЙРУКТАН, АЗЫРКЫ ЄПКЄ Ар нерсенин єз убагында, кечигип, кїтїп чоӯ нерсе алганча, єз убагында аз нерсе болсо да алган жакшы деген мааниде. *Асмандын башын айтып, башты оорутпачы, таӯкы куйруктан азыркы єпкє деген* («Ала-Тоо»).

ТАӮКЫТ *диал.* Сын, сынга алуу.

ТАӮСЫК Эӯсегендик, самагандык, єтє каалагандык. *Тєрага да алардын жообуна таӯсык эмес эле.*

ТАӮУУ ***таӯ*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАӮУУЛА Эркине койбой макулдатуу, бир нерсени єткєрїїнїн, алдыруунун ж.б. аракетин кылып, кайра-кайра таӯа берїї.

ТАӮУУЛОО ***таӯуула*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАӮШУУ ***таӯшы*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАӮШЫ 1. Мукам їн менен кубулжута сайроо. *Токою жашыл бїр алып, Булбулдары таӯшыган* (Токтогул). *Келгин куштардын таӯшыган їндєрї жїрєктї эргитет* (Сасыкбаев). 2. Кубулжуган їн менен жагымдуу ырдоо. *Таӯшыган мыкты акын. Булбулдай таӯшып ырдоо.*

ТАӮШЫТ ***таӯшы*** этиштин аркылуу мамилеси.

ТАӮЫЛ ***таӯ*** этишинин туюк мамилеси.

ТАӮЫЛЧАК Таӯылып коюлган кичирээк таӯгак. *Машина токтогондо таӯылчактарын кєтєрїшкєн студенттер жабалактап тїшїп жатышты* («Кыргыз Руху»).

ТАӮЫРАЙ Келте, чолок болуп, теӯирейген кєрїнїштє болуу. *Мурду таӯырайган киши.*

ТАӮЫРАЙТ ***таӯырай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАӮЫРАКАЙ Таӯырайган, келте, чолок кєрїнїштє болгон. *Мурду таӯыракай жигит чєнтєгїнєн чакыруу кагазын сууруп чыкты.*

ТАӮЫРКА Таӯ калуу, таӯдануу. *Таӯыркап кароо. Таӯыркаган бала эки жагын элеӯдеп карайт* («Ала-Тоо»).

ТАӮЫРКАТ ***таӯырка*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАӮЫРКОО ***таӯырка*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАП I 1. Жок, жоголгон нерсени кезиктирїї, учуратуу. *Батыш жїктїн астынан аӯтарып жатып, мылтыгын таап берди* (Байтемиров). *Тапкан сїйїнєт, тааныган алат* (макал). *Туура жолду табат элем тїздєнсєм, Те илгертен кєндїм болгон догмага* (Байгазиев). *Азыр да жытын сезем ошол нандын, Таппасмын андай нанды кыдырсам да* (Байгазиев). *Мен сага кантип жетип, таап тактайм, Ачылып, чечилчїїдєй бу кїндєрдї* (Сариева). *Жо-жок, мени кафелерден таппайсыӯ, Жер кудайы дыйкандардан карагын* (Кулумбаев). 2. Пайда кылуу, жаратуу, киреше киргизїї. *Олжо тап. Бирди тапсаӯ, кийип єт, айдалыӯды кубантып* (Токтогул). *Айла тап. Акыл тап. Амал тап. Эбин тап.* 3. Туш келїї, дуушар болуу, кабылуу. *Бечаранын ажал таап, дїйнєдєн кайтышы биздин кабыргабызга баткан* («Ала-Тоо»). *Сен мени тапкан алтын кїз келип санаамды, Сапырып кетти,*

ансайын жүрөк оорутуп (Мамазаирова). *Каза тапты.* 4. Төрөө, дүйнөгө жаратуу. *Уул тапты.* 5. Табышмактын, жашырын сырдын ж.б. жообун, аныгын билүү, билип айтып берүү. *Токто жүрөк толкубагын сабыр эт, Шыбырашкан жылдыздардын сырын тап* (Турусбеков). *Табышмактын жообун таба алышпай, балдар көпкө ойлонушту.* 6. Эсептөө, эсеп кылуу, ылайык көрүү. *Ылайык таптык баарыбыз, Бактылуу баатыр беренди* («Курманбек»). *Макул тапты. Туура тапты.*

ТАП II 1. Ысыктын, жылуулуктун илеби. *Очоктогу от өчүп, үстү бозоруп, уламдан улам табы кетип баратат* (Байтемиров). 2. Саламаттык, ден соолук, дарман, күч-кубат. *Табым жок, кыйналып жүрөм* («Ала-Тоо»). *Табыңыз кандай?*

ТАП III Жүгүрө турган, ала турган абалга жеткендик, ошого жарактуу абал (күлүк ат, алгыр куштарга карата). *Күлүк табында, балам!* (Сыдыкбеков). *Тапка келбес бүркүттү Жалгыз чыгып салбагын* (Токтогул).

ТАП IV Чак, учур, кез, мезгил. *Жүдөп калган табымда, Сапардан келген чагымда, Жүзүңдү көрдүм, арман жок* («Манас»). *Балтыр этиң толо элек, Балбан табың боло элек* («Манас»).

ТАП V 1. *тар.* Карама-каршы көз караштагы социалдык катмар. *Жумушчу табы.* 2. Оюулары бириники экинчисине кынаштырыла турган шырдактын эки бет кийизи.

ТАП VI: тап берүү Бир нерсе менен чаап, уруп жибергидей, качырып киргидей ыкыс берүү, обдулуу.

ТАП VII: тап-тап Чапканда, чапкылап сабаганда, тапылдап түшкөндө (тамчы ж.б.) чыккан дабыш.

ТАП БЕРДИРҮҮ Чий согууда чийдин баш-аягын кара жип менен ийректөө же кара жүн менен чыбыктоо.

ТАП ЖЫЛДЫРБОО 1. Ордунан козголтпоо, эч жакка кетирбөө, баргызбоо, бура бастырбоо. *Балам ыйлаак, тап жылдырбайт* (Жантөшев). *Күзөтчүлөр бизди тап жылдырбайт* («Ала-Тоо»). 2. Биреөгө эч нерсе бербей, зыкымдык кылуу, колунан эч нерсе чыгарбоо, сараңдык кылуу, битирөө. *Миңбаш тап жылдырбады, сараңдыгы киндөн-киңгө күчөдү* (Абдукаримов).

ТАП ТЕШИКТЕП САЛУУ Абдан жылчыксыз кылуу, билингис кылып, бекитип, бышыктап коюу деген мааниде колдонулат. *Терезелерди тап тешиктеп салыптыр.*

ТАП ЭТИНЕ КЕЛҮҮ Алгыр куштардын аңчылык кылууга, күлүктөрдүн чабууга ылайык келип, тапталып калган учуру. *Тап этине келе элек, Жүгүрөр кези боло элек* («Семетей»).

ТАПАЛАК *диал.* Жашынмак оюну.

ТАПАН I таман менен бирдей.

ТАПАН II 1. Алчы, таа жактары жонулган, өкчөгөндө же алчысынан, же таасынан конуучу чүкө. 2. *өт.* Куу, митаам, айлакер. *Силердей тапан студенттерди көргөн эмесмин* (Бейшеналиев). *Ал алчы, таасын жеген тапан бала.*

ТАПАНДЫК Куулук, митаамдык, айлакердик.

ТАПАНЧА I Жакын жерден атууга ылайыкталган кичинекей кол курал. *Аңгыча болбой тапанчанын үнү чыкты* (Абдукаримов).

ТАПАНЧА II *диал.* Көмөч казан жана ага бышырылган нан.

ТАПКАН ЭКЕНСИҢ Айткан сөз туура болбой калганда, жаңылышканда, же жакпаган нерсени сүйлөп койгондо кагуу, мыскылдоо, жактырбоо, же какшык иретинде колдонулат. *Сен ууруну тапкан экенсиң! – деп мыскылдуу какшыктап койду* («Чалкан»).

ТАПКӨЙ Тажрыйбалуу саяпкер. *Айдап келет алыстан, Тапкөй болсо ээси* (Молдо Кылыч).

ТАПКЫЧ 1. Табышкер, табаган. 2. Кыраакы, тез байкагыч, зээндүү. *Айла тапкыч акылман, Берен Бакай карыга айт* («Манас»).

ТАПКЫЧТА Табуу аракетин кылып издөө сураштыруу, иликтөө.

ТАПКЫЧЫЛ тапкыч менен бирдей.

Т***АПОЧКА*** Такасыз, жеңил бут кийимдин бир түрү. *Бир бутундагы тапочкасы жерге түшүп калганын да сезбейт* (Каимов).

ТАППАСАҢ СЫЙПАЛАП КАЛ Дал өзүн таптың, так үстүнөн чыктың деген мааниде айтылат. *Таппасаң сыйпалап кал! ырас айтпадыңбы деп санын чаап кубанды* («Ала-Тоо»).

ТАПСИР Курандын айрым аяттарын които руп чечмелөө. – *Э-э, молдоке, бетиңе куран жайып тапсир жаттаганың менен, шарыятты анча билбейт экенсиң?!* (Сыдыкбеков).

ТАПТА I 1. Ныгыруу, тегиздөө, тапталтуу үчүн би р нерсенин үстүнөн тебелөө, салмактуу нерсе (мис. моло таш) менен бастыруу. *Кырман тапта. Жол тапта. 2.* Жуулган кирлерди бүктөп, бырыштарын алакан менен басып тегиздөө. *Жылдызкан үнү менен көйнөк-көнчөгүн жууп, кургатып, таптап алат* (Байтемиров). 3. Кетмен, соконун тиши, чалгы ж.б. куралдардын мизин жукарта чаап курчутуу.

ТАПТА II Табына келтирүү, жаратуу (алгыр куш, бүркүт же күлүктөргө карата).

ТАПТАЛ тапта этишинин туюк мамилеси.

ТАПТАТ тапта этишинин аркылуу мамилеси.

ТАПТАШ тапта этишинин кош мамилеси.

ТАПТИШ Текшерүү, артынан түшүү. *Тап-*

тиштеп сураштырсак, бай-манаптар менен анын астыртан байланышы бар имиш (Баялинов).

ТАПТОО тапта этишинин кыймыл атоочу.

ТАПТЫК Тапка таандык, таптык мїнездє. *Биздин заман – болот жїрєк, Таптык кїчїн чыйраткан* (Бєкєнбаев).

ТАПЧЫЛ Белгилїї бир тапты жактоочу. *Каным – тапчыл, єз табымды сїйємїн* (Бєкєнбаев).

ТАПШЫР 1. Милдеттендирїї, бир нерсени орундоону бирєєгє буюруу, табыштоо. *Иш тапшыр. Баланы окутууну сага тапшырам.* 2. Єткєрїп берїї. *Їйїнє абышканын кайра бардым, Тапшырдым єз колуна ошол чалдын* (Шамшиев).

ТАПШЫРМА Орундоо, аткаруу їчїн бирєєгє тапшырылган, буйрук кылынган иш, жумуш. *Єзїм сїйгєн, єзїм кирген партия, Берчи мага кыйын-кыйын тапшырма* (Їмєталиев). *Сабак башталды, мугалим їй тапшырмасын сурап жатат* («Кут билим»).

ТАПШЫРТ тапшыр этишинин аркылуу мамилеси.

ТАПШЫРУУ тапшыр этишинин кыймыл атоочу.

ТАПШЫРЫЛ тапшыр этишинин туюк мамилеси.

ТАПЫЛДА Баскандан, чуркагандан тактай чапкандан чыккан дабыш. *Терезенин тїбїнєн бирєє тапылдап чуркап єттї* (Кадырова).

ТАПЫР: тапыр-тупур Тапыраган дїбїрттїї дабыш. *Сырттан жїгїргєн кишинин тапыр-тупур табышы чыгар замат, эшик шарт ачылды* (Жантєшев).

ТАПЫРА Тапыр-тупур этїї, дїбїрттїї; тапыр-тапыр эткен дабыш чыгаруу.

ТАПЫРАТ тапыра этишинин аркылуу мамилеси.

ТАПЫРОО тапыра этишинин кыймыл атоочу.

ТАР 1. Эни, кєлємї тайкы, кууш, кеў же жайык эмес, кысылыш. *Тар орун. Тар їй. Єтїгїў тар болсо, дїнїйєнїн кеўдигинен не пайда* (лакап). 2. Жетишсиз, кемчил, кысталыш, кененчилик эмес. *Убакыт тар болуп калды. Оокаты тар кедейчилик заман эмес. Тар жерде бирдеме дешке болбой турат. Тар жол, тайгак кечїї.*

ТАР ЖОЛ, ТАЙГАК КЕЧЇЇ Кыйынчылык, кысталыш мезгил. *Тар жол, тайгак кечїїдє сенин кыларыў ушул беле?* («Кыргызстан маданияты»).

ТАР ЭШИК, ТАР БОСОГО Єзїнчє кеўири їй-жайга ээ болбогондук, кысталыш жер, жайлуу эмес орун. *Тар эшик, тар босогодо отурсак, алардын бизге келгени анча оў болбой калар* («Ала-Тоо»).

ТАРА I Ташылуучу же сакталуучу товарлар салына турган ар кандай нерселер (їкєк, чанач, кап ж.б.).

ТАРА II 1. Чачтын, кылдын ж.б. чачышын, уйпаланганын кетирїї, тегиздєє їчїн тарак менен сыдыруу. *Кундуздай кара чачтарын, Кубултуп єрїп тараган* (Осмонкул). *Ызааттап алик алгандай, Сакалын сылап тарады* (Жантєшев). 2. Тарам-тарам кылуу, тарам-тарам кылып сыйдалоо. *Тарамыш тарап отурган кемпир.* 3. Туш-тушка бєлїнїп, бириндеп кетїї, бытыроо. *Отургандар їйлєрїнє тараашты* (Жантєшев). *Тарап жылдыз суюлуп, Таў жарылып кашкайып* (Осмонкул). 4. Жайылуу, белгилїї болуу. *Анын Москвага бара тургандыгы небак тараптыр* (Байтемиров). *Єлкєбїзгє тарады, Том-том болгон жыйнагы* (Осмонкул). 5. Жоюлуу, жок болуу, мурдагы калыбына келїї. *Ачуусу тарады. Масы тарады. Шишик тарады.* Бир негизден, тукумдан бєлїнїп, таралып чыгуу. *Орозойдон тараган, Кара мїртєз Жакып хан* («Манас»). *Бир тукумдан тараган ага-инилїї туугандар.*

ТАРАБА Орозо айында ар кїн куптан намазынан кийин окула турган кошумча намаздын аты. Жыйырма мертебе жыгылып туруп окуй турган намаз. *Артыкбай аке ооз ачты кылат да, колу-коўшулардын эркектерин їйїнє чакырып коноктойт. Тартип, ошол, кайсы жерде ооз ачылса, ошол жерде тараба окулат эмеспи* (Мавлянов).

ТАРАЗ Чакан, орто бойлуу, сымбаттуу. *Кєгїш гїлдїї ак крепдешин кєйнєгї тараз боюна куюп койгондой* (Сыдыкбеков).

ТАРАЗА I Салмак єлчєй турган шайман. *Аптека таразасы. Таразага тартып єлчєє.*

ТАРАЗА II *астр.* Зодиак топ жылдыздарынын бири.

ТАРАЗА ТАППАГЫР Жакшылык кєрбєгїр, ишиў оўунан чыкпагыр деген сыяктуу каргап-шилєє маанисинде колдонулат. *Тараза таппагырдын кєз жазгырып кеткенин кара!* («Ала-Тоо»).

ТАРАЗАЛА 1. Таразага тартуу, тараза менен єлчєє. *Азандан келип кєрєлїк, Агар алтын, ак кїмїш, Таразалап бєлєлїк* (Токтогул). 2. Ойлоо, баалоо, салыштыруу. *Єзїў эле таразалап кєрчї, кимисиники туура экендигин* («Адабий Ала-Тоо»).

ТАРАЗАЛАТ таразала этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРАЗАЛОО таразала этишинин кыймыл атоочу.

ТАРАЗА-МИЙЗАМ Єлчєгїч аспап. *Сапар кылып чоў кїнї, Тараза-мийзам он кїнї* («Манас»).

ТАРАЗАЧЫ Тараза тартуучу, ар кандай жїктї, товарды таразага тартып туруучу. *Ормонбекти кырманга таразачы кылып дайындашты* (Турусбеков).

ТАРАК Чачты, кылды ж.б. тарай турган майда тиштери бар буюм. *Мїйїз тарак. Ат тарак.*

ТАРАК БАШ Башындагы бїрї тарам-

тарам болуп бөлүнгөн, сабагы ичке жана узун келген чөп өсүмдүгү.

ТАРАКАН Үй коңуузу.

ТАРАКТА 1. Катуу кыймылда, тез жүрүүдө кагылуу, согулуу аркылуу калдыраган, калдырттаган дабыш чыгаруу. *Поезд тынбай, желдей зуулап баратат, Тарак-тарак, тарактап, Шарак-шарак шарактап* (Элебаев). 2. Обу жок карбаластап удургуй берүү, курулай чабагандоо. *Өйдө-төмөн тарактап жүгүрө берүү.*

ТАРАКТАТ тaракта этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРАКТОО таракта этишинин кыймыл атоочу.

ТАРАЛ тара этишинин туюк мамилеси.

ТАРАЛГА Ат жабдыктын кайыш боолору, үзөңгү боо, басмайыл, олоң. *Табылга таап келдик деп, Таралга тартуу сыйлачы ал* («Эл адабияты»).

ТАРАМ Бир нерсенин тал-тал болгон айрым бөлүгү, туш-тушка таралган салаа-салаа тилкеси. *Тарам-тарам тарап кеткен, Токсон тогуз жолдору* (Бөкөнбаев). *Тарам-тарам арыктарга Ташбай сууну бирдей бөлөт* (Сыдыкбеков).

ТАРАМЫШ 1. Булчуң эттерди сөөктөр менен туташтырып турuучу, созулуп кайра калыбына келүүчү, серпилгич *Тарамыштын создугуп же болбосо чоюлуп калышы анын кокустап калышынан болот* («Ден соолук»). 2. Бут кийимди ултаруу, тигүү үчүн малдын (көбүнчө жылкынын) ушундай затынан жасалган жип.

ТАРАМЫШ КҮЙГҮЗҮҮ Ууруну табуу үчүн карышкырдын тарамышын отко күйгүзүү (эски ишеним боюнча жасалган аракет).

ТАРАМЫШТАЙ ТЫРЫШКАН 1. Колунан эч нерсе чыкпаган, ач көз, сараң, зыкым. *Андан сурабай эле кой, тарамыштай тырышкан эмеден чыкмак беле* («Ала-Тоо»). 2. Чыдамкай, чыйрак, тырышчаак. *Касымалыны чыгаргыла, тарамыштай тырышып ошол кыйын* («Кыргызстан маданияты»).

ТАРАН I 1. Терини булгаары же кайыш кылып ийлөөдө, иштетүүдө колдонулуучу өсүмдүктүн тамыры. 2. *диал.* Эгин, дан. *Жердин аты ал заманда чек эле, Чек жердеги сейрек кыргыз эл эле. Ат такалап, таран тартып Көк-Арттан, Эшек баккан кирекечтер көп эле* (Чоробаев).

ТАРАН II тара этишинин өздүк мамилеси.

ТАРАНЧЫ 1. Бозомук күрөң түстүү кичине канаттуу. *Балдар чөкө таан, таранчы кармоо менен алек болушат* (Абдукаримов). 2. Иле боюнда жашаган уйгурларды илгери кыргыз казактар таранчы дешкен. *Жанында шөкүлөлүү кыздардан айырмаланып, таранчынын кыздарындай саймалуу санди бешмант кийген селки* (Бакиров).

ТАРАП Жак, багыт. *Бекжан колу менен түндүк тарапты көрсөттү* (Абдукаримов). *Темиров эки тарабынан жайылып өтүп аткан койду карайт* (Жантөшев).

ТАРАПАРАН *диал.* Көк таш. *Өңү-башы капкара болсо да, көзүнүн тарапарандай көпкөктүгү, жайкалган узун сакалы, бүркүт муруну бир топ сүрдүү көрсөтөт* (Ш. Үмөталиев).

ТАРАПКЕР Жаатчыл, жаат куроочу. *«Жамандын акылы түштөн кийин» дегендей, бул өңдүү жерде күн мурдатан тарапкерлерди көбөйтүп алыш керек экен* (Абдукаримов).

ТАРАПТАР Жааттын бир жагында болуучу.

ТАРАТ тара этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРАТУТ 1. Дендароо болуу, ыргылжыӊ болуу. 2. *өт.* Аракет кылуу, камын көрүү, кам жеш.

ТАРАШ тара этишинин кош мамилеси.

ТАРАША *диал.* 1. Жараңка. 2. *өт.* Комуз. *«Кашынган иттей болуп, тарашанын боорун тырмап отурган да оңорбу?» деп, Айдарбек датка комуз черткендерди өмүрүндө жактырбай турган* (Жантөшев). 3. Жарылган (сынык) отун. *Көк зоодон түшкөн тараша, Көк кайың чыгат жанаша* («Эл адабияты»).

ТАРАШТА Кырдыруу, сүрдүрүү. *Анан дайыма устара менен тараштап кырдырып жүргөн даңгыр шиш башын бери жакка тосуп унчукту* (Абдыраманов).

ТАРБАГАЙ Тарбайган, тарбайып чыгып турган. *Андрей Ашырды көздөй тарбагай колун жайып, кучакташа коштошту* (Сасыкбаев).

ТАРБАЙ Тарбагай көрүнүштө болуу, арбайып, туш-тушка жайылып чыгып туруу. *Шабдалы багынын бутактары тарбайып көлөкө түшүрүүдө* (Бейшеналиев).

ТАРБАЙТ тарбай этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРБАЛАҢДА тарбаңда менен бирдей.

ТАРБАҢДА Тарбайып, олдоксон кыймылда болуу. *Тартканда ак куу учат өрдү көздөй, Тарбаңдап чаян качат чөлдү көздөй* (Осмонкул).

ТАРБИЯ Баланын, өспүрүмдүн же жалпы эле адамдын адептүү, маданияттуу болуу, билим алуу, туура багытта өсүп-өнүгүү жагын камсыз кылуучу жалпы аракет. *Жаштын жакшы болмогу, Тарбия менен сезимде* (Шүкүрбеков). *Билим берүү, тарбия берүү силердин милдет* (Сыдыкбеков).

ТАРБИЯЛА Тарбия берүү, өстүрүү, өнүктүрүү. *Ал эчтеме эмес, биз аны тарбиялап да алабыз* (Сыдыкбеков).

ТАРБИЯЛАТ тарбияла этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРБИЯЛОО тарбияла этишинин кыймыл атоочу.

ТАРБИЯЛУУ Тарбия алган, тарбияланган, адептїї, тарбиясы жакшы.

ТАРБИЯЧЫ Бирєєнї тарбиялоочу, тарбия, таалим берїїчї. *Мамырканов бул айылдагы балдардын эў кадырлуу жана сїйїктїї тарбиячыларынын бири болуп калды* (Токобаев). *Тарбиячы эй, мен саа камыр эмесмин, Каалагандай ийлеп, жууруп, чойгудай* (Байгазиев).

ТАРГЫЛ Кїрєў менен боз тїстїн бирибиринен ачык ажыратылбаган темгил-темгил, чаар ала тїрї. *Мураттын мингени таргыл єгїз* (Баялинов). *Таргыл мышык терезеден секирип тїштї* (Сыдыкбеков).

ТАРДЫК 1. Тарып, тар болуп турган абал, кенен эместик. *Бул жер тардык кылат. Жанга батат турбайбы, Ал замандын тардыгы* (Тоголок Молдо). 2. Пейили тар болгондук, ак кєўїл эместик. *Сырдаш болсоў ачык сєзгє келе алам, Мен єзїмдїн тардыгымды жеўе алам* (Осмонкул). *Ооба, ооба ГЭС жагынан мен маарыдым, Жок, жок, жок электрге тїк тардыгым* (Байгазиев).

ТАРЕЛКА Чакан жайпак табак. *Чучуктун жарымы бир кесим эти менен салынган тарелканы дасторконго койду* (Жантєшев).

ТАРЖЫМА Котормо, бир тилден экинчи тилге оодаруу.

ТАРЖЫМАЛ Ємїр баян.

ТАРИЗ Тїр, кебете, сыяк. *Култуйткан куйругу жок болот арзы, Кєпчїлїк элге жакпайт анын таризи* (Барпы).

ТАРИЙКА *диал.* Ыкма, жол, жосун. *Ушул тарийкада иштей берсе болот.*

ТАРИФ *фин.* Баа коюунун, бир нерсени баалоонун же тєлєєнїн белгилїї тартиби, кєрсєткїчї. *Кызмат акылардын тарифтери.*

ТАРИФИКАЦИЯ Баа коюунун, баалоонун же тєлєєнїн белгилїї чеги, чени.

ТАРИФТИК СЕТКА *экон.* Белгилїї єзгєчєлїктєр эске алынган тарифтик кєрсєткїч.

ТАРИФТИК СТАВКА *экон.* Тарифтик кєрсєткїч боюнча жумушчуларга тєлєнїїчї эмгек акынын кєлємї.

ТАРКА тара менен бирдей. *Желгенине жел да жетпейт ушактын, – ушак сымал тез таркабайт эч нерсе* (Салгамани).

ТАРКЕШ Чыны кап, шириден же жыгачтан жасалган чыны кап.

ТАРКИ ДЇНЇЙЄ Жашоонун жыргалынан баш тартып, акыретке камынгандык. *Ар качан башынан бактысы тайган хандар, амирлер, ханзаадалар иши оўолбос чекке жеткенде, бул дїнїйєнїн кызыгын тарки дїнїйє кылып таштап, бир кудай жолун кездеп Мекеге кетїї салт* (Касымбеков). *Тарки дїйнє кылабы, кудай єзї билет деп* («Эл адабияты»).

ТАРКИ КЕТЇЇ *диал.* Кыйроо, бїлгїнгє учуроо, кєўїлї калуу. *Дагы ушинтип бєрїгє байланган улактай учу-кыйырсыз кеў талаада жата бере турган болсо, кошундун деми сууйт, тарки кетет* (Касымбеков). *Тарки кеткен байыркы Амир Темир улугунун кеткетинен бытыраган, майда, ыркссыз, алсыз акыркы кєйїндє калган, сары журт болгон* (Касымбеков). ***В.: Тарки чыгуу.*** *– Немене бу! Кошунбу, бу, ар жерде тарайып, немене, же бир кыргындан тарки чыгып, єлє тала бозгон элби ?! – деп, зиркилдеп акты датка* (Касымбеков).

ТАРКИН КЕТИРЇЇ *диал.* Бытыратуу, бїлгїнгє учуратуу, талоонго тїшїрїї. *Акылсыз Мадали аталары улуу эмгек менен кураган ордонун таркин кетирди, баарын колунан чыгарды* (Касымбеков).

ТАРКЫЛДА Бакылдап орду жок сїйлєє, орой, токтому жок, маданиятсыз жїрїш-турушта болуу. *Орой болсоў таркылдап, Наадандыктын белгиси* (Токтогул). *Жїрїш-турушу жаман, таркылдаган неме экен* («Ала-Тоо»).

ТАРЛЫК тардык менен бирдей.

ТАРМАК 1. Илимдин, єндїрїштїн, кесипчиликтин ж.б. белгилїї бир багыт, єзгєчєлїк боюнча кеткен, єзїнчє айырмалуу белгилери болгон бєлїмї, тарамы. *Эл чарбасынын тармактары. Илимдин тармактары.* 2. Бїтїн нерсенин айрым бєлїгї, айрым салаасы. *Бул суу Ангара єзєнїнїн чыгыш тарабынан агып келїїчї бир тармагы эле* (Жантєшев).

ТАРМАКТА Тармактарга ажыроо, тармак-тармактарга бєлїнїї.

ТАРМАКТАН тармакта этишинин туюк мамилеси.

ТАРМАКТУУ Тармактары кєп, жыш. *Кыргызстандын кєп тармактуу чарбасында кєрїнїктїї орундардын бирин пахтачылык ээлейт.*

ТАРМАЛ Толгонуп уюлгуп турган, быжыгыр (чач, жїн жєнїндє). *Тармал чач. Тармал кєрпє.*

ТАРМАЛДА Тармал жасоо, тармал-тармал кылуу. *Ал чачын тармалдап алган го? Кайра тїлєп тармалдап, Селкилдеди чуудасы* (Токомбаев).

ТАРМАЛДАТ тармалда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРОО тара этишинин кыймыл атоочу.

ТАРП I Жаныбардын єлїгїнєн калган калдык. *Талабы чоў мергенди, Тарп катары сїйрєйсїў* («Эл адабияты»). *Жорулуу жерде тарп калбас.*

ТАРП II тарп-тарп Бут кийимди сїйрєп баскандан чыккан дабышты билдирїїдє колдонулат. *Короодон Асандын тарп-тарп басканы угулду* («Ала-Тоо»).

ТАРП ИЗДЕГЕН ЖОРУДАЙ Алдым жуттум, ач кєз. *Тарп издеген жорудай умтулат да, умсунат* (Осмоналиев).

ТАРПАЎ Байыркы заманда жашаган жапайы жылкы.

ТАРПУУ тарпы этишинин кыймыл атоочу.

ТАРПЧЫ *диал.* Таз жору. *Кар жилик кагууну коё туруп тарпчыны карачы.*

ТАРПЫ Чапчуу (төөгө карата). *Буура жалпак чоў таманы менен жерди тарпып алды* (Токомбаев).

ТАРПЫ ЧЫГУУ Быт-чыты чыгуу, тытылып, жыртылып бітїї, такыр эле иштен чыгып жарабай калуу деген маанилерде. *Ит тартышты салып Батыркул терими тетири айлантып, тарпымы чыгарбасын, кетиш керек* (Байтемиров).

ТАРПЫН ТАШКА ЖАЮУ *к.* ***талпагын ташка жаюу.***

ТАРС Урулуудан, кагылуудан же мылтык атылганда чыккан катуу дабыш. *Тарс бир коюу. Эшикти тарс жабуу. Мылтык тарс этип атылып кетти* (Жантөшев). *Тарс дегенде кара боз, Тїйїлїп ыргып чуркады* («Эр Табылды»).

ТАРС ЭСИНЕН ЧЫГУУ Таптакыр унутуп калуу, эстей албоо. *Ким айтканы тарс эсимден чыгып кеткенин карачы* (Байтемиров).

ТАРСА *эск.* Христиан дининдеги эл. *Кыргыз, тарса кыйла эл, Кызыл кан агып болду сел* («Манас»).

ТАРСАЙ Чыўалуу, көөп, дырдыйып кетїї, жел толуу. *Їйлөгөн карындай тарсайып турат.*

ТАРСАЙТ тарсай этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРСАЮУ тарсай этишинин кыймыл атоочу.

ТАРСЫЛДА Удаа-удаа тарс-тарс этїї, тарс-тарс, тарса-тарс эткен дабыш чыгаруу. *Мылтык їнї көп чыгат, Удаа-удаа тарсылдап* («Эр Табылды»).

ТАРСЫЛДАТ тарсылда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРСЫЛДОО тарсылда этишинин кыймыл атоочу.

ТАРТ 1. Өзїнө карай сїйрөө, булкуу, жылдыруу, жыюу, ордунан козголтуу. *Карагай тарт. Колунан тарт. Араба тарт. Чана тарткан ат. Тїндїк тарт. Бутуколун тартып, жыйналышып отурду.* 2. Чоюу, керїї. *Жаа тарт. Тизгин тарт. Аркан тарт.* 3. Кандайдыр унаа менен кандайдыр бир жїктї ташуу, бир жерден экинчи жерге жеткирїї. *Чөп тарт. Эгин тарт. Кызылча тарт.* 4. Тамак-аш коюу, берїї. *Эт тарт. Аш тарт. Табак тарт.* 5. Тартуу кылуу. *Алдына ат тартып, їстїнө чапан жабуу. Алтымыш буудан айдатып, Алдына тартуу тартпайбы* («Эр Табылды»). 6. Таразалап ченөө, өлчөө. *Эки кило кант тартып бере койчу. Нан тартып берїї. Дан тарта турган таразаўар барбы?* («Ала-Тоо»). 7. Музыкалык аспаптарды ойнотуу, кїїгө келтирїї. *Кыяк тарт. Чоор тарт. Сурнай тарт.* 8. Данды тегирменден же жаргылчактан өткөрїї, майдалоо. *Тегирменге ун тартып алуу. Жаргылчакка талкан тарт.* 9. Белгилїї бир жакка багыт алуу, жөнөө, жїрїї. *Жол тарт. Сапар тарт. Їйдї карай тартты.* 10. Тамеки, нашаа, насыбай чегїї. *Тамеки тарт. Чылым тарта баштады. Нашаа тарт.* 11. Жабыштыруу, сыйпоо, жугузуу. *Жарага чайыр тарт. Бетине көө тарт. Камыр тарт.* 12. Кандайдыр бир тїргө, кейипке келїї, бир абалдан экинчи абалга өтїї, өзгөрө тїшїї. *Кара көк тартты. Бозомук тарта баштады. Киргил тартты. Оорусу жеўил тартып калды. Иш кыйын тарта баштады. Кїч салкын тартып калды.* 13. Дуушар болуу, башынан кечирїї, өткөрїї, көрїї. *Зыян тарт. Кайгы тарт. Запкы тарт. Азап тарт.* 14. Кебетеси, кыялы, мїнөзї же башка белгилери боюнча окшоп, сыяктанып кетїї. *Атасын тартып балбан болчудай* («Ала-Тоо»). *Энесин тартат көрїнөт, өўдїї-тїстїї киши болуптур* («Ала-Тоо»). *Мал ээсин тартпаса, арам өлөт* (макал). 15. Катыштыруу, жооптуу, милдеттїї кылуу, айыптоо. *Кызматка тарт. Көпчїлїктїн ишине тарт. Жоопко тарт. Сотко тарт.* 16. Белгилїї бир тарапты, адамды колдоого алуу, жактоо, болушуу, ошол жакка ниетин, пейлин салуу. *Өз тууганына тартат. Өз жакынына тарткысы келет. Таанышына, жолдошторуна тартмак болду.* 17. Сїрөт тїшїрїї, бир нерсенин сїрөтїн, элесин салуу. *Сїрөткө тарт. Сїрөтїн тартып берїї.* 18. Жазы, жука нерсени (буюмду) керїї, керип илїї же калкалап коюу. *Көшөгө тарт. Килем тарт. Туш кийиз тарт.* 19. Бөлїштїрїї, бөлїштїрїп берїї (карта оюнунда карта бөлїштїрїї). 20. Төлгө салуу. *Төлгөчї кара Төлөгїм, Төлгөўдї тартчы көрөйїн* («Манас»). 21. Чабуу, чаап жиберїї. *Жаакка тартып жиберїї. Камчы менен тартып калуу.* 22. Өсїї, жетилїї. *Бой тартып өсїп калган кези. Эс тарткан балдар.* 23. Биринен экинчисине өтїї, алмашыла баштоо. *Кїзгө артып калды. Мезгил кышка тартып калган кез. Кїндөр өтїп, айлар кїзгө тартканда* (Токомбаев). 24. Даярдоо, даярдап чыгаруу (арак, пиво ж.б. сыяктуу ичкиликтерге карата). *Өзїнчө кылып синатты, Кымыздан тартып аракты* («Мендирман».) 25. Бөлїп, ажыратып чыгаруу. *Май тартып сїттөн сыгылып* (Турусбеков). *Тарткан сїттїн каймагы.* 26. Катар, кырка ж.б. болуп туруу, тизилїї, туурасынан тура калуу. *Туура тарт. Кырка тарт. Катар тарт. Уй мїйїз тартып отуруу.* 27. Кандайдыр бир дабыш чыгара дем алуу, деми ичине тартылуу. *Коўурук тарт. Оп тарт. Кемпир ишене албай өўгөчїн тартып сїйлөдї* (Сыдыкбеков). *Дем тарта албай калды.* 28. Оруу, чабуу, жан-

дыруу ж.б. максаттарга ылайык шилтөө, шилтей аракет кылуу. *Ширеңке тарт. Орок тарт. Береги чалгы тарткан келиндер негедир сумсайыңкы күлүшөт* (Сыдыкбеков). 29. Белгилүү бир убактан, мезгилден баштап. *Бүгүндөн тарта. Эртеңден тарта. Күздөн тарта. Келгенден тарта. Жаралгандан тарта* 30. Күч көрсөтүп же түрдүү аракеттерди, амалды колдонуп алып коюу, жулуп алуу, өзүнө оодарып, ыйгарып кетүү. *Колуктуңду тартып кетиштиби?* («Ала-Тоо»). *Атын тартып алып коюшту.* 31. «Токтот!», «жетишет!», «катылба» деген мааниде колдонулат. *Тарт тилиңди! Тарт колуңду!* 32. Бирөөнү өзүнө жакындатуу, өзүнүн таасирине өткөрүү, үйүр кылуу. *Баланы өзүнө тартып, боюна үйүр кылып алды.*

ТАРТ ТИЗГИНИҢДИ *к.* ***тизгиниңди тарт.*** *– Тарт, тизгиниңди! Тек тур. Качантан бери улуунун сөзүн укпай калгансыңар* (Абдукеримов).

ТАРТАГАЙ Колу-буту узун, келбети чоң, тарбайып көрүнгөн. *Алдыңкы киргени кара сакал, чап жаак, тартагай киши экен* (Убукеев).

ТАРТАЙ Буту-колу узун, тартагай көрүнүштө болуу. *Чаргын тартайып тура калды* (Сыдыкбеков). *Боорго чыгып даңкайган Тайлак төөдөй тартайган* (Осмонкул).

ТАРТАЙТ ***тартай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРТАК Тартайган, тартаңдаган.

ТАРТАКТА Тартак-тартак этип кыймылдоо, тарталактоо. *Омор жашыраак кезинде тартактап, өзүнөн качкан баланы кубалоодон да тартынчу эмес* (Сыдыкбеков).

ТАРТАКТАТ ***тартакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРТАКТОО ***тартакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРТАЛАКТА ***тартакта*** менен бирдей.

ТАРТАЛАҢДА ***тартаңда*** менен бирдей.

ТАРТАҢ: тартаң-тартаң этүү Тартактап эби-сыны жок кыймылдоо.

ТАРТАҢДА Тартаң-тартаң этип кыймылдоо, тартактоо. *Тартаңдап качып таарынбай, Тайлашсаң боло, чырагым* (Токтогул).

ТАРТАҢДОО ***тартаңда*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРТАР Бөдөнөдөн чоңураак, узун буттуу, ылдам жөргөлөй турган куш. *Анын арка жагынан, Тартар келди такымдап* (Тоголок Молдо). *Тартардай тартайып, ээгиндеги эки-үч кылы сербеңдеп, кол башындай бөжөйгөн чал суу болуп, балтырына чыпташкан дамбалынын багелегин түрүп алууга чолосу келбей эртеден керели кечке суудан чыкпай жүргөн түрүн көргөн адам күлгүдөй* (Айтматов).

ТАРТАРДЫ ТАЯКЕ, БӨДӨНӨНҮ БӨЛӨ КЫЛУУ Мурда мамилеси, ымаласы жок адамды жакындатып, мамиле түзө коюу, бат эле таанышып алууга жөндөмдүүлүк, жекжаатчыл, шылуун. *Ушундай мезгилде тартарды таяке, бөдөнөнү бөлө кылган шылуундар да көбөйүп кетти* («Ала-Тоо»).

ТАРТИП 1. Белгилүү бир коомдун, уюмдун, жамааттын бардык мүчөлөрү баш ийүүгө милдеттүү болгон эреже, жобо. *Эмгек тартиби. Аскердик тартип.* 2. Жалпы эле жүрүш-туруш эрежеси, адамга мамиле кылуунун, өзүн алып жүрүүнүн жалпы нормасы. *Тартиби жакшы адам.* 3. Белгилүү бир нерсенин жалпы ирети. *Китептериңди тартипке келтирип жыйнап кой.*

ТАРТИПТЕ Тартипке салуу, иреттөө.

ТАРТИПТӨӨ ***тартипте*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРТИПТҮҮ 1. Тартиптин эрежесин сактаган, тартипке баш ийген, тартиби бар. *Дүйшөнкул Шопоков тартиптүү, кайраттуу, туруктуу жоокер болду* (Бөкөнбаев). 2. Тартипке салынган, иреттелген.

ТАРТИПТҮҮЛҮК Тартипке баш ийгендик.

ТАРТКЫ I 1. Жыгач усталардын негизги аспабы. 2. Мылтыктын сүмбөсү.

ТАРТКЫ II Кыйынчылык, азап.

ТАРТКЫЛА Бир нерсени кайра-кайра тартуу, талашып-тартышуу. *Үйүнүн каалгасын тарткыласа да бекем* (Бейшеналиев). *Бирин-бири тарткылап, Балдар келет карачы* («Эр Табылды»).

ТАРТКЫЛОО ***тарткыла*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРТКЫЛЫК Тарта турган кыйынчылык, азап, шор. *Тарткылыгың болсо тартарсың.*

ТАРТКЫНЧАКТА ***тарткынчыкта*** менен бирдей.

ТАРТКЫНЧЫК Кедерги, тоскоолдук, кесепет. *Сенин эмне тарткынчыгың бар?*

ТАРТКЫНЧЫКТА 1. Кандайдыр бир тарткынчыктан улам алдыга жылбай, артын көздөй тартылуу, кечигүү, кечеңдөө. *Аттар тарткынчыктап, баспай туруп алышты.* 2. *өт.* Батына албоо, тартынуу. *Аким тарткынчыктап сүйлөдү* (Сасыкбаев). *Мага кезек келгенде, мен аны билчү эмес элем деп, тарткынчыктай баштадым* (Элебаев).

ТАРТКЫНЧЫКТАТ ***тарткынчыкта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРТМА I 1. Элечектин белчесинен бастыра оролгон, жазылыгы төрт элиден ашыгыраак келип, бир нече кабат бүктөлгөн ак кездеме. *Казандай оролгон элечегине ак жибек тартма тартынган Күмүш чубалжыган көчтүн алдында келе жатат* (Жантөшев). 2. Столдун, шкафтын ж.б. үкөк түрүндөгү суурмасы. *Катчысы комитеттин кайра туруп, Тартмадан бир топ кагаз алды сууруп* (Үмөталиев). 3. *диал.* Басмайыл.

ТАРТМА II *аңч.* Тордун ичинде байлан-

ган байлоочту төлөдө жаткан саятчы улам тартып кыймылга келтирүүчү, талпындыруучу узун жип.

ТАРТТЫР ***тарт*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРТУУ I Бирөөгө тартуулай турган, арнап бериле турган белек. *Алтымыш буудан айдатып, Алдына тартуу тартпайбы* («Эр Табылды»). *Жаныбыз да, башыбыз да силерге тартуу* (Жантөшев).

ТАРТУУ II ***тарт*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРТУУЛА Тартуу кылуу, бирөөгө белек кылып берүү.

ТАРТУУЛОО ***тартуула*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРТЫЛ ***тарт*** этишинин туюк мамилеси.

ТАРТЫМ Тамекинин, насыбайдын бир тарта тургандай өлчөмү. *Бир тартым тамеки. Бир тартым насыбай.*

ТАРТЫН 1. Таўып алуу, байланып алуу (мис. чарыкты). *Бутуна чарык тартынып, Байлардын коюн багышкан* (Осмонкул). *Бурма белдемчи тартынып, башын ак жоолук менен кайра тарта буунган* (Каимов). *Курун бекем тартынды.* 2. Жалтануу, айбыгуу, тарткынчыктоо, батына албай коюу, тарткынчаактык кылуу. *Артыўа берет өнөрүў, Балам, тартынбай киргин жарышка* (Токтогул). *Ынтымак болсо калкыўда, Душманыўдан тартынба* (Бөкөнбаев).

ТАРТЫНУУ ***тартын*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРТЫНЧААК Жалтанчаак, уялчаак, тартынган, батына албаган, өтүмү жок, жүрөгү жок. *Тартынчаак болбой, өтүмдүү бол* («Ала-Тоо»). *Бул дастанды жазмак элем мен эчак, Кечигипмин, даабай жүрөк тартынчаак* (Үмөталиев).

ТАРТЫШ I Белгилүү бир маселе жөнүндө болгон пикир келишпөөчүлүк, талаш. *Кычан тартышты башка жакка бурду* (Бейшеналиев). *Уюштуруу маселеси боюнча талаш-тартыштар көп болду* («Ала-Тоо»).

ТАРТЫШ II Жетиштүү эмес, кемчил. *Быйыл оокатыбыз тартыш боло койбос.*

ТАРТЫШ III 1. ***тарт*** этишинин кош мамилеси. *Согуш учурунда балдар турмуштун, чарбанын түйшүгүн, оорчулугун чоўдор менен теў катар кошо тартышты* («Мугалимдер газетасы»).

ТАРТЫШТЫК Жетишсиздик, кемчил, тартыш болуп турган абал. *Өткөөл мезгилдин баш аламандыктары, экономикалык тартыштык социалдык, маданий, руханий бир топ көйгөйлөрдү жаратты* («Агым»).

ТАРТЫШТЫР ***тартыш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРТЫШУУ ***тартыш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРУУ I Шыпыргы баштанып чыгуучу майда дандуу кара эгин жана анын даны. *Таруулар бышып таранып, Талыкшып боюн каранып* (Осмонов). *Таруу актоо. Таруу бозо.*

ТАРУУ II ***тары*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАРЧЫЛЫК 1. Орундун, жайдын ж.б. тардыгы, кенен болбогондук. 2. Кыйын шарт, кыйынчылык, жетишсиздик, тартыш болгон абал. *Тарчылык күнгө туш кылган Залимдердин заманы* (Токтогул).

ТАРЫ 1. Тар болуу, кичирейүү, кууш тартуу. *Өтүгүм тарып, бутумду кыса баштады* («Ала-Тоо»). 2. Сараўдык кылуу, кенен, март, берекелүү болбоо. *Атаўдын пейли тарыды* («Чалкан»). *Азыр Манас барында, Абаке, дүнүйөдөн тарыба* («Манас»). 3. Кыйынчылык, тарчылык болуу, кысылуу. *Уламдан-улам заманалары тарып, санаалары санга бөлүнө баштады* (Жантөшев).

ТАРЫТ ***тары*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАРЫХ 1. Өсүү, өнүгүү, өзгөрүү процессинде болуп турган чындык, көрүнүш. *Тарыхтын мыйзамдары. Тарыхты жамандап жаман кылбайт киши, Тарыхты түзгөн миллиондогон кишилердин иши* (Шүкүрбеков). 2. Өткөн турмушка, доорго таандык болгон окуялардын, баштан кечирилген ар кандай иштердин, фактылардын ж.б. жалпы жыйындысы. *Өткөн иштин баарысы, Тарых болот турбайбы* (Барпы). *Турмуш тарыхы.* 3. Адам коомунун өнүгүшү жөнүндөгү илим. *Жаўы тарых. Байыркы дүйнөнүн тарыхы. Кыргызстандын тарыхы.* 4. Кандайдыр бир нерсенин өнүгүш, өзгөрүш жолу. *Кыргыз искусствосунун тарыхы. Тилдин тарыхы.* 5. Бирөөнүн башынан өткөн, бирөөгө же бир нерсеге тиешелүү, байланыштуу болгон окуялардын, фактылардын жыйындысы, алар жөнүндө айтылган же жазылып калтырылган баяндоо. *Баары журтка белгилүү, Маалым болгон тарыхым* (Тоголок Молдо). *Муслимахундун тарыхы баарыга маалым* (Жантөшев). *Окуучулар! Жаш Эшимдин тарыхын, Айтпасам да билесиўер анык ын* (Токомбаев).

ТАРЫХИЙ *туурасы:* ***тарыхый.***

ТАРЫХЧЫ Тарых боюнча адис окумуштуу жана ушул жаатта адистешкен кызматкер.

ТАРЫХЫЙ 1. ***тарыхка*** таандык. *Тарыхый процесс. Тарыхый эстеликтер. Тарыхый изилдөөлөр.* 2. Реалдуу чындыкка туура келген, болгон, болуп өткөн, ойдон чыгарылган эмес. *Тарыхый факт. Тарыхый окуялар.* 3. Тарыхка кирген, белгилүү болгон, тарых үчүн өзгөчө мааниси бар. *Тарыхый дата.* 4. Тарыхта болгон окуяларга, тарыхый фактыларына негизделип иштелген, ошолорду негиз кылып алган. *Тарыхый роман. Тарыхый картиналар.* 5. Кубу-

лушту, ар кандай нерсени өнүгүү, өсүү жагынан алып текшерген, өсүү, өнүгүү жактары менен бирдикте алып караган. *Тилдин тарыхый грамматикасы.* 6. Коомдун өнүгүшүнүн белгилүү этабына ылайык келген, коомдун белгилүү бир мезгилинде пайда болгон, түбөлүк эмес, өзгөрүп турган. *Тарыхый категория.*

***ТАРЫХЫЙ ТЕМА** адаб.* Тарыхый окуялар, чыныгы жашап өткөн адамдар жөнүндө жазылган чыгармалар.

***ТАРЫХЫЙ ЫРЛАР** адаб.* Эл башынан өткөн окуялардын башкы каарманы болгон тарыхый инсандар жөнүндөгү элдик ырлар.

ТАСКАГЫ ЧЫГУУ Жаман жоругу, терс жүрүш-турушу билине баштоо. *Бул келиндин таскагы чыгып, эл оозунда айтыла баштады* («Чалкан»).

ТАСКАК Аттын желгенден катуу жүрүшү. *Ат таскагын жазбай келе жатты* (Баялинов). *Таскагы катуулаган сайын Чоў Торунун жал куйругу жайыла түшөт* (Сыдыкбеков).

ТАСКАКТА Таскагын салып чуркоо, таскак менен жүрүү. *Тор кашка ооздугун күрт-күрт чайнап, таскактап жөнөдү* («Ала-Тоо»).

ТАСКАКТАТ таскакта этишинин аркылуу мамилеси.

ТАСКАКТОО таскакта этишинин кыймыл атоочу.

ТАСКАКТУУ Таскак жүрүштүү, таскагы катуу.

ТАСКАРА** туурасы: **таз кара.

ТАСКЫЛ 1. Тасырайган, жылмакай, тегиз. 2. Жүгү жок же түгү өтө кыска, жылмакай (тери).

ТАСЛИМ 1. Тапшыруу, берүү, өткөрүп берүү.

ТАСМА I 1. Эчкинин ийленген чылгый терисинен тилинген кайыш, көк. *Чыгарып тасма кайыш канжыгамды, Чырмадым карыштыра оозун таўып* (Осмонкул). 2. Тилке сызма. *Кырмандын бир четинде трактор турат, ал тасма менен молотилканын боорундагы кичине дөўгөлөктү чарк айландырып жатат* (Баялинов).

***ТАСМА II** диал.* Дасмал.

ТАСМА III Боолукка жарачудай бышык, узун, сыйда, ичке өскөн өсүмдүк.

ТАСМА БЕЛ Ичке, сындуу бел (кыздарга, аялдарга карата).

ТАСМА ЧИЙ Чылгый териден жасалган жип, көк менен токулган чий. *Тасма чийден тарттырып* («Манас» С.О.).

ТАСМАЛ I дасмал менен бирдей. *Самолётто, же кемеде – деўизде, чайканада, тойдо – тасмал четинде* (Сахгами). *Бермет тасмалга оролгон бир токочту колтугуна кысып, абышкасына келет* (Сыдыкбеков).

ТАСМАЛ II** к. **тазмал.

ТАСМАЛДА** туурасы: **тазмалда.

ТАСМЫЯ Болгон мүлк, каражат, болгон алы, күчү, кудурети, билгени. *Бар болгон тасмыям ушул.*

ТАСТАЙ 1. Жыпжылма болуп тасырайып туруу, бырышы жок, жаркыраган көрүнүштө болуу. *Күлө багып кашкайып, Күзгүдөй бети тастайып* (Тоголок Молдо). *Аяктай чолпон балбылдап, Атып чыкты тастайып* (Осмонкул) 2. Тайманбай, ийменбей кароо, уялбоо. *Тастайып карап туруу.*

ТАСТАЙТ тастай этишинин аркылуу мамилеси. *Карыя улам калпагын алып, тастайта кырылган башын жүзаарчысы менен сүртүп коюп жетээр жери көзүнөн учуп, чарчап келатат* («Ала-Тоо»).

ТАСТАЎ: тастаў-тастаў этүү Тайманбай тике кароо, кымырылбаган, ийменбеген көрүнүштө болуу.

ТАСТАЎДА Тастаў-тастаў этүү. *Акия жанында миў киши карап турса да тастаўдап ылдам* (Сыдыкбеков). *Жоргонун маўдайы өйдө тарткан эликтей тастаўдайт* (Сыдыкбеков).

ТАСТАЎДАТ тастаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТАСТАЎДОО тастаўда этишинин кыймыл атоочу.

ТАСТАР: тастар боо же тастар жип Боз үйдүн түндүгүнөн баштап босогого карай тартып байлоочу боосу.

ТАСТАРЛУУ I Тастары бар (боз үйгө карата).

ТАСТАРЛУУ II Күйөөгө тийген, үйлүү-жайлуу, башы байланган ургаачы. *Такыялуубу, тастарлуубу? – дегенде такыялуу десе күйөөгө чыга элек кызды, тастарлуу десе күйөөгө чыккан, күйөөсү бар жаш келинди түшүнөбүз. Кыз мүнөзү кылтайбай, Тастарлуу жайы бар экен* («Манас» С.О.).

ТАСТАЮУ тастай этишинин кыймыл атоочу.

ТАСТОРКОН** туурасы: **дасторкон. *Тасторкон четинде кайрып сурай албай калган сөздүн аныгына жетүү үчүн Гүлжан курбусунун артынан сыртка чыкты* («Кыргызстан маданияты»).

ТАСТЫКТА Бекитүү, растоо, күбөлөндүрүү.

ТАСТЫКТАЛ тастыкта этишинин өздүк мамилеси.

ТАСТЫКТАЛГАН Бекитилген, аныкталып, такталган. *Абдырахмандын колунан бир ором кагазды, хандын мөөрү менен тастыкталган кагазды кош колдоп алып, урматтап өөдө көтөрдү* (Касымбеков).

ТАСТЫКТАМА 1. Өндүрүлгөн өндүрүмдүн сапатын күбөлөндүрүүчү атайын мекеме тарабынан берилген документ. 2. Алган билимин, өткөн же аяктаган практикалык ишинин сапатын, аныктыгын күбөлөндүрүүчү документ.

ТАСТЫКТОО тастыкта этишинин кыймыл атоочу.

ТАСЫ *туурасы: дасы.*

ТАСЫРАЙ Такыр, жыпжылма болуп көрүнүү, кашкаюу. *Асман аарчып таштагандай тасырайып турат* (Байтемиров). *Кырманды сугарып таштагандыктан, тасырайып чаңсыз* (Жантөшев).

ТАСЫРАЙТ ***тасырай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАСЫРАКАЙ Тасырайган, жылмакай тарткан, жылма.

ТАСЫРАҢДА Тайманбай, ийменбей ачык сүйлөө, тартынбоо (көбүнчө кыз-келиндердин улууларга кылган мамилесине карата). *Кечээ эле алган келинин тасыраңдап айылды аралай чаап күндө төркүнүнө каттап, үйдө ээн-элкин басып, неберелерине чоң сүйлөгөнүн жактырбай Кадыркул карыя өзүнчө эле туталана берчү болду* («Агым»).

ТАСЫРАҢДАТ ***тасыраңда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАСЫРАҢДОО ***тасыраңда*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАСЫРАЮУ ***тасырай*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАТ 1. Тил аркылуу татканып даамын билүү. 2. Тамактануу, оокат-аш ичүү, жеп көрүү. *Үйгө кирип, даам татып чык* (Убукеев). *Алмаңдан бирди ыргытчы, Даамын татып көрөйүн* (Маликов). *Жалында жүрүп, жан сергек аттын, Көбүргөн кымыз, көөкөрдөн таттым* (Кулумбаев). 3. Турмуш-тиричиликтин ар кандайын: ачуу-таттуусун, оор-жеңилин, азап-тозогун башынан өткөрүү, билүү. *Татыбек турмуштун али эч бир даамын тата электигин эстеп кайгырды* (Байтемиров). *Кабылып катаал турмуш бороонуна, Тагдырдын ачуу даамын татканымды* (Байгазиев).

ТАТААЛ 1. Курамы ар түрдүү, бир канча бөлүктөрдөн, элементтерден турган, түзүлүшү жөнөкөй эмес. *Татаал сүйлөм. Татаал сандар.* 2. Түшүндүрүүгө, аткарууга, чечүүгө ж.б. кыйындык кылган, жеңил эмес, оор, кыйын. *Татаал иш. Татаал маселе. Татаал шарт.* 3. Басып өтүүгө, ишке ашырууга, жүрүүгө, иштөөгө ж.б. кыйынчылык келтирген, кыйноо тарттырган, тоскоолдуу, азаптуу. *Ашуусу бийик, кыясы тайгак, жолу татаал* (Убукеев). *Коркунучтуу бут баспаган татаал жерлерге ар түрдүү унаалар жүрчү жолдор салынды.*

ТАТААЛДАН Татаал боло баштоо, кыйындоо. *Кендеги иши татаалданып жаткандыктан, Ашыр үйүнө барып келүүгө чолосу тийбей жаткан эле* (Сасыкбаев).

ТАТААЛДАНТ ***татаалдан*** этишинин аркылуу мамилеси. *Турмуш татаал эмес, аны татаалданткан адамдар* (учкул сөз).

ТАТААЛДАНУУ ***татаалдан*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАТААЛДЫК Кыйындык, татаал, оор болгон шарт, абал. *Жолдун татаалдыгына карабастан, ылдамдата бастырдым* (Мидин). *Бирок, өмүрдүн татаалдыгы жана кызыгы – адам өз учурунда жаңылыштыгын сезе билбегендигинде* (Стамов).

ТАТАЙ I Бир нерседен чочулаганда, корккондо көбүнчө аял тарабынан колдонулат. *Татай кетек, не дейсиң? Бул сөзүңдү ит уксун, Ит укпаса, ким уксун*! («Манас»). 2. *диал.* Жаш баланы эркелеткенде айтылчу.

ТАТАР: кызарып-татаруу Абдан ачуусу келгенде, күч келгенде ж.б. учурларда буулугуп кызарып кетүү. *Жигиттер мага күлгөндө, кызарып-татарганым аз келгенсип, көзүмө жаш ирмеле түшөт окшойт* (Айтматов) *Асантай какап-чакап эткел бетинен кан серпилчүдөй татара түшкөндө, туш-туштан жакшылардын үнү чыкты* (Сыдыкбеков).

ТАТАРЛАР 1. Татар калкынын негизин түзгөн эл. 2. Крымда, Сибирде, Повольжеде жашоочу түрк элдеринин группасына кирүүчү кээ бир элдердин аты (наамы). 3. 13–15-кылымдарда Алтын Ордо мамлекетине бириккен ар түрдүү түрк, монгол жана бир катар башка улуттардын аты.

ТАТКАН Жеп даамын татуу, даам сызып тамактануу, тамак-аш жеп ичүү, татыгын алуу. *Бышкан мөмө мөлтүрөшөт, Кантип өтөм татканбай* (Бөкөмбаев). *Аттар эгүнү бир жолу эгинге татканып калган эле* (Элебаев).

ТАТКАНДЫР ***таткант*** менен бирдей.

ТАТКАНТ ***таткан*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАТКАНУУ ***таткан*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАТКЫЗ ***тат*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАТТУУ 1. Кантка, балга ж.б. мүнөздүү даам, татты. *Апам дүкөндөн кант, набат, мейиз жана ушуга окшогон таттуу нерселерди сатып келди.* 2. *өт.* Уккулуктуу, жанга жагымдуу, сүйкүмдүү. *Эл таттуу уйкуда жатышат. Кичи пейил, шамдагай, Сөзү таттуу курч эле* (Токомбаев). *Алакандан чымчык жеп чокугандай, Колуңдан жегем таттуу талканыңды* (Байгазиев). 3. Ынак, ынтымактуу.

ТАТТУУЛАШ Таттуу болуу, ынак, бирибирине жакын болуу, достошуу, элдешүү, жарашуу.

ТАТТУУЛАШТЫР ***таттуулаш*** этишинин аркылуу мамилеси. *Бактыгүл таарынышкан эки курбусун таттуулаштыруу максатында үйүнө чайга чакырды* («Ала-Тоо»).

ТАТТУУЛАШУУ ***таттуулаш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАТТУУЛУК Ынактык, ынтымактуулук.

ТАТТЫ 1. ***таттуу*** менен бирдей. 2. Кант, набат, момпосуй ж.б. сыяктуу таттуу даамтатымдардын жалпы наамы.

ТАТТЫР тат этишинин аркылуу мамилеси. *Даам таттырып жөнөттү.*

ТАТТЫР таткыз менен бирдей.

ТАТУИРОВКА Ийне менен чегип териге тартылган сүрөт.

ТАТУУ I Бири бирине жакын, ынак, ынтымактуу. *Силер татуу болсоңор, биздин көңүлүбүз куунак* (Байтемиров). *Сыр алдырбай бирөөгө, Болгула татуу ынтымак* (Осмонкул).

ТАТУУ II тат этишинин кыймыл атоочу.

ТАТЫ 1. Даамы келүү, даамдануу. *Арзандын сорпосу татыбайт* (макал). *Суусунга балдай татыган, Сууларың кетпес көңүлдөн* (Бөкөнбаев). *Тойгондо токтунун эти топурак татыйт* (макал). 2. *өт.* Жалпы сапаты, көлөмү, күчү ж.б. жактары боюнча экинчи бирөөнө же башка бир нерсеге теӊ келүү, барабарлашуу, ошончолук боло алуу. *Бириң миңге татыган, Баарың баатыр балбан эр* («Эр Табылды»). *Тапканы татыбай, алганы арзыбай жүрөт. Ал бейжайга татыйт, анын сазайын берет.*

ТАТЫК 1. Даам. *Бул кыз теңтуштарын көрсөтсө, алар жемиштин татыгын алышып, жабыла келишет го эми* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Бир нерсеге арзый тургандык, жарай турган, баалуулук. *Сынчыдан чыга берет сөздүн курчу, Татыгы сыналганча жете турган* (Токомбаев).

ТАТЫКСЫЗ Татыгы жок туз. Бир нерсеге арзыбай турган, маанисиз начар, жагымсыз. *Сенин татыксыз өмүрүңө мен күнөөлүүмүн* (Каимов). *Татыксыз турмуш мунарып, Өтпөчүдөй чубалып* (Токомбаев).

ТАТЫКТУУ Арзый турган, татырлык. *Татыктуу белек. Түгөлдүн сыймыкка татыктуу экендигине эч кимиси шек кылышкан жок* (Бейшеналиев). *Татыктуюга дөөлөтү жугуп турат, Татыктууну бакыты даңктуу кылат* (Баласагын).

ТАТЫКТУУЛУК Сапаты, мааниси, күчү ж.б. жактарынан алганда барабар келгендик, жарамдуулук.

ТАТЫМ 1. Туздун, бир тамактын бир жолу татыгыдай өлчөмү. *Бир татым туз.* 2. ***татык*** менен бирдей. *Татымы жок. Татымы начар.*

ТАТЫМАЛ Даамын жакшыртуу же даамтатыгын келтирип жасоо үчүн тамак-ашка кошулуучу калемпир, мурч, пияз ж.б. сыяктуу ар кандай нерселердин жалпы наамы.

ТАТЫМДУУ Жакшы татый турган, даамдуу.

ТАТЫМДУУЛУК татыктуулук менен бирдей.

ТАТЫНА Жакшынакай, татынакай. *Жаңаша чыккан эки гүл, Кызыл, сары татына* (Үмөталиев).

ТАТЫНАКАЙ 1. Көрүнүшү, келбети сулуу, сымбаттуу, жакшынакай. *Омордун көзүнө кыз алда кимдей болуп татынакай көрүндү* (Сыдыкбеков). *Трактор кичинекей дөңсөөдөн өтө бергенде, тоо этектеп орношкон татынакай кыштак көрүндү* («Ала-Тоо»). *Сабыр татынакай бөбөгүн ээрчитип алып киного кетти.* 2. Жагымдуу, келишкен, сонун, жарашыктуу, тартиптүү ж.б. *Жамал татынакай кылып өзү саймалаган чыптамасын кийип жаңы жоолугун салынып, жыйналышка жөнөдү* («Ала-Тоо»). *Саат алты боло электе эле татынакай кийинген айыл эли шайлоо пунктуна толуп кетти* («Аалам»). *Уккулуктуу, булбулдун таңшыганындай татынакай күү угулду* (Каимов).

ТАТЫРА Тытырап, тарсылдап атылгандан ж.б. чыккан үн. *Замбирек татырады арт жагынан, Каталбай курган башты көбү качты* (Үмөталиев) *Батыйлардын кошунунун ичинде көчмө кино аппараты татырап жатат* (Сасыкбаев).

ТАТЫРЛЫК Арзырлык, жарарлык, татый аларлык. *Бурманын тамашасына татырлык жооп таба албай, Сатылган көйнөгүнүн жакасын тегерете берди* (Токомбаев). *Акматжан дүнүйө жагынан бир болуш элге татырлык* (Элебаев).

ТАТЫТ таты этишинин аркылуу мамилеси. *Быйылкы катуу кыш, чалдыбары чыккан чарбачылык далайлардын эне сүтүн оозуна татытты го* («Агым»).

ТАХИКАРДИЯ Ар кандай физиологиялык, патологиялык таасир аркылуу жүрөктүн согушунун күчөшү.

ТАХМАН *диал.* Мебель ж.б. буюмдарды коюу же коолдук үчүн атайын жасалган дубалдагы оюк, тереӊдик. *Төр жактагы тахманга катарлата коюлган бир нече сандык* (Жантөшев).

ТАХОМЕТР Айлануунун ылдамдыгын өлчөөчү аспап, шайман.

ТАХТА Артында жөлөнгүчү жок кеӊ диван.

ТАЧКА Түртүп жылдыра турган дөңгөлөктүү кол араба. *Тачкачылар тачканы түртүп жөнөйт* (Сасыкбаев).

ТАШ I 1. Суу эрибей турган, тоо тектеринин тобуна кирүүчү ар түрдүү көлөмдөгү катуу зат. *Жалпак таш. Борчук таш. Майда таштар. Окчун жатып калыптыр, Борчук ташка ат байлап* («Эр Табылды»). *Ташты ташка урган менен маңдайга тамызууга суу чыгабы?* (Жантөшев). *Таш келсе чайна дептир тишиң барда, Тиштен соң чайнаганга айла кайда?* (Бегимкулова). 2. Таразага салып, теңдештирип өлчөө үчүн колдонулуучу белгилүү бир салмакта жасалган (1 килограммдык, 500 граммдык ж.б.) металл куймалары же ошондой эле максатта колдонулуучу башка нерселер, кадак таш. *Бир килолук таш. Жүз граммдык таш. Таразага таш салып, Өлчөп болбойт акылды* (Үмөталиев). 3. Шахмат, шашка

оюндарынын фигурасы. Бильярддын шарлары. 4. *тар.* Белгилүү болуп туруу үчүн кытай, калмак чиновниктердин же жогорку даражалуу төрөлөрдүн баш кийимине сайып алуучу белгиси. *Таш сайынган манжундан, Күчтүүлөрү келсин де* («Манас»). *Таш сайынган калмактын төрөлөрү ээлигип* («Манас»). 5. *анат.* Эркектин урук бези.

ТАШ II *эск.* Сегиз километрге барабар келген узундук өлчөмү. *Жети таш жерге тигилген, Жетимиш уруу тал калды* («Манас»). *Жан келгендин баарысын, Жарым таш жерден өкүртүп* («Манас»). *Жарым таш жерге барышты* («Манас» С.О.).

ТАШ БАКА Асты жана үстү сөөк калкан менен капталган, кыска буттуу, акырын, жай жүрүүчү жаныбар.

ТАШ БАЛАКЕТ ЖОК Эч нерсе жок. *Бара калса белен машина турмак таш балакет жок* («Чалкан»).

ТАШ БАРАҮ 1. Мөндүрдөй, жаандай жаадырган таш. 2. Илгерки жазанын бир түрү. Оор күнөөлүү адамды чуңкурга салып коюп таш менен ургулап көмүп салуу.

ТАШ БАРАҮГА АЛУУ Жабыла таш ыргытып уруп кирүү, жабыла уруу. *Кимдир бирөө түн ортосунда Сагымбайдын мейманканасынын терезелерин таш бараүга алып, бүт талкалап таштапты* (Абдукаримов).

ТАШ БИЛЕК Абдан карылуу, күчтүү, балбан. *Жолборс жүрөк, таш билек, Жоругу катуу таш жүрөк* («Манас»).

ТАШ БООР Ырайымсыз, эч кимге жаны ачыбаган, ыракымы жок, кара мүртөз. *Таш боор атанын таягы, өгөй эненин тырмагы акыры жаш кыздын кырчындай өмүрүн кыркты. Тыныбектен өткөн таш боор, мээримсиз болгону үчүн атасынан көңүлү сууду* (Каимов). *Таш боордукту тактан кулатып, Таппасак дейм жерден кара так* (Акбаров). ***В.: Боору таш.*** *Кас душман, Жүрөгү муз, боору таш* (Үмөталиев). *Мээримсиз, боору таш байдан эмнени күтүүгө болбойт* (Баялинов).

ТАШ БУЛБУЛ *диал.* Булбулдун тоо-таштуу жерлерде жашай турган түрү. *Таш-ташка зыпылдап учкан таш булбул да болот.*

ТАШ ЖАЛАК КАЛУУ Кандайдыр бир нерседен же энчиден эч нерсе албай куру кол калуу, эч нерсеге жетпей, сызга отуруп калуу. *Бардыгынан таш жалак кала берди* (Жантөшев). *Эч кимди кармай албай таш жалак калды* (Каимов). *Коноктордон бир деме артса шам-шум этип, артпаса ар дайым таш жалак калчу эле* (Жантөшев). ***В.: Куру жалак калуу.*** *Бардыгынан куру жалак калды.*

ТАШ ЖАРУУ 1. Абдан катуу, ачуу угулуу (үн, добуш ж.б. карата). *Өкүргөндөн бакырып, Айкырыгы таш жарып, Мүшкүл тартып турду эле* («Эр Төштүк»). 2. Элге кеңири тароо, маалым болуу, белгилүү болуу (атак-даңкка карата). *Башкарманын атагы таш жарып, районго маалым боло берди* («Ала-Тоо»).

ТАШ ЖҮРӨК 1. Таш боор, катаал, мээримсиз. *Ал ошондой, балага мээрими жок таш жүрөк* («Чалкан»). *Баланын убал-сообунан коркобу сага окшогон таш жүрөк* («Эркин Тоо»). *Ушунчалык үйрүлүп түшүп, эгилип-жагылып жатса да бир ийигип койбогон таш жүрөктөр болот экен да* («Ала-Тоо»). 2. Кажыбас кайраттуу, тайманбаган эр жүрөк, баатыр. *Жолборс билек, таш жүрөк Жоодон корккон жан эмес* («Манас»). *Жолборс моюн жоон билек, Жоругу кыйын таш жүрөк* («Манас»). *Коңурбай жайын сураба, Кайраты толук таш жүрөк* («Манас»).

ТАШИЗМ XX кылымдын ортосунда искусстводо пайда болгон агым, абстракционизмдин бир түрү, көркөм мазмунду түстүү тактар, түстөр аркылуу чагылдыруу ыгы.

ТАШ ИЧ Ичкен-жегениң аш болбосун деген мааниде колдонулуучу каргыш. *Арак ичпей таш ичкин!*

ТАШ КАБУУ Максатына, тилегине жетпей калуу, иши оңунан чыкпоо, ойлогон ою, үмүтү ойрон болуу. *Тилеги таш капканын туйду* (Каимов). *Таалайлуу элге катылган, Таш капсын анын тилеги* (Тоголок Молдо). *Оросулдун Ак-Суулук жатакчыларга болгон жакшы үмүтү таш капты* (Осмоналиев). *Душмандын үмүтү таш капты* («Ала-Тоо»). ***В.: Таалайы таш кабуу.*** *Ушул улуу кыйкырыкта – таалайың таш капты деген элдин ачуу кыйкырыгында улуу үмүт бар эле* (Абдукаимов).

ТАШ КАЗАН 1. ***к. таш кордо.*** 2. Балдар оюнунун бир түрү.

ТАШ КАЛАК Койдун кургак корголу (отун катары). *Турмуштары сонун, «Таш калакка» ыштапып отуруучулар калбаптыр* (Убукеев).

ТАШ КЕМЕГЕ Таштан жасалган кемеге. *Тараша суунун боюна, Таш кемеге жандыртып* (Дүйшеев).

ТАШ КЕСЕК АЛУУ Суук тийгенден шишиги чоңоюп, күч алып кетүү, кабылдоо. *Жаратын таш кесек алып кетти. Кесип алган жерин таш кесек алып кетиптир* («Чалкан»).

ТАШ КОРДО 1. *эск.* Жоокерчиликте ичине ысытылган таштарды салып, тамак бышырууга ылайыкталып, жылкынын терисинен жасалган идиш. 2. Жаңы союлган койдун, эчкинин, кийиктин этин өзүнүн карынына же көөдөнүнө салып туюктап, катуу ысытылган, майда таштарга, корго көөмп бышырылган эт тамагынын түрү. *Мергенчилер үңкүргө барып, аркардын этин таш кордо кылып бышырышты* («Жомоктор»). *Силерге таш кордо бышырып берейин деп, мергенчи сулап жаткан текени союуга камынды* (Жантөшев). ***В.: Таш казан.***

Кийиктин этин таш казанга бышырып жеген (фольк.).

***ТАШ КӨМҮР** көмүр* менен бирдей. *Бункерлерден куюлган таш көмүр платформаларга толууда* (Сасыкбаев).

ТАШ КУЛАК Кулагы катуу, кереӊ, дүлөй. *Таш кулак немеге кыйкырып айт, антпесеӊ укпайт деди* («Ала-Тоо»).

ТАШ МЫЛТЫК Бир жак жиби таяктын учундагы таш салгычка бекитилген, балдар ичине таш салып ыргытып ойноочу салмоор сыяктуу оюнчук. *Мен анда төрт жаштамын эс-эс билем, Эрмектеп таш мылтыкты ойноп жүрөм* (Шимеев).

ТАШ ООЗУӉА! к. оозуна таш.

ТАШ ӨБӨК Ат үстүндө ээрдин алдыӊкы кашына өбөктөө.

ТАШ ӨБӨК САЛ, ТАШ ӨБӨК ТАРТ Эки колун бооруна алып, ээрдин кашын карай өбөктөй отурган абал. *Караганга бети-башын тарттырбоо амалында, атчандар таш өбөк тарта чубама жол менен жай бастырышууда. Карымшак таш өбөк салып, кез-кез чырт түкүрүнүп, башын көтөргөн жок* («Ала-Тоо»).

ТАШ САЙЫНУУ Төрөлүк белги.

ТАШ ТАЛКАНЫ ЧЫГУУ к. ташы талкан болуу.

ТАШ ТАЛКАНЫН ЧЫГАРУУ 1. Жок кылуу, кыйратуу, талкалоо, ойрон кылуу. *Таш талканын чыгарып, Такыр кырып салганы* («Манас»). 2. Бүтүрүү, аягына чыгаруу, майын чыгара, мыкты иштөө. *Бүтпөй жаткан жумуштун, Таш талканын чыгарып* (Шамшиев). ***В.: Ташын талкан кылуу.*** *Каршылашкан душмандын, Ташын талкан кылабыз* (Осмонкул). ***Талканын чыгаруу.*** *Ополдун максаты аларды камынтпай басып, талканын чыгаруу* (Осмоналиев).

ТАШ ТАШТОО Шайлоо. *Келерки жылы таш таштоо. Аны унутпайлы да, уулум* (Даникеев).

ТАШ ТИШТЕГЕНДЕЙ БОЛУУ Унчукпоо, кайрып сөз айта албоо, жаагы жап болуу. *Эч сөз айта албай таш тиштегендей болду да калды* («Ала-Тоо»). *Күлүп отургандар таш тиштегендей болуп, жаактары жап болушту* (Байтемиров).

ТАШ ТИШТӨӨ Тилеги ордунан чыкпай калуу, тилеги таш кабуу. *Же андан, же мындан болбой, таш тиштеп калбайын* (Каимов).

ТАШ ТОКУМ 1. Алдан-күчтөн тайдырган оор жүк, тукулжураткан азаптуу эмгек, жан кыйнаган мээнет. *Таш токум болуп арыган, Өзү кашаӊ карыган* (фольк.). 2. Минген атын бат эле арыктаткан, куу токум, куу тердик. *Таш токум киши.*

ТАШ ТУЛГА Үч жагына же тегерете таш коюп, казан асуу үчүн ылайыкталып жасалган очок, кемеге.

ТАШ ТУЛГАДАЙ Өӊү жаман, кеби-сыны жок, тултук беттүү түрү суук.

ТАШ ТҮЛӨК Эки түлөгөн бүркүт.

ТАШ ТҮШКӨН ЖЕРИНДЕ ООР Көбүнчө күйөөгө чыккан кызга карата ошол жерден жай тап, экинчи ордуӊ козголбосун деген мааниде колдонулат. *Балам, жеӊил ойлобо, таш түшкөн жеринде оор, ушул бала менен оокат кыл, өмүр сүр деди* («Ала-Тоо»).

***ТАШ ТЫРМАК** к. жез тырмак. Таш тырмак абысыныӊдын берип жиберген базарлыгынан ооз тийгизип, качан чай чай берешиӊ? – деди Бурма шакылыктап* («Асаба»).

ТАШ ЧАЙ Чайдын жалбырактарынан уютулуп, жалпак, төрт чарчы кылып чыгарылган чай.

ТАШ ЧАЙНАП ТУРГАН КЕЗ Болуп-толуп, арааны жүрүп, толук бийлик жүргүзүп турган учур маанисин туюндурат. *Мындай сулууларды таш чайнап турган кезинде эч күнөөсү жок эле аттын куйругуна байлап айдатчу* (Осмоналиев).

ТАШ ЧЕГҮҮЧҮЛҮК Элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү.

ТАШ ЧЫНЫ Фарфор чыны. *Таш чыныларга чай куюп четте отурган кошчу жигитке сунду* (Абакиров).

ТАШ ЧЫРАК Шишесин зым менен тордоп койгон көтөрүп жүрмө чырак. *Үстөл үстүнө кош таш чырак коюлду* (Мавлянов).

ТАШ ЫРГЫТУУ Тийишүү, мазактоо. *Сырбай таш ыргыткандардын шылдыӊын кыпчып да койгон жок* (Осмоналиев).

ТАШБАРАӉ КЫЛУУ, ташбараӊга алуу Таш менен мөндүрчө жаадырып уруп өлтүрүү. *Эми силерди эл ташбараӊга алышат* (Токомбаев).

ТАШКА ТАМГА БАСКАНДАЙ Ачыкайкын, даана, так, унутулгус. *Жакшынын акылы ташка тамга баскандай* (макал). *Сырларынын бардыгын ташка тамга баскандай санап өттү* (Жантөшев). *Бирөөнүн кемчилигин же кылмышын көрсө ташка тамга баскандай айтып коёт* (Жантөшев).

***ТАШКАПКАН** аӊч.* Бири-бирине тээктелип, алдына жем бастырылып коюлган, жемди тартып алганда, тээгинен тайып кетип, басып калуучу таштан коюлган ыкма.

ТАШКЫН Суунун жээктен ашып-ташып, кириши. *Ташкын суу тамырын жулуп агызды, Ошол жердеги бүткүл чөптү* (Шүкүрбеков). *Ташкын болуу. Суу ташкыны. Шаркырайсыӊ дайра мисал жаздагы, Ташкыныӊа не туш келсе уратып* (Келдибекова).

ТАШКЫНДА 1. Жээктен ашып-ташуу, кирүү, ташкын болуу. *Ташкындап жаткан дайраны, Тамчыдай сезип көрбөдүӊ* (Бөкөнбаев). 2. Толуу, артуу, көбөйүү, күчүнө кирүү. *Таланты ташкындаган жаштар. Зарданып көргөн кордугум, Ташкындайт менин ичимде* (Токтогул).

ТАШКЫНДАН ташкында этишинин өздүк мамилеси.

ТАШКЫНДАТ ***ташкында*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАШКЫНДОО ***ташкында*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАШПИШ Убарачылык, убара, кам көрүү. *Бизди болсо кыйнаба. Өз ташпишибиз башыбыздан арылбай турат* (Айтматов).

ТАШТА I 1. Колдон түшүрүп же ыргытып жиберүү. *Китепти жерге таштап салбай, үстөлдүн үстүнө кой, балам* («Ала-Тоо»). *Кетмендерди кайда таштаган элеў* («Ала-Тоо»). 2. Көўүл бурбай, карабай коюу, калтырып кетүү, карабай кетип калуу. *Үйүўдү таштап талаага, Жатпагыла, балдар ай* (Барпы). *Бала-чакабызды таштап кете бергидей кара бет, жел таман кишилерден эмес элек* («Ала-Тоо»). *А бизди кантесиў, Зуураш?.. Таштайсыўбы?..* (Жакиев). 3. Керексиз, пайдасы жок нерсе катарында колдон чыгаруу, колго албай коюу. *Чүкө салган тулубум, Ташта, энеке, Кереги жок мунуўун!* (Турусбеков). 4. Калтырып коюу, токтотуп коюу, экинчи кайталабоо, тыйылуу. *Тамекини ташта. Аракты ташта. Ушул кежирликти таштасак, чатакты унутушсак* (Сыдыкбеков). 5. Көмөкчү этиш катарында колдонулат. *Сындырып таштады. Ыргытып таштады. Жууп таштады.*

ТАШТА II Таштан тазалоо, ташын иргеп алуу, ташын арылтуу, ташы жок кылуу. *Күрүчтү таштан тазалады. Тарууну таштап бүтүрдү.*

ТАШТАЙ КАТУУ Үндөбөй, кыймылсыз, мелтиреп, тереў ойлонуп отуруу. *Жалгыз Жексур таштай катып отурат* (Осмоналиев). *Кудайберген эмне кыларын билбей таштай катып, селейип отуруп калды* (Мырзаев). *Ысактын бүткөн бою чымырап, көздөрү ымыр-чымыр болуп, кулагы чуулдап, элейген калыбында таштай катты* («Ала-Тоо»).

ТАШТАК Таштуу, ташы көп (жерге карата). *Аскалуу капчыгай, таштак жол, ысык күндө акындын жаны кыйналды* (Бөкөнбаев). *Улуу-Чаттын чөйрөсү аскалуу тоо, какыраган таштак* (Жантөшев).

ТАШТАЛ ***ташта*** этишинин туюк мамилеси.

ТАШТАНДЫ 1. Керектен чыккан, керекке жарабаган, таштала турган акыр-чикир. 2. Энеси тирүү боло туруп, ар кандай себептер менен, бирөөлөр багып алар деген үмүттө таштап кеткен бала.

ТАШТАТ ***ташта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТАШТЕК I 1. *диал.* Көздү күндүн күчтүү жарыгынан сактоо үчүн же карыгып кетпесин үчүн (көбүнчө кышында) атайын кылдан жасалган көз айнек. *Көзүндөгү таштеги тегирмендин ташындай* («Семетей»). 2. Көз айнек.

ТАШТЕК II ***чылапчын*** менен бирдей.

ТАШТОО ***ташта*** этишинин кыймыл атоочу.

ТАШТУУ 1. Ташы көп, таштак. *Таштуу жерди баса албай, Ташыркаган кезегим* («Жазгыч акындар»). 2. *эск.* Белгилүү болуп туруу максатында (кытай, калмак төрөлөрүнүн) баш кийимине сайынып алган ташы бар, белгиси бар.

ТАШТЫН УЮЛУНДАЙ Чымыр, бек. *Тулкуўуздун кадиги жок, уюлундай таштардын* (Токомбаев).

ТАШУУ I ***ташы I*** этишинин кыймыл атоочу. *Өзөндүн кирген суулары уламдан-улам көбөйүп ташууда.*

ТАШУУ II ***ташы II*** этишинин кыймыл атоочу. *Жүк ташуу. Отун ташуу.*

ТАШУУЛА Аз-аздан, бөлүп-бөлүп же акырындап ташый берүү, акырындык менен бир жерге же бир жерден экинчи жерге ташып жеткирүү.

ТАШУУЧУ Ташуу ишин аткаруучу. *Эки топко бөлүнгөн балдар жарыша иштесе, ташуучуларды шаштырат* (Сыдыкбеков). *Тамак ташуучулар Макештин көзүнө чалдыга түштү.*

ТАШЧЫ 1. Таш чегүүчү, таш тегиздөөчү. *Ташты чегип, чийме салган ташчыдай, Эмгек, менен кырк алтыны аттаган* (Токомбаев). 2. Таш коюучу, таш тизүүчү жумушчу.

ТАШЫ I Ташкындап ашуу, көбөйүү, кырынан ашып төгүлүү, жайпоо. *Дарыя ташып, деўиз толкуду* (Жантөшев). *Казан ташып кетпесин, отту кичинеден жак* («Ала-Тоо»).

ТАШЫ II 1. Бир жерден экинчи жерге алып баруу, жеткирүү. *Эркин кош айдагандарга тамак ташып берет* (Жантөшев). 2. Жазууда сөздүн ошол сапка батпай калган бөлүгүн экинчи сапка алып барып жазуу, ташымалдоо. 3. Бирөөлөрдөн уккан сөзүн, кандайдыр бир кабарды, маалыматты башка бирөөлөргө айтып жеткизүү. *Урдап кепти ташыган, Уяты чыгат бетине* (Токтогул).

ТАШЫ ЖОГОРУЛОО Иши илгерилөө, бардыгы ойлогонундай болуу. *Илебине нан бышып, ташы жогорулаган мырзанын жергиликтүү жан жөкөрлөрү барган сайын арбып-дарбууда* (Бейшеналиев). ***В.: ташы өйдө кулоо.*** *Азыр анын ташы өйдө кулап, жер баспай турган учуру.* ***Ташы өргө кулоо.*** *Ташы өргө кулап, абалкы калыбына кайра келчүдөй болуп бараткада Жанкечтини кырсык чалды* (Осмоналиев).

ТАШЫ ТАЛКАН БОЛУУ Эч нерсеси калбай талкалануу, кыйроо, тымтыракайы чыгуу. *Бүгүн анын оюнун ташы талкан болду* (Байтемиров). ***В.: Таш талканы чыгуу.*** *Душман бүгүн-эртеў багынууга тийиш, багынбаса таш талканы чыгат* (Абдукаимов).

ТАШЫ ТЕГЕРЕНҮҮ Иши оўунан чыгуу, оюндагысындай болуу. *Менин мүчүлүштөп*

калганыма ташыў тегеренип турабы?! Ташы тегерене тїшкєн Батийна табалай салды (Сыдыкбеков).

ТАШЫЛ ташы II этишинин туюк мамилеси.

ТАШЫМАЛ Жазып келаткан жолго толук батпай калган сєздїн мууну экинчи сапка бєлїнгєндїгїн кєрсєтїїчї белги.

ТАШЫМАЛДА 1. Ташымал белгисин коюу аркылуу сєздїн тийиштїї бєлїгїн экинчи жолго бєлїп жазуу. 2. Кичинеден аз-аздан ташып жеткирїї, ташып олтуруу, алып баруу. *Ташымалдап кєчїї.*

ТАШЫМАЛДОО ташымалда этишинин кыймыл атоочу.

ТАШЫН ТАЛКАН КЫЛУУ же ТАШ-ТАЛКАНЫН ЧЫГАРУУ 1. Талкалоо, кыйратуу, быт-чытын чыгаруу, жок кылуу, ойрон кылуу. *Каршылашкан душман болсо, Ташын талкан кылабыз* (Осмонкул). *Таш-талканын чыгарып, Такыр кырып салганы* («Манас»). 2. Катуу иштєє, майын чыгара иштєє. *Бїтпєй жаткан жумуштун таш-талканын чыгарып* (Шамшиев).

ТАШЫН ташы II этишинин єздїк мамилеси.

ТАШЫРКА 1. Таштуу жолдо кєп жїрїп, туягы кетилїї, тажап, жакшы баса албай калуу. *Жабыгып жїрсє жигитти, Жакырсыў деп кордобо, Ташыркаса бууданды, Баса албайт деп болжобо* (макал). *Жолоочулардын аттары такалуу болсо да, ташыркаган сыяктуу бїжїрєшєт* (Каимов). 2. *єт.* Кєп баскандан таманы кабарып кетїї, чарчоо, талыгуу (адамга карата). *Торгой акын экєєбїз жыўайлак элек, ушу жерге келгенде ташыркап, жадап калдык* (Элебаев). 3. *єт.* Чарчоо, алсыроо, жадап жалакайлануу. *Мен жабыксам, ташыркаймын, мєгдєймїн, Кыялдансам, тїбї тереў кєлдєймїн* (Турусбеков). *Такаў кайда, ташыркаптыр туягыў, Мен саяпкер, – тулпарлыгыў туямын* (Маматова).

ТАШЫРКАТ ташырка этишинин аркылуу мамилеси.

ТАШЫРКОО ташырка этишинин кыймыл атоочу.

ТАШЫТ I ташы I этишинин аркылуу мамилеси. *Сїттї ташытып жиберди.*

ТАШЫТ II ташы II этишинин аркылуу мамилеси. *Жїк ташытты. Отун ташытты.*

ТАЮУ I тай этишинин кыймыл атоочу.

ТАЮУ II тайы этишинин кыймыл атоочу.

ТАЯ 1. Жєлєє. *Карыя таягын дубалга таяп койду. Гїлайым башын Алымкулдун кєкїрєгїнє таяды* (Абдукаримов). 2. Белгилїї бир чекке жакындап баруу. *Кїн бешимге таяп калган кезде, Чаргын їйїнє келип тїштї* (Сыдыкбеков). *Кемпири да, єзї да жетимиш таяп калышкан* 3. Бир нерсеге негиздєє, такоо, байланыштыруу. *Фактыга таяп айтуу. Кепти саясатка таяп сїйлєє.*

ТАЯК 1. Таянып жїрїїгє колдонулуучу жыгач же башка нерсе. *Таягыў тїшсє колуўдан, Чапаныў тїшсє жонуўдан* (Калмырза). *Омор таягы менен топ дедирип жерди чаап коет да, єз алдынча кїўїлдєй берет.* (Сыдыкбеков). 2. Жер босого менен баш босого аштаשып бекитилїїчї боз їйдїн эшигинин эки жагына тикесинен тирелип коюлган тєрт кырдуу келген жыгач. *Босого таягы.*

ТАЯКЕ Эненин эркек туугандары. *Ак-Суудагы таякем, Мейманга келсе болбойбу* (Осмонов).

ТАЯКТА Таяк менен сабоо, уруу, согуу. *Айыбы болсо таяктап койгон жаман эмес* (Байтемиров).

ТАЯКТАТ таякта этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЯКТОО таякта этишинин кыймыл атоочу.

ТАЯЛУУ Таяп коюлган, тирелїї, такап коюлган, жєлєп коюлган, сїйєп коюлган. *Таялуу алма шагы.*

ТАЯМИМ Эки колдун алаканын топурак, кум, таш сыяктуу нерселерге акырын уруп, колду кєтєрїп бир аз силкип туруп, суу менен жуула турган жерлердин барын даарат алгандай кылып, ырымдап чыгуу. Бул ырым – суу жок жерде болот. *Чаўдуу кийимге да таямим кылса (алаканды урса) болот.*

ТАЯН 1. ***тая*** этишинин єздїк мамилеси. 2. Бирєєгє же бир нерсеге ишенич кылуу, бел кылуу, негиздєнїї. *Фактыга таянып сїйлєє. Таяна турган кишиси ким?*

ТАЯНГАН ТООСУ БИЙИК Колдогон, ишенген кишиси бар. *Анын таянган тоосу бийик деп даай албады* («Чалкан»). *Айыптабас салтты эскерте каккан тилмечтин таянган тоосу бийик экенин туя тилин тиштей токтоду* (Бейшеналиев).

ТАЯНДЫР таянт менен бирдей.

ТАЯНТ таян этишинин аркылуу мамилеси.

ТАЯНУУ таян этишинин кыймыл атоочу.

ТАЯНЫЧ 1. Таянып, жєлєнїп тура турган же бир нерсени таёо, тирєє їчїн коюлган жєлєк. 2. *єт.* Жєлєк, тирек.

ТАЯР *туурасы: даяр.*

ТАЯТА Эненин атасы. *Таятам картайып калгандыктан, дайыма биз менен бирге жїрїї оор* (Жантєшев).

ТЕ *туурасы: тээ.*

ТЕАТР 1. Драма, опера, балет сыяктуу сахналык оюндарды актёрлор аркылуу кєрїїчїлєргє элестїї кылып кєрсєтїї искусствосу. 2. Ушундай оюндарды кєрсєтїїгє ылайыкталып салынган жай. *Опера-балет театры 1948-жылы курула баштаган. Театр ачып жатканда, Нарындан жазган салам кат* (Айталиев).

ТЕАТРАЛДАШТЫРУУ Адабий чыгармаларды (драмалык эмес) театрга, сахнага коюу үчүн ылайыктоо, драмалык аракеттердин элементтерин киргизүү, театрлаштыруу.

ТЕАТРАЛДЫК театрдык менен бирдей.

ТЕАТРДЫК театр дегенге таандык. *Театрдык көрсөтүүлөр. Театрдык музыка. Театрдык костюмдар.*

ТЕАТРЛАШТЫР театралдаштыр менен бирдей.

ТЕБЕЛЕ Тепсөө, кайта-кайта баса берүү, таптай берүү. *Баскан жерин тебелеп, Бирөөнү бирөө жемелеп* («Манас»). 2. *өт.* Эзүү, үстөмдүк кылуу. *Түбү сурап эл бийлеп, Көрүнгөндү тебелеп, Жеп келгенден эмесмин* (Токтогул).

ТЕБЕЛЕН тебеле этишинин өздүк мамилеси.

ТЕБЕЛЕНДИ Тебелеп-тепсөөгө туш келген абал. *Тебелендиде калуу.*

ТЕБЕЛЕТ тебеле этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕБЕЛЕШ тебеле этишинин кош мамилеси.

ТЕБЕЛӨӨ тебеле этишинин кыймыл атоочу.

ТЕБЕНЭЭК Тээп жибермей адаты бар. *Тебенээк ат.*

ТЕБЕТЕЙ Кыруусуна көрпө же аң терилери (түлкү, суусар, кундуз ж.б. териси) салынып тигилген жылуу баш кийим. *Эски түлкү тебетейин кырдантып, Оңдоп кийип мандаш урду Акылбай* (Токомбаев). *Бир тутам үкү тагынган, кундуз тебетей кийген Атабектин кызы Кылымкан* (Жантөшев).

ТЕБЕТЕЙИН КИЙИШТИРҮҮ *к.* ***биринин тебетейин бирине кийиштирүү.***

ТЕБЕТЕЙИН КӨККӨ ЫРГЫТУУ Абдан катуу сүйүнүү, кубануу. *Ушундай ишке шүгүр деп тебетейди көккө ыргытуу керек* (Жантөшев). ***В.: Тебетейин асманга ыргытуу.*** *Айтор, мындай ыракым колго тийсе тебетейин асманга ыргытар эле* (Элебаев). ***Калпагын көккө ыргытуу.*** *Кубат калпагын көккө ыргытты* (Жантөшев).

ТЕБЕТЕЙИҢДИ БАСА КИЙ Бул чындык, анык ошондой, эч шектенбе, ишенип кой деген мааниде колдонулат.

ТЕБИЛ теп этишинин туюк мамилеси.

ТЕБИН теп этишинин өздүк мамилеси.

ТЕБИНДИ Мал жатып чөбү тебеленип, тапталып калган жер, мал тебелеп кеткен жер.

ТЕБҮҮ I *аңч.* 1. Мылтыкты атканда дары көп болуп кумдактын артка карай ийинди тебиши. 2. Ителги, шумкар илбээсинди тээп түшүрүү.

ТЕБҮҮ II теп этишинин кыймыл атоочу.

ТЕГЕ: мал-теге Ар түрдүү мал, жалпы эле мал.

ТЕГЕЛЕКИ: тегелеки бозо *диал.* Коюу бозо.

ТЕГЕРЕК 1. Шакек, алкак сыяктуу форма. *Тегерек чийүү. Тегерек стол.* 2. Айланачөйрө, теребел. *Тегеректен издеп көрчү, жүргөндүр* («Ала-Тоо»). 3. Кандайдыр бир нерсенин айланасы жээги, чети. *Жоолук келди – Ошто бүткөн шайыдан, Тегереги жибек менен кайылган* (Үмөталиев).

ТЕГЕРЕКТЕ 1. Туш-тарабын айландыра курчап тосуу, тегерете курчоо. *Алты-жети бала аны тегеректеп алыптыр* (Байтемиров). *Адаттагыдай амандашып, столду тегеректеп отуруп калдык* (Жантөшев). 2. Тегерек салуу, тегерек чийүү, айландыра чийүү.

ТЕГЕРЕКТЕТ тегеректе этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕГЕРЕКТӨӨ тегеректе этишинин кыймыл атоочу.

ТЕГЕРЕН 1. Бир нерсени тегерете айлануу, тегерете айланып жүрүү. *Үйдү тегерене айлануу. Отту тегерене чуркоо.* 2. Өз огунда айлануу, чимирилүү. 3. Эмне кыларын билбей, калдактап шашып калуу, шашкалаңдап карайлаган, айласы кеткен абалда болуу. *Кай бирөөнү карасаң, желдиктерин колтуктап, Тегеренген чагы бар* («Манас»).

ТЕГЕРЕНҮҮ тегерен этишинин кыймыл атоочу.

ТЕГЕРЕТ Айландыруу, тегеренген абалга, кыймылга келтирүү. *Кадыр дөңгөлөктү эки үч тегеретип келип, кайра ордуна койду* (Сасыкбаев).

ТЕГЕРЕТЕ Айландыра, туш-тарабын курчай. *Тегерете чуркоо. Үй тегерете бак тигүү.*

ТЕГЕРЕТМЕ Ат чабуу ж.б. мелдештерди өткөрүүгө ылайык айланып жүрмө жолу бар жайык жер. *Тегеретме ат чабыш.*

ТЕГЕРЕТТИР тегерет этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕГЕРЕТҮҮ тегерет этишинин кыймыл атоочу.

ТЕГЕРЧЕК Дөңгөлөктүн чабактары, дөңгөлөктүн чабагы. *Арабанын бир тегерчегин сындыра чапкан жигит аны белбоодон кармаган бойдон токтоду.* (Мавлянов)

ТЕГИЗ 1. Түз, уңкул-чуңкулу, өңгүл-дөңгүлү жок, жылма. *Конушу тегиз, жайыты кенен, абасы салкын атактуу Муз-Төр ушул* (Каимов). *Таластын тоосу бийик, жери тегиз* (Шүкүрбеков). *Үстү тегиз тактай. 2.* Текши, ала-чокул эмес. *Жаз келди, талаа тегиз гүлдөдү, Гүл гана эмес, тикенек да бүрдөдү* (Шүкүрбеков). *Дыңды бузуп майдалап, Үрөндү тегиз сепкиле* (Осмонкул). 3. Жалпы, баары. – *Кандай тегиз аман-эсен жатасыңарбы* (Каимов). 4. *өт.* Баарына бирдей мамиле кылган адилет. *Жума тегиз адам.*

ТЕГИЗДЕ Тегиз кылуу, уўкул-чуўкулу, єўгїл-дєўгїлї жок кылып жылмалоо, тїзєтїї, таптоо. *Аял-эркек теў иштеп, Адырды бузуп тегиздеп, Асканы жарып суу алды* (Убукеев). *Акмат кетменинин сабын тегиздеп копшоодо* (Сыдыкбеков).

ТЕГИЗДЕЛ тегизде этишинин туюк мамилеси.

ТЕГИЗДЕТ тегизде этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕГИЗДИК Тегиз, жылмакай болгон абал, каситет.

ТЕГИЗДЄЄ тегизде этишинин кыймыл атоочу.

ТЕГИЗДЄЄЧЇ Жолду ж.б. тегиз кылуучу, тегиздеп тїздєп оўдоочу.

ТЕГИЗЧИЛ Баарын бирдей тегиз кєргєн, текши караган адилет. *Тегизчил адам.*

ТЕГИЗЧИЛИК *сїйл.* Теўчилик, тегиз, бирдей кєрїїчїлїк, бирдей укукта болгондук. *Тоюндурду ачтарды, Тарбиялап жаштарды, Тегизчилик доору* («Жазгыч акындар»).

ТЕГИН 1. Бекер, акысыз. *Эксеў эгин, ичерсиў тегин* (макал). *Кабылга бирєєнїн тегин тамагын ичиш кыйын болчу* (Элебаев). 2. Бекер, курулай, жалган. *Бул кеп тегин эмес. Тегин жерден єрт чыкпайт* (макал). 3. Бекерчиликке кєнгєн адам, бекерчи, бош жїргєн, эч нерсе иштебеген адам. *Жабалактап дыйкандар, сугарып атат эгинди, жаман кєрєт ал кезде, басып жїргєн тегинди* («Жазгыч акындар»). 4. Жєнєкєй, жєн. *Токтогул ушул бала тегин кєрїнбєйт, комузга дилгирлигине караганда чымыны бардыр дегенсип ойлонду* (Каимов). *Муну ырдаган тегин ырчы эмес, анын аты ким?* («Ала-Тоо»).

ТЕГИРИЧ Кооздук їчїн ууктардын матоосунун їстїнєн тегерете айландырып тартылган, чачысы керегенин башына тиертийбес болуп коездолуп жасалган эндїї тасма, коездук жасалга. *Їйдїн ички кєрїнїшї: сырдалган уук, кереге, кырка тартылган тегирич, жабык баш* (Жантєшев).

ТЕГИРИЧТЕ Тегиричти тартуу, тегиричти єткєрїї.

ТЕГИРМЕН Эгинди майдалап тартууга, ун, талкан, шак жасоого ылайыктап курулган жай. *Ташмат байдын тегирмен, Такыр коркпойт теўирден* (Калмырза). *Тегирменге ун салдыруу.*

ТЕГИРМЕНИНЕ СУУ ЖЇГЇРТЇЇ Ишин илгерилетїї, жардамдашуу, колдоо. *Кагылайын элим! – деди Канымбек илгери чыгып толкундана, єлїп бара жаткан бай-манаптардын тегирменине суу жїгїрткєн басмачылар бардык жаман аттыны бизге тагып жатышат* (Жантєшев). ***В.: Тегирменине суу куюу.*** *Шаршенин так ушул оройлугу Саадаттын тегирменине суу куйду* (Сыдыкбеков). *Алар алга карай бараткан ишти артка тартмак, душмандын тегирменине суу куймак* (Сыдыкбеков).

ТЕГИРМЕНЧИ Тегирменди тейлеген, анын бардык ишин билген адам. *Тегирменчи жыйнаса, калаанын чеги жазылат* (Барпы). *Аксакал тегирменчи єзї жїрєт, Суктанып оттой жанып кєзї кїйєт* (Їмєталиев).

ТЕГИРТМЕК *диал.* 1. Кичинекей боз їй. 2. Алачык.

ТЕГИРЧИК *диал.* Кичинекей арабанын дєўгєлєгї, кичинекей дєўгєлєк. *Устакананын алдындагы тегирчикте отурган жигит сїйлєп жатат* (Абдукаримов).

ТЕЖЕМЕЛ Энесинин эмчек сїтїн эмбеген, тамак берип багылган бала. *Ал аялдын аркасына кєтєргєнї тежемел бала эле* (Жантєшев). *Энесинен сїт чыкпай, тежемел калган козуга Азат кїндє упчу менен сїт берет* («Жаш ленинчи»).

ТЕЖИК Тил албаган, кепке-сєзгє кєнбєгєн, єз билгенин бербеген, кежир, мїнєзї терс.

ТЕЗ I Боз їйдїн уук-керегелерин тїзєтїп, белгилїї бир єлчємгє, калыпка, жєнгє салып жасоодо колдонулуучу курал. *Тез жанында ийри жыгач жатпас* (макал). *Ийри жыгачтан сындырылганын сындырып, сындырбаганын тїзєгєн тездин шыкоору сымактанат* (Жантєшев).

ТЕЗ II 1. Бат, ылдам, ыкчам, ошол замат, дароо, токтолбостон. *Тез бїтїрє турган ишпи? Канымбек єтє кубанычтуулук менен тез жооп берди* (Жантєшев). 2. Чукул. *Ачуусу тез кишиден кысылып турат балалык* (Токтогул). *Алымкул ачууў єтє тез. Анын їстїнє єжєрсїў, ар кандай учурларда сабырдуулук керек* (Абдукаримов).

ТЕЗ III *туурасы: дес.* 1. Дем, кїч, кубат. 2. Кайраты жануу, кєўїлї калуу, шагы сынуу, коркуу, деми басылуу. *Эч жерден тези кайтпаган* («Манас» С.О.).

ТЕЗ АРАДА *же* ***ЖАКЫН АРАДА*** Жакында, анча-мынча кїндїн ичинде.

ТЕЗ ЖАРДАМ 1. Кокустукка учураганда, чукул жана кыйын абалга дуушар болгон оорулуу адамдарга эў зарыл болгон алгачкы медициналык жардам кєрсєтїїчї же жабыр тарткан адамдарды дарылоо мекемелерине жеткирїї жактарын уюштуруучу уюм. *Тез жардамга кабар кылуу.* 2) Тезинен жардам кєрсєтїї иштеринде пайдаланылчу атайын бєлїнгєн дарыгердик машина. *Тез жардам келгенче келиндин вена тамырына дары куйду* (Байтемиров).

ТЕЗГЕ САЛУУ Тартипке чакыруу, эпке, ыкка келтирїї. *Тетири баскан тентектерди тезге салды* («Чалкан»). *Башынан тентекти тезге салып, ыпыласты тазартуучу эле деп акыры сизге жазууга туура келди, Чаке!* («Чалкан»).

ТЕЗДЕ Тез иштєє, тез аткаруу, тезинен

бітіріінін аракетин кылуу. *Ишиўди тезде. Тездеп аракеттен.*

ТЕЗДЕТ тезде этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕЗДЕТИЛ тездет этишинин туюк мамилеси.

ТЕЗДЕТІІ тездет этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЗДИК Ылдамдык, ыкчамдык, тез аракеттенгендик, тез иштегендик. *Саатына жіз алтымыш километр тездикте бара жатабыз* (Бєкєнбаев). *Бирок чиркин аздыгына мейли эле, Анын октой тездигине катат баш* (Осмомов). *Иштин тездиги эле жакшы.*

ТЕЗЕК Малдын кыгы, ошол кыктан жайып кургатылган отун. *Жийдегіл бул адырлардан нечен жолу тезек терген* (Сасыкбаев). *Бала тігіл атынын, Берилмек эмес тезеги.*

ТЕЗИНЕН Токтолбостон, ылдам, дароо, ошол замат. *Тезинен жєнє.*

ТЕЗИС Илимий эмгек, доклад лекциянын негизги идеясын бир нече сїйлєм менен кыскача баяндоо.

ТЕЙ Кандайдыр бир нерсенин сырткы тїрї, тышкы кєрїнїшї, кебетеси, тїспєлї, абалы. *Акбардын чаалыккан тейин кєріп, эне катуу чебеленди* (Убукеев). *Анчалык балбан боло коюучу тейи деле жок экен* («Ала-Тоо»). *Кїздїктїн кїзгї тейи єтє начар эле, жазгы тейин келип кєріп кетишиўизди сураймын* («Чалкан»).

ТЕЙЛЕ 1. Калктын тийиштїї талаптарын, керектєєлєрїн камсыз кылуу їчїн иштєє, ушундай максатка байланышуу иш алып баруу. *Алуучуларды тейлеген бир гана сатуучу бар* («Ала-Тоо»). 2. Машинаны, станокту ж.б. иштетїї, ишке киргизїї аракетине байланыштуу кызмат кылуу, аларды башкаруу. 3. Малды байлап, алдына жем-чєбїн салып жайгаштыруу. *Малды тейлеп коюп шашпай жєнєбєйсїўєрбї* («Ала-Тоо»). 4. Белгилїї бир жумушту аягына чыгууга, иретке, тартипке келтирїїгє, жайгаштырууга байланыштуу ички иштерди иштєє. *Калканбай їй оокаттын кєбїн єзї тейлейт* (Бейшеналиев). *Сырттагылар кап-кечелерин тейлеп коюшуп, їйгє киришти* («Ала-Тоо»).

ТЕЙЛЕН тейле этишинин єздїк мамилеси.

ТЕЙЛЕТ тейле этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕЙЛЕШ тейле этишинин кош мамилеси.

ТЕЙЛЄЄ тейле этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЙТЕЙ 1. Арык келип, иймейген, алсыз кєрїнїштє болуу. Ийреўдеген жагымсыз, ийкемсиз кєрїнїштє болуу.

ТЕЙТЕК Кєрїнїшї тейтейиўки тарткан, кыйшык, ийрийген.

ТЕЙТЕКТЕ 1. Тейтейип, ийреўдеген кєрїнїштє болуу. 2. *єт.* Тетирленїї, макул болбоо.

ТЕЙТЕКТЄЄ тейтекте этишинин кыймыл атоочу. *Обу жок тейтектєєнїн кереги эмне!*

ТЕЙТЕЎ Тейтейип, ийреўдеген жагымсыз кєрїнїштї билдирїїдє колдонулат. *Тейтеў этїї. Тейтеў-тейтеў этип жїгїрїї.*

ТЕК I 1. Келип чыккан тїбї, тїпкї укумтукуму, негизи. *Тала менен тегинде* («Манас» С.О.). *Муратбек тегин уксаў, кедей* (Абдыраманов). *Билбеймин ата-тегиўди, Аныктап айтчы кебиўди* (Токтогул). *Сенин тегиўди айтып берейин, Терип согуп келейин* (Калмырза). 2. Жер кыртышынын курамдык бєлїгїнєн болгон, кєбїнчє турукту курамдан турган же жерден казылып алынуучу минерал. *Тоо тектери.* 3. *диал.* Бир нерсенин тємєн жагы, тїбї, асты жагы.

ТЕК II 1. Тынч, жєн, тим. *Тек тур. Тек тура албай азоо аттай жулунат* (Осмонкул). 2. Бекерге, жокко. *Їміт текке кеткен жок* («Кыргыз Туусу»). *Окуучулар убактысын текке кетиришкен жок.* 3. Анчейин гана, жайынча, жєнїнчє, орточо. *Ал тек гана болжоп айтып койду окшойт, Башка суроо, башка мїдєє болгон жок* (Токомбаев). *Же курбалым тили менен айталбай, Эскерсин деп, тек эсине салгандыр* (Токомбаев).

ТЕКБИР Кудайды мактап, бир нече мертебе кайталоо.

ТЕКЕ I 1. Эчкинин эркеги (колдо багылганы жана жапайысы). *Теке салуу. Тоо теке.* 2. Элдик ай эсеби боюнча алтынчы айдын аты, какшыган жай чилдеси, июль айы. *Теке айынын беш жаўысы* (Сыдыкбеков). *Теўине албас саратан, Теке какшык айы экен* («Эл адабияты»). *Кєп жаўылып, кїн эсебин так билбейт, Чын куранды Теке айы деп талашып* (Эралиев).

ТЕКЕ II: теке-маўдай Дал бет алды, бетме-бет турган тушу, бет-маўдай жак. *Жапар телеграфтын теке маўдайына эс алды* (Баялинов). *Аялдар жоолуктарын баса байлап, теке маўдай отурбастан, кырын салып, кыйгач одоно отурушту* («Чалкан»).

ТЕКЕ ЖООМАРТ 1. Тїркмєн элинин Теке жана Ёмуд деген урууларынын аты. 2. Мыкты кїлїк ат, аргымак. *Теке жоомарт ат минген, Темирдей кєпкєн тон кийген* («Манас»). *Дїйшєнкулдун беш жыл болду бакканы, Тегиз кїлїк, теке жоомарт аттары* (Осмонкул).

ТЕКЕ КАКШЫК *к. теке Жай чилдеси теке какшыкка оро-пара келген орозо айы ырмая-чырмая єткєнїнє бїгїн экинчи кїн* (Токтоналиев)

ТЕКЕ МАЎДАЙ *к. теке II.*

ТЕКЕБЕР 1. Кесир, бой кєтєргєн, керсейген, теўине албаган, менменсинген. *«Жол ачык, балам» – деп катты окуп. Жооп жазат текеберденбей. Текебер адам.* 2.

Кесирдііліk, менменсигендик. *Сенин текебериў мага жаккан жок* (Байтемиров). *Текебер кєп єсіўдє, Кірілдєйсіў чениў жок* (Тоголок Молдо).

ТЕКЕБЕРДИК Текебер кылгандык, кесирленгендик, менменсиніїчіліk. *Антип теке бердик кылсаўыз, жанымдан кечип салам* («Ала-Тоо»).

ТЕКЕБЕРДІЇ Текебери кічтії, кесирлії. *Мурдагы текебердії менменсиніїдєн эчтеме калбай, кибирей тішті* («Ала-Тоо»). *Ал кіндєрдє жірєгіўді тебелеп, Текебердії манап, байлар жайлаган* (Маликов).

ТЕКЕБЕРЛЕН Менменсинип кесирленген кылык-жорук кєрсєтії, текебердик кылуу.

ТЕКЕБЕРЛЕНІЇ ***текеберлен*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕКЕБЕРЛИК ***текебердик*** менен бирдей.

ТЕКЕБЕРЧИЛИК Текебер кылгандык, кесирсингендик, теўсинбегендик, менменсингендик. *Текшеріїчілєрдін текеберчилиги* («Чалкан»). *Майданга келген дійнєгє текеберчилик кылба* (Бейшеналиев).

ТЕКЕЙ Ката элек, солкулдак кезинде желе турган бир катар єсімдіктєрдін жалпы наамы. *Кой текей. Уй текей. Жылкы текей. Текей терип жейли да, бир жакка жылалы, балам* (Токомбаев).

ТЕКЕЙ ОТТОО Эч нерсе кылбай бош жірії. *Мурунтан эмне болдуў, текей оттоп жірдіўбі? – деп, атам мага абдан ачууланды* («Чалкан»). ***В.: Текей терії.*** *Силер бул жерге текей тергени келген жоксуўар!* («Чалкан»).

ТЕКЕЙДЕН АРЗАН 1. Єтє эле арзан. *Бул жерде єтік текейден арзан турат экен* («Чалкан»). 2. Анча оордугу жок, колдон келе тургандай, эў эле оўой, жеўил. *Аларды эпке кєндірії текейден арзан* («Ала-Тоо»). *Текейден арзан иш.*

ТЕКЕНИН ЄТІНДЄЙ Абдан єткір, курч. *Абдылданын баласы текенин єтіндєй чыйрак бала болду* («Ала-Тоо»).

ТЕКЕЎДИ СОЙДУКПУ? Сага кайсыл жерибизден жаздык, сага эмне болду, эмнеге ачууланып коркутасыў деген мааниде айтылат. *Чоў эне Динарга бурулду: – Эмне эле туйтуўдап калгансыў. Сенин текеўди сойгон кишиў барбы?* (Сыдыкбеков). *Сенин текеўди сойдукпу? Тінєрбєй, каарданбай айтсаў боло? – деп, Карачалга тике айтууга эч ким чыкпады* («Ала-Тоо»). ***В.: Текеўди ким сойду?*** *Ой, жолуў болгур десе, мынча тінєргідєй текеўди ким сойду?* («Чалкан»). ***Текеўди бирєє сойдубу?*** *И, эмне болуп кетти, текеўди бирєє сойдубу?* («Ала-Тоо»).

ТЕКЕЧЕ Бир жаштагы теке.

ТЕКЕЧЕР І 1. Эки жаштан єткєн теке. 2. Бир эни алынган (чала биттелген) теке.

ТЕКЕЧЕР ІІ *астр.* Зодиак топ жылдыздарынын бири.

ТЕКИ *диал.* Жаздык, таянгыч.

ТЕКИЛДЕ Тез-тез кыймылдоо, шашып, ылдам жірії. *Кычан текилдеген боюнча класска келип, окуучуларга сійінчілєді* (Бейшеналиев).

ТЕКИЛДЕК Текилдеген, шамдагай, баскан-турганы чыйрак.

ТЕКИЛДЕТ ***текилде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕКИЛДЄЄ ***текилде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕКИР Кыйшык, ийри, тїз эмес.

ТЕКИРЕЎ Аттын секирип чуркаган жірішї.

ТЕКИРЕЎДЕ Текиреў менен жірії.

ТЕКИРЕЎДЕТ ***текиреўде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕКИРЕЎДЄЄ ***текиреўде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕКИРЕЎИ ТЇГЄНІЇ Абдан убара тартуу, алдан таюу, чарчоо. Жу*мушту баш тартпай иштей берип текиреўи тїгєнді* («Ала-Тоо»).

ТЕКИРЕР *диал.* Кайталоо, бышыктоо. *Зуннахун балам, сизге айткан бир сєзім бар эле. Ошол сєзімді яна текирерлеп эсиўизге салууга мажбур болдум* (Жантєшев).

ТЕККЕ Бекер, курулай, бошко кетії. *Мээнети текке кетії.*

ТЕКМАТ Кур, сайма тїшірілгєн кайыш кур. *Кийин секратарлык менин энчиме тийгенде Некеев иш єткєріп жатып, «сумкаў барбы» деп калды. Кайдагы сумка, мектепке баратканда, китептерди текматтын алдына ичибизге жармаштыра кыстарып алчубуз* (Айтматов). *Кєкіл качан кєрсєў текмат менен белин курчап алат* (Касымбеков). *Белине жазы текмат курчаган, алтын погондуу офицер Бектен басып келди* («Ала-Тоо»).

ТЕКЄЄР Бїркїт же башка алгыр куштардын, короздун ж.б. тээп кол салууда, кармашууда колдоно турган арткы тырмагы.

ТЕКЄЄРЛЄ Текєєрі менен тебії.

ТЕКЄЄРЛЄН 1. Текєєр пайда болуу, текєєрі єсіп жетилії. 2. *єт.* Кїчкє толуу, кїч алуу, алышуу, кармашуу їчїн бышыгуу, салгылашуу їчїн кїч алып чыўалуу.

ТЕКЄЄРЛЄЄ ***текєєрлє*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕКЄЄРЛЄШ 1. Текєєрі менен тебишії, тебишип кармашуу. 2. *єт.* Кармашуу, каршылашып салгылашуу, бири-бири менен касташуу.

ТЕКЄЄРЛЄШІЇ ***текєєрлєш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕКПИР *к.* ***текбир.*** *Кеў Букарды карасаў, Азанчысы аркырап, Кєчєлєрі жаркырап, Текпир айтып бакырып, Коомат айтып чакырып* («Манас»).

ТЕКСИЗ 1. Ата-теги, укум-тукуму, тїп-

кі теги ким экендиги белгисиз. *Тексиз жетим.* 2. *тар.* Жөнөкөй, карапайым үй-бүлөдөн чыккан (ак сөөктөр тукумунан эмес), букарадан чыккан.

ТЕКСТ Адабий чыгарманын, илимий эмгектин, кандайдыр бир документтин, докладдын ж.б. кагаз бетине же башка нерсеге түшүрүлгөн жазуусу, анын айрым үзүндүсү.

ТЕКСТИЛЬ Токуу ишканасынан иштелип чыгарылган ар кандай кездемелер.

ТЕКСТОЛОГ Текстология боюнча адис.

ТЕКСТОЛОГИЯ Адабий эстеликтердин, тарыхый документтердин ж.б. тексттердин тууралыгын аныктоо, ажыратып чыгуу жана бастыруу иштерин жүргүзүүчү филологиянын тармагы.

ТЕКСТОЛОГИЯЛЫК ***текстология*** дегенге таандык.

ТЕКСТУАЛДЫК Текст боюнча, текст менен сөзмө-сөз келген, тексттин так өзүндөй, текстке негизделген.

ТЕКТЕ Тек-жайын териштирип билүү, тегин кууштуруу, чыккан жерин аныктоо. Тегин сураштыруу.

ТЕКТЕШ 1. *тар.* Чыгыш теги жагынан бирдей, теӊ. 2. Негизги белгилери, касиеттери боюнча окшош, келип чыгуу жалпылыгы боюнча байланышы бар. *Тектеш тилдер.*

ТЕКТИР Тоонун, бийик дөбөнүн же таштын, зооканын боорундагы, капталындагы түз жер, секи. *Бабайдын үйүнүн артындагы тектир эсиме түштү* (Элебаев). *Тектиринде теке бар, Будурунда бугу бар* («Манас»). Жолойдун жогорку жагында кичинекей тектир сымак түзөӊ бар (Жантөшев).

ТЕКТИРЧЕ Кичинекей тектир, тектир сымак жер. *Токтогул боз үйдүн ордундай тектирчеге келди* (Токомбаев). *Балдар айылдын үстүндөгү тектирчеге чыгып, шахмат ойноп отурушту* (Абдумомунов).

ТЕКТОНИКА Жер кыртышынын түзүлүшү, андагы болуучу өзгөрүүлөрдү, процесстерди үйрөтүүчү геологиянын тармагы.

ТЕКТОНИКАЛЫК ***тектоника*** дегенге таандык.

ТЕКТҮҮ Ата-теги мыкты, теги жакшы. *Тектүү болсун, мүнөзү жумшак келип, Иштесин жалпы журттун камын көрүп* (Баласагын).

ТЕКЧЕ 1. Үй ичиндеги ар кандай буюмтерим коюла турган оюк. *Анархан колундагыларын текчеге койду* (Жантөшев). *Тамдын боорундагы текчедеги анча-мынча идиш-аяк күүгүмдөп көрүнөт* (Байтемиров). 2. Китеп койгуч. 3. Аялдарга тийиштүү майда- барат буюм-теримдерди коюу үчүн боз үйдүн керегесинин баш жагына бекитилген кичинекей орун. 4. Терезенин астынкы тектирчеси. 5. Тектирче түрүндө жасалган жай, супа, сере. *Айна жумуштан кайтып үйдүн эшигинин алдындагы таш менен ылайдан жасалган текченин үстүндө китеп окуп отурган эле* (Абдумомунов).

ТЕКЧЕЙ Кичинекей келип, тыкан, жыйнактуу көрүнүштө болуу.

ТЕКЧЕЙТ ***текчей*** этишинин аркылуу мамилеси. *Төрдө текчейте жыйылган жүк.*

ТЕКЧЕЛЕ Текче-текче кылып коюу, кандайдыр бир нерсени кыр-кыр кылып, тектирчелеп секилентип коюу.

ТЕКШЕР 1. Бир нерсенин жакшы же жаман жагын талдоо, толуктугун, кемчилдигин, тууралыгын аныктоо, тактоо, эсебин алуу ж.б. үчүн кылдаттык менен карап чыгуу. *Азыркы күндө ар ишти, Акыйкат менен текшерди* (Осмонкул). *Текшерип көрсөӊ болбойбу, Жалган менен аныкты* (Токтогул). *Иштин сапатын текшерип көрүү. Кассаны текшерип чыгуу. Окуучулардын билим деӊгээлин текшере турган экзамендер.* 2. Бирдемеге жарактуулугун, сапатын, касиетин жана билим деӊгээлин билүү, талдоо максатында сынакка алуу, сыноо, байкап көрүү. *Машинанын тетиктерин текшерип көрүү. Улам карап текшерип, Сынап жаткан турбайбы* (Токтогул).

ТЕКШЕРИЛ ***текшер*** этишинин туюк мамилеси.

ТЕКШЕРИШ ***текшер*** этишинин кош мамилеси.

ТЕКШЕРТ ***текшер*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕКШЕРҮҮ ***текшер*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕКШЕРҮҮЧҮ 1. Кандайдыр бир иштин аткарылышын, жүрүшүн же башка эсеп-кысап иштерин текшерип, талдоо жүргүзүүчү.

ТЕКШИ 1. Бирдей, бир катар, бир кылка. *Ушу келген буруттар, Баары текши эр экен* («Манас»). 2. Бүт, туташ, жапырт. *Кырк чоронун баарысы, Текши кирди жабыла* («Манас»).

ТЕЛ I 1. Эки энени эмген төл. *Тел кулунун жебейби* («Семетей» С.К.). *Тел козу. Тел эмген кулун сойдурду* («Курманбек»). 2. Бири-бирине жанаша турган, жанаша жайгашкан эки нерсе. *Тел арча. Тел дайра.* 3. Түгөйү, жубу. *Кызыктуу Ак-Жар, Шүдүгөр, Кыйла жер болсо буга тел* (Жеӊижок).

ТЕЛ II *туурасы: дел. Жаӊы көргөн адамдар, Бул кайдан келген кошун деп, Башын кашып тел болгон* («Манас»).

ТЕЛЕ: ***теле көрсөтүү*** Телеберүү аркылуу берилүүчү көрсөтүүлөр. *Телекөрсөтүүлөрдүн программасы.*

ТЕЛЕВИЗОР Теле көрсөтүүлөрдү кабыл алууга ылайыкталып жасалган экрандуу аппарат. *Дайым сени угуп, көрүп турууга, Сатып келип телевизор коёюн* (Токомбаев).

ТЕЛЕГЕЙ Байыркы кымбат баалуу кездеменин бир түрү. *Темир чопкут ичинде,*

Телегей болсо кийгеним («Курманбек»). *Телегей кийген кыз бекен, Же болбосо, чунактар, Теўтуш Чїрєк уз бекен?* («Семетей»).

ТЕЛЕГЕЙИ ТЕГИЗ Бардык жагы ойдогудай келишкен, шаймашай, жетиштїї, бардыгы орду-орду менен болгон. *Кимдин эле телегейи тегиз болуп атыптыр дейсиў* («Чалкан»). *Укканым жок кыз бийке, Телегейи тегизди* («Курманбек»). *Телегейи тегизим, Теўтушумдай эгизим* (Жеўижок). ***В.: Телегейи теў****. Телегейи теў экен, Аябаган эр экен* («Манас»). *Телегейи теў жигит. Кыргызстан, келечеги кеў стан, Їнєм чарба, телегейи теў стан* (Токомбаев).

ТЕЛЕГРАММА Телеграф аркылуу берилген кабар жана ошондой кабар жазылган бланк. *Телеграмма берїї. Куттуктоо телеграммасы.*

ТЕЛЕГРАФ 1. Электр энергиясынын жардамы менен зым линиясы аркылуу белгилїї аралыкка тездик менен кабар берїїгє ылайыкташтырылып тїзїлгєн техникалык система. *Келдим дагы портретин карадым, Уккум келбей телеграфтын кабарын* (Маликов). 2. Ушундай кабарларды кабыл алуу жана берип туруу иштерин жїргїзїїчї мекеме.

ТЕЛЕГРАФИСТ 1. Телеграмманы кабыл алып, жєнєтїп туруучу телеграф кызматкери.

ТЕЛЕГРАФИЯ Алыскы аралыкка кабарларды жарык жана электрдик сигналдардын жардамы менен берип туруучу техника.

ТЕЛЕГРАФТЫК ***телеграф*** дегенге таандык.

ТЕЛЕИЗОГРАФ Телефондук кабель аркылуу кєрсєтїїчї аппарат.

ТЕЛЕКИНО Телекєрсєтїїлїк берїїлєрдї чоў киноэкрандан кєрсєтїї.

ТЕЛЕКИНОИСКУССТВО Кинофильм жана телефильм жаратуучу искусство.

ТЕЛЕКИНОСЪЁМКА Киноплёнканы же магниттик плёнканы телекєрсєтїїгє демонстрациялоо, тартуу.

ТЕЛЕКЄРСЄТЇЇ Электро жана радио байланыш каражаттары менен нерсенин, окуянын кєрїнїшїн белгилїї аралыктан экранга берїї жана кабыл алуу жолу.

ТЕЛЕКЄРСЄТЇЇЧЇЛЇК 1. Телеберїїлєрдїн каражаттарынын жардамы аркасында кєрїнїштєрдї кабыл алууга же берїїгє багытталган, арналган аракет. *Телекєрсєтїїчїлїк борбор. Телекєрсєтїїчїлїк антенна.* 2. Телеберїїлєрдїн жардамы менен жїзєгє ашырылуучу. *Теле кєрсєтїїчїлїк иштери. Телекєрсєтїїчїлїк байланыш.*

ТЕЛЕКС Абоненттер арасындагы байланышты, абоненттик телеграфтоону камсыз кылган эл аралык тїйїн.

ТЕЛЕМАНИЯ Телекєрсєтїїлєргє кызыгуу, кумарлануу.

ТЕЛЕМЕХАНИЗАЦИЯ Белгилїї бир аралыкта турган єндїрїштїк процесстерди башкаруу їчїн байланыш каражаттарын колдонуу.

ТЕЛЕМЕХАНИКА 1. Байланыш каражаттарынын жардамы менен белгилїї бир аралыкта, алыстыкта турган єндїрїш процесстерин башкаруу. 2. Ушундай башкаруунун каражаттарын жана методдорун їйрєтїїчї илимдин жана техниканын тармагы.

ТЕЛЕМЕХАНИКАЛЫК 1. Белгилїї бир аралыктагы єндїрїштїк процесстерди башкаруу їчїн кызмат кылуучу. *Телемеханикалык аппаратура. Телемеханикалык система.* 2. Телемеханиканын жардамы менен жїзєгє ашырылуучу. *Телемеханикалык текшерїї.*

ТЕЛЕМОНИТОР Телекєрсєтїїлєрдїн жїрїшїн студияда контролдоп турган телевизиондук экран.

ТЕЛЕМОСТ Бир жерден экинчи жерге маалымат, дискуссия ж.б. берїї їчїн тїзїлгєн телевизиондук байланыш.

ТЕЛЕОБЪЕКТИВ Алысыраак турган нерселерди ири масштабда кылып сїрєткє тїшїрїїчї, ошондой эле портрет тартуучу фотографиялык объектив.

ТЕЛЕПАТИЯ Организмдин нервдик-психикалык жагдайынын алыстагыны туюп-сезїї жєндємдїїлїгї жєнїндєгї илим.

ТЕЛЕПОРТРЕТ Бир адамдын эмгегине, турмушуна арналган телефильм же, телевизиондук кєрсєтїї.

ТЕЛЕСКОП Асман телолоруна байкоо жїргїзїїдє колдонулуучу оптикалык прибор.

ТЕЛЕСКОПТУК 1. Телескоп аркылуу кєрїнїїчї, телескопто гана кєрїнїїчї. *Телескоптук планеталар.* 2. Телескоптун жардамы менен жїзєгє ашырылуучу. *Марсты телескоптук байкоого алуу. Телескоптук кєз айнек.*

ТЕЛЕТАЙП Текстти автоматтык тїрдє кадимки тамга менен басуучу жазма машинканын тибиндеги телеграф аппараты.

ТЕЛЕФАКС Телефондук байланыш аркылуу ар кандай басылган маалыматтарды алып жана берїї їчїн баса турган аппарат.

ТЕЛЕФОН 1. Электр энергиясынын жардамы менен зым линиясы аркылуу ар кандай аралыкка їндї жеткирїїгє ылайыкталып тїзїлгєн техникалык система. *Радио, телефон їй башына сїйлєдї* (Осмонкул). 2. Ошондой жол менен сїйлєшїїгє ылайыкталган аппарат. *Телефон аппараты.*

ТЕЛЕФОН АВТОМАТ Белгилїї баадагы монетаны салганда сїйлєшїїчїлєрдї байланыштыра турган, жалпы эл колдонуу їчїн коюлган телефон аппараты.

ТЕЛЕФОН ЧАЛУУ Телефон уруу, телефон аркылуу сїйлєшїї.

ТЕЛЕФОНДОШТУР Телефон тармактарын орноштуруу, телефон коюу.

ТЕЛЕФОНДОШТУРУУ телефондоштур этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЛЕФОНДУК телефон дегенге таандык.

ТЕЛЕФОНИСТ 1. Телефон менен сүйлөшүүнү тейлеп турган адис, телефон станциясынын кызматкери. 2. Телефон линияларын жүргүзүү боюнча адис.

ТЕЛЕФОНИЯ Телефондук байланышты жана ага тиешелүү аппаратуранын иштөө принцибин изилдеген илимдин жана техниканын бир бөлүмү.

ТЕЛЕФОНОГРАММА Телефон аркылуу берилген официалдуу кабардын тексти.

ТЕЛЕЭФИР Телекөрсөтүүчүлүк сигнал таралган чөйрө.

ТЕЛИ I 1. Бир жак капталына кыйшайтып салуучу жылкы оорусу. *Тели болгон жылкы. Телиден өлүп жатыптыр. Жылкычылар жыйылып, Аны союп жатыптыр* («Манас»). *Бу сөз кийин билсек, ветеринардык термин экен, жылкыны телиден дарылоонун бир түрү тура* (Айтматов). 2. *өт.* Маўыроо, келесоо, көк мээ (адам жөнүндө). *Сүйүн да сүйгүнчүлүктүү, ыйды билбеген, көрүнгөн көтөрсө, кете берген тели* (Бейшеналиев). 3. Бир бүтүмгө келе албоо, арсар болуу. *Тели болгон эмедей* («Семетей» С.К.).

ТЕЛИ II 1. Жаш төлдү башка энеге эмизүү, жалгоо. *Музоосу өлгөн уйга эчкинин улагын телип, саап жүрөбүз* (Мидин). 2. *өт.* Ыйгаруу, курулай жармаштыруу. *Өз баласын Токтобекке телий албай, Таты бир топ кыйналды* («Чалкан»).

ТЕЛИ КУШ Тентиген, туругу жок куш деген мааниде. *Тели куш багып, куш кылдым, Тентигенди журт кылдым* («Эр Төштүк»).

ТЕЛИ-ТЕЎТУШ Жолдош-жоро, курбу-курдаш. *Чолпонбайды узатууга тели-теўтуштарынын бардыгы келишти* (Жантөшев).

ТЕЛИГЕН I Өзүнүн эмес, башканын баласын эмизүүчү.

ТЕЛИГЕН II 1. *аўч.* Жагалмайдын кыраны. 2. Ителги. *Телиген салба, кепил алба* (макал). *Телиген салсаў тентийсиў, Муну куш деп салбагын* («Манас»).

ТЕЛИК телиген менен бирдей. *Курама жыйып журт кылдым, Телик багып куш кылдым* («Манас»). *Телик куш кетет жерине* («Семетей» С.К.).

ТЕЛИН тели II этишинин өздүк мамилеси.

ТЕЛИНДЕ Тели оорусу менен ооруу, тели болуп калуу (жылкы жөнүндө). *Телиндеп өлгөн бээ.*

ТЕЛКИ I Жапайы жаныбардын түрү, эликтин ургаачысы. *Телкисин кууган куранбы* (Жантөшев).

ТЕЛКИ II Белгилүү бир бүтүндүн, нерсенин айрым бөлүгү, үлүшү. *Алтыдан бир телки.*

ТЕЛКИ III Эки ача. *Анын сөзү тигинден телки чыкты.*

ТЕЛМИР 1. Бир нерсе күткөндөй, бир нерседен үмүт кылгандай жалооруп көпкө кароо, жалдырап туруп калуу. *Жамила Даниярдан көзүн албай телмирди* (Айтматов). *Кыз алыска телмире карады* (Сыдыкбеков). 2. Зарланып муўайган, аянычтуу абалда болуу. *Теўдигимен айрылып, Телмирген Бакай мен болдум* («Манас»).

ТЕЛМИРТ телмир этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕЛМИРҮҮ телмир этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЛО Мейкиндиктин белгилүү бир бөлүгүн толуктап туруучу зат, материя, мейкиндиктеги айрым нерселер. *Асман телосу. Катуу тело. Суюк тело.*

ТЕЛОГРЕЙКА 1. Ичине жүн, кебез салып шырылып жасалган чыптама. 2. Кебез, жүн салынып шырып салган жылуу бешмант куртка, фуфайка. *Эшиктен салам айтып, чологураак, тике жана телогрейка кийген Эшкул кирип келди* (Бейшеналиев).

ТЕЛОХРАНИТЕЛЬ к. жансакчы.

ТЕЛПЕГЕЙ *сейр.* Жазы кырбулуу кийиз калпактын бир түрү, жээги жазы келген кийиз калпак.

ТЕЛПЕЙ 1. Сынынан кетүү, кебетеси жаман көрүнүү, жүдөө. *Кайда баратасыў телпейип?* (Жантөшев). 2. Келишими, жарашыгы жок болуу (көбүнчө баш кийимге карата). *Башындагысы телпейген жаман тумак.*

ТЕЛПЕЙТ телпей этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕЛПЕК 1. Тебетей, баш кийим. *Алайдан чыккан Мырза уул жигит, Кундуздан телпек кулпунта кийип* (Осмонон). 2. *диал.* Тумак.

ТЕЛПЕКТЕ Сыны жок жүрүш-турушта болуу, жөнү жок аракеттерди жасоо. *Телпектеп кайда барасыў? Колдон келбеген соў, курулай телпектей бербесеўчи* («Чалкан»).

ТЕЛПЕКТЕТ телпекте этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕЛПЕКТӨӨ телпекте этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЛПЕЎДЕ телпекте менен бирдей.

ТЕЛПИЙ телпей менен бирдей.

ТЕЛПИЛДЕ телпекте менен бирдей.

ТЕЛТЕЎ *диал.* Эрке.

ТЕЛТЕЎДЕ телтекте менен бирдей.

ТЕЛТИРЕКТЕ Өтө чарчагансып же мас болгонсуп буттары чалыштап калуу, темтеўдеген, телтектей баскан абалда болуу.

ТЕЛТИРЕКТЕТ телтиректе этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕЛТИРЕКТӨӨ телтиректе этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЛҮҮ 1. Төрт түлүк малдын төлдөрүн (кулун, музоо, бото, козу, улак) энеси өлүп кал-

са, же эмизбей жерисе, же желининен сїт чыкпаган учурда (көбїнчө кой, эчки) башка бир сїтї барына эмиздирип жїрїп, іійр алдыруу, көндїрїп телип эмизїї. 2. *өт.* Бөтөн, мамилеси тоў адамга көшөкөрлїк менен жагынуу, жабышуу, жабыштыруу. *Буларга телинип жїрїп деле эл боло албадым* («Ала-Тоо»). *Білөөсін сурап аркасынан бир келишпесе, аларга кызымды телип бермек белем* («Кыргызстан аялдары»).

ТЕЛЇЇ ***тели*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЛЧИ 1. Жаўыдан кадам шилтөө, басуу (жаш балага жана жаш төлгө карата). *Ак байталдын кулуну телчидиби?* (Мидин). *Бала телчип басып калды.* 2. *өт.* Өсө баштоо, жетилїї, жетилїї процессинде болуу. *Кыргыздын жаўы гана телчип келе жаткан опера театры чоў кадам жасады* («Кыргызстан аялдары»).

ТЕЛЧИГЇЇ ***телчик*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЛЧИК ***телчи*** менен бирдей.

ТЕЛЧИТ ***телчи*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕМА 1. Ой жїргїзїїнїн, сїйлөшїїнїн, аўгеменин негизги мазмуну, предмети. *Балдарга билим берїїнї тереўдетїї темаларына байланыштуу илимий-практикалык конференция уюштурулду* («Кут билим»). *Айыл чарба темасына арналган лекция окулду* («Кыргыз Туусу»). 2. Өтїлїїчї сабактын, лекциянын ж.б. тематикалык аталышы. *Сабактын темасын доскага жазып коюу.*

ТЕМАТИКА Темалардын жалпы жыйындысы.

ТЕМАТИКАЛЫК Кандайдыр бир темаларга мїнөздїї болгон, кандайдыр бир темага арналган. *Лекциялардын тематикалык планы. Тематикалык концерт.*

ТЕМБИЛ ***темгил*** менен бирдей.

ТЕМБР Їндїн, аспаптын добуштук кубулушу, бири-биринен айырмаланып туруучу сапаты, кубулжуп чыккан мукамдуулугу. *Добуштун уккулуктуу тембри. Инструменттин жумшак тембри.*

ТЕМБРДИК ***тембр*** дегенге таандык. *Музыкалык аспаптардын тембрдик айырмалары.*

ТЕМГЕК 1. *тар.* Кичинекей тактайга же таякчага тїшїрїлгөн белги, так, оюк. 2. Даража, бийлик, белги, кызматтык абал.

ТЕМГЕКТЕ Из калтыруу, белги калтыруу, так болуп калуу.

ТЕМГЕКТЇЇ Даражалуу, б.а. бийлик белгиси бар адам. *Эл билген эрлер темгектїї* («Манас» С.О.).

ТЕМГИЛ Тїрдїї тїстөгї так, белги. *Темгил чаар. Темгил-темгил тактар. Чаргындын жаагында темгили бар* (Сыдыкбеков). *Билегинин їч-төрт жеринде исиркектеген темгил тактарды көрїштї* (Бейшеналиев).

ТЕМГИЛДЇЇ Темгил-темгил, темгили бар.

ТЕМЕНЕ Кап, таар, кийиз жана башка калыў материалдарды тигїї, көктөө їчїн колдонулуучу жоон жана узун ийне. *Темененин көзїнө шоона саптады* (Токомбаев).

ТЕМЕНЕНИН КӨЗЇНӨН ӨТКӨН Абдан эпчил, шылуун, айлакер. *Темененин көзїнөн өткөн шылуундугун көр* (Їмөталиев).

ТЕМИН I Тебелетип кырман бастырыш їчїн катар чиркештире тизилген жана кырмандын ортосундагы мамыга байланган өгїздөрдїн же жылкынын тобу.

ТЕМИН II 1. Минген унааны ылдамыраак бастыруу їчїн бут менен капталга ургулоо, ургулап басыгын тездетїї. *Каныбек теминип койгондо, кара кашка секирип кетти* (Жантөшев). 2. *өт.* Алга умтулуу, ыкчамдап аракеттенїї. *Кашаў тартып кеттиўиз, Камчыланбай, теминбей* (Мидин). 3. Їзөўгїгө бут салган, їзөўгїнї тээп турган абалда болуу. *Алтын менен жалатып жасалган їзөўгїсїн чирене теминип, кїмїш чубалжыган көчтїн эў алдында келе жатат* (Жантөшев). *Мукаш эки їзөўгїнї учкай теминди* (Сыдыкбеков). 4. Тап берїї, жутунган, обдулган абалда болуу. *Табына келсе ак шумкар, Тоодакты көрсө теминет* (Осмонкул). *Тууганыўды коркутуп, Душманыўа теминбе* («Кедейкан»).

ТЕМИНГИ 1. Їзөўгї боонун төмөнкї бөлїгї. 2. Куштардын чалгын канаты.

ТЕМИНГИЛЕ *диал.* Чирене теминїї. *Тизгинди жыя темингилеп так тїйїлттї.*

ТЕМИНДИК *этн.* Тебелетип кырман бастыруу їчїн арналган, темин їчїн керектелїїчї. *Бир теминдик унаа бер, Буудай басам деп атат* («Манас»).

ТЕМИНДИР ***теминт*** менен бирдей.

ТЕМИНЕ *диал.* 1. Кооздоп жасалган ат жабуунун чет-четиндеги асемдїї торчо. *Ак кийизден кийин теминеси бар жабуу салат.* 2. Алгыр куштардын канатындагы өзїнчө ылдый бөлїнїп турган їлгї.

ТЕМИНӨӨР 1. Ээрдин бөлїгї. 2. Буттун таманынын согончок жаккы ички оюгу.

ТЕМИНТ ***темин*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕМИНЇЇ ***темин*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕМИР 1. Балка менен согуп узанганда созула турган, чоюлгуч келген оор металл, химиялык элемент, чоюн менен болоттун негизги составдык бөлїгї. *Жыгачтын көркї мөмөдө, Темирдин көркї өгөөдө* (Токтогул). *Дөшїў калды темирден, Көзї ачык өттїў өмїрдөн* (Тоголок Молдо). 2. Ушул металлдан жасалган ар кандай буюм-терим, курал. 3. *өт.* Катуу, бекем, чыў. *Темир булчуў.*

ТЕМИР АЯЗ Чыкылдаган ызгаардуу, абдан катуу суук. – *Асман айнектей болуп, жылдыз жаркырап, темир аяз болуп турган экен го?* (Жантөшев).

ТЕМИР ЖОЛ 1. Поездder жүрүүгө ылайыкталып жасалган рельсалуу жол. 2. Ушундай жолдорду жабдуу, алар аркылуу болгон жол катнашуу жактарын тейлөө ж.б. иштерди жүргүзүүчү мекемелердин жалпы системасы.

ТЕМИР КАНАТ 1. Балапандын канат түтүкчөлөрү пайда болгон учуру. *Уядан чабалекейдин темир канат болуп калган балапандары чыркылдады* («Ала-Тоо»). *Уянын ичинде экөө темир канат, бирөө кызыл эт – үч балапан жаткан* (Осмоналиев). 2. Жаш, өсүп жетиле элек. *Темир канат жаштар барат, Бир четинде кылкылдап* (Нуркамал). *Темир канат кезимде мени ушул мектепке жиберген эле* (Сыдыкбеков).

ТЕМИР КОМУЗ же ооз комуз Ичке темирден бир жак учун туюк, жазы, экинчи жагын кууш кылып ийип жасаган, оозго салып, ортосундагы тилин сөөмөй менен кагып, көмөкөй аркылуу күүгө келтире турган музыкалык аспап. *Кыз-келиндер темир комузду безелентип, нечен түрдүү күүгө салып жатышат* (Абдукаримов). *Адамгалый кыякты коё коюп, ооз комузун ойноду* (Каралаев).

ТЕМИР-ТЕСЕК Ар кандай металл буюмдарынын, зымдын, темир кесектеринин жалпы аталышы. *Сарайдын капталында жаткан темир-тесектердин арасынан өзүнүн кичинесинде тепкен велосипедин көрүп, көп нерсе эсине түшүп, эсил кайран эне-атасын эстеп, көкүрөгү көлкүлдөп, көзүнө жаш тегеренди.*

ТЕМИРДЕЙ Катуу, бекем, чыў. *Темирдей тартип.*

ТЕМИРДИ КЫЗУУСУНДА СОК Ар нерсени өз учурунда иште, ар иштин өз учурундагысы жакшы. *Иш ушундай баатыр. Бүгүндөн калсак кечигебиз. Темирди кызуусунда сок* («Кыргызстан маданияты»).

ТЕМИРЕТКИ Денеге тегерете жайылып чыккан кычыштырма тери оорусу.

ТЕМИРТЕН 1. *сейр.* Колго жасалган жеңөкөй бычак. 2. Эскирип, мокоп калган, казанды кырып, көөлөп тазалоодо колдонулуучу бачак. 3. Түрдүү темир-тесектин сыныктары.

ТЕМИРЧИ Темир уста. *Карала болгон көмүрчү, Карсылдаткан темирчи* («Кедейкан»). *Темирчинин бычагы жок* (макал).

ТЕМП Ишти аткаруунун, бүтүрүүнүн, орундатуунун ылдамдыгы, тездиги. *Ушул темпиўден жазбай ишиўди илгерилете бер* («Ала-Тоо»). *Иштин темпин көргөзгөн, Үлгүлүү шайыр жаштар го* (Турусбеков).

ТЕМПЕ Кыркылган козунун же тооктун жүнүнөн жасалган жука кийиз, козунун же тооктун жүнүнөн колго согулуп жасалган кездеме.

ТЕМПЕЙ телтей менен бирдей.

ТЕМПЕРАМЕНТ 1. Адамдын турмушка карата болгон активдүү аракетинен, жөндөмдүүлүгүнөн жана анын эмоционалдык жактан таасирленүүсүнөн көрүнүүчү адамдын психикалык түзүлүшүндөгү өзгөчөлүк, мүнөз. *Жоош темперамент.* 2. Белгилүү бирдемелерге шыгы, ынтаасы бардыгы менен айырмаланып турган адамдагы касиет. *Актёрдук темперамент. Акындык темперамент.* 3. Сезимдин өтө козголгучтугу, ойгонгучтугу, тышкы чөйрөнүн таасирине кишинин сезүү жөндөмдүүлүгү.

ТЕМПЕРАМЕНТТҮҮ Өзгөчө кызуу темпераменти, жандуулугу менен айырмаланган бирдемелерге шыктуу, ынталуу, угуттуу. *Темпераменттүү киши. Темпераменттүү актёр. Темпераменттүү бий.*

ТЕМПЕРАТУРА 1. Жылуулукту жана муздактыкты мүнөздөө даражасы. *Жылдын орточо температурасы. Күндүн температурасы. 2.* Ден соолукту билгизүүнүн көрсөткүчү болгон адамдын дене жылуулугу.

ТЕМСЕЛЕ 1. Таба албай, көрө албай карайлоо, курулай убаралануу, жол таба албай сыйпалап, ар нерсени кармалап басуу. *Эсер Чонтой темселеп, Эшигин таппай энтелеп* (Тоголок Молдо). *Караўгыда эчтеме таба албай темселей бердик.* 2. Чарчапчаалыкканда, кыйналып жүдөгөндө, арыпачканда темтеўдеп калуу, тентирөө, эптеп сүйрөлүп жүрүү. *Кечке чарчаган байкуш бала темселеп үйүнө араў кетти* («Ала-Тоо»). *Айрылып мал-жанынан темселеп, нечен карылар көчөдө калды* (Турусбеков).

ТЕМСЕЛЕТ темселе этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕМСЕЛӨӨ темселе этишинин кыймыл атоочу.

ТЕМТЕЙ I телпей менен бирдей.

ТЕМТЕЙ II 1. Байкуштук башына түшүп, киши аярлык түргө келүү, маанайы пас, капалуу, түйшүктүү абалда болуу. *Бир нече күндөн кийин, темтейип, Ашым айлына келди* («Ала-Тоо»). *Чабандан үмүтүн үзүп, темтейип экөө жолго чыкканын Момункул дүрбү менен көрдү* («Чалкан»). 2. Абдырап эмне кылаарын билбей калган түргө келүү. Жүүнү бошоп, шелпейген абалга келүү. *Телибай жинди темтейип, Талаадан качып жоголду* (Тоголок Молдо). *Өзүўдү өзүў кордойсуў, Темтейген шүмшүк атанып* (Шүкүрбеков).

ТЕМТЕЛЕЎДЕ теmтеўде менен бирдей.

ТЕМТЕЎ 1. Тели оорусу менен ооруган жылкылардын тынчып жөн тура албай термелиўки тартып, темтеўдеп турган абалы. 2. Теў салмактуулукту сактай албоонун натыйжасында келип чыгуучу ишенимсиз шилтенген кадам, басык (мис. жаўы тамтуў баса баштаган балдар же мас кишилер). *Ошондо жаўыдан темтеў басып жүргөн Айнагүл аттуу кызы азыр чоўоюп калды* («Ала-Тоо»).

ТЕМТЕЎДЕ 1. Буту чалыштап, тамтаўдоо, тїз баса албоо. *Кирип келди темтеўдеп, Башы айланган мас киши* (Токомбаев). 2. Белгилїї бир жерде, кызматта кєпкє чейин туруктуу болуп кала албай, улам бир жерге которулган же тыў оокат кыла албай эптеп-септеп кїн єткєргєн абалда болуу. *Чїрпєлєрїў багам деп, ошондогу, Темтеўдеп азап чеккен кїндєрїўдї* (Байгазиев). *Вокзалда темтеўдеп кємїр тїшїрїп жїрєт* («Асаба»).

ТЕМТЕЎДЕТ темтеўде этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕМТЕЎДЄЄ темтеўде этишинин кыймыл атоочу.

ТЕН Дене, ден. *Тенден жаным кеткенче, Артыўдан издеп табармын* (Эл ырлары). *Марттык кылгын мал барда, Канимет кылгын эр жигит, Тенеўде азиз жан барда* (Эл ырлары). *Сыяда тенден сызылып чыккан баласы їчїн жаны кейип, жїрєгї мыкчылып жїрчї.* (Сыдыкбеков). *Терметип чексиз кыялды, Тениме шаттык кыналды* (Бєкєнбаев).

ТЕНДЕНЦИОЗДУУ 1. Белгилїї бир тенденцияга биш ийдирилген. 2. Атайын алдын ала ойлонулган, калыстыгы жок.

ТЕНДЕНЦИЯ 1. Кандайдыр бир кєз караштын, умтулуунун аракеттин багыты; бир нерсеге берилгендиктен, умтулгандыктан келип чыккан аракет. *Прогрессивдїї тенденциялар* 2. Баяндоонун, сїрєттєєнїн идеясынын багыты, оюу. 3. Угуучуга, окуучуга, кєрїїчїгє алдын-ала таўууланган, бир жактуу ой, пикир.

ТЕНДЕНЦИЯЛУУ Бир жактуу, калыстыгы жок. *Тенденциялуу кєз караште болуу.*

ТЕНДЕР 1. Кор суу, отун, жабдык ж.б. салынып паровоздун артына чиркелїїчї вагон. 2. *спорт.* Парустуу кичинекей кеме. 3. Катышуучулардын алдын-ала билдирмеси боюнча уюштурулган соода-сатык, аукциондордун коммерциялык конкурсу.

ТЕННИС Атайын жасалган досканын ортосуна эки тарапты бєлїї їчїн тартылган тордун їстїнєн кичинекей топту ракетка (калакча) менен ары-бери чаап ойной турган спорттук оюн. *Теннис оюну боюнча мелдеш.*

ТЕННИСИСТ Теннисте жакшы ойноочу киши, теннисчи.

ТЕННИСЧИ теннистист менен бирдей.

ТЕНОР 1. Эркектин бийик їнї. 2. Ушундай їндїї обончу.

ТЕНТЕК 1. Шок, бейбаш, тартипсиз, ээнбаш. *Тентек чокмор жыят* (макал). 2. Шайкелеў, оюнкараак. *Тентек молдо – телмирген єгїз* (макал). 3. *єт.* Тынчыбаган, ойкуп-кайкыган, бууракандаган. *Тентек желдин эркине булуттар кєчє баштады* (Осмонов). *Тентек дайра.*

ТЕНТЕКТЕН Тентектик кылуу, ээнбаштануу, бейбаш болуу. *Орусбек да анча тентектенген жок* (Сыдыкбеков).

ТЕНТЕКТЕНЇЇ тентектен этишинин кыймыл атоочу.

ТЕНТЕКТИК Адат болуп калган, жалпыга белгилїї кєпчїлїк їчїн норма болуп калган жїрїш-туруш эрежелерин бузуучулук, ээн баштык, шоктук, тартипсиздик. *Сен тентектик кылып, жєнї жок эле баатырсына бербе, – деп, Алымкул инисине эскертти* (Абдукаримов). *Жетимге тентектик жарашпайт* (Токомбаев).

ТЕНТИ Ар кандай себептер менен элжеринен азуу, эптеп кїн кєрїї їчїн эл аралап кетїї. *Сен кайда тентип жїрдїў? Минтип бєтєн эл, бєлєк жерде тентип кордукту кєргєндєн кєрє єз жерибизге кетели* (Каралаев). *Залим кандын каарынан, Тентип келдим, эшеним* («Кедейкан»). *Тентип келсем Таластан, Мен теўдик таптым бияктан* (Калмырза).

ТЕНТИМЕ *диал.* Тентимиш. *Ал бир тентиме.*

ТЕНТИМИШ Эл-жеринен азган, селсаяк. *Тентимиш бала сенсиўби* (Токомбаев).

ТЕНТИРЕ тенти менен бирдей.

ТЕНТИРЕТ тентире этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕНТИРЄЄ тентирєє этишинин кыймыл атоочу.

ТЕНТИТ тенти этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕНТЇЇ тенти этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЎ I 1. Бирдей; барабар. *Кеў жер – улуу, кичїїгє теў жер* (макал). 2. Бир бїтїндїн жартысы, жарымы. *Айдын теўи жарык, теўи караўгы. Їйдїн теўи сеники, теўи меники.* 3. Курдаш; жашташ. *Ээрчишип баскан жашымдан, Теўим аман барсыўбы* (Токтогул). *Кєрємбї деп жїрчї элем, Бирге єскєн сендей теўимди* (Токтогул). 4. Кїйєє-колуктунун бири. *Сабиранын бїткїл ою, санаасы жаштыктын мємєсїн бирге таткан теўинде* (Сасыкбаев). *Кыз алган теўи.* 5. Баары, бїт. *Айтып турган тєрт Мамыт, Тєртєє теў керек жан экен* («Эр Тєштїк»).

ТЕЎ II Бирєєгє таандык экендигин же кандайдыр бир нерсеге карата тиешеси бар экендигин билдирїїдє колдонулат. *Мага теў. Бизге теў.*

ТЕЎ АТА 1. Туугандыгы жактан бирдей даражада, бирдей укукта, биринен биринин ейдєчїлїгї жок. *Теў ата болуп алдык. Теў атаны теў кылбай, Укпады айткан сєзїмдї* (фольк.). *Тїбїндє кєргєн кїнїбїз, тагдырыбыз биригип, теў ата тууган болуп кетебиз* (Касымбеков). 2. *єт.* Жаш, даража, деўгээлине карабай теўтушсунуу, чоў сїйлєє. *Жашабай жатып мага теў ата болгонду сага ким койду* («Ала-Тоо»). ***В.:***

Теӱ тууган. *Манаска теӱ тууган болом дей берди* («Манас»).

ТЕӰ ЖАРЫМ Бир нерсенин теӱ экиге бөлӱнгөн жартысы. *Чаргын боорсоктун теӱ жарымын бөлө тиштеди* (Сыдыкбеков).

ТЕӰ ОРТОК Бир нерсенин жарымына энчилеш, бир нерсеге ортоктош. *Кене, тӱлкӱ теӱ орток болуп буудай айдашты* (Мидин).

ТЕӰ ТАЙЛАШ Биринен биринин өйдөчӱлӱгӱ жок, даражасы бирдей. *Демек, ал Келдибектин бөлтӱрӱктөрӱнӱн жугундукору эмес, теӱ тайлашы* (Бейшеналиев).

ТЕӰ ТАЙЛАШУУ Кандайдыр биреөлөр менен бирдей даражада, катарда болууга аракеттенӱӱ, атаандашуу. *Бирок ошолорго теӱ тайлашып өсӱп келе жаткан мастерлер алымсынарлык эмес* (Жусупов).

ТЕӰ ТУУГАН Туугандык, тек жагынан укугу бирдей, бири-бирине укугу теӱ.

ТЕӰГЕ 1. Акча бирдиги. Майда акча, кӱмӱш тыйын. *Беш теӱгеден пул берди. Теӱгедей болгон жамбыны тегеретип тӱштӱ. Ыймам болуп теӱге алган Молдосу бар дечӱ эле* (Токтогул). 2. Казакстан Республикасынын улуттук акча бирдиги.

ТЕӰГЕ ЧӨП Тегерегирээк келген 3–4 жалбыракчасы чогулуп бир сабакка бириккен майда чөп. *Теӱге чөп издеп талаада, Жарышып чуркап ойногон* (Мидин).

ТЕӰДЕ Бир нерсени өз ара барабар кылуу, барабарлоо, теӱөө. *Ал эки капка ун теӱдеди* (Жантөшев).

ТЕӰДЕЛ ***теӱде*** этишинин туюк мамилеси.

ТЕӰДЕМЕ I *мат.* Бир же бир нече белгисизин таап, барабардап чыгаруучу алгебралык эсеп, туюнтма.

ТЕӰДЕМЕ II *диал.* Тараза.

ТЕӰДЕН 1. Бир нерсени эки жагына барабарлап артынуу. *Жеке таз бир жагына көмӱр, экинчи жагына кӱл теӱденип алган экен* («Ала-Тоо»). 2. ***теӱде*** этишинин өздӱк мамилеси.

ТЕӰДЕТ ***теӱде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕӰДЕШ I 1. Эрди-катындын бири. *Атакем кошкон жолдошум, Энекем кошкон теӱдешим (*«Эр Табылды»). 2. *диал.* Курбу, курдаш. *О, теӱдешим, тамырыӱ менен тыт кагасыӱ.* 3. Бирдей болуп аралашкандык. *Ал уруу менен биз теӱдешпиз да.*

ТЕӰДЕШ II Бири-бирине барабар, теӱ келише алган. *Ага теӱдеш киши болгон эмес. Теӱдешкен ырчы калган жок, Теӱириме арман жок* (Калмырза).

ТЕӰДЕШ III Теӱ келӱӱ, теӱеле алуу, кем калышпаган бирдей абалда болуу.

ТЕӰДЕШСИЗ Өтө мыкты, сонун, артыкча, өзгөчө. *Менменсиген төрөлөрдӱ ызалантты, Теӱдешсиз жӱрөктөгӱ акылдары* (Маликов).

ТЕӰДЕШТИК Барабардык, бирдейлик, теӱ келерлик. *Теӱдештик салмак.*

ТЕӰДИК 1. Теӱ укуктуулук, эркиндик, боштондук. *Эзилип жӱргөн элибиз, Теӱдик алып жыргады* (Осмонкул). 2. Калыстык. *Теӱдик керек да. Ээси теӱдикке көнсө да, ууру көнбөйт (макал).*

ТЕӰДӨӨ ***теӱде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕӰДӰӰ Теӱ чамалуу, бирдей, курдуу. *Дилде өзӱ теӱдӱӱлөрдӱн тыкылдагы болчу* (Касымбеков). *Өзӱм теӱдӱӱ көп курдаштардын бала ээрчитип жӱргөндөрӱн көрдӱм* (Абдукаримов).

ТЕӰЕ 1. Теӱ кылуу, барабарлоо, экинчи биреөнӱн катарына теӱдештирӱӱ. *Ишиӱди алдыӱкыларга теӱе.* 2. Теӱ келерлик деп кароо, теӱдеше алат деп саноо. *Кылкылдаган көп элди, Кырк кишиге теӱ деген, Алжыганыӱ эмеспи* (Курманбек).

ТЕӰЕЛ ***теӱе*** этишинин туюк мамилеси.

ТЕӰЕТ ***теӱе*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕӰЕШ Теӱ келишӱӱ, теӱеле алуу.

ТЕӰЕШТИР ***теӱеш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕӰЕШӰӰ ***теӱеш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕӰИЗ Барына бирдей караган калыс, кеӱ пейил. *Теӱиз атам, көк жал шер, Телегейи теӱ экен* («Сейтек»).

ТЕӰИНЕ АЛБОО Өзӱн жогору саноо, бой көтөрӱӱ, теӱсинбөө. *Ӱч жыл ээрчип сенден мен калбадым, Терс бурулуп теӱиӱе сен албадыӱ* (Абдыраманов).

ТЕӰИРЕЙ Мурдунун учу чолок болуп, теӱирекей тартып көрӱнӱӱ. *Мурду теӱирейген кара тору жигит* («Ала-Тоо»).

ТЕӰИРЕЙТ ***теӱирей*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕӰИРЕКЕЙ Мурду чолок, теӱирейген. *Керез теӱирекей мурдун шор тартты* (Бейшеналиев).

ТЕӰИРЕӰДЕ 1. Теӱирекей тарткан көрӱнӱштө болуп, ээ-жаа бербей сӱйлөө. *Теӱиреӱдеп сӱйлөй бербе, – деди аялына Аман* («Ала-Тоо»). 2. Жулунуп, адыраӱдагансыган аракетте болуу.

ТЕӰИРЕӰДЕТ ***теӱиреӱде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕӰИРЕӰДӨӨ ***теӱиреӱде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕӰИРИ ***теӱир*** менен бирдей.

ТЕӰИРИН ТААНУУ Алды-артын байкоо, абайлоо, көзӱн ачуу. – *Мындан кийин теӱириӱди таанып жӱр, арам кул* (Сыдыкбеков).

ТЕӰИРСИ Өзӱн жанга теӱебей, менменсинӱӱ. Өзӱн башкалардан жогору санап бой көтөрӱӱ, дөгӱрсӱӱ. *Темтеӱдетип издетпей, Теӱирсиген чоӱ калмак, Тегеренип келди го* («Эр Табылды»). *Темир капка шаарында, Теӱирсиген калча бар* («Семетей»).

ТЕӰИРСИН ***теӱирси*** менен бирдей.

ТЕӰИРЧИЛИК Көкө Теӱирге сыйынуу

ишеними. *Бабаларыбыз теўирчилик ишенимин бек тутуп келишкен.*

ТЕЎМЕ-ТЕЎ 1. Бипбирдей, бирдей єлчємдє. *Ал адамдын теўме-теўи агарган тегерек сакалы жайыла тїшкєнсїдї* (Сыдыкбеков). 2. Эки теў – унаанын эки жагына теўдеп артыла турган, теўделип артылгыдай (жїккє карата). *Эки теў отун алалык* (Калык).

ТЕЎЄЄ теўе этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЎСЕЛ Ыргалуу, ары-бери жай кыймылдоо, чайпалуу. *Илгичке суу кєтєргєн аял теўселип басып баратат* («Ала-Тоо»). *Уйлардын желиндери чытырайып казандай болуп теўселе басып келишти* (Бейшеналиев).

ТЕЎСЕЛДИР теўселт менен бирдей.

ТЕЎСЕЛТ теўсел этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕЎСЕЛЇЇ теўсел этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЎСИЗ теўдешсиз менен бирдей.

ТЕЎСИЗДИК Бирдей укуктун жоктугу, укуксуздук, адилетсиздик. *Суусунан єттїм Нарындын, Теўсиздик сага таарындым* (Казыбек). *Калык жокчулукту, теўсиздикти, бай-манаптардын залимдигин ырдаган.*

ТЕЎСИН Теўине алуу, башка бирєєнї єзї менен барабар сезїї, єйдєсїнбєє. *Жигит єзїн менсинет, жигитти кимдер теўсинет.*

ТЕЎСИНЇЇ теўсин этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЎТАЙЛАШ Бири-бирине бой бербєє, бири-бирине барабар келїї (мис., кїч жагынан). *Теўтайлашып балбандар, Аябай катуу кїрєштї* («Манас»).

ТЕЎТАЙЛАШТЫР теўтайлаш этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕЎТАЙЛАШУУ теўтайлаш этишинин кыймыл атоочу.

ТЕЎТУШ Бирге єскєн, бир жашташ курбу, тек курбу. *Карабек теўтуштары менен кетти* (Жантєшев). *Деним таза билегимде кїч барда, Теўтуштардан кантип артта калайын* (Осмонкул). *Теўтуштардын баарынан, Албаганым калган жок* (Калмырза).

ТЕЎТУШТУК Курдаштык, теў курбулук, бирге єскєндїк. Теў курбулук, бирге єскєндїк. *Теўтуштук дартыў козголуп, Тиги жайлык дос болуп* («Курманбек»). *Кесиби бир, теўтуштук ынтымагы бар* (Сасыкбаев).

ТЕЎЧИЛ Баарын бирдей кєргєн адилет, калыс.

ТЕЎЧИЛИК Адилеттик, калыстык. *Теўчилик кыл.* 2. Теў укуктуулук. *Теўчилик доор чыкканда, Териме батпай семирдим* (Токтогул).

ТЕОРЕМА Математикада далилдєєнї талап кылуучу жобо. *Пифагордун теоремасы. Теореманы аныктоо.*

ТЕОРЕТИК Илимдин, искусствонун кандайдыр бир тармагынын теориялык маселелерин иштєєчї киши.

ТЕОРИЯ 1. Практикалык тажрыйбаны жалпылоочу жана ойлоонун, коомдун, жаратылыштын мыйзам ченемдїїлїгїн чагылдыруучу окуу, илимий принциптердин, идеялардын системасы. 2. Белгилїї бир илимдин бєлїмї же кандайдыр бир чеберчилик, устаттык жєнїндєгї эрежелердин жыйнагы. *Ыктымалдык теориясы. Шахмат оюнунун теориясы. 3.* Кандайдыр бир кубулуштарды, фактыларды тїшїндїрїїдє жалпы принципке негизделген илимий жоболордун жыйындысы. *Заттардын тїзїлїшїнїн атомдук теориясы. Тїрлєрдїн чыгышы жєнїндєгї Дарвиндин теориясы. Кандайдыр бир маселелер боюнча кєз караштардын, пикирлердин жалпыланган системасы. Жумушчу кыймылындагы стихиялуулук теориясы.*

ТЕОРИЯЛЫК теория дегенге таандык. *Теориялык маселе. Теориялык даярдык.*

ТЕОРИЯЧЫ теоретик менен бирдей.

ТЕОСОФИЯ филос. Тиги дїйнє менен байланышуу аркылуу кудуретти таанып билїїгє болот деген диний-мистикалык окуу.

ТЕП I 1. Бут менен согуу, уруу. *Жети муштап, бир тепсе, Кала берем тура албай* (Токтогул). *Топ теп.* 2. Бир нерсенин їстї менен сыйгалактоо, илгерилеп жылуу, жїрїї, кїїлєнїї. *Муз теп. Селкинчек теп. Чана теп.* 3. Кєбєйїїнїн натыйжасында (мис. сїт, ириў ж.б.) чыўалып, толуп кетїї, туш тарабына жайылып кетїї, чаап кетїї. *– Сааш керек. Антпесе, сїт тээп кетип, бээлердин желини бузулат* (Байтемиров). 4. Карды шилеп отто же анын алдынан от таап жеш їчїн буту менен жер чапчылоо (малга карата). *Ушул жерлердин чєбїн кышында тээп оттогон жылкы кышыўды билеби?* (Байтемиров). *Ак карды жээрде кашка эше-эше тээп, алдынан бетеге аралаш тулаўды эшип жей баштады* (Жантєшев). 5. Бийиктикке жогоруга чыгууда же тїшїїдє, унаага минїїдє бутту тепкичке, їзєўгїгє ж.б. такоо, сїйєє. *Чєп алып таштоо їчїн Белек бастырманын башына шатыны тээп чыга баштады* («Ала-Тоо»). *Темиров їзєўгїсїн теппестен эле атынан ыргып тїштї* (Жантєшев).

ТЕП II Сын атоочтун тептегиз, тептегерек, тептекши сыяктуу кїчєтмє даражасын тїзєт.

ТЕПЕЙ Кєзгє токтомдуу болбой, кичинекей кєрїнїї. *Эки тоонун арасында тепейген алачык бар.*

ТЕПЕЙТ тепей этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕПЕК козу карын менен бирдей.

ТЕПЕЎ: тепеў-тепеў Тез-тез тыпылдаган кыймыл-аракетти, тыпылдап ылдам баскан, теминген кєрїнїштї билдирїїдє колдонулат.

Беркилердин бири дікілдєсє, экинчиси тепеў-тепеў этип баскан кызга араў зорго теў тайлаш кадам шилтєєдє (Бейшеналиев). *Зулайка буларды карамаксан болуп тепеў-тепеў теминип єтіп кете берди* (Элебаев).

ТЕПЕЎДЕ Тез-тез тепилдеп кыймылдоо, жірії (кичине кишиге, балага же ошондой башка жаныбарларга карата). *Чыканактай эр Сыргак, Бардыгына жол баштап, Астына тішті тепеўдеп* («Манас»).

ТЕПЕЎДЕТ ***тепеўде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕПЕЎДЄЄ ***тепеўде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕПИЛДЕ Тез-тез кыймыл аракетте болуу, тызылдаган ылдам жіріштє болуу, чуркагансып лепилдеп жірії. *Кайрат тепилдеп жол баштады* (Бейшеналиев). *Тепкедей ата менен балага бирдей аралжы болом деп тепилдеп жіріп, чікєдєй біріп жідєдік* («Ала-Тоо»).

ТЕПИЛДЕТ ***тепилде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕПИРЕЙ Жапыз келип, кичинекей кєрінії, тепейії. *Камыш жайылган тепирейген ак тамдар* (Касымбеков).

ТЕПИРЕЙТ ***тепирей*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕПКЕ 1. Комуздун кылдарын чертіїгє ылайыктап кєтєрії ічін кылдардын алдына туурасынан коюлган кичинекей жыгач тээк. *Комуздун тепкеси арчадан жасалган.* 2. Апийим єсімдігін ж.б. отоо чєптєрдєн арылтып отоо, чабуу ічін колдонулуучу узун саптуу чапкыч, кичинекей кетменче, чанжы.

ТЕПКЕДЕЙ Кипкичинекей. *Теўтуш элек экєєбіз, Тепкедей кезден сырдашкан* (Токтогул).

ТЕПКЕК ***тепке менен*** бирдей.

ТЕПКИ Тепкилеп урган сокку, сабоо, токмок. *Тепки менен чоўойдум, Темирдей бышып алтын баш* (Осмонкул).

ТЕПКИЛЕ Тепкиге алуу, токмоктоо. *Тетири карап койдуў деп, Тепкилеп какбаш кармашты* (Калык).

ТЕПКИЛЕТ ***тепкиле*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕПКИЛЕШ ***тепкиле*** этишинин кош мамилеси.

ТЕПКИЛЄЄ ***тепкиле*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕПКИРИН ТАБА АЛБАЙ КАЛУУ Эмне кыларын билбей, айласын таппай калуу, єзін жоготуп коюу. *Ал кирип келгенде тепкирин таба албай калды, ін-сєз жок отура берди* («Ала-Тоо»).

ТЕПКИЧ 1. Тээп чыгуу, єйдє кєтєрілії же ылдый тішії ічін жасалган баскычтуу шаты. 2. Їйдін жогорку кабатына чыгууга же тішіїгє ылайыкталып жасалган катар-катар баскычтар. *Студенттер тепкич менен жогору карай кєтєріліп жатышты* (Бейшеналиев).

ТЕПЛИЦА Кышында єсімдіктєрді єстірїгє ылайыкталган жылуу жай. *Заводдо гіл єстірє турган теплица курулган* («Кыргыз Туусу»).

ТЕПЛОВОЗ Ичинен кїйії жолу менен аракетке келген кыймылдаткыч аркылуу жірїічї унаа.

ТЕПЛОМЕР Керектєєчілєрдін теплофикациялык тармактан алуучу жылуулуктарынын санын єлчєє ічін колдонулуучу аспап.

ТЕПЛОСЕТЬ Керектєєчілєргє жылуулук электроборборунан жылуулук энергиясын жиберип туруучу жылуулук кубурларынын системасы.

ТЕПЛОТЕХНИК Жылуулук борборунда иштеген адис.

ТЕПЛОТЕХНИКА Жылуулукту алуу жана аны єнєр жайда, айыл чарбасында, турмушта пайдалануунун теориясы жана практикасы боюнча иштєєчї техниканын бир тармагы.

ТЕПМЕ ЧЕПКЕН Жїндєн колго тїйїлгєн, эндей этекти чийге ороп тїгї чыкканча тепкилеп, кургатып алып бычып тиккен чепкен.

ТЕППЕК *диал.* Жампа.

ТЕПСЕ 1. Бир нерсенин їстїнєн басуу, аралап басып єтїї, таптоо. *Жердин чєбї узарбайт, Уйпалап кїндє тепсесе* (Осмонкул). *Єз жериўди чоочун кїчтїн басканын, Ала-Тооўду тескеп-тепсеп жатканын* (Байгазиев). 2. Жок кылуу, талкалоо, жеўїї. *Жеримди баскан желдетти, Жеринде тепсеп таштайбыз* (Бєкєнбаев). 3. Эзїї, кыйноо, кордук кєрсєтїї. *Байлар кедейлерди тепсеген заман.*

ТЕПСЕЛ ***тепсе*** этишинин туюк мамилеси.

ТЕПСЕНДИ 1. Кєп басылып тепселген, тебеленген, тапталган жер. *Тепсендиге койбой, быякка алып койгулачы* («Ала-Тоо»). 2. Кєпчїлїктїн, кєп элдин же малдын тебелеп, тепсеп єтїїчї жолу. *Кєк бєрї тарткан кишилердин аттарынын тепсендисинде калган бала туралбады* (Жантєшев). 3. Эзїї, кордук. *Жансыз єлїктєй болуп, Жуманын тепсендисинде кала берди.*

ТЕПСЕРЇЇН ***тепсенди*** менен бирдей.

ТЕПСЕТ ***тепсе*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕПСЕШ ***тепсе*** этишинин кош мамилеси

ТЕПСЄЄ ***тепсе*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕПСЄЄРЇН ***тепсенди*** менен бирдей.

ТЕПТИР ***теп*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕПТИРГЕ Жааны ийип, керип тартып, уч жагынан байлануучу жип же кайыш.

Саадагынан бир жип алды да, жаанын тептиргесине коюп мээлеп туруп жиберди («Жаӯыл Мырза»).

ТЕПЧИ 1. Ийне менен аттата тигүү, жамоо, жөрмөө. *Айша көйнөгүн тепчип алды* (Бейшеналиев). 2. Аралай өтүү, каршы-терши же ийри-буйру аралай өтүү. *Аскалуу тоону тепчип үпүлдөп келе жаткан поровоз зоокадагы станцияга токтоду* (Сасыкбаев). *Ошол аккан Сыр-Дайра, Кырк эки тепчип кечкенмин* («Манас»).

ТЕПШИ Жыгачтан оюп жасалган төрт бурчтуу буюм. *Жыгач тепшидеги арпа, сулулар төгүлүп, чачылып жатат* (Каимов). *Жума тепшини сырттан алып кирип, кир жууду* (Жантөшев).

ТЕР I Теринин астындагы бездерден бөлүнүп чыгуучу суюктук. *Кеп көтөрбөй жакшы болбойт, тер көтөрбөй күлүк болбойт* (макал).

ТЕР II 1. Чогултуу, жыйноо; иргеп алып таштоо. *Балдар машак терди. Жүргүлө ойноп келебиз, Байчечекей теребиз* (Үмөталиев). *Пахта терүү. Күрүчтүн ташын тер. Тезек тер. 2.* Жулуу, жулуп алып таштоо. *Сакал, мурут, чач койбой, Маӯдайына каш койбой, Искек менен тергиле* («Курманбек»).

ТЕР КАРЫШУУ Тердеп турганда суукка, желге урунуп, дене-башы курушуу, чыйрыгуу. *Бир аз тер карышып, тумоолоп калган болсо керек* (Убукеев). *Жакшы тердеп жат, кокус кечки жел аргыда тер карышса жаман* (Жантөшев).

ТЕР КИЙИМ Колунда жокторго, бечераларга берилген кийим, эскирип калган кийим.

ТЕРАПЕВТ Ички ооруларды кароо жагынан адистешкен врач.

ТЕРАПИЯ Ички ооруларды операциясыз (хирургдарды катыштырбай) жолдор менен дарылай турган медициналык бөлүм жана анын дарылоо методдору.

ТЕРАТОЛОГИЯ Майыптыкты, кемтикти изилдөөчү илим.

ТЕРБЕЛ *диал.* ***термел*** менен бирдей. *Эсен башын чайкай тербеле калып, залкар күүлөрдү чертет* (Сыдыкбеков).

ТЕРГЕ 1. Ден соолукка ж.б. байланыштуу тамакты ылгап, мүнөздөп ичүү. 2. Эски салт боюнча күйөөсүнүн туугандарын (кээде күйөөсүн да) атынан айтпай, башка сөз менен алмаштырып атоо. *Тергебей атыман эле айткын деп, сен келгени жалынып жүрүп, акыры, акыры көндүргөн экемин да* (Жакиев). 3. Ак, караны күнөөлүү, күнөөсүздүктү акыйкаттап текшерүү, сураштыруу, билүү. *Катуу терген, сүттөн таза куткарды, Өкүмөттүн чындыгынан садага* (Токомбаев).

ТЕРГЕЛ ***терге*** этишинин туюк мамилеси.

ТЕРГЕТ ***терге*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕРГЕШ ***терге*** этишинин кош мамилеси.

ТЕРГӨӨ ***терге*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕРГӨӨЧҮ Кылмыш иштерине байланыштуу тергөө, суракка алуу жумуштарын жүргүзүүчү кызматкер.

ТЕРДЕ 1. Тер чыгуу. *Сабира бара-бара ысып, тердеп, күн көтөрүлгөн кезде райондун борборуна жетти* (Сасыкбаев). *Үй жылуу. Тердеп ысылап жатып уктап калыптырмын* (Байтемиров). 2. *өт.* Буудан суу болуу, нымшуу, бетине суу пайда болуу (мис. терезеге).

ТЕРДЕМЕ Кайталама келте.

ТЕРДЕП-КУРГОО Көп күч жумшап абдан убараланууу, кыйналуу, аябай аракеттенүү. *Ошентип, тердеп-кургап жатып, маселени араӯ чыгардым* («Кут билим»). *Жашоого ким да болсо шашып-дегдеп, Күндүзү тамак издейт кургап-тердеп* (Токомбаев).

ТЕРДЕТ ***терде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕРДИК 1. Ичмектин үстүнөн ээрдин астына салынуучу токум. *Булгаары тердик. Саймалуу тердик.* 2. *диал.* Ичмек.

ТЕРДИКТЕ Тердикти салуу, токуу. *Жабдык салып, тердиктеп, Жабдыгы күмүш жаркылдап* («Саринжи Бөкөй»).

ТЕРДИКТИН БЕТИНДЕЙ Кичинекей, кенедей. *Тердиктин бетиндей жерге таруу айдашкан* («Ала-Тоо»).

ТЕРДИР ***тер*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕРДӨӨ ***терде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕРЕБЕЛ Айлана-чөйрө, туш тарап. *Ашыр теребелди суктана карады* (Сасыкбаев). *Теребелде толкундун шырпылдаган үнүнөн башка тынчтыкты бузган эч кандай жандык жок* («Ала-Тоо»).

ТЕРЕЗЕ 1. Үйдү жарык кылуу, аба киргизүү үчүн дубалдын бооруна жасалган ачык жер жана аны жабуучу айнектелген алкак. *Жалгыз тайлак боздойт дайым түшүмдө, Терезеге туруп алып үйүмдө* (Байгазиев). *Терезеде көчө карып күүгүмдө, Сен да мендей отурбагын үйүӯдө* (Акматалиев). 2. *инф.* Ал маалыматты көрсөтүү үчүн колдонулуучу экрандын тик бурчтуу бөлүгү.

ТЕРЕК 1. Тал түркүмүнө кирүүчү дарак. *Соккон желге теректин жалбырактары шуудурайт* («Ала-Тоо»). *Теректей жетимсирейм өзүм бүгүн, Апаке, аздектеген ардагым ай!* (Байгазиев). 2. Жалпы эле жыгач, бак-дарак, бак-шак. *Теӯирим бир жааса, терегим эки жаайт* (макал).

ТЕРЕӮ 1. Түбү бир кыйла, көбүрөөк созулган тайыз эмес. *Тереӯ чуӯкур. Тереӯ деӯиз. Поезддерди өткөрдү, Түбү тереӯ коолор-*

дон («Жазгыч акындар»). 2. Кенен, кеңири, кең. *Ала-Тоо, Ысык-Көлдүн сыры тереӊ, Тереӊден термелсе күү угар белеӊ!..* (Турусбеков). *Садагасы, дагы тереӊ билим ал!..* (Турусбеков). *Каныбек унчукпастан тереӊ ойго кетти* (Жантөшев). 3. Түп жак ичин көздөй кеткен алыскы тарап. *Тоонун тереӊ түпкүрүндө машинаны тейлеп Фатима отурат* (Сасыкбаев). *Завод, фабрикалар тереӊге көчүрүлүп жатыптыр* (Сыдыкбеков). 4. *өт.* Оор, катуу. *Айганыш тереӊ үшкүрүнүп, баласынын сеӊселген көкүлүнөн жыттап, жыттап, ошол боюнча башын көтөргөн жок* (Сыдыкбеков). *Дарыяхан тереӊ улутунуп койду* (Жантөшев).

ТЕРЕӉДЕ 1. Тереӊдиги артуу, улам тереӊ боло берүү (мис. арык, чуӊкур ж.б.), тереӊ жагын көздөй утурлап баруу, тереӊди көздөй жылуу. *Сууну улам тереӊдеп кече берүү. Көл тереӊдей берет. Табылгылуу коктулар тереӊдеп, шибери жапырылат* (Сыдыкбеков). 2. Кеӊүү, дагы тереӊ боло берүү (мис. ой, маани, билим ж.б. карата) *Калыбектин оюу уламдан-улам тереӊдеп көздөрү жашылданды (*Жантөшев).

ТЕРЕӉДЕН терeӊде этишинин өздүк мамилеси.

ТЕРЕӉДЕТ тереӊде этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕРЕӉДИК 1. Чуӊкурдун, коктунун, арыктын, көлдүн, деӊиздин ж.б. үстүнкү кырынан түбүн карай кеткен эни, бийиктиги. *Имерилген кара суу, Тобурчак салса ойнобойт, Тереӊдиги карандын, Тогуз найза бойлобойт* («Манас»). *Тереӊдиги миӊ кулач, Текшерип эрлер көзүӊдү ач* («Манас»). 2. Кеӊдик, кеӊири, кеӊ болгондук. *Ойдун, тереӊдиги. Маанинин тереӊдиги.*

ТЕРЕӉДӨӨ тереӊде этишинин кыймыл атоочу.

ТЕРИ Адамдын, айбандын денесин каптап турган тышкы катмары, кабыгы; союлган же өлгөн айбандын сыйрып алынган талпагы. *Миӊ сыйрылып, миӊ түштү, Таманымдын териси* (Үмөталиев). *Шалбыратып теримди, Этимди алды карылык* (Токтогул). *Койдун териси, уйдун териси. Аюунун териси.*

ТЕРИ ТЫШ Өтө кир, шор басып, таман болуп кирдеген. *Кайран Жусуп, аны ушундай болот деп ким ойлоптур, үстүндөгү көйнөгү тери тыш болуп бүтүптүр* (Станалиев).

ТЕРИГЕ АЛУУ Элдик медицина боюнча кээ бир ооруган адамды жаӊыдан союлган малдын терисине ороп тердетүү, дарылоо. *Табылдыны жаткырып, Териге алып тердетип* («Эр Табылды»).

ТЕРИГҮҮ терик этишинин кыймыл атоочу.

ТЕРИК Жактырбай таарынуу, наараза болуу. *Олдоксон айтылган орой сөзгө Саадат териге түштү* («Ала-Тоо»).

ТЕРИКТИР терик этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕРИЛ тер этишинин туюк мамилеси.

ТЕРИМ Жыйнап, терип алуу жумушу. *Пахта терими. Терим мезгили башталган убак.*

ТЕРИМЧИ Терүүчү, теримде иштөөчү, терип жыйноочу, терүү ишинин устаты. *Теримчи кыз Ак Зыйнат, Терүүгө пахта ашыгат* (Үмөталиев).

ТЕРИН АЛУУ Көбүнчө күлүк аттарды чабууга даярдоо максатында катуу жүрүп, аябай тердетүү. *Арпадан аса жем берип, Айда терин алчу экен* (фольк.). *Көп ыраак айдабайт го деп, кара терин гана алгамын* («Ала-Тоо»).

ТЕРИП-ТЕПЧИП АЙТУУ Болгон иштердин, окуялардын ж.б. бардыгын терип түгөл айтуу, бүтүндөй айтуу, калтырбай толук санап айтуу. *Атам Мыкты менен учурашып, аман-түгөлүн терип-тепчип айта баштады* (Касымбеков).

ТЕРИСИ КАЛЫӉ Анча-мынчаны оӊой менен тоготпогон, көтөрүмдүү. *Сенин тилиӊ заар эмеспи. Бирок эсиӊде болсун, менин терим калыӊ* (Укаев).

ТЕРИСИ ТАР ЖЕ ТЕРИСИ ЖУКА Кырс, сөз көтөрүмү жок, кеӊ пейил эмес, чырт этме кыялы бар, оор басырыктуу эмес. *Териси тар, мүнөзү чатак ургаачы болсо, бая эле кырс этип, кабагын салып калат эле* (Сыдыкбеков). *Териси тар киши экен. Териси тар немеге айта албадым* («Ала-Тоо»).

ТЕРИСИ ТАРУУ Тырчый түшүү, ачуусу келүү, уруша кетүү, жини келүү. *Анын кебин угуп, менин терим тарый түштү* («Чалкан»).

ТЕРИСИН ТЕСКЕРИ СЫЙРУУ Катуу кордук көрсөтүп жазалоо, сазайын колуна берүү, бирди көрсөтүү. *Эгер Кукем менен Токтор аке болбосо териӊди тескери сыйрат элем, күчүк, – деп Алымкулга окурая карады* (Абдукаримов). ***В.: Терисин сыйруу.*** *Сениби, сенин териӊди сыйырбасамбы? – деп, Айдараалы анын артынан колун булгалады* (Абдукаримов). ***Терисин тетири сыйруу.*** *Капаска салып тирүүлөй Терисин тетири сыйырса* (Осмонов). ***Терисин тескери союу.*** *Түш алдыма, териӊди тескери сойбосом!*

ТЕРИСИНЕ БАТПОО Сүйүнүү, кубануу, көӊүлү абдан куунак болуу. *Бала-чакамды көрүп, эл ичине келип териме батпай жүргөн кезим* («Ала-Тоо»). *Абылкасымдын терисине батпай жүргөн чагы* (Жантөшев). ***В.: Терисине сыйбоо.*** *Анын терисине сыйбай жүргөн чагы. Мамбеткул терисине сыйбай кубанычтуу* (Каимов).

ТЕРИТ Саман менен кебекти же күнжараны аралаштырып жасаган жем, тоют.

ТЕРИЧИ 1. Тери даярдоочу. 2. Иштети-

ле элек тери менен соода жүргүзүүчү соодагер.

ТЕРИШ тер этишинин кош мамилеси.

ТЕРИШТИР Бирөөнүн же бир нерсенин ал-жайын, жөнүн сурамжылап билүү, салыштырып ойлонуу. *Директор Турардын жөн-жайын териштирип сурады* (Каимов). *Дагы териштирип суроого мүмкүнчүлүк болбоду* (Жантөшев).

ТЕРИШТИРҮҮ териштир этишинин кыймыл атоочу.

ТЕРЛИК *диал.* 1. ***ичмек*** менен бирдей. 2. Ичмектин үстүнө салынып, ээрдин алдына токулуучу аялдардын, кыздардын саймалуу токуму.

ТЕРМЕ I Дидактикалык, таалим-тарбиялык мааниде айтылуучу оозеки поэзиялык чыгарма. *Эл чогулса ырдаган Эшмамбеттин термеси* (Токтогул).

ТЕРМЕ II Өрмөкчүлүк өнөрүнүн көркөм түрү.

ТЕРМЕЛ Аркы-терки чайпала жүрүү, чайпала кыймылдоо. *Термелип ак толкундар бешигинде, Бой жазсам ээн-эркин болоор эле* (Сариева).

ТЕРМЕЛЕ 1. Эптеп терүү, терип жыйнап алуу. *Кемпир чынынын сыныгын жерден термелеп күбүрөп эшикти көздөй жөнөдү* (Сасыкбаев). *Чачылган жерден термелеп, Жармашып жүргөн дагы бар* («Манас»). 2. *өт.* Эбин таап, эптеп жан сактоо; эпчилдик менен иштөө, аракеттенүү. *Эр жигиттин белгиси, Эпчил болот термелеп* (Токтогул). *Отуруп таӯ атканча сөздүн гүлүн, Термелеп, сени туурап жазар белем* (Токомбаев).

ТЕРМЕЛИШ термел этишинин кош мамилеси. *Биз бийледик термелишип акырын, Көпчүлүктүн бири болуп көрүнүп* (Акматалиев).

ТЕРМЕЛТ термел этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕРМЕЛҮҮ термел этишинин кыймыл атоочу.

ТЕРМЕТ 1. Термелүү абалына келтирүү, термелтүү, чайпалтуу. *Алдей айтып ту-рарсыӯ, Сен да уулуӯду терметип* (Осмонов). *Жумшак гана жел согуп, Терметип турду* (Элебаев). *Замбирек, мина, пулемет Заӯгырап жерди терметти* (Токомбаев). *2. өт.* Адамды толкундатуу, делебесин козгоо, көӯүлдү көтөрүү. *Ыр терметип жаш жүрөктү, Чалдым күүнү мен дагы* (Бөкөнбаев).

ТЕРМЕТИЛ термет этишинин туюк мамилеси.

ТЕРМЕТТИР термет этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕРМЕТҮҮ термет этишинин кыймыл атоочу.

ТЕРМЕЧИ Өрмөктү көркөм көчөттөрдү түшүргөн уз.

ТЕРМЕЧИК 1. Терип алынган чамынды, майда чырпык, куурай отун. *Балдар термечик терди.* 2. Терметүүгө ылайыкталып жасалган, бешиктин баш жагы менен аяк жагын туташтырып туруучу узата кеткен үстүӯкү жыгачы, терметкичи.

ТЕРМИН Илимдин, техниканын, искусствонун же айрым бир кесипчиликтин тармагындагы белгилүү түшүнүктүн аты болуп эсептелген сөз же сөз айкалышы.

ТЕРМИНАЛ *инф.* Башкы компьютер менен байланыш түзүүнү, банктын төлөм тутумунун түйүнүнө билдирүүнүн жөнөтүлүшү жана андан келип түшкөн билдирүүнү кабыл алууну камсыз кылган аппараттык-программалык комплекс.

ТЕРМИНАТОР *астр.* Айдын. планеталардын же алардын жандоочуларынын бетиндеги жарык тийген жана жарык тийбеген бөлүктөрүнүн ортосундагы чек ара.

ТЕРМИНОЛОГИЯ Терминдердин жыйындысы, жалпы системасы. *Техникалык терминология. Коомдук илимдин терминологиясы.*

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК терминология дегенге таандык.

ТЕРМИТ I Күйгөн кезде эӯ жогорку температура берүүчү кээ бир металлдардын алюминий менен кычкылдануусундагы порошок түрүндөгү аралашмасы (техникада бул металлдарды эритүү үчүн жана согуш иштеринде тутантуучу зат катарында пайдаланылат).

ТЕРМИТ II Ар кандай формадагы чоӯ уюктарда биргелешип, топ-топ болуп жашоочу ысык өлкөлөрдөгү жаргак канаттуу зыяндуу курт-кумурска, жыгачтын зыянкечи.

ТЕРМОГРАФ Температуранын өзгөрүшүн автоматтык түрдө жазып туруучу прибор, аспап.

ТЕРМОДИНАМИКА *физ.* Жылуулук кыймылынын мыйзам ченемдүүлүгүн жана анын телонун физикалык касиетине болгон таасирин үйрөтүүчү физиканын бир бөлүгү.

ТЕРМОДИНАМИКАЛЫК термодинамика дегенге таандык.

ТЕРМОМЕТР Температураны өлчөөчү прибор, аспап.

ТЕРМОС Ичине куюлган суюктуктун, заттын температурасын калыбындай сактап туруучу идиш. *Сергей үйүнөн ала келген термосундагы ысык чайдан стакандарга куюп, анын бирин Мусабекке сунду* (Абдумомунов).

ТЕРМОСТАТ Ар түрдүү нерселерди туруктуу температурада кармап туруу үчүн арналган тетик, аппарат.

ТЕРМОСФЕРА *астр.* Атмосферанын мезосферадан жогорку катмары.

ТЕРМОТЕРАПИЯ *мед.* Дарылоо максатында жылуулукту пайдалануу.

ТЕРМОЯДРОЛУК Өтө жогорку температурадагы ядролук реакцияга таандык болгон куралдар. *Термоядролук реакция.*

ТЕРОФИТТЕР Жылдын жагымсыз мезгилинде кышында, кургакчылык мезгилде өсімдіктөрдін урук тірінде жашоо формасы.

ТЕРРИТОРИЯ Белгилії чек, жер, мейкиндик, аймак. *Мамлекеттик территория. Институттун территориясы.*

ТЕРРОР Коркутуу, зордук-зомбулук көрсєтії саясаты, ошондой эле душманды єлтіріп жок кылууга чейин алып баруу.

ТЕРРОРИЗМ Саясий жана башка каршылаштарын коркутуу жана басым көрсєтії максатында эч нерсе менен чектелбеген, согуштук аракеттер менен байланышпаган зордук-зомбулук системалык колдонуудан турат.

ТЕРРОРИСТ Террордук актыларга катышуучу же аны жактоочу, уюштуруучу.

ТЕРРОРИСТТИК Террор жїргізіїгє байланышкан, террор саясатына байланыштуу.

ТЕРРОРЧУ ***террорист*** менен бирдей.

ТЕРС Тескери, тетири, адаттан тышкары. *Ал кезде сен да терс карап Сындырдыў далай шагымды* (Бєкєнбаев). – *Ай, аксакал, адаттан терс бул кандай? Жигит атын койгун дешип каткырат* (Осмонов).

ТЕРС АЯК *же* ***КЕР АЯК*** Оў айтса, тескери алган, тил албай тетириленген, кежир. *Сенин терс аяк уулуў мени менен сїйлєшпєй койду* (Абдукаримов).

ТЕРС КАЙЫК Тердике сайманы єтє майда тішірїї.

ТЕРСИК Кандайдыр бирдемеден сезгенип калуу натыйжасында кызарып чыккан жараат. *Эмчегимди терсик алар, Сайсєєгімді сыздатаар* (Токомбаев).

ТЕРЇЇ ***тер*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕРЦЕТ *адаб.* Їч саптан турган їчєє теў уйкашкан куплет.

ТЕРЦИНА *адаб.* Їчтїк, їч саптан туруп, сєзсїз тїрдє єзгєчє уйкашты тїзгєн ыр формасы. Уйкаштыгы ава всв сдс… тїрїндє, б.а. биринчи сап менен їчїнчї сап уйкаштыкты тїзєт, ортоўку сап эркин (уйкашсыз) калат.

ТЕРЧИЛ Кєп тердєєчї, тердегич. *Шарип терчил неме кысымга киргенде аябай боргулдады* (Бейшеналиев).

ТЕС Жыгач усталардын боз їйдїн кереге-уугун ийе же тїздєй турган куралы.

ТЕС ТАЛАШУУ Єз укугун алдырбоо, баш ийбєє, бирєєгє башкартып жибербєє, єз укугун коргоо.

ТЕСКЕ 1. Текшерїї, бир нерсенин аныктыгына жетїї. *Эмне дедиў деп сен мени тескейсиўби* («Аалам»). *Мунун тегин тескеп сурабайт* («Ала-Тоо»). 2. Жєнгє салуу, тартипке келтирїї, жолго коюу, башкаруу, уюштуруу. *Їйгє киргендердин бири бая жыйналышта журтту тескеп жїргєн жигит* (Элебаев).

ТЕСКЕ САЛУУ Тартипке чакыруу же бийлик аркылуу баш ийдирїї, жазалап коюу. *Тоодогу толгон урууларды башкарып, имерип, теске салып, бийлик жїргізїп келген Казат болгон* (Осмоналиев). *Айыл аксакалдары кепке сындырып, бир чети ага єкїмдїк кєрсєтїп, тентекти теске салып коюшмак* (Сыдыкбеков). *Єзїў Максатты теске салбасаў, биз кыйналып бїттїк* («Чалкан»).

ТЕСКЕЙ Кїнгєйдїн карама-каршы жагы, кєлєкє жак. *Тескейдин кїнї баткан жок, Теўтуштан мага айткан жок* (Тоголок Молдо).

ТЕСКЕРИ 1. Тетири, терс, туура эмес, оў эмес. *Эшиги тескери жагынан чыгарылган там. Тескери жол.* 2. Карама-каршы мїнєздє болгон, оў жагына жатпаган, оў мїнєздє болбогон. *Иштин тескери жагы. Тескери тип.*

ТЕСКЕРИ КАРОО Жактырбоо, каалабоо, кєргїсї келбєє, кєўїлсїнбєє.

ТЕСКЕРИЛЕН Айткан сєзгє кєнбєй, тил албай кежирленїї, иштин оў жагына баспоо.

ТЕСКЕРИЛЕНТ ***тескерилен*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕСКЕРИЛЕНЇЇ ***тескерилен*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕСКЕРИЛЕТ Тескери буруу, тескери жагына айландыруу.

ТЕСКЕРИЛЕТЇЇ ***тескерилет*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕСКЕРИСИНЧЕ Тетирисинче, мурдагыдан башкача, ага карама-каршы. *Кыял тескерисинче кетти* (Токомбаев). *Майда манаптар аны – Манастын акылман баатыры Кошой сыяктуу деп ардакташат. Карапайым кєпчїлїк, анын тескерисинче «чуу куйрук Кошой» – деп аташты* (Токомбаев). *Муну менен биз кандайдыр бир ийгиликке жетише албайбыз, тескерисинче, кєп нерсени уттурабыз.*

ТЕСКЕТ ***теске*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕСКЕШ ***теске*** этишинин кош мамилеси.

ТЕСКЄЄ ***теске*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕСКЄЄЧЇ 1. Текшерїїчї. 2. Тартипке салуучу. Жєнгє салып башкаруучу. *Тескєєчї келип тескеди, Тартипке салып жєндєдї* («Асаба»).

ТЕСПЕ *дин.* 1. Бирден сыдырып, окулган сїрєєлєрдї эсептеп туруу їчїн колдонулуучу жипке тизилген шуру. *Теспе тарт. Теспесин алып колуна, Тегеренип оўуна, Аракет кылып кеп айтат, Алдамчы сєздї кєп айтат* (Тоголок Молдо).

ТЕСТ Сынакка катышуучулардын билим деўгээлин текшерїї їчїн конкреттїї психологиялык же социологиялык изилдєєлєрдє пайдалануучу кеўири таралган материал катарындагы суроолор тизмеги.

ТЕСТЕ 1. Орулган эгиндин бир нече тутамынан бир жерге тегизделип коюлган майда

чөп. *Орогумду тестенин үстүнө коё коюп атама карай чуркадым* («Аалам»). 2. Букет.

ТЕСТЕЛЕ Тесте-тесте кылып жыйноо, тесте кылуу.

ТЕСТЕЛЕН ***тестеле*** этишинин өздүк мамилеси.

ТЕСТЕЛӨӨ ***тестеле*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЕСТИЕР Кол арага жараган жаш өспүрүм. *Он үч – он төрт чамасындагы үч тестиер бала келатышты* (Бейшеналиев). *Тестиер тарткан бала.*

ТЕСТИРЛӨӨ *пед.* Алдын-ала түзүлгөн тапшырмаларды колдонуу менен сыналуучунун өзгөчөлүгүн аныктоо.

ТЕТЕ Барабар, теңдеш. *Мындай жерде ар бир өткөргөн минута жылга тете* («Ала-Тоо»). *Атаганат, бул Сыргак Манаска тете эр экен* («Манас»).

ТЕТЕЛЕ Теңөө, теңештирүү, бирдей кылуу, барабарлоо. *Нурбай өзүн Акынбайга тетелеп, Оюн дагы окшоштурду ошого* (Токомбаев).

ТЕТЕЛЕШ Теңдеш, барабар, салыштыра караганда кимдир бирөөгө күчү, кайраты, баатырлыгы ж.б. жагынан тең чамалаш. *Манаска тетелеш балбан* («Манас»).

ТЕТИГИ Белгилүү аралыкта, алыстыкта турганды көрсөтүү үчүн колдонулуучу шилтеме ат атооч. – *Ой, тетиги ким?* (Байтемиров). *Жаагын баспай безилдеп ырдаган Темирдин іні тетиги чоң арчанын түбү тараптан угулат* (Жантөшев).

ТЕТИК I 1. Машинанын же башка механизмдин бөлүгү. *Бир тетигин бураса: Жарк дей түшөт шаар бүтүн* (Үмөталиев). *Самолёттун мээ тетигин биле алган, Учкуч болдум кесибин таап өнөрдүн* (Осмонкул). 2. *өт.* Кандайдыр бир нерсенин ички сырын, ар түрдүү жагын, жөн-жайын билдирген түйүнү. *Мээ тетигин турмуштун, Менин көзүм көрсө экен* (Нуркамал). *Турмуштун мээ тетигин бирден бурап, жүзүндө күрөш оту балкып турат* (Турусбеков).

ТЕТИК II 1. Түшүнүктүү, жөн билги. *Апакем, менин апакем, Акылуу тетик жан элең* (Акматалиев). 2. Көңүлү ачык, куунак, жайдары шайыр. *Тишим кетик болсо да, көөнүм тетик* (макал).

ТЕТИКТҮҮ Тетиги бар, тетиктери арбын, көп, тетиги татаал.

ТЕТИНЕКИ *диал.* Тетиги.

ТЕТИР *туурасы:* ***тетири.***

ТЕТИРИ 1. Кадимки көндүм болуп калган көрүнүштө эмес, оң же туура абалда эмес, тескери. *Адал пейил ага-ини, Тетири айтып кеп кылба* (Казыбек). *Тетири кийсе көйнөгүн, каткырып күлөт балдары* (Шүкүрбеков). *Көрсө кемпир караңгыда келининин халатын тетири жамынып эшикке чыгыптыр* (Каимов). 2. Кыялы, мүнөзү, жүрүм-туруму терс, мүнөзү кырс, кежир.

ТЕТИРИЛЕН Терс кыял көрсөтүү, тил албоо, кежирленүү.

ТЕТИРИЛИК Тетири болгондук, тескерилик, жаман жүрүм-турум, туура эместик. *Иштеринин тетирилигин көрсөтүү.*

ТЕТИРИСИНЧЕ Тескерисинче. *Эми анын тетирисинче болуп турбайбы* (Байтемиров).

ТЕТРАЛОГИЯ *адаб.* Төрт жана сөз, баян, аңгеме деген маанини туюнткан сөздөрдүн айкашынан келип чыккан, автордон бир ниетке жана бири биринен оошкон сюжетке ээ, бирок ар кимиси өз алдынча бүткөн төрт чыгарма, чыгармалардын циклы.

ТЕТРАЦИКЛИН Дары түрү. Химиялык жол менен алынган, микробдорду жоготууга жөндөмдүү, кеңири таасир тийгизүүчү дармек.

ТЕФТЕЛИ Майда тууралган эттен (фарштан) тоголоктолуп жасалган тамак.

ТЕХНИК 1. Техникалык орто билимдүү адис. *Радио техник.* 2. Техника тармагында иштеген адам.

ТЕХНИКА 1. Коомдук өндүрүштө колдонулуучу куралдар менен эмгек каражаттарынын жыйындысы, ошондой эле адам баласынын аларды үйрөнүүгө, колдонууга жана жакшыртууга байланыштуу иштери. *Илим менен техниканын жаңы ийгиликтери.* 2. Кандайдыр бир ишке, иштеги устаттыкка байланыштуу адистик ыкма. *Шахмат оюнунун техникасы. Күрөштүн техникасы,* 3. Машина, техникалык курал, техникалык түзүлүш. *Айыл чарбачылыгында колдонулган техника.*

ТЕХНИКАЛЫК 1. ***техникага*** таандык. *Институттун материалдык-техникалык базасы. Техникалык жактан жогорулоо. Техникалык билим деңгээли* 2. Өндүрүш процессине ылайык машиналардын, механизмдердин ишине таандык, ошого байланыштуу. *Автомобилди техникалык жактан карап чыгуу. Станоктун техникалык мүмкүнчүлүгү. Техникалык талаптар. Техникалык документация.* ‖ Кандайдыр өндүрүш техникасын тейлөөгө байланыштуу. *Техникалык бөлүм. Өндүрүштөгү техникалык кеңешме.* 3. Өнөр жайларын иштетүүгө жана пайдаланууга тиешелүү болгон. *Пахта, кызылча, техникалык өсүмдүктөр, техникалык металлдар.* 4. Кандайдыр бир ишти аткаруудагы профессионалдык ыгына, жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу. *Техникалык ыкма.* 5. Кандайдыр бир иште түрдүү жардамчы, көмөкчү жумуштарды аткаруучу. *Техникалык менеджер. Техникалык кызматкерлер.*

ТЕХНИКАЛЫК ӨСҮМДҮКТӨР Өнөр жайларында пайдаланылуучу өсүмдүктөр (мис. пахта, кызылча ж.б.).

ТЕХНИКАЛЫК РЕДАКТОР Басмадан басып чыгаруучу китептерди, газеталарды ж.б. полиграфиялык жагынан жөнгө салуу иштерин башкаруучу редактор.

ТЕХНИКУМ Техникалык же жалпы эле атайын орто билим берүүчү кесиптик окуу жайы. *Гидромелиоративдик техникум. Айыл чарба техникуму.*

ТЕХНОКРАТИЯ *саяс.* 1. Башкаруунун жогорку функционерлеринин катарына кирген техникалык адистердин катмары. 2. Коомдун башкаруу күчү техникалык интеллигенция болуу керек деген социалдык-экономикалык теория.

ТЕХНОЛОГ Өндүрүштүн белгилүү тармагынын технологиясы боюнча адис. *Инженер-технолог. Технолог-химик.*

ТЕХНОЛОГИЯ Белгилүү бир өндүрүш тармагында материалдарды, буюмдарды иштетүү жолдорунун жыйындысы, өндүрүштүн ушундай ыктары, методдору жөнүндөгү билимдердин жыйындысы. *Синтетикалык желимдин технологиясы. Кант өндүрүшүнүн технологиясы.*

ТЕХНОЛОГИЯЛЫК 1. ***технология*** деген-ге таандык. *Технологиялык билим. Технологиялык даярдык.* 2. Материалдарды, буюмдарды так, туура белгиленген технология боюнча иштетүүгө таандык. *Технологиялык карта. Технологиялык инструкция.*

ТЕХНОПАРК Кандайдыр бир жаӯы келечектүү технологияны иштеп чыгаруу тажрыйбасын жүргүзүү боюнча илимий изилдөө, илимий-өндүрүш комплекси.

ТЕХНОПОЛИС *экон.* Эӯ мыкты техникалык деӯгээлдеги продукцияны иштеп чыгуу жана өндүрүшкө киргизүү боюнча региондык борборлордун жардамы менен инновациялык процесстин ыкчамдуу маселелерине багытталган эркин экономикалык тилке түрлөрүнүн бири.

ТЕХСЕРВИС Техникалык тейлөө.

ТЕШ 1. Учтуу нерсе менен көзөп, сайып, тешик чыгаруу, көзөнөк кылуу. *Кээ бирөөсү жүк жүктөп, Мурдун тешкен өгүзгө* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. Жыртылуу, оюлуу, түшүп калуу. *Тентидик, кездик, Таманды тештик.*

ТЕШЕ I Формасы кетмен сыяктуу, бирок кичирээк келип, ашталып жасалган сабы бар, жыгач жаруу, чабуу ж.б. үчүн колдонулуучу миздүү курал, чоӯ керки. *Темир күрөк алып кел, Теше чотту алып кел, Жолойдун жаткан ордун каз* («Эл адабияты»). *Карып үйгө кирип айбалта менен тешени алып чыкты* (Абдукаримов).

ТЕШЕ II *эск.* Жер аянтынын 1,09 гектарга барабар келген чени. *Миӯдеген теше жер кылымдан бери бош жатат* («Ала-Тоо»). *Герасим төрт теше жерин сатууга мажбур болду* (Сасыкбаев).

ТЕШЕ ТИКТӨӨ ЖЕ ТЕШЕ КАРОО Бирөөдөн же бир нерседен көзүн албай, тикирейе кароо, кадала тиктөө. *– Деп олуя жылмайып, Мени теше тиктеди* (Жантөшев). *Телмирип теше тиктеп, Үшкүрөт талган көзүн солгун ирмеп* (Абдыраманов). *Ары да өттүм, бери да өттүм – Теше тиктеп ийменбей* (Үмөталиев). *Ар кимисин бир теше тиктеп, бетинен түгүн чыгарып отурат* (Касымбеков).

ТЕШИК Тешилген, тешилип ачык болуп калган жер; көзөнөк; жыртык, оюк. *Чөнтөгүӯ тешиктир, ээ?* (Байтемиров). *Шыкаалап бирөө көрбөсүн, Бүтөтсүн дейт тешикти* («Мендирман»).

ТЕШИЛ ***теш*** этишинин туюк мамилеси. *Капар Айнаны күтө берип көзү тешилди* («Ала-Тоо»).

ТЕШКЕН ТОО Тоодогу туннель. *Биз аркырап тынбай катуу жүрөбүз, Эртеӯ эрте тешкен тоодон өтөбүз* (Элебаев).

ТЕШКИЧ Жыгачты, темирди ж.б. көзөө, тешүү, үчүн колдонулуучу курал. *Устанын колунда кармаган тешкичи бар.*

ТЕШТИР ***теш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЕШҮҮ ***теш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЁС Сүрүп жылмаланган же арааланган жука тактай. *Чатыры тёс менен жабылган жыгач үй алыстан жалтырап, бакдарагы дүпүйөт* (Сыдыкбеков).

ТИБИРТКЕ Тилдин учуна бүдүрөйүп чыккан ысык. *Калп айтсаӯ тилиӯе тибиртке чыгат дебедиӯ беле* (Бөкөнбаев).

ТИГЕЛЬ *геол.* Ысыткanga, отко чыдамдуу атайын идиш.

ТИГИ Жакын аралыктагыны, жердегини көрсөтүү үчүн колдонулуучу шилтеме ат атооч. *Мыскал тигилердин эч бирин тааный албады* (Сыдыкбеков). *Тиги отурган бала кимдики.*

ТИГИ ДҮЙНӨ Диний-мистикалык түшүнүк боюнча: адам өлгөндөн кийинки экинчи дүйнө, түбөлүк жайы.

ТИГИЛ I ***тиги*** менен бирдей.

ТИГИЛ II ***тик*** этишинин туюк мамилеси.

ТИГИЛЕ КАРОО Тикирейип, көзүн албай кароо. *Каныбек Алымга тигиле карады.* (Жантөшев).

ТИГИЛҮҮ Тигилген. *Дүкөндүн тигилүү кийимдер бөлүмү.*

ТИГИНДЕЙ Бир аз жакынылраак турган нерсени же жакын аралыкка карата шилтенгендикти билдирүү үчүн колдонулат. *Тигиндейден энтеӯдей кобурап, Мустафа да жетип келди* (Сасыкбаев). *Жүр, тигиндей барып сүйлөшүп анан кайтышалы* («Ала-Тоо»).

ТИГИШ I Кездеменин же башка материалдын бириктирип тигилген жери. *Айымжан тигишин тиштеп кынаптап мээлей тигип олтурган* (Сыдыкбеков). *Тигишинен сөгүлүп кеткен таар бешмантын сыртынан бүрө курчанып алыптыр* (Убукеев).

ТИГИШ II ***тик*** этишинин кош мамилеси.

ТИГҮҮ тик этишинин кыймыл атоочу.

ТИГҮҮЧҮ Тигүү жумушун аткаруучу адам, кийим тиккич. *Кийим тигүүчү.*

ТИЕШЕ 1. Бирөөгө тиешелүү үлүш, энчи. *Бул жерден алып барган акчаны жүгүртүп, көп пул кылды. Албетте мен да өз тиешемди алдым* («Ала-Тоо»). 2. Байланышы, тийиши, катышы барлык. *Силердин эмне тиешеңер бар менде?* (Сыдыкбеков). *Менин Шарапатка эч кандай тиешем жок деди Бекжан* (Абдукаримов).

ТИЕШЕЛҮҮ 1. Тийиштүү, тиешеси бар, таандык, менчиктүү, караштуу. *Бул жер Жерге-Тал айылына тиешелүү* («Асаба»). 2. Байланыштуу, катыштыгы бар. *Докладда азыркы саясатка тиешелүү көп маселелер козголду.*

ТИЖАРАТ Соода, соода ишин жүргүзүү. *«Бир чети зыярат, бир чети тижарат» деп, илгери жаш молдолор карыган сабатсыз абышкаларды Мекеге баштап барып, соода кылып, олжого карк болуп келчү* (Карасаев).

ТИЗ 1. Катарлаштырып, кырка-кырка кылып коюу, тизмектөө. *Каракыяк калың чыккан башатка, Желе тартып тизип кулун байлашкан* (Осмонкул). *Тамеки тиз. Оозундагы отуз тиш, Берметтен тизип таккандай* («Мендирман»). *Балдарды катарга тизип тургузуу. 2.* Тизмеге каттоо, ирети менен тизмелеп жазуу. *Мелдешке катышуучуларды тизмеге тизип жазуу.*

ТИЗГИН 1. Эки учу жүгөндүн төөгөлдүрүгүнө байланып, минилген унаанын башын буруу, багыттоо же токтотуу үчүн колдонулуучу кайыш боо. *Колума оңдой кармап укурукту, Тизгинди жыя кармап, чукул жеттим* (Осмонкул). *Барпы, тизгинди жыя карма* (Байтемиров). 2. *өт.* Бийлик, башкаруу укугу. *Кеңештен Чубак калганы Алмамбет тизгин алганы* («Манас»). *Жок, жок, жок, жок! Тизгиниң тарт эми сен, Мезгил келди, бошот буту-колумду* (Байгазиев). 3. *өт.* Токуу станогунун (өрмөктүн) бир бөлүгү.

ТИЗГИН КАКТЫРБАГАН Жүрүшү ылдам, элпек (атка карата).

ТИЗГИН ТАЛАШУУ Биринчиликти, мыктылыкты талашуу, бирөөлөр менен тартышып, күч сынашуу, ат салышып көрүү, тирешүү. *Койгулаша келгенде, Коңурдан тизгин талашкан* («Манас»).

ТИЗГИН ЧОЁР Башчы, бийлик кылуучу, билерман, мыкчыгер.

ТИЗГИНДЕ 1. Тизгинден алуу, тизгинден кармап токтотуу же жетелөө. *Мамбеткул жулкунганда кишилер анын атын тизгиндеп, токтотуп калышты* (Каимов). *Күмүш Күлжандын атын тизгиндеди* (Байтемиров). 2. *өт.* Тизгинин тартып коюу, жинин кагуу, токтотуу, жөнгө келтирүү. *Падышанын желдеттери тизгиндей да билиш керек, – деди* (Абдукаримов).

ТИЗГИНДЕЛ тизгинде этишинин туюк мамилеси.

ТИЗГИНДЕТ тизгинде этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЗГИНДӨӨ тизгинде этишинин кыймыл атоочу.

ТИЗГИНИ КОЛДОН ТҮШҮҮ Бийликтен ажыроо, кадыр-баркы, даражасы төмөндөө. *Заманы кыйчалыштап, тизгини колдон түшүп, шайы кеткенин өзү да сезди* (Каимов).

ТИЗГИНИН КЫРКУУ ЖЕ ТИЗГИНИН КЫЮУ 1. Жазасын берүү, жазалоо, окутуп коюу. Тим жүрбөгөн Тайлактын Тизгинин барып кыялы («Ала-Тоо»). 2. Күчүнөн, өз алдынчалыгынан ажыратуу, аргасыз абалга келтирүү. 3. Касташа баштоо, араздашуу, душман боло баштоо.

ТИЗГИНИН ТАРТУУ Белгилүү бир нормадан, чектен тышкары чыгып бараткандарды тартипке чакырып коюу, оодуктоо, кагып түзөтүп коюу, чектен ашып кетпөө. – *Андай ээн баштардын тизгинин тартып койгону жакшы эмеспи?* (Жантөшев). *Ой селсаяк, сен тизгиниңди тартып жүр* (Байтемиров). *Ошентсе да теңдик алдык деп ээликкендердин тизгинин тарта жүр, Качыке жан?* (Сыдыкбеков). *Анчейин жүргөн болсо, мен деле тизгинин тартып коёр элем* (Айтматов). *Ээнбаштын тизгинин тартып койгону жакшы болду* (Жантөшев). ***В.: Тизгинин кагып коюу.*** *«Жылкыңа ченеп ышкыр, мурдуңа ченеп бышкыр», – деп, тизгинин кагып койбосо, кесирлери башынан ашып баратат* («Чалкан»).

ТИЗГИЧ Боз үйдүн ууктарын өз ара тизип байлоого колдонулуучу түр салып согулган ичке тасма. *Тегирич, жабык баш, тизгичтердин түрдүү оймо кыялдарын сүрөттөп болбойт* (Токомбаев).

ТИЗДЕ Чөгөрүлгөн төөнү туруп басып кетпесин үчүн мойногунан ашырып, аркан менен алдыңкы эки бутун бекитип байлоо. *Тигил тиздеген нардай катар чөккөн эки асканын кайкаңынан күн алоолонуп жогору көтөрүлүүдө* (Сыдыкбеков).

ТИЗДЕТ тизде этишинин аркылуу мамилеси. *Келин кызды чогултуп, Тиздетпедим ботойду* (Тоголок Молдо).

ТИЗДИР тиз этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЗЕ Шыйракты сан жилик менен бириктирип турган муун, анын үстүндөгү томук сөөк. *Ачкыл Токтогулдун тизесине жаба төгүлдү* (Токомбаев). *Эңкейишке жүгүрүп, Эки тизем ооруттум* (Осмонкул).

ТИЗЕ БҮГҮҮ Багынуу, баш ийүү. *Айлам канча! Бөрү сенин заманың багымды байлап, курч чалгынымды ушалап, мен сенин алдыңа тизе бүгүп калдым. Кантейин, манап!* (Сыдыкбеков). *Асантай менен Барманга чылбыр тартышты, тизе бүгүп баштарын ийишти, кулдук урушту* (Сыдыкбеков).

ТИЗЕ ЖЫЛЫТУУ Төшөк жаӯыртуу. Жаш аял алуу.

ТИЗЕ КАГЫШТЫРА Чукул, жанаша. *Тизе кагыштыра отуралы, жылыша түшсөӯ боло* («Чалкан»). *Акия Чаргынга тизе кагыштыра катар бастырды* (Сыдыкбеков).

ТИЗЕЛЕ Бутту тизеден бүгүп, тизеси менен басуу, ныгыруу. *Жиберип жигит айдатып, Тизелетип койгон – дейт* (Калмырза). *Кандайдыр бир чоочун киши тизелеп, бактардын түбүн чукулап отурат* (Баялинов). *Кайыр тизелей түшүп кырынан кетти* (Токомбаев).

ТИЗЕЛЕТ тизеле этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЗЕЛӨӨ тизеле этишинин кыймыл атоочу.

ТИЗИЛ тиз этишинин туюк мамилеси.

ТИЗИМ тизмек менен бирдей.

ТИЗИШ тиз этишинин кош мамилеси.

ТИЗМЕ Айрым маалыматтарды, фактыларды, нерселерди же адамдардын фамилияларын, аты-жөнүн ж.б. ирети менен кагазга тизмелеген каттоо, жазуу, ушундай мүнөздө даярдалган документ. *Эгер Суусамырга кыштоочуларды каттасаӯар, мени тизменин башына жазгыла* (Байтемиров). *Илимий эмгектердин тизмеси. Шайлоочулардын тизмеси.*

ТИЗМЕГЕ ЧАКЫРУУ Тизмеге катталган адамдардын аты-жөнүн үн чыгарып айтып чыгуу.

ТИЗМЕК Тизилген, тизмектелген катар сан. *Сүйлөм тизмеги. Сөз тизмеги. Тизмеги менен ырларды, Айткан сонун турбайбы* (Барпы). *Тамекинин тизмеги.*

ТИЗМЕКТЕ Тизмекке салуу, тизүү, тизмеги менен айтуу. *Даша кендеги кемчиликтердин бардыгын баштан аяк тизмектеди* (Сасыкбаев). *Ондогон акындарды тизмектеп айтып өтөт* («Кыргыздын эл акындары»).

ТИЗМЕКТЕЛ тизмекте этишинин туюк мамилеси.

ТИЗМЕКТЕТ тизмекте этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЗМЕКТӨӨ тизмекте этишинин кыймыл атоочу.

ТИЗМЕЛЕ Тизмеге тизүү, тизмеге түшүрүү. *Башкармага кире турган кишилерди эӯ мурун тизмелеп, ким экендигин, кайдан жана кандай жумуш менен келгендигин жазып алам* (Каимов). *Керектүү фактыларды ирети менен тизмелеп, кагазга түшүрүп чыгуу керек.*

ТИЗМЕЛЕН тизмеле этишинин өздүк мамилеси.

ТИЗМЕЛЕТ тизмеле этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЗМЕЛӨӨ тизмеле этишинин кыймыл атоочу.

ТИЗҮҮ тиз этишинин кыймыл атоочу.

ТИЙ 1. Урунуу, урулуу, кагылуу. *Таш тийди. Таяк тийди. Мөндүр тийди. Найза тийди.* 2. Тийгизүү, козгоо. *Ойгонуп кетпесин деп, балага тийгенибиз жок* («Ала-Тоо»). *Тийип койсо эле төгүлүп калчудай толтура куюлуптур* («Ала-Тоо»). *Таягыӯ менен тийип койсоӯ эле жыгылып кетчүдөй болуп араӯ турат* («Ала-Тоо»). 3. Катылуу, тийишүү. *Балдарга тийбей жүр дебедим беле* («Ала-Тоо»), *Алыӯ жетпесе тийбей эле койбойсуӯбу?* 4. Жетүү, карамагына өтүү, колуна берилүү, тиешелүү болуу. *Укук тийди. Кезек тийди. Эмгек акысына көп акча тийди. Газета өз убагында тиет. Досум, жазган катыӯ көп кечигип тийди* (Осмоналиев). 5. Күйөөгө чыгуу, бирөөгө жар болуу. *Башкага тийип кетиптир, Башында сүйүп алганым* (Токтогул). *Эрге тий. Күйөөгө тий.* 6. Кол салуу, тиш салуу, качырып кирүү. *Жоо тийди. Түн жарымы болгондо кой короого карышкыр тийди* (Борбугулов). *Көлдө жаткан көп өрдөк, Ылачын тийсе бөлүнбөйт* (Тоголок Молдо). *Сени торпок деген балдарга кыргыйдай тий* (Сыдыкбеков). 7. Күчкө салып бөлүп кетүү, айдап алып кетүү. *Жетимиштен ашуун жылкы тийип келди* (Осмоналиев). 8. Чагуу, чагып алуу. *Сайгак тийди. Кара курт тийди.* 9. Ооруга чалдыгуу, ооруп калуу. *Оору тийди. Сасык тумоо тийди.* 10. Учуроо, жолугуу. *Жолдо баратып таякемдикине тие кетели* («Ала-Тоо»). 11. Козутуу, козгоо, кыжыры, ачуусу, жини келүүгө себеп болуу. *Тийдиӯ ээ, Чүрөк, жиниме* («Семетей»). *Ачуусуна тийбе. Нервине тийбе.* 12. Кабылтуу, пайдасын, зыянын, кесепетин ж.б. тийгизүү, ушундай шартка учуратуу. *Башынан дыйкан ийгеним, Пайдасы журтка тийгеним* (Тоголок Молдо). *Каарына алса кокустан, Тийбесин бизге залалы* («Мендирман»). *Балким, керегим тиер* (Сыдыкбеков). 13. Жарык түшүү, айдын, күндүн нуру чачыроо, төгүлүү. *Ай тийди. Күн тийди. Жарык тийди.* 14. Жалап же башын салып кетүү (иттин, мышыктын сүткө же башка тамак-ашка тийип кетиши жөнүндө). 15. Жадатуу, эстен кеткис, унутулгус абалга келтирүү, кыйноо. *Жокчулук жүрөккө тийген азаптуу күндөн кутулдук. Көкөйгө тийди. Жанга тийди.* 16. Урушуу, тилдөө. *Менин дагы тим жүрбөй, Абылга тилим тийди эле!* («Мендирман»).

ТИЙГИЗ тий этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЙИНДИ *мат.* Белгилүү бир санды экинчи бир санга бөлгөндө чыккан жыйынтык, бөлүк.

ТИЙИП-КАЧЫП ИШТӨӨ Такай иштебей ара-чолодо же анча-мынча иштөө, эптепсептеп жүр-нарыга салып иштөө; иштээриштемексен болуу. *Ал тийип-качып Бердибайдын кызматын иштейт* («Ала-Тоо»). *Тийип-качып иштеген болуп жүрөт* («Чалкан»).

ТИЙИШ I Божомолдоо же аткарууга, иштеэгэ милдеттүү болгон абалды билгизүү үчүн колдонулат. *Дал ушул үй болууга тийиш. Мугалим көптү билүүгө тийиш* («Аалам»).

ТИЙИШ II 1. Бири-бирине тийүү, тийген, жанашкан абалда болуу. *Отургучтар бири-бирине тийишип турат.* 2. *өт.* Бирөөгөө кычаштык сөз айтуу, тийиштик кылуу, сөзгө чакырып, таанышууга, жакындашууга аракет кылуу. *Катарындагы жигиттерге тийишкенин койбойт* (Сыдыкбеков). *Тийиштим кымтый качып кол жоолугун, Ашыктым сөз айтууга элден мурун* (Үмөталиев).

ТИЙИШТИК КЫЛУУ Кычаштык кылуу, эптеп бир чатак, сөз чыгарууга аракеттенип тийишүү, таанышууга, жакындашууга аракет кылуу. *Кычан алдын ала озунуп тийиштик кылды* (Бейшеналиев). *Тийиштик кылып сөзүмө, Томаяк деп сындадыӳ* (Токтогул).

ТИЙИШТИР ***тийиш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЙИШТҮҮ 1. Таандык, ылайыкталган, тиешелүү. *Бул бизге тийиштүү жай го* (Сыдыкбеков). 2. Ылайыктуу, тиешелүү. *Сессия талкууланган маселе боюнча бир добуштан тийиштүү чечим кабыл алды* («Кыргыз Туусу»).

ТИЙИШҮҮ ***тийиш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИЙҮҮ ***тий*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИК I Кендирден же пахтадан согулган тыгыз кездеме. *Тик тышталган матрас.*

ТИК II Кыйшайбаган, тике, түз турган абал, жантайбаган, кыйшайбаган, түз абал. *Отурбай тик туруу. Тик тура калуу. Зоодон тик секирген. Так ылдый. Тик өйдө.*

ТИК III 1. Кийим же башка нерселерди даярдоо үчүн кездемеге же башка материалдарга тигиш түшүрүү, кийимди же башка нерселерди тигилген, даярдалган абалга жеткирүү. *Миргүл жетекчилик кылган топ балдардын көйнөгүн тигет* («Ала-Тоо»). *Өтүк тик. Баштык тик.* 2. Боз үйдү, чатырды көтөрүү, орнотуу, куруу. *Жайкы күн... эрке Ысык-Көл толкуп жатыр, Боюна пионерлер тиккен чатыр* (Маликов). *Тигип отурган боз үйүӳүздүн өндүрүш комбинатынан сатып алгандагы баасы канча?* («Чалкан»). 3. Көчөт отургузуу, уругун, тукумун жерге көмүү (мис. картошканын, ашкабактын, дарбыздын). *Өзөндөп тиккен дарактар, Баары тегиз бүр байлап* (Турусбеков). *Дарбыз тиккен талаа.*

ТИК БАГУУ Тайманбастан түз кароо, жалтанбастан тике кароо. *Тик багып найза саярда, Жумба, балдар, көзүӳдү!* (Жантөшев). *Тик багып келген душмандар, Калганы жок жеӳилбей* (Барпы). *Анда өмүр бою сага тик бага албай өтөрмүн* (Бейшеналиев).

ТИК БАГЫП КАРАГЫС Өтө коркунучтуу, шумдуктуу, түрү суук. *Киши тик багып карагыс сүрөттөр көзүнө элестейт* (Жантөшев). *Оросулду заардуу, канкор бай көк чанач кылып жанчтырган. Киши тик багып карагыс* (Бейшеналиев).

ТИК ЖАКА Моюнга ороло топчулануучу бийик жака. *Сабырга тик жака кители кынап койгондой жарашыктуу* (Сасыкбаев).

ТИК КӨЗ Тикирейип эч кимден тартынбаган, уялбаган, тайманбаган. *Келин кургур тастаӳдап, улуудан уялбаган, кичүүдөн ийменбеген тик көз чыкпадыбы* (Касымбеков).

ТИК САЛУУ Бир нерсени көздөй түз бет алуу, жүрүү, жөнөө. *Сары жондон түлкү көрдү, тик салды, Шашпай туруп оӳ колуна бирди алды* (Осмонов).

ТИК ТУРМА Демейдегиден коюу, быштыйган (кашык салса тик туруп калгандай). *Мунуӳ суюк кесме эмей эле, тик турма болуп калыптыр го?* («Асаба»).

ТИКЕ 1. Тигинен, тик, түз, таамай. *Тикесинен тургузуу. Тике айтуу.* 2. Отурбастан аягы менен тик турган, жантайып, кыйшайып же бузулуп урап карбастан, тик турган абалын сактаган абал. *Бир үй жок тике турган, бузулбаган* (Үмөталиев). 3. Түздөн-түз багытталган, тикеден-тике багыт алган абал. *Ал энесин тике кароого даабай, мукактана сүйлөдү* («Ала-Тоо»).

ТИКЕ КАРОО Жалтанбай, тайсалдабай түз кароо, коркпоо. *Динар чоӳ энеге тике карады* (Сыдыкбеков). *Кызыл аскерлердин сүрүнө тике карай алышпай, басмачылар калтырап жер караштты* (Жантөшев).

ТИКЕ СӨЗ *грамм.* Кандай айтылса, өзгөртүлбөстөн дал ошондой алынган бөтөн сөз.

ТИКЕ ТОЛУКТООЧ *грамм.* Табыш жөндөмөдө туруп, этиштен болгон баяндоочту тике толуктап турган айкындооч мүчө.

ТИКЕДЕН-ТИКЕ Түздөн-түз, тупадан-туура. *Тикеден-тике байланышта болуу. Тикеден-тике өзүнө баруу.*

ТИКЕЛЕЙ Тикеден-тике, түздөн-түз, тупадан туура. *Тикелей тиешеси бар.*

ТИКЕЛЕН Тик турган, сербейген, бириндеген абалда болуу. *Суюк муруту арпанын кылканындай тикеленди* (Жантөшев). *Салтанаттын кирпиктери тикелене түштү* (Мавлянов).

ТИКЕН 1. Айрым өсүмдүктөрдүн учтуу, денеге сайылып калма тикенеги жана ушундай тикенектүү өсүмдүк. *Шорголоп кызыл шүйшүн бутум тилик! Балтайып ириӳдеген тикен кирип* (Бөкөнбаев). *Кош кайыӳ бактын ортосун жарып, Көк тикен өстү жашарбай карып* (Осмонов). *Гүлдү сүйсөӳ, тикенине кабыласыӳ* (макал). 2. Ушундай тикендүү өсүмдүктөрдү жалпысынан айтууда колдонулат. *Ал талаага тикен, камгак, кара куурайдан башка чөп чыкчу эмес* (Убукеев). *Жылгын, тикен, чытырман Тегерете чөп экен* (Осмонкул). *Тилиме*

киреt дебестен, Тикенди көрсөт тиктеген (Калык). 3. Тикенектүү, тикендүү өсүмдүктөрдүн аттарын билдирүүдө анын курамдык бир бөлүгү катарында колдонулат. *Көк тикен. Коко тикен. Төө тикен. Башка өсүмдүктөрдөн ак тикен бар* (Сыдыкбеков). *Түптүү чыккан сүт тикендер жармаша калышат* (Сыдыкбеков).

ТИКЕНДҮҮ Тикени бар, тикени көп. *Уйлар калыў өскөн тикендүү чогойно, куурайларды аралашты* (Бейшеналиев).

ТИКЕНЕК ***тикен*** менен бирдей.

ТИКЕНЕКТЕН Тикенек сыяктанып сербейген, тикенек сыяктуу бириндеп сайылган көрүнүштө болуу. *Тикенектенип өскөн сакал-мурут.*

ТИКЕНЕКТҮҮ ***тикендүү*** менен бирдей. *Колу-бутум тытылат, Тикенектүү куурайга* (Осмонкул).

ТИКЕСИ МЕНЕН ТИК САЙЫЛУУ Абдан чарчап келип суй жыгылуу. *Кечке жаны тынбай чапкылап жүрүп, кечинде тикеси менен тик сайылат.*

ТИКЕСИНЕН ТИК ТУРУУ Жан дили менен кызмат кылуу, аянбоо, тынымсыз иштөө. *Бүткүл колпоч уругу Тыныбек үчүн тикесинен тик туруп, адал кызмат кылууда* (Каимов). *Токтонаалыга баары жакын болду, баары тикесинен тик турду* (Садыбакасов). *Жумуриятыбыздын жана элибиздин кызыкчылыгы үчүн тикесинен тик турсак деп ишенгенибизди билдирип кетебиз* («КыргызТуусу»).

ТИКИЙ I Тигилип, көз айырбоо, көз ирмебей кароо, тикирейип кадала кароо. *Азамат Акактын көзүнө тикие карады. Болбосо, тикийип карап турган киши дардайып кирген ууруну кантип көрбөй калсын* (Байтемиров).

ТИКИЙ II Тик турган абалда болуу, тикчийүү. *Ийнедей тикийип турган сары тикендер чалкасынан салганда Гүлбүбүнүн аркасын шиледи* (Сыдыкбеков).

ТИКИЙТ ***тикий*** этишинин аркылуу мамилеси. *Кулактарын тикийткен аргымактар.*

ТИКИЙҮҮ ***тикий*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИКИЛДЕ Шамдагай, чыйрак, тыў аракеттенүү, тыкылдап так сүйлөө. – *Ооба, тикилдеп муну көр!* (Бейшеналиев).

ТИКИЛДЕТ ***тикилде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИКИЛДӨӨ ***тикилде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИКИРЕЙ Көз ирмебей кадала кароо, тикийүү. *Динар китептин бетине тикирейип карап калды* (Сыдыкбеков).

ТИКИРЕЙТ ***тикирей*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИКИРЕЙҮҮ ***тикирей*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИКИРЕЎДЕ Көзүн тикирейтип ызырынуу, ачуулануу.

ТИКМЕК *диал.* Шырдак.

ТИКМЕЧИ Кийим тигүүчү. *Мен чоўойгондо бычмачы болом, тикмечи болом* («Кут билим»). *Энеси тикмечиге кетмек болгондо Гүлнар энесинин мойнуна асыла кеткен* (Сыдыкбеков).

ТИКПЕ *диал.* Тепке.

ТИКТЕ 1. Бирөөнү же бир нерсени кадала кароо, көз ирмебей карап калуу. *Мамбеткулду жаўы көргөнсүшүп, жабыла тиктеп калышты* (Каимов). *Татыбек көзүн алайта тиктеп койду* (Байтемиров). *Олтурам ойлуу тиктеп, о апаке! Качанкы эскирген бир сүрөтүўдү* (Байгазиев). 2. Кандайдыр бир нерседен үмүт кылып күтө кароо, абдан каалап тилек кылуу, тилөө. *Тилегиўди бериптир, Тиктегениў келиптир* («Манас»). *Тиктегеним келди деп, Тилекти кудай берди деп* («Олжобай менен Кишимжан»).

ТИКТЕТ ***тикте*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИКТЕШ ***тикте*** этишинин кош мамилеси. *Тиктешип туруп калдык маўдайтеской* (Абдыраманов).

ТИКТЕШТИР ***тиктеш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИКТЕШҮҮ ***тиктеш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИКТИР ***тик*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИКТӨӨ ***тикте*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИКЧИГИЙ Тикчийген, тикчийип турган.

ТИКЧИЙ Тик туруу, жапырылбай тигинен туруу. *Эки кулагы теў тикчийген чоў көк дөбөт* (Сыдыкбеков). *Кара кер быштынын камыш кулагы тикчийип, көзү балбылдап кеткен* (Сасыкбаев).

ТИКЧИЙТ ***тикчий*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИКЧИЙҮҮ ***тикчий*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИКЧИЎДЕ 1. Көзүн чекчейтип тыкчыў-тыкчыў этүү, тикилдөө. *Кемпирдин баары бүкчүйдөп, Келиндин баары тикчиўдеп* («Эр Табылды»). 2. Тикчийген абалда кыймылдап туруу.

ТИКЧИЎДЕТ ***тикчиўде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИКЧИЎДӨӨ ***тикчиўде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИЛ I 1. Омурткалуу айбандардын жана адамдардын оозунун ичиндеги тамакты чайнап жутууга жардам берүүчү, анын даамын аныктоочу, ал эми адамдарда, андан тышкары, табыш чыгарууга катышуучу орган. *Жылдызкандын эриндери кеберсип, тили оозуна батпай суусап жатат* (Байтемиров).

Тишиў тїшiп, тил калган, Эби келбейт сiйлєєгє (Токтогул). 2. Сiйлєєгє, єзiнiн оюн айтып тїшiндiрiїгє болгон жєндємдiїлiк. *Оолуктуруп адамды, Чечен кылган тил болот* (Тоголок Молдо). *Тил арстан босогоўдо комдонгон, Байкабасаў єзiўдi да жеп койгон* (Баласагын). 3. Коомдо байланыш-катыш жасоонун, пикир алышуунун куралы болгон тыбыштык жана лексико-грамматикалык каражаттардын системасы. *Кыргыз тили. Орус тили. Єлiї тилдер.* 4. Жазуучунун, ар кандай чыгарманын, илимий эмгектердин, публицистиканын ж.б. тїрлїїчє белгилер менен мiнєздєлiїчї, єз ара айырмалануучу стили, кеби. *Газетанын тили. Адабий чыгарманын тили. Поэзиянын тили. Оозеки тил. Адабий тил.* 5. *сог.* Керектiї маалымат алууга мїмкїн болгон туткун. «*Тилди» алып келген Жапар болду* (Баялинов). *Арасын тосуп алалы, чором, Тилди кармап алалы, чором!* («Манас»). 6. Сєгїї, сєгїп тилдеп айтылган сєз. *Тил угуп калдык. Бекер тил укпайлы.* 7. Ургулаганда, тартканда же каккanда дабыш, їн чыгаруучу коўгуроонун, темир комуздун ж.б. ортосундагы аракетке келип туруучу металлдан жасалган бєлїгї, тилке сыяктанып чыгып турган тетиги. *Коўгуроонун тили. Комуздун тили.* 8. Кандайдыр бир нерсе жєнїндє кабарлаган билдирїї, жаўылык же башка нерселер жєнїндє алдын ала айтылган, маалымдалган кабар. *Башчысы кайда, кайда деп, Кайнатам Карача хандан тил келет* («Саринжи Бєкєй»). *Тандап элчи жиберип, Тил алмак болду тоюнда* («Эл адабияты»). *Бир сагызган кєўкананын їстїнє коно калып шакылыктады эле: – И, бу эмне деп жатат? – деди Татыбек. – Тил келээр да* (Байтемиров). 9. Кимдир бирєєнїн акылын ой-пикирин билдирген сєз, бирєє тарабынан айтылган акыл ой, кеўеш. *Бул бир селсаяктын тилин ээрчигениўер эмне?* (Турусбеков). *Їйїнє барып сiйлєшiп Тилге мыктап канайын* («Эр Табылды»). 10. *эск.* Кандайдыр бир буюмга, мекемеге ж.б. таандык болуп, анын кєз карашын, ишмердїїлїгїн баяндап, чагылдырып туруучу басма сєз органы. *«Эркин Тоо» кыргыз кедей кембагалдарынын тили болгон.*

ТИЛ II 1. Узун, кууш тилке кылып кесїї, тилик кылуу, тилик кылып кесїї. *Тактай тил. Кєк тил. Кайыш тил. Тереў салып, тилип жерди тасмадай, Тегиз сээп, бермет данын жайнаткан* (Осмонкул). *Апийим тил.* 2. Тилке тїшїрїп жер айдоо (мис. соко менен) *Тракторум кїчкє кел, Дыўды бузуп тиле бер!* (Турусбеков).

ТИЛ АЗАР Тил албаган, айтканга кєнбєгєн, адамды жадаткан кежир, кыйык. *Кишинин тил азары экен.*

ТИЛ АЛГЫЧ Айткан тилди алып, жумшаган жакка кете берме, тил алчаак, элпек. *Илбериўки тил алгыч, Иниў элем, Токтогул.*

ТИЛ АЛДЫНА КАТУУ Сары майдай сактоо, бек катуу, жашырын бекем катып жїрїї. *Падыша їчїн жыйнадык, Кап менен жип арканды, Аз кїндє дагы беребиз, Тил алдына катканды* (Жантєшев). *Тил алдына катып жїргєн акыркы акчасын да алдап алды* («Ала-Тоо»).

ТИЛ АЛУУ ЖЕ ТИЛГЕ КЄНЇЇ Айтылган сєздї, акыл-кеўешти угуу, аны менен макул болуу, айтканга кєнїї, сєзїн жерге таштабоо. *Кєпкєлєў тилин биз алып, Єлгєнї келген экенбиз* («Манас»). *Оў бас десе тил албай, Тескери кетет уялбай* (Тоголок Молдо). *Тил ал балам деди. Тил алуу керек деп эскерттим. Энемдин тилин албадым* (Токтогул).

ТИЛ БАЙЛАНУУ Єлїм алдында сiйлєбєй калуу, тилден калуу.

ТИЛ БИЛГИ Тез тїшїнїїчї, зээндїї, жєнжайды тез эле тїшїнє коючу жєн билги. *Тил билги адам. Ушунча адамдын ичинен кантип бир тил билгиси чыкпасын, сiйлєшiп кєрєлї* («Ала-Тоо»).

ТИЛ БЇТЇЇ ***к. тили чыгуу.***

ТИЛ ЖЕТПЄЄ Кандайдыр бир нерсени сїрєттєєгє же ички сезимди билдирїїгє карата: аны сєз менен айтып тїшїндїрє албайм, сєз менен жеткирїїгє чамам келбейт деген мааниде колдонулат. *Айтууга сымбатыўды тилим жетпейт* (фольк.). *Менин ошол кїнкї кубанычымды, ошондогу толкунданып эргигенимди айтпа! Андагы менин абалымды сага айтууга тилим жетпейт* («Ала-Тоо»).

ТИЛ КАЙРУУ Каяша айтуу, кайрылып кеп айтуу, айтыша кетїї. *Батыйна тил кайрып, каяша айтууга эрки жок туруп берет* (Сыдыкбеков).

ТИЛ КАТ Бирєєдєн бир нерсе алгандыгын же єзїнїн ордуна башка бирєєнїн тиешелїї нерсени алуусуна макулдугун ырастоочу документ. *Карыз алганыў їчїн бу тил катка бармагыўды басып койчу* (Абдукаримов). *Мобу, тил катка кол коюўуз* (Осмоналиев).

ТИЛ КЫСКА 1. Бир нерсени айтууга, сiйлєєгє мїмкїнчїлїгї, укугу жок, акылуу эмес абалда болуу. *Полицей мени урат, Тилим кыска айтарга* (Токтогул). *Башкармага айтууга тил кыска деп ийменип кайта кирди* («Ала-Тоо»). 2. Оюндагысын, айтайын дегенин толук, ачык жеткире албоо (кєбїнчє башка бир тилден экинчи тилге карата). *Тил кыска, эгер орус тилин жакшы билсем айтып чыгат элем* («Ала-Тоо»).

ТИЛ-ООЗУНАН АЖЫРОО Сiйлєй албай калуу, їн ката албоо. *Кєпчїлїк туш-туштан чыкканда, Бабыр тил-ооздон ажырап калды* (Убукеев).

ТИЛ-ООЗУ ЖОК ЖАТЫП КАЛУУ Эч сүйлөбөй, эс-учун билбей сулк жатуу. *Эсинен танып, тил-оозу жок жатып калды* («Чалкан»).

ТИЛ СЫНДЫРМАК *диал.* 1. Тез сүйлөө 2. Жаңылмач.

ТИЛ ТАБЫШУУ Бирин бири түшүнүшүп, тез эле таанышып, жакын мамиледе болуп кетүү. *Буюрса, ал экөөбүз тил табыштык өңдөнөт* («Ала-Тоо»). *Тоголок Молдом отур. Букарбай тилмечим экөө шаар аралаган эмелер тил табышкан имишсиңер* (Бейшеналиев).

ТИЛ ТИЙГИЗҮҮ Көбүнчө улгайып калган же улуу адамдарга каяша кылып, тил кайрып, орунсуз, начар сөз айтып көңүлүн калтырып коюу. *Аттиң, атамдай болгон кишиге тил тийгиздим* («Ала-Тоо»). *Орозкул аба болсо, өзү кийөө бала экенине карабайт, картаң кайнатасын жекирип, тил тийгизет* (Айтматов). *Оозу жаман катын энесине тил тийгиздиби деп коркот* (Укаев).

ТИЛ ТИЙҮҮ Бирөөнүн сугу өтүп, көзүгүп калуу. *Бечарага тил тийди окшойт, жыл айланбай ушинтип калды* («Ала-Тоо»).

ТИЛ УГУУ Жемеге калуу. *Кээде сен үчүн мен да тил угам* (Шүкүрбеков).

ТИЛ УЧУНАН Ойлонбой, алды-артын байкабай, тереӊ ой жүгүртпөй. *Тил учунан айта салуудан оңой не бар* («Ала-Тоо»).

ТИЛ УЧУНДА Айтайын дегенин айтпай калуу, токтотуп коюу. *Ал тамашасын тилинин учунда токтотту* (Сыдыкбеков).

ТИЛ ЭМИЗҮҮ Натыйжасыз, курулай убада бере берип ишти узартуу, алдоо, куру бекер үмүткөр кылып, көпкө создуктура берүү. *Жаңыдан курулуп жатат, – деп тил эмизип келе жатканына үч жылдан төрт жылга аяк басты* («Чалкан»). *Барамын деп Өскөнбай тил эмизип койгон го, келем десе, келип калат эле* (Турусбеков).

ТИЛАБАТ *дин.* Кыраатты менен куран окугандык. *Молдолорго куран тилабат кылдырды.*

ТИЛГЕ КЕЛҮҮ 1. Бир нерсеге макул болуу, көнүү. *Тилге келсе Канчоро, Абаке кылып алууга, Күлчоро кепти салды эми* («Сейтек»). *Асан оңой эле тилге келди.* 2. Сүйлөөгө, бирдеме айтууга жароо (тилден калган, бирок кайра оңолуп, сүйлөй баштаган кишиге карата). *Сатылган алтынчы күндө араң тилге келди* (Токтогул).

ТИЛГЕ КИРҮҮ 1. Азгырылуу, бирөөнүн сөзүн сүйлөө, бурулуп кетүү. *Анын тилине кирип ээрчип кетти* («Ала-Тоо»). *Мобуга окшогон жалкоо, бузукунун тилине кирип жүрсөң керек* (Байтемиров). 2. *өт.* Сүйлөө, кепке-сөзгө келип, бирдеме айтуу. *Таң атты, Алым кайра тилге кирди* (Токомбаев).

ТИЛГИЧ Апийимдин башын тилүүчү бычак.

ТИЛДЕ Жемелөө, урушуу, сөгүү, тил тийгизүү. *Улууга жаман айтпаган, Кичүүнү тилдеп какпаган, Биздин, биздин башкарма* (Осмонов). *Жеңи жок жалаң чепкен кийген күнүм, Байбиче кошо тилдеп, күйгөн күнүм* (Барпы).

ТИЛДЕН КАЛУУ Оорудан, ар кандай кырсыктан ж.б. сүйлөй албай калган өлүм алдындагы абалга жетүү, сүйлөөгө дармети келбей калуу. *Каныбек үч күнү тилден калып жатты* (Жантөшев). *Батма тилден калды* (Баялинов).

ТИЛДЕТ тилде этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЛДЕШ I Бири-биринин сөзүнөн чыкпаган, бири-бирин жакшы түшүнгөн, сөзү бир. *Жетекчиге тилдеш, бармак басты, көз кысты адамдардан* («Агым»).

ТИЛДЕШ II Бири-бири менен сөгүшүү, жаман сөздөр айтып бирин-бири тилдөө. *Теңтуштун көөнүн калтырып, Жаман айтып тилдешип, Жакалашпа жалганда* (Токтогул).

ТИЛДЕШҮҮ тилдеш этишинин кыймыл атоочу.

ТИЛДИН УЧУНДА ТУРУУ Мурда кандайдыр бир белгилүү болгон нерсени, окуяны бирөөнүн атын, бир сөздү ж.б. ошол кези келген учурда унутуп калып, эске түшүрө албаган абалда болуу, айтып жиберейин деп, эстей албай туруу.

ТИЛДИР тил этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЛДӨӨ тилде этишинин кыймыл атоочу.

ТИЛДҮҮ 1. Заар тили бар, бирөөлөрдү тилдеген, кагып силкип, жемелеген же жалпы эле көңүл ооруткан сөздөрдү көбүрөөк айткан сүйлөөк, тажаал, каяшачыл. *Келинин баласына кылган мамилесин көрүп, байкуш эненин жүрөгү мыжыгат, бир нерсе айтайын дейт, бирок тилдүү келининен айбыгып унчуга албайт. Айта берип, дей берип, өзүм да тилдүү болуп кете турган болдум* (Убукеев). 2. Сөзмөр, сөзгө уста, чечен, ширин сөздүү. *Чаргын чукугандай кеп тапкан тилдүү азамат* (Сыдыкбеков). *Чечен тилдүү акындар да, Чебер кооз макташып* (Нуркамал). *Канымга сөзүн алдырбай, Тилдүү жигит жакшы экен* (Барпы). *Чебер тилдүү чечендердей сыягың* (Калык).

ТИЛЕ Каалоо, тилек кылуу. *Агасы мен, уулу мен, Аманын тилейт жанымын* (Үмөталиев). *Азамат жаңы көз жарган уулунун амандыгын тиледи.*

ТИЛЕГИ КАТУУ Иши оңунан чыкпоо, көздөгөн максатына жетпей калуу, каалаганы ишке ашпоо. *Тийиштик кылса душмандар, Тилеги катып жанчылат* (Калык). *Ишенген кишим кызматынан түшүп калыптыр, тилегим катты деп капалуу жүрдү* («Чалкан»). ***В.: Тилеги таштай катуу.***

Анын тилеги таштай катты («Ала-Тоо»).

ТИЛЕГИ ТАШ КАБУУ ЖЕ ТИЛЕГИ ТАШКА ТИЙҮҮ Үмүтү ордунан чыкпай калуу, ишеничи, көздөгөн максаты орундалбай калуу. *Унтер-офицердин жашырын кат же дагы ошол сыяктуу бир нерсени табууга үмүттөнгөн тилеги таш капты* (Жантөшев).

ТИЛЕГИҢ КАТКЫР Көбүнчө балдарга карата жемелөө маанисинде колдонулат. *Тилегиң каткырда да бар. Аны менен жай сүйлөшөйүнчү* (Осмоналиев). *Эй, тетиги тилегиң каткырды кара! Тур мындай!* (Тойбаев).

ТИЛЕК 1. Каалоо, өтүнүч, максат. *Куп туюнтту жүрөктү, Кудай берди тилекти* (Калмырза). *Ак жолго түш, тилегиң кабыл болот, Сөзүңдү оңдо, түбөлүк бакыт конот* (Баласагын). *Тилегиңе жет. Жакшы тилек ар кимде бар* (Каимов). *Сага окшоп билсем деген тилек менде, Деп Бакең чай чынысын коёт жерге!* (Осмонов). *Күн да сонун, көлдү карап көп турдук, тилек айтып күмүш тыйын ыргытып* (Акматалиев). 2. Көздөгөн максат. *Күздөн баштап жогорку окуу жайына өтүү тилеги менен кыз азыр зымыраган машинада жолоочулап келатат* (Сыдыкбеков). *Кадырбайдан кек алуу керек деген тилекти алдына коёт* (Жантөшев). *Жакшы тилек – жарым ырыс* (макал). *Өтөлбөй калган бир тилек, Сенде же менде тумчугат* (Мамазаирова).

ТИЛЕККЕ КАРШЫ Кандайдыр бир ишти аткарууга, орундоого карата болгон ниетке, үмүткө каршы аяктаган кырдаалды билдирүүчү киринди сөз иретинде колдонулат. *Тилекке каршы башкарма кызматынан бошоду* (Каимов).

ТИЛЕКТЕН Тилек кылуу, үмүттөнүү, ниеттенүү, каалоо. *Окууга өтсөмбү деп тилектенип жүрөт.*

ТИЛЕКТЕНҮҮ ***тилектен*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИЛЕКТЕШ Тилеги бирге, бир максатташ. *Сиз партияга мүчө болбогон менен, ага тилектеш адамсыз* (Убукеев). *Ага менен инидей, Бир тилектеш элибиз* (Барпы). *Каптаган душман ала албайт, Тилектеш болсо миң адам* (Токтогул).

ТИЛЕКТЕШТИК Көз караштардын жана таламдардын жакындыгынын же жалпылыгынын негизинде кыймыл-аракеттерди уюмдарды же адамдарды колдоо. Чыгып сүйлөөдө жана аракет кылууларда макулдашкандык. *Аялдардын эл аралык күнүн майрамдоо бүткүл дүйнөнүн аялдарынын тилектештигин дагы ого бетер чыңдайт. Бул – тилектештик, курбулук ысык мамиле* (Каимов).

ТИЛЕКТҮҮ Белгилүү бир максатты көздөгөн, тилеги бар. *Токтогул тилектүү, ойлуу, прогрессивдүү акын* (Бөкөнбаев). *Жамандыкты жолотпойт, Ак тилектүү жолдошум* (Осмонов).

ТИЛЕМЧИ Кайырчы, думана. *Темпейген тилемчи кемпир келе жатат* (Турусбеков).

ТИЛЕМЧИЛЕ Тилемчилик кылуу, тилөө, суроону. *Болбосо куржун алып тилемчилеп, Жетимдер кыйын күндө жүрөт бекен* (Токобаев).

ТИЛЕМЧИЛИК Тиленип-сурануучулук, кайырчылык. *Тилемчилик менен күн көрүү.*

ТИЛЕН 1. ***тиле*** этишинин өздүк мамилеси. *Уулуңдун убайын көрөм тиленип, Ушундай ишке арнадыңбы, бакбадыңбы* (Бөкөнбаев). 2. Тилемчилик кылуу, кайырчылык кылып суроону. *Кайырчы болдум бир кезде, Карды үчүн оокат тиленген* (Токтогул). 3. Сурануу, өтүнүү. *Аяш ата Момунжан, суукка тоңдум, тонуң бер, Тилендим эки колуң бер?* («Сейтек»). *Салам айтып өзүңө, Бек тиленди ханыбыз* («Курманбек»).

ТИЛЕНҮҮ ***тилен*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИЛЕТ ***тиле*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИЛИ БАЙЛАНУУ 1. Өлүм алдында сүйлөөгө чамасы келбөө, тилден калуу. *Сенин тилиң эмне үчүн байланып калды* (Каимов). *Эми байбичесине дайындамак болгондо тили байланды* (Каимов). 2. Бир нерседен корккондуктан же кандайдыр бир себеп менен аптыгып, буулугуп сүйлөй албай калуу, үн катпоо. *Кыздын жүрөгү алкымына кептелип, тили байлана түштү* («Ала-Тоо»). *Самсахун Каныбектин бул сөзүнө жооп таба албай үнү туттугуп, тили байланды* (Жантөшев). ***В.: Тили буулуу.*** *Акындардын тили буулуп, ооздоруна сөз кирбей калды* («Жомоктор»). *Ат коюуга жан чыкпай Калктын тили буулду* («Сейтек»).

ТИЛИ БАРБОО ***к. оозу барбоо.*** *Тилим барбайт, уялам* (Бейшеналиев).

ТИЛИ БУРУУ Кыргыз тилинен башка тилде сүйлөгөн элдер. Кыргыздан башка улуттар. *Тили буруулары шылтоо кылып, кээде биздин курбулар да өз тилинде сүйлөшпөйт.*

ТИЛИ БУУДАЙ КУУРУУ 1. Такылдап кыйын сүйлөө, чеченсип сүйлөө. *Ия, оңбогон абышка, демейде деле тилиң буудай куурат* (Бейшеналиев). *Акия өзү азамат келин, Тили буудай куурат* (Сыдыкбеков). *Тигини! Тигини! Тилиң буудай куурат, ээ!* (Жакиев). 2. Быдылдап бат-бат сүйлөө, быжырап капкайдагыны сүйлөй баштоо (тили жаңыдан чыгып, сайрап турган жаш балага карата). *Уулунун тили буудай кууруп, сайрап турган кезин эске түшүрдү* («Ала-Тоо»). 3. Сөзү менен ыраазы кылуу, сөзү менен бүтүрүү (тилине күчү чыккан жалкоолорго карата). *Сүйлөсө тили буудай куурат, иштесе эки колу шалдая түшөт* («Чалкан»). ***В.: Тили бадырак кууруу.*** *Тат-*

туу, таттуу сїйлєп, тилиў бадырак куурат (Бейшеналиев). ***Буудай кууруу.*** *Сїйлєсє жыйналышта буудай кууруп, Эмгекке сугарылган тили балдай!* (Турусбеков).

ТИЛИ БУУЛУУ Сїйлєй албай калуу, тили байлануу. *Кєпкє чейин тилим буулуп калды.*

ТИЛИ ЖОК Унчукпаган, оозунан жаман сєз чыкпаган, жоош деген мааниде. *Анын бир жакшы жери тили жок, эч кимге єйдє карабаган ыймандуу келин* («Кыргызстан маданияты»).

ТИЛИ КАТУУ I Абдан катуу суусоо, чаўкоо. *Таўдай кургап, тил катып, Кїндєптїндєп жол тартып* («Манас»). *Ал жолдо тили ката суусады* («Жомоктор»). ***В.: Тили кургоо.*** *Айнанын тили кургап, оозуна батпай чыкты* (Жоошбаев). *Тил кургайт, кєп кыйындык тартканбыз, Суу їчїн кара жанды сатканбыз* (Шамшиев).

ТИЛИ КАТУУ II 1. Жаш баланын сїйлєє речи кадимкидей єсїп-жетилип, тили таттуу кезинен єтїп калуу. *Їчтєгї Медердин тили катып баштагыдай кужурабай калды* («Ала-Тоо»). 2. Куштардын сайроо мезгилинин токтолуусу, сайрай албай калуусу. *Жан эритчї канаттуу куштардын тили каткан* (Жоошбаев). *Сары ала чымчык тили ката элек кезинде кумардан кануу їчїн кууралйдан куурайга учуп конуп жїрїп, бир кайрып кїїсїн далай жерге угузат* (Каимов).

ТИЛИ КЇЙЇЇ *к.* ***оозу кїйїї.***

ТИЛИ КЇРМЄЄГЄ КЕЛБЄЄ Сїйлєй албоо, сєз айта албай булдуруктап калуу. *Кїрмєєгє келбей тилдери, Сїйлєй албай балдырап* (Осмонкул). *Айтор, бир нерсе айтууга таптанып келип эле тили кїрмєєгє келбей калат* (Каимов). *Бирєєлєрдї чакырып, кыйкырайын деди эле тили кїрмєєгє келбей койду* (Абдукаимов). ***В.: Тили кїрмєлбєє.*** *Суукка кайыгып калдык окшойт, тилибиз кїрмєлбєй калды* («Ала-Тоо»). ***Тили кїрмєлїї.*** *Бирдеме айтайын десе, Теўирберген менен Акбаланын ортосу бетине чиркєє болуп, тили кїрмєлїп турат* (Укаев).

ТИЛИ КЫЧЫШУУ Кєбїнчє бирєєлєргє кекээрдїї, кер какшык сєздєрдї айткысы, тийишкиси келїї, сїйлєгїсї келип араў туруу. *Тилим кычышып сїйлєгїм эле келет* (Абдукаимов). *Тили кычышып, тыйгандын кїчї менен араў турат* («Чалкан»).

ТИЛИ МЕНЕН ОРОК ОРУУ *к.* ***оозу менен орок оруу.***

ТИЛИ ООЗУНА БАТПОО Аябай суусоо, чаўкоо. *Ысып, тердеп тилим оозума батпады* (Баялинов). *Он беш кїндїк тынымсыз жол, суусуз чєл тилди оозго батырбай акактатат* (Шїкїрбеков). *Кычандын оозу тилине батпай кургап, чаўкап чыкты* (Бейшеналиев). *Жылдызкандын эриндери кеберсип, тили оозуна батпай, суусап турат* (Байтемиров).

ТИЛИ ООЗУНА ЖУКПОО Буйдалбастан тез сїйлєє, тартынбай ылдам, бат-бат сїйлєє. *Тили оозуна жукпай їч саат сїйлєдї* («Чалкан»). *Тили оозуна жукпай шыпылдап сїйлєйт* («Ала-Тоо»).

ТИЛИ ЄТПЄЄ Кадыр-барктан, сыйдан кетип, сєзї эм болбой калуу, кеби суу кечпєє, эч ким тоготпой калуу. *Ємїрлїк жарыўа тилиў єтпєсє, менден кайсы жакшылыкты кїтєсїў?* (Бердикеев). *Так ээси хандарыўар атасы баласына тили єтпєй, баласы атасына тили єтпєй, куулуп ташталды* (Касымбеков).

ТИЛИ СУУК Жан кейиткен заар сєздїї. – *О-о, бул карыянын тили суук, айткан сєздєрї коркунучтуу* (Абдукаримов). *Качыкенин їйїнєн мурункусундай эле бирде жылуу, бирде тили суук каттар келип капалана берчї* (Абдукаримов). ***В.: Тили заар.*** *Какач, айткан сєзїў акыл болгону менен, тилиў заар* (Жоошбаев). ***Тили уу.*** *Тили уу немени шайтан ушу жерден сайды да койду* (Осмоналиев).

ТИЛИ ТАТТУУ Жаш баланын тили жаўыдан чыгып, кужурап татынакай сїйлєй баштаган учуру. *Тили таттуу жаш бала, Сїйлєп берди жай гана* («Ала-Тоо»). *Айнаштын тилинин таттуу кези: ал бєйрєктї «бєйєк» дейт, – деп коёт* (Осмоналиев).

ТИЛИ ТЕШИЛЇЇ Айтып-айтып жадоо, мокоо, кайра-кайра айта берип чарчоо. *Айта берип тилим тешилди, эми айтпайм – деди* («Ала-Тоо»). *Какшап жїрїп тилим тешилди* (Элебаев).

ТИЛИ ТИЙЇЇ Бирєєгє жаман сєз айтуу, катуу айтып тилдеп коюу. *Жарты нан байдан сурап жеген кїнїм, Кєрїнгєн байдын тили тийген кїнїм* (Барпы). *Менин дагы тим жїрбєй, Адылга тилим тийди эле* (Жантєшев). *Балам, сага ачуум менен тилим тийди кечирип кой, – деп єтїнгєндє, – кечтим, апа, – дедим* («Ала-Тоо»). *Менин жамандыгымбы же жаштыгымбы, сизге баягыда тилим тийип калды* («Ала-Тоо»).

ТИЛИ УЗУН Уккан-кєргєнїн айта берген, єтє сїйлєєк, ушакчы. *Анан калса кийинки убакта кээ бир тили узун немелер эсептеп жїрїшєт имиш* («Чалкан»). – *Анашов, мен сени жакшы кєрєм, жакшы кишисиў. Бирок, тилиў узун* («Кыргыз Туусу»). ***В.: Тили кере кулач.*** *Карачы, мунун тили кере кулач* (Укуев).

ТИЛИ ЧЫГУУ 1. Сїйлєєгє жароо, жа-ўыдан сїйлєй баштоо. *Экєєлєп баланы єбєт, кєтєрєт. Баланын тили чыгып, буту басууга келет* (Шїкїрбеков). 2. Кеп кайрып каяша сїйлєй баштоо, каршы сїйлєп, айтыша баштоо. *Келинчегин кєп урчу эле анын да тили чыгып, єчєшїп алыптыр* («Ала-Тоо»). ***В.: Тил бїтїї.*** *Азыр кары-жаш, бай-*

кедей дебей баарына кулач-кулач тил бітті («Асаба»).

ТИЛИК 1. Тилинген, шала кесилген кесик. *Бирєєнін кийгени этеги тилик кызыл чепкен* (Жантєшев). *Боз шинель, тилик калпак, бийик єтік, Кєздєрі кійіп турат балбал жайнап* (Токобаев). 2. Малдын кулагына салынган шала тиликтії эн.

ТИЛИКТІЇ Тилиги бар, тилик салынган. *Этеги тиликтії чепкен.*

ТИЛИМ 1. Бир нерседен узата кесип, тилип алынган бєлік. *Бир тилим дарбыз, коон.* 2. Тилип-кесії жумушу (мис., апийимди). *Бир кіні Солто деген тууганыбыз келип, Беккул экєєбізді апийим тилимине алып кетмей болду* (Элебаев).

ТИЛИН БАЙЛОО Унчуктурбай, сійлєтпєй коюу, унчугууга, сійлєєгє мімкінчілік бербєє. *Жеке менчиктин таасиринин кай бир учкундары кылтактап, тилдерин байлап койгондой кылды* (Жантєшев).

ТИЛИН БИЛІЇ 1. Бирин бири угуу, тішініше алуу. *Кыздын атасы макул болбой жаткан имиш. Анын тилин билген кишини табуу керек болуп турат* («Чалкан»). 2. Тетиктерин мыкты ажырата алуу, мыкты билії. *Ушундай станоктордун тилин билген мыкты адистерибиздин бири ушул кыз, – деп четте турган татынакай кызды кєрсєтті* («Кыргызстан аялдары»). ***В.: Тилин табуу***. *Букарбай тилмечиўиз табар алардын тилин* (Бейшеналиев).

ТИЛИН БІЛЄЄ *к.* ***тилин кайроо***.

ТИЛИН КАЙРОО Безеленип ырдоо, кєп сійлєє. *Кара тилин кайраган, Кадимки чечен Акжолтой* («Сейтек»). *Кара жаак Акбалта, Кара тилин кайрады* («Манас»). *Торгой акын булбул чечен сайрады, Таўкы желде таўшып тилин кайрады* (Маликов). ***В.: Тилин білєє***. *Кургак чечен далай-далай сайраган, Тилин білєп бекеринен кайраган* (Турусбеков). *Кызыл тилин сайратып, Білєп кетип барамын* (Бєкєнбаев).

ТИЛИЎ КЕСИЛГИР *же* ***ТИЛИЎЕ ТИКЕН КИРСИН, ТИЛИЎЕ ЖАРА ЧЫККЫР (ТИЛИЎЕ КЕЛГИР)*** *же* ***ТИЛИЎЕ ТИБИРТКЕ*** Бирєєлєрді каргап шилєєдє, жемелєєдє колдонулат.

ТИЛИН ТАБУУ Муютуу, макул кылуу, кєндіріі. *Кожом, касиетиўиз бар эмеспи, тилин єзіўіз табыўыз* (Бейшеналиев). *Теўирберген агасынын тилин таап кєндірді* (Укаев).

ТИЛИН ТАРТПОО Єз оюндагысын тайманбастан, жалтанбастан айтуу, тартынбай жаман сєздєр менен тилдей берії. *Ыза кєргєн Казак тилин тартпай ан сайын зулум куданын ачуусун кайнатты* (Сыдыкбеков). *Ушинтип кымындай сыр айткан жок, Жазганып тилин такыр тарткан жок* (Турусбеков). *Тирмийген жалгыз жаш бала, Тилин тартпай сійлєді* (Бєкєнбаев).

ТИЛИН ТАРТУУ Астыртан, тымызын байкоо жіргізії, сырын тартуу. *Душмандын тилин тартуу биздин милдетибиз, анан чабуулга єтєбіз деди* («Ала-Тоо»). *Тил тартмакка келгемин, Тилимди ал мергеним* («Ырлар»).

ТИЛИН тил этишинин єздік мамилеси.

ТИЛИН ТИШИНЕ КАТУУ Унчукпоо, сыр билгизбєє. *Илгери-кийин оту кійішіп кетер деген тилекте тилин тишине катып жірді* (Ашымбаев). *Тилин тишине катып, чыр кійєєсі менен жашап келген келинчегинин кійіп-жанаарын берки «кєк тітінгє» башы айланган баўги кійєєсі кайдан билсин* («Кыргыз Туусу»).

ТИЛИН ТИШТЄЄ Оозун кармангандай, унчукпай, акырын тим болуу, ичинен тынуу. *Ордо кишилери да нес болгондой, тилдерин тиштеп, кєздєрі чекирейип, амирдин жообун кітіп калышты* (Касымбеков). *Агасынын арстан кабагынын серпилгенин кєріп, тилин тиштей токтоду* (Бейшеналиев). *Тилиўди тиштеп, шік тур деди ышкырылта жекирип* (Айтматов).

ТИЛИНДЕ СЄЄЛІ БАР Айтканы айткандай келген, айтканы ката кетпеген, сійлєгєн сєзі сыйкырдуу, таасирдії кічкє ээ деген мааниде. *Тилинде сєєлі бар зайып айтаар наалат-каргышын жаадырып жатты* (Сыдыкбеков). ***В.: Таўдайында сєєлі бар***. *Бал тилиўди салганда, Таш да болсо эриткен Таўдайда сєєліў бар экен* («Эр Табылды»). ***Тамагында сєєлі бар***. *Каныкейдин таўдайында мєєрі бар, Тамагында сєєлі бар* («Манас»). ***Тилинде мєєрі бар***. *Перинин кызы Айсалкын Касиеттії жан экен, Тилинде мєєрі бар экен* («Эр Тєштік»). *Айтканы ката кетпеген, Тилинде мєєрі бар экен* (фольк.).

ТИЛИНДЕ ТИКЕНИ БАР Сєзі курч, кійдіріп, чучукка жеткире айткан сєзі бар. *Тилинде тикени бар келин.*

ТИЛИНЕ КИРІЇ Бирєєлєрдін сєзінє кирії, азгырыгына берилії, ыгына кєнії. *Мобуга окшогон жалкоо, бузукунун тилине кирип жірсєў керек* (Байтемиров).

ТИЛИНЕН БАЛ ТАМУУ Уккулуктуу, жагымдуу сійлєє, куюлуштуруп абдан чебер сійлєє. *Сійлєп отурса тилинен бал таамп, жанынан чыккыў келбейт* («Ала-Тоо»). *Тилден бал тамат, уу да тамат* (макал).

ТИЛИНЕН ТАБУУ Оозунан жаўылуу. *Мейли, єзі тилинен тапты, мейли, кечирип коюў, байбатча, мейли, баш жарылса айыгат, мейли* (Касымбеков).

ТИЛИНЕН ЧАЎ ЧЫГУУ *к.* ***таўдайынан чаў чыгуу***.

ТИЛИНЕН ЧЫКПОО Айтканына, дегенине кєнії, макул болуу, орундатуу, айтканы, дегени менен болуу. *Кійєєм менин*

тилимен чыкпайт (Байтемиров). *Сатар, садага, энеўдин тилинен чыкпа, сабагыўды оку* (Баялинов).

ТИЛИНИН УЧУНДА ТУРУУ Кандайдыр бир нерсе жѳнүндѳ айтууга камданып, оозунан чыгып кете жаздоо. *Ушул жооп тилинин учунда ойноп турса да, оозу барбады экѳѳнүн теў* (Ѳмүрбаев). *Тилимдин учунда турду эле, кап, унутуп калбадымбы деп кейиди* («Ала-Тоо»).

ТИЛИЎДИ ТАРТ Сѳзүўдү токтот, сүйлѳбѳ, оозуўа келгенди оттой бербе. *Болду, тилиўди тарт* («Чалкан»). ***В.: Тилиўди тый.*** *Ушунчаўда тилиўди тый. Бирди кѳрѳсүў, – деп ызырынып тура калды* («Ала-Тоо»).

ТИЛИЎЕ ТИБИРТКЕ ЧЫККЫР! Орду жок олдоксон айтылган сѳзгѳ же жан кейиткен суук сѳзгѳ карата тилдѳѳ, каргоо маанисинде колдонулат. *Какылдап кечке сүйлѳйсүў, тилиўе тибиртке чыккыр!* («Ала-Тоо»). ***В.: Тилиўе келгир!*** *Тилиўе келгир! сѳзүўдү токтотчу, – деп ачууланды* («Ала-Тоо»). ***Тилиўе чок түшкүр!*** *Тилиўе чок түшкүрдүн айтканын кара!* («Чалкан»). ***Тилиўе күйдүргү чыккыр!*** *Мени күйгүзгүў бар ээ, тилиўе күйдүргү чыккыр!* («Ала-Тоо»). ***Тилиўе жара чыккыр!*** *Болду эми, тилиўе жара чыккыр! Менин эмне иштеп жүргѳнүм менен сенин кандай жумушуў бар?* (Абдукаримов).

ТИЛИЎЕ ТИШИЎ КҮБѲ Сѳзүўѳ бекем тур, сѳзүўѳ бек бол, байкап сүйлѳ, деген мааниде колдонулат. *Кечтим байдын кызынан, бекер берсеў да албайм, дегенде Нурбай тилиўе тишиў күбѳ деп кайталап сурады эле, дагы ошол сѳзүн кайталады* («Кыргызстан маданияты»). *Бектур, Искендер мырза, тилиўерге тишиўер күбѳ болсун* (Турусбеков).

ТИЛИШ тил II этишинин кош мамилеси.

ТИЛКЕ 1. Узата, кууш келген бѳлүк, нерсе. *Тилке кагаз. Тилке-тилке кесилген кийиз.* 2. Ушундай формада болгон (кууш, узата келген) жер аянты. *Майда-майда тилке беде, жашыл жер, Урап жаткан censorship кербен сарай жок болгон* (Токомбаев). *Нарындын жээгин каптаган токойлуу тилкени ѳрдѳдү* (Бейшеналиев). 3. Кандайдыр бир ѳзгѳчѳлүктѳрү менен айырмаланып туруучу же мүнѳздѳлүүчү аралыктагы убакыт, доор, мезгил.

ТИЛКЕЛЕН Тилке-тилке тарткан кѳрүнүштѳ болуу, тилке тартып кетүү. *Тилкеленген ээн боз адырдын этегиндеги чыбыр жолдо эки жолоочу келатышты* (Каимов).

ТИЛКЕЛЕНҮҮ тилкелен этишинин кыймыл атоочу.

ТИЛКЕЛҮҮ Тилке-тилке болуп кеткен, тилкеси бар. *Тилкелүү эгин аянттары.*

ТИЛЛА *диал.* ***дилде*** менен бирдей.

ТИЛЛАЛЫК Алтындык, дилделик. *Үч тиллалык калта экен, Сиз да нисап кылыўыз, Алты тилла салыўыз* («Эл адабияты»).

ТИЛМЕ Дененин чыўалып, шишип кетме жана элдик дарыгерликте тилүү жолу менен эмдей турган оору түрү.

ТИЛМЕР 1. Элдик имиш боюнча канаттуулардын тилин билип, аны ажырата алуучу киши. Кушка тилмер саятчы. *Ушул кандын тушунда Кушка тилмер жан болгон* (Молдо Кылыч). 2. Чечен, мыкты сүйлѳгѳн сѳзмѳр. Тилмер киши.

ТИЛМЕЧ Котормочу, бир тилден экинчи тилге которуп берүүчү адам. *Кыргыздарга тилмечтери которуп, Ѳздѳрү да чоочун сѳздѳр үйрѳндү* (Токомбаев). *Түгѳл эки жакка теў тилмеч боло баштады* (Бейшеналиев).

ТИЛМЕЧТИК Бир тилден экинчи бир башка тилге которуп айтып берүүчүлүк, котормочу.

ТИЛѲѲ тиле этишинин кыймыл атоочу.

ТИЛСИЗ Тили жок, сүйлѳй албаган же тилден калган абал. *Тилсиз айбандын жүрѳгүндѳ эмне бардыгын кайдан билейин* (Жантѳшев). *Ал бир улак алдырып келди да, тилсиз жаткан Сатылганга ѳпкѳ чаптырды* (Токомбаев).

ТИЛСИЗ ЖОО Ѳрт, жер титирѳѳ, сел жүрүү, суу каптоо сыяктуу табигый кырсыктар. *Тилсиз жоо агып жатат түрмѳктѳнүп* (Шамшиев). *Телмиртип мени сүйрѳгѳн, Тилсиз жоо сага баркым жок!* («Семетей»).

ТИЛСИМ Сыйкырдуу дуба. *Жан жеткис тилсимдеги мүрѳк болсом, Эсепсиз узун ѳмүр берер элем* (Токомбаев). *Чек арага чеп кылып, Тилсим койгон жери бар* («Семетей»).

ТИЛСИМАТ тилсим менен бирдей. *Акунбешим башаанын, Адам уулун жүргүзбѳс, Тилсимат койгон жериби?* («Манас»).

ТИЛСИМДҮҮ Сыйкырдуу, сыйкырдалган. *Жетимиш миў найзаны жеткилеў сууга сугартып, Тилсимдүү жерге жыйдырды* («Семетей»).

ТИЛСЫМАТ *туурасы:* ***тилсимат.*** *Баястан үнү саал бийиктете тилсыматын улап, орто арада...* (Даникеев).

ТИЛҮҮ тил этишинин кыймыл атоочу.

ТИЛЧИ 1. Тил илими боюнча адис. 2. *эск.* Кабарчы. *Гезиттин тилчиси болуп иштеген.*

ТИМ Тынч, жѳн, добушсуз, жымжырт. *Сүйлѳп-сүйлѳп чарчагандан кийин, ѳздѳрү эле тим болушту* (Абдукаримов). *Кѳл да кѳшүп тим жатат, Кѳптѳн сени күткѳндѳй* (Бѳкѳнбаев).

ТИМ ЭЛЕ 1. Бекер, эч себепсиз, максатсыз. *Тим эле келдим. Тим эле жүрѳ беребизби? Тим эле сѳз ирети келгенде айтып койду* (Байтемиров). 2. Күчѳтүү маанисинде колдонулат. *Жердин сырын билген карыялар бул жерге эгин тим эле оўколоп калат дешти* (Байтемиров). *Тим эле билгич болуп алыптыр.*

ТИНТ Бир нерсе издеп аўтаруу, кароо, оодаруу. – *Менде этчеке жок. Ишенбесеўер тинтип таап алгыла деп, Болот миўбашы жооп берди* (Абдукаримов).

ТИНТЕ Бычак, канжардын бир тїрї. *Кєк чыбык мылтык, ак тинте* («Семетей» С.К.). *Аябай ууга сугарган, Ак тинте болчу боюнда* (Маликов). *Алтымыш кой, кырк тайга, Сатып алган ак тинте Кындан суурул аламын* («Манас»).

ТИНТИЛ ***тинт*** этишинин туюк мамилеси.

ТИНТТИР ***тинт*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИНТЇЇ ***тинт*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИНТЇЇР Эки жагы теў миздїї келген шиштигий курч учу менен туюк жараларды тилїї ж.б. їчїн колдонулуучу хирургиялык аспап, ланцет. *Тинтїїр салып тилет деп, Кандай оору болсо да, Ошо киши билет деп* («Эр Табылды»). *Тинтїїр салып огуна* («Манас» С.О.).

ТИНТЇЇЧЇ Бир нерсе издеп аўтаруучу, тинтип оодаруучу, кароочу.

ТИЎСЕ *эск.* Тєбєлдєрдїн баш кийиминдеги айырмалап туруучу тоголок таш тїрїндегї белги.

ТИП I 1. Нерселердин, кубулуштардын белгилїї тобуна туура келген їлгї, модель же форманын бир тїрї. *Жаўы типтеги партия. Айыл чарба машиналарынын жаўы тиби.* 2. *адаб.* Адамдардын айрым-айрым тобуна мїнєздїї болгон белгилерди жалпылап кєрсєтїїчї кєркєм образ. *Адабий чыгармаларда кєрсєтїлгєн кїжїрмєн эмгекчилердин, партиялык жетекчилердин жаўы типтери.* 3. *сїйл.* Єзїнїн мїнєзї, жїрїш-турушу менен башкалардан єзгєчє болуп турган адам. *Тескери тип. Оў тип.*

ТИП II Сын атоочтун типтик, типтирїї сыяктуу кїчєтмє даражасын тїзєт.

ТИПОГРАФ Типография иши боюнча адис, типографияда иштєєчї жумушчу.

ТИПОГРАФИЯ ***басмакана*** менен бирдей.

ТИПОГРАФИЯЛЫК ***типография*** дегенге таандык. *Типографиялык иш. Типографиялык жумушчу.*

ТИПОЛИТОГРАФИЯ Литографиялык цехи, бєлїмї бар типография.

ТИПОЛОГИЯ Нерселердин же кубулуштардын ар тїрдїї типтеринин ортосундагы мамилелерди илимий системага келтирип кєрсєтїїчї классификация.

ТИПОЛОГИЯЛЫК БАЙЛАНЫШ *адаб.* Адабий процесстин же жеке жазуучунун чыгармачылыгындагы башка бир элдин адабий процесси менен, же жеке жазуучуларынын чыгармачылыктары менен окшоштуктары, байланыштары.

ТИПОЛОГИЯЛЫК ***типология*** дегенге таандык.

ТИПТЕШ Бир типтеги.

ТИПТЕШТИК Бир типтїїлїк, бир типте болгондук.

ТИПТЕШТИР Кандайдыр бир типке киргизїї, белгилїї бир типке ыйгаруу.

ТИПТЕШТИРЇЇ 1. *адаб.* Адабият менен искусстводо типтїї образдарды, мїнєздєрдї тїзїї процесси. 2. ***типтештир*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИПТИК ***типтїїлїк*** менен бирдей.

ТИПТЇЇ 1. Белгилїї бир типте болгон, ага мїнєздїї жалпы белгилери бар, жалпы мїнєздїїлїгї болгон. 2. Кимдир бирєєлєрдє кєбїрєєк кездешїїчї, кєп кайталануучу мїнєздїї белгилери бар. *Типтїї окуя. Типтїї ката.*

ТИПТЇЇ ОБРАЗ *адаб.* Белгилїї бир убакта жашаган социалдык бир катмарга кирип, коомдук байланышта турган кейипкерлердин жалпылыктарын алып жїрїїчї каарман.

ТИПТЇЇЛЇК Жалпы мїнєздїїлїк, типтїї болгон кєрїнїш.

ТИР I Бута коюп атууга ылайыктап жасалган жай.

ТИР II ***байлооч*** менен бирдей.

ТИР АЛУУ Ителгини, шумкарды таптоонун, аўга їйрєтїїнїн ыкмасы. *Кєк кєгїчкєн тир алып, Кєк жибектен тор алып* (Эл ырынан).

ТИРАДА Кєтєрїўкї тондо айтылган сєз.

ТИРАЖ I Заёмдо же лотореяда утуштардын ойнолушу. *Бул заём боюнча негизги тираждарда* 40 *сомдон* 500 *сомго чейинки утуштар ойнолот* («Эркин-Тоо»).

ТИРАЖ II Басылып чыккан китеп же журналдын нускаларынын жалпы саны. *Массалык тираж менен басылып чыккан китептер. Китептин тиражы.*

ТИРАН *тар.* 1. Байыркы Грециядагы жана 13–16-кылымдардагы Италия Республикасынын шаарларындагы жеке башкаруучу, бийлик жїргїзїїчї, бийликти зордук-зомбулук жолу менен тартып алууга негизделген катаал, ырайымсыз, залим башкаруучу. 2. *єт.* Ырайымсыз ээзїїчї.

ТИРГИЗ ***тирилт*** менен бирдей.

ТИРДЕ Тапталган алгыр куштарды, бїркїттї тирїї канаттуу же майда жаныбарларды берип, алдырып їйрєтїї, салууга даярдоо.

ТИРДИК Оокат тиричилик.

ТИРЕ Бир нерсени кулатпай, тїшїрбєй токтотуу їчїн жєлєк, тирек коюу. *Сен кїчсїў тирїїлїгїм тиреп турган, А чыны керек таанып тїшїнїшїм* (Сариева). *Сарайдын чатырын тиреген мамылар. Ширеўкенин чийи менен тиреп койгонсуп, кирпиктери ирмелбейт.*

ТИРЕГЕН АСМАНЫЎ БОЛСО, ТАШТАП ЖИБЕР *к.* ***асманыўды таштап жибер.***

ТИРЕК Тирєєч. *Устундан коюлган тирек.* 2. *єт.* Колдой турган таяныч, бел кыла турган ишенич. *Тирегисиў элимдин, Тїбєлїк тынчтык каалаган* (Осмонкул). *Тиер*

бекен деп турам, Тиректії кеўеш аркасы (Казыбек).

ТИРЕЛ тире этишинин туюк мамилеси.

ТИРЕТ тире этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРЕШ тире этишинин кош мамилеси. *Шагы ийилген алмаларды тирешип жардамдашуу.* 2. Бири-бирине бой тиреген абалда болуу. (мис., балбандар кїрєшкєндє). *Биринбири жыгууга, Балбандары тирешти* («Манас»). 3. Беттешип кїч сынашуу, каршылашып кармашуу, айыгыша салгылашуу, алышып согушуу. *Тирешип турат жоо менен, Туйгуну кыраан кыргыздын* (Маликов).

ТИРЕШТИР тиреш этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРЕШЇЇ тиреш этишинин кыймыл атоочу. *Тирїї жутуп койсо да, Тирешїїгє мен чыгам* (Маликов).

ТИРИ тирїї менен бирдей. *Уурулукка жыгылат, Тири адамдын жаманы* (Токтогул).

ТИРИ АРБАК 1. Абдан арыктаган, адам кебетисинен кетип калган, єтє алсыз, дармансыз. *Шордуу Казак тири арбак болуп кейпинен кетип, сїлдєрї эле калды* (Сыдыкбеков). 2. Колунан эч нерсе келбеген, эптеп эле адаммын деп басып жїргєн. *Ал бир тири арбак болбодубу, анын эмнесине кейийсиў* («Чалкан»).

ТИРИ КАРАК Элпек, чыйрак, колунан иш келген, тыў. *Оокаты тыў, тири карак бала болгон экен* («Ала-Тоо»). *Батийна єзї да тири карак адам боло турган, – деди Казак* (Сыдыкбеков). *Тири карак, кичи пейил, элпек келин* («Ала-Тоо»).

ТИРИ УКМУШ 1. Эў эле башкача, таў каларлык, айран таў каларлык. 2. Шумдуктуудай, адам корккудай, кєрїїдєн, кароодон эси чыккыдай. *Тоо алды анык заводго айланып, тири укмуш болуп жаткан эле* (Сасыкбаев). ***В.: Тир укмуштуу****. Тек Кїмїшкє Сансыз шумдуктуу кєрїндї. Айрыкча анын кєз карашы тири укмуш* (Жантєшев). ***Тири шумдук.*** Таў каларлык, эў эле укмуштуу, тири укмуштуу. *Мына бул кишинин чоорду тартышы тири шумдуктай угулат* (Жантєшев).

ТИРИГАРАК Чыйрак, жандуу, тыў, бышык. *Батыйна єзї да тиригарак адам боло турган, – деди Казак* (Сыдыкбеков). *Кызынын тиригарак эстїї болгонуна эненин жїрєгї сїйїнєт* («Ала-Тоо»).

ТИРИГАРАКТЫК Жандуулук, оокат-тиричиликке бышыктык, жєндємдїїлїк, жїрїш-турушу жагынан чыйрактык. *Каныбек баланын тиригарактыгына кубангандай кїлїмсїрєдї* (Жантєшев).

ТИРИДЕ ЖОК Єзгєчє, бєтєнчє, пендеде жок, эў сонун. *Ал бечара тиридe жок жан эле* («Жомоктор»).

ТИРИК I *аўч.* Куш, бїркїт таптаганда тирїїлєй кєзїнє кєрсєтїп, этин берїїчї чымчык, таан.

ТИРИК II *диал.* Тирїї, жаны бар. *Жигит менен кыз бирге, Тирик жїрєр болсочу* (Барпы). *Тирик эмес, єлїкмїн балдар, Кыямат жїзїн кєрїпмїн, балдар* («Эр Тєштїк»).

ТИРИЛ 1. Тирїї абалга келїї, кайрадан жан кирїї. *Єлгєн менен кошо єлбєйт, Єкїргєн менен тирилбейт* (Токтогул). *Єлгєндї сурасаў тирилгенге эсе* (макал). 2. Жандануу, оўолуу, эси оогон, алсыраган абалдан чыгуу, соо болуу. *Эси ооп калган бала ооруканада жатып тириле тїштї.* 3. *єт.* Жандануу, кыймылга кирїї, кызый баштоо. *Ал тїгїл аркы-берки сєздєр чыгып, алачык ичи тирилип калды* (Байтемиров).

ТИРИЛЕЙ тирїїлєй менен бирдей.

ТИРИЛИК тирїїлїк менен бирдей.

ТИРИЛТ тирил этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРИЛЇЇ тирил этишинин кыймыл атоочу.

ТИРИНИН ТОЗОГУ Абдан оор, єтє кыйын, аябай азап. *Ушул жерге жетмегибиз тиринин тозогу болду, – деп чоў энем їшкїрїп отура кетти* («Ала-Тоо»).

ТИРИЧИЛИК 1. Жашоо, кїн кєрїї, ємїр сїрїї, єсїї шарты; турмуш; оокат кылуу, жан сактоо шарты. *Мамбеткул менен аялы Кєсєлдї жашынан тиричилик кылууга їйрєтїштї* (Каимов). – *Кой минтпе, балам! Тиричилик эмгек, менен* (Байтемиров). *Балыктын тиричилиги суу менен.* 2. Тирїїлїк. *Эмне келип, эмне кетпейт, Тиричиликте бир башка* (Осмонкул). 3. Єздєрїнїн материалдык жана маданий керектєєлєрїн – тамак-аш, турак-жай, кийим-кечек, эс алуу ж.б. жагынан канааттандырууга байланыштуу болгон адамдардын турмуш-аракетинин чєйрєсї.

ТИРКЕ 1. Чиркештирїї, илиштирїї. 2. Каттоо, жазып коюу. *Китепке тирке. Мурат колундагы дептерчеге єлчєнгєн метрлердин эсебин тиркейт.*

ТИРКЕЛ тирке этишинин туюк мамилеси.

ТИРКЕМЕ Китептин, журналдын кандайдыр бир эмгектин ж.б. негизги материалына кошумча тїрдє єзїнчє, кєбїнчє аяк жагына кошулуп берилїїчї маалымат, схема, ар кандай материал. *Журналдын тиркемеси. Таблицалуу тиркеме.*

ТИРКЕТ тирке этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРКЕШТИР Тиркеп коюу, илиштирїї, чиркештирїї. *Тракторго сокону, Тиркештирип чегїїдє* (Бєкєнбаев).

ТИРКЄЄ тирке этишинин кыймыл атоочу.

ТИРМЕЙ тирмий менен бирдей.

ТИРМИЙ 1. Бир нерседен кєзїн албай ка-

роо, көз ирмебей тиктөө, көңүл коюп иштөө. *Токтогул Айтуунун башынан өткөн окуяларын тирмийип отуруп тыңшады* (Токомбаев). *Тирмийип окуп отурат.* 2. Мелтирөө, мостоюу. *Тирмийген баладан такыр сөз чыккан жок* (Байтемиров). 3. *өт.* Ашкере сак, сары эсеп. *Жоошбайдын тирмийген катыны чычканга кебек алдырбай калсын* («Чалкан»).

ТИРМИЙТ ***тирмий*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРМИЙҮҮ ***тирмий*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИРМИҢ: тирмиң-тирмиң Тирмиңдеген көз караштры, кыймыл аракетти, элести билдирүүдө кодонулат. *Тирмиң этип тиктей калуу. Тирмиң-тирмиң этүү.*

ТИРМИҢДЕ Тикирейип-тикчие караган, тирмийген көз караште болуу, тикиреңдеп жактырбаган, бышыксынган мүнөз көрсөтүү. *Тирмиңдеп кароо. Тирмиңдеп отура берүү.*

ТИРМИҢДЕТ ***тирмиңде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРМИҢДӨӨ ***тирмиңде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИРӨӨ ***тире*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИРӨӨЧ 1. Бир нерсени тирөө үчүн колдонулган жөлөк, тирек, түркүк. *Кээде тирөөч сынып, вагонеткалар кыйраган күндөр аз болгон бекен* (Сасыкбаев). *Тирөөчтүн боорундагы мыкка илип койгон чырак турат* (Байтемиров). 2. *өт.* Колдоп, көтөрмөлөп, жактап туруучу таяныч, жөлөк. *Көчөр ушундай тирөөч болчу адамга туш болгонуна чексиз кубанды* (Бейшеналиев).

ТИРСЕГИНЕН ИЛҮҮ Катуу жазалоо, кордук көрсөтүү. *Кержеңдеген кежирди, тирсегинен илгенде* («Манас»). ***В.: Тирсегинен асуу.*** *Эгер ошолор менин колума тийсе, тирсегинен асар элем* («Ала-Тоо»).

ТИРСЕК 1. Согончоктон башталган жоон тарамыш. *Кежеңдеген кежирди, Тирсегинен илгенде* («Манас»). 2. Көздүн сурмасына чыгуучу ысык. *Көзүнө тирсек чыгыптыр.*

ТИРСИЙ Уруюп чыгып туруу, чыңалып туруу. *Алп Шамбет баягы тирсийген портфелин балдарга көрсөттү* (Сыдыкбеков). *Чаначтын булуңдары тирсийип, күлдүрт-күлдүрт эткенде, ууз кымыздын жыты бур дей түштү* (Сыдыкбеков).

ТИРСИЙТ ***тирсий*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРТ: тирт-тирт этүү Булкуп тартылуу, дирт-дирт этүү.

ТИРТЕЙ Катуу чарчагандыктан, ооруп кыйналуудан ж.б. көз кош кабаттанып чүңүрөйүп ары киргенсип көрүнүү, көзү китирейген, киртийген абалда болуу. – *Айтор, чоочун кишинин көздөрү алсыз тиртейип турат, – деди Акак* («Эмгек туусу»).

ТИРТЕҢ: тиртең-тиртең этүү Кубарып-кумсарып, итиреңдеп ачуулануу. *Ушакчы тиртең этип айта кетти, Жолумду, Кошой досум, тоспо торой* (Токомбаев).

ТИРТЕҢДЕ Кубарып-кумсарып, итиреңдеп ачуулануу, тиртең-тиртең этүү. *Тиртеңдеп чочуй берди көзүн ачпай, Карагай солк этпеди аскар таштай* (Токомбаев).

ТИРТЕҢДЕТ тиртеңде этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРТЕҢДӨӨ тиртеңде этишинин кыймыл атоочу.

ТИРТИЙ Ачуусу келип, жактырбай сурдануу. *Сынасаң бир күн жайында, Тиктеп калат тиртийип* (Маликов).

ТИРТИЙТ тиртий этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРТИЙҮҮ тиртий этишинин кыймыл атоочу.

ТИРТИЛДЕ Тирт-тирт этүү. *Ашым Ашымовичтин тула бою тиртилдеп кетти* («Ала-Тоо»).

ТИРТИЛДЕТ тиртилде этишинин аркылуу мамилеси.

ТИРТИЛДӨӨ тиртилде этишинин кыймыл атоочу.

ТИРТИҢДЕ тиртеңде менен бирдей.

ТИРҮҮ 1. Өлбөгөн, жандуу, жаны бар. *Тирүү жандык. Кантейин, тирүү көрбөдүм, Каргадай жалгыз уулумду* (Токтогул). *Сенин тирүү экениңди жүрөгүм сезчү!..* (Жакиев). 2. Сак-саламат, соо, аман-эсен. *Энем чын эле тирүү бекен?* (Жантөшев).

ТИРҮҮЛӨЙ Тирүү бойдон. *Тирүүлөй жетим мен калып, Машакат өттү башымдан* (Барпы). *Марфадан тирүүлөй айрылган экенбиз* (Сасыкбаев). *Тирүүлөй колго түшүрмөк болушту* («Агым»).

ТИРҮҮЛҮК Тирүү жүргөн абал, тиричилик шарт. *Жазып көрдүм, Ысык-Көлдө жаз жыргал, Тирүүлүктө көлдүн жазын көрүп кал* (Осмонов). *Тирүүлүктө аз жолукпайт өкүнүч, О, замандаш, эскере жүр ар качан* (Токомбаев). *Сөөгүм куруп жер алдында калганча, О адамдар, Тирүүлүктө жакшы сөзүң аянба!* (Бегимкулова).

ТИТАН I ***миф.*** Кудайлар менен күрөш жүргүзгөн гигант, алп. 2. Таланты, ишмердүүлүгү, чыгармачылык жана акыл жөндөмдүүлүгү ж.б. жагы артыкча болгон, өзгөчөлөнгөн адам.

ТИТАН II Суу кайнатуучу чоң идиш.

ТИТАН III Химиялык элемент, күмүш түстүү катуу ак металл.

ТИТИРЕ 1. Майда калтырак басуу, дирилдөө. *Бир аз сөз айта албады бой титиреп, Мезгилсиз муз тоңгондой жаз гүлүнө* (Үмөталиев). 2. *өт.* Толкунданып, тынчтана албай туруу. *Дүйнө жүзү азыр титиреп турган кези* (Байтемиров). 3. Ачуусу келип калчылдоо, кыжыры кайнап титиреңдөө. *Титиреп жолборс Мамбет бузуп өңдү: Жөн эле бергин дейсиң тай күрөңдү!* (Турусбеков).

ТИТИРЕК Титиреген абал, калтырак.

Алымкулдун жүрөгү дүкүлдөп, билинер-билинбес титирек басып турат (Абдукаримов).

ТИТИРЕЎДЕ Ачуусу келип, ызырынып калчылдоо, титиреп кетүү. *Ачкыччы токтоло калып, бир топко сүйлөй албай титиреўдеп турду* (Жантөшев).

ТИТИРЕЎДӨӨ ***титиреўде*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИТИРЕТ ***титире*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТИТИРӨӨ ***титире*** этишинин кыймыл атоочу.

ТИТР 1. Катышуучу кишинин сөзүн берип туруучу же түшүндүрмө тексти бар кинофильмдин кадрындагы жазуу. 2. *хим.* Бир куб сантиметр эритмедеги бир заттын көлөмү. 3. Текстиль өнөр жайында: түрмөктүн салмагы аркылуу салмак бирдигинен билинүүчү жибек жибинин жоондугу, салмактык номер.

ТИТУЛ I Феодалдык жана буржуазиялык коомдо кишилерге мурастык жол менен же сыймык иретинде берилүүчү ардактуу наам.

ТИТУЛ II *сүр.* Титулдук барак, китеп графикасында жана полиграфияда китеп жөнүндө жалпы маалымат берүүчү китептин тышкы барагы (мында китептин аты, автору, чыккан жери, жылы ж.б. жазылат).

ТИТУЛДУК ***титул*** дегенге таандык. *Китептин титулдук барагы.*

ТИШ I 1. *анат.* Тамакты керте тиштөө, үзүп алуу жана майдалап чайноо үчүн кызмат кылуучу сөөк зат, ооз ичиндеги мүчө. *Кашка тиш. Маўдай тиш. Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт* (макал). *Таш келсе чайна дептир тишиў барда, Тиштен соў чайнаганга айла кайда* (Бегимкулова). 2. Соконун жана маланын жердин кыртышын тилүүчү, тырмап, майдалоочу миздүү, учтуу бөлүктөрү. *Жарк-журк деп соко тиштер кыртыш тилип* (Мидин). *Кырк тиш мала шай болсун, Кырка-кырка чубама* (Осмонов).

ТИШ II Унчукпай, үн чыгарбай тынч отур, тим отур деген мааниде колдонула турган сырдык сөз.

ТИШ АЧПОО Сүйлөбөө, лам дебөө, ооз ачпоо. *Алымбек датка бир да жолу сөзүн бузбады, же кубаттоо, же жаратпоо сездирбей бир кунунда мелтейип, сөз акырын күткөнсүп тиш ачпады* (Касымбеков). *Тилмеч эрдин тымпыя кымтып, мисирейип тиш ачпайт* (Касымбеков).

ТИШ ЖАРУУ 1. Эч кимге шегин билдирбөө, ооз ачпоо, айтпоо. *Муну тиш жарып эч жанга айта көрбөўүз, ата* («Агым»). 2. *к.* ***тиши чыгуу.***

ТИШ КАККАН Көптү көргөн, такшалган, дасыккан, бир далай жашка келип калган, далайды башынан өткөргөн. *Кабыл өўү-башы да тиш каккан кишиникиндей, чыйралып, бышып калгандай* («Ала-Тоо»). *Тиш кагып калган жигит жаш баланы ээрчитип алып, даттанып басып жүргөнүн Качыке жактырган жок* (Абдукаимов). *Кабыл өўү-башы да тиш каккан кишиникиндей, чыйралып, бышып калгандай* («Ала-Тоо»). ***В.: Тиши каткан.*** *Дале болсо жаштыгыў, болбосо мага окшогон бир тиши каткан неме болсо будуў-чаў түшүрүп жибербейби* («Чалкан»).

ТИШ САЛУУ 1. Тиштегилеп асылуу, тиштеп жармашуу (ит жырткыч айбандар жөнүндө). 2. Тийиштик кылып кол салуу, бирөөлөргө асылуу, тийишүү. *Ал тиш сала албайт. Ал бир топ убакытка чейин оўун келтире албай, акырында ушул учурдан пайдаланып, Момушка тиш салып качыра берди* («Ала-Тоо»). *Жыйналышта сага анчамынча тиш салып койду го* (Байтемиров). 3. *аўч.* Аўды тайгандын тиштеши, кол салышы.

ТИШЕ Сүт тиштери түшө баштоо, түшүү. *Ат тишеди.*

ТИШИ БУУДАЙ, ЧАЧЫ КУУДАЙ Абдан карыган, карылыгы жеткен, өтө кары. *Чоў энемдин эмнесин сурайсыў, тиши буудай, чачы куудай, – деп күлүп койду.*

ТИШИ ӨТПӨӨ Алы жетпөө, эчтеме кыла албоо, аткара албоо, колунан келбөө. *Канчалык карасанатайлык кылса дагы, Курмандын тиши өтпөдү* («Ала-Тоо»). *Талашыўарды уктум. Суроооўорго тишим өтпөйт го?* (Осмоналиев).

ТИШИ САСУУ Бир нерсеге өтө карк болуу, бир нерсени ченемден тышкары пайдалануу (көбүнчө тамак-ашка карата). *Анын тиши сасыды, мындан ага койбосоў да болот, – деп жолдошун тамашалады* («Чалкан»).

ТИШИ ТИШИНЕ ТИЙБӨӨ Катуу үшүп, кайыгып кетүү, калтырап-титирөө. *Тиши тишине тийбей калчылдайт.*

ТИШИ ЧЫГУУ Өз алдынча бир нерселерди иштөөгө же кандайдыр бийликтен, мансаптан пайдаланууга жөндөмдүү болуп калуу. *Баягы досуў жок, азыр анын тиши чыгып калган* («Чалкан»).

ТИШИН АЧПОО Карап сынабоо, тиешелүү баа берүүгө ниеттенбөө, ошол бойдон кабыл алуу. *Досуўдун бергенинин тишин ачпа* (макал).

ТИШИН КАЙРОО Ачуусу келүү, жек көрүп ызырынуу, кекенүү. *Бүгүн бирөөлөр Шадыбек «кажы» деп тишин кайрады* (Токомбаев). *Биз төрөлдүк. Таптар тишин кайрашып, Турган кезде, жан аеосуз чайнашып* (Турусбеков). *Ыза тарткан кызынын абийири үчүн Темиркан арданып, тишин кайрап жүргөнү белгилүү* (Сыдыкбеков). *«Айыбымды ачып коюшту, маскара кылышты» деп, бизге тишин кайраганы ырас экен да!* («Ала-Тоо»). ***В.: Тишин кы-***

чыратуу. *Ал тилин укпаган директорго да бирди көрсөтмөкчү болуп тишин кычыратат* («Чалкан»).

ТИШИН-ТИШКЕ КОЮУ Ач калуу, тамак-ашка жетпөө. *Бул айылда аталардын, балдардын пастан келерин күтүп, тишин-тишке коюп отургандар аз эмес* (Абдукаримов).

ТИШИН ЧАГУУ 1. Катуу жазалоо, сазайын колуна берүү. *Шашпа! Колго түшчү болсоң жонуңдан кайыш алып, тишиңди бирден чагармын, – деп, корбашы каарын төгүп, качкындарга ызырынып жатты* («Ала-Тоо»). 2. Өтө кыйын, ашкере мыкты билүү, өтө тыңдык кылуу, кыйын ажыратуу. *Ал сооданын тишин чаккан адам.*

ТИШИНЕ ТАШ ТИЙҮҮ Каңтарылуу, куру калуу. *Жутунбаганда сага да берет элем. Мына эми, тишиңе таш тийди* («Ала-Тоо»).

ТИШИНИН КИРИН СОРУУ Абдан ачка болуу, кезерүү. *Тишибиздин кирин соруп, ачка иштейбиз* (Абдукаримов).

ТИШКЕ ИЛИНЕР ЭЧ НЕРСЕ ЖОК Ичипжегидей, ооз тийгидей эч нерсе жок. *Үйүндө тишке илинер эч нерсе жок экен* («Чалкан»).

ТИШКЕ ТЫГЫН ДА БОЛБОО Аз, тырмактай эле кичине, болор-болбос.

ТИШТЕ 1. Тишке салып кысуу, кыса кармоо, көтөрүү. *Ит сөөк тиштеп бараткан эле* (Шүкүрбеков). *Кырк кулактуу казанды, Көтөрүп тиштеп алыптыр* («Эр Төштүк»). *Кыйын-кезең жылдарда балдарыңды, Сен апа, итче тиштеп бакпадыңбы* (Байгазиев). 2. Тиши менен кертүү, бөлүү, үзүү. *Чаргын боорсоктун тең жартысын бөлө тиштеп алды* (Сыдыкбеков). *Аттары асман тиктеген, Арпасын жара тиштеген* (Тоголок Молдо). 3. Тиши менен айбат кылуу, кол салуу же коргонуу аракетин жасоо. *Ат тиштеп алды. Ит тиштеди. Карышкыр тиштеди.* 4. Тиш салып кармоо, басып калуу, өлтүрүү. *Өрдөк тиштей турган машке. Сак сагызган түлкүнүн башына барды, Шак эттире түлкү акең тиштеп алды* (Шүкүрбеков). 5. Тишке салып кысуу аркылуу териден тигилген кийимдин тигишин жаткыруу. *Тондун тигишин тиштеп жаткыруу.*

ТИШТЕЛ тиште этишинин туюк мамилеси.

ТИШТЕМ Тамак-аштын бир тиштеп оозго салынган бөлүгү, ушундай бөлүккө туура келген ченем. *Бир тиштем нан. Бир тиштем эт.*

ТИШТЕН 1. Тиштерин бек бири-бирине бекем такап кысуу, үстүңкү тиштери менен астыңкы эрдин кыса тиштөө. *Эрдин кесе тиштенип, Чымындай жанга күч келип* («Курманбек»). 2. *өт.* Ачуусун тыйып кармануу, чыдоо. *Алчактаган «досуңа» тиштенип араң олтурдум* («Асаба»). *Кабагын карыш салып тиштенип, эрди улам-дан-улам мурчуя берди* (Байтемиров).

ТИШТЕНҮҮ тиштен этишинин кыймыл атоочу.

ТИШТЕТ тиште этишинин аркылуу мамилеси.

ТИШТЕШ Бирин-бири тиштөө, биринбири тиштеп алышуу, чайнашуу, кармашуу (мис. айгырлар). *Жолборс да болсо тиштешип ойнор чагы болгондо* («Манас»).

ТИШТЕШҮҮ тиштеш этишинин аркылуу мамилеси.

ТИШТИГҮҮ тиштик этишинин кыймыл атоочу.

ТИШТИК Астыңкы жана үстүңкү тиштерин бири-бирине бекем кыса тийиштирген абалда оозун ача албай калуу, карышып калуу. *Үн чыгарбай тиштигип калды – деп Жүдөмүш сакалын тырмады* (Убукеев).

ТИШТӨӨ тиште этишинин кыймыл атоочу.

ТИШТЭЭК 1. Алгыр, куткарбаган (тайганга же ууга жараган башка иттерге карата). *Бүркүтүң алгыр жаш түлөк, Тайганың тиштээк жез билек* (Токтогул). 2. Тиштеп алма, тиштегич. *Тиштээк жылкы. Тиштээк бала.*

ТКАНЬ 1. Токулган кездеме. 2. *биол.* Өз ара байланышта болгон жана организмде бирдей функцияны аткарган бир өңчөй, бир түрдүү клеткалардын тобу.

ТОБОКЕЛ Мейли, эмне болсо да көрөлү деген мааниде колдонулат. *Эмнеси болсо да тобокел* («Ала-Тоо»). *Тобокел ишке кайгы жок* (макал). *Көзү түшсө бир ишке, Топтонушуп келишет, Тобокел деп киришке* (Токтогул).

ТОБОКЕЛЧИ Эмне болсо ошо болсун деп, тобокелге салгандык урдура берме, алдыартын карабай кирип кетме киши.

ТОБОКЕЛЧИЛ тобокелчи менен бирдей. *Тобокелчил эр экен, Топко тийчүү неме экен* (Казыбек).

ТОБОКЕЧ *сүйл.* Таң калгандыкты билдирүүдө колдонулат. *Тобокеч ээй, мындай шумдукту ким көргөн.*

ТОБОРСУ Чала кургоо, толук кургабай, чала-була нымы менен болуу. *Эки күндөн кийин жер тоборсуп, айдоого жарады* (Убукеев). *Жер бети анчалык тоборсуй элек кези* (Сыдыкбеков).

ТОБОРСУТ тоборсу этишинин аркылуу мамилеси.

ТОБОРСУУ тоборсу этишинин кыймыл атоочу.

ТОБУРЧАК I Сырты кабырчык менен капталган, сүйрүсүнөн келген карагайдын уругу. *Эң жоош деген Сатай да туура үч ирет этегин тобурчак менен толтурду* (Сыдыкбеков).

ТОБУРЧАК II Келишимдүү, денеси чоң, чың ат, күчтүү, жоокерчиликте минилген

чыдамдуу ат. *Атыўдын мойну бир кучак, Аркак сындуу тобурчак* («Манас» С.О.). *Тобурчак ат токунуп, Тоо аш, бел аш чамына* («Эл адабияты»). *Мара бир аз узагыраак болгондо, көк тобурчак басып кетмек* (Каимов). *Тобурчак минип артынан, Куусаў келбейт балалык* (Токтогул). *Тобурчак аттын дулдулу, Топ жыйындын булбулу* (Жеўижок).

ТОБУЯ Ширеси, кайнатылган маўызы чыкка пайдаланылуучу дары єсімдік.

ТОВАР 1. Алмаштыруу же соода-сатык жіргізії ічін єндірілгєн эмгек єндірімі. *Товар єндірії. Товар жіктєліїчї веагондор.* 2. Сатыкка тїшкєн буюму. *Дікєнгє жаўы товарлар кєбірєєк тїшчї болду* («Ала-Тоо»). *Базар товарлары.*

ТОВАРДЫК 1. Товар болуп эсептелген, сатууга арналган. *Чїй областы товардык эгин єндірії боюнча єлкєдє алдыўкы орунга чыкиы* («Кыргыз Туусу»). 2. Товар ташууга, жік ташууга арналган. *Товардык поезд.*

ТОВАРТААНУУ Соода предмети болуп эсептеліїчї товар жєніндєгї жана аны жігіртії касиети, тїрлєрї, керектєєдєгї мааниси жєніндєгї билимдин жалпы жыйындысы.

ТОВАРТААНУУЧУ Товартаануу боюнча адис.

ТОГО Экинчи бир нерсенин эсебине чегерії, ошого туура келет, теўдешет деп эсептєє. – *Кечээ, мурдагы кїні аз алып келгениўе карабастан, кєп акча бергемин. Бїгїн алып келгендериўди ошого тогоймун* (Жантєшев).

ТОГОЛ ***того*** этишинин туюк мамилеси.

ТОГОЛО ***тоголон*** менен бирдей.

ТОГОЛОК 1. Шар формасында болгон, шарга окшогон. *Топтой болгон тоголок таш. Тоголок кызыл даны бар, Токчулук буудай жана бар* (Тоголок Молдо). 2. Жапалдаш келген чарчы бойлуу, бою жапыз келген борсогой, болук, чарчы бойлуу семиз. *Кара тоголок бала зымырап жігіргєн бойдон кой жайытына жігірді* (Жантєшев). 3. Чай, кант, картошка сыяктуу бир катар нерселердин айрым даанасы, кесеги. *Салык бир килограмм кант, балдарына момпосуй жана 2-3 тоголок чай алды* (Каимов). 4. *сїйл.* Миў сом. *Бир тоголок акча алып келиптир.*

ТОГОЛОК АРЫЗ Жазган кишисинин ким экендиги, аты-жєні кєрсєтїлбєгєн арыз же кат. *Мындай тоголок арызды ким жазды* (Жантєшев). *Сенин їстїўєн тоголок арыз тїшті, – деп кїліп койду* («Чалкан»). ***В.: Тоголок кат.*** *Жарбаўга ушак, тардык, тоголок кат, Эчактан болду бекен ичкен ашы* (Токомбаев).

ТОГОЛОК ЖЕТИМ Атасы да, энеси да жок, эч кимиси жок. *Кишилердин айтышына караганда, Данияр кичинесинде тоголок жетим калат* (Айтматов). *Єзїў тоголок жетимсиў. Сен минтип жїріп, кантип адам болосуў? – деп Бурмаке мени жемеледи* (Элебаев). ***В.: Томолой жетим.*** *Жаштайыман томолой жетим калдым* («Ала Тоо»).

ТОГОЛОКТО Тоголок формага келтирії.

ТОГОЛОКТОО ***тоголокто*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОГОЛОКТОШ Биригишип, топтошуп калган абалга келії. *Тоголоктошуп калган ун.*

ТОГОЛОКТОШТУР ***тоголоктош*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОГОЛОКТОШУУ ***тоголоктош*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОГОЛОН Бир нерсенин їстї менен єз огунда айлана жылуу (шар формасындагы нерселер жєнїндє), тегеренип, ала салып кулап же кємєлєнїп кетії. *Волейболдун тобу алдыбызга тоголонуп келсе болобу* («Ала-Тоо»). *Челек тоголонуп кетип, ачкыл Токтогулдун тизесине жаба тєгїлді* (Токомбаев). *Аты менен ошондо, Тоголонуп калды эле* («Эр Тєштїк»).

ТОГОЛОНУУ ***тоголон*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОГОЛОТ 1. Тоголонуп кеткидей кыймылга келтирії, кулатып, ала салдырып, кємєлєтїп жиберії. *Мээрин тєгїп кїн эритсе ак карды, Тоголотуп єзєндєгї таштарды* (Маликов). *Тоголотуп топ тептик, Топ качса да биз жеттик* (Їмєталиев). *Тоголотуп далайын, Топуракты жалатты* (Бєкєнбаев). 2. *єт.* Кулатуу, жыгуу, жок кылуу, ойрондоо, талкалоо. *Ордунан тоголотуп жиберишпесин деп чоўдордун ичи-койнуна кирип жїрєт* («Чалкан»).

ТОГОЛОТУУ ***тоголот*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОГОЛОТУШ ***тоголот*** этишинин кош мамилеси.

ТОГОЛУУ Тогоосу бар, тогоо тагылган. *Отуз тоголуу чынжыр.*

ТОГОМ *диал.* Тоом.

ТОГОНОК Кєўїл сооротордук, кєўїл жубатарлык желєк, нагыз єзї болбосо да ордун басарлык, ыраазы болорлук каниет. *Єйдє чыксак тогонок, Єбєк Тєштїк келди деп* («Эр Тєштїк»). *Эч болбосо эки айда бир кєрїнїп койсоўор эле, мага чоў тогонок* (Токомбаев).

ТОГОНЧОР Жээн небере.

ТОГОО I Шакек тїріндєгї темир алкак, теўєлїк, чагарак. *Кычан тогоо, илгич єўдїї майда буюмдарды жасай коёт* (Бейшеналиев). *Яровойдун сары кайыш курунун жылдыз порумунда жасалган сары тогоосу жаркырап турат* (Байтемиров).

ТОГОО II ***того*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОГООЛ 1. Жакындашкан, кездешкен абал, планеталардын бири бирине жакын-

дап, маўдай-тескей болуп турган кези. *Оў чекеден кїн чыгып, Сол чекеден ай чыгып, Тогоол болуп бул экєє, Белги болуп алыптыр* («Семетей»). 2. Їркєр менен Айдын маўдай-тескей келип, бири-биринен ыраак турган мезгили (Їркєр боюнча убакытты, мезгилди билїїдєгї байыркы эсеп). 3. *єт.* Сейрек жолугушуу, бетме-бет келїї. *Султанбек мырза мындай тогоолду кїткєн эмес.*

ТОГООН Тосмо, бєгєт, буума. *Эми, даргаттардын жалаасы жеўил дечи, жан алакеттен тайдырган жанагы суу башындагы чоў тогоон* (Даникеев).

ТОГОР Кандайдыр бир карыздын ордуна бир нерсени эсептеп чыгарып коюу, чегерїї. *Достай жоголгон атына тогоруп, Малтабардын эки жылдык акысын бербейт* (Жантєшев).

ТОГОРУУ ***тогор*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОГОРУШ Бири-бирине тогоштуруп эсептешїї, єз ара чегеришип эсептешїї, тогоштуруу.

ТОГОТ ***тоот*** менен бирдей.

ТОГОТМЕК *диал.* Тоотмек.

ТОГОШ 1. Беттешїї, кездешїї, тоорушуу, кармашуу, кагышуу. *Кече сары єзєн Чїйдїн башында, Бир тогоштум Коўурбай* («Манас»). *Томсоруп кайта келгиче, Тогошпой їйдє тим жатпай* («Эр Табылды»). 2. Тогоол абалына келїї.

ТОГОШТУР ***тогош*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОГОШУУ 1. Жакындашуу, бирге болуу, моюн алышуу. 2. ***тогош*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОГУЗ 1. 9 саны, эсеби. *Айыл чарба адистерине арналган бєлмєнїн эшиги кїндєгїдєй эле саат тогузда ачылды* (Убукеев). *Тогуз жашар бул бала, Кимдин уулу болду экен?* (Токтогул), *Жыландарын карасаў, Тогуз кулач аркандай* («Манас»). 2. *тар.* Калыўга, байгеге же айыпка берилїїчї тогуз мал. *Аягында кудалардын жааты жеўилип, їч тогуз, бир кул берип жарашты – деп жалган айтып жибердим* (Токомбаев). *Токтогул деп кекетсеў, Тогуз айып аларсыў* (Токтогул).

ТОГУЗ БАШ Чєптїн бир тїрї. *Саамга тыным жасап, анын жанындагы тогуз баштын бир талын кырт їзїп, эрин, таноосуна тийгизе искеген болду* (Даникеев).

ТОГУЗ ЖОЛДУН ТООМУ Кєп жолдун тийишкен, тогошкон, кошулган жери. *Караганда шаары тогуз жолдун тоому. Балыкчы шаары тогуз жолдун тоому. Жаки сени... Ошко дейре кыдыртып, кымгуут, тогуз жолдун тоому соода, базар кызыгына батырат элем сени* (Бейшеналиев).

ТОГУЗ КАТ *же* ***ТОГУЗ КАРЫН*** *анат.* Жумуру келип, бири-бирине кабатталып кат-кат болуп турган жука тилкелїї кабаттары бар тамак сиўирїїчї органы. *Соёрун сойдук, тогуз катын ким артат?* (лакап).

ТОГУЗ КОРГОЛ Тактанын эки жак бетинде тогуздан уясы бар, ар бир уяга тогуздан кумалак (таш) салынып, эки киши ойной турган улуттук оюн. *Тогуз коргол ойносоў, тактап ойно, Алды-артыўды сактап ойно* (Жантєшев).

ТОГУЗ КУМАЛАК ***тогуз коргоол*** менен бирдей (*к.* ***коргол I***). *Он чакты малчылар тогуз кумалак ойноп жатышат.*

ТОГУЗ МАЛ Сыйлыкка, айыпка, калыўга, байгеге ж.б. берилїїчї малдын бирдик эсеби (Бир тогуздан тартып эки тогуз, їч тогуз ж.б. болуп жогорулай берет). Тогуз малдын бир нече тїрї бар: 1. Ар бир малдын тїрїнєн кошуп, жалпы санын тогузга жеткирїї. 2. Бир эле малдан тогузду берїї. 3. Белгилїї (кїлїк ат, чоў жорго ж.б.) бир мал, же кара малдын бири (тєє, бээ) баштаган тогуз мал берїї. Тогуздап мал салуунун, берїїнїн жогорку токтогон чеги тогуз. Андан ашканда малдын саны жєн эле аталат (жїз жылкы, беш жїз кой ж.б.). *Бээ баштаган беш тогуз, Тєє баштаган тєрт тогуз.* («Манас» С.К.).

ТОГУЗ ТОЛГОНУУ Абдан катуу ойлонуу, тынчы кетїї, кєўїлї бир жерде болбоо. *Оросул тогуз толгонуп ойго чєктї... Карыяны аяды* (Осмоналиев). ***В.: Токсон толгонуу.*** *Алым бул тїнї токсон толгонуп, кирпик какпай чыкты* («Ала-Тоо»). *Жаш келин токсон толгонуп чыдабай баратат* (Сыдыкбеков).

ТОГУЗ ТОЛГОО БИР КЕЛЇЇ Толгон кыйынчылык, бир канча кысталыш иш, ар кандай кырдаал чогуу келїї, бир мезгилде болуу. *Тогуз толгоо бир келгенин карачы, – деп апам кїйпєлєктєп, кейий баштады* («Ала-Тоо»). *Ансыз да тогуз толгоо бир келип жатат* (Сасыкбаев).

ТОГУЗ ТЄБЄ Тоголок келген кызгылтым баш алып гїлдєєчї чєп єсїмдїгї. *Тогуз тєбє, мекери, Толук чєптї ашаттым* (Тоголок Молдо)

ТОГУЗАК *этн.* Баласы токтобогон ата-энелер жаўы тууган баласын бирєєлєргє берип, аны кайта тогуз тїрдїї ар нерсеге сатып алуу ырым-жырымы (мындай ырым-жырымдан єткєн балага адат катарында Сатыбалды же Тогузак деген ат коюлган).

ТОГУЗДУН АЙЫ Кыргыздын элдик календары боюнча октябрь айы.

ТОГУЗУНЧУ Тогуздун иреттик саны.

ТОГУМ Жыгач дєўгєлєктїн сырткы алкагы.

ТОЗ I Кузгундап, муздан ашып кеткен суу.

ТОЗ II 1. Тозоўго айлануу, тоскок болуп майдаланып учуу, бїлїнїї. *Топурак учуп, тоз кїйїп* («Семетей» С.К.). 2. Тарап,

тентиреп кетїї, качып-бозуп кетїї. 3. Эскирїї, абдан эскирип жыртыла баштаган, сїзїлїп калган абалга жетїї.

ТОЗ ТОПОЛОЎ Кымгуут, чакчелекей, баш аламан, чаў-тополоў тїшкєн абал. *Тоз-тополоў тїшїї. Тоз-тополоў салуу.*

ТОЗДО Кузгундап жайноо, муздун їстїн каптап агуу, ташуу (суу жєнїндє). *Каныбек тоздогон музду чеберлей басты* (Жантєшев).

ТОЗДУР ***тоз*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЗОК 1. *дин.* Єлгєн адамдардын, кїнєєлїїлєрїнїн жаны тїбєлїк кыйноого алынуучу жай. *«Тозоктун жолу тар» – деди* («Манас» С.О.). *Бейиш, тозок санаа менен ойлошкон, Арбап, арбап, жемиш таап тойлошкон* (Бєкєнбаев). *Жаны о дїйнє жалын тозокто кїйсїн* (Калмырза). 2. *єт.* Кыйноо, азап, кыйынчылык. *Ноктодон башын куткарды, Тозокто жаткан элимди* (Токтогул). *Туздарымды урасыў, Сен тозокко тїшїп турасыў* (Калмырза). *Сегиз саат кыймылдабай тактайда олтуруу тозок экен* (Бейшеналиев).

ТОЗОКТУУ Кыйын, оор, азаптуу. *Тозоктуу оор кїн кетер, Теўдик бир кїн жарк этер* (Барпы).

ТОЗОКУ Бузаакы, кыянатчы, кежир, кыйды. *Тозоку болчу жан экен* («Манас» С.О.). *Тобурчак изин чалдырар, Тозоку кедей арам куу, Таздуруп кармап алдырар* («Кедейкан»).

ТОЗОЎ Абада кєтєрїлгєн майда чаў, єтє майда кыпын. *Кулак-мурундарынын кычыгынан кєє тозоўу кетпеген кишилердин бетинин жартысы гана кєрїнєт* (Сасыкбаев). *Карагандар таў болду, Кара тозоў чаў болду* («Манас»).

ТОЗООН *диал.* Аркан тосмой.

ТОЗОТ ***тосот*** менен бирдей. *Топтошуп чыгып аралаш, Тозоттуу жерден чубашкан* (Казыбек).

ТОЗУЛ ***тоз II*** этишинин туюк мамилеси.

ТОЗУУ ***тоз II*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОЙ I Бала тєрєлгєндє, кыз бергенде, келин алганда ж.б. эл чакырылып, ар кандай оюн-тамаша болуп тамак берилїїчї салтанат, кандайдыр бир салтанаттуу кїнгє карата болгон майрам. *Тойго союп кырылып* («Манас» С.К.). *Торконун кєркї уз болот, Тойдун кєркї сєз болот* (Калмырза). *Эртеси Шопок бир кой союп Дїйшєнкулдун бешик тоюн берди* (Бєкєнбаев). *Тойго эмне союлат, келинчегим не киет, аны єзїм билем* (Сыдыкбеков).

ТОЙ II 1. Тамактанып, азыктанып ачкалыгын басуу, кардын тойгузуу, канааттанганча тамактануу, жеп-ичїї. *Курсагы тойгон соў, Ок жетпесин ээрчитип, Динар далайга гїл терди* (Сыдыкбеков). *Эненин колунан кыз тойбойт, эрдин колунан куш тойбойт* (макал). 2. Бир нерседен же бирєєдєн жадоо, аша кечїї. *Сенден тойдум.*

ТОЙ БАШТАР Їйлєнїї їлпєтїндє эў алгач ырдалган ыры. *Бїгїн тоюў тїшїптїр, Таласка таруу бышыптыр.*

ТОЙ ЫРЛАРЫ *адаб.* Элдик салтка байланыштуу тойдо жеке адам тарабынан же жалпы ырдалуучу єзїнчє обону, аткаруу тартиби бар ырлар.

ТОЙАНА *диал.* Тойго алып келинген же той ээлери тарабынан берилчї белек. *Тойанасын бердирип Казыга нике кыйдырып* («Эл адабияты»).

ТОЙБОС Эч тойбогон, жутунган.

ТОЙГУЗ ***той*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЙДУР ***тойгуз*** менен бирдей.

ТОЙЛО Тойдо болуу, той салтанатына катышуу, бир тойдон экинчи тойго барып кыдырып жїрїї. *Тойду бирге тойлогон, Ойду бирге ойлогон* (Їмєталиев). *Биз, бїгїндє шаўдуу тыптынч єлкєнїн Тууган кїнїн шаттуу тойлоп жатабыз* (Токомбаев).

ТОЙЛОО ***тойло*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОЙЛОТ ***тойло*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЙЛОШ ***тойло*** этишинин кош мамилеси.

ТОЙПОЎ: тойпоў-тойпоў этїї Кичинекей, толугураак кєрїнїштє мотураўдаган кыймыл-аракетте болуу.

ТОЙПОЎДО Кубанычтуу, кєўїлдїї тїрдє тойпоў-тойпоў этїї. *Былдырашып тойпоўдоп, Їйдєн чыкты балдары.* (Токомбаев).

ТОЙПОЎДОО ***тойпоўдо*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОЙПОЎДОТ ***тойпоўдо*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЙТОЙ 1. Бир аз майрыйган кыска кєрїнїштє болуу. *Тойтойгон бут.* 2. Кеби кетип бир аз кыйраюу. *Тойтойгон єтїк.*

ТОЙТОЙТ ***тойтой*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЙТОКТО ***тойтоўдо*** менен бирдей.

ТОЙТОЎДО Тойтойгон кебетеде, кыймыл-аракетте болуу, тултуктап жактырбаган мїнєз кєрсєтїї.

ТОЙТОЎДОО ***тойтоўдо*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОЙТОЎДОТ ***тойтоўдо*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЙУН Оттук їчїн пайдаланыла турган таштын кїрєў, тунук тїрї.

ТОЙЧУК *диал.* Тар чєйрєдє єткєрїлїїчї кичинекей той, чакан салтанат. *Эне-ата Эрланга тойчук єткєрїштї.*

ТОК I 1. Тойгон, єзїнїн ачкалык сезимин толук канагаттандырган, ачка эмес. *Ач кайгысын ток билбейт* (макал). *Бїгїн кардыў ач болсо, Балам, эртеў кайта ток болот* (Токтогул). 2.Оокаты мол, ооккаттуу,

турмушу жакшы, кєўїлї куунак. *Ырлар жаздым, кээде сызып, кээде оўдоп, Бала єстїргєн жаш атадай кєўїлїм ток* (Осмонов).

ТОК II Чымкый, кочкул. *Ток кызыл. Ток жашыл.*

ТОК III: ток этїї же ток-ток этїї Кандайдыр бир катуу нерсе менен кєбїнчє жыгачка ургандагыдай дабыш чыгуу.

ТОК IV Электр зарядынын кыймылы, агымы, электр энергиясы.

ТОК КАЗАН Аш-тамагы кеўири, тасторкону дайыма жайылуу деген мааниде. *Атабабасынан бери ток казан, єз убагында эл бийлегендердин тукуму* (Каимов).

ТОК ЭТЕР ЖЕРИ Кыскасы, негизгиси, маўызы, жыйынтыгы. *Бурулча сєзїнїн аяк жагында иштин ток этер жерине єттї* (Байтемиров). *Окуянын ток этер жеринен баштайлы* («Чалкан»). *Сапар сєздїн ток этер жерин айтып, апасынын бетине тике карады* (Сасыкбаев).

ТОКАРДЫК Металлды, жыгачты ж.б. материалдарды кыруу, жонуу жана курчутуу аркылуу механикалык тїрдє иштетїїгє таандык. *Михаил жетекчилик кылган слесарлар бригадасы токардык станокторду жасап жатат* (Сасыкбаев).

ТОКАРЬ Металлды, жыгачты ж.б. сїрїп жонуу, курчутуу сыяктуу жолдор менен иштєєчї адис.

ТОКМААРЕК Ток пейил, ач кєз эмес. *Кандай сїйкїм, кандай эрке, токмаарек, Їйїўдєгї аксак, таргыл мышыгыў* (Токомбаев).

ТОКМОК 1. Казык кагуу, бир нерсени катуу уруу ж.б. їчїн ылайыкталган жыгач балка, баш жагы уруюп же жоон болуп кеткен кабелтеў союл жыгач. *Акмандын колунда чоў токмогу бар* (Сыдыкбеков). *Токмогу кїчтїї болсо кийиз казык жерге кирет* (макал). 2. Оюн-тамашада чабуу, уруу їчїн колдонулуучу эшилген жоолук. *Боз уландар колуна токмок тие сала жаактарын жанышат* (Сыдыкбеков). 3. *єт.* Бирєєдєн же бир нерседен жеген таяк, келтек. *Тоютум канбай ал кезде, Токмок жедим кєп элден* («Кедейкан»).

ТОКМОКТО 1. Сабоо, уруу. *Кєпчїлїк Болот миў башыны токмоктоп жатып калды* (Абдукаримов). 2. Эгиндин данын, кызылын ажыратып алыш їчїн союл, токмок менен чапкылап уруу. *Токмоктогон буудайды сапырып жаткан энесинин жанына Гїлайым жетип барды* (Абдукаримов).

ТОКМОКТОО ***токмокто*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОКМОКТОТ ***токмокто*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОКМОКТОШ ***токмокто*** этишинин кош мамилеси.

ТОКОЙ 1. Бак-дарак кєп жана калыў чыккан чоў аянт. *Арсланбап асыл жер экен, Ар тїрдїї жыгач кени бар, Караўгы токой чер экен* (Тоголок Молдо). *Єзєндїн боюндагы калыў токой кыймылсыз телмиришет* (Каимов). *Жалгыз дарак токой болбойт* (макал). 2. Суулардын, дарыялардын, кєлдєрдїн жээгиндеги жана саздуу жерлердеги камыш аралаш чыккан калыў бадал, бадал єсїмдїктєр жыш єскєн жер.

ТОКОЙЛО Токой аралап жїрїї, токойдо жїрїї.

ТОКОЙЛУУ Токою бар, токою кєп. *Чоў Талас токойлуу келет* (Каимов). *Токойлуу жер аўсыз болбос* (макал).

ТОКОЙЧУ Токой кароолчусу, токой кайтаруучу. – *Мына бу кичине суу бир тегирмен, Бул жерде токойчунун їйї турат* (Їмєталиев).

ТОКОЙЧУЛУК Токой чарбачылыгы.

ТОКОЛ 1. Мїйїз єспєгєн мал (мис., токол эчки, токол уй). 2. Кєп аялдуу кишинин 1-аялынан (байбичеден) кийинки аялдары. *Ормон єз токолун атка сїйрєтїп єлтїрдї* (Шїкїрбеков). *Токолдон жалгыз Мендирман* («Мендирман»). 3. Барпайган, шоодураган бутак шактуу эмес, дїмїрєйгєн тукулураак. *Бирине бири атаандашкансып токол чыккан эки байтерек бар* (Сыдыкбеков). 4. *єт.* Коргоочусу, таянычы жок киши. *Туймуйган гана токол мен элем* («Семетей» С.К.).

ТОКОЛ БУУДАЙ Кылканы жок, кылкансыз буудай. *Бїт жер жїзї жалаў гана жайкалган ак токол буудайлардан жаралгандай алардын чегине кєздїн курчу жетпейт* (Абдумомунов).

ТОКОЛ ТАМ Чатыры жок, тєбєсї жалпак жабылган їй. *Єз убагында токол тамдар да заўгыраган ак сарайдай болсо керек.*

ТОКОЛ ЭЛЕЧЕК Тєбєсї жыгылбай чалып оролгон кичинекей элечек.

ТОКОЛДУК Токол аялдын абалы. *Дєў мурун Жийдегїлдї токолдукка аламын жеп максатына жетпей калган* (Сасыкбаев). *Кар эритип, муз чапкан, Токолдук жок жаштардан* (Тоголок Молдо).

ТОКОЛДУУ Токол алган, токолу бар, токол кїткєн.

ТОКОНААЛАТ 1. Жамандык, кастык, маскаралык, кесепети тие турган. *Єз напсиме тартпаймын, Єз напсиме тарптпаймын, Тоодой токонаалатты, Єз мойнума артпаймын* («Манас»). *Элге «Аўги» дедирип, Баарыбыздын моюнга Токонаалат илинди* («Эр Тєштїк»).

ТОКООРУ *сейр.* Тынчуу, басаўчалап калуу, жаны жай алып калуу (кєбїнчє оору жєнїндє).

ТОКООРУТ ***токоору*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОКОЧ БЕТ Тоголугунан, тегерегинен келген бет.

ТОКОЧ Колдо жасалган нан. *Көмкөрмө токоч. Май токоч. Жапкан токоч. Токоч бергилечи, кардым ачты* (Жакиев).

ТОКОЧ БОЛУП КАЛУУ 1. Абдан былчыйып калуу, былчыранып, жалпайып калуу. 2. Былчылдата тепкилеген тепкиге калуу, катуу ийленип таяк жеп калуу. *Аман-эсенинде коё бер, болбосо токоч болуп каласыў, – деп Бекжан анын колун кармады* (Абдукаримов).

ТОКСИКОЗ Канга гармондор көбірөөк келіінін кесепетинен организм уукканда пайда болгон белгилер.

ТОКСИКОЛОГ Токсикология боюнча адис.

ТОКСИКОЛОГИЯ Уулуу заттардын касиетин жана алардын организмге болгон таасирин ійрөтіічі илим.

ТОКСИКОЛОГИЯЛЫК токсикология дегенге таандык.

ТОКСИН *биол.* Айрым микроорганизмдердин, о.э. кээ бир жаныбарлардан жана өсімдіктөрдөн чыгуучу уулуу зат.

ТОКСОН 1. 90 саны, эсеби. *Токсондогу тоолук чалдар өкінөт: «Жаш чагымда келсечи, – деп бул заман»* (Токомбаев). *Турдакун Усубалиевдин токсон жылдык маарекеси республиканын бардык аймактарында белгиленди.* 2. Элдик календарь боюнча: кыш айлары (декабрь, январь, февраль). *Токсондун толуп турган убагы эле да* (Даникеев). *Эми кайрадан токсондун мойну кыскарып, элдин баары жаз жөніндө кеп кыла баштаган кез* (Акматов). *Токсон тішті. Токсон кічіндө. Токсон чыкты.* 3. Тіркін-тіркін, ар башка, ар тірдіі, абдан көп. *Токсон кайрып ышкырган, Тоонун эркин улары* (Бөкөнбаев).

ТОКСОН ТОГУЗ Тіркін-тіркін, ар тірдіі, абдан көп. *Токсон тогуз даамдын башы коюлган стол. Токсон тогуз кайталоо.*

ТОКСОНУНЧУ Токсондун иреттик саны.

ТОКТО 1. Кыймыл-аракетти, алга жылууну ізіі, жірбөй калуу, ордунан козголбоо, жылбоо, ишти жіргізбөй, улантпай коюу. *Кай бир танк буту ізіліп турду токтоп* (Імөталиев). *Эмгек токтой калганга теребел да жымжырт* (Сыдыкбеков). *Сөздөр токтоп жымжырттык кайра өкім сірді* (Жантөшев). 2. Бир жерге убактылуу байыр алып туруу, тінөө, конуу. *Дон тукумдуу субайлары бир башка, Байыр кылып жашыл бетке токтогон* (Осмонкул). *Асанбай бул колхозго келгенде, көбінчө Андрейдикине токточу* (Байтемиров). 3. Бир жерге токтолуу, чогулуп туруп калуу, орунтуктап калуу. *Кум токтогон дайрадай, Көйкөлөсіў өзгөчөм* (Барпы). *Аска, зоодо ак кар мөўгі токтогон, Арасында эчки-теке топтогон* (Калык). 4. Өліп калбоо. 5. Боозуу (малга карата).

ТОКТОЛ токто этишинин туюк мамилеси. *Токмоктун келдим шаарына, Токтолуп жердин баарына* (Казыбек).

ТОКТОМ Көпчілік кабыл алган чечим же өкмөттін, чогулуш, жыйындын чечими.

ТОКТОМДУУ токтоо I менен бирдей.

ТОКТОМДУУЛУК Кандайдыр бир ишке сабырдуулук менен мамиле кылган сапат, сабырдуулук, токтоолук. *Токтомдуулук сапаты. Токтомдуулугун көрсөтті.*

ТОКТОМСУЗ Токтомдуу эмес, кызуу кандуу, туруксузураак, сабырдуу эмес.

ТОКТОН Сабыр кылуу, өзін өзі токтотуп кармоо. *Максатына жеткен Кычан токтонуп турабы* (Бейшеналиев). *Жийдегіл токтоно алчу эмес* (Сасыкбаев). *Көўілім эргип, токтоно албай турам да!* (Жакиев).

ТОКТОНУУ токтон этишинин кыймыл атоочу.

ТОКТОО I Сабырдуу, оор басырыктуу, токтомдуу. *Андрей оор басырыктуу, токтоо бала* (Сасыкбаев). *Нуркасым салмак менен токтоо сійлөйт* (Сыдыкбеков).

ТОКТОО II токто этишинин кыймыл атоочу.

ТОКТООЛУК Оор басырыктуулук, сабырдуулук, токтомдуулук. *Чаргын секретардын алдында токтоолук көрсөтіігө тырышты* (Сыдыкбеков). *Ачуусу келсе да, Ракыя токтоолук кылып унчуккан жок* (Байтемиров). *Боорукердик, адилеттик, токтоолук – Ар жигиттин эр белгиси деп айтпай* (Маматова).

ТОКТООСУЗ Тезинен, ошол замат, кечиктирбестен, дароо. *Ызакулдун чакырыгын уккан Кычан токтоосуз жетип барды* (Бейшеналиев). *Аны токтоосуз тірдө больницага алып жөнөді* (Каимов).

ТОКТООСУН Өзін токтоо адам катарында көрсөтіігө аракет кылуу, өзін токтомдуу, оор басыктуу адам катарында көрсөтіігө тырышуу. *Токтоосунган мінөз көрсөтті.*

ТОКТООСУНУУ токтоосун этишинин кыймыл атоочу.

ТОКТОТ токто этишинин аркылуу мамилеси. *Алааматта акыл-эсти токтотоор Бир айылдан табылбаптыр бир киши* (Маматова).

ТОКТУ Козудан өтіп калган кой. *Бул кыштоого токтулар кыштайт* (Жантөшев).

ТОКТУЧАК Токту болуп калган козу. *Тогуз кабат торкодон токтучагымдын териси артык* (макал).

ТОКТУ СУРАМАЙ Эки жаат болуп отуруп алып ойноочу балдар оюну. *Токту сурамай дегенди биз бала кездерде ойночубуз деди Омор* (Сыдыкбеков).

ТОКУ I Атка, унаага ээр токум салып, бекитип, минііігө даярдоо. *Канчорону чакырып, Ат току деп бакырып* («Манас»).

ТОКУ II Эриш-аркак кылып жиптен кездеме, таар ж.б. материалдарды согуу,

илиништирип мээлей, жоолук ж.б. согуу.

ТОКУЛ току этишинин туюк мамилеси.

ТОКУЛГА Атка токула турган ээр, тердик, желдик ж.б. жалпы жыйындысы. *Аттарыўардын токулгасын жакшылап токудуўарбы?* (Жантєшев). *Алтын ээр токулга Жарашабы тору атка* (фольк.).

ТОКУЛГАЛА току I менен бирдей.

ТОКУЛГАЛУУ Токулгасы бар, токулуу. *Токулгалуу ат.*

ТОКУЛДА Тїрсїлдєє, тїкїлдєє, жыгач менен жыгачты урганда чыккан сыяктуу дабыш чыгуу, такылдоо.

ТОКУЛДАТ токулда этишинин аркылуу мамилеси.

ТОКУЛДОО токулда этишинин кыймыл атоочу.

ТОКУЛУУ Ээр токулган, токулгасы бар. *Токулуу турган атын минип, ат короону кєздєй бет алды* (Убукеев). *Мамыда байланган токулуу эки ат бар* (Баялинов).

ТОКУМ 1. Ээрдин астына токула турган токулга тердик. 2. Бардык токулгасы менен бирге алынгандагы ээр. *Їстїнє токум салбадык, Кунанында кур коюп, Асыйында кармадык* (Бєкємбаев). *Токумун бїт шыпырып, Атын коё берди дейт* («Саринжи-Бєкєй»).

ТОКУМДАЙ Кичинекей, токумдун бетиндей. *Токумдай жерди бекер калтыргысы келбеген Чаргын таштактын дыўына кєз токтоткон* (Сыдыкбеков). *Кїн батышан токумдай кара булут кєтєрїлдї* (Жантєшев).

ТОКУН току этишинин єздїк мамилеси.

ТОКУТ току этишинин аркылуу мамилеси.

ТОКУУ току этишинин кыймыл атоочу.

ТОКУУР: ат токуур 1. *тар.* Кожоюнунун атын токуп, жайгаштырып, ага кызмат кылып жїрїїчї киши. *Ындыбай Калбарактын комузчусу болсо, экинчи жагынан ат токууру да болду* («Ала-Тоо»). 2. *єт.* Атасына жардамчы болуп, ат алып келїї, ат токуу сыяктуу майда-чїйдє иштерине кол кабыш кыла турган бала, жаш єспїрїм.

ТОКУУЧУ Токуй турган станокто иштєєчї жумушчу.

ТОКУУЧУЛУК Токуучунун кесиби.

ТОКУШ току I этишинин кош мамилеси.

ТОКЧОЙ Кичинекей, тыгырчык, болтогой кєрїнїштє болуу. – *Жей кой, токчойгон мээнетиўди алайын* (Таштемиров).

ТОКЧОЙТ токчой этишинин аркылуу мамилеси.

ТОКЧОЎДО Токчойгон кебетеде, кыймыл-аракетте болуу. *Доўкулдак токчоўдоду кулдук уруп, Тобосун токсон ирет айтты туруп* (Токомбаев).

ТОКЧОЎДОО токчоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ТОКЧУЛУК Тамак-аш, азык-тїлїк кенен болгон жетиштїїлїк. *Кыш єкїмї баскан менен кырларды, Элибизде токчулуктун жыргалы* (Осмонов).

ТОЛ Толтура болуу, бир нерсе менен толтурулуу, шыкалуу. *Кампадан артып, ороосу, Балам, толгонун айтсак болбойбу?* (Токтогул). *Куба курут, сары май, Идиштер толуп кєлдєгєн* (Барпы).

ТОЛГО 1. Буроо, кайруу, имерїї. *Жума комузунун кулагын толгой баштады* (Жантєшев). *Кармашкан жоого тїшє элек, Чынжырын толгоп їзє элек* (Турусбеков). 2. Буралта чырмоо, сыртынан буралта чулгап, курчоо. Кїч колдонуп, кандайдыр бир нерселер аркылуу кыйноо. *Чекесине чїкє толгоду, Чылбыр толгоп айттыруу.*

ТОЛГОК толгоо I менен бирдей,

ТОЛГОН толго этишинин єздїк мамилеси. *Долононун учунан, Толгонуп чыккан уюлу* (Жеўижок).

ТОЛГОН ТОКОЙ Кєп, абдан кєп. *Бакендин кєўїлїн кымгуут кылган толгон токой суроолор* (Каимов). *Толгон токой жамак сєздєрїн жаадырып коё берди* (КОС). *Толгон токой каалгага баш багып жїрїп ал кишини да таптык.*

ТОЛГОО I Тєрєт мезгилиндеги ичтин булчуўдары катуу жыйналып мезгил-мезгили менен ооруган абалы. *Тогуз айга толгондо, Толгоо пайда болуптур* («Эр Тєштїк»).

ТОЛГОО II толго этишинин кыймыл атоочу.

ТОЛГОТ 1. ***толго*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. Толгоо кармоо, толгоо келїї. *Киндик кесип, кирди жууп, Толготуп эне тууган жер* (Каралаев).

ТОЛГОТУУ толгот этишинин кыймыл атоочу.

ТОЛЕРАНТТУУЛУК Башка кєз караштарга, кєнїмїш адаттарга, жїрїш-туруштарга сабырдуу мамиле жасагандык, кеў пейилдик, айкєлдїк.

ТОЛКУ 1. Жогору кєтєрїлїї, ашып-ташуу, толкун болуу, толкундоо (мис., суу). *Дарыя ташып, деўиз толкуду* (Жантєшев). 2. *єт.* Кєўїл кєтєрїлїї, эргїї, кєўїл чалкып кубануу, толкундоо. *Тїрїн кєрїп толкудум, Тойгонбай кары баатырды* (Осмонкул). *Ансайын кєўїл чарк уруп, Жаш талант толкуп чыўалды* (Бєкєнбаев). *Толку, ташы, кєтєрїл да, сапырыл! – Ал кербезиў далай ємїр сурады* (Келдибекова).

ТОЛКУН 1. Толкундап, чайпалуудан пайда болгон суунун жалданып єркєчтєнгєн кыймылы. *Кєлдїн бети тармалданып катуу толкун кєтєрїлє тургандай болуп жатты* (Сасыкбаев). *Толкунду жиреп баратат, Тоо кєлдїн сулуу кемеси* (Бєкєнбаев). *Чырак болуп жанган бойдон зор асман, Тогуз кырлуу толкундарга барышты* (Келдибекова). *Толкун улам шарпылдаса*

шыбырап, Айтматовдун каткырыгы угулат (Акматалиев). 2. Физикалык чөйрөдөгү термелүү кыймылы. *Үн толкуну. Кыска толкундагы радио берүүлөр.* 3. *өт.* Эпкин, илеп, күү. *Электр тогу сыяктуу күчтүү толкун жүрөгүмдү аралап өттү* (Сыдыкбеков). *Эмгектин толкунунда кулач керген, Кубанып ким айланбайт биздин элден* (Мидин).

ТОЛКУНДА 1. Суу бети чайпалып, жалжал болуп, өркөчтөнүп термелүү, толкун пайда болуу, толкуу. *Толкундап көбүк чачып жатат азоо, Запкы жеп ачууланган буурага окшоп* (Үмөталиев). 2. *өт.* Көңүл көтөрүлүү, эргүү, көңүл чалкыган абалда болуу. *Толкундап араң отурган Акман ордунан тура калды* (Сыдыкбеков). *Жылдан жылга толкундап Элимдин күчү чыңдалды* (Осмонкул). *Толгонуп толкундаба сезимдерим, Тагдырга башымды ийген кезим менин* (Бегимкулова).

ТОЛКУНДАН толкунда этишинин өздүк мамилеси.

ТОЛКУНДАТ толкунда этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЛКУНДОО толкунда этишинин кыймыл атоочу.

ТОЛКУНДУУ 1. Толкун болуп жаткан, толкундаган, толкун көп болуучу. *Толкундуу деңиз.* 2. Белгилүү өлчөмдөгү физикалык толкуну бар. *Кыска толкундуу радиостанция.* 3. Толкундаган, көңүлү көтөрүңкү, шат көңүлдүү. *Шамбеттин үнүндө ачуу ыза аралашкан толкундуу ыргак бар* (Сыдыкбеков).

ТОЛКУТ толку этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЛМОЧ Эткээл, толук, болтойгон. *Зуура толмоч келген, кеӊ ийиндүү, кара тору келин эле* (Баялинов). *Сүйлөп жаткан толмоч кызыл жигит – зоотехник Базарбек* (Каимов).

ТОЛО Толук, толтура, толгон, бүт. *Толо бою сары алтын. Үй толо эл.*

ТОЛО БОЮ *диал.* Бүткөн бою, бүт бою. *Толо бою ок экен. Толкуну кызыл чок экен* («Эр Табылды»).

ТОЛОРСУГУ КӨТӨРҮЛҮҮ Чоңоюу, өсүп жетилүү, бой жетүү. *Толорсугу көтөрүлгөн сайын айла, амалы артып, жалтанбас кайрат күтөт* (Бейшеналиев). ***В.: Толорсугун көтөрүү.*** *Толорсугун көтөргөндө өзүндөй түпкөрүдөн окуса жетет да* (Бейшеналиев).

ТОЛОРСУГУН КЫРКУУ Талкалоо, кыйратуу, жок кылуу. *Каракчылардын толорсугун кыркууга дагы бир отряд Нарындан аттанып чыккан* (Бейшеналиев).

ТОЛОРСУК Тизенин арт жагындагы, сан эти менен шыйрактын булчуң этин бириктирип турган тарамыштар. *Томпойгон жаш баланын, Толорсугу тешилди* («Эл адабияты»). *Эки өрүм кара чачы толорсугунан өтүп турат* (Жантөшев). *Качырып ийсең кошундан, Топ башы болгон баатырды, Толорсуктан илемин* («Эр Табылды»). *Толорсугун кыркуу.*

ТОЛОРСУКТА Толорсуктан алуу, толорсуктан тиштөө (мис. ит жөнүндө).

ТОЛТО I 1. Кандын артка жүрүшүнө мүмкүндүк бербей турган жүрөктөгү капкакча. *Толголор бекен жаны ачып, толтосунан өөнөйүн* («Эл адабияты»). 2. Бычактын сабы ашталган жерине кийгизилген металл алкак. *Толтосу коло, шайтан тил канжар* (Сасыкбаев). 3. *диал.* Чөбөгө.

ТОЛТОГОЙ Толтойгон, калың, тултугуй. *Толтогой сап. Толтогой бет.*

ТОЛТОЙ Долдойгон калың көрүнүштө болуу. *Бычактын толтойгон сабы. Толтойгон эрин.*

ТОЛТУР Көлөмдүү нерселердин, идиштин, суу бассейндеринин ж.б. ичин толгон, шыкалган абалга жеткирүү, толук кылуу. *Кана, берериң болсо алып кел, Толтуруп капка салып бер* (Шүкүрбеков). *Ошол жарым көңүл менен ырдап да, Толтураармын бул жашоонун кемтигин* (Мамазаирова). *Дүйнөбүздү толтурууга бөксөргөн, Бизге керек Айтматовдун жардамы* (Акматалиев).

ТОЛТУРА Ичи толгон, жык-жыйма, бөксө же аз эмес, толук, көп. *Толтура көмүр жүктөлгөн вагон. Үйдүн ичи толтура эл. Казан толтура суу. Көкүрөгү толтура төш белги.*

ТОЛТУРТ толтур этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЛТУРУЛ толтур этишинин туюк мамилеси.

ТОЛТУРУУ толтур этишинин кыймыл атоочу.

ТОЛТУРУШ толтур этишинин кош мамилеси.

ТОЛУ Толук, толтура, толо абалдагы.

ТОЛУК 1. Эткээл, семиз, толмоч. *Жеңе эти толук киши эмеспи, деми кысыла түштү* (Убукеев). 2. Жетиштүү, кем эмес, кемчил же чала эмес, бөксө же аз эмес, толуп турган, жетилген. *Эмгекчинин толук курал шайманы* (Үсөнбаев). *Күнгө күйгөн беттери Толук бышкан алчадай* (Токомбаев). *Жайдын бир толук кезинде, Адырлуу тоонун бетинде* (Турусбеков). 3. Бүт, бүт бойдон, бүтүндөй. *Планды толук аткаруу. Мүмкүнчүлүктү толук пайдалануу.*

ТОЛУК ЖЫЛ Февраль айы жыйырма тогузунан жаңырган жыл, 366 сутка 4 кө калдыксыз бөлүнгөн жыл (мис. 1952, 56, 60-жылдар).

ТОЛУК КАНДУУ Ар тараптан, абдан мыкты, жеткиликтүү. *Ишти, адамдарды орноштуруудан, жайгаштыруудан, аппараттын толук кандуу иштей башташын камсыз кылуудан баштайбыз* («Кыргыз Туусу»).

ТОЛУК УЙКАШ *адаб.* Ыр саптарындагы уйкаштыкты түзгөн сөздөрдүн уйгусу да, мүчөсү да окшош тыбыштардан турган уйкаштык.

ТОЛУК ЭМЕС УЙКАШТЫК *адаб.* Ырдагы уйкаштык түзгөн сөздөрдүн акыркы муундары (же акыркы үндүүлөрү) гана окшош тыбыштардан түзүлгөн уйкаштык.

ТОЛУКТА Кандайдыр бир кемтикти, бир нерсенин жетишсиз жактарын толтуруу, толук абалга келтирүү, толук болушуна жетишүү. *Кара өгүзгө отунду араң жүктөп толуктап* («Эр Табылды»). *Толуктап камдап албаптыр, Тоюткор жем-чөп дандарын* (Үсөнбаев).

ТОЛУКТАЛ толукта этишинин туюк мамилеси.

ТОЛУКТАТ толукта этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЛУКТАШ толукта этишинин кош мамилеси.

ТОЛУКТОО толукта этишинин кыймыл атоочу.

ТОЛУКТООЧ *грамм.* Сүйлөмдүн курамында туруп, кыймыл-аракет багытталган объектини билгизүүчү айкындооч мүчөнүн бири.

ТОЛУКТУР *сейр.* Толуктоо.

ТОЛУКШУ 1. Толук күчүнө, өйүнө кирген, толгон, тамылжыган абалда болуу. *Толукшуп турган өң кайда, Кылаңгыр тамак татпаса* (Токомбаев). *Толукшуп, толуп турган кезегиңде, Толкундап тоо суусундай шарылдайсың* (Бөкөнбаев). 2. Ыргалып, теңселгендей, менменсине мемиреп термелгендей абалда болуу. *Минген аты жалт берип, үстүндөгү Сапарбай, ээрден кулана баштап, толукшуп турду* (Сыдыкбеков). *Толукшуган берениң, Тору чаар минип ыргалып* («Манас»).

ТОЛУКШУТ толукшут этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЛУКШУУ толукшу этишинин кыймыл атоочу.

ТОЛУМДУУ: көзгө толумдуу Көзгө көрүнүктүү, көңүлгө толорлук, сындуу, келишимдүү. *Көзгө толумдуу, көңүлгө токтомдуу жигит.*

ТОЛУУ тол этишинин кыймыл атоочу.

ТОЛЬ Картон кагазды атайын курамга суу өткөрбөөчү чылап даярдалган, тамдын төбөсүнө жабылуучу же жерге төшөлүүчү материал.

ТОМ 1. Жыйнактын бир бөлүгү, бир китеби. *Төрт томдуу роман.* 2. Өзүнчө китеп. *Өздүк китепкана бир нече жүздөгөн томдон турат.*

ТОМАТ Тамакка салынуучу жана өзүнчө ичиле турган помидордон эзилип алынган суюк татымал. *Томат кошулган сорпо.*

ТОМАЯК Эчтемеси жок кедей, жарды. *Томаяк эрди карып деп, Торго таштап кетпеңер* (Барпы).

ТОМАЯКТЫК Кедейлик, жардылык, колунда эчтемеси жоктук.

ТОМКОР Түбү менен же чоң кесек бойдон омкоруу, томуруу, оодаруу, төңкөрүү, каңтаруу. *Тоо жактан катуу сел жүрүп, Томкоруп ташты баратты* (Бөкөнбаев). *Майдан томкоруп, нан кесип, чай менен мейманымдын алдына коё салдым* (Касымбеков).

ТОМКОРТ томкор этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМКОРУЛ томкор этишинин туюк мамилеси.

ТОМКОРУУ томкор этишинин кыймыл атоочу.

ТОМОГО 1. Алгыр куштардын башына каптап кийгизилүүчү кайыштан жасалган баш кап. *Томогосун ала элек, Тоодакка шилпеп сала элек* («Манас»). *Ак шумкарды алды дейт, Томогосун шыпырып, Таманга кагып калды дейт* («Семетей»). *Аккуланы моюндап, Томогону коюндап* («Манас» С.О.).

ТОМОГОЛО Томого кийгизүү.

ТОМОГОЛУУ Томогосу бар, томого кийгизилген. *Томоголуу бүркүт.*

ТОМОГОЧУ *аңч.* Томого бычып, тиккен адам.

ТОМОГРАММА Томография аркылуу рентгендик сүрөт.

ТОМОГРАФ Томограмма алынуучу аппарат.

ТОМОГРАФИЯ Объекттин кабат болуп турган көлөкөсүн рентгенограмма аркылуу көрсөтүүнү изилдөө, рентгендик ыкма.

ТОМОЛО Тоголонуу. *Кызыл чок ким экенин биле түштү, Томолоп чаткаякка кире түштү* (Турусбеков).

ТОМОЛОЙ: томолой жетим Атасы да, энеси да жок жетим. *Алыкул ар кимдин эшигин сагалап томолой жетим калат* («Ала-Тоо»). *Кереэз үч жашка чыкканда энеси өлүп, томолой жетим калат* (Токтогул).

ТОМОЛОК тоголок менен бирдей.

ТОМОЛОКТО тоголокто менен бирдей.

ТОМОЛОН тоголон менен бирдей.

ТОМОЛОНУП-ЖУМАЛАНЫП Жыгылып-тура, ашып-шашып. *Аттын артынан томолонуп-жумаланып жүгүргөн Мустафа* (Сасыкбаев).

ТОМОО Араң билинүүчү из, билинер-билинбес из, так, белги. *Аттардын изи таштуу жерлерде жоголуп, кумдуу жерде томоосу калып, топурактуу жерде кайра билинип бара жатат* (Жантөшев).

ТОМООЛО Элес-булас билүү, араң-зорго байкоо, көрүү.

ТОМОР I Тамырынан ачык сары түстүү боёк алынуучу өсүмдүк жана ушул өсүмдүктөн алынган боёк.

ТОМОР II: тойбос томор же тойбогон томор Опкок, кулкулдаган томаяк.

ТОМПОГОЙ Томпойгон, томпок. *Томпогой чеке. Томпогой айнек.*

ТОМПОЙ I Мүйүздүү ири малдын чүкөсү. *Үйүрө кармап томпойду, Чийинди басып оўтойлуу, Топтошуп турган чүкөнү, Шыкаалап туруп бир койду* («Манас»). *Томпой менен чүкө атуу.*

ТОМПОЙ II Уркуюп, төмпөйүп чыгып туруу, томпок абалда болуу, дөмпөйүп жаткан абалда, көрүнүштө болуу. *Балам, аркаўдагы томпойгон эмнеў?* (Жантөшев). *Томпоюп чекелери, бет айрылган* (Үмөталиев).

ТОМПОЙТ томпой этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМПОК Төмпөйгөн, томпоюп чыгып турган. *Томпок бет. Оозу томпок. Томпок айнек.*

ТОМПОЎДО Томпойгон көрүнүштө, эбисыны жок кыймыл-аракетте болуу. *Пилдер келет томпоўдоп* («Манас»).

ТОМПОЎДОО томпоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ТОМПОЎДОТ томпоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМПОШТО *диал.* Төмпөштө.

ТОМПУЛДА Доўкулдап, жайсыз кыймыл-аракетте болуу, эпсиз локулдаган жүрүштө желүү, басуу. *Томпулдаган басыгы өзүнө жарашат.*

ТОМПУЛДАТ томпулда этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМСОР Үн катпай сумсайган абалда болуу, түнөрүўкү, муўайган же мисирейген көрүнүштө болуу. *Бектурган тилден калгандай томсорду* (Токомбаев). *Тойго келген балдар тийсе томпойдой эт жеп, тийбесе томсоруп тим кетүүчү* (Сыдыкбеков). *Жайылган малы болбосо, Томсоруп турган жер жаман* («Мендирман»).

ТОМСОРТ томсор этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМСОРУЎКУ Үн катпаган сумсайыўкы, муўайыўкы, суз. *Кишилер томсоруўку, көбүнүн кабак-кашы салыўкы* (Сыдыкбеков).

ТОМСОРУУ томсор этишинин кыймыл атоочу.

ТОМТОЙ *сейр.* Төмпөйүп чыгуу, томпойгон көрүнүштө болуу.

ТОМУГУУ томук этишинин кыймыл атоочу.

ТОМУЙ Дене бир нерсеге катуу тийгенде, урунганда томпоюп шишип чыгуу. *Бирөөнүн тиши сынып, бирөөнүн чекеси томуйган* («Чалкан»). *Чекеси томуюп шишип кеткен* (Байтемиров).

ТОМУЙТ томуй этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМУК I Кашка жилик менен жото жиликтин кошулган жеринин үстүндө, бул жиликтердин булчуўдарын бириктирип турган кичине сөөк. *Чыканактай Агышты, Томукка тартып жиберди* («Манас»).

ТОМУК II Үшүгөнүнөн көгөрүп шишип, сенейип калуу. *Томуккан шадыларын эмне үчүн үйлөп калганын сезбей да калды* (Токомбаев). *Томуккан колу-буту сыздап ооруп, уктай албай чабалактап жатып таў атырды* («Ала-Тоо»).

ТОМУК КАТМАЙ Мелдешкен эки кишинин бири томукту катып, экинчи киши качан жана кайсы жерде сураса да бере койбосо утулуп калуучу шарты бар оюн.

ТОМУК ЭТИ ТОЛУУ Өсүп жетилүү, баралына келүү.

ТОМУКТАЙ Кичинекей. *Алыскы тоо чокуларында томуктай булут көрүнбөйт* («Ала-Тоо»). *Томуктай эт жебесе да тамашасын көрүүгө желденгендер көп болот эмеспи* (Жантөшев).

ТОМУКТУР томук этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМУКТУУ Томугу бар. *Тору ала жорго тай минбей, Томуктуу жилик эт жебей, Жөн эле бердим кызымды* («Эр Төштүк»).

ТОМУР Чоў кесек түрүндө же түбү менен томкоруу. *Карындан май томуруп, ар бир табакка салды* (Байтемиров).

ТОМУРАЙ Томпойгон, дөмпөйгөн кебетеде, дөўкөйгөн токол көрүнүштө болуу. *Ботом, тоо жоголгон урчуктан, Томурайган тумшуктан, оргуп-оргуп чаў чыгат* («Сейтек»).

ТОМУРАЙТ томурай этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМУРАЎДА Болтойгон көрүнүштө, бойтоўдогон тез кыймыл-аракетте болуу. *Үмүттүн келиши томураўдап ойноп жүргөн эки баланы да шаттыкка бөлөдү* (Абдукаримов). *Байлоодо жулунуп турган музоо томураўдаган бойдон барды да, энесинин желинин сүзүп алды* (Убукеев).

ТОМУРАЎДАТ томураўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМУРАЎДОО томураўда этишинин кыймыл атоочу.

ТОМУРООН Акырын, тынч, урушсуз. *Томуроон жатып калалы, Тополоў болбой сактанып* («Эр Табылды»).

ТОМУРООН Урушсуз, талашсыз.

ТОМУРТ томур этишинин аркылуу мамилеси.

ТОМУРУЛ томур этишинин туюк мамилеси.

ТОМУРУУ томур этишинин кыймыл атоочу.

ТОН I 1. Иштелген, өўдөлгөн койдун терисинен жүн жагын ичине келтирип жасалган сырт кийим. *Суукка тоўгон кишиге, Кур териден тон кызык* (Осмонкул). *Үй териси тон болбойт, Урушчаак киши оў болбойт* (макал). 2. Жалпы эле сырткы кийим. *Торко тон менен жайкалып, Байбиче жолго салыптыр* («Манас»). *Камка тонун Каныштын, Башына үмкөй жамынды* («Мендирман»). 3. Баланы азыктандыруу жана зат алмаштыруу үчүн, боюнда бар

аялдын жатынынын ичине жаралуучу орган. *Айша Алымды төрөп, тону түшпөй каза тапты* (Жантөшев).

ТОН II Музыкалык үн.

ТОН БЫЧУУ *к.* ***көлөкөгө тон бычуу.***

ТОН-ТОБУР Кышында же суук түшкөндө кийилүүчү сырт кийимдердин жалпысынан аталышы.

ТОН ТОРУТУУ Кийим-кечесин тоздуруу, жыртуу. *Ат арытып, тон торутуп келген жигит.*

ТОНДУК Тонго, жалпы эле сырт кийимге жарарлык, ага жетерлик, же ошого ылайыктуу. *Тондук тери.*

ТОНДУУ 1. Тону бар, тон кийген. *Алардын ичинде ак тондуу, малакай тебетейлүү кыргыздар да бар* (Баялинов). 2. Жакшынакай кийинген, кийген кийими мыкты. *Аш – аттуунуку, той – тондуунуку* (макал). *Алтын тондуу төрөлөрдү талкалап, Эмгек менен орнотконбуз улуу бак* (Элебаев).

ТОНДУУ УУЛ же ТОНДУУ БАЛА *тар.* 1. Өспүрүм кезинде же жигит курагында келип, башка кишиге уул болгон бала, асыранды, бакма уул. 2. Ошол уруунун толук укуктуу мүчөсү (башка жактан келген эмес).

ТОНЕР Жарык-көчүрмө аппаратта басуунун боёгу.

ТОНИКА *муз.* Тоналдуулуктун, негизги добуштун аталышын тактоочу негизги тон жана үндөштүк. Добуш катарынын добуштары дайыма тартылуучу борбордук баскыч.

ТОНИКАЛЫК ЫР ТҮЗҮЛҮШҮ *адаб. к.* ***басымчыл ыр түзүлүшү.***

ТОННА Метрикалык системада 1000 килограмм оордуктагы салмак. *Биздин колхоздун кой чарбасы өлкөбүзгө ар жылы 128 тонна жүн берет* (Убукеев). *Жылкыбыз канча күч берет, Уйларым тонна сүт берет* (Осмонкул).

ТОННАЛ 1. *деңиз.* Кеменин өз салмагына барабар келген, ал кысып чыгарган суунун тонналык өлчөмү. 2. *техн.* Транспорт каражаттарынын транспортто тонна менен жүк көтөрүүчүлүгү, жүк сыйдыргычтыгы. 3. Кандайдыр бир продукциянын салмагы боюнча чыгарылышы.

ТОННАЛА Тонна бирдиги боюнча эсептөө, тоннасы боюнча санактан өткөрүү. *Тонналап тартып кийирген, Булуттай аппак пахталар* (Осмонкул).

ТОННАЛЫК Тонна бирдиги боюнча жүк көтөрө турган, тонналаган жүк батарлык, же салмагы белгилүү сандагы тонна бирдигине туура келген. *Үч тонналык автомобиль Жүрүп турат оюнда* (Нуркамал).

ТОННЕЛЬ туннель менен бирдей.

ТОНО 1. Бирөөнүн болгон мал мүлкүн талап алуу, чечиндирип, карактап кетүү. *Бечараларды көз көрүнөө тоноп жаткандыктарын адамгерчилик деп эсептейсиңерби?* (Абдукаримов). *Кембагалдын кийимин, Тоноп алды басмачы* (Барпы). 2. Түлөй баштаган төөнүн жүнүн сыйрып алуу.

ТОНОГОН НАРДАЙ Үстүнө үйрүп салар эч нерсеси жок, жылаңач, алдан тайган. *Шордуу Казак адам кейпинен кетип, тоногон нардай болуп сүлдөрү эле калды* (Сыдыкбеков). ***В.: Тоногон тайлактай.*** *Бир баласын аркалап, бир баласын жетелеп, тоногон тайлактай самсаалап, салбырап, Абыл көч артынан илкий берди, илкий берди* («Ала-Тоо»).

ТОНОЛ тоно этишинин туюк мамилеси.

ТОНОО тоно этишинин кыймыл атоочу.

ТОНОТ тоно этишинин аркылуу мамилеси.

ТОНУН ЧЕЧИП АЛМАК БЕЛЕ Эмне болмок эле, эч нерсе болбос, андан бир нерсе өзгөрүлүп кетпес деген мааниде. *Улуу кишиге салам берип чыксак, биздин тонубузду чечип албас* (Укаев).

ТОНУС Органдардын, ткандардын дайыма нормалдуу чыйралып турушу.

ТОҢ I 1. Муздаган, муз болуп калган, суук кармап катуу болуп калган абал. *Буудан ат ташыркабайт тоң болбосо* (Барпы). *Жердин тоңу жибиди* 2. Быша элек, бышып жетиле элек. *Тоң алма.* 3. Ийкемдүү эмес сүйлөшүүгө, мамиле жасоого эптүү эмес. *Тоң киши, Тоң мамиле кылуу.*

ТОҢ II Үшүү, сууктан муз болуп катуу. *Жамынып жатар төшөк жок, Буттарым тоңуп муз болду* (Токтогул). *Сакал-мурутуна муз тоңо түшкөн экен* (Байтемиров). *Ачкалыктан шайы кетип, Ашуудагы тоңгон төөгө жөлөнүп* (Байгазиев).

ТОҢ МОЮН Тил албаган, айтканга көнбөгөн, көңүл коюп иштөөнү каалабаган кежир. *Тоң моюндарын мага айтыңыз* (Жантөшев). – *Кантейин! Ушундай тоң моюн болгонуң жаман* (Каимов). *Ал канчалык аракеттенбесин кожоңдоп тоң моюн* (Бейшеналиев). *Алым ушул болгон соң, Кантип болом тоң моюн* (Токомбаев).

ТОҢБИЙ *диал.* 1. Ызгаардуу, катуу. 2. Одоно, орой. – *Мындай тарт десе... деп, апама тоңбий сүйлөп, жемелеп атам да келди* (Касымбеков).

ТОҢГОК тоңголок менен бирдей.

ТОҢГОЛОК Тоңуп калган абал. *Тоңголокто жолго чыгуу. Тоңголок жол.*

ТОҢГУЗ *диал.* Тоңдуруу.

ТОҢДООСУН Тоңураак, ийкемдүү эмес, сүйлөшүүгө, мамиле кылууга эби жогураак, ийикпеген коошпогон. *Абалы тоңдоосун тарткан башкарма тиш экөөнүн акедей асыла бергенинен уламбы, акыры жибиген* («Ала-Тоо»).

ТОҢДУК Ийкемдүү эместик, бирөө менен байланышып мамиле жасоого анчалык эби жоктук, тоң мамиле. *Чоңдугуман жаңылганым жок, тоңдугуман жаңылдым* («Чалкан»).

ТОЎДУР той этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЎДУРМА 1. Жазында эгин себіі ічін жіргізілгєн кізгі айдоо жана ушундай айдоо айдалган жер. *Тоўдурма айдоо.* 2. Кийинки жылы жазында айдалуучу жерлерге капталып, жайытылып жиберилген кышкы сугат. 3. *диал.* Эртеў мененкиге калтырылган бышкан эт, жылытма. 4. *сейр.* Балмуздак.

ТОЎДУРМАЛА Жазында эгіі ічін жерди кізіндє айдап даярдап коюу, айдоонун тоўдурма жолун колдонуу. *Бар болгону 450 гектар гана жер тоўдурмалап айдалды* («Агым»).

ТОЎДУРМАЛАН тоўдурмала этишинин єздік мамилеси.

ТОЎДУРМАЛОО тоўдурмала этишинин кыймыл атоочу.

ТОЎК-ТОЎК Катуурак же кєўдєйінєн келген жыгачты ичке нерсе менен ургулаганда, токулдатканда чыккан сыяктуу дабышты билдиріідє колдонулат.

ТОЎКОБАШ: тоўкобаш атуу Башынан алыс тоголонуу, оўко-чоўко кетіі, тоўкочук атып жыгылуу. *Арыктан аттайм деп мідіріліп тоўкобаш атып кетти* (Бейшеналиев).

ТОЎКОЙ Башы ылдый келип, кєчігі кєтєрілгєн абалда болуу. *Тоўкойгондо Бакайдын, Томук эти бєлініп* («Манас»).

ТОЎКОЙТ тоўкой этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЎКОЎДО Кєчік жагы кєтєріўкі абалда жылуу, жігіріі, кыймыл-аракетте болуу. *Жерди тыўшап желигип, Єєдє-тємєн тоўкоўдоп, Качып жірєт ээлигип* («Эр Табылды»).

ТОЎКОЎДОО тоўкоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ТОЎКОЎДОТ тоўкоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЎКОЧУК: тоўкочук атуу тоўкобаш атуу менен бирдей.

ТОЎКОЧУКТА 1. Оўко-чоўко атуу, башынан алыс тоголонуу. 2. Тоўкоўдоп жігіріі, мєўкіі ж.б. *Башын жерге салыптыр, Тоўкочуктап жер чулгуп, Эти кызып алыптыр* («Манас»).

ТОЎКОЧУКТАТ тоўкочукта этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЎКОЧУКТОО тоўкочукта этишинии кыймыл атоочу.

ТОЎКОЮУ тоўкой этишинин кыймыл атоочу.

ТОЎКУЛДАК Азыгын жыгачтын кабыгынын алдынан, жаракалардан чукуп таап жей турган узун ичке тумшуктуу токой кушу.

ТОЎКУЛДАТ Жыгачты же башка катуу нерсени ургулоо, чабуу аркылуу кіїірт дабыш, ін чыгаруу, тоўк-тоўук эттиріі. *Тоўкулдатып токмоктоо.*

ТОЎУРАЙ томурай менен бирдей.

ТОЎУРАЎДА томураўда менен бирдей.

ТОЎУУ тоў этишинин кыймыл атоочу.

ТОО 1. Айланадагы жерден же дєўсєєлєрдєн алда канча жогору кєтєрілгіп турган бийиктик. *Аркар, кулжа жайлаган, Тоосу сонун биздин эл* (Осмонкул). *Кєрінгєн тоонун ыраагы жок* (макал). *Тоолор, тоолор, Ала-Тоодой Айтматов, Єтєєрбіз биз Жер жізінє жар салып* (Акматалиев). 2. Кандайдыр бир нерселердин кєп болуп чогултулган, їйілгєн абалы. *Тоо-тоо болгон кызылча.*

ТОО ЖАМЫНЫП Тоо аралап, тоого далдаланып, тоону байырлап. *Тоо жамынып каракчы, баскынчылыкка єткєндєр бар. Ал эми тоо жамынган каракчылардын толорсугун кыркууга Нарындан атайын адамдар аттанып чыккан* (Бейшеналиев).

ТОО САГЫЗ Коюу сєлдіі каучук беріічі тоо єсімдігі.

ТОО ТЕКЕ Жапайы эчкинин эркеги.

ТОО ЭЧКИ Жапайы эчки. *Тоо эчкилер кыраўды кєздєй безип бара жаткан экен* (Сасыкбаев).

ТООДАК Мойну узун, катуу жігірє алган, аўчылык кылынуучу чоў талаа кушу. *Табына келсе ак шумкар, Тоодакты кєрсє теминет* (Осмонкул). *Тоодагы боздо топтогон, Чєптін гілін оттогон* (Тоголок Молдо).

ТООДОЙ Абдан чоў, ири, кєлємі жагынан эбегейсиз зор. *Чєпті тоодой кєп кылган, Тєгєрєгін чеп кылган* (Тоголок Молдо). *Эти тоодой, Ысык-Кєлдєй чык болор* (Токомбаев). *Ашырдын кубанычы тоодой болгон эле* (Сасыкбаев).

ТООЗУН *диал. туурасы:* ***торсун.*** Там їйдін устуну. *Айрык жеўден кєрінгєн, арык чыканак сымал тоозундарынын учтары алды-кийин оркоюп, шыбынын камыштары мастын чачындай туш келди самтырайт* (Касымбеков).

ТООК Жумуртка алуу жана эт ічін багып єстірілїічі їй кушу. *Аппак тооктор жєжєлєрін ээрчитип, оттоп жірєт кужулдашып кыдыўдап* (Токомбаев). *Бирєєнін тоогун жесеў, канжыгасына каз байла* (макал). 2. Мічєлдін онунчу жылы. *Тоок жылы туулган.*

ТООККАНА Тоок тінєєчі жай, кепе.

ТООКЧУ Тоок багуучу, єстіріічі, їй канаттууларын багуучу адам.

ТООЛУК Тоодо туруучу, тоодо жашаган адам. *Тоолук шаўдуу балдарга, Тоо тулпарын мингиздиў* (Бєкєнбаев).

ТООЛУУ Тоосу бар, тоосу кєп, тоолор менен курчалган. *Тоолу жер карсыз болбос* (макал). *Тогуз-Торо жерлерин, Тоолуу бийик белдерин* (Тоголок Молдо). *Тоолуу жергем токтоду да тушума, Толгоп жатты тогуз тірлії добушун* (Келдибекова).

ТООМ Жолдордун ар тараптан келип кошулган жери. *Биз жаўыдан жол тоомуна келгенде, Шыўгыр обон сөзді бөлді, караттты* (Токомбаев).

ТООМДУУ Тоому бар, тоому көп, тїйіндії.

ТООН Баш ийїї, багынуу.

ТООНУ ТОМКОРУУ Иштин майын чыгара иштөө, колунан кандай гана иш болбосун біткөріп салуу. *Силердей болсом тоону томкоруп, иштин жірөгін тішірбөс белем, – дейт* (Токомбаев).

ТООНЧОР тончор менен бирдей.

ТООП 1. *дин.* Ыйык, касиеттїї жерлерде болуп, ага сыйынуучулук табынуучулук. *Карагаттай кайран көз, Камчы бою жаш кеткен. Тооп кылып чыркырап, Токтобой ыйлап буркурап, Эгемден сурап баланы* («Манас»). 2. Кадырлап урмат көрсөтїїчїлїк. *Катын тїгїл, эркекке тооп кылып койчу эмес* («Манас»). *Тооп кылып жїрїїчї* («Семетей» С.К.). *Атамды көрөр менен тооп этпей, Караймын энди кантип деди жізін* («Эл адабияты»). *Ал акырын эўкейип, акылман капыздын этегине тооп кылды* (Касымбеков).

ТООРАК Кара теректин бир тїрї.

ТООРАТ *дин.* Муса пайгамбарга Кудай тарабынан келген китептин аты.

ТООРУ 1. Тегерене басып аўдуу, аўдып артына, изине тїшїї; аўдып, имерчиктеп байкоого алуу. *Бир бөдөнө көріп, ошону тоорудум* (Жантөшев). *Жума кыштан бери биздин їйдї тооруду да калды* (Жантөшев). 2. Ордо ойнунда чийинге жакын турган чїкөнї тышка чыгара, абалагын болсо ичке калтырууга аракеттенип атуу.

ТООРУК *сїйл.* 1. Кандайдыр бир буюмду, мїлктї ж.б. эл алдында кыйкырып жогорку баа төлөгөн кишиге сатуусу соода, аукцион. 2. *сїйл.* Конфискация, конфискациялоого туш келген абал. *Тооруук болгон киши. Тооруук кылуу. Малы тооруук болуу.*

ТООРУК КЫЛУУ Карыздар адамдын, карызын төлөй албаган адамдын малын, мїлкін эл алдында кыйкырып сатуу. *Торгоду болуш сөзїўдї, Тооруук кылды өзїўдї* (Тоголок Молдо).

ТООРУКТА 1. *сїйл.* Тоорукка сатуу. 2. *сїйл.* Конфискация кылуу, конфискациялоо.

ТООРУКТАЛ тоорукта этишинин туюк мамилеси.

ТООРУЛ I 1. Алыстан абай салган чалгын, душмандын чегин тооруган (айлана бастырып) чалгын. Жалпы эле чалгын маанисинде да айтыла берет. *Тоорулга жїрсө жол болгон* («Манас» С.О.). *Тоорулдан эрдик кылган деп, Тоо кыргызы мактасын* («Эр Табылды»). 2. Кароолго чыгуу, багуу, көзөмөлгө алуу, байкоо. *Кору чубар көп бээден, Тоорулга минер ат туубайт* («Эл адабияты»). *Тоорулдагы төрт баатыр, Карап жатты, таў атты* («Эр Табылды»). 3. Айыл тооруп жїргөн (ууру) киши. *Кайгуул эмес тоорулдун, Караанын көрсө тепсеген* («Эл адабияты»).

ТООРУЛ II тооору этишинин туюк мамилеси.

ТООРУЛЧУ Чалгынга, кароолго чыгуучу киши. *Тоорулчубуз келди деп, Толук кабар берди деп* («Эр Табылды»).

ТООРУМАЙ Тоорун алдын агылгалоо абалы. *Атаўке бул өлїм, Тоорумай салып жетиптир* («Эр Төштїк»).

ТООРУМАК Ордо оюнунда чийинге жакын турган чїкөнї тооруп сыртка чыгара, томпоюн, абалагын ичке калтыра атууга аракет кылуу абалы, кырдаалы. *Тоорумак тооруп атканда, Ичке тїштї зор Манас* («Манас»).

ТООРУНКАЙ Баш мээде тасма мите курттардын пайда болуусунан келип чыккан малдын, көбїнчө кой-эчкилердин кежеў оорусу, айлампаш, көк мээ оорусу. *Тоорункай болуп өлїї.*

ТООРУТ тооору этишинин аркылуу мамилеси.

ТООРУУ тооору этишинин кыймыл атоочу.

ТООРУШ тооору этишинин кош мамилеси.

ТООС Азиянын тїштїк жактарында жашоочу, кооз жїндїї, куйругун чачырата жазып жиберїїчї куш.

ТООТ Теўине алып көўїл буруу, теўсинген же теўсинбеген мамилесин билдирїї, кандайдыр бир таасирди сезїї. *Тогузуў бирге мен жалгыз, Тоотсом бїгїн оўбоймун* («Мендирман»). *Гїлайым мени тоотобу, жокпу?* (Бейшеналиев). *Чилде ызгаарын тоотпой, Чыўайлы булчуў денени* (Осмонкул).

ТООТМЕК жоолук таштамай менен бирдей.

ТООТМОКСОН Теўсинбеген, маани бербеген сыяктуу тїр көрсөтїї, көўїл бурмаксан болуу.

ТООТПОСТУК Теўсинбегендик, этибарга албоочулук, маани берип көўїл бөлбөөчїлїк.

ТООТПОЧУЛУК тоотпостук менен бирдей.

ТООЧУЛ Тоодо жїрїїнї сїйгөн, тоону жакшы көрїїчї. *Теке – тоочул, коён – коўулчул* (макал).

ТОП I Катуу бир нерсеге урулганда серпилип ыргып кетїїчї, ичине аба толтурулган же туташ тоголоктолуп көбїнчө резинадан жасалган шар. *Топ ойноо. Футболдун тобу.*

ТОП II Бозону сїзїп алгандан кийинки калган шак. *Ачыган шактын сїзгөн топтун жыты каўырсып, тїз эле каўылжарга урат* (Касымбеков).

ТОП III 1. Адамдардын, айбандардын, өсїмдїктөрдїн жана башка ар тїрдїї нерселердин бири-бирине жакын же чогуу

турган жыйындысы, тайпасы. *Ѳйіздѳн ат койгондо калдайган топ, Солдаттар жалгыз ок да чыгарган жок* (Токомбаев). *Ѳркѳр, ѳркѳр, топ жылдыз, Ѳркѳп кайда барасыӳ* (Тоголок Молдо). 2. Такталап тѳрѳлгѳн кездеменин тѳрмѳгѳ. *Эки топ кездеме. Бир топ нооту.* 3. *тар.* Жыйын, чогулуш, кеӳешме. *Балам бар деп мактанба, топто бирѳѳ жок болсо* (макал). *Кѳндѳ жыйын, кѳндѳ топ кыла берип элинин кулагы сѳздѳн жадаган окшобойбу* (Убукеев).

ТОП IV Бир нерсеге тийгенде же урунганда дабыш таралбай чыккан ӳндѳ билдирѳѳ ѳчѳн колдонулат. *Кѳзѳндѳ чыныдай апорттор топ-топ тѳшѳп турбаса мага кел* (Сыдыкбеков). *Ак боз ат, ээси топ этип тѳшѳр менен, жалт берип жѳнѳдѳ* (Сасыкбаев). *Миӳбай жай бак тѳбѳндѳ басып жѳрѳт, Топ этип бышкан жемиш жерге тѳшѳт* (Абдыраманов).

ТОП V Сын атоочтордун топтолук, топтолтура сыяктуу кѳчѳтмѳ даражасын тѳзѳт.

ТОП БАШЫ Коомдо жетекчилик ролду аткарып, эл башкарган бийлик башындагы адам (жергиликтѳѳ администрациядагы чин катарында) топтун башынан карап турган киши.

ТОП БУЗГАН Эӳ мыкты, белгилѳѳ, кѳрѳнѳктѳѳ, даӳазалуу. *Топ бузган жорго. Тоголок Молдо ѳзгѳчѳ, топ бузган карыянын муӳдуу кайраттуу чакырык ташташында тереӳ сыр бардыгын баамдады* (Бейшеналиев). ***В.: Топ жарган.*** *Топ жарган акын.*

ТОП ТАШ Майда таштарды калчап ойноочу оюн.

ТОПКО САЛ Жыйынга кеӳешмеге талкууга алуу, кѳпчѳлѳктѳн оюна, чечимине коюу. *Кырбашты топко салышат.*

ТОПО 1. Топурак. *Топосу тоодой чачылды, Тозоӳ учуп басылды* («Манас»). *Ушаӳ дѳѳ калды жыгылып, Топого башы тыгылып* («Манас»). *Тыбырчылап топого, Сойлогон жерим кеӳ Талас* («Сейтек»). 2. Мѳрзѳнѳн топурагы.

ТОПОГРАФ Топография боюнча адис.

ТОПОГРАФИЯ 1. Картага же планга тѳшѳрѳѳ максатында жер бетин ѳлчѳѳнѳн методдорун ѳйрѳнѳѳчѳ геодезиянын бѳлѳмѳ. 2. Кандайдыр бир ѳлкѳнѳн же жердин ѳстѳӳкѳ бети жана андагы бѳлѳктѳрдѳн, пункттардын ара жайланышы.

ТОПОГРАФИЯЛЫК топография деген-ге таандык.

ТОПОЗ 1. Бийик тоолуу жерлерде багылуучу узун жѳндѳѳ, мѳйѳздѳѳ, кепшѳѳчѳ айбан. *Топоз кышында башка малдай колду карабайт* (Абдукаримов). 2. *ѳт.* Кѳрксѳз, копол, маӳыроо чалыш. *Кайран келин байдын топоз уулуна кор болгон тура* (Сыдыкбеков).

ТОПОЙ Кичинекей бойтойгон тѳмпѳйгѳн кѳрѳнѳштѳ болуу. *Топойгон бала. Топойгон тоо.*

ТОПОЙТ топой этишинин аркылуу мамилеси.

ТОПОЛ 1. Чолок, мултугуй, кыска. *Жал куйруктан айрылсак, Топол болуп калаарбыз* («Сейтек»). 2. Кыска, чолтойгон тар (кийим жѳнѳндѳ).

ТОПОЛОӲ I Койдун жапырт оорусу.

ТОПОЛОӲ II Баш аламан, тартипсиз, кымгуут абал, дѳрбѳлѳӳ. *Мунуӳар эмне? Тополоӳ болуп кайда ташынып жатасыӳ?* (Абдукаримов). *Тойдун кѳркѳ сѳз болот, Тополоӳ тѳшкѳн эл болот* (Калмырза).

ТОПОЛОӲДО Дѳрбѳлѳӳдѳѳ, чакчелекей тѳшѳѳ, ызы-чуу болуу, кымгуут тѳшѳѳ. *Вагондун тиги эшиги тараптан тополоӳдогон бир топ аял, эркектин ӳнѳ угулду* (Жантѳшев). *Тополоӳдоп жарышып, Тойго келди, карачы* («Эр Тѳштѳк»).

ТОПОЛОӲДОО тополоӳдо этишинин кыймыл атоочу.

ТОПОЛОӲДОТ тополоӳдо этишинин аркылуу мамилеси.

ТОПОЛОӲДУУ Тополоӳдогон, чыр-чатактуу, жоболоӳдуу.

ТОПОЛОӲУ ТОЗ БОЛУУ Азып-тозуп дайны чыкпай кетѳѳ, чачылып, бѳлѳнгѳн абалга келѳѳ. Талкалануу, кыйроо. *Турпанды кѳздѳй качканда, Тополоӳу тоз болуп* (Турусбеков). *Оболку дарты козголду, Тополоӳу тоз болду* («Манас»).

ТОПОЛОӲЧУ Тополоӳ чыгаруучу, дѳрбѳлѳӳчѳ. *Кечээ Кожо-Абаддан тоӳ моюндук кылышып, чатак чыгарышканда аскерлер тополоӳчулардын сазайын аябай беришиптир* (Абдукаримов).

ТОПОН Эгиндин бастырылгандан кийинки данынан бѳлѳнѳп чыккан кабыгы, майдаланган сабактары ж.б. калдыгы. *Тигил ойдо комбайн кѳжѳлдѳп, топон учурат* (Сыдыкбеков). *Кырмандар толгон кызылдын, Топону тоодой ѳйѳлѳп* (Нуркамал).

ТОПОН АЯК Жарды, колунда эчтемеси жок кедей.

ТОПОН БАШ Мээси жок, акылы аз, келесоо, акылсыз.

ТОПОН СУУ Диний тѳшѳнѳк боюнча адамдардын кѳнѳѳсѳ ѳчѳн кудай жазалап бѳт дѳйнѳ жѳзѳн каптаган сел, суу ташкыны. *Топон суу жетпес Бээжинге, Токтобой кыргын салам деп* («Манас»). *Топон суу тоздоп кирбеген* («Семетей» С.К.).

ТОПОНДО Топонун бѳлѳѳ, топонду ажыратуу.

ТОПОНДОО топондо этишинин кыймыл атоочу.

ТОПОӲДО Тойпоӳдоо, кичине, толук, тойпоӳдогон кыймыл-аракетте болуу. *Торпок минип топоӳдоп, Толгон бала чогулду* («Манас»).

ТОПОНИМИКА *линг.* Тил илиминин географиялык аттарды ѳйрѳнѳѳчѳ бѳлѳмѳ.

ТОПОНИМИКАЛЫК топонимика деген-

ге таандык. *Топонимикалык изилдөөлөр.*

ТОПОНИМИЯ *лингв.* Белгилүү бир аймактагы географиялык аттардын жыйындысы.

ТОПОЙДОО топойдо этишинин кыймыл атоочу.

ТОПОЙДОТ топойдо этишинин аркылуу мамилеси.

ТОПОЙДОШ топойдо этишинин кыймыл атоочу. *Тоюйа тоюп алган соу, топойдошту салыппыз* («Манас»).

ТОПОР I 1. Жарды, колунда эчтемеси жок жакыр. *Мал жайганды билбеген топор койдун баарын кырып таштады* (Токомбаев). *Ай сайын алым женетіп, Топор боло жаздадык* («Семетей»). 2. Чобур, тукур. *Жамал алында мунун жоргосун көр топордун* (Сыдыкбеков).

ТОПОР II Кырчаўгы, арык, начар. *Карачты зорго кетеріп, Качырдай топор арсайып* («Эл адабияты»).

ТОПСО *диал.* Каалганын, терезенин ж.б. ачылып-жабыла турган бөлүгүн бириктирип турган тегеренме текир, эшиктин туруму, ашык-машык.

ТОПТО 1. Чогултуу, үйүштүрүп жыйноо, бир жерге жыюу. *Топтогонбу бир жерге, Тийгенбі бир тийінге* (Іметалиев). 2. Бир топко бириктирүү, баш коштуруу, айланасына көп санда чогултуу, жыйноо. *Партиябыз тірдүү улуттун баарысын, Бир кишидей аймагына топтогон* (Осмонкул).

ТОПТОЛ топто этишинин туюк мамилеси.

ТОПТОО топто этишинин кыймыл атоочу.

ТОПТОТ топто этишинин аркылуу мамилеси.

ТОПТОШ топто этишинин кош мамилеси. *Топтошуп чыгып аралаш, Тозоттуу жерден чубашкан* (Казыбек).

ТОПТОШТУР Топтоо, топ-топ кылып бөлүү, жыйнап чогултуу.

ТОПТОШТУРУУ топтоштур этишинин кыймыл атоочу.

ТОПТОШУУ топтош этишинин кыймыл атоочу.

ТОПТУУ Өзүнчө бир коллективи, тобу бар, группалуу, тууган-туушканы көп, жоро-жолдоштуу. *Жалгыз келген баланы, Топтуу кылдым кырк жигит* («Эр Табылды»).

ТОПУ Жука тигилген жеўил баш кийим. *Сайма топу. Ала топу. Кызыл топу* (Ашубаев).

ТОПУ КАТМАЙ Балдар оюну.

ТОПУК КЫЛУУ Канааттануу, каниет кылуу, ыраазы болуу. *Топук кылып Элик абдан кубанды, Колун жайып, алкоо сөзү уланды* (Баласагын). *Деги тоюшпайт. Өздөрү топук кылбаса, мен кантип тойгузам* (Касымбеков). *Топук кылбай алпарчу топон суута, Жер үстүндө бир гана адам экен* (Акбаров).

ТОПУКСУЗ Каниети жок, нысапсыз, каниет кылбаган, наинсап.

ТОПУКТУУ Нысаптуу, каниети бар, каниет кылган, сугалак эмес.

ТОПУЛДА Топ-топ этип түшүү, топ-топ эткен добуш чыгуу. *Топулдап жемиш түшөт шак чүмкөгөн, Ойготот тайга маал булбул сайрап* (Абдыраманов).

ТОПУЛДАТ топулда этишинин аркылуу мамилеси.

ТОПУЛДОО топулда этишинин кыймыл атоочу.

ТОПУР I: топур-топур Тапыр-тапыр эткен, топураган, котологон дабышты билдирүүдө колдонулат.

ТОПУР II *диал.* Топурак.

ТОПУРА 1. Көп санда баш аламан тартипсиз абалда болуу. *Секретардын контрасынын ичи топураган бир топ эл экен* (Элебаев). 2. Дабыраган дабыш чыгаруу, опур-топур дабыш чыгуу. *Ташкенден көчүп топурап, Көкөтөй малы айдалды* («Манас»).

ТОПУРАГЫ ЖЕЙИЛ Жалаага жакын, сөзгө бат илээше турган. *Топурагы жеўил жаным. Эмнени уктум ыя?* (Садыбакасов).

ТОПУРАГЫ ТОРКО БОЛСУН! Өлгөн адамды көмгөндө, аны эскергенде жаткан жери жайлуу болсун деген мааниде кайрат айтуу, жакшы тилегин билдирүү максатында айтылат. – *Эх, кайран абышка... Топурагыў торко болсун эми. Айла канча!* – *деген сөздөр жаады* («Чалкан»).

ТОПУРАГЫН БИР ЖЕРДЕН АЛГАН Кылык-жоругу, жүрүм-туруму жана башка сапаттары боюнча өтө окшош, бирдей. *Асан менен Абылдын топурагын бир жерден алса керек* («Ала-Тоо»).

ТОПУРАГЫН ТҮЙҮП БЕРҮҮ Абдан көўүл калды болуу, таптакыр жүз көрүшпөй турган абалга жетүү, бири-биринен кечүү, кол үзүшүү. *Мени энеликке санасаў, бул оюўду ташта, болбосо топурагымды түйүп берем* («Ала-Тоо»). *Андай болсо топурагыўды түйүп бер!* – *деп кыйкыра баштады* («Чалкан»).

ТОПУРАК 1. Жер кыртышы жердин өсүмдүк өсүүчү үстүўкү катмары, турпак. *Кара топурак. Көпшөк топурак. Чополуу топурак.* 2. Территория, аймак. *Фергана топурагынан чыккан басмачылар* («Эркин Тоо»). *Унутсаў унут мени, о жан балам, Унутпа Ата Журттун топурагын!* (Бегимкулова).

ТОПУРАК БУЮРУУ 1. Үй-бүлөдөгү жакын адамдардын көз алдында өлсөм деген каалоону билдирүү. *Балдарымдан топурак буюрса болду.* 2. Өз эле, өз жеринде, туулуп өскөн жеринде каза болуу, өлүү. *Согушка кеткен азаматтар аман-эсен кайтып, өз эл, өз жеринен топурак буюрсун,* – *деди керим карыя* (Мавлянов). *Өз эл, өз жерибиз-*

ден топурак буюрсун, – деп чоў эне жакасын карманды («Ала-Тоо»).

ТОПУРАК САЛУУ 1. Єлгєн кишини кємгєндє аны менен акыркы коштошуу белгиси катарында, мїрзєсїнє топурак таштоо, биротоло коштошуу. *О-о жалгызым, маа топурак салып кой* (Байтемиров). *Каза жетип, кїн бїтсє, Топуракты ким салат* (Жантєшев). 2. Мамилесин, байланышын їзїї. *Каныбек молдолорго топурак салып, эшендерден небак тїўїлгєн* (Жантєшев). *Топурак салганым ушул.*

ТОПУРАКТАН ТЫШКАРЫ БОЛУУ Тирїї жїрїї, аман болуу. *Топурактан тышкары болсом, дайыма жаныўда болом* (Жантєшев).

ТОПУРАТ топура этишинин аркылуу мамилеси.

ТОПУРЛА топура менеи бирдей.

ТОПУРОО топура этишинин кыймыл атоочу.

ТОПУЧАН Топу кийген, башында топусу бар. *Далбай тонун желбегей жамынып, топучан отурган* (Байтемиров).

ТОПЧАН Жєнєкєй жыгач керебет.

ТОПЧУ I Кийимдин топчулугуна илип бїчїлєп туруучу, сєєктєн, металлдан же башка нерседен жасалган бїчїлєгїч. *Мїйїз топчу. Седеп топчу. Торгой сайрайт кєк каданган топчудай, Бїгїн бизге жаз, саратан келди деп* (Закирова).

ТОПЧУ II *эск.* Замбирек атуучу, замбирекчи.

ТОПЧУ БАШ Башы топчудай тєгєрєк болгон куурай єсїмдїк. *Башка єсїмдїктєрдєн топчу баш бар* (Сыдыкбеков).

ТОПЧУЛА Кийимдин топчуларын бїчїлєє, топчуну топчулуктан єткєрїї. *Топчулап чепкен кийгизип, Токумдап чыўап тєштєрїн* («Саринжи-Бєкєй»).

ТОПЧУЛАН топчула этишинин єздїк мамилеси.

ТОПЧУЛАНУУ Топчуланган, топчуланып коюлган. *Баланын кийимдери топчулануу бойдон.*

ТОПЧУЛАТ топчула этишинин аркылуу мамилеси.

ТОПЧУЛАШ топчула этишинин кош мамилеси.

ТОПЧУЛОО топчула этишинин кыймыл атоочу.

ТОПЧУЛУК Топчу єткєрїї їчїн жасалган узунча тегерете тордолгон кєзєнєк. *Акман топчусун топчулуктарынан чыгарып, ак калпактын алдын кайрып коюучу* (Сыдыкбеков).

ТОПЧУЛУКТУУ Топчулугу бар, топчулук салынган.

ТОПЧУЛУУ 1. Топчусу бар, топчусу кєп. 2. Топчуланган, топчуланып коюлган.

ТОР I Балык, куш ж.б. кармоого ылайыкталып кереге кєз сыяктуу кылып жасалган, же жєн эле тордоп согулган, жасалган нерсе. *Кушту мээнет чырмаса, Жердеги торго чалынат* (Токтогул). *Балыкчылардын тору толуп чыкты. Салтчы калат кубанып, Эки кєзїн чакчайтып, Бозуму жатса торунда* (Осмонкул).

ТОР II *сїйл.* Тору. *Тор жорго. Тор кашка.*

ТОР III: тор талаа Абдан кенен, кеў талаа, кайык талаа.

ТОРБО дорбо менен бирдей.

ТОРГО Алдынан тороп тосуу, алдыга басууга, жїрїїгє мїмкїндїк бербєє, жолтоо болуу, тоскоолдук кылуу. *Бугимов да ордунан бачым тура калып, Акимдин алдын торгоду* (Сасыкбаев). *Койгун десем болбодуў, Алдыман чыгып торгодуў* (Тоголок Молдо). 2. *єт.* Жармашуу, илээшїї, чырмоо, тооруу. *«Кєк кєйнєк» ага болбоду, Кєк уйду улам торгоду* (Тоголок Молдо). *Кырсык бизди торгоду, Жырткычтар бизди койбоду* (Тоголок Молдо).

ТОРГО ТЇШЇЇ Бирєєнїн алдоосуна кирїї, амалдуу аракетине кабылып, чыга албай калуу. *Мобу ак пери кандай болбосун торго тїшїї керек, – деп Капар ичинен кымпыйып койду* («Ала-Тоо»). ***В.: Торго чалынуу.*** *Ошо оўбогон бийкечке барам деп торго чалынып калыптыр* (Осмоналиев).

ТОРГОЙ Кєбїнчє талаада жашоочу, чымчык тїркїмїнє кирїїчї кичинекей сайроочу куш. *Бото-Мойнок, Кара-Суу, Боз торгой сайрап ызы-чуу* (Їсєнбаев). *Торгою чєлдє сайраса, Тоосунда улар бакырат* (Казыбек). *Тиги маўдайдагы адыр тараптан торгойдун чулдурап сайраган їнї угулду* (Абдукаримов).

ТОРГОЙ КЄЗДЄЙ Кичинекей (тешик жєнїндє) *Жылчык жок эч жеринде торгой кєздєй* («Ала-Тоо»).

ТОРГОЛ торго этишинин туюк мамилеси.

ТОРГОО торго этишинин кыймыл атоочу.

ТОРГОТ торго этишинин аркылуу мамилеси.

ТОРГУН Жибек кездеме, бышык жибек. *Кырк беш тєєгє мал жїктєп, Кызыл алтын зар жїктєн, Торгун, тубар бул менен, Алтын шибен кул менен* («Манас»).

ТОРДО Бїчїлїктїн четин илмектеп сайып тигїї менен бекитїї же бир нерсенин жыртыгын, тешигин жипти каршы-терши єткєрїп бїтєє. *Жибек жиптин кызылы менен тордогон* (Сыдыкбеков).

ТОРДОЛ тордо этишинин туюк мамилеси.

ТОРДОМО Сокмо, кєзєнєк-кєзєнєк болуп согулган. *Тордомо жоолук салындым, Толгонуп сени сагындым* («фольк.»).

ТОРДОМО КООН Кабыгы майда-майда чачыраган тор сыяктуу коондун бир сорту. *Коондору чылк тордомо, дїўкїйгєн, Ширindиги, даамы кетпейт тилиўден* (Маликов).

ТОРДОО тордо этишинин кыймыл атоочу.

ТОРДОТ тордо этишинин аркылуу мамилеси.

ТОРКО Жука жибек кездеме, ошол кездемеден жасалган сырт кийим. *Торко тон кылдым кийгизгин* («Манас» С.К.). *Минерине жорго алып, Миӯ дилделик торко алып* («Манас» С.О.). *Топчулуктуу торко тон, Нур кызындай болжосоӯ* («Эл адабияты»). *Тотудай боюм сыналып, Торкону кийдим жылтылдап* (Осмонкул). *Торко тон менен жайкалып, Боз жорго менен чайпалып, Байбиче жолго салыптыр* («Манас»).

ТОРКО ЭЛЕК Кєзчєлєрї єтє майда элек.

ТОРЛО тордо менен бирдей.

ТОРМОЗ Кандайдыр бир машинанын, поезддин ж.б. жїрїшїн акырындатуу же токтотуу їчїн колдонулуучу жабдык.

ТОРМОЗДО Тормоз берїї, тормоз берип токтотуу.

ТОРМОЗДОО тормоздо этишинин кыймыл атоочу.

ТОРО 1. Алдынан утуру чыгып жолун тосуу, торгоо. *Алыстан эле ызы-чуу болуп бир топ ит жолубузду тороду* (Абдукаримов). *– Кайда барасыӯ баатыр? – деди Бермет абышкасынын жолун тороп* (Сыдыкбеков). 2. Тооруу. *Кырсык торосо каш-кабактын ортосунан да чыгат эмеспи?* (Сыдыкбеков). *Эгер тагдыр буйруп койсо, Ажал мени торосо* (Нуркамал).

ТОРОЙ Серейип жыгылып жаткан кєрїнїштє болуу, буту-колу буулгандай жыгылып тїшїї. *Жедигердин арык ат, Такыр єлїп тороюп* («Сейтек»).

ТОРОЙ ЧАЛУУ** же **БУТТАН ТОРОЙ ЧАЛУУ Кїрєштє жыгуу максаты менен кїрєшїїчїлєрдїн бири экинчисин бутун оролто имерїї, бутунан орой, имере чалуу. *Коюн колтук алуучу, Толорсугун тайдырып, Томуктан торой чалуучу* (Тоголок Молдо). *Торой чалып кїрєштє, Жыгармын деп ойлодум* (Бєкєнбаев).

ТОРОЙТ торой этишинин аркылуу мамилеси.

ТОРОЛ I Єсїї, чоӯоюу, єсїп чыӯалуу. *Гїлайым улам убакыт єткєн сайын торолуп, чыӯалып, курчуй берди* (Бейшеналиев). *Тогуз ай, он ай кєтєрїп, Торолуп эне тууган жер* (Казыбек).

ТОРОЛ II торо этишинин туюк мамилеси.

ТОРОЛТ торол этишинин аркылуу мамилеси.

ТОРОЛУУ торол этишинин кыймыл атоочу.

***ТОРОМОЛ** сейр.* Торолуп, тосулуп коюлган тосмо, жолтоо, бєгєт, торгоо.

ТОРОО I торо этишинин кыймыл атоочу.

ТОРОО II торгоо менен бирдей.

ТОРОПОЙ Чочконун баласы. *Тоюп алса боткого, Топчу тумшук торопой, Оюнга кетет тойпоӯдоп, Энесине жолобой* (Токомбаев). *Бєжєгїнє коён да ємїр тилейт, Торопоюн чочко да єлбєсє дейт* (Їмєталиев).

ТОРОТ торо этишинин аркылуу мамилеси.

ТОРПЕДА Суу алдында єзї жїрїїчї мина жана авиациялык єзгєчє бомба.

ТОРПОК 1. Уйдун алты айдан бир жашка чейинки музоосу. *Акбар торпоктордун сарайын кєздєй басты* (Убукеев). 2. Бир жашка чейинки аюунун баласы. 3. *єт.* Эчтеме билбеген наадан, маӯкєш. *Бир кїнї Орусбек ыйлап келди. – Э, эмне ыйлайсыӯ? – деди атасы. – Окуган балдар мени шылдыӯдашат. – Эмне деп? – Окубаган.. торпок дешет* (Сыдыкбеков).

ТОРПОККАНА Торпок багылуучу сарай, жай. *Окуучулар торпоккананы тазалап, жем-чєп салышат* (Ашымбаев).

ТОРПУ Кокту, колот. *Бир ашууну ашышты, Бир торпуну басышты* («Эл адабияты»). *Торпусуна тоолордун, Тїрїлтїп чарба мал жайып* (Калык). *Тоо кийиктер кара зоонун тескейиндеги кєк ала торпуну ээлешип, улактарын эрмектешет* (Токомбаев).

ТОРПУЛА Торпуну бойлой жїрїї, торпу менен жїрїї. *Торпулай жїр. Торпулай бастыр.*

ТОРС Бир нерсени, мисалы, тонду, тулупту чыбык же башка нерсе менен ургулоодон, чапкылоодон чыккан дабышты билдирїї їчїн колдонулат. *Сук молдо, сен сумсайба, Торс эттирип бир чаап, Урамын деп кумсарба* (Барпы).

ТОРС АЯК Чобур, начар ат. *Куу канжыга кїлїктїн, Торс аяктап неси артык* (Калыгул).

ТОРСОГОЙ Тырсыгый, ичине жел толтуруп їйлєнгєн немедей тоголок тартып турган, торсойгон.

ТОРСОЙ Тоголок тарткан кєрїнїштє, капшыты чыгып тырсыйган кєрїнїштє болуу. *Торсойгон тору кулун керилген кунан болду* (Токомбаев). *Жанагы сїзмє салган баштыктай торсойгон Шабыраалы* (Байтемиров).

ТОРСОЙТ торсой этишинин аркылуу мамилеси.

ТОРСОӮДО Торсойгон кєрїнїштєгї кыймыл-аракетте болуу.

ТОРСОӮДОО торсоӯдо этишинин кыймыл атоочу.

ТОРСОӮДОТ торсоӯдо этишинин аркылуу мамилеси.

ТОРСУК Кєбїнчє кымыз ж.б. суюктуктарды куюп жїрїї їчїн ылайыкталып иштетилген териден жасалган баштык. *Канжыгада торсукту, Чечип алды Коӯурбай* («Манас»). *Жаман атка жал бїтсє, жанына торсук байлатпайт* (макал).

ТОРСУЛДА Борсулдоо, борс-борс этип ірії. *Майланбаган жалпак ійгє жеткенде, Іріп чыкты кара кічік торсулдап* (Токомбаев).

ТОРСУН *диал.* 1. Їйдін ички тєбєсінє салынуучу жоон устун. 2. Устунга туурасынан салынуучу чабак жыгач.

ТОРТ Май, кант, жумуртка кєбірєєк кошулуп, ачытылбаган камырдан жасалган кондитер азыгы. *Миргіл ар кандай тортторду, пирогдорду жакшы жасайт* («Кыргызстан маданияты»).

ТОРУ Кызгылт кірєў тістегі, куйругу менен жалы кара (жылкынын єўїнє карата). *Таенем мени балпайган чоў курсак тору бээге учкаштырып алып, ійїнє кеч кире келди* (Элебаев).

ТОРУ ЭТИНЕ ТОЛУУ Баралына келії, кічкє толуу, жетилип булчуў байлоо. *Табылды оорудан аман айыгып, тору этине толо албай, баштагыдай боло албай жірді* («Эр Табылды»). *Тору этиўе толгондо, Тогуздан манап айдаттыў* (Тоголок Молдо).

ТОРУК I ***тооруk*** менен бирдей.

ТОРУК II Жырткыч, зулум, ачкєз деген мааниде. *Ичиў сенин жарылып, Кєрінбєсін торук ай* (Калмырза).

ТОРУККАН КУШ *аўч.* Торго чалынып, чыгып кеткен куш.

ТОРФ (чым кєў) *геол.* Нымдын молдугунан єсімдіктєрдін минералдашкан калдыгы.

ТОРЧО Кичинекей тор, тор сыяктуу, торго окшогон, тор сымал. *Торчо кєз.*

ТОРЧОН *тар.* Соот кийген (уруш кезинде кийиліїчї темир тор кєйнєкчєн).

ТОРШУН ***торсун*** менен бирдей.

ТОС 1. Алдын тороо, жол бербєєгє аракет кылуу, тоскоолдук кылуу, бєгєт болуу, кайруу. *Жылдызкан басып баратса анын алдын тосуп токтотту* (Байтемиров). *Тетиги малды тосуп кой* (Турусбеков). 2. Тоскоол коюу, дубал, тосмо менен курчоо, бєгєт коюу. *Чарбакты тоскон чычырканак Ышкынаалынын денесин тытат* (Байтемиров). *Арт жакта жепирейген алачыктар, Жыртылган жамгыр тосор жери калбай* (Імєталиев). 3. Карама-каршы кармай берії, карама-каршы абалга коюу. *Дмитрий сом темирдин улам бир бетин оонатып, балкага тосо берет* (Сыдыкбеков). *Бетиўди тос Ак кагазым, Бермет тамга кадалсын* (Нуркамал). *Иса кулагын Бугимовдун оозуна тосту* (Сасыкбаев). 4. Кітії, кітіп алуу, каршы алуу, кабыл алуу; жолун кароо; алдынан чыгуу. *Ар бир адам кумар болот єзінчє, Мейман тосуп, аштамагын бермекке* (Осмонов). 5. Баланы тізгє отургузуу ічїн кармоо. *Чотонду тосуп койчу.*

ТОСКОК Ундун, кємірдін ж.б. нерсенин кєзгє илээшпеген эў майда тозоўу, учкуну, чаў. *Тоскок болуп кыпкызыл, Топурагын карасаў* («Эл адабияты»). *Деталдуу калыптын кумун экчеп, деталын бир бєлєк, тоскогун бир бєлєк алып жаткан да машина* (Сасыкбаев).

ТОСКОКТО Бир нерсени майда чаўга же тоскокко айландыруу.

ТОСКООЛ 1. Бир жакка єткєрбєс ічїн коюлган тосмо, бєгєт. *Тоолору бийик заўкайып, Тоскоол турат калкайып* (Їсєнбаев). *Бийиктиктен эчен метр секиришип тосколдон чалынбай атташат* (Нуркамал). 2. *єт.* Белгилії бир максатты ишке ашырууга каршы келген жолтоо, каргаша. *Таалайга эми тоскоол жок; Кучакташ, достор, эсен соо!* (Токомбаев).

ТОСКООЛДУК 1. Єтїїгє жолтоо болгон бєгєт, тоскоол. 2. *єт.* Иштин жірішінє тоскоол болгон жолтоо, себеп.

ТОСКУН Єтіп кетїїгє, белгилії бир ишти аткарууга карата болгон бєгєт, тосмо. *Бирок менин арманым, Алдымдан чыккан тоскун жок, Артымдан келген куугун жок* («Эр Табылды»).

ТОСМО 1. Єткєрбєє, тепсетпєє, коруу максатында тосуп коюлган тоскоол, кашаа. 2. Суу токтотуу, кєлмє кылуу максатында жасалган бєгєт. *Тосмонун бери жагындагы жылкылардын ыркы кетип, уйгу-туйгу* («Ала-Тоо»).

ТОСМОЛО 1. Тоскоол коюу, тосмо коюу, бєгєє. 2. Алдын тосуп кайруу. *Кунанды от жерге аргамжылап коюп, уйларды жєє тосмолойт* (Бейшеналиев).

ТОСМОЛОО ***тосмоло*** этишинин кыймыл атоочу.

ТОСМОЛОТ ***тосмоло*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТОСМОЧУ Єткєріп жиберїїгє боло тургандыгына же болбой тургандыгына кєз салып текшерип туруучу. *Кєпірєдє тосмочу солдат турат* (Баялинов).

ТОСОТ Душманды же айдоого алынган аўды кітіп тосуп туруучу мерчемдії жер, буктурма жай. *Тосотко барып туруу. Тосотто отурган мергенчи.*

ТОСОТТО Курчоого алуу, чалгындоо, кітії.

ТОСОТЧУ Тосотто отурган аўчы, мергенчи.

ТОСТ Куюлуп турган ичимдикти ичип коюуну сунуш кылуу менен бирєєнін урматына жана кандайдыр бир жакшы каалоосун билдирип айтылган кыскача сєз.

ТОСТОГОЙ Тостойгон, томпойгон, томпоюп чыгып турган. *Тостогой кєз.*

ТОСТОГОН Кичирээк тегерек жыгач чєйчєк. *Акмарал келин, тостогон чєйчєктєргє сорпо куюп узаттырды.*

ТОСТОЙ I Томпоюп, чанагынан чыга тургансыган кєрїнїштє болуу (кєз жєнїндє). *Кайраттын жалжылдаган кєздєрі ай-*

нектей тостоюп чанагынан чыкты (Бейшеналиев).

ТОСТОЙ II Кечүү, жара кечүү. *Токсон адыр Үргөнчтү, Тостой кечсе сабалап* («Эл адабияты»).

ТОСТОЙТ тостой этишинин аркылуу мамилеси.

ТОСТОК Тостоюп чыгып турган, тостойгон, тостогой. *Көзү тосток, кулагы узун коён деген ошол* («Жомоктор»). *Молдо тосток көз, чаар киши* (Баялинов).

ТОСТОЎДО Көзүн тостойто алактап же тез кыймылда кароо, чакчаўдоо.

ТОСТОЎДОТ тостоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ТОСТОЮУ тостой этишинин кыймыл атоочу.

ТОСТУКАН *сейр.* Кичирээк жыгач чөйчөк. *Тоодой кула аты бар, Тостукандай көзү бар* (Эл ырлары).

ТОСТУР тос этишинин аркылуу мамилеси.

ТОСУЛ тос этишинин туюк мамилеси.

ТОСУРАЙ Болпоюп торсойгон көрүнүштө болуу. *Сатай тосурайып бирдемени ойлогонсуп карап турду* (Сыдыкбеков). *Тосурайган карагат көз наристе, Дос-душманын ажырата биле элек* (Токомбаев).

ТОСУРАЙТ тосурай этишинин аркылуу мамилеси.

ТОСУРАКАЙ Тосурайып турган, тосурайган, тосурайыўкы тарткан.

ТОСУРАЎДА Тосурайган көрүнүштө, кыймыл-аракетте болуу, томураў-томураў этүү. *О тосураўдаган азаматтарым* (Сыдыкбеков).

ТОСУРАЎДАТ тосураўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТОСУРАЎДОО тосураўда этишинин кыймыл атоочу.

ТОСУУ тос этишинин кыймыл атоочу.

ТОСУШ тос этишинин кош мамилеси.

ТОТАЛДЫК Жалпы, бардыгын ичине алуучу. *Тоталдык согуш.*

ТОТАЛИТАРИЗМ *саяс.* Коомдун социалдык-саясий түзүлүшүнүн модели, мамлекеттин көзөмөлдөөсү, адамдын саясий бийликке толугу менен баш ийүүсү аркылуу мүнөздөлөт.

ТОТЕМ Кээ бир элдерде уруу башчысы жана анын колдоочусу катарында диний сыйынуу предмети болгон айбан (кээ бир учурларда өсүмдүк ж.б.).

ТОТЕМИЗМ I *адаб.* Башталыш, негиз деген маани. Адамзат коомунун өнүгүшүнүн алгачкы баскычындагы элдин мифологиялык түшүнүгү. Алар адамды кайсы бир өсүмдүк же жаныбар же нерсе менен байланыштуу дешип, алардын жашоо-шартын ошолор менен байланыштырышкан.

ТОТЕМИЗМ II Кээ бир элдердин тотемдерге сыйынган дининин формасы.

ТОТОС *сейр.* Анчалык, а түгүл да. *Мен намысымды да ушул кезге чейин тотос билбейм* (Токомбаев).

ТОТУ 1. Тропикалык өлкөлөрдө жашоочу жүнү кооз, кээ бир сөздөрдү окшоштуруп кайталоого жөндөмдүү куш. *Тоту – жүнү менен, Булбул – үнү менен* (Санат). *Тотуну жакшы көрсөткөн, Кубулган түрдүү жүн болот* (Осмонкул). *Азем тоту деген бар, Адамдын тилин сүйлөгөн* («Манас»). *Тоту элем элге сайраган, Толгоп чертип күүмдү* (Токтогул). *Тотудай жүнүн кулпунтуп, Токоюн кыргоол оттосо* (Казыбек). 2. Жапызыраак келген, кичинекей тибет тукумундагы ат.

ТОТУ КУШ тоту (1) менен бирдей. *Тоту куш кооз көрүнөт, Миў кубулган жүн менен* (Осмонкул).

ТОТУГУУ тотук этишинин кыймыл атоочу.

ТОТУК 1. Күнгө күйүп караюу, шамалдын, сууктун таасиринен кабарып, тууруулуп кетүү. *Жайды жайлата эс алышып тотуккан балдардын баарынын көўүлдөрү шат* («Аалам»). 2. *өт.* Такшалуу, toktолуу. *Айбек жаштайынан турмушка тотуккан жигит* («Ала-Тоо»).

ТОТУКТУР тотук этишинин аркылуу мамилеси.

ТОЮМДУК Тоёрлук, тоюнарлык, бир нерсе жеп канааттандырарлык абал. – *Каныке, мындан да ооз тийип кой, баягы өзүў көргөн үч эчкинин каймагы, тоюмдук үчүн эмес, көўүлдүк үчүн!* (Жантөшев).

ТОЮН той этишинин өздүк мамилеси.

ТОЮР ТОРСУК Жылкычылардын кол чаначы. *Бээнин сүтүн бышыртты, Тоюр торсукка куйдурду* («Эл адабияты»).

ТОЮТ Малга берилүүчү жем-чөп, силос ж.б. жалпы жыйындысы. *Малдын тоюту. Тоют чөптөр. Чыктуу тоют. Кесек тоют. Тоют даярдоо.*

ТОЮТКОР тоют менен бирдей.

ТОЮТТАНДЫР Тоют берип тойгузуу, жем-чөп, азык берип туруу. *Уйларды зоотехниктин айтуусу боюнча тоюттандырайын* («Кыргызстан аялдары»).

ТОЮТТАНДЫРУУ тоюттандыр этишинин кыймыл атоочу.

ТОЮТТАНДЫРЫЛ тоюттандыр этишинин туюк мамилеси.

ТОЮУ той этишинин кыймыл атоочу.

ТОЯНА *диал.* Үйлөнүү тоюнда конокторго таркатып берилүүчү же ага жаштар тарабынан алып келинген белек, сыйлык.

ТӨБӨ 1. Баштын үстүнкү бөлүгү, чоку. *Эрке кыз Жылдызканды кучактап төбөсүнөн жыттады* (Жантөшев). *Докторлор төбөмө дары сүйкөп таўышты* (Жантөшев). 2. Кандайдыр бир бийиктиктин, тоонун, үйдүн ж.б. эў үстүнкү бөлүгү, жогору жагы, чокусу, учу. *Караса чоў саатты,*

мунарасында шаўгырап, төбөлөрүндө жылдыз күйгөн кадимки Кремль турат (Байтемиров). *Командир экөөбүз чокунун төбөсүнө чыктык* (Жантөшев). 3. Баш кийимдин кыруусунан жогорку түп жагы, үстүнкү бөлүгү. *Тебетейдин төбөсүн, үкү менен чоктодук* (Жантөшев).

ТӨБӨ ЧАЧЫ ТИК ТУРУУ Абдан коркуу, эси чыгып кетүү, үрөйү учуп, жүрөк титирерлик сезимде болу, бүткөн бою дүркүрөө. *Бул кабарды укканда отургандардын төбө чачы тик турду* (Жантөшев). *Төбө чачы тик туруп, Чал сакалы саксайды* («Мендирман»).

ТӨБӨГӨ КӨТӨРҮҮ 1. Колунан келген жакшылыгын аябоо, колдоо, абдан кадырлоо, аябай сыйлоо, урматтоо. *Койчуман карыя өзүнүн адал эмгеги менен элге таанымал. Аны айылдагылардын баары төбөсүнө көтөрөт* (Убукеев). – *Биз Мырзабекти төбөбүзгө көтөрүп отурсак, Мырзабек бизди адам катарына санабайт экен* (Абдукаримов). 2. Ызы-чуу салуу, чуу салуу, дүрбөлөў түшүрүү. *Какылдак безилдеп кез-кез ачуу-ачуу чаўыргандай болсо, кыштакты төбөсүнө көтөрөт* (Сыдыкбеков).

ТӨБӨГӨ ОЙНОО Өз билгенин иштөө, бирди көрсөтүү, кыйноо. – *Бу ак жоолуктун азаттыгы эмне менен чектелет? Биздин жакка өкмөт катын барып алып эле тебетейчендердин төбөсүнө ойноп койду* (Сыдыкбеков). ***В.: Төбөгө чыгуу.*** *Антпегенде бүгүн бирөө минтип каяша айтса, эртеўки күнү экинчиси төбөмө чыгар* (Баялинов).

ТӨБӨЛ 1. Төбө. *Кара төбөл козу.* 2. *өт.* Башкаруучу, бийлик жүргүзүүчү. *Капиталисттик төбөлдөрдүн айбын ачтыў, Маскаралап бетине тамга бастыў* (Осмонкул).

ТӨБӨЛӨШ Мушташуу.

ТӨБӨЛӨШТҮР төбөлөш этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨБӨЛӨШҮҮ төбөлөш этишинин кыймыл атоочу.

ТӨБӨЛҮК *диал.* Жүгөндүн сагалдырыктан жогору кетүүчү кулактын арткы түбүнөн өткөн бөлүгү.

ТӨБӨЛҮҮ Төбөсү бийик, төбөсү шоўшойгон. *Төбөлүү тебетей.*

ТӨБӨЎДӨЎ УРГУР Оўбоо, оўбой кал деген сыяктуу каргоо, тилдөө маанисинде айтылат. *А сен, кандай төбөўдөн урган сорго неме элеў? – деди Куйручук* (Бектенов). *Коюўуз, ушунда бир кудай төбөўдөн ургур бар эле ошол билдирген тура* (Бектенов). ***В.: Төбөўдөн тийгир!*** *Төбөўдөн тийгир, ушуну кантип айттыў!* («Чалкан»).

ТӨБӨСҮ КӨККӨ ЖЕТҮҮ Көўүлү абдан көтөрүлүү, аябай кубануу, өтө ыраазы болуу, жетине албоо. *Балдардын кеўеш-кебинин ичинен өзүнүн бар экенине Калыйча кубанып, төбөсү көккө жетип турган эле* (Абдукаимов). *Ушул эле күздө таятам Бишкек менен Ошту туташтырган төө жолду басып, тешкен тоону көрүп, анда бир төбөсү көккө жетип келди* («Ала-Тоо»). ***В.: Төбөсү көккө тийүү.*** *Сен кишиден тил укпас, бирөөдөн таяк жебес болсоў болду, биздин төбөбүз көккө тийгени ошол* («Кыргызстан маданияты»). *Мына ушундай куттуктоо сөздөрдү уккан сайын Шопоктун бүткөн бою эрип, көўүлү алып учуп, төбөсү көккө тийгендей көтөрүлөт* (Бөкөнбаев). ***Төбөсү айга жетүү.*** *Умсунай апа болсо неберелүү болушканына төбөсү айга жетип, көўүлү куунак* (Сасыкбаев).

ТӨБӨСҮ МЕНЕН КУДУК КАЗУУ Өтө оор эмгек кылуу, азап тартуу. *Төбөм менен кудук казсам да, сизди багууга милдеттүүмүн* (Жантөшев). *Төбөсү менен кудук казса да анын жасаган жумушу билинбеди* («Ала-Тоо»). ***В.: Төбөсү менен жер казуу.*** *Келинди мен алмак болсом, төбөм менен жер казсам да мал таап, ата-бабанын наркын өтөмөкмүн* (Сыдыкбеков).

ТӨБӨСҮН КАЎДОО Бирди көрсөтүү, катуу жазалоо. *Жөн жүр, жаки болбосо, төбөўдү каўдайм* (Бейшеналиев). *Биз ошонун бирин эле жасайлычы, бул түркөйлөр анныбызды көтөрмөк турсун, төбөбүздү каўдайт* (Медетов).

ТӨБӨСҮНӨ ЖАЎГАК ЧАГУУ Акесин таанытуу, жазасын берүү, сазайын окутуу. *Мен анын төбөсүнө жаўгак чакпасам, Маанайкул атым өчүп калсын* («Ала-Тоо»). *Сенин төбөўө жаўгак чагамын, – деп зекиди* («Чалкан»).

ТӨБӨСҮНӨ КАМЧЫ ОЙНОТУУ Катуу кордук көрсөтүп ызалоо, запкы көрсөтүү, сабоо. *Ал сага окшогондордун төбөсүнө камчы ойнотуп иштеткендей, – деди Арзыкул* (Байтемиров).

ТӨБӨСҮНӨ КАМЧЫ ҮЙРҮҮ Коркутуу, демитип ызырынуу, зекүү. *Ачуу намыска жеўдирип, кумсаўдаган эри ат үстүнөн зекип, төбөсүнө камчы үйрөт* (Сыдыкбеков).

ТӨБӨСҮНӨН КУШ УЧУРБОО Абдан бөпөлөп, каркыттап мамиле жасоо. *Жалгыз уулун төбөсүнөн куш учурбай ардактап бакты* («Ала-Тоо»).

ТӨБӨСҮНӨН ТҮШҮҮ Дал үстүнөн чыгуу, туура келүү. – *Оой, акебай, – деп Мурат каткырып жиберди. – Дал төбөсүнөн түштү ай* («Ала-Тоо»). ***В.: Төбөсүнөн чыгуу.*** *Эмне болсо, ошо болсун деп айта салдым эле төбөсүнөн чыгыптырмын* («Чалкан»). *Айтканыў көп учурда дал төбөсүнөн чыкчу эле, балким, дагы бирдеме деп жүрбө* (Байтемиров).

ТӨБӨСҮНӨН УРУУ Бузулуу, шайтан азгыруу. *Төбөсүнөн уруп, ошолору алкын бузуп ийип атышпайбы!* (Жантөшев).

ТӨБӨТ *диал.* Дөбөт.

ТӨГӨРӨК 1. Тегерек. *Бүбү көмөч сыяк-*

туу төгөрөк бирдемени алып келди (Абдукаримов). *Жамийланын балкылдаган төгөрөк жүзүнө ак жоолук эп келише калат* (Айтматов). 2. Айлана, теребел. *Төтөдөн дүрбү салдык биз, Төгөрөктү чалдык биз* («Эр Табылды»).

ТӨГӨРӨКТӨ ***тегеректе*** менен бирдей.

ТӨГӨРӨКТҮН ТӨРТ БУРЧУ Туш тараптын бардыгы, бүт дүйнө жүзү, аалам. *Мына биз төгөрөктүн төрт бурчунда эмнелер болуп жатканын үйүбүздө отуруп гана уга беребиз* (Убукеев). *Төгөрөктүн төрт бурчун төрт айлана кыдыруу* («Эр Төштүк»). *Төгөрөктүн төрт бурчунан эл жыйнап, аш берүүгө камынат* («Манас»).

ТӨГҮЛ ***төк*** этишинин туюк мамилеси. *Шаўкаят кара кийизге, Төгүлгөн сүттөй бир ууртам* (Кулумбаев). *Тууган жерден ажырап, Бөтөн жерде боздоп жашы төгүлгөн* (Байгазиев).

ТӨГҮЛГӨН САКАЛ Жайкалган узун сакал, суйдаўыраак жайкалган чоў сакал.

ТӨГҮЛТ ***төгүл*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨГҮЛҮҮ ***төгүл*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨГҮН 1. Жалган, калп, чындык эмес. *Абийирдин окуучулардын демилгесин төгүнгө чыгаргансып олунуп айткан сөзүн Абаз ичинен жактырган жок* (Таштемиров). 2. Бекеринен, жок жерден, негизсиз, тегин. *Төгүн жерден өрт чыкпайт* (макал).

ТӨГҮНДӨ Жокко чыгаруу, жалган, калп экенин далилдөө.

ТӨГҮНДӨЛ ***төгүндө*** этишинин туюк мамилеси.

ТӨГҮНДӨӨ ***төгүндө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨГҮНДӨТ ***төгүндө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨГҮНДӨШ ***төгүндө*** этишинин кош мамилеси.

ТӨГҮНДҮК Чын эместик, жалгандык. *Төгүндүккө чыгаруу.*

ТӨГҮҮ ***төк*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨГҮШ ***төк*** этишинин кош мамилеси.

ТӨЖҮГҮР *сейр.* Үйдө отура албаган, кыдырып айылчылап жүргөндү жакшы көргөн, айылчы (аялдарга карата).

ТӨК 1. Кандайдыр бир суюктукту чачып же шарт куюп жиберүү, жаба куюу, ичиндегисин көўтөрүп же ыргытып таштоо, чачыроого дуушар кылуу. Катуу жаап кирүү. *Төгүп кетсе, көл болот, Түнөп кетсе кут болот* (Калмырза). *Фабрикага жеткенде жамгыр төгүп жиберди* (Сасыкбаев). 2. Тапшыруу, төлөө. *Акча төктү. Салык төктү.* 3. Коё берүү, абдан күчөтүү, үстөкөбосток демөө, ашып-ташуу. *Чоко өзүнчө наалып кимгедир каарын төгөт* (Жантөшев). *Ырды төгүп ырдады.*

ТӨКМӨ Күн мурун ойлонуп отурбастан оюнан чыгарып шар ырдап жиберүүчү ырчы. *Төкмө акын, Төкмө ырчы.*

ТӨКМӨЛҮҮ Өзгөрүп турма, бир калыпта турбаган, өзгөрүп кете турган. *Оомалуу кезек, төкмөлүү дүйнөө* (Жантөшев).

ТӨКӨ *сейр.* Олдоксон жасоо, эптеп-септеп сомдоп жасай салуу. *Төкөр уста төкөгөн* (фольк.).

ТӨКӨК 1. Олдоксон иштетилген, эбисыны жок, эпсиз. 2. Мокок, өтпөгөн, курч эмес (бычак жөнүндө). 3. *өт.* Чебер эмес, устат эмес, эби жок, чоркок. *Сөзгө төкөк акын.*

ТӨКӨР Аксак, сылтып баскан. *Адам болду деп тигил Абдылда төкөрдүн баласын айткыла* (Сыдыкбеков).

ТӨКӨРӨЎДӨ Сылтып басуу, чолтоўдоп басуу, аксаўдап басуу.

ТӨКӨРӨЎДӨӨ ***төкөрөўдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨКӨРӨЎДӨТ ***төкөрөўдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨКПӨЙ ЧАЧПАЙ Бирин калтырбай, толук, бардыгын теў. *Аўгыча Айнысахан болгон окуянын бардыгын төкпөй-чачпай айтып берди* (Жантөшев). *Мен кечинде атама төкпөй-чачпай жеткирдим* (Усубалиев).

ТӨКПӨЙ-ЧАЧПАЙ АЙТУУ Эчтемесин калтырбай бүт айтуу. *Ичимдеги уйгу-туйгу ойлорунун баарын энесине төкпөй-чачпай айтып берди* (Сасыкбаев).

ТӨКСӨК: аксак-төксөк Бутунан сылтый басып аксаўдаган, буту майыптуу, төкөр, чолтоўдоп баскан, аксак-тексек. (көбүнчө майда жандыктар жөнүндө). *Кой аксак-төксөгү менен миў.*

ТӨКТҮР 1. ***төк*** этишинин аркылуу мамилеси. *Үйлөргө жагылган отундун күлдөрүн ошол аянтка төктүрөт* («Ала-Тоо»). *Жеринин күчүн чыўдоого, Жергелей кыкты төктүрдү* (Осмонкул). 2. Билерик, шакек ж.б. ушул сыяктуу буюмдарды кооздоо үчүн кымбат баалуу заттар менен жалатуу, жаптыруу, төгүү. *Кыруусуна шакектин, Берметтен сирке төктүргөн* (Жантөшев). *Тегерегин көөхардан, Жаймалата төктүрдүм* («Манас»).

ТӨКТҮРТ ***төктүр*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨКТҮРҮҮ ***төктүр*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨЛ 1. Малдын жаш тукуму. *Алынган төлдөр зоотехникалык эрежелердин негизинде чыгашасыз багылып жатат* («Кыргыз Туусу»). *Аскасы металл кен берип, Чарбасы байлык төл берип* (Калык). 2. Кандайдыр бир иштин, аракеттин жемиши, келип чыккан натыйжа. *Тынчтык койнун кенен ачып, эмгек өз төлүн берип жаткан учур* («Ала-Тоо»).

ТӨЛ БАШЫ Биринчи, алгачкы. *Табыл-*

ган малга төл башы («Манас» С.К.). *Балдарымдын улуусу, төл башым сенин атаӯ болуучу, – деди чоӯ энем* («Аалам»). *Колундагы менчигинин төл башын, Өкмөт өз колунан берди эле* (Токомбаев).

ТӨЛ МАЛ Өз малынын тукуму. *Жээрде кашка Акмандын төл малы* (Сыдыкбеков).

ТӨЛГӨ 1. 41 ташты тартып, же башка жол менен келечекте эмне болорун же мурда эмне болгонун болжолдоп айтуучулук. *Баштыкка салып кырк бир таш, Кур калбайт төлгө тартчусу* (Осмонкул). 2. Өзүнүн оюнун, максатынын келечекке туура чыгышын, орундалышын болжол кылган белги. *Төлгө кылып көрөмүн, Тайтору күлүк атымды* («Манас»).

ТӨЛГӨСҮ ТӨП КЕЛҮҮ Ойлогон ою, максаты ордунан чыгуу, иши оӯолуу. *Инисинин кадимки жаралуу кишидей демөөрлөнткөнү Байымбетти төлгөсү төп келчүдей жубатты* (Бейшеналиев). *Төлгөсү төп келерине демденген акын табышмак түйгусун эми айкындабаса жарылчудай* (Бейшеналиев).

ТӨЛГӨЧҮ Төлгө тартуучу, төлгө салуучу. *Кошо кетти кожоюп, Төлгөчү Кара Төлөгү* («Манас»). *Шаарда эӯ укмуштуу келечекти убада кылган олуялардан, төлгөчүлөрдөн, бал ачуучу лөлүлөрдөн башыӯ адашат* (Абдукаримов).

ТӨЛГӨЧҮЛҮК Төлгө тартуучулук, төлгө салуучулук. *Тердиктин бетиндей кийизди колтуктап элдүү жерге барат да, төлгөчүлүккө киришет* (Убукеев).

ТӨЛДӨ Тукумдоо, тукуму өсүү, төл берүү. *Айылдын малы дүрүлдөп, Төлдөдү салкын төрүндө* (Нуркамал). *Мал кызуу төлдөп жаткан кез* (Нуркамал).

***ТӨЛДӨӨ** төлдө* этишинин кыймыл атоочу.

ТӨЛДӨӨЧҮ Төл берүүчү, төлдөй турган, төл бере турган. *Төлдөөчү малдардын короосарайлары жылуу, кургак болсун* («Ала-Too»).

***ТӨЛДӨТ** төлдө* этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨЛӨ I Жер кепе, жер там, жер үй. *Мен ушул күнгө чейин жер төлөдөгү чычкандай болуп жашаган экемин* (Жантөшев). 2. Аӯчылар, саятчылар тор жайып куш кармоодо жанында жышырынып аӯдып жатуу үчүн ылайыктап таштан алачык сыяктанып жасап алган кепе. *Таштан төлө жасап алып карап олтурушат* (Жантөшев).

ТӨЛӨ II Сатып алынган нерсе үчүн, пайдалангандыгы үчүн баасын, мүчөлүк акысын, карызды, салыкты ж.б. берүү, билинген, жоголгон нерсенин ордун толтуруу. *Анан сен үчүн Чаргын өз жанынан төлөмөк беле* (Сыдыкбеков). *Карызын төлөп, Маамыт араӯдан зорго кутулду* (Жантөшев). 2. Жумшап, жоготуп, жок кылып билдирип-сындырып койгондугу үчүн кандайдыр бир нерсенин наркына, баасына барабар келгендей өлчөмдө акча каражатын берүү же башка бир нерсе берип эсептешүү. *Боорукердигиме ыраазы бол да, чөп үчүн төрт кой төлөп кой, бала!* (Сыдыкбеков).

***ТӨЛӨМ** экон.* Накталай же, накталай эмес акча каражаттарын төлөөчүнүн которушу менен акча милдеттенмесин аткаруу.

ТӨЛӨМӨР Ордуна коюлуучу, төлөнүүчү акы, төлөй турган болуп калуучулук. *Кой төлөмөр болуу.*

***ТӨЛӨН I** төлө* этишинин өздүк мамилеси.

ТӨЛӨН II Саятчылардын куш күйгөндө жата турган чуӯкуру.

ТӨЛӨӮГҮТ Хан, бек, бий сакчылары жан жигиттери. *Ошондо Тайтуяк мерген: «Кой, курдаш, койчагарыӯ менен бирин жайлаарсыӯ, кайра дүрмөттөгүчө көк бөрү тартып кетпейби, бул төлөӯгүттөр»* деди (Абакиров).

***ТӨЛӨӨ** төлө* этишинин кыймыл атоочу.

***ТӨЛӨТ** төлө* этишинин аркылуу мамилеси.

***ТӨЛӨШ** төлө* этишинин кош мамилеси.

ТӨМӨН 1. Ылдый, эӯкейиш, өйдөнүн карама-каршысы, ылдый карай. *Алар абдан күнөөкөр болгондой төмөн караштты* (Жантөшев). *Мөӯкүп агат булагы, Өрдөштөн төмөн элирип* (Турусбеков). 2. Салыштыра караганда сапаты, теӯдештиги ж.б. жагынан алда канча начар, кемчил, жетишсиз. *Айбандардан өөдөрөөк, Адамдардан көп төмөн* («Эр Төштүк»).

ТӨМӨНДӨ 1. Ылдыйлоо, турган ордунан төмөн түшүү, төмөн карай багыт алуу. *Байыр Сейиттин сөзүнө кулак салбастан, чатыраган аркан менен төмөндөй берди* (Баялинов). 2. Арзандоо, баасы төмөн түшүү. *Баасы төмөндөгөн товарлар.* 3. Кызмат абалынан же баштапкы абалынан кичирейүү, төмөн боло баштоо, ылдыйлоо. *Кызматынан төмөндөгөн адам. Райондон Ашырбай, Төмөндөдү айылга* (Токомбаев). *Абанын температурасы кескин түрдө төмөндөй баштады* («Кыргыз Туусу»).

***ТӨМӨНДӨН** төмөнтөн* менен бирдей.

***ТӨМӨНДӨӨ** төмөндө* этишинин кыймыл атоочу.

***ТӨМӨНДӨТ** төмөндө* этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨМӨНКҮ Ылдый жактагы, төмөн жактагы, ылдыйкы. *Төмөнкү имерилиштен бир киши көрүндү* (Жантөшев). *Төмөнкү кечүүнүн оозундагы калыӯ элдин арасынан мылтыктын түтүнү чыккандай болот* («Эр Табылды»).

***ТӨМӨНТӨДӨН** төмөнтөн* менен бирдей.

ТӨМӨНТӨН Ылдыйтан, ылдый жактан. *Кайназар төмөнтөн чыгып келе жаткан аттууларга көз салды* (Жантөшев).

ТӨМӨНЧҮЛҮК 1. Сапаты, баасы ж.б. жагынан бир кыйла төмөн тургандык. 2.

Өзүн төмөн санап көрсөткөн кичи пейилдик, урмат көрсөтүүчүлүк. *Каракаштын оозунан кандай сөз чыкса да, Сасык Үпүп төмөнчүлүк менен башын ийип кубаттоосун танбады* (Каимов).

ТӨМПӨЙ Түмпүйүп, томпоюп туруу, бөлтөйүп, кабарып туруу, бир аз томпойгон көрүнүштө болуу. *Солдаттардын огу тийип, Ээн коктуда, кала берген бейиттери төмпөйгөн* (Байгазиев).

ТӨМПӨЙТ ***төмпөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨМПӨЙҮҮ ***төмпөй*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨМПӨШ ***төпөш*** менен бирдей.

ТӨМПӨШТӨ ***төпөштө*** менен бирдей.

ТӨМПӨШТӨӨ ***төмпөштө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨН Көрүнбөй чөгүп, батып кетүү, көрүнбөй бир нерсенин арасына кирип жок болуп кетүү. *Алар да көз алдымда алыска-алыска төнүп кетип бараткансыды* (Сыдыкбеков). *Тээ көк асманга көзгө илешпес ноюттой төнө торгойлор бежилдеп-чежилдеп чуулдап сайрап турат* (Сыдыкбеков).

ТӨНДҮР ***төн*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨНДҮРҮҮ 1. Ыкчамдатуу, тез жүргүзүү. 2. Ала качма, албуут. 3. *өт.* Жүргүзүү, жорголотуу. *Шайбырына көндүрүп, Жоргосуна төндүрүп* («Манас»).

ТӨНҮҮ ***төн*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨҮГӨК *диал.* Дөүгөч.

ТӨҮКӨР Астын үстү кылып оодарып таштоо, көүтөрүү. *Тоодой болгон Коўурду, Төүкөрө сайып турганы* («Манас»).

ТӨҮКӨРҮЛ ***төүкөр*** этишинин туюк мамилеси.

ТӨҮКӨРҮҮ ***төүкөр*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨҮКӨРҮШ 1. Чукул өзгөрүш, жашап турган коомдук-саясий системадагы түптамырынан берки өзгөрүш. *Мамлекеттик төүкөрүш.* 2. Революция. *1917-жылы февраль айында төүкөрүш болуп падыша тактынан кулады* («Эркин Тоо»).

ТӨҮКӨРҮШЧҮЛ Революциячыл.

ТӨҮӨЛҮК Тогоо, чагарак же ар түрдүү көлөмдөгү тегерек кылып ийилген темир. *Данияр арабанын дөүгөлөктөрүнүн ийилип калган төүөлүктөрүн оўдоого аракет кылды* («Ала-Тоо»). *Чор шадыда төүөлүктөй жез шакек, Эчак жүргөн серт көрүнүп көзүмө* (Токомбаев).

ТӨҮӨЛҮКТӨ Төүөлөк салуу, төүөлүк коюу.

ТӨҮӨЛҮКТҮҮ Төүөлүгү бар, төүөлүк салынган.

ТӨӨ Бир же эки өркөчтүү, чөлгө чыдамдуу мал. *Жылкычы болуп бээ бактыў, Жылдырып айдап төө бактыў* (Тоголок Молдо). *Көрбөгөн, төөнү да көрбөйт* (макал). *Төө көп болуп, конокко сойбойт* (макал). *Карыган төөдөй боздойсуў, Келбей жатып ырдайсыў* (Калмырза).

ТӨӨ БАСТЫ Бирөөнүн үстүнө башкалары үйүлүп, басып ойноочу оюн. *Сапар бул шок немелер төө басты кылып жүрүшпөсүн деп чочулап тура качты* (Бейшеналиев). *Болбосо төө басты кылып мойнунан ылдый топурак куйсак болот эле* (Сыдыкбеков).

ТӨӨ БАСТЫГА АЛУУ Көптөп кетүү. *Убадамды аткарбасам, – дейт Карып, анда мени алар төө бастыга алышат* («Ала-Тоо»). ***В.: Төө басты кылуу.*** *Сапар бул шок немелер төө басты кылып жүрүшпөсүн деп чочулап турду* (Бейшеналиев).

ТӨӨ ЖАЛ *же* ***төө мойнок*** *диал.* Төөнүн мойнуна илип коюлуучу жасалга, коолдук.

ТӨӨ КИЙИК Жапайы төө. *Киши кийик, төө кийик* («Манас» С.К.).

ТӨӨ КӨРДҮЎБҮ – ЖОК, БЭЭ КӨРДҮЎБҮ – ЖОК Бир нерсени билсе да билбеген, көрсө да көрбөгөн, ал ишке катышы жок. *Бирөө сураса төө көрдүўбү жок, бээ көрдүўбү жок* (Мияшев).

ТӨӨ КУШ Тез жүгүрүүгө ылайыкталган узун буттуу, бирок учууга жөндөмү жок, ысык өлкөлөрдө жашоочу чоў куш.

ТӨӨ КЫЯДАН ӨТҮҮ Иштин учуру, оор мезгили өтүп кетүү, болору болуу, иш бүтүп калуу. *Аттиў, арман ай! Жапаштын өчүн алсам болмок экен деп, эки күндөн бери ойлондум. Бирок аба, иш ооп калды... Менин төөм кыядан өтүп кетти!* (Жантөшев). ***В.: Төө кыядан өткөн соў.*** *Төө кыядан өткөн соў, о дегениў курусун* (макал).

ТӨӨ ТАПАН *же* ***төө таман*** Тикендүү, жазы жалыбрактуу өсүмдүк. *Гүл ачкан төө тапандар жыбырап көрүндү* (Сыдыкбеков).

ТӨӨ ЧЕЧКЕНДЕЙ БОЛУУ Аябай уят болуу, маскарасы чыгуу. *Эл алдында төө чечкендей болду.*

ТӨӨ ЧЕЧКЕНДЕЙ КЫЛУУ Шерменде кылуу, абийирин төгүү, шылдыўга, катуу уятка калтыруу, маскарасын чыгаруу.

ТӨӨ ЧЕЧМЕЙ Кыргыздын байыркы оюну.

ТӨӨКЕЧ Төөгө артылган жүктү алып жүрүүчү кирекеч, төө менен жүк ташуучу кирече. *Төөкечтердин башчысы Азимахун* (Жантөшев).

ТӨӨЛҮК 1. Айырмасы чоў, айырмасы бир кыйла жогору. *Менин атым сенин атыўдан төөлүк өйдө* («Ала-Тоо»). 2. Төөгө тете, төөнүн күчүнө барабар. *Чаар ингендин өзүндө, Миў төөлүк күч бар экен* («Эр Төштүк»).

ТӨӨЛҮҮ Төөсү бар, төөсү көп. *Төөлү талаа. Төөлү көч.*

ТӨӨМАНТЕК ***төөматек*** менен бирдей.

ТӨӨМАТЕК Оюнда уттурган баланын башына чыканакты коюп, ныгыра басып туруп колун тартып алганда, муштум күч менен барып башка тийген сокку. *Балдардын эптүүсү эпсизинен төөматек, укуй алып жатты* (Жантөшев).

ТӨӨ МЫЛТЫК Төөгө жүктөп жүрүп атууга ылайыкталган кичирээк замбирек.

ТӨӨНӨ Төөнөгүч менен кабаттай, капшыра, тепчий сайып бекитүү.

ТӨӨНӨГҮЧ Тукул башы уруйган, же бир жагы коздук үчүн жасалган төөнөп бекитүү үчүн пайдаланылуучу ийне, жаканы, көкүрөктү ж.б. кымтылап же төөнөп бекитип коё турган, көрүнүп турган бет жагы коздолгон коздук.

ТӨӨНӨЛ ***төөнө*** этишинин туюк мамилеси.

ТӨӨНӨӨ ***төөнө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨӨНӨТ ***төөнө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨӨНӨЧ ***төөнөгүч*** менен бирдей.

ТӨӨНҮН КУЙРУГУ ЖЕРГЕ ТИЙГЕНДЕ Жакында болбой турган же такыр болууга мүмкүн болбогон нерсе. *Жамал мени качан келет десе, төөнүн куйругу жерге тийгенде келет дегин* (Шүкүрбеков). *Кейпи төөнүн куйругу жерге тиер учурду күтүп жатышса керек* («Чалкан»).

ТӨӨЎ АК ТУУДУ Иши оўолду, ордунан чыкты. *Анын төөсү ак тууду.*

ТӨӨЧҮ Төө баккан, төө кайтарган адам. *Менин төөмдү жетелеген төөчүм да ырчы дейт Корчу* (Токомбаев). *Сөлпү Бөрүбаев деген төөчүнү көрсөтүштү.*

ТӨП I 1. Так, туура, бардык жагынан толук ылайык. *Бир айткан сөзүн эки айтат, Төп айтпай сөзүн чеки айтат* (Тоголок Молдо). 2. Адилет, ак ниет, туура чынчыл. *Ал митаамдык менен ушактан алыс жүргөн төп киши* (Абдумомунов). 3. Бүтүндөй толук, түгөл. *Апамдай адамды дүйнөнү төп кыдырсам да таппасмын* («Ала-Тоо»). *Башыўа бакыт консо, баары болот, Каалаганыў төп болуп, келет сага* (Баласагын).

ТӨП II: төп этип түшүү Аттан же кандайдыр бир бийиктиктен топ этип түшүү, жеўил секиргенсип, топ деп түшүү. *Аттан төп этип түштү.*

ТӨПӨ: төпө башы Бир үйдүн, жамааттын, уруунун ж.б. башчысы, чоўу, улуусу, аксакалы, мыкчыгери.

ТӨПӨШ Таяктап, уруп коюучулук, токмок. – *Улуу кишинин анча-мынча төпөшүн көтөрбөгөндөй макоо дейсиўби* (Бейшеналиев). *Ал далай төпөш жесе да, анын жүрөгүнө тынчтык бербей алып учкан сезими моюн сунбады* («Ала-Тоо»).

ТӨПӨШТӨ Уруу, сабоо, таяктоо, токмоктоп коюу. *Анча-мынча төпөштөп коюу.*

ТӨПӨШТӨӨ ***төпөштө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨПӨШТӨТ ***төпөштө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨПТӨ 1. Бардык жагынан толук ылайык келтирип тактоо, төп кылуу. *Төгөрөктүн төрт бурчун, Төгөрөтө чалды эле, Төп-* Жөлөө, таёо, жөлөп коюу, таяп коюу.

ТӨПТҮК Бардык жагынан шайкеш келгендик, тууралык, чынчылдык, толук ылайык келгендик. *Бай төптүгүн, ак ниеттүүлүгүн, сопулугун билгизгиси келгени беймў?* (Сыдыкбеков).

ТӨР 1. Боз үйдүн босогосуна карама-каршы бөлүгү, үйдүн түп жагы, жогорку жагы, сыйлуу орун. *Эбинен чыгып чалчаўдап, Төрдү ээлеп алыптыр* (Калмырза). *Татыбек жамбаштап төрдө жатат* (Байтемиров). *Аманкул төрдө отурган атасынын жанына барып отурду* (Абдукаримов). 2. Бийик тоодогу жайлоо, мал жайыты, тоонун жогорку жагындагы жайыт жер. *Тигил кеў төрлөр биздин мал жайыт. Өрдөсө малы чыкпаган, Төрү сонун Суусамыр* (Барпы). *Төр-төргө чыккан түрлүү чөп, Төгүлүп гүлү буралган* (Казыбек).

ТӨР КАРЫ *диал.* Көпкө чейин күйөөгө чыкпаган кыз.

ТӨРАГА 1. Жыйындын, чогулуштун башчысы, башкаруучусу. 2. Соттун чечим чыгаруучу жетекчиси.

ТӨРВӨЛЖҮН *диал.* Шырдак. *Сарагүл эне өзү жасаган төрбөлжүн төрүндө* (Касымбеков).

ТӨРДӨН АТМАЙ Үч тапан ойнунда узатасынан тигилген бир нече чүкөнүн ортоўку чүкөсүн карама-каршы жагынан атып тийгизүүчү чүкө оюну.

ТӨРКҮ Ички, ичкеридеги, ич жактагы, төр жактагы. *Төркү бөлмө. Төркү отурган – кадырлуу мейман.*

ТӨРКҮЛӨ Кыз күйөөгө чыккандан кийин, өз ата-энесинин үйүнө мейман катарында келүүсү. *Сааракан атасыныкына төркүлөп келгенде Ажар аны көргөн* (Баялинов). *Келин төркүнүнө төркүлөп барды* («Жомоктор»).

ТӨРКҮЛӨӨ ***төркүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨРКҮЛӨТ ***төркүлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨРКҮН 1. Күйөөгө чыккан кыздын ата-энеси жана башка туугандары. *Төркүнгө келген кыздардай, Төрө болуп калыптыр* (Калмырза). *Алар төркүндөрүн кыдырып күндө бирөөнө конок болду* (Токомбаев). *Кыздын сыры төркүнгө маалым* (макал). *Күйөөсүз калган кызды колго алуу төркүндүн милдети экен* (Жакиев). 2. *өт.* Түпкү маани, тек. *Сөз төркүнүн байкас албаган Гүлнар сурай берди* (Сыдыкбеков). *Иштин төркүнү башка жакта экен* (Каимов).

ТӨРКҮН-ТӨЗ Жалпы эле төркүн тарап, күйөөгө чыккан кыздын, аялдын ата-эне, тууган-туушкандары. *Кимдин жары болосуў? Төркүн-төзүў кайда эле*? (Тоголок Молдо).

ТӨРКҮНДӨ ***төркүлө*** менен бирдей.

ТӨРКҮНСӨӨК Төркүнчүл.

ТӨРКҮНСҮ Төркүнү катарында көрүү, төр-

кїн деп эсептєє. *Жаман катын чыккан жерин тєркїнсїйт* (макал).

ТЄРКЇНСЇН ***тєркїнсї*** менен бирдей.

ТЄРКЇНСЇТ ***тєркїнсї*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЄРКЇНСЇЇ ***тєркїнсї*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЄРКЇНЧЇЛ Єз ата-энеси тарапка кєбїрєєк тарткан, тєркїнїнє абдан жакын. *Жаман инек музоочул, жаман катын тєркїнчїл* (макал).

ТЄРЄ I 1. Колунда бийлиги бар ак сєєк адам, кадырлуу мырза, башкалар анын сєзїнє баш ийген кадырман, баатыр. *Тєрє тєштїк бели бар* («Манас» С.О.). *Тєрє Манас баатырдын, Балбандыгы эмей неткени* («Манас»). *Эр Табылды тєрєбїз, Оозуўдаў чыккан сєзїўдї Нур жаагандай кєрєбїз* («Эр Табылды»). *Тєрєнїн уулун кошо алып, Тєбєнї чапкан дегениў* (Калмырза). *Тєрт ай болгон кеткени – Тєрємдїн аман жеткени* (Калмырза). 2. *єт.* Эў мыктысы, кадырлуусу. *Ургаачынын тєрєсї, Тогуз уулдун энеси* («Эр Тєштїк»). *Куш тєрєсї Буудайык* (Барпы).

ТЄРЄ II Боюнан бошонуу, бала кєрїї. *Оморду да єзїндєй эле эне тєрєгєн* (Сыдыкбеков). *Эр тєрєгєн эне єлбєйт* (макал). *Жаш тєрєгєн аял. Экини тєрєгєн аял.*

ТЄРЄ БООР Бирєєгє жакынсынганды, жан тартканды билбеген, боору жок, кайдигер мамиле жасаган. *Эч ким менен иши жок, єзї тєрє боор неме окшойт* («Ала-Тоо»).

ТЄРЄ КЫЯЛ же ТЄРЄ ПЕЙИЛ 1. Єзїн тєрє катарында эсептеген менменсиниїчїлїгї бар. 2. Ийикпеген, тоў моюн. *Тєрє кыял кызматкер. Тєрє пейил жетекчи.*

ТЄРЄ ТОГООЛ БОЛУУ 1. Белгилїї бир маселе боюнча кєз караш, пикир жагынан чечкиндїї тїрдє келише албоо, ар кимиси єз пикиринде калуу. 2. Урушпастан, салгылашпастан тарап кетїї (согушуп жаткандар жєнїндє).

ТЄРЄЛ ***тєрє*** этишинин туюк мамилеси. *Тєрєлгєнїмє їч ай болгондон кийин согушка кетиптир* (Жакиев).

ТЄРЄЛЇК Тєрєнїн абалы, тєрєгє таандык сапат. *Тєрєлїгїн билдирїї. Тєрєлїгї байкалуу.*

ТЄРЄЛЇЇ I Тєрєсї бар. *Тєштїктїн Тєштїк экенин, Тєрєлїї журт кєрдї эми* («Эр Тєштїк»).

ТЄРЄЛЇЇ II ***тєрєл*** этишинин кыймыл атоочу. *Кайра тєрєлїї.*

ТЄРЄЄ ***тєрє*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЄРЄСЇ ***тєрєсїн*** менен бирдей.

ТЄРЄСЇН Єзїн тєрє катарында кєрсєтїїгє аракет кылуу, керилип-чоюлган тєрє киши катарында кєрсєтїїгє тырышуу. *Тєшєктєсїў кєєнїў жай, Тєрєсїнїп чоюлбай, Тааныбасаў баш кєтєр* («Олжобай менен Кишимжан»).

ТЄРЄТ I Тєрєє абалы, тєрєлїї абалы. *Бїбїнїн тєрєтї жеўил болду* (Сыдыкбеков).

ТЄРЄТ II ***тєрє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЄРЄТ ЇЙЇ Тєрєє мезгилинде врачтык жардам кєрсєтїї їчїн ылайыкталган їй.

ТЄРЄТАЙ 1. Сабырдуу, токтоо. 2. Энчилїї ат.

ТЄРЄТТЄН КАЛУУ Тєрєбей калуу.

ТЄРЄЧЇЛ Тєрє кыялдуу, тєрє пейилдїї.

ТЄРЄЧЇЛДЇК Тєрє пейилдїїлїк, тєрє кыялдык. *Тєрєчїлдїк, туугандык. Дагы башка шумдуктуулар табылар* (Токомбаев).

ТЄРЄЧЇЛЇК ***тєрєчїлдїк*** менен бирдей.

ТЄРСЄГЄЙ Тєрсєйїп, ичине жел толтурулган немедей тоголок тартып турган, бєрсєйгєн, торсогой.

ТЄРСЄЙ Тоголок тартып дємпєйїп туруу, бєрсєйїп чыгып туруу.

ТЄРСЄЙТ ***тєрсєй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЄРСЄЙЇЇ ***тєрсєй*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЄРТ 4 саны, эсеби. *Тєрт бала ойноп турушкан* (Сыдыкбеков). *Тєрт кабаттан їй салып, Тїгєл баары орноду* (Осмонкул). *Ошондон бери Барпы тєрт жолу шаарга барды* (Байтемиров).

ТЄРТ АМАЛ *мат.* Арифметиканын кошуу, бєлїї, алуу, кєбєйтїї амалдары. *Баштапгыч класстарда тєрт амалды билїї негизги талаптардан.*

ТЄРТ АЯКТУУ 1. Тєрт аягы бар. Тєрт аяктуу стол. 2. *єт.* Мал. *Тєрт аяктуудан тїгї жок кедейлердин бактысын ачты* («Эркин Тоо»).

ТЄРТ КЄЗЇ ТЇГЄЛ Бардыгы кєз алдында, чогуу, эч кимиси калбай. *Агайындар! Тєрт кєзїўєр тїгєл, орой кєзїўєр чарай отурасыўар, ийри отуруп тїз кеўешели* («Ала-Тоо»).

ТЄРТ КЇЛ *к.* ***тєрткїл.***

ТЄРТ ТАРАБЫ КЫБЫЛА 1. Телегейи тегиз, иши оўунда, бардыгы оюндагыдай, каалаганындай. *Атабектин тєрт тарабы кыбыла болду* (Жантєшев). 2. Каалаган жагына жол ачык, кайда барсаў єз эркиў, жолуў бош деген мааниде. *Кайда барсаў анда бар, тєрт тарабыў кыбыла* («Ала-Тоо»). ***В.: Туш тарабы кыбыла.*** *Туш тарабыў кыбыла, колу-жолуў бош* («Ала-Тоо»). ***Тєрт жагы кыбыла.*** *Анын тєрт жагы кыбыла* («Чалкан»).

ТЄРТ ТЇЛЇГЇ ШАЙ Телегейи тегиз, бардыгы бар, шайма-шай, толук, жетиштїї. *Ааламдан чыккан бай эле, Тєрт тїлїгї шай эле* («Эр Тєштїк»). *Айрыкча атам дїнїйєсї тїгєл, тєрт тїлїгї шай болгондой, кубанганынан чекеси да тердеп кетти* (Жантєшев).

ТЄРТ ТЇЛЇК Їй айбандарынын (малдын) тєрт тїрї: жылкы, уй, тєє, кой-эчки. (Кээде кой-эчки экиге бєлїнїп, беш тїлїк деп да айтылат). *Тєрт тїлїгїн чачалы* («Манас» С.К.). *Тєрт тїлїктїї кара мал, Тєртєєнєн*

башка айрып ал («Эл адабияты»). *Жайлоодо жашап чардашып, Төрт түлүк чарба малыўар* (Осмонкул).

ТӨРТ ТҮЛҮКТҮҮ Малдуу, бай, оокаттуу.

ТӨРТ ЧАЛЫЯР Мукамбет пайгамбардын эў жакын төрт жолдошу, Абубакир, Омор, Осмон, Аалы. *Төрт чалыяр дагы бар* («Манас» С.О.).

ТӨРТ ЧАРЧЫ Бардык жактары бирдей келген, төрт бурчтук формасындагы. *Зарыл төрт чарчы актын четин кызыл жибек жип учуктаган ийнеси менен илип, тез-тез саят* (Сыдыкбеков).

ТӨРТ ШЫЙРАГЫ ӨЛБӨГӨН ЖЕРДЕ КАЛУУ *к. өлбөгөн төрт шыйрагы калуу.*

ТӨРТКҮЛ 1. Төрт бурч төрт бурчтук. 2. Коргон, чеп, сепил. 3. Байыркы шаардын, калктуу жерлердин урандысы. *Бузулган эски төрткүлдөй, Атаўдын шаар калаасы* («Саринжи-Бөкөй»). *Көкүрөгү ачык, тизесине жете шалбыраган ак желетке үстүнөн кош бел боо курчанган. Башында төрткүл жаўы топу* (Мавлянов).

ТӨРТӨӨ Төрттүн жамдама сан атоочу. *Берки төртөө жикийишет үйүлүп* (Токомбаев). *Токтогул, Курман, Жаўыбай, Турабыз ушул төртөөбүз* (Токтогул).

ТӨРТҮНЧҮ Төрттүн иреттик саны. *Төртүнчү класс. Төртүнчү катар.*

ТӨРТҮНЧҮЛӨР *тар.* Большевиктер. Совет бийлигин жактагандар. Кызылдар. *Бул диназар тээ илгертен өкүматчыл болучу. Төртүнчүлөргө барып кошулуп, мусулманстан курабыз дегендерге каршы күрөшкөн* (Абдыраманов).

ТӨРҮНӨН КӨРҮ ЖУУК Карылыгы жетти, өмүрү аяктап калды, өлөрүнө жакын калды деген мааниде. *Атаўдын төрүнөн көрү жуук, балам, эми кичине эмессиў, акылэсиўди токтот* («Ала-Тоо»). *Күндөн күнгө начарлап, төрүнөн көрү жуук болуп баратат* (Жантөшев). **В.: *Төрүнөн көрү жакын.*** *Өсөөрүм бүттү, төрүмөн көрүм жакын, өлөрүм калды* (Осмоналиев).

ТӨРЧҮЛ Төргө отурганды жакшы көргөн, төрдө олтурууну каалаган. 2. *линг. эск.* Кыргыздын төл сөздөрүндө сөз аягында учурабаган ж, д, г тамгалары менен тыбыштарынын аталышы.

ТӨТӨ Кыска, туура, жакын. *Курмандын үйүнүн тушунан түшө калалы деп, төтө жолго салдык* («Ала-Тоо»).

ТӨТӨГӨ Боз үйдүн сыртынан үзүгүнүн этек жагын бастыра тартылуучу, кызыл менен актан оюп, чачык тагып жасалган жасалга. *Төкмө чачык төтөгө, Төгүлтүп салган үйүнө* (Тоголок Молдо). *Үзүк этегине кырка тартылган төтөгө, кылдыроочу* (Жантөшев).

ТӨТӨГӨ БАШТЫК Боз үйдө ууктун ченине (керегенин башына) илинип коюлуучу, ак жана боёлгон кызыл кийизден шырып, аяк кап сыяктуу кылып тигилген жасалга.

ТӨТӨЛ *диал.* Шылдыў, мыскыл, келеке.

ТӨТӨЛӨ Кыска, туура, жакын жолго салуу, кыскасына салуу. *Атан төөнү жетелеп, Адыр жолун төтөлөп* (Тоголок Молдо). *Төтөлөп айтсак кай жакта, Жакынбы сиздин элиўиз?* («Мендирман»).

ТӨТӨЛӨӨ ***төтөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨТӨН Айрыкча, өзгөчө, бөтөнчө, эў, абдан. *Анда төтөн сонун болуптур, кызыўар Марусаеванын уулуна чыгыптыр* (Бектенов).

ТӨТӨП Көўүлгө төп, толук ылайык. *Төрө Манас өлгөн соў, Төтөп болгон көөнүмө, Ак кула сенден айрылдым* («Манас»).

ТӨХ Өкүнүчтү билдирүүдө колдонулат. *Ах! Төх! Дагы жаўылыптыр уста. Эми таптакыр чодоюп кыска* (Борбугулов).

ТӨШ 1. Дененин курсактан моюнга чейинки алды жак бөлүгү. *Койдун төшү. Төш чөнтөк. Карчыга басып үкүнү, Оюп кирди төшүнөн* (Тоголок Молдо). *Экөө теў дудукча төштөрүн кагып обдулушат* (Бейшеналиев). 2. Тоонун боору, тоо бетинин жогорураак жагы. *Айылдын жогору жагындагы чалкалама төштө ыўкыган койлор* («Ала-Тоо»). *Жолойдун көөнүн жай кылып, Калыў кол менен Жолойду, Төшкө таяп салды дейт* («Манас»). *Жапар төштөгү эгиндерди кыдырып көрүп, кайра жакага келе жаткан кези болучу* (Баялинов). 3. Сүбөө, акырек жана кабыргаларды туташтырган кемиктүү сөөк, көкүрөк бөлүгүн туташтырган сөөк. *Эрдик кылып кой сойду, иттик кылып төш тартты* (макал).

ТӨШ ЖАРЫ Кулачтын жарымы. *Көкө узундугу төш жары келген эки келтек жасады* (Касымбеков).

ТӨШКӨ ЖАТАР *тар.* Токолдун баласы же күйөөн никесиз төрөлгөн бала (никеси жок кишиден төрөгөн бала).

ТӨШӨ Жазып салуу, бир нерсенин үстүнө тизип, тегиздеп коюу. *Бурма эшиктин алдындагы супага кийиз төшөдү* (Каимов). *Таш төшөгөн көчө. Асфальт төшөгөн аянтча.*

ТӨШӨГҮН БУЛГОО Бузуктук кылуу, көз жазгыруу. *Тоодой-таштай кишинин төшөгүн булгады, – деп эл айыў кыла баштады* («Чалкан»). **В.: *Төшөгүн бастыруу.*** *Төшүмдү кантип ачтырам? Төшөгүм кантип бастырам?* (фольк.). ***Төшөгүн тепсетүү.*** *Сен менин төшөгүмдү тепсетип жүрөсүў, – деп күнөөлөдү* («Ала-Тоо»). ***Төшөгүн басуу.*** *Төрө баатыр Семемдин, Төшөгүн бассам оўомбу?* («Семетей»).

ТӨШӨК 1. Ичине кебез же жүн салынып кездеме менен тышталган, алдыга салынып же жамынып жатууга ылайыкталган төшөнчү. *Жылдызкан ордунан акырын туруп, төшөк салууга камынды* (Байтеми-

ров). *Осип төшөктө жатып кілімсірөп кубанды* (Сасыкбаев). *Төркіні жакындын төшөгі жыйылбайт* (макал). *Төшөккө жакшы жатпадыў, Бир кишиге батпадыў* (Калмырза). 2. Жерге отурган адамдардын астына салууга ылайыкталып кабып жасалган, эни тайкы, узунча төшөнчі, көрпө. *Апам абдан чарчаган көрінөт, төшөккө жатар менен уйкуга кеттик* («Ала-Тоо»). *Шарип чуркап барып бурчтагы узун курак төшөкті жая салды* (Бейшеналиев).

ТӨШӨК БАСАР ЖЕ ТӨШӨК БАСТЫ *диал. этн.* Їйлөнгөндөн соў їч кінгө чейин жаш келиндин їйдөн чыгууга мімкін бобогон їйлөніі салты.

ТӨШӨК ЖАЎЫРТУУ Экинчи жолу їйлөніі, кайрадан аял алуу. *Апамдын көзі өткөндөн кийин, атам айлыбыздагы бир аялга төшөк жаўыртты* («Кыргызстан маданияты»).

ТӨШӨК КӨТӨР Їйлөнііїдөгі кааданын бири. Нике кыйылгандан кийин жеўөлери кызды ээрчитип келип кійөөнін койнуна алгач жаткырышы. *Окуп кутпа дубасын, Кызга нике кыйдырды, Кызга нике байлады, Төшөк көтөр жеткенче, Кыргыйдай көзі жайнады* («Манас» С.О.).

ТӨШӨК САЛАР Кыз бергенде кійөө-кыздын төшөгін салганы їчін кыздын жеўесине берилііїчі сыйлык, белек. *Жеўкетайды, эшик ачарды, төшөк саларды буларга чачкыла* (Бейшеналиев).

ТӨШӨК ТАЛАШ Їйлөніі, кыз узатуу салтындагы ырымдардын бири. Узап жаткан кызга їп катары берилген мілктөрді, айрыкча төшөнчі-орундарды талашуу, кыз тараптар бербейбиз – деп талашып, акысына сыйлык талап кылуу. Адатта, кійөө тарап төшөнчі-жуурқандар їчін аялдарга акы-сыйлык беришет. *Төшөк талаш деген сөз, Так ошондон калыптыр* («Манас» С.О.).

ТӨШӨК ТАРТУУ Ооруп жатып калуу. *Мен төшөк тартып жатканыма бігін беш кін болду* (Жантөшев). *Карылык келип бир жактан, Төшөк тартып ооруптур* («Мендирман»).

ТӨШӨКТӨШ Бир төшөктө жатышкан, бирге жатуучу, коюндаш (эрди катынга карата). *Төшөктөш зайбы сен болсоў, Төштөшкөн досу мен элем* («Эр Табылды»).

ТӨШӨЛ ***төшө*** этишинин туюк мамилеси.

ТӨШӨЛГӨ *а.ч.* Малдын астына салына турган жумшак, кургак чөп, саман.

ТӨШӨН ***төшө*** этишинин өздік мамилеси.

ТӨШӨНЧІ Төшөніі, жамынуу їчін колдонулуучу жууркан-төшөктөр. *Бібіш шашып-бушуп төшөнчісін жыйды да сыртка чыкты* («Ала-Тоо»). *Эки аял балдардын ороо-чулгоо, төшөнчілөрін иреттеп жаткан экен* (Убукеев). *Мандикерлер жатуучу барактарда эски одеялдан башка эч кандай төшөнчі жок* (Абдукаримов).

ТӨШӨӨ ***төшө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТӨШӨТ ***төшө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТӨШТӨ Төш тарапка, төшті карай жылуу, тоо этектеп төшті карай жірії. *Төштеп жайылган кой-эчкилер.*

ТӨШТӨН Көкірөгі, көөдөні биреөнін же көөдөндії жаныбарлардын төшінө окшоп кетії. *Ач арстандай төштөніп, Алгыр біркіт көздөніп, Төштік эми ошондой* («Эр Төштік»).

ТӨШТӨШ 1. Көрішіідө, достошууда төш тийгизишії, көкірөк тийиштирії. 2. Бирибирине кыр көрсөтішіп көкірөк тирешії. *Кээде челише да, төштөшө да кетебиз* (Бейшеналиев).

ТӨШТӨШТЇР ***төштөш*** этишинин аркылуу мамилеси. *Төштөштіріп достоштуруу.*

ТӨШТӨШІЇ ***төштөш*** этишинин кыймыл атоочу. *Шашпа дос, далай төштөшії бар* (Бейшеналиев).

ТӨШТЇК *тар.* Жоокердин төшкө, көкірөккө тартуучу же кийип алуучу чопкуту, сооту, калканчы.

ТӨШІ ТЇКТЇЇ ЖЕР УРСУН Берилген убаданы, шертти аткарууга карата айтылган ант, касам. *Убадама турбасам, төшії тіктії жер урсун* («Ала-Тоо»).

ТӨШЇН КАГУУ Курулай менменсиніі, кыйынсынып өзін айрыкча белгилеп, жогору көрсөтіїгө тырышуу. *Жөн эле кыйынмын деп, төшін кагып чамына бергенден пайда жок* (Байтемиров). *Намыс сөзін козгогондо отко, чокко тішіїгө даяр болуп, төшін каккан жигиттер Нөкөнді коштой кетишти* («Ала-Тоо»).

ТРАГЕДИЯ 1. Ички катуу кірөш, кагылышуулар, адамдын ички кічтії сезимин, коомдогу катастрофаны көрсөткөн, аягы көбінчө каармандын өлімі менен бітіїчі драмалык чыгарма. 2. Чоў кайгы, апат.

ТРАГЕДИЯЛУУ Трагедиясы бар, кайгылуу. *Кычан кітілбөгөн трагедиялуу окуяны жай, токтоо, баштан аяк тігөл айтып берди* (Бейшеналиев).

ТРАГЕДИЯЛЫК ***трагедиялуу*** менен бирдей.

ТРАГИЗМ 1. Драмалык же музыкалык чыгармалардагы жана аны аткаруудагы трагедиялык элемент, трагедиялык негиз. *Сюжеттин трагизми. Образдагы трагизм.* 2. Кандайдыр бир иштин же окуянын трагедиялуу, оор, кайгылуу, капалуу жагы.

ТРАГИК 1. Трагедиялык ролду аткаруучу актёр. 2. эск. Трагедиянын автору, трагедиялык чыгармаларды жазуучу автор.

ТРАГИКОМЕДИЯ *адаб.* Драманын трагедия менен комедия жанрларынын бирик-

тирилип, татаал айкалышынан жаралган жанр.

ТРАГИФАРС 1. Трагикалык жана комикалык элементтери бар драмалык чыгарма. 2. Кайгылуу жана ошону менен кошо күлкүлүү болгон окуя.

ТРАДИЦИЯ Муундан муунга өтүп турган жана узак убакытка сакталып турган социалдык жана маданий мурас. *Жакшы традиция. Элдик традиция. Традиция болуп кетүү.*

ТРАДИЦИЯЛУУ Традициясы бар, традицияга ээ, салт болуп калган. *Бул адабий ыкма классикалык орус адабиятынан бери келе жаткан традициялуу ыкма* («Ала-Тоо»).

ТРАДИЦИЯЛЫК *традиция* дегенге таандык.

ТРАЕКТОРИЯ Кандайдыр бир учуп бараткан телонун же чекиттин мейкиндикте тарткан жолу, учуп бара жаткан октун басып өткөн жолу.

ТРАЙБАЛИЗМ Уруучулук. Мамлекет аппаратында өзүнүн бир уруудан чыккан адамдарын колдоо.

ТРАЙКЕ Кебезден токулган тыш кийимдик кездеме. *Шарип менен Сапар чыт, трайке алышты* (Бейшеналиев). *Кулу калпанын үстүндө пахтасын жукараак салдырып жасаткан кара трайке бешмант* (Жантөшев).

ТРАКТ Чоң даңгыр жол, негизги чоң жол. *Ош-Памир трактасы.*

ТРАКТАТ 1. Кандайдыр бир айрым маселе, проблема каралган илимий темадагы чыгарма. *Философиялык трактат. Саясий-экономикалык трактат.* 2. *диал.* Эл аралык келишим.

ТРАКТИР 1. эск. Ресторандуу мейманкана. 2. Төмөнкү разряддагы ресторан.

ТРАКТИРЧИ *сийл.* Трактир ээси.

ТРАКТОР Эгин эгүүчү, культиватор, соко сыяктуу айыл чарба шаймандарын ж.б. чиркеп сүйрөөчү машина. *Дөңгөлөктүү трактор. Гусеницалуу трактор.*

ТРАКТОРИСТ ***тракторчу*** менен бирдей. *Кел аба кайра баштап күрөшөм дейт, Караса тракторист чоң Батмажан* (Осмонов). *Жатыптыр трактористтер тамактан соң, Жай жели жан сергитет кырда жорткон* (Абдыраманов).

ТРАКТОРЧУ Трактор айдаган адам.

ТРАМВАЙ Электр менен жүрүүчү шаардык темир жол, ошол темир жолдун вагону же бир нече вагондон турган поезди. *Трамвай, автомобилдер бака-шака түшүп, каршы-терши жүрүп жатат* (Баялинов). *Алдымдагы талбас тулпар трамвай, Айландырды Москваны дем албай* (Шамшиев).

ТРАМПЛИН *спорт.* Секиргенде түрткү болуп жана секириктин узундугун же бийиктигин чоңойтууга жардам берүү үчүн ылайыкталып жасалган атайын орун, жай. *Трамплинден сууга секирип түшүү. Лыжалык трамплин.*

ТРАНЗИТ Товарды бир өлкөдөн экинчи бир өлкөгө ортодогу өлкө аркылуу өткөрүү.

ТРАНЗИТТИК Транзитке негизделген, транзит укугу бар.

ТРАНСКРИПЦИЯ *линг.* Кандайдыр бир тилдин тыбыштарын так берүү же ошол тилдин жазуу системасынан айырмаланган диалектилерди тамгалар, шарттуу белгилер менен так берүү жана ушундай белгилердин белгилүү бир системасы.

ТРАНСКРИПЦИЯЛА Транскрипция жолу менен берүү, транскрипция жүргүзүү.

ТРАНСКРИПЦИЯЛАН ***транскрипциялa*** этишинин өздүк мамилеси.

ТРАНСКРИПЦИЯЛОО ***транскрипциялa*** этишинин кыймыл атоочу.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ *линг.* Бир тилдин жазуу тамгаларын башка бир тилдин жазуу тамгалары менен берүү.

ТРАНСЛЯЦИЯ Сөздү, музыканы ж.б. экинчи бир алыстыктагы аралыкка радио аркылуу берүүчүлүк.

ТРАНСПАРАНТ 1. Бетинде сүрөт же жазуусу бар рамага керилген кездеме же кагаз. 2. Сызыксыз кагазга жазганда жазуу саптары түз болуш үчүн анын астына коюлуучу кара сызыктуу калың барак кагаз.

ТРАНСПОРТ Эл чарбасынын жүргүнчүлөр менен жүктөрдү ташууга байланыштуу болгон тармагы, ошондой эле ташуу каражаттарынын ар кандай түрлөрү. *Шаардын калкын транспорт менен тейлөө алда канча жакшырды. Автомобиль транспорту. Темир жол транспорту.*

ТРАНСПОРТЁР Жүктөрдү ташуу, экинчи бир аралыкка жеткирүү үчүн ылайыкталган түзүлүш.

ТРАНСПОРТИР Ченөө жана бурчтарды түзүү үчүн колдонулуучу жарым айлана жана сызгыч түрүндөгү градустарга бөлүнгөн сызгыч.

ТРАНСПОРТТОО Бир жерден экинчи жерге жүк жеткирүү, жиберүү, алып баруу, ташуу.

ТРАНСПОРТТУК ***транспортко*** таандык. *Транспорттук каражаттар. Транспортук чыгымдар.*

ТРАНСПОРТЧУ Транспорт жумушчусу, транспорт жагында иштөөчү, транспортто иштеген киши.

ТРАНСФЕРТ *экон.* Чет элдик валютаны же алтынды бир өлкөдөн башка өлкөгө которуу. Ысмы жазылган баалуу кагаздарды башка инсанга ээ болуу укугун берүү.

ТРАНСФОРМАТОР Электрдин өзгөрүлмө тогунун күчүн көтөрүү же басаңдатуу үчүн колдонулуучу аппарат.

ТРАНФОРМАЦИЯ Трансформатордун жардамы менен электр тогун өзгөртүүчүлүк.

ТРАНШЕЯ 1. Коргонуу позициясынын ок атуу точкаларынын бардыгын туташ бир сы-

зыкка бириктирип турган кууш, тереӊ чуӊкур. *Душмандар дөӊсөө жерлерди бїт ээлешип, кырка кырга траншея казып бекемдешиптир* (Касымбеков). 2. Бир нерсени сактоо, салып коюу ж.б. їчїн пайдаланылуучу аӊ, чуӊкур. *Силос ачытылган траншея.*

ТРАП Пароходго, самолётко ж.б. кирип жана чыгуу їчїн, көтөрїлїп же тїшїї їчїн ылайыкталган тепкич.

ТРАПЕЦИЯ 1. Эки жагы параллелдїї төрт бурчтук. 2. Эки жипке илинген гимнастикалык прибор.

ТРАССА 1. Кыймылдын, жолдун, каналдын ж.б. картада же жер бетинде белгиленген багыты, калтырылган же белгилїї болуп калган из. *Жаӊы каналдын трассасы. Жаӊы трасса боюнча жол салуу. Жарык кылуучу октун трассасы. 2.* Жол. *Автомобиль трассасы.*

ТРАФАРЕТ 1. Сїрөт, кооздук тїшїрїлїїчї їлгї. 2. Кесилип алынган тамгалардан, цифралардан жазылган жазуу. 3. Жаӊылыгы жок нерсе. 4. *адаб.* Адабияттагы поэтикалык речте дайым эле колдонула берїїчї саптар, уйкаштар, бири-биринен такыр айырмасы жок ырлар, аӊгеме, очерктер. 5. *өт.* Ойлонуп отурбастан орундата берїїчї, мурдагылардын изи менен кетїїчї өнөкөт иш. *Темаларыӊ белгилїї болуп турат. Баары абстракттуу, трафарет, деп Узаков Шариптин колуна дептерип кайра карматты* (Бейшеналиев).

ТРАФИК *инф.* Чыккан-кирген берилиштердин көлөмї.

ТРАХОМА *мед.* Көздїн жугуштуу оорусу. *Трахома эӊ эле коркунучтуу.*

ТРАШМАНКЕ Төрт дөӊгөлөктїї, киши тїшїїчї жеӊил араба. *Мурун бекеттер ортосунда эки же їч ат чеккен, доголоруна коӊгуроо таккан почтолор, трашманкелер жїрїп турчу* (Сасыкбаев).

ТРЕЙДЕР *экон.* Ишти өзїнїн эсебинен жана жоопкерчилиги менен жїргїзгөн, чечимдерди өз алдынча кабылдап, бизнести жеке өзї башкарган ишкер.

ТРЕК *спорт.* Велосипедде жарышууга же башка жарыштарга арналган айланма жол.

ТРЕНАЖ Машыгуучу көнїгїїлөрдїн системасы.

ТРЕНАЖЁР Машыгууларга арналган атайын аппарат.

Т***РЕНЕР*** Машыгууга жетекчилик кылуучу киши (мис., спортто).

ТРЕНИНГ *пед.* Ар топтогу инсандар аралык мамилелердин өнїгїїсїнө, окуу материалынын интенсивдїї өзгөрїлїшїнө жана катышуучулардын активдїїлїгїнїн жогорулашына көмөктөшїїчї методдор колдонулуучу окутуу формасы.

ТРЕСТ *экон.* 1. Бир тармактагы бир нече ишкананын бирикмеси жана ушундай бирикменин борбордоштурулган башкармасы. 2. Өндїрїштїк операцияларды жана сатуу иштерин борбордоштуруу жолу менен їстөк пайда алуу максатын көздөгөн, коммерциялык жана өндїрїштїк өз алдынчалыгын жоготуу менен мїнөздөлїїчї капиталисттик монополиянын формаларынын бири.

ТРИБУН 1. *тар.* Байыркы Римдеги ар кандай мансап адамынын наамы. *Элдик трибун. Согуш трибуну.* 2. Коомдук ишмер, көрїнїктїї оратор жана публицист. *Революциянын трибуну. Трибун акын.*

ТРИБУНА 1. Оратор чыгып сїйлөөчї секиче. 2. Стадиондордо, аянттарда эл көрїїчїлөр їчїн же парадды кабыл алуучу, демонстрацияны куттуктоочу адамдарга арналып көтөрїӊкї салынган жай. *Стадионун трибунасы. Ипподромдун трибунасы.*

ТРИБУНАЛ *юр.* Согуштук жана айрыкча оор граждандык кылмыштарды кароочу чукул чакырылган атайын сот органы. *Согуштук трибунал. Революциялык трибунал.*

ТРИГОНОМЕТРИЯ Геометриянын їч бурчтуктун жактары менен бурчтарынын ортосундагы өз ара катыштарды їйрөнїїчї бөлїмї.

ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫК ***тригонометрия*** дегенге таандык. *Тригонометриялык таблица.*

ТРИЕР Эгинди сорттоочу жана тазалоочу айыл-чарба машинасы. *Бир келин триерди айлантып, бири чакалап буудай куюп жатат* (Сыдыкбеков). *Триерди тегеректеп канчасы, Кубанышат машинага жанаша* (Токомбаев).

ТРИКО 1. Жїндөн токулган сырт кийимдик кездеме. *Алыбектин боз трико менен тышталган ичигинин эки этеги далбырттап, белдеги курду їзїп төмөн карай учуучудай көрїнөт* (Жантөшев). 2. Трикотаждан тигилип денеге чапталыша тартылып турган кийимдер.

ТРИКОТАЖ 1. Машина менен согулган кездеме. *Туюк токулган, ийи майда трикотаж боёктуу ысык сууга чыланып, алкакка тїрїлїп жатты* (Сасыкбаев). *Фабрикада иштеймин, Трикотаж чыгарам, Иштөө ыгын издеймин, Бекер эмес убарам* (Їмөталиев). 2. Ошондой кездемеден жасалган фуфайка, джемпер ж.б. буюмдардын жалпы аты.

ТРИКОТАЖДЫК ***трикотаж*** дегенге таандык. *Трикотаждык буюмдар. Трикотаждык фабрика.*

ТРИЛЛЕР *адаб.* Детективдик-окуялуу жанрдын бир тїрї.

ТРИЛЛИОН Миӊ миллиардга теӊ сан.

ТРИЛОГИЯ *адаб.* Мазмуну бирдиктїї, каармандары биринен экинчисине уланып кеткен, чоӊ-чоӊ їч бөлїктөн турган адабий чыгарма. «*Манас*» *трилогиясы.*

ТРИО *муз.* 1. Їч їнгө же їч музыкалык аспапка арналган ар кимисинин өз партиясы болгон музыкалык чыгарма. 2. Їч атка-

руучудан (ырчылардан же музыканттардан) турган ансамбль.

ТРИПТИХ *сїр.* Живопись чыгармасы (сейрек графика же рельеф тїрїндєгї скульптура катары). Ал жалпы бир темадагы єз алдынча турган їч бєлїктєн турат.

ТРИУМФ 1. *тар.* Байыркы Римде жеўип чыккан аскер башчысынын салтанаттуу тїрдє борбор шаарга кириши. 2. Чоў жеўиштин, ийгиликтин урматына арналган салтанат, чоў жеўиш, эў сонун ийгилик. *Бїткїл дїйнєлїк кыргыздардын Курултайын уюштуруу жана «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын белгилєє эгемендїїлїктїн триумфу болду.*

ТРИУМФАЛДЫК 1. Триумфатордун салтанаттуу жїрїшї їчїн кызмат кылган, кандайдыр бир триумфтун, жеўиштин, салтанаттын урматына арналган. *Триумфалдык экипаж. Триумфалдык дарбаза.* 2. Салтанаттуу, жеўиштїї. *Триумфалдык жїрїш.*

ТРИУМФАТОР 1. *тар.* Байыркы Римде триумф менен тосуп алынуучу жеўишке жетишкен аскер башы. 2. Эў сонун ийгиликке, жеўишке жетишкен адам.

ТРИУМФАТОРДУК ***триумфатор*** дегенге таандык.

ТРОЛЛЕЙБУС Электр кубаты менен жїрїїчї кєп кишилик жїргїнчїлєр унаасы, шаардык транспорттун рельсасыз электр менен жїрїїчї бир тїрї.

ТРОМБ *мед.* Кан тамырларды бїтєп калуучу уюган кан бїдїрї.

ТРОМБОЗ *мед.* Кан тамырдын ичинде тромбдун жаралуу абалы.

ТРОМБОН *муз.* Тїтїгї єтє узун, ооз жагы кенен їйлємє музыкалык аспап.

ТРОП *адаб.* Айланыш, кандайдыр бир нерсени же кєрїнїштї образдуу тїрдє сыпаттап кєрсєтїї їчїн сєздєрдїн же сєз айкаштарынын, сїйлємдєрдїн башкачараак мааниде колдонулушу, нерселердин, кєрїнїштїн башка нерсе же кєрїнїшкє єтїп кетиши.

ТРОПИК 1. Экватор менен жарыш турган жана андан тїндїккє же тїштїккє 23° 27' алыстыктагы жер шарынын бетиндеги элестетилген эки тегеректин бири. *Рак тропиги* (экватордон тїндїк жактагы тропик). *Козерог тропиги* (экватордон тїштїк жактагы тропик). 2. Ошол тегеректердин ортосунда, экватордун эки жагына жайлашкан жер шарынын ысык алкагы.

ТРОПИКТИК ***тропик*** дегенге таандык.

ТРОПОСФЕРА *астр.* Атмосферанын тємєнкї негизги катмары.

ТРОС *тех.* Зымдан, кендир буласынан жасалган абдан бекем, бышык жоон аркан.

ТРОСТНИК *а.ч.* Дан єсїмдїктєр тукумундагы кєп жылдык чєп єсїмдїк, машагы 3–7 гїлдїї, сырткы кабыгы жаргак сымал, катуу.

ТРОТУАР Кєчєнїн, аянттын эки жагында кєбїнчє бир аз кєтєрїўкї жасалган (таш, плита, асфальт ж.б. тєшєлгєн) жєє кишилер жїрїїчї жол. *Тротуардын эки четиндеги бак-даректар асфальттуу кєчєгє салкындык берет* (Бейшеналиев).

ТРОФОЛОГ Трофология боюнча адис.

ТРОФОЛОГИЯ Тамак, азыктануу боюнча илим.

ТРОЦКИЗМ *тар.* XX кылымда Россияда пайда болгон меньшевизмдин бир тїрї, жумушчу кыймылынын сол радикалдык багыты.

ТРОЦКИСТ Троцкизмдин жолун жолдоочу.

ТРУБА Кубур, кєбїнчє суюк, буу, газ ж.б. агызуу, єткєрїї їчїн колдонулуучу тїтїк, керней. *Суу трубасы. Канализация трубасы.*

ТРУБАДУРЛАР ПОЭЗИЯСЫ *адаб.* XII–XIII кылымдарда Францияда єздєрї ыр чыгарып, музыкага салып, кєпчїлїк арасында аткаруучу ырчылардын лирикалык ырлары.

ТРУБКА Телефон аппараттарынын тїздєн-тїз угуу жана сїйлєє їчїн кызмат кылуучу бєлїгї. – *Тїшїндїм! Кыскарт эми! – деди Курманов трубканы їйлєп* (Баялинов).

ТРУБОПРОВОД Суюктукту, бууну же газды аралыкка берїї їчїн жасалган трубалардын тиешелїї жабдуулары (чорго, *тээк* ж.б.) коюлган їзгїлтїксїз тизмеги. Кубурєткєргїч.

ТРУППА Театрдын же цирктин артисттеринин жамааты. *Опералык труппа. Балеттик труппа.*

ТРУСЫ Кєбїнчє сатинден тигилїїчї спорттук кыска дамбал, ошондой эле аялдар менен эркектердин ошол тїрдєгї ич кийими. *Жамалбек трусычан болуп тооктордо жем чачып жїргєн* (Каимов).

ТРЮМО Бийик чоў кїзгї.

ТУАЙТ Итти айдактоодо, тукурууда колдонулат.

ТУАЛЕТ ***к. даараткана.***

ТУБАГАН *сїйл.* Тубанаак.

ТУБАНААК Тез-тез тууй турган, кєп тууй турган (кєбїнчє малга, їй канаттууларына карата).

ТУБАР I Гїлдїї жибек кездеменин бир сорту. *Жашыл тубар кєйнєктїн этегин їзєўгїгє карай булактатып, Кїмїш чубалжыган кєчтїн эў алдында келе жатат* (Жантєшев).

ТУБАР II Тєлдєй турган, тууй турган (малга карата). *Тубар уй. Тубар кой.*

ТУБАСА Жаралгандан берки, туулгандан берки, табигый, жасалма эмес. *Шарийпа деген оў буту тубаса тетири бїткєн, єўї серт, жашы кырктарга барган аял* (Байтемиров). *Кєчєрбайдын тубаса бир кулагы мулук болгон* (Тоголок Молдо).

ТУБЕРКУЛЕЗ ***к. кургак учук.*** *Єпкєсїнєн*

туберкулёз болгондор, Айыгарга айла тапты врачтан (Акаев). *Далысына жыйылган тону туберкулёздон бїкїр болгон баланын элесин келтирди* (Токомбаев).

ТУВАЙ *этн.* Эмчи-домчулар тарабынан койлордун оорусуна дарымдоодо колдонулат.

ТУГУЛЧУК *диал.* Жапалдашынан келген чымыр, тыгырчык.

ТУГУРУКТА Жумуру кылып тїрїї, тїтїктєй кылып орой тїрїї (мис., кийизди). *Тугуруктап кийиз кой.*

ТУГУРУКТАЛ тугурукта этишинин туюк мамилеси.

ТУЖУРКА Эки жагына теў топчулама, їйдє кийилїїчї же форма катарында кийилїїчї кыска кїрмє. *Сапарбектин їстїндє эски кара тужуркасы бар* (Элебаев).

ТУЗ I 1. Мїнєздїї ачуу даамы бар, тамакка татылуучу, кристалл тїрїндєгї зат. *Бир тоонун баары бїтїн туз, Кайберендер кемирген* (Токтогул). *Тузду єлчєп татытсаў, ашыўда даам болот* (Сыдыкбеков). 2. *єт.* Жанга тийген сєз, чымчып сїйлєгєн же какшык тїрїндє айтылган сєздєрдїн куйкумдуу мааниси. *Туз кошпой сїйлєє. Сєзїндє тузу бар.* 3. Ар кандай заттардын химиялык бирикмеси. *Кочкор тузу. Калий тузу. Топурак катмарынын тузу.*

ТУЗ II Ойноочу картанын ичиндеги эў чоўу. *Карганын тузу. Ачанын тузу.*

ТУЗ III Тогуз коргоол оюнунда каршы тараптын чуўкурунун биринде эки коргоолдун (кумалактын) калган абалы.

ТУЗ БУЙРУУ Кандайдыр бир нерсе анын энчисине, насибине туура келїї. *Туз насип буйруп бул жерде, Туруп калсак байралып* (Казыбек). *Минтип туз буйруп, суусун ичип жеримде отурам* («Ала-Тоо»). *Кырк сегизинчи жылы ушул айылдан туз буюрду* (Осмоналиев).

ТУЗ КУЙГАНДАЙ же ТУЗ УУРТАГАНДАЙ АЧЫШУУ Єкїнїчтєн, таарынычтан же башка себептерден улам катуу кейиште калуу.

ТУЗ ТАТУУ Тамагын ичїї, даамын сызуу, даамын ооз тийїї. *Кайрылып келип туз таттыў, Калыў кыргыз тобуўдан* (Калык). *Туулуп єнїп, єскєн жер, Тузуўду качан татамын* (Казыбек).

ТУЗ УРСУН Жакшы мамиледе, єтє жакын, ынак болуп жїргєн адамына кара санаган, жамандык кылган кишиге карата айтылуучу каргыш. *Жаўылып кетсем кокустан, Жаш башымды туз урсун* (Токтогул). *Жалган айтып мен келсем, Колуўдан берген туз урсун* («Эр Табылды»). *Єзїм менен бир таткан, Тузум урсун башыўан!* (фольк.).

ТУЗАК Канаттууларды жана майда жаныбарларды кармоо їчїн кылдан же башка нерседен сыйыртмак кылып жасалган илмек, кылтак. *Каныбек кїнгєй тараптагы тузак тарткан жерине карай басты* (Жантєшев). *Мен бир мусапыр ырчы, Уларга тузак тарттым эле* (Бєкєнбаев). 2. *єт.* Алдап бирєєнї колго тїшїрїї максатындагы амал, айлалуу аракет. *Ата-энемдин сєзїн кыя албай жїрїп, ушул єўдїї тузакка чалындым* (Абдукаримов).

ТУЗАК ЇЗГЄН Далайды башынан єткєргєн, кєк чоку, абдан митаам, зулум. *Кєрсє бул да тузак їзгєн эргулдардан окшойт* («Чалкан»). *Хан хандан кем калчубу, мунусу деле бир тузак їзгєн эме го* (Даникеев). *Тузак їзїп, капкан сындырган.*

ТУЗАКТА 1. Тузак тартып, тузак коюп кармоо. 2. *єт.* Амал, айла менен колго тїшїрїї, кандайдыр бир ишке илештирїї. *Бириўди бирге ушактайт, Билгизбей туруп тузактайт* (Осмонов).

ТУЗАКТАЛ тузакта этишинин туюк мамилеси.

ТУЗАКТАТ тузакта этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЗАКТОО тузакта этишинин кыймыл атоочу.

ТУЗАКЧЫ Тузак тартуучу, тузак коюучу адам. – *Бар, бириў чаап барып айылдагы тузакчылардын тузактарын жыйнатып келгиле* (Жантєшев).

ТУЗБААЛ *диал.* Божомол.

ТУЗБААЛДА *диал.* Божомолдоо.

ТУЗГА СИЙЇЇ *эск.* Кїнєєсїз, ак экендигин, антты бузбагандыгын ушундай жол менен дадилдеп актанып, катуу каргыш кылуу, ант кылуу. *Баштагы кеткен Кєкжалдын, Тузуна кантип сиебиз* («Манас»). *Тузу ачуу Манастын, тузуна кантип сиебиз* («Манас»).

ТЇЗГЇНДЄЄ Камчы єрїмїнїн учун бекитїї.

ТУЗДА Туз себїї (мис., этке), туздуу сууга чылап даярдоо. *Ашыр туздаган бадыраў таап келди* (Сасыкбаев).

ТУЗДАЛ тузда этишинин туюк мамилеси.

ТУЗДАТ тузда этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЗДАШ Бирге ичип, бирге жеп жїргєн, даамдаш. *Эми туздаш болуп отурабыз* (Жантєшев). *Кырк жигитим туздашым! Кыйноодо турат бир башым* («Курманбек»).

ТУЗДАШ-ДААМДАШ БОЛУУ Бирге жїрїп, бирге туруу, єздєй болуп аралашып кетїї. *Туздаш-даамдаш болуп калдык, бирибирибизге бєлєк-бєтєндїгїбїз калган жок, балам, – деди їйдїн ээси мага карап* («Кыргызстан маданияты»).

ТУЗДОО тузда этишинин кыймыл атоочу.

ТУЗДУК *т.а.* 1. Камыр жууруш їчїн даярдалган туздуу суу. 2. Куйрук-боор кылганда аны малып жеш їчїн тузду ачуураак салып даярдаган шорпо.

ТУЗДУУ Тузу бар, тузу єтїшїп кеткен,

тuздалган. *Туздуу суу. Туздуу сорпо. Туздуу эт.*

ТУЗСУЗ Туз кошулбаган, тузу жок, ар кандай химиялык туздуу курамы жок. *Тузсуз бышкан тамак. Тузсуз суу.*

ТУЗСУРА Туз жегиси, туз жалагысы келип калуу (көбінчє малга, айбандарга карата).

ТУЗУ АРАМ Аш тамагын ичип же бирге даам татышып, даамдаш болуп жїрсє да кєрсєткєн жардамын, жакшылыгын актай албаган, жакшылыкка жамандык менен жооп кайтарган, арам ойлуу. *Ушу тузу арам итти колуўуздан келсе каматып да коюўуз* (Сыдыкбеков). *О, сенин молдолугуўду... айткан шарыятыўды... тузу арам ит! – деди Тазабек ичинен* (Сыдыкбеков).

ТУЗУ КЄТЄРІЛЇЇ Жолу ачылуу, жолу болуу (кєбінчє бир жакка барууга же даражасы жогорулоого карата айтылат). *Туз кєтєрілсє барып каларбыз.*

ТУЗУ ООР Кете турган жагына кете албоо, оўой менен чыга албоо деген мааниде колдонулат. *Тузуўар оор окшойт, дагы деле жїрєм, – деп Айнаш кіліп койду* («Кыргыз Руху»).

ТУЗУН АКТОО Бирєєнін кылган жакшылыгын актоо, акысын кайтаруу. *Далай сєзді таратып, Талант тузун актадыў* (Тоголок Молдо).

ТУЗУН ТАТЫТУУ Бирди кєрсєтїї, сазайын берїї. *Олжолоп алам уздарын, Татытамын туздарын* («Манас»).

ТУЗУН УУРДОО к. кудайдын тузун уурдоо.

ТУЗУНА КАРА САНОО Жакшылык кылган адамга жамандык жасоо, арамдык ойлоо, кара ниеттик кылуу. *Тузуўа кара санасам, Туулгандан эки болбоюн* (Токтогул). *Єзї иштемчил болгон менен анын тузуна кара санап жїргєн ниети бузук адам экен* (Сыдыкбеков).

ТУЙ 1. Сезїї, билїї, сезип билип калуу. *Аўгыча артымдан жакындап келатканыўды туйдум* («Ала-Тоо»). *Жїр эми, биздин бу жерде турганыбызды туюшса, їйдєгїлєр чыга калышат* (Жакиев). 2. Тїшїнїї сезимине жетїї.

ТУЙ ЇРТЇК Кымбат баалуу кездемеге алтын, кїмїш чаптырылып, кооздолуп жасалган ат жабуу. *Тулпар кїлїк ат берди, Туй їртїгїн жаап берди* («Эл адабияты»).

ТУЙГАК *диал.* Туяк.

ТУЙГУ Сезимтал, туюнуучулук, сезгичтик. *Эўгилчектин аўкыган кычкыл жыттары Токтогулдун туйгу сезимдерин сергитип жиберди* (Токомбаев). *– Бирок аркасы кайкы, соорусу зоўкок, жогдору чууда, абдан жобдо, абдан туйгу кєкжалга куйрук улаш канчык гана жїрєт* (Субанбеков).

ТУЙГУЗ туйдур менен бирдей.

ТУЙГУН I 1. Алгыр, кыраан ак куш. *Куш тєрєсї туйгун дейт, Туйгундан кийин тунжур дейт* (Тоголок Молдо). *Тууганы билет кайгысын, Туйгуну кедей байынын.* 2. *єт.* Мыкты, даанышман. *Сїйлєтїп комуз кїїлєгєн, Туйгун Током аманбы?* (Тоголок Молдо). *Тулаўы белден кара жер, Туйгунум эле кайран эр!* (Жеўижок).

ТУЙГУН II Тынч, бейпил. *Туйгун жаткан эл чаптым, Турпандан эчен олжо алдым* («Эр Табылды»).

ТУЙДУР туй этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЙЛА 1. Ойноктоо, тынч турбай тыбырчылоо. *Жылкынын кєркїн чыгарып, Туйлаган кулун, тай берет* (Токомбаев). *Аз эле кїндїн ичинде, Арык мал туйлап семирген* (Їсєнбаев). *Чабагы четте суурулуп, Балыгы тайдай туйлаган* (Тоголок Молдо). 2. *єт.* Атырылуу, ала салып єркєчтєнїї (мис., суунун агышы). *Баягы туйлап аккан суусун бойлоп, Балчыктан там салышып жїргєн ойноп* (Турусбеков). *Туш-тушунан тунук суулар туйлаган, Кеўдигинен кербен чуусун туйбаган* (Токомбаев). 3. *єт.* Чычалоо, сєз кєтєрє албоо. *Кемчиликти бетиўе айтса, Туйлаганды сен койсоў* (Маликов).

ТУЙЛААК Тынчы жок, тынч тура албаган.

ТУЙЛАТ туйла этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЙЛОО туйла этишинин кыймыл атоочу.

ТУЙТУКТА туйтуўда менен бирдей.

ТУЙТУН 1. Кеў-кесири карк болуу, толук жетиштїї болуу. *Татынакай бышырылган койдун этине туйтунду да калышты* (Жантєшев). *Таш кємїр чыкканы отунга туйтундук.* 2. Толук каныгуу. *Кїрїчтїн шары менен кїрмєк суу ичет болуп кадырман куданын паанасында сиздин сєзїўїзгє туйтуналы* («Ала-Тоо»). *Чиркин ай, кїчї турса толуп-ташып, Туйтунбай тууган жердин кенчин казып* (Байгазиев).

ТУЙТУНДУР туйтун этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЙТУНТ туйтундур менен бирдей.

ТУЙТУНУУ туйтун этишинин кыймыл атоочу.

ТУЙТУЎ: туйтуў-туйтуў этїї Жактырбагандыгын, таарынгандыгын билдирип жооп бербей, сїйлєшпєй бултуў-бултуў этїї (мис., бала). *Антип жоотоктпой эле коюўуз дегенсип туйтуў эткен Динар кєйнєкчєн турган калыбында чечкиндїї басып, эшикти бек жаап чыгып кетти* (Сыдыкбеков).

ТУЙТУЎДА Туйтуў-туйтуў этїї.

ТУЙТУЎДАТ туйтуўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЙТУЎДАШ туйтуўда этишинин кош мамилеси.

ТУЙТУЎДОО ***туйтуўда*** этишинин кыймыл атоочу.

ТУЙРУЎДА түйрүўдө менен бирдей.

ТУК I: тук-тук Эшикти каккандагыдай, тыкылдаткандай чыккан күүүрт дабышты билдирүү үчүн колдонулат.

ТУК II: тук этүү Чырм этип алуу, бир аз уктоо, куш уйку салуу, көз илиндирип алуу. *Бир аз тук этип алалык* (Сасыкбаев).

ТУК III 1. Минералдык жер семирткич. 2. *диал.* Буруп кетүүчү орун, жыгаан, арыктагы убактылуу салынган бөгөөл, байламта.

ТУКАБА Баркыттын түгүнө караганда бир аз узунураак, жумшак түгү бар кездеме. *Кара тукаба. Кызыл тукаба. Эндүү тукаба. Тукаба кирмө.*

ТУКАНДА *диал.* Жоюу, курутуу, жок кылуу, өлтүрүү.

ТУКТАМАЛ Кокусунан, күтүүсүздөн. *Туктамал келдик үстүүө, Төрө күйөө аманбы?* («Семетей»).

ТУКУЛ Учтуу, кырдуу эмес, дүмүрөйгөн. *Виктор тукул карандашы менен бирдемелерди чие баштады* (Сасыкбаев). *Самсахун тукул кырктырган көк ала сакалын сылап койду* (Жантөшев).

ТУКУЛЖУ тукулжура менен бирдей.

ТУКУЛЖУРА Жедеп ал-күчү кетүү, айласы түгөнүү, жоктуктан каржалуу, такыр жок абалга жетүү. *Тууганы тукулжурап кыўылдашса, Айласыз ач бүлөлөр бетин басты* (Токомбаев). *Тууган эл тукулжурап нан сурады* (Токомбаев).

ТУКУЛЖУРАТ тукулжура этишинин аркылуу мамилеси.

ТУКУЛЖУРОО тукулжура этишинин кыймыл атоочу.

ТУКУМ 1. Үрөн, урукка арналган дан. *Машина толуп кыштакта, Мейкинге тукум себүүдө* (Бөкөнбаев). *Кабылан Манас чырагым, Кочуштап тукум чачалы* («Манас»). 2. Бир атадан тараган балдар, неберелер, урук-жураат, кийинки муундар, тек. *Түгөнгөн сайын түтөгөн, Түптүү Манас тукуму. Өлгөн сайын өрчүгөн, Өткүр Манас тукуму* («Семетей»). *Балдары аман болуп, тукуму өсүп, Кант, шекер, бал татысын ичкен чайы* (Осмонов). *Түлкүдөн калган бир тукум, Бу да туяк, турбайбы* (Тоголок Молдо). *Кээде эсептеп отуруп, биздин тукумду отузга жеткизем* (Сыдыкбеков). 3. Малдын төлү, төлдөтүп алуу үчүн арналган мал. *Эгерде асылданса мал тукуму, Калбайт дейм кеў Арымда эч бир айып* (Бекенбаев). *Бей-бечара жетимге, Ар турдүү тукум мал берип* («Эр Табылды»). 4. Жалпы эле жан-жаныбарлардын таралган уругу, теги. *Бул өрдөктөрдүн тукумун соолтмоюнча кетпейм* (Жантөшев). *Ай оўбогон чымын, Тукумун үзгүлө мунун* (Шүкүрбеков). 5. *диал.* Жумуртка.

ТУКУМ КУРУТ БОЛУУ Укум-тукумунун, үрөн-бутагынын бири да калбоо, жок болуп кетүү. *Эми бизди соо койбойт. Баш калкалар маанек издебесек, тукум курут болобуз* (Сыдыкбеков).

ТУКУМ КУРУТ КЫЛУУ Тукумунун бирин да калтырбай жок кылуу, бүт тукуму менен жок кылуу. *Карышкырларды тукум курут кылса сонун болбос беле, атаганат* (Сыдыкбеков). *Барып берип калмакка, Тукум курут кылбагын* («Манас»).

ТУКУМ КУУ Укум-тукумунан, түпкү тегинен же ата-энелеринен кандайдыр бир мүнөздүү белгилер, сапат, оору ж.б. сакталып калуу. *Тукум кууган оорулар.*

ТУКУМ КУУЧУЛУК Тукум кууган белгилер улам кийинки тукумуна келүүчүлүк, укум-тукумуна тарап кетүүчүлүк, тукумга тартуучулук.

ТУКУМДА Тукуму көбөйүү, тукуму өсүү. *Тукумумдан тукумдап, Жүзгө жетти тууганым* (Токомбаев). *Төрт түлүк мал чыгашасыз тукумдап, Социалга сан-сапаты бурулду* (Калык).

ТУКУМДАТ тукумда этишинин аркылуу мамилеси.

ТУКУМДАШ Түпкү теги, уругу бирдей, окшош бир тукумдан, тектеш. *Аскар Орусбекке чечкиндүү жооп кайтарды: – Арпа болбосо да тукумдаш өсүмдүк* (Сыдыкбеков).

ТУКУМДОО тукумда этишинин кыймыл атоочу.

ТУКУМДУК 1. Үрөнгө арналган, үрөндүк. *Өткөрүп ал буудайды, Бир бөлөк сал – Тукумдугун ар жакка* (Нуркамал). *Тукумдук эгин сатып алышты* (Жантөшев). 2. *биол.* Уруктук жана тукум берүүчүлүк сапат. *Тукумдугу күчтүү. Тукумдугу начар.*

ТУКУМДУУ Тукуму көп.

ТУКУМЧУЛ Укум-тукум берүүгө, көп тукум берүүгө, көбөйүүгө жөндөмдүү.

ТУКУР I (*тукур ат*) Чарбачылыкка ийги, күчтүү ат.

ТУКУР II 1. Айдактоо. *Алыбек үч кара итин тукура, ийиндеги мылтыгын ала койду* (Жантөшев). 2. *өт.* Биреөгө каршы көкүтүү, кайраштыруу, колтугуна суу бүркүү.

ТУКУРУК 1. Айдактап тукуруучулук. 2. Тукуруп көкүтүүчүлүк. *Биреөнүн тукуругу менен чатак чыгаруу.*

ТУКУРУУ тукур этишинин кыймыл атоочу.

ТУКУЯНСЫЗ: тукуянсыз жетим *диал.* Томолой жетим, тоголок жетим.

ТУЛ 1. Өлгөн адамдын колдон жасалган сөлөкөтү (эри өлгөн аял эринин кебетесине окшоштуруп жыгачтан тулку жасап, ага өлгөн күйөөсүнүн чапанын жаап, үстүнө анын баш кийимин коюп, көшөгөгө тартып бурчка отургузуп ашын бергенче сактоочу сөлөкөт). *Катынына тул салам, Кыздарын такыр күў кылам* («Эл адабияты»). 2. *этн.* Өлгөн кишинин боз үйүнүн түндүгүнөн чыгарылып же үйүнүн оў босогосуна байланган кара чүпүрөк же куйрук. *Кээ бир үйдүн*

үстүнө, Тулу неге салынган? («Мендирман»). *Ак сарай үйгө тул салып, Өзүмө кылып сыйларын* («Манас»). 3. Күйөөсү өлгөн аял, жесир. *Гүлайымдын апасы жыл маалы тул отурду* (Бейшеналиев). *Ошол айтылуу Шайыркүл жыйырма төрт жашында тул калган* (Каимов). *Алган жарым тул калат* («Манас» С.О.). *Кара элечек тул калып* («Манас» С.К.). *Баатырыўды кул кылам, айымыўды тул кылам!* («Семетей»).

ТУЛ КАРА 1. Эри өлүп, аза күткөн жесир. 2. *өт.* Бетин тытып же көгөртүп алган аял.

ТУЛ КАРА АТ *же* ***ТУЛ КАЗАН АТ*** Аябагандай күлүк ат, эў күлүк ат.

ТУЛА БОЙ Адамдын бүткөн бою, бүт денеси, тулку. *Илгери барак эл болот деңчү эле, Тула бою түк баскан* (Токтогул). *Менин тула боюм электр тогу тийгендей эрип, көзүм караўгылай түштү* (Каимов).

ТУЛАЙ 1. Кийизден же кой терисинен жасалган кышкы бут кийим. 2. Куштардын бутундагы жарат.

ТУЛАЎ Көдөө, жыш калыў, чыккан бетеге чөп, куурайсыз чөп. *Кара кыяк, тулаўы* («Манас» С.О.). *Тулаўы белден кара жер, Туйгунум эле кайран эр!* (Жеўижок). *Ар форуму элестүү, Тулаўдуу сонун коосу бар* (Казыбек). *Бадал арасындагы тулаў чөп кадимки мамыктай жумшак көрүнөт* (Абдукаримов). *Тукабадай кулпунган, Тулаўы бар Ала-Тоо* (Бөкөнбаев).

ТУЛГА Казан асууга ылайыкталып үч бурчтук же тегерек формада жасалган үч буттуу темир алкак. *Атаа, үч таш тулга, бир очок* («Манас» С.К.). *Коломтодогу тулгада суу куюлган чоў казан* (Бейшеналиев).

ТУЛДАН 1. Эринин өлгөндүгүнө байланыштуу тулга отуруу, күйүттөнүү, кайгы тартуу. *Тулданып жаныў кыйнаба. Бермет, туйлаганыў ким билсин* («Саринжи-Бөкөй»). 2. Аза күтүү түрүнө келүү, аза күтүү кейпине келүү. *Ак үйүм кызыл тулданды, Мендей алганы ыйлап тул кылды* («Саринжи-Бөкөй»).

ТУЛДАТ Жесир калтыруу, тул калтыруу.

ТУЛДУУ Аза күткөн каралуу (күйөөсүнө карата).

ТУЛКУ Бүткөн бой, бүткүл дене. *Тулкуўуздун кадиги жок, Уюлундай таштардын* (Токомбаев). *Үстүмдө тулкума чыпчыйган көгүлтүр костюм* (Касымбеков). *Жумабек Күлүкандын бүткүл тулку боюн бирден талдап өттү* (Ашубаев). *Тулку боюн карасаў, Сайга чыккан чынардай* («Семетей»).

ТУЛКУ БОЙ Тула бой, бүткүл дене, бүткөн бой. *Тууралжын келген бою пас, Тулку бою кара таш* («Манас»).

ТУЛПАР 1. Мыкты, чаалыгып-чарчабас күлүк ат. *Күн-түнү минсеў чарчабас, Аттын көркү тулпарда* («Мендирман»). *Журт жакшысын ырдаган, Тулпардын оозун ыргаган* (Калмырза). *Күүлөнүп тулпар чамынат, Күбүрдөй көбүк жамынат* (Токомбаев). 2. *миф.* Канаттуу ат. *Артыкча тулпар мал экен, Адамча сүйлөп Чалкуйрук, Элемандын Төштүккө Кыямат жолдош мал экен* («Эр Төштүк»). 3. Баатырлардын жан жолдошу катары бааланган, жоого минүүчү бирден бир аты. *Каса тулпар ат минип* («Манас» С.О.). 4. *өт.* Баатырдын эпитети катарында колдонулат. *Тулпардан калган туягым* («Сейтек»).

ТУЛПАРЛЫК Тулпарга тиешелүү сапат, тулпарга таандык касиет. *Чу койгондо бөлүнүп, Тулпарлык сыны көрүнүп* («Эр Төштүк»).

ТУЛТУГУЙ Тултуйган, толтогой. *Бир маалда ак саргыл, бети тултугуй, күлтүйгөн чоў киши келди* (Бектенов).

ТУЛТУЙ 1. Калыў тартып толтойгон көрүнүштө, көөп, шишимик тарткан сыяктуу абалда болуу. *Эрлердин башы-көзү челек болуп, Тултуюп кан аралаш шишик басты* (Маликов). 2. *өт.* Таарынгандыгын, ачуулангандыгын, жактырбагандыгын билдирип бултуюу. *Тултуйган бойдон ордуман кежирленип жай турдум* («Ала-Тоо»). *Тултуюп, Бөкөй олтурат* («Саринжи-Бөкөй»).

ТУЛТУЙТ ***тултуй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЛТУК 1. Бетинин эти калыў, бултук, бултугуй. *Баягы бака көз боз тултук бала өзү чыга берип, Шарипти ныгыра түрттү* (Бейшеналиев). 2. Толтогой, толтойгон мукур, кыска. *Тултук мүйүз. Тултук саптуу бычак.*

ТУЛТУКТА Бултуўдап, таарынгандык, жактырбагандык, таарынган кебетесин билдирүү, жактырбаган, ачуусу келген мүнөз көрсөтүү.

ТУЛТУКТОО ***тултукта*** этишинин кыймыл атоочу.

ТУЛТУЎДА ***тултукта*** менен бирдей.

ТУЛТУЮУ ***тултуй*** этишинин кыймыл атоочу.

ТУЛУМ Эркектердин артын карай өрүлгөн төбө чачы. Кээде айдар көкүл маанисинде да айтылат. *Тулумдары жайылган* («Манас» С.О.). *Аргамжыдай чубалган, Айдар тулум чачы бар* («Манас»).

ТУЛУП 1. Музоонун, эчкинин туюк союлган терисинен жасалган баштык, идиш, териден жасалган баштыкча. *Тулуптай болуп салаўдап, Туйгундай көзү алаўдап. Апам катты сандыктагы кат сактоочу тулубуна салып коёт* (Айтматов). *Ха-хаха-ха, чүкө салган тулубум, Ташта, энеке, кереги жок мунуўун* (Турусбеков). 2. Музоонун туюк союлган териси.

ТУЛУПКА МӨӨРӨӨ *к. куру тулупка мөөрөө.*

ТУМАК Кандайдыр бир тери ичтелип жа-

салган жумшак, кулакчындуу жылуу баш кийим. *Башына тілкі тумак кийген кызыл жигит* (Жантөшев). *Балдар жеүил кийимчен тумактарын тірө кийишкен* (Каимов). *Тумагын баса кийген, бели бікірейіүкі чоочун кишини Даша дагы көрді* (Сасыкбаев).

ТУМАЛАК *диал.* Тоголок, томолок.

ТУМАЛАТ *диал.* Тоголотуу, томолотуу.

ТУМАН Абада суу буусунун көбейіп кетишинин натыйжасында, атмосферанын төменкі катмарында пайда болуп, боз чалган сыяктуу айлананын көрінішін начарлаткан абадагы суу буусунун жыйындысы. *Жылганын оозунан чыга калган жөө туман жылып келип кокту-колотторго бугуп жатты* (Байтемиров). *Жылдыз жанып асманда, Оо, ырас, туман тішті, кыроо чалды жол істін* (Келдибекова).

ТУМАНДА 1. Туман басуу, туман каптоо. 2. *өт.* Жакшы көрінө бербөө, туман баскансып, даана көрінбөө.

ТУМАНДАН туманда менен бирдей.

ТУМАНДАТ туманда этишинин аркылуу мамилеси.

ТУМАНДОО туманда этишинин кыймыл атоочу.

ТУМАНДУУ 1. Туман баскан, туман каптаган. *Малчылар ічін тумандуу кін өтө коркунучтуу* (Каимов). 2. *өт.* Бідөміктіі, даана эмес. *Куурчактай болгон байкушум Динар шаарга кетпейт беле, – деди чоў эненин жірөгін дікілдөткөн тумандуу ойлор* (Сыдыкбеков).

ТУМАР Тірдіі оорулардан, кырсыктардан сактануу максатында моюнга, кийимдин таза жірө турган бир жерине (көбінчө жакасына) асып, же тагып алып жірө турган курандын аяттарынан жазылган кагаз (ал кагаз іч бурч болуп біктөліп, сыртынан булгары, же бышык, калыў кездеме менен тышталып тигилип коюлат). *Жакама таккан тумарым* («Манас» С.О.). *Тумар кылып тагынган* («Манас» С.К.). *Кіндіз көздө кумарым, мойнума таккан тумарым* («Эл адабияты»). *Мойнуна тумар тагыптыр, Жанга дайнын чыгарбай, Эрен Төштік баласын, Өз жолуна салыптыр* (Урмамбетов). *Молдо Батманын мойнуна тумар тагып, чыныгы аят жазып бир топ кіні жаткан* (Баялинов).

ТУМАРЧА Тумардай, тумар формасында болгон іч бурчтук. *Эсен чөнтөгінөн акча, тумарча кат алып чыкты* (Бейшеналиев). *Тумарча біктөлгөн кагаз.*

ТУМАРЧА БОЙЛУУ Бою анчалык бийик эмес, кичирээк чарчы бойлуу.

ТУМАРЧАЛА Тумарча кылып жасоо, тумарча формасына келтирііі. *Катты тумарчалап іч біктөп, кызыл жибек жоолукка ороду* (Жантөшев).

ТУМБА 1. Жолдун жээгиндеги кыска жоон мамыча казык. 2. Гіл, кізгі, ж.б. коюу ічін жасалган кичинекей шкаф, тектирче. *Тумбага коюлган барабан Сырганын көзінө куду дарбыздай көрінө тішті* (Сыдыкбеков). 3. *өт.* Эби-сыны жок, олчойгон, кіпчөктөй жоон.

ТУМБОЧКА Көбінчө кроваттын жанына коюлуучу кичинекей шкаф.

ТУМОО: сасык тумоо 1. Суук тийгенден болгон оору. *Сасык тумоо тийген көрінөт* (Касымбеков). 2. *өт.* Тынчтыгын алуу, жолтоо болуу, каскактай болуп, кысылышта келіі же учуроо. *«Сасык тумоодой болуп баягы неме дагы келди», – деп Алтын эже наараазыланды.*

ТУМООЛО Тумоо менен ооруу, сасык тумоо тийіі. – *Бир аз тер каршыгып, тумоолоп калган болсо керек* (Убукеев).

ТУМООЛОО тумооло этишинин кыймыл атоочу.

ТУМСАК 1. Активдіі кыймыл-аракетке көнбөгөн, жумуш кылып көнбөгөн, тез чарчоочу. *Азырча колдо багамын, Атымдын ыкшоо, тумсагын* (Маликов). 2. *диал.* Семиз, эткел (жылкыга карата). *Жуушап жатты, минилбей, Тегиз тумсак, Кул кайтарды баарысын, Куурап, Куурап!* (Турусбеков).

ТУМСАКТЫК Жумуш кылууга, активдіі кыймыл-аракетке жөндөмі жоктук, ыкшоолук. *Э, ал экөөбіздін тумсактыгыбыз* (Сыдыкбеков).

ТУМУК думук менен бирдей.

ТУМЧУГУУ тумчук этишинин кыймыл атоочу.

ТУМЧУК 1. Аба жетишсиз болгондуктан дем алуунун оор тартышын сезіі, аба жок болгондуктан, жетпегендиктен катуу кысылып дем ала албай кетіі. *Тумчугуп өліп баратты*м (Токомбаев). *Азыр аба болбосо сен беш минутка жетпей тумчугар элеў* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Кысылган, оор, көўіл чөккөн абалда болуу. *Тумчуккан комуз шаўкылдап, Шаттыктын кіісі чалынды* (Нуркамал).

ТУМЧУКТУР тумчук этишинин аркылуу мамилеси.

ТУМЧУКТУРГУЧ Демди кыстыктырып, аба жеткирбей, тумчуктуруп коймо, тумчуктурма. *Тумчуктургуч газ.*

ТУМЧУЛА Жел киргизбей, чімкөп жабуу. *Жер алай-ділөй тішіп, карды-бороон дійнөні бийлеп турган. Бети-башыбызды тумчулап араў жіріп келебиз* (Элебаев).

ТУМЧУЛАН тумчула этишинин өздік мамилеси.

ТУМЧУЛАТ тумчула этишинин аркылуу мамилеси.

ТУМЧУЛОО тумчула этишинин кыймыл атоочу.

ТУМШУГУ ЖОК Бакытсыз, ырысы жок, байкуш, шордуу. – *О тумшугу жоктор, тургула – деген Бурмакенин ачуу дабышы*

менен селт ойгонуп кеттим (Элебаев). ***В.: Куу тумшук.*** *Кутулар кінім болобу, Куу тумшук башым жалчыдан* (Осмонкул). ***Кем тумшук.*** *Кенебеген кем тумшук, Кургур болду жанбакты* (Тоголок Молдо). ***Кара тумшук.*** *Баягы кара тумшук бала энесине кетип калган тура – деп Сыпайы жеўе арыздана кетти* (Убукеев). ***Тумшугу кайкы.*** *Туулгандан жалгыз кыз, Тумшугу кайкы мен элем* («Курманбек»).

ТУМШУГУ ЖЫЛЫБОО Иши оўолбоо, жарыбоо. *Тополоў шумдун тумшугу дароо эле жылыбады* (Осмоналиев). *Баары бир этеги узарбайт, тумшугу жылыбайт шум баланын* («Ала-Тоо»).

ТУМШУГУ МЕНЕН БИР ТИЙЇЇ *же* ***ОРОЎДОП БИР ТИЙЇЇ*** Орой сїйлєє, оўураўдоо, орой мамиле кылуу. *Тумшугум менен бир тийдим окшойт* (Байтемиров). *Бир аздан кийин кайда экенин таап алып, жанына барып: – эмне жатасыў? – деп ороўдоп бир тийди* (Элебаев). *–Їйрєтпє мага, – деп Татыбек Арзыкулга тумшугу менен бир тийди* (Байтемиров).

ТУМШУГУ МЕНЕН ЖЕР САЮУ Тынымсыз, баш кєтєрбєй иштеп, абдан чарчоо. *Тумшугум менен жер сайып иштесем да, сени багууга жарайм, апа* (Байтемиров).

ТУМШУГУ ТАШКА ТИЙЇЇ Ойлогон ою, тилеги ишке ашпай калуу, ойрон болуу, жок болуу, кырсык болуу. *Оозу ашка тийгенде, тумшугу ташка тийди* (макал). ***В.: Тумшугу таштай катты.*** *Байкуш жетимдин тумшугу таштай катты* («Ала-Тоо»). ***Тумшугу катуу.*** *Тукум калбай кырылып, тумшугубуз катпайлык* (фольк.).

ТУМШУГУН СЫНДЫРУУ Бир аз жылытуу. *Сууў муздак экен, тумшугун сындырып келчи, балам, – деди атам мага* («Ала-Тоо»). *Єтє эле муздак, тумшугун сындыр.*

ТУМШУГУНА СУУ ЖЕТЇЇ Мїўкїрєгєн абалга келїї, айласы кетип, турасы тїгєнїї. *Иттин баласы шашпасын! Тумшугуна суу жеткенде єзї жалынып келет, – деп ызырынып койду* («Агым»). ***В.: Мурдуна суу жетїї.*** *Жайына кой, мурдуна суу жеткенде єзї келет* («Чалкан»).

ТУМШУК 1. Жан-жаныбарлардын баш мїчєсїнїн оозу, мурду келген алды жагы, мурду. *Кашаў карагер сууга кирери менен тумшугун малып кылтылдатып жута баштады* (Бейшеналиев). *Моюнча менен музоону тумшукка чапкылап токтотууга аракеттенет* (Байтемиров). *Ит тумшугуна суу жеткенде сїзєт* (макал). *Буту неден узарган, Тумшугу неден кызарган?* (Калмырза). 2. Кургактыктын сууга учтанып кирип турган бєлїгї. *Нак ошол тумшук єзєндї эки айрыкка бєлєт* (Сыдыкбеков). *Жолоочулар эки суунун чатындагы тумшуктан имериле бергенде жайнап жаткан калыў мал кєрїндї* (Каимов). 3. Тоонун айлана бериштеги урчугу же сїйрїлєнгєн бєлїгї. *Тетиги тумшуктун учунда чєп арасында отурган эки кишини кєрдїўбї?* (Жантєшев). *Оўкойгон тоонун урчукка, Оўурайган тумшукка, Алып барып кємдї эле* («Эр Тєштїк»).

ТУМШУККА ИЛИНБЄЄ Эч нерсе табылбоо, колуна бир нерсе тийбєє. *Бїгїн тумшукка эч нерсе илинбей бїркїтчїнїн да маанайы суз* («Ала-Тоо»).

ТУМШУКСУЗ Бакытсыз, ырысы жок, шордуу, таалайы жок. *Айкєлїнєн ажырап, Айбандан чыккан тумшуксуз, Сендей шордуу кайда бар* («Сейтек»).

ТУМШУКТАН Тумшугу, мурду окшоп кетїї, бирєєлєргє окшоп туруу.

ТУМШУКТУУГА ЧОКТУРБАЙ *к.* ***канаттууга кактырбай, тумшуктуугa чоктурбай.***

ТУН I Эў биринчи, алгачкы, туўгуч. *Энем тунун кыз тєрєптїр* (Сыдыкбеков). *Алыбектин тун баласы быйыл жыйырма алтыда* (Токомбаев).

ТУН II 1. Суунун же суюктуктун ичиндеги заттары тїбїнє чєгїп, тунук тїскє айлануу, туптунук болуу. *Ал жерде суу туна турган кєлмє бар* (Абдукаримов). *Турунанын тунук кєл Ого бетер тунду дейт* («Семетей»). *Суу башынан тунат* (макал). 2. *єт.* Кеў-кесири, мол, жетиштїї болуу, жыргап калуу, марып калуу, карк болуу. *Мен ыйлабайм, капа тартып турганда, мен кубанбайм, бак дєєлєткє тунганда* (Осмонов). *Жер соорусу турбайбы, Жердесе калкым тунбайбы* (Каралаев). *Кымызга тунду. Олжого тунду.*

ТУНА ЧЄГЇЇ Єлїї, єлїп жок болуу, ордутїбї менен дайынсыз жоголуу. *Бул кїйїттї укканча Тирїї жїрбєй єлєйїн, Туулбай туна чєгєйїн* («Сейтек»).

ТУНАР Айлананы боз чалуу, мунарык басуу, мунарыктоо. *Кетмен-Тєбєнїн аскалуу чокулары тез эле буурулданып тунара баштады* (Токомбаев). *Бургак болот мунарык, Жер кєрїнбєйт тунарып* (Тоголок Молдо).

ТУНАРТ тунар этишинин аркылуу мамилеси.

ТУНАРУУ тунар этишинин кыймыл атоочу.

ТУНАРЫК Тунарып боз чалган, мунарык баскан абал, кєрїнїш. *Аркасында тунарык, Кирген нуру не болот* (Тоголок Молдо).

ТУНАРЫКТА Тунарык тартуу, боз чалуу, мунарыктоо, кїїгїмдєнїї. *Акман тунарыктаган тїтїндї, дем алып, їнсїз олтурган Надежданы кєрдї* (Сыдыкбеков).

ТУНАРЫКТАТ тунарыкта этишинин аркылуу мамилеси.

ТУНАРЫКТОО тунарыкта этишинин кыймыл атоочу.

ТУНАРЫЎКЫ Тунарык тарткан. *Коўур кїз, сары талаа кубарыўкы, Бїркєлїп кїндїн кєзї тунарыўкы* (Шимеев).

ТУНДРА Жер шарынын арктикалык алкагынын тіштік зонасы, климаты суук, эч качан эрибеген, єсімдігі єтє аз, токойсуз мейкиндик.

ТУНДУР тун этишинин аркылуу мамилеси.

ТУНДУРМА 1. Тунган, тундуруп жасалган. *Тундурма кымыз.* 2. Билиндирбей чєктіріп, їстін кадимкисиндей тізєтіп, билиндирбей таштаган. *Тундурма сала коюптур* («Семетей» С.К.). *Тундурма камчы. Тундурма сака.* 3. Толук канааттандыруу, туйтундуруу. *Єкмєт соко, шайман, їймілк берип, тундуруп салыптыр* (Сасыкбаев).

ТУНДУРМАЛА 1. Тундуруп жасоо, тундуруу, тундурма кылуу. *Кымызды тундурмалап ичії.* 2. Тундурма кылып чєгєрії, сыртынан байкалбаган абалга келтирії.

ТУНДУРУУ тундур этишинин кыймыл атоочу.

ТУНЖУР Карчыганын ургаачысы. Аўчылыкта туйгундан кийинки кыраан куш эсептелет. *Тунжурум балам болучу* («Семетей» С.К.). *Куш тєрєсї – туйгун дейт, Туйгундан кийин – тунжур дейт* (Тоголок Молдо). *Текєєрї болот тунжуруў, Кайдан учту туурдан.*

ТУНЖУРА Кєшіліўкі, мемиреп магдырагандай тынч абалда болуу. *Тунжурап талаа уктаган, Тїн жарымы кезинде* (Маликов). *Адырлардын тунжурап жымжырт жатышы кандайдыр шектії сезилет* (Сасыкбаев). *Жолой кєпкє тунжурап отурду* (Жантєшев). *Тунжурайсыў кєз салып, Ал жарыкка келе жаткан їзілбєй* (Келдибекова).

ТУНЖУРАТ тунжура этишинин аркылуу мамилеси.

ТУНЖУРОО тунжура этишинин кыймыл атоочу.

ТУНЖУРТ тунжур этишинин аркылуу мамилеси

ТУНМА 1. Суу кєбєлдєрїнє тунуп калган илээшме минерал же органикалык масса. *Тунма кымыз. 2.* Тундурма.

ТУННЕЛЬ Жер алдындагы же тоо ичиндеги єтії їчїн ылайыкталып коридор тїрїндє тешип жасалган курулуш, тешкен тоо. *Метрополитендин туннели. Темир жол туннели.*

ТУНУК 1. Єзї аркылуу жарык єткєрїп турган, ары жагындагы нерселер кєрїнїп турган таза, киргил эмес, кїўїрт же ылай эмес. *Тунук-тунук суу тїшєт, туюк-туюк тєрїнєн* (Казыбек). *Ала-Тоонун булагы тунуксуў да, муздаксыў!* (Сыдыкбеков). 2. *єт.* Анык, таза чыныгы, нагыз ак, ак ниет. *Тунук кілік. Кєўїлї тунук.*

ТУНУКЕ Їйдїн чатырына жабылуучу, курулуш иштерине пайдаланылуучу каўылтыр темир. *Черновдун їйї їстїн кєк тунуке менен жаптырган жыгач їй* (Жантєшев). *Тунуке менен жаптырып, Балдарга мектеп салдырган* (Токтогул).

ТУНУКЕЛЕ Тунуке менен жабуу.

ТУНУКЕЛЕН тунукеле этишинин єздік мамилеси.

ТУНУКЕЛЕТ тунукеле этишинин аркылуу мамилеси.

ТУНУКЕЛЄЄ тунукеле этишинин кыймыл атоочу.

ТУНУКЕЛЇЇ Тунуке менен жабылган. *Тунукелїї мейманкананын кеўири короосунда комузчулар ойноп, ырчылар ырдап жатышты* (Абдукаримов).

ТУНУКТА *сейр.* Айкын кылуу, аныктоо, тактоо, ачып билії. *Анын сєзїн башка карыялардан сурап тунуктап жазышка туура келди* («Ала-Тоо»).

ТУНУУ тун этишинин кыймыл атоочу.

ТУЎГАК Жаўы туулган малдын, баланын алгачкы заўы.

ТУЎГУЧ Эў биринчи, эў алгачкы тун. *Байталдын биринчи жолу кулундаганы ушул эле. Мындайды туўгуч деп коёт* (Мидин). *Ырдан кєрєм ууз сезим шооласын, Туўгуч перзент ак маманы эмгендей* (Закирова). *«Эркин тоо» – кыргыз элинин туўгуч газетасы.*

ТУЎГУЮК Тїпсїз тереўдик, тереў туюктук. *Чоордун їнї єпкєнїн адам билбеген туўгуюк тїпкїрїнєн чыгып жаткандай болду* (Жантєшев). *Мындан да коркунуччуу дагы кандай гана туўгуюкка алып келип кептебейт дейсиў* (Усубалиев).

ТУП (тупа) Сын атоочтун туптунук, туптуура, тупатуура сыяктуу кїчєтмє даражасын тїзєт.

ТУПРАК *диал.* Топурак.

ТУР I 1. Вальс бийинин залды бир айланып чыгышы, ошол эле бийдин бир тегерениши. *Вальстын туру.* 2. Мелдештин, оюндун, єткєрїлїїчї чаралардын ж.б. бир бєлїгї, айрым этабы. *Шахмат турниринин экинчи туру. Спорттук олимпиаданын акыркы туру. Президенттик шайлоолордун экинчи туру.*

ТУР II 1. Тикесинен келген абалда, баса турган абалда болуу, отуруп же жатып албай єйдє болуу. *Адыл ордунан турду да, олтургандарга кыдырата карады* (Сыдыкбеков). *Атчандар жете келип жарданып тура калды* (Убукеев). *Шамбет туруп олтуруп, Чаргынга карады* (Сыдыкбеков). 2. Белгилїї бир жерде, їйдє турак алып, тиричилик кылуу, жашоо. *Бишкекте турат. Кыштакта турган адамдар. Шаарда турушат.* 3. Єлбєй-житпей жашап калуу, аман-эсен болуу. *Тууруна сїйїнбє, турарына сїйїн* (макал). 4. Бар болуу, болуу. *Кыялда турат бир тилек, Чырак кызматын тапсаў агаўдын* («Олжобай менен Кишимжан»). *Машина турганда жєє бас-*

мак беле? 5. Белгилүү бир орунда, жайда болуу, белгилүү бир абалда болуу. *Бир шумдукту сезгенсип, Жылдыздар турат түнжурап* («Мендирман»). *Калкыўда мендей кыздардан, Кароолдо туруп кабар ал* (Маликов). *Жылаўач турган канча адыр, Жалбырак басып жашарсын* (Маликов). 6. Кызмат ордун ээлөө, дайындалуу. *Кызматка турду. Ишке турду.* 7. Жалдануу, жалданып иштөө; кызматын кылуу. *Байга турган.* 8. Баасын, наркын билдирүү үчүн колдонулат. *Канча турат? Өзүнө турган наркы.* 9. Кандайдыр бир курамдагы түзүлүштү, анын курамын билдирүү үчүн колдонулат. *Беш кишиден турган комиссия. Үч бөлүктөн турган китеп.* 10. -ганы, -ган формалары уланган сөздөрдөн кийин кыймыл-аракеттин, окуянын, кубулуштун, ойдун ж.б. болорун, ишке ашуусу мүмкүн экендигин, ниеттенгендигин билдирүү үчүн колдонулат. *Күн жааганы турат. Кеткени турат. Барган турат. Жөнөгөн турат.* 11. -мак, -сун, -гай формаларында келгенде «түгүл», «ал гана эмес» деген сыяктуу күчөтүү маанисин берет. *Короодогу кой турмак, Коргол бербейт жети ата* (Токтогул). *Сүйлөмөк турсун далай жан, Зарланып жүрөт көрүүгө* («Олжобай менен Кишимжан»). *Какылдак уялмак тургай, эрээркеген балача чаўырыгын күчөттү* (Сыдыкбеков). 12. Оолактатуу, алыстатуу, кандайдыр аракетти токтотуу керек экендигин билдирүү үчүн колдонулат. *Тур ары, жашыў менен сугарбай мени* (Байтемиров). *Эрсиз өтсөм да Чаргын нары тура турсун* (Сыдыкбеков). *Көйнөк тиккенди коё турчу* (Сыдыкбеков). 13. Кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүз болуп турушун белгилүү бир абалдын узакка сакталышын билдирүү иретинде жардамчы этиш катарында колдонулат. *Жазып тур саламыўды келгениўче, Жарыўдын жаш жүрөгүн сагындырбай* (Нуркамал). *Капталдан улам катуулап, Лом менен уруп туруптур* (Маликов). *Эр Олжобай элине, Бул кезде сүйлөп турат октолуп* («Олжобай менен Кишимжан»). 14. Кыймыл-аракеттин, окуянын абалдын ж.б. күтүүсүздөн, эрктен тышкары болгондугун жана мурда андан кабарсыз экендигин билдирүү же ырастоо иретинде «тура», «турбайбы» формаларында колдонулат. *Турмуштун ачкычы адамдын өз колунда тура* (Сыдыкбеков). *Ар нерсенин учуру болот тура* (Байтемиров). *Бул сакалдан Эшмамбет, Жүдөп жүргөн турбайбы* (Токтогул). *Сулуулар чыгат турбайбы, Анда-санда ар кандай* («Мендирман»). *Адамдын сырын билүү кыйын турбайбы* (Байтемиров).

ТУРА Туяктын ичиндеги кемирчек сыяктуу жумшак жери. *Эки койдун туягы түгөнүп, турасы көрүнүп калыптыр* (Убукеев). *Туягында тура жок, Тулпар сындуу мал экен* («Семетей»).

ТУРАК 1. Туруучу жай, турган, жашаган жер, турук алган орун. *Абдыназар казагым, Нарында эле турагы* (Тоголок Молдо). *Бөрү акеў тынчып турабы, Тоо башында турагы* (Тоголок Молдо). *Турагым, кагылайын, Тянь-Шаным* (Нуркамал). *Тигине, тирүү сымап турагы жок, Купуя, майда, кытмыр эсеби жок* (Токомбаев). 2. Туруктуулук, бекемдик.

ТУРАК ЖАЙ Жашап турган, жашап жүргөн үй.

ТУРАКСЫЗ 1. Белгилүү турак алган жайы, орунтуктап калган орду жок. *Турмуш айдап тураксыз, Кез келгендей күн өттү* (Элебаев). 2. Туруксуз, туруктуу эмес, өзгөрүп турма. *Тураксыз желди кылба бел* (Турусбеков).

ТУРАКТУУ 1. Бир жерден орун алган, бир жерде дайыма жашоочу. *Туруктуу эл.* 2. Туруктуу, өзгөрбөс, турумдуу. *Туруктуу ошол тоону кылган сайран, Жапайы арстан, аюу, толгон айбан* (Бөкөнбаев).

ТУРАКТУУЛУК 1. Белгилүү бир жерден, жайдан орун алгандык, дайыма бир жерде жашап тура алгандык. 2. Туруктуулук, өзгөрүлбөстүк, турумдуулук.

ТУРАЛА Туралап кетүү турасына кирип кетүү, турасын карай өрдөп, бойлоп кетүү. *Мык туралап кетти.*

ТУРАЛАТ ***турала*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТУРАН 1. Түрк элинин ата-бабаларынын бири болуп айтылат. 2. Эў байыркы заманда Инди-Европа тилинде сүйлөгөн тур деген элдин жашаган өлкөсү (Ирандын түндүгү, азыркы Орто Азия чөлкөмү) аталган. 10-кылымдан баштап Түркстан деген термин менен синоним катары колдонулган. *Айтматовдун идеясы Ынтымак, Турандарды биригүүгө чакырат* (Акматалиев).

ТУРАНЫН СӨӨГҮ Жылкынын туягынын ичиндеги сөөк.

ТУРАСЫ ТҮГӨНҮҮ Абдан убара болуу, катуу кыйналуу, катуу чарчоо. *Бара берип, турам түгөндү. Турасы түгөнүп, акылы мокоп отурган Тазабек кейип койду* (Сыдыкбеков). *Муслимахундун да айласы кетип, турасы түгөндү* (Жантөшев). ***В.: Турасы жоюлуу.*** *Куда тосом деп чуркай берип турам жоюлду* («Асаба»).

ТУРБИНА Айланма калакчалардын жардамы менен буунун, газдын, суунун энергиясын механикалык ишке айландыруучу кыймылдаткыч.

ТУРБИНАЛЫК ***турбина*** дегенге тандык.

ТУРБОГЕНЕРАТОР Буу трубинасы менен аракетке келтирүүчү өзгөрүлмө же туруктуу токтун электрдик генератору.

ТУРГУЗ ***тур*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТУРГУЗДУР ***тургуз*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТУРГУЗУЛ тургуз этишинин туюк мамилеси.

ТУРГУЗУУ тургуз этишинин кыймыл атоочу.

ТУРГУЛУК Туруп калуучулук, тура тургандык, туруучулук.

ТУРГУЛУКТУУ 1. Тургулуктуу жер. Оокат-тиричилик өткөрүп жашап калууга ылайыктуу жер, жайлуу. *Тургулуктуу жер.* 2. Тургун болуп калган, такай бир жерде жашап үйрөнүп калган, жергиликтүү. *Тургулуктуу эл.*

ТУРГУН Такай бир жерде жашоочу, туруктуу, жергиликтүү. *Айылдын тургундары.*

ТУРИЗМ Эс алуу, өз өлкөсүнүн ар кандай жерлери жана башка өлкөлөр менен таанышуу максатында жүргүзүлгөн саякат; жөө, велосипед, лыжа ж.б. менен жүрүүчү денени чыйоо максатындагы спорттун түрү, саякат, жүрүш. *Эл аралык туризм. Тоо туризми. Спорттук туризм.*

ТУРИСТ Туризм компаниясына катышкан адам.

ТУРИСТТИК турист, туризм дегенге таандык. *Туристтик саякат. Туристтик база.*

ТУРК: буттун турку же буттун туркусу Буттун согончоктон тартып, башына чейинки узундугу.

ТУРКУ турк менен бирдей.

ТУРМАН Кандайдыр бир нерсенин майда-чүйдө жабдуулары, жасалгалары. *Кыргыздын чоў-чоў байлары аттын турмандарын кооздой турган жасалгаларды да көп сурашчу* (Абдукаримов). *Ээр турманы. Үй турманы.*

ТУРМУШ 1. Жашоо шарттары, күндөлүк тиричилик. *Турмуш кыстап ушундай, Туура тосту жолумду* (Казыбек). *Мезгил өткөн сайын, келечек турмуш жөнүндө ойлоо ар кимдин башына түштү* (Сасыкбаев). *Турмуш бардыкка үйрөтөт эмеспи* (Байтемиров). *Катаал турмуштун запкысынан эл жүрөгү букка толду* (Жакиев). *Кабылып катаал турмуш бороонуна, Тагдырдын ачуу даамын татканымды* (Байгазиев). 2. Бизди курчап турган реалдуу чындык; тиричилик. *Турмушта болбой турган көрүнүш.*

ТУРМУШ КУРУУ Үйлөнүү.

ТУРМУШКА ЧЫГУУ Күйөөгө чыгуу, бирөө менен баш кошуу. *Турмушка чыкканыў менен али жашсыў* (Сасыкбаев). *Айжан турмушка чыккан* (Бейшеналиев).

ТУРМУШТУК турмуш дегенге таандык.

ТУРНА Узун моюндуу, узун буттуу чоў саз кушу. *Турнанын да башчысы бар* (макал). *Касиеттүү турналар эртеў жылуу булактан эрте учуп чыгышып, улуу тоолорду ашып, түштүккө учуп кетишет* (Стамов).

ТУРНАБАЙ Дүрбү. *Колдорубузда турнабай болгондуктан, айлананы алыска-алыска чейин карайбыз* (Каралаев). *Турнабай колго алганы, Тунарып жаткан талаасын, Алмаў кайкалап карап калганы* («Манас»).

ТУРНЕ Айланып кыдырып келүүчү каттамдагы саякат. Артисттердин же спортсмендердин гастролдук көрсөтүүлөр менен шаарларды кыдырып жүрүшү.

ТУРНИК Жумуру темирден жасалып, эки тирөөчкө туурасынан бекитилген гимнастикалык жабдуу. *Турникте ойноо.*

ТУРНИКЕТ Кишилерди бирден жиберүү үчүн арналып стадиондун, станциянын ж.б. кире бериш жерине тосуп коюлган тегеренме каршы-терши жыгач, тоскуч.

ТУРНИР Бардык катышуучулары өз ара беттешип чыга турган спорттук мелдеш. *Шахматтык турнир.*

ТУРНИРДИК турнир дегенге таандык. *Турнирдик беттешүүлөр.*

ТУРП чамгыр менен бирдей.

ТУРПАК топурак менен бирдей. *Мастан кемпир жүгүрүп жолдун үстүнө барды, бир ууч турпакты чеўгелдеп алды* («Эл адабияты»).

ТУРПАТ 1. Жалпы келбет, сымбат, кебете. *Сырткы турпатынан Мукайдын мүнөзү апасына окшош* (Таштемиров). *Мамбеткулдун турпатында өкүмдүк да, кайра, тартпас эрдик да бар* (Каимов). 2. Бүткөн бой, мүнөз, кыял, бой, келбетти камтыган, болгон-бүткөн табият. *Арзыматка бир кат жазуу менин бүтүн турпатымды бийледи* (Жантөшев). *Жаралган турпат, туюм, акыл-эстин, Дүйнөлүк түбөлүктүү түйүнүмсүў* (Сариева). *Топуракка жашынганда турпатым, Топурашып сөз айтышаар ич ара* (Бегимкулова).

ТУРПАТТАШ Окшош, турпаты бирдей.

ТУРУК I 1. Туруучу жай тура турган, жашай турган жер, турак. *Анжиянда Адигине туругу* (Тоголок Молдо). *Дөдөмөлгө чоў колхоз Турук алган кезеги* (Тоголок Молдо). 2. Туруктуулук, бекемдик, өзгөрүп кетпөөчүлүк. *Сөзүнүн туругу жок.*

ТУРУКСУЗ Туруктуу эмес, бир калыпта турбаган, өзгөрүп кетме.

ТУРУКСУЗДУК Туругу жоктук, бир калыпта турбоочулук, өзгөргүчтүк, туруктуу эместик.

ТУРУКТУУ 1. Дайым бир жерде турган, бир жерде жашаган, жергиликтүү. *Туруктуу эл. Туруктуу журттан айрылып, Түйшүккө кудай кошконбу?!* (Казыбек). 2. Тез өзгөрүп кетпей турган, чыдамдуу, бир калыпта болуучу, өз калыбынан өзгөрбөгөн. *Үйрөнсө, туруктуу болсо, бардык эле жумуш оўой* (Сасыкбаев). *Дүйшөнкул Шопоков тартиптүү, кайраттуу, туруктуу боец болду* (Бөкөнбаев).

ТУРУКТУУ КУШТАР Ар дайым бир

жерде жашаган куштар (келгин куштардан айырмалуу).

ТУРУКТУУЛУК Бир калыпта болуу, туруктуу болуу сапаты, касиети, кандайдыр бир башталган ишти аягына чейин жеткирїїчїлїк, кєшерїїчїлїк. *Эл падышалык куралдуу кїчтєргє туруктуулук менен каршылык кєрсєтїштї* (Абдукаримов).

ТУРУМ I Турук, туруктуулук. *Сєзїнїн туруму жок.*

ТУРУМ II 1. Каалга менен босого жыгачты бириктирип, ачылып-жабылышына мїмкїндїк тїзгєн тетик. 2. Кулпу илїї їчїн каалгага жана босого жыгачка тагылган темир. *Уурулар мал короонун каалгасынын турумун жулуп, бастырмада байланып турган эки семиз уйду жетелеп кетишиптир* («Агым»).

ТУРУМДУУ Туруктуу, токтоо,чыдамкай.

ТУРУМДУУЛУК туруктуулук менен бирдей.

ТУРУМТАЙ Кыргыйдан кичирээк, кєбїнчє майда чымчыктарды алуучу жырткыч куш. *Айланып учат боз торгой, Артынан кууса турумтай* (Їсєнбаев).

ТУРУТ 1. Негизги, нугу, тїбї. 2. *єт.* Амал-айла, кїч-кубат. *Бїтїрдїм эле турутун* («Манас» С.О.).

ТУРУУ тур этишинин кыймыл атоочу.

ТУРУШТУК Туруктуулук, чыдамдуулук, каршы турууга, кайрат кылууга жарамдуулук. *Торпок кээде бїрїшєт, кээде мойнун жикийтип салмакка туруштук бергиси келет* (Токомбаев). *Бере албай жоо туруштук, тура качты* (Їмєталиев).

ТУСАПСА: тусапсасы кармап туруу *диал.* Кучунашы кармоо, урушкусу келїї, кыртышы сїйбєй кыжырлануу.

ТУТ I 1. Кол менен кармоо, кармап алуу. *Жолой бекем тутканы, Колун Кошой булкканы* («Манас»). *Баланы кєргєнїмдє бекем туттум, Шашылып атарында качып чыктым* («Эл адабияты»). *«Басмачы туттук» деп жазган катка* (Абдыраманов). 2. Кабыл алуу, макул кылуу, кабыл алып, ошол тартипти кєз карашты ж.б. сактап жїрїї. *Жолборстор тутту буйругун, Баары келди баш ийип* («Манас»). *Ак падышанын амирин тутуп, кен ээси кєп кємїр каздырып берїїгє милдеттенди* (Сасыкбаев). *Мандикерликке катталгандар муну эсиўерде туткула* (Абдукаримов). 3. Пайда боло калуу, кармай тїшїї, келе калуу. *Ырайымжандын бир туруп жаалы тутkансыды* (Касымбеков). *Кечке маал безгегим тутпаса – мен да барамын деди Кулбаш* (Абдукаримов). 4. Белгилїї бир абалда кармоо, сактоо. *Демейде жеўил, демейде алга чапма Самар азырынча єзїн токтоо тутту* (Таштемиров). *Таза тутуп китебин, Кїн нурунда кєгєргєн* (Нуркамал). 5. Башка бир катар сєздєр менен айкалыша келгенде ошондой кєрїї, ошондой деп эсептєє маанисин билдирет. *Улут айырбай дос тутуп, Жїйїр кылган орустар* (Тоголок Молдо). *Кызы Сїйїмканды эш тутуп Ажар келди* (Жантєшев). *Азыр алар Динарды караан туттубу, тєрт мамынын ортосуна їймєлєктєштї* (Сыдыкбеков). *Маалимдин єзїн ууру тутсак, осолдук болор деди Омор* (Сыдыкбеков).

ТУТ II тыт I менен бирдей.

ТУТАЛАК *диал.* Оорусу же кыжырланусу кармай калган учур. *Туталак жиним бар эле, Бїгїн кармап калыптыр.*

ТУТАЛАН Кыжырдануу, кыжыры кайноо, кїйїп-бышуу. *Амантур бирде тїктїйїп, бирде кабагын тїйїп сурданып туталана берди* (Убукеев). *Даша туталанып айтыша кетти* (Сасыкбаев).

ТУТАЛАНТ туталан этишинин аркылуу мамилеси.

ТУТАЛАНУУ туталан этишинин кыймыл атоочу.

ТУТАМ 1. Колдун бармагы бир жагынан, башка тєрт манжасы экинчи жактан имерилип келип кармаганда алардын ичине толтура камтый кармалган нерсенин єлчємї. *Алымкул жалбыздан бир тутам жулуп алып жыттай баштады* (Абдукаримов). *Бурма уюнун алдына бир тутам чєп салып коюп, аны оорсок саай кетти* (Каимов). 2. Тутамдап кармаганда муштумдун бийиктигине барабар келген узундук. *Чылбыры тутам калбаса, Чындаган жоого алдырбас* («Манас»).

ТУТАМ ТУТПАЙ КАЛУУ Эчтемеси калбай калуу, кур жалак калуу, кол жууп калуу, колунда эч нерсе калбоо. *Жїгєрїсї їшїп кетип, тутам тутпай калды* («Ала-Тоо»).

ТУТАМДА Тутам менен кармоо. *Кычан тизгинди тутамдай кармады* (Бейшеналиев). *Чаргын чаначты чымчып буулган оозунан тутамдай кармап, чайкай баштады* (Сыдыкбеков).

ТУТАМДАТ тутамда этишинин аркылуу мамилеси.

ТУТАМДОО тутамда этишинин кыймыл атоочу.

ТУТАН 1. Кїйє баштоо, от алуу, жага баштоо. *От тутана баштады* (Абдукаримов). *Мештеги отун туталып, дуулдап кїйдї* («Ала-Тоо»). 2. *єт.* Єркїндєп єєрчїї, кїч ала баштоо, кїчєє. *Кобур-кїбїр тутанды* (Бейшеналиев). *Кагылам, уккун, курбулар, Кайратыў жансын тутанып* (Бєкєнбаев). 3. *єт.* Ачуулануу, ачуусу келип карданyy, ачууланып жїрїї. *Тутанып єл. Каары катуу заары кїч, Тутанып єлгєн Канчоро* («Сейтек»).

ТУТАНГЫЧ Тез от алуучу, тез тутануучу, кїйїп кетїїчї. *Тутангыч заттар.*

ТУТАНДЫР тутан этишинин аркылуу мамилеси.

ТУТАНТ тутандыр менен бирдей.

ТУТАНУУ тутан этишинин кыймыл атоочу.

ТУТАР *диал.* Тутка.

ТУТАШ I Тутумдаш, келки, катары менен, улаштыра, жалпы, жапырт, бїт. *Сапар тєшєктї жерге туташ салды* (Бейшеналиев). *Булардын кыштоосунда бир бєлмєлїї там, ага туташ салынган жапыз малкана турат* (Абдукаримов). *Мурда катсабатсыз калкыбыз туташ сабаттуу болушту* («Кыргызстан маданияты»). *Уйларды сааш жумушу туташ электрлештирилет* (Убукеев).

ТУТАШ II Тутумдаш болуу, биригїї, кошулуу. *Тулку боюў туташкан, Чыў ширетип койгондой* (Калык).

ТУТАШТЫР туташ этишинин аркылуу мамилеси.

ТУТАШУУ туташ этишинин кыймыл атоочу.

ТУТКА 1. Эшиктин, чемодандын ж.б. кол менен кармала турган бєлїгї, сабы, кармагычы. *Каалганын туткасы. Чайнектин туткасы.* 2. *єт.* Таяныч, тирек, жєлєк, негиз. *Бала тєрє Семетей, Элине тутка болгон дейт* («Семетей»). *Тынчтыкта жанаша жашоо єлкєбїздїн тышкы саясатынын туткасы болгон, азыр да болуп кала берет* («Ала-Тоо»).

ТУТКАК 1. Каардуулук, жаалдангандык, кыжыры келгендик, туталануучулук. *Канчоронун туткагы кармап тутулду, Каарданып кїїлєнїп, Кїлчорого сїйлєндї* («Сейтек»). 2. *єт.* Майда ууру, жулук ууру. *Дагы эле чоўунан кичинеўерге чейин туткагыўар кала элек тура* («Ала-Тоо»).

ТУТКАКТА Жибербєє, асылуу, ээрчип алуу. *Чегиртке алдыртан Акияны туткактап, Марусяга кєз кысып калды* (Сыдыкбеков). *Артынан туткактап ыйлап бара жаткан Эркинди Муслимахун бетинен эки єптї* (Жантєшев).

ТУТКАКТАТ туткакта этишинин аркылуу мамилеси.

ТУТКАКТОО туткакта этишинин кыймыл атоочу.

ТУТКАКТЫК Майда уурулук, жулук уурулук. *Кїласылдын туткактыгы дагы кармады* («Чалкан»).

ТУТКАЛУУ 1. Туткасы бар. *Ал колуна туткалуу, узун бургуну кармап келе жаткан* (Сасыкбаев). 2. *єт.* Белдїї, кармангагы, таянган жєлєк-тиреги бар, кїч-кубаттуу. *Туткалуу кыргыз ак калпак, Тууганым кетпес кєўїлдєн* (Бєкєнбаев).

ТУТКАП *диал.* Кыжыры кайнап, ачуусу келгендик, туткак.

ТУТКУЗ тут этишинин аркылуу мамилеси.

ТУТКУН 1. Согуш учурунда колго тїшкєн жоокер, колго тїшїрїп алынган жоо тараптын адамы. *Чалгынчылар туткунду єтє этияттык менен командирге тапшырышты* (Баялинов). *Кырк чакты солдат тегеректеп туткундарды айдап келе жатты.* (Жантєшев). 2. Душмандын колуна тїшкєн абал, жоо тараптын колуна тїшїї абалы. *Бир канчасын жайлап, далайларын туткунга алдык* (Каралаев). *Ал туткунда жїргєн шордуу экен* (Калык). *Туйлай албай, тїшкєн соў, Туткун болуп колуна* (Казыбек). 3. *єт.* Кєз каранды, эрксиз абал, эрксиз. *Туткунда жаткан элдерди, Биздин туйгундар барып бошотту* (Їсєнбаев). *Кєрїп жїрєм кєз менен: Мен сыяктуу туткундун, Далайы ачтан єлгєнїн* (Токтогул). *Аялдар анда туткунда, Пардалуу жїктїн бурчунда* (Нуркамал).

ТУТКУНДА Колго тїшїрїї, туткун кылуу, туткунга алуу.

ТУТКУНДАЛ туткунда этишинин туюк мамилеси.

ТУТКУНДОО туткунда этишинин кыймыл атоочу.

ТУТКУНДУК Туткундун абалы, туткунга тїшкєн кишинин абалы, єз эркинче, боштондукта боло албаган эрксиздик. *Сен далайды єткєрдїў, Туткундукту кєп кєрдїў* (Токомбаев).

ТУТКУР *диал.* Туткузуу.

ТУТКУЧ 1. Тутка. 2. Идиш-аяктын туткасын кармоо їчїн ылайыкталып кийизден, чїпїрєктєн ж.б. жасалган кол кап, кармагыч. *Эрке кыз корго койгон ак чайнегин туткуч менен этияттап кармап алып, Жылдызкандын жанына коёт* (Байтемиров).

ТУТТУГУУ туттук этишинин кыймыл атоочу.

ТУТТУК 1. Заара кыла албай калуу, заарасы токтоп калуу. 2. Мукактануу, кекечтенип сїйлєй албай калуу. *Жапек эриндерин кыбыратып, бир топко калтырап, туттугуп турду* (Жантєшев). 3. ***туталануу*** менен бирдей.

ТУТТУР туткуз менен бирдей.

ТУТУЛ тут этишинин туюк мамилеси.

ТУТУМ 1. Тутумдашкан чогуу бир бїтїн. *Эл тутум бир бїлєдєн таралгандай* (Токомбаев). 2. Кандайдыр бир бєлїкчєлєрдїн тутумдашкан чогуу бир тармагы, абалы, бириги. *Татаал сїйлємдїн тутумундагы жєнєкєй сїйлємдєр.*

ТУТУМДАШ Чогуу бир бїтїнгє кошулуу, биригїї, уланышып туташып кетїї. *Ал апай бет жогору кєздєй созулуп отуруп, аркы чоў тоого тутумдашат* (Таштемиров).

ТУТУМДАШТЫР тутумдаш этишинин аркылуу мамилеси.

ТУТУМДАШУУ тутумдаш этишинин кыймыл атоочу.

ТУТУН 1. ***тут*** этишинин єздїк мамилеси. 2. Асырап алуу, багып алуу. *Туубасаў*

да, энеке, Тутунуп мени багып ал (Токтогул). 3. Жөлөк, таяныч катарында бел кылып кармануу. *Тутунарга туяк жок, Тууганынан айрылган, Журтта мендей чунак жок* («Манас»).

ТУТУУ I 1. Боз үйдүн уук-керегесин каптап турган жабуусу. *Тутууларын самтыратып эки кара үй турат* (Жантөшев). 2. ***туурдук*** менен бирдей.

ТУТУУ II тут этишинин кыймыл атоочу.

ТУУ I 1. Аскер бөлүгүнүн, бирикмесинин, мамлекеттин, кандайдыр бир уюмдун ж.б. эмблемасы катарында эсептелүүчү, белгилүү бир же бир нече түстүү, бетинде жазуусу, коодуктары ж.б. бар, жыгачка бекитилген кездеме. *Жалпайтып тууну жыгат – деп* («Манас» С.О.). *Машташып жүрсө көчөдө, Майрамдын көркүн туу берет* (Токомбаев). *Бул туунун жазуусу бар орок-балка, Ал – достук, элдериме болгон арка* (Маликов). 2. *өт.* Кандайдыр бир топтун, уюмдун ж.б. бирдиктүү аракетинин негизи болгон жетекчинин идеясы. *Турмуштун туусу абамдар, эмгектин чакты маўызын* (Бөкөнбаев). *Кычандын ысмын туу ордуна кармашат* (Бейшеналиев). *Салам, Баку, Айтматовду Туу кылган, Түрк дүйнөсү – Өз мекени туюлган* (Акматалиев).

ТУУ II 1. Төрөө, төлдөө, төл берүү, тукумдоо, жумуртка берүү. *Жанында сулуу келин бара жатты, Көтөрүп жаш баласын тууган жаўы* (Үмөталиев). *Коёндон окшош козусу, Коюўар тууган эгизден* (Маликов). *Жору туучу зоокаларды талкалап, Жол салганбыз автобузду чубатып* (Калык). 2. Жаўыруу (ай жөнүндө). 3. Пайыз өсүү, пайда, үстөк кошуу. 4. Туулуу. *Намыска туулган артык эр, Көк ала сындуу ат минген* («Манас»). *Атам туулуп көрбөгөн Жерге бардыў, кайран жан* (Токтогул). *Коўурдун башын албасам, Туубай туна чөгөйүн* («Семетей»).

ТУУ БЕЛ Тоонун эў бийик жери, жеткен чеги. *Алгач жолугуп, коштошкондогу туу белде атын тыныктырды* (Бейшеналиев). *Шамшынын туу бели.* ***В.: Туу жон.*** *Машина калыў бедени жирей келип, туу жонго токтоду* (Өмүрбаев). *Сабыр туу жонго чыкканда, алдыдан жашыл өрөөн ажайып көрүндү* (Жунусов). ***Туу чоку.*** *Аскар туу чокуга жеткиче көзү чачырап кетти* («Ала-Тоо»).

ТУУ БИЙКЕ Күйөөгө тийгенге, эрге чыкканга чейин эле төрөп алган кыз, бийкеч.

ТУУ ЖЫГУУ Жеўишке ээ болуу маанисинде. *Жалпайтып тууну жыгат – деп* («Манас» С.О.).

ТУУ КАЗАНАТ Түбөлүк кен, казына.

ТУУ КАЛУУ Кысыр калуу, туубаган.

ТУУ КУЙРУК Жылкынын куйругунун узун, жоон кылы.

ТУУБАС Төрөбөй турган, төрөбөгөн, туубай калган (аялдар жөнүндө). *Сен болсо кемпир туубассыў, Мен кейикчел куу башмын* («Кедейкан»).

ТУУБАСА ДА ТУТУНГАН Жат болсо да өздөй кылып багып өстүргөн, өздөй көрүп асыраган. *Туубасам да тутунган кулунум элеў, мени бир жерге жашырып кет, – деп, эне алсыз үнү менен араў кыўылдады* («Ала-Тоо»).

ТУУГАН 1. Ага-ининин балдары, бир атанын балдары, бир уруудан таркаган адамдар. *Тууган күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат* (макал). *Мукай менен Абаз жакын туугандардын балдары* (Таштемиров). *Тууган-уругу жоктон бетер жесир калган кызыўарды эмдигиче өзүўөргө алып албаганыўар кандай?* (Жакиев). 2. Агайын, жолдош деген мааниде кайрылуу иретинде айтылуучу сөз. *Казак тууган келгиле, Сөзүмө көўүл бөлгүлө* (Калмырза). *Эми ушул жерден коштошолу, тууган* (Жантөшев). 3. *өт.* Жакын, жолдош, дос. *Калайык тууган, калыў журт, Кайта көрдүм түрүўдү* (Токтогул). *Каршылашып кармашпай, Түбөлүккө эл болуп, Тууган болуп калалы!* («Семетей»).

ТУУГАНДАШУУ тууганда этишинин кыймыл атоочу.

ТУУГАНДУУ Тууганы бар, тууганы көп. *Туура бийде тууган жок, тууганду бийде ыйман жок* (макал).

ТУУГАНДЫК Адамдар ортосунда бир туугандык байланыш. *Туйгун Манас баатырга, Булардын тууганды бар экен* («Манас»). *Дубай салам кат жаздык, Тууганды сагына* («Эр Табылды»).

ТУУГАНСЫ Тууган көрүү, тууганым деп эсептөө, тууган деп саноо. *Туугансып Манас барыптыр* («Манас»). *Сан кара боз байгени, Айдап алып жатканда, Туугансып жетип келбейсиў* («Эр Табылды»).

ТУУГАНСЫН туугансы этишинин өздүк мамилеси.

ТУУГАНЧЫЛ Тууганын жакшы көргөн, туугандарын колдогон, тууганына жан тарткыч.

ТУУГАНЧЫЛА Тууган-туушкандык жакындыгы, мамилеси боюнча келип-кетишип катташуу, баруу. *Тууганчылап келишсин, Сый-сыпатын көрүшсүн* («Ала-Тоо»).

ТУУГАНЧЫЛАТ тууганчыла этишинин аркылуу мамилеси.

ТУУГАНЧЫЛЫК Туугандык, туушкандык, туугандыгы жагынан жакын мамиледе, туугандык сезимде болуучулук. *Тууганчылыктан кечип жибергени турасыўбы?* («Кыргызстан маданияты»).

ТУУГУЗ туудур менен бирдей.

ТУУДУР туу этишинин аркылуу мамилеси.

ТУУЙ ЭЛЕК УЙДУН УУЗУНА КҮЙҮҮ Эч

бир дайыны жок эле бир нерсени күтүү, жакында болор-болбосу белгисиз болгон нерсени күтүү.

ТУУЛ туу этишинин туюк мамилеси. *Кагылайын туулган жер, не болгонсуң, Мынча неге кеткенсиң өйдөн азып* (Байгазиев).

ТУУЛГА Жоокердин кылыч, ай-балта, ок тон ж.б. коргонуу үчүн кийген баш кийими. *Туулганын астында, Томуктай болгон кара таш* («Манас» С.О.).

ТУУМ Төлөмдүн мөөнөтүнөн кечиктирилип жиберилгендиги үчүн төлөнүүчү айып.

ТУУМА: энеден туума Жыпжылаңач, дырдай жылаңач. *Энеден туума Сатар чалкасынан сулап жатат* (Бейшеналиев).

ТУУНДУ Башка бир чоңдуктан, формадан ж.б. келип чыккан, түзүлгөн, пайда болгон. *Туунду чоңдук. Туунду сөз.*

ТУУР 1. Алгыр куштарды кондуруучу жыгачтан жасалган атайын отургуч. *Туурумду басып карганча, Өзүмдү тарткан балам жок* (Урмамбетов). *Бул туур үч ачакей арчадан жасалган* (Каимов). *Кедей үйүнө келип, капшытка камалган кушка туур орнотту* («Жомоктор»). 2. Орун алып, жай алуучу жери, барар жери, конушу. *Көп ата-энелер, көзүбүздүн тирүүсүндө карызыбыздан кутулуп, тууруна кондуруп тыналы дешип, жаш кыздарын окуудан ажыратышып, келечек жолуна кесирин тийгизишет* («Кыргызстан аялдары»). *Туяксыз дүйнө кайтамбы, Туурумду таштап жерге мен. Тууруна кайра айланып кайтышпады – Далайлар чоочун жакты конушташып* (Байгазиев). *Туурумдан тууган жерди мен жоготуп, Алыстан кайра өзүңдү тапканымды* (Байгазиев). 3. *өт.* Негиз, таяныч, түп. *Менин туурум силерсиңер, же бул үй менин туурум. Балдагы алтын туурда* («Манас» С.О.).

ТУУРА I 1. Бир нерсенин эни, эки капталынын аралыгы, жазылыгы. *Туурасына көз жетпес, Бет алдында чоң мунар, Эми көзгө көрүнөт* («Эр Төштүк»). *Туурасы жоон – бою пас, Дулдугуй беттүү, өңү саз* («Манас»). 2. Узунунан эмес, көлдөлөңүнөн. *Атка туура өңөрүп алышып, чаап жүрүп калышты* (Жантөшев). *Алдына туура асынган, Автоматчан бир бөлөк* (Бөкөнбаев). 3. Каптал тарап, эки жагы. *Туурадан шабыр-шубур табыш чыкты* (Сыдыкбеков). *Туура жагын караса, Бир бөлүгү жылкынын Чыйырчыктай карала* («Манас»).

ТУУРА II 1. Жалган эмес, чын, чындыкка негизделген, чындыкты көрсөткөн. *Корчунун инилерин билгендер «кишиге зыяндары жок, туура сөздүү» деше турган* (Токомбаев). *Чын сөздү туура айтуудан таймана албайм, Биз элбиз, биз киши- биз – сени менен* (Осмонов). 2. Чынчыл, калыс, түз, эч тарапка кошулбаган. *Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок* (макал). 3. Жаңылыш эмес, ката эмес. *Сынай бил адам уулун туура баалап* (Осмонов). *Сөзүң чын, Жолуң туура, молсуң, көңсуң, Шертиң ак, ошондуктан ыйык элсиң* (Осмонов). 4. Ылайык, ылайыктуу, төп. *Эл Алымкулдун сөзүн туура табышты* (Абдукаримов). *Таалайыңа жалгызым, Талабың туура туш болсун* («Курманбек»). 5. Дал, нагыз. *Нурийла Абылдан туура үч жаш кичүү* (Таштемиров).

ТУУРА III Кандайдыр бир кыймыл-аракетке, сүйлөгөнүнө ж.б. окшоштура кыймыл-аракет жасоо, сүйлөө ж.б. *Токтогулдун элпек көмөкөйү да канаттуулардын түркүн тилдүү, шыңгыр дабыштарын туурап, кайталоо менен алектенди* (Токомбаев). *Дайым чоң энесин туурап сүйлөгөн Динар кишилер күлгөнгө бир аз кызарып, кошо күлдү* (Сыдыкбеков).

ТУУРА IV 1. Майдалап кесүү, майдалап бөлчөктөө, кырчып кесүү. *Эт, майда тууралган экен. Жылдызкан заматтын ортосунда пияз, сабиз тазалап, аарчып, туурап жиберди* (Байтемиров). – *Чайыңа нандан туурап алгын, Алым* (Жантөшев). 2. *өт.* Кыдыруу, басып өтүү. *Тулпардан туяк түгөтүп, Туурады дабак, ашууну* («Эл адабияты»).

ТУУРАЛ туура IV этишинин туюк мамилеси.

ТУУРАЛА 1. Туура, ылайык келген абалга келтирүү, жөнгө салуу. *Эр жигиттин жакшысы, Элдин ишин тууралап, Жылдан жылга чыйралат* (Барпы). 2. Ишти бүтүрүү, мурда сүйлөшүлгөндөй бүткөрүү. – *Өрттү ким койду? Өзүңөр катыштыңарбы? – Алымкул экөөбүз эле тууралadык* (Абдукаримов).

ТУУРАЛАН I туурала этишинин өздүк мамилеси.

ТУУРАЛАН II Кергиштөө, каршы экендигин билдире жактырбаган кыял көрсөтүү.

ТУУРАЛАНТ тууралан этишинин аркылуу мамилеси.

ТУУРАЛАНУУ тууралан II этишинин кыймыл атоочу.

ТУУРАЛАТ туурала этишинин аркылуу мамилеси.

ТУУРАЛЖЫН Туурасынан келген, туурасы бир аз чоңураак, толугураак. *Мейман тараз бойлуу, төшү чыгыңкы, тууралжын келген чийкил киши* (Касымбеков).

ТУУРАЛУУ Жөнүндө. *Иш тууралуу сүйлөшүү. Мектептеги тартип тууралуу.*

ТУУРАЛЫК Чындык, адилеттик, калыстык. *Кимибизде тууралык, Кандай өсүш болсо да, Кабарлашып туралык* (Осмонкул). *Жумушчу адам ар дайым иштин тууралыгын, чындыгын сүйөт* (Жантөшев).

ТУУРАМ Туурала турган нерседен бөлүнүп

алынган бөлүк, бир ирет туураганга тете өлчөм.

ТУУРАМЧЫ Этти жакшы туурай турган адам, туурагыч. *Туурамчыдан тууганыӊ болсун* (макал).

ТУУРАНДЫ Кандайдыр бир нерсенин үнүн, дабышын же кыймыл-аракет, элесин туурай айтылган. *Тууранды сөз.*

ТУУРАНЧЫК *диал.* Тиешеси болбогон ишке кийлигише бергич, башка бирөөнүн ишине, ыгы жок ишке кийлигише берүүчү.

ТУУРАТ ***туура*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТУУРАШ ***туура IV*** этишинин кош мамилеси.

ТУУРДА *сейр.* Тегерегинен кетпей, алыстабай айланчыктап жүрүү, тушунан кетпей аӊдып жүрүү, сагалап акмалап жүрүү. *Айылдын четин туурдап, Ашка арнаган малыӊды, Алып турган уурдап* («Эр Табылды»).

ТУУРДУГУ МАЙ БОЛУУ Оокаттуу жашоо, бай туруу, кененчиликте туруу. *Туурдугу май болду, Турган айлы бай болду* («Манас»).

ТУУРДУГУ СЫЙРЫЛУУ Кыйрап калуу, талкалануу, бүлүнүү, таш-талканы чыгуу (душман тарабынан).

ТУУРДУК Боз үйдүн керегелерин жабуучу төрт бөлүктөн турган жабуусу. *Туурдукту туштан түрүшөт, Шыкаалаган көз чыгып, Шыӊкылдашып күлүшөт* (Токтогул). *Токтогул ырдап олтурган үйдүн тутуусун сыйрып койбосо, чогулгандар туурдуктарын жыртып жиберишчү эле* (Бөкөнбаев). *Туурдук түрүп шыкаалап, Тушунан комуз кагалы* («Курманбек»). *Түш болсо түндүк тартылып, Туурдугун түрүп уктаган* (Казыбек).

ТУУРДУК БАШ ***туш кийиз*** менен бирдей.

ТУУРОО ***туура*** этишинин кыймыл атоочу. *Майда тууроо. Кесек тууроо. Эт тууроо.*

ТУУРУК Бети-баштын, кол буттун куудурап жарылып кеткен жарыгы, майда-майда болуп кесилип, туурулуп кеткен каткат тилик. *Колу туурук ударникке жолугуп, Азамат деп далысынан кагууга* (Осмонов). *Кеберсиген эриндери кумсарып, Саргыл беттер туурук-туурук тилинген* (Бөкөнбаев).

ТУУРУЛ Кесилип, жарылып кетүү, туурук-туурук болуп кетүү. *Сары туурулган согончогу менен торпогун колтукка тепкилеп, Айтуунун айтканын тыӊшады* (Токомбаев). *Эшкул Сапардын бети-башын туурулган алаканы менен сылады* (Бейшеналиев).

ТУУРУЛТ ***туурул*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТУУРУЛУУ ***туурул*** этишинин кыймыл атоочу.

ТУУСАРЫ 1. Абдан семиз, май баскан. 2. Телегейи тегиз, баары бар.

ТУУТ 1. Малдын төлдөшү, төлдөө убагы. *Малдын туутту башталды* (Абдукаримов). *Туут убагы башталып калгандыктан, койчулар коюн алыс жайбай, төлдөтүү сарайына жакын жайышат* (Жантөшев). 2. Төл берүү абалы, төлдөө абалы, төрөт. *Тууттан калуу. Тууттан калган туу инген* («Манас»).

ТУУЧА 1. *диал.* Кысыр калган үч жаштагы бээ. 2. *диал.* Бир жашта тоо эчки, чебич.

ТУУЧУ Туу көтөрүүчү, туу көтөргөн (киши).

ТУУШ Жигердүү кайрат күч кубат. *Маӊдайы жазы, башы кууш, Бар боюна толду тууш* («Манас»).

ТУУШАЛ Оонoо, бир капталынан экинчи капталына көтөрүлүү, кыймылдоо оонолактоо.

ТУУШКАН Тууган, туугандык жакындыгы бар адам. *Сарттар, Багыш туушкан, Элим калат окшодуӊ* (Токтогул). *Сулайларга туушкан бирөө келди.*

ТУУШКАНДЫК Тууғандык, бир туугандык.

ТУУШТУУ Жигердүү, күч-кайраттуу, чыдамдуу, чыдамкай. *Тууштуу тууган ардан-байт, Күйүтсүз киши зарданбайт* (Токтогул).

ТУФЛИ Кончсуз, жеӊил бут кийим. *Бутунда кара туфли сулуунун көркүн чыгарып, көрүнүшүн миӊ кубултат* (Жантөшев).

ТУШ I 1. Бир нерсенин оӊ же сол жагы, тарабы, каптал жагы, туура жагы. *Дилделердин тамынын тушунан өтө береримде бутумду араӊ кыбыратып калдым* (Касымбеков). *Тигил атчан ошол туштан өтүп баратып бирдеме деп койду* (Сыдыкбеков). 2. Белгилүү бир учур, белгилүү бир убакытка, окуяга ж.б. туура келген мезгил. *Чынында Атантай өз тушундагы момун, жоош, эстүү карыдан* (Сыдыкбеков). *Бай-манаптын тушунда, Айдалып жүрүп куурадым* (Токтогул).

ТУШ II *муз.* Салтанаттуу кырдаалда (урматтоо, куттуктоо, сыйлык тапшыруу ж.б. учурларында) аткарылуучу кыска музыкалык пьеса. *Туш ойноо.*

ТУШ КЕЛДИ Туш келгендей, ирээттүү эмес, чачкын, баш аламан. *Туш келди таштай берүү. Туш келди чачылган абалда болуу.*

ТУШ КЕЛҮҮ Кез келүү, туура келүү, дуушар болуу, кабылуу. *Биз айылдан чыгып, кечмелиги жайык өзөн сууга туш келдик* (Каимов). ***В.: Туш болуу.*** *Таалайлуу заман туш болуп, Артылды сыймык-багыӊар* (Осмонкул). *Кайдан жүрүп ушул өлжүрөккө туш болуп калганын, эми калган өмүрү деле ушинип өтөөрүн, биринин артынан бирин чууртуп жатты* (Усубалиев).

ТУШ КИЙИЗ Ӱйдӱн тушуна (керегеге, тамдын дубалына) тартуу ӱчӱн оюп, сайма тӱшӱрӱлгөн, коозддолгон буюм. *Көздӱн жоосун алган тукаба туш кийиз.*

ТУШ ТУУРДУК *диал.* Туш кийиз.

ТУША Алдынкы эки бутун кенен шилтей албай тургандай кылып байлаштырып коюу, тушамыш салуу. *Атты ӱйдөн обочорроок жетелеп барып, тушап коё беришти* (Каимов). *Демилгесин байлап-матап инсандын, Тушаганга айтчы неге куштарсыӯ?* (Байгазиев).

ТУШАК тушамыш менен бирдей.

ТУШАЛ туша этишинин туюк мамилеси.

ТУШАЛУУ Тушап коё берилген, тушамыш салынган. *Жакын жерде оттоп жӱргөн тушалуу аттарыбыздын дӱк-дӱк секиргени угулат* («Ала-Тоо»).

ТУШАМЫШ Алдынкы эки бутту тушоого арналып жасалган кайыш же жип. *Аттын тушамышы кайда?*

ТУШАМЫШТА Тушамыш салуу, тушамыш менен тушап коюу, чидерлөө.

ТУШАМЫШТАЛ тушамышта этишинин туюк мамилеси.

ТУШАМЫШТАТ тушамышта этишинин аркылуу мамилеси.

ТУШАМЫШТОО тушамышта этишинин кыймыл атоочу.

ТУШАМЫШТУУ Тушамышы бар, тушамыш салынган, тушамышталган, тушамыш менен жӱргөн.

ТУШАР Бутунун тушамыш салынуучу жери, чачыгынын ӱстӱ, адамдын кызыл ашыгынын ӱстӱ, ичке шыйрагы. *Тӱзӱнө карап огород менен тушардан чыккан карды жиреп кетип баратат* (Байтемиров). *Тушарга чыккан көк шибер.*

ТУШАРЫНА ТЕӮЕБӨӨ Башка бирөөлөрдӱ теӯсинбөө, өзӱ катары көрбөө, төмөн саноо, тоотпоо. *Калча менен Жаӯжуӯдун, Качырып найза сайганын, Тушарына теӯебей* («Манас»).

ТУШАТ туша этишинин аркылуу мамилеси.

ТУШМА-ТУШ Дал тушуна келген, даана тушташ келген абал.

ТУШМАЛ Өнөр, сыйкыр, сыр. *Баштарын катып көпчӱлӱк, Байкабай калды тушмалын* («Эл адабияты»).

ТУШОО I 1. Тушамыш, тушалган абал. *Жоош аттар тушоодо, кай бир аттар ӱч бутталган* (Жантөшев). 2. Бат бассын деген ырым менен жаӯы баскан баланын бутуна байланып кесилӱӱчӱ жип. *Тушоо кесӱӱ.*

ТУШОО II туша этишинин кыймыл атоочу.

ТУШООЛУУ Бутунда тушамышы бар, тушалган, тушап коюлган. *Балдар да тушоолуу аттарын токуп жөнөштӱ* (Бөкөнбаев).

ТУШТА Туш келтирӱӱ, кандайдыр бир нерсеге ылайыктап болжоо, багыт алдыруу. *Чымырканып Кӱлчоро Найза тартпай туштады* («Сейтек»).

ТУШТАШ I 1. Тушма-туш, туура ченинде. *Тушташ келӱӱ. Тушташ туруу.*

ТУШТАШ II тушта этишинин кыймыл мамилеси. *Найза менен мушташып, жӱрөктӱн башын тушташып* («Манас»).

ТУШТУК I Туш кийиз.

ТУШТУК II 1. Туура келӱӱчӱ, ылайыктуу. *Ар бир жылдын өзӱнчө туштук милдети бар* («Ала-Тоо»). 2. Туш болуу, кез келӱӱ, дуушар болуу, жолугуу, кабылуу. *Куба кой менде ырыс жок, Сендей ээге тушугуп* (Тоголок Молдо).

ТУШУКТУР тушук этишинин аркылуу мамилеси.

ТУШЬ Чийӱӱ, сӱрөт же жазуу ӱчӱн колдонулуучу атайын даярдалган кара же башка тӱстөгӱ оӯой менен өчпөй турган сыя, боёк. *Кара тушь. Кызыл тушь.*

ТУЮК 1. Ары карай жӱрӱӱгө мӱмкӱн болбогон, капталган, бӱтөлгөн, ачык эмес. *Чоко жӱрӱп отуруп, коктунун башындагы бадалдуу туюкка жетти* (Каимов). *Казанчы байдын жайлоосу дайым адам барбас туюктарда болот* (Токомбаев). 2. Ачык эмес, даана эмес, жашырын. *Мен сага айта турган сөзӱмдӱн бир катарын бая кӱнӱ Ошто туюк айткамын* (Жантөшев).

ТУЮК ЖАРА 1. Ириӯдеп, ириӯи сыртына чыга элек жара, шишик. 2. *өт.* Билинбей жаткан балаа, ичтен жеген убайым, кайгы.

ТУЮК СОЮУ Союлуучу жандыктардын терисин ортосунан жиреп кеспей туруп бӱтӱн бойдон сыйрып алуу, чанач кылып союу. *Туюк сойгон чаначтай, Тӱшӱнбөй сөздӱн жөнӱнө* (Токтогул).

ТУЮКТА Туюк кылуу, бӱтөө, жылчыксыз кылуу.

ТУЮКТАЛ туюкта этишинин туюк мамилеси.

ТУЮКТАН туюкта этишинин өздӱк мамилеси.

ТУЮКТАТ туюкта этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЮКТОО туюкта этишинин кыймыл атоочу.

ТУЮЛ туй этишинин туюк мамилеси.

ТУЮМДУУ Сезимдӱӱ, зээндӱӱ, бир нерсени бат сезгич. *Туйбаганды туйгузган, Туюмдуу Бакай карыя* («Манас»).

ТУЮН туй этишинин өздӱк мамилеси.

ТУЮНДУР туюн этишинин аркылуу мамилеси.

ТУЮНДУРМА Тӱшӱндӱрмө, тӱшӱнӱк берӱӱчӱ.

ТУЮНТ туюндур менен бирдей.

ТУЮУ туй этишинин кыймыл атоочу.

ТУЯ Дайыма көгөрӱп туруучу ийне жалбырактуу жыгачтын бир тӱрӱ.

ТУЯГЫНАН ЧАЎ ЧЫГУУ Абдан катуу чуркоо, кєзгє илээшпей зымырап жєнєє. *Аксурдун туягынан чаў чыгып, жерге тийсе тийип, тийбесе тийбей эликтей элпек арыш таштайт* (Сыдыкбеков).

ТУЯК 1. Малдын бутунун жерди басуучу мїйїздїї бєлїгї. *Аттар туяктары менен жер тепкилей баштады* (Абдукаримов). *Чоў-Тору чарадай туяктары менен кара жолду тап-тап басат* (Сыдыкбеков). *Кїйгєн таштар туягында быркырап, Кымкаарланат кирпигине тоўуп тер* (Кулумбаев). 2. Малдын башы. *Элїї туяк кой. Малдын туягы тїгєл.* 3. *єт.* Бала, эркек бала. *Сатылгандын бир жалгыз Туягы болгон Токтогул* (Барпы). *Аркамда калган туяк жок* (Токтогул). *Калтырбай артта бир туяк, Кайтамбы эртеў жерге мен.* 4. *сейр.* Бїркїттїн тырмагы.

ТУЯК КАТ *тар.* Малды башка бирєєлєрдїн жерине жаюу, багуу їчїн уруксат берген билет, укук берген документ. *Эми эмне, мал жаюуга туяк кат, эгин эгїїгє да жооп сурап баруулары керекпи? Ансыз деле журтчулук, тїтїн чыгым окшогон алыксалыгы жетиштїї эле го* (Даникеев).

ТУЯК ОТ *тар.* Малды бирєєнїн жерине багып, жайгандыгы, айдап єткєндїгї їчїн тєлєнїїчї акы.

ТУЯК ПУЛ ***туяк от*** менен бирдей.

ТУЯКСЫЗ 1. Туягы жок. 2. *єт.* Баласы жок, эркек баласы жок, тукумсуз. *Он эки зайып алганым, Он экиси тєрєбєй, Туяксыз болуп калганым* («Эр Тєштїк»).

ТУЯКТУУ Туягы бар. *Туяктуу жаныбар жїргєнсїйт – «карс» бутак сынгансыйт* (Сыдыкбеков). *Жайдак турган ак туяктуу кара сур, Ушул жердин байларынын жоргосу* (Токомбаев).

ТУЯРМАН Бат туйгуч, тез эле сезип, тїшїнїп биле коюучу, сезимтал.

ТУЯРМАНДЫК Бат туючулук, тез эле сезип, тїшїнїп биле коючулук, сезгичтик.

ТЇ I: ***тї-тї*** 1. Машинанын сигналын тууроодо колдонулат. *Атасы баласына машинаны сатып берди, Баласы сїйїнїп «бип-бип, тї-тї» деди* (Шїкїрбеков). 2. Жийиркенгендигин, иренжигендигин билдирип, тїкїрїї иретинде колдонулат. *–Кєйнєктєрїўдєн бетер этиўдин кирин карачы, тї!* (Сасыкбаев).

ТЇ II: ***тї-тї*** Тоокторду чакырууда колдонулат.

ТЇБЄЛЇК Дайыма, такай; ємїр бою, биротоло, акыры. *Атагын алыстан ук, эрди кєрбє, Тїбєлїк жїрєгїўдє турат элес* (Токомбаев). *Тїбєлїк жашап каласыў, Эмгегиў сиўсе заманга* (Шїкїрбеков). *Каршылашып кармашпай, Тїбєлїккє эл болуп, Тууган болуп калалы!* («Семетей»). *Туу куйругу кыл экен, Тїбєлїк пенде шул экен!* (Жеўижок). *...Биздин ємїр єзєк болгон бу тирлик, Тїбєлїккє бир кєз ирмем эмеспи* (Келдибекова).

ТЇБЄЛЇКТЇЇ Тїбєлїк боло турган, туруктуу, єзгєрїлбєй турган, тїбєлїккє жарай турган. *Тїбєлїктїї буюм.*

ТЇБЇНЄ ЖЕТЇЇ 1. Жок кылуу, ойронун чыгаруу, эч нерсесин калтырбай жоготуу. *Уу ачытып кїбїмє, Канчоро жетти тїбїмє* («Сейтек»). *Тирїї койбой, тїбїнє жетет. Эми Зуураакандын тїбїнє жетип отурасыз?* (Сыдыкбеков). 2. Кыйын абалга дуушар кылуу, жамандык кылуу, кырсыкка учурашына, кызматтан тїшїшїнє, уят болушуна ж.б. себепчи болуу. *Опсуз тентек чырагым, Жеттиў менин тїбїмє* («Манас»). *Балам, менин тїбїмє жеткен баягы сєзїў болду, – деп атасы тїбєлїк кєзїн жумду* («Жомоктор»). *«Эркеган» атыккан Гїлбїбїнїн тїбїнє жетчї кези эми келди бейм?* (Сыдыкбеков).

ТЇГЄЙ 1. Бир нерсенин жубу. *Бир сменада 500 тїгєй бут кийим ултарылды* (Сасыкбаев). *Ал дагы Алымдын тїгєйї.* 2. Эрди-катындын бири, жуп нерсенин бири. *Туптунук сулуу келиндин, Тїгєйї баатыр болгон кез* (Бєкєнбаев).

ТЇГЄЙЛЄ Жупта, экиден-экиден коюу. *Эки єгїздєн тїгєйлєп, Арабага чегишет* (Осмонкул).

ТЇГЄЙЛЄЄ ***тїгєйлє*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЇГЄЙЛЄТ ***тїгєйлє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЇГЄЙЛЄШ ***тїгєйлїї*** менен бирдей. *Жаман окшойт жалгыздыкта эзилмей, Тигинде кєп тїгєйлєштєр бир басат* (Чотурова).

ТЇГЄЙЛЇЇ Жубу бар, тїгєйї бар. *Дїкєнчї эки тїгєйлїї єтїк берди* (Сасыкбаев).

ТЇГЄЛ Толук, бїт. *Багып жїргєн кырк тулпар, Тїгєл айдап келди дейт* («Эр Тєштїк»).

ТЇГЄЛДЄ Бир нерсенин толук же толук эместигин билїї їчїн санап чыгуу, кєз алдынан єткєрїї, тїгєл экендигин аныктоо. *Кєз чаптырып жылкыга, Кулун-тайын тїгєлдєп* (Їмєталиев).

ТЇГЄЛДЄН ***тїгєлдє*** этишинин єздїк мамилеси.

ТЇГЄЛДЄЄ ***тїгєлдє*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЇГЄЛДЄТ ***тїгєлдє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЇГЄЛДЄШ ***тїгєлдє*** этишинин кош мамилеси.

ТЇГЄЛДЇК Тїгєл экендик, толук, тїгєл абал. *Ар бир старчын єздєрї апкелген мандикерлердин тїгєлдїгїнє жооп берет* (Абдукаримов).

ТЇГЄН Азайып калбай калуу, жок болуу, бїтїї. *Эт тїгєнїп жаз болду, Азык-тїлїк аз болду* (Тоголок Молдо). *Эки койдун туягы*

тігөнүп, туурасы көрүнүп калыптыр (Убукеев).

ТҮГӨНБӨС ***түгөнгүс*** менен бирдей.

ТҮГӨНГҮР Жемелөөнүн жумшагыраак түрү. *Түгөнгүрдүн көзүнө, Түк эчтеме көрүнбөйт* («Эр Төштүк»). *Эрке үйрөнгөн түгөнгүр* (Мидин).

ТҮГӨНГҮС Түгөнбөс, абдан көп, мол.

ТҮГӨНӨР Түгөнүп жок болуп кала турган, түгөнүп бүтөр, азайып турган. *Түгөнөр түрү жок. Түгөнөр уй түгүн жейт, түгүнөн кийин өзүн жейт* (макал).

ТҮГӨНҮҮ ***түгөн*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮГӨТ I 1. ***түгөнгүр*** менен бирдей. *Олда түгөт ай, мунун тили ушундай заар* (Сыдыкбеков). 2. Ысырапчыл, үнөмчүл эмес.

ТҮГӨТ II 1. Азайып жок болгуча керегине жаратуу, жок кылуу, жумшоо, аягына чыгуу. *Үйдөн келген азыгымды түгөттүм* (Бөкөнбаев). *Талатып малын түгөтүп, Акыры өзүн кор кылды* (Тоголок Молдо). *Түнү менен он күнү, Түгөтө албай эригип* (Казыбек). 2. Кандайдыр бир ишти, аңгемени ж.б. аягына чыгара аяктоо. *Чоң эне окуяларын айтып түгөтө албайт.* 3. *эск.* Жоюу, жоготуу, жок кылуу.

ТҮГӨТҮҮ ***түгөт*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮГҮ КОРОБОО Эч зыян тартпоо, эч кемибөө. *Буга бизден бөлөк элдин түгү коробойт экен* (Элебаев).

ТҮГҮ СЫРТЫНА АЙЛАНУУ Аябай ачуусу келүү, каардануу, түнөрүү. *Түгү сыртына айланып, беттеринен ырайымсыз заарын чыгарып, тыштан атам кирип келди* (Жантөшев). ***В.: Түгүн сыртына жыйноо.*** *Чындыкка келүүнүн ордуна түгүн сыртына жыйнап ачууланып, тактайды муштагылады* (Элебаев).

ТҮГҮЛ Бири-бирине каршы коюп белгилеп салыштыра кароо маанисинде же күчөтүп-тактоо, баса көрсөтүү маанисинде колдонулат. *Караан да, ал түгүл аттын дүбүртү да жок* (Байтемиров).

ТҮГҮН КАРМАТПОО Эч нерсе бербөө, так катыруу. *Оой, Күрүчбек өз малынын түгүн карматабы?* (Осмоналиев).

ТҮЗ I 1. Тегиз, уңкул-чуңкулу жок. *Түз талаа. Түз жер.* 2. Ийри-буйру эмес, кыйшык же иймейиңки эмес, шыргыйдай. *Түз жол. Түз көчө. Түз жыгач.* 3. Тегиз жер, мейкиндик. *Түздөн торгой чуркурап* («Сейтек»). *Түбүндө пенде кор болбос, Түз жолунан тайбаса* (Казыбек). *Мелтиреген түз экен, Бет алып качар бел да жок* («Манас»).

ТҮЗ II Туптуура, тикеден-тике. *Кулбаш түз эле Ражабдын иштеп жаткан жерине барып түштү* (Абдукаримов).

ТҮЗ III Жаратуу, куруу, уюштуруу. *План түзүү.*

ТҮЗ ЖҮРҮҮ Ак ниет, калыс, адилет, туура жүрүү, жаман жолго түшпөө. *Ушак айтпай түз жүрүп, Уят болбой оокат кыл* (Токтогул).

ТҮЗ КЫЛУУ Жоготуу, ойрон кылуу, кыйратуу, талкалоо. *Кабагы бийик заары күч, катылганды кылат түз* («Эр Төштүк»).

ТҮЗДӨ 1. Тегиздөө, уңкул-чуңкул, өөдүксөөдүк жерлерин оңдоп, тегиз абалга келтирүү, түзөө. 2. Белгилүү бир чекитке карай түз багыттоо, багыт алдыруу, түз абалга келтирүү. *Түздөбөй мерген ата албайт, Түйшөлбөй оору жата албайт* (Токтогул). *Шамбет аркандын учун казыкка түздөп тартып жатат* (Сыдыкбеков).

ТҮЗДӨЛ ***түздө*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮЗДӨН ***түздө*** этишинин өздүк мамилеси. *Туура жолду табат экем, түздөнсөм, Тээ илгертен көндүм болгон догмага* (Байгазиев).

ТҮЗДӨӨ ***түздө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЗДҮК Түз жер, түз мейкиндик.

ТҮЗӨ 1. Тегиздөө, уңкул-чуңкул жерлерин түздөө. *Беш-алты киши конуш түзөп жатат* (Жантөшев). 2. *өт.* Тартипке салуу, оңдоо, түзүгүрөөк кебетеге келтирүү. *Тескери жолго басчуну, Тезге салып түзөдүк* (Тоголок Молдо). *Артка кылчактабай, алдыдагыларга карап түздөл, ошондо өсүш болот* (учкул сөз).

ТҮЗӨЛ ***түзө*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮЗӨН ***түзө*** этишинин өздүк мамилеси.

ТҮЗӨҢ Тегиз жер, кичирээк түздүк. *Отуздан ашуун ат төмөнкү коктунун ичиндеги түзөңдө* (Жантөшев).

ТҮЗӨҢЧӨ Кичирээк түзөң же түзөң тарткан жер.

ТҮЗӨӨ ***түзө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЗӨТ 1. ***түзө*** этишининн аркылуу мамилеси. 2. Оңдоолор, тактоолор кийирүү, кетирилген каталарды белгилеп, кандай окуу керек экендигин көрсөтүп оңдоолор берүү.

ТҮЗӨТМӨ 1. Оңдоо, түзөтүү. 2. ***корректура*** менен бирдей.

ТҮЗӨТҮҮ ***түзөт*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЗӨШ ***түзө*** этишинин кош мамилеси.

ТҮЗҮ ИЙГИ Сүйкүмдүү, кишиге жагымдуу. – *Түзү ийгиден түңүлбө деген. Жүзүң ачык, дилиң ак жигит экенсиң чырагым* (Касымбеков). *Бирок, ак жоолуктун да түзү ийгиси болсо, – деди Маты* (Жантөшев).

ТҮЗҮК Жакшы, дурус, жаман эмес, жакшы дээрлик. *Сыртынан байкап сынасаң, сыпаты түзүк азамат* (Тоголок Молдо).

ТҮЗҮКТӨ Жакшы, түзүк абалга келтирүү, начар болуп чыкпагандай кылуу.

ТҮЗҮКТӨЛ ***түзүктө*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮЗҮКТӨӨ ***түзүктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮЗҮКТӨТ *түзүктө* этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮЗҮЛ ***түз*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮЗҮЛҮШ 1. Түзүлүү системасы, биригиш ыгы, жолу. *Ыр түзүлүшү.* 2. Коомдун, мамлекеттин ж.б. башкаруу системасы, жол-жобосу, тартиби. *Коомдук түзүлүш. Партиялык түзүлүш.*

ТҮЗҮҮ ***түз*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЗҮҮЧҮ Куруучу, жаратуучу, иштеп чыгуучу. *Эл – тарыхтын чыныгы түзүүчүсү.*

ТҮЗҮҮЧҮЛҮК Түзүү, куруу, жаңыны жаратуу иштерине багытталган. *Түзүүчүлүк эмгек.*

ТҮЗҮШ ***түз*** этишинин кош мамилеси.

ТҮЙ 1. Жип-шуунун учун тоголок кылып байлоо, бекитүү, түйүн болгудай кылып байлоо. *Чарык жиптин бир учун түйүп, бир учун саптап алып көйнөгүн жамай баштады* (Мидин). 2. Түйүнчөк кылып ороп, байлоо. *Үч-төрт сомун жоолукка түйдү* (Сыдыкбеков). 3. Жиптен ар кандай кийим-кечелерди ж.б. токуу, согуу. *Алима жүндөн жоолук түйдү* (Убукеев). *Жыпара бош убагында балдарына байпак түйөт.* 4. Эсте сактоо, көңүлгө алуу, унутпоо. *Эсиңе түй. Көңүлгө түй.*

ТҮЙГҮЗ ***түйдүр*** менен бирдей.

ТҮЙДӨК 1. Ийрүүгө ылайыктап созуп, тоголоктоп койгон жүн. *Камка колундагы түйдөгүн эшип, токтолуп калды* (Сыдыкбеков). 2. Буудак-буудак, топ-топ болуп уюлгуган, түрмөктөлгөн абал. *Дагы да күнтүн мөөрөп гудок, Көк түтүн асманга атты түйдөк-түйдөк* (Үмөталиев). *Түйдөк-түйдөк чаң чыгат* («Ала-Тоо»). *Түйдөк-түйдөк булуттар.*

ТҮЙДӨК ЧАЧ 1. Саксайган, уйпаланган, үрпөйгөн, саксайган, үксөйгөн чач. 2. *өт.* Аял, зайып, катын (какшык, кемсинтүү, шакабалуу мааниде)..

ТҮЙДӨКТӨ Сабалган жүндү ийрүүгө ылайыктап созуп, тоголоктоп түрүү, түйдөк түрүнө келтирүү. *Бермет жүктүн бурчунан жүн алып, түйдөктөй баштады* (Байтемиров).

ТҮЙДӨКТӨЛ ***түйдөктө*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮЙДӨКТӨН ***түйдөктө*** этишинин өздүк мамилеси.

ТҮЙДӨКТӨӨ ***түйдөктө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЙДӨКТӨШ ***түйдөктө*** этишинин кош мамилеси

ТҮЙДҮР ***түй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮЙМӨ 1. Чүпүрөктөн тоголоктолуп жасалган топчу. *Кызылдан кийген күрмөнү, Кыркалай таккан түймөнү* («Семетей»). 2. Токулуп, согулуп, түйүлүп жаткан нерсе. 3. *диал.* ***топчу*** менен бирдей. 4. *диал.* ***төөнөгүч*** менен бирдей.

ТҮЙМӨ БАШ Кичинекей, көркөмдүү келген баш, келбеттүү келген баш. *Алма моюн, түймө баш, Азаматка ылайык* («Семетей»). *Жазык маңдай түймө баш* («Манас» С.О.).

ТҮЙМӨЧ 1. Этти майдалап туурап, туздоо, өткөрө татытып, жазга камдап кууруп алуу. 2. Куурулган майда этти ун, талкан аралаштыра чала кууруп, карынга ж.б. идиштерге салып алуу.

ТҮЙМӨЧӨ Кичинекей топчу, кичине түймө.

ТҮЙМӨЧТӨ *диал.* Түймөч даярдоо.

ТҮЙНӨК Малдын ичеги оорусу. *Түйнөк болгон кой. Түйнөктөн өлгөн улак.*

ТҮЙӨ Бирөөлөргө бирдемени жүктөө, ишти артуу, милдеттендирүү, тапшыруу.

ТҮЙӨЛ ***түйө*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮЙРӨҮДӨ ***түйрүйдө*** менен бирдей.

ТҮЙРҮ ***түйүр*** менен бирдей.

ТҮЙРҮЙ Түйрүгүрөөк, түйрүк абалда болуу (мис. эрин). *Түйрүйгөн эрин.*

ТҮЙРҮЙҮҮ ***түйрүй*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЙРҮЙҮШ ***түйрүй*** этишинин кош мамилеси.

ТҮЙРҮК Эрди калың жана сыртын карай имерилген, түйрүйгөн. *Түйрүк эрин.*

ТҮЙРҮЛ ***түйүр*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮЙРҮҢДӨ Эрди-башын чүйрүңдөтүп, жактырбаган мүнөз көрсөтүү, бултуңдоо.

ТҮЙРҮҢДӨӨ ***түйрүңдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЙТӨЙ Арыктап, кичирейип жүдөө, чүрүшкөн жүдөңкү көрүнүштө болуу. *Эзилген элдин кыздары жаштайынан карыгансып, маңдайын кат-кат басып, түйтөйүп жүрүшөт* (Сыдыкбеков).

ТҮЙТӨЙГӨН Жүдөгөн, чүрүшүп, арыктап жүдөңкү көрүнүштө болгон. *Баягы жаркылдаган жакшынакай кыз жок, түйтөйгөн түйшүктүү кемпир болуптур.*

ТҮЙТӨЙТ ***түйтөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮЙТӨҢДӨ Кыртышы сүйбөгөн, жактырбаган мүнөз көрсөтүү (түйтөйгөн кебетедеги адамга карата).

ТҮЙТӨҢДӨӨ ***түйтөңдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЙТӨҢДӨТ ***түйтөңдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮЙТӨҢДӨШ ***түйтөңдө*** этишинин кош мамилеси.

ТҮЙҮЛ I *диал.* ***түгүл*** менен бирдей.

ТҮЙҮЛ II 1. ***түй*** этишинин туюк мамилеси. 2. Булчуң, тарамыш эттери ж.б. жыйрылуу, оролуп бүрүшүп калуу. *Татыбектин булчуңдары таштай түйүлөт* (Байтемиров). 3. Өтө ылдам, теңүүрүү, катуу чуркоо, зымырылуу, ыргыштоо. *Түйүлүп жөнөйт тоолордон, Теминдирип жүдөтпөй* (Маликов). 4. Катылуу, бекилүү, сакталуу.

Анын түбүндө түйүлүп жаткан сырлардын ачкычы табылды (Убукеев). 5. Булчуӯ, тарамыш ж.б. жыйрылуу. *Каныбектин каны ичине тартып, жаак эттери түйүлө баштады* (Жантөшев). 6. Өтө ылдам, тез жүрүү, ыргыштоо. *Тарс дегенде кара боз, Түйүлүп ыргып чуркады* («Эр Табылды»).

ТҮЙҮЛДҮК 1. Жатындын же жумуртканын ичинде жаӯыдан пайда болгон организм. *Түйүлдүк пайда болуу. Жумуртканын түйүлдүгү.* 2. *өт.* Жаӯыдан башталуу убагы, пайда болуу учуру.

ТҮЙҮЛМӨ Тарамыш тартылып, карышуу, түйүлө калуу, тарамышы тырышуу.

ТҮЙҮЛТ түйүл этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮЙҮЛҮҮ түйүл этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЙҮМ дүйүм менен бирдей.

ТҮЙҮН I 1. Жиптин, жоолуктун ж.б. байланган, түйүлгөн жери. *Ал аркандын түйүнүн чечти* (Мидин). 2. Жолдордун, байланыш каражаттарынын ж.б. кесилишкен, топтолушкан жери. *Темир жол түйүнү. Суу жолдорунун түйүнү.* 3. *өт.* Кандайдыр бир иштин, шарттын, сырдын ж.б. топтошкон жери негизи, маӯызы, сыр. *Жүрөктө табышмактуу сыр түйүнү көбөйө берди* (Абдыраманов). *Иштин түйүнү. Сөздүн түйүнү.*

ТҮЙҮН II түй этишинин өздүк мамилеси.

ТҮЙҮНДӨ Бекемдөө, бышыктоо, бекитүү, түйүн кылуу, чаташуу, чаташтыруу, татаалдаштыруу.

ТҮЙҮНДӨЛ түйүндө этишинин туюк мамилеси.

ТҮЙҮНДӨШ түйүндө этишинин кош мамилеси.

ТҮЙҮНДҮ *эск. туурасы:* ***түйүлдүк.***

ТҮЙҮНДҮҮ Түйүнү бар, түйүнү көп. *Комуздун үстүнкү кылы түйүндүү болгондуктан, үнү анчалык жакшы чыкпады* (Жантөшев). 2. *өт.* Жашырын сырдуу, чечилүүнү талап кылган. *Каныбек түйүндүү бир сыр айтып жылмайды* (Жантөшев).

ТҮЙҮНЧӨК Ичине бир нерсе оролуп байланган түйүн, түйүлүп, сыртынан оролуп байланып коюлган кичирээк таӯгак, кичинекей таӯылчак. *Салтанат кичирээк түйүнчөктөгү унун табакка салды* (Жантөшев).

ТҮЙҮР Сыртын карай имерүү, жыйруу, жээгин сыртын карай аӯтара кайруу.

ТҮЙҮШ түй этишинин кош мамилеси.

ТҮЙШӨЛ 1. Тынч алып отура албоо, жата албоо, ооналактоо, жай алалбай кыймылдоо. *Түйшөлүп жата албадым таӯ атканча, Кыялым ала качып ойго чумуп* (Абдыраманов). *Кез-кез түйшөлүп койсо, тону куудурап, өзү тымтырс* («Ала-Тоо»). 2. *өт.* Санаа тартуу, машакат чегүү, убаракерленүү.

ТҮЙШҮК 1. Убара, убаракерчилик, азап, мээнет. *Беш чиедей баланы асыроо түйшүгү Мусабекке жеӯил эмес эле* (Сасыкбаев). *Түтүнү бөлөктүн түйшүгү бөлөк* (макал). *Жумурай журтка түшкөн түйшүктөн кандай пенде буйтап качат* (Касымбеков).

ТҮЙШҮКСҮЗ Түйшүгү жок, түйшүгү болбогон, санаасыз, машакатсыз. *Түйшүксүз адам болбойт.*

ТҮЙШҮКТӨН Убаралануу, түйшүк тартуу.

ТҮЙШҮКТӨНТ түйшүктөн этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮЙШҮКТӨНҮҮ түйшүктөн этишинин кыймыл атоочу.

ТҮЙШҮКТҮҮ Убарасы, кыйынчылыгы көп, мээнети көп, азаптуу. *Эртеӯ аны түйшүктүү иш күтүп тургансыйт* (Шимеев).

ТҮЙШҮКЧҮЛ Түйшүктү көп тарткан, убаракерчиликти, мээнетти, азапты көп тарткан. *Оокатка илеӯ-салаӯ көӯүл бөлүп, Түзүндө түйшүкчүлдөр жабыр көрүп* (Турусбеков).

ТҮЙШҮН Алымсынуу, ыраазы болуу, ыракаттануу, жыргоо, мемирөө, көшүү.

ТҮК I 1. Адамдын, жан-жаныбарлардын денесиндеги майда жүн, кыска кыл. *Ат оонаган жерде түк калат* (макал). *Бала болуп башыма түк чыкканы мындай шумдукту көргөн жан эмесмин* («Эр Табылды»). 2. Кээ бир кездемелердин, материалдардын сыртына чыгып турган кыска түктүү бөлүгү. *Тукабанын түгү. Түгү жок кездеме.* 3. *өт.* Мал. *Атанын жаман көргөн уулу түк күтөт* (макал). *Түк күтпөгөн кедей.*

ТҮК II Такыр, эч. *Бул менин түк оюмда жок эле* (Сасыкбаев). *Түгөнгүрдүн көзүнө, Түк эчтеке көрүнбөйт* («Эр Төштүк») *Ушунчалык көшөрүп алган экен, түк сөз укпайт* (Байтемиров).

ТҮК III: түк-түк этүү Түрс-түрс, дүк-дүк эткендей туюк дабыш чыгуу.

ТҮК БҮТКӨН САЙЫН КАЛТЫРОО Байыган сайын дүнүйөгө, байлыкка кароо болуу, сараӯ, зыкым болуп кетүү. *Түк бүткөн сайын калтырап, ач көз байлардын сараӯдыгы арта баштады* («Ала-Тоо»).

ТҮККАП Байкоостон, кокустан, эч кабарсыз, күтүлбөгөн жерден эле. *Түн боюнча барганы, Түккап басып калганы* («Манас» С.О.).

ТҮККӨ ТУРБОО Эч нерсеге татыбоо, көзгө көрүнбөө, арзыбоо. *Акча десе алкы ачылган зулумдар үчүн адамдардын азап тартып баратканы түккө турбады* («Чалкан»).

ТҮКСӨЙ түксүй менен бирдей.

ТҮКСҮЙ 1. Беттен түк чыгып же үрпөйүӯкү көрүнүштө болуп көрүнүү, чачы иретсиз үрпөйгөн кебетеде болуу. *Каалгадан түксүйгөн бетин чыгарып, Сабхаттын баласы көрүндү* (Сасыкбаев). *Түксүйгөн чач. Түксүйгөн мурут.* 2. *өт.* Ачуусу келүү, каар-

данган кебетеде болуу, кабагын бїркєє. *Сабырга Омор тїксїйє карады* (Сыдыкбеков). *Каарданып тїксїйїп, Кєкдєєнїн жини кармады* («Эр Тєштїк»).

ТЇКСЇЙТ тїксїй этишинин аркылуу мамилеси.

ТЇКСЇЙЇЇ тїксїй этишинин кыймыл атоочу.

ТЇКТЄ Тышкы кабыгынан ажыратуу (мис. арпаны). *Тїктєп жиберип арпаны, Кебегин атала чалып бергендир* («Манас»).

ТЇКТЄЙ тїксїй менен бирдей.

ТЇКТЄЙТ тїксїйт менен бирдей.

ТЇКТЄЄ тїктє этишинин кыймыл атоочу.

ТЇКТЄТ тїксїйт менен бирдей.

ТЇКТЇЙ тїктє этишинин аркылуу мамилеси.

ТЇКТЇЙТ тїксїйт менен бирдей.

ТЇКТЇЇ Тїгї бар, тїгї калыў.

ТЇКЇЛДЄ Тїрсїлдєє, тїк-тїк эткен, тїрсїлдєгєн дабыш чыгуу. *Кээде кошсок билектей урган сокунун табышындай тїкїлдєйт* (Жантєшев).

ТЇКЇЛДЄЄ тїкїлдє этишинин кыймыл атоочу.

ТЇКЇЛДЄТ тїкїлдє этишинин аркылуу мамилеси.

ТЇКЇЛДЄШ тїкїлдє этишинин кош мамилеси.

ТЇКЇН: балан-тїкїн.

ТЇКЇР 1. Шилекейди же ооздогу башка шилекей аралашкан нерселерди оозунан чыгарып таштоо. *Кєп тїкїрсє кєл болот* (макал). *Єєдє карай тїкїрсєў, кайтып тїшєр кєзїўє* (макал). 2. Бїбї, бакшы, дарымчылар оозундагы сууну бїркїї жолу менен ооруну дарылоо.

ТЇКЇРГЇЧ Какырык менен тїкїрїк таштоочу идиш.

ТЇКЇРТ тїкїр этишинин аркылуу мамилеси.

ТЇКЇРЇК Тїкїрїп ташталган шилекей. *Єтїкчїнїн їйї апырык менен сапырык, насыбайчынын їйї какырык менен тїкїрїк* (макал).

ТЇКЇРЇН тїкїр этишинин єздїк мамилеси.

ТЇКЇРЇЇ тїкїр этишинин кыймыл атоочу.

ТЇКЇРЇШ тїкїр этишинин кош мамилеси.

ТЇКЇРЧЇ Оорулууну же жылан, кара курт ж.б. чаккан адамдарды суу бїркїп дарымдоочу дарымчы.

ТЇ***КШЇМЄЛ*** Болжол, жоромол. *Тїкшїмєл сєз.*

ТЇКШЇМЄЛДЄ Болжоп, жоромолдоп ой жоруу. *Тїкшїмєлдєп билїї. Тїкшїмєлдєп айтуу.*

ТЇКШЇМЄЛДЄН тїкшїмєлдє этишинин єздїк мамилеси.

ТЇКШЇМЄЛДЄЄ тїкшїмєлдє этишинин кыймыл атоочу.

ТЇКШЇМЄЛДЄТ тїкшїмєлдє этишинин аркылуу мамилеси.

ТЇКШЇМЄЛДЄШ тїкшїмєлдє этишинин кош мамилеси.

ТЇЛКЇ 1. Иттер тукумуна кирїїчї сїт эмїїчї жырткыч айбан. *Далбага бїркїт айланса, Калтар тїлкї булактап, Канжыгага байланса* (Їсєнбаев). 2. *єт.* Куу, кытмыр, митаам. *О, курбум, ишенбегин алдап кетет, Ал кїлгєн булаўдаган карган тїлкї* (Токомбаев).

ТЇЛКЇ КУУМАЙ Балдар оюнунун аты.

ТЇЛКЇ МУРУТ Чєптїн бир тїрї.

ТЇЛКЇ ТИШТЕМЕЙ Тїрдїїчє амал менен алдагандык, жазгырык. *Эми мага тїшїнїктїї. Баятан бери тїлкї тиштемей ойногонуўуз їчїн ыракмат! – деп ордуман турдум* (Жантєшев). – *Жазалайбыз. – Тїлкї тиштемейге салуу керек* (Токтоналиев). ***В.: Тїлкї куумай.*** *Сен тїлкї куумайыўды кой, экєєбїз ачык сїйлєшєлї, – дедим* («Ала-Тоо»).

ТЇЛКЇЛЇК Тїлкїнїн адаты, тїлкїнїн кєндїмї, куулук, митаамдык, айлакердик, кытмырлык.

ТЇЛКЇСЇ ТЇШТЄ УЛУУ Куулугу ашынуу, кєрїнєє алдамчылык кылуу. *Анда алдуулардын тїлкїсї тїштє улуп турган кези эле* («Ала-Тоо»).

ТЇЛКЇЧЄК Бачик, тїлкїнїн кїчїгї. *Тїлкїдєн ичик кылдырып, Тїлкїчєгїн ыйлатты* (Тоголок Молдо).

ТЇЛКЇЧЇ *аўч.* Тїлкїнї кєп алган аўчы. *Капкан алган тїлкїчї, Калаўдаткан бїркїтчї* (Токтогул).

ТЇЛЄ 1. Жан-жаныбарлардын, канаттуулардын эски жїндєрї тїшїї. *Тай-кулундар даў салып, Даакылары тїлєсїн* (Осмонкул). *Кайра тїлєп тармалдап, Селкилдеди чуудасы* (Токомбаев). 2. Теринин їстїнкї кабаты, кабыгы сыйрылып тїшїї. *Тїлєгєн бет. Жыландын тїлєгєн кабыгы.*

ТЇЛЄГЄН ТАЙЛАКТАЙ Кейпи кетип, суру качкан, самсаалап, салбырап албардан тайган. *Тїлєгєн тайлактай самсаалап, сакал-мурутуў саксайып, ачкалыктан араў эле ыргала басып жїргєндє адамдын эсидарты оокат-тиричиликте гана болот эмеспи!* (Абдукаримов). *Тїлєгєн тайлактай болгон кысталак, – деп кїлгєндєрїн дагы укту* (Жусубалиев).

ТЇЛЄК Кыраан куштардын тїлєгєн, бир жылдан ашкан кези, канча жолу тїлєгєндїгїн кєрсєтїїчї жаш єлчємї. *Туйгундун кєркї тїлєктє, Баатырдын кєркї жїрєктє* (Токтогул).

ТЇЛЄНДЇ Тїлєгєндєн тїшкєн жїн, тїлєп тїшкєн жїн.

ТЇЛЄЄ I Жакшы ниет, тилек менен, же кырсыктан, оору-сыркоодон, оор абалдан

ж.б. кутулгандык, арылгандык ӱчӱн мал чалып, бата кылгандык. *Ак тӱлөөгө жараткан* («Манас» С.О.). *Ак сарбашыл кой айтып, Тӱлөөнӱ да чалалы* (Жантөшев).

ТӰЛӨӨ II тӱлө этишинин кыймыл атоочу.

ТӰЛӨТ тӱлө этишинин аркылуу мамилеси.

ТӰЛӰК Тӱр, тӱркӱм. *Беш тӱлӱктөн мал жыйдым, Беш чака пулча адам жок* (фольк.). *Так он беш кӱндөн калганыў, Башыўа тӱшөөр көп тӱлӱк* («Сейтек»). *Азык-тӱлӱк дӱкөнӱ.*

ТӰМӨН 1. Он миў. 2. Сансыз, өтө көп, эў көп. *Тӱрдӱӱ тӱмөн эл – деди* («Манас» С.О.). *Бирдики – миўге, миўдики – тӱмөнгө* (макал). *Тӱрдӱӱ тӱмөн чөптпөр сеўселди* (Жантөшев). *Тӱлкӱ десе тӱлкӱ эмес, Тӱмөнӱн көрӱп алыптыр* («Эл адабияты»).

ТӰМӨНДӨ Сансыз болуу, эў эле көп санда болуу.

ТӰМӨНДӨӨ тӱмөндө этишинин кыймыл атоочу.

ТӰМӨНДӨТ тӱмөндө этишинин аркылуу мамилеси.

ТӰМӨНДӰӰ Миў сандаган, сансыз, эсеп жеткис. *Тӱмөндӱӱ чалгын жоо келсе, Тєгєрєккє кӱч келээр* («Сейтек»).

ТӰМПӰЙ 1. Төмпөйӱп туруу, төмпөйгөн көрӱнӱштө болуу. 2. Таў ата баштоо, таў атууга жакын калуу. *Таў тӱмпӱйӱп калганда, Оргуп-оргуп чаў чыгат* («Манас»).

ТӰН Сутканын иўир киргенден таў атканга чейинки мезгили. *Иўир басып, тӱн кирет* (Токомбаев). *Тӱн. Ай сӱттөй жарык* (Баялинов). *Тӱн ортосу эчак ооган (*Баялинов). *Унутуп тааныш обонду, Тӱн ичи сӱтак сайраган* (Закирова). *Мен да издейм балалыгым суу астынан, Тӱндө ыйлаган мынабу жалгыз куштай* (Байгазиев).

ТӰН БАЛАСЫНДА Тӱнӱ бою, кӱн баткандан кӱн чыкканга чейин. *Тӱн баласында уйку көрбөйт.*

ТӰН ЖАМЫНУУ 1. Тӱн кирӱӱ, караўгылоо. Тӱн ичинде, тӱнкӱсӱн жол тартуу, тӱнӱ менен, караўгыда жӱрӱп отуруу. *Тӱн жамынып, ушул татаал жолдо беш атчан келе жатты* («Ала-Тоо»). *Тӱн жамынып, жылкы алганы келген ууру эмес элем* (Сыдыкбеков). ***В.: Тӱн катуу.*** *Нӱзӱп тӱн катып Таласты көздөй жол тартты* (Касымбеков). *Тӱн катып жол жӱрген адамча уйку-сураган ким болуп кетти?* («Чалкан»).

ТӰНДӨСӰ Тӱнкӱсӱн, тӱн ичинде. *Тӱндөсӱ Чоко жол тосот* (Жантөшев).

ТӰНДӨТӨН Тӱндөн бери, тӱн киргенден бери.

ТӰНДӰГӰ БӨЛӨК Ӱй-жайы башка, өзөзӱнчө, өз алдыларынча. *Тӱндӱгӱ бөлөктӱн тӱйшӱгӱ бөлөк* (макал).

ТӰНДӰГӰН ТӰШӰРӰӰ Кыйратуу, талкалоо, таш-талканын чыгаруу.

ТӰНДӰГӰНӨН КУЮЛУП ТУРУУ Мол болуп, көп болуп туруу, ашып-ташып, кененчиликте болуу, толуп туруу.

ТӰНДӰК I 1. Боз ӱйдӱн төбөсӱндөгӱууктун учтары киргизилип тиреп туруучу тегерек жыгач. *Тӱндӱгӱнө уук саюу. Тӱндӱк жасаган уста. 2.* Боз ӱйдӱн ушул бөлӱгӱнө жабылуучу кийиз жабуу. *Чырак эшикке чыгып, боз ӱйдӱн тӱндӱгӱн тартып келди* («Жомоктор»). *Тартылуу тӱндӱк ак ӱйгө, Талыкшып уктап жатуучу* (Казыбек).

ТӰНДӰК II Жер шарынын төрт тарабынын бир жагы, тӱштӱк тараптын карама-каршы жагы. *Тӱндӱк, тӱштӱк, батыш, чыгыш жагында, Асман тиреп, Ала-Тоолор заўкайган* (Калык). *Тӱндӱк-чыгыш. Тӱндӱк-батыш.*

ТӰНДӰК III Жипке тизилген шурунун узундук чени, өлчөмӱ. *Бир тӱндӱк шуру. Эки тӱндӱк шуру. Ӱч тӱндӱк шуру.*

ТӰНДӰК IV Бир тӱн убактысына туура келген. *Бир тӱндӱк жол. Эки тӱндӱк иш.*

ТӰНДӰК V Бир нерсенин (мис. дөўгөлөктӱн, электин, калбырдын ж.б.) тегерек бөлӱгӱ, алкак.

ТӰНДӰК VI *диал.* Кечки тамак, жатаарда ичиле турган тамак, конок аш. *Тӱндӱгӱўө бээ союп, тӱштӱгӱўө тай союп* («Манас»).

ТӰНДӰК БОЮ ТӰЙӰЛӰӰ Эпке көнбөө, айтканга макул болбой азармандан-безерман болуу, жуутпоо, уккусу да келбөө. *Ашым тӱндӱк бою тӱйӱлӱп такыр болбой койду* («Ала-Тоо»).

ТӰНДӰК КӨТӨРӰӰ *өт.* Боз ӱй тургузуу, ӱй көтөрӱӱ. *Уулуна арнап тӱндӱк көтөрдӱ.*

ТӰНДӰКТӨН ТӰШКӨН УУРУ Амал-айлалуу, өтө кыйын, чоў ууру. *Ал кезде далай тӱндӱктөн тӱшкөн уурулар колго тӱшкөн дешет* («Кыргызстан маданияты»).

ТӰНДӰКЧӰ Тӱндӱк жасоочу уста. *Шарип жакшы тӱндӱкчӱ.*

ТӰНКӰ Тӱн мезгилиндеги, тӱн ичиндеги, тӱн ичинде иштөөчӱ. *Тӱнкӱ саат он. Тӱнкӱ нөөмөт.*

ТӰНКӰСӰН Тӱн ичинде, тӱн убагында. *Курсагы тоюп, тӱнкӱсӱн жамбашынан сыз өтпөсө, кой жарыктык кыштын суугуна да моюн бербейт* (Убукеев). *Тӱнкӱсӱн өтө сак болгун, Уйку душман эмеспи* (Жантөшев). *Тӱнкӱсӱн көлдӱ айланат бир жалгыз куш, Кыйкуулап караўгыда ӱнӱн баспай* (Байгазиев).

ТӰНӨ Конуу, тӱнкӱсӱн жатып калуу, тӱндӱ өткөрӱӱ. *Өўчөй карып элдерге, Тӱнөп кетип барамын* (Токтогул). *Атым жӱрбөй бир сайда, Талаага тӱнөп калганмын* (Калык).

ТӰНӨК Канаттуулардын, малдын ж.б. тӱн ичинде конуучу жери, тӱнөп чыгуучу, тӱнкӱсӱн жатуучу жайы. *Тоокторду иўирде тӱнөгӱнөн кармамак болушту* (Каимов). *Мамбеткул койду тӱнөккө имерип койду* (Абдумомунов).

ТҮНӨЛГӨ ***түнөк*** менен бирдей.

ТҮНӨӨ ***түнө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮНӨР 1. Караңгы тартуу, ачык болбой карара баштоо, бүркөлүү, күүгүмдөнүү. *Асман түнөрүп, уйгу-туйгу жаап келген* (Жантөшев). *Айыл жакты караба, Тоо жак түнөрөт эле түнөрөт* (Шүкүрбеков). 2. *өт.* Кабагын бүркөгөн, каарданган кейипте болуу. *Үй ээси түнөргөндөн кийин, эч ким сүйлөбөй, үй ичинин үрөйү кетти* (Каимов). *Элемандын Төштүгү, Карарганда түнөрдү* («Эр Табылды»).

ТҮНӨРТ ***түнөр*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮНӨРҮҢКҮ Болор-болбос түнөргөн, күңүрт тарткан, карарган, караңгы тарткан. *Көң асман түнөрүңкү каш карарып, Айлана бара жатты мунарыктап* (Абдыраманов).

ТҮНӨРҮҮ ***түнөр*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮНӨРҮШ ***түнөр*** этишинин кош мамилеси.

ТҮНӨТ ***түнө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮНӨШ ***түнө*** этишинин кош мамилеси.

ТҮНТ 1. Калың, чытырман, жыш (мис. токой). *Карагайдын түнт жерлерин аралап, Бугу турат, боюн күүлөп даңкайып* (Осмонкул). *Тетиги коктунун тескей тарабы калың арча, арасы адам өткүс түнт* (Жантөшев). 2. Сөзгө сараң, көп сүйлөбөгөн, ичим тап (адам жөнүндө). *Жылдызкан барган сайын түнт болуп, кабагы ачылбайт* (Байтемиров).

ТҮҢҮЛ Үміт үзүү, күдөр үзүү. *Түңүлбөсөң, энеке, Түбүндө жарайм керекке* (Токтогул). *Толуп турган Айдай эле сүрүлдүм, Күнүм бүттү, мен жашоодон түңүлдүм* (Баласагын).

ТҮҢҮЛДҮР ***түңүлт*** менен бирдей.

ТҮҢҮЛТ ***түңүл*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮҢҮЛҮҮ ***түңүл*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮҢҮЛҮШ ***түңүл*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮП I 1. Кандайдыр бир тереңдик абалындагы нерсенин төмөн жагы, асты жагы, төмөнкү бөлүгү. *Деңиздерин чайпалтып, Суу түбүнөн чабабыз* (Токомбаев). 2. Бир нерселердин жерге тийип турууучу астыңкы бөлүгү, асты жагы. *Ал көрсө, мор ордуна коюлган түбү түшкөн карапа тура* (Сыдыкбеков). 3. Тамак жегенде калган же атайын калтырылган тамактын калдыгы, кешик. *Табактын түбү. Түп калтыруу. Түп калтырбоо, Түбүн ичүү.* 4. Өсүмдүктүн жерге батып турган тамыры, бөлүгү. *Агызамын түптөрүнө, Тоонун тунук сууларынан* (Маликов). *Түптүү терек карагай, Түбү менен жулунган* (Тоголок Молдо). 5. Өсүмдүктүн, жыгачтардын, бадалдын өсүп турган айрым даанасы, өзүнчө бир тобу. *Короонун ортосунда эки түп абрикос, бир түп шабдалы, үч түп жүзүм бар* (Жантөшев). 6. Бактын, үйдүн ж.б. жакын айланасы, жаны, тегереги. *Карагайдын түбүн таап отура турсак кантет?* (Жантөшев). *Бекен булактын түбүнө келип отуруп, ойго чумуп кетти* (Каимов). 7. Акыры, эң аягы. *Тартпай койбойт түбүндө Телтору аттын чалымын* (Жантөшев). *Сабырдын түбү сары алтын* (макал). 8. Тек, ата-баба, түпкү теги, тукуму. *Түп атаңыз Түгөл алп, Ушу турган Күлчоро Ойлосоң, уулум, атаңыз* («Сейтек»).

ТҮП II Сын атоочтун түптүз сыяктуу күчөтмө даражасын түзөт.

ТҮП III Дүп этип, кыска ачыгыраак, бөлүнүп-бөлүнүп чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат.

ТҮП КӨТӨРӨ Жапырт, баары, түгөл, жалпы. *Түмөндөп жаткан көп жылкы, Түп көтөрө дүңгүрөп* («Семетей»). *Эл түп көтөрө дүргүп калды* («Ала-Тоо»).

ТҮП ТАМЫРЫНАН БЕРИ Бүтүндөй, бардык жагынан. *Жалпы элдин кулк мүнөзү түп тамырынан бери өзгөрүлдү* («Кыргызстан маданияты»).

ТҮПКҮ 1. Кандайдыр бир нерсенин түп жагындагы, эң асты жагындагы. 2. Алгачкы, чыккан теги боюнча. *Түпкү атабыз кыргыздан, Запкыны көрдүк турмуштан* (Токтогул). 3. Акыркы, акырында боло турган.

ТҮПКҮЛҮК 1. Түпкү негизи. *Көрсө Данияр түпкүлүгү биздин айылдан экен* (Айтматов). 2. Акыры, акыр аягы. *Ырдай берет кедейлер, Түпкүлүк менин ишим оң* (Барпы).

ТҮПКҮЛҮКТҮҮ Туруктуу, түбөлүктүү. *Бул Алмамбет болот го, Түпкүлүктүү жолдошум* («Манас»).

ТҮПКҮР 1. Абдан тереңдеп, арылап кеткен тереңдиктин эң түпкү, түп жагы. *Карабек үңкүрдүн түпкүрү жактагы таштын үстүндө бүрүшүп отурган Жамалды көрдү* (Жантөшев). *Алты баладан бир бригада түзүлүп, шахтанын түпкүрүндө иштеп жатышат* (Сасыкбаев). 2. *өт.* Тереңдик, туңгуюк. *Дал ошо түпкүрдөгү сүйүүмдү жибитип, бакчылыкка бергем ачып* (Абдыраманов). *Кошулат бир мунарык мунарыкка, Түпкүрдөн түпкүрлөрдү карап келем* (Сариева).

ТҮПКҮЧ Казандын түбүнө коюуга ылайыкталып жасалган тегерек алкак. *Кемегенин жанында түпкүчтө казаны турат* («Ала-Тоо»).

ТҮПӨЙ Үрпөйүп чыгып туруу, бир тутам болуп сексейип чыгып туруу, эрбейип чыгып туруу.

ТҮПӨК 1. Жылкынын куйругунун түбүнө жакыныраак айланта кертмек кылып кыркылган кылы. 2. Найзанын уч жагына тагылуучу топ кыл. *Найзанын түпөгүн үзүп саламбы?* («Семетей»). *Сүйгүлөр жатыр*

сулайып, Түпөгү менен булайып («Манас» С.О.). *Түпөгү жок айза алып* («Семетей» С.К.). *Добулбасты кактырып, Найзага түпөк тактырып* («Эл адабияты»). *Кашкардан кара туу келди, Түпөк байлап байракка* («Эл адабияты»).

ТҮПӨКТҮҮ Түпөгү бар, түпөк тагылган. *Түпөктүү найза булгалап, Тик качырып жөнөдү* («Курманбек»).

ТҮПСҮЗ 1. Түбү жок, абдан тереӊ. *Түпсүз деӊиздей, түпкү асман көгөрөт* (Жантөшев). *Тереӊи түпсүз көлдөргө, Темир тон кийип түшө алдык* (Нуркамал). 2. Тексиз, теги начар.

ТҮПСҮЗ КУЛ *тар.* Уруусун (түпкү тегин) билбеген, өмүр бою кулданып жүрүп күн көргөн малай, жакыр адам.

ТҮПТӨ 1. Түбү түшүп калган идиштердин ж.б. нерселердин түбүн бүтөө, түп салуу. *Түптөгөн чака.* 2. Кээ бир өсүмдүктөрдүн топурагын жумшартып, түбүнө үйүү. *Топурак жумшак кезинде, Туура го түптөп салганым* (Маликов). 3. Түп жасоо, түбүн бириктирүү. *Мен болсом сынык нан үчүн китеп түптөймүн* (Токомбаев). 4. Түбүн куруу, жер пайын куруу. 5. *өт.* Негиздөө, негиз салуу.

ТҮПТӨГҮЧ Түбүн жасоочу, түбүн бекитип түп салуучу. *Чака түптөгүч.*

ТҮПТӨЛ ***түптө*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮПТӨН ***түптө*** этишинин өздүк мамилеси.

ТҮПТӨӨ ***түптө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮПТӨТ ***түптө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮПТҮҮ 1. Түбү бар, түбү чоӊ, түбү бекем, бекем орунтук алган. *Түптүү чымды аӊтара салыш үчүн, Мөкүш күч менен кетменди шилтеп-шилтеп калды* (Таштемиров). 2. Тектүү, теги мыкты.

ТҮР I 1. Кебете-кейип, өӊ-түс, көрүнгөн кебете, көрүнүш. *Түрүнөн шек таба албады* (Байтемиров). *Эненин түрү ушунчалык өзгөрүп, купкуу* (Байтемиров). *Түрү түркүм кызгалдак, Жашыл майдан туш тарап* (Нуркамал). *Көзүн салып жан жакка, Жердин түрүн көрүштү* («Эр Табылды»). 2. Оюу-чийүү, оюм. *Килемдин көркү ачылат, Кооздоп сайган түр менен* (Осмонкул).

ТҮР II 1. Бир нерсени түрмөктөп ороо, бир нече ирет кайрып ороо, жыюу, жыйыштыруу. *Түргөн чийдей кылып бирине бирин тегиз койгон жууркандар бир топ* (Сыдыкбеков). 2. Четин кайруу, этегин кайруу. *Ал жеӊил кийимчен, тумактарын түрө кийишкен* (Каимов). *Токтогул жеӊин түрүп коюп, өзүнүн жаӊы чыгарган күүсүн черте баштады* (Бөкөнбаев).

ТҮР КИЙИЗ *диал.* Шырдак, ала кийиз.

ТҮРГӨК ***түрмөк*** менен бирдей.

ТҮРГӨКТӨ ***түрмөктө*** менен бирдей.

ТҮРГӨН Тез, ылдам.

ТҮРГҮЗ ***түрдүр*** менен бирдей.

ТҮРДӨ 1. Ар түрдүү кылуу, ар түрдүү түргө, формага, көрүнүшкө келтирүү. *Пахта ээлеген талаага, Аткан таӊ түрдөп нур сепкен* (Турусбеков). 2. Оюу-чийүү түшүрүү, түр салуу. *Кыз-келини баары уста, Килем сайып түрдөгөн* (Осмонкул).

ТҮРДӨН I Ар түрдүү түргө, формага, көрүнүшкө келүү; көрүнүү, өзгөрүү, кубулуу, кебетеленүү, сыяктануу. *Көгүш жайлоо Көк-Ойроктун Көркү чыгар, түрдөнөр* (Бөкөнбаев). *Ак куу моюн тоодак төш, Аппак каздай түрдөнөт* (Осмонкул). *Кырып ийчү түрдөнүп, Аттанар болду иниси* («Саринжи-Бөкөй»).

ТҮРДӨН II ***түрдө*** этишинин өздүк мамилеси.

ТҮРДӨНТ ***түрдөн*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРДӨНҮҮ ***түрдөн*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРДӨНҮШ ***түрдөн*** этишинин кош мамилеси.

ТҮРДӨӨ ***түрдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРДӨТ ***түрдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРДӨШ I Түрү окшош, түрү бирдей.

ТҮРДӨШ II ***түрдө*** этишинин кош мамилеси.

ТҮРДҮР ***түр*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРДҮҮ Ар башка, ар түркүн, башка-башка, ар кандай, бирдей эмес. *Дасторкон жайылып, анын бети түрдүү тамакка толду* (Байтемиров). *Парктын ичинде жайкалган көк чөп, кулпурган ар түрдүү гүлдөр* (Каимов).

ТҮРДҮҮЛӨ Ар түрдүү түскө, формага келтирүү, бир өӊчөй кылбастан ар түрдүү кылуу. *Түрдүүлөп боёо. Түрдүүлөп коюлган тамак.*

ТҮРДҮҮЛӨТ ***түрдүүлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРДҮҮЧӨ Ар башкача, ар түркүн. *Түрдүүчө кийинүү. Түрдүүчө боёо.*

ТҮРК Ири, чоӊ, семиз. *Кочкоруӊ биттеп ирик кылгын, Коюӊдун баарын түрк кылгын. Козусун саабай, түрк кылсын, Кочкоруӊ бычып ирик кылсын* («Манас»).

ТҮРКМӨНДӨР ж.с. түркмөн. Түркмөнстан Республикасынын негизги калкын түзгөн эл.

ТҮРКОЛОГ Түрк тилдери, түркология боюнча адис окумуштуу.

ТҮРКОЛОГИЯ Түрк тилдерин жана анын маданиятын үйрөнүүчү, изилдөөчү илимдердин жыйындысы.

ТҮРКӨЙ Окубаган, караӊгы. *Мен окубаган түркөй адаммын* (Сыдыкбеков). *Мамбет кой жайгандан башканы билбеген түркөй адам, түн адам* (Касымбеков).

ТҮРКӨЙҮ ***түркөй*** менен бирдей.

ТҮРКТӨР Тилдери боюнча тектеш келишип, курамына татарлар, азербайжандар, өзбектер, казактар, кыргыздар, башкырлар, түркмөндөр, якуттар, каракалпактар, түрктөр ж.б. кирген элдердин чоң тобу.

ТҮРКҮ ИЧИК *диал.* Тондун бир түрү.

ТҮРКҮК 1. Тирөөч, мамы. *Алтын түркүк чатырдан, Айдай катын жеңеңе, Акырын басып келди ошол* («Сейтек»). *Сейит түркүктө байланып турган атты көздөй басып кетти* (Абдукаримов). 2. *өт.* Таяныч, тирек. *Кат артына караса, Калың журттун түркүгү, Эр Семетей аты экен* («Сейтек»). *Курулса аскер күчү жакшы колдон, Жакшы колдуу дүйнөгө түркүк болгон* (Баласагын). *Мага – төрт түркүк сымал төртөө жолу, Түркүк турса тирлик бар өмүр бою* (Баласагын).

ТҮРКҮМ 1. Топ, группа. *Канаттуулар түркүмү. Жылкы түркүмү.* 2. Түрдүү, ар кандай, түркүн. *Түркүм сөздөр чыга баштады* (Жантөшев). *Атасы таанып билбеген, Түркүм-түркүм эл басты* (Жантөшев). *Канаттуулар түркүм сонун күүгө салып сайрашты* (Жантөшев).

ТҮРКҮМДӨ Ар түркүм болуу, түрлөнүү. *Анын көңүлүндөгү уйгу-туйгу уламдан-улам түркүмдөп күч алат* (Жантөшев).

ТҮРКҮМДӨЛ ***түркүмдө*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮРКҮМДӨН ***түркүмдө*** этишинин өздүк мамилеси.

ТҮРКҮМДӨӨ ***түркүмдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРКҮМДӨТ ***түркүмдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРКҮМДӨШ ***түркүмдө*** этишинин кош мамилеси.

ТҮРКҮН Түрдүү, ар башка, ар кандай, ар түркүн. *Түркүн-түркүн кубулат, Тоту куштун жүнүндөй* (Осмонкул). *Эчен түркүн талаштарга катышып, Эчен сонун эстеликтер сактадык* (Токомбаев).

ТҮРКҮНДӨН ***түркүмдөн*** менен бирдей.

ТҮРКҮНДӨТ ***түркүмдөт*** менен бирдей.

ТҮРЛӨ ***түрдө*** менен бирдей. *Театрдын көчөсүн, Темир менен түрлөдү* (Бөлөбалаев). *Сайма түрлөп, салаага оймок кыстарган* («Ала-Тоо»).

ТҮРЛӨН ***түрдөн*** менен бирдей.

ТҮРЛӨНДҮР ***түрдөнт*** менен бирдей.

ТҮРЛӨНТ ***түрдөнт*** менен бирдей.

ТҮРЛҮҮ ***түрдүү*** менен бирдей.

ТҮРМӨ 1. Соттолуп, эркинен ажыраган адамдарды, ошондой эле тергөөдө жаткан адамдарды камоочу жай. *Боздоп ыйлап түрмөдө, Жаткан болчу Токтогул* (Токтогул). 2. *өт.* Турмуштун запкысын тартып, кыйынчылыкка калган абал, эркисиздик.

ТҮРМӨК 1. Бир нерсенин түрүлгөн тобу, түйдөк. *Алымкул колуна кандайдыр бир кагаз түрмөгүн көтөрүп чуркап келди* (Абдукаримов). *Бир түрмөк жип.* 2. Бир топ, белгилүү бир топту өз ичине алган бөлүк.

ТҮРМӨКТӨ Бир нерсени түрмөк кылып түрүү, ороо. *Түрмөктөгөн жип. Түрмөктөгөн кагаз.*

ТҮРМӨКТӨЛ ***түрмөктө*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮРМӨКТӨН ***түрмөктө*** этишинин өздүк мамилеси.

ТҮРМӨКТӨӨ ***түрмөктө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРМӨКТӨТ ***түрмөктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРМӨКТӨШ ***түрмөктө*** этишинин кош мамилеси.

ТҮРМӨКТҮҮ Түрмөктөлгөн, түрүлгөн, түрмөгү бар.

ТҮРМӨЧҮ Түрмө кызматчысы, түрмө кайтаруучу адам. *Токтогулдун таасири камактагылардын ортосунда күчтүү экенин билип, түрмөчүлөр акынды аябай кыйноого салышкан* (Бөкөнбаев).

ТҮРӨГӨЙ Жөнөкөй, тукумунда жакшы белгилери, сапаты жана касиети болбогон. *Түрөгөй ит.*

ТҮРП I Кандайдыр бир нерсенин кейпи, түрү, кыябы, жөнү, ырайы. *Иштин түрпү бузулуу. Нормасын аткарбады Кенже түнкү, Башкача баштагыдан бүгүн түрпү* («Кыргызстан аялдары»). *Күндүн түрпү бузулду.*

ТҮРП II *диал.* Чамгыр.

ТҮРПҮ I Ири бүдүрлүү, көбүнчө жыгач сүрүү үчүн колдонулуучу өгөө.

ТҮРПҮ II 1. Кичине балыктын бир түрү жана ошол балыктын кабыгы. *Каңылтыр, сазан, түрпү, чабактар биздин көлдө көп болот* (Токомбаев). 2. Кандайдыр бир нерселердин, өсүмдүктөрдүн үстүңкү катмары, кабаты, катмардуу кат-кат бөлүгү.

ТҮРПҮЛӨ 1. Түрпү менен сүрүү, түрпү менен өгөөлөө. 2. *өт.* Ымыркайдын эки-үч айынан баштап эти чыйралып, өң-келбетине келе баштоосу. *Бөбөк түрпүлөнүп калыптыр.*

ТҮРПҮЛӨӨ ***түрпүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРС Бир нерсенин жерге катуу урулганындай, жерге катуу тийгендей күңүрт чыккан дабышты, дүбүрттү билдирүү үчүн колдонулат. *Түрс эткен дабыш. Жүрөк түрс-түрс согуу.*

ТҮРСҮЛ Түрсүлдөгөн дабыш, түрс-түрс соккон дабыш.

ТҮРСҮЛДӨ Түрс-түрс эткен дабыш чыгаруу, түрс-түрс этүү. *Эшик түрсүлдөй түшүп, каалга ачылып калды* (Бейшеналиев). *Жүрөгүм согот түрсүлдөп* («Эр Табылды»).

ТҮРСҮЛДӨК Түрсүлдөп чыккан дабыш, үн.

ТҮРСҮЛДӨӨ ***түрсүлдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРСҮЛДӨТ түрсүлдө этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРТ 1. Кол менен же башка жол менен күч жумшап ордунан козгоо, жылдыруу, арылатуу, итерүү, нукуу. *Эшиктен кирип келген солдат Михаилди желкеге түртө айдап чыгып кетти* (Жантөшев). *Кимдир бирөө аны түртүп өттү* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Иштин жылышына жардамчы болуу, себеп, түрткү болуу. *Мына ушул абал Токтогулду үйлөнүүгө түрттү* (Бөкөнбаев).

ТҮРТКҮ 1. Түртүндү, ар кимдин түртүп, жөөлөп кетүүсүнө туш келген абал. *Бир кезде калыў элдин ортосунда ар кимдин түрткүсүндө калыптырмын* («Ала-Тоо»). 2. Кандайдыр бир иштин алга жылышына, аткарылышына жардамчы болуучу аракет, себеп. *Жакшы окуп, өндүрүштө мыкты иштеген жаштарды дубал газеталарга чыгарып туруу башкалардан да жакшы окушуна түрткү берет* («Кыргызстан аялдары»). 3. Жектөөгө, түрткүнчүккө калган абал. *Үч жашымдан түрткү жеп, Мусапыр болуп куурадым* (Токтогул).

ТҮРТКҮЛӨ 1. Кол, бут ж.б. аркылуу бир нерсени түртүп көрүү, козгоо, тийгизип түртүү. *Солдат Рудольфтун паспортун көрдү да, аркасындагы баштыгын түрткүлөдү* (Баялинов). 2. Таасир этүү, түртүү же айдоо аркылуу бир жакка багыттоо, жылууга, ордунан турууга мажбурлоо, аргасыз кылуу. *Түрткүлөп солдат айдаса, Тирүү жандан түңүлгөн* (Токтогул).

ТҮРТКҮЛӨӨ түрткүлө этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРТКҮЛӨТ түрткүлө этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРТКҮЛӨШ түрткүлө этишинин кош мамилеси.

ТҮРТКҮНЧҮ Түрткү берүүчү, алга жылдыруучу, иштин жүрүшүнө таасир берүүчү, козгоочу.

ТҮРТКҮНЧҮК Туш-туштан түрткүгө калган абал, жек көрүндү. *Козусунда чөпкө тойбогон, токтусунда да түрткүнчүк* (макал).

ТҮРТМӨКТӨ Түртмөккө алуу, түртүү, түрткүгө алуу, түрткүлөө. *Асан аны түртмөктөп, ордунан тургузган* («Кыргыз Руху»).

ТҮРТМӨКТӨЛ түртмөктө этишинин туюк мамилеси.

ТҮРТМӨКТӨӨ түртмөктө этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРТМӨКТӨТ түртмөктө этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮРТМӨКТӨШ түртмөктө этишинин кош мамилеси.

ТҮРТӨ САЛ КЫЛУУ Эптеп-септеп жүр нарыга салуу, болду-болду кылуу.

ТҮРТӨ САЛУУ Бирөөгө ыйгара коюу, шылтай коюу, өзүнөн алыстатуу. *Эч ким күнөөсүн мойнуна алгысы келбейт, бардыгы башка бирөөгө түртө салууга маш болушту.*

ТҮРТҮҮ түрт этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРТҮШ түрт этишинин кош мамилеси.

ТҮРҮЛ түр этишинин туюк мамилеси.

ТҮРҮМ Белгилүү бир түрмөк өлчөмү, нерсенин түрүлгөн түрмөгү. *Бир түрүм жип.*

ТҮРҮН түр этишинин өздүк мамилеси.

ТҮРҮҮ түр этишинин кыймыл атоочу.

ТҮРҮҮЧҮ Түрө турган, түрүү ишин аткаруучу. *Жибек түрүүчү фабрика.*

ТҮРҮШ түр этишинин кош мамилеси.

ТҮС 1. Белгилүү бир өң, ыраң. *Антпестен бир гана түс болсун үчүн, Бардыгын кызыл менен боёр элем* (Осмонов). 2. Кебете, түспөл, көрүнүш, түр. *Кийими, түсү, анын далай белгиси, Малдын ээси эместигин билдирди* (Токомбаев). *Жигиттин түсүн айтпай, ишин айт* (макал).

ТҮСПӨЛ Кебете, кейип, түс, бир нерсенин көрүнүшү, түрү. *Күлүкандын сырт түспөлүнө көз салып, кандайдыр белгисиз күч жүрөгүн жылыткан* (Жантөшев).

ТҮСПӨЛДӨН Белгилүү бир кебетеде, түспөлдө болуу, окшош болуу.

ТҮСПӨЛДӨНТ түспөлдөн этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮСПӨЛДӨШ Түспөлү окшош, кебетеси, көрүнүшү окшош. *Эл айткандай, Мукай баарынан атасына түспөлдөш* (Таштемиров).

ТҮСПӨЛДӨШТҮР Сырткы кебетесин, түспөлүн окшотуу, окшош кылуу, окшоштуруу. *Кенже өз атасы Зарлыкты эстеп, жакшы көргөн директоруна түспөлдөштүрөт* («Кыргызстан аялдары»).

ТҮСПӨЛДҮҮ Белгилүү бир түспөлдө, түспөлү окшош. *Теўге чөпкө конгон ак көпөлөк түспөлдүү татынакай бир элес көзүмө чалдыкты* (Жакыпбеков).

ТҮССҮЗ Белгилүү бир түстө экендиги байкалбаган, түсү жок. *Түссүз газ.*

ТҮСТӨН Түсү, кебетеси жагынан окшоо, окшош болуу.

ТҮСТӨНТ түстөн этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮСТҮҮ 1. Кандайдыр бир түстө, өңдө, кызыл, сары, жашыл ж.б. сыяктуу белгилүү бир түсү бар. *Түстүү металлдар. Түстүү карандаш.* 2. Өңдүү, кебетелүү, сулуу. *Аялы Бурма болсо, өңдүү, түстүү, оокатка камбыл, шайыр киши болгон* (Бөкөнбаев).

ТҮСҮ ИЙГИ Ырайымдуу, ыймандуу. *Бирок, ак жоолукчандын да түсү ийгиси болсо, – деди Маты* (Жантөшев).

ТҮСҮН ҮЙРҮҮ Кагып-силкип каару, жекире ачуулануу. *Түсүн үйрүп бүркөлөт, Байназарды көргөндө* (фольк.). *Баягысындай түс үйрүп, ыгы келе калганда тоо арасындагы бейпил журтту ийре салат* (Сыдыкбеков).

ТҮТ I Тоокторду айдоодо колдонулат.

ТҮТ II 1. Чыдоо, чыдамдуулук кылуу, ту-

руштук берүү. *Жүрөк түттү, Согуш бүттү, Элим жеўди душманды* (Нуркамал). *Айбатына жан түтпөс, Баатырлардын бири экен* («Манас»). 2. Жетишүү, жетишерлик болуу. Канча акча болсо да, сага түтпөйт («Кыргызстан маданияты»). *Барчылдата чайнаса, Чычырканак түтпөгөн* (Калык).

ТҮТКӨР түт этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮТКҮС Түтө албаган чыдагыс, чыдай алгыс. *Ар кимиўдин боюнда, Адам түткүс алыў бар* («Манас»).

ТҮТӨ I 1. Жалындап күйбөй түтүн чыгуу, түтүн чыгаруу, быкшуу. *Жер кемегелер түтөп, ар кайсы кемегенин жанында кой союлуп жатат* (Бөкөнбаев). *Билигин көтөрсө ыш түтөйт* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Күйүт тартуу, кайгыруу. *Сонунбү жалгыз бир тууганынын жаш кеткенине түтөп жүрүп жүрөк ооруга чалдыкты.*

ТҮТӨ II Чирип, упурап бузула баштоо. *Жаанда калган чөптөр түтөп кетиптир.*

ТҮТӨГҮҮ түтөк этишинин кыймыл атоочу.

ТҮТӨГҮШ түтөк этишинин кош мамилеси.

ТҮТӨК Көбүнчө бийик тоолуу жерде дем алуусу кыйындаган, кыстыккан абал, оору. *Түтөк болуп кокустан, Жалгыз кулун калбасын* («Эр Табылды»). *Акбар түтөгүп барабы деп чочулады* (Убукеев).

ТҮТӨКТҮР түтөк этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮТӨӨ түтө этишинин кыймыл атоочу.

ТҮТӨШҮ Мөгдөп калуу, жүдөө, чүнчүү. *Балам биротоло түтөшүп кетет го.*

ТҮТҮ: түтү-түтү Тоокту чакырууда колдонулат.

ТҮТҮК 1. Жумуру келген, көўдөй зат. *Казылып борбор көчө түпсүз тереў, Тереўге чоюн түтүк түштү белен* (Токомбаев). *Дал ушул жерди оюп, суу түтүгүн ортого салгыла* («Чалкан»). 2. Үйлөө аркылуу ойнолуучу музыкалык курал, аспап. *Жез түтүк үнү чыркырап, Жез най үнү дыркырап* («Манас»). *Сары жыгач түтүк жасатып, Сайраттыў кыяк, чоорду* (Осмонкул).

ТҮТҮКТӨ Түтүктөп чыккандай болуу, дирилдеп агуу. *Мурдумдан кан түтүктөй болуп агат, кара терге түшүп алсырай баштадым* (Бөкөнбаев).

ТҮТҮКТӨӨ түтүктө этишинин кыймыл атоочу.

ТҮТҮКТӨТ түтүктө этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮТҮКЧӨ Кичинекей түтүк, ичке түтүк. *Сапар түтүкчөнүн боорунан салаалап агып жаткан мөлтүр сууга жуунуп жашынган адамдарга аралашты* (Бейшеналиев).

ТҮТҮЛДӨ Машинадан сигнал берилгендегидей түүт-түүт эткен дабыш чыгуу, түүт-түүт этүү, түтүүлдөө. *Ага шаардын уу-чуусу жаккан жок. Машиналар тынбай ары-бери зымырап түтүлдөсө, кызга негедир жат* («Ала-Тоо»).

ТҮТҮЛДӨТ түтүлдө этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮТҮЛӨ 1. Түтү-түтү деп тоокту чакыруу, түтү-түтү деген үн чыгаруу. *Тоокторду түтүлөп имерип, эшиктин көзүнө айдап келдим* (Касымбеков). 2. Тү-тү деп түкүргөндөй ишарат жасоо (көз тийбесин, Кудай анын бетин ары кылсын деген мааниде). *Чоў аякка суу куюп, уулунун башынан эки-үч айландырып, түтүлөй ыргыткан кемпирин оолактаткан Мусабек кубанып сүйлөдү.*

ТҮТҮЛӨӨ түтүлө этишинин кыймыл атоочу.

ТҮТҮН 1. Күйүүдөн пайда болуп, абага көтөрүлүп чыккан газ түрүндөгү заттардын жыйындысы. *Күн чыга ар бир үйдөн суйдаў, көгүш түтүн булай баштады* (Каимов). *Күж-күж этип, Түтүн бүркүп, Даяр турат паровоз* (Үмөталиев). 2. Өз алдынча бир үй-бүлө, өзүнчө бир үй эсебиндеги чарба бирдиги. *Эки жүз элүү түтүндүн...* («Манас» С.О.). *Бул экөөбүздү жаўы түтүн эсебине каттады* (Жантөшев). *Эки жүз түтүн эли бар, Эпкиндүү кыйын кеби бар* («Эр Табылды»). *Түтүнү бөлөктүн – түйшүгү бөлөк* (макал).

ТҮТҮН БУЛАТУУ Өзүнчө оокат кылуу, өзүнчө үй-жай күтүү. *Жаман эмес, балдардын асты өзүнчө түтүн булатып калды.*

ТҮТҮН ТАЛАШ *тар.* Өз тарабына же өз жагына шайлоочу тартууну каалап, ар бир үйдү талашуу.

ТҮТҮН УУЛОО 1. Акмалоо, кароо. *Түтүндү улап куугунчулар же өтүп бара жаткан жүргүнчүлөр келип калуу коркунучу турат* (Жантөшев). 2. Тамак аўдып ар кайсы үйгө, көрүнгөндүн үйүнө кире берүү, кыдыруу.

ТҮТҮН ЧЫГАРУУ же түтүн булатуу Өз алдынча үй-жай күтүү, чарба күтүү, үйгө ээ болуу. *Бегалы киши болуп, уругун таап, өзүнчө түтүн булатат экен деп ишенип жүрсө!.. – дейт Күлү* («Ала-Тоо»).

ТҮТҮН ЧЫГЫМЫ Өзүнчө үй, өзүнчө чарба болуп эсептелген түтүн баш сайын алынуучу салык.

ТҮТҮНДҮ ТҮРӨ КЫДЫРУУ Үй баш сайын, ар бир үй сайын, эч бирин калтырбай кирүү жок издеп, сурамжылап, үгүттөп ж.б. *Түтүндү түрө кыдырдым, эч нерсе табылбады.*

ТҮТҮНМӨ-ТҮТҮН Үй баш сайын, ар бир үй сайын. *Түтүнмө-түтүн кыдырып, Курсагы ашка тоюнду* (Тоголок Молдо).

ТҮТҮШ түт этишинин кош мамилеси.

ТҮҮ 1. Бир нерсеге кыжырланганда, таў калганда, өкүнгөндө колдонулат. *Түү, ушундай да кунаса киши болот экен а!* (Абдукаримов). 2. Түкүргөндүктү билдирүү иретинде колдонулат.

ТҮШ I Уктап жатып өңүндөгү сыяктуу сезилген элестер. *Чочуп Эркекыз көз ачса, түшү экен* (Байтемиров). *Ары жок тооктун түшүнө актаган таруу кирет* (макал). *Эстесең керек... Менде чоң бүгүн жаңылык, Түшүмө кирип, жүрөмүн дедиң сагынып* (Өмүров).

ТҮШ II Күн чыккандан батканга чейинки мезгилдеги убакыттын дал ортосу, болжол менен күндүзгү саат он экиге туура келүүчү убакыт. *Түштө көрдүм Кочкорду, Түрмөлүп дартым козголду* (Казыбек). *Түш ооп кеткен мезгил* (Абдукаримов). *Татыбек эшикке чыкканда күн түш эле* (Байтемиров).

ТҮШ III 1. Жогорудан, тоодон ж.б. төмөн карай багыт алуу, ылдыйлоо. *Эртеңден баштап кырманчылардан башка иштөөчүлөр тоодон жакага түшөт* (Касымбеков). *Машина дагы өйдө чыгып, ылдый түштү* (Сасыкбаев). *Кымыз серке чаначтын колуна дейре түшө түштү* (Сыдыкбеков). 2. Ат үстүндө, транспортто ж.б. отурган абалдан жер баскан абалга, жерде турган абалга өтүү. *Кычан кунандан ыргып түштү* (Бейшеналиев). *Келип түштү Солтобай Кулжыгачтын айлына* («Олжобай менен Кишимжан»). 3. Транспорттун же башка бир нерсенин ичинен орун алуу. *Ак жоолугун делбиретип, жолоочулар түшкөн машинаны узатып турат* (Сыдыкбеков). 4. Ажыроо, кулоо, бөлүнүү. *Тиш түшкөндө тил калат, Сүйлөй албай балдырап* (Токтогул). *Күзүндө апорттор топ-топ түшүп турбаса мага кел – деди* (Сыдыкбеков). *Сырыңдын баары түшүптүр, Болгон окшойт бир заман* (Токтогул). 5. Башталуу, болуу. *Кыш түштү. Суук түштү. Караңгы түштү.* 6. Басуу, каптоо. *Чийдин талаасына боз түшүп турду* (Бөкөнбаев). 7. Белгилүү бир деңгээлден төмөнүрөөк абалда болуу. *Кыздардын чачтары беш өрүм болуп жаагынан түшүп турса, кандай жарашчу эле* (Сыдыкбеков). 8. Кабылуу, капканга, тузакка ж.б. кармалуу, дуушар болуу, туш келүү. *Жайган торго чалынып, Торго түштүң, турумтай* (Тоголок Молдо). *Көп жойлогон түлкү капканга түшпөй койбойт* (макал). 9. Тереңдикке, бир нерсенин ичине кирүү, ортосунда, арасында болуу. *Ал эми кожоюн жумушка алып, шахтага түшкөндөрдүн чекеси жылыйт дейсиңби* (Сасыкбаев). *Бир кудайдын эркеси, Жер алдына түшкөнү* («Манас»). 10. Изи, тагы калуу, сүрөтү, элеси тартылып калуу. *Эки күн илгери ушул жылгадан Абдылда жаңы түшкөн аттын изин көргөн* (Байтемиров). *Көзү өткүр, өмүрү жаш, ою көп, Качан, кайда түшкөн ушул сүрөткө* (Нуркамал). 11. Шоола, жарык тийип туруу. *Токтогулдун маңдайы үзүктүн жыртыгынан түшкөн айдын шооласына туура келди* (Токомбаев). 12. Дарылануу, көрүнүү. *Табыпка түшүп айыкчу, Көкүрөктөгү чер эмес* («Мендирман»). 13. Күрөш, эңиш сыяктуу кандайдыр бир мелдештерге, оюнга катышуу, беттешүүчү тарап болуп чыгуу. *Күрөшкө түшүү. Эңишке түшүү. Улакка түшүү. Оюнга түшүү.* 14. Чөмүлүү, кирүнүү. *Сууга түшүү. Көлгө түшүү. Мончого түшүү.* 15. Кандайдыр бир абалда болуу, белгилүү бир абалга келүү. *Кай бирлери сыңар тизелеп, кай бири чөк түшүп отура калышты* (Жантөшев). 16. Ойго, эске, көңүлгө келе калуу. *Элемандын сырттаны, Эсине түшүп аюусу, Мурутун жулуп калганы* («Эр Төштүк»). *Ойго түшөт жашчылык, Узун жашап барганда* (Осмонкул). 17. Белгилүү бир баасын, канчага тургандыгын көрсөтүү үчүн колдонулат. *Кымбат түштү. Арзан түштү. Беш сомго түштү.* 18. Кыймыл-аракеттин, абалдын ж.б. болуп өткөндүгүн, кокусунан болгондугун, тездигин ж.б. билдирүү же узакка созулгандыгын, бир нече кайталангандыгын билдирүү маанисинде көмөкчү этиш катарында колдонулат. *Капысынан үйдүн ичи жарк дей түштү* (Убукеев). *Мамырды көрүп Чолпондун эсине Ракыя кылт эте түштү* (Байтемиров). *Сүйлө-сүйлө, Акы деп, – Сүйлөй түш, Акы дагы деп* («Эр Табылды»).

ТҮШ КЫЯМЫ Убакыт өлчөмү. Түш ооп, кечке тарткан мезгил. *Түш кыямы кечинде* («Манас» С.О.).

ТҮШКӨЛӨЙ *диал.* Тескей.

ТҮШКӨЛҮК *диал.* Түштүк.

ТҮШКҮ Түш мезгилиндеги, түш маалындагы. *Түшкү тамак. Түшкү ысык. Түшкү дем алыш.*

ТҮШКҮН Өрмө камчынын учундагы түйүн. *Кой башындай коргошун, кошо түйгөн түшкүнгө* («Манас»). *Түшкүнүнө зым оролгон камчы.*

ТҮШКҮСҮН Түштө, түш маалында. *Түшкүсүн болууччу тыныгуу.*

ТҮШӨ I Түшүндө көрүү. *Эркек эшек түшөбөйт, катын камыр түшөбөйт* (макал).

ТҮШӨ II Койду чакырууда колдонулат.

ТҮШӨЛӨ Түшө-түшө деп койлорду чакыруу, токтотуу.

ТҮШТӨ Түш мезгилинде, түш маалында, түш ченде. *Түштө эс алуу. Түштө тамак ичүү.*

ТҮШТӨН Түштө тамактанып, тыныгуу, күндүзгүсүн тамактанып, сый көрүү. *Кайра келатканыңда биздикине келип, түштөнө кет* (Абдумомунов).

ТҮШТӨНДҮР ***түштөнт*** менен бирдей. *Асылбек коюн союп, бозосун салып, дасторконун жайнатып инисинин кудаларын түштөндүрдү* («Ала-Тоо»).

ТҮШТӨНТ ***түштөн*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮШТӨНҮҮ ***түштөн*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮШТҮК I Түштө, түшкүсүн. Бир күндүн жарымы, жартысы. *Күндүк өмүрүң болсо, түштүгүңө жорго мин* (макал). 2. Түшкү тамак. *Түштүгүнө тай сойду.*

ТҮШТҮК II 1. Жер шарынын төрт тарабынын бир жагы, түндүк тараптын карама-каршы жагы. *Мына түштүк жакта бою асман тиреген чалкыган тоо жатат* (Байтемиров). *Түштүгүндө: Пахта, жибек, кени бар, Чыгыш жагы – кендүү, малдуу Тянь-Шань* (Токомбаев).

ТҮШТҮК БАЛЫК *астр.* Түштүк жарым шардагы Фомальгуат жаркырак жылдыздуу топ жылдыз.

ТҮШТҮК ЖОЛ Аралык өлчөм, атчан жүргөн адам эртең мененден түшкө чейин өткөн аралык, болжол менен 20–25 чакырым жол. *Арасы бар түштүк жол* («Манас» С.О.).

ТҮШҮМ Эгиндин кызылы, ар кандай өсүмдүктөрдүн берген даны, мөмөсү. *Биздин Чүй боорунда кызылчанын мол түшүмүнө ээ болгон бир топ дыйкандарыбыз бар. Күжүрмөндөр аябагын күчүңдү, Жүгөрүдөн көп алалы түшүмдү* (Осмонкул).

ТҮШҮМДҮҮ Түшүмү көп, түшүмү жакшы, түшүмү мол. *Аскар элдин эгини түшүмдүү болсо деп үрөндүн өнүмүн текшерет* (Сыдыкбеков).

ТҮШҮМДҮҮЛҮК Түшүмү көп болуучулук, түшүмү мол болуучулук, түшүмү молдук. *Быйылкы жылы эгиндердин түшүмдүүлүгү эң жогорку көрсөткүчкө жетти.*

ТҮШҮН Бир нерсенин маанисин, мазмунун өзү үчүн түшүнүктүү кылуу, акыл-эсине жеткире билүү, акыл-эсинде айкын болуу. *Абылбек менен Айгүл Темировдун койгон суроосуна жакшы түшүндү* (Жантөшев). *Көрбөгөн көп жыл жашап мындай сонун, Түшүндүм партиянын айкын жолун* (Барпы). *Түшүнгүн сен, кул эмесмин бүгүн мен, Баардыгына кол куушуруп тургудай* (Байгазиев). *Ааламды канча жолу эскиртпедик, Түшүндүк кайра аруулап канча ирет* (Сариева).

ТҮШҮНБӨӨ ***түшүнбөс*** менен бирдей.

ТҮШҮНБӨӨЧҮЛҮК ***түшүнбөстүк*** менен бирдей.

ТҮШҮНБӨС Түшүнбөгөн, түшүнбөй турган, түшүнө бербеген, түшүнүп болбой турган.

ТҮШҮНБӨСТҮК Түшүнбөгөндүк, билбестик. *Жеңилгендей кыздын айткан сөзүнө, Түшүнбөстүк чын айыптуу мен деди* (Осмонкул).

ТҮШҮНГҮС Түшүнүп болбой турган, түшүнүп биле бербеген, такыр түшүнүксүз. *Байкап адам түшүнгүс, балдырлаган сөздөрү* («Эр Табылды»).

ТҮШҮНГҮЧ Түшүнгөн, ажырата билген, түшүнүктүү. *Мугалим ар нерсени түшүнгүч, сезгич болуу керек* («Кутбилим»).

ТҮШҮНДҮР ***түшүн*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮШҮНДҮРГҮЧ 1. Бир нерсени түшүндүрүү же бир нерсеге түшүнүк берүү иши менен иришкен киши. 2. *сүйл.* Комментатор.

ТҮШҮНДҮРМӨ Ачып көрсөтүлгөн маани, түшүнүк. *Бул сөздүн маанисин түшүндүрмөсүнөн ачык билүүгө болот. Түшүндүрмө сөздүк.*

ТҮШҮНДҮРМӨЛҮҮ Түшүндүрмөсү бар, түшүндүрмө берилген.

ТҮШҮНДҮРҮҮ *пед.* Мугалимдин чыгармачылыгы менен окуучуларга жаңы теманы түшүндүрүү жана анын башка темалар менен болгон байланышын далилдөө.

ТҮШҮНТ ***түшүн*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮШҮНҮК Бир нерсе жөнүндө болгон аныктама, иштин, окуянын жөн-жайы көрсөтүлгөн баяндама, кабар, түшүндүрүп ачын көрсөтүлгөн маани. *Так түшүнүк бергиси жок* (Токомбаев). *Орозованын өз колунан түшүнүк алып, тезинен мага кабар кылгын* (Бейшеналиев).

ТҮШҮНҮКСҮЗ Түшүнүктүү эмес. *Түшүнүксүз себеп. Түшүнүксүз китеп.*

ТҮШҮНҮКТҮҮ Түшүнөрлүк, түшүнүгү ачык, даана, белгилүү. *Каныбекти издеп жүргөнүңүз эми түшүнүктүү болду* (Жантөшев).

ТҮШҮНҮЛ ***түшүн*** этишинин туюк мамилеси.

ТҮШҮНҮҮ ***түшүн*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮШҮНҮШ ***түшүн*** этишинин кош мамилеси.

ТҮШҮҢКҮ Болор-болбос түшүп турган, бир аз түшүп турган, түшүмүш тарткан. *Кабагы түшүңкү. Көңүлү түшүңкү.*

ТҮШҮР ***түш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТҮШҮРКӨ ***түшүркөн*** менен бирдей.

ТҮШҮРКӨН Уктап жаткан учурларда эркектердин уругунун түшүп калуусу, агуусу.

ТҮШҮҮ ***түш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТҮШҮШ ***түш*** этишинин кош мамилеси.

ТҮШЧҮЛҮК Түшкө чейинки убакыт.

ТЫБЫР Тып-тып этип, тыпылдап күн жаагандан чыккан дабыш, жамгыр жааган-дагыдай чыккан дабыш. *Тыбыр-тыбыр этип күн жаайт.*

ТЫБЫРА I 1. Буту-колун тыбырчылатуу, буту-колун тез-тез серпип кыймылдоо, тыбырчылоо. *Душман эки-үч ала салып барып тыбырай баштады* (Сасыкбаев). 2. Токтоно албоо, чыдамсызданyy, чебелектөө. *Токтоно албай тыбырап, Кырк жигитке шыбырап* («Эр Табылды»).

ТЫБЫРА II Муун аталыштарынын бири.

ТЫБЫРАТ ***тыбыра*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫБЫРАШ ***тыбыра*** этишинин кош мамилеси.

ТЫБЫРОО тыбыра этишинии кыймыл атоочу.

ТЫБЫРЧЫЛА тыбыра менен бирдей.

ТЫБЫТ I Ӱлпїлдєгєн жумшак, назик жїн, тїк. *Кїнєстє эчкилердин тыбытын кылдап, байбиче отурат* (Сыдыкбеков). *Коёндун тыбыты.*

ТЫБЫТ II *диал.* Чєбєгє.

ТЫБЫТТА Тыбыт алуу максатында атайын тарак менен эчки ж.б. жаныбарларды тароо, жїндєн тыбытты бєлїп алуу, тыбытты кыл ж.б. тазалоо. *Эчкини тыбыттоо. Жїндї тыбыттоо.*

ТЫБЫТТАЛ тыбытта этишинин туюк мамилеси.

ТЫБЫТТАТ тыбытта этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫБЫТТАШ тыбытта этишинин кош мамилеси.

ТЫБЫТТОО тыбытта этишинин кыймыл атоочу.

ТЫБЫТТУУ Тыбыты бар, тыбыт жїндїї, *Буладай уяў тыбыттуу, Жибектен кымбат жїнї бар* (Ӱмєталиев).

ТЫБЫШ *линг.* Абанын толкуну менен кулакка угулуучу їн, сєздїн эў кичине фонетикалык элементи. *Їндїї тыбыштар. Їнсїз тыбыштар.*

ТЫГУУ тык этишинин кыймыл атоочу.

ТЫГЫЗ 1. Арасы єтє жакын, жыш, калыў. 2. Бир-бирине абдан жакын, бекем, чыў. *Бийлик єкїлдєрї эл менен дайыма тыгыз байланышта болуусу кажет* («Ала-Тоо»). *Биздин басма сєзїбїздїн кїчї эл менен тыгыз байланышкандыгында* («Кыргызстан маданияты»).

ТЫГЫЗДА Тыгыз кылуу, чыў, бекем тїргє келтирїї, таптап чыў кылуу.

ТЫГЫЗДАЛ тыгызда этишинин туюк мамилеси.

ТЫГЫЗДАТ тыгызда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫГЫЗДАШ тыгызда этишинин кош мамилеси.

ТЫГЫЗДОО тыгызда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫГЫЗДЫК 1. Тыгыз тїрдє болгондуктан, жыштык, калыўдык, бышыктык. *Кездеменин тыгыздыгы. Массанын тыгыздыгы. Заттын тыгыздыгы.* 2. *єт.* Тардык, кенен эместик, кеў-кесири болбогондук. 3. *эск.* Єтє шашылыштык, ылдамдык, тездик.

ТЫГЫЛ тык этишинин туюк мамилеси.

ТЫГЫЛМА Саздуу, сормо ылайлуу, баткактуу, батып калма, тартып кетме.

ТЫГЫЛМАЛУУ Тыгылмасы бар, батып калмасы, тартып кетмеси бар, тыгылма.

ТЫГЫН Кєбїнчє оозу кууш идиштердин оозун бекитїїгє ылайыкталып жасалган бекиткич. *Жаабай бутылканын тыгынын чыгарайын десе, оозу ачык экен* (Каимов). *Мамбет чакчанын тыгынын ачпай, ээсине кайра сунду* (Каимов).

ТЫГЫНДА Бир нерсенин оозуна тыгын тыгып коюу, тыгын менен бекитїї.

ТЫГЫНДАЛ тыгында этишинин туюк мамилеси.

ТЫГЫНДАТ тыгында этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫГЫНДАШ тыгында этишинин кош мамилеси.

ТЫГЫНДОО тыгында этишинин кыймыл атоочу.

ТЫГЫНЧЫК Анча-мышча кошумча, бир аз да болсо керекке жарап турган, кошумча боло турган нерсе.

ТЫГЫРЧЫК Томологунан келген, чыў, чымыр. *Мустафа бир аз колдур сїйлєгєн, тыгырчык бойлуу, тегерек бет татар жигит эле* (Сасыкбаев).

ТЫГЫРЧЫКТА ныкта менен бирдей.

ТЫГЫРЧЫЛЫК тыгырчык менен бирдей.

ТЫЗ КОЮУ Абдан тез, ылдам чуркоо, жїгїрїї, тез качып кетїї.

ТЫЗ: тыз этїї 1. Ичке нерсе менен сайганда же ачыштыруучу ар кандай нерсе (иод, кислота ж.б.) тийген учурларда дене ачышып тызылдай тїшїї. 2. *єт.* Ичи ачышуу, ичи кїйїї, абдан кейїї. *Мыскалдын жїрєгї тыз этип, балким, ак саргыл Бети да болор-болбос єзгєрїлє тїштїбї* (Сыдыкбеков).

ТЫЗЫЛДА 1. Тыз-тыз этїї. (мис., ачышканда, катуу їшїгєндє ж.б.). *Бет чымырап, кулак тызылдайт* (Каимов). 2. Буту-бутуна тийбей тез жїгїрїї, тыз коюу. *Балдардын тєртєє тєрт тарапка тызылдап, короо-короого кирип жок болушту* (Сыдыкбеков). 3. *єт* Ичи кїйїї, абдан капаланып кейїї. *Элге сыр билгизбегени менен жїрєгї тызылдады* (Байтемиров).

ТЫЗЫЛДАТ тызылда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫЗЫЛДАШ тызылда этишинин кош мамилеси.

ТЫЗЫЛДОО тызылда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙ Жол бербєє, токтотуу, коюу, уланышына жол бербєє. *Напсиўди тый, эсирбе* (Токтогул). *Кой, ачууўду тый, балдардын атасы!* (Жантєшев). *Улам жулунуп, оозуна келгенди оттоп жаткан кєпкєн жигитти тыйып отурдук* («Чалкан»).

ТЫЙДЫР тый этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫЙНАКТАЙ тырмактай менен бирдей. *Жибек курт тамак жемек тургай, тыйнактай тынып койбойт, баары бир орогону орогон* (Таштемиров).

ТЫЙПЫЛ Бїт эчтекеси калбай, бїт бойдон, толугу менен, такыр. *Айласы тыйпыл тїгєнїї.*

ТЫЙПЫЛ КЫЛУУ Эч нерсесин калтырбай таптакыр жок кылып таштоо, жы-

лан сыйпагандай кылуу. *Чогулуп келишип, жалгыз Дадый ічін айылдын калкын тыйпыл кылып салышат* («Ала-Тоо»). ***В.: Тыптыйпыл кылуу.*** *керимсел гілдєрді тыптыйпыл кылып, кібіп тішірді.*

ТЫЙПЫЛ КЫЛЫП САЛУУ Таптакыр жок кылып таштоо.

ТЫЙТАЙ I Кытайлык согуш чиндеринин бири. *Тыйтай менен шыйтайы, Єкімдіілєр жыйылып, Єўкєй улук бардары* («Манас»).

ТЫЙТАЙ II тыртай менен бирдей.

ТЫЙТАК: тыйтак-тыйтак этїї 1. Чабал, арык кишинин алы жетпеген аракетин билдирії ічін колдонулат. 2. Колунан келбесе да, сєзі єтпєсє да каршылык кылып, нааразылыгын билдиргендигин, обу жок эркелигин ж.б. аракетин кєрсєтії ічін колдонулат.

ТЫЙТАКТА Тыйтак-тыйтак этії.

ТЫЙТАКТАТ тыйтакта этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫЙТАКТАШ тыйтакта этишинин кош мамилеси.

ТЫЙТАКТОО тыйтакта этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙТАЎ тыйтак менен бирдей.

ТЫЙТАЎДА тыртаўда менен бирдей.

ТЫЙТЫЙ Таарынуу, ыза болуу, бирдемелерге таарынып же ыза болгонсуп, кыйтыйып калуу.

ТЫЙТЫК Тыйтыгым куруду же тыйтыгым тігєнді. Аргасы калбоо, аргасын тігєтії, жідєтіп бітірії, жоготуу, алдан-кічтєн ажыроо, алсыратуу. *Тыйтыгы калган жок.*

ТЫЙЫЛ тый этишинин туюк мамлиеси.

ТЫЙЫН I 1. Бир сомдун жіздєн бир бєлігінє теў келген акча бирдиги. *Беш тыйын бербе март болуп Пейли жаман бузукка* (Токтогул). 2. *сійл.* Жалпы эле акча каражаты, теўге, пул. *Кийим эмес, оокат ічін кіндєлік тыйыны жок* (Токомбаев).

ТЫЙЫН II тый этишинин єздік мамилеси.

ТЫЙЫН ЧЄП *бот.* Кєбінчє чабынды, суулуу жерлерде єсіїчі іч-ічтєн тыйынга окшогон кичинекей жалбырагы бар беде єсімдігі, уй беде. *Атай тыйын чєптєрдін тібін ачып издєєгє киришти* (Бейшеналиев).

ТЫЙЫН ЧЫЧКАН Териси баалуу, куйругу барпайган, жыгачтарда жашоочу кичинекей кемиріїчі айбан. *Аралап арчаларын шимшип жойлоп, Кармалып коён, тыйын болгон жеми* (Бєкєнбаев).

ТЫЙЫН ЭЎМЕЙ Ат їстіндє чаап баратып жердеги тыйынды эўип алуу негизги максаты болгон спорттук оюн.

ТЫЙЫНДА Тыйын кылуу, тыйынга айландыруу, пулдоо. *Акчаны тыйындап майдалоо.*

ТЫЙЫНДЫК Тыйын тура турган, тыйынга арзырлык, тыйын туруучу. *Азыр тыйынтык эч нерсе жок. Элії тыйындык марка алды.*

ТЫЙЫШ тый этишинин кош мамилеси.

ТЫК I Кєбінчє найзанын учтуу учу, сайыла турган учтуу бєлігі. *Найзага болот тык кылган, Тыгын єткір курч кылган* (Тоголок Молдо).

ТЫК II Дароо, кескин тїрдє; *Эшик алдына келгенде, Жікєш тык токтоду* (Абдумомунов). *Тык эсине тішє калды, ай-айлап кітіп жїргєн жообу* (Осмонов).

ТЫК III Кєўдєйгє, тешикке же бир нерсенин арасына шыкап кийирії, бітєє. *Чакчасын асбайга толтуруп, тыгынын тыгып, чєнтєгінє салды* («Ала-Тоо»). *Анжиянга жете электе эле селдени куржундун ичине тыга салдым* (Токомбаев).

ТЫК IV: тык-тык 1. Катуу нерсени акырын урганда же жалпы эле урунуудан келип чыккан басыўкы дабыш. *Терезе тык-тык этип, «эже» деген ін чыкты* (Сыдыкбеков). 2. Алсыз, оорулуу адамдын кыска-кыска жєтєлішінєн чыккан дабышты билдирії ічін колдонулат. *Анда-санда онтоп, тык-тык жєтєліп, Сансыз жатат* (Жантєшев).

ТЫКАН Жїргєн-турганы, иштеген иши ж.б. тыў, жыйнактуу, чыйрак. *Булабаев мурдагыдан да тыкан, кыймылдуу болуп калды* (Сасыкбаев).

ТЫКАНДА Бирдемелерди тыкан кылып иштєє, тегиздеп жыйнактуу кылып коюу, тыкан кылып жыйноо.

ТЫКАНДЫК Жыйнактуулук, тыў жана тактык. *Калыгул єзінін иштерин єтє тыкандык менен бітірєт* (Абдукаримов). *Жаш шахтёрго тыкандык керек.*

ТЫКЧЫГЫЙ Кичинекейинен келген чымыр, тырсыйган (киши жєніндє). *Тыкчыгый киши.*

ТЫКЧЫЙ Тыкчыгый кебетеде болуу.

ТЫКЧЫЎДА Кескин, єкїм кыймыл-аракетте болуу, єтє чыйраксынуу, тыкылдоо, єкімдік кылуу, чекчеўдєє. *Чоў эне тыкчыўдап бададан уй айдап келаткан небересинин караанына єзінчє жалынып койду* («Ала-Тоо»).

ТЫКЧЫЎДАТ тыкчыўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫКЧЫЎДАШ тыкчыўда этишинин кош мамилеси.

ТЫКЧЫЎДОО тыкчыўда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫКЧЫЎДЫК Тыкчыўдаган, тыкчыўдап турган.

ТЫКШЫР Бир нерсеге шыкап толтуруу, тыгуу, шыкоо, катып алуу. *Ашыр документтерди жаман кєзі менен карап алып кончуна тыкшырды* (Сасыкбаев).

ТЫКШЫРУУ тыкшыр этишинин кыймыл атоочу.

ТЫКЫЗ *туурасы:* ***тыгыз.***

ТЫКЫЙ Жапалдаш келип, жыйнактуу, тыкчыгый тарткан көрүнүштө болуу, тыкчыйып туруу.

ТЫКЫЙТ тыкый этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫКЫЛДА 1. Тык-тык этүү. *Аўгыча болбой терезе тыкылдады* (Сасыкбаев). 2. Бышык, чыйрак сүйлөө, тыў, илбериўки кыймылдоо. *Тыкылдап сүйлөө. Үч-төрт келин Зуурага кол кабыш кылышып, тыкылдап жүрүшөт* (Сыдыкбеков).

ТЫКЫЛДАК Чыйрак, бышык, тыў, тык-тык эткен (киши жөнүндө). *Аўгыча болбой баягы кара тоголок тыкылдак бала маўдайыма келип калыптыр* (Шимеев).

ТЫКЫЛДАТ тыкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫКЫЛДАШ тыкылда этишинин кош мамилеси.

ТЫКЫЛДОО тыкылда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫКЫР I Шашылыш, кечиктирилбес, калтырылбас. *Таятам зарыл иштер жөнүндө өтө тыкыр учурларда бизге кабар берип турсун* (Жантөшев). *Тыкыр буйрук берилди.*

ТЫКЫР II: тыкыр-тыкыр Кандайдыр бир катуу нерселердин үстүнөн тык-тык этип, тырсылдап басып жүргөндөгүдөй чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Тыкыр-тыкыр этип басуу.*

ТЫКЫРАЙ Тыкан көрүнүштө болуу, жыйнактуу, татынакай болуп туруу. *Тыкырайган ак там.*

ТЫКЫРЛА Кандайдыр-бир кыймыл аракетти, ишти же планды аткарууну тездетүү, ылдамдатуу, жакындатуу, ыкчамдоо, шаштыруу.

ТЫКЫРЛАТ тыкырла этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫКЫРЧЫКТА Бирдемелерди бек кылуу, бекемдөө, катуу кылуу, бышыктоо, мыктылоо. *Тыкырчыктап байлоо.*

ТЫКЫС Кыска, коюу, сейрек эмес, калыў, жыш, бекем. *Атты тыкыс байла.*

ТЫКЫСТА Тыкыс кылуу, кыска кылуу (бирдемелерди тыкыс кылып кармоо, кыска кылып байлоо).

ТЫКЫЮУ тыкый этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЛ Фронт жүрүп жаткан линиянын арт жаккы территориясы, согушуп жаткан өлкөлөрдүн майдандан тышкаркы аймагы.

ТЫМ I: тым-тым болуу Унчукпай тынчып калуу, сөз, дуу-дуу, таралып бараткан кабар ж.б. басылуу, басылып калуу. *Үйдөгүлөрдүн бака-шакасы басылып, тым-тым болуп калышты* («Ала-Тоо»).

ТЫМ II дым менен бирдей.

ТЫМ III тын менен бирдей.

ТЫМПЫГЫЙ Ичинен тынган, ачылып сүйлөбөгөн, тымпыйган. *Тымпыгый кыз.*

ТЫМПЫЙ I Сүйлөбөй, сыр билгизбей, өз ичинде болуу, унчукпоо. *Назгүл далайга үнсүз, тилсиз тымпыйды* (Бейшеналиев). *Бирок канча тымпыйса да кыздын бул сыры энелерге маалым* (Сыдыкбеков).

ТЫМПЫЙ II Өз ара мелдешип алышып, белгилүү убакытка чейин сүйлөбөй, күлбөй, унчукпай олтуруп, жеўип алуу максаты болгон оюн.

ТЫМПЫЙМА тымпый II менен бирдей.

ТЫМПЫЙТ тымпый этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫМПЫЙЫШ тымпый этишинин кош мамилеси.

ТЫМПЫЮУ тымпый этишинин кыймыл атоочу.

ТЫМТЫРАКАЙ: тымтыракайы чыгуу Быт-чыты чыгуу, быт-чыт болуу, баш аламан түшүү.

ТЫМТЫРС Жымжырт, кулак-мурдун кескендей тыптынч. *Унтердин сөзүнө эч ким жооп кайтарган жок, эч нерсе болбогондой тымтырс шитеп жатышты* (Жантөшев). *Тамдын тегереги жан жүрбөгөндөй тымтырс* (Сыдыкбеков).

ТЫМЫ дымы менен бирдей.

ТЫМЫЗЫН Ачык эмес, алдыртан, жашырын, билинбестен. *Кыз тымызын үйдөн чыкты* (Сыдыкбеков). *Жолдун татаал жерлерин тосуп, тымызын аўдып жатышат* (Жантөшев).

ТЫМЫЗЫНДЫК Билинбестик, ачык эместик, жашыруундук.

ТЫН I Алган же чыгарган дем. *Тын алуу. Тын чыгаруу.*

ТЫН II 1. Дем алып, дем чыгаруу. *Ийнинен тынып улутунуу.* 2. Тынчуу, тынч алуу, жайлануу, эс алуу. *Салыктын көўүлү эми гана тынды* (Каимов). *Урушар бекен деп турган Батыйнанын санаасы тына түштү* (Убукеев). 3. Басылуу, бүтүү, жоктоо. *Ышкынаалынын качкандыгы жөнүндөгү уу-чуу айыл ичинде алиге тынган жок* (Байтемиров). 4. Жай алуу. Сеп алуу. *Уруя ыпылдап-шыпылдап жаны тынбайт* (Байтемиров).

ТЫН III Жан деген мааниде. *Тыныў болот өгөөнү, Кемпир уурдап алыптыр.*

ТЫНАР 1. Куштун абдан кыраан түрлөрүнүн бири. *Кара кашка тынар. Кызыл кашка тынар.* 2. өт. Жөлөк, таяныч. *Алгыр Төштүк тынарым, Кармашууга жоо таппай, Капа болуп турамын* («Эр Төштүк»).

ТЫНДЫМ КЫЛУУ Билгизбей, тымызын жок кылуу, көзүн тазалоо. *Алышам десе биз менен, Тындым кылып салалы* (фольк.). *Андайларды алдыртан киши жиберип тындым кылып салгыла* (Жантөшев).

ТЫНДЫР 1. ***тын*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. өт. Аягына жеткире, көўүл жай болгудай кылып бүтүрүү, орундатуу. *Ички жумуштарды мен тындырып тургандык-*

тан, атам тышкы иштер менен болду (Жантөшев).

ТЫНДЫРУУ тындыр этишинин кыймыл атоочу.

ТЫНДЫРЫШ тындыр этишинин кош мамилеси.

ТЫНОО Таноодон, мурундан чыккан жел. *Ал чакырайып кээде эшик жакты карап калганда таноолорунан буркураган тыноосу созолонуп, аздан абага сиңип жок боло берди* (Байтемиров).

ТЫНТЫЙ Кетирекей тартып, быйпыйган кебетеде болуу, быйпый мурундуу көрүнүштө болуу.

ТЫНТЫК 1. Топчу мурундуу. 2. Быйпыгый мурундуу, кетирекей, быйпык мурундуу.

ТЫНУУ тын этишинин кыймыл атоочу.

ТЫНЧ Уруш-талашы, ызы-чуусу, бака-шакасы жок, жымжырт, бейкут, ыңгайлуу. *Ай жарык, айлана тынч* (Убукеев). *Тынч алуу. Тынч жаткан эл. Басыгы тынч. Түн ичинде үн салып, Тынчыңды алдым чыр салып* (Калмырза). *Силерди ойлоп, Миң толгонуп, тынч ала албайм түнүндө* (Байгазиев).

ТЫНЧСЫЗ Тынчы кеткен, тынч тура албаган, жайлуу эмес, ыңгайсыз. *Бир жерде тура албаган, санаасы тынбаган тынчсыз адам экен* («Чалкан»). *Тынчсыз ээр. Жүрүшү тынчсыз ат.*

ТЫНЧСЫЗДАН Тынчы кетүү, ыңгайсыздануу, санаасы тынбоо, кабатыр болуу. *Мамбеткулдун тынчсызданганын Мамбет сезди* (Каимов). *Жакып Бейшекенин келишине тынчсызданды* (Бейшеналиев).

ТЫНЧСЫЗДАНТ тынчсыздан этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫНЧСЫЗДАНУУ тынчсыздан этишинин кыймыл атоочу.

ТЫНЧСЫЗДАНЫШ тынчсыздан этишинин кош мамилеси.

ТЫНЧСЫЗДЫК Тынчы жоктук, жайлуу эместик, ыңгайсыздык. *Анын үстүнө арабанын тынчсыздыгы адебибизди берди белем!* («Ала-Тоо»).

ТЫНЧТА Ыңгайлуу, жайлуу шарт түзүү, тынч болгудай абалга келтирүү. *Алдыңа тынчтап, байбиче, Аюудан талпак салгам деп* («Эр Табылды»).

ТЫНЧТАЛ тынчтан менен бирдей.

ТЫНЧТАН Тынч алуу, жайлануу. *Кары тынчтанып алып, ага жалынып-жалбарып коюп, эки жакка карай отурду* (Сыдыкбеков).

ТЫНЧТАНТ тынчтан этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫНЧТАНУУ тынчтан этишинин кыймыл атоочу.

ТЫНЧТЫК 1. Жымжырттык, ызы-чуу жоктук, бейкуттук, согуш жок тынч абал, чыр-чатаксыз тынч абалда жашагандык. *Үйдүн ичине тынчтык өкүм сүрө баштады* (Жантөшев). *Табийгаттын бардык көрүнүшү тынчтыкта* (Жантөшев). *Тынчтык согушту жеңет. Бүткүл дүйнөнүн элдери тынчтыкты каалайт. Бүткүл элге тынчтык керек!* (Жакиев).2. Мамлекеттер ортосунда согуш, куралдуу аракеттер болбогон, жайынча абал. 3. Согуш аракеттерин толук токтотуу жөнүндөгү согушуп жаткан жактардын ортосундагы келишим. *Тынчтык келишимин түзүү.*

ТЫНЧУУ тынчы этишинин кыймыл атоочу.

ТЫНЧЧЫЛЫК тынчтык менен бирдей.

ТЫНЧЫ Тынчтануу, тынчып калуу, тынч алуу, жайлануу, басылуу. *Токтосоң боло тынчып жай, Сүйбөйсүң неге туруктуу* (Токомбаев).

ТЫНЧЫТ тынчы этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫНЧЫШ тынчы этишинин кош мамилеси.

ТЫНЫГУУ тынык этишинин кыймыл атоочу.

ТЫНЫК Тынч алуу, жайлануу, эс алуу. *Кыныккан киши тыныкпайт* (макал).

ТЫНЫКТЫР тынык этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫНЫМ 1. Дем чыгарып, дем алган убакыт, бир аз убакыт. *Бир тынымга үй ичи жымжырт боло түштү* (Сыдыкбеков). 2. Эс алуу, тынч алган абал. *Канымбүбү иштөөнүн да, тыным алып көңүл сергитүүнүн да ыгын сонун биле турган* («Ала-Тоо»). 3. *муз.* Музыкалык чыгарманын бир же бир нече үнүнүн белгилүү бир убакытка токтоп, тыным алышы.

ТЫНЫМСЫЗ Тынымы жок, үзгүлтүк-сүз, токтолбостон. *Кийинки жылдарда малдын өндүрүмдүүлүгү тынымсыз өсүп жатат* («Ала-Тоо»). *Жамгыр тынымсыз дыбыроодо* (Элебаев).

ТЫНЫШ I Дем алыш, тыным.

ТЫНЫШ II тын этишинин кош мамилеси.

ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ Жазууда колдонулуучу *чекит, үтүр, сызыкча* ж.б. белгилер.

ТЫҢ 1 Жүргөн-турганы, кыймыл-аракети шамдагай, тыкан, чыйрак. *Тың чал. Басканы тың. Минген аты тың. Оокаты тың. Кийим-башы тың.*

ТЫҢ II тыңы менен бирдей.

ТЫҢГЫЛЫК: тыңгылыгы жок Тыңгылыктуу эмес, тыңгылыктуу бүтпөгөн. *Тыңгылыгы жок иш.*

ТЫҢГЫЛЫКСЫЗ Тыңгылыктуу эмес, ишенимдүү эмес, түзүк, көңүл жай алгыдай эмес. *Тыңгылыксыз бүткөн иш.*

ТЫҢГЫЛЫКТУУ Ишенимдүү, көңүлгө толорлук, көнүл жай аларлык, тыңдуу, түзүк. *Тыңгылыктуу иш кылуу. Тыңгылыктуу сүйлөө.*

ТЫЙДА I Тыў, тізік абалга келтирії, тізіктеє. *Кийим-кечесин тыйдап алуу. Тыйдап оокат кылуу.*

ТЫЙДА II тыйша менен бирдей.

ТЫЙДАН тыйда I этишинин єздік мамилеси.

ТЫЙДАТ тыйда I этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫЙДАШ тыйда этишинин кош мамилеси.

ТЫЙДОО тыйда I этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙДУУ Тізік, тыў, кєўіл тынарлык, тыўгылыктуу. *Тыйдуу сійлєй албоо.*

ТЫЙДУУСУ тыйдуусун менен бирдей.

ТЫЙДУУСУН Єзін тыўыраак, мыктыраак кєрсєтііге аракет кылуу, тыўсынуу. *Тыйдуусунуп бой кєтєрії.*

ТЫЙДУУСУНТ тыйдуусун этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙДУУСУНУУ тыйдуусун этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙКЫГЫЙ Кичирээк келип, тыгырчык тарткан, дыўкыйган, тыўкыйып кєрінгєн, дыўкыйып тоотпогон.

ТЫЙКЫЙ дыйкый менен бирдей.

ТЫЙСАГУУ тыйсынуу менен бирдей.

ТЫЙСАК тыйсын менен бирдей.

ТЫЙСЫН Мыктысынуу, єзін тыкыраак, мыктыраак кєрсєтііге аракет кылуу. *Жеўиш єзі теўдії баланын кеўешин тыйсынып айткандай сезди* («Кыргызстан маданияты»).

ТЫЙСЫНТ тыйсын этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙСЫНУУ тыйсын этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙСЫНЫШ тыйсын этишинин кош мамилеси.

ТЫЙУУ тыйы этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙЧЫ Жашырын, аўдып сєз угуучу, артынан кєз салып жіріічі. *Бул биздин арабызда жіргєн тыйчы* (Жантєшев). *Тыйчылар лакылдап туш-тушка таркашты* (Сасыкбаев). *Айтса кепти шыбырап, Алыстан уккан тыйчы бар* («Манас»).

ТЫЙЧЫЛЫК Тыйчыга таандык милдеттер, тыйчынын иштери.

ТЫЙША Кунт коюп угуу, жакшылап угууга аракеттенип кулак салуу. *Жолдоштору аўгеме айтса, жан-дили менен тыйшайт* (Жантєшев). *Ал сєзін тыйшап турган. Карабекти кєргєн жок* (Жантєшев). *Экєє теў элеўдеше эки жактан табыш тыйшашты* (Жантєшев). *Булбулун тыйшап булактуу шактын, Булутун тиктеп тібіндє жаттым* (Кулумбаев).

ТЫЙШАГАНСЫ Угуп жаткансып кєрінії, тыйшап жаткансып сезилії, тыйшагандай болуу.

ТЫЙШАТ тыйша этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫЙШАШ тыйша этишинин кош мамилеси.

ТЫЙШОО тыйша этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЙЫ Тыў, бышык боло баштоо, оўолуп ден соолугу жакшыра баштоо, кічінє келії, кіч алуу. *Тайлар мурункусунан кєрє бир аз тыйып калышкан* (Баялинов).

ТЫЙЫТ тыйы этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫП I Тамчынын тамганындай же ошол сыяктуу жумшак чыккан кыска дабышты билдирії ічін колдонулат. *Камканын мончок-мончок кеткен ысык жашы, кофтасынын жеўине тып-тып тамды* (Сыдыкбеков).

ТЫП II Сын атоочтун тыптырмактай, тыптынч, тыптыкыс сыяктуу кічєтмє даражасын тізєт.

ТЫП БАСЫЛУУ же ТЫП ТОКТОО Дароо басылуу, дароо токтоо.

ТЫПТЫЙПЫЛ Таптакыр, тыйпыл, біт бойдон. *Канаттуулар да тыптыйпыл кырылып калгандай жымжырт* (Жантєшев). *Бактарды тыптыйпыл кылып кыйып кетишкен* (Бєкєнбаев).

ТЫПЫЙ Кичинекей, чакан, жыйнактуу кєрініштє болуу. *Аста басып кыпыйып, Ак кептердей тыпыйып* (Тоголок Молдо). *Кара ботинка тыпыйган бутуна куюлушуп калды* (Каимов).

ТЫПЫЛДА 1. Тып-тып этії (мис. тамчы, кєз жаш). *Батыштын кєз жаштары тынымсыз шорголоп, алдындагы талпакка тыпылдап тамып жатат* (Байтемиров). 2. Кичинекей, чакан, жыйнак кєріністєгі кыймыл-аракетте болуу. *Тыпылдаган бышык кыз.*

ТЫПЫЛДАТ тыпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫПЫЛДОО тыпылда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫПЫН Абдан майдаланган топон, абдан майда ыпыр-сыпыр, жанчылып же майдаланган жумшак бєлікчєлєр. *Сакалчан киши калпагынын кыруусуна туруп калган тыпынды какты* (Жантєшев). *Турбуев кємір тыпындарынын їстінє келип, малдаш токунуп отурду* (Сасыкбаев).

ТЫПЫР: тыпыр-тыпыр Тез-тез, башаламан чыккан дабышты билдирії ічін колдонулат.

ТЫПЫРА Тыпыр-тыпыр дабыш чыгуу. *Тыпыраган калыў дабыш.*

ТЫПЫРАТ тыпыра этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫПЫРАШ тыпыра этишинин кош мамилеси.

ТЫР: тыр жылаўач же тырдай жылаўач Энеден туума, таптакыр жылаўач.

ТЫРАЙ Колу-буту тартипсиз сунулган, серейген абалда болуу. *Бет алгандын баарысы, Аттан тішті тырайып* («Манас»).

ТЫРАЙКЕ *сӱйл.* туурасы: ***трико.***

ТЫРАЙТ тырай этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРАКТА 1. Эби-сыны жок тыраӱдап оюн салуу. 2. Обу жок чойроӱдоо, негизсиз, обу жок асыла сӱйлөө, тантыроо.

ТЫРАКТАТ тыракта этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРАКТОО тыракта этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРАЛА Ачуулануу, ачуусу келӱӱ, табалагансып жооп берӱӱ, ыза көргөнсӱп, таарыныч кылгансып жооп кайтаруу. *Демек Кадыбек Бекти көрө албагандыктан тыралады деп шекшинӱӱгө негиз жок* (Каимов).

ТЫРАЛАТ тырала этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРАЛОО тырала этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРАӮДА 1. Буттарын эпсиз сербелеӱдеткен, тырбаӱдаган кыймыл-аракетте болуу. 2. Обу жок асылуу. Ичи тардык кылып же негизсиз тантыроо.

ТЫРАӮДАТ тыраӱда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРАӮДОО тыраӱда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРАШМАӮКЕ *эск.* Киши отуруууга ылайыкталып жасалган төрт дөӱгөлөктӱӱ ӱстӱ ачык жеӱил араба.

ТЫРБАЛАӮДА Кӱчӱ жетпеген, колунан келбеген ишти иштөөгө тырышып, асылуу, аракеттенӱӱ (арык, кичиие кишилер жөнӱндө).

ТЫРБАЛАӮДАТ тырбалаӱда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРБАЛАӮДОО тырбалаӱда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРБЫГЫЙ Абдан арык, катыӱкы, тырбайган. *Тырбыгый бала.*

ТЫРБЫЙ Тыртайып абдан арык, кичинекей көрӱнӱштө болуу.

ТЫРБЫЙТ тырбый этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРБЫӮДА тыртыӱда менен бирдей.

ТЫРБЫТ *диал.* Ич алдыруу максатында элдик медицинада пайдалануучу өсӱмдӱк.

Т***ЫРЖЫЙ*** Абдан арык абалда, бырышкан-тырышкан көрӱнӱштө болуу. *Тыржыйган чал.*

ТЫРЖЫЙТ тыржый этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРКЫЛДА Катуу-катуу кӱлӱӱ, бир нерсеге боору эзилип, обу жоктонуп кӱлӱӱ, тырк-тырк этип кӱлӱӱ. *Тыркылдап кӱлө баштоо.*

ТЫРМА 1. Тырмак менен тытып алуу, кашуу. К*ичинекей жараны, Чукуп, тырмап ырбатпа* (Осмонкул). *Кайра-кайра тыттырып, Андай бетин тырматкан* (Тоголок Молдо). 2. Тырмоо менен жыюу, тырмоо тартуу. *Чөптӱ тырмап чогултуу.*

ТЫРМААК Тырмап алгыч. *Жаман кыз тырмаак болот* (макал).

ТЫРМАК 1. Колу-буттун манжаларынын учундагы мӱйӱз сыяктуу бөлӱгӱ. 2. Тырмоок.

ТЫРМАК АЛДЫ Эӱ биринчиси, алгачкысы. *Менин тырмак алдым ушул, апа, чайды кайнатып ичип коюӱуз.* ***В.: Тырмак асты.*** *Тырмак асты эмгеги. Тырмак астым ушул.*

ТЫРМАК ТЕР Өз эмгеги, накта эмгеги. *Өпмөк тургай курган атанын тырмак тери тапкан соолук койго алынган сөйкөнӱ эшикке ыргыткан* (Сыдыкбеков).

ТЫРМАКСЫЗ Тырмагы жок, тырмагы өткӱр, курч болбогон, тырмагы менен ала албаган. *Куркулдашкан кузгун менен жору бар, Куштун мындай тырмаксыздан кору бар* (Бөлөбалаев).

ТЫРМАКТА Тырмагын батыруу. *Казанчы суурду мыжыккан аюудай болуп, Ӱкөйдӱ жулмалап тырмактап батырат* (Токомбаев).

ТЫРМАКТАЙ Кичинекей, кенедей. *Тырмактай бала. Тырмактай жер.*

ТЫРМАКТАТ тырмакта этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРМАКТОО тырмакта этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРМАКТУУ 1. Тырмагы бар. 2. *өт.* Жырткыч, зулум. *Төштӱк бизге хан болсо, Бармактуулар батабы, Тырмактуулар тиеби* («Эр Төштӱк»).

ТЫРМАКТЫН АГЫНДАЙ Кичинекей, тырмактай, кенедей. *Тырмактын агындай жумушу бӱтпөйт. Тырмактын агындай эч нерсе чыкпайт.*

ТЫРМАКЧА Бөтөн сөздөрдӱ, цитаталарды, аталыштарды, ошондой эле шарттуу тӱрдө алынган же какшыктоо иретинде колдонулган сөздөрдӱ белгилеп көрсөтӱӱ ӱчӱн алынган жазуу белгиси.

ТЫРМАЛ тырма этишинин туюк мамилеси.

ТЫРМАЛА Тырмоо.

ТЫРМАЛАӮДА 1. ***тырбалаӱда*** менен бирдей. 2. *өт.* Тырмышып аракет кылуу.

ТЫРМАЛАТ тырмала этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРМАЛАШ тырмала этишинин кош мамилеси.

ТЫРМАЛОО тырмала этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРМАН тырма этишинин өздӱк мамилеси.

ТЫРМАТ тырма этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРМАШ тырма этишинин кош мамилеси.

ТЫРМОО I 1. Тырмооч. *Тырмоо алып болбол деп Дорбо жӱрдӱ чаӱкылдап* (Осмонкул). 2. *диал.* Мала. *Темир тырмоо.*

ТЫРМОО II тырма этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРМООК *диал.* Мала.

ТЫРМООЧ Узун саптуу жыгачка туурасынан ашталган арсак-арсак тиштїї эмгек куралы. *Тырмооч менен чөп, куурайды жана ушуга окшогон нерселерди чогултат. Кол тырмооч, жыгач кїрөк ушу кишинин Касымдын гана колунан чыгат* (Таштемиров). 2. Чөп жыюу їчїн колдонулуучу курал. *Тракторго чиркелген чөп чапкыч машина менен кечээ чабылса, бїгїн экинчи трактор тырмооч менен тїрмөктөй баштайт* (Таштемиров).

ТЫРМЫШ Өйдө чыгууга же асылып жармашып турган жеринен тїшїп кетпеске аракет кылуу, тырыша жармашуу. *Жамал асканын башына карай тырмышып чыгып баратат* (Жантөшев). 2. Бардык кїчїн жумшап аракет кылуу, тырышчаактык менен аракеттенїї, тырышуу. *Тырмышып иштөө. Тырмышып жїрїп, алдынкы окуучулардын катарына кошулду.*

ТЫРМЫШУУ тырмыш этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРП I: тырп этпөө Кыймылдабоо, козголбоо. *Атам менен энем тырп этей уктоо менен болушту* (Жантөшев). *Чагылган сындуу кїчїйїдөн, Тырп этпей душман кырылсын* (Бөкөнбаев).

ТЫРП II: тырпы калбоо Эч нерсеси, эчтемеси калбоо. *Байкуштардын эч бир тырпы калбады.*

ТЫРПЫ *диал.* Чөбөгө.

ТЫРПЫ ТЇГӨНЇЇ Абдан чарчоо, шайы кетїї, шалдыроо. *Шайы ооп, тырпы тїгөндї.*

ТЫРПЫ ТЫШЫНА АЙЛАНУУ Ачуусу келїї, каардануу, заарын чачуу. *Ал кудай ургандын тырпы тышына тим эле айланып турат.*

ТЫРПЫРА Быррпыроо. *Бутак-тагы чымчыктар учуп чыкты тырпырап* (Токомбаев).

ТЫРПЫРАТ тырпыра этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРПЫРОО тырпыра этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРС: тырс-тырс Бир нерсени черткендеп, акырын каккандан ж.б. чыккан сыяктуу дабышты билдирїї їчїн колдонулат. *Эшик акырындык менен тырс-тырс кагылды* («Кыргызстан маданияты»). *Өзї тырс-тырс ылдамдай басып, узап кетти* (Сыдыкбеков).

ТЫРСЫЙ Чытырап, чыўалып толуп турган көрїнїштө болуу (мис. баштыкча, бет). *Айымбача мөөндїн туюк учу сымал тырсыйган* (Жантөшев).

ТЫРСЫЙТ тырсый этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРСЫЛДА 1. Тырс-тырс эткен дабыш чыгуу. *Чотун урган сайын, Акиясынын тырсылдап басканын эстеп турат* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Чыйрак, тыкылдаган тыў кыймыл-аракетте болуу, тыкылдап бышык сїйлөө. *Кана, теке, – деди Акия кетирекей тырсылдап* (Сыдыкбеков). *Тырсылдаган мындай да чыйрак кыз болобу* (Сасыкбаев).

ТЫРСЫЛДАТ тырсылда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРСЫЛДОО тырсылда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРТАЙ Тырбайып абдан арык көрїнїштө болуу. *Тыртайган арык бала.*

ТЫРТАЙТ тыртай этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРТАКТА тыртаўда менен бирдей.

ТЫРТАЎДА 1. Кїчї жетпеген ишти иштөөгө аракет кылуу (тыртайган, арык кишилер жөнїндө). 2. *өт.* Колунан келбеген ишке асылуу.

ТЫРТАЎДАТ тыртаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРТАЎДОО тыртаўда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРТЫЙ 1. Жактырбаган, сїйбөгөн мїнөз көрсөтїп, тыраша тїшїї, кабак-башын чытып бырыштыруу. *Жактырбагансып тыртыя тїштї.* 2. Бырышып-тырышкансып тар өўдөнїї, кыска көрїнїї. *Тыртыйган көйнөк.*

ТЫРТЫЙТ тыртый этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРТЫК 1. Абдан бырыш-тырыш, бырык-тырыгы бар, жарадан ж.б. бузулган (көбїнчө бет жөнїндө). 2. Тырык.

ТЫРТЫЮУ тыртый этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРЧУУ тырчы этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРЧЫ I тырчы аркан Чийненин їстїндөгї бирдемелерди таўуу їчїн колдонулуучу аркан.

ТЫРЧЫ II Кабагын салуу, жактырбоо, жактырбай ачуусу келген мїнөз көрсөтїї. *Болбогон кепти айтасыў да, – деди Гаврилов тырчып* (Сасыкбаев).

ТЫРЫК Кесип кетїїдөн, ок тийїїдөн, жарадан ж.б. жакшы бїтпөй калган из, так. *Иса бир көзї тырык тыўчысын жемелеп, эў катуу сурады* (Сасыкбаев).

ТЫРЫЛДА Трактордун жїргөнїнөн, пулеметтун атылганынан ж.б. чыккан сыяктуу дабыш чыгуу, тытыраган їн чыгуу.

ТЫРЫЛДАТ тырылда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРЫЎДА Обу-жок, куру бекер эле ырыў-тырыў этїї, кыжыўдоо, тыртыўдап чыргоолонуу, жалынып жалбарып суроо.

ТЫРЫЎДАТ тырыўда этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРЫЎДОО тырыўда этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРЫШ I Бырыш. *Көздөрїнїн алдына бир аз тырыш кирген.*

ТЫРЫШ II 1. Карышуу, бырышып, жыйрылган абалга келїї. *Колдору тыры-*

шып калуу. Бети-башы тырышкан чал. 2. Ынтаасын, кунтун коюп аракет кылуу, билүүгө, максатына жетүүгө умтулуу. *Сен азыр жашсыӊ, бардык өнөрдү үйрөнүүгө тырыш, балам!* (Жантөшев).

ТЫРЫШКАК 1. Тырышчаак, куруша калма, курушчаак. *Ач киши урушчаак, арык кой тырышкаак* (макал). 2. *диал.* Жыгачтын аты.

ТЫРЫШМА Тырыша калма, курушуп-тырыша калма.

ТЫРЫШТЫР ***тырыш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫРЫШУУ ***тырыш*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЫРЫШЧААК Билүүгө, максатына жетүүгө аракети күчтүү, умтулган, тырышып аракет кылган. *Тырышчаак окуучу. Тырышчаак бала.*

ТЫРЫШЧААКТЫК Тырышып жүрүп билүүгө, өздөштүрүүгө аракет кылуучулук, тырышчаак болуучулук. *Адыл зээндүү тырышчаактыгы аркасында илимди тез өздөштүрдү* (Сыдыкбеков).

ТЫРЫШЫШ ***тырыш*** этишинин кош мамилеси.

ТЫСЫРАЙ Тырсыйып чытыраган абалда, тасырайып чыӊалган абалда болуу. *Сапарбек тысырая буулган чаканыраак баштыкты көтөрүп, анын артынан басышты* (Бөкөнбаев).

ТЫСЫРАЙТ ***тысырай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫТ I Жалбырагы менен жибек курту тамактанчу жыгач жана анын мөмөсү. *Жибектер кайдан болот, тыт болбосо* (Барпы).

ТЫТ II 1. Туш келди барчалап айруу, жыртуу. *Арманга күйгөн Байыр үстүндөгү кийимин тытып, өксүп-өксүп ыйлады* (Баялинов). *Кагазды тытты.* Айра тартуу (мис. тырмак менен). *Чыӊырып Айымбүбү бетин тытты* (Үмөталиев). 2. Жүндү, кебезди кол менен бири-биринен ажыратып, майдалап созуу. *Сакадай Эркинге шым согуп берүү үчүн, төрдө жүн тытып отурган* (Жантөшев).

ТЫТАЛА 1. Тыткылоо, тытмалоо. 2. *өт.* Талоо, туш-туштан асылуу, жармашуу.

ТЫТАЛАН ***тытала*** этишинин өздүк мамилеси.

ТЫТАЛАШ ***тытала*** этишинин кош мамилеси.

ТЫТАЛОО ***тытала*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЫТКЫЗ ***тыттыр*** менен бирдей.

ТЫТКЫЛА 1. Абдан тытуу. *Ал тарбайган колдору менен кемпирдин кийимдерин тыткылайт* (Токомбаев). 2. Талоо, таламайга алуу, туш-тушунан асылуу. *Бай-болушуӊ тыткылап, Бар малыӊды саттырат* (Токтогул).

ТЫТКЫЛАТ ***тыткыла*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫТКЫЛАШ ***тыткыла*** этишинин кош мамилеси.

ТЫТКЫЛОО ***тыткыла*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЫТМА: ***тытма сакал*** Быжыгыр коюу сакал.

ТЫТМАЛА ***тытала*** менен бирдей.

ТЫТТЫР ***тыт*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫТУУ ***тыт*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЫТЫК Тамтыгы кеткен, тытылган, айрык, жыртылган, жыртык. *Тогуздагы тестиер уулуна эчтеке жетпей, тытык кемселчен гана бүрүшүп отурат* (Айтматов).

ТЫТЫЛ ***тыт*** этишинин туюк мамилеси.

ТЫТЫН 1. ***тыт*** этишинин өздүк мамилеси. 2. *өт.* Жанталашып оокат кылуу. *Тытынып жүрүп эле өмүрүм өтүп кетмей болду деп наалыгандар көбөйдү* («Агым»). 3. *сүйл.* Ичи таруу. *Сыйлык алганымды көрө албай тытынгандар толтура* («Чалкан»).

ТЫТЫРА 1. Пулёмоттун, мылтыктын ж.б. атылгандагыдай татыраган үн чыгаруу, татыроо, тарсылдоо. *Пулемёт, автоматтар тытырап, мылтыктар тарсылдайт* (Жантөшев). 2. Айрыла баштоо, ыдырап сөгүлүү, сөгүлө баштоо. *Кийими тытырап айрылуу.*

ТЫТЫРАТ ***тытыра*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫТЫРЛА ***тытыра*** менен бирдей.

ТЫТЫШ ***тыт*** этишинин кош мамилеси.

ТЫШ 1. Үйдүн же кандайдыр бир нерсенин сырткы катмары, сырткы бети, сырткы бөлүгү. *Үйдүн ичи-тышын актап, үй ичин таза күтүштү* (Сыдыкбеков). 2. Эшик тарап, көчө жак, короо жак. 3. Бөлөк-бөтөн, башка, чоочун бирөө. *Тыш кишиге «чыргоо» жеӊе сыр бербейт* (Убукеев).

ТЫШКАРЫ Сырткары, бөлөк, башка. *Жыргал үйүн тургуздук, Жокчулук калды тышкары* (Үмөталиев). *Пландан тышкары аткарылган жумуштар.*

ТЫШКЫ Сырткы, сырт жактагы, тыш жактагы, ич арадагы эмес. *Аӊгыча болбой тышкы дарбаза такылдады* (Жантөшев). *Тышкы иштер. Тышкы соода.*

ТЫШТА Кийимдин сыртын жасоо, тыш каптоо. *Ичин суусар ичтетип, Тышын буулум тыштатып* («Манас»). *Китеп тыштады. Дептер тыштады.*

ТЫШТАЛ ***тышта*** этишинин туюк мамилеси.

ТЫШТАТ ***тышта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ТЫШТОО ***тышта*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЫШТУУ 1. Тышталган, сырты бар. *Нооту тыштуу ичик. Калыӊ тыштуу китеп.* 2. Семиз. *Тыштуу кабырга.*

ТЫЮУ тый этишинин кыймыл атоочу.

ТЫЯК Тиги жак, тигил тарап, тияк.

ТЫЯНАК 1. Белгилүү бир ойдун, айтылган сөздүн, иштин жыйынтыгы, корутунду. *Биздин сөзүбүздүн тыянагы, экөөбүз теӯ окууга баруу жөнүндө убадалаштык* (Каимов). 2. Кандайдыр бир иштин, ж.б. акыркы бөлүгү, акыры. *Айыптоо тыянагы. Диссертациянын тыянагы. Доктурдун тыянагы.*

ТЫЯНАКТА Жыйынтык чыгаруу, корутунду чыгаруу.

ТЫЯНАКТАЛ тыянакта этишинин туюк мамилеси.

ТЫЯНАКТАТ тыянакта этишинин аркылуу мамилеси.

Т***ЫЯНАКТОО тыянакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ТЬЮТОР *пед.* Окуучулардын сабактан тышкары окуу жана чыгармачылык ишине жалпы жетекчиликти жүзөгө ашыруучу мугалим.

ТЭ «Т» тамгасынын аталышы.

ТЭЭ 1. Алыстагы бир нерсени, алысты көрсөтүү, билдирүү үчүн колдонулат. *Тээ чокуда. Тээ тиги жерде. Кошулсаӯ болмок тээ тоодон, Дарыя боло электе* (Маматова). 2. Тактоо, аныктоо маанисин билдирүү үчүн колдонулат. *Тээ береги Өзөндөгү станция, Мен да ошону жүргүзүүнү билемин* (Маликов).

ТЭЭЖИК Кежир, тил албас, сөз жебеген. *Ушундай тээжик кишинин кызматын кылууга бекер кабылган экенмин деген ой Көкөнүн көӯүлүнө кылт эте түштү* (Жантөшев).

ТЭЭЖИКТЕН 1. Кежирленүү, кежирлик кылуу, тээжиктик кылуу, кашайып туруп алуу. 2. Тил албас, кежир, эпке келбеген, ыкка көнбөгөн, көк, өзүнүкүн бербеген. *Ушундай тээжик кишинин кызматын кылууга бекер кабылган экенмин деген ой Көкөнүн көӯүлүнө кылт эте түштү* (Жантөшев).

ТЭЭЖИКТЕНҮҮ тээжиктен этишинин кыймыл атоочу.

ТЭЭЖИКТИК Кежирлик, тил албастык.

ТЭЭК I 1. Чыктага өткөрүп, илиштирип коюу үчүн ылайыкталып жасалган кичинекей туура жыгач, таякча. 2. Тепке. *Асан карыя комузунун тээгин саал жогору жылдырып койду* (Токомбаев). 3. Эшикти бекитүү үчүн колдонулуучу илгич, көзөнөккө өткөрүп бекитип коюучу бөлүгү. *Тээгин бекитүү. Тээгин чыгаруу.* 4. *өт.* Тирек, таяныч, жөлөк, караан.

ТЭЭК II *аӯч.* 1. Капкан салганда серпүүрдү тээктелген абалда кармап туруу үчүн жыгачтан жасалган капкандын тетиги. 2. Куштун, бүркүттүн бутуна тагылуучу чолок боо менен узун боону бириктирүүчү ай сымак жыгач.

ТЭЭКТЕ 1. Тээк коюу, тээкти өткөрүү. 2. Жипти ж.б. толгоп буроодо тээкти, таякчаны колдонуу.

ТЭЭКТЕЛ тээкте этишинин туюк мамилеси.

ТЭЭКТЕТ тээкте этишинин аркылуу мамилеси.

ТЭЭКТЕШ тээкте этишинин кош мамилеси.

ТЭЭКТӨӨ тээкте этишинин кыймыл атоочу.

ТЭЭЛЕ тейле менен бирдей.

ТЮЛЕНЬ Сууда сүзүп жүрүүгө ылайыкталып кеткен (ласт буттуу) сүт эмүүчү деӯиз жаныбары.

ТЮЛЬ Көбүнчө гүл түшүрүлүп жасалган жука, тордомо кездеме.

У

УБА: убап-чубап же убай-чубай Биринин артынан бири келген абалда, удаалап, илээше келген абалда. *Паровоз өтүп жатат убап-чубап, Тиктесеў чамаў келбей көзүў тунат* (Турусбеков). *Бара көрөлү дешип, эл убай-чубай Илебайдын үйүн курчай берди* («Чалкан»). *Эл убай-чубай кызыл үйгө келишти* (Баялинов).

УБАА убай I менен бирдей.

УБАА ЖЕ Бир нерсеге абдан өкүнүү, убайым тартып, сары санаа боло берүү. *Бир өз энеси Бурма, бир сырдаш Төрө гана билет, «сары оору болду кайран балам» деп, эне жүрөгү тымызын убаа жейт* (Касымбеков). *Өткөн кылымдагы Музооке бабасына манаптар убаа жедирип кордогонун, эми андай кордукту өзү тартканын, тагдырдын окшоштугу дейби же кандайча жоруйт* (Бейшеналиев).

УБААЖЫ Себеп, далил, шылтоо, жөн-жай. *Эл көрбөгөн бөлөк эл, Эр Бокмурун жыйган деп, Убаажысын айтышып, Убараны тартышып* («Манас»).

УБААЛЫ 1. Касиеттүү, кереметтүү, кудайга жакын. 2. Көзү ачык. 3. Диндин айтканы менен жүрө турган киши.

УБАГЫНЧА Убактылуу, убактысынча, белгилүү мезгилге чейин, түбөлүктүү эмес.

УБАДА Бир ишти аткаруу үчүн берилген сөз, шерт. *Жумушчулардын сөзү, убадасы иштен ажырабайт* (Сасыкбаев). *Бирге кетүү үчүн украиналык кыздарга убада берди* (Сасыкбаев). *Тике туруп кол койдук, Убададан тайбаска* (Осмонкул).

УБАДАЛАШ Бири-бирине убада берүү, кандайдыр бир ишти аткарууга сөз байлашып убада кылуу. *Өткөн жылы келгенинде Турумбек экөө убадалашып кетти дешкен* (Сыдыкбеков)

УБАДАЛАШТЫР убадалаш этишинин аркылуу мамилеси.

УБАДАЛАШУУ убадалаш этишинин кыймыл атоочу.

УБАДАЛУУ 1. Айткан сөзгө туруктуу, убадага бек. *Убадалуу жигит. Калтаарыбас кайраты бар жүрөктө, Ар-намыстуу, убадалуу мүнөздө* (Нуркамал). 2. Убадалашкан, макулдашылган, убада берилген. *Убадалуу күн күтүп, Шайма-шай болуп жаткыла* («Мендирман»). *Убадалуу сөздөрдү сүйлөшүп, тилектеш достор эки бөлүнүштү* (Жантөшев).

УБАДАСЫЗ Убадалашкан сөзгө, макулдашылган сөзгө туруктуу эмес, убадасында турбаган. *Убадасыз кишиден, жүрүп кеткен жел артык* (макал).

УБАЙ I Убайым, кайгы, капа. *Кандайдыр тереў убай менен Айнагүл үшкүрдү* (Жантөшев). *Убайда калуу. Убайым тартуу.*

УБАЙ II Жакшылык, пайдалуу натыйжа, жыргал, иштин үзүрү. *Күрөштүн көрүп убайын, Күн тийди батпас айлыўа* (Бөкөнбаев). *Адамдын көркү адал эмгек, Убара тартып убайын көрмөк* (Шүкүрбеков).

УБАЙ III Курутту эзип жасаган суусундук.

УБАЙЛУУ 1. Жакшы натыйжалуу, пайдалуу, үзүрлүү. *Убайлуу энем Каныкей, Улаган эрге канатын* («Манас»). 2. Кайгылуу, капалуу, саналуу.

УБАЙЫМ Кайгы, капа, санааркоочулук, тынчы кетүүчүлүк. *Санаа саргайтат, убайым картайтат* (макал). *Мунун да мээримдүү жүзүндө ой тереўдеп, убайым басыптыр* (Ауэзов). *Кемпирдин кейпи аянычтуу, көкүрөгүндө кандайдыр айыкпас оору, убайымы бардай* (Касымбеков). *Убайым тартып кыйналам, Укпасам бир пас кабарыў* (Алмазбеков).

УБАЙЫМДА Кайгы тартуу, капалануу, санаа тартуу. *Убайымдап бекерге отургандан не пайда?* (Осмонкул).

УБАЙЫМДУУ Кайгылуу, капалуу, санаалуу. *Ортодо олтурган эў картаў кемпир убайымдуу киши го* (Сыдыкбеков).

УБАЙЫМСЫЗ Кайгы-капасыз, бейкапар.

УБАЙЫМЧЫЛ Кайгычыл, капачыл, санааркай бере турган. *Жумагүл сөзмөр, датчыл, убайымчыл экен* («Ала-Тоо»).

УБАК I убакыт, мезгил менен бирдей. *Күн кайсы убак болду? Толукшуган жайдын убагы.*

УБАК II Күкүмдөлгөн, үбөлөнүп майдаланган, талкаланган, бүртүктүү, абдан майда.

УБАКТЫ убакыт менен бирдей.

УБАКТЫЛУУ Белгилүү мезгилге чейин, убактысынча, түбөлүктүү эмес. *Жапаркул убактылуу ферма башчысы* (Жантөшев). *Ашыр кенде турак үйү жоктуктан шахтада убактылуу бой туруп калган* (Сасыкбаев).

УБАКТЫНЧА Белгилүү бир мезгилге чейин, убактылуу, белгилүү бир мөөнөткө чейин. *Убактынча иштөө. Убактынча тура туруу.*

УБАКТЫСЫЗ Өз учурунда эмес, беймаал. *Убактысыз атылган замбирек үнү элдин бардыгын таўдандырды* (Жантөшев).

УБАКТЫСЫНЧА убактынча менен бирдей.

УБАКЫТ 1. Мезгил, учур, маал, мөөнөт. *Убакыт өтсө бекерге, Аны кайдан табабыз* (Үмөталиев). *Белгиленген убакыт да жетти* (Тоголок Молдо). *Убакыт болсо – эрте бешим* (Жантөшев). 2. *сүйл.* Саат. *Убакытыӊ канча болду?*

УБАКЫТ ТЕӉДЕМЕСИ Чыныгы күн убактысы менен орточо күн убактысынын ортосундагы айырма.

УБАЛ 1. Күнөө, бирөөнү жапа чектиргендиги, бирөөгө залакасын тийгизгенди, туура эмес иш үчүн жоопкерчилик. *Күнөөсүз журтту кырсаӊыз, Убалы менин мойнумда* («Манас»). *Дос кишиӊди кас көрүп, Убалга бөөдө калбагын* («Манас»). 2. Аянычтуу абал, кыйын, оор абал, жапа чегип, кыйынчылыкка туш келүүчүлүк. *Энем байкушка убал болуп кетти, жалынып-жалбарып түн уйкусун коюп, менин жанымда* («Ала-Тоо»). *А дегенде орун тар келип, кысылышып, артыкча тиги үч адамга убал болду* (Сыдыкбеков).

УБАЛ-СООП Жакшы-жаман иштердин ар бири үчүн жоопкерчилик, сурак бар деген түшүнүктү билдирүүчү сөз. *Малдын да убал-сообу бар да. Бул ушул бойдон сабатсыз калса, анын убал-сообу кимге?* («Агым»).

УБАЛА Майдалоо, күкүмдөө, үбөлөө. *Тигилер устукандарын жеп бүтүшө электе эле Темир этти убалап туурап койду* (Сыдыкбеков).

УБАЛАН убала этишинин өздүк мамилеси.

УБАЛИЙ Аким, улук, башкаруучу.

УБАЛЫ АТТАТПАСЫН «Бирөөгө жасаган жамандыгыӊ өзүӊө тынчтык бербесин, жашатпасын» деген сыяктуу наалат айтуу, нааразылыкты билдирүү, жек көрүү маанисинде колдонулат. *Убалы аттатпасын какмарды! Балдардын көз жашына карабай жалгыз уюн айдап кете берди* («Ала-Тоо»). ***В.: Убалы уктатпасын!*** *– Оо, убалы уктатпасын ушу наристенин* (Өмүрбаев). *Жетимдердин убалы уктатпасын арамдар!* (Элебаев). *Ушу турган террористерди калыӊ элдин убалы уктатпас* («Кыргыз Туусу»).

УБАЛЫНА КАЛУУ Бирөөнүн тагдырына жоопкер болуу, милдеттүү болуп калуу (көбүнчө өкүнүчтүү, начар абалга дуушар болгон, иши оӊунан чыкпай калган абалга карата). *Аттиӊ ай, Нинанын убалына бекер калыптырмын* (Саатов). *Андай бала өзүӊдүн колуӊда деле турбайбы, убалына калба, тил ал* (Бердикеев). *Ал ошентип элчү сүткор болучу. Сенин убалыӊа калган ошол как баш* (Сыдыкбеков).

УБАР Сыйлуу, урматтуу, кадырлуу. *Айыл-аймак, убар журт.*

УБАРА Бир ишти аткаруу үчүн кыйналып-кысталган аракет, машакаттуу, түйшүктүү аракет, убараланууучулук. *Сен азыр баласыӊ. Кээде чоӊ кишинин оюна түшпөгөн иштерге убара болосуӊ деди чоӊ эне небересине* (Сыдыкбеков) *Убара болуу. Убара тартуу.*

УБАРАКЕРЧИЛИК Убара болгондук, убара тартуучулук. *Ошентип, урушуу менен убаракерчилик көбөйүп убакыт өтө берди* («Чалкан»).

УБАРАЛА Убара кылуу, түйшүк тарттыруу, алек кылуу. *Аны далайга чейин убаралай берди* (Токомбаев).

УБАРАЛАН убарала этишинин өздүк мамилеси.

УБАРАЛУУ Убара тарткан, машакаттуу, түйшүгү көп, убарасы көп. *Сен үчүн убаралуу курдашыӊды, Өлбөстүн дарысындай эӊсетесиӊ* (Маликов). *Убаралуу иш.*

УБАРАЧЫЛЫК убаракерчилик менен бирдей.

УБАРЛАШ Кадырлаш, максатташ. *Убарлашым Сарала, башыӊды жерге сала көр, аркандай арыш ала көр* («Манас»). *Унутпай жүргөн болсоӊуз, Убарлаш болчу өзүмдү* (Маликов).

УБАТ Майдалоо, талкалоо, упуратуу үбөлөө.

УВА Аттын бутунун оорусу.

УВАГАН *диал.* Тамеки кургатуу үчүн казык кагып, ага зым тартылып даярдалган орун, жай. *Уваганы даяр, аз күндө иле баштайбыз.*

УВАГАНЧЫ *диал.* Тамеки тизип илгич.

УВАЗИР *туурасы:* вазир. *Увазир жакшы – кан жакшы, катын жакшы – эр жакшы* (макал).

УВАЙ *диал.* Эзилген курутту ысытып же жууратка каймак кошуп ичкен тамактын аты.

УВАК *диал.* Чоӊдугу кекиликтей келип, сөөгү майда, аппак эттүү болуп, көбүнчө кумдуу талаада же тоодо жашап, «вай-вай» деген үн чыгарган канаттуунун аты. *Увакты мергендер көп атпайт.*

УВАКИЛ *диал.* Өкүл. *Аялдар увакили болуп иштеген.*

УВАЛЕК *диал.* Сорттолгон тамекилерди коё турган таӊгак жыгач.

УВАТ 1. Эки айдоонун ортосунда айдалбай калган талаа. 2. Айдоонун четинен өткөн талаа. 3. Айдоо аянттарын бөлүп турган чек же айдоо чегин бойлой кеткен арык. *Ошондо биз уваттын четинде, Субанкулдун таар күрмөсүн төшөнүп, арыктын кашатын жазданып жатканбыз* (Айтматов).

УВЕРТЮРА Операнын, балеттин ж. б. музыканын кириш бөлүгү.

УГАНААК Тез угуучу, кандайдыр бир кабарларды, жаӊылыктарды, сөздөрдү тез угуучу, башкалардан мурда угуп-билүүгө шыктуу. *Базарбектин уганаак кулагы уур-*

данып келе жаткан дүбүрттү укту (Каимов). *Айтып берчи турмуш сырын, Баяндачы угайын* (Рыскулов).

УГАР КУЛАК Уганаак, тез уга коймо, өтө сак. *Угар кулак, жер тыңшаар, Жерди тыңшап калды эми* («Эр Төштүк»). ***В.: Угар кулак, көрөр көз.*** *Угар кулак, көрөр көз ушундай жандын өзүмүн* («Эр Төштүк»). *Кароолчусу эрте-кеч, Угар кулак, көрөр көз* («Манас»).

УГАРМАН Бир нерсенин угуучусу, угуу үчүн келген адам. *Радионун угарманы.*

УГУЗ ук этишинин аркылуу мамилеси.

УГУЗУУ *этн.* Жаман кабарды жана кырсыкты туугандарына, жакындарына бир нече кишинин чогуу келип, карыялардын же акындар тарабынан билдирүүсү.

УГУЗУУ ЫРЛАРЫ *адаб.* Жаман кабарды, көбүнчө жакын адамы өлгөнүн угузуу мазмунундагы чыгармалар. Мындай ырлар көбүнчө комуздун коштоосунда муңдуу обон менен аткарылган. *Туу куйругу бир кучак, Тулпар качты Айганым. Туурунан бошонуп, Шумкар качты, Айганым.* (Элдик ырдан).

УГУЛ ук этишинин туюк мамилеси.

УГУЛААР-УГУЛМАКСАН Араң эле угулгандай, ооз учунан, акырын айтуу, шыбырап айтуу.

УГУМДУУ Кулакка жагымдуу, уккулуктуу. *Кулагыма угумдуу, Жүрөгүмө жугумдуу, Кошо чыкса добушум* (Осмонкул). *Шайырлыкка салып, кулакка угумдуу ырларын ырдап жүрөт* (Жантөшев).

УГУМСУЗ Уккулуктуу эмес, угууга жагымсыз. *Угумсуз ыр. Угумсуз сөз.*

УГУТ 1. Бозого кошуу үчүн өндүрүлгөн буудай (кургатылып, майдалап кошот). *Угуту күчтүү бозо.* (Бейшеналиев). *Буудай угут. Таруу угут.* 2. *өт.* Маңыздуулук, курчтук, курчутуучулук сапат. *Сөзүндө угуту бар. Жигит деген кайраттуу, чыйрак болбойбу, же ушунча угуту жок белемсиң, – деп чал зээни кейип, небересин жемелеген болду* («Ала-Тоо»).

УГУТТУУ 1. Угуту бар, угут салынган, угут кошулуп жасалган. *Угуттуу бозо. 2. өт.* Тың, чыйрак, өткүр, бышык (киши жөнүндө). *Угуттуу азамат намысын колдон чыгарбайт* (Токтогул).

УГУТТУУ СӨЗ Жеткире айтылган күчтүү сөз, маңыздуу сөз, адамды чыйралта турган, курчута турган сөз. *Адамдын көзүн ачаар угуттуу сөзү бар болсо угалы, болбосо убакытты текке кетирбей ишибизди жылдыра бергенибиз оң.* («Кыргызстан маданияты»).

УГУУ I ук этишинин кыймыл атоочу.

УГУУ II Бирөөдөн уккан сөз. *Элден угуума караганда.*

УГУУЧУ 1. Кулак салып тыңшап отурган адам, угуп отурган адам, тыңдоочу. *Угуучуң көрүп таң калат, булбулду карап тургандай* (Үмөталиев). 2. Кээ бир окуу жайларынын окуучулары. *Партиялык мектептин угуучулары.*

УГУШ ук этишинин кош мамилеси. *Көрө албадым, угушум – гүлдөп жатат деп, уктум.*

УДАА Катарынан, катары менен, биринин артынан бири. *Үч жылы удаа сыйланып, Эгизден козу тапкамын* (Осмонкул). *Ургаачыдан уз көрдүм, Он үч удаа кыз көрдүм* («Манас»).

УДААЛАШ Биринин артынан бири удаа, катарлаш, үзгүлтүксүз. *Үч тестиер бала кычыраган чыйыр жол менен удаалаш келатышты* (Бейшеналиев).

УДАЙЧЫ Канды, бекти коштоп жүрүүчү жоокер, жансакчы. *Убазир, желдет, удайчы* («Манас» С.О.). *Нияз кушбеги артта жакыныраак турган удайчыны башын ийкеп чакырды* (Касымбеков). *Бул көрүмсүз абышканы ээрчип жүргөн жоокер, удайчылар көзүнүн агы менен чимирилет* (Касымбеков).

УДУЛ Туура келген ылайыктуу шарт; бир нерсенин жөнү, ылайыгы, багыты. *Кеп удулун байкап, унчукпай ойлонуп калды* (Кадыров). *Сөздүн удулу келип калса берген убадасын эсине салып коюу керектигин ойлоду* (Кадыров).

УДУРГУ 1. Бир жакты көздөй жапырт сүрдүгүү, улам бир жакты көздөй чогуу бойдон агыла каптоо, өйдө-төмөн, уйгу-туйгу болуу. *Буюккан малдар удургуп, жөөлөшө качып кулашты* (Токомбаев). *Урунаарга тоо таппаган тентектей, Удургуган көңүлдү жай мага* (Токтакунов). 2. Жапайы уйдун аты.

УДУРГУТ ***удургу*** этишинин аркылуу мамилеси.

УДУРГУУ ***удургу*** этишинин кыймыл атоочу.

УДУРГУШ ***удургу*** этишинин кош мамилеси. *Акыл-айла издеп, ары удургушту, бери удургушту.*

УЕЗД 1. *эск.* Байыркы Руста шаар менен байланышкан аймактар, бир топ волость. 2. Революцияга чейинки Россиядагы жана СССРде райондоштурулганга чейинки административдик-территориялык бөлүнүш.

УЖДАН Уят, ынсап.

УЖМАК *дин.* Бейиш.

УЖУТ Негиз, маңыз, маани.

УЖУТУНА ЧЫГУУ Ишке ашыруу, орундатуу, жүзөгө ашыруу. *Бирок арызмуңду угуп, ужутуна чыккан эч ким жок* (Жантөшев).

УЗ Чебер, устат, мыкты ишмекер. *Сулуусуң жыпар жыттуу бак гүлүндөй, Көркөмсүң уздун соккон килеминдей* (Үмөталиев). *Оңунан келген иш эле, Оймоктуудан уз эле* («Манас»).

УЗА 1. Белгилүү бир орундан, жерден алыстоо, ыраактоо, белгилүү бир аралыкка бөлүнүп, озуп кетүү. *Динар өзү кыштактан эчак узап кеткенин байкабай калган* (Сыдыкбеков). *Поезд Быстровкадан бир кыйла узап, Боомдун оозуна кирип бара жатат* (Сасыкбаев). 2. Жөнөө, жөнөп кетүү. *Тыштан келгендердин кимиси болбосун, ушул үйдөн узайт* (Убукеев). 3. Белгилүү бир убакыт өтүү. *Көп узабай жетип баруу.*

УЗАК Көпкө созулган. *Арзымат экөөбүз узак убакытка чейин сүйлөштүк* (Жантөшев). 2. Алыс, ыраак. *Машина ордунан козголуп узак жолго учкан куштай зыпылдап кете берди* (Тоголок Молдо). *Бара жаткан жол узак, Жай, көңүлдүү ырдасак* (Шамшиев).

УЗАКТА *сейр.* Алыстоо, ыраактоо. *Узактадым кырчын жаштан үлүстөн* (Токомбаев).

УЗАН Иштөө, жумуш кылуу. *Макиштин атасы дүкөнүндө узанып жатат* (Сыдыкбеков).

УЗАНТ узан этишинин аркылуу мамилеси.

УЗАНУУ узан этишинин кыймыл атоочу.

УЗАР 1. Узун болуу, өсүү. *Эки элиге жакын узарган коңур чачтары дүпүйүп учтары жылтырайт* (Сыдыкбеков). *Гүлдөр бат эле узарып кетет да, Зарыл аларды аралап... кыздарды издейт* (Сыдыкбеков). 2. Узак болуу. Көпкө, узакка созулуу *Узарды күлүңдөп күн минут санап, Жып-жылуу жанга ылайык нурун берип.* (Турусбеков). *Бийле, бийле, түнкүсүн өмүр узарга* (Эралиев).

УЗАРТ узар этишинин аркылуу мамилеси.

УЗАРУУ узар этишинин кыймыл атоочу.

УЗАТ 1. ***уза*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. Берүү, сунуу. *Ал дүрбүсүн мойнунан чыгарды да, узунунан жаткан бойдон мага узатты* (Токомбаев). *Мукамбай куюлган пияланы Тоозакка узатып жатты* (Абдукаримов). 3. Андан ары улантуу. *Уруксат сизге Осоке, Эми узата бергин ар жагын* (Үсөнбаев). 4. Күйөөгө берүү, жөнөтүү. *Кыңшылатып узатса, Кыздын көркү тоюнда* (Жан- төшев).

УЗАТА Кандайдыр бир нерсени бойлой, узундугу боюнча, узатасынан. *Мына түштүк жакта дүгдүрөйүп узата тоо жатат* (Байтемиров).

УЗАТАСЫНАН узата менен бирдей.

УЗАТУУ узат этишинин кыймыл атоочу.

УЗАТУУЧУ Жөнөтүүчү, жөнөтүп чыгуучу киши. *Узатуучулар поезд алыстаганча кол булгалап турушту* (Каимов).

УЗАТЫШ узат этишинин кош мамилеси.

УЗДА Сонун, кыйын чебердик.

УЗДАТ узда этишинин аркылуу мамилеси. *Чымырата тиктирген, уздан узга уздаткан* (фольк.).

УЗОО уза этишинин кыймыл атоочу.

УЗУН 1. Кысканын карама-каршысы. *Үйлөрдүн айланасы узун шыргайлар менен бекитилген* (Жантөшев). *Клубдун сахнасындагы узун столдун үстүндө газета жайылып турган экен.* 2. Узак, көпкө созулган. *Узун өмүр, өчкүс даңк, Сенде болсун, жаш баатыр* (Нуркамал). *Узун санаа Ажарды курчап алды* (Баялинов). *Узун түн элесиңди унута албай, Унчукпас болуп кеттим кусаланып* (Мамытов). *Жайдын узун саратан ысыгында ач болот, ток болот... ичегисине кан уюп калса... Кыйналабы дедим, балм* (Жакиев). 3. Алыс, ыраак. *Узун жолду кыскартып, улаштырып ширеген* (Тоголок Молдо).

УЗУН АЙЫЛДЫН УЧУНА, КЫСКА АЙЫЛДЫН КЫЙЫРЫНА ЧЫГУУ *к.* ***узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына чыгуу.***

УЗУН БОЮН ПАС КЫЛУУ *к.* ***улук боюн кичик кылуу.***

УЗУН ЖОЛДУ КЫСКАРТУУ Жол жүрүп бара жатканда убакытты тез өткөрүү жана жол жүрүү машакатын эсинен чыгаруу максатында кызыктуу кеп салып аңгемелешүү, сүйлөшүү. *Курбум, узун жолду кыскартып, аңгемелешип отурбайлыбы* (Саатов). *Кордолгон калың букаралардын жүк көтөргөн төөлөрдөн айырмасыздыгын азаптуу, түгөнбөс сапарда Тоголок Молдо санаасында салыштырып, узун жолду кыскартууда* (Бейшеналиев).

УЗУН КЕКИРТЕК 1. Соргок, тамакты көп ичкен. *Булардын узун кекиртек болушун байкап отурсак, ачкачылыктын кээри бар өңдөнөт* («Ала-Тоо»). 2. Алдым-жуттум, шылуун. *Мындай узун кекиртектен баарын күтүүгө болот* («Чалкан»). ***В.: Узун өзөк.*** *Узун өзөк неме ушуга ыраазы болор бекен деп өзүнчө бушайман болду.*

УЗУН КУЛАК 1. Көптү билген, көп нерседен кабардар. *Чай үстүндө узун кулак чалдар аңгеме айтып, ата-эненин көңүлүн жубатты* (Укаев). *Узун кулак, улама, Көп көргөндүр көзүңүз* (Токомбаев). *Мен уккамын карыдан, Уламанын баарынан, Узун кулак Сарыдан* («Манас»). 2. Уганаак, тез уга коймо, ушакчы. *Ушинтип кумурсканы Төө деп угат узун кулак* (Борбугулов). *Сени Нурмат алдырып келип, нике кыйдырып жаткандыгы узун кулактар аркылуу районго маалим болот* (Жантөшев). *Учуртмалуу узун кулак ушакчылар кантип бул окуяны көрбөй, билбей калышты экен?* (Жантөшев). ***В.: Кулагы узун.*** *Анын кулагы узун. Кулагы узун аял.*

УЗУН ӨЗӨК *к.* ***узун кекиртек 1.***

УЗУН САБАК Кѳпкѳ, узакка созулган аўгеме, узун сѳздїї баян, ыр ж.б. *Алдыларында кымыз, карыялар узун сабакка тїшїштї* (Жантѳшев). *Омор аке, менин узун сабак баяным, балким сизди тажата баштагандыр* (Сыдыкбеков).

УЗУН САРЫ Жазгы їзїмчїлїк маал. *Кїздѳ болсо да бир жѳн, а узун сарыда кайдагы дан?* (Даникеев). – *Илгери бирѳѳ узун сарыга сактайлы деп, согумунун чїйгїн жерин ундун арасына каттыра бериптир* (Ѳгѳбаев). *Жазгы узун сары айылдын эмгекчилерин анчалык муўкурата албады* (Абдукаримов).

УЗУН ТИЛ ***к. тили узун.***

УЗУН УЛААН Узак, кѳпкѳ созулган.

УЗУН ЧЫЛБЫР, КЕЎ ТУШОО Колу-жону бош, ээн-эркин, кысылган абалда эмес. *Кантсе да, алар узун чылбыр, кеў тушоо экени кѳўїлдѳн улам орун ала берди* (Касымбеков).

УЗУН ЭЛДИН УЧУНА, КЫСКА ЭЛДИН КЫЙРЫНА Жакын, алысына карабай айлана-чѳйрѳдѳгїлѳрдїн бардыгына, жалпы элге, калайык калкка, кѳп жерге. *Бул тегин адамдын баласы эмес, узун элдин учуна, кыска элдин кыйрына кабар кылып, таанып алары чыкпаган соў ... Алтынбек деп ат коюшуп, бактырып коюшат* (Касымбеков). *«Кыздуу эл менден їлгї алсын» деген атамдын сѳзї узун элдин учу, кыска элдин кыйрына жайылды* (Жантѳшев). ***В.: Узун айылдын учуна, кыска айылдын кыйрына.*** Узун *айылдын учуна, кыска айылдын кыйрына угуза жар салчу* (Эралиев). ***Узун элдин учуна.*** *Калмурзанын ыры ооздон оозго тарап, узун элдин учуна чыгат* (Бейшеналиев). *Калпа узун элдин учуна даўазаланып, Куртка-Терекке опузалуу келди* (Бейшеналиев).

УЗУНДУ КЕЧКЕ Эртеў менентен кечке чейин, кїнї бою. *Узунду кечке бул Жакып, Арык чаап калыптыр* («Манас»). ***В.: Узунду кїнї.*** *Кабыл узунду кїнї тынымсыз тїйшїктїн артынан жїрїп, жатарда гана бир келет* (Элебаев).

УЗУНДУ-КЫСКА *же* ***узунду-кыскалы*** Бири узун, бири кыска, бирдей эмес, тегиз эмес. *Бойлору узунду-кыска. Этегин узунду-кыскалы кылып їстїнѳн кыска тон кийген.*

УЗУНДУК 1. Кандайдыр бир сызыктын, тегиздиктин же нерсенин бир багыт боюнча эки жакка созулган четки чектеринин аралыгы. *Узундугу кыйла бар, Эндїїлїгї эчен бар (*Тоголок Молдо). *Аркандын узундугун ѳлчѳп жатат* (Токомбаев). 2. Бир нече убакытка созулгандык, узак болгондук (убакыт жѳнїндѳ). *Бїгїнкї кїндїн узундугу бир нече кїнгѳ татыды* (Жантѳшев).

УЗУНУНАН САЛУУ Ѳлтїрїї, жоготуу, жок кылуу. *Эми этектен аларда, Узунунан саларда* («Семетей»). *Кѳрїнїп калса куу тїлкї, Узунунан салалык* («Семетей»).

УЗУНЧА Узунунан келген, узунураак, анчалык узун эмес. *Туурадагы узунча жѳлѳнгїчтї мээлейлїї колдору менен сыдыра басып бара жатышкан шахтёрлор бѳкчѳў-бѳкчѳў этишет* (Сасыкбаев).

УЗУР *диал.* 1. Кечирим. 2. Зарылчылык, ѳтїнїч. *Узуруў болсо айт.*

УЗУРПАТОР Бирѳѳнїн укугун мыйзамсыз, зордук менен тартып алган адам.

УЗУРПАЦИЯ Бирѳѳнїн укугун же бийликти мыйзамсыз тартып алуу.

УЙ 1. Тѳрт тїлїк малдын бир тїрїнѳ кирїїчї музоо, торпок, кунажын, ѳгїз ж.б. жалпы аты. *Уй териси тон болбойт, Урушкан менен чоў болбойт* (Санат). *Бадачы кѳп уйду талаага айдап баратат* (Сыдыкбеков). 2. Ушул малдын тѳл берген, саала турган ургаачысы. *Саан уй. Тубар уй. Кысыр уй* 3. Он эки жылдык эски жыл эсебинин экинчи жылы. *Уй жылы.*

УЙ ЖАЛАГАНДАЙ 1. Заматта аймоо, эч нерсесин калтырбай мойсоп жеп коюу деген мааниде. *Жакеў їймѳ табак этти уй жалагандай кылат* (Осмоналиев). 2. Эч нерсеси калбаган, эч нерсе жок. *Бул сапар уй жалап кеткенсип, ордунда жок* (Сыдыгалиев). ***В.: Уй жалап кеткендей.*** *Кашы уй жалап кеткендей сары чийкил неме* («Ала-Тоо»).

УЙ КУЙМУЛЧАК Тулпардын кїлїктїгїнїн бир белгиси. Саны уйдукуна окшош. *Уй куймулчак Сарала* («Семетей» С.К.).

УЙ МЇЙЇЗ ТАРТУУ Жарым тегерек тартып кырка отуруу. *Беркилер да уй мїйїз тарта жумшак жалбырак їстїнѳ тизе бїгїштї* (Бейшеналиев). *Мергенчилер суу жээктей уй мїйїз тарта отуруп, аўчылыктын аўгемесине батмак* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Уй мїйїз болуу.*** *Шакирттер так молдонун оропарасында уй мїйїз болуп отурушат* (Абдукаримов).

УЙ ТИЛИНДЕЙ Кичирээк, анча чоў эмес. Уй *тилиндей їч-тѳрт кѳчѳнї эми эле тегеренип чыкпайбы?* (Тойбаев).

УЙ ТЇГЇНДѲЙ Ѳтѳ кѳп, сансыз, жер жайнаган. *Ага тиги уй тїгїндѳй ойроттон хандык тийбей кайдагы бир уруунун ханы аталып жїрїшїнѳ ѳзїнїн да ичи чыкчу эмес* (Осмоналиев). *Уй тїгїндѳй кѳп элге уруна кирип барбайлы* («Эр Табылды»).

УЙГА КИЛЕМ ЖАПКАНДАЙ Жарашыксыз, орунсуз, олдоксон кѳрїнгѳндѳй, туура келбей, келишпей тургандай. *Уйга килем жапкандай болуп, жаман эриўдин кайсынысына аза кїтѳсїў* (Жантѳшев).

УЙГАК Сабагынын учтарында жабышкак, сайгыч тикени бар, чоў-чоў, жазы жалбырактуу ѳсїмдїк. *Козу уйгак. Тѳѳ уйгак.*

УЙГАКТАЙ ЖАБЫШУУ Бирѳѳгѳ асылып

алуу, жанын койбоо, артынан калбоо, акидей асылуу. *Бул ушакчыдан кутулуш азап ко, уйгактай жабышып алды* (Бердикеев). *Акинайдай жаш сулууну тапмак кайда! Уйгактай жабышып, жалбарып, айтпаганы калбаптыр* (Токомбаев). *Булар бизге өздөрү эле кошомат кылып, уйгактай жабышып жүрүшөт* (Саатов). ***В.: Уйгактай илээшүү.*** *Анда эскинин калдыктарына уйгактай илээшип, ар кандай жосунсуз жоруктарды жасап келаткандардын аттары аталып, эл алдында уяткарылды.*

УЙГАКТУУ Уйгак көп өскөн жер.

УЙГАКЧЫ *диал.* Топ болуп учкан, чыйчый этип үн чыгарган канаттуунун аты. *Тээтиги жакта көп уйгакчы көрүнөт.*

УЙГУ-ТУЙГУ Баш аламан, бир калыпта эмес, өйдө-ылдый, уюлгуган сыяктуу. *Кимди ким көрдү, эл удургуп уйгу-туйгу* (Баялинов). *Асман түнөрүп, уйгу-туйгу кар жаап келген* (Жантөшев).

УЙГУРЛАР Басымдуу бөлүгү Кытай Эл Республикасында жашаган түрк тилдүүлөр тобуна кирүүчү эл.

УЙДУН БӨЙРӨГҮНДӨЙ 1. Башы кошулбаган, бирикпеген, ынтымагы жок, бирибирине жакындашпаган. *Айтпадык беле. – Жолдошу жаман жоого алдырат. Шүнтүп уйдун бөйрөгүндөй болуп шүмүрөймөкпүз* (Бейшеналиев). 2. Анча көп эмес, аз эле, кичинекей. *Уйдун бөйрөгүндөй болгон аз эл.*

УЙЖАПА *диал.* Узун көк чылбыр таштап, каксоо адырларга чыгып, тереӊ тамыр алып, байлаган тологогу күзүндө жарылып кете турган өсүмдүк.

УЙКАНА Уй короо, уй киргизиш үчүн атайын салынган жай, сарай. – *Уйкананын каалгасы сынып калыптыр, – деди Шабыраалы үшүгөн колун ийлөй берип* (Бейшеналиев)

УЙКАШ Ыр саптарынын, көбүнчө аяккы сөздөрүнүн тыбыштык түзүлүшү жагынан бири-бирине окшошуп келиши. *Анын иши кабарчыдан күчөсө, Мен ырлардын уйкашынан баштадым.* (Токомбаев). *Ааламдын көркү күндө бар, Адамдын көркү тилде бар* (Жеӊижок).

УЙКАШТЫК 1. Кыйыштыруу, кооз, уйкалыштыруу, усталык менен айтуу. 2. Рифма менен айтуу.

УЙКАШТЫР уйкаш этишинин аркылуу мамилеси.

УЙКАШУУ уйкаш этишинин кыймыл атоочу.

УЙКУ I Белгилүү бир убакыттарда кайталанып туруучу, ой кызматын толук же жарым-жартылай токтотуучу физиологиялык тынчтык жана эс алыш. *Уйкудан көзүӊ ачылбайт, Кандай курган баласыӊ* («Эр Табылды»). *Тур-турдан* кабар *келсе, уйкунун мазасы кетет* (макал). *Бул күнкү урпагынын жайын сүйлөшөт, Уйкуда жаткан эрди кайраттантып* (Тыныстанов).

УЙКУ II *диал.* Кой-эчкинин боор эти менен жүрөгүнүн ортосундагы майда былжырлуу без сымал эти.

УЙКУ БЕЗИ Тамак сиӊирүүнү жеӊгө салуучу жана гормондорду иштеп чыгуучу орган.

УЙКУ БЕТИН КӨРБӨӨ Такыр уктабоо, уктай албай калуу. *Сөздүн кыскасы, бул түнү да Наркбай уйку бетин көргөн жок* (Кыдырмышев). *Мындай түнү энем уйку бетин көрмөк беле* (Жусупов). ***В.: Уйку качуу.*** *Жалган курандын биринчи түнүндө уйкум качты* (Жусупов). *Бул түнү уйку качып, кыялым жер кезип жүрөт* (Өмүрбаев).

УЙКУ СООНУН ОРТОСУНДА БОЛУУ Чала уйкуда болуу, өтө катуу уктап кетпей, айланадагыларды элес-булас сезип жатуу. *Уйку-соонун ортосундагы энесине Татыбектин сөздөрү түшүнүксүз болду* (Байтемиров).

УЙКУГА ЧАЙЫЛГАН Уйкусу ачылбаган, уйкусураган абалда (көзгө карат айтылат).

УЙКУЛУК Бир жакка жөнөй турган адам жөнөтүүчүлөргө берүүчү тамак. *Уйкулук берип уялгандан көрө, бербей уялган дурус* («Чалкан»).

УЙКУЛУУ Уйкусу абдан ачыла элек, уйкусу канбаган бойдон. *Уйкулуу көзүн укалап, Алымкул кош башчысы Тагайдын кумсарып атчан турганын көрдү* (Абдукаримов). *Анархандын уйкулуу көзү умачтай ачылып, башын көтөрдү* (Жантөшев).

УЙКУРУК 1. Өӊү көк келип, бийиктиги беш метрге чейин өсө турган өсүмдүк. 2. Арпанын даны ичке келген бир түрү.

УЙКУСУ КАТУУ Уйкучу, сергек эмес. *Уйкусу катуу неме эле, Же тургузбай басып калдыбы?* («Олжобай менен Кишимжан»).

УЙКУСУ УМАЧТАЙ АЧЫЛУУ к. көзү умачтай ачылуу.

УЙКУСУ ЧАЙЫТТАЙ АЧЫЛУУ к. көзү умачтай ачылуу.

УЙКУСУРА Уктап жатып бирдемелерди сүйлөө, кобуроо ж. б. *Алым уйкусурап жылмайып, ары тоголонуп кеткен эле* (Жантөшев). *Саамай чачыӊ элестелет көзүмө, Уктаганыӊ, уйкусурап жатканыӊ* (Акматалиев).

УЙКУСУРОО уйкусура этишинин кыймыл атоочу.

УЙКУЧУ I *диал.* Мифтик түшүнүк боюнча бешиктеги баланын уйкусун келтире турган эне.

УЙКУЧУ II Көп уктоочу, көп уктаганды жакшы көргөн.

УЙКУЧУЛ уйкучу менен бирдей. *Ары жок – күлкүчүл, санаасы жок – уйкучул* (макал).

УЙКУЧУЛДУК Көп уктоону жакшы көргөндүк, уйку баса бергендик.

УЙМАЙ *диал.* Эгиндин дїмбїлдєн єтїп сарала тартып калган учуру. *Эгин уймай болуп бышып калыптыр.*

УЙПА 1. Жапыруу, жапыра сыйпоо. *Батыштан соккон катуу шамал буудайдын башын уйпалап єттї.* 2. *єт.* Єлтїрїї, єлтїрїп салуу.

УЙПАЛ ***уйпа*** этишинин туюк мамилеси. *Уйпалып кал!*

УЙПАЛА 1. Бир канча ирет уйпоо, жапырып, иретсиз чаташ абалга келтирїї, бырыштыруу. *Жердин чєбї узарбайт, Уйпалап кїндє тепсесе* (Осмонкул). 2. *єт.* Жок кылуу, жоготуу. *Угузба андай сєзїўдї, Уйпалап коём єзїўдї* («Манас»). *Ылаачын чилди тепкендей, Уйпалаган замбирек* (Їмєталиев).

УЙПАЛАН ***уйпала*** этишинин єздїк мамилеси.

УЙПАЛАТ ***уйпала*** этишинин аркылуу мамилеси.

УЙПАЛОО ***уйпала*** этишинин кыймыл атоочу.

УЙ ТИЛ 1. Жалбырагы сїйрї узунча келген, майда тегерек тоголок бїдїр алган єсїмдїктїн аты. 2. Шырдакка сїйрїчє салынган оюунун аты.

УЙЧУ Уй багуучу. *Арбын камдап тоютту Сан, сапатын арттырып, Жакшы баккын, уйчулар* (Осмонкул).

УЙЧУМАН ***уйчу*** менен бирдей.

УК I ***нук*** менен бирдей.

УК II Тыўшоо, кулак салуу, эшитїї. *Угамын элди коргоп келгендерден, Душманын тургузбаган мергендерден* (Калык). *Кедейлерим сєзїмдї ук, Єзгєрїштє ала чык!* (Тоголок Молдо). *Бу, бир айтканды угасыўбы?! Качанга дейре эле адамды беймаза кыла бересиў?* (Жакиев).

УКАЗ Жогорку бийлик органдары тарабынан берилген, закондуу кїчкє ээ болуучу токтом. *КР Жогорку Кеўешинин Указы.*

УКАЛА Колду ныктай сїргїлєє, ушалоо. *Атам укалаган насыбайынан чеге кетти* (Жантєшев). *Андрей муздак колу менен эки кєзїн теў укалап, їйїнїн ордун кайра-кайра карады* (Сасыкбаев). *Далымы укалады.*

УКАЛАТ ***укала*** этишинин аркылуу мамилеси.

УКАЛОО ***укала*** этишинин кыймыл атоочу.

УКЕ *диал.* ***їкє*** менен бирдей. *Аны жай сїйлєшєбїз, уке!* (Жантєшев).

УККУЛУКСУЗ Угууга жагымсыз, угумсуз. *Уккулуксуз ырдоо. Уккулуксуз їн.*

УККУЛУКТУУ Угууга жагымдуу, угумдуу. *Кїї ыргагы, куду тунук толкундай жамырап, кулакка уккулуктуу* (Сыдыкбеков). *Уккулуктуу їнї менен ырды созолонтуу* (Жантєшев).

УКМАКСАН БОЛУУ Укпагансып, укпай калгансып кєрїнїї, укпамыш болуп, тоготпогонсуп коюу. *Келин укмаксан болуп басып кетти* («Ленинчил жаш»). ***В.: Укмаксанга салуу.*** *Жаны кашайган аялдарды ким тыят. Аялдардын ыйын, каргышын Калпа ажынын байбичеси баштаган ...баскынчылар элдир-селдир эшитсе да укмаксанга салышты* (Бейшеналиев).

УКМУШ Таў каларлык окуя, укмуштуу кабар, жаўылык, шумдук, керемет. *Учтуў учкуч, Жасап укмуш.* (Осмонов).

УКМУШТУУ Таў каларлык, сонун, шумдуктуу. – *Эх, бул тоодон укмуштуу кен табылат! – Аны мен табам* (Сыдыкбеков). *Маманазар кээде чукугандай сєз таап, укмуштуу ырларды ырдайт* (Жантєшев).

УКМУШУЎ КУРГУР Кандайдыр кїтїлбєгєн коркунучтуу нерсени кєргєндє же жок жаўылыкты укканда абдан таў калуу маанисинде айтылат. *Укмушуў кургур, ушундай да болот экен ээ, – деп отургандар жакасын кармады* («Ала-Тоо»). – *Ой, укмушуў кургур ой, тим эле амалдуу тїлкї экен го...* ***В.: Укмушуў куруп кал.*** *Ой, укмушуў куруп кал, мындай болот деп ким ойлоптур* («Кыргызстан маданияты»).

УКОЛ Шприц менен теринин астына же кан тамырына суюк дарыны жиберїї. *Кары доктор Канайымды эртели-кеч караган болот, кээде укол менен дары да куят* (Касымбеков).

УКРОП Тамакка татым катары салынуучу жытуу чєптїн бир тїрї.

УКТА 1. Уйкуга кетїї, уйкуда болуу. *Аябай чарчагандыктан келерибиз менен уктап калыптырбыз* (Жантєшев). *Балакетиўди алайын жалгызым, уктап жатса да кабагы жарык* (Сыдыкбеков). *Жок. Атам мени издеп таў атканча уктабайт* (Жакиев). 2. Дененин бир жери уюп кыймылдабай калуу. *Бутум уктап калды.*

УКТАП ОТУРУП БЇТЇРЇЇ Колунан келїї, абдан оўой, жеўил деп эсептєє. *Абылбек менен Айгїлдїн ишин мен уктап отуруп гана бїтїрєм* (Жантєшев). *Анын билгенин уктап отуруп кєрсєтєм, койчуларга* («Ала-Тоо»).

УКТАСА ТЇШЇНЄ КИРГИС *к.* ***їч уктаса тїшкє кирбеген.***

УКТАТ ***укта*** этишинин аркылуу мамилеси. *Баласын уктатып коюп келет.*

УКТОО ***укта*** этишинин кыймыл атоочу.

УКТУРУУ ***уктур*** этишинин кыймыл атоочу. *Балдар їчїн уктуруубузду баштайбыз.*

УКУ Ныктай тїртїї, колун таяй тїртїп коюу, тїртїп ишаарат кылуу. *Чоў Койчу, Темирди кайчынын сабы менен акырын укуп койду* (Жантєшев).

УКУЙ Балдар ойнунда: ортонду уркуйта бїгїп туруп, тїйїлгєн муштуму менен утулган баланын башына ойнотуп алуу, нукуп алуу. *Укуй алуу.*

УКУК 1. Бир нерсени жасоого, иштөөгө акысы, эрки, мүмкүндүгү бардык. – *Өз тагдырымды өзүм чечип, өмүрлүк түгөйүмдү өзүм тандашка менде да укук болуш керек го апа, – деди Айсалкын акырында тутала-на.* («Кыргызстан аялдары»). 2. Адамдардын коомдогу мамилелерин жөнгө, тартипке салуу үчүн мамлекеттик бийлик тарабынан белгиленүүчү жана корголуучу нормалардын, эрежелердин жыйындысы. *Шайлоо укугу. 2.* Бир нерсени жасоо, иш жүзүнө ашыруу үчүн мамлекет тарабынан корголуп мыйзамдаштырылган мүмкүндүк, акысы бардык. *Кыргызстандагы бардык жарандарга эмгек кылуу, дем алуу эс алуу, билим алуу укугу берилген* («Агым»).

УКУК НОРМАСЫ Жазык укуктук мамилелерди белгилеп жана коргогон, жалпыга бирдей милдеттүү тартипти чыгылдырган мыйзамдын бир бөлүгү. *ЖКнын нормалары гипотеза, диапозия жана санкция болуп үч түргө бөлүнөт.*

УКУК СОТУ Жарандардын, уюмдун жана коомдун укуктары менен таламдарын коргоо максатында жарандык кылмыш иштерин ж.б. талаш-тартышты кароо жана чечүү боюнча укук процессчил укук менен аныкталган тартипте КРда жүргүзүлүүчү укук колдонуу иш аракети.

УКУКСУЗ Укугунан ажыратылган, укугу жок, акысы жок. *Кандай адам уксуз, Болгондугун иретте* (Тоголок Молдо).

УКУКТУК СИСТЕМА Укук булактарынын жана конкреттүү мамлекетинин юридикалык буйрук берүүчү (юридикциялык) органдарынын өзгөчөлөнгөн бөлүгүнүн жыйындысы.

УКУКТУУ Укугу бар, акылуу, акысы бар. *Дем алууга укуктуу, Кени болду билимдин* (Шамшиев).

УКУКЧУЛ МАМЛЕКЕТ Мамлекет менен укук теориясынын борбордук категорияларынын (жалпы түшүндүрмөлөрүнүн) бири, иши бүт бойдон укукка баш ийген мамлекеттин идеалдуу тиби.

УКУМ I: укум-тукум Бир атадан таралган, ата-бабасы бир урук-туугандардын бир нече мууну. *Нечен кылым, нечен жыл, Укум-тукум жүргөн жер* (Токомбаев).

УКУМ II Баш бармактын учунан баштап, сөөмөйдүн бүктөлгөн уурчугуна чейинки узундук аралык.

УКУМДА ЖОК Элде-журтта жок, ата-бабада жок. *Мындай шумдук укумда жок.*

УКУМДАН ТУКУМГА Муундан муунга, атадан балага. *Жаза басып алсаў элдин убалы туу кармап чыккан кишини уктатпас, салакасы укумдан тукумга калар* (Осмоналиев).

УКУРУГУ УЗУН Бардык мүмкүнчүлүгү бар, кайда болсо жетет, илиндирбей койбойт, баары бир куткарбайт, кармап алат деген маанидe. *Билгиў келсе алардын укуругу узун* (Саатов). *Бакты табабыз деп качканыбызда укуругу узун Тойтук кармап алып, сени өлтүрөбүз дегени эсимде* (Жусупов). *Укуругу узун жараткан анын тагдырын да эми, мына өз колума алып келип берди* (Укаев).

УКУРУК I Учуна илмек кыл аркан тагылып, жылкыны кармоого ылайыкталган узун таяк. *Укуругун өўөрүп, Уркуйган ийнин кашына Унчукпай ойлоп келатты* («Эл адабияты»). *Укуругун сүйрөткөн, Азоолорун үйрөткөн* (Осмонкул). 2. Кар жиликтин бооруна жабышкан укурукка окшош ичке сөөк.

УКУРУК II *диал.* Куш, бүркүттүн экинчи жоон саласы.

УКУРУК КАЙЫРАР Бир нерсеге такоол бере ала тургандай, кайраттуу, эр азамат. *Ушунча элден, өзүбүздүн тукумдан укурук кайрар чыкпайбы, – деп бий күўкүлдөй баштады* (Осмоналиев). *Укурук кайрар түк калбайт* («Манас» С.К.).

УКУРУК МОЮН Койкойгон, сындуу, мойну узун. *Укурук моюн, калем каш, Кыздары сонун кыргыздын* («Ырлар»). *Укурук моюн калем каш, Кундузга окшош олоў чач* (Үсөнбаев).

УКУРУК САЛУУ Колго түшүрүү, тизгинин тартып коюу, жоошутуп, тыйып коюу. *Качанкыга чейин эле ошентип тыюудан чыгып жүрө берер дейсиў, ага укурук салчу киши чыгар* («Чалкан»).

УКУУ уку этишинин кыймыл атоочу.

УЛА 1. Бир нерсенин учун экинчи нерсенин учуна кошуу, жалгоо, бириктирүү. – *Ой, Аттокур, улап кой, Атыў үзді тизгинин!* (Жантөшев). 2. Агылгалоо, ээрчүү. *Караанын улай бастырып, Калсамбы деп качырып* («Эр Табылды»). 3. *өт.* Кандайдыр башталган ишти, жолду ж.б. андан ары алып кетүү.

УЛААРЫ Создугуу, создугуп кетүү. *Улаарыган иш.*

УЛААРЫТ улаары этишинин аркылуу мамилеси.

УЛАГА Ирегe, эшиктин алды, үйдүн ичине кире бериш бөлүгү. *Төрдөн согулган жел отту кайра улага жакка жапырат* (Баялинов). *Жамила улаганы аттап, төрдө отурган элге башын ийип, аларга урматын билдирди* (Баялинов).

УЛАГАЛАШ Эшиктеш, бири-бирине жакын.

УЛАГАСЫНАН МАЙ АГУУ к. ирегеден май агуу.

УЛАГАСЫНДА ЖҮРҮҮ Кызматын кылып, көз каранды болуп бирөөнүн колунда жүрүү, эптеп баш калкалап күн көрүү. *Ошентип, Байымбет дагы бир чоочун, бирок, чоў улагада жүрдү* (Бейшеналиев).

УЛАК 1. Эчкинин бир жашка чейинки

тєлї. *Эчкисин эркин багышкан, Эгизден улак алышкан* (Калык). 2. Кєкбєрї. *Элдин бардыгы жабыла улакка кирищти* (Жантєшев). *Улак – тїшкєн їйдїкї* (макал).

УЛАК ТАРТУУ *к. кєкбєрї. Улак тартып... тартпаса шайы куруп, Удургуган уу-чууга жаны муюп* (Култегин).

УЛАКЧЫ Кєкбєрї тартууга катышкан адам, улак тартуу ыкмасын мыкты билген киши. *Улакчы бала экен деп, Кєргєндєр айтсын ыраактан* (Токтогул).

УЛАМ 1. Кайта-кайта, кайра-кайра. *Ажар улам тышка кулагын тїрєт* (Жантєшев). *Сары саптуу калемди сыяга улам малып коюп, Сыдык отурат* (Жантєшев). *Улам карап туш тарапты элеўдеп, Айтаар сєздї миў кайталап белендеп* (Кожомбердиев). 2. Соў, ошого карата, байланыштуу. – *Кириўиз, – жылуу чыккан їндєн улам бала їйгє кирди* («Ала-Тоо»). *Тїрсїлдєгєн дабыштан улам Ышкынаалы чочуп ойгонду* (Байтемиров). 3. Дагы, андан ары, барган сайын. *Дабыш улам жакындоодо.*

УЛАМА I Эски сєздєрдї кєп билген, кєптї угуп, кєптї билген билимдїї адам, аалым. *Уламалуу карыдан, Укканымды айтайын* («Манас» С.О.). *Чоў эне жомокчу жана кєптї билген улама киши эле* (Сыдыкбеков). *Улама жазар барагым, Урпакка айтар саламым* (Ємїралиев). *Оозунда сєзї бар ар нерседен кабардар уламалар пайгамбар саабалардын ємїрїнїн єрнєктїї учурларын аўгемелеп, отургандарды кепке уютат* (Токтоналиев).

УЛАМА II Бири-бирине улап жалгаштырылган, жалгама. *Кемтигине курама, Сыныгына улама, Он тиш соко иши болсун* (Осмонов).

УЛАМАЙ *диал.* Тєрєр учуру жакындап калганда боюнда бар аялдын кемпирлерге жасап берген тамагы. *Уламай жасап кемпирлерди чакырат.*

УЛАМАЛА Сураштыруу, иликтеп, сурамжылоо. *Анна уламалап жїрїп, Азиздин кабарын билген* (Жантєшев).

УЛАМАЛОО ***уламала*** этишинин кыймыл атоочу.

УЛАМЫШ Бирєєнєн экинчисине, улам кийинкисине єткєн сєз, имиш-имиш.

УЛАМЫШТА Уккан нерсени ооздоноозго айтуу.

УЛАН I Їйлєнє элек жаш жигит, жалпы эле бой тартып калган жаш адам. *Уста баатыр уландарга дайыма акылын айтып, аларды эл таламын кєздєєгє чакырат* («Эр Табылды»).

УЛАН II Андан ары жалгануу, їзїлїп, токтолуп калбай андан ары арылоо, єнїгє берїї. *Бактылуу турмуш жаркырап, жеўишке жеўиш уланды* (Осмонкул). *Таўшыган булбул Токомдун, Таттуу сєзї уланган* (Калык).

УЛАНДЫ 1. Бир нерсенин кошундусу, улап жалганган бєлїгї. 2. Тексттин, сєздїн андан аркы бєлїгї, їзїндїсї, аягы. *Жарыш сєздїн уландысы. Докладдын уландысы.* 3. Сєз єзгєртїїчї мїчє. *Уланды мїчєлєр.*

УЛАНДЫЛУУ Кошумчасы менен, узартылган. *Уландылуу жип.*

УЛАНТ ***улан*** этишинин аркылуу мамилеси.

УЛАНТУУЧУ Єзїнє жол кєрсєткєн адамдын ишин, белгилїї бир идеяны, башталган ишти ж.б. андан ары єнїктїрїїчї, жолун жолдоочу.

УЛАПА 1. Сыйлык, тартуу, мактоо. *Сатсиялдык жеўишке, Барып турган кезеги. Жакшы наам улапа, Алып турган кезеги* (Тоголок Молдо). *Кызыл кымкап кийинип, улапага жорго алды* (Эл ырлары). 2. Тєлєп берїї, ордун толтуруу. *Улапасын алгыла же болбосо кечкиле, Їчїкє, Тїлкї.*

УЛАР I Кыргоолдор тобуна кирїїчї, тоодо жашай турган ири илбээсин куш. *Аскалардан ышкырган, улары бар Ала-Тоо* (Бєкєнбаев).

УЛАР II Уланып єєрчїп кетїї, ырбап кетїї, кїчєп кетїї (кєбїнчє оору жєнїндє). *Оорусу уларып кетти.*

УЛАРПИЯЗ *диал.* Кєбїнчє тоонун кїўгєйїнє, кумдуу шагыл бетке чыгып, тїбї сїйрї келип, жерден араў эле кылтыйып єскєн єсїмдїк.

УЛАРУУ Улануу, созулуу.

УЛГА: ***улга-чулга*** Тїйїн-тїйїн кылып байлоо, чаташтыруу. *Улгап-чулгап байла.*

УЛГАЙ Бир топ жашка чыгуу, жашы илгерилєє (кєбїнчє кары адамдарга карата). *«Улгайып баратам» десем, профессор илимге улгаюу тоскоолдук кылбайт – десе болобу* (Бейшеналиев).

УЛГАЙЫЎКЫ Бир аз карып калгандык. *Мурдагысынан улгайыўкы кєрїнєт.*

УЛГАЮУ ***улгай*** этишинин кыймыл атоочу.

УЛЖАН Чєптїн бир тїрї.

УЛКУН Жинденип колу менен шилтегилєє. *Улкунбай-жулкунбай эле айт.*

УЛОО I ***ула*** этишинин кыймыл атоочу.

УЛОО II Унаа. *Жобдур чалга бир кечейи, бир кїндїз эмне улоо тапсаў ташып ал деп буйрук берди* («Эл адабияты»).

УЛПАК 1. Ун салдырганда эленип алынгандан кийинки эгиндин кабыгы. 2. Камыр жайганда жабышпас їчїн бетине себиле турган ун.

УЛТАН Бут кийимдин таманы. *Єтїктїн ултаны. Бєтєн элге султан болгуча, єз элиўе ултан бол* (макал).

УЛТАЎ ***ултан*** менен бирдей.

УЛТАЎ БЕТ Уятсыз, абийирсиз (бети єтїктїн таманы маанисинде). Ушундай эле уятсыз, абийирсиз адам жєнїндє (анын бети бет эмес эле чокойдун таманы ж.б.) *Уялбас ултаў бетиби* («Манас» С.О.).

УЛТАР 1. Өтүк тигүү, жалпы эле бут кийим тигүү. *Кадырбайдын бутунда туюк ултарган бийик такалуу, оймологон кызыл соору өтүк* (Жантөшев). 2. Бут кийимдин тигиши. *Оў буттагысынын ултары сөгүлдү.*

УЛТАРТ ултар этишинин аркылуу мамилеси.

УЛТАРУУ ултар этишинин кыймыл атоочу.

УЛУ 1. Көбүнчө карышкырдын же иттин созуп үн чыгаруусу. *Уйлар мөөрөп, иттер улуду* (Токомбаев). *Бир маалда алыстан улуган карышкырдын үнү угулду* (Алыбаев). 2. Созулуўку ууулдоо (мис, ыйлаганда). 3. *өт.* Ызылдаган, зуулдаган созулуўку үн чыгаруу. *Кыпылдап аштык нечен куба белди, Бороону улуп турган кумдуу жерди* (Маликов).

УЛУК I 1. *эск.* Жогорку даражалуу башкаруучу, төрө. *Ынтымагы бар элдин, Адил болот улугу* (Барпы). *Жакшы болсоў жатык бол, улук болсоў кичик бол.* (макал). 2. Улуу. *«Кыздын жолу улук болот» деп, күлүмсүрөдү Чолпон* (Байтемиров). 3. *диал.* Чүкө атаарда биринчи адам. *Ким улук болсо адегенде ошол атат.*

УЛУК II *диал.* Саздуу жерге өсүп, сүйрү баш чыгарып, анысы бышканда өзүнөн өзү чачырап кете турган өсүмдүк. *Улук суунун ичинде чыгат.*

УЛУК БАШЫН КИЧИК КЫЛУУ Жашынын улуулугуна, кызматынын жогорулугуна карабай өзүнөн төмөн же кичүү адамга кичи пейил мамиле жасап ага кайрылуу, кеўешүү же андан сурануу. *Улук башымды кичик кылып, жалынып-жалбарсам да ийигер түрү жок* (Айтматов). *Атайы, улук башын кичик кылып, кеўешке чакырып турса барбай коюш болбойт* (Касымбеков). *Эмне, ошолор үчүн мынчалык сабылып, улук башыўды кичик кылып, ортого түшкүдөй алар сенин атаўдын уулу беле, – деп таарыныч менен, ачуу менен күү-күү кетти* (Касымбеков). ***В.: Улуу башын кичүү кылуу.*** *– Жантай баатыр, улуу башыўды кичүү кылып жеке мен эмес, жалпы саяктын тоодой кадырмандарын бетиўе кармап келсеў мен чанмак белем* (Бейшеналиев). *Балким, улуу башын кичүү кылып сүйлөшкөндө мынчалыкка барбайт беле?* (Абакиров). ***Улуу боюн пас кылуу.*** *Жапар балам улуу боюн пас кылып мынчалык бизге келип калыптыр* (Баялинов). ***Улук боюн кичик кылуу.*** *Улук боюўду кичик кылып ооз ачып калыпсыў, кыз сенден айлансын!* (Тойбаев).

УЛУКЕН *диал.* Таштуу жерде экиден сабак алып, түбү аппак келип, жаш кезинде аны тазалап жешке жарай турган өсүмдүк.

УЛУКМАН Байыркы акылмандын аты. *Улукман жашка тойгон эмес, Карынбай малга тойгон эмес* (Эл сөзү). *Ура берсе үстүүстүнө тепкилеп, Улукмандан дары ичсе да жанчылар* (Байзаков). *Билгичтиги Улукмандын өзүнүкүндөй.*

УЛУКСАН Жөнөкөй, бирок кадырын жоготпогон адам.

УЛУКСУ Өзүн кыйын, чоў, башкаруучу сезүү. *Ушул сөздү укканда, улуксунган Каракан, башы кетти шылк этип* (фольк.).

УЛУКТА Сый, кадыр көрсөтүү.

УЛУКТУК Башкарган адамдын абалы. *Кымбат абам кеп башта, улуктукту сен ташта* (фольк.).

УЛУМА 1. Улуган. 2. *өт.* Карышкыр.

УЛУП-УЎШУУ. 1. Узакка улуу, катуу улуу. 2. Узакка ыйлоо, улам токтоп, улам ыйлоо. *Уулу аскерге жөнөсө эр жетип, Улупуўшуп ыйлайт энеси* (Алыбаев). 3. Катуу ызылдаган, улам күчөп зуулдаган созулуўку үн чыгаруу. *Тышта бороон улуп-уўшуп, кар тозоўу удургуйт* («Ала-Тоо»).

УЛУС *тар.* Акимдик-аймактык бирдик.

УЛУТ I Тили, территориясы, экономикалык турмушу жана психикалык мүнөзү жагынан байланыштуулугу негизинде келип чыгып, ал маданиятынын жалпылыгынан көрүнгөн, тарыхый түзүлүшү бар эл, калк. *Улутка бөлүү такыр жок, Ушундай биздин айылда* (Айталиев).

УЛУТ II Улу этишинин аркылуу мамилеси. *Жөө калтырып бозортуп, ач бөрүдөй улуткан.*

УЛУТ МАСЕЛЕСИ Улуттар, элдер ортосунда, мамлекет ичинде жана мамлекет аралык байланышуу процессинде келип чыккан саясий, экономикалык, укуктук, идеологиялык ж.б. маселелердин жыйындысы.

УЛУТМАН Улуттун руханий, атуулдук ар намысын коргоочу, улутчул.

УЛУТТАШТЫР Ири ишканаларды, жерди, эл чарбасынын айрым тармактарын жеке менчиктен мамлекеттин менчигине өткөрүү.

УЛУТТАШТЫРУУ улутташтыр этишинин кыймыл атоочу.

УЛУТТУК АЎ-СЕЗИМ Адамдардын өздөрүн белгилүү бир улутка, этностук топко тиешелүүлүгүн түшүнүүсү.

УЛУТТУК Белгилүү бир улутка тиешелүү. *Улуттук маданият. Улуттук оюндар.*

УЛУТТУК КООПСУЗДУК 1. Мамлекеттин, коомдун инсандын турмуштук зарыл кызыкчылыктарынын ички жана тышкы коркунучтардан корголгон абалы. 2. Өлкөдө согуш же жашоосуна, суверендүү жана көз карандысыз өнүгүүсүнө тыштан коркунуч келтирүү болбогон абал. 3. Мамлекетке бүтүндүк сактап, эл аралык мамилелер системасынын өз алдынча субъектиси катары чыгуусуна мүмкүндүк берген абал.

УЛУТТУК МАМИЛЕЛЕР Социалдык, этностук биримдиктердин, улуттук жана этностук топтордун, улуттук-мамлекеттик тӱзӱлӱштөрдӱн ортосундагы коомдук мамилелердин тӱрӱ.

УЛУТТУК САЯСАТ Мамлекет тарабынан иш жӱзӱнө ашырылуучу, улуттук кызыкчылыктарды эске алуу, айкалыштыруу жана жӱзөгө ашырууга багытталган чаралардын системасы.

УЛУТТУК ТИЛ Элдин улут болуп калыптанган кездеги, улуттук оозеки жана жазма формасынын пикир алышуу каражатынын кызматын өтөөчӱ тили.

УЛУТУН Кандайдыр бир ички кейиштӱӱ, оор сезимдин кысымынын натыйжасында ӱшкӱргөндөй тереӊ дем чыгаруу, кӱрсӱнӱӱ. *Ышкынаалы кезек-кезек тереӊ дем алып улутунгандан башка сөз айткан жок* (Байтемиров). *(улутунуп) э-э, байбиче, кайсыны айтасыз* (Жакиев).

УЛУТУНТ улутун этишинин аркылуу мамилеси.

УЛУТУНУУ улутун этишинин кыймыл атоочу.

УЛУТЧУЛ Улуттук ар намысты жак-тоочу, коргоочу. *Улутчул-социалист. Буржуазиялык улутчул.*

УЛУТЧУЛДУК 1. Улуттар арасында кастыкты кӱчөтӱӱгө, бир улуттун өзгөчө артыкчылыгын жактап, башка улуттарды жек көрӱӱгө багытталган. 2. Чет элдик кул кылуучуларга, колониализмге каршы элдин жана өлкөнӱн көз каранды эместиги ӱчӱн жӱргӱзӱлгөн улуттук кыймыл.

УЛУУ І Айбандардын атынан тӱзӱлгөн он эки жылдык жыл эсебинин бешинчи жылы.

УЛУУ ІІ 1. Өзӱнӱн мааниси, сапаты, деӊгээли боюнча эӊ көрӱнүктӱӱ, эӊ жогорку, артыкча. *Токтогул – кыргыз элинин улуу акыны* (Токомбаев). *Бул миӊ жылдык улуу тойго таӊданып, Бул улутка алкыш сөзӱн камдаган* (Чойбекова). *Улуу адамдар жол карытат тӱбөлӱк, Андайларда өлсө дагы өсӱӱ жок* (Дөлөев). 2. Жашы жагынан жогору. *Жашы улуу. Эшимдин улуу баласы.* 3. Чоӊ, зор. *Айбала отту улуу жагып тамак-ашына киришти* (Жантөшев). *Кӱн улуу шашке болуп калды* (Жантөшев). *Букардын тоосу бурулуш, Бурулуп учат улуу куш* (Токтогул).

УЛУУ ІІІ улу этишинин кыймыл атоочу.

УЛУУ ДӨӨЛӨТ Улуу мамлекет. *Көрөгөн бабасынын улуу дөөлөтӱн кантип калыбына келтирсе болот* (Абакиров).

УЛУУ СӨЗ 1. Абдан баалуу, өтө маанилӱӱ, керектӱӱ сөз. *Акылмандар айткан улуу сөздөрдӱ эч качан эстен чыгарбоо керек.* 2. Уят болсо да кээде айтылышы зарыл болгон сөз. *Улуу сөздө уят жок, алган кишиси жарашса бир уруу элге бел тутар берен туучу перизат экен* (Осмоналиев).

УЛУУ ТУМОО Жугуштуу жана балдар ооруганда, көбӱнчө өлӱмгө алып келӱӱчӱ чечек, кара чечек сыяктуу оорулардын тергөө иретинде айтылышы. *Чынар экөөбӱздӱн ортобуздан энем эки эркек төрөп, экөөнӱ теӊ улуу тумоо жарыктык алып кетиптир* (Сыдыкбеков). *Чечек чыкса «улуу тумоо» деп ырым кылып «кара кийик» деп аюунун этин берген* («Ала-Тоо»).

УЛУУ ШАШКЕ Ай көтөрӱлӱп же кӱн көтөрӱлӱп, тӱшкө жакындап калган маал. *Ай улуу шашкеден оогондо таӊ атты* (Жусупов).

УЛУУЛУК 1. Жашы боюнча улуу болгондук. *Улуулук кылам мен сенден.* 2. ***Улуу ІІ*** маанисине таандык көрӱнӱштөр, сапаттар.

УЛУУСУН Өзӱнӱн жашынын улуу экенин көрсөтӱӱ. *Улуусунуп мӱнөз кӱт.*

УЛЬТИМАТУМ 1. Аткарылышын чечкиндӱӱ тӱрдө талап кылган, эгерде аткарылбаса, дипломаттык мамилелер ӱзӱлөт жана кӱч колдонулат деген талабы бар дипломатиялык нота. 2. *сӱйл.* Коркутуусу бар талап. *Ультиматумду аткарууга бир кӱн, бир тӱн гана берилет* (Айтматов).

УЛЬТРА Татаал сөздөрдӱн «эӊ эле», «өтө», «ашынган» деген маанини билдирӱӱчӱ биринчи бөлӱгӱ, мис. ультракөк (спектрде кызгылт көк нурлардын ары жагында жаткан көзгө көрӱнбөй турган нур).

УМАЙ І Абада уясы бар жомоктогу чымчык.

УМАЙ ІІ 1. *миф.* Обо эне, уламыштагы адам баласынын биринчи энеси. *Адам ата, Умайдан, төгӱп айтса – бир кызык* (Жеӊижок). 2. *миф.* Жаӊы төрөлгөн наристенин, аялзатынын, төлдӱн жана тӱшӱмдӱӱлӱктӱн, коломтонун колдоочусу. *Менин колум эмес, умай эненин колу. Умай энемдин дарысы. Умай эне колдосун.* 3. Төрөлгөн баланын тону.

УМАЧ І Ун, талкан же улпактын сууга коӊур кургак кылып аралаштырылгандагысы.

УМАЧ ІІ умаш, маш менен бирдей.

УМАЧ АШ Унду майга кууруп, суу куюп, кайнаганда ага камырды майдалап ӱзӱп жасаган суюк тамак.

УМАЧТА Ун, талкан же улпакты сууга коӊур кургак кылып аралаштыруу, ыптоо.

УМАЧТАЙ КӨЗӰ АЧЫЛУУ к. көзӱ умачтай ачылуу.

УМАЧТАЛ умачта этишинин туюк мамилеси.

УМАЧТАТ умачта этишинин аркылуу мамилеси.

УМАЧТОО умачта этишинин кыймыл атоочу.

УМАШ Төө буурчак, чоӊ буурчак. *Кудай берсе сендейди, Көзӱӊдӱ умаштай ачамын, Каныӊды суудай чачамын* («Семетей»). *Семе-*

тей чочуп ойгонуп, Ок жыландай толгонуп, Умаштай көзү ачылып («Семетей»).

УМАШТА ***умачта*** менен бирдей.

УМАШТАЙ ***умачтай*** менен бирдей.

УМСУН 1. Үмүттөнүү, үмүт кылып кароо. *Ата-энеси келди деп, умсунгандар болор* (Баялинов). *Отургандыр умсунуп коюп, Эрбейдеген жаным чабайын* (Момунова). 2. Үмүттөнгөн нерседен алданып калуу, көңүл калуу. *Жигиттин кылчайбастан чыгып кетишине умсуна түштү.*

УМСУНТ ***умсун*** этишинин аркылуу мамилеси.

УМСУНУУ ***умсун*** этишинин кыймыл атоочу.

УМТУЛ 1. Алдын көздөй жүткүнүү, бир нерсеге жетүү үчүн обдула илгерилөө. *Алым чакадагы муздак сууга умтулду* (Жантөшев). 2. Улам алга карай өсүүгө же кандайдыр бир жаңылыкка жетүүгө аракет кылуу. *Биздин жаштар коммунисттерче иштөөгө, илимдин жаңылыктарына жетүүгө умтулуп жатышат* («Коммунист»).

УМТУЛДУР ***умтулт*** менен бирдей.

УМТУЛТ ***умтул*** этишинин аркылуу мамилеси.

УМТУЛУУ ***умтул*** этишинин кыймыл атоочу.

УМУРАЙ ЖУРТ ***к. жумурай журт.***

УН Дан эгиндеринен чийки бойдон эң майда тартылган азык. *Балдар ойноп чөнтөгүнө салып жейт, Боорсок кылам ак буудайдын унунан* (Осмонов).

УНА ***ына, ынануу*** менен бирдей.

УНАА 1. Жүк артылуучу жана минип жүрүүчү мал. *Күч унаа. «Бир теминдик унаа бер, Буудай басам» деп айтат* («Манас»). 2. Транспорт каражаты.

УНААЛУУ Унаасы бар адам.

УНАР Созулуп суйдаң чыккан бозомук түтүн.

УНАТ ***уна*** этишинин аркылуу мамилеси.

УНИВЕРМАГ Ар түрдүү өнөр жай товарларын сата турган дүкөн. *Биз кирген там кездемеге тирелген, Түркүн малдуу универмаг өзү экен* (Токомбаев).

УНИВЕРСАЛ 1. Ар тараптуу, көп нерсеге жарай турган. 2. Түрдүү кесипти билген адам, ар түрдүү адистикти билген, ар өнөр колунан келген адам.

УНИВЕРСАЛДЫК 1. Түрдүү жактуу, ар түрдүү нерсени өз ичине алган, түрдүү максатка жарай турган. *Универсалдык магазин.*

УНИВЕРСИТЕТ 1. Ар кандай гуманитардык жана табигый-математикалык бөлүмдөрү (факультеттери) бар жогорку окуу жайы жана илимий мекеме. *Кыргыз Мамлекеттик Университети. 2.* Жалпы билимдерди жана илимий-саясий билимдерди жогорулатуу боюнча окуу иштерин жүргүзүүчү мекемелердин аты.

УНИКАЛДУУ Өтө сейрек учуроочу, өзгөчө, жеке көрүнүштөгү. *Уникалдуу окуя.*

УНИКУМ Өтө сейрек учуроочу, бир гана экземплярда кезигүүчү, окшошу жок нерсе.

УНИСОН *муз.* 1. Эки же андан көп добуштардын бирдей чыгышы. 2. Эки же андан көп аткаруучулардын бир музыкалык чыгарманы бирдей бийиктикте аткарышы.

УНИТАРИЗМ Экономикада, саясатта, маданиятта борборлоштуруу тенденцияга мүнөздүү унитардык негизде мамлекеттик курулуш принциби.

УНИТАРИСТ Унитаризмдин жолун жолдоочу.

УНИФИКАЦИЯЛОО Бир түргө, бир формага келтирүү.

УНИФОРМА 1. Бирдей формалуу кийим, атайын бир убакытта, кандайдыр бир топ үчүн арналган кийим.

УНУТ 1. Эстен чыгып кетүүчүлүк, унутулуп калган абал. *Ушул күндөр унут болор бекен? – деп Бурмаке өзүнчө кобурайт* (Элебаев). *Согуш дегендин атын унутсак...* (Жакиев). 2. Эстен чыгып коюу, эстен чыгып кетүү. *Унуттум черткен комузду, Улардай чыккан добушту* (Токтогул). *Унутканын эсине түшүргөн кичине Динар, селтең этип чоң энеге бурулду* (Сасыкбаев). *Мага түк келбей койдуң да, же мени унуттуңбу?* (Жакиев).

УНУТКАР Унутуу, алаксытуу, эстен чыгаруу. *Ойлоду, унуткарсын кантип элим, Кармашта өлгөн эрди мекен үчүн* (Нуркамал).

УНУТКАРТ ***унуткар*** этишинин аркылуу мамилеси.

УНУТКАРУУ ***унуткар*** этишинин кыймыл атоочу.

УНУТКАРЫЛ ***унуткар*** этишинин туюк мамилеси.

УНУТУЛ ***унут*** этишинин туюк мамилеси.

УНУТУЛГУС Эстен чыккыс, унутулбай турган. *Дени менен жоо танкасын токтотуп, Унутулгус эрдик кылган билемин* (Маликов).

УНУТУУ ***унут*** этишинин кыймыл атоочу.

УНУТЧААК Эсинен тез чыгарып коюучу, тез унутуп калуучу. *Чоң ата карыгандыгынан унутчаак боло баштады.*

УНУТЧААКТЫК Эсинен тез чыгарып коюучулук, тез унутуп калуучулук. *Ушул аз эле күндүн ичинде энеге унутчаактык да жармашты* («Ала-Тоо»).

УНЦИЯ *экон.* 1. Аптекардык иште пайдаланылган эски өлчөм бирдиги (29, 86 *г.*). 2. Англиянын соода монетасынын салмактык бирдиги. 3. Испандык эски алтын тыйындар.

УНЧУГУУ ***унчук*** этишинин кыймыл атоочу.

УНЧУК Үн чыгаруу, сүйлөө, дабыш чы-

гаруу. *Каныбек бир топко унчукпай турду* (Жантөшев). *Ачуусу келсе да Ракыя токтоолук кылып унчуккан жок* (Байтемиров).

УНЧУКПАС *диал.* Кек мылтыгы.

УНЧУКТУР унчук этишинин аркылуу мамилеси.

УЎГУ 1. Балта, кетмен, керки ж.б. куралдардын сабы ашталып бириктириле турган бөлүгү. *Уўгусу карыш чоў кетмен, Кол учунда ойносун* (Осмонкул). *«Балтанын уўгусу тиет, этиет бол» дегендер да болду* (Байтемиров). 2. Сөздүн мүчөлөргө ажырабаган негизги бөлүгү. *Уўгу сөз.*

УЎГУЛУУ Негиздүү, өзөктүү, улантууга боло турган (иш же сөзгө байланыштуу гана колдонулат). *Уўгулуу иш баштаган экенсиў иним, ишиў илгери болсун* (Бейшеналиев). *Алымбай аксакал баштаган уўгулуу кеп узакка уланды* («Кыргызстан маданияты»).

УЎГУЧУ *диал.* Ар кайсы койду же эчки менен уйду ээмп үйрөнүп алган козу.

УЎГУЧУЛ Айлалуу, эпчил.

УЎГУЧУЛУК Шамдагайлык, машыккандык, маштык.

УЎКУЙ Башын төмөн салып үўкүйүп отуруу. *Байлоого түшкөн кулдай уўкуйуп отурат.*

УЎКУЙТ уўкуй этишинин аркылуу мамилеси.

УЎКУЛ: ***уўкул-чуўкул*** Өўгүл-дөўгүл, текши эмес. *Ал машина уўкул-чуўкул бурулуш жерлер келе калса кашаўдай, чайпала түшөт.*

УЎКУЮУ уўкуй этишинин кыймыл атоочу.

УЎУЛДА Улуган сыяктуу созулуўку үн чыгарып ыйлоо.

УЎУЛДОО уўулда этишинин кыймыл атоочу. *Анысын эч ким карап койбогон соў, Уўулдап ыйлап ийген башын салып* (Токтогулов).

УЎШУ Улугандай аянычтуу, созулуўку үн чыгаруу. *Уўшуган үн.*

УЎШУЙ уўкуй менен бирдей.

УПА Косметикалык жана гигиеналык максатта пайдаланылуучу жыттуу, өтө майда жана эў жумшак зат. *Упа эндиги жок туруп, кызы сулуу Керме-Тоо* (фольк.). *Эндик, упа, каркыра, Кыз балага жарашар* (Токтогул). *Үлбүрөгөн тамагыў, Упадай болуп агарган* (Боогачы).

УПАА *диал.* Үзүр. *Малды саап ичип упаа көрүўүз деди.*

УПАЙ Эки тарап болуп, отуруп алып, кеп чүкө менен ойнолуучу оюн. *Чүкөсүндөй упайдын, Койлор жатат жыбырап* (Үмөталиев).

УПАЛА Упа сүйкөө, упа сыйпоо. *Бетин упалады.*

УПАЛОО упала этишинин кыймыл атоочу.

УПАТ БОЛГУР! Таш-талканыў чыккыр, кыйрагыр, жок болгур деген сыяктуу каргап-шилөө, тилдөө маанисинде колдонулат. ***В.: Устуканыў упат болгур.*** *Устуканыў упат болгурдун малы каптап кетиптир* («Ала-Тоо»).

УПАТ Талкалануу, кыйроо, бырын-чырын, таш-талкан. *Упат кылып сөөгүн, Жети баштуу кемпирди, Сексен бөлүп кетиптир* («Эр Төштүк»).

УПОЛНОМОЧЕН Белгилүү бир иштерди иштөө, текшерүү ж. б. укуктар менен жиберилген киши, өкүл. *Райондон келген уполномочендер, митинг өткөрүшүп, журтту биримдикке, даярдыкка чакырууда* (Сыдыкбеков).

УПОЛНОМОЧУН уполномочен менен бирдей.

УПУРА Майдалап бөлүнүү, үбөлөнүү.

УПУРАТ упура этишинин аркылуу мамилеси.

УПУРОО упура этишинин кыймыл атоочу.

УПЧУ 1. Ымыркайды убактылуу алаксытып сордуруу үчүн атайы ылайыкталып жасалган кичинекей туюк резина түтүкчө. *Бала упчусун чоп-чоп соруп, мемиреп уктап да калды* (Сасыкбаев). 2. Бөтөлкөнүн оозуна кийгизип, жаш балдарга же жаўы туулган козу-улактарга сүт берүү үчүн колдонулуучу туюк уч жагында кичинекей тешиги бар резина түтүкчө. *Жаш козуларга оозантып, Упчу менен сүт бердим* (Баялинов).

УПЧУН *диал.* Бүркүттүн тырмактарын кептеген тери кеп. *Бүркүтчү колбоор, туур, томого, упчун жасабаса болбойт.*

УР I 1. Дененин өзгөчө болуп уркуюп чыгып турган бөлүгү. *Ур желке. 2.* Уюл. *Кайыўдын уру.*

УР II 1. Токмоктоо, таяктоо, сабоо. *Адилет болсоў текшерчи, Кедейди байлар урганын* (Токтогул). 2. Чабуу, сого шилтөө, кагуу, коюп жиберүү. *Күчү менен күрс-күрс урган балканын, Шыгын төксүн шыркыраган көк жалын* (Осмонов). *Өзүнө бычак ур, оорубаса кишиге ур* (макал). 3. Бир нерсени көздөй атып ыргытуу. *Айсулуу карап туруп арт жагынан, Бир кезде алма менен уруп качты* (Үмөталиев). 4. Куруу, согуу. *Күмүштөн дубал ургандай, Чырагыў жанып тургандай* (Барпы). 5. Белги салуу, басып из түшүрүү. *Геологдор болсо, «баланча жерде көмүр* бар» *деп гана белги урушат* (Сасыкбаев). 6. Кагуу. *Элебес чотун урган сайын Акиясынын басканын эстеп турат* (Сыдыкбеков). *Үн алышып гудоктору күркүрөп, Коммунизм коўгуроосун ургандай* (Токомбаев). 7. Башка сөздөр менен кошулуп каргыш, наалат, каргап-шилөө же тилдөө маанисиндеги сөздөр колдонулат. *Алдап*

айттыў сєзiўдi, Ант урсун сенин єзiўдi («Манас»). *Антынан тайган кыргызды, Арбагы урсун Манастын* (Маликов). *Туз урсун* (Токтогул). *Каргыш урган* (Абдукаримов). *Кєк урсун* (Сыдыкбеков). 8. Атооч сєздєргє кошулуп, алардын кыймыл-аракетти, ал-абалды кєрсєткєн маанисин билдирiї ічін колдонулат. *Кам урду. Кеп урду. Док урду. Чабак урду.*

УР-БЕРГЕ АЛУУ Жемелеп, опузалап, коркутуп коюу. *Садырдын ачуусу келип инисин ур-берге алып катуу урушту* (Бердикеев). *Темирлан тек жайынча жiргєн жолоочуну ур-берге алып ызалаптыр* (Сыдыкбеков). ***В.: Ур тепкиге алуу***. *Ок, обу жок! – деп чалды да, кемпирди да ур-тепкиге алып чыйралтат* (Жусупов).

УР ТОКМОК 1. Жомоктордо айтылуучу, єзi эле уруп кирiїчi токмок. 2. Бирєєлєргє курал катары болуп анын шилтєєсi, тукуругу менен кысым кєрсєтiїчiлiк, кордоочулук деген мааниде. *Мына буга окшогон ур токмоктордун бiтєр кiнi жакындап калды* (Абдукаримов). *Жокчулукка, ысык-суукка чыдаш мiмкiн, бирок мына мындай ур токмокко, адилетсиздикке чыдоого мiмкiн эмес, ата* (Абдукаримов). 3. Бетин ачып ашкерелєєчi, сындоочу деген мааниде. *Тєбєлдєрдiн башына ойноочу ур токмогум – сєзiм, ырым* (Бейшеналиев).

УРА Бузулуп, кыйрап жогорудан тємєн кулоо, кемирилип, ажырап тiшiї (мис, дубал). *Ал зоолор азыр ураган, Ат жiрбєгєн жерлерден, Автомобиль чубаган* (Їсєнбаев).

УРАА 1. Атакага чыкканда демилгелєє иретинде колдонулат. «*Кош эне, кош элим» – деп, артына бурулуп айтып болуп, – ураа айтып жєнєдi* (Сыдыкбеков). 2. Кубаттоо, салтанаттуу мiнєз берiї иретинде колдонулат. *Иничектер, жеткинчектер, Сыймык сага Ураа! Ураа! Кол чабабыз кубана* (Нуркамал).

УРААЛА «Ураа!» Ураа!»деп кыйкыруу. *Таланттар бар «Ураалар!» кiтiп турган, Гений сєз бар, адамдар окуша элек* (Султаналиев). *Атака коюп ураалап, Согушка кирдим, энеке* (Шiкiрбеков).

УРААЛАТ ураала этишинин аркылуу мамилеси.

УРААЛОО ураала этишинин кыймыл атоочу.

УРААН 1. Чакырык. *Майданга чыкты бакырып, Манастап ураан чакырып* (Баялинов). 2. Уруу, тукум, эл. *Урааныў ким, жериў ким? Уругуў ким, элиў ким?* («Эр Тєштiк»). 3. Жетекчиликке алынган идеяны, милдетти же саясий талапты кыскача формада кєрсєткєн чакырык, лозунг. *Партиянын алга койгон ураанын, Орундоого милдеттiїбiз аянбай* (Токомбаев). *Жазгы айдоого карата ураандар жазышып, дубалга илишти* (Сыдыкбеков).

УРААНЧЫЛ 1. Ураан талашкан, єз ураанын жактаган, жаатчыл. 2. Демилгечил же тескерисинче, ураалаган салтанаттуу сєздєрдi жакшы кєргєн.

УРААТ *диал.* Урук-тууган. *Ураат-урааты менен келиптир.*

УРАМАЛ Талкаланган, уралган.

УРАН Радиоактивдiї химиялык элемент.

УРАНДЫ Урап тiшкєн, кулаган же кыйрап калган дубалдын, їйдiн ж. б. жалпы аталышы. *Ата Мекендик Согушта ондогон шаарлар урандыга айланды. Чечинип таштап кепенин ичиндеги урандыларды тазалоого кириштим* (Касымбеков).

УРАТ ура этишинин аркылуу мамилеси.

УРБАНИЗАЦИЯ Мамлекеттин турмушунда шаарлардын маанисинин жогорулашы, басымдуу орун ээлеши, шаарлардын кєбєйїшi.

УРБАНИЗАЦИЯЛОО Шаарларды куруунун теориясы жана практикасы, шаар куруу.

УРБАНИСТТИК ПОЭЗИЯ *адаб.* Ири шаарлардын кыйма-чийме турмушун, алардагы техникалык, єнєр-жайдын, курулуштун башаламан єсiп-єнiгiшiн, шаардык калктын ошол єздєрi жашаган калаа менен байланышын, кыскасы, шаар турмушунун карама-каршылыктарын сiрєттєгєн ырлар.

УРГААЛ Єзгєчє катуу темп менен. *Ургаал заман.*

УРГААЛДУУ Єзгєчє катуу темптеги. *Ургаалдуу иш.*

УРГААЧЫ 1. Жынысы жагынан эркекке карама-каршы ар кандай жан. *Ургаачы музоо.Ургаачы улак. 2. сiйл.* Аял, кыз. *Жез оймоктун ыктуусу, Ургаачынын мыктысы* («Эр Тєштiк»).

УРГАЛ *диал.* Сабагы чыў келген єсiмдiктiн аты.

УРГАН Кем, санда жок деген сыяктуу мааниде жамандыгын кєрсєтiп, кєбiнчє кемсинтiї иретинде колдонулат. *Кара карга їндєнiп, Каркылдаган урганым!* (Токтогул). *Эки дан да тийбептир, Эринген жалкоо урганга* (Їсєнбаев).

УРГУ Сiмбє, шомпол. *Кыргы менен кыргылап, Ургу менен ургулап* («Семетей»).

УРДУР ур этишинин аркылуу мамилеси. *Урган киши – дєў менен, урдурган киши – жол менен* (макал).

УРДУРУУ же УРДУРА БЕРIЇ Бир нерсенин туура же туура эмес экендигине карабай сiйлєй берiї (о.э. ырдоо, жазуу, иштєє ж.б. карата).

УРКУГУЙ Оркоюп чыгып турган, алга чыгып турган.

УРКУЙ Уруюп єзгєчє бєлiнiп чыгып туруу. *Уркуйган ташты кестирип, Машина жiрчi жол кылды* (Барпы). *Эки бетинин сєєгi уркуйган.*

УРКУЙТ уркуй этишинин аркылуу мамилеси.

УРМА *диал.* 1. Карагай сүйрөтүүдө колдоно турган чагарагы бар учтуу темир. 2. Дубал согууда колдонула турган курал. *Тезекбай үй-бүлөсү менен урма дубал тургузуп жаткан учуру* (Маликов). *Урма там.*

УРМАТ Ардактоого, барктоого татыктуу болгон кадыр, сый, ызаат. *Ушакчы болгон жигиттин, Урматы болбойт калкына* (Токтогул). *Жашка – кызмат, карыга – урмат* (макал). *Ушакчы болгон жигиттин, Урматы болбойт элине* (Санат).

УРМАТТА Ардактоо, кадырлоо, сыйлоо, урмат көрсөтүү. *Урматтап башымды ийип, салам айттым* (Үмөталиев). *Мурдагыдан ого бетер артылат. Урматыбыз Сизге (Айтматовго) болгон сүйүүбүз* (Акматалиев).

УРМАТТАЛ урматта этишинин туюк мамилеси.

УРМАТТОО урматта этишинин кыймыл атоочу.

УРМАТТУУ Кадырлуу, ардактуу, жогорку даражадагы. *«Урматтуу Чыңгыз Төрөкулович» – деп эми кайрылбайбыз.*

УРНА 1. Жашырын добуш берген кезде шайлоо бюллетендерин салуу үчүн атайын ылайыкталып жасалган ящик. 2. Көчөлөргө же көпчүлүк оруңдарга шыпырынды, таштанды салуу үчүн коюлуучу идиш, ящик.

УРОЛОГ Заара бөлүп чыгаруучу жолдордун оорусун изилдөөчү, дарылоочу адис, врач.

УРПАЙ *диал.* Упай.

УРПАК Келечекки, жаш укум-тукум. *Биздин кылым укмуш сонун. Укмуш эмгек калса экен! Бул кылымдын толук сыры, Урпактарга барса экен!* (Токомбаев). *Баатырдан калган шумкарым, Бабадан калган урпагым* («Семетей»).

УРУЙ Томпоюп чыгып туруу уркуюп туруу. *Чөккөн төөнүн тизесиндей уруюп турат* (Сыдыкбеков).

УРУЙТ уруй этишинин аркылуу мамилеси.

УРУК 1. Үрөн, үрөндүк дан, тукумдук дан. *Сап-сап кылып жөөктөп, Сапаттап урук септирген* (Осмонкул). *Карып Култай аксакалдан урук сурап алып сабиз, пияз, коон-дарбыз эгип коюуну ойлоду* (Абдукаримов). 2. Уруу, тукум. *Анжыяңда туругу, Адигине уругу* (Тоголок Молдо). *Болот миңбашынын уруктарынын бирөө менен уруша кетти* (Абдукаримов). 3. Ургаачы балыктын майда-майда тукумдук жумурткалары, икра. 4. Адамдын, айбандардын эркектик тукумдун суюктугу.

УРУКСАТ Кандайдыр бир ишти иштөөгө, жөнөөгө ж.б. макулдук. *Уруксат сизге, Осоке, Узата бергин ар жагын* (Үсөнбаев). – *Бул катты мага уруксат этиңиз, мен сактап жүрөйүн,– деди Күлай* (Сыдыкбеков). *Турган өңдүү Махабаттын чегинде, Уруксат жок, акым да жок кетүүгө* (Акматалиев).

УРУКТА Урук байлоо, урук пайда болуу.

УРУКТАЛ *диал.* Себилүү. *Жазгы буудай урукталды.*

УРУКТАН урукта этишинин өздүк мамилеси.

УРУКТАНДЫР Куудуруу, каратуу.

УРУКТАНДЫРУУ уруктандыр этишинин кыймыл атоочу.

УРУКТАШ I Бир уруктан, бир тукумдан. *Урукташ тууган жапжакын* («Саринжи-Бөкөй»).

УРУКТАШ II Урук-урукка бөлүнүү, туугандашып кетүү. *Урукташа кетишти.*

УРУКТУК Атайын урук кылууга арналган, сакталган. *Уруктук дан.*

УРУЛ ур этишинин туюк мамилеси.

УРУЛУУ 1. Масса, көптүк, көп уруучулук. *Урулуу журттан айрылып, уктап жатып албасын* (фольк.).

УРУМ Уруунун, согуунун бир жолку күчү. *Жанына келген немени бирурум менен жыкты* («Ала-Тоо»).

УРУМ МЫЛТЫК Рим жактан ооп келген мылтык, согуш куралынын аталышы. *Керегесинде тогуз мылтык, ичиндеги уруму мылтык, өңөрүп алды Болот* («Эл адабияты»). *Уландар урум атсын деп, Урматка журтум батсын деп* («Манас»).

УРУМДАН АШКАН Бардык жагынан келишкен, эч нерсеге теңдеши жок, абдан жогору турган. *Ушу доорум барында, Урумдан ашкан кызды тандаймын* («Курманбек»). *Менин ыкыбалыма балеттин насили асыл, руху бийик, урумдан ашкан улуу көзөлүн көрүп-билүүнүн бактысы туш келгенине курсантмын.*

УРУН 1. Башка бир нерсеге тийүү, кагышып калуу. *Өзүңө урунбас үчүн, өзгөгө жарык кыл* (макал). *Эшиктен кире берерде босогого урунуп алды* (Жантөшев). *Ынтымак бузулбасын ырыскылуу, Темирге урунбасын ыйык жолдор* (Абдалова). 2. Көзгө көрүнүү, көзгө чалдыгуу, учуроо. *Акбар чыгышка бурулду эле, көтөрүлүп келаткан күндүн нуруна көзү урунду* (Убукеев). *Ал анчалык көзгө урунбаган оор мүнөздүү токтоо жигит боло турган* (Сыдыкбеков). 3. Пайдалануу, колдонуу. *Динар Аскардын таптаза урунган күндөлүгүн. булгап койгонуна өкүндү* (Сыдыкбеков).

УРУНДУ БОЛУУ Кагылып-согулган, урунду-беринди болгон абалга туш келип, катуу кыйналып калуу. *Жолго келип, урунду болуп калган өңдөнөт.*

УРУНТ I: урунт жер Жолдордун келип кошулушкан же кандайдыр иштин түйүндүү жери.

УРУНТ II урун этишинин аркылуу мамилеси.

УРУНТТУУ Негизги. *Урунттуу маселе.*

УРУНУЛ урун этишинин туюк мамилеси. *Урунулбаган буюм.*

УРУНУУ урун этишинин кыймыл атоочу.

УРУНЧУК Бир нерсенин уркуюп, өзүнчө бөлүнүп чыгып турган жери. *Жамал асканын тик жаккы бетине карай басып, бир таштын урунчугун кармап тура калды* (Жантөшев).

УРУУ I 1 Өз ара туушкандык мамиледе болгон адамдардын тобу. *Чалдар Даниярдын кай уруудан экенин да таап беришти* (Айтматов). 2. *өт.* Түр, түркүм. *Ар уруу өсүмдүктөргө толтурулган бир нече папкалар пионерлер бөлмөсүнө коюлган* (Сыдыкбеков).

УРУУ II ур этишинин кыймыл атоочу.

УРУУЛАШ I Бир уруунун тобуна кирүүчү, бир уруудан, урууcу бир.

УРУУЛАШ II Уруу-урууга бөлүнүү, туугандашып жаатташа кетүү. *Уруулашып силер мага жеткенче, Далай бар – деп, уят кылып таштачу* (Токомбаев).

УРУУЛУУ 1. Ар түрдүү урууcу бар, уруулары көп. *Көп уруулуу айыл.* 2. Ар түрдүү, түркүн-түркүн. *Сан уруулуу, Сан эл барат поездде* (Элебаев).

УРУУЧУЛДУК Уруунун таламын талашкандык, уруу-уруу болуп бөлүнүүчүлүк.

УРУУЧУЛУК уруучулдук менен бирдей.

УРУШ I 1. Мушташ, чатак, чыр, жаӯжал. *Уруштун башы тилдешүү* (макал). 2. Согуш. *Баатырдын көркү урушта* (Токтогул). *Кашкайып отрядга ал бет баккан, Өзү жаш уруш жайын билбесе да* (Токобаев).

УРУШ II 1. Мушташуу, жаӯжалдашуу. *Кебек карыя Андрейге азыр барып, Барпы менен уруша тургандыгын айтты* (Байтемиров). 2. Согушуу. *Кызыл кан төгүп урушуп, Эркиндиктин кызыл туу, Көкөлөгөн ушул ай* (Осмонкул).

УРУШТА ТУРУШ ЖОК Кандайдыр бир нерсеге токтоосуз киришели, карап турбайлы, тарткынчыктабайлы деген мааниде. *Биздин жумушту бирөө иштеп бербейт, урушта туруш жок* (Бердикеев). *Урушта туруш жок, жүр, азыр эле барып сүйлөшө коёлу* (Борбиев). *Урушта туруш жок. Аттанабыз. Бүгүн эл орунга отурганда аттанабыз* (Касымбеков).

УРУШТУР уруш этишинин аркылуу мамилеси.

УРУШУУ уруш этишинин кыймыл атоочу.

УРУШЧААК Чыр-чатак чыгарганды, урушканды жакшы көргөн. *Катынын урушчаак болсо, элим тынч деп ойлобо* (макал). *Курсагы ачкан – урушчаак* (макал).

УРУШЧААКТЫК Чыр чыгаруучулук, чатак чыгаруучулук, урушканды жакшы көргөндүк.

УРУЯТ 1. *эск.* Эркиндик, азаттык. 2. *эск., сүйл.* Совет бийлиги. *Уруят алдында датташпай эле бирди эки кылып төлөйүн* (Сыдыкбеков).

УРЧУК Тоонун учтуу, тар жери. *Жарганаттай жабышып бир таштын урчугун кармап турат.*

УСКАТ Сырткы кебете. *Ускатыӯ бөлөк көрүнөт* (фольк.).

УСТА 1. Өз ишин абдан мыкты билүүгө жетишкен кылдат адис, чебер. *Кыргызга даӯктуу Зууракан, Кызылчанын устасы* (Осмонкул). *Адам өмүрдүн туткасы, турмуштун устасы болот тура!* (Жантөшев). 2. Темирчи, жыгаччы. *Жыгач усталары станцияга өз жумуштары менен келип жатышат* (Сасыкбаев).

УСТАВ Кандайдыр бир уюмдун түзүлүшүн жана иш аракетин аныктоочу эрежелердин, жоболордун жыйындысы, кандайдыр бир нерсени колдонуу же ишти аткаруу тартибин белгилей турган эрежелердин жыйындысы. *Партиянын уставы. Айыл чарба артелинин уставы.*

УСТАЗ *диал.* Устат. *Устазыдан шакирти өткөн.*

УСТАКАНА Усталар узануучу жай. *Жакыпка колхоз устакана салып берген* (Бейшеналиев). *Акбар чаӯкылдаган балканын үнүн улап устаканага кирди* (Убукеев).

УСТАЛЫК 1. Жыгаччылык, темирчилик, устанын кесиби, өнөрү. *Бекжан төрт-беш айдан кийин өз алдынча усталык кылууга жарап калат* (Абдукаримов). *Колунан көөрү төгүлгөн усталыгы бар эле* (Токтогул). 2. Чебердик, кылдаттык, адистик. *Токтор аксакал сөздү өтө усталык менен бөлүп кетти* (Абдукаримов).

УСТАРА Сакал, мурутту жана чачты алуу үчүн колдонулуучу көбүнчө бүктөлмө бычак түрүндөгү абдан курч аспап. *Актан ата устарасын куруна жанып, курчутуп жатты* (Бейшеналиев).

УСТАТ 1. Үйрөтүүчү, бир нерсенин ыгын, жолун көрсөтүүчү, тажрыйбасын үйрөтүүчү. *Мени оймочулуктун асыл өнөрүнө үйрөткөн устатым.* (Касымбеков). *Устат акындын ою көп, сөзү аз* (макал). *Устатынан шакирти өтөт* (макал). 2. Уста, чебер адис, мастер. *Өз ишинин устаты. Мол түшүмдүн устаттары. Мал чарбасынын устаты.*

УСТАТТЫК Кылдаттык, чебердик, уздук. *Уста кандай болсо, устаттык ошондой* (макал). *Бүбүш жаш күнүнөн тартып эле үй ишине сарамжалдуулугу, иш жагына устаттыгы менен элге атыккан эле* (Таштемиров).

УСТУКАН Сыйлуу коноктorго тартылуучу жилик. *Чоӯ эне баш табактан устукан алды* (Сыдыкбеков).

УСТУКАН СӨӨК Жалпы эле сөөк-саак, мүчө. *Омурткасы оркоюп, Устукан сөөгү коркоюп* («Сейтек»).

УСТУКАНДА Бир аз өлчөмдөгү этин калтырып, жиликтин, сөөктүн этин ажыратуу, устукан чыгаруу. *Түлкүбек Күмүшкө бир жамбашын гана устукандап берди* (Жантөшев).

УСТУКАНДАТ ***устуканда*** этишинин аркылуу мамилеси.

УСТУКАНДАШ ***устуканда*** этишинин кош мамилеси.

УСТУКАНДОО ***устуканда*** этишинин кыймыл атоочу.

УСТУКАНЫ КАЧУУ Этинен түшүп кичирейген, кейпи кетип жүдөгөн, чүнчүгөн көрүнүштө болуу. *Бул бечаранын устуканы качып калыптыр* («Ала-Тоо»). *Устуканы качып кер сары болгон киши көзүмө бир эсе коркунучтуу, бир эсе аянычтуу көрүндү* (Өмүрбаев).

УСТУКАНЫ УПАТ БОЛУУ Таптакыр жок болуу, ойрону чыгуу, чирип жоголуу. *Окууму бүтүп мен да кеттим. Андан бери он алты жыл өттү. Тиги киши тирүү болсо алтымышка таяп, өлсө устуканы упат болгондур* (Өмүрбаев). *Атам замандан бери ошол ач бел, куу жондо сандаган мал-жандын устуканы упат болбоду* (Өмүрбаев).

УСТУКАНЫЎ УПАТ БОЛГУР Жок болгур, ойронуў чыккыр деген өўдүү каргапшилөө маанисинде колдонулат. *Устуканыў упат болгур! Алиги аракеч ит жедеп эле жүрөгүн түшүрүп салган тура!* (Өмүрбаев).

УСТУН 1. Сомдолгон, бутактары жок узун жоон жыгач. *Жыгаччылардын бири курч балтасын жалантып устун сомдосо, бири тактай жылмалайт* (Сыдыкбеков). 2. Үйдүн төбөсүнө, потологуна коё турган узун жоон жыгач. *Суусамырга эки бөлмөлүү бир үй тургузуу үчүн, эў жок дегенде эки, устун керек, чабактарын болсо, эптеп жеткиребиз* (Байтемиров).

УСУЛ 1. Ыкма. *Усулун ар иштердин билгизүүгө Ичинде кишиси жок илим билер* (Тагай). *Жаўы усул.* 2. Калыптанган ык, адат. *Усулу жок өскөн курган жан, сымбатсыз өсүп калыпмын.* 3. *диал.* Шык, жөндөм өнөр. *Коркоктун жүрөгү жок, чоркоктун усулу жок.*

УТ 1. Ар түрдүү оюндарда же спорттук мелдештерде жеўүү, жеўип чыгуу. *Оюндун акыры жакындап калды... кимиси топ түшүрсө эле, утуп чыкканы турат.* 2. Оюнда же заём, лоторея утуштурганда тиешелүү өлчөмдөгү утушту алуу. *Абалдан берки мөрөйдү, Табылды бүгүн утту дейт* («Эр Табылды»). 3. Пайда көрүү, артыкчылыкка жетишүү, ийгиликке жетишүү. *Арнамыс, бул бир жарыш, оюн-кумар, Талыкпай ким иштесе ошол утар* (Үмөталиев).

УТИЛИЗАЦИЯ Иштен чыккан нерсени, таштандыны кайра иштетүү, керекке жаратуу.

УТИЛИТАРДЫК Керектөөчүлүк, пайдакечтик. *Утилитардык көз караш. Утилитардык мамиле.*

УТИЛИТАРИЗМ Бардык нерседен материалдык пайда чыгарып алууга гана умтулуучулук.

УТИЛИТАРИСТ Утилитаризм жолун жолдоочу.

УТИЛЬ Мурдагы кызматы, керектүүлүгү боюнча пайдаланууга жараксыз, бирок кайра иштетип пайдаланууга боло турган зат; буюм, шайман ж.б. *Утилге чыккан трактор.*

УТОПИСТ 1. Утопиялык социализмдин жактоочусу. 2. Кыялкеч, ишке ашпай турган куру кыялдарга берилген адам.

УТОПИЯ 1. *филос.* Коомдук өнүгүүнүн объективдүү закон ченемдүүлүгүн илимий жактан түшүнүүгө негизделбеген социалдык кайра куруу, идеалдык коомдук түзүлүш жөнүндөгү окуу. 2. Фантазия, иш жүзүнө ашпай турган кыял, куру кыял.

УТОПИЯЛЫК *филос.* Утопияга негизделген, илимий эмес, иш жүзүнө ашпай турган, куру кыялданган.

УТОПИЯЛЫК СОЦИАЛИЗМ (же коммунизм) 16–17-кылымдардагы коомдук өнүгүүнүн закондорун таанып-билүүгө негизделбестен, идеалдык коомдук түзүлүш жөнүндөгү ойго негизделген, коомду социалисттик кайра куруу жөнүндөгү марксизмге чейинки окуу.

УТТУР Оюнда, спорттук мелдештерде ж.б. жеўилип калуу, жеўдирип коюу. *Оюндун биринчи жарымында уттуруп баратканына көздөрү жеттиби, биологдор чыр башташты* (Бейшеналиев).

УТТУРУУ ***уттур*** этишинин кыймыл атоочу.

УТУЛ Оюнда, спорттук мелдештерде ж.б. жеўилип калуу.

УТУЛУУ ***утул*** этишинин кыймыл атоочу.

УТУР ***утуру*** менен бирдей.

УТУРЛА Бет ала чыгуу, алдынан каршы чыгуу, алдын ала аракет кылуу. *Бир жигит утурлай басып, келген жигиттин атын алды* (Жантөшев). *Кийин сөз боломбу деп Шариптин алдын ала утурлаганы эле* (Бейшеналиев).

УТУРЛАТ ***утурула*** этишинин аркылуу мамилеси.

УТУРЛОО ***утурла*** этишинин кыймыл атоочу.

УТУРУ 1. Бет маўдайынан, алды жагынан. *Алар Шилбилүүнүн белине чыгып калышканда, өздөрүнө утуру келе жатышкан эки жөө адам кездешти* (Сыдыкбеков). 2. Улам-улам, кайра-кайра. *Утуру жылып отуруп, Алымкул кыйраган карагайга жетти* (Сыдыкбеков).

УТУРУ КАРОО Бир нерсе їміт этїї, колун карап калуу. *Кєптєн бери кєрє элек жээниў болсо, тууган бар, душман бар дегендей утуру карап калбасын деп салып койгон тура* (Ашымбаев).

УТУРУМ: жазгы утурум Жазга маал, жазга жуук.

УТУРУМДУК 1. Убактылуу, єтїп кетээр абал, кызмат, милдет. *Утурумдук кыйынчылыктарга карабай максатына умтулган адам акыры муратына жетет.* 2. Убактылуу, кїнїмдїк же жакын убакыт ичинде керектелїїчї буюм, азык-тїлїк.

УТУУ ут этишинин кыймыл атоочу.

УТУШ I 1. Оюнда, спорттук мелдештерде жеўип алгандык, жеўишке жеткендик. 2. Заём, лоторея билетин тираж боюнча ойногондо чыккан акча же буюм.

УТУШ II ут этишинин кош мамилеси.

УУ I 1. Уукturуучу зат. *Билбеген уу ичет* (макал). *Жыландын териси кооз, тиши – уу* (макал). 2. *єт.* Кайгы, зар, муў, азап. *Муну кєрїп, аны уккан соў, карынын жїрєгїн уу, кыялдарын дат алды* (Токомбаев). *Асан карыя кєптї кєргєн, ичпеген суусу, татпаган уусу жоктур* (Токомбаев). 3. *єт.* Жан кейите турган, жанга баткан. *Курбалынын кєзїнчє катуу кагуу жеп сєєктї сыздаткан уу тил угуп, Кєкє шалдая тїштї* (Касымбеков). *Уу тырмагын манаптар, Кабыргага батырган* (Тоголок Молдо).

УУ II 1. Мергенчилик, аўчылык, балык кармоочулук. *Атышып аркар, кулжа їч бир тууган, Ар кїнї уу уулашты, ойдон-кырдан* (Їмєталиев). *Мергендин адаты ууга чыгыш, менин адатым шыралга алыш* (Байтемиров). 2. Кандайдыр бир иштин шарты, ыгы, жолу, жєн-жайы, ички сыры. *Жердин уусун билишкен, Кебек єзїнїн он аскери менен жол чалып келе жатат* (Жантєшев).

УУ III: уу-чуу же уу-дуу Тартипсиз, баш аламан чыккан їндєр, кыйкырык-єкїрїк, чуулдаган, дуулдаган дабыш. *Даша уу-чууга аралаш жїрїп олтурду* (Сасыкбаев). *Базарбек айылга жакындаганда уу-чуунун їстїнєн чыкты* (Каимов).

УУ-ДУУ БОЛУУ Биринин сєзїн бири укпай дуулдаган, баш аламан тїшкєн абалда болуу, кыйкырык, ызы-чуу боло берїї. *Марат балалайка менен ырдап киргенде улам бири сїрєп, бул комната єзїнчє эле уу-дуу боло берет* (Ємїрбаев). ***В.: Уу-чуу болуу.*** *Согуш! деген кабар угулганда айыл ичи дурбєлєў тїшїп, бир заматта уу-чуу боло тїштї* («Ала-Тоо»). ***Уу-чуу тїшїї.*** *Чоўкичине кызматтагылар уу-чуу тїшїп, таанышууга ар ким єзїнчє камылга кєрє баштады* («Кыргызстан маданияты»).

УУ ЖУТУУ Єтє кайгылуу, кырсыктуу мїшкїл ишке дуушар болуу. *Бир сен эмес бїт айылыў уу жутканын кєрбєй турасыўбы?* (Сыдыкбеков).

УУ ИЧКЕНДЕЙ КЫЛУУ Кыруу, жоюу, сулатуу. *Калкты талап кетерде, Кабылан Манас баатырыў Уу ичкендей кылды эми* («Манас»).

УУ КОРГОШУН *биол.* Байчечекей тукумуна кирген тамыры уулуу, медицинада, ветеринарияда кеўири пайдаланылган дарылык касиети бар єсїмдїк.

УУ ТИЛ Сєєккє жеткен, жанга баткан, жан кейите турган ачуу, жаман сєз. *Курбуларынын кєзїнчє, ушу кара курсактын айынан катуу кагуу жеп, сєєктї сыздаткан уу тил угуп, Кєкє шалдая тїштї* (Касымбеков). *Бирок Акия деле єктєсїн берген жери жок, уу тил менен Чаргынды сайып алгандай кеп айтып жатат* (Сыдыкбеков). *Уу тил менен баягыдан бетер какшыкты кїчєттї* (Бейшеналиев).

УУ ТЫРМАГЫН БАТЫРУУ Аябай эзїї, абдан кыйноо, азап чектирїї. *Уу тырмагын манаптар, Кабыргага батырган* (Тоголок Молдо). *Ач бїркїткє тїлкїдєй, Алдыргансыў, замана. Уу тырмакты кедейге, Батыргансыў замана* (Токтогул). ***В.: Уу тырмагын салуу.*** *Шат турмуштун жыргал доорун сїрєрдє, Уктук душман уу тырмагын салганын* (Нуркамал).

УУ ТЫРМАК Мыкаачы, зулум, канкор. *Алардын ордун уу тырмак, Калпа ээледи* (Бейшеналиев). *Касымбектей уу тырмактан бошонуп чыгууга їстєкє-босток тїптєгї уездин чоўдоруна арыз жеткиришти* (Бейшеналиев). ***В.: Уу чеўгел.*** *Кулаалынын уу чеўгелинен кутулган кептердей келаткан неме, айыл кєрїнгєндє гана тизгинин жыйды* (Бейшеналиев).

УУГУУ уук этишинин кыймыл атоочу.

УУЗ 1. Туурдун, тєрєрдїн алдында жана тууганда, тєрєгєндєн кийинки биринчи мезгилдерде чыгуучу коюу сїт. *Куудай аппак эгиз эрке козулар, Уузга тоюп, їргїлєшєт ойгонбой* (Токомбаев). *Уктай берет жаш бала, Уузга тойсо ойгонбой* (Осмонкул). 2. *єт.* Жаш, жаўы, жетиле элек. *Ууз талдай буралтып, Ак кайыўдай бїрдєтїп* (Осмонкул). *Ал кїндєн баштан кїўїрт элес калган, Кырчындай ууз элек, жаштык кайран* (Абдыраманов). *Ууз кымыз.* 3. *єт.* Таза, кирсиз. *Жайкы желдин жыпар ууз жытына, Уй да, кой да, малчыларым теў шерик* (Осмонкул). *Ууз жыттуу койнуўда мен тєрєлїп, Уулуў болуп калганга, мактанамын!* (Алыбаев).

УУЗДАЙ Таза, кирсиз, тунук. *Їйлєрїўдїн бардыгы аппак ууздай* (Калык). *Жїрєгїм айтпа андай пикириўди, кирдейт... сулуунун ууздай ак кєєнї* (Турусбеков).

УУК I Боз їйдїн тїндїгї менен керегесин бириктирїїчї, тїндїккє бириге турган жагы учтуу, керегеге бириге турган жагы

бир аз ичин кездей ийилип, жалпак келген узун жыгач. *Талдан жасалган уук* (Жантешев). *Асан карыянын үйүнүн ууктары сыртынан саналат* (Токомбаев).

УУК II 1. Уулануу. *Бардыгы уугуп калгансып жымжырт* (Жантешев). 2. *өт.* Жаны күйүү, жанына батуу. *Бөтөнчө акыркы сөздү уукканда, Шарип уугуп кетти* (Бейшеналиев).

УУК УЧТУК Көчкөндө таңылган ууктардын учуна кийгизип, унаага артып коюуга ылайыкталган таар баштык. *Уук учтугу ушундай, Алтын менен чырматкан* («Сейтек»).

УУКТУР** **уук этишинин аркылуу мамилеси.

УУЛ 1. Эркек бала. *Уулуң өссө – урумга, кызың өссө – кырымга* (макал). *Колунда бир уул, бир кызы бар* (Сыдыкбеков). *Уул жакшысы – урмат* (макал). 2. Тогуз коргоол оюнунда бир уяга түшкөн үч коргоол.

УУЛА I 1. Уулandыруу, ууктуруу. *Уулап койгон эт.* 2. *өт.* Жан кейитүү, жанына батуу. *Унчукпады менин сөзүм, Денин уулап кеткендей* (Нуркамал).

УУЛА II Аңчылык кылуу, мергенчилик кылуу, балык кармоо. *Аркар уулап, бугу кууп, Элемандын сырттаны* («Эр Төштүк»). *Жигиттер, арык бойлоп балык уулап жүрөсүңөрбү?* (Бейшеналиев).

УУЛАН Уунун таасирине кабылуу, уугуу. *Ууланышкан чөптөр эндиреп, Улупуңшуйт аба жалында* (Акбаров).

УУЛАНДЫР** **уулант менен бирдей.

УУЛАНТ** **уулан этишинин аркылуу мамилеси.

УУЛАНУУ** **уулан этишинин кыймыл атоочу.

УУЛДАШ Тукум-тукум болуп бөлүнүп кетүү.

УУЛЖАН *биол.* Чайырлар тукумуна кирген, сабагында, мөмөсүндө, тамырында эфир майы бар, илгертеден эл арасында аш казан, айрым жараат ооруларын дарылоого пайдаланылып келген көп жылдык өсүмдүктүн түрү. *Уулжан болсо уулум өлбөйт эле* (макал).

УУЛОО** **уула этиштеринин кыймыл атоочу.

УУЛУ УЧКА, КЫЗЫ КЫРГА ЖЕТҮҮ Бала-чакасы өсүп жетилүү, этек-жеңи жайылуу, акар-чакар болуу. *Уулум учка, кызым кырга жетип жаткан мени каакы ордуна көрбөйсүң* (Сыдыкбеков). ***В.: Уулу урумга, кызы кырымга жетүү.*** *Баягы Айнагүл жок, уулу урумга, кызы кырымга жетип, чатырап турган кези* («Кыргызстан маданияты»).

УУЛУК** **уук II менен бирдей.

УУЛУУ Уусу бар, уу кошулган, уулandыра турган. *Курчаган жанган жалын ошол чөлдөн, Ойногон уулуу жылан ошол жерден* (Бөкөнбаев).

УУРДА Көрсөтпөй, билдирбей, уруксатсыз алып кетүү, катып алуу, кымтып алуу. *Алтынын көрүп бирөөнүн «Алсам» деп уурдап, оолукпа* (Осмонкул). *Сенин болот өгөөңдү Кемпир уурдап алыптыр* («Эр Төштүк»).

УУРДАЛ** **уурда этишинин туюк мамилеси.

УУРДАН Эч кимге көрүнбөй, билинбей, жашыруун аракет кылуу. *Уурданып келип кетти.*

УУРДАТ** **уурда этишинин аркылуу мамилеси.

УУРДАШ** **уурда этишинин кош мамилеси.

УУРДОО** **уурда этишинин кыймыл атоочу.

УУРТ Эриндин кычыктары, кычыктын айланасындагы жумшак эттүү бөлүк. *Өрмө камчынын учу оролуп келип Алымкулдун ууртуна тийди* (Абдукаримов). *Чоң эненин жумшак уурту булкуп-булкуп тартты* (Сыдыкбеков).

УУРТА Шимирип жибербестен, ууртун толтура бөлүп-бөлүп кичинеден ичүү. *Арыктын жээгинде отуруп, сол колум менен суу ууртап, бир аз эс алдым* (Абдукаримов). *Алым нандан тиштеп, чайдан ууртады* (Жантешев).

УУРТАМ Бир ууртоого ылайык келген өлчөм. *Бир ууртам суу.*

УУРТАП-ТАТУУ Кичинеден, аз-аздан ичүү. *Ууртап-татып жүрүп, Көкө да тоюп алган* (Касымбеков).

УУРТАТ** **уурта этишинин аркылуу мамилеси.

УУРТОО** **уурта этишинин кыймыл атоочу.

УУРТТА Жаактан алуу.

УУРТУНАН ЖЫЛМАЮУ Акырын билинер-билинбес күлүп коюу, күлүмсүрөө. *Аскар акырын ууртунан жылмайды* (Сыдыкбеков). – *Аны атаң, апаң менен акылдаш, – деп чоң ата ууртунан жылмайды* (Жусупов). *Шылдың сөзгө Жекшен ууртунан жылмая жалт карап коюп, чыгып кетти* (Осмоналиев). *Жапардын бул сөзүн кулагы чалган Асыл ууртунан жылмайып койду* («Ала-Тоо»). ***В.: Ууртунан күлүү.*** – *Кандай жаңылыкты сурайсың? – деп Арзыкул ууртунан күлүп койду* (Жусупов). *Асылбек да ууртунан күлдү* (Абакиров).

УУРТУНАН МАЙ АГУУ Ашып-ташкан аябай кененчиликте, бардар турмушта болуу. *А сиздин ууртуңуздан май агат, ошондуктан жилигиңиз майлуу дедим* (Абдукаимов).

УУРУ 1. Бирөөнүн же коомдун малын, мүлкүн ж.б. көрсөтпөй, билдирбей, уруксатсыз уурдап алган киши, уурулук кылууга кынык алган, үйрөнгөн киши. *Уурусу күч болсо, ээсин доого жыгат* (макал). 2.

Уурулук. *Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп ууру кылба* (макал).

УУРУ КЫЛГАН ТҮНҮ АЙ ЖАРЫК Тосколдук, жолу болбоочулук, иши оңунан чыкпоочулук. *Мен ууру кылган түнү ай жарык дегендей, дайыма эле мен бирдеме алайын десем кымбаттап кетет. Мен ууру кылган түнү ай жарык болуп калчу эле, ишти баштагандан чочулап турам.*

УУРУЛУК Бирөөнүн же коомдун малын, мүлкүн ж.б. уурдап алуучулук.

УУСУЗ Уусу жок. *Уусуз жылан экен. Болбосо чагат эле Анарды* (Шүкүрбеков).

УУТАНА 1. Уулуу чөп, абдан ачуу даамы бар чөп өсүмдүгү. *Ар-ар жерден тоо чымчыгы чыйпылдап уча качат да, тигиндейрээк барып уутананы селкилдетип учуна конот* («Ала-Тоо»). 2. *өт.* Абдан ачуу.

УУЧ Колдун манжаларын алаканды көздөй ийип бүрүштүргөндөгү абал, ошол абалда колдун ичине туура келген өлчөм, чен. *Жаргылчактын оюгуна бир ууч жүгөрүнү салат да, туткасынан кармап жай тегеретет* («Ала-Тоо»)

УУЧТА Уучуна толтуруп алуу, уучка толтура кармоо. *Уучтагандай кол толот, Ушаласаң дандарын* (Токомбаев).

УУЧТАЛ ***уучта*** этишинин туюк мамилеси.

УУЧТАТ ***уучта*** этишинин аркылуу мамилеси.

УУЧТОО ***уучта*** этишинин кыймыл атоочу.

УУЧУ Мергенчилик кылуучу, ууга чыгуучу, аңчылык кылуучу. *Уучуларыбызга тапшырма берсек, тирүү карышкырларды да кармап келишет* (Бөкөнбаев).

УУЧУ КУРУ ЭМЕС Жалгыз эмес, жок эмес, башкасы да бар. *Баатырдан туяк калган турбайбы, уучуңуз куру эмес экен, белиңизге таңуу бар турбайбы, кутманым!* (Касымбеков). *Темириң сынса Болотуңуз аман, уучуңуз куру эмес, Теңирберди аке...* (Касымбеков).

УУЧУЛУК Мергенчилик, аңчылык, ууга чыгуучулук. *Азизхан уучулуктан жолу болбой келе жатты* (Осмонов).

УЧ I Кандайдыр бир нерсенин бүткөн жери, эң баш жагы, жогору жагы, кылда башы, чети. *Тенти карандашынын учу менен партаны тыкылдатып, балдарды тартипке чакырды* (Бейшеналиев). *Бүбүш жеңинин учу менен маңдайындагы терин сүрттү* («Ала-Тоо»).

УЧ II: эс-учун жыюу к. эс 1.

УЧ III 1. Асманга, абага көтөрүлүү (мис. канаттуулар, самолёт ж.б.) *Карагай-Булак, Чоң Ак-Суу, Көлдөн учту көп ак куу* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Тез чуркоо, тез жүгүрүү, тез жүрүү. *Туяктын чаңы буркурап, Тулпарым учат зыркырап* (Токомбаев). 3. Тез өтүү (мис., мезгил, убакыт) *Күндөр учту, балапандай шактадың, Класстардан класстарга аттадың* (Токомбаев). *Учат-учат аяңдабай, Өмүр деген дилгирем* (Токомбаев). 4. Жыгылып түшүү, кулап түшүү, ыргып кетүү. *Зоодон учкан ошол күнкү, Кара мерген эсимде* (Токомбаев). *Көк сүлөөсүн кундуз бөрк. Учуп түштү баштагы* («Манас») 5. Алга карай умтулуу, тез илгерилөө *Күндөп гүлдөп, алгалап, Темптер менен учабыз* (Токомбаев). *Ырлар керек жана да уча турган жылдызга* (Рыскулов). 6. Эргүү, толкундануу. *Кыялы учту. Көңүлү көккө учту.* 7. *өт.* Өлүү. *Күкүгүм учту элимден. Күлпөтүм кетти жеримден* (Токтогул).

УЧА Жетим арка менен чычаңдын ортосуна жайгашкан, эки жамбашты бириктирип туруучу омуртка (жылкыда гана болот). *Учаны алыңыз, жол сиздики* (Жантөшев).

УЧАН ТЕҢИЗ 1. Уч-кыйырына көз жеткис, чексиз, сан жеткис. *Учан теңиз, даркан талаа* (Даникеев). *Учан теңиз мал союп, Мейман кылып күтүптүр* («Эл адабияты»). *Айша апа ат жалынан көзүн албай, өзүнчө учан теңиз ойдо келет* (Даникеев). *Сиз айткандай учан теңиз калың калайыкка белгилүү эрке аты Тоголок Молдо көчөсү аталды* (Бейшеналиев). *Учан теңиз көп журтум, Угуп көөнү жаркыган* (Тоголок Молдо). 2. Кийимдин (мис., пальто, бешмант ж. б.) эки өңүрүнүн ортосуна келген аркасы, арткы бөлүгү.

УЧАҢДАН УРГУР! Кудай алгыр, акылсыз жаман деген мааниде наалат айтуу, тилдөө маанисинде колдонулат. *Учаңдан ургур! Айдараалы жел өпкө эле. Өзгөчө бозого тоюп алганда бул айылда ал мушташпаган киши калчу эмес* (Абдукаримов).

УЧАР *диал.* 1. Элпек, шамдагай, жеңил, колунан ар иш келген. *Учар жигит болуптур.* 2. *өт.* Желөпкө. *Куру кыйкырба, күртүлдөгөн учар дейт.*

УЧАСТКОВЫЙ *сүйл.* Участкалык милиционер

УЧКА ЧЫГУУ к. учуна чыгуу.

УЧКАЙ 1. Эң учунан, чет жагына жакын, четинен. *Учкай тигилген. Чепкенинин жакасынан учкай кармап силкип жиберди. 2.* Акырын-акырын, үстүртөн гана. *Учкай-учкай кагуу. Учкай сөз.*

УЧКАШ Бир унаага катарлашып, биринин артынан бири минип алуу. *Экөөбүз учкашкан бойдон чаап бардык* (Сыдыкбеков). *Учкашкандын баары дос эмес, урушкандын баары кас эмес* (макал).

УЧКАШТЫР ***учкаш*** этишинин аркылуу мамилеси.

УЧКАШУУ ***учкаш*** этишинин кыймыл атоочу.

УЧКАЯК Элпек (адам), жеңил чуркаган ат, бирок чыдамдуу эмес. *Жаныбарым учкаяк жылкы экен* (Бейшеналиев).

УЧКУЛ Тез уча турган, зыпылдаган, ылдам чуркаган, кілік. *Жарашыктуу жалпыга, Куш учкулу карчыга* (Барпы). *Желдей учкул ат минген, Жергемдеги жылкычы* (Токомбаев).

УЧКУЛ СӨЗ Нускалуу, курч таамай айтылган сөз.

УЧКУЛДУК Бат, тез учууга мімкіндігі бар.

УЧКУЛУК-ТЫЙГЫЛЫК Сөз жеткен, бут жеткен жер аралыгы. *Учкулук-тыйгылыктан эмне кеп бар?* («Кыргыз эл жомоктору»). ***В.: Учкулук менен тыйгылык.*** *Айылдын атанган ушакчысы Айшакан Жапар жөніндө сөзді учкулук менен тыйгылыкка жайып чыкты* («Чалкан»).

УЧКУН 1. Кійіїдөн же абдан ысып кызуудан пайда болгон кыпын, оттун чачыраган майда кыпындары. *Анда-санда алоолоп жанган куурайдын учкундары тіндіктөн көрінөт* (Жантөшев). *Кызыл учкун чарыктан шыр-шыр этип чачырады* (Сасыкбаев). 2. Кандайдыр бир нерсенин жылтылдаган майда бөлікчөсі. *Алексей Александрович кумду алаканына салып, аны кіндін нуруна кармап турду эле, жылт-жулт эткен майда учкундар даана көрінді* (Таштемиров). 3. Эгинди сапырганда туш-тарапка чачыраган майда-барат ыпыр-сыпырлары. *Кырмандын ары жагында учкуну менен аралашып азыраак буудай жатат* (Жантөшев). 4. *өт.* Кандайдыр бир сезимдин, жөндөмдіїліктін ж.б. сезиле тішкөн элеси. *Гілайдын көзінөн сійіїнін аябай чатырап жанган отунун учкундары көрінгөнсіді* (Абдукаримов). *Кулбаштын кайраттуу көзінөн кубанычтын учкундары көрінді* (Абдукаримов).

УЧКУН АЛДЫНДА А дегенде, тез эле, эӱ мурда, ириде, эӱ алды менен, биринчи болуп. *Келери менен догун арта сійлөгөн каркайган неме учкун алдында бөлініп чыкты* (Ашымбаев). *Эки колунан алып декилдеткен жолдоштору аны палатага учкун алдында чуркатып жетип келишти* (Өмірбаев).

УЧКУЧ Самолётту башкаруучу киши. *Мен да болом эр жетсем, Өлкөнін учкуч баатыры* (Маликов).

УЧМА Тоонун кар менен капталган тик ылдый боору, бети, жантаймасы.

УЧМАГЫ ДЇМӨК Кереметтії, укмуштуу.

УЧМАК 1. Бейиш. *Аны учмактын учуна чыгарып жиберди.* 2. *өт.* Берекелії, жыргалдуу.

УЧМАКТУУ 1. Бейиштії. 2. *өт.* Берекелії, жыргалдуу. *Учмактуу шаар чоӱ Бейжин* («Семетей» С.К.). *Учмактуу журт кеп салды, Уу кылалы деп калды* («Эл адабияты»).

УЧМОЮЛ Жомоктогу жылан.

УЧСУЗ Тїбї жок, аягы жок. *Учсуз-тїпсїз асман.*

УЧТА 1. Кандайдыр бир нерсенин учун ичкертії, уч чыгаруу. *Карандашын чоӱ бычак менен учтады* (Жантөшев). 2. *өт.* Узартуу, улоо. *Жеӱиӱди учтатып алсаӱ боло* («Ала-Тоо»).

УЧТАЛ учта этишинин туюк мамилеси.

УЧТАН Учу же аяк жагы ичке, кууш тартуу, учтуу болуу. *Жатып калды Табылды, Учтанган кара сеӱирге* («Эр Та-былды»).

УЧТАТ учта этишинин аркылуу мамилеси.

УЧТОО учта этишинин кыймыл атоочу.

УЧТУ *диал.* Балдар тегерете отуруп, ортосуна бирөөнї коюп, анан ар нерсенин атын атап бирде «учту «деп, бирде «учпады» деп, жаӱылдырып, жаӱылса ырдатып ойногон оюн.

УЧТУК: чач учтук Аялдар чачынын учун бекитії їчїн, атайын кездемеден сызылып же жиптен чалып жасалган ичкерээк коздук жасалгасы, чачка тагуу їчїн атайын кїмїштөн (кїмїш тыйындардан) ар тїрдії формада коосдолуп иштелген жасалга. *Чоӱ эне чач учтугу менен чачынын учун бекитип, ордунан турду* (Сыдыкбеков). *Келиндердин чач учтуктары, иймек, билериктери шарактайт* (Жантөшев).

УЧТУР уч этишинин аркылуу мамилеси. *Атты санга камчылап, ала качып учтуруп, көз илешпей жоголду.*

УЧТУУ 1. Учталган, уч чыгарылган, учу бар. *Учтуу карандаш.* 2. Өткїр, курч. *Өлїм деген нерсени, Учтуу кылып жараткан* (санат).

УЧУ УЗАРУУ Иши илгерилөө, жакшылыкка жетії, укум-тукуму көбөйії. *Учуӱ узарсын, кагылайын! Эмгек учуӱду узартып, уругуӱду көбөйтөт!* (Жантөшев). *Тоголок Молдом, бир башыӱ онго көбөйїп, учуӱ узарды* (Бейшеналиев). – *Кызым, ата-энени сыйлаган уул менен кыздын учу узарат* (Жапаров). ***В.: Учугу узаруу.*** *Өз айланасына өнөрлії жаштардан өнөктөрдїн курамасын уюштурганына Тоголок Молдо курсант. Учугу узарат деген ушул эмеспи* (Бейшеналиев).

УЧУГУ КОРОБОО Эч зыян тартпоо, чыгым болбоо, эч кебелбөө, эч нерсесине залал тийбөө. *Жаалдуу каӱкор ажыга жагалданган бий, болуштардын учугу коробойт, уйпаланган, мїӱкїрөгөн журттун башына тїшкөн мїшкїл иш* (Бейшеналиев). ***В.: Учук жиби коробоо.*** *Муратка ким кайгырсын, байдын ага учук жиби короп жатабы* (Баялинов). *Сенин ага учук жибиӱ короп жатабы?* («Ала-Тоо»).

УЧУГУН УЛОО Сөзїн, ишин ж.б. ары

карай улантып кетүү. *Сурооңуздун учугун өзүм улай кетейин. Акынга акын катары аны эскериңиз ыр менен болсун.*

УЧУГУҢ УЗАРСЫН! Ишиң оңолсун, өркөнүң өссүн, жакшылыкка жет деген сыяктуу алкоо маанисинде колдонулат. *– А, ыракмат! Учуңар узарып, ылайым тилегиңерге жеткиле, балдар!* (Медетов). *Ыраазымын Васил тамыр. Ылайым бакыт жылоолосун, учуң узарсын!* (Бейшеналиев). ***В.: Учуң узарып, уругуң көбөйсүн!*** *Учуң узарып, уругуң көбөйсүн! – деп кемпир баланы алкай баштады* («Ала-Too»).

УЧУК I 1. Адам баласынын (көбүнчө сасык тумоолоп, суук тийип, башы ооруп калган учурда) эрдине, жамажайына мөлтүрөп чыгуучу чыбырчык ыйлаакчалар. 2. Өпкө оорусу, өпкөгө суук тийүүдөн (сезгенүүдөн) пайда болуучу оору, туберкулез. *Учук деген жаман дарт болот тура* (Сыдыкбеков). *Учук ооруларынын санаторийи.*

УЧУК II Ийнеге сапталган жип. *Колу чебер аялдын Учугу түшпөйт ийнеден* (Барпы).

УЧУК ИЛҮҮ Көбүнчө иш кылып жаткан аялдар, эркектердин кийимине жип сайып илип койгондо ошол эркек тарабынан берилүүчү белек.

УЧУКТА I Суук тийип, чыйрыгып, сасык тумоолоп калган адамды айыктыруу максатында кычкачты же башка темирди отко салып кызартып, андан кийин чөйчөккө же чыныга куюлган сууну улам-улам ууртап алып, аны ысытылган темир аркылуу адамга бүркүү. *Іңүң дагы киркиреп калыптыр. Учуктайынбы?* (Токомбаев).

УЧУКТА II Ийнеге жип саптоо, ийненин көзүнө жип өткөзүү, жипти өзүнчө учук-учук кылып коюу. *Зарыл төрт чарчы актын четин, жибек жип учуктаган ийнеси менен тез-тез саят* (Сыдыкбеков).

УЧУКТАП КОЮУ 1. ***учукта I*** менен бирдей. 2. *өт.* Тил албаган адамды, көпкөн жигитти сабап эпке келтирүү.

УЧУКТАТ учукта этишинин аркылуу мамилеси.

УЧУКТОО учукта этишинин кыймыл атоочу.

УЧУН Эркек малдын жыныс мүчөлөрү сезгенип, шишип ооруусу, ооруп калуусу. *Айгыр учунса ат болот, ат учунса эт болот* (макал).

УЧУНА ЧЫГУУ 1. Аягына чыгуу, жок кылуу, түгөтүү, сарп кылуу. *Баягы атасынан калган мал-мүлктүн учуна чыкты* («Ала-Too»). 2. Бүтүү, аяктоо. *Кептин учуна чыкпады. Ал баягы айткандарынын учуна чыккан жок. Сары убайымдын учуна чыга албай келе жатат .*

УЧУП КҮЙҮҮ Кандайдыр бир нерсеге катуу шашуу, жан-алакетке келүү, өтө тез кыймылдоо же өтө сүйүнүү же өтө капа болуу. *[Койчу] учуп-күйүп барып, чаначына суу алып келип, алоолонто от жакты* (Сасыкбаев).

УЧУР I 1. Убакыт, кырдаал, кез. *Көп учурларымды жумушчулардын арасында өткөрөм* (Жантөшев). *Ал учурда почто аттарын бекеттин башчылары өздөрү айдашчу* (Сасыкбаев). 2. Белгилүү бир мезгил, убакыт аралыгы, маал. *Күзгө таяп калган учур. Түшкү дем алыш учуру. Койдун туут учуру.*

УЧУР II 1. ***уч*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. *өт.* Чоңойтуп, өстүрүп бөлүп чыгаруу. *Айымжан уядан кыз учурду* (Сыдыкбеков). 3. Жалган сөздөрдү жайылтып таратуу, апыртуу. *Ушакчы жел ушагын учуруп жүрө берет* (Убукеев).

УЧУР ЧАК *грам.* Кыймыл-аракеттин болуп жаткан учурун көрсөтүүчү этиштин чагы.

УЧУРА 1. Жолугуу, кезигүү, кездешүү. *Учурадым айылдаш бир курбума* (Нуркамал). *Жолдон Жумадыл агайга учурайбыз* (Үмөталиев). 2. Кандайдыр бир абалга, окуяга, кыйынчылыкка ж.б. дуушар болуу, кез келүү, кабылуу. *Чабандар алдында айдап жүргөн малы менен, бирге жутка учурап да калат* («Советтик Кыргызстан»). *Эгиндин орум-жыйымы башталып калган кезде кырсыкка учурабасаңар экен* (Абдукаримов). 3. Көрүнүү, сыяктануу, сезилүү. *Бригадирдин үйү эмнегедир жылуу учурады* (Сасыкбаев). *Шашкандан өөн учурап мындай туруш, «Узатып коёюн» деп кылдым сунуш* (Үмөталиев).

УЧУРАТ учура этишинин аркылуу мамилеси.

УЧУРАТУУ учурат этишинин кыймыл атоочу. *Мелдешке катышпаган адамды учуратуу кыйын.*

УЧУРАШ Жолугушуп саламдашуу, көрүшүү. *Сагынган теңтуштарыма учураштым* (Сыдыкбеков). *Жүгүрүп бири чыкты тосуп жолум, Эң сылык учурашты алып колум* (Барпы).

УЧУРАШТЫР учураш этишинин аркылуу мамилеси.

УЧУРАШУУ учураш этишинин кыймыл атоочу.

УЧУРМА *диал.* Чатырча, үйдүн чатыры.

УЧУРОО учура этишинин кыймыл атоочу.

УЧУРТ учур этишинин аркылуу мамилеси.

УЧУРТМА Калп, апыртылган сөз, апыртма. *Уккандын учуртмасы көбүрөөк болучу эле, көргөндөн айтыңыз!* (Жантөшев).

УЧУРТМАЛУУ Калп, жалган аралашкан, апыртмалуу. *Учуртмалуу узун кулак ушакчылар, кантип бул окуяны көрбөй, билбей калышты экен* (Жантөшев).

УЧУРУЛ учур этишинин туюк мамилеси.

УЧУРУУ учур этишинин кыймыл атоочу.

УЧУУ уч этишинин кыймыл атоочу.

УЧУУГА КАНАТ, КОНУУГА КУЙРУК БОЛУУ Жөлөк болуу, бел болуу (көбүнчө жардамдаша турган, колдой турган өтө ишенчиликтүү адамга карата). *Учууга канат, конууга куйрук таап алды. Айылчы бул жетимдерге учууга канат, конууга куйрук болду* (Бейшеналиев).

УЧЧУЛ *лингв.* Үнсүз тыбыштардын ордуна карай жасалышы.

УШАК I Бирөөнүн артынан айтылган жалган сөз, чагым. *Ушак айткан урматка жетпейт* (макал). *Укпайт деп ушак айтпа, билбейт деп ууру кылба* (макал).

УШАК II Ушалануудан, үбөлөнүүдөн пайда болгон күкүм.

УШАК III Майда, кичине. *Ушак кой. Кыргыз жылкысы сөөгү ушак болгону менен чаалыкпас тукумдан* (Сыдыкбеков).

УШАКТА Ушак айтуу, чагым кылуу. *Бириўди бириўе ушактайт, Билгизбей туруп тузактайт* (Осмонов).

УШАКТАШ ушакта этишинин кош мамилеси.

УШАКТОО ушакта этишинин кыймыл атоочу.

УШАКЧЫ Ушак айткан, калп жеринен бирөөнү жамандаган киши. *Бекерчиден безе кач, ушакчыдан көчө кач* (макал). *Ушакчы, ак чүчтөрдү четке кактыў, Кийдиргі кілкіў менен бетке чаптыў!* (Токтакунов).

УШАКЧЫЛ ушакчы менен бирдей.

УШАКЧЫЛЫК Калп жеринен жамандоочулук, ушак айтуучулук. *Ушакчылыктын зыяндуулугу толугураак көрсөтүлсө болмок.*

УШАЛА Үбөлөй укалоо, укалай сүрүү. *Уучтагандай кол толот, Ушаласаў дандарын* (Токомбаев). *Бир колу менен көзүн ушалады* (Токомбаев).

УШАЛАН ушала этишинин өздүк мамилеси.

УШАЛАТ ушала этишинин аркылуу мамилеси.

УШАЛАТТЫР ушалат этишинин аркылуу мамилеси. *Карабек колун ушалаттырбай тартып алды.*

УШАЛОО ушала этишинин кыймыл атоочу.

УШАТ 1. Майдалоо, убалоо. *Нанды ушатпай же.* 2. Түгөтүү, ысырап кылып жоготуу. *Акча ушатуудан башкага шыгы жок кызына банкир кийөө табуунун аргасын издей баштады* («Чалкан»). 3. Даарат ушатуу.

УШАТУУ ушат этишинин кыймыл атоочу.

УШИНТ Ушундай кылуу, ушундай жасоо. *Эртеўден калбай ушинткиле.*

УШИНТИП Ошондой болуп, демек.

УШИНТИШ ушинт этишинин аркылуу мамилеси. *Бул эў жакшы ой, ушинтиш керек.*

УШУ I Бир кыйла жакыныраак затты, предметти көрсөтүү, билдирүү үчүн колдонулат. *Ушу киши. Ушу жер.*

УШУ II Адамды ар тараптуу жетилтүү үчүн денени чыўдоону, күрөш ыкмаларына машыгууну философиялык, этикалык, психофизикалык принциптер менен айкалыштырып жүргүзүүгө багытталган кытайдын салттуу жоокердик искусствосу.

УШУЛ ушу I менен бирдей.

УШУЛ САПАР ***же*** ***бул сапар*** Ушул жолу, ушул ирет. *Бирок бул сапар Жапар чыдап тура алган жок* (Баялинов).

УШУНДАЙ Сындык же сандык маанини, кандайдыр бир абалды жалпылаштыра көрсөтүп белгилөө үчүн колдонулат. *Каалап калган бир ишиў, Нак ушундай жайланса* (Үсөнбаев). *Сорпосун ууртап улактын, Отурган элек ушундай* (Маликов).

УШУНДАЙЧА Мына ушундай, мына ушул сыяктуу. *Кымызга кызып алган боз балдар ушундайча күжүлдөштү* (Сыдыкбеков).

УШУНЧА Мынча, мынчалык. *Ушунча жерге чейин ээрчип келгенине ыза болду* (Сыдыкбеков). *Ой, курган киши, эмне болду ушунча* (Сыдыкбеков).

УШУНЧАЛЫК Мынчалык, бул сыяктуу. *Ушунчалык сүйүнгөн экем, бапке, шапкемди унутуп, үйдү көздөй учуп жөнөдүм («Агым»).*

УЮ 1. Килкилдеп коюуланып калуу. *Эўкейип колун көрсөм алып өйдө, Уюган кан толуптур чеўгелиме* (Үмөталиев). 2. Коюу тартып чубалжуу, уюлгуу. *Алдынан уюган калыў чаў чыкты* («Эр Табылды»). *Карайып түтүн уюган, Калыў чер токой арасы* (Бөкөнбаев). 3. Жыйылуу, көп болуп жыйналуу бир жерге топтошуу, көп болуп чогулуу. *Бул уюп жаткан кара алтынга өзүбүз ээ болобуз!* (Сасыкбаев). *Улуу суунун боюнда, Уюган кошун кол жатыр* («Манас»). 4. Кандайдыр бир айтылган сөзгө көўүлдөшүү, ишенүү. *Ушул кепке көпчүлүк, Уюп калган чагы экен* («Манас»). *Ме, Каныбектин айтканына уюп турам* (Жантөшев). 5. Талуу, талып ооруу. *Уюган жери басылып, Умачтай көзү ачылып* («Эр Төштүк»). *Эсен кыстыккан демин чыгарып, талыгансып уюган белин түзөдү* (Жантөшев).

УЮК 1. Көбүнчө аарынын, кумурсканын жашай турган жайы, уясы. *Аарынын уюгу. Кумурсканын уюгу.* 2. *өт.* Кыжылдап, көп болуп топтолушкан жай, жер. *Барчындардын баарын катар учурдуў, Душмандардын уюктарын буздурдуў* (Калык).

УЮКТА Көп болуп кыжылдап чогулуп калуу, бир үймө болуп чогулуу.

УЮЛ I 1. Адамдын төбөсүндөгү, жылкы менен уйдун маңдайындагы ж.б. чачтын, жүндүн уюлгуп буралган жери. *Атасы Дон жылкысы, так маңдай уюлунда кашкасы бар* (Сыдыкбеков). 2. Жердин айлануу огундагы эң четки точкалары жана анын айланасындагы жер, полюс. *Түндүк уюл. Түштүк уюл.* 3. Карагайдын, бак-дарактын ж.б. уюлгуп буралып турган жери. *Жаңгактын уюлу. Ашырдын булчуңдары катуу жыгачтын уюлу сыяктанды* (Сасыкбаев).

УЮЛ II *астр.* 1. Кандайдыр бир нерсенин чеги, четки чекити. 2. Диаметри боюнча карама-каршы жаткан кандайдыр бир нерсе.

УЮЛГУ 1. Бурала айланган абалда болуу, удургуу. *Уюлгуп кар жаап, улам бетке урган сайын көңүлдү сергитет* (Байтемиров). *Анда-санда токой арасынан уюлгуп соккон салкын жел денеге жагымдуу, көңүлгө сүйкүмдүү болуп турат* (Жантөшев). 2. Буралып көтөрүлүү, түрмөктөлүп көтөрүлүү. *Чок орто ченинде уюлгуган кара түтүн жүлүндөй созулат* (Сыдыкбеков). 3. Уюл сыяктанып, бурала тармалданган абалда, көрүнүштө болуу. *Чачтары уюлгуп маңдайына түшкөн Сергей да аны аяп кетти* (Сыдыкбеков). *Береги көк ойдун буудайы уюлгуп чыкканын көрдүң беле?* (Сыдыкбеков).

УЮЛГУТ ***уюлгу*** этишинин аркылуу мамилеси.

УЮЛГУУ ***уюлгу*** этишинин кыймыл атоочу.

УЮЛДУК ***уюлга*** таандык.

УЮЛДУК КҮН Күн көңүри көңдүкте горизонттон төмөндөбөгөн убакыт мезгили.

УЮЛДУК ТЕЛЕФОН Электрдик зым линиясынын жардамысыз, спутниктик жол аркылуу кандайдыр бир аралыктагы байланыштарды байланыштырууга ылайыкталып жасалган, техникалык жабдык, аппарат.

УЮЛДУК ТҮН Күн көңүри көңдүкте горизонттун үстүнөн көтөрүлбөй жана күн нуру тик тийбеген жер шарынын түштүк уюлунда болуучу убакыт мезгили.

УЮМ Коомдук бирикме же мамлекеттик мекеме. *Партиялык уюм. Профсоюз уюму. Соода уюмдары.*

УЮМ ТУУДУ Тогуз коргол сыяктуу, бирок эки тарабында бештен уясы бар, аларга бештен таш салынып ойнолуучу балдар оюну.

УЮМДАШ Кандайдыр бир максатта биримдешүү, биригүү, кандайдыр бир уюмга биригишүү.

УЮМДАШТЫР ***уюмдаш*** этишинин аркылуу мамилеси.

УЮМДАШУУ ***уюмдаш*** этишинин кыймыл атоочу.

УЮҢКУРА Дененин бир аз чарчаганын сезүү, талдыруу. *Атка көп жүрүп, бели уюңкурап калган.*

УЮТ ***ую*** этишинин аркылуу мамилеси.

УЮТКУ 1. Айран, жуурат, уютуу үчүн мурунку айран, жууратан алып калынган көрөңгө, ачытуу. *Уюткусуз айран жок* (Сасыкбаев). *Уюткусу ирисе – айран сары суу* (макал). 2. *өт.* Топтолууга себепчи болгон негиз. Кандайдыр бир иштин, башталыштын ж.б. негизги бөлүгү, борбору, уңгусу, көрөңгөсү.

УЮТКУЛУУ Биримдиктүү, туруктуу, түптүү, көрөңгөлүү, күч-кубаттуу. – *О, уюткулуу журт! Улуу-кичүү, жаш-карың дебей казатка жүр!* (Сыдыкбеков).

УЮТКУСУ БУЗУЛБАГАН Биримдиги күчтүү, туруктуу, күч-кубаттуу, ынтымактуу. *Уюткусу бузулбаган журтумдун каймагы, менин канат-бутактарым. Бообуз бекемдеп, тукумубуз улансын* (Бейшеналиев).

УЮТКУСУ БУЗУЛУУ Чабылып-чачылып, билгин-чачкынга учуроо, азып-тозуп бытырап кетүү, биримдигин жоготуу. *Мына бу алаамат-иркин... элди жүдөтүп, аздырып-тоздуруп акылдан шаштырып жиберди. Журттун уюткусу бузулду* (Сыдыкбеков).

УЮТУУ ***уют*** этишинин кыймыл атоочу.

УЮУ ***ую*** этишинин кыймыл атоочу.

УЮШ Кандайдыр бир максатта биримдешүү, уюмдашуу. *Колхоз, совхоз уюшуп, кадимкидей чыңалды* (Бөкөнбаев). *Комсомолдор бириктешип уюшкан, Душмандардын түп-тамырын жулушкан* (Барпы).

УЮШМА I *сүйл.* Майрам күндөрүндө же тим эле учурда топ адамдар өз ара келишип бир үйгө ысык тамак уюштуруп, шааншөкөт куруп отургандык.

УЮШМА II *тар.* Артель, колхоз.

УЮШТУР Уюмдаштыруу, кандайдыр бир иштин аткарылышы үчүн чаралар көрүү.

УЮШТУРУЛ ***уюштур*** этишинин туюк мамилеси,

УЮШТУРУУ ***уюштур*** этишинин кыймыл атоочу.

УЮШТУРУУЧУ Кандайдыр бир иште демилге көрсөтүүчү, кандайдыр бир чараны уюштуруп жетекчилик кылуучу, түзүүчү.

УЮШТУРУУЧУЛУК Уюштуруу иштерин жүргүзүүчүлүк, уюштуруу иштерине жөндөмдүүлүк. *Жетекчинин уюштуруучулук жөндөмү жакшы болсо коллективдин да иши жемиштүү болот.*

УЮШУЛ ***уюш*** этишинин туюк мамилеси.

УЮШУУ ***уюш*** этишинин кыймыл атоочу.

УЯ 1. Жумурткасын сактоо, балапандарын чоңойтуу үчүн, канаттуулардын жасап алган жайы, орду. *Уяда жаткан жумуртка – эртеңки күнү балапан.* (макал). *Уяда*

жаткан їргїлєп, Балапан канат какканда (Бєкєнбаев). *Уяга кєнгєн бїркїттї, Учурсаў чоўго жарабайт* (Борончиев). 2. Туулуп-єскєн жер, турган жай. *Фрунзем учкан уям, сїйгєн калаам, Кєп жїрдїк, ойноп, кїлїп эсен-аман* (Осмонов). 3. Кїндїн бата турган жери. *Кїн дагы єзїнїн уясына жашынган* (Жантєшев). *Мына кїн уясына жакындап, кєздї уялткан жалындуу нуру єчє баштады* (Таштемиров). 4. Сєздїктєрдє бир макалага топтоштурулган уўгусу бир сєздєрдїн тобу.

УЯДАН УЧУРУУ Тарбиялап, єстїрїп чыгаруу, чоўойтуп, бой жеткирїї. *Айымжан уядан ак уул, кызыл кыз учурган* (Сыдыкбеков). *Ак билими менен тарбиясын берип уясынан учурган мектеп бизди ушуга їйрєттї беле?*

УЯЛ Бирєєнїн, кєпчїлїктїн алдында ыўгайсыз, оўтойсуз абалда калуу, тартынуу. *Жаман шымынын айрыгын кєрє коюп, Эркин тизесин кымырып уялып кетти* (Жантєшев). *Келгенче конок уялат, келгенден кийин їй ээси уялат* (макал). *«Ардагым» деп кыйкыргандан уялдым, Єткєн экен жаштык чагым, курагым* (Акматалиев).

УЯЛА 1. Уя салуу. *Кыраан барчын уялаган зоолоруў, Бугу, марал, кийик єскєн тоолоруў* (Калык). 2. *єт.* Абдан кєп болуп жай алуу, орун алуу, ээлєє. *Кишичилик сїлдєрїм бар дарман жок, Жїрєктї чер уялап дарттар чалып* (Турусбеков).

УЯЛАШ Уясы бир, жатындаш. *Уялашым, каралдым, Таалайы бар агаўдын* (Турусбеков). *Кыз да болсо, Жылдызкан сенин уялашыў* (Байтемиров).

УЯЛАШТЫК 1. Жатындаш. 2. Бири-бирине туугандык сезим, туугандык мамиле кылуу. 3. Жакын мамиледе болуу. *Мен їчїн Зуннахундан уялаштык боор табылбайт.*

УЯЛОО уяла этишинин кыймыл атоочу.

УЯЛТ уял этишинин аркылуу мамилеси.

УЯЛУУ I 1. Уясы бар. 2. Орун-очоктуу, тїптїї, жайлуу. *Уялуу Журт Айды карай учкан кїї, Уялуу кыргыз уккан кїї* (Токтогул).

УЯЛУУ II уял этишинин кыймыл атоочу.

УЯЛЧААК Уяў, тартынчаак, єтїмї жок. *Алымкан уялчаак кыз* (Бєкєнбаев).

УЯЛЫЎКЫ Бир аз уялып калуу, бир аз тартынуу. *Уялыўкы тартып калды.*

УЯЎ 1. Тартынчаак, уялчаак. *Айдайдын бир артыкчылыгы – єзїнїн курбуларындай уя, эмес* (Каимов). 2. Жумшак, назик, кылчык эмес (мис, жїн). *Алдынкы чабандар єздєрїнїн оторунда ар бир койдон 6,5 килограммдан уяў жїн кыркып алышты* («Советтик Кыргызстан»).

УЯЎДЫК Тартынчаактык, уялчаактык. *Учурашып ырдачы, Уяўдыктан пайда жок* (Токтогул). *Бара-бара баягы Жылдызкандын уяўдыгы жоголуп шакылдап сїйлєй турган болду* (Байтемиров).

УЯТ Кандайдыр бир кылык-жоругу, мамилеси ж.б. ар-намысына, абийирине тийип, оўтойсуз, ыўгайсыз абалда калуу сезими. *Уят єлїмдєн катуу (*макал). *Искендер да бєбєктєрїнє уят болбоюн деп, жерди жакшылап ала калтырбай айдай берди* (Баялинов). *Акылдуу жашагыла, иштегиле, Уятка калтырбастан єткєн элди* (Султаналиев). *Уят – єлїмдєн катуу* (макал).

УЯТКАР Уялтуу, оўтойсуз абалга калтыруу, уят экендигин сездирїї. *Омор аке, эми колду кантип коёсуз?! – деп мени катуу уяткарбайсыўбы!* (Сыдыкбеков).

УЯТКАРУУ уяткар этишинин кыймыл атоочу.

УЯТСЫЗ Уят-сыйытты билбеген, абийирсиз, уялбаган, ар-намыссыз, уяты жок.

УЯТТУУ 1. Єзїнїн ар-намысын кадырлап сактаган, абийирдїї. 2. Уятка калган, кандайдыр бир мамилеси, иши ж.б. менен кїнєєлїї болгон. *Уяттуумун мен сага, Окутпадым абыдан* (Маликов). 3. Кадырлуу, ардактуу. *Уяттуу адамдар келди* (Жантєшев).

УЯЧА *инф.* Электрондук жадыбалдын мамычасы менен сабы кесилишкен торчо.

Ӱ

ӰБӨЛ Упурап майдалануу, кікімгө айлануу. *Жемден шыркырап чубурган кайрактын кызыл буудайы ӱбөліп, аппак ун болуп, чоӱ ящикке эленіӱдө* (Сыдыкбеков).

ӰБӨЛӨ Упуратып, ушалап майдалоо, кікімгө айландыруу.

ӰБӨЛӨН *ӱбөлө* этишинин өздік мамилеси.

ӰБӨЛӨНДІ Ӱбөлөніп майдаланган, ушаланган кікім. *Сатар менен Шарип кичинекей ӱбөлөндісін оозуна салып нанды газетанын бетине коюшту* (Бейшеналиев).

ӰБӨЛӨНӰӰ Майдалануу, ушалап майдалоо, убалоо.

ӰБӨЛӨӨ *ӱбөлө* этишинин кыймыл атоочу.

ӰБӨЛІК Камыр жаюу ӱчін колдонулуучу таякча сымал жумуру жыгач.

ӰБӰ Асыл зат, баалуу мілк, кымбат баалуу буюм, казына. *Алтын сандык тібіндө, Жыйнап койгон ӱбіндө* («Эл адабияты»).

ӰГӰТ Бирөөнін макулдугун алуу, бирөөні көндірӱӱ, ынандыруу, оюн, пикирин тартуу же бир нерсеге ӱгіттөө ӱчін жӱргізілгөн аракет, насыят.

ӰГӰТТӨ Бирөөнін көз карашын, оюн, пикирин тартуунун, макулдатуунун ж. б. аракетин кылуу, ӱгіт жӱргізӱӱ.

ӰГӰТТӨӨ *ӱгіттө* этишинин кыймыл атоочу.

ӰГӰТТӨӨЧӰ Ӱгіт ишин жӱргізӱӱчі адам.

ӰГӰТТӨШ *ӱгіттө* этишинин кош мамилеси.

ӰГӰТЧӰ Көпчілік арасында ӱгіт-насыят ишин жӱргізӱӱчі адам.

ӰДӨЙЧӰ *к. удайчы.*

ӰДӨӨ Өтөлгө, эсе. *Ал кандай иш тапшырсаӱ да ӱдөөсінө чыгара турган, жоопкерчиликтӱӱ жигит* (Мамбетов).

ӰДӨӨСІНӨ ЧЫГУУ Кандайдыр бир ишти аягына чейин аткаруу, акырына жеткире бітірӱӱ, орундоо. *Бир айда буудай менен шалынын ӱдөөсінө чыксаӱар болду деди* (Жантөшев). *А сен каалаганыӱды сура, ӱдөөсінө чыкпасам достуктун анты урсун* (Жантөшев). ***В.: Ӱдөөгө ашыруу.*** *Біл ишти ӱдөөгө ашыра ала тургандыгын ишендире айткан* («Ала-Тоо»).

ӰДӨТ Сан, эсеп. *Токтолгон болсо ӱдөті Тоюн арбын соёт* («Манас» С.О.).

ӰЖӨТ Милдет, маани. *Насыят айткан сөзімді, Укпаган кедей барсыӱбы? Баш көтөріп ӱжөткө, Чыкпаган кедей барсыӱбы?* (Тоголок Молдо).

ӰЖӨТ БОЛУУ *к. сөзі ӱжөт болуу.*

ӰЖӨТ КЫЛУУ *к. сөзін ӱжөт кылуу.*

ӰЖӨТТӰӰ Орундуу, ыктуу, жөні бар. *Же ушинтип аӱды-дөӱді карабай, ӱжөттӱӱ иш кылбай жӱрө бересиӱерби?* (Каралаев).

ӰЖӰРӨ 1. Бөлмө. *Өзінөн башка жан киши кирбеген чоӱ ӱжӱрө толтура китеп* (Даникеев). *Желбегей жамынган шырыма кара чапанын оӱдонуп, артын карабай, ӱжӱрөдөн чыгып кетти* (Касымбеков). 2. *диал.* Чөп алачык. *Жар башындагы жалгыз ӱжӱрө ошолордун тінөөсі.*

ӰЗ 1. Кандайдыр бир бітінді ӱзіккө, бөліккө ажыратуу; илинип, өз ара биригип, туташып турган нерсени бөліп алуу, жулуу. *Бала жанына келгенде, тигил келин эки жарым карыштай май чучук ӱзіп берди* (Токомбаев). *Алма ӱз. Коон ӱз. Элдин алмаөрігін ӱзіп, бак-шагын сындырат экен* (Жакиев). 2. Тытуу, быт-чыт кылуу, талкалоо. *Энеке! Ал дӱйнө жексен болду, Чырмалган эмгекчилер ӱзді торду* (Турусбеков). *Чынжырын ӱзіп чечебиз Жылдырбай салган буттарды* (Тоголок Молдо). 3. Кандайдыр бир ишти, аракетти токтотуп коюу, тынчып калуу, басылып калуу. *Эркиним катты ӱзбөй жазат* («Ала-Тоо»). *Байланышты ӱзіп коюу. Кырк чоролоп бакыргын, кыйкырык ӱзбөй чакыргын!* («Эр Табылды»). 4. Кутулуу, жоюу, жок кылуу. *Айыгышып келген душмандын Тамырын жулуп ӱзө алдым* (Нуркамал). *Эгин-тегинге, чөп-чарга, отун-суугa каралашып берип, насыяӱарды ӱзөрсіӱөр* (Жантөшев). *Тилеги каткан фашистти Тукумун ӱзіп, жеӱсө экен* (Калык).

ӰЗГӰЛӨ Кандайдыр бир нерсени майда бөліктөргө бөлӱӱ.

ӰЗГӰЛӨӨ *ӱзгілө* этишинин кыймыл атоочу.

ӰЗГӰЛӨТ *ӱзгілө* этишинин аркылуу мамилеси.

ӰЗГӰЛӨШ *ӱзгілө* этишинин кош мамилеси.

ӰЗГӰЛТӰК Убактылуу токтоп калгандык, артта калгандык, аткарылбай калгандык. *Биздин колхоздун өндірӱші ӱзгілтіккө кабылса, уяты бизге* (Сыдыкбеков).

ӰЗГӰЛТӰКСӰЗ Тынымсыз, дайыма, өз убагында болуп туруучу (кыймыл-аракеттин же кандайдыр бир иштин жӱрӱшінө карата). *Бригада ар бир айда планын ӱзгілтіксіз ашыра аткарып келе жатат.*

ӰЗДӰГӰӰ *ӱздік* этишинин кыймыл атоочу.

ӰЗДӰК Өзөгі ӱзө тартуу, абдан ачка болуу. *Ӱздігіп калгандай сугунат.*

ӰЗДӰКСӰЗ *ӱзгілтіксіз* менен бирдей.

***ҮЗДҮКТҮР** үздүк* этишинин аркылуу мамилеси.

***ҮЗДҮР** үз* этишинин аркылуу мамилеси. *Мен кичтүү болсом, карышкырга куйругумду үздүрөт белем – деди козу.*

***ҮЗДҮРҮҮ** үздүр* этишинин кыймыл атоочу.

ҮЗМӨ Камырды үзүп-үзүп бышыра турган тамактын бир түрү.

ҮЗӨҢГҮ Бут менен тээп, мингич унаага минүү, теминип бастыруу үчүн ылайыктап ээрдин эки капталына тагылган бөлүгү. *Алтын менен жалатып жасалган үзөңгүсүн чирене теминип, Кимиш чубалжыган көчтүн эң алдында келе жатат* (Жантөшев). *Мукаш эки үзөңгүнү теӊ учкай теминди* (Сыдыкбеков).

ҮЗӨҢГҮ БООЛУККА САЛУУ Күч көрсөтүү, күчкө салуу. *Сени үзөңгү боолукка салам деп коркутту* («Ала-Too»).

ҮЗӨҢГҮ БООСУ АЛТЫ КАБАТ Менменсинген, мыктымын деп байлыгына же бийлигине чиренген, өзүн абдан жогору көтөргөн деген мааниде. *Үзөңгү боосу алты кабат чиренген мырза жигиттерден тарта тигил мал артынан кеткен койчу, жылкычыга чейин – эркектердин суктанганы Гүлбүбү* (Сыдыкбеков).

ҮЗӨҢГҮ ЖОЛДОШ Көптөн бери бирге жүргөн, бирге иштешкен, бирге эмгектенген, иште, кызматта бирге болгон, өтө жакын, ынак курдаш, теңтуш. *Алардын аталары илгертен үзөңгү жолдош* («Ала-Тоо»). ***В.:** Үзөңгүлөш. Сенин атаӊ Карыбек баатыр менен заманында үзөңгүлөш өскөн курдаш элек* (Сыдыкбеков).

ҮЗӨҢГҮ КАГЫШУУ Өтө жакын, чукул жүрүү, бири-бирине жанаша бастыруу. *Өзү Айылчы ажыга үзөңгү кагыша ат жалына казан асышууда* (Бейшеналиев).

ҮЗӨҢГҮДӨН БУТ ТАЮУ 1. Бийликтен, мансаптан ажыроо, иши кыйчалыштап, начарлай баштоо. *Кокус үзөңгүдөн бут тайса, буларыӊ сага жакшылык кылбайт* (Жоошбаев). 2. Ментинен тайып чөгүп калуу, алдан, күчтөн кетүү (көбүнчө карылыкка карата). *Үзөңгүдөн бут тайып, минтип отуруп калдым, карылык каршы алды, чөгүп баратам* («Кыргызстан маданияты»).

ҮЗӨҢГҮНҮ ЧИРЕНЕ ТЕБҮҮ Мен-менсинип, көзүнө эч нерсе көрүнбөй, болуптолуп турган абалда болуу. *Зоболосуна маашырланган Дүр Мырза чыкчыйып, үзөңгүнү чирене тээп турган кези* (Бейшеналиев).

ҮЗӨНӨӨК Байлаган жибин бат-бат үзүп алуучу, үзүп алууга көнгөн. *Үзөнөөк торпок, сүзөнөөк бука болот* (макал).

ҮЗҮК I Кийизден жасалган боз үйдүн өйдө жакты жабуусу. Негизинен ууктун үстүнөн жабылуучу жабуу. *Алты бөлөк үзүгү* («Манас» С.О.). *Үзүгүн аппак бордоткон, Этегин чачы тордоткон* (Тоголок Молдо).

ҮЗҮК II Кандайдыр бир нерсенин үзүлгөн, үзүлүп калган бөлүгү. *Жиптин үзүгү. Үстүнөн обо чалкып кут төгүлбөй, Үзүгү ак булуттун куш жеминдей* (Алымбеков).

ҮЗҮК БОО Боз үйдүн боо-чууларынын бири. *Боёгун жакшы кандырган, Боосун терме чалдырган* (Жеӊижок).

ҮЗҮКСҮЗ Тынбастан, токтобогондук, үзгүлтүксүз. *Үзүксүз ойлор ойлоп, күндөр өттү.*

ҮЗҮЛ 1. *үз* этишинин туюк мамилеси. 2. *өт.* Жаны чыгуу, жан берүү (адамга карата). *Сансыз үзүлгөндө, Каныбек менен Ажар айыл арасын жакшы эле өзгөрүшкө салган* (Жантөшев).

ҮЗҮЛГӨНҮН УЛАП, ЧАЧЫЛГАНЫН ЖЫЙНОО Калыбына келтирүү, мурдагы абалына келтирүү, оӊдоо, иши оӊолуп жакшыра баштоо. *Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы* (фольк.). *Демек, мында үзүлгөндү улап, чачылганды жыйнаган сарамжал кожоюн жок экен деӊизчи* (Эралиев). ***В.:** Үзүлгөн учугун улоо. Ал бет аарчысы менен аарчып жатып, үзүлгөн учугун улагандай ичинен ыраазы болду* (Абакиров).

ҮЗҮЛҮП ТҮШҮҮ 1. Бир нерсеге өтө суктануу, ага жетсем деп аябай дегдеген, эӊсеген абалда болуу же бир нерсени өтө суктук, ач көздүк менен баса калуу, ага жетүүнү эӊсөө. *Калдаӊ бул ишке үзүлүп түштү* (Сыдыкбеков). *Өз урук-тууганыӊдын санжырасын жакшы билсеӊ, өзгөнүкүн да үзүлүп түшүп үйрөнөсүӊ* (Бейшеналиев). *Ач бүркүт үзүлүп түшүп жемди басып калды* (Касымбеков). *Акча дегенде үзүлүп түшөт.* 2. Жандили менен берилүү, жан-алы калбай жалынуу, эт-бетинен кетип абдан жакшы көрүү. *Эри үзүлүп түшүп, карыган ата-энеси сыйлап турган соӊ кыйынчылыкка баш байлап отурат* (Сыдыгалиев). *Барган жерим үзүлүп түшүп, күтүп алат* (Эралиев). *Минтип эне-атасынан бери үзүлүп түшүп кечирим сурап турганда кесирленген болбойт* (Байтемиров).

ҮЗҮМ 1. Бир нерседен үзүп, бөлүп алынган бөлүк, бир ирет үзүп алганга тете өлчөм. *Бир үзүм эт. Бир үзүм нанга жетпей кор болгон кедейлер биз элек* («Ала-Тоо»). 2. *диал.* Тамеки жалбырагын үзүп, чогултуу процесси. *Тамеки үзүм.*

ҮЗҮМЧҮЛҮК Кышкы жук-жубур түгөнүп, акка абдан аралаша элек мезгил; жазгы маал. *Ичкени үзгөн, жоонду созгон «узун сарынын» үзүмчүлүк убагы эле* (Убукеев). *Мал колду карап, үзүмчүлүктүн арааны жүрөт* (Ашымбаев).

ҮЗҮНДҮ Үзүлүп алынган бөлүк, бөлүндү. *Көгүлтүр асмандан анда-санда гана мамыктай ак булуттардын айрым үзүндүлөрү жай гана сүзүп өтөт* (Абдукаримов). *«Манас» эпосунан бир топ үзүндүлөрдү айттым* (Тоголок Молдо).

ҮЗҮП АЛУУ Катуу чымчып алуу, оймок бооч салуу. *Жакшылап сүйлөш дегендей кызды жоон сандан үзүп алып, астыртан зекип,*

калп кілгөн болуп далдалчы аял чыгып кетти (Жантөшев). *Акия кээде Элебестин бир жерин їзїп алат* (Сыдыкбеков).

ЇЗЇР I 1. Ыракат, жыргал. *Ак алтын чыккан талаада, Эмгектен їзїр табышкан* (Шамшиев). *Адал эмгегиңердин їзїрїн тойлоп жаткан экенсиңер го?* (Жантөшев). 2. Кечирим, өтїнїч, себеп. *Їзїрїн айтып токтотту, Їміт кылган көп колду* («Манас» С.О.).

ЇЗЇР II *к.* ***їзїр-мазыр.***

ЇЗЇРДЇЇ ***їзїрлїї*** менен бирдей.

ЇЗЇРЛЇЇ Ыракаттуу, жыргалдуу, їзїргө жеткен. *Їзїрдїї эмгектин жыргалын көрїї їчїн кїжїрмөн иштегиле* (Абдумомунов).

ЇЗЇР-МАЗЫР Арыз-арманын айтуу. *Люся Саша менен їзїр-мазыр кеп айтышты* (Абдукаимов). *Їзїр-мазыр кебиң болсо айт. О, балам, їзїр айттың мени сыйлап, Өзїңдї мен кыйналсам кошо кыйнап* («Эл адабияты»). *Їзїр-мазыр кеп айтып* («Семетей» С.К.).

ЇЗЇЇ ***їз*** этишинин кыймыл атоочу.

ЇЗЇШ ***їз*** этишинин кош мамилеси.

ЇЙ I 1. Адамдар тура турган турак жай. *Ак їй салган адамга, Акиташ менен бор кызык* (Осмонкул). *Сабыр сабакты начар өздөштїргөн балдардын їйлөрїнө кирип жїрдї* (Сыдыкбеков). *Кебек карыя менен коштошкондон кийин, Андрей їйїнө чейин ойлонуп барды* (Байтемиров). *Билем, иним, їйїң жок экендигин, Їйсїз жазган ырлардын текемдигин* (Дїйшеев). 2. Имарат. *Станциянын жаңы їйлөрї тоодон ашып тийген кїндїн нуруна бөлөндї* (Сасыкбаев). 3. Ар тїрдїї коомдук керектөөлөрдї тейлөөчї жай, мекеме. *Дем алуу їйї. Окуу їйї. Төрөт їйї. Маданият їйї. Көйкөлїп мелт-мелт этет жайык бети, Көрсөтїп чоң боз їйдї берки четки* (Осмонов). *Сонун жасалгалуу боз їй* (Жантөшев). 4. *диал.* Килемдин ортосундагы туташ көчөттїн комплекси жана ал ээлеген аралык.

ЇЙ II Бир жерге жыюу, жыйноо, дөбөлөп чогултуу, їймөктөө. *Алты кырдын їймөгїн Жалгыз їйөт, кыздар ай* (Осмонов). *Аппак-аппак пахтаны, Ар жерге їйгөн көбөйтїп* (Нуркамал).

ЇЙ БЕТИН КӨРБӨӨ Їйгө жолобоо, їйїндө болбоо, көбїнчө їйдөн сырткары жакта болуу. *Кїн-тїн їй бетин көрбөй ат їстїндө чапкылап жїрөт* (Укаев). *Басмачылардын артынан сая тїшкөн атасы їй бетин чанда көрчї* (Өмїрбаев). *Ал кїндїр-тїндїр їй бетин көрбөйт* (Саатов). ***В.: Їй бетине жолобоо.*** *Їй бетине жолобой шаардан шаар кыдырып, о далай жыл өттї* (Борбиев).

ЇЙ-БЇЛӨ Бирге жашаган туугандардын тобу (аялы, кїйөөсї, ата-эне балдары менен). *Їчкө жашы келгенде, Їй-бїлөдө тили бар* (Жеңижок).

ЇЙ-ЖАЙ Турак жай, їй жана ага тиешелїї мїлк. *Їй-жай куруп бала-чакалуу болушуп өмїр сїрїшөт* (Жантөшев).

ЇЙ КӨТӨРЇЇ 1. Жаңы їй жасоо (көбїнчө боз їй). 2. Белгилїї бир максатка ылайык (мис. келген коноктор їчїн) їй тигїї. *Көтөрїп койгон їйї жок, көрїшїп келген бийи жок* (фольк.).

ЇЙ КЇЧЇК Їйдөн чыкпаган, эки жакка чыгып элге аралашпаган, їйдөн алыс кетпеген, дайыма їйдө жїргөн. *Атасынын їй кїчїк болушун көпчїлїк жактырышпады* (Каимов). *Мен їй кїчїк болуп мында калышым кандай?* («Ала-Тоо»). *Ал їй кїчїк болуп кїпїйїп жїргөн.*

ЇЙГӨ БАТПОО Жакшы аралаша албай четтөө, өзїн ашыкча коомай сезїї, батына албагандай ыңгайсыз абалда болуу. *Ошондо Сарбакеңди көрїп ал. Баатыр акеси же бир їйгө батсачы да, же бир көчөгө батсачы!* (Жусупов). ***В.: Їйгө сыйбоо.*** *– Жеңекебай, атакем айткандай їйгө сыйбай баратам* (Бейшеналиев). *Отоолотоор кыз өзї да їйгө сыйбай баратат* (Бейшеналиев).

ЇЙГЇЧ Їймөктөгїч, їймөк їйгїч.

ЇЙДЇ БАШЫНА КӨТӨРЇЇ Їй ичинде катуу ызы-чуу тїшкөн абал болуу, їнїн, дабышын өтө бийик, катуу чыгаруу. *Ушул отурушту балыкчылар балык бөлїшїп жаткандай, їйдї баштарына көтөрө бакылдашып, жарыша сїйлөп, дуулдашып жатты* (Укаев). *Бала їйдї башына көтөрїп аңылдап коё берди* («Ала-Тоо»). *Карымшак жин тийгендей айкырып, їйдї башына көтөрдї* (Мырзаев).

ЇЙДЇН ИЧИН ЇЧ КӨТӨРЇЇ Їйдї опололоң-тополоң кылып жиберїї, топуратуу. *«Келинди келгенде көр, кемпирди өлгөндө көр» дегендер їйдїн ичин їч көтөрїїдө* (Жантөшев). *Эл Эсен менен Эшенкулдун їйїн їч көтөрїїдө* (Бейшеналиев). *Эртең менен эрте туруп їй ичин їч көтөрө сапырып чыктым.* ***В.: Їйдї їч көтөрїї.*** *Жентек жейбиз деген аялдар їйдї їч көтөрїп жатышты* («Чалкан»). *Балдар да уркурап-чуркурап їйдї їч көтөрїп жиберишти* («Кыргызстан маданияты»). *Ажарды бузган силерсиңер деп, өткөн тїндө Итике їйїн їч көтөрїптїр* (Жантөшев). ***В.: Їйдї тїп көтөрїї.*** *Атырылган жолборсторум, їйїн тїп көтөрїїдө* (Бейшеналиев).

ЇЙДЇР ***їй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЇЙЖАНЫ *этн.* Илгери їйлөнїї-їлпөт салтында, кыз-кїйөөнї тойдон мурда атайын жолуктуруп, сый-сыпат кылып көрїштїрїї їчїн тигилген боз їй.

ЇЙЛӨ I 1. Ооздон аба агымын сыртка катуу кїч менен чыгаруу. *Уйкананын калгасы сынып калыптыр, – деди Шабыраалы їшїгөн колун їйлөй берип* (Байтемиров). *От їйлө. Їйлөбөңїз сезимимдин жарыгын, Їзгїм келбейт махабаттын тамырын* (Акматалиев). 2. Ичине толтуруу. *Музоолору чандаят, Їйлөп койгон тулуптай* (Їмөталиев). *Їйлөгөн шардай.*

ЇЙЛӨ II Турмуш курдуруу, аял алып

берүү. Үй-бүлө күтүп, үй-жай куруу. *Көрөм десеӊ урматын, Уул үйлөп, кыз чыгар!* (Токтогул).

ҮЙЛӨН Турмуш куруу, аял алуу, үй-бүлө куруу. *Бой жеткен жигит үйлөнсүн, Үйүнөн жаӊы сый көрсүн* (Маликов).

ҮЙЛӨНДҮР ***үйлөнт*** менен бирдей.

ҮЙЛӨНТ ***үйлөн*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮЙЛӨНҮҮ ***үйлөн*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮЙЛӨНҮҮ САЛТ ЫРЛАРЫ *адаб.* Эки жаштын баш кошуу, кызды узатуу, тосуп алуу салтына байланышкан элдик ырлар. Кыз узатуу кезинде жеӊесинин ыры: *Ичигим чечип кийишкен, Ичтейим ачып сүйлөшкөн. Кейнөгүм ачып кийишкен, Көӊүлүм ачып сүйлөшкөн. Кейнөгүӊ калды иргеде, Көӊүлүм жаман бирге эле...* (Элдик ырдан).

ҮЙЛӨНҮШ Үйлөн этишинин кош мамилеси. *Теӊтуш курбуларынын баары небак үйлөнүшкөн.*

ҮЙЛӨӨ ***үйлө II*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮЙЛӨП ЖИБЕРҮҮ Буйдамга келтирбөө, арыдан бери жок кылуу, теӊдеше албоо. *Ой, аны мен каакы көрөмбү, үйлөп жиберем* (Саатов). *Мен аны үйлөп жиберем.*

ҮЙЛӨП ИЙСЕ УЧУП КЕТЧҮДӨЙ Куну качкан, өтө арыктаган, абдан алсыз, начар абал. *Карылыгы жетип, жер тиктеп, мойнун салган Олойкан жүдөдү. Үйлөп ийсе учуп кетчүдөй* (Осмоналиев).

ҮЙЛӨТ ***үйлө II*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮЙЛӨШ ***үйлө II*** этишинин кош мамилеси. *Алма жейли үйлөшүп, айылда турсак сүйлөшүп* (фольк.).

ҮЙЛҮҮ 1. Үйү бар. *Жыргалбай алты канат ак үйлүү* (Калык). *Аппак үйлүү, зоот уйлуу, Колу иштүү, Ошо мен жеӊекемди сагынам* (Маликов). 2. Үйлөнгөн, үй-бүлөлүү, үй-бүлөсү бар. *Балам үйлүү болду деп, Мамырап калды энеси* (Тоголок Молдо). *Мында бир үйлүү турпанчы бар экен* (Токомбаев).

ҮЙМӨ Үйүлгөн, үймөлөнгөн. *Табакка үймө салынган ун. Ар кайсы чети кемер жар, Ак чопо үймө топурак* (Маликов).

ҮЙМӨК Кандайдыр бир нерсенин үйүлгөн, үстү-үстүнө чогултуп жыйып койгон тобу, жыйындысы. *Кызылча үймөктөрү. Үймөк-үймөк чөп. Үймөк буудай.*

ҮЙМӨКТӨ Үйүү, жыюу, бир жерге чогултуу, үймөк кылуу. *Тоодой бийик жол жасап, Чөп үймөктөп жатыптыр* (Осмонов). *Алымкул чөбүн боолап, тамынын башына үймөктөдү* (Абдукаримов).

ҮЙМӨКТӨӨ ***үймөктө*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮЙМӨКТӨТ ***үймөктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮЙМӨКТӨШ ***үймөктө*** этишинин кош мамилеси.

ҮЙМӨКЧӨ Кичинекей үймөк.

ҮЙМӨКЧҮ Үймөк үйүүчү адам. *Үймөкчүлөр чырга сүйрөткөнсүп, туш-тушунан тартып жатат* (Таштемиров).

ҮЙМӨЛӨ Үстү-үстүнө үйүү, үйө берүү.

ҮЙМӨЛӨКТӨ Бир жерге өтө көп болуп жыйылуу, чогулуу. *Үйрөнөм деп ырымды, Үймөлөктөп эл келет.* (Токтогул). *Жети-сегиз киши Чакеӊдин арабасына үймөлөктөп алып келе жаткан кез* (Сыдыкбеков).

ҮЙМӨЛӨКТӨӨ ***үймөлөктө*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮЙМӨЛӨКТӨТ ***үймөлөктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮЙМӨЛӨӨ ***үймөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮЙМӨЛӨТ ***үймөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮЙӨР 1. Жазга маал суу үстүнөн калкып аккан муздар, муз агымы. *Үн салып суусу киргенде, Үстүнөн үйөр жүргөндө* («Семетей»). 2. Жазында кар эрип, мөӊгү бузулуп көбөйгөн суу агымы. *Жер жүзүн үйөр каптап келе жаткандай сезди* (Жантөшев). *Калкан кийген эр менен, Үйөр жүргөн сел менен* («Семетей»).

ҮЙӨРЛӨН Буркан-шаркан түшүү.

ҮЙРӨК *аӊч.* Кундуздун бир түрү.

ҮЙРӨН 1. Бир нерсени (мис, ишти, техниканы ж.б.) билүү, өздөштүрүү, ага машыгуу, көнүгүү. *Кылганыӊ киши үчүн болсо, үйрөнгөнүӊ өзүӊ үчүн* (макал). *Оку, иште, өнөр үйрөн, көптү бил, Ошону күт, эмгек менен таалай тап* (Нуркамал). 2. Үйүр болуу, көнүп калуу, таанышып, аралашып кетүү. *Канчалык кооз жерлерде жүрбөйүн, чоӊ шаарларды аралабайын, айлыма келсем өзүм үйрөнгөн жер, үйрөнгөн эл көзүнө ысык, көӊүлүмө жакын көрүндү* («Ала-Тоо»).

ҮЙРӨНҮҮ ***үйрөн*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮЙРӨНҮШ ***үйрөн*** этишинин кош мамилеси. *Балдар компьютерди пайдалануунун ыкмаларын тез эле үйрөнүштү. Зина коллективге тез эле үйрөнүшүп кетти.*

ҮЙРӨНЧҮК Кандайдыр бир ишти жаӊыдан үйрөнүп, өздөштүрүп келе жаткан, үйрөнүү, өздөштүрүү аракетин жаӊыдан баштаган адам. *Жүкөш мурда шахтада үйрөнчүк болчу* (Сасыкбаев). *Сени биз номер биринчи цехине чогултуу иштери боюнча адистикке үйрөнчүк кылып бекители* («Ала-Тоо»).

ҮЙРӨТ 1. Бир нерсени билүүгө, өздөштүрүүгө машыктыруу, көнүктүрүү, окутуу, үйрөнгөн, билген деӊгээлге жеткирүү. *Үйрөтүп өнөр, билимди, Өстүрүп кадр камдаган* (Осмонкул). *Турмуш сырын үйрөткөн, Көркөм чечен сүйлөткөн* (Токомбаев). *Аялдарга ардак, сыйды мол кылып, Ар өнөрдөн калбагын деп үйрөткөн* (Нуркамал). 2. Унаа ка-

тарында пайдаланууга, миниїгє кєндірії. *Укуругун сійрєткєн, Азоолорун їйрєткєн* (Осмонкул). *Сылап-сыйпап їйрєтті, Кайыштан чылбыр сійрєтті* (Тоголок Молдо).

ЇЙРЄТКЇ Жаўы їйрєтілгєн унаа.

ЇЙРЄТТІР ***їйрєт*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЇЙРЄТІЛ ***їйрєт*** этишинин туюк мамилеси.

ЇЙРЄТЇЇ ***їйрєт*** этишинин кыймыл атоочу.

ЇЙРІЛ 1. ***їйїр*** этишинин туюк мамилеси. 2. Чогулуу, жыйылуу. *Їч каркыра боюна, Їйрїлїп жыйын салды эми* («Манас»). 3. *єт.* Жакшы мамиле кылуу, абдан жакшы кєрїї, жан-алы калбай жалынып-жалбаруу. *Ойготуп «албайын» деп їйрілїп турган чоў эненин жїрєгї тыз этти* (Сыдыкбеков). *Їстїнє їйрілїп тїшїп, аны сооротууга кам урду* (Сыдыкбеков).

ЇЙРІЛТ 1. Камчы менен коркутуу. 2. *єт.* Коркутуу, жалкытуу.

ЇЙРІЛІП ТЇШЇЇ *к.* ***їстїнє їйрілїп тїшїї.***

ЇЙРІЛІП ЇСТЇНЄ ТЇШЇЇ *к.* ***їстїнє їйрілїп тїшїї.***

ЇЙРІМЄК *диал.* Жерди чуўкур кылып казып, ошого алыстан таш тїшїрїп ойнолуучу оюн.

ЇЙРІП САЛАРЫ ЖОК Кие турган эч нерсеси жок, такыр кийим-кечеси жок, жылаўач-жыртык деген мааниде. *Эл жылаўач, їстїнє їйрїп салары жок, согуштун каары сєєгїнє жетти* («Ала-Тоо»). *Ошондо Абык деген кишинин тогуз баласы бар эле, эми анын турмушун айтпа, їстїлєрїнє їйрїп салар эч нерсеси жок, бардыгы тїлєгєн кызыл гєш* (Жантєшев).

ЇЙСЇН *диал.* Ымыла кылуу, їйїр тартуу, жакын саноо.

ЇЙТИКТИ *диал.* Балдар экиге бєлїнїп, бир жагы кезекти алып, бирин-бири качырып минишип, кармашып ойногон оюндун аты.

ЇЙЇ КЇЙСЇН! Акыры оўбосун, жакшылык кєрбєсїн деген сыяктуу каргоо, тилдєє маанисинде колдонулат. *Буулугуп чыдамы кеттиби, – Бузукунун їйї кїйсїн! – деди* (Ашымбаев). – *О,-о, молдонун їйї кїйсїн! – деди Чїкєбай* (Баялинов). ***В.: Їйїў кїйгїр!*** *Їйїў кїйгїр, кылган ишин кара! Балада эмне жазык, – деп жарданып турган эл соодагерди каргай башташты* («Кыргызстан маданияты»).

ЇЙЇГЇШЇЇ Ит, мышык тукумундагылардын кошулушу.

ЇЙЇЛ 1. ***їй*** этишинин туюк мамилеси. 2. Кєп болуп чогулуу, єтє кєбєйїп кетїї. *Эл бат эле їйїлїп калды. Їстї-їстїнє їйїлїп оттоп жатышкан таранчылар.*

ЇЙЇЛТ ***їйїл*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЇЙЇЛЇЇ ***їйїл*** этишинин кыймыл атоочу.

ЇЙЇР I 1. Малдын же жапайы айбандардын тобу. *Їйїрїнєн бєлїнїп їйрєнбєгєн кара торпок анда-санда мєєрєп кылчактайт* (Токомбаев). *Карышкырлардын бир їйїрї тескейдин капчыгайын жойлоп кеткенин кєрдїк дешип малчылар айтып келишкен* (Сыдыкбеков). 2. Арасында бир эркеги бар малдын тобу (кєбїнчє жылкы). *Тєш жактан їйїрїнєн адашкан айгыр азынады.* 3. Їйрєнїшїп калган, жакын болуп кеткен, кєнїшкєн. *Байымбеттин ынагы, Башынан їйїр бу дагы* (Тоголок Молдо). *Кыз балага кыз їйїр, Биздин кыз бирге жїрчї эле* (Маликов). 4. Шыктуу. *Сєзгє їйїр. Кепке їйїр.*

ЇЙЇР II Имере чогултуу, имере шилтєє, имере экчєє. *Жылкычы жаш кулундуу бээлерди їйїрє айдап келип асканын далдоосуна токтотту* («Эркин тоо»). *Малайдын тєбєсїнє камчы їйрїлдї.*

ЇЙЇРДЄШ 1. Жылкы, аттын бир їйїрдє жїрїшї. 2. *єт.* Жакын жашаган адамдар, кошуналар менен жакшы мамиледе болуу. *Коўшулаш жїргєн коўурат, їйїрдєш жїргєн їйшїн бар* (фольк.).

ЇЙЇРДЇЇ Їйїрї бар. *Тєрдє беш їйїр жылкы жїргєнїн кєрдїм.*

ЇЙЇРЛЄ ***їйїрлєт*** менен бирдей.

ЇЙЇРЛЄТ 1. Їйїр алдыруу, їйїргє кошуу.

ЇЙЇРЛЄТЇЇ ***їйїрлєт*** этишинин кыймыл атоочу.

ЇЙЇРЛЄШ ***їйїрлє*** этишинин кош мамилеси.

ЇЙЇРМЄ *диал.* Кар уюлгуп боройлоп, шамалга сапырылып їйрїлїп турган жер. *Їйїрмєнїн ашуусуна бараткан жерде.*

ЇЙЇРСЄЄК 1. Єзїнїн їйїрїнєн калбаган айгыр. *Керкашка їйїрсєєк айгыр, жалгыз байтал їйїрїндє болбой калса, азынап издеп кетчї керкашка.* 2. *єт.* Мамилечил, кєпчїлїктї сїйїїчї, айбандарга бат їйїр алуучу. *Їйїрсєєк адам жалгыздыкка чыдабайт.*

ЇЙЇРСЇЗ Їйїрї жок, їйїргє кошулбаган (кєбїнчє жылкыга карата).

ЇКЄ *диал.* 1. Ини, бєбєк. *Кичинекей эки їкєм бар.* 2. Єзїнєн кичїї жаш бала, жаш жигит, адам. *Їкєм малдан єлбєйт деп, Агар алтын, ак кїмїш, Бей бечара карыпка Кудайы кылып берїїў!* («Эл адабияты»).

ЇКЄК 1. Тамак-аш же башка нерселерди салуу, сактоо їчїн колдонулуучу жыгачтан жасалган сандыкча. *Їкєктє нан, каймак бар* (Баялинов). *Сактап жїргєн мейиздей ширин керчєєнї їкєктїн тїбїнєн алып чыкты* (Сыдыкбеков). 2. Ичинде данеги бар, сырты сєєктїї жемиш (жаўгак, мисте ж.б.) *Кокок деген жемиш бар, Їкєгї киши башындай* («Манас» С.О.).

ЇКСЄГЄЙ Жїндєрї же чачы-башы їксєйгєн, їрпєгєй. *Жакындан бери малчылардын айлына бир їксєгєй жолбун кара кїчїк пайда болду* (Осмоналиев).

ҮКСӨЙ Жүндөрү, чачы-башы үрпөйүп туруу, саксаюу. *Төбө чачы үксөйүп, муруттары тиктийип* («Эр Табылды»). *Кежиге чачы үксөйүп, Келе жатат тиктөйүп* («Манас»).

ҮКСӨЙТ үксөй этишинин аркылуу мамилеси.

ҮКСӨЙҮҮ үксөй этишинин кыймыл атоочу.

ҮКСӨҮДӨ 1. Чачы-башын, жүндөрүн үксөйткөн кыймыл-аракетте болуу, саксаўдоо, үрпөүдөө. 2. *өт.* Үрпөңдөп ачуулануу, каардануу. *Үпчүлүгү бир тогуз, Үксөүдөгөн чоў доўуз* («Манас»).

ҮКСӨҮДӨӨ үксөүдө этишинин кыймыл атоочу.

ҮКСӨҮДӨТ үксөүдө этишинин аркылуу мамилеси.

ҮКСҮГҮЙ Үксөйгөн, саксайган, үрпөйгөн. *[Гоннаров] үксүгүй чачын салаалап, узун кирпиктүү кой көзүн эшикке кадап калды* (Бейшеналиев).

ҮКСҮЙ 1. Үксөйүү, үрпөйүү, саксаюу. *Жигиттин баш кийими жылмышып түшкөндүктөн чачы эле үксүйөт.* 2. *өт.* Үксөйүп, үрпөйгөн кебетеде каардануу, ачуулануу. *Келе жатат Чалкалмак, Кармашсам деп үксүйүп* («Эр Табылды»).

ҮКСҮЙТ үксүй этишинин аркылуу мамилеси.

ҮКҮ 1. Күндүз жакшы көрбөгөн, ууга көбүнчө күүгүмдө же түнкүсүн чыгуучу жырткыч канаттуу. *Үкүлөр үстүртөн учуп, ооздорун шакылдатты* (Жантөшев). *Үкү менен жарганат, Үўкүрдү көздөй салпылдап* («Семетей»). 2. Ушул канаттуунун коосдук үчүн колдонулуп, көбүнчө кыздардын баш кийимине же чабыла турган күлүк жылкынын көкүлүнө тагылуучу канаты же жүнү. *Кайруусу керекарыш кундуз тебетейдин төбөсүнө сеўселтип бир тутам үкүнү тагып койгон* (Убукеев). *Кызыл-тазыл кийинип, Кыздар үкү сайынган* («Курманбек»). *Ушул атым буудан деп Үкүнүн жүнүн тактырып* (Тоголок Молдо).

ҮКҮ-ТҮКҮ *диал.* Жүрөк заада, бушайман. *Үйдөгүлөр да үкү-түкү болуп жатышат го.*

ҮКҮБАШ *диал.* Бир жагы керки сымал, бир жагы балка сымал жасалган буюм.

ҮКҮЛӨ Үкү тагуу, үкү тагып, байлап коосдоо. *Алтынайдын башында үкүлөгөн кооз тебетей* (Жантөшев).

ҮКҮЛӨӨ үкүлө этишинин кыймыл атоочу.

ҮКҮЛҮҮ Үкүсү бар, үкү тагынган.

ҮКҮНҮН УЯСЫН ТАБУУ Жан жыргата турган өтө жайлуу шартка дуушар болуу, марый турган кенчке, байлыкка жолугуп иши оўолуу. *Үкүнүн уясын тапкан эпчилдердин тизгинин жыйганга көмөктөшөлү, – деп Отуз Адырга бардык* («Чалкан»). *Кыскасы, үкүнүн уясын тапканбыз, бүркүтүм* («Чалкан»). ***В.: Куркулдайдын уясын табуу.*** *Ал шумпай куркулдайдын уясын таaптыр* («Чалкан»).

ҮКҮР Ири мүйүздүү мал. *Өзүў тийген күнүўдө, үкүрүў айдап алгамын, Жолой* («Манас»). *Жылкысын түгүл калмактын, Үкүрүн тийип аламын* («Манас»).

ҮКҮСҮ ЧЫГУУ Аябай самсаалап, салбырап кебетеси кетүү, тамтыгы кетүү, тарпы чыгуу. *Үстүндөгү кийими да тытылган, ар кайсы жеринен үкүсү чыгат* (Сыдыкбеков).

ҮКҮСҮЗ Үкү тагылбаган, үкүсү жок.

ҮЛБҮЛДӨ білбілдө менен бирдей.

ҮЛБҮЛДӨӨ үлбүлдө этишинин кыймыл атоочу.

ҮЛБҮРӨ 1. Үлпүлдөө, өтө жумшак, назик, үлбүрөк болуп көрүнүү. *Күзүндө эшелондоп жөнөп турса, Жибектей үлбүрөгөн пахталары* (Маликов). *Үлбүрөгөн кездеме. Жүрүптүрмүн жүрөгүндө дагы эле, Үлбүрөгөн дили чоочун жаз бойдон* (Келдибекова). 2. *өт.* Начарлоо, алы кетүү, бошоў тартуу, күчү кете баштоо. *Чырак үлбүрөп өччүдөй көрүнөт* («Ала-Тоо»). *Өткөн күндү мен санап, Арман күн өлгөнү жүрөм үлбүрөп* («Олжобай менен Кишимжан»).

ҮЛБҮРӨК Үлпүлдөгөн, үлбүрөгөн, өтө жумшак, назик. *Бубактай аппак сүлдөрү, Үлбүрөк сансыз гүлдөрү* (Токомбаев).

ҮЛБҮРӨӨ үлбүрө этишинин кыймыл атоочу.

ҮЛБҮРӨТ үлбүрө этишинин аркылуу мамилеси.

ҮЛБҮРЧӨК I 1. ***үлбүрөк*** менен бирдей. 2. Жаш келиндер бетине калкалап алуучу үлпүлдөгөн жука ак кездеме же торчо, чүмбөт. *Башындагы элечек, бетиндеги үлбүрчөк Алымкандын бетин өзгөрткөн* (Бөкөнбаев). *Тал боюн чүмкөп ак кылып үлбүрчөгүн салынды* («Мендирман»). 3. Сөйкөнүн аяк жагына бириктирилип коосдолгон жука желбиреөчтөрү. *Сөйкөнүн үлбүрчөгү.*

ҮЛБҮРЧӨК II Алыска түшкөн кызга же кадырман күйөө балага «жүрөктөш-тилектеш бололу» дешкен санаалаш кишилерге арналып жүрөк кабына эт май ар түр татымдар кошулуп даярдалган таберик даам.

ҮЛГҮ 1. Тигилип же жасалып чыгарыла турган нерсенин, буюмдун калыбы. *Бир үлгүдө тигилгендей окшош кийимдер* (Сыдыкбеков). *Оюунун үлгүсү.* 2. Өрнөк, таалим, нуска. *Кызылча баккан кыз-келин. Зууранын алсын үлгүсүн.* (Осмонкул). *Келечекке үлгү болору Эмгек калсын өмүрлүк* (Токомбаев).

ҮЛГҮ СӨЗ Акыл-насаат айтылуучу, тарбиялык мааниси бар, адептүү болууга чакыруу иретинде айтылуучу сөз же ырлар. *Карыянын үлгү сөздөрү кулагынан кетпейт. Токтогулдун үлгү ырлары.*

ҮЛГҮ ЫРЛАРЫ *адаб.* Элдик оозеки адабиятта жана ырчылар поэзиясында кеўири тараган дидактикалык чыгармалар. Жанрдык белгиси боюнча санат-насыят, терме ырларына жакын, а түгүл алар биригип, бири-биринин структурасына сиўишип

да кетет. *Әчкинин көркү – төл менен, Эгиндин көркү – жер менен, Эр жигит көркү – эл менен* (Токтогул).

ҮЛГҮЛҮҮ Өрнөктүү, үлгү боло тургандай, үлгү көрсөтө турган. *Иштин темпин көргөзгөн, Үлгүлүү шайыр жаштар го* (Турусбеков). *Үлгүлүү, жүрүш-турушу менен айырмалануу.*

ҮЛГҮР Кечикпей, өз убагында, учурунда аткарууга, келүүгө, иштөөгө ж. б. жетишип калуу. *Жеўилбеген пахтачы, Баарын, иштеп үлгүргөн* (Шамшиев). *Сага бир топ белек камдап койдум эле берүүгө үлгүрө албай калдым* (Бейшеналиев).

ҮЛГҮРҮҮ ***үлгүр*** этишинин кыймыл аточу.

ҮЛГҮЧҮ Көчөт, оюм, сайма ж.б. үлгүсүн даярдаган киши. *Үлгүчү устанын ырыскысына сүйүн.*

ҮЛДӨ 1. Кымбат баадагы мата, материал жана андан тигилген көйнөк. *Үлдө менен бүлдөгө ороп асыраган бала.* 2. Жибек куртунун жибеги, кокон. *Бул сандыктын ичинде, үлдө менен бүлдө бар* (Эл ырлары).

ҮЛДҮРӨ Алы, күч-кубаты кетүү, алдан таюу, араў жан кыймылдоо. Ку*рсагы ачып кыйналып, Кубаты кетти үлдүрөп* (Осмонкул). *Унчукпастан ал киши, Кыймылдады үлдүрөп* (Токомбаев).

ҮЛДҮРӨЎКҮ Алсызданган, үлбүрөгөн. *Үлдүрөўкү килдү.*

ҮЛДҮРӨӨ ***үлдүрө*** этишинин кыймыл аточу.

ҮЛДҮРӨТ ***үлдүрө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮЛКӨН *диал.* 1. Чоў, ири, бийик. *Кайкалаган үлкөн тоо* (фольк.). 2. *өт.* Көрүнүктүү, залкар, абройлуу. *Көрүнүшүнө караганда үлкөн адам.* 3. Билерман, башкаруучу, чоў. *Үлкөндүн өлүмү ошондой болот* («Эл адабияты»). *Чоробайдын ашында ошол үлкөн болгон.* 4. Түштүктө өсүүчү өсүмдүк.

ҮЛӨ Үлүш-үлүшкө бөлүү, ченеп бөлүштүрүү.

ҮЛӨКӨ Белек, сыйлык.

ҮЛӨШ I ***үлүш*** менен бирдей. *Чыгыш жагы кенден бүткөн Тянь-Шань, Тянь-Шандан үлөш алчу кандай жан* (Токомбаев). *Үлөшүбүз бирдей болсо болду* (Токомбаев).

ҮЛӨШ II Бөлүү, бөлүшүү. *Түшүм үчүн чыўданып, Эмгегиўди үлөшкүн* (Калык).

ҮЛӨШТҮР Үлөш-үлөшкө бөлүү, бөлүштүрүү, үлөштүрүп жеткирүү, үлөшкө бөлүп таратып берүү. *Соня аларды үлөштүрүп берди* (Баялинов). *Дадабай кырмандагы кызылды үлөштүрө баштады* (Жантөшев).

ҮЛӨШТҮРҮҮ ***үлөштүр*** этишинин кыймыл аточу.

ҮЛП: үлп этүү Акырын леп этүү, желп этүү (жумшак жел же башка үлбүрөк, назик нерселерге карата). *Азыр үлп эткен жел жок,* (Сыдыкбеков). *Жашыл жибек үлп-үлп этип майда титирейт* (Сыдыкбеков).

ҮЛПӨТ 1. Биргелешип көўүл ачуу, зоокече, той. *Үчтөп үлпөт жылда жасачу, Жакырланды шапар тебем деп* (Пушкин). *Майрам, той, үлпөтүўө шерик болуп, Бир мүнөт кабак түйбөй шат-шат күлдүм* (Абдыраманов). 2. Жакшы жөрөлгө үчүн берилген тамак-аш.

ҮЛПӨТСҮЗ Үлпөтү жок, үлпөттөлбөгөн.

ҮЛПӨТТӨ Үлпөт куруу.

ҮЛПӨТТӨӨ ***үлпөттө*** этишинин кыймыл аточу.

ҮЛПӨТТҮҮ Үлпөт менен, үлпөттүн коштоосунда.

ҮЛПҮЛДӨ 1. Үлп-үлп этүү, үлп-үлп этип, назик көрүнүү. *Үлпүлдөгөн пахтанын, Үймөгүн терип көбөйткөн.* (Нуркамал). *Жээгинде шабыр үлпүлдөп, Өзөнү толуп суу келип, Дайрасы өскөн кыргыздын* (Калык). 2. Бүлбүлдөп араў эле күйүү, начар жарык берүү. *Чырак үлпүлдөп алсыз нурларын чачат* (Каимов).

ҮЛПҮЛДӨК I 1. *диал.* Сабагы, башы жумшак келген өсүмдүк. 2. Үлбүрчөк.

ҮЛПҮЛДӨК II Үлбүрөк, жумшак, өтө назик. *Сүйүү – үйлөсө учуп кетчү каакымдын үлпүлдөк башы эмес* (Касымбеков).

ҮЛПҮЛДӨТ ***үлпүлдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮЛПҮНЧӨК 1. ***үлбүрчөк*** менен бирдей. 2. Гүлдүн жалбыракчасы.

ҮЛҮК *диал.* 1. Жүгөрүнүн даны чыгарылып алынган сотосу. 2. *аўч.* Алгыр куштардын узун чалгын канатынын сөўгөгү, өзөгү.

ҮЛҮЛ Кочкор мүйүз сыяктуу уюлгуган кабыгы бар, илээшкек келген жумшак денелүү, омурткасыз кичинекей жандык.

ҮЛҮЎГҮР *диал.* Өчөр-өчпөс.

ҮЛҮЎДӨ Күчү кетип начарлап, азая баштоо (жарык, нур ж.б.). *Калаган от үлүўдөп өчүп бара жатат* (Жантөшев). Көл үстүндө сүрөт болгон көк гана, Толкуп турду токсон түстө үлүўдөп (Келдибекова).

ҮЛҮЎДӨТ ***үлүўдө*** этишинин аркылуу мамилеси. *Жаман чырагын үлүўдөтүп, Сан-Женин аягында Жин-Ху-А отурат.*

ҮЛҮРӨЙ 1. Кабагы ачылбаган кебетеде көзүн жүлжүйтө суз кароо. *Карынбай ишенбеген түр менен үлүрөйө түштү.* 2. Кейпи-кебетеси бузулуп, жүдөмүш тартуу.

ҮЛҮШ 1. Байлардын өз тегерегиндеги элге же бир уруунун экинчи бир урууга, жергиликтүүлөрдүн башка жерлик адамдарга сыйлап берген тамак-ашы. *Үлүш берип, бээ союп, Кийик атып, куш салып* («Эр Табылды»). *Кетмен-Төбөнүн жакшыларын көрөбүз, үлүш жейбиз – деп, Чормондун айлына бараткандар мени да кызыктырды* (Токомбаев). 2. Бир нерседен бөлүнгөн тийиштүү энчи, бөлүк. *Бул кызылды алты үлүшкө бөлөбүз* (Жантөшев). *Токтордун үлүшүнө тийгени башка* (Абдыраманов).

ҮЛҮШ САЛЫМ *экон.* Үлүш ээлеринин – пайчылардын жалпы жыйналышына катышууга, дивидендди жана фирманы жок

кылуу маалында мілктін бөлігін алууга укук беріїчі фирма капиталынын іліші.

ЇМЄТ (імєт) 1. Мухаммеддин амирин тутуучу, жолун жолдоочу, улантуучу. *Кудай таала кудурет, Калганына биз імєт* («Эл адабияты»). *Пайгамбардын імєті – Башыўа селде чаласыў* (Токтогул). *Атым Болотдур... алхамду лилла, мусулманмын, бир кудайдын пендесимин, Мухаммад пайгамбардын імєтімін...– деп, ізіп-ізіп жооп кылды* (Касымбеков). 2. Туруктуу, айкєлдік, мыктылык, тууштуулук, демилге. *Найза сайса тешпеген, Эр іммєті кєрінєт. Чапса кылыч кеспеген, Керемети кєрінєт* («Манас»).

ЇМТЄТ Іміт этіі, іміт кылуу. *Кєптєн імтєткєн аздан куру калат* (макал).

ЇМТЄТТЇР імтєт этишинин аркылуу мамилеси.

ЇМТЄТЇЇ імтєт этишинин кыймыл атоочу.

ЇМЇТ Кандайдыр бир нерсе жєнінде іміттєнгєн ишенич, тилек. *Жаштардын келечегинен імітім чоў* (Жантєшев). *Токтогул Асан карыяны іміт менен карады* (Токомбаев). *Аппак марал, марал туяк катат, жебе жетпейт жетет сыяктанат, іміт єчєт, іміт кайра жанат* (Рыскулов). *Мен аякка іміт айдап барат* (Жакиев).

ЇМЇТКЕР Іміт кылган, імтєткєн, кандайдыр бир нерсе жєнінде ишеничи бар, іміт ізбєгєн. *Ошентип, кары тамшанды, Жигитти тиктеп іміткер* (Токомбаев).

ЇМЇТСЇЗ Іміті жок, ой-тилеги, келечекке кєз карашы ишенимсиз. *Жашылданып кыймылсыз жаткан кулундун кєзі энесин імітсіз тиктегенсийт* (Токомбаев).

ЇМЇТСЇЗ ШАЙТАН Імітті ізііге болбойт, дайыма іміт кылуу керек, кудай бербей койбойт деген маанилерде колдонулат. *Жарыгым... сен адамсыў. Шайтан гана імітсіз* (Садыбакасов).

ЇМЇТСЇЗДЇК Імітін ізіі, ишенимсиздик.

ЇМЇТТЄН Іміт кылуу, тилек кылуу, жакшы тилек кітіі. *Ашыр ансайын эргип, іміттєнді* (Сасыкбаев). *Динар Аскарларга жетишке іміттєнді* (Сыдыкбеков).

ЇМЇТТЄНТ іміттєн этишинин аркылуу мамилеси.

ЇМЇТТЄНЇЇ іміттєн этишинин кыймыл атоочу.

ЇМЇТТЄШ Тилектеш, кіткєн тилеги, іміті бир. *Іміттєш болуп чечимге, Мен булбулуў сайрадым* (Бєкєнбаев).

ЇМЇТТЇЇ Іміті бар, іміт кылган. *Ашыр кандайдыр іміттіі тірдє сєзін улады* (Сасыкбаев). *Жол карап дале іміттіі ой бар, Эшикке чыкты сергилеў Дилвар* (Абдырамано в). *Ізілбєгєн іміттіі єміргє али да болсо кеч кире элек сыяктанат* (Стамов). *Іміттііге кудай берерин унутпа, Кудагый! Унутпа!* (Жакиев).

ЇМЇТЇ ТАШ КАБУУ Ойлогон ою, тилеги ордунан чыкпай калуу, максаты ишке ашпоо. *Кылмышкерлердин жазасын беребиз деген іміті таш капты. Алардын іміті таш каппай, ойлогондорундай болуп чыкты* (Кыдырмышев). ***В.: Іміті ташка тийіі.*** *Эми инимди мандикерден бошотуп келем го деп барган Каримдин іміті ташка тийди* (Жантєшев). ***Іміті ташка чабылуу.*** *Сабылса да ийикпесин, іміті ташка чабылып майтарыларын туюп турду Курманжан аяр* (Касымбеков).

ЇН 1. Сіийлєгєндє, ырдаганда же кыйкырганда ін тііїнінін дирилдешинен пайда болгон добуш. *Алыска сапар алып, Ін салып кербен кетет* (Токтогул ырчы). *Жайнаган кєркті куттуктап, Жан-жаныбар салат ін* (Маликов). *Курман інін кєтєріїкі чыгарды* (Убукеев). 2. Вокалдык искусство ічін материал болгон адам добушу. *Інін жоготуу. Анын жакшынакай іні бар. 3.* Кээ бир заттардан чыккан дабыш, доош. *Кошулташыл кії менен, Комуз іні шаўкылдап* (Тоголок Молдо). *Балта араанын іні тарсылдап, багананларды бекитип жатышты* (Сасыкбаев). *Паровоздун кыйкырган іні* (Жантєшев). 4. *єт.* Ой, пикир, айткан сєз. *Элдин іні. Массанын інін угуу.*

ЇН АЛЫШУУ Биринен сала бири ін чыгаруу, жарыша ін чыгаруу. *Іч кара дєбєт ін алыша тосуп чыгышса да, Алыбектин інін угуп кайра тартышты* (Жантєшев). *Тарсылдаган балка, шаўкылдаган каўылтыр, араа жаўырыгы ін алышты* (Сасыкбаев).

ЇН ЖАЗМА (ін жазгыч) Інді, добушту маалында жазып, сактап калуу жєндємдііліг і бар тізіліш курал. *Улуу жазуучунун сєзін каттап калуу ічін анын алдына бир нече ін жазгыч коюлган.*

ЇН КАТПОО Эч сєз кайырбоо, інін чыгарып сіилєбєє, унчукпоо. *Узун сабак насаатынын аягы не менен бітєєрінє бідєміктєнгєн Байымбет ін катпай дуулдаган кулагын делдейтти* (Бейшеналиев). *Экєє теў ін катпай, ій тарапка бурулду* (Ашымбаев). *Дагы кєпкє чейин ін каптай, экєє теў ой толгоо тартып, єзілєрінчє іўкііїп отуруп калышты* (Касымбеков).

ЇН ЧЫГАРУУ Єлгєн адамды жоктоп, кошуп ыйлоо. *Не эриўди жоктоп эртели-кеч ін чыгарганга жарабадыў, – деген Нурматтын ага, жеўелеринин сєзін алда нечен ирет уктум* (Жантєшев). *Калы мергенди жоктоп, аялы эки маал ін чыгарат* (Бейшеналиев). ***В.: Ін салуу.*** *Деп жаш сулуу муўданып, Буркурап, боздоп ін салды* (Турусбеков).

ЇНДЄ 1. Ін чыгаруу, унчугуу сайроо. *Кабагын карыш салып, індєбєй іііінє кетти* (Байтемиров). *Байчечекей гілдєсє, Шагында булбул індєсє* (фольк.). 2. Чакыруу,

чакырык кылуу. *Эркелетип сылап коюп чачтарын, Кемпир-чалдар эмгекке үндөйт жаштарын* (Осмонкул). *Эркиндикке элди үндөп, Ээ болдуӊ билим-сезимге* (Калык). 3. Чакырып алуу, өзүнө келтирүү (колго багылган, тапталган алгыр куштарга карата). *Ак шумкар учса асманга, Амалыӊ болсо үндөп ал* (Токтогул). 4. Арбоо, дарымдоо. *Тиш ооруну үндөгөндө башына ак жоолук салат.*

ҮНДӨК Чакырык, чакырыкка көндүргөндүк (кыраан куштарга карата). *Бирок балапанынан колдо өскөнү үндөккө бат келет* (Каимов).

ҮНДӨӨ I чакырык менен бирдей.

ҮНДӨӨ II үндө этишинин кыймыл атоочу.

ҮНДӨШ I Бири-бирине окшоштугу бар, өз ара жалпылыгы бар. *Чыгармалары үндөш жазуучулар.*

ҮНДӨШ II *диал.* Пикирлеш, сырдаш. *Пикирин билесиӊ го, ал сага үндөш го.*

ҮНДӨШТҮК Сөздөгү үндүү тыбыштардын жоон-ичкелиги, эринчил-эринсиздиги боюнча бири-бирине ылайыкташып ээрчишүү жолу.

ҮНДҮҮ 1. Үнү жакшы чыккан, үнү жагымдуу, шаӊгыраган. *Колума алып күүлөсөм, Кошулушуп сүйлөсөм, Кооз үндүү комузум* (Токтогул). *Үндүү комуз. Үндүү коӊгуроо. 2. лингв.* Айтылганда ооздон чыккан аба жолтоолукка учурабастан, эркин чыгып, үндүн катышуусунан пайда болуучу тыбыш (мис., а, э, о ж.б.). 3. Үнү бар, үн чыгарган, сүйлөй турган. *Үндүү фильм.*

ҮНӨ Бүткөн бой, бүт денеси. *Аны көргөн адамдын үнө бою дүр этип* (фольк.).

ҮНӨМ Ашыкча сарпталбоочулук, ысырап кылынбай, үнөмдүү чыгымдалгандык. *Буудай сепсеӊ береке, Үнөм болот турбайбы?!* (Барпы).

ҮНӨМДӨ Үнөм менен сарп кылуу, сарамжал мамиле кылуу, коромжуга учуратпоо. *Базар сайын бараалаӊдап түгөтпөй, Эпкиндүүлөр, эмгегиӊди үнөмдө* (Калык). *Наныӊарды колдон келишинче үнөмдөгүлө* (Жантөшев).

ҮНӨМДӨЛ үнөмдө этишинин туюк мамилеси.

ҮНӨМДӨӨ үнөмдө этишинин кыймыл атоочу.

ҮНӨМДӨТ үнөмдө этишинин аркылуу мамилеси.

ҮНӨМДҮҮ Көп коробой турган, көпкө жете турган, берекелүү, коромжусуз. *Үнөмдүү азык-түлүк. Үнөмдүү тоют.*

ҮНӨМЧҮЛ Үнөмдөөгө эпчил, тыкан, так, ыксыз сарп кылбоочу, ысырап кылбоочу. *Үнөмчүл киши.*

ҮНӨӨ БОЙ Тулку бой. *Үнөө боюн Үр кызындай көргөзгөн сүттөй сүйкүм балбылдак шоола күмүш жибек болуп төгүлүп турган экен* (Станалиев).

ҮНСҮЗ 1. Үн чыгарбаган, добушсуз, унчукпаган. *Чоӊ эне небересинин жоругуна үнсүз башын ийкеледи* (Сыдыкбеков). 2. *лингв.* Айтылганда ооздон чыккан аба жолтоолукка учурап, үн менен шыбыштын же жалаӊ гана шыбыштын катышуусу менен айтылган тыбыштар (мис., б, в, г, д, т , с ж. б.).

ҮНҮ БҮТҮҮ Кардыгуу, үнү чыкпай калуу. *Алыстан булдур кабарды Алыша албай кезкезде, Эсиӊде бардыр өткөн күн, Кардыгып үндөр бүткөн күн* (Элебаев).

ҮНҮ БУУЛУУ Сүйлөй албай токтоп калуу, үнү чыкпай, дабышын чыгара албай буулугуп калуу. *Жүрөгү туйлап, тили күрмөөгө келбегенсип, үнү буулду* (Ашымбаев). *– А..а.? – деп барып үнү буулуп калды* (Осмоналиев). *Кыйкырайын десе доошу чыкпай үнү буулуп, үрөйү учкан бойдон селейди* (Жигитов). ***В.: Тамагы буулуу.*** *Чокондун тамагы буулуп, каӊырыгы түтөп кетти* (Абдыраманов).

ҮНҮ КУДАЙГА ЖЕТҮҮ к. кудайга үнү жетүү.

ҮНҮ КУДАЙГА УГУЛУУ к. кудайга үнү угулуу.

ҮНҮ ТЕӉИРГЕ КЕТҮҮ к. кудайга үнү жетүү.

ҮНҮН БАСПОО Эч басылбай ыйлай же сүйлөй берүү. *Эмилбек эки эле күн эмес, эки жума үнүн баспады* (Осмоналиев).

ҮНҮН ЖАСОО Ырдоого же сүйлөөгө камынып, тамагын кыра добуш чыгаруу. *Салкын жел жанды ойготот, таӊ да атат. Ырчыча какырынып үнүн жасап* (Турусбеков). *Сансызбай үнүн жасап, бир кеп айтчудай өӊдөнүп отуруп, Абылдын ордуна сүйлөй кетти* (Сыдыкбеков).

ҮНҮН КӨТӨРҮҮ Ачууланып, бакылдап бек-бек сүйлөө. *Эч качан бирөөгө үнүн көтөрүп, үрпөӊдөгөнүн көргөн жокмун.*

ҮНҮӉ ӨЧКҮР Ачуу үн чыгарып кыйкырып-өкүргөн, катуу дабыш салып тынчтык бербей тажатып жиберген учурда кимдир бирөөгө же бир нерсеге карата кыжырлануу, ачуусу келип тилдөө, каргап-шилөө маанисинде колдонулат. *– И-и үнүӊ өчкүр десе! – деп Тоозак эки кулагын алаканы менен баса койду* (Абдукаримов). *А үнүӊ өчкүр, колуӊ сынгыр, комузуӊдун кылы үзүлгүр!* (Касымбеков).

ҮӉКҮГҮЙ Капа болгон кебетелүү, башын төмөн салган, шылкыйган.

ҮӉКҮЙ Капа болгон кебетеде башын төмөн салуу. *Эки колун бооруна алып, үӊкүйө жер карап отурган Алыбай* (Жантөшев). *Ботом, уста, үӊкүйбөй кабагыӊды аччы* (Бейшеналиев).

ҮӉКҮЙТ үӊкүй этишинин аркылуу мамилеси.

ҮӉКҮЙҮҮ үӊкүй этишинин кыймыл атоочу.

ҮӉКҮР Жердин чуӊкур казылган жери,

чуўкур жай. *Асканын тібі жапкактуу іўкір* (Жантөшев). *Кара токой мал эткен, Кара іўкірді ій эткен* («Манас»). *Кудая-тобо, ошондо Жаабарс іўкірдє жок болуп чыгат* (Айтматов).

ЇЎКЇР-МАЎКЇР *дин.* Уламыш боюнча адам кємілєєрі менен жана ал жердеги адамдар кетээри менен єлгєн адамды суракка ала турган эки периштенин аты.

ЇЎЇ Кандайдыр бир нерсенин асты жагынан ичин карай оюу, казуу, оюп кирип кетіїі. *Ороону іўіп казуу. Жылдызкан саманды іўіп жиберип жатты* (Байтемиров).

ЇЎЇЛ Кєз айырбай карoo, кєз албай тиктєє, абыдан кєўіл коюп карoo. *Каныбек дагы тактап, бир белгисин кєріїгє тырышкансып, карта бетине іўілді* (Жантєшев). *Кычан кулуюп, жерге іўіліп, унчукпады* (Бейшеналиев).

ЇЎЇЛДЄ 1. Капалуу, кайгылуу тірдє ачык эмес ін чыгаруу. *Элемандан ал кетти, Їўілдєгєн ін калды, Їксєйгєн сакал жін калды* («Эр Табылды»). 2. Їўілдєп ыйлоо.

ЇЎЇЛДЄЄ ***іўілдє*** этишинин кыймыл атоочу.

ЇЎЇЛДЄТ ***іўілдє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЇЎЇРЄЙ 1. Чуўкурайып, ич жагына кирип туруу. *Їўірєйгєн тешик. Їўірєйгєн ороо. Кєздєрі іўірєйіп, ичине кирип кеткен.* 2. Їўкійіп, кабагын ачпоо, кабагы біркєліі. *Мага эмне іўірєйєсіў?* («Ала-Тоо»). *Алымбай Батийнага іўірєйє карады* (Сыдыкбеков).

ЇЎЇРЄКЄЙ Їўірєйгєн, ич жагына чуўкурайган, чуўкур болуп кєрінгєн.

ЇЎЇРЄЎДЄ Орой сєздєр менен ачууланып, тірін бузуп урушуу.

ЇП І *эск.* Кымбат баалуу мілк, буюм. *Алтын сандык, тібіндє, Жыйнап койгон ібіндє* («Эр Тєштік»). *Кенжекенин ібі бар, Чаар ингендин істіндє* («Эр Тєштік»). *Їйгє жыйган кызына. Їбін сатты кайран эл* (Шайбеков).

ЇП ІІ Эч кандай жел, шамал жірбєгєн ысык, думукма, думуктурган аба. *Кечке кін ысып іп болуп турган* (Шимеев). *Жалаў тиги мелтиреген мейкин талаада гана эмес, кєк жондун єзіндє да іп болуп турду* (Таштемиров).

ЇПТЄЄ Кадырлап кітіі, жасантып кєркєє келтиріі. *Агача келин, кыз алып, Їптєй албай калдык – де* («Семетей» С.К.).

ЇПЇ *диал.* 1. Кыздардын баш кийиминин тєбєсінє кооз канат же саўоордон тагылган кооздук. 2. *Їпіп. Їпі менен шыйпаў дос, бучук менен жыртык дос* (макал).

ЇПЇКЄ Опойка, музоонун терисинен жасалган булгаарыдан тигилген єтік. *Такасы карыш іпікє єтік.*

ЇПЇП 1. Темгил-темгил чаар жіндіі, ичин кєздєй иймейген ийри тумшугу, башында таажысы бар канаттуу. *Куду этеги ичине кайрылган ак калпактай болгон таштын істіндє эки сасык іпіп олтурат* (Сыдыкбеков). 2. *диал.* Кээ бир єсімдіктєрдін башындагы ілпілдєк жумшагы. *Какымдын іпібін жел ійлєгєндєй ійлєді.*

ЇПЧЇ 1. Топчу, бічінін ордуна колдонулган, сызмадан эшилген кооз жиптен, ичке булгаары сызмадан жасалып, кийимге кадалган бічілік. 2. Кооздоого, жасалгалоого керектеліїчі нерсе: алтын, кіміш, шуру, мончок ж.б.

ЇПЧЇЛЄ 1. Їпчі тагуу, іпчілєрін байлоо. 2. Кооздоо, жасалгалоо. *Минген атын іпчілєп.*

ЇПЧЇЛЇК 1. Топчунун ордуна тигилген байлагыч. *Чопкуттун боосу бырчылдап, Їпчіліктєрі ізілгєн* («Эл адабияты»). 2. Кооздук ічін пайдаланылуучу.

ЇПЧЇЛЇЇ 1. Їпчі тагылган. 2. Кооздолгон. *Кара бою іпчіліі, капталынан топчулуу* (фольк.).

ЇПЧЇН 1. Кооз ат жабуу. *Кєк тулпар атын іпчіндєп Темир менен орогон* («Эл адабияты»). *Боз аргымак коштотуп, Їпчін жаап боштотуп* («Эл адабияты»). 2. Эпостук баатырлардын жоо кийими. *Їпчін кийген эр.* 3. *диал.* Тєшкє туташкан майлуу эт. *Тєш іпчіні менен чыгарылат.*

ЇПЧЇНДЄ Атка кооз жабдык жабуу. *Кара атты Жаўыл іпчіндєп, Минип турган кезинде* («Эл адабияты»).

ЇР Арс-арс, борс-борс эткен дабыш чыгаруу (мис. ит, тілкі). *Анда-санда туюк іргєн иттин іні угулат* (Жантєшев). *Ок жетпес асманга карап борс-борс ірді* (Сыдыкбеков). *Кээ бир учурда борс-борс іргєн тілкінін інін кулагым чалат* (Мидин).

ЇРГЇЛЖЇ Дііў, чогуусу менен, біт, чогуу бойдон, жалпысы менен. *Бітірчі ишибизди іргілжі баалап, жумушка кириштик.*

ЇРГЇЛЄ Бир аз уктап кетіїі, чала уйкуда болуу, уйку-соонун арасында болуу, уйкусурап магдырай тішіі. *Жапар тєрдє чыканактап газета окуп жатып, іргілєп кетти* (Баялинов). *Ысак бир аз іргілєп кеткен экен* (Абдукаримов). *Їргілєй, бєк тішкєн бойдон диванда жаткан Аруукенин кулагы машиненин добушун кулагы чалды* (Стамов).

ЇРГЇЛЄЄ ***іргілє*** этишинин кыймыл атоочу.

ЇРГЇЛЄТ ***іргілє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЇРК 1. Чочуп качуу, дірбєп бир жакты кєздєй ойт беріі, жалт берип качуу. *Динар іркіп келаткан жоон топ койлорду кєрді* (Сыдыкбеков). *Аманды кєргєндє жылкылар бышкырып-кошкуруп іркє баштады* (Убукеев). 2. *єт.* Душман кол салганда жашаган жайын, жергесин таштап качуу, башка жайга ооп єтіі; дірбєлєўгє тішіі. *Текеске карай іркксєн эл. Аймакташ элдер ірккєндєй кєчє качышты* (Токомбаев). *Элемандан корккондон, Їркіп качты кайран эл* («Эр Тєштік»).

ҮРКӨР Асмандагы топ жылдыз. *Үркөр жамбашка түшсө, жазга таандык болгону. Үркөр кулжа айынын биринде кулпуга кирет, текенин онунда чыгат* (Юдахин).

ҮРКӨРДӨЙ Анча көп эмес, аз эле. *Калдайган калыў айыл элек, үркөрдөй үч түтүн калдык* (Юдахин).

ҮРКҮН Элдин душмандан үркүп качкан катуу дүрбөлөңү (кыргыздарда мындай абал 1916-жылы аёосуз кыйратылган көтөрүлүш учурунда болгон). *Айткулу үркүндө окко учкан* (Баялинов). *Иван бул кесипке кече кыргыз үркүнүнөн кийин гана киришти* (Баялинов).

ҮРКҮНЧӨӨК Көп үркө турган, чочуп жалт берип кетме азоо, ойт берме. *Эки кулагы тик, көкүл-жалы кыркылган үркүнчөөк кашкага Зарылбүбү минди* (Осмоналиев).

ҮРКҮТ ***үрк*** этишинин аркылуу мамилеси. *Коўшуў коркок болсо, өзүўдү үркүтүп өлтүрөт* (макал).

ҮРКҮҮ ***үрк*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮРӨ Жоюу, жокко чыгаруу, кетирүү, коротуу. *Аласамды үрөп жиберди. Айлыў менен тоскон соў, ачууму сага үрөдүм. Аттын болгон күчүн үрөп отуруп араў жеттим* (Өмүрбаев).

ҮРӨЙ Түр, кебете, кебете-кешпир. *Үрөйү суук киши. Алмамбет, Чубак түгөйү, Адамдан башка үрөйү, Аркыратып келатат* («Манас»). *Алар Жаабарсты дал ошондой абалда турган чакта көрүштү да, үрөйлөрү үч көчүп, демдери катып таш болуп өлүп калышты* (Айтматов).

ҮРӨЙҮ УЧУУ Абдан коркуп кетүү, калтаарып өўү бузулуу, коркунуч басуу. *Үрөйдү учуруп, Үн сүрөгөн аккан суу* (Жеўижок). *Шамбетти көргөн тигилердин үрөйү учуп кетти* (Бердикеев). *Эки көзү чекчейип, кара сакалы уйпаланып, үрөйү учуп, оозу жарым ачыла акактап алган* (Касымбеков). *Эмне балаа болуп кеткенин баамдай алышпай үрөйү учуп кетти булардын* (Өмүрбаев).

ҮРӨЙҮН АЛУУ Аябай коркутуу, эсин чыгаруу, коркутуп жүрөк заада кылуу. *Алда кайдан элдин үрөйүн алып озуна кабарлай... жаалдуу токтоду* (Бейшеналиев). *Азыр, тетиги саякатчынын үрөйүн алып, самсып келе жаткан - ошол Опол баштап чыккан кол* (Осмоналиев). ***В.: Үрөйүн учуруу.*** *Белчесинен ным тартып, урап кетчүдөй үрөйүўдү учурганы да аз эмес. Бул жамандыктын жышанасы дешип, момурап тынч жаткан элдин үрөйүн учурду* (Осмоналиев). ***Үшүн алуу.*** *Кулу калпанын максаты элдин үшүн алуу, эмгекчилердин көзүн будамайлоо* (Жантөшев).

ҮРӨН Себүүгө арналган урук, дан. *Дыўды бузуп майдалап, Үрөндү тегиз сепкиле!* (Осмонкул). *Себүүгө даярдалган үрөн. Үрөн топтоо.*

ҮРӨНДҮК Үрөн кылууга ыйгарылган, үрөн катары жумшала турган. *Үрөндүк дан.*

ҮРӨЎ-БАРАЎ 1. Түрдүү түстө болуу (түпкү маани). 2. *өт.* Көз байланган кез, эртеў мененки мунарык.

ҮРӨӨК *диал.* Саздуу жерде жүрүүчү, узун буттуу, өўү ылайга окшош, түнкүсүн «кыйккыйк» деп үн чыгара турган, чоўдугу кекиликтей келген канаттуу.

ҮРӨТ ***үрө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮРП I 1. Адамдардын жана айбандардын эмчегинин учу, сүт чыга турган жери. 2. Эркектин жыныс органындагы сийдик өтүүчү каналдын учу, сийдик чыга турган жери.

ҮРП II 1. Куюлган идиштин (чаначтын, сабанын) түбүнө же бооруна туруп калган жана ачыткы катарында колдонула турган кымыздын бүртүк-бүртүк коюусу. 2. *диал.* Кымыз бишкегинин башы.

ҮРП III: үрп-адат Укумдан тукумга өтүп келе жаткан адат, салт.

ҮРПӨГӨЙ Үрпөйгөн, сексейген, иретсиз көрүнүштө болгон (жүнгө, чачка карата). *Үрпөгөй чач. Үрпөгөй кара күчүк.*

ҮРПӨЙ 1. Саксаю, үрпөгөй тартып, иретсиз абалда болуу. *Чачтарыў үрпүйүп кетиптир, жууп алсаўчы!* (Байтемиров). 2. Коркуу, чочуу, корккон, элтеўдеген абалда болуу. – *Кагылайын Чаргын! – дешти эшиктин алдында үрпөйүп турушкан Айымжан менен Каныш* (Сыдыкбеков). *Дүйшөн менин үрпөйгөн түрүмдү көрүп, жалооруп күлүп койду* («Ала-Тоо»).

ҮРПӨЙТ ***үрпөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮРПӨЙҮЎКҮ 1. Бир аз үрпөйүп, үксүйүп калуу. 2. *өт.* Үтүрөўдөө, үрпөўдөө. *Чоўдор эмес, балдар үрпөйүўкү.*

ҮРПӨЙҮҮ ***үрпөй*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮРПӨК Үрпөйгөн, үксөйгөн, сексейип турган. *Староста үрпөк чачтуу чоў башын калдаўдатып ийкеди* (Бейшеналиев).

ҮРПӨЎДӨ 1. Сексейген, үрпөйгөн, селкилдеген көрүнүштө болуу. *Чачтары үрпөўдөйт.* 2. Ачуусу келүү, ачууланып урушуу. *Мага үрпөўдөй турган жөнүў жок* («Чалкан»).

ҮРПӨЎДӨӨ ***үрпөўдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮРПӨЎДӨТ ***үрпөўдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮРПҮЙ ***үрпөй*** менен бирдей.

ҮРПҮЛДӨК *диал.* Өўү кызыл келип, бою бир метрдей өсүп, көбүнчө кысыр аўызга чыгуучу өсүмдүк.

ҮРТҮК Жасалгаланган, кооздолгон ат жабуу. Үртүк, адатта, аттын соорусуна жабылуучу ат жабуу эмес, атка толук кийгизилген кооз жабуу катары түшүнүлөт. Кээде үртүк маанисинде минген аттын көкүлүнө, чокусуна тагылган, сайылып коюлган үкүнүн жүнү – канаты да айтыла берет. *Абайы үртүк, ат жабдык* («Манас» С.О.). *Аттарынын*

баарысы, Іртік менен жабылуу Кіміш эшик, жез іртік, Бул калаа кандын коргону («Курманбек»).

ІРТІКТЄ Іртік менен жабуу, іртік менен жабуулоо. *Іртіктєгєн кіліктєрін жетелеттирип, Айдарбек, Тойчу даткалар келишти* (Жантєшев). *Іртіктєп бир ат мингизди, Ілкєндігін билгизди* (Калмырза).

ІРТІКТЄЄ *іртіктє* этишинин кыймыл атоочу.

ІРТІКТЄТ *іртіктє* этишинин аркылуу мамилеси.

ІРТІКТІІ Іртігі бар, іртік жабылган.

ІРІЛ Боз мунарык таў агараардагы, тін кирердеги кіўірт жарык. *Таўкы іріл. Кечки іріл. Іріл жарык, сансыз кєздєр тепчип єткєн сен мени* (Медетов).

ІРІМ *диал.* Майда тууралып, камыр кошулбай даярдалган беш бармак тамагы.

ІРІМДЄН ТАБЫЛБАС Эч жерде, эч кимде жок. *Мына азыр ірімдєн табылбас малды алдыга жайып коюп отурсам, ооздорун куу чєп менен аарчышат* (Айтматов).

ІРІП ЧЫГАР ИТИ ЖОК Колунда жок, єтє кедей, абдан жарды. *Мамат іріп чыгар ити жок кедей* (Каимов). *Малын жанынан артык кєргєн сасык бай, іріп чыгар ити жок калганда жинди болуп кеткен дешет* (Абакиров).

ІРІІ ***ір*** этишинин кыймыл атоочу.

ІСТЄ Кошумчалоо, істінє кошуу.

ІСТЄК Істінє кошулган нарк, істінє кошуп берилген кошумча. *Канча істєк бердиў?*

ІСТЄКЄ: ***істєкє-босток*** Істі-істінє, кайра-кайра, дагы кайталап. *Салык муруттарын істєкє-босток чыйратат* (Каимов). *Чоочун киши істєкє-босток камчы уруп кетип барат* (Байтемиров).

ІСТЄКТЄ Істінє кошуу, кошумчалоо.

ІСТЄМ Басымдуулук кылган кіч, бийлєєчі кіч. *Кірештє істєм чыккан кічтіі Ала-Тоо, Ээледи нечен сонун жаўы кєркті* (Турусбеков). *Эмгекчинин істємі діркірєді, кічєді* (Элебаев).

ІСТЄМДІК 1. Істєм болгондук, басымдуулук кылган абал, шарт. *Искусство, илим, єнєр істємдікті кылышат, Айлык жолду асман менен кыска кылып салышат* (Токомбаев). 2. Бийлик, бийлик абалы. *Істємдік жіргізгєн тап.*

ІСТЄМДІІ Істєм келген, басымдуу, кічтіі. *Партия жеўиш, бакыт, кыпкызыл туу, Биз ічін алгалаган істємдіі чуу* (Токомбаев).

ІСТЄМЄ Кошумча, істєк.

ІСТЄМЄН Кємкєрєсінєн, эт-бетинен, жізі тємєн караган абал. *Байыр жерге барып істємєнінєн жыгылды* (Баялинов). *Істємєнінєн жатты.*

ІСТЄМЄНДЄ Кємкєрєсінєн, істємєнінєн жатуу, жыгылуу. *Кай бири сіўгєнінє таарынгансып, істємєндєп кар кучактап жатат* (Жантєшев). *Уруя жоолугунун учу менен бетин басып, полкага істємєндєп бік тішіп жыгылды* (Байтемиров).

ІСТЄМЄНДЄЄ ***істємєндє*** этишинин кыймыл атоочу.

ІСТЄМЄНДЄТ ***істємєндє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ІСТІ 1. Кандайдыр бир нерсенин жогорку, істінкі бети, бєлігі, тєбєсі, астына карама-каршы жагы. *Істі бийик тоо болчу, Ортосу таш зоо болчу* («Жазгыч акындар»). *Іўібіздін тєрт дубалын кєтєріп, Істін дагы толук жаап бітєбіз* (Турсунбеков). 2. Дагы, дагы кошумча. *Кой, какагандын істінє муштаган кылбайын* (Байтемиров). *Бол анда істіўє бирдеме кийип чыга кой* (Жакиев). 3. Бир нерсенин маалы, убагы, жіріп жаткан учуру. *Тамактын істінєн чыктым. Жумуштун істіндє болуу.* 4. Ушул азыркы, азыр жіріп жаткан учур. *Істібіздєгі жыл. Істібіздєгі доор.* 5. Кимдир бирєєнін отурган жери, жайы. *Директордун істінє кирип бардым. Отурган коноктордун істінє кире беребизби?*

ІСТІ-БАШЫ Кийим-кечеси, кийими. *Істі-башы дурус. Істі-баштары чамбыл ала болгон жумушчулар жерде олтурушту* (Сасыкбаев).

ІСТІ БІТЄЛІІ ***к. ийни бітєлії.***

ІСТІ ЖАЎЫРУУ Колу бир нерсеге жетип, жаўы кийим кийип, тыўып калуу. *Мени менен жіріп істіў жаўырып, аттуу болдуў* (Бейшеналиев). *Істі жаўырып, элижуртуна тыў барсын* («Ала-Тоо»).

ІСТІ-ІСТІНЄ Кайра-кайра, кайта-кайта, улам-улам. *Папиросту істі-істінє тартты. Іў ээси Токтогулга суроону істі-істінє берип жатты* (Бєкєнбаев).

ІСТІНКІ Жогорку, істі жактагы, астынкынын карама-каршы жагы. *Істінкі кабаттагы тээтиги эки терезе менин квартирам* («Чалкан»). *Жолдун істінкі бети.*

ІСТІНЄ ТІШЄ КАЛУУ 1. Чебеленип катуу аяган, болушкан, жан далбасалап коргоп, калкалаган абалда болуу. *Зулайка істінє тішє калды кызын аяп* (Бердикеев). *Бала дегенде істінє тішє калат.* 2. Бирєєгє кошомат кылуу маанисинде кєзінін агы менен теў айланып чимирилип туруу, асты-істінє тішіп єтє элпек мамиле жасоо. *Жалынып-жалбарып істінє тішє калат.* ***В.: Істінє тішіі.*** *Єз энемдей болуп, істімє тішіп кошо айланып турат* (Абдукаимов).

ІСТІНЄ ІЙРІЛІП ТІШІІ Жалынып-жалбырып, эгилип-жагылып єтє жакшы кєрії. *Ал кііімдіі бир тууганыўдай жапылдап, керек десеў сен ічін кара башын садага чаап, істіўє іўрілiп тішєт* (Исмаилов). *Алдейлеген атасындай камкордук кєріп, істінє іўрілiп тішіп, асырап, дарылап, багып турат. Кокус сыркоолоп калсаў, істіўє іўрілiп тішє калат* (Медетов). ***В.: Істінє***

үйрүлүү. *Азыр гана баланын тирүү экенине көзү жетип, ашканасынан май ала жүгүрүп, үстүнө үйрүлөт* (Осмоналиев). *Татыке да өз балдарынан мурда ушул үчөөнүн үстүнө үйрүлөт* (Өмүрбаев). ***Үстүнө үйрүлө калуу***. *Кызы оорукчан болуп калгандан кийин аны ого бетер аяп үстүнө үйрүлө калат* (Сыдыгалиев).

ҮСТҮНӨ ЧЫМЫН КОНБОГОН Ээсинен башка адам минбеген же үстүнө такыр ээр салынбаган азоо ат. *Үстүнө чымын конбогон, Ээсинен башка минбеген, Азоо өскөн көк тулпар* (Эл ыры).

ҮСТҮНӨН КУШ УЧУРБОО Өтө аярлап, бапестеп, көзүн карап эркелетип багуу, асыроо. *Канетсин, байкуш Нурак менен аялы экөө Зарылынын үстүнөн куш учургусу келбейт* (Өмүрбаев). ***В.: Куш учурбоо***. *Көзүн карабаганда кантет, бул бечаралардын да куш учурбай бапестеген жалгызы да* («Кыргызстан маданияты»).

ҮСТҮНӨН ЧЫГУУ Дал ошондой болуу, бири-бирине абдан шайкеш келүү, болжолу туура чыгуу. *Инисинин ою да мунун оюнун үстүнөн чыкты* (Укаев). – *Мен айтайын деген ойдун дал үстүнөн чыктыӊ* (Ашымбаев).

ҮСТҮРТӨН 1. Үстү жагынан, жукалап, кайпалата, уч жагынан. *Үстүртөн көктөп, Самандай көпшөк* (Элебаев). *Үстүртөн кайпыта чабуу*. 2. Жалпы жонунан, жондотуп, анчалык тереӊ эмес. *Үстүртөн түшүнүк берүү. Үстүртөн сүйлөп өтүү.*

ҮСҮР *туурасы:* ***үзүр***. *Көшөрө иштеген эмгектин үсүрүн көрүп атабыз.*

ҮТ 1. Кичинекей кууш тешиктен кирген күндүн шооласы. 2. Кандайдыр бир нерселердеги кичинекей кууш тешик (мис., кулактын көзөнөгү же мончок, шурулардын көзү).

ҮТҮК Кийим-кече же башка материалдарды үтүктөө үчүн колдонулуучу буюм.

ҮТҮКТӨ Үтүккө басуу.

ҮТҮКТӨӨ ***үтүктө*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮТҮКТӨТ ***үтүктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮТҮР Сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн арасын ажыратуу үчүн коюлган тыныш белги (,).

ҮТҮР-ЧЕКИТИНЕ ЧЕЙИН Эч нерсесин калтырбай, бүт бардыгын, толук. *Качан ал кимдер келгенин, эмне дегенин үтүр-точкасына чейин айтып бергенде баары жакаларын кармап калышат.*

ҮТҮРДҮҮ Үтүрү бар, үтүр коюлган.

ҮТҮРДҮҮ ЧЕКИТ Үтүр жана чекит кошо коюлган тыныш белгиси (;).

ҮТҮРӨЙ 1. Жаман көз менен карап, кабак бүркөө, кабак чытуу, түнөрүү. «*Балким, сен алдамчыдырсыӊ?» деп, Эркин Жумага карап үтүрөйдү* (Жантөшев). *«Сага сөз жок» деп, аксакалы ага астыртан үтүрөйүп койду* (Убукеев). 2. Начар, жупуну көрүнүү. *Үтүрөйгөн жаман десе! Баягы алачык жок, үтүрөйгөн, Боз үй жок тамтык кетип, ышка күйгөн* (Үмөталиев).

ҮТҮРӨЙТ ***үтүрөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮТҮРӨЙҮҮ ***үтүрөй*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮТҮРӨКӨЙ Үрөйү суук, кебетеси жаман.

ҮТҮРӨӉ: ***үтүрөӊ-үтүрөӊ этүү***. Үтүрөӊдөө.

ҮТҮРӨӉДӨ Үтүрөйгөн кебетеде, кабагын түйө ачууланууу, урушуу, жини келүү. *Үтүрөӊдөп ар качан, Өөн табат башкадан* (Маликов).

ҮТҮРӨӉДӨМӨ Урушчаак, чыр чыгаргыч.

ҮТҮРӨӉДӨТ ***үтүрөӊдө*** этишинин аркылуу мамилеси. *Катуу сүйлөп, кабагын үтүрөӊдөтүп, алымга карап умтулду.*

ҮТҮРӨӉДӨШ ***үтүрөӊдө*** этишинин кош мамилеси. *Эл менен үтүрөӊдөшпөй коштошсо да болот эле го.*

ҮЧ 1. 3 саны, эсеби. 2. Сабакка жетишүү жагын белгилей турган «орто» деген мааниндеги баа. *Бир бала да үч албайт, Экзамендин маалында* (Осмонкул).

ҮЧ БУРЧТУК Үч сынык сызык менен чектелген фигура.

ҮЧ КАШКА *диал.* Бүркүттүн төбөсүндө үч агыш белгиси бар түрү.

ҮЧ КЕСИМ *этн.* Кылмыштуу кишиге же кылмыштуу деп аталган бир атанын балдарына тарттырыла турган айыптын өлчөмү. *Отурган аксакалдар салт боюнча үч кесим – бир тогуз (үчөө тай, үчөө кунан, үчөө бышты) тартуу камдашыптыр* (Убукеев).

ҮЧ КОРГОЛ Алты уя жасалып, ар бирине үчтөн коргол салып, анан эки киши бирибирине көчүп ойногон оюндун аты.

ҮЧ КӨЧКӨН ЖУРТТАЙ КӨӉҮЛҮ КАЛУУ *к.* ***көӊүлү үч көчкөн журттай калуу***.

ҮЧ КӨЧКӨНДӨЙ БОЛУУ *к.* ***көӊүлү үч көчкөн журттай калуу***.

ҮЧ ТАМАН *этн.* Үч тапан, 2 же андан көп балдардын чүкө оюну.

ҮЧ УКТАСА ТҮШКӨ КИРБЕГЕН Эч бир ойго келбеген, такыр ойдо жок, күтүлбөгөн жерден, капысынан болгон, таӊ каларлык. *Эми бүгүн радио угасыӊбы, телевизор көрөсүӊбү, газета окуйсуӊбу, дегеле үч уктаса түшкө кирбеген шумдуктуу окуяларга дуушар болосуӊ. Өзүм да ушул балээге кириптер болом деген ой үч уктасам түшүмө кирбеген* («Чалкан»). ***В.: Үч уктаса түштө жок***. *Берметтин жек көргөн кишисине тием деген ой анын үч уктаса түшүндө жок* (Абдукаимов). *Бирок, мындай кордук үч уктаса түшүмдө жок эле* (Бейшеналиев). ***Уктаса түшкө киргис***. *Басмачылардын бул жоругу уктаса түшкө киргис иш болду* (Бейшеналиев).

ҮЧАЛА Чанда кезиккен ак бүркүт.

ҮЧКҮЛ Үч бурчтук. *Кеӊ бурчтуу үчкүл.*

ҮЧМӨӨРӨ *диал.* Жүгүрүп ойногон ар кыл оюндардагы оюн чеги.

ҮЧТҮК Чакмак таш оюнунда таштарды үч-үчтөн жыйнап терип алуу учуру.

ҮЧТҮН АЙЫ Кыргыздын жыл сүрүү календарынын он биринчи айы, декабрь айы.

ҮЧҮК *диал.* Боз үйдүн уугунун үстүнө жаап коюучу кичине кийиз.

ҮЧҮЛҮК Өлгөн адамга куран окутуу катарында үч күн өткөндөн кийин берилүүчү тамак. *Үч күндөн кийин Карып Ажардын үчүлүгүн берди* (Жантөшев).

ҮЧҮН Максатты, себепти көрсөтүү үчүн колдонулат. *Таалай үчүн бүткөн жол, Таўыркатат караса* (Токомбаев). *Жеўиштүү эмгек үчүн алынган Кызыл Туу чоў таштын үстүнө орнотулду* (Сасыкбаев).

ҮЧҮНЧҮ Үчтүн иреттик саны. *Үчүнчү класс. Үчүнчү жыл. Мени менен учурашканы келген кишилер үчүнчү күндө араў суюлду* (Токомбаев).

ҮШ 1. Эс, аў-сезим, акыл. *Үшүнө келип олтуруу* («Манас» С.О.). *Муунумду, үшүмдү, Алып жүрөт, ак назик* (Эл ырлары). 2. Коркуу абалы. *Бул туткундарды чак түштө элдин көзүнчө айдоодогу максат элдин үшүн алуу эле* (Жантөшев).

ҮШКҮ Көзөө, тешүү үчүн колдонулуучу аспап, көзөгүч. *Керегенин көзүн үшкү менен тешүү. Темир үшкү киргендей* («Манас» С.О.).

ҮШКҮР Үшкүрүк чыгара оор дем алуу. *Карыя комузду колуна кармап, ырдын машакатын эске түшүрүп, үшкүрүп жиберди* (Токомбаев). *Үшкүрүп улам-улам, Үмүтүм сыздайт кээде* (Шакирова).

ҮШКҮРТ ***үшкүр*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮШКҮРҮГҮ ТАШ ЖАРУУ Бир нерсеге катуу кайгырып капа болуу, күйүт тартуу же өтө жаны кейүү абалын көрсөтүү. *Капсалаўдын жылдызы жерге түшүп, үшкүрүгү таш жарат* (Бейшеналиев). *Үшкүрүгүўүз таш жарат, бир жериўиз ооруп жатабы?* (Тойбаев). *Жашы 15–16 чамасында, сенделип, буту араў гана шилтеєгө келип, көз жашы тыйылбай, үшкүрүгү таш жарат* (Баялинов).

ҮШКҮРҮК Капаланганда, кайгырганда же чарчаганда үшкүрүнүп катуу чыгарган дем. *Улутунуу менен үшкүрүктөр болбосо, үйдүн ичи жымжырт* (Токомбаев). *Бул бараткандардын ичинен Карыптын үшкүрүгү күчтүүрөөк чыккансыйт* (Абдукаримов).

ҮШКҮРҮН Үшкүрө берүү кайта-кайта үшкүрүү. *Үч күн ойлоп, үшкүрүнүп, Эпке келди карыя* (Токомбаев).

ҮШКҮРҮҮ ***үшкүр*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮШӨ: жер үшө Чоочун, бөтөн жерде жүрүп өз жерин сагынуу, бөтөн жерге көнө албай жүдөө, азуу. *Каныбек келгенден кийин жер үшөп, чоочун турмушка көнө албады* (Жантөшев).

ҮШӨӨ үшө этишинин кыймыл атоочу. *Жер үшөө.*

ҮШҮ Сууктун, муздактыктын таасири менен муздоо, тоўуу, муздаган, тоўгон абалга келүү. *Комузчулардын колу үшүп, күү черте албады* (Убукеев). *– Үшүгөнүм деле жок, – деп, Омор Сагын менен амандашты* (Жантөшев).

ҮШҮ КЕТҮҮ Катуу коркуп жүрөк заада болуу, абдан мүўкүрөгөн, үрөйү учуп абдан корккон абалда болуу. *Мына ушуга толук ынанган элдин үшү кетип, Красин менен Аламановду каргап-шилеп жатышты* (Акматов). *Калпанын кысымынан ансыз да мүўкүрөгөн журттун үшү кетип, муў-зары ырбады* (Бейшеналиев). *Үшү кетип калганы* («Манас» С.О.). ***В.: Үшү учуу***. *Атып жибербегей эле дешип, балдардын үшү учту* (Каимов). *Төлөмүштүн үшү учуп, жүрөгү оозуна тыгыла түштү* (Бердикеев).

ҮШҮК Үшүтүп, зыяндатып кете тургандай суук. *Жарды байкуш кантти экен? Балдары үшүп бүжүрөп* (Асан кайгы). *Менин бутум үшүктүн залдарынан канаган* (Жантөшев). *Үшүп турган дарактын үўүлдөгү, Кар апкелген шамалга каршылашкан* (Мукашева). *Жаўы гүлдөгөн мөмөлөрдү үшүккө учуратпоого аракет кылалы.*

ҮШҮКЧӨӨЛ Суукка чыдамсыз, байымы жок, бат үшүп кетүүчү.

ҮШҮН АЛУУ Коркутуу.

ҮШҮНӨ КЕЛҮҮ Эсине келүү, бир аз эсучун жыюу. *Мына ушул сөздү укканда Айдаралы, үшүнө келип калган болучу* (Абдукаримов). *Мансур бир топтон кийин гана үшүнө келди* (Абдукаримов).

ҮШҮНТ Ушундай кылуу, ушундай этүү.

ҮШҮР *тар.* Эгин жыйналган маалда түшүмдүн ондон бирине туура келген өлчөмдө төлөй турган салык, алым. *Үмүт кылсаў жаныўдан, Үшүр бергин даныўдан* (Тоголок Молдо). *Молдолор чыгат «питир» деп, Кожолор чыгат «үшүр» деп* (Токтогул). *Алман, зекет, үшүрүн, Билгениўче алгын деп* («Эл адабияты»).

ҮШҮТ ***үшү*** этишинин аркылуу мамилеси.

ҮШҮҮ ***үшү*** этишинин кыймыл атоочу.

ҮШҮЧӨӨК ***үшүкчөөл*** менен бирдей.

Ф

ФА Музыкалык гамманын төртүнчү нотасы.

ФАБРИКА Чийки заттарды техникалык жол менен иштетип, ар кандай өндүрүмдөрдү даярдап чыгаруучу өнөр жай ишканасы. *Бектур 1951-жылы машыккан ширетүүчү катарында «П» фабрикасында иштөөгө келди* (Сасыкбаев). *Сулуулар, пахта тергиле, Фабрикага бергиле* (Үмөталиев).

ФАБРИКАНТ Фабрикага ээ болгон, фабрика ээлөөчү капиталист.

ФАБРИКАТ Фабрикада иштеп чыгарылган даяр нерсе, өндүрүм.

ФАБУЛА *адаб.* Аңгеме, тамсил эпикалык, драмалык лирикалык-эпикалык чыгармалардагы сүрөттөлгөн окуялардын жүрүшү.

ФАВОРИТ 1. Чоң даражадагы кишинин колдоосу менен пайда тапкан жана жеңилдик алган анын жакшы көргөн кишиси. 2. *спорт.* Ат чабышта биринчиликти алууга мүмкүнчүлүгү бар ат.

ФАВУС *а.ч.* Үй куштарынын, кээде сүт эмүүчүлөрдүн жугуштуу ылаңы.

ФАЗА 1. Кандайдыр бир коомдук процесстин тарыхый өнүгүшүндөгү айрым кырдаалдык мезгил, доор. 2. *экон.* Бир нерсенин өнүгүү жана өзгөрүлүү жолундагы учуру, айрым кырдаалы, ошондой эле бул учурдун абалы.

ФАЗАЛУУ Генератор түйүнүн жеке тобу менен ага жалганган электр зымы. *Үч фазалуу электр тогу.*

ФАЗЕНДА Көп аймакты ээлеген жеке чарба.

ФАЙЛ *инф.* Байланышкан жазылыштардын же берилиштердин жыйындысы. Алар бир ысым менен сактагыч түзүлүштөрдө сакталат.

ФАКЕЛ Кыска жыгачтын башына майлуу кендир оролуп, жарык кылуу үчүн жагылуучу шам чырак.

ФАКИР 1. Кайырчылык кылып тентип жүргөн мусулман молдосу. 2. Ар түрдүү «укмуштарды» көрсөтүп жүрүүчү дубана, көз байлоочу, сыйкырчы.

ФАКС *инф.* Документтердин сүрөттөлүшүн телефон линиялары аркылуу жиберүү жана кабыл алуу.

ФАКСИМИЛЕ 1. Бирөөнүн кол жазмасын, коюлган колун туура өзүндөй кылып тууроо. 2. Кандайдыр бир документтин, сүрөттүн фотомеханикалык жол менен туура өзүндөй болуп түшүрүлгөн көчүрмөсү.

ФАКТ 1. Чындык, болгон окуя, кубулуш. *Мен фактыны айттым! – деди Марк Соломонович* (Сасыкбаев).

ФАКТОГРАФ Жыйынтыктабай, анализдебей фактыларды жазган адам.

ФАКТОГРАФИЯ Жыйынтыктабай, анализдебей фактыларды жазуу.

ФАКТОЛОГИЯ Факты материалдарга, документалдуулукка таянган, фактыны жазган илим.

ФАКТОР 1. Кандайдыр бир процессти же кубулушту шарттоочу негизги күч, факт. 2. *мат.* Ар бир көбөйтүлүүчү сан.

ФАКТУРА I Жөнөтүлгөн товарлардын саны, салмагы жана баасы толук жазылган эсеп.

ФАКТУРА II 1. Сүрөт искусствосундагы техникалык ыкмалардын өзгөчөлүгү, бөтөнчөлүгү. 2. *муз.* Ар бир чыгармага тийиштүү жеке өзгөчөлүк, музыкалык сезим менен кабыл алынып, кулак менен угууга мүмкүн болгон бөлүгү.

ФАКУЛЬТАТИВДИК Милдеттүү эмес, милдеттендирилбеген, тандоого коюлган.

ФАКУЛЬТЕТ Жогорку окуу жайында илимдин бир тармагын өз ичине алган, ошол тармак боюнча окутуу ишин жүргүзгөн бөлүм. *Тарых факультети. Филология факультети. Биология факультети.*

ФАЛЬСИФИКАТОР Фальсификация жасоочу, фальсификация жолуна түшкөн киши. *Тарыхтын фальсификаторлору.*

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ 1. Көз боёмолоо, чыныгы нерсени жалган менен, анык нерсени калп менен алмаштыруу. 2. Сатуу үчүн дайындалган буюмдардын түрүн жана касиеттерин арам максаттарда өзгөртүү.

ФАЛЬСТАРТ *спорт.* Чуркоодо, сууда сүзүүдө ж.б. стартты команда бергенден мурун баштоо.

ФАЛЬСТАФ Мактанчаак, келжирек, куру сүйлөй берген адам.

ФАЛЬЦОВКА Басмага басылган кагаздарды белгилүү ык менен бүктөө.

ФАЛЬШ 1. Арампөөштүк, арамзалык. 2. Алдамчылык. 3. *муз.* Натуура, туура эмес тон.

ФАМИЛИЯ Өз аты менен бирге кошулуп айтылуучу жана балдарына (ылайык табышса аялына да) өтүп, укумдан тукумга сакталып колдонула берүүчү жалпы үй-бүлөлүк ат. *Менин фамилиямды качан чакырар экен деп, Мусабек почтальонду чыдамсыздык менен жал-жал карайт* (Абдумомунов).

ФАМИЛЬЯРДУУЛУК Ыгы жок теңтушсунуу, өзүн ашыкча эркин сезүүчүлүк, адепсиздик.

ФАНАТ 1. Диний ишенимге жеткире сугарылган, ага өзгөчө катуу берилген, башка

диндик ишенимди, анын өкілдөрін аябай жек көргөн киши. 2. Кандайдыр бир ишке, идеяга ж. б. өзгөчө кызыгуу менен берилген, аны жан-дили менен колдогон, анын бардык ишине ар дайым даяр турган киши.

ФАНАТИЗМ Өзінін диний ишенимине өзгөчө катуу берилген, башка ишенимди кайнаса каны кошулбагандай жек көргөн фанатиктин ой-пикирине, тішінігінө, аракетине мінөздії көрініш, анын өзгөчөлігін аныктоочу белгилердин жалпы жыйындысы.

ФАНАЦИЯ 1. Тыбыштардын жасалышы, кептеги тыбыштарды жасоо учурун, тыбыш жасоочу органдардын биргелешип иштеши о.э кепти угуу аркылуу кабылдоонун жыйындысы. 2. Кептин тыбыштык сапаты, аны айтууга зарыл болгон кекиртектин иштеши менен шартталышы.

ФАНЕРА 1. Жакшы көрк берії ічін жыгачтан жасалган буюмдардын сыртынан каптатылган жыгачтын жука, жазы тилкеси. 2. Бир нече кат жука тактай тилкесинен каталган жана жабыштырылган такта. *Иван Безруков болсо ушул кыштактагы фанера заводунда мастер болуп иштей турган* (Сыдыкбеков).

ФАНТАЗЁР к. фантазиячыл.

ФАНТАЗИЯ 1. Чыгармачылык менен кыялданууга, кыялдуу ой жігіртіігө карата болгон жөндөмдіілік. *Бул жазуучунун фантазиясы бай. Поэтикалык фантазия.* 2. Куру кыял, иш жізінө ашпас, жалган нерсе. 3. *муз.* Эркин формадагы музыкалык чыгарма.

ФАНТАЗИЯЛУУ Фантазиясы бар, фантазия аралашкан. *Жөө жомоктордун окуялары фантазиялуу болот.*

ФАНТАЗИЯЧЫЛ 1. Фантазияны сійгөн, кыялкеч. 2. Фантазиялуу апыртып сійлөгөн, апыртма адам.

ФАНТАСТИКАЛУУЛУК 1. *адаб.* Кыял, ойдон чыгарылган, турмушта болууга мімкін эмес, же азырынча кыялда гана жашаган нерселерди чагылдыруунун тиби, турмушту образдуу чагылдыруунун бир жолу. 2. *өт.* Апыртылган, чындыкка жатпагандык.

ФАНФАРА *муз.* 1. Кабар беріічі іийлөмө музыкалык жез аспап. 2. Салтанаттуу же аскердик мінөздөгі обон.

ФАРАОН Байыркы Египет падышаларынын титулу жана ушул титулду алып жіріічі.

ФАРМАКОЛОГ Фармакология боюнча адис.

ФАРМАКОЛОГИЯ Дарылардын касиеттерин, алардын ар кандай ооруларга тийгизген дарылык таасирлерин іиретіічі илим.

ФАРС 1. Театрда оройураак кілкілії жеўил мазмундагы водевиль, комедия. 2. *өт.* Эки жіздіілік, жалгандык.

ФАРТУК алжапкыч менен бирдей.

ФАРФОР Ак чопонун жогорку сортунан жасалган минералдык масса жана андан иштеп чыгарылган буюм, идиш-аяк ж.б.

ФАРШ Майда тууралган эт.

ФАРШТАЛГАН Ичине майда тууралган эт, пияз, сабиз ж.б. татымдар салынып бышырылган.

ФАСАД Имараттын маўдай жагы.

ФАСИЛ Бөлік, глава. *Фасил Солто уругу. Тагайдан: Богорстон, Койлон, Кылжыр,– іч уул. Богорстондон – Солто, Койлондон – Жедигер. Кылжырдан: Темир, Болот, Тынай, Бугу – төрт уул* (Кыргыз тарыхы)

ФАСОЛЬ Буурчактын бир тірі.

ФАСОН 1. Кийимдин ж.б. бычымы, ілгісі, модели. *Пальтонун фасону мага өзгөчө жакты.* 2. *өт.* Кебете, тір, манера.

ФАСЦИОЛЕЗ *а.ч.* Малдын жалпак мите курттар пайда кылуучу «боор курт» ылаўы.

ФАТА Жеўил кружевалуу тордон жасалган колуктунун баш кийими.

ФАТАЛДЫК Тагдырга жазылган, болбой койбос, болтурбай коюу колдон келбес деген мааниде.

ФАТАЛИЗМ Тагдырдын, жазмыштын сөзсіз тірдө ишке аша тургандыгына ишендиріігө далалаттанган диний-философиялык окуу.

ФАТАЛИСТ Фатализмге ишенген адам.

ФАТУМ Тагдыр, жазмыш, рок.

ФАТЫВА *эск.* Чечим, токтом (мындай токтомду дин жолу менен муптулар, мужтахиддер чыгарган. *Молдолор, эшендер, кожолор эмгекчилердин өлдім-талдым дегенде тапкан бирин эки булдарын алдап, карындарын толтурду. Алда кайдагы эски фатывалар менен караўгы элдин көзін будалады* (Эркин-Тоо, № 1, 1924-ж.). *Төрөлөргө жана анын солдаттарына каршы казатка аттанууга «батуба» кылып таратты* (Убукеев).

ФАУНА Белгилії бир жердеги, өлкөдөгі, геологиялык доордогу жаныбарлардын бардык тірлөрінін жалпы жыйындысы, жаныбарлар дійнөсі.

ФАЦИЯ *геол.* 1. Чөгіндії тоо тек. 2. Физика-географиялык чөйрө.

ФАШИЗМ Империалисттик буржуазиянын жеткен агрессивдії чөйрөсінін кызыкчылыктарын көздөгөн өтө реакциячыл саясий агым жана ашкан шовинизм, расизм, бардык демократиялык боштондукту жок кылуу, басып алуучулук согуштарды даярдоо, баштоо сыяктуу мінөздії өзгөчөліктөрі бар монополисттик капиталдын террористтик диктатурасы.

ФАШИСТ Фашизмди жактоочу, фашисттик идеядагы адам. *Кыргын салып фашистке, Кызуу менен жеўишке* (Калык).

ФАШИСТТИК Фашистке таандык. *Фашисттик жыландарды селодон чыгарбай кімжам кылышты* (Жантөшев).

ФАЭТОН 1. Іст і жабык жеўил араба. 2. Кузову ачык жеўил автомобиль.

ФАЯНС Чопонун өзгөчө сортуна гипс заттарды аралаштырып, карапа ж.б. жасоого материал катары колдоно турган минералдык масса.

ФЕВРАЛЬ Календардык жылдын экинчи айы.

ФЕДЕРАЦИЯ 1. Өз алдынча болгон мамлекеттерден бириккен бир бүтүн мамлекет. *Биздин өлкөбүздөгү биринчи федерация Россиялык федерация болгон.* 2. Айрым коомдордун же уюмдардын бирикмеси, союзу. *Бүткүл дүйнөлүк профсоюздардын федерациясы.*

ФЕЕРИЯ 1. Театрда сонун жасалганы талап кылган, укмуштуу маанидеги пьеса. 2. *өт.* Эң эле укмуштуу сонун, жомоктогудай көрүнүш.

ФЕЙЕРВЕРК 1. Жеңил жарылмалуу аралашмаларды күйгүзүүдөн пайда болуучу түркүн түстөгү кооз оттор. 2. Жалбырт этип өтө жарык күймө жеңил жарылма кошунду; бул аскер жана деңиз иштеринде сигнал жана иллюминация үчүн колдонулат.

ФЕЛЬДМАРШАЛ Падышалык армиядагы жана кээ бир чет өлкөлүк армиядагы генералдык жогорку чин жана ушундай чиндеги адам.

ФЕЛЬДФЕБЕЛЬ Эски Россиялык армияда жана кээ бир чет өлкөлүк армияларда – ротанын командиринин жардамчысы болуп эсептелген унтер-офицер.

ФЕЛЬДШЕР Медициналык орто билими бар кызматкер, врачтын жардамчысы. *Алексеевге дары алуу шылтоосу менен фельдшердикине барган* (Жантөшев).

ФЕЛЬЕТОН Күндөлүк турмуштагы ар кандай терс көрүнүштөрдү, кемчиликтерди, коомго жат адаттарды мыскылдап, ашкерелеп, көркөм адабияттын, өзгөчө сатиранын ыкмалары менен жазылган публицистикалык макала.

ФЕЛЬЕТОНИСТ Фельетон жазуучу, фельетондордун автору.

ФЕМИНИЗМ Аялдардын укугун эркектерге теңөөнү жарыялоочу, жактоочу саясий агым.

ФЕМИНИСТКА Феминизмди жактоочу.

ФЕН Чачты кургатууда, жасалгалоодо пайдаланылуучу электрдик желдеткич.

ФЕНИКС 1. *астр.* Түштүк жарым шардагы топ жылдыз. 2. Байыркы Египет мифологиясындагы өлөөрүнө жакындаган күйүп кетип, күлүнөн кайра жашарып, жаңырып жаралуучу сыйкырдуу куш.

ФЕНОЛ Дезинфекция үчүн колдонулуучу зат.

ФЕНОЛОГ Фенология боюнча адис.

ФЕНОЛОГИЯ Өсүмдүк жана жаныбарлардын өсүп-өнүгүшүнүн жыл мезгилинин жана аба ырайынын өзгөрүшүнө байланыштуу өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү биология илиминин бир тармагы.

ФЕНОМЕН 1. Кандайдыр бир нерсенин маңызын ачуучу көрүнүш. 2. Өтө сейрек кездешүүчү, өзгөчө артыкча көрүнүш. 3. Кайсы бир багытты өзгөчө, артыкча жөндөмгө ээгедер.

ФЕНОМЕНАЛДУУ 1. *фил.* Феноменге таандык. 2. *өт.* Сейрек, өзгөчөлүү, артыкча, укмуш.

ФЕНОМЕНАЛИЗМ *фил.* Объективдүү дүйнөнүн жашоосун таныл, бирден-бир реалдуулук катары аң-сезимдик кубулуштарды таануу.

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ Адамзат аң-сезиминин өнүгүү жолдору жөнүндөгү окуу.

ФЕНОПЛАСТ Жылытканда жана муздатканда формасын оңой өзгөртүп аны сактап калган пластикалык масса.

ФЕНОТИП Өнүгүү процессинде калыптанган организмдин бардык белгилеринин, касиеттеринин жыйындысы.

ФЕОДАЛ Феодалдык коомдогу үстөмдүк кылуучу таптын өкүлү; помещик-крепостник. *Феодалдар, кулак-куйрук айдалып, Жаңы турмуш гүлдөп жатат жериңде* (Токомбаев).

ФЕОДАЛДЫК Феодалга, феодализм коомуна таандык. *Феодалдык түзүлүш.*

ФЕОДАЛИЗМ Жер, өндүрүш каражаттары бүт бойдон жана көз каранды крепостной дыйкандар жарым-жартылай феодалдардын менчиги болуп эсептелген, ошондой эле феодалдар өз территориясында мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырууга укуктуу болгон капитализмден мурунку коомдук түзүлүш.

ФЕРЗЬ Түз жана бурч менен каалаган клеткага жүрө алуучу, шахмат оюнундагы күчтүү фигура.

ФЕРМА Менчик же арендага алынган жер участкасында түзүлгөн жеке чарба, айыл чарба ишканасы. *Ферма башчысы.*

ФЕРМЕНТ Тирүү клетка аркылуу иштелип чыгуучу, тамак сиңирүүчү, организмде заттардын алмашуусун жөнгө келтирүүчү органикалык зат.

ФЕРМЕР Ферманын ээси.

ФЕСТИВАЛЬ Массалык салтанат, музыкалык, театр жана кино искусствосун көрсөтүү. *Театралдык фестиваль.*

ФЕТИШ 1. Тумар, ырым-жырымга ишенген адамдар сыйкырдуу касиети бар, жардам сурап, тилек тилеп сыйынгандарга анын жардамы тиет деп эсептелген буюм. 2. *өт.* Далилсиз эле ыйык, сөзсүз чындык деп таанылган нерсе же кубулуш.

ФЕТИШИЗМ 1. Байыркы доорлордогу жансыз буюмга табынуучулук, сыйынуучулук ишеними. 2. *өт.* Бир нерсеге сокур ишенүүчүлүк.

ФЕТР Жогорку сапаттагы жүндөн тапталып жасалган тыгыз кийиз.

ФИАЛКА Ар түрдүү гүл ачкан декоративдүү өсүмдүк.

ФИГУРА 1. Келбет, кишинин сымбаты. 2. *өт.* Көбүнчө бир чоң киши жөнүндө. 3. Кишинин же айбандын скульптуралык келбети. 4. Геометриялык үч бурчтук, тегерек фигура. 5. *шахм.* Ат, пил, падыша сыяктуулары, дойбудан башка. 6. Картада – балта, матыке, найза, туз. 7. Бийде, гимнастикада, коньки тебүүдө ж.б. аткарылган кыймыл.

ФИДЕИЗМ Динди илимдин ордуна койгон ар кандай реакциячыл көз караш.

ФИЗИК Физика жагынан адис.

ФИЗИКА Материянын түзүлүшү, касиети жана анын кыймылы, өзгөрүш формалары, органикалык эмес жаратылыштын жалпы закон ченемдүүлүгү жөнүндөгү илим. *Ядролук физика. Электрондук физика. Физика окуу китеби.*

ФИЗИКАЛЫК физикага таандык. *Физикалык химия, физикалык кош жылдыз.*

ФИЗИОЛОГ Физиология боюнча адис.

ФИЗИОЛОГИЯ 1. Организмдин тиричилик функциялары жөнүндөгү илим. *Адамдын физиологиясы.* 2. Организмдин функциялары жана аларды башкаруучу закондор. *Дем алуунун физиологиясы.*

ФИЗИОЛОГИЯЛЫК физиологияга таандык.

ФИЗИОНОМИЯ 1. Адамдын бет түзүлүшү, түспөлү, кебете-кешпири. 2. Ар нерсенин өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүгү, кебетеси, түзүлүшү.

ФИЗКУЛЬТУРА Дене тарбия, ден соолукту, денени чыйрап, бардык жагынан өркүндөтүүчү гимнастикалык машыгуулар, көнүгүүлөр.

ФИЗКУЛЬТУРАЛЫК физкультурага таандык.

ФИЗКУЛЬТУРНИК Физкультура жана спорт иштери менен иришкен адам, спортсмен.

ФИКЦИЯ Жалган, болбогон неме.

ФИЛАНТРОП Филантропия менен иришүүчү киши.

ФИЛАНТРОПИЯ Адамды жакшы көрүүчүлүк, кайыр-садагачылык, бей-бечараларга жардам кылуу.

ФИЛАРМОНИЯ Концерт берүү жана музыкалык пропаганданы уюштуруу иштерин жүргүзүүчү мекеме же коом.

ФИЛЕ Сөөгү тазаланган эт же балык.

ФИЛИАЛ Ишкананын же мекеменин өз алдынчалыгы бар бөлүмү. *Институттун филиалы. Музейдин филиалы.*

ФИЛОГЕНЕЗ Организмдин тарыхый өнүгүүсү же органикалык дүйнөнүн тип, класс, тек, түрдүк жактын өнүгүү эволюциясы.

ФИЛОЛОГ Филология боюнча адис.

ФИЛОЛОГИЯ Тил жана көркөм сөз искусствосунун маселелерин изилдөөчү илимдердин жалпы жыйындысы.

ФИЛОЛОГИЯЛЫК филологияга таандык.

ФИЛОСОФ Философия боюнча адис, ошондой эле дүйнөгө көз карашка тийиштүү маселелерди иштеп чыгуу жагында эмгектенген ойчул адам.

ФИЛОСОФИЯ Табияттын, коомдун жана ойлоонун өнүгүшүнүн жалпы мыйзамдары жөнүндөгү илим. *Бар экен философия деген илим, Ал мага мындай бир ой кошту кийин* (Токтогулов).

ФИЛОСОФИЯЛЫК философияга таандык.

ФИЛОСОФИЯЛЫК-МЕДИТАТИВДИК ЛИРИКА *адаб.* Акындын өмүр-өлүмгө, турмуш – жашоого карата ички ой толгонууларынын натыйжасынан келип чыккан поэтикалык чыгарма.

ФИЛЬМ кинофильм менен бирдей.

ФИЛЬМОСКОП Кыймылсыз сүрөттөрдү көрсөтүү үчүн ылайыкталган проекциялык аппарат.

ФИЛЬМОТЕКА Атайын сакталгычта белгилүү иретте жайгаштырылган киноленталардын жыйындысы.

ФИЛЬТР 1. Суюктукту, газды тазалап өткөрүүгө ылайыкталган чыпка. 2. Кээ бир нурду, электромагниттүү толкундарды өткөрбөй кармай турган прибор.

ФИНАЛ 1. Бир нерсенин аягы, жыйынтыгы. *Иш финалга жакындап калды.* 2. *иск.* Музыкалык, театралдык же адабий чыгарманын корутунду бөлүгү. 3. *спорт.* Спорттук мелдештердин жеңүүчүлөрдү аныктай турган жыйынтыктоочу бөлүгү.

ФИНАНСИСТ 1. Финансылык операцияларды жүргүзүү боюнча адис. 2. Акча жүгүртүү иштерин жетектөөчү ишкер, банкир.

ФИНАНСЫ Акча каражаттарынын жыйындысы, акча операциясы. *Мамлекеттик финансы.*

ФИНАНСЫЛА Акча каражатын берүү.

ФИНАНСЫЛОО финансыла этишинин кыймыл атоочу.

ФИНАНСЫЛЫК финансыга таандык.

ФИНИШ 1. Спорттук жарыштын акыркы бөлүгү. 2. Ушундай жарышка катышкандардын келип токтоочу жери, жарышка ыйгарылган аралыктын акыркы чеги.

ФИРМА 1. Товар сатуучу же буюм жасап чыгаруучу соода же өнөр жай ишканасы. *«Кыргызмебель» фирмасы.* 2. Пайда алуу максатында товарларды же тейлөөлөрдү өндүрүү үчүн ресурстарды пайдалануучу, бир же бир нече ишканаларды (ээлик кылуучуларды) башкаруучу жана ээлик кылуучу уюм.

ФИСКАЛДЫК *экон. к.* ***казыналык.***

ФИТНЕ Куйту, арамзаа, адамдардын арасына от салган.

ФИТНЕС Ден соолук чыйдоого багытталган, тамактануу эрежелери менен айкалыштырылган дене көнүгүүлөрүнүн системасы.

ФИТО... Татаал сөздүн биринчи бөлүмү. Ал өсүмдүккө тиешелүү экендикти түшүндүрөт.

ФИТОГЕНЕЗ Белгилүү бир аймакта өсүп, флоралык курамы жана жансыз чөйрөнүн башка компоненттери менен өз ара татаал байланышта болгон өсүмдүктөрдүн жыйындысы.

ФИТОДИЗАЙН Көркөмдүк-эстетикалык элемент катары өсүмдүктөрдү дизайн катары колдонуу.

ФИТОПРЕПАРАТ Өсүмдүктөн жасалган дары препараты.

ФИТОТЕРАПЕВТ Фитотерапия боюнча адис, врач.

ФИТОТЕРАПИЯ Дары өсүмдүктөр менен дарылоо.

ФИТОЧАЙ Дары чөптөн демделген чай.

ФИШКА Кээ бир оюндарда утуш упайларды эсептөө үчүн оюнчулардын колуна бериле турган тегерек, төрт бурч, кубик формасындагы нерсе.

ФЛАГМАН 1. Согуштук эскадранын командачысы. 2. Эскадра командири жайгашкан ири согуштук корабль. 3. *өт.* Башчы, жетектөөчү.

ФЛАГШТОК Желек илинүүчү бийик мамы.

ФЛАКОН Оозу бекилүүчү кичинекей бөтөлкө. *Доктор иод куюлган флаконду ача баштады* (Сыдыкбеков).

ФЛАМИНГО Кытанга окшогон куштун бир түрү.

ФЛАНГ Тизилген катардын сол жана оң жагы.

ФЛЕГМАТИК Адамдардын мүнөз-табиятын темпераменттик жакта бөлүштүрүү боюнча ички жан дүйнөсүнүн абалы сыртынан караганда билинбеген, сабырдуу, майдачүйдө нерселер менен алек болууну жактырбаган, айткандан кайтпаган, кебелбеген, мүнөзү туруктуу адам.

ФЛЕЙТА Тешиктери жана баскычтары бар, түтүк сыяктуу жыгачтан жасалган бийик үндүү үйлөмө музыкалык аспап.

ФЛЕКСИЯ *лингв.* Уңгуга мүчө айкашканда уңгунун алгачкы түрү жана составы өзгөрүп, уңгу менен мүчөнүн чеги которулуп кетүү кубулушу.

ФЛЕКСИЯЛУУ *линг.* Грамматикалык форма, флексиянын жардамы менен ку-рулуучу.

ФЛЕКТИВДҮҮ: флективдүү тилдер Тилдерди типологиялык бөлүштүрүүдө өзүнчө топту түзгөн тилдер.

ФЛОМАСТЕР Түстүү боёк сиңирилген волокнодон турган, жазганга, сүрөт тартканга ылайыкталган карандаштын түрү.

ФЛОРА Белгилүү бир жердеги, өлкөдөгү, доордогу өсүмдүктөрдүн бардык түрлөрүнүн жыйындысы, өсүмдүктөр дүйнөсү.

ФЛОТ 1. Бүткүл мамлекеттин же айрым деңиздин, ири дарыянын бардык согуш же соода кемелеринин жалпы тобу, ири бирикмеси. 2. *сог.* Согуш-деңиз кемелеринин ири бирикмеси.

ФЛОТЧУ *сүйл.* Моряк. *Биз, кызыл флотчулар, Мурманск шаарындабыз* (Баялинов).

ФЛЭШ *инф.* Вектордук графикке негизделген анимация технологиясы.

ФЛЮГЕР 1. Шамалдын багытын көрсөтүүчү мамынын учунда тегеренип туруучу желекче. 2. *өт.* Өз пикирин, ишенимин тез-тез өзгөртүп туруучу киши.

ФЛЯГА 1. Суюк нерсени куюп жанга ала жүрүүгө ылайыкталып жасалган чакан идиш. 2. Суюк нерселерди куюп ташуу үчүн колдонулуучу туткасы бар көлөмдүү идиш.

ФОБИЯ Кандайдыр бир нерсеге болгон коркунуч, дайыма коркуп турган абал.

ФОЙЕ Театрдын, клубдун ж.б. антракт убагында оюн көрүүчүлөр эс алууга ылайыкталган залы. *Клубдун чакан фойесинде, кулактандыруунун жанында, кооз кийинген жаштар* (Абдумомунов).

ФОКСТРОТ Эки-экиден болуп бийлей турган бийдин бир түрү жана анын музыкасы.

ФОКУС Кыймылдын шамдагайлыгына, тездигине же кандайдыр бир амалдуулукка негизденген ыкма боюнча кандайдыр бир нерсенин көзгө алданма, жалган элесте көрүнүшү. *Чын Дели анын көңүлүн алагды кылгысы келди. Фокусун жасап кирди* (Байтемиров).

ФОКУСНИК Фокус көрсөтүүчү артист, көз боочу.

ФОЛИАНТ Чоң көлөмдөгү калың китеп.

ФОЛЬГА Күзгү жасай турган өндүрүш жайларында, электротехникада ж.б. колдонулуучу жукжука металл.

ФОЛЬКЛОР Элдик чыгармачылык, оозеки чыгармалар.

ФОЛЬКЛОРДУК фольклорго таандык.

ФОЛЬКЛОРИСТ Фольклор боюнча адис.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА *адаб.* Бул же тигил улуттун элдик оозеки чыгармачылыгын изилдөөгө арналган илим.

ФОН I 1. Үстүнө картина тартыла турган негизги түс жана сүрөттүн, картинанын арткы планы. 2. *өт.* Айлана, чөйрө. *Жылдыздуу көпкөк асман фонунда – Ай* (Сартов).

ФОН II Телефон трубкасындагы, радиоаппараттагы, репродуктордогу чуулдаган, дырылдаган, тарсылдаган жат тыбыш.

ФОНАРЬ Жарык берүүчү жери айнек, слюда ж.б. менен курчалып, жарык кылуу үчүн колдонулуучу прибор, асма чырак. *Көчө фонары. Чөнтөк фонары.*

ФОНД 1. Ар кандай максаттар, керектөөлөр үчүн жыйгарылган акча же башка материалдык каражаттар. *Кызмат акы фондусу.* 2. Белгилүү бир нерсенин акча же башка материалдык ресурстардан турган запасы. *Үрөн фондусу. Тоют фондусу.*

ФОНЕМА Составдык бөлүктөргө ажырабай турган, сөздөрдүн, морфемалардын маанисин айырмалоочу каражат катары каралган тилдик элемент – тыбыш.

ФОНЕНДОСКОП Дарыгерлердин тыңшагыч аппараты.

ФОНЕТИКА 1. Тилдин тыбыштык составы. 2. Тил илиминин тилдин тыбыштык составы жөнүндөгү бөлүмү.

ФОНЕТИКАЛЫК фонетикага таандык.

ФОНОГРАММА Үндөр б.а. ырлар, аспаптык музыкалар жазылган пластинка, үн жазуучу сызма (плеёнка) ж.б.

ФОНОГРАФ Ооздон чыккан тыбышты жазып алуучу прибор.

ФОНОЛОГИЯ Тил илиминин тыбыштык бирдиктеринин түзүлүшүн жана алардын тилдеги аткарган кызматын изилдеп үйрөтүүчү бөлүгү.

ФОНТАН 1. Сууну күчтүү басым менен жогору карай оргутуп, атырылтып туруу үчүн

атайын курулган жай. *Муздак фонтан атылып жыбырап, Салкын бактар жибек желге кыбырап* (Аалы). 2. *өт.* Бир нерсенин көп, мол болуп токтобостон чыгып турган оргуп көрүнүшү, молдук.

ФОРЕЛЬ Лосось түркүмүнө кирүүчү кызыл жана кара темгилдери бар анча чоӊ эмес балык.

ФОРЗАЦ *полиграф.* Мукаба менен китептин беттерин бириктирген кош барак.

ФОРМА 1. Тышкы көрүнүш, түр, кебете. *Шар формасында жасалган түзүлүш. Квадрат формасындагы аянт. Формасы менен салынган сегиз бөлмөлүү үйү бар* (Жантөшев). 2. Белгилүү бир нерсенин, иштин мазмунуна ылайыкталган, ага шартташылган принцип, тип, түзүлүш, жалпы көрүнүш. *Башкаруунун формалары. Тарбиялык иштерди жүргүзүүнүн формалары.* 3. Аскер кызматчылары, мекеме кызматчылары, окуучулар ж.б. кийүүчү бардыгына жалпы, бирдиктүү үлгүдө тигилген окшош кийим. *Шахтёрлор формасын кийип, ордендерин тагынган бойдон олтурушат* (Сасыкбаев). *Офицердик форма. Окуучулардын формасы.* 4. *тех.* Калып. *Деталь формаларын жасоочу станоктор катуу түрсүлдөп иштөөдө* (Сасыкбаев). 5. *канц.* Бланканын, ар кандай иш кагаздарынын, толтурула турган документтердин ж.б. белгиленген үлгүсү. *Бюллетендин формасы. Справканын формасы.* 6. *лингв.* Грамматикалык категорияларды жана сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштарын уюштурган тилдик каражаттар. *Этиштин мамиле формалары, Илик жөндөмөсүнүн формасы. Зат атоочтун таандык формалары.* 7. Көркөм чыгарманын мазмунун жаратуунун ыгы катары колдонулган көркөм каражат, ыкмалардын системасы, о.э. чыгарманын жанрдык, тектик түрү. *Форма менен мазмундун биримдиги. Баяндоо формасы.*

ФОРМАЛДУУ Кандайдыр бир ишке үстүртөн мамиле кылган, форма жагын окшоштуруу менен чектелген, иштин маӊызы, негизги мааниси менен анча байланышы болбогон.

ФОРМАЛДУУЛУК Кандайдыр бир ишке үстүртөн, формалдуу мамиле кылгандык.

ФОРМАЛИЗМ 1. Иштин мазмунуна, маӊызына залал келтирүү менен, анын сырткы түрүн, формасын гана сактагандык, формалдык жагына гана өткөрө көӊүл бургандык. *Жетекчилик иштердеги формализмге каршы күрөшүү.* 2. Чыгарманын форма жагына гана өткөрө баа берип, аны чыгармачылыктагы идеялык мазмундан толук түрдө ажыратып караган адабияттагы, искусстводогу, адабият таануу илиминдеги ж.б. идеалисттик багыт.

ФОРМАЛИН Дезинфекция үчүн колдонулуучу дарынын бир түрү.

ФОРМАЛИСТ 1. Ишке формалдуу мамиле кылган, формализмге (1-маанисинде) берилген адам. 2. Формализмди (2-маанисинде) жактоочу, анын жолун жолдоочу.

ФОРМАЛЫК 1. Ырды форма жагынан изилдөө. 2. Көрсөтмө, талапка ылайык, мыйзам боюнча.

ФОРМАТ Китептин, кагаздын, карточканын ж.б. бет жагынан (эни, узундугу жагынан) алынган өлчөмү. *Чоӊ форматтагы китеп. Кичине форматтагы дептер.*

ФОРМАЦИЯ Тарыхый жактан белгилүү экономикалык түзүлүш жана ага ылайык саясий жана юридикалык надстройка, ошондой эле коомдук аӊ-сезимдин формалары менен мүнөздөлүүчү коомдук өнүгүүнүн баскычы.

ФОРМОВЩИК Иштелип чыгарылган ар кандай продукцияны, ар кандай нерсени формага салуучу, форматын белгилеп келтирүүчү жумушчу, адис.

ФОРМУЛА 1. Математикалык чоӊдуктардын шарттуу белгилер (тамгалар, сандар, атайын алынган башка белгилер) аркылуу көрсөтүлгөн туюнтмасы. 2. Химиялык заттардын составынын, химиялык процесстердин тамгалар жана башка белгилер аркылуу көрсөтүлгөн шарттуу туюнтмасы.

ФОРМУЛИРОВКА Так жана кыскача айтылган, жазылган ой, таамай берилген аныктама.

ФОРПОСТ 1. Согуштук участокто бекитилген алдыӊкы позиция. 2. *өт.* Алдыӊкы пункт, алдыӊкы баштоочу катар.

ФОРС-МАЖОР Токтотууга, алдын алууга мүмкүн болбогон абал.

ФОРТЕПЬЯНО Клавишалуу, рояль, пианино өӊдүү металл кылдары бар музыкалык аспап.

ФОРТОЧКА Терезенин үйдү желдетүүгө ылайыктап жасалган ачылма көзү.

ФОРТУНА 1. Байыркы Рим мифологиясындагы кокустук иштердин колдоочу кудайы (анын элесин көзү таӊылган. Канаты бар, шар же дөӊгөлөкчөнү минип алган абалда сүрөттөшкөн). 2. Кокустан тушуккан бакыт, таалай, капыс пайда, тагдыр.

ФОРУМ 1. Байыркы Римде шаардын коомдук чогулуулары өткөрүлүүчү аянт. 2. Өзгөчө мүнөздө, кеӊири мааниде болгон чогулуш. *Жаштардын эл аралык форуму. Тил жана адабият институту «Ч. Айтматов жана жаштар» форумун өткөрүштү.*

ФОСФАТ 1. *хим.* Техникада, медицинада колдонулуучу жана жер семирткичтин бир бөлүмү болуп колдонулуучу фосфор кислотасынын тузу. 2. Фосфор кислотасы бар минерал.

ФОСФОР ЖЕР СЕМИРТКИЧИ Негизги азык болуучу элемент катары фосфорду алып жүрүүчү, бардык жер кыртышында колдонулуучу заттар.

ФОСФОР Кээ бир минералдарда, жаныбарлардын сөөктөрүндө тез жалындоочу, караӊгыда жарык болуп туруучу касиетке ээ, медицинада, өндүрүштө, айыл чарбасында кеӊири пайдаланылуучу химиялык элемент. *Ак фосфор. Кызыл фосфор.*

ФОТО Фотография, фотография жолу менен түшүрүлгөн сүрөт.

ФОТОГРАФ Фотографиялык жол менен сїрөткө тартып алуучу, фотография менен иришїїчї киши. *Жумагїлдї фотограф чык эттирип тартып ала койду* (Шимеев).

ФОТОГРАФИЯ Атайын оптикалык аппарат аркылуу фото сїрөт тартуу иши жана ушул ишти жїргїзїїгө ылайыкталган жай.

ФОТОКАРТОЧКА Фотографиялык сїрөт, карточка.

ФОТОКӨРГӨЗМӨ Сїрөттөрдїн көргөзмөлөрї.

ФОТОМОНТАЖ *сїр.* Көркөм графикада негизинен плакатта колдонулган, фотоматериалды толуктап, бириктирип турган сїрөт каражаттары жана фотоаппарат менен тартылган сїрөттөрдїн айкалышынан турган графикалык техниканын бир тїрї.

ФОТОРЕПОРТЕР Газетага басып чыгаруу їчїн сїрөт тартуучу кызматкер.

ФОТОХРОНИКА Окуялардын фотографияга тартылган хроникасы.

ФРАГМЕНТ 1. Адабий, музыкалык чыгарманын бир їзїндїсї. 2. Байыркы искусство чыгармасынын калдыгы.

ФРАГМЕНТТЇЇ ***фрагментке*** таандык. 2. *өт.* Їзїл-кесил, толук эмес.

ФРАЗА 1. Сїйлөм. 2. Белгилїї бир бїтїндїккө ээ музыкалык їзїндї, музыкалык мазмун.

ФРАЗЕОЛОГИЗМ *лингв.* Пикир алышууда жеке, айрым сөздөр сыяктуу эле бир бїтїн бирдик катары колдонулуп, белгилїї бир тїшїнїктї билдирїї, белгилөө милдетин аткарып, экспрессивдїї, эмоционалдуу касиетке ээ болгон тилдик каражат. *Котур ташы койнунда, биттин ичегисине кан куюу, оозу менен орок оруу.*

ФРАЗЕОЛОГИЯ 1. Тилдин фразеологиялык курамынын бїгїнкї абалын жана тарыхый өнїгїшїн изилдөөчї тил илиминин бир тармагы. 2. Ошол тилдин фразеологизмдеринин жыйындысы жана фразеологиялык курамы.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК АЙКАЛЫШ Фразеологиялык айкалыштын айрым компоненттери эркин мааниде колдонулса, айрым компоненттери фразеологиялык байланыштуу мааниде колдонулат. *Таламандын тал тїшїндө, орой көз чарай, кымча бел.*

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРИМДИК Маанисинде анча так эмес, кїїїрт болсо да жалпы маанинин курамындагы айрым сөздөрдїн семантикасы менен байланышы бардай сезилген сөз тизмеги. *Ооздугу жок аттай, кабыргасы менен кеңешїї, кулак кагыш кылуу, оозу батпоо.*

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК ШИРЕШМЕ Абсолюттук тїрдө бөлїнбөгөн, ажырабаган, мааниси лексикалык курамынын маанисине такыр багынбаган сөз тизмеги. *Колтугуна суу бїркїї, керки балтасы колунда, жумурткадан кыр чыгаруу.*

ФРАКЦИОНЕР Белгилїї бир фракциянын мїчөсї, анын катышуучусу.

ФРАКЦИЯ *саяс.* Бир партиянын парламенттеги, коомдук уюмдагы мїчөлөрїнїн тобу же партиянын ичинен өзїнчө бөлїнїп чыккан топ.

ФРАНК Франция, Бельгия, Швейцария ж.б. сыяктуу мамлекеттердеги акча бирдиги.

ФРАНТ Сылаңкороз, көйрөң.

ФРЕЙДИЗМ Австриялык врач-психиатр Зигмунд Фрейддин (1856–1940) ысмына байланыштуу келип чыккан термин. Фрейддин психологиялык теориясы боюнча адам табиятынын негизги кыймылдаткыч кїчї болуп бейаң дїйнөдөгї табигый умтулуулар эсептелет.

ФРЕНЧ Аскердик формада тигилген кїрмө.

ФРЕСКА *сїр.* Дубалдын бетине боёк менен тартылган искусство чыгармасы. *Фресканын сол бурчуна Рафаэль өзї менен бул сїрөттї тартууга кол кабыш кылган сїрөтчї Содолдун элесин чагылдырган* («Философиянын тарыхы»).

ФРИ Чий боорсоктой тууралып жана майга куурулуп же духовкада кызыл, кытырак кылып бышырылган картошка.

ФРИЗ *сїр.* Имараттын дубалынын ички же сырткы жак бетинин жогорку бөлїгїндөгї горизонталдык тилке кеткен сїрөттїк же орнаменттик композиция, жасалга.

ФРИКАДЕЛЬКА Майда тууралган эт, пияз татымалдар, чийки жумуртка кошулуп, куруттай кичинеден томолоктолуп, кайнап жаткан сорподо бышырылган тамак.

ФРОНТ 1. Согуш жїрїп жаткан майдан, душманга бет маңдайлаш, тылга карама-каршы келген стратегиялык район. *Мыкты уулдар фронтто эркиндик їчїн кїрөшкөн кез* (Сыдыкбеков). *Фронттон жалгыз уулу келбей калды, кїтїїдөн какжырады дарбазасы* (Султанов). *2.* Мамлекеттик, коомдук иштердин айрым тармагы, сферасы. *Маданий фронт. Идеологиялык фронт.*

ФРОНТИСПИС 1. *архит.* Имараттын алдыңкы маңдайы, ошол имараттын коооздолгону. 2. Китеп графикасында жана полиграфияда титулдук сїрөт менен катар коюлган, китептин эң маанилїї жерлерин элестеткен барак же портрет.

ФРОНТОВИК Фронтто, согуш майданында душман менен салгылашкан жоокер.

ФРОНТОН Имараттын чатырынын маңдайкы бети.

ФРОНТТУК Фронтко таандык, фронтто болгон. *Өлбөй фашист кете албас, фронттук эрлер колуңдан* (Нуркамал).

ФРУКТОЗА Жемиш канты, жемиште жана балда болуучу моносахарид.

ФТИЗИАТРИЯ Өпкөнїн туберкулёзун жана аны дарылоо ыкмасын изилдөөгө арналган медицинанын бир бөлїмї.

ФУГАС Жер астына көмїлїп коюлган жана ошол жерден өтїп бара жаткан убакта жарылып кетїїчї жарылма заттын дїрмөтї.

ФУЖЕР Ичкилик куюлуучу чөйчөк.

ФУЙЇ КЫРГЫЗДАР *тар.* Манжуриядагы кыргыздар, Кытай Эл Республикасынын Фуйї уездинде жашаган калк.

ФУНДАМЕНТ 1. Имарат, курулуштун пайдубалы. 2. *өт.* Негиз, таяныч, тїп башат.

ФУНДАМЕНТАЛДУУ Негиздїї, бекем, олуттуу.

ФУНКЦИОНАЛДЫК ГРАММАТИКА Тилдик тїзїлїш каражаттарынын функциясын жана алардын колдонулушун изилдөөчї грамматиканын бир тїрї. Грамматиканын бул тїрїндө тїрдїї деӊгээлге тиешелїї, бирок семантикалык функцияларынын жалпылыгынан улам бириктирилген тилдик каражаттарды бир системанын ичинде карайт.

ФУНКЦИОНАЛДЫК ЛИНГВИСТИКА Структуралык лингвистиканын бир бутагы катары пайда болгон мектептердин жана багыттардын жыйындысы. Мында тилдин байланыш каражаты катары кызмат кылышы көӊїл борборуна алынат.

ФУНКЦИЯ 1. Милдет, кызмат, ишмердик. 2. *мат.* Башка бир чоӊдуктун өзгөрїлїшїнө ылайык өзгөрїп туруучу өзгөрїлмөлїї чоӊдук. 3. *биол.* Организмдин тиричилигине байланыштуу дене мїчөлөрїнїн аткарган кызматы, жумушу. *Калкан безинин функциясы. Мындай иштер менин функцияма кирбейт, тиешелїї жакка кайрылыӊыз! – деп койду инспектор* («Ала-Тоо»). *Илик жөндөмөсїнїн функциясы.*

ФУНТ 1. Кээ бир өлкөлөрдөгї акча бирдиги. 2. 409,5 граммга, аптекардык тараза боюнча 307, 4 граммга теӊ болгон оордук, өлчөм бирдиги.

ФУРАЖКА Көбїнчө кїзїндө, жазында кийилїїчї маӊдайында калканчы бар эркектин баш кийими.

ФУРГОН Чїмбөттїї, жабык араба же машина.

ФУРНИТУРА Ар кандай кесипчилик иштерде пайдаланылуучу кошумча керектелчї материалдар, мис. тикмечиликте – топчу, сыдырма, өтїкчїлїктө – тїрлїї мыктар, коодук їчїн тагылчу темирлер ж.б.

ФУРШЕТ Туруп ичип-жеме сый тамак. *Конференциядан кийин фуршет болду.*

ФУТБОЛ Эки командадан турган каршы тараптагылар бири-биринин дарбазасына топ тээп киргизїї аракетин жасап, белгилїї эреже менен ойнолуучу спорттук оюн.

ФУТБОЛИСТ ***футболчу*** менен бирдей.

ФУТБОЛЧУ Футбол командасында ойноочу адам, футбол оюнчусу. *«Алга» командасынын футболчулары.*

ФУТЛЯР Куту, кутуча.

ФУТУРИЗМ Искусстводо, адабиятта XX кылымдын башында пайда болуп, реализмди четке кагуучу жана эски искусствонун бардык традициясын, ыкмаларын кыйратып жоготууга умтулган жаӊы стилди тїзїїгө аракеттенген формалисттик багыт.

ФУТУРИСТ Футуризмди жактоочу, футуризмдин өкїлї.

ФУТУРОЛОГИЯ Жердин жана бїтїндөй адамзаттын жана коом турмушунун айрым чөйрөлөрїнїн келечектеги өнїгїшїн алдын ала көрө билїїнї максат кылуучу коомдук жана табигый илимдерге негизделген комплекстїї илим.

ФУФАЙКА Кебез жїн салып шырылган кыска жылуу сырт кийим. А*л кара фуфайкасын желбегей жамынып жылаӊ баш турду* (Байтемиров). *Шырылган чолок фуфайкасын кыӊай курчанып, сары кайыш мээлейи белине кыстарылган* (Сыдыкбеков).

ФЮЗЕЛЯЖ Самолёттун экипаж, жїргїнчїлөр, жїк орун алчу тулкусу, корпусу.

Х

ХА: ха-ха Каткырып күлүүдө колдонулат. *Ха!.. Ха!.. Ха!.. Чүкө салган тулубум, Ташта, энеке, Кереги жок мунуўун!* (Турусбеков).

ХАДЖ Мекеге барып зыярат кылуу.

ХАДИС *адаб.* Ислам динине байланыштуу Мухаммед пайгамбар тууралуу оозеки жана жазма түріндөгү уламыштар, пайгамбарлардын кийинкилерге осуяттары.

ХАЗАРЛАР Түрк тилинде сүйлөгөн көчмөн уруулар.

ХАЗРЕТИ Улуу даражалуу. *Мейли, хазретинин алдында мен жалгыз жооп берип калайын! – деп чаўырды.* (Касымбеков). *О, хазрети... Бийлик эгеси паша...* (Касымбеков).

ХАЙ Мейли, мейлиў. *Күн бүтсө өлүм эч койбойт, Хай көнсөў, хай көнбөсөў. Бутак болбойт жоон жыгач, Бутагын алып жонбосоў* (Терме).

ХАЙРИЯТ 1. Жакшы, ийги. 2. *өт.* Болуптур.

ХАКАС Россиянын курамындагы Хакас Республикасынын негизги калкы.

ХАКЕР *инф.* Компьютер системасын бузуу үчүн уруксатсыз киргендер.

ХАЛ 1. *диал.* Аткаруу, чечүү. *Маселени хал кылыш керек.* 2. *диал.* Эки каштын ортосуна, же таноонун эки жагына, беттин отуна, болбосо ээкке курч бычактын учу менен из салып, кийин боёк түшүрүлүп жасалган жасалма меў.

ХАЛАТ 1. Көбүнчө азиялык элдердин бүчүлүк же топчулуксуз жасалып, эки өўүрү кымтыланып кийилүүчү сырт кийими. 2. Үйгө же кызмат убагында (өндүрүштө) кийилүүчү жеўил, жука кийим. *Жанында оорулардын көз айырбай, Ак халат сестралар карап турат* (Шүкүрбеков).

ХАЛВА Майдаланган жаўгакка, май чыгуучу айрым өсүмдүктөрдүн уругуна ж.б. ар кандай башка нерселерди кошуп жасаган кондитер азыгы.

ХАЛИФ Араб өлкөлөрүндөгү мусулмандардын XIII кылымга чейинки жогорку акими, башкаруучусу жана алардын титулу.

ХАЛИФАТ Халиф башкарып турган диний-саясий уюм, мамлекет.

ХАЛЛАЖ Пахта тыткыч, пахта тарагыч аспап.

ХАЛТУРА Иштин жөнүн билбей жүр-нарыга салуу, эптеп-септөө жана ушундай мамиле менен жасалган иш.

ХАЛТУРАЛЫК Жүр нары кыла салган, халтура менен бүтүрүлгөн, сапатсыз.

ХАЛТУРЩИК Жүр нарыга сала коюучу, ары-бери бүтүрө коймо, ишти сапатсыз аткарган киши.

ХАМАМ *диал.* Мончо. *Базар кызык, көрбөгөндү көрөсүў, Көп нерсеге көўүлүўдү бөлөсүў. Бир топ киши кумар ойноп отурат, Далдоо кылып, хаммамдардын дөлөсүн* (Байзаков).

ХАМЕЛЕОН 1. Айлана-чөйрөнүн өўүнө жараша сырткы түсүн өзгөртүп туруучу жылуу өлкөлөрдө жашоочу сойлоп жүрүүчүлөр. 2. *өт.* Абалга жараша ой-пикирин, көз карашын тез өзгөрткөн туруксуз адам. 3. *астр.* Дүйнөнүн түштүк жарым шарындагы топ жылдыз.

ХАММА *диал.* Бардык, бүт, бүткүл, баары. *Хамма нерсенин бары бар.*

ХАМСЕ *адаб.* Фарсы-түрк поэзиясындагы бири-бирине кандайдыр бир жакын мазмунда жана формада (бирок сюжеттери, каармандары уланбайт) жазылган беш чыгарманын бириккендеги аты.

ХАН Кээ бир түрк жана монгол элдеринде бийлөөчү укукка ээ болгон, эл башкарган адам, кан. *Сынга толгон баланы, Хан көтөрүп алалы* («Эр Табылды»). *Биздин жерде эми «бай» деген, «хан» деген болбойт* (Баялинов).

ХАНДЫК Хандын бийлик абалы, хандын бийлиги.

ХАНША Хандын аялы.

ХАОС 1. *миф.* Байыркы гректердин мифологиясында дүйнө жаралганга чейинки туман жана караўгылык баскан чексиз, түпсүз мейкиндик. 2. Баш аламандык, чалмакей, чалды-куйду.

ХАРИЗМА *саяс.* Саясий бийликке ээ болуу үчүн негиз болгон инсандын айрыкча касиети.

ХАРТИЯ Негизги талаптарын билдирүүчү грамота, саясий документ.

ХАСАГИ *диал.* 1. Сырдана, эў жакын, ынак. 2. Гаремдеги байбиче катын. *Өзгөсүнө кайыл болушса да, мурдагы өкүмдардын убагында хасаги болуп (жеўилдик алып) жаман көнүп алган бектер, амалдарлар, казылар* (Касымбеков).

ХАФИЗ *адаб.* 1. Фарсы-тажик адабиятындагы элдик чыгармаларды аткаруучулар жана айтуучулар. 2. Көп ырды, обонду жатка билген адам. 3. Куранды баштан аяк жатка билген адам.

ХАЯТ 1. Тиричилик, турмуш. 2. *өт.* Көўүл, санаа. *Молдо Кылычтын казелин эшитип, бир аз хаят көўүл көтөрүлүп, бу ааламда нелер бар экени көз алдыбызга келчү эле* (Арабаев).

ХИЖРА Мухаммед пайгамбар жана алгачкы мусулмандар Меккеден Мединага көчкөн 622-жылдан тартып мусулманча жыл эсеби, б.а. Хижра жыл эсеби башталат.

ХИКАЯ икая менен бирдей. *Төртӱнчӱсӱ аялдардын бактылуу же бактысыздыгы жөнӱндө «хикая» айтып олтурду* (Жантөшев).

ХИКМЕТ 1. Акылмандык, билим, сырдуу. 2. Кожо Ахмед Ясевийдин чыгармасынын аты. *Акындын «Хикмети» кыргыз арасына тараган. Билбейди фан илимди бары наадан, Фалсафа хикметлерден кабары жок. Аз билген мукаддама бахеслерден* (Тагай, 1916-ж.).

ХИМИЗАЦИЯ Химиянын жетишкендиктерин жана методдорун эл чарбачылыгынын бардык тармактарына – өнөр жайларга жана айыл чарбага кеңири колдонуу.

ХИМИК Химия жагынан адис жана химиялык өндӱрӱш жайынын кызматкери.

ХИМИКАТ Химиялык жолдор менен даярдалып, ар кандай максаттарга керектелӱӱчӱ заттар.

ХИМИЯ Заттардын ички составын, материянын ички тӱзӱлӱштөрӱн, заттардын сапаттык өзгөрӱштөрӱн, ошол аркылуу жаңы заттардын келип чыгуу, пайда болуу закондуулугун ж.б. касиеттерди изилдөөчӱ илим. *Органикалык химия. Органикалык эмес химия. Химия окуу китеби.*

ХИМИЯЛАШТЫР Химиянын жетишкендиктерин эл чарбачылыгынын бардык тармактарына кеңири тӱрдө киргизӱӱ.

ХИМИЯЛАШТЫРУУ химиялаштыр этишинин кыймыл атоочу.

ХИМИЯЛЫК химияга таандык. *Химиялык булалар. Химиялык элементтер. Заттардын химиялык курамы.*

ХИМИЯЛЫК ФИЗИКА Химия менен жалпылыгы бар физиканын тармагы менен химиянын ортосунда пайда болгон илим.

ХИМИЯЛЫК ФОРМУЛАЛАР Заттардын курамын химиялык белгилердин жардамы менен туюнтуу.

ХИНИН Хина жыгачынын кабыгынан жасалып, дары катары колдонулуучу даамы ачуу ак опоң (порошок).

ХИРОМАНТИЯ Алакандын сызыктарына, бырыштарына карап бал ачып, өмӱр таржымалын окуй билӱӱ.

ХИРУРГ Хирургия жаатындагы адис, врач.

ХИРУРГИЯ Ооруларды операциялоо менен айыктыруу ишин жӱргӱзӱӱчӱ медициналык бөлӱм.

ХИРУРГИЯЛЫК хирургияга таандык.

ХИТ Белгилӱӱ бир мезгил аралыгында абдан популярдуу болгон музыкалык чыгарма.

ХИТ-ПАРАД Популярдуу чыгармалар ӱчӱн окурман, көрӱӱчӱлөр тандап алган жана сыйлаган аткаруучулардын тизмеси.

ХЛОР Санитарияда дезинфекциялоочу дары катары, согушта ууландыруучу зат катары колдонулуучу химиялык элемент, тумчуктургуч газ.

ХЛОРОФИЛЛ Өсӱмдӱктӱн жалбырагына жана башка органдарына жашыл тӱс бере турган жана өсӱмдӱктӱн көмӱртекти өзӱнө сиңирип алышына жардам бере турган зат.

ХЛОРОФОРМ Медицинада жалпы наркоз кылуу ӱчӱн колдонулуучу хлордуу, тӱссӱз суюктук.

ХЛОРОФОС вет. Муунак буттуу мителерди кыруу ӱчӱн колдонулуучу химиялык зат.

ХНА 1. Сары, кызыл боёк алынуучу өсӱмдӱк. 2. Ушундай өңдөгӱ боёк.

ХОББИ Өзӱ ӱчӱн сӱйӱктӱӱ иш, ага кызыгуу.

ХОБОТ Пилдин тумшугу, ӱстӱнкӱ эрин алдына биригип кеткен жана тӱбӱ кемирчекке таянып турган, өтө узарган булчуңдуу мурун.

ХОЗРАСЧЁТ тар. Социалисттик ишкананын, өндӱрӱштӱн чарбачылыгын мамлекеттик бюджеттин каражаттарына таянбастан, өз чыгымын пландуу тӱрдө өзӱ көтөрө алуусуна негиздеп жӱргӱзӱӱ методу.

ХОККЕИСТ Хоккейде ойноочу спортсмен, хоккей оюнчусу.

ХОККЕЙ Муз ӱстӱндө коньки тээп жӱрӱп, иймек баштуу таякча менен кичинекей топту же шайбаны кубалап чаап ойной турган спорттук оюн.

ХОККУ адаб. Япон поэзиясындагы ӱч саптуу, уйкашпаган, чакан лирикалык ыр. *Бутактан бутакка Акырын жӱгӱрөт тамчылар... Жазгы жамгыр* (Басё, котор. Рыскулов).

ХОЛАНГИТ мед. Өт тӱтӱгӱнӱн сезгенчи.

ХОЛДИНГ экон. Көзөмөлдӱк кылууну орнотуу максаттарында ар кандай компаниялардын акцияларынын көзөмөлдӱк пакеттерин алуудан турган ишкердиктин ишаракеттеринин бир тӱрӱ.

ХОЛЕРА Ич органдарынын ишин бузуп кустуруучу, ич өткөрӱӱчӱ жугуштуу, эң коркунучтуу оору.

ХОЛЕРИК Темпераменттерди классификациялоо боюнча өтө шат, эпкиндӱӱ, өтө кызуу кандуу, ишке, ар кандай эмоцияга тез берилген, мӱнөзӱ тез-тез алмашып туруучу, чапчаң адам.

ХОЛЕСТЕРИН Жаныбарлардын организминде болуучу зат. Жаныбарлардын майлуу этин тамак катары көп пайдаланганда адамдын организминде холестериндин тутуму көбөйӱп, ден-соолугунун бузулушуна өбөлгө тӱзөт.

ХОЛЕЦИСТИТ Өттӱн сезгениши.

ХОЛЛ 1. Коомдук имараттагы эс алууга жана кӱтӱӱ ӱчӱн ылайыкталган кенен жай. 2. Чоң ӱйдӱн кире беришиндеги кең бөлмөсӱ.

ХОЛСТ сӱр. 1. Жетишээрлик бекем кездемеден, көбӱнчө алдын ала боёлгон полотно негиз. 2. Ушундай кездемеде тартылган картина.

ХОР Кандайдыр бир вокалдык чыгарманы бир мезгилде аткаруучу ырчылар коллективи жана ушундай коллектив аркылуу аткарылуучу вокалдык чыгарма (ыр).

ХОРДА Айлананын, тегеректин эки точкасын туташтыруучу тїз сызык.

ХОРЕОГРАФИЯ Бийлерди, балеттик спектаклдерди коюунун, анын композициясынын искусствосу.

ХОРМЕЙСТЕР Хорго жетекчилик, дирижёрлук кылган адам.

ХРАМ 1. Кудайга сыйынууга, диний ырым-жырымдарды єткєрїїгє арналган имарат, чиркєє. 2. *єт.* Кандайдыр бир белгилери, себептери боюнча касиеттїї, салтанаттуу болуп эсептелген жай (жогорку окуу жайы, илимий мекеме).

ХРЕН 1. Тамыры тамак-ашка салына турган кайчылаш гїлдїї чєп єсїмдїгї. 2. Ошол єсїмдїктїн ачуу тамыры жана андан тамак-ашка салуу їчїн жасалган татымал.

ХРЕСТОМАТИЯ Тандалган чыгармалардан же алардын їзїндїлєрїнєн тїзїлгєн жыйнактуу окуу куралы.

ХРИЗАНТЕМА Гїлдїї єсїмдїктїн бир тїрї.

ХРИСТИАН Мифтик Ыйса пайгамбардын, Иисус Христостун атына сыйынууга негизделген дин.

ХРИСТИАНДАР Христиан дининдеги адамдар.

ХРИСТИАНДЫК ***христианга*** таандык.

ХРОМ I Кїмїш тїстїї жылтырак катуу металл, химиялык элемент.

ХРОМ II Хром металлынын туздары менен ийленген жука, жумшак булгаары. *Хром єтїк.*

ХРОМОСОМАЛАР Жаныбарлардын жана єсїмдїктєрдїн клеткасынын ядросундагы тукум кууучулукту алып жїрїїчї туруктуу курамдык бєлїк.

ХРОНИКА 1. *тар.* Окуяларды хронологиялык ирет боюнча жазуу, жылнаама. 2. *адаб.* Коомдук, їй-бїлєлїк окуялардын тарыхы жазылган адабий чыгарма. 3. Газетанын, журналдын кїндєлїк турмуш окуялары жєнїндєгї бєлїмї жана ушундай окуяларды кєрсєткєн фильм.

ХРОНИКАЧЫ Кїндєлїк жергиликтїї турмуштан, газета хроникасы їчїн материалдар жыйноочу киши.

ХРОНОЛОГИЯ Окуялардын убакыт, мезгил тартиби боюнча берилген ирети.

ХРОНОЛОГИЯЛЫК ***хронологияга*** таандык.

ХРОНОМЕТРАЖ *а.ч.* Иштин цикл боюнча кайталануучу элементтерин байкоо жана єлчєє аркылуу берилген ишти тїздєн-тїз аткарууга кеткен жумуш убактысын аныктоо ыкмасы.

ХРОНОСКОП Адамдын психикалык процесстеринин, туюу-сезїї, кабыл алуу ж.б. єлчєй турган психологиялык аспап.

ХРОНОТОП *адаб.* Кєркєм мезгил жана кєркєм мейкиндик; кєркєм чыгарманын мезгилдик жана мейкиндик жактан уюштурулушу, куралышы.

ХРУСТАЛЬ 1. Жарыкты кєбїрєєк сындырып чагылдырууга жєндємдїї келген, єзгєчє жаркырап кєрїнгєн жогорку сапаттагы айнек. 2. Ошол айнектен жасалган буюм.

ХУДОЖНИК Сїрєттєє искусствосунун (живопись, графика, скульптура) тармагында иштеген, искусствонун ушул тїрї боюнча чыгармаларды жараткан киши. *Республикада кыргыз художниктеринин катарлары єстї. Художниктердин чыгармаларындагы орундун кєбїн пейзаждык сїрєттєр ээлейт* («Ала-Тоо»). *Жакшы художник – элдин сыймыгы* (Каимов).

ХУЛИГАН Коомдук тартипти бузган, хулигандык кылган адам.

ХУЛИГАНДЫК Коомдук тартиптин эрежелерин, жалпыга алгылыктуу болгон жїрїш-туруш нормаларын бузгандык, адамгерчилик сапатты сыйлабагандык.

ХУНИК *диал.* ***куник*** менен бирдей. *Кыштак калкы «калпычы» деп жаманатты кылган хуник адам жанын жеген жалганчы деле эмес экен* (Жигитов).

ХУННДАР Сїннї, гунндар б.з.ч. 1-миў жылдыктын башында Борбордук Азиядагы байыркы кєчмєн калктар.

ХУНТА 1. Кээ бир Латын Американын єлкєлєрїндє мамлекеттик тєўкєрїлїштєн кийин келген бийлик, согуштук-реакциячыл єкмєт. 2. Кєп єлкєлєрдє аскердик топтордун кеўири таркалган наамы.

ХУРАЛ Монгол Эл Республикасындагы мамлекеттик бийлик органдарынын наамы.

ХУРМА ***курма*** менен бирдей.

ХУРИЯТ Эркиндик. *Эркин заман хурият, Чаптыў жолдун кененин* (Чоробаев).

ХУТОР 1. Ээлеген кожоюндун короожайы, бак-дарагы менен кошо башкалардан обочолонуп, єзїнчє бєлєк турган жер бєлїгї. 2. Украинада, Дондо жана Кубанда дыйкандар турган кичирээк кыштак.

ХЫНЗЫР Чочко.

Ц

ЦЕДРА Апельсин, лимондун кабыгынын эў сыртқы, їстїнкї катмары, о.э. ушуну кургатып, майдалап даярдалган татымал.

ЦЕЗУРА 1. Ыр сабынын ичиндеги ыргактык тыным. Тїрдїї масштабдагы музыкалык тїзїлїш бирдигинин синтаксистик чеги.

ЦЕЙЛОН ЧАЙЫ Илгери падыша заманында кыргыз арасына кеўири таралган мамили чайдын бир сорту. *Бул чай Цейлондон келген.*

ЦЕЙТНОТ Шахмат оюнундагы жїрїштї ойлоого убакыттын жетпей калышы.

ЦЕЛЛОФАН Целлюлозадан иштелип чыккан суу єткєрбєс, тунук тїстєгї жука материал.

ЦЕЛЛУЛОИД Целлюлозадан чыгарылуучу катуу пластик зат.

ЦЕЛЛЮЛИТ *мед.* Тери алдында пайда болгон, топтолгон май бїртїкчєлєрї.

ЦЕЛЛЮЛОЗА Кагаз, жасалма жибек, киноплёнка, жарылма заттар ж. б. даярдоо їчїн кээ бир єсїмдїктєрдїн сабагынан, жыгачтын сєўгєгїнєн химиялык жол менен иштетилип алынган зат.

ЦЕМЕНТ Суу менен аралаштырганда жабышып, тез ката турган массага айлануучу жана курулуш ишинде колдонулуучу порошок сыяктуу минералдык зат.

ЦЕМЕНТТЕ Цемент куюу, бекитїї.

ЦЕМЕНТТЕЛ ***цементте*** этишинин туюк мамилеси.

ЦЕМЕНТТЕТ ***цементте*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЦЕМЕНТТЄЄ ***цементте*** этишинин кыймыл атоочу.

ЦЕНЗ 1. Кандайдыр бир саясий укукту, кєбїнчє шайлоо укугун чектєє шарты. 2. Кандайдыр бир ишкананы тигил же бул тизмеге реестрге киргизїї їчїн керек болгон шарт.

ЦЕНЗОР Цензуралоочу кызматкер.

ЦЕНЗУРА 1. Массалык маалымат каражаттарына басылып чыгуучу, сахнага коюлуучу ж.б. чыгармалардын мазмунуна мамлекеттик органдар тарабынан кєзємєл жїргїзїп туруу. 2. Ушундай кароолорду жїргїзїп туруучу мекеме.

ЦЕНОЗ Бир жерди жердеген ар кандай организмдердин жыйындысы.

ЦЕНТ Айрым бир чет єлкє акча бирдигиндеги майда монеталар, чака тыйындар.

ЦЕНТНЕР Жїз килограммга барабар оордук єлчємї.

ЦЕНТР 1. *мат.* Борбор, орто. 2. Орчундуу жер. 3. *єт.* Тїп, борбор.

ЦЕНТРАЛИЗМ Жергиликтїї мекемелердин (органдардын) жогорку органдарга баш ийїї принцибине негизделген башкаруу системасы. Мында бїткїл система бир борбордон башкарат. *Демократиялык централизм.*

ЦЕРЕМОНИЯ Алдын ала белгилеп коюлган планга ылайык, белгилїї бир эрежеге же традицияларга ылайык єткєрїлє турган официалдуу салтанаттуу акт.

ЦЕССИЯ *экон.* Милдеттенмедеги талаптарды башка инсанга берїї. Єзїнїн укуктарын кимдир бирєєгє, бир нерсеге алмашуу.

ЦЕХ 1. Єнєр жай ишканаларында єндїрїштїн белгилїї бир продукциясын иштеп чыгаруучу тармак. 2. Ошондой тармактар, бєлїктєр орношкон жай. *Сагынбек адегенде фабриканын бычуу цехинде мастер болуп иштеди* (Сасыкбаев). *Мебель цехинде жаўы конвеердик линия монтаждалып ишке киргизилген.*

ЦЕХТИК Цехке тиешелїї, цехке таандык. *Цехтик комитет. Цехтик чогулуш.*

ЦИВИЛИЗАЦИЯ 1. Коомдук єнїгїштїн жана материалдык маданияттын белгилїї бир коомдук-саясий формацияга мїнєздїї болгон єсїш деўгээли. 2. Дїйнєлїк маданияттын эў соўку заманбап деўгээли.

ЦИКЛ 1. Белгилїї бир убакыт ичинде кайталанып туруучу кубулуштардын, процесстердин жыйындысы. *Єндїрїштїк цикл. Жалбырактардын єнїгїш цикли. 2.* Бир-бири менен байланыштуу болгон процесстердин, кєрїнїштєрдїн, аракеттердин ырattуу тартипке келтирилген жыйындысы. *Тарых жєнїндє окулуучу лекциялар цикли.* 3. Илимдердин, дисциплиналардын кандайдыр бир жалпы принцип боюнча бириктирилген тобу. *Тарыхый илимдердин цикли.*

ЦИКЛОН 1. *метеор.* Атмосферанын катуу куюндуу, кара нєшєрлїї, алай-дїлєй тїшкєн кыймылы. 2. Бороон-чапкын.

ЦИКЛОП 1. Грек мифологиясында айтылуучу маўдайында жалгыз кєзї бар дєє, алп. 2. Сууда жашаган, муунак денелїї жырткыч майда жаныбар.

ЦИЛИНДР Тик бурчтук єзїнїн бир тарабынын тегерегинде айлануудан пайда болгон геометриялык тело.

ЦИНГА Тамакта витаминдердин жетишсиздигинен пайда болуп, тиштин эттерин кєптїрїп, канатып, тиштерди бошотуп жиберїїчї оору.

ЦИНИЗМ Жалпы кабылданган жїрїм-турум эрежелерин бетпактык уятсыздык менен теўуине албагандык, уят-сыйытты билбегендик, ээн ооздук.

ЦИНИК Уятсыз, орой, ээн ооз адам.

ЦИНК Көгүш ак түстөгү тез иштетиле турган металл, химиялык элемент.

ЦИРК 1. Театр искусствосунун акробаттар, гимнасттар, клоундар, үйрөтүлгөн айбандар ж.б. катышуусу менен оюн көрсөтүүчү түрү. 2. Искусствонун ушул түрү боюнча иш алып баруучу мекеме жана анын ушундай оюндарды көрсөтө турган жайы, имараты.

ЦИРКАЧ Циркти артисти.

ЦИРКОН Минерал, кызыл, күрөң түстөгү асыл таш.

ЦИРКУЛЬ Тегерек чийүү же сызыктын узундугун ченөө үчүн колдонулуучу, баш жактары бириктирилген жана кеңитүү, кушуруу үчүн жылдырып турууга ылайыкталган эки буту бар курал.

ЦИРКУЛЯР Бир нече мекеме же кишиге жиберилген буйрук.

ЦИРКУЛЯЦИЯ Айлануу, айланып жылуу, тегеренип жүгүрүү. *Кандын циркуляциясы. Жылуулук циркуляциясы.*

ЦИРРОЗ Кайсы бир дене бөлүгүнүн чоңоюп, жоонoюп кетүүсүнөн улам ошол бөлүктүн кызматынын бузулуусу. *Боордун циррозу.*

ЦИСТЕРНА 1. Суу, нефть, керосин, бензин өңдүү суюктуктар сакталуучу чоң металл идиш. 2. Ушундай суюктуктарды ташууга ылайыкталган автомобиль, вагон.

ЦИТАДЕЛЬ 1. Шаар ичиндеги чеп, сепил. 2. *өт.* Таяныч, коргон.

ЦИТАТА Кандайдыр бир тексттен өзгөрүүсүз пайдаланылган үзүндү.

ЦИТОЛОГ Цитология боюнча адис.

ЦИТОЛОГИЯ Жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн клеткаларынын түзүлүшүн жана жашашын текшерүүчү илим.

ЦИТРУС Апельсин, грейпфрут, лимон, мандарин ж.б. сыяктуу, мөмөсүнүн кабыгында эфир майы бар, дайыма көгөрүп туруучу өсүмдүктөр түркүмү.

ЦИФЕРБЛАТ Сааттын же стрелкасы бар башка ченөөчү прибордун бетинде цифралар, жазуулар жана башка белгилер коюлган пластинка түрүндөгү деталы.

ЦИФРА Санды туюндуруу үчүн колдонулган белги. *Араб цифрасы. Рим цифрасы.*

ЦОКОЛЬ 1. Имараттын сырткы дубалынын, жоон колонналардын жерпайдын үстүнөн калыңдатып түптөлгөн төмөн жагы. 2. Лампочканын патронго буралып киргизилүүчү темирлүү бөлүгү. 3. Үйдүн эң төмөнкү (биринчиден да төмөн, кыртыш деңгээлинен жарым-жартылай төмөн) кабаты.

ЦУКАТ Шекерлүү, катырылган жемиш.

ЦУНАМИ Океандын тереңдеги термелүүсүнөн келип чыгуучу эң күчтүү, зор толкундар.

Ч

ЧААЙ 1. Тереӯ зындан. 2. Кээде зындандын тӳбӳ маанисинде да колдонулат. *Кырк кулач темир зындандын, Чаай тӳбӳнө салганы* («Манас» С.О.).

ЧААЛЫ Талыгуу, кубаты кетип алсыроо, алсыздануу. *Талыкпас элем – талыдым, Арстан элем – наалыдым, Чабышып жӳрӳп чаалыдым* («Сейтек»). *Кӳӳсӳнөн кетип кер кӳлӳк, Көтөрӳм болду, чаалыды* (Осмонкул).

ЧААЛЫГУУ чаалык этишинин кыймыл атоочу.

ЧААЛЫК Чарчоо, көпкө иштөөдөн, узак жӳрӳӳдөн ж.б. талыкшуу. *Канчалык иштеп жатса да, Чаалыкканы билинбейт* (Осмонкул). *Чаалыккан аттардын соорусунан көк буу көтөрӳлөт* (Сыдыкбеков). *Чаӯкап кетсеӯ, суусун бар, Чаалыксаӯ минер тулпар бар* («Калмырза»).

ЧААЛЫКПАС Чарчабас.

ЧААЛЫКТЫР чаалык этишинин аркылуу мамилеси.

ЧААЛЫТ чаалы этишинин аркылуу мамилеси.

ЧААМАЙ Бир аз майы бар, анча семиз эмес мал.

ЧААР 1. Бир беткей темгил ала тӳс, жолжол же чыбыр кара бирдей дээрлик аралаша келген тӳс. *Жолборстой чаар ат менен, Жоодон качпас эр немеӯ* («Эр Табылды»). 2. Чечек оорусунан калган так, майда быдыр ала (адамга карата). *Бетинде чаары бар кызыл жигит* (Жантөшев). *Уруянын бетинде бир аз чаары бар* (Баялинов).

ЧААРАЛЕКЕЙ Ар тӳрдӳӳ тӳстөр аралашып, чаар ала болгон, ала-була чаары бар. *Ӧӳӳ өтө эле чааралекей экен.*

ЧААР БАШ Далайды башынан өткөрӳп дасыккан, көптӳ көргөн, кексе, кыйды. *Кыялы чатак, чыр адам. Бирок булардын ичинен өз жаӯылыштыгын таза мойнуна албаган чаар баштар азыр да тоголок арызды токтотуша элек.*

ЧААР ИЧЕГИ Кыйды, митаам, арамзалыгын ичине каткан, оӯой менен ачылбаган. *Чаар ичегисиӯ го? – деп баланы тамашалап койду.* ***В.: Чаар курсак.***

ЧААРДА Чаар кылуу, чаар тӳргө келтирӳӳ, чаар тӳс берӳӳ. *Бетин чаардап койгон тактай.*

ЧААРДАГЫЧ 1. Жулук жасоодо колдонулуучу өтӳкчӳнӳн куралы. 2. Бир нерсенин бетине оюу-чийӳӳ же башка коодук тӳшӳрӳӳ ӳчӳн колдонулуучу курал, шайман.

ЧААРДАТ чаарда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧААРЧЫК Эликтин баласы. *Абаз төмөн караса, кичинекей коктунун тескей багытында чаарчыгы менен бир элик оттоп жӳрөт* (Таштемиров).

ЧААРЫ ЧЫГУУ Ачуусу келӳӳ, каардануу. *Муну угуп Манастын, Каары чыгып бетине, Чаары чыгып көзӳнө* («Манас»). *Жолуӯ болсун! – деген жалгыз сөз менен, Чал жеңедӳ чаары чыккан көз менен* (Артыкбаев).

ЧАБААГАН чабаган менен бирдей.

ЧАБАГАН *тар.* Кабар берӳӳгө жиберилген адам, чабарман. *Атантай жан таслим болор менен эле туш-тушка чабаган кетти* (Сыдыкбеков).

ЧАБАГАНДА Кандайдыр бир кабар менен же башка жумуштар менен шашылып чапкылоо, тез, шашылыӯкы аракетте болуу.

ЧАБАГАНДАТ чабаганда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАБАГАНДОО чабаганда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБАГАНЧЫ чабаган менен бирдей.

ЧАБАДАН чемодан менен бирдей.

ЧАБАК I Майда балык. *Ойнобосо жаш чабак, Көлдӳн көркӳ болобу?* (Бөкөнбаев). *Чабагы четте суурулуп, Балыгы тайдай туйлаган* (Тоголок Молдо).

ЧАБАК II 1. Арабанын дөӯгөлөгӳнӳн кӳпчөгӳ менен алкагын бириктирип туруучу таякчалар. 2. Устундардын ӳстӳнөн салынуучу туура жыгач. *Суусамырга эки бөлмөлӳӳ бир ӳй тургузуу ӳчӳн, эӯ жок дегенде эки устун керек, чабактарын болсо эптеп жеткиребиз* (Байтемиров). 3. Жӳн сабоо ӳчӳн колдонулуучу сабоодон ичкерээк таякча.

ЧАБАК УРУУ Колу-буттун аракети менен сууда сӳзӳӳ, суу ӳстӳндө калкып жылып жӳрӳӳ. *Орош өзӳ дагы чабак уруп чыгып келди. Кӳмӳш канат балыктай, Көлгө чабак уралы* (Ӳмөталиев).

ЧАБАКТА Сабалган жӳндӳ чийге, ж.б. салып тегиздөө, калыӯдыгы бирдей болуу ӳчӳн сабоо менен акырын ургулоо. *Он бештей зайып чийге салып, жӳн чабакташып, кечке кийиз басышты.*

ЧАБАКТАТ чабакта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАБАКТОО чабакта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБАКТУУ I Майда балыгы көп, чабакка мол. *Чабактуу көл.*

ЧАБАКТУУ II Чабак салынган, чабактары жыш тизилген. *Жыгач чабактуу тамдын төбөсӳн көздөй Бугимов оозундагы тӳтӳндӳ ӳйлөөдө* (Сыдыкбеков).

ЧАБАЛ Алсыз, кӱчсӱз, начар. *Чабал десем Табылды, Баатыр болгон турбайбы («Эр* Табылды»). *Бергенин алган – жамандын иши, ичкенин кускан – чабалдын иши* (макал). *Чабал ѳрдѳк эрте учат* (макал).

ЧАБАЛАЙ *аўч.* Эликтин чаары тӱшкѳн баласы.

ЧАБАЛАКТА Алдастоо, тынчы кетӱӱ, кѳбӱнчѳ чекеси ысып чыдай албай тынчсыздануу. *Таў атарда Кенженин эти оттой ысып, чабалактады.*

ЧАБАЛАКТАТ ***чабалакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАБАЛАКТОО ***чабалакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБАЛДЫК 1. Алсыздык, кӱчсӱздӱк, начарлык. *Жылдызкан ѳткѳн жылы пахта терӱӱдѳ жаштык, чабалдык кылган* (Байтемиров). 2. Оокат тиричилик, мал-мӱлк ж.б. жагынан болгон жармачтык, кедейлик. *Колунда дӱйнѳ жок болсо – чабалдыктын белгиси. Чогулган топко барбаган – жамандыктын белгиси.*

ЧАБАЛЕКЕЙ Учтуу ичке ача канаты бар, ылдам учуучу кичинекей келгин куш. *Чабалекей ир алды, Уя салат дубалга, Балапаным учса дейт, Жем болбостон жыланга* (Ӱмѳталиев). *Чабалакей менен шилекей алышып достош* (макал). *Арсендин табияты ушундай эмеспи, жанагыл чабалекейлерди кайра эстеп, дил-оюна тынчтык бербеген дагы бир ич бышыра муўайткан иш бар эле* (Айтматов).

ЧАБАЛЕКЕЙДЕЙ КАТТОО Тез-тез, тынымсыз келип кетӱӱ, бат-бат каттоо. *Андан кам санаба. Биздин айылга машина деген чабалекейдей каттайт, – деп менин кѳўӱлӱмдӱ жубатып койду.*

ЧАБАН Советтик чарбада белгилӱӱ бир сандагы койлор бекитилип берилип, алардын багылышына, тѳлдѳшӱнѳ ж.б. жооп берӱӱчӱ киши, койчу. *Жаш чабан Дадыбаев* 350 *койдон* 400 *дѳн ашык козу алып, аман сактап... калды. Кой кайтарган чабандар, Коротпой койду багалы, Бакты, сыймык болот да, Малыбыздын аманы* (Осмонкул).

ЧАБАНДЕС 1. Атка мыкты жӱрѳ билген адам. 2. Кѳк бѳрӱ оюнун чебер ойной алган адам. *Мергендер жамбы атышып, Чабандес улак тартышып* («Манас»). *Чабандестер чогулса, улактын чери жазылат* (макал). 3. *ѳт.* Чыйрак, бышык. *Атка ӱйрѳнгѳн чабандес* («Манас» С.О.).

ЧАБАНДЕСТИК Улак тартууга, атка жӱрӱӱгѳ машыккандык. – *Эй, Жумаке ай. Менин атка чабандестигимди билбейсиўби* (Жантѳшев).

ЧАБАР Чабарман, кабар жеткирӱӱчӱ. *Бӱгӱнкӱ барган чабардан. Дайындуу кабар салыўыз* (Токомбаев). *Жӱрӱп калды ээрчип барган чабарын* (Токомбаев).

ЧАБАРМАН 1. Кабар берӱӱчӱ, кабар жеткирӱӱчӱ адам. *Жакшы ат минген чабарман ал жерге бир жарым саатта барып келиши мӱмкӱн* (Абдукаримов). *Чабармандан кеп угуп, Алмамбет келди деп угуп* («Манас»). 2. Ат чабуучу, атка тыў жӱрӱӱчӱ. *Ат чабарман балдарыў артынан тӱшӱп чубасын* (Жантѳшев).

ЧАБАРМАНДА Чапкылоо, ары-бери чаап, тынбай ат ӱстӱндѳ жӱрӱӱ. *Кӱнӱгѳ районду кѳздѳй чабармандап жѳнѳп калып жӱрдӱ.*

ЧАБАРМАНДАТ ***чабарманда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАБАРМАНДОО ***чабарманда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБАТЫ Жуурулган камырдан жасалган жука калама, жупка.

ЧАБДАР Жал-куйругу агыш келген жээрде (жылкыга карата). *Оюн салып бойтоўдоп, Оюнкарак чабдар тай* (Ӱмѳталиев).

ЧАБЕК Арык, арыкчырай, алсыз. *Катуу серпти эле, чабек денеси бир чалкалап алып, анан эки метрче арыга бӱктѳлѳ жыгылды* (Мавлянов).

ЧАБУУ I ***чап IV*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБУУ II 1. Жука чурайга жакын каптал бѳлӱк. Адамдын жана жаныбарлардын каптал жагы. *Эшме артынан жетип, чабуусун жара тартып, ичек-кардын эшип салат.* 2. Кийимдин учасы менен ѳўӱрӱнӱн ортосуна келӱӱчӱ кийиринди, ѳўӱр менен учанын кошулган жери. *Сур шинелдин чабуулары дирилдеп, Гранатты шилтегенин билдирет* (Токомбаев).

ЧАБУУЛ 1. Душманды талкалоо, артка сӱрӱӱ максатында аскерлердин алга карай жигердӱӱ качырып кириши. *Чабуул кӱн чыкканда башталды* (Баялинов). 2. *ѳт.* Чечкиндӱӱ аракет. *Ӱстӱ-баштары боз ала чаў кишилер эмгектин чоў чабуулун баштоочудай* (Сасыкбаев).

ЧАБУУЛДА Шашкалаўдап катуу жӱрӱӱ, бет алды чапкылап катуу жӱрӱӱ. *Мал айдап балдар, абышка, Туш-тушунан чабуулдап* (Маликов).

ЧАБУУЛДАТ ***чабуулда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАБУУЛДОО ***чабуулда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБУУЛЧУ Кол салуучу.

ЧАБЫ *диал.* Айып. *Чабыга карма.*

ЧАБЫК 1. Эгин, чѳп ж.б. чабуу мезгили, убагы. *Мына жаўы орук, чабык, Жыйнаш иши башталды* (Токомбаев). *Чѳп чабык жаўы башталганда, фронттон бир жарадар аскер кайтып келди деген кабар угулат* (Айтматов). 2. Чѳбӱ чабыла турган жер, чабынды. 3. Ѳсӱмдӱктӱн арасындагы отоо чѳптѳрдӱ чаап, тӱбӱн жумшартуу иши. *Жӱгѳрӱнӱн биринчи чабыгы. Эки чабыктан ѳткѳн картѳшкѳ.*

ЧАБЫЛ 1. ***чап*** этишинин туюк мамиле-

си. *Көрініші айылдын такыр калгансыйт чабылып* (Жантөшев). *Тамырына балта чабылды.* 2. Біліній, тігеній, жок болуу. *Бай мактанса табылат, жок мактанса чабылат* (макал).

ЧАБЫЛУУ 1. *аўч.* Капкандын серпөөрлөрі аў басканда, тішкөндө, бири-бирине кептелип калган учур. 2. ***чабыл*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБЫНДЫ Чөбі чабыла турган жер, чабык. – *Чабынды менен жоолукчасын булгалап бара жаткан Жамийланы көрүп, менин да көўүлім ачылды* (Айтматов).

ЧАБЫР Кибиреген, арык-торук, начар. *Чабыр козу. Жанагы чабырлардын бири єйдөлөніп калбасын* (Жантөшев).

ЧАБЫРА Чырпыктан токулган чоў себет.

ЧАБЫТ Жем, азык издеп чыгуучулук. *Ийри тумшук куштардын чабыт мезгили башталды* (Токомбаев). *Кексе карышкыр кіндіз уктап, уйкусун кандырып алып, чабытка тіндө чыкчу болду* (Каимов).

ЧАБЫТТА 1. Жем, азык издеп жөнөө, чабытка чыгуу. *Чабыттап учар шумкар бар, Акылы артык кары бар* («Калмырза»). *Аскадагы бүркүттөр, Чабыттады зыркырап* (Токомбаев). *Чабыттап жем издеген ак барчындар* (Осмонов). 2. *єт.* Көз жігіртії, байкоо. *Мергенчи мылтыгын алдына бош єўөргөн калыбында эки жак бийиктерге чабыттай келе жатты* (Сыдыкбеков).

ЧАБЫТТАТ чабытта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАБЫТТОО чабытта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБЫТТУУ Чабыты (чабыла турган жери) көп, мол. *Чабыттуу жер.*

ЧАБЫШ I Союл, камчы ж.б. менен салгылашкан уруш, кармаш. *Уурулар менен Каныбектин ортосундагы чабыш узакка созулду* (Жантөшев). *Чабышта жоо аяган єзі жаралуу* (макал).

ЧАБЫШ II Ат жарышы. *Кара аламан чабышта кайсы экени билинбейт* (Тоголок Молдо).

ЧАБЫШ III чап IV этишинин кош мамилеси.

ЧАБЫШТЫР Аралаштыруу, ысык суу менен муздак сууну аралаштыруу.

ЧАБЫШТЫРУУ чабыштыр этишинин кыймыл атоочу.

ЧАБЫШУУ чабыш IV этишинин кыймыл атоочу.

ЧАВАТЫ Калама.

ЧАВКЕР *диал.* Чаар, карала тіс.

ЧАВЛИ чєєлі менен бирдей.

ЧАВЫЗГАН *диал.* Чалкан сымал єсімдік.

ЧАВЫЙ *диал.* Эликтин жаўы туулган баласы. *Кара чавуул болгонсуп чавыйга жулунуп калыптыр.*

ЧАГА Эки учуна keриле топ кыл тартылган кыл кыяктын таякчасы.

ЧАГААН АЙЫ Ак чыккан ай, мал төлдөп, сіт көбөйгөн маал. *Калкына кабар салыптыр, Карыясы ат коюп, Чаган кіні тууду деп, Чаганбай коюп алыптыр* («Манас»).

ЧАГАРАК 1. Боо єткөрії же кулпу салуу ічін металлдан жасалган тегерек алкак, төўөлік. *Жел боо байлай турган чагарактарына кіміш чаптырып, соот куйдурган* (Токомбаев). *Кіміштөн каргы чаптырып, Жез чагарак тактырып* (Токтогул). 2. Ийилген, имериўки абалда болуу. *Чагарак куйрук.*

ЧАГАРАКТА 1. Чагарак салуу. 2. Чагарак сыяктанып имерилген, булгалаган абалда болуу (мис. иттин куйругу). 3. *єт.* Бой көтөрії, менменсиниі, чакчырылуу. *Кытмыр бай ішкірініп ыўгыранат, Сагынат жіргөн кінін чагарактап* (Токомбаев).

ЧАГАРАКТАТ чагаракта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАГАРАКТОО чагаракта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАГАТ *диал.* Кіўгөй. *Кышта чагаттарда кар көп болот.*

ЧАГУУ чак этишинин кыймыл атоочу.

ЧАГЫЛ 1. ***чак IV*** этишинин туюк мамилеси. 2. Нур, жарык экинчи бир нерсеге тішіп кайтуу, жаркылдоо. *Канаты кінгө чагылып, Учканын кара ак куунун* (Бөкөнбаев). *Кізгідөй тунук Ысык-Көл, Кін нуруна чагылган* (Нуркамал). 3. Чагылган жаркжурк этії. *Кін катуу кіркірөп келип, чагылган чагылды* (Жантөшев).

ЧАГЫЛГАН 1. Жаан-чачын мезгилинде абада жыйналган электр заряддарынын бири-бирине кошулуусунун натыйжасында кіркірөгөн ін чыгарып, жарк-журк эткен көрініш, кубулуш. *Аўгыча чагылган чагылып, кара нөшөр куйду* (Жантөшев). *Кайрадан чагылган чартылдап, кін кіркірөп, жамгыр куя баштады* (Каимов). 2. *єт.* Єткір, курч. *Бурканданат кызуу кайрат, Булар – жанган чагылган.* (Бөкөнбаев).

ЧАГЫЛГАНДУУ Чагылган менен аралаш, чагылган менен кошо. *Чагылгандуу жамгыр. Далай таттуу минуталарым азыр бороон айдаган чагылгандуу булуттай удургуп єтө берди* (Мавлянов).

ЧАГЫЛДЫР чагылт менен бирдей.

ЧАГЫЛТ чагыл этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАГЫЛУУ чагыл этишинин кыймыл атоочу.

ЧАГЫЛЫШ I Нурдун, жарыктын экинчи бир нерсеге чагылып, жаркырап көрініші. *Кіндін кечки чагылышы көлдін бетин жалтыратып, жээкте калган келиндин сөлөкөті да улам кичиріідө* (Сыдыкбеков).

ЧАГЫЛЫШ II чагыл этишинин кош мамилеси.

ЧАГЫМ Кайраштырган ушак, жалаа, бирөөнү жамандагандык, кайраштыргандык. *Бөөдө чагым бөлөккө жетпес* (макал). *Чагым өлтүрөт, мактоо жеткирет* (макал). *Чагым сөздөр менен уулу Карабекти Айдарбек бүгүн Ош оёзунун алдына жиберген имиш* (Жантөшев).

ЧАГЫМДА Болжолу, сыягы. *Чагымда, алардын айласы кетип турушат көрүнөт* (Жантөшев).

ЧАГЫМЧЫ Чагым сөз айтуучу. Бирөөнү бирөөгө тукуруп, жаўжал чыгарган киши. *Сен мени чагымчы деп ойлойсуўбу?* (Абдукаримов).

ЧАГЫМЧЫЛ Сөз ташуучу, айгакчы. Ушундай сапаты бар адам.

ЧАГЫМЧЫЛЫК Чагым кылуучулук, чагым сөз айтуучулук.

ЧАГЫН Анча көп эмес, ылайык келерлик, жетишерлик. *Өзүнө чагын малы бар.*

ЧАГЫР I 1. *диал.* Бозо кошулган арак. 2. Кымыз, айран же сүзмө кошулган шорпо. 3. Чалап. *Чагыр ичип суусунум канды.*

ЧАГЫР II *диал.* 1. Тери боёо үчүн пайдаланылган өсүмдүктүн бир түрү. 2. Өўү алабула бүркүттүн түрү. 3. Кайрак.

ЧАГЫРМАК I 1. Кымыздан тарткан арак. *Кымыздан кылган чагырмак, Мас болуп адам жыгылат* (Эл ырлары). *Этин кыўарак менен кырдырып, сөөгүн чагырмак менен жуудуруп, булгаарыга ороп бүктөтүп, буура төөгө жүктөтүп, ата журтка апкелдик* (Касымбеков). *Кымыздан чагырмак жасатып ичти* (Абакиров). *Кымыздан кылган чагырмак, мас болуп адам жыгылат* (фольк.). 2. Арак менен кымыз аралаштырылган ичимдик.

ЧАГЫРМАК II *аўч.* Үч жаштагы бугу. *Он эки айры бугу десем чагырмак экен.*

ЧАГЫШ 1. ***чак*** этишинин кош мамилеси. 2. Чагылып көрүнүү, жалтылдоо.

ЧАГЫШУУ ***чагыш*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАДЫРА *эск.* Аялдардын бет пардасы.

ЧАДЫРАЙ Чардаюу, курсагы чыўала чыгып туруу. *Чадырайган курсак.*

ЧАДЫРАЙТ ***чадырай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАДЫРАКАЙ Чадырайган, челкегей.

ЧАДЫРАЎДА Челкейген, чадырайган көрүнүштө, кыймыл-аракетте болуу.

ЧАДЫРАЎДАТ ***чадыраўда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАДЫРАЎДОО ***чадыраўда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЙ 1. Дайыма көгөрүп туруучу бадал өсүмдүгү жана анын атайын жолдор менен кургатылып, кайнатып ичүүгө ылайыкталып иштетилген жалбырагы, иштетилип чыккан өндүрүмү. *Куржундун бир көзүнөн эки кагаз чай чыкты* (Жантөшев). 2. Ушундай жалбырактан кайнатылып, ширеси чыгарылган суюктук (суусун). *Кары кемпир-чалдарга, Кант салган кара чай кызык* (Токтогул). 3. Көбүнчө коноктогондо, сыйлаганда берилүүчү тамак-аш. *Чайга чакыруу. Айыл-апаны чакырып чай берүү.*

ЧАЙ КАЙНАМ Анчалык көп эмес, узак эмес убакыт. *Көп болсо чай кайнамча буйдалсак кырылмак экенбиз* (Сыдыкбеков). *Чай кайнам убакыт өткөндөн кийин гана жөө адам экени даана көрүндү* (Осмоналиев). *Бал кымызын сабаларга ачыткан, Ичсеў ичти чай кайнамда кызыткан* (Осмонкул). ***В.: Чай кайнатым.*** *Өрөөндүн ичиндеги кыштак менен почтонун аралыгы чай кайнатым алыстыкта* (Жусупов).

ЧАЙ-ПАЙ Жалпы эле тамак-аш, көбүнчө чай да катышкан жеўилирээк тамак-аш. *Карып, үйгө кирип чай-пай ичип кетсеў боло* (Абдукаримов).

ЧАЙ ПУЛ 1. Бирөөгө жол каражат кылып кетиш үчүн же керегиўе жаратып ал деген мааниде сый катары тартууланган акча. *Бул сиздин чай пулуўуз, – деп кичинекей оролгон нерсени сунду* («Ала-Тоо»). 2. Көрсөткөн кызматы үчүн далдалчыга, тейлөөчүгө, жалчыга ж.б. берилүүчү сый, акча.

ЧАЙ-ЧАМЕК (чай-чамелек) Чай жана дагы башка ар түрдүү татымдардын (кант, набат ж.б.) жалпы аты. *Базардан чай-чамек алуу. Чай-чемелек сатуучу дүкөн.*

ЧАЙ УУРТАМ Бир аз, 3–4 мүнөттүк убакыт. *Мейман бөлмөсүндө үчөө чай ууртамга тунжураша тынчтыкка муюшту* (Бейшеналиев). *Сагынышкан эки ынак адамдын дидарлашар маалы чай уууртам, көз ирмем закымга кыскарып тездөөдө* («Ала-Тоо»).

ЧАЙДАН Термос. *Бир чайдан. Чайданды сындырган экен.*

ЧАЙДООС Чай жана суу кайнатуу үчүн колдонулуучу туткасы, чоргосу бар идиш. *Акыл аке сөзүн токтотту да, узун моюн чайдооско көк чай салып, оттон оолагыраак тартып койду* (Токомбаев).

ЧАЙИНГИ Баатырлар кийүүчү жоо кийими. *Үстүндөгү Чайинги, Тозоок деп калыптыр, Баштагыдан кайраты, Бошоюн деп калыптыр* (Урмамбетов). *Чайиўги деген тон кийген, Чал куйрук деген ат минген* (фольк.).

ЧАЙКА 1. Суюктукту чайпалтуу жолу менен аралаштыруу, чайпоо. *Чайпалса аяк төгүлөр* (макал). *Чаначтын булуўдары тирсийип, кілдірт-кілдірт чайкаганда, ууз кымыздын жыты бур дей түштү* (Сыдыкбеков). *Кетменди алып четинде, Эмгекчи жарма чайкаса* (Бөкөнбаев). *Чайкап сүйлөгөнчө, байкап сүйлө* (макал). 2. Чайып тазалоо, чайпай жууп таза кылуу. *Отурат тунук сууга жүзүн чайкап Келбети ажарданат айдай толук* (Абдыраманов). *За-*

матта идиштерди чайкап жиберип, тумбочкага салып койдум (Касымбеков). 3. Чайпоо жолу менен каптоо. *Бирин бири кубалап келип кум чайкаган майда толкун* (Сыдыкбеков). *Тїрмєктєлїп кум чайкап, Буталарга бурулган* (Тоголок Молдо). 4. «Жок» же «билбейм» деген мааниде башты кыймылдатуу, баш ийкегенге карама-каршы аракет кылуу. *Жакып башын чайкап, угулаар угулмаксан кобурады* (Бейшеналиев).

ЧАЙКАЛ ***чайка*** этишинин туюк мамилеси.

ЧАЙКАЛТ ***чайкал*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЙКАМА *диал.* Ак нерселерди чайкоодо колдонулуучу кєк боёк. *Кире берер жерден баарыбызга ак жуулган, чайкамага чайкап, жеткире тапталган бирден эндей ак жамынчы кийгизди* (Убукеев).

ЧАЙКАН ***чайка*** этишинин єздїк мамилеси.

ЧАЙКАНА Чай жана тамак-аш ичилїїчї жай. *Станциянын артындагы чайканада адам кєп* (Жантєшев). *Чайкананын тєриндєгї чарпанда жыйырмадай киши отурат* (Жантєшев).

ЧАЙКАНАЧЫ Чайканада иштєєчї адам. *Чайканачы бир чайнек чай алып келди.*

ЧАЙКАНДЫ КЕЛБЄЄ Єтє эле аз болуп калуу, арзырлык, алымсынарлык абалда болбоо. *Анча бала-чакалуу боло элек жаўы тирдик кез, экєєбїздїн кенедей оокатыбыз ушул їйгє да чайканды келбей калган* («Кыргызстан маданияты»).

ЧАЙКОО ***чайка*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЙКООЧУ Алып сатар, бирєєнєн алып башка бирєєгє сатып, пайда табуучу соодагер. *Атам чайкоочу эле, базардан калбайт, аны ээрчип мен да калбайм* («Ала-Тоо»).

ЧАЙКОР ***чайчыл*** менен бирдей.

ЧАЙЛА 1. Толуп каптоо, жалпы каптоо, жапырт єсїї. *Беде чабыктан кийин кыйла чайлап калыптыр, кїрпєўдєй тармал* (Касымбеков). *Арпа, буудай чайлаган, Дыйкандар алыш байлаган* (Касымбеков). 2. Чарчоо, чаалыгып алсыздануу. *Тулпар чарчап, чайлаган, Жерге кабар айткамын* («Эр Тєштїк»).

ЧАЙЛАТ ***чайла*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЙЛОО ***чайла*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЙЛЫК 1. Бир чай ичїїгє жете турган. *Бир чайлык сїт. Чайлык суу. 2.* Чай-пай, тамак-аш ичїїгє арналган анча-мынча тыйын-тыпыр. 3. *сїйл.* Жолдук кылынган акча.

ЧАЙНА 1. Тамакты же кандайдыр бир нерсени ооздун ичинде майдалоо, тишке салып жаакты кыймылга келтирїї. *Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт* (макал). *Чайнаса балдай татыган, сїр эттен жардам беребиз* (Осмонкул). *Акжал жерди чапчып, ооздугун качырата чайнап, кермеде турат* (Жантєшев). 2. Тиштегилеп эзип таштоо. *Жаўы кирген кара атан, Тайлакты чайнап койбосун* (Бєкєнбаев).

ЧАЙНАЛ 1. ***чайна*** этишинин туюк мамилеси. 2. Кыйналуу, абдан убара тартуу. *Далай шордуу жїрбєдїбї чайналып* (Турусбеков).

ЧАЙНАМ Бир чайноого жетишерлик, аз єлчємдєгї. *Эки чайнам нан келет, Ар бир кїнгє єлчєнїп* (Токтогул).

ЧАЙНАТ ***чайна*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЙНАШ 1. Тиштегилешїї, бирин-бири тиштегилешип алышуу, кармашуу. *Ат алышпайт кежигеден чайнашпай* (Їмєталиев). 2. ***чайна*** этишинин кош мамилеси.

ЧАЙНАШУУ ***чайнаш*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЙНЕК 1. Чай демдєє їчїн колдонулуучу, туткасы жана чоргосу бар кєбїнчє фарфор идиш. *Дасторкондун четинде чоў жез чайнек турат* (Жантєшев). *Эркекыз корго койгон ак чайнегин туткуч менен этияттап кармап алып, Жылдызкандын жанына коёт* (Байтемиров). 2. Чай, суу кайнатуу їчїн колдонулуучу туткасы жана чоргосу бар кєбїнчє металл идиш, чєєгїн. *Дасторкондун четинде чоў жез чайнек турат* (Жантєшев).

ЧАЙНОО ***чайна*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЙПА 1. Термелїї, ары-бери теўселте козгоо. *Кеме чайпап, термеп келе жатты, Баягы байкуш энем бешигиндей* (Бєкєнбаев). *Мен укпаган їндєр менен чайпалды, Мен билбеген тилдер менен сїйлєдї* (Акматалиев). *Алдындагы атак алган жоргосу, Чал кєўїлїн алаксытып чайпады* (Токомбаев). 2. Жайпоо. *Чайпай берип кум шилеп, Толкуса жарга урунуп* (Турусбеков).

ЧАЙПАЛ ***чайпа*** этишинин туюк мамилеси.

ЧАЙПАЛТ ***чайпал*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЙПАЛУУ ***чайпал*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЙПАТ ***чайпа*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЙПОО ***чайпа*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЙРИКЕР *тар.* Бирєєнїн курал шайманы менен анын жеринде жумушун иштеп берип, тїшїмдїн бир бєлїгїн алуучу адам. *Сарыбай єзїнїн чайрыкерлерин жана башка кызматкерлерин кош айдалуучу жерлерге бєлїштїрдї* (Бєкєнбаев).

ЧАЙСЫРААК ***чайчыл*** менен бирдей.

ЧАЙЧЫ 1. *тар.* Чай кайнатып, чай берүү жагын тейлөөчү киши. *Мен кыздын чайчысы болуп калдым* (Токомбаев). 2. Чайчыл, чайкор. *Сузак чайканасы демейдегидей, чайчылар чарпайларга шыкалып калган.*

ЧАЙЧЫЛ Чай ичкенди жакшы көрүүчү, чайды көп ичүүчү.

ЧАЙЫ 1. Жуу, чайкоо. *Мамбеткул пиязды туурап бүтүп, колун чайып, бүкүрөйгөн манжаларын салаалаштырып койду* (Абдумомунов). *2. өт.* Жылмалоо, жымсалдоо, таза кылып көрсөтүүгө аракет кылуу. *Уятын жууп-чаюуга, Актанып дагы сайрады* (Жантөшев).

ЧАЙЫЛ чайы этишинин туюк мамилеси.

ЧАЙЫН чайы этишинин өздүк мамилеси.

ЧАЙЫР I Карагайдан, өрүктөн ж.б. кээ бир жыгачтардан чыгып туруучу илээшкен, жабышкак зат. *Өрүктүн чайырыдыр деп Кален капарына алган жок. Арчанын майда күкүмү чатырап, чайыр жытын бурады* (Абдукаримов).

ЧАЙЫР II *биол.* Өсүмдүктөрдүн чатыр гүлдүүлөр тукумундагы уруусуна тиешелүү көп жылдык чөп.

ЧАЙЫРДА Чайыр сүйкөө, чайыр жугузуу, чайыр сүйкөп жабыштыруу, чайыр менен желимдөө.

ЧАЙЫТТАЙ Тунук, таза, абдан ачык. *Асман чайыттай ачык* (Баялинов). *Бүгүн күн чайыттай ачык* (Сыдыкбеков). *Айлана чайыттай ачылып мемиреп турат* (Сасыкбаев).

ЧАК I 1. Белгилүү бир убакыт, мезгил, кырдаал, учур, кез. *Эми келдим көргөнү, Элүүдөн ашкан чагымда* (Калык). *Радиолуу клубдар эл менен жык толгон чак* (Үмөталиев). *Эрмегим комуз колдо ойноп, Эзлигип сайрар чак ушул* (Бөкөнбаев). 2. *грамм.* Кыймыл-аракеттин же ал-абалдын мезгилин көрсөтүүчү этиштин формасы. *Өткөн чак. Учур чак. Келер чак.*

ЧАК II 1. Чоӊ да кичине да болбой туура келе турган, көлөмү жагынан туура, жетишерлик, ылайык. *Бутуӊа чакты таба албайсыӊ* (Бейшеналиев). *Булгаары тердик ак токум, Ошол Нарбууданга чак токум* («Манас»). 2. Чакан, кичирээк, азыраак, анчалык эмес. *И, былтыр бизге мынчалык акыл кошууга эски директорубуздун чамасы чак болучу* (Сыдыкбеков). *Бүгүн байлык чети оюлбас бир кендей, Малы жайнап, бир капчыгай чак келбей* (Маликов).

ЧАК III Темир, таш сыяктуу катуу нерселердин бири-бирине урунушуусунан чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Болоттон балкалары чак-чак соккон, Түр жасап эрип жаткан кызыл чоктон* (Бөкөнбаев).

ЧАК IV 1. Тиштеп туруп уусун жиберүү, талоо (мис. жылан, кара курт, чиркей, ж.б.) – *Э чоӊ ата, – деди кечүүдөн өткөн соӊ Динар – жыландар кишини чагат, ээ?* (Сыдыкбеков). *Боз тоголок бүргө этин чаккан болчу, Токтогул* (Токтогул). 2. Кээ бир өсүмдүктөр. Мис. чалкан, денеге тийгенде дүүлүктүрүү, тызылдатуу. 3. *өт.* Сөөгүнө жеткирүү, жанына батыра сөз айтуу. *Жаман айтып сөз менен, Жандын баарын чагар деп* («Саринжи – Бөкөй»). *Бул сөздөр бектин денесин чалкандай чагып, баш терисин тырыштырды* (Абдукаримов).

ЧАК V 1. Таш, сөөк сыяктуу катуу нерселерди уруп, чаап талкалоо, сындыруу, майдалоо. *Ташты чаккан чукулукту көтөрүп, убап-чубап жөнөгөндө караӊыз* (Маликов). 2. Жанып уруу, жанып уруп от чыгаруу. *Каныбек оттук чагып, отунду куусунан сындырып от жакты* (Жантөшев). 3. Ушактоо, жамандоо, чагым айтуу. 4. Датын, муӊун козгоп айтуу, чечиле айтуу. *Кедейлер бир-бирине муӊун чагат* (Турусбеков), 5. Тогоп эсептөө, салыштырып нарктоо. *Эгер койго чаксак, жараган эки кой болот эле* (Жантөшев).

ЧАК VI *диал.* 1. Бышык, бек. 2. Бүйрө, тетик. 3. Ыраазы. *Көӊүлүн чак кыл.*

ЧАК КЕЛБӨӨ 1. Теӊдеше албоо, теӊ келбөө. *Өлүп калган канышыӊ кирпигине чак келбейт* (Жантөшев). 2. Түтпөө, жетишерлик болбоо. *Балдар жарыша иштесе, аларга ылай чак келбей, тигил ташуучуларды шаштырат* (Сыдыкбеков).

ЧАК ТҮШ Күн так төбөгө келген мезгил, чаӊкайып турган убакыт. *Чак түштө өзүм жалгыз постко чыктым, Токойдон алда кандай шыбырт уктум* (Үмөталиев).

ЧАКА I Суу ж.б. суюктуктарды куюу, ташуу же сактоо үчүн колдонулуучу, кармагычы бар металл идиш. *Эки чака суу көтөрүп, дарбазадан Айша кирди* (Баялинов).

ЧАКА II: чака-чака же чака-чак, чакачук Темир, таш сыяктуу катуу нерселерди ургулоодон чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Жарышып балкалар да чака-чака, Тынымсыз эмгек кайнап бака-шака* (Бөкөнбаев). *Жалындын жана тынымсыз чакачук эткен дабыштын ичиндеги темирчи ага кандайдыр коркунучтуу болуп көрүндү* (Токомбаев).

ЧАКА III Чакап кетүү. *Сорду бекем аптыга, Чакап кетип ал козу, Башын чайкап бышкырды* (Токомбаев). *Татибек сөз айталбай муунуп, шилекейине чакады* (Байтемиров).

ЧАКА IV Майда тыйын, мурунку мезгилде соода-сатык иштеринде колдонулган жез тыйын. *Сыӊар чака доосу жок* («Манас» С.О.). *Жалгыз чака пулу жок* (Тоголок Молдо).

ЧАКА V *диал.* 1. Кой-эчки, топоздун желининен учу сууланып, бүдүр болуп жабалактап чыккан жара. 2. Чакалай.

ЧАКА ТУЯК Куу, митаам. *Жедеп чака туюк болгон кыйды бир аз жумшай тіштї* (Бектенов).

ЧАКАЛА Кандайдыр бир ишке чаканы пайдалануу (аны менен бир нече ирет сузуп алуу же ташуу). *Чакалап сузуп буудай алабыз* (Элебаев).

ЧАКАЛАЙ I Беттин же баштын ар кайсы жерлерине тегерек-тегерек болуп, кычыштырып чыга турган жугуштуу тери оорусу. *Музоонун карттанган чакалайын, тырмалап, їстї-їстїнє мурдун тартат* (Сыдыкбеков). *Чакалай болгон койлорун, Дарылап баарын эмдеди* (Осмонкул).

ЧАКАЛАЙ II *диал.* Таштарды їйїп, їйїлгєн таштарды таш менен уруп ойного͏н оюн.

ЧАКАЛАК *диал.* 1. Эмчектеги бала, жаш бала. 2. *диал.* Жїгєрїнїн сотосу.

ЧАКАЛАТ ***чакала*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКАЛОО ***чакала*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКАН 1. Чак, туура келе тургандай, єзїнє жетишерлик. *Кемпир боюна чакан тигилген кара баркут кемселинин топчуларын чечип койгон. Атабайдын оокаты канчалык ашып-ташып кетпеген менен, єз боюна чакан, эл кєзїнє кырдуу эле* (Байтемиров). 2. Анчалык чоў эмес, кичирээк. *Кычан болсо чакан балкаларды чаап, тогоо илгич єўдїї майда буюмдарды жасап коёт* (Бейшеналиев). *Шопоктун чакан боз їйїнїн ичи-тышы элге толуп чыкты* (Бєкєнбаев).

ЧАКАР 1. Кыйды, митаам. *Ээси арамза болсо, аты чакар болот* (макал). 2. Чоў. *Чакар короо, аз болгондо он бештей боз їй бар* (Сыдыкбеков).

ЧАКМА *диал.* Ширеўке.

ЧАКМАК I 1. От чыгаруучу таш, оттук таш. 2. Самоорго жагууга ылайыктап майдаланган отун. *Самоорго чакмак даярдоо.* 3. *диал.* Ширеўке. *Чакмагыў барбы?* 4. Топ таш оюну. *Кыздар дєўгє чыгып чакмак ойной башташты. Энесине келсе, чакмактын ташы жок экен* (Бєкєнбаев). *Сен келгиче чак болом, анан чакмак ойнойбуз. Кумалак, кемте, чакмагыў, Камдап койгун барысын* («Эл адабияты»). *Жагалмай менен турумтай, Чакмак алып ойноду* (Тоголок Молдо). 5. *диал.* Насыбай салынган идиш буюм.

ЧАКМАК II Тєрт чарчы, тєрт чарчы формалуу, торчо тїрїндєгї. *Чакмак кант. Чакмак сызык. Ракыянын чакмак сызык кєк ала кєйнєгї мїчєсїнє келишимдїї* (Байтемиров).

ЧАКМАК АЛУУ Бирєєгє єз билгениндей їстємдїк жїргїзїї, ары-бери калчоо, кєз каранды кылуу. *Дїр мындан ары мобу томсоргон букараларды каалаганындай чакмак ала башкара берерине чамгарактады* (Бейшеналиев). *Адамдын тагдырын чакмак алган эски бийлик эбак кыйраган* (Сыдыкбеков).

ЧАКМАК ТАШТАЙ ЧАЎКЫЛДАЙТ *диал.* Тыў, чыйрак.

ЧАКМАК ЭТ Булчуў эт. *Кара сандын чакмак эт, Бєрї, тїлкї оёт бейм!* («Манас»). *Чакмак этиў чаначтай, Кєкїрєгїў Таластай* (Токтогул).

ЧАКМАКТУУ Чакмагы бар, биринин їстїнєн бири каршы-терши кеткен тєрт чарчы сызыктары бар, клеткалуу. *Тєрдєгї киши чакмактуу жоолук менен терин аарчыды.*

ЧАКТА 1. Чак кылып єлчєє, ченєє, чак тїргє келтирїї. *Чоў энеси боюна чактап жасап берген буюм салчу мешогун жонуна токчойто коюп, кєтєрдї эле, Абазга жарашты да калды* (Таштемиров). 2. Аша кетпєє, ашырып жибербєє. *Чактап ал дебейсиўби* (Токомбаев).

ЧАКТАЛ ***чакта*** этишинин туюк мамилеси.

ЧАКТАН ***чакта*** этишинин єздїк мамилеси.

ЧАКТАТ ***чакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКТОО ***чакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКТУУ Анчалык эмес, чамалуу, ашып кеткен эчтемеси жок. *Алы чактуу.*

ЧАКТЫ Кандайдыр сандын айланасында экендигин чамалап кєрсєтїї їчїн колдонулат. *Он чакты. Жыйырма чакты.*

ЧАКТЫР ***чак*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКЧА Жанга алып жїрїїгє ылайыкталып мїйїздєн, металлдан жасалган салгыч, насыбай салууга колдонулган кичинекей куту. *Мамбеткул кїрмєсїнїн чєнтєгїнєн чакчасын алып, Мамбетке сунду* (Каимов).

ЧАКЧАГАЙ Чакчайган, кєзї чакырайган.

ЧАКЧАЙ 1. Кєзї тостоё чыгып чакырайып кєрїнїї. Чакчаюу, чакчайып кароо. *Жоокерлердин бажырайган сїйкїмдїї кєздєрїн эч убакта чанагынан чыгуучудай чакчаят деп ойлогон эмесмин* (Каимов). *Арзынын кєзї таўдангандыктан чакчая тїштї* («Ала-Тоо»). 2. Абдан зарыгуу, тажап, узак кїтїї. *Капчыгайдын тїзєўчєсїнє жеткиче, Акбардын эки кєзї чакчайды* (Убукеев). *Тээ тетиги, жонго жете албай, кєзїў чакчаяр – деп, Бейшен Самарга каршы сїйлєдї* (Таштемиров). 3. Уктабоо, уйкусу качуу. *Тїн ортосу ооп кеткенине карабастан, Жылдызкан кєпкє чейин чакчайып уктаган жок* (Байтемиров).

ЧАКЧАЙТ ***чакчай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКЧАК Жумуртка менен сїткє жуурулган камырдан жука жана ичке кылып кесип, катырак кылып майга бышырып, бал аралаштырылган таттуу тамак.

ЧАКЧАЎ-ЧАКЧАЎ ЭТІЇ Көздөрүн чакыраўдатып ачуулануу, эдиреўдеп оройлук кылып бир тийүү. *Чакчаў-чакчаў этип, атын ойноктотот, элдин мідєєсін угар тірі жок* («Ала-Тоо»).

ЧАКЧАЎДА 1. Чакыраўдоо, көздү чакырайтуу, көздү акырайтуу, акыраўдоо. *«Кайда-кайда бурут» – деп, Чакчаўдаган көздөрү* («Манас»). 2. Акыраўдаган, менменсинген, алабармандаган мамиле кылуу. *Чакчаўдап кирип келди. Эл кадырын биле албай, Жіріптірмін чакчаўдап* (Жантєшев).

ЧАКЧАЎДАТ чакчаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКЧАЎДОО чакчаўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЧАРЫЛ Чакчаўдаган єкім мамиледе болуу, менменсине кєтєрілії. *Бігін ійіўді кєчїріп барып, Ийри-Сууга тик! – деди Балакурман чакчарылып* (Элебаев).

ЧАКЧАРЫЛТ чакчарыл этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКЧАРЫЛУУ чакчарыл этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЧАЮУ чакчай этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЧЕЛЕКЕЙ Тартипсиз, иретсиз баш аламан, кымгуут, чаў-тополоў. *Чабышкан жоосу жок туруп, Чакчелекей качышса* («Эр Табылды»).

ЧАКЧОО Айрандан каймак бєліп алууда колдонулуучу тарткыч.

ЧАКЧЫГАЙ 1. Ар кандай жаныбарлардын іниндєй ін чыгара алууга (сайрай алууга) жєндємдії кичинекей боз чымчык. *Азыр эле турумтайдан качып кутулган чакчыгай таштын коўулунан чыга калды* (Токомбаев). *Чакчыгайы чакылдап, Каргалары какылдап* («Манас»). *Эшиктен тешик тиктейт чакчыгайдай, Кайтарат жылдар, кіндєр сакчылардай* (Токтомушев). 2. *єт.* Тапан, такылдак. *Бала эмес эле чакчыгай єзї* (Сыдыкбеков).

ЧАКЧЫЙ чакчай менен бирдей.

ЧАКЫЙ чакчай менен бирдей.

ЧАКЫЛДА 1. Чак-чак эткен дабыш чыгуу, чак-чак эткен дабыш чыгаруу. *Безеленген мети індєрі чакылдайт* (Убукеев). *Бир жерде чымды бырт-бырт сайып жатса, экинчи бир жерде сом темирлер чакылдап, тоодой таштарды кулатып жатат* (Элебаев). 2. Чак-чак эткен дабыш чыгарып сайроо, шакылыктоо. *Чакылдаган сагызган, чыркылдаган чымчык жок* (Жантєшев). 3. *єт.* Тартынбоо, тартынбай, інді бек-бек чыгарып сїйлєє, такылдап сїйлєє. *Чакылдаган катынды ій чечкенде кєрєбїз* (макал). *Шарипке Иранын орусча-кыргызчасын аралаштырып тайманбай чакылдап айтканы, кыз эмес эле булбул сїйлєп жаткандай сезиле баштады* (Бейшеналиев).

ЧАКЫЛДАК I 1. (кара чакылдак) Сазда жашоочу канаттуу куштун бир тірі, кулаалы. 2. *диал.* Чак-чак этип катуу ін чыгарып, кээде адамга жабыша кала турган, кєбїнчє таш-дубалдардын кычыгында жашоочу кескелдирик.

ЧАКЫЛДАК II Тегирмендин ташы айланган сайын ага буудайды єз єлчємї менен тішїріп туруучу жыгач.

ЧАКЫЛДАТ чакылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКЫЛДОО чакылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЫЛЫКТА Чак-чак этип сайроо, шакылыктоо. *Улам барган сайын таш-таштан кекилик чакылыктап, кулак-мээни алат* (Сыдыкбеков).

ЧАКЫЛЫКТОО чакылыкта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЫР 1. Бир жерге келіїгє же барууга сунуш кылуу, сунуш кылып айтуу. *Чакыргандан калба, єзіў басып барба* (макал). *Бар, кошунаны чакырып келчи* (Байтемиров). *Чакырып кіндє бирєє, Касым барат, Ошентип сагынышкан чери тарап* (Осмонов). *Эсеби жок калыў той, Калк чакырып берди дейт* («Эр Тєштїк»). *Тырмышпай турчу ары! Кетип кала элегинде атасын чакырайын* (Жакиев). 2. Уюштуруу. 3. Їндєє. *Уста баатыр уландарга дайыма акылын айтып, кеўешин берип, аларды эл таламын кєздєєгє чакырат* (Сыдыкбеков). 4. Їн катуу, ін салуу, кыйкыруу. *Кїкїгї таўшып чакырып, Кєгєрген дарак-бактарга* (Тоголок Молдо). *Маўдайдан элик бакырат, Тоосунан улар чакырат* (Каралаев). *Тоок бир чакырганда, Абылкасым мектепте болду* (Байтемиров).

ЧАКЫРАЙ Кєзді акырайта чоў ачуу, кєзді алайтып, акырая кароо, тигиле тиктєє. *Кєзїн чакырайтып, ызырынып сїйлєгєн Кошой* (Токомбаев). *Татыбектин їргїлєп турган кєзї чакырая тішєт* (Байтемиров). *Кєздєрї чакырайып, эшиктен єтєт* (Байтемиров).

ЧАКЫРАЙТ чакырай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКЫРАКАЙ Кєзї чакырайган, бакырайган.

ЧАКЫРАЎДА Чакчаўдоо, кєздєрїн чакчаўдатуу.

ЧАКЫРАЎДАТ чакыраўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАКЫРАЎДОО чакыраўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЫРАЮУ чакырай этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЫРТ 1. ***чакыр*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. *диал.* Чикит оюнун баштоо їчїн анын балакайын ээлегендик.

ЧАКЫРТУУ чакырт этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЫРУУ чакыр этишинин кыймыл атоочу.

ЧАКЫРУУ КАГАЗЫ Чакырыкты кабарлоочу билдирїї. *Жигиттердин кээси чакыруу кагаздарын колдоруна алышып, кїн мурун даярданууда* (Сыдыкбеков).

ЧАКЫРЫК 1. Чакыргандык жөнїндөгї кабар, билдирїї. 2. Ураан, їндөө. *Октябрь майрамына арналган чакырыктар.*

ЧАКЫРЫЛ чакыр этишинин туюк мамилеси. *Окумуштуулар кеӳешинин чогулушу чакырылып, талкууга алынуучу маселелер каралды.*

ЧАКЫРЫЛУУЧУ 1. Атайын чакырык менен келе турган адам. 2. Аскер кызматын өтөө їчїн чакырыла турган адам.

ЧАКЫРЫМ 1. Кишинин кыйкырганда їнї жетерлик аралык өлчөмї. *Айылга эки чакырым калганда гана жеӳесине кайрылды* (Абакиров). 2. *эск.* Болжол менен бир километр чамасындагы аралык чени. *Кыштактан берки жол эки чакырымдай бар* (Сыдыкбеков). *Мектеп менен айылдын Арасы он беш чакырым, Китеп кабым асынып, Мен барамын акырын* (Осмонов).

ЧАКЫРЫП УРГАН ИТТЕЙ БОЛУУ Эӳсегениндей, самаганындай болбой, ою ордунан чыкпай, шагы сынып, шаабайы сууп шалдая тїшїї, бозала болуу, ыза болуу. *Эне-Бейит деп ээленгидей болсо, деги эле кой! Мына! Чакырып урган иттей болдуӳарбы!* (Айтматов). *Чакырып урган иттей болуп бир топтон кийин Петруха келди* (Айтматов). ***В.: Чакырып урган иттей кылуу.*** *– Тоголок Молдо, сенин окууӳ чала. Дїр аны менен дагы акыйлашып отургусу келбей, шарт өкїмїн маалымдады. Чакырып урган иттей кылды го дегенсип, Байымбет дал боло закымга тунжурады* (Бейшеналиев).

ЧАКЫРЫШ чакыр этишинин кош мамилеси.

ЧАКЫЧ *диал.* ***чакыш*** менен бирдей.

ЧАКЫШ *диал.* Сагыз. *Азалап чакыш чайнайсыӳ, Адамды көрсөӳ жайнайсыӳ* (Эл ырлары).

ЧАЛ I Абышка, карыя, карып калган адам. *Карабек лыпылдаган шайыр чалга карады* (Каимов). *Сакалдын көркї чалда бар, Сулуунун көркї калда бар* (Токтогул). *Сыртка чыгат тийген кезде Кїн чубак, Чал жанында биз жїрөбїз чуркурап* (Самудинов).

ЧАЛ II *диал.* 1. Тал-теректин куурап калган башы. 2. Буурул. *Чал сакал. Чал куйрук.*

ЧАЛ III 1. Кїрөштө буту менен экинчи кишинин бутун илип жыгуунун аракетин жасоо, илиндирїї. *Каарыма келе тїштїм намыс кылып, Бир булкуп бастым жерге чалып туруп* (Їмөталиев). 2. Жипти, узун тилке нерсени ж.б. имере ороо, оролто байлоо. *Минип барган кара бээ, Мамысына чалды эле* («Эр Төштїк»). *Алты жаак айбалта, Билекке кынай чалды эми* («Манас»). 3. Союу, жара тартуу. *Арбагына Манастын, Ак боз бээни чалды эми* («Манас»). *Кайран балбан өзїӳдї, Каман чалып өлтїрдї* (Токтогул). 4. Байкоо, көрїї, чалгындоо. *Жолой кїндїзї бийик кырга, чокуларга чыгып, жол чала баштады* (Жантөшев). *Алдыртан чалып, айылдын сырын билип кайттым* (Сыдыкбеков). 5. Оттоо. *Аттардын шартылдатып чөп чалганы, бышкырыгы, жїгөндөрїнїн шарактаганы кїӳїрт угулат* (Абдукаримов). 6. Чалгыч же башка бир нерсе менен аралаштыруу, булгалап аралаштыруу. *Сурма сыр аякка кымыз куюп талкандан чалды да, Карымшакка сунду* (Байтемиров). 7. Комуз чертїї, чертиле турган музыкалык аспапта ойноо. *Келин-кыздын жанында, Келтирип комуз чалган кез* (Токтогул). *Толгоп толгоп кїї чалам, Толкундатып їн салам.* (Турусбеков). 8. Кабылуу, туш келїї, басуу, чулгап калуу, каптоо. *Булбулум туткун болду деп, Элиӳдин жїрөгїн кайгы чалган жер* (Токомбаев). *Таӳ серпилип, Жерди жарык чалды* (Сыдыкбеков). *Чокуларын туман чалган кырка тоолор* (Сасыкбаев).

ЧАЛ ЖЫГАР *этн.* Їйлөнїї їлпөтїндө аткарылуучу жөрөлгө, кїйөөгө кеткен кыздын эжелери баланын атасынан белек доолашкан. *Кудалар кыздын атасыныкында жатканда «чал жыгарыбызды» бергиле деп абышкалар келишет* («Ала-Тоо»).

ЧАЛ-ЧАБЫР Кары-картаӳ, жалпы эле чалдар. *Чалкалмак чал-чабырын жиберип, тандап алып калып, Табылды менен кармашайын деди* («Эр Табылды»).

ЧАЛА 1. Толук эмес, аягына чейин эмес, жетиле элек, анчалык эмес. *Чала жорго жол бузат, чала молдо эл бузат* (макал). *Кай бирин тургансыймын таанып чала* (Їмөталиев). *Чала ачыган бозодон, Ачымал жакшы ун чалган* (Осмонкул). 2. Ырас болуптур, «бу да аздык кылат» деген мааниде табалоо иретинде колдонулат. *Мырзабайдын їйї өрттөнгөндө: «ажап гана болду! Аларга бул да чала..!» деп көп кишинин айтканын уктум* (Абдукаримов).

ЧАЛА-БУЛА Толук эмес, анча-мынча, аягына чейин эмес, їстїртөн. *Мен чала-була шам-шум этип, мектепке чуркадым* («Ала-Тоо»). ***В.: Чала-бучук.*** *Жеӳеси аркылуу кыз менен чала-бучук сөз илештирген жагдайым бар* (Бейшеналиев). *Көчөр, Сатарлар чала-бучук тааныш болуп калган жолдоштор менен да коштошушпады* («Ала-Тоо»).

ЧАЛА ЖАН Араӳ эле жаны бар, өтө алсыз, өлөсөлїї, чала өлїк, эси ооп, эсинен танып калган абал. *Алымкулду аябай сабап, чала жан болгон кезде короосунан сїйрөтїп барып таштады* (Абдукаримов). *Тепкиден уукан чала жан Музооке жатат* (Бейшеналиев).

ЧАЛА КАЙЫП Анча-мынча, бир аз, кичине. *Ар жак, бер жагына чала кайып көз жїгїртө, оӳ жакка терезенин алдындагы орундукка барып отурду* (Даникеев).

ЧАЛА МОӲОЛ Кичине-кичине, бир аз,

анча-мынча. – *Сен айтчы? – деди Эдиге, чала моӧол өӱі жылуу учураган жаш уланга* (Осмоналиев). *Аскар тӱз карай албай тайсалдап, сөздӱ узартпоо максатында ооз учунан чала моӧол жооп кайтарды* (Исмаилов). *Эргеш гана чала моӧол кат таанып* (Жантөшев).

ЧАЛА ӨЛТӰРГӨН ЖЫЛАНДАЙ Же ары, же бери эмес, орто саар, аягына жеткире иштелбей ара бөк, арсар абал. *Баягында Байымбетти чала өлтӱргөн жыландай алсыратып, бала окутууга тыюу салган* (Бейшеналиев). *Ошол кӱнӱ Чокон таӧ атканча кыйналып уктай алган жок, уйку-соонун аралыгында чала өлтӱргөн жыландай толгонот* (Абдыраманов). *Иш жуп бӱтөрдө чала өлтӱргөн жыландай кылып таштап коюшту* («Чалкан»).

ЧАЛА САБАТ Билими тайкы, ар нерсеге анча тереӧ тӱшӱнө бербеген же чала кат тааныган. *Билими тайкы, чала сабат, чалпоо кыял неме.*

ЧАЛА-ЧАРПЫ (чала-чарпыт) ***чала-була*** менен бирдей. *Тӱшӱндӱрөйӱн деген оюмду чала-чарпы айттым* (Жантөшев).

ЧАЛАГАЙЫМ Ишти аягына чейин аткара албаган, ӱстӱртөн мамиле кылган. *Бирок мен ӱчӱн ал дагы чалагайым бала сыяктанат* (Айтматов). *Көксөгөнӱӧ өйдөкӱ класстагы көйрөӧ, узун шыйрак, чалагайым балдардыр* (Стамов).

ЧАЛАГАР Жомоктордо, эпостук чыгармаларда айтылуучу канаттуу куштун аты. *Төрт канаттуу Чалагар, сырттан Алмаӧ караса, Суу кушунун баары бар* («Манас»).

ЧАЛАЛЫК Чала жасагандык, чалагайымдык. *Бул баланын ушундай чалалык жагы бар эле* («Ала-Тоо»).

ЧАЛАМАН *диал.* Чак тӱш.

ЧАЛАП Суу кошуп суюлтулган айран, сӱзмө. *Мына ич, мен сага чалап даярдап койгом* (Токомбаев). *Кечинде барып ичелик, Арткан муздак чалапты* (Осмонкул).

ЧАЛБАР *диал.* Шым. Тери шым. *Кырк баатырга кырк чалбар, Кылып койгон ишим бар* («Манас»). *[Куланбай] багелеги кеӧ саймалуу сары кӱрөӧ чалбарын ушалаган болуп, малдаштокулган боюнча ӱйкӱйӱп көзӱнӱн ӱстӱ менен караганы болбосо, таарынгандай мурчуюп отуруп* (Абакиров).

ЧАЛБЫР БОО Илгери кыргыздарда ат мингизген кишиге «чылбыр боо» деген салт боюнча бир нерсе кайтарып берӱӱ ырымы болгон. *Чалбыр тутам боосу жок* («Манас» С.О.).

ЧАЛГАЙ 1. Кийимге кыйык кылып кийирип тиге турган тилкеси. Кездеменин шынаа тӱрӱндө бычылган тӱрӱ. 2. Кыйыр, тӱз эмес, чалгырт, тетири, арамдык, арамзалык. *Чалгайы болгон сөзӱндө, Айласы келсе чалмак бир болгон өзӱмдӱ* («Манас»).

ЧАЛГАЙЛУУ Ою бузук, ичи бузук, арам ойлуу. *Чалгайлуу болсо окустан, Атын койгон адамдын, Кыйылып башы тӱз болор* («Сейтек»).

ЧАЛГЫ Уч жагы ичин көздөй бир аз ийилген, темирден жасалган, узун жыгач сабы бар көбӱнчө чөп чабуу ӱчӱн колдонулуучу курал. *Береги чалгы тарткан келиндер негедир сумсайыӧкы кӱлӱшөт* (Сыдыкбеков). *Сарамжалын шайлашып, Орок, чалгы кайрашып* (Тоголок Молдо).

ЧАЛГЫН I 1. Канаттын чет жаккы узун бөлӱгӱ, канат. *Жагалмай чымчыкты чалгындарына калкалап тез-тез чокуйт* (Токомбаев). *Ирмебейсиӧ баатыр куш, Канатыӧдын чалгынын* (Калык). 2. *өт.* Тирек, жөлөк. *Акылман, алтын чалгыным, Азыркы аркам Семетей* (Токомбаев).

ЧАЛГЫН II: көк орой чалгын же көк чалгын Чабынды чөп, өсӱп жетилип калган көк чөп. *Көк орой чалгынды көл кечкендей кечип келе жатабыз* (Убукеев). *Көк чалгынга чалдырып, Шибердӱӱ жерге откозгон* (Тоголок Молдо).

ЧАЛГЫН III Душман жөнӱндө же кандайдыр атайын бир башка маалыматтарды билӱӱ максатында жӱргӱзӱлгөн изилдөө, байкоо аракети. *Чалгынга минсе чарчабас, Канаты бар мал экен* («Эр Төштӱк»). *Каныбек жанына эки жигит алып чалгынга өзӱ чыкты* (Жантөшев).

ЧАЛГЫНДА Чалгын жӱргӱзӱӱ, атайын бир максат менен байкоо, изилдөө жӱргӱзӱӱ. *Чалкалмакка барбаймын, Чалгындап жылкы албаймын* («Эр Табылды»). *Чабарман келип чалгындап, Таба албай кеткен чапкылап* (Осмонов).

ЧАЛГЫНДОО чалгында этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛГЫНДУУ Оттуу жер, чалгыны көп. *Чалгындуу жер.*

ЧАЛГЫНЧЫ Чалгынга чыгып, маалыматтар алып кайтуучу, чалгындап билӱӱчӱ, чалгын жӱргӱзӱӱчӱ. *Айланага сакчы коюп, шектӱӱ тараптарга чалгынчы жиберди* (Жантөшев).

ЧАЛГЫНЧЫЛЫК Чалгындоо кесиби, чалгын жӱргӱзӱӱчӱлӱк.

ЧАЛГЫНЫ ЖЕТИЛЕ ЭЛЕК Жаш, баралына толо элек.

ЧАЛГЫРТ чалыр менен бирдей.

ЧАЛГЫРТТА чалышта менен бирдей.

ЧАЛГЫРТЫ ТУРАТ КӨЗӰНДӨ ***к. көзӱндө чалгырты бар.***

ЧАЛГЫЧ Аралаштырууга, суюктукка ун, талкан ж.б. сыяктууларды салып чалууга ылайыкталып жасалган кичинекей ачалуу жыгач. *Кудукка унду салыптыр, Агаласын кетирип, Чалгыч менен чалыптыр* (Тоголок Молдо).

ЧАЛГЫЧЫ Чалгы чабуучу, чөп чабуучу. *Чалгычы аялдар солдун аягына чейин чыгып, кайра тартышты* (Баялинов).

ЧАЛДЫ-КУЙДУ Баш аламан, белгилӱӱ бир иретке салынбаган, тартипке келтирил-

беген, быт-чыт, дайны табылбаган. *Айткандары тїшїнїксїз, чалды-куйду бирдеме* («Чалкан»).

ЧАЛДЫБАР Кандайдыр бир бїтїн нерсенин кыйрап, бїлїнгєндєгїсї, кыйрап бїлїнгєн калдыгы.

ЧАЛДЫБАРЫ ЧЫГУУ 1. Талкалануу, бузулуу, керектен чыгуу, тамтыгы кетїї. *Чалдыбары чыгып, кїнгє какжырап эскилиги жеткен дарбазаны ачты* (Бердикеев). *Бул їй чалдыбары чыккан эски їй экен* (Бєкєнбаев). 2. Эскилиги жетип айрылуу, тытылуу, дал-далы чыгуу. *Тизесин кызаўдатып, чалдыбары чыккан кєйнєгї менен кирип келип, ирегe жакка отура калды* («Ала-Тоо»).

ЧАЛДЫГУУ чалдык этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛДЫК 1. Кабылуу, кириптер болуу, туш келїї. *Тоозак безгек оорусуна чалдыкты* (Абдукаримов). *2.* Бир аз чалына тїшїї, дуушар болуу. *Айтбайдын уулу чала-була єрткє чалдыкканы менен аман-эсен калыптыр* (Шїкїрбеков). 3. Кєрїнїї, кєрїнїп калуу. *Бирок алар топурашып бирєєлєрдїн кєзїнє чалдыгышпасын* (Жантєшев).

ЧАЛДЫКТЫР чалдык этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛДЫР чал этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛДЫРУУ чалдыр этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЕК *диал.* Чок салына турган чуўкур, оюк жер.

ЧАЛЖАКТА жалжакта менен бирдей. *Обу жок эле чалжактай бербечи, кагылайын* (Жакиев).

ЧАЛЖАЎДА Дайны жок эркелєє, обун таппай ар кайсыны сїйлєй берїї, жаш бала эркелегендей кыялда болуу.

ЧАЛЖАЎДАТ чалжаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛЖАЎДОО чалжаўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛК: чалк єйдє Бийик беттин, жантайманын тик єйдє карай кеткен багытына, бийиктикке карата колдонулат. *Элик ушул бет менен чалк єйдє салды, тайган артынан кетти* (Шимеев).

ЧАЛКА: чалкасынан жатуу Аркасын жерге келтирип жатуу, аркасы тємєн караган абалда болуу. *Мен чалкамдан жатып алып, чабак ура баштадым* (Шимеев).

ЧАЛКАГАЙ 1. Аркасына карай бир аз чалкайган, ийилгенсиген, кайкайып турган кєрїнїштє болуу. *Кетмендин чалкагай ашталган сабы. Дубал чалкагай тартып, тїз болбой турат.* 2. Бийик, кєз кайкыта заўкайган, чалкайган кєрїнїш.

ЧАЛКАЙ 1. Кєкїрєгїн бир аз кєтєрє аркасын кєздєй ийиле отуруу, бир аз чалкалай тїшїї. *Тайдай-Кара да чалкая олтуруп, короодой сыр аякты кєтєрїп, кымыз жутуп жатты* (Сыдыкбеков). 2. Кенен, бир аз чалкак тартуу, жогору жагы кериле жыйылыўкы тартуу. *Мына чалкайган Суусамырдын маўдай-тескейи кєз алдыга келди* (Каимов). *Зарыл кыздар болуп сейилге чыгышып, чалкайган тєрдє жїрїптїр* (Сыдыкбеков). 3. *єт.* Кєтєрїлїї, кекирейїї, бой кєтєрїї. *Эўкейгенге эўкейгин, башыў жерге тийгенче, чалкайганга чалкайгын, тєбєў кєккє тийгенче* (макал).

ЧАЛКАЙТ чалкай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛКАЙЫЎКЫ Кичине чалкагай тарткан, чалкайып турган. *Курсагы чалкайыўкы тартуу.*

ЧАЛКАК Кеўири, кериле созулуп жаткан айдєєш жер. *Береги чалкакта жаткан чабдар айгырдын їйрї машинаны кєрєр замат дыр берип, їрккєн бойдон бетке чыга качты. Чалкактан жылкы куубасак* («Эр Табылды»).

ЧАЛКАЛА 1. Кєкїрєгїн кере артын кєздєй ийилїї, чалка жагына кериле кайкалоо. *Жумшак ордунда чалкалай отурган академик Аскарга кадимкидей кєрїнєт* (Сыдыкбеков). *Лом кєтєрїп чалкалап, Ташты кумдай талкалап* (Осмонкул). 2. Кайкалай тартып кєрїнїї, заўкайып бийик, керилген кєрїнїштє болуу. *Чалкалап зор Тянь-Шань асман мелжип, Мал жайнап жайлоодогу тєр керилди* (Їмєталиев). *Чалкалаган кара тоо, Чатыраган кєркїўєн* (Тоголок Молдо). 3. *єт.* Чиренїї, бой кєтєрїї, менменсинїї, кєтєрїлїї. *Чалкалап бекер жатпа, Жайсыз жерден конбогун, Шашма деген атка* (Шїкїрбеков). *Кедей барса – арыз айтып, Кєргїсї келбей чалкалайт (*Барпы). *Сабырдуулук єтє керек єскєнгє, Чалкаласаў окшоп кетет кєпкєнгє* (Акматалиев).

ЧАЛКАЛАТ чалкала этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛКАЛОО чалкала этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛКАН 1. Жалбырактарында, сабагында денеге тийгенде тызылдатып чага турган тїгї бар, отоо чєпкє кирїїчї єсїмдїк. 2. *єт.* Чагып ала тургандай, уулуу, ийне менен сайып алгандай єткїр. *Бирєє бар сырты жылма, ичи чалкан, Тил менен балкыткандын кєбї жалган* (Токомбаев).

ЧАЛКАЎДАН ТЇШКЇР Каргоо маанисинде колдонулган сєз. *Чалкаўдан тїшкїр, мунун куйтулугу тїпкє жетет бейм* («Кыргызстан маданияты»).

ЧАЛКАР Абдан чоў, мелтиреген, мемиреген. *Айланып казы кетпеген, Айдыў чалкар кєл кайда?* (Їсєнбаев). *Колтукташкан сулуусу, Чалкар кєлдє кууга окшойт* (Токомбаев).

ЧАЛКАСЫНАН КЕТЇЇ 1. Бир нерсеге макул болбоо, баш тартуу, айнуу. *Таш тїшкєн жеринде оор деген салтка баш ийип, кетїїгє бел байлап отурган Батийна Абдыракман-*

дын кейпин көргөндө чалкасынан кетти (Сыдыкбеков). 2. Аркасы менен жыгылып кетүү, арка жагын карай жыгылып кетүү. *Супахан бакырып, чалкасынан кетти* (Жантөшев). 3. Чочуп кетүү, чочуп секирип кетүү.

ЧАЛКАСЫНАН ТҮШҮҮ Эч нерсе кылбай бош жүрүү, жыргап, чардап жүрө берүү деген мааниде. *Чалкаўардан түшүп, жыргап жата бересиўер деген эле* («Чалкан»).

ЧАЛКАЮУ чалкай этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛКЕШ *диал.* 1. Бүдөмүк, жүрөксаада. 2. Баш аламан. *Чалкеш мезгилде моюну менен тартсын.*

ЧАЛКУУ чалкы этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛКЫ 1. Толкугансып көйкөлүү, ойкуп-кайкып көрүнүү, кеў болуп жайылып жатуу (көл, жер ж.б.) *Чалкыган көлдөн жай алган, Куулардан козгоп сайрады* (Тоголок Молдо). *Чалкыган тегиз жер менен, Чартылдап туман жел менен* («Олжобай менен Кишимжан»). 2. Эргүү, толкундоо, ташкындоо, ашып-ташуу. *Көўүлү чалкып карт ырчы, Көзүнөн жашын ирмеди* (Бөкөнбаев). *Казнабыз, байлыгыбыз чалкыса, Элибиздин телегейи теў болор* (Осмонкул).

ЧАЛКЫЛДА Чайпалуудан козголуудан улам пайда болгон кыймыл-аракет. *Чаначта кымыз чалкылдап бара жатат* («Чалкан»).

ЧАЛКЫЛДАТ чалкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛКЫЛДОО чалкылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛКЫТ чалкы этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛКЫШ чалкы этишинин кош мамилеси. *Чалкышып көлдөй ырыска, чар тарабы кеў өстү.*

ЧАЛМА I Тоголоктошкон, кургап калган кесек топурак, ылай.

ЧАЛМА II 1. Ыргытып илиндирип алуу жолу менен көбүнчө азоо малды кармоо үчүн колдонулуучу илмек аркан. *Жумаш жүрөт тал укурук сүйрөтүп, Азоолорду чалма салып үйрөтүп* (Осмонкул). *Чалма уруучу шыктуусу, Айбалта чапчу ыктуусу* («Манас»). 2. Күрөштө чалуу ыгы, ыкмасы. *Чалмасы бар.* 3. Душманды, каршылашты жыгуу, колго түшүрүү үчүн жасалган аркан. *Чалма уруучу мыктуусу* («Манас» С.К.).

ЧАЛМА ЫРГЫТУУ Өзүнө тартуу, жакындатуу маанисинде көз кырын салып акмалоо, байкоо. *Бой тарткан боз уландар астыртан чалма ыргытып, коўшу айылдын кыздарына көз кырларын салышат* (Абакиров). *Андан аз күн өтүп төмөнкү айылдагы бирөөнө чалма ыргытышса, Ыскактын жашын угуп айнып калыптыр* (Исмаилов).

ЧАЛМА ЭТЕК Оокат-тиричиликке анча жок, жыйнагы жок, жүдөө, илээнди. *Алма этекти алам деп, Чалма этектен айрылдым* (фольк.). ***В.: Эндей этек.*** *Түрүўө караганда бир эндей этекке жолуккансыў го* («Ала-Тоо»).

ЧАЛМАКЕЙ 1. Сүткө ж.б. суюктукка талкан ж.б. кошуп аралаштырып чалынган даам түрү. *Кымызга талкандан чалмакей кылып ичти.* 2. Чалуунун, чалып жыгуунун ыгы, ыкмасы, чалма. *Чалмакейи бар киши.* 3. *өт.* Баш аламан, иретсиз, аралаш.

ЧАЛМАЛА Чалма кылуу, ылайлоо.

ЧАЛМАЛАН Ылайлануу, киргилденүү. *Чалмаланган дарыя.*

ЧАЛМАЛАНТ чалмалан этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛМАЛАНУУ чалмалан этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛМАЛОО чалмала этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛМАЧАН Арканы бар ат кармоочу атчан киши.

ЧАЛМАЧЫ 1. Чалма ыргытууга, чалма салууга устат. 2. Кыйын чала турган, жакшы чалуучу, чалганга шыктуу. *Алай, Арканы басып чыккан, Арпачы чалмачы деген мен эмес белем* («САЖИ»).

ЧАЛМАЧЫЛ чалмачы менен бирдей.

ЧАЛП: чалп-чалп же чалп-чулп Суюк, ылайлуу жерди басканда чыккан дабыш. *Ашырдын өтүгүнүн таманы балчыкка чалп-чулп этип, энтеўдеп келе жатты* (Сасыкбаев).

ЧАЛПАЎДА чалпылда менен бирдей.

ЧАЛПОО 1. Үркүнчөөк, азоо чалыш. *Чалпоо жылкы.* 2. *өт.* Кежир, эч кимдин тилин албаган. 3. Ооз көптүрүп сүйлөгөн, боюн көтөргөн адам. *Чалпоо жигит өз боюн, Эч адамга теўебейт* (Осмонкул). *Иш тапшырба жалкоого, Акыл айтпа чалпоого* (Токтогул).

ЧАЛПЫЛДА Чалп-чалп этүү, чалп-чалп эткен дабыш чыгаруу. *Чоў кисе жанда талпылдап, Соору өтүк ууга чалпылдап* («Эр Табылды»).

ЧАЛПЫЛДАТ чалпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛПЫЛДОО чалпылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛУУ чал этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЧАЛАКТА чалчаўда менен бирдей.

ЧАЛЧАЎДА Обу жок тайрактап эркелөө, жөн сүйлөбөй опсузданып эркелеп сүйлөө.

ЧАЛЧАЎДАТ чалчаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛЧАЎДОО чалчаўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЧЫК Токтоп калган ылай суу, булганч суу, чыла. *Сууну көп кечсе, чалчык болот, сөздү көп сүйлөсө, тантык болот* (макал). *Жылдырып айдап каз жаят, Чөнөкчөнөк чалчыктан* (Осмонкул).

ЧАЛЧЫКТА Чалчык кылуу, чалчыкка

айландыруу. *Эшиктин алдын чалчыктай берип, адам баса алгыс кылдыўар* («Ала-Тоо»).

ЧАЛЫМ Аралашма, башкалардан кошулган бєтєн белги. *Чалымы жок аргымак. Тартпай койбойт тїбїнє, Телтору аттын чалымын* («Курманбек»).

ЧАЛЫН чал III этишинин єздік мамилеси.

ЧАЛЫНДЫР чалын этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛЫНТ чалын этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛЫНТУУ чалынт этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЫНУУ чалын этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЫП СЇЙЛЄЄ Акцент менен сїйлєє, буруп сїйлєє. *Кээ учурларда кай бир сєздї кашкарлыкча чалып сїйлєгєнїў кандай* (Жантєшев).

ЧАЛЫР Кыйшык, кєзї тїз карабаган кылыр. *Тїз кєзїн ача, чалыр кєзїн баса карап, кышылдап Керимахун отурат* (Жантєшев).

ЧАЛЫРАЙ Чалыр болуп калуу, чалыр кароо.

ЧАЛЫРАЙТ чалырай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛЫРАКАЙ Чалырайган, кєзї чалырыраак.

ЧАЛЫРАЎДА Чалыр кєз кишинин караганына окшошуп кароо, чалырайып кароо.

ЧАЛЫРАЎДОО чалыраўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЫРАЮУ чалырай этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЫРТ чалыр менен бирдей.

ЧАЛЫРТТА Чалырая кароо, тїз карай албай кєзїн чалырайтуу.

ЧАЛЫРТТАТ чалыртта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЛЫРТТОО чалыртта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЫШ I Таза кандуу тукум менен жєнєкєй тукумдун ортосунан чыккан аргын (кєбїнчє жылкы жєнїндє). *Жыгып алдыў, Атакан, Тоялынын чалышын* (Токтогул). *Чалыш жылкы.*

ЧАЛЫШ II Окшош, сыяктуу, сымак, кебетелеш, окшоштугу бар, ошондой белгилери, єзгєчєлїгї бар. *Аргымак чалыш болсо дейм, Астыўдагы мингениў* (Токтогул). *Кєйрєў чалыш кул экен, Кєєсєр сымак уул экен* («Эр Табылды»).

ЧАЛЫШ III чал этишинин кош мамилеси.

ЧАЛЫШТА Буту тїз шилтєєгє келбей калуу, темтеўдегендей басуу. *Акимдин буту чалыштап, теўселип бара жатат* (Сасыкбаев).

ЧАЛЫШТОО чалышта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЛЫЯР I чарыяр менен бирдей. *Чалыяр чаркы жетпеген, Искендер изин салбаган* («Манас»). *Чар китеп окуп маани айткан, Чалыяр сєзїн даана айткан* (Токтогул).

ЧАЛЫЯР II *диал.* Кєрдїн їстїнє коюлган молонун бир тїрї.

ЧАМА I 1. Кандайдыр бир ишти иштєєгє жетерлик кїч, кубат, дарман, ал. *Эми маган жардамчы кылбасаўар, Келбеди балбан кызга менин чамам* («Эл адабияты»). *Чапандын бїчїлїгїн чечип отурууга, Татыбектин чамасы келген жок* (Байтемиров). *Баатыр Сыргак кайран эр, Адамдан артык чамасы* («Манас»). *Кєктєй бер, кєгєрє бер кеў талаалар, Кем эмес, мага жетер чамабыз бар* (Осмонов). 2. Болжолдуу єлчєм, чамаланган ченем, болжол. *Кїндїзгї саат эки чамалары болду* (Бейшеналиев). *Он їч – он тєрт чамасындагы їч тестиер бала келе жатышты* (Жантєшев).

ЧАМА II Чайдын кайнатылып, даамы чыгып бїткєндєн кийинки калдыгы.

ЧАМАДАН чемодан менен бирдей. *Чамаданымды кєтєрїп, мейманканага барып жаттым.*

ЧАМАЛА 1. Чамасын болжоо, болжолдоо. *Канаттан кабар берди го, Чамалап сенин алыўды* («Эр Табылды»). *Чамалап кєрсє єзїнїн да сапары карый баштаптыр* (Стамов). 2. Жакындоо. *Кырктарга чамалап калган кызыл тору аял.*

ЧАМАЛАШ I Бирдей дээрлик, теў чамалуу, барабар, катарлаш, жакын. *Мурат атынын оозун тартып, анын Кїлжандын арка жагынан ага чамалаш желдирди* (Байтемиров).

ЧАМАЛАШ II чамала этишинин кош мамилеси.

ЧАМАЛОО чамала этишинин кыймыл атоочу.

ЧАМАЛУУ 1. Кандайдыр бир єлчємгє, санга жакыныраак, болжол менен алганда кандайдыр бир єлчємдє, санда. *Келе жаткандар он беш чамалуу* (Сыдыкбеков). 2. Анчалык эмес, орточо, кєп эмес. *Кошко киргенибиз кєп болгону менен, айдаган жерибиз чамалуу* (Элебаев). *Эжемдин абалы да чамалуу. Єз оокатын араў эле эптештирип жатат* (Абдукаримов).

ЧАМАН 1. Шалбаа, калыў чєп єскєн жай. 2. Гїл айдалган, гїл отургузулган жай. *Жай сєєлєтї єзїнчє, Чаман гїлдєй эмеспи, Жаш баланын кїлгєнї, Чыккан кїндєй эмеспи* (Барпы). *Чаман гїлдї кєпєлєктєн кїнїлєп, Гїл саамайын кїндє тарайт шамалы* (Байзаков).

ЧАМАСЫ Болжолу, сыягы. *Келин атка конгонуна ары кетсе эки жыл болгондур, чамасы ошондой кєрїндї* (Убукеев). *Чамасы, жаандын басылчу тїрї жок* («Ала-Тоо»).

ЧАМБАР 1. Алкак, тегерек. Гїл чамбар – алкак кылып єрїлгєн гїл. 2. *диал.*

Багалеги тилик, кеў тери шым. *Бир кѳргѳн билиш, эки кѳргѳн тааныш чамбарды берем.* 3. *диал.* Оромо, оролмо. *Этеги чамбар кѳйнѳк.*

ЧАМБЫЛ Бозомук, боз чамбыл, ылай чачырагандай тїс, ботала, киргил. *Окшош жээрде кашкалар, жалаў чамбыл кашкаларга айланган* (Жантѳшев).

ЧАМБЫЛ АЛА Ботала, абдан кир, булганч, таза эмес. *Баары теў чамбыл ала болуп жїдѳп, кыйналып иштеп жатышат* (Сасыкбаев). *Їстї-баштары чамбыл ала болгон жумушчулар жерде отурушту* (Сасыкбаев).

ЧАМГАРАК Тїндїккѳ каршы-терши сайылуучу, ийилип жасалган ичкерээк, узун жалпак жыгачтар. *Коломтодогу чала кїйгѳн чычаланын кѳк тїтїнї созулуп чамгарактан чыгып жатат* (Баялинов).

ЧАМГАРАК ЭЭСИ Їйдїн ээси. *Чамгарак ээси зайыбын тиктеди эле, зайыбы жїк бурчунда даярдап турган эки чапанды алып келди. Чамгарак ээси ѳзї туруп, эки чапанды эки жолоочунун ийнине салды* (Касымбеков).

ЧАМГАРАКТА 1. Єйдѳ кѳтѳрїлїп булгалактоо. *Куйругу чамгарактаган Бѳрїбасарын ээрчитип, койчу койду жайып жѳнѳдї* (Абдумомунов). 2. *ѳт.* Чакчырылуу, кѳтѳрїлїї. *Какелей чамгарактап Керезге атырылды* (Бейшеналиев).

ЧАМГАРАКТАТ чамгаракта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАМГАРАКТОО чамгаракта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАМГАРАКТЫ КАРА Абайла, байка, бул бѳтѳн жер, чоочун жер экенин эсиўе ал деген мааниде колдонулат. *Чамгаракты карап, чактап сїйлѳ дегенсип, астыртан зекип койду* («Чалкан»). ***В.: Тїндїктї кара.*** *Балам, кѳп тентек кылба, тїндїктї кара, – деди чоў атам* («Ала-Тоо»).

ЧАМГЫР Тїбї тоголок болуп баш ала турган жашылча ѳсїмдїк.

ЧАМДА Ылдамдоо, ыкчамдоо, тездѳѳ, шашуу, шашылуу. *Кетмен чаап жаркырап, Чамдагыла колхоздо* (Барпы). *Чамдагыла, эртеў да кїн ачык болот экен* (Сыдыкбеков).

ЧАМДАН чамда этишинин ѳздїк мамилеси.

ЧАМДАНУУ чамдан этишинин кыймыл атоочу.

ЧАМДАТ чамда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАМДОО чамда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАМПА Кол менен чапкылап жасалган уйдун тезеги, жампа.

ЧАМПАЛА Чампа кылуу, чапкылап, жампа тїрїнѳ келтирїї.

ЧАМПАЛАН чампала этишинин ѳздїк мамилеси. *Чампаланган тезектер.*

ЧАМПАЛАТ чампала этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАМПАЛАШ чампала этишинин кош мамилеси.

ЧАМПАЛОО чампала этишинин кыймыл атоочу.

ЧАМПАН 1. Тил билбеген адам. *Сен тил билбеген чампан экенсиў. Тил билбеген чампан.* 2. *аўч.* Эски мылтык.

ЧАМЫН 1. Жулунуу, жулкунуу, атырылуу. *Кїїлѳнїп тулпар чамынат, Кїбїрдѳй кѳбїк жамынат* (Токомбаев). *Ак жолборстой чамынып, Айкырып атка мингенде* («Манас»). *Кадамки тентек Терек суу, Капчыгай жарат чамынып* (Бѳкѳнбаев). 2. *ѳт.* Алга умтулуу, тездик менен алга жылуу. *Маданий ишти колго алып, Дагы жаштар чамынып* (Турусбеков). 3. Камынуу, даярдануу.

ЧАМЫНДЫ Жыгачты кескенде, чапканда же жонгондо тїшкѳн майда бѳлїкчѳлѳр. *Уста балтаны чапкан сайын чамындылар анын тегерегине ак ала болуп толо берди* (Байтемиров).

ЧАМЫНТ чамын этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАМЫНУУ чамын этишинин кыймыл атоочу.

ЧАН І Кылычтын, канжардын сабы.

ЧАН ІІ Теўсинбѳѳ, ѳзїнѳ теў деп эсептебѳѳ, ѳзїнѳн тѳмѳн саноо, кемсинтїї. *Кыз алган жарды жаман деп, Акылыў болсо чанбагын* (Токтогул). *Кїздї чаныл, жѳнѳйсїўер шашылып, Жерлерди издеп жагымталдуу жазы бар* (Самудинов).

ЧАНА І Кардын же муздун їстї менен жылгаяктатып сїйрѳп жїрѳ турган жалпак тамандуу жїк ташуучу же киши тїшїп алуучу унаа каражаты жана ушунун балдар ойной турган кичирээги. *Чанага тїшїї. Чана менен отун тартуу. Чана менен жылгаяк тебїї. Жомогу анын жашыл жазга арналган, Карда калган чана изиндей эў узак* (Самудинов).

ЧАНА ІІ Топуракты казуу, жукалай, кертип чабуу, чаап казуу.

ЧАНАК 1. Кѳздїн чарасы. *Темирдин кѳз чанагы жашка толо тїштї* (Жантѳшев). 2. Єсїмдїктїн буласын каптап турган кутуча, кабыкча. П*ахтаны терсеў таза тер, Чанакта чала калбасын* (Барпы).

ЧАНАКТА *диал.* 1. Буурчактын ж.б. чанактарын ажыратуу, чыгаруу. 2. Бир нерсени майдалап талкалоо.

ЧАНАКЧЫ *диал.* Пахтаны таза тердирип жыйнаткан киши.

ЧАНАЧ Кымыз, айран сыяктуу суюктуктарды куюп алып жїрїї їчїн колдонулуучу эчкинин туюк союлган терисинен жасалган идиш. *Чаначка кымыз куюшуп, Жалпы отуруп баарысы кызымтал болуп сїйлѳшїп* («Казыбек»). *Идиш жок, кымызды чаначтан эле жутушту* (Токомбаев).

ЧАНАЧТА Чанач менен, чаначка куюп ташуу, алып баруу ж.б.

ЧАНДА Анда-санда, бирин-серин, сейрек. *Кӱлжандай кыз чанда чыгат* (Байтемиров). *Деги, чанда бири-бири болбосо, Карпыктыкына эл көп барчу да эмес* (Элебаев).

ЧАНДАЙ I Курсагы бөтөнчө чоӯ көрӱнӱштө, көбӱйкӱ көрӱнӱштө болуу. *Деп Базарбай Тӱкийгө, Чандайып турат мактанып* (Ӱмөталиев). *Өлгӱдөй тоюп чандайып, Жоо сайгансып дардайып* (Шӱкӱрбеков).

ЧАНДАЙ II *диал.* Ордо оюнунда ичке тӱшӱп, абалакка жетпей калган учур. *Чандай болдуӯ, жыдыдыӯ.*

ЧАНДАЙТ чандай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАНДАЯК к. чаӯдуу аяк.

ЧАНДЫЙ чандай менен бирдей.

ЧАНДЫК *диал.* Гӱлдӱн чаӯдаша турган майда желекчеси.

ЧАНДЫР I Ичтин санга жакын төмөнкӱ бөлӱгӱ. *Атымды улам-улам чандырга чапкылап коём* («Ала-Тоо»).

ЧАНДЫР II Бирөөгө (көбӱнчө эркек аялга, же аял эркекке) теӯ боло албай калуу, көӱӱлӱнө толбой калуу, жакпай калуу. – *Сабырбек, сен кызга чандырсаӯ, анда мен деги эле жакындаганды койдум* (Сыдыкбеков). *Сенчилеп мен ургаачыга чандырып ийипминби* («Ала-Тоо»).

ЧАНДЫРЛА Чандырдан ала бастыра тартып, ээрдин эки капталынын аяк жагы менен бириктире байлоо.

ЧАНДЫРЛОО чандырла этишинин кыймыл атоочу.

ЧАНЖЫ Апийим кыргыч, темир калак. *Чалкалап кӱндӱ карап коюп, калпагын ошол жакка баса кийип, чанжыны кыйкаӯдатып бир-эки шилтеп алат* (Элебаев).

ЧАНОО чана этишинин кыймыл атоочу.

ЧАНТУУ Эпостордо: селдечен, селде оронуучу; мусулман. *Чантуудан катын туубайбы, Чантуудан катын тууду деп, Мен чаӯ салсам кудай урбайбы* («Манас»). *Пашаалыктай мал сойгон, Жакып чантуу кандай март* («Манас»).

ЧАНУУ чан этишинин кыймыл атоочу.

ЧАНЧ Саюу, сайгылашуу. *Ар бир эчкинин өлӱмӱ жаныма ийне чанчкандай батат* (Элебаев).

ЧАНЧКАК Белди же дененин башка мӱчөлөрӱн сыздатып, сайгылаштырып ооруткуучу оору.

ЧАНЧУУ чанч этишинин кыймыл атоочу.

ЧАНЧУУЛА Жанга тиерлик, жанды кашайта турган сөз айтуу. *Чанчуулаган кебиӯди кой.*

ЧАӮ I 1. Аба менен көтөрӱлӱӱчӱ же кандайдыр бир нерсенин ӱстӱнкӱ бетине ылдам жугуучу жеӯил, кургак, эӯ майда тозоӯ. *Таштап кеткен буюмдардын чаӯын кӱӱп, Тапкым келет ар бирин өз ордунан...* (Акматбекова). *Бӱгӱн эртеӯ менен кӱн жаап басылгандыктан, Оштун көчөлөрӱндө буркурап көтөрӱлгөн чаӯ жок* (Жантөшев). *Токтой калып, костюмунун чаӯын кӱбӱндӱ* (Сыдыкбеков). *Чаӯ созулат тамандан, жакшылык келбейт жамандан* (макал). 2. *бот.* Урук байлоочу өсӱмдӱктөрдӱн тукумдашуучу тозоӱу.

ЧАӮ II: чаӯ-чуӯ Урушканда, тилдешкенде ж.б. чыккан ачуу ӱндӱ билдирӱӱ ӱчӱн колдонулат. *Дагы ары жактан чаӯ-чуӯ эткен ӱн чыкты* (Байтемиров).

ЧАӮ ЖУГУЗБОО 1. Абдан кадырлап, бапестеп багуу, өтө аяр мамиле жасоо, ыйык тутуу. *Кӱнӱ бӱгӱнкӱгө дейре чаӯ жугузбай, эч жанга тийгизбей бапестеген арча бешигибиз бар эмеспи* (Бейшеналиев). *Чаӯ жугузбай бөпөлөп, кӱлӱктөрдөй таптады* (Осмонкул). *Сабыр оюнда чоӯ атасына чаӯ жугузгусу келбейт* (Жусупов). *Жакшыга жаман айтып кордойсуӯар, Жаманга чаӯ жугузбай бордойсуӯар* («Чалкан»). 2. Эч кандай айыбы жок, бардык жагынан мыкты деп көрсөтӱӱ, кеп-сөз тийгизбей көтөрө чалып мактай берӱӱ. *Өздөрӱнө чаӯ жугузбай ак, таза киши болуп, башкаларды ушактап, каралашчу* (Абдукаимов). *Сен ага чаӯ жугузгуӯ келбейт, ал болсо аныӯды тӱшӱнбөгөнӱнө кӱйөм* (Тойбаев). *Эрим билет, Асек эмне десе ошо болот, – деп жуутпайт, кӱйөөсӱнө чаӯ жугузбайт* (Борбиев). *Жылдызканга чаӯ жугузбай жан тарткан ушул өзӱм эмес белем* (Байтемиров).

ЧАӮ ЖУКПАС Өзӱнө сөз тийгизбеген, ар кандай айла, амалдар менен кутулуп кетӱӱгө маш, амалкөй, куу. *Андай чаӯ жукпастан баарын кӱтӱӱгө болот, – деп ачуусу келди.* ***В.: Суу жукпас.*** *Бул суу жукпас кайдан жетип келе калды эле* («Чалкан»).

ЧАӮ САЛУУ Дӱрбөлөӯ тӱшӱрӱӱ, бӱлӱк салуу, чуу салуу, чуу тӱшӱрӱӱ. *Жаалы келип Табылды, Кайта кирди чаӯ салып* («Эр Табылды»). *Айтолкун чаӯ салганын токтотуп, мурункудай тынч* (Каимов).

ЧАӮ ТИЙБЕС Байгеге кошкондо эӯ биринчи келген, башка аттардын артында калып, алардын чаӯы денесине жукпаган кӱлӱк. *Эрдин кунуна баш кылып, чаӯ тийбестен тартуу алып келди* (Эл сөзӱ). *Улуттук маданий чөйрөсӱндө Абдылдажан сыяктуу тереӯ ойчул, тынбаган эмгекчил, чаӯ тийбеген таза пейил инсандарыбызды биз тагдырдын буйругу деп сыймыктанып билишибиз зарыл* (Айтматов).

ЧАӮ-ТОПОЛОӮ БОЛУУ Дӱрбөлөӯ тӱшӱӱ, чакчелекей, баш аламан болуу. *Басмачылардын арасы өз ара чаӯ-тополоӯ болду* (Жантөшев). *Айыл ичи бир заматта чаӯ-тополоӯ болду да калды* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Чаӯ-тополоӯ тӱшӱӱ.*** *Акыркы сөздӱ*

укканда дүйнөгө чаң-тополоң түшкөндөй келин бүргөдөй атып асманга серпиле түшкөнсүдү («Кыргызстан маданияты»).

ЧАҢ-ТОПОЛОҢ Дүрбөлөң, чакчелекей, баш аламан. *Чаң-тополоң болушуп, Тартынбастан согушуп* («Манас»).

ЧАҢГА ИЛЭЭШПЕЙ КАЛУУ *же* ***илээшпей калуу*** 1. Тең келбей калуу, тең болбоо. 2. Абдан алыс калуу, артта калуу.

ЧАҢГА ИЛЭЭШПӨӨ Өтө тез, ылдам, көзгө илинбегендей кыймылда болуу. *Заматта чаңга илээшпей чымын-куюн болуп жоголду* («Ала-Тоо»).

ЧАҢГЫ *эск.* Калың кардын үстү менен басып жүрүү үчүн жасалган нерсе. Аны үч бурч кылып, сым менен чырмап жасаган. *Бардык макулуктан адам баласы артыкча чыгыптыр. Кар бетинде чаңгы тээп, суу бетинде кайык айдап, өнөрү өсүптүр* (Айтматов).

ЧАҢГЫЛ Ачык түстө эмес, киргил, бозомук киргил. *Бийиктеги чаңгыл тумандан сызылып өткөн айдын алсыз нуру* (Токомбаев). *Сүлүктү тоолору боз чаңгыл болуп тунжурап турган* (Сасыкбаев).

ЧАҢГЫЛДАН Чаңгыл түскө кирүү, чаңгыл болуу. *Темир устакана цехи боз чаңгылданып, ширенди жыттанып, калдыркүлдүр этет* (Сасыкбаев).

ЧАҢГЫЛДАНТ ***чаңгылдан*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАҢГЫЛДАНУУ ***чаңгылдан*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАҢГЫЛТ ***чаңгыл*** менен бирдей.

ЧАҢГЫТ Бозомук, суюк киргил, боз, өңү бир аз гана бурулган. *Эртең менен чаңгыт жарма жасап ичип отурабыз* (Элебаев).

ЧАҢДА 1. Чаң көтөрүлүү, чаң чыгуу. *Көптөн бери күн жаабай, чаңдап жатуучу жолдор жаанга жуурулду* (Байтемиров). 2. *өт.* Чаң салуу, чуу түшүрүү. *Ал кезде көзүмө эч нерсе көрүнбөй, чаңдап жүргөн учурум тура* (Байтемиров).

ЧАҢДААК ***чаңдак*** менен бирдей.

ЧАҢДАК Чаңдуу, чаңы көп, чаңы чыгып, чаңдап турма. *Чаңдак жол. Чаңдак жер.*

ЧАҢДАТ 1. ***чаңда*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. ***чаңдаштыр*** менен бирдей.

ЧАҢДАТУУ ***чаңдат*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАҢДАШ *бот.* Аарылар же шамал аркылуу өсүмдүктөр чаңдарын (уруктук тозоңун) жугузуп урукташуу. *Алма-өрүктөр чаңдашып, мөмөлүү болуусуна аарылардын ролу чоң.*

ЧАҢДАШТЫР ***чаңдаш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАҢДАШУУ ***чаңдаш*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАҢДУУ Чаңы көп, чаңы бар, чаң баскан. *Кампанын чаңдуу деми өпкөнү кысат* (Айтматов). *Чаңдуу чөлдө сейрек коён болчу эле, Чыктуу чөпкө бүйрү чыга тойбогон* (Токомбаев).

ЧАҢДУУ АЯК 1. Абдан тентек, тынчы жок, шок (көбүнчө балдарга карата). 2. Аягы сай таппаган, бир жерге тынч алып тура албаган, жүргөн жери чуулгандуу. *Эң эле чаңдуу аяк жигит көрүнөт, абайлачы, – деди жеңем мага.*

ЧАҢК Катуу нерсе металлга тийген сыяктуу чыккан кыска, ачуу дабышты билдирүүдө колдонулат.

ЧАҢКА 1. Суусоо, абдан суусоо. *Кычандын тили оозуна батпай кургап, чаңкап чыкты* (Бейшеналиев). *Чаңкаганда суусун кандыруучу булагымсың* (Стамов). 2. *өт.* Эңсөө. *Мукай илим-билим деп чаңкаган кыргыз жаштарынын, тилегин, ой-пикирин айткан* (Элебаев). *Чаңдууну жууп, чаңкаганды кандырып, Жалгыз жар, жарык болсо муңдууга* (Акматбекова).

ЧАҢКАЙ I Тунук, таза, даана. *Чаңкай түш.*

ЧАҢКАЙ II Ачык болуу, айкын көрүнүштө болуу. *Түш ченде көл уюлгуган кара булуттай дүңкүйсө, бара-бара көзгө үйүр тартып көгүлтүр чаңкайып ачылууда* (Бейшеналиев).

ЧАҢКАН *диал.* Чылк. Бир өңчөй. *Коюң чаңкан кара.*

ЧАҢКАТ ***чаңка*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАҢКАЮУ ***чаңкай*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАҢКОО ***чаңка*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАҢКЫЙ ***чаңкай*** менен бирдей.

ЧАҢКЫЛДА 1. Чаңк-чаңк эткен дабыш чыгаруу. *Акбар чаңкылдаган балканын үнүн улап устаканага кирди* (Убукеев). 2. Кулакка жагымсыз чаңк-чаңк эткен ачуу үн чыгаруу. *Сен эмне чаңкылдайсың?* («Ала-Тоо»). *Кандайдыр бир жерде чаңкылдап күчүк үрүп жатат* («Ала-Тоо»).

ЧАҢКЫЛДАК Үнү чаңк-чаңк деп ачуу чыккан адамга же айбанаттарга (көбүнчө иттерге) карата колдонулат.

ЧАҢКЫЛДАТ ***чаңкылда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАҢКЫЛДОО ***чаңкылда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАҢЫЛДА Чаң-чаң эткен ачуу үн чыгаруу.

ЧАҢЫЛДАТ ***чаңылда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАҢЫЛДОО ***чаңылда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАҢЫН АСМАНГА ЧЫГАРУУ Ташын талкан кылуу, чакчелекей түшүрүү, кыйратуу, талкалоо, жок кылуу. *Алыска атар замбиректер душман позициясынын чаңын асманга чыгара баштады* (Абдукаимов). *Ак гвардиячылардын чаңын асманга чыгарыш-*

кан (Бектенов). *Айтор, айылдын чаӳы асманга эле чыгып калды* (Осмоналиев). ***В.: Чаӳын асманга сапыруу.*** *Эми алардын чаӳын асманга сапырбаганда эмне кылат* (Саатов).

ЧАӲЫР 1. Їнїн ачуу чыгаруу, їнїн ачуу чыгарып айкыруу, кыйкыруу, бакыруу. *Безилдеп кез-кез, ачуу-ачуу чаӳыргандай болсо, кыштакты башына кєтєрєт* (Сыдыкбеков). 2. *єт.* Катуулоо, кїчєє, катуу боло баштоо. *Ышкырып шамал чаӳырды, Каарын тєгїп чамынды* (Осмонкул).

ЧАӲЫРТ чаӳыр этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАӲЫРУУ чаӳыр этишинин кыймыл атоочу.

ЧАӲЫРЫК Ачуу чыккан кыйкырык, бакырык, чаӳырган айкырык. *Ал Мамбеткул чаӳырыкты улап, ылдамдай басты* (Каимов). – *Биздин Акия чаӳырыкты салганда кулагымдын тарсылдагы жарылып кетерине аз калды* (Сыдыкбеков).

ЧАӲЫРЫП КАЛУУ Єтє ачып кетїї, эӳ ачуу, кычкыл болуп калуу. *Бїгїн кымызыӳыз чаӳырып калыптыр го, жеӳе, – деди жигит* («Ала-Тоо»).

ЧАӲЫТ I Бозомук, киргил суюк, чаӳгыт. *Чаӳыт жарма.*

ЧАӲЫТ II Чаӳдатуу. *Араба кампаны кєздєй жолду чаӳыта жєнєп кетти* (Абдукаримов).

ЧАӲЫТТА Бозомук тартуу, суйдаӳ тартып боз тїшкєндєй кєрїнїї, чаӳыт кєрїнїштє болуу.

ЧАӲЫТТАЛ чаӳытта этишинин туюк мамилеси.

ЧАӲЫТТАТ чаӳытта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАӲЫТТОО чаӳытта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАП I 1. Колго кармаган кандайдыр бир нерсе менен шилтєє, шилтеп жиберїї, шилтей уруу, коюп калуу. *Чаппаса билекте калат, айтпаса жїрєктє калат* (макал). *Чын эсебин табайын, Чыркыратып бул таздын, Башын кыя чабайын* («Эр Тєштїк»). – *Батыш єгїздї отун таӳган жиптин учу менен тумшукка чапты.* (Байтемиров). 2. Чабуул жасап бїлїк салуу, бїлгїнгє тїшїрїї, чабуул салып олжо алуу. *Уулап жїрїп жайлоодон, Калган элди чапты дейт* («Семетей»). 3. Шилтєє аркылуу кыюу, кесїї. *Чєп чапты. Эгин чапты.* 4. Бетине металл орнотуу, баалуу металл орнотуп, кооздоо, каптоо. *Кїмїш чапкан куюшкан, Жїгєн сатты кайран эл* (Шайбеков).

ЧАП II 1. Атчан катуу жїрїї, атты катуу чуркатуу. *Аксакал алчыланып ылдый чапты, Найзаны оӳ колтукка таамайлатты* (Маликов). *Мусабек арабаларды жандай чаап келе жатат* (Сасыкбаев). 2. Алга умтулуу, илгерилєє, алга жєнєє. *Єнєрїӳ болсо єргє чап, Эмгегиӳ менен элге жак!* (Токтогул). 2. *єт.* Бир жакка тез барып келїїгє жумшоо.

ЧАП III 1. Ичтин тємєн жагы менен сандын кошулушкан жериндеги жука, такыр жери (кєбїнчє малга карата). *Карышкырга бир бээсинин чабын жардырып, Чымыр да Чаар-Ала-Таш менен кош айтышты* (Жантєшев). 2. Чєп чыкпай турган же чыкса да сейрек чыга турган тоонун боору, жантайма бет. *Таманы эшилген кызыл кумдуу тар сай, эки жагы кемерленген боз чап* (Касымбеков). 3. *диал.* Жаӳыдан гана кєрпєсї чыгып келе жаткан козунун териси. *Жаман иттин аты – Бєрїбасар, Бєрїбасарыӳа чапты ыргыт.*

ЧАП IV Дароо, єтє тездик менен абдан шамдагайлык менен (мис. умтулуу, кармоо ж.б.) *Дарыяхан Эркинди чап кєтєрїп ала коюп, эки кєзїнєн єптї* (Жантєшев). – *О, кокуй, карылык! – деп, кейип койду да, карыя чап эле атты жылоолоду* (Касымбеков).

ЧАП ЖААК Бети субагай тартып, арык чырай келген. *Чап жаак, кїрєӳ китилчен, кара тору жигит ооз ачканда эле орусча куюлуштуруп, таза сїйлєдї* (Ашымбаев). *Чап жаак, кара сур, шыӳга бойлуу, сылык жигитке Байымбет таазим эте колун сунду* (Бейшеналиев).

ЧАП КЕНЕДЕЙ ЖАБЫШУУ Бирєєгє абдан асылуу, андан ажырабоо, артынан калбоо (кєбїнчє бир нерсеге кызыгуу, бир нерселерди суроо, сурап алуу маанисине карата). *Балкондогу бїркїттї кєргєн сїрєтчї сат деп эпилдеп-жепилдеп, чап кенедей жабышкан эле* (Борбуев). *Кокустан бирєє бир кызыктуу окуяны айта калса, ага чап кенедей жабышып, аны кайсы жерден окудуӳ дейм* («Кыргызстан маданияты»).

ЧАП ОЛОӲ Арткы басмайыл (жука чурайга бекем тартылат). *Чап олоӳун бек тартып.* («Семетей» С.К.).

ЧАПАЙ *диал.* Жайлоо жерге чыга турган єсїмдїк.

ЧАПАКТА Колду же канатты (канаттууларда) бири-бирине ургулоо (кїїлєє). *Єрдєктєр канаттарын чапактайт.*

ЧАПАН Кєбїнчє этеги тизеден ылдый, узунураак тигилген жылуу сырт кийим. *Чапанды жакасынан киет* (макал). *Эшикти шарт ачып, чапанын желбегей жамынган Сурмаш чыга келди* (Жантєшев).

ЧАПАНЧАН Чапаны бар, чапан кийген.

ЧАПАНЫӲДЫ СЫЙРЫП АЛМАК БЕЛЕ Андан эч нерсе болбойт, коркпой эле кой, бара бер же айта бер деген сыяктуу бирєєнї чечкиндїї болуу, кылчактабоо, тартынбоого їндєє маанисинде колдонулат. *Сенин чапаныӳды сыйрып алмак беле? Кирип айтуучу оюӳду айта бер, – деп отургандар мени жаалай кетишти* (Бейшеналиев). ***В.: Чапанын чечип алмак беле?*** *Анын чапанын чечип алмак беле? Бара берсин.*

ЧАПАР *диал.* 1. Майда тал, караган, камыштан токулган кашаа, дубал. *Захмед ал-Хамиси айланта бийик чапар курулган узун далистїї жалпак тамда турат экен.* (Даникеев). 2. Мала.

ЧАПДЕС Мїнєзї жеўил, чыдамы жок киши.

ЧАПДЕСТИК Жеўилдик, чыдамсыздык. *Сенин чапдестигиўден уятка калдым.*

ЧАПЕЗЕК Эрте быша турган. *Эрте бышчу алманы ташкендиктер чапезек алма деп коёт* (Мавлянов).

ЧАПКАН САЙЫН КЄЗ ЧЫКПАС Кырсык кайра-кайра кайталана бербес. *Чапкан сайын кєз чыгып, кєтєргєн сайын кол сына бербес* (Жантєшев). – *Чапкан сайын кєз чыга бербес, баатыр!* (Осмоналиев).

ЧАПКИЛ Ичтен єлїк тїшкєн чаарчыктын, козунун териси. *Биздей каракесек муну эшиткенде эмне майнап? – деп карт мерген башындагы чаарчыктын чапкил жылбырскысынан їч эли кылып кырдалган телпегин чекесинен желкесине жылдыра маўдайын сылады* (Абакиров).

ЧАПКЫ ***чалгы*** менен бирдей.

ЧАПКЫЛА 1. Шашылуу, ары-бери чаап, шашылган абалда болуу, тез жїрїї. 2. Кайра-кайра уруу, чабуу.

ЧАПКЫН 1. Башка элге, урууга ж.б. кол салып чаап алуучулук, кыргын салышкан чабыш. *Жыйнасам деген нээтим бар, Кыргын-чапкын кєп кєрїп Кыйрынан азган элимди* («Манас»). 2. Чаба жааган жамгырлуу же кардуу бороон. *Ойдо жок катуу шамал менен бирге кар боройлоп жаап, алдыдан утуру чапкын башталды* (Жантєшев).

ЧАПКЫНДА Катуулап чаба жаай баштоо, удургуп, кїчєп жаай баштоо (кєбїнчє кар, жаан жєнїндє). *Ойдо жок катуу шамал менен бирге кар боройлоп жаап, алдыдан утуру чапкындай баштады (*Жантєшев). *Шамал катуулап, жаан чапкындай баштады* (Жантєшев).

ЧАПКЫНДОО ***чапкында*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАПКЫНЧЫ Кол салып, чаап алуучу, чапкынга, чаап алууга катышуучу.

ЧАПКЫНЧЫЛЫК Чаап алуучулук, чаап, тоноп алуучулук, жоокерчилик.

ЧАПКЫЧ *диал.* Балтанын бир тїрї.

ЧАПМА ЖОРГО Катуу чаап жєнєгєндє да жорголугунан жазбаган, чапкан атка барабар жїрїштїї жорго.

ЧАПМА Каўдалып, чабылып жасалган нерсе (мис. чапма кашык).

ЧАПМАЙ *диал.* 1. Ордо оюнунда чїкє чертїїдє колдонула турган ыктын бир тїрї. 2. *диал.* Кєздї таўып алып, кандайдыр бир нерсени чаап ойногон оюн. *Жумуртка чапмайды кїндїз ойношот.*

ЧАПТА 1. Бїтєє, бекитїї, бїтєп таштоо. *Чаптаган ок. 2.* Жабыштыруу. *Талгат кээсин кайчы менен кесип алып, альбомуна чаптап жатат.*

ЧАПТАЛ ***чапта*** этишинин туюк мамилеси.

ЧАПТАЛУУ 1. Чаптап бекитилген, чапталган. *Патрон ташта чапталуу он эки жез бар* (Сыдыкбеков). 2. Жабыштыруу, жабыштырылган. *Аттуу киши алик алды да, чєнтєгїнєн чапталуу конверт алып Алыбекке сунду* (Жантєшев).

ЧАПТАТ ***чапта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАПТАШ ***чапта*** этишинин кош мамилеси.

ЧАПТОО ***чапта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАПТЫК Ачуулануу, каардануу, кыжыр келїї.

ЧАПТЫР ***чап*** этиштеринин аркылуу мамилеси.

ЧАПЧАК Туптуура, туура келген. *Пальтосу єзїнє чапчак.*

ЧАПЧАЎ 1. Шамдагай, тез, ылдам (кыймыл-аракет жєнїндє). *Берки їчєє ителгидей жетти чапчаў, фашисттер айрылгандай акылынан* (Їмєталиев). *Анархан єзї дагы чапчаў терет, Кїнїнє жїз он кило терип берет* (Їмєталиев). 2. Тез кызууланып кете турган, кыялы чукул, кызуу кандуу. *Кыялы чапчаў. Чапчаў мїнєз.*

ЧАПЧАЎДЫК 1. Шамдагайлык, ылдамдык, тездик. *Алымкул куржунду алып, чапчаўдык менен ийнине салды* (Абдукаримов). 2. Тез кызууланып кетїїчїлїк, кызуу кандуулук. *Чапчаўдык тїпкє жетет бейм* («Манас»).

ЧАПЧУУ ***чапчы*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАПЧУУР Эт оодарыш їчїн жасалган учтуу шиштери бар курал, чеўгел. *Топоздун сары майы тоўгон чапчуур, чий кєбїк алган чыпкаларды Салтанат эжем экєєлєп жууп жаттык.*

ЧАПЧЫ 1. Айтышуу, беттен алуу. 2. Апчып алуу, апчып кармоо, аткып кармоо. *Темир сол колунун карысын оў колу менен чапчып, сендиректей тїштї* (Жантєшев). 3. Эки астыўкы буту менен жерди апчый тартуу (кєбїнчє жылкыга карата). *Бээ баласын чапчыса да, берт кылбайт* (макал). *Акжал жер чапчып ооздугун качырата чайнап, кермеде турат* (Жантєшев).

ЧАПЧЫЛА Кайра-кайра чапчый берїї. *Сууткан ат жер чапчылап турат.*

ЧАПЧЫМА *диал.* 1. Куму эшилип турган бел. 2. Оргуштап, албууттанып аккан суу.

ЧАПЧЫТ ***чапчы*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАПЧЫШ ***чапчы*** этишинин кош мамилеси.

ЧАПЫЛДАТ Чап-чап эттирүү, чап-чап эткен дабыш чыгаруу.

ЧАПЫРАШТЫ *диал.* Аралаш, башаламан. *Чапырашты эле той бердим.*

ЧАПЫСНАЙ *диал.* Козунун жүнү көрпөгө жете элек учур.

ЧАР I Дан эгиндеринин учкуну. *Кырмандын четинде буудайдын азыраак чары чогулбай жатат* (Жантөшев).

ЧАР II Көбүнчө ысык металлдарга суу тийүүдөн чыккан дабышты же кандайдыр бир кулакка жагымсыз ачуу чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Бир кезде, кыпчууру кызарып кетти эле, карыя уста тепшидеги сууга чар эттире малды* (Убукеев).

ЧАР ИРИК Төрт жашар же төрттөн ашкан ирик. *Келишкен бир ат, элүү чар ирик* (Токомбаев).

ЧАР КАРГА Таан сыяктуу кичирээк карга.

ЧАР КӨПӨЛӨК АЙЛАНУУ 1. Абдан тез, өтө тездик менен учуп-күйүп чимирилүү, тегеренүү, чимирик болуу. *Бирде буттарын ылдамдатып, жерди таптап тез-тез басып чар көпөлөк айланып, бирде Ысык-Көлдүн толкунундай толкушту* (Баялинов). *Күрүчбек билегимден кармап, чар көпөлөк айланып, каткырып жүрөт.* 2. Тим эле чимирик болуп жан алакетке түшүү, жанынын бардыгынча аракеттенүү, жан бүдөгө келүү. *Сенин айланаўда чар көпөлөк айланып жүргөнүн көрсөк сонун болор эле* (Каимов). *Ошон үчүн бакан оездун жанында врач чар көпөлөк айланып, жан алакетке түшүп жүрөт* (Бектенов). ***В.: Чарк айлануу.*** *Эзеф күйпөлөктөп, бирде топурак ыргытып, бирде аялдарды чарк айлана чуркап жүргөнүн Ашырбек аўдап калды* (Ашымбаев). *Өзү айыптуу болгондуктан эми өз азабын өзү тартып, чарк айланып, алапайын таба албай турду* (Абдукаимов). ***Чарк көпөлөк айлануу.*** *Федя менен Феня чарк көпөлөк айланып, ийиктей имерилип бийлеп жүрүшөт* (Баялинов). – *Өх, кайран жаным, чарк көпөлөк айланганым ай, адамдын баркын билбес жамандарга* («Кыргызстан маданияты»).

ЧАР ТАРАБЫ КЫБЫЛА *к.* ***төрт тарабы кыбыла.***

ЧАР ТАРАП Айлана-чөйрө, тегерек, туштарап. Төрт тарап, төрт жак. *Көрөгөн каган бириктирген төрт бурчу чар тарап болгондо* (Абакиров). *Тоголок Молдо жапырак талдын капталындагы жашыл дөбөдөн чар тарапка көз чалкытып оюн электөөдө* (Бейшеналиев).

ЧАР ТАРАПКА Төрт тарапка, төрт жакка. *Чар тарапка чаптырып, Таластан бери кол жыйып* («Эл адабияты»).

ЧАР ТЕКЕ *аўч.* Картаў теке.

ЧАР УЧКАНДАЙ Баш аламан, иретсиз, чаржайыт. *Кабар бактагыларга чар учкандай тарады* (Борбиев).

ЧАРА I 1. Тамак-аш салуу же куюу үчүн колдонулуучу ар кандай металлдардан жасалган, ооз жагы жайык келген тегерек чуўкур идиш. *Казандагы эт булоолонуп чарага түшкөн учурда, бирөө туруп кол жуудура баштады* (Убукеев). 2. Казанактын (мүрзөдө) ооз жагындагы чуўкур. 3. *аўч.* Капкандын бардык тетиктерин бириктирип турган эў астыўкы тегереги. 4. Комуз менен кыл кыяктын арткы тегерек оюгу. 5. *диал.* Ээрдин көчүк жагы.

ЧАРА II 1. Кандайдыр бир нерсени иш жүзүнө ашыруу максатында жүргүзүлгөн аракет. *Кызматкерлер менен ишти алдыга жүргүзүү боюнча чаралар көрүлдү* («Аалам»). *Кырсыктан сактануунун биринчи чарасы койду ылаўдан сактоо* (Жантөшев). *Жибересиў эле! Антпөөгө чараў да жок* (Жакиев). 2. Жаза. *Эмгектен качкандарга чара колдонуу керек* («Агым»). *Эки жолу жыйналышка коюп чара колдонгон* (Байтемиров). 3. Амал, айла, арга. *Аман-эсен калыш үчүн бир гана чара таптык* (Жантөшев). *Чыныгылдын ишенбеске чарасы барбы?* (Жантөшев).

ЧАРА ДА МАЙ, ООЗ ДА МАЙ Бир нерсеге аябай карк болгон, ашып-ташып жайнап турган деген мааниде. *Андай күн кайда аксакал менин чарамды көрсөўүз, чара да май, ооз да май болуп, эки койдун эсеби табылбайт беле?* (Кыргызстан маданияты»).

ЧАРА ЖОК Айла жок, колдон келбей турган, мүмкүн эмес. *Моюн сунбаска, көнбөскө чара жок, оолактаганынан оолактап, ажырачусунан ажырап калат* (Исмаилов). *Чындыктын даамы ачуу келет. Ишенбеске чараў жок* (Стамов).***В.: Чарасы калбоо.*** *«Э-э, үргүлөп жаткан жолборско катылган башым, келип ачкарак сары мышыктын куу чеўгелине кабылдым» – деп, сыйпаларга чарасы калбай, өзөгү сыздады* (Касымбеков).

ЧАРАБЖАЛ 1. Шибеге, устара, искек сыяктуу куралдар. *Боз кисенин жанында Булгаарыдан кылабдан. Анын ичи толтура, Тырмак алчу чарабжал* (Чоробаев). 2. Ушундай нерселер салынуучу булгаары баштык.

ЧАРАЙНА I 1. Калыў булгаарыдан, кээде металлдан жасалган, денеге кынапталган соот. *Чарайна, соот, кыягы* («Манас» С.О.). 2. Согушка чыкканда төшүнө тартып кийүүчү такта, темир. *Темир туулга башында, Чарайнасы тагылуу* («Курманбек»). *Табылды кырк жигитке соот, чопкут, чарайна, калкан даярлап, эл кайтарып жол чалып, атасы Эрменкандан мыкты болду* («Эр Табылды»). *Туурча, соот, чарайна Каалгасында темирден. Чарайнасы шылк этип, Чыга түштү найзасы* («Эл

адабияты»). *Туулгасы тагылуу чарайнасы дапдаяр* («Эл адабияты»).

ЧАРАЙНА II чарана менен бирдей.

ЧАРАНА Жаўы туулган жаш төлдүн, жаўы төрөлгөн жаш баланын үстүнө жабышкан желим сыяктуу илээшкен зат. *Уулумду чаранадан чайып, түн уйкумду, күн тынымымды койгомун* (Сыдыкбеков).

ЧАРАПЖАЛ *туурасы:* ***чарабжал.*** *Экинчи кезүнө – түбүнө, өтүгүмдү, анын үстүнө аўчылыкка алып жүргөн булгаары кылабданымды, үйдө пайдаланган чарапжалымды сал, анан чаарчыктын толубу бар го, ошого толтура кемеч нанды бастырып үстүнө коюп кой* (Абакиров).

ЧАРАПЗАЛ *диал.* Бычак.

ЧАРБА 1. Белгилүү бир коомдун өндүрүш мамилелеринин жыйындысы, өндүрүш жолу. *Натуралдык чарба. Товардык чарба.* 2. Өндүрүш, экономика, өндүрүш үчүн бардык керектелүүчү нерселердин жыйындысы. *Элдик арба. Токой чарбасы. Айыл чарбасы.* 3. Кандайдыр бир өндүрүштүн жабдуулары, шаймандары, мүлктөрү жана курулуш жайлары ж.б. жалпы жыйындысы. *Заводдун чарбасы.* 4. Үй тиричилигине байланыштуу иштер, оокат-тиричилик. *Үй чарбасын башкарып тыныкпаган чоў эне күнү бою өкүнүп жүргөн* (Сыдыкбеков) 5. Мал багуучулук, мал өстүрүүчүлүк. 6. Мал багып, мал өстүрүүчү. *Дыйкан болсоў, башында бол, чарба болсоў, кашында бол* (макал). 7. Мал. *Бирин-эки чарба күтүү.*

ЧАРБАДАР *диал.* Чарба жумуштары менен күн көргөн, көбүнчө мал чарбачылыгы менен кесиптенген, өз алдынча анчамынча чарбасы бар адам. *Чарбадар алек мал менен* (Барпы). *Урум менен Турумдун аталары өз оокаты өздөрүнө жетишкен чарбадар адамдын балдары болот* (Жантөшев).

ЧАРБАК 1. Короо-жайды ж.б. айландыра курчаган дубал, тосмо. 2. Бак-дарак, короо-жайдын жалпы аты. *Чарбак тараптан сайраган булбулдун үнү угулду* (Жантөшев). *Укмуштуу сонун чарбакт а, Кызыл гүл болсо жайнаган* (Токомбаев).

ЧАРБАКЕР чарбадар менен бирдей.

ЧАРБАЛУУ Чарбасы бар, чарба күткөн, мал күткөн. *Аларды орто чарбалуулар дейт* (Сыдыкбеков).

ЧАРБАЛЫК Чарбага таандык. *Чарбалык жумуштар.*

ЧАРБАЧЫ Кандайдыр бир мекеменин, ишкананын ж.б. чарбасы жагында иштөөчү, чарба жагын тейлөөчү адам. – *«Газик» менен келиптир, аксакал! – Андай болсо, чарбачылардын бирөө чыгар* (Убукеев).

ЧАРБАЧЫЛ Чарба иштерине камкор, чарбачылыкка бүйрө (адам жөнүндө). *Мукайдын атасы чарбачыл адам болгондуктан, огороду бак-шактуу келип, алмалары да көп* (Таштемиров). *Канча айткан менен чарбачыл киши да* (Каимов).

ЧАРБАЧЫЛЫК Жалпы эле чарба жумуштары, чарба иштерин жүргүзүүчүлүк. *Айыл чарбачылыгы. Мал чарбачылыгы.*

ЧАРБЫ Майда, майда мал. *Чарбы мал.*

ЧАРБЫЛА Майдалоо, майда-майда бөлүктөргө ажыратуу. *Чарбылап отурбай, кенен-кенен кылып эле бөлүштүрсөўчү* («Чалкан»).

ЧАРБЫЛАН чарбыла этишинин өздүк мамилеси.

ЧАРБЫЛАТ чарбыла этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАРГЫ Белге курчана турган жоолук. *Жолборстой боюў тартылган, Жонуўда чаргы артылган* («Эл адабияты»).

ЧАРГЫТ Түз, так айтпоо, буйтактатуу, башка сөзгө алаксытуу. *Каныбектин кайталап сураган суроосуна чаргыткан жоопторду берип тим болду* (Жантөшев). *Көп сөздөргө чаргытып, Макешти адегенде сынап да көрдү* (Касымбеков).

ЧАРГЫТМА Буйтактатма, ачыгын айтпай ар кайсыга шылтаган болуп, чаргыта берме. *Чаргытма сөздөр.*

ЧАРГЫТУУ чаргыт этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРДА 1. Чурулдаган добуш салуу (бакага карата). *Баткактуу көлчүк суусунда, Бакалар чуулдап чардаган* (Маликов). 2. Сайроо. *Топтолушуп чардаган, Куштар дагы ыктыяр* (Барпы). *Булбулу сайрап чөлүндө, Күкүгү чардап көгүндө* (Тоголок Молдо). 3. *өт.* Шат-шайыр жүрүү, жыргоо, куунак болуу, сайрандоо. *Толкуп жаткан деўиздей, Чардаган элди карачы* (Токтогул). *Арасы Ала-Тоонун, көрккө баткан, Колхоз, совхоз боорунда чардап жаткан* (Нуркамал). 4. *өт.* Кыдыруу, жер чалуу, байкоо. *Мен жердин баарын чардадым, Барбаган жерим жок болду* («Семетей»). *Жээниўмин деп желпилдеп, Жер чардаган эрсиўби?* («Эр Табылды»).

ЧАРДАГАЙ Чардайган, чардая тартып чоў көрүнгөн. *Чардагай курсак бала.*

ЧАРДАЙ I *диал.* Ордо оюнунда ичке түшүп, бирок абалакты алууга мүмкүнчүлүгү болбой калган учур.

ЧАРДАЙ II Чандыйып көбүү, дардайып чоў көрүнүү (көбүнчө курсагы жөнүндө). *Бетеге жеп суналып, Бээлер жатат чардайып* (Осмонкул).

ЧАРДАЙТ чардай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАРДАК: ак чардак Жумшак, калыў жүндүү, буттары кыска келген суўда сүзүүчү канаттуу. А*к чардакка кошулуп, Аўырлар учат аўкылдап* (Тоголок Молдо). *Кандайдыр бир ак чардак жем издеп, көл үстүнө айланып учуп жүрөт* (Баялинов).

ЧАРДАНА *диал.* Мандаш. *Чардана куруп отуруу.*

ЧАРДАЎДА Чердеўдеє, чардайган курсагы менен кыймыл-аракетте болуу.

ЧАРДАЎДАТ чардаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАРДАЎДОО чардаўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРДАРЫ Ар тїрлїї нерселерден бириктирилип жасалган аралашма дары. *Каргабий ар бир їч кїн єткєн сайын Сагындын жараатына дїйїм чєптїн тамырынан, бїрїнєн даярдалган чардарысын себет* (Осмоналиев).

ЧАРДАТ чарда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАРДОО чарда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРДООЧУ *тар.* Айыл-айылды кыдырып, элдин аман-эсенчилигин кабарлап туруу милдетин аткаруучу адам.

ЧАРЖАЙЫТ Баш аламан, туш келди, иретсиз, чачкын. *Бизди кєрїнгєн жыйындарга эле чаржайыт жумшай беришет.*

ЧАРИ *диал.* ***чар ирик*** менен бирдей.

ЧАРК I Кїч, кубат, ал, чама, маани-жай. *Чарпышкандын баарына Чаркы жетер эр экен* («Манас»). *Качып жїрїп аралап, Єз чаркымды чамалап* (Тоголок Молдо).

ЧАРК II 1. Дєўгєлєк. *Арабанын чаркы* 2. ***чарык I*** менен бирдей.

ЧАРК III Чар-чар эткен сыяктуу кыска чыккам їндї билдирїї їчїн колдонулат.

ЧАРК АЙЛАНУУ *к.* ***чар кєпєлєк айлануу.***

ЧАРК ИМЕРЇЇ Арыдан бери тез эле єзїнє тартып ала коюу. *Мына, бїткїл Коўур-Єгїз, Кетмен-Тєбє, Суусамыр, Жумгал тоолорундагы кєп саяктын уругун айла менен да, кїч менен да чарк имерген, атанган адам* (Касымбеков).

ЧАРК КЄПЄЛЄК АЙЛАНУУ *к.* ***чар кєпєлєк айлануу.***

ЧАРК ТОКТОГОН Токтолгон же тєрт жаштык. *Чарк токтогон ирик.*

ЧАРК УРУУ 1. Єтє тездик менен жєнєє, кыдыруу, зыпылдап тез жїрїї. *Барып калды Мендирман, Дубанача чарк уруп!* (Жантєшев). 2. Толкундоо, алып учуу. *Ачуўга сырын турмуштун, Чарк уруп жїрєк термелет* (Бєкєнбаев). *Нарындын суусу ташкандай, Кубанып кєўїл чарк урду* (Бєкєнбаев).

ЧАРКАНА Чарбак.

ЧАРКАП Чєптїн, эгиндин ж.б. иймєгї.

ЧАРКАПТА Чаркап кылып їйїї.

ЧАРКАПТАТ чаркапта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАРКАПТОО чаркапта этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРКАР 1. Турак жай, мал короо. Сарай, мал сарай, топон сакталуучу жай. *Анан кечке маал – мал убагы болгондо алиги Матабар деген киши чаркарынын башына чыгып алып, бешилигин таянып алып кїндє кыйкыра турган* (Жусубалиев). *Кїрєп бер кєўдїї чаркарым, Пулуман жумшап айтамын* (Барпы). *Талаадагы саман-топонду байдын чаркарына жеткирїїнї Сейит колуна алды* (Абдукаримов). 2. *диал.* Тамыры тартагай келген єсїмдїктїн аты.

ЧАРКЕШ *диал.* Тил албаган, кєк.

ЧАРКПАЛЕК *диал.* Сузгулуу дардайган чоў дєўгєлєк. Аны менен жер сугарган.

ЧАРКТА чарыкта менен бирдей.

ЧАРКЫЛДА Чарк-чарк этїї, чарк-чарк эткен їн же дабыш чыгаруу. *Кєлїндє куусу жаркылдап, Тїрдїї куштар чаркылдап* («Эр Табылды»).

ЧАРКЫЛДАК *диал.* Єўї кара келип, чаркылдап їн чыгарган канаттуунун аты. *Кара чаркылдак айланса, сагызган шакылдак кантээр экен?*

ЧАРКЫЛДОО чаркылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРКЫРА Чар-чар эткен созулуўку ачуу їн, дабыш чыгаруу. *Асман жактан чаркырап, Ач кыйкырык угулду* («Эр Тєштїк»). *Дїмїрєўдєп окопту, Тепсеп жатат чаркырап* (Токомбаев).

ЧАРКЫРАТ чаркыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАРКЫРОО чаркыра этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРПАЯ Кєбїнчє кєлєкє, салкын жерлерге же їйдїн ичине жайлаштырылган, отурууга ылайыкталып тактайдан жасалган секиче. *Каныбек акырын басып келип, чарпаяга отурду* (Жантєшев). *Сузак чайканасы демейдегидей кыжы-кыйма, чайчылар чарпаяларга шыкалып калган* («Чалкан»).

ЧАРПУУ чарпы этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРПЫ 1. Чапчуу. *Далдалчы отко кїйїп бараткандай, Бакырды чалды муштап чала чарпып* (Токомбаев). 2. Жете чайпалуу, жете кайтуу, толкуп жайпай берїї, каптоо (кєбїнчє суу, кєл ж.б. карата). *Атырылып аскаларды чарпыган, Толкундаган деўиздерди кечейин* (Токомбаев). 3. Азаюу, кемїї. *Ага-иниден айрылса, Ар ким бизден чарпылар* («Казыбек»).

ЧАРПЫЛ чарпы этишинин туюк мамилеси.

ЧАРПЫНДЫ Серпинди, кандайдыр бир нерсенин бєлїкчєлєрї. *Кокус Сатарга карата сєздїн чарпындысы тийсе кадимкидей кїїлєнїп кирмекчи* (Таштемиров). *Чарпындылар чачырап, Учуп жатты жан жакка* («Манас»).

ЧАРПЫШ 1. Кармашуу, алышуу. *Бул жел курсак аюусу, Чарпыша турган алы жок* («Эр Тєштїк»). 2. *єт.* Чатакташып калуу, талашып-тартышып калуу. *Даша менен чарпыша кеткенин Ашыр эсине тїшїрдї* (Сасыкбаев). *Садык текшерїї комиссиясынын бир мїчєсї менен чарпыша калды* (Байтемиров).

***ЧАРПЫШТЫР** чарпыш* этишинин аркылуу мамилеси.

***ЧАРПЫШУУ** чарпыш* этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРС Кырс. *Тїптїї айбан чарс болот, Жаманга дєєлєт келгенде* («Эл адабияты»).

ЧАРТ Кубулуштун же, кандайдыр бир нерсенин тез болгон дабышын же кескин кыймыл-аракетти билдирїїдє колдонулат. *Чагылганы чарт эткен, Нєшєрлєгєн сел эмес* («Мендирман»). *Чарт кесїї.*

***ЧАРТЕР** экон.* Транспорттук каражаттын ээси менен транспорттук каражатты же анын бєлїгїн тиешелїї каттамга ижарага жалдоочунун ортосунда тїзїлгєн келишим.

***ЧАРТЕРЕК** диал.* 1. Бутагы арбагай-тарбагай єскєн жыгач єсїмдїгїнїн аты. 2. Ак терек – кєк терек оюну.

ЧАРТЫЛДА Чарт-чурт эткен катуу дабыш чыгаруу. *Кайрадан чагылган чартылдап, кїн кїркїрєп, жамгыр куя баштады* (Каимов).

***ЧАРТЫЛДАТ** чартылда* этишинин кыймыл атоочу.

***ЧАРТЫЛДОО** чартылда* этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРЧА 1. Чаалыгуу, алы, кїч-кубаты кетїї, шайманы кетїї. *Чарчаган кулда жазык жок* (макал). *Чарчаган Токтогул эч нерсени сезер эмес* (Токомбаев). *Аттар бїгїн аябай чарчаган* (Жантєшев). *Фатима болсо Жїкєштїн чындап эле чарчаганын сезди* (Сасыкбаев). 2. *єт.* Єлїї (кєбїнчє жаш балдарга карата). *Сатылган жєєлїйт, чарчаган балдарынын атын айтат* (Токомбаев).

ЧАРЧАЎКЫ Чарчагансыган, чарчап калгандай тїрї бар. Чарчаўкы тартып, иштен качып калгандай кєрїнїшї бар. *Унчупайсыз, чарчаўкы да єўїйїз, Келген єўдїї алыс жолдон унаасыз* (Акматалиев).

***ЧАРЧАП КАЛУУ** аўч.* Салынган капкан чабылып калуу.

***ЧАРЧАТ** чарча* этишинин аркылуу мамилеси.

***ЧАРЧОО** чарча* этишинин кыймыл атоочу. *Оо, анан, чарчоону унутуп, не жыргап* (Ибраев).

ЧАРЧЫ Квадрат, тєрт тарабы бирдей. *Ушу бир чарчы бєздї алып калганымда байып кетет белем* (Сыдыкбеков). *Зарыл тєрт чарчы актын четин кызыл жип учуктаган ийнеси менен бекитип отурат* (Сыдыкбеков).

ЧАРЧЫ БОЙЛУУ Бою анчалык бийик эмес, бирок єтє жапыз да эмес. *Айдарбек чарчы бойлуу, кара тору киши* (Жантєшев). *Чарчы бойлуу жаш келин, Чырактай кєзї жайнаган* (Маликов). *Чарчы бойлуу, ак жуумал кыз экен.*

ЧАРЧЫ МЕТР Квадраттык метр, тєрт тарабы теў бир метрден келген чен єлчємї.

***ЧАРЧЫК** диал.* Бел жоолук.

ЧАРЧЫЛА Тєрт тарабын бирдей кылуу, чарчы формага келтирїї, узун-туурасын бирдей кылып бїктєє.

ЧАРЧЫЛАП-ЧЕНЄКТЄЄ Себїї же отургузуу мезгилинде уруктардын (їрєндєрдїн) узун, туурасынын аралыгын белгилїї бир єлчєм боюнча бирдей жайгаштыруу жолу. *Бизде чигитти чарчылап-ченєктєє жолу менен себїї иш жїзїнє ашырылып жатат. Чарчылап-ченєктєп эгїї эў кєп пайдаларды келтирет.*

***ЧАРЧЫЛАТ** чарчыла* этишинин аркылуу мамилеси.

***ЧАРЧЫЛОО** чарчыла* этишинин кыймыл атоочу.

***ЧАРЫ** диал.* Ороп, чырмап байлоо. *Абыдан бекем чарыган.*

ЧАРЫК I Балта, бычак, кайчы ж.б. турган куралдарды курчутуу їчїн колдонулуучу, жыгачка орнотулган дєўгєлєкчє сыяктуу кайрак таш. *Темир менен таштын кайралышынан чыккан кызыл учкун чарыктын алдын кєздєй шыр-шыр этет* (Сасыкбаев). *Чапса болот кетилет, чарыкка тартса жетилет* (макал).

ЧАРЫК II Бодо (кара) малдардын чылгый терисинен, кєбїнчє баш терисинен жасалган бут кийим. *Бутунда чылгый баш териден жасалган чарыгы бар* (Байтемиров). *Чїйрїйгєн чарык бутунда Чїнчїткєн дїйнє бир кеми.*

ЧАРЫК ЖИП Чыгырыктарга тїрїлгєн, тигїї машинасында колдонула турган ичке жип. *Єткєрєт миў электен укумуў-тукумуўду, жарыўды да, жандырып чарык жиптей тїрїлгєн тагдырыўды* (Муканов).

ЧАРЫКТА Чарыкка тартуу, чарык менен курчутуу.

***ЧАРЫКТАГЫЧ** диал.* Бычак-балта курчутуучу нерсе.

***ЧАРЫКТАТ** чарыкта* этишинин аркылуу мамилеси.

***ЧАРЫКТОО** чарыкта* этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРЫЛДА Кулакка жагымсыз їн чыгаруу, чар-чар эткен їн чыгаруу. *Кайрат сєємєйї менен тизмени кыдырып, чарылдап кыйкырып окуп жатты* (Бейшеналиев).

ЧАРЫЛДАК Чарылдай берген, їнїн чарылдата берме адаты бар, чарылдап їн чыгарган.

***ЧАРЫЛДАТ** чарылда* этишинин аркылуу мамилеси.

***ЧАРЫЛДОО** чарылда* этишинин кыймыл атоочу.

ЧАРЫМ Теринин ички бетинде же эт менен майдын ортосунда болуучу тарамыш сыяктуу чел. *Чарым эт.*

***ЧАРЫН** чары* этишинин єздїк мамилеси.

***ЧАРЫТ** чары* этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАРЫЯР Мухамед пайгамбардын жакынкы биринчи төрт халифи.

ЧАСТУШКА *муз.* Төрт же эки саптан турган, учурга жараша тамашалуу түзүлгөн орус элдик ырдын түрү.

ЧАТ I 1. Эки буттун жамбаш менен кошулган жери, эки буттун аралыгы. *Уйлар басса желини чатына батпай, ары-бери чайпалат* (Байтемиров). *2.* Эки суунун кошулган жери. *Жолоочулар эки суунун чатындагы тумшуктан имериле бергенде, жайнап жаткан калың мал көрүндү* (Каимов). 3. Тоонун эки салаасынын кошулушкан жери.

ЧАТ II Интернеттеги сүйлөшүүнү уюштура турган мүмкүнчүлүк.

ЧАТА: кыялы чата Кыялы жаман, начар, урушчаак, кежир. *Териси тар, кыялы чата адам болсо, бая эле кырс этип, кабагын салып калат эле* (Сыдыкбеков).

ЧАТАК Чыр, талаш-тартыш, жаңжал. *Алардын чатагынан улам цехтегилердин баары чогулуша калды* (Каимов). *Аскар айткандан бери Динар чатакты баштаган* (Сыдыкбеков). *Айдараалы болбогон жерден чатак чыгарганы турду* (Абдукаримов). *Чатактын түйүнүн калыс айткан кеп чечет* (макал).

ЧАТАКТАШ Чатак чыгаруу, чыр салуу, чырлашуу, талаш-тартыш чыгаруу. *Ышкынаалы бирөөнүн көңүлүн калтырып, чатакташып чуу чыгарганды жек көрө турган* (Байтемиров).

ЧАТАКТАШТЫР чатакташ этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАТАКТАШУУ чатакташ этишинин кыймыл атоочу.

ЧАТАКТУУ Чырлуу, чатак, талаш-тартыш чыгып кете турган жөнү бар. *Чатактуу маселе.*

ЧАТАКЧЫЛ Чатак чыгарган, чыр, урушчаак, жаңжалчыл.

ЧАТАШ 1. Илинишип, түйүлүшүп калуу, чатышып калуу, аралашып калуу. *Чал сакалынын чаташканын чыгарып, айрысын таянып бир аз карап турду* (Убукеев). *Чаташ жип.* 2. *өт.* Адашуу, татаал болгондуктан чечилишин таба албай жаңылышуу, баш аламан болуу. *Студенттердин чаташып жатышкан маселелерин Матвеевич түшүндүрүп кирди* (Бейшеналиев).

ЧАТАШТЫР чаташ этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАТАШУУ чаташ этишинин кыймыл атоочу.

ЧАТКАЛ I 1. Эки тоонун кошулушундагы ойдуң жер. *Астындагы чоң кула ат, Чаткаягы чаткалдай* («Манас»). *Кара-Буура, Чаткалда, Кайкалап элим жатканда* («Манас»). 2. Эки тоонун ортосундагы шар аккан суу.

ЧАТКАЛ II 1. *диал.* Чамынды. *Чаркар чаптым өзүмө, Чаткалы тийди көзүмө* (фольк.). 2. Куурайдын сыныгы, бүрү.

ЧАТКАЯК Чаттан тизеге чейинки эки арткы буттун аралыгы. *Уйлардын желиндери чатырап казандай болуп, чаткаяктарына батпай, түшкү, кечки саанда теңселе келишет* (Бейшеналиев). *Анык тулпар жаныбар, Чаткаягы колоттой* («Манас»).

ЧАТУУ чаты этишинин кыймыл атоочу.

ЧАТЫ 1. Иретсиз чалып байлоо, илиништирүү, туш келди ороп, чырмоо. 2. *өт.* Кандайдыр ишке, абалга ж.б. дуушар болуу, чалынуу. *Башыңды таттуу кыял чатып алса, Толкундап отургандан эмне артык* (Үмөталиев). *Окусунан кайран жаш, Өлүмгө башы чатылып* (Тоголок Молдо). 3. Иреттүү, ырааттуу сүйлөбөй, ар кайсынын башын бир айтуу. *Бөрүбай молдо далай шарыяттын башын чатып өттү* (Жантөшев).

ЧАТЫМА *диал.* Жетилип, семирген мал. *Чабдар кунан болот, кунандан толуп чатыма ат болот.*

ЧАТЫНА Жарака кетүү, сынан кетүү. *Табак чатынап кетиптир.*

ЧАТЫР I 1. Курулуштардын, имараттардын үстүнкү бөлүгү. *Жамгырдан үйдүн чатыры дабырап турду* (Сыдыкбеков). 2. Таардан, калың матадан ж.б. жасалып, төрт бурчунан керип коюлуучу, көбүнчө жайында колдонула турган жеңил үй. *Жайкы күн... эрке Ысык-Көл толкуп жатыр, Боюна жоокерлер тиккен чатыр* (Маликов).

ЧАТЫР II Кандайдыр бир нерсе сынып, жарылып же от чартылдап күйүп бараткандагыдай чыккан үндү же дабышты билдирүү же ошого салыштыра көрсөтүү үчүн колдонулат. *Чатыр-чатыр чатырады, Жалпы күйүп жан-жагы* (Бөкөнбаев). *Согуш кабары, чатыр этип асманды тең жарып өткөн чагылгандай тараган* (Сыдыкбеков).

ЧАТЫРА 1. Чатыр-чутур, чарт-чурт эткен дабыш чыгаруу, чартылдоо. *Үй ысыта, темир меште от жагып, Как кургаган жыгач күйөт чатырап* (Акматбекова). *Күн күркүрөп, чарт-чурт этип чатырап* (Осмонов). *Чатырап муздар сынса да, Катуулап бороон турса да* (Бөкөнбаев). *Арчалардын куу шактары жалын чыгарып, чатырай баштады* (Абдукаримов). 2. Дүрбөй түшүү, жапырт дүрбөө, туш-тушка таралуу. *Карышкырды көргөн койлор чатырап үркүп-үркүп жөнөдү* (Жантөшев). 3. Тарсайып, чыңалып чыгуу, чыңалып толуп чыгуу. *Семиргенде чатырап, Эмчеги жерге салаңдайт* (Осмонкул). 4. *өт.* Дүркүрөп өсүү, көбөйүү, жапырт өсүү, мыкты, өркүндөгөн абалда болуу. *Чатырап колхоз, совхоз чарбалары, Көбөйсүн төрт түлүгүң аман төлдөп* (Үсөнбаев).

ЧАТЫРАЙ Көрүнүшү толук, токтомдуу болуп туруу. *Алыстан ак боз үй чатырайып капкайдан көрүнүп тураар эле* (Үсөнбаев). *Чатырайган ак үй.*

ЧАТЫРАТ чатыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАТЫРАШ II 1. Он төрт ак, он төрт кара таш менен алды-артына жылып, дойбу сымал ойнолгон оюндун аты. *Чатыраш ойноп даӯ салып* («Манас» С.К.). *Эргип ордо салышып, Чатыраш ойноп чатырап* («Манас»). *Чатыраш болсун ар ӥйдє, Коноктор оюн ойносун* («Эл адабияты»). 2. *диал.* Суу жээгине, чайларга єсє турган ичке бутактуу, барпагай жалбырактуу єсїмдїк.

ЧАТЫРЛА Ӥйдїн їстїн, чатырын жабуу.

ЧАТЫРЛАН чатырла этишинин єздїк мамилеси.

ЧАТЫРЛАТ чатырла этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАТЫРЛОО чатырла этишинин кыймыл атоочу.

ЧАТЫРЛУУ Чатыры бар, чатырлап жабылган. *Чатырлуу жаӯы ӥй.*

ЧАТЫРЧА чатыр I менен бирдей. *Чатырчасы шифер менен жабылган, Беш бєлмєлїї ӥйгє кирдим жакында* (Осмонкул).

ЧАТЫРЧАЛА Чатырча кылуу, чатырча жасоо (ӥйгє, имаратка). *Єздєрїнїн планы боюнча беш-алты комнаттын їстїн чатырчалап жабарын айтты* (Бейшеналиев).

ЧАТЫРЧАЛАН чатырчала этишинин єздїк мамилеси.

ЧАТЫРЧАЛАТ чатырчала этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАТЫРЧАЛОО чатырчала этишинин кыймыл атоочу.

ЧАТЫРЧАЛУУ Чатырчасы бар, чатырлап жабылган. *Талас шаарынын тїбїндє ӥйлєрї єўчєй чатырчалуу жана бак-дарактуу бир кыштак бар* (Каимов).

ЧАТЫШ 1. Чиеленишкен, чаташкан. 2. *єт.* Татаал, чатак, кыйын. *Чече албай буулуктуӯ, Узун ойдун Учу чатыш тїрмєгїн* (Турусбеков). *Чатыш маселе. Мышык чачып ойногон чарык жиптей чубалжып, чатышкандан чатышты* (Токомбаев).

ЧАТЫШТЫР чатыш этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАТЫШУУ чатыш этишинин кыймыл атоочу.

ЧАХОХБИЛИ Ар кандай татымалдарды кошуп тооктун этинен жасалган кавказдыктардын тамагы.

ЧАЧ I Адамдын баш терисинен чыккан кыл, калыӯ тїк. *Кїмїш єндїї, олоӯ чач, Кош каркыра керме каш* («Манас»). *Буурул чачын сеўселтип, Апаӯар кїтєт силерди* (Токомбаев). *Чачын татынакай кылып артына карай тараган кара жигит – Омор* (Жантєшев).

ЧАЧ II 1. Чачырап кеткидей кылып таштоо, ыргытуу, чачырата таштоо, тєгїї, чачыратуу. *Мамбеткул колундагы тепшиге салынган жемди тоокторуна чачты* (Каимов). *Жамила дасторкон жайып, ага чача боорсок салды* (Баялинов). 2. Чогуу же иреттїї турган нерсени туш-тушка бириндете бєлїї, чачынды кылуу, чачкын, иретсиз тїргє келтирїї. *Баарын чачтыӯ кєп кєўдїн, Бекеринен тапкандай* (Ӥмєталиев). *Капанын баарын чачамын, Тєштїк, Кабагыӯ минтип ачамын, Тєштїк* («Эр Тєштїк»). 3. Ысырап кылуу, ыксыз жок кылуу, тїгєтїї. *Шаар базарын ачамын, Атакемдин сан дїйнє, Топуратып чачамын* («Манас»). 4. *єт.* Берїї, таратуу, жаюу. *Партия балдар їчїн билим чачкан, Билимди биздин балдар издеп тапкан* (Барпы). 5. Чачыратуу, таратуу. *Таӯ кабарын айткансып, чыгыштан чолпон нур чачты* (Жантєшев). *Эмгек кайнап, колхозчулар кош айдап, Асмандан кїн алтын шоола нур чачат* (Ӥмєталиев). *Чырак їлпїлдєп алсыз нурларын чачат* (Каимов).

ЧАЧ КЕП Элечектин астынан кийилген аялдардын баш кийиминин бир бєлїгї.

ЧАЧ-КИРПИГИ ЖЕТПЄЄ Эч жетишпєє, эч нерсе чак келбєє. *Дагы эле кєп заказды айтты, ага деле чач-кирпигибиз жеткидей кєрїнбєйт* (Бердикеев).

ЧАЧ ЄРЇЇ этн. Кыз узатуу салтындагы ырым-жырымдардын бири, жеўелери кыздын мурдагы майда єрїм чачын жазып, жубайлык турмушу берекелїї болсун деген ырым менен чачын сары май менен майлап, эки єрїп, учун ак кебез менен бекитип байлап, элечек кийгизип (жоолук салып), отурган байбиче, келин-кыздарга чачыла чачуусу. Чач єрїї ырасмисине о.э. ошол учурда кызга нарктуу байбичелер, жеўелери тарабынан насаат айтылуусу кошо кирет.

ЧАЧ ПАПИК Чачка тагылуучу кооз буюмдун бир тїрї.

ЧАЧ УЧТУК этн. Єрїлгєн чачтын, чачпактын этегине байлануучу, тагылуучу ар кандай зер буюмдар, кєбїнчє кїмїш тыйын ж.б. коoздук. *Чач учтук ордуна тагылган ачкычтары шылдырт этти. Райкан чоӯ энемдин аппак элечеги, чач кеби, чачпагы менен чач учтугундагы кооз кїмїш тыйындары дале кєз алдымдан кетпейт.*

ЧАЧ ЭТЕКТЕН Єтє кєп, эӯ кєп, абдан мол (байлык ж.б. карата). *Алардын дїнїйємїлкї чач этектен.*

ЧАЧА Жїзїмдєн жасалган грузин арагы.

ЧАЧВАН *диал.* Аялдардын бет калкалагыч тору.

ЧАЧКЫН Бытыранды, баш аламан, чачынды, бири-биринен алыс, чогуу эмес. *Кыштакта ӥйлєр бирине-бири жанаша турбастан, ар кайсы жерде чачкын турат* (Абдукаримов).

ЧАЧКЫНДУУ Бытыранды, чогуу эмес, чачкын абалда.

ЧАЧКЫНДУУЛУК Бытырандылык, баш аламандык, чогуу эместик. *Тоо айлынын чачкындуулугу жаман* (Каимов).

ЧАЧМА: чачма кірїч Палоонун бир тїрї.

ЧАЧПАГЫН КѲТѲРЇЇ Бирѳѳнїн шылтоосу менен ээрчий келїї, жандай келїї, анын шарапаты менен бирге, кошо конок болуу. *Ал анын чачпагын кѳтѳрїп келди* («Ала-Тоо»). *Асыл менен Сїйїнбайды алардын чачпагын кѳтѳрїп келди деп кѳп сїйїўкїрѳшкѳн жок* (Ѳгѳбаев).

ЧАЧПАК Аял кишилер чачка тагуу їчїн чачылуу кара жибектен жасалган, кїмїштѳн ж.б. зер буюмдар ар тїрдїї формада кооздолуп тыгылган жасалга. *Уулжан ордунан турганда соорусун жаба берген кїмїш чачпагы шарк-шарк этет* (Каимов). *Чачпагыў учу шырп этет, жеўе* (Осмонов). *Чапан астынан шалдыраган чачпагынын да эў сонун їнї кулакка угулуп турат* (Ауэзов).

ЧАЧПАКТУУ Чачпагы бар, чачпак тагынган.

ЧАЧТА Чачтан алуу, чачын жулуп, чачынан тартып урушуу.

ЧАЧТАН КѲП Ѳтѳ кѳп, абдан кѳп, ѳтѳ арбын. *Али кенедей дагы чети оюла элек, чачтан кѳп иштер жатат* (Осмоналиев). *О, досум, мейман болуп кетїїгѳ не жетсин, бирок кантесиў, ушу кїндѳрї иш чачтан кѳп* (Тойбаев).

ЧАЧТАРАЧ 1. Чачты, сакал-мурутту алуучу, тегиздѳѳчї жай. *Муруттарым кара кылкан ѳўдѳнїп, Чачтарачка эки ирет келтирди* (Токомбаев). 2. Чач, сакал-мурут алуучу, тегиздѳѳчї киши. *Чачтарач менен сїйлѳшсѳў, устара менен кайрагын айтар* (макал). *Атасы жумушчу, апасы чачтарач, Бектурдун баласын кѳр* (Шїкїрбеков).

ЧАЧТАШ Чачтан алышуу, чачтан алып урушуу.

ЧАЧТАШУУ ***чачташ*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЧТУУ Чачы бар, чач койдурган. *Чачтуу бала.*

ЧАЧТЫР ***чач*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЧУВАН ***чачван*** менен бирдей. *Чоочун аял бетиндеги чачуванын алып, бетин ачып отуруп: – Кудагый, мени тааныдыўызбы деди* (Жантѳшев).

ЧАЧУУ чач этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЧЫ 1. Кѳбїнчѳ баш кийимдердин (мис. тебетей, калпак ж.б.) тѳбѳсїнѳ тагылуучу же жоолуктун ж.б. чекелериндеги майда жипчелер, чачык. *Суусар тебетей, анын чокусунда кѳк мончок ѳткѳрїп таккан узун кара чачы* (Токомбаев). *Їзїгїн аппак бордоткон, Этегин чачы тордоткон* (Тоголок Молдо). 2. Кээ бир малдын (мис. уйдун) куйругунун чачыланган уч жагы.

ЧАЧЫ АГАРУУ Катуу убайымдоо, сары санаа болуу, бир нерсеге аябай санааркай берїї. *Ушул сенин сырыўды жашырам деп, бирѳѳ билип калбаса экен деп жїрїп чачым агарып кетти* (Сыдыгалиев). *Айтып атып чачым агарды, тил албаган бала экен* (Байтемиров).

ЧАЧЫ ТИК ТУРУУ Їрѳйї учуп катуу корккон же таў калган, жїрѳк титирерлик сезимде болуу. *Айтып отурса, чачыў тик турат* (Эралиев). *Эшик алдында аны кїтїп тургандай элестеп, тула бою дїркїрѳп, чачы тик туруп кетти* (Медетов). *Июль айынын коюу караўгылыгында уктап жаткан элди адамдын чачы тик турган суук кабар ойготту* («Чалкан»). ***В.: Чачы їрпѳйїї.*** *Эки жактын кара ѳзгѳйлїктѳрїн угуп, кашы тургай чачы їрпѳйдї* (Бейшеналиев).

ЧАЧЫК I *диал.* Сїлгї, кол арчы.

ЧАЧЫК II чачы менен бирдей.

ЧАЧЫКТУУ Чачы тѳгїлгѳн, чачыгы коюу. *Чачыктуу жоолук.*

ЧАЧЫЛ чач этишинин туюк мамилеси.

ЧАЧЫЛА I Келин келген учурда чачыла турган таттуу, кант, боорсок, тыйын ж.б. *Кокус келин келип калса, алдынан чачыла чачып койгула деп байбиче боорсок бышыртып да койгон жок* (Сыдыкбеков).

ЧАЧЫЛА II Чачы жасоо, чачы тагуу. *Шатен мончок тагып чачылаган саймалуу кызыл баштыктан тамеки алып, Асанга ажардана карады* (Токомбаев).

ЧАЧЫЛАТ чачыла этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЧЫЛАШ чачыла этишинин кош мамилеси.

ЧАЧЫЛОО чачыла этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЧЫЛТУУ чачылт этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЧЫЛУУ I Чачысы бар, чачы тагылган. *Жибек чачылуу текче.*

ЧАЧЫЛУУ II чачыл этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЧЫМ Азык-тїлїк чачымы. Согуш убагында айыл-чарба ѳндїрїштѳрїн даярдоо, топтоо їчїн мамлекет тарабынан колдонулган атайын чара.

ЧАЧЫН ЖАЮУ Ѳлїккѳ аза тутууну билдирїї. *Кошокчулар чачтарын жазып, їн салып, чоролор табытка ийин тосуп, сыўар тизелей їўкїйїп отурду* (Айтматов).

ЧАЧЫНДЫ 1. Чогуу эмес, чаржайыт, баш аламан, бытыранды, иретсиз. 2. *хим.* Чачынды элементтер, жаратылыштагы ар тїрдїї элементтердин казып алынуучу кен байлыктарынын (кѳмїрдїн, туздардын, фосфриттердин) курамында аралашма тїрїндѳ кездешїїчї элементтердин тобу.

ЧАЧЫРА 1. Бириндеп-бириндеп бѳлїнїп туш-тушка ыргуу, туш-тушка чачылуу. *Темирди жанчып жатат талкан-талкан, Чачырап кызыл учкун ар тараптан* (Бѳкѳнбаев). 2. Жайылуу, тароо. *Чыгыш тарап ѳрттѳй кызарып, кїн чачырай баштады* (Байтемиров). *Кїндїн алтын нуру эми гана*

чачырап чыгып келатат (Абдукаримов).

ЧАЧЫРАНДЫ 1. Кандайдыр бир нерсенин чачыраган майда бөлүктөрү. *Жарылып үйдөй темир тарсылдады, Талаага октой учту чачыранды* (Үмөталиев). 2. Бытыранды, иретсиз, чачкын. *Менин ар кай жерден сүйлөгөн чачыранды сөзүмдү алар дитин салып угуп турду* (Элебаев). 3. *өт.* Биримдиги жок, ынтымаксыз. *Чачыранды эл. Чачыранды уруу.*

ЧАЧЫРАТ ***чачыра*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧАЧЫРАТКЫ Татаал гүлдүүлөрдүн тобуна кирүүчү, гүлү чачырап чыккан өсүмдүк. *Эрмен, чачыратҡы чыккан жерлерине чалгы тийген эмес экен* (Касымбеков).

ЧАЧЫРОО ***чачыра*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧАЧЫШ ***чач*** этишинин кош мамилеси.

ЧАЯ 1. Арамзаа, кытмыр, албуут. 2. *өт.* Азап чегүү, мээнет, түйшүк тартуу. Чайналуу. *Көп тилдесе аялды, Чая болот эмеспи. Мээнет кылсаң билбеске, Зая болот эмеспи* (Барпы). *Керели кечке үч баланы багам менен убараланып, чая болгон Тотойдун көздөрү адамды дайым сүрдүү тиктөөчү эле* (Айтматов).

ЧАЯН 1. Жөргөмүш сыяктуу, чага турган уулуу жандык. 2. *өт.* Кичинекей көзкөз, илмекче кылып топчу сыяктуу байланган түйүн. *Чачыгын чаян чырмаган, Баш чалгычы жибектен* («Саринжи-Бөкөй»).

ЧАЯН ТҮЙҮМ Элдик түймөчүлүктүн бир ыкмасы.

ЧЕБЕЛЕКТЕ Чебеленүү, тынчы кетүү, чыдамсыздануу. *Ал чебелектеп чуркап эшикке чыкты* (Байтемиров). *Урмамбетов чыдай албай чебелектеп жиберди* («Ала-Тоо»).

ЧЕБЕЛЕКТЕН ***чебелекте*** менен бирдей.

ЧЕБЕЛЕКТЕТ ***чебелекте*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕБЕЛЕКТӨӨ ***чебелекте*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕБЕЛЕН Шашып-бушуп жан талашуу, аябай чыдамсыздануу, тынчсыздануу же кандайдыр бир нерсеге кейиген, боор ооруган кебетеде тынчы кетүү. – *Кана, ылдамыраак, кокус бирөө кирип келип жүрбөсүн! – деп чебеленди* (Убукеев).

ЧЕБЕЛЕНТ ***чебелен*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕБЕЛЕНҮҮ ***чебелен*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕБЕР 1. Өз ишин мыкты билген кылдат, устат, уз. *Дүйшөнкул чебер пулемётчик* (Бөкөнбаев). *Он эки кайрып күү черткен, Чебери болгон Токтогул* (Барпы). 2. Акырын, этияттык менен, кылдат түрдө. *Чоң эне Аскардын керебетинин жанынан мышыкча чебер басып, табыш чыгарбай өтүүчү* (Сыдыкбеков).

ЧЕБЕРДЕ Этият болуу, сак болуу, абайлоо, байкап аракет кылуу. – *Чебердеңиз, жарыктык жыгыласыз* (Сыдыкбеков). – *Чебердегиле, кокус бирөөнүн көзүнө чалынып калбайлы, – деген үндөр чыкты* (Жантөшев).

ЧЕБЕРДИК 1. Өз ишин мыкты билгендик, кылдаттык, устаттык. *Баатырдыктан, чебердиктен, Бизден эч ким артылбайт* (Маликов). 2. Этияттык, сактык, акырындык. *Чалгынчылар өтө чебердик менен келе жатышты* (Баялинов). *Кагазды өтө чебердик менен ачты* (Жантөшев).

ЧЕБЕРДӨӨ ***чеберде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕБЕРЛЕ ***чеберде*** менен бирдей.

ЧЕБЕРСИН Чебер болуп көрүнүү, чебердиги бар адамга окшоонун аракетин кылуу.

ЧЕБЕРСИНҮҮ ***чеберсин*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕБЕРЧИЛИК ***чебердик*** менен бирдей.

ЧЕБИЧ Эчкинин бир жаштан өткөн ургаачысы. *Чынын айтсам, эч бир малга окшобойт, Өзүм баккан чебичтердин улагы* (Токомбаев).

ЧЕБУРЕК Жука жайылган камырдын ичине майда тууралган эт, пияз салынып, майга бышырылган тамак түрү.

ЧЕГЕ 1. Өтүктүн таманына, ээрге ж.б. урулуучу кичинекей майда мык. *Босогонун сыртына, Болоттон чеге кактырган* («Манас»). *Ширинин ордуна жаркыраган күмүш чегелер менен бекемделген* («Ала-Тоо»). *Кадаган болот чеге элем, Кайран бектин барында* («Эл адабияты»). *Чегедей жүрөккө кадалып, мээдеги чатышкан ойлордун түрмөгү* (Ибраев). 2. *өт.* Тирек, таяныч, мыкты. *«Журтуна чеге болсун» деп, Жумуртка чайкап чыгарган Энеңер айтат саламды!* (Бөкөнбаев). *Чегеси элең жеримдин, Кадоосу элең калкымдын* («Манас»).

ЧЕГЕДЕК Карагайдын бутагы. *Кебек карыя эки чегедекти чийне жасаттырып жиберди* (Байтемиров).

ЧЕГЕДЕКТҮҮ Чегедеги бар, чегедеги көп, бутактуу (карагай жөнүндө).

ЧЕГЕЛДЕК ***чегедек*** менен бирдей.

ЧЕГЕЛЕ Мык уруу, чеге кадоо.

ЧЕГЕЛЕН ***чегеле*** этишинин өздүк мамилеси.

ЧЕГЕЛЕТ ***чегеле*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕГЕЛӨӨ 1. Мык кагуу, кыйноо, азаптозок көрсөтүү. *Чегелейт сенин колуңду* («Семетей» С.К.). 2. ***чегеле*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕГЕЛҮҮ Чеге кадалган, чеге мыгы бар. *Субан күмүш чегелүү өрүк комузду сагынгандай тиктеп, үч кылды дирилдете баштады* (Каимов).

ЧЕГЕР I Кычкач (ысык темир ж.б. кармоочу курал).

ЧЕГЕР II Бересесинин ордуна наркына

жараша башка нерсесин берїї, карызы їчїн кармап калуу. *Ала турган акыма чегердим.*

ЧЕГЕРИЛ чегер этишинин туюк мамилеси.

ЧЕГЕРТ чегер этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕГЕРЇЇ чегер этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕГИЛ чек этишинин туюк мамилеси.

ЧЕГИН 1. Артка кетїї, кетенчиктєє, артын кєздєй жылуу. *Оттун жалыны бир заматта тегеректи їп кылып жиберди эле, костёрду курчап тургандар артка чегине беришти* (Таштемиров). 2. Согушта жеўилгендиктен артка кетїї, кайра артын кєздєй жылуу, кайра тартуу. *Майдандык маанилїї багыттарында душман тобу чегиниїдє* (Сыдыкбеков).

ЧЕГИНДИР чегин этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕГИНТ чегиндир менен бирдей.

ЧЕГИНЇЇ чегин этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕГИР Куш, чымчыктардын пири. *Коўур чегир.*

ЧЕГИРТКЕ Чырылдаган їн чыгарып секирип жїрїїчї же учуп кетїїчї чымын-чиркейлердин тобуна кирїїчї жандык, ушундай эле айыл чарба єсїмдїктєрїнє зыян келтире турган жандык (мис. кара чегиртке). *Кез-кезде гана чырылдаган, чегирткенин дабышы угулат* (Жантєшев). *Ат жеткен жердин аштыгын, Чегиртке талап жеп кеткен* («Манас»). *Чегирткеден корккон эгин экпейт* (макал).

ЧЕГЇЇ чек этиштеринин кыймыл атоочу.

ЧЕДИРЕЙ Курсагы чыгуу, курсагы бєрсєйїп, тємпєйїп кєрїнїї.

ЧЕДИРЕЙТ чедирей этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕДИРЕКЕЙ Курсагы чедирейип чыгып турган, курсагы бєрсєйїп чыгып турган. *Чедирекей курсак.*

ЧЕДИРЕЎ: чедиреў-чедиреў этїї Кєбїнчє бою кичинекей болуп, курсагы чыгып турган балдардын кыймылын кєрсєтїїдє колдонулат.

ЧЕДИРЕЎДЕ Чедиреў-чедиреў этїї, чедиреў-чедиреў эткен кєрїнїштє болуу. *Жапар чедиреўдеп оюнчугуна келип єзїнчє сїйлєй баштады* (Токомбаев).

ЧЕДИРЕЎДЄЄ чедиреўде этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЙДЕМ Кайнаган сууга кымыз же чалынган айран куюп муздатып даярдалган мїнєз суусундук.

ЧЕЙДЕТ Суу кошулган айран.

ЧЕЙИН Убакыт, мезгил, аралык жагынан болгон чекти кєрсєтїїдє колдонулат. *Шашкеге чейин из кууп, єзєндїн башына чыктык* (Жантєшев). *Эшикке чейин эки кадам болсо да, Сакадайга эки кїнчїлїк жолдой сезилди* (Жантєшев). *– Кана, жеўиўди чыканагыўа чейин тїрчї?* (Бейшеналиев).

ЧЕЙРЕК 1. Тєрттєн бир бєлїктї тїшїндїрїїчї єлчєм. *Кыргызстан чейрек кылым ичинде таанылгыс болуп єзгєрдї* (Сыдыкбеков). 2. Салмагы беш кадакка барабар болгон єлчєм бирдиги. *Эркиндин алдында эки чейрекке чыгар-чыкпас буудай тєгїлїп жатат* (Жантєшев). 3. Окуу жылынын тєрттєн бир бєлїгї. *Токтобек биринчи чейректе эне тили менен географиядан «тєрт» деген бааларга жетишти* (Таштемиров).

ЧЕК I 1. Мамлекеттин же кандайдыр бир ээликтеги жердин ага тиешелїї экендигин белгилеєєчї чени, белгиси. *Кыраан Манас – жаш бала, Чегине келди жеринин, Четине келди элинин* («Манас»). 2. Андан ашып же єтїп кетиши ылайыктуу эмес деп эсептелген шарт, чен, єлчєм, убакыт, белгилїї бир норма. *Уйку, тамактануу – баарына чек коюлду* (Бейшеналиев). *Кїн узарып чегине жеткенде єсїмдїктєр урук байлайт* (Убукеев). *Келе турган кїндєрїн, Жыйырма беш кїнгє чек кылып* («Семетей»).

ЧЕК II 1. Белгилїї сумманы алуу же башка жакка которуу їчїн банкка кєрсєтїлїїчї (берилїїчї) документ. *Чекти жаўы кассирдин наамына жаз* (Каимов). 2. Товардын тєлєє баасы жазылып, кассага кєрсєтїлїїчї квитанция жана магазиндин кассасы сатып алуучудан акча алгандыгын белгилеп берилген кагаз.

ЧЕК III 1. Унааны арабага, чанага ж.б. кошуу. *Атмын дейсиў арабага чегилген, А божусу мага эмне їчїн берилген?* (Маматова). *Ар биринде бир кетмен, Кээ бирєє чеккен араба* (Осмонов). 2. Кандайдыр бир жумуш иштєєгє кошуу, дайындоо, белгилєє, жиберїї. *Ал ишке єзїн баштап мугалимдерди чегем* (Сыдыкбеков). 3. Тамеки тартуу, чылым тартуу, насыбай атуу. *Эч кимиў командасыз мылтык атпа, Чекпесин тамекини эч бириўер* (Їмєталиев). *Атам укалаган насыбайынан чеге кетти* (Жантєшев). 4. Азапка, жапага ж.б. туш келїї, кабылуу, дуушар болуу, сапар, жол ж.б. тартуу, баштан єткєрїї. *Ошондо Бїбїя да кунга кетти, Жазыксыз жашын тєгїп, азап чекти* (Турусбеков). *Сайраган булбул элем, жапа чектим* (Шимеев). *Кандайдыр сапар чегип баратканыўа тїшїнїп турам, балам, – деди кемпир* (Жантєшев).

ЧЕК IV 1. Кандайдыр катуу нерсени ургулап оюу, из тїшїрїї, кандайдыр бир жерин кетип оюу. *Ташты чегип кынаган, Бирбирине улаган* (Їмєталиев). *Тегирменчи бизди эле кїтїп тургансып, ташын оодарып, чегип жаткан экен* («Жаш ленинчи»). 2. *єт.* Астыртан сыр билгизбей сурап кєрїї, билмексен болуп билип алууга аракет

кылуу. *Ышкынаалы чегип сураган менен пайда чыкпасын билген соӯ, єтє аярлап калды* (Байтемиров).

ЧЕК V Эчкини чакырганда, айдаганда ж.б. колдонулат.

ЧЕК АРА Жанаша турган мамлекеттердин же кандайдыр бир ээликтеги жерди территориялык жактан бири-биринен бєліп туруучу сызык, тилке, эки чектин аралыгы. *Чек араны коргогон, Эл тынчтыгын ойлогон, Болсом экен сакчы дейт* (Осмонкул).

ЧЕК АРАЧЫ Мамлекеттин чек арасын кайтарып, кызмат кылуучу аскер кызматчысы.

ЧЕКАНКА *сір.* Скульпторлукта негизинен жасалгалык композицияларда колдонулган жука металл барактардан скульптура чыгармаларын аткаруу техникасы.

ЧЕКЕ 1. Баш сєєктін їстінкі бет жак бєлігі, маӯдай. *Биздин арык казгандар, Чекеси тердеп суу аккан* (Турусбеков). 2. Кандайдыр бир нерсенин чети, бир тарабы, бєлігі. *Кийиз сатсаӯ айлыӯа сат, бир чекесин жамына жат* (макал). 3. *диал.* Єӯї каралжын келип, майда бутак алып, корумдардын арасына чыгып, май айында гіл тєгіп, июлда мємєсі быша турган жыгач єсімдігінін аты.

ЧЕКЕ-БЕЛ Бир нерсенин чет жагы, четжакасы. *Жайлоонун чеке бели, єзєндін чеке бели. Сырдын чеке-белин чыгардым* (Жантєшев).

ЧЕКЕ ЖЫЛЫТАРЛЫК Ыраазы болорлук, алымсынарлык, кєзгє кєрінєрлік, ынанарлык. *Бул эки мекеме райондун чарбаларына чеке жылытарлык таасир да, жардам да кєрсєтє албай келе жатат* («Чалкан»). *Куюучу линия да чеке жылытарлык иштебейт* («Ала-Тоо»).

ЧЕКЕГЕ БІТКЄН Бар болгону, турганы, жападан жалгыз. *Карыганымда чекеме біткєн жалгыз уулум чогоол єссє кандай* (Сыдыкбеков). ***В.: Чекесине біткєн.*** *Зарыл ата-энесинин чекесине біткєн жалгыз кызы* (Ємірбаев).

ЧЕКЕГЕ ЧЕРТЕ АЛБОО Тие албоо, эч даай албоо, жакын жолой албоо. *Тиймек тігіл, чекеге черте албайсыз* (Байтемиров). *Баса, баягыда Васька деген жигит: «Эми сизди чекеге черте албайт», – деп эмне їчїн айтты?* (Саатов). ***В.: Чекесине черте албоо.*** *– Чочуба, жездемди эч ким чекесине черте албайт, мен барда* (Бейшеналиев). ***Чекесине чертпєє.*** *Чекесине чертпейм, мен аларды сєз менен эле жыгам* (Тойбаев).

ЧЕКЕГЕ ЧЕРТИП ТУРУП Жакшылап байкап, эӯ мыктысын ылгап, тандап туруп. *Чекеге чертип туруп кыз алам дечї эмес белеӯ?* (Байтемиров). *Сендей жакын кєрген иниме аялды чекеге чертип туруп алып берем* (Каимов). ***В.: Чекесинен чертип туруп.*** *Андан кєрє аскерде жїргєндє чекесинен чертип туруп бир кызга таанышып алышы мїмкін* (Акматов).

ЧЕКЕГЕ ЧЫККАН ЧЫЙКАН Жїрєкті єйїгєн, тынчын алган, кедерги болгон каргаша, каскак, тоскоолдук. *Сен да менин чекеме чыккан чыйкансыӯ* (Байтемиров). – *Кайдан чыккан бу Сабырбек деген балакет? Чекеӯерге чыккан чыйкан го!* (Абдырамамов). ***В.: Чекеге біткєн чыйкан.*** – *Магаза Масанчиндин полку душмандын чекесине біткєн чыйкан болуп, душмандын ойронун чыгарган эле* (Сасыкбаев). ***Чечекейине чыккан чыйкан.*** *Мойдун деген бечаралардын чечекейине чыккан чыйкан болду* (Сыдыгалиев). ***Чыйкан болуу.*** *Сен атам замандан бери адам менен жан-жаныбарлардын шоруна чыйкан болуп чыктыӯ го* (Жигитов).

ЧЕКЕЗ *диал.* Аӯ, уу куштар їчїн сымдан жасалган отургуч, туур.

ЧЕКЕЛЕ: чекелеп басуу Четтеп басуу, чет жак менен, чекеси менен жїрїї.

ЧЕКЕЛЕШ Мушташуу, урушуу. *Жусуп Эркиндин белине бутун катуу уруп алып, экєє аз-аз жерден чекелеше кете жаздашты.*

ЧЕКЕЛЕШТИР ***чекелеш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕКЕЛЕШЇЇ ***чекелеш*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕКЕН Чоӯ жалбырактуу єсімдіктін бир тїрї.

ЧЕКЕНДЕ 1. Бир тїбїнєн бир нече сабак чыгып, кєбїнчє кургак жерлерде топ-топ болуп єсіп, кїлї кєбїнесе насыбайга кошулуучу єсімдік. *Чекенде алып келип бербесем, жарым атым насыбай ала албасыма кєзїм жетти* («Ала-Тоо»). 2. Уй шилекей. *Суугa салган чекендей, Сурагы мунун бекемдей* (Арстанбек).

ЧЕКЕНЕ 1.Чакан, кичине, кичирээк, анча-мынча, бир аз. *Чекене тойго чаап, эки жолу чыгып, Алымга абийир алып берген* (Жантєшев). 2. Дїӯдїн карама-каршысы, жекелей бир бирден. *Бул єндїрїмдїн наркы чекене баада жогору турат. Кээ бир єндїрїмдєр дїӯїнєн гана сатылып чекене сатылбайт.* 3. *диал.* Оӯой, жєнєкєй.

ЧЕКЕНЕ БАА Товардын дааналап же азаздан бєлїнїп сатылуучу баасы.

ЧЕКЕНЕЛЕП Аз-аздан, кичине-кичинеден, анча-мынчалап. *Тїкшїмєлдєп араӯ билип алгандай, Єз ємїрїн чекенелеп айта алды* (Токомбаев).

ЧЕКЕР *диал.* Їй кызматчы, малай. *Эшигинде жїргєн чекери. Кандайдыр бир байдын чекери экендиги кєрїнїп турат* (Жантєшев).

ЧЕКЕСИ ЖЫЛЫБОО Жарыгыдай, алымсынгыдай абалда болбоо, эч нерсеге жетпєє, жарыбоо, жакшылык кєрбєє. *Бул жерге келгендердин чекеси жылып, жаны жай табар деп келгенбиз* (Ашымбаев). *Кулбаш нечен*

жылдар бою байларда чейрекер болуп жүрүп чекеси жылыбады (Абдукаримов). *Отунун алдым, суусун куйдум, мергенчилик менен жан сактап, туягым жерде калгандай болду. Чекем жылыбады* (Үмөталиев). ***В.: Чекеси жибибөө.*** *Ошентип, мындан да чекем жибибесин билдим* (Өмүрбаев). ***Чекеси торсойбоо.*** *Буларды сыйлап жүрүп мен да жакшы аттуу болбодум, чекем торсойбоду* (Сыдыкбеков). ***Чекеси ысыбоо.*** *Үйүндө адалдан тигі жок жигитке орточу түшкөн кишинин чекеси ысыбасы белгилүү эле* (Каимов). *Мында кайсы чекеў ысып отурат? Же таманыбызды тындырбаса* (Элебаев).

ЧЕКЕСИН ЧЫГАРУУ Кандайдыр бир нерсе жөнүндө анча-мынча эле айтып тим болуу, азыраак кабардар кылган болуу, кыйытып коюу. *Апама чекесин чыгарсам унчукпай тим болду* («Чалкан»). ***В.: Четин чыгаруу.*** *Татыбек тигинин күнөөсүнүн анча-мынча четин чыгарды эле, Садык жууткан жок* (Байтемиров). *Айжаркын бүгүн эрине ошол окуянын четин чыгарды* (Осмоналиев). ***Чет-жакасын чыгаруу.*** *Апама бир аз чет жакасын чыгарып айткамын* (Абдукаримов).

ЧЕКЕСИНЕ БҮТКӨН Бар болгону, башка жок. *Өзү чекеме бүткөн жалгыз ат* (Элебаев).

ЧЕКЕСИНЕ ЧЕРТЕ АЛБОО *к. чекеге черте албоо.*

ЧЕКЕСИНЕН ЧЕРТИП ТУРУП *к. чекеге чертип туруп.*

ЧЕКИ Туура эмес, орой, ката. *Жапектин чеки иш кылганын байкап отурам* (Жантөшев). *Бирок тракторду үч күн токтотуп койгонуўар чеки, – деди МТСтин директору* (Убукеев).

ЧЕКИЛДЕК Кылыч өўдүү ичке учтуу жалбырактары, көгүш, саргылт же агыш түстүү чоў-чоў гүлдөрү бар топтошуп чыккан өсүмдүк.

ЧЕКИЛИК Бейбаштык, туура эместик, орой каталык. *Уяттуу адамдар келди, чекилик кылышпасын, тартип сактап, адептүү болушсун* (Жантөшев). *Кокустан кетсе чекилик, Коёрсуў агай кечирип* («Чалкан»). *Чекилик ишти кылган жок, Чек ара жакка жылган жок* («Эл адабияты»).

ЧЕКИР Көздүн карегиндеги темгил, көлөкө. *Чекири жок – кой көздүү, Сепкили жок – ак жүздүү* («Манас»). *Керездин ызакор чекир көзүн жаш чайып, жездесине жал-жал тигилди* (Бейшеналиев).

ЧЕКИР ЖЫЛАН Темгил карала болгон көлөмдүү чоў жылан, кобра. *Күнбосун ажого... чекир жыландардын, маймылдардын, шаркыратмалардын, каркыра-турналардын, арстандардын коозлугун айтып беришти* (Субанбеков).

ЧЕКИРДИН ТУКУМУ *аўч.* Көзү кара куштун бардык түрү кирет.

ЧЕКИРЕЙ Чекир көз менен кароо.

ЧЕКИТ Жай сүйлөмдөрдүн аягына, кыскартылган кээ бир сөздөрдө (мис. ж.б.) коюлуучу тыныш белгиси.

ЧЕКИТТҮҮ Чекит коюлган, чекити көп.

ЧЕКМЕЛЕ Чегип сурап, билүүгө аракет кылуу, сыр билдирбей чегип сураштыруу. *Алдыртан чекмелеп сурап, Чоў Койчу тынбай Каныбекти тымызын издөөнүн аракетинде* (Жантөшев). *Сурасам да чекмелеп Теги-жайын билбедим* («Мендирман»).

ЧЕКМЕЛЕТ ***чекмеле*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕКМЕЛӨӨ ***чекмеле*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕКМУРАТ 1. Адабий типтүү каарман. 2. *өт.* Бирөөлөрдү тооруганды жакшы көргөн адам.

ЧЕКСЕ 1. Дары салгыч, дарылар салынуучу баштыкча. *Дарыгер аяр билгичтин, Чекседе белен дарысы* («Манас»). 2. *диал. эск.* Болжол менен пуддун үчтөн бир бөлүгүнө барабар болгон өлчөм бирдиги. *Анча-мынча эгини бар дыйкандан чейректен, чекседен гана эгин алып баратат* (Жантөшев).

ЧЕКСЕЛЕ Чексеге туура келтирүү, чекседен өлчөмгө ылайыктап ченөө. *Анча-мынча эгини бар дыйкандар чейректеп эмес, чекселеп гана эгин алып баратат* (Жантөшев).

ЧЕКСЕЛЕТ ***чекселе*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕКСЕЛӨӨ ***чекселе*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕКСИЗ 1. Чеги жок; учу-кыйры жок, эбегейсиз зор. *Чексиз асман, көк айнектей мелтиреп, Окшошконсуйт биздин жашыл жер менен* (Токомбаев). *Ойлоруўуз Күн нурундай чачырап, Мейкиндиги, Чексиздиги көрүнбөйт* (Акматалиев). *Чексиз сапар, жылат алга кадам жай, Кыз даракка назар салат каранат* (Акматалиев). 2. Болжолсуз, абдан көп, абдан мыкты. *Ой курбалым Дүрдана! Чексиз чебер үн кана?* (Токомбаев). *Эки достун ушул минутадагы кубанычтары чексиз эле* (Жантөшев).

ЧЕКСИЗДИК Чеги жоктук, чек болбогондук.

ЧЕКТЕ 1. Чегин ажыратып белгилөө, чегин көрсөтүү, айтуу. *Биздин колхоздун жер, суусун чектеп, картасына да тарттым деди Орусбек* (Сыдыкбеков). 2. Ашып кетүүгө же андан тышкары аракеттер жасоого жол коюлбастыгын көрсөтүп чек коюу. *Укугун чектеди.* 3. Белгилөө. *Кулактыкка тартышка чектептир* (Сыдыкбеков).

ЧЕКТЕЛ ***чекте*** этишинин туюк мамилеси.

ЧЕКТЕН ЧЫГУУ Жалпы тартипти сактабай аша чабуу, ашыкча кетүү. *Бул чектен чыккан эсирүүчүлүк эмей эмне?* (Осмонали-

ев). *Алдыўкы бригадир болсо да, чектен чыгып кетїїсї эч нерсеге сыйбайт* («Чалкан»). ***В.: Чийинден чыгуу.*** *Тим койгон сайын чийинден чыгып баратат* («Ала-Тоо»). *Чындыгында эле ал чийинден чыккан чеки иш кылдыбы* (Айтматов). ***Ченден чыгуу.*** *Мында конуп жаткандар жалаў эле старчын, жасоол сыяктуу ченден чыккан бейбаштар* (Элебаев).

ЧЕКТЕТ чекте этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕКТЕШ Чеги бирге, жанаша жаткан. *Чектеш мамлекеттер. Чектеш эл.*

ЧЕКТИР чек этиштеринин аркылуу мамилеси.

ЧЕКТЄЄ чекте этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕКТЇЇ Чек коюлган, чектелген.

ЧЕКЧЕГЕЙ Чекчейип бой кєтєргєн, чекчейген. *Чекчегей кєз.*

ЧЕКЧЕЙ 1. Кадала кароо, тикирейе кароо, кєзїн чекирейтип тирмие кароо. *Чепти кєрїп чекчейип, «Кантебиз» деп мекчейип* («Эр Табылды»). 2. Кекирейген, бой кєтєргєн тїрдє болуу, мыкчыюу, кекирейїї. *Отундан эрте келбейт – деп, Байбичеси чекчеет* (Барпы). 3. Бышык, єз боюна тыў, тартиптїї. *Мектепте жакшы окуган бышык, чекчейген кыз.*

ЧЕКЧЕЙТ чекчей этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕКЧЕЙЇЇ чекчей этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕКЧЕЎДЕ Бой кєтєрїї, кырдануу, тынчсыздануу, чыкчыўдоо. *Сапар чекчеўдеп, сєзгє аралаша тїштї* (Бейшеналиев).

ЧЕКЧЕЎДЕТ чекчеўде этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕКЧЕЎДЄЄ чекчеўде этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕКЧИ *сїйл.* Чекте туруучу, чек арачы. *Чекчилер турат тоолордо* (Бейшеналиев).

ЧЕЛ I 1. Мал терилеринин ички бетиндеги же эт менен теринин ортосундагы жука кабыкча. 2. Кєзгє тїшкєн ак, же кєздїн карегин каптап калуучу жука кабыкча. *Кєздї чел басуу.* 3. Жиптеги жука біртїкчєлєр, быдыр тїкчєлєр. *Жиптин чели.*

ЧЕЛ II 1. Мїйїзї менен чолуп алуу, илип ыргытуу, чолуп сїзїї. *Сїзєнєк, кїрєў жайылып оттоп жаткандарды жиреп кирип кєрїнгєнїн туш келди челип, ыркты бузат* (Бейшеналиев). *Жаман букаларчылап, мїйїзї менен кїл челме* (Сыдыкбеков). 2. Чолуп алуу, чолуп чукуу, казуу. *Шиш менен жерди челишип, Томураўдап жаш балдар* (Токтогул).

ЧЕЛ КАБЫК Кєздї, боорду ж.б. органдарды ошондой эле пияз жумуртка сыякттуу нерселерди каптап турган жука зат. *Жумуртканын чел кабыгы, пияздын чел кабыгы, кєздїн чел кабыгы.*

ЧЕЛДЕ 1. Терини челинен тазалоо. *Терини жыгачка керип, мокок бычак менен челдеп, майын кырып салат* («Кыргызстан айыл чарбасы»). 2. Ийрилген жиптерди чий менен ары-бери сїрїп жылмалоо, челин, бїдїрлєрїн кетирип текшилєє. *Челдеген жип.*

ЧЕЛДЕТ челде этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЛДЕШ челде этишинин кош мамилеси.

ЧЕЛДИР чел этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЛДЄЄ 1. Чыйратылган жипти жылмалоо. 2. Жаўы союлган малдын терисиндеги челди кыруу. 3. ***челде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЛДЇЇ Чели кєп, чел баскан.

ЧЕЛЕЙ Агып, соолуп калуу (кєбїнчє кєзгє карата). *Жерге тїшкєндє жыландын эки кєзї челейип, агып тїшкєн экен* (Баялинов).

ЧЕЛЕЙТ челей этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЛЕЙЇЇ челей этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЛЕК 1. Суюк нерселерди куюу їчїн ылайыкталып жыгачтан жасалган идиш. *Токтогул максым ачыткан челек менен кырма чєйчєктї кєрє коюп, сїйїнїп кетти* (Токомбаев). *Крандын жанында суу толтурулган жыгач челек* (Стамов). 2. *диал.* Чака. *Жамал челекти алып, сууга кетти* (Жантєшев).

ЧЕЛЕКЧИ Челек жасоочу. *Жалгыз жыгач боорунан, Жарып алган челекчи* (Токтогул).

ЧЕЛИ чел II менен бирдей.

ЧЕЛИШ чел II этишинин кош мамилеси. 2. *єт.* Алышуу, кармашуу.

ЧЕЛИШЇЇ челиш этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЛК: челк-челк Кєбїнчє аз гана бєксє же толо болгон суюктуктардын урунуп чайкалышын билдирїї їчїн колдонулат. *Кымыз суудай чайкалып, челк-челк этет* (Сыдыкбеков).

ЧЕЛКЕЙ Курсагы чоў болуп кєрїнїї. *Бээлери турат челкейип, Эшик тєрдєй суналган* (Осмонкул).

ЧЕЛКЕЙТ челкей этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЛКЕЙЇЇ челкей этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЛКЕЎДЕ Челкейген кєрїнїштєгї кыймыл-аракетте болуу. *Челкеўдей басып байбиче, Челекке суусун алганы* («Манас»).

ЧЕЛКЕЎДЄЄ челкеўде этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЛКИЛДЕ Челк-челк этїї, суюктук толтура болуп, чайпала урунуу. *Чээнде жаткан аары чыгып, гїлсоруп, Челкилдеген челек-челек балдары* (Калык).

ЧЕЛКИЛДЕТ челкилде этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЛКИЛДЕШ Кармашуу, алышуу, салгылашуу.

ЧЕЛКИЛДЕШТИР челкилдеш этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЛКИЛДЕШҮҮ челкилдеш этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЛКИЛДӨӨ челкилде этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЛПЕК 1. Майга бышырылган жумшак, жука нан, тегерек чоң боорсок. *Мустафа май сүртүп бышырган челпектен сугуна баштады* (Сасыкбаев). 2. Жука жайылган камыр кошулуп жасалган тамак. 3. *диал.* Калай, аллюминийден жасалган сузгуч.

ЧЕЛҮҮ чел этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕМЕН Анча-мынча дарт, кесел, оору.

ЧЕМЕНДЕ Ооруп калуу, дарт тийүү, кеселдеп калуу.

ЧЕМЕНДЕТ чеменде этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕМЕНДӨӨ чеменде этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕМИРЧЕГИ КАЙКАЛОО Аябай тоюу, ашыкча, ашыра тоюу. *Шашпай отуруп, чемирчегибиз кайкалагыча ичтик* («Чалкан»). – *Тойдум, Апай эне. Тим эле чемирчегим кайкалап чыкты* (Бейшеналиев).

ЧЕМИРЧЕК 1. Кабырганын уч жагынан тартып, төштүн аяк жагында, ичке жакын турган сөөктүн солкулдак бөлүгү. *Чемирчеги ийилип, курсагы салмактана түшкөндө гана Көкө челекти жерге койду* (Касымбеков). 2. Түбү желе турган өсүмдүк. *Кымыздыгы таяктай, Чемирчеги аяктай* («Семетей»).

ЧЕМИЧКЕ *сүйл.* Күн караманын даны. *Чемичке чагуу.*

ЧЕМОДАН Үстү жабылма капкактуу, кармоого туткасы бар, жол жүргөндө ар нерсе, кийим-кече ж.б. салууга ылайыкталып, булгаарыдан ж.б. жасалган үкөктүн бир түрү. *Үйгө кирген жоокер жигит колундагы чемоданын бурч жакка койду да, Камка жакка басты* (Сыдыкбеков). *Анын эс-дарты Бейшекенин чемоданынын капкагынын ачылышында* (Бейшеналиев).

ЧЕМПИОН Спорттук мелдештерде, оюндарда биринчиликти жеңип алгандарга берилүүчү наам жана ушундай наамга татыктуу болгон адам же команда. *Шахмат оюнунун дүйнөлук чемпиону. Чемпион деген наамга татыктуу болгон команда.*

ЧЕМПИОНАТ Спорттун кандайдыр бир түрү боюнча биринчилик үчүн жүргүзүлгөн спорттук оюндардын мелдеши.

ЧЕН I 1. Белгилүү бир орун, жай, жер, аралык. *Саздын орто ченинде катар турган жети өргөө* (Каимов). *Сатар сыртка чыгып, жакын ченде ким бар болду экен деген ой менен айланага байкоо жүргүзө кетти* (Таштемиров). 2. Белгилүү бир убакыт, мезгил, маал. *Май айынын аяк чени, Башайыдай, саймадай* (Бөкөнбаев). 3. Белгилүү бир өлчөм, ченем. *Костюм шымдын чененен жаңылбас үчүн кийип көрдү* (Каимов). *Алыс эмес жуукtун Ченин билген ким экен?* (Тоголок Молдо). 4. Ал, чама, жөнжай. *Бакдөөлөттүн балдары, Чениң менен кутургун* («Манас»).

ЧЕН II Кандайдыр бир нерсенин жаны, жакын чет жакасы. *Ченине жолотпойт ...Омор жүргөндө алар балдар бактын ченине келишпейт* (Сыдыкбеков). *Балбаның барбы элиңде? Баатырың барбы чениңде* («Эр Табылды»).

ЧЕН III 1. Формалуу кийимдерде (аскердик ж.б. формаларда) ийинге тагылуучу белги. *Сураймын десең эл мына, Кийсең тажы чен мына* (Токтогул). *Анын кызыл чени бар, мурун командир болгон* (Токомбаев). 2. *эск.* Чин.

ЧЕН IV Ордо кишилеринин сыйлуу тону.

ЧЕНДЕ Жакындоо, жакын баруу, жакындап калуу. *Ой жер экен, сарайчыга али чендеген жокпуз* (Элебаев).

ЧЕНДЕ ЖОК Абдан, аябаган, болжолсуз, өзгөчө, бөтөнчө. *Ай десе арк, күн десе көрк, айтор, сулуулугу ченде жок* («Жомоктор»). *Митаамдыгы ченде жок.*

ЧЕНДЕТ ченде этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕНДӨӨ ченде этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕНДҮҮ *сүйл.* Чени бар, даражалуу. *Чендүү киши.*

ЧЕНЕ Өлчөө, чактоо, ченемине, өлчөмүнө ылайык келтирүү. *Саатка ченеп, сабагын берет* (Тоголок Молдо). *Баш-аягын метрлеп, Ченеп болбойт акылды* (Үмөталиев).

ЧЕНЕГИЧ Жер ченегич. Жер ченөөчү, топограф.

ЧЕНЕЛ чене этишинин туюк мамилеси.

ЧЕНЕЛҮҮ Чени бар, чени аныкталган, ченелген.

ЧЕНЕМ Өлчөм, белгилүү бир чен. *Кеңтөрлөр,.. жайылган малчынын айтсам, башым адашты. Болжолдоп ченемим жетпеди* (Сыдыкбеков).

ЧЕНЕМДҮҮ Белгилүү бир ченемге ылайык, көп ашыкча эмес. *Ченемдүү оокат.*

ЧЕНЕМСИЗ Чен жетпей тургандай, өтө мол, көп, абдан. *Бул кандай ченемсиз күч, кандай сырдуу толкун? Ченемсиз балбан мен болом* («Эр Төштүк»). *Чегинен адам өтпөскө, Ченемсиз бекем кылдырган* («Эр Табылды»).

ЧЕНЕТ чене этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕНЕШ чене этишинин кош мамилеси.

ЧЕНИНЕ ЖОЛОБОО Жакындабоо, жанына жакын келе албоо, даай албоо. *Кулдар андай жыйындын ченине жолой албайт* («Ала-Тоо»). *Мурда ченине жолотпой,*

теўсинбей жїргєндєр эми анын тегерегине топтолуп, ал тїгїл андык болуп алышты (Байтемиров).

ЧЕНКОР Карьерист, мансапкор.

ЧЕНЄЄ ***чене*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕНЄЄЧ *аўч.* Дары, бытыра ченеген челек.

ЧЕНСИЗ Чексиз, абдан, єтє. *Ченсиз чоў. Ченсиз кїдїк.*

ЧЕНТОН *диал.* Кийиктин терисинен жасалган, кїрмє сымал, сары боёкко салынып жасалган кийим.

ЧЕНЧИ 1. ***ченегич*** менен бирдей. *Ченчи, кєпєлєкчї орус тєрєлєрїндєй жайкысын жайлоодо* (Абакиров). 2. Чалгынчы.

ЧЕЎГЕЛ 1. Алаканга толтура жана салааларга кыпчый кармоо їчїн манжалары арбайта ачылган кол жана ошондой ачылган колго туура келерлик єлчєм. *Алиман бирєєнї ізїп алып чеўгелиўе салчы, чыныдан чоў кєрїнєт* (Байтемиров). *Бир чеўгел эт.* 2. Алгыр куштардын мыкчый кармоо їчїн арбайып жазылган буттары. *Чеўгелин салып качырган, Курч тырмагын батырган* (Барпы). 3. Казанда бышып жаткан этти оодаруу їчїн ылайыкталып жасалган уч жагында їч ача илмек темири бар таякча. *Карабайдын колундагы темир чеўгел кулдун кежигесине тийди* (Жантєшев).

ЧЕЎГЕЛДЕ Чеўгели менен аткый кармоо, мыкчый кармоо. *Аскар ылайдан чеўгелдеп балдарды кєздєй чачат* (Сыдыкбеков). *Жагалмай чеўгелдеген чымчыкты, чалгындарына калкалап, тез-тез чокуйт* (Токомбаев).

ЧЕЎГЕЛДЕТ ***чеўгелде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЎГЕЛДЕШ ***чеўгелде*** этишинин кош мамилеси.

ЧЕЎГЕЛДЄЄ ***чеўгелде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЎГЕЛИН САЛУУ Єтє ач кєздїк, суктук менен киришип кетїї, ашыра жеп-ичип жиберїї. *Бир мекемеге жетекчи боло калып, чеўгелин салып жиберип растрата болду* («Чалкан»). ***В.: Кєр чеўгелин салуу***. *Бара элек жатып кєр чеўгелин салган тура, эргулуў* («Чалкан»).

ЧЕЎКИЙ Кєздєрї кєгєргєн, кєгїш тарткан кєрїнїштє болуу, кєгєрїп кєрїнїї. *Кєздєрї чеўкийген кыз.*

ЧЕЎКИЙТ ***чеўкий*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЎКИЛ Асмандын єїїндєй кєк, кєгєргєн тїс.

ЧЕП 1. Душманды єткєзбєє жана андан коргонуу максатында жасалган чыўдоо, сепил, тосмо. *Бийигин зоодой кылдырып, Жасап койгон чеби ошол* («Манас»). *Шаарды курчаган чептин кырына бирєє чыкты* («Жомоктор»). 2 *єт.* Калканч. *Тоо жердеген бурутка, Тоодой Манас чеп экен* («Манас») *Элиўде єзїў турганда, Эпкин тийбес чеп элеў* («Эр Табылды»).

ЧЕПЕЙ Арык, жеўил, кичине кєрїнїштє болуу. *Чегиртке ыгын келтирсе чепейип тєрдє олтурмак* (Сыдыкбеков). *Шадыкан чепейген арык чырай гана сары киши* (Элебаев).

ЧЕПЕЎ: чепеў-чепеў Чепейген арык, кичине кишилердин элпек, жеўил кыймылын, кєрїнїшїн билдирїї їчїн колдонулат.

ЧЕПЕЎДЕ Чепеў-чепеў этїї. – *Мєкїш туура айтат – деп, чап жаак арык чырай боз бала чепеўдеп тура калды* (Таштемиров).

ЧЕПИЛДЕ Єтє жеўилдик менен элпек кыймылдоо, аракеттенїї. *Бектай ачык-айрым, чепилдеген жеўил бала* (Бейшеналиев).

ЧЕПИЛДЕТ ***чепилде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕПИЛДЄЄ ***чепилде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕПИЛЕК *диал.* Чеп-чеп этип кыймылдаган, сїйлєгєн киши.

ЧЕПКЕН Кабылбай, шырылбай эндей тигилген же ичи кабылып, сырты бош тигилген тыш кийим. *Токобай чепкенин желбегей жамынып эшикке чыкты* (Каимов).

ЧЕПКЕНЧЕН Чепкени бар, чепкен кийип алган. *Кєйнєкчєндї чапса, чепкенченге доо кетет* (макал).

ЧЕР I 1. Берчтїї шишик. *Єпкє, боордо чериў жок, Же кагынып кеткен жериў жок.* (Тоголок Молдо). 2 *єт.* Капа, кайгы, убайым, чогулуп жыйылган санаа, муў. *Кєкїрєктє калыў чер мына ошентип басылса* (Каралаев). *Бел, чекеден, Эчен ирет тер кетти, Тери жууп, кєкїрєктєн чер кетти* (Турусбеков). *Ит кєкїрєгїндєгї черин жибитти окшойт* (Стамов).

ЧЕР II Калыў, жыш, чытырман токой, калыў жыш чыккан бадал. *Токойдон ары барганда кєпїрєсїз чоў суу. Чыгыш тарабы болсо єткєєл, татаал майда калыў чер* (Жантєшев). *Балырда балык ойногон, Черинде жолборс жойлогон* («Манас»).

ЧЕР ЖАЗУУ Бугун чыгаруу, кєўїл ачып ойноп-кїлїї, кумардан чыгуу. *Биз жеке элдин гана эмес, минтип єзїбїздїн да черибизди жазганга жарайбыз* (Бейшеналиев). *Жаштык, єткєн-кеткенин эскеришип, чер жазып алышсын* («Ала-Тоо»). *Ээн жерде ары-бери басып черин жазды* (Абакиров). ***В.: Чери тароо***. *Кєптєн бери мынчалык черим тараган жок эле* (Бейшеналиев). *Улардай сайрап отурсаў, Уккандын чери тараган* (Токтогул). ***Черден чыгуу***. *Суй жыгылгыча ойношуп, черден чыгышты* (Осмоналиев). ***Чери таркоо***. *Єзїнчє ырдап, «Манастан» сабап коюп, чери таркап жїргєндє Дїр чакыртат* (Бейшеналиев). ***Чер таратуу***. *Чер таратууну каалаcаў, эртелеп музыка тыўда* (Бейшеналиев).

ЧЕРДЕГЕЙ Курсагы чердейген.

ЧЕРДЕЙ Курсагы чедирейген көрүнүштө болуу. *Ошол кезде менин көйнөгүмдүн жыртыгынан кардым чердейип турчу* (Элебаев).

ЧЕРДЕЙТ чердей этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕРДЕЙҮҮ чердей этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕРДЕҮДЕ чедиреүде менен бирдей.

ЧЕРДҮҮ I 1. Чер (берчтүү шишик) баскан, чер каптаган. 2. *өт.* Кайгы-капалуу, муңдуу, убайымдуу. *Бизге окшогон чердүү адамдар небактан бери сары убайымга бастырып, санаасы санга, оюу онго бөлүнүп, шору арыла албай келбедиби, балам!* («Ала-Тоо»).

ЧЕРДҮҮ II Калың токойлуу, жыш өскөн карагай-буталуу, бадалдуу, чери жыш. *Чердүү жер. Чердүү кокту-колоттун уусун билген көзгө атар мерген* (Сыдыкбеков).

ЧЕРЕ *диал.* Көңүл.

ЧЕРЕПИЦА Үйдүн чатырын жабуу үчүн ылайыкталып жасалган, бышырылган жука кыш. *Үстү черепица менен жабылган үй.*

ЧЕРИК черүү менен бирдей.

ЧЕРКЕШ Кавказдын түндүк-батыш жагында жашаган элдин аты.

ЧЕРМИЙ *диал.* Чыптама, өпкө кап. *Үстүндөгү мала кызыл көйнөгү, ак седеп топчу тагылган жашыл чермийи, башындагы бир байлам ачык гүлдүү кызыл жоолугу, айтор бардыгы өзүнө жарашкан кыз Жоомарттын оюна оттуу чок салды* (Станалиев).

ЧЕРТ 1. Колдун манжаларын (көбүнчө сөөмөй менен ортонду) бармакка таяп туруп, серпип жиберүү, серпе уруу. *Акия эринин кулагын тырс-тырс черткилеп, шак-шак күлөт* (Сыдыкбеков). 2. Кылдуу аспаптарда (комуз, мандолинада ж.б.) колдун манжалары менен ойноо, ошондой аспаптарда кандайдыр бир күнү ойноо, аткаруу. *Тогуз кайрык күү чертсе, Комузга кыйла түр керек* (Тоголок Молдо). *Токтогул черткен «Жаш кыял», Тыңдасаң боло Алымкан* (Токтогул). 3. Көбүнчө ордо ойнунда белгиленген тегеректин ичиндеги чүкөнү ж.б. абалак же томпой менен сыртка уруп, кагып чыгаруу. *Отуруп чертип чүкөнү Абакем кумар жазыптыр* («Эр Табылды»). *Чүкө чертер чоң оюн, Ичке түштү зор Манас* («Манас»).

ЧЕРТИГИЙ чертик менен бирдей.

ЧЕРТИК Чедирейип чыгып турган (көбүнчө курсак жөнүндө).

ЧЕРТИЛ черт этишинин туюк мамилеси.

ЧЕРТИШ черт этишинин кош мамилеси.

ЧЕРТИШМЕК Чертишип ойноочу оюн. *Ага чейин экөөбүз чертишмектен оюн баштап, алыбызды өлчөшүп туралы* («Жомоктор»).

ЧЕРТМЕК *сүйл.* 1. Комуз. *Эң акырын, дабыш катуу билинбейт, Чертмегинин алтын кылы дирилдейт* (Токомбаев). *Элес-булас элестериң көрүнүп, Эски күндөр, тереземди чертпегин* (Акматбекова). 2. Ордо ойнунда чүкөнү чертип чыгарууга жол берилген абал. 3. *аңч.* Тордун тээктөөчү тээги.

ЧЕРТМЕКЧИ 1. Комузчу, комузду мыкты, жакшы черте билген адам. 2. Ордо ойнунда чүкөнү мыкты черте билген оюнчу.

ЧЕРТТИР черт этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕРТҮҮ черт этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕРҮҮ 1. Аскер, кол, кошуун. Эпосто кээде жортуул, согуш маанилеринде да айтыла берет. *Арттан келер черүүгө* («Манас» С.О.). *Кокондуктардын ала чапан черүүсүн көргөндөн бери үшүйөр учуп, баратасың ар* (Абакиров). *Черүүнү чексиз алыптыр, Беленденип калыптыр* («Манас»). *Эки черүү кирип калды чабышка* (Токомбаев). 2. Жүрүш, жортуул. *Жаман жарманын кызуусу менен черүүгө аттанат* (макал). *Ар кимибиз камынып, Аттанабыз черүүгө* («Курманбек»).

ЧЕСУЧА Саргыл ак түстөгү тыгыз жибек.

ЧЕТ 1. Бир нерсенин чеке жагы, жээк жагы, түгөнгөн жери, уч жагы. *Көсөл күрөң бээни огороддун четине алып барып аркандады* (Каимов). *Селонун чыгыш жаккы четинде окшош салынган бир нече үй* (Жантөшев). 2. Башка, бөлөк, бөтөн (мис. өлкө, жер жөнүндө). *Чет эл. Чет мамлекет. Чет өлкө. Чет тил.* 3. Обочо, сырт жак, оолак. *Ооруну шылтоолоп четте калганым болбос деп, басып келдим, Сабыржан* (Сыдыкбеков).

ЧЕТЕН Тосмо (арабанын үстүндөгү жээк тосмосу. *Заматта ошентип ыргайдан токулган четендүү, ичиндеги мөмөлөрү жалбырак, бакал менен оролгонуна карабастан, туш-тарапка жагымдуу жыт чачкан калдайган араба чоң-кичинелердин курчоосунда калар эле* (Мавлянов).

ЧЕТИ ОЮЛБОО Бир аз эле азаюу, мурдагы абалынан кебелбөө, анча короп кетпөө. *Маречек Орто Азиянын али чети оюла элек байлыктарын санап өттү* (Ашымбаев). *Өзүнөн өзү куурап, чирип жаткан токоюңуз жалгыз чокундугуңуздун чокчойгон тамына чети оюлуп койбойт* (Бейшеналиев).

ЧЕТИН Топ-топ болгон саргыч кызыл бүрлөрү бар, түз өсүүчү катуу жыгач. *Каныбек четиндердин арасы менен басып барды* (Жантөшев). *Чычырканак, шилби, четин, долоно, Өңү өчпөс, өмүрү узун арча бар* (Осмонкул).

ЧЕТИН ЧЫГАРУУ *к.* ***чекесин чыгаруу.*** *Апама бир аз четин чыгарган элем* (Абдукаримов).

ЧЕТКЕ КАГУУ Жокко чыгаруу, туура

кѳрбѳѳ, кабыл албай, жуутпай коюу, жолотпоо. *Арга жок, улуу адамдын ѳтїнїчїн четке кагуу да кыйын экен* (Исмаилов). *Сѳзїмдї четке какпассыз деп ойлоймун. Тойматтын сѳзїн четке кагууга негиз таба алышпады* (Каимов).

ЧЕТКЕРИ Чет жакта.

ЧЕТКИ Чет жактагы. *Садык четки райондун колхозунун биринде жылкы фермасынын башчысы болуп иштѳѳчї* (Каимов).

ЧЕТТЕ Четке бѳлїнїї, обочолоо, оолактоо. *Айсалкын курбуларынан четтеп, жайдары. мїнѳзї ѳзгѳрїп, суз болду* (Каимов). *Ала-моюн каз сулуу, ѳрдѳк сулуу, Кїїгїм талаш айылдан четтеп учкан* (Самудинов).

ЧЕТТЕН ЧЫГУУ Оўой эле табыла калуу, кѳп болуу. *Мындай таза буюмга кардарлар четтен чыгат. Бышкан мѳмѳгѳ кїзѳтчї болушка адам четтен чыгат* (Сыдыкбеков).

ЧЕТТЕТ ***четте*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕТТИК 1. *дин.* Орозо кармаар кїндїн алдыўкы кечинде элге (кѳбїнчѳ кошуналарына) берилген тамак. 2. Тердиктин четинде сайылган оюу. 3. *диал.* Бет жерлерде тикенектїї болуп ѳскѳн ѳсїмдїк.

ЧЕТТѲѲ ***четте*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЧ I Кѳздїн карегин баскан кичине чел, ак. *Жумаалы далдайган, чоў, кара чаар, бир кѳзї чеч, туўкуйган кара сакал неме* (Бейшеналиев).

ЧЕЧ II 1. Кырманда иштегенде колдонула турган бешилик айры. 2 *эск.* Кырманда тазалангандан кийинки їйїлїп коюлган дан жана ошого карата кѳбїнчѳ улак союп элге берилїчї тамак. *Зѳѳкїрдї шайтан кысканда, Келе жатып жолукту, Чеч байлап кырман сунганга* (Тоголок Молдо).

ЧЕЧ III Байланган, тїйїлгѳн нерсени бошотуу, ажыратуу, чыгаруу. *Галстугун мойнунан алды чечип, Кызыл туудай кѳтѳрдї желбиретип* (Шїкїрбеков). *Артем баштыгынын оозун чечип жатты* (Жантѳшев). *Азандан їйдї чечкиле, Бирѳѳў да калбай кѳчкїлѳ* (Їсѳнбаев). 2. Кийилген кийимди їстїнѳн кайра алуу, алып таштоо. *Жигит тыш кийимин чечип жеўилденди да, катарга отурду* (Убукеев). *Жыртык тонун чече коюп карыя, Орой салды арык, тuурук баланы* (Токомбаев). 3. Жообун табуу, жандырмагын баяндап айтуу. *Керкибайдын баш катырган кѳп суроолорун энеси чечип бере баштады* (Каимов). 4. Чечимге келїї, жыйынтык чыгаруу, жыйынтыгын белгилеп кѳрсѳтїї, жїзѳгѳ ашыруу. *Акыр бир кїн Сен ал сурап келерсиў, таарынычымдын таўгактарын чечермин* (Абдалова).

ЧЕЧЕК 1. Денеге ыйлаактанып, исиркектенип чыгуучу, адамды чыйрыктыра турган оор, жугуштуу оору. *Ал жигит арык чырай келип, бетинде чечектин тактары бар* (Абдукаримов). *Чегилбей чечек албайбы* («Манас» С.О.). 2. Тилдѳѳ маанисинде кѳбїнчѳ балдарга карата айтылуучу сѳз. *Кет, чечек, жолобогун, арам тамак, – деп айтып айдап салды «чоў» байбиче* (Токобаев). 3. *диал.* Байчечекей.

ЧЕЧЕК ЧЫККАНСЫП Элден качып, эл арасынан безип, жалгыз їй олтуруу.

ЧЕЧЕКЕЙ Каректин ичиндеги суулуу шарча. *Ѳлчѳѳсї жок ѳзгѳчѳ, Чечекейи чарадай* («Манас»).

ЧЕЧЕКЕЙГЕ ЧЫККАН ЧЫЙКАН *к.* ***чечекеге чыккан чыйкан.***

ЧЕЧЕКЕЙДЕЙ Ѳтѳ жакын, абдан жакын, кѳздѳй. *Бакыр алдуу, кой шыйрактуу бечара элек,.. чечекейдей жалгызымдын жанына аралжы боло кѳр* (Токомбаев).

ЧЕЧЕКЕЙИ ЧЕЧ Жадырап-жайнап кѳўїлї куунак, жарпы жазык, ѳтѳ жайдары, кубанычтуу. *Анын чечекейи чеч ѳўдѳнїп, маўдайы жарыла сїйїнгѳнїн кѳргѳнї ушул* (Ашымбаев). *Эки тарап чогуу сый тамак їстїндѳ чечекейи чеч, ынтымак сыймыгын опурултту* (Бейшеналиев). *Муну уккандар бул экѳѳнѳн бетер чечекейи чеч* (Ѳмїрбаев). *Бактыбек мактанган калыбында чечекейи чеч болуп, апасына жаркылдаган мїнѳз менен карады* (Таштемиров). *Супахандын чечекейи чеч, Анарханга айтууга сѳз, берїїгѳ аш таппай, їйрїлїп їстїнѳ, айланып астына тїшїїдѳ* (Жантѳшев).

ЧЕЧЕКЕЙИН СООЛТУУ Катуу кырсыктатуу, ѳтѳ айласыз кыйын абалга дуушар кылуу, ошондой оор абалда калуу. – *О, жараткан! Кѳп кїнѳѳ, арбын айыбым болсо, кечи-ир-р. Чечекейимди соолтпо* (Бейшеналиев). ***В.: Чечекейи челейїї.*** *Анда чечекей челейеби?! Тѳрт айлабыз куурулуп карайлап бїттїк го?!!* (Бейшеналиев).

ЧЕЧЕН Сѳзгѳ чебер, мыкты, кѳркѳм сїйлѳгѳн адам. *Баатырдын кѳркї маўдайда, чечендин кѳркї таўдайда* (макал).

ЧЕЧЕН СѲЗДѲР *адаб.* Толугу менен фольклордун талабына жооп берїїчї, кырдаалга ылайык айтылганда: курчтугу, таамайлыгы, маанисинин тереўдиги менен айырмаланган, чечен адамдар тарабынан оозеки айтылган сѳздѳр.

ЧЕЧЕНДИК Чечен, мыкты сїйлѳгѳндїк.

ЧЕЧЕНСИ Ѳзїн чечен, мыкты, кыйын, сїйлѳгѳндѳй кѳрсѳтїїгѳ аракет кылуу, чечен кѳрїнїмїш болуу.

ЧЕЧЕНСИН ***чеченси*** менен бирдей. *Ѳзї сїйлѳп, ѳзї каткырат. Чеченсинет, куудулсунат* (Стамов).

ЧЕЧИЛ ***чеч*** этишинин туюк мамилеси.

ЧЕЧИЛЇЇ 1. ***чечил*** этишинин кыймыл атоочу. 2. Кѳўїлї жибип, кенен сїйлѳп калуу, жарпы жазылып, бажырап ачыкайрым кепке келїї.

ЧЕЧИМ Кандайдыр бир маселе боюнча эмнелерди иштѳѳ керек экендиги кѳрсѳтїл-

гөн жыйынтык, токтом, корутунду ой.

ЧЕЧИН чеч этишинин өздүк мамилеси.

ЧЕЧКЕ 1. Илгерки токуучулардын жип тарай турган тарагы. 2. *өт.* Мыкты, жандуу, шайдоот. *Чечкей болгон бала. А дегенде тегеле чечкедей болуп турдуў эле, азыр мааниў бошоп калды го?*

ЧЕЧКЕДЕЙ ЖАРОО Колунан келүү, аткара алуу. *Ал ага чечкедей жарайт. Мен ишке чечкедей жарайм.*

ЧЕЧКИН Олку-солку эмес, шар; оюн, чечимин ачык жана даана билдирген, чечкиндүү. *Биз чечкинбиз шилтеп турган болоттой, Көрбөгөнбүз кездешкенди жоготпой* (Токомбаев). *Күлүкан өзүнүн чечкин жообун айтты* (Абдумомунов).

ЧЕЧКИНДИК чечкиндүүлүк менен бирдей.

ЧЕЧКИНДҮҮ чечкин менен бирдей. – *Аскар Орусбекке чечкиндүү жооп кайрыды* (Сыдыкбеков).

ЧЕЧКИНДҮҮЛҮК Чечкиндүү болуу сапаты, чечкиндүү болгондук. *Инисинин чечкиндүүлүгүнө Бейшеке ыраазы болду* (Бейшеналиев). *Бул кыздагы жөнөкөйлүк менен чечкиндүүлүк кимди болбосун өзүнө тартмайынча койбойт* (Шимеев).

ЧЕЧКОР 1. *диал.* Кыбачыл. *Кол өнөрдүн сырын түшүнгөн чечкор адам эле.* 2. Чечке катышуучу адам.

ЧЕЧМЕЛЕ Маанисин, жообун, сырын ж.б. чечип көрсөтүү, түшүндүрүү.

ЧЕЧМЕЛӨӨ чечмеле этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЧТЕ Толтуруп, ныктап салуу. *Бир капка буудайды чечтеп туруп бууп бердим.*

ЧЕЧТЕЛ чечте этишинин туюк мамилеси.

ЧЕЧТИР чеч этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЕЧТҮҮ Ак түшкөн көздүү болуу.

ЧЕЧҮҮ чеч этишинин кыймыл атоочу.

ЧЕЧҮҮЧҮ Чече турган, жыйынтыктоочу; корутундулоочу, негизги. *Чечүүчү роль. Чечүүчү добуш.*

ЧИГЕ I Чүкөнүн ичин көздөй кирип чуўкурайган жагы, бөгүнүн карама-каршы жагы, чик.

ЧИГЕ II Көбүнчө эчкилерди кайыруудa, тосуудa, айдоодо колдонулат.

ЧИГИРИМ Койдун, эчкинин терилеринен жасалган жумшак булгаары. *Өтүгү чигирим булгаарыдан кептүү тигилген* (Сыдыкбеков).

ЧИГИТ Пахтанын уругу. *Чигити жерге көмүлсүн, Козеги көзгө көрүнсүн* (Осмонкул). *Чигит май.*

ЧИГИТТЕ *диал.* Пахтаны уругунан ажыратуу.

ЧИДЕР I Атты үч буттап тушоо үчүн ылайыкталып кайыштан өрүлүп жасалган тээктүү тушоо, кишен. *Мен күрөў байталдын үч бутуна чидер салып коё берсем, ушул иримге түшүп өлгөн болуучу* (Сыдыкбеков). *Коўкулбоз атын жайдактап, Алтын бурма чидерди Алып келип баймактап* («Манас»). *Күдөр кайыш кол чидер, Курай тушап салды дейт* («Эл адабияты»).

ЧИДЕР II чидээри менен бирдей.

ЧИДЕР III 1. Бут менен бирөөнү чалуу. *Жакадан алып булкушуп, ат үстүндө чидерип, кармашып жаткан кезинде* (фольк.). 2. *диал.* Толгоо келгенде кызганып, көзгө далдаа жерге качуу.

ЧИДЕРЛЕ Чидер салуу.

ЧИДЕРЛЕТ чидерле этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИДЕРЛӨӨ чидерле этишинин кыймыл атоочу.

ЧИДЭЭРИ Толготуу, мал туур алдында тынчы кетип, оолактап, обочо кетүү. *А мен болсом, жанагы кер бээ чидээрип калыптыр, аны Кара-Колоттун башындагы өтөкчөгө аркандап, жанына жатпасам болбойт, – деди* («Ала-Тоо»).

ЧИЕ I Кичирээк кызыл-кызыл жемиштери бар жыгач жана анын жемиши. *Өзөндүн ичинде карагат, чычырканак, чие сыяктуу дарактар көп болучу* (Байтемиров).

ЧИЕ II Илмек байланбагандыктан кыйындык менен чечилүүчү татаал түйүн.

ЧИЕ КАРАГАТ Кара, кызыл карагаттар (бөрү карагаттан башкасы).

ЧИЕДЕЙ 1. Чие өўдөнгөн. 2. *өт.* Кызыл чиедей. Кичинекей жаш, майда балдарга карата айтылат. *Ал мына бул кызыл чиедей жаш балдарлуу, суру качкан аялды көргөндө зээни кейип кетти* (Жантөшев).

ЧИЕЛЕ: чиелеп байлоо Илмек же башка түрдө байлабай, чие кылып байлоо, чатыш байлоо, түйүн-түйүн кылып байлоо.

ЧИЕЛЕН 1. ***чиеле*** этишинин өздүк мамилеси. 2. *өт.* Татаалдануу, чатышуу. *Чиеленген жаратылыш сырларын, Бирден талдап, элдик кылып чечейин* (Токомбаев). *Экөөнүн ою барган сайын чиеленип, келечек үмүттөрү терске чыгуучудай* болду (Жантөшев).

ЧИЕЛЕНТ чиелен этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИЕЛЕНҮҮ чиелен этишинии кыймыл атоочу.

ЧИЕЛҮҮ I Чиеси көп, чие жыш өскөн. *Коктунун чиелүү бети.*

ЧИЕЛҮҮ II Чатышкан, чиелүү маселе. Татаалданган, түшүнүүгө, оўоюраак чечүүгө мүмкүн бобогон. *Чиелүү ой. Чиелүү маселе.*

ЧИЙ I 1. Топ-топ болуп бийик өскөн, сабактары ичке, катуу өсүмдүк. *Чийдин бийиктиги атчан кишинин бою менен теў* (Элебаев). *Кара жол бойлоп өскөн чийди аралап, Көрүндү киши башы сереўдеген* (Турусбеков). 2. Боз үйдүн керегесинин сыртынан калап коюуга же бир нерсени тосууга ж.б. колдонулуучу ушул өсүмдүктүн катуу

сабактарынан жип чырмалып жасалган буюм, калканч. *Капшыттан туурдукту ачып, чийди көзөп, Сундурдум ак бараўды төшүн көздөп* (Үмөталиев). 3. *диал.* Тамеки парниктерин жабуу үчүн согулган камыш бойро.

ЧИЙ II 1. Сызуу, тартуу, сызык жүргүзүү. *Куду сендей чертёж чийген кыз көрсөм, Мүнөзүмдөн алагдылык кезигет* (Токомбаев). *Былтыр чийген чарбачылык картасын Быйыл кайта башка кылып тартасыў* (Токомбаев). 2. Жазуу. – *Болуптур, мектеп көчүрүлсүн деп токтомуўарды чие бергиле* (Сыдыкбеков). *Ошентсе да, Уялдымбы, кайтарып кат чийбегем* (Нуркамал). 3. Тилүү, из түшүрүү, из салуу. *Буурусун чийген чийин жок, Суур казган ийин жок* («Манас»). *Дүйнө түшүп керемет алакетке, Бир чоў мэнин чиймеси жанат көктө* (Токтомушев).

ЧИЙ III *диал.* Түпөйүл, жүрөкзаада. *Жүрөгүм чий болуп турат.*

ЧИЙ БАРКЫТ Жол-жол кырлуу кездеме.

ЧИЙ КӨБҮК Жаўы эттин биринчи кайнаганда чыккан көбүгү, иткел. *Кубат шашкалактап, чөмүч менен эттин чий көбүгүн алып жатты* (Жантөшев).

ЧИЙ СОГУУ Чийден үй ичине керектелүүчү ар кандай буюмдарды жасоо ыкмасы.

ЧИЙ ЧЫРМОО Ар түскө боёлгон жүндөр же жибектер менен чийге чырмалып салынган коодзук. *Туштук сайып саймалап, Жибек менен чий чырмап* («Эл адабияты»).

ЧИЙГЕ АЛЫП КОЮУ ***к. жерге алып коюу.***

ЧИЙДАН *эск.* Койчулардын, малчылардын сырт кийими.

ЧИЙДЕЙ Ичке катыўка, арык.

ЧИЙДЕМ *диал.* Чалап.

ЧИЙДИМ *диал.* Кичине канаттуу. *Чийдим-чийдим, чийдим куш, чий үстүнө конгон куш.*

ЧИЙДИР ***чий*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИЙЕ I *диал.* Чычкандын баласы.

ЧИЙЕ II *диал.* Эликтин анча чоўоё элек, чаары түшө элек баласы.

ЧИЙИЛ ***чий*** этишинин туюк мамилеси.

ЧИЙИЛҮҮ ***чийил*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧИЙИМ 1. Оюу-чийүү. *Ар түрдүү түстөгү оюм-чийим менен жасалган шырдак* (Каимов). 2. Чийин.

ЧИЙИН Чийилген сызык. *Буурсун чийген чийин жок, Суур казган ийин жок* («Манас»). *Чийип койгон чийинди, Кара баспай, ак басып, Кыйшыгы жок так басып* («Манас»).

ЧИЙИНДЕН ЧЫГУУ Жалпы эрежеден чыгуу, ашкере кетүү, тартиптен чыгып кетүү. *Тим койгон сайын чийинден чыгып баратат* («Ала-Тоо»).

ЧИЙИНДҮҮ Чийини көп.

ЧИЙКИ 1. Бышырылбаган, кайнатылбаган, куурулбаган, бышырылып толук даяр болбогон (азык-түлүк, тамак-аш жөнүўдө). *Чийки эт койбой салгыла, Бүт бышырып алгыла* («Эр Табылды»). *Чийки ботко. Чийки нан.* 2. Быша элек, али бышып жетиле элек (мөмө, жемиш, эгинге карата). *Чийки өрүк Чийки дарбыз.* 3. *өт.* Абдан бүтпөгөн, чала. *Артым чийки акталбай, Айдалып кетер бекем деп, Ар нерсени ойлоном* (Токтогул). *Бул да болсо анын жаштыгы, чийкилиги эле* (Стамов).

ЧИЙКИ БУЮМ Иштетилбеген зат, иштетилбеген материал, технологияга салып даярдалбаган кам тамак-аш. ***В.: Чийки мал.***

ЧИЙКИ МАЙ ЖЕГЕНДЕЙ БОЛУУ Кандайдыр бир нерседен кооптонгондой ойлонуп тынчы кете берүү, сары санаа болуу, жүрөгү түпөйүл болуу. *Жылкычы акем ушуну айтты да үйүнө кетти, чийки май жегендей болуп түпөйүл боло түштүм* (Бердикеев). *Булар эмне үчүндүр ушул убакка чейин чийки май жегендей болуп жасалма штатта жүргөнүнө өкүнүшөт.*

ЧИЙКИЛ Адамдын өўүн билдирүүдө ошол өўгө кошумча түс берүүдө колдонулат. *Татыбектин сары чийкил өўү өзгөрдү* (Байтемиров). *Сурмалуу көз, чийкил өўү, Жалт-жулт этет кубанып* (Токомбаев).

ЧИЙКИЛЕЙ Чийки бойдон, быша элек түрүндө.

ЧИЙМЕ 1. Чийилген сызык; жүргүзүлгөн оюу-чийүү. *Ташты чегип чийме салган ташчыдай, Эмгек менен кырк алтыны аттаган* (Токомбаев).

ЧИЙМЕКЕЙ: ***иймекей-чиймекей*** Ийрибуйру, текши эмес, каршы-терши. *Аскар өзү чоў болгондогу тарткан картасын көр, иймекей-чиймекей бирдеме* (Сыдыкбеков).

ЧИЙМЕЛЕ Чийүү, сызуу, жазуу, чийгилөө. *Үйрөў-сүйрөў чиймелеп өз-өзүнө сүйлөнөт* (Бөкөнбаев). *Колдо калем, ак кагазды чиймелеп, Күўгүрөнөт, күлүмсүрөп сөз курап* (Шамшиев).

ЧИЙМЕЛҮҮ Чиймеси бар, оюу-чийүү түшүрүлгөн.

ЧИЙМЕЧИ 1. *диал.* Териден жасалуучу буюмдардын бетине ар кыл оймо-чиймелерди түшүрө билген устат.

ЧИЙНЕ Чөп, саман ж.б. ташуу үчүн колдонулуучу ортосу майда чабак жыгачтар менен бириктирилген эки узун жыгач сүйрөткү. *Тоолордон чийне менен чөп, эгин ташып жүргөнбүз* (Абдукаримов). *Машиналар көбөйүп, Таштаган экен чийнени* (Тоголок Молдо).

ЧИЙНЕЧИ Чийне менен иштеген адам. *Эки чийнечи Көкбашынын короосунун бастырмасынын түбүндө олтурат* (Бейшеналиев).

ЧИЙҮҮ ***чий*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧИК чиге I менен бирдей.

ЧИКЕ Куудул, тамашакөй. *Жайытын таап жайлоого, Конгон жигит жакшы экен. Сүрлүү элдин чикеси, Болгон жигит жакшы экен* (Терме).

ЧИКЕЛЕК *диал.* Чикит.

ЧИКЕРТ 1. Жеңил оору. *Эмне чикертиң бар?* 2. Наразылык, ыраазы эместик.

ЧИКЕРТТЕ Бир аз ооруп калуу, табы жок боло калуу. *Сен эмне, чикерттеп турасыңбы?* (Бейшеналиев).

ЧИКИЛДЕК чикит менен бирдей.

ЧИКИЛДИК чикит менен бирдей.

ЧИКИТ Узундугу 60–70 *см* келген таяк менен узундугу бир сөөмчө келген таякчаны чаап ойноочу балдар оюну жана ушул оюндун чабылып ойнолуучу кичинекей жыгачы.

ЧИКЧИЙ Кичинекей жана тыкан, бышык кебетеде болуу.

ЧИКЧИҢДЕ Чикчийген кебетеде тыкчыңдоо, тикчиңдөө.

ЧИКЧИҢДЕТ чикчиңде этишинин кыймыл атоочу.

ЧИКЧИҢДӨӨ чикчиңде этишинин кыймыл атоочу.

ЧИЛ Кекиликтен кичирээк, боз түстөгү канаттуу, илбээсин. *Эсенгелди жайында кекилик атып келсе, кышында эски кырманга тузак тартып чилди жөн эле шатектеп кармоочу. Керме-Тоонун арасын, Кекилик, чил жойлогон.*

ЧИЛ БАШ Жаш, кичине. *Азырынча ал өзү өңдөнгөн чил баштарга кошулуп бир туруп улак секиртмей ойношот* (Акматов).

ЧИЛ БООР Өтө боорукер, тууганчыл. *Булардын кичинекей балдарынан өйдө чил боор болот* («Ала-Тоо»). *Балдарынын баары чил боор болуп өсүшкөнүн баамдап отуруп, «буларды тарбиялаган атасы болду бекен, же энесиби?» деген ойго чөмүлдүм* (Сыдыкбеков).

ЧИЛ ЙААСИН Йаасин сүрөсүн кырк жолу окуу. Адам ооруганда кырк жолу кайталанып окулат. *Чил жаасынды көп окуп, Карыгандар жөнөдү* («Эл адабияты»).

ЧИЛБАРЧА 1. Майда-майда бөлүнүп, чачырап кетүү. 2. Таш талканы чыгуу, талкалануу, кыйрап кетүү.

ЧИЛГЕ *диал.* Анделек, коон. *Туш тараптан чилге жыты буркурайт.*

ЧИЛГИ 1. Эрте быша турган, майда дандуу мөмө жемиши. *Базыл аке огородунун жарымына асилдүү чилги жүгөрүдөн айдаптыр* (Касымбеков). *Март колдуу дыйкан абышка чилги жүзүмдөн бир себет алып келип койду. «Жегиле, балдарым» деди өтүнүп* (Абдыраманов). 2. *өт.* Жүдөө, мажүрөө.

ЧИЛДЕ: кышкы чилде Кышкысын болуучу абдан суук кырк күн. *Кышкы суук чилдеде Сарайыңды жылуула (*Калык). ***Жайкы чилде*** Жайкысын болуучу өтө ысык кырк күн. *Жай чилдеде Кетмен чаап төккөн тер, Жайнап келет Капчыгайга эмгекчи эл* (Маликов).

ЧИЛДЕЙ ТАРОО Өз бет алдынча бытырап кетүү, туш-тушка бириндеп тарап кетүү. *Үйүбүз чечилбей, казаныбыз кайнаган боюнча калып, чилдей тарадык* (Саатов). *Балдардын мектеп дүүгүрөтө жамырап чыгып, туш-тушка чилдей тарап чуркап жөнөөрүн элестетти Момун* (Айтматов). *Кечээ эл чилдей тараганда Чонор баатыр: «Өлсөм да Берен менен бир чуңкурда болом» деп, кошо кеткен* (Осмоналиев). ***В.: Чилче тароо.*** *Атасыз калган үйдүн балдары чилче тараптыр* (Айтматов).

ЧИЛДЕШИР *диал.* Учук оорусу. *Чилдеширге айланып, Карагаттай көзүмө.*

ЧИЛДИРМА *диал.* Териден алкакка керип, тегерете майда коңгуроолор таккан музыкалык курал. *Кыскасы дапты чалдырып, чилдирманчыны айттырып койгун дечи! – деп Супахан чоң тойгон каздай майпандап көчөгө карай жөнөдү* (Жантөшев).

ЧИЛИСТЕН 1. Диний китеп. *Чилистен окуган молдо.* 2. *өт.* Окумуштуу, атактуу. *Окуп жатып чилистен болбодуң.*

ЧИЛИСТЕН БОЛСОҢ ДА Өтө кыйын, мыкты чыгаан адам, окумуштуу болсоң да деген мааниде кекетүү, какшыктоо иретинде колдонулат. *Айылга китеп окуганы келдиң беле? Чилистен болсоң да жап кагазыңды* (Жусупов).

ЧИЛМЕРДЕН I чилтен менен бирдей.

ЧИЛМЕРДЕН II Жаргак менен капталган тегерек музыкалык аспап. *Чилмерденин кактырып Жыйналышып бастырып* («Эл адабияты»).

ЧИЛМИГИЙ чилмий менен бирдей.

ЧИЛМИЙ Өтө арык, ичке, катыңкы көрүнүштө болуу. *Адамдын боору ооругандай чилмийген колун калтыратып, жаман мата көйнөгүнүн этеги менен эңкейип, жашын сүртүп жатты* (Элебаев).

ЧИЛМИЙТ чилмий этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИЛМИҢДЕ Өтө арык, катыңкы кебетеде, кыймыл-аракетте болуу. *Атасы комузун алганда, бала чилмиңдеген бойдон куржундагы атасынын тактекесин сүйрөп келип, тетиктеги илмегин атасынын колуна илди* (Элебаев).

ЧИЛМИҢДЕТ чилмиңде этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИЛМИҢДӨӨ чилмиңде этишинин кыймыл атоочу.

ЧИЛТЕН *миф.* Адамдын көзүнө көрүнбөгөн, кандайдыр бир укмуштуудай касиетке ээ болгон жандар. *Кырк чилтен жардам бериптир, Кыраанып абаң жаркырап, Калкына аман келиптир* («Эр Табылды»).

ЧИМЕЙИЛ Кумурска, кумурсканын ки-

чинекейи. *Быйыл жаз келери менен чимейил жайнап чыкты, жай кургакчыл болот өүдөнөт.*

ЧИМЕК *диал.* Аарынын кичинекей келген бир түрү.

ЧИМЕЛИ 1. Майда кумурска. *Жарганаттай жалгыз, куландай куйрук-жалсыз, чимелидей алсыз – мен. Кана, менден алып бөтө элек дагы кимден өчү бар* (Жантөшев). 2. *өт.* Кичинекей, өтө эле алсыз.

ЧИМИР Өз огунда катуу, тез тегеретүү, айлантуу. *Балкачы дөүгөлөктү туура жыгачтарынан кармап туруп бек чимирди* (Сыдыкбеков).

ЧИМИРИК 1. Чимирип ойноочу оюнчук. *Чимирик чимирүү. 2.* Чимирилген абал. 3. Өтө тез, шамдагай, элпек кыймыл-аракет. *Чар көпөлөк чимирик, Кылга бармак илинип* (Токтогул). *Мурат ансайын эпилдепжепилдеп, жаны-маны калбай чимирик болуп чимирилип кетти* (Байтемиров).

ЧИМИРИКТЕЙ Өтө тез, бат. *Чимириктей айланган автобустун күүсү, терезеден моюн созгондорго үлп-үлп жел чакырат* (Бейшеналиев).

ЧИМИРИКТЕТ чимирикте этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИМИРИКТӨӨ чимирикте этишинин кыймыл атоочу.

ЧИМИРИЛ чимир этишинин туюк мамилеси.

ЧИМИРИЛТ чимирил этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИМИРҮҮ чимир этишинин кыймыл атоочу.

ЧИМКИР Мурун аркылуу катуу дем менен мурундан чимкирикти чыгаруу. *Күлгө быр эттире чимкирип, мурдун тартып, бышактап ыйлап очоктун жанында жеүем отурат* (Элебаев).

ЧИМКИРИК Мурундан чыгуучу илээшме зат. *Балдардын кээси чимкиригин куюлтуп, ата-энесине келип жетти* (Жантөшев).

ЧИМКИРИН чимкир этишинин өздүк мамилеси.

ЧИМКИРТ чимкир этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИМКИРҮҮ чимкир этишинин кыймыл атоочу.

ЧИН Аскердик жана жарандык кызматчылардын кызматтык даражасы. *Офицердик чин. Жарандык чин. Аскердик чин.*

ЧИНОВНИК 1. Мамлекеттик мекемелерде иштөөчү даражалуу, башкаруучулук укугу бар, чини бар кызматчы.

ЧИПСЫ Майга кытырата куурулган картошканын жука тилимдери.

ЧИПТА Темир жолдун бети.

ЧИРЕ Менменсине ишенүү, бекем ишеничте болуу, таянуу. *Баатыр бекен от жүрөккө чиреген? Байкуш бекен элден кайыр тилеген?* (Токомбаев).

ЧИРЕЛЕ Буту-колун абдан керүү, буттарын абдан чирене керүү, кере сунуу.

ЧИРЕЛЕН чиреле этишинин өздүк мамилеси.

ЧИРЕЛЕТ чиреле этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИРЕН 1. Керилүү, созулуу, колду-бутту керүү, чоюу. *Мөкүш бутун сунуп, аябай чиренди да, эстеп оозун чоү ачып койду* (Таштемиров). *Экөө аргамжыны чирене тартышат да, чалкасынан кетет* («САЖИ»). 2. *өт.* Бой көтөрүү, кыйынсып керкейүү, кекирейүү. *Дүйнөгө мас болуп чиренбеген токтоо жигит* (Сыдыкбеков).

ЧИРЕНТ чирен этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИРЕНҮҮ чирен этишинин кыймыл атоочу.

ЧИРИ Ным болгондуктан көгөрүп бузулуп кетүү; борсуп бузулуп кетүү. *Жаанчачын болсо, чабылган чөп чирип кетет* (Баялиннов).

ЧИРИГЕН БАЙ Абдан бай, ашкан бай, байлыгы мол, бардык жагынан жетиштүү. *Чириген байлар да сенчелик марттык кыла албайт* (Бейшеналиев). ***В.: Сасыган бай.*** *Кээ бир сасыган байларыү өз малын өзүнөн аяйт* («Ала-Тоо»).

ЧИРИК 1. Чириген, чирип кеткен. 2. *өт.* Бекем эмес, таза эмес, ураган, кыйраганы калган. *Аластап чирик эскини, Кайнады эмгек жык толду* (Бөкөнбаев).

ЧИРИНДИ Чирип калган заттар. *Чиринди канчалык көп болсо, кыртыш ошончолук асылдуу боло тургандыгы белгилүү* («Айыл чарба журналы»).

ЧИРИТ чири этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИРКЕ Улоо, бири-бирине улай байлоо, илиштирүү, улаштыруу, улап кошо байлоо. *Чубалтып вагондорун чиркеп алып, Алыстан жүрүп келет локомотив* (Шимеев).

ЧИРКЕГИЧ Кандайдыр бир унаага же башка нерселерге чиркелүүчү, чиркеп алууга ылайыктуу нерсе.

ЧИРКЕЙ Кан соруучу чымын-чиркейдин бир түрү. *Камыш, өлөү ичинде, Чиркейлер жүрөт зыүылдап* (Жантөшев).

ЧИРКЕЙ ЧАККАНЧА КӨРБӨӨ Эч тоотпоо, кебелип да койбоо, быш этпөө. *Мындай арсыз шакабаларды Улукбек аке чиркей чакканча да көрбөйт* (Жигитов). ***В.: Чиркейдин дыүылдагындай да сезбөө.*** *Эмилбек апасынын айткан сөздөрүн чиркейдин дыүылдаганындай да сезбейт* (Абакиров).

ЧИРКЕЙЛҮҮ Чиркейи көп. *Чиркейлүү жер.*

ЧИРКЕЛ чирке этишинин туюк мамилеси.

ЧИРКЕМЕ Биринин артынан бири, катарлаш улантылган, чиркештирилген бөлүк. *Чиркемеси бар машина.*

ЧИРКЕТ чирке этишинин аркылуу мамилеси.

ЧИРКЕШ чирке этишинин кош мамилеси.

ЧИРКИН 1. Байкуш, кургур, курган. *Эчен ирет туруууга баатырлык кылсам да, жїрєк чиркин баатырлык кыла албады* (Жантєшев). *Чиркин Шайыркїл энесинин чачылганын жыйнап, їзїлгєнїн улаган берекеси эле* (Каимов). 2. Кїчєтїї маанисинде єкїнгєндє, кайгырганда, кубанганда ж.б. учурларда колдонулат. – *Чиркин ой, боз аттын канаты барбы дейм* (Каимов). *Бїгїн кєргєн эртеў жок, О чиркин ушундай экен дїйнє шок!* («Манас»).

ЧИРКЄЄ I Христиан дининдегилердин кудайга сыйынуучу жайы. *Кєчєнїн так орто ченинде їч коўгуроо тагылган кичинекей ак чиркєє* (Баялинов).

ЧИРКЄЄ II чирке этишинин кыймыл атоочу.

ЧИРКЄЄ БОЛУУ** к. **бетке чиркєє болуу.

ЧИРТЕ *диал.* Каптын бир тїрї. *Ийнине арта таштап койгон чирте кабын жерге коё, анын ичинен єрїк, шабдаалы чеўгелдеп, тегерете тура калган ар бирибиздин топубузга же этегибизге салып берер эле* (Мавлянов).

ЧИРЇЇ чири этишинин кыймыл атоочу.

ЧИРЧЕ Жики сыяктанган майда дандуу чєп єсїмдїгї.

ЧИСЛО Кїн, ай тартибинин катары. *1941-жылдын декабрь айынын 16-числосу* (Жантєшев).

ЧОБДОР Сыртына калакча темирлер бекитилген (бастырылган), баатырлар кийген бут кийим, єтїк. *Чобдор єтїк такасыз, Торгун чепкен жакасыз* («Манас»).

ЧОБУР Асыл тукумдугу, чалыштыгы жок, тукур жылкы. *Тїш оогон кезде чобурун минип Мусулманкул Ошко карай жєнєп калды* (Жантєшев). *Чобуру жок аргымак, Чоў байгеге жыйгандай* (Токомбаев).

ЧОГОЙНО Бийик єсїїчї жалбырак, бутактары тикендїї єсїмдїк. *Уйлар жогорулап єрдєп олтурушуп, бийик жана калыў єскєн тикендїї чогойно куурайларын аралашты* (Бейшеналиев). *Чогойно куурай чooруў тарт, Тєштїк* («Эр Тєштїк»).

ЧОГОЙНО ЧООР *муз.* Узунунан бойлото кармалып ойнолот, эки башы ачык чоор.

ЧОГОЙНОЛУУ Чогойносу кєп, жыш. *Чогойнолуу жер.*

ЧОГОНОК *диал.* Алты саны соо эмес, майыбы бар. *Чогонок чал.*

ЧОГООЛ Эр кєкїрєк орой мїнєздїї, ачуусу чукул, эрдемсинген, кыялы чатак. *Боз калмактын чоў уулу, Ары чогоол, ары эр* («Манас»). *Єзї чогоол, ичи тар, Кєўїлїндє кири бар* («Мендирман»). *Чогоолдун чокмору ылдам* (макал).

ЧОГООЛДУК Эр кєкїрєк, оройлук, ачуусу чукулдук, кыялы чукул урушчаактык. *Чогоолдук кылса кєтєрїп, Єжєрлїк кылса, єткєрїп, Кейишке салса, кечирип* («Манас»). *Кээде сенин чогоолдугуў мага да сєз тийгизип жїрєт* (Байтемиров).

ЧОГУЛ Жыйылуу, жыйналуу, топтолуу. *Акын Током келди деп, Аял-эркек чогулду* (Токтогул).

ЧОГУЛТ чогул этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОГУЛУУ чогул этишинин кыймыл атоочу.

ЧОГУЛУШ Жыйналыш. *Салтанаттуу чогулуш кызуу алкыш, кїчтїї жаўырык менен ачылды* (Сасыкбаев). *Кезексиз чакырылган чогулушта кєйгєйлїї маселелер каралды* («Эркин Тоо»).

ЧОГУУ 1. Бїт бойдон, жапырт. *Чоў ылама балбаны, Чоў Жолойдой калмагы, Чогуу кирди абылып* («Манас»). 2. Бирге. *Бектай Кычандар менен чогуу окуган* (Бейшеналиев).

ЧОДУРАЙ Чедирейип туруу (кєбїнчє жаш балага карата айтылат).

ЧОДУРАЙТ чодурай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОДУРАЮУ чодурай этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЁКТО 1. Кергиштєє, жактырбаган мїнєздє болуу, оозу-башын чоюштатуу. *Кийинки акылыўды айтып кєрєйїн! Ал эми мурункуў жок – деп, дагы чоёктоду* (Бейшеналиев). 2. Эркелєє.

ЧОЁКТОО чоёкто этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЁКТОТ чоёкто этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЁЎДО чоёкто менен бирдей.

ЧОЙ I Созо тартуу, созуу. *Эрлан оў колу менен кєйнєгїнїн оў жаккы этегин чоюп, кудуўдап карай Дарыяханга умтулду* (Жантєшев). *Колунун бырышкан терилерин чоюп-чоюп койду* (Жантєшев). 2. Кєпкє созуу, создуктуруу, кечеўдетїї. *Андрей да тамашаны чойду* (Сасыкбаев).

ЧОЙ II Кой-эчкини кайырганда, тосондо колдонулат. *Динар устундун їстїндє отуруп алып кыйкыра баштады: – Чой, чой, койлор* (Сыдыкбеков). *Короодон чыга жайылган, Койчулар чой деп кайырган* (Осмонкул).

ЧОЙ КУЛАК Укса да укмаксан болуп, кєўїл бєлбєй койгон, тоготпой, укпай койгон. *Ал жедеп чой кулак болуп бїткєн тура.*

ЧОЙДУР чой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЙКОЙ Кейкейип чоюлган, керилген кебетеде болуу; кергиштеп бой кєтєрїї. *Алдында Буурул койкоюп, Кєк жеке бутта чойкоюп, Асаба колдо кылкылдап, Боз кисе жанда шаркылдап* («Манас»).

ЧОЙКОЙТ чойкой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЙКОКТО Чойкок-чойкок этїї, чойкоюп басуу.

ЧОЙКОКТОТ чойкокто этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЙКОЮУ чойкой этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЙЛО Чой-чойло. Кой-эчкини чой-чой деп кайыруу, тосуу.

ЧОЙМОЛО Чоюп тартуу.

ЧОЙМОЛОО чоймоло этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЙНОК *диал.* Бир бутунан аксак.

ЧОЙНОКТО *диал.* Аксап басуу, аксоо.

ЧОЙНОКТОО чойнокто этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЙРОЙ 1. Майрыюу, єєдїк-сєєдїк болуп кыйшаюу. *Мустафа чойройгон кєє кепкасын бир кєтєрїп каадасынча былдырады* (Сасыкбаев). 2. Чоюштап, кериштеген кебетеде болуу.

ЧОЙРОЙТ чойрой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЙРОЎДО Оозу-башын кыйшаўдатып, обу жоктонуу, чоюштоо.

ЧОЙРОЎДОО чойроўдо этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЙРОЎДОТ чойроўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЙТЕКЕ Орунсуз чоёўдогон, чоёўдой берме адаты бар.

ЧОЙТОЙ Мыртыйып кыска кєрїнїї (кєбїнчє толугураак келген кыска бутка карата). *Бутту чойтоё сунуп жыргалын кєрєбїз* (Бейшеналиев).

ЧОЙТОЎ: чойтоў-чойтоў Кєбїнчє мыртыйып кыска, толугураак келген буттун кыймылын билдирїї їчїн колдонулат. *Чойтоў-чойтоў теминїї.*

ЧОЙТОЎДО Чойтоў-чойтоў этїї. *Бригадир жорго байталын шарт камчыланып чойтоўдоп бастырып кетти* (Айтматов).

ЧОЙТОЎДОО чойтоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЙТОЎДОТ чойтоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОК I 1. Кїйїп, кызарып турган кємїр, от. *Майда чоктор тырсылдап баш-аламан ыргыйт* (Байтемиров). *Оттун чогу єчєйїн деп калган* (Жантєшев). *Эўкейип чок їстїнє жыгачтан таштап, Олтурат эки койчу маектешип* (Шїкїрбеков). *Чок кармагандын колу кїйєт* (макал). 2. *єт.* Кїйїпбышкандык. *Калгандын жайын ойлонсом, Кайгырып ичим болот чок* (Казыбек).

ЧОК II 1. Кунан-тайлардын жалын кырканда калтырылган топ кыл. 2. Кээде баланын чачын алганда тєбєсїнє калтырылган топ чач. 3. Баш кийимдин тєбєсїнє тагылуучу топ чачык. *Узун чок тагылган кызыл топуну Шадыбек ала кетти* (Токомбаев). 4. *тар.* Кытай жана калмак башкаруучуларынын баш кийиминдеги бєлїнїп турган атайын белги жана ушундай белгиси бар башкаруучулар.

ЧОК БАСКАНДАЙ СЕКИРЇЇ Кандайдыр бир суук кабар, жаман сєз укканда же капысынан, чукулунан жагымсыз нерсени кєрє калганда катуу чочуп кетїї, селт дей тїшїї. *Ойлоорун ойлоп, айтаарын айтып алды да єзї чок баскандай секирди.* (Эралиев). *Карынбайдын мууну калчылдап, чок баскандай секирди* (Саатов). *Султан Керекти кєрє сала чок баскандай секирди* («Ала-Тоо»). ***В.: Чок баскандай болуу.*** *Чок баскандай болуп чочулашып бардыгы аркы кичинекей арчанын тїбїндє чокчойгон нерсеге жалт бурулушту* (Мырзаев). *Жериндини эне бир чети боор ооруй чок баскандай болуп ыргып турду* (Осмоналиев). ***От баскандай болуу.*** *Жок! – деп от баскандай болуп чочуп кетти* (Эгиналиев). *Ана, андан аркысын кєрїп ал, кемпир от баскандай болуп чыўырды* (Айтматов).

ЧОК КАРМОО Єтє кыйын, оор ишке, єлїмгє баруу. – *Ыя?! Биздин колубуз менен чок кармагыўыз бар экен го?! – деди* (Касымбеков). *Пристав тєрєнїн жээнин кармоо чок кармоо эмеспи?!* (Касымбеков).

ЧОК ОРТОСУ Дал ортосу, нак ортосу. *Чок ортосунда карапага єстїрїлгєн сонун гїл буруксуп турар эле* (Сыдыкбеков).

ЧОККО САЛУУ Катуу кайгыга, азапка дуушар кылуу, оор убайым, кїйїт тарттыруу. *Баласы эси жогураак чыгып, карыган ата-энесин чокко салып кетти* («Чалкан»).

ЧОКМОР Бир учуна жумуру тегерек катуу жыгач же металл бекитилген кыска союл. Эў жєнєкєй аўчылык, жоокерчилик куралы. *Їйдєй чокмор колго алган* («Манас» С.К.). *Кїїлєп алып чокморун, Кїлїктїн оозун жыйнады* (Осмонкул). *Ура албаган чокмор єз башыўа тиет* (макал).

ЧОКМОРОКТО Кєп болуп бир жерге їйїлїшїї, жыйылып топтолуу, їймєлєктєшїп чогулуу. *Мекеменин капталындагы кєк шиберде уй мїйїз тартып чокмороктогон эл* (Бейшеналиев).

ЧОКМОРОКТОО чокморокто этишинин кыймыл атоочу.

ЧОКМОРОКТОТ чокморокто этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОКОЙ 1. Бодо малдардын чылгый терисинен, кєбїнчє баш терисинен жасалган кончу кызыл ашыктан жогоруураак келген бут кийим. *Бутумда кам териден кийген чокой, Сырдашым, айдаган кой, ээн токой* (Барпы). *Чокой кийген бут куурайт, чоголго берген кыз куурайт* (макал). 2. Кийизден (жїндєн) жасалган єтїк.

ЧОКОЙ БОО Олжо катары тапкан мїлк. Бирєєлєр аркылуу иш бїтїрсє, ортодон чыккан акча-тыйын, кийим-кече, мал-сал, ж.б. ортодон єндїрїп алган нерселер.

ЧОКОЛОК Тоонун чокусу, кырданып

бөлүнүп чыгып турган чоку. *Куш-Кийгөндүн чокологуна чейин баргын да, эки төрдү чал* (Сыдыкбеков).

ЧОКОН 1. Бир, бирөө, жалгыз. *Жанымдан чокон сөз кошконум жок, болгонун болгондой эле айтып жатам* («Ала-Тоо»). 2. Обочолонгон, бөлүнүп жалгыз турган. *Анткени бүт шаардын чырайын бузган ушул чокон фантазиясыз салынган көпүрө эле* (Жусубалиев). 3. Ордо оюнунда көбүнчө бир чүкө салып, оюнда жок кишиге бир жолу гана атуу үчүн берилген кезек. 4. Ордо оюнундагы акыркы ойноо кезеги.

ЧОКОЙДО Бир бутун жерге толук тийгизбей аксайдай басуу, секейдөө.

ЧОКОНДО Чокон атуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу, чокон атуу.

ЧОКОЙДОО чокойдо этишинин кыймыл атоочу.

ЧОКТО I Чок коюу, милтелүү мылтыкка от коюу, тутандыруу. *Мылтыгын мыктап октоду, Милтесин бу да чоктоду* («Манас»).

ЧОКТО II Чок тагуу, топ чачык тагуу. *Тебетейдин төбөсүн, Үкү менен чоктодук* (Жантөшев).

ЧОКТОЛУУ I Топ чачыктуу. *Баары алтындан чоктолуу.*

ЧОКТОЛУУ II Чок коюлган, тутандырылган. *Милтелери чоктолуу.*

ЧОКТОТ чокто этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОКТУК Өрүлгөн чачтын учуна тагылуучу кооздук. *Алтын айдар чоктугун, Алты түймө чачында, Түгөл кесип алыптыр* («Эл адабияты»).

ЧОКТУУ I Чачыктуу, чок тагылган. *Чоктуу калпак. Узун чоктуу топу.*

ЧОКТУУ II Чогу көп. *Кызарып жаткан чоктуу коломто.*

ЧОКУ I 1. Баштын төбөсү. *Баласын койнуна катып чокусунан жыттап койду* (Байтемиров). 2. Бир нерсенин (көбүнчө тоонун) эң башы, бүткөн жери, кылдай учу, абдан бийик жери. *Чокуларын туман чалган кырка тоолор* (Сасыкбаев).

ЧОКУ II Тумшугу менен жем жеш үчүн аракет кылуу, тумшугун уруп тез тийгизүү, тумшугу менен ургулоо. *Жагалмай чымчыкты чалгындарына калкалап алып, карбаластап тез-тез чокуйт* (Токомбаев). *Тал арасында карагай чокулап кайдадыр доңкулдак олтурат* (Сыдыкбеков).

ЧОКУЛ I: ала-чокул Ала-була, текши эмес, анда-мында.

ЧОКУЛ II чоку этишинин туюк мамилеси.

ЧОКУЛА Тумшугу менен ургулоо, кайра-кайра чокуй берүү.

ЧОКУН 1. Оң колун маңдайына жана эки ийнине тийгизүү менен христиандык ырымжырым жасоо. 2. Христиан динине өтүү, баш ийүү. 3. *өт.* Баш ийип калуу, биротоло таасирине берилип кетүү, таасиринен чыга албай калуу.

ЧОКУНДУК Чокунган, чокунуп кеткен.

ЧОКУНУН КАРАСЫ *аўч.* Балтыры жоон, өңү кара бүркүттүн түрү.

ЧОКУНУУ Христиан дининдегилердин кудайга табынуу расмиси. 2. Баш уруу, жүгүнүү маанисинде да учурайт. 3. *өт.* Жагынуу, жазакерленүү, кошомат айтуу, ыгы жок таламын талашуу. *Кутка жаттык чокунуп* («Манас» С.О.).

ЧОКУСУНА МАЙ КАЙНАТУУ к. башына май кайнатуу.

ЧОКУТ чоку этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОКУШ чоку этишинин кош мамилеси. *Чокуша кетишип, сиркелери суу көтөрбөйт* (Стамов).

ЧОКЧО Өтө толтура, үймө, чокчойгон. *Чокчо табак.*

ЧОКЧОГОЙ Тигирээк келген шуушугуй, чокчойгон. *Өнөр жай деген ушунда, – деди Адымбек чокчогой кепкасын саал көтөрө кийип* (Сасыкбакв).

ЧОКЧОЙ Дөмпөйүп, шуушуйган көрүнүштө болуу. *Анархан Эркиндин алдында чокчоюп турган буудайга карады* (Жантөшев).

ЧОКЧОЙТ чокчой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОКЧОЛО Чокчойтуп, дөмпөйтүп үйүү. *Дасторкондун бети чокчологон дүйүм тамак-ашка толтурулган эле* («Ала-Тоо»).

ЧОКЧОЛОЙ Чокчоюп, тик отуруу, буту колун жыйрып түз отуруу. *Чокчолой отурган мышык.*

ЧОКЧОЙ: чокчой-чокчой этүү 1. Аксай басуу, чокойдоо. 2. *өт.* Бирөөгө ыгы жок тыйсынып, буйрумуш болуу, ыгы жок тыйсынып, өкүм сүйлөмүш болуу, чойсунуу. *Эмне эле мага чокчой-чокчой этип калгансый?* («Ала-Тоо»).

ЧОКЧОЙДО 1. Аксай басуу, чокчойдоо, чокчой-чокчой этүү. 2. *өт.* Бирөөгө ыгы жок тыйсынып, буйрумуш болуу, өкүм сүйлөө. *Баатырсынып чокчойдоп, Байкабай чаап басынба* (Осмонкул). *Чокчойдоп кээде ал дагы, Чочугансып сын жазган* (Маликов).

ЧОКЧОЙДОО чокчойдо этишинин кыймыл атоочу.

ЧОКЧОЙДОТ чокчойдо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОКЧОЮУ чокчой этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЛ чолу менен бирдей.

ЧОЛЖОЙ Чолчоюу, чойроюу, майрыйып эби-сынынан бузулуп кетүү.

ЧОЛЖОЙТ чолжой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЛЖУЙ чолжой менен бирдей.

ЧОЛО 1. Бош убак, колу бошой калган учур. 2. Бүт такыр, текши. *Ар жеринде чоло*

жок, Ар тірлїї эгин себилди (Осмонкул). *Калтырбай чолоо жериў карашат шыкалаашып эл жабыла* (Муканов). *Турууга чоло убак жок, Туш-тушка кетти чабарман. Бирок кыз бул оюн айткан жок, аны айтууга да чолосу тийбеди* (Каимов). *Ашыр їйїнє барып келїїгє чолосу тийбей жаткан* (Сасыкбаев). *Бекердин чолосу жок* (макал).

ЧОЛО КАЛТЫРБАЙ Бїт, такыр эч жерин койбой, текши, жалпы. *Жерди туура пайдалангыла. Мїмкїн болушунча, быйыл чоло калтырбай айдаш керек* («Кыргыз Туусу»). ***В.: Чоло жок.*** *Ар жеринде чоло жок, Ар тірлїї эгин себилди* (Осмонкул). ***Чоло жери жок.*** *Бечаранын денесинде чоло жери жок, бїт кєк ала, аябай жанчкан єўдєнєт, мыкаачылар десе* (Жантєшев).

ЧОЛОЙ Єтє эле чолок, кыска кєрїнїї, чолтоюу. *Чолойгон кыска чач.*

ЧОЛОЙТ чолой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЛОК 1. Кыска. *Иванов чолок кїрмє кийип темир жолду тейлеп жїрєт* (Сасыкбаев). *Гїлайым гїлдїї, чолок жеў жарашыктуу жеўил кєйнєк кийип, маўкая тїшкєн* (Бейшеналиев). 2. Бир колу же бир буту жок, колу же буту майып. *Чолок бутум менен эки буттуудан кем иштебесмин деп ойлойм деди Жапар* (Баялинов). 3. Куйругу кесилген же кыска, куйругу келте (кєбїнчє малга карата). *Мусабек єзї кєк чолокту минип, Ашырды ээрчип алды* (Сасыкбаев). *Жардынын минип чологун, Салуучу бїлїк жасоолдор* (Турусбеков). 4. Тереў эмес, кеўири эмес, їстїртєн ойлонулган. *Чолок акыл. Чолок ой.*

ЧОЛОК АКЫЛ ***к. акылы чолок.***

ЧОЛОК БАЙТАЛГА МИНГИЗЇЇ *эск.* Кєбїнчє кїйєєсїн чанган аялдын чачын кыркып, бетине кєє сїйкєп, байталга тескери каратып мингизип, айыл аралатып, тєркїнїнє жеткизїї. *Мингизип чолок байталга, Эртеў элге кїлкї салармын* (фольк.). ***В.: Чолок байтал кылуу.*** *Чачыўды кыркып салбасам, Чолок байтал кылбасам* (фольк.).

ЧОЛОК ЖАШ Кєздєн мєлт деп бир аз эле чыккан жаш. *Гїлнардын кирпиктеринин учтары чолок жашка суулана тїштї* (Сыдыкбеков). *Кайра-кайра сай сєєктї сыздата комузду боздоткондо аялдардын айрымдарынын кєзїнєн чолок жаш сыгылтат* (Бейшеналиев).

ЧОЛОК ООЗ *эск.* Жарды-жалчылардын арасынан чыккан актив, жетекчи деген маанидe. *Саадат сыяктуу чолок ооздор, Касейин сыяктуу куулар камданып жатат деген кабар бар* (Сыдыкбеков).

ЧОЛОК ЭТЕК *эск.* Кедей, кембагал, жарды деген маанидe. *Ошол чолок этектер мени тоорушканын койгондо мен аларга кара санаганды коём* (Бектенов). *Айлыбыздагы чолок этектер бизди жектеген менен тїпкї мыйзам калыс тура* (Сыдыкбеков).

ЧОЛОКТУК Чолок жагы бар экендик.

ЧОЛОЛО Учурун, убактысын, ыўгайын табуу. *Чололоп барып, бир жыбытка баш катты.*

ЧОЛОЎДО Чолтоўдоо, кичине аксагансып басуу. *Жаза басып алып, бир аз чолоўдоп калдым* («Ала-Тоо»).

ЧОЛОЎДОО чолоўдо этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЛОЎДОТ чолоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЛОО чоло менен бирдей. *Чолоо жокто, жол жїрєєрдє кыстап ай, Алыс кетсем, муўкангансып сыздап ай* (Акматалиев).

ЧОЛП Шыпшынгандагы дабышты билдирїї їчїн колдонулат. *Чоў эне ээрдин чолп эттирип шыпшынып койду* (Сыдыкбеков).

ЧОЛПОН I *астр.* 1. Кїн системасынан кїндєн кийинки 2-планетасы, жерге жакын планета. *Чолпон жылдызы, тєбєдє чолпон жаркырайт. Чолпон жылдыз чыккан сайын элестеп, Кїтємїн мен бар кїн Сизди келет деп* (Акматалиев). 2. *єт.* Белгилїї, кєрїнїктїї. *Бїбїсара кыргыз театрынын чолпон жылдызы.* 3. *єт.* Эркелетїї, жакшы кєрїї маанисинде. *Жакамда кымбат кундузум, Чекемде чолпон жылдызым* (фольк.). 4. *єт.* Татынакай, келишимдїї сулуу. *Чолпондой болгон тєрт баласы бар. Аман болсун ал баланын чолпону.*

ЧОЛПОН II: Чолпон ата Койдун колдоочусу, койдун ээси, койдун пири.

ЧОЛПУ Кєбїнчє келиндер чачка тагуучу, бирине-бири тизилген тегерек тыйын сыяктуу кїмїштєн коздотулуп жасалган жасалга. *Силердин кыргыздар менден кєбїнчє чолпу, чачпактык жасалгаларды алыша турган* (Абдукаримов).

ЧОЛТОГОЙ Чолтойгон кыска, чолок. *Чолтойгон кемсел.*

ЧОЛТОЙ Кыска, чолок кєрїнїштє болуу. *Їстїндє чолтойгон бир эски кара тужуркеси бар* (Элебаев).

ЧОЛТОЙТ чолтой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЛТОК *диал.* Чолок. *Думу чолток ат.*

ЧОЛТОЎ: чолтоў-чолтоў Кєбїнчє чолтойгон, кыска буттун, колдун ж.б. кыймылын, кєрїнїшїн билдирїї їчїн колдонулат.

ЧОЛТОЎДО Чолтоў-чолтоў этїї.

ЧОЛУ Олуй чукуу, олуп алуу.

ЧОЛУП СЇЙЛЄЄ Баш аягы жок, иретсиз сїйлєє. *Шарип чолуп сїйлєп, ар кайсы суроону берип, жообун талап кылат* (Бейшеналиев).

ЧОЛЧОЙ Эби-сыны кетип, майрыйып, чойруйган, кєєп, балчайып кеткен кєрїнїштє болуу. *Чолчойгон чокой.*

ЧОЛЧОЙТ чолчой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЛЧОЎДО Дайны жок сїйлєгєн, сєзїнїн мааниси жок, олдоксон адамга карата айтылат.

ЧОЛЧОЎДОТ чолчоўдо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОМ Унаа малдарга токуу үчүн кийизден калыў кылып, жумшактап шырылып жасалган токулга. *Жоор торунун жонун жууп, жылуулап чом токуп коюшуптур* (Убукеев). *Кээ үйлөрдүн алдында төөлөрдүн чом-комдорун, өгүздөрдүн ыўырчак токулгаларын оўдогон эркек, аялдар жүрүшөт* (Токтоналиев).

ЧОМБАШ Эч нерсени ажырата билбеген деген мааниде. *Одоно, копол чомбаш бир корумда, Бул мүнөз жүрүп келген бир орунда* (Тоголок Молдо).

ЧОМДО Төөнү токуу.

ЧОМОЧО 1. Чеке, маўдай. 2. *өт.* Көөдөндү көтөрүү, кокураюу, мактануу, көтөрүлүү. *Атадан алты туулдум деп, Чомочоўду көтөрбө!* («Эл адабияты»). *Чомочоўду көтөрсөў, Жигиттер, ошону кудай өтөрбү* (Терме). *Ийгилик чыйрала баштагандан бери, анысына сүйөнүп Мантек да теў атасынып, чомочосун чоў көтөрүп мантаўдап калуучу болду* (Убукеев).

ЧОМУЛ чөмүл менен бирдей.

ЧОМУН *сүйл.* Карта оюнунун бир түрү.

ЧОНТОЙ 1. Ийленген териден жасалган баштык. 2. Мылтыктын огун салуу үчүн пайдаланылуучу калыў териден, булгаарыдан жасалган оозу тар баштыкча, куту. *Ок чонтойдо миў огу* («Манас» С.О.). 3. *диал.* Чөнтөк, кисе.

ЧОНУГУУ чонук этишинин кыймыл атоочу.

ЧОНУК Бышыгуу, машыгуу.

ЧОНУКТУР чонук этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЎ 1. Көлөмү жагынан зор, ири, кичиненин карама-каршысы. *Айбанаттын эў чоўу – Пилден, козгоп сайрады* (Тоголок Молдо). *Мүйүзү чоў – каркайган, Бугу менен маралы* (Осмонкул). 2. Мааниси, күчү, тереўдиги ж.б. жагынан бир кыйла, олуттуу. *Пайдасы чоў. Мааниси чоў. Ролу чоў.* 3. Абдан белгилүү, таанымал, башкалардан айырмаланган. *Чоў уста. Чоў жазуучу. Чоў акын.* 4. Балалык доордон өтүп калган, эр жеткен, жашап калган. *Чоў да, кичине да ушул ырыста менин энчим көп деп мактанат* (Сыдыкбеков). 5. *өт. сүйл.* Жогорку бийлик кызматтарында иштеген адам, башкарма. *Кечикпей чоўдорго көз көрсөтүп, ишимди илгери агызайын* (Сыдыкбеков).

ЧОЎ АТА Баланын атасынын атасы. – *Билем, байке, ал өзүмдүн чоў атам* (Токомбаев).

ЧОЎ АТАСЫН ТААНЫТУУ *к. акесин таанытуу.*

ЧОЎ ЖЕТИГЕН *астр.* Түндүк жарым шарындагы чоўдугу боюнча 3-топ жылдыз. Байыркы гректер белгилешкен 48 топ жылдыздын бири.

ЧОЎ КАМЧЫ *к. жоон камчы.*

ЧОЎ МУШТУМ Кара күчүнө ишенип дөгүрсүгөн, анча-мынча менен эсептешкиси келбей алабармандаган, зөөкүр чалыш. *Сага окшогон чоў муштумдун эсебин тапса жакшы болор эле* (Жантөшев). *Оўбогон чоў муштум. Анын колунан келет* (Мырзаев). *Айдарбек датка баштаган чоў муштумдардын мээсине май кайнатайын* (Жантөшев).

ЧОЎ СҮЙЛӨӨ Өйдөсүнүп, көтөрүлүп, өкүм сүйлөө, үстөмдүк кыла сүйлөө. *Ушунун чоў сүйлөгөнү өттү дешип, отургандар жаўы жетекчини көп жактыра беришпеди. Чоўдук кылба жалгызга, Чоў сүйлөбө байкушка* (Токтогул).

ЧОЎ ТЕРИНИН БУЧКАГЫ Тектүү жердин баласы, чоў жердин тукуму деген маанидеги каймана сөздөр. *Улуу аялы тектүү атанын баласы, «чоў теринин бучкагы» деп коюшчу* (Убукеев).

ЧОЎ ШАШКЕ ЖЕ УЛУУ ШАШКЕ Күн бийик көтөрүлүп, жалган түшкө таяп калган мезгил. *Жылдызкан чоў шашкеде жездеси Арзыкулдукуна барды* (Байтемиров). *Улуу шашке ченде кыз-келиндер ар кайсы айылдан чубап чыгышты.* (Жантөшев).

ЧОЎ ЭНЕ 1. Атасынын апасы. *Мен да чоўойгондо чоў энем менен чоў атамды сөзсүз багам* (Жантөшев). 2. Улгайып калган аялдарга, кемпирлерге айтылуучу сөз. *Чоў эне, эмне кылып жатасыз? – деди жолдон учураган чоочун кемпирге.*

ЧОЎБУТ Төөнүн бутундагы котурун дарылоочу уу чөп.

ЧОЎДУК 1. Көлөмүн, чоў экендигин билдирген өлчөм, чоў экендик. *Чоўдугу тоонун теўиндей* («Эр Төштүк»). *Пай-пай-пай, үйлөрдүн чоўдугун айтпа* (Байтемиров). 2. *мат.* Өлчөөгө, ченөөгө мүмкүн болгондордун баары. 3. *өт. сүйл.* Кызмат абалы жогору тургандык, өйдөсүнүп, өкүм сүйлөөчүлүк. *Шамбет сен мага чоўдук көрсөткөнүўдү койчу* (Сыдыкбеков).

ЧОЎОЙ 1. Көлөмү жагынан чоў боло баштоо, чоў болуп кетүү. *Көзүнө чоўоюп көрүндү* (Сыдыкбеков). 2. Өсүү, өсүп чоў болуу. *Кандай сонун дегиў келет, Биз чоўойгон боз үйдү* (Токомбаев). 3. *өт.* Кеўейүү, көбөйүү. *Кетмен-Төбө базары, Кенен тартып чоўойгон* (Токтогул). 4. *сүйл.* Кызмат даражасы жогорулоо.

ЧОЎОЙТ чоўой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЎОЮУ чоўой этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЎСУН Мыктысынуу, бой көтөрүү, кекирейүү. *Чоўсунган жоону сомдоду, Айбалталап токмоктоп, Арстан Манас оўдоду* («Манас»).

ЧОЎСУНТ чоўсун этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЎСУНУУ чоўсун этишинин кыймыл атоочу.

ЧОО I Чырпыктардан токуп себет сыяктантып жасалган балык кармагыч. *Желе тартып, чоо салып Айланпалуу жылгадан* (Тоголок Молдо).

ЧОО II: чоо-жай Ал-жай, ал-абал, жөн-жай. *Сабыр кыл, апа! Алды менен иштин чоо-жайын түшүнсөң* (Байтемиров). *Иштин чоо-жайын байкап көрөлү.*

ЧООКЕНДИК Тоголдукка алуу. *Алакун Жамалды алмак чоокендикке, Майрамкан барат деген төркүнүнө* («Эл адабияты»).

ЧООЛЖУ Шашпай, жай кыймылдоо, сүйлөө.

ЧООЛЖУТ чоолжу этишинин аркылуу мамилеси.

ЧООЛЖУУ чоолжу этишинин кыймыл атоочу.

ЧООНУК Тажрыйбалуу болуу, токтолуу. *Чоонуккан адам.*

ЧООР Үйлөмө, ичке үндүү музыкалык аспап. *Сыбызгы, чоор ызылдап* («Манас» С.О.). *Алыстан угулган чоордун күүсүнө Бурма тоо кала түштү* (Токомбаев). *Эриккен жаным чоорду алып сызгырылта баштадым* (Баялинов).

ЧООРЧУ Чоор тартуучу, чоордо ойной билген адам. *Жума өзү комузчу, сурнайчы, кыякчы, чоорчу экен* (Жантөшев). – *Кубатым, сен оңбогондой чоорчу турбайсыңбы* (Жантөшев).

ЧООЧУН 1. Тааныш эмес, таанылбаган, башка, мурда билбеген, бөтөн. *Садыктыкына экинчи жолу барсам, чоочун эки киши отуруптур* (Каимов). *Чоочун жолдун кайдан тааныш булагы, мен качандыр даамын татып көргөндөй* (Абдалова). *Чоочун кишинин көзүнчө кантип айтам* (Жакиев). 2. Көнүмүштөн башкача, бөтөн, жат, өөн. *Айылга келерим менен ажы боло калышым эң эле чоочун, кулагыма серт угулат* (Токомбаев). *Бирок чоочун үйгө киргендей артка кетенчиктеди* (Стамов).

ЧООЧУРКА чочурка менен бирдей.

ЧООЧУРКОО чоочурка этишинин кыймыл атоочу.

ЧОП Өпкөндөгү, эмгендеги дабышты билдирүүдө колдонулат. *Деп Мурат тартып Дилбарды белден, Чоп этип өпкөн албырган беттен* (Абдыраманов). *Бала упчусун чоп-чоп соруп, мемиреп уктап да калды* (Сасыкбаев).

ЧОПДОР *эск.* Бут кийимдин бир түрү.

ЧОПКУТ 1. Жоо кийиминин өзүнчө түрү. *Чопкуту бар жакасыз* («Манас» С.О.). *Ок өтпөс чопкут, кирмө тон, Кат-катынан бөлүндү* («Сейтек»). *Ок өтпөгөн чопкуттар Канжыгадай тилинип* («Эр Төштүк»). 2. Кебез, жүндөн калың салынган сырт кийим.

ЧОПО Скульптура жана карапа жасоо ишинде, курулушта колдонулуучу, жердин үстүңкү катмарында жаткан, нымдалышкан кезинде жабышкак ылай сыяктанган топурак. *Тамдын ичи акталбаган, бирок ак чопо менен жакшылап шыбалган* (Жантөшев). *Сары чопо, кызыл чопо.*

ЧОПО-ЧООР *муз.* Чоподон жасалган идиш сымал музыкалык аспап.

ЧОПОЛО Чопо менен шыбоо, чопону пайдалануу.

ЧОПОЛУУ Чопосу бар же чопосу көп. *Анын үстүнө бул жер ак чополуу эмеспи, бутка чайырдай жабышат* (Байтемиров). *Саргыч күрөң чополуу адырлар кардан бошонуп,.. дымыгып турат* (Сасыкбаев).

ЧОПУЛДА Чоп-чоп эткен дабыш чыгуу.

ЧОПУЛДАТ чопулда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОПУЛДОО чопулда этишинин кыймыл атоочу.

ЧОР I 1. Өйкөлүүдөн же кысылуудан пайда болгон теринин калыңданып калган жери. *Чоң Койчу чор баскан салмактуу оң колу менен жерди түрсүлдөтө муштап-муштап койду* (Жантөшев). 2. Кандайдыр бир зыянга учурап же сынып кайра бүткөндө уруюп чыгып калган жер. *Сынбай сөөк чор болбойт* (Барпы).

ЧОР II 1. Күң, башы бош эмес, кожоюнга көз каранды аял. 2. *өт.* Томаяк, эң кедей. *Байбиче кылып чоруңду* («Манас» С.О.).

ЧОР КАЙНОО Уруюп тоңуп калуу (көбүнчө муз жөнүндө). *Чор кайнаган муз сыяктуу салбыраган ак мурут* (Токомбаев). *Күбүр тумчулаган суу кулгуп чыгып, чор кайнайт* (Осмоналиев).

ЧОР ТАМАН Кедей, кембагал, томаяк. *Чор таман кедейдин минтип кубулганы жаманбы* (Бейшеналиев). *Мен өзүм кыйынчылыктарды көрүп, бөтөн жерге чейин тентип барган чор таманмын* (Саатов).

ЧОРБО Көбүнчө азоо жылкыларды эрдинен толгоп чормойто байлаган абал. *Чорбо кылуу.*

ЧОРБОЙ Уркуюп чыгып туруу.

ЧОРБОЙТ чорбой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОРБОЛО Чорбо кылуу, чорбо кылып байлоо.

ЧОРБОЛОТ чорболо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОРБУ чорбо менен бирдей.

ЧОРГО Чайнектин, кумгандын ж.б. идиштердин суюктук куюлуу үчүн ылайыкталып түтүк сыяктуу жасалган бөлүгү. *Эшиктен чоргосу сынык кара чөөгүндү бир келин көтөрүп кирди* (Баялинов). *Оргуштап жердин астынан, Чоргодой булак чубурат* (Маликов).

ЧОРГОЛО Чоргодон куюлгандай агып туруу.

ЧОРГОЛОТ чорголо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОРДОН 1. Булактын көзүндөгү суунун кайнап чыгып жаткан, уюлгуп, оргуштап

чыгып жаткан жери, бир нерсенин уюлгуган, уюлгушуп топтолгон жери. 2. *өт.* Эӳ негизгиси, башкысы, борбору. *Байрагын көккө көкөлөтө көтөрүп желбиретип ойдогу максаттын чордону экенин унутпоого тийишпиз* (Жантөшев).

ЧОРДОТ чордо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОРДУУ Чор болгон, чору бар. *Чордуу кол.*

ЧОРКОК 1. Эби жок, ыктуу эмес, иш жасай албаган, олдоксон. *Ишке чоркок. Ал Айдай эрке кыз көрүндү эле, кокус ийне сайганды билбеген чоркок болуп жүрбөсүн* (Каимов). *Жолдош болбо коркокко, Иш кылдырба чоркокко* (Токтогул). *Чоркок киши төөнү жаза минет* (макал). 2. *өт.* Ыксыз, орунсуз. *Чоркок суроону кайдан бердим, ыя? – деп, өзүмө-өзүм өкүнө түшкөм* (Таштемиров).

ЧОРКОКТУК Эби жоктук, колу жөндөмдүү эместик. *Олдоксондук жаман адат, Чоркоктукту жеӳели* (Осмонкул).

ЧОРМОГОЙ Чормойгон, чорчогой. *Кулактары делдегей, эрди чормогой Чоно да ошолордун арасында эле* (Каимов).

ЧОРМОЙ Калыӳыраак келип, чорчоюп же томпоё тартып чыгып туруу (көбүнчө эринге карата). *Эрди чормойгон бала.*

ЧОРМОЙТ чормой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОРМОК *диал.* Оозу чормогой.

ЧОРМОӲДО Эрдин чормойтуп, таарынгандай же кимдир бирөөгө терс кыялын көрсөткөндөй абалда болуу.

ЧОРО Баатырга жөлөк, таяныч болгон жакын кызматкери, жоокери. *Андан бөлөк чородон, аскер башчы жородон* («Манас» С.О.). *Ар чорого беш миӳден, Аскер бөлүп алыптыр* («Манас» С.О.).

ЧОРТ АЙТУУ Кескин айтуу, кесе айтуу. *Жок, мен атым менен куралымдан айрылып, кыз албаймын, – деп жигит чорт гана айтты* (Токомбаев).

ЧОРТ СЫНУУ Чукул, чарт сынуу. *Канчалык чебер урунсаӳ да, морт неме бир күнү чорт сынат экен* («Чалкан»).

ЧОРТОН Башынын үстү жагы жалпагыраак, денеси узунураак келген тузсуз сууда жашоочу жырткыч балык.

ЧОРТОӲДО Кортоӳдоо. *Чолок чаар жылкыдай чортоӳдогон немесиӳ* (Токтогул).

ЧОРЧОГОЙ Чорчойгон, чормоюп чыгып турган.

ЧОРЧОЙ Чормоюп, чурчуюп чыгып туруу. *Чорчоюп бери чыгып турган кокосу, жалпайган мурду көрүнөт* (Байтемиров).

ЧОРЧОЙТ чорчой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОТ I Өсүмдүктүн тамырын жумшартуу, отоо чөптөрдөн арылтуу үчүн колдонулган курал. *Алым керегенин башындагы чот менен көтөрмөнү алып чыгып кетти* (Жантөшев). *Жер көрө салышып, Керки, чотун кыстарып* («Эл адабияты»).

ЧОТ II Туурасынан тартылган ичке зымдарга жылып турuучу жумуру нерселер тизилген, эсеп ишинде колдонулуучу, алкак сыяктанган төрт чарчы курал. *Колхоз малы, асылданды дүркүрөп, Шаасы жетпей эсепчи чот каккандай* (Токомбаев).

ЧОТ КАГУУ Чот менен эсептөө. *Колхоз малы асылданды дүркүрөп, Шаасы жетпей эсепчи чот каккандай* (Токомбаев).

ЧОТ КЕРКИ Сабы кетмендикиндей тегерек уӳгусуна ашталуучу керки.

ЧОТАЛА Карта ойногондор тарабынан үйдүн ээсине же башка адамдарга утуп алынган акчадан берилүүчү акча.

ЧОТОЛ чотала менен бирдей.

ЧОТТО Чот менен эсептөө; эсепке алуу. *Ысак дөөлөттүүрөөк кишилерди чоттоп койгондур* (Абдукаримов).

ЧОТТОЛ чотто этишинин туюк мамилеси.

ЧОТУР чотала менен бирдей.

ЧОТУРАӲДА Жапалдаш, толугунан келген адамдын же башка жандуу нерсенин кыймыл-аракетине карата айтылат.

ЧОТУРАӲДОО чотураӳда этишинин кыймыл атоочу.

ЧОТЧУ *сүйл.* Чот кагуучу, чот менен эсептөөчү. *Кубаныч күү ай-ааламды баскандай, Далай чотчу, эсеп чотун каккандай* (Токомбаев).

ЧОЧКО 1. Буттары кыска, кемирчек сыяктуу тегерек тумшугу бар ача туяктуу сүт эмүүчү жаныбар. 2. *өт.* Тилдөө, жаман көрүү маанисинде айтылуучу сөз. *Калаймандары калыкка Абыке чочко баштаптыр* («Манас»).

ЧОЧКО АЙБАТ Куру айбат, калп эле сыр көрсөтмө баатырлык.

ЧОЧКОКАНА Чочко багылуучу жай.

ЧОЧКОЧУ Чочко багуучу.

ЧОЧМОР чокмор менен бирдей. *Чочмордон бетер атыптыр* («Манас» С.О.).

ЧОЧОГОЙ Чочойгон, соройгон, серейген.

ЧОЧОЙ Тик болуп сороюп, серейип, чокчоюп көрүнүү. *Мышык сандыктын бир жак бурчуна чочоюп тим олтуруп калды* (Сыдыкбеков).

ЧОЧОЙТ чочой этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЧОЙТУУ чочойт этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЧОӲДО 1. Чочойгон кебетедеги кыймыл-аракетте болуу. 2. *өт.* Чокчоӳдоп тыӳсынуу, корчоӳдоо.

ЧОЧОӲДОО чочоӳдо этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЧОӲДОТ чочоӳдо этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЧПАРА *эск.* Анча чоӳ эмес, уютулган

тоголок кїмїш, жамбынын эӳ кичине тїрї. *Чочпарадан онду алды.*

ЧОЧУ 1. Селт эте тїшїї, коркуп селт эте тїшїї. *Динар кѳзїн бакырайтып чочуп кетти* (Сыдыкбеков). – *Эмнеден чочуп єӳїӳ бузула тїштї, жеӳеке?* (Жантѳшев). 2. Шишїї, шишик пайда боло калуу, сезгенип шиший тїшїї. *Бээнин желини чочуп, ошондон эки эмчеги теӳ жарабай калыптыр* (Жантѳшев).

ЧОЧУЛА Кооптонуу. *Каныбек їӳкїрдїн кѳрїнїшїн карап туруп, эмнегедир чочулагандай болду* (Жантѳшев). *Ал эми баланын кийим-кечесинен чочулабай эле коюӳуз* (Жакиев).

ЧОЧУЛАТ чочула этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЧУЛОО чочула этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЧУН чочу этишинин туюк мамилеси.

ЧОЧУӲКУРА Чочугандай болуу, кооптонуу.

ЧОЧУӲКУРАТ чочуӳкура этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЧУӲКУРОО чочуӳкура этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЧУРКА Бѳтѳн сезїї, жатыркоо, четтѳѳ, чоочун сезип, батына албоо. *Тигил бечара болсо, чочуркап турат* (Сыдыкбеков).

ЧОЧУРКОО чочурка этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЧУТ чочу этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЧУУ чочу этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЮЛ 1. ***чой*** этишинин туюк мамилеси. 2. Керилген, жай кыймылдаган аракетте болуу.

ЧОЮЛМА Чоюла берме, чоюлчаак.

ЧОЮЛЧААК Чоюлуп турган, чоюлуп кайра тартылып турма касиети бар. *Чоюлчаак заттар.*

ЧОЮН Кѳмїртек кошундусу бар темирдин эритмеси, ушундай кошундусу бар катуу, ийилчээк эмес оор темир. *Чоюн куюучу цех.*

ЧОЮН БАШ Жоо куралы. Башына чоюн уютулуп жасалган чокмор. *Он эки батман чоюн баш* («Семетей» С.К.). *Болоттон кылган чоюн баш, Кара дѳѳ кош колдоп кармап имерди* («Сейтек»).

ЧОЮН ЖОЛ *эск.* Темир жол. *Зымыраган чоюн жолдо, Сойлоп поезд бараткан* (Бѳкѳнбаев).

ЧОЮН КАШЫК Чѳмїч сыяктанган саптуу металл идиш.

ЧОЮН КУЛАК *миф.* Акыр заман болордо боз эшек минип келчї, кулагы чоюн, ѳзї коркунучтуу кѳрїнїштѳ болгон желмогуз.

ЧОЮНКЕ *сїйл.* Чоюндан жасалган идиш.

ЧОЮУ чой этишинин кыймыл атоочу.

ЧОЮШТА Оозу-башын кергиштетїї, жактырбаган тїр менен чоѳктоо.

ЧОЮШТАТ чоюшта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧОЮШТОО чоюшта этишинин кыймыл атоочу.

ЧѲБѲ Чѳѳт, кѳлмѳ. *Кѳзїмдї ачсам, тоо тургай дѳбѳ жок, Кѳзїмдї ачсам, кѳл тургай чѳбѳ жок* (Байзаков).

ЧѲБѲГѲ 1. Каймакты кайнатканда май бѳлїнїп чыккандан кийинки тїбїндѳ калган калдык. *Абаздын алдына нан, тїндѳ сызгырылган майлуу чѳбѳгѳ бир келтирилди* (Таштемиров). 2. *аӳч.* Эриген коргошундан калган шакел.

ЧѲБѲТ чѳѳт менен бирдей.

ЧѲБЇРѲ 1. Неберенин баласы. 2. Майда, кичинекей, жаш балдарга карата жалпысынан айтылуучу сѳз. *Ушинтип эки їйдїкїн кошкондо жалаӳ чѳбїрѳ балдар ондон ашык* (Элебаев).

ЧѲГѲЛѲ Эки бутту артка бїгїп, тизелеп отуруу, тизелеп турган абалда болуу. *Актан элик талпактын їстїнѳ чѳгѳлѳй отуруп кѳрїк басууда* (Бейшеналиев). *Кааласаӳыз мени жаныӳызга алыӳыз! – деп, Абдумомун бажаӳдап чѳгѳлѳй калды* (Жантѳшев). *Чѳгѳлеп жашаганча, тике жїрїп жан ташта* (макал).

ЧѲГѲЛѲѲ чѳгѳлѳ этишинин кыймыл атоочу.

ЧѲГѲЛѲТ чѳгѳлѳ этишинин аркылуу мамилеси.

ЧѲГѲѲЛ Бїркїттїн эӳ кичине тїрї.

ЧѲГѲѲЛѲ чѳгѳлѳ менен бирдей.

ЧѲГѲР 1. Тизесин бїгїп чѳктїрїї, жаткызуу (кѳбїнчѳ тѳѳгѳ карата). *Ашуунун тїбїнѳ такай келип Куруш тѳѳсїн чѳгѳрдї* (Убукеев). 2. Чѳктїрїп, суунун же башка суюктуктун тїбїнѳ тїшїрїї. *Кайырдын мойнуна таш байлап, сууга чѳгѳрїп кетишет* (Токомбаев). 3. Тереӳдеген, тереӳирээк баткан абалга келтирїї. *Ой, трактор! Кїлдїршалдыр, чѳгѳрѳ сал, тереӳ алдыр* (Элебаев). *Ашыр фуражкасынын ээктемесин тїшїрїп, чѳгѳрѳ кийип алган* (Сасыкбаев). 4. Батыра орнотуу, чѳктїрѳ орнотуу. *Кароолуна келтирип, Калкайтып алтын чѳгѳргѳн* («Семетей»).

ЧѲГѲРМѲ Оюк. Шляпанын оюгу.

ЧѲГѲРТ чѳгѳр этишинин аркылуу мамилеси.

ЧѲГѲРЇЛ чѳгѳр этишинин туюк мамилеси.

ЧѲГѲРЇЇ чѳгѳр этишинин кыймыл атоочу.

ЧѲГЇНДЇ Тїбїнѳ чѳккѳн, тїбїндѳ калган калдык.

ЧѲГЇП КАЛГАН 1. Карылыгы жетип, эки жакка чыга албай калган, баса албай калган. *Атасы чѳгїп калган киши.* 2. Эски сѳѳлѳтїнѳн кеткен, эти качып, мѳгдїрѳй тїшкѳн абал.

ЧѲГЇЇ чѳк этишинин кыймыл атоочу.

ЧӨЖӨГАТ *диал.* Жырткыч куш. *Куйругунда агы бар, Айры куйрук чөжөгат* (Барпы).

ЧӨЙРӨ 1. Курчап турган айлана, тегерек. *Улуу-Чаттын чөйрөсү аскалуу тоо, какыраган таштак* (Жантөшев). *Бул үч дөбөнүн чөйрөсү сонун жер эмеспи* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Кандайдыр бир таасирдин, мамиленин, өз ара катнаштын ж.б. айланасы. *Борбордун калкы, асыресе, маданий чөйрөлөр кыргыз комузу менен тааныш* (Каимов). *Адам өз чөйрөсүнөн бөлүнүп жалгыз калганда гана ойчул боло баштаса керек* (Стамов).

ЧӨЙРӨЛӨ Алыстап кетпей, ыраактап кетпей ошол айланада жүрүү, болуу. *Ушу тегеректе эле чөйрөлөп жүрдүм.*

ЧӨЙРӨЛӨӨ ***чөйрөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧӨЙРӨЛӨТ ***чөйрөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧӨЙЧӨК 1. Көбүнчө жыгачтан жасалган кичирээк идиш, кичинекей аяк. *Айымбүбү сыр чөйчөккө ачкыл куюп келип Жапарга сунду* (Баялинов). 2. Гүлдөрдүн жана гүлдүн уругунун сыртынан каптап туруучу кабыкча. *Мемиреген эчен түркүн гүлдөр күн нурун чөйчөгүнө шимирип тосот* («Ала-Тоо»). 3. Абдан семиргенде көбүнчө жылкынын соору ченинде пайда болуучу тегерек оюкча. *Аттын чөйчөгү. Чөйчөк алып семирген ат.*

ЧӨЙЧӨК АЛУУ Абдан семирүү, өтө семиздикте болуу (көбүнчө жылкыга карата). *Ат чөйчөк алып калган экен* («Ала-Тоо»).

ЧӨЙЧӨКЧӨ 1. Гүлдүн челекчелери өсүп чыккан, гүлдүн чөйчөк сымал бөлүгү. 2. Тогуз кумалак оюнундагы кумалак салынган оюкча.

ЧӨК I Көбүнчө орулган эгиндердин, куурайдын ар кайсы жерге топ-топ кылып коюлгандагысы. *Бурулчанын оруп, чөк таштап кетип бара жаткан буудайларын бат эле боолап жибердик* (Баялинов).

ЧӨК II 1. Тизелерин бүгүп жатуу (көбүнчө төөгө карата). *Көкөтайга келгенде, Чөгүп берди кызыл нар* («Эр Төштүк»). 2. Суунун же кандайдыр бир суюктуктун түбүнө түшүп кетүү, батып көрүнбөй калуу. 3. *өт.* Өтө карып, көбүнчө баспай отуруп калуу. *Чөгүп калган абышка.* 4. *өт.* Чөмүлүү, батуу (мис. ойго, санаага). *Татыбек санаага чөгүп кеткенин эстей коюп жымырыла түштү* (Байтемиров). *Жашырсаў да көөнүү бир аз чөгүүкү, окуялар ойлонттубу а күнкү* (Самудинов). *Үчүнчүдөн чөкпөө керек, үміт үзбөө керек* (Жакиев).

ЧӨК III Төөлөрдү чөгөрүүдө колдонулуучу сөз. *Чөк! – деп койсо тил билген, Кыска кулак, кара көз, Ийри моюн, айры өркөч* (Осмонкул). *Чөк, какбаштын төөлөрү!* (Бөкөнбаев).

ЧӨК САЛУУ Белгилеп айтуу, баса көрсөтүү. – *Бул чөк салмайыўыз го, – деди тигил кыз, дагы кычыгына тие сүйлөп* (Байтемиров). ***В.: Чөк коюу.*** *Өз, жат деп, чөк коюп олтуруучу кез эмес.*

ЧӨК ТҮШҮҮ ЖЕ ЧӨК ТҮШҮП ОТУРУУ Эки тизеси менен буттун башын жерге тийгизип отуруу, чөгөлөө. *Элдин кай бирлери сыўар тизелеп, кай бири чөк түшүп отура калышты* (Жантөшев).

ЧӨКМӨ Куурулган жүгөрү же буудайды сары майга чылап, андан соў кымызга аралаштырып даярдалган даам түрү.

ЧӨКӨ I Вилканын ордуна колдонулуучу ичке таякча.

ЧӨКӨ II: чөкө таан к. таан.

ЧӨКТҮР ***чөк*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧӨКЧӨЙ ***бөкчөй*** менен бирдей.

ЧӨЛ Жамгыр аз жаай турган, суусуз, кургак, ээн талаа. *Чөлгө дагы сонун шаарлар салынды, Бардыгына электрлер жагылды* (Барпы). *Гүлдөтүп Казакстан суусуз чөлүн, Түрдөтүп Ала-Тоонун салкын төрүн* (Шимеев). *Көў дүйнөлөр келип улам эсине, Чөл дүйнөгө айланганын түшүнүп* (Токтомушев).

ЧӨЛ САРЫ *аўч.* Көзү кызыл, өўү саргыч же саргыч боз бүркүттүн бир түрү.

ЧӨЛ ТҮШҮРҮҮ Чакчелекей түшүрүү, баш аламан кылуу. *Чөл түшүрүп баарысын, Айлына куруп барарда* («Манас»). *Чөл түшүрүп буй кылып* («Семетей» С.К.). *Челише келген душманды, Чөл түшүрүп буй кылып* (фольк.). *Чынкожонун колуна чөл түшүрүп калсамбы!* («Семетей»).

ЧӨЛДӨ 1. Суусоо, чаўкоо. – *Олда, айланайындар ай, чөлдөп калышкан тура – дешип, туш-туштан жалына кетишти* (Таштемиров). 2. *өт.* Эўсөө, самоо. *Эски чакта эзилүүгө чыдабай, Ушул кыргыз таалай издеп чөлдөгөн* (Токомбаев).

ЧӨЛДӨӨ ***чөлдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧӨЛДӨТ ***чөлдө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧӨЛДҮК *диал.* Суу жээгинде жашоочу канаттуунун аты. *Алтымыш өрдөк бир чөлдүк, аталбай көлдөн учурдук.*

ЧӨЛДҮҮ Чөл жерлери көп, кургак келген. *Чөлдүү талаа.*

ЧӨЛКӨ ***чөлкөм*** менен бирдей. *Бул чөлкөдө бул карыга Кандай акын жарашат* (Токомбаев).

ЧӨЛКӨМ Айлана-чөйрө, аймак. *Нарын чөлкөмүндө көнөктөп кара нөшөр куйду.*

ЧӨЛМӨК I Тигиштин астыўкы жибин жиберип тартуучу тигүүчү машинанын бөлүгү.

ЧӨЛМӨК II: ак чөлмөк Эки топко бөлүнүп узундугу карыштан ашык болгон сөөктү же таякчаны ыргытып, кайра таап, түнкүсүн ойноочу оюн. *Ак чөлмөк ойноп теў өскөн, Жеўем калдыў, эсен бол!* (Үмөталиев).

ЧӨЛМӨКТӨ Абдан суу болуу, суу жайылып каптап кетүү.

ЧӨМ ***чөмү*** менен бирдей.

ЧӨМӨЛӨ I Чабылгандан кийин ар кайсы жерге топ-топ кылып дөмпөйтүп чогултуп коюлган чөп. *Колхозчулар ошол биз тартып барган чөмөлөлөрдү үйө баштайт* (Таштемиров). *Жамийла чөмөлөгө айрыны ныгыра сайып, улам арабага өжөрлөнө силкип таштап жатты* (Айтматов).

ЧӨМӨЛӨ II ***чөмөлөлө*** менен бирдей.

ЧӨМӨЛӨЙ ***чөмөлө*** менен бирдей.

ЧӨМӨЛӨЛӨ Чөмөлө кылуу, чөмөлө кылып, бир жерге чокчойтуп жыйуу. *Бул жерде бар топ окуучулар болуп чабылган беделерди чөмөлөлөп, бир жерге топтой беребиз* (Таштемиров).

ЧӨМӨЛӨЛӨН ***чөмөлөлө*** этишинин өздүк мамилеси.

ЧӨМӨЛӨЛӨӨ ***чөмөлөлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧӨМӨЛӨЛӨТ ***чөмөлөлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧӨМӨР Сузуп алуу үчүн сууга, суюктукка идишти ж.б. батыруу, батыра сузуп алуу. *Арыктан бир чака суу чөмөрүп келип, радиаторго куйду* (Баялинов). *Сууга чаканы чөмөрдү.*

ЧӨМӨРТ ***чөмөр*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧӨМӨРҮҮ ***чөмөр*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧӨМҮ 1. Чумкуу, сууга чумуу, суюктукка, терге батуу. *Тереў сууга чөмүдү. Терге чөмүдү 2. өт.* Ойго, кыялга батуу. *Кызынын бир ойго чөмүп кеткенин энеси байкайт* (Байтемиров). *Жымжырттыкка чөмүлгөн иўир сулуу, Оттоп жүргөн мал сулуу беде аўызда* (Самудинов).

ЧӨМҮЛ ***чөмү*** этишинин туюк мамилеси.

ЧӨМҮТ ***чөмү*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧӨМҮҮ ***чөмү*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧӨМҮЧ Суюк нерселерди сузуп алуу үчүн колдонулуучу, ар кандай металлдардан жасалган, узунураак сабы бар тегерек чуўкур сузгуч. *Калай чөмүчтү батыра сузуп, чоў эне өзү идиштерге тамак үлөштүрө баштады* (Сыдыкбеков).

ЧӨМЧӨ *диал.* Тумшугу ийри ултарылган өтүк.

ЧӨМЧҮЛӨ Кичинеден, аз-аздан берүү, чүмчүлөп берүү. *Сулай эне улам бирдемени алып келип, Абазга чөмчүлөп берип жатты* (Таштемиров).

ЧӨМЧҮЛӨТ ***чөмчүлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧӨНДӨЛӨЙ Суурдун баласы. *Ал Осип тоо-ташты, аскаларды кыбыў-кыбыў карап, корккон чөндөлөй кебетеленип келе жатат* (Сасыкбаев).

ЧӨНӨК Казылган кичинекей чуўкурча, оюгу бар чуўкур. *Ташбай колундагы үч жылдык көчөттү тигил жаўы казылган чөнөккө өлчөдү* (Сыдыкбеков).

ЧӨНӨКТӨ Чөнөк жасоо, чуўкур кылып казуу, чуўкурча жасоо.

ЧӨНӨКТӨЛ ***чөнөктө*** этишинин туюк мамилеси.

ЧӨНӨКТӨӨ ***чөнөктө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧӨНТӨГҮ КАЛЫЎ Бардар, акчасы көп, оокаттуу, жетиштүү. *Айыпка жыгылчу чөнтөгү калыўдар бийге мурун жолугуунун ыгын таппай жүрөт* (Осмоналиев). *Көп узабай Шодурдун промсолунан үмүтү бар чөнтөгү калыў кишилер агылып келе баштады* (Укаев). ***В.: Чөнтөгү түптүү.*** *Чөнтөгүў түптүү болсо эмнеге тарткынчыктайсыў.*

ЧӨНТӨГҮ ТАЙКЫ Колу жука, кембагал, начар, колунда жок. *Ээ, досум! Чөнтөгүў тайкы, колуў жука болгон соў, чыдабаска айла канча!* («Чалкан»).

ЧӨНТӨГҮ ТҮПТҮҮ ***к. чөнтөгү калыў.***

ЧӨНТӨК Акча же анчалык чоў болбогон буюмдарды салуу үчүн кийимдердин (пальто, шым ж.б.) сыртына же ичине кошо тигилген кичинекей баштыкча. *Жардынын чөнтөгүнө акча кирсе, турна болуп кыйкырат* (макал).

ЧӨНТӨК ДЕПТЕР Ар дайым жанына алып жүрүүгө ылайыктуу кичине көлөмдөгү дептер. *Унутуп калбайын деп, чөнтөк дептеринин көрүнөө жерлерине чоў тамгалар менен жазып да койгом* (Жусубалиев).

ЧӨНТӨКТҮҮ 1. Чөнтөгү бар, чөнтөк салынган. *Төш чөнтөктүү көйнөк. 2. өт.* Акчалуу, акчасы көп.

ЧӨНТӨКЧҮ Чөнтөктөн уурдап алуучу ууру. *Чөнтөкчү ууру.*

ЧӨЎКӨ *сүйл.* Чоюндан жасалган, түбү жана ооз жагы кууш келген казан.

ЧӨЎӨР Куурай, беде ж.б. чөптөрдүн чабылып, орулуп алынгандан кийин калган кыска катуу дүмүрү, сабагы. *Жылаўайлак бутуна чөўөр кирип, [Жылдызкандын] эки жери канап кетиптир* (Байтемиров).

ЧӨЎӨРЛҮҮ Чөўөрү бар, чөўөрлөрү көп. *Чөўөрлүү жер.*

ЧӨӨ Көбүнчө тарптар менен тамактануучу ит тукумундагы жырткыч айбан. *Карагай черлүү жеринде Чөө деген дагы бар* (Тоголок Молдо).

ЧӨӨГҮН Чай же суу кайнатуу үчүн колдонулуучу туткасы, чоргосу бар идиш. *Отко коюлган көк чөөгүн тез кайнады* (Сыдыкбеков). *Катарланган төөсүнө калайлуу кумган, жез чөөгүн Баарын жүктөп таштаптыр* («Эр Табылды»).

ЧӨӨДӨЙ Сапсары, өтө сары. *Кайыктын моторун башкарып бараткан чөөдөй арык кыргыз жигит* (Мавлянов).

ЧӨӨКӨР Чаар, чаар ала.

ЧӨӨЛМӨК 1. Чөөлмөктөп калган суу же суюктук. Куш, бүркүт кармоочу тордун ичине сайыла турган иймек жыгач.

ЧӨӨЛМӨКТӨ Бир жерге чогулуп, сарыгып токтоп калуу, сарыгып чогулуу, көөлгүп көп болуу (көбүнчө суюктук жөнүндө).

ЧӨӨЛМӨКТӨТ *чөөлмөктө* этишинин аркылуу мамилеси.

ЧӨӨЛҮ I Баштагысындай болбой чарчаган, чаалыган кебетеге келүү, күчү кайтуу.

ЧӨӨЛҮ II *диал.* Суюк тамак-аштын, суюктуктун ичинен коюуларын сузуп алуу үчүн колдонулуучу сымдан же чийден жасалган сузгуч.

ЧӨӨЛҮГҮҮ Чарчоо, чаалыгуу, шайы кетүү, алдан-күчтөн таюу, илээлеп калуу. *Чөлгө жакын жетиптир, Чөөлүгүп кирип кетиптир* («Манас» С.О.).

ЧӨӨТ Жаан-чачындан кийин же арыктагы суу соолгондон кийин, акпай ар кайсы жерге токтоп калган суу. *Жаандан калган чөөт суудай болуп мелтиреп турат* (Жантөшев).

ЧӨП I Ичке сабактуу бир жылдык же көп жылдык, көбүнчө тоютка жумшалуучу майда өсүмдүк жана анын тоют үчүн жыйналып алынгандагысы. *Чөп чыкпаган сайдан кач, Кайыры жок байдан кач* (макал). *Ар бир түрлүү сонун чөп, Ыргалып турат тоолордо* (Тоголок Молдо). *Андрей эрте туруп алып уюна чөп салып, бастырмасынын үстүндө жүргөн* (Байтемиров).

ЧӨП II Ичтеги мезгилинде түйүлдүктү азыктандыруу жана зат алмаштыруу үчүн малдын жатынынын ичинде жаралуучу орган. *Койдун чөбү. Уйдун чөбү.*

ЧӨП БАШЫЛОО Үстүртөдөн, тийди-качты болуп, анда-мында бир тийип иштөө, чокулап тим болуу же бир жерге орун алып, байыр алып тура албоо. *Өзүңүз деле ар кайсынын башын кур койбой, чөп башылайсыз деши мүмкүн* (Бейшеналиев). *Ошол себептен аларды чөп башылап гана айтышым ылайык* (Үмөталиев). *Бирин-серин эмгектен качкандар чөп башылап кызмат кыла баштады* (Алыбаев).

ЧӨП БАШЫН СЫНДЫРБОО ***к. куурай башын сындырбоо.***

ЧӨП ЖЕЛКЕ Колунан эч нерсе келбеген, абдан чабал, мажүрөө. *Бу чөп желкени кайдан тапкансыӊ.*

ЧӨП КӨЧҮК Жүнү бош, мажүрөө. *Олда, ушул чөп көчүктөрдүн азабы ай* (Сыдыкбеков).

ЧӨП ООЗ Бирөөнүн жерине мал баккандыгы үчүн төлөнүүчү салык. *Мен Карабайдан кетер жылы агам Табылды чөп оозго беш сом акча төлөмөкчү болуп калат* (Баялинов). *Ырамат-чыгым, чөп ооз айыл жакшыларынын энчиси, айтор, бүгүн тапканы бүгүн бойго жукпай, кайдагы түбү тереӊ кудукка түшөт да, жок болот* (Сыдыкбеков). *Эми чөп оозу чыгат эмеспи дагы* (Даникеев).

ЧӨП ОРДУНА КӨРБӨӨ Киши ордуна санабоо, адам катары эсептебөө, тоготпоо. *Ал элди чөп ордуна көрбөдү.*

ЧӨП ОТУ Ижарага берилген жайыт, кыштоонун от майы, акысы. *Теричи Тезекбай чөп отуна май отун берейин деп жайыт сураптыр* (Абакиров).

ЧӨП СЫНДЫРУУ Кимдир бирөөнүн мурдагыдай болбой, өзгөрүп калгандыгына же биринчи ирет бир нерсени баштап, колго алып жаткандыгына ж.б. карата айтылат. *Жыйналышта сөз катпай отурчу элеӊ, эми сөзгө аралаша баштапсыӊ, башыӊа чөп сындырып коёлу! – дешти отургандар Канышты какшыктап* («Ала-Тоо»).

ЧӨП-ЧАР Чөп жана ар кандай быр-сыр, майда тыпын, саман-топон ж.б.

ЧӨПБАШЫ *диал.* Чөптү, тоютту коруган адам.

ЧӨПКАНА Жыйналган чөптү коюучу, сактоочу жай.

ЧӨПКАТ Китептин арасына салынуучу же окуганда ошону менен из кууп, жол кууп окуучу тасма. *Китептеги кандайдыр бир түшүнүксүз нерселерди колубуздагы чөпкат менен түрткүлөп окуур элек* (Баялинов).

ЧӨПТӨН БАШКАГА ЗЫЯНЫ ЖОК Эч нерсе менен иши жок, өзүнчө жүргөн, момун деген маанидe. *Чөптөн башкага зыяны жок бир бечара, жүрө берсин, жайына кой, аны* («Ала-Тоо»).

ЧӨПТҮҮ Чөбү көп, чөбү калыӊ чыккан, чөп баскан. *Чөптүү жер.*

ЧӨПЧҮ Чөп чабуу, чөп жыйноо иштерине катышып жаткан адам, чөп жыйноочу, чөп чабуучу. *Чуулдаган чөпчүлөрдүн бир тобу айылга чаап барып бат келишти* (Айтматов).

ЧӨПЧҮЛӨ Ар нерсенин башына тийипкачып иштөө. *Жети жыл чөпчүлөп жүрүптүр.*

ЧӨРГӨ *диал.* Ороо. *Этегине чөргөп, баланы көтөрүп кетет* («Ала-Тоо»).

ЧУ ***чү*** менен бирдей.

ЧУБА 1. Биринин артынан бири үзгүлтүксүз өтүү, жүрүү. *Койлор кыбырап чубай баштады* (Убукеев). *Солдаттар чубап келе жатышат* (Сасыкбаев). 2. Кандайдыр бир нерсенин жибин үзбөстөн сууруу, жандыруу. 3. *өт.* Улам бирин, биринен сала бирин алып чыгуу, көрсөтүү. *Назгүл Эсенге алгандарын чубап көрсөттү* (Бейшеналиев).

ЧУБАК Шоола, күндүн нуру. *Саратан күн жалындап турган убак, Мунарып көз уялтып, түшкөн чубак* (Бөкөнбаев).

ЧУБАКТА Күн нуруна, шооласына кактануу. *Тамдын түбүндө күнгө чубактап, эки кемпир жүн тытып олтурат* (Тоголок Молдо).

ЧУБАКТЫН КУНУНДАЙ КУУ Доолуу иштин артынан сая түшүү, алмайынча калбоо, тынчтык бербөө. *Болбосо бул ишти Чубактын кунундай кууп, чуулгандуу*

кылып жибериши ыктымал (Їмєталиев). ***В.: Мамайдын кунундай куу***. *Мамайдын кунундай кууду.* ***Чубактын чуусундай***. *Чубактын чуусундай болду.*

ЧУБАЛ чуба этишинин туюк мамилеси.

ЧУБАЛЖЫ Биринин артынан бири чубаган абалда болуу, чубалыўкы абалда болуу, созулуп, узун кєрїнїї. *Чоў кара атанды жетелеп, Кїмїш чубалжыган кєчтїн эў алдында келе жатат.* (Жантєшев).

ЧУБАЛЖЫН Чубалган, чубалжыган. *Чубалжын куйрук.*

ЧУБАЛЖЫТ чубалжы этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУБАЛУУ чубал этишинин кыймыл атоочу.

ЧУБАМА: чубама жол Чубап єтїїчї, биринин артынан бири гана чубап єтє турган жол. *Кєк шагылдуу чубама жол менен кой-эчкилерди чубатып бара жаткам* (Сасыкбаев).

ЧУБАТ чуба этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУБОО чуба этишинин кыймыл атоочу.

ЧУБУР 1. Биринин артынан бири жїрїї, чубоо. *Суукка чыйрыгып калган койлор чубуруп короого келе баштады* (Убукеев). *Кулунтайы оюн салып чубурган, Кошкурушуп так секирип жулунган* (Осмонкул). 2. Суюктук же дан, кум сыяктуу чачылма майда заттар чубай куюлуу, чубай тєгїлїї, биринин артынан бири агылуу. *Ар коктудан жаркырап, Миўдей булак чубуруп* («Манас»). *Байбиченин кєз жаштары сурданган беттеринен талаа-талаа чубурду* (Сыдыкбеков). *Жемден шыркырап чубурган кайрактын кызыл буудайы їбєлїп аппак ун болуп чоў ящикке эленїїдє* (Сыдыкбеков).

ЧУБУРМА Куюлуп, чубуруп турма. Чубурма заттар.

ЧУБУРТ чубур этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУБУРУУ чубур этишинин кыймыл атоочу.

ЧУБУТ *диал.* Куйту. *Чубут кул.*

ЧУК Толук, даяр, белен. *Хан Акундун эрлери, Бїт жыйылып чук болду* («Семетей»).

ЧУК ЭТПЄЄ Эч кыймылдабай, їн чыгарбай тымтырс болуу. *Эки жагында ызат кылышып, биртике арткарак турушкан улуу-кичїї анын оозун карап, чук этишпейт* (Касымбеков). *Эч ким чук этпей, бирин бири алдыртан тиктеп, дым боло тїштї* (Касымбеков).

ЧУКАК Аз, тартыш, кемчил. *Башка чукак экен* («Манас» С.О.). *Малга кемчил, башка чукак элем, ушул кызды мага кыйгыла, бала кылып асырап алайын* (Жантєшев).

ЧУКУ 1. Бир нерсенин учу менен чукурайтып тїрткїлєє, ойгулоо, казгылоо, оюп алуу, олуп алуу, казуу. *Майлыбай камчысынын сабы менен жер чукуй берди* (Токомбаев). *Буурсун тийген чийин жок, Суур чукуган ийин жок* (Каралаев). 2. *єт.* Кандайдыр бир нерсе жєнїндє ачык айтып салуу, ашкерелеп айтуу. *Кокус, ал ачуусу менен капкайдагы жашыруун сырды чукуп салбагай эле* (Каимов).

ЧУКУГАНДАЙ СЄЗ ТАБУУ Сєздї орундуу сїйлєгєн, чечендик жайы бар деген мааниде. *Чукугандай сєз тапкан, сєзї менен элди кубанткан* («Кыргызстан маданияты»). *Кээде ага тийишкендерди ал чукугандай тапкан эки-їч ооз сєзї менен жаагын жап кылчу* («Ала-Тоо»). *Куйручуктун чукугандай сєз тапкан тайманбастыгы жомоктолуудa* (Бейшеналиев).

ЧУКУЛ I 1. Шашылыш, тезинен, кезексиз. *Чакырат сизди дароо дивизияга, Билбедим кандай чукул жумушу барын* (Їмєталиев). 2. Кескин, кыска, дароо, чукулунан. *Сен да жардам бермексиў, Жасоодо чукул бурулуш* (Турусбеков). *Керимахун карабай туруп гана чукул жооп берди* (Жантєшев). 3. Жакын, абдан жакын. *Кыраан Манас жаш бала, Бет алып чукул барды эми* («Манас»).

ЧУКУЛ II чуку этишинин туюк мамилеси.

ЧУКУЛА чуку менен бирдей.

ЧУКУЛАТ чукула этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУКУЛАШ чукула этишинин кош мамилеси.

ЧУКУЛДА Жакындоо, жакын калуу, аз калуу, чукул калуу. *Элдин жайлоого чыгуу мезгили чукулдап калган* (Жантєшев). *Жїрїш-бїттї. Чукулдады бєлїнїш, Ишибизди тыянактай баштадык* (Токомбаев).

ЧУКУЛДАТ чукулда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУКУЛДОО чукулда этишинин кыймыл атоочу.

ЧУКУЛДУК Кєбїнчє таштуу жерлерде же катуу тоо тектеринде иштєє їчїн колдонулуучу эки жагы тек учтуу, шилтеп чабууга ылайыкталган курал. *Чукулдугум колумда, Тоону бузам, кєрїп ал!* (Сасыкбаев).

ЧУКУЛУК чукулдук менен бирдей.

ЧУКУЛУНАН Дароо, кїтїїсїздєн, тїздєнтїз; тез арада. *Чукулунан чыга калуу. Чукулунан сєз табуу. Чукулунан баруу.*

ЧУКУР *диал.* ***чуўкур*** менен бирдей.

ЧУКУРАЙ Ичине кирїї, сорулуу, чуўкураюу, тїшїї. *Кєзї їўїрєйїп, жаагы чукурайды.*

ЧУКУРАЙТ чукурай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУКУРАН Уйкуда жатып козголуу, ыўгырануу (кєбїнчє балага карата). *Токтогул чукуранып, барып кырынан жатты* (Токомбаев).

ЧУКУРАНУУ чукуран этишинин кыймыл атоочу.

ЧУКУУ чуку этишинин кыймыл атоочу.

ЧУКУУР Чукуганга ылайыктуу курал. *Тиш чукуур, кулак чукуур.*

ЧУКУШ чуку этишинин кош мамилеси.

ЧУКЧУГУЙ Чукчуйган, чуштуюп көрүнгөн.

ЧУКЧУЙ Чуштуйган ичкерээк көрүнүштө болуу. *Мамырбай аке ушундай көзү сурмалуу, чукчуйган кара киши болучу (*Касымбеков).

ЧУКЧУЙТ чукчуй этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУКЧУЎ: чукчуў этүү же чукчуў-чукчуў этүү Жактырбаган же ачуусу келип мулуўдап, башын чулгуп койгондой мүнөз көрсөтүү. *Ичиндеги жетпей калып ызалуу, Чукчуў этип мойноп кетти таарынып* (Токомбаев).

ЧУКЧУЎДА Чукчуў-чукчуў этүү.

ЧУКЧУЎДАТ чукчуўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУКЧУЎДОО чукчуўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧУЛГА 1. Ороо, чалып ороо, курчап ороо. *Башын жүн жоолук менен чулгап алган* (Сасыкбаев). *Баштарында ак чүпүрөк, кээ бирөөлөрү ээк алгычы менен кошо чулгаган* (Токомбаев). 2. *өт.* Каптоо, каптап алуу, айланасын курчап алуу. *Буржуйган кара булуттар, Тоолордун башын чулгады* (Токомбаев).

ЧУЛГАН чулга этишинин өздүк мамилесин.

ЧУЛГАТ чулга этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛГОО I Бут кийимдердин (көбүнчө өтүктүн) ичинен бутка ороочу бир бөлүк же бир тилке кездеме. *Суу болгон кийиз чокоюн чечип, чулгоосун оронуп, кургактап кийинди* (Сыдыкбеков).

ЧУЛГОО II чулга этишинин кыймыл атоочу.

ЧУЛГУ Башты ийкей булкуу, башты булка кыймылдатуу. *Кула кер, минген аты жорго басык, Кубулжуйт, башын чулгуп жорто басып* (Осмонкул).

ЧУЛГУТ чулгу этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛГУУ чулгу этишинин кыймыл атоочу.

ЧУЛГУУР Кызарта ысытып, тешик жасоо же тешикти кеңейтип көзөө үчүн колдонулуучу жумурусунан келген көзөгүч темир. *Кереге башына илинген аталга, чулгуур, үшкү* (Жантөшев).

ЧУЛДУ Майда-барат калдыктар. *Азыноолак чулдусу, Доўуз сырты, бетеге* (Молдо Кылыч).

ЧУЛДУК Буттары узун, ичке узун тумшуктуу, анчалык чоў болбогон саз кушу. *Өрдөк жокто чулдук бий (*макал).

ЧУЛДУР Сүйлөгөндө кээ бир тыбыштарга тили келбеген, тыбыштарды так, туура айта албаган (көбүнчө балдарга карата). *Чулдурдун тилин энеси билет* (макал).

ЧУЛДУРА 1. Кээ бир тыбыштарды (мис. «л», «р») туура айта албоо, ушул тыбыштарга тили так келбей сүйлөө. 2. Сайроо. *Торгойлор адырдын ысыгына камыккан эмедей, асманга бийик көтөрүлүп чулдурашат* (Абдукаримов). *Таў сөгүлдү таў торгою, таў торгою чулдурап* (Үмөталиев). 3. Анчамынча, эптеп-септеп сүйлөө, так сүйлөй албоо, түшүнүксүз болгон сөздөрдү айтуу. *Ал кытайча бир аз чулдурайт. Чулдураган солдаттар, Билбейт го менин жөнүмдү* (Токтогул).

ЧУЛДУРАТ чулдура этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛДУРАШ Анча-мынча сүйлөшө коюу, өздөрүнө түшүнүктүү сөздөр менен анча-мынча кужулдаша коюу.

ЧУЛДУРОО чулдура этишинин кыймыл атоочу.

ЧУЛК чулп менен бирдей.

ЧУЛКУЛДА Суюктуктун кандайдыр бир идиштин ичинде чайкалышынан улам чыккан же ошого окшогон дабышты билдирүү, чулк-чулк этүү.

ЧУЛКУЛДАТ чулкулда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛП Сууга ж.б. суюктукка бир нерсе түшүп кеткенде пайда болгон дабышты билдирүүдө колдонулат. *Сууга түштү Чолпонбай, Сүрдөбөстөн чулп этип* (Осмонкул).

ЧУЛПУЛДА Чулп-чулп эткен дабыш чыгуу (мис. сууга түшкөндө, сүзгөндө).

ЧУЛПУЛДАТ чулпулда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛПУЛДОО чулпулда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛТУЙ чолтой менен бирдей.

ЧУЛТУЙТ чултуй этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛУ 1. Уюлгуган чыў, бир бүтүнгө бириккен нык, бышык, уюл. *Зайна борчукка чыгууга аракеттенди эле, мизилдеген чулу таштан жылбышып кайра түштү.* 2. *өт.* Москоол, олбурлуу, чымыр, чыў денелүү (кишиге карата). *Кычан Атайдан кырдуураак, чулу* (Бейшеналиев).

ЧУЛУ БАШ Таштай катуу баш. *Күрсү тийсе оюлбас, туюк сөөк, чулу баш* («Манас»).

ЧУЛУЙ Мурчуюу, мулуйган абалда болуу. *Көздөрүнүн агы менен чулуя карап орундарынан кыймылдашпады* (Сасыкбаев). *Чулуйган Сатар да тотуга түштү* (Бейшеналиев).

ЧУЛУК Саздын, шалбаанын чөбү. *Бирден торпокту же эки үчтөн койду, ошолор, өзбектер, терит беришип, чулук менен жемдешип семиртерин Сартбай жакшы билет* (Мавлянов). *Чулуктан чөп чабабыз.*

ЧУЛЧУГУЙ Чулчуйган, чулчуйган шишиги бар, бети чулчуйган толук.

ЧУЛЧУЙ Бултуюп толук болуп көрүнүү, көбүнчө эки уурту бултуюп туруу. *Чүйлүсү чыгып, эки бети чулчуйган Атакан бай келди* (Абдукаримов).

ЧУЛЧУЙТ чулчуй этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛЧУК Чулчугуй, бети чулчуйган, эки уурту чулчуйган.

ЧУЛЧУҮ: чулчуў-чулчуў Көбүнчө жаагын чулчуйта чайнагандагы көрүнүштү, кыймыл-аракетти билдирүү үчүн колдонулат.

ЧУЛЧУЎДА Чулчуў-чулчуў этүү. *Бирөө чулчуўдап чайнап жатып, эшик жактагы кемпир экөөбүзгө карай буйрук кылды* (Элебаев).

ЧУЛЧУЎДАТ чулчуўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЛЧУЎДОО чулчуўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧУМ чуму менен бирдей.

ЧУМА Өтө жугуштуу эпидемиялык катуу оору.

ЧУМАК *эск.* Өгүзгө чегилген арабаны айдоочу арабакеч. *Алардын ичинде мурда чумак болуп жүрүп, Каспийден бери жүк тартып келген бир даары атарабалуу эле* (Акматов).

ЧУМГАНСЫ Ойго, кыялга баткандай абалда болуу. *Кандайдыр бир ойго чумгансып, такыр кабагын ачпайт.*

ЧУМКУ 1. Чөмүү, сууга чөмүү, сууга бүт денесин матырып кирип кетүү. *Балапан эч нерседен коош санабай, көлгө чумкуп, канат-башын каккылап таранат* (Жантөшев).

ЧУМКУТ чумку этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУМКУУ чумку этишинин кыймыл атоочу.

ЧУМУ 1. Чумкуу, сууга чөмүү, чөмүлүү. *Шыргалаў муздак сууларга, Чумуп чайкап алчу эле* (Каралаев). 2. *өт.* Батуу (мис. ойго, кыялга). *Керкибай түнү менен таттуу кыялга чумуп уктабай чыкты* (Каимов).

ЧУМУЛ чуму этишинин туюк мамилеси.

ЧУМУТ чуму этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУМУУ чуму этишинин кыймыл атоочу.

ЧУНАЙ 1. Кулагы жок же өтө кыска, чолок болуп көрүнүү. *Жарбаўды Маймыл десеў чүрүш баш Кулагы жок чунайган* (Токомбаев). 2. Кулагын жапыруу (көбүнчө жылкыга карата).

ЧУНАЙТ чунай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУНАК 1. Кулагы жок, бир кулагы жок же чолок кулак, кулагы кыска. *Кулакчыныўды түшүрүп ал, кокустан чунак болуп каласыў* (Бейшеналиев). 2. *өт.* Бактысыз кырсыктуу кара жолтой, кокуй экенсиў деген мааниге жакын, көбүнчө жемелөө иретинде колдонулат. *Тушунарга туяк жок, Тууганыман айрылган, Журтта мендей чунак жок* («Манас»). *Чунак бала ушулардын баарын мага айткан эмес эле го, деп Мусабек да таўыркады* (Сасыкбаев). *Чунак киши же таарынып калдыбы?* (Стамов).

ЧУНАЎ: чунаў-чунаў этүү Кулагын жапырып тиштөөгө же тээп жиберүүгө аракет кылуу (көбүнчө жылкыга карата).

ЧУНАЎДА 1. Кулагын жапырып тиштөөгө аракет кылуу, чунаў-чунаў этүү (көбүнчө жылкыга карата). *Кулунун кызганып ак байтал мага чунаўдады* (Мидин). *Шабыраалы барып атын чечип, туура тартып мингени жатканда, жорго чунаўдап тиштеп алды* (Байтемиров). 2. *өт.* Жактырбаган, терс, кырс кыял көрсөтүү. *Келиниўдин кыртышы сүйбөй, чунаўдап калыптыр* (Осмоналиев).

ЧУНАЎДАТ чунаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУНАЎДОО чунаўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧУЎКУЛ Түз эмес, ойдуў, чуўкурайган.

ЧУЎКУМА *диал.* Чуўкуп кетме. *Сууга батты чуўкума.*

ЧУЎКУР I 1. Казылган же жер бетинде башка табигый себептер менен пайда болгон оюк, тереўдикке карай кеткен оюк; бирдей тегиздиктин оюгураак жери, бөксөсү бар же кандайдыр толбогон кемтиги бар жери. *Бул кезде жүз кадамдай чуркап келип, Чуўкурга жата калдым беленденип* (Осмонов). 2. *өт.* Түп жагы тереў, оюгу тереў. *Чуўкур табак. Ташбай.. чуўкур оюлган аўгекте топон себилген ылайды аралаштырып жатат* (Сыдыкбеков).

ЧУЎКУР II *диал.* Устачылыкта коодзукка из түшүрө турган аспаптын аты. *Чуўкурдун да өз милдети бар.*

ЧУЎКУРАЙ 1. Чуўкур болуу, оюлуп чуўкур абалга келүү. 2. Ичин көздөй кирип кетүү; текши же толук болбой, кабырылып оюк болуп көрүнүү. *Максүттүн эки уурту чуўкурайып калыптыр* (Сасыкбаев).

ЧУЎКУРАЙТ чуўкурай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУЎКУРАЮУ чуўкурай этишинин кыймыл атоочу.

ЧУЎКУРЧУК *диал.* Чуўкурайган жер.

ЧУП I Сын атоочтун чупчуўкур сыяктуу күчөтмө даражасын уюштурат.

ЧУП II чулп менен бирдей. *Көл мелтиреп жел калкып, Чуп-чуп ыргып ак балык* (Элебаев).

ЧУР I Кандайдыр бир чогуу, көп болуп жапырт чыккан добушту, көбүнчө кыйкырыкты билдирүүдө колдонулат. – *Түшүнүктүү, түшүнүктүү! – деп отургандар чур эте түшүп басылышты* (Жантөшев).

ЧУР II *диал.* Топ же кыска жыгач тээп ойной турган оюн.

ЧУР КАРМОО Чїкє ойноп жатканда чїкє алуу максатында оюнга катышпаган бирєє тизилип коюлган чїкєлєрдї жыйып алып, белгилїї эрежелерге ылайык єзїнє таандык кылып алуу. *«Чур кармадым, чурумду берип кеткин», – деп Кычы кылып калыска, Сїрєп турат балалык* (Токтогул).

ЧУРА Чуркоо, катуу жїгїрїї. *Бадал менен черинде Бугу, марал чураган* («Семетей»). *Кычан кунанын салкындатып бастырмага байлап, Актан атасын кєздєй чурады* (Бейшеналиев).

ЧУРАЙ Эки сандын кошулган жери. *Тумшугун чурайына катып жалгыз сары канчык эшиктин тїбїндє жаткан экен* (Сыдыкбеков).

ЧУРАТ чура этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУРКА 1. Жїгїрїї, катуу, тез жїрїї. *Чуркаган баланы кєрїп, чалдын буту зыркырайт* (макал). *Чуркап отуруп бир оокумда караса Жылдызкан кыштакка кирип кетиптир* (Байтемиров). *Атаганат Чалкуйрук, Арбыта чуркап алыптыр* («Эр Тєштїк»). *Энем экєє ыраак калып калышты, мен жеткирбей чуркап кеттим* (Жакиев). 2. Тароо, жайылуу. *Ой бийлеп, чубап жатты кєўїл чиркин, Кан чуркап, кагып жїрєк эркин-эркин* (Бєкєнбаев).

ЧУРКАМ Чуркоо абалы, чуркоого жарамы. *Чуркамы мыкты ат.*

ЧУРКАТ чурка этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУРКАШ чурка этишинин кош мамилеси.

ЧУРКОО чурка этишинин кыймыл атоочу.

ЧУРКУРА Чурулдап жалпы, жапырт їн чыгаруу. *Короодо койлор чуркурап* («Эр Табылды»). *Їйдї кєздєй жєнєдїк, Їн алышып чуркурап* (Осмонкул).

ЧУРКУРАТ чуркура этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУРКУРАШ чуркура этишинин кош мамилеси.

ЧУРКУРОО чуркура этишинин кыймыл атоочу.

ЧУРМУЙ Мурчуюу. *Тєлєнбай миўбашы Мырзабайды чурмуя карады* (Абдукаримов).

ЧЇРМЇЙ чурмуй менен бирдей.

ЧУРМУЙТ чурмуй этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУРМУЎДА Чурмуўдоо, чурмуя кароо, чурмуюп, жактырбаган тїр кєрсєтїї. *– Эмне!.. – Келин акшыя тиктеп, чурмуўдап сала берди* (Касымбеков).

ЧУРМУЮУ чурмуй этишинин кыймыл атоочу.

ЧУРУ: чуру-чуу Баш аламан кыйкырык-єкїрїк; баш аламан чыккан їн, ызычуу. *Эшиктен баш чыгарып кол булгадым, Сєз айтты чуру-чуудан укпай калдым* (Абдукаримов). *Эл ичи чуру-чуу болуп толкуду* (Бейшеналиев).

ЧУРУК *диал.* Жылкынын териси улам бир жеринен жарылып, ириў-кан чыгып ооруган оорусу.

ЧУРУЛДА Чуркуроо, бир эле мезгилдин ичинде иретсиз, баш аламан кєп їн чыгаруу, туш-туштан кыйкыруу. *Орусбекке кеттїї араў олтурган балдар туш-туштан чурулдады* (Сыдыкбеков). *Ботом, койсоўчу чурулдабай, Батыштын кїнєєсї бар беле? – деди арт жактан бирєє* (Байтемиров). *Чурулдаганыбызга моюн берген жок* (Стамов).

ЧУРУЛДАТ чурулда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУРУЛДОО чурулда этишинин кыймыл атоочу.

ЧУРУМ чур кармоо менен бирдей.

ЧУУ 1. Баш аламан чуркурай чыккан дабыш, кыйкырык, дуу. *Жогортон бакырыктуу чуу чыкты* (Сасыкбаев). *Кєчєнїн ичи уйлардын дабышы менен чууга толду* (Каимов). 2. *єт.* Чыр-чатак, дїрбєлєў. *Жаман адам ууга жїрєт, артынан чууга чыгат. Ышкынаалы бирєєнїн кєўїлїн калтырып чатакташып, чуу чыгарганды жек кєрє турган* (Байтемиров). *Эч чуу кєтєрбєй тымызын издеш керек* (Жантєшев).

ЧУУ БАСАР *этн.* Кыз качып кеткенде, кызды алган жак анын ата-энесинен кечирим суроо, алдынан єтїї, таанышуу максатында тийиштїї жолу менен келїї салты. *Андан кєрє чуу басарды чоўураак доолаш керек* («Чалкан»).

ЧУУ ДЕЙ ТЇШЇЇ Кєбїнчє алакан менен катуу чаап жибергендеги дабышты билдирїї їчїн колдонулат.

ЧУУ КЄТЄРЇЇ Бир нерсени кїчєтїп ызычуу кылуу, бїлїк тїшїрїї. *Кумалакты кунаажындай, чымынды тоодой кылып чуу кєтєрдї. Ошол кїнї кечинде алар: «Бизге Интергельпонун кереги жок», – деп чуу кєтєрїштї* (Ашымбаев). ***В.: Чуу салуу.*** *Тїшїнєт ар ким сєздїн жайын, єзї тайыз, чуу салып жїргєндєр кєп* (Борбугулов). ***Чуу чыгаруу.*** *Артымдан чуу чыкпасын деп коркчубуз* (Бердикеев).

ЧУУ КУЙРУК Чуулгандуу, жоболоўдуу, шыкакчы, жєн жїрбєгєн, дїрбєлєў тїшїрїп жїрїїчї, жаман жагы менен аты чыккан. *Чуу куйрук чуркап єтїп кеткен чакта, Изинен єзєк, жалаа, ушак єнгєн* (Токомбаев). *Чуу куйрук чындап мени мактабаптыр* (Токомбаев). *Сїйїї деген сєздї їй-бїлє кїтїї деп бир жактуу тїшїнгєн сезимсиз жигит чуу куйрук жїрїшїн уланта берди.*

ЧУУ ТУРУУ Бир ооздон жапырт унчугуу (бир нерсени колдоо, кубаттоо же макул болбоо учуруна карата). *Жумушчулар анын кебин ээрчип: – Туура, эрте камыналы, – деп чуу турушкан* (Ашымбаев). *Шволик эс-*

акылын токтотуп, бир ойго келгиче өтүкчүлөр кайрадан чуу турушту (Ашымбаев).

ЧУУДА Төөнүн тизеси менен моюнунун астындагы кылчыктуу узун жүнү. *Чуудаларын чаң баскан, Куйтум? Көп төөм бар эле Куйтум?* («Эл адабияты»). *Буура жибектей жумшак чуудаларын сеңселтип мойнун илгери созот* (Сыдыкбеков).

ЧУУДАЛА Төөнүн жүнүн кол менен чогултуп алуу. *Жоош төө чуудаларга жакшы* (макал).

ЧУУДАЛУУ Чуудасы сеңселген, калың чуудасы бар. *Чуудалуу төө.*

ЧУУЛА чуулда менен бирдей.

ЧУУЛАТ чуула этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУУЛГАН Чуу, дүрбөлөң, бүлүк, чыр-чатак. *Чубак жетип калмакка чуулганды салды эми* («Манас»). *Аш үстүндө эр болсо, Салып көрсүн чуулган* («Эр Табылды»).

ЧУУЛГАНДУУ Дүрбөлөңдүү, чыр-чатактуу, бүлүктүү. *Чуулгандуу киши.*

ЧУУЛДА 1. Ызы-чуу түшүү, уу-чуу болуу, чуруулдоо. *Чуулдап айыл ичи бака-шака, Сумсайган кээ биринин колунда айры!* (Турусбеков). *Алды жактан балдардын чуулдаган үнү угулду* (Сыдыкбеков). *Отургандар чуулдап жиберишти* (Жантөшев). 2. *өт.* Октун абаны жарып өткөнүндөй дабыш чыгаруу. *Одер дарыя жээгинде, Аткан октор чуулдайт* (Үмөталиев). *Анархандын бүткөн бою дүрүлдөп, кулактары чуулдап, Кайназардын акыркы сөзүн укпай да калды* (Жантөшев).

ЧУУЛДАК Чуулдаган, чуркураган үн, дабыш, чуру-чуу.

ЧУУЛДАТ чуулда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУУЛДОО чуулда этишинин кыймыл атоочу.

ЧУУЛОО чуула этишинин кыймыл атоочу.

ЧУУЛУУ чуулгандуу менен бирдей.

ЧУУР чубур менен бирдей.

ЧУУРУ чубур менен бирдей.

ЧУУСУ ЧУБАЛУУ Жаман иштери, кылык-жоругу, жүрүш-турушу билинүү. *Бийликтин башындагылардын чуусу чубалды* (Бектенов).

ЧУУТ чуу куйрук менен бирдей.

ЧУУТТУК Эки жүздүүлүк, шыкакчылык, чуу чыгарып, уруш баштаганды жакшы көргөндүк. *Аңкоо чалыш баатырга, Чууттугун жүргүздү* («Манас»).

ЧУЧТУГУЙ чуштугуй менен бирдей.

ЧУЧТУЙ чуштуй менен бирдей.

ЧУЧУГУН ЧАГУУ 1. Жазасын берүү, уруп-согуп жазалоо. *Атаң келгенде чучугуңду гана чактырбасамбы.* 2. Бир нерсени жасоого ыктуу болуу, ыгын жакшы билүү, мыкты аткаруу. *Машиналарды оңдогонду билмек түгүл, тим эле чугуну чагат..*

ЧУЧУГУНА ЖЕТҮҮ Жанына батуу, аябай катуу тийүү, жан кейитүү. *Кыштын суугу сөөгүнөн өтүп, чучугуна жеткендир* (Токомбаев). *Бул каар Ополдун чучугуна жетти* (Осмоналиев). *Жанатан бери бу кишинин айткандары сөөгүмдөн өтүп, чучугума жетти* (Үмөталиев). *Ошондуктан, сиңдисинин сөөгүнөн өтүп, чучугуна жете турган сөздөрдү айтуудан тайманган жок* (Медетов). ***В.: Чучугуна тийүү.*** *«Алып алган өз аялындай» деген сөз чучугума тийди* (Казакбаев).

ЧУЧУЙ Тар, ичке, чүрүшкөн. *Кудагыйыңдын бергени чучуйган бир көйнөк, кишини шылдыңдагансып* («Чалкан»).

ЧУЧУК 1. Жоон майлуу ичегилер. 2. Узун-узун тилинип, сыртынан ичеги менен капталган жылкынын казысы. *Жутаке эки кесим чучукту кабаттай сугунду* (Жантөшев). *Үйдө таман эли казыдан тузду бир аз өткөрүбүрөөк салып, калемпир, пияз, кошуп жасалган чучуктун жарымы бар болучу* (Абдумомунов). 3. Жиликтин ичиндеги май.

ЧУЧУКТАЙ Денесине чыпташкан, өтө эле тар көрүнүштө болгон кийим-кече, шым.

ЧУЧУКТАЙ ЧЫҢЫРУУ Кыйкырып, чыңырып ыйлоо, өкүрүп-бакыруу. *Колу-жолу бош болсо, азыр береги опуз кылгандардын башын чымчыктай жулуп, же тирүүлөй кыйнап, отко салган чучуктай чыңыртпас белем* (Өмүрбаев).

ЧУШТУГУЙ Чуштуюп чыгып турган, ичке, учтуу болуп көрүнгөн.

ЧУШТУЙ Чукчуюп, учтуу болуп ичкерээк көрүнүү. *Тихонов көзү кичине, мурду чуштуйган жапалдаш бойлуу, ичке киши болучу* (Жантөшев).

ЧУШТУЙТ чуштуй этишинин аркылуу мамилеси.

ЧУШТУЮУ чуштуй этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮ Атты бастырууда, айдоодо жана жарышканда колдонулат. *Бешим оогондон кийин алар Чамындынын сайына жетип, атынын башын кайырды да чү деди* (Каимов).

ЧҮ ДЕГЕНДЕ ЭЛЕ А дегенде, жөнөрү менен, жөнөгөндө эле, башталганда эле, башталган жерде. *Ал чү дегенде эле булардын канча бала көргөнүн сурап ийбеспи* (Өмүрбаев). *Чү дегенде эле аттардын омуроосун суу жаба берип жатты* (Бейшеналиев). *Дүр мырза чү дегенде эле катуу кармайын дедиби, калкына аламан салды* (Бейшеналиев). ***В.: Чү деген жерден.*** *Чү деген жерден эле жаштар маселесин айталы. Чү деген жерден чыныгы ишке киришиш керек деп жарыя салды* («Кыргызстан маданияты»).

ЧҮ КОЮУ Чаап жөнөө, катуу жүрүп кетүү.

Букарды көздөй чү коюп, Ат аябай мол жүрүп («Семетей»). *Алтын шакек таўдайынан ыргып кетип, аны кемпир илип ала чү коюп качып жөнөйт* (Абакиров). *Чү койгондо бөлүнүп, Тулпарлык сыны көрүнүп* («Эр Төштүк»).

ЧҮЙГҮН 1. Семиз, майлуу. *Согумуў чүйгүн болсо, ичиўе сакта* (макал). 2. Ширелүү, даамдуу. *Чөбү чүйгүн, суу тунук, Чөлдө жаткан кутуруп* («Манас»).

ЧҮЙГҮНДӨ Майлуу, даамдуу, ширелүү кылып берүү, жасоо ж.б. *Этти чүйгүндөп берүү. Чүйгүндөп казан асуу.*

ЧҮЙГҮНДӨӨ ***чүйгүндө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЙГҮНДӨТ ***чүйгүндө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮЙЛҮ І Куштун эркеги. *Кыюусун билип таптаса, Кыраан чүйлү каз алат* (Осмонкул).

ЧҮЙЛҮ ІІ Семиргенде кежигеде, желкеде пайда болуучу күржүйгөў бүктөө, бүктөлүп турган жер. *Кудайназардын богогу менен чүйлүсү катталып турат* (Жантөшев). *Салыктын чүйлүсү кат-кат болуп бүктөлүп турат* (Каимов).

ЧҮЙРҮЙ 1. Жактырбаган, нааразы болгон кебетеде мурдун чүрүштүрүү, бети-башын бырыштыруу. *Үйүўө куру кол барсаў, аялыў чүйрүйүп карабай да, жактырбай да калат* («Чалкан»). 2. Уч жагы жогору көтөрүлүп, кайрылып калуу (көбүнчө өтүктүн тумшугуна карата). *Өтүгүнүн тумшугу чүйрүйүп кетиптир.*

ЧҮЙРҮЙТ ***чүйрүй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮЙРҮЙҮҮ ***чүйрүй*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЙРҮЎ: чүйрүў-чүйрүў этүү Жактырбаган түр берип, мурдун, бети-башын чүрүштүрүү.

ЧҮЙРҮЎДӨ Мурдун, бети-башын чүрүштүрүп, жактырбаган, наарazy болгон кебетеде болуу. *Кара келин араба жакты карап чүйрүўдөп койду* (Сыдыкбеков).

ЧҮЙРҮЎДӨӨ ***чүйрүўдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЙРҮЎДӨТ ***чүйрүўдө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЙРҮТ *диал.* Төөгө карата эликтөө маанисинде айтылган сырдык сөз.

ЧҮЙРҮТТӨ Тоотпоо, барк албоо, барктабоо. *Үйүўө куру кол барсаў, аялыў чүйрүттөп, карабай да, жактырбай да калат.*

ЧҮЙТҮЙ Илмийип, чүўүрөйүп алсыз көрүнүү. *Чүйтүйгөн бечарага адамдын боору ачыйт* («Ала-Тоо»).

ЧҮЙТҮЙТ ***чүйтүй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮЙТҮЙҮҮ ***чүйтүй*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЙТҮК Илмийген, чүтүрөйгөн (адамга карата айтылат).

ЧҮЙҮР Жактырбаган кебетеде мурдун чүрүштүрүү, чүйрүйүү. *Черновдун аялы мурдун чүйүргөн болуп, терс карай берди* (Жантөшев).

ЧҮКӨ Шыйрак менен жото жиликтин кошулган жериндеги үстү жагы төмпөгүрөөк келген төрт кырча, өзүнчө бөлүнүп алына турган сөөк (көбүнчө балдар ойной турган майда жандыктардын ушундай сөөгү). *Чынарбай жолдошу менен чүкө талаша кетти* («Жомоктор»). *Ха!.. Ха!.. Ха!.. Чүкө салган тулубум, Ташта, энеке, Кереги жок мунуўун* (Турусбеков).

ЧҮКӨДӨЙ Кичинекей, тырмактай. *Чүкөбай өзү да чүкөдөй, башы да чүкөдөй болгон киши эле.*

ЧҮКӨСҮ АЙКҮР ТУРУУ Иши оўунан чыгуу, иши оўолуу, оўдой берди болуу. *Бул өкчөгөн эле чүкөсү айкүр туруп, ити ити чөп жеп аткандар кимдин жек-жааты дейсиў?..* («Чалкан»). ***В.: Чүкөсү алчы конуу.*** *Из чалган Ырайбектин чүкөсү алчы конду* (Осмоналиев).

ЧҮКҮРТТӨӨ Камчы, чакча, кепкек өўдүүлөрдүн булгаары чачыктарын күмүш, жез, мис, калай өўдүү жумшак металлдар аркылуу шакекче кылып шөкөттөө.

ЧҮКҮРҮ Жайылып чыккан жазы жалбырактуу, түбү боёк катарында тери боёо үчүн колдонулуучу өсүмдүк. *Булгары кылган кишиге, Чүкүрү менен шор кызык* (Осмонкул).

ЧҮКЧҮГҮЙ Чүкчүйгөн, чүйтүйгөн, кичинекей көрүнүштө болгон.

ЧҮКЧҮЙ Өтө эле кичинекей, чакан кебетедеги көрүнүш. *Уйчу Омор сейрек сакалдуу, чүкчүйгөн кичине чал эле* (Байтемиров). *Асан карыя чүкчүйүп, жыйрыла түшкөн Токтогулду эркелетип койду* (Токомбаев). *Эшигинин алдында чүкчүйгөн чөп үймөгү бар* («Ала-Тоо»).

ЧҮКЧҮЙТ ***чүкчүй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮКЧҮЙҮҮ ***чүкчүй*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЛҮ Мөмө жемиштерден жана алардын кактарынан сууда кайнатылып даярдалган суусундук.

ЧҮЛҮК Уйдун мурдуна тагылган, аттын ооздугундай кызмат аткаруучу шакекче. *Чүлүктү «чү!» – деп, теминип, Чүйрүйгөн чарык бутунда.*

ЧҮЛҮК ҮЗӨЎГҮ Жыгачтан ийилип жасалган үзөўгү. *Сызмага таккан чүлүк үзөўгү* (Токомбаев).

ЧҮЛҮКТӨ 1. Мурдуна чүлүк өткөзүү, чүлүк тагуу. *Жөө жүрө аламбы – деп, көк токолду чүлүктөп минип алдым* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Баш ийдирип алуу, кыўк этпей баш ийүүгө мажбурлап көндүрүп алуу. *Аны аялы небак эле чүлүктөп алган* («Чалкан»).

ЧҮЛҮКТӨӨ ***чүлүктө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЛҮКТӨТ ***чүлүктө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮМБӨТ Кийиз, таардан убактылуу жасала салган баш калкалагыч. *Кыздын үстүнө чүмбөт жаап коюўуз* («Жомоктор»).

ЧҮМБӨТТӨ 1. Чүмкөй жабуу. *Машинанын үстү боз таар менен чүмбөттөп коюлгандыктан, анын ичиндегилер кимдер экендигине Абаздын көзү жеткен жок* (Таштемиров) 2. *өт.* Кандайдыр бир нерсе каптап калуу. 3. Жаап-жашыруу.

ЧҮМБӨТТӨЛ ***чүмбөттө*** этишинин туюк мамилеси.

ЧҮМБӨТТӨН ***чүмбөттө*** этишинин өздүк мамилеси.

ЧҮМБӨТТӨӨ ***чүмбөттө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮМБӨТТҮҮ Чүмбөтү бар, чүмбөт жамынган. *Чүмбөттүү аял.*

ЧҮМКӨ 1. Башы менен кошо бүт денени жабуу. *Камка тонун Каныштын Башына чүмкөй жамынды* (Жантөшев). 2. *өт.* Каптоо. *Булуттар заматтын ортосунда көбөйүп, асманды бүтүндөй чүмкөй баштады* (Байтемиров).

ЧҮМКӨЛ ***чүмкө*** этишинин туюк мамилеси.

ЧҮМКӨМӨ Чүмкөп коюлган, үстү чүмкөлгөн. *Чүмкөмө араба. Чүмкөмө машина.*

ЧҮМКӨН ***чүмкө*** этишинин өздүк мамилеси.

ЧҮМКӨӨ ***чүмкө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮМКӨТ ***чүмкө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮМКҮ ***чумку*** менен бирдей.

ЧҮМКҮТ ***чүмкү*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮМӨК I *диал.* 1. Кийим тигүүчү кол машинанын тетиги. 2. Чорго. *Самоордун чүмөгү. 3.* Илгерки милтелүү мылтыктардын түтүгүндөгү дары салгыч оюгу.

ЧҮМӨК I

ЧҮМӨК II Кичине балдардын ботинканын формасында жылуу жиптен тыкыс токулган же жумшак булгаарыдан тигилген бут кийими.

ЧҮМҮ ***чуму*** менен бирдей.

ЧҮМЧҮЛӨ Бир нерсени аз-аздан алуу, берүү, кичинеден керектөө, сарптоо. *Чүмчүлөп оокат кыла турган болсо, бул эгин кыштан чыгарат* (Абдукаримов). *Ар кимибиз алдыбызга коюлган устукандан чүмчүлөп анча-мынча жемиш болдук* (Абдукаримов).

ЧҮМЧҮЛӨӨ ***чүмчүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮМЧҮЛӨТ ***чүмчүлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮМЧҮЙДӨ ***чүмчүлө*** менен бирдей.

ЧҮНЧҮ I: ***чүнчү басты*** Көбүнчө аялдар боюнда бар мезгилдин экинчи жарымында жамбаштын ашташынан кичине жери ооруп, баса албай калуу, аксап басуу. *Келинди чүнчү баскан окшойт, жамбашын сүйрөп араў басып жүрөт, – деди кайненеси* («Кыргызстан маданияты»).

ЧҮНЧҮ II Жабыркоо, жүдөө, басырынуу. *Гүлайым, сен мынча чүнчүп баратасыў балам, табыў жокпу? – деп сурады энеси* (Абдукаримов). *Залкар романдарды окуган сайын үшкүрүнүп-бышкырынып, эки-үч күнгө чүнчүп калчусуў* (Стамов).

ЧҮНЧҮТ ***чүнчү*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮНЧҮҮ ***чүнчү*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЎКҮ *диал.* Жүдөө тартуу.

ЧҮЎКҮЙ Көбүнчө кабагы бийигирээк келип, көзү чүүрөйгөн көрүнүштө болуу. *Майрык чүўкүйгөн көздөрүн акыраўдатып, балдарга карады* (Бейшеналиев).

ЧҮЎКҮЙТ ***чүўкүй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮЎКҮЙҮҮ ***чүўкүй*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЎКҮЛ Чүүрөйүп ичине кирген (мис. көз) *Чап жаак, шиш мурун, чүўкүл көз Камчыбектин кийгени атасынын эски күрмөсү* («Ала-Тоо»).

ЧҮЎҮР Ары кирип турган, чүүрөйгөн (көбүнчө көзгө карата). *Даутахун Алым менен Лиге курбалдаш, бою нооча, көзү чүўүр* (Жантөшев).

ЧҮЎҮРӨЙ Көзү ары кирип көрүнүү, көзү чанагына карай батыўкы көрүнүштө болуу. *Эки жаагы сорулуп, көздөрү чүўүрөйүп, ээрди кеберсип кургап турат* (Элебаев).

ЧҮЎҮРӨЙТ ***чүўүрөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮЎҮРӨЙҮҮ ***чүўүрөй*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮПҮРӨК Эндей кездеменин бир кесиндиси, өөнү, кичинекей бөлүгү. *Баарынын баштарында ак чүпүрөк* (Токомбаев). *Чүпүрөккө бекем оролсо да, алты айдан бери чөнтөктө жүрүп каттын бүктөөлөрү жыртылган* (Жантөшев).

ЧҮРГӨ 1. Андан-мындан кылып бүтүрө салуу, арыдан-бери бүтүрө коюу, курагтыра салуу, эптей салуу. 2. *диал.* Жаза салуу. 3. Ороо. *Баланы чүргөп ал.*

ЧҮРГӨТ ***чүргө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮРГӨШ ***чүргө*** этишинин кош мамилеси.

ЧҮРӨК I 1. Өрдөктүн бир түрү. *Боз кыштан суу куш аз келди, Өрдөк, чүрөк, каз келди* (Тоголок Молдо). 2. Өрдөктүн ургаачысы. *Өрдөктөр үчөө: бири – соно, бири – чүрөк, үчүнчүсү – темир канат балапан* (Жантөшев).

ЧҮРӨК II Сулуу, абдан чырайлуу. *Асылбектин колуктусу чынында да чүрөктөй сулуу перизат экен* («Агым»).

ЧҮРПӨ 1. Бала, ымыркай бала. – *Эмне болду, чүрпөм? – деп, Жыпар жүгүрүп келип кызын көтөрүп алды* (Шимеев).

ЧҮРПӨЛҮҮ Балалуу. *Ырыс менен Бакыттын чүрпөлүү болушканын куттуктап теӊтуштары келишти.*

ЧҮРТҮГҮЙ Чүрүшкөн, кичинекей беттүү.

ЧҮРҮШ I Курушкан кичинекей, курушуп катып калган. *Урия чүрүш маӊдайын чытып, чекир көзүн жүлжүйттү* (Байтемиров). *Чүрүш буудай.*

ЧҮРҮШ II Курушуу, тырышуу, курушуп кургап калуу, курушуп катып калуу. *Бактардын жалбырактары күндөн-күнгө чүрүшүп, көктөйүндө эле куурай баштады* (Абдукаримов). *Көөгө боёлгон шапкесин чөгөрө кийген бирөө чүрүшкөн картошкаларга туз сээп жеп олтурат* (Сасыкбаев).

ЧҮРҮШТҮР ***чүрүш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮРЧҮТ 1. Туӊгус-манжур тукумунан чыккан эл. 2. *өт.* Дини башка. Тили башка. *Эми ушул чүрчүттүкүн жыйып бербесек, өзүбүздүкүн кыла албайбыз* (Абдыраманов). *Насирдин чүрчүт жарымпашага сүйөнүп, миӊбашыга каяша көрсөтө баштады* (Касымбеков).

ЧҮТКӨР Жайра.

ЧҮТҮРӨЙ Кичинекей, арык, чүйчүйгөн кебетеде болуу. *Бул бадачы, Чүтүрөйгөн сары чал Кудуӊдады, кармалады колумду* (Токомбаев).

ЧҮТҮРӨЙТ ***чүтүрөй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮТҮРӨЙҮҮ ***чүтүрөй*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮТҮРӨКӨЙ Чап жаак, арык беттүү келген көрүнүштө. *Чүтүрөкөй кемпир.*

ЧҮЧ: ***ак чүч*** 1. Чүчкүргөн кишиге соо бол, саламат бол деген мааниде колдонулат. *Ысак катуу чүчкүрүп жиберди эле, – Ак чүч! деген үн чыкты* (Абдукаримов). 2. *өт.* Ак кол, эч нерсеге колу тийбеген, иштебеген.

ЧҮЧКҮР Мурун дүүлүккөндө катуу дабыш менен абаны эрксизден бүркө сыртка чыгаруу. *Карып токтоно албай удаасы менен эки жолу катуу чүчкүрүп жиберди* (Абдукаримов).

ЧҮЧКҮРТ ***чүчкүр*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮЧКҮРҮК Чүчкүрүп жибергендик.

ЧҮЧКҮРҮҮ ***чүчкүр*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЧӨК 1. Адамдын жоон ичегисиндеги мите курт. 2. Ушундай курттун пайда болуусунан жабыркаган адамдын абалы.

ЧҮЧПАРА Камырга эт түйүп, сууга бышырылган тамак түрү.

ЧҮЧТӨ ***чүштө*** менен бирдей. *Доолан, чүчтө, дүрүйө* («Манас» С.О.). *Аппак этти чүчтөдөй* («Манас» С.О.).

ЧҮЧҮ КУЛАК КАЛУУ Же ары жакта же бери жакта эмес, орто жерде түгөйсүз жалгыз калуу, белгисиз абалда калуу (көбүнчө балдардын ар кандай оюнуна карата). *Бул эки район бири-бирине шылтап, мектеп чүчү кулак калды* («Мугалимдер газетасы»). ***В.: Чүчү кулак болуу.*** *Силер чүчү кулак болдуӊар, – деп балдар каткырышты.*

ЧҮЧҮЛӨ Чүчүү-чүчүү деп чакыруу.

ЧҮЧҮЛӨӨ ***чүчүлө*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧҮЧҮЛӨТ ***чүчүлө*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧҮЧҮҮ: ***чүчүү-чүчүү*** Улакты чакырууда колдонулат.

ЧҮШТӨ I 1. Жука ак материал. *Эр башына кылгамын, Ондон көйнөк, он дамбал. Ак чүштө көйнөк, суп дамбал, Казатка кийсе, куп дамбал* («Манас»). 2. *өт.* Аппак. *Көөнү сүртүп аппакка, Чүштө дедиӊ караны* (Токомбаев).

ЧҮШТӨ II Кесилген камырды майга кууруп ага бал, мейиз, данек кошулуп даярдалган таттуу түрү.

ЧҮШТӨДӨЙ Аппак, актын агы. *Чүштөдөй ак.*

ЧЫБАШ Жүнгө, чачка майланышып токтоп калган кир. *Үйдүн ичи... койдун чыбашы... жыттанат* (Токомбаев).

ЧЫБАШТУУ Чыбашы көп, чыбаштанган. *Чыбаштуу чач.*

ЧЫБЫ 1. Балапан. 2. Кыргыйдын эркеги. *Чыбы кыргый.* 3. Чаарчык.

ЧЫБЫЙ ***чыбы*** менен бирдей.

ЧЫБЫК Жалбырагы жок, солкулдак ичке бутак, чырпык. *Көк чыбык кыркып ат кылып, Көпөлөк издеп жөнөсөм* (Токомбаев). *Курч балта менен кыя кескен четиндин ичке, узун чыбыгы азыр Динардын колунда турат* (Сыдыкбеков).

ЧЫБЫК КЫРКААР Бийлик жүргүзүп, бүтүм, чечим чыгаруучулар деген мааниде. *Чыбык кыркаарлар эмне айтса баш ийкеп, кулак кагып муюган шекилдүү* (Осмоналиев). *Аты чыккан чыбык кыркаарларды, бийлик күчү менен пара алуучуларды, малчы-жалчы күткөн байларды тооруйт* (Осмоналиев).

ЧЫБЫК КЫРКУУ ***чыбык кыюу*** менен бирдей. *Чыбык кыркып, кеп кылып, Адам качкыс шерт кылып* (фольк.).

ЧЫБЫК КЫЮУ Убада беришүүдө колдонулуп келген антташуунун бир түрү, шерттешкендер: «убададан жансак ушул көк чыбыктай кыйылып калалы» – дешип, өсүп турган тал чыбыкты ортосунан кыйышат. *Кап ортодон чыбыкты, Кыйып жүргөн дагы бар* («Манас» С.О.). *Кыркылып кеткен чыбыгы, Кылынып берген ырымы* («Семетей» С.К.).

ЧЫБЫКТАЙ 1. ***тал чыбыктай*** менен бирдей. 2. Жаш, солкулдак (жаштарга карата айтылат). *Кубаттын келинчеги тал чыбыктай ийилген жаш келин* (Каимов).

ЧЫБЫКТОО Чийдин баш-аягын кара жип менен ийректеп ороо.

ЧЫБЫР Майда-майда коктусу бар уўкул-чуўкул жер. *Чыбырын тілкі жойлогон, Чычканын терип тойлогон* («Эр Табылды»). *Майда чыбыр адырын, Малчылар билет кадырын* (Убукеев).

ЧЫБЫР ЧААР *же* ***ЧЫБЫР АЛА*** Майда чаар, чыбырчыктуу. *Чыбыр чаар кекилик, Чыгарыў ташка секирип* (Імєталиев).

ЧЫБЫРА Жыбырап эў майда, кєп болуп кєрїнїї.

ЧЫБЫРАКАЙ Майда сайма, чыбыр капталган, чыбырдуу.

ЧЫБЫРАТ ***чыбыра*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫБЫРДУУ Уўкул-дуўкулдуу, чыбыр жерлери бар.

ЧЫБЫРОО ***чыбыра*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫБЫРТКА ***чыбыртк***ы менен бирдей.

ЧЫБЫРТКЫ Єрїлїп жасалган ичке камчы. *Кенже Алтынайга кїмїш зым оролуп жасалган чыбыртки камчысын да берди. Колундагы чыбыртки камчы менен жерди чаап-чаап алды* (Чалкан»).

ЧЫБЫРЧЫК 1. Чыбыр-ала кєрїнїш, чыбыралакей. *Кынап тигилген чыбырчык гїлдїї кєйнєгї єзїнє куп жарашып турат* («Кыргызстан аялдары»). 2. Майда-майда чыбыр ала болуп чыгып турган кєбїкчє. *Кайсы бир чуўкур жерге келгенде їстїнє чыбырчык кєбїк пайда болуп, сууну корулдатып тарта баштайт* (Таштемиров). 3. Жыбыраган майда толкун.

ЧЫБЫРЧЫКТА 1. Майда-майда чыбырчык болуп чыгуу. *Кїлжандын маўдайынан чыбырчыктаган майда тери акактай тунук кєрїнєт* (Байтемиров). *Чыныны чырт-чырт чертип, їстї чыбырчыктап, шырылдап кайнап турган кымызды кєрїп, Абаз ооз тийбестен эле ачырканганcыды* (Таштемиров). 2. Жыбыраган майда толкун пайда болуу, жыбыраган кєрїнїштє болуу. *Кєлдїн бети чыбырчыктап, болор-болбос толкун бар* (Сыдыкбеков). *Таранчынын канаттары чыбырчыктап кєз адаштырат* (Сыдыкбеков).

ЧЫБЫРЧЫКТАТ ***чыбырчыкта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫБЫРЧЫКТОО ***чыбырчыкта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫГААН Атанган, атагы чыккан, абдан мыкты, таанымал, белгилїї. *Топ балдардын чыгааны, Толгон уулдун сырттаны* («Эр Тєштїк»). *Кандай Бакыт, кандай Кадыр биз билсек, Чыгаан Уулу чыккан їчїн Кыргыздан* (Акматалиев).

ЧЫГАР 1. ***чык*** этишинин аркылуу мамилеси 2. Кандайдыр бир нерсени ич жактан сыртка алып чыгуу же тємєнтєн жогору кєтєрїп коюу, алып коюу, бир нерсенин ичинен алып чыгуу. *Тышка казып чыгарса, Кендин чери жазылат* (Токтогул). *Тереў ордон чыгарсаў, Кантип макул дебесмин* (Турусбеков). *Чаргын унчукпай жанындагы баштыгын чыгарып столго койду* (Сыдыкбеков). 3. Кандайдыр бир чыгарма жаратуу, чыгармачылык менен ойлоп табуу. *Ыр чыгарды. Обон чыгарды.* 4. Илинген, бекилген нерсени бошотуу, ачуу. *Бала барып каалганын илгичин чыгарды* (Убукеев). 5. Маселе, мисал иштеп чыгуу, натыйжасын, чечилишин табуу. *Окуучу 38-маселени чыгарды. Беш мисал чыгарды.*

ЧЫГАР-ЧЫКПАС Жетер-жетпес, толор-толбос, чамалуу. *Эркиндин алдында эки чейрекке чыгар-чыкпас буудай тєгїлїп жатат* (Жантєшев). *Жїзгє чыгар чыкпас кой.*

ЧЫГАРМА Илимий, кєркєм-адабий, саясий же музыкалык эмгек, ойлоп чыгарылган, ойлоп табылган чыгармачылык иш.

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК Адамдын маданий, руханий жана материалдык байлыктарды тїзїїгє багытталган иши.

ЧЫГАРТ ***чыгар*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫГАРУУ ***чыгар*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫГАРЫЛ ***чыгар*** этишинин туюк мамилеси.

ЧЫГАША Чыгым, жумшалган каражат, єлїм-житим (малга карата). *Жалаў гана дары-дармек єсїмдїгї боюнча колхоз 1328 сом чыгаша кылды* («Чалкан»). *Чабан Єміралиев Зарлык 650 ириктин бир да башын чыгашага учуратпай, багып келди.*

ЧЫГАШАЛУУ Чыгымдуу, єлїм-житимдїї (малга карата), чыгашасы кєп (кирешелїїнїн карама-каршысы).

ЧЫГДАН Боз їйдє тамак-аш, идиш-аяк коюлган жакты калкалап, тосуп коюу їчїн, чийден коздоп, чырмап жасалган калканч. *Кадырбай сыўар тизелеп тєрдїн чыгдан тарабында отурду* (Жантєшев). *Койлубай кымызды шимирип жиберип, чыгдандын ичине кирди* («Жомоктор»). *Актан ата чырмалган чий чыгдандын жанындагы мата дасторконду сыйрып алды* (Бейшеналиев).

ЧЫГУУ ***чык*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫГЫМ I 1. Жумшалган каражат. *Тойго колхозубуздун бир тыйыны да чыгым болгон жок* (Убукеев). *Пара берген чыгымын, Ар тїтїнгє салчу эле* (Токомбаев). 2. Чыгаша, єлїм-житим (кєбїнчє малга карата). *Аман тууп жатыр го, Чыгым болбой бир козу* (Осмонкул).

ЧЫГЫМ II Эгиндин, єсїмдїктєрдїн єнїп чыгышы, єнїмї. *Эгиндин чыгымы жазында кєп элдикинен жакшы болучу* (Жантєшев).

ЧЫГЫМДА Каражат жумшоо, чыгым кылуу.

ЧЫГЫМДАЛ ***чыгымда*** этишинин туюк мамилеси.

ЧЫГЫМДАН ***чыгымда*** этишинин өздік мамилеси.

ЧЫГЫМДАР Чыгымдуу, көп каражат жумшап чыгымдуу болуп калган.

ЧЫГЫМДАТ ***чыгымда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫГЫМДОО ***чыгымда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫГЫМДУУ 1. Каражат көбірөөк жумшалган, чыгашасы көп, чыгымы көп. 2. Чыгашалуу, өлім-житимдіі (көбінчө малга карата). *Тоютту мол камдаса, мал чыгымдуу болбойт.*

ЧЫГЫМДУУЛУК 1. Чыгымы көптік, чыгашалуулук. 2. ***өсімдіілік, өнімдіілік*** менен бирдей.

ЧЫГЫН Өз учурунда иштей коюуга кам көрії, аракет кылуу. *Кийим-кече алуу ічін шаардын өзінө эле бир жолу чыгынган пайдалуу* (Каимов). *Иш жок го деймин, жан иним, Чыгынса колдон келбеген* (Маликов). *Каттасам да тіштігімө канча ирет, Кара-Алманы бир көрбөптірмін чыгынып* (Ибраев).

ЧЫГЫНТ ***чыгын*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫГЫНУУ ***чыгын*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫГЫР *диал.* Кымыз кошулган сорпо.

ЧЫГЫРЫК 1. Тегерек форма, ийилген, дөүгөлөк сыяктуу. *Чыгырык жип. Чыгырык мійіз, куйруктуу кара койду жетелеп келди.* 2. *диал.* Кендир, жін аркан ийре турган курал. *Кичинемде далай жолу чыгырык тарттым го.* 3. Чарык жип тіріліічі жыгач дөүгөлөкчө. 4. Жаўы басып келе жаткан балдарды басууга машыктыруу ічін колдонулуучу курал. 5. *тех.* Жип, сым, жынжыр аркылуу жікті же башка нерселерди көтөрії ічін ылайыкталып жасалган, өз огунда айлануучу кобулдуу дөүгөлөкчө. *Темир аркандагы чыгырыктар зуулдай баштады* (Сасыкбаев). 6. Тегерек формадагы оюнчуктар.

ЧЫГЫШ I Кін чыккан тарап, батыштын карама-каршысы. *Чыгыш тарап өрттөй кызарып, кін чачырай баштады* (Байтемиров). *Акбар чыгышка бурулду эле, көтөріліп келаткан кіндін нуруна көзі урунду* (Убукеев). *Сизди издейбиз асмандагы Жылдыздан, Кіткөнібіз Кін сыяктуу Чыгыштан* (Акматалиев).

ЧЫГЫШ II Өз ара, ич ара келишип алуу, макулдашып алуу; иши, аракети менен жагып, ишенимге жетишіі. *[Айсалкын] абысын-ажындары менен чыгышып алып, алардын баарын колуна алган* (Каимов).

ЧЫГЫШТЫК КЫЛУУ Астыртан, тымызын келишип алып душмандык, кастык кылуу. *Аларга чыгыштык кылып кетти.*

ЧЫГЫШУУ ***чыгыш*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫДА Бир нерсеге туруштук берії, туруктуулук кылуу, чыдамдуулук көрсөтії, жалакайланбоо.

ЧЫДАМ Чыдамкайлык, туруштук берііічілік, байым, байымдуулук. *Анча-мынча жараатка Чыдамы жок жан бекен* («Эр Табылды»). *Алымдын келишин кітө берип чыдамы кетти* (Жантөшев).

ЧЫДАМДУУ Чыдамкай, туруктуу, көтөрімдії, бекем, байымдуу. *Топоздор суукка өтө чыдамдуу келет* (Абдукаримов).

ЧЫДАМДУУЛУК Чыдамкайлык; көтөрімдіілік, кайраттуулук, байымдуулук.

ЧЫДАМКАЙ Ар кандай кыйынчылыктарга чыдай алган, чыдамдуу, көтөрімдії, бекем, байымдуу. *Канчалык чыдамкай болсоў, ошончолук береке табасыў* (Жантөшев).

ЧЫДАМКАЙЛЫК Чыдамдуулук. *Сурмаш Каныбектин чыдамкайлыгына таўданды* (Жантөшев).

ЧЫДАМСЫЗ 1. Туруштук бере албаган, көтөрімі жок, жалакай, чыдамдуу эмес. 2. Сабырсыз, шашма; сабырсызданып, шашкалаўдаган. *Ал келбейт, кабар чыкпайт, Чыдамсыз карай бердим маўдай жакты* (Абдыраманов). *Каныбек чыдамсыз ары-бери басып турду* (Жантөшев).

ЧЫДАМСЫЗДАН Сабырсызданып шаша баштоо, тынчы кетип шашкалактоо. *Жылдызкан окуянын аягын билиігө чыдамсызданып суроо берди* (Байтемиров).

ЧЫДАМСЫЗДАНТ ***чыдамсыздан*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫДАМСЫЗДАНУУ ***чыдамсыздан*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫДАМСЫЗДЫК Чыдамы жоктук, чыдай албагандык, сабырсыздык, шашмалык. *Карыптын жірөгі туйлап, кимдир бирөөні чыдамсыздык менен кіткөнсійт* (Абдукаримов).

ЧЫДАТ ***чыда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫДОО ***чыда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЖЫЛДА Сызгырганда, кайнатканда быжылдап дабыш чыгуу.

ЧЫЖЫЛДАТ ***чыжылда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЖЫЛДОО ***чыжылда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙ, ЧЫЙ-ЧУЙ Кандайдыр бир чыйылдап ичке чыккан інді, дабышты билдирії ічін колдонулат. *Чычкан чый-чуй этип, каптын көўдөйіінөн ін салат* (Байтемиров).

ЧЫЙ-ПЫЙ КЫЛУУ Кичине жөүилирээк бир нерсе жасай кой, бир нерсе куурұй сал деген мааниде. *Булар шашып жатышат, тезирээк чый-пый кыла гой* («Ала-Тоо»).

ЧЫЙ-ПЫЙЫ ЧЫГУУ Эмне кылар айласын таппай шашкалактап калуу, шаштысы кетії, тынчсыздануу, тынчы кетії. *Батыштын чый-пыйы чыгып, элеўдеп жол жакты*

карайт (Байтемиров). *Коридорго чыксам, баягы кишим ары-бери басып чый-пыйы чыгып турган экен* («Кыргызстан маданияты»). *Кайгуулдар уурданып созолонгон караанды чалдыктыра албай чый-пыйлары чыгып, кур кол кайтабызбы дешип опкоолжушту* (Бейшеналиев). *Кокуй, баары сууга түшөт окшойт, – деп чый-пыйым чыкты* (Жигитов). ***В.: Чый-мыйы чыгуу.*** *Тихонов тапшырылган иш орундалганча чый-мыйы чыгып тынч албай турган* (Жантөшев).

ЧЫЙБЫЛ Кичинекей жана ичке (кишиге карата). *Чыйбыл киши. Чыйбыл кыз.*

ЧЫЙБЫТ Эчкинин чөкөсү, эчкинин кичинекей чөкөсү.

ЧЫЙБЫТТАЙ Тыптырмактай, кичинекей.

ЧЫЙК, ЧЫЙК-ЧЫЙК Темирдин, жыгачтын ж.б. катуу нерселердин өйкөлүшүнөн, жешилүүсүнөн келип чыккан, кыйчылдаган дабышты же ошондой абдан ичке дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Эшик чыйк деп ачылганда жүрөгү болк дей түштү.*

ЧЫЙКАН Дененин ар кайсы жерине түптөнүп, кызарып катуу болуп, ириңдеп чыгуучу жара, шишик. *Чыйкандан жаман оору жок, аны сурар киши жок* (макал).

ЧЫЙКАНДАЙ** к. **чыйкандай кызыл.

ЧЫЙКАНДАЙ КЫЗЫЛ Өтө кызыл, кыпкызыл. *Кыздын эки бети чыйкандай кызыл. Качыке бул сөздөрдү өзү айтып, бул ишти өзү иштеп тургансып чыйкандай кызыл болуп кетти* (Сыдыкбеков). *Чыйкандай кызыл көйнөк. Чыйкандай кызыл алма.*

ЧЫЙКЫЛДА Чыйк-чыйк эткен дабыш чыгаруу. *Суурдун чыйкылдаган үнү гана чыгып калды* (Баялинов).

ЧЫЙКЫЛДАК Чыйк-чыйк эте берме, чыйкылдап турма.

ЧЫЙКЫЛДАТ чыйкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЙКЫЛДОО чыйкылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙМЫЛ чыйбыт менен бирдей.

ЧЫЙМЫТ чыйбыт менен бирдей.

ЧЫЙП: чыйп-чыйп Балапандардын, жөжөлөрдүн же чымчыктардын чыгарган үнүн билдирүү үчүн колдонулат. *Тооктун жөжөлөрү чыйп-чыйп этип, энесинин артынан чуркады* (Каимов).

ЧЫЙПЫЛДА Чыйп-чыйп эткен үн чыгаруу. *Аўыз арасында бирин-серин чыйпылдаган чымчыктан башка азыр эчтеме калганы жок* (Убукеев).

ЧЫЙПЫЛДАК I Чымчыктын бир түрү. *Чыйпылдак деген боз чымчык, Чогуу угуп барганы* («Эр Табылды»).

***ЧЫЙПЫЛДАК II** диал.* Өсүмдүктүн аты.

ЧЫЙПЫЛДАТ чыйпылда этишинин акылуу мамилеси.

ЧЫЙПЫЛДОО чыйпылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙПЫЛЫКТА Чыдамы кетип тынчсыздануу.

ЧЫЙРАК 1. Чыдамдуу, бышык, бекем. *Чыйрак жип.* 2. Тыкан, тыў, кайсы бир иш боюнча өзүнө ишенимдүү. *Атка чыйрак бала. Сөзгө жок болгон менен ишке чыйрак бала экен.*

ЧЫЙРАКТЫК Тыўдык, тыкандык, бышыктык. *Чыйрактыктын белгиси – Жети жаштан ат чаптым* (Калык).

ЧЫЙРАЛ 1. Бошоў болбостон чыйрак, бекемделген абалга келүү, бекемирээк эшилүү, толгонуу (көбүнчө аркан, жипке карата). 2. Кайраттануу, кайратына келип күч-кубатын жыйноо, чымыркануу. *Батыштын шалпайган денеси чыйралып, анын жанында бир чоў күч тургансыды* (Байтемиров). *Чыйралдым, чындап бел буудум, Алыс сапар жол бастым* (Үмөталиев). 3. Тырчуу, тырчый түшүү, ачуусу келе түшүү. *Ачеке карыя Акбардын жемелүү сөзүнө чыйрала түштү* (Убукеев).

ЧЫЙРАЛТ чыйрал этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЙРАЛУУ чыйрал этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙРАТ Чыў кылып эшүү, толгой ийрүү. *Бүгүн Каныш эпкиндүү кыз, Колдон жибек чыйраткан* (Бөкөнбаев). *Абийир кара мурутун чыйратып, ууртунан жылмайып койду* (Таштемиров). *Сезилди мага бир кетчүүдөй, Чыйраткан жибиў чарт үзүлүп* (Ибраев).

ЧЫЙРАТМА Эшилген, чыйратылган, ийрилген. *Көкөнүн колунда бир түрмөк чыйратма жип бар болучу* (Касымбеков).

ЧЫЙРАТТЫР чыйрат этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЙРАТУУ чыйрат этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙРЫГУУ чыйрык этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙРЫК I Толгоо, эшим (мис. жиптин толгоосу, эшилгени). *Жиптин чыйрыгы жанды.*

ЧЫЙРЫК II 1. Суукка бир аз үшүй түшүү, денени анча-мынча жеўил калтырак басуу. *Базарбектин денеси чыйрыгат, ээги шакылдайт* (Каимов). *Жаандын салкыны тийген сайын чыйрыгып, этим түктүйө баштады* (Байтемиров). *Чыйрыга түшкөн Арууке үйүнө кирейин дегенче болбой, тоо тараптагы жылуу булактан каркыра-турналардын үнүн дагы укту* (Стамов). 2. Үшүгөндөгүдөй денени калтырак басуу, кээ бир ооруларда киши өзүн ошондой сезүү.

***ЧЫЙРЫКМА** диал.* Денени чыйрыктырып калтыратып салган оору.

ЧЫЙРЫКТЫР чыйрык этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЙРЫТТА Бирөөнү жактырбаган мүнөздө болуу, көтөрүлүү. *Сапар мойнун кейкейтип чыйрыттады* (Бейшеналиев).

ЧЫЙРЫТТОО чыйрытта этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙТ: чыйт тӱкӱрӱӱ Акырын чырт тӱкӱрӱӱ, тиштердин арасы аркылуу тӱкӱрӱӱ. *Асмайды чыйт-чыйт тӱкӱрӱп, Ордуӯду булгап албагын.*

ЧЫЙТАГАЙ Өзӱн-өзӱ жогору баалаган, менменсинген, кекирейген.

ЧЫЙТАЙ Өзӱн-өзӱ жогору көрсөтӱӱ; көтөрӱлӱп кекирейӱӱ. *Кызыл бет сельсоветтин секретары чыйтайып, кош жаздыкты чыканактайт* (Осмонов).

ЧЫЙТАЙТ чыйтай этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЙТАЮУ чыйтай этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙТЫЙ чыйтай менен бирдей *Досуӯ эмне чыйтыйып калган* (Өмӱрбаев).

ЧЫЙТЫЮУ чыйтый этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙЫЛДА Чый-чуй эткен ичке ӱн чыгаруу. *Караӯгы тӱндө чыккан чыйылдаган ӱн алардын кулагына шумдуктуу угулду* (Байтемиров).

ЧЫЙЫЛДАК 1. Чыйылдаган ичке ӱндӱӱ, чыйылдаган ичке ӱнӱ бар. *Чыйылдак абышка* (Сыдыкбеков). 2. *сӱйл.* Чый-чый этип чыккан добуш.

ЧЫЙЫЛДАТ чыйылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЙЫЛДОО чыйылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЙЫР Из тӱшкөн жол, жол болуп тӱшӱп калган из, жалгыз аяк жол, ичке жол. *Чыйыр тӱшө электе илбесиндер бат табылат* (Каимов). *Дӱйшөн алдыга чыгып чыйыр салды* («Ала-Тоо»). *Тоонун өндӱрӱн көздөй кеткен чыйыр жолго тӱшӱп, бир атчан киши келе жатты* (Сасыкбаев).

ЧЫЙЫРДАН ЧЫККАН Тӱз жолдон чыккан, эреже, тартипти бузган, тартиби начар. *Мындай чыйырдан чыккан эргулду кайдан тапкансыӯ.*

ЧЫЙЫРДУУ Чыйыры көп, чыйыр салынган. *Чыйырдуу жол.*

ЧЫЙЫРЧЫК Таранчылар тӱркӱмӱндөгӱ көбӱнчө чегирткелерди кырып жок кылуучу келгин куш. *Кара чыйырчык. Ала чыйырчык.*

ЧЫК I 1. Ным. *Кардын чыгы кетер менен жерди айдоо башталат* (Байтемиров). *Жаздын чыгы менен огородуӯду кӱрөктөп айдап ал* (Байтемиров). 2. Тууралган этке куюу ӱчӱн мурч, пияз салып атайын даярдалган сорподон калпып алынган май. *Айдай эӯ мурун куйрук менен боорду чыгарып, кыя кести да, туздуу чык аралаштырып, меймандардын алдына койду* (Каимов). *Каныйпа болсо, сатин көйнөгӱнӱн узун жеӯи менен улам бир сӱртӱп, чыкка пияз тууроо менен алек* (Абдумомунов).

ЧЫК II: чык-чык Металлга же катуу нерселерге жеӯил урунушунан чыккан кыска дабышты же сааттын жебесинин согуусунан чыккан дабышты билдирӱӱ ӱчӱн колдонулат. *Ӱй тынч. Жарык өчкөн. Саат чык-чык. Терезе бир тарапка кыӯыр ачык* (Абдыраманов). *Жумагӱлдӱ фотограф чык эттирип тартып ала койду* (Шимеев).

ЧЫК III 1. Ӱйдөн, белгилӱӱ бир жерден, шаардан ж.б. сыртты көздөй же башка бир жакты карай жөнөө, багыт алуу, жол тартуу, аттануу. *Аскар китебин жаап, дептерлерин жыйнап койду да, сыртка чыкты* (Сыдыкбеков). *Каныбек кӱн батканда айылдан чыкты* (Жантөшев). 2. Кандайдыр бир нерсенин ӱстӱнө же бийиктикке көтөрӱлӱӱ, бөлӱнӱп көтөрӱлӱӱ. *Командир экөөбӱз чокунун так найзадай төбөсӱнө чыктык* (Жантөшев). *Кӱн чыкты. Ай чыкты. Трибунага чыкты. Чыгып сӱйлөдӱ.* 3. Ӱн, добуш ж.б. пайда болуу, угулуу. *Кубулжуп миӯ сан кӱӱ чыгат Курдаштарыӯ ырдашып* (Бөкөнбаев). *Кӱлкӱ аралаш тамаша сөздөр чыгат* (Сыдыкбеков). 4. Жарышта же мелдеште башкалардан озуп кетӱӱ. *Аттары кӱлӱк, жигити эр, Жарышса чыккан мелдештен* (Осмонкул). 5. Көз келӱӱ, кездешӱӱ, кездеше тӱшӱӱ, жолугуу, көрӱнӱӱ. *Айнегим чыкса алдымдан, Өбөр бекем дегемин* (Токтогул). *Алдынан чыкса калыӯ жоо, Арстандай чапчып ыргыткан* (Бөкөнбаев). 6. Китеп, газета, чыгарма ж.б. жарык көрӱӱ; кандайдыр бир өндӱрӱмдӱн пайда болуусу. 7. Өсӱӱ, өнӱӱ, көрӱнӱӱ, пайда болуу. *Бутагы көк, бири сынса, бири чыгат, Былк этпей, качан көрсөӯ чынар турат* (Ӱмөталиев). *Жердин кыртышы небак тоборсуп, көк жабырап чыга баштаган* (Сыдыкбеков). 8. Аянттын, кеӯдиктин ж.б. кандайдыр бир жагына, бир четине жетӱӱ, жетип калуу. *Сабырлар бул кезде аянттын башына чыгып калышкан* (Сыдыкбеков). 9. Белгилӱӱ бир убакыттан, мезгилден өтӱӱ. *Кыштан арык чыккан малдар кӱнгө капталын кактап магдырады* (Убукеев). 10. Белгилӱӱ бир жашка келӱӱ, белгилӱӱ бир жашка же өлчөмгө, ченге жетӱӱ, толуу (жашты, ченемди көрсөткөн сөздөр менен бирге айтылганда). *Акман быйыл элӱӱгө жаӯы чыгамын деп жӱргөн кезеги* (Сыдыкбеков). *Мөмөлөр гӱлдөп, чөп тушарга чыккан кез* (Бөкөнбаев). *Терген пахтасы 100 килограмм чыкты* 11. Келӱӱ, пайда болуу (мезгилге карата). *Жаз чыкканда кетиш керек* (Байтемиров). 12. Пайда болуу, көрӱнӱӱ, табылуу. *Асыл таштан чыгат, акыл баштан чыгат* (макал). 13. Бөлӱнӱӱ, башкалардан бөлӱнӱп, окчундоо, четтөө, белгилӱӱ бир изден, калыптан оолактоо. *Чырт этип четке чыга берет* (Сыдык- беков). *Кара кашка жолдон чыга берди. Кӱлкӱ аралаш тамаша сөздөр чыгат* (Жантөшев). 14. Болуу, кандайдыр бир окуя башталуу, болуп калуу. *Согуш чык-*

ты. Чыр чыкты. 15. Бошоп калуу. *Кызматтан чыгып калган. Институттан чыгып калган.* 16. Билиниї, белгилиї болуу, байкалып калуу. *Карамырза, сєзїўдїн, Калпы чыкты байкалып* (Токтогул). *Атагы чыккан Зууракан, Азыркы элдин чїрєгї* (Осмонкул). 17. Табылуу, казылып алынуу. *Кен чыкты. Таш кємїр чыгат.* 18. Кєбїнчє иштин, кыймыл-аракеттин аякталгандыгын, бїтїшїн, болгондугунун натыйжасын кєрсєтїїчї кємєкчї этиш катарында колдонулат. *Мал кєчїрїї маселеси партиялык чогулуштарда иштелип чыкты* (Убукеев). *Айымкан кызына карап: – Зарылжан, бол, дан алып чыга койчу! – деди* (Сыдыкбеков). *Байбиче, сандыгыўдан бир жамбы алып чыкчы* (Турусбеков). 19. Толуу, жетилиї. *Толкуп жаткан Ысык-Кєл Кєркїнє чыккан турбайбы* (Турусбеков). *Єўїнє чыгып шаўкайып, Эпкиндїї жеўем келаткан* (Турусбеков). 20. Кууттан єтїї. *Уй букадан чыкты. Кой кочкордон чыкты. Эчки текеден чыкты.* 21. «Кет, жогол» деген мааниде колдонулат (кєбїнчє итке карата) *«Чык» деди їргєн итке чоочун дабыш* (Токомбаев). *Ит арс эткенде їйдєн Надя чуркап чыгып: – Чык... Сен ким, деди* (Жантєшев).

ЧЫК ТАТЫРБАС ЧЫНАРБАЙ Сараў, битир, колунан эч нерсе чыкпаган. *Казанчы бай жомоктогу чыктатырбас Чынарбайдан артык болбосо кем эмес.*

ЧЫКАНАК 1. Кар жилик менен кїў жиликтин кошулган жериндеги, колду ичин кєздєй ийгенде уруюп чыгып турган жери. *Бурма Токтогулду чыканагы менен нукуп... эрдин тиштеп койду* (Токомбаев). *Кыздар бири-бирин чыканакка тїрткїлєшїп, шыўгыр кїлїп жиберишти* (Бейшеналиев). 2. Кернейдин бурч болуп ийилген, кошулган жери.

ЧЫКАНАКТА Чыканагы менен таянуу же чыканакты кандайдыр бир нерсенин їстїнє коюу. *Кїлжан столду чыканактап отурат* (Байтемиров). *Жапар тєрдє чыканактап, газета окуп жатып, їргїлєй баштаганда,.. ата-энесинин дабышын укту* (Баялинов).

ЧЫКАНАКТАЙ Кичинекей, тыпыйган. *Чыканактай чыкчыйган келин Шариптин жанына олтуруп, чай куя баштады* (Бейшеналиев).

ЧЫКАНАКТАТ ***чыканакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫКАНАКТОО ***чыканакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫККЫНЧЫ Элдин, єз тарабынын кызыкчылыгын сатуучу, єз тарабынан бєлїнїп, душман, кас тарапка єтїп кетїїчї же жашырын сырды, ишти душманга билдирип айтып коюучу киши.

ЧЫККЫНЧЫЛЫК Элдин, єз тарабынын кызыкчылыгын сатуучулук, жашырын сырды душманга билдирїїчїлїк.

ЧЫКТА I Кєбїнчє кулундарды желеге байлоодо нокто менен желени бириктирїїчї, нокто жагындагы учу тээкке илинген кичирээк кыска жип. *Чыкта сулуу болсун деп, Чын жибектен эштирди* («Манас»).

ЧЫКТА II Чык куюу, чык кошуу, чык аралаштыруу, нымдоо.

ЧЫКТА III Чылым салчу жер. *Чылымынан аларда, Чыктасына саларда* (Дїйшеев).

ЧЫКТАТ ***чыкта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫКТОО ***чыкта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫКТУУ 1. Чыгы бар, чыгы кєп. 2. Нымдуу; маўыздуу, ширелїї. *Уйлар сууга чыланган чыктуу жемди кїтїрєтє кайсоодо* (Бейшеналиев).

ЧЫКЧЫГЫЙ Чыкчыйып турган, чыкчырылган.

ЧЫКЧЫЙ 1. Тыпыйып кичинекей, тыкан кєрїнїштє болуу. *Чыкчыйган келин Шариптин жанына олтуруп, чай куя баштады* (Бейшеналиев). 2. Єзїн-єзї жасап, сылаўкороздонгон, кєйрєўдєнгєн кебетеде болуу, чыкчырылуу. *Султанаалы чыкчыйып тєргє отурду* («Ала-Тоо»).

ЧЫКЧЫЙТ ***чыкчый*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫКЧЫЎДА Кєтєрїлгєнсїп же тыкандыгын кєрсєтїп тыўсынуу, чыкчырылган кебетеде болуу. *Шарип обу жок чыкчыўдап, тыўдуусынбаган* (Бейшеналиев).

ЧЫКЧЫЎДАТ ***чыкчыўда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫКЧЫЎДОО ***чыкчыўда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫКЧЫРЫЛ Єзїн биреєлєргє караганда жогору саноо, бой кєтєрїї, тыўсынуу, чыкчыюу. *Ира чыкчырылып тилдєєгє ниеттенгени менен балдардын талоонуна каларын байкады* (Бейшеналиев).

ЧЫКЧЫРЫЛТ ***чыкчырыл*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫКЧЫРЫЛУУ ***чыкчырыл*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫКЧЫЮУ ***чыкчый*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫКЫЙ I Маўдай сєєгї менен желке (кежиге) сєєгїнїн кошулган жери.

ЧЫКЫЙ II ***чыкчый*** менен бирдей.

ЧЫКЫЙЫНА ТИЙЇЇ Катуу таасир этїї. *Жылкыдан бошотуу жєнїндєгї сєз чыкыйына тийип, Дєєт жер сабап кїїлєндї* (Осмоналиев).

ЧЫКЫЛДА 1. Чык-чык эткен дабыш чыгаруу (кєбїнчє металлдардан чыккан дабышка карата). *Бир жагынан кол машина чыкылдап,.. иш кызууда* (Сасыкбаев). *Чыкылдаган секунддун Жеўиштїї улам ар*

жагы (Токомбаев). *Дубалга илинген сааттын жебеси чыкылдап тынбайт* (Стамов). 2. *ет.* Өтө катуу суук болуп, күчүнө келип туруу. *Чыкылдаган кышкы аяз бети-колду тоңдурат* («Ала-Тоо»). *Аяз күүсүн чалат, чыкыроон чыкылдайт* (Каимов).

ЧЫКЫЛДАК Чыкылдаган, ызгаардуу.

ЧЫКЫЛДАТ чыкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫКЫЛДОО чыкылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫКЫЛЫКТА Акырын шакылыктоо (көбүнчө сагызганга карата). *Анын үстүндө чыкылыктап, бир сагызган ойноп жүрөт* (Элебаев).

ЧЫКЫЛЫКТАТ чыкылыкта этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫКЫЛЫКТОО чыкылыкта этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫКЫР чакыр менен бирдей.

ЧЫКЫРООН Бети-башты тызылдаткан, денени ичиркенткен, карандай катуу суук. *Муздак жел зыпылдап, уламдан-улам чыкыроон күчөйт* (Жантөшев). *Үч тестиер бала чыкыроон кыштын түшү кыңкайган ченде кычыраган чыйыр жол менен келатышты* (Бейшеналиев).

ЧЫКЫРООНДО Суук тартуу, катуу суук боло баштоо, карандай суук, чыкыроон боло баштоо. *Күн чыкыроондоп, тоо башынан муздак жел согот* (Жантөшев).

ЧЫКЫРООНДОО чыкыроондо этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЛА I Жаандан кийин же кар эригенден кийин ар кайсы жерде, мал түнөгөн жайларда токтоп калган ылайлуу сары суу, чалчык. *Малдардын чыласын тазалап, аларга жем-чөп даярдадык* (Абдукаримов). *Кар эрип, көчөлөрдөн сары чыла жылжып агат* (Абдукаримов).

ЧЫЛА II Сууга салып коюу, суу кошуп аралаштыруу, суюктукка салып коюу. *Чайга чылап муздатып туруп жеди* (Жантөшев). *Кырк жылы сууга чыласа, Кылт этип кылы оңбогон* («Манас»).

ЧЫЛАЛАН Чыла болуу, чылага айлануу.

ЧЫЛАЛУУ Чыласы көп. *Баткакка батпаган, Чылалуу жерге жатпаган* (Токтогул).

ЧЫЛАН чыла II этишинин өздүк мамилеси. *Барган сайын Арсен Саманчиндин капталы канга чыланып, анан анысы жерге сиңе берди* (Айтматов).

ЧЫЛАПЧЫН Кир жуу үчүн ылайыкталып, ар кандай металлдардан сүйрү же тегерек формада жасалган идиш, дагара. *Омор, айланайын, үйгө киргиле! – деди Сагын чоң чылапчынга салган көңүн көтөрүп турган калыбы менен* (Жантөшев). *Бекжан абдесте менен чылапчынды апкелип меймандардын колуна суу куйду* (Абдукаримов).

ЧЫЛАТ чыла этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЛАШ чыла II этишинин кош мамилеси.

ЧЫЛБЫР Ноктого же жүгөндүн бир жагындагы оозduктун чагарагына тагылуучу узун тилке кайыш же көбүнчө кыл кошулуп эшилген жип. *Чоң койчу менен Эсен аттарын чылбырынан кармап четте турушат* (Жантөшев). *Жакып чылбырды устундан чечип, кунандын башын кыбыланы карай тартты* (Бейшеналиев).

ЧЫЛБЫР ТАШТОО Жолтоо болуу, кара санатайлык кылуу, жолун тосуу, кедерги болуу. – *Уккула. Ак жолума кимде-ким чылбыр таштап, куранды аттай турган болсо, ар кимиңди мына ушундай жазалаймын* (Жоошбаев).

ЧЫЛБЫР ЧАЙНОО Абдан ачуу келүү, кыжырлануу (ачуусун токтото албай атынын чылбырын чайнап жиберүү). *Чылбыр арбытып абыдан, Чылбыр чайноо кылды эми* («Семетей» С.К.). *Чылбыр чайнашып калгыдай араңарда эмне чыр бар эле* («Ала-Тоо»).

ЧЫЛБЫРДА чылбырла менен бирдей.

ЧЫЛБЫРЛА Чылбырдан алуу, чылбырдан кармоо; чылбырдан алып туткактоо. *Жибербеди чылбырлап, Кармап алып кожону* (Тоголок Молдо).

ЧЫЛБЫРЛОО чылбырла этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЛБЫРЛУУ Чылбыры бар, чылбыр тагылган. *Чылбырлуу жүгөн.*

ЧЫЛБЫРЫН ҮЗҮҮ Бошонуу, боштондукка чыгуу. *Алигиче хан ордосу тараптан чылбырын үзүп кетелек кыргыздар өз түтүнүнө караштуу бүлөлөр үчүн зекет беришет* (Осмоналиев). *Жаныңа эш болор деп таптаган тулпарың жашында жем жеген акырын эңсеп, чылбырын үзсө кантип токтотосуң* (Бейшеналиев).

ЧЫЛГОО чулгоо менен бирдей.

ЧЫЛГЫЙ I Чийки, иштетилбеген, ийленбеген (көбүнчө териге карата). *Константин Макарович чылгый терилерди сууруп, кол арабасына сала баштады* (Каимов). *Бутунда чылгый баш териден жасаган чарыгы бар* (Байтемиров).

ЧЫЛГЫЙ II Бүт, өңчөй, жалаң, чылк. *Сулуу кийген чылгый жибек кийимдей, Жүгөрүлөр шоодураган убагы* (Маликов).

ЧЫЛГЫЙ ЧАНАЧТАЙ ИЙЛӨӨ Абдан катуу жанчып уруу, көк чанач кылуу. *Моокуму кангыча, чылгый чаначтай ийлешти* («Ала-Тоо»).

ЧЫЛК Бүт, жалаң, өңчөй. *Сансыз сырдуу тетиктер, Буроо, труба бардыгы чылк темирден* (Токомбаев).

ЧЫЛОО чыла этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЛПАК Көбүнчө көз ооруп калган учурда, көздөн чыгуучу ириңдүү нерсе. *Бакир көзүнүн кычыктарындагы чылпактарын колу менен сүрттү* (Абдукаримов). *Чылпагын аарчыймын деп, көзүн чукуган* (макал).

ЧЫЛПАКТА Көзүн чылпак басуу, көздөн чылпак агуу. *Молдонун эки көзү чылпактап, араў эле бүкчүйүп басып жүрөт* (Абдукаримов).

ЧЫЛПАКТАН ***чылпакта*** этишинин өздүк мамилеси.

ЧЫЛПАКТОО ***чылпакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЛПАКТУУ Чылпагы көп. *Чылпактуу көз.*

ЧЫЛПЫЛДА Былч-былч этүү, сууга, терге чылануу, майы көп болуу. *Богогунан аккан тер Сызгыргандай чылпылдайт* (Токомбаев). *Мунуўузда [палоодо] май чылпылдап көп экен, – деди Түгөл* (Бейшеналиев).

ЧЫЛПЫЛДАТ ***чылпылда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЛПЫЛДОО ***чылпылда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЛЫК *сүйл.* Терс көрүнүштөрдү, мис. алдамчылык, кошоматчылык, жердешчилик көрүнүштөрдү жалпылоочу маанисинде колдонулат. *Азыр баягы «чылыктын» оорсок намысын унутуш керек* (Сыдыкбеков). *Чылык бар жерде былык бар* (макал).

ЧЫЛЫМ 1. Тартылган тамекинин түтүнү атайын куюлган суу аркылуу өтүп тазаланып чыгууга ылайыкталган нерсе. 2. Түтүкчө кылып оролгон тамеки. *Чубалтат көпкөк түтүнүн, Чычайта ороп чылымын* (Маликов). *Андрей чылым жасады* (Сасыкбаев). *Чылымдар он күйүп, Он өчүп, кирпиктер жабышып* (Ибраев).

ЧЫЛЫМЧЫ Чылым тартуучу.

ЧЫМ I Тамырлары жыш таралып калыў чөп баскан жердин үстүнкү катмары, кыртышы жана ошол катмардын же кыртыштын кетмен ж.б. менен чаап бөлүнүп алынгандагысы. *Келиндер күрөктөрүн кыртыштуу чымга батыра-батыра сайышат* (Сыдыкбеков). *Шамбет камчысынын сабы менен ташты түртүп, чымды алып таштап арыктарга суу жиберип коёт* (Сыдыкбеков).

ЧЫМ II Чылк, чылкый, жалаў. *Чым ак.*

ЧЫМ III: чым этүү же чым дей түшүү Тыз дей түшүү, тызылдоо, тыз-тыз этүү. – *Чиркин жигиттин дартына ырас эле жүрөгүўүз чым этпейби?* (Каимов). *Күлүканды көргөндө Жумабектин жүрөгү чым дей түшөр эле* (Касымбеков).

ЧЫМ ДЕБӨӨ Тоготпоо, кебелбөө, сезбөө. *Биздин жылкычылар түнү менен деле жаанга калган учурлары болот. Чым деп да коюшпайт* (Байтемиров).

ЧЫМ ЖАМЫНУУ Өлүү, каза болуу, дүйнөдөн кайтуу. *Ааламга тутка болчудай сөөлөттөрү артык дөөгүрсүнгөндөр да көргө кирип чым жамыныптыр* (Бейшеналиев). *Унутпа деп айткызармын чым жамынып калбасам* (Токомбаев). ***В.: Чым жаздануу.*** *Чым жазданып, көз жумсам, Жалгызыма көз салгын* («Саринжи-Бөкөй»).

ЧЫМ КӨЎ Саздак жердеги өсүмдүктөрдүн чириндисинен пайда болуп, отун, жер семирткич жана ар кандай техникалык керектөөлөр үчүн жумшала турган масса, торф.

ЧЫМАЙЫЛ Чымын-чиркейлердин эў майда түрлөрүнүн жалпы аталышы. *Чымайыл болуп көрүндү* («Манас» С.О.).

ЧЫМАЛЕКЕЙ *диал.* Чикит оюнунда зуулдаган бала айта турган сөз.

ЧЫМДУУ Чым баскан, кыртыштуу. *Чымдуу жер. Чымдуу кыртыш.*

ЧЫМКЫЙ Чылк, бүт, жалаў, чылкый, чым. *Мага ушинетип, чымкый кызыл жибектен көйнөк кийгизди* (Жантөшев). *Ал да менден түўүлгөнбү, үн бербейт, Каадасынча чымкый кызыл гүл бербейт* (Токомбаев).

ЧЫМЧУУ ***чымчы*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫМЧУУР Бир нерсени кыпчып, чымчып кармоо үчүн ар кандай материалдан жасалган курал, кычкач, кыпчуур. *Тырмактарым болот чымчуурдай карыша-карыша түшкөн экен* (Сыдыкбеков).

ЧЫМЧЫ 1. Бармак менен сөөмөйдүн учу менен, көбүнчө дененин бир жерин катуу кыпчуу, кыпчып тартуу. *Чоконун уулу Алымга көзүн кысып койду да, Дарыяханды карыдан чымчып алды* (Жантөшев). 2. Кандайдыр бир нерсени эки же үч колдун башы менен кыса кармоо, кичине-кичинеден алуу. *Самар кичине ойлоно калды да, Абаздын колундагы нымдуу кумдан чымчып алып, аны алаканына жайып карады* (Таштемиров). *Тегерек сакал абышка насыбайдан бир чымчып алды да, мурдунун эки таноосуна алмак-салмак жыттады.*

ЧЫМЧЫК Таранчы; жалпы эле чоўдугу таранчы сыяктуу болгон куштар, майда куштар. *Албаган куштан, ала моюн чымчык артык* (макал). *Чымчык семирип, батманга толбойт* (макал). *Чыўгызды билчүбүз дешип, чымчыктар дагы ыйлады* (Бакиров).

ЧЫМЧЫКПАЙ Жибектен жасалган музыкалык аспап.

ЧЫМЧЫКТАЙ Тыптырнактай, өтө эле кичинекей. *Чымчыктай болгон кургур.*

ЧЫМЧЫЛ ***чымчы*** этишинин туюк мамилеси.

ЧЫМЧЫЛА Кайра-кайра чымчый берүү, чымчымайын карматуу.

ЧЫМЧЫЛАТ ***чымчыла*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫМЧЫЛАШ ***чымчыла*** этишинин кош мамилеси.

ЧЫМЧЫЛОО ***чымчыла*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫМЧЫМ: бир чымчым Бир чымчып кармоого туура келген өлчөм, кичинекей, эў эле аз. *Мен бир чымчым талкан менен бүт айылды тойгузам, – деди бала* («Жомоктор»).

ЧЫМЧЫП БУУМА Толтура, оозу араў тартып байлана турган, топтолтура (көбүнчө кап ж.б. карата). *Чымчып буума болгон эки кап арпаны өгүзгө теўдеп артты* («Ала-Тоо»). *Жайлоодон бир чоў торпок чаначка чымчып буума кылып саамал аралаштыра кымыз куйган* (Байтемиров).

ЧЫМЧЫП ӨТҮҮ Какшык, кычаштык сөз айтуу.

ЧЫМЧЫП СҮЙЛӨӨ Сөз кыйыгын келтирип аз-аз сынга алгандай, сынагандай, тийише сүйлөө. *Кыз-келиндердин күлкүсү, чымчып сүйлөгөн шакабасы түгөнчүдөй эмес* (Мырзаев). ***В.: Чымчып өтүү.*** *Ыгы келген жерден биз дагы чымчып өтпөсөк болобу* (Медетов).

ЧЫМЧЫТ чымчы этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫМЧЫШ чымчы этишинин кош мамилеси.

ЧЫМЫЛДА Өтө катуу, тез жүгүрүү, чуркоо, чикит оюнунда тызылдап чуркоо. *Белгисиз тарапты көздөй чымылдадык дейсиў деди Бака* (Бейшеналиев). *Кыядан ылдый чуркадым Кызды көрүп чымылдап* (Осмонкул).

ЧЫМЫЛДАК Көбүнчө ууга чыкканда колдонулуучу, чыйылдаган ичке үн чыгаруучу ышкырык; оюнчук ышкырык. *Беркилер канчалык тыўшашпасын, Абаздын же чымылдактын чыйылдаган ичке үнү угулбады* (Таштемиров).

ЧЫМЫЛДАТ чымылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫМЫЛДОО чымылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫМЫЛДЫК I Тамырлары сүйрү же тоголоктураак келип, арыктын жээктерине же дыў жерлерге чырмоок сыяктуу чубалжып өсө турган, буурчактын гүлүнө окшогон кызыл гүлдөрү бар өсүмдүк. *Сары байчечекей, каз таман,.. ак беде, жер буурчак, чымылдыктардын гүлдөрүнүн кулпунуп тургандарын карачы.*

ЧЫМЫЛДЫК II Ичи көўдөй куурайдан, жыгачтан жасалган ичке үндүү үйлөмө музыкалык аспап. *Чымылдык жезнай тызылдап* («Манас» С.О.).

ЧЫМЫЛДЫК III *диал.* Көшөгө.

ЧЫМЫЛДЫРЫК чымылдык менен бирдей.

ЧЫМЫН 1. Көбүнчө жугуштуу оорулардын козгогучтарын таратуучу эки канаттуу майда жандык. *Ашыр баланын бетине коно калган чымынды коруп олтурат* (Сасыкбаев). *Аттар чымын-чиркейден ылаалап, мурундарын бышкыртып, токтой калып башы-көзүн тизесине кашыйт* (Каимов). *Чымынды дөө кылба, бетиўди көө кылба (макал).* 2. *өт.* Жин, шайтан, бакшылык өнөрү. *Чымыны кагылган бакшы. Чымындарды чакыр. Чымыны түшкөн бакшыдай буркулдайт.* 3. *өт.* Чыгармачылык өнөргө карата жөндөмдүүлүк, шык. *Адабият факультетине анча-мынча чымыны бар, бирдемелерди чийип жүргөн жаштар келет* (Бейшеналиев). *Токтогул ушул бала тегин көрүнбөйт, комузга дилгирлигине караганда чымыны бардыр дегенсип ойлонду* (Каимов). *Анын чымыны бар дешет, ошол чын да, а болбосо элдин баары эле сүрөт тарта беришпейби* (Борбуев).

ЧЫМЫН ЖАН Адам жанынын арзыбаган нерсе катары каралып, жандын убактылуу гана экендигин күчөтүү максатында колдонулган салыштыруу. *Оозу ачылган бечара карып, чымын жандан түўүлгөндөй болду* (Осмоналиев). – *Дүйнөгө түркүк болгон адам жок, мезгил келгенде карыйсыў, арыйсыў анан чымын жаныў чыркырап жарыкчылык дүйнө менен коштошосуў.* ***В.: Чымындай жан.*** *Айланайын жеўеке, чымындай жаным сенин колуўда турат* (Тойбаев). *Эгер ошого чейин уулунун чымындай жаны чыга элек болсочу?* (Айтматов).

ЧЫМЫН КОНГОНДОЙ КӨРБӨӨ Тоготпоо, этибар албоо, сезип да койбоо. *Менин күүлөнүп келип тийгеним ага чымын конгончолук болбосо керек, кайра мени аяп, макулук бир жерин оорутуп албасын дегенчелик колун аярлай тосуп калат* (Акматов). ***В.: Чымын чакканча көрбөө.*** *Сенин тилиў заар, бирок эсиўде болсун менин терим калыў. Чымын чакканча да көрбөйм* (Укаев). *Менин билишимче, мындай аянычтуу абал кээ бир жетекчилерибизди чымын чаккандай да кылбайт эмеспи.* ***Чымын чаккандай көрбөө.*** *Аны бадачы чымын чаккандай да көргөн жок* (Кушубеков). ***Чымын чакканчалык болбоо.*** *Эненин күйүп жатканы тиги маўкуртка чымын чакканчалык болбоду* (Айтматов).

ЧЫМЫН-КУЮН БОЛУУ Өтө катуу жүгүрүү, аябай тызылдоо, абдан катуу чуркоо. *Ошондон чымын-куюн болуп, жерге тийбей, бардык күчүмдү жыйнап чуркай бердим* (Жусупов). *Карагер чымын-куюн болуп башын жерге салып баратса да жетпей койду* (Абдукаимов). *Чымын-куюн болуп, көчө бойлоп Сатар чуркап келе жатат* (Баялинов).

ЧЫМЫН УЧСА УГУЛА ТУРГАНДАЙ Абдан тынч, өтө эле жымжырт, мемиреген тынчтык. *Бир саамга чымын учса угула тургандай жымжырт боло түштү* (Сыдыкбеков). *Корпустун ичи чымын учса угула тургандай* (Сасыкбаев).

ЧЫМЫН-ЧИРКЕЙ Майда жандыктардын жалпы наамы.

ЧЫМЫНДА Өзүн чымындан коргоо, чымындан качып куйругу менен тез-тез шыйпануу, чапкылоо ж.б. (көбүнчө малга карата). *Жүдөө чобур суу боюнда чымындап турат* («Ала-Тоо»).

ЧЫМЫНДАТ чымында этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫМЫНДОО чымында этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫМЫНЫН КАГУУ Бирди көрсөтүү, эсине келтирип коюу. *Биртике чымынымды кагайынбы ыя, – деп Сагымбай муштумун кезеди* (Бейшеналиев).

ЧЫМЫР I Чымыр, бышык, чыйрак, көпшөк эмес. *Барпы мыртыйган чымыр колдору менен Ышкынаалынын жакасын камтый кармады* (Байтемиров).

ЧЫМЫР II: ымыр-чымыр болуу Чымырагандай абалда болуу, чыбыр-чубур, жыбыр-жубур эткендей боло түшүү. *Анархандын жүрөгү оозуна тыгылуу менен көзү ымыр-чымыр боло түштү* (Жантөшев). *Айшанын бүткөн бою ымыр-чымыр болуп, маңдайынан тер чыпылдай түштү* (Жантөшев). *Бакирдин көздөрү андан бетер ымыр-чымыр болуп, аттан кулап түштү* (Осмоналиев). *Өмүр бою аты-жөнү туурасында чеки сөз укпаган баланын бүткөн бою дүрүлдөп, бети-башы ымыр-чымыр болуп чыкты* (Бейшеналиев).

ЧЫМЫРА 1. Дүүлүгүп жыбырагандай, чыбыр ала болгондой көрүнүү, жыбыр-жубур эткендей сезимде болуу (көбүнчө денеге карата). *Чарчаган буттары чымырап, жаны жыргап баратат* (Байтемиров). *Аяз күүсүн чалат: бет чымырап, кулак тызылдайт* (Каимов). *Столду бек чапкандыктан тыз-тыз чымырай түшкөн алаканы бир аздан кийин ысый баштады* (Сыдыкбеков). 2. Чыбырчыктоо; көөп жылый баштоо. *Чаргындын бул кеби чымырап калган казандын отун ичкерештиргендей болду* (Сыдыкбеков). *Жаз келип, карлар эрип, жер чымырап, Көк чыгып, торгой сайрап, курт кыбырап* (Турусбеков). *Жазга жакын көктөмдө, Жер чымырап көпкөндө* (Осмонкул).

ЧЫМЫРАТ чымыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫМЫРКАН 1. Катуу күч менен, күчүнүн бардыгынча аракет кылуу. *Сапар челекти чымырканып бети-башынан бери кызарып-татарганы менен жерден үзө албады* (Бейшеналиев). 2. Бел байлоо, тырышуу, кайраттануу, өзүн-өзү бекем кармоо. *Кыйынчылыкка чымырканып, өзүңө этият бол* (Абдукаримов). *Какелей өзүнө жалгыз көрүнгөн сырды жанга угузбоого чымырканды* (Бейшеналиев).

ЧЫМЫРКАНТ чымыркан этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫМЫРКАНУУ чымыркан этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫМЫРОО чымыра этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫМЫЯН *эск.* Колго согулган кездеменин бир түрү.

ЧЫН Анык; даана, туура, ырас, калп эмес. – *Деги ушу көргөзмөгө жиберери чын бекен?* (Байтемиров). *Чын айтсам кепке ишенбей, Жалган кылды сөзүмдү* (Токтогул). *Чынын айтканда сен абдан бактылуу экенсиң* (Жантөшев). *Чын айтып залал тап – акыры жетерсиң муратка* (макал). *Чынын айткан киши ак* (макал).

ЧЫН ЖАЙ Аркы дүйнө, өлгөндөн кийин, көз жумгандан кийинки деген маанide. *Бай Көкөтөй өлдү деп, Бааны дүйнө, чын жайды Барып акыр көрдү деп* («Манас»). *Кайра келбес чын жайды Көрмөк болдум, Сейтегим* («Сейтек»).

ЧЫН ЖҮРӨКТӨН Чын көңүлү, ак пейли менен, абдан берилип (куттуктоо, алкыш айтуу маанисинде). *Мына ушундай кубанычтуу окуянын босогосунда турган өнөр жандуу адамдарыбызга чын жүрөктөн алкоо сөздөрүбүздү чуурткубуз келип турат* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Чын жүрөгү менен.*** *Карыя ак сакалын жайкап, чын жүрөгү менен ыраазы болуп, иштеп жаткан балдарга батасын берди.*

ЧЫН КУРАН Кыргыздын элдик жыл сүрүү календарынын экинчи айы, март айына туура келет. *Серкебай Акбоздун жарым баасын чын куран ченде төлөп берүүгө ооз учу менен макул болду* (Осмоналиев).

ЧЫН ТИЙБЕС Болор-болбос, кичине эле нерсени көңүлүнө алып калган, бир нерсеге тез таарынып калма, сөз көтөрүмү жок, докчул. *Карасарт кыялы өзгөрүп, чын тийбес да болуп кетти* (Кыдырмышев). *Же кургур ошончолук макоо беле, Чын тийбес, начар кыял, жөн билбеген* (Турусбеков).

ЧЫНАР 1. Салааланган жазы жалбырактуу, бийик өсө турган жыгач. *Алар эки түп чынардын көлөкөсүндө отурат* (Абдукаримов). *Көрүндү бийик өскөн бир түп чынар, Кез болду ыңгайлуу жер көч тыныгар* (Үмөталиев). *Айтканыңыз калган эле эсимде: «Чырпык чынар болоор өз кезинде»* (Акматалиев). 2. *өт.* Таяныч, тирек, жөлөк, калканч. *Элим ошол чоң түп чынар, мен бир бутак. Мен өлсөм, элим тирүү, атымды угат* (Үмөталиев). *Сен ал үчүн суктанган, кумары тарабаган чынар элең* (Стамов).

ЧЫНАРЛУУ Чынары бар.

ЧЫНДА Чыны менен, бардык күч-аракети менен киришүү. *Фатима болсо Жүкөштүн чындап эле чарчаганын сезди* (Сасыкбаев). *Үйү купкуу болуп, чындап эле коркуп алды* (Байтемиров). *Чындап келсе чыгармачыл жагынан, Нобель сыйлык «Ак кемеге» берилмек* (Акматалиев). *Бардык ишке чындап киришүү керек.*

ЧЫНДЫГЫНДА Чынында, туурасы, чынын айтканда, туурасын айтканда. *Чындыгында да жагдайы начар болуучу.*

ЧЫНДЫК Тууралык, жалган эместик, кандайдыр бир сөздүн, окуянын ж.б. туурасы, чыны, акыйкат, болгон натыйжа.

Жылдызкан бул иштин чындыгын он беш кін єткєндєн кийин билди (Байтемиров). *Жумушчу адам ар дайым иштин тууралыгын, чындыгын сійєт* (Жантєшев). *Сураган суроого чындыкты айтып жооп бер* (Жантєшев). *Чындык деп ооруп калган адамдарга, чырактай акыр бир жангылачы* (Абдалова).

ЧЫНЖЫР 1. Бирине-бири илиништирилип жасалган темир тизмек. *Чоў кєк ала дєбєт чынжырын шылдыраткан бойдон качырган эле* (Сасыкбаев). *Конвейердин чынжыр тасмасы шаркылдап, тынымсыз жылып турууда* (Сасыкбаев). *Алмамбет кєзін салганы, Чынжыр салган мойнуна, Жашын тєккєн койнуна, Бул эмне болгон киши деп, Аныктап сурап алганы* («Манас»). 2. *єт.* Тушоо, кишен. 3. *єт.* Байланыш. *Бурма менен Токтогулдун ортосундагы мээрбандыктын ізілбєс чынжыры ого бетер чыўалды* (Токомбаев).

ЧЫНЖЫР ЖОЛ Ийри-буйру жол. Кээде єйдє-ылдыйы кєп, бєксє менен жіріїчі татаал жол маанисинде да айтыла берет. *Жіргєні чынжыр жол болуп* («Манас» С.О.).

ЧЫНЖЫРЛА 1. Чынжыр менен байлоо, чынжыр менен бекитіі. *Артыма колум чынжырлап, Байланганда кербезим* (Токтогул). 2. *єт.* Байлоо, бекитіі. *Турмуш Кімішканды чынжырлады* (Бєкєнбаев).

ЧЫНЖЫРЛАН чынжырла этишинин єздік мамилеси.

ЧЫНЖЫРЛАТ чынжырла этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫНЖЫРЛОО чынжырла этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫНЖЫРЛУУ Чынжыр салынган, чынжырланган.

ЧЫНЧЫЛ Чындыкты сійлєгєн, чындыкты сійгєн, калп айтпаган. *Булар жірєгі єрт, чынчыл пионерлер эмеспи* (Бейшеналиев). *Чынчыл адамга жігін* (макал).

ЧЫНЫ I Ооз жагы жайыгыраак, тіп жагы куушураак келген, анчалык чуўкур эмес, кєбінчє чай ичіі ічін колдонулуучу идиш. *Ал чыныдагы чайын ууртабастан олтуруп Акимдин ишин мактап кетти* (Сыдыкбеков). *Чыныга куйган бал элеў, Чырпыктай єскєн тал элеў* (Казыбек).

ЧЫНЫ II: чыны менен Чын эле, чындап, анык. *Їйдєн чыны чыккамын, Учурашып келіїгє* (Токтогул).

ЧЫНЫ КАП Кєбінчє боз їй менен арыбери кєчіп конгон учурларда атайын чыныларды салуу ічін ылайыкталып жыгачтан жасалган буюм.

ЧЫНЫ КАРАГАТ Тоодо єсє турган жапайы кара карагат. *Алар чыны карагат терип келебиз дешип, тоого кетишти.*

ЧЫНЫГЇЛ *диал.* Гілі татынакай ачылган єсімдіктін аты.

ЧЫНЫГЫ Анык, чын, таза. *Демек, алардын чыныгы аттары Сакадай, Анархан?* (Жантєшев). *Чыныгы алтын. Чыныгы жибек.*

ЧЫНЫГЫ ЖЇЗ Жасалмалуулугу жок, – єзінін ички табиятына, чыныгы оюна, тішінігінє туура келіїчі мінєз, табият. *Чыныгы жізін ачып, пардасын сыйырганча алар канчалык жаман иш жасоого ілгірішті.*

ЧЫНЫК Бышыгуу; чыў болуу. *Сєзі жатык, эмгек менен чыныккан, Аракети дайым ілгі берди эле* (Токомбаев). *Дігдігій бігіш тартып далысы кеў, Чыныккан чымыр дене эмгек менен* (Абдыраманов).

ЧЫНЫКТЫР чынык этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫНЫНДА чындыгында менен бирдей.

ЧЫЎ I Тоонун эў бийик жери, тик кеткен эў бийик жер. *Тоо біркіттєр толгоно албас чыўдардан – Жол жасадыў, машиналар чурады* (Токомбаев). *Ашыр чыў ылдый сабалаган бойдон тішіп кетти* (Сасыкбаев).

ЧЫЎ II 1. Нык, чымыр; бошоў эмес, кєпшєк эмес. *Баарынын жіздєрі кайраттуу, денелери чыў* (Бєкєнбаев). 2. *єт.* Бекем, катуу, кайраттуу. *Отуз бешке жашыў толду чыўалып, Эмгекчи элдин бирдиги чыў куралып* (Осмонкул).

ЧЫЎ III Кєбінчє баланын ыйлаганындай болгон ичке ачуу дабышты билдиріі ічін колдонулат. *Чыў-чыў іні чыў чыгат Чымырканып бу Манас, Добушу катуу чоў чыгат* («Манас»).

ЧЫЎА 1. Чыў кылуу, бекем кылуу; кічєтіі, єніктіріі. *Эмгекчини баш кєтєртіп курадыў, Эл достугун бекем кылып чыўадыў* (Осмонкул). *Жаўы уюшулган колхоз чарбасын жаштар чыўай баштады* (Сыдыкбеков). 2. Чалгынын, кетмендин ж.б. мизин чыгара, мизин жукарта чапкылоо, чапкылап чыўдоо. *Чалгы чыўады. Кетмен чыўады.* 3. Керіі, кере тартуу, чыйралтуу, чоюу. *Асан карыя, комузунун.. кылын саал чыўап тээгин.. жогору жылдырып койду* (Токомбаев).

ЧЫЎАЛ чыўа этишинин туюк мамилеси.

ЧЫЎАТ чыўа этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЎДА Чыўоо, бекемдєє, арттыра кічєтіі. *Чыўдайлы эмгек менен тынчтык кічін* (Їсєнбаев).

ЧЫЎДАЛ чыўда этишинин туюк мамилеси.

ЧЫЎДАН чыўда этишинин єздік мамилеси.

ЧЫЎДАТ чыўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЎДОО I 1. Чыўдалган жер, чыўдалган коргонуу жайы. *Чыўдоолор куруу. Чыўдоолорду талкалоо.* 2. Толуктоо, жардам-

чы. *Кызылчачыларга чыўдоо катары жогорку класстын окуучулары жиберилди* («Мугалимдер газетасы»).

ЧЫЎДОО II чыўда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЎДЫК Чыў болуу сапаты, чыў экендик. *Жїзїнөн ден соолугунун чыўдыгы билинет.*

ЧЫЎК Їзїлїп-їзїлїп чыккан ичке їндї же металлга урулгандагыдай ичке дабышты билдирїї їчїн колдонулат. *Туйгунуўдун сыр найза, Чымын консо чыўк эткен* («Манас»).

ЧЫЎКЫЛДА Чыўк-чыўк эткен ичке їн чыгаруу, чыўк-чыўк этїї. *Ийинден алыс узабай, суурлар турат чыўкылдап* («Жомоктор»).

ЧЫЎКЫЛДАК Чыўк-чыўк эткен їн чыгарган, їнї чыўк-чыўк эткен. *Бекбайдын чыўкылдак їнї эч нерседен капарсыз турган Кычандын таттуу ойлорун чачыратып жиберди* (Бейшеналиев).

ЧЫЎКЫЛДАТ чыўкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЎКЫЛДОО чыўкылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЎОО чыўа этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЎООЛ 1. Согуш учурунда єргїп, же эс алып, токтоп жаткан колдун, же курчоодо калып, камалып жаткан чептин, шаардын айланасын, мерчемдїї жерлерди кїзєтїїчї єзїнчє аскердик топ, атайын ушул максат їчїн бєлїнгєн жоокерлер. *Чыўоолдорун чыўашып, чыў эткен їнїн тыўдашып* («Манас»). 2. Кароолчу, жезекчи. *Чыўоол, кароол коюшуп.* («Манас» С.О.). *Чыўоолду чындап коюшуп* («Манас» С.О.).

ЧЫЎЫР Абдан катуу, ачуу ичке їн чыгаруу, ушундай їн чыгарып ыйлоо. *Калмураттын колун кармап, Алима чыўырып жиберди* (Абдукаримов). *Кемпир бечара ботодой боздоп, кулундай чыўырып, алы кетип жыгылып кала берди* (Токтогул).

ЧЫЎЫРОО чыўыроон менен бирдей.

ЧЫЎЫРООН Жоокерлерге кабар берїїчї жез тїтїктєн жасалган їйлємє согуштук курал. *Чыўыроон тартып жезнайдан* («Манас» С.О.).

ЧЫЎЫРТ чыўыр этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЎЫРТКЫ *аўч.* Аў уулаганда кєбїнчє эликтин баласынын їнїндєй їн чыгарып, улам-улам кайра тартып, аўдып жаткан жерге чакыруу, жакындатуу ордун аныктоо їчїн колдонулуучу шибер, кыйгак чєп, жалбырак ж.б.

ЧЫЎЫРУУ чыўыр этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЎЫРЫК 1. Чыўырган їн, чыўырган ичке ачуу їн. *Жылкы жыйылбай калды, Чыўырыгы тыйылбай калды* (Тоголок Молдо). 2. *диал.* Мифологияда тоо арасында адамдарга кєрїнбєй жашай турган кандайдыр бир ачуу їн чыгарган жандык.

ЧЫП: чып-чып 1. Ичке нерсени (мис. чыбыкты) тез шилтеп, жумшагыраак нерсеге тийгенде чыккандагыдай ичке дабышты билдирїї їчїн колдонулат. *Чып-чып тийген, камчынын табышы угулат.* 2. Ымшыганда, тердегенде тер кєбїрєєк сызылып чыккандыгын билдирїї їчїн колдонулат. *Салыктын бою ымшып, чекесинен чып-чып тер чыгат* (Каимов).

ЧЫПАЛАГЫ МЕНЕН ТЕЎ Салыштырмалуу єтє эле кичїї, кичине деген мааниде. – *Ай, уятсыз, билсеў алдагы кыздар сенин чыпалагыў менен теў* («Ала-Тоо»).

ЧЫПАЛАГЫНА ТЕЎ КЕЛБЄЄ Теў боло албоо, кимдир бирєє менен бирдей даражада боло албоо, алда канча тємєн туруу, теўдеше албоо. *Сен тигинин чыпалагына да теў келбейсиў* (Баялинов). *Жаныўа жакын їйїр кылба, бул Жапардын чыпалагына теў келбейт деп, мен Жамийлага алда нече курдай айттым* (Баялинов).

ЧЫПАЛАК Колдун же буттун манжаларындагы эў акыркы (бешинчи) кичинекей манжа. *Уруя болсо сол колунун чыпалагын тиштеген бойдон бир калыпта отурат* (Байтемиров). *Каныбектин єзгєчє сол бутунун чыпалагы кара кєк тартып шишип кеткен* (Жантєшев).

ЧЫПАЛАК ЭЛИ Єлчєм, чен. *Дагы бир аз, чыпалак эли кыскарт. Казысы чыпалак эли чыгыптыр.*

ЧЫПАЛАКТАН АЙЛАНСЫН «Ошол да кишиби» деген сыяктуу теўине албоо, жактырбоо, киши ордуна кєрбєє маанисинде колдонулат. *Шакар сенин чыпалагыўдан айлансын деп ичинен баалаган Кїласал* (Осмоналиев).

ЧЫПЕТМЕ *диал.* Ок кууру (патрон) жезделип дїрмєттєлгєн, атканда їнї катуу чыкпаган мылтык.

ЧЫПКА 1. Суюк нерсени пыр-сырынан тазалоо, коюу нерседен бєлїї їчїн кылдан же марлядан жасалган сїзгїч. 2. Кандайдыр бир тїзїлїштїн, буюмдун абаны, газды тазалап єткєрїїчї тетиги. 3. Тїйдєктєшкєн, тоголоктошуп, кирип калган. *Чыйырчыктай карала, Чыпка куйрук Сарала* («Манас»). *Эми сага окшогон чыпка сакалдан кайыр сурап олтурам* (Токомбаев).

ЧЫПКАЛА 1. Чыпкадан єткєрїї, чыпкадан єткєрїп сїзїї, тазалоо. *Суу ташылбай же жетпей калса, шахтёрлор ылай кара сууну чыпкалап шимиришчї* (Сасыкбаев). 2. *хим.* Чыпкалоочу тосмонун жардамы менен газды же суюктукту єткєрїп катуу бєлїктєрдї кармап калуу.

ЧЫПКАЛАН чыпкала этишинин єздїк мамилеси.

ЧЫПКАЛАТ чыпкала этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫПКАЛАШ чыпкала этишинин кош мамилеси.

ЧЫПКАЛОО чыпкала этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫПКЫ *диал.* Камчы ж.б. нерселерге оюм-чийим тїшїрє турган аспаптын аты.

ЧЫПТА II Кынай жабыштыруу, кыналыштыруу, кыналган абалда болуу. *Пияладай кара кєздїн їстїндєгї калыў кара каш тим эле чыптап койгондой* (Абдукаримов).

ЧЫПТА Саалуучу бээлердин кулундарын желеге байлап коюу їчїн жумшак жиптен жасалган атайын нокто. *Нокто, чыпта таба албай* («Манас» С.О.). 2. Кендирден жасалган кап. *Нурмат колдошуп кєтєрмєкчї болуп чыптаны колу менен оўтойлоду* (Абдукаримов). *Алар чыпталарга буудай салууга їлгїрбєй жатышты* (Абдукаримов). 3. Билет. *Жїр, Канымкїл, чыпта сатып алалы, Фрунзеге ылдам кирип баралы* (Осмонов). *Эгер кассада чыпта болсо, ушерден Москвага чейин плацкарта вагонуна тїшїї отуз сом турат* (Айтматов).

ЧЫПТАЛ чыпта этишинин туюк мамилеси.

ЧЫПТАМА Жеўсиз, жалаў кат кыска бешмант. *Кызыл тукаба чыптамасы кыздын денесин чыпыйтып кучактап турат* (Байтемиров).

ЧЫПЧАЎ Толук, туура. *Командировкадан келгениме бїгїн чыпчаў беш кїн болду* («Чалкан»).

ЧЫПЧЫРГАСЫН КОРОТПОО Бїт бардыгын, эч нерсесин калтырбай же эч нерсесине тийбей, толугу менен. *Чыпчыргасын коротпой, Буюмуўду беремин* («Мендирман»). *Ал узакка баарлаша сурамжылап, ошонун баарын чыпчыргасын коротпой кагазга тїшїрїїсїн каалады* (Бейшеналиев). *Кечээ сєздєр чыпчыргасы коробой эгиз жылкысы менен тыяктагы Бишкектин аялына жетиптир* (Їмєталиев). *Ушул документтердин бїт баары биздин колубузда чыпчыргасы коробой сакталуу турат.* **В.: *Чыпчыргасын калтырбай.*** *Ал тургай єз башынан єткєндєрїн чыпчыргасын калтырбай баян эткен* (Ашымбаев). *Куйруктуу кара козуну сойдуруп, чыпчыргасын калтырбай казанга салдырат* (Осмоналиев). ***Чыргасын коротпоо.*** *Чыргасын коротпой уурунун колуна салып бергенбиз баарын* (Сыдыкбеков).

ЧЫПЫЙ 1. Кийим денеге кыналып туруу, чыпталгандай болуу. 2. Кыпчылып ичин кєздєй тартылуу (мис. таноо). *Айдайдын таноолору кыпчыйып, чыпыя тїштї* (Каимов).

ЧЫПЫЙТ чыпый этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫПЫЛДА 1. Чып-чып эткен дабыш чыгуу (мис. ичке чыбык же камчы менен чабуудан). 2. Чып-чып этип, сызылып чыгуу, агуу (кєбїнчє терге карата). *Ашырдын чекесинен тер чыпылдады* (Сасыкбаев).

ЧЫПЫЛДАТ чыпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫПЫЛДОО чыпылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫР I Чатак, жаўжал. *Чыр чыкпай турган кылуу керек. Арзыкул иши кылып тїрдїї нерседен кынтык таап, чыр чыгара албай турду* (Байтемиров). *Їйїмє жаткырбайм деп чыр кылганы жатасыўбы* (Бейшеналиев).

ЧЫР II 1. Тез, чукулунан, мис. кайнап жаткан майга муздак суу таамп кеткенде чыккан сыяктуу дабышты билдирїї їчїн колдонулат. 2. Чымчыктын, чегирткенин ж.б. безелене, чырылдай чыккан ичке ачуу дабышын билдирїї їчїн колдонулат.

ЧЫРАБЖАЛ Тырмак алуучу аспап. *Тырмак алчу чырабжал Кайчысы бар, тарак бар* («Эл адабияты»).

ЧЫРАГДАН Ортосунда билиги бар, кєбїнчє жермай, керосин менен жарык кылынуучу шам.

ЧЫРАГЫНА МАЙ ТАМУУ 1. Каалаганына, кєздєгєнїнє жетїїгє жол ачылуу, мїмкїнчїлїк тїзїлїї, оўтойлуу абал пайда болуу. 2. Баштагыдан да кїчєє, албууттануу, ырбоо. *Мындай учурда бийлєєчїлєрдїн чырагына май тамат* (Бейшеналиев). *Баятан бери ичтеги наразылыктарын ачыкка чыгара албай олтурган меймандардын чырагына май тамды* («Кыргызстан маданияты»). *Колдо даяр мал болбогон соў, ишенери минтип турса Орозбайдын чырагына май тамабы деп жїрєксїнгєн* (Єгєбаев). **В.: *Чырагына май куюу.*** *Бул окуя полковниктин чырагына май куйду* (Осмоналиев). ***Чырагына май тамызуу.*** *Мына мындай абал Карасакалдын чырагына кайрадан май тамызган эле* (Абдыраманов). *Анын їстїнє аялы ого бетер сїрємєлєп, чырагына май тамызып турчу* (Борбиев). *Їй ээсинин жоктугу да Манап байдын чырагына май тамызып койду* (Сыдыкбеков).

ЧЫРАЙ Єў, жїз, бет (кєбїнчє ажарлуу єўгє байланыштуу колдонулат). *Карып билинер-билинбес калтырак баскан колу менен ээктен бир аз кєтєрдї эле, Салиманын чырайы ошол замат жарк эте тїштї* (Абдукаримов). *Салый Жамиланы жакшы чырайы менен каршы алды* (Баялинов). *Айшанын атасы Шыйкымбай арык чырай, чарчы бойлуу, кара тору адам эле* (Токобаев).

ЧЫРАЙЛУУ Єўдїї, єўдїї-тїстїї, татынакай. *Кыз баладай чырайлуу, Кызыктуу кєлдїн єзї экен* (Маликов). *Урия мурункудан да укмуштуудай чырайлуу, назик* (Бейшеналиев). *Чырайлуу кєзїнєн эмес, сєзїнєн* (макал).

ЧЫРАК 1. ***чырагдан*** менен бирдей. *Тек-*

чеде жетинчи чырак бир калыпта білбілдейт (Абдукаримов). *Батыш чыракты єчїрді да, тєшєгїнє барып отурду* (Байтемиров). *Кеткем мен да... жол чырагын кєтєріп, Жол боюнда тоскон далай жолчу адам* (Акматбекова). 2. *єт.* Кєбїнчє «чырагым, шам чырагым» деген формада айтылып, «балам, кулунум, жарыгым» деген сыяктуу мааниде колдонулуучу сєз. *Мен кеткенде тєрт жашар, Аркамда калган чырагым* (Токтогул). *Єчїрбєй ємїрдїн чырагын, Чырагым, эми сен улагын!* (Акматалиев).

ЧЫРАКПАЯ Шам койгуч, шам сайып койгуч.

ЧЫРАКТАЙ Татынакай, келишимдїї. *Чырактай болгон кызыў турат, ошонун амандыгын тиле* (Байтемиров). *Зарыл єзї курдуу кыздардын ортосунда чырактай болуп олтурат* (Сыдыкбеков).

ЧЫРАЛЖЫ Согулган, єрїлгєн. *Чыралжы чепкен чым манат, Бу, дїнїйє аманат* («Эл адабияты»).

ЧЫРАШ Жалбырактары тамырынан таралган, эрте жазда гїлдєєчї жапайы єсїмдїк.

ЧЫРАШ САЙМА Буюмдун чекесин чыраштап бекитїї, чаптоо, жабыштыруу.

ЧЫРАШТА 1. Чаптоо, жабыштыра чырмоо. *Токтогул торпоктун мойнуна кетсе да, чыраштап койгондой ээрине бекем олтурат* (Токомбаев). 2. Коосдоп чыраштоо. *Жийдегїл сїрєтїн кызыл чїпїрєккє чыраштап, анын кырка жээгин жашыл шайы менен кыюулап койгон эле* (Сасыкбаев).

ЧЫРАШТОО чыраштa этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРГА 1. Бїркїттї таптап їйрєтїїдє колдонулуучу тїлкїнїн кеби. *Чырга тартуу. Чырга менен бїркїт їйрєтїї.* 2. Жалпы эле кыраан куштарды таптоодо колдонулуучу айбандын же канаттуунун кеби.

ЧЫРГА ТАРТУУ Акырын алдап-соолап сырын тартуу, алдап кєндїрїї, тил эмизип создуктуруп жїрє берїї. *Анын чырга тарткан жылуу сєзїнє алданып жїрє берди* («Ала-Тоо»).

ЧЫРГАДАЙ СЇЙРЄЛЇЇ Жан алекетке тїшїп асылуу, коё бербей жармашуу. *Чылбырлап чырга сїйрєттїў, Чыргоо бїркїт кармасаў, Балапандай їйрєттїў* (Тоголок Молдо). *Чыргадан чочуган бала бїркїттєй акырын ары жылып, Каныбекти карап калды* (Жантєшев). *Ал чыргадай сїйрєлдї.*

ЧЫРГАЙ Чыргоо, чатакчыл. *Бардыгы кээде тентек, кээде жєнтєк, Ар бири кээде чыргай, кээде элпек* (Токомбаев).

ЧЫРГАЛА Аксоо. *Кунандын арткы буту чыргалап калыптыр* («Ала-Тоо»).

ЧЫРГАЛАН чыргала этишинин єздїк мамилеси.

ЧЫРГАЛОО чыргала этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРГАСЫН КОРОТПОО *к.* ***чыпчыргасын коротпоо.***

ЧЫРГОО Чатак, таарынчаак, эпке-жєнгє кєнбєгєн, чыргай. *Жан бирге, биз жабышкан кеме бирге, Чырмалам чыргоо ойдун келебине* (Токтомушев).

ЧЫРГООЛОН Жєнї жок эле шылтоо менен чатак салуу, чыргоолук кылуу. *Балдары тїз эле конфет сурап чыргоолончу болду* (Убукеев).

ЧЫРГООЛОНТ чыргоолон этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫРГООЛОНУУ чыргоолон этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРГООЛУК Чыргоолонгондук, чатактык, чыргоо мїнєз. *Баланын илмийген арыктыгы, ноокаска жакындыгы аны чыргоолукка айландырып баратты* (Каимов).

ЧЫРДА чырла менен бирдей.

ЧЫРДАШ чырлаш менен бирдей. *Чатакташпай, чырдашпай, Кырк тулпарды бериўиз* («Эр Тєштїк»). *Корсоўдошпой, чырдашпай, кекти суугa саларсыў* (фольк.).

ЧЫРДАШУУ чырдаш этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРДУУ Чырга себепкер, чатагы бар, жоболоўдуу. *Чырдуу иш. Чырдуу кыздын чыргоо жомогу ырбайт* (макал).

ЧЫРК Кєбїнчє чымчыктардын чыр-чыр эткен кыска дабышын билдирїї їчїн колдонулат. *Чымчык чырк-чырк дейт да безилдейт.*

ЧЫРКАНАК чычырканак менен бирдей.

ЧЫРКЫЛДА Чырк-чырк эткен дабыш, їн чыгаруу. *Каркылдаган карга, чыркылдаган чымчык жок* (Жантєшев).

ЧЫРКЫЛДАК Чырк-чырк эткен, чыркылдаган.

ЧЫРКЫЛДАТ чыркылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫРКЫЛДОО чыркылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРКЫРА 1. Чыр-чур этїї, чырылдаган їн чыгаруу. *Чымчыктын баары чыркырап, Кулак тунуп чуркурап* (Тоголок Молдо). 2. Чырылдап ыйлоо, чырылдаган ачуу дабыш чыгаруу. *Апакелеп чыркырап, Этегине тырмышты* (Їмєталиев). *Катын, бала чыркырап, Калгандагы кербезим* (Токтогул). 3. Чырылдаган, чыр айланып катуу шуулдаган дабыш чыгаруу (мис. ыргыган таш). *Ачууланып эр Манас, Бир чїкєнї черткени, Чыркырап чїкє кеткени* («Манас»). *Туурадан ыргып майда таш, Бута атым кетет чыркырап* (Токомбаев). *Чїкєдєй таштар чырылдап учуп, чаў чыгып, дїбїрєдї* (Сасыкбаев).

ЧЫРКЫРАТ чыркыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫРКЫРАШ Чырылдашып, чатакташуу,

кер-мур айтышуу, талашып-тартышкан ырксыз мамиледе болуу. *Башта жакшы эле, кийинки бир-эки жылдын ичинде көп чыркыраша турган болду* (Байтемиров).

ЧЫРКЫРОО чыркыра этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРЛА Чыр чыгаруу, жөнү жок, ыгы жок шылтоо менен чыр салуу.

ЧЫРЛАШ Чатакташуу, кыжылдашып, кер-мур айтышуу. *Жакын жүргөн досуўа, Жаман айтып чырлашпа* (Осмонкул).

ЧЫРЛАШУУ чырлаш этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРЛОО чырла этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРЛУУ Чыры бар, чырлашкан, урушкериш менен, чатак менен. *Май ичип чырлуу жашагыча, суу ичип тынч жашаган жакшы* (Байтемиров).

ЧЫРМ чырым I менен бирдей.

ЧЫРМ ЭТҮҮ Кичинекей, азыраак уктап ала коюу, бир аз көз илинтүү, куш уйку салуу. *Күнү кечке ушу күү менен жүргөн экөө түндө да чырм этишкен жок* (Өмүрбаев). *Эптеп чырм этип алсам эле көўүлүм чайыттай ачылып кеткен турат* (Бердикеев). *Садыр үйгө кирип жылынып, бир аз чырм этип алсаўчы* (Убукеев). ***В.: Чырым этүү.*** *Ат үстүндө, ат жалын кармап чырым эткен болобуз* (Жантөшев). *Таабалды чырым этип кирпик какпай жол жүрүүдө* (Бектенов).

ЧЫРМА 1. Каршы-терши ороп байлоо, таўуу, артылтып, айланта ороо. *Чыгарып тасма кайыш канжыгамды, Чырмадым карыштыра оозун таўып* (Осмонкул). *Сабына сары жез чырмаган камчы* (Токомбаев). *Чымын канат чырмаган, Чийиў калды, энеке* (Тоголок Молдо). 2. *өт.* Курчоо, чулгоо, басуу (санаа, кыял, кырсык ж.б.). *Жакыпты токсон толгонтуп санаага чырмаган мына ушул кат* (Бейшеналиев). *Санааркап, ичтен сызып Сапар жүрөт, Бир башын токсон тогуз кыял чырмап* (Маликов).

ЧЫРМААР *диал.* Тузактын бутту чырмап калуучу бир түрү.

ЧЫРМАК Чырмоо жолу менен көбүнчө чийге салынган түр. *Килем көчөт келтирип, Чырмак салган чийине* (Тоголок Молдо).

ЧЫРМАКЧЫ Чийди чырмоо аркылуу кооз буюм жасаган уз.

ЧЫРМАКЧЫЛЫК Элдик көркөм кол өнөрчүлүктүн бир түрү.

ЧЫРМАЛ чырма этишинин туюк мамилеси.

ЧЫРМАП *диал.* Чачык чыгарылып, байланган жерине чейин сайма менен кооздолгон ычкыр.

ЧЫРМАТ чырма этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫРМАШ чырма этишинин кош мамилеси.

ЧЫРМОО чырма этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРМООК Агыш кызгылт гүлдүү, чырмалышып, оролушуп өсө турган өсүмдүк.

ЧЫРМЫЙ Кичинекей, чыйрак, тарамыштуу адам.

ЧЫРМЫКТА чырныкта менен бирдей.

ЧЫРНЫКТА Анча-мынча ооруп калуу, кичине ооруп калуу, сасык тумоолоп калуу. *Ушу өткөн анча-мынча күнү чырныктап калганы болбосо, Жылдызкандын саламаттыгы да жакшы* (Байтемиров).

ЧЫРНЫКТОО чырныкта этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРПУУ чырпы этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРПЫ Кичине, анча-мынча өөнөө, өөнөп кесүү же анча-мынча жаўсап тийип кетүү, жанып кетүү. *Ашым ыргыткан тобурчак чымчыктын оў канатынын учун чырпып өттү* (Сыдыкбеков).

ЧЫРПЫК Бак-дарактын майда бутактары. *Чүй суусунун наркы өйүзүндөгү токойдон кыркылган чырпыкты ташуу кыйын болду* (Сасыкбаев). *Турпан талды кертипкертип арыктын жээгине сайып койсоў, чырпыктарын дүпүйтүп көктөй берет* (Сыдыкбеков).

ЧЫРПЫК БАШЫН СЫНДЫРБОО к. курай башын сындырбоо.

ЧЫРПЫЛ чырпы этишинин туюк мамилеси.

ЧЫРПЫНДЫ *диал.* Кандайдыр бир нерсенин чырпып кесилгени, үзүндүсү.

ЧЫРПЫТ чырпы этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫРТ Чытырап жарылгандай же чыйт эткендей кыска кескин, дабышты билдирүү үчүн колдонулат. *Муз жарылып чырт этти. Данияр жай гана чырт түкүрүп коюп, арабасын көздөй басып кетти* (Айтматов).

ЧЫРТ ДЕЙ ТҮШҮҮ Жактырбаган мүнөздө кыялын тез өзгөртүү, таарына түшүү. *Гүлнар энесинин бул кебин жактырбай чырт дей түштү* (Сыдыкбеков). ***В.: Чыртыя түшүү.*** *Кумаркандын сөзүн кулагы чалып калган Суусар чыртыя түштү* (Байтемиров).

ЧЫРТ КЕСҮҮ Шарт кесип алуу, ылдам, чарт кесүү. *Мектептин аймагында жок чөп кездешип калдыбы, Мукай аны сабагынан чырт кесип алат же түбүн чукуп кирет* (Таштемиров).

ЧЫРТЫЙ Жактырбаган мүнөздө боло түшүү, жактырбаганын билдирип, кыялын тез өзгөртүү, таарынуу, теригүү, керкейүү. *Кумаркандын сөзүн кулагы чалып калган Суусар чыртыя түштү* (Байтемиров).

ЧЫРТЫЙМА Чыртыйып көп нерсени жактыра бербеген мүнөз. *Начар адамдын бир мүнөзү – чыртыйма.*

ЧЫРТЫЙТ чыртый этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫРТЫЛДА 1. Чырт-чырт эткен дабыш

чыгаруу. *Муз чыртылдап жарыла баштады.* 2. *өт.* Жактырбаган мінөздө чукул кыял көрсөтүү. *Сатуучу чыртылдай баштады* (Каимов).

ЧЫРТЫЛДАТ чыртылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫРТЫЛДОО чыртылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРТЫЮУ чыртый этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРЧЫЛ Чыр чыгарганды жакшы көргөн, урушчаак, чатак. *Күйөөң чырчыл көрүнөт, Эми болушка күндө чакырат* (Токтогул).

ЧЫРЫЛДА 1. Чыр-чыр этүү, чыр-чыр эте безеленген ачуу дабыш, үн чыгаруу. *Алды жагыбыздан канатын эбелектетип чырылдап түшүп келаткан торгойду көрдүк* (Жантөшев). *Кез-кезде гана чырылдаган чегирткенин табышы угулат* (Жантөшев). 2. Чыркыраган ачуу үн чыгаруу, чыркырап ыйлоо, безилдөө. *Чырылдагандай болсо, Актамак байбиченин үнү басылбай коктуну башына көтөрдү* (Сыдыкбеков).

ЧЫРЫЛДАТ чырылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫРЫЛДАШ чыркыраш менен бирдей.

ЧЫРЫЛДОО чырылда этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫРЫМ І: чырым этүү Кичине, бир аз уктап алуу, азыраак уктап ала коюу. *Чырым этип уйку албай* («Семетей» С.К.). *Ат үстүндө ат жалын кармап чырым эткен болобуз* (Жантөшев).

ЧЫРЫМ ІІ Карта кагазынын бир түрү, чытыр.

ЧЫРЫМТАЛ І 1. Жаңы төрөлгөн жаш баланын денесиндеги же канаттуулардын балапандарынын денесиндеги сары түк. *Чырымтал жүнү чылк алтын, Текөөрү болот темирден* («Семетей»). 2. *өт.* Жаш, өсүп жетиле элек кез. *Чырымтал эсен бой жетсе, Чыгарат го өнөрдү* («Эл адабияты»). *Ал кезекте мен чырымтал, сен кырчын* (Бөкөнбаев). *Чырымтал кезде жаңылтып, Жалганчы кылар тилимди* («Курманбек»).

ЧЫРЫМТАЛ ІІ *диал.* 1. Көбүнчө суу бойлорунда өсүүчү жапайы талдын бир түрү. 2. Самоорго жагуу үчүн майдаланган жыгач.

ЧЫРЫЧ Тамыры желүүчү өсүмдүк. *Койгулашып жатышып, Койбоду өскөн чырычты.*

ЧЫРЫШ чыраш менен бирдей.

ЧЫТ І Пахтадан жасалып, түр салынган же бүт боёлгон жука кездеме. *Берди белине илинген кызыл чытты сууруп кызына ыргытты* (Жантөшев). *Бурма чыт көйнөгүнүн үстүнөн саймалуу белдемчисин тартынган* (Каимов).

ЧЫТ ІІ: быт-чыт к. быт.

ЧЫТ КУРСАК Курак аталыштары боюнча ымыркай менен тестиердин ортосундагы, бир жаштан алты-жети жашка чейинки балдардын курагынын аталышы. *Жаныш экөөбүз чыт курсак кезибизден чыбыкты ат кылып минип, көпөлөк кууп бирге өскөнбүз* (Саатов). *Чыт курсактарды кайсы ырчы тоотуп, ушундай зоок курчу эле* (Бейшеналиев).

ЧЫТКУЙРУК *диал.* Ителгинин куйругу ичке, сополураак келген бир түрү.

ЧЫТЫ Бүркөлүп туруу, ачык, жарык болбой, түнөрүңкү тартып көрүнүү, кабак тырыштыруу. *Кемпир кабагын чытып, баласына карады* (Байтемиров). *Каныбек кабагын чытып, жаралуу санын эки колу менен мыкчый кармап отурган эле* (Жантөшев).

ЧЫТЫЛ чыты этишинин туюк мамилеси. *Күн чытылып турат.*

ЧЫТЫР І 1. Уулуу чөп. *Беш уй уугуп өлүптүр, чытыр жесе керек* (Байтемиров). 2. Карта кагазынын бир түрү, чырым.

ЧЫТЫР ІІ: чытыр-чытыр Абдан чыңалып чыгуудан, ашкере чыңалып кетүүдөн кычырагансып чыккан дабышты билдирүү үчүн колдонулат.

ЧЫТЫРА 1. Чытыр-чытыр эткен дабыш чыгаруу, ашкере чыңалып кетүүдөн чытыр-чытыр этүү. 2. Кычыроо, кычырап өтө катуу болуу (көбүнчө суукка карата). *Кышкы түндүн чытыраган суугуна карабастан денебизден тер кетип, беттерибиз ысып чыкты* («САЖИ»). 3. Абдан чыңалуу, толуу, чытырап жарылчудай абалга жетүү. *Уйлардын желиндери чытырап, казандай болуп теңселе басып келишет* (Бейшеналиев). 4. *өт.* Менменсинип, көбүңкү абалда болуу.

ЧЫТЫРАП ТУРГАН КЕЗИ Болуп-толуп, менменсинип, бардык жагынан жетишип турган кези. *Анын эмнесин сурайсың, азыр чытырап турган кези* («Кыргызстан маданияты»).

ЧЫТЫРАТ чытыра этишинин аркылуу мамилеси. *Алмаз каптын оозун чытырата бекем байлады.*

ЧЫТЫРМАН Өтө калың, жыш (токойго карата). *Чытырман токойлору адамды суктандырат* (Абдукаримов). *Тыяк жагындагы карарып жаткан калың бак, өзүнчө чытырман токой* (Убукеев).

ЧЫТЫРМАНДУУ Өтө жыш болгон, чытырман болуп калган.

ЧЫТЫРОО чытыра этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫТЫЮУ чытый этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЧ 1. Заңдоо. 2. *өт.* Бүр байлоо, жаңыдан бүр ача баштоо; жаңыдан кылтыйып өнө баштоо (мис. талдын бүчүрлөрү). 3. *өт.* Абдан коркуу, абдан коркуп кетүү.

ЧЫЧАЙ 1. Сербейүү, сербейип чыгып туруу. *Күлүңдөгөн тегерек көздүү, жээрде сакал, муруттары чычайган кызыл киши – үй ээси Салык* (Каимов) 2. *өт.* Керейүү, бой

көтөрүп дердейүү. *Эриӊ ферме болгондон бери чычайып эле көктү карап калдыӊ го* (Байтемиров).

ЧЫЧАЙТ ***чычай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЧАЛА I Чала күйгөн отун, күйүп бүтпөгөн чырпык, бир тал отун. *Түтөп жаткан чычалаларды эки киши аралай басышты* (Абдукаримов). *Чычала өчөрүндө жарык күйөт* (макал).

ЧЫЧАЛА II Өзүнө карата айтылган сөздү, сынды көтөрө албоо, кызыраӊдоо, айтылгандарды жокко чыгарууга танууга аракеттенүү. *Чычалабай экөөбүз, Чындыкты таап берели* (Осмонкул). *Сени жолдошторуӊ сөзгө алып, кичине тамаша кылып, күлүп отуралы дешсе, сен чычалап кеттиӊ, Балта* (Байтемиров).

ЧЫЧАЛААК Тез чычалай турган, сынды, тамашаны көтөрө албаган. *Балтанын тышкы көрүнүшү көлпөйүп турган менен чычалаак, катуураак тамашалап койсо урушууга чейин барат* (Байтемиров).

ЧЫЧАЛААКТА Чычалай берүү, чычалактык кылуу.

ЧЫЧАЛААКТАТ ***чычалакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЧАЛААКТОО ***чычалаакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЧАЛАК ***чычалаак*** менен бирдей.

ЧЫЧАЛАТ ***чычала*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЧАЛОО ***чычала*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЧАӇ 1. Өсүндү сыяктанып кеткен эӊ акыркы куйрук омурткалары. 2. Эчкинин куйругу. *Эчкилер чычаӊын чычайтып, аскага чыга качышты* («Жомоктор»). 3. *өт.* Арты, эл арты.

ЧЫЧАӇДА Куйругун сереӊдетүү, куйругун серейтип чуркоо, секирүү. *Уйлар токтолбой, күн ысыганда куйругун шыйпанып, чычаӊдап, сайгактай баштады* (Элебаев).

ЧЫЧАӇДАТ ***чычаӊда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЧАӇДОО ***чычаӊда*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЧАЮУ ***чычай*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЧАЯ КАЧУУ Тезинен ыраактап качуу, жолобой качуу. *Андай адамдар турган жерден чычая каччу* (Кыдырмышев). *Чыйраксынган эр Толтой Чычая качып жоголду* (фольк.). *Калпты чындай айтса, чындык чычая качат* (макал).

ЧЫЧАЯ ТАНУУ Эч мойнуна албоо, жакын жуутпоо. *Чычая танып чыга берди. Курманаалы өгүздү алган жокмун деп чычая танды* («Жомоктор»).

ЧЫЧКАК 1. Аш казандын бузулушунан пайда болгон ич оору, ич өткөк. 2. Ичи көп өтүүчү, ич өткөк оорусу бар.

ЧЫЧКАК АЙДАГЫР Көбүнчө балдарды тилдөө, жемелөө иретинде колдонулат. *Чычкак айдагыр, ушунун азабы өттү деп, жеӊем кейий кетти* («Ала-Тоо»).

ЧЫЧКАК УЛАК АЛБОО, БЕРБӨӨ Эч нерсе албоо, бербөө, куру кол калтыруу, эч нерсе ыраа көрбөө. *Жыл он эки ай иш кылып, Чычкак улак албаса* (Токтогул).

ЧЫЧКАКТА Ичи өтүү, ич өткөк менен ооруп калуу.

ЧЫЧКАКТАГАН ЧИЛ КӨЗДӨНГӨН Көзү китирейип, тиртейип өтө кыйналган кебетеде деген мааниде колдонулат. *Чычкактаган чил көздөнүп араӊ турат.*

ЧЫЧКАКТАТ ***чычкакта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЧЫЧКАКТОО ***чычкакта*** этишинин кыймыл атоочу.

ЧЫЧКАН I 1. Тумшугу ичкерээк келген, узун куйруктуу, көбүнчө боз түстөгү кемирүүчү жандык. *Карышкырды сынасаӊ улак байлап кой, чычканды сынасаӊ капкагы унга капкан салып кой* (Жантөшев). 2. Эски эсеп боюнча айбандардын атынан түзүлгөн он эки жылдык жыл эсебинин биринчи жылынын аты. *Чычкан жылы.*

ЧЫЧКАН II *инф.* Алакан өлчөмүндөгү кичинекей түзүлүш, аны үстөлдүн үстүнө кыймылдатуу менен экрандагы көрсөткүчтүн жылышын башкаруучу компьютердин тетиги.

ЧЫЧКАН КӨРСӨТКҮЧҮ Бул көрсөткүч көп учурда жебе түрүндө чагылдырылган символ деп аталат.

ЧЫЧКАН КУЙРУК Сабагы ичке, бою узун келген, чычкандын куйругу сымал бутак алган көгүш күрөӊ чөп.

ЧЫЧКАН КУЛАК 10–15 *см* тереӊдиктен өсүп чыккан эки жалбырагы кичинекей келип, тиктүү болуп, ачаланып, мандалактын гүлүндөй гүл алып өскөн өсүмдүктүн аты.

ЧЫЧКАН МУРДУ ЖОРГОЛОГУС Абдан калыӊ, өтө жыш, чытырман. *Бир туруп ал чычкан мурду жорголюгус бадал этегин көбөөлөгөн токойго барат* (Медетов). *Майда бүчүрлөр бири-бирине чырмалышып, чычкан мурду жорголюгус болуп бүтөлүп калган* («Ала-Тоо»). ***В.: Чычкан мурду жөргөлөгүс.*** *Ал беш квадрат километр жердеги чычкан мурду жөргөлөгүс чытырман токой, таш жана кумдуу жээкте турат* («Кыргызстан маданияты»). ***Чычкан мурду өткүс.*** *Көк жашыл, чычкан мурду өткүс жыш бадал* (Касымбеков).

ЧЫЧКАН МУРДУН КАНАТПОО Мал сойбоо, тик эт көрбөө, кан чыгарбоо. *Борбордогу окуудан балдарыӊ келип отурса, чычкан мурдун канатпасаӊ уят эмеспи* (Бейшеналиев). *Кызын узатып жатып, чычкан мурдун канатып койбоптур* (Абдукаримов). *Короодо малы толуп турса да чычкан мурдун канатып көргөн жан эмес* («Ала-Тоо»).

ЧЫЧКАН ТЕРЕК *диал.* Сїргєндє кабыгы былжырап кете турган теректин тїрї.

ЧЫЧКАНГА КЕБЕК АЛДЫРБАГАН Абдан зыкым, аябагандай сараў, єтє сак, аяр. *Чычканга кебек алдырбаган немелерди качанга чейин имерчиктейбиз?* (Їмєталиев).

ЧЫЧКАНГА КЕБЕК АЛДЫРБАГАН Абдан зыкым, аябагандай сараў, єтє сак. *Чычканга кебек алдырбаган немелерди качанга чейин имерчиктейбиз, баары бир булардан эч нерсе чыкпайт* (Ш.Їмєталиев). *Чычканга кебек алдырбаган зыкым байлар ушу сууну да бизге ыраа кєрбєй, колунан келсе булак башына таш бастырып, мєўгїдєн кулаган сууну бєгєп, пулга алмаштыргандан кайра тартышпайт го* (Матисаков).

ЧЫЧКАНДАЙ Кичинекей, кенедей. *Жиниўди келтирип эмне кыласыў чычкандай балага?!* (Байтемиров).

ЧЫЧКАНЧА ТАШУУ Кичинеден, акырындан, астыртан деген мааниде. *Анын чычканча ташыганын эсепке албаганда, атасынын кїнїмдїк олжосу ашык аттырчу* (Ашымбаев).

ЧЫЧКАНЧЫ *диал.* Начар бїркїттїн бир тїрї.

ЧЫЧКЫ 1. Заўдагысы келїїчїлїк. 2. *єт.* Чыдамсыздык, чыдабагандык. *Чычкысы кайнады. Чычкысы кырылып калды.*

ЧЫЧКЫ БАСААР *диал.* Тамак бышканча, эл (чогуу тамактануучулар) чогулганча бир аз бир нерсе шам-шум этип алуу.

ЧЫЧКЫЛУУ Чыдамсыз, шашма, чыдамы жок. *Чычкылуу жигит.*

ЧЫЧКЫЛУУЛУК Чыдамсыздык, шашмалык.

ЧЫЧКЫСЫ КАЙНОО *сїйл.* Чыдамы кетїї, єтє чыдамсыздык менен кїтїї. – *Болчу, чычкысы кайнап баратат бейм? Ме, кєнєчєктї* (Осмоналиев).

ЧЫЧКЫСЫ УЛУУ Улуу кишилерден мурда чыдамсызданып тамакка кол салгандарды келекелєє, шылдыўдоо, жемелєє иретинде, ал эми балдарга кечиримдїїлїк менен айтылат. *Чыйпылдатпай салып бере берчи, баланын чычкысы улуу болот.*

ЧЫЧТАЙ ***чыштай*** менен бирдей. *Балам, їстїўдї бїт жаўыртып, чычтай болуп кийинипсиў* («Чалкан»).

ЧЫЧЫМ *сїйл.* Тентек, бейбаш, шок. *Шашпа, чычым, сенин кєзїўдї ачпасамбы!* (Бейшеналиев).

ЧЫЧЫР 1. **чыч** этишинин аркылуу мамилеси. 2. *єт. сїйл.* Коркутуу, абдан коркутуу, кыстоо.

ЧЫЧЫРКАЙ *анат.* Ичегилерди туташтырып туруучу жука чарым.

ЧЫЧЫРКАЙ МАЙ Ичегилер менен туташкан бездїї май.

ЧЫЧЫРКАНАК Топ-топ жана узун болуп єсїїчї, мємєсї бар тикенектїї бадал єсїмдїк. *Тїп-тїп чычырканак дїпїйїп, бїрдєп турган бирин-серин сары тал менен жылгын кєрїнєт* (Сыдыкбеков).

ЧЫЧЫРКАНАККА БЄЛЄЄ *тар.* Кєбїнчє кїйєєсїн чанган аялды же чоў кїнєє кылган адамды киймин чечиндирип, чычырканакка жаткырып, сууга салып сабата турган жазалоонун, кыйноонун эў оор тїрї. *Чычырканакка бєлєгїлє, качанаак немени, – деп Бїкєн заркана, зиркилдеп карап турду* (Сыдыкбеков). ***В.: Чырканакка бєлєє. Ал кезде далай шордууну чырканакка бєлєп жазалоочу экен*** («Ала-Тоо»).

ЧЫШ *диал.* Баланы бешиктен чечип тозгондо айтылчу сырдык сєз.

ЧЫШТАЙ *сїйл.* 1. Нак, накта, бїт, толук. *Акчаны чыштай эле санап бердим.* 2. Таза, мыкты (кєбїнчє кийим жєнїндє). *Тїбїн сурап тартуудан да ийимендим. Сїрї болот «чыштай» кийим кийгендин* (Чоробаев). *Чыштай кийинїї.*

ЧЭЭН Кээ бир айбандардын (мис. аюу, суур ж.б.) же курт-кумурскалардын кыш бою аракетсиз, жата турган жайы, їўкїрї, ийини. *Тоо башына кар тїшїп, суурлар чээнге кирди* (Жантєшев). *Курт-кумурска да чээнден чыгып кыймылга келди* (Убукеев). *Чээнге киргендей їч жыл ичинде Арууке бирєєлєр менен болгон катышын токтотту* (Стамов).

ЧЭЭНГЕ КИРГЕН СУУРДАЙ (аюудай) Эч аракет кылбай, тиричиликтин камын ойлобой жата берїї; бейгам жїрєє берїї деген маанилерде колдонулат. *Тегеректе эл да жок, їч тїтїн їй гана карга тыгылып, чээнге кирген суурдай жата беребиз* (Айтматов).

Ш

ШАА I 1. ***шах I*** менен бирдей. 2. Єкімдар, башкаруучу. *Кырмуз шаа угуп алганы* («Манас» С.О.). *Дєрє жайсаў, Кемен шаа* («Манас» С.О.). 3. *єт.* Мансаптуу, белгилії, кадырлуу, даражалуу кишилер, улуктар. *Дєєдєй, шаадай сакалдуулар отурушса, аларды кєзїўє илбей, сен эмне болгонсуў?* (Жантєшев).

ШАА II: Ал, кїч, дарман, кубат, мїмкїнчїлїк. *Шамалы алма жыттанып, Шаа жетпей калат тїшїмгє!* (Токтакунов). *Аны аткарууга шааўар жетеби* (Абакиров). *Ачылган пахталарды жыйноого шаа жетпей, мектеп окуучулары жардамда жїрєт* (Бобулов). *Шаа жетпеген, али чети оюлбаган байлыктарын санап єттї* (Ашымбаев). *Эгерде трактор, комбайн сыяктуу машиналар болбогондо, чарбага шаабыз жетпей калмак экен деп, карыя оюнда жїргєндєрїн сїйлєй отурду* (Убукеев). *Ырас, анча-мынча киреше кирген, бирок аларды башкарууга шаасы келген эмес* (Ашымбаев).

ШААБАЗ 1. Ылаачын, шумкар, куш тєрєсї. 2. *єт.* Азамат, эр, баатыр. *Жолду бергин баатырга, Жоо качырган шаабазга* (Эл ырлары).

ШААБАЙЫ СУУ Шагы сынуу, кєўїлї калуу, деси кайтып, тартына тїшїї, сынып калуу. *Шаабайы сууган Мукаш кетенчиктей берип, кєгєндєгї ак козуну чечип келди* («Жаш ленинчи»). *Аны менен аркы-беркини сїйлєшїмїш болуп, шаабайын байкай кел* (Сыдыкбеков). *Абамдын шаабайы сууганын кєрїп, єзїнїн да єўї єчє тїштї* («Кыргызстан маданияты»). *Езеф ошондо шаабайы сууп, Ланичектен кєўїлї кайт боло тїштї* (Ашымбаев).

ШААДАТ Кїбєлїк, кїбє болуу.

ШААЗААДА Тєрє баласы, кан баласы. *О, Карабек шаазаада, колдогонуў зор экен, кїлїгїў чыгып даўк алды, кылданган жетимиш буудан ичинен* (Касымбеков).

ШААЛ: кєк шаал Куштун кайыштан, кєктєн жасалган боосу.

ШААМАРА *диал.* Жыландын пири, жыландын эў чоўу. *Шаамараны жесе айыгат дептир.*

ШАА МЇЙЇЗ 1. *аўч.* Жашка толгон теке. 2. Каркайган узун мїйїз, мїйїзї чоў. *Буудайчы арабага кошкон шаа мїйїз эки кызыл єгїздї сабалап айдап жїрїп ошурду* («САЖИ»). *Кызыл-Кєлдїн аркы бетинде жайылган шаа мїйїз єгїздєр алардыкы эмей кимдики* (Баялинов). 3. *єт.* Мансаптуу, даражалуу, атактуу. *Эки кызматчы шаа мїйїздєргє кєз жїгїртїп чыкты* (Каимов). *Шагыраган шаа мїйїздєргє сый тамак уюштурууга Калмурат жанын аябай, шайдоттоно камынды* (Бейшеналиев).

ШААНА *диал.* Пахта гїлї.

ШААНИ 1. Кєрк, даўаза, салтанат, шаў. *Саймадай гїлдєр жадырап, Шааниге салган жылганы* (Бєкєнбаев). *Шаўшыгын, бїркїт, шаўшыгын! Шаанисиw сенсиў асмандын* (Бєкєнбаев). *Ашпозчунун шааниси, Калемпир менен мурч жакшы* (Токтогул). *Сарамжалы шаанилиї, Їйїнїн ичин гїл кылат. Сїйїп алган жар менен, Бїт тилегин бир кылат* (Тоголок Молдо). 2. Салт, ык, ар нерсенин жєнї. *Тигине, кагылайын, єкїрїп кой, єлїк шаанисин кылып кой, кагылайын* (Касымбеков). *Ар нерсени єз шаанисы менен кылган оў* («Ала-Тоо»).

ШААНИЛЕН Сулуулануу, кєрктєнїї, кєркїнє чыгуу, кулпунуу, шаўдуу.

ШААНИЛЕНТ шаанилен этишинин аркылуу мамилеси

ШААНИЛЕНТЇЇ шаанилент этишинин кыймыл атоочу.

ШААНИЛЇЇ Шааниси бар, шаўдуу. *Шаанилїї, сєєлєт кїткєн эркин элим, Кубанып жаўы жылыў куттуктаймын!* (Бєкєнбаев). *Эмнеси болсо да, айылдан окчун эки їйгє ушул терек кадыресе шаанилїї кєрїнїп, жарашып турат* (Каимов). *Шаанилїї кєгїш саймаў бар, Шаркырап аккан дайраў бар* (Токтакунов).

ШААН-ШЄКЄТ Шаў, салтанат. *Купуяны тєркїндєрї кїйєєгє бергенде чоў шаан-шєкєттєр менен узатты* (Токомбаев). *Шаан-шєкєт, шарактаган Кечелери бир сонун* (Бєкєнбаев). *Окуучулардын шаан-шєєкєттїї оюндарынан кийин, кечке жуук...* (Айтматов). *Ордонун шаан-шєкєтїн, зыяпатын кєрїп, кєп журт кайтты* (Касымбеков).

ШААР Административдик, єнєр жай, соода жана маданий борбору, кыштакка караганда калк кєп орношкон ири пункт. *Бишкек шаары. Борбор шаарлар.*

ШААРДЫК 1. Шаарда туруучу, шаарда жашаган. *Шаардык адам. Шаардык студенттер.* 2. Шаарга таандык. *Шаардык комитет. Шаардык совет.*

ШААРЛЫК шаардык менен бирдей.

ШААРЧА Чакан, кичине шаар, шаар тибиндеги эл отурукташкан жай.

ШААРЫ БУЗУЛУУ Їй-бїлєчїлїктєн кетїї, ажырашуу же жубайлардын бири кайтыш болуп, їй-бїлє бїлгїн-чачкынга учу-

роо. *Ошондо Сейдеке менен Айша Осмонкулдун турмушу оӯунан чыкпай, шаары бузулуп турганына жӱрѳк сыздатпай коё алышпады* (Ѳгѳбаев). *Эр ортону болгондо шаары бузулган оӯойбу, булардыкы кыйын иш болду* («Ала-Тоо»).

ШААТЫМ Тыт дарагынын бир тӱрӱ.

ШАБАТА ***шапата*** менен бирдей.

ШАБАШКА *сӱйл.* Негизги жумуштан сырткары кошумча жумуш, кошумча акча табуу.

ШАБДААЛЫ Жылуу жактарда ѳсӱӱчӱ мѳмѳ дарагы жана анын жумшак, ширелӱӱ келген, данеги одуракай, саргыч же кызгылтым тартып бышкан мѳмѳсӱ. *Шабдаалы дарагынын суукка байымы жок, андыктан аны ыктоо жерге отургузуу зарыл* («Кыргыз Туусу»). *Сары анжир, кызыл анар, ууздай ак шабдаалы бышкан* (Касымбеков).

ШАБИЕТ Кыргыз оюндарынын бир тӱрӱ. Муну ѳспӱрӱм балдар менен боз уландар, тӱз, кѳбӱнчѳ чѳбӱ кыска жумшагыраак жерлерге ӱч-ӱчтѳн, тѳрт-тѳрттѳн болуп жаатташып ойношот. Тегерек чийиндин сыртындагылар ичтегилерди камап кол салышат, ичтегилер буттарын жазгап коргонушат. *Шабиет ойноп даӯ салып* («Семетей» С.К.). *Шабиет оюн, оромпай, Болуп турган кезинде* («Манас»).

ШАБЛОН 1. Буюмдарды жасоодогу ӱлгӱ, калып, нуска. 2. *ѳт.* Бир нерсени иштѳѳдѳ адат катары колдоно берме, ойлонбой, ѳзгѳртпѳй туурай берме ӱлгӱ, штамп.

ШАБЫР I Саздуу жерлерде чыгуучу майда камыш. *Шабырдан аӯыр учурбай, Шашканда ӱчтӱ атчу элеӯ* («Эр Табылды»).

ШАБЫР II Камыштуу жер. *Шабырлаган жорго минип жӱрсѳм да, Эмнегедир толбойт бир жак ѳӱӱрӱм* (Маймулов).

ШАБЫР III: шабыр-шубур Камыштуу, куурайлуу, калыӯ чыккан чѳп-чардуу жерди аралаганда чыккан дабыш.

ШАБЫРА Шабыр-шубур эткен дабыш чыгаруу. *Катуу шабыраган табыш чыга тӱштӱ* (Сыдыкбеков). *Шабырап калыӯ дарак жӱгӱнӱшѳт* (Бѳкѳнбаев).

ШАБЫРАТ ***шабыра*** менен бирдей.

ШАБЫРЛА ***шабыра*** этишинин туюк мамилеси.

ШАБЫРЛУУ Майда камыш ѳскѳн, шабыры кѳп. *Шабырлуу кѳлдӱ жээктеп жекен терип жӱрӱшѳт* (Калык).

ШАБЫРОО ***шабыра*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАБЫРТТАТ Шабыраган, шабыр-шубур эткен ӱн чыгаруу, дабыш чыгаруу. *Камыш аралаган уйдай шабырттатып жеп кирдиӯер го, жигиттер, – деп сакалын кытмыр сылады* (Каимов). *Кунан калыӯ ат кулакты шабырттатып, туура жакка бет алды* (Юдахин).

ШАГДАМ 1. Тез, бат. *Шагдам басырып, тез эле ѳз айлына жетип келди* («Адабий Ала-Тоо»). 2. Жайдары, шайыр, шайыр-шат. 3. Тыӯ, чыйрак, ѳткӱр, курч, ишенимдӱӱ, батыл. *Жарды келсе жанына, Жардам кылган жакшы экен. Жалгыз келсе сӱрѳѳлѳп, Шагдам кылган жакшы экен* (Барпы).

ШАГЫЛ 1. Майда таш. *Шагылы болбой зоо болбойт, Шайыры болбой эл болбойт* (макал). *Тоо теке шагылды шалдырата куланып келип, койчунун тушуна жатып калды* (Сасыкбаев). 2. Кѳмӱрдӱн ушул сыяктуу майда кесектери. *Кайло урчукка тийип, кѳмӱр шагылына урунуп, аӯкилдек атты* (Сасыкбаев).

ШАГЫЛДУУ Майда таштуу, майда шагылы, ташы кѳп. *Шагылдуу жолдо жѳѳ келген буттар талыкшыйт* (Абдукаримов).

ШАГЫН СЫНДЫРУУ Кѳӯӱлӱн калтыруу, катуу уят кылуу, кордоо, ыза кылуу. Ушунча *жакшылардын кѳзӱнчѳ какшанган жесирдин кошогу шагымды сындырды э..э..* (Сыдыкбеков). *Бир жагынан «Букара топту» кѳп алдында шагын сындырып, кемсинтӱӱ бар* (Ӱмѳталиев). *Кемпир кызды эч кӱнѳѳсӱз жерден тилдегендей сезилди, шагын сындыра какканын жактырбадым* («Ала-Тоо»). *Таштанбек чал жӱйѳлӱӱ сѳзгѳ такалып, шагы сына тӱштӱ* (Убукеев).

ШАГЫРА 1. Урунуу, кагылуу аркылуу калдыраган дабыш чыгаруу (ташка же башка катуу, кесек нерселерге карата). *Баарыбыздын чѳнтѳгӱбӱздѳ шагыраган чӱкѳлѳрӱбӱз бар* (Баялинов). 2. *ѳт.* Ѳтѳ кѳп болуу, топтолуп, жыйылып туруу, тизилип туруу. *Кызыл чоктордун кылычтары керегеде шагырап илинип турат* (Элебаев). *Шагыраган калыӯ эл.*

ШАГЫРАТ ***шагыра*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАГЫРАШ ***шагыра*** этишинин кош мамилеси.

ШАГЫРОО ***шагыра*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАГЫ СЫНУУ Катуу уят болуу, ыза болуу, деси кайтуу. *Шагы сына тӱшкѳн наристе кыз улутунуп тим болот* (Бердикеев). *«Ѳлгѳндӱн ӱстӱнѳ кѳмгѳн» дегендей, шагы сынып, кѳчѳгѳ араӯ эле сыйып бараткансыйм* (Саатов). *Эл алдында шагыӯар сынбай, тетиги чыгып келаткан кӱндѳй жаркырап жайнап жӱргӱлѳ* (Жантѳшев).

ШАДАНА Баалуу жибек кездеменин тӱрӱ. *Шадана бото курлардан* («Манас» С.О.).

ШАДЫ 1. Колдун манжаларынын бӱктѳлӱӱгѳ, жумулууга ылайыкталган муундарынын узундугу. *Шадылуу апакай манжаларына кара бермет кѳздӱӱ алтын шакек куп жарашып турат. Ыраазычылыгын, кубанычын билдиргендей шадылуу колдору менен Айгӱлдӱн колдорун кыса-кыса кармады* (Жейренбаева). 2. Колдун

манжалары. *[Дмитрий] барбайган шадылары менен мурутун жанып-жанып алып, кайраттуу айтты* (Сыдыкбеков). 3. *диал.* ***шаты*** менен бирдей.

ШАДЫ АРАБА Ырдываны (капталы) бийик, бийик тосмолуу, чабактары көп араба. *Карыган атам жыгач уста, колхоздун шады арабасы ушул кишинин колунан чыгып турат* (Айтматов).

ШАДЫЛУУ Узун манжалуу, шадылары узун. *Тенти шадылуу колун Кычандын тизесине койду* (Бейшеналиев).

ШАЙ I Ал, күч, кубат, дарман; абал. *Баскан сайын тизеге чыккан кирткі анын шайын кетирет* (Байтемиров). *Эрмектин шайын айтайын: Эрдиги күчөп толуптур* (Тыныбеков). *Ойдо жок жерден каралап, Оодарган сенсиң шайымы* (Алмазбеков).

ШАЙ II Бардык жагы сонун, ойдогудай. *Калкы менден бай бекен, Камылгасы шай бекен?* (Тыныбеков). *Дымбөлөмө беш бармак, тиркин оокат шай келди* (Ж. Алыбаев).

ШАЙ III шайы менен бирдей.

ШАЙ IV Таразанын теңдегич ийини же тили, жебеси. *Ал (Карабек) Жаркынай менен Ленаны бир-бирине салыштырып, кыял таразасына коёт. Канткен менен кинигө бетме-бет келип жүргөн Лена таразанын шайын баса баштаган өңдөнөт* (Сулайманов).

ШАЙБА 1. *тех.* Гайка буроонун алдына коюлуучу эбелек. 2. *спорт.* Хоккей оюнунда колдонулуучу оор салмактуу тегерек желим.

ШАЙБЫР I Жылкынын жорго жүрүшү, басыгы. *Арчатору буудандын Шайбырына тендирип, Басыгына кендирип* («Эр Табылды»). *Жүргөн сайын Керкашка, шайбыры чыгып кызыды* (фольк.).

ШАЙБЫР II Асый боло элек кунан, бышты байталдардын тепкич-тепкич болуп кыркылган куйругу. *Тай-кунандардын куйруктары шайбыр кыркылсын.*

ШАЙБЫРЛА шайбыр I жүрүшүн салуу, жорголоо. *Шайбырлай түшүп жорголоп, Үстүнөн суусу шорголоп* («Семетей»).

ШАЙБЫРЛАН шайбырла этишинин өздүк мамилеси. *Камалбек чоочун кишилердин көзүнчө бижирөп басканы менен киши жок жерде шайбырланган аттай кете турган* (Юдахин).

ШАЙБЫРЛАНТ шайбырлан этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЙБЫРЛАТ шайбырла этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЙДООТ Шамдагай, кыймыл-аракети чыйрак; куунак. *Кызматка шайдоот камданса, Эмгек менен эл гүлдөйт* (Токобаев). *Ашыр аке тоют жөнүндө бирдемелерди айта баштаганда, шайдоот баскан келин сарайдан чыга келди* (Убукеев).

ШАЙДООТТОН Чечкиндүү, кайраттуу болуу, белсенүү, шайма-шай көрүнүштө болуу. *Шаңдуу күндө шайдооттонбой Эр-азамат турабы!* (Маликов). *Жөө кишилер шайдооттонуп, станциядан узап чыгышты* («Ала-Тоо»).

ШАЙДООТТУК Жайдарылык, көңүлдүн көтөрүңкүлүгү, кыймыл-аракеттин чыйрактыгы, куунактыгы, ылдамдыгы.

ШАЙКА 1. Кандайдыр бир кылмыштуу иш үчүн бириккен адамдардын тобу. *Ууруулардын шайкасы. Бандиттердин шайкасы.* 2. *өт.* Өзүн жактоочулардын, каалоочулардын, колдоочулардын тобу. *Шайкаларың менен келип калыптырсың го* (оозеки).

ШАЙКЕЛЕҢ Жеңил мүнөз, тентек, шок, сөзүндө, ишинде туругу жок. *Шайкелең кыздай көрбөсүн Энем менин өзүмдү* (Жантөшев).

ШАЙКЕЛЕҢДЕН Тентектик кылуу, шоктук кылуу, жеңил мүнөздүүлүк кылуу, ээнбаштык жасоо. *Шайкелеңденбей шүк турчу, бай болгур.*

ШАЙКЕЛЕҢДИК Тентектик, шоктук, ээнбаштык; жеңил мүнөздүүлүк.

ШАЙ КЕЛҮҮ Туура келүү, ылайык келүү. *Анын жүзү тамылжыган, шай келет, Азыр эле айтып жаткан сөзүнө* (Токомбаев).

ШАЙ КОЛДОГОН к. шаймерден. *Атасын тартса кулунум, Шай колдогон шер болот* («Манас»). *Манастын уулу эр Семең, Шай колдогон эр немең* («Семетей»).

ШАЙКЕШ Эп келген, туура келген, ылайыкташкан. *Жаман чырактын жарыгына шайкеш келгенсип, бардыгы кайгылуу көрүнүшкө жымжырт* (Жантөшев). *Карып эки ойдун шайкеш келгенине аябай таң калып, күлүмсүрөдү* (Абдукаримов).

ШАЙЛА I Добуш берүү аркылуу кандайдыр бир кызматка, депутаттыкка ж.б. көрсөтүү, дайындоо. *Эмгекчинин эркиндигин каалаган, Эл жактырып эпкиндүүдөн шайлаган* (Барпы).

ШАЙЛА II Даярдоо, камдоо, дайындоо, белен кылуу. *Камданды биздин чал дагы. Үрөнүн камдап, сокосун шайлап* (Борбугулов). *Кынсыз кылыч байланып. Болот чокмор колго алып, Күл азыгын шайлады* («Эр Төштүк»).

ШАЙЛАН шайла этишинин өздүк мамилеси.

ШАЙЛАНУУЧУ Шайлоодо шайлана турган, шайлоого кандидатурасы көрсөтүлгөн киши.

ШАЙЛАТ шайла этиштеринин аркылуу мамилеси.

ШАЙЛАШ шайла этишинин кош мамилеси.

ШАЙЛОО I Шайлануучуларды көпчүлүктүн (шайлоочулардын) добушуна коюу аркылуу депутаттыкка же башка кызматтарга өткөрүү, бекитүү жолу.

ШАЙЛОО II шайла этишинин кыймыл атоочу.

ШАЙЛООЧУ Шайлоого катышуучу, шайлоого укугу бар адам.

ШАЙМАН I Бир нерсе өндүрүүгө, курууга, жасоого ж. б. колдонулуучу эмгек куралдары, жарак-жабдык. *[Чаргын] шаймандарды бышыктап, үрөндү текшерет* (Сыдыкбеков). *Өндүрүш шаймандары.*

ШАЙМАН II шай I менен бирдей. *Арабакечибиздин аты ак көбүктөнүп, шайманы кетип да калды* (Бөкөнбаев). ***В. Шайманы бошоду, шайманы кетти.***

ШАЙМА-ШАЙ Бардык жагы төп келишкен, даяр, ойдогудай. *Жарактанып жоого аттанган баатырдай, жалпы журтум туу түбүндө шайма-шай* (Маликов). *Анын турмушу ойдогудай, жашоосу шайма-шай* (Бобулов).

ШАЙМЕРДЕН 1. Жигит пири, баатырдын колдоочусу деген мааниде. *Сыйынганыӈ Шаймерден* («Манас» С.О.). 2. *өт.* Арабдын төртүнчү калыйпасы Аалынын сыпаты. Чыгыш жомогунун бардыгында да Аалыны жигиттин пири деп санаган. – *Иа-а, жигит пири шаймерден, өзүӈ колдо! Ур! А! ур... деп, өзү баштап алдыга чаап, кылыч булгалап, чабуулга өттү* (Касымбеков). *Жем талашып доодон өлгөнчө, Жер талашып, эл талашып жоодон өлөлү! Жигит пири шаймерден колдосун, О-омийин...* (Садыбакасов). *Колдой көр деп шаймерден, Жүз элүү миӈ кол менен, Жүрдү Манас шартылдап* («Манас»).

ШАЙТАН 1. *дин.* Адамдардарды азгыруучу, туура жолдон уруучу макулук. Адамдарга каршы кесепеттүү күч. Жин. Ибилис же анын жолун жолдоочусу, тукуму катары да айтыла берет (***к. Ибилис***) 2. *өт.* Бузуку, азгыргыч, алдамчы. *Дөө, пери, шайтанды, Жин жараткан сен кимсиӈ?* («Манас» С.О.). *Шайтан болсо, буламыктан тиш сынат, кыламыктан бут сынат* (макал). 3. *өт.* Бирөөгө наалат айтууда же тамаша кылууда колдонулуучу сөз. *Динар кайраттанып, бек-бек унчукту: – Ой, шайтан! Сен алыс чуркаба* (Сыдыкбеков). *Асмандан түштүӈбү же буудайдын арасынан чыктыӈбы, шайтан?* (Сыдыкбеков). *Локуйган шайтан комузду мага сунбагай эле* (Сыдыкбеков).

ШАЙТАН АЗГЫРУУ Тескери жолго түшүү, терс иштерди иштөөгө кирип кетүү. *Нечен жылдан бери таза жүрүп, эми кайсы шайтан азгырды?* (Жантөшев). *Шайтан азгырган куу Молдонун алдагы жазганы короомдогу алал малдан айлансын* (Бейшеналиев). *Оёнбек менен Тайбаскулду шайтан азгырганын өзүӈ көрүп-билип турбадыӈ беле?* (Осмоналиев).

ШАЙТАН АЙДАП КЕЛҮҮ Жаӯылып же азгырылып барып (келип) күтүлбөгөн жагымсыз нерсеге туш болгон учурларга карата өкүнүү, урушуу иретинде айтылат. *Шайтан айдап кайдан келе калды эле ишке жаман тоскоолдук кылды* («Ала-Тоо»). 2. Күтүлбөгөн учурда капыстан келип (барып) калган адамга тамаша иретинде айтылат. – *Аа, качкыным, жол болсун! Сени бул жерге кайсы кара шайтан айдап келди?* (Саатов). ***В.: Шайтан айдап баруу.*** *Шайтан айдагансып бара калып.*

ШАЙТАН АРАЛОО Азгырык, бузукулук иш болуу, кырсык болуу. *Бирок, шайтан араладыбы, капкалуу калаа бузулгандай* (Өгөбаев).

ШАЙТАН БАСКЫР Ачуулануу, кыжырлануу менен өзүнчө тилденүү, сөгүнүү маанисинде колдонулат. *Баягы шайтан баскыр дагы жоголгонбу?* ***В.: Шайтан алгыр!*** *Шайтан алгыр, өлгүдөй күчтүүсүн кантесиӈ?*

ШАЙТАН БИЛЕБИ Ким билет, мен кайдан билейин деген сыяктуу бир нерсеге көӈүлсүз, кайдыгер мамиле жасоо маанисинде колдонулат. *Эмне болгонун шайтан билеби? Өзүлөрүнөн сурабайсыӈбы* («Ленинчил жаш»).

ШАЙТАН БОЛУУ Кокустан, күтпөгөн жерден бир иш болуу, ойлобогон иш болуу. *Шайтан болсо арык аттабай бут сынат тура* (Сыдыкбеков). ***В.: Шайтан басуу.*** *Мени шайтан басып, бара калганымды кара! Мени кайсы шайтан басты!* ***Шайтан кысуу.*** *Бакай билсе бузулбайбы, Чалды шайтан кыспайбы* (фольк.). ***Шайтан саюу.*** *Аларды шайтан сайып, азезил азгырганбы?* (Бектенов). *Тили уу немени ушул жерден шайтан сайды да койду* (Осмоналиев).

ШАЙТАНДА Жини кармоо, жаалдануу, ачуусу келүү.

ШАЙТАНДАН ***шайтанда*** этишинин өздүк мамилеси.

ШАЙТАНДУУ Зыяндуу, жоболоӈдуу, кесепети тийүүчү. *Сактангыла, шайтандуулар жүрбөсүн* (Токомбаев).

ШАЙТАНДЫК ***шайтандуу*** менен бирдей. *Сен андай шайтандыгыӈды кой, тынч жаткан элди дүрбөтпө* («Агым»).

ШАЙТАН КӨПӨЛӨКТӨР *биол.* Көпөлөктөрдүн бир тукуму.

ШАЙТАН МОЙНУН СЫНДЫРУУ *сүйл.* Ичкилик ичүү, ичкиликтен анча-мынча кылт этип алалы, бир аз ырымы кылалы деген мааниде колдонулат. *Кана, шайтан мойнун сындырып, бир жарышып албайлыбы, – дешти* («Ала-Тоо»). *Чоӈ кишилер айткандай, шайтан мойнун сындырабыз* (Тойбаев).

ШАЙТАНЫ КАРМОО Капыстан ачуусу келүү, жини келип, кыжырланып мүнөзү өзгөрүлө түшүү. *«О, кокуй, бу чалдын шайтаны кармады», – деп, карсылдап күлүп, элди тегерене качты* («Ленинчил жаш»). *Шайтаным кармап, өзүмдү өзүм араӈ токтоттум* (Сыдыкбеков). ***В.: Шайтаны мойнуна минүү.*** *Аны көргөндө шайтаным мойнума минип өзүмдү өзүм араӈ токтоттум* («Кыргызстан маданияты»). *Ачуусу келип бир катар, Мойнуна минди шайтаны* («Ма-

нас»). ***Шайтаны келїї.*** *Ырчынын сөзїн укканда Бозуулдун келди шайтаны* (фольк.). ***Шайтанын агытуу.*** *Дагы эмнемди чечейин Асылжан? – деди, көзїнөн шайтанын агытып* (Абдукаимов).

ШАЙТАНЫ КУЮЛУП ТУРАТ Өтө шок, ашкан тентек, тентеги ашынып кеткен деген мааниде көбїнчө балдарга карата колдонулат. *Уулуўдун шайтаны куюлуп турат.* ***В.: Шайтаны көзїнөн куюлуп турат.*** *Мунуўдун шайтаны көзїнөн куюлуп турат, кантип тыюу берсин, – деди атам* («Чалкан»). ***Шайтаны агып турат.*** *Чоўойсо ал бир өрт чыгат ко, шайтаны агып турат тим эле* («Ленинчил жаш»).

ШАЙТАНЫ МОЙНУНА МИНЇЇ *к.* ***шайтаны кармоо.***

ШАЙЫ Жука кездеменин бир тїрї. *Шайы жууркан. Шайы жоолук.*

ШАЙЫК 1. *дин.* Исламдын диндик коомунун башчысы; дин кызматкери. *Чөйрөсїнө Мекенин толуптур аламайыбы. Алдалап, чуркап бастырбайт, Кайырчы менен шайыгы* (Токомбаев). *Эки молдо, дамбылда, Шайыгы менен отуруп* («Эл адабияты»). 2. Мусулмандардын бейит кайтаруучусу, бейит сактаган адам.

ШАЙЫР 1. Көўїлдїї, тамашакөй, жадырап-жайнаган, көўїлї шат, куунак. *Шайыр жаштар. Нурбай өтө сөзмөр, жомокчул, шайыр жигит эле* (Баялинов). *Жаштарча шайыр сен кїлїп, Жалп этсем анан арман жок* (Ж.Султаналиев). 2. *өт.* Ырчы-чоорчу, артист. *Эл шайырлары келиптир.* 3. Акын, айтуучу. Чыгышта, айрым тїрк элдеринде жазма жана оозеки поэзия жаратуулардын баары ушундайча аталган.

ШАЙЫРГЇЛ *диал.* Кызгалдак.

ШАЙЫРДЫК Көўїлї куунактык, тамашакөйлїк, шайыр мїнөздїїлїк. *Комсомолка, кїлкї турмуш биздики, Жаша, иште шайырдыкты узартып* (Турусбеков).

ШАЙЫРЛАН Шайыр мїнөздїї, көўїлї куунак абалда болуу, көўїлї шаттануу. *Каныбек мурункудай шайырланып көп сїйлөшпөйт* (Жантөшев). *Яша шайырлана амандашты* (Жантөшев).

ШАЙЫРЛАНУУ шайырлан этишинин кыймыл атоочу.

ШАК I 1. Бактын бутагы. *Эў сонун Москванын бир чоў багы, Ийилет ар кай жерде бактын шагы* (Їмөталиев). *Кубулжуп булбул сайраса, Талдын көркї шагында* (Жантөшев). 2. Сугаруу, суу жаюу їчїн салынган майда тармактуу арыктар.

ШАК II Бозо салуу, малга жем кылуу їчїн тегирменге тартылган таруу же башка эгин. *Таруу шак. Жїгөрї шак.*

ШАК III 1. Урулуудан, кагылуудан чыккан кыска, ачык дабыш. *Эшиктен чыга бергенде эле шак-шак эткен камчынын їнї угулду. Ышкырды аяз чапчып, туман каптап, Боздодум дат айталбай тишим шакшак* (Бөкөнбаев). *Кийин-кийин жаштык кїндөрїўдї эстеп, алаканыўды шак коюп каласыў* (Бейшеналиев). 2. Тез, дароо, чукулунан; кїтїлбөгөн жерден. *Шак буруп тракторду айдап Эрмек, Алгандай эскиликтен өткөн өчїн* (Бөкөнбаев). *Сырткы калганы ачкан кезде ылдыйкы этажга шак эле муздак аба кирет* («Ден соолук»).

ШАКА: шака-шак, шака-шук, шака-шука. 1. Шакылдатып тез, ылдам, көздї ачып-жумганча, ыкчам. *Каным шака-шука кыймылдап, от жагып, тез эле тамак кылып жиберди* («Ала-Тоо»). 2. Табыш туурanды сөз. *Жїрїп кетти дөўгөлөгї шака-шак. Поезддин шака-шак, шака-шак деген їнї улам алыстап бара жатты* (Айтматов).

ШАКАБА Бирөөнї мазактаган, шылдыўдаган тамаша, кїлкї, ызалуу сөз. *Койсоўчу, адамды жөнї жок шакабалабай* («Адабий Ала-Тоо»).

ШАКАП Чоў арыктан таралып чыккан майда арыкчалар. *Канал, кайдагы шакап чапма деп, эскилердин сөөгїн козгоп...* (Даникеев).

ШАКАР Куурай өсїмдїгїнїн (көбїнчө алабатанын) кїлїнөн даярдалуучу жегич кайнатма зат (муну эл самын даярдоо їчїн да колдонушкан). *Шакар өчїрїї. Шакар кайнатуу. Шакар самын. Шакары бар, майы жок – мендей муўдуу бар бекен* (Эл ырлары). // ***Шакардай кайноо.***

ШАКАРАП *диал.* Помидорду узунунан же кыясынан жука туурап, ага майда тууралган пиязды кошуп, анын їстїнө туз, калемпир, мурч кошуп даярдалган салат тїрї.

ШАКАРДУУЛАР Өсїмдїктөрдїн эки їлїштїїлөр классынын тукуму.

ШАКЕК Кооздук їчїн колдун манжаларына кийгизилїїчї, баалуу металлдардан ар тїрдїї формада жасалган буюм, зергердик жїздїк. *Алтын шакек. Көздїї шакек. Шакек салынуу.*

ШАКЕК САЛМАЙ Жаштар, балдар ойной турган оюндун аты.

ШАКЕКТЕ Белгилөө їчїн канаттуу куштардын буттарына шакек салуу. *Жапайы канаттуулардын буттары шакектелип коё берилди.*

ШАКЕКТЕЛ шакекте этишинин туюк мамилеси.

ШАКЕКТЇЇ Шакеги бар, шакек салынган. *Жаш келиндин шакектїї колун жаркылдатып кесме кескени өзїнчө азем.*

ШАКЕКЧЕ 1. Шакектин кичинекейи. 2. Шакек формасындагы, шакекке окшогон нерсе.

ШАКЕЛ Мал жеген чөптөн, тоюттан калган кашек. *[Сарайдын] кээ жеринде шакел їйїлгөн* (Сыдыкбеков). *Аттын чыласында*

жатып, сарала болгон бир тутам ным шакелди тӱтӧтӱп коюп, очоктун жанында жеӱем отурат (Элебаев).

ШАКЕЛДЕ Чӧптӧн, тоюттан шакел, кашек чыгаруу, кашектөө.

ШАКЕЛДЕТ шакелде этишинин аркылуу мамилеси.

ШАКИРТ 1. Устанын жардамчысы, устанын ӱйрөнчӱк адамы. 2. Бир ӱйрөнӱп, аны дагы улантуучу окуучу. *Бекжан устага шакирт болуп иштейт* (Абдукаримов). *Кыргыздын ушул кӱндөгӱ Атайга окшогон комузчулары Токтогулдун анык шакирти болуп эсептелишет* (Бөкөнбаев).

ШАКМАР 1. Малдын (көбӱнчө койдун) жӱнӱнө жабышып, тоголоктошуп калган кык, каткан чыла. 2. *өт.* Какмар, өтө булганч, кир. *Шакмар кийим.*

ШАКМАРЛАН Шакмар болуу, кирдөө.

ШАКМАРЛАНТ шакмарлан этишинин аркылуу мамилеси.

ШАКМАРЛАНУУ шакмарлан этишинин кыймыл атоочу.

ШАКӨӨ *диал.* Төөнӱн эрди.

ШАКТА Шак байлоо, бӱчӱр байлоо, бутактары, чырпыктары көбөйӱп өсӱӱ. *Карагай, кайыӊ, арчасы калыӊ өсӱп шактаган.*

ШАКТОЙ *диал.* Баланы тиши жаӊы чыкканда берилӱӱчӱ кичине той.

ШАКТУУ Шагы көп, бутактуу, бутактары көп. *Жаш кыял жарышат дабырттап, Жаӊыдан дарактай шак алып* (Кулумбаев). *Четиндер чоӊ тӱп тартып, ӱй ордундай жер ээлеп дӱпӱйӱп шактуу* (Сыдыкбеков). *Табылды менен Зарыл олтургузган алма жыгачы шактуу* (Сыдыкбеков).

ШАК-ШАК (шак-шук, шака-шука) 1. Бат, ылдам,тез, көздӱ ачып-жумганча, ыкчам. *Жигиттер шак-шук атка минип бастырып кетишти.* 2. Бир калыпта улам-улам ырааты менен чыгып турган ӱн.

ШАКШАК 1. Кол, бут ж.б. сыныктарды эбине келтирип, кыймылдатпас ӱчӱн таӊып коюуда пайдаланылган атайын даярдалган жыгач. *Кол аягы сынганды, Шакшак жонуп даярдап, Аста кармап аяӊдап, Таӊып жаткан дагы бар* («Манас» С.О.). 2. Манжа сөөктөр. 3. Бутундагы боосун чокубас ӱчӱн жыгачтан майда кылып жонуп, жипке тизип, алгыр куштун башына кийгизип коюучу нерсе. 4. Бөлөк-бөлөк болуп самсаалап тоӊгон муздар; какмар, шакмарланып жабышкан кир, чыла. *Жол көрӱнбөй тӱз болуп, Сакалы шакшак муз болуп* («Эр Табылды»).

ШАКШАКТА 1. Шакшак коюп таӊуу. 2. Шакшак болуп самсаалап, катып туруу.

ШАКЫЙ Баштын оорусу, көбӱнчө баштын жарым бөлӱгӱ ооруп, мээнин ичке тамырларынын жыйрылуусунан улам адамды окшутуп, эстете берӱӱчӱ өнөкөттӱӱ оору. *Шакыйы кармоо.*

ШАКЫЙНА шакый менен бирдей.

ШАКЫЛДА 1. Шак-шак этӱӱ, шак-шак эткен дабыш чыгаруу. П*оезд шакылдап жӱрӱп баратат.* 2. Тез-тез иштөө, ылдам кыймыл менен жасоо. 3. Ӱнӱн катуу чыгарып тез-тез сӱйлөө, тартынбай сӱйлөө. *Акия каадасынча шакылдап сөзмөр болгусу келет* (Сыдыкбеков). *Шакылдаган жигитти жоо бетинде көрөрмӱн* (макал). *Бара-бара баягы Жылдызкандын уяӊдыгы жоголуп, шакылдап сӱйлөй турган болду* (Байтемиров). 4. Катуу кайноо, шарактаган ӱн чыгарып кайноо. *Казандагы кара суу шакылдап бат эле кайнап чыкты* (Борбугулов).

ШАКЫЛДАК 1. Буудайды тегирмендин ташына ноодон өз өлчөмӱ менен тӱшӱрӱп туруу ӱчӱн титиреткичке орнотулуп тегирмендин бара ташына тийип турат да, ал тегеренгенде шакылдаган ӱн чыгарып турган атайын кичине таякча. 2. Тартынбай сӱйлөгөн, шакылдаган. *Турар оюнкарак, шакылдак болчу* (Сасыкбаев).

ШАКЫЛДАТ шакылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШАКЫЛДАТУУ шакылдат этишинин кыймыл атоочу.

ШАКЫЛДОО шакылда этишинин кыймыл атоочу.

ШАКЫЛЫКТА Шак-шак этип ӱн салуу (сагызганга карата). *Сагызган шакылыктап, жар таштын башына келип коно калды* (Сасыкбаев).

ШАЛ I 1. Нерв системага доо кетишинен улам бир органдын өз функциясын аткарбай, кыймылдабаган же эч нерсени сезбей калган абалы, паралич. *Ал шал болгон, жардамсыз кишинин кебетесин көрдӱ* (Токомбаев). *Алым деген иниси шал болуп калат* (Жантөшев). 2. *өт.* Кӱчсӱз, алсыз, алы жок, кайраты жок, араӊ жан. *Кӱйӱттөн кӱчтӱӱ жаш чыкпай көздөн, Шал болуп дене сезимдер өлгөн* (Абдыраманов). Колго тӱшкөн адамдардын мойнуна салынган ортосу көзөнөк калыӊ жыгач тактай.

ШАЛ II шалы I менен бирдей.

ШАЛА I Жабыккан, жабыркаган, алсыраган, чарчаган, арык. *Айлыӊ ала болсо, атыӊ шала болот* (макал).

ШАЛА II Тез-тез, шамдагай, ылдам иштөө. *Жакшы балдар экен, кызылчаны шалап жиберишти – деп, экинчи аял бизге жалына кетти* (Таштемиров).

ШАЛААКЫ‖ШАЛАКЫ Жӱдөө, жыйнаксыз, илээнди, жӱӱнӱ бош. *Шалаакылыктын азабын бир эмес, миӊ тартса да ал келин оӊолбоду* (Сасыкбаев). *Кийинки кӱндө [Шабыраалы] өзӱ да шалакы болуп кетти* (Байтемиров). *Шалакы эле Кандай алда жӱрөт деп Кейидиӊби ӱстӱ-ӱстӱнө кайгы жеп?* (Турусбеков).

ШАЛААКЫЛЫК Илээндилик, жӱӱнӱ

боштук, тыкан болбогондук, шалакы кишиге мінєздїї кєрїнїш, сапат. *Жумушка салкын кароочулук, шалакылык ириде шахтёрдун ырысына балта чабат* (Сасыкбаев).

ШАЛАЙ Алсыз, кїчсїз болуп шалдаюу, алсыроо. *Ал сєздї айтып далайып, Ачкалыктан шалайып, Эки буту салайып* («Манас»).

ШАЛАК: шалак этїї же шалак дей тїшїї Бир нерсени катуу таштап жиберїї. Єзїн кармай албай жыгылып кетїї, жыгылып тїшїї, кулоо. *Колундагы кетмени шалак этип жерге тїштї* (Жантєшев). *Колундагы кетмени ыргып, чалкасынан шалак дей тїштї* (Жантєшев).

ШАЛАКТА 1. Катуу, ыкчам жїрїш менен жїрїї, жїгїрїї. *Шалактап катуу жїрїш менен бараткан атчандар.* 2. Шалкылдоо. *Сынган колу шалактап калды. Бутуколу шалактап, жыйналып отурууга жарай албады* («Ала-Тоо»). 3. Алдан тайып, муунжїїнї бошоо, алсыроо. *Бїткєн бойдун баарысы, Кїчтєн тайды шалактап* («Эр Тєштїк»). 4. Токтобой, тынымсыз чыгуу, агуу (мис, тер). *Таш эмчек ийип кеткенсип, Шалактап тери агыптыр* (Токобаев). 5. Олдоксон, обу жок жїрїш-турушта болуу, адепсиздепїї. *Баягыдай шалактай бербей, адептїї, уяттуу киши болсоўчу* («Чалкан»).

ШАЛАКТАТ шалакта этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛАКТАШ шалакта этишинин кош мамилеси.

ШАЛАКТОО шалакта этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛА КУЛАК Саландаган, салбыраган узун кулак, шалпаў кулак (кєбїнчє жылкы менен эшектин кулагына карата айтылат).

ШАЛАЎ 1. Єгїздїн, эшектин ээрин алдыга кетирбєє їчїн толорсуктан єйдєрєєктєн (куйруктун астынан) тартылган боо. 2. Жылкынын куйрук тїбїн куюшкан кесип жара сымал кылып жибергендик.

ШАЛАЎДА Шала тартуу, шалаў байлоо.

ШАЛАП *диал.* 1. Бїркїткє берилїїчї туздалбаган, каны жуулган эт. 2. Дарылык їчїн кайнатылып берилген карандай суу.

ШАЛБАА Саздуу, калыў чєптїї ным жер. *Шалбаа жерлер. Шалбаалар жана жайыттар.*

ШАЛБЫРА Бошоп, былбырап калуу; чыў, чыйрак болбой салбырап, салаўдап туруу (териге, териден жасалган кийим-кечеге же деңеге карата). *Чокойлор бутта шалбырап, Куур тон жондо калдырап* (Токомбаев). *Ээгинин алдындагы териси шалбыраган кары кемпир.*

ШАЛБЫРАЎКЫ Бошоўку тарткан, шєлбїрєгєн, салбыраган, салаўдаган. *[Бугимовдун] арык бетинин шалбыраўкы териси титирейт* (Сасыкбаев).

ШАЛБЫРАТ шалбыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛБЫРОО шалбыра этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛБЫРТ: Ала шалбырт Эрте жаз, карлар эрип, жер былкылдап, чалчык кєбєйгєн мезгил. *«Кошкула, кєрїшєбїз туз буюрса», кеткениў эсимде ала шалбырттагы* (С. Урманбетов).

ШАЛГАМ Эрте бышуучу бир жылдык бакча єсїмдїгї.

ШАЛДААКЫ шалакы менен бирдей.

ШАЛДАЙ 1. Алсыроо, шайы кетїї, шалдыроо, мууну бошоп шалкаюу. *Чоў Койчу їшкїрє шалдайып, Кубатка карады* (Жантєшев). *Жайымды ойлоп мен їчїн, Шалдайбасын муунуўар* (Казыбек). 2. Таў калганда, эсине келе албай шашып же апкаарый тїшкєндє ж. б. учурларда эмне кыларын билбей туруп калуу, делдейе тїшїї. *Жума эмне айтарын, билбей шалдая тїштї* (Жантєшев).

ШАЛДАЙТ шалдай этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛДАЙТУУ шалдайт этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛДАЙТЫШ шалдайт этишинин кош мамилеси.

ШАЛДАЙЫЎКЫ Алсыраган, шайы оогон, шайы кеткен, муун-жїїнї бошогон, шалкайган абалда. *Эр чалгыны эки кол, шалдайыўкы кєрїндї* (фольк.).

ШАЛДАЙЫШ шалдай этишинин кош мамилеси.

ШАЛДАЮУ шалдай этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛДЫР: шалдыр-шалдыр, шалдыр-кїлдїр, шалдыр-шулдур Бири-бирине урунган, кагылышкан катуу темир-тезектен, жыгачтан же башка топ нерселерден чыккан дабыш. *Шалдыр-шалдыр эттирип, чїкєлєрїн тулубунан алып чыга баштады* («Жаш ленинчи»). *Шалдыр-шалдыр дабыш салып арабанын келатканы угулат* («Ала-Тоо»). *Колундагы жїгєн шалдыр дей тїштї* (Сыдыкбеков).

ШАЛДЫРА 1. Шалдыр-шалдыр этїї, шалдырттаган дабыш чыгаруу. *Шалдыраган араба. Шагыл таштар шалдырап, куюла баштады. Аўгыча ачкычтар шалдырай баштады* (Токомбаев). 2. Бїткєн бою бошоп чарчоо, алы кетїї, шалдаюу. *Мууну бошоп жалдырап Буту-колу шалдырап* («Эр Табылды»). *Оюмда колго кеткен сїйгєн теўим Шалдырап араў басып їйгє келдим* (Їметалиев). 3. Шалкылдап бошоо, бошоп калуу. *Мунуў абдан туура! – деди шалдыраган їч-тєрт тиши калган бир абышка* (Жантєшев).

ШАЛДЫРАК Шалдырттаган, шалдыр-шалдыр эткен дабыш чыгаруучу балдардын оюнчугу.

ШАЛДЫРАТ шалдыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛДЫРКАН 1. ***шалдырак*** менен бирдей. 2. Шалдырттатып үн чыгаруучу боочуусу бар кооз нерсе. *Шалдыркан кисе байланып, жоо-жарагын шайланып* (фольк.). 3. Эскирип, шалдырап калган. *Шалдырканы чыккан машина. Мындай шалдыркан араба менен эмне ташууга болмок эле.*

ШАЛДЫРКАНДУУ 1. Шалдырканы бар, кооздук үчүн жасалган боо-чуусу бар. *Шалдыркандуу аса таяк, шалдыркандуу чакча, шалдыркандуу көөкөр.* 2. Шалдыркан, эскирген, жараксыз.

ШАЛДЫРОО шалдыра этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛДЫРТ Катуу нерселер бири-бирине кагылышканда, урунганда ж. б. учурларда шалдыр-шалдыр этип ачык чыккан дабыш. *Шалдырт эткен дабыш чыккан жакка карап, тайган жүгүрүп жөнөдү* («Ала-Тоо»). *Кишенин шалдырт-шалдырт эттирип кашка бээ арыкты бойлой жөнөп калды* («Ала-Тоо»).

ШАЛДЫРТТА Шалдырт-шалдырт эткен дабыш чыгаруу, шалдыратуу. *Чынжыры шалдырттап, конвейер иштей баштады* (Сасыкбаев). *Чачынын учуна тагылган эки үч ачкычы кемпирдин кадамын ар дайым шалдырттап санап турат* (Саманчин).

ШАЛДЫРТТАТ шалдыртта этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛДЫРТТОО шалдыртта этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛК: шалк этме Эски убакта жоо куралы катары чабышта колдонулган, башына уланган тоголок темири бар таяк.

ШАЛКАЙ шалдай менен бирдей. *Абдырахмандын көздөрү жигердүү болгону менен, колу шалкайып, комузу жерге түштү* («Ала-Тоо»). *Абдылданын сол колу шалкайып калды* (Байтемиров). *Батийна шалкая түштү* (Сыдыкбеков). *Кардуу бороон, шамалдан Камыгып денем шалкайды* (Каралаев).

ШАЛКАЙТ шалкай этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛКАЙЫШ шалкай этишинин кош мамилеси.

ШАЛКАЮУ шалкай этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛКЫЛДА Бек абалынан өзгөрүп бошоп калуу, козголуу, кыймылдап калуу. *Ооздогу тиштер шалкылдап, көздүн курчу кетти* (Жантөшев).

ШАЛКЫЛДАТ шалкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛКЫСЫ БОШ Мааниси жок, көңүлсүз, шайы жок, жүнү бош. *Карындары ач, бардыгынын шалкысы бош, ындыны өчүп үлдүрөшөт* («Ала-Тоо»). *Шашма, тартынбас, шар мүнөздүү Кубанычбектин шалкысы бош тартканы неси?* (Бейшеналиев). ***В.: Шалпы бош.*** *Эмне шалпыӊ бош? Бир жериӊ ооруп турабы, – деп апам үйрүлө түштү* («Ала-Тоо»). *Шалпы бош шакирт сенделип кайра кайтты* (Бейшеналиев).

ШАЛП Суюк нерсени шапшыганда, чапкылаганда же үстүнө бир нерсе түшкөндө, ит, мышык суюк нерсени тили менен шалпылдата ичкенде ж. б. учурда чыккан дабыш.

ШАЛПАЙ 1. Тик, түз абалда болбой, бир жагына жапырылып, салаӊдап калуу, шалпыюу. *Кулактары шалпайган чоӊ кара эшек минген киши салам айтып токтой калды* («Ала-Тоо»). *Малдан күчтүү төө болот Астыӊкы эрди шалпайган* (Калык). 2. Толук, чыӊ болбой, бош көрүнүштө болуу, арыктап, шалбырап бошой түшүү, кебетеси кетүү. *Желиндери шалпайып, уй байып бараткан кез. Шалпайып өӊдөн азуу.*

ШАЛПАЙТ шалпай этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛПАЙТЫШ шалпайт этишинин кош мамилеси.

ШАЛПАӉ Салаӊдаган, шалпайып жатып турган (мис., кулак). *Карыя шалпаӊ кулак тору атын үстөкө-босток теминип, кыйкырып келе жатты* («Ленинчил жаш»).

ШАЛПАӉДА 1. Шалпайган, төмөн карай салаӊдаган абалда аркы-терки жүрүү. 2.*өт.* Эч майнапсыз эле ары-бери жүрө берүү, баса берүү. *Шалпаӊдап эле ойноп жүрөсүӊ, эмне иш бүтүрдүӊ* (Байгазиев).

ШАЛПАӉДАТ шалпаӊда этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛПАӉДАШ шалпаӊда этишинин кош мамилеси.

ШАЛПАӉДОО шалпаӊда этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛПАР 1. Жоолук түрү. 2. Кездеменин бир түрү. *Өтө бийик күүлөнүп алгандыктан, үлбүрөгөн шалпар жоолугу жогорку шакка илинип калды* (Мавлянов). *Көйнөгүм кызыл ак шалпар, Почточу бала кат алпар* (Эл ырлары).

ШАЛПАЮУ шалпай этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛПЕТМЕ 1. Кончу жок, буттун башына илип кийилүүчү жеӊил кийип, чечүүгө ылайыкталган бут кийим, шлёпка. 2. *диал.* Этин чоӊ-чоӊ туурап, үстүнө жупканы үзүп салып, сорполуу кылып жасаган тамак.

ШАЛПЫ шапшы менен бирдей.

ШАЛПЫ II Уят сөздөрдү тартынбай, ылгабай сүйлөй берүү, тантып кетүү. *Эркек менен аялдын мамилеси жөнүндө эӊ укмуштуудай шалпып сүйлөгөн адепсиз киши экен* («Ала-Тоо»).

ШАЛПЫЙ шалпай менен бирдей.

ШАЛПЫЙТ шалпый этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛПЫЙТУУ шалпый этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛПЫЙТЫШ шалпыйт этишинин кош мамилеси.

ШАЛПЫК Эрди шалпыйган, шалпайып түшүп турган. *Кайыптын шалпык эрди ыржыят* (Сасыкбаев). *Куйругу кыска, бою чоў Шалпык эрин, тик кулак, Баладай эки өркөчү Семиргенде тик турат* (Үсөнбаев).

ШАЛПЫЛДА 1. Шалп-шалп этүү (сууга же башка суюк нерсеге карата). *Урматтап, жарга урунуп көл шалпылдайт. Ак чабак айга атылып күн жаркылдайт* (Осмонов). 2. Салбыроо, салпылдап туруу. *Чоў кисе жанда шалпылдап Соору өтүк сууга чалпылдап* («Эр Табылды»).

ШАЛПЫЛДАК 1. Шалпылдаган, шалпыйган, шалп-шалп эткен. *Алдыўкы ээрди шалпылдак, Атаў Манастан калган Желмаян* («Манас»). 2. Токтогон кара көлдүү жерлерге чыгуучу өсүмдүктүн аты.

ШАЛПЫЛДАТ шалпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛПЫЮУ шалпый этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛТАК 1. *диал.* Шыпыргы гүлдүүлөрдүн тобуна кирип, көк гүл ачып, жалбырагы жарыша жайланышкан, сабагы төрт кырданып өскөн, бою 50 *см* ашпаган, мал жакшы оттоп, тамыры кыска келип, чачырап өскөн өсүмдүктүн аты. 2. Кир, булганыч, ыпылас, таза эмес.

ШАЛТАКЕ *диал.* Илээнди, жүдөө, самсаалап, кир жүрө берген киши.

ШАЛТАКТА Кир болуу, булгануу, ыпылас болуу.

ШАЛТАКТАТ шалтакта этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЛТАКТОО шалтакта этишинин кыймыл атоочу.

ШАЛТУРУК Илээнди, жалкоо, колунан эч нерсе келбеген, жүдөө. *Колу шалтурук эненин баласындай ботала, кир, чаў баскан дубалдарынын беттери болсо көө, калем, жалбырак менен, же туура эле бычактын учу менен оюп жазылган, окуганда төбө чачыў тик турган сөздөргө, сүрөттөргө жык толгон* (Жусубалиев). *«Айткан ишти бүткөрбөгөн шалтурук неме көрүнөсүў», – деп Үкөй кейип алды.*

ШАЛФЕЙ Жылуу, нымдуу аймактарда өсүүчү, медицинада жана парфюмерияда колдонулуучу өсүмдүк.

ШАЛЧА Жерге салуу үчүн кебезден же жүндөн ийрип согулган таар. *Жерге эски ала шалча жая салынган* (Абдукаримов).

ШАЛЫ I Күрүч өсүмдүгү жана анын акталбаган даны. *Шалы эгүү. Шалы актоо.*

ШАЛЫ II: шалы жоолук Чачысы бар, чоў жоолук.

ШАЛЫКЕР Күрүч айдоочу дыйкан.

ШАЛЫПАЯ Шалы айдалган жер. *Көлмө жерлер бүтүндөй шалыпая, шалы быша баштаган, түбүнөн бака чардап, башы ийилип, сарала шайыдай үлбүрөйт* (Касымбеков).

ШАМ I 1. Жарык кылуу үчүн малдын (көбүнчө эчкинин) майынан же башка май затынан билик коюп жасалган чырак. 2. Жалпы эле жарык кылуу үчүн жагыла турган чырак, электр жарыгы. *Үйгө шам жагылды. Электр шамы. Сүйүү чачып жарыкты, Жаныбызды жарытты, Асманда ай, өргөдө шам жогунда* (Жусуев). 3. Балдар оюнун баштоо үчүн бир колду муштум, бир колду шапалак бойдон коюп, бир нерсе жашырып, анан эки колду өйдө тик көтөрүп, кайсынысын аласыў деп оюндун кезегин белгилөө жолу.

ШАМ II *диал.* Ар, намыс (көбүнчө арданую, намыстануунун кереги жок деген кырдаалдарга байланыштуу колдонулат). *Отургандарга не шам, ыкшып күлүп калышты. Мага эмне шам, ушул көрүнүшүм менен бара бербейимби* («Ала-Тоо»).

ШАМАЛ Абанын горизонталь багытындагы тездик менен жылышы, катуулап соккон жел. *Шамал катуулап, жаан чапкындай баштады* (Жантөшев). *Көл бетине жылдыз жайнап, сыдырым шамал жүрдү* (Каимов). *Кымбатыма алдым жасанып, Шамал, шамал бузба чачымды* (Узакова). *Шамал болбосо, теректин башы кыймылдабайт* (макал).

ШАМАЛА Мом шам, факел. *Шамаланы жандырган* («Манас» С.О.).

ШАМАЛДА 1. Шамал жүрүү, шамал болуу. *Күн шамалдап келди көрүнөт* (Жантөшев). 2. *өт.* Сергүү, таза абада эс алуу, таза аба жутуу. *Үйдө камыгып отура бербей, бир аз шамалдап келели.* 3. Суук тийип ооруп калуу. *Кечээ шамалдап калган экем, денем оордоп, чыйрыгып турам* («Ала-Тоо»).

ШАМАЛДАТ шамалда этишинин аркылуу мамилеси.

ШАМАЛДУУ Шамал көп болуучу, шамал болуп турган. *Аўгыраган чөл эле, Кум учурган шамалдуу* (Үмөталиев). *Саратан салкын шамалдуу, Жайдан баштап сайрады* (Тоголок Молдо).

ШАМАН бакшы менен бирдей.

ШАМАНИЗМ Дүйнөдөгү элдердин көбүнө кеўири тараган диндин байыркы формасынан. Табигый көрүнүштөрдүн ар биринин өз ээси, колдоочусу бар, алар адамдарга жакшылык да, жамандык да кылышы мүмкүн. Айрым касиеттүү адамдар, бакшылар аркылуу аларга таасир кылууга, тил табышууга болот деген ишеним.

ШАМДАГАЙ Кыймылы эптүү, тездик, кылдаттык менен иштөөнүн ыгын жакшы билген, тыкан. *Биз канчалык кайраттуу жана шамдагай болсок, ишибиз ошончолук ийгиликтүү болот* (Жантөшев). *Ашыр шамдагай ыргып, терезеден шыкаалады* (Сасыкбаев).

ШАМДАГАЙЛЫК Шамдагай кишиге мү-

нөздүү сапат, ылдамдык, тыўдык. *Сылык сөз жана шамдагайлык ар бир сатуучунун ыйык милдети. Насип кроваттан секирип туруп, кийим-кечесин шамдагайлык менен кийине баштады* (Таштемиров).

ШАМДАН Чырак койгуч, шам койгуч.

ШАМИЯН Моюнтурукту бекиткич жумуру таякча. *Шамиянын шайлатып, Кош өгүзүн байлатып, Буурсунун буктуруп, Кара жерге суктуруп* (Эл ырлары).

ШАМПАН *туурасы:* ***шампанское.***

ШАМПАНСКОЕ Шуулдап, көбүрүп турууучу жүзүмдөн жасалган вино сыяктуу газдуу ичимдик.

ШАМПУНЬ Чач жуушка атайын ылайыкталып даярдалган жыттуу, самындуу суюктук.

ШАМ ЧЫРАК Жарык нур чыгаруу, чачыратуу касиетине ээ асыл таштын түрү. Кээде көөкар маанисинде, же экөө бир катары да айтыла берет. *Зумуруд, көөкар, шамчырак.* («Манас» С.О.).

ШАМШАР Кылыч формасындагы чоў канжар; чоў бычак. *Келериўде дүнүйө, Көк болот шамшар канжарсыў* (Токтогул). *Чочмор менен урушуп, Шамшар кындан суурушуп* («Эр Табылды»).

ШАМШАРДУУ Шамшары бар, шамшар менен куралданган.

ШАМШАРЛА Шамшар менен кесүү, тилүү, жаруу. *Кордугу өткөн калмактын Шамшарлап канын төгөйүн* («Эр Табылды»).

ШАМ-ШУМ ЭТҮҮ Бир аз тамактануу, өзөк жалгап алуу, анча-мынча бирдеўке жеген болуу. *Анча-мынча шам-шум этип алышып, ашууну карай жөнөштү* (Даникеев). *Кайкы белестеги жалгыз арчанын түбүнө олтуруп куржундарынан бир нерселерди алып, шам-шум этип, бир аз тыныкты* (Медетов). *Темирлер кичине шам-шум этишип, кайра эле аттарына миништи* (Сыдыкбеков).

ШАМШЫКАЛ Жалама туз, туз кендерден казып алынуучу туз.

ШАМЫЯН 1. Кошко, арабага чегилген өгүздүн мойнундагы моюнтурукка өткөрүлүүчү жыгач же темирден жасалган казык. *Шамыянын шайлатып, Кош өгүзүн байлатып, Жетти Жакып желиге* («Манас»).

ШАМЫЯН КАЙРУУ Такоол берүү, каяша кылуу, теў тайлаша алуу. *Таш жүрөк, жан кечти Заарбектин жаалына шамыян кайырганга жарабай Таластан Анжиянга кире качкан* (Осмоналиев). *Байымбет канчалык жанын кашайтпасын шамыян кайрып алууга дармансыздыгына өкүндү* (Бейшеналиев). *Ал опулдап жатканда бир ооз шамыян кайтарсаў болмок* (Саспаев).

ШАНА Пахта өсүмдүгүнүн боткогу, тарак башы. *Эмгектенем кіндөп-айлап, Сүйүнтөсүў шана байлап. Көркү чыгат бүт талааныn, Ачылганда гүлү жайнап* (Байзаков). *Саптарыўды сагынткан араладым, Саламдашып жаткансыйт шаналарыў. Сан бутактар салаама чырмалышып, Сыр жашырбай айткансыйт мага барын* (Байзаков).

ШАНАБАТ Күмбөздөр жайгашкан аймак, көрүстөн.

ШАНС Ийгиликке жетишүү үчүн түзүлгөн (көбүнчө капыстан, кырдаалы тез өтүп кетүүчү) мүмкүндүк.

ШАНТАЖ 1. Пайда көрүү максатында адамдын кадыр-баркын кетире турган маалыматтарды таркатуу менен опузалап коркутуу. 2. Бирөөнүн айыбын «айтам», «көрсөтөм» деп коркутуу жолу менен пайда табуу.

ШАЎ 1. Шаан-шөкөт, шат, эў сонун көрк, салтанат. *Тигил беттеги үйлөрдөн чыккан жарыктар ушул жапайы эки тоонун ортосун шаўга бөлөгөнсүйт* (Шимеев). *Кырчын жаштар керилген, Сенин шаўыў Ала-Тоо* (Турусбеков). *Ааламга биздин шаўыбыз Угулуп жатат дүўгүрөп* (Осмонкул). 2. Көрүнүш, бир нерсенин силуэти, контуру, элеси, көлөкөсү. *Чубай бастырып келе жаткан төрт-беш атчандын шаўын байкады. Күүгүмдөгү шаўдай араў эле көрүнөт.*

ШАЎГЫР Металлдын же башка заттын кагылып термелишинен чыккан созулуўку ачык дабыш. *Коўгуроо шаўгыр-шаўгыр кагылды.*

ШАЎГЫРА Шаўгыр-шаўгыр эткен дабыш чыгаруу. *Коўгуроолор шаўгырап, өрт өчүрчү машиналардын дуулдаган катуу добуштары кулакты тундурду* (Токомбаев). *Комуздун дабышы шаўгырай баштаганда, Субан эшикке чыкты* («Ала-Тоо»).

ШАЎГЫРАТ ***шаўгыра*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЎГЫРОО ***шаўгыра*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАЎГЫРТТА ***шаўгыра*** менен бирдей.

ШАЎДАН Шаўга бөлөнүү, шаўдуу болуу. *Чаргын ого бетер шаўдана түшүп, кетменди күүлөп-күүлөп согот* (Сыдыкбеков). *Ала-Тоонун чокулары элес-булас шаўданышат* (Баялинов). *Бир кездеги бирин-серин бак-дарак, Бүгүн чоў парк, боюн керип шаўданат* (Үмөталиев).

ШАЎДАНТ ***шаўдан*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАЎДАНУУ ***шаўдан*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАЎДАНЫШ ***шаўдан*** этишинин кош мамилеси.

ШАЎДУУ Шаттуу, шаўданган, шаўга бөлөнгөн, салтанаттуу. *Тобурчактай булкунган уландар шаўдуу жүрүш менен алга жөнөп калышты* (Жантөшев). *Чоор үнү дагы шаўдуу, дагы бийик көтөрүлдү* (Жантөшев).

ШАЎК Ачык, катуу күлгөндө чыккан да-

быш. *Ойдо жок күлкү үлүшү мага тийип, Шаук этип бүткөн үнүм чыкты бийик* (Абдыраманов). *Качан болсо шайыр сенин жүрөгүү, Кандай кубат сенин шаук-шаук күлгөнүү* (Турусбеков).

ШАУКАЙ Ачык, даана, бийик болуп көрүнүү. *Шаукайган ачык асман. Аскалар шаукайып, өтө эле сүрдүү жана сырдуу көрүнөт* (Айтматов). *Шаукаят кара кийизге, Төгүлгөн сүттөй бир ууртам* (Кулумбаев).

ШАУКАЙТ ***шаукай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАУКЫЛДА Ачык, катуу күлүү, ырдоо, үнүн бийик чыгарып сүйлөө. *Эркингүлдүн шаукылдаган күлкүсү айлананы бүтүндөй өзгөрттү* (Жантөшев). *Соня менен Сергей шаукылдай сүйлөшүп, алдыга кетишти* (Сасыкбаев). *Дөшүнүн шаукылдаган үнү жаңырды* (Сасыкбаев). *Оргуган булактай махабат, Ойлорду шаукылдап жаңыртат* (Кулумбаев).

ШАУКЫЛДАТ ***шаукылда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАУКЫЛДАШ ***шаукылда*** этишинин кош мамилеси.

ШАУКЫЛДОО ***шаукылда*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАУШАР *диал.* Тик, кууш, тар келген капчыгайча. *Сары-Жазда шаушар болгон жер көп.*

ШАУШУУ ***шаушы*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАУШУУР Уютулган алтын. *А мында, кунда куну жок бир укмуш буюм го, нака шаушуур алтындан жасалган неме го десеу...* (Даникеев).

ШАУШЫ 1. Ачык, дабыштуу үн салуу (бүркүткө карата). *Шаушыгын, бүркүт, шаушыгын! Шарапат, сайран күнүмдө* (Бөкөнбаев). *Аскалардан баарчын шаушып унчугат, Силкингенде куйруктары кулпунган* (Осмонкул). 2. *өт.* Уккулуктуу шаукылдаган кооз үн менен ырдоо, шаукылдап сүйлөө. *Безеленген күү менен Көтөрөм шаушып ырымды* (Бөкөнбаев).

ШАУШЫТ ***шаушы*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАУШЫШ ***шаушы*** этишинин кош мамилеси.

ШАУЫРАЙ 1. Мурдунун таноолору чоу болуп, көөдөйлөрүнүн көрүнүп туруусу. *Мурду шауырайган, түрү суук немеге көзүу түшүп калса керек – деп, Турар какшыктай сүйлөдү* («Ала-Тоо»). 2. Ауырайып ачык болуп туруу, ачылып, ачык болуп калуу. *Фрунзе вокзалынын формасында салынган кооз чоу вокзал шауырайып бузулган* (Бөкөнбаев).

ШАУЫРАУДА Ауыраудоо, эуиреудөө мурдун дердеудетип катуу сүйлөө, катуу сүйүнүү ж.б. *Мурдун чүлүк жырган букадай шауыраудап, [Түркүн] аял-буялга келбей, төркү үйгө чуркады* (Бейшеналиев). *Шауыраудап эле калыпсыу, бирди көрсөсүу го.*

ШАУЫРАУДАТ ***шауырауда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАУЫРАУДАШ ***шауырауда*** этишинин кош мамилеси.

ШАУЫРАУДОО ***шауырауда*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАУЫЯ 1. *эск.* Айыл-кыштак башчысы. *Алымдын баккан аты төртөө. Бири шауыянын тору жоргосу, бирөө Зуннахундун кара жоргосу, экөө болсо Керимахундуку* (Жантөшев). 2. Сот, бий. *Амбалдын кулагына шыбырады, Жанында Ашым деген бир шауыя* («Эл адабияты»).

ШАП І Эки миздүү канжар. *Найзасы болот, шабы албарс, Намысын колдон бербеген* (Осмонкул).

ШАП ІІ 1. Тез, көз ирмегиче, өтө тездик менен. *Каныбек Темир кармап турган кара кашкага шап минди* (Жантөшев). *Калтардай не бир селкини, Кармагым келет шап колдон* (Сарногоев). 2. *диал.* Чикит оюнунда колду аркага алып, жеуди кармап туруп, анан балакайды чабуу.

ШАП ІІІ: шап алуу. Канымдат оюнунда анын белгилүү эрежесине ылайык билек алуу, билекке чабуу.

ШАПА: шапа-шупа же шапа-шап Өтө тез, өтө ылдам, өтө бат, көз ачып, жумганча. *Эки жигит аттарына шапа-шупа минди* (Жантөшев). *Баятан ушуну күтүп тургансып арабакечтер да аттарына жүгүрүшүп, арабаларын шап-шап чечип жиберишти* (Таштемиров).

ШАПААТ Колдоо, жардам, көмөк. *Жалган айтсам Калами-Шариф урсун... Тауйы маашар болгондо пайгамбардын шапаатынан куру калайын* (Касымбеков).

ШАПАГАТ к. Шапаат. *Шапагаттын түнүндө* («Семетей» С.К.).

ШАПАГАТТУУ Кайрымдуу, боорукер, шарапаттуу. *Карыпка жетим-жесир шапагаттуу, Болду эле арстан апау качан сендей* («Эл адабияты»).

ШАПАЙ Өүдөн азуу, арыктоо. *Букеш эу эле шапайып азган* («Ала-Тоо»).

ШАПАЙТ ***шапай*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАПАЙЫШ ***шапай*** этишинин кош мамилеси.

ШАПАК І 1. *диал.* Тебетейдин астынан кие турган жука топу. 2. Күндүн эртеу мененки жана батаардагы кызылы.

ШАПАК ІІ Кубарыукы, кан-сөлсүздөй бопбоз, өусүз. *Көлөкөдө өскөн чөптөй ак шапак болуп кетиптир.*

ШАПАЛАК 1. *диал.* Алакан. 2. Араба же кош айдаганда, мал айдаганда колдонулуучу узун камчы.

ШАПАЛАКТА 1. Шапалак менен чабуу. 2. *өт.* Кол чабуу.

ШАПАР ТЕБҮҮ Оюн-күлкү, тамаша куруп көңүл ачуу, ойноп-күлүп ыракаттануу. *Черди жаз. Тепкин шапар. Кургун сайран* (Бөкөнбаев). *Сиз ушу жерде, так ушул айылда шапар тээп жүргөнсүз* (Абдукаимов). *Ошондогу тартып алган жер-сууга Шапар тепти колхоз айлы дуулдап* (Элебаев).

ШАПАТА Эпкин, желдин илеби. *Эртели кеч көл шапатасынан мол жутуп* (Мавлянов). *Бейиш кушунун канат-куйругунан жасалган желпүүр кармап, акырын өөдө-ылдый кылып жумшак шапата жаратып турду* (Касымбеков).

ШАПАЮУ ***шапай*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАПКЕ Эркектердин маңдайында калканчы бар жеңил баш кийими, фуражка.

ШАПКЕР 1. Колдун түн ичинде жол жүрүшү. Түнкү сапар. 2. Шаптай тизилген, катар-катар болгон деген мааниде да айтылат. *Шымал жактан кол келди Шапкер тартып мол келди* («Манас» С.О.). *Шаа Кушаа көрүндү, Шапкер тартып көп эли, Кошуунга салып көрүндү* («Манас»).

ШАП МУРУТ Калкагай мурут, кылычтай узун мурут. *Шап мурутун эки-үч жанып койду да, Көп баштады ар кайсыдан жондото* (Байзаков). *к.* ***шап I***.

ШАПШУУ ***шапшы*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАПШЫ 1. Сууну же башка суюктукту шарпылдатуу, чапкылоо. *Сууну шапшып өрдөк-каз Киринишет, таранат* (Токомбаев). *Чабак урса кыздар ойноп каткырып, Ак куу каздар канаттарын шапшынып* (Акималиев). 2. *өт.* Калжырап жөн эле сүйлөй берүү. 3. ***шалпы*** менен бирдей.

ШАПШЫЛ ***шапшы*** этишинин туюк мамилеси.

ШАПШЫМА *диал.* Дөөдүр, тантык, калжырап сүйлөй берген неме.

ШАПШЫН ***шапшы*** этишинин өздүк мамилеси.

ШАПШЫТ ***шапшы*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАПШЫШ ***шапшы*** этишинин кош мамилеси.

ШАПЫ *диал.* Бирөөнүн үйү же буюму сатылганда, башкалардан көрө кошунанын ошол эл берген баага сатып алуу укугу.

ШАПЫЛДА Оозу-оозуна тийбей тез сүйлөө, бат-бат сүйлөө. *Шапылдап сүйлөгөн сөзмөр киши экен.*

ШАПЫЛДАК Оозу-оозуна тийбей шапылдап сүйлөгөн киши.

ШАПЫЛДАТ ***шапылда*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАПЫЛДАШ ***шапылда*** этишинин кош мамилеси.

ШАПЫЛДОО ***шапылда*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАР I 1. Тегеректин өз диаметринин айланасында айланышынан пайда болгон геометриялык тело. 2. Ошондой формадагы нерсе.

ШАР II 1. Чоң жана тез аккан суунун же толкундун дабышы. *Жарданып типтик болуп, толкун чыгып, Шар этип, бир төгүлөт келип четке* (Маликов). 2. Бир нерсенин (мис., көпчүлүктүн) агымы, күүсү. *Бул дүйнөдө жуушабаган бир гана, Аркы жакта жаагын жанган суу шары* (Эралиев). *Базардын тамашасын, көрүп келүү үчүн элдин шары менен кошо дарбып келе жаткандар да жок эмес* (Каимов). *Жалын ойноп чалдын эки көзүнөн, Сөздүн шары боло калды бөлүндү* (Токомбаев). 3. Токтоосуз, тез, ылдам. *Керез өзүн Кычандай кайраттуу, шамдагай сезип, жеңил жана шар басты* (Бейшеналиев). *Тообай өмүр бою партада олтуруп көрбөсө да, газетаны шар окуйт* (Абдумомунов). 4. Ачык, маалкатпаган, болгонун түз айтып, ачык жооп берген, мылжыңдап көпкө созуп отурбаган мүнөз. *Шар жигит.* 5. *диал.* Топ таш оюнунда сөөмөйдү ортонго отургузуп, анан ортон менен бармакты жаа түрүндө керип жерге тийгизип, андан таштарды айдап өткөрүү учуру.

ШАРАДА *адаб.* Табышмактын татаалдантылган түрү. Мында катылган сөздүн башкы муундары берилет да, ошолордон белгисиз сөз келип чыгат.

ШАРАК: шарак-шарак же шарак-шурак Катуу нерселер кагылышканда, урунушканда ж.б. учурда шалдырттап чыккан дабыш. *Шарак-шарак дөңгөлөктөр ырдаган* (Бөкөнбаев). *Электр мотору күрүлдөп жүрүп, станоктор шарак-шурак, шак-шук, күү-шаа эткен үндөр угулат* (Таштемиров).

ШАРАКТА 1. Шарак-шарак этүү, шалдыроо. *Кара чөөгүн да шарактап кайнап чыкты* (Абдукаримов). *Жаңы союлган малдын эти казанда шарактап кайнап жатат* (Абдукаримов). 2. Катуу каткырып күлүү; көңүлү шат, шайыр жүрүү. *Акия, Марусялар көп таназар албай, шарактап күлүшөт* (Сыдыкбеков). *Жаштар шарактап бийлеп жатышты* (Байтемиров). *Шилтеп колду, басып шарактап* (Рыскулов).

ШАРАКТАТ ***шаракта*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАРАКТАТУУ ***шарактат*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАРАКТАТЫШ ***шарактат*** этишинин кош мамилеси.

ШАРАКТАШ ***шаракта*** этишинин кош мамилеси.

ШАРАКТОО ***шаракта*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАРАП Ичкилик. *Жүзүмдөн шарап ачытып, Кургатып алат мейизин* (Үсөнбаев). *Балдыз, жеңе, баарың кел, Ичелик шарап сунушуп* (Үсөнбаев).

ШАРАПАТ Бирөөнүн жакшылык жагына тийгизген жардамы, жакшылыгы. *Жакшынын шарапаты жамандын кесепети тиет* (макал).

ШАРАПАТТУУ Шарапаты бар, кеӊ пейил, агедил. *Ал адам шарапаттуу адам, акаарат келтирбегиле.*

ШАРА ТИЛИК Малдын кулагына узунунан тилинип салынган белги.

ШАРДАН шары менен бирдей. *Элдин шарданында жүрө берет* (Качыбеков).

ШАРДАНА БОЛУУ Элге билиниши, элге угулуу, жайылып кетиши, белгилүү болуп калуу, жарыя болуу. *Табалуу Кубаныч шардана болбостон, алдыртан болуп жатты* (Жантөшев). *Тымызын таратылган кабар шардана болгондо, канаттуулардын арасында ызы-чуу башталды* (Каимов).

ШАРДАНА КЫЛУУ шардана болуу менен бирдей. *Бул окуяны элге шардана кылып жибербегей эле деп, өзүмчө жүрөгүм түпөйүл боло баштады* («Кыргызстан маданияты»).

ШАРЖ 1. *адаб.* Адамдын мүнөздүү белгилерин жана ага тиешелүү айрым көрүнүштөрдү азилге алуу менен жазылган сатиралык чакан чыгармалар. 2. *сүр.* Азил. Бирөөнү же бир нерсени карикатура кылып тарткан сүрөт.

ШАРИЯТ Куран менен пайгамбарлардын акыл-насаат, осуят сөздөрүнүн, жүрүм-турум эрежелеринин негизинде жаралган ислам дининин атайын мыйзамдык эрежелери. *Мурунтадан бери жакка, Шарият деген жол калган* («Манас» С.О.). *Шариятты укмак бар, куумай жок* (макал).

ШАРК I , Сүрүлүүдөн, урунуудан, катуу нерселердин кагылышуусунан келип чыккан добуш.

ШАРК II 1. Ыр, ырдоо, чыгып эл алдында ырдоо. *Музоо баштай сары кыз эле да, майрам сайын шарк айтчу. Өзү теӊдүүлөрдүн тыкылдагы болчу* (Касымбеков). 2. Күн чыгыш. 1920-жылдары колдонулган термин. *Өкмөтүбүздүн аркасында шарк эли бүт ойлонду. Санакчы келет эшиктен, Шарк этип кулпу ачылып* (Казыбек).

ШАРКЕТ Шериктеш, бириккен. *Ногойлор тил биледи барчалары, Фабрика шаркет кылган соодалары* (Тагай, 1916-ж.).

ШАРКЫРА Шарылдап катуу агуу, күрүлдөө. *Дарыянын шаркыраганы Касейиндин үнүн угузбай кетет* (Сыдыкбеков). *Мукай кээде көкөлөгөн асканы, кээде шаркырап аккан сууну карап, таасирленип бара жатты.*

ШАРКЫРАК Шаркырап катуу аккан суунун, шаркыратманын дабышы. *Суунун шаркырагы.*

ШАРКЫРАТ шаркыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШАРКЫРАТМА Жардан, тектир жердей же башка бийиктиктен шаркырап куюлуп түшкөн суу.

ШАРКЫРОО шаркыра этишинин кыймыл атоочу.

ШАРЛАТАН Көз боёо максаты менен өзүн билгич деп көрсөтүүчү киши.

ШАРНИР Ашык-машык, механизмдин эки бөлүгүн бириктиргич тегеренме темир, эшик, ачылма каалганын сырткы калыбы менен ички бөлүгүн бириктирип, ачылып-жабылып турушу үчүн колдонулат.

ШАРП I Ача туяктуу малдардын (уйдун, койдун, чочконун ж.б.) жугуштуу оорусу.

ШАРП II: шарп-шарп Суу толкунунун жээкке урунганда чыккан дабышы. *Толкун келип жарга урат, Кайра кетет шарп этип* (Токтомушев). *Көл толкуну жээкти көздөй түрүлүп, шарп-шарп эткен үн угулат* («Ала-Тоо»).

ШАРПА Кандайдыр күчтүү доошутун: дүбүрт, суунун шары же уу-дуу кептин алыскы аралыкка жеткен билинээр-билинбес дабышы. *Сайдагы суунун шарпасы мемиреген тынчтыкта бөтөнчө даана угулат* («Ала-Тоо»). *Үйлөп коюптур деген шарпа уктук* (Мукамбаев).

ШАРПЫЛДА Шарп-шарп этүү, шарп-шарп этип толкуу. *Көгөргөн, көл шарпылдайт, Өрдөк, каз ойноп каркылдайт* (Шүкүрбеков). *Каютанын темир дубалынын аркасынан суу шарпылдап, кеменин дөӊгөлөгү буркулдайт* («Ала-Тоо»),

ШАРПЫЛДАК I Суунун шарп-шарп эткен дабышы. *Төбө жактагы бадалдуу кырдан анда-санда күүүрт гана шарпылдак угулат* (Абдукаримов).

ШАРПЫЛДАК II 1. Териден жасалган соот. *Салынганы шарпылдак, Көп калмактын ичинде, Көөдөнү чыгып баркылдап* («Эр Табылды»). 2. *диал.* Көбүнчө тоого чыга турган жалбырактуу өсүмдүк.

ШАРПЫЛДАТ шарпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШАРПЫЛДАТУУшарпылдат этишинин кыймыл атоочу.

ШАРПЫЛДОО шарпылда этишинин кыймыл атоочу.

ШАРПЫН *диал.* Агын суунун кулап акканда чыккан күүсү. *Сайда күкүктөп агып жаткан суунун шарпыны алда кайдан угулат* («Ала-Тоо»).

ШАРТ I 1. Талап. *Жаштар уездик начальниктин алдына өздөрүнчө шарт коюшту* (Абдукаримов). 2. Бир нерсеге таасир кылуучу, жалпы ал-абалга таасирин тийгизүүчү жагдай, кырдаал, мүмкүндүк. *Эки өрөөндүн жеринин шартынын кыйла өзгөчөлүгү бар* (Каимов). *Өсүмдүктөрдүн өсүү шарты.*

ШАРТ II Тездик менен, өтө чукул арада, дароо, арыдан-бери. *Шарт жөнөп кетүү. Шарт эле айта салуу. Менден көрүп жашоо*

кандай экенин, мокогуўду мага шарт-шарт жанып ал (Кулумбаев). *Кез келгенде єзїўє шарт айтылып саламым, Баштан алып калпакты бала боло каламын* (Кыдыров).

ШАРТМАН Шайыр.

ШАРТНАМА *диал.* Келишим, кїбєлїк. *Бир шартнама тїзє салды.*

ШАРТТАШ Шарт коюшуу, убадалашуу, бир сєзгє келїї.

ШАРТТАШУУ шартташ этишинин кыймыл атоочу.

ШАРТТУУ 1. Шарт коюлган, шарты бар. *Кантебиз, башка шарттуу курулуш бул єзєндє жок экен* (Сыдыкбеков). 2. Алдын-ала кабыл алынган белгиленген, сїйлєшїлгєн белги. *Шарттуу белги. Шарттуу аталыш.*

ШАРТТУУ ТЇРДЄ Салыштырмалуу, болжолдуу, чамалуу тїрдє кабыл алууга, макул болууга мїмкїн болгон жыйынтык, жобо, эреже, себеп. *Шарттуу тїрдє ушундай жыйынтык чыгарууга болот. Ал шарттуу тїрдє гана боло турган маселе* (Юдахин).

ШАРТЫЛДА 1. Катуу дабыш сала жїрїї, катуу дабыш чыгара аракетке келїї. *Оркестрдин шаўдуу їнї, жоокерлердин шартылдап басканы шаардын кєчєлєрїн жаўыртып, кєпчїлїктїн кєўїлїн єзїнє тартты. Толкундап чексиз жаткан кєк деўизде, Шартылдап пароходдор тынбай чапкан* (Бєкєнбаев). 2. Бир нерсени тез, шамдагайлык менен иштєє, ыкчам, шаўдуу жїрїї. *Шартылдап элдик иште иштеп жїрєт, Кол жайып кеў асмандай келечеги* (Нуркамал). *Жаркырадыў жайнап канат, кеўидиў, Шартылдадыў илгерилеп теминдиў* (Бєкєнбаев). *Шартылдап бир жєнєдїў алыс жолго, Экєєбїз кєлдє сїзїп, кєктє сыздык* (Кыдыров).

ШАРТЫЛДАТ шартылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШАРТЫЛДОО шартылда этишинин кыймыл атоочу. *Аным болсо, кадимкидей шартылдап, чайкап жатты, жууп идиш-аягын* (Кыдыров).

ШАР-УЧКУЧ *астр.* Суутек менен толтурулуп, эркин учурулуучу резина шар. Ар кандай бийиктиктеги шамалдын ылдамдыгын жана багыты же булуттуулуктун ылдыйкы чегин билдирїїчї бийиктиктерди аныктоодо колдонулат.

ШАРФ Моюн орогуч.

ШАРШЕ *диал.* Жапайы бадал єсїмдїгїнїн бир тїрї. *Шаршени кара, шаршембиде да таап кєрсєтємїн.*

ШАРШЕМБИ Жуманын їчїнчї кїнї. Кыргыз элинин накыл кептеринин ичинде: «кара шаршемби» деген сєз айкалышы бар. Элдин тїшїнїгїндє – «кара шаршемби» бакытсыздыкты алып келе турган кїн.

ШАРЫЛДА Шаркырап катуу агуу. *Суу жатпаган жылгалардан шарылдап суулар ташкындап, туш-тушунан єзєнгє куюуда* (Сыдыкбеков). *Толукшуп толуп турган кезегинде Толкундап тоо суусундай шарылдайсыў* (Бєкєнбаев).

ШАРЫЛДАТ шарылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШАРЫЛДОО шарылда этишинин кыймыл атоочу.

ШАРЫП Ыйык, касиеттїї, кадырлуу. *Аят куран шарыпты, Азиз кылып жаратты* (Молдо Кылыч).

ШАРЫЯТ к. Шарият.

ШАТ Шаўдуу, кєўїлдїї, куунак, шайыр. *Таабалдынын кєўїлї шат, жоодурап кабагы ачык* (Бектенов). *Кїн узаткан кїлкї менен, шат менен, Оттой ысык жалындаган жаш белеў* (Самудинов).

ШАТАЛА Булганч, кир, шакмар.

ШАТЕК Чиркештирип алган аттар.

ШАТЕКТЕ 1. Бири-бирине байлаштырып, тизип коюу. *Аттын баарын шатектеп, Кермеге байлап саласыў* («Семетей»). 2. Кєп, мол, биринин артынан бири. *Эсенгелди жайында кекилик атып келсе, Кышында эски кырманга тузак тартып, чилди жєн эле шатектеп кармоочу* («Жаш ленинчи»).

ШАТЕКТЕТ шатекте этишинин аркылуу мамилеси.

ШАТЕКТЄЄ шатекте этишинин кыймыл атоочу.

ШАТМАН Кєўїлдїї, кубанычтуу, шайыр, куунак, шат. *Анна каадасынча шатман жылмайып кїйєєсїнїн алдынан утурлай басты.* (Байтемиров). *Мурат жєнїндє унутуп калгандай, Тынымдын кєўїлї шатман* (Байтемиров).

ШАТТАН Шайырдануу, кубануу; кєўїлдїї, куунак болуу. *Шаттанган шайыр жаштар. Кумсарып жаткан боз талаа, Кїлкїсї чыгып шаттанат* (Осмонкул). *Шаттан, кыргыз, асыл кызыў даанышман, Акырында алды єз ордун тарыхтан* (Жусуев).

ШАТТАНДЫР шаттан этишинин аркылуу мамилеси.

ШАТТАНДЫРУУ шаттандыр этишинин кыймыл атоочу.

ШАТТАНТ шаттан этишинин аркылуу мамилеси.

ШАТТАНУУ шаттан этишинин кыймыл атоочу.

ШАТТУУ Шайыр, кєўїлдїї, кубанычтуу, кєўїлї куунак. *Жасалгалуу кийинген кыз-келиндер, жигиттер шаттуу ойноп ырдап жатышат* (Бєкєнбаев). *Эми їйдєн кєўїлдїї кобурашкан їндєр, шаттуу кїлкїлєр угулду* (Каимов). *Кєчєлєрї элге толо жыбырап, Шаттуу, таттуу кїлкї сєздєр угулат* (А. Їмєталиев).

ШАТТЫК Кєўїлї шат, шайыр болгон абал, кєўїлдїїлїк, кубанычтуулук, куунактык. *Токтогулдун бала чактагы ырдаган ырын*

окуп отурсак, чексиз шаттыкты, турмушка, келечекке кеӯ карагандыкты кѳрѳбїз (Бекенбаев).

ШАТЫ 1. Єйдѳ карай кѳтѳрїлїп чыгуу, тїшїї їчїн ылайыкталып жасалган тепкич. 2. Арабанын чанагынын ушундай формада жасалган эрди жак капталы. 3. Жалбырагы жїзїмдїкїндѳй чоӯ калыӯ келип, бутактары муун-муун болуп єсїп, бышканда карарып єӯ алып, июль, август айларында жетиле турган тыттын тїрї.

ШАТЫБАР Тїр салынган ажыракай мата. Шатыбар – шайы болду, Мата – баркыт болду (макал).

ШАТЫРА 1. Шатыр-шатыр этїї. *Жамгыр жаады, жамгыр жаады шатырап, Кїн кїркїрѳп, чарт-чурт этип чатырап* (Осмонов). *Шатырайт жамгыр жаагандай, Аягы катуу мѳндїрлѳп* (Рыскулов). *Шатырап кїйгѳн арча отун.* 2. Тѳгїлїї, агылуу, биринин артынан бири куюлуу. *Эшикте шатыраган жамгыр.* 3. Кѳӯїлдїї, оюн-кїлкїлїї, дуулдаган жїрїштѳ болуу, дуулдап кѳӯїл ачуу. *Балдар шатыраган бойдон тоону кѳздѳй бет алышты* (Таштемиров).

ШАТЫРА ШАТМАН Абдан шат, кѳӯїлдїї, дуулдаган, куунак. *Шатыра-шатман кїлкї.*

ШАТЫРАК Суюк нерсе. 1. ***шатыра*** менен бирдей. 2. *єт.* Ич єткѳк.

ШАТЫРАКТА 1. Шатыраган дабыш чыгарып кыймылдоо, шатыратып тѳгїї, куюу. *Шатырактатпай, чачыратпай акырын куюштур. Чалчыкты шатырата кечип, чапкан бойдон кетти* («Ала-Тоо»).

ШАТЫРАКТАТ шатыракта этишинин аркылуу мамилеси.

ШАТЫРАТ шатыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШАТЫРАТУУ шатырат этишинин кыймыл атоочу.

ШАТЫРАШ шатыра этишинин кош мамилеси.

ШАТЫРОО шатыра этишинин кыймыл атоочу.

ШАТЫР-ШАТЫР же шатыр-шутур Жыгач отун жакканда, дабыраткан катуу жамгырда ж.б. учурда чыккан дабыш.

ШАХ I Бир катар чыгыш єлкѳлѳрїндѳгї (азыркы кезде Ирандагы) монархтын титулу жана ушундай титулу бар бийлѳѳчї, падыша.

ШАХ II Шахмат оюнунда каршы тараптын королуна кандайдыр бир фигура менен чабуул жасоодо, айтылуучу сѳз. *Шах коюу. Шах берїї.*

ШАХИЗАДА Хандын уулу, падышанын уулу.

ШАХМАТ 1. Актар жана караларга бѳлїнгѳн 32 фигура аркылуу 64 клетка боюнча ойнолуучу белгилїї эрежеси бар оюн. 2. Ушундай оюндун толук комплектиден турган фигуралары.

ШАХМАТИСТ Шахмат ойной билген адам.

ШАХТА Кен байлыктары, кѳмїр алынып жаткан жер жана ошол байлыктарды, кѳмїрдї казып алуу ишин жїргїзїїчї ишкана.

ШАХТЁР Шахтада иштѳѳчї жумушчу. *Шахтёрлорду таӯкы сменага чакырган гудок созолонду* (Сасыкбаев). *Азыр шахтёр эмгеги єнїмдїї да, жеӯил да болуп бара жатат* (Сасыкбаев).

ШАШ 1. Шашылыш ишке карата ашыга аракет кылуу, ашыгуу, чыдамсыздануу. *Берди издегенин табууга, кѳздѳгѳнїнѳ жетїїгѳ шашып барат* (Жантѳшев). *Шашып консом мен алыстан Ошума, Шамалы келет аэропорттон тосууга* (Мияшев). *Шашылыш бїткѳн – иш саз болбойт, Чала бышкан аш-аш болбойт* (макал). 2. Апкаарып, эмне кыларын билбей шашкалактап калуу; оӯтойсуздана тїшїї, шаштысы кетїї. *Жакен оюндагы сѳздї байкоосуздан ачык айтып жиберип, шашып калды* (Каимов).

ШАШКА 1. Актар жана каралар болуп бѳлїнгѳн 32 тегерек таштар менен 64 (же болбосо 100 жана 144) клетка боюнча ойнолуучу оюн. 2. Ушундай оюндун толук комплектиден турган таштары.

ШАШКАЛАК 1. Шашма, чыдамсыз, сабырсыз. *Чаргын шашкалак башка сѳзгѳ келбей, жѳнѳп кетти* (Сыдыкбеков). 2. Бїркїттїн чѳлдѳ жашап, єӯї саргыч келип, кѳбїнчѳ шашкалактагандай кыймыл жасаган тїрї.

ШАШКАЛАКТА Карбаластап шаша берїї, чыдамсыздануу, сабырсыздануу. *Жанболот коштошту да, шашкалактап Айнанын їйїн кѳздѳй жѳнѳдї* (Шимеев). *Ушундай шамал убагында шашкалактап сапырык сапырып жаткан эч ким кѳрїнбѳйт* (Жантѳшев). *Кычан шашкалактап сѳзгѳ аралашты* (Бейшеналиев).

ШАШКАЛАКТОО шашкалакта этишинин кыймыл атоочу.

ШАШКАЛАКТЫК Шашып жїрїїчїлїк.

ШАШКАЛАӮ шашкалак менен бирдей.

ШАШКАЛАӮДА шашкалакта менен бирдей.

ШАШКАЛАӮДУУ Шашуу, шашма, шашылыш. *Эр адам шашкалаӯдуу болуп калса деп даярдап койгон эле* (Сыдыкбеков).

ШАШКАНДЫК Шашып жїргѳндїк, шашуучулук. *Шашкандыктан баарын унутуп, баса берипмин* (Качыбеков).

ШАШКЕ Убакыт єлчѳмї, эртеӯ мененки убак, кїн кѳтѳрїлгѳн маал (Адатта, эрте шашке, чоӯ шашке, же улуу шашке деп бѳлїнѳт). ***Эрте шашке*** – кїн жаӯыдан кѳтѳрїлгѳн учур, ***улуу шашке*** – тїшкѳ жакын, жалган тїш мезгили. *Эртеӯки кїнї шашкенде* («Манас» С.О.). *Шашке ченде бадачы айылдын їстїндѳгї кырга келип, кыйкыра баштады* (Каимов).

ШАШКЕЛИК Аралык өлчөмү, эртеӊ мененден күн көтөрүлгөнчө шашке болгонго чейин атчан адам жүрө турган жол. *Арасы алыс шашкелик* («Манас» С.О.).

ШАШКЕ ТАРАП Күндүн жүрүшүнө карата негизделген географиялык багыт, күндүн жаӊыдан обого көтөрүлгөндөгү орду тарап, чыгыш түштүк жак. *Шашкелиги Ымалай* («Манас» С.О.).

ШАШЛЫК Шишке сайып, отко кактап бышырылган эт, кебеп.

ШАШМА Шаша берме адаты бар, шашкалак, чыдамсыз. *Тигил Чаргындын жолун жолдогон Гүлнар тентек андан шашма* (Сыдыкбеков).

ШАШМАЛА *диал.* Алты атар мылтык.

ШАШМАЛА Шаштыруу, бат болтуруу, тездетүү.

ШАШМАЛЫК Шашып кетме, шаша берме адат, өнөкөт.

ШАШТЫР ***шаш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШАШТЫРУУ ***шаштыр*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАШТЫСЫ КЕТҮҮ Эмне кыларын билбей алдастай түшүү, шашып калдастоо, калтаарый түшүү, апкаарып калуу. *Колундагы таягы менен жерди сайгылап, камалып калгансып шаштысы кетет* (Жусупов). *Мурда эл алдында чыгып сүйлөп көрбөгөн Нурдиндин шаштысы эми кетти* («Ленинчил жаш»). *Кычан жалама аскага камалып, алактаган тоо кийиктей шаштысы кетти* (Бейшеналиев). *Сайгактан торпоктун шаштысы кетип, удургуп жөнөдү* («Ала-Тоо»). *Район, областан келген инструкторлорго суроолор берип, алардын шаштысын кетирген күндөрү да болот* (Баялинов).

ШАШУУ ***шаш*** этишинин кыймыл атоочу.

ШАШЫЛ ***шаш*** этишинин туюк мамилеси.

ШАШЫЛЫМЫШ (шашымыш) Калп эле шашып жаткандай түр көрсөтүү. *Шашымыш болуп, ордунан тура жөнөдү.*

ШАШЫЛЫШ Шашууну, ашыгууну талап кылган, тез бүтүрүүгө ашыгып, шашып иштөөгө туура келген. *Шашылыш кабар. Шашылыш иш.*

ШАШЫЛЫШТЫК Ашыккандык, тез бүтүрүүгө далалаттангандык, шашкалактагандык.

ШАШЫР *диал.* Чачысы топ болуп калдайып өсүп, өзөгү узун чыгып, сүйрү жазы тарам-тарам жалбырак алып, түбүнөн үчтөн-төрттөн сап чачыратып, майланышкан жабышкак зат бөлүп, ачуу жыт берип, көбүнчө кой, эчки жеп, түбү кызгылтым келген өсүмдүк.

ШАШЫШ ***шаш*** этишинин кош мамилеси.

ШВЕЙЦАР Мейманкана, ресторан, мекеме жана турак үйлөрдүн эшик алдында күзөтчү болуп туруучу кызматчы.

ШЕБЕЛДЕЙ Жез тумшук, шаман кийминдеги сыйкырчы деген мааниде. *Ал аз десеӊ кыргыздын жез тумшугун, казактын мастенин, шор элинин темир шебелдейин, дагы башка элдердин каардуу күчтөрүнүн бардыгын жибер*! (Жантөшев).

ШЕДЕВР Искусствонун, адабияттын эӊ мыкты ийгилиги болуп саналган, өзгөчө артыкчылыгы, жеткире иштелгендиги менен айырмаланган эӊ көрүнүктүү чыгарма, чеберчиликтин бийиктигин тастыктоочу үлгүлүү чыгарма.

ШЕЙИТ I. 1. *дин.* Ислам дини үчүн өзүн курман кылган адам, жоокер. *Шейит кеткен элдердин, Арбагына сыйынып* («Манас» С.О.). *Шейити дешип түнөшүп, Шек берсе деп, аялдар.* 2. *өт.* Адилет иш үчүн өлгөн, бейкүнөө ажал тапкан адам. *Анатайдын атасы Сатаркул фронтто окко учуптур, шейити болгур* (Айтматов). *Колоту түздөй көрүнүп, Шейиткер болду көп адам* (Казыбек).

ШЕЙИТ II Күбө, таанык. *Илгери молдолор: – Сен мусулмансыӊбы? деп сураганда, – Ооба, мусулманмын! дейт. – Мусулмандыгыӊа шегим бар? десе. – Сенин шегиӊ болсо, менин шейитим бар, – Шейитиӊ кайсы? – десе, Шейитим: Ашхаду ан лаа илха иллаллах күбөм: кудай бир, андан башка алла жок, – деп суралган адам жооп берчү.*

ШЕЙИТ КЕТҮҮ Ак иш үчүн, эл үчүн жоодо өлүү. *Алмабекке ок жаӊылып шейит кетти* (А.Убукеев). *Шейит кеткен эр – дешип* («Манас» С.О.).

ШЕЙИТТЕР Ислам дининин бир агымын жактоочулары.

ШЕЙХ Арабдарда – уруу, диндик общинанын башчысы, аксакалы.

ШЕЙШЕБИ БЕКҮҮ Заарасы токтоп, заара кыла албай калуу, туттугуу. *Кытайда шейшеби бекип өлгөн абышкамдын кунуна бир саан уй берди, – деп ой-тоону сүйлөйт* (Акматов).

ШЕЙШЕБИ БОШОО Тез-тез заара кылуу. *Анан шейшеби бошоп, эшик кайтаргандарды бир күндө нечен ирет буй кылат* (Акматов).

ШЕЙШЕБИН БУЛГОО Никеге арамдык кылуу, көз жазгыруу. *Башка эмне кылса өзү билсин, шейшебимди гана булгабасын* (Садыбакасов). ***В.: Шейшебин тебелетүү.*** *Менин ак шейшебимди бирөөгө тебелеттирбегин* («Ала-Тоо»). ***Шейшебин аяк асты кылуу.*** Ак *шейшебимди аяк асты кылды.*

ШЕЙШЕБИ ТОКТОО к. Шейшеби бекүү. *Катыра түлүк жол жүрсө, Шейшеби токтоп тутулбайт* («Семетей» С.К.).

ШЕЙШЕМБИ Жуманын экинчи күнү. *Алдыбыздагы шейшембиден калбай үйдө болом* (Баялинов).

ШЕЙШЕП 1. Жуурkандын ичине кѳктѳлүүчү же кийгизилүүчү жатканда астыга салынуучу жука ак кездеме. *Чоў эне ак шейшептин жакасын кайырып, жууркандı кымтып койду* (Сыдыкбеков). *Шейшебин тээп таштап, борбоюп уктап жаткан балага Амантур суктана карады* (Убукеев). 2. Табарсык.

ШЕЙШЕП ЖАЎЫРТУУ Жаўы никеге туруу, экинчи жолу үйлѳнүү. *Адыке бат эле тогуз кара, беш койду бир айдатып барып шейшеп жаўыртат* (Садыбакасов). *Энебиздин кѳзү ѳткѳн соц, атабызга шейшеп жаўырткканбыз, – деди Кыдырбай Батийнага* (Сыдык- беков).

ШЕК 1. Күнѳм, ишене албастыкты, шектенгендикти туудурган белги. *Эч нерседен шек санабаган Атай дулдуўдап жѳѳлѳп кирди* (Бейшеналиев). *Үйдѳ Жылдызкандын жоктугу Арзыкул үчүн шек туудурду* (Байтемиров). *Шектенүү – шерттешкен достукту бузат* (макал). 2. Билгизүү, туйдуруу, байкатуу үчүн берген белги, кабар, купуя билдирүү. *Уялбадым, тартынчаактык кылбадым, Шек билгизип атыўды атап ырдадым* (Осмонов). *Андрейдин сѳздѳрү бир шектин четин кылтыйткансып сезилди* (Байтемиров). *Сыдыктын сѳзүнѳ ачуусу келе түшсѳ да, Белек шек алдырган жок* (Жантѳшев).

ШЕКЕР Кант (кѳбүнчѳ майдасы), кумшекер. *Каттама, мамиле чай, шекер, каймак, Тамактын ар түркүмү бирдеп жайнап* (Осмонов). *Жай сурашсаў: «шекер да жок, ун да жок, Деп сүйлѳшѳт – ѳтпѳй калды тирилик* (Садыков).

ШЕКЕРАП *туурасы:* ***шакарап***. *Шекерап сыяктуу жергиликтүү салаттарды болсо, биздин жамаатташ жашаган калктардан үйрѳнгѳн* (Бѳрүбаев).

ШЕКЕРЕП *диал.* Бозого кошулган ар кыл таттуу.

ШЕКЕРИ *диал.* Гүлү сыя сымал, ѳзѳгү ичке, жерге карай имерилип ѳскѳн ѳсүмдүк.

ШЕКИ Билип калабы деп тынчсыздануу, күйпѳлѳктѳѳ. *Шеги бар шекийт, шеги жок бекийт* (макал).

ШЕКИЛДИ ***шекилдүү*** менен бирдей.

ШЕКИЛДҮҮ Окшош, сыяктуу. *Баланын мээрими музыка шекилдүү* («Ала-Тоо»). *Ал да мен шекилдүү Ала-Тоонун койнунда туулуп ѳскѳн* («Ала-Тоо»).

ШЕКИН ***шеки*** этишинин ѳздүк мамилеси.

ШЕКИТ ***шакирт*** менен бирдей. *Ѳгѳѳсүнѳ чыдабай, Элүү шекит ноюган. Кылып берген устага, Кырк кулундуу бээ берген* (Саякбай).

ШЕК КЕЛТИРҮҮ Сѳз тийгизүү, наамын булгоо, сѳзгѳ калтыруу, уят кылуу. *Жок, булар аялдык кылып, анын арбагына шек келтирип жатат* (Бердикеев).

ШЕКСИЗ Шек саноого, күнѳмдѳр болууга негиз жок болгон аныктыкты, тактыкты билдирүү үчүн колдонулат. *Токтогул келечектен шексиз үміт кылган* (Бѳкѳнбаев). *Үміті кулунуўдун эсеп жеткис, Бар эле толгон тилек сенде шексиз* (Токомбаев). *Шексиз кыйын эмеспи, Шерменде болуш кудайга* (Казыбек).

ШЕКСИН ***шектен*** менен бирдей.

ШЕКТЕН Шек алуу, күнѳм саноо. *Кычан шектенип, Асылкүлдүн жанына келди* (Бейшеналиев).

ШЕКТЕНДИР ***шектен*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШЕКТЕНДИРҮҮ ***шектендир*** этишинин кыймыл атоочу.

ШЕКТЕНТ ***шектен*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШЕКТЕНҮҮ ***шектен*** этишинин кыймыл атоочу.

ШЕКТҮҮ Шеги бар, күнѳмдүү. *Бригадир үн чыккан жакка шектүү карады* (Таштемиров).

ШЕКШИ ***шектен*** менен бирдей.

ШЕКШИН ***шекши*** этишинин ѳздүк мамилеси.

ШЕКШИНҮҮ ***шекшин*** этишинин кыймыл атоочу.

ШЕЛПЕЙ Кейпи кетүү, кебетеси начар кѳрүнүү, чыйрак, тыў болбоо.

ШЕЛПЕЙТ ***шелпей*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШЕЎИРЕЙ ***шаўырай*** менен бирдей.

ШЕР 1. Арстан. *Карагай, арча ичинде, Кара кулак шери бар* (Токтогул). 2. *ѳт.* Баатыр, эр, эр жүрѳк. *Калдайган калыў эл үчүн Кайраты мол шер жакшы* (Жантѳшев). *Чолпонбай нагыз эр болду, Душмандан коркпос шер болду* (Осмонкул). *Ажыдаар бар, шери бар* («Манас» С.О.). *Ооба, шер Манас – шерлердин кѳкжал сырттаны!* (Мамбеталиев).

ШЕРБЕТ Жемиштен жасалган суусундук. *Суу ордуна байбиче Шербет. болду татканыў* (Жантѳшев). *Аселге шербет кошулса* («Манас» С.О.). *Дасторконго дүйүм тамак, шекер-шербет коюлган* (Качыбеков).

ШЕРДЕН Кайраттануу, баатырлык кылуу, күчѳнүү. *Атактуу кызыл атчандар Ѳлкѳсү үчүн шерденет* (Маликов). *Тилектеш жаштардын кубаттоолоруна шерденген Тенти Албанов да толкундай түштү* (Бейшеналиев). *Энеси артынан келаткан-га бел байлап, Эркин шердене түштү* (Жантѳшев).

ШЕРДЕНИШ ***шерден*** этишинин кош мамилеси.

ШЕРДЕНТ ***шерден*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШЕРДЕНҮҮ ***шерден*** этишинин кыймыл атоочу.

ШЕРДИК Эрдик, эр жүрѳктүүлүк, кайраттуулук, баатырдык.

ШЕРИК Жолдош, бир ишке бирге катыш-

кан киши. *Сулайман-Тоо Ошко ыктап, шерик турат, Эл сыйынып ар жактан келип турат* (Жусуев). *Ага-ини тууган, шериктен, Айланып элге кошулсам* (Казыбек).

ШЕРИКТЕШ I Биргелешип иштөөчү, кошо иштөөчү, бирге болуучу. *Таалайымдын шериктеши садага, Тагдырыма буйруп койгон эрмегим* (Нуркамал).

ШЕРИКТЕШ II Шериктешип иштөө, биргелешип иштөө, кошо өтөө.

ШЕРИКТЕШТИК Биргелешкен экономикалык иш-аракеттер үчүн жеке же юридикалык жактардын бирикмеси. *Көз карандысыз, өлкөлөрдүн шериктештиги.*

ШЕРИКТИК Жолдоштук, биргелешип, кошо иштөөчүлүк, бирге болуучулук.

ШЕРИНЕ Улам бири кезектешип тамак берүү (көбүнчө кой союу) үчүн уюшулган топ, он чакты кишиден турган өз ара жыйын; ушундай жыйындын тамагы. *Жаш балдардын шеринеси Жакшы кыздын тоюндай* («Семетей»). *Шерине баштап тай союп, Текши баары дуулаган* (Казыбек).

ШЕРИНЕЛЕШ Шеринеге чогулган адамдар.

ШЕРКЕТ Өнөк, өнөктөш. *Ногойлор тил биледи барчалары, Фабрик шеркат кылган соодалары* (Тагай, 1916-ж.).

ШЕРМЕНДЕ 1. Маскаралангандык, уялуу, көпчүлүккө тике карай албай, баш көтөрө албай калуу абалы. *Элге шерменде кылба. Шерменде болбоюн.* 2. Уятсыз, абийири жок, бузулган. *Элден чыккан шерменде* («Семетей»).

ШЕРМЕНДЕ БОЛУУ Абийири ачылуу, уят болуу, маскаралануу. *Анын бети ачылып, институттун жалпы чогулушуна салынып, шерменде болбоду беле* (Бердикеев). ***В.: Шермендеси чыгуу.*** *Ошенткенде таза ит болуп, шермендебиз чыкмак экен* (Тойбаев).

ШЕРМЕНДЕЧИЛИК Уятсыздык, маскаралык, абийирсиздик, бети жоктук.

ШЕРТ 1. Ант, убада. *Өлүп кетер шерт кылып* («Семетей» С.К.). *Сөзүң чын, жолуң туура, молсуң, коюсуң, Шертиң ак, ошондуктан ыйык элсиң* (Осмонов). 2. Шарт, талап. *Оюмдун түбү тереӊ чыксын үчүн, Ант айтып, алдыңызга шерт койгомун* (Токобаев).

ШЕРТПУЛ *экон.* Келишимдин бир тарабына төлөмдөрдүн эсебинен жана бардык милдеттенменин аткарылышын камсыз кылуу үчүн алдын-ала берилүүчү акча суммасы же баалуу мүлк.

ШЕРТТЕШ Бири-бирине ант-шерт беришкендер. *Биз шерттешпиз, анныбыз эч качан бузулбайт* (Акиев).

ШЕРТТЕШТИР Бири-бирине ант-шерт, убада бердирүү. *Шерттештирип аларды, бүтпөгөн ишти бүтүрдү* (Качикеев).

ШЕРТТЕШТИРҮҮ ***шерттештир*** этишинин кыймыл атоочу.

ШЕРТТЕШҮҮ ***шерттеш*** этишинин кыймыл атоочу.

ШЕРТТӨӨ ***шертте*** этишинин кыймыл атоочу.

ШЕРТТҮҮ Шерттин талаптары, убадалары, шарттары менен байланышкан, аны моюндаган, берген анты-шерти бар.

ШЕФ *сүйл.* Ишкананын, мекеменин башчысы, начальниги.

ШЕФКЕ АЛУУ Коомдук уюмдар, жеке ишкер, коллектив тарабынан экинчи тарапка маданий, саясий, өндүрүштүк ж.б. жагынан жардам көрсөтүү, камкордукка алуу. *Шибегени капкаката албайсыӊ* (макал).

ШИБЕГЕ Тешүү, тешик чыгаруу үчүн колдонулуучу металлдан учтуу кылып жасалган аспап.

ШИБЕГЕЛИК Шибеге жасаганга жарай турган, ага ылайык келүүчү темир.

ШИБЕГЕ МЕНЕН САЙГАНДАЙ БОЛУУ Өтө катуу тийүү, терс таасир этүүдөн улам катуу чочуп кетүү, ыргып кетүү. *Таштанбек шибеге менен сайгандай болуп ыргып турду да таар чапанын илгиртпей ийнине салды* (Саатов). *Анын бул сөзү шибеге менен сайгандай угулгандыктан, отурган ордумдан тура калдым* (Жантөшев).

ШИБЕҤДЕ Жанталашып, кыпчыла калгандык, бир орунга тура албай шапа-шупа кирип кеткендик.

ШИБЕР 1. Жайкалып, жыш болуп өскөн калың чөп. 2. Учундагы бүрү тарам-тарам болуп кеткен кичинекей ичке сабактуу чөп.

ШИБЕРДҮҮ Шибери көп, шибери жайкалган.

ШИБИТ Укроп, чатыр гүлдүүлөр тукумундагы бир, чанда көп жылдык өсүмдүк.

ШИВЕР *диал.* Өӊү каралжын келип узун, ичке жалпак сабак алып өскөн өсүмдүктүн аты.

ШИЗОФРЕНИЯ Жин оорусунун алгачкы мезгилинде байкалуучу кулк мүнөздүн өзгөрүшү. Психика оорусунун бир түрү.

ШИЛБИ Тоодо өсүүчү бадалдардын бир түрү. *Шилби көрсөӊ жулбагын, быбык көрсөӊ урбагын.*

ШИЛЕ Шыпыра, сыдыра жылдыруу, илгери карай тартуу (мис, ийилип жаткан данды).

ШИЛЕКЕЙ Адамдын, жаныбарлардын оозундагы бездер иштеп чыгаруучу, жеген тамакты нымдаштырып туруучу илээшме суюктук.

ШИЛЕКЕЙ АЛЫШУУ Түбөлүк достошуу, өтө ынак болуу. *Антпе, Шаке, шилекей алышкан акыреттик дос элек ко* (Бердикеев). *Аны менен ырыскыны тең бөлүшүп жешкен, шилекей алышкан дос да болуп кетишкен* (Тойбаев).

ШИЛЕКЕЙИ ТҮШҮҮ Бир нерсени көрүп

ага абдан куштар болуу, кызыгуу, аны алгысы же жегиси, ичкиси келүү. *Берметтин жасаган күлчөтайы, лагманына ал түгүл ток адамдын да шилекейи түшөт* (Борбиев). ***В.: Шилекейи чубуруу***. *Тигиниси Кулубектин аялы, жапжаш..., – деп шилекейи чубуруп кеп кылып келди* (Медетов). ***Шилекейи куюлуу***. *Дасторкондогу жайнаган тамакты көрүп, баланын шилекейи куюлуп кетти* («Ленинчил жаш»).

ШИЛЕКЕЙЛЕ Шилекейин жугузуу.

ШИЛЕКЕЙЛӨӨ шилекейле этишинин кыймыл атоочу.

ШИЛЕН шиле этишинин өздүк мамилеси.

ШИЛЕНДИ Суу менен, шамал менен же башка жолдор менен сүрүлүп келген кум, топурак же башка нерсе.

ШИЛЕТ шиле этишинин аркылуу мамилеси.

ШИЛИ 1. Кежиге, желке тарамышы. *Берди шилисин кержейте ээгин илгери сунуп, Темирге тигилди* (Жантөшев). *Ал ыктытканcып, шилисин тартканда, кирилдеген күүгүрт дабыш угулду* (Токомбаев). 2. *өт.* Бир нерсенин арты, өйдөүкү, үстү жагы. *Айылдын шилисинде. Мен тиги борчуктун шилисине барып отурдум* (Сыдыкбеков).

ШИЛИДЕН ӨТКӨРӨ КАРОО Көзүн албай кадала кароо, тикирейе кароо, теше тиктөө. *Болуш заардуу көзү менен тиги кызыл ала болгон жигитти шилиден өткөрө карап турду* (Жоошбаев). ***В.: Көзү шилиден өтүү.*** *Тиктегенде адамдын шилисинен өтө түшкөн көк саргыл көзүн бырыштыра тиктеп турду* (Байтемиров).

ШИЛИЛЕ 1. Шилиден алуу, шилиден кармоо. 2. *өт.* Бирөөнүн артынан калбай ээрчип алуу, артынан такай түшүү, бура бастырбоо.

ШИЛИЛЕТ шилиле этишинин аркылуу мамилеси.

ШИЛӨӨ шиле этишинин кыймыл атоочу.

ШИЛТЕ 1. Басуу, уруу, чабуу, бир нерсени ыргытуу көрсөтүү, же ары-бери кыймылдатуу үчүн бутту, колду, колундагы куралды сермөө. *Тумакчан киши колундагы сумкасын шилтей жөнөдү* (Сасыкбаев). *Карыянын артынан бара жаткан аялдын чалгы шилтеши бош эмес го* («Советтик Кыргызстан»). *Кетменди кере шилтеп кара жерге, Кайраттуу кызыл дыйкан катуу демде* (Бөкөнбаев). *Асманга шилтеп кызылын, Адамдар кырман сапырды* (Акаев). *Үчүнчү жолу калыпмын бир аз көүүлгө, кадамды шилтеп бөлмөнүн тигил төрүнө* (Садыков). 2. *өт.* Жумшоо, буюруу, тукуруу. *Байдын шилтөөсү менен барып эки жигит бечара жардынын жалгыз атын тартып алып, өзүн кызыл камчыга алышты* («Ала-Тоо»). *Мурун айткандын сөзүн ээрчип, шилтеп койсо аўды-дөўдү карабай бир тиет* (Ашымбаев). 3. *өт.* Жазуу, тез аранын ичинде бир нерсени жаза коюу. *Эмгекчилердин майрамына карата бир нерсе шилтей салдым эле, ошол гезитке чыгыптыр деп Болотбек досторуна мактангандай компоюп койду* («Чалкан»).

ШИЛТЕЛ шилте этишинин туюк мамилеси.

ШИЛТЕМ 1. Кадам. *Эки-үч шилтем жер ага ушунчалык алыс көрүндү.* 2. *өт.* Жакын аралык. *Ушул шилтем жерден барып ата-энеўдин алын сурап коюш сага эмне кыйынбы?..* («Ала-Тоо»). Шилтем жерге машинасы жок экөө басса кандыгынан түшүп калчудай көрөт («Чалкан»). 3. *өт.* Жазуу, көп эмес аз жазуу. *Сагын жиберген катына бир шилтем жооп күтүп жатып чарчады* («Кыргызстан маданияты»). *Бир шилтемдер.*

ШИЛТЕМЕ 1. Бирөөнүн эмгегин көрсөтүү, андан алган ой пикирди белгилөө, ссылка кылуу. 2. *диал.* Таарга түшүрүлө турган оймочиймелердин бир түрү. *Шилтеме оюу саясыў, кийгизип көздү карайсыў.*

ШИЛТЕН шилте этишинин өздүк мамилеси.

ШИЛТЕТ шилте этишинин аркылуу мамилеси.

ШИЛТЕШ шилте этишинин кош мамилеси.

ШИЛТИСИН КУРУТУУ Аябай эзүү, абдан кыйноо, өтө оор абалга жеткизүү. *Промсолдун чоўу эч нерсе бербей же балык карматпай, жээкте жашагандардын шилтисин курутту* (Укаев). ***В.: Шилтисин түгөтүү.*** *Секелек чагы, баарынан айрылып, ай талаада калган күнү, анан ар кимдин иregеси шилтисин түгөткөн күндөр көз алдынан чубурду* (Өмүрбаев).

ШИЛТӨӨ шилте этишинин кыймыл атоочу. *Аягы бир шилтөөгө келбей калган, Өрт чалып көздөрү да көрбөй калган* (Кыдыров).

ШИЛЭЭН Көпчүлүккө берилген тамак-аш. *Элге шилээн бергенде Марттын чери жазылат* (Токтогул). *Көпкө берген дасторкон Шилээни сонун кыргыздын* (Барпы).

ШИМАЛ Түндүк тарап. *Шимал жагы Эскимос, Күн батыш жагы Тундура* («Манас»). *Шимал жактан сел келди, Селдей көчүп жер келди, Жер учурган жел келди* («Манас»).

ШИМЕК 1. Бешикке бөлөнгөн баланын сийдиги күлтүккө куюлуп туруш үчүн колдонулуучу түтүкчө. 2. Тегирмендин барасын жаргылчактын дан, эгин салынуучу, данды, эгинди майдалоочу үстүўкү бөлүгү менен байланыштыруучу өзөк.

ШИМЕЛ *диал.* Чымындын кичине түрү.

ШИМИ 1. Бир нерсенин суюк маўызын, майын соруу. *Жиликтин чучугун шимип отурган боз балдар,* («Ала-Тоо»). 2. Аябай

катуу соруп өбүү, катуу өбүү. *Айланага серep салбай, бул жалганда экөөнөн башка жан жоктой сагынган колуктусун шимий өөп калды* («Ала-Тоо»).

ШИМИКЧИ Кандайдыр бир нерседен таттуу затты шимип соргуч. *Шимикчи аарыларды кара.*

ШИМИЛ Арыктоо, эти качуу, өңүнөн азуу. *Кан-сөлү жок бозоруп, Жаак эти шимилген* (Бейшеналиев).

ШИМИР Ичүү, тынбай тартып жиберүү. *Акмат бергенди кайтарбай шимирип коюп гана, тамактан батыра жеп отура берди* (Убукеев). *Күрүчбек чалапты бир топ шимиргенден кийин эсине келет* (Саманчин). *Гүл ичинде түшүп калган күзгүдөй, Жатат Соң-Көл күндүн нурун шимирип* (Акималиев).

ШИМИРИЛ шимир этишинин туюк мамилеси.

ШИМИРИШ шимир этишинин кош мамилеси.

ШИМИРТ шимир этишинин аркылуу мамилеси.

ШИМИРҮҮ шимир этишинин кыймыл атоочу.

ШИМИШ шими этишинин кош мамилеси.

ШИМӨӨР *диал.* Көк же сары гүл алып, ал гүлдүн түбүн соруууга мүмкүн болгон өсүмдүк.

ШИМПАНЗЕ Тропикалык Африканын токойлорунда жашоочу кишиге окшош маймыл.

ШИМҮҮ шими этишинин кыймыл атоочу.

ШИМҮҮР Жайлоодо топ-топ болуп өсүүчү ширеси таттуу өсүмдүк. *Бала кезде шимүүрдүн гүлүн шимип чоңойдук* (Саспаев).

ШИМШИ 1. Тумшугу менен изди же жыт түшкөн башка нерсени жыттагылап издөө, тинтүү, жойлоо (мис, ит, машке). *Маңгыт байкуш төккөн күлдү шимшилеп, Кечте келип тиктей берет эшикти* (Гилязетинов). 2. *өт.* Бирөөнү же бир нерсени артынан түшүп издөө, тинтүү (кишиге карата).

ШИМШИЛЕ шимши менен бирдей. *Каныбекти шимшилеп издөө иши аябай күч алды* (Жантөшев).

ШИМШИТ шимши этишинин аркылуу мамилеси.

ШИМШҮҮ шимши этишинин кыймыл атоочу.

ШИНА Дөңгөлөктүн сыртынан кийгизилүүчү темир же резинка алкак.

ШИҢГИЛ 1. Жүзүмдүн мөмөлүү бутагы, бүчүргө байланган жүзүмдүн топтому. *Бир шиңгил жүзүм* (Гапаров). 2. Жаак эти качып, шимирилип көрүнгөндүк. 3. Жалбырактары кайчы орун алып, анын боорунан да кайчыланып тарам бүчүр чыгып, жерге жайылып жабышып өскөн өсүмдүк. 4. *өт.* Бир нерсенин кичине бөлүгү, бир үзүмү. *Ышкы илеби козгоор бекен кыз гүлүн, Ышкы алоосун сезер бекен кыз дили? Түн койнунан уккум келет кыз үнүн, Тартууларым – таңкы сүйүү шиңгили* (Байзаков). *Жол али алыс эле. Чалов мурдунан кынкылдап, бир шиңгил ак үзүм булуту көктө калкыган асманды кээде бет алдынан көрүп, көңүлдүү келатты.* (Сактанов).

ШИНЕЛЬ Бели кыналып тигилген, аскер формасы катары кийилүүчү пальто. *Ал тургай аскерге да бирге бардың, Койкойтуп шинель кийип, курал алдың* (Кыдыров).

ШИНЬОН Улама чач, кийме чач.

ШИРГЕ 1. Энесин ээмп койбос үчүн кулундун мурдунун үстүнө тагылган, эмүүгө тоскоолдук берген калканч. 2. *диал.* Кулундарды бир-бирине моюндаштырып байлап койгон жип.

ШИРГЕ ЖЫЯР Эң мыкты жерлеринен тандалып эң узакка, жаздын эң акырына сакталган эт (көбүнчө койдун, уйдун семиз эттеринен). *Согумдун ширге жыяры.*

ШИРГЕЛЕ Ширге тагуу.

ШИРГЕЛҮҮ Ширге тагылган, ширгеси бар.

ШИРГҮРҮЧ Сүткө бышырылган күрүч, сүткө жасалган ботко. *Таң азандан туруп сааган жаңы нак сүткө жасаган ширгүрүчүн ак табакка салып Бегайым көтөрө келди* (Мавлянов).

ШИРЕ I 1. Жемиштин же өсүмдүктүн таттуу маңызы, суюк заты. *Кыштактын бак-дарагы дүпүйүп, андан келген жел эзиле бышкан алманын ширесин аңкытат* (Айтматов). *Жүзүмдүн ширеси.* 2. Таттуулук, даам-татымдуулук. *Ширеге түшө калар чиркин таңдай, Адамга таттуулугу балдын кандай* (Шимеев).

ШИРЕ II 1. Бири-бирине жабышуу, жабышып улануу, биригүү (эритип же кызытып ширетилген металлга карата). 2. Шыкалып толуп калуу, шыгырап толуу. *Жол бирде кыян жүрүп, кум ширеген кургак сайга түшүп, бирде андан ийрилип чыга келет* («Ала-Тоо»). *Чечиндирип, чалкан менен сабатсын Тикен ширеп, жүрөгүмдү канатсын* (Үмөталиев).

ШИРЕЛ шире этишинин туюк мамилеси.

ШИРЕЛҮҮ 1. Ширеси бар, маңыздуу, даамдуу. *Берекелүү, ширелүү Жүгөрүдөн сүт келет Байып кеткен желинге* (Токомбаев). *Ширелүү алмалары чай чыныдай, Макташса жетип турат көккө төбөм* (Абакиров). 2. *өт.* Кызыктуу, уккулуктуу. *Алымкул өзүнүн журтка сүйкүмдүү үнүн созуп, ширелүү сөздөрүн таптак айтып, ырын узартты* («САЖИ»). *Кыргыз адабияты акындан дагы ширелүү жемиштерди күтөт.*

ШИРЕНДИ 1. Шамал сүрүп келип шыкаган, тапталган кар. *Туш-туш жак айтып*

жеткис алай-дiлей, Ширенди чырашталат карды кiрей (Токомбаев). 2. Кызыткан, эриткен металлды иштетiiде чыккан чачыранды учкун. *Ысык шамал, эрксиз эске салчу эле Бетке тийген ширендисин устанын* (Токомбаев). *Дешi iстiнде балка, барскан алмак-салмак койгулаганда ширендилер бiркет* (Убукеев).

ШИРЕЎКАНА Соода-сатыкта (кебiнче базарда) сатуучу менен алуучунун ортосуна тiшкен далдалчыга берилiiчi энчи (акча).

ШИРЕЎКЕ Учунда чагып тутандыруучу заты бар, кутуга салынган ичке жыгач таякчалар. *Ширеўке чагуу. Ширеўкени, чыракты, кiйген оттон кылат дейт* (Жангазиев).

ШИРЕТ шире этишинин аркылуу мамилеси.

ШИРЕТIІ ширет этишинин кыймыл атоочу.

ШИРЕТIIЧI Металлдан иштелген ар кандай жасалгаларды, буюмдарды кол менен жасоо, белiктерiн жыйноо, оўдоо, ширетii иштерин жiргiзiiчi жумушчу.

ШИРЕШ шире этишинин кош мамилеси.

ШИРЕШТИР ширеш этишинин аркылуу мамилеси.

ШИРИ 1. Бодо малдын абыдан каткан, жедеп кургап бiткен катуу, калыў териси. 2. Саба, кеекер, кенечек сыяктуу идиштерди жасоо же бир нерсени каптоо iчiн керектелiiчi бодо малдын ышталган чылгый териси. *Шириден кенечек тигii. «Кыягым iндii болсун» деп, Кургатып шири каптадыў* (Осмонкул).

ШИРИДЕЙ КАРА Капкара, ышталган ширидей кара (кишинин еўiне карата). *Ал учурда [Ракыяга] Бурулчанын эбиреген эрди да, ширидей кара бети да жат керiндi* (Байтемиров). *Бети-башынын баарын сакал баскан ширидей кара киши бадалдын арасынан чыга калды* (Абдыраманов).

ШИРИЛЕ Шири кийгизiI, шири каптоо.

ШИРИН 1. Таттуу, даамдуу. *Шерт менен iзiп бергемин Шекерден ширин алманы* (Бекенбаев). *Койгон тамактарынын жыты буруксуп деле ширин, деле сонун* (Сыдыкбеков). 2. Кызыктуу, уккулуктуу, жагымдуу. *Жер жiрегi Москвадан Кiiлер ширин тартылат* (Бекенбаев). *Толгон жыйын эл турса Торгойдой ширин тил менен Сайрачу элеў, Токтогул* (Бекенбаев). *Ак шампандай езiбiз да кебiрiп, Ширин сездер кемекейден тегiлiп* (Кыдыров).

ШИРИЎКАНА ширеўкана менен бирдей.

ШИРЕЕ шире этишинин кыймыл атоочу. *Алтын менен кiмiштiн ширеесiнен бiткендей* («Манас»).

ШИФЕР Ййдiн iстiн (чатырын) жабууга ылайыкталып, сланецтен плитка тiрiнде жасалган материал.

ШИФОН Жибектен же пахтадан жасалган ете жука кездеме.

ШИФР *экон.* 1. Жашыруун билдирiiлер iчiн белгилердин системасы. 2. Документтердеги регистрациялык шарттуу белги.

ШИФРДЕЕ *экон.* Жашыруун жазууларды, билдирiiлердi шифрдин – тамгалардын, цифралардын, шарттуу белгилердин жардамы менен жашыруун жазуу.

ШИФРЛА шифрдее менен бирдей

ШИШ 1. Бир нерсени саюу, кесее iчiн учу ичкертилген учтуу темир же жыгач. 2. Йй буюмдар отко тiшпес iчiн боз iйлердегi очоктун четине тер жакты тосуп кагып койгон майда казыктар. *Отко жакын шиш кiйет, Энеге жакын кыз кiйет* (макал). 3. Учтуу, учу ичке келген; учталган. *Шиш чоку. Шиш тумшук. Шиш казык.*

ШИШ КУЙРУК 1. Ичке, узун куйрук (кебiнче койлорго карата «куйруктуу эмес, тегерек май куйругу жок» маанисинде айтылат). *Шиш куйрук козулар.* 2. Бир жерге байыр алып отура албаган. *Буларыў жедеп шиш куйрук болуп бiткен тура* («Ленинчил жаш»).

ШИШЕ 1. Айнек. 2. Бетелке, чырактын фонары же ар кандай айнек идиштер. *Нас шишеўди берчи.*

ШИШЕК Эки жаштагы биттелген кой. *Жаман кой шишегинде карыйт* (макал).

ШИШЕЛIІ Шишеси бар, шише кийгизилген. *Терезедеги шишелii лампа араў бiлбiлдейт.*

ШИШИ ТОЛУУ Кiнеесi абдан кебейiп, ашынып кетii, эч нерсени кезiне илбей калуу, ете кееп кетii, чегине жетii. *Мырзабай байдын аябай шиши толгон эле* (Абдукаримов). *Сага элеби какмар! Бирее жазаўды берер! Шишиў гана толду* (Жусупов). *Адам кiнеege батып, шиши толгондо андан жакшылык оолактайт тура* (Осмоналиев). *Мунун шиши толду, жакында кызматынан бошойт, – деп Кызылбаш кiрпiлдеген* (Каимов).

ШИШИ Шишикке айланып, чыўалып кееп кетii. *Рыскулбектин шишиген тултук беттери ого бетер шишип бараткандай* (Токомбаев).

ШИШИК 1. Дененин оорудан, урунуу, согулуу сыяктуу башка кырсыктардан улам шишип, чыўалып кееп кеткен, томпоюп калган жери; шишип кетii илдети. *Жуманын кара кек болуп шишик баскан бетинен кiлкi билинбеди* (Жантешев). *Ажардын бiткен бою кек ала, эки кезi шишиктен керiнбейт* (Жантешев). 2. *диал.* Шишик ооруга дары катары колдонула турган кеп бутак алып 20–25 *см* есе турган есiмдiк.

ШИШИМЕК Шишиўки тарткан, шишигенсиген. *Атай шишимек кездерiн iлiўдеттi* (Бейшеналиев). *Алымкул шишимек тартып, аябай сыздап турган ууртун алаканы менен абайлап басты* (Абдукаримов).

ШИШИМЕЛ шишимек менен бирдей.

ШИШИМИК ***шишимек*** менен бирдей.

ШИШИТ ***шиши*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШИШКЕБЕК ***кебеп*** менен бирдей.

ШИШКЕ ОТУРГАНДАЙ Бир нерсеге абдан кыжалат болуу, сары санаа болуп тынчы кетїї, чыдамсыздануу деген мааниде. *Ыгын келтире албай ичинен кыжынып, шишке отургандай чыдамсызданган Мамбет* (Бейшеналиев).

ШИШКЕ САЯР ЭТИ ЖОК Єтє арык, абдан арык, териси менен сєєгїнєн башка эч нерсеси жок, тыртайган. *Єзї жїдєє, єлє турганга окшоп шишке саяр эти жок* (Борбугулов). *Шишке саяр эти жок арык бала эле* («Ала-Тоо»).

ШИШТИГИЙ Тумшугу, учу ичке, шиштей болгон.

ШИШТИЙ Учтуу болуп чыгып туруу.

ШИШЇЇ ***шиши*** этишинин кыймыл атоочу.

ШКАФ Ичине кийим-кече, китеп, идишаяк ж.б. салуу їчїн колдонулган, эшиктери бар, кеўсе, їй эмереги. *Жарашып туш кийизге тєркї тарап, Капшытта чоў кїзгїлїї кызыл шкаф* (Абдыраманов).

ШЛАГБАУМ Темир жолду кесип єткєн жолдордо, чек ара тосмолорунда єткєєлдї жаап коюу же ачуу їчїн колдонулган кєтєрїп же тїшїрїп турма тосмо.

ШЛАК Металлды кен тїрїнєн бєлїп эриткенде чыккан же кїйїп бїткєн таш кємїрдєн калган катуу масса, калдык.

ШЛАКОБЕТОН Цемент, шлак жана кумдун кошундусунан жасалган бетон.

ШЛЕМ Аскер кызматындагылардын, спортсмендердин, учкучтардын, танкисттердин ж. б. атайын жасалган баш кийими.

ШЛЮЗ 1. Єзєндє, каналда кемелерди плотина аркылуу єткєрїї їчїн тургузулган курулуш. 2. Суунун деўгээлин жєнгє салып туруу їчїн плотиналардан тургузулган жылма дарбаза.

ШЛЯГЕР Белгилїї эстрадалык ыр, мелодия.

ШЛЮПКА Корабльдин каптал боолоруна асылган, керек учурларда сууга тїшїрїїгє ылайыкталган калактуу кайыктар, жєнєкєй жыгач кайыктан айырмалуу бардык чакан моторлуу же жел кемелер.

ШЛЯПА Тєбєсї тегерек жана бийигирээк келип, этек жагы кайрылган баш кийим.

ШМУЦТИТУЛ *сїр.* Китеп графикасында жана полиграфияда титулдун астыўкы бетиндеги, китептин аты жазылган єзїнчє барак же китептин кайсы бир бєлїгїнїн аты жазылган бет.

ШНУР 1. Боо, ичке жип, шоона. 2. *эл.* Сырты ток єткєрбєс нерселер менен оролгон электр сымы.

ШОВИНИЗМ Улутчулдуктун ашынган, реакциячыл формасы.

ШОВИНИЗМ Єз улутун єзгєчє, артыкча санап, башка элдерди жек кєрїїгє, кемсинтїїгє їгїттєп, улуттар арасында кастыкты туудуруучу реакциячыл улутчулдук.

ШОВИНИСТ Шовинизмге берилген киши, реакционер.

ШОДОЙ 1. Жалбырак бутагынан ажырап, жылаўачтанып калуу, узун, ичке кєрїнїї. *Добул уруп, апийимдер шодоюп калды.* 2. Арык, узун (адамга карата). *Сырттан шодойгон бирєє шып кирип келди. Эмне мынча шодойуп арыктап кеткенсиў?* 3. *єт.* Жалгыз, канат-бутаксыз калуу, бардыгынан ажыроо. *Мына ошончо каптаган бїлєдєн бїгїн шодоюп Беккул экєєбїз гана кайтып барабыз* (Элебаев).

ШОДОЙТ ***шодой*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШОДОКОНДУН БЇРКЇТЇНДЄЙ Жулкунуп, жутунуп турган, нысапсыз. *Шодокондун бїркїтїндєй эле жутундум* (Кыдырмышев).

ШОДОЎДО Єўгїл-дєўгїл желїї, сороў-сороў этїї.

ШОДОЎДОО ***шодоўдо*** этишинин кыймыл атоочу.

ШОДОЎДОТ ***шодоўдо*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШОДОЎДОШ ***шодоўдо*** этишинин кош мамилеси.

ШОДОЮУ ***шодой*** этишинин кыймыл атоочу.

ШОЙКОМ ***шойкон*** менен бирдей.

ШОЙКОН Шоктук; чыр-чатактуу иш. *Бир шойконду баштап жїрїшпєс бекен, таяке?* (Абдукаримов).

ШОЙКОНДУУ Шойкону бар, жоболоўдуу, чыр-чатактуу. *Мына, шойкондуу бала, шоктугуў тїбїўє жетип коё жаздады* (Касымбеков). *Мансурдун шойкондуу митаам кєзї арамзалык менен кїлїўдєгєндєй болду* (Абдукаримов).

ШОК Психикалык кїчтїї таасирдин же катуу жарадар болуунун натыйжасында жалпы организмдин функцияларынын кескин бузулушу, алсырашы, єзїн жоготкондой абалда болуу.

ШОК Тентек, шайкелеў, оюнкарак, шайтандуу. *Шок Данияр жалындуу кєздєрїн ойноктотуп, эжесин коштоп жєнєдї* (Бейшеналиев). *Кайыр кїлкїлїї, сєзгє чебер, жолдошторуна шок боло турган* (Токомбаев).

ШОКОЛАД Какао менен канттан конфет же плита тїрїндє жасалган кондитер азыгы.

ШОК ООЗ ***к. Оозу шок.***

ШОКТОН Тентектик кылуу, шоктук кылуу, оюнкарактануу. *Керме тоонун келинкызы, Тийип-качып шоктонот* (Токомбаев).

ШОКТУК Тентектик, тартынбаган тамашакєйлїк, ойнооктук, шок кишиге мїнєз-

дїї сапат. *Даниярдын таўыркаган кєз карашында жаш баланын шоктугун мейличи деп кечирген єўдїї мээрим бардай* (Айтматов). *А кєрєкчє ата жолун улантып, Ак эмгектїї дыйкан болгун шоктонбой!* (Кїрїчбеков).

ШОЛ ошол менен бирдей.

ШОЛОК: шолок-шолок этїї Жашы тыйылбай єпкєлєп ыйлоо. *Шолок-шолок ыйлай бердиў... Чуркап кеткен кезимде* (Бєкєнбаев).

ШОЛОКТО Шолок-шолок этип ыйлоо, кєзїнїн жашы токтобоо. *Турсун ички їйгє шолоктоп киргенде энеси кийим тигип олтурган экен* («Жаш ленинчи»). *Эрке кыз шолоктоп ыйлагандай болсо бєйрєктєрї солкулдайт* (Байтемиров). *Неге жумдуў кїлкї чачкан жїзїўдї, Адам эмес, кєк ыйлады шолоктоп* (Байзаков).

ШОЛОКТОО шолокто этишинин кыймыл атоочу.

ШОЛОКТОТ шолокто этишинин аркылуу мамилеси.

ШОЛОКТОШ шолокто этишинин кош мамилеси.

ШОЎШОГОЙ Шоўшойгон, сороюп, бийик тартып кєрїнгєн.

ШОЎШОЙ Сороюу, шоўшогой тартуу, шуштуюу. *Биз жакындай бергенде баягы сарайчанын жанынан шоўшоюп, дагы бир-эки боз їй кєрїндї* (Элебаев). *Кєк дєбєт элден четтеп барып, шоўшоюп отурду* (Баялинов).

ШОЎШОЙТ шоўшой этишинин аркылуу мамилеси.

ШОЎШОЎДО Бир нерсе издегендей желип-жортуп, эки жагына каранып жїрїї, келїї.

ШОО Учук, боо.

ШООДАЙ Жалгыз, сороюп. *Белден бир киши шоодай болуп чыга келди.*

ШООДУРА Шамал соккондо шуудурагансыган дабыш чыгаруу (камышка же башка єсїмдїктєргє карата). *Шамал соксо шоодурайт Камышынын табышы* («Жазгыч акындар»). *Тїн бар бекен биздин жердин тїнїндєй, Жибек болуп миў буралган шоодурап!* (Эралиев).

ШООДУРАТ шоодура этишинин аркылуу мамилеси.

ШООДУРАШ шоодура этишинин кош мамилеси.

ШООДУРАШУУ шоодураш этишинин кыймыл атоочу.

ШООДУРОО шоодура этишинин кыймыл атоочу.

ШООК Кєўїл ачар оюн-тамаша, эрмек. *Асан карыя менен Сатылгандын їйлєрї жатактагылардын шоок жайы боло турган* (Токомбаев). *Бала деген энеге шоок. Анын кєўїлїнє шоок болгон жалгыз гана Айымкан* (Каимов).

ШООКУМ 1. Їн, дабыш. *Ошол учурда мемиреген тїнкї тынчтыкты бузуп, кїн кїркїрєп, жамгырдын шоокуму угулат* («Ала-Тоо»). *Бардык тизмени акыр-аягына чейин угууга мажбур болгон эл анчалык кєп шоокум салбай, акырына чейин кїттї* (Абдукаримов). 2. Кабар, дарек, дайын, белги, жышана. *Шоокум берїї. Шоокуму билинїї.* 3. Шоола, жарык. *Таратып шоокум асманга, Таў атып келе жатканда* (Алмазбеков). *Тїн ичинде чагылгандай жаркылдап, оттун шоокуму чагылышат. Айдан жарык кїн бїтїп, Кїн шоокуму нур бїтїп* (Тоголок Молдо).

ШООКУМДА Шоокум чыгаруу, жарык, элес кєрїнїї, їн чыгаруу. *Шоокумдап шашма суу агып, Капчыгай ичи жаўырган* («Ала-Тоо»).

ШООКУМДАН шоокумда этишинин єздїк мамилеси. *Жакынкы сайдан суунун шоокумданган їнї угулат. Тоо-тоонун чокулары шоокумданып кєрїнє баштады.*

ШООКУМДАТ шоокумда этишинин аркылуу мамилеси.

ШООКУМДАШ шоокумда этишинин кош мамилеси.

ШООКУМСУЗ Їнсїз, дабышсыз, шоокуму жок.

ШООЛА Нур, жарык. *Айдын шооласы Чолпонбайдын бетине таамай тїштї* (Жантєшев). *Кїн баткан сайын иўир шооласы тїшє берди. Жер таўдын жарык шооласына бєлєнгєн* (Бейшеналиев). *Ажайып таў аткандай шоолаланып, Ак їйдїн чокусунда делбиреген* (Мамбеталиев). *Шоола чачып келаткан таў їмїтїн жандырат* (Стамов).

ШООЛАЛА Жарык тїшкєнчє кичине ачып, кыўайтып коюу. *Эшикти кичине шоолалатып койсоў.*

ШООЛАЛАН шоолала этишинин єздїк мамилеси.

ШООЛАЛАНТ шоолалан этишинин аркылуу мамилеси.

ШООЛАСЫ ЖОК Акылсыз, пайдасы тийбеген, жардамы жок, жєндємсїз, арсыз. – Эй, *тырышкан кандай єжєр эмесиў. Сен кайдан чыккан машаяксыў, ыя? Ушундай да шооласы жок акылсыз болосуўбу?* (Саатов).

ШООЛАСЫЗ Нурсуз, жарыксыз, шоола жок.

ШООЛДО Абанын катуу, кїчтїї агымы. *Шамал боз їйдїн їзїк-туурдугун делпилдетип шоолдоп кирет. Отту шоолдотуп жаккыла.*

ШООЛДОТ шоолдо этишинин аркылуу мамилеси.

ШООНА 1. Кап, кийиз ж.б. сыяктуу калыў материалдарды тигїї, кєктєє їчїн колдонулуучу жїндєн ийрилген жоон жип. *Эрке кыз баштыктын оозун эки-їч кайталап шоона менен кайып таштады* (Байте-

миров). *Байбиче бир тӱрӱм шоона алып келчи* («Эл адабияты»). 2. *өт.* Ичке. *Шоонадай арыктаптыр. Шоонадай тӱтӱн чыгат.*

ШООНА ЭШЕ АЛБОО Эч нерсеге жарабоо, башкаларга теӳ келе албоо, *Эртели-кеч мындай майрамдарга биздин өнөрпоздор катышып калса, бӱгӱнкӱ турушубуз менен шоона эшпей калып жӱрбөйлӱ?* («Кыргызстан маданияты»). *Көбӱбӱздӱн эле калпыбыз бар, бирок баарыбыз Ит атардын жанында шоона эшпей калабыз* (Жигитов).

ШООРАТ 1. Алыска жеткен ӱн. 2. *өт.* Даӳк, атак, даӳаза, таанымалдык. *Шоорук келди сарайга, шоораты кетти далайга* (фольк.). *Бул ааламда жаркып улам жылдызыӳ, буюрса дейм оомат, шоорат кыргызым* (Гилязединов).

ШООТ 1. Сөздӱ башка мааниге айландыруу, башка темага буруу. *Акбар сөздӱ тамашага шоото сӱйлөдӱ* (Убукеев). 2. Шылтоо кылуу; себеп таап тийишӱӱ. *Эки адамдын башы кошулган жер болсо, эмнегедир шоотуп, Атабек Кылымканды чакырып көздөн өткөрөт да отурат* (Жантөшев).

ШООТУУ шоот этишинин кыймыл атоочу.

ШООШАК 1. Сазда өсӱӱчӱ катуу чөптӱн бир тӱрӱ. *Орулбай калган камыш, шоошактарды да оруп пайдаланууну уюштуруу керек* (Убукеев). 2. Колдун манжалары.

ШОП: шоп этип Байкоостон, кӱтӱлбөгөн жерден. *Короонун төмөн жакkы четинен шоп этип машина чыкты да токтой калды* (Жантөшев). *Ӱч азамат жӱгӧрӱнӱн арасынан шоп этип чыга келишти* («Жаш ленинчи»).

ШОР I 1. Туздуу топурак. *Эшилген аппак шор басып, Орчун-орчун жол басып* («Семетей»), *Кеберленген шорду тепсеп мӱрөк суу Кеткен тура жашыл жакут чөгөрӱп* (Токомбаев). 2. Туздуу, тузу бар. *Шор суу. Шор топурак.* 3. *өт.* Азап, кайгы, муӳ. *Бешенеӳе бӱтӱптӱр, Арылбаган катуу шор* (Токтогул). *Мени кара шор кайнаган тозоктон, Мени кара май кайнаган оюктан* (Кулумбаев).

ШОР II Суюктукту катуу, тез-тез ууртаганда же мурдун тартканда чыккан дабыш.

ШОРБАК шорбок менен бирдей.

ШОРБОК Тузга чыланып кайнатылган жӱн, көбӱнчө төөнӱн чуудасы.

ШОРБОКТО Шишикке шорбок тартуу.

ШОРГОЛО Чубуруп агуу, чубуруп, токтобой куюлуу. *Карынын жаӳы эле сӱрткөн жашы кайра шорголоду* (Токомбаев).

ШОРГОЛОО шорголо этишинин кыймыл атоочу.

ШОРГОЛОТ шорголо этишинин аркылуу мамилеси.

ШОРДО Шору катуу, азап тартуу, кыйналуу. *Оӳ далысын ойдуруп Онтоп жӱрдӱ Кӱлчоро, Сол далысын сойдуруп Шордоп жӱрдӱ Кӱлчоро* («Сейтек»).

ШОРДОГОЙ Көзӱнөн шор аккан адам.

ШОРДУУ 1. Шору көп, туздуу. *Шордуу жер.* 2. *өт.* Шору каткан, азаптуу, байкуш. *Көбӱнӱн угат жашыган: «Тӱндө шордуу жантаслим болуптур»* (Ж. Алыбаев). *Шордуу жаш кыз, муӳу менен Жутту кайгы жалынды* (Токомбаев). *Шордууга шорполуу тамак жакпайт* (макал).

ШОРЕК 1. *диал.* Алабата. 2. Туздуу сууга бышкан буурчак тамак. 3. Эттин сорпого чыккан даамы, сорпо. *Мейли ӱй-бӱлөсӱ менен ээн жайкын шорек кылып ичишсин* (Садыбакасов).

ШОРКЕЛДЕЙ Бакытсыз, азаптан башы чыкпаган, шордуу. *Жору канаттуунун эӳ чоӳ, көрөгөчӱ. Бирок, тарптан башкага алы жетпеген шоркелдей* (Бейшеналиев). *Сен экөөбӱз мобулар кичинесинде шоркелдей кӱндӱ да өткөрбөдӱкпӱ* (Бейшеналиев).

ШОРКУРА Коӳурук тартканда же суюк тамак ичип жатканда ооздон шоркураган дабыш чыгаруу. *Тамакты шоркуратпай уурта. Шоркураган кан чыгып, коркурай тӱшӱп жан чыгып* (фольк.).

ШОРКУРАТ шоркура этишинин аркылуу мамилеси.

ШОР КӰЙРӨК Чөптӱн тӱрӱ. *Алабата, шор кӱйрөк, Төөнӱн жери Ала-Тоо* (Тоголок Молдо).

ШОРЛОТ шордот менен бирдей.

ШОР МАӲДАЙ Бактысыз, таалайсыз, багы жок. *Сен бир шор маӳдай экенсиӳ.*

ШОРО 1. *диал.* Шору чыгып турган кыртыш. 2. Жердин бетин каптаган туздуу ак кебер. *Дайранын жээги ак шоро, төгӱп койгон туздардай.* 3. Ачуу, кыйгыл даам. 4. Суусундук тӱрӱ. 5. ***шорек II*** менен бирдей. *Арык койлор шоронун сөӳгөгӱн кемирип, жандарын жанга урууда.* 6. Көздөн шоролуу жаш тынбай ага берип, кычыктарга чылпак сымал шоролуу кеберлердин чогулушу. *Көзӱнөн шоросу, көкӱрөгӱнөн дарты кетпеди.*

ШОРОЛО Көздөн шоролуу жаштын агып турушу.

ШОРОЛОН шороло этишинин өздӱк мамилеси.

ШОРОЛОНТ шоролон этишинин аркылуу мамилеси.

ШОРОЛОНУУ шоролон этишинин кыймыл атоочу.

ШОРОЛУУ Шоро каптаган, шоросу туруп калган. *Жаш агып, кызарып турган шоролуу көзӱ.*

ШОРПО ИЧӰӰ Жазасын алуу, жаза тартуу. *Жолбундун көрөр кӱнӱ ушул. Ушул шорпоӳду ичкенге сӱйӱн* (Бейшеналиев).

ШОРПО сорпо менен бирдей.

ШОРУ АРЫЛБОО Азап тартуу, азаптан

башы чыкпоо, өтө кыйналуу. *Муўканган кайгыдагы муўдуу элим, Деги бул арылабы шоруў сенин* (Турусбеков).

ШОРУ КАЙНОО Азап тартуу, кырсыкка, бактысыздыкка учуроо, катуу кыйналуу. – *Шордуу... ай! Шоруў кайнап калбаса экен,* – *деп кара катын Акбаланы кучактап калды* (Укаев). *Жаш балам менен аялыма ээ бербей калганын карышкыр кырса, менин шорум кайнайт экен да* (Осмоналиев). *Дагы бир шор кайнап жўргөн кўнў көчөдө келе жатып, бир казак жигитке жолуктук* (Элебаев). ***В.: Шору катуу.*** *Шоруў ката электе ыгын таап, агаўан кутулгун!* (Осмоналиев). *Мен ошонун мактоосу менен Берметке кабылып, шорум катып кала жаздабадыбы?* (Абдукаимов).

ШОРУ КАЛЫЎ Азаптан арылбаган, таалайсыз, багы жок деген мааниде. *Шору калыў байкуш экенсиў го! – деп кемпир мага жарма сунуп жатып шыпшынып койду* («Ала-Тоо»).

ШОРУЛДА шоркура менен бирдей. *Суу ууртайт да шорулдайт, Сўйлөп коёт кобурап* (А. Токоев).

ШОРУЛДАТ шорулда этишинин аркылуу мамилеси.

ШОРУЛДОО шорулда этишинин кыймыл атоочу.

ШОРУН КАЙНАТУУ Азаптан арылтпоо, аябай эзўў, абдан кыйноо, чоў кырсыкка учуратуу. *Кедейлерди кыўк этип баш көтөртпөй алардын термелеген мээнетчилдигинен пайдаланып шорун кайнатууда* (Бейшеналиев). *Кайберен болсо да эликтин шорун кайнатат элем* (Жусупов). ***В.: Шорун шорподой кайнатуу.*** *Кандай болсо да бир шылтоо таап, бул камбыл немени шорун шорподой кайнатуу керек деп ойлоду Мырзабай* (Абдукаримов). ***Шорун шакардай кайнатуу.*** *Шашпа, куу туяк томор, шоруўду шакардай кайнатпасам элеби! – деп Касымбек кекенип отурду* (Бейшеналиев). ***Шорун катыруу.*** *– Кайненеси каардуу экен, Кундуз байкуштун шорун катырып, аябай кыйнап салыптыр* (Эсенкожоев). *Ошондо көргўлўктў көргөзўп, шорубузду катырат* (Бейшеналиев).

ШОРУЎ КАТКЫР Бирөөгө карата бактысыз байкуш, шордуу, бечара деген сыяктуу, бир жагынан боор ооруу, аео, бир жагынан жемелөө иретинде колдонулат. *Шоруў каткыр, ылымта жер тапсаў го жакшы* (Осмоналиев). *Шоруў каткыр, көздўн жаздымында калды* («Чалкан»).

ШОССЕ Шагыл төшөлўп же асфальт, бетон менен капталып, рельсасыз жўрўўчў унаага арналып жасалган жол. *Жардын ўстўнөн таш төшөлмө шоссе жол өтөт* (Сасыкбаев). *Азыр Кыргызстандын бардык райондору шоссе жолдор менен байланыштырылган, алардын көпчўлўгў асфальт менен төшөлгөн.*

ШОУ Көрсөтўў. Коомдук жана маданий турмушта болуп өтўўчў шаан-шөкөттўў, салтанаттуу көргөзмө.

ШОУ-БИЗНЕС Атагы чыккан ырчы, актёрлордун концерттик программаларынан киреше табуу.

ШОУ-БИЗНЕСМЕН Шоу-бизнесте иштеген адам.

ШОУМЕН Конкурс, концерт, музыкалык программалардын активдўў катышуучусу же алып баруучусу.

ШОФЁР Автомобиль айдоочу. *Шофёр сигнал берип, жөнөөгө чакыра баштады* (Бейшеналиев). *Сабырбек мыкты шофёрлорунун бири.*

ШӨДӨЙ 1. ***шодой*** менен бирдей. 2. Чўрўшкөн, бўрўшкөн. *Кемпир шөдөйгөн арык колдорун асманга сунуп батышта жўргөн уулдарына кудайдан өмўр тилеп жатты* («Ала-Тоо»).

ШӨКӨТ 1. Кооздук, байкерчилик. 2. ***шаан-шөкөт*** менен бирдей.

ШӨКӨТТӨ Кооздоо, шаан-шөкөттөө.

ШӨКӨТТӨН шөкөттө этишинин өздўк мамилеси.

ШӨКӨТТӨӨ шөкөттө этишинин кыймыл атоочу.

ШӨКӨТТӨШ шөкөттө этишинин кош мамилеси.

ШӨКЎЛӨ Бойго жеткен кыздар кийўў ўчўн кооздолуп жасалган төбөсў шукшугуй бийик баш кийим. *Шөкўлөсў көк тиреп, Саймалуу көйнөк кош этек, Саамайы желге желбиреп. Каз элечек келиндер, кундуз кийген, шөкўлө кийген кыздар жаш талдай болуп буралып жайнап чыга келди* («САЖИ»). *Кыл такыя шөкўлө, Кызыр даарып кеткендей* («Эл адабияты»).

ШӨКЎЛӨЛЎЎ Шөкўлөсў бар. *Курортко бай, кырка тоонун чокусу, Окшоп кетет шөкўлөлўў келинге* (Токомбаев).

ШӨЛБЎРӨ 1. Кенен, узун келип, жарашыгы жок көрўнўў, шөлпөйўў (кийимге карата). 2. Шөмтўрөп суу болуу.

ШӨЛБЎРӨӨ шөлбўрө этишинин кыймыл атоочу.

ШӨЛБЎРӨТ шөлбўрө этишинин аркылуу мамилеси.

ШӨЛБЎРӨШ шөлбўрө этишинин кош мамилеси.

ШӨЛПӨЙ Шөлбўрөө, кенен, узун болуу; жўдөө көрўнўў. *Бул какыйган тыў абышка дўкөңгө кирери менен шөлпөйўп, далысын бўкчўйтўп, акырын ўшкўрўнўп, кўбўрөп калуучу* (Ала-Тоо»). *Көйнөгў шөлпөйўп кенен келип калды.*

ШӨЛПӨЙТ шөлпөй этишинин аркылуу мамилеси.

ШӨЛПӨЙЎЎ шөлпөй этишинин кыймыл атоочу.

ШӨЛПЎЛДӨ Эптеп, араўдап желдирўў.

ШӨЛПЎЛДӨТ шөлпўлдө этишинин аркылуу мамилеси.

ШЄЛТЄЙ *диал.* Эч тїккє турбаган жаман-жуман нерсе, иш.

ШЄМТЇРЄ Єтє суу болуп, кийим-кечеси шалбыроо. *Базарбектин кийими шємтїрєп, єтмє катарынан суу єттї* (Каимов).

ШЄМТЇРЄТ ***шємтїрє*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШЄЄЛЄ Эттин нак шорпосуна кїрїч, жашылчалар кошулуп даярдалган тамак тїрї.

ШЄРТЄЙ-МЄРТЄЙ Эптеп бїтїрє салган, толук бїтпєгєн, мааниси жок. *Шєртєй-мєртєй иштериўерди койгула.*

ШПАРГАЛКА 1. Тигил же бул тема, суроо боюнча студенттер жана окуучулардын жооп берїї їчїн жашыруун даярдалган кагазы. 2. Эске тїшїрїї, унутуп калбас їчїн атайы жазып алган кагазды да ушундай аташат.

ШПИЛЬКА 1. Аялдар чачын беките турган ачакей келген сайгыч. 2. Шляпага сайылуучу нерсе.

ШПИНАТ *бот.* Жашылча єсїмдїктїн бир тїрї.

ШПИОН 1. Бир мамлекеттин согуштук же мамлекеттик сыры жєнїндєгї маалыматтарды астыртан жыйнап же ага байланыштуу материалдарды уурдап, экинчи бир мамлекетке жашырын тїрдє жиберип туруучу киши. 2. *сїйл.* Бирєєнїн артынан аўдуучу, изине тїшїїчї киши, тыўчы.

ШПИОНАЖ ***шпиондук*** менен бирдей.

ШПИОНДУК ***шпионго*** таандык, шпион жасаган иштер. *Шпиондук маалыматтар. Шпиондук тапшырмалар.*

ШПОРА 1. Єтїктїн апкытына кадалуучу, ат темингич темир. 2. Текєєр.

ШПРИЦ Дарыларды денеге куюу їчїн ылайыкталган цилиндр формасындагы тїтїк аспап. Ичиндеги дары поршенди кысуу менен ийнеден єтєт.

ШРИФТ 1. Басмаканадагы куйма тамга, металл арип. *Майда шрифт. Курсив шрифт.* 2. *сїр.* Чыгарманын тексттик элементтеринде сїрєтчї колдонуучу композициялык сїрєттїн тамгалар менен белгилеринин ички шартталган биримдиги, белгилїї бир мїнєзї. 3. *комп.* Компьютердик программадагы тамга тїрї.

ШТАБ 1. Аскер кїчтєрїн башкарып, команда берип туруучу орган. *Фронттун штабы немецтерден жаўы гана бошотулуп алынган кыштакта экен* (Бєкєнбаев). *Байсалов штабдын башчысы чакыргандыктан, шашып телефонго кетти* (Сасыкбаев). 2. Жетекчи орган. *Барактардын биринде участоктун курулуш штабы орношкон* (Сасыкбаев). *Чек арачылардын башкы штабы.*

ШТАМП 1. Мекеменин, уюмдун наамы кєрсєтїлїп, кагаздын кєбїнчє жогорку жаккы сол бурчуна басыла турган мєєр. 2. Бирдей деталдарды же кандайдыр бир окшош нерселерди сериялуу тїрдє жасап чыгарууда колдонулуучу металл форма, аспап. 3. *єт.* Бир нерсени иштєєдє кєнїмїш, адат боюнча колдонулуп келе жаткан їлгї, калып. *Кєндїм боло баштаган штамптан качып, актёрлордун диапазону кеўейди* («Ала-Тоо»).

ШТАНГА 1. Футбол дарбазасынын єйдє жагындагы туура жыгачы. *Топ штангага тийип, кайта башка жакка ыргыды.* 2. Оор атлетикада колдонулуучу, эки учунда кийгизилме дискалары бар металл стерженден турган курал. *Штанга кєтєрїї.*

ШТАНГИСТ Штанга кєтєрїїчї спортсмен.

ШТАПЕЛЬ Жасалма буланын жибинен токулган тыгыз кездеме. *Штапель кездемелер.*

ШТАТ I *саяс.* Кээ бир федералдык республикалардын (АКШнын, Индиянын, Латын Америкасындагы ж.б.) составына кире турган жана єзїн єзї башкаруу укугунан ал же бул даражада пайдалана турган мамлекеттик-территориялык бирдик. *Америка Кошмо Штаттары. Мадрас штаты.*

ШТАТ II 1. Бир мекеменин кызматкерлеринин туруктуу курамы. *Штатка киргизїї. Штатты кыскартуу.* 2. Мекеменин кызматкерлеринин саны, кызматы жана милдеттери жєнїндєгї жобо. *Штат боюнча белгиленген орун.*

ШТАТИВ 1. Сїрєт, видео тартканда аппарат бекитилїїчї їч буттуу тирєєч. 2. Лабораторияларда приборлордун астына коюлуучу тїпкїч. *Микроскоптун штативи.*

ШТЕМПЕЛЬ Бир нерсени кїбєлєндїрїї, белги салуу їчїн колдонулган, бетинде белгилери (бир нерсенин сїрєтї же жазуусу) бар аспап, мєєр. *Почта штемпели.*

ШТЕПСЕЛЬ Жылдырылма, кєчїрмє электр приборлорун (лампа, плитка, радиоприемник ж.б.) электр тармагына кошо турган боонун башкы бєлїгї.

ШТОПОР Бєтєлкєнїн тыгынын чыгаруучу куралы.

ШТОРА ***к. парда.***

ШТОРМ Деўиздеги катуу шамал. *Катуу шторм. Штормго туруштук берїї.*

ШТРАФ ***к. айып пул.*** *Штраф салуу. Штраф алуу. Штраф тєлєє.*

ШТРИХ 1. Майда сызык. 2. *сїр.* Белгилїї бир линиялык кєркєм сїрєттїк системанын курамдык бєлїгїн тїзгєн, колдун бир шилтеми менен аткарылган сызык. 3. *єт.* Мїнєздїї белги.

ШТУКАТУРКА Курулушту шыбоо їчїн акиташ, кум, цемент аралаштырылып жасалган масса жана шыбалгандан кийинки кургаган, каткан катмары.

ШТУРВАЛ Кемени, самолётту, комбайнды ж.б. буруу, кыймылын башкаруу їчїн тегеретип туруучу дєўгєлєк сыяктуу руль.

ШТУРМ Чыўдалган, бекемделген пози-

цияга, сепилге коюлган чабуул, чечкиндії аракет. *Штурм менен шаарды алууну кєздєшті.*

ШТУРМАЛА Штурм жасоо, штурмга єтії, чабуул коюу.

ШТУРМАЛОО ***штурмала*** этишинин кыймыл атоочу.

ШТЫК Мылтыктын найзасы.

ШУБАТ Тєєнін сітінєн жасалган суусундук.

ШУГУЛДАН *диал.* Бир нерсенин артынан тынбай иликтєє, издєє, иштєє.

ШУГУЛДАНУУ Кызыгуу, ынтызарлык кылуу, бир нерсенин їстїндє єз бетинче изденії. *Ал поэзия менен шугулданып жїрєт.*

ШУЙКУЧУ Шпиондор, тыўчылар деген мааниде. *А бирок шуйкучуларды жиберип, кыянатчылык кылгандар менен бузукулардын кєбїн тымызын тындым кылып таштоону ойлонгон жок* (Субанбеков).

ШУКШУР Канатын жыйып тємєн карай сайыла тїшії, качырып кирії (жырткыч, алгыр куштарга карата). *Ак шумкар канатын шукшуруп, качырып баратkансыйт* (Жантєшев).

ШУКШУРУЛ ***шукшур*** этишинин туюк мамилеси.

ШУКШУТ Шїмшїк, жїзї кара. *Баарын кылган Сейнеп шукшут экен* (Бейшеналиев).

ШУЛ ***ушул*** менен бирдей.

ШУЛЕР *экон.* Айлакер, митаам, алдамчы-кесипкер.

ШУМ 1. Айлакер, амалкєй, куу, митаам, алдамчы. *Карышкыр кайсап жарган мал Шум тїлкїнїн азыгы* (Тоголок Молдо). *Кудайназар чоўоюп бой тартканда эле куу, шум чыкты* («Эр Табылды»). 2. Жагымсыз, суук, жамандык жагына туура келген. *Капилет келип шум кабар, Капага салды єзїмдї* (Нуркамал). 3. *єт.* Тентек, шайтандуу. *Кызык экен шум жалган* («Семетей» С.К.). *Шум єлїм бизди бєлїп алтын баштан, Жазылбай кєргє кетти далай дастан* (Токтакунов).

ШУМДУК 1. Куу, митаам, уят-сыйыты жок. *Адамдын шумдугу.* 2. Кокустугу, коркунучу, опурталы бар; жоболоўдуу иш, окуя. *Сооронбай менен байланышпасаўчы, кокус бир шумдуктун ичинен чыгарып жїрбєсїн* (Жантєшев). *Ууландырып жїрєктї Шумдук кабар келиптир* (Бєкєнбаев). 3. Таўкаларлык, укмуш, єзгєчє, сонун. *Сен менин кєзїмє шумдук кєрїнїп турасыў* (Жантєшев). *Нечен шумдуктарды айтып, бизди таў калтырар чечен адам экен* («Чалкан»).

ШУМДУКТУУ Укмуштуу, коркунучтуу; эў башкача. *Ал шумдуктуу нерселер улам жакындап келаткансыйт* (Байтемиров). *Караўгы тїндє чыккан чыйылдаган їн алардын кулагына шумдуктуу угулду* (Байтемиров). *Кєз алдыман шумдуктуу кыз сїрєтї кетпеди* (Жантєшев).

ШУМКАР Теги ителгиге жаткан, тээп алма алгыр куш. *Канаты сынган шумкардай, Кайгылуу болдум єў азып* (Казыбек). *Таптаган билет шумкарды, Чапкан билет тулпарды* (Турусбеков). *Аттын баары тулпар болбойт, куштун баары шумкар болбойт* (макал). *Кара куш кардына карайт, шумкар чабытына карайт* (макал). *Ортосуна шумкар менен кїйкєнїн, Ак, карадай айырма бар, дїйнє кїн* (С. Урманбетов).

ШУМПАЙ 1. Куу, митаам, шум. *Бул экєє эки кызыўды уурдай качканы келген шумпайлар* («Ала-Тоо»). *Мынабу шумпайдын кебетесин карачы.* («Чалкан»). 2. Кыргыйдын кырааны, алгыры. *Кыргыйдын зорун шумпай дейт, Турумтай зорун кумпай дейт* (Тоголок Молдо).

ШУМУРАЙ Шум, шумдук, куу.

ШУЎКУЙ ***шуўшуй*** менен бирдей.

ШУЎКУЙТ ***шуўкуй*** этишинин аркылуу мамилеси.

ШУЎШУГУЙ Шуўшугуй калпак.

ШУРКУТ ***шуркуя*** менен бирдей.

ШУРКУЯ 1. Жїрїш-турушу жеўил, кєп жїргєн аял. 2. Кылык-жоруктуу, амалдуу. *Акундун кызы Айчїрєк, Катындан чыккан шуркуя* («Семетей»). *Кыз экенде шуркуя* («Семетей» С.К.).

ШУРКУЯЛЫК Шуркуттук кылуу.

ШУРТУЛДА Тынч жїрє албаган, сєз аўдып тиешеси жок ишке, сєзгє деле тыўсынып аралаша берген, иши жок болсо да сєзї кєп.

ШУРУ Деўиз алдындагы жарларда топтобу менен кыймылсыз абалда жашаган жаныбарлардын акиташка айланган калдыктарынан пайда болгон кызыл, кызгылтым, ак тїстїї таштар, маржан. *Шуру, бермет аралаш, Тагындым мончок чачыма* («Эр Табылды»). *Омуроодогу кызыл шуру сулуунун кєркїн чыгарып, Кєрїнїшїн миў кубултат* (Жантєшев). *Кїндїн кєзїн кєрсєтпєстєн ушчу эле, Канаттуулар шуру жасап тамчыўан* (Байзаков).

ШУРУГАН *диал.* Ысык сїткє сары май, нан кошулган тамак.

ШУРУП Бєркїндєгї оюгу аркылуу бурап киргизиле турган бурама мык.

ШУУ I: жип-шуу Бир нерсе тигїїгє, байлоого ж.б. керектелїїчї ар кандай жиптер. *Акунжан бїгїн башкарманын тапшыруусу боюнча жип-шуу алып келиш їчїн шаарга кеткен* (Байтемиров).

ШУУ II 1. Катуу їшкїргєндє, мурдун катуу тартканда же бир нерсе катуу ылдамдык, єтє тездик менен шуулдап, дуу коюп єткєндє ж.б. чыккан дабыш. *Мурдун шуу эттире тартуу. Алда качанкыны эстеттиў, – деп чоў эне шуу їшкїрїп*

жиберди (Сыдыкбеков). Асфальт жолдо машиналар өйдө-төмөн шуу-шуу этип өтүп жатты («Ала-Тоо»). 2. Коркуп кеткенде жүрөктүн болк этип, тез-тез согуп баштаганы да ушундайча айтылат. *Бурчтан бир караан шоп этип чыга калганда жүрөгүм шуу дей түштү* («Ала-Тоо»). *Капыстан бет алдымдан чыкканыңда жүрөгүм шуу этип, басып кетишти же токтоп учурашышты билбей алдастап калдым* («Кыргызстан аялдары»).

ШУУДУР Камыш, дарактын жалбырактары же башка өсүмдүктөр ыргалганда, жибек, шайы сыяктуу шуудурак материалдар кыймылга келгенде ж.б. учурда чыккан дабыш. *Шуудур-шуудур эткен камыш. Буудай башын шуудур-шуудур ыргалтат. Эне чочулаган адамча аяк асты шуудур этсе да сактана калат* (Сыдыкбеков).

ШУУДУРА Шуудур-шуудур этүү. *Кечки желге жашырын сырын айткансып, теректердин жалбырактары шуудурайт* (Жантөшев). *Тоо ылдый соккон желаргы менен теректер дирилдеп, чөптөрдүн башы шуудурап, акырын гана чайпалат* (Элебаев).

ШУУДУРАК Шуудураган, шуудурап турма. *Шуудурак материал. Шуудурак камыш.*

ШУУДУРАМА шуудурак менен бирдей.

ШУУДУРАТ шуудура этишинин аркылуу мамилеси.

ШУУДУРАШ шуудура этишинин кош мамилеси.

ШУУДУРОО шуудура этишинин кыймыл атоочу.

ШУУЛДА 1. Шуу-шуу эткен дабыш, үн чыгаруу, шуу-шуу этүү. *Шуулдаба, шуулдаба теректерим, Шуулдасаң ыйлагым келет менин* (Жигитов). *Шамалдын ыгына көнбөй бак-дарактар ыргалып шуулдайт. Асман ачылып, шуулдап соккон шамал басылып, айлана мемиреп турду* (Сасыкбаев). *Таянемдин шамдагай колунда ийик шуулдап чуркап турду* («Ала-Тоо»). *Бутагын булбул уялап, Шуулдайт токой таңдагы* (Кулумбаев). 2. *өт.* Өтө тез жылуу, жүрүү; тез-тез өтүү. *Шуулдап жылдар өтүп барат жылып* (Шамшиев).

ШУУЛДАК 1. Шуулдаган, шуулдап турган дабыш. *Татынакай түн тынчтыгын, тоо суусунун эч качан басылбаган шуулдагы гана бузат* (Абдумомунов). *Эрттен чыккан шуулдак, эбегейсиз чоң тарсылдакка айланды* («Ала-Тоо»). 2. *өт.* Эпилдеп-жепилдеп кыймылдаган, сүйлөгөн адам.

ШУУЛДАТ шуулда этишинин аркылуу мамилеси.

ШУУЛДАТЫШ шуулдат этишинин кош мамилеси.

ШУУЛДАШ шуулда этишинин кош мамилеси.

ШУУЛДОО шуулда этишинин кыймыл атоочу.

ШУУШАҢ жуушаң менен бирдей.

ШУШТУГУЙ Шуштуйган, шуштуюп кууш көрүнгөн.

ШУШТУЙ Учтуу тартып туруу, учу кууш тартуу. *Шуштуйган сакал. Анын да далысы томпогой, төбөсү шуштуюп, бети талпагай эле* (Байтемиров).

ШУШТУЙТ шуштуй этишинин аркылуу мамилеси.

ШУШТУЮУ шуштуй этишинин кыймыл атоочу.

ШҮГҮР кудая шүгүр Кудайга ыраазымын деп, колунда болгонго, бар нерсеге же болгон шартына, ал-абалына алымсынгандык, канааттангандык, тобо кылгандык. *Шүгүр кылып кудайга* («Манас» С.О.). *Миң шүгүрлүк бир кылдым* («Манас» С.О.).

ШҮГҮРЧҮЛҮК Ыраазы болгондук, алымсынгандык; аман-эсендик.

ШҮДҮГЕР шүдүгөр менен бирдей. *Кышкы кыштоо, айдоо жер, арык башы шүдүгер* (Касымбеков).

ШҮДҮГҮЙ Курушкан, чүрүшкөн, кууш. *Шүдүгүй бетин зилдетип Иса молдо отурат* (Сасыкбаев). *Шүдүгүй киши.*

ШҮДҮҮГҮТ Уйдун чарчабаган, алдына эчтеме салбаган кылыгы. *Шүдүүгүт уйдан чыгарып, Шүйкүмү элден сыналып.*

ШҮДҮҮДӨ 1. Тез, ылдам жүрүш менен жүгүрүү, ылдам басуу, желүү (көбүнчө уй тукумуна карата). *Какылдактын ую шүдүүдөй басса аттан калышпайт* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Бирөөнүн баскан-турганын, жүргөнүн жактырбаган мааниде. *Шүдүүдөп таң атпай жетип келиптир. Шүдүүдөп кайда баратасың.*

ШҮДҮҮДӨТ шүдүүдө этишинин аркылуу мамилеси.

ШҮДҮҮДӨШ шүдүүдө этишинин кош мамилеси.

ШҮЙ I Жылкынын көкүлүн, куйругун түйүү, түйүп байлоо. *Кырк жигитке кырк кара ат, Көкүлүн өөдө шүйүшкөн* («Курманбек»). *Көкүлүн көк шайы менен бууду эми, Куйругун куу шайы менен шүйдү эми* («Эр Төштүк»).

ШҮЙ II Ырай, кебете (көбүнчө жактырбаган мааниде).

ШҮЙКҮМ I шүй II менен бирдей.

ШҮЙДҮР шүй этишинин аркылуу мамилеси.

ШҮЙКҮМҮ Жаман, жүргөнү жаман, шойкондуу, жоболоңдуу, коoptuу. ***В.: Шүйкүмү бузук.***

ШҮЙҮ ЖОК Кебете-кешпири, кейпи жаман. *Кайраты тайып Карачтын, Кадимки баатыр шүйү жок* («Эл адабияты»).

ШҮЙҮ КАЧУУ Үрөйү учуу, өң-алеттен кетүү, шүмүрөйүү, көркүнөн ажыроо, арыктоо, көңүлү чөгүү. *Танабайдын шүйү качты* (Айтматов). *Ййдөгүлөрдүн түрүн көрүп, шүйү качып ал дагы калтаарый түшүп, іні дирил-*

деп чыгып араў дегенде: – Эмне болду? – деп сурады (Єгєбаев). *Атагелди кара аргымакка минип, єлчєєсіз узун найзасын кєтєріп чыкканда элдин шійі качып, эси оop калды* (Сыдыгалиев).

ШІЙЙІЛ шій I этишинин туюк мамилеси.

ШІЙЙІЛТ шіййіл этишинин аркылуу мамилеси.

ШІЙЙІЛІЇ шіййіл этишинин кыймыл атоочу.

ШІЙЙІЇ шій этишинин кыймыл атоочу.

ШІЙЙІШ шій этишинин кош мамилеси.

ШІЙШІН I шіішін менен бирдей.

ШІЙШІН II Суктануу, кызыгуу менен кызганыч, кооптуулук аралашкан сезим. *Бурма менен Сатылган.. балдарга шійшінє карашып, бактынын базарында тургандай болушту* (Токомбаев).

ШІК Тынч, жєн, жымжырт. *Майданга салбай єнєрін, Шік жатыш эрге чоў єлім* (Элебаев). *Істєлдін астында буту шік турсачы, тим эле ойноп кетет* (Сыдыкбеков).

ШІМІРЄЙ Кейпи кетії, ітірєйіп жідєміш тартуу, кебете-кепшири бузулуу.

ШІМІРЄЙТ шімірєй этишинин аркылуу мамилеси.

ШІМІРЄЙІШ шімірєй этишинин кош мамилеси.

ШІМІРЄЎ шімірєў-шімірєў этії Шімірєйгєн, жідєгєн абалда, кєрінiштє болуу, ушундай кєрінiштє жірії.

ШІМІРЄЎДЄ Шімірєў-шімірєў этії, кебете-кепшири кеткен, жідєгєн, шімірєйгєн кєрінiштє жірії.

ШІМШІЙТ шімшій этишинин аркылуу мамилеси.

ШІМШІК Байкуш, бечара; жек кєріндї. *Баркыў кетип карганда, Шімшік болуп калбагын* (Токтогул). *Арабызда жок бекен Шімшіктєрдін карааны* (Шамшиев). *Бир мінєз жатып ичер аты шімшік, Бел чечип кылган эмес жалгыз тійшік* (Тоголок Молдо).

ШІМШІЎДЄ Бечара кейиптенії, біжіўдєє, кебетеси жаман кєрінiштє жірії. *Шімшіўдєп, єзілєрі качып келет, Зыянкеч, иш білдіргіч жан бактылар* (Токобаев).

ШІІДІГЄР Аўыз, айдалган талаа, тоўдурма. *Механизаторлордо тік уйку жок: бири чексиз шіідігєр аянтын бир айландырып, кара кірєў тартып майланышкан кыртышты аўтарып баратса, экинчи бири такта мала тартып, жер тегиздейт* (Абдыраманов).

ШІІДІРІМ Кін салкын тартканда атмосферадагы нымдуулуктун жерге, чєптєргє туруп калган майда-майда тамчылары. *Эртеў мененки шіідірімдє шымын тірінгєн жаш балдар жылкыларды желеге ийришти* (Каимов). *Шіідірім кандай тунук болгон болсо, Менин да тамчы жашым – тазалыгым* (Шатманов). *Мєлтірєгєн шіідірімдєй чєптєгі, Кєпкєк, тунук, кол тиелек дійнє элек* (Абдыкадырова).

ШІІШІН 1. Аз-аздан чыгып турган мала кызыл кан. *Баягы заманда бул дєбє кінігє баштын каны менен боёлуп, мурундун шіішіні менен сугарылып туруучу* (Убукеев). 2. Чала бышкан эттин ушундай суйдаў тарткан мала кызыл каны. *Абдан бышырбай саал шіішін каны менен бышырса, кийиктин боору таттуу болот* (Жантєшев).

ШХУНА Эки же андан кєп мамылуу (мачталуу), кыйгач каптал парустары бар, кєп парустуу жел кеме.

ШЫБА Сіртії, сійкєє, сіртіп жугузуу; шыбактоо, шыбак салып жылмалоо. *Там шыба. Баткак шыба.*

ШЫБАА Оорунун айыгышына, оорулуу кишинин оўолушуна карата болгон себеп, ылажы. *Бир шыбаа болуп, Дарыяхан жеўем айыгып кетсе!* (Жантєшев).

ШЫБАГА 1. Бирєєгє тиешелії іліш. *Эне колуна тийген шыбагасынын даамдуусун буга берген* (Байтемиров). *Шыбагасын алгандар кубана-кубана іййлєрінє карай чуркашты* (Токомбаев). 2. *єт.* Жаза, бирєєнін кінєєсінє, айыбына карата колдонулган чара. *Кылмышкерге тиешелії шыбагасын берії керек* («Чалкан»). *Шыбагалуу кезимде, сый-жыргалым теў болдуў* (Казыбек).

ШЫБАГАЛАШ Энчилеш, ілiштєш, шериктеш. *Тийген мєрєй – кєп олжонун Шыбагалаш ээсимин* (Бєкєнбаев). *Карттан єнєр іййрєнєм деген єспірім анын тамагына да шыбагалаш болот* (Бейшеналиев).

ШЫБАГАЛУУ Энчилії, іліштії, шыбагасы бар.

ШЫБАК I Кєбінчє таштак, шагылдуу жерге чыгуучу, малга от болуучу жыттуу, даамы ачуу келген єсімдік. *Талаадагы шыбактын тібіндєгі боз торгой да таўга ырдап салам айтты* (Бєкєнбаев). *Шыбакка шыбак ыкташат, Шыраалжын коўур жыт чачат* (Жусуев).

ШЫБАК II Курулуштун дубалдарына, шыптарына шыбалган кумдуу ылай, кумдуу цемент.*Іййдін эски шыбагын тішіріп, кайрадан жаўыртып шыбашты.*

ШЫБАКТА Шыбак салуу, шыбоо, сірії.

ШЫБАКТАТ шыбакта этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫБАКТАШ шыбакта этишинин кош мамилеси.

ШЫБАКТОО шыбакта этишинин кыймыл атоочу.

ШЫБАКТУУ Шыбак чєбі кєп, шыбагы жыш. *Шыбактуу жер.*

ШЫБАКЧЫ Шыбак шыбоочу жумушчу.

ШЫБАН шыба этишинин єздік мамилеси. *Эки эли кылып шыбанган упадан аялдын бети жансыз куурчактын бетин элестетет* («Чалкан»).

ШЫБАТ шыба этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫБОО I Бут тердегенде чыгуучу сасык жыт.

ШЫБОО II шыба этишинин кыймыл атоочу.

ШЫБЫР Шыбырап акырын айтылган сөз, шыбыш. *Салык менен Мамбеткулдун шыбыры өтө акырын болгондуктан, сыртка угулган жок* (Каимов). *Күбүр-шыбыр сөз күч ала баштады* (Жантөшев). *Шыбыр кеп болбойт, шыйрак эт болбойт* (макал).

ШЫБЫРА Башкаларга угузбай акырын айтуу, астыртан күбүрөп сүйлөө. *Шыбыр кеп болбойт, шыйрак эт болбойт* (макал). *Ашыр акырын шыбырап, жылуу алаканы менен келинчегинин бетин сылады* (Сасыкбаев).

ШЫБЫРАТ шыбыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫБЫРАШ шыбыра этишинин кош мамилеси.

ШЫБЫРГАК Майдалап, бүртүк-бүртүк болуп жыш жаап турган кургак кар жана суукта борошолоп жааган жаан. *Шаардын четиндеги талаага келгенибизде, булут жирелип, шыбыргак басылды* (Каралаев). *Асмандан мөндүр шыбыргак Борошосу бургулап, Каршы-терши ургулап* («Манас»).

ШЫБЫРГАКТА Шыбыргак жаай баштоо. *Күн шыбыргактап жаап келди.*

ШЫБЫРГАКТАТ шыбыргакта этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫБЫРГАКТОО шыбыргакта этишинин кыймыл атоочу.

ШЫБЫРТ Чөп-чары жыш, бадалдуу, караган-буталуу жерди аралап басканда акырын чыккан дабыш. *Бадалда уктап жаткан элик шыбырттан ойгонуп, койкоўдоп карай калды да, ары секирди. Чак түштө өзүм жалгыз постко чыктым, Токойдон алда кандай шыбырт уктум* (Үмөталиев).

ШЫБЫРТТА Шыбырт-шыбырт этүү, шыбырт-шыбырт эткен дабыш чыгуу.

ШЫБЫРТТАТ шыбыртта этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫБЫРТТОО шыбыртта этишинин кыймыл атоочу.

ШЫБЫРЧЫ Башкаларга угузбай акырын, астыртан сүйлөп, жамандап, ушактап коюучу киши. *Шыбырчылардын сөзү кулагыўа жеткен экен да, мейли калганын өзүў билесиў.*

ШЫБЫШ 1. Шыбыр-күбүрдөн, шыбыроодон ж.б. чыккан ачык эмес дабыш, үн. *Шаўкылдаган күлкү менен шыбыш көпкө чейин басылган жок* (Каимов). 2. *өт.* Астыртан болгон кабар, дайын, белги. *Же жанагы бузук Чырмаш бирөөгө шыбыш бере салдыбы?* (Жантөшев).

ШЫБЫШСЫЗ Шыбышы жок, шыбыш чыгарбастан.

ШЫБЫШТА Шыбыш берүү, акырын айтуу. *Асыл эже аябай чычалап, мага шыбыштайт* (Бейшеналиев).

ШЫГАЙ кара шыгай, сары шыгай Чым көўдүн түрлөрү.

ШЫГЫР Жатка айтылган ыр, декламация. *Мектептеги балдар катар тизилип, аскерче жүрүп, шыгыр айтышты.*

ШЫГЫРА Майда таштар, кумдар же муздар ширелишип, шыкалып толуп калуу. *Өзөн шыгыраган шыргалаўды ала салдырып агызып барат* (Каимов). *Кум шыгырап толуптур* («Ала-Тоо»).

ШЫГЫРАТ шыгыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫДЫР Шыр, токтоосуз, тез. *Кычан шыдыр Атайга барды* (Бейшеналиев). *Победа ылайлуу жолдон шыдыр жүрө албады* (Каимов). *Азатбек шыдыр жооп кайтарды* (Сасыкбаев). *Эки жакка бурулбай шыдыр жүрө бер.*

ШЫДЫРА шыдыр менен бирдей.

ШЫЙБЫЛЧАК 1. Ача туяктуу жаныбарлардын туягы менен бакайынын ортосундагы бөлүгү. 2. Ошондой жаныбарлардын шыйрагынын бакайдан төмөнкү бөлүгүнүн бир жак ачасы. *Элден башка бөлүнүп, Шыйбылчак, шыйрак куйкалап* (Токтогул).

ШЫЙГАР Бирөөгө ылайыктоо, ыйгаруу, оодаруу, шилтөө. *Чоў байлыкты кимибизге шыйгарат?* (Токомбаев). *Энелик жүрөк бар болсо, Шыйгарып мага бөлгөндүр* (Жантөшев). *Сатай тамашага шыйгара күлгөн болуп, бирок ниетиндегисин акырын башбактырып койду* (Касымбеков).

ШЫЙГАРУУ шыйгар этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЙГАРЫЛ шыйгар этишинин туюк мамилеси.

ШЫЙГАРЫШ шыйгыр этишинин кош мамилеси.

ШЫЙК шүй II, шүйкүм менен бирдей. *Шыйкы бузук. Шыйкы кетүү.*

ШЫЙКОО шылтоо менен бирдей. *Шыйкоо кылып бир күнү Белек бердим коноктоп* (Токомбаев). *Шыйкоо менен мактай берди, Эшик ага ырчыдай* (Токомбаев).

ШЫЙКООЛО Шыйкоо кылуу, шылтоолоо, туура келтирүү. *Калп эле бир нерсеге шыйкоолоп кирген Аманат Нурбүбүнүн кандайча олтурганын байкады* («Ала-Тоо»). *Кай бир ишти мыйзамга шыйкоолоонун ыгы келбей калат экен* (Жантөшев).

ШЫЙМЫЛЧАК шыйбылчак менен бирдей.

ШЫЙПАКТА 1. Эркелеп, кишиге асылып, куйругун шыйпаўдатуу, булгалоо (мис., ит). *Иттер шыйпактап муздак тумшугу менен жыттагылаexistent, Акматтын итиркейи келет.* 2. *өт.* Эркелөө; жагынуу, кошоматтануу; көшөкөрлөнүү. *Шыйпактайт, «таксыр» дешип бай, бий, казы*

(Абдыраманов). *Кошомат айтып шыйпактайт.*

ШЫЙПАКТАТ шыйпакта этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЙПАКТАШ шыйпакта этишинин кош мамилеси.

ШЫЙПАКТОО шыйпакта этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЙПАЛАКТА шыйпакта менен бирдей.

ШЫЙПАЎ I Аттын куйругунан жасалган чымын коругуч. *Чымындан, тажаган киши шыйпаў менен өзїн-өзї чапкылайт* (Жантөшев).

ШЫЙПАЎ II *диал.* 1. Эс алып, көлөкөлөп отуруш їчїн жасалган їстї жабык, тегереги ачык келген бастырма сыяктуу жай. *Мына шыйпаў. Бардыгы эс алуу убагында* (Байтемиров). 2. Топ болуп, узун өсїп, өзөгїнөн жыш бїчїр ачылып, баш жагынан барпырап уча турган ак їлпїлдөк алып өсө турган өсїмдїк.

ШЫЙПАЎ III *диал.* Кой камай турган короо.

ШЫЙПАН Чымындан корунуу їчїн куйругун булгоо, булгалоо. *Саябандуу арабаларга чегилген аттар ылаалап, шыйпанын коюп турушат* (Сасыкбаев). *Уйлар кїн ысыганда ого бетер тынчы кетип, куйругун шыйпаныП, сайгактай баштады* (Элебаев).

ШЫЙПАЎДА 1. Куйругун булгалап шыйпактоо. *Жанымда бир ит менден бирдеме їміт этип, жагынып шыйпаўдап турат* (Элебаев). *Тайган акактап, баладан көзїн албай, шыйпаўдап кумарданып ойноду.* 2. *өт.* Жагынуу, жалпактоо; тийиштик кылып жакындоо, шыйпактоо. *Ошондон кийин таанылбаган аялга шыйпаўдаганды койдум* (Бейшеналиев). *Зарлык менен Данияр шыйпаўдап, байкесинин жанынан чыкпайт* (Бейшеналиев).

ШЫЙПАЎДАТ шыйпаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЙПАЎДАШ шыйпаўда этишинин кош мамилеси.

ШЫЙПАЎДОО шыйпаўда этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЙПАНТ шыйпан этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЙПАНЧААК Куйругун тез-тез шыйпантуучу, булгалоочу.

ШЫЙРАГЫН КАРМАТПОО Бербөө, колуна тийгизбөө, жуутпоо, жакындатпоо. *Эми байлар малынын шыйрагын карматпоо аракетинде* (Бейшеналиев).

ШЫЙРАГЫН СЫНДЫРУУ Көбїнчө, балдарга карата жемелөө, тилдөө, коркутуп опузалоо маанисинде колдонулат. *Мындан ары Тоголок Молдонун мектеп дегенине барсаў, шыйрагыўды сындырам деди.* (Бейшеналиев). *Шыйрагыўды сындыра электе бас дейм їйгө, бас!* (Саатов).

ШЫЙРАГЫНА ТАТЫБОО Теў келе албоо, теўдеше албоо, бирдей даражада боло албоо. *Менин жаманым бул мырзанын шыйрагына татыбас* (Сыдыкбеков).

ШЫЙРАГЫНА ТЕЎЕБӨӨ Теўине албоо, киши ордуна көрбөө, дөөгїрсїп, көтөрїлїп туруу, өзїн жогору саноо. *Береги Орозкул азыр кырым өтїгїн жылтыратып, їзөўгїнї чирене тээп, ээрде їргїлөп, шыйрагына киши теўебей келберсип келатканы да ошол кадыр-барктын сыймыгы* (Айтматов). ***В.: Шыйрагына илбөө.*** *Ал мендейлерди шыйрагына илмек эмес* (Абдукаимов).

ШЫЙРАК 1. Буттун тизеден ылдыйкы бөлїгї. *Чөөгїндїн бөйрөгї баланын шыйрагын койгулайт* (Сыдыкбеков). *Малдын шыйрагы. Шыйрак куйкалоо.* 2. *өт.* Мылтыктын алдына коюлуучу кош буттуу тирөөч, таканчык. *Кош шыйрак чоў мылтыкты ак бараўдай Орнотту зенит кылып каптал жерге* (Їмөталиев). *Мылтыгынын милтесин тїтөтїп, шыйрагын жерге сайып коюп, кончундагы чакчасына кол сунду* (Бөкөнбаев). *Арчадан кундак ойдурган, Алмадан шыйрак жондурган* (Тоголок Молдо).

ШЫК I 1. Ынта, кунт, көўїл. *Шалта уруусу башка урууларга караганда эгин өндїрїї ишине шык коюшкан* (Бөкөнбаев). *Оюнга абдан шыгымды салып, оюн дегенде жанымды сабап жиберчїмїн* («Ала-Тоо»). 2. Жөндөм, талант, ийкем. *Шыкка шыкалат денем, ышкы сїрөп, кайнайт, сайрайт їмїт базары* (Рыскулов). *Жамактатып ырдаганга Жийдегїлдїн шыгы бар эле* (Сасыкбаев). 3. Ийгиликтин жолу, ыўгайлуу шарты. *Оюндун шыгы мен жакка оой баштады* («Чалкан»). *Шык кумарчылар жакта эле* (Каралаев).

ШЫК II: шык-шык Атты токтотууда айтылуучу сөз. *Шык-шык, жаныбарым* («Ала-Тоо»).

ШЫКА 1. Абдан ныктай салуу, батырымдуу кылып ныктоо, тыгуу; таптоо, нгыруу. *Эски узун мешоктун айрыгын көктөп, аны деўкейтип жумшак топонго шыкап, өзїмдїн боюма теўеп алган элем. Тоонун карын шамал айдап келип, кокту-колотко шыкаган* (Каралаев). 2. Зордоп ичирїї, жедирїї; ашыра ичирїї, тойгузуу. *Аялдар Гїлайымга ого бетер шыкап ичиришет* (Бейшеналиев). *Ырдабаса шыкагыла бозого* (Їмөталиев). 3. Чукул, такай баруу, дал тїбїнө жете келїї. *Эл ашууга шыкай барып калышты. Ашууну шыкап барып конолу.*

ШЫКААЛА 1. Жылчыктан, тешиктен же башка кууш жерден көз жиберип кароо, көз салуу. *Сабхат эки кишинин ортосундагы кычыктан шыкаалап олтурат* (Сасыкбаев). *Өргөөнї чет жактагы жырта жаздап, Жигиттер туш-тушунан шыкаалашат* (Їмөталиев). 2. Атылуучу куралдын (мис, мылтыктын) кароолу аркылуу мээлөө, кароолго

тїздєп кароо. *Сатар мылтыгын улам-улам шыкаалап, кєпкє чейин аны менен аябай убараланды* (Таштемиров).

ШЫКААЛАТ шыкаала этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫКААЛАШ шыкаала этишинин кош мамилеси.

ШЫКААЛОО шыкаала этишинин кыймыл атоочу.

ШЫКАК Тїрткї, їгїт; кайрат, дем. *Шыкак берїї. Баканын шыкагы Шарипти кайраттантып жиберди* (Бейшеналиев).

ШЫКАКТА Шыкак берїї, тїрткї берїї, ээликтирїї, кїїлєндїрїї. *Тїнкатар менен миў башыў Жутаке айыл арасынан киши єлтїрїї їчїн Берди менен абышканы шыкактап коё бериптир* (Жантєшев).

ШЫКАКЧЫ *укук.* Кылмышка шериктеш болуунун бир тїрї, кылмышка тїрткєн адам.

ШЫКАЛ шыка этишинин туюк мамилеси.

ШЫКАТ шыка этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫКАШ шыка этишинин кош мамилеси.

ШЫКОО шыка этишинин кыймыл атоочу.

ШЫКООР *аўч.* Жезди дїрмєттєгєндє дары, бытыра же огун шыкоочу жумуру жыгач аспап.

ШЫКТАН Бир нерсеге шыгы артуу, кєўїлдєнїї, эргїї; дем кошулуу, жандануу, дилгир болуу. *Ар єнєргє шыктанып, Жаштар єскєн кез ушул* (Нуркамал).

ШЫКТАНДЫР шыктан этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫКТАНДЫРТ шыктандыр этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫКТАНДЫРУУ шыктандыр этишинин кыймыл атоочу.

ШЫКТАНДЫРУУЧУ Шыктандыра турган, їндєй турган нерсе.

ШЫКТАНДЫРЫЛ шыктандыр этишинин туюк мамилеси.

ШЫКТАНДЫРЫШ шыктандыр этишинин кош мамилеси.

ШЫКТАНУУ шыктан этишинин кыймыл атоочу.

ШЫКТУУ Шыгы бар, жєндємдїї, ийкемдїї, ышкылуу, ынтаалуу, кунттуу. *Калык кичинесинен эле шыктуу, чыйрак бала болгон* («Ала-Тоо»). *Биздин кишилер єсїїгє шыктуу* (Сыдыкбеков).

ШЫКТУУЛУК Шыгы бардык, ынтаалуулук, кунттуулук, жєндємдїїлїк. *Баласынын мындай шыктуулугуна энеси Бурма єтє кубанат* (Токомбаев).

ШЫКШЫЙ Кєздї кичине жїлжїйтїї, жумулаар-жумулмаксан кылып кароо, тиктєє. *Кїндї карай албай кєзїн шыкшыйтат* (Саспаев).

ШЫКШЫЙТ шыкшый этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫКШЫЙЫШ шыкшый этишинин кош мамилеси.

ШЫКШЫЮУ шыкшый этишинин кыймыл атоочу.

ШЫКЫЛЫКТА шыўкылда менен бирдей.

ШЫКЫРА Жык толуу, жыш болуу, шыкалуу. *Алигиче эсимде бар эсеби, Ак бешмантта шыкыраган седептин* (Маликов). *Омуроо толо шыкырап, Ордендер тартат кєзїўдї* (Маликов). *Илгери їркїндє эл кїнгєй-тескейине батпай шыкырап, камалышып єткєн жер ушул эмеспи?* (Элебаев).

ШЫКЫРАЙ шыкшый менен бирдей.

ШЫКЫРАЙТ шыкырай этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫКЫРАТ шыкыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫКЫРАШ шыкыра этишинин кош мамилеси.

ШЫКЫТ Сол колго таа же алчы жагын уучтай кармап, атаарда сакасы менен шыкшык ура турган чїкє. *Бир чїкє бере турчу шыкыт кылайын.*

ШЫКЫТ БОЛО АЛБОО Эч нерсеге пайдасы тийбєє, эч нерсеге жарабоо. *Мунун бир нерсеге шыкыт боло алгыдай тїрї жок.*

ШЫЛА шиле менен бирдей.

ШЫЛБЫРА Суугa, нымга тийип жумшоо, жибїї, былбыроо (тери же териден жасалган кийим-кечеге карата). *Куур тон терге жибип шылбырады* (Бєкєнбаев).

ШЫЛБЫРАТ шылбыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЛДЫЎ Бирєєнї келекелеп кїлгєндїк, ыза кылгандык, шылдыўдагандык. *Алымкул эч кандай кордукка, шылдыўга, адилетсиздикке чыдачу эмес* (Абдукаримов). *Отургандардын арасынан какшыктуу шылдыў сєздєр жаай баштады* (Жантєшев). *Шылдыўдар тїбї барып чынга чалды* (Турусбеков).

ШЫЛДЫЎДА Шылдыў кылуу, мазактоо, кордоо, келекелєє. *Орусбек тилин чыгарып кыздарды шылдыўдап кїлєт* (Сыдыкбеков). *Кєрїшїп жалкоолордун сїрєтїн, Шылдыўдап кєпчїлїгї кїлїп жаткан* (Барпы).

ШЫЛДЫЎДАТ шылдыўда этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЛДЫЎДАШ шылдыўда этишинин кош мамилеси.

ШЫЛДЫЎДОО шылдыўда этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЛДЫР 1. Суу же башка суюк нерсе акканда, куюлганда, металлдан жасалган нерселер (чач учтук, ооздук ж.б.) кагылышканда шылдырттап чыккан ачык їн, дабыш. *Боорунан Ала-Тоонун шылдыр булак, Дегдеўдеп Ысык-Кєлгє куят туйлап* (Турусбеков).

Бир аздан кийин гана алыстан кагылышкан оозduктун же чач учтуктун шылдыры угулду (Токомбаев). 2. Суюк, шылдыраган. *Эт салса шылдыр сорподон башка артпайт* (Элебаев). *Жармасы да шылдыр суу* («Ала-Тоо»).

ШЫЛДЫРА Шылдыр-шылдыр этүү, шылдыр эткен үн чыгаруу. *Батышынан да, чыгышынан да шылдырап көк кашка суу агып турат* (Сыдыкбеков). *Жылжып аккан күмүш булак сүйкүмдүү шылдырайт* (Каимов). *Шылдырап аккан тунук суу, Ала-Тоо менин өз жерим* (Жусуев).

ШЫЛДЫРАК Шылдыр-шулдур үн чыгаргыч. *Балага шылдырагын алып берип койчу, ойноп жата турсун.*

ШЫЛДЫРАТ шылдыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЛДЫРАШ шылдыра этишинин кош мамилеси.

ШЫЛДЫРОО шылдыр этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЛДЫРТ Шылдыраган, шылдыр-шулдур үн чыгаруу. *Оозduктарын шылдырт-шылдырт эттирип, көк беденин учунан чалып оттоп калышты.*

ШЫЛДЫРТТА шылдыра менен бирдей.

ШЫЛК ДЕЙ ТҮШҮҮ Кепке-сөзгө жыгылып өзүн күнөөлүү сезгендей, күнөөсүн мойнуна алгандай ыңгайсыз абалда боло түшүү, уят болуу. *Аны укканда Тойматтын башы жерге кирип, шылк дей түштү* (Каимов).

ШЫЛК ЭТМЕ Таштан, колодон кийин темирден же коргошундан жасалган жоокер куралы.

ШЫЛКЫЙ 1. Башын кыйшайтуу, башын төмөн салуу. 2. Маанайы басаңдоо, көңүлү чөгүү, жүдөңкү тартуу. *Куюшканды салдырба, Шылкыйып сырыңды алдырба* (Шүкүрбеков). *Каныбек кылмыштуу адамдай шылкыйып турду* (Жантөшев). 3. Дарманы кетүү, алсыроо, кубаты бошоо. *Курсагы ачып жолдо шылкыйып отурган бечараларга бирдеме бере кетүү көпкөндөрдүн оюна да келбеди* («Ала-Тоо»).

ШЫЛКЫЙТ шылкый этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЛКЫЙЫШ шылкый этишинин кош мамилеси.

ШЫЛКЫЛДА Түз тура албоо, ары-бери кыйшалактоо, кылжыктоо. *Тоюп келген кезинде Жатып калды шылкылдап* («Кедейкан»). *Жол менен кетип баратсам, Жоро ичкендей шылкылдап* («Кыргыз эл акындары»). *Түн жарымы болуп калган аттын үстүндө башы шылкылдап бараткандар мындан көп* (Элебаев).

ШЫЛКЫЛДАК Бош, шылкылдап токтобогон, шылкылдай берген. *Сабы шылкылдак, мокок чот керкини тыштан издеп таап, бир колтук отун кертип алып, кайра кирдим* (Элебаев).

ШЫЛКЫЛДАТ шылкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЛКЫЛДАШ шылкылда этишинин кош мамилеси.

ШЫЛКЫМ *туурасы:* ***шылдыңу.*** *Ага шылкым аралаш азил таштады* (Мавлянов).

ШЫЛКЫНЫ БОШОО Кандайдыр бир нерсеге капа болгондой көңүлү чөгүңкү, сабыры суз абалда болуу. *Ар кимдин оозунан чыккан сөздү угуп, наристе сезимине чок түшкөндөй шылкыны бошоду* (Бердикеев). ***В.: Шылкыны куруу.*** *Бурулча Ураалынын шылкыны куруп отуруп калганын көрдү* (Сыдыгалиев). *Бейшеке жалаага жыгылып жатканын, булар соо койбостугун ошондо гана билип, шылкыны куруп турду* (Саатов). ***Шылкыны суу.*** *Ою ушуга токтоп, шылкыны сууган Опол арманын айтты* (Осмоналиев).

ШЫЛКЫЮУ шылкый этишинин кыймыл атоочу

ШЫЛТА Жок нерсени себеп кылуу, башка нерсеге оодаруу, шылтоо кылуу. *Мөкүш ооруга шылтап, экскурсиядан да калды* (Таштемиров). *Өзү кылган шумдугун бирөөгө шылтап жүрөбү* (Жантөшев).

ШЫЛТАТ шылта этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЛТАШ шылта этишинин кош мамилеси.

ШЫЛТОО I Жок себеп, бетке кармаган, эптеп себеп катары көрсөткөн, шылтоолой турган илинчектүү нерсе, түрткү. *Айсалкын ишене тургандай шылтоо табат* (Каимов). *Алымкул Нурматтын үйүн шылтоо кылып, Гүлайымдын үйү тараптан өтмөкчү болду* (Абдукаримов). *Анын айлында болбогондугу ушактын көбөйүшүнө ого бетер шылтоо боло берди* (Токомбаев).

ШЫЛТОО II шылта этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЛТООГО ШЫНОО Кандайдыр бир нерсенин себебин, ыгын, эбин табуу, ошого ыңгаруу. *Шылтоого шыноо. Эки иштен бир иш. Кардарлардан суюлганда Дүр мырзага жаңылык жеткизип барайын* (Бейшеналиев). *Ага кошул-ташыл болуп, эми минтип орто жолдо жоопкерчиликти мойнуна үйүп, тизгинсиз байланып, шылтоого шыноо табылып отурат* (Кушубеков). *Байымбет шылтоого шыноо таап боюн алыстатууда* (Бейшеналиев). *Балким, Сапар калса, атасына шылтоого шыноо болбос бекен?* (Бейшеналиев). ***В.: Шыноого шылтоо.*** *Тоголок Молдо кеткенче шыноого шылтоо деп, эл-журту козу-көрпөдөн көтөрүп чаап меймандоодон аянышпайт* (Бейшеналиев).

ШЫЛТООЛО Шылтоо кылуу, кандайдыр бир илинчектүү нерсени эптеп себеп катары көрсөтүү, бетке кармоо. *Надя бирдемеге шылтоолоп чыгып кетти* (Бейшеналиев). *Бийлер, старчындар жолго шылтоолоп элди жей башташкан* (Бөкөнбаев). *Анын баарын*

жашчылыкка шылтоолоп, Айтып бердим ичимдеги сырымды (Токомбаев).

ШЫЛТООЛОТ шылтооло этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЛТООЛОШ шылтооло этишинин кош мамилеси.

ШЫЛТООСУЗ Шылтоосу жок, шылтоо кылганга эч кандай себеби жок. *Эч шылтоосуз сабакка келбей коёт.*

ШЫЛУУ шылы этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЛУУН 1. Жулуўдаган куу, митаам, айлакер, алдым-жуттум. *Биз келе жатсак паана издеп, Кеби таттуу шылуундар, келатыптыр мал издеп* (Казыбек). *Арык аттар семиз болуп торолсун, Атка минер шылуун бизден жоголсун* (Осмонкул). *Кедейлер менен эптешип сійлєшє ала турган шылуундарды кымызына сугарып, майына шыкап коюп ортого салды* (Сыдыкбеков). 2. *єт.* Шамдагай, эпчил, тыў. *Конокчу биздин Кірічбек кебетеленген шылуун жигит кєрінєт* (Саманчин).

ШЫЛУУНДУК Куулук, эпчилдик, митаамдык, айлакерлик, ыкчамдык.

ШЫЛЫ 1. Ажыратып кесії, сыйрып алуу, ажырата бєлії. *Сєєктєн этти шылып алуу. Ортон колумдун этин анын курч орогунун мизи шылып тішкєн экен.* 2. Кыя чабуу, кыя кесії. *Култайдын оў жаагын кылыч жанып єтіп, оў кулагын біт шылып тішкєн* (Абдукаримов). *Тиги апай чалгычылардын чєпті шылып жатканын капкайда кабардагандай болот* (Таштемиров). 3. *єт.* Тоноп алуу, эчтемесин калтырбай тоноп кетії, алып коюу. *Болгон оокатымды кіндєн-кінгє шылыгандын їстіндє* («Ала-Тоо»).

ШЫЛЫН шылы этишинин єздік мамилеси.

ШЫЛЫТ шылы этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЛЫШ шылы этишинин кош мамилеси.

ШЫМ БОЛУУ Абдан уят болуу, маскарасы чыгып шылдыў болуу. *А кокус Абылов айткан сєзіндє турбай, же колунан келбей калсачы? Анда анык шым болбодубу* («Ала-Тоо»).

ШЫМ Багалектії, белден тушарга чейин кийиліічі кийим. *Шымы жыртык бєбєктєргє карабай, Шымалана жапырт кеттик киришип* (Садыков). *Шахтёрлордун кийгени резина єтік, брезент шым, катуу каска* (Сасыкбаев).

ШЫМАЛ Тіндік, тіндік тарап. *Кїн жїрїші Анжыян, Шымалында ойроттор* (Молдо Кылыч).

ШЫМАЛАН 1. Жеўин, багалегин тірінії, тірініп шамдагайлануу. 2. *єт.* Кандайдыр бир ишке кайраттанып, белсенип киришії, белди бууп бет алуу. *Шымаланып майданга чыга бер, досум! – деди Бака* (Бейшеналиев). *Гїлайымдын эмгек дегенге жан-дили менен шымалана кирип кеткендигин да мына ушуну менен гана тішіндіріїгє болот* (Абдукаримов).

ШЫМАЛАНТ шымалан этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫМАЛАНУУ шымалан этишинин кыймыл атоочу.

ШЫМАЛАНЫШ шымалан этишинин кош мамилеси.

ШЫМДАКЧАН Шымданып алган абалда, шымданып алган бойдон. *Колуна дїрмєттєлії мылтыгын кармап, Кереч шымдакчан басып келди* (Жантєшев). *Чылбырын сїйрєп ат жїрєт, Шымдакчан басып эр жїрєт* («Манас»).

ШЫМДАН Кєйнєгїн же башка ич кийимин шымдын ичине киргизип курчануу. *Їйдє кие турган тери малакайын баса кийип, бешмантчасын сары жаргакка шымданып курун сыртынан кыса курчанып алыптыр* (Убукеев). *Нурбай шымаланган, бардык кийимин шымданган* (Токомбаев).

ШЫНАА Бир нерсени жаруу, бєлії, ажыратуу же бек бекитії ічїн урула турган, уўгу жагы калыў, жазы келип, уч жагы жукараак, миздії болгон жыгач же темир тилкеси. *Шынаа кагуу. Чалгынын шынаасы. Шынаа уруп бекитії. Шынааны шынаа менен кагып чыгарат* (макал).

ШЫНААЛА Шынаа уруу, шынаа кагуу.

ШЫНААЛОО шынаала этишинин кыймыл атоочу.

ШЫНААРЛА Жандоо, айланчыктоо, ээрчії, жакындоо. *Соня жасанып, Сергейди шынаарлап калыптыр* (Сасыкбаев). *Нурийла болсо апасынын жанында шынаарлап турган болучу* (Таштемиров). *Арык шынаарлап шыйпаўдаган Сейитти эркелетип, ичинен кымылдай башын жерге салды* («Ала-Тоо»).

ШЫНААРЛАТ шынаарла этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫНААРЛАШ шынаарла этишинин кош мамилеси.

ШЫНОО шынаа менен бирдей.

ШЫЎГА Келбеттії, узун, сымбаттуу. *Арыкчырай шыўга кыз. Шыўга бойлуу, зыўкыйган жигит. Шыўга теректер желге акырын ыргалышат. Шыўга теректин кыл чокусунан карга какылдай, кїн батыштан ызгаар сокту кєрінєт, бак ичи тынбай качырап чайпалууда* (Стамов).

ШЫЎГЫР Коўгуроонун ичке їні сыяктанып ачык, уккулуктуу чыккан дабыш. *Шыўгыр-шыўгыр кєтєрілді бокалдар* (Токомбаев). *Бир кезекте жеўем турду, Чач мончогу шыўгыр деп.* (Їмєталиев). *Куду эле шыўгыр кїміш їн, Кулактан кетпей турушуў* (Алмазбеков). *Ак чабактар кєлгє тїшкєн жылдыздын четинен тиштеп, ойноп, жылдыздан шыўгыр эткен кїміш їн чыгат* (Стамов).

ШЫЎГЫРА Шыўгыр-шыўгыр эткен дабыш чыгаруу. *Бир жагынан телефон шыўгырап, бир жагынан кол машина чыкылдап, иш кызууда* (Сасыкбаев). *Суусун жуттук алтын аяк шыўгырап, Арманы жок асыл жыргал өмїрдө* (Абдыкадырова).

ШЫЎГЫРАТ шыўгыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЎГЫРАШ шыўгыра этишинин кош мамилеси.

ШЫЎГЫРОО шыўгыра этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЎГЫРТ шыўгыр менен бирдей.

ШЫЎГЫТ *сїйл.* Шимирип ичип жиберїї, токтобой шимирїї. *Сапек аяктагы кымызды шыўгытып жиберди* (Током-баев). – *Абыш, муну шыўгытып жибер!* (Таштемиров). *Тоо булагын жата калып шыўгытсаў, Кырды бойлой кїлїк минип зыргытсаў* (Токтакунов).

ШЫЎК Кыска, ичке їн менен кїлгөндө чыккан дабыш. *Наташа көздөрїн жайната шыўк этип кїлїп койду* (Жантөшев). *Кїлкїсї жок шыўк эткен Кыздар жїрөт жабыгып* (Жантөшев).

ШЫЎКЫЙ Ичке, сыйда болуу, узунунан келип, сындуу, сымбаттуу көрїнїї. *Шыўкыйган терек, багжайган талдын жалбырактары саргарган* (Жантөшев). *Шыўкыйган жигит.*

ШЫЎКЫЛДА Шыўк-шыўк этип кїлїї. *Шыўкылдап кыздар отурат, Жибектен соккон килемде* (Бөкөнбаев). *Шыўкылдаган калыў кїлкї, Калыў кїлкї жайылды* (Бөкөнбаев).

ШЫЎКЫЛДАТ шыўкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫЎКЫЛДАШ шыўкылда этишинин кош мамилеси.

ШЫЎКЫЛДОО шыўкылда этишинин кыймыл атоочу.

ШЫЎКЫЛЫКТА шыўкылда менен бирдей.

ШЫП I 1. Їйдїн ички төбөсї, потологу. *Сапар бир кыйлага эки колу менен төбөсїн чеўгелдеп шыпты телмирип карайт* («Ала-Тоо*»). Арууке їйдїн шыбын армандуу тиктейт кыймылсыз* (Стамов). 2. Тамдын төбөсїн жапканда устундун їстїнөн коюла турган жыгач.

ШЫП II Тездик менен, дароо, тез арада. *Колун шып этип тартып алды. Эшиктин алдында турган Алексеев шып сыртка чыкты* (Жантөшев). *Мен чыга сала кызды Чымырга өўөртїп, шып ээрге кондум* (Сыдыкбеков).

ШЫПАА шыбаа менен бирдей.

ШЫПКА Тїгөнгїчө, тїбїндө калтырбай бїт куюп алуу же ичип коюу; эч нерсе калтырбоо. *Ызакул көмїрдөй мурутунун ак ала болгонуна карабай, айранды шыпкап ичти* (Бейшеналиев). *Ал бойдо билим кїчїн шыпкай жумшап, Аянбай жалын кече адамдардан* (Мамбеталиев).

ШЫПКАЛ шыпка этишинин туюк мамилеси.

ШЫПКАТ шыпка этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫПКАШ шыпка этишинин кош мамилеси.

ШЫПКОО шыпка этишинин кыймыл атоочу.

ШЫПТАЙ Узун бойлуу ичке. *Шыптай жигит экен.*

ШЫПТЫ Анык, даана; кээде такыр, бїткїл, аягына чейин деген маанини туюндурат. *Шыпты кашка – анык баатыр, даана, мыкты. Шыпты кара Дөрбөнї* («Манас» С.О.).

ШЫПТЫ КАШКА Шыпылдаган, эч иймөнип тайманып-тартынбаган, шок. *Бул шыпты кашка азыноолак малдын этегине эртеў эле чыгат, – деди бай* (Токомбаев). *Шыўгынын уулу Кербени, Шыпты кашка Дөрбөнї* («Манас»).

ШЫПШЫН Өкїнгөндө, капа болгондо, таў калганда эриндерин бири-бирине жабыштыра чолп эткен дабыш чыгаруу. *Чоў эне эрдин чолп эттирип шыпшынып койду* (Сыдыкбеков). *Кїбїрөп, шыпшынып, Сарагїл эне їйгө кайра кирди* («Ала-Тоо»).

ШЫПШЫНТ шыпшын этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫПШЫНУУ шыпшын этишинин кыймыл атоочу.

ШЫПШЫНЫШ шыпшын этишинин кош мамилеси.

ШЫП-ШЫП зып-зып менен бирдей.

ШЫПЫЛДА Шып-шып этип өтө тез кыймылдоо, тез-тез жїрїї, иштөө. *Жылдызкан колу колуна тийбей шыпылдап, этеги заматта толот* (Байтемиров). *Жума шыпылдай басып жөнөдї* (Жантөшев). *Уруя ыпылдап-шыпылдап жаны тынбайт* (Байтемиров).

ШЫПЫЛДАК Шыпылдап тез-тез кыймылдаган, шамдагай; эпилдек. *Суран колдон тїшкөн шыпылдак жигит* (Бейшеналиев).

ШЫПЫЛДАТ шыпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫПЫЛДАШ шыпылда этишинин кош мамилеси.

ШЫПЫЛДОО шыпылда этишинин кыймыл атоочу.

ШЫПЫР I Калп, калпычы, жалган сөздї көп сїйлөөчї. *Шыпырдын айткан сөзї баары жалган, Шыпылдап жалган сөздөн таалим алган* (Тоголок Молдо).

ШЫПЫР II 1. Шыпыргы менен сїрїї, бир нерсенин їстїн сыдыра сїрїї, сїрїп тазалап кетїї. *Көсөл эшиктин алдына суу сээп, бир сыйра шыпырып чыкты* (Каимов). *Жаўыдан көрїп кубанып, Шыпырдым чеке теримди*

(Токтомушев). *Тиги килемдин үстүндөгү сууну шыпырып ташта* (Жантөшев). 2. Сыдыра, сыйыра алуу. *Шыпырып чечип кийимди, Шылуундар тоноп алганы* (Казыбек). *Кол терисин шыпырып, Жолой алып калганы* («Манас»). 3. Эч нерсе калтырбоо, бүт бойдон алып кетүү, баарын алып коюу. *Болгон оокатыбызды бүт шыпырды да кетти* («Ала-Тоо»).

ШЫПЫРГЫ 1. Шыбактын, алтыгананын ж.б. баш жагы жазыраак, жалпагыраак формага келтирилип, шыпырууга ылайыкталып байланган тобу. *Канжыгасына он чакты шыбак шыпыргы байланган киши базардын төрүн көздөй бара жатты* (Сасыкбаев). 2. Ушундай нерсе жасала турган, баш жагы майда тарам-тарам болуп чачырап өскөн, тоголок кызыл дандары бар өсүмдүк. *Шыпыргы айдадык.*

ШЫПЫРГЫЧ 1. ***шыпыргы*** менен бирдей. 2. Шыпырган, шыпыруучу киши.

ШЫПЫРТ шыпыр этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫПЫРУУ шыпыр этишинин кыймыл атоочу.

ШЫПЫРЫЛ шыпыр этишинин туюк мамилеси.

ШЫПЫРЫН Калп сүйлөө, шыпыртып, жалган айтуу. *Шыпырынып сүйлөсө, Касиет жок сөзүндө* (Шүкүрбеков).

ШЫПЫРЫНДЫ Шыпырылып ташталган акыр-чикир, таштанды. *Эшиктин алды үйүлүп жаткан шыпырынды* («Чалкан»).

ШЫПЫРЫНУУ шыпырын этишинин кыймыл атоочу.

ШЫПЫРЫШ шыпыр этишинин кош мамилеси.

ШЫР Тез, токтолбой, шыдыр. *Аким шыр жооп бере албай буйдалып калды* (Сасыкбаев). *Бурул шыр эле четте олтурган Жантыктын келинине басып келди* («Ала-Too»).

ШЫР шыр-шыр Суу же башка суюк зат куюлганда, акканда, мурдун тартканда же металлды кызытканда, эриткенде, ширеткенде ж.б. учурда шырылдап чыккан дабыш. *Мурдун шыр тартты. Булактын суусу шыр-шыр этип, эңкейишти көздөй жылжып агат* («Ала-Тоо»). *Кызыл учкун [чарыктан] шыр-шыр этип чачырады* (Сасыкбаев).

ШЫРААЛЖЫН шыралжын менен бирдей.

ШЫРАЛГА Мергенчинин олжосунан берилген же сурап алынган үлүш. *Алыбек аркардын этин койчуга шыралга кылды да, асканы аралап, илбирстей кылт этти. Мергендин адаты уга чыгыш, менин адатым шыралга алыш* (Байтемиров). *Шыралга деп барганда, Атып койгон эчкисин Шыйрагын кеспей берген – деп* («Эл адабияты»).

ШЫРАЛГАЧЫ *диал.* Шыралга сураган.

ШЫРАЛЖЫН Ичке жалбырактуу, топтоп болуп түз чыккан куурай өсүмдүк.

ШЫРБАЗ *диал.* Сүткө багылган, семиртилген козу. *Шыргыйга шырбаз илдирет, Сыйчылдыгын билдирет* (Барпы).

ШЫРГАЛАҢ Жукалап муз тоңгон, тоңо баштаган, майда, жука муздары бар суу, же башка суюктук. *Шыргалаң аралашкан ак көбүгүн чачып, Көкөмерендин суусу күрпүлдөп жаткансыйт* (Жантөшев). *Шыргалаң кымыз.*

ШЫРГАЛАҢДА Муз аралашып тоңо баштоо. *[Жылкычылар] кыштын күнүндө шыргалаңдаган муздак кымыз ичише турган* (Жантөшев).

ШЫРГЫЙ 1. Бутактары жок, ичке өскөн узун жаш карагай. *Эки шыргый орнотулуп тартылган кермеде байланып аттар турат* (Жантөшев). *Үйлөрдүн айланасы узун шыргыйлар менен бекитилген* (Жантөшев). 2. *өт.* Узун, жумуру, түз жыгач. 3. Бакан.

ШЫРДА Кабаттап шырып тигүү. *Шырдаган кара кементай.*

ШЫРДАК 1. Оюу салынып түрдөлгөн, жерге салынар бети ичтелген, оюулардын жээктери жана жалпы эле кырка чекелери жээктелип (жээк басылып), кээде туташ шырылып тигилген жерге салынуучу кийиз. *Төшөлүп турганга окшойт аянтыңа, Көгүлтүр, кырмызы түс шырдактары* (Мияшев). *Бурма шырдак жасап, Топчубай комуз чертип отурат* (Бөкөнбаев). *Төр жакта салынган оймолуу шырдак үй ичин көрктөндүрүп турат* (Бейшеналиев). 2. *диал.* Тердик (желдиктин алдынан салына турган токулга).

ШЫРДАЛ шырда этишинин туюк мамилеси.

ШЫРДАМАЛ *диал.* Шырдак.

ШЫРДАТ шырда этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫРДАШ шырда этишинин кош мамилеси.

ШЫРДОО шырда этишинин кыймыл атоочу.

ШЫРКЫРА Шыр-шыр эткен дабыш чыгаруу, шырылдоо. *Устакананын бир бурчунда темирдин учкундары шыркырап, дөшүдөн тынымсыз шаңкылдаган үн чыгат. Майлуу түтүн буркурайт Аймап жалын шыркырайт* (Токомбаев).

ШЫРКЫРАТ шыркыра этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫРКЫРОО шыркыра этишинин кыймыл атоочу.

ШЫРМА 1. Чыптама. 2. Шырмал токум, чапан. 3. Шырып туруп, жерге салып коюучу төшөк түрү.

ШЫРМАН *диал.* Сүткө жуурулган камырдан жасалган нан. *Баратсам шашылып кырманга, Бур этти нан жыты жыпжылуу. Сүт сээп аз-аздан шырманга, Тандырга кол сунат бир сулуу* (Байзаков).

ШЫРП АЛДЫРБОО Эч дабыш чыгарбоо, бир нерсени туйгузбай, билгизбей тымызын иштөө. *Желдеттер шырп алдырбайт* (Бектенов).

ШЫРП Жалбырактуу, чөп-чарлуу жер менен жүргөндө, аралаганда чыккан дабыш. *Жойпу шырп эткен дабыш укса да үрөт* (Каимов). *Колуна чака кармаган Айдай шырп эткен дабыш чыгарбай булакка келди* (Каимов).

ШЫРПЫЛДА Шырп-шырп эткен үн чыгаруу.

ШЫРТ Шырп эткенге жакын келген дабыш. *Кайрадан келе жатты кокту менен Шырт эткен дабыш чыкса кулак салып* (Үмөталиев).

ШЫРУУ шыры этишинин кыймыл атоочу.

ШЫРЫ Кабатталган нерсени жип же шоона менен эки жагына өткөрүп кайра-кайра тигүү, беттештирип көктөө. *Турдукан сызмадан шырып басмайыл, куюшкан жасады* (Бейшеналиев). *Шырдак шырыды.*

ШЫРЫК I Шырылып тигилген тигиш.

ШЫРЫК II шыргый менен бирдей.

ШЫРЫЛ шыры этишинин туюк мамилеси.

ШЫРЫЛДА Шыр-шыр этүү, шыркыроо. *Бороон учурган кар кумдай шырылдап, чаўдай сапырылып, жылга-жыбыттарга тыгылып ширелип жатат.*

ШЫРЫЛДАЎ I Кыргыз элдик оозеки поэзиясындагы эмгек ырларынын бири (жылкычылардын ыры).

ШЫРЫЛДАЎ II Күзгү, кеч күздөгү кымыз.

ШЫРЫЛДАТ шырылда этишинин аркылуу мамилеси.

ШЫРЫЛДОО шырылда этишинин кыймыл атоочу.

ШЫРЫМА шырымал менен бирдей.

ШЫРЫМАЛ 1. Беттештирип шырылган буюм. 2. Шырылып, кабылып тигилген, этеги кыска сырт кийим. *Шырымалымды колтуктап райкомго келдим* («Чалкан»).

ШЫТЫР: шытыр-шытыр Шырт-шырт эткенсип жапыз чыккан дабыш. *Кандайдыр бурчтанбы же тактанын алдынанбы шытыр-шытыр табыш чыгып чычкан жүрөт.*

ШЫТЫРА Шытыр-шытыр эткен дабыш чыгаруу, шытыр-шытыр этүү. *Чоно туюктан чыга бергенде жанындагы топ шилби шытырай түштү* (Каимов). *Аўгыча бет маўдайдагы чычырканак шытырап калды* (Каимов). *Шытырап жамгыр себелей баштады.*

Щ

ЩАВЕЛЬ Козугулак менен бирдей.

ЩЁТКА Бир жак бетине кылдар, майда сымдар ж.б. жыш тизилип жасалган, бир нерсени тазалап, сүрүп жууш үчүн колдонула турган буюм. *Тиш щётка. Кийим щетка.*

ЩИ Тууралган капустадан жасалган суюк тамак.

Ы

ЫБА КАРОО Ырайымдуу мамиле жасоо, көңүл бөлүү, назар салуу, жан тартуу, кайрымдуу мамиледе болуу. *Жапек ыба караган туугандардан дагы бир чейрекке жакын эгин жыйнады* (Жантөшев).

ЫБЫР-ШЫБЫР 1. Үн чыгарбай, бөлөккө угузбай акырын сүйлөшкөн кеп-сөз, шыбыраша сүйлөшкөн сөз. 2. *өт.* Ушак-айың, бирөөнү ушактаган кеп-сөз. *Ыбыр-шыбыр кепти коюп, шык жүрбөйсүңөрбү* (Сыдыкбеков). *Деги эле ыбыр-шыбырга жакындыгыңды айт* (Карыбай уулу).

ЫВЫГАЛ *диал.* Кокон хандыгынын учурунда кыргыздарга келип «үшүр» жана «түндүк салык» жыйнаган адам. *Ывыгалдар келип зекет жыйнаган.*

ЫГОЖО *диал.* 1. Түйшүк, санаа. *Тынчын алган ыгожо уйку бербеди.* 2. Туталак. *Жини келип ыгожо болду.*

ЫГУУ ык этишинин кыймыл атоочу.

ЫГЫМ: ыгым-чыгым Ар кандай чыгымдар, бир нерсеге жумшалган, чыгымдалган каражаттар.

ЫГЫН КЕЛТИРҮҮ Ар кандай иштин жөнүн, эбин табуу, оңтойлуу кырдаалды түзүү. *Ыгыма келтирген жок, ыгыма келсе, жыгат элем* («Ала-Тоо»). *Чачылган чарбаны башкарып, иштин ыгын келтирген азаматтар арабызда көп* («Ала-Тоо»). ***В.: Ыгын табуу.*** *Ким тапты сенин ыгыңды, Ким кетирди сыныңды* (фольк.). *Азырынча дардаңдай бер, бир убакта сенин да ыгыңды табармын деген оюн айтты* («Чалкан»).

ЫГЫНАН ЧЫКПОО Айткан-дегенине макул болуу, ынтымакты бузбоо, айтканын аткаруу. *Ал сенин ыгыңдан чыкпайт. Тургунбек Алымбайдын ыгынан чыкпай иш алып барганына корстон болду* («Чалкан»).

ЫГЫР нығыр менен бирдей.

ЫГЫРЫЛ ыгыр этишинин туюк мамилеси.

ЫГЫРЫЛУУ ыгырыл этишинин кыймыл атоочу.

ЫГЫШ ык этишинин кош мамилеси.

ЫДЫК Кордук, зордук, ыза. *Орустан мурун кыргызды Кокон каны сураптыр. Ыдыгы катуу көрүнөт, Көчмөн эл буга чыдаптыр* (Тоголок Молдо).

ЫДЫК КӨРСӨТҮҮ Кысым кылуу, запкы көрсөтүү, кордук көрсөтүү. *Кыргыл менен Баймат Каныкейге ыдык көрсөтүшкөн* («Манас»).

ЫДЫР 1. Катар, бир нерсенин катарлашкан тартиби, ирети, байланышы, тизмеги. *Бешалты ооз сөзүнүн ыдыры кетип, бир азга мукактанды* (Жантөшев). *Чүкөнүн ыдырын буза атып, абалагын ордонун ичине түшүрдү.* 2. **Ырк** менен бирдей. *Ал колтук ачып, достордун ыдырын тымызын бөлүү нээтин көздөдү* (Саспаев).

ЫДЫРА 1. Тигишинен, жигинен ажырап кетүү, сөгүлүү. *Алиманын маасысынын тигиштери ыдырап кеткен* (Абдукаримов). *Кабыргасы ыдырап сөгүлдү.* 2. Бириндеп, ажырап, бөлүнүп-бөлүнүп кетүү, тароо. *Ырың кандай, сураймын, жайың кандай, Ыдыраган заманда шайың кандай?* (Дүйшеев). *Булуттар туш-туш тарапка ыдырап тарады. Эл ыдырап тарай баштады.*

ЫДЫРАТ ыдыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫДЫРАШ ыдыра этишинин кош мамилеси.

ЫДЫРОО ыдыра этишинин кыймыл атоочу.

ЫЖ-БЫЖ Ыж-ыж этип үн чыгаруу, чуруу-чуу түшүү, ыж-быж этүү, ушундай үн чыгаруу.

ЫЖЫК Үстү калканчылуу, жел тийбей турган сере, атайын жасалган салкын жай.

ЫЗ: ыз-быз Аарынын ж.б. чымын-чиркейлердин ызылдаган үндөрү.

ЫЗ-БЫЗЫ ЧЫГУУ Абдан тынчы кетип күйкөлөктөө, тынчсыздануу. *Жетише албай ыз-бызы чыкты.*

ЫЗ-МЫЗГА КЕЛБӨӨ Эч буйдалбай, эч нерсеге карабай шашып-бушуу, калдастап кыймылдоо, шашкалактоо. *Ыз-мызга келбей, Байымбеттин колунан ойноктогон атынын суулугун булка таскактаткан бойдон жөнөдү* (Бейшеналиев). *Ыз-мызга келбей тегерете улам сууган жагын издеп, барс-барс аткыды* (Бейшеналиев).

ЫЗА Уялып, ызаланып, арданып калуу абалы. *Салык ызасына чыдабай бүк түшүп калды* (Каимов). *Суусар эми чындап эле ыза болуп, булкулдай баштады* (Байтемиров).

ЫЗААТТА Урмат, сый, сыпайгерчилик көрсөтүү, ийменүүчүлүк менен жакшы мамиле кылуу. *Улууларга урмат көрсөтүп, кичүүлөрдү ызааттап жүргөнгө не жетсин, чырактарым* (Саспаев).

ЫЗАКОР Бат ызаланма. сөз көтөрө албаган, бат эле кызаңдап кетме. *Ызакор бала. Ызакор киши.*

ЫЗАЛА 1. Ыза кылуу. *Сиңдисин ызалап тамашалай баштады* (Токомбаев). 2. Күч колдонуу аркылуу кордоо. *Айбан чалыш ал балдар жаш кызды ызалап коюшуптур.*

ЫЗАЛАН ызала этишинин өздүк мамилеси.

ЫЗАЛАНТ ызалан этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЗАЛАНУУ ызалан этишинин кыймыл атоочу.

ЫЗАЛАНЫШ ызалан этишинин кош мамилеси.

ЫЗАЛАШ ызала этишинин кош мамилеси.

ЫЗАЛОО ызала этишинин кыймыл атоочу.

ЫЗАЛУУ Ызаланган, ызасы келген, ачуулуу. *Ічінчісі жетпей калып ызалуу, Чукчуў этип мойноп кетти таарынып* (Токомбаев). *Эт ачынып, ызалуубуз* (Сыдыкбеков). *Мейли эле да тикен кирсе ошондой, Ызаланбайм, андагыдай кайгырып* (Шимеев).

ЫЗАЛЫК Ыза болгондук, ачуулангандык, ызасы келгендик. *Чормондун ызалыгы басылганча чындыкты айтпай коё туралы* (Каимов). *Ызалыкка чыдабай ырастанып калыптыр* («Манас»).

ЫЗАРГА БАРЫП КЕЛГЕНСІЇ Абдан чоў иш бітіргєнсіі. *Сен эмне эле ызарга барып келгенсип корсоўдойсуў, – деп агасы кіпілдєй койду* («Кыргызстан маданияты»). ***В.: Ызарга барчудай.*** *– Эмне, ызарга барчудай жасанып алгансыў?* («Ала-Тоо») к. ***Ысар***.

ЫЗАТ Кичи пейилдик, урмат кєрсєткєн мамиле, сый. *Ызатыў жок, сыйыў жок, Ыркыраган иттейсиў* (Токтогул). *Ызат кылууну урмат кєргєн жигит болгон* (Бєкєнбаев). *Ызат кылып салам берет* (Сыдыкбеков).

ЫЗАТТА Ызат кєрсєтіп сыйлоо, кичи пейилдик кылуу. *– Жір, жір! – деп колдон алды эки жашты, Чыгарып мурда ызаттап Шарапатты* (Абдыраманов).

ЫЗАТТОО ызатта этишинин кыймыл атоочу.

ЫЗАТТУУ Ызаты бар, кичи пейил, сыйчыл.

ЫЗГААР 1. Катуу суук, чыкыроон аяз. *Кыштын ызгаары эмнегедир кайта-кайта кылчактап эле кетпеди* («Ала-Тоо»). *Чилде ызгаарын тоотпой, Чыўдайлы булчуў денени* (Осмонкул). 2. *єт.* Ачуулуу, каардуу, кыжырлуу. *Байкасам, начальниктин маўдайында ызгаар да, шоола да сезилбейт* (Каимов). *Кабыланыўдын ызгаары, Бетине чыга калганы* («Манас»).

ЫЗГААРДУУ Ызгаары катуу, суук, аяздуу. *Декабрь айынын ызгаардуу кіндєрінін бири* (Сасыкбаев). *Тоо жактан ызгаардуу шамал жіріп, бетти чалкандай чагат* (Байтемиров).

ЫЗГААРЛА *єт.* Ачуулануу, каардануу, кыжырлануу, сірдєніі, сірі бетине чыгуу. *Арак ичкенден башка эмне билесиў деп эле ызгаарлай берет* (Юдахин).

ЫЗГААРЛУУ ызгаардуу менен бирдей.

ЫЗГУУ ызгы этишинин кыймыл атоочу.

ЫЗГЫ 1. Уюлгуу, кєтєріліі, буркуроо. *Кєк тітін каптап, чаў ызгый тішті* (Сасыкбаев). *Козголсо ызгыйт буркурап, Тоскоктой ысык топурак* (Токомбаев). 2. Чымын-куюн болуп айлануу, жігіріі. *Ысык-Кєлді кыркалап, Ызгып жєнєп калыптыр* («Манас»).

ЫЗГЫРЫК *аўч.* Бугу кіілєгєн мезгилде чыгарган ін.

ЫЗГЫТ I Анча чоў эмес саз канаттуусу.

ЫЗГЫТ II Булгаарынын, кайыштын тигишине кабаттап, кошо тигіі ічін салынган ичке тилкелії булгаары же кайыш.

ЫЗГЫТ III ызгы этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЗГЫТ Бычылган же оюлган нерсенин ортосуна айырмалуу коюлган тилке.

ЫЗЫ: ызы-чуу Кандайдыр бир себептен улам чуулдаган, ызылдаган, тополоўго тішкєн тынчсыздык, кыйкырык-сірєєн. *Ызы-чуу салып кыйкырышкан жылкычылардын індєрі угулат* (Жантєшев). *Уй байлаган, ат айдаган, Кой маараган ызы-чуу* (Нуркамал).

ЫЗЫЛДА 1. Ыз-ыз этіі, ыз-ыз эткен дабыш чыгаруу. *Аарылар ызылдайт. Чиркейлер ызылдап, уйку бербейт.* 2. Ызы-чуу салуу.

ЫЗЫЛДАТ ызылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЗЫЛДАТУУ ызылдат этишинин кыймыл атоочу.

ЫЗЫЛДАШ ызылда этишинин кош мамилеси.

ЫЗЫЛДОО ызылда этишинин кыймыл атоочу.

ЫЗЫРЫН Бирєєгє аябай ачуулануу, каарын тєгіі, каардануу. *Косолапов муштумун силкилдете ызырынып койду* (Жантєшев).

ЫЗЫРЫНТ ызырын этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЗЫРЫНУУ ызырын этишинин кыймыл атоочу.

ЫЗЫРЫНЫШ ызырын этишинин кош мамилеси.

ЫЙ Капалуу, кайгылуу, ишке, кырсыкка ж.б. карата кєзінє жаш алып муўкангандык. *Бышактаган ый, уу-чуу басыла тішті* (Баялинов). *Кайгы – пайдасыз, ый – жардамсыз* (макал). *Ыйдын тібі – ый, сыйдын тібі – сый.*

ЫЙБАА Сыйлаган, ызат кылган кишисинен уялып тартынгандык, уяттуу ишке бара албай кысынгандык, єзін адептіі кармагандык. *Эшик алдында турган солдат ыйбаа кылгандай чыпыя калды* (Жантєшев). *Ыйбаа кылган го бечара* (Сыдыкбеков).

ЫЙБААЛУУ Ызаттуу, адептіі, кичи пейил. *Ал канчалык баатыр болсо да, ушул єўдіі кыздын жанында ыйбаалуу сылык жірді* (Сыдыкбеков).

ЫЙБАДАТ к. ибадат.

ЫЙБАДАТКАНА Табына турган, кулдук ура турган жай, мечит.

ЫЙБАРАТ Їлгі, мисал, таалым. *Жакшы иштен кийинки тукумдар ыйбарат алсын.*

ЫЙГАР 1. Бирєєгє бир нерсени беріінї ой кылуу, бирєєгє арноо. *Боз атты Салыкка ыйгарып калышынын себеби ошол экен* (Каимов). 2. Чектєє, белгилєє. *Председателдикке ыйгаруу.*

ЫЙГАРУУ ыйгар этишинин кыймыл атоочу.

ЫЙГАРЫЛ ыйгар этишинин туюк мамилеси.

ЫЙКА Бир нерсени сіргілєє, єйкєє. *Ток-*

тор їўкїйїп араасын татырата ыйкап кирди (Касымбеков). *Кєчїгїн ээрге ыйкап.*

ЫЙКЫ: ыйкы-тыйкы Бир пикирде болбой араздашкандык, келишпестик, єйдє-тємєн кетишип, єз ара таттуу болушпагандык, жаман-жакшы айтышып, сен-мен деп калышкандык. *Сапарлар чоў ыйкы-тыйкы менен мугалимдер институтуна келишкен* (Бейшеналиев).

ЫЙЛА Капалуу, кайгылуу ишке, кырсыкка ж.б. карата кєзїнє жаш алып муўкануу, ый баштоо. *Ыйлап жїрїп арык казсаў, ырдап жїрїп суу сугарасыў* (макал). *Кайгырып ыйлап турсам да, Кайрылып чыкпайт кабарыў* (Токтогул). *Кучактап алып Сырганы, Шолоктоп ыйлап сїйїндї* (Бєкєнбаев). *Мени оорулуу кєкїрєккє кысып алып, апам дагы ыйлап жатты, кусалыктын бугун жазып* (Султанов).

ЫЙЛААК I Бир жерин кїйгїзїп алганда, єйкєлгєндє ж.б. учурларда пайда болуучу ичине суу толгон каканак сыяктуу жара.

ЫЙЛААК II Кєп ыйлаган, ыйы басылбаган, кєз жашы тыйылбаган. *Кичинемде дарылдап ыйлаак да болупмун* (Сыдыкбеков). *Керез кїчїн ыйлаак чекир кєзїнєн чыгарып бырылдады* (Бейшеналиев)

ЫЙЛААКТАН Ыйлаак болуу, каканактап калуу.

ЫЙЛААКТАТ ыйлаакта этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЙЛААР-ЫЙЛАМАКСАН Ыйлап жатса да, ыйлап жаткандай болбоо, ыйлабай жаткандай тїр кєрсєтїї.

ЫЙЛАЙ-СЫКТАЙ Эптеп-септеп, бар мїмкїнчїлїгїн толук жумшап, тырмалап, аракеттенип жатып. *Бир кой дедиўер, ыйлай-сыктай аны араў таап беришти* (Жантєшев).

ЫЙЛАКТА Бир ишти тапшырганда же жумшаганда шак эле макул боло калбай, калжактап, булкулдап моюн толгоп кєўїлдєнбєй макул болуу.

ЫЙЛАМАКСАН Ыйлап жиберчїдєй абалда болуу, ыйлап жиберїїгє аз эле калуу, кєзї жашылдана тїшїї. *Ажар эрди титиреп, ыйламаксан болуп барып єзїн араў токтотту* (Баялинов).

ЫЙЛАМСЫРА Ыйлагансып, ыйлай тургансып кєрїнїї, ыйлап жиберїїгє даяр болуу. *Абышка ордунан тура албай жатып ыйламсырады* (Жантєшев). *Ыйламсырап кемпир-чал Сонодон жооп сурады* («Мендирман»).

ЫЙЛАМСЫРАТ ыйламсыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЙЛАМСЫРОО ыйламсыра этишинин кыймыл атоочу.

ЫЙЛАТ ыйла этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЙЛОО ыйла этишинин кыймыл атоочу.

ЫЙЛУУ Ыйы кєп, кайгы-капалуу. *Ыйлуу їйгє батынып кирбей кетет дийванаў* (Жантєшев).

ЫЙМАМ *дин.* Намазга жыгуу, мечитте намаз окутуу, кудайга сыйынуу ж. б. сыяктуу диндик кызматтарды алып баруучу дин башкаруучусу. *Мекедеги чоў ыймам – Ак эшенди алдырдым* («Манас»).

ЫЙМАМАТ *дин.* Жетекчилик кылуучу.

ЫЙМАН 1. Исламдын аныктыгына ынануу. *Ыйманы жолдош болсун! Элебестин кєзї єтсє, артында эли бар* (Сыдыкбеков). *Єкїнєбї же ыйманын айтабы? Тирїїлїктєн эчак эле тїўїлїп* (Токомбаев). 2. Жалпы эле адамкерчилик, абийир, адамдык жакшы сапаттардын жыйындысы катары кабылдоо, тїшїнїї. *Бейыйман єлєр бекенсиў* («Манас» С.О.). *Кыздарга ыйман берсе, жакшылыктын жышааны кылт этип калгысы бардыр* («Ала-Тоо»). *Ыйманыўа камчы баспай айт* (Маликов). *Ышкы жокто, ыйман жок, Намыс жокто ары жок* («Эр Тєштїк»). *Кїндє бєлєк ыйлап кїтїп дїйнєдєн, биз акырын єлїп бара жатабыз* (Дїйшеев).

ЫЙМАН АЙТУУ Єлїп бараткан адамга ислам дининин негизги жобосун їн чыгарып айтуу, угузуу.

ЫЙМАНГА КАМЧЫ ЧАБУУ Єзїнїн беделине, аброюна шек келтирїї, бедели тїшїп, ыўгайсыз абалда калуу. – *Ыйманыўызга камчы чаппай сїйлєўїз, карыя!* (Байтемиров). ***В.: Ыйманына камчы салуу.*** *Тике карап туруп, ыйманыўызга камчы салбай айтыўызчы* (Байтемиров).

ЫЙМАНДАЙ СЫР Ичинде бар болгону, бардык чын ойлогону, оюндагы чындыгы. *Мен деле жашырбай, ыймандай сырымды тєгїп отурам* (Медетов). *Кїлїмканын эстеп куса болгондо да ушуга ыймандай сырын айтып, ушуга ысык жашы тамды* (Ємїрбаев). ***В.: Ымандай сыр.*** *Эми мен сага мынчалык кайрылып калган соў, акылым ордунда, кєзїм тирїї чагымда ымандай сырымды ук* (Айтматов). – *Дос-с, андай экенсиў, ымандай сырыўды жашырба* (Бейшеналиев).

ЫЙМАНДАШ Жаны бирге, кєўїлдєш. *Атабыз бирге ыймандаш, Тууган деп тентип келебиз* («Манас»). *А дїйнєгє ыймандаш, Бу дїйнєгє жыйгандаш* («Манас»).

ЫЙМАНДУУ Уяттуу, ынсаптуу, ыйманы бар. *Ыймандуу уул болбосо, баланын баласына кор экен* (макал). *Бул жер Кетмен-Тєбє эмес, ыйык сапар кудайдын їйїнє бараткан ыймандуулардын жолу* (Токомбаев).

ЫЙМАНЫ ЖОЛДОШ БОЛСУН «Аркы дїйнєдєн жай тапсын, жаткан жери жайлуу болсун!» деген сыяктуу єлгєн адамга карата жакшы ниетин билгизїї, жакшы тилек каалоо маанисинде колдонулат. *Ыйманы жолдош болсун! – деп, єзїнчє дагы бир нерселерди кїбїрєп, бата кылды Мурат карыя* (Медетов). *Ыйманы жолдош болсун, бечара! Єзїн жакшы кєрчї элем, адамкерчиликтїї жигит эле, – деди* (Укаев).

ЫЙМАНЫ КИРДЄЄ Кадыр-баркы кетїї, аброю тємєндєє. *Абдыракман абтабачы «мансапкор», саткын атыгып, журт алдында ыйманы кирдеп калган, ага эч ким макул болбойт* (Касымбеков).

ЫЙМАНЫ ООЗУНАН ТҮШҮҮ *к. алдасы оозунан түшүү.*

ЫЙМАНЫ САМАН БОЛУУ Катуу коркуу, саруулап, эмне кыларын билбей шаштысы кетүү, далбастоо, апкаарып айласын таппоо. *Ыйманы саман болуп, кире качар тешик таппай, өүү саруулайт* (Убукеев). ***В.: Ыманы саман болуу.*** *Мындай кишилерди көргөндө ыманыў саман болуп, жаныў оозуўа капталат* (Жантөшев). ***Ыманы заман болуу.*** *Шволиктин ыманы заман болуп, алдынан жер көчтү* (Ашымбаев). ***Ыйманы учуу.*** *Бөбөктүн ыйманы учуп, далай түндү уйкусуз атырды* (Укаев). *Өмүр кылычтын мизинде туруп калган учурда адам ыйманы учуп акылга идиректүү эч нерсе илинбей, сенее түшөт* (Медетов). ***Ыйманы төбөсүнө чыгуу.*** *Көўүлүндөгү кідігі менен кооптонгонун кара балээнин дал өзүнөн уккан соў, ыйманы төбөсүнө чыкты* (Укаев). ***Ыйманы іркүү.*** *Паризектин ыйманы іркөт, біткөн бою дірқірөгөнсіп кетет* (Ашымбаев). ***Ыманы учуу.*** *Өмір дібірт чыккан жакка жалт бурулду. Эмнегедир ашыга бастырган атчандын караны көрінгөндө ыманы учту* (Сыдыкбеков).

ЫЙМАНЫ ЫСЫК Жылдыздуу, сүйкүмдүү, сүйгүнчүктүү. *Байымбет ыйманы ысык, күлмүў көз балага дептерин сунду сынамакка* (Бейшеналиев). *Кыздын жүзү жайдары, жылдыздуу, ыманы ысык болду* («Ленинчил жаш»). *Ыйманыў ысык, жініў тирүү, тири карактыгыўдан туугандык боорум түтпөй, жетим бөбөктөрүў менен көчүріп баратам* (Бейшеналиев). ***В.: Ыманы ысык.*** *Жолуктум суу боюнан сулуу кызга, Жылдыздуу ыманы ысык бойго жеткен* (Абдыраманов). *Балпайган ыманы ысык Калыйкан апанын колунан бала кезден даам таткамын* (Жусупов).

ЫЙМАНЫЎ КҮЙГҮР! Калп айткан, алдаган же башка жөнсүз иш кылган, чектен чыккан адамга карата жек көрүү, наалат айтуу маанисинде колдонулат. *Ыйманыў күйгүр, ушак сүйлөбөй, уурулук кылбай жүрө албайсыўбы? – дешип, карылардын баары Дөөмдү ортого алышты* («Ала-Тоо»). *Мындай өзін-өзү сатып, өзін-өзү каралаган ыйманыў күйгүрдө кандай касиет болсун!* («Кыргызстан маданияты»). ***Ыйманыўды жегир!*** *– Ой, ыйманыўды жегир! Катын аларыў менен эле түтүнгө жазылгансыў* (Үмөталиев). *Калп айтпа, ыйманыўды жегир! Тозок дегендин балакетине күп эле дей түшөсүў* («Кыргызстан маданияты»). ***Ыйманыў өрттөнгүр!*** *– Оо! Ыйманыў өрттөнгүр, эмне кылганымдан жаздым сага?!* (Сыдыкбеков). ***Ыйманыўды жебе!*** *Бир ат үчүн ыйманыўды жебе!* (Осмоналиев). *– Салыйка, суугуў өтүнүптүр. Ыйманыўды жебе!* (Жусупов).

ЫЙЫК 1. Касиеттүү, баалуу, кымбат. *Сөзүў чын, жолуў туура, молсуў, кеўсиў, Шертиў ак, ошондуктан ыйык элсиў* (Осмонов). 2. Кол тийгис, касиети бар. *Адамдын колу барбаган, Ыйыктыгы бар экен* («Семетей»). *Тагдырдын керээзиндей ыйык сактап, Карекке элесиўди түнөтө албай* (Султанов). *Кол тийбес ыйык сакталат, Ата мекен журтубуз* (Тоголок Молдо). *Таазим этээр Жан дүйнөгө жакындар, Рухуўузду Ыйык көрүп туткандар* (Акматалиев). 3. Ийин, жалпы эле адамдын желке жак тарабы. *Укурукту ыйыгына салып, бай да желип чыкты* («Эл адабияты»). *Кичинемде ыйыгын мингизип, эркелетип чоўойткон атам минтип чүкөдөй чал болуп, кирип-чыкканды оор көрүп отурат.*

ЫЙЫК ЖАЛ Жылкынын баштан өркөчкө чейин желкеси. *Ыйык жалга мингизип* («Семетей» С.К.).

ЫЙЫК КӨТӨРҮҮ Малды бир нерсеге арнап коё берүү; эч кимге тийгизбөө. *Садырдын ыйык көтөргөн тору куналы эле* (Жантөшев). *Аба Кошой, кебимди ук, Кой ичинде козголбос, Ыйык койгон серке бар* («Манас»). *Сен менин ыйык көтөргөн малымды тилдейсиў деп, Чынтемирди тилдеп, уруп коет* (фольк.).

ЫЙЫКТА Ыйык коюу, ыйык көтөрүү. *Куттуу Кулам совет берген төл башым, Ыйыктаймын малдарымдын булагы* (Токомбаев)

ЫЙЫН Заўдоо же төрөө, тууш үчүн толгоо убагында күч менен ычкынуу.

ЫЙЫНТ ыйын этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЙЫНУУ ыйын этишинин кыймыл атоочу.

ЫЙЫНЫП-ЫЧКЫНУУ Бардык күчүн салып, тырыша аракеттенип, күчтөнүп, ыйынуу.

ЫК I 1. Ыўгайлуу, оўтойлуу, учур, жагдай. *Ыгы келсе. Ыгы келе калганда.* 2. Ыкма, бир нерсенин жөнү, ыктуу шарты, жагдайы. *Таппадым деп ыгыўды, Талым кыз сөзгө жыгылды* (Тоголок Молдо). *Агитаторлордун мектептеринде аўгеме өткөрүүнүн жаўы ыктары, методдору, саясий иштердин ар түрдүү формалары үйрөтүлөт.*

ЫК II 1. Корголоп, бири-бирине жанаша туруп калуу, шамалдан, жаандан далдаланып ыктоо. *Жаандан ыккан кой, улак Каныбекти тебелеп сай сөөгүн сыздатып жатат* (Жантөшев). 2. Бир жагына жапырылуу, жапырылып калуу. *Жел жортсо кадимки толкундай ыгып шибери жапырылат* (Сыдыкбеков). *Ыргалышып аштык, чөп, Ыгып турду баш ыргап.* (Элебаев).

ЫКААРАТ акаарат менен бирдей.

ЫКЛАС Дит, ынтаа. *Алардын сөзүн ыклас менен тыўшап отурган Кадыркул өкүнгөндөй башын чайкады* (Каимов). *Ашыр келинчегинин эстүү сөздөрүн зор ыклас менен укту* (Сасыкбаев). *Бирок азыр Абай энесине сооп болсун деп куранды өзгөчө ыклас менен шашпастан, ушунчалык көўүл коюу менен окуду* (Ауэзов).

ЫКЛАСМАН Чын жүрөктөн берилген адам, чыны менен жакшы көргөн адам. *Колхоздун активдеринин бири минип жүргөн эў жакшы атты маа алып берген. Мына ушулар да мени а кишиге ыкласман кылып койгон эле* (Мавлянов).

ЫКЛАСТАН Ыкласын, дитин коюу.

ЫКМА Бир нерсенин жөнү, жолу, шарты,

ыгы. *Мындан ары да ушундай ыкма менен иште* («Чалкан»). *Сапар Шарип менен сураша келгенде тамтаӯдап адашып, сійлєє ыкмасынын начардыгын кєрсєттї* (Бейшеналиев).

ЫКМАЛУУ Ыгы бар; ыгын билген, ыкчыл.

ЫКРАЖ 1. Кууп чыгуу, кубалоо, айдап чыгуу (негизги маани). 2. *єт. диал.* Сїт тикен (чєп).

ЫКРАР Моюн сунуу, багынычтуу болуу, макул болуу. *Нуска болуп жїрбєйбї, Катка ыкрар кылганым* (Молдо Кылыч). – *Журт!* – *деди ал азыр єктєм, – мына Кудаяркандын кандык эркине ыкрар болдук. Бетке бата тартылды* (Касымбеков).

ЫКСАН Ак пейил, жакшылыктуу, боорукер (негизги маани).

ЫКСЫЗ Ыгы жок, дайынсыз, туура эместик. *Ыксызынан кай бирєєн, Ызалантып алышты* («Манас»). *Турмушка менин капа болушум ыксыз* (Шимеев).

ЫКСЫРА Магдырап уйкусу келїї; ысыкта талыкшуу, магдыроо. *Кымызга канган бир баатырдай ыксырап баратат* (Сыдыкбеков).

ЫКСЫРАТ ыксыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫКСЫРАШ ыксыра этишинин кош мамилеси.

ЫКСЫРОО ыксыра этишинин кыймыл атоочу.

ЫКТА I ык II менен бирдей.

ЫКТА II Корголоо, жашынуу, жан соогалоо, жакындоо. Апал, Тєрайымга ыктап эле калыптыр го («Ала-Тоо»). Бери мага ыктай отур.

ЫКТОО Шамалдан, жаандан ыгып далдалана турган жер, далда. *Мусабектер жар таштын ыктоосуна олтурушту* (Сасыкбаев). *Торобай жылкыны Кара-Ойдуӯ деген ыктоо жерге имерип коюп келген* (Абдумомунов).

ЫКТУУ 1. Ыӯгайлуу, жайлуу; ылайыктуу. *А єзїӯ ыктуу учур боло калса, тїндєгї мен айткандай иште* (Жантєшев). *Машкенин бєдєнєдєн коркконун дагы бир ирет далилдегиси келген Ашым єзї да ыктуу учурду кїтїп, бєдєнєнї тумшукка чертип коёт* (Сыдыкбеков). 2. Иштин, иштєєнїн ыгын билген, эптїї, шамдагай, эпчил. *Найзакерден ыктуу эр* («Манас»). *Жез оймоктун ыктуусу, Ургаачынын мыктысы* («Эр Табылды»).

ЫКТЫМАЛ Мїмкїн экендикти же арсарлыкты билгизїї, болжолдоо, болжоп кєрсєтїї їчїн колдонулат. *Сиз барыӯыз, башкабыз барсак, осол кылып коюшу ыктымал* (Жантєшев). *Эр жїрїшкє барбай калса, кур чабуулга калп айткан турбайбы деп, сєз болушу ыктымал. Абаз ушул жагын ойлоп намыстанды* (Таштемиров).

ЫКТЫРМА ыктоо менен бирдей. *Кыштын кїнї ыктырма, Жылуу жерге тїнєткєн, Жаздын кїнї тай-кулун, Даакыларын тїлєткєн* (Осмонкул).

ЫКТЫСАДЫ 1. Жыйган-терген, їнєм (негизги маани). 2. Чарба-тиричилик, экономика. 1920-жылдары колдонулган термин. *Ар улут ыктысады, саясы турмушун жолго салып, кеӯитип...* («Эркин-Тоо»).

ЫКТЫТ 1. Їшїгєндє, чыйрыкканда кєкїрєк, кєєдєн тараптагы булчуӯдар тартылып, кыйк этип кеткен кыска дабыш чыгаруу. *Яша кєзїн алак эттире ыктытып койду* (Жантєшев). 2. *єт.* Дегдєє, самоо, *Арак дегенде ыктытып турат* («Чалкан»).

ЫКТЫЯР Эрк, каалоо. *Єз ыктыярым менен Кызыл Аскерге санитарка болуп кирдим* (Жантєшев). *Айыл чарба артели єз ыктыяры менен бєлїнбєс фондуну белгилєєлєрї зарыл.*

ЫКТЫЯРДУУ Єз ыктыяры менен, єз каалоосу менен иштеген, бир нерсени иштєєгє, аткарууга макул болгон. *Ыктыярдуу отряд.*

ЫКТЫЯРДУУЛУК Єз эрки, єз каалоосу менен макул болгондук, кєнгєндїк, жасагандык.

ЫКТЫЯРДЫК ыктыярдуулук менен бирдей.

ЫКТЫЯРСЫЗДЫК Ыктыяр эместик, єз каалоосу, єз эрки менен макул болбогондук, кєнбєгєндїк, кїчтєє, эркине койбоочулук. *Ыктыярсыздыкта єткєн кїндєрї эсинен эч кетпеди* (Калык).

ЫКЧАМ I Тез, шамдагай, ылдам, кыймылы бат. *Ыкчам кыймыл. Ыкчам жигит. Аяк шилтеши да ыкчам болуп кетти.*

ЫКЧАМ II Анча суубаган, ысык бойдон. *Сїттї ыкчам бойдон уютупсуӯ да* («Ала-Тоо»).

ЫКЧАМДА Ылдам, ыкчам-ыкчам иштєє, тез-тез кыймылдоо. *Ыкчамдап бастыруу. Ыкчамдап иштєє. Сай жээктеп кашаттын тїбї менен ыкчамдай келе жатышты* (Жантєшев).

ЫКЧАМДАТ ыкчамда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫКЧАМДАШ ыкчамда этишинин кош мамилеси.

ЫКЧАМДОО ыкчамда этишинин кыймыл атоочу.

ЫКЧАМДЫК Тездик, бат кыймылдагандык, шамдагайлык.

ЫКЧЫЛ Ыктуу, эптїї, эпчил. *Каныбек ыкчыл кєрїнєт* (Жантєшев). *Саналат эрдин эри мындай кїндє, Атка чак, согушка ыкчыл, болуп каарман* (Токомбаев).

ЫКЧЫРЫЛ Жєнї жок эле кїїлєнїп, желпинип, жинденип, зирилдеп калуу, туталанып калуу. *Эмне эле ыкчырылып калгансыӯ, сиркеӯ суу кєтєрбєй* (Сыдыкбеков).

ЫКША Ары-бери кыймылдатып, чайкап шыкоо, копшолтуп ыкшоо. *Мїшєктєрдї жигиттер ыкшай-ыкшай кєтєрїп, кампага кетип жатышчу* (Сыдыкбеков). *Бургусун кїндє бекитип, Ыргайдан ыкшап мык кактыӯ* (Токтогул).

ЫКШАЛ ыкша этишинин туюк мамилеси.

ЫКШАЛТ ыкшал этишинин аркылуу мамилеси.

ЫКШАТ ыкша этишинин аркылуу мамилеси.

ЫКШАШ ыкша этишинин кош мамилеси.

ЫКШОО I Кашаӯ, жалкоо, мойну жар бер-

беген. *Мышык кызматкер эле Бир мекемеде, Анын сырын билебиз го, Барып турган ыкшоо неме* («Чалкан»).

ЫКШОО II ыкша этишинин кыймыл атоочу.

ЫКШУУ ыкшы этишинин кыймыл атоочу.

ЫКШЫ Боору катканча тынбай күлүү же тынбай катуу жөтөлүү. *Бекен андан бетер ыкшып күлдү* (Каимов). *Сансыз андан аркы сөздөрүн айталбай улам ыкшып жөтөлө берди* (Жантөшев).

ЫКШЫЙ Шылкыюу, чарчоо, көзүн үлүрөйтүү. *Инженер ыкшыйып олтурган калыбында кырс жооп берди* (Сасыкбаев). – *Атам сени келсин дейт. Сүйлөшөм дейт.. Көкө аў-таў калып, [Расулду] ыкшыя тиктеди* (Касымбеков).

ЫКШЫЙТ ыкшый этишинин аркылуу мамилеси.

ЫКШЫЙЫЎКЫ Жүдөўкү, оорусунган, маанайы басыўкы абалда болуу.

ЫКШЫМА Ыкшып калган, ыкшып күлчү адаты бар, ыкшып жөтөлчү кесели бар. *Кемпирдин ыкшыма жөтөлү кармады.*

ЫКШЫРАЙ Көзүн жүлжүйтүп бирөөнү же бир жакты тиктөө, кароо. *Эрдин чүйрүйткөн Мурза бир көзүн ыкшырайтып, адыр жакты карады* (Сасыкбаев). *Камка карылыктан куну кеткен көздөрүн ыкшырайтып... калчылдаган колун чекесине алды* (Сыдыкбеков).

ЫКШЫРАЙТ ыкшырай этишинин аркылуу мамилеси.

ЫКШЫРАЙЫШ ыкшырай этишинин кош мамилеси.

ЫКШЫРАЮУ ыкшырай этишинин кыймыл атоочу.

ЫКШЫТ ыкшы этишинин аркылуу мамилеси.

ЫКШЫЮУ ыкшый этишинин кыймыл атоочу.

ЫКЫ Колдун башы менен акырын уруп коюу, какус-кукус кылып коюу, акырын теминүү. *Атаўа айтып сени кичине ыкытып коёюнбу, же жөнөйсүўбү* (Борбугулов). *Султан атын май колтукка ыкый теминди* (Юдахин).

ЫКЫБАЛ 1. Кедер, бакыт, таалай. 2. Бедел, сый-урмат. *Ыкыбалдуу жакшылар, Эл көзүнө мазардай* (Санат). *Ассалому алейкум, Адам атанын ыкыбалдуу балдары!..* (Касымбеков).

ЫКЫБАЛДУУ Ыкыбалы бар, абийирдүү.

ЫКЫЛАС 1. Ниет кылуу. *Университетте окусам деген ыкыласым бар эле.* 2. Көўүл. *Акылдын баяндамасын отургандар зор ыкылас менен угушту. А пейилдер, ыкыластар алдына, Калгысы бар килем боло төшөлө* (Эрматов).

ЫКЫЛАС ыклас менен бирдей.

ЫКЫЛАСТУУ Ыкыласы бар, көўүлү, ынтаасы бар.

ЫКЫЛДА 1. Бирөө басып ныктаганда, булкулдатканда ык-ык этүү; ыктыткансыган дабыш чыгаруу. *Ашым тизеси менен ныгыра баштаганда ыкылдай баштады.* 2. Сугун артуу, жулунуп-жүткүнүү, алсам-жулсам, жутсам деп эле жуткуна берүү. *Ыкылдап эле калыпсыў, бирдеменин ичинен чыгат көрүнөсүў* (Токомбаев).

ЫКЫЛДАТ ыкылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫКЫЛДОО ыкылда этишинин кыймыл атоочу.

ЫКЫМ 1. Эпчилдик, шамдагайлык, ыктуулук. *Качаган койду ал ыкымы менен кармайт.* 2. Сыр, ал-абал, ык, көўүл. *Ыкымды алып алып, амалымды билип алып, анан ушул ишти жасаптырсыў го, өлгүр* (Саспаев).

ЫКЫР-ЧЫКЫР Майда-барат таштандылар. *Ыкыр-чыкырды тазалап, короону шыпырып койсоў боло.*

ЫКЫРАР, ЫКРАР Моюн сунуу, макул болуу. *Бүт кыпчак уругу көтөрүлүп, жаўжал көбөйүп, сиздин алтын тагыўыздын баркы кетет, ыкырар кылыштан баш тартат* (Касымбеков).

ЫКЫС *диал.* Док, доомат.

ЫКЫС БЕРҮҮ Октос берүү, жүткүнүү, демитип туруу. *Бычак сабы кончтон чыгып, ыкыс берип өўүп, араў турат* («Ала-Тоо»). *Койлор башын төмөн каратып, ыкыс коюп турушат* (Баялинов). *Чакадагы сууну колуна кармаган боюнча үйгө ыкыс берген Кычандын астын тороп, Кымка эне чебеленди* (Бейшеналиев).

ЫЛ Көздү каптаган ак чел.

ЫЛАА Жай айларында жылкыны ылаалатып, тынчын алуучу чымын. *Сайгак ылааны жолдош кылып, жылкыга барып тынчын алышты* («Жомоктор»).

ЫЛААЖЫ Айла, амал. *Ылаажысын тапсын да, атам Чөл баатырдан ыраазылык алсын дейт* (Убукеев).

ЫЛААЖЫСЫЗ Айласыз, аргасыз, амалсыз, аргасыздан. *Атам айта бергенден кийин ылаажысыз бармакчы болдум. Ошондуктан бүткүл эл күтүүгө ылаажысыз болду.*

ЫЛААЗЫМ Зарыл, керек, тийиш. *Иштин өз убагында бүткөнү ылаазым.*

ЫЛААЛА 1. Ысык күндөрдө чымын-чиркейден корунуп башын өйдө-төмөн силкилдетүү (жылкыга карата). *Ылаалаган жылкы, сайгактаган уй жок* (Жантөшев). *Аттар чымын-чиркейден ылаалап, мурундарын бышкыртып, токтой калып башы-көзүн тизесине кашыйт* (Каимов). 2. *өт.* Өтө жай, эриккенсип басуу. *Ылаалап, силкип чолпусун* (Токомбаев). Ылаалабай тезирээк бассаўар боло.

ЫЛААЛАТ ылаала этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛААЛОО ылаала этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛААНАТ, ЛААНАТ, НААЛАТ Каргыш тийген, каргышка калган. *Башкы атасы маўгулдан, Басташканын нан кылган, Лаанатты жат кылган* («Манас»).

ЫЛААЧЫН Майда канаттууларды, жандыктарды алып жечү, бийик жана тез учуучу

кыраан куш. *Ылаачын, шумкар, турумтай, Кыргый, кїйкє, жагалмай, Учканы соккон шамалдай. Шумкардын жери Ала-Тоо* (Тоголок Молдо). *Эр колунан ылаачын тойбойт, эне колунан кыз тойбойт* (макал). *Ак булутту ылаачындай айланып, Ат ордуна аэроплан миништи* (Маликов).

ЫЛАЖЫ ылаажы менен бирдей.

ЫЛАЙ 1. Топурактын сууга эзилип, чалмаланып, баткакка айлангандагысы. *Кар жиреп, ылай кечтик, суудан єттїк, Чети жок мелтиреген кєлгє жеттик* (Їмєталиев). 2. Чалчык, киргил, чалмаланган (ылайланган сууга карата). *Жылдызкан арыкка келди да, жылжып жаткан ылай сууну карап, азга турду* (Байтемиров). *Ылай суу – оору булагы* (макал). 3. Кыш куюу, колек жасоо, дубал согуу же шыбакка пайдалануу їчїн атайын жасалган баткак. *Ылайдын иши бел менен, Дыйкандын иши жер менен* (Барпы). *Аскар ылайды кїрєктєп сузуп, калыпка ашырат* (Сыдыкбеков).

ЫЛАЙ ЖЇРЄК *к. суу жїрєк.*

ЫЛАЙДАЙ СЕМИЗ Аябай семиз, былкылдаган майлуу. *Ылайдай семиз ноопаз. Ноопас ылайдай семиз эле* (Абакиров).

ЫЛАЙЛА Сууну киргил тарттырып булгоо. *Сууну шапшып ылайлабагыла. Башкалар даттанып жатат, Байкагыла* (Борбугулов). *Мага окшогон кежир улам кечип ылайлайт* (Сыдыкбеков).

ЫЛАЙЛАН ылайла этишинин єздїк мамилеси,

ЫЛАЙЛАТ ылайла этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛАЙЛАШ ылайла этишинин кош мамилеси.

ЫЛАЙЛОО ылайла этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛАЙЛУУ Ылайы бар, ылайланган, ылайы кєп. *«Победа» ылайлуу жолдон шыдыр жїрє албады* (Каимов). *Дарыя али ылайлуу, тартыла элек, Кїн чыга кечип єттїк єйїз жакка* (Абдыраманов).

ЫЛАЙЫК Жарактуу, туура келген, ылайыкталган, жарай турган. *Тыпыйган керебетине ылайык кичинекей шайы жууркандары катар жыйылган* («Жаш ленинчи»). *Ылайык кєрїї. Акылга ылайык. Ылайык табуу.*

ЫЛАЙЫКСЫЗ Керексиз, ылайыгы жок, жарабаган, туура келбеген. *Сиздей кишиге ый ылайыксыз! Айрыкча ушул жерде ыйлоонун жєнї жок* (Жантєшев). *Бул сєзїў ылайыксыз болсо керек, Жалындуу жаш жїрєгїм калган кармап* (Турусбеков).

ЫЛАЙЫКТА Ылайык келтирїї, туура келет деп эсептєє. *Фермага ылайыктап конуш чалып, Кондурган маўдай-тескей айылдарын* (Їмєталиев). *Бул замандын кейпине ылайыктап жасап алдык Акылды, Ойду, Адамды* (Элебаев).

ЫЛАЙЫКТАЛ ылайыкта этишинин туюк мамилеси.

ЫЛАЙЫКТАТ ылайыкта этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛАЙЫКТОО ылайыкта этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛАЙЫКТУУ Туура, ылайыгы бар, жараган, ылайык келген. *Сулуулугуна жараша келинчегиўдин аты ылайыктуу коюлуптур* (Сасыкбаев). *Ылайыктуу кеп. Ишке ылайыктуу адам.*

ЫЛАЙЫМ Дайыма, ар дайым, ар качан. – *Кайратыўан айланайын! Ылайым тилегиўе жет!* (Жантєшев). *Кабылан туўган кулунум, Аман жїргїн ылайым!* («Манас»). *Ылайым такыр эчтеме билбей калгыў бардыр* («Чалкан»).

ЫЛАКАП, ЛАКАП 1. Кандайдыр бир болуп єткєн окуяны, турмуштук фактыны же адамдын мїнєзїндєгї, кылык-жоругундагы єзгєчєлїктї нуска иретинде элестїї, учкул сєздєр аркылуу берїїчї кыска сїйлємдєр. *Боёкчу боёкчу десе, сакалын кошо боёптур. Алпагай кызга салпагай кїйєє. Ылакапка айланган кылык-жорук, чечмелейин мен азыр аны жоруп* (Сагынбаев). 2. Жасама ат, псевдоним. *Ал ошондон кийин «ит атаар» дешип ылакап атка конду.*

ЫЛАКАПТУУ Ылакап менен байланышкан, ылакапка айланган.

ЫЛАКТЫРУУ Кандайдыр нерсени катуу таштоо, ыргытуу. *Ылактырып салганы* («Манас» С.О.).

ЫЛАМА Чоў, башкы насаатчы. Тибеттеги XVI кылымдан бери лама чиркєєсїнїн жогорку дин башчысынын наамы; феодалдык диний башкаруучу жана динчилер сыйынган адам тїспєлїндєгї «тирїї кудай». Ламаизмдин догмалык принциби боюнча Далай лама єлбєйт. Анын жаны єзї єлгєндє жаўы тєрєлгєн балага «кєчєт». Жаўы Далай лама ушундай балдардан шайланган. *Ыламасын бир кылган* («Манас» С.К.).

ЫЛАЎ 1. Малдын жугуштуу оорусу. *Кырсыктан сактануунун биринчи чарасы–койду ылаўдан сактоо* (Жантєшев). *Малда ылаў бар* (Каимов). 2. *єт.* Кырсык, бакытсыздык, оор кїн, оору-сыркоо. *Бийиў кылаў болсо, журтуў ылаў болот* (макал). *Їшїк урду жеримди да, элимди, Жїзїмдєрїм єлїп калды ылаўдап* (Абылкасымова).

ЫЛАЎАЧ ЫЙЫК Адамды колдоочу, жєлєєчї.

ЫЛАЎДА Ооруп калуу, оору, ылаў тийїї. *Ылаўдаган мал.*

ЫЛАЎДАТ ылаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛАЎДОО ылаўда этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛАЎДУУ Ылаўдап калган, ылаўы бар, ылаў тийген.

ЫЛАЎКАСЫ Кем карчы. *Анан калса маарекенин тїйшїгї тїгєнгїс, ылаўкасы арылгыс болот эмеспи* (Айтматов).

ЫЛАПСИ Напси. *А тїгїл, кээде Алланын амирине кайчы ылапси артып киребиз* (Даникеев).

ЫЛАШКЕР Аскер башы. *Ылашкер он миў кол алып* («Манас» С.К.).

ЫЛГА Тандоо, тандап алуу. *Тартипке салып єкмєт, Аныктап ылгап жатпайбы, Адамдын адал, карасын* (Токтогул). *Сланецти ылгап алып, обочо ыргытып ташташат* («Чалкан»).

ЫЛГАЛ ылга этишинин туюк мамилеси.

ЫЛГАМА *диал.* Тандалма, иргелме. *Алтымыш їйлїї адамдын, Ылгамасы туйгунум («Эл ырлары»)*

ЫЛГАН ылга этишинин єздїк мамилеси.

ЫЛГАТ ылга этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛГАШ ылга этишинин кош мамилеси.

ЫЛГОО ылга этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛГООСУЗ Талдоосуз, колго урунганын тандабай, ылгабай ала берме.

ЫЛГЫЙ Єўчєй, бїт, бир єўчєй. (*Шахтада) машинисттер, бекиткичтер ылгый жаштардан* (Сасыкбаев).

ЫЛДАМ Буйдалбай, тездик менен, бат, бачым, ыкчам. *«Жолуў ачык мынакей баскын ылдам, Мезгил эмес, бир минут кїтє турган»* (Осмонов). *Ылдам иштєє. Ылдам бїтїрїї.*

ЫЛДАМДА Кыймыл-аракетин ылдам кылуу, ылдам иштєє, ыкчамдоо. *Элдияр баатыр ылдамдап, Аяр кылбай чамдагын* («Эр Табылды»).

ЫЛДАМДАН ылдамда этишинин єздїк мамилеси.

ЫЛДАМДАТ ылдамда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛДАМДАТУУ ылдамдат этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛДАМДАТЫШ ылдамдат этишинин кош мамилеси.

ЫЛДАМДОО ылдамда этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛДАМДЫК Жїрїїчї, кыймыл-аракетте болуучу кандайдыр бир нерсенин тездик даражасы, жїрїштїн, кыймыл-аракеттин тездиги. *Айыл чарбасынын єсїшїнїн темпин кєз жетпегендей ылдамдык менен єсїїгє жеткирди* («Советтик Кыргызстан»). *«ФД» паровозуайрыкча ылдамдык менен алып бара жатты* («Советтик Кыргызстан»). *Машинанын ылдамдыгы.*

ЫЛДЫЙ 1. Тємєн, бийиктиктин, жогорунун карама-каршы (тємєнкї) жагы. *Тоодон ылдый карай куланып отуруп, этекке чейин жете келди. Тепкич менен ылдый тїшїп келе жатты. Ылдый жакты кара.* 2. Даражасы, баасы, сапаты ж.б. жактары начар, тємєнкї деўгээлде, кем. *Баасы ылдый. Даражасы ылдый болуу.*

ЫЛДЫЙКЫ Тємєнкї, ылдый жактагы, жогоркунун карама-каршысы. *Ылдыйкы айыл.*

ЫЛДЫЙЛА 1. Ылдый жакка карай тємєндєє, тємєн тїшїї. *Айдай ордунан туруп, асканын тїбїн кєздєй ылдыйлап жєнєдї* (Каимов). *Кїн уламдан-улам ылдыйлай берет* («Ала-Тоо»). 2. *єт.* Начарлоо, алдан-кїчтєн таюу, алсыздануу. *Анар ылдыйлагандан ылдыйлады* (Шїкїрбеков).

ЫЛДЫЙЛАН ылдыйла этишинин єздїк мамилеси.

ЫЛДЫЙЛАТ ылдыйла этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛДЫЙЛАШ ылдыйла этишинин кош мамилеси.

ЫЛДЫЙЛОО ылдыйла этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛДЫЙТАН Тємєнтєн, тємєн жактан. *Ылдыйтан шамал жел согуп, Ый менен зардуу боздоду* (Бєкєнбаев).

ЫЛДЫЙЫШ Тоо бетинин эўкейиши, ылдый тїшїшї. *Ылдыйышта аттын ээри мойнуна кетет, чаполоўун бек тарт* (Баялинов).

ЫЛДЫРА Їлбїрєє, араў-араў, эптеп-септеп кыбыроо. *Єлбєстїн кїнїн кєрїп, ичпестин ашын ичип, жакпастын отун жагып, ылдырап жашай беришти* («САЖИ»). *Кєкєнїн єзїнєн єзї ылдырап араў турган эски боз кєйнєгї колго келбей, шала-шала тытылып кеткен болучу* (Касымбеков).

ЫЛДЫРАТ ылдыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛДЫРОО ылдыра этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛЖАК 1. Жагымсыз кїлкї, жылмаю. *Ал жооп берїїнїн ордуна ылжак этип кїлїп койду.* 2. Обу жок сїйлєп, обу жок кїлгєн адат. *Орду жок эле ылжактай бересиў да, койсоўчу ушунуўду.*

ЫЛЖАКЕ Ылжактай берген киши. *Ылжаке кызга тыржаке кїйєє* (макал).

ЫЛЖАКТА Ыржаўдап, ыржаў-ыржаў этип жагымсыз кїлїї, ыржаўдап сїйлєй берїї.

ЫЛЖАЎ Токтоорок болбой жалжаўдай бергендик.

ЫЛЖАЎДА Ыржаўдап жагымсыз кїлїї.

ЫЛЖАЎДАТ ылжаўда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛЖАЎДОО ылжаўда этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛЖУУ ылжы этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛЖЫ Аябай, абдан мас болуу. *Кездешип бири-бирине камчы салды, Ылжыган далай мастар «сээниби» деп, Жел бакан, келтек, чокмор, союл алды* (Турусбеков).

ЫЛЖЫЙ Кебетесин бузуп, оозун араандай ачып кїлїмїш болуп коюу, оозун ачып эле жїрє берїї. *Ылжыйып эле жїрєсїў, деги колуўан бирдеме келеби? Кеп айта албай ылжыйды.*

ЫЛЖЫК ылжак менен бирдей.

ЫЛЖЫРА 1. Былжырап жара болуп кетїї. *Ылжыраган таз болгун, Азыркы кейпиў жоготуп, Тєштїк!* («Эр Тєштїк»). *Ичегим шишип ылжырап, Ич этим калды былжырап* (Тоголок Молдо). 2. Эзилїї, эзилип колго келбей калуу. *Ылжырап бышкан эт. 3. єт. Мажїрєє, жїїнї бош. Аныў ылжыраган бир бечара экен, иштин єтєєсїнє чыга алабы («Эркин Тоо»).*

ЫЛЖЫРАТ ылжыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛЖЫРАШ ылжыра этишинин кош мамилеси.

ЫЛЖЫРОО ылжыра этишинин кыймыл атоочу.

ЫЛЖЫТ ылжы этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЛЖЫШ ылжы этишинин кош мамилеси.

ЫЛОО 1. Мингич, бирөөгө убактылуу пайдалануу үчүн кичүн берген мингич, көбүнчө ат. 2. Жүк жүктөлүүчү мал (жылкы, уй, төө ж.б.). *Атынан ылоо байлатып* («Манас» С.О.). *Ат табылгыча аяк ылоо. Өзүңүз ат ылооңуз менен аман келдиңизби?* (Жантөшев).

ЫЛООЛО Бирөөнүн унаасын сурап пайдалануу.

ЫЛООЧУ Унааны коштоп жүрүүчү. *Мусабек өзү көк чолокту минип, Ашырды ылоочудан бетер ээрчип алды* (Сасыкбаев). *Жүктүү төөгө мингиздиң, Ылоочу кылып жүргүздүң* (Тоголок Молдо).

ЫЛТЫМАС, ИЛТИМАС Өтүнүч, сураныч, кайрылуу. *Кана эмесе, ичкери кириңиз,– деп Курманбүбү мейманды ичкери кирүүгө ылтымас кылды* (Абдукаримов). *Биз сенден ылтымас кылып сурайбыз.*

ЫЛЫК Жылуу. *Тоолордун нуру ылык деп, Кекилик пари жылык деп, Табышар ата-энесин, Өлбөсө эсен жүрүп деп* («Эл адабияты»).

ЫЛЫМ Жакындык мамиле. *Ылымыбыз жок, ылымы бар.*

ЫЛЫМ САНОО Жан тартуу, жакынсуу, ие тартуу, жакшы көрүү. *Касымбек өз кадырын көтөрткөн шайырларынын ичинен ылым санаганы, менчик деп эсептегени Нурдин* (Бейшеналиев). *Канткен менен жердештик кылып, ылым санап, адамгерчилик кылып жатпайбы* (Абдукаимов). *Каныбек жакын арадагы ылым санашкан жатакчыларды чакырды* (Жантөшев). *Ичи жылып ылым санаган Адылов менен сүйлөшкүсү бар* (Стамов). ***В.: Ылым тартуу****. Эмнегедир ал мага ылым тартып турат.*

ЫЛЫМДАШ Бирөө менен жакын болуп жүрүү, жакындашуу; бирөөнү жакын саноо, бирөөгө жан тартып, жакшы санашкан мамиледе болуу.

ЫЛЫМТА 1. Далдаа, жаан-чачын тийбей турган жер, шамалдан коргоно турган жай, ыктоо жер. *Чыйрыккан Жылдызкан мындай ылымта жерде кадимкидей жылый түштү* (Байтемиров). *Асканын алды ылымта жана от болгондуктан, койлор өтө тынчтыкта оттоп жатышат* (Жантөшев). *Буюккан кийиктер бөксөгө ылымтага карай ыкташты* (Токомбаев). 2. *өт.* Канатына калкалоо, кам көрүү, жардам берип сүйрөө. *Ал начальнигинин ылымтасында, ага бирдеме дей албайсың* («Агым»). 3. Мелүүн. *Эптеп эле ылымта чай берди.*

ЫМ I Көз ирмеп, ымкап берилген белги. *Көк деңизде жүргөн сансыз жылдыздар бир-бирине ым кагышып, жымыңдашат* («САЖИ»).

ЫМ II*: *ым тилөк к. тилөк.

ЫМАЛА Ырк, бири-бири менен ынтымагы бар, ынтымакташкан мамиле. *Илгертеден ымалабыз бар эле* (Стамов).

ЫМАН ыйман менен бирдей.

ЫМАНДУУ Ыманы бар, уяттуу, абийирдүү, чынчыл.

***ЫМАНЫ УЧУУ** к. **ыйманы учуу**.*

ЫМАНЫ ЫСЫК** к. **ыйманы ысык.

ЫМДА Көзүн кысуу, көзүн кысып чакыруу, белги берүү. *Чакырганга келбеген, ымдаганга зар болот* (макал). *Артём көзүн ымдап, колун жаңсап солдатты жанына чакырып алды* (Жантөшев).

ЫМДАШ ымда этишинин кош мамилеси.

ЫМДОО ымда этишинин кыймыл атоочу.

ЫМЖАН Араң эле жаны бар, чала жан, чала жансар. Байкушту өлөрчө сабаган экен, ымжан эле жаны калыптыр.

ЫМЛА 1. Орфография, жазуу эрежелери. 1920-жылдары колдонулган термин. 2. *өт.* Бир ынтымакта, биргелеш, бир беткей. *Баарыбыз бул маселеде бир ымлада болобуз.*

ЫМТЫКАН Сыноо, текшерүү. 1920-жылдары колдонулган термин. *Чоң Ташкендин өзүндө ымтыкан берерибизге абдан ыраазы болдук* (Абдукаримов). *Бала эмес, андай ымтыканды чоң кишинин көтөрүшү кыйын* (Даникеев).

ЫМТЫРА 1. Жүйнү бошоо, шалдыроо. *Улак ымтырап өтө жоош* (Бейшеналиев). 2. *өт.* Мемиреген, тынч. *Оң четинен ымтыраган айылдын, Чоң коркунуч асман жерди баскандай* (Бөкөнбаев).

ЫМТЫРАТ ымтыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫМТЫРАШ ымтыра этишинин кош мамилеси.

ЫМТЫРОО ымтыра этишинин кыймыл атоочу.

ЫМШУУ ымшы этишинин кыймыл атоочу.

ЫМШЫ Бир аз тердөө, нымшуу. Сорпо ичкенден кийин бир аз ымшып, чыйрыкканым басылды («Эркин Тоо»).

ЫМШЫТ ымшы этишинин аркылуу мамилеси.

ЫМЫК Суулуу, нымдуу. *Сыртта ымык кар жаап жатат.*

ЫМЫКТУУ Нымдуу. *Ымыктуу муздак шамал кишини чыйрыктырып үшүтөт* (Айтматов).

ЫМЫЛА ымла менен бирдей.

ЫМЫН-ЗЫМЫН БОЛУУ Ыйманы жерге житип кетүү, ыйманы учуп, жан бүдөгө түшүү.

ЫМЫРКАЙ 1. Мала кызыл өң. *Ымыркай чыт. Ымыркай тартуу.* 2. *өт.* Жаңы төрөлгөн бала, кызыл эт бала. *Ымыркай бала куштун көлөкөсүндө тоңот* (макал). *Тиги аял ыңаалап ыйлаган ымыркай баланы Тилөбердинин этегине салды* (Жантөшев). *Ымыркай кезде ушул эне торолткон* (Бейшеналиев).

ЫМЫР-ЧЫМЫР БОЛУУ Чымырап уюгандай же жыбыр-жубур эткендей абалда боло түшүү. *Айшанын бүткөн бою ымыр-чымыр болуп маңдайынан тер чыпылдай түштү* (Жантөшев). *Үйдө турайын десем, бутум ымыр-*

чымыр болуп жыгылып кете жаздадым.

ЫМЫРТ Күүгүм, күүгүм тарткан караӊгылык. *Уламдан-улам ымырт каптап, айлананы караӊгынын оор салмагы баскансып келет* (Жантөшев). *[Ажар] каш карайып, ымырт жабылган кезде ордунан туруп, кайта жолуна түштү* (Баялинов).

ЫМЫЯН-ЧЫМЫЯН Баары, бүт бардыгы.

ЫНА Ишенүү, ишенип калуу, макул болуу, моюн сунуу. – *Макул деп түлкү ынады, Сынамакка чыдады* (Тоголок Молдо). *Анын айтканына ынабай коюуга болбойт* (Каимов). *Бир сөз айтты алар мага ынанган, «Айтматовду билбөө деги айыптыр»* (Акматалиев). *Ынанымы жоктун адеби жок* (макал).

ЫНАК 1. Таза, нак, эч кандай кошундусу жок, нукура өзү. *Ынак кымыз. Ынак сүт.* 2. Мамилелери, пикирлери жакын, бири-бири менен таттуу, дурус. *Суусар аны менен бирге окуган курбусу. Экөө абдан ынак* (Байтемиров). *Сөз жакшысын кулак билет, кыз жакшысын ынак билет* (Жантөшев). 3. Жакын, жакшы көргөн, каалаган. *Ачкылга ынак жан экенсиӊ. Болсо болор, акын киши ойго ынак, Ошондуктан сансыз ойлор асылат* (Шамшиев). *диал.* Жакын болуу, сиӊишүү. *Кайда барбасын, чалга ынагып калганын көрөсүӊ.*

ЫНАКТЫК Жакындык, жакын мамилелүүлүк, бири-бирине ынак мамиледе болуучулук. *Өтө ынактыктын укмуштай күчү биздин көз алдыбызга өзгөчө жаркырай түшкөн эле. Эзилише сүйлөшкөн, Ынактык кыйын баарыдан* (Маликов).

ЫНАН ына этишинин өздүк мамилеси.

ЫНАНГЫЧ Ишенчээк, бат эле макул боло койгон.

ЫНАНДЫР ына этишинин аркылуу мамилеси.

ЫНАНДЫРУУ ынандыр этишинин кыймыл атоочу.

ЫНАНТ ынан этишинин аркылуу мамилеси.

ЫНАНЫЧ Ишенич. *Кандай болбосун ошолордой болуу керек!– деген ынанычка токтоду* (Абдумомунов).

ЫНАТ ына этишинин аркылуу мамилеси.

ЫНДОО Май чыгарыла турган тоголок майда дандары бар, сары гүлдүү, куурайдай болуп бийик өсүүчү өсүмдүк жана ушул өсүмдүктүн даны.

ЫНДЫ КАРА Аябай кара, көмүрдөй кара, капкара. *Өз кызматын билсечи, Ынды кара чубалбай* (Токобаев). *Бул кайсы ынды кара дешип, отургандар күбүр-шыбыр боло түштү* («Ала-Тоо»). *Ынды кара болгомун, Самындап жуусаӊ агарбайм* («Мендирман»).

ЫНДЫНЫ ӨЧҮҮ Бир нерседен үмүтү үзүлгөндөй маанайы пас болуп, көӊүлү чөгүү, капа болуу, жылдызы түшүү. *Бирок, эч жакка кете албасын, эч жерде эч кимге кереги жоктугун, каалагандай жашоону эч жерден таба албасын ойлойт да ындыны өчөт* (Айтматов). *«Кабар барбы?» деген суроосу, жеӊесинин ындыны өчкөн кабагынан көӊүл отуна кайра суу себилгени дароо сезилип, кайра терс карай жүккө чекесин сүйөй калды* (Касымбеков). *Ичкилик ичпеген анын көзү бул иштин аягы эмне менен бүтөрүнө жетип, ындыны өчтү* (Медетов). *Ындыны өчкөн карыя жалооруй уулуна көз чаптырды* (Стамов). *Ал күмбөздүн ортосунан ындыны өчүп шалдайган Маймуловду көрдү* (Жусупов). *Ыйдан пайда болбосуна көзү жеткен соӊ, шылкыйып портреттин алдына келип ындыны өчүп отурду* (Стамов). ***В.: Ындыны куруу.*** *Деги мындан кандай айла менен кутулушат? Башын чайкап, ындыны куруп отурду Токтогул* (Касымбеков). *Ындыны куруп, кыйлага үӊкүйүп отуруп калды Акбалбан* («Ала-Тоо»). *Сөзгө катуу сынып, башын жерге салып, Шайыктын ындыны өчө түштү*(«Чалкан»).

ЫНКЫЛАП Революция, өзгөрүш, төӊкөрүш. 1920-жылдары колдонулган термин. 1917-*жылы өктөбүр ынкылабы болду.*

ЫНСАП 1. Каниет, топук кылгандык. *Ынсап кылып, тобо деп, Жүргөнүӊ жок Турумтай* (Тоголок Молдо). 2. Уят, абийир.

ЫНСАПСЫЗ Ынсабы жок, уятсыз, адамгерчиликсиз. *Ынсапсыз ыйманына камчы чабат* (макал).

ЫНСАПТУУ Ынсабы бар, топуктуу, уяттуу.

ЫНТА Кунт, ыклас. *Ынталары менен кыздарды колдоп жатышат* (Жантөшев).

ЫНТАЛА Ичи көпкөндө, көп тойгондо чыдай албай ынтыгуу, энтигүү. *Кымыз ичип ынталап олтурат.*

ЫНТАЛАТ ынтала этишинин аркылуу мамилеси.

ЫНТАЛОО ынтала этишинин кыймыл атоочу.

ЫНТАЛУУ Кунт койгон, бир нерсеге ынтасын койгон. *Ишке ынталуу.*

ЫНТЫГУУ ынтык II этишинин кыймыл атоочу.

ЫНТЫЗАР Дилгир, талапкер, ынталуу. *Даниярдын обонун угууга ынтызар болуп, чыдамым жетчү эмес. Томояк, болсом тилим бар, Торгойдой сайрар үнүм бар, Укканга элим ынтызар* (Токтогул).

ЫНТЫК I 1. Дилгир, ынтызар. *Ынтык болгон Жамиласына өзүнүн Фрунзеге келгендигин билдирбей, ал кантип чыдап тура алат?* (Баялинов). *Көптөн бери ынтык, кумар болгон, сагынышкан жалындуу көздөр экинчи ирет дагы бири-бирине учурашканда, эриксизден экөө теӊ жылмайышты* («САЖИ»). 2. Ашык, ашыктык, сүйүү, жакшы көрүү.

ЫНТЫК II Энтигүү, оор дем алуу, демигүү. *Койлор тим эле ынтыгып калыптыр* (Абдумомунов). *Жутаке семиздигинен ынтыга таноолорун дердеӊдетет* (Жантөшев).

ЫНТЫКТЫР ынтык II этишинин аркылуу мамилеси.

ЫНТЫМАК Чыр-чатаксыз, ынтымакташып жүрүүчүлүк, татуулук, бирдиктүүлүк, бир тилектүүлүк. *Эӊ бир кымбат достук менен ынтымак, Ушул жерден бир дайрага чөмүлөт* (Осмонов). *Айтматовдун идеясы Ынтымак,*

Туугандарды биригїїгє чакырат (Акматалиев). *Ынтымак бар жерде ырыс бар* (макал). *Ынтымак болбой иш оўолбойт* (макал).

ЫНТЫМАК-ЫРАШКЕР ынтымак менен бирдей.

ЫНТЫМАКТАШ Бири-бири менен ынтымактуу мамиледе болуу, татуулашуу.

ЫНТЫМАКТАШТЫР ынтымакташ этишинин аркылуу мамилеси.

ЫНТЫМАКТАШУУ ынтымакташ этишинин кыймыл атоочу.

ЫНТЫМАКТУУ Ынтымагы бар, чатакташпай, ынтымакташып жїрїшкєн. *Баары бир эненин балдарындай ынтымактуу* (Сыдыкбеков).

ЫНТЫМАКТУУЛУК Ынтымактуу, ынтымагы бар болгондук. *Колхоздо ынтымактуулук менен достук кенен орун алып, эмгекке бекем ширелген* («Ала-Тоо»). *Элдердин ынтымактуулугу.*

ЫЎ: ыў-жыў Дайынсыз, белгисиз, эч кабарсыз. *Каныбектер жер алдына кирип кеткендей ыў-жыў болушту да калды* (Жантєшев).

ЫЎАА Жаш баланын ыйлаганы.

ЫЎААЛА Ыйлоо. *Ыўаалап ыйлаган баланын їнї угулат.*

ЫЎГАЙ I Жагдай, ылайыкташкан шарт. *Балта сєздїн ыўгайын кїтїп турган* (Байтемиров). *Иштин ыўгайына жараша дагы ойлонуп акылдашалы* (Жантєшев).

ЫЎГАЙ II Грамматикалык категория. *Жай ыўгай, буйрук ыўгай, шарт ыўгай* ж.б.

ЫЎГАЙЛА Ыўгайын келтирїї, ылайыктоо, тууралоо.

ЫЎГАЙЛАН ыўгайла этишинин єздїк мамилеси.

ЫЎГАЙЛАНДЫР ыўгайлан этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЎГАЙЛАТ ыўгайла этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЎГАЙЛУУ Ыўгайы келтирилген, ыктуу, ылайыктуу. *Ыўгайлуу жер таап, жайланыша баштадык* (Каралаев). *Жаш кар аўчылык їчїн абдан ыўгайлуу* (Каимов).

ЫЎГАЙЛУУЛУК Ыўгайы келгендик, ыктуулук, ылайыктуулук.

ЫЎГАЙСЫЗ Ылайыгы жок, ыўгайлашпаган, ыксыз, туура келбеген. *Кызылча ыўгайсыз жерге эгилсе, багуу єтє начар болот. Гїлайым... єтє ыўгайсыз абалга капталды* (Бейшеналиев). *Отурган жерим ыўгайсыз болуп жатат* (Жантєшев).

ЫЎГАЙСЫЗДАН Єзїн ыўгайсыз сезїї. *Каныбек андай ой жок болсо да, ал ыўгайсыздана тїштї* (Жантєшев).

ЫЎГЫРА 1. Кїрїлдєє, кїўгїрєнїї. *Ач арстандай ыўгырап.* 2. Керилїї, бой кєтєрїї, баалануу.

ЫЎГЫРАН ыўгыра этишинин єздїк мамилеси. *Эртеў менен келет деп кїткєн чоўдор ыўгырана бастырып тїштє араў келишти* («Ала-Тоо»).

ЫЎГЫРАТ ыўгыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЎГЫРАШ ыўгыра этишинин кош мамилеси.

ЫЎГЫРОО ыўгыра этишинин кыймыл атоочу.

ЫЎКЫ Аябай жыш чыгуу, калыў болуу. *Айылдын жогору жагы ыўкып чыккан беде аянты* («Жаш ленинчи»). *Ыўкыган жоого бет алып, Ылаачындай качырдыў* (Барпы).

ЫЎКЫЙ Арамзаланып булкуюу, эрдемсинїї. *Жоону сен эле чапкансып, ыўкыясыў да тим эле. Койлор ыўкыйып семириптир.*

ЫЎКЫЛДА Ыўк этип їн чыгаруу, онтоо.

ЫЎКЫСТА кыўкыста менен бирдей.

ЫЎТАЙ Ыўгай, шарт. *Иштин ыўтайы. Иштин ыўтайын келтирїї.*

ЫЎТАЙЛА Ыўтайын келтирїї, ыўгайлуу шартка туура келтирїї. *Качар жагын бет алып, Ыўтайлап кетип баратат* («Манас»). *Жамат бир жерди ыўтайлап, дїкїйгєн чычырканактын тїбїнє бугуп калды* (Элебаев).

ЫЎТАЙЛАН ыўтайла этишинин єздїк мамилеси.

ЫЎТАЙЛАТ ыўтайла этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЎТАЙЛАШ ыўтайла этишинин кош мамилеси.

ЫЎТАЙЛОО ыўтайла этишинин кыймыл атоочу.

ЫЎТАЙЛУУ Ыўтайы келген, шарттуу, ылайыктуу, ыўгайлуу. *Бир чємєлє чєп чаап алар ыўтайлуу жери жок* (Жантєшев). *Ыўтайлуу шарт.*

ЫЎЫЛДА кыўылда менен бирдей.

ЫЎЫЛДАТ ыўылда этишинин аркылуу мамилеси

ЫЎЫЛДАШ ыўылда этишинин кош мамилеси.

ЫЎЫРЧАГЫ ЫРДАП, КЕРЕГЕСИ КЕРДЄЄ Абдан кедейленїї, жакырлануу, колго илинер эч нерсеси жок, ач-жылаўач калуу. – *Ыўырчагы ырдап, керегеси кердеп турган шордуунун жалгыз чобурун таштап кеткиле!* (Їмєталиев). *Кечээ кїнкї ыўырчагы ырдап, керегеси кердеген кембагалдар бїгїн жыргаган турмушта* («Ала-Тоо»). *Жалгыз жаман тєшєк, жерде жаткан сары курмушу, бул їйдїн ыўырчагы ырдап, керегеси кердеп тургандыгын кєрсєтїп турат* (Жантєшев).

ЫЎЫРЧАК Жїк артууга ылайыкталган, кєбїнчє єгїзгє токула турган ээр. *Айылдан єгїз, ыўырчак, аркан чогултту да, арча жїктєп келїїгє тоого жєнєдї* (Бєкєнбаев).

ЫЎЫРЧАККА МИНГИЗЇЇ Колдо болгонунун бардыгынан ажыратуу, колдон тїшїп, мїўкїрєгєн абалга келтирїї. *Аны алыс жакка мына эми мен айдатам, ыўырчакка мингизем* (Абакиров).

ЫЎЫРЧАКТУУ Ыўырчак токулган, ыўырчагы бар. *Ыўырчактуу кара єгїз жанында турат байлануу.*

ЫПТА I Каптал, каптал жак. *Бїгїн оў ыптам менен жатыпмын. Боз їйдїн бир жак ыптасы.*

ЫПТА II Бириктирїї, умачтоо, тоголоктоо. *Самын ыпта.*

ЫПТАТ ыпта этишинин аркылуу мамилеси.

ЫПТОО ыпта этишинин кыймыл атоочу.

ЫПЧА эпчи менен бирдей. *Байбиче ыпчада кымыз чайкайт.*

ЫПЧА ТОН 1. Жумшак согулган жеўил кездеменин бир тїрї. 2. Ичи иштелбеген, кездемеден тигилген ич кийимдин тїрї (халат сыяктуу). *Исинен ыпча тон берди* («Манас» С.К.).

ЫПЫЙ 1. Карына кары, четине чети дал келїї. *Тигиштери тим эле ыпыйып калбадыбы* (Сооронбаева). *Тим эле ыпыйып жарашып калбадыбы.* 2. *єт.* Кичинекей, ичке, кырдач. *Ыпыйган мурдун чымчып, колун єєп койду.*

ЫПЫЙТ ыпый этишинин аркылуу мамилеси.

ЫПЫЛАС 1. Булганч, кир. *Аккан сууну даана айт, Ыпыласты тазалайт.* (Барпы). 2. *єт.* Кара ниет, жаман ойлуу, жаман сапаттуу. *Ыпылас адам.*

ЫПЫЛАСТЫК 1. Таза эмес, кир, булгангандык. 2. *єт.* Кара ниеттик, кара санатайлык, жаман ойлуулук.

ЫПЫЛДА Бат-бат кыймылдоо, шыпылдоо, жып-жып этїї, оозу-оозуна тийбей эпилдеп сїйлєє. *[Уруя] ыпылдап-шыпылдап жаны тынбайт* (Байтемиров). *Колдору менен оздору ыпылдап аракетке кирди* («Ала-Тоо»).

ЫПЫЛДАТ ыпылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫПЫЛДАШ ыпылда этишинин кош мамилеси.

ЫПЫМ: ыпым жок Такыр жок, таптакыр жок.

ЫПЫР: ыпыр-сыпыр Жаман-жуман нерсе, таштанды, шыпырынды. *Ыпыр-сыпыр короодон Кайда кетип жоголгон* (Їмєталиев). *Акырын жїрїп турган жел бороонго айланып, кєчєдєгї ыпыр-сыпырлар чаўга аралаша тїштї.*

ЫПЫРА Бырыксыган, иретсиз, чачылган, чаўдаган абалда болуу, сапырылып, тартипсиз, булганч болуу. *Їйдїн ичи ыпырап, чаўы асманга чыкты.*

ЫПЫРАТ ыпыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫПЫРСЫ Бырыксуу, бытырап чачылып, иретсиз жатуу, ыпыроо.

ЫПЫРСЫТ ыпырсы этишинин аркылуу мамилеси.

ЫПЫРЫП-ШЫПЫРЫП Таптаза кылып, жалап-жуктап, тазалап. *Табактагы этти ыпырып-шыпырып жеп коюшуптур.*

ЫР Ритм жана уйкаш аркылуу тїзїлгєн поэтикалык чыгарма. *Кєрїшїї ырлары. Санатнасыят ырлары. Айтыш ырлары. Чертмегине кыл таккан, Чебер тилди сайратып, Чукугандай ыр тапкан* (Токтогул). *Ыларым жазган єзїў жєнїндєгї, Сезилет сїйкїм, мээрим сенден бетер* (Султаналиев). *Кубанычпы, сїйїнїчпї, ким билет, Бото кєздє сїйїї ыры ырдалат* (Акматалиев). *Ыр тїрїндєгї чыгарма.*

ЫР ЖАНДУУ Ырга жакын, ырчылыгы бар, шайыр. *Кой, ички деми алоолоп, эркиндикти, эл арасын эўсеген ыр жандуу тукумунун убалына калбасын* (Бейшеналиев).

ЫР ТЇРЇНДЄГЇ РОМАН *адаб.* Жалпы талаптары эпикалык тектин роман жанрынын принциптерине ылайык келген, ыр формасында жазылган чыгарма.

ЫР ЧЫНЫ Отурушта, той-тамашада, сармерден айтышканда бири-бирине ырдап сунуша турган, ичинде ичкилиги бар чыны. *Отургандар сармерден баштап калганда, Жакыптын алдына ыр чыны келди* («Ала-Тоо»). *Ыр чынынын колуна алып Зулай тамагын жасай баштады* (Байтемиров).

ЫРАА КЄРЇЇ Бир нерсени бирєєгє кыюу, ылайык деп табуу, ыйгаруу, *Жемишин терип, жыгачын кыйып кїн кєрсїн деп ыраа кєргєн кудай єзї!* (Абдыраманов). *Эгер билсеў, сенин єзїўдї да кїйєєўє ыраа кєрбєй, кїнїлєй баштадым, – деди Кумриханга* (Абдукаримов). *Ал эмне їчїн жооп бербейт? Же атын ыраа кєрбєйбї* (Каимов). *Анын єзїн мага ыраа кєргєн жок* (Сыдыкбеков). *Бузгум келбейт эч качан, Ыраа кєрбєйм акмакчылык иштерди* (Сабыров).

ЫРААЗЫ Кєўїлїнє, оюна туура келгендик, канааттангандык, курсанттык, наараазы болбогондук. *Тартип жєнїндє коюп отурган талаптарына Каныбек абдан ыраазы болду* (Жантєшев). *Кєсєл кагылайындын адамгерчилигине ыраазы болдум* (Каимов). *Ыраазы болуп бул буйрукка тирїї жан, мен єзїмчє бир купуя ой кылгам* (Султанов).

ЫРААЗЫЛЫК Ыраазы болгондук, алымсынгандык, канааттангандык. *Кєўїлїмдє ыраазылык топтолтура, мынчалык бакыт менен кайда батам?!* (Султанов).

ЫРААК Аралык, убакыт, мезгил жагынан болгон узактык, алыстык. *Ыраак жол. Дїрбїнїн кєздєн курч айнектери ыраак жерде кумурскадай кыбырап жїргєн беш-алты караанды кєрсєттї* (Абдукаримов). *Ыраактагы тууганданжакындагы дос єйдє* (макал).

ЫРААКСУУ ыраакcы этишинин кыймыл атоочу.

ЫРААКСЫ Єзїн єзї алыстатуу, жакындабоо, ыраактоо.

ЫРААКСЫН ыраакcы этишинин єздїк мамилеси.

ЫРААКСЫНТ ыраакcы этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРААКСЫНТУУ ыраакcы этишинин кыймыл атоочу.

ЫРААКСЫТ ыраакcы этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРААКТА 1. Жакындабоо, алыстоо, ыраак болуу. *Ыраактап кош айтышып кете берди, Чаў жерде ача-буча изи калып* (Шїкїрбеков). *Менин жаткан жеримден, Ыраактабай жакын кел* («Эр Табылды»). 2. Байланышын, мамилесин їзїї, мурдагыдай жакын ымалада болбоо, алыстоо. *Алым бизден акырындап кол їзїп, ыраактай баштады* (Качикеев).

ЫРААКТАТ ыраакта этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРААКТАТУУ ыраактат этишинин кыймыл атоочу.

ЫРААКТАТЫШ ыраактат этишинин кош мамилеси.

ЫРААКТОО ыраакта этишинин кыймыл атоочу.

ЫРААКТЫК Жакын эместик, алыстык, алыс, ыраак болгондук.

ЫРААКЧЫЛ Жакын аралыкка анча кызып жүгүрбөй, күлүктүгүн байката албай, алыска мыкты жүгүргөн, ыраакка жакшы чуркаган (күлүк жылкыга карата).

ЫРААКЫ Алыскы, ыраак жактагы, ыраактагы. *Ыраакы тоо. Ыраакы жайлоолор. Ыраакы айылдар.*

ЫРААТ I ыракат менен бирдей. *Жаш күнүүдүн ыраатын, Жаштыгыўда сүрүп өт* (Токтогул). *Ыраат болор бир күнү, Кордукту сенден көргөнүм* (Барпы). *Баламдан ыраат көрбөдүм, Баш тарттырдым өзүмдү* («Эл адабияты»).

ЫРААТ II Тартип, салт, каада. *Ыраaты менен жайгаштыруу. Конок күтүү кыргыздын эзелкиден берки ыраaты* (Сыдыкбеков).

ЫРААТТУУ 1. Ыраaты менен, ыраaтка салынган, тартиптүү, ирээттүү, бир кылка, бир нук менен. *Кыргыз өкмөтү талыкпастан ырааттуу түрдө тынчтыктын саясатын жүргүзүүдө.* 2. **ыракаттуу** менен бирдей. *Жасаган иши ырааттуу, кызматка тыў экендиги көрүнөт* («Эркин Тоо»)

ЫРАБА Уруксат, макулдук, ылайык, тийиш. *Ырдын башы ыраба, Ырды менден сураба. Ыр жагынан жаккамын, Ыр билбеген баланын Жаагын айра чапкамын* (Эл ырлары). *Китеп билген молдого, Жакшы жүрүш ыраба* (Кылыч).

ЫРАБАТ 1. Сооп издеген байлар тогуз жолдун тоомуна салдырган мейманкана, кербен сарай. *Мусапырга жай берген, Бузулбасын ырабат* (Барпы). 2. Чулгап алган жай, сепил кылып салган шаар.

ЫРАБАТ Алыскы жолдогу кербен сарай, айылдан чет жерде кербендер, жолоочулар токтой турган жай.

ЫРАБАЯТ, РИВАЯТ 1. Айтылмыш, уламыш. 2. Деген сөз, ушундай деген уламыш. *Анан ханга аталык даражасы зарылдыгын тактап, шарияттан бир риваят келтирди.* (Касымбеков). *Дагы бир ырабаятта мындай деп айтылган имиш.*

ЫРАЖА Жакшылык, жамандык, тойтороно үчүн бирөөлөрдүн макулдашып алган ынтымагы, эрежеси. *Бу силердин ыражаўар кандай, ошого жараша сүйлөшөлү* (Бобулов).

ЫРАЙ Ыраў, түр, түс, өў. *Токтогулдун ырайына да, жакындыгына да карамак эмес* (Токомбаев). *Алым жылуу жүзү, ачык ырайы менен алик алды* (Баялинов). *Кара көз, жылуу ырай, бети толук, Башына оронгон кызыл жоолук* (Шамшиев)

ЫРАЙЛАШ Жүз көрүшүү, жүздөшүү. *Ысык-Көл менен ырайлашкандан кийин, жолоочулар шаарды карай басышат* (Убукеев). *Ырайлашып сүйлөшүү.*

ЫРАЙЛАШТЫР ырайлаш этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРАЙЛАШУУ ырайлаш этишинин кыймыл атоочу.

ЫРАЙЛУУ Ырайы келишимдүү, өўдүү, сулуу.

ЫРАЙЫМ Боорукерлик, ак көўүлдүүлүк, көўүлчөөктүк, бирөөгө кайрымдуу, адамгерчиликтүү мамиле, мээрим. *Гүлайымдын өзүнөн башкадан ырайым күтпөйм* (Бейшеналиев). *Биздер жакка сиз жактан, Болор бекен ырайым* («Чалкан»).

ЫРАЙЫМДУУ Кайрымдуу, кичи пейил, боорукер. *Салык көздөрүн күлүўдөтүп, эў ырайымдуу кебетеси менен Бакенге карайт* (Каимов). *Ата-энесине ырайымдуу уул.*

ЫРАЙЫМДУУЛУК Мээримдүүлүк, кайрымдуулук, боорукердик.

ЫРАЙЫМСЫЗ Таш боор, ырайымы жок, каардуу, адамга боору ачыбаган, мээримсиз. *Бирок бул киши мурунтан мага тааныш болсо да, мен үчүн бир ырайымсыз каргашадай сезилди* (Жантөшев). *Ырайымсыз суук нечен жолу Тообайды кайыктырды* (Абдумомунов).

ЫРАЙЫМСЫЗДЫК Ырайымы жоктук, кишиге ырайым кылбагандык, таш боордук. *Полицейскийлер ырайымсыздык менен киришкенден кийин эл бытырап таркай баштады* (Абдукаримов). *Наадандык, ырайымсыздык жакшынын баркына жеткирбес* (Сыдыкбеков).

ЫРАКАТ Кайгы-капалык жок, бардык жагынан шайма-шай келген жыргалчылык, жанга жагымдуулук. *Салкын жели көўүлдү көтөрүп, мээримдүү ыракатка алып баратат* (Сыдыкбеков). *Дүйнөнүн ыракатын тургузуп, Сан жыргалга сайрандайбыз, канабыз* (Элебаев). *Заманына, өз калкына ой-пикири санаалаш, Кыргызстан ыр калаасы, ыракаттын бешиги* (Осмонов).

ЫРАКАТТАН Ыракатка батуу, жыргап кууноо.

ЫРАКАТТАНТ ыракаттан этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРАКАТТАНУУ ыракаттан этишинин кыймыл атоочу.

ЫРАКАТТУУ Ыракаты бар, жыргалдуу. *Эртеўки ыракаттуу келечекке, Турмуштун дал өзүндөй тунук карап* (Осмонов). *Ах, чиркин, биздин күндөр кандай таттуу, Бүгүндөн эртеўкиси ыракаттуу* (Осмонов). *О, анда бир ыракаттуу кеч эле, Бирге айланып көпкө жүрдүк көчөдө* (Эралиев).

ЫРАКМАТ Бирөөгө ыраазылыгын билдирүү, алкыш айтуу үчүн колдонулат. – *Ыракмат, Осмон! Сенин чоў курулуштагы сонун эмгегиў эч качан унутулбайт* (Сасыкбаев).

ЫРАКМАТИ ырамaтылык менен бирдей. *Агайын, ыракматы Жаманкул кандай киши эле?* (Касымбеков).

ЫРАКЫМ 1. Мээрим, ырайым, боор ооруу,

аёо. 2. Уруксат берїї, уруксат кылуу. *Алла таала кудурет, Ыракым кылды жашыўды* («Манас» С.О.).

ЫРАМ 1. Кум бетинен тєлгє ачуу, дубалоо, бал ачуу, далы кєрїї. *Бек, бир аптанын ичинде болор ишти мен ырамсыз билем* (Касымбеков). *Календерим, жылдыз санайсыўбы же ырам ачасыўбы? – деп сурады Ибрахим Хайал* (Касымбеков). *Ошондон кийин алар шакек менен ырам ачканды коюшкан* (Мавлянов).

ЫРАМАТ 1. *тар.* Эски убактагы чыгымдын, салыктын бир тїрї. *Кїнїгє ырамат, кїнїгє салык салганбы* (Турусбеков). *Ырамат, чыгым їчїн жалгыз уюбуздан єйдє саттык* (Элебаев). 2. Гїл ала турган єсїмдїктїн аты.

ЫРАМАТЫЛЫК Маркум. *Ороз ыраматылык март адам эле* (Каралаев). *Ыраматылык Абыш, кеў пейил, кайырымдуу сонун киши эле.*

ЫРАЎ І 1. Тїс, єў, ырай, тїр. *Мєєр сыны: аппак ыраў, кара кєз* (Эралиев). *Ыраўы суук. Жаўы тиккен жапжашыл дарактар, гїлдєр ыраўына кирип кєйкєлєт* (Сасыкбаев). 2. Жайкалып, кєгєрїп турган кєк шибер, кєк чєп. *Бетегеси ыраўы, Кой жїрїїчї жер экен* (Арстанбек). *Жазгы чыккан ыраўга, Сызылып соккон жел кызык* (Осмонкул). *Жайындагы кєгєргєн ыраў, ыргалган гїлдєр жок* (Жантєшев).

ЫРАЎ ІІ 1. *диал.* Бир тїр, бир кыл. *Алайдан келген адамдардын тили бир ыраў эле.* 2. *диал.* Эптеп-септеп. *Ыраў-бараў эле эшик кыла койдук.*

ЫРАЎДА *диал.* 1. Сїргїч, жыгач сїргїч, копшогуч курал. 2. Кескич. *Ыраўда орок.*

ЫРАЎДУУ 1. Ыраў чєптїї. *Жазында сени куба кой, Ыраўдуу жерге токтоттум* (Тоголок Молдо): 2. Єўдїї, келбеттїї, жакшынакай. Базардан салтанатка киерге ыраўдуу эч нерсе таппадым. *Тїгєнгєндєй ойдун таза, асылы, элестердин ыраўдуусу, жашылы* (Мамытов).

ЫРАПЫРТ *туурасы:* ***рапорт***. *Ырапырт районго бермек болуп, Кєпчїлїк канторунда карап турду* («Эл адабияты»).

ЫРАПЫС Жол-жолу бар тыгыз согулган кездеме. *Кєк ырапыс тон кийген, Кєк жал Чубак эренге айт* («Манас»). *Кєк ала сындуу ат минген, Кєк ырапыс тон кийген* («Семетей»).

ЫРАС 1. Чын, туура, анык. *Уят єлїмдєн катуу деген ырас, балдар* (Токомбаев). *Ырас кеп. Кептин ырасы ушундайча болуп чыкты.* 2. Жакшы, сонун. *Силерди кєптєн кїтїп жїрдїк эле, ырас болбодубу* (Жантєшев). *Ырас, иним, жакшы аял – ордолуу шаар, Бирдей эмес бирок да бардык аял* (Токтогулов).

ЫРАС БОЛУПТУР Чала болуптур, сооп болуптур, ошондой болмок деген сыяктуу табалоо маанисинде колдонулат. *Айткан тилди албай, оюндагыны бербей кеттиў эле, ырас болуптур, ошону кєрмєксїў* («Кыргызстан маданияты»).

ЫРАСМИ Адат, салт, каада. *Инисинин зайыбын, Агасы тартып алмагы, Илгертен жок иш – ырасми* («Саринжи-Бєкєй»). *Ата-бабанын ырасми.*

ЫРАСПА, РАСБА 1. Маскара, шерменде болуу, абийири ачылуу. *Жеген-ичкени ачылып, эл алдында ыраспасы чыкты.* 2. *єт.* Булгануу, ыпылас болуу. *Чапаным кєє болуп, бїтїндєй ыраспасы чыкты.*

ЫРАСТА 1. Ырас, туура экендигин бекемдєє, аныктоо. *Алгачкы натыйжа багытыбыздын туура экендигин ырастады.* 2. Жакшылап эбине келтирїї, оўдоо, жєнгє салуу. *Ырастап жїгїн арттырды, Бышыктап аркан тарттырды* («Эр Тєштїк»).

ЫРАСТАЛ ыраста этишинин туюк мамилеси.

ЫРАСТАТ ыраста этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРАСТАШ ыраста этишинин кош мамилеси.

ЫРАСТОО ыраста этишинин кыймыл атоочу.

ЫРАШКЕР Ынтымак, татуулук. *Їй-бїлєнїн ынтымак ырашкерин бузуп, мас болуп, тынчты кетирген азаматтар жок эмес.*

ЫРБА 1. Кїчєп кетїї (ооруга, кєбїнчє жарага, шишикке карата). *Ок тийген буту ырбады, Табылды атка жїрбєдї* («Эр Табылды»). *Адыл жараты ырбап, бети шишип, катуу забыр тартат* (Сыдыкбеков). 2. Ого бетер кїч алуу, белгилїї болуу, жайылуу, кїчєє. *Бул ушак ырбагандан ырбай берди. Матвеевич талаш-тартыштын ырбашына жол бербеди* (Бейшеналиев).

ЫРБААК Оўой менен бїтпєй, ырбап кеткен, айыкпай эле ырбай берген. *Этиўиз эў эле ырбаак экен. Кємїп салбай ушак менен айыўга, Менин ырбаак жїрєгїмдї аягын* (Мамазаирова).

ЫРБАЙ Арык, араў жан болуп кєрїнїї, сєлдїрєє. *Мурдагы ырбайган араў жан Жусуп жок* (Абдумомунов).

ЫРБАЙЫШ Иш ийгиликтїї болсун, табигат кубат берсин. *Ишиўе берсин ыр-байыш, Уруксат кете бер деди* («Эл адабияты»).

ЫРБАЎДА Акырын кыймылдай берїї, сєлбїрєп кыймылдай берїї.

ЫРБАТ ырба этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРБАТУУ ырбат этишинин кыймыл атоочу.

ЫРБАТЫШ ырбат этишинин кош мамилеси.

ЫРБОО ырба этишинин кыймыл атоочу.

ЫРБЫГЫЙ Арык, араў жан, сєлдїрєгєн.

ЫРБЫЙ Арык, араў жан болуп кєрїнїї, арыктоо. *Мурдагы ырбыйган араў жан Жусуп жок* (Абдумомунов).

ЫРБЫЙТ ырбый этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРБЫЮУ ырбый этишинин кыймыл атоочу.

ЫРГА 1. Чайпоо, ары-бери термелтип, элеп ыкшоо (мис, электи, калбырды). *Калбырга салып ырга. 2.* Ыргалган, термелген абалга келтирїї, теўселтип кыймылдатуу. *Соккон желге карт карагайлар башын ыргап кїїлдєгєн болот* (Жантєшев). *Шиберди ыксыз ыргап жел, Туралсыз желди кылба бел* (Турусбеков).

ЫРГАЙ Жыттуу гїл ачуучу, сєўгєгї катуу бадал єсїмдїгї. *Кара ыргай чыгып, ташка єс-*

көн («Манас» С.О.). *Ыргай сабоо. Ыргай отун.*

ЫРГАЙЛУУ Ыргайы көп, ыргайы жыш, калыў өскөн. *Ыргайлуу бет. Ыргайлуу капчыгай. Ыргайлуу төр.*

ЫРГАК 1. Добуштун, ўндўн бир темптеги термелўўсў, толкуну. *Назик ыргак бирде бийик, бирде пас* («Ала-Тоо»). *Саал дирилдеп чыккан ўнў ар бир пионерге так жетти, ўлбўрөк жибектей ыргагы жумшак угулду* (Сыдыкбеков). 2. Ырдын, кўўнўн ж.б. ритми. *Ырында эл ырларынын элпек ыргагы, назик мелодиясы бар* («Ала-Тоо»). 3. *адаб.* Кандайдыр иш-аракеттин белгилўў бирдей убакытта кайра-кайра кайталанып турушу.

ЫРГАКТУУ Ыргагы бар, кулакка жагымдуу, назик, мелодиялуу. *Айганыштын ўнў баарынан ыргактуу.*

ЫРГАЛ ырга этишинин туюк мамилеси.

ЫРГАЛТ ыргал этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРГАЛУУ ыргал этишинин кыймыл атоочу.

ЫРГАЛЫШ ыргал этишинин кош мамилеси.

ЫРГАШ ырга этишинин кош мамилеси.

ЫРГУУ ыргы этишинин кыймыл атоочу.

ЫРГЫ 1. Аттоо, бир нерсеге чыгуу же тўшўў, тура калуу ўчўн секирўў, секирип кетўў. *Арышка арыш. уланып, Кийиктей ыргыйт суналып* (Токомбаев). *Татыбек ыргып туруп, чырак жакты* (Байтемиров). *Капитан ўзөўгўсўн теппей туруп көк кашкадан ыргып тўштў* (Жантөшев). *Дубалга ыргып чыга калды.* 2. Тўртўлўў, шарт бөлўнўў, атып кетўў, учуп тўшўў. *Каракер таптак тўйўлгөндө, ўстўндөгў киши ыргып кетўўгө аз калды* (Сыдыкбеков). *Туурадан ыргып майда таш, Бута атым кетет чыркырап* (Токомбаев). *Кайгысын айтсам өткөндўн, Булактай көздөн жаш ыргыйт* (Бөкөнбаев). *Колунан кетмени ыргып, бутуна тийди* (Байтемиров). *Көмөч ысык. Оф! Фу! Кантем, калакай! Коломтого топтой ыргып малакай* (Кожомбердиев).

ЫРГЫЛЖЫЎ Чечкиндўў эмес, олку-солку, бир жаўсыл эмес, аныкталбаган. *Ыргылжыў иш. Салык ат ўстўндө ыргылжыў болуп туруп калды* (Каимов).

ЫРГЫП КЕТЎЎ Кызматтан бошоо, тўшўп калуу. *Темиркан зоотехникке орношкону да бат, ыргып кеткени да бат, азырынча өз ордун таба элек* («Чалкан»).

ЫРГЫТ 1. ***ыргы*** этишинин аркылуу мамилеси. 2. Керексиз, пайдасыз нерсе катарында таштап салуу, таштап атуу.

ЫРГЫТКАН СӨӨК БАШЫНА ТИЙБЕГЕН Жўдөгөн, азып-тозгон, начарлаган, колунан эч нерсе келбей сандалган, тентиреп кўн көргөн. *Каныбектин ким экенин билбейсиўерби? Ал баягы эле ыргыткан сөөк башына тийбеген кул деп жўрөсўўербў?* (Жантөшев). ***В.: Ыргыткан куу сөөк башына тийбеген.*** Ыргыткан куу сөөк *башына тийбеген бир бечара экен, жайына кой* («Чалкан»).

ЫРГЫТКАН ТАШЫ ӨРГӨ КУЛОО Иши оўолуу, арааны жўрўў, ийгиликтин ўстўндө боло берўў, иши илгери болуу. *Дўр мырзанын «чу» дегенде эле ыргыткан ташы өргө кулап, эки тизгин бир чылбырды биротоло колуна алды* (Бейшеналиев). *Учурунда анын ыргыткан ташы улам өргө кулап турган* (Сыдыкбеков). ***В.: Ыргыткан ташы өйдө кулоо.*** *Азыр улам кызматтан кызматка көтөрўлўп, ыргыткан ташы өйдө кулап турган кези.* ***Ыргыткан ташы алыс тўшўў.*** *Анын колунда бар, ыргыткан ташы алыс тўшөт* (Байтемиров).

ЫРГЫТУУ ыргыт этишинин кыймыл атоочу.

ЫРГЫТЫЛ ыргыт этишинин туюк мамилеси.

ЫРГЫТЫШ ыргыт этишинин кош мамилеси.

ЫРГЫШТА 1. Башын силкилдетип, атырылып ойноктоо, ойдолоо, ыкчам кызыган жўрўштө болуу. *Ыргыштаган Тайбуурул, Каргып барып тик тўшөт, Казандай болгон таштарга каршы-терши Жик тўшөт* («Семетей»), *Астындагы бууданы атырылып ыргыштап* («Семетей»). 2. Чогоолдонуп бой бербөө, жолотпоо, жаратпоо (адамдын мўнөзўнө карата). *Ыргыштаган Гавриловду сөзгө камаган Даша табасы кангандай кете берди* (Сасыкбаев). *Анча-мынча дагы сөз айтып көрсөм, кыз андан бетер ыргыштап баратат* («Ала-Тоо»).

ЫРГЫШТАТ ыргышта этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРГЫШТАШ ыргышта этишинин кош мамилеси.

ЫРГЫШТОО ыргышта этишинин кыймыл атоочу.

ЫРДА Ырды ўн кошуп аткаруу. *Ыраактан ырдап келе жаткан кыз-келиндердин ўнў* (Турусбеков). *Жаш балдар атын жаттап ырдап жўрөт, Эстешет кызыл туулар башын ийип* (Ўмөталиев).

ЫРДАЛ ырда этишинин туюк мамилеси.

ЫРДАТ ырда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРДАТЫШ ырдат этишинин кош мамилеси.

ЫРДАШ ырда этишинин кош мамилеси.

ЫРДОО ырда этишинин кыймыл атоочу.

ЫРЖАЙ Ырсаюу, ырсаўдап тишин көрсөтўп кўлўў. *Чормон аны ого бетер жээликтирўў ўчўн ыржайып кўлўп койду* (Каимов). *Атамдын оозу ыржайып, ээгиндеги суюк сакалы эрбеўдеп, бир нерсеге макул дегендей башы секеўдеди* (Жантөшев).

ЫРЖАЙТ ыржай этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРЖАЙТЫШ ыржайт этишинин кош мамилеси.

ЫРЖАК Тууранды сөз.

ЫРЖАК-ЫРЖАК Дайынсыз эле кўлө берўў, ырсактоо. *Ыржак-ыржак этип кўлгөнўўердў токтоткула.*

ЫРЖАКЕ Ыржактай берген киши.

ЫРЖАКТА Мааниси жок сөздөрдү сүйлөп дайынсыз күлө берүү, ырсактоо, ыржалаўдоо. *Оюндун же күлкүнүн жөнүн билбей, Кетирип иштин даамын, кур ыржактап* (Элебаев). *Ыржактайсыў жөнү жок, Соо кишини жадатып* (Шүкүрбеков).

ЫРЖАЛАКТА ыржакта менен бирдей.

ЫРЖАЛАЎДА ыржакта менен бирдей. *Ыгы жок ыржалаўдай берсем, менде эмне деген авторитет калат* («Чалкан»).

ЫРЖАЎ ыржак менен бирдей.

ЫРЖАЎДА ыржакта менен бирдей. *Алтын тиш салдырганча сумсайып жүрөт, Алтын тиш салдыргандан кийин ыржаўдап эле күлөт* («Чалкан»).

ЫРЖЫЙ Ыржаюу, ырсаюу. *[Кайыптын] шалпык эрди ыржыят* (Сыдыкбеков). *[Жигит] Турарды шылдыўдагандай ыржыйып күлдү* (Каимов).

ЫРК Бири-бири менен ынтымактуулук, чырчатагы жок, ынтымактуу мамиле. *Ынтымак жакшы – ырк жакшы, Ынтымактуу журт жакшы* (Токтогул). *Кудун болсо көпчүлүктүн ыркы менен жүрө берген момун бала* (Каимов).

ЫРКСЫЗ Ыркы жок, чыр-чатактуу, тынчы жок. *Ырксыз болсоў баарыдан кур каласыў, Оозуўдан ырысыўды алдырасыў* (Борбугулов).

ЫРКЫРА 1. Каап алчудай, тиш салчудай болуп тиштерин ыржайтып ырылдоо. *Дөбөт карышкыр тишин көрсөтүп ыркырап койду* (Токомбаев). *Ит жаткан жеринен баш көтөрбөй ыркырап койду* (Байтемиров). 2. Арылдап согуу, арылдап катуу жүрүү (шамалга карата). *Бет алдынан ыркырап желаргы согуп, бетиколун тоўдурат* (Баялинов). *Адырдын муздак жели ыркырап тургандыктанбы, Андрейдин көзүнүн шоросу акты* (Сасыкбаев).

ЫРКЫРАТ ыркыра этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРКЫРАШ Бири-бири менен ажылдашып айтышуу, керишүү, жаман-жакшы айтышып урушуу, чырлашуу. *Ыркырашпа тирүүўдө, Ырыс алды ынтымак* (Токтогул).

ЫРКЫРАШТЫР ыркыраш этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРКЫРАШУУ ыркыраш этишинин кыймыл атоочу.

ЫРКЫРОО ыркыра этишинин кыймыл атоочу.

ЫРМАЯ-ЧЫРМАЯ Эптеп-септеп, араўдан зорго. *Ырмая-чырмая жүрүп, аны бүтүрүшкөн окшойт.*

ЫРОО Белек, сыйлык. *Сакал, мурут кыроолондуў! Сен эсепчи – айгагым. Сен эмгегим ыроо болдуў, Гүлдөп жетти аймагым* (Токомбаев).

ЫРООЛО Бир нерсени бирөөгө ыроо кылуу, белек кылып берүү. *Алдына ат тартпасам да, кейнөк-көнчөк ыроолой турган жөнүм бар эле* («Ала-Тоо»).

ЫРООЧУ Ырчы, нускоочу, байыркы айтылган түрү. *– А бу жигит өз балаўыз, датка эне... өзү айтар, ыроочу Токтогул* (Касымбеков).

ЫРП 1. Ал, кубат. *Бүткөн боюм талмоорсуп, ырпым куруп, ыпым дарманым жок* (Даникеев). *Кечке кызынын терген пахтасын ташып аябай чарчаганга ырпы куруп, бүткөн бою уюйт* (Байтемиров). Кыймылдаарга ырпым жок. 2. Тууранды сөз: ***ырп эт.*** *Жанатан аркытерки чуркап жүрүп, аябай күйүгүп, ырп этерге алы жок* (Исмаилов). *Жалгыз жатат Табылды, Ырп этерге алы жок* («Эр Табылды»).

ЫРСААЛЫ 1. *эск.* Китеп, китепче. 2. Чыгарма, жол-жобо жазылган китеп. *Бардыгы теў окшош кийинген, оў жаккы колтуктарында бирден «ырсаалы» китеби бар* (Жантөшев).

ЫРСАЙ Ыржаюу, тишин көрсөтүп күлүү. *Табылдыдан уялып, Ырсайып абаў күлдү эми* («Эр Табылды»). *Чоў үйдөгү күлсө, кичи үйдөгү ырсаят* (макал). *Мен да өзүмчө ырсайып койдум* («Ала-Тоо»).

ЫРСАЙТ ырсай этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРСАКЕ Дайыны жок эле ырсактоо. Ырсалаўдай берген неме.

ЫРСАКТА Тишин көрсөтүп ыржактап күлүү. *Кечке жуук челек бошоп калган кезде, Көбөйдү шылдыўчылар ырсактаган* (Турусбеков). *Түлкү жүрөт ырсактап, Төөнү кошо жулмалап* (Токомбаев). *Инилер сүйгөн кызга эми, Ырсактап турсам жарашпас* (Сарногоев).

ЫРСАКТАТ ырсакта этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРСАКТАШ ырсакта этишинин кош мамилеси.

ЫРСАКТОО ырсакта этишинин кыймыл атоочу.

ЫРСАЛАКТА ырсакта менен бирдей.

ЫРСАЛАЎ ырсаке менен бирдей.

ЫРСАЎДА ырсакта менен бирдей. *Мергенчи өзүнөн-өзү ырсаўдап күлдү* (Сасыкбаев). *Ырсаўдап күлүп калышып, Кызуулашкан кырк баатыр, Катар орун алыптыр* («Манас»).

ЫРСАЮУ ырсай этишинин кыймыл атоочу.

ЫРСЫЙ Оозу болор-болбос ачылып күлүү, күлүмсүрөп ыржаюу.

ЫРСЫЙТ ырсый этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРСЫЙЫШ ырсый этишинин кош мамилеси.

ЫРСЫЮУ ырсый этишинин кыймыл атоочу.

ЫРЧЫ 1. Ырдай билген, ыр аткаруучу, жамакчы; ырдоочу артист. *Айылга ырчылар келди деген кабар тез тарады.* 2. Ыр чыгарган, ыр жазган акын. Төкмө ырчы, жамакчы ырчы. *Сынчынын сынчылыгы ачык болсо, Ал киши өзүўөрдөй жазгыч ырчы* (Токомбаев). *Эй, ырчы дос, Эмгекти кош, Сүйкүм үндү аябагын, айдагын* (Үмөталиев). *Ырчынын тилинде мурчу болбосо, сөзүнүн курчу болбойт* (макал).

ЫРЧЫЛЫК Ыр чыгаруу, ыр жазуу, ырдоо өнөр, адистик кылгандык. *Ырчылык өнөр.*

ЫРШАТ Жолдомо, ак жолго салуу. Токтогулдун чыгармасындагы эшен тарабынан со-

пусуна берилген «хат иршад» деген сөздөр – «кадыр шарт» болуп, таптакыр тыбыштык составы өзгөрүлүп калган. *Ал ачык көйнөк, ак селде, Эшендин ыйлайт кебине. Колуна берип кадыр шарт, Эшени сопу кылгандын, Ошентип келдеси келбейт эбине* (Токтогул).

ЫРЫ ТҮГӨНҮҮ Соодасы бүтүү, иши начарлоо, колунан эч нерсе келбей, мурдагысындай болбой начар абалга келүү. *Баягынын бири жок, анын ыры түгөнгөн кези. Далай жерде, далай кызматтын башында иштеп жүрүп, ал ыры түгөнгөн кезде айылга келди* («Чалкан»). *Жигит бирде төө минсе, бирде жөө жүрөт деген ушу да, Беке, Беке болгон Бектурдун эми ыры түгөнүп, үйүнөн чыкпай отурганын уктум* («Жаўы Ордо»). ***В.: Ыры ырдалып бүтүү.*** *Ыры ырдалып бүткөнү менен адам эсептешпейт турбайбы* (Борбуев).

ЫРЫЛДА ыркыра менен бирдей.

ЫРЫЛДАТ ырылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРЫЛДАШ ырылда этишинин кош мамилеси.

ЫРЫЛДОО ырылда этишинин кыймыл атоочу.

ЫРЫМ 1. Үміт, тилек үчүн иштелген элдик ишенимдин ар кандай белгилери. *Мен жеген боорсоктун теўин сиз жеп коюўузчу. Бул бир ырым, сизге сактаткан аманатым* (Сыдыкбеков). *Кыргыздын кылган ырымын, Кылалык да кичине* («Семетей»). 2. Дарым, дарымдоо жолдору, эм. *Ырымын кылып, ысырыктап коёюнчу, – деди Алима* (Абдукаримов). *Суунун ийрими жаман, карынын ырымы жаман* (макал).

ЫРЫМ-ДАРЫМ ЫРЛАРЫ *адаб.* Элдин айрым мифологиялык жана диний көз караштарына ылайык чыгарылган ырлар.

ЫРЫМ-ЖЫРЫМ Ар кандай салт, ишеним, үрп-адат. *Салтыўар боюнча ырым-жырымын өткөрө берип, бүт чарбачылыгынан ажыраттыўар* (Убукеев).

ЫРЫМДА 1. Ырым кылуу, ырым болууга ылайыкталган иштерди жасоо, ага ишенич кылуу, үміттөнүү. *Какылдак жадаса ушул боорсогун да ырымдап бышырган* (Сыдыкбеков). 2. Эмдөө, дубалоо. *Катыны тууса ырымы, Устара кылган камыштан, Киндигин кесип ырымдап, Тукуму шибээ дээр экен* («Манас»). 3. *өт.* Жетиштире, марыта бербесе да, эптеп куру калтырбоонун амалын кылуу, кичинеден жетиштирген болуу, эптеп ырым кылып коюу. *Жакын санагандарына чыныга салып, кайсы бирөөлөрүнө кургак талкандан жөн эле колу менен уучтап берип ырымдады* (Убукеев).

ЫРЫМДАТ ырымда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫРЫМДОО ырымда этишинин кыймыл атоочу.

ЫРЫМДУУ Ырымы бар, ырым-жырымды сактаган.

ЫРЫМЧЫ Ырым кылган, ырымга ишенген киши. *Ырымчылар өлсөўөр, Караўгы көргө сыйбайсыў* (Токтогул). *Биз ырымчы болбосок да, биринчи октун куру кетпегенине абдан кубандык* (Каимов).

ЫРЫМЧЫЛ Ырымга ишенген, ырымдаганды жакшы көргөн. *Калканбай тилдеп коё берди. – Ырымчылын көр. Балдар аныўа баш ийбейт* (Бейшеналиев).

ЫРЫЎ: ырыў-жырыў Ыркы келбегендик, пикир келишпөөчүлүк. *Музыканттар күтүштү карап үчөөнү, Ырыў-жырыў болуша баштады эми* (Борбугулов).

ЫРЫС Бакты-таалай, насип. *Ырысыў бар экен, Соня* (Сасыкбаев). *Көйкөлгөн ырыс кени жерим үчүн, Жаш баладай таалайлуу элим үчүн* (Турусбеков).

ЫРЫС КЕСЕР Кесирдүү, колунан эч нерсе келбесе да анча-мынчаны теўине албай, жактыра бербей ыргыштаган, ырысын тепкен. *Тоо арасында сандалган ырыс кесер, кесирдүү Самсалы көл башындагыларга зорго жеткен экен* (Осмоналиев). *– Күн чыгып кетмек болду, о-о ырыс кесерлер* (Акматов). ***В.: Ырыс кыркар.*** *– Ырыс кыркар! – дедим Адылды ичимден жектеп* (Бердикеев).

ЫРЫСКА ШЕРИК Ак жолтой, жолу жакшы, кеў пейил, асыл мүнөздүү. *– Ырыска шерик, жаныбарым* (Осмоналиев). *Сайкал өўдүү, түстүү, ырыска шерик, ургаачынын жабылуу кара иўгени* (Сыдыкбеков).

ЫРЫСКЫ Ичип-жээр, оокат кылаар тиричилик насиби, энчи, дөөлөт. *Кетпес дөөлөт, ырыскы, Кирген элди карачы* (Токтогул). *Ырыскынын каймагы, Ысык-Көлдө турбайбы!* (Байзаков).

ЫРЫСКЫСЫ ТҮНДҮКТӨН КУЮЛУУ Иши оўолуп, болуп-толуп туруу. *Ошол ырыскысы түндүктөн куюлуп турган мезгил болучу* (Бердикеев).

ЫРЫСКЫСЫЗ Ырыскысы жоктук, насипсиз, энчисиз, таалайсыз. *Ырыскысыз киши болбойт* (макал).

ЫРЫСТУУ Ырысы бар, насиби бар, таалайлуу, бактылуу. *Кандай ырыстуу түгөй* (Ашубаев). *Барган сайын узарат, Ырыстуу жаштар кадамыў* (Токтогул). *Ырыстуунун аты күлүк, кызы сулуу чыгат* (макал).

ЫРЫСЫ ТАЙКЫ Бактысыз, таалайсыз, багы ачылбаган, турмуштан анча жолу болбогон. *Ырысы тайкы шордууга экинчи жолу да күйөөдөн кудай айтпаптыр.*

ЫРЫСЫ ТООДОЙ Бактылуу, таалайлуу, иши оўунан чыккан. *Иншалла, ырысыбыз тоодой экен. Тилегиме жеттим* (Бейшеналиев).

ЫРЫСЫЎ КАТКЫР 1. Жакшылык көрбөгүр, көгөрбөгүр деген мааниде тилдөө, жемелөө иретинде колдонулат. *– О-о! Үлдүрөгөн ырысыў каткыр, сен кимсиў ыя? Үлдүрөбөй тыў бол дебедим беле?* («Ала-Тоо»). 2. Бактысыз, байкуш деген сыяктуу аёо, боор ооруу, жаны ачуу маанисинде колдонулат. *– О... сербейген ырысыў каткыр. Түйтөйгөн шордуу ай... Кой, ыйлаба!* (Сыдыкбеков). ***В.: Ырысы кыркылуу.*** *Ырысыў бүт кыркылып, Тилегиўе жетпегин* («Мендирман»).

ЫРЫСЫН КЫРКУУ Багын байлоо, жолуна бөгөт болуу, келечегине жолтоо болуу. *Казактын кедейлиги Батийнанын ырысын кыркып отурат* (Сыдыкбеков). *Кургакчылык кедей-дыйкандардын ырысын кыркты* (Абдукаримов).

ЫРЫСЫН ТЕБҮҮ Көпкөлөң тартып, абдан орунсуз иш кылуу, кесир чайкоо. *Ээ ырысыңды тепкен сен да кишисиңби?* («Кыргызстан маданияты»). *Ырысын тепкен кемпирге падышалык аздык кылып, алтын балыктын өзү керек болду* («Жомоктор»).

ЫРЫСЫНА БАЛТА ЧАБУУ *к.* ***тамырына балта чабуу.***

ЫРЫСЫНА ЧЫЧУУ Убалына калуу, жаман абалга, кырсыкка дуушар кылуу. *Сен бул кылыгыңды койбосоң, балдардын ырысына чычасың деп катуу жемеледи* («Ала-Тоо»).

ЫРЫСЫҢДЫ ЖЕБЕ Калп айтпа, болбогон сөздү сүйлөбө, алдаба деген сыяктуу жемелөө, жекирүү маанисинде колдонулат. *Ырысыңды жебей жөн жүр.* ***В.: Ырысыңды жегир!*** *Ырысыңды жегир, кудайды карап калп айтсаң боло!*

ЫС-МЫСКА КЕЛБӨӨ Кепке, сөзгө келбей, шашып калуу, өтө тез, эч токтоосуз кыймылда болуп шаштысы кете түшүү. *Ыс-мыска келбей кирип барып папкасын сунду* (Кыдырмышев). *Кемпир карындагы майды алды да ыс-мыска келбей оозун ача баштады* (Байтемиров). *Ыс-мысына келтирбей, Айдап алып жөнөдү* («Мендирман»).

ЫСАП ***ынсап*** менен бирдей.

ЫСАР 1. Мурунку заманда түрк-монгол бектеринин, уруу башчыларынын турган жайы, мыкты сепили болгон. *Аягы чыгып Алайдан, Ысар тоого өткөнү. Ырысы кеткен Шооруккан, Манасты билбей көпкөнү* («Манас»). Ысарга барчудай жасануу (лакап).

ЫСКАТ 1. Эски, чалдыбары чыккан буюм (негизги маани). 2. *дин.* Өлгөн адамдын буюмун, кийимин бирөөгө атап берүү. *Калпагың менен бир мейиз, уул ай, Ыскатыңа коюлсун, уул ай* (Эл ырлары). *Ыскатына ат токуп, Чоң үйүнө тул салып* («Эл адабияты»).

ЫСКАТЫҢА КОЮЛГУР Аяган, бербеген буюмуңдун убайын көрбөй кал деген сыяктуу каргоо маанисинде айтылат. *Аяганың ошо болсо, ыскатыңа коюлсун, – деген сөз Алыбекке катуу тийди* («Ала-Тоо»). *Ыскатыңа коюлгурдун малы.*

ЫСМАЙЫЛ 1. Пайгамбардын аты, бул – Ибрахим пайгамбардын уулу.

ЫСМАЛАК Тамыры жешке жарай турган өсүмдүктүн аты. *Энении ою, көздөгөнү башка, кара жерден жей турган «ысмалак» деп аталган майда жалбырактуу чөп издейт. Эсен аны менен иши жок* (Касымбеков).

ЫСТАРЧЫН *тар.* Старшина, эски убакта элүү түтүндөн эки жүз түтүнгө чейин башкарган адам. *Ыстарчындар ыпылас, Эшенге кылба ыкылас. Сураганын бербесең, Өмүрүнчө сага кас* (Токтогул).

ЫСТЫКФАР *дин.* Кылган күнөөсү үчүн кечирим сурап, Кудайга жалынуу. *Жаканы мууна кармап, кудайдан ыстыкфар сурап, «астагфирулла!» деп, молдонун алдында Кудайга жалынды.*

ЫСУУ ***ысы*** этишинин кыймыл атоочу.

ЫСЫ 1. Ысык болуу, ысыктык температурасы көтөрүлүү. *Бүгүн күн укмуштуу ысыды* (Жантөшев). *Суу ысыды. Ысыган тамак.* 2. *өт.* Ооруп калуу, бир жери ооруп температурасы көтөрүлүү. *Кокус чекеси ысып, башым деп калса, үйрүлүп үстүнө түшөмүн* (Сыдыкбеков).

ЫСЫГЫНА КҮЙҮП, СУУГУНА ТОҢУУ Турмуштун бардык кыйынчылыгын, оорчулугун, азап-тозогун көтөрүү, ошого чыдоо. *Мына ушул заводдо беш жылдан бери ысыгына күйүп, суугуна тоңуп тынымсыз эмгектенип келе жатам* («Кыргызстан маданияты»). *Ысыгына күйүп, суугуна тоңуп жүрүп окуган* (Бердикеев). *Аны эл менен элче, дыйкан менен дыйканча жашап, ысыгына күйүп, суугуна тоңуп акыл, тажрыйба тизгинин кош колдоп кармагандар гана түшүнөт* (Эралиев).

ЫСЫК 1. Ысыган, ысуу аркылуу жогорку температурага жеткен. *Кыштын күнү кара бороон, жайдын күнү адам чыдагыс ысык болот* (Бөкөнбаев). *Сүйүү мени кете жазды эритип, Өзүмө өзүм оттон ысык сезилдим* (Султанов). *Ысык суу. Ысык тамак. Ысык нан. 2.өт.* Жаңы бышырылган, сууй элек, ыкчам тамак, оокат. *Күндө бир убак ысык ууртабасам, бүткөн боюм курушуп туруп алат* (Элебаев). 3. *өт.* Бирибирин сүйгөн, жакшы көргөн, жакын, ынак. *Ала-Тоо күндө көрсөң күндө кызык, Көзүңө бүгүнкү күндөн эртең ысык* (Шүкүрбеков). *Бул тилектештик, курбулук ысык мамиле* (Каимов). *Тээ алыска жылт-жылт жанган көп тамдар, Эң бир ысык касиети бар сагынтар* (Осмонов). *Жанымдай ысык көрүнөт, Жүрөккө жакын жаткандай* (Токомбаев).

ЫСЫК БОТКОДОЙ ЖАБЫШУУ Акидей асылуу, жанын койбой асылып алуу, тынчтык бербөө, сураганын албай тынбоо. *Сен ысык боткодой жабышпачы кишиге* («Ала-Тоо»). *Жабышканда да ысык боткодой жабышабыз* (Жантөшев).

ЫСЫК-СУУГУ ЖОК Тиешеси жок, пайдасыны тийбей турган кайдигер бир нерсе. *Бу деген сиз менен бизге түк ысык-суугу жок бир байдын кызы* (Саатов). *– Апей, катыгын? Заыбын алган эри төркүлөтөт. Же мунун ысык-суугу жокпу сага?* (Сыдыкбеков). ***В.: Ысык да эмес, суук да эмес.*** *Апа буйругун уулу укмаксан: – Баары бир. Баягы Нурбай коногун кууду дешер көп болсо, ал мага ысык да эмес, суук да эмес* (Осмоналиев).

ЫСЫК-СУУККА БЫШКАН Турмуштун ар кандай шарттарына көнүп, кадик болгон, бышыккан, такшалган, дасыккан. *Асылкан эмгектин ысык-суугуна бышкан жогорку түшүмдүн устаты* («Кыргызстан аялдары»).

ЫСЫК ЭЛЕ ЖАНЫ БАР Абдан бош, араңжан, жүнү бош, илээнди, шалакы. *Жигит өзү*

мыкты болгон менен, келинчеги ысык эле жаны бар неме экен («Ленинчил жаш»).

ЫСЫККА КЇЙЇЇ, СУУККА ТОЎУУ Турмуштун оорчулугун, кыйынчылыгын кєтєрїї. *Тоону, ташты мындан бетер кїїлдєтїп жарып, ысыкка кїйїп, суукка тоўуп жїрїшкєн* (Сасыкбаев). ***В.: ысык-суугуна кїйїшїї*** Бирибиринин їзїрїнє, шартына карашуу, туура тїшїнїшїї. *Эгер адам ушундайда бири-биринин ысык-суугуна кїйїшпєсє, жанагы сїйїї деген улук сезим кайда калат?* (Исмаилов).

ЫСЫКТА Суук тийгенде кїчтїї тамак ичип жылуулануу.

ЫСЫКТАН ысыкта этишинин єздїк мамилеси.

ЫСЫКТАТ ысыкта этишинин аркылуу мамилеси.

ЫСЫКТОО ысыкта этишинин кыймыл атоочу.

ЫСЫКТЫК 1. Жогорку температурадагы абал. 2. *єт.* Жакындык, кєўїлї жакындык. *Алтынай менен Эрмектин жїрєгїндєгї ысыктыкты єлчєп жатышканы эмеспи.*

ЫСЫЛА Боргулданып тердеп, ысып кетїї, ысыкка чыдай албай ачынуу, жеўилденїї, шамалдоо. *Эшиктин ачык турганына карабастан ысылап, жонунан буу чыгат* (Байтемиров).

ЫСЫЛАТ ысыла этишинин аркылуу мамилеси.

ЫСЫЛЫ-СУУК Кыйынчылык менен оўойлук, оор менен жеўилдик, ар кандай шарт. *Эмне їчїн Тообай ысылы-суук менен кїрєшїп, кара жанын карч уруп жїрєт* (Абдумомунов).

ЫСЫЛЫК Ысык тамак. *Ысылык: жайнаган эт, пияз, анар, Жол тартып кыргыз кызы алып келген* (Їмєталиев). *Ысылыкка тай союп, Арак берип сыйлады* (Жантєшев).

ЫСЫМ Адамдын аты, наамы. *Лингвист В.В.Радловдун жана тарыхчы Бартольддун ысымдары Кыргызстан менен тыгыз байланышкан. Токтогулдун ысмы бир тууган боордош элдердин бардыгына белгилїї* («Ала-Тоо»).

ЫСЫМДУУ Аты, ысымы бар.

ЫСЫРАП Їнємсїз, максатсыз, пайдасыз жоготулгандык, коромжулук. *Коомдук мїлктї ысырап кылуу фактылары. Материалдын бардыгын куурчакка ысырап кылганга апамдын кантип ачуусу келбесин* (Таштемиров).

ЫСЫРАПЫЛ, ИСРАФИЛ Дин ишениминде: кыямат кайым болордо, «сїр» деген тїтїгїн їйлєгєндє, бїткїл ааламдагы тиричиликти бїтїрє турган, єлтїрє турган периштенин аты.

ЫСЫРЫК 1. Їйдїн ичин аластоодо колдонула турган жашыл тїстїї, тоголок майда бїрлїї келген єсїмдїк. *Бирдин айы жаўырып, Жыл он эки ай толгондо, Балдарынын кийимин, Адырашман, арчага, Ысырыктап тїтєтєт, Ырымдарын кїчєтєт* (Чоробаев). 2. *диал.* Ар кандай ооруларга колдонулуучу дары єсїмдїк. *Ысырык майда кєк чєп болот.*

ЫСЫРЫКТА *диал.* Арчаны, адырашманды, ысырыкты тїтєтїп їйдї, бешикти, мылтыкты ж.б. аластоо.

ЫСЫТ ысы этишинин аркылуу мамилеси.

ЫСЫТКЫ *диал.* Суукту чыгаруу їчїн денеге басылган ысык улпак, талкан, кирпич. *Далыўызга ысыткы басыўыз.*

ЫСЫТМА *диал.* Экинчи жолу ысытылган тамак. *Ысытма тамак жедим.*

ЫТКЫЙ Былтыйып семирїї, толуу, єтє семирип кетїї. *Ыткыйган семиз киши.*

ЫТКЫЙТ ыткый этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЧКЫН Кїчїн жыйып ыйынуу.

ЫЧКЫНТ ычкын этишинин аркылуу мамилеси.

ЫЧКЫНУУ ычкын этишинин кыймылатоочу.

ЫЧКЫР 1. Дамбалдын, шымдын кашатына єткєзїп, байланып жїрїї їчїн кєбїнчє ичке сызмадай тизилип, чачыкталып жасалган боо. *Дамбалдын ычкыры. Шымдын ычкыры.* 2. Бел курдун бир тїрї. *Ырамандын ырчы уул, Ычкыры бапик кырк муун* («Манас»).

ЫШ Кїйїп жаткан оттун учкунунан, тїтїнїнєн пайда болгон кєє; тїтїндєн бир нерсенин бетине саргайып туруп калган катмар. *[Чырактардын] кай бири тїтєп шишеси капкара ыш болуп да калган* (Жантєшев). *Ыш каптаган боз їй.*

ЫШКУУ ышкы этишинин кыймыл атоочу.

ЫШКЫ I Кандайдыр бир ишке, єнєргє ж.б. карата кызыккандык, кызыгып берилгендик, аны самагандык. *Сїйгїў келет чиркинди Ичиўден ышкын козголуп* (Тоголок Молдо). *Каржайтып жерге чаап калды, Кандайдыр жыйнап ышкыны* («Эл адабияты»).

ЫШКЫ II Сїрїї, жышуу. *Жыгачты жыгачка ышкыса от чыгат. Кум менен ышкып тазалоо.*

ЫШКЫБОЗ Ышкысы бар, ышкылуу, бир нерсеге ышкысы тїшкєн, берилген, аябай шыктуу. *Оюн дегенде кыргыз эли кандай ышкыбоз калк* (Абдумомунов). *Эс алуу учурларында Тїгєлдї атайылап бир топ ышкыбоздор курчап алышты* (Байтемиров).

ЫШКЫДАР Ашык кылган.

ЫШКЫЗАР Сїйїп калуу, жакшы кєрїп калуу. *Ышкызар болдум мен сага.*

ЫШКЫЛА Кайра-кайра ышкып сїрїї, жышуу, сїргїлєє.

ЫШКЫЛОО ышкыла этишинин кыймыл атоочу.

ЫШКЫЛУУ Шыктуу, бир нерсеге ышкыбоз, шыгы бар. *Комузга ышкылуу кичинекей балага дал ушунусу керек* («Ала-Тоо»). *Сєзгє канып, кулак салып отурса, Биз болобуз ышкылуунун жакыны* (Калык). *Ышкылуу болуп чоўойдук, Ышкынын терип шагылдын* (Коргол).

ЫШКЫН 1. Тоодо єсїїчї жазы жалбырактуу, сєўгєктїї, даамы кычкыл келген, солкулдак кезинде желе турган єсїмдїк. *Ышкын терїї. Саякатка чыккан балдар бир колтук ышкынды кєтєрїшїп, чарчоону сезбей жадырап келишкен* (Сыдыкбеков). 2. *диал.* Ашыктык, кумардык. *Ышкынга салган дарт ушул, досум.*

ЫШКЫН ТҮП Ышкын өсүмдүгүнүн тамырынан алынган сары боёк. Кыргыздар илгери ышкындын тамырын казып алып, койдун, текенин, бугунун терилерин ийлеп, өүдөп, ышкындын түбүнө малма кылып боёп, тон, шым тиккен. *Акактай сары боётуп, Ышкын түпкө малдырган. Кашатка дейре ар түрдүү, Жибек менен сайдырган* (Чоробаев). – *Үшүп баратсам үйдө ышкын түпкө боёткон сары тонум бар* (Бейшеналиев).

ЫШКЫНДАЙ Кичи толуп, солкулдап турган, кырчындай (жаштарга карата). *Өүкөй ышкындай жаш жигиттер аскер кишисинин командасы алдында... жүрүп келатат* (Сыдыкбеков).

ЫШКЫР 1. Ышкырык чыгаруу (оозу менен же ышкырыкты үйлөө аркылуу). *Орусбек сыбызгыта ышкырып, колун алыска шилтеди* (Сыдыкбеков). *Тебетейин түрүп кийип, ышкырып, Тилебала койдун четин кайырган* (Осмонкул). 2. *өт.* Ызылдаган, шуулдаган катуу добуш салуу (шамал, учкан ок, бороонго карата). *Учкан ок ышкырып кулак тундуруп турат* (Каралаев). *Ышкырган бороон дале басылган жок* (Сыдыкбеков).

ЫШКЫРТ ышкыр этишинин аркылуу мамилеси.

ЫШКЫРУУ ышкыр этишинин кыймыл атоочу.

ЫШКЫРЫК 1. Үйлөгөндө ышкыра турган кичинекей курал. *Биздин оюбузду кондуктордун ышкырыгы менен паровоздун кыйкырыгы бөлдү* (Сасыкбаев). 2. Үйлөө, ышкыруу аркылуу абанын кысылып чыгышынан пайда болгон созулуүку, ачык дабыш. *Токтогулдун кулагына алда кимдин ышкырыгы угулду* (Токомбаев). *Улуу тоодон угулган, Ышкырыгы улардын* (Бөкөнбаев).

ЫШПАЛДАСЫ ЧЫГУУ 1. Тамтыгы кетүү, чалдыбары чыгуу. *Кокус бирөөнүн аялуу жалгыз костюмунун ышпалдасы чыгып калса, ал байкуштун убал-сообу кимге?* (Кыдырмышев). 2. Айласыз, абдан жүдөгөн, арып-ачкан өтө начарлаган абалга келүү. *Анын баягы заманы жок, ышпалдасы чыгып бүтүптүр го.*

ЫШТА 1. Ыш кылуу, түтүн каптатуу, түтөтүү. *Үйдүн ичин тамекинин түтүнү менен ыштай берип, бат эле саргайтып жиберчү болушту* («Ала-Тоо»). 2. Чаначты, сабаны ышка кармоо, ыш кылуу аркылуу кымыз ачытууга, кымыз куюуга жарай турган кылып иштетүү. *Ыштаган чанач.*

ЫШТАН Дамбал, шым. *Жаман ыштанынын айрыгын көрө коюп, Эркин эки тизесин кымырып уялып кетти* (Жантөшев).

ЫШТАТ ышта этишинин аркылуу мамилеси.

ЫШТАШ ышта этишинин кош мамилеси.

ЫШТОО ышта этишинин кыймыл атоочу.

ЫШТУУ Ышы бар, ыш каптаган. *Шариптин ыштуу туманды аралагансып ачышкан көздөрү умачтап ачыла түштү* (Бейшеналиев).

ЫШТЫК Тери, чанач ыштай турган жер. *Ээн талаада самсаалаган ыштык кебетеленип, серейген жалгыз алачык турду* (Токомбаев). *Үйдүн ичи жаандан кийинки ыштык жыттанат* (Жантөшев).

ЫШТЫКЧЫ Тери жана көн буюмдарды ыштоочу адам.

ЫШЫ КҮБҮЛҮҮ Болгон мүмкүнчүлүгүнөн, колундагысынан ажырап мүүкүрөп калуу. *Малына чиренген байлар бир жолку жутта эле ышы күбүлүп, ит көрбөгөн күндү көрүп калышты* («Ала-Тоо»).

ЫШЫЛДА Ыш-ыш этип үн чыгаруу.

ЫШЫЛДАТ ышылда этишинин аркылуу мамилеси.

ЫШЫЛДОО ышылда этишинин кыймыл атоочу.

ЫШЫН Жалкоолонуп, мойну жар бербей жай кыймылдоо, ышынчаактык кылуу. *Кокус ышынып, жалкоолонуп жүрбөгүн* (Жантөшев).

ЫШЫНТ ышын этишинин аркылуу мамилеси.

ЫШЫНУУ ышын этишинин кыймыл атоочу.

ЫШЫНЧААК Жалкоо, кыймылы жай, чечкинсиз. *Ышынчаак арабакеч* (Сасыкбаев). *Анын жүрүшү карыган бүркүттөй ышынчаак болду.*

ЫЯ Бир нерсени сураганда, бирөөгө кайрылганда колдонулат. – *Ал ким, ыя? – деп, Татыбек үйдөн чыга келди* (Байтемиров). *Эмне эле ойлонуп калгансыў, ыя?* (Сыдыкбеков).

Э

Э ДЕДИРБЕЙ Дароо, ошол замат, токтоосуз, ооздон чыгары менен. *Ал менин оюма э дедирбей макул болду* («Кыргызстан маданияты»).

ЭБАК небак менен бирдей. *Омор карынын көз алдына эбак дүйнөдөн кайткан чоӊ энеси элестеди* (Сыдыкбеков). *Элинин эт, жүрөгү жараланып, Эбакты өткөн кіндік изин чалып* (Тыныстанов). *Эси жок катын, жаш балдар, Эбак тарап сайлады. Эмгегим тартып зарланып, Энемдин шору кайнады* (Казыбек).

ЭБЕГЕЙСИЗ Абдан, өтө, ченде жок, болжолсуз. *Энеден жалгыз сен чыгып, Эбегейсиз зор чыгып* («Эр Төштүк»). *Жаш толкундай ары-бери чайпалам, Эбегейсиз кайнайт менде ишеним* (Рыскулов).

ЭБЕДЕЙ: эбедейи эзилүү Чын дили, чын ыкласы менен ичи-боору элжиреп, абдан берилип жакшы көрүү, аябай эзиле кубануу, сүйүнүү. *Эбедей эзилип* («Манас» С.О.). *Баласы колунан тартып, улам бир нерсени жаӊдап көрсөтүп кожураганын көрүп, тыпыйган манжаларынан өпкүлөп атасынын эбедейи эзилди* («Кыргызстан аялдары»). *Семетей тирүү деп угуп, Эбедейи эзилип, Эт жүрөгү сүйүнүп* («Сейтек»). ***В.: Эбедени эзилүү.*** *Нускалуу байбиче эбедени эзилген акынды торсогой уулу менен алектендирбей этиет өз бооруна алды* (Бейшеналиев). *Маӊдайындагы улан-кызга эбедени эзиле, алардын ар бирин өөп-жыттап, жалбарып жатты Телегей* (Өмүрбаев).

ЭБЕЛЕК I 1. Мыкты бөрктөп кадаганда анын алдына коюлуучу көбүнчө тегерек келген темир же башка нерсе. *Сынган казанды эбелек коюп кадады* (Мидин). 2. Саптуу куралдын (мис. балтанын) башын бек бекитүү үчүн урулуучу шынаа. *Башынан чыгып кетет деп, төрт кырдаган кош эбелек урдурган.*

ЭБЕЛЕК II 1. Көбүнчө кумдуу, чөлдүү жерге чыгуучу, жел болгондо тегеренип учуп кете турган камгактай жеӊил өсүмдүк. *Онуӊ айтсаӊ он бөлөк, Эбелек куурай чөпсүӊөр* (Жантөшев). *Жазгы чыккан эбелек.* 2. *өт.* Өтө жеӊил, токтому жок, тез. *Баскан турганы өтө эле жеӊил , эбелектей киши эле.*

ЭБЕЛЕКТЕ 1. Жеӊил, тез-тез канат кагуу. *Карга, сагызган асмандан эбелектеп учуп жүрөт* (Каралаев). 2. *өт.* Өтө тез жүрүү, тез, бат кыймылдоо, басуу. *Эркелеткен Канышай, Эбелектеп жүгүрдү* (Мидин). *Эки киши таманы жерге тийбей эбелектеп, тамак ташып жүрөт* (Элебаев).

ЭБЕЛЕКТӨӨ эбелекте этишинин кыймыл атоочу.

ЭБЕП 1. Санаа, кайгы, убайым. 2. Шектенүү, күдүктөнүү, убайым жеш. *Темтейип келген бир чалдын, Тегинен эбеп жедиӊби?* («Манас» С.О.).

ЭБЕПКЕ-СЕБЕП БОЛУУ Оӊдой берди болуу, бир нерсенин эби, оӊтою, жагдайы келе түшүү; ооруга дарысындай жагып калуу. *Балким, эбепке-себеп болуп калгысы бардыр* («Ден соолук»). *Кансыраган көкбөрүчүнү эбепке-себеп болор деп, Васил дарыгерге жеткиришиптир* (Бейшеналиев). ***В.: Эбепке-себеп табылуу.*** *Эбепке-себеп табыла берет тура* (Эралиев). ***Эбептен-себеп болуу.*** *Эбептен-себеп болуп айыгып кеткендеринен колу жеӊил деген кеп укчу* (Бердикеев).

ЭБИ ЖОК 1. Ченде жок, эсепсиз. *Эчкини аттыӊ эби жок, Эликти аттыӊ чени жок* (Тоголок Молдо). *Эби жок көк жал баатырдын, Эр экенин көрөлү* («Манас»). 2. Дайны жок, жөнү жок, орунсуз. *Эби жок эле бирдемелерди сүйлөй берет экен. Батманын антип бизге тындуусунар эби жок эле* («Кыргызстан маданияты»).

ЭБИ-СЫНЫ ЖОК Ыйкемдүү эмес, колжойгон, анча жөндөмү жок. *Бурул ушул эбисыны жок баланын олдоксон сүйлөгөнүнө жана мүнөзүнө кызыгуучу* (Каимов).

ЭБИЙ *диал.* Кемпир, карыган аял. *Элпилдеген эбий бол, алпылдаган абышка бол.*

ЭБИКЫЗ Бүркүттүн бир түрү.

ЭБИЛ сейр. эзил, эшил, элен менен маанилеш. *Эр үчүн кылган жакшылык, эбилип жерге түшпөс* (фольк.).

ЭБИЛ-СЕБИЛ Анча-мынча, анда-санда. *Эбил-себил иш жүрүп жатат.*

ЭБИЛИП-ЖЕБИЛИП Асты-үстүнө түшүп эркелетүү, абдан сыйлап көӊүл бөлүү, жакшы көрүү. *Чоӊ эне кичине небересине эбилип-жебилип жалынып отурду.*

ЭБИРЕ Ыгы жок, орду жок көп сүйлөө, тынбай сүйлөй берүү. *Какылдак эбиреп сүйлөп кетип бара жатат(Сыдык*беков). *Эй, катын, орду жок эбиреп сүйлөй бересиӊби* (Жантөшев). *Арман каткан узун сөздү эбиреп, аныбыздан алмакпыз не каниет* (Тургунбаев).

ЭБИРЕП-ЖЕБИРЕП эбире менен бирдей.

ЭБИРЕТ эбире этишинин аркылуу мамилеси.

ЭБИРЕШ эбире этишинин кош мамилеси.

ЭВАКУАЦИЯ Коркунуч болуп турган жерден (көбүнчө согуш мезгилинде) элди, ишканаларды, мекемелерди ж.б. уюшкандык менен башка жерге көчүрүү, башка жайга алып кетүү жумушу.

ЭВАКУАЦИЯЛА Эвакуация кылуу.

ЭВАКУАЦИЯЛАН эвакуацияла этишинин өздүк мамилеси.

ЭВАКУАЦИЯЛАТ ***эвакуацияла*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭВАКУАЦИЯЛОО ***эвакуацияла*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭВАЛЬВАЦИЯ *экон.* Бааны, наркты аныктап белгилөө. Санын, сапатын, жарамдуулугун ж.б. аныктоо, келип чыккан кырдаалды анализдөө.

ЭВЕЛЕК *диал.* Көпөлөк.

ЭВКАЛИПТ Тез өсүүчү, андан алынуучу эфир майы медицинада кеңири колдонулуучу ири дарак. *Закавказьеде өскөн эбегейсиз чоң эвкалипт жыгачтарын биринчи жолу көрдүк.*

ЭВОЛЮЦИЯ 1. Өрчүп, өзгөрүп отуруп *бир* абалдан экинчи абалга өтүү процесси. *Дарвин органикалык дүйнөнүн эволюциясына көп сандаган далилдерди келтирген.* 2. *филос.* Сан жагынан акырындап өзгөрүп отуруп, сапаттык өзгөрүүлөргө алып келүүчү өнүгүү формасы.

ЭВОЛЮЦИЯЛЫК ***эволюцияга*** таандык.

ЭВРИСТИКА *экон.* Тапкычтуулуктун, жигердүүлүктүн өнүгүшүнө өбөлгө болууну окутуу ыкмасы; логикалык ыкмалардын жана методикалык ыкмалардын системасы.

ЭВФЕМИЗМ *линг.* Айтылышы одоно же кандайдыр бир себептер менен айтууга болбой турган, тергелүүчү сөз же сөз тизмектеринин ордуна тергөө маанисинде колдонулуучу сөздөр же сөз тизмектери (мис. «өлдү» дегендин ордуна «дүйнөдөн кайтты», «чечек» дегендин ордуна «улуу тумоо» деп айтуу).

ЭГАЛИТАРИЗМ *саяс.* Коомдогу жарандардын теңчилигин негиздеген саясий теория.

ЭГЕ I 1. Ээ, кожоюн. *Кылыгың калды эгесиз.* 2. Бардыгынын ээси, жаратканы, башкарып турганы б.а. кудай, теңир. *Эгесине жалбарып* («Манас» С.О.). *Эгемден бала сурады* («Манас» С.К.). *Ишиңди эгем оңдосун* («Семетей»).

ЭГЕ II ***өгө*** менен бирдей.

ЭГЕЙ-ШЫГАЙ Бирине бири жарашып, бирин-бири толуктаган, эгиздердей окшошкон. *Эр Манастын жөкөрү, Эгей-шыгай кырк бөрү* («Манас» С.О.).

ЭГЕМЕН Көз карандысыз, өз алдынча, баш ийбеген. *«Менин гана эгемени̇м! Мен дагы эгемен болгум келет, экөөбүз тең эгемен түгөй болобуз», – деп калчу* (Айтматов).

ЭГЕМЕНДҮҮ Эгемени бар, өз бийлигин өзү жүргүзгөн. *Кыргыз Республикасы – эгемендүү мамлекет.*

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК Мамлекеттин өзүнүн ички иштеринде жана тышкы саясатында башка мамлекеттик бийликке көз каранды эместиги.

ЭГЕР Шарттуулук маанисиндеги байламта сөз. *Эгер чыкпай калса Тайтору, Ары жок катын дедирбей, Мен ажалдан мурун өлөйүн* («Семетей»).

ЭГЕРДЕ 1. ***эгер*** менен бирдей. 2. ***эгерим*** менен бирдей. *Эрегишкен душманың, Эгерде эки болбосун* («Семетей»).

ЭГЕРИМ 1. Эч убакта, эч качан. *Эгерим мындай бейжайчылыкты көргөн эмес экенмин* («Чалкан»). *Кодочал өмүрүндө адам аттуунун көңүлүн оорутпаган, өзү да эгерим бирөөдөн кагуу жебеген жан эле* (Стамов). 2. ***эгерде*** менен бирдей. *Эгерим келбей калчу болсо, ордуна өзүң иштейсиң.*

ЭГЕРИМ ЭКИ БОЛБО! Жакшылык көрбө, эч качан жарыба деген сыяктуу каргоо, жек көрүү маанисинде айтылат. *Кайырга каршы баргандар Эгерим эки болбосун* (Токомбаев). *Эгерим эки болбой кал! – деп Калыйпа алкынып чыгып кетти* (Бердикеев). ***В.: Эгерде эки болбо!*** *Ишиңди эгем колдосун, Эрегишкен душманың Эгерде эки болбосун!* («Семетей»). ***Эзелде эки болбо!*** *Энөө Төштүк оңбой кал, Эзелде эки болбой кал!* («Эр Төштүк»). ***Эки болбо!*** *Элге жамандык издеген душмандар эки болбосун! Тузуңа кара санасам, Туулгандан эки болбоюн* (Токтогул).

ЭГЕТ ***эге*** этишинин аркылуу мамилеси. *Албарс болот эгетип, арасына салдырган, сайган найза түк өтпөйт* (фольк.).

ЭГЕШ 1. ***эге*** этишинин кош мамилеси. 2. *өт.* Чатакташуу, касташуу, жоолашуу, эрегишип тартышуу. *Эгешкен жоону жок кылган Эрлериме ыракмат* (Калык).

ЭГИДА 1. Байыркы грек мифологиясында – Зевс кудайынын калканчы, кудайлардын каарданышынын жана камкордук кылышынын символу. 2. *өт.* Коргоо, калкалоо. Кандайдыр бир адамдын же нерсенин коргоосунда, калкалоосунда болуу.

ЭГИЗ I Бир энеден бир мезгилде туулган эки бала, төл. *Эгизден төл өсөт, эмгек менен эр өсөт* (макал). *Эгиз кыздар оюнчуктар менен алек* («Жаш ленинчи»). *Короодо коюң эң семиз, Соолугу төлдөйт жылда эгиз* (Барпы).

ЭГИЗ II *диал.* 1. Бийик, бийигинен келген. *Эки эле көзүң балбылдап, Эгизден тийген панардай* («Эл адабияты»). 2. Кээде төр, жайлоо маанисинде да айтыла берет. *Эгиздин издеп бийигин* («Манас» С.О.).

ЭГИЗ КОЗУДАЙ 1. Айрып алгыс, абдан окшош. *Береги эки баланын эгиз козудай бирине биринин окшошу деп таңданып өтүштү* (Сыдыкбеков). 2. Эч ажырашпай, бөлүнүшпөй, абдан ынак жакын адамдай, кыйышпастай деген мааниде. *Канткенде эгиз козудай ээрчишип бирге жүргөн, агарыпкөгөргөн адамдан ажырап жашоого болот* (Исмаилов). ***В.: Эгиздин сыңарындай.*** *Эгиздин сыңарындай болсо да сени соо койбойт деди* («Ала-Тоо»). ***Эгиздин түгөйүндөй.*** *Не дейт, датка эгизиңдин түгөйүндөй болгон күндө да көзүнө ордосун жамандап кирсең чочуп чыйрыттап кетиши ыктымал эмеспи?* (Касымбеков).

ЭГИЗ САРЫ АЛА *аңч.* Куштун түрү.

ЭГИЗ УЙКАШ *адаб.* Биринчи сап менен экинчи сап, үчүнчү сап менен төртүнчү сап жуп-жубу менен үндөшүп келген уйкаштык. *«Ийнемдин учун майтардым, Бүгүн бир короо*

кайтардым. Ийнемдин учун тїзєттїм, Бїгїн бир короо кїзєттїм» (Элдик ыр).

ЭГИЗДЕР *астр.* Бири-бирине жакын жайгашкан Кастор жана Поллукс эки жаркырак жылдыздуу зодиак топ жылдызы.

ЭГИЛ ***эк*** этишинин туюк мамилеси.

ЭГИН Дан берїїчї єсїмдїктєр, аштык жана анын даны, тїшїмї. *Жемиши бышып тєгїлгєн, Жер калбай эгин эгилген* (Бєкєнбаев). *Кєзгє илээшпей тегирмендин таштары, Чайнап жатты эчен тїркїн эгинди* (Токомбаев). *Эгин айдоо – байлык айдоо* (макал).

ЭГИНДИК Эгин айдалган, эгин себилген, эгин айдоого ыйгарылган. *Эгиндик талаа кеўїїдє, Эмгекчи пахта эгїїдє* (Бєкєнбаев).

ЭГИНЧИ Эгин айдоочу, багуучу дыйкан, аштыкчы. *Мата саткан дїкєнчї, Басып жїргєн бекерчи, Кош айдаган эгинчи* (Токтогул). *Эгинчи жоодо тынат, балыкчы доодо тынат* (макал).

ЭГИШ ***эк*** этишинин кош мамилеси.

ЭГОИЗМ Єзїнїн керт башынын гана камын ойлогондук. Єзїнїн жеке кызыкчылыктарын коомдун кызыкчылыгынан ж.б. кишилердин кызыкчылыгынан артык кєрїїчїлїк. *Пейлинин жамандыгы эгоизм эмеспи* («Кыргызстан маданияты»).

ЭГОИСТ Керт башынын гана камын ойлоочу, єзїмчїл, эгоизмге таандык сапаттагы киши.

ЭГОТИЗМ *саяс.* Менменсип, єз кадырбаркы, єз орду жєнїндє ашкере жогорку пикирде жїргєндїк.

ЭГОЦЕНТРИЗМ Єзїн-єзї бул ааламдын борборундай сезїїчїлїк, эгоизмдин ашынган тїрї.

ЭГЄЄ ***єгєє*** менен бирдей.

ЭГЇЇ ***эк*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭДИГЕ Балдардын оюнунун аты.

ЭДИЛ 1. Ичи кенен, ак пейил, агедил. 2. Сезгич, туйгуч, жєн билги, сыр билги, эмгек, сырдакана. *Тор кашкадай эдил жылкыдан айрылып ичим жаман сыйрылды* («Ала-Тоо»).

ЭДИРЕЙ Таноосу дердейїї, таноосун кєптїрїп дердее карап туруу. *Сатай кїлгєндєргє эдирее карады* (Сыдыкбеков).

ЭДИРЕЙИШ ***эдирей*** этишинин кош мамилеси.

ЭДИРЕЙТ ***эдирей*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭДИРЕЙЇЇ ***эдирей*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭДИРЕКЕЙ Эдирейген, мурду чолок. *Эдирекей жаш бала экен.*

ЭДИРЕЎДЕ Дердеўдєє; мурдун кєтєрїп ыгы жок мактануу, кєтєрїлїї, кыйынсынуу; тыўсынуу. *Кандай эдиреўдеп мактанат* (Элебаев).

ЭДИРЕЎДЕТ ***эдиреўде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭДИРЕЎДЕШ ***эдиреўде*** этишинин кош мамилеси.

ЭДИРЕЎДЄЄ ***эдиреўде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЖЕ 1. Бир тууган же туугандык жакындыгы бар, жашы улуу кыз же аял. *Эже кийгенди сиўди киет* (макал). *Эжени кєрїп сиўди єсєт, аганы кєрїп ини єсєт* (макал). *Кєздєй жакын эжебиз эле сиз болуп калдыўыз* («Ала-Тоо»). 2. Єзїнєн улуу аялга, кызга кайрылганда айтылуучу сєз. *Бактылуу баатыр эжем, Кайназарова Зууракан* (Нуркамал).

ЭЖЕЙ ***эжеке*** менен бирдей.

ЭЖЕКЕ Єзїнєн улуу аял же кыздарга (кєбїнчє окуткан мугалимдерине) сылык, сыйлоо иретинде кайрылуунун формасы.

ЭЖЕЛЕ 1. Муун-муунга бєлїп окуу, шар окуй албоо. *Алик жазууну эжелеп окуй баштады* (Каимов). 2. Тактап, дааналап, керипчоюп сїйлєє.

ЭЖЕЛЇЇ Эжеси бар. *Эжелїї кызга тон кайда, эчкилїї койго суу кайда* (макал).

ЭЖИГЕЙ Кєбїнчє койдун ынак сїтїн бир нече кїн айранга же жууратка ачытылган жумур (шалпылдак) менен уютуп, андан соў казанга бир нече саат кайнатып бышырылган азык, тамак. *Эжигей кайнатуу. Эжигей, быштак, куруту, Элет кєчмєн турмушу, Каймак майы карында, Касиети жанында* (Тоголок Молдо).

ЭЖИГЕЙДЕЙ САРЫ Эжигей сыяктанган сары, сапсары, єтє сары (адамга карата). *Ал кїйїп бышкан эжигейдей сары киши эле* (Жантєшев).

ЭЖИЙ Карып калуу. *Эжий болуп калыптыр.*

ЭЖИР Чоподон жасалган аяк, кеселер. *Кїлбото, майда-барат эжир идиштерден алтын, кїмїшїнє чейин толтура.* (Даникеев). *Арыкта агып жаткан суудан кїнїнє бир эжир бергизип, анын адамдыгын кордоду* (Саспаев).

ЭЗ 1. Эрий турган же суюла турган заттарды сууга ж.б. суюктуктарга салып эритїї; суюктукка айландыруу; былжыраган, илээшкен абалга келтирип мыжуу, мыжыгуу. *Сїзмє эзип чалап жасады* (Сасыкбаев). *Жаан кирпичтерди эзип кетти* (Жантєшев). 2. Бирєєнї малай, кул катары жумшоо, ага эркиндик бербей эксплуатациялоо. *Абыке, Кєбєш элди эзет* («Манас»). *Эзилип боорум буралат Эл-журтум тїшсє эсиме* (Казыбек). *Эзилип кєўїл бєлїнєт, Ашып белге чыкканда* (Казыбек). *Кыргызды жан алгычтар далай эзген, Заардуу тил, ажал огу кєкєй кескен* (Турусбеков). 3. *єт.* Сєздї майдалап, кєбєйтїп сїйлєє; тантуу, маўызданууу. *Так сїйлє куру бекер сєзїў эзбей* (Їмєталиев).

ЭЗЕЛ Эски заман, байыркы заман, дайыма, тїбєлїккє. *Эзелден берки доо. Эзелтен чечилбеген улуу талаш, Канткенде Адам уулу Адам болот?!* (Айтматов).

ЭЗЕЛДЕ Илгери, мурда, башынан. *Эзелде ишиў агынан, Элиўе єттї кадырыў* (Токтогул).

ЭЗЕЛИ Эч убакта, эч качан; башынан. *Шаматтын эзели эрдинен желки кетпейт* (Элебаев).

ЭЗЕЛКИ Илгерки, алда качанкы, өткөндөгү. *Эсебин анын таппасам, Эзелки жинин какпасам* («Семетей»). *Эзелки тууган агайын, Эсендешип алайын* (Токтогул).

ЭЗИЛ эз этишинин туюк мамилеси. *Алмурут бышса эзилип, Жаўгагы турат дан байлап* (Чойбекова).

ЭЗИЛҮҮ эзил этишинин кыймыл атоочу.

ЭЗИЛҮҮЧҮ Эзүүгө дуушар болгон, эзилген адам.

ЭЗМЕ Сөздү майдалап, созуп, маўызданып айта берген, тантырак. *Бир мүнөз эзме, көк тил, түбү тантык, Эзилтип айта берет сөзүн шалпып* (Тоголок Молдо).

ЭЗОП ТИЛИ Каймана сөз, негизги ойду башкага чаргытып айтуу ыкмасы (б.з.ч. VI кылымда жашап өткөн байыркы грек тамсилчиси Эзоптун атынан калган).

ЭЗОТЕРИКАЛЫК Өтө сырдуу, өтө жашырын, ошол дүйнөгө баш-оту менен берилип кирген адамдар гана билүүчү.

ЭЗҮҮЧҮ Өндүрүш каражаттарына, бийликке ээ болуп алып, эмгекчи элди эзген эксплуататор. *Эзүүчүлөр түбөлүк жашай албайт, Совет бийлиги эзүүчүлөрдү биротоло жойду.*

ЭЙ Бирөөнү чакырганда, бирөөгө кайрылганда ж.б. айтылат. *Эй, колхоздун бакчысы, Бай бакчаўда эмнеў бар?* (Осмонов). *Эй, эй, куу түлкү, Эки балам жылаў баш* (Осмонов).

ЭЙФОРИЯ Кубанычтын көкөлөп турган абалы.

ЭК Эгин айдоо, себүү. *Быйыл буудай эктим эле, жакшы чыкты. Эксеў эгин – ичерсиў тегин* (макал).

***ЭКВАТОР** геогр.* Жер шарын бирдей аралыкта теў эки жарым шарга Түндүк жана Түштүк полюстарына бөлүп турган чек, сызык.

ЭКВИВАЛЕНТ Бир нерсеге барабар, теў, бирдей келип, толук бойдон ошонун ордун басуучу, анын ордуна жүрүүчү.

ЭКВИВАЛЕНТТҮҮ Барабар баалуу, күчү бирдей, бирдей маанide.

ЭКВИВАЛЕНТТҮҮЛҮК Барабар баалуулук, күчү бирдейлик, бирдей маанилүүлүк.

ЭКЕ: эке-токо 1. Өйдө-төмөн, жакшы-жаман. 2. *өт.* Көптү көргөн, турмуштун ысык-суугуна бышкан. *Эке-токо катындай, эски токум башындай* (лакап).

ЭКЗАЛЬТАЦИЯ 1. Шаттанган, салтанаттуу маанайдагы абал. 2. Жөндөн жөн, обу жок салтанаттуулук.

ЭКЗАМЕН Кандайдыр бир окуу предмети боюнча текшерүү сыноосу; жалпы эле сыноо. *Жогорку окуу жайына кабыл алуу экзамендери. Мамлекеттик экзамендер.*

ЭКЗАМЕНАТОР Экзамен алуучу киши.

ЭКЗЕМА Саргарт, саргарт жара, көз жара.

***ЭКЗЕМПЛЯР** экон.* Бир катар окшош буюмдардын (нерселердин) бир даанасы. Мисалы, нускасы ар кандай сандагы китептин бир даанасы.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ Жеке адамдын дүйнөдөгү ордун анын жашоосунун маўызын, тагдырынын кайталангыстыгын изилдеген, чагылдырган философиялык окуу, искусствоводогу агым.

ЭКЗОГАМИЯ Бир уруудагы кыз менен жигиттин үйлөнүшүнө жана жыныстык мамилеге тыюу салуу.

ЭКЗОТИКА Бөлөк жердин, бөтөн элдин дүйнөсүнө таандык чоочун көрүнүштөрдүн башка бир өлкөнүн элдерине өзгөчө укмуш, көрөсөндүү көрүнүшү.

ЭКЗОТИКАЛЫК Өтө эле башкачалык, өзгөчө укмуштуулук. *Экзотикалык өсүмдүк. Экзотикалык костюм.*

ЭКИ 2 саны, эсеби. *Эки жерде эки – төрт. Эки курбу баш кошуп, Эркелешсеў эў кызык* (Токтогул). *Эки жакшы баш кошсо ырыс, эки жаман баш кошсо уруш* (макал).

ЭКИ АЙТТЫРБОО Сөзүн эки кылбоо, айтары менен орундатуу, айтканын эки кылбоо. *Борколдойдун оозу бүлк этеби, бүлк этсе аны эки айттырбай угуш керек эмеспи* (Кыдырмышев).

ЭКИ АНЖЫ Олку-солку, бир пикирге, бир чечимге келе албаган, чечкиндүү эмес. *Изат да эки анжы ойдо турган эле* (Даникеев). *Ниети эки анжы ортозаар Жалий талмоорсуй саамга кимисине не дээрин билбей дапдаарыды* (Бейшеналиев). *Эки анжы элдин ичи боло калды, Канчасы Төлөк тарткан жолго салды* (Токомбаев).

ЭКИ АЧА Бирдей эмес, бири-бирине карама-каршы, туура келбейт, айырмачылыгы бар (сөзү, ою ж.б.). *Алардын сөзү эки ача чыгып калды.*

ЭКИ АЯКТУУ 1. Эки аягы бар. *Эки аяктуу араба.* 2. *өт.* Адам.

ЭКИ БАКЫР, БИР ТУКУР БОЛУУ Ынтымакташуу, биргелешүү, баш кошуу. *Эки бакыр, бир тукур болуп, бир жеўден кол, бир жакадан баш чыгарсак жакшы болбойбу, – деп кай бир бай-манаптар бирди-жарым кедейлерди алдап жүрөт* (Жантөшев). *Алар эки бакыр, бир тукур болгондон бери жубайы менен бирге иштейт* («Ала-Тоо»).

ЭКИ БОЛБОО 1. Айткан айткандай болуу, деген дегендей так орундалуу. *Артык акенин айтканы эки болбой, бардык кишилер анын оозун карар эле* («Ала-Тоо»). 2. Иши оўолбоо, артынан кетүү, жакшылыкка жетпөө. *Анын эки болуп кеткенин көрө албадым, баягыдай эле* («Ала-Тоо»). ***В.: Эки кылбоо.*** *Буйругун эки кылбай барган күнүм, Кутулбай залим байдан арман күнүм* (Барпы). *Бул аймакта анын бүтүмүн эки кылчу ким?* (Бейшеналиев).

ЭКИ БУТУН БИР КОНЧУНА СЫЙДЫРУУ Катуу кысмакка алуу, абдан кыстоо, айласын кетирип талап кылуу. *Бул кабарды укканда Матынын эки бутун бир кончуна сыйдырды* (Жантөшев). *Тапшырманы төкпөсөў шыбырга айдаласыў, – деп эки бутун бир кончуна сыйдырды* (Сыдыкбеков). *Бул ирөўи сууктун эки бутун бир кончуна сыйдырып, көрсөтөт элем* («Ала-Тоо»). *Бир*

мезгилде канчалардын канат-бутагын кыркып, канчаларды эки бутун бир кончуна кийгизген, канчаларды жазган чыгармасы үчүн бир көзүнөн жаш, бир көзүнөн кан алып, бир гана саясий принцип менен өлчөп-бычып берчү соцреализм азыр жок («Аалам»). ***В.: Эки бутун бир кончуна кийгизүү.*** *Карабайдын каары Абастын эки бутун бир кончуна кийгизип, айласын кетирди* («Ала-Тоо»). ***Эки бутун бир кончуна тыгуу.*** *Төлөмүш оюнда Шаршенин эки бутун бир кончуна тыктым деп, маашырланып калды* («Чалкан»). ***Эки бутун бир өтүккө киргизүү.*** *Уурулугу кармалып, айыбы ачылган Дөөмдүн эки бутун бир өтүккө киргизип, ишин сотко берди.* ***Эки бутун бир өтүккө сыйгызуу.*** *Акмат эртең менен Оторбайды чакырып алып эки бутун бир өтүккө сыйгызып туруп, Жапардын эки жылдык акысын алып берди* (Жантөшев). ***Эки бутун бир кончуна катуу.*** *Анысын бий билип калса, эки бутун бир кончуна катат эле* (Убукеев).

ЭКИ ДЕБӨӨ Жалган айтпоо, айтканынан кайтпоо, убадага бек болуу. *Ага ишене берсең болот, ал эч качан эки дебейт* («Аалам»). ***В.: Эки сүйлөбөө.*** *Кээде эки сүйлөп коймоң да бар* (Шүкүрбеков).

ЭКИ ДҮЙНӨДӨ ЫРААЗЫ Абдан ыраазы, аябай ыраазы экендик. *Басия, Алексей! Силерге эки дүйнөдө ыраазымын* (Тойбаев). *Күйөөңө айт, астыбызга түшсүн, түшпөсө сага эки дүйнөдө ыраазы эмеспиз* («Ала-Тоо»).

ЭКИ ЖЕРДЕ ЭКИ ТӨРТ Бир иштин болору, орундала тургандыгы, аткарылары анык, өтө так, натыйжасы айдан ачык деген сыяктуу мааниде колдонулат. *Директордун колун өзүндөй кылып коюу колдон келет. Кокуй, булардың мен үчүн эки жерде эки төрт дегендей эле нерсе эмеспи.*

ЭКИ ЖҮЗДҮҮ Өң карама, бир сөздө турбаган, өңдү көрсө жүз тайды, тайсалдама, кошоматчы. *Сени жаман көргөнүм бул: эки жүздүүсүң* (Байтемиров). *Калимжан аке жалаң гана жалкоо эмес, эки жүздүү да турбайбы* (Сыдыгалиев). *Өлүмдөн корккон кишилерди да көрдүм, булар жалтанчаак, коркок, күн карама, эки жүздүү болуп калат экен* (Абдукаимов). ***В.: Эки беттүү.*** *Анын эки беттүү адам экендиги билинип калды* («Ала-Тоо»).

ЭКИ ЖҮЗДҮҮЛҮК Кошоматчылык, күн карамалык, коркоктук, чыккынчылык. *Ач көздүк менен эки жүздүүлүк эми уругун чача албайт, биз аны күнүгө аластап турабыз* (Ашымбаев). *Байбиченин балдарынын биргелешип аны саткан эки жүздүүлүгүнүн өчүн алууга Калпа ызаланат* (Бейшеналиев).

ЭКИ ИШТЕН БИР ИШ Бир иштин шылтоосу менен экинчисин кошо бүтүрүү деген мааниде. *Эки иштен бир иш, азыркы биз кеп кылып отурган маселени аныктап, тактап келүүгө тийишсиң* (Эралиев). *Шылтоого шыноо, эки иштен бир иш. Кардарлардан суюлганда Дүр мырзага жаңылык тартууну жеткизип барайын* (Бейшеналиев).

ЭКИ КОЛУ БИР ООЗУНА ТҮТПӨӨ Абдан шашып тамактануу, алдындагысынын баарын кайсай берүү, катуу киришүү (көбүнчө өтө ачка болуп же тамактын каары өткөн адамга карата). *Ороз менен Сейиттин эки колу бир оозуна түтпөй аймап-күймөп катуу кетишти* (Убукеев).

ЭКИ КОЛУ ООЗУНА ЖЕТҮҮ *к.* ***колу оозуна жетүү.***

ЭКИ КОЛУН БООРУНА АЛУУ Боюнан бошонуу, аман-эсен төрөп алуу деген мааниде. *Аман-эсен эки колуңду бооруңа алып ал, балам, – деп кемпир абдан ыраазы болуу менен алкады.*

ЭКИ КОЛУН МУРДУНА КАТУУ Колуна кармаган, арнап ала келген эч нерсеси жок, куру кол. – *Билип көрөйүн,* – *дедим мен, жаза атып алсаң, эки колуңду мурдуңа катып барып көзүнө көрүнбө, а көрө маралдар менен кошо жогол* (Айтматов). ***В.: Эки колун мурдуна тыгуу.*** *Анткени, булар кун төлөйбүз деп, бар малынан түгөл ажырап, эки колун мурдуна тыгып, тиктүүдөн түгү калбай калды* (Үмөталиев). *Эки колун мурдуна тыгып жетип келиптир* (Айтматов).

ЭКИ КОЛУН ТӨБӨСҮНӨ АЛЫП КЕТҮҮ Бардыгынан кечип, экинчи кайрылгыс болуп безип кетүү маанисинде колдонулат. *Бизди ата-эне деп айтканга көнбөсөң, эки колуңду төбөңө алып кет* (Сыдыкбеков).

ЭКИ КӨЗҮ ТӨРТ БОЛУУ Бир нерсени абдан самоо, эңсөө же бирөөнү чыдамсыздык менен зарыга күтүү, ак эткенден так этүү. *Энесин каалап көрүүгө, Эки көзү төрт болуп* («Манас»). *Өмүр бою элге аралашсам дегенде эки көзүм төрт болуп бүткөн* (Медетов). *Жок дегенде, элдүү жерге жетсем дегенде Таабалдынын эки көзү төрт болду* («Ала-Тоо»). *Убактысынча болсо да тынчтанса экен деп эки көзү төрт боло самаган Сулайман* (Осмоналиев). ***В.: Эки көзү төрт.*** *Сөзү урпактарга жазма түрүндө жетсе дегенде эки көзү төрт* (Бейшеналиев). *Мектеп, бала бакча аймакташ болуп, айыл ичинен орун алса дегенде эки көзүбүз төрт* («Кыргызстан маданияты»). ***Көзү төрт.*** *Жамгыр башталып, иңир кире электе капчыгайдын төрүнө жетип алсак экен дегенде Ажыбектин көзү төрт* (Кушубеков). *Ырас, кан төгүлбөсүн дегенде Мадамин бектин көзү төрт* (Касымбеков).

ЭКИ КӨЗҮ ЧАНАГЫНАН ЧЫГУУ *к.* ***көзү чанагынан чыгуу.***

ЭКИ КӨЗҮ ЧАЧЫРОО *к.* ***көзү чачыроо.***

ЭКИ КӨЗҮН АЛБОО *к.* ***көз айырбоо.***

ЭКИ КЫЛБОО *к.* ***эки болбоо.***

ЭКИ ОЙЛУУ БОЛУУ Белгилүү бир пикирге, жыйынтыкка, тыянакка келе албоо, чечкиндүү боло албоо. *Жалий эки ойлуу болуп, дендароо боло түштү* (Бейшеналиев). *Сабхат эки ойлуу болуп, каалгый басып постуна барды* (Сасыкбаев).

ЭКИ ООЗ Бир аз, анча-мынча, көп эмес

сөз, кеп. *Алардын бир эле жалынып койгон эки ооз сөзү бизге канча дем берди эле* (Жусупов). *Анысын Касым бала сезген да эмес, Беттешип эки ооз сөзгө келген да эмес* (Осмонов). *Же эки ооз кошок кошуп, элдин көңүлүн албадыңбы* (Жантөшев). ***В.: Эки-үч ооз.*** *Эки-үч ооз сөз чүргөп, элдир-селдир ыр жазган* (Маликов). *Эки-үч ооз сөздү тизиктеп айта албаган бир байкуш экен* («Кыргызстан маданияты»).

ЭКИ ООЗУНУН БИР ООЗУ Айткан сөзүнүн көбү, айтуучунун көңүлүнүн борборунда тургандыктан кайра-кайра кайталап айтылган сөз. *Досуӊуздун эки оозунун бир оозу эле сиз* (Бейшеналиев). *Ыры менен ышкырыгы басыла калса, эки оозунун бир оозу машинада* (Өмүрбаев). ***В.: Эки оозунун бири.*** *Маречек аябай толкунданып, эки оозунун бири эле: «Мынакей бакыт издегендерге жол ачылды», – дейт* (Ашымбаев). *Ошондо эки оозунун бири – Шволик болду, аны көрүнгөнгө кайбаттап бүттү* (Ашымбаев). *Башкарманын өзү баш болуп эки оозунун биринде эле мени «аксакал» деп калышты* («Советтик Кыргызстан»).

ЭКИ ООЗУНУН БИРИ ***к. эки оозунун бир оозу.***

ЭКИ СӨЗДҮН БАШЫН КОШО АЛБОО Сүйлөй албоо, айта албоо. *Жадагалса эки сөздүн башын кошо албаган коноктор менен өтүгүн майрыйта баскан ашкебилер да ага сынтагып сүйлөйт* (Жигитов).

ЭКИ СӨЗДҮҮ Убадасында турбаган, сөзүнүн туругу жок, калп айтып коймо. *Экөөнү беттештире келгенде эки сөздүү Эстебестин айыбы ачылды* («Чалкан»).

ЭКИ СҮЙЛӨӨ ***эки сөздүү*** менен бирдей. *Кээде эки сүйлөп коймоӊ да бар, жөн жүрбөйсүӊ* (Шүкүрбеков).

ЭКИ ТИЗГИН, БИР ЧЫЛБЫР Бийлик, толук башкаруучулук. *Булар журт бийлеп көнүп калышкан, эки тизгин бир чылбырды бирөөгө оӊойлук менен бере коюшпайт* (Касымбеков). – *Эки тизгин, бир чылбырды өзүӊ ал эми! – деп батасын берген* (Осмоналиев). *Эки тизгин, бир чылбыр дале ошолордун колунда болсо, эми кайрылып барып, алар менен катар иштеп тура алабы!* (Айтматов). ***В.: Эки чылбыр, бир тизгин.*** *Акырындап уруктун эки чылбыр бир тизгини да колуна тийди* (Абакиров).

ЭКИ ЎЗӨЎГҮНӨ БИРДЕЙ ТЕМИНҮҮ Эки жакка теӊ болуу, калыс болуу, калыс кылуу маанисинде. *Кээде эки үзөӊгүнү бирдей теминип коюу да жаман эмес* (Үмөталиев). ***В.: Эки үзөӊгүнү теӊ теминүү.*** *Сен, эки үзөӊгүнү теӊ темин, антпесе калыстыктан тайып каласыӊ* («Кыргызстан маданияты»).

ЭКИ ЧАЙНАП, БИР ЖУТУУ Ары-бери, тез эле жок кылуу, жоготуу, буйдамга келтирбөө. *Алар бизди колунан келсе, эки чайнап, бир жуткулары келет* (Жантөшев). *Колуна берсеӊ, эки чайнап, бир жутчудай, – деди Атабай бүйрөсү кызып* (Саатов). ***В.: Эки чайнап, бир бүркүү.*** *Ал эмес, бул жердеги элүү башыӊды эки чайнап, бир бүркүп койбойт беле* (Жантөшев). *Көрөт элем анын көзүнчө ушинтип айтканыӊарды, эки чайнап бир бүркмөк* (Абакиров).

ЭКИЛЕН Ыгы жоктонуу, обу жок кылыктануу; жойпулануу, оштонуу, наздануу. *Какылдак экиленип күлүп койду* (Сыдыкбеков). *Жоголгула, кантер экен десе экиленип кетет* (Бөкөнбаев).

ЭКИЛЕНТ ***экилен*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭКИЛЕНҮҮ ***экилен*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭКИЛТИК 1. Кош кат, катар. *Асан сакасын экилтик кылып тигип, чүкө ойноду.* 2. *адаб.* Эки китептен турган, эки романдан турган, дилогия.

ЭКИЛҮҮ Экиленген, обу жок оштонгон, эрке, кылыктанган, жойпуланган. *Элебес келинчегинин экилүү жоруктарына солк этпей чыдады* (Сыдыкбеков).

ЭКИНИН БИРИ Мыкты, абдан чыгаан, көрүнүктүү, белгилүү. *Ошол Сергей кызмат жагынан дагы көтөрүлүп, Ташкентте экинин бири болуп иштейт* (Бейшеналиев). *Ыраматылык Шамбет да экинин бири болуп, колхоздун бир тармагын жетектеп жүрүп дүйнөдөн кайтты* (Бердикеев).

ЭКИНЧИ Экинин иреттик саны.

ЭКИПАЖ Кеменин, самолёттун, танктын ж.б. командасы, анда кызмат кылган адамдар.

ЭКЛЕКТИЗМ Бири-бири менен байланышпаган, ар түрдүү көз караштарды механикалык, принципсиз түрдө бириктирүү.

ЭКЛЕКТИК ***филос.*** Өзүнүн бир принципке негизденген философиялык системасын түзбөгөн жана башка бир философтун көз караштарына кошулбаган, ошол эле учурда ар түрдүү системадан өзү туура деп эсептеген нерселерди алып, аларды кандайдыр бир жыйынтыктуу бүтүндүккө бириктирип, байланыштырган адам.

ЭКЛИПТИКА ***астр.*** Асман сферасынын Күндүн бир жылдагы кыймылы аныкталган чоӊ тегереги.

ЭКМЕТ 1. Даанышмандык, билим. 2. *өт.* Сырдуу, сыр. *Экмет сөз.*

ЭКОЛОГ Экология тармагында иштеген адис.

ЭКОЛОГИЯ Адам менен курчап турган чөйрөнүн өз ара карым-катыш маселелерин ар тараптан иликтей турган илимдин бир тармагы.

ЭКОНОМИКА 1. *экон.* Белгилүү бир коомдук түзүлүштүн, коомдогу өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнө ылайык келген өндүрүштүк мамилелердин жалпы жыйындысы. 2. Эл чарбасынын кандайдыр бир тармагынын абалы, түзүлүшү, уюштурулушу. 3. Эл чарбасынын материалдык, финансылык жактарын изилдей турган илим тармагы.

ЭКОНОМИКАЛЫК ***экономикага*** таандык.

ЭКОНОМИСТ Экономика маселелери жана чарба маселеси боюнча адис.

ЭКОНОМИЯ 1. Орду, ыгы менен чыгымдоо, сарамжалдуу жумшоо, үнөмдөө. 2. Орду, ыгы менен чыгымдоодон, жумшоодон арткан пайда.

ЭКОСИСТЕМА Белгилүү физикалык – географиялык аймактагы заттардын, энергиянын айланышын багыттоочу, жөнгө салып туруучу кызмат аткарып туруучу тирүү организмдерден жана алар жашаган жансыз чөйрөдөн турган система.

ЭКПРЕССИОНИЗМ XX кылымдын башында искусстводо, анын ичинде адабиятта да пайда болгон агым.

ЭКРАН 1. *физ., тех., мед.* Аппараттын ички курулмаларын сырткы айланадан, зыяндуу нурлардан далдалап жана о.э. адамды да аппараттан чыгуучу нурлардан сактап туруучу тосмо. 2. Фильмдер, диапозитивдердин сүрөтү көрсөтүлүүчү ак полотно (же акталган стена).

ЭКРАНДАШТЫРУУ Кинодо көрсөтүү үчүн ылайыктап даярдоо.

ЭКС «Мурунку», «мурдагы» деген түшүнүктү билдирүүчү бөлүкчө.

ЭКСГУМАЦИЯ Кээ бир учурдагы көрдөгү өлүктү кайра ачып, өлүмдүн себебин аныктоо аракеттери.

ЭКСКАВАТОР Топуракты, кумду, ташты ж.б. өзү казып, өзү сузуп, транспортко жүктөөчү же бир жерден экинчи жерге сузуп төгүүчү машина. *Осмон экскаватордо күнү-түнү дебей мыкты иштегендиги үчүн сыйланды* (Сасыкбаев).

ЭКСКАВАТОРЧУ Экскаватордо иштеген, аны башкарган адам.

ЭКСКУРС Баяндоодо негизги темадан четтеп, ага байланыштуу кошумча маселелер жөнүндө маалымат берүү.

ЭКСКУРСАНТ Экскурсияга катышуучу.

ЭКСКУРСИЯ Билим алуу, таанышуу максаты менен кандайдыр бир мекемеге, ишканага, ар кандай жерлерге коллективдүү түрдө баруу. *Башталгыч мектептин окуучулары экскурсияга барышты.*

ЭКСЛИБРИС *сүр.* Китепти көркөм жасалгалоодо мукабанын ички бетин чаптоого ылайыкталган, адатта кичинекей жардык кагаз түрүндө басылган, китептин ээсинин аты жазылган, анча чоӊ эмес көлөмдөгү графикалык композиция.

ЭКСПАНСИОНИЗМ Экспансиянын агрессивдүү саясаты.

ЭКСПАНСИЯ *саяс.* Өзүнүн саясий жана экономикалык таасирин башка мамлекеттерге таратуу, жайылтуу аркылуу башка территорияларды жана рынокторду күч менен басып алуучу империалисттик агрессивдүү саясат.

ЭКСПЕДИТОР Товарларды, газета-журналдарды ж.б. туш-туш жакка жөнөтүп жана кабыл алып туруучу кызматчы.

ЭКСПЕДИЦИЯ Белгилүү максат менен бир жакка жиберилген изилдөөчүлөр, байкоочулар тобу, алардын саякаты, жүрүшү. *Диалектологиялык экспедиция. Геологдордун экспедициясы. Полярдык экспедиция.*

ЭКСПЕРИМЕНТ 1. Илимий максатта жүргүзүлгөн тажрыйба. *Дарылар алгач бир нече эксперименттен өтөт* («Ден соолук»). 2. Тажрыйба, байкоо, жасап көрүү, сынап көрүү. *Мына ушул эксперимент менен космоско дайыма учуу үчүн адамзат практикалык биринчи кадамды шилтеди.*

ЭКСПЕРТ Талаш, татаал иш жана маселе боюнча экспертиза жүргүзүп, пикир айтуучу, жыйынтык чыгаруучу атайын билимдерге ээ адис.

ЭКСПЕРТИЗА Кандайдыр бир иштен, маселеден туура корутунду, жыйынтык чыгаруу максатында эксперттер тарабынан жүргүзүлгөн текшерүү, изилдөө иши.

ЭКСПЛУАТАТОР Бирөөлөрдү эзип, алардын эмгегинен табылган пайданы өзүнө олжолоп алуучу, эзүүчү.

ЭКСПЛУАТАЦИЯ 1. Өндүрүштө жалданып иштеген эмгекчи массанын эмгеги аркылуу өндүрүлгөн продуктыларды, бардык материалдык байлыктарды жеке менчиктин негизинде өзүнө олжолоп алуу, бирөөнүн эмгеги менен пайда көрүү жолу. 2. Кандайдыр бир машинаны, темир жолду, курулушту ж.б. өндүрүшкө кийирүү, андан пайдалануу, иштетүү. *Биринчи беш жылдыкта Фрунзе шаарындагы тегирмен комбинаты курулуп, эксплуатацияга берилген.*

ЭКСПЛУАТАЦИЯЛА Эксплуатация кылуу, бирөөнүн эмгегинен пайдаланып эзүү.

ЭКСПЛУАТАЦИЯЛОО ***эксплуатациялa*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭКСПОЗИЦИЯ 1. *адаб.* Адабий чыгарманын аракет башталганга чейинки шартты мүнөздөөчү бир бөлүгү, кириш бөлүгү. 2. *муз.* Музыкалык чыгармалардын негизги темаларынын алгачкы баяндалышы. 3. Музей материалдарынын, искусство чыгармаларынын же башка буюмдарынын көргөзмө үчүн белгилүү система менен жайлаштырылып коюлушу. 4. Фото сүрөт алууда фото аппараттын объективин ачып, жарык өткөрүү убагы.

ЭКСПОНАТ Музейде, көргөзмөдө ж.б. көрүүчүлөр үчүн көрүнөө жерге коюлган нерсе. *Физика жана зоология кабинеттери жаӊы аспаптар, экспонаттар менен толукталган* (Сыдыкбеков).

ЭКСПОРТ Белгилүү бир өлкөдөн товарларды, кызмат көрсөтүүнү, баалуу кагаздарды ж.у.с. алып чыгуу жана аларды тышкы рынокто сатуу.

ЭКСПОРТЕР Экспорттоочу. Чет мамлекетке товар же капитал чыгаруу.

ЭКСПОРТТО Экспорт кылуу.

ЭКСПОРТТУК ***экспортко*** таандык.

ЭКСПРЕСС Көбүнчө алыс жерлерге ылдам, тез жүрүүчү пассажирдик поезд, пароход, автобус ж.б.

ЭКСПРЕССИВДҮҮ Таасирдүү, элестүү, жеткиликтүү.

ЭКСПРЕССИЯ 1. Таасирдїї дааналык, таасирдїї элестїїлїк, жеткиликтїїлїк. 2. Кєркєм чыгарманын так, даана жана таасирдїї болушу.

ЭКСПРОМТ *адаб.* 1. Акындар, жазуучулар тарабынан алдын-ала эч кандай даярдыгы жок жазылган, айтылган, кєбїнчє тамаша мїнєздєгї ырлар, учкул сєздєр, тамашалуу жоопторо. *Аалынын экспромттору.* 2. Эркин формада жазылган анча чоў эмес формадагы музыкалык чыгарма.

ЭКСПРОПРИАЦИЯ Єндїрїш каражаттарынан, мал-мїлкїнєн ж.б. баш тартууга аргасыз кылуу; кїч менен тартып алуу.

ЭКСТАЗ Кубанычтан, ырахаттануудан єзїн унутуп койгон, магдыраган абал.

ЭКСТЕНСИВДЇЇ Сапаттык эмес, сандык жагынан єсїї, кеўейїї, чоўоюу; ***интенсивдїїлїккє*** карама-каршы мааниде. *Єндїрїштє гана эмес чыгармачылыкта да экстенсивдїї метод менен иштеген акын-жазуучулар да кєп болгон* («Эркин Тоо»).

ЭКСТЕРН Окуу жайында атайылап окубастан, єзїнчє даярдануу менен кандайдыр бир окуу жайынын окуу программасы боюнча экзамендерден єтїїчї.

ЭКСТЕРНАТ *пед.* Жогорку окуу жайларында кезектеги аттестацияны кїн мурун єз алдынча тапшыруу.

ЭКСТЕРРИТОРИАЛДУУ Єзгєчє артыкчылык – жергиликтїї сот тарабынан соттолбоо, налогдордон бошотуу ж.б. укугу; чет мамлекеттердин дипломатиялык єкїлдєрїнє єз ара берилген ушундай єзгєчє артыкчылык.

ЭКСТЕРЬЕР Жаныбардын сырткы тїзїлїшї, кєрїнїшї.

ЭКСТРАКТ Дары чєптєрдєн эритип (сууда, спиртте), сыгып алынган тундурма.

ЭКСТРАНЕТ *инф.* Эки же андан кєп мекеменин ички маалыматтарын бирдикте пайдалануу їчїн инфратармактардын биригїїсї.

ЭКСТРАСЕНС Єтє жогорку сезими менен адамдын оорусун, психикалык абалын ж.б. таап билип, аны дарылаган адам.

ЭКСТРЕМИЗМ *саяс.* Идеологияда жана саясатта чектен чыккан кєз караштарды жана аракеттерди колдоочулук.

ЭКСТРЕМИСТ Чектен чыккан кєз караштарды жана аракеттерди колдогон адам.

ЭКСЦЕСС 1. Бир нерсенин чектен тышкары кєрїнїшї, тыйылбастык, ашыкчалык. 2. Коомдук тартипти бузуучу курч кагылышуу.

ЭКТИР ***эк*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭКЧЕ Силкїї; калчоо, чайкоо; силкилдетїї. *Эгинди калбырга салып экчеп элєє. Машина экчей берген сайын кысылып отурган кишилердин арасы да бошой тїштї* (Сыдыкбеков). *Эски араба тынчсыз жолдо экчелип, Жыгачтары кулакты жеп калдырайт* (Тыныстанов).

ЭКЧЕЛ ***экче*** этишинин туюк мамилеси.

ЭКЧЄЄ ***экче*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛ 1. Мамлекеттин, єлкєнїн калайык калкы. *Эл менен кєтєргєн жїк жерде калбас* (Айтматов). *Эмгек этип жашыўдан, Элге жаксаў эў кызык* (Токтогул). *Эўкейдим аркы бетине, Элимдин чыктым четине* (Казыбек). 2. Улут, белгилїї бир тилде сїйлєгєн калк. *Элдин сезими – тарых сезими* (Айтматов). *Кыргыз эли ар тараптан гїлдєп єсїїдє. Элдерди мактап єзїўдї [кыргызды] Алардын кылба кийини* (Сарногоев). *Канчалык сонун болсо да, Эл-журтум турат эсимде* (Казыбек). 3. Кєпчїлїк, коомчулук. *Кєп жигиттер эл мїдєєсїн унутуп, Мансап, арды тартып жїрєт кєк бєрї* (Абылкасымова). *Эмгекчи эл. Эл жокто сїйлєшелї деп, конторунан чыгып кетти* («Советтик Кыргызстан»). *Эгерде керек болсо кєтєрєйїн, Энеке, жонума артчы элидн жїгїн* (Акматалиев).

ЭЛ АРАЛЫК Элдердин, мамлекеттердин ортосундагы байланышка таандык. *Эл аралык саясат. Эл аралык байланыш. Эл аралык илимий-практикалык конференциянын катышуучулары.*

ЭЛ АРАЛЫК МИГРАЦИЯ Адамдардын бир єлкєдєн экинчи єлкєгє кєчїп которулушу. *Анда эки єлкєнїн парламентарийлери трансчегаралык, маданий-экономикалык, миграциялык жана партиялар аралык кызматташуу маселелерин талкуулашты* («Кыргыз Туусу»). *Миграция жана жумуштуулук боюнча мамлекеттик комитетинин билдирїїсї боюнча Масквада Кыргызстандык эмгек мигранттары їчїн маалыматтык-консультациялык борбор ачылды* («Кыргыз Туусу»).

ЭЛ АЯГЫ СУУГАН КЕЗ Баскан-тургандар, келген-кеткендер азайып, сейрек тартып калган, тынчып калган мезгил, учур.

ЭЛ АЯГЫ СУЮЛУУ Келген-кеткендер, баскан-тургандар азайып, сейрек тартып калуу, басаўдай тїшїї. *Ашка келгендер тараганда, эл аягы суюлганда жалгыздап барат* (Осмоналиев). *Салтанаттуу жыйын тарап, эл аягы суюлуп калган кезде Карел менен Ашырбек сїйлєшїп турду* (Ашымбаев). ***В.: Эл аягы басылуу.*** *– Кана, даяр болдуўарбы? Эл аягы басылып, элдин бардыгы кызык уйкуга кирди, – деди Маты* (Жантєшев). *Карачал жиберген тыўчы эл аягы басылганда айылдын четине келди* (Жоошбаев). ***Эл аягы суу.*** *Эл аягы сууган мезгилде, доктурга кєрїнїїгє кечке жакын келиптир* («Ленинчил жаш»). ***В.: Эл аягы тыйылуу.*** *Бакылдаган їндєр уламдан-улам алыстап, эл аягы тыйылып калды* (Байтемиров).

ЭЛ БЕГИ 1. Башчысы, башкаруучусу маанисинде. 2. Кокон хандыгындагы жогорку мансаптардын бири – бир чєлкємдїн, чоў аймактын башкаруучусу. *Эл бегиси Эламан* («Манас» С.О.).

ЭЛ БОЛУУ Ынтымакка келїї, тилектеш болуу, касташпоо, жоолашпоо. *Эл бол десем эл болдуў Эзел жок менин арманым* («Курманбек»).

ЭЛ КАЙДА КӨЧӨТ Майда-майда темгил тактары бар кызыл, сары түстүү кичинекей коңуз.

ЭЛ КАРАГАН БЕТИ ЖЕР КАРОО Катуу уят болуу, уятка калуу. *Не деген киши эле. Эл караган бети жер карады, турмушу да курусунчу, – деп көрүп тургандар абдан кейиди* («Ала-Тоо»). ***В.: Эл караган жүзүн жер каратуу.*** *Эл караган жүзүмдү жер каратпагылачы! – деп жиберди* (Осмоналиев). *Элибиздин эл караган жүзүн жер каратабыз десеңер өз эркиңер!* (Медетов).

ЭЛ КАТАРЫНА КОШУЛУУ Турмуш-шарты оңолуп өйдөлөй баштоо, элге аралашуу, элге теңелүү. *Акыры мен эл катарына кошулдум* (Жусупов).

ЭЛ КОМИССАРИАТЫ Министирликтер уюшулганга чейин (1917–1946-жылдарда) СССРдеги чарбалык, маданий, согуштук иштердин айрым тармактарын башкаруунун мамлекеттик борбордук органы. *XIII Съезд Ички соода эл комиссариатын түзүүнү жактырды* («Ала-Тоо»).

ЭЛ КӨЗҮНӨ Башкалар ушундай экен го деп түшүнсүн, ушундай деп ойлосун деген максатта сыр алдырбоо аракетин билдирүүдө колдонулат. *Байымбет эл көзүнө эчтекени элебегендей тымызын мемиреп, ...булардын көксөөсүн суутуу максатын көздөдү* (Бейшеналиев). ***В.: Душман көзүнө.*** *Душман көзүнө ошондой кыла туруш керек деди* («Ала-Тоо»). ***Журт көзүнө.*** *Айла канча, жашынын, тагынын улуулугун сыйлап, журт көзүнө зорго сыртка чыгара албай ичинен кайра зиркилдөөдө* (Бейшеналиев).

ЭЛ ООЗУ ЭЛЕК Элде ар кандай сөздөр боло бериши мүмкүн, көпчүлүктө ар кандай сөздөр боло берет деген мааниде колдонулат. *Айтор эл оозу элек эмеспи, кандай десе ошо десин, деги ишиңди айтчы* (Ашымбаев). *Эл оозу элек, андан көптү да айтышы мүмкүн* (Жантөшев). ***В.: Эл оозунда элек жок.*** *Тантыбасаңчы, эл оозунда элек жок дейт* (Тойбаев). *Эл оозунда элек жок, Элден ушак кеп угуп* («Эр Төштүк»).

ЭЛ ООЗУНА АЛЫНУУ ***к. оозго кирүү.***

ЭЛ ООЗУНА КИРҮҮ ***к. оозго кирүү.***

ЭЛ ОРУНГА ОТУРУУ Кеч кирип, караңгылык толук өкүм сүрүп, элдин баары жайланышып, жай-жайына отуруп калган маал, учур деген сыяктуу убакыт маанисинде колдонулат. *Адылбек үйгө келгенде каш карайып, эл орунга отуруп калган эле* (Өмүрбаев). *Күлжан эл орунга отурганда үйүнө келди* (Байтемиров).

ЭЛ ЭМЕС Жоо, каршы, душман. *Шыгайдын уулу Чынкожо, Семетей сага эл эмес* («Семетей»).

ЭЛ ЭЭСИ Элдин башкаруучусу, элдин жетекчиси маанилеринде. *Мен эл ээси эмес, мал ээси* («Манас» С.О.).

ЭЛАН Жарыя. Кулактандыруу. *Эгер кармай албаса башы өлүмдө, малы таланды деп элан берди* («Эл адабияты»). *Элан келсе бир жактан, Эрте жетсең – жигиттик* (Барпы).

ЭЛБЕҢ-ДЕЛБЕҢ Калдаңдаган, жеңил, шашма кыймыл. *Ал элбең-далбаң этип жетип келди.*

ЭЛБИЙ-СЕЛБИЙ Акырындан, аздан. *Аянычтуу буюмдарын алып, унааларга элбий-селбий жүктөштү. Атын элбий-селбий камчылап абышка да келди...*

ЭЛБИРЕ Ичи эзилип жакшы көрүү. *Элбиреп жандүйнөм эзилип, эмчегим ийип турат* (Сыдыкбеков).

ЭЛГЕ эле II менен бирдей.

ЭЛГЕК элек I менен бирдей.

ЭЛДЕН МУРДА Эң мурда, адегенде. *Элден мурда бул ишти бүтүрө коёлу, анан жай сүйлөшөлү* («Ала-Тоо»). ***В.: Эл асты*** *Эл асты болуп биз келиптирбиз.*

ЭЛДЕН МУРУН Баарынан мурун; а дегенде, ириде.

ЭЛДЕН ЧЫГУУ Эч кимге кошула албай четтеп калуу, элден бөлүнүп калуу. *Сөзүңөр өтпөй эч кимге элден чыгып калбаңар* (Жантөшев). ***В.: Элге батпоо.*** *Ал өзү ошондой орду жок неме, элге батпай калды* («Ала-Тоо»).

ЭЛДЕШ Жоолашкан, касташып, урушуп калган боюнча жүрбөй, өз ара таарынычын жазып, эл болуу, жарашуу, ынтымакка келүү. *Биз дүйнөдө жокту курабыз, Ким элдешсе, мээрим колду сунабыз* (Токомбаев).

ЭЛДЕШТИР элдеш этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЛДЕШҮҮ элдеш этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛДИК Элге, эмгекчи калкка таандык, элдин кызыкчылыгын көздөгөн. *Нагыз элдик обон менен ырдады* (Сыдыкбеков). *Элдик наркты менин кымбат карыям, Эң биринчи сен аркылуу таанығам* (Байгазиев). *Элдик оозеки чыгарма. Элдик аскер. Элдик текшерүү.*

ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА *пед.* Элдик оозеки чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, оюн жан оюнчуктарда сакталган педагогика идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбаларынын тутуму.

ЭЛДИН БААРЫ ТУУ САРЫ Төрт түлүгү шай, баары жетиштүү деген мааниде.

ЭЛДИН БЕТИН КАРАЙ АЛБОО Катуу уят болуп, сынып, элден четтеп калуу. *Ал бечара баласынын азабынан элдин бетин карай албай калды* («Чалкан»).

ЭЛДИР 1. Анча-мынча, чала-була. *Анда-санда элдир сүйлөп козголду.*

ЭЛДИР-СЕЛДИР элдир менен бирдей. *Элдир-селдир сөзүнө, Эзилип кетип барамын* (фольк.). *Анда-санда элдир-селдир эсине келип, кайра эстен танат* (Касымбеков).

ЭЛДИРЕ делдире менен бирдей. *Карайлап жүрүп элдиреп, калк табалбай келди деп* (фольк.).

ЭЛДҮҮ Эли, журту, ата мекени бар. *Элдүү киши чоң экен, Элинен азган кор экен* («Манас»).

ЭЛЕ I 1. Электи же калбырды экчеп, унталканды, эгинди ж.б. кебегинен тазалоо, ажыратуу, бөлүү; иргөө. *Ун элеп жатат. Кум employees эледи. Калбырга буудайды элей кой.* 2. Өйдө ыргытылган же ыргыган нерсени (мис, чикитти, топту) жерге түшүрбөй тосуп алуу; ургулап саноо. *Балдар чикит ойнор алдында элешип, ким көп элесе ошонусу оюнду баштачу* (Мидин). 3. Эшилме кум, топурактын шамалдан, өткөн-кеткендердин басканынан улам майдасы өзүнчө, кесеги өзүнчө бөлүнүп, эленген сыяктуу көрүнүшү. *Кыртыштар таман алдында Эленет миң бир өлчөнүп* (Буларкиева).

ЭЛЕ II Башка сөздөр менен айкалышып, чектөө маанисинде колдонулат. *Үч эле күн илгери өзү кеткен* (Сыдыкбеков).

ЭЛЕ III Негизги этиш менен же башка атооч сөздөр менен кошо айтылуучу көмөкчү этиш. *Барган элем. Келген эле. Айланайын Күлүсүн, Медер эле жүрүшүң* (Калык).

ЭЛЕБЕЙ Байкабай, бейкапар, байкоосуз.

ЭЛЕВАТОР 1. Эгин топтоочу пункттарда, темир жол станцияларында, порттордо ж.б. жерлерде кургатуу, тазалоо, жүктөө сыяктуу иштерди кошо аткарууга ылайыкталып курулган ири эгин сактагыч жай. 2. Жүктү бир жерден экинчи бир жерге көтөрүүчү, ташып салуучу техникалык түзүлүш.

ЭЛЕГЕЙ Оозун ачкан.

ЭЛЕГИСТ Элегия жазган акын.

ЭЛЕГИЯ *адаб.* 1. Санаалуу, капалуу кыял менен жазылган, чыгарылган лирикалык ыр. *Ала-Тоо жөнүндө элегия* (Байгазиев). 2. *муз.* Санаалуу, кайгылуу ойго салып, муңкануу сезимин туудуруучу музыкалык чыгарма.

ЭЛЕЙ Таңыркап, селейип, таң калып кароо, туруп калуу. *Корккон эчкидей элейип токтой калды* (Сыдыкбеков).

ЭЛЕЙҮҮ ***элей*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛЕК I 1. Эң майда нерселерди (мис. ун, талканды) элөө, суюктуктарды чыпкалоо үчүн көбүнчө кылдан, ичке сымдан токулган, тегерек алкагы бар үй буюму. *Унду элек менен элеп жатты.* 2. *өт.* Турмуштун сыноосу. *Ээ балам, бул жашка келгенче канча электен өтпөдүм дейсиң* («Кыргызстан аялдары»). *Жакында жазуучу Насирдин Байтемировдун «Турмуш элеги» аттуу романы жарык көрдү* («Кыргызстан маданияты»).

ЭЛЕК II Этиш сөзгө кошулуп айтылып, иштин али чечилбегендигин, кыймыл аракеттин толук аяктала электигин көрсөтүү үчүн колдонулат. *Кыпчактардын Солтобай, Кыз ала элек кайындап* («Олжобай менен Кишимжан). *Ал бара элек. Иш бүтө элек.*

ЭЛЕКТЕН Жыбыр, быдыр менен капталып калуу. *Көл үстү электенди.*

ЭЛЕКТЕН ӨТҮҮ Чоң сыноодон, далай кыйынчылыктардан өтүү, абдан сыналуу. *Сасыкбай далай электен өткөн киши* (Байтемиров).

ЭЛЕКТОРАТ *саяс.* Өлкөдөгү бардык саясий укуктарды жана эркиндиктерди пайдаланган, шайлоочу жарандардын жыйындысы.

ЭЛЕКТР 1. Материянын бөлүкчөлөрүнүн (электрондордун, позитрондордун) кыймылынан пайда болгон энергиянын бир формасы, кубаты, күчү. *Электр тогу. Электр заряды.* 2. Ушундай энергиянын эл чарбасында, үй тиричилигинде колдонулган бир формасы. *Ал жерде электр балбылдап күйүп, чар тарапка нурун чачты* (Турусбеков). *Электр шам, жаркырап күй бер сен, Жарыгымды уурдаган о жарыгым* (Байгазиев).

ЭЛЕКТР-ФРЕЗА *а.ч.* Жылытылма, парник жана парниктүү аянтча жерлериндеги кыртышты текши иштетүүчү машина.

ЭЛЕКТРИК 1. Электротехник. *Тамара электрик уста эмес* (Бөкөнбаев). 2. Электротехника жагында, электр өнөр жайында иштеген адис.

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯ ***электрлештирүү*** менен бирдей.

ЭЛЕКТРИЧКА *сүйл.* Электр темир жолу жана ошол жол менен жүрүүчү поезд.

ЭЛЕКТРЛЕШ Электр энергиясын өткөрүү, аны чарбачылыкка, үй тиричилигине киргизүү, жабдуу, кеңири жайылтуу.

ЭЛЕКТРЛЕШТИР ***электрлеш*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЛЕКТРЛЕШТИРҮҮ ***электрлештир*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛЕКТРЛҮҮ 1. Электр энергиясы бар, электр менен жабдылган, электрлештирилген. 2. Электр жарыгы бар. *Кошулдук, турмуш болду, өттү күндөр, Бак ичи электрлүү-шаңдуу үндөр* (Маликов).

ЭЛЕКТРОВОЗ Электр энергиясы менен жүрүүчү, кыймылга келүүчү локомотив.

ЭЛЕКТРОМАШИНА Электр энергиясын иштеп чыгуучу же аны механикалык энергияга айландыруучу машина.

ЭЛЕКТРОМЕХАНИК Электромеханика боюнча адис.

ЭЛЕКТРОМЕХАНИКА Электр энергиясы менен иштөөчү электр кыймылдаткычтарын, электр машиналарын, механизмдерин куруу жана эксплуатациялоо иштерин жүргүзүүчү электротехниканын бөлүмү.

ЭЛЕКТРОМОНТЁР Ар кандай электр приборлорун, жабдууларын, шаймандарын орнотуучу, оңдоочу монтёр, адис.

ЭЛЕКТРОМОТОР Электр кыймылдаткыч.

ЭЛЕКТРОН Заттын терс электр заряды бар эң кичине элементардык бөлүкчөсү.

ЭЛЕКТРОНДУК КИТЕП *инф.* Китептердин, басылма адабияттардын электрондук түрү.

ЭЛЕКТРОНДУК ПОЧТА *инф.* Программдык жабдык кат-кабарларды башка компьютерге жиберүүгө жана башка компьютерден алуу мүмкүнчүлүгү.

ЭЛЕКТРОНИКА Электрон процесстери жана ошондой эле электрондук жабдуулар

жөніндөгү физиканын атайын бөлүмү.

ЭЛЕКТРОПОЕЗД Электр энергиясы менен жүрүүчү поезд.

ЭЛЕКТРОПРИБОР Электр энергиясы менен иштетилүүчү прибор.

ЭЛЕКТРОСВАРКА Электр тогу менен эки металлды ширетүү.

ЭЛЕКТРОСВАРЩИК Электр тогу менен ширеткич киши, электросварка боюнча адис.

ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯ Электр энергиясын иштеп чыгаруучу станция. *Бизде биринчи жолу өнөр жайында колдонулуучу атомдук электростанция курулду.*

ЭЛЕКТРОТЕХНИК Электротехника боюнча адис.

ЭЛЕКТРОТЕХНИКА Электр энергиясын практикалык максаттарга колдонуу, пайдалануу жөніндөгү илим жана электр энергиясын практикалык максаттарга ылайык пайдалануу техникасынын бир тармагы.

ЭЛЕКТРОХИМИЯ Физикалык химиянын бир бөлүмү; бул – электр тогунун аракети менен пайда болуучу химиялык процесстерди, жана дагы химиялык процесс аркылуу пайда болуучу кубулуштарды изилдейт.

ЭЛЕКЧИ Элек жасоочу киши. *Эки жыгач боорунан Эптеп алган элекчи* (Токтогул).

ЭЛЕМЕНТ 1. Татаал бир бүтүндүктүн курамдык бөлүгү. *Пейзаждык сүрөттөөлөр көркөм чыгарманын маанилүү элементтеринин бири.* 2. Бир нерсенин башталгыч негизи. *Кыргыздын талантгуу төкмө акындары Токтогул, Тоголок Молдо. Жеўижок, Барпылардын чыгармаларында жер, суу, от, аба – жаратылыштын негизин түзүүчү элементтери экендиги жөнүндө натурфилософиялык көз караштары камтылган.* 3. Жөнөкөй химиялык жол менен курамдык бөлүккө ажыратылбай турган зат. *Элементтердин мезгилдик системасы.* 4. *өт.* Кандайдыр бир коомдук чөйрөнүн өкүлү. *Коомдун прогрессивдүү элементтери.*

ЭЛЕМЕНТАРДЫК 1. Баштапкы, алгачкы, негизине гана тийиштүү. 2. Жөнөкөй, баарыга түшүнүктүү, өзүнөн өзү белгилүү, түшүндүрүүнү керек кылбай турган.

ЭЛЕН ***эле*** этишинин өздүк мамилеси.

ЭЛЕЎ-ЭЛЕЎ Чочугандай, корккондой болуп алаўдоо. *Элеў-элеў улам арт жагын карап коёт.*

ЭЛЕЎДЕ Чочугандай, корккондой же шектенгендей түр менен алактоо, алаўдап кароо. *Батыштын чый-пыйы чыгып, Элеўдеп жол жакты карайт* (Байтемиров). *Дайым жүрөт жашынып, Эки жакка элеўдеп* (Тоголок Молдо). *Улам карап туш-тарапты элеўдеп, Айтар сөздү миў кайталап белендеп* (Кожомбердиев).

ЭЛЕЎДЕТ ***элеўде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЛЕЎДЕШ ***элеўде*** этишинин кош мамилеси.

ЭЛЕНДИ Элегенде электен түшкөн кум, ун, таш ж.б.

ЭЛЕЎДӨӨ ***элеўде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛЕП *диал.* Токтоно албай койгондук. *Элеп болуп жүрөгүм, Эмгиче күйүп жүрөмүн* (Эл ырлары).

ЭЛЕП-ЖЕЛЕП Толкундануу, чыдамсыздануу. *Толкундап, чыдамсызданып, жүрөгүм элеп-желеп эле болот.*

ЭЛЕС Кандайдыр бир нерсенин, окуянын, иштин ж.б. сөлөкөтү, көз алдыга тартылган, ой аркылуу чагылган көрүнүшү; образ. *Элестериў эстен кетпейт, Кашка суу, жашыл бакчаў, салкын абаў* (Осмонов). *Жолдон чыккан жылан Динарга өтө коркунучтуу элес калтырды* (Сыдыкбеков).

ЭЛЕС АЛБОО Назар салбоо, анча көўүл бөлбөө, байкабоо. *Эмил келинге бир карап койду да, анча элес алган жок* (Сыдыкбеков). *Баланын бой жетип калганын анча элес албай жүргөн турбайбызбы, – деп ата-энеси бир топко кобурашып отурду.* ***В.: Элес кылбоо.*** *Эне сөзүн Үмөтөй элес кылып койгон жок* («Семетей»).

ЭЛЕС-БУЛАС Ачык эмес, даана эмес; күўүрт, билинер-билинбес. *Элес-булас бир караан Эми Жакып көрүптүр* («Манас»). *Элес-булас элестериў көрүнүп, Эски күндөр тереземди чертпегин* (Акматбекова).

ЭЛЕСТЕ Бир нерсенин элесин ойго, көз алдыга тартылтуу, көз алдыга келтирүү, эске түшүрүү. *Каныбек атасы Сансыздын таяк жеп келип өлгөнүн элестеди* (Жантөшев).

ЭЛЕСТЕЛ ***элесте*** этишинин туюк мамилеси.

ЭЛЕСТЕН ***элесте*** этишинин өздүк мамилеси.

ЭЛЕСТЕТ ***элесте*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЛЕСТЕТҮҮ ***элестет*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛЕСТЕШ ***элесте*** этишинин кош мамилеси.

ЭЛЕСТӨӨ ***элесте*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛЕСТҮҮ 1. Кандайдыр бир көрүнүштүн көз алдыга көрсөтмөлүү, жандуу тартылышы. 2. Адабиятта, искусстводо көркөм образдуу чагылдыруу. *Аалы Токомбаевдин чыгармаларынын элестүү, көркөм болушу анын жетишкендиги* («Кыргызстан маданияты»).

ЭЛЕТ I Шаардан алыс, чет жака, айыл, кыштак жеры, анын калкы. *Эжигей, быштак, куруту, Элет көчмөн турмушу, Каймак майы карында, Касиети жанында* (Тоголок Молдо). *Анда олтургандар элеттен шаарга окууга бараткан жаштар болсо керек эле* (Сыдыкбеков). *Аскердей тизилишкен теректери, Сонун го качан барсаў элет жери* (Арыков).

ЭЛЕТТИК Элетте жашаган; элетке таандык. *Мыскалдын кийгендери элеттик үлгүдө эмес* (Сыдыкбеков). *Экөөбүз бирдей элеттик Талашып палкан жеп өстүк* (Сарногоев).

ЭЛЕЧЕК Ак кездемеден тегерете кат-кат

кылып оролгон аялдардын баш кийими. *Ак байбиче Чыйырды Ак элечек оронуп* («Манас»). *Элечектей агарып, Мөўгісі сонун көрінөт* (Казыбек). *Сыя эне да элечегин алып, кеп такыясын ээгинен чалып жеўилденди* (Бейшеналиев). *Туура тартты кіміштөн, элечекке тагышып* («Эл адабияты»). *Элечектей агарып, Мөўгісі сонун көрінөт* (Казыбек).

ЭЛЕЧЕК АКЫ Кійөөнін кайын энесине (кыздын энесине) берген белеги.

ЭЛЖИРЕ Ичи ээзиле жакшы көрії; мээримдії мамиле кылуу. *Элжиресин эт жірөк, Бийик чыгар добушту* (Імөталиев). *Катуу мінөз карыя эмнегедир ушул кичії уул небересин ичи элжиреп бөтөнчө жакшы көрөт.*

ЭЛЖИРЕТ ***элжире*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЛЖИРЕШ ***элжире*** этишинин кош мамилеси.

ЭЛЖИРӨӨ ***элжире*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛИ Сөөмөй, ортон ж.б. манжалардын жоондугундай, энindей болгон өлчөм. *Согумдун казысы төрт эли чыгыптыр* (Мидин).

ЭЛИК Ача туяктуу, артында таўы бар, буту-колу ичке, сындуу кийиктин бир тірі. *Бугусу кирип чакырган, Элиги черде бакырган* (Токтогул). *Тоолору толо кийиктер, Белесин оттойт эликтер* (Чойбекова).

ЭЛИК СІТІН БЕРІІ Өзі төрөбөсө да өзі төрөгөндөй, өз баласындай асыроо, өздөй кылып багып өстірії, өз балам деп саноо. *Алым – Айшанын элик сітін берип баккан баласы* (Жантөшев). *Мына, энелери, бириў кызды төрөп ак сітіўді берсеў, калганыў элик сітіўөрді бердиўер* (Өгөбаев). ***В.: Эмчек сітін бербесе да, элик сітін берії.*** *Эмчек сітін бербесе да, элик сітін берип, алпечтеп өстіргөн Зарылбісінөн эне менен ата карыш ажырагысы келбейт* (Өмірбаев).

ЭЛИКСИР 1. Адамдын өмірін узартуучу кереметтії суусундук. 2. Медицинада, косметикада колдонулуучу спирт, кислота кошулган суюктук, тундурма.

ЭЛИКТЕ Бирөөні шылдыўдап туурап же бети-башын кыймылдатып мыскылдоо. *Эликтеп, туурап мыскылдап, Башыўды неге ийесиў* (Токомбаев). *Кыздын арсызды эликтеген шылдыў кілкісі эле* (Сыдыкбеков).

ЭЛИКТЕШ ***эликте*** этишинин кош мамилеси.

ЭЛИКТӨӨ ***эликте II*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛИПСИС Башка сөздін кырдаалынан белгилії болуп турган сөзді тішіріп айтуу. Мисалы, менин китебим – китебим, ал келди – келди ж.б.

ЭЛИР 1. Ээлигії, жээлигії; токтоно албоо, жулкунуу; чарчабоо. *Кілік талбаган Сууган сайын элирген* (Імөталиев). *Кой, Тору, элирбе, Тору жаман дедирбе* (Осмонов). *Тулпардай туйлап элирип, Тібіндө агат кашка суу* (Чойбекова). 2. Шаттануу, кубануу, толкундоо. *Эл четине келгенде, Элиришке мен кызык* (Токтогул). *Элирбейт кимдин жірөгі, Энеден белек барганда* (Маликов). 3. Элирмеси кармоо. *Оорулуу неме элирип кетти го* (Жантөшев). 4. Эсирії, эсиркөө, шоктонуу, тентектенії. *Жакшы кийсеў, жаш балдар, Көйрөўдөніп элирбе* (Токтогул). *Балалык кылып элирбе* (Осмонкул). *Капа болуп сабылам, Элирген эпсиз болгон соў* (Казыбек).

ЭЛИРИШ ***элир*** этишинин кош мамилеси.

ЭЛИРМЕ Уктап жатканда бакыртып, кыйкыртып тынчын кетирііўчі, туруп бастыруучу оору. *Элирмеси бар, тін ичинде элирип кетет.*

ЭЛИРМЕЛІІ Тішіндө кыйкырып, сійлөнгөн адам. 2. Абдан толкундануу. 3. Уктаганда туруп кетііўчі, элирме оорусу бар адам.

ЭЛИРТ ***элир*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЛИРІІ ***элир*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛИТА 1. *а.ч.* Селекциянын негизинде тандалып алынып, өстірії же көбөйтіліііўчі мыкты ірөн, өсімдік же мал. 2. Кеўири маанide ар кандай социалдык, этностук, кесиптик топтун мыктылары, лидерлери.

ЭЛКИН 1. Тігөйі жок, жалгыз, жеке, жалгыз өзі. *Энеден элкин сен элеў Эркелеткен мен элем* (Мидин). *Эл ичинен эр чыктыў, Элкин жолборс шер чыктыў* («Эр Табылды»). 2. Ээн, бош, ээн-эркин. *Ээн калып Таласыў, Элкин жерлер болгондур* («Манас»). *Басып адам келбеген Элкин экен жерлери* («Манас»).

ЭЛКИНДИК Тігөйі жоктук, жуп эместик, жалгыздык, жекелик.

ЭЛӨӨ ***эле*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛӨӨРІ Аябай тынчы кетип, бир орунга тура албай кызыгуу, эмне кылаарын билбей кайпактоо, кумарлана берії. *Эшикке чыкты элөөріп, эрикkendей делөөріп* (фольк.).

ЭЛӨӨСІЗ Байкабастан, көўіл бурбастан, көўіл койбостон. *Элөөсіз өтіп кеттим.*

ЭЛӨӨСІЗДІК Көўіл бурбагандык, көўіл коштук. *Кеп – булардын кара міртөздігіндө, таш боордугунда, алардын элөөсіздігіндө.*

ЭЛПЕК I *аўч.* Капкан.

ЭЛПЕК II Ийкемдії, бурган жакка кеткен, оозу жумшак (мис. жылкыга же башкарып, башын буруп жірііігө туура келген башка унааларга карата); дилгирлик менен аракеттенген, жеўил, шамдагай (мис. адамга карата), тил алгыч, кичи пейил. *Алдында минген жапалдаш кара кер ат мышыктай элпек жылкы экен* (Сыдыкбеков). *Элпек кунан тыпылдап бөжігөндөн талбайт* (Бейшеналиев). *Шофер рулду элпек тегеретип, машинаны эркин башкарат* («Ала-Тоо»). – *Турмушуна, кыял-жоругуна, сөзінө караганда элпек, тил алгыч, ак көўіл адам экен* («Кыргыз Туусу»).

ЭЛПЕКСИН Элпектик кылууга окшоп көрүнүү.

ЭЛПЕКТЕН Элпектик көрсөтүү.

ЭЛПЕКТЕНИШ ***элпектен*** этишинин кош мамилеси.

ЭЛПИЛДЕ-ЖЕЛПИЛДЕ Кубангандыкты, жеңилдикти, сүйүнгөндүктү, көңүл бургандыкты көрсөтүү. *Тим эле элпилдеп-желпилдеп кызмат кылып, буту-бутуна тийбей чуркап жүрөт...*

ЭЛТЕБЕР Орто кылымдагы түрк элдеринин мансап наамы.

ЭЛТЕЙ ***элей*** менен бирдей. *Артынан элтейип карап кала берди.*

ЭЛТЕК-СЕЛТЕК (элтек-телтек) Элт-селт этип, тынчы кетип, ары-бери урунуп, кыйшалактап орунсуз иш кылуу. *Көзгүгө бир каранат, бир таранат, чалпоодой кыялы бар элтек-селтек* (фольк.). *Элтек-селтек этпей, орундуу бир иш кылсаң боло* (Бобулов).

ЭЛТЕҢ Чочуп, коркуп кеткендеги кыймыл. Эки жагын карана бергендик. *Арыстан көргөн эмедей, элтең этти Семетей* («Семетей»).

ЭЛТЕҢ-СЕЛТЕҢ ЭТҮҮ Чочулап элеңдөө, эки жагын тез-тез карануу, бир нерседен кооптонгондой болуу. *Караңгыда сербеңдеп, элтең-селтең этип шашып, анда-санда желип коюп келатат* (Сыдыкбеков).

ЭЛТЕҢ УРУП Чочуп, селт этип.

ЭЛТЕҢДЕ Чочулаган же корккон түр менен эки жагын элеңдеп кароо, чочулаган, элеңдеген абалда болуу. *Динар эки жагына элтеңдеп, кээде бир тынымга токтой калат* (Сыдыкбеков).

ЭЛТЕҢДЕТ ***элтеңде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЛТЕҢДЕШ ***элтеңде*** этишинин кош мамилеси.

ЭЛТЕҢДӨӨ ***элтеңде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЛТКЕН Тийген. Күн тийген деген мааниде. *Жаткан далай орундар, улуу тоодон күн элткен* (Молдо Кылыч).

ЭЛҮҮ 50 саны, эсеби. *Бул жетимдин атасы да кары эле, Эл ортону элүү жашта бар эле* (Токомбаев).

ЭЛҮҮ БАШЫ 1. Элүү аскердин башчысы. *Он башылар ороктоп, Элүү башы кожоктоп* («Манас»). 2. Элүү түтүндү, үйдү башкарган адамдын мансабы, бийлиги жана ушундай бийликтеги адам. *Элүү башы, он башы, Эл бийлеген кор башы* (Токтогул).

ЭЛҮҮНЧҮ Элүүнүн иреттик саны.

ЭЛЧАБАР Балдардын оюнунун аты.

ЭЛЧИ 1. Бир тараптын экинчи бир тарап менен жарашуу, элдешүү, сүйлөшүү ж.б. иштерин жүргүзүүчү ишенимдүү адам, өкүл. *Элден тандап элчи алып* («Манас»). 2. Бир мамлекет менен экинчи мамлекеттин эл аралык байланышын ишке ашыруучу, аны тескөөчү толук ыйгарым укуктуу адам. *Чогулушта Кыргызстандын Түркиядагы элчиси сөз сүйлөдү.*

ЭЛЧИЛЕ Элге, башкаларга окшош, ошолорду тууроо. *Элчилеп эркелеп ойноп, күлбөдүк* («Эркин Тоо»).

ЭЛЧИЛИК Элчинин милдети, элчинин милдетин аткаруучулук. *Мен элчимин, Элчиликке өлүм жок* («Эр Табылды»).

ЭМ I Эски ишеним боюнча: ооруга жагуучу, аны айыктыруучу даба, амал, айла; анын каражаттары. *Эми түшүү. Оорунун эми табылбады.*

ЭМ II Эмчек же упчу соруу; тамактануу. *Ак мамаңды аймалап, Эмдим эле апаке* («Ала-Тоо»). *Талаада музоо эмип кетсе, үйдө сүтүнө ит тиет* (лакап).

ЭМ-ДОМ Ырым-жырым.

ЭМ-ДОМ ЫРЛАРЫ *адаб. к.* ***ырым-дарым ырлары.***

ЭМАЛЬ 1. Металл буюмдардын ичи-сыртын чайкап, дат басуудан сактоо жана кооздоо үчүн колдонулган, катканда жылмакай болуп калуучу сыр, зат. 2. Тиштин сырткы жылтырак кабыгы.

ЭМАНСИПАЦИЯ Көз карандылыктан, басынгандыктан, ар кандай эзүүлөрдөн кутулуу, өз алдынчалыкты жана теӊ укуктуулукту алуу.

ЭМБАРГО 1. Бир мамлекеттен экинчи мамлекетке чет мамлекеттик товарларды, баалуу нерселерди ташып чыгуу же ташып кирүүгө тыюу салуу. 2. Чет мамлекеттин мүлкүн кармап алуу, көбүнчө башка бир өлкөнүн кемелерин портко кирүүгө же башка өлкөлөрдүн кемелеринин өз портторунан чыгуусуна тыюу салуу.

ЭМБЛЕМА Кандайдыр бир идеяны билдирген символдук сүрөт, шарттуу белги.

ЭМБРИОЛОГ Эмбриология боюнча адис.

ЭМБРИОЛОГИЯ *мед.* Түйүлдүк жана анын өөрчүш стадияларын изилдөө жөнүндө илим.

ЭМБРИОН *биол.* Түйүлдүк.

ЭМГЕГИ СИҢГЕН Көп эмгектенген, көптөн бери иштеген, көп жылдык иши менен таанылган, ардактуу, кадырлуу. *Эмгеги сиңген мугалим. Эмгеги сиңген артист.*

ЭМГЕК I Эмчектеги жаш баланын маңдайы менен төбөсүнүн ортосундагы ката элек, былкылдап туруучу жери. *Сылап көрсө баланын, Былкылдап турат эмгеги* (Тоголок Молдо).

ЭМГЕК II 1. Акыл-эстин, күч-кубаттын жумшалышы аркылуу белгилүү максатка ылайык жүргүзүлгөн иш аракети, жумуш, адамдын ишмердүүлүк сапатынын белгиси. *Эгин айдап мал багып, Эмгек кылчу жай келди* (Осмонкул). *Эмгек – эрдин көркү, эр – элдин көркү* (макал). *Чыңгызча эгер эмгек кылсак баарыбыз, Мекенибиз Чыңгызга окшоп, дүйнөлүк океанда сүзбөйт беле кемедей* (Байгазиев). *Акыл эмгеги. Күч эмгеги.* 2. Жазылган, иштелген же басып чыгарылган чыгарма, изилдөө иши, китеп. *Көргөзмөгө окумуштуунун илимий, публицистикалык эмгектери коюлган.*

ЭМГЕК АКЫ Иштеген ишине, аткарган

жумушуна ылайык төлөнүүчү акча, акы. *Эски убакта шахтёрлор эмгек акыга да жарыган эмес* (Сасыкбаев).

ЭМГЕК КҮН *тар.* Колхозчунун бир күндө аткаруучу жумушунун нормасы коюлуп, аткарган иши. *Арбын эмгек күндөрдү, Таап турган кезеги* (Тоголок Молдо). *Он айда иштегениӊ кырк эмгек күн, Жалкоого кыз айтабы тиемин деп* (Үмөталиев). *Баса, элиӊер эмгек күндөрүнө эгинин алып бүтүштүбү* (Байтемиров).

ЭМГЕК ӨРГҮҮСҮ *укук* Бул өргүү жыл сайын жумушчунун эс алышы жана эмгекке жөндөмдүүлүгүн калыбына, ден соолугун чыӊдоо ж.б жеке муктаждыктары үчүн берилет.

ЭМГЕК ЫРЛАРЫ *адаб.* Элдик оозеки адабиятындагы эмгек процессинин жүрүшүндө ырдалуучу эмгекти жеӊилдетүү, демөөр берүү максатындагы, о.э. эмгектин натыйжасына карата адамдардын үмүт-тилегин чагылдырган лирикалык мүнөздөгү ырлар.

ЭМГЕКТЕ Төрт аяктап жылуу (буту баса элек балдарга карата). *Орусбек төрт аяктап эмгектеп жүрөт* (Сыдыкбеков).

ЭМГЕКТЕН Эмгек кылуу, иштөө, жумуш кылуу. *Эл алдында эмгектенген, тынбаган* (Нуркамал).

ЭМГЕКТЕНИШ эмгектен этишинин кош мамилеси.

ЭМГЕКТЕНТ эмгектен этишинин аркылуу мамилеси.

ЭМГЕКТЕНҮҮ эмгектен этишинин кыймыл атоочу.

ЭМГЕКТЕШ Бирге иштешкен, бирге эмгектенишкен, эмгеги бирге, биргелешип иштешкен. *Андрей бирге иштеген эмгектештеринин кучагынан араӊ бошонуп, трибунага жакындады* (Сасыкбаев).

ЭМГЕКЧИ Өз эмгеги менен күн көргөн, эмгекти сүйгөн, эмгек кылган адам, жумушчу-дыйкан. *Эмгекчиге эрк бербей, Жетим менен жесирди Желмогуздар талайбы* (Токтогул). *Эмгекчилер бирик деп, Элге ураан таралган* (Тоголок Молдо).

ЭМГЕКЧИЛ Эмгекти сүйгөн; өз эмгеги менен жашаган, эмгекти ардактаган. *Падышаны тактан кулаткан, Эркин берип колуна, Эмгекчил элин кубанткан* (Осмонкул).

ЭМГИЗ эмиз менен бирдей.

ЭМГИЧЕ Али, ушул убакка чейин, ушул кезге чейин, эмдигиче. *Атай эмгиче уктап жатабы?* (Бейшеналиев).

ЭМДЕ 1. Ооруга жагып, аны айыктырып кетүүгө тийиш деген түшүнүктөгү табыпчылык, дарымчылык амал-айлаларды колдонуу. *Эмчилер эмдеп, домчулар домдоп, ооруну айыктырууга аракеттенишет* (Жантөшев). 2. Чечекке ж.б. ооруларга каршы алдын ала дарылоо, эм кылуу. *Балдарды чечекке каршы эмдеди* (Токомбаев).

ЭМДЕП-ДОМДОП КОЮУ Тартипке чакырып какыс-кукус кылуу, уруп коюу. *Жан алгычтар эмдеп-домдоп коюшту* (Токомбаев). – *Жөн кой, андан эч нерсе болбойт. Энеси эмдеп-домдоп койду окшойт. Мындан кийин андай тентектик кылбайт* («Чалкан»).

ЭМДЕТ эмде этишинин аркылуу мамилеси.

ЭМДЕТИШ эмдет этишинин кош мамилеси.

ЭМДИ: кысыр эмди Энесин кысыр калгандан кийин да ээмп жүргөн же эки эне эмген тай же торпок. *Эки энени тел эмген Кысыр эмди тайды сой* (Барпы).

ЭМДИГЕ эмгиче менен бирдей. *Кубандын жалындуу сөзү эмдиге эсимде.*

ЭМДИГИ 1. Азыркы, ушул кездеги, ушул учурдагы, азыркы замандагы. *Эмдигинин балдары бара-бара балыкка тил киргизеби деп корком* (Сыдыкбеков). 2. Келерки, соӊку, кийинки. *Эмдиги жылы айталы Эстеги сөздүн калганын* (Маликов).

ЭМДИГИЧЕ эмгиче менен бирдей.

ЭМДИК Кызуу кандуу, чаптөөс, ачуусу чукул. *Эмдик киши. Эмдик боз минсеӊ оозун тарт, элдүү жерде тилиӊ тарт* (макал).

ЭМДӨӨ Адамга жана жаныбарга оору жуктурбоо максатында вакцинаны денесине көпчүлүгү укол аркылуу жиберүү. Ооруну кабыл албоо иммунитетин пайда кылуу.

ЭМДӨӨ эмде этишинин кыймыл атоочу.

ЭМДҮҮ Таасирдүү, иштиктүү, өтүмдүү. *Беттешкен жоого белдүүӊөр, айтаарга сөзү эмдүүлөр* (фольк.).

ЭМЕ *сүйл.* Унутуп, атын таппай калган нерсенин ордуна айтылуучу сөз.

ЭМЕРЕК Жыгачтан ж.б. жасалган үй жана кеӊсе буюмдары, мүлк. *Үйдөгү эмеректер өзү иреттеп кеткен калыбында* («Ала-Тоо»). *Анархандын эмерегин эки бөлүп көтөрүштү* (Жантөшев).

ЭМЕС Терс маанини, танууну билдирүү үчүн колдонулат. *Чал эмес, дудук эмес, Жигит экен* (Үмөталиев).

ЭМЕСЕ Андай болсо, андай болгондон кийин деген маанидеги сөз. *Эмесе газета, китеп окуп берип, ата-энелерибизди караӊгычылыктын залдарынан куткарыш керек* (Сыдыкбеков).

ЭМИ Азыр, азыр эле, азыркы убакта. *Эшикке чыгам элеӊдеп, Эми жарым келет деп* (Тоголок Молдо). *Капа болбо, баатыр деп,– Калыстык сөзүн эми айтты* («Эр Табылды»). *Карабек эми чечилип сүйлөй баштады* (Каимов).

ЭМИГРАНТ Эмиграцияда жүргөн киши.

ЭМИГРАЦИЯ Түрдүү себептерден улам өз ата мекенин таштап, аргасыздан же өз эрки менен башка өлкөгө өтүп кетүүчүлүк.

ЭМИЗ эм этишинин аркылуу мамилеси.

ЭМИЛ 1. Фольклордо: абдан катуу бак. 2. Чокмор туткасы бар катуу таяк. 3. *өт.* Сактоочу адам.

ЭМИР Чыгыштагы кээ бир мусулман өлкөлөрүнүн башкаруучуларынын бийлик жүргүзүүчү өкүлдөрүнүн титулу. *Бухара эмири.*

ЭМИССИЯ *экон.* Банктык жана казына-

лык белеттерди, кагаз акчаларды жана баалуу кагаздарды жүгүртүүгө чыгаруу.

ЭМИТЕН Азыртадан, ушу кезден, башталышынан тарта. *Капырай, эмитен ушунча суук болобу. Кышка эмитен камынгыла.*

ЭМКИ 1. Азыркы, ушул кездеги, азыркы убактагы. *Баштагынын жакшысы болсоў, эмкинин карысы, болорсуў* (макал). *Эркинче элим дуулаган, Эмки турмуш сонун да* (Осмонкул). 2. Келерки, кезектеги, кийинки. *Силер эмки бейшембиде келгиле* (Жантөшев).

ЭМНЕ 1. Адамдан башка бардык жандуу, жансыз заттарга берилип, аларды аныктоо, себебин, жөн-жайын, абалын билүү үчүн колдонула турган суроо. – *Эй колхоздун бакчысы, Бай бакчаўда эмнеў бар?* (Осмонов). *Ой, Зарыл, эмне эле ойлонуп калгансыў?* (Сыдыкбеков). *Турмуш эмне? Эмне көрдүм, эмне билдим? Күр деп чыгып, шар деп акты дүйнө бул* (Акматбекова). 2. Чакырган кишиге жооп иретинде кайрылуу үчүн колдонулат. – *Айгүл, кайдасыў? – Эмне? Мындамын.*

ЭМНЕ БОЛСОЎ, ОШО БОЛ Жайына коюу, эч көўүл бөлбөө маанисинде. *Эмне болсоў, ошо бол дегенсип, ишти да талап кылбай калды* (Бердикеев). *Анан калса Сылыйды эмне болсоў, ошо бол деп, акырында таштап салар адам беле?* (Исмаилов).

ЭМНЕ ШАМ Атак-даўктын, шаани-шөкөттүн кереги жок деген сыяктуу мааниде. *Жараса жарар, жарабаса комузун чертип топоўдоп кайра келер. Балага эмне шам.* (Бейшеналиев).

ЭМНЕГЕДИР Себеби, жөн-жайы ачык эмес ишке, ар кандай күдүк окуяларга ж.б. карата колдонулат. *Андрей эмнегедир күнөм санап туруп калды* (Байтемиров). *Көчөттөрдү отургузуп бүткөн соў, мен эмнегедир дөбөгө чыктым* (Сыдыкбеков).

ЭМНЕЛИКТЕН Эмне себептен, кандай себепке байланыштуу, кандайча. *Эмнеликтен мындай чечимге келди?*

ЭМОЦИОНАЛДУУ Толкундануу, кубаныч, кайгы, сүйүү, күйүү, ачуу, коркунуч сыяктуу сезимдерге толкунданып турган абал.

ЭМОЦИЯ Жан дүйнөнүн толкундануусу.

ЭМПАТИЯ Башка адамдын сезимине түздөн-түз таасир этүү, өзүнүн кайгы-капасын башка адамга өткөрүү, таратуу, багыштоо.

ЭМПИРИЗМ *филос.* Жаратылышты таанууда сезим түшүнүгүн, тажрыйбаны гана жаратылышты таануунун бирден бир булагы катары эсептеп, теориялык жалпылоонун жана логикалык анализдин маанилерине жеткире баа бербеген же аны танган философиялык агым.

ЭМПИРИК Эмпиризмди жактоочу.

ЭМПИРИКАЛУУ 1. Тажрыйбага негизденген. 2. Эмпиризмди жактоочу.

ЭМПИРИЯ Тажрыйба, сезүү, көрүү органдарынын жардамы менен сырткы дүйнөнү кабылдоо; болуп жаткандарга демейки көнүмүш шарттарда байкоо жүргүзүү (эксперимент жүргүзүүдөн айырмаланып).

ЭМУЛЬСИЯ 1. Бири-бирине аралаштырганда эрибей турган эки башка суюктуктун бир түрү экинчисине майда-майда тамчы түрүндө кошулган аралашма. 2. Фотопластинкалардын, фото кагаздардын жарыкты тез сезүүчү үстүнкү катмары.

ЭМҮҮ ***эм*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭМЧЕК 1. Сүт эмүүчү ургаачы жыныстагы жаныбарлардын, аялдардын сүт чогула турган жана аны балдарына эмизип тамактандыра турган бези. *Бала ыйламайынча эмчек кайда* (макал). *Уйлардын эмчектери жер чийип, май куйган койдун мөөнүндөй тасыраят* (Үмөталиев). 2. *өт.* Бир нерсенин урчуктуу келген кичинекей бөлүгү, урчугу (мис. аттын такасынын).

ЭМЧЕК СҮТҮМ АК КЫЛАМ Энелик акымды кечем, ыраазы эмесмин деген мааниде айтылат.

ЭМЧЕК СҮТҮН АКТОО *к.* ***эне сүтүн актоо.***

ЭМЧЕКТЕН ЧЫГУУ Энесинин эмчегин эмүүдөн калуу, сүт эмүүдөн калуу (бала жөнүндө).

ЭМЧЕКТЕШ Бир эненин эмчегин эмген. *Элдияр, Эрмек баатырлар Эмчектеш болгон жолборсум* («Эр Табылды»).

ЭМЧЕКТҮҮ 1. Эмчеги бар. *Сүйүнчүўө төө берем, Сүйрү эмчектүү бээ берем* («Эр Табылды»). 2. Эмчек эмген жаш баласы бар, жаш балалуу. *Жакында эркек төрөдү эле, эмчектүү неме келе албайт го.* 3. *өт.* Эмчек сыяктуу урчугу бар, урчуктуу. *Кер кашка дагы обдулуп секирди эле, үч эмчектүү такасы жерге бата түштү* (Таштемиров).

ЭМЧИ Ооруну эскиче ырым-жырым, дуба ж.б. менен эмдөөчү, табып, дарыгер. *Эмчидомчу, күзгүчү, Мекир билет экен деп, Ооруган эл зарылчу* (Тоголок Молдо).

ЭМЧИ-ДОМЧУ Дарыгер, табып, тамырчы. *Эмчи-домчу кемпирден, Бир нечесин келтирген* (Тоголок Молдо).

ЭМЧИЛ ***эмчи*** менен бирдей.

ЭМЧИЛИК ***эмчилге*** таандык.

ЭМШЕЙ Тиштери түшүп, ээги алдыга кирип көрүнүү. *Эмшейген кемпир.*

ЭМШЕЎДЕ 1. Эмшейип карыган адамдын чайнагандагы, сүйлөгөндөгү абалы. 2. Ыйлачудай болуп тургандагы, ыйлап жаткандагы ээги түшкөн абал. *Эркелээриў жок болсо, эмшеўдеп ыйлап не пайда* (фольк.).

ЭН I Жазылык, жалпак нерсенин туурасы, эки каптал жагынын аралыгы. *Эни кулач төш жары* («Манас»). *Эндүү кездеме.*

ЭН II 1. Өзгөчөлүктүү белги. 2. Таануу, ажыратуу кимдики экенин белгилөө малга салынган белги. *Кулагында эн-тамгасы жок, өзү ак кула ат эле* (Жантөшев). *Малга эн салуу.*

ЭН III Кулакты тегерете же кулактын көнчөгүнө түшкөн, суу чыгып туруучу жара. *Уулумун кулагына эн түшүптүр.*

ЭН IV Эркектик урук без.

ЭНДЕЙ 1. Туташ, жалпы; эни боюнча жайылып жаткан. *Ящиктер толуп калып, кийинки терилген алмаларды жерге эндей эле төгүп коюшту.* 2. Өлчөнбөгөн, ченелбеген, бычылбаган. *Ажар жол сумкасына апасына арнап сатып алган жоолукту, көйнөктүк эки түр эндей кездемени, базарлыкка алган таттууларын салыштырып жолго чыкты.*

ЭНДЕЙ ЭТЕК *к.* ***чалма этек.***

ЭНДЕКЕЙ 1. Өз бетинче, бирикпей, ар ким өз каалаганындай. *Эндекей жүрбөй ушинтип, Бир чоӯ ынтымак кылалы* («Манас»). 2. Иленди; боюна, оокатка карабаган, тыкан эмес. *Эндекей жүрө берип үй-оокаттан ажырадым. Эркин тоо арасында эндекей жүрө берген экемин.*

ЭНДЕШЕ Ойго чөгүү, санаага батуу, жүрөкзаада болуу, кейүү. *Эсенкулдун Ныязбек Эндеше болгон элди айдап* («Эл адабияты»). *Эндеше кылба бул иштен, Өтөбүз бир күн дүйнөдөн...* (Санат).

ЭНДИ ***эми*** менен бирдей.

ЭНДИК 1. Күлгүн түстөгү жалбырагы бар жайлоодо өсүүчү өсүмдүк. *Эндик казып талаада, Кыздар жүргөн турбайбы* (Бөкөнбаев). 2. Ушул өсүмдүктөн майга ачытып, көбүнчө бетке сыйпоо үчүн жасалган кызыл түстүү боёк. *Аялдын кашында осмо, көзүндө сурма, бетинде эндик менен упа бар* (Абдукаримов).

ЭНДИРЕ 1. Башы айлануу, көӯүлү караӯгылоо. *Тагай экинчи жолу чапканда көзүм караӯгылап, эндирей түштүм* (Абдукаримов). 2. *диал.* Далдыроо, дел болуу. *Анын элдиреп карап калганын көрдү.*

ЭНДИРЕТ ***эндире*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭНДОГЕНДИК Ички себептердин, процесстердин натыйжасында келип чыгуучу.

ЭНДОКРИНОЛОГ Эндокринология боюнча адис.

ЭНДОКРИНОЛОГИЯ Ички секреция бездери жөнүндөгү илим.

ЭНДОСКОПИЯ Оптикалык аспаптардын жардамы менен көӯдөйлүү органдарды шыкаалап кароо методу.

ЭНДОСПЕРМА Өсүмдүк уругундагы азык зат топтоочу ткань.

ЭНДӨӨЛӨ Бөлүнүп, тарап кетүү.

ЭНДӨӨЛӨШҮҮ 1. Чачкындап бытыранды болуу, чачынды болуу; туш-тушка тарап кетүү, чар тарапка жайылып чачылуу. 2. Капарсыздык, энөөлүк, камсыздык маанисинде да айтылат. *Эндөөлөшүп жатыппыз, Кейишке кенен батыппыз* («Манас» С.О.).

ЭНДҮҮ Туурасы кеӯ, эни чоӯ, жазы. *Эшик эндүү ай балта, Канжыгага байлаптыр* («Манас»). *Эндүү кездеме.*

ЭНДҮҮЛҮК Туурасы кенен.

ЭНЕ 1. Баланы төрөгөн жана тарбиялап өстүргөн апасы, аял (баласына карата). *Ак сүтүн берип өстүргөн, Ардактуу биздин энелер* (Бөкөнбаев). *Кадырлуу аппак энебиз, Карып калган кезинде* (Казыбек). *Эне сүтүн актоо – унутулгус карыз* (макал). *Эне сыйлаган элге жагат* (макал). 2. Төлдөгөн, тууган ургаачы жаныбар. *Торпок да сүйөт энесин* (Шүкүрбеков). *Энеси менен кошо оттоп, Ээлигип кулун секирди* (Мидин). 3. Төрөгөн апасына, аялга жана өзүнөн улуу, улгайган аялдарга, кемпирлерге айтылуучу сөз. *Жолдо кетип бара жаткан кемпирди көрүп Каныбек: – Эне, кандай баратасыз? – деди* (Жантөшев).

ЭНЕ СҮТҮ ООЗУНА ТАТУУ Аябай кыйналуу, өтө жаны кейүү, көп кыйынчылыкты башынан өткөрүп, көрбөгөндү көрүү, кордук көрүү. *Андагы көргөн күндү айтпа, эне сүтүбүз оозубузга татыды го* (Жантөшев). *Капкайдагы жаш балдар тартип үйрөтүп, тилдеп турса, эне сүтүӯ оозуӯа ошондо татыр* (Абдукаимов). ***В.: Эне сүтү оозуна келүү.*** *Кыл чылбыр балык этке батканда эне сүтү оозуна келип, туткун онтой баштады* (Осмоналиев).

ЭНЕ СҮТҮ ООЗУНАН КЕТЕ ЭЛЕК Жаман-жакшыны көрүп кагылып, бышыга элек, өсүп жетиле элек, өтө жаш, эч нерсе көрө элек. *Эне сүтү оозунан кете элек сага окшогон малакайлардын нечени көргөмүн* («Агым»). *Мен алтымыш таянып азынап турган чагымда эмес, эне сүтү оозумдан кете элек эселек күнүмдө эч кимге алдаткан эмесмин* (Тойбаев). ***В.: Эне сүтү оозунан арыла элек.*** *Анын эри Чолок этек да эне сүтү оозунан арыла электе орустун чочкосун баккан* (Өмүрбаев). ***Эне сүтү эрдинен кете элек.*** *Эне сүтү эрдинен кете элек бала менен чырлашкысы келбеди* («Ала-Тоо»). ***Оозунан сүтү кете элек.*** *Оозунан сүтү кете элек бала да.*

ЭНЕ СҮТҮ ООЗУНАН КУРГАГАН Чоӯойгон, өсүп жетилген, баралына келген. *Ашырбек ага караганда жаӯыдан гана эне сүтү оозунан кургаган боз уландай сезилчү* (Ашымбаев).

ЭНЕ СҮТҮН АКТОО Эли-журту, мекени, энеси ыраазы болгудай иш кылуу, ошого татырлык кызмат өткөрүү, жан аябай кызмат кылуу. *Күрөшүп силер менен жан беремин, Антпесем кантип актайм эне сүтүн* (Турусбеков). *Биздин максат эне сүтүн актамак, Улуттукту, жакшы салтты сактамак* (Сарногоев). ***В.: Эмчек сүтүн актоо.*** *Сен эмчек сүтүн актабайсыӯбы? – деди* (Сыдыкбеков).

ЭНЕ СҮТҮН КЕЧҮҮ *к.* ***ак сүтүн кечүү.***

ЭНЕ СҮТҮН ООЗУНА ТАТЫТУУ Аябай кыйноо, көрбөгөндү көрсөтүп, сазайын колуна берүү, кордук көрсөтүү. *Мен сенин эне сүтүӯдү оозуӯа татытып коём, бала!* (Саатов). *Эне сүтүн оозуна татытып суй жыгуучу* («Кыргызстан маданияты»). *Эртеден кечке тындырбай эне сүтүн оозуна татытып иштеп, акчанын кантип табылаарын билсин* (Жетимишов).

ЭНЕДЕН ТУУМА Дырдай жылаӯач, жылжылаӯач, кийимсиз. *Өмүрү чоочун кишилер-*

дин алдында энеден туума болуп чечинип көрбөгөн элеттик ургаачылардын заманасы куурулду бейм (Сыдыкбеков). *Жигитин чаптырып, аны алдырып келет. Энеден туума чечинтип сабашат* (Осмоналиев).

ЭНЕЛЕШ Бир энеден туулган, энелери бир, атасы бөлөк. *Энелештен эгизим, Эч өөнү жок тегизим* («Курманбек»). *Алымкул энелеш агасынын колунда калат* («Ала-Тоо»).

ЭНЕЛИК 1. ***энеге*** таандык. *Чын энелик эрдигиңе багынып, Келчи, энеке, маңдайыңан өбөйүн* (Осмонов). 2. *биол.* Чикиттин, гүлдүн чаңчасындагы өсүндү, энеси. *Энеликтин узундугу 60 см болот.*

ЭНЕЛҮҮ Энеси бар. *Кирип келсе энелүү кыз Өксөп жатат бүгүлүп* (Токомбаев). *Энелүү жетим – эрке жетим* (макал).

ЭНЕРГЕТИК Энергетика боюнча адис.

ЭНЕРГЕТИКА 1. Энергиянын касиетин текшерүүчү физиканын бир бөлүмү. 2. Энергиянын ар кандай түрлөрүн иштеп чыгаруучу жана аны пайдалануучу техниканын бир тармагы.

ЭНЕРГЕТИКАЛЫК ***энергетикага*** таандык.

ЭНЕРГИЯ 1. Материянын негизги касиеттеринин бири – анын кыймылынын өлчөмү, материянын кыймылынын запасы (жылуулук, жарык, электр тогу, механикалык кыймыл ж.б. түрүндөгү). *Атом энергиясы. Күн – энергиянын түгөнгүс булагы. 2.* Кандайдыр бир телонун, заттын ж.б. белгилүү бир ишти аткарууга, бир нерсе өндүрүүгө болгон жөндөмдүүлүгү же ошого жумшалган күчтүн булагы катары жарай алышы. *Аккумулятордун энергиясы.* 3. Адамдын аракетинин иштиктүүлүгү, кубаттуулугу.

ЭНЕСИ ЭРКЕК ТУУГАНДАЙ Аябай сүйүнгөндүк, кубангандык. *Эмне кыйкырдың энең эркек туугандай?* (Айтматов). *Дубанов аны көргөндө энеси эркек туугандай сүйүнүп, мадырандап сүйлөдү* («Ала-Тоо»). ***В.: Энеси эркек төрөгөндөй.*** *Айбаттуу замбиректин үнүн укканда Савчук менен Турганбай энелери эркек төрөгөндөй кудуңдап, сүйүнүп турушту* (Абдукаимов).

ЭНЕСИН ТААНЫТУУ *к.* ***атасын таанытуу.***

ЭНӨӨ 1. Элегей, көп нерсени элес албаган, баёо, унутчаак, жоош. *Энөө балалыктан улам ал кезде ошол окуяга маани берген эмес экемин.* 2. Шалаакы, жүдөө, байкабас. *Жаш чагында Садыр мурдун тарта албаган, сүйрөлгөн, энөө жаман бала болгон.*

ЭНӨӨЛҮК Жоoштук, баёолук. 2. Шалаакылык, жүдөөлүк, мажиреелик.

ЭНТЕЛЕ Абдан шашкалактап энтигүү, чыйпыйы чыгуу. *Абаз энтелеңдеп үйгө кирип келгенде, үйдөгүлөр аң-таң болушуп, аны тиктеп калышты* (Турусбеков). *Энтелеңдеп дүрбөшүп, Алапайын табалбай* («Манас»).

ЭНТЕЛЕТ ***энтеле*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭНТЕЛЕШ ***энтеле*** этишинин кош мамилеси.

ЭНТЕЛӨӨ ***энтеле*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭНТЕҢДЕ Шашкалактоо, карбаластоо, энтеңдөө, шашылып энтигүү.

ЭНТЕҢДЕТ ***энтеңде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭНТИГҮҮ ***энтик*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭНТИК Өпкөсү көөп араң дем алуу, деми кысылып күйүгүү; оор дем алуу. *Чуркоодон күйүккөн Мамбеткул энтигип, ийини менен дем алат* (Каимов).

ЭНТИКТИР ***энтик*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭНТОМОЛОГИЯ *вет.* Зоология илиминин курт-кумурскаларды изилдөөчү бөлүмү.

ЭНТУЗИАЗМ Шыктануучулук, ынтызарлык.

ЭНТУЗИАСТ Кандайдыр бир ишке, идеяга абдан берилген, шыктанган, ынтызарланган, бүткүл күчүн арнаган адам.

ЭНЦИКЛОПЕДИСТ 1. Кеңири жана ар тараптуу билимге ээ болгон адам, илимдин көп, кээде абдан ар түрдүү тармактарына салымын кошкон окумуштуу. 2. Энциклопедия түзүүгө катышкан, түзгөн адам.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ Бардык билимдерден же билимдин айрым бир тармагынан илимий маалымат берүүчү маалымдама китеп.

ЭНЧИ Бирөөгө тиешелүү үлүш; менчигинде кала турган мал-мүлк, байлык. *Алмамбет балам угуп тур, Өзүмдүн көзүм барында Энчиңди сенин бөлөмүн* («Манас»). *Айылын бөлөк кондуруп, Төрт түлүктүү малынан, Энчисин бөлүп бериптир* (Тоголок Молдо). *Энчиме бүткөн айылым, Энемдей ысык көрүнөт* (Буларкиева).

ЭНЧИКТЕ ***энчиле*** менен бирдей.

ЭНЧИЛЕ Энчисин, өзүнө тиешелүү малмүлкүн, оокатын бөлүү арноо. *Эркек болсо кулунду, Энчилейин балама* («Манас»). – *Бул атты сага энчилеп койгом* (Каимов).

ЭНЧИЛЕТ ***энчиле*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭНЧИЛЕШ 1. Энчиси бар, энчиси бирге. *Ага менен ини ата мүлкүнө энчилеш болот эмеспи* (Бейшеналиев). 2. Ортоктош, ырыскылаш. *Эшен менен энчилеш Калпа болот дечү эле* (Токтогул). *Шакирттери устатынын тамагына энчилеш болгону жакшы* (Бейшеналиев).

ЭНЧИЛИК *диал.* Менчик. *Өзүбүздүн энчилик кой.*

ЭНЧИЛӨӨ ***энчиле*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭНЧИЛҮҮ Энчиленген, арналган, бирөөнүн энчисине бөлүнгөн, бирөөгө таандык. – *Бул атты сага энчилеп койгом, энчилүү малды сураган кишиге берүүгө болбойт* (Каимов).

ЭНЧИСИН КОЛУНА БЕРҮҮ *к.* ***адебин колуна берүү.***

ЭНЧИСИНЕ БАСЫЛУУ Жеке өзүнө, жалгыз өзүнө тиешелүү болуу. *Сенин энчиңе ба-*

сылуу беле? Бул көпчүлүккө тиешелүү, – деп ачуусу келе түштү («Чалкан»).

ЭЎ I Кічетіі, кічетє сіілеє ічін колдонулат. *Эў сулуусу тогуздун* («Эр Төштүк»). *Эмгек этип жашыўдан, Элге жаксаў эў кызык* (Токтогул). *Элим сійсє аталап, Эў эле сонун жыргалым* (Осмонкул). *Эў эле кыйын иштерди, Элестетет турмушум* (Казыбек). *Деген менен бу Жаабарсыў єзінін жырткычтык ишин эў сонун билет* (Айтматов).

ЭЎ II 1. Ат їстінєн эўкейип жерде жаткан нерсени илип алуу, илип кетіі, учуп баратып илип кетіі (алгыр куштарга карата). *Ат їстінєн баратып, Тыйын эўет кыздар ай* (Осмонов). *Жерде жаткан беш тыйындыкты эўип кетти. Эўкейшите эчкини Эўип алды буудайык* 2. Эўиште бири-бирин аттан оодаруу, аттан тішіріі. *Семетей Чынкожону эўет.*

ЭЎ КЕМИНДЕ Эў эле аз дегенде, эч болбогондо, болбоду дегенде. *Эў коминде кєлчїк болор* (Токомбаев).

ЭЎГЕЗЕРДЕЙ Килейген, килтейген, аябай чоў. *Эшик алдын карасаў, эўгезердей мунар бар* (фольк.).

ЭЎГЕК *диал.* Буямага келтирбей шаштыргандык, астын-їстін кымгуут тішіргєндік. *Эўгек-дєўгєк тішірді.*

ЭЎГИ: эўги-деўги болуу Башы айлануу, тегереніі; мас болуу. *Алайдын кымызы эўгидеўги кыла баштады* (Абдукаримов).

ЭЎГИЛЧЕК эўилчек менен бирдей. *Эўгилчек баскан жер.*

ЭЎГИР: эўгир-деўгир Эс-акылын жоготкондой деўгиреген абал. *Катуу тийген союлдан башы эўгир-деўгир боло тішті.*

ЭЎГИРЕ 1. Зарланып ыйлоо, їнін баспай зар какшоо. *Їкідєй жіні їрпєйіп, Эўгиреп энеў зарланды* (Токтогул). 2. Эч ким жок, ээн-эркин, бош болуу. *Їйдін ичи эўгиреп ээн* (Бейшеналиев).

ЭЎГИРЕТ эўгире этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎГИРЕШ эўгире этишинин кош мамилеси.

ЭЎДЕШ I Бирдей, окшош.

ЭЎДЕШ II эўде этишинин кош мамилеси.

ЭЎДЕШТИР эўдеш этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎДЕШТИРІІ эўдештир этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎДИР эў этишинин аркылуу мамилеси. *Эўдирчї Манас мен эмес, эўер калмак сен эмес* (фольк.).

ЭЎДИРІІ эўдир этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎИЛ эў этишинин туюк мамилеси.

ЭЎИЛІІ эўил этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎИЛЧЕК Боёк даярдоочу, ташта єскєн єсімдік.

ЭЎИЛЧЕКТІІ Эўгилчеги кєп, эўилчек кєп єскєн жер, таш ж.б.

ЭЎИРЕЙ Таноосун кєптіріі, таноосун кєптірє элирейип кароо (чолок мурундуу, таноосу кыска адамга карата). *Ашым эўирейип токтой калды* (Сыдыкбеков).

ЭЎИРЕЙТ эўирей этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎИРЕКЕЙ Эўирейген, таноосу чолок.

ЭЎИРЕЎДЕ Мурдун кєтєріп, таноосун кєптіріп ээлигіі, жулкунуу, кєтєріліп сіілеє. *Тоту эўиреўдеп сіілєй баштады* (Жантєшев).

ЭЎИРЕЎДЕТ эўиреўде этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎИРЕЎДЕШ эўиреўде этишинин кош мамилси.

ЭЎИРЕЎДЄЄ эўиреўде этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎИШ I Эўкейиш, ылдый жер; бєксє, боор. *Эўишке аккан суу* (Каимов). *Эўишке келгенде эс ала тішіп, єргє келгенде артына шыпырылып кетем* (Элебаев). *Мергенчи кєрдік эўиштен* («Эр Табылды»).

ЭЎИШ II Эки балбан ат їстінєн бирибирин оодарышып кїч сынашкан улуттук оюн, оодарыш. *Томпоюп аттан жыгылды, Эўишке тішкєн баласы* (Токтогул).

ЭЎИШ III 1. ***эў*** этишинин кош мамилеси. *Буудайык кандын Музбурчак – эўишип киши жеўбеген* (фольк.). 2. Эўишке тішіп, бирибирин эўіі, жеўіі ічін кармашуу.

ЭЎИШТЕ Эўишти, эўиш жерди карай ылдыйлап басуу, тішіі, ылдыйлоо, тємєндєє. *Эўиштеп тємєн тішіпмін, Єзім да муну байкабайм* (Сарногоев).

ЭЎИШТИР эўиш этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎИШТИРИШ эўиштир этишинин кош мамилеси.

ЭЎИШТИРІІ эўиштир этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎИШТЄЄ эўиште этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎИШІІ эўиш этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎКЕ Кийиктин (эликтин, аркардын) чїкєсі.

ЭЎКЕЙ 1. Жерди карай ийиліі єбєктєє. *Ал эўкейип он тыйынды колуна алды* (Жантєшев). *Кычан жепирейген эшиктин босогосунан эўкейип єтті* (Бейшеналиев). *Эліігє кадам басканда Эўкейип белиў ийилет* (Токтогул). 2. Бийик жерден, жайлоодон ж.б. тємєндєп кєчіі, ылдыйлоо, бийик жерден ашып єтіі, ары тішіі. *Малчылар жайлоодон эўкейип калган убак* (Каимов). *Эўкейдим аркы бетине, Элимдин чыктым четине* (Казыбек). *Тиги кєрінгєн белди эўкейсеўер, Кєк-Суудагы элге жетесиўер* (Жантєшев). 3. *єт.* Кєз жумуу, каза болуу. *Эліінін жізін кєрбєстєн, Эўкейип жерге жашындыў.* 4. *єт.* Белгиліі бир жаштан, маалдан, чектен єтіі, арылоо. *Жакыптын жашы кырктан эўкейип калган* (Бейшеналиев).

ЭЎКЕЙИШ 1. Ылдый, тємєн, эўиш. *Жол ийри-буйру болуп, бирде эўкейиш, бирде єр тартат* (Касымбеков). *Лыжа менен саал*

эўкейиш жерде жїрїї кандай сонун (Байтемиров). 2. Эўиш болуп кеткен, төмөндөп, бөксөрїп кеткен жер. *Эўкейиште аккан шар суугa бардык* (Їсөнбаев). *Окуучум, эўкейиште эсиў болсо, Жолуна турба таштын тоголонгон* (Байгазиев).

ЭЎКЕЙИШТЕ Төмөн, ылдый тїшїї. *Эўкейиштеп жїгїрсө, эликтей колу сайылып* (фольк.).

ЭЎКЕЙТ эўкей этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎКЕЙЇЇ эўкей этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎКЕР Ээрдин алдыўкы жагы жазы болуп, тегерек тїрдө жасалышы. *Эўкер баштуу ак каўкы ээр* («Манас» С.О.).

ЭЎКИЛДЕ Дегдеўдеп шашып жїгїрїї (көбїнчө төмөн карай). *Ары четтеги чоў көк уй эўкилдеп чуркап келди* («Чалкан»).

ЭЎКИЛДЕТ эўкилде этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎКЇЇ *туурасы:* ***эўкейиш***. *Эўкїї жерде эликтей, өргө чапса, – учкан куш.*

ЭЎСЕ Самоо, каалоо, тилөө, көксөө; сагынуу. *Эўсеген элим аманбы?* (Токтогул). *Издегеним Акшумкар, Эўсегеним Айчїрөк* («Семетей»). *Сагындым кагылайын кыргыз жерин, Эўседим ой-тїзїўдї көрсөм дедим* (Абдыраманов). *Эл агартуу бөлїмїнөн эўсеси сууп, їч бала кайта чыгышты* (Сыдыкбеков). *Эбин тапкан эки ичет, эўсеси каткан бир ичет* (макал). *Эрегишкен шер болсо, Эўсесин кескен Эр Кошой* («Манас»). *Элиў їчїн эмгектенип аарыдай, Эўсегенге жеткен бакыт арыбай* (Гилязетдинов).

ЭЎСЕСИН КЕСЇЇ Демин кайтаруу, тыйып коюу, басып коюу, көўїлїн кайт кылуу. *Чоў їмїт менен келген Байымбетти туугандары эўсесин кесип койду* (Бейшеналиев). *Эрегишкен шер болсо, эўсесин кескен эр Канай* («Манас»). ***В.: Эўсеси кесилїї.*** *Ойлогон ою ордунан чыкпай, эўкеси кесилип отуруп калды.* ***Эўсеси кесилїї.*** *Анын эўсеси кесилди.* ***Эўсеси катуу.*** *Эбин тапкан эки ичет, эўсеси каткан бир ичет* (макал).

ЭЎСЕТ эўсе этишинин аркылуу мамилеси. *Энекем ааламдагы кымбатым сен, Эўсеткен узак жолдо кубат берген* (Акматалиев).

ЭЎСЕШ эўсе этишинин кош мамилеси.

ЭЎСӨӨ эўсе этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎТЕР Эўип кетїї, оодарып кетїї.

ЭЎЧЕГЕЙ БОЙЛУУ эўчегер менен бирдей. *Эўчегей бойлуу кеў далы* («Манас» С.К.).

ЭЎЧЕГЕР Кыска бойлуу, чымыр, толук, далысы бїкїрөйїўкї, дїгдїйгөн. *Эўчегер бойлуу эр Эшим. Эўчегер жандын эрени, эчен дөөнїн берени* (фольк.).

ЭЎЧЕР 1. ***эўчегер*** менен бирдей. *Каптaлы жазы бою эўчер, кан Коўурбай деген эр* (фольк.). *Эўчер келген кеў далы* («Семетей» С.К.). 2. *диал.* Карылуу келген орто чоўдуктагы бїркїттїн бир тїрї.

ЭЎШЕЎДЕ Арык, алы жок, алсыз кыймыл аракетте болуу (карыларга карата колдонулат). *Эўшеўдеген суз кары, эргїїл тартып, кїлсө экен.*

ЭЎШЕР Оюп, чуўкурайтып їўїї, казуу; тїгөтїї; кулатуу, жыгуу, уратуу. *Мына бу ак чапты эўшерип жаткан кайсы бульдозерчу* (Сасыкбаев). *Каналды казып, топурагын ташып эўшерип жиберишти* («САЖИ»).

ЭЎШЕРИЛТ эўшерил этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎШЕРИШ эўшер этишинин кош мамилеси.

ЭЎШЕРТ эўшер этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЎШЕРЇЇ эўшер этишинин кыймыл атоочу.

ЭЎШЕРИЛ эўшер этишинин туюк мамилеси.

ЭОЛИТ Таш кылымы. Бул доордо адам баласы таштан өтө эле жөнөкөй куралдарды жасашкан.

ЭП 1. Туура келїїчїлїк, ылайыктуулук, негиздїїлїк, ылайыгы бар экендик. *Эл Кедейкандын айтканын эп көрдї* (Токтогул). *Силерге эп келсе, менде бир тилек бар* («Ала-Тоо»). *Бул айтканыў эп. Мага бере турган эбиў бар эле. 2.* Ык, жөн, эптеле тургандай шартта болгондук. *Аны өзїм эпке келтирем* («Чалкан»). *Сынган эшикти эби менен кадоо. Эп кылып кимге жатышат, Ийменемин, Зарланам, Ишим тїшсө бирөөгө Эми кимге сабылам. Эби бар иш бїтїрөт, кеби бар сөз бїтїрөт* (макал).

ЭПЕЙ Кичинекей, жеўил, тепейген көрїнїштө болуу. *Кооз оюлган шырдактын чекесинде эпейип, їй ээсинин колуктусу Айгїл картошка тазалап отурат* («Ала-Тоо»).

ЭПЕЙТ эпей этишинин аркылуу мамилеси.

ЭПЕЛЕК Жеўил, эпилдек, шыпылдап жан койбогон. *Жаныўды сыйырып алат, жөн эле бир эпелек.*

ЭПЕЎДЕ Эпейген кичинекей кишинин чепеўдеген кыймыл-аракетте, көрїнїштө болуусу. *Эшегин минип эпеўдеп, Жолго чыкты тепеўдеп* (Тоголок Молдо).

ЭПЕЎДЕТ эпеўде этишинин аркылуу мамилеси.

ЭПЕЎДЕШ эпеўде этишинин кош мамилеси.

ЭПЕЎДӨӨ эпеўде этишинин кыймыл атоочу.

ЭПИГОН Учуру өткөн, колдонуудан чыккан идеяларды, өз өмїрїн жашап бїткөн коомдук саясий, адабий, илимий ж.б. багытты сокур тууараган, жактаган, бирок өзїнїн чыгармачылык өзгөчөлїгї болбогон киши.

ЭПИГОНДУК Коомдук акыл-ойдун, илимдин, адабияттын, искусствонун, кайсы бир адамдардын ишмердигин кечигїї менен чыгармачылыксыз, карандай ээрчїїчїлїк.

ЭПИГРАММА Кимдир бирөөнї тамашага алуу менен анын кемчиликтерин, өзгөчөлїктөрїн көрсөткөн сатиралык мїнөздөгї чакан ыр.

ЭПИГРАФ 1. Байыркы гректердин эстеликтериндеги жазуу. 2. *адаб.* Чыгарманын эў негизги идеясын белгилеп туруу їчїн анын эў башкы жагында же айрым бир бєлїмдєрїнїн башында бериліїчї кыска цитата же санат сєз.

ЭПИГРАФИКА Эпиграф, байыркы жазуулар жєнїндє илим.

ЭПИДЕМИОЛОГ Эпидемиология боюнча кызматкер, адис.

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ Эпидемиянын (жугуштуу оорулардын) кеўири таралып кетишин, анын чыгыш себептерин жана ага каршы кїрєшїї чараларын изилдей турган медицинанын бир бєлїгї.

ЭПИДЕМИЯ Кандайдыр бир жугуштуу оорулардын кеўири таралып кетиши.

ЭПИДЕРМА Биринчи жабуучу тирїї ткань.

ЭПИДЕРМИС Адамдын, омурткалуу жаныбарлардын терисинин эў їстїнкї катмары.

ЭПИЗОД 1. Кєркєм чыгарманын єз алдынча белгилїї даражада жыйынтыкталып бїткєн, бирок жалпы сюжетке тутумдашып турган айрым бєлїгї. 2. Болуп єткєн айрым бир окуя, болмуш. 3. *муз.* Музыкалык чыгарманын тїзїлїшїнїн жаўы, мурунку темалардан айырмаланган бєлїгї.

ЭПИЗОДДУК Дайыма болуп турбаган; кээ бир убакта, мезгил-мезгили менен болуучу.

ЭПИЗООТИЯ Малдын єлєт, темтеў, шарп сыяктуу жугуштуу ооруларынын кеў таралышы.

ЭПИКАЛЫК ТЕК *адаб.* Эпостук тек, кєркєм адабияттагы їч тектин бири.

ЭПИЛДЕ 1. Ылдам, тез, шамдагай кыймылдоо, иштєє; тез канат кагып учуу. *Жаш бала эки чайнек чайды эпилдеп кєтєрїп кирип келди* («Чалкан»). *Карачы, тиги аянтта Шарапаткан, Эпилдеп кєзгє илээшпей терип жаткан* (Абдыраманов). *Эбине келсе эпилдеп, Илбээсин издейт ылаачын* (Калык). 2. Тез, бат-бат сїйлєє; кичи пейилдик кылуу; ал-жай суроо, урматтап сїйлєє. *Жан алы калбай алжайды сурап, эпилдеп учурашты* (Сыдыкбеков). *Їйдїн ээси конокторго эпилдеп сєз баштады* («Ала-Тоо»). *Эпилдеп-жепилдеп, балдарына да карамдуу* (Таштемиров).

ЭПИЛДЕТ ***эпилде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭПИЛДЕШ ***эпилде*** этишинин кош мамилеси.

ЭПИЛДЄЄ ***эпилде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭПИЛЕПСИЯ Талма, борбордук нерв системасынын дарттарынын бєтєнчє бир тїрї.

ЭПИЛЕПТИК Талма менен ооруган киши.

ЭПИЛОГ 1. Кєркєм чыгарманын корутунду бєлїгї. 2. *муз.* Музыкада сахналык чыгарманын жыйынтыктоочу бєлїгї.

ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМА *адаб.* Кат формасы, кєркєм чагылдыруунун єзгєчє бир ыкмасы, мында окуялар, же каармандардын ички ойлору, иш-аракеттери кат формасында берилет.

ЭПИТАФИЯ *адаб.* Мїрзє їстїндє айтылган сєз. Мурда бейиттин їстїнє коюлган эстелик ташка жазылган ырлар эпитафия деп аталса, азыр жалпы эле кєзї єткєн адамдарга арналып, анын бейит белгисине жазылган ырлар, жалпы эле єлїм кайгысына карата маркумга арналган поэтикалык чыгармаларды аташат.

ЭПИТЕТ Кєркєм чыгармадагы каармандардын, окуянын, кубулуштун же кандайдыр бир башка нерсенин мїнєздїї белгилерин, касиеттерин кєрсєтїп, ага кєркємдїк тїр берїї, анын поэтикалык ажарын ачуу їчїн колдонулуучу аныктооч сєз, кєркєм сєз каражаты. *Кыргыз элинин тїшїнїгїндє элди эзген бий-болуштар карга, кузгун деген эпитеттер менен сїрєттєлєт* (Маликов).

ЭПИФОРА *адаб.* Ыр жолдорунун соўундагы сєздєрдїн же сєз айкаштарынын кайра-кайра кайталанышы. *Жїзїмдїн тырыгына кїлбє селки! Жадыўдан чыктыбы же согуш єртї?! Жїрєктє: ємїр кєркї, кєўїл кєркї* (Байзаков).

ЭПИЦЕНТР Жер титирєє борборунун чордону.

ЭПКИН 1. Бир нерсенин єтє тез кыймылынын илеби, таасири, кїчї, кїїсї. *Кулаган таштын эпкини тийип, мен да жыгылып кеттим* (Каимов). *Эсиўе албай иш кылдыў, Эпкини катуу шамалдай* (Казыбек). *Борошонун ызгаардуу эпкини Ышкынаалынын уйкусун ача алган жок* (Байтемиров). *Толкундун эпкини чїрєктїн їлпїлдєгєн жемсєє тыбытын желпип турду* (Осмоналиев). 2. Тездик, ылдамдык, шамдагайлык, демдїїлїк. *Эгинге жакын конолук, Эпкин менен оролук* (Осмонкул). *Бекерликке берилбей Эпкин менен жумуш кыл* (Токтогул). *Эпкиндїї болсоў элиў сїйєт, курбу-курдаш, теўиў сїйєт* (макал). *Эсиўе албай иш кылдыў, Эпкини катуу шамалдай* (Казыбек).

ЭПКИНДЕ 1. Демилге кєтєрїп ылдам, тез, шамдагай иштєє, кыймылдоо. *Чап кетменди, эпкиндегин, мелдешкин Тїзїп чарба, жакшыларга теўдешкин* (Бєкєнбаев). 2. *диал.* Жин тийгенсип ооруу, жєєлїї. *Ал байкуш эпкиндеп калыптыр го.*

ЭПКИНДЄЄ ***эпкинде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭПКИНДЇЇ Ишке демилгелїї, їлгїлїї, єрнєк кєрсєткєн. *Фермага башчы болуптур Эпкиндїї эжем Сыргажан* (Бєкєнбаев). *Эпкиндїїлєр эў алдыда, Эмгектенген, талбаган* (Нуркамал).

ЭПКИНДЇЇЛЇК Ишке эпкиндїї, демилгелїї киришкендик, ишмердїїлїк. *Эчкикойду эгиздетип тєлдєткєн, Эмгек кылып эпкиндїїлїк кєргєзгєн* (Осмонкул).

ЭПОПЕЯ 1. Кєрїнїктїї тарыхый окуяларды баяндаган ири адабий чыгарма; кєлємдїї эпикалык поэма. *Мухтар Ауэзовдун «Абай»*

эпопеясы. 2. Өз ара бирдиктүүлүгү, жалпылыгы бар бир катар ири, маанилүү окуялардын тобу. *Граждандык согуштун эпопеясы.*

ЭПОС *адаб.* 1. Көркөм адабияттагы үч түрдүн бири. 2. Элдик оозеки чыгармалардагы окуяны кеңири сүрөттөгөн баатырдык ырлар, ири поэмалар. *«Манас» эпосу. Кенже эпостор. Баатырдык эпостор.*

ЭПСИЗ 1. Эби жок, ыгы жок, ыкчыл эмес, эптүү эмес, копол. *Балдар күрөшүп, эптүүсү эпсизин жыгып, төө матек, укуй алып жатышты* (Жантөшев). 2. Жарашыксыз, көрксүз, эби-сыны жок. *Тамдын түркүктөрү дордоюп жоон, эпсиз жасалган.* 3. Болжолсуз, ченемсиз, ашкан, артыкча. *Эрдигиң эпсиз көрүнөт* («Семетей»). *Эндей торко кийгизип, Эпсиз жорго мингизип* («Эр Төштүк»). 4. Сансыз көп, сан жетпеген. *Элүү төөгө мал алып, Эпсиз күмүш, зээр алып, Эпсиз калың эл келди* («Манас»).

ЭПТЕ 1. Эбине келтирүү; эбин, ыгын таап, калыбына келтирүү, бириктирүү. *Беш тактайды эптеп, сынган жаман эшикти кадады* (Сыдыкбеков). 2. Эбин, ыгын, айласын, амалын табуу; алдоо. *Эски тонун бергенсип, Эптеп алды чөбүүдү* (Тоголок Молдо). *Эптеп эбин таап жоону колго түшүрдү* («Жомоктор»). *Эптеп селки бозоюна жеткенде, Үн угулду, үй эшиги ачылды* (Тыныстанов). 3. Кыйнала-кыстала, антипминтип, эптештире, айласын таба, жөнүнө келтире, эптеп-септеп. *Оокат эптеп өтүп жатат* (Сыдыкбеков). *Көпчүлүктүн катарында эптеп келе жатам* (Элебаев).

ЭПТЕКЕЙ Шамдагай, машыккан, эптүү, эпчил.

ЭПТЕМЕ Эптеп-септеп жасалган нерсе.

ЭПТЕП-СЕПТЕП Кыйнала-кыстала, зорго, араң-араң, иши кылып. *Эптеп-септеп арык малды араң тургузушту* (Мидин). *Үзүктүн кийген жерине эптеп-септеп эски өрө кийиздин үзүндүлөрүн жамашты* (Жантөшев).

ЭПТЕТ эпте этишинин аркылуу мамилеси.

ЭПТЕШ эпте этишинин кош мамилеси.

ЭПТӨӨ эпте этишинин кыймыл атоочу.

ЭПТҮҮ 1. Ылайыктуу, ылайыгы келген, жөнү бар, туура келүүчү. *Эсенканга тартууга Эптүү күлүк мал экен* («Манас»). *Таштын кычыктарына туура келген эптүү таштардан коюп, тегиздегиле* (Жантөшев). 2. Эпчил, ыкчыл, жөндөмдүү, айлакер. *Адамдан жеңил эң эптүү, Сүйлөп турса бал кептүү* («Эр Төштүк»). *Кат жазуудан талбадым, Калемге эптүү бармагым* (Тоголок Молдо). *Элине келсек жашынып, Эптүүлөп бизге асылып* (Казыбек).

ЭПТҮҮЛҮК Эпчилдик, ыктуулук, жөндөмдүүлүк. *Эсеби чоң жеңеудин, Эптүүлүгү билинип* («Сейтек»). *Ал кайраттуулугу, эптүүлүгү, сөзмөрдүгү менен карыга курдаш, жашка сырдаш* (Каимов).

ЭПЧИ: эпчи жак Боз үйдүн аялдарга таандык болгон оң жагы (анда казан-аяк, тамакаш ж.б. жайгашылып, чыгдан тартылган болот). *Үйдүн эпчи жагында саймалуу кызыл көшөгө тартылган* (Жантөшев). *Эпчи тарапта энесинин жанындагы Таанаке бийкеч байкамаксан болуп саймаларын сайып алектенген болду* (Абакиров).

ЭПЧИЛ Эптүү, ыктуу, жөндөмдүү; айлакер, амалдуу. *Эр жигиттин белгиси Эпчил болот термелеп* (Токтогул). *Эпчил эки ичет* (макал).

ЭПЧИЛДИК Эптүүлүк, ыктуулук; амалдуулук. *Эпчилдик кылуу.*

ЭР 1. Эркек киши, адам. *Эр өлтүрүп кун тартпай, Айдалып келдим алыстан* (Токтогул). 2. Аялдын күйөөсү, күйөө. *Кадырлаш болсо өлгөнчө, Катындын көркү эр менен* (Токтогул). 3. *өт.* Баатыр, жүрөктүү, жалтанбаган. *Сырттан Сыргак, эр Манас Сырдашкан киши аянбас* («Манас»). *Эр дайкын эл чыгарар* (макал).

ЭР БҮЛӨ Эркектер, эркек аттуунун баары. *Мен кыйын деген далай эр бүлөлөрдү кербен башчыларына дайындап жөнөттү* (Бейшеналиев). *Бүт эр бүлө, минтип, майданга кетип жатабыз* (Абдукаимов).

ЭР ЖАГЫ Боз үй ичинин эшиктен кирген сол, эркектерге таандык жагы. *Меймандар сол кереге тарабына эр жагына өтүп сакалдуулай, төргө отура баштаган. Чаргындын оң капталына Куланбай мерген, ага улай Кылычбек бек, Калканбек анан кошчу жигиттер отурараы менен сырттан Акмарал кирип төрдөгүлөргө да, боз үйдүн эки капталында отургандарга карай кайра-кайра жүгүнүп, улага жакка тизелей колун бооруна алган боюча кайненеси тарапка карады* (Абакиров).

ЭР ЖАК эр жагы менен бирдей. *Эр жакта ээр, камчы илинүү* (Мидин).

ЭР ЖЕТҮҮ Бой жетүү; чоңоюп азамат болуу. *Чоңоёрсуң эр жетип, Азамат болуп, бел чечип* (Осмонов). – *Жалгыз түтүн Чүйдөгү Айылчы тууганыңдан жук күтүп, эр жетип келсең, буердеги түптүү журтуң сени кантип томсортолу* (Бейшеналиев). *Балдарыбыз эр жетип, экөө тең институтта окуп жатышат* (Мырзаев).

ЭР ЖҮРӨК Коркууну, кайра тартууну билбеген жалтанбас, тайманбас баатыр. *Чолпонбай сыяктуу эр жүрөк уулдарыбыз элибиздин сыймыгы болот* («Ала-Тоо»). *Табылды деген эр жүрөк азаматтын башчылыгы менен ыгым-чыгымдан баш тартып кол курашты* (Бейшеналиев). ***В.: Эр көкүрөк.*** *Жолой жашынан эле чыйрак чыгып, эр көкүрөк баатыр болот* (Жантөшев). *Ак-Жардагы жылкычылар арасында эр көкүрөк айлакерлери да болгон* («Кыргызстан маданияты»). *Эр көкүрөк Оросул «эмне кыласың?» – деп бир ооз сураган да жок* (Осмоналиев).

ЭР КӨКҮРӨК Баатыр, жүрөктүү, тайманбас. *Жолой жашынан эле чыйрак чыгып, эр көкүрөк баатыр болот* (Жантөшев). *Кудайга*

шігір, уучубуз кур эмес экен, дагы деле эр кєкірєк, эр жірєк уулдарыбыз бар экен, эл ишенимин актап жатышат (Осмоналиев).

ЭР КУЛ Бирєєні мактоо, кубаттоо же тамашалоо иретинде колдонулат. *Ата эр кулум ай, мєєрєйді алдыў* (Бейшеналиев).

ЭР НАЗАР ТИЙГЕН Иши оўунан чыккан.

ЭР ОРТОНУ 45–50 жаштын айланасы, жаш ортосу деген мааниде кєбінчє эркектерге карата колдонулат. *Арзыбай эр ортонунан ашып калган, ошондо эле башкарма* (Каимов). *А тігіл эр ортонуна жакындап калган кишидей* (Абдукаимов). *Касыкем эр ортону – элії жашта* (Токомбаев).

ЭР СЫНАР Чєлдє жашачу кучкачтын бир тірі. *Єзім чымчык болсом да, Мен эр сынар кучкачмын. Алам деген кыраанды, Бир сынабай учпасмын* (Чалакыз).

ЭРА Жылдын саналышы, сіріліші башталган убак, мезгил жана жыл саноонун системасы. *Биз кыргыз элинин тарыхын биздин эрабыздан эки миў жыл мурунтан эсептейбиз.*

ЭРБЕЙ Серейип кичинекей кєрініі. *Тєє істіндє эрбейип, Индус чалдан ал кетти* (Токомбаев). *Жердин істін кар басып, эрбейген куурайлар кєрінєт* (Байтемиров). *Айдай эрбейген арчанын тібінє жашырынды* (Каимов). *Ошол тамдын ээсиз калган эрбейип, Эки-іч кінгє ээлеп жатам тєрін мен* (А.Рыскулов).

ЭРБЕЙТ ***эрбей*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРБЕЎДЕ I Алыстан сербеўдеп кєрініі, билинер-билинбес элестелип кыймылдоо. *Эрбеўдеген кєлєкє Келет, кетет изи жок* (Токомбаев). *Эрбеўдешет алыстан Эликтин теке, кураны* (Токтогул). *Отургандыр умсунуп коюп, Эрбеўдеген жаным чабайын.*

ЭРБЕЎДЕТ ***эрбеўде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРБЕЎДЕШ ***эрбеўде*** этишинин кош мамилеси.

ЭРБЕЎДЄЄ ***эрбеўде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭРГЕЖЕЛИ *туурасы:* ***эргежээл.*** *Эргежели калкына эки жыл жірдім тутулуп* («Манас» С.О.).

ЭРГЕЖЭЭЛ Нормалдуу тірдє єспєгєн, бою єтє эле жапыз адам, кодоо.

ЭРГИ 1. Ээлиге жігіріі, булкунуп секиріі, ээлигіі, катуу умтулуу. *Кєк зоодон эргип чуркаган, Кийиктер мага карагын* (Бєкєнбаев). 2. Толкундоо, кєўілі кєтєріліі, кубануу. *Эльбрус тоосун ашчудай, Эргип турган кыз кезек* (Нуркамал). *Жірєк толкуп, кєўілі эргиди* (Сыдыкбеков). *Кыргызым деп, Чыўгызым деп эргисем, Кубангандан жаш кылгырат кєзімє* (Сарногоев).

ЭРГИЛЧЕК Жумуру жыгачтарды туурасынан аштап жасаган боз іййдін, короонун эшиги. *Боз іййдін эргилчеги. Короонун эргилчеги.*

ЭРГИТ ***эрги*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРГИШ ***эрги*** этишинин кош мамилеси.

ЭРГИШТЕ Эргіі, толкундоо. *Басылып тентек толкун эргиштеген, Магдырап кєлдін істі тынчып жатты* (Бєкєнбаев).

ЭРГИШТЕТ ***эргиште*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРГИШТЕШ ***эргиште*** этишинин кош мамилеси.

ЭРГИШТЄЄ ***эргиште*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭРГУЛ 1. Кєк жал, оён, шер, баатыр, азамат. *Біркіт кабак эргулдарым...келишти* (Сыдыкбеков). *Эргулдар жоону сіріштї.* 2. *єт.* Наадан. Бирєєнін айдамалары.

ЭРГУУЛ *аўч.* Тордо байланган байлоочтун канатын керип туруучу жыгач.

ЭРГІІ Адамдын рухий жана кара кічінін чыўалышы, оў эмоциялык таасирлерден улам ишмердіілік сапат жогорулаган, шыктанган абал, илхам.

ЭРГІІЛ Жаак сєєктєрінін кошулган жери.

ЭРДЕМ *диал.* Эр жірєк, баатыр.

ЭРДЕМСИ Баатырсынуу, кыйынсынуу, мыктысынуу. *Эрдемсиген бурутка Кордукту мыктап салабыз* («Манас»). *Эрдемсийт ээ-жаа бербей нечендер, Сынап кєрсєў бакылдаганы бекер* (Борбугулов).

ЭРДЕМСІІ ***эрдемси*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭРДИ-ЭРДИНЕ ТИЙБЄЄ Шакылдап тез-тез сійлєє, токтобой сійлєй беріі. *Эрди-эрдине тийбеген Сурмакан токтолбоду* (Сыдыкбеков). ***В.: Эрди-эрдине жукпоо.*** *Эрди-эрдине жукпай эбирешет.*

ЭРДЕН ЧЫГУУ ЖЕ КІЙЄЄДЄН ЧЫГУУ Кійєєсі менен ажырашуу, кійєєсінєн ажырашып кетіі. *Чаргындын алган келинчеги іч эрден чыккан Айша деген болучу* (Сыдыкбеков).

ЭРДИК Баатырлык, эр жірєктіілік, кайраттуулук, тайманбастык. *Ат жоорутмак – тердиктен, найза саймак – эрдиктен* (макал). *Эрдик билекте эмес, жірєктє* (макал).

ЭРДИН КЕСЕ ТИШТЄЄ Абдан єкініі, єкіттє калуу. *Букарбай булардын шартын укканда абдырай тішіп, эрдин кесе тиштеди* (Бейшеналиев). *Атай жакшы кабардан куру калганына ызаланып, эрдин кесе тиштеди* (Каимов).

ЭРДИН ТИШТЄЄ 1. Башкаларга билгизбей эрдин тиштєє аркылуу кимдир бирєєгє купуя оюн билгизіі, ишарат кылуу. 2. Ызырынуу, кекеніі, бирєєгє карата ичинде кек сактап жіріі.

ЭРДЄЄ Идиштин оозгу кыры. *Тууралганда эт табактын эрдєєсінєн болду. Отургандарга бозо бир сыйрадан жаўы эле куюлса керек, аны мискейдин эрдєєсінєн эки эли гана ылдыйлаган бозонун изи айтып турат* («Ала-Тоо»).

ЭРЕГИШ Атаандашкандык, атаандашуу-

чулук, атаандашкан уруш, чатак, талаш-тартыш. *Эрегиште эр өлөт* (макал). *Эр жигит үйдө жатабы Эрегиш майдан кезинде* (Осмонкул). *Эрегишип жүргөнчө Элчиликке келелик* («Курманбек»). *Экөөнү бирөө жеўбейби, Эрегишип жоолашса* (Осмонкул).

ЭРЕГИШТИР эрегиш этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРЕГИШҮҮ эрегиш этишинин кыймыл атоочу.

ЭРЕГИШЧИ *диал.* Жаатташкан. *Чуу көтөргөн эрегишчилер жок эми.*

ЭРЕЖЕ 1. Жыгач уста тактайга так, тилке, белги түшүрүп алуучу жип. 2. Белгилүү негизге таянган жобо, шарт, тартип. *Жайыттар зоотехникалык эреже боюнча бөлүнгөн* (Сыдыкбеков). *Догма-эреже, жармашпа эми жакама, Аткарайын парзды өзүнчө адамдык* (Байгазиев). *Окуучулардын эрежеси.*

ЭРЕН 1. Эр, баатыр, эр жүрөк, шер. *Көк ырапыс тон кийген, Көк жал Чубак эренге айт* («Манас»). *Найза сунчу берени, Ай балта чапчу эрени* («Сейтек»). 2. Дайынсыз, өтө алыс жер, элдин алыскы чет жакасы. *Бирөө кетти Эренге* («Манас» С.К.). 3. ***эрөөн*** менен бирдей. *Эрен-төрөнү жок, бара беребиз.*

ЭРЕНЧЕ Эпосто: жеўил тон. *Эренче тонун кийишип, желбегей жорго минишип* (фольк.).

ЭРЕЎДЕ Бой көтөрүү, чоўсунуу, кекирейүү. *Эркексинип эреўдеп, кан болдум деп сереўдеп* (фольк.).

ЭРЕРКЕ Ичинде бугу, кайгысы, сагынычы бар адамдын жакын санаган адамды көргөндө токтоно албай жашуу, көзүнө жаш алуу; өзүн кармай албоо. *Кыргыз тоолорун көргөндө, өзүнүн энесин көргөндөй эреркеп, жашы көзүнө толо калды (Токомбаев). Абыл жолдошторуна эреркеп «бу-у!.» – деп ыйлап жиберди* (Касымбеков).

ЭРЕРКЕТ эрерке этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРЕРКЕШ эрерке этишинин кош мамилеси.

ЭРЕРКӨӨ эрерке этишинин кыймыл атоочу.

ЭРЕСЕ Эр жеткен чак, өсүп жетилген учур. *Энеден жалгыз туулуп Эресеге мен жеттим* («Курманбек»).

ЭРЕШЕН: эрешен тартуу Балакатка жетип, бой тартуу, күчкө толуу. *Эрешен тартып эр болуп, Эр уулу менен теў болуп, Өзүм Кыяз болгону* («Сейтек»).

ЭРИ 1. Жылуулуктун, ысытуунун ж.б. таасири менен суюктукка айлануу, суюлуп же көлкүлдөп жибип кетүү (катуу, тоў нерселерге карата). *Жаз келип, карлар эрип, жер чымырап, Көк чыгып, торгой сайрап, курт кыбырап* (Турусбеков). *Май эриди. Муз эриди. Ийилбеген темир жок, Эрибеген болот жок* (Үмөталиев). 2. *өт.* Кызыктуу, уккулуктуу сөздү, ырды же жомокту берилип, аябай көўүл салып угуу, уюп калуу. *Эл жаагын жаныган жигиттин сөзүнө эрип тыўшоодо* (Бейшеналиев). *Кемпирдин уккулуктуу жомогуна баарыбыз эрип калган экенбиз* («Кыргыз Руху»). 3. *өт.* Дем тарта албай көгөрүп ыйлоо, катуу ыйлоо (кичинекей балдарга карата). *Чыркырап эрип ыйлаган баланын үнү угулду* (Каимов).

ЭРИГҮҮ эрик этишинин кыймыл атоочу.

ЭРИДАН *астр.* Түштүк жарым шардагы өтө жаркырак топ жылдыз.

ЭРИК I эрк менен бирдей.

ЭРИК II 1. Кылар иш жок, бекер, бош жүрүүдөн, бош отуруудан тажоо, зеригүү. 2. Сүйлөшөөр, сырдашаар адамдын жоктугунан зеригүү. *Эриктим жылкы четинде, Эскерип келчи сүйгөнүм* (Айталиев). *Бечара карып боздосо, Эриккен көўүл басылбайт* (Казыбек). 3. Эринүү, жалкоолонуу, мойну жар бербөө, тажоо. *Эригип кедей жатпагын Таппайсыў андан пайданы* (Тоголок Молдо). *Окуп отуруп эригип кеттим.*

ЭРИКТИР эрик этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРИКЧЭЭЛ эринчээк менен бирдей.

ЭРИН I Ооздун булчуўдуу, кыймылдуу келген астыўкы жана үстүўкү кырка бөлүктөрү. *Камканын кебездей жумшак эриндери Мыскалдын бетине жабыша түштү* (Сыдыкбеков).

ЭРИН II Жалкоолонуу, көўүлү келбөө, мойну жар бербөө, эригүү. *Белсенип жумуш кылгандан Акылсыз адам эринет* (Токтогул).

ЭРИНТ эрин этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРИНҮҮ эрин этишинин кыймыл атоочу.

ЭРИНЧЭЭК Иш кылганда эринген жалкоо, шалаакы, эрикчээл. *Эринчээк болот кээ бирөө, Эчтеке келбей колунан* (Осмонкул).

ЭРИТ эри этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРИТИЛ эрит этишинин туюк мамилеси.

ЭРИТКИЧ *диал.* Күмүш буюмдарга оюу түшүрүү үчүн кошундуларды аралаштырып ала турган, сырты темир, ичи чопо чөйчөк. *Ал чөйчөктү эриткич дейбиз.*

ЭРИТМЕ Бир же бир нече металлдын, заттардын тазаланган накта эритиндиси же кошулмасы. *Металл эритмеси.*

ЭРИТҮҮ эрит этишинин кыймыл атоочу.

ЭРИШ БУЗУУ 1. Тартипти, салтты бузуу, ынтымакты, ыркты кетирген кылмыш кылуу. *Эр өлтүрүп, эриш бузганым жок Мыкты болсо эр Түлкү, Эриш бузуп, эл чапсын* (фольк.). *Аш тарады, эл кетти, Эриш бузуш башталды* (Тоголок Молдо). 2. Бирөөнүн үй-бүлөсүн бузуу, араздаштыруу.

ЭРИШ Өрмөктүн, ар кандай кездеменин токулушунда узунунан кетчү жиби, негизи. *Эшегине карай тушагы, эришине карай аркагы* (макал). *Асыл жибектин эришин чубап көрдү* (Сыдыкбеков).

ЭРИШ-АРКАК БОЛУУ Бири-бирине жардамдашып жөлөк-таяк, таяныч болуу, ынтымакташуу, биргелешүү. *Калык ырчыны таап, таанышып, аны менен эриш-аркак болуп, анын төрүндө ызаттуу мейман*

катары байырлады (Бейшеналиев). *Алардын эриш-аркак болуп кеткенине жан їрєп иштедик* (Бердикеев). *Эриш-аркак болуп оокат кылалы* (Жартєшев).

ЭРИШ ТАРТУУ Катар тизилїї, кыркалай туруу. *Чиркешип бир-бирине тизген тоодой, Курчалып керме тоону тарткан эриш* (Бєкєнбаев).

ЭРК *псих.* 1. Адамдын єзїн-єзї кармай билїї, кєздєгєн максатын иш жїзїнє ашырууга умтулган сапаты, касиети. *Эрки кїчтїї адам. Эркти тарбиялоо. 2.* Каалагандай, эркинче болуучулук, ойлогонундай иш кылуучулук. *Энебиздин энчисии Эркибизче алалык* («Эр Табылды»). *Сїйдїрїї же кїйдїрїї, Єзїўєрдїн эркиўер* (Маликов). *Єзїм билем, не иштесем эрк менде, Жан алдында баш салынтып барбаймын* (Тыныстанов). 3. Боштондук, азаттык, теўдик, эркиндик, теў укуктуулук. *Жерсиз элем жер берди, Малай элем эрк берди* (Токтомушев).

ЭРКЕ 1. Жакшы кєрїїчїлїк сезимге, єзїн сїймєнчїктїї экендигин сезгендикке байланыштуу жароокерлик, жагалдангандык. *Эркин тоонун эркин эрке кыздары, Келгилечи, кєўїлдї биз ачалы* (Турусбеков). 2. Эркелеп, єз оюндагысын кылган, каалаганын иштегиси келген, обу жок чалжактаган (кєбїнчє жаш балдарга жана кєп эркелеген жаш аялдарга карата). *Жоргонун тери кургабайт, эркенин жашы кургабайт* (макал). *Ажар їркїнгє чейин жаманчылык кєрбєй, бир їйдїн эркеси болуп єстї* (Баялинов). *Эрке бала ошондой, эмгегиўди баалабайт* (Борончиев). *Эрке аял.* 3. Бирєєнї жакшы кєрїп эркелеткенде айтылат.

ЭРКЕ БАЛА Жородо, шернеде оюн-тамаша баштоого, уюштурууга дайындалган адам же жоронун билерманы. *Талпынып, кєтєрїлє албаган їч жорунун экєєнї жыга чаап, бирин чырмап эрке балага тирїї алып келишти* (Осмоналиев).

ЭРКЕ ТАЛТАЎ Обу жок, жєнї жок, эў эле эпсиз эрке. *Жылдызкан Кїмриханга окшогон эрке талтаў кыздардан тил укса да ыйлаган эмес* (Байтемиров).

ЭРКЕК Адамдын, айбандын, жаныбардын ж.б. эр жыныстуусу. *Кызым тогуз, эркек жок* («Эр Тєштїк»). *Эркек бала. Эркек торпок.*

ЭРКЕК КАРГАДАЙ ЧОКЧОЎДОО Жєнї жок, ыгы жок бирєєгє корсулдоо, ыгы жок кыр кєрсєтїї. *Эркек кара каргадай, Чокчоўдогон сен кимсиў?* («Семетей»).

ЭРКЕК ТАНА Эркек бала, эркек аты бар. *Эркек тана эмеспи, алы келбесе да аракет кылып, тырбалаўдап жатат, – деп чоў ата небересине ичинен ыраазы болгондой* («Ала-Тоо»). *Эркек тана бойдокчулук кылган уландарды ээрчип кетти* (Токомбаев).

ЭРКЕКТИК Эркекке таандык, эркек кишиге мїнєздїї.

ЭРКЕЛЕ Бирєєгє (мис. ата-энесине) эркелик кылык кєрсєтїї. *Тєрдє отурган кичине кыз энесине эркелеп, мойнунан кучактады* (Сыдыкбеков). *Эл ичинде эркелеп, Сайрап жїрдїк бир кезде* (Казыбек).

ЭРКЕЛЕЎ *диал.* Эрке-талтаў. *Мен болсо дале эркелеўмин.*

ЭРКЕЛЕТ ***эркеле*** этишинин аркылуу мамилеси. *Эркелетсем Насырды, Эриккен кєўїл жазылды* (Казыбек).

ЭРКЕЛЕШ ***эркеле*** этишинин кош мамилеси.

ЭРКЕЛЄЄ ***эркеле*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭРКЕТАЙ 1. Эрке болуп, эрке єскєн бала, адам. *Абасынын доорунда Эркетай єсїп калыптыр* («Эр Табылды»). 2. Жакшы кєргєн адамын (кєбїнчє кыздарды, аялдарды) эркелетїї маанисинде айтылат. *Эрдин жары эркетай, Эскерип койсо кєўїл жай* (Калык). *О, каралдым, эркетайым!*

ЭРКЕЧ Биттелген, їч жаштан жогорку эчкинин эркеги (їч жашка чейинкисин серке дейт) *Каўгаал ирик эркечтер, Мєнїзбєстєн жол баштап* («Эл адабияты»). *Мїйїздєрї кайчылаш чоў эркечти ээрчип, койлор чоў коктуну кєздєй чубурат* (Абдукаримов).

ЭРКИН 1. Бош, єз алдынча жїргєн, кайтарууда, кыстоодо эмес. *Талаадагы эркин кийик Дыргып барып карашат* (Токомбаев). 2. Эрктїї, кєз каранды эмес. *Эркин тоонун эркин эрке кыздары, Келгилечи, кєўїлдї биз ачалы* (Турусбеков). *Жїрєгїўїз назик беле ушундай, Эркин учкан тоо бїркїтї – кушундай* (Акматалиев). 3. Жат, машыккандай, так билгендей. *Харитонов єзбек тилинде эркин сїйлєйт* (Абдукаримов).

ЭРКИН КОТОРМО *адаб.* Чыгарманы бир тилден экинчи тилге которгондо, котормо сєзмє-сєз болбостон, жалпы мааниси сакталуу менен экинчи тилге єтїшї.

ЭРКИН ЫР *адаб.* Ыр тїзїлїшїнїн айырмалуу бир тїрї. Бул тїрїндє ыр саптарынын бирдей муун єлчємдєрдє сєзсїз болушу, басымсыз же басымдуу болушу шарт эмес, мында негизги нерсе интонацияга, ритмге, паузага, эмоцияга, декламациялуулукка маани берилет. *Жолдошум, сен, Тышка чык. Кабинетке камалба. Мында кел, Турмуш арала* (Элебаев).

ЭРКИНДЕ Эркин болуу, эркинче, єз алдынча жїрїї. *Кыл аркандын селкинчек, Кыздар ойноп эркиндеп* (Бєкєнбаев). *Кєлдєгї сїзгєн єрдєк, каз Эркиндеп учкан турбайбы* (Турусбеков).

ЭРКИНДИК Боштондук, кєз каранды эместик, эркин, теў укуктуулук. *Эркиндик тийип кедейге, Энчини берди экилеп* (Осмонкул).

ЭРКИНЧЕ Каалаганынча, єз эрки, єз оюменен, самаганындай. *Эркинче кєрїп жыргалды, Эч кимдер єтпєйт бул жайдан* (Казыбек). *Аўызда эркинче оттоп, эркинче семирген бєдєнє учту* (Сыдыкбеков).

ЭРКСИЗДЕН Айласыздан, амалсыздан; атайлап эмес, аўдоосуздан кїтпєгєн жерден. *Эрксизден эзилгенбиз бечара калк* (Калык).

Нина Леонтьевна Динар тентектин сүйлөгөн сөзүнө эрксизден күлүп жиберди (Сыдыкбеков).

ЭРКТҮҮ 1. Эрки бар, өзүн өзү кармай билген, эрки күчтүү. *Эрктүү жигит анын ушактаган сөзүнө көңүл бурган да жок.* 2. Эркиндик, теңдикке жеткен, тең укуктуу. *Эми билдим баркыңды Эрктүү күндө чоң болгон* (Казыбек). 3. Өз ыктыяры, өз эрки, өз каалоосу менен; өз алдынча, өз эркинче. *Жигиттер эрктүү түзүлгөн отрядга кошулуша башташат* (Бөкөнбаев).

ЭРЛИК эрдик менен бирдей.

ЭРМЕ ЧӨЛ Эч нерсе өнбөгөн какыраган ысык талаа, какшыган чөл. *Бир нече күн жүрүп, бир ээн талаа, Эрме чөлгө туш келдим* (Каралаев).

ЭРМЕК 1. Эрикпей ойноп-күлөр, көңүл ачар тамаша, оюн. *Эригип жүрөт жолоочу, Эрмекке чакыр бирөөнү* (Үсөнбаев). *Жаан күнү эрмек кылып тогуз кумалак ойношту* (Байтемиров). 2. *өт.* Бала. *Бектурдун эркелеткен эрмеги жок кейип жүрөт* (Сыдыкбеков). *Эсен болсун эже менен агайлар, Эрмектериң сага келип пааналар* (Тыныбеков).

ЭРМЕКТЕ Эрмек кылуу, эрикпей, зеригип кетпей, бир нерсеге көңүл алагды кылуу, убакыт өткөрүү. *Эрикkенде элиме Эрмектеген дастаным* (Токтогул). *Динар менен Келген эрмектешип келатышты* (Сыдыкбеков).

ЭРМЕКТЕЛ эрмекте этишинин туюк мамилеси.

ЭРМЕКТЕШ эрмекте этишинин кош мамилеси.

ЭРМЕКТӨӨ эрмекте этишинин кыймыл атоочу.

ЭРМЕН Кермек, ачуу даамдуу, башында майда, тоголок бүдүрлөрү бар куурай. *Биз эрмен, меңдубана, акшар аралаш куурайларды эки күнү чаап жыйнадык* (Жантөшев).

ЭРМЕШ 1. Туткактап жабышып, чапташуу. *Эрмешип этегине темтелеңдеп, жаш бөбөк, тили таттуу «энекелеп».* 2. Артынан калбай жүрүү. *Өлгүчө этегине эрмешип, жакасына жармашам.*

ЭРМИТАЖ *сүр.* Ленинграддагы тарыхый маданий жана көркөм музей, дүйнөдөгү ири музейлердин бири.

ЭРОЗИЯ 1. *геол.* Шамалдын, селдин өндүрүшкө байланыштуу терс таасирлердин натыйжаларында кыртыштын бузулушу. 2. *мед., вет.* Теридеги, былжыр челдеги майда жара. 3. Темирдин электрдик, механикалык таасирлердин натыйжасында бузулушу.

ЭРӨӨЛ 1. Жекеме-жекеге чыгышкан салгылашуу, күч сынашуу, сайыш, чабыш. *Эрөөлгө чыгып сайышса эрдигине чара жок* («Манас»). *Эрөөлгө чыгып эрендер Эки-экиден урушту* («Манас»). *Эрөөлдө Манас – кыпкызыл оттуу чагылган! Ажалын табаар ажал да болсо кабылган* (Мамбеталиев). 2. Чалгын, чалгындоо иши. *Эрөөлгө чапты эрендер, Бууданды минген берендер, Мен баатырмын дегендер* («Манас»). *Эрөөлгө чыккан Кара дөө, Белге чейин барды эми* («Семетей»).

ЭРӨӨЛДӨ Аңдуу, байкоо. *Бирок анын тилегин эрөөлдөп, айылды сырттан багып калышкан Самтырлар бузду.*

ЭРӨӨЛСҮЗДҮК Таянычы жоктук, тиреги жоктук, өзүн-өзү коргой албагандык.

ЭРӨӨН Өөн көрүнгөндүк, адаттан тышкары, тескери сезилгендик. *Ал өзүнүн айтканын эрөөн албай, Мыскалга карады* (Сыдыкбеков). *Бойго жеткен кыздын айылчылап, бекер жүрүшү эрөөн эле* (Жантөшев). *Омокеев досунун уу-чуусуз, жалгыз өзү тосуп чыгышын эрөөн көрдү* («Ала-Тоо»).

ЭРСИ Өзүн баатырга, мыктыга теңөө, эрдемсинүү, өзүн шер, мыкты көрсөтүүгө аракеттенүү. *Эрсип эси кеткендер, эшекке минип чабышты.*

ЭРСИН эрси этишинин өздүк мамилеси.

ЭРСИНИШ эрсин этишинин кош мамилеси.

ЭРСИНҮҮ эрсин этишинин кыймыл атоочу.

ЭРТЕ 1. Эртең менен, күн чыга электе, азандан. *Эрте туруп, кеч жатып Эмгек десе талбаган* (Нуркамал). *Зарыл эрте ойгонуп, эрте турду* (Сыдыкбеков). 2. Белгилүү бир убактан мурда, убактысы, маалы жете электе, маалынан мурун кеч калбай. *Эрте бышкан алма. Ишти эрте бүтүрүү.*

ЭРТЕ КҮНДҮ КЕЧ КЫЛБАЙ Кечиктирбей, узартпай, тезирээк, эртерээк, көпкө созбой. *Баргыла эми, эрте күндү кеч кылбай* (Абакиров). *Кой, муну кийин угарсыңар, эрте күндү кеч кылбай жолдон алыстагыла* (Медетов).

ЭРТЕГИ Өткөн заман, мурда өткөн, илгерки. *Эртеги өткөн окуя. Эртеги сөз. Эртегинин жомогу, Айтпай койсок болобу* (фольк.).

ЭРТЕЛЕ 1. Эртең менен, күн чыга, таң азандан аракетке, ишке өтүү, камылга көрүү. *Элибиздин баарысы Эртелеп турат кызматка* (Калык). 2. Кечикпей, эрте, күн мурунтан киришүү, камдануу, аракет жасоо. *Кемпир, эртелеп казан ас!* (Сыдыкбеков). *Эмгектүү мендей бар бекен, Эртелеп элден кутулган* (Казыбек). *Ишти эртелеп бүтүрүү.*

ЭРТЕЛЕН эртеле этишинин өздүк мамилеси.

ЭРТЕЛЕТ эртеле этишинин аркылуу мамилеси.

ЭРТЕЛЕШ эртеле этишинин кош мамилеси.

ЭРТЕЛИ: эртели-кеч Эртең менен жана кечкисин; ара-чолодо. *Эртели-кеч ишке кол тийгизе коюп жүрсөң, үйрөнгөнүң өзүң үчүн* («Жаш ленинчи»). *Эртели-кечте эстесем, Эки көзүм чачырап, Ошол жерге кудайым, Жеткирер бекен батыраак!* (Казыбек).

ЭРТЕЛИК Убакыттын абдан эртелиги. *Күндүн мынча эртелигине карабастан.*

ЭРТЕҢ 1. Өтүп жаткан күндүн соңку күнү, бүгүнкүнүн эртеси. *Бүгүн көргөн эртең*

жок, Ушундай болот дүйнө шок («Манас»). *Эртең майрам, күн жетинчи ноябрь* (Осмонов). 2. Жакынкы келечекте, жакын арада, жакын күндө. *Ооба, эжекелер, аман болсок, эртең эле көрүшөрбүз чын* (Сыдыкбеков).

ЭРТЕҢ МЕНЕН Күн чыгардын алдынан тарта күн бир аз көтөрүлгөнгө чейинки убакыт аралыгы. *Берерге бешимде кымыз, бербеске эртең менен саамал* (макал). *Таң эртең менен Дүйшөнкул келди* (Бөкөнбаев). *Адатынча, көк эшегинин канжыгасына орогун кыстарып, адырга жөнөдү эртең менен* (Мырзаев).

ЭРТЕҢКИ 1. Келерки, кийинки күнкү. *Чыдабай күтөт кыз, келин Эртеңки таңдын атканын* («Мендирман»). 2. Жакынкы келечектеги, жакын арадагы, жакынкы күндөрдүн ичиндеги. *Кубанчы мол, үміт зор Эртеңки болор жеңиштен* («Мендирман»).

ЭРТЕСИ Кийинки күнү, бир күн кийин. *Барган күнү күн ачык болду эле, эртеси күн жаады* (Байтемиров). *Эртеси анын таңында, Эл менен жумуш шаңында* («Ала-Тоо»).

ЭРУДИТ Билими терең, маалыматтуу, көп окуп, көптү билген адам.

ЭРУДИЦИЯ Илимдин белгилүү бир тармагын өтө тереңбилгендик, салмактуулук, маалыматтын толуктугу.

ЭРҮҮ эри этишинин кыймыл атоочу.

ЭС 1. Акыл, аң-сезим. *Эсиң болсо жигиттер, Капа кылбай тилдебей, Кайрыла жүр жетимге* (Токтогул). *Батыш эси жок энесинин тилин албады* (Байтемиров). 2. Ойдо сактоо, унутпоо жөндөмдүүлүгү. *Мыскалдын Крымга, Артекке барганы эсинде* (Сыдыкбеков). *Сенин ошондогу мага айткандарыңдын бардыгы эсимде* (Жантөшев). *Кыргыз десем, Чыңгыз келет эсиме, Чыңгыз десем кыргыз келет эсиме* (Сарногоев). *Эсиңдеби, Чыңгыз, ошол тынч жаткан, Ливанды мен келет кайра ырдагым* (Гамзатов). *Эсиңдеби, Чыңгыз, өзүң экөөбүз Болгонбуз Бейрутта бир мейманда* (Гамзатов). *Эсине салып коюу керек.*

ЭС-АКЫЛЫНА КЕЛҮҮ ***к. эсине келүү.***

ЭС АЛУУ Тыныгуу чаалыкканын жазып, калыбына келүү, көңүл сергитүү. *Аба жуттум, кымыз ичтим, эс алдым* (Үмөталиев). *Күлбүбү эс алып, бир уктап турду* (Убукеев). *Эс алайынчы деп, бир бош скамейкага барып отура кетти* (Баялинов). *Бир аз эс алып, анан жөнөөгө болот* (Жантөшев).

ЭС-МАС Бир нерсени даана сезе албай бүдөмүк, чала-була бүшүркөгөндөй, сергек эмес абалда, көбүнчө эсин жоготуп бараткандай же уйку-соонун арасында болгондой учурларга карата. *Келин эс-мас болуп өзүнө келе албай жатат деп үрпөңдөшүп, бетине суу чачышты* (Бейшеналиев). *Чоюбек уйкудан көзүн ача албай эс мас далдырагандынан чыйрала боюн жазат* (Бейшеналиев).

ЭС ТОКТОТУУ Акыл-эс кирип, чоңоюп ар нерселерге түшүнө баштоо. *Апам кийинчерээк мен эс токтотуп калган кезде каза болду* («Ала-Тоо»).

ЭС-УЧ Аң-сезим, ой, адамдын психологиялык абалы. – *Токто! Арам өлгүр, союп салам! – деп, эс-учун жыя албай жинденген Танабай камчы сап менен жоргону тумшукка берип-берип алды* (Айтматов).

ЭС-УЧУН ЖОГОТУУ Эстен танып, эч нерсени сезбей, эси ооп калуу. *Эс-учун жоготуп алдан тайып турган баланы мүрзөгө алып барышкан жок* (Өмүрбаев). *Төлөмүштүн көзүнөн от чагыла түшүп, эс-учун жоготуп койду* (Бердикеев). ***В.: Эс-учун билбөө.*** *Төлөмүш андан чыккандан кийин эс-учун билбей жыгылып калды* (Бердикеев). *Мен эс-учумду билбей жатып калып, сизди аябай кыйнаган турбаймынбы* (Саатов). ***Эс-учунан ажыроо.*** *Же уктаганы, же эси ооганы белгисиз болуп, кайрадан эс-учунан ажырады* (Осмоналиев). ***Эс-учунан тануу.*** *Баласы эс-учунан танып, күн сайын оордоп баратыптыр* (Бейшеналиев). ***Эсинен тануу.*** *Жалгыз баласынын жоодо калганын угуп, шордуу эне эсинен танып жыгылды* (Укаев). *Кыдырбектин кабарын угуп, Бермет эстен танды* (Абдукаимов).

ЭС-УЧУН ЖЫЙНОО 1. Акыл-эсине келүү, эсин жыюу, эстен тангандан кийин кайта калыбына келүү. *Эс-учун жыйнап, дароо жер таянып, эки жагын карады* (Ашымбаев). 2. *өт.* Эстен тандыргандай курч эмоционалдык абалды өткөргөндөн кийин кайрадан өзүнө келүү, акыл-эсин токтотуу. ***В.: Эсин жыюу.*** *Кийин эс-учумду жыйган күндөн тартып, Күкөнүм көз алдыман кетпей койду* (Өмүрбаев). *Мен эсимди жыйып, эки жагымды карасам, ак кийинген чоочун адамдар турат* (Жантөшев). *Кудайберген далайда барып эсин жыйды* (Мырзаев). *Садык эс-учун жыйбай, оорусу кармап жатып калды* (Сыдыкбеков). ***Эсине келүү.*** *Акбалбан эми эсине келип, маң болуп туруп калды* (Касымбеков). *Мени кош аттап докторго алып келишет. Эртеси түштө эсиме келем* (Жантөшев).

ЭС-УЧУН ЖЫЮУ ***к. эс-учун жыйноо.***

ЭС-ЭС БИЛҮҮ Ачык, даана эмес, бүдөмүк, элес-булас билүү. *Бул ашуунун таталал, тайгак жерлерин бала чакта көрүп, эс-эс гана билем* («Советтик Кыргызстан»).

ЭСЕ 1. Ирет, мертебе, жолу. *Планым ашат эки эсе, Кырманыма береке* (Осмонов). 2. Барабар, тең, тете. *Өлгөндү сурасаң тирилгенге эсе* (макал).

ЭСЕБИ ЖОК Эң эле көп, болжолсуз, ченемсиз. *Макел Дөө деген балбаны Эсеби жок чоң экен* («Манас»). *Эчки, теке, кийиктер, Эсеби жок семирген* (Токтогул). *Аларда малдын эсеби жок. Эсеби жок Эр Төштүк* («Эр Төштүк»).

ЭСЕБИН ТАБУУ Кандайдыр бир нерсенин ыңгайын, жөнүн, шартын таап тууралап коюу. – *Кана, жүргүлө, булардын эсебин өзүбүз табабыз* (Элебаев). *Эсил башың чаппасам, Эсебиңди таппасам* («Сейтек»). *Бардык кекти аларбыз. Эсен болуп эл турса, Эсебиңди табарбыз* (Бейшеналиев). *Чын*

эсебин табайын, Чыркыратып бул таздын Башын кыя чабайын («Эр Төштүк»).

ЭСЕЙ 1. Чоӯоюп, эс тартып калуу. *Эсейип алса ал чоро, так эшектей кардыӯ жарбайбы!* 2. *диал.* Эси оо, эсин жоготуу. *Шол күрөштөн кийин ал эсейип каган.*

ЭСЕЛЕ Бир нече эсе, бир канча мертебе көбөйтүү, ашыгы менен төлөтүп, арттырып алуу. *Эки эселеп төлөп берди.*

ЭСЕЛЕК 1. Акыл-эси толо элек, эс кире элек. *Эшиктин алдында эки-үч жашар эселек кыз ойноп отурат.* 2. Акылсыз, эс-акылы жок, жеӯил ойлуу. *Эселек сендей айбанды Эр деп айткан оӯобу* («Семетей»). *Эстүү – көпчүл, эселек – тууганчыл* (макал). *Эселек күнүӯ туман, эркиӯ жатта, Боору эрип, имерилбес айткан датка* (Тыныстанов).

ЭСЕЛЕКТИК Акылы, эси өсүп жетиле электик.

ЭСЕЛЕН ***эселе*** этишинин өздүк мамилеси.

ЭСЕЛЕТ ***эселе*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭСЕЛӨӨ ***эселе*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭСЕН Аман, сак-саламат, соо. *Эсен барсам элиме, Тилегиме жетемин* (Токтогул). *Алмамбет, Чубак эки шер Эсен-аман соо барбы?* («Манас»). *Айран-сүтүн көлдөтүп, Малдарды эсен багалы* (Осмонкул). *Эл ичинде барарбыз, Эсен болсок кайрылып* (Казыбек). *Күн да жылып, мен да жылып ат койдум, Эсен-аман жүргүн элдин ичинде* (Чоробаев).

ЭСЕНГИРЕ Алдан-күчтөн тайуу, эс-учун жоготуп коюу, алсырап дармансыз боло түшүү. *Андан аркы кадамын шилтөөгө алы келбей, эсенгирей түшүп отуруп калды* (Саспаев). *Андан ары сөзүн айтпай, жөтөлө, эсеӯгирей түштү.*

ЭСЕНГИРЕТ ***эсенгире*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭСЕНГИРЕШ ***эсенгире*** этишинин кош мамилеси.

ЭСЕНГИРӨӨ ***эсенгире*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭСЕНДЕШ Ден-соолугун, ал-абалын суроо, учурашуу, амандашуу. *Алмамбет, Сыргак, эр Чубак Аман-эсен Манаска Эсендешип көрүштү* («Манас»).

ЭСЕНДЕШҮҮ ***эсендеш*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭСЕНДИК Амандык, сак-саламаттык, дени сактык. *Эсендик тилеп туралы, Өзүбүздөн өткөн бар, Азаптуу ызгаар кыш өтсө, Артынан келер көктөм бар* (Казыбек). *Тилектин түбү эсендик, саламат болсок болгону.*

ЭСЕНЧИЛИК ***эсендик*** менен бирдей.

ЭСЕП 1. Ар кандай нерселердин саналып, саны такталып чыгарылган жалпы жыйынтыгы, канча экендигин көрсөткөн жалпы саны. *Күн эсеби белгилүү Жылда болот турбайбы* (Алыкулов). *Кеткенине жети күн Болду бүгүн эсеби* (Үсөнбаев). *Малдын жалпы эсеби. Эмгек күндүн эсеби. Акчанын эсеби.* 2. Арифметика. *Эсептен сабак берген Сартбаев балдардан сабагын сурай баштады* (Сыдыкбеков).

ЭСЕП ЖЕТКИС Эӯ эле көп. *Чыңгыс хан эсеп жеткис жоокерлерин темирдей тартип менен башкарып тургандыгын дагы бир ирет көрсөттү* (Айтматов).

ЭСЕП-КЫСАП Ар кандай эсеп иштери, эсепке тийиштүү маалыматтар. *Кампанын эсеп-кысабын жатка билген киши экен* (Бейшеналиев).

ЭСЕПКОР Зыкымданып, бардыгын эсептеп, эсеп жүргүзүп турган, эчтемесин кемитпөөнүн аракетин кылган пейли тар. *Эсепкор кишинин колунан тыйын чыгуу кыйын* («Чалкан»).

ЭСЕПСИЗ 1. Эсеп жетпеген, сансыз, эӯ эле көп. *Дыйканбайдын согуму үчүн элден эсепсиз чыгымдар жыйылган* (Бөкөнбаев). 2. Болжолсуз, ченемсиз, өтө эле, абдан. *Эсепсиз кымбат мүлкүмдү Энчилеп элге таратам* (Токомбаев).

ЭСЕПТЕ Эсебин алуу, эсебин чыгаруу, саноо, санак жүргүзүү. *Эмгек күндү эсептеп, Дептерлерге жазалы* (Турусбеков).

ЭСЕПТЕЛ ***эсепте*** этишинин туюк мамилеси.

ЭСЕПТЕТ ***эсепте*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭСЕПТЕШ ***эсепте*** этишинин кош мамилеси.

ЭСЕПТӨӨ ***эсепте*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭСЕПТҮҮ Эсептешкен, эсеби бар. *Эсептүү дос айрылбайт* (макал).

ЭСЕПЧИ 1. Эсептөөчү, эсеп, санак жүргүзүүчү адам. *Эмгекчинин эмгек күнүн тууралап, Эсепчилер иш планын тактасын* (Осмонкул). 2. Жыл сүрүүчү; күнгө, айга карап аба ырайынын, жылдын кандай боло тургандыгын болжоп айтуучу киши. *Жыл сүрүп, жыл эсепчиси сүйлөдү* (Сыдыкбеков). *Же Күн, ай санаган эсепчи зыялы абышка белем.* (Абакиров).

ЭСЕПЧИЛИК Эсеп жүргүзө билүүчүлүк.

ЭСЕР 1. Жеӯил ойлуу, шашма. 2. Эс-акылы ордунда эмес, жинди чалыш, акылы кем. 3. Эси жок, акылга толо элек. *Эс-мас – эсер мас болуп* («Манас» С.О.). *Эсер Чонтой энтелеп, Эшигин таппай темселеп* (Тоголок Молдо). *Эси жок, эсер ээмдин Оюнда азыр эт барбы?* (Тоголок Молдо).

ЭСЕРДИК Жеӯил ойлуулук, кем акылдык, акылсыздык, дардаӯпоздук.

ЭСИ-ДАРТЫ Бүт ойлогон ою, санаасы, тилеги. *Анархандын эси-дарты эшиктеги Каныбекте* (Жантөшев).

ЭСИ ЖАРЫМ ***к. жарым эс.***

ЭСИ КЕТҮҮ Эмне кыларын билбей дал болуу, айласы куруу. *Мына ушундай ойлор менен башын айлантып, эмне кыларын билбей эси кетип жүрүшөт* (Алыбаев). – *Сен кайдан?... Сен кайдан?... деп, эси кетип, жамын-*

чысын колуна илештире албай аны чімкєнєйїн деди, ошого далдаланайын деди (Касымбеков).

ЭСИ-КЄЄНЇНЄН КАЛБОО Эч унутулбоо, такыр унутулгус, эстен кеткис болуу (єтє оор же абдан кубанычтуу иштерге карата). *Єткєн кылымдагы Музооке бабасынын кордугун эми єзї тарткaны Байымбеттин эси-кєєнїнєн калбас болду* (Бейшеналиев). ***В.: Эси-кєєнїнєн кетпєє.*** *Бул тїн Алымкулдун эси-кєєнїнєн кетпей турган эўбактылуу тїн болду* (Абдукаримов).

ЭСИ-КЄЄНЇНЄН КЕТПЄЄ *к.* ***эси-кєєнїнєн калбоо.***

ЭСИ ООП КАЛУУ Эс-учун жоготуп, эч нерсени сезбей калуу, дел боло тїшїї. *Бутун колу менен сыйпалап кєргєн Тєлеміштїн эси оой тїштї* (Бердикеев). *Ал чыгып кеткенден кийин Качике эси ооп, бир топко далдырап жатып калды* (Абдукаимов). *Уу тырмакта мыкчылып, Эси ооп, талганды айт* (Барпы). ***В.: Эси эўгирєє.*** *– Мейли... деди ал эси эўгиреп* (Касымбеков). *Булар чыгып кеткен соў Сылыйдын эси эўгиреп, заманасы куурулду* (Исмаилов).

ЭСИ ЧЫГУУ Коркуу, коркуп, чочуп кетїї. *Мылтык атылар замат тула боюм дірїлдєп, эсим чыгып кетти* (Жигитов). *Тамак иче баштаганыбызда эшикти бирєє кагып, такылдатып калды, эсибиз чыгып кетти* (Бердикеев).

ЭСИ ЭКИ БОЛУУ Шайы кетїї, айласы кетїї, алдастоо, эмне кыларын билбей калуу, шаштысы кетїї. *Атылган октон басмачылардын кулактары тунуп, жашынууга жай таппай, алдастап, эстери эки болушту* (Жантєшев). *– Эмнени эстейм! Эсим эки болуп жатса* («Кыргызстан маданияты»). *Кызымды соорото албай эсим эки болду* («Ала-Тоо»). *Куралчан киришкен їчєєнїн бири босогодо туруп, бизди жылдырбай карап турду да, берки экєє їйїбїздї тинтип киргенде эсибиз эки болду* (Сактанов).

ЭСИЛ 1. Кайран, чиркин, єткєн. *Эсил ємїр, эсил жаш, Эсиў барда моокум бас* (Токтогул). *Эсил энем Каныкей. Єлбєй тирїї бар бекен* («Сейтек»). 2. Киши єлгєндє єкїнїч иретинде айтылуучу сєз. *Эсил барда таарынып, Эми келдим кашыўа* («Эл адабияты»). *Эсил Шаршен булбулум, Элден чыккан жорго эле* (Осмонкул). 3. Ыйык, аялуу, таза. *Эсил энекем айткан кеп эле* («Семетей» С.К.).

ЭСИН ЖЫЮУ *к.* ***эс-учун жыйноо.***

ЭСИН ЭКИ КЫЛУУ Айласын кетирїї, кыйноо, эсин оодаруу, шаштысын кетирїї. *Кулпурган келинчек сыр кєргєзє жигиттин колуна тийбей, эсин эки кылууга єттї* (Бейшеналиев). *Бир їйдєн кесе, бир їйдєн дасторкон, бир їйдєн табак жыйып эсибизди эки кылбады беле* (Укаев).

ЭСИНЕ ЖАРА ЧЫГУУ Такыр унутуп калган, эстебеген, эсине келтире албай убаралаңган учурларда єзї же башка бирєєнї жемелєє иретинде айтылат. *Эсиўе жара чыккыр, кечээ эмне жакшылап карабадым? Ооба, ошол. Карачы, мындайда эсиме жара чыгып, атын да унутуп калбадымбы* (Казакбаев). *Ким эле... Эсиме жара чыккыр ай. Укканым ырас* (Тойбаев).

ЭСИНЕ КЕЛТИРЇЇ Эсине салуу, бир аз тартипке чакырып, окутуп коюу, тизгинин тартуу. *Анын кїчї жеке Бошкойду эсине келтирїї эмес, Чыныбайды атап бардык канкорлорду жектєє* (Бейшеналиев).

ЭСИНЕ КЕЛЇЇ 1. Эс-учун жыйноо. *Кєптє барып эсине келди.* 2. Ойлонуу, абдан ойлонуп бир тыянак чыгаруу. 3. Токтолуу, басырыла тїшїї. *Ушунчасында эсине келсин, кєзїн ачсын!* (Сыдыкбеков). *«...мындан кийин кєркоолордон сак болоюн», – деп ичинен эсине келээр* (Бейшеналиев).

ЭСИНЕ КИРЇЇ Чоўоюп, эс тартып ар-кы беркиге тїшїнїп калуу. *Сен деген эсиўе кирген чоў кызсыў, кой ыйлаба, басыл* (Медетов).

ЭСИНЕН ТАНУУ *к.* ***эс-учун жоготуу.***

ЭСИР Кєєп кетїї, менменсинип, обу жок болуп кетїї, жинденїї. *Ал малга, дєєлєткє эсирип, турмушту баалабады* (Сыдыкбеков). *Эсирген экен кайран баш, Дєєлєттїн аккан буусуна* (Казыбек).

ЭСИРИК Кєпкєн, менменсиген, обу жок. *Эсирик бала эбиў тап* (Калык).

ЭСИРИШ ***эсир*** этишинин кош мамилеси.

ЭСИРКЕ Кєпкєнчїлїк кылып текеберленїї, корсоюу. *Эсиркеп отко чарпылган, Элирген тилек менде бар* (Токомбаев).

ЭСИРКЕН ***эсирке*** этишинин єздїк мамилеси.

ЭСИРКЕТ ***эсирке*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭСИРКЕШ ***эсирке*** этишинин кош мамилеси.

ЭСИРКЄЄ ***эсирке*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭСИРМЕ Албуут, жини бар, кыялы чатак, эсирип кетме. *Эркетайдын эсирмеси кармайт* (Бєлєкбаев).

ЭСИРТ ***эсир*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭСИРЇЇ ***эсир*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭСКАДРА Согуш-деўиз флотунун же аба флотунун кемелеринин чоў бирикмеси, тобу. *Асманда сап-сап болуп, сызып келе жаткан бийиктиктеги эскадраны кєрдїк* (Сыдыкбеков).

ЭСКАДРАЛЫК ***эскадрага*** таандык.

ЭСКАДРИЛЬЯ Согуш авиациясынын бир нече топ самолёттордон турган бєлїгї.

ЭСКАДРОН Атчан аскерлер бєлїгї.

ЭСКАЛАТОР Кєбїнчє метродогу кишилерди єйдє алып чыгуу, тємєн тїшїрїї їчїн тынымсыз жылып турууучу тепкичтер.

ЭСКАЛИЗМ *саяс.* Адамдын чындык турмуштан фантазиялардын дїйнєсїнє кайтууга умтулуусу.

ЭСКЕР Эсине алуу, эске салуу, унутпай эстеп жїрїї, унут калтырбоо. *Эрдин жары*

эркетай, Эскерип койсо кєўїл жай (Калык). *Ємїр бизден єтїп кетсе, Эл эмгектен эскерсин* (Токомбаев). *Эрдигиўди эскерип Жаздым муну сага арнап* (Їмєталиев). *Ал кїн Сизди эскербедик жакшылап, Эстен кеткис Рух дїйнєсїн тартуулап* (Акматалиев).

ЭСКЕРИШ эскер этишинин кош мамилеси.

ЭСКЕРМЕ Эске алып, эстеп жїрїї їчїн арналган ыр, сєз же ар кандай белектер. *Ак куу элеў калкыган кєк кєлдєгї, Кєл тїбїнє тїшїрбє эскермеми* (Сарногоев).

ЭСКЕРТ эскер этишинин аркылуу мамилеси. 2. Алдын ала тїшїндїрїп, билдирип айтып коюу, баяндап, белги берип коюу. *Белек сабакка кандайча даярдануу керек экендигин белгилеп, балдарга эскертти* (Таштемиров). *Бул ишти мага жакшы эскерттиўиз* (Жантєшев).

ЭСКЕРТИЛ эскерт этишинин туюк мамилеси.

ЭСКЕРТИШ эскерт этишинин кош мамилеси.

ЭСКЕРТКИЧ 1. ***эскерме*** менен бирдей. 2. Эстелик.

ЭСКЕРТЇЇ I Жаўылыштык кетиргендиги, кылмыш кылгандыгы їчїн адамга колдонулуучу чара, жаза.

ЭСКЕРТЇЇ II эскерт этишинин кыймыл атоочу.

ЭСКЕРЇЇ эскер этишинин кыймыл атоочу.

ЭСКИ 1. Жаўы эмес, мурда колдонулуп, кєєнєрїп калган, эскирип калган. *Эски шырдак. Эски кийим. Эски эт.* 2. Мурдакы, мурда єтїп кеткен, мурда болуп єткєн. *Эзилдик эски заманда, Тапталдык эле таманда* (Тоголок Молдо). *Эски жыл кетти, жаўы жыл келди. Ырдап ыйлап кїн єткєргєн таштарда, Эски койчу бїгїн – куунак башкарма* (Токомбаев). 3. Карыган, кєп жашаган. *Эски киши. Эскилерден маралдын мїйїзїнїн шїйшїнї менен шимиги карылык дартка миўдин бири деп уккам* (Абакиров).

ЭСКИ ЖАРАНЫ КОЗГОО Эчак єтїп кеткен, унутулуп бараткан ачуу кайгыны, кекти, кейиштїї нерсени эске салуу, кайра жаўыртуу.

ЭСКИ ЖООРУН ЧУКУУ Унутулуп калган жаман кылык-жоругун, терс кєрїнїштєрїн айтып эскертїї. *Койсоўчу, чал, бирєєнїн эски жоорун чукуп эмне кыласыў, – деп байбичеси тыйган болду* («Ала-Тоо»).

ЭСКИ МАЛДЫН КЄЗЇНДЄЙ Кандайдыр эбактан, мурдатан кєрїп-билип жїргєндєй, тааныштай, кєзгє їйїр сыяктанган. *Эски малдын кєзїндєй, ой-кырларына жєє кыдырып, теўтуш-туушкандарым менен баарлаштым* (Жантєшев). ***В.: Эски кєздєй.*** *Атадан балага мурас болуп келе жаткан эски кєздєй ысык дїнїйєлєрдєн єлбєй туруп айрылмак эмес* (Укаев).

ЭСКИЗ 1. *сїр.* Кєркєм сїрєт искусствосунда, чоў иштин алдында алдын ала чийилген божомол долбоор. 2. *адаб.* Кєркєм чыгарманын алдын-ала сомолоп жазылган структурасы, болжолдуу даярдалган эпизоддук бєлїктєрї.

ЭСКИЛИК 1. Эскиргендик, эскилиги жеткендик. *Машинанын азыркы кебетеси эскилиги жеткен дагырадай шалдырайт* («Чалкан»). 2. Эски коомго, турмушка тиешелїї болгон терс кєрїнїш. *Дагы эле жїрєт жабышып Эскиликтен калгандар* (Шїкїрбеков). *Эскиликке жол бербей Экинчи кайра жасалдым* (Їсєнбаев).

ЭСКИР 1. Эски болуу, эскилиги жетїї; керектен чыгуу, жыртылуу, тозулуу. *Эскирген машина. Эскирген кийим-кече. Жууркантєшєктєр эскирди* (Сыдыкбеков). *Олтурам ойлуу тиктеп, о апаке! Качанкы эскирген бир сїрєтїўдї* (Байгазиев). 2. Каруу, жашы улгаюу, карылыкка моюн сунуу, картаюу. *Эскирип кеттим кошулбай Эмки сонун турмушка* (Токтогул). *Эскирип ємїр баратат, Эсимден кетпейт бала чак* (Бєкєнбаев).

ЭСКИРТ эскир этишинин аркылуу мамилеси.

ЭСКИРЇЇ эскир этишинин кыймыл атоочу.

ЭСКИЧЕ Мурункуча, бїгїнкї кїнгє туура келбегендей. *Баардык ишти эскиче жасайсыў да турасыў* (Макенбаев).

ЭСКИЧИЛ Эскиликти жактоочу. *Эскичил бизден алыс болсун* (Бєкєнбаев).

ЭСКИЧИЛИК Мурдатан бери келаткандыкка мїнєздїїлїк, эски турмушка мїнєздїїлїк.

ЭСПАРЦЕТ Беде сыяктуу бир нече жолу чабылып алына турган кєп жылдык тоюткор єсїмдїгї.

ЭСПЕРАНТО Дїйнєгє кеўири таралган европалык тилдердин материалдарына негизделип тїзїлгєн эл аралык жасалма тил.

ЭССЕ *адаб.* Адабий жанр, бир нерсеге таасирленїїдєн жаралган очерктик мїнєздєгї чыгарма.

ЭССЕНЦИЯ Тамак єнєр жайында, фармацевтикада, парфюмерияда колдонулуучу кандайдыр бир заттын учуп, бууланып кетїїчї кошулмасы аралашкан суюктук.

ЭССИЗ Акылсыз, эси жок.

ЭСТАМП Гравюрадан басып тїшїрїлгєн сїрєт.

ЭСТАФЕТА 1. Жїгїрїїдє, сууда сїзїїдє ж.б. белгилїї аралыктан єткєн сайын колундагы нерсени (кєбїнчє таякчаны) улам єз тарабындагыларга берип, марага жеткиче бирин-бири алмаштырып турма жарыш. 2. Ушундай жарышта ар бир команданын катышуучулары бири-бирине берип, колдон колго єткєрє турган шарттуу нерсе (кєбїнчє таякча). 3. *єт.* Ишти улам кийинкилерге єткєрїп берїї, мурункулардын ишин кийинкилер улоо.

ЭСТЕ I Мурда оюнда болгон, кєргєн-билген, сезимде бар нерселерди, окуяларды ж.б.

ойго келтирүү, эске салуу, эске түшүрүү. *Эл чинде жүргөндү Эстесе көүйл эсирген* (Казыбек). *Алыста жүрсөм дагы эстейм, гүлүм, Сайрасам булбул болуп жетер үнүм* (Шимеев). *Туулган, тууган жерди эстеп, Капа болуп айттым да* (Токтогул). *Калыў кыргыз элди эстеп, Качкандагы кербезим* (Токтогул).

ЭСТЕ II Уйкусу чала болгондо, уйкусураганда, чарчаганда, талыкшыганда ж.б. эрксизден оозду кеў ачып, тереў дем алуу. *Түлкүбек оозун ачып, кериле эстеди* (Жантөшев).

ЭСТЕЛ эсте этишинин туюк мамилеси.

ЭСТЕЛИК 1. Көрүнүктүү адамдарга курулган скульптуралык же архитектуралык имарат, сүрөт ж.б. *Элиў сага эстелигин тургузду, Өзүў сүйгөн кыргыз тоонун ташынан* (Үмөталиев). 2. Өткөндөгү материалдык маданияттын, эски жазуулардын, чыгармалардын ж.б. сакталып келаткан үлгүлөрү, калдыктары. *Архитектуралык эстеликтер. Орхон-Енисей эстеликтери. 3.* Эстөө, эсте сактоо, унутпай ойго алып жүрүү үчүн сактала турган ар кандай нерселер, окуялар, эскерме. *Тарыхтан тамчы чын элес, Бул китеп элге эстелик* (Токомбаев). *Эстелик үчүн сүрөткө түшүп коёлук* («Ала-Тоо»).

ЭСТЕН ТАНУУ к. эс-учун жоготуу.

ЭСТЕТ I эсте этишинин аркылуу мамилеси.

ЭСТЕТ II Көркөмдүк сезими курч, көркөмдүктү, сулуулукту, искусствону сүйүүчү, баалоочу.

ЭСТЕТИКА 1. Искусство жөнүндөгү, көркөм чыгармачылыктагы, жаратылыштагы, турмуштагы сулуулуктун, көркөмдүктүн формалары жөнүндөгү философиялык окуу. 2. Кимдир бирөөнүн искусствого же анын кандайдыр бир түрүнө карата болгон көз карашынын системасы. *Айтматовдун эстетикасы.*

ЭСТЕТИКАЛЫК эстетикага таандык.

ЭСТЕШ эсте этишинин кош мамилеси.

ЭСТӨӨ эсте этишинин кыймыл атоочу.

ЭСТРАДА 1. Артисттер, музыканттар, көркөм окуучулар ж.б. эл алдында чыгып сүйлөшү, ырдашы, оюн көрсөтүшү үчүн жасалган сере, кичинекей сахна. 2. Музыкалык-драмалык концерт.

ЭСТРАДАЛЫК Эстрадага таандык.

ЭСТҮҮ Акыл-эси бар, акылдуу. *Эстүү – көпчүл, эселек – тууганчыл* (макал). *Азамат жигит, эстүү кыз, Ар кимиў тапкын теўиўди* (Тоголок Молдо).

ЭСТҮҮЛҮК Акылдуулук, акыл-эси бардык, жөн билгилик. *Эстүүлүктүн белгиси, Элин жакшы башкарат* (Осмонкул).

ЭСТҮҮСҮН Акылдуусунуу, өзүн эстүү, акылдуу киши катарында көрсөтүү. *Эки көз орой неме экен, Эстүүсүнгөн кул экен* («Эр Табылды»).

ЭСТҮҮСҮНҮҮ эстүүсүн этишинин кыймыл атоочу.

ЭСТҮҮСҮНҮШ эстүүсүн этишинин кош мамилеси.

ЭСХАТОЛОГИЯ Акыр заман жөнүндөгү диний окуу.

ЭТ I 1. Жаныбарлардын сөөгүнө жабышкан дене ткандары. *Дененин булчуў эттери. Этиў калып көк жашык, Каныў калган бир кашык* («Манас»). 2. Союлган малдын, аўдын, канаттуунун, балыктын ж.б. азыктүлүк үчүн колдонулган (желе турган) ушундай дене заты. *Манапты ээрчип эт жеген Мадырайган соргогум* (Токтогул). *Койдун эти. Балыктын эти. Үй куштарынын эти. Сүр эт.* 3. Ар кандай жемиштердин, бакча өсүмдүктөрүнүн желе турган жумшак заты. *[Алманын] жука, кызыл терисинин астынан ширелүү, күн нуру сиўген даамдуу эти көрүнүп турду* (Айтматов). 4. Дене, бүткөн бой. *Көйнөгүм жок, жылаўач, Куур тонум этимде* («Жазгыч акындар»).

ЭТ II Кыймыл-аракеттин болушун, бир нерсенин иштелишин билдирүүчү көмөкчү этиш. *Эмгек этип жашыўдан, Элге жаксаў эў кызык* (Токтогул). *Чоў эне азыр жай сүйлөп, небересине өткөндү баян этти* (Сыдыкбеков). *Чоўдордун жемеси Орусбектин сезимине таасир этти* (Сыдыкбеков). *Карагай таш тийгендей солк этти* (Токомбаев). *Машина лып этип келип токтой калды* (Жантөшев). *Каныбек акырын гана күўк этип койду* (Жантөшев). *Мылтыктын тарс эткен үнү чыкты* (Баялинов).

ЭТ-БЕТИНЕН КЕТҮҮ 1. Бир нерсеге өтө дилгир экенин билдирүү, аябай үзүлүп түшүү. *Командировка десе эт-бетибизден кетип, абдан талашабыз го* («Ала-Тоо»). *Байкеўкине барып кел десем эт-бетинен кетти* (Бердикеев). 2. Өтө жакшы көрүү, жан дили менен мээримдүү кабыл алуу. *Ата да, эне да балам деп эт-бетинен кете турган болот* (Мырзаев). – *Жезде, болуш эт-бетинен кетип ыраазылыгын билдирбеди, – деп таарынбаўыз* (Бейшеналиев). ***В.: Эт-бети менен кетүү.*** *Сабыр бул жолку саякатка сүйүнүп, эт-бети менен кетти* (Жусупов). ***Эт-бетинен жыгылуу.*** *Ушу китеп дегенде өмөчөктөп эт-бетиўден жыгылып түшчү элек* (Медетов). ***Эт-бетинен түшүү.*** *Кузгундай эт-бетинен түшө калып, эти менен сөөгүн таразалап* (Көчкөнов).

ЭТ БЫШЫМ Кыргыздын эски убакыт ченеми. Эт бышкыча кеткен убакыт (1–1,5 саат убакыт). *Эт бышымга курган жан* («Семетей» С.К.). *Эси эндиреп Табылды, Эт бышымдай жатты эми* («Эр Табылды»). – *Ашыкпаўыз. Сары-Үўкүрдүн белесин эт бышымда ашып, тез эле жетем* (Бейшеналиев). *Каалашса акындар чай кайнам, эт бышым жамактатып ташташат* (Токтогул).

ЭТ ЖҮРӨГҮ ЭЗИЛҮҮ к. жүрөгү элжирөө.

ЭТ ЖҮРӨГҮ ЭЛЖИРӨӨ Абдан жакшы көрүү, элжирөө, кандайдыр бир жакшы сезимден улам ыракаттануу. *Ал башынан өткөн тарыхын айтып отурганда жигиттин эт жүрөгү элжиреди* (Жантөшев). *Бурч-бурчтан жаўырык чыгарган коўгуроолордун үнүнө*

чоў эненин эт жїрєгї элжиреди (Каимов).

ЭТ КЄЙНЄК Ич кєйнєк, ичтен кийїїчї ак кєйнєк. *Жаш баланы атасынын эт кєйнєгїнє ороду* (Сыдыкбеков).

ЭТ МЕНЕН ЧЕЛДИН ОРТОСУНДА Эки ортодо, ал жакка да бул жакка да ачык кошулбаган абалда, эки ортодо эптеп мїлтїлдєп жашаган, кошоматчылык менен кїн кєргєн. *Тап кїрєшї учурунда эт менен челдин ортосунда тынч жашай берїїгє болбой тургандыгын жаўы досторунун жардамы менен тїшїндї* (Абдыраманов). *Мамбеткул эт менен челдин ортосунда байкалбай кала берди* (Бейшеналиев). ***В.: Эт менен челдин арасында.*** *Эт менен челдин арасында жан багып жїргєн адамдар чечкиндїї ишке бел байлай албайт* («Чалкан»).

ЭТАЖ Кєп кабаттуу їйдїн, имараттын биринин їстїнє бири жайгашкан катары, кабаты.

ЭТАЖЕРКА Биринин їстїнє бири орношкон текчелери бар эмеректин бир тїрї. *Оў жак терезеге жакын китеп жыйылган этажерка, ага жанаша стол коюлган* («Ала-Тоо»).

ЭТАЛОН 1. Єтє так жасалган їлгї. Ал пайдаланылып жїргєн єлчєгїч куралдардын тууралыгын текшерїїдє колдонулат. 2. *єт.* Ар кандай кєрїнїштїн жогорку чеги, бийик їлгїсї.

ЭТАП Кандайдыр бир кыймылдын, процесстин єнїгїїсїнїн мезгилдик бир бєлїгї, сапаттык жактан айырмалоого мїмкїн болгон баскычы, єзгєчєлїктїї учуру. *Эл чарбасын єнїктїрїїнїн жаўы этабы.*

ЭТЕГИ БЇТЄЛЇЇ Турмуш-тиричилиги оўолуу, бир нерсеге жетишип кеўеле баштоо. *Этегиў эми бїтєлдї го, кайда эле жарыган неме элеў, – деп каарып кирди* (Абдукаримов). ***В.: Этеги узаруу.*** *Мага келип, мени менен коўшу болгон соў гана ушинтип этегиў узарып отурат* (Їмєталиев). *Баары бир этеги узарбайт, тумшугу жарыбайт шум баланын* (Осмоналиев). ***Этеги эки болуу.*** – *Ошол он-он беш тыйынга этегиў деле эки болуп кетпеди го, Аписа...* (Жусупов). *Экиэкиден чабышып жїрїп алардын этеги эки болдубу* (Осмоналиев).

ЭТЕГИ ЖАЙЫЛУУ *к.* ***этек-жеўи жайылуу.***

ЭТЕГИ ЖЕРГЕ ЖЕТПЄЄ *к.* ***этеги тизесине жетпєє.***

ЭТЕГИ ТАКЫМЫНА ЖЕТПЄЄ *к.* ***этеги тизесине жетпєє.***

ЭТЕГИ ТИЗЕСИНЕ ЖЕТПЄЄ Эч жакшылык кєрбєє, оўолуп кете албоо, жарыбоо, єтє начар абалда болуу. – *Кептин баары ошо этеги тизесине жетпеген куу туяк Молдодо* (Бейшеналиев). *Ємїрї этегиў тизеўе жетпей, колуў ашка жетпей, кадам сайын бутуўдан каргыш чалып куурап жїрїп єт* (Байтемиров). ***В.: Этеги толорсугуна жетпєє.*** *Ал деле этеги толорсугуна жетип жыргап кеткен жери жок* («Чалкан»). ***Этеги жерге жетпєє.*** *Ысактын деле этеги жерге жеткен жери жок* («Ала-Тоо»). ***Этеги такымына жетпєє.*** *Этеги такымына жетпеген куур тондор тєбєгє чыкты го?* (Каимов). ***Этеги узарбоо.*** *Жарытылуу эмгек кылып, маўдайыўдан тер чыкпай этегиў єзї эле узарбайт* («Ала-Тоо»). ***Этеги эки болбоо.*** *Кєлгє барганыўар менен этегиўер эки болбойт, – деп бизди азгыра баштады* (Турусбеков). *Ошондо деле этегим эки болгон жок* («Ала-Тоо»).

ЭТЕГИ ЭЛЕК, ЖЕЎИ ЖЕЛЕК БОЛУУ Чын ыкласы, бїт мїмкїнчїлїгї менен, тыным албай, аябай эмгек кылуу, кам кєрїї. *Эне бечара келин алганына жетине албай этеги элек, жеўи желек болуп иштеп жїрдї* («Кыргызстан маданияты»). *Деги жек кєргєн кишисин да эрите сїйлєп, этеги элек, жеўи желек болгон элпек мамилеси менен жайлаган атасы кыйын эле дешет* (Бейшеналиев).

ЭТЕГИН КАРМОО Бирєєгє сїйєнїп, аны кара тутуу, ага ишенїї, ошонун жардамын кєрїї деген мааниде. *Каленжан, мындан ары ушул турган кєпчїлїк сенин этегиўди кармамакчы* (Укаев). *Кєнгєнїўдєй казалын кєчїрїп, таркатып, кат-сабатыўды арбытып, Молдокеўдин этегин карма, – деп атам жиберди* (Бейшеналиев). *Бакы менен куда-сєєк болуп этегин кармасам, чамгарагынан кут тїшпєйбї* (Осмоналиев). *Башкарманын этегин кармап иш кылдым* («Ала-Тоо»).

ЭТЕГИНЕ ЖАМЫНУУ Бирєєнїн аркасы менен, бирєєгє сїйєнїп иш кылуу, кїн кєрїї (кєбїнчє терс мааниде). *Ал молдо эмес эле Тазабектин этегине жамынып жургєн кургур тура* (Сыдыкбеков).

ЭТЕГИНЕ ЖЫГЫЛУУ Мїўкїрєп кєз каранды болуу, колдон тїшїп сурануу, кечирим суроо. *Башкарма мїчєлєрї анын этегине жыгылып, жалынып-жалбарат деген ойдо эле* (Ашымбаев). *Эркек башыў менен эрдикатындын этегине жыгылып «элчилик» сурадыў* (Эралиев).

ЭТЕГИНЕ НАМАЗ ОКУУ Бирєєгє сыйынуу, айткан-дегенинен чыкпай аябай кєзїн кароо, кєшєкєрлєнїї, кошомат кылуу, кулдук уруу. *Башкарма боло электе єз агасы Мендирман Шооруук менен Бердибайдын этегине намаз окуган кєшєкєрї эле* (Сыдыкбеков). *Нєкєн менен ємїр шерик болмок тїгїл, этегине намаз окууга тура чуркоочуларды жок деп ким айта алат* (Їмєталиев). *Кєбї бєрк ал десе баш алган, єздєрїнєн тємєнкїлєргє кыргыйдай тийип, єйдєдєгїлєрдїн этегине намаз окуп, таазим кылган немелер* (Жигитов). ***В.: Этегине таазим кылуу.*** *Сени жаман жоруктан таза сактап калгандары їчїн экєєнїн теў этегине таазим кыла турган жєнїў бар* (Айтматов). ***Этегине тооп кылуу.*** *«Ыйыкмын, бу ар кошкон букара тїбєлїккє этегиме тооп кылат деп билген, ага астейдил ишенген* (Касымбеков).

ЭТЕГИНЕ ЫРЫС ТОЛУУ Бактылуу болуу,

этек-жеўи жайылып, жадырап-жайнап туруу. *Куу этек да шордуу, балдары болсо этегине ырыс толуп, бешенесине кін конуп турбайт беле дейт таенеси* (Айтматов).

ЭТЕГИНЕ ЭРМЕШИП, ЖАКАСЫНА ЖАРМАШУУ Туткактап коё бербєє, бура бастырбоо, уйгактай жабышуу. *Чурулдаган калк алардын этегине эрмешип, жакасына жармашты* («Ала-Тоо»). ***В.: Этек-жеўине жармашуу.*** *Берки экєє Букарбайдын этек-жеўине жармаша кєкєйіндєгілєрін ажылдап бучкакташты* (Бейшеналиев).

ЭТЕГИНЕН ЖАЛГОО Тєрєє, балалуу болуу. *Ага жараша кудай этегинен жалгап койсо, Гілбібінін ій-жайдын ээси жеке єзі болоруна шек жок* (Сыдыкбеков). *Экєє эки ууртаган соў, Ак Эрке чынынын тібіндєгі калган сууну «этектен жалгасын!», «Очогунан жалгасын!» деп ырым кылып, оттун боюна тегерете сээп салды* (Касымбеков). *Жамийла этегинен жалгап, эркек балалуу болду* (Сыдыкбеков). *Оюўузда болсо аны жасай бериўиз. Этегинен жалгаса, жардыдан мураскер тапсаўыз, ырыскыўыз ошо* (Матисаков).

ЭТЕК 1. Кийимдин, їзіктін ж.б. нерселердин тємєн жагы, аяккы бєлігї. *Этекти кессеў жеў болбойт, Эзелки душман эл болбойт* (макал). *Аттаганда тонумдун этеги бутумун учуна оролуп калды* (Элебаев). 2. Тоонун, адырдын, бєксєнін ж.б. эўкейиштеп, жантайып біткєн жери. *Кєк тітін каптап, чаў ызгып, Кєрінбєй тоонун этеги* (Бєкєнбаев). *Кыштактын бир учу тіндік тарапка созулуп кетсе, бир учу тоонун этегине чейин барат* (Таштемиров). *Этек жагы Бурканга, Этектеп малын айдаган* (Казыбек). *Ошол тіні жолу оўолбос Жаабарс бийик ашуунун этегинде убайымга ууланып турду* (Айтматов).

ЭТЕК КИР Айыз, менструация.

ЭТЕК-ЖЕЎИ ЖАЙЫЛУУ 1. Бала-чакалуу болуу, укум-тукуму єсїї. *Бібінін этек-жеўи жайылып, очор-бачар болуп отурат* (Жантєшев). *Анын этек-жеўи жайылып балпайып байбиче болгон кези.* 2. Иши оўолуу, бардар, бейпил турмушта жашоо. *Айнагіл чатырап гілдєп, этек-жеўи жайылып кулпуруп турган чагы да* (Сыдыкбеков). *Жетишпестик жоголуп, Жайылган кез этек-жеў* (Їмєталиев). ***В.: Этеги жайылуу.*** *Анын їйїнє барганда этеги жайылып жыргап калат* (Медетов).

ЭТЕК-ЖЕЎИ ТАЙКЫ Колунда жок, жоксуз, жарды, кедей. *Беш тітіні бирдей этек-жеўи тайкы, куур тонду эттерине кийген кызыл боор кембагалдар* (Сыдыкбеков).

ЭТЕК-ЖЕЎИНЕ ЖАРМАШУУ *к.* ***Этегине эрмешип, жакасына жармашуу.***

ЭТЕКТЕ 1. Кийимдин этегинен алуу, этектен кармоо. *Батыш эшикке чыгып бараткан эрин этектеп кармап калды* (Байтемиров). 2. *єт.* Акидей асылып суранууу, тиленїї. *Жолоочуну єткєрбєй, Этектейсиў ач кєздік* (Барпы). 3. Тоонун ж.б. этеги, эўкейиштеп тїгєнгєн жери менен жїрїї, этектерге конуу ж.б. *Кызыл тоону этектеп, Кыргыек салып кеткенби* (Тоголок Молдо).

ЭТЕКТЕЛ этекте этишинин туюк мамилеси.

ЭТЕКТЕН АЛУУ Айласын, шаштысын кетирип, кыйын-кыстоо абалда калтыруу. *Жоо этектен алды го, Кан чеўгелин салды го* (Турусбеков).

ЭТЕКТЕТ этекте этишинин аркылуу мамилеси.

ЭТЕКТЕШ этекте этишинин кош мамилеси.

ЭТЕКТЄЄ этекте этишинин кыймыл атоочу.

ЭТЕКТЇЇ Этеги бар, этеги чоў, жазы. *Этектїї чий калпак.*

ЭТЕНЕ ТАЙТАЎ Эрке, эркин єскєн. *Єзїў этене тайтаў баласыў* («Семетей» С.К.).

ЭТИ АЧЫНУУ Катуу кордук кєрїп, жаны кейїїдєн аябай ыза болуу, ардыгуу, жаны кашайып ачуусу келїї. *Эти ачынган Батийна тилин тарткан жок* (Сыдыкбеков). *Ал тил угуп, эти ачынып калды* (Сыдыкбеков). *Тунгуч эти ачынып, ансайын кїчєдї* (Осмоналиев).

ЭТИ КАЧУУ Арыктоо, териси сєєгїнє жабышкандай катыўкы абалда болуу. *Анан тизесин, эти качкан арык колдорун алакандары менен баса Бегайым ордунан тура жєнєйт* (Медетов).

ЭТИ КЫЗУУ Табына келип, ээлигип, кїчєп жїгїрє баштоо (кєбїнчє тапталган кїлїктєргє карата). *Боз аттан чым-чым тер чыгып, эти кадимкидей кызып, арышын узатты* (Каимов). *Эти кызып алыптыр, Куштай учуп калыптыр* (фольк.).

ЭТИ ООРУП КАЛУУ Толготуу, толгоо тартып калуу, толгоосу келїї. *Кокуй, кайнене болбой кал. Келиндин эти ооруп калган тура, жаш келин уялып айталбаса, эки-їч кїндєн бери кыўкыстаса, чайналып бїтпєдїбї* (Бейшеналиев).

ЭТИ ТИРЇЇ жїїнї тирїї менен бирдей. *Эти тирїї, кеби тыў келин ушунча кєптєн жазганбай тике айтты* (Сыдыкбеков). Анын *эти тирїї, нары элпек, нары зээндїї экенин Федоров байкап калат* (Ашымбаев). *Айгїл эти тирїї, зээндїї кыз. Окусун. Адам болсун, – деди Исабек* (Айтбаев). *Ал эти тирїї бала болучу* (Жантєшев).

ЭТИБАРГА АЛБОО Назар салбоо, кєўїл бєлбєє, байкас албоо. *Болот миў башы элдин буркан-шаркан тїшїп жатканын этибарга албай, эл ичинен чыгып кетти* (Абдукаримов). *Жеўижок ичинен кым деди, «чоў жолго таштап» деген кайраштырууну этибарга албай, кеп Токтогул жєнїндє чыгып калганына кубанды* (Касымбеков). *Анан барып жазылат дедиби, Шарипа кїйєєсїнїн бул мїнєзїн этибарга албады* (Кушубеков). *Комуздун баркын билбеген Султаналы аны этибарга алган жок* («Ала-Тоо»).

ЭТИЕТ Сак, сактанып аракеттенген, эптїї, чебер. *Кыймыл-аракети этиет киши. Каныбек, өзїүө өзїү этиет бол* (Жантөшев).

ЭТИЕТТЕ Этиет кылуу, сак, кылдат болуу, чебердөө, абайлоо, байкоо. *Сындырбай, этиеттеп кармоо. Этиеттеп басуу.*

ЭТИЕТТЕН этиетте этишинин өздїк мамилеси.

ЭТИЕТТЕШ этиетте этишинин кош мамилеси.

ЭТИЕТТИК Сактык, эптїїлїк чеберδїїлїк.

ЭТИЕТТӨӨ этиетте этишинин кыймыл атоочу.

ЭТИКА 1. Коомдук аў-сезимдин бир формасы болгон мораль, адептїїлїк жөнїндөгї философиялык окуу. 2. Белгилїї бир таптын, коомдук топтун, кесипчиликтин жїрїш-турuш, адептїїлїк нормаларынын жалпы жыйындысы. *Жетекчинин этикасы. Дарыгердик этика.*

ЭТИКЕТ Белгилїї бир эл ичине сиўип калган, көпчїлїк жерде өзїн-өзї алып жїрїїнїн, бирөөгө мамиле кылуунун тартиби.

ЭТИКЕТКА Товардын, дарынын ж.б. аты, баасы же башка маалыматтары көрсөтїлгөн жазуусу бар кагаз.

ЭТИМАЛ ыктымал менен бирдей.

ЭТИМОЛОГ Этимология боюнча адистиги бар тилчи.

ЭТИМОЛОГИЯ Сөздөрдїн келип чыгышын, тегин, тїпкї маанилерин ж.б. маселелерин изилдөөчї тил илиминин бөлїгї.

ЭТИМОЛОГИЯЛЫК этимологияга тааныдык. *Этимологиялык тїшїнїк, этимологиялык сөздїк, этимологиялык маани.*

ЭТИНЕ БАТПОО к. терисине батпоо.

ЭТИНЕ КЕЛЇЇ к. тап этине келїї.

ЭТИНЕН ТЇШЇЇ Шалпайып арыктай тїшїї, азуу. *Айрымдары суук тїшкїчө эле этинен тїшїп кетет* (Медетов). *Жылкыны жайып оттотуп айдаса, этинен тїшпөйт* (Медетов).

ЭТИНЕН ЭТ КЕССЕ ДА УНЧУКПАГАН Кебелбеген, тоготпогон, кабак-кашым дебеген, көтөрїмдїї. *Алымбай этинен эт кессе да унчукпаган, дулдуйган неме экен* (Сыдыкбеков).

ЭТИОЛОГИЯ Оорунун пайда болушун жана анын чыгыш себептерин медициналык жактан изилдөө, аныктоо иши.

ЭТИШ I Заттын кыймыл-аракетин, алабалын билдирїїчї сөз тїркїмї.

ЭТИШ II эт этишинин кош мамилеси.

ЭТИШТИК этишке таандык. *Этиштик маани, этиштик сын.*

ЭТИЯТ этиет менен бирдей. *Мурун кашкөй камынып, Жанынан душман табылып. Этият болуп, баласын, Карап турган сабылып* (Тоголок Молдо).

ЭТКЕЛ Толук, семиз, эттїї. *Эрке эткелинен келип балкайган кара тору аял эле* (Байтемиров). *Эткел тумшук.*

ЭТКИЗ эт жардамчы этишинин формасы. ***Эткис, эттир*** менен бирдей. *Качырлар кїрт-кїрт эткизип чайнап киришти. Былк эттире албады* (Жантөшев). *Былк эткис кылып байлады.*

ЭТМЕ эт этишинин формасы. *Шалк этме, тарс этме, кїрс этме курал, кыйт этме, чырт этме.*

ЭТНОГЕНЕЗ Элдин чыгышы.

ЭТНОГРАФ Этнография боюнча адистешкен окумуштуу.

ЭТНОГРАФИЯ 1. Элдердин улут катары калыптанышын, материалдык маданиятын, салтын, їрп-адатын, турмуш өзгөчөлїктөрїн ж.б. жактарын изилдөөчї илим. 2. Кандайдыр бир элдин, улуттун, уруунун маданиятынын, салтынын, турмушунун жалпы өзгөчөлїктөрїн тїзгөн белгилер.

ЭТНОГРАФИЯЛЫК этнографияга таандык. *Этнографиялык изилдөөлөр, этнографиялык материалдар* ж.б.

ЭТНОЛОГИЯ Кеўири мааниде этностордун теги, негизги белгилери, өз ара мамилелеринин формалары жана типтери, материалдык жана руханий маданиятынын өзгөчөлїктөрї, этностук өзїн-өзї аўдоо сезиминин, этноско ыйгаруучулук маселелери менен бирге, кїндөлїк жашоо-тиричилигинин тїрдїї аспектилерин изилдөөчї илим.

ЭТНОНИМДЕР Уруу, урук, тайпа, улут аттары.

ЭТНОПЕДАГОГИКА элдик педагогика менен бирдей.

ЭТНОПСИХОЛОГИЯ Тигил же бул этностук топтун мїнөзїн, адамдардын психикасындагы этностук өзгөчөлїктөрїн, улуттук мїнөз маселелерин, этностук өзїн-өзї аўдоо сезимин, этностук стереотиптердин калыптануусун жана аракетин, этностук топтордун мамилелешїї процессиндеги психологиялык айырмачылыктарынын көрїнїштөрїнїн өзгөчөлїктөрїн изилдөөчї илимдин чектеш тармагы.

ЭТНОС Маданий, писхологиялык, тилдик мїнөзї жана өзгөчөлїктөрї жалпы, өздөрїнїн бир жалпылыкта экендигин аўдаган жана энчилїї аты бар адамдардын белгилїї аймакта тарыхый жактан калыптанган туруктуу биосоциалдык тобу.

ЭТНОСОЦИОЛОГИЯ Этностордун генезисин, маўызын, функциясын, өнїгїшїнїн жалпы мыйзам ченемдїїлїктөрїн, ошондой эле тїрдїї этностук топтордун окшоштуктарын, айырмачылыктарын жана бул же тигил адам топторуна мїнөздїї социалдык кубулуштарды изилдөөчї илим.

ЭТНОЭКОЛОГИЯ Этностук жалпылыктардын жашаган жериндеги табигый жана социалдык шарттарда өз тиричилигин камсыз кылуусунун салттуу системаларынын өзгөчөлїктөрїн изилдөөчї илим.

ЭТНОЭКОНОМИКА Дїйнө элдеринин жаратылыш чөйрөсїнїн, материалдык жана жарым-жартылай рухий маданиятынын, социалдык уюмунун жана башка бөтөнчөлїктөрї менен байланышкан салттуу чарбалык

ишмердигинин өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү илим.

ЭТНОЭТИКА Этиканын бир этноско же түрдүү этносторго кирген кишилердин ортосундагы жеке мамилелердин салттуу эрежелерин изилдөөчү багыттарынын бири.

ЭТОЛОГИЯ Жаныбарлардын жүрүм-турумун изилдөөчү илим.

ЭТСИРЕ Көпкө эт жебей калгандыктан эт жегиси келүү, самоо.

ЭТСИРЕТ ***этсире*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭТСИРЕШ ***этсире*** этишинин кош мамилеси.

ЭТСИРӨӨ ***этсире*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭТТЕН Семирүү, эт кошулуу, эт толуу. *Мал эттене баштады.*

ЭТТЕНДИР ***эттент*** менен бирдей. *Малды эттендирели.*

ЭТТЕНИШ ***эттен*** этишинин кош мамилеси.

ЭТТЕНТ ***эттен*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭТТЕНҮҮ ***эттен*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭТТҮҮ Семиз, семирген, эти толук. *Эттүү мал.*

ЭТЮД 1. Сүрөт искусствосуна таандык кандайдыр бир чыгарманын же анын айрым бөлүгүнүн жалпы болжолун, дагы өнүктүрүлө турган алгачкы көрүнүшүн элестетүүчү сүрөт, скульптура, картинка. *Булар графикалык жана живопистик, этюддар эле* («Советтик Кыргызстан»). 2. *муз.* Көнүктүрүү, үйрөтүү үчүн жазылган же чебердиктин үлгүлөрүн көрсөтө турган музыкалык чыгарма. 3. Адабий, илимий же философиялык темадагы очерк. 4. Шахмат, шашки ойноонун техникасын үйрөнүү же мелдешүү максатында атайын түзүлгөн позиция.

ЭФЕМЕРДҮҮ 1. Тез өтүп кетме, убактылуулук, туруксуздук. 2. *өт.* Куру бекердик, ишке ашпастык. *Эфемердүү кыял.*

ЭФЕМЕРЛЕР ***а.ч.*** Чөл жана жарым чөлдө, чанда талаа зонасында өсүүчү бир жылдык өсүмдүктөр.

ЭФИР 1. Радио толкундары тарала турган аба мейкиндиги, жалпы эле аба. 2. Медицинада, парфюмерияда, техникада колдонулуучу түссүз, учуп таралуучу жана мурунду ачыштыра жыттануучу суюктук түрүндөгү органикалык бирикме.

ЭФФЕКТ 1. Бирөөнүн же бир нерсенин катуу таасири. 2. Натыйжа.

ЭФФЕКТИВДҮҮ Таасирдүү, таасир калтыра тургандай, таасирленте тургандай.

ЭХ Кубанганда, өкүнгөндө ж.б. учурда айтылат. *Эх, кулунум эске түшсө, жашым агат* (Токомбаев). *Эх, кандай сонун.*

ЭЧ Тануу, күчөтүү, маанисинде колдонулат. *Эли каалап сыйласа, Эч кимдин болбойт арманы* (Осмонкул). *Белек Темировго эч жооп кайтарбады* (Жантөшев). *Эсендикти тилеўиз, Эч пайда чыкпайт убайдан* (Казыбек).

ЭЧАК Небак, небакта, алда качан, мурда. *Койлор эчак кырды ашып кеткен* (Баялинов).

ЭЧЕ ***нече*** менен бирдей.

ЭЧЕН ***нечен*** менен бирдей.

ЭЧКИ Кылчык узун жүндүү, мүйүздүү майда жандык (үй айбаны жана жапайы айбан). *Төөгө минип, эчкиге жашынба* (макал). *Тоо эчки.*

ЭЧКИ МААРАК Узун тумшуктуу, сазда жашоочу, эчкинин мааgraганындай үн чыгарган кичинекей канаттуу. *Эчки маарак, кашкалдак, Ызгыт менен ак чардак Көлдүн четин булгаган* (Тоголок Молдо).

ЭЧКИ МАРЛАР Ач кемер (крокодил) *Эшектей эчки марлар оозун ачкан, Баланын кылычынан ажал тапкан* («Эл адабияты»).

ЭЧКИНИН ЖАШЫНДАЙ ЖАШЫ КАЛУУ Карылыгы жетүү, өмүрү аяктап калуу деген мааниде. – *Карыдым, арыдым. Эчкинин жашындай жашым калды* (Осмоналиев).

ЭЧКИР Үн чыгара катуу ыйлоо. *Эчкирип кетет куурагыр, Көзүнөн кетип мончок жаш* («Эр Табылды»).

ЭЧКИРҮҮ ***эчкир*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЧӨӨ Канча санда экендигин билдирүү үчүн бериле турган суроо. *Эчөөў келдиў?*

ЭЧТЕКЕ Эч нерсе, эч кандай. *Менин жанымда эчтекем жок* (Элебаев).

ЭЧТЕМЕ Тануу иретинде колдонулат. *Эчтеме жок. Эчтеме болбоду.*

ЭЧТЕМКЕ ***эчтеке*** менен бирдей.

ЭЧТЕЎКЕ ***эчтеке*** менен бирдей.

ЭШ I Караан, жолдош, таяныч, медер, жөлөк. *Эш кылган катын Каныкей* («Семетей» С.К.). *Бири-бирибизге эш болуп, чогуу окуганыбыз жакшы эмеспи* (Бейшеналиев). *Бул элдин эш кылганы сенсиў, балам* (Токомбаев).

ЭШ II Жүндү, буланы ж.б. материалдарды аркан, жип ж.б. жасоо үчүн чыйратуу. *Мен жүн тытып, көтөрмө эштим* (Сыдыкбеков). *Ал эртеўкиге тузак эшип, кылтак даярдады* (Токомбаев).

ЭШ III 1. Уратуу, шилеп куюлтуу, бир жагын көздөй шилеп таштоо (мис., кумду, топуракты, карды ж.б.). *Кумду эш. Топуракты эш. Жээрде кашка ак карды эшип-эшип тээп, тулаўды оттойт* (Жантөшев). *Найзасы курч болоттон, Жарды сайса эшкендей* («Манас»). 2. Жарып таштоо, жара тартуу. *Ачуума тийсеў сен менин, Айлыўда кардыў эшемин* («Эр Табылды»). *Канжар менен курсагын эше сайды.*

ЭШЕГИ ЫЛАЙДАН ӨТКӨНЧӨ Жумушу бүткөнчө пайдасы тийип турган учурда жакшы мамиледе болуп, жумушу бүткөндөн кийин терс басып кеткен, карабай калган учурларда айтылат. *Эшеги ылайдан өткөндөн кийин салам берүүдөн эринип калган адамдар да болот* («Адабий Ала-Тоо»). ***В.: Эшеги суудан өткөнчө.*** *Эшеги суудан өткөнчө жанда жок элпек көрүндү эле* («Чалкан»).

ЭШЕЙ Шелпейип жүдөө, жүдөө көрүнүү, кейпи кетүү. *Ал эшейген көк быштыны көрдү* (Сыдыкбеков).

ЭШЕЙИШ ***эшей*** этишинин кош мамилеси.

ЭШЕЙТ ***эшей*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭШЕЙҮҮ ***эшей*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭШЕК Жапыз бойлуу, узун кулак, башы чоң, күч унаа катары гана пайдаланыла турган үй айбаны. *Эшектин жүгү жеңил болсо, жаталак болот* (макал). *Эшектин күчү адал, сүтү арам* (макал).

ЭШЕК ЖЫГАЧ Үстүнө чыгып, имараттын (үйдүн же башка курулуштун) бой жетпеген жерин шыбоо, актоо же жасалгалоо, оңдоо иштерин жүргүзүү үчүн колдонулуучу стол сыяктуу төрт буттуу курулуш шайманы. *Шыбакчы эшек жыгачты коюп там шыбады.*

ЭШЕК КУЛАК *диал.* Сүйрү боз жалбырак алган тоголок бүр байлаган, өсүгү 50 *см* чейин өскөн, кичине көк гүл ачкан ичке катуу сабактуу, чачыраган бутактуу өсүмдүк. *Эшек кулакты мал деле жебейт.*

ЭШЕК КУРТ Көбүнчө нымдуу коңул жерлерде кездешүүчү сегиз буттуу боз курт. Узуну 1–50 *мм* келген.

ЭШЕК КУРТУ МУРДУНАН ТҮШӨ ЭЛЕК Жаман-жакшыны, кыйынчылыкты көп көрө элек, кагыла элек. *Бул баланын дагы эшек курту мурдунан түшө элек да, ошон үчүн оозун көптүрүп сүйлөп жатат, – деди Бейшебаев сөзгө кошулуп* («Ала-Тоо»). *Эшек курту мурдунан түшө элек мадыра баштын кылганын карабайсыңбы!* (Саатов). ***В.: Эшек курту түшүү.*** *– Кеттик, Абыке. Өз шору өзүнө. Көрөсүң, эшек курту түшкөндө өзү келет* (Кушубеков).

ЭШЕК КУРТУН КАГУУ Көрбөгөндү көрсөтүү, азабын колуна берип, эсине келтирүү, жинин кагуу. *Сенин эшек куртуңду кагабыз* (Сыдыкбеков).

ЭШЕК ТАКАЛОО Эч нерсе кылбай, эч иш бүтүрбөй бош жүрүү, убакытты бошко, бекерге өткөрүү. *– Кокуй-ой! Ушу жашка келип, мен шаарда эшек такалап жүрүпмүнбү?* (Жусупов). *Эми аны байкап калса, силер эшек такалап жүрөсүңөрбү дебейби?* (Тойбаев).

ЭШЕК ТАРАМЫШ Буттун тарамышы.

ЭШЕКТИН МЭЭСИН ЖЕГЕН Келесоо, акылынан айныган, көк мээ деген мааниде тилдөө, жемелөө, кемсинтүү иретинде колдонулат. *Эшектин мээсин жеген чочко! Деги колуңдан бирдеме келеби? – деп, кожоюн мени төбөдөн ары камчы менен салып калды* («Ала-Тоо»). *– Ооба, «Эшектин мээсин жеген беймˮ деп коюшат акылсыз иш кылган адамдарды* (Абдыраманов).

ЭШЕЛОН 1. Катарга тизилген жоокерлердин, аскерлердин бөлүгү, тобу. 2. Атайын бир нерсени ташуу үчүн бөлүнгөн поезд; поезддин курамы, бирикмеси. *Дагы бир эшелон бала келиптир –деди карыя* (Убукеев).

ЭШЕН *дин.* 1. Меке менен Мединада динди үгүттөгөн Мухамеддин тукумдары жана үгүттөө ишин кесип кылган динчилдер. 2. Динге жан-дили менен берилген, молдодон кийинки диний даражадагы адам. *Кожо, молдо, эшенге Орозо, намаз дин кызык* (Токтогул). *Ак эшен сынап тааныган* («Манас» С.О.). *Эч нерседен шашпаган, Эшен деген пир ошол* (Эшмамбет).

ЭШИК Үйдүн, короонун ж.б. кирүү, чыгуу үчүн ачык калтырылган жери жана анын каалгасы. *Эшикти ачты бир келин, Эңкейип кирди Сыргажан* (Бөкөнбаев). 2 Үйдүн сырты, айлана-тегереги. *Эшикте шамал басылып калыптыр* (Сасыкбаев). 3. *өт.* Жол, мүмкүндүк. *Билим – дүйнөлүк маданиятка татыктуу кожоюн катары ишенимдүү аралашууга ачылган чоң эшик. Ошондон кийин мага бакыттын эшиги ачылгандай болду* («Эркин Тоо»).

ЭШИК АГА 1. Хан ордосунда хандын кабыл алуу иштерин тейлеп туруучу кызматкер. *Апсаңдап айбат көргөзүп тил кайрыган төрө Мамбетти элпек эшик ага кызматкерине айлантты* (Бейшеналиев). *Эшик агадан «ичке кирүүчүлөр бүттү» деген кабар Сооронбайга жетти* (Бейшеналиев). 2. Жородо сырттан киши кийирбей, эшик кайтарып туруучу адам. *Эшик ага болгон адамды төрдө отургандар тамашалап жатышты* (Осмоналиев).

ЭШИК АЧАР Кызды көрүүгө келгенде келиндерге берилүүчү акча, белек. *Жеңкетайды, эшик ачар, төшөк салатарды буларга чачкыла* (Бейшеналиев).

ЭШИК БОО Боз үйдүн түндүгүнөн арта салынып босогонун үстүнкү туура жыгачына байлануучу боо.

ЭШИК ЖЫРТУУ Тынымсыз келе берүү, тындырбоо, кайра-кайра кирип-чыга берип тажатуу. *Түн жамынып эшик жырткан жарамазанчы болуптур дедирип элге-журтка кеп кылмаксың го* (Осмоналиев). ***В.: Эшик тындырбоо.*** *Үйгө кимдир бирөөлөр эшик тындырбай келүүчү болду* (Жусупов). *Эшик тындырбаган кардарлардын ичинен кантип эле анчалык эстүү бирөө табылбасын* (Бейшеналиев).

ЭШИК ТӨРДӨЙ Эшиктен төргө чейинкидей, анчалык чоң эмес аралык деген мааниде колдонулат. *Эшик төрдөй калганда Эмилбек баа эте бакырып, тигини көздөй жүткүндү* (Осмоналиев).

ЭШИК ТЫНДЫРБОО ***к. эшик жыртуу.***

ЭШИК ЫРЧЫ Ири дин кызматкерлеринин, же башка белгилүү адамдардын кол астында, короо-сарайында жүрүп, ошолорду мактап ырдаган же ар кандай айтыштарда өз ээсинин таламын талашкан, шайлоолордо элди өз кишиси тарапка үгүттөгөн ырчылар.

ЭШИКТЕШ Эшиктери бири-бирине маңдайлаш, коңшулаш; айылдаш, ирегелеш, кошуна. *Алмамбет, Чубак ордосун Таласка эшиктеш кылып тиксин дейт* («Манас»).

ЭШИК-ТӨРҮН КӨРҮҮ Үйгө кирип-чыгуу, үйүндө болуу, үй-жайын көрүү. *Чын эле ошентиӳиз, жеӳе, биздин эшик-төрдү көрө кетиӳиз* (Тойбаев). *Үйгө барып, эшик-төрдү көрүп кетиӳиз* (Жантөшев).

ЭШИКЧЕ Кичине эшик.

ЭШИКЧИ Эшик кайтарган, эшик тоскон адам.

ЭШИЛ эш этиштеринин туюк мамилеси.

ЭШИЛМЕ Эшилип, куюлуп кете турган (мис. кум). *Эшилме кумдуу чалкак бел* («Манас»).

ЭШИТ Ук.

ЭШМЕ 1. Аялдардын чачына кошуп, узун кылып өрүүчү кара жип. 2. Койдун жүнүнөн, эчкинин, топоздун кылтагынан, жылкынын куйрук-жалынан түйдөктөп, чыйратуу менен эшилген жип, аркан.

ЭШМЕЧИ Эшмени жүзөгө ашыруучу чебер.

ЭШТИР эш этиштеринин аркылуу мамилеси.

ЭЭ I 1. Кожоюн, өз менчигине тиешелүү мүлктүн, байлыктын ж.б. башкаруучусу, кожоюну. *Өзүӳ көргөн көп малай Ээ болчу түк адам жок* (Үсөнбаев). *Ээси кайда жашырат, Алладан өкүм болгон соӳ* (Казыбек). 2. Бир нерсени башкара, пайдалана билген, жөнүн билген киши. *Азыркы техниканын ээси жаштар.* 3. *грам.* Сүйлөмдөгү ойдун негизин ээлеген сөз.

ЭЭ II 1. Бир нерсеге кайрылганда, наарazыланып же көӳүл бөлбөй койгон учурда айтылат. *Ээ, баатыр, жол болсун! – деди* (Осмонов). 2. *сүйл.* Макул болгондугун суроо же туура экендигин ырастоодо айтылат. *Эртеӳ чоӳ атамдыкына барабыз, ээ?*

ЭЭ БОЛУУ Жетишүү. *Айганыш жөнөкөйлүгү, адамгерчилиги менен бат эле кадыр-баркка ээ болду* (Байтемиров). *Ал өзүнүн эмгекчилдиги менен жогорку билимге ээ болду.*

ЭЭ-ЖАА БЕРБӨӨ Алкынып-жулкунуп тажаалдануу, жулунуу, токтоо бербөө, улам күчөй берүү. *Бурулчанын ачуусу келгенде булкунуп ээ-жаа бербей кетме жайы бар* (Байтемиров). *Айымкан көкүрөгүн тээп ташкындап келген кусасын чыгара ээ-жаа бербей катуу-катуу ыйлады* (Өгөбаев). ***В.:** Ээ бербөө. Ээ бербей кетти. Койчусуна ээ бербес элем, бирок ал ээрчиткен көк иттин азабы өттү.*

ЭЭ КЫЛБОО Чоӳдук кылуу, моюн бербөө, үстөмдүк кылуу, бийлик бербөө. *Ээ кылбай алып кеткен дешет* (Эралиев).

ЭЭГИ ТҮШКӨН Абдан карыган, карылыгы жеткен. *Ээги түшкөн менен, карыянын акылы али даана, баскан-турганы тыӳ* («Чалкан»). *Ээгим түшсө мейличи, Эрмек болуп жатамын* (Токтогул).

ЭЭГИ ЭЭГИНЕ ТИЙБӨӨ 1. Токтолбой абдан тез сүйлөө. *Ээги ээгине тийбей сүйлөйт.* 2. Көгөрүп абдан үшүп, титиреп кеткен абалга карата айтылат. *Ээги ээгине тийбей калчылдайт.*

ЭЭК АЛГЫЧ Элечектин ээк алдынан өткөрүлүп, ээкке чалына турган кууш тилке бөлүгү.

ЭЭК АЛДЫНДА Алыс эмес, жакын эле аралыкта, жакын жерде. *Ээк алдында душман бар, Эбин таап киргиле* («Эр Төштүк»).

ЭЭК Жаактын асты жагындагы тегерек тарткан урчуктуу бөлүгү. *Жаагы жазы, ээги узун, Эрди калыӳ, көзү үӳкүр, Эр мүнөзү көрүндү* («Манас»). *Эӳсеген элим аманбы? Ээгимдеги сакалым Элсизде жүрүп агарды* (Токтогул).

ЭЭЛЕ Ээ болуу, өзүнө менчиктөө, тиешелүү кылуу, өз карамагына каратуу. *Ээн жаткан жылкыӳды, Ээлеп алдым, билдиӳби?* («Эр Табылды»). *Керимбай бүтүн ээлеген Кетмен-Төбө базарын* (Токтогул) *Ак кардуу тоону ээлеген – Ата журтум кыргыз эл* (Токтогул).

ЭЭЛЕН I Өз оюндагысын, өз каалаганын иштөөгө умтулуу, элеп-желеп болуу. *Ээн баштын белгиси, Ээленет ыкка көнбөстөн* (Осмонкул). *Ээленип өз билгеним жасайм дебе, Табият түзүп койгон жашайт ченем!* (Байгазиев).

ЭЭЛЕН II ээле этишинин өздүк мамилеси.

ЭЭЛЕНТ ээлен I этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЭЛЕНҮҮ ээлен I этишинин кыймыл атоочу.

ЭЭЛЕТ ээле этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЭЛЕШ ээле этишинин кош мамилеси.

ЭЭЛИГҮҮ ээлик этишинин кыймыл атоочу.

ЭЭЛИК 1. Самаган, тилеген максатыма жетсем деп, токтоно албай күүлөнүү, чыдамсыздануу, ээленүү. *Бат эле жетсек экен деп ээлигип келе жаткан чалдар* (Сыдыкбеков). 2. Кызуу, токтоо бербөө, оозун тарттырбоо (жылкыга карата). *Ээлигип тулпар чуркады* (Калык). *Ээликтирип күлүктү, Байлап жүрдүк бир кезде* (Казыбек).

ЭЭЛИК БОЛУУ Элдик салтта жакындары жок болсо, алардын буюм-тайымдары, дүрдүнүйөсү, мал-мүлкү, үй-жайы, жекече байлыктары эл-журттун калыстыгында чечилип, жакындарына бөлүштүрүп берүү.

ЭЭЛИКМЕ Ээлигип кетме, оолукма. *Эр көкүрөк ээликме, Сөзүӳдө заарыӳ бар экен* («Эр Табылды»).

ЭЭЛИКТИР ээлик этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЭЛӨӨ ээле этишинин кыймыл атоочу.

ЭЭН 1. Эл жашабаган, эч ким жок, киши ээлебеген. *Ээн талаа. Ээн үй. Ээн жер. Солдаттардын огу тийип, кала берген бейиттери томпойгон* (Байгазиев). 2. Эркинче, бош, кароосуз. *Ээгиӳдеги көп сакал Ээн койдуӳ тарабай* (Токтогул). *Карышкыр талаада ээн койлорду кыра берди* (Тоголок Молдо).

ЭЭН БАШ Бейбаш, тартипсиз, адеби жок, адеп сактабаган. *Өгүнү, ээн баш балдар чын эле көпүрөнүн үстүнө таш ыргытып, бир-эки таягын сындырып таштаткан* (Борбиев). *Ээн баш балаӳды кой дечи.*

ЭЭН ЖЕРДИН БӨРҮСҮНДӨЙ Өз билгенин иштеген, ээн баш, өзү билип, өзү бийлеген. *Ээн жердин бөрүсүндөй жулунган ала өпкө жигиттер өз тарабына күлүктөрүн сүрөйт* (Осмоналиев). – *Ой, алар бу жерде ээн жердин бөрүсүндөй жойлошот!* – *деди Доолдак* (Үмөталиев). *Кээде эки үзөңгүнү теӊ тээп калыстык айткан болуп, куулукшумдукту таман алдынан ойлоп таап, ээн жердин бөрүсүндөй эркин жойлоду* (Үмөталиев). ***В.: Ээн жердин көк бөрүсү.*** *Ээн жердин көк бөрүсү болгон ошол Октор жинди чалыш иштерди көп жасоочу дешет* (Осмоналиев).

ЭЭН ООЗ Оюна келгенди сүйлөй берген, бир нерсени туура келсе да, келбесе да айта берген. *Эми андай ээн ооздордун оюна келгенди айта беришине жол бербейбиз* («Фрунзе шамы»).

ЭЭН ТАЛАА, ЭРМЕ ЧӨЛ Эч адам жашабаган, эч ким жүрбөгөн жер. *Ээн талаа, эрме чөлгө туш келдик, күн ысык, мээ кайнайт* (Шүкүрбеков).

ЭЭНДЕ Ээн чыгуу, ээн болуу, киши жок, обочо жерге баруу. *Кундуз ээндеп, далда жерге барып сүйлөшөт* (Бейшеналиев).

ЭЭНДЕТ ***ээнде*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЭНДЕШ ***ээнде*** этишинин кош мамилеси.

ЭЭНДӨӨ ***ээнде*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЭНСИРЕ Ээн сезүү, өзүн ээн, обочо калгандай сезүү, коӊултуктоо. *Караӊгылаган сайын кара алачыкта отурган экөө ээнсирей берди* (Убукеев).

ЭЭНСИРЕТ ***ээнсире*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЭНСИРЕШ ***ээнсире*** этишинин кош мамилеси.

ЭЭНСИРӨӨ ***ээнсире*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЭР КАЧКЫ Качкы, кичине эле кармоодон чыкса качып жөнөгөн (ат жөнүндө). *Эрегиште эр үчүн Ээр качкы ат жаман* (Жантөшев).

ЭЭР Миниле турган унаага (мис., жылкыга) токулуп, үстүнө минип отурууга ылайыкталып жасалган, үзөӊгү, куюшкан тагылып, унаага басмайыл менен таӊып бекитиле турган шайман, унаа жарагы. *Үзөӊгүдөн бут тайып, Ээрден көчүк кылтайып* («Манас»). *Адыл атынын ээрин алып, таӊ ашырып койду* (Жантөшев). *«Жеткизбе! – деп, – эч бирине!» – жолдошуӊ эркин токуп бере салат атына* (К. Осмоналиев).

ЭЭР ТОКУМ Ээр, ичмек, тердик, желдик, басмайыл ж.б. сыяктуу токууга керек боло турган унаа турманы. *Миӊ жылкыга тургандай, Ээр-токумуӊ күмүштөн* («Семетей»).

ЭЭРДЕ Ээр токуу. *Эшегин токуп ээрдеп, Энесин тилдеп кээрдеп* (Тоголок Молдо).

ЭЭРДИ АККА ТИЙҮҮ Айран-сүткө аралашып, акка тоюнуп калуу. – *Ооба, ээрдибиз акка тийип, балдар балыкка тоюп оӊуп калдык* (Укаев).

ЭЭРДИ ЭЭРДИНЕ ТИЙБӨӨ *к.* ***эрди-эрдине жукпоо.***

ЭЭРДИН КАШЫН ТААНЫТУУ Бирди көрсөтүү, акесин окутуп, эсине келтирип коюу. – *Ээрдин кашын таанытамын, саа! Эми сени болуш этек-жеӊиӊди кестирип туруп Шыбырга айдатат* (Үмөталиев). – *Ал кул кутурган экен, ээрдин кашын таанытып койбосок болбойт го, журт!* (Сыдыкбеков).

ЭЭРИНИН КАШЫН ТААНУУ Эсине келип, өзүнүн абалын, ким экенин сезип калуу, мурдагыдай болбой басырыла түшүү. *Айтор, неси болсо да, Кулбарактын тентектери ээринин кашын таанып калды, баатыр* (Сыдыкбеков).

ЭЭРЧИ I Ээр чапкан, ээр жасаган уста. *Ээрчи кайыӊдан ээр чапты.*

ЭЭРЧИ II 1. Бирөөнүн артынан басуу, кошо жүрүү, артынан калбоо. *Жолоочуну ээрчип ит өлөт* (макал). *Эчтемени түшүнө албаган Зуура Чаргынды ээрчий кирди* (Сыдыкбеков). 2. *өт.* Бирөөнүн ыгы менен жүрүү, өз алдынча болбой, башка бирөөнүн тилинен, оюнан чыкпоо, бирөөнүн пикирине, оюна кошулуу. *Атагыӊыз жер жарган Күнтүү аке сизди ээрчидик* (Сыдыкбеков). *Бирөөнүн оюн ээрчип сүйлөө.*

ЭЭРЧИМЕ Өз алдынча эмес, бирөөгө кошулуп кете берген, өзүнчө эчтемени чече албаган. *Журтбек өзүнүн мүнөзүнүн туруксуз, ээрчиме экендигине кыжырдануучу* (Бейшеналиев).

ЭЭРЧИТ ***ээрчи*** этишинин аркылуу мамилеси.

ЭЭРЧИШ ***ээрчи*** этишинин кош мамилеси.

ЭЭРЧҮҮ ***ээрчи*** этишинин кыймыл атоочу.

ЭЭСИНЕ БЕРҮҮ Кайтыш болуу, ажырап калуу. *Болор иш болду, кызыӊды ээсине бердик* (Абдукаимов). – *Ээ, а шордуну ээсине бергенбиз* (Кушубеков).

ЭЭЧИ ***ээрчи II*** менен бирдей.

Ю

ЮАНЬ *экон.* Кытай Эл Республикасынын акча бирдиги.

ЮБИЛЕЙ 1. Адамдын, кандайдыр бир окуянын, мекеменин, шаардын ж.б. белгилүү жашка, (жылга) толушу. *Юбилейлик жыл. Юбилейлик жаш.* 2. Ушундай салтанаттуу белгилөөгө арналган майрам. Салтанаттуу күн. *Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын 50 жылдык юбилейине арналган салтанаттуу чогулуш өттү.*

ЮБИЛЯР Юбилейи өткөрүлүп жаткан киши, мекеме ж.б. *Юбилярдын дарегине көптөгөн куттуктоолор келип түштү.*

ЮБКА Аялдардын, кыздардын белден төмөн кийүүчү сырт кийими. *Юбка кийген кыз.*

ЮВЕЛИР Асыл таштардан, алтын, күмүштөн ж.б. түстүү металлдардан кооз буюмдарды, көркөм нерселерди жасоочу зергер.

ЮЛИЙ КАЛЕНДАРЫ *астр.* Эски стилдеги жыл эсептөө системасы. Жылдын узактыгы 365,25 суткадан турат. Демек, 400 жылда 3 суткага жакын ката кетет.

ЮМОР Турмуштагы ар кандай кемчиликтерди, адамдын жүрүш-турушунун терс жактарын күлкү, тамашага салып, куйкумдуу тапан сөздөр аркылуу айтуу, билдирүү ыкмасы, ушундай ыкма менен түзүлгөн адабий же искусстволук чыгарма.

ЮМОРЕСКА Адабий же музыкалык чакан юмордук чыгарма.

ЮМОРИСТ Юморлук чыгармаларды түзүүчү автор же аткаруучу артист.

ЮМОРЧУ ***юморист*** менен бирдей.

ЮНГА Кемеде матростук кызматка даярдалып жаткан жаш өспүрүм жана кенже матрос.

ЮНКЕР 1. Феодалдык Пруссияда: жер ээлөөчү ири помещик. 2. Падышалык Россияда: согуштук окуу жайындагы офицерликке даярдалуучу окуучу.

ЮПИТЕР *астр.* Күн системасынын чоӯ планеталардын эӯ ириси.

ЮРИДИКАЛЫК Укук таануу иштерине, укук таануу илимине таандык.

ЮРИСДИКЦИЯ Укуктук маселелерди кароого, чечүүгө укуктуулук.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ Юридикалык илимдердин системасы, ошондой эле юристтердин ага байланышкан практикалык ишмердиктери.

ЮРИСТ Укук таануу иштери, укук таануу илими боюнча адис. *Күнөөсүз адамга кол көтөргөн адам жоопко тартылаарын жакшы билесиз, жолдош юрист* (Стамов).

ЮРИСТКОНСУЛЬТ *экон.* Укуктун практикалык маселеси боюнча мекемеге, ишканага же уюмга караштуу туруктуу кеӯешчи.

ЮСТИЦИЯ 1. Сот иштерин жүргүзүү. 2. Сот мекемелеринин системасы.

Я

Я! Кайрылганда, чочуганда колдонулуучу сөз. *Я Алла, – деп бакырып. Я балам Шамалбайдын уулу эмессиңби?*

Я ПИРИМ Ой колдоочум! *Апыртмасы жок чыгар – жаш чагында ошол матоо ташты өзү эле «я, пирим!» деп чөгөрүлгөн төөнүн комуна салчу экен* (Айтматов).

ЯБГУ *тар.* Орто кылымдарда Карлук мамлекетинде бийлик ээсине бериліїчү наам, негизинен уруу башчысына, чакан аймактагы уруу бийлигин жүргүзгөн кишиге берилген.

ЯГНИ *диал.* Башкача айтканда. *Ягни бул кызылды алты үлүшкө бөлөбүз. Албетте, менден алган үрөнүңөрдү алды менен маңдайынан чыгарып коёбуз* (Жантөшев).

ЯДРО 1. Бир нерсенин ички борбордук өзөгү. *Жердин ядросу. Атом ядросу.* 2. *эск.* Замбиректин шар сыяктуу тоголок снаряды. 3. Спорттук көнүгүүлөрдө, мелдештерде ыргытуу үчүн колдонулуучу металлдан куюлган тоголок шар.

ЯДРОЛУК 1. Ядро болуучу процесстерге тиешелүүлүк. Ядролук куралдарга тиешелүүлүк. *Ядролук мамлекеттер. Ядролук ракеталар, Ядролук бомба.*

ЯК МАЛА Бир атар мылтык.

ЯКИ Башкача айтканда. *Маданиятка жаңыдан кадам басып келе жаткан улуттун басма сөзү яки кезити болот* (Эркин-Тоо).

ЯКОРЬ Кемени сууда бир жерге токтотуп туруу үчүн колдонулуучу илмектүү оор темир.

ЯМБ *адаб.* Басымы экинчи муунда болгон эки муундуу ыр сабы.

ЯМЩИК Почтону ж.б. нерселерди станциядан экинчи станцияга жеткирүүчү киши, арабакеч.

ЯНВАРЬ Календардык жылдын биринчи айы.

ЯНКИ Америкалыктардын жалпы ылакап аты.

ЯНТАРЬ 1. Жердин тереӊ катмарынан казып алынган ийне жалбырактуу жыгачтын ташка айланган сары түстөгү тунук чайыр. 2. Ушул заттан жасалган ар кандай буюмдар, кооз жасалгалар.

ЯНЫЧАР Султандын Турцияда, б.а. XIV кылымдарда негизинен жазалоо үчүн түзүлгөн бөлүктүн жөө аскерлеринин аталышы.

ЯРЛЫК Товарга же башка бир нерсеге түрлүү маалыматтарды (санын, даярдалган жерин, номерин ж.б.) жазып жабыштырып коё турган кагаз же жука тактайча, жарлык.

ЯРМАРКА *к. жарманке.*

ЯСЛИ Эне-атасы кызматта жүргөн убакта үч жашка чейинки балдарды багуу, тарбиялоо иштерин жүргүзүүчү мекеме.

ЯХНА Суутулган, муздатылган. *Жатсаң жамбаш талбаска, Атлас, жибек, шайы бар. Тамагыңды жибитет, Асал кошкон майы бар. Суусунуңду кандырат, Сууткан яхна чайы бар* (Барпы).

ЯХТА 1. Жел кайык. 2. Моторлуу жел кеме..

ЯХТЕК *диал.* Астары жок жеңил чапан.

ЯХТСМЕН Яхта менен машыккан спортчу.

ЯЧЕЙКА *тар.* Баштапкы партиялык, комсомолдук уюмдардын 1934-жылга чейинки эски наамы. *Бир кезде партиялык ячейкага секретарь болуп жүргөн* (Абдукаримов).

ЯЩИК Чарбалык максатта ичине бир нерсе салуу үчүн жыгач, темир, пластмасса ж.б. материалдан жасалган төрт бурчтуу эмерек. *Алма, жүзүм, дарбызын, Тандап үзүп ящиктерге салабыз* (Маликов).

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

ав. – авиация
адаб. – адабияттык
анат. – анатомиялык
археол. – археология
архит. – архитектура
астр. – астрономия
а.ч. – айыл чарба термини
аўч. – аўчылык
биол. – биология
бот. – ботаника
бухг. – бухгалтериялык термин
вет. – ветеринария
геогр. – география
геод. – геодезия
геол. – геология
грам. – грамматика
диал. – диалектилик сєз
дипл. – дипломатия
дин. – диний сєздєр
ж.б. – жана башка
зоол. – зоология
инф. – информатика
иск. – искусство
к. – кара
мат. – математика
мад. – маданият
мед. – медицина
мис. – мисалы
миф. – мифология
муз. – музыка
єт. – єтмє мааниде
пед. – педагогика
полигр. – полиграфия
психол. – психология
саяс. – саясий термин
спорт. – спорттук термин
сїйл. – сїйлєшїїдє, оозеки речте
сїр. – сїрєт
т.а. – тамак-аш
тар. – тарых
тех. – техника
фарм – фармакология
физ. – физика
филос. – философия
фин. – финансылык термин
хим. – химия
экон. – экономика
эск. – эскирген
этн. – этнография
юр. – юридикалык термин

ИЛЛЮСТРАЦИЯЛЫК МАТЕРИАЛДАРДЫН БУЛАКТАРЫ

(төмөнкү авторлордун чыгармаларынан, ошондой эле фольклордук чыгармалардан жана газета-журналдардан алынды)

I

«Залкар акындар»	–«Залкар акындар», 8 том.
«Курманбек»	– «Курманбек» эпосу
«Манас»	– «Манас» эпосу
«Мендирман»	– «Мендирман» поэмасы
«Олжобай менен Кишимжан»	– «Олжобай менен Кишимжан» эпосу
«Саринжи-Бөкөй»	– «Саринжи-Бөкөй» эпосу
«Сейтек»	– «Сейтек» эпосу
«Семетей»	– «Семетей» эпосу
«Эл адабияты»	– «Эл адабияты» сериясы, 30 том.
Эл ырлары	– Эл ырлары
«Эр Табылды»	– «Эр Табылды» эпосу
«Эр Төштүк»	– «Эр Төштүк» эпосу

II

А. Токтомушев	– Алым Токтомушев
А.Рыскулов	– Акбар Рыскулов
Абакиров	– Мелис Абакиров
Абдалова	– Фатима Абдалова
Абдукаимов	– Узакбай Абдукаимов
Абдукаримов	– Мамасалы Абдукаримов
Абдумомунов	– Токтоболот Абдумомунов
Абдыкадырова	– Субайылда Абдыкадырова
Абдыкалыков	– Жолдошбай Абдыкалыков
Абдыкасымова	– Майрамкан Абылкасымова
Абдыкеримова	– Сатин Абдыкеримова
Абдыраманов	– Шабданбай Абдыраманов
Адашбаев	– Турсунбай Адашбаев
Адышева	– Тенти Адышева
Айтматов	– Чыңгыз Айтматов
Айтыке	– Айтыке
Акаев	– Кубаныч Акаев
Акбаров	– Атантай Акбаров
Акималиев	– Алик Акималиев
Акматалиев	– Абдылдажан Акматалиев
Акматбекова	– Сагын Акматбекова
Акматов	– Казат Акматов
Актан	– Актан Тыныбеков
Алиев	– Мар Алиев
Алмазбеков	– Какен Алмазбеков
Алыбаев	– Жапаркул Алыбаев
Алымбаев	– Абдрахман Алымбаев
Алымбеков	– Надырбек Алымбеков
Алымкожоев	– Медербек Алымкожоев
Алымкул	– Алымкул Үсөнбаев
Арстанбек	– Арстанбек Буйлаш уулу
Артыкбаев	– Качкынбай Артыкбаев
Арыков	– Ташмат Арыков
Асанбеков	– Сарман Асанбеков
Ауэзов	– Мухтар Ауэзов
Ашымбаев	– Калканбай Ашымбаев
Ашыраалы	– Ашыраалы Айталиев
Б. Абакиров	– Барктабас Абакиров
Б.Алыбаев	– Биримкул Алыбаев
Б.Асаналиев	– Байтемир Асаналиев
Байгазиев	– Советбек Байгазиев
Байжиев	– Мар Байжиев
Байзаков	– Түмөнбай Байзаков
Байтемиров	– Насирдин Байтемиров
Бакиров	– Карбалас Бакиров
Баласагын	– Жусуп Баласагын
Барпы	– Барпы Алыкулов

Баялинов	– Касымалы Баялинов
Бегимкулова	– Азада Бегимкулова
Бейшеналиев	– Шікїрбек Бейшеналиев
Белеков	– Абдылда Белеков
Бердибаев	– Абдрашит Бердибаев
Бердикеев	– Канболот Бердикеев
Бобулов	– Камбаралы Бобулов
Боогачы	– Боогачы Жакыпбек уулу
Борбугулов	– Мухтар Борбугулов
Бєкєнбаев	– Жоомарт Бєкєнбаев
Бугубаев	– Барчынбек Бугубаев
Буларкиева	– Майрам Буларкиева
Гамзатов	– Расул Гамзатов
Гапаров	– Мурза Гапаров
Гилязетдинов	– Ильгиз Гилязетдинов
Даникеев	– Єскєн Даникеев
Даутов	– Кадыркул Даутов
Долаев	– Ємїрбек Долаев
Дїйшеев	– Шайлообек Дїйшеев
Ж. Мамбеталиев	– Жээнбай Мамбеталиев
Жакиев	– Бексултан Жакиев
Жакшылыков	– Асан Жакшылыков
Жамгырчинов	– Жума Жамгырчинов
Жангазиев	– Муса Жангазиев
Жантєшев	– Касымалы Жантєшев
Жаркынбаев	– Нурпаис Жаркынбаев
Жеўижок	– Єтє Кєкє уулу
Жетикашкаева	– Нуркамал Жетикашкаева
Жигитов	– Салижан Жигитов
Жоошбаев	– Макей Жоошбаев
Жуманазаров	– Кудайберген Жуманазаров
Жунусов	– Камчы Жунусов
Жунушов	– Каныбек Жунушов
Жусубалиев	– Кубатбек Жусубалиев
Жусуев	– Сооронбай Жусуев
Жусупов	– Кеўеш Жусупов
Жїндїбаева	– Нинакан Жїндїбаева
Закирова	– Тазагїл Закирова
Ибраев	– Эсенгул Ибраев
Исаков	– Исабек Исаков
К. Белеков	– Кемел Белеков
К. Осмоналиев	– Калыбай Осмоналиев
К. Урманбетов	– Кыялбек Урманбетов
Казакбаев	– Дайырбек Казакбаев
Казыбек	– Казыбек Мамбетемин уулу
Каимов	– Касым Каимов
Калмырза	– Калмырза Сарпек уулу
Калыгул	– Калыгул Бай уулу
Калык	– Калык Акыев
Карагулов	– Билим Карагулов
Карагулова	– Роза Карагулова
Карачев	– Сыдык Карачев
Касымбеков	– Тєлєгєн Касымбеков
Келдибекова	– Шербет Келдибекова
Кожомбердиев	– Турар Кожомбердиев
Коргол	– Коргол Досуев
Кєчкєнов	– Орозбай Кєчкєнов
Култегин	– Кожогелди Култегин
Кулумбаев	– Ємїркул Кулумбаев
Кушубеков	– Касым Кушубеков
Кїрїчбеков	– Акынбек Кїрїчбеков
Кыдыров	– Абдий Кыдыров
Кылычов	– Абдрасул Кылычов
Мавлянов	– Жунай Мавлянов
Маймулов	– Сулайман Маймулов
Маликов	– Кубанычбек Маликов
Мамазаирова	– Меўди Мамазаирова
Маматова	– Урниса Маматова
Мамбетаипова	– Шакен Мамбетаипова
Мамбетакунов	– Кадырбай Мамбетакунов

Мамбеталиев	– Уркаш Мамбеталиев
Мамеев	– Тєлєгєн Мамеев
Мамытов	– Жолон Мамытов
Матисаков	– Абдиламат Матисаков
Медетов	– Жакып Медетов
Мидин	– Мидин Алыбаев
Мияшов	– Таш Мияшов
Молдо Багыш	– Молдо Багыш
Молдобаев	– Тургуналы Молдобаев
Момунова	– Гїлсайра Момунова
Музооке	– Жаманкара уулу Музооке
Муканов	– Табылды Муканов
Нуркамал	– Нуркамал Жетикашкаева
К. Осмоналиев	– Калыбай Осмоналиев
Осмоналиев	– Качкынбай Осмоналиев
Осмонкул	– Осмонкул Бєлєбалаев
Осмонкулова	– Мая Осмонкулова
Осмонов	– Алыкул Осмонов
Ємїрбаев	– Сагындык Ємїрбаев
Ємїрканов	– Анатай Ємїрканов
Єгєбаев	– Курманбек Єгєбаев
Ємїров	– Бактияр Ємїров
Пушкин	– А.С. Пушкин
Раев	– Султан Раев
Рыскулов	– Рамис Рыскулов
«Манас» С.К.	– Саякбай Каралаев
«Манас» С.О.	– Сагымбай Орозбаков
Саалаев	– Жедигер Саалаев
Саатов	– Жапар Саатов
Сабыров	– Курбаналы Сабыров
Садырбаев	– Дооронбек Садырбаев
Салгамани	– Бектуруш Салгамани
Самудинов	– Токтосун Самудинов
Сариева	– Калбїбї Сариева
Сарногоев	– Байдылда Сарногоев
Сартов	– Беганас Сартов
Саспаев	– Аман Саспаев
Сасыкбаев	– Саткын Сасыкбаев
Сейталиев	– Медетбек Сейталиев
Стамов	– Асанбек Стамов
Станалиев	– Самсак Станалиев
Субанбеков	– Тойчу Субанбеков
Султаналиев	– Жоробек Султаналиев
Султанов	– Омор Султанов
Сыдыкбеков	– Тїгєлбай Сыдыкбеков
Ташбаев	– Карымшак Ташбаев
Таштемиров	– Жаки Таштемиров
Тоголок Молдо	– Тоголок Молдо (Байымбет Абдыракманов)
Тойбаев	– Мырзабек Тойбаев
Токобаев	– Молдогазы Токобаев
Токоев	– Асан Токоев
Токомбаев	– Аалы Токомбаев
Токтакунов	– Акбар Токтакунов
Токтогул	– Токтогул Сатылганов
Токтогулов	– Аман Токтогулов
Токтомушев	– Абдрасул Токтомушев
Тургунбаев	– Сїйєркул Тургунбаев
Турсуналиев	– Мукамбеткалый Турсуналиев
Турсунбеков	– Чыныбай Турсунбеков
Турсунов	– Эрнис Турсунов
Турусбеков	– Жусуп Турусбеков
Тууганбай	– Тууганбай Абдиев
Тыналиева	– Алымкан Тыналиева
Тыныбеков	– Токтосун Тыныбеков
Тынымсеитова	– Жумакан Тынымсеитова
Тыныстанов	– Касым Тыныстанов
Убукеев	– Айткулу Убукеев
Узакбаев	– Эргешбай Узакбаев
Узакова	– Айгїл Узакова
Укаев	– Кымбатбек Укаев

Їмєталиев – Темиркул Їмєталиев
Урманбетов – Совет Урманбетов
Усубалиев – Бейшебай Усубалиев
Їсєнбаев – Замирбек Їсєнбаев
Чойбекова – Алмаш Чойбекова
Чокоев – Эсенгул Чокоев
Чоўду – Чоўду Койчуман уулу
Чотурова – Бактыгїл Чотурова
Ш. Їмєталиев – Шаршенбек Їмєталиев
Шакирова – Гїлжамал Шакирова
Шамшиев – Тєлєн Шамшиев
Шатманов – Салибай Шатманов
Шимеев – Смар Шимеев
Ысак – Ысак Шайбеков
Ысмайыл – Ысмайыл Борончиев
Э. Кылычев – Эсентур Кылычев
Элебаев – Мукай Элебаев
Эралиев – Сїйїнбай Эралиев
Э.Турсуналиев – Эстебес Турсуналиев
Эшмамбет – Эшмамбет Байсеит уулу
Юдахин – К.К.Юдахин

III

«Айыл чарба» – «Кыргызстандын айыл чарбасы» журналы
«Ала-Тоо» – «Ала-Тоо» журналы
«Жаш ленинчи» – «Жаш ленинчи» журналы
«Кыргызстан маданияты» – «Кыргызстан маданияты» жумалыгы
«Коммунист» – «Коммунист» журналы
«Кут билим» – «Кут билим» газетасы
«Кыргызстан аялдары» – «Кыргызстан аялдары» журналы
«Кыргызстан пионери» – «Кыргызстан пионери» газетасы
«Ленинчил жаш» – «Ленинчил жаш» газетасы
«Мугалимдерге жардам» – «Мугалимдерге жардам» журналы
«Советтик Кыргызстан» – «Советтик Кыргызстан» газетасы
Фольклор – Фольклордук чыгармалардан
«Чалкан» – «Чалкан» журналы
«Эркин тоо» – «Эркин тоо» газетасы
«Аалам» – «Аалам» газетасы
«Агым» – «Агым» газетасы
«Кыргыз туусу» – «Кыргыз туусу» газетасы
«Жаўы ордо» – «Жаўы ордо» газетасы
«Адабий Ала-Тоо» – «Адабий Ала-Тоо» газетасы
«Мугалимдер газетасы» – «Мугалимдер газетасы»

Жылдыздардын кыргызча аталышы

1.Їркєр. 2. Толтойдун огу. 3. Їч аркар. 4. Жетиген. 5. Кичи. 6. Алтын казык. 7. Кошоктолуу кош музоо. 8. Сар жылдыз. 9. Чолпон (Венера). 10. Балбылдак жылдыз. 11. Чычкылуу жылдыз (Меркурий). 12. Саман жол. 13. Ай. 14. Кїн. 15 Кєргєн саба.

Пирлер

Кєкє Теўир – асмандын, кєктїн пири.
Кїн Теўир – кїндїн пири.
Жер Эне – кара жердин пири.
Умай Эне – аялзаттын, наристенин, молчулуктун пири.
Эламан – элдин пири
Адам Ата – адамзат пири
Кадыр Ата (Кызыр ата, Жылаўач ыйык) – адамды колдоочу, жєлєєчї, бакыт-таалай бере турган жакшылыктын, бейпилдиктин, жолдун пири.
Ак Тайлак–Коркут – бакшылыктын пири.
Имам Мазам – соодагерликтин пири.
Баба Дыйкан – эгиндин пири.
Кырк Чилтен – жоокердиктин, эр азаматтын пири.
Шайык Баба – акылдын пири.
Єтїкан (Тастар Ата) – тоонун пири.
Кїлдїр Ата – жамгырдын пири.
Сулайман (Сувай) – суунун пири.
Їркєр Ата – жылдыздын пири.
Жел кайып – шамалдын пири.
Бай терек (Чынар) – дарактын пири.
Аяз Ата, Чилде Баба – сууктун пири.
Жез тырмак (Желмогуз, Зыяндаш) – жамандыктын, кара ниеттиктин пири.
Кырдач – чилденин пири.
Ак Байбиче (Кайберен) – кийиктин пири.
Ибрагим Халилулла – там, дубалдын, топурактын пири.
Дєєлєт Куш, Кыдыр Ильяс – бакыттын пири.
Шаймерден – жигиттин пири.
Заўги Баба Ай–Мїйїз, Їзєўгї Баба – уйдун пири.
Ак Мїйїз – топоздун пири.
Чие Ата – чычкандын пири.
Кумайык – иттин пири.
Чолпон Ата – койдун пири.
Камбар Ата – жылкынын пири.
Ойсул Ата – тєєнїн пири.
Шыйпаў Ата (Чычаў Ата) – эчкинин пири.
Какчеке – чїкє оюндун пири.
Алп кара куш (Буудайык, Чегир баян) – алгыр куштун пири.
Коросон Ата – эмчиликтин пири.
Дулдул (Желмаян) – кїлїктїн пири.
Ак Бугу – темир, намыстын пири.
Бїбї Батма – казан-аяк, їй тиричилигинин пири.
Каар Чаян – курттун пири.
Кумпа Баян – кумурсканын пири.
Солтон Мерген – суурдун пири.
Жоламан – жолдун пири.
Ордо кыз – оюндун пири.
Куланчы – аўчылыктын пири.
Чагыл Хан – булут, жаандын пири.
Дєєтї Ата – устачылыктын пири.
Коркут Ата – ыр-кїїнїн пири.
Камбаркан – їндїн пири.

Муундардын аталышы

Бала, Ата, Чоў ата, Баба, Кубаар, Ата–Жото, Жете, Муштум, Нарк, Зади, Зил, Тек, Кубат, Медет, Таяныч, Урук, Уруу, Оў санат, Єзєк, Жєлєк, Асаба, Ураан, Улут, Уютку, Тїркїк, Уюк, Урпак, Турпак.

Ата, Бала, Небере, Чєбїрє (Чїрпє), Кибире, Чїпїрє (Чебере), Кыбыра, Кымыўда, Тыбыра, Тарсылда, Торсулда, Жыбыра, Жымыўда, Чорбоўдо, Борсоўдо, Борсулда, Арбаўда, Эрбеўде, Сербеўде, Єркєн.

Бир кїндїн-тїндїн убакытка бєлїнїшї

Тїн каракчысы. Таў дїмпєйї. Таў куланєєк атты. Таў кылайды. Таў аппак атты. Кїн жайылган кез. Шашке. Улуу шашке. Жалган тїш. Чак тїш. Тїш кыя. Тїш ооган кез. Сарт бешим. Кыргыз бешим. Алакєлєкє. Намаздигер. Намаз шам. Кїїгїм. Акшам. Иўир. Їрїїл. Бїрїїл. Куптан. Эки куптан. Тїн. Эл жатаар. Тїн бышкан кез. Тїн ортосу (Жылдыз толгон учур). Сопу–садык (Їркєр кєтєрїлгєн учур). Таў заары (Тараза жылдыз батканы). Бїлбїл. Аппак–шапак.

Кыргызча жылдын аталышы

1. Чычкан.
2. Уй.
3. Барс.
4. Коён.
5. Улуу.
6. Жылан.
7. Жылкы.
8. Кой.
9. Маймыл (мечин).
10. Тоок.
11. Ит.
12. Доўуз.

Мїчєл жылдар

12 ден 13	бир мїчєл
24 тєн 25	« »
36 дан 37	« »
48 ден 49	« »
60 тан 61	« »
72 ден 73	« »
84 тєн 85	« »

Кыргызча айдын аталышы

I. Жалган куран (март); II. Чын куран (апрель); III. Бугу (май); IV. Кулжа (июнь); V. Теке же теке какшык (июль); VI. Баш оона (август); VII. Аяк оона (сентябрь); VIII. Тогуздун айы (октябрь); IX. Жетинин айы же май билек ай (ноябрь); X. Бештин айы (декабрь); XI. Їчтїн айы (январь); XII I Бирдин айы (февраль).

Жума кїндєрїнїн аталышы

1. Дїйшємбї (понедельник).
2. Шейшемби (вторник)
3. Шаршемби (среда)
4. Бейшемби (четверг)
5. Жума (пятница)
6. Ишемби (суббота)
7. Жекшемби (воскресенье)

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

Автотранспорт, автомобиль жолдору жана курулуш машиналары боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1990.

Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү. – Фрунзе, Илим, 1961.

Айыл чарба энциклопедиясы. I, II том. Фрунзе, 1990.

Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. – Б., Баласагын, 1993.

Акматалиев А. Жыгаччылык жана элдик аваздык аспаптар (окуу куралы). – Фрунзе, 1992.

Акматалиев А. Зергерчилик, темирчилик, мүйүзчүлүк (окуу куралы). – Фрунзе, 1990.

Акматалиев А. Кийизчилик, чий чырмакчылык, түймөчүлүк, эшмечилик, куракчылык (окуу куралы). – Фрунзе, 1990.

Акматалиев А. Көркөм кол өнөрчүлүк (окуу куралы). – Фрунзе: Мектеп, 1984.

Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975.

Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Бишкек: «Шам», 2000.

Акматалиев А. Кыргыздын нукура тамак аштары. – Бишкек, 2000.

Акматалиев А. Өрмөкчүлүк жана токуучулук (окуу куралы). – Фрунзе, 1990.

Акматалиев А.А. Балдарга арналган салт жана ырым жырымдар. – Бишкек, 2002.

Анатомиялык-физиологиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1964.

Аўчылык терминдеринин кыргызча-орусча сөздүгү. Түз. А. Биялиев. – Фрунзе, 1967.

Археология терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе, Илим, 1979.

Архитектурный русско-кыргызский терминологический словарь. – Бишкек, 2006.

Астрономия. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.

Астрономиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе, 1965.

Атеизм боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе, 1988.

Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча-кыргызча сөздүгү. Түз. А.А.Алдашев. «Кыргызстан-Сорос» фонду. – Бишкек, 1998.

Биология. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.

Большой академический словарь русского языка. Москва – Санкт-Петербург, 2005, 1, 2, 3 том.

Ботаника боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе, Илим, 1988.

Геология. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.

Геологиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. А-Я – Бишкек, 2005.

Гидрометерология терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү.– Фрунзе: Илим, 1980.

Дүйнөлүк поэзиянын антологиясы. – Бишкек: «Шам», 2004.

Иш кагаздары боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Фрунзе, 1988.

Ишкердик боюнча орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүк. – Бишкек, 2003.

Казак адабий тилинин сөздүгү I – VI том. – Алматы, 2006.

Казак тилинин сөздүгү. – Алматы, 1999.

Каралаев С. «Манас». Түз. А. Жайнакова. – Бишкек: «Кыргызстан», 1995. II том.

Каралаев С. «Манас». Түз. А. Жайнакова. – Бишкек: «Кыргызстан», 1995. I том.

Каралаев С. «Манас». Түз. А. Жайнакова. – Бишкек: «Кыргызстан», 1998. III том.

Карасаев Х. «Накыл сөздөр» КСЭнин башкы редакциясы. – Ф., 1986.

Карасаев Х. Кабус наама. – Бишкек: Шам, 1996.

Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү (толукталып кайрадан басылышы) Б., 2009.

Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. КСЭ нин башкы редакциясы. – Фрунзе, 1986.

Кесиптик-техникалык окуу жайларынын окуучулары үчүн коомдук саясий сөздүк. Түз. О.Сагынбаев. – Бишкек: Мектеп, 1993.

Компьютер жана интернет. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.

Коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүк-словарниги. – Фрунзе: «Илим», 1979.

Культурологиялык орусча-кыргызча жана орусча терминологиялык сөздүк. – Бишкек, 2006.

Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. Түз.: Р.Кыдырбаева, К.Асаналиев. – Бишкек, 2004.

Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түзүүчүлөр: Ж.Шериев, А.Муратов. – Бишкек, 2003.

Кыргыз даамы. Түз. Т. Бөрүбаев. – Бишкек, 1992.

Кыргыз диалектологиялык сөздүгү. Түз. Ж. Мукамбаев. – Бишкек, 2009.

Кыргыз музыкасы. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.

Кыргыз педагогикасы. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.

Кыргыз сүрөт искусствосу. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.

Кыргыз тарыхы. Энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.

Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү. – Фрунзе, 1988.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮГҮ

Редакторлор: *А. Кадырмамбетова, М. Касымгелдиева*

Терүүгө 01.10.15-ж. берилди. Басууга 25.10.15-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы $60x84^1/_{16}$. Көлөмү 50 басма табак. Нускасы 500.

«Аврасия Пресс» басмаканасында басылды
Шабдан Баатыр көч., 1а. Тел: 299 300У
www.avrasyapress.com